HAK DİNİ KUR'AN DİLİ

ELMALILI MUHAMMED HAMDİ YAZIR

1. Cilt

TÜRKİYE YAZMA ESERLER KURUMU BAŞKANLIĞI YAYINLARI: 182

Dinî İlimler Serisi : 31

Kitabın Adı : HAK DİNİ KUR'AN DİLİ
1. Cilt, Fâtiha - el-Bakara

Müellifi : Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır (ö. 1942)

Özgün Dili : Osmanlı Türkçesi

Hazırlayan : Prof. Dr. Asım Cüneyd Köksal
Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Temel İslam Bilimleri (İslam Hukuku), Öğretim Üyesi

Doç. Dr. Murat Kaya
İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi
(Tefsir), Öğretim Üyesi

Dizgi ve Son Okuma : Ahmet Çinar, Yazma Eser Uzmanı
Nimet İpek, Yazma Eser Uzmanı

Yapım : Yüksel Yücel

Baskı : Matsis Matbaa Hizmetleri San. ve Tic. Ltd. Şti.
Tevfikbey Mahallesi Dr. Ali Demir Cad. No: 51
34290 Sefaköy - İstanbul, Tel.: 0 (212) 624 21 11
www.matbaasistemleri.com, Sertifika No: 40421

Baskı Yeri ve Yılı : İstanbul 2021

Baskı Miktarı : 1. Baskı, 1500 adet

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI
Library of Congress A CIP Catalog Record
Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır
Hak Dini Kur'an Dili

1. Kur'ân-ı Kerîm, 2. Tefsir, 3. Hak Dini Kur'an Dili, 4. Elmalılı, 5. Meâl
ISBN: 978-975-17-4868-3 (Takım) 978-975-17-4869-0 (1. Cilt)

T.C. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı
Süleymaniye Mh. Kanuni Medresesi Sk. No: 5 34116 Fatih / İstanbul
Tel.: +90 (212) 511 36 37
Faks: +90 (212) 511 37 00
info@yek.gov.tr
www.yek.gov.tr

HAK DİNİ KUR'AN DİLİ

(İNCELEME - TENKİTLİ METİN)

1. CİLT

ELMALILI MUHAMMED HAMDİ YAZIR
(ö. 1942)

Hazırlayan
Asım Cüneyd Köksal
Murat Kaya

TÜRKİYE
YAZMA
ESERLER
KURUMU
BAŞKANLIĞI

TAKDİM

İnsanlık tarihi, akıl ve düşünce sahibi bir varlık olan insanın kurduğu medeniyetleri, medeniyetler arasındaki ilişkileri anlatır. İnsan, zihnî faaliyetlerde bulunma kabiliyetiyle bilim, sanat ve kültür değerleri üretir, ürettiği kültür ve düşünce ile de tarihin akışına yön verir.

Medeniyetler, kültürler, dinler, ideolojiler, etnik ve mezhebî anlayışlar arasındaki ilişkiler kimi zaman çatışma ve ayrışmalara, kimi zaman da uzlaşma ve iş birliklerine zemin hazırlamıştır.

İnsanların, toplumların ve devletlerin gücü, ürettikleri kültür ve medeniyet değerlerinin varlığıyla ölçülmüştür. İnsanoğlu olarak daha aydınlık bir gelecek inşâ edebilmemiz, insanlığın ortak değeri, ortak mirası ve ortak kazanımı olan kültür ve medeniyet değerlerini geliştirebilmemizle mümkündür.

Bizler, Selçuklu'dan Osmanlı'ya ve Cumhuriyet'e kadar büyük devletler kuran bir milletiz. Bu büyük devlet geleneğinin arkasında büyük bir medeniyet ve kültür tasavvuru yatmaktadır.

İlk insandan günümüze kadar gök kubbe altında gelişen her değer, hakikatin farklı bir tezahürü olarak bizim için muteber olmuştur. İslam ve Türk tarihinden süzülüp gelen kültürel birikim bizim için büyük bir zenginlik kaynağıdır. Bilgiye, hikmete, irfana dayanan medeniyet değerlerimiz tarih boyunca sevgiyi, hoşgörüyü, adaleti, kardeşlik ve dayanışmayı ön planda tutmuştur.

Gelecek nesillere karşı en büyük sorumluluğumuz, insan ve âlem tasavvurumuzun temel bileşenlerini oluşturan bu eşsiz mirasın etkin bir şekilde aktarılmasını sağlamaktır. Bugünkü ve yarınki nesillerimizin gelişimi, geçmişimizden devraldığımız büyük kültür ve medeniyet mirasının daha iyi idrak edilmesine ve sahiplenilmesine bağlıdır.

Felsefeden tababete, astronomiden matematiğe kadar her alanda, Medine'de, Kahire'de, Şam'da, Bağdat'ta, Buhara'da, Semerkant'ta, Horasan'da, Konya'da, Bursa'da, İstanbul'da ve coğrafyamızın her köşesinde üretilen değerler, bugün tüm insanlığın ortak mirası hâline gelmiştir. Bu büyük emanete sahip çıkmak, bu büyük hazineyi gelecek nesillere aktarmak öncelikli sorumluluğumuzdur.

Yirmi birinci yüzyıl dünyasına sunabileceğimiz yeni bir medeniyet projesinin dokusunu örecek değerleri üretebilmemiz, ancak sahip olduğumuz bu hazinelerin ve zengin birikimin işlenmesiyle mümkündür. Bu miras bize, tarihteki en büyük ilim ve düşünce insanlarının geniş bir yelpazede ürettikleri eserleri sunuyor. Çok çeşitli alanlarda ve disiplinlerde medeniyetimizin en zengin ve benzersiz metinlerini ihtiva eden bu eserlerin korunması, tercüme ya da tıpkıbasım yoluyla işlenmesi ve etkin bir şekilde yeniden inşâ edilmesi, Büyük Türkiye Vizyonumuzun önemli bir parçasıdır. Bu doğrultuda yapılacak çalışmalar, hiç şüphesiz tarihe, ecdadımıza, gelecek nesillere ve insanlığa sunacağımız eserleri üretmeye yönelik fikrî çabaların hasılası olacaktır. Her alanda olduğu gibi bilim, düşünce, kültür ve sanat alanlarında da eser ve iş üretmek idealiyle yeniden ele alınmaya, ilgi görmeye, kaynak olmaya başlayan bu hazinelerin ülkemize ve tüm insanlığa hayırlar getirmesini temenni ederim. Aziz milletimiz, bu kutsal emaneti yücelterek muhafaza etmeyi sürdürecektir.

Recep Tayyip Erdoğan
Cumhurbaşkanı

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ

1. ELMALILI MUHAMMED HAMDİ YAZIR'IN HAYATI, ESERLERİ, ŞAHSİYETİ

Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır 1878'de[1] Antalya'nın Elmalı kazası, Karyağdı mahallesinde dünyaya geldi. Babası Hoca Numan Efendi, küçük yaşında Burdur'un Gölhisar kazasının Yazır köyünden ayrılarak Elmalı'ya geldi, tahsilini orada tamamladı ve Şer'iye Mahkemesi başkâtibi oldu. Annesi Elmalı ulemâsından Mehmed Efendi'nin kızı Fatma Hanım'dır. Dedeleri Muhammed, Bekir, Hasan ve Bedreddin Efendiler ilmiye sınıfına mensuptu.

İlk tahsilini Elmalı'da yapan ve rüşdiyeyi de burada bitiren Hamdi Efendi, hâfızlığını yapmış, Arapça okumuş ve İslâmî ilimlerde ön bilgileri edinmiş olarak dayısı Hoca Mustafa Sarılar'la birlikte İstanbul'a geldi (1895). Küçük Ayasofya Medresesi'nde ikamet ederek, Tedkîkât-ı Şer'iyye Reisi Kayserili müderris Mahmud Hamdi Efendi'nin Bayezid Camii'ndeki derslerine devam etmeye başladı. Hocasının da adı Hamdi olduğu için birbirinden ayırmak maksadıyla daha sonraları, iriyarı ve heybetli olan hocasına "Büyük Hamdi Efendi"; boyu kısaya mâil, vücudu küçük olan Elmalılı'ya da "Küçük Hamdi Efendi" denilecektir.

Elmalılı Hamdi Efendi çok sevdiği hocası Büyük Hamdi Efendi'nin 1914 yılındaki vefatı üzerine Arapça bir mersiye kaleme almıştır. Elmalılı hocasını her zaman "Hoca Merhum" diye saygıyla anmış, ömür boyu anısına büyük bir minnetle bağlı kalmıştır. Daha ilk talebelik yıllarında ondan ümitle söz eden hocası da yetiştiğini görmüş, onunla iftihar etmiştir. Vefat ettiği zaman, üzerinde ders verdiği sedefli rahlesi, vasiyeti gereği Elmalılı Hamdi Efendi'ye verilmiştir.[2]

---

1 Elmalılı, kendi kaleme aldığı kısa terceme-i hâlinde doğduğu ayı "Cumâde'l-âhire 1295" olarak ifade ediyor. Buna göre 1878'in Haziran ayında dünyaya gelmiş demektir.

2 Fatma Paksüt, "Merhum Dayım Hamdi Yazır", *Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Sempozyumu*, (Ankara, 1993) içinde, s. 17.

Elmalılı, İstanbul'daki diğer meşhur hocaların da derslerine devam ederek icazet aldı. 1905'de ruûs imtihanını kazandı. Mekteb-i Nüvvâb'a girdi ve buradan birincilikle mezun olarak kadı icazetnamesi aldı. Böylelikle hem medrese hem mektep eğitimini tamamlamış oldu. 1905-1908 yılları arasında Bâyezid Camii'nde dersler verdi. Bu vazifedeyken Meşihat (Şeyhülislamlık) Dâiresi Mektûbî kalemine tayin edildi (1907). Bir taraftan da Mekteb-i Nüvvâb'da ve Mekteb-i Mülkiye'de vakıf ve arazi hukuku, Medresetü'l-Vâizîn'de fıkıh ve Medrese-i Süleymâniye'de mantık dersleri verdi. Meclis-i Maârif âzâlığı yaptı. İki yıl (1334-1336) Huzur Dersleri'ne muhatap olarak katıldı. 1908'de dersiam oldu. Bu yıllarda dışarıdan felsefe, edebiyat, riyaziye tahsil etti. Hat sanatıyla meşgul oldu, devrin en büyük iki hat üstadından ders aldı; Bakkal Ârif Efendi'den (1830-1909) sülüs-nesih, Sâmi Efendi'den (1838-1912) ta'lik ve celî sülüs icazeti aldı (Bu sıralarda nesih hattı ile ilmiye icazetnameleri yazarak geçimini temin ettiği rivayet edilir.)[1] 2. Meşrutiyet sıralarında kendi kendine çalışarak kısa zamanda Fransızca öğrendi. 1908 yılında Firdevs Hanım'la evlendi, bu izdivaçtan Ahmed Muhtar (1910-1987), Fıtnat (1911-1946), Numan (1916-1931) ve Hamdun (1919-1988) isimli evlâdları dünyaya geldi.

İlmiyenin mümtaz siması Elmalılı Hamdi Efendi'yi 2. Meşrutiyet döneminde aynı zamanda aktif bir siyasetçi olarak görüyoruz. Devrinin hemen hemen bütün ilim adamı ve aydınları gibi, çeşitli sebeplerle Abdülhamid idaresine muhalif olan Elmalılı[2], hararetle meşrutiyeti savundu ve bu görüşü temsil eden İttihad ve Terakkî Cemiyeti'nin ilim şubesinde[3] görev aldı. Avrupâî bir meşrutiyet tarzı yerine şeriata ve memleketin geleneklerine uygun bir meşrutiyet modeli geliştirmek için çalışmalar yaptı.

1 Mahmud Bedreddin Yazır, *Medeniyet Âleminde Yazı ve İslâm Medeniyetinde Kalem Güzeli*, I. kısım, Uğur Derman'ın takdimi, XII.

2 Dönemin âlimlerinin Abdülhamid'e bakışları ve menfî tutumlarının sebepleri için bk: İsmail Kara, *İslamcıların Siyasi Görüşleri I* (İstanbul 2001), s. 128 vd.

3 "İttihat ve Terakki hareketi son yıllarda Türkiye'de konuşulduğu dar çerçevede anlaşılamaz ve kuşatılamaz. (...) İttihat ve Terakki hareketinin büyük bir koalisyon olduğunu ve ilmiye sınıfı ve tarikatların da büyük ölçüde bu koalisyonda yer aldıklarını unutmamak lazım." (İsmail Kara, "Üç Devir, Üç Elmalılı Hamdi", s. 23 (dn.))

1909 yılında gerçekleştirilen Kanun-ı Esâsî tâdilinin gerekçelerini ortaya koyduğu mazbatada ve bu yıllarda kaleme aldığı makalelerde, "meşrûtiyet-i meşrûʿa" konusundaki görüşlerini ifade etmektedir. 2. Meşrutiyet'in ilanından sonra kurulan Meclis-i Mebusan'a Antalya mebusu olarak girdi. II. Abdülhamid'in halʿi için gereken halʿ fetvasını yazdı.

Ali Fuad Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim* adlı eserinde, Talat Paşa'nın kendi ifadelerine dayalı olarak sultanın halʿ edilişini anlatır. Buna göre halʿ günü sabahleyin devrin büyük ve itibarlı âlimlerinden Fetva Emini Nuri Efendi'yi Meclis-i Mebusan'a götürmek üzere bizzat evine gitmiş, Nuri Efendi fetvâ vermenin kendisine ait bir yetki olmadığını mazeret olarak ileri sürdüyse de Talat Paşa bunu kabul etmeyerek onu gitmeye zorlamış, oradan Bâb-ı Meşîhat'a giderek Şeyhülislam Ziyaeddin Efendi'ye de birlikte gitmeyi teklif etmiş, onun hasta olduğu bahanesini kabul etmeyerek zorla ve tehditle bu iki âlimi meclise âdeta sürüklemiştir. Âyan ve Mebusan meclisi üyeleri Ayasofya'daki dairede, Âyan reisi Said Paşa'nın başkanlığında bir araya gelmiş, halʿ kararını reye sunmuşlar. Talat Paşa bu esnada Said Paşa'nın yanında ayakta durmuş, hocalardan ayağa kalkmayanlara sert bir şekilde bakınca onlar da derhal ayağa kalkmışlar. Hatta Âyan tarafından da ayağa kalkmayanlar olunca, Said Paşa Talat Paşa'nın kulağına eğilerek: "Efendim, biraz da bu tarafa bakınız!" demiş.[1]

Türkgeldi, Elmalılı'nın halʿ fetvasını vermesini, Hamdi Efendi'nin kendi ifadelerine dayalı olarak[2] şöyle anlatmaktadır:

> "Sadrazam ve Şeyhülislam, aʿyân ve mebʿusan reisleri ile mebʿusandan Mustafa Âsım ve Küçük Hamdi Efendiler de hazır oldukları hâlde Meclis-i Mebusan reisinin odasında Fetva emini Nûri Efendi'ye fetva îtâsı teklif olundukta: 'Fetva îtası bana ait değil, Şeyhülislam'a aittir. Fetva emini yalnız müsveddesini yazar, Şeyhülislam imza eder. Ben fetva emanetinden istifa etmiştim. İstifayı, sizin Kanun-ı Esasiniz de kabul ediyor.' demiştir.

1 Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 37.

2 Türkgeldi, yukarıdaki alıntının başında şöyle diyor: "Muharrir-i fetvâ mebʿûsândan Küçük Hamdi Efendi'nin bu babdaki ifâdâtı daha vâzıh olduğundan onu da zapt ile âtîye aynen derc eyledim".

> Hamdi Efendi ise: 'Bir ferd-i müslim, size fetva emini sıfatıyla değil, memleketin ulemâ-yı meşhûresinden bir zat sıfatıyla müracaat edip de bunun caiz olup olmadığını sorarsa, cevap vermeye şer'an mecbursunuz.' demesi üzerine, 'Sen akıllı bir adama benziyorsun. Hal'de şeâmet vardır. Bunu yapmayın. Rusya muharebesi esnasında (Sultan Abdülaziz'in hal'inden sonra) ben, muhâcirîn-i İslâmiyye çocuklarını omuzlarımda taşıdım, omuzlarım çürüdü. Ferâgat teklif edin. Belki nefsini azleder.' demiştir. Mustafa Âsım Efendi: 'O hâlde fetva, ferâgat teklifi veya hal'i suretiyle iki şık üzerine yazılsa ne dersiniz?' deyince, 'Bu olur' diye mukabele etmiştir. Bunun üzerine fetvayı Hamdi Efendi yazmıştır. Fetva müsveddesi 'Erbâb-ı hall ü akd tarafından ferâgat teklifi veya hal'i' suretinde yazılmasıyla: 'Buna evliyâ-yı umûr tabirini de ilave ediniz.' demiştir."[1]

Sultan Abdülhamid'in son mâbeyn başkâtibi Ali Cevat Bey'in yazdıkları, hal' fetvası üzerinde Hamdi Efendi'nin çalışmasından önce, fetva sureti için fakîh mebuslarca önceden bazı hazırlıklar yapıldığını ortaya koyuyor.[2] Heyet, Nuri Efendi'nin iki şıklı teklifini kabul ettikten sonra, Meclis reisi Ahmed Rıza Bey, Nuri Efendi'ye: "Buyurunuz hocaefendi, masanın başına geçiniz de yazınız." der, fakat Nuri Efendi fetvayı kaleme almayı kabul etmez. "Ben yazamam. Meb'ûsân-ı kiramdan bir ehil ve münasip bulunsun. O yazsın da ben imza edeyim" der. Odaya Antalya mebusu Elmalılı Hamdi Efendi celbedilir, fetva ona yazdırılır. Nuri Efendi nihayet "günahı ve vebali sizin boynunuza olsun" diyerek kerhen imzalar. Şeyhülislam Ziyaeddin Efendi de fetvayı imzaladıktan sonra Ahmed Rıza Bey'e teslim eder.[3]

Fetvanın imzalanmasında Mustafa Âsım Efendi'nin, şeyhülislamın kulağına eğilerek, "İmzalamazsan Sultan Abdülhamid'i öldürecekler" demesinin de tesiri olduğu nakledilir.[4] Hadisenin şahitlerinden (sonradan

---

1 Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 37-38.
2 Ali Cevat Bey, *İkinci Meşrutiyet'in İlanı ve Otuzbir Mart Hadisesi*, 147-148.
3 Ziya Şakir, *Sultan Hamid'in Son Günleri*, s. 7-8.
4 Mustafa Âsım Efendi'nin kızı Sıdıka İnce'den yapılan nakle dayalı olarak, Semiha Onay'la yapılan mülakattan aktaran: Abdülkadir Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamları*, s. 224-225.

Şeyhülislam olacak) Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi'nin, halʿ gününe dair notları, Elmalılı'nın fetvayı yalnız yazmakla kalmayıp mecliste okuduğunu da ortaya koyuyor:

> "27 Nisan 1909. Bugün sabahleyin Mebusan ve âyan Meclisi toplandı. Meclis-i Millî halinde Ayasofya'da Adliye Dairesi olan eski mahallinde toplandı. Fetva emini ile Şeyhülislam geldi. Fetva Emini Nuri Efendi meşhur ulemadandır. Bu zat herkesin hürmetini ve dikkatini celp etti. Şeyhülislam Ziyaettin Efendi arkasından yürüyordu. Ziyaettin Efendi'nin ilmi yoktur. Fetva yazıldı. Meclis-i Umûmî-i Millî'de alenen okundu. Antalya Mebusu Küçük Hamdi Efendi, Reis Sait Paşa'nın sol tarafında ayakta okudu. Akabinde oya müracaat edildi. Tahttan indirmeye karar verildi. Oybirliğiyle tahttan indirme ciheti tercih olunduğu reis tarafından beyan edildiyse de..."[1]

Fetva imzalatıldıktan sonra "Ahmed Rıza Bey, elindeki fetvayı yanında duran Hamdi Efendi'ye verdi. Hamdi Efendi, riyaset kürsüsünün hitabet mevkiine geldi. Meclis derin bir sükûnet içinde idi. Birçok mebusların başları önlerine eğilmişti." Hamdi Efendi tannân ve âhenkdâr sadâsıyla fetvâyı okudu.[2]

Fakat 2. Meşrutiyet ilan edildikten sonra memlekette kısa bir süre devam eden hürriyet sarhoşluğu, zamanla yerini büyük bir hayal kırıklığına terk etmişti. İttihat ve Terakki idaresinin bütün muhalifleri sindirmesi, dönemin iki aylık bir istisna hariç bütünüyle sıkıyönetim (örfî idare) ile yönetilmesi, devr-i sâbıktan çok daha büyük bir istibdadın egemen olması, Sultan Abdülhamid'e karşı birleşen farklı cenahtan insanların fırkadan kopmasına sebep oldu. Elmalılı sonraki yıllarda "Hayatımda yaptığım en büyük hata, Sultan Hamid'in halʿine karışmamdır." diyecektir.[3] Mahir İz şöyle diyor:

---

1 Ali Suat Ürgüplü, *Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi'nin Meşrutiyet, Büyük Harp ve Mütareke Günlükleri (1909-1922)*, s. 8.

2 Ziya Şakir, *Sultan Hamid'in Son Günleri*, s. 8-9; fetva için ayrıca bk. *Düstûr*, 2. Tertib, I, 166.

3 İsmet Ersöz, 1 Eylül 1975 yılında Elmalılı'nın oğlu Muhtar Yazır'la Erenköy'deki evinde yaptığı görüşme esnasında, Muhtar Bey bu cümleyi, 1949 yılında eline geçen babasına ait bir defterden nakletmiştir (İsmet Ersöz, *Elmalılı Mehmed Hamdi Yazır ve Hak Dini Kur'an Dili*, s. 13).

> "Hoca Hayret Efendi ahrârdandı, istibdâda tahammülü yoktu, ondan dolayı Sultan Abdülhamid'in aleyhindeydi. Ulemâdan ve ahrârdan olan diğer arkadaşları da öyle idi. Onların arasında Paris'e giden Hoca Kadri Efendi, Küçük Hamdi Efendi, Babanzâde Naîm Bey, Âkif Bey ve arkadaşları hep istibdad idaresinden müştekî idiler. Fakat Meşrutiyet'in ilânından daha bir sene geçmeden hep birlikte nâdim oldular, tövbe ettiler."[1]

Bir başka yerde de şöyle yazıyor:

> "Meşhur ulemâdan Şeyhülislam Mustafa Sabri, Elmalılı Küçük Hamdi, Adanalı Hayret Efendi'lerle dersiâmlardan tanınmış kimseler, Mehmed Âkif Bey, Babanzâde Naîm Bey gibi isimleri devrin tarihinde ebedîleşmiş zevat, bidayette kemâl-i safvet ve samimiyetlerinden dolayı bu dolaba [İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne] girmişlerdi. Fakat çabuk başları döndü, tertemiz sıyrıldılar ve muhalefete geçerek halkı ikaz etmek istediler. Ne fayda ki iş işten geçmiş, komite maksadına nâil olmuş, devlet otoritesini ele geçirmişti."[2]

Elmalılı sonraki yıllarda İttihat ve Terakki çevresinden uzaklaştı, Hürriyet ve İtilâf mensubu olmadıysa da nispeten bu çevreye yaklaştı, yazılarını bu gruba yakın yayın organlarında neşretmeye başladı. 4 Ağustos 1918'de Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiye âzalığına, 2 Nisan 1919'da da reisliğine tayin edildi. Damad Ferid Paşa'nın birinci ve ikinci kabinelerinde Evkaf Nâzırlığı yaptı. Bu nâzırlık görevini kerhen, padişah emriyle kabule mecbur kalmıştır. Bu görevde iken ikinci rütbeden Osmanlı nişanı ile ödüllendirildi. 15 Eylül 1919'da Hey'et-i Aʿyân (Senato) âzalığına getirildi. Cumhuriyet'in ilanı sırasında Mütehassisîn Medresesi'nde "mantık" müderrisi idi.

Damad Ferid Paşa kabinelerindeki görevi dolayısıyla, Milli Mücadele aleyhinde bu kabinelerin verdiği kararlardan sorumlu tutuldu, Fatih'teki evinden alınarak Ankara'da kırk gün tutuklu kaldı. Gıyabında idam

1 Mahir İz, *Yılların İzi*, s. 176.
2 Mahir İz, *Yılların İzi*, s. 38-39.

kararı verildi. Fakat Ankara İstiklal Mahkemesi'nde görülen mahkemede beraat etti. İstanbul'a dönerek inzivaya çekildi ve camiye gitmek dışında vefatına kadar evinden dışarı çıkmadı. Daha önce memuriyet yapmış olduğu kurumların lağvedilmiş olması sebebiyle gelir yolları kesilip maddî sıkıntı çektiği bu inziva döneminin ilk yıllarında, daha önce başlamış olduğu *Metâlib ve Mezâhib* adlı tercümesini tamamladı. Prens Abbas Halim Paşa'nın teşvikiyle büyük çaplı bir hukuk kamusu hazırlamaya koyuldu, ardından bu çalışmasını yarım bırakarak, TBMM'nce kararlaştırılan ve Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından kendisine teklif edilen Kur'an tefsirini kaleme aldı. Tefsir çalışması on iki yıl sürdü.

Elmalılı Hamdi Efendi, Fatih'teki evinde tefsirini yazmakta olduğu esnada kaleme almış olduğu terceme-i hâlinde, üstlenmiş olduğu memuriyetleri tarihleriyle birlikte şöyle sıralamaktadır:

Memuriyeti	**Tayin Tarihi**
Bâb-ı Fetvâ Mektûbî kalemi kitâbeti	11 Teşrinievvel 1323 ve Şaban 1325 [24 Ekim 1907]
Mekteb-i Nüvvâb ilm-i fıkıh muallim muâvinliği	1 Mart 1324 [14 Mart 1908]
Mekteb-i Nüvvâb ilm-i fıkıh muallimliği	1 Eylül 1325 [14 Eylül 1909]
Mekteb-i Kuzât ilm-i fıkıh muallimliği	12 Teşrinievvel 1325 [25 Ekim 1909]
Bâyezid Câmi-i Şerîfi Dersiâmlığı	15 Teşrinievvel 1325 [28 Ekim 1909]
Mekteb-i Mülkiye Ahkâm-ı Evkaf Muallimliği	31 Kanunusani 1325 [13 Şubat 1910]
Mekteb-i Kuzât Ahkâm ve Nizâmât-ı Evkaf Muallimliği	1 Kanunuevvel 1328 [14 Aralık 1912]
Medresetü'l-Vâizîn birinci sınıf fıkıh muallimliği	19 Ağustos 1329 [1 Eylül 1913]
Huzûr-ı Hümâyun ders-i şerîfi muhataplığı	13 Rebiülahir 1334 [18 Şubat 1916]
Medrese-i Süleymaniye mantık müderrisliği	1 Eylül 1333 [1 Eylül 1917]
Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye azalığı	4 Ağustos 1334 [4 Ağustos 1918]
Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye riyâseti	2 Nisan 1335 [2 Nisan 1919]
Meclis-i Mebʿûsân-ı Osmânî'de Antalya mebusluğu	1324'ten 1328'e kadar [1908-1912]
Evkaf Nezareti	2 Mayıs 1335'ten 30 Eylül 1335'e kadar [2/5/1919 - 30/9/1919]
Aʿyân azalığı	1335'ten 1338'de lağvine kadar [1919-1922]

Bünyesi zayıf olan Elmalılı, son yıllarında kalb hastalığıyla boğuşmaktaydı. 1934 yılında geçirdiği bir kalb krizi onu bir ay yatağa bağladı. "İstirahat, ilaç ve perhizlerle zaman zaman hastalık geçer gibi oluyor ama ardından daha da ağırlaşarak geri geliyordu. Doktor, fazla konuşmasına bile izin vermez olmuştu. Bu yüzden eski dostları, ziyaretlerini kısa kesiyor, seyrekleştiriyordu."[1]

Tefsirini tamamladıktan birkaç sene sonra, 27 Mayıs 1942'de vefat eden Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, Sahrayıcedid Mezarlığı'nda babasının kabrine defnedildi. Yazılarını kardeşi Mahmud Bedreddin Yazır'ın kaleme aldığı kabir taşında yer alan şu ifade, vefat tarihi olan hicrî 1361 tarihini göstermektedir:

Gitti Türkün en büyük allâmesi

Yine kabir taşında Tâhirü'l-Mevlevî'nin şu tarihi yazılıdır:

Hamdî-i fâzıl bekāya gitti âh
Rahmet etsin rûhuna Allah hû
Müjde-i gufrânını bildirmede
Rıhlet tarihi: "Mağfûrun leh"

Bir başka Mevlevî, Üsküdar Mevlevîhânesi'nin son postnişîni Ahmed Remzi Akyürek'in Elmalılı'nın vefatına düştüğü tarih de şöyledir:

Allâme-i müdekkik, Elmalılı muhakkik
Esmâr-ı ilmi aldı, eksiltti gitti Hamdi

Fazlında yoktu noksan, tefsîri elde burhan
Ahd-i elesti elhak, berkitti gitti Hamdi

Hulk-i Muhammedîde bir merd idi güzîde
Mûr-ı zaîfi sanma incitti gitti Hamdi

Enmûzec-i selefdin, sen mefhar-ı halefdin
Sermâye-i fezâil hep bitti gitti Hamdi

Söylendi irticâlî, tarih-i irtihâli:
Zîr-i "Livâ-yı Hamd"i azmetti gitti Hamdi

14 Cemâziyelevvel 1361 - 30 Mayıs 1942

1 Fatma Paksüt, "Merhum Dayım Hamdi Yazır", s. 13-14.

Şâbâniye meşâyihinden, Kuşadalı İbrahim Halvetî silsilesinden gelen Hacı Kâmil Efendi'ye (ö. 1912) intisabı olan Elmalılı'nın tasavvufî yönü hakkında Cemaleddin Server Revnakoğlu şöyle demektedir:

> "İlmiyyenin baş tâcı, zamanın Fahr-i Râzî'si olan Küçük Hamdi Efendi merhum, talebeliğinde, Ayasofya medresesinde kaldığı zamanlar, Küçük Ayasofya Medresesi'nde oturan son devir Şa'bânî şeyhlerinin pek meşhurlarından ve Kuşadalı'nın kolundan gelen, Yakub Han halifesi Ayvacıklı Şeyh Hacı Mehmed Kâmil Efendi'nin hizmetinde bulunmuş, iltifatına ve hayır dualarına nail olmuştur... Kendisinden Şa'bânî usulü üzere seyr ü sülûk gördüğünü, feyzinden neş'elendiğini, kemâline, irfanına hayret ettiğini fakire defalarca söylemişlerdi."[1]

Ebülʿulâ Mardin de Elmalılı'nın Kâmil Efendi'ye intisabını *Huzur Dersleri*'nde kaydeder.[2]

Eşref Edib Fergan, Elmalılı Hamdi Efendi'nin vefatının ardından, 15 Haziran 1942 tarihli *İslâm-Türk Ansiklopedisi* (*İTA*) *Mecmuası*'nda onun hakkında kısa bir yazı neşretmiş, burada Elmalılı hakkında şu satırları yazmıştır:

> "Merhum İslâm ilimlerinde büyük ihtisas ve ihata sahibi, derin bilgili, geniş düşünüşlü idi. Bütün İslâm meselelerini düşünmüş, kavramış, bu meseleler üzerinde işlemiştir. Müslümanlığa tam imanı vardı. Beşeriyetin felâh ve saadetini ancak Müslümanlık esaslarına samimi surette bağlanmakla mümkün görüyordu. Müslümanlık şiarlarına çok ehemmiyet veriyordu. Büyük İslâm idealine gönlünü vermişti. Son nefesine kadar bu mefkûresinden kıl kadar ayrılmamıştır. Cihan hadiselerini hep İslâm'ın hayat ve istikbâliyle muhakeme ederdi. Gelecek asırlarda Müslümanlık esaslarının daha ziyade anlaşılacağına ve tatbik edileceğine imanı vardı. Muasır İslâm uleması arasında misli nadir bir zat idi. Kanaat ve içtihatlarına büyük itimadı vardı. Bu hususta yalnız da kalsa fikir ve kanaatlerine en ufak

---

1 Cemaleddin Server Revnakoğlu, "Erbaîn Helvası", *Tarih Dünyası*, II/12 (1954), s. 525.

2 Ebulula Mardin, *Huzur Dersleri*, II-III, 1094.

> bir sarsıntı bile ârız olamazdı. Beşeriyetin mütemâdî dalâlette yürüyemeyeceğine, bekā-yı nev'ini temin için doğru yola düzelmek mecburiyetinde olduğuna kāniydi. Teceddüde taraftardı ve bunu Müslümanlığın îcâbâtından addederdi, ancak bu teceddüt millî hüviyeti değiştirmemek şartıyla…
>
> Tetkik ettiği herhangi bir meseleyi derinleştirmekten, ne kadar mümkünse incelemekten zevk alırdı. En zor meseleler onun keyfini getirirdi. Alelâde meseleler üzerinde çok durmazdı. Daha ziyade fikir ve muhakemeye müteallik meselelerle meşgul olmak isterdi. Nakilciliği pek sevmezdi. Okuduklarını dimağında hamur ederek yeni bir şekilde ortaya koymaya çalışırdı.
>
> (…) Meşrutiyet iptidalarında Kanun-ı Esâsî'nin tâdili hakkında kaleme aldığı mazbata ile siyaset ilmindeki vukuf ve kudretini göstermiştir. Vakıflar mukaddimesi fıkıh hakkındaki yed-i tûlâsını göstermeye kâfidir. Fransızcadan terceme ettiği *Metâlib ve Mezâhib* mukaddimesi kelâm ve felsefe itibariyle şaheserdir. Sekiz-dokuz ciltlik muazzam tefsiri ise onun ne kadar mütenevvi ilimlerde yüksek ihtisas ve salahiyet sahibi olduğunu anlatır. Üç lisanda söylenmiş şiirleri, manzumeleri edebî zevkini, bu lisanlara olan derin vukufunu gösterir. Yazdığı nefis levhalar hüsn-i hattaki kudretinin canlı delilleridir. Tezhib ve teclidde de yüksek mahareti vardı. Hasılı, o harika bir âlem idi. Onu anlamak ve anlatmak için ciltler lâzım. Onu her cihetten, usûl-i fıkıh, fıkıh, kelâm, mantık, lisan, edebiyat, hikmet-i teşri, felsefe, yazı, siyaset cephelerinden tetkik etmek, hem bir İslâm âlimi, hem bir İslâm mütefekkiri olarak nazar-ı i'tibâra almak icab eder."

Elmalılı ile uzun yıllar beraber olan âlimlerden Ömer Nasuhi Bilmen de, Hamdi Efendi'nin şahsiyeti ve seciyesi hakkında şu ifadeleri kullanır:

> "Mehmed Hamdi Efendi merhum; halûk, mütevâzı, kıymet-şinas idi. Hiçbir kimsenin ilmî kıymetini tenkîse kalkışmazdı, hiçbir kimsenin meşkûr mesaisini takdirden çekinmezdi. Eğer müteceddid, mütefekkir görülenlerden bazı zevat hakkında tenkîdimsi bir mütâlaada bulunmuş ise bu da mücerred hâiz olduğu

> ilmî salahiyetin kendisine tahmîl ettiği bir vecibeyi ifa gayretinden ileri gelmiştir. Binâenaleyh merhumun mağrur bir şahsiyet olduğunu iddia etmek asla doğru olamaz. O hiçbir vakit asrın mütefekkirlerine, selîm düşünceli âlimlerine bir istihfaf nazarıyla bakmış değildir. Bu munsif âlim, İslâm ruhuna mugâyir olmayan herhangi bir fikir hamlesine karşı münkirâne bir vaziyet almamıştır. Fakat kendilerini asrî zihniyetle, müstakil bir görüşle mücehhez sanan birtakım kimselerin teceddüd namına yaptıkları fikir hareketlerini, İslâm'ın mahiyetine münâfî gördüğü halde alkışlayamazdı. Maahaza bunlara karşı da bir düşman kesilmiş değildi. Belki bunların fikirlerindeki dalâlete acınır dururdu (…) Velhasıl Hamdi Efendi merhum mütevekkil, müteverri', metin seciyeli, kanaatinde musır bir zat idi. Derin düşüncelerden, tetkiklerden zevk alırdı. (…) Kendisine mütefekkir, müteceddid dedirtmek için sunî, gayri samimi hareketlerde bulunanlardan hoşlanmazdı. İslâm milleti için her veçhile saadetli neticeler verecek esbâbı araştırırdı. Müslümanları İslâmiyetin ulvî mahiyetinden bihakkın haberdar etmeye çalışırdı. İslâm'ın hüviyeti, hâziyyeti tamamen mahfuz kalmak şartiyle Müslümanlar arasında bir teceddüdün vücûda gelmesi lüzûmunu pek hakîmâne bir hâlde îzah ve müdafaa ederdi."[1]

Zaman içerisinde Elmalılı ile siyasî yolları ayrılan Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi, kendisi hakkında şöyle der: "O vakit arkadaşlarımızdan olup zekâ ve ilmini her vakit takdir ettiğim bugün muhalif fırkada bulunan (...) Antalya Mebusu Hamdi Efendi'ye..."[2] "Muhalifler arasında Antalya Mebusu Hamdi Efendi, Karesi Mebusu Vasfi Efendi gibi adamlar da vardır. Bunlardan vatan zarar görmez itikadındayım."[3]

Yine Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi, günlüklerinde 12 Eylül 1913 gününe ait şöyle bir hadise anlatıyor:

> "Selamlıktan sonra Kuruçeşme'de Ahmet Rıza Beyefendi'nin yalısına gittim. Yedi sekiz aydan beri Avrupa'da bulunan Ahmet Rıza Bey dönmüştü. Biraz sohbet ettikten sonra Merkez-i

---

1 Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi II (Tabakatü'l-Müfessirîn)*, 612-614.
2 Ali Suat Ürgüplü, s. 42.
3 Ali Suat Ürgüplü, s. 57.

> Umumi'den Doktor Nâzım ve Eyüp Sabri ve Diyarbekirli Ziya [Gökalp] beyler ile Ahmet Nesimi ve Kemal beyler geldiler. Eski Kastamonu Mebusu Ahmet Mahir Efendi de oradaydı. Bana hücuma başladılar. Medresetü'l-Vâizîn'e Küçük Hamdi Efendi'yi muallim tayin ettiğimi bahane ederek, "Medreseyi kapatmalıdır" dediler.
>
> Ben, "Medrese ben Evkaf nazırı iken kapanmaz. Küçük Hamdi Efendi bu memlekette yazmak ve okumak ve yaşamak hakkını haiz gayet muktedir bir zattır" dedim.
>
> Doktor Nâzım "Bize muhaliftir, mürtecidir" dedi.
>
> Ben, "Hayır bize muhalif değildir ve hiçbir fırkaya mensup değildir. Bilhassa bana söz verdi ve 'Ben hiçbir siyasi fırkayla işbirliği yapmak fikrinde değilim. Eğer bir fırkayla işbirliği yapacak olursam sizinle çalışırım" dedi."[1]

Bu anekdot, Elmalılı'yı iyi tanıyan munsif bir zatın hüsn-i şehadetini ortaya koymasının yanısıra, Sultan Abdülhamid'in tahttan indirilişini takip eden yıllarda, İttihat ve Terakki erkânının bir vakitler kendileriyle iş birliği yapmış olsa bile zamanla fikir ayrılığı içine düştükleri zevata karşı nasıl katı bir tutum benimsediğini misallendirmesi bakımından da önemlidir.

Antalya mebusu seçildiği sıralarda Meclis'te takdim merasimi yapılırken kendisi hakkında "İlmiye sınıfının nâsiye-i pâki, medâr-ı iftihârıdır" denildiği nakledilen[2] Elmalılı Hamdi Efendi, sayılan bütün bu meziyetlerinden başka, mecliste devrin en kudretli şahsiyetlerinin önünde doğru bildiğini açıkça dile getirmekten çekinmediğini, hem ilminin hem siyâsî mesuliyetinin gereğini büyük bir cesaretle yerine getirebildiğini de ispat etmiştir. 1911 yılında vukû bulan Lütfi Fikri Bey hâdisesi vesilesiyle kanuna aykırı emirlere uyulmayacağını cesaretle savunması bu hükme misal teşkil etmektedir. Hükûmeti eleştiren yazılar yayımlaması sebebiyle gazeteleri kapatılan ve bir başmakalesinde, sâbık

---

1 Ali Suat Ürgüplü, s. 343.

2 Abdülkadir Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamları*, s. 223; İsmet Ersöz, *Elmalılı Mehmed Hamdi Yazır ve Hak Dini Kur'an Dili*, s. 8.

padişahı halʿ eden Hareket Ordusu Başkumandanı Mahmud Şevket Paşa'yı hedef alan Lütfi Fikri Bey, tevkif edilmek üzere Dîvân-ı Harb'e davet edilmesi üzerine meclise gelip durumu oradaki mebuslara anlatmış, mebuslar şiddetli bir tepki göstererek Harbiye Nâzırı Mahmud Şevket Paşa'nın cevaplandırmasını istedikleri bir istîzah takriri vermişler, bu takriri 43 mebus imzalamıştır. Mecliste sözkonusu istîzahın görüşüldüğü 26 Teşrînievvel 1327 (8 Kasım 1911) Çarşamba günkü hareketli oturumda Elmalılı Hamdi Efendi de söz alarak uzun bir konuşma yapmış ve devlet nâmına çıkarılan emir ve yasakların kanuna aykırı olması durumunu değerlendirmiştir. Sadrazam Sait Paşa ile Harbiye Nâzırı Mahmud Şevket Paşa'ya cephe alarak, muhakeme etmeksizin gazete kapatmanın Dîvân-ı Harb'e değil, Hükûmet-i Askeriye'ye ait bir yetki olduğunu, Dîvân-ı Harb'in ancak Hükûmet-i Askeriye'nin verdiği yetki dahilinde muhakeme ederek gazete kapatabileceğini, bu itibarla Lütfi Fikri Bey'in gazetesi hakkında verilen kapatma kararının kanuna muhalif bir emir olduğunu ileri sürmüştür. Elmalılı'nın asıl endişesi bir gazetenin kapanmasından ziyade, kanuna aykırı emirlerin, daha çok taze olan Meşrutiyet ve Kanun-ı Esâsî için ciddi bir tehlike oluşturması, memlekette henüz yerleşmemiş olan hukuk devleti anlayışının işin başında ihlâl edilip anayasanın fiilen tekrar rafa kaldırılmasıdır.

Bu konuşması esnasında, 33 yıl kudretle hüküm süren sultanı tahttan indiren Hareket Ordusu Başkumandanı ve Harbiye Nâzırı Mahmud Şevket Paşa için mecliste "'prensibi yok, kuvvet nerede ise kuvvete tâbi olur, kuvvetin nâzırı, itimada şâyan bir zat değil, sözleri midemi bulandırdı" diyebilmiş, Sadrazama hitaben de yaptığının kanunsuz olduğunu dile getirmek suretiyle, mesuliyetinin gereğini yerine getirmiştir.[1] Meclisteki tartışmaları değerlendirip kendi kanaatini müdellel biçimde ortaya koymak üzere 18 Kasım tarihinde "İnneme't-Tâʿatu fi'l-Maʿrûf" başlıklı bir makale neşretmiştir.[2]

---

1 Bu hadise hakkında daha geniş bilgi ve Elmalılı'nın konuşması için bk. Asım Cüneyd Köksal, *Elmalılı M. Hamdi Yazır* (İlke yay., 2017), s. 35-47.

2 Elmalılı, *Meşrutiyetten Cumhuriyete Makaleler*, s. 119-123.

Devrin iki büyük hattatı olan Sâmi ve Filibeli Bakkal Hacı Ârif Efendilerden icazet alan Elmalılı, hat sanatında oldukça mâhirdi. Kendisiyle aynı hocalardan yazı meşk eden hezarfen, yalnız hattat değil, aynı zamanda hat sanatı eksperi[1] Necmeddin Okyay şöyle söylemiştir: "Hamdi Efendi, daha ziyade ilim ile iştigal etmekle beraber ekseri vaktini yazıya hasretseydi dünyada kimsenin [hiçbir hattatın] nâmı kalmazdı." İlmî çalışmaları sebebiyle şiire çok vakit ayıramamış olsa da, divan edebiyatına vâkıf bir şiir okuyucusu olmasının yanında iyi bir şâir de olduğunu günümüze ulaşan şiirleri göstermektedir.

ESERLERİ

Basılmış Eserleri:

1. ***Ahkâm-ı Evkaf*** (Ders notları, 2 kısım, 1911).

2. ***İrşâdü'l-Ahlâf fî Ahkâmi'l-Evkâf*** (Mülkiye Mektebi'nde verdiği ders notları, 1914).

Elmalılı, Mekteb-i Mülkiye'de haftada bir saat ahkâm-ı evkaf dersleri okutmuştur (kendi terceme-i hâlinde, on iki forması matbu olan bu eserin Mekteb-i Kuzât ve Mekteb-i Mülkiye'de tedris edildiğini söylemektedir). Kendi ifadesiyle ders okutma sırasında, fıkhın vakıflarla ilgili bölümlerinden çıkardığı notlara biraz "mesâil-i kanuniye", biraz da şahsî mütalaalarını ilave etmek suretiyle her öğretim yılı için ayrı bir kitap hazırlamıştır. Elmalılı'nın vakıflar hukukuna dair bu eserleri, aynı konuda yazılmış olan eserler arasında meseleyi yalnız hukukî boyutuyla değil, çok daha geniş bir toplum felsefesi perspektifinden ele alması cihetinden temayüz etmektedir. İslâm'ın temel prensipleri ışığında insanın toplumsallığının temellerini ve İslâm'da medeniyetin felsefî esaslarını ortaya koyan Elmalılı, bu eserlerde ayrıca sosyal yardımlaşma esasları bakımından İslâm ve Batı medeniyetlerini mukayese etmekte, döneminde vakıfların işlevine dair dile getirilen eleştirilere cevap vermekte, Sosyal Darwinizmi, Rousseau'nun toplumsal

---

1 Necmeddin Okyay yalnız bir hattat değil, bir hat sanatı eksperi imiş: "Necmeddin Hoca'nın imzasız Osmanlı hat eserlerinin ekserisinin kime ait olduğunu, hatta yazılış senesini, müşahede ve müktesebatıyla tesbit edebilmesi büyük bir hayranlık uyandırırdı ve bu vechesiyle âdeta bir 'sanat velîsi' hüviyeti taşırdı." (Uğur Derman, *Ömrümün Bereketi 1*, s. 364.

sözleşme anlayışını, Malthus'un dünya nüfusu hakkındaki teorisini eleştirmektedir. Bu iki kitap bir değerlendirme ile birlikte tıpkıbasım ve sadeleştirme olarak Nazif Öztürk tarafından yayımlanmıştır: *Elmalılı M. Hamdi Yazır Gözüyle Vakıflar* (Ankara, 1995). Metinlerin hem sadeleştirilmesi hem de ayrı ayrı değil de birbirleriyle tedahül ettirilerek neşredilmesi sebebiyle bu neşirde birtakım sorunlar bulunmaktadır.

İki ayrı ders notu hâlindeki *Ahkâm-ı Evkaf* ile *İrşâdü'l-Ahlâf fî Ahkâmi'l-Evkaf*, orijinal metinlerine sadık kalınarak neşredilmiştir: *Osmanlı Vakıf Hukukuna Giriş: Ahkâm-ı Evkaf* (haz. Hamdi Çilingir, İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2021).

3. Makaleleri (*Meşrûtiyetten Cumhuriyete Makaleler*)

Elmalılı Hamdi Yazır, 1908-1925 yılları arasında *Beyânülhak*, *Sebîlürreşâd*, *Cerîde-i İlmiye*, *Te'sîsât*, *İkdam* ve *Tasvîr-i Efkâr* gibi çeşitli yayın organlarında çok sayıda makale neşretmiştir. 2. Meşrutiyet'in hemen akabinde, 1908 yılında yayımlanmaya başlayan ve *Hak Dini Kur'an Dili*'nin yazıldığı yıllara kadar uzun bir zaman dilimine yayılan bu makaleler arasında, dönemin siyasî havasını yansıttığı kadar bu havayı İslâmî esaslar lehine etkilemeye çalışan yazıların yanısıra; Ramazan hilâlinin ispatı, donanmaya yardımın zekat yerine geçip geçmeyeceği, *Mecelle*'ye yöneltilen tenkitlere cevaplar gibi fıkhî meseleler, bir bütün olarak İslâm dinini tanıtan ve modern eleştirilere karşı onu savunan yazılar, felsefî denemeler, Doğu ve Batı'dan çevrilen parçalar da yer almaktadır. İlk yazıları bir yandan "devr-i sâbık"ın sona ermesinden duyduğu büyük coşkuyu aksettirirken, bir yandan da yeni devrin tutması gereken istikāmeti tayinde şer'î ve fikrî noktalardan katkıda bulunmayı kendisi için bir vazife bilir.

Elmalılı'nın makalelerinin bir bölümü tek bir yazıdan ibaret iken, diğer kısmı yazı dizisi şeklinde müteaddit makalelerden oluşmaktadır. Bu dizilerin bir kısmı bilemediğimiz sebeplerden dolayı yarım kalmıştır: "31 Mart", "Mecelle-i Ahkâm-i Adliyyemize Revâ Görülen Muâhezeyi Müdâfaa", (Fransızca'dan tercüme ettiği) "İslâmiyetle Medeniyet-i Cedîde

Birleşebilir mi" makale dizileri yarım kalmıştır. 12 yazılık "Hazret-i Muhammed Aleyhisselâm'ın Dini İslâm", 10 yazılık "İlhad Ne Büyük Cehalettir!" ve 6 yazılık "Müslümanlık Mâniʿ-i Terakkî Değil, Zâmin-i Terakkîdir" dizileri ise hacim ve fikir yoğunluğu bakımından dikkat çeken makale serileridir.

Bu makalelerin tamamıyla birlikte, *Metâlib ve Mezâhib* isimli tercümesinin başına eklediği Dibâce, bir de Ahmed Hamdi Akseki'ye yazdığı seferîlik meselesine dair mektup bir arada şu eserde neşredilmiştir: Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Meşrûtiyetten Cumhuriyete Makaleler*, haz. Asım Cüneyd Köksal&Murat Kaya, İstanbul, Klasik Yayınları, 2011.

4. *Tahlîlî Tarih-i Felsefe: Metâlib ve Mezâhib - Mâbaʿde't-tabîʿa ve Felsefe-i İlâhiye* (1926)

Fransız felsefe tarihçileri Paul Janet ve Gabriel Séailles'ın beraber hazırladıkları *Histoire de la philosophie* isimli felsefe tarihinin ilahiyat ve metafizik kısımlarının tercümesidir. Elmalılı çevirisinin başına 40 sayfalık bir Dibâce eklemiş ve tercüme ettiği kısımlara birçok notlar ilave ederek çeşitli fikir ve filozoflar hakkındaki mülahazalarını ortaya koymuştur. Dibâce'de bu eseri tercüme etmesi için felsefe tarihi hocalarından birçoklarına rica ettiği hâlde kimsenin vaadini yerine getirmemesi sebebiyle bu işe kendisinin giriştiğini söyler. Ayrıca bu eseri, medreselerin kapanmasıyla bütün vazifelerinden mahrum kaldığı ve geçim sıkıntısı çektiği bir zamanda Allah rızası için kaleme aldığını da ifade eder:

> "Tarih-i felsefe müderrislerinden bir hayli zevata bunun tercümesini tavsiye ve rica ettiğim ve vaadler aldığım halde kimse bu vaadini incâz etmedi. Vaktâ ki şu bir-iki sene zarfında bilcümle iştigâlât-ı resmiyemden vâreste ve bütün derslerimden fâriğ ve mahrum bir surette uzlet-nişîn kaldım, bu sırada bu kitabın felsefe-i ilâhiye kısmından bed' ile aşağıdan yukarı tercümesine mübaşeret ettim. Evvelâ bunu, saniyen mâbaʿde't-tabîʿa kısmını itmâma muvaffak oldum. Bu iki kısım bizim en büyük ihtiyâcât-ı felsefiyemizi istîʿâb ettiği için, aksâm-ı sâiresini

> beklemeden mevkiʿ-i intişara konulmasını ve klasik kitapların, yani kütüb-i münakkaha-i müdevvenenin lisanımıza tercüme ve naklinden pek ziyade bahsedilen şu zamanda bunun bir nevʿi başlangıç oluvermesini temenni etmekten gönlümü alamadım. Senelerden beri devam eden mesâʿî-i ilmiyesi taʿtîl edilmiş ve o mesâʿînin mükteseb bir ücret-i vataniyesi demek olan kefâf-ı maʿîşeti tevkif olunmuş ve bu cihetle hayât-ı husûsiyesi ye's-âver bir hâle gelmiş bulunan bir ferdin bu iştigâli bir küstahlık ve bu temennisi bir hayâl sayılmak lâzım gelirse de, ibtilâ-yı ilmînin böyle bir tecellîsini mazur görmemek ve icrâ-yı vazifede rızâ-yı Hak'tan başka gaye gözetmeyen bir kalb-i muzdaribe Hazret-i Müsebbibü'l-esbâb'ın inâyet-i mutlakasından katʿ-ı ümîd ettirmek de doğru değildir."[1]

Osmanlıların Batı kültürünü edindikleri en önemli entelektüel merkez olan Fransa'da 19. yüzyılda kabaca iki felsefî temayül bulunduğu söylenebilir: Materyalist/pozitivist yaklaşım ile idealist (ve spiritüalist) yaklaşım. Paul Janet bunlardan ikincisine mensup olup eklektisizmin kurucusu kabul edilen Victor Cousin'in takipçisidir. Ali Utku, Elmalılı Hamdi Efendi ile Babanzâde Ahmed Naîm Bey'in, felsefî eser tercüme etmek için Paul Janet gibi müellifleri tercih etmelerinin sebebine şöyle işaret ediyor: "...muhafazakâr, İslâmcı entelektüellerin geleneksel İslâm-Osmanlı dünya görüşü ile çatışan pozitivist, materyalist cereyana mukabil Cousin'le başlayıp Paul Janet ve Élie Rabier gibi isimlerle devam eden eklektik spiritüalizm geleneğine bilinçli ve sistemli temayülleri makul ve mantıklı görünmektedir."[2]

Darülfünun Edebiyat Fakültesi'nde felsefe müderrisi olan Mehmed Emin Erişirgil, Fakülte mecmuasının 1923/1339'de çıkan Ağustos/Teşrîn-i Evvel sayısında *Metâlib ve Mezâhib* ile Mustafa Şekib Bey'in bir tercümesi hakkında "İki Eser-i Felsefî Münasebetiyle" isimli bir makale

---

1 *Metâlib ve Mezâhib*, s. 10-11.

2 Ali Utku, "Türkiye'de Modern Felsefenin Kurucu Aktörlerinden Biri Olarak Babanzâde Ahmed Naim: Tercihler ve Temayüller", *Babanzâde Ahmet Naim: Hayatı-Eserleri-Fikirleri*, haz. M. Cüneyt Kaya&İsmail Kara, İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi, 2018 içinde, s. 118.

yayımlamış, bu iki eser hakkında "Meşrutiyetten beri münteşir en kıymetli iki eserdir" hükmünü vermiştir. Eserin Dibâce'si hakkında ise şu satırları kaydetmektedir:

> "Kitaptan çok Dibâce kıymetlidir. Bu Dibâce ayrı intişar etse yine kıymetinden kaybetmezdi. Çünkü baştan başa okuyunca felsefî mesâili kavrayan bir zekânın tesiri altında bulunduğunuzu hemen farkediyorsunuz. Vâkıâ içindeki bazı fikirlere iltihak edemiyorum. Ancak mesâil-i felsefiye üzerine yazılmış bir eserin [kıymeti] parça parça fikirlerin sıhhatinde değil, kavrayış ve görüşündeki vüsʿat ve ihâtadadır. Bu mukaddime ise her cihetten bize muharririn felsefî mesâili anlayıştaki ihâtasını gösteriyor. (...) Bu mukaddime felsefî bir kudreti haiz bir kalemin eseridir."[1]

Eser, sadeleştirilmiş olarak 1978'de basılmıştır. 2019 yılında aslına sadık kalınarak ve Fransızca orijinaliyle mukayese edilmek suretiyle neşredilmiştir (haz. Asım Cüneyd Köksal, İnsan Yayınları).

5. Tamamlanmamış İslâm Hukuku Kamusu

Elmalılı tefsirine başlamadan önce, Prens Abbas Halim Paşa'nın (ö. 1934) teşvikiyle kapsamlı bir fıkıh ıstılahları kamusu yazmaya başlamıştı. Tefsir yazımına başlamasıyla birlikte bu eseri yarım kalmıştır. Alfabetik sırayla hazırlanmış 341 sayfalık eserde toplam 4378 madde bulunmakta, bunların 1578 maddesinin yalnız isimleri kaydedilmiş olup karşılarında herhangi bir açıklama yer almamaktadır. "Diğer bir ifade ile İslam Hukuk Kamusu'nun 1/3'inden biraz fazlası hakkında Elmalılı madde ismini tespitin ötesinde bir şey yapma imkânı bulamamış, 95 maddenin ise nereden alınacağı notunu düşmekle yetinmiştir."[2] Bu yarım eser, çalışmanın elyazmaları esas alınmak ve eksik kalan maddeler Sıtkı Gülle tarafından tamamlanmak suretiyle (fakat ne yazık ki hangi

---

1 Erişirgil'den nakleden: Süleyman Hayri Bolay, "Bir Filozof Müfessir M. Hamdi Yazır", *Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Sempozyumu*, (Ankara, 1993) içinde, s. 136.

2 Abdullah Çolak, "Bir Hukukçu Olarak Elmalılı M. Hamdi Yazır", *Elmalılı M. Hamdi Yazır Sempozyumu* (Antalya 2012) içinde, s. 207.

maddelerin Elmalılı'ya, hangilerinin hazırlayana ait olduğu belirtilmeksizin ve Elmalılı'nın yazdığı maddeler de genişletilmek suretiyle) hazırlanmış ve 1997 yılında beş cilt olarak basılmıştır (*Alfabetik İslâm Hukuku ve Fıkıh Istılahları Kamusu*, İstanbul: Eser Neşriyat, 1997). Bu hâliyle eser ilmî çalışmalarda kullanılabilecek bir evsafta değildir. Zikri geçen 341 sayfalık metinde (ki Gülle'nin de dikkate aldığı yalnız budur) maddeler kısa kısa tanımlanmıştır, ancak Necmi Atik'in konuyla ilgili bir makalesinde, Elmalılı'nın Kamus için tespit etmiş olduğu 4378 maddeden 58 tanesini geniş biçimde telif edebildiği anlaşılmaktadır. Meselâ "âhire" terimi, *Kamus*'un bilinen elyazmasında "dâr-ı âhire, hayât-ı âhire, dünya mukabili" şeklinde kısaca açıklanırken[1], Atik "âhiret" maddesinin ayrı bir defterde 31 sayfa olduğunu ifade etmektedir. Aynı şekilde "abdest" maddesi 150 sayfadır.[2] Atik'in terekeden tespit ettiği geniş hacimli maddeler şunlardır: Abdest, Âsim, Âcil, Âhiret, Âdâb, Âdem, Âdemî, Âfâkî, Afyon, Akçe, Âl, Âmme, Âyet, Âyise, Eimme, Eb, Ebeveyn, İbâ, İbâte, İbâha, İbâha-i Asliyye ve Akliyye, İbâhî ve İbâhiye, İbâk, İbâne, İbtidâ, İbtidâî, İbtilâ, Ebhur, Ebed, İbdâ, İbrâ, İbrah, İbtâl, İbdâʿ, İbn-i Sebîl, Ebeviyyât, İttihad, İttisal, İttifak, İttikā, İttihab, İttiham, İtyân, İsbât, İshân, İsm, İsmâr, İcâbet, İcâre.[3] Atik makalesinde sözkonusu çalışmanın "Âdem" maddesini neşretmiştir (s. 72-89. Bu maddenin muhtevasının müellif tarafından Tefsir'de kısmen kullanıldığı görülüyor). Makalenin sonunda örneklerini sunduğu (Âdem, Âdâb, Eb, İbrâ, İcâre maddelerine ait) sayfalar da dikkate alınınca, Elmalılı'nın 341 sayfalık yazma metninin, *Kamus*'un yalnızca maddelerinin kısa tanımlarını içeren bir fihristi mesabesinde olduğu, bu listeden küçük bir kısmını ise geniş biçimde yazabildiği anlaşılmaktadır. Hem madde başlıklarının hem de geniş biçimde telif ettiği maddelerin ilmî bir şekilde neşredilmesi gerekmektedir.

---

1 *Hukuk-ı İslâmiye Kamusu*, s. 1.

2 Abdullah Çolak'ın işaret ettiği 118 sayfalık abdest risalesinin, Kamus'un "abdest" maddesi olduğu anlaşılmaktadır: "Bu çalışmada abdestin tarihçesinden farzlarına, sünnetlerinden âdabına kadar bütün hususlar müdellel olarak ve mezhepler arası mukayese yapılarak anlatılmaktadır"; Çolak, "Bir Hukukçu Olarak Elmalılı M. Hamdi Yazır", s. 208.

3 Atik, "Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın *İslam Hukuku Kâmûsu* ve Âdem Maddesinin Tahlili", *İlahiyat Araştırmaları Dergisi,* sayı 8, Aralık 2017, s. 69-70.

6. Kanun-ı Esâsî'nin 1909 Tâdiline Dair Rapor & Mehâkim-i Şerʿiyye ve Hükkâm-ı Şerʿ Kanunu Esbâb-ı Mûcibe Mazbatası (*Osmanlı Anayasasına Dair*)

Elmalılı M. Hamdi Yazır 1909 yılında Meclis-i Mebusan'ın Kanun-ı Esâsî'yi tâdil etmek için teşkil ettiği komisyon tarafından kendisine tevdî edilen vazife ile, bu tâdîlatın gerekçelerini anlattığı bir rapor kaleme almıştır. Şerʿî mahkemeler ve hâkimlerle ilgili kanunun gerekçelerini de 1912 yılında ayrı bir rapor hâlinde yazmıştır.[1] İbnülemin Mahmud Kemal İnal, bizzat kendisinden dinleyerek yazdığı Elmalılı biyografisinde, Hamdi Efendi'nin mebusluğu sırasında kaleme aldığı iki metne dikkat çekmektedir: "Muʿaddel Kanun-ı Esâsî ile Mehâkim-i Şerʿiyye Kanunu esbâb-ı mûcibe mazbataları da onun eser-i kalemidir."[2] Bununla birlikte bu iki raporun Elmalılı'ya ait olduğuna literatürde dikkat çekilmemiş, bunlar onun eserleri arasında zikredilmemiş, üzerlerinde çalışma yapılmamıştır.

Kanun-ı Esâsî tâdil raporunun kabaca üç bölümden oluştuğu söylenebilir. Birinci bölüm, fıkhın siyâset-i şerʿiyye geleneğini devam ettiren, devrin güncel hukukî ve siyasî problemleriyle de ilgili olduğunu ihsas etmekle birlikte fıkıh ve siyaset ilişkisine, İslâm toplumunda hukukun doğasına ve kanun yapmanın gerekliliğine dair teorik, hukukî ve siyasî tefekkür ürünü özgün bir denemedir. "Kanun-ı Esâsî'nin Lüzûm-i Taʿdîli" başlığıyla başlayan ikinci bölümde, birinci bölümde ifade edilen ilkelerle de irtibatlı olarak böyle bir tâdile niçin ihtiyaç duyulduğu izah

1 Kanun-ı Esâsî tâdili esbâb-ı mûcibe mazbatası: *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre: 1, İçtima Senesi: 1, Cilt: 3 (28 Mart 1325 tarihli elli beşinci inʿikattan 14 Mayıs 1325 tarihli seksen birinci inʿikâda kadar) Ankara, TBMM Basımevi, 1982. 30 Nisan 1325 Pazartesi günkü oturumun zabıtlarından sonra, sayfa 200'den itibaren ayrı bir sayfa numaralandırma sistemiyle, 1-33 sayfa numaraları arasında bu metin yer almaktadır. İlgili metin, bu kaynaktan alınmak suretiyle İhsan Güneş'in *Türk Parlamento Tarihi (Meşrutiyete Geçiş Süreci: I. ve II. Meşrutiyet,* 1. cilt, s. 413-454) isimli kitabında da yer almıştır.
Mehâkim-i Şerʿiyye Kanunu esbâb-ı mûcibe lâyihası: *Meclis-i Mebusan: Levayih ve Tekalif-i Kanuniyye ve Encümen Mazbataları,* Devre 1, İçtima senesi 2, sene: 1325-1326, s. 302-314; Ankara, TBMM Basımevi, 1992.

2 İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Hattatlar*, s. 109 (MEB, İstanbul, 1970).

edilmekte, bunu takip eden son bölümde ise tâdil edilen maddeler tek tek ele alınarak tâdil gerekçeleri ortaya konulmaktadır.

1912 tarihli şer'î mahkemeler kanunuyla ilgili metni (Mehâkim-i Şer'iyye ve Hükkâm-ı Şer' Kanunu ve Esbâb-ı Mûcibe Mazbatası) ise iki ana bölüme ayırmak mümkündür. Birinci bölüm hak ve adalet kavramlarını merkeze alan, hakkın itibarî değil gerçek varlığa sahip bir mevcudiyet olduğuna vurgu yapan, her türlü hükûmetin bu değişmez hakikata tâbi olması gerektiğini ve bütün hükûmetlerin temel vazifesinin hakları sahiplerine ulaştırmak (ihkāk-ı hukūk) ile adaleti uygulamak (icrâ-yı adl) olduğu anafikrini işleyen bir hukuk tefekkürü denemesi yaparak başlamakta, İslâm ve Osmanlı adliye teşkilâtı tarihine dair özgün ve kıymetli değerlendirmelerle devam etmektedir. Yargı (kazâ) yetkisinin diğer devlet yetkileriyle ilişkisine ve kazânın şeriatın genel sistemi ile İslâm devletleri tarihi içindeki mevkiine, Osmanlı adliye sisteminin hicrî 1000 tarihlerine kadar sağlam bir şekilde devam edip sonra tedrîcen bozulduğuna, zaafa uğrayan şer'î kazânın yetersiz hâle gelmesi sebebiyle Tanzimat döneminde yargı ikiliğine gidildiğine ve bu ikiliğin yol açtığı problemlere temas eden bu birinci bölüm, ele aldığı saha çerçevesinde kapsamlı çalışmaları hak eden özgün bir telif ürünüdür. Metnin ikinci bölümü ise, Meşrutiyet'in akabinde Meşihat Dairesi tarafından hazırlanmış olan Mehâkim-i Şer'iye ve Hükkâm-ı Şer' Kanunu lâyihası metni üzerinde, Meclis-i Mebusan tarafından oluşturulan komisyonca gerçekleştirilen ilâve ve tâdil çalışmalarını içermekte olup, hukuk tarihimiz açısından önemli bir belgedir.

Bu iki metin, Elmalılı'nın fıkıh ve siyaset düşüncesine dair geniş bir giriş ve Elmalılı'nın yazılarının bağlamını aydınlatan bazı metinlerin ilavesiyle yayımlanmıştır (*Osmanlı Anayasasına Dair*, haz. Asım Cüneyd Köksal, Klasik Yayınları, 2018).

Hak Dini Kur'an Dili - Yeni Mealli Türkçe Tefsir

Aşağıda bu eser ayrıntılı olarak incelenecektir.

Basılmamış Eserleri:

1) Elmalılı, talebeliği esnasında (hepsi Arapça olmak üzere)

a. Beyan ilminden istiare bahsine dair bir metnin (*İsti'âre-i Cedîde*) şerhi üzerine hâşiye (metin ile şerh, Elmalılı'nın dedesi Muhammed Efendi'ye aittir),

b. Molla Hüsrev'in *Mir'ât* isimli fıkıh usûlü eserine Tarsûsî'nin yazdığı hâşiye üzerine nâtamam bir hâşiye,

c. Mantıktan Kutbeddin Râzî'nin *Şemsiyye* şerhinin *Tasavvurât* kısmına Seyyid Şerif Cürcânî'nin kaleme aldığı hâşiye ile kelâmdan Hayâlî (*Şerhu'l-Akāid* hâşiyesi) üzerine Siyalkûtî hâşiyeleri üzerine tâlikler kaleme almıştır.[1]

2) Usûl-i Fıkh'a dâir bir eseri.

Elmalılı'nın fıkıh usûlüne dair basılmamış bir eseri bulunduğu öteden beri dile getirilmektedir. Elmalılı (tefsirini kaleme aldığı yıllarda yazmış olduğu) kendi terceme-i hâlinde böyle bir eserden bahsetmiyor. 1991 yılında Elmalılı terekesinin bir bölümünü inceleyen Nazif Öztürk, tereke içerisinde Hamdi Efendi'nin Mekteb-i Kuzât'ta okuttuğu usûl-i fıkha ait ders notlarını gördüğünü söylemektedir.[2] 2009 yılında terekeyi inceleyen Abdullah Çolak ise böyle bir eserin izine rastlayamadığı gibi, ailesinin de bundan haberdar olmadığını ifade etmektedir.[3] Bu eserin, yukarıda zikredilen *Mir'ât* haşiyesi veya bir tercüme niteliğinde olması muhtemeldir.

3) *Mantık-ı İstintâcî ve İstikrâî*

İngiliz filozoflarından Alexandre Bain'in bu isimdeki kitabı Gabriel

---

1 Elmalılı müellefâtı arasındaki bu eserlerin ismi yalnızca Elmalılı'nın kendi iki sayfalık terceme-i hâlinde yer almaktadır; bk. Necmi Atik, *Hattat Muhammed Hamdi Yazır*, (Antalya, 2013), s. 11.

2 Öztürk, "Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın Metrûkâtı Hakkında Ön Rapor", Elmalılı *Muhammed Hamdi* Yazır *sempozyumu: 4-6 Eylül 1991*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993, s. 337.

3 Çolak, "Hak Dini Kur'an Dili Bağlamında Bir Hukukçu Olarak Elmalılı M. Hamdi Yazır", *Bir Kur'an* mütefekkiri *Elmalılı M. Hamdi Yazır,* Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2017, s. 279.

Compayré tarafından 1875'de Fransızca'ya çevrilmiş, Hamdi Efendi de bunu Türkçe'ye çevirerek Süleymâniye Medresesi'nde okutmuştur. Bir nüshasının mevcut olduğu bilinen bu eser henüz neşredilmemiştir.

4) Bir kısmı eksik olan bir dîvan.

5) *Hüccetullâhi'l-Bâliğa Tercümesi*.

Tefsiri tamamladıktan sonra yine Diyanet İşleri Başkanlığı nâmına, Şah Veliyyullah Dihlevî'ye ait bu meşhur eseri tercümeye başlamışsa da, bu çalışmasında fazla ilerleyemeden vefat etmiştir.

6) *Kur'an Meali*

Elmalılı Hamdi Efendi'nin, tefsirini tamamladıktan sonra, Tefsir'deki mealden kısmen farklı olarak bir meal daha kaleme aldığı ve fakat devrindeki birtakım tartışmalar sebebiyle bu çalışmasını ortaya çıkarmadığı anlaşılmaktadır. Söz konusu "meal çalışması 36x23 cm ebatlarında, 566 sayfa çizgisiz nohudî renkli kağıtlara kendi el yazısı ile rikʿa ve nesih hüsn-i hat formlarında yazılmıştır. Söz konusu evrakların cilt ve kapağı olmadığı gibi, dikişleri de yoktur. Elmalılı'nın meal sayfalarına numara verirken 390-399 ve 452-455 numaralı sayfalar arasını sehven atladığı görülmektedir. Meal tam olup, herhangi eksik bir kısım bulunmamaktadır."[1] Atik'in incelediği ve neşre hazırladığını ifade ettiği bu eser, yayımlanan otuzuncu cüz dikkate alındığında, Elmalılı'nın cezalet anlayışı ile de uyumlu olarak, ilâhî nazmın Türkçe'deki ifadesini daha âhenkli kılma yönünde bir gayretin ürünü olarak görülmelidir.

Abdullah Çolak, müellifin teşkîlât-ı mehâkim ve hukuk usulü muhakemeleri hakkında 97 sayfalık, devletler hususi hukuku hakkında ise 156 sayfalık iki çalışmasından bahsetmektedir.[2] Necmi Atik de tereke üzerinde yaptığı çalışmalarda Elmalılı'nın, dedesi Muhammed b. Abdullah'ın Hamd Risâlesi'ne (*Tuhfetü'l-Hamdiyye*) yazdığı şerh, *Mesnevî*'nin baş tarafının tercümesi, ictimâî iktisad, *Fetâvâ-yı Hindiyye*'nin "dâvâ"

---

1 Necmi Atik, "Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Yazdığı İkinci Meâl", *İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, no. 13, Haziran 2020, s. 202.

2 "Bir Hukukçu Olarak Elmalılı M. Hamdi Yazır", s. 208.

bölümünün tercümesinden başka felsefî, kelâmî ve fıkhî konularda bazı çalışmaları olduğunu ifade etmektedir.[1]

2. HAK DİNİ KUR'AN DİLİ

Meclis'in Kararı

Yeni Cumhuriyet idaresi, medreselerin lağvedilip mekteplerde de Arapça tedrisata son verildikten sonra, temel İslâmî kültürün millete kendi diliyle öğretilmesi gerektiği düşüncesinden hareketle ve liyakatsiz eller tarafından kaleme alınan Türkçe Kur'an meallerinin kamuoyunda meydana getirdiği tartışma ortamının da etkisiyle, TBMM'de bir Kur'an tercümesi ve tefsiri ile *Sahîh-i Buhârî* muhtasarı *Tecrîd-i Sarîh* tercümesi hazırlatılmasına karar vermiş, bu işler için Diyanet İşleri Riyaseti'ne bir tahsisat ayrılmıştı.

Hamdi Efendi, tefsirinin mukaddimesinde bu hususlara şöyle değinir:

> "Kur'ân'ı anlamayan da tercemesine dolanır. Bundan dolayı memleketimizde Kur'ân-ı Kerîm tercemesi nâmiyle şöyle böyle bazı neşriyat görüldü, öyle ki içlerinde aslından değil de yabancı tercemanlardan terceme edilenler bulundu. Gerçi bunu yapanların maksadları ne olduğunu Allah bilir. Şu kadar ki zâhire nazaran en büyük sâik, hissedilen bir ihtiyacı vesile edinerek bazı kitapçıların ticaret sevdasına düşmüş olmaları görülüyor. (...) Buna karşı Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından, Diyanet İşleri Riyaseti'ne bir vazife tahmil edilmişti."[2]

Ulemâdan Eskişehir mebusu Abdullah Azmi Efendi, 21 Şubat 1925 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne bir önerge sundu. Bu önergede Kur'ân-ı Kerîm'in ve bazı İslâmî eserlerin Türkçe'ye tercüme edilmesi için Diyanet İşleri Riyaseti'ne 20.000 Türk Lirası tahsis edilmesi teklif ediliyordu. Önerge TBMM tarafından itirazsız kabul edildi.

---

1 Atik, *Hattat Muhammed Hamdi Yazır*, s. 19.
2 Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, 8.

Diyanet İşleri Reisliği projede görevlendireceği isimler hakkında istişareler yapmış, neticede Tercüme'nin Mehmed Âkif Bey, Tefsir'in Elmalılı Hamdi Efendi, *Sahîh-i Buhârî* muhtasarı *Tecrîd-i Sarîh* tercümesinin ise Babanzâde Ahmed Naîm Bey tarafından yapılması hususunda konuyla alâkadar kimselerce bir nevi konsensüs oluşmuştur.

Meâl'i hazırlaması için Mehmed Âkif Bey'in iknâ edilmesi gerekmektedir. Zira bir türlü bu ağır ve mesuliyetli vazifeyi üstlenmeye yanaşmamakta, bu işi yapacak ehliyete sahip olmadığını söylemektedir. Mehmed Âkif Bey'i iknâ etmeye memur edilen Ahmed Hamdi Akseki Diyanet Reisliği nâmına defalarca kendisiyle görüşür fakat netice alamaz. Akseki, araya Mehmed Âkif'in hatırlı dostlarını koyar. Âkif, Eşref Edib'in ısrarlarını da kabul etmez. Eşref Edib Bey diyor ki:

> "Naîm Bey'i çok sever, o ısrar ederse belki kabul eder diye düşündük. Aksekili, Naîm Bey'le de görüştü. O da tercüme için Âkif Bey'i, Tefsîr için de Hamdi Efendi'yi tavsiye etti. Demek ki bu hususta ittifak vardı. Fakat üstad nedense bunu kabul etmiyordu."[1]

Babanzâde Ahmed Naîm Bey'in de tavsiyesiyle, Elmalılı Hamdi Efendi'nin Fatih'teki evinde Mehmed Âkif ve diğer ilgililerin bulunduğu bir toplantı yapılır. Yine Eşref Edib Bey anlatıyor:

> "Aksekili, Naîm Bey'in tavsiyesiyle efâdıl-ı ulemâdan, esbak Evkaf Nâzırı Elmalılı Hamdi Efendi ile de bir istişare yaptı. Hamdi Efendi tefsiri yapacak, tercüme için de Âkif Bey'le görüşecekti. Hamdi Efendi, Âkif Bey'i davet etti. Fatih'teki evinde bu hususta uzun uzadıya görüştüler. Âkif Bey, tercümenin mümkün olmadığında, bunu yapmayacağında ısrar ediyordu. Hamdi Efendi:
>
> "–Hakkıyla tercümenin mümkün olmadığı tabiidir.Ancak bu bir *meâl* olacaktır. Mâdemki bu işi her hâlde bizim yapmamız arzu ediliyor ve bu hususta ısrar olunuyor, artık bunu kabul

1 Eşref Edib, *Mehmed Âkif: Hayatı, Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları*, haz. Fahrettin Gün, İstanbul: Beyan Yayınları, 2011, s. 158.

> zarûrîdir. Ancak biz de mümkün olanı yaparız. Tabii, meâl olmasına onlar da muvafakat ederler. Siz kabul etmezseniz ben de kabul etmem."
>
> Hamdi Efendi'nin bu mütâlaası karşısında üstad düşünmeye başladı. Bu *meâl* kelimesi onu biraz yumuşattı."[1]

Nihayet ısrarlara dayanamayan Mehmed Âkif Ersoy, Elmalılı'nın evindeki toplantıda meâli hazırlamayı kabul eder. Tefsiri Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Tecrîd-i Sarîh* tercümesini de Babanzâde Ahmed Naîm Bey yazacaktır. Buna göre müstakil bir kitap olarak da düşünülen Mehmed Âkif Bey'in yazacağı meal, Elmalılı'nın yazacağı tefsirin ilgili yerlerine yerleştirilecek, yani Elmalılı âyetlerin mealini vermeden yalnız tefsir yazacaktı. Mezkur vazifelerin bu üç şahsiyete verilmesini sağlama hususunda en büyük gayreti Ahmed Hamdi Akseki göstermişti. Babanzâde'nin vefatından sonra *Tecrîd-i Sarîh* projesini onun kaldığı yerden devam ettiren Kâmil Miras'ın ifadeleriyle "Kur'ân-ı Kerîm'in tefsiri ile *Sahîh-i Buhârî*'nin tercüme ve izâhından ibaret olan iki ana eserin tetkiki, tabʿı, münhasıran üstâdın [Akseki'nin] meşkûr mesâisi ile meydana gelmiştir."[2]

Diyanet İşleri Reisliği ile yapılan mukaveleye göre Kur'an meâli için 6.000, tefsiri için de 6.000 liralık telif ücreti belirlenmiş ve ikisine de 1.000 liralık avans verilmiştir. Yine Eşref Edib Bey anlatıyor:

> "Bu iş için tahsis edilen mebâliğe, düşünülen şerâite gelince, üstad [Mehmed Âkif] bunun lakırdısını bile ettirmedi. Elmalılı Hamdi Efendi de bu hususta üstad ile tamamiyle aynı fikirde idi. Binâenʿaleyh bu ciheti, Aksekili münasib gördüğü şekil ve surette yapacak, resmî muâmelesini hazırlayacak, onları da imzaya çağıracaktı. Aksekili, mukaveleyi aldığı talimat dairesinde kâtib-i adl'de hazırlattı, onlar da imza ettiler. Mukaveleden anlaşıldığına göre, Diyanet Riyaseti, Kur'ân'ın tercüme ve tefsiri için maktûan 12.000 lira tahsis etmişti. Bunun -iki kişiye

1 Eşref Edib, *Mehmed Âkif: Hayatı, Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları*, s. 158-159.

2 Kâmil Miras, "Yeni Diyanet Reisi Profesör Ahmet Hamdi Akseki", *İTA Mecmuası*, II/70, Mayıs 1947, s. 9'dan nakleden: İsmail Kara&Rabia K. Gündoğdu, *Diyanet İşleri Başkanı Ahmet Hamdi Akseki - Hayatı Mücadelesi ve Eserleri* (Ankara: DİB Yayınları, 2019), I, s. 223.

> 1.000'erden - 2.000 lirası avans olarak verilecekti, mütebakisi de yazılıp teslim edildikçe ceste ceste tediye olunacaktı. Mukavele mucibince 1.000 lira Âkif Bey'e, 1.000 lira da Elmalılı Hamdi Efendi'ye avans olarak verildi. Bunun üzerine üstad tercümeye, Hamdi Efendi de tefsire başladılar."[1]

Diyanet İşleri Riyaseti ile Elmalılı Hamdi Efendi ve Mehmed Âkif Bey arasında akdedilmiş olan sözleşmede, tefsirde takip edilecek usuller de beyan edilmişti. Beyoğlu 4. Noteri'nde (noter Midhat Cemal [Kuntay] dır) 26 Ekim 1925 tarihinde imzalanan mukavelenin tam metni şöyledir:

"Türkiye Cumhuriyeti Diyanet İşleri Riyaseti ile dersiâmdan Elmalılı Muhammed Hamdi Efendi ve şâir Mehmed Âkif Bey arasında münʿakid mukavelenâmedir.

Madde 1: Kur'ân-ı Kerîm'in tercemesiyle muhtasar bir surette tefsîrini Mehmed Âkif Bey ile Hamdi Efendi deruhde etmiştir.

Madde 2: Riyâset-i müşârün ileyhâ, Hamdi Efendi ile Mehmed Âkif Bey'den her birine altışar bin lira te'diye edecektir.

Madde 3: İşbu meblağın te'diyesi şu suretle olacaktır: Her birine biner liradan cemʿan iki bin lirası peşin verilecek ve mütebâkī miktar, birinci cüz nihayetinde yüz seksen altışar, diğer cüzlerden beheri nihayetinde yüz altmış altışar lira verilmek suretiyle mukassatan te'diye edilecektir.

Madde 4: Tarz-ı tahrîr şekl-i âtîde olacaktır: Âyet ve[ya] âyât-ı kerîme yazılarak altına meâl-i şerîfi ve bunu müteʿâkib tefsir ve îzah kısmı yazılacaktır.

Madde 5: Tefsir ve îzah kısmında ber vech-i âtî nıkāt nazar-ı dikkate alınacaktır:

1) Âyât-ı kerîme beynindeki münâsebât,

2) Esbâb-ı nüzûl,

---

1 Eşref Edib, *Mehmed Âkif: Hayatı, Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları*, s. 160.

3) Kırâât ki, aşere'yi tecâvüz etmemek şarttır,

4) İktizâsına göre terkîb ve kelimâtın îzâhât-ı lisâniyesi,

5) İtikadca ehl-i sünnet mezhebine ve amelce Hanefî mezhebine riayet olunarak âyâtın mutazammın olduğu ahkâm-ı dîniye, şerʿiye ve hukūkiye, ictimâʿiye ve ahlâkiye, işaret ettiği veya alâkadar bulunduğu mebâhis-i hikemiye ve ilmiyeye müteʿallik îzâhât; bilhassa tevhid ve tezkîr [ü] mevâʿize müteʿallik âyâtın mümkün mertebe bast u îzâhı, alâkadar veyahut münâsebetdâr olduğu bazı târih-i İslâm vukūʿâtı.

6) Frenk müelliflerince yanlış veya tahrif yollu şeyler dermeyan edildiği görülebilen noktalarda tenbîhâtı muhtevî notlar.

7) ʿİnde'l-iktizâ nâsih ve mensûh ve muhassas.

8) Baş tarafa mühim bir mukaddime tahrîriyle bunda hakīkat-i Kur'ân'ın ve Kur'ân'a müteʿallik mesâil-i mühimmenin îzâhı.

Madde 6: Peyderpey tekarrur eden müsveddeler üçer nüsha olarak tebyiz edilerek biri Hamdi Efendi'de, biri Âkif Bey'de, diğeri de Riyâset nâmına Hey'et-i Müşâvere âzasından Aksekili Hamdi Efendi'de bulunacaktır.

Madde 7: Müsveddelerin tebyiz ve ʿinde'l-iktizâ kütüphanelerden bazı eserlerin istinsah edilmesi için mûmâ ileyhimin emrinde ücret-i maktûʿa ile güzel yazılı bir veyahut -îcab ederse- iki zat istihdam olunacak ve bunlara takdir edilecek ücret Riyaset'ten te'diye kılınacaktır.

Madde 8: İlk tabʿı Diyanet İşleri Riyaseti'nin hakkı olup on bin adet olarak güzel bir kâğıda ve nefis bir surette tabʿ edilecek ve fakat yüzde yirmisi müelliflere ait olacak ve tabʿın şeklini müellifler tayin edecektir.

Madde 9: Eser-i mezkûrun esnâ-yı tabʿında formaların tashih ve tabʿına müteʿallik bütün iştigālât Riyâset-i müşârün ileyhâya aittir.

Madde 10: Sahifelerin istrokopisi alınacak ve bilâ-bedel müelliflere verilecektir.

Madde 11: Birinci tabʿından sonra hakk-ı tabʿ yalnız müelliflere ait bulunduğu cihetle müellifler, dilediği mikdarda eser-i mezkûru tabʿ edebileceklerdir.

Madde 12: İşbu mukavelenâme iki nüsha olarak tanzim ve teʿâtî kılındı.

İmzalar: Ahmed Hamdi, Muhammed Hamdi, Mehmed Âkif

Dairede kıraat ve meâli tefhim olunan bu mukavelenâme zîrine mevzûʿ olan imzalar, şahıs ve hüviyeti maʿrûfumuz Şâir Mehmed Âkif ile Elmalılı Muhammed Hamdi ve Diyanet İşleri Riyaseti'ni temsil eden Aksekili Ahmed Hamdi Efendi'nin olup, münderecâtını tamamen kabul ve ikrar eyledikten sonra muvâcehemizde vazʿ eylediğini beyan ve tasdik ederiz. Bin Üç Yüz Kırk Bir senesi Teşrînievvel ayının yirmi altıncı günü Aksaray'da Yusufpaşa civarında Kuyu sokakta 1 numarada mukīm akārât-ı vakfiye kontrat memuru Ali Ziyaeddin b. Hüseyin Hüsnü (imza)

Üsküdar'da Ayazma'da Sermet Paşa konağında mukīm Abdülkadir Rıza Bey (imza)

Bu mukavelenâme zîrine mevzûʿ imzalar Şâir Mehmed Âkif Bey ile, Elmalılı Muhammed Hamdi ve Türkiye Diyanet İşleri Riyaseti'ni temsil eden Aksekili Ahmed Hamdi Efendi'nin olduğu isim ve hüviyetleri bâlâda muharrer şahit ve muʿarriflerin ifade ve tasdiklerinden anlaşıldığından, aynen defter-i mahsûsuna kayd u tasdik olundu. Bin Üç Yüz Kırk Bir senesi Teşrînievvel ayının Yirmi Altıncı Pazartesi günü. [26 Ekim 1925]

Aslına mutabıktır.

İmza[1]

Görüldüğü gibi 6. madde müsveddelerin üçer nüsha olarak tebyiz edileceğini, 7. madde ise bu işi gerçekleştirmek için müelliflerin hizmetine bir veya ikişer kâtibin tahsis edileceğini beyan ediyor. Tefsir'in üç

1 Belgenin orijinali: Devlet Arşivleri Başkanlığı 030-010-000-000-26-149-18. Bu mukavelenâme ilk olarak şu makalede neşredilmiştir: Mehmet Ünal, "Bir Mukâvelenâmenin Serencâmı: Mehmed Âkif'in Akîm Kalan Meâli Üzerine", *Diyanet İlmî Dergi*, c. 44, sayı: 1, Ocak-Mart 2008, s. 16-19.

müsveddesini kaleme almak için belirlenen kâtibin, Elmalılı'nın kardeşi Mahmud Bedreddin Yazır (ö. 1952) olduğunu, 24 Nisan 1926 tarihli bir belgeden öğreniyoruz. Diyanet İşleri Riyaseti'nden Müessesât-ı Hayriye müdürünün imzasıyla gönderilen yazıda şöyle deniliyor:

> "Dersiâmdan Hamdi Efendi Hazretleri'ne,
>
> Zâtıâlîleriyle Âkif Bey tarafından yazılmakta olan tefsir ve tercüme üç nüsha olarak yazılması ve bunun için ücretli iki kâtip istihdâmı mukavelenâme îcâbından ise de, zâtıâlîleriyle vâkiʿ olan müzakerede şimdilik bir kâtiple iktifâ edilmesi tekarrur etmiş ve tâyin olunan kıtʿada beher forması yirmi sahife itibariyle ve âyât-ı Kur'âniyenin harekeli nesih ve tercüme ve tefsirin rikʿa hattı ile yazılmak ve hâk ve silintiden ârî bulunmak şartıyla yirmi sahifelik bir formanın üç nüshası için beher altmış sahife için maktûʿan yirmi lira ücret mukabilinde bunların nesih ve rikʿada hüsn-i hat ve ihtisâsı mâlum bulunmuş olan dersiâmdan Mahmud Bedreddin Efendi'ye yazdırılması lede'l-istîzân 20 Nisan 1926 tarihinde tensîb-i sâmî-i Riyâsetpenâhîye iktiran eylemiş olmakla arz-ı keyfiyet olunur efendim."[1]

Elmalılı'nın hattat kardeşi Mahmud Bedreddin Yazır da esasen ilmiye mensubudur. İlk tahsilinden sonra Nuruosmaniye Medresesi'ne girmiş, cihan harbi çıkınca üç buçuk sene boyunca askerlik yapmış, döndüğünde tahsilini tamamlayıp ruus imtihanını kazanmış, ağabeyinden İslâmî ilimlere ait eksikliklerini tamamladıktan sonra Medresetü'l-Mütehassısîn Kelâm şubesine kaydolmuş ve 1924'de buradan mezun olmuş, dersiâm pâyesi almıştır.[2] *İslâm-Türk Ansiklopedisi*'nin Şubat 1945 tarihli nüshasında yer alan kardeş Yazır hakkındaki şu satırlar, yukarıdaki belgenin muhtevasını doğruluyor ve Bedreddin Efendi'nin üstlendiği vazifeyi tamamladığını ortaya koyuyor:

> "Küçük Hamdi nâmıyla tanınan merhum biraderi müfessir Hamdi Yazır tarafından yazılıp Diyanet Riyasetince neşredilmiş olan *Hak Dini Kur'an Dili* adlı sekiz ciltlik muazzam Türkçe tefsiri

1 Atik, "Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Yazdığı İkinci Meâl", s. 188-189; a.mlf., "Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Mektuplaşmaları 1", *İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, sy. 14 (2020), s. 33-34.

2 Uğur Derman, "Yazır, Mahmut Bedreddin", *DİA*, XLIII, 365-366.

> müsveddelerinden nesih, talik ve rik'a yazılarıyla üç nüsha mezkur riyasete, bir nüsha da tüccardan merhum Hamdi Topbaş'a tebyiz etmiş, yirmi beş bin sayfayı geçen bu işle on iki sene kadar meşgul olmuştur."[1]

Bir süre sonra Mısır'a giden Mehmed Âkif Bey, Kur'an mealinin bir bölümünü (on cüzlük bir bölümünü) Diyanet'e peyderpey gönderdikten sonra[2], çeşitli sebeplerle tercüme işinden vazgeçti ve mukaveleyi feshetti. (Sonraki yıllarda kendi başına meali tamamladıysa da, vasiyeti üzerine bu meal 1961 yılında yakıldı). Bunun üzerine Diyanet yetkilileri Hamdi Efendi'ye tercüme işini de üstlenmesini teklif ettiler. Elmalılı Hamdi Efendi, Kur'ân'ın hak ettiği doğruluk ve güzellikte tercüme edilebileceğine inanmadığını söyleyerek, Kur'ân'ın Türkçe okunması yolunda beliren bir temayülden de endişe duyarak bu görevi kabul etmek istemediyse de, görüşmelerden sonra âyetlerin altına, tefsire geçmeden önce bir meâl ilave edilmesi konusunda anlaşma sağlandı.[3]

Tefsirin Yazım Safahâtı

Elmalılı, tefsirini yazdıkça peyderpey Diyanet İşleri'ni temsilen eski öğrencilerinden Ahmed Hamdi Akseki'ye gönderiyordu: "Hamdi Efendi her cüzün tefsirini ikmal ettikçe tebyîz ettirerek Ankara'ya gönderiyor, Diyanet Riyaseti'ne teslim ediyordu."[4]

Elmalılı'nın torunu Mehmet Hamdi Yazır'ın özel arşivinde yer alan ve Necmi Atik'in çeşitli mecralarda neşrettiği mektuplar, *Hak Dini Kur'an Dili*'nin yazım safahâtına ışık tutacak niteliktedir.

Elmalılı Hamdi Efendi'nin 24 Şubat 1927 tarihinde Ahmed Hamdi Akseki'ye hitaben yazdığı bir mektubundan, tefsirin ilk iki cüzünü

---

1 *İslâm-Türk Ansiklopedisi*, Şubat 1945, II, sy. 55-56, s. 7.
2 Mehmed Âkif Ersoy mealinin Diyanet'e gönderdiği on cüzlük kısmı yayımlanmıştır: Mehmed Akif Ersoy, *Kur'an Meâli,* haz. Recep Şentürk&Asım Cüneyd Köksal, İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2012.
3 Muhtar Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*'nin 2. baskısına Önsöz, s. VIII.
4 Eşref Edib, *Mehmed Âkif: Hayatı, Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları*, s. 161.

teslim etmiş ve üçüncüyü de teslim etmek üzere olduğunu anlıyoruz. Bu arada Mehmed Âkif Bey Aʿrâf Sûresi'nin meâlini göndermiştir. Akseki'nin, Elmalılı'nın istediği kaynakları temin etmek için çabaladığını da görüyoruz, Tefsir'de sıkça atıf yaptığı Cessas'ın *Ahkâmü'l-Kur'ân*'ı ile Âlûsî tefsirinin ilk cildini gönderdiği için kendisine teşekkür ediyor (gerçi *Ahkâmü'l-Kur'ân*'ı daha önce başka bir vesileyle temin etmiştir). Elmalılı Bakara Sûresi'nin sonları ile Âl-i İmran'ın baş taraflarının tefsiriyle meşgul olurken, Kur'ân'ın o vakte kadar iman ettiğinden bile daha büyük bir mucize olduğuna bizzat tanık olmuştur. "Azamet-i Kur'an beni eritti" cümlesi bu hissiyatın çarpıcı bir ifadesidir. Diğer taraftan dünyevî ihtiyaçların müellifi nasıl zorladığını da mektuptan anlıyoruz. Dikkat çekici bir başka nokta ise, 1927 yılının ilk aylarından itibaren, eserin tamamlanan kısımlarının bu senenin yaz mevsiminde basımının söz konusu edilmeye başlanmasıdır.

> Taraf-ı ʿâlîlerine
>
> Kardeşim:
>
> Çok selâm eder, gözlerini öperim. Sizi hayli intizarda bıraktım zannederim. Teşrîfinizi müteʿâkib Âlûsî tefsirinin birinci cildiyle *Ahkâm-ı Kur'ân*'dan bir cild göndermiştiniz, aldım. *Ahkâm-ı Kur'ân* bulmuştum, diğeri çok isâbet oldu, teşekkür ederim. Zannediyorum ki çok sürmeden üçüncü cüz'ü takdim edeceğim ve cevap yazacağım. Fakat birçok mâniʿalar karşısında bugüne kadar ikmâl edemedim. İşte şu dakikadadır ki bitirdim ve lehü'l-hamd tebyîze veriyorum. Bu teahhurun iki sebebi oldu; birisi gerek Sûre-i Bakara'nın nihâyetlerinde ve gerek Sûre-i Âl-i İmrân'ın bidâyetlerinde o kadar derin ve o kadar muʿdil ve yüksek hakāik ve maʿârif-i ilâhiye karşısında kaldım ki, imdâd-ı ilâhîye sığınarak geceleri gündüzlere katıp uğraştım. Anlayabildiğim kadar îzah etmekten kendimi alamadım. Bu arada ise tam bir ay hastalıkla ve hastalarla uğraşmaya da mecbur kaldım. Velhâsıl ezildim, yoruldum, âdetâ bîmecâl kaldım. Bir an evvel beş on kuruş almaya ne kadar ihtiyâcım vardı bilseniz. Kış etrafımızı çevirdi, odun kömür duman olup

gitti, bakkal defterleri doldu. Zâten yok olan rengimiz soldukça soldu. Hoca renksizliğini itiraf ediyor diyecek misin bilmem? Fakat ben bununla şeffaflaştım demek istiyorum desem de olabilir. Azamet-i Kur'ân beni eritti. O benim öteden beri iman edegeldiğimden daha büyük bir mucize olduğunu her lahzada isbat ettikçe ediyor. Sûre-i Âli İmrân'ın başı büsbütün ilmî, usûl, kelâm, hikmet, tasavvuf, fünûn-ı tabî'iye, ictimâ'iye ilh. her şey. Dîn-i İslâm'ın isbât-ı hakkiyeti, mes'ele-i İsâ'nın halli, neler neler. Maʿamâfîh bu sûreden itibaren tahşiyevî bir üslup tutacaktım, yapmadım değil lâkin yine biraz taştım, bi-havlillâhi teâlâ bitti. Bundan sonra öyle tahmin ediyorum ki üç dört cüz, bu cüzlerden birisi kadar olmayacaktır. Bu da lüzûmu olmadığından değil, ikmâlini tesrîʿ ihtiyâcındandır. Ve ben öyle zanneyliyorum ki siz onu daha ziyade tensîb edeceksiniz. Öylesine diyorum ki, yazdıklarımı fazla gibi telakkī edenler olacaktır. Biraz daha yazayım, Âkif'in de fikrini alalım da belki bu yaz tabʿına cevaz veririz. Burada okuduğum zevât şâyân-ı takdir buluyorlar. Maʿahâzâ ben ancak Kur'ân'ın hakkını düşünüyorum. Sizin de fikrinizin beyânına muntazırım. Âkif Sûre-i Aʿrâf'ı da gönderdi.

Bu mektubuma leffen bir arzuhâli de takdim ediyorum. Zâtıâlînizi tevkil ettim, oraca taksitlerimi alıp bana göndermenizi ricâ ederim. Birkaç gün sonra ramazan geliyor, sürʿat-i mümkine ile irsâli tam sırasında büyük bir inâyet olacaktır. Birinci ve ikinci cüzlerin taksitlerini burada almış idim. Bu sene üçüncüden başlayacaksınız.

Reis Efendi hazretlerine arz-ı ihtiram ve rüfekā-yı muhteremenize hürmetle selâm eylerim efendim. 21 Şaban 1345 [24 Şubat 1927]
Erenköyü'nde Koz Yatağı'nda Hacı Hüseyin Paşa Köşkü'nde münzevî
Elmalılı
Muhammed Hamdi"[1]

1 "Kur'ân'ın Azameti Beni Eritti", *Yeni Şafak*, 10/5/2017.

Akseki, bu mektuba cevaben şöyle yazıyor:

> "… Tefsîri okuyoruz. Çok mükemmel muvaffakiyet vardır. Hârûn Efendi de tamamen okudu. Bilhassa arz-ı hürmet ve teşekkür eder. Çok alâkadâr oldu. Fevkalâde muvaffak olduğunuzu dâima söylemektedir. Bendeniz okurken bazı nıkāt hakkında hatırıma gelen şeyleri not ediyorum. Bilâhare efendimize arz edeceğim. Hatırımıza gelen şeylerden biri de biraz daha münakkah olması idi. Bunu zât-ı fâzılâneleri bizzat mektubunuzda söylüyorsunuz. Maʿamâfîh bu cihet esnâ-yı tabʿda bile olacaktır. "Kâne'n-nâsü ümmeten vâhideten fe-beʿasellâhü..." âyet-i kerîmesinde Abduh'un çok uzun bir tefsîri vardı. Bunu da görmenizi çok arzu ederdim. Maʿamâfîh bilâhare de görülebilecektir.
>
> Formaları muvâzene-i mâliye encümeni gördü ve ipek kâğıt üzerine basılmasını temenni etti. Âkif Bey muvafakat ederse buyurduğunuz gibi, bu yaz tabʿa başlayabiliriz."[1]

1927'nin sonlarına doğru yaklaştıkça Âkif cephesinden bazı problemler baş göstermeye başlayacak, bu durum Elmalılı'yı da etkileyecektir. 25 Eylül 1927 tarihinde Ahmed Hamdi Akseki, Elmalılı Hamdi Efendi'ye bir mektup gönderir. Mektubunda Mehmed Âkif Bey'in meal çalışmasının Diyanet yetkililerince arzu edilen tempoda ilerlememesi sebebiyle meydana gelen sıkıntıdan, bilhassa Reis Rifat Börekçi'nin endişe ve huzursuzluklarından bahseder ve Âkif Bey'in başka bir maksadı olup olmadığı hususunda Elmalılı'nın kanaatini sorar. Mektubun sonundaki "Böyle olacağını bilseydik hepsini [hem tefsiri hem meâli] zâtıâlîlerine tevdî ederdik" cümlesi, ilginç bir pişmanlık ifadesidir.

> "Bu mektubu Reis Efendi Hazretlerinin üç dört defa vukû bulan ihtarları üzere yazıyorum. Reis Efendi Âkif Bey'in vaziyetine çok müteessirdir. Bendeniz de çok müteessir oldum. Çünkü dâima acı sözlere muhâtap, daha doğrusu her an muʿâteb olmaktayım. Efendi Hazretleri de çok sıkıldığını

1 Atik, "Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Yazdığı İkinci Meâl", s. 189; "Diyanet'le Elmalılı'nın Fetva Tartışması", *Yeni Şafak*, 9/5/2017.

> ve herkes nazarında rezil olduğunu (tâbir kendisinindir) söyledi. 'Elde bir şey yok, soranlara yalan söylemekten başka bir diyeceğimiz kalmıyor; Hamdi Efendi hazretlerine yazınız, bu ne olacaksa bir an evvel anlayalım' buyurdular. Bu sene tab'a başlamak bizce çok muvâfık olacaktır. Âkif Bey'in maksadını zâtıâlîniz her hâlde anlamışsınızdır. Ne yapmak lâzımsa bunu lütfen bildiriniz. Şimdiye kadar Âkif Bey'den kaç cüz gelmiştir, ve el'ân devam ediyor mu? Âkif Bey'in kat'î fikri nedir? Bizim fikrimiz, tekrar ediyorum, eğer mukavelenâme ahkâmına riayet edecekse tercümeleri behemehâl isteyeceğiz. Böyle gayr-i memdûd bir zaman için durmak gayr-i mümkindir. Hamd olsun zâtıâlînizin deruhde ettiği kısım ilerledi ve bunu bu gün tab'a başlamak mümkün olacaktır. Zâtıâlîniz de pekalâ derseniz hemen başlayacağız. Fakat Âkif Bey'in deruhte ettiği kısım ne olacak? Böyle olacağını bilseydik hepsini zâtıâlilerine tevdî ederdik. Fakat…"[1]

Elmalılı Hamdi Efendi ise Ahmed Hamdi Akseki'nin mektubuna yazdığı cevapta, Mehmed Âkif'in o zamana kadar kendisine yedi buçuk cüzün meâlini gönderdiğini, mukaveleyi feshetmek gibi bir niyet taşıdığını zannetmediğini söyler. Mektup, ayrıca Elmalılı ile Mehmed Âkif'in hem koordineli çalışma hem de birbirleriyle iletişim kurma hususunda sıkıntı yaşamaya başladıklarını da ortaya koyuyor.

> "Cenâb-ı fazîletlerine,
>
> Muhterem evlâd
>
> 25 Eylül 27 tarihli bir mektubunuzu şimdi aldım. Âkif Bey'den sual ediyorsunuz. Böyle bir vesile bahş etmiş olduğunuza teşekkür ederim. Âkif Bey'in maksadını zâtıâlînizin benden daha iyi anlayacağınızı ve anlayabileceğinizi zannediyorum. Bu babda en ziyade zahmet çeken ve her vechile yalnız ve muâvinsiz kalan ben oldum. Ve şüphe yok ki böyle olacağını takdir edebilse idim ya işe başlamaz veya münferiden deruhde ederdim, ve belki maiyyetimde istihdam edebileceğim bir-iki muavin

---

1 "Akif'in Niyeti Ne?", *Yeni Şafak*, 6/5/2017. (Metinde mektubun orijinal görseli dikkate alınmıştır).

isterdim. Bugüne kadar yalnızca çalıştım. Ve iki seneye çıkmayacak derecede hizmetimi ileri götürmeye de muvaffak oldum diyebilirim ve hatta dedim ki bugün benim için tabʿa başlanmakta bir mâniʿ yoktur. Ancak mukavelede görüşüldüğü üzere tabʿının hitâmına taʿlîki kararlaştırılmış olması kaziyyesi vardır. Zannediyorum ki Âkif de buna işaret ediyor. Şimdiye kadar bana gönderdiği Sûre-i Enʿâm'ın nihâyetine kadar yedi buçuk cüzdür. Bu yaz henüz mâbaʿdini göndermedi. Doğrusu ben muhabere edemiyorum. Ve elimdeki işten başka hiçbir şeye kalem batırmıyorum. Âkif'in anlamış olduğum maksadına gelince, bana ilk mektubunda yazdığı şu idi: 'Henüz gönderdiğim tercemeler taslaktır, on-on beş cüz sonra meslek-i muhtâr taayyün edecek. İstiʿcâle bakacak değiliz, biz vüsʿumuzu sarf etmiş olduğumuz kanaatini kendimizce hâsıl etmeden eseri ortaya çıkaracak yahut mahalline teslim edecek değiliz, öyle değil mi?' diyordu. Ben 'hayır, cüz cüz teslim edeceğiz. Bu hem mukavele îcâbı hem de benim ihtiyaç ve zarûretim muktezâsı' demiş idim. Fakat ahîren anlaşıldığına göre bu babda kendine yazdığım mektup eline vâsıl olmamıştır. Bi'l-vâsıta edindiğim mâlumata nazaran Âkif orada âsude bir fikir ile çalışabildiği için hitâmına kadar kalacakmış, tercemeyi bitirdikten sonra muvâfık gördüğümüz zevâtın fikrini alacak ve ondan sonra takdim edecektir. Ben şimdiki hâlde Reis efendi hazretlerinin ibraz buyurdukları endişenin vechine âgâh olamıyorum. Dikkat buyurulur ise takdim etmekte olduğum eserler lede'l-îcâb bizi Âkif Bey'e intizardan müstağnî kılabilecek bir surette kaleme alınmaktadır. Araya meâlin derci gayet basit bir iş kalacaktır. Binâenʿaleyh maksad başlayabilmek ise bunun artık mümkün olabilecek bir hâle geldiğini zannediyorum. (…)"[1]

Elmalılı tefsir çalışmalarına devam ettiği sıralarda (on bir cüzü tamamlamıştır), Mehmed Âkif Ersoy'un Mısır'dan gönderdiği (tarihini bilmediğimiz) bir mektuba yazdığı cevapta şöyle diyor:

---

1 "Akif'in Niyeti Ne?", *Yeni Şafak*, 6/5/2017. Elmalılı'nın bu mektubunun ilgili haber linkindeki görseli ile, latinize edilen metni farklıdır. Orijinal görseldeki mektubu esas aldık, fakat mektubun tamamının görseli bulunmamaktadır.

> "Fakirhânemde münzeviyâne oturuyor, gece gündüz tefsir yazmakla uğraşıyorum. Bu meşgale bana o kadar hoş ve zevkli geldi ki ve gittikçe Kur'ân'ın azameti gözümde öyle büyüdü ki bilhassa Sûre-i Yûnus'dan beri gönlüm büsbütün başka bir âlem ve hayât yaşıyor. Fakat çok yoruldum, hele bu sene büsbütün durgunlaştım. (…) geceleri uyku uyuyamıyorum. Henüz düşünebiliyorsam da zihnimdekini kaleme almakta zahmet çeker oldum. Yazı yazıp dururken birdenbire kendimden habersiz kalkıp odanın içinde gezinmeye başlamış olduğumu sonradan fark ediyorum. Bunun için iş üretemiyorum. Henüz Sûre-i Hûd'u bitirmek üzereyim. شَيَّبَتْنِي سُورَةُ هُودٍ [Hûd Sûresi beni ihtiyarlattı] hadîs-i nebevîsi mazmûnunu duyar gibi oluyorum. Şimdiye kadar Diyanet İşleri Riyâseti'ne on bir cüzü tevdî edebildim. Zâtıâlînize ait olmak üzere tebyiz edilmiş olanlar da benimkilerle beraber nezdimde mahfuzdur. Lâkin hepsinin meâl-i şerîf yerleri bilâhare yazılmak üzere boştur, gönderdiğiniz zaman birâder[1] yazacaktır. Eseri bitirmiş bulunursanız ben de bundan böyle daha kısa kesip bitirivermeye çalışacağım. "[2]

Hamdi Efendi, aynı mektupta Âkif Bey'e çektiği maddî sıkıntılardan da bahseder:

> "İki senedir hava tebdîline imkân bulamıyorum. Bir kayınpederim vardı, sizlere ömür o da geçen sene vefat ediverdi. Dördü kız biri oğlan beş yetimi de bana kalakaldı. Bu suretle orada iki kişilik bir aile bana bakıyor. Rezzâk-ı âlem de lehü'l-hamd aç bırakmıyor. مِنْ حَيْثُ لَا يَحْتَسِبُ [et-Talâk 65/3] olup olup gidiyoruz. Yarım kalmış iki Mushaf vardı. Tefsirden yoruldukça dinlenmek üzere ara sıra onları da ikmâle çalışıyorum. Yani hattatlığı da unutmak istemiyorum."

İki buçuk ay boyunca bir defa evinin bahçesine bile çıkmaksızın çalışır. Kendisi evden çıkmaz ama Babanzâde Ahmed Naîm Bey zaman zaman onu ziyarete gelir, birbirlerine yaptıkları çalışmalardan bahsederler. Yine Âkif Bey'e yazdığı mektuptan:

---

1 Mahmud Bedreddin Yazır.

2 "Vefatından 75 Yıl Sonra Ortaya Çıktı", *Yeni Şafak*, 5/5/2017.

> "Geçen gün hesap ettim, yaz gelmiş, iki buçuk ay olmuş bir defa evimin bahçesine çıkmamışım. Maʿamâfîh ara sıra Naîm Bey biraderimiz şeref-i muânesetleriyle taltîf buyurur. Ben tefsirden, o da tercemesiyle meşgul olduğu *Buhârî*'den konuşuruz."

Mehmed Âkif Bey bir süredir huzursuzdur, kaleme aldığı mealin Türkçe ibadet projelerinde kullanılacağından endişelidir. Yaptığı mukaveleyi feshetmeye karar verir ve 1932 yılında bu fesih gerçekleşir. Bunun üzerine tercüme vazifesini de Elmalılı üstlenir.

Eşref Edib bu hususta şu bilgileri vermektedir:

> "İş biraz uzadığı için Diyanet Riyaseti bir an evvel bunu neşretmek ıztırarında idi. Bunun üzerine Mısır'da bulunan Âkif Bey'e müracaat etti. Yazdıklarını göndermesini rica etti. Üstad, henüz tamam olmadığı cihetle gönderemeyeceğini bildirdi. Muhabere devam etti. Nihayet, tamam olmayınca gönderemeyeceği anlaşıldı. O hâlde mukaveleyi feshetmekten başka çare kalmadı. Üstad, avans olarak 1000 liradan başka bir şey almadığı için, yalnız onu iade edecek, bu suretle tercümeyi göndermek mükellefiyetinden âzâde olacaktı. Tefsiri yapmakta olan Hamdi Efendi tercümeye ait tahsisatla tercüme işini de kabul edecekti. Üstad bunu muvafık gördü. Evvelce aldığı 1000 lira avansla, mukaveledeki bütün hukuk ve vazifelerini Hamdi Efendi'ye devretti. Bu hususta Fuad Şemsi Bey'e vekâlet göndererek Beyoğlu 4. Noteri'nde Hamdi Efendi'nin ve Diyanet Riyâseti mümessilinin huzurunda resmen devir ve teslim muâmelesi yapıldı. Bu suretle gerek tefsir, gerek tercüme için tahsis edilen mebâliğ tamamen Hamdi Efendi'ye verilmek, tefsirle beraber tercümeyi bizzat Hamdi Efendi yapmak üzere mesele neticelendi."[1]

Elmalılı, tercümeyi üstlendiği sıralarda, tefsirde Furkan Sûresi'ne kadar gelmişti. Bunu Tefsir'de şöyle ifade eder: "Tefsir'in Sûre-i Furkan'a kadar geldiği sırada idi ki meâlin tahrîrini deruhde etmiştim."[2]

---

1 Eşref Edib, *Mehmed Âkif: Hayatı, Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları*, s. 162.
2 Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, 9.

23 Mayıs 1932'de yeni bir mukavele ile mealin yazılması da Elmalılı'nın uhdesine girdikten kısa bir süre sonra, Diyanet İşleri Reisi Rifat Börekçi, Elmalılı Hamdi Efendi'ye hitaben 14 Temmuz tarihinde bir mektup kaleme alır (bu mektup kayıptır). Bu mektupta Kur'an tercümesinin tefsirden ayrı olarak ve en kısa zamanda basılması için müelliften meal kısmının âcilen istendiği anlaşılıyor. Terekesinde bulunan 19 Temmuz tarihli cevâbî mektupta Hamdi Efendi şöyle yazmaktadır:

> "Tefsir ve terceme evvelâ müşterek bir eser olmak üzere başlanmış, yazılan da öyle yazılmış, (…) mukavelede de terceme tefsirin içinde, yani her ikisi birden ve aynı eserde tabʿ edilmek üzere ve ancak bu şart ile kabul olunmuştur. Makām-ı âlîlerine bir hicab getirmemek eslemdir, bu sene tabʿa başlanmak[1] zarûreti mütehakkık ise mukavele dairesinde başlanabilir. Ama tefsirin tabʿı geri bırakılmak tekarrur edince de hiçbir şey basılamayacak demek olur. Âcizleri taahhüdümden zerre kadar inhiraf etmedim. Sabr ü sebât-ı âlîlerine de itimâdım ber-kemâldir. Ancak tercemenin ayrıca basılması hâric ez-mukavele bir hareket olur. Böyle bir inhirâfı ise tecviz buyuracağınıza ihtimal verememem. Onun için dâʿîlerine bunun ehemmiyetle tebliğinden maksad-ı âlî acaba yeni baştan bir teklif yapmak mıdır, yoksa oraca mukaveleye riayet edilemeyeceği beyanıyla bundan böyle çalışmaktan vazgeçmemi bir ihtar mıdır gibi türlü ihtimaller içinde kaldım. Kur'ân-ı Kerîm hakkında 'metin' tâbirinin istiʿmâlini de anlayamadım, çarem olsa idi yakından anlayabilmek için ziyarette bulunacaktım. Her hâlde ben taahhüdümü îfâya devam edeceğim. Yalnız bu vaziyet karşısında tercemeyi tamamen bitirmeden hiçbir şey takdim edememek iktizâ ediyor. Bundan dolayı tavzîh-i merâma intizar ile teveccühât-ı semûhîlerinin devamını niyaz eylerim efendi hazretleri."[2]

Elmalılı'nın bu cevabının Diyanet İşleri Reisi'ne ulaşmadığını, bu sebeple Börekçi'nin 4 Ağustos 1932'de yeni bir mektup kaleme aldığını görüyoruz. Bu mektup ile Elmalılı'nın ona yazdığı cevâbî mektup, konuyla

1 İlgili makalede "başlanacak" şeklinde okunan bu kelimenin "başlanmak" olması cümlenin akışına daha uygun görünmektedir.

2 Atik, "Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Mektuplaşmaları 1", s. 39.

ilgili bazı noktaları aydınlatmaktadır. Börekçi'nin yazdıklarından, mukavele hilafına hükûmetin meâli tefsirden ayrı olarak acele bir şekilde basmayı istediği anlaşılmakta, bu sebeple Reis, Elmalılı'yı tazyik etmektedir. Hamdi Efendi ise meali tefsirden ayırmamakta kararlıdır, ısrar edildiği takdirde mukaveleyi feshetmeyi göze almıştır. Elmalılı mektubunda "Ben hastalıklar içinde bütün gayretimle taahhüdümü îfâ ile mahcup kalmamaya çalışıyorum, başkaca bir ârızaya mâruz kalmazsam inşâallah bu gidişle bir seneye kadar tercemeyi bitireceğimi ümit de ediyorum. Basılacaksa ikisi beraber basılır, yoksa hiçbiri basılamayacak demek olur. Çünkü ayrılabilmesi için yeni şerâit ile yeniden bir mukavele yapmak lâzım gelecek, bu ise işi uzatacağı gibi yeniden böyle bir taahhüde daha girmeye aczim de müsâid değildir. (...) Kur'ân-ı Kerîm tercemesi ne kadar kolay bir şey olmalı veya ben ne kadar haddini bilmez bulunmalıyım ki birkaç ay içinde sür'atle meydana konuluvermesini va'de cür'et edebileyim!.." gibi cümleler yazmaktadır. Elmalılı'nın bu ısrarının sonucu belirlediği, Diyanet'in sözleşmeyi feshetmek yerine hükûmeti iknâ ederek bu konuda Hamdi Efendi'yi tazyik etmekten vazgeçtiği anlaşılıyor. Ayrıca Elmalılı'nın ifadelerinden, Mehmed Âkif Bey mukaveleyi feshettikten sonra, tercümenin de kendi sorumluluğuna girdiğini tazammun eden yeni mukavelenin tarihinin 23 Mayıs 1932 olduğunu öğreniyoruz.

Önemine binâen mektupların tam metnini burada aktaralım.

Rifat Börekçi'nin mektubu:

4 Ağustos 932

"Dersiâmdan Elmalılı Fazîletli Hamdi Efendi Hazretleri'ne,

Üç hafta mukaddem yazmış olduğumuz mektuba henüz cevap alamadığımızdan ikinci defa yazmaya ve meseleyi biraz îzâh etmeye lüzum hissediyoruz. Bu sene muvâzene-i mâliye encümeninde Tercüme ve Tefsîr'in behemehâl tab'ına başlanılacağına dâir tarafımızdan kat'î söz verilmiştir. Binâen'aleyh bu günlerde tab'a başlamak zarûreti vardır. Çünkü Meclis toplandığı ve bütçeler her dâireden istenildiği zaman Tercüme ve Tefsîr için

fasl-ı mahsûsuna konulacak olan para münasebetiyle yine bu mesele mevzû-i bahis olacaktır. Aynı zamanda taraf-ı fâzılânelerinden yazılmış olan mufassal ve kıymetli Tefsîr'in tabʿ u neşri uzun zamana mütevakkıf ve bunu herkesin tâkip edebilmesi de güç olduğundan, tercemenin müstakillen tabʿı arzu edilmektedir. Tarafımızdan bunun nazar-ı dikkate alınmaması, Tefsîr'in de ikmâl ve tabʿ u neşrine mâniʿ teşkil edebileceği vârid-i hâtır olduğundan, bir taraftan Metn-i Celîl ile birlikte Tercüme'nin, diğer taraftan da ayrıca Tefsîr'in tabʿına başlanılmasını muvâfık bulduk. Tabʿa başladığımızı anlatmak için sizce hazırlanmış olan kısımlarla şimdiden işe başlamak lâzımdır. Onlar tabʿ edilir iken hazırlanan kısımlar da verilir.

Metn-i Celîl ile birlikte Tercüme'nin tabʿına başlarken bir taraftan da Tefsîr'in tabʿına başlanacağından isteyenler Tefsîr'e de müracaat ederek Tercüme'de mücmel olan noktaları oradan anlayabileceklerdir. Âkif Bey'in sebebiyet vermesiyle bugüne kadar uzayıp gelmiş olan bu mesele bu sene bizzat hükûmet tarafından ehemmiyetle tâkip ve buna bir nihâyet verilmesi arzu edilmiştir. Buna nihâyet vermek de, ancak tabʿa başlamak demektir.

Binâenʿaleyh evvelce de bildirildiği üzere, hazırlanmış olan kısımların hemen tabʿa verilmesi için îcâb eden muâmeleye tevessül olunmak üzere cevâbınıza intizar olunduğunu arz eder ve bi'l-vesîle hürmetlerimi takdim eylerim efendim.

Diyanet İşleri Reisi Rifat"[1]

Elmalılı'nın cevâbî mektubu:

"Diyanet İşleri Reisi muhterem Rifat Efendi Hazretleri'nin

huzûr-ı semâhatlerine

maʿrûz-ı dâʿiyânemdir:

14 Temmuz 1932 tarihli tahrîrâtda Kur'ân-ı Kerîm Tercümesi'nin hemen tabʿ edilmesi ve Tefsîr'in tabʿına sonra başlanması tekarrur etmiş olduğu cihetle, kaç cüz yazılmış ise sürʿatle

1 "Tefsiri Bırak Türkçe Meal Yaz", *Yeni Şafak*, 7/5/2017.

gönderilmesi lüzûmu ehemmiyetle tebliğ buyurulmuştu. Halbuki bu işe birlikte olmak üzere başlandığı gibi, bu kere 23 Mayıs 1932 tarihli mukavelemizde de Tefsîr ve Tercüme'nin her ikisi bir yerde ve aynı eserde tab' edilmek üzere kabul edildiği musarrah bulunuyordu. Böyle iken Tercüme'nin ayrıca tab' edilmesinin tekarrur ettirilmiş olması, mukavelenin feshi cihetine gidildiğini ifham etmiş oluyordu. Bunun üzerine yazdıklarımı sağına soluna bakmadan ale'l-acele gönderivermek haddizâtında kābil olamayacağı gibi, bu kadar ısrardan sonra kabul etmiş olduğum bir mukaveleyi iki ay geçmeden feshe muvafakat etmek gibi bir mânayı da tazammun edebilirdi, buna ise cesaret edemezdim. Protesto eder gibi bir cevap yazmayı da muvâfık-ı edeb bulamazdım. Müsveddelerimi müstashiben gelip şifâhen görüşmeyi düşündüm, ona da hâlimi müsait bulmadım. Onun için vuzûh-ı hâle intizârı tercih etmiştim. Bu defa ise 4 Ağustos tarihli tahrîrâtta muvâzene encümenine verilmiş söze nazaran önce Tercüme müstakillen basılmadıkça Tefsîr'in basılamayacağı vârid-i hâtır olduğundan bi'l-bahis aynı tebliği tekid ile cevâbına emir buyuruyorsunuz. Bundan dolayı mahzâ iddialarına imtisâlen arz-ı hâl ile tasdî'a cür'etyâb oldum. Reîs Efendi Hazretleri, ma'lûm-i semâhatleridir ki, önce bütün müşkilâtı arz ettikten sonra nihâyet vaad buyurulan teshîlâta kanaat ve mahzâ emr-i diyânet-şi'ârîlerine hürmet ile bu kere Âkif Bey'den devralarak müştereken başlanan işi münferiden îfâya söz verdim. Ben henüz tercemeyi taahhüd edeli üç ay olmadı, bununla beraber muhtelif yerlerden on iki cüze yakın tesvîd etmiş bulunuyorum, şüphesiz bunlar daha işlenmeye muhtaçtır. Ma'amâfîh havâle gönderilmediği için tebyîz ve takdîmine imkân da hâsıl olamadı. Cereyân-ı hâlden ve her iki tahrîrâtdan anlaşılıyor ki mukavelenin tatbîki istenilmiyor. Fakat yegâne mikyâs-ı amel olan mukavele hükümsüz bırakılacak olunca da bu hususta itimat edilecek hiçbir tutamak kalmıyor. Zannederim ki dâ'îlerini bu cihete sevk etmeyi arzu buyurmazsınız. Ben hastalıklar içinde bütün gayretimle taahhüdümü îfâ ile mahcup kalmamaya çalışıyorum, başkaca

bir ârızaya mâruz kalmazsam inşaallah bu gidişle bir seneye kadar tercemeyi bitireceğimi ümit de ediyorum. Basılacaksa ikisi beraber basılır, yoksa hiçbiri basılamayacak demek olur. Çünkü ayrılabilmesi için yeni şerâit ile yeniden bir mukavele yapmak lâzım gelecek, bu ise işi uzatacağı gibi yeniden böyle bir taahhüde daha girmeye aczim de müsait değildir. Bir an evvel neticeye vâsıl olmaya cehd etmekte olduğum ve birazcık olsun huzûr-ı kalb ve âsûdegî-i zihn ile çalışabilmek için teshîlâta muntazır bulunduğum bir sırada birdenbire bu tazyîkin vârid oluvermesi -hulûs ile arz ederim ki- tesellîye muhtaç bulunan gönlümü bir sadme-i inkisâr ile büsbütün sarstı. Kur'ân-ı Kerîm tercemesi ne kadar kolay bir şey olmalı veya ben ne kadar haddini bilmez bulunmalıyım ki birkaç ay içinde sür'atle meydana konuluvermesini vaade cür'et edebileyim!.. Bu seneye kadar geçen müddete ait mes'ûliyetin dâ'îlerine râci' olmadığı hakkındaki beyânât-ı hakîkat-şinâsîleri şüphe yok ki şâyân-ı şükrandır. Bununla beraber henüz yeni başlanan tercemenin hemen müstakillen tab'ı zımnında karar ittihaz edilmiş olması da vücûhen bâdî-i endişe olmuştur. Fi'l-hakīka hükûmetçe mukavelenin tâkip ve tatbîkinden sarf-ı nazar edilecekse ne diyebiliriz? Yalnız bu surette dâ'îleri hakkında mebzul buyurulagelen teveccühât-ı semûhiyelerinin bir nişânesi olmak ve ileride hukūkī bir münakaşaya meydan bırakılmamak için fesih arzusunun açıkça tarafıma teblîğini istirham etmek ihtiyâcım kalır. Şu hâlde ma'rûzâtımı hulâsa edeyim:

1. Dâ'îleri taahhüdümde sâbit ve sadâkatkârım. Makām-ı âlîlerine bir hicab getirmemek emelimdir. Sabr u sebât-ı reîsânelerine itimâdım da ber-kemâldir. Ancak yazmakta olduğum terceme evvel ve âhir Tefsîr'in içinde basılmak üzere taahhüd edilmiş bir eserdir. Hâric ez-mukavele bir harekete cür'et edemeyeceğim.

2. Tercüme'yi Tefsîr'in vardığı yere kadar yetiştirip de ikisini bir tensîk etmedikçe tab'ı hakkında şimdilik hiçbir taahhüdde bulunamayacağım.

3. Hükûmetçe feshin iltizam buyurulup buyurulmadığının bir an evvel dâ'îlerine sarâhatle teblîğini tekrar niyaz ederim ki vaziyetim taayyün edebilsin.

4. Tercümeden dolayı şimdiye kadar hiçbir şey almadığımı da arz ve her hâlde teveccühât-ı semûhiyelerinin idâmesini istirham ile büyük hürmetlerimi takdim eylerim efendim hazretleri.

Ağustos 1932
Dersi'âmdan Elmalılı Hamdi"[1]

Elmalılı Hamdi Efendi Tefsir'in yazımını cüz cüz tamamlayıp teslim ettikçe, Diyanet İşleri nâmına Ahmed Hamdi Akseki eseri okuyup mülâhaza ve eleştirilerini ifade etmekte, meal ile ilgili (meselâ daha sade bir dil kullanması yönünde) uzun maddeler içeren önerilerini ifade eden mektuplar yazmaktadır. Meselâ bir mektupta taleplerini sıralayan Akseki; "ve entüm tenzurûn" mukabilinde "sizler bakıyordunuz"; "ve entüm zâlimûn" mukabili olarak da "zulmediyordunuz" mealleri için "biraz hafif geldi" demektedir. Elmalılı, Akseki'nin tevâlî eden tekliflerinin birçoğunu dikkate almamakla beraber, bazı taleplere uygun değişiklikler yapmıştır. Meselâ Bakara Sûresi 50. âyetin meâlinin sonu ilk versiyonda (F nüshası) "sizler bakıyordunuz" şeklinde iken, sonradan "sizler bakıp duruyordunuz" şekline dönüştürmüş, fakat takip eden âyetin sonunu "zulmediyordunuz" şeklinde bırakmıştır. Akseki, Ankebût 58. âyet meâlindeki "şehnişîn" ile "âmillerin" kelimelerinin Türkçeleştirilmesini talep etmiş, Elmalılı ise ilk kelimeye dokunmamış, fakat ikinciyi "iş görenlerin" şeklinde değiştirmiştir. Elmalılı'nın "dünyâ hayat" kullanımına dair -isim değil de bu şekilde sıfat tamlaması olarak kullanmasının gerekçesini müellif çok önceleri açıklamış olmasına rağmen-, ibarenin 21. cüzde geçtiği bir yerle ilgili olarak "dünyâ hayatı olmak lâzım değil mi?" yazmıştır. Akseki, Elmalılı'nın çoğunlukla bu tarz taleplere olumlu yaklaşmaması karşısında sitemlerini, mesela 18 Kasım 1934 tarihli mektubunda yer

1 "Üç Ayda Meali Bitirecek Kadar Hadsiz Değilim", *Yeni Şafak*, 8/5/2017.

alan "tashihlerin yine olmadığını bu defa gördüğüm sahifelerden anladım"[1] gibi ifadeleriyle dile getirmiştir.

Akseki, Elmalılı'yı zaman zaman Muhammed Abduh'un görüşlerini onaylamaya sevk etmekte, kimi zaman da Hanefî mezhebi dışında görüşler serdetmesi, İslâm'ın yenilikçi yorumlarına temayül etmesi yolunda telkinlerde bulunmaktadır. Elmalılı ise Akseki'nin bu yoldaki mektuplarını cevapsız bırakarak sükût edecek, yeri geldiğinde de Abduh'un görüşlerini hem de sert bir şekilde eleştirecektir.[2] Tefsir'in tamamlanmaya yaklaştığı bir hengâmda, 18 Şubat 1937 tarihinde kaleme aldığı mektubunda Akseki, tek celsede yapılan talâk-ı selâsenin geçerli olup olmadığı hususunda Elmalılı'yı dört mezhebin dışında İbn Kayyim'in görüşünü kabul etmeye tervic eder. Elmalılı Hamdi Efendi, Talâk Sûresi tefsirinde dört mezhebin görüşüne uygun olarak şunları yazmıştı: "Herhangi bir hâlde üç talâkı birden vermek ise büsbütün hiddete kapılarak ve her ihtiyatı elden bırakarak bu çirkinlikleri bir defada üç kere tekrar etmek ve emr-i şerʿîye kat kat muhalefet eyleyip ailenin salâhı için şerʿin bahşetmiş olduğu her fırsatı bir anda elden kaçırmak olacağı cihetle kat kat çirkin ve günahtır. Ve bunun bu kadar çirkin ve günah olması da ıskātâttan olan talâkın vâkiʿ olması dolayısıyladır. Yoksa lağv olur, çirkin ve günah olmasının mânası kalmazdı."[3] Müellif iki sayfa sonra da İbn Teymiyye ile İbn Kayyim'in görüşlerini şöyle eleştirmiştir: "Nitekim bidʿî talâkın dahi vâkiʿ olacağı hakkında fukahâ, icmâʿ-ı ümmet bulunduğunu söylemektedirler. Buna karşı İbn Teymiyye ile İbn Kayyim-i Cevziyye talâk-ı bidʿîden olan üç talâk birden tatlîkin haram olması hasebiyle bunda birden ziyadesinin vâkiʿ olmaması cihetini ictihad mevridi gibi göstererek tervic etmek ve bu suretle pek ehemmiyetli bir noktaya basmak istemişler ise de, bütün mezheplerin ittifak ve ictimâʿ etmiş bulunduğu bir meselede usûlen ictihâda mesağ görülemeyeceği cihetle iltifata şâyân görülmemişlerdir."[4]

---

1 Atik, "Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Mektuplaşmaları 1", s. 52.
2 Mesela Fil suresi tefsirinde Elmalılı'nın Abduh'a yöneltti̇ği eleştiriler buna bir misaldir.
3 *Hak Dini Kur'an Dili*, VII, 5048.
4 *Hak Dini Kur'an Dili*, VII, 5050-1.

Ahmet Hamdi Akseki ise Elmalılı'nın bu yaklaşımından memnun olmamıştır. Tefsirin mukavelesinde Hanefî mezhebinin iltizam edileceği açıkça ifade edilmesine rağmen, hocasından Hanefî mezhebi bir tarafa dört mezhebin dahi sınırları dışına çıkmasını istemekte, yer yer de saygı sınırlarını zorlamaktadır:

> "Hâdisât karşısında âciz olmadığını, her mesele için muhakkak bir sûret-i hal bulduğunu, maslahat-ı nâsı ve zamanın îcaplarını dâima göz önünde tuttuğunu söylediğimiz İslâm fıkhı, yalnız mezâhib-i erbaʿadan ibaret midir? Buna dair Şâriʿden bir nas mı var? (…) Devamı matlub olan bir aile ocağının sönmesini teshil etmekten ise mezâhib-i erbaʿanın hâricinde dahi olsa ehl-i sünnet fukahâsının ve hatta daha sıkışınca ʿale'l-ıtlâk İslâm fukahâsının kavillerine istinad ederek -veyahut doğrudan doğruya âyât ve ehâdîsin sarâhatine bakarak- yıkılmaya yüz tutan aile ocağını tersîn etmek daha muvafık ve rûh-i İslâm'a daha uygun olmaz mı? (…) Binâenʿaleyh bu mühim meseleyi tedkik etmeden geçmenize, hiç olmazsa İbn Hacer kadar olsun alaka ve cesaret göstermemenize hayret ettim. Biz bu tefsirde böyle mühim ve hayâtî meselelerin kemâl-i serbestî ile tedkik ve hall edildiğini görmek isterdik. Herkesin söylediğini olduğu gibi kabul ve tekrar etmeyi başkaları yapabilirler, çünkü bidâʿaları daha fazlasına müsait değildir. Fakat bendenizin nazarımda, haddizâtında zâtıâlîniz delâil üzerinde eslâf gibi söz söylemek salâhiyetini hâizsiniz. Böyle olduğu hâlde bunu yapmamanız ve zamanın ihtiyaçlarına cevap vermemek hizmetten kaçmak demektir. Biz, efendimizden hizmet bekliyoruz."[1]

Bu tarz müdahaleler Elmalılı'yı oldukça rahatsız etmekte, bilhassa son yıllarda bunları genellikle cevapsız bırakmaktadır. 29 Nisan 1937 tarihli mektubunda Akseki "ilmî bir mesele üzerine yazdığım bir mektuptan dolayı bana gücendiğinizi hissediyorum. Gücenseniz de gücenmeseniz de ben bu suallerin arkasını bırakacak değilim" der. Aynı yılın 15 Mayısında da şunları yazar:

---

1 Atik, "Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Mektuplaşmaları 1", s. 53-54.

> "Bu tefsirden herkes pekçok şey bekliyor. İki gün evvel Vahid Bey'in aldığı bir mektupta şu suallere tesadüf ettik: 'Acaba Hârut ve Mârut, Sedd-i İskender, Hızır ve Musa, Âd-ı evvel… gibi birçok meseleler hakkında Hamdi Efendi ne söylemiştir? Bunları nasıl halletmiştir?' (…) Bunu yazmaktan maksadım bu tefsirden çok mühim şeyler beklendiğidir. Fi'l-hakīka bunların çokları yapılmıştır. Münâsebât-ı süver de iyi gözetilmiştir. Fakat ben bilhassa daha fazlasını isterdim. Birçok mühim ve muhtelef^{ün} fîh ve gençlerin dimağlarını işgal eden meseleler var ki onlar tamamen halledilivermeli idi. Gönül böyle arzu ediyor. Her ne ise, galiba tefsir de bitmişe benziyor. Bu vesile ile de saygılarla ellerinizden öper (…) Dün de evime Robert Kolej mezunlarından biri gelmiş, 'Bu tefsir ile gençlere ne verebildiniz?' diye soruyor. Ben de 'çok şeyler' dedim."[1]

Elmalılı Akseki'nin bazı mektuplarına cevap vermeyince, Akseki hocasına darıldığını ifade eden 20 Temmuz 1937 tarihli bir mektup yazar (bu mektup kayıptır). Elmalılı ise o sıralarda tefsirinin son cüzünü kaleme almaktadır. Akseki'nin sıhhat ve âfiyet duasına mukabil, tefsirini ne kadar yoğun ve yıpratıcı bir mesai ile çalışarak yazdığını şu sözlerle anlatır:

> "İbtidâ sıhhat ve âfiyet duâsıyla iltifat buyuruyorsunuz. Teşekkür ederim. Cidden ona çok ihtiyacım var. Senelerden beri fart-ı mesâʿî ve taʿab-ı küllîden dolayı mütemâdiyen başım ağrımakta bulunduğu gibi midemden, göğsümden, böğürlerimden de çenber gibi saran birtakım sancılar içinde kaldığım için birkaç ay Erenköyü'ne gelmiş bulunuyorum. Ve bu hâl içinde şu tefsir işi nâtamâm kalmış diye didiniyor da didiniyorum. Duanız makbul, âkıbetiniz müzdad olsun."

Elmalılı cevâbî mektubunda, Diyanet'le yaptıkları mukaveleye göre tefsirde Hanefî mezhebine ve Ehl-i Sünnet esaslarına bağlı kalması gerektiğini ifade eden maddeleri hatırlatır ve Akseki'nin tutumunun çelişkili olduğunu ifade eder. Mektubunda Akseki'nin talâk meselesindeki itirazlarına da cevap verir:

---

1 Atik, agm., s. 56.

"Sonra şöyle başlıyorsunuz: 'İlmin şânı tevazu olduğu cihetle ilmen yükseldikçe bunun artması ve binâenʿaleyh sorulan ilmî bir meseleden dolayı soranı küçük görerek ona cevap vermek tenezzülünde bulunmaması ve hatta bununla da kalmayarak âdetâ selâm ve sabahı kesecek dereceye kadar varılması bilmem ki ne ile tefsir edilir? Efendimize ilmî bir mesele sordum, hem de kavl-i mücerred ile değil, edille serdiyle beni iknâ ediniz, dedim. Böyle demek hata ise onu anladım. Maʿamâfîh bundan sonra sormayacağım' diyorsunuz.

İlmî olmak üzere bir suâlinizi bir de itirazınızı hatırlıyorum. Suâliniz bir fetvânıza taalluk ediyordu, ona dair kanaatimi arz etmiştim. İtirazınız da Sûre-i Talâk'ta İbn Kayyim el-Cevziyye'nin bir kavline taalluk ediyor ve Ebû Dâvud Şerhi *Avnü'l-Maʿbûd*'dan bir nakli tazammun ediyordu. Buna dair tefsirde yazdığımı yazdıktan sonra münakaşayı uzatmak işimize sekte vermiş ve daha bazı mülâhazalar serdini tehir etmiştim ki bunları biraz arz edeyim.

Tefsire başlarken evvelâ bir program yapılmıştı, ona heyetinizden bilhassa şu fıkralar derc edilmişti: Fürûʿda Hanefî mezhebi, usûlde ehl-i sünnet mezhebi esas ittihaz edilecek, nâsih-mensuh gösterilecek. Buna nazaran benim o meselede mezâhib-i erbaʿaya muhâlif olan İbn Kayyim kavlinden kanaatim dâiresinde kısaca olsun bahsetmeme itiraz edebilirdiniz. Hâlbuki zâtıâlîniz o programın hilâfına olarak bana şu suâli soruyordunuz: Hâlâ mezheb-i Hanefîye mi tâbiʿ olacağız? Ben buna ne diyebilirim? O mesele ile yirmi beş - otuz seneden beri uğraşmışım. İbn Kayyim'in *İʿlâmü'l-muvakkiʿîn*, *Zâdü'l-Meʿâd* ve sâir görebildiğim her eserinde ileri sürdüğü sözlerini gözden geçirmişim, gözettiği maslahatın ve kaçınmak istediği mahzurların mâhiyetini de takdir etmişim. Bununla beraber bütün edillenin ve mezâhibin hulâsasından şu neticeye vâsıl olmuşum, o da: Talâk-ı selâsı defʿaten îkâʿ şerʿan haram ve günahtır, Kur'ân'ın ve sünnetin emir ve tavsiyesine muhaliftir. Bundan çok mahzurlar tevellüd eder, lâkin lağv değildir, çünkü lağv olsa idi günah olmazdı لَا يُؤَاخِذُكُمُ اللّٰهُ بِاللَّغْوِ فٖى اَيْمَانِكُمْ [el-Bakara

2/225; el-Mâide 5/89] mûcebince muâhaze edilmemek iktizâ ederdi. Bundan da daha çok mahzurlar çıkardı kanaatine vâsıl olmuşum. Bunu da tefsirde hulâsa olarak söylemişim. Siz delîlimi hiç nazar-ı iʿtibâra almadan dâvaya avdet ederek bu arada beni uzun uzun mübâhaseye davet ediyordunuz. Bu ise tefsire girmezdi, hayli uzun bir hilâfiyât kitabı yazmaya tevakkuf ederdi. Onu da şimdi muhabere suretiyle yapamazdım, vazifeden çok uzaklaşmış olurdum. Şüphe yok ki zâtıâlînizi iknâ benim haddim değildir. Yalnız kanaatimi söylemekten ileri geçersem hadnâşinaslık etmiş olurum. Hiçbir zaman ben her meseleyi hallederim diye bir dâvaya girişmedim. İlimde lâedrî de bir vazifedir. Benim hürmetimi selamı sabahı kesecek dereceye kadar götürmenizi nasıl hâtıra getirebilirdim.

Sâniyen: Mart içlerinde makām-ı riyâsetten bana, 'Müfessir Hamdi' diye bir tebliğ yapıldı. İki aya kadar tefsiri bitirmem emrolunuyordu. (…) Ben de bir an evvel bitirmek için bütün gayretimle çalışıyordum. Mukâvelemizde muhtasar bir tefsir kaydı bulunduğu için son iki cüzü daha kısa keserek bitirmek fikrine düştüm. Bunun için muhabere ile münakaşa ile vakit geçirmeden sarf-ı nazar ederek işin içinden çıkmak için gece uykularını terk ettim. Gurbetteki evlâdıma da olsa bir sene mektup yazmayı bile unutarak çalıştım ve çalışmaktayım. Böyle iken birkaç sebep karşısında bugüne kadar hitâma erdirip de bir nefes alamadım.

Birincisi 'Mufassalât' denilen bu sûreler pek güçtü. Âkif merhumu da yıldırıp bıraktıran bunlar olduğunu düşündüm. Beş on tefsiri gözden geçirerek mazmunlarını kavramak lüzûmu daha büyük bir ehemmiyetle kendini göstermişti. Ben bu sûrelerin meâlinde hitâbetle okunmak için hayli güzel bir üslûba muvaffak olduğum kanaatindeyim. Aynı zamanda inzar ile meşhûn olan bu sûreler daha çok okunacağı için meallerinin zevk ve rûhunu duyurabilmek tefsirde biraz tafsil istiyordu. (…) İkincisi ahkâm kısmı az olan bu sûrelerin inzârındaki şiddetlerden olsa gerek ki münakaşayı çoğalttınız, beğenmez oldunuz. Daha yukarılardan geçenlerle mukayeselerini münasebetlerini

> kaybetmemeye ve programda olduğu vechile ahlâk ve mevâ'iz mevzûlarını unutmamaya çalışarak her kelimesini saatlerce belki günlerce düşündüm. Ve mukaddimede dediğim gibi mümkün olabildiği kadar aslına sâdık kalmak maksadını güden âlî üslup ile değil, hitâbet üslûbunda yazabildiğim ve onda muvaffak olduğumu zannettiğim meallerini ve tefsir ve tevilleri me'hazlarıyla bir mukayese zahmetini ihtiyâr etmeksizin pek basit olan ve her telifte müellifine bağlanması lazım gelen ifade hususiyetlerine ilişmek suretiyle formaları tekrar tekrar mütâlaa edilmek üzere iade buyurdunuz. Meselâ (…) gibi âyetlere taalluk eden tefsir mevki'lerinde (…) 'Kur'an'da olmayan kelimeleri kullanarak nezâheti ihlâl ediyorsun' diye azarladınız. Bu azarlarınızı münakaşa kapısını açmaksızın yapabildiğim kadar yerine getirmek için çalışırken bu suretle mektuplarınızın cevabını da fiilen vermiş olduğuma müteselli oluyordum. Bir de tefsire tefsir yazar gibi cevap yazmakla meşgul olacak olursam nasıl işin altından kalkarım? Ben postaya mektup götürecek bir vâsıtaya bile mâlik değilim (…)
>
> Mâdem bu seneye kalacaktı bu derece tazyik edilmeme ne sebep vardı? Bu şerâit altında daha fazla ne yapılabilirdi ki selâmı sabahı kesmeye kadar vararak bu abalının başına peyderpey yumruklar indirip duruyorsunuz. Aziz Hamdiciğim, dedim ya elbet bunda da bir hikmet var."[1]

Matbaa Meselesi

Reis Rifat Börekçi ve Ahmed Hamdi Akseki bir taraftan hükûmetin -yapılan mukavele hilâfına- Elmalılı mealini tefsirden ayrı ve müstakil olarak basma konusundaki tazyîki sebebiyle Elmalılı ile hükûmet arasında arabuluculuk yapmaya çalışmakta, diğer taraftan ise tefsirin Devlet Matbaası'nda basılması önünde Maarif Vekâleti'nin müdahalesi ile uğraşmaktadır. Tefsirin Devlet Matbaası'nda basılması meselesinde Diyanet İşleri Başkanlığı ile Maarif Vekâleti'ni karşı karşıya getiren ilk mesele, Vekâlet'in tefsirin dil hususiyetleri açısından kontrolden geçirilmesi

1 "Diyanet'le Elmalılı'nın Fetva Tartışması", *Yeni Şafak*, 9/5/2017; Atik, "agm.", s. 57-60.

yönündeki ısrarıdır. Tefsirin ilk kısımlarının 1932 yılında baskıya hazır hâle gelmesi sebebiyle Diyanet İşleri Başkanlığı, eserin Devlet Matbaası'nda bastırılması için ilgili kurumlarla yazışır. Rifat Börekçi, Başvekâlet'e hitaben kaleme aldığı 22/04/1933 tarihli tezkerede, aynı makama gönderdiği 22/12/1932 tarihli bir başka tezkeresini hatırlatır ve burada Elmalılı tefsirinin ilmî özelliklerini zikretmiş olduğunu ifade eder. Maarif Vekâleti Tefsir'in yayından önce Türk Dili Tetkik Cemiyeti tarafından dil açısından tetkik edilmesi hususunda ısrar etmekte, Diyanet Reisi ise böyle bir incelemenin gereksiz olduğu hususunda başvekili ikna etmeye çalışmaktadır.

Rifat Börekçi'nin tezkeresinin tam metni şöyledir:
T. C. Diyanet İşleri Reisliği Zat İşleri Müdürlüğü
Sayı 1188/950
Başvekâlet Yüksek Makamına

Riyâset-i dâʿiyânem tarafından dersiâmdan Elmalılı Hamdi Efendi'ye yazdırılarak 8 ay evvel tabʿ edilmek üzere Devlet Matbaası'na tevdî edilmiş olan Kur'ân-ı Kerîm tefsir ve tercümesinin tabʿına matbaaca hâlâ başlanılmamıştır. Buna sebep ise Maarif Vekâlet-i celîlesi tarafından tefsirin ifadesinin bir defa da Türk Dili Tetkik Cemiyeti tarafından tetkiki muvâfık olacağı hususundaki tahrîrâtıdır. Yüksek makamınıza 22/12/932 tarih ve $\frac{2506}{2916}$ no'lu tezkere-i âcizî ile de arz edildiği vechile tamamıyla ilmî ve şâyân-ı itimat olduğuna kani bulunduğumuz bu kitabın bir an evvel tabʿ edilmesi ehass-ı âmâlimizdir. Bir ihtisas ve ilim mahsulü olan bu tefsir tab edildikten sonradır ki lisanımızın alacağı sade şekle göre bir tefsir ve tercüme yapmak kolaylaştırılmış olacaktır. Halbuki bu tefsirin Türk Dili Tetkik Cemiyeti'nden [Cemiyeti'ne] havalesi kitabın tabʿının çok geri ve hatta bu işin akim kalmasını intac edecektir. Binâenʿaleyh tefsirin birinci tabʿının hazırlandığı şekilde ve yapılan mukavele mûcibince tabʿına başlanılmak üzere Maarif Vekâleti'nin matbaaya emir vermesine tavassut ve delâlet veyahut başka bir matbaaya verilmesi muvâfık görüldüğü takdirde Devlet

Matbaası'yla olan mukavelenin feshine müsaade buyrulmasını te'kîden arz ve tazimlerimi teyit eylerim ef. H.

22/4/933 Diyanet İşleri Reisi
Rifat

Börekçi'nin yazısında eserin sekiz ay önce matbaaya gönderildiği ifadesi dikkatimizi çekiyor, bu tarih, Reis'in Elmalılı ile muhabere ettiği Ağustos ayına (1932) denk gelmektedir. Öyle anlaşılıyor ki, Börekçi, Hamdi Efendi'nin meali ayrıca bastırmayacağına dair olan kat'î cevabından sonra, ilgili makamları muhtemelen Akseki'nin de aktif gayreti sayesinde bu doğrultuda ikna etmiş ve Tefsir'in tamamlanan kısımlarının basılması için teşebbüste bulunmuştu. 1932'nin Aralık ayında yazdığı tezkere ile de bu kıymetli eserin basılması lüzumunu tekrar etmiş, fakat Maarif Vekâleti'nin süreci engellemesi yüzünden basım işi bir türlü başlayamamıştı. Börekçi'nin tezkeresinden kısa bir süre sonra, Maarif Vekili Reşid Galib imzalı ve 16/05/1933 tarihli bir tezkerenin Başvekâlete gönderildiğini görüyoruz. Maarif vekili, Diyanet Reisi'nin mülâhazalarının hilâfına, tefsirin dil bakımından gözden geçirilmesi gerektiğinde ısrar etmektedir.

T.C. Maarif Vekâleti
Umumi No. 1651
Başvekâlet Yüksek Makamına

Diyanet İşleri Reisliği'nce tercüme ettirilip Devlet Matbaası'nda bastırılmasına başlanılan Kur'an tercümesinin basılmadan evvel ifadesinin bir defa da vekâletimiz ve Türk Dili Tetkik Cemiyeti tarafından gözden geçirilmesi hakkında Yüksek Makamlarına takdim kılınan tezkeremiz üzerine Müşarünileyh Reislikten huzûr-ı devletlerine takdim kılınan 22/4/1933 tarihli ve 1188/950 numaralı tezkere vekâletimizce mütalaa ve tetkik olundu. Diyanet İşleri Reisliği Kur'an tercümesinin vekâletimizce ve Türk Dili Tetkik Cemiyeti'nce tetkikine lüzum olmadığından bahsetmekte ise de, halk arasında en çok taʿammüm ve intişar edecek olan bir eserin ifadesi bilhassa Türk dili sahasında bir inkılap vücuda getirildiği sırada büyük bir ehemmiyeti hâiz olduğundan, vücuda getirilen tercümenin ifadesinin evvelce de arz edildiği vechile vekâletimizce ve Türk Dili Tetkik Cemiyeti'nce tetkikinden evvel neşri muvâfık

> görülmediğini ve Müşarünileyh Reisliğin tezkeresiyle merbût dosyanın iâdeten Yüksek Makamlarına takdim kılındığını arz ile derin tazimlerimi teyit eylerim, Efendim.
>
> Maarif Vekili
> D. Reşid Galip[1]

Elmalılı tefsirine ilişkin olarak Diyanet İşleri Reisliği ile Maarif Vekâleti arasındaki ihtilâfın, yalnız eserin diliyle alâkalı mülâhazalarla sınırlı olmadığını biliyoruz. Tefsir'in mukaddimesinde yer alan ve Kur'an tercümesine "Türkçe Kur'an" denilemeyeceğini vurgulayan ifadeler, eserin Devlet Matbaası'nda bastırılmasının önünde muhtemelen dil meselesinden daha önemli bir engel olarak çıkacaktır. Hikmet Bayur şöyle yazıyor:

> "1933'te Milli Eğitim Bakanı oldum. Osmanlı devrinde Evkaf Nazırlığı ve Şeyhülislam vekilliği etmiş olan Elmalılı Hamdi Hoca'nın Cumhuriyet hükûmetince kendisinden yazılması istenilmiş olan Kur'an tefsiri bitmiş ve Milli Eğitim Bakanlığınca yönetilen devlet basımevinde basılması için bu bakanlığa gönderilmiştir.
>
> O sırada Talim ve Terbiye Dairesi Başkanı bulunan İhsan Sungu eserin önsözünü bana gösterdi ve 'bunu böyle basabilir miyiz?' diye sordu. Önsöz şöyle başlıyordu: 'Hâşâ Türkçe Kur'an.'
>
> Ben de, biz bu işte yalnızca basıcı olmakla birlikte, elbette basamayız, dedim (...) Çok geçmeden bakanlıktan çekildim ve Tefsirin 'Hâşâ Türkçe Kur'an' sözü çıkarılmış olarak basıldığını öğrendim. Ancak onu yıllar sonra ele aldığımda önsöze o ayarda, belki de daha ağır, birçok şeyler konulduğunu gördüm. Bunlardan biri: 'Türkçe Kur'an mı var behey şaşkın!' sözüdür."[2]

Bayur, İzmirli İsmail Hakkı ve Şerefeddin Yaltkaya'dan, Ebû Hanife'nin ictihadı doğrultusunda Kur'an tercümesinin Kur'an yerine geçerek ibadette kullanılabileceği istikametinde bir rapor ister. Mezkur iki zatın

---

1 Belgelerin orijinali için bk. Devlet Arşivleri Başkanlığı 030-010-000-000-26-150-19.

2 Hikmet Bayur, "İbadet Dili", *Necati Lugal Armağanı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1968 içinde, s. 151-153.

"Kur'ân'ın Türkçe Tercümesiyle Namazda Okunması" başlıklı raporu bu talimat üzerine kaleme alınır.

Bayur, Rifat Börekçi çok yaşlı ve hasta olduğu için Ahmet Hamdi Akseki'yi makamına çağırmış, İzmirli ile Yaltkaya'nın yazdıkları raporu ileri sürerek Ebû Hanife'nin içtihadını dile getirmiş, Akseki ise İmâm-ı Âzam'ın bu içtihadından rücû ettiğini söylemiş ve bu hususta geri adım atmamıştır. Bayur şöyle devam ediyor: "Söyleyecek bir şey kalmamıştı ve kendisiyle tartışmanın imkânı olmadığını anlamıştım. Bu 'Hâşâ Türkçe Kur'an' sözü durdukça Tefsir'i basamayacağımızı söyledim. 'Hamdi Efendi Hazretleri'ne (Elmalılı Hamdi) arzedeyim, bilmem razı olur mu' diyerek ayrıldı."[1]

> Elmalılı, Tefsir'de şöyle yazmıştı:
> "Hatta bundan dolayı mebʿuslardan birisi yazdığı bir manzumede:
>
> *Türkçe Kur'an mı var behey şaşkın*
> *Oynamaktır bu, dîn ü îmanla*"[2]

Ancak bu ibarenin yalnız "*Türkçe Kur'an mı var behey şaşkın*" kısmı matbu metne alınmış[3], diğer kısım basılmamıştır.

Maarif Vekâleti tarafından Başvekâlet makamına hitaben 7 Nisan 1934 tarihinde yazılan tezkerede şöyle denilmektedir:

> Başvekâlet yüksek makamına
>
> 8/2/1934 tarih ve 641 numaralı tezkerenize zeyildir.
>
> 1. Diyanet Reisliğince Türkçe'ye çevirtilen Kur'an ile yazdırılmış olan tefsir kitabı için evvelce tefsir sâhibi tarafından hazırlanmış olan başlangıçta, Kur'ân'ın Türkçe'ye çevrilemeyeceği hakkında hükümler bulunduğu görüldüğünden, bu hükmü nakz edecek surette vekâletimizce yeniden yazdırılan başlangıç iliştirilerek yüksek makamlarına takdim olunmuştur. Bu başlangıç, evvelce tefsir kitabı için yazılan başlangıcın yerine Türkçe Kur'an ile

1 Bayur, "İbadet Dili", s. 153.
2 *Hak Dili Kur'an Dili* (yazma nüsha (B)), I, s. 10.
3 *Hak Dili Kur'an Dili*, 1935, I, Mukaddime, s. 15.

> tefsirin başına geçirildiği takdirde Diyanet İşleri Resliği ile Maarif Vekâleti arasında bu tefsir kitabı dolayısıyla hâsıl olan ihtilaf zâil olmuş olur. Bununla beraber Diyanet Reisliği'nin Türkçe Kur'an'ı tefsir kitabından evvel ve nihayet onun ilk cildi ile birlikte çıkarması zarûrîdir.
>
> 2. Tefsir kitabında bazı fennî bahisler hakkında mütalaalar yürütülmesi, sırf fennî ve ilmî bir sahada kalması îcap eden birtakım meselelere dînî bir mahiyet verildiği cihetle mahzurdan hâlî olmadığından bu fennî bahislerle mütâlaaların tefsir kitabından kaldırılması muvâfık olacağını arz ile en derin saygılarımı sunarım efendim.
>
> Diyanet İşleri Riyâsetine takdim
> Başvekâlet evrakı
> 7/4/1934 / 1640[1]

Bu tezkereden anlaşıldığı kadarıyla, yukarıda metinlerini aktardığımız Börekçi-Elmalılı yazışmasından iki sene kadar sonra, Kur'an tercümesinin tefsirden bağımsız olarak basılması yönündeki gayretler hâlâ devam etmektedir. Elmalılı'nın Tefsir'in başındaki mukaddimesinin çıkarılarak yerine Bayur'un talimatıyla İzmirli ile Yaltkaya'nın hazırlamış olduğu metnin konulmasının talep edildiği ve ayrıca Maarif Vekâleti'nin tefsirin muhtevasına da karışarak eserdeki pozitif bilimlere ait bilgi ve yorumların çıkarılmasının istendiği dikkat çekmektedir.

Başvekâlet tarafından kendilerine ulaştırılan Maarif Vekâleti tezkeresine Börekçi'nin cevabı sert olacaktır. Diyanet Reisi önce temsil ettiği kurumun dînî kitap neşri açısından hizmetlerini özetledikten sonra, Elmalılı'nın Kur'an tercümesi konusundaki tavrını müdafaa etmekte, bu hususta birçok zevattan örnekler aktarmakta, daha sonra da Diyanet İşleri'nin uhdesinde bulunan meselelere hiçbir şekilde müdahale ettirmeyeceğini açıkça ifade etmektedir:

---

1 Necmi Atik, "Elmalılı'nın Kendi El Yazması İle Türkçe İbadet Konusundaki Makalesi", *İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı 6, Aralık 2016, s. 14-15. Yazının Arap harfli el yazısı, makalenin sonunda ek olarak verilmiştir.

"Baş Vekâlet yüksek makamına

Yüksek makamınızdan Riyâset-i âcizîye havale buyurulan Maarif Vekâleti'nin 8/2/1934 tarih ve … numaralı tezkeresi ve 11/4/1934 tarih ve … zeyli mütalaa edildi.

Maʿlûm-ı devletleri olduğu vechile Riyâset-i dâʿiyânem Büyük Millet Meclisi'nin tensîbi üzerine salâhiyet ve ihtisasları müsellem olan zevat ile bir mukavele yaparak *Buhârî-i Şerîf* ile Kur'ân-ı Kerîm'in tefsir ve tercümesini yazdırıp *Buhârî-i Şerîf* tercümesini kısmen tabʿ ve neşr ettikten sonra Tefsir'in tabʿı için Devlet Matbaası ile bir mukavele yapmış ve iki sene evvel mezkur matbaaya tefsir formalarını tevdî etmişti. Matbaa ile imlâ şekline ait zuhur eden ufak bir ihtilaf yüzünden mesele Maarif Vekâleti'ne aksetmiş ve Vekâlet şekli bırakarak, takdîri makām-ı âcizâneme ait bulunan esaslara geçmiştir.

Fi'l-hakīka dînî mesâilin tedvîri gibi din kitabımıza ait bulunan tefsir ve tercümenin ne şekilde yapılacağı ve bunların tedkiki ve ne suretle tabʿ ve neşr edilmek lâzım geldiği de doğrudan doğruya makamımıza verilmiş bir haktır. Buna başkalarının şu veya bu şekilde müdahale etmeleri ne dereceye kadar doğru olduğunu yüksek makamınızın takdîrine bırakıyorum.

Büyük Millet Meclisi ile yüksek makamlarınızdan görmüş olduğumuz maddî ve manevî müzâheret ve vazifemizi hüsn-i îfâ etmekle kazanmış olduğumuz itimat ve teveccüh sayesinde şimdiye kadar hazırlamış olduğumuz eserlerin arzû-yı millîye muvâfık bir şekilde olduğu kısmen neşr edilmiş olanlarla sabittir.

Tefsir muharririnin mukaddimede Kur'ân'ın kat'iyyen tercüme edilemeyeceğini sarâhaten söylemiş olmasına gelince; muharririn bundan maksadı Kur'ân-ı Kerîm aynen ve harfiyyen, yani hâvî olduğu bütün incelikleriyle, misli misline tercüme edilemez demektir. Muharririn bu sözü en doğru bir sözdür. Bunun hilâfını iddia etseydi yalan söylemiş olurdu. Bu hakikatı yalnız bizim tefsir muharriri söylemiş değil, belki bilâ istisnâ garbda ve şarkta Kur'ân-ı Kerîm'in tefsir ve tercemesiyle uğraşmış olan

bütün âlimler bu hakikatı itiraf etmişlerdir. Bir misal olmak üzere bazılarını âtiyen zikrediyoruz.

(…)

Görülüyor ki bu hakikati itiraf etmek hususunda bütün mütercimler müttefiktir. Hiçbir kimse ilim lisânıyla bunun hilâfını iddia edemez. İşte bizim tefsir muharririnin Kur'ân-ı Kerîm tercüme edilemez demekten maksadı da budur. Böyle olmasaydı yalnız tefsiri ile iktifâ ederdi. Halbuki baştan nihayete kadar tercümesini de yapmış ve ikmâl etmiştir.

Tefsir kitabında bazı fennî mebhasler hakkında mütâlaalar yürütülmesi ve bunun mahzurdan sâlim olmadığı cihetle kaldırılması meselesine gelince: Maarif Vekâleti'nin salâhiyetdâr saydığı zevattan mülhem olduğunu zannettiğimiz bu fikirlerini hayretle karşıladık. Tefsir kitabını yazan zat, nazariyyât-ı fenniye ile esâsât-ı dîniyenin ayrı ayrı mevkilerini çok iyi bilen yegâne bir mütehassıs olduğu için tefsir kitabında her mesele daima kendi mevkiini muhafaza etmiş ve bu suretle ilim ile din beyninde nizâʿ olmadığı gösterilmiştir. Maarif Vekâleti'nin salâhiyetdar dediği zevâta -kendi tâbirimce tefsir kitabındaki yazıları nakz edecek surette- yazdırıldığı ve tefsir kitabına mukaddime olmak üzere makamımıza gönderildiği başlangıca gelince; vazifemize karşı vukūʿ bulan böyle bir müdahaleyi kabul edemeyeceğimizi, bilhassa bu gibi yazılara hiç de ihtiyacımız olmadığını arza yüksek müsaadelerinizi rica ederim.

Riyâset-i dâʿiyânem kendisine ayrılmış olan sahada lüzum gördüğü her türlü yazıyı yazmak ve yazdırmaktan âciz değildir. Başlangıç olmak üzere gönderilen yazıların kıymet-i ilmiyesi merbûtan takdim kılınan tedkīkāt ve mütâlaʿât-ı ilmiyeden vâzıhan anlaşılacağı derin saygılarımla arz olunur efendim hazretleri.

Diyanet İşleri Reisi"[1]

1 Atik, "Elmalılı'nın Kendi El Yazması İle Türkçe İbadet Konusndaki Makalesi", s. 18-21. Makalenin sonunda tezkerenin yalnız ilk sayfasının elyazılı orijinaline yer verilmiştir. İktibas edilen iki yazının, ilgili kurumların arşivlerindeki imzalı resmî belge hüviyetindeki orijinallerine de ulaşmak gerekir. Atik'in Elmalılı terekesinde bulduğu bu yazıların, Elmalılı tarafından istinsah edilmiş olması muhtemeldir.

Diyanet ile Maarif Vekâleti arasındaki bu anlaşmazlık çözülmediği için, Tefsir'in Maarif Vekâleti'nin kontrolündeki Devlet Matbaası'nda basılması mümkün olmayacak ve ilk cildi 1935'te, İstanbul'da bulunan Ebüzziya Matbaası'nda, Diyanet İşleri Reisliği'nin 5. kitabı olarak basılacaktır (2. - 6. ciltler 1936'da, 7., 8. ve fihrist cildi olan 9. ciltler de 1938 yılında basılmıştır). Diyanet İşleri arşivinde bulunan (birisi 13/10/1933, diğeri 26/10/1937 tarihli) iki belge, eserin basımını takip etmek için mezkur tarihlerde birer heyetle birlikte İstanbul'a giden Akseki'nin harcırâhıyla ilgilidir.

Meâl Anlayışı ve "Cezâlet"

Elmalılı Kur'ân'ın hiçbir dile hakkıyla tercüme edilemeyeceği, yapılan mealler için "Türkçe Kur'an" denemeyeceği kanaatinde idi. Bu itibarla Tefsir'in mukaddimesinde sayfalar boyunca Allah kelâmının başka bir dile tercümesinin mümkün olmadığı yolundaki görüşlerini dile getirmektedir. Mehmed Âkif Bey mukaveleyi feshedince onun yerine meâl yazmayı ısrarlar sonucunda gönülsüz olarak kabul etmişti. Hazırladığı meallerde Türkçe'nin dil zevkine ve üslup özelliklerine göre değil, Arapça nahiv usulüne riayet etmeyi, Kur'ân'ın ifade tarzını ve kelime sırasını aynen takip etmeyi, Kur'ân'ın lafzıyla anlamı arasındaki ilişkiyi muhafaza etmeyi esas ittihaz etmişti. Mehmed Âkif ilk tercümelerini Elmalılı'ya gönderdiği zaman, onun tercümelerini çok güzel ve selis, fakat "cezâlet" konusunda biraz zayıf bulduğunu söylemesi bu noktayla alâkalıdır.[1]

Mahiz İz, hatıratında Kur'an tercümesi konusundaki kanaatinin yanısıra, bu hususta Elmalılı ile arasında geçen bir muhavereyi şöyle naklediyor:

> "Ben tercümede Âkif Bey'in yolunu en doğru yol olarak kabul etmiştim. Merhum Elmalılı müfessir allâme Hamdi Efendi aynı kanaatte değildi. Nitekim Âkif Bey'den sonra tercüme kendisine verildiği zaman kelime kelime tercüme ettiği için

---

1 Eşref Edib, *Mehmed Âkif: Hayatı, Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları*, s. 160-161. "Cezâlet" için bk. Tahirü'l-Mevlevî, *Edebiyat Lügatı*, İstanbul: Enderun, 1973, s. 30-31.

> meal Türkçe olmuyor ve mâna anlaşılmıyordu. Çok etraflı ve âlimâne bir tefsir kaleme aldığı halde tercümede bu titizliği göstermişti.[1] Bir gün kendisini ziyarete gitmiştim. Zannederim Rahman sûre-i celîlesinde bir kısmı yarı manzum şekilde secîli, âdetâ -hâşâ- nazîre telakkî edilebilecek şekilde kaleme almış ve beğendiği için bana da okumuştu. Ben birdenbire kendimi alamayarak ve huzûr-ı faziletinde olduğumu unutarak biraz tokça: 'Niçin böyle yaptınız?' dediğim zaman güldü ve yüzüme baktı: 'Naîm Bey de böyle söyledi' dedi. (…) Hazretin canı sıkılacağından endişe etmiştim. İnsafı hoşuma gitti. Merhum üstadımız Elmalılı Hamdi Efendi inandığına kuvvetle bağlanır ve hiç kimse onu fikrinden çeviremezdi."[2]

Elmalılı'nın oğlu Muhtar Yazır, babasının Kur'an tercümesi anlayışına dair şunları anlatıyor:

> "Kur'an'daki âyetlerin meal olarak bu şekilde Türkçe'ye nakli ve bu nakilde Türkçe'nin nahiv ve cümle teşkili kaidelerine, âhenk ve edâsına riayet edilmemesi daha o zamanlar itirazlara ve tenkidlere sebebiyet vermiştir. Arapça'nın nahvine ve cümle teşkili usullerine göre aynen muhafaza edilmiş olan ifade tarzı birçoklarınca beğenilmemiştir. Bununla takip edilen maksadı anlamayanlar ve 'terceme' yerine 'meal' denilmekteki inceliği kavrayamayanlar, Hamdi Efendi'yi bu bakımdan tenkid etmekten çekinmemişlerdir. Mealdeki ifade vesilesiyle Fatih'teki evimizde cereyan etmiş olan hararetli münakaşaları hatırlıyorum. Hamdi Efendi kendisiyle görüşenleri ikna etmiş, fakat doğrudan doğruya temas imkânı bulamayanlar ifadenin garipliğine takılmışlar, bu ifadede Türkçe'nin şive ve nahvine niçin riayet edilmediğini sorup durmuşlardır. (…) Filhakika, meal olarak verilen tercemedeki ifade tarzı, ilk nazarda, kimsenin dikkatinden kaçmamaktadır. Hamdi Efendi'nin niçin bu şekli tercih ettiği hakkında da ancak insaf ve iz'an erbâbı

---

1 İz, "göstermişti" diyor. Bunun "göstermemişti" demek isterken bir baskı hatası mı olduğu, yoksa biraz pejoratif bir anlamda, müellifin tercümeyi Arapça'nın cümle yapısına ve Kur'an'ın ifade tarzına birebir uydurmak için gösterdiği bir titizliğe mi atıf yaptığı sarih değildir.

2 Mahir İz, *Yılların İzi*, 358 (dn.).

> haklı bir neticeye varmaktadır. Esasen müellif, mukaddimesinde, Kur'an'ın Türkçe'ye tam olarak ve aynı kıymetle terceme edilemeyeceğine dair olan kanaatini açıkça izhar etmektedir. Âyetlerin mânasını kelime kelime vermek ve cümlelerin teşekkül tarzını ve asıldaki ifade hususiyetini muhafaza etmek şartıyla bir terceme yapmak cihetine gidilmiş ve buna da 'terceme' değil 'meal' denilmiştir. Meali okuyan her Türk, kendi zevkine göre bir cümle teşkil ederek tercemeyi bizzat yapacak ve anladığı mânayı idrakine nakşedecektir. Türk diline her bakımdan hakkıyla vâkıf olan müellifin meal olarak yaptığı tercemeleri, dil zevkimize en uygun şekilde ifade edebilmesi elbette mümkündü. Tefsirin mukaddimesinde kullanılan ifade ve *Metâlib ve Mezâhib* adlı eserine yazdığı Dibâce'nin âhenkli ve sanatkârâne lisanı, müellifin dil sahasındaki büyük kudretine delil teşkil etmektedir. Buna rağmen meal tercemelerinde kullanılan üslupta ısrar edilmesi, müellifin bu mevzuda sahip olduğu kat'î bir inanıştan ileri gelmektedir."[1]

Muhtar Yazır, Elmalılı Hamdi Efendi'yi tenkit edenlerin, onun hassasiyetinin çok uzağında bir laubalilikle Kur'an tercümeleri yapmaktan çekinmediklerini söylerken, belki de zihninde Mehmed Âkif'in damadı Ömer Rıza Doğrul gibi isimler vardı:

> "Kur'an'ın Türkçe'ye hakkıyla tercemesinde şair Mehmed Âkif gibi bir üstad aczini izhar ve itiraf etmiş olduğu hâlde, onun kadar bu sahada behresi olmayanlar, Hamdi Efendi'nin meal şeklindeki tercemelerini tenkid etmekten ve istedikleri gibi tercemeler yapmaktan çekinmemişlerdir. Hamdi Efendi'nin de aynı laubalilikle tercemeler yapmasına her şeyden evvel Kur'an'a karşı büyük saygısı mâni olmuştur."[2]

İsmail Kara Elmalılı'nın tercüme stratejisini şöyle özetliyor:

> "Meâl kısmının müellif Elmalılı tarafından hassasiyetle inşa edilmiş ve kendine mahsus bir yapısı ve dili vardır. Yer yer kırık

1 Muhtar Yazır, "Önsöz" (*Hak Dini Kur'an Dili*'nin 1960 baskısına), s. VIII-IX.
2 Muhtar Yazır, "Önsöz" (*Hak Dini Kur'an Dili*'nin 1960 baskısına), s. IX-X.

> mânaya, hatta satırarası tercüme tekniğine yaklaşan bu yapı ve dil bir tarafıyla Kur'an'ın dil, vurgu ve mâna hususiyetlerini olabildiğince doğru bir şekilde Türkçe'ye aktarma cehdi ve iddiası taşırken diğer yönden o yıllardaki Türkçe ibadet arayışlarına malzeme olmamak endişesinden beslenen ince bir siyaset de muhtemelen taşıyordu."[1]

Tefsirin Hususiyetleri

Hak Dini Kur'an Dili, tarih boyunca İslâm düşüncesi içerisinde ele alınmış, tartışılmış her büyük meseleye bir şekilde temas eder. İlgili âyetlerin yorumu münasebetiyle pek çok itikâdî, amelî, bilimsel ve felsefî meseleyi ele alır, bu meselelere âlim ve mütefekkir bir şahsiyetin, bir filozof-müfessirin[2] bütüncül bakış açısıyla, çağdaş felsefî birikim ve metodolojiyi de kullanarak, geniş ölçüde orijinal düşünce ve çözümler ortaya koyar ve bu bakımdan da eser, eski ve yeni tefsirler arasında seçkin bir yere sahiptir.[3] *Hak Dini Kur'an Dili*'ni bugün de ayırıcı kılan temel özelliği, naklî ve aklî bütün bilgi ve hükümlerin -İslâmî ilimlerin müteahhirîn döneminde yerleşmiş bulunan- aslî ve metafizik ilkelerle olan bağlarını ortaya koymaya özen gösteren, ilimler ve bilgiler arasındaki hiyerarşiye ihtimam eden, bütün bilgi alanlarının arasındaki irtibatı kuran muhtemelen son tefsir oluşudur.

Hasan Basri Çantay, kaleme aldığı muhtasar meal-tefsirin benzerleri arasındaki yerini açıklarken Elmalılı tefsirine şu cümlelerle değinir:

> "Aziz ve dâhi üstad Elmalılı Mehmed Hamdi Efendi merhumun Diyanet İşleri Başkanlığı adına yazdığı *Hak Dini Kur'an Dili* nâmındaki sekiz ciltlik değerli eseri cidden şaheserdir. Hepimiz onu zevk ve istifade ile okuyoruz. (…) Ancak itiraf etmek lâzımdır ki *Hak Dini Kur'an Dili* bu alanda yüksek bir erkân-ı harbiye haritası gibidir. Ondan daha çok dinî ilimlerle ilgili olanlar istifade edebilirler. Halk ve bugünün münevverleri

1 İsmail Kara, *Cumhuriyet Türkiyesi'nde Bir Mesele Olarak İslâm* II, s. 441.
2 Tabir Süleyman Hayri Bolay'a aittir; "Bir Filozof Müfessir, M. Hamdi Yazır", *Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Sempozyumu*, (Ankara, 1993) içinde, s. 125-139.
3 Mustafa Bilgin, "Hak Dini Kur'an Dili", *DİA*, XV, 162.

arzu edilen tam faideyi sağlayamazlar. Bununla beraber merhum üstadın bu âcize bizzat beyan buyurduğu gibi o eserin meal kısmı tefsir cebhesi kadar hem kuvvetli değil, hem akkın [akıcı] değildir. Daha doğrusu üstadımız meallerin terceme şeklini alıvermesinden korkmuş, bu yola gitmeye bir türlü rıza göstermemiştir."[1]

Tefsirde âyetlere verilen izahların kemmiyeti, her bölümde birbiriyle uyumlu değildir. İlk ciltlerdeki (bilhassa Fatiha ve Bakara sûrelerindeki) geniş malumat, ortadaki ciltlerde azalmaya başlamış, bazı surelerde yalnız meal ile iktifâ edilmiştir. Bunda etken olan husus, kalb hastası olan müellifin tefsirini tamamlayamama endişesidir. Bilhassa 1934 yılında geçirdiği kalb krizinden sonra bu endişesi ciddi boyutlara ulaşmıştır. Tefsirin yazım sürecini bilenlerden Ömer Nasuhi Bilmen diyor ki: "Merhum müfessir, bu güzide eserini yazarken son senelerinde ağır bir kalb hastalığı içinde kıvranıp duruyordu. Kendisini her ziyaret ettikçe, tefsirini ikmâle muvaffak olamayacağı endişesini izhar ediyordu. Âcizleri de bu muhterem üstazın ömür ve afiyetine dualar ederek hüsn-i niyyetle başlamış olduğu bu hayırlı eseri ikmâle muvaffak olacağına dair olan kanaatimi kendisine arz ediyordum."[2] Müellif mukaddimede, tefsirin bazı kısımlarının muhtasar kaldığını ve eseri bitirdikten sonra baştan sona tekrar işleyip ikmal etme arzusunu "birçok cihetler muhtasar geçilmiştir. İnşâallah hitâmı müyesser olur da tekrar bir daha işlenirse belki biraz daha tekemmül eder" şeklinde dile getirmektedir. Sona yaklaştıkça eserini tamamlayacağına olan ümidi artan Hamdi Efendi, son ciltlerde tekrar uzun izahatlarda bulunmaya başlamıştır (meselâ İhlâs Sûresi 81 sayfadır). Oğlunun şu ifadeleri, Elmalılı'nın tefsirde bazı bölümleri kısa geçmesini, kendisinin tefsir anlayışıyla da irtibatlandırıyor:

"Böyle bir eserin on iki senede yazılamayacağını, bu gibi eserler için otuz sene çalışılması lâzım geldiğini Hamdi Efendi merhum yakınlarına daima söylemiş ve ömrü kifayet etmemesi

1 Hasan Basri Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, I, 7 (İstanbul, 1952).
2 Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi II (Tabakatü'l-Müfessirîn)*, s. 612.

> korkusu ile on iki senede bitirmek mecburiyetinde kaldığını ilâve etmiştir. Müellife göre Kur'an her yüz senede bir tefsir edilmeli ve ilim ve fennin vâsıl olduğu en son bilgiler nazar-ı iʿtibâra alınmalıdır. Artık bir tek kişi tarafından bilinmesine imkân olmayacak derecede genişleyen beşerî bilgileri toplayabilmek için 20-30 asistan müellife yardım etmelidir. Elmalılı Hamdi Efendi bu şartlarla bir tefsir yazmak istiyordu. Fakat ömrü vefa etmeyeceği korkusu ile istediği gibi çalışamamış ve ancak muhtasar bir tefsir yazmıştır. Hakikaten de eserin basılmasından kısa bir müddet sonra vefat etmiştir."[1]

Müellifin tefsirde yer yer bazı (mesela "Hikmet" ve "Tarih-Esâtîr" gibi) kavramlar etrafında yaptığı tetkikler, müstakil birer makale hüviyetine bürünmüştür. Elmalılı Diyanet'le yaptığı mukaveleye sâdık kalmakla birlikte kendisinden talep edilen çerçeveyi oldukça aşmakta, tefsirinde yalnız geleneksel birikimin bir aktarıcısı değil, birçok bahiste kendi dirayetini, tedkik ve tefekkürünü konuşturan bir muhakkik olarak görünmektedir. Elmalılı Hamdi Efendi İslâmî ilimlerin her sahasıyla ilgili çok sayıda kaynak kullanarak kaleme aldığı eserde, yaşadığı dönemin Batılı bilim ve felsefe literatürünü de dikkate almıştır. Mustafa Bilgin tefsirin ilmî değeri hakkında şunları söylüyor:

> "Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*'nde başta temel tefsir kaynakları olmak üzere fıkıh, hadis, kelâm, tasavvuf, felsefe, tarih, dil ve edebiyat gibi alanlara ilişkin İslâmî literatürden geniş ölçüde faydalanarak Kur'an'ın doğru anlaşılmasında bu birikimi başarıyla kullanması, aynı maksatla bu birikimdeki İslâmî ve özellikle Sünnî mantaliteyi titizlikle koruması yanında koyu bir bilimciliğe kapılarak Kur'an'ı, her zaman değişmeye veya yıkılmaya açık bulunan ilmî ve felsefî teorilere angaje etmeden bilimin kesin buluş ve tesbitlerini de âyetlerin daha isabetli yorumlanıp anlaşılmasına yardımcı ve tercih edilen mânayı takviye eden unsurlar olarak başarıyla kullanmıştır. Buna karşılık müellif, yeri geldikçe pozitivist ve ateist

---

1 Muhtar Yazır, "Önsöz" (*Hak Dini Kur'an Dili*'nin 1960 baskısına), s. XII.

> akımlarla cesur bir hesaplaşmaya girişerek zengin bilgi birikimi ve felsefî nosyonunun yanı sıra tahlil ve terkip gücü, diyalektik kabiliyeti ve mükemmel üslûbu sayesinde başarılı sonuçlara ulaşmış, bu bakımdan söz konusu akımların ağır tehdidi karşısında bunalan inançlı gönüllere de ferahlık vermiştir."[1]

Eserin isminin de ince bir stratejisi vardır:

> "Fransız filozofu Auguste Comte'un Türkiye'deki sadık takipçileri olan, pozitivist ve materyalist görüşleri savunarak İslâm aleyhtarı yayınlar yapan ve dine 'bâtıl inançlar' gözüyle bakan Abdullah Cevdet ve Kılıçzâde Hakkı gibi kimselere karşı eserin isminde İslâm'ın 'hak dini' olduğu vurgulanmış, ibadet dilinin Türkçeleştirilmesi yolundaki denemelere karşı da Arapça'nın 'Kur'an dili' olduğu vurgulanmıştır."[2]

Tefsir, Diyanet İşleri bütçesinden ayrılan tahsisatla sözleşmede belirlenen esaslar dahilinde on iki yıllık (1926-1938) bir çalışma ile tamamlanmış, 1935-38 yılları arasında İstanbul Ebuzziya Matbaası'nda Diyanet İşleri Reisliği Neşriyatı'nın 5. eseri olarak 10.000[3] takım olarak basılmış, 2.000 takımı müellife verilirken geri kalanları ücretsiz dağıtılmıştır. 8 cildi metin, 1 cildi fihrist olmak üzere toplam 9 cilttir. Eseri Elmalılı'nın elyazmalarından yayına ehil eller hazırlamıştır. Son devir âlimlerinden Abdullah Âtıf Tüzüner'in (ö. 1954) *Kur'ân-ı Kerîm ve Türkçe Meâli* isimli -oğlu M. Feyyaz Tüzüner tarafından neşredilen- eserinin girişinde, "Müellif Abdullah Âtıf Tüzüner'in Hâl Tercemesi" başlığı altında şöyle bir bilgi verilmektedir: "1934'te tekâüt olup yine İstanbul'a döndü. Dersiâm vaizliği de yapan merhum, eski Diyanet Reisi muhterem Ömer Nasuhi Bilmen ile birlikte altı sene Üstad Hamdi Yazır Hoca'nın Tefsirinin

---

1 Mustafa Bilgin, "Hak Dini Kur'an Dili", *DİA*, XV, 162.

2 Mustafa Bilgin, "Hak Dini Kur'an Dili", *DİA*, XV, 163.

3 Sözleşmenin 8. maddesinden başka, Elmalılı'nın oğlu Muhtar Yazır'ın "Önsöz"ünde (*Hak Dini Kur'an Dili*'nin 1960 baskısına, s. XVI) ve *İTA*'nın Mart 1945 sayısında da ilk baskının on bin adet yapıldığı ifade edilmekle birlikte, İsmail Kara ilk baskı rakamının 5000 takım olduğunu belirtir (*Cumhuriyet Türkiyesi'nde Bir Mesele Olarak İslâm* II, s. 441).

matbaa tashihlerinde çalıştı."[1] Bununla birlikte 1930'lu yılların henüz oturmamış ve problemli imlâsı, bu ilk baskıyı (ve bunun tıpkıbasımı olan müteakip baskıları) okumayı güçleştiren bir etkendir. Ayrıca verilen ciddi emeklere rağmen eserde önemli miktarda yazım hatası, özel isimlerin zaptında yanlışlıklar, yer yer atlamalar bulunmaktadır.

Uzun yıllar boyunca yeni baskısı yapılmayan eser, 1960 yılında Nebioğlu Yayınları tarafından ve vârislerinin nezaretinde (ilk baskının ofset usulü tıpkıbasımı olarak) ikinci, 1968 yılında da üçüncü baskıları yapılmıştır. Nebioğlu Basımevi'nde basılan -ve *Hak Dini Kur'an Dili*'nden bahseden araştırmalarda temas edilmeyen- bu üçüncü baskının, "Hak Dini Kur'an Dili Türkçe Tefsiri Basım ve Yayım Ortaklığı" tarafından yapıldığını, baskının başına konulan açıklamadan öğreniyoruz. 1971 tarihli Eser Neşriyat tarafından yapılan baskı, buna göre 4. baskı olmaktadır. Sonraki tarihlerde Eser Neşriyat'ın yanı sıra diğer bazı yayınevleri tarafından da eserin tıpkıbasımı yapılmaya devam etmiştir.

1971 baskısı esas alınarak bir heyet tarafından hazırlanan bir fihrist esere 10. cilt olarak ilave edilmiştir (İstanbul 1982). Eski Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu'na göre eser sahibinin hakları vefatından sonra 50 yıl korunduğu için (günümüzde bu süre 70 yıldır), Elmalılı'nın 50. vefat yılı olan 1992'den itibaren *Hak Dini Kur'an Dili*'nin muhtelif sadeleştirmeleri yapılmışsa da aslının ifade ve mâna bütünlüğünü hiçbiri koruyamamış, orijinalinin yerini alabilecek bir keyfiyete hiçbiri yaklaşamamıştır. Tefsirin meal kısmı üzerinde yapılan çok sayıdaki ticârî amaçlı sadeleştirme ise, esasen artık Elmalılı'ya ait sayılamaz. Mealin orijinali dikkate alınarak ve tefsirdeki bazı açıklamalardan da yararlanarak meydana getirilen emek mahsulü bir çalışmaya ise dikkat çekmek istiyoruz: *Muhtasar Hak Dini Kur'an Dili: Meâl-Tefsir*, haz. Ertuğrul Özalp, İstanbul: İşaret Yayınları, 2012 (gözden geçirilmiş 3. baskı).[2]

---

1 Abdullah Âtıf Tüzüner, *Kur'ân-ı Kerîm ve Türkçe Meâli* (3. baskı), İstanbul: Elif Ofset Yayınları, 1982, s.y. Ayrıca bk. M. Feyyaz Tüzüner, "Tüzüner, Abdullah Âtıf", *DİA*, XLII, 10-11.

2 Bu çalışmanın problemli tarafı, hazırlayanın "çeviri metnini daha kolay okunur, anlaşılır kılmak amacıyla" metne parantez içinde ibareler ekleme yöntemini tercih etmesidir.

BU NEŞRİN ÖZELLİKLERİ

Hak Dini Kur'an Dili'nin ilk defa farklı yazma nüshalarını dikkate almak suretiyle yaptığımız bu neşir, eserin ilk tenkitli neşri olma özelliğine sahiptir. Bu neşirde dört nüshayı esas aldık. Bunlardan ilki eserin ilk baskısı olup diğer üçü yazma nüshalardır. İLAM Kütüphanesi'nde bulunan nüsha son yıllarda tanınır hâle gelmiş olmakla birlikte, H ve F diye isimlendirdiğimiz iki yazma nüsha üzerinde şimdiye kadar bilebildiğimiz kadarıyla herhangi bir çalışma yapılmamıştır.

M Nüshası. Tefsirin 1935-1938 yılları arasında yapılmış olan birinci baskısıdır.

İlk baskıdaki bazı yanlış yazımlar, sonraki baskılarda yanlış kelimelerin yerine biraz daha dar bir fontla doğru biçimleri yazılmak suretiyle düzeltilmiştir. Bu düzeltmelerin sırf harf hatası mahiyetinde olmakla kalmayıp anlama etki edebilecek nitelikte olanlarını dipnotlarda belirttik. Ayrıca ikinci baskıdan itibaren -eser yine 9 ciltten mürekkep olmakla birlikte- ciltler arasında hacim bakımından bir tenasüb gözetilerek ciltlerin ortalama bir hacme sahip olması sağlanmıştır.[1]

B Nüshası. Mahmud Bedreddin Yazır'ın istinsah ettiği bilinen dört tefsir nüshasından Ahmet Hamdi Topbaş (ö. 1944) için yazmış olduğu ve aslı İLAM Kütüphanesi'nde (no. 24986) mahfuz olan rikʿa hatlı el yazma nüsha, 2015 yılında Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından tıpkıbasım şeklinde itinalı bir baskıyla yayımlanmıştır. B nüshası olarak isimlendirdiğimiz bu nüshanın bir özelliği, çalışmaya esas aldığımız diğer iki yazma nüshadan farklı olarak tefsirin mukaddime bölümünü -yani baskıda sansürlenmiş ibareleri de- içermesi sebebiyle matbu nüshadan oldukça farklı olan mukaddime bölümünü aslına uygun biçimde yeniden tesis etmeye

---

1 Muhtar Yazır, ikinci baskının önsözünde eserin aslına sadakat ilkesi gereği herhangi bir değişiklik yapmaktan çekinmekle birlikte, ilk baskıdaki yanlışlıkları tashih ettiklerini ve ciltleri ortalama hacme kavuşturduklarını şöyle ifade ediyor: "Yalnız, ilk baskıda mevcut kelime ve harf hataları tashih edilmiş ve cildlerin hacim bakımından birbirine uygun olmasında bir mahzur görülmemiştir." (Muhtar Yazır, "Önsöz" (*Hak Dini Kur'an Dili*'nin 1960 baskısına), s. XI).

imkân vermiş olmasıdır.[1] Mukaddimeden sonra genellikle matbu nüshayla uyumlu biçimde devam eden B nüshasında birçok atlamalar ve imlâ yanlışlıkları bulunduğu gibi, matbu nüshanın hatalarını düzelten yazımlar da vardır. Meselâ bu nüshanın Meal kısmına önemli bir katkısı, matbu nüshada sehven atlanmış olan Bakara Sûresi'nin 224. âyetindeki "Allah Semî'dir Alîm'dir" ibaresini ihtiva ediyor olmasıdır.

B nüshasında bilhassa ikinci ciltten itibaren metin üzerinde zaman zaman tashihler yapılmış ve yanlışlıklar bir ölçüde giderilmiştir. Bu şekilde düzeltilmiş olan ve neşre katkı sağlamayacak türden yazım yanlışlarını ayrıca belirtmeye gerek görmedik. 12 cilt metin ve 13. cildi fihrist olan bu nüshanın cilt tertibini çalışmamızda dikkate alarak her iki cildi bir cilt olacak şekilde yayına hazırladık. Müellifin vefatından sonra yazımı tamamlanmış olan nüshanın 12. cildinin sonundaki istinsah kaydı şöyledir:

> "Tevfîk-i ilâhî ile bu tefsîrin tebyîzi 12 Şevval 1361 ve 22 Teşrinievvel 1942 cuma günü hitam buldu. Cenâb-ı Hak müfessir-i mûmâ ileyh merhum Hamdi Yazır'a ve bu tefsîri tebyiz eden biraderi Mahmud Yazır'a ve sâir mü'minîn ve mü'minâta rahmet ü gufrân, cennet ü rıdvân ihsan eylemek suretiyle lütf u ikrâm buyursun, âmin. Sübhâne Rabbike Rabbi'l-izzeti ammâ yasifûn. Ve selâmun 'ale'l-mürselîn. Ve'l-hamdü lillâhi Rabbi'l-âlemîn."

Yaptığımız mukayese çalışması neticesinde B nüshasındaki hataların keyfiyeti dikkate alındığında bu nüshanın müstensih tarafından (mukaddime bölümü dışında) Matbu metne bakılarak yazıldığı izlenimi vermektedir. Bu sebeple mukaddime bölümü hâricinde B nüshasının çalışmamıza katkısı, mukavele gereğince tefsirin telifi esnasında titizlikle istinsah edilen H ve F nüshaları derecesinde olmamıştır.

---

1 Elmalılı terekesinde bulunan nüshanın mukaddime kısmı ile B nüshası arasında kayda değer bir farklılık bulunmadığını şu çalışma ortaya koymaktadır: Necmi Atik, "Elmalılı'nın 'Hak Dini Kur'an Dili' Adlı Tefsirinin Mukaddimesinin Edisyon Kritiği", *İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, sy. 6, 2016, s. 99-131.

H Nüshası. Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Bağışlar Bölümü, 3589-3594 numaralar arasında mahfuz bulunan altı ciltlik yazma nüshanın ilk cildi eksik olup, metin Bakara Sûresi'nin 253. âyetiyle, yani üçüncü cüzün başından başlayıp onuncu cüzü tamamladıktan sonra 18. cüzün başından, yani Mü'minûn Sûresi'nden devam etmektedir (3590 numaralı cilt 2474. sayfada, Tevbe Sûresi'nin 93. âyetinin mealiyle bitmekte, 3591 numaralı cilt ise 3152. sayfa ile başlamaktadır). Bu durumda eserde dokuz cüzün tefsirinin, diğer bir anlatımla da, sekiz cilt olarak hazırlanmış olan eserin birinci ile dördüncü ciltlerinin eksik olduğu görülüyor. Eserin sonunda müstensih kaydı bulunmamaktadır. Ciltlerin bazılarının üzerinde Ahmed Hamdi Akseki'nin mührü vardır. Mealler taʿlik, tefsir metni rikʿa hattıyla yazılmıştır.

Süleymaniye Kütüphanesi tarafından 16 Aralık 1988 tarihinde satın alınan bu nüshanın fişlerinin arkasında Arap alfabesiyle yazılmış şöyle bir kayıt bulunmaktadır: "Eserde kayıt olmamakla beraber şifâhî ifadelerle ve hattatın diğer yazılarına mukayese ile bu yazıların da Hattat Mahmud Yazır'a ait olduğundan eser Kütüphane'ye satın alınmıştır. M." Burada bahsedilen şifâhî ifadelerin kaynağını öğrenemedik. Daha önce de ifade edildiği üzere sözleşme gereğince eserin müsveddesi üç nüsha olarak tebyiz edilecek, bu nüshalardan "biri Hamdi Efendi'de, biri Âkif Bey'de, diğeri de Riyâset nâmına Hey'et-i Müşâvere âzasından Aksekili Hamdi Efendi'de bulunacak" idi. Buna göre A. H. Akseki'nin nezaretinde bulunan nüsha, Diyanet Riyaseti'ne ait demekti. Aşağıda tanıtacağımız Müftülük nüshasının Diyanet İşleri'ne ait olan bu nüsha olduğunu zannediyoruz. H nüshasının ise, Mehmed Âkif Bey'e verilmek üzere hazırlanan ve Âkif Bey mukaveleyi feshedince iade ettiği nüsha olduğu kanaatindeyiz. Bu nüshada bazı cüzlerin başına kapak sayfası yapılmış, forma ve sayfa bilgileri eklenmiştir. 3. - 7. cüzlerin kapak sayfalarının sol üst köşesinde "Âkif Bey" şeklinde bir ibare yazılmıştır. Ahmed Hamdi Akseki 22 Ağustos 1934 tarihli mektubunda, Elmalılı Hamdi Efendi'ye şöyle yazmıştı: "Maʿlûm-ı fâzılâneleri olduğu vechile, bizde üçüncü cüzden

itibaren iki takım vardır. Bunun birisi daireye [Diyanet İşleri Riyâseti'ne] ait, diğeri de -vaktiyle Âkif Bey için yazılan- zât-ı fâzılânelerine aittir. Efendimize ait olan bu takımı ebedî bir yâdigar olmak üzere bendeniz alıkoyacağı[mı] evvelce arz etmiştim…"[1]

Hem Akseki'nin bu mektubunun, hem de mezkur cüzlerin başındaki "Âkif Bey" notlarının ışığında, Mahmud Bedreddin Yazır'ın istinsah ettiği bu nüshanın Mehmed Âkif Bey için yazılan ve sonra onun tarafından iade edilen nüsha olduğu, Akseki'nin daha sonra bu nüshayı temellük ettiği anlaşılıyor. Bunu, ciltlerin üzerindeki Akseki'ye ait olan mühürler de teyit etmektedir. Ayrıca 1934 yılından itibaren, Akseki'nin Elmalılı'ya yazdığı bazı mektuplardaki Meal ve Tefsir'le ilgili tashih ve tekliflerin aynen bu nüshaya da -metne çıktılar hâlinde- işlenmiş olduğunu görüyoruz. Söz konusu mektuplardaki sayfa ve satır numaraları bu nüshayla birebir uyumludur. Akseki'nin mektubu, H nüshasındaki ilk iki cüzün, nüshanın kendilerine intikal edişinden itibaren eksik olduğuna da işaret etmektedir.[2] H nüshasındaki âyet meallerinin önemli bir bölümü, diğer nüshalara nazaran ciddi farklılıklar arz etmekte, hatta kimi zaman alternatif bir meal hüviyeti taşımaktadır (fikir vermesi için Âyete'l-Kürsî mealine bakılabilir). Bu nüsha, Tefsir metni içindeki farklılıklarda ise genellikle F nüshasıyla paraleldir. Bu farklılıkların sebebi ise genellikle, H ve F'deki Arapça kökenli, nispeten eski kullanıma ait bazı ibarelerin sonradan müellif tarafından sadeleştirilmesidir. Bu itibarla -esere son hâli verildikten sonra istinsah edilen B nüshasından farklı olarak- H ve F nüshalarının hem mealleri hem de tefsir metni itibariyle eserin son hâlinden önceki versiyonları olduğu, sonrasında metin üzerinde yapılan çalışmalarla metne son şeklinin verildiği anlaşılmaktadır. Fakat bu iki

1 Atik, "Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Mektuplaşmaları 1", s. 49.

2 Yukarıda tavsif edilen nüshalardan başka, bir sahafta denk gelip tetkik etme imkânı bulduğum yazma bir cilt, tefsirin başından Bakara Sûresi'nin sonuna kadarlık kısmı içermektedir. Diğer nüshalara nazaran daha küçük hurufatla kaleme alınan 474 sayfalık bu nüshanın yazısı diğer nüshalara oldukça benzemekte ve cildin başında Akseki'nin mührü bulunmaktadır. Cildin sonuna 17 Muharrem 1358 (9 Mart 1939) tarihi düşülmüştür. Tefsirin mukaddime kısmı matbu metin ile aynıdır. Buna göre, Âkif Bey'in ilk iki cüzü eksik olan nüshasını temellük eden Akseki, tefsirin yazımı ve basımı tamamlandıktan sonra, Mahmud Bedreddin Yazır'dan kendisi için baş tarafı yeniden yazdırmış olmalıdır.

nüsha arasında da bilhassa meal bakımından ciddi farklar vardır. Hususen meal üzerinde müellifinin yaptığı çalışmaların seyrini görebilmek için H nüshasının önemi büyüktür.

F Nüshası. İstanbul Müftülük Kütüphanesi 5501 numarada mahfuz bulunan eksik bir nüshadır. Bu nüshada tefsirin mukaddime kısmı eksik olduğu gibi, Nisâ 78-Ankebut 45 arası ve Mürselât 40. âyetten sonrası da eksiktir. Nüsha üzerinde sık sık düzeltmeler yapılmıştır. Bu düzeltmelerin genellikle matbu nüshaya uygun olduğu görülmektedir. Meşihat Arşivi Uzmanı Esra Yıldız'ın aktardığına göre bu nüsha kurum içerisinde müellif nüshası olarak bilinmekte olup, birkaç sene öncesine kadar yapraklar hâlinde muhafaza edilmiş, sonrasında ciltlenmiştir. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, meal kısmındaki önemli bazı farklılıklar bir tarafa, F nüshası H ile genellikle uyumlu olup metnin önemli bir bölümü itibarıyla sayfa numaralarında ve satırlarda dahi H nüshasıyla paralel gitmektedir. Bu nüshanın da Mahmud Bedreddin Yazır'ın tebyiz ettiği nüshalardan biri olduğu kanaatindeyiz, bunun sözleşme gereğince Diyanet İşleri Riyaseti'ne teslim edilen nüsha olduğu anlaşılmaktadır (Elmalılı terekesinde bulunduğunu bildiğimiz diğer bir nüshanın ise, sözleşmede Hamdi Efendi nezdinde kalacağı ifade edilen ve yine Mahmud Bedreddin Efendi tarafından istinsah edilen üçüncü tebyiz nüshası olması kuvvetle muhtemeldir). H ve F nüshalarının eserin telifiyle eşzamanlı olarak ve yayına esas teşkil etmek üzere, mukavele gereğince kaleme alınmaları sebebiyle B'ye nazaran çok daha dikkatli ve az hatalı olduğunu da söylemek gerekir. Ayrıca yukarıda zikredilen özellikleri sebebiyle H ve F nüshaları tefsirin yazım safahâtına ışık tutmaları, sonradan değiştirilen ifadelerin ilk hâllerini içermeleri sebebiyle son derece önemlidir. Bu iki nüshadaki meal bölümlerinin yerleri ilk ciltlerde önce boş bırakılmış, Mehmed Âkif Bey mukaveleyi feshedip Elmalılı Hamdi Efendi meali de üstlendikten sonra bu boş bırakılan kısımlar sonradan doldurulmuştur. Bu sebeple takdiren bırakılan boşluklarla metinlerin hacimleri arasında zaman zaman farklılıklar oluşmuştur.

Çalışmamızda bu dört nüshadan birini esas almak yerine, farklılıklar karşısında anlamı ve bağlamı dikkate alarak en uygun yazımı tercih etmeye çalıştık. Matbu nüsha, Ömer Nasuhi Bilmen gibi redaktör âlimlerin ve muhtemelen bizzat müellifin kontrolünden geçmiş nüsha olması bakımından önemli olmakla birlikte diğer nüshaların Matbu'yu düzelttiği yerler hiç de az sayılmaz. Matbu metinde çok sayıda imlâ ve yazım hatasından başka, anlama etki eden yanlış okumalar da vardır, bunları diğer nüshalarla düzeltmeye çalıştık. Meal kısmında, Bakara 224. âyete ait M'de gözden kaçmış bulunan ibarenin B nüshası tarafından ikmal edildiğine yukarıda işaret etmiştik. Bir başka misal olarak; Bakara 282. âyette geçen "daʿîf" kelimesi M ve B nüshalarında "küçük" şeklinde karşılanmakla birlikte, F ve H nüshalarındaki "kāsır"ı tercih ettik. Zira müellif tefsir metninde "daʿîf"in kapsamını açıklarken "küçük"ü bu kapsamın yalnız bir unsuru olarak zikreder ve akıl zayıflığı gibi diğer zayıflık unsurlarını da bu bağlamda ele alır. Bu itibarla "kāsır" kelimesinin, edâ ehliyeti kısıtlı olanları ifade eden fıkhî bir terim olarak küçükleri de içine alan daha geniş bir kümeye işaret etmesi bakımından, "daʿîf"i daha iyi karşıladığını düşünerek bunu tercih ettik. Bilhassa F nüshasında âyet mealleri bazen alternatifli olarak, iki alternatifin altına bir çizgi çekilmek suretiyle verilmiştir, biz de böyle durumlarda alternatifleri dipnotlarda kesirli olarak (F: "$\frac{\text{yanında}}{\text{huzûrunda}}$" gibi) gösterdik. Meal ve tefsir kısımlarında kimi zaman bazı kelimelerin üzeri çizilmiştir, bunları da üzeri çizili olarak (~~şu şekilde~~) gösterdik; eğer bir ibarenin üzeri çizilmiş ve yerine diğer nüshalarla uyumlu, metinde tercih edilen şekilde bir ibare eklenmişse, üstü çizili ibareyi ayrıca (+) işaretiyle belirttik. F nüshası üzerinde sonraki yıllarda bir çalışma yapılmış ve Matbu'ya uygun düzeltmeler gerçekleştirilmiştir (bu çalışmanın, eserin 1960'daki ikinci baskısı vesilesiyle ve Bilmen'in nezaretinde yapılmış olması ihtimal dâhilindedir), F'deki farklılıkları belirtirken sonradan yapılan düzeltmeleri değil, nüshanın asıl hâlini dikkate aldık.

Eserin neşrinde imlâ olarak orta halli bir usûl takip ettik. Terimlerin ve özel isimlerin yazılışında genellikle Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi'nin imlâsını esas aldık; bunun dışında kelimelerin izâfet durumuna, sesli harfle başlayan bir ek alıp almamasına, telaffuzda sesli harflerin uzatılıp uzatılmamasına göre değişebilen bir yazım usûlünü benimsedik.

Tefsiri yapılan âyetleri parantez içinde {} verdik. Tefsir esnasında istişhad amaçlı zikredilen âyetleri ise herhangi bir parantez veya tırnağa almadık ve böyle âyetlerin tercümelerini dipnotta (Elmalılı'nın kendi mealinden) belirttik. Âyetlerin hepsini Mushaf imlasıyla yazdık. Hadisleri ve diğer Arapça metinleri Traditional Arabic fontuyla yazdık ve umumiyetle harekeledik. Hadisleri tahriç ettik, müellifin tefsirler başta olmak üzere İslâmî ilimlere ait kaynaklardan yaptığı nakilleri, ait oldukları eserlerin mümkün mertebe muteber baskılarından kontrol etmek suretiyle cilt ve sayfa numaralarını ve orijinal Arapça metinlerini dipnotlarda gösterdik. Sebeb-i nüzullerin ve diğer rivayetlerin kaynağını gösterip mukayese yapılabilmesi için metinlerini dipnotta verdik. Rivayetlerin nisbetinde bir hata varsa ona işaret ettik. İhtiyaç hâlinde rivayetin sıhhatiyle ilgili değerlendirmeleri koyduk. Müellifin âyetin tefsîrî tercemesini yaptıktan sonra ilgili âyeti açıklamaya başlayacağı yerlere koyduğu tire yerine ❁ simgesini koyduk. Metinde yer alan bazı şahsiyet, eser ve kavramlarla ilgili açıklayıcı dipnotlar koyduk. Elmalılı'ya ait olan dipnotları belirttik, diğer dipnotların tamamı bize aittir.

Metin içerisinde *Hak Dini Kur'an Dili*'nin ilk baskısının sayfa numaralarını belirttik. Bu baskı yaygın olduğu için böylelikle okurun bu baskıyı temel alan çalışmalardan da yararlanabilmesini amaçladık.

ಌಌಌ

Çalışmanın başından itibaren yakın alâka ve teşvikleri sebebiyle Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanı Prof. Dr. Muhittin Macit'e ve Çeviri ve Yayım Dairesi Başkanı Doç. Dr. Ferruh Özpilavcı'ya, yayına hazırlık

sürecindeki emeklerinden dolayı Yazma Eser Uzmanları Ahmet Çinar, Muhammet Kasım Gültekin ve Nimet İpek'e, son âna kadar yaptığımız tashihleri sabırla işleyen Yüksel Yücel'e, Müftülük nüshasına ulaşmamızı sağlayan Prof. Dr. Hasan Kâmil Yılmaz ile İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi Uzmanı Esra Yıldız'a müteşekkirim. Yıllar önce Elmalılı'nın makalelerini kadim dostum Murat Kaya ile birlikte neşretmek müyesser olmuştu, yaklaşık çeyrek asır sonra bu sefer müellifin şah eserinin ilmî neşrini yine birlikte gerçekleştirmeye bizleri muvaffak kılan Yüce Mevlâ'ya hamd ederiz. Çalışmamızın Türkiye'de İslâmî ilimler alanındaki çalışmalara bir katkı sunabilmesi en büyük temennimizdir.

Asım Cüneyd Köksal

HAK DİNİ KUR'AN DİLİ

Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır

TENKİTLİ METİN

MUKADDİME

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَۙ ﴿٢﴾ اَلرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِۙ ﴿٣﴾ مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِۜ ﴿٤﴾ اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَعِينُۜ ﴿٥﴾ اِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَۙ ﴿٦﴾ صِرَاطَ الَّذِينَ اَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْۙ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّٓالِّينَ ﴿٧﴾

İlâhî! Hamdini sözüme sertâc ettim, zikrini kalbime miʿrâc ettim, kitâbını kendime minhâc ettim. Ben yoktum vâr ettin, varlığından haberdâr ettin, aşkınla gönlümü bî-karâr ettin. İnâyetine sığındım kapına geldim, hidâyetine sığındım lütfuna geldim. Kulluk edemedim affına geldim. Şaşırtma beni, doğruyu söylet; neş'eni[1] duyur, hakikati öğret. Sen duyurmazsan ben duyamam,[2] Sen söyletmezsen ben söyleyemem[3], Sen sevdirmezsen ben sevdiremem. Sevdir bize hep sevdiklerini, yerdir bize hep yerdiklerini, yâr et bize erdirdiklerini. Sevdin, Habîbini kâinata sevdirdin; sevdin de hilʿat-i risâleti giydirdin. Makām-ı İbrahim'den Makām-ı Mahmûd'a erdirdin. Server-i asfiyâ kıldın, Hâtem-i enbiyâ kıldın, Muhammed Mustafâ kıldın. Salât ü selâm, tahiyyât ü ikrâm, her türlü ihtirâm ona, onun[4] âl ü ashâb ü etbâʿına yâ Rab![5]

Bu duyguları yaşayan bu cigay[6] sâbık müderrislerden[7] Elmalılı [m8] Hâfız Muhammed Hamdi, babası Nuʿman, babası Muhammed, babası Hacı Bekir[8], babası Hasan, babası Bedreddin غَفَرَ اللّٰهُ لَهُمْ وَلِلْمُؤْمِنِينَ وَحَشَرَهُمْ مَعَ النَّبِيِّينَ وَالصِّدِّيقِينَ وَالشُّهَدَاءِ وَالصَّالِحِينَ

---

1 B: "neşveni".
2 B +"Sen göstermezsen ben göremem, Sen bildirmezsen ben bilemem".
3 B +"Sen istemezsen ben isteyemem".
4 B +"bütün".
5 B +"Emmâ baʿd".
6 "Cigay", *Dîvânu Lugāti't-Türk*'te zengin demek olan "bay"ın mukabili fakir demektir. "Kırk yıla dek bay, cigay düz olur" denirmiş. (Müellifin bu notu B nüshasında yoktur).
7 B: "Bu bende-i nâtuvân, sâbık müderrislerden…"
8 B -"Hacı".

Gördüm ki gecesi gündüzü ardı ardına[1] birbiriyle döğüşüp değişip giden şu fâni hayâtın[2] ne zevkinde, ne âlâmında[3] bâkī kalmak için bîçâre beşeriyetin elinde hiçbir tutamak[4] yok. Gördüm ki onun yer ile gök arasında mâzîden istikbâle doğru kaynaşan, coşan, coşup coşup çarpışan dalgaları arasında her dem kendine çağırıp duran[5] ebedî hayatın nidâ-yı da'veti çınlıyor. Her dem Hak "Bana gel!" diye davet ediyor.[6] İnsan kulak kısıyor, duymak istemiyor, sanki kaçınmak[7] için çırpınıyor, çırpınıyor.[8] Fakat çırpınıp çırpınıp âkıbete teslim olmaktan başka ne yapıyor? Hâlbuki sevmediğine teslim olmakla sevdiğine teslim olmak arasında ne büyük fark vardır! Demek ki insan için Hakk'ı sevmek, Hakk'a hizmet etmek, âkıbet cemâl-i Hakk'a ermekten büyük bir hazz-ı saâdet yoktur. Lâkin zevk-i hakkı duymayan hayâline mahkûm, tahkīki bilmeyen taklîde zebûndur. Allah'ı bilmeyen dünyaya sarılır. Dünyayı bilmeyen hülyâya sarılır, hülyâya sarılan hakikate darılır. Yiğidi görmeyen ismine bayılır, dilberi görmeyen resmine bayılır. Önünü görmeyen sonunda ayılır. Kānunu[9] tanımayan kânunda[10] ayılır. Kitâbı tanımayan hesabda uyanır.[11] Kur'ân'ı anlamayan da tercemesine dolanır.[12] Bundan dolayı memleketimizde "Kur'ân-ı Kerîm tercemesi" nâmıyla şöyle böyle bazı neşriyat görüldü[13], öyle ki içlerinde aslından değil de yabancı[14] tercümanlardan terceme edilenler bulundu[15]. Gerçi[16] bunu yapanların maksatları ne olduğunu Allah bilir. Şu kadar ki zâhire[17] nazaran en büyük sâik,

1 B: "mütevâliyen".
2 M: "hayatta".
3 M -" ne zevkinde, ne âlâmında".
4 B: "sened".
5 B: "kendine doğru çağırmakta bulunan".
6 M: "çağırıyor":
7 B: "kaçmak".
8 M -" çırpınıyor".
9 B: "Kānun".
10 كانون şeklinde yazılan bu ikinci kelime ateş ocağı, fırın anlamına gelir.
11 B: "ayılır".
12 B: "tercemesinden ayılır".
13 B: "birtakım neşriyat peydâ oldu".
14 B -"yabancı".
15 B: "var".
16 B -"Gerçi".
17 B: "zâhir-i hâle".

hissedilen bir ihtiyâcı vesile edinerek bazı kitapçıların ticaret sevdasına düşmüş olmaları görülüyor. Bu da bilerek bilmeyerek لِيُرْدُوهُمْ وَلِيَلْبِسُوا عَلَيْهِمْ دِينَهُمْ [el-Enʿâm 6/137][1] vâdisinde[2] yürümek oluyordu. Buna karşı Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından, Diyanet İşleri Riyâseti'ne[3] bir vazife tahmîl edilmişti. Bunun üzerine bir teveccüh eseri[4] olarak benden bir tefsir ve terceme yazmam istendi. Ben evvelemirde iʿtizar ettim, çünkü Kur'ân-ı Kerîm'in hiçbir lisâna [m9] hakkıyla tercemesi mümkin olmadığını bilmezlerden değildim. Fakat iktizâ-yı hâle binâen mümkin olduğu kadar bir tefsir yazmaya çalışmam[5] ve buna hulâsa olarak bir de[6] meâl derc etmem için ısrar edildi. Bunu ise[7] reddetmek yaraşmazdı. Bilakis وَإِذْ أَخَذَ اللهُ مِيثَاقَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ لَتُبَيِّنُنَّهُ لِلنَّاسِ وَلَا تَكْتُمُونَهُ [Âl-i İmrân 3/187][8] medlûlünce bu bir vazife idi. Kalemim kırılmış, mürekkebim tükenmiş olduğu hâlde[9] ʿavn-i Hudâ'ya sığınarak ve vesîle-i rahmet ü mağfiret olmasını ümit ederek evvelâ[10] Tefsîr'e başladım, sonra mefhum tarzında bir meal yazmaya ibtidar eyledim. Hemen Cenâb-ı Hak rızâsına karîn ve hüsn-i hitâm ile mazhar-ı tahsîn buyursun, âmin.[11]

Kur'ân-ı Kerîm'in tercemesi mümkin olup olamayacağı hakkında biraz sonra Fâtiha'nın âyetlerini sayarken, fâsıla bahsinde bir ifade gelecek ve Sûre-i Bakara'da, Âl-i İmrân'da, Hûd'da, bâhusus İbrahim'de ve münasebet geldikçe daha diğer yerlerde de îzahat verilecek ise de, burada da "terceme", "tefsir", "te'vîl" kelimeleri üzerinde târif ve teşrih tarzında

1 "Hem kendilerini ifnâ etmek için, hem dinlerini berbad edib şaşırmak için…"
2 B: "yolunda".
3 B: "makamına".
4 B: "eser-i teveccüh".
5 B: "yazmam".
6 M -"de".
7 M -"ise".
8 "Vaktiyle Allah kendilerine kitap verilen okur-yazarların şöyle mîsâkını aldı: Celâlim hakkı için onu nâsa anlatacaksınız, ketm etmeyeceksiniz…"
M: "لتبيّنه للناس".
9 M: "iken".
10 M -"evvelâ".
11 Tefsirin Sûre-i Furkân'a kadar geldiği sırada idi ki, meâlin tahrîrini derʿuhde etmiştim. Arzu ederdim ki bitmeden tabʿ olunmasın. (M)
[Müellife ait bu dipnot, B nüshasında şu şekildedir:] Tefsir Sûre-i Furkân'a geldikten sonra idi ki meâlin tahrîrini derʿuhde etmiştim. Arzu ederdim ki bitmeden tabʿa verilmesin. Lâkin hitâma ermeden basılmasında istiʿcâl edildi.

bazı îzâhât ile Kur'ân'ın isimlerini ve isimlerinin mânalarını beyan ile başlamak münasip olacaktır. Şöyle ki:

Terceme: Bir kelâmın mânasını diğer bir lisanda dengi bir tâbir ile aynen ifade etmektir. Terceme aslın mânasına tamamen mutâbık olmak için sarâhatte delâlette, icmâlde tafsîlde, umûmda husûsda, ıtlakda takyîdde, kuvvette isâbette, hüsn-i edâda, üslûb-i beyanda, hâsılı ilimde, sanatta[1] asıldaki ifadeye müsâvi olmak iktizâ eder. Yoksa tam bir terceme değil, eksik bir anlatış olmuş olur.[2] Hâlbuki muhtelif lisanlar beyninde hutût-ı müştereke ne kadar çok olursa olsun her birini diğerinden ayıran birçok hususiyetler de vardır.

Onun için lisânî hususiyeti olmayıp sırf akıl ve mantığa hitap eden kuru ve fennî eserlerin kābiliyyet-i ilmiyesi terakki etmiş olan lisanlara hakkıyla tercemesi kābil olduğunda söz yoksa da, hem akla hem kalbe, yahut yalnız zevk ü hissiyâta hitap eden ve lisan [m10] nokta-i nazarından edebî kıymeti ve zevk-i sanʿatı hâiz bulunan canlı ve bedîʿî eserlerin tercemelerinde muvaffakiyet görüldüğü nâdirdir. Bunları tanzîr etmek terceme etmekten daha kolay gelir. En basit bir misâl olarak[3] Türkçemizin şu beytini alalım:

Geh gözde geh gönülde hadengin mekân tutar
Her kanda olsa kanlıyı elbette kan tutar

Şüphe yok ki bu mazmunda buna benzer ve belki daha güzel nazîreler söylenmiştir. Lâkin bu beyit aynı letâfetle acaba başka bir lisâna terceme edilebilir mi? Hatta şimdiki lehçemizle "her nerde olsa kanlıyı elbette kan tutar" denilse mısrâʿın bir cinas[4] ve telmîhi acaba zâyiʿ edilmiş olmaz mı? Böyle her nerede olursa olsun kanlıyı iki kan arasında yakalayıp tutturmak hissini verecek mütecânis üç kelimeyi cemʿ edip bir mısrâʿa derc edivermek kaç lisanda mümkin olabilir?

---

1 B: "hâsılı hüsn-i edâda, üslûb-i beyanda, sanʿat ü belâğatte de".
2 B -"Yoksa tam bir terceme değil, eksik bir anlatış olmuş olur".
3 B -"olarak".
4 M: "cinâsı".

Meşhur Türk şâiri Fuzûlî merhum güzel sözleri yanlış yazı ile berbad edenlere beddua ederek dîvanının dîbacesinde evvelâ şu Arabî kıtʿayı söylemiştir:

تَبَّتْ يَدَا كَاتِبٍ لَوْلَاهُ مَا خَرِبَتْ
مَعْمُورَةٌ أُسِّسَتْ بِالْعِلْمِ وَالْأَدَبِ
أَرْدَى مِنَ الْخَمْرِ فِي إِفْسَادِ نُسْخَتِه
تَسْتَظْهِرُ الْعَيْبَ تَغْيِيرًا مِنَ الْعِنَبِ

Bunun nesren meâli şu oluyor: Elleri kurusun ol kâtibin ki o olmasa idi ilm ü edeb ile tesis edilen hiçbir maʿmûre harap olmazdı. Nüshasını ifsad etmekte şaraptan daha kötüdür: ʿİnebden (عنب) bir tağyîr yaparak ortaya ayb (عيب) çıkarmak ister.

Görülüyor ki bu meâl harfiyyen terceme gibi göründüğü hâlde aslının dengi olamıyor. Âheng-i nazmı olmadığı için aslı gibi makamına göre bir mesel[1] hâlinde îrad olunabilmekten uzaktır. Onun için Fuzûlî bunu kendisi Türkçe'ye şu suretle terceme etmiş ve güzel bir yâdigâr bırakmıştır:

[m11] *Kalem olsun eli ol kâtib-i bed-tahrîrin*
Ki fesâd-ı rakamı sûrumuzu (سور) şûr (شور) eyler
Gâh bir harf sukūtiyle kılar nâdir'i (نادر) nâr (نار)
Gâh bir nokta kusûriyle göz'ü (كوز) kör (كور) eyler.

İşte bu kıtʿa evvelki kıtʿa mazmûnunun aynı değil, lâkin dengi bir tâbir ile ifâdesidir. Ve binâenʿaleyh edebî bir tercemedir. Asıl mazmun itibariyle kıymet-i edebiyece onun yerine konabilir. Evvelkinden bıraktığı cihetleri diğer cihetten itmam eylemiştir. "ʿİneb"i "ʿayb" yapmakla "sûr"u "şûr", "nâdir"i "nâr", "göz"ü "kör" etmek hepsi aynı ifsâd ü tağyîr mefhûmunun misâlleridir. Bununla beraber harfiyyen değil, tanzîren bir tercemedir. Ve tanzîr olduğu içindir ki denk bir terceme olabilmiştir. Ve edebî[2] eserlerin tercemesi için de bundan başka yol[3] yoktur. Lâkin böyle

1 B: "darb-ı mesel".
2 M -"ve".
3 B +"da".

edebî mâhiyette beliğ bir eser şiirden ibaret olmayıp aynı zamanda ilmî, hukūkī ve sâir bir suretle hükmü dahi hâvî bulunursa o vakit bu yolda bir terceme, terceme değil tahrif olur. Nitekim evvelki kıtʿada asıl maksud şarabın haddini beyan etmek veya üzümü bozup şarap yapmanın şerʿan cezâsını anlatmak olsaydı, gözü kör etmek cinayeti onun hiçbir zaman tercemesi olamazdı. Çünkü vesîka-i hükmiye mâhiyetinde bulunan kelâmların, kanunların, mukavelelerin, muʿâhedelerin, vazîfeleri tâyin eden emirlerin, nehiylerin çerçeveleri naslarıdır. Onun için hukūkī bir mukavele veya muʿâhedenin hükmünde ancak resmî metni muteber olur. Tercemesi olsa olsa anlamak için bir vesile olabilir, bir vesîka-i hukūkiye[1] teşkil etmez.

Bir de her hangi lisanda olursa olsun bir kelâm, vâkiʿdeki en basit bir hakikati haber verirken bile[2] yerine göre muhtelif tarzlarda ifade eder. Meselâ Zeyd kıyam etmiş, bu bir hâdise olmuştur. Bunu anlatmak için Arapça'da birtakım hususiyetler vardır. Evvelâ kıyâma ehemmiyet vererek anlatacağı zaman قَامَ زَيْدٌ der. Zeyd'e ehemmiyet vererek anlatacağı zaman زَيْدٌ قَامَ der. Bir mütereddide karşı tahkīk mevkiʿinde anlatacağı zaman قَدْ قَامَ زَيْدٌ yahut, إِنَّ زَيْدًا قَامَ der. Bir münkire karşı anlatacağı zaman da inkârın derecesine göre إِنَّ زَيْدًا قَدْ قَامَ [m12] yahut إِنَّ زَيْدًا لَقَامَ yahut وَاللهِ إِنَّ زَيْدًا لَقَامَ yahut وَاللهِ إِنَّ زَيْدًا لَقَدْ قَامَ yahut وَاللهِ إِنَّ زَيْدًا قَامَ yahut زَيْدًا لَقَدْ قَامَ der ilh. Bu farkları şerh ü tefsir etmeksizin aynen her lisanda göstermek kābil olmaz. Asıl vakʿa ifade edilirse de sözün lâekal nezaketi gāib olur ve[3] bundan da maʿkus neticeler tehaddüs edebilir. Meselâ tercemeyi okuyan hoşlanacağı bir noktada ürker, ürkeceği bir noktada hoşlanacak olur. Sulh olacağı yerde iʿlân-ı harbe, harbedeceği yerde musâlahaya kalkışır, ve o vakit Fuzûlî'nin dediği gibi sûr şûr, nâdir nâr, göz kör olur ve öyle mütercimlere "eli kurusun!" denir.

---

1 B: "hükmiye".
2 M -"bile".
3 B -"ve".

Hâlbuki Kur'ân'ın pek çok ulûm u meʿârife ve ahkâm u hikmete müteʿallik maksûd-i aslî olan meʿânîsinden mâʿadâ bir de nazmının ehemmiyyet-i bedîʿiyesi vardır. Hem Kur'ân'a "Kur'an" isminin verilmesi bilhassa nazmı itibariyledir. Zira kıraat olunan evvelen ve bizzat mâna değil, mânasını en beliğ surette ifade eden nazımdır. Ve bundan dolayıdır ki Kur'an Arabîdir. اِنَّٓا اَنْزَلْنَاهُ قُرْءٰنًا عَرَبِيًّا [Yûsuf 12/2][1] buyurulmuştur. "Şu Arapça'dır, şu Türkçe'dir" denilen ise elfâzdır. Çünkü mânanın bir lisâna ihtisâsı yoktur. Mânası itibariyle Kur'an daha ziyade[2] "Furkan", "Hüdâ", "Nur", "Rûh" gibi diğer isimler ile tesmiye edilmiştir. Ve bunlar Arabî olmakla tavsîf olunmamıştır. "el-Kitâb" ve "Kitâb-ı Mübîn" isimleri de hem nazım hem mâna itibariyledir. Nitekim كِتَابٌ فُصِّلَتْ اٰيَاتُهُ قُرْاٰنًا عَرَبِيًّا [Fussilet 41/3][3] buyurulmuştur. Bunda fazla olarak bir de yazılması haysiyetine işaret vardır. Bu cihetle Kur'ân'ın yazısının da bir hususiyeti gözetilegelmiştir. Sonra Kur'ân'ın bir ismi de "Hüküm"dür. Bu da hem nazım hem mâna itibariyledir, onun için Sûre-i Raʿd'da[4] حُكْمًا عَرَبِيًّا buyurulmuştur. Çünkü Kur'an'dan ahkâm istinbâtında nazmının da mânası gibi bir ehemmiyyet-i mahsûsası vardır. Bilhassa "Kur'an", "Hüküm", "Kitab" isimlerinde "Arabî" vasfı tasrih edilmesi bu üç isimde nazmın ehemmiyetini isbat eder. Kur'ân'ın Arabî olarak indirildiği mansus olduğu için "Tenzîl" isminin de hem mâna hem nazım itibariyle olduğunda şüphe kalmaz. "ez-Zikr" de böyledir.[5] Bütün bu isimlerin içinde ise en mümtaz ism-i hâs "Kur'an" ismidir ki, kıraat ve tilâvet bunun hükm-i hâssıdır. "Kur'an metlüvvdür" denilmesi de bunun içindir ve bu [m13] Arabîdir. Şüphesiz Arabî olan da nazmıdır.[6] İşte bu Arabî nazmın diğer bir lisanda muâdilini yapmak mümkin olsaydı Kur'an terceme edilmiş olurdu. Yalnız o terceme Arabî olmayacağı için Kur'an olmaz da Kur'ân'ın tercemesi olurdu.

---

1 "Biz onu bir Kur'an olmak üzere Arabî olarak indirdik…"
2 B: "Mâna itibariyle Kur'ân"; B -"daha ziyade".
3 "Öz Arapça bir Kur'an olmak üzere âyetleri ayırt edilmiş bir kitap…"
4 M ve B'de "Hûd'da" şeklindedir, ancak bu ibare Raʿd suresi 37. âyette geçmektedir.
5 B -"'ez-Zikr' de böyledir".
6 M: "nazımdır".

Lâkin nazm-ı Kur'an nasıl bir nazımdır? Herkesin bildiği harflerin, seslerin en güzellerinden, yerine göre en güzel nağmelerinden, bütün Arabın bildiği ve dolayısıyla bütün insanların anlayabileceği kelimelerin en güzellerinden seçilerek, Allah'tan başka kimsenin yapamayacağı canlı bir nesc ile dizilip dokunmuş; lafız mânanın, mâna lafzın âyinesi hâlinde nâmütenâhî iltimâʿât-ı beyan ile parlatılmış; "Haydi bunun Allah'tan indirildiğinde şüpheniz varsa Allah'tan başka bütün güvendiklerinizi çağırarak ve hatta ins ü cin bir araya gelerek bunun, hatta bir sûresinin mislini yapın, fakat imkânı yok yapamazsınız!" diye bütün cihâna meydan okuyan gayet basit bir teklif ve gāibden katʿî bir ihbar ile sâha-i şuhûda gelmiş, her âyeti bir sehl-i mümteniʿ olan öyle iʿcâzkâr bir nazımdır ki[1], hiç Arabî bilmeyen bir kimseye bile okunduğu zaman tatlı ve güzel bir kelâm olduğunu duyurur. Biraz Arapça bilen bir kimse bir âyeti işittiği zaman derhâl bir mâna anlar ve[2] anladım zanneder, ben de söyleyivereceğim gibi tevehhüm eder, bir de bakar ki anlamamıştır. Çünkü nazmının her noktasından birçok mânalar fışkırmaya başlar. Taklîdine özendikçe yükselir, derinleşir[3], ölçüsü, mikyâsı bulunamaz. Âyetten âyete terkîbine geçildikçe zevki[4] tezâʿuf eder. Sırr-ı hayat gibi nâmütenâhîye giden esrârının ihâtası beşerî kudretin fevkinde kalır. Eğer öyle olmasaydı bu basit teklîfe karşı paralar sarfederek, silâhlar çekerek, ordular toplayarak asırlardan beri Kur'ân'ı kaldırmak için harb edip duran münkir beşeriyet bu zahmetleri çekecek yerde onun bir nazîrini yapıvermez miydi? Fakat yapamamıştır ve yapamaz, Kur'ân'ın verdiği haberleri kimse yalan[5] çıkaramaz.

Ne kadar yüksek olursa olsun haysiyyet-i edebiye kazanmış herhangi bir şahsiyetin üslûb-i ifâdesi meşk edile edile az çok taklîd [m14] ü tanzîr olunmuş[6] iken Kur'ân'ın nüzûlü ânından beri bütün üdebâ ve bülegā-yı

1 B -"ki".
2 B -"ve".
3 B -"derinleşir".
4 B: "zevk".
5 M: "yalancı".
6 B: "edilmiş".

Arab belâgat-i Kur'ân'ı lisânına numune ittihaz etmiş ve bu sayede Arab lisan ve edebiyat nokta-i nazarından yükselmiş olduğu hâlde nazm-ı Kur'ân'ı taklîd ü tanzîre yanaşabilen kimse zuhur etmemiştir. O hâlde kendi lisânında bile taklîd ü tanzîri kābil olamamış olan Kur'ân'ın nazm ü üslûbunu diğer bir lisanda taklit veya tanzir etmek elbette mümkin olamaz. Olamayınca da aynen terceme edilemeyeceği[1] gibi tanzir suretiyle hiç terceme edilemez. Çünkü tanzîr edilemedikten başka ilmî haysiyetinden tağyir ve tahrif de edilmiş, Kur'an'dan[2] olmayan şeyler Kur'ân'a katılmış olur.

Bir de şu noktaları tasrih etmeliyiz:[3] Gerçi Kur'an'da mânası bulunmayacak hiçbir kelime yoktur[4]. Fakat mânası pek derin olan kelimeler bulunduğu gibi, bir kelime etrafında birçok mânaların tezâhüm ettiği ve bazı ifâdelerde[5] hepsi de sahih olmak üzere müteʿaddid vecihlerin, ihtimallerin ictimâʿ ettiği yerler de çoktur ki, bunlar tefsir ve tevile tevakkuf eder. Ve bazılarını doğrudan doğruya terceme mümkin olsa bile, hepsini bütün vücûhiyle tercemeye sığdırmak mümkin olmaz. Bunları aynen almak veya maʿnâ-yı edebîsi fedâ edilerek tevil ve tefsir tarzında ifade etmek lâzım gelir. Ve bu cihetten Kur'ân'ı anlamakta yalnız dirâyet-i lisâniye kâfî gelmez, sâhibinden rivayete veya hâdisâtın inkişâfına tevakkuf eder. Onun için bazen bir hâdise karşısında Kur'ân'ın âyetlerinden o vakte kadar hissetmediğiniz bir mâna anlarsınız. Ve o anda o âyet o hâdise için nâzil olmuş sanırsınız ki bu da garâib-i Kur'an'dandır. Tercemede bunlar ihâta edilemeyeceğinden zâyiʿ olur. Bu cümleden olmak üzere Sûre-i Âl-i İmrân'ın baş tarafında geleceği vechile âyetlerin bir muhkemâtı, bir de müteşâbihâtı vardır. Bir âyette hem muhkem hem müteşabih cihetlerin ictimâʿı da bulunur. Müteşâbihât ise وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُٓ اِلَّا اللّٰهُ [Âl-i İmrân 3/7][6] olduğundan bunda terceme tâyin edilemeyeceği gibi tefsir ve tevil de tâyin edilemez, ve binâenʿaleyh bunlar için

1 B: "edilemediği".
2 M: "Kur'an'da".
3 M -" Bir de şu noktaları tasrih etmeliyiz".
4 B: "Gerçi Kur'an'da mânasız kelime yoktur".
5 M: "ifâdelerin".
6 "…Hâlbuki onun tevilini ancak Allah bilir…"

bir meal de gösterilemez. Olsa olsa aynı lafızların muhafazasıyla duyulabildiği kadar [m15] müphem bir mefhûma işaret olunabilir ki bu nokta çok tehlikelidir. Onun için "meal" tâbirimiz bile mahzurdan sâlim denemez.

Şimdi insaf ile düşünelim. Bu şerâit altında Kur'ân'ı terceme ettim veya ederim diyenler yalan söylemiş olmaz da ne olur? Doğrusu Kur'ân'ı cidden anlamak, tedkik etmek isteyenlerin[1] onu usûlüyle Arabî yolundan ve tefâsîr-i merviyesinden anlamaya çalışmaları zarûrîdir. "Kur'ân'ın falan tercemesinde şöyle demiş" diyerek ahkâm istinbâtına, mes'ele münakaşasına kalkışmamalıdır. Bunu îmanı olanlar yapmaz, kendini bilen ehl-i insaf da yapmaz. Kur'an'dan bahsetmek isteyenler onu hiç olmazsa harekesiz olarak yüzünden okuyabilmelidir. Maʿamâfîh öyle kimseler görüyoruz ki Kur'ân'ı[2] harekesiz olarak[3] şöyle dursun, harekesiyle bile dürüst okuyamadığı hâlde onun ahkâm ve meʿânîsinden ictihâda[4] kalkışıyor. Öylelerini görüyoruz ki Kur'ân'ı anlamıyor ve "tefsirlere müfessirlerin tevilleri karışmıştır" diye onları da kāle almak istemiyor da, eline geçirdiği tercemeleri okumakla Kur'ân'ı tedkik etmiş olacağını iddia ediyor. Düşünmüyor ki okuduğu tercemeye âlim müfessirlerin tevili değilse câhil mütercimin re'yi ve tevili, hatası, noksanı karışmıştır. Cehâleti ileri gidenlerden bazılarını da duyuyoruz ki "Kur'an tercemesi" demekle dahi iktifâ etmiyor da "Türkçe Kur'an" demeye kadar gidiyor. Hatta bundan dolayı mebʿuslardan birisi yazdığı bir manzumede:

Türkçe Kur'an mı var behey şaşkın
Oynamaktır bu, dîn ü îmanla

demiştir. Fi'l-vâkiʿ öyledir. Zira اِنَّا اَنْزَلْنَاهُ قُرْءٰنًا عَرَبِيًّا [Yûsuf 12/2][5] mansusdur.[6] Düşünmeli ki Kur'ân'ı tefsir etmek üzere Peygamber'in îrad

1 B: "isteyenler".
2 B -" Kur'ân'ı".
3 B: "okumak".
4 B: "bahse".
5 "Biz onu bir Kur'an olmak üzere Arabî olarak indirdik…"
6 Matbu metinde bu kısım şu şekilde kısaltılmıştır: "Bazılarını da duyuyoruz ki 'Kur'an tercemesi' demekle iktifâ etmiyor da 'Türkçe Kur'an' demeye kadar gidiyor,
Türkçe Kur'an mı var behey şaşkın?
Kur'an Arabîdir. Zira اِنَّا اَنْزَلْنَاهُ قُرْءٰنًا عَرَبِيًّا mansusdur."

buyurduğu hadîse bile Kur'an denemez, denirse küfür olur. Hâsılı terceme Kur'an'dan mütercimin anlayabildiği kadar bazı şeyleri anlatabilirse de hakkıyla anlatamaz. Anlattığı şeylerde de Kur'an hüküm ve kıymetini hâiz olamaz.

Maʿamâfîh şunu da unutmamalıdır ki Kur'an anlaşılmaz bir kitap değildir. Hatta وَلَقَدْ يَسَّرْنَا الْقُرْاٰنَ لِلذِّكْرِ فَهَلْ مِنْ مُدَّكِرٍ [el-Kamer 54/17][1] buyurulduğu üzere mânasını en kolay ve açık bir surette anlatan ve tekellüfsüz, tasannuʿsuz [m16], su gibi akan, nur gibi parlayan bir kitâb-ı mübîndir. O kendisini bütün insanlığa duyurmak ve anlatmak için nâzil olmuş ve duyurmuştur. Ancak onun meʿânîsi[2] ihâta olunup bitirilemez. Bir mânası inkişaf ederken arkasından bir mâna daha, arkasından bir mâna daha ilh. yüz gösterir. Nûrunun şaʿşaʿa-i vuzûhu içinde hafâ zuhur eder. Mü'mine hitap ederken kâfire bir inzar fırlatır, kâfiri inzar ederken mü'mine bir tebşir nüktesi uzatır. Avâma hitap ederken havâssı düşündürür, âlime söylerken câhile dinletir, câhile söylerken âlime dokundurur. Geçmişten bahsederken geleceği gösterir, bugünü tasvir ederken yarını anlatır. En sade müşahedelerden en yüksek hakikatlere götürür. Mü'minlere gaybı anlatırken kâfirleri hâlden bîzar eder. Ve bütün bunları hâle, makama, mekâna, zamana, mevzûʿa göre en uygun, en raʿnâ kelimelerle ifade eder. Meselâ taşın çatlayıp su çıkardığını anlatırken يَنْشَقُّ veyahut يَتَشَقَّقُ demekle iktifâ etmez de لما يَشَّقَّقُ (yeşşakkaku) [el-Bakara 2/74] diyerek çatlayışın, akışın bütün fışırtısını, şakırtısını, takırtısını duyurur. Böyle tabîî delâletlerle müterâfık olan elfâz-ı hâssı, âmmı, müştereki; hakīkati, mecazı, sarîhi, kinayesi; zâhiri, nassı, müfesseri, muhkemi, hafîsi, müşkili, mücmeli, müteşâbihi; ibâresi, işâreti, delâleti, iktizâsı; mutâbakatı, tazammunu, iltizâmı gibi birçok vücûh ile ayrı ayrı mânaları bir yere toplayıp anlatıverir. Sonra bunları muhtelif haysiyetlerden îzah ve tafsil de eder. كِتَابٌ اُحْكِمَتْ اٰيَاتُهُ ثُمَّ فُصِّلَت [Hûd 11/1][3] Sonra bunları anlayanların anlamayanlara beyan etmesini de vazife kılmıştır. Bu beyan vazifesi

1 "Şânım nâmına Kur'ân'ı müyesser de kıldık düşünmek için, fakat düşünen mi var?"
2 B: "mânası".
3 "…âyetleri ihkâm edilmiş sonra da tafsil olunmuş bir kitap".

tebliğ ve tefsir vazifesini teşkil eder. Güzel Arapça bilenler dahi bu tefsir ihtiyâcından vâreste kalamazlar. Kalamadıklarındandır ki ilk evvel tefsir, Arapça bilenler için Arabî olarak yapılmıştır. Ve bu tebliğ ve tefsir vazifesini evvelâ bütün usûlüyle ihtiyâca göre Peygamber îfâ etmiş ve ihtilâf-ı elsineye göre onun neşr ü taʿmîmini ümmetine emr eylemiştir.

İşte bu vazifenin teveccühü dolayısıyla ben de dilimin dönebildiği kadar bir tefsir ve meal tarzında bu eseri yazmaya çalıştım. Meâlin mümkin olduğu kadar sade ve veciz olmasına gayret ettim. [m17] Bununla beraber şimdiye kadar mukarrer olan edebiyatımızda kullanıla kullanıla lisânımızın öz malı olmuş kelimeleri, klişe hâline gelmiş bazı terkipleri veya cemiʿleri iktizâsına göre kullanmakta taassuba sapmadım. Meselâ hamde "hamd", rahmete "rahmet", hidâyete "hidâyet" dedim. Zulmete "karanlık" dedimse, nur ve ziyâ yerine "aydınlık ve ışık" demek için ısrar etmedim. Gök yerine "semâ"yı tercih ettiğim mevkiʿ[1] oldu. Ekseriyâ "gökler ve yer" dedimse, bazen de "semâvât ü arz" demek daha hoşuma geldi. "Güneş ve Ay" dedim. Lâkin "Güneşi ve Ayı" diyemediğimden "Şems ü Kameri" tercih ettim. "İlm"i, "bilgi"den ziyade sevdiğim noktalar gördüm. Pek mühim ve şâyiʿ olan ilmî ıstılahları yenilemeye kalkışmadım. "İsm-i hâs" gibi bir terkib kullanacağım zaman "hâs isim" diyemedim.[2] Bütün halk "Rabbü'l-âlemîn"i tanırken, "âlemlerin Rabbi" demekte faydadan ziyade zarar gördüm. "Sırât-ı müstakīm" yerine, "müstakīm sırât" diyemedim. "Doğru yol" dediğim zaman da sırâtın nüktesiyle istikāmetin zevkinden bir şey zâyiʿ olduğunu hissettim.[3] Edebiyatımızın yüksek ve cemʿiyyetli numunelerinden olan iktibas, îrâd-ı mesel, mülemmaʿ gibi

---

1 B: "makam".

2 M -"'İlm'i, 'bilgi'den ziyade … 'hâs isim' diyemedim."

3 B + "Mevlid dinlerken "Yâ ilâhî, kılma bizi dâllîn! Bu duâya cümleniz deyin âmîn!" diye herkesin tanıdığı "dâllîn" cemʿini tefsirde şerh etmek üzere Fâtiha'nın meâlinde aynen kullanmayıp da nihâyetini "âmîn"e yaraşmaz kısa bir hece ile kesmeyi dilimizin lehinde değil aleyhinde buldum. Çünkü dalâlete düşenler veya yanlış gidenler yahut dâll olanlar yahut şaşkınlar, sapkınlar, kendini yitirenler, yitikler denildiği zaman bunların ukalâdan oldukları hâlde dalâlete düştükleri anlatılmamakla beraber, dalâlete düşenlerin sonundaki medîd iniltileri de duyurulmuyor. İmtidadlı bir sesle bitmesi lâzım gelen kelâm tıknefes oluveriyor. Maʿahâza böyle cemiʿleri nâdir kullandım. Daha sonra".
(Matbu metne alınmayan bu ibareden anlaşıldığına göre, Fâtiha meâlinin ilk versiyonu "dâllîn" ile bitmekte olup müellif sonradan meali üzerinde değişiklik yapmış olmalıdır.)

güzel sanatlarından pek az olmakla beraber makamına göre tek tük istifade etmekten de hâlî kalmadım. Hâsılı nassın asıl mânasından mümkin mertebe uzaklaşmamak için esâsı Arabî ve Fârisî'den alınmış olan kelimeler kullandım. Ve fakat bunları Arabın ve Fürsün isti'mâline göre değil, Türkçemizin malı olarak ve bizim kullandığımız mâna ve tarz ile kullandım. Lisânımızda mukabilini bulamadığım veya başka mâna ifade ettiğini gördüğüm kelimeleri tefsîrine müracaat edilmek üzere aynen iktibas eyledim. Türkçe söylenen bir sözün şerh ü tefsîre değeri olmamak lâzım geleceği iddiasında bulunmadım. Gökte bir yıldızı göstermek için bütün içindekileri ortaya dökmek lâzım geleceği fikrini beslemedim.[1] Ben hâlis Anadolulu öz Oğuz, Yazır Türküyüm. On beş yaşımda İstanbul'a geldim. Ne Arabistan'a gittim ne Türkistan'a. Ne İran'ı gördüm ne Frengistan'ı. Öğrendiğimi bu vatanda öğrendim. Yazır'ın Kayı, Kınık, Bayındır, Eymir, Avşar gibi büyük Oğuz kabilelerinden biri olduğunu da Arapça'dan, *Dîvânu Lugāti't-Türk*'ten[2] öğrendim. Dilimi de öğrendiğim gibi konuştum.[3] İran'da çıkan yünden, Avrupa'da bükülen ipten, Türk tezgâhında dokunan halıyı Türk malı tanıdım. Bir binanın mimârîsi Türk olmak [m18] için bütün kerestesi yerli olması lâzım değildir diye işittim. Afrika madenlerinden çıkmış bir altının üzerinde bir Türk sikkesi gördüğüm zaman ona Afrikalının değil, bizim altınımız dedim. Mektepte coğrafya okuduğum zaman da Arabistan'ı bizim diye belledim.[4] Rûhî-i Bağdâdî'nin:

Sanma ey hâce ki senden zer ü sîm isterler
"Yevme lâ yenfe'u"da "kalb-i selîm" isterler

---

1 B: "fikrinde bulunmadım".

2 Kaşgarlı Mahmud tarafından kaleme alınan *Dîvânu Lugāti't-Türk*, dünyadaki ilk Türk dili sözlüğüdür. 466/1074 yılında tamamlanan "eser yalnızca bir sözlük olmayıp Türkçe'nin XI. yüzyıldaki dil özelliklerini belirten, ses ve yapı bilgisine ışık tutan bir gramer kitabı; kişi, boy ve yer adları kaynağı; Türk tarihine, coğrafyasına, mitolojisine, folklor ve halk edebiyatına dair zengin bilgiler ihtiva eden, aynı zamanda döneminin tıbbı ve tedavi usulleri hakkında bilgi veren ansiklopedik bir eser niteliği de taşımaktadır." Türk dilinin zenginliğini ortaya koymak ve Araplara Türkçe öğretmek amacıyla kaleme alınan eser Türkçe'den Arapça'ya bir sözlük şeklindedir. Yazma nüshaları uzun yıllar boyunca kayıp olan eserin bir nüshası Ali Emîrî Efendi (ö. 1924) tarafından bir sahaftan satın alındıktan sonra eseri ilim dünyasının tanıması mümkün olmuştur (Mustafa S. Kaçalin, "Dîvânu Lugāti't-Türk", *DİA*, IX, 446-449).

3 M -"Dilimi de öğrendiğim gibi konuştum".

4 M -"Mektepte coğrafya okuduğum zaman da Arabistan'ı bizim diye belledim".

sözünü duyduğum vakit, bunu Türkçe'den başka bir lisânın edebiyatına kaydedemediğim gibi Türkçe'nin en güzel sözlerinden tanımakta tereddüt etmedim. Kendimden fazla Türk olmaya özenmedim. "Dedi" diyecek yerde, bazı eski tefsirlerde görüldüğü üzere "eyitti" demeye kalkışmadım.[1] Yerinde "kurultay" dedim, yerinde de "ültimatom" demekten çekinmedim. Yazı lisânımızda pek şâyiʿ olmayan bir takdim ve tehir yaptımsa, muhakkak muhavere lisânımızda mevcut olduğu için yapmışımdır. Eğer nâdir bir istiʿmal aldım ise makamın da nâdir olmasından dolayı almışımdır. Bir zaman olur "şu kuşa bak" deriz. Diğer bir zaman da olur, "bak şu kuşa" deriz. Sırası gelir "bahar geldi" deriz, bir sırası da gelir "geldi bahar" deriz. Fakat nesir yazılarımızda ekseriyâ evvelkileri yazarız diye lüzûmu hâlinde nazımda yaptığımız gibi ikinciyi ihtiyar ettiğimizden dolayı şîve-i lisâna muhalif zannedilmemeli de nüktesi aranmalıdır. "Çamlıca'nın manzarasına bayıldım" demeyip de, "bayıldım manzarasına şu[2] Çamlıca'nın" dediğimiz zaman hata etmiş değil, bir nükte sarf etmiş oluruz. Bu bazı yerde belki iyi olmamıştır. Lâkin âyetleri alt üst ederek karıştırmayıp her âyetin meâlini kendi mevkiʿinde göstermek için birçok yerde[3] zarûrî olmuştur. Bazı meallerin manzum gibi rast geldiği yerler vardır ki, iyi okunursa belki hoşa gider. Bütün bunlardan maksad Kur'ân'ı biraz duyurmaya çalışmaktır. Bir iki âyetin mânasına ait bir mefhum edindikten sonra Kur'ân'ı tekrar okuyan şuurlu bir kimse kelâm-ı ilâhî ile kelâm-ı beşer arasındaki farkı duymamak kābil değildir. Ümit ederim ki yanlış bir mâna yazmamışımdır, fakat eksiği çoktur. Bir kelimede bir veya iki mânayı anlatabildimse duyduğum veya duymadığım birtakım mânalar da anlatılamadan [m19] kalmıştır. Binâenʿaleyh okuyanlardan tekrar tekrar recâ ederim ki Kur'ân'ı bu yazdıklarımdan ölçmeye kalkmasınlar.

Tefsîre gelince: Bir kere her tefsirde esas gibi olan ve Arabî kavâʿide taʿalluk eyleyen elfâza müteʿallik tahliller çok eksik denecek kadar azdır.

---

1 M -"Kendimden fazla Türk olmaya özenmedim. 'Dedi' diyecek yerde, bazı eski tefsirlerde görüldüğü üzre 'eyitti' demeye kalkışmadım".

2 B -"şu".

3 B -"birçok yerde".

Elfâzdan ziyade mânanın tavzîh ü teşrîhine çalışılmıştır. O da her âyette değil, kısmendir. Dikkat edilirse âyetlerin, sûrelerin münâsebât ve irtibatlarını anlatmak hususunda birçok yerlerde bâriz bir hizmeti vardır. Esbâb-ı nüzûle, nâsih ve mensûha, bazen mevâʿize ve[1] ahlâka, akāid ve aʿmâle, hakāik ü ahkâma dair îzâhât bulunur. Zamanımızı alâkadar eden ulûm u fünûna, hikemiyyâta müteʿallik hayli bahislere tesadüf edilir. Bilhassa bu cihetten başka tefsirlerde bulunamayacak veya pek güç anlaşılabilecek şeylerde[2] bir hususiyeti olsa gerektir.

Diyanet İşleri Riyaseti'yle yapılan mukavelede program şu idi:

Dördüncü madde: Tarz-ı tahrîr şekl-i âtîde olacaktır: Âyet veya âyât-ı kerîme yazılarak altına meâl-i şerîfi ve bunu müteʿâkib tefsir ve îzah kısmı yazılacaktır.

Beşinci madde: Tefsir ve îzah kısmında ber vech-i âtî nıkāt nazar-ı dikkate alınacaktır:[3]

a. Âyât-ı kerîme beynindeki münâsebât,
b. Esbâb-ı nüzûl,
c. Kırâât ki, aşereyi tecavüz etmemek şarttır,
d. İktizâsına göre terkîb ve kelimâtın îzâhât-ı lisâniyesi,
e. İtikadca ehl-i sünnet mezhebine ve amelce Hanefî mezhebine riayet olunarak âyâtın mutazammın olduğu ahkâm-ı dîniye, şerʿiye ve hukūkiye, ictimâʿiye ve ahlâkiyeye, işaret ettiği veya alâkadar bulunduğu mebâhis-i hikemiye ve ilmiyeye müteʿallik îzâhât; bilhassa tevhîde,[4] tezkîr ü mevâʿize müteʿallik âyâtın mümkin mertebe bast u îzâhı, alâkadar veyahut münâsebetdâr olduğu bazı[5] târih-i İslâm vukūʿâtı.

---

1 B -"ve".
2 B -"şeylerde".
3 Matbu nüshada "Diyanet İşleri Riyaseti'yle yapılan mukavelede program şu idi: Dördüncü madde: Tarz-ı tahrîr şekl-i âtîde olacaktır: Âyet veya âyât-ı kerîme yazılarak altına meâl-i şerîfi ve bunu müteʿâkib tefsir ve îzah kısmı yazılacaktır. Beşinci madde: Tefsir ve îzah kısmında ber vech-i âtî nıkāt nazar-ı dikkate alınacaktır" ibaresi yerine şu ibare bulunmaktadır: "Mukavelede verilen program şu idi: Tarz-ı tahrîr: Evvelâ âyet veya âyât-ı kerîme yazılarak altına meâl-i şerîfi ve bunu müteʿâkib tefsir ve îzah yazılacaktır. Tefsir ve îzah kısmında ber vech-i âtî nıkāt nazar-ı dikkate alınacaktır".
4 B: "tevhîd ve".
5 M -"bazı".

f. Frenk müelliflerince yanlış veya tahrif yollu şeyler [m20] dermeyan edildiği görülebilen noktalarda tenbîhâtı[1] muhtevî not.
g. ʿİnde'l-iktizâ nâsih ve mensûh ve muhassas.[2]
h. Baş tarafa mühim bir mukaddime tahrîri ile bunda[3] hakīkat-i Kur'ân'ın ve Kur'ân'a müteʿallik bazı mesâil-i mühimmenin îzâhı.

İşte ben de bu esaslar üzerinde yürümeye çalıştım. Onun için[4] bu tefsir, Arapça muayyen bir tefsir kitâbının tercemesi değildir. Lüzûmuna göre birçok tefsirlere müracaat olunmuştur. Ebussuud[5], Kadı [Beyzâvî][6], *Keşşâf*[7], Fahr-ı Râzî'nin *Tefsîr-i Kebîr*'i[8], Cessâs Ebû Bekir Râzî'nin *Ahkâm-ı Kur'ân*'ı[9], Ebû Hayyân'ın *Bahr-ı Muhît*[10] nâmındaki tefsîr-i kebîriyle *Nehr-i Mâd*[11] nâmındaki telhîsi, İbn Cerîr'in tefsîr-i kebîri[12], tefsîr-i

1 B: "tenbîhi".
2 M -"ʿİnde'l-iktizâ nâsih ve mensûh ve muhassas"; B: "ʿİnde'l-iktizâ nâsih ve mensûh-ı mahsus".
3 M -"tahrîri", "bunda".
4 B -"İşte ben de bu esaslar üzerinde yürümeye çalıştım. Onun için".
5 Osmanlı şeyhülislâmı, 16. yüzyılın önemli âlimlerinden Ebussuud Efendi'nin (ö. 982/1574) *İrşâdü'l-ʿakli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm* isimli tefsiri.
6 Müteahhirîn döneminin çok yönlü âlimlerinden Nâsırüddin Abdullah b. Ömer el-Beyzâvî'nin (ö. 685/1286) kaleme almış olduğu *Envârü't-Tenzîl ve esrârü't-te'vîl* isimli; rivayet ve dirayet metodlarını birleştirmesi, veciz üslubu, edebî ve felsefî tahlilleri sebebiyle vazgeçilmez bir kaynak olan, üzerine 255 civarında şerh ve hâşiye yazılan tefsir.
7 Arap dili ve edebiyatı konusunda otorite sayılan Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *el-Keşşâf an hakāikı gavâmizi't-Tenzîl ve ʿuyûni'l-ekāvîl fî vücûhi't-te'vîl* isimli tefsiri. *Keşşâf* Kur'ân-ı Kerîm'i bilhassa nahiv ve belâgat, dil incelikleri ve i'caz açısından tefsir eden, ilâhî kelâmın edebî kıymetini ve erişilmesi mümkün olmayan nazım özelliklerini açıklayan çok değerli bir eser olup bu özellikleriyle daha sonra yazılan tefsirler için en önemli kaynakların başında gelmiştir.
8 Müteahhirîn döneminin büyük ve çok yönlü âlimi Fahreddin Râzî'nin (ö. 606/1210) asıl ismi *Mefâtîhü'l-gayb* olan ve *et-Tefsîrü'l-kebîr* diye de bilinen, hacimli tefsiri. Râzî, hayatının son yıllarında kaleme aldığı tefsirinde rivayet ve dirayet metotlarını birleştirmekle birlikte dirayete ağırlık vermiş, farklı ilim dallarına ait bilgileri Kur'ân'ı açıklarken kullanmış, çağının ilmî ve felsefî birikimini eserine yansıtmıştır.
9 Ebû Bekir el-Cessâs (ö. 370/981) önde gelen Hanefî fakihlerinden, ilk fıkıh usûlü eserlerinden birinin müellifi. *Ahkâmu'l-Kur'ân* isimli eseri, ahkâm âyetlerinin tefsirine dair yazılan ilk ve en önemli eserlerdendir.
10 Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin (ö. 745/1344) *el-Bahru'l-muhît* isimli tefsiri, Kur'ân-ı Kerîm'in fesâhat ve belâgatini merkeze alan nahvî-edebî nitelikli bir tefsirdir. Kenarında *en-Nehrü'l-mâd* isimli muhtasarıyla birlikte sekiz cilt olarak basılmış (Kahire, 1328-9), daha sonra bu baskıyı başka neşirler takip etmiştir.
11 B ve M: "*Nehr-i Mârid*".
12 Çok yönlü bir âlim olan ve kendi adıyla anılan bir fıkıh mezhebinin de kurucusu kabul edilen Muhammed b. Cerîr et-Taberî'nin (ö. 310/923) *Câmiʿu'l-Beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân* isimli büyük tefsiri, İslâm'ın ilk üç yüzyıldaki birikimini değerlendiren, ilk üç nesilden intikal eden rivayetleri bir araya getiren büyük bir kaynaktır. "Eserin önemi sadece bu devirlere ait bilgi ve haberleri toplayıp daha sonraki nesillere aktarmasında değil, aynı zamanda değerli bir âlim olan müellifinin görüş ve tercihleriyle daha da zengin bir kaynak haline gelmiş olmasındadır. Bu bakımdan onun naklî tefsirin en mükemmel ve hacimli örneğini teşkil ettiğini söylemek gerekir." (İsmail Cerrahoğlu, "Câmiu'l-Beyân An Te'vîli Âyi'l-Kur'ân", *DİA*, VII, 106).

Nîsâbûrî[1], Âlûsî tefsîr-i kebîri[2], hadîsten[3] *Kütüb-i Sitte*, *Nihâye*[4] dâima nezdimde bulunan me'hazlardı. Bunlardan mâʿadâ îcâbı hâlinde İstanbul kütüphanelerinde mevcud olan birçok tefsirlere ve diğer ulûm u fünûn kitaplarına da müracaat edilmiştir. İhtilâf naklettiğim noktaları,[5] cemʿi câiz olmayacak mesâilden ise kâri'leri tereddüdde[6] bırakmamak için ekseriya bir hall ü tercih ile netîcelendirmeye çalışmışımdır. Meşhûrun hilâfına bir mütâlaa serd ettiğim veya bir dâva dermeyan eylediğim zaman nakil ve rivayete mütevakkıf olan hususlarda me'hazımı göstermişimdir. Her hâlde doğrusunu söylemeye özendim.[7] Ekser tefsirlerde meşhur ve şâyiʿ olan her mâna ve meselede me'haz tasrîhine lüzum görmedim. İhtimal ki bazı yerlerde kendimi alamayarak sözü[8] uzatmış isem bu da[9] ya meselenin ehemmiyetinden[10] veya fâidesi umûmî olsun diye sırf ilmî ıstılâhât ile iktifâ etmeyip sözün nerelere kadar mütehammil olduğunu anlatmak için bir numune vermek maksadından veyahut[11] tenkīh için zaman bulamamaktan neş'et etmiştir. Yoksa birçok cihetler muhtasar geçilmiştir. İnşâallah hitâmı müyesser olur da tekrar bir daha işlenirse belki biraz daha tekemmül eder, her hâlde matlub rızâ-yı Hak'tır. Burada kelâm-ı ilâhî ile vahye dâir de bir mukaddime yazmak isterdim. Fakat Kur'ân'ın ve tefsîrin içinde muhtelif yerlerde bunlara dâir beyânât geleceği için onunla iktifâ ettim.

---

1 Müellifin zikrettiği tefsir, astronomi âlimi Nizâmeddin en-Nîsâbûrî'nin (ö. 730/1329), Taberî tefsirinin kenarında basılan (Kahire 1321) *Garâibü'l-Kur'an ve regāibü'l-Furkan* isimli tefsiridir.

2 Şehâbeddin Mahmud Âlûsî'nin (ö. 1270/1854) *Rûhu'l-meânî* isimli büyük tefsiri. Son ilmî baskısı Dârü'r-Risâleti'l-Âlemiyye (Dımaşk) tarafından 30 cilt hâlinde neşredilen bu tefsir, İslâmî ilimler ve düşünce geleneğini yetkin biçimde yansıtan zengin bir eserdir.

3 B: "hadîs".

4 Mecdüddin İbnü'l-Esîr'in (ö. 606/1210) *en-Nihâye fî garîbi'l-hadîs ve'l-eser* adlı eseri garîbü'l-hadîs alanına, yani hadislerde geçen garîb (az kullanıldığı için mânası kolayca anlaşılamayan) kelimelerin anlamlarına dair lügat tarzı bir eserdir.

5 B: "noktaların".

6 M: "tereddüde".

7 B: "doğru söz söylemeye çalıştım".

8 B -"sözü".

9 B -"bu da".

10 M: "ehemmiyyetine".

11 B: "veya".

Kur'an: Allah teâlâ tarafından Resûl-i kibriyâsı Peygamberimiz [m21] Muhammed Mustafa sallallâhu aleyhi ve sellem Efendimiz Hazretleri'ne Arabî olarak indirilip bize tevâtüren nakl olunan Kitâb-ı Mübîn'in ismidir. Asl-ı lügatta Kur'an, "gufran" vezninde kıraat mânasına masdar idi. Bu kitâb-ı münzelin ahkâm ve evsâf-ı mümeyyizesinden birisi de وَقُرْاٰنًا فَرَقْنَاهُ لِتَقْرَاَهُ عَلَى النَّاسِ عَلٰى مُكْثٍ [el-İsrâ 17/106][1], لِتَتْلُوَا عَلَيْهِمُ الَّذٖى اَوْحَيْنَٓا اِلَيْكَ [er-Raʿd 13/30][2], وَرَتِّلِ الْقُرْاٰنَ تَرْتٖيلًا [el-Müzzemmil 73/4][3] mantuklarınca ağır ağır[4] tertîl ve tilâvet ile kıraat olunmak olduğu cihetle buna "Kur'an" tesmiye buyurulmuştur. Sûretü'l-Bakara'da قُلْ مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِجِبْرٖيلَ فَاِنَّهُ نَزَّلَهُ عَلٰى قَلْبِكَ بِاِذْنِ اللّٰهِ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ وَهُدًى وَبُشْرٰى لِلْمُؤْمِنٖينَ [el-Bakara 2/97][5] ve[6] Sûretü'n-Nahl'de قُلْ نَزَّلَهُ رُوحُ الْقُدُسِ مِنْ رَبِّكَ بِالْحَقِّ [en-Nahl 16/102][7], Sûretü'ş-Şuʿarâ'da نَزَلَ بِهِ الرُّوحُ الْاَمٖينُ. عَلٰى قَلْبِكَ [eş-Şuʿarâ 26/193-194][8] buyurulduğu üzere Kur'an Allah teâlâ tarafından kalb-i Peygamberîye[9] Rûh-i Emîn ve Rûhulkudüs dahi denilen Cibrîl vâsıtasıyla hak olarak nâzil oldu. İndirilmesi de bihakkın, inmesi de bihakkın oldu. وَبِالْحَقِّ اَنْزَلْنَاهُ وَبِالْحَقِّ نَزَلَ [el-İsrâ 17/105][10] Hem hiç iʿvicâcsız Arabî Kur'an olarak nâzil oldu. قُرْاٰنًا عَرَبِيًّا غَيْرَ ذٖى عِوَجٍ [ez-Zümer 39/28][11] Kur'an olmak üzere nâzil olmayana Kur'an denilmedi. Onun için Peygamber'in tefsirlerine, hadislerine Kur'an denilmediği gibi أَنَا عِنْدَ مُنْكَسِرَةِ الْقُلُوبِ "Ben kalbi kırılanların yanındayımdır"[12] gibi hadis-i kudsîye de Kur'an denilmedi.[13] Çünkü nazmı Kur'an olmak üzere vahiy

---

1 "Hem onu bir Kur'an olmak üzere âyet âyet ayırdık ki nâsa dura dura okuyasın…"
2 "…sen onlara karşı sana vahyettiğimiz Kitâb'ı okuyasın…"
3 "…ve Kur'an oku tertil ile yavaş yavaş, güzel güzel."
4 B -"ağır ağır".
5 "Söyle, her kim Cibrîl'e düşman ise bilsin ki o, o Kur'ân'ı senin kalbin üzerine Allah'ın izniyle indirdi, önündekileri tasdikleyici ve mü'minlere bir hidâyet ve bişâret olmak için."
6 B -"ve".
7 "Söyle onlara, onu Rabbinden hikmet-i hak ile Rûhulkudüs indirdi…"
8 "Onu Rûh-i Emîn indirdi. Senin kalbin üzerine…"
9 B: "kalb-i Muhammedî'ye".
10 "Bunu da bihakkın indirdik ve bihakkın indi…"
11 "Bir Kur'an ki pürüzsüz bir Arabî…"
12 Sehâvî, *el-Makāsıdü'l-hasene,* thk. Muhammed Osman el-Huşt, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1405/1985, I, 169. Senedi yoktur.
13 M -"Onun için Peygamberin tefsirlerine hadislerine Kur'an denilmediği gibi أَنَا عِنْدَ مُنْكَسِرَةِ الْقُلُوبِ 'Ben kalbi kırılanların yanındayımdır' gibi hadis-i kudsîye de Kur'an denilmedi."

olunmuyordu.[1] Lâkin kâfirler Kur'ân'ın Allah tarafından nâzil olduğuna inanmak istemediklerinden buna[2] Muhammed sallallâhu aleyhi ve sellem'in kendi söylediği, kendinden uydurup Allah'a isnad ettiği bir kitap veya bir şiir veya bir kâhin sözü dediler, hâlâ da öyle derler. Onun için Kur'an'da bunları reddeden birçok âyetler nâzil olmuştur. Ezcümle: وَمَنْ اَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرٰى عَلَى اللّٰهِ كَذِبًا اَوْ قَالَ اُوحِىَ اِلَىَّ وَلَمْ يُوحَ اِلَيْهِ شَىْءٌ [el-En'âm 6/93][3] ve[4] اَمْ يَقُولُونَ افْتَرٰيهُ قُلْ اِنِ افْتَرَيْتُهُ فَلَا تَمْلِكُونَ لِى مِنَ اللّٰهِ شَيْـًٔا [el-Ahkāf[5] 46/8][6] ve وَلَوْ تَقَوَّلَ عَلَيْنَا بَعْضَ الْاَقَاوِيلِ. لَاَخَذْنَا مِنْهُ بِالْيَمِينِ. ثُمَّ لَقَطَعْنَا مِنْهُ الْوَتِينَ. فَمَا مِنْكُمْ مِنْ اَحَدٍ عَنْهُ حَاجِزِينَ [el-Hâkka 69/44-47][7], وَمَا عَلَّمْنَاهُ الشِّعْرَ وَمَا يَنْبَغِى لَهُ [Yâsîn 36/69][8]. Yine bundan dolayı Kur'ân'ın bir ismi de "Tenzîl"dir. تَنْزِيلٌ مِنْ رَبِّ الْعَالَمِينَ'dir [el-Vâkı'a 56/80][9]. Çünkü ceste ceste indirilmiştir.

el-Kitâb: Kur'ân'ın bir ismi de "el-Kitâb"dır. Kitâb'ın[10] târifi için الٓمٓ. ذٰلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ'e[11] [el-Bakara 2/1-2] bak.

el-Furkān: "Furkān" da esasen ayırmak mânasına masdardır. Kur'ân'ın hak ile bâtılı, helâl ile haramı ayırması itibariyle bir ismi de "el-Furkān" olmuştur. وَاَنْزَلَ الْفُرْقَانَ [Âl-i İmrân 3/4][12]

[m22] **el-Hüdâ:** Esasen hidâyet etmek mânasına masdardır. Hidâyet almak mânasına da gelir. Sonra hidâyet eden rehbere ve hidâyet olunan doğru yol mânasına da ıtlak olunur. Kur'an da هُدًى لِلْمُتَّقِينَ [el-Bakara 2/2],[13]

---

1 M: "Çünkü Kur'an olmak üzere vahyolunmuş değildir".
2 B: "bunu".
3 "Uydurduğu yalanı Allah'a isnad eden veya kendine birşey vahy edilmemişken 'Bana vahy olunuyor' diyen kimseden (…) daha zâlim kim olabilir?..."
4 B -"ve".
5 B: "Ahzâb".
6 "Yok, 'İftira etti' mi diyorlar? De ki: 'Ben onu iftira ettimse siz beni Allah'tan kurtaracak hiçbir şeye mâlik olamazsınız…"
7 "O bize isnâden bazı lâflar uydurmaya kalkışsaydı, elbette biz onu ondan dolayı yemîniyle yakalar (kuvvetle tutar hıncını alır)dık, sonra da ondan vetînini (iliğini) keser atardık. O vakit sizden hiçbiriniz ona siper de olamazdınız."
8 "Biz ona şiir öğretmedik, ona yaraşmaz da…"
9 "Rabbü'l-âlemîn'den indirilmedir."
10 B -"Kitâb'ın".
11 B -"e".
12 "…Bir de ayırt eden Furkan indirdi…"
13 "…'ayn-ı hidâyet, korunacaklar için."

هُدًى لِلنَّاسِ, هُدًى لِلْمُؤْمِنِينَ[1] [el-Bakara 2/185[2]; Âl-i İmrân 3/4[3]] olduğu için bir de "el-Hüdâ" tesmiye edilir.[4] Nitekim kalbleri, fikirleri tenvîr etmesi itibariyle bir ismi de "en-Nûr"dur. وَاتَّبَعُوا النُّورَ الَّذِىٓ اُنْزِلَ مَعَهُ [el-Aʿrâf 7/157][5]

ez-Zikr: "Zikr" dahi esasen masdar olup anmak, anış ve anılan şey mânalarını dahi ifade eder. Anmak da ya kalb veya lisan ile olur. Râgıb'ın[6] *Müfredât*'ta[7] ve *Kāmûs* sâhibinin[8] *Besâir*'de beyan ettikleri üzere "zikr" maddesiyle bazen şol hey'et-i nefsiyye murad olunur[9] ki, insanın kesb eylediği marifeti hıfz eylemesi ânınla mümkin olur. Bu surette "hıfz" ile mürâdif olur. Lâkin hıfz kalbde ihrâzı ve zikri[10] istihzârı itibariyledir.[11] Bazen de zikr bir şeyin kalbe veyahut[12] kavl ü lisana hâzır olmasına ıtlak olunur. Bu cihetle denir[13] ki zikr ikidir. Biri "kalben zikr", biri de "lisânen zikr"dir[14] ki her biri de ikidir: Unuttuktan sonra zikretmek, hiç unutmayıp devam üzere zikretmek. Sonra zikir, nâm ve şöhret, medh u senâ, şeref ü şân mânalarına gelir. Namaza ve duâya ıtlak edilir. Bir de zikr, din ve şerîʿatı tafsîl ve ahkâm-ı milleti vazʿ eden semâvî kitaplara denir. ءَاُلْقِىَ الذِّكْرُ عَلَيْهِ مِنْ بَيْنِنَا [el-Kamer 54/25][15], وَلَقَدْ كَتَبْنَا فِى الزَّبُورِ مِنْ بَعْدِ الذِّكْرِ [el-Enbiyâ 21/105][16],

---

1 Bk. el-Bakara 2/97 (هُدًى وَبُشْرٰى لِلْمُؤْمِنِينَ) "…mü'minlere bir hidâyet ve bişâret olmak için"; Yûnus 10/57 (هُدًى وَرَحْمَةٌ لِلْمُؤْمِنِينَ) "…mü'minler için bir hidâyet ve rahmet…"
2 "…insanları irşad için…"
3 "…nâsa hidâyet için…"
4 B: "edilmiştir".
5 "…ve onun nübüvvetiyle beraber indirilen Nûr'u takip eyleyen kimseler…"
6 Râgıb el-İsfahânî 5./11. yüzyılın ilk çeyreğinde vefat etmiş çok yönlü bir âlim ve düşünür. Dil, edebiyat, tefsir ve ahlâka dair önemli eserler vermiştir. *Müfredâtu elfâzi'l-Kur'an* isimli alfabetik Kur'an sözlüğü, bu alandaki ilk ve en kıymetli eserlerdendir.
7 B: "*Müfredât*'ında".
8 Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415). Elmalılı'nın "*Kāmûs*" şeklinde kısalttığı eserin tam ismi *el-Kāmûsu'l-Muhît* olup, Arapça'nın en kıymetli lügatlarından birisidir. Yine müellifin "*Besâir*" şeklinde kısalttığı eserin tam ismi *Besâiru zevi't-temyîz fî letâifi'l-kitâbi'l-ʿazîz* olup, Fîrûzâbâdî'nin bu eseri de bir Kur'an sözlüğüdür.
9 M: "olur".
10 B: "zikr".
11 Bundan dolayı kuvve-i hâfıza ile kuvve-i zâkireyi ayıranlar olmuştur [Müellifin notu].
12 B: "veya".
13 B: "denilir".
14 Bir de sırf kalbî olan zikre mahsus olmak üzere "zel"in zammıyla "zükür" denir ki Fransızların hem "pensée" hem "penser" tâbir ettikleridir. Tezekkür bu mânadandır [Müellifin notu]. [B nüshasında Fransızca kelimeler "Pause" ve "Pausers" şeklinde yazılmıştır].
15 "O Zikir aramızdan ona mı bırakılıyor?..."
16 "Şânım hakkı için Zikir'den sonra Zebur'da da yazmıştık ki…"

هٰذَا ذِكْرُ مَنْ مَعِيَ وَذِكْرُ مَنْ قَبْلِي [el-Enbiyâ 21/24][1] gibi. Bunda öbür mânaların her birinden bir vecih vardır. İşte bu mâna ile Kur'ân'ın bir ismi de "ez-Zikr"dir: اِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَاِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ [el-Hicr 15/9][2], الذِّكْرِ الْحَكِيمِ [Âl-i İmrân 3/58]. "Hükm" isminin mânası da geçmişti.[3]

Rûh: وَكَذٰلِكَ اَوْحَيْنَٓا اِلَيْكَ رُوحًا مِنْ اَمْرِنَا [eş-Şûrâ 42/52][4] âyetinde vârid olduğu üzere Kur'ân'a "rûh" da denilmiştir. Çünkü büyük bir hayât-ı maʿneviyenin rûhudur.

Bütün bu isimler Kur'an'da mezkurdur.[5]

Sûre: Kur'ân'ın ekalli üç âyeti hâvî ve bir kitâb-ı mahsus gibi husûsî ismi[6] hâiz aksâm-ı mahsûsasından her birine "sûre" denilmiştir ki bunda[7] başlıca iki vech-i teşbîh vardır. Çünkü sûre asl-ı [m23] lügatta iki mânaya gelir: Birisi menzile-i refîʿa, yani[8] yüksek rütbe demektir.[9] Birisi de bir medîneyi, yani büyük bir şehri ihâta eyleyen[10] bir sûr demektir. Birincisine nazaran Kur'an âlem-i semâya ve her sûre semânın yüksek rütbede bulunan manzûmelerine teşbih edilmiş olur ki, bunun zımnında her âyet de bir yıldıza benzer.[11] İkincisine nazaran da Kur'ân'ın yeryüzünde yüksek bir medeniyet tesis edeceğine işâreten her sûresi büyük bir sûru bulunan müstahkem bir şehre, ve bunun zımnında her âyet de bir konağa[12] teşbih edilmiş olur. Berâe'den mâʿadâ her sûre bir besmele ile ayrılmıştır.[13] Uzun sûrelerde "ʿaşr" veya "rükûʿ" tâbir olunan hatâbeler de vardır ki bunlar, secâvend'de "ع" işaretiyle gösterilir.[14]

---

1 "…İşte benimle beraber olanların zikri ve benden evvelkilerin zikri…"
2 "Şüphe yok o Zikr'i Biz indirdik Biz, her hâlde Biz onu muhafaza da edeceğiz."
3 B -"الذِّكْرِ الْحَكِيمِ 'Hükm' isminin mânası da geçmişti".
4 "Ve işte sana böyle emrimizden Biz Rûh vahyettirdik…"
5 M -"Rûh: وَكَذٰلِكَ اَوْحَيْنَٓا اِلَيْكَ رُوحًا مِنْ اَمْرِنَا âyetinde vârid olduğu üzere Kur'an'a rûh da denilmiştir. Çünkü büyük bir hayat-ı maʿneviyyenin rûhudur. Bütün bu isimler Kur'an'da mezkurdur".
6 B: "unvân-ı mahsusu".
7 B: "her birine bir sûre denilir. Ki bunda".
8 B -"menzile-i refîʿa, yani".
9 B -"demektir".
10 B: "eden".
11 B -"ki, bunun zımnında her âyet de bir yıldıza benzer".
12 B -"ve bunun zımnında her âyet de bir konağa".
13 M -"Berâe'den mâʿadâ her sûre bir besmele ile ayrılmıştır".
14 B -"Uzun sûrelerde "aşr' veya 'rükûʿ' tâbir olunan hatâbeler de vardır ki bunlar, secâvend'de 'ع' işaretiyle gösterilir."

Âyet: Asl-ı lügatta açık alâmet demektir. Mahsüsâtta da, maʿkūlâtta da istiʿmal olunur.[1] Türkçe “bellik”, Fârisîde “nişâne” denilen alâmet ü ʿalem, zâten o zâhir şeye ıtlak edilir ki, onun gibi zâhir[2] olmayan diğer bir şeyin mülâzımı olmakla bir müdrik o zâhiri idrak edince bizzat idrak etmediği diğer şeyi onunla idrak eyler.[3] Çünkü hükümde müsâvîdirler. Bir yol arayan kimse, eğer[4] o yolun alâmetlerini bilirse onları gördüğü vakit yolu bulduğunu bilir. Şu hâlde alâmet zâten zâhir ve açık demek olunca âyet onun daha zâhiri demek olur. Meselâ bir dağ[5] alâmet ise, zirvesi de[6] bir âyet olur. Güneş bir[7] gündüz âyeti, Ay bir gece âyetidir. Câmi bir alâmet[8] ise[9] minare onun bir âyetidir.

Zuhûrundan dolayı[10] yüksek bir[11] binâya da âyet denilir: Nitekim اَتَبْنُونَ بِكُلِّ رِيعٍ اٰيَةً تَعْبَثُونَ [eş-Şuʿarâ 26/128][12] buyurulmuştur.[13] Lisânımızda da “koca bir alâmet yapmış” tâbiri bunu andırır.[14] Her şey alâmetiyle tanınır, her hakikat âyetiyle bilinir. Onun için[15] insanların ilimdeki kābiliyet ve[16] mertebelerine göre kendisinde yapılacak[17] tefekkür ve teemmül nisbetinde[18] mütefâvit marifetlere sebep olan ʿalâim ve delâilin hepsine de “âyet” denilir. Meselâ فَفِي كُلِّ شَيْءٍ لَهُ آيَة \ تَدُلُّ عَلَى أَنَّهُ وَاحِد beytinde “âyet” bu mânaya olduğu gibi,

1 B: “mahsüsâta da, maʿkūlâta da ıtlak edilir”.
2 B: “edilir. O kadar zâhir”.
3 B: “diğer şeyi idrak etmiş olur”.
4 B -“eğer”.
5 B: “dağ bir”.
6 M -“de”.
7 B -“bir”.
8 B: “âyet”.
9 B -“ise”.
10 B -“Zuhûrundan dolayı”.
11 B -“bir”.
12 “Siz her tepeye bir alâmet bina eder eğlenir misiniz?”
13 B -“Nitekim”, “buyrulmuştur”.
14 B -“Lisânımızda da “koca bir alâmet yapmış” tâbiri bunu andırır”.
15 B: “Bu suretle”.
16 B -“kabiliyet ve”.
17 B: “yapılan”.
18 B: “teemmüle göre”.

اِنَّ فٖى ذٰلِكَ لَاٰيَاتٍ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ [er-Rûm 30/24][1] gibi birçok âyetlerde de bu mânayadır.[2] Demek ki[3] âyet haddizâtında zâhir bir alâmet ise de onun bir âyet ve alâmet olması kābiliyet veya tefekkür ve [m24] teemmülü eksik kimselere hafî kalabilir.[4] Meselâ her devletin bayrağı onun bir alâmet ve âyetidir, lâkin[5] bir kimse o bayrağın hangi devlete ait olduğunu bilmezse yahut dikkat etmemiş ise[6] onun bir alâmet olmasına halel gelmez. Âyetin mânasında zâhir olmak mefhûmu bulunduğu hâlde zuhûrun merâtibine nazaran[7] âyet bazen "beyyin" olmakla[8] tavsif edilerek آيَات بَيِّنَات denilir.[9] Ve "beyyin" ziyâ gibi kendisi açık diğerini de mübeyyin mânalarını ifade ettiğine göre bunun iki vechi vardır.[10] Birisi kendisi ve delâleti güneş gibi nazardan kaçmayacak kadar vâzıh ve parlak bir beyyine olmasıdır, mucizelere "âyet" veya "beyyine" ıtlak edilmesi bu mâna iledir.[11] وَلَقَدْ اٰتَيْنَا مُوسٰى تِسْعَ اٰيَاتٍ بَيِّنَاتٍ [el-İsrâ 17/101][12] İkincisi kendisi vâzıh olmakla beraber delâletini yalnız aklen değil lisânen de ifade etmesi haysiyetidir ki bu her mucizede olmaz.[13] İşte peygamberlerin kendileri böyle birer âyet-i beyyine[14] oldukları gibi Kur'an mucizesi de böyle âyât-ı beyyinâttır. وَجَعَلْنَا ابْنَ مَرْيَمَ وَاُمَّهُٓ اٰيَةً [el-Mü'minûn 23/50][15] kavl-i kerîminde Meryem ile oğlunun ikisinin bir âyet olması da bu

1 "…Şüphesiz ki bunda akledecek bir kavim için âyetler var."
2 B -"olduğu gibi, اِنَّ فٖى ذٰلِكَ لَاٰيَاتٍ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ gibi birçok âyetlerde de bu mânayadır. Demek ki".
3 B: "Yani".
4 B: "olması bazı kimselere hafî kalabilir".
5 B: "fakat".
6 B -"yahut dikkat etmemiş ise".
7 B: "göre".
8 B +"da".
9 B: "denir ki pek açık demek gibidir. Bunun da iki mânası vardır:".
10 B -"Ve "beyyin" ziyâ gibi kendisi açık diğerini de mübeyyin mânalarını ifade ettiğine göre bunun iki vechi vardır".
11 B: "Birisi; kendisi ve delâleti hiç nazardan kaçmayacak kadar vâzıh olmasıdır, umumiyetle mucizeler bu kabîl âyetlerdendir".
12 "Celâlim hakkı için Mûsâ'ya açık açık dokuz âyet verdik…"
13 B: "ifade etmesidir ki bu öbüründen daha açıktır".
14 B: "âyet-i belîğa".
15 "İbn Meryem'i de anasıyla bir âyet kıldık…"

kabîldendir.[1] Kur'an'da "âyet" kelimesi yerine göre[2] bu mânalardan[3] her birinde kullanılmıştır. Ve bunların hepsi lügatta alâmet-i zâhire mefhûmunun merâtibidir.[4] Bununla beraber Kur'ân'ın harflerinden bir fâsıla ile ayrılmış olan zümrelerinden her birine bir âyet denilir ki bunlar Kur'ân'ın nazmında birer cüz'-i tâm teşkîl ederler. Yani her biri birer Kur'an olan âyetlerdir. Kur'ân'ın âyetleridir. Ve işte "âyet" kelimesinin örf-i şer'îde en husûsî mânası budur. Lisânımızda da en ziyade müte'âref olan budur. Âyetlerin ekserîsi bir veya birkaç cümleden müteşekkil müstakil birer kelâmdırlar. Ma'amâfîh içlerinde bir cümle teşkil etmeyen müfred veya mürekkeb mümtaz birer sıfat gibi kayıt hâlinde bulunanlar da vardır. Meselâ Fâtiha'da اَلرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ bir âyettir, fakat bir cümle değil iki sıfat-ı mümtâzedir. er-Rahmân sûresinde مُدْهَامَّتَانِ [er-Rahmân 55/64][5] bir kelimedir, böyle iken bunlar bir kelâm neş'esiyle müstakillen okunabilirler, üzerlerinde vakf olunabilir. Müddessir sûresinde ثُمَّ نَظَرَ [el-Müddessir 74/21][6] iki kelime bir cümledir. ثُمَّ عَبَسَ وَبَسَرَ [el-Müddessir 74/22][7] dört kelime iki cümledir. Bu suretle âyetlerin kısası, ortası, uzunu ve her birinin mütenevvi' mertebeleri vardır. Âyete'l-Kürsî ve Âyet-i Vuzû' gibi yarım sahîfe kadar ve daha kısa ve daha uzun olanları bulunur. Hatta Âyet-i [m25] Müdâyene tam bir sahîfedir. Fâsıla harfleri de dâima muttarid değil, gâh mahsus, gâh gayr-i mahsus farklarla tenevvü' eder. Bu gibi sebeplerden dolayı âyetlerin ayrılması ve tertîbi tevkīfîdir. Yani şiirin mısrâ'ı, seci'in fıkrası gibi yalnız dirayet ile tâyin olunamaz, rivayete mütevakkıf olur. Meselâ حٰمٓ. عٓسٓقٓ iki âyet olduğu yalnız dirayet ile bilinemez. Daha sonra Kur'ân'ın ahkâm-ı ilâhiyeden bir hüküm ifade eden her kısmına da bir âyet ıtlak

---

1 M -"وَجَعَلْنَا ابْنَ مَرْيَمَ وَاُمَّهُٓ اٰيَةً kavl-i keriminde Meryem ile oğlunun ikisinin bir âyet olması da bu kabîldendir".
2 B +"bütün".
3 B: "mânaların".
4 B -"Ve bunların hepsi lügatta alâmet-i zâhire mefhûmunun merâtibidir".
5 "Yağız yeşil ne dilsitan."
6 "Sonra baktı."
7 "Sonra kaşını çattı ve ekşiyerek surat astı."

edildiği vardır. Meselâ "kadınların tesettürü hakkında âyet vardır" denilir. Bu mânaca "âyet" bazen bir âyet, bir âyette bir cümle, bir cümlede bir kayıt olabileceği gibi, bazen de birkaç âyet, bir kıssa, bir sûre bile olabilir. "Bu âyet şu sebeple nâzil oldu" denildiği zaman "âyet" bu mânaya olarak ekseriyâ birkaç âyete şâmil olur.[1]

Mushaf: Mâlum olduğu üzere Kur'ân'ın sahîfelerini câmiʿ olan şîrâzeli mücelledin ismidir ki[2] iki yanındaki kaplarına "deffeteyn" denilir. "Sahîfe", yazılı bulunan düz satıh demektir. Cemʿi "sahâif" ve "suhuf" gelir.[3] Kütüb-i sâlifeye "sahîfe"nin cemʿi olarak[4] "suhuf" denilir idiyse de "mushaf" ismi[5] Kur'ân'a mahsustur. Mîm'inde zamme, fetha, kesre üç hareke câizdir. Zamm ile "mushaf" bir araya toplanıp bağlanmış sahîfeler, feth ile "mashaf" sahîfelerin ictimâʿı mahalli, kesr ile "mishaf" sahîfelerin ictimâʿı âleti mânasını ifade eder.[6]

Kur'an nâzil olduğu zaman nüzûlü vechile ve ayrı ayrı tertemiz[7] sahîfelere yazılıyordu ve bunların hangi sûreye ve neresine ait olduğuna işaret buyuruluyordu. Bu sahîfelerin hepsi bir araya ciltlenmiyor, nesh melhuz bulunuyordu. Yalnız "suhuf-i mutahhara", "suhuf-i mükerreme" olarak kemâl-i tekrîm ile hıfz olunuyordu. İstinsah edenler de o suretle yazıp ezberliyorlardı. İlk evvel Ebû Bekir Sıddîk radıyallahu ʿanh Hazretleri'nin

---

1 "Kur'an'da 'âyet' kelimesi yerine göre bu mânalardan her birinde kullanılmıştır" cümlesinden sonra B nüshası şöyle devam etmektedir: "Bir de Kur'ân'ın âyetleri denilen mânâ-yı şerʿîsi vardır. Şöyle ki: Kur'ân'ın harflerinden bir fâsıla ile ayrılmış olan her zümreye bir âyet denir ve bu âyetlerin ayrılması ve tertibi tevkīfîdir, yani rivayete mevkuftur. Şiirin bir mısrâʿı veya secʿin bir fıkrası gibi yalnız dirayet ile tâyin olunamaz. İçlerinde مُدْهَامَّتَانِ gibi bir kelimeden ثُمَّ نَظَرَ gibi iki kelimeden ibaret olanları bulunduğu gibi yarım sahîfeye kadar olanları vardır. Hatta Âyet-i Müdâyene tam bir sahîfedir. حٰمٓ ۚ عٓسٓقٓ iki âyettir.

Daha sonra, Kur'an'dan bir hüküm ifade eden her cümleye de bir âyet denildiği vâriddir ki bu bazen bir âyet, bazen bir sûre, bazen de bir sûrenin bir bölüğü olabilir. Meselâ "Haddi-i Kazf Âyeti" denildiği zaman bir âyetten ibaret değildir. Sebeb-i nüzûlün beyânı sadedinde "Bu âyet şu sebeple nâzil oldu" denildiği zaman da âyet ekseriyâ bu mânaya olarak birkaç âyete şâmil olur."

2 B -"ki".

3 M -"Sahîfe, yazılı bulunan düz satıh demektir. Cemʿi 'sahâif' ve 'suhuf' gelir".

4 B: "Kur'an'dan evvelki kitaplara".

5 B +"ve lügati".

6 B -"Mîm'inde zamme, fetha, kesre üç hareke câizdir. Zamm ile 'mushaf' bir araya toplanıp bağlanmış sahîfeler, feth ile 'mashaf' sahîfelerin ictimâʿı mahalli, kesr ile 'mishaf' sahîfelerin ictimâʿı âleti mânasını ifade eder".

7 B -"nüzûlü vechile ve", "tertemiz".

hilâfetinde bütün bu sahîfelerin hepsi birlikte yazılıp toplu olarak şîrâzelendi ve "mushaf" ismi verildi ki buna "cemʿ-i Kur'an mes'elesi" tâbir olunur (Sûre-i Berâe'nin âhirinde لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ [9/128] âyetine bak).[1] Ondan sonra ashâb-ı kirâm sahîfelerini mushaf hâline koydular, Hazret-i Osman'ın hilâfetinde etraf vilâyetlerde bazı ihtilâf [m26] yüz gösterdiğinden müşârün ileyh Hazret-i Ebû Bekir zamanında ilk cemʿ olunan mushafı kıraat eimmesi olan ashâb-ı kirâmın huzûruyla bir daha tatbîk ve tedkik ederek sekiz nüsha daha yazdırıp yedisini esas olmak üzere Medine, Mekke, Yemen, Bahreyn, Şam, Kûfe, Basra gibi merkez olan vilâyetlere gönderdi, birini de kendi yanında alıkoydu ve ondan sonra bütün mushaflar bunlara tevfîkan yazıldı. Bunun için Hazret-i Osman'ın yanında alıkoyduğu mushafına "İmam" tesmiye olunmuştur.[2]

Tefsîr ve Te'vîl: "Tefsîr", asl-ı lügatta F-S-R (فسر)[3] maddesinden tefʿîldir. *Kāmus*'ta [4] اَلْفَسْرُ، اَلْإِبَانَةُ وَكَشْفُ الْمُغَطَّى كَالتَّفْسِيرِ yani "fesr, ibâne etmek ve örtülüyü açmaktır, tefsîr gibi"[5] diyor. Bunun zâhiri maʿkulden ziyade mahsüse, meʿânîden ziyade ecsâma ait görünüyor, bir cismi kaldırarak altındaki diğer bir cismi açığa çıkarmak veya bir cismi teşrih yâhud tahlil ederek içindeki cismi keşfetmek, bir elmanın kabuğunu soyarak veya dilerek içini göstermek yahut ondan hamz-ı tüffâh çıkarmak, bir lafzın medlûlünü beyan etmekten, kezâlik medlûlün zımnındaki diğer medlûlü anlatmaktan ziyade bir fesr oluyor.[6] Lâkin Râgıb'ın *Müfredât*'ında fesr, إِظْهَارُ مَعْنى مَعْقُولٍ "maʿkul bir mânayı izhâr eylemek" diye ifade edilmiştir.[7] Bunda maʿkul mahsüsün mukabili, mâna cevher mukabili olduğuna göre

---

1 "Mushaf" başlığından buraya kadarki kısım, B nüshasında "Sûre" başlığından önce yer almaktadır.

2 Bu paragraf B nüshasında daha kısadır: "Ebû Bekir sıddîk radıyallahu ʿanh hazretlerinin hilâfetinde bütün bu sahîfelerin hepsi birlikte toplu olarak bir mücellede yazıldı ve ismine Mushaf denildi. Sonra Hazret-i Osman radıyallahu ʿanh sekiz nüsha yazdırarak birini kendi yanında alıkoyup diğerlerini vilayetlere gönderdi. Kendi yanında alıkoyduğu nüshaya "İmam" tesmiye olunur. (Sûre-i Berâe'nin âhirinde لَقَدْ جَاءَكُمْ âyetine bak)".

3 B: "فَسْرٌ".

4 M -"كالتَّفْسير".

5 M -"tefsîr gibi".

6 M -"bir cismi kaldırarak altındaki diğer bir cismi… fesr oluyor".

7 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân,* thk. Safvân Adnân ed-Dâvudî, Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1412, s. 636:

الفَسْرُ: إِظْهَارُ الْمَعْنَى الْمَعْقُول

kavl ve fiile şâmil olursa da izhâr olunan şeyin mâna olması şarttır. Bu surette bir lafızdan veya bir işten altındaki mânayı anlamak veya anlatmak fesr olacağı gibi, bir cisimden bir mâna çıkarmak, meselâ idrara bakıp bir hastalığı keşf etmek[1] bir "fesr" olabilirse de bir cismin örtüsünü açmaya[2] veya teşrih ve tahlîlini yaparak diğer bir cisim meydana koymaya "fesr" denemeyecektir ve hatta "fesr" hisse izhâr etmekten ziyade akla izhâr eylemek olacaktır. Fi'l-vâkiʿ سفر كَشْف ظَاهِر، فسر كَشْف بَاطِن denildiği[3] *Külliyyât-ı Ebü'l-Bekā*'da[4] mesturdur.[5] Hulâsa fesr bir keşf ü izhârdır ve işte "tefsîr" bundan me'huzdur. Ziyade bab ziyade mânaya ve tefʿîl teksîre delâlet ettiği için Râgıb'ın dediği gibi[6] tefsîr fesr'in mübalağası, yani[7] kuvvetlisidir ki iyice keşf ü izhâr ile îzah eylemek demek olur. Ebü'l-Bekā *Külliyyât*'ında "tefsîr"i tefsir ederken bu kuvveti[8] şöyle ifade eylemiştir: "İstibâne ve keşf, ve bir şeyden aslının lafzından daha kolay bir lafız ile tâbir eylemektir. اهـ"[9] Usûl-i fıkıh ilminde[10] de tefsîr "hafâsı bulunanı îzah" diye târif olunur ve beyânın aksâmından bir kısım sayılır.[11] Şöyle ki: Îzâh-ı meram diye târif olunan "beyan" evvelemirde iki kısımdır: Birisi ibtidâen beyan [m27] diğeri de binâen beyandır.[12] Bir mâna ilk evvel söylendiği zaman ibtidâen beyandır. Bir nevi ifade sebk ettikten sonra yapılan beyâna da "binâen beyan"[13] tâbir olunur. Bu da beyân-ı takrîr, beyân-ı tefsîr, beyân-ı tağyîr, beyân-ı tebdîl, beyân-ı zarûret nâmıyla[14]

---

1 M -"meselâ idrara bakıp bir hastalığı keşf etmek".
2 B: "açarak".
3 B: "'سِفْر keşf-i zâhir, فسر keşf-i bâtındır' denilmiş olduğu da".
4 Osmanlı devri âlimlerinden Ebü'l-Bekā el-Kefevî'nin (ö. 1095/1684) kaleme almış olduğu *el-Külliyyât*, muhtelif ilimlerde kullanılan terimleri farklı disiplinlerdeki kullanılışlarına göre açıklayan bir terimler sözlüğüdür.
5 Ebü'l-Bekā, *el-Külliyyât,* thk. Adnan Dervîş - Muhammed el-Mısrî, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ts., s. 511:
وَقِيْلَ: السّفر، كَشْفُ الظَّاهِرِ وَالْفَسْرُ، كَشْفُ الْبَاطِنِ
6 B -"gibi".
7 B -"yani".
8 B: "kavli".
9 Ebü'l-Bekā, *el-Külliyyât,* s. 260:
التَّفْسِير: الاستبانة والكشف والعبارة عَن الشَّيْء بِلَفْظ أسهل وأيسر من لفظ الأَصْل
10 B: "İlm-i usûl-i fıkh'ta".
11 B: "ki beyânın aksâmındandır".
12 B: "Beyan da maksudu îzâh diye târif olunur ve evvelâ ikiye taksim olunur. Birisine ibtidâen beyân, diğerine de binâen beyân denilir".
13 B: "beyân-ı binâî".
14 B: "olmak üzere".

beş kısımdır. Ve işte tefsîr[1] bu beş kısımdan ikincisidir ki[2] اِيضَاحُ مَا فِيهِ خَفَاء diye târif olunur.[3] Nazımda hafânın aksâmı da dörttür:[4] Hafî, müşkil, mücmel, müteşâbih. İşte[5] tefsîr de[6] bu dörtten hafî, müşkil, mücmel kısımlarına lâhik olur. Maʿnâ-yı murâdı beyan ve[7] tefsir edilmemiş olan mücmel müteşâbih kalır. Hafî ve müşkil olanlar taleb ve teemmül ve usûle müracaat suretiyle dahi tefsir olunabilirse de mücmelin tefsîri ancak sâhibinden beyâna mütevakkıf olur. Bunun içindir ki Kur'an'da hafî ve müşkil kabîlinden bulunanları[8] ehl-i dirayet ve ictihad olan ulemâ taleb ve teemmül ve usûle müracaat suretiyle beyan ve izhâr edebilirler ve buna dahi "tefsîr" ıtlak olunur ise de, mücmelin tefsîri mücmilin beyânına vâbeste olduğundan[9] ancak Allah ve Resûlü'nün beyânıyla olabilir.[10] Asıl tefsir de işte budur. Yani tevkīfîdir, rivayete mütevakkıftır. Fıkhî ve hukūkī mânasıyla "tefsîr"in mümtaz mânası budur. Bundan dolayı diğerlerine "tefsîr" demekten ziyade "te'vîl" tâbir olunur.

"Te'vîl" ise[11] E-V-L (اول) maddesinden tefʿîldir. Râgıb *Müfredât*'ında bunu şöyle îzah eder: "اول asla rücûʿ demektir.[12] Te'vîl de bir şeyi ilmen veya fiilen kendisinden murad olunan[13] gayeye redd ü ircâʿ eylemektir. İlmîsi وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُٓ اِلَّا اللّٰهُ [Âl-i İmrân 3/7][14] âyetinde olduğu gibi, fiilîsi de هَلْ يَنْظُرُونَ اِلَّا تَأْوِيلَهُ [el-Aʿrâf 7/53][15] âyetindeki gibidir. اهـ"[16] Meselâ sudan

1 B: "beyân-ı tefsîr".
2 B -"ki".
3 B: "edilir".
4 B: "hafânın da aksâmı dörttür".
5 M -"İşte".
6 B -"de".
7 M -"beyân ve".
8 B: "olanlar".
9 B -"mücmilin beyanına vâbeste olduğundan".
10 B + "Çünkü mücmeli beyân mücmile âittir".
11 B: "de".
12 B +"Rücûʿ olunan mevziʿe mev'il denilir".
13 M: "olan".
14 "…Hâlbuki onun tevilini ancak Allah bilir…"
15 "Onlar 'hele bakalım nereye varacak' diye onun ancak tevilini gözetiyorlar…"
16 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 99:
التأويل من الأول، أي: الرجوع إلى الأصل، ومنه: اَلْمَوْئِلُ للموضع الذي يرجع إليه، وذلك هو ردّ الشيء إلى الغاية المرادة منه، علما كان أو فعلا، ففي العلم نحو: وَما يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللهُ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ (آل عمران ٣/٧)، وفي الفعل كقول الشاعر: «وللنّوى قبل يوم البين تأويل» وقوله تعالى: هَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا تَأْوِيلَهُ يَوْمَ يَأْتِي تَأْوِيلُهُ (الأعراف ٣٥/٧) أي: بيانه الذي غايته المقصودة منه.

maksud olan gaye hayat olduğuna göre suyu hayata ircâʿ eylemek bir te'vîl ve hayat suyun bir meâli olur. Su lafzından mecâzen hayat mefhûmunu murad etmek bir te'vîl-i lafzî ve su denilen cismin nasıl bir hayat yapacağını bilmek bir te'vîl-i maʿnevîdir[1] ki bu ikisi te'vîl-i ilmîdir. Suyu bilfiil hayat yapmak ise bir te'vîl-i fiʿlîdir. Te'vîl böyle ilmî ve fiilî olduğu gibi tefsîr de öyledir. Ekseriya tefsîr ile te'vîl mürâdif gibi kullanılır, bununla beraber farklı olarak kullanıldıkları cihetler de çoktur. Meselâ bâlâda[2] işaret ettiğimiz vechile dirayete taʿalluk edene te'vîl, rivayete taʿalluk edene tefsîr denilir. Bunu İmam Mâturîdî Hazretleri [m28][3] şöyle ayırmıştır: "Tefsîrde şu lafızdan murad şudur diye kestirmek ve Allah[4] bu lafızdan bunu[5] murad eyledi diye Allah'a karşı bir şehadet[6] vardır. Onun için katʿî bir delil olursa sahih,[7] yoksa re'y ile tefsîr olmuş olur ki[8] menhîdir. Te'vîl ise katʿiyet ve Allah'a karşı şehadet olmaksızın lafzın ihtimâlâtından birini tercih eylemektir. اهـ"[9] Bazen tefsîr daha ziyade elfâz ve müfredâtın îzahında te'vîl de müfred cümlelerin îzahında kullanılır:[10] "Şu lafzın tefsîri şu", "şu mânanın te'vîli şu" denilir. Tefsîr gibi te'vîl de[11]

---

1 B: "ve su denilen cisimden hayatın nasıl husûle geldiğini bilmek suyun bir te'vîl-i maʿnevîsidir".
2 B: "demin".
3 B +"bir de".
4 B -"Allah".
5 B: "şunu".
6 B +"etmek".
7 B: "bulunursa sahihtir".
8 B: "bu da".
9 Ebü'l-Bekā, *el-Külliyyât,* s. 261; Tehânevî, *Keşşâf,* thk. Dr. Ali Dahrûc, Beyrut: Mektebetü Lübnân Nâşirûn, 1996, I, 493:
التَّفْسِير: الْقطع على أَن الْمُرَاد من اللَّفْظ هذَا وَالشَّهَادَة على الله أَنه عَنى بِاللَّفْظِ هذَا، فَإِن قَامَ دَلِيل مَقْطُوع بِهِ فَصَحِيح وَإِلَّا فتفسير بِالرَّأْيِ، وَهُوَ الْمنْهِي عَنهُ، والتأويل تَرْجِيح أحد المحتملات بِدُونِ الْقطع وَالشَّهَادَة على الله.
Mâtürîdî'nin tefsirindeki ifadeler biraz farklıdır:
الفرق بين التأويل والتفسير هو ما قيل: التفسير للصحابة، والتأويل للفقهاء. ومعنى ذلك أن الصحابة شهدوا المشاهد، وعلموا الأمر الذي نزل فيه القرآن. فتفسير(هم) الآية أهم لما عاينوا وشهدوا، إذ هو حقيقة المراد، وهو كالمشاهدة، لا تسع إلا لمن علم، ومنه قيل: «من فسر القرآن برأيه فليتبوأ...» لأنه فيما يفسر يشهد على الله به.
وأما التأويل: فهو بيان منتهى الأمر، مأخوذ من: آل يؤول، أي يرجع، ومعناه كما قال أبو زيد: لو كان هذا كلام غيره يوجه إلي كذا وكذا من الوجوه، فهو توجيه الكلام إلى ما يتوجه إليه، ولا يقع التشديد في هذا مثل ما يقع في التفسير، إذ ليس فيه الشهادة على الله؛ لأنه لا يخبر عن المراد، ولا يقول: أراد الله به كذا، أو عنى، ولكن يقول: يتوجه هذا إلى كذا وكذا من الوجوه، هذا مما تكلم به البشر. والله أعلم ما ضمنه من الحكمة.
Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân,* thk. Ahmed Vanlıoğlu, İstanbul: Mizan Yayınevi, 2005, I, 3-4.
10 B: "îzâhı hakkında kullanıldığı hâlde te'vîl mâna ve cümlelerin îzâhında kullanılır".
11 B: "Gerek tefsîr ve gerek te'vîl".

bazı kere lafzın kendisinden zâhir olan mânanın hilâfına bir mâna ile olur. Bunun başlıca iki şartı vardır: Birisi bu mânanın evvelemirde lafızdan muhtemel olmasıdır. Binâenʿaleyh lafzın hiç muhtemeli olmayan bir mâna ile te'vîl[1] bâtıl olur. İkincisi zâhirin murad olmadığına dair bir karîne bulunmalıdır. Üçüncü bir şart da te'vîl olunan mânanın taʿyînine aklî veya naklî bir karîne bulunmalıdır, mütekellim muradını kendi tefsîr ettiği zaman bu tefsîr ayn-ı karîne olabilirse de te'vîlin kendisi karîne olamaz ve te'vîlin kuvveti bu karînenin kuvvetine göre muteber olur.[2] Bir lafzın hakikatini bırakıp da mecaz veya kinaye ile tefsîr veya te'vîli bu hilâf-ı zâhir kabîlindendir.[3] Eğer karîne-i mâniʿa veya muʿayyine kavî ve zâhir ise bir[4] hilâf-ı zâhir olan bu te'vîl asıldan daha zâhir olur, yoksa nusûs zâhirinden çıkarılmaz. Karîneler hafî veya zayıf ise[5] te'vîl de o nisbette hafî veya zayıf olur. Lisânımızda "te'vîl" kelimesi[6] ekseriya hilâf-ı zâhir olan te'vîlde müteʿaref olmuştur, onun için bu farkları bilmeyenlerin birçokları te'vîl denildiği zaman sahih ve fâsidi[7] ayıramaz da hepsini çürük ve sırf indî bir re'y zanneder. Hâlbuki tefsîr ve te'vîl bir ilimdir ve bu ilimden maksad da te'vîlin doğrusu ile eğrisini, kavîsiyle zayıfını ayırmaktır.

Istılahta "tefsîr" bu ilmin ismi olmak itibariyledir ki ekseriya tefsîr ile te'vîl mürâdif gibi kullanılır. İlm-i tefsîr şöyle târif olunmuştur:[8] Bir ilim[9] ki onda elfâz-ı Kur'ân'ın keyfiyyet-i nutkundan, medlûlâtından, ifrâd u terkîbi[10] ahkâmından ve terkîbi hâlindeki meʿânîsi ile bunların tetimmâtından bahs olunur. Elfâz-ı Kur'ân'ın keyfiyyet-i nutku ilm-i kırâattır ki tecvîdi

---

1 M: "te'vile".
2 B: "Üçüncü bir şart da te'vîl olunan mânanın taʿyînine aklî veya naklî bir karîne veya delil bulunmalıdır ki o karîne mütekellimin tefsîri makāmındadır. Ve işte te'vîlin kuvveti bu karînenin kuvvetine göre olur".
3 B: "bu kabîldendir".
4 B -"bir".
5 B +"bu".
6 B: "taʿbîri".
7 B: "fâsidini".
8 B: "edilir".
9 B: "ilimdir".
10 B: "ifrâdî ve terkîbî".

de tazammun [m29] eder.[1] Kıraat ya kelimenin harflerinin cevherine taʿalluk eder; مَلِك، مَالِك؛ فَأَزَلَّهُمَا، فَأَزَالَهُمَا؛ هُوَ، وَهُوَ؛ تَحْتَهَا، مِنْ تَحْتِهَا gibi.[2] Bunda tevâtür bi'l-ittifak şarttır. Veya hey'etine, yani hareke ve sükûnuna taʿalluk eder, mâlum ve mechul sîgalarıyla تَعرف تُعرَف , nasb veya cer ile أَرْجُلَكُمْ – أَرْجُلِكُمْ gibi. Bunlar sarf ve nahiv kāideleriyle bilinebilirse de mâna değişebileceği cihetle bunda da tevatür şarttır. Yahut yalnız med, sıla, imâle, işmam, teshîl, ihfâ, izhâr, iklâb, sekt, nakl gibi yalnız edâya ve tecvîde taʿalluk eyler. Bunda tevatür lâzım değildir diyenler olmuş ise de ulemâ bunların da mütevâtirini, meşhûrunu, şâzzını göstermişlerdir.

Kur'ân'ın yazısı harekeden katʿ-ı nazarla esasında mütevâtir olan kıraatlerin hepsine mümkin olduğu kadar mutâbık olacak vechile yazılmıştır. Meselâ Hatt-ı Osmânî'de ملك يوم الدين hem مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ hem de مَلِكِ يَوْمِ الدِّينِ okunabilecek surette yazılır. تَحْتَهَا ile مِنْ تَحْتِهَا, هُوَ ile وَهُوَ gibi cevher farkı bir-iki yerden ibarettir. Biz bu tefsirde cevhere müteʿallik olanları göstermişizdir. Hey'ete müteʿallik olanları baştan birkaç sûrede Aşere kıraatine numune olmak üzere gösterdik ise de, sonraları yalnız mühim mâna farkı olanlarla iktifâ etmişizdir. Edâ kabîlinden olanlara da belki bir-iki yerde işaret ettiğimiz olmuştur. Mushaflarımız mütevâtir kırâat-i sebʿadan Kûfî Âsım kıraati ve Hafs rivayeti üzere harekelenmiştir. İlm-i tefsîrin târifindeki diğer kayıtlar da sarf ve nahiv, meʿânî, beyan, bedîʿ gibi ilm-i edebden başlayarak birçok ulûma taʿalluk eden cihetlerdir.[3]

Şunu da ihtar eyleyelim ki,[4] Kur'ân'ın tefsîrinde birinci esas yine kendisidir. Çünkü Fâtiha bir[5] "el-Hamd"in tefsiri ve bütün Kur'an Fâtiha'nın tefsiri olduğu gibi, birçok âyetler de[6] yekdiğerinin müşkilât ve mücmelâtını tefsir ve îzah ederler.[7] İkinci esas, Resûlullah sallallâhu

1 B +"Hareke usûlü bunda bir sühulet olmuştur. Fakat ayrıca bir ilimle zabt edilmemiş olursa kâfi bir te'mînât olmaz. Biz bu tefsirde baştan birkaç sûrede Aşere kıraati üzere bazı nümûneler gösterdik. Târifteki diğer kayıtlar da birçok ulûma taʿalluk eden cihetlerdir".

2 M: "فازلها".

3 B -"Kıraat ya kelimenin harflerinin cevherine… cihetlerdir".

4 B -"Şunu da ihtar eyleyelim ki,".

5 B -"bir".

6 M -de".

7 B: "eder".

aleyhi ve sellem Efendimiz Hazretleri'nin[1] hadîslerinde vârid olan tefsirlerdir. Üçüncü esas da ashâb ve tâbiʿînden tefsir siyâkında menkul olan beyânâttır ki bunlarda bir taraftan şübhe-i hadîs, bir taraftan da[2] şübhe-i te'vîl vardır. Dördüncüsü de bu üç esas taharrî edildikten sonra ulûm-i arabiye ve şerʿiye ile maʿkūlât-ı ilmiye dairesinde istihrac [m30] edilebilen te'vîl kısmıdır. İyi Arabî[3] bilenler için Kur'ân'ın muhkemâtı hiçbir tefsîre muhtaç olmayacak kadar vâzıhtır, ancak bu muhkemâtın da birbirlerine nazaran takrîr, tahsîs, istisnâ,[4] nesih gibi münasebetlerini gözetmek lâzım gelir ki bu da ilm-i tefsîr ile usûl-i fıkıh işidir. Arabî bilmeyenler için ise Kur'ân'ın her kelimesini îzah etmek iktizâ ettiği cihetle Türkçe bir tefsirde bütün bunları taahhüd etmek kābil olmadığından yalnız bazı numunelerini gösterebilmekten ileri gidemeyeceğimizi itiraf etmek de hakşinaslık olur. Kaldı ki Arabî bir[5] tefsîrin meselâ خَبَرٌ أَوْ صِفَةٌ demekle ifade ediverdiği[6] iki mefhûmu anlatmak için ben satırlarla yazı yazmak mecburiyetinde kaldım.

Meâl kelimesi de esasen te'vîlin me'hazı olan "evl" mânasına masdar-ı mîmîdir. Bir şeyin varacağı gaye mânasına ism-i mekân da olur ki te'vîlin hâsılı demektir. Bundan başka "meâl", bir şeyi eksiltmek mânasına da gelir, onun için örfte bir kelâmın mânasını her vechile aynen değil de biraz noksanıyla hâsılına göre ifade etmeye de "meâl" denilmiştir. Bizim "meâl" tâbirini ihtiyar edişimiz de bu eksiklik haysiyetiyledir.[7]

Kur'ân'ın Fezâili: Müfessir Ebû Hayyân-ı Endelüsî, *Bahr-ı Muhît*'inde der ki: Kur'ân'ın fezâili hakkında[8] Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm[9] ve daha diğer birçok zevât,[10] müstakil tasnifler yapmışlardır. Ezcümle şun-

1 B: "Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem'in".
2 B -"da".
3 B: "Arapça".
4 B -"istisnâ".
5 B: "bir Arabî".
6 B: "ettiği".
7 B nüshasında Meâl paragrafı yoktur. "Nihâyet şunu da kaydedelim:" cümlesiyle Ebû Hayyân'ın nakline geçilir.
8 B: "Ebû Hayyân, *Bahr-ı Muhît*'inde der ki: Kur'ân'ın fezâ'ili hakkındaki âsâra gelince:"
9 M: "Selâm".
10 B +"bu hususta".

lar, rivayet olunan[1] hadîslerdendir. Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem buyurdu ki:

إِنَّهُ سَتَكُونُ فِتَنٌ كَقِطَعِ اللَّيْلِ الْمُظْلِمِ، قِيلَ: فَمَا النَّجَاةُ مِنْهَا يَا رَسُولَ اللهِ؟ قَالَ: كِتَابُ اللهِ تَعَالَى فِيهِ نَبَأُ مَنْ قَبْلَكُمْ، وَخَبَرُ مَا بَعْدَكُمْ، وَحُكْمُ مَا بَيْنَكُمْ، وَهُوَ فَصْلٌ لَيْسَ بِالْهَزْلِ، مَنْ تَرَكَهُ تَجَبُّرًا قَصَمَهُ اللهُ تَعَالَى، وَمَنِ ابْتَغَى الْهُدَى فِي غَيْرِهِ أَضَلَّهُ اللهُ تَعَالَى، وَهُوَ حَبْلُ اللهِ الْمَتِينُ، وَنُورُهُ الْمُبِينُ، وَالذِّكْرُ الْحَكِيمُ، وَالصِّرَاطُ الْمُسْتَقِيمُ، وَهُوَ الَّذِي لَا تَزِيغُ بِهِ الْأَهْوَاءُ، وَلَا تَتَشَعَّبُ مَعَهُ الْآرَاءُ، وَلَا يَشْبَعُ مِنْهُ الْعُلَمَاءُ، وَلَا يَمَلُّهُ الْأَتْقِيَاءُ، مَنْ عَلِمَ عِلْمَهُ سَبَقَ، وَمَنْ عَمِلَ بِهِ أُجِرَ، وَمَنْ حَكَمَ بِهِ عَدَلَ، وَمَنْ عصم[2] بِهِ فَقَدْ هُدِيَ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ.[3]

"Muhakkak ki[4] ileride muzlim gece kıtʿaları gibi fitneler olacak." "Yâ Resûlallah!" denildi, "ondan necat ne?" Buyurdu ki: "Allah teâlâ'nın Kitabı; onda[5] sizden evvelkilerin nebe'i, sizden sonrakilerin haberi, ve mâbeyninizin hükmü vardır. O hezl değil bir[6] fasldır. [m31] Onu tecebbüren terk edenin Allah belini kırar. Doğru yolu onun gayrisinde arayanı Allah dalâlete düşürür. O Allah'ın habl-i metîni, nûr-i mübîni, zikr-i hakîm, sırât-ı müstakīmdir. Keyflerin sapıtmamasına, re'ylerin dağılmamasına yegâne sebep odur. Ulemâ ona doymaz, etkıyâ ondan usanmaz. Onun ilmini bilen ileri gider, onunla amel eden me'cur olur. Onunla hükmeden adalet eder. Ona sıkı sarılan doğru yola hidâyeti bulur."[7] Bir de Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem buyurdu ki: مَنْ أَرَادَ عِلْمَ الْأَوَّلِينَ وَالْآخِرِينَ فَلْيُثَوِّرِ الْقُرْآنَ "Evvelkilerin ve sonrakilerin ilmini arayan Kur'ân'ı deşelesin.[8]" Yine Resûlulah sallallâhu aleyhi ve sellem buyurdu ki: "Bu Kur'ân'ı tilâvet eyleyin, çünkü Allah teâlâ

1 B: "edilen".
2 Hadis kaynaklarında bu kelime اعتصم şeklindedir.
3 B nüshasında hadisin Arapça metni yoktur.
4 B -"Muhakkak ki".
5 B: "onlara".
6 B -"bir".
7 Ebû Hayyân el-Endelûsî, *el-Bahru'l-muhît,* thk. Sıdkî Muhammed Cemîl, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1420, I, 23. Krş. Tirmizî, Fedâ'ilü'l-Kur'ân, 14/2906; Beyhakī, *Şuʿabu'l-îmân,* thk. Dr. Abdü'l-Alî Abdü'l-Hamîd Hâmid, Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1423/2003, III, 335/1788.
8 B: "deşsin". Kaynaklarımızda bu söz İbn Mesʿûd'a nisbet edilir. Bk. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef fi'l-ehâdîsi ve'l-âsâr,* thk. Kemâl Yûsuf el-Hût, Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1409, VI, 126/30018; Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd,* Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1420/1999, s. 129/856; Beyhakī, *Şuʿabu'l-îmân*, II, 331; Heysemî, *Mecmaʿu'z-zevâid ve menbaʿu'l-fevâid*, thk. Hüsâmüddîn el-Kudsî, Kâhire: Mektebetü'l-Kudsî, 1414/1994, VII, 165.

size her harfine on hasene ecir verecek, amma şunu bilin ki ben size الٓمٓ [elif-lâm-mîm] bir harftir demem, velâkin elif bir harftir, lâm bir harftir, mîm bir harftir."[1] Yine Aleyhi's-salâtü ve's-selâm'dan rivayet olundu ki, şöyle buyurdu: "Her kim Kur'ân'ı kıraat eder de başka birine kendisine verilenden daha efdali verilmiş olduğu re'yinde bulunursa, Allah'ın büyüttüğünü küçük saymış olur."[2] Yine Aleyhi's-salâtü ve's-selâm'dan, buyurdu ki[3]: "Allah ʿindinde Kur'an'dan efdal hiçbir şefaatçi yoktur, ne peygamber ne de melek."[4] Buyurdu ki[5]: "Ümmetimin en[6] şereflileri hamele-i Kur'an'dır[7]."[8] Buyurdu ki[9]: "Evlerin en hakīri Allah'ın kitâbından sıfır olan evdir."[10] Buyurdu ki[11]: "Kur'ân'a çalışıp da zoruna gelene iki ecir vardır, Kur'ân'ı kolay okuyan ise sefere-i kirâm-ı berere ile beraberdir."[12]

Bir gün Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri'ne ensardan birtakımı: "Yâ Resulallah! Ne buyurursun, bu[13] gece Sâbit b. Kays'ın hânesi parıldıyordu[14], etrafı yıldızlar gibi idi" dediler. "Belki Sûre-i Bakara okumuştur" buyurdu. Bunun üzerine Sâbit b. Kays'a varılıp

---

1 Tirmizî, Fedâilü'l-Kur'ân, 16/2910:
مَنْ قَرَأَ حَرْفًا مِنْ كِتَابِ اللهِ فَلَهُ بِهِ حَسَنَةٌ، وَالحَسَنَةُ بِعَشْرِ أَمْثَالِهَا، لاَ أَقُولُ آلٓمٓ حَرْفٌ، وَلَكِنْ أَلِفٌ حَرْفٌ وَلاَمٌ حَرْفٌ وَمِيمٌ حَرْفٌ.

2 Heysemî, *Mecmaʿu'z-zevâid,* VII, 159:
وَمَنْ قَرَأَ الْقُرْآنَ فَرَأَى أَنَّ أَحَدًا أُعْطِيَ أَفْضَلَ مِمَّا أُعْطِيَ فَقَدْ عَظَّمَ مَا صَغَّرَ اللهُ، وَصَغَّرَ مَا عَظَّمَ اللهُ.

3 B -"buyurdu ki.

4 B +"buyurdu". Sehâvî bu hadisin mürsel olduğunu söyler (*el-Makāsıdü'l-hasene,* s. 42):
مَا مِنْ شَفِيعٍ أَعْظَمُ عِنْدَ اللَّه مَنْزِلَةً مِنَ الْقُرْآنِ، لا نَبِيٌّ وَلا مَلَكٌ وَلا غَيْرُهُ.

5 B: "Yine Aleyhi's-salâtü ve's-selâm'dan".

6 M -"en".

7 B +"buyurdu". Süyûtî, *Cemʿu'l-cevâmiʿ,* thk. Muhtar İbrahim el-Hâic ve dğrl., Kâhire: el-Ezheru'ş-Şerîf, 1426/2005, I, 647:
أَشْرفُ أُمَّتِي حَمَلَةُ الْقُرْآنِ، وَأصْحَابُ اللَّيلِ.

8 B +"Yine Aleyhi's-salâtü ve's-selâm'dan: Buyurdu ki: "Yüz âyet okuyan «kānitîn»dendir. İki yüz âyet okuyan «gāfilîn»den değildir, üç yüz âyet okuyana Kur'an muhâsama etmez." Benzer bir rivayet için bk. Beyhakī, *Şuʿabu'l-îmân,* III, 497:
مَنْ قَرَأَ أَرْبَعِينَ آيَةً فِي لَيْلَةٍ لَمْ يُكْتَبْ مِنَ الْغَافِلِينَ، وَمَنْ قَرَأَ مِائَةَ آيَةٍ كُتِبَ مِنَ الْقَانِتِينَ وَمَنْ قَرَأَ مِائَتَيْ آيَةٍ لَمْ يُحَاجَّهُ الْقُرْآنُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ، وَمَنْ قَرَأَ خَمْسَ مِائَةِ آيَةٍ كُتِبَ لَهُ قِنْطَارٌ مِنَ الْأَجْرِ.

9 B: "Yine Aleyhi's-salâtü ve's-selâm'dan".

10 B +"buyurdu". Bu söz Abdullah b. Mesʿûd'a izafe edilir. Bk. Dârimî, Fedâilü'l-Kur'ân, 34:
...وَإِنَّ أَصْفَرَ الْبُيُوتِ الْجَوْفُ يَصْفَرُ مِنْ كِتَابِ اللهِ.

11 B: "Yine Aleyhi's-salâtü ve's-selâm'dan".

12 B +"buyurdu". Benzer bir rivayet için bk. Buhârî, Tefsîr, 80; Müslim, Müsâfirîn, 243-244; Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* VI, 110:
مَثَلُ الَّذِي يَقْرَأُ القُرْآنَ، وَهُوَ حَافِظٌ لَهُ مَعَ السَّفَرَةِ الكِرَامِ البَرَرَةِ، وَمَثَلُ الَّذِي يَقْرَأُ، وَهُوَ يَتَعَاهَدُهُ، وَهُوَ عَلَيْهِ شَدِيدٌ فَلَهُ أَجْرَانِ.

13 B: "dün".

14 B: "parlıyordu".

soruldığunda da[1] "Sûre-i Bakara okudum" dedi.[2] Fi'l-hakīka *Buhârî*'de de Üseyd b. Hudayr radıyallahu ʿanh Hazretleri'nin[3] Sûre-i Bakara okumasıyla sesine karanlıkta peyderpey melâike inmiş olduğu[4] tahrîc edilmiştir.[5] Ukbe[6] b. Âmir radıyallahu ʿanh demiştir ki: "Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem Haccetü'l-vedâʿda bize[7] ahd verdi de buyurdu ki: (عَلَيْكُمْ بِالْقُرْآنِ) "Kur'ân'a iyi sarılın."[8] Bir de Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi [m32] ve sellem Hazretleri'ne insanların Kur'ân'ı kıraatçe veya sesçe en güzelinden sual edilmişti, şöyle[9] buyurdu: اَلَّذِي إِذَا سَمِعْتَهُ رَأَيْتَهُ يَخْشَى اللهَ تَعَالَى "Dinlediğin zaman kendisini Allah teâlâ'ya haşyet besliyor gördüğündür."اهـ[10].[11]

Bununla Kur'an ve tefsir okumaktan maksad ne olduğunu da anlamış oluyoruz.

طٰهٰ. مَٓا اَنْزَلْنَا عَلَيْكَ الْقُرْاٰنَ لِتَشْقٰٓى. اِلَّا تَذْكِرَةً لِمَنْ يَخْشٰى [Tâhâ 20/1-3][12]

Heman Cenâb-ı Allah kalblerimizi nûr-i Kur'an ile tenvîr buyursun.

---

1 B: "ne yaptığı soruldu".

2 Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, *Fedâilü'l-Kur'ân,* thk. Mervân el-ʿAtıyye ve dğrl., Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1415/1995, s. 66; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm,* thk. Sâmî ibn Muhammed Selâme, Dâru't-Taybe, 1420/1999, I, 152:
عَنْ جَرِيرِ بْنِ حَازِمٍ، عَنْ عَمِّهِ جَرِيرِ بْنِ زَيْدٍ أَنَّ أَشْيَاخَ أَهْلِ الْمَدِينَةِ حَدَّثُوهُ أَنَّ رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قِيلَ لَهُ: أَلَمْ تَرَ ثَابِتَ بْنَ قَيْسِ بْنِ شَمَّاسٍ لَمْ تَزَلْ دَارُهُ الْبَارِحَةَ تُزْهِرُ مَصَابِيحَ؟ قَالَ: «فَلَعَلَّهُ قَرَأَ بِسُورَةِ الْبَقَرَةِ» . قَالَ: فَسُئِلَ ثَابِتٌ , فَقَالَ: قَرَأْتُ سُورَةَ الْبَقَرَةِ.

3 B -"Hazretleri".

4 B: "indirildiği".

5 Buhârî, Fedâilü'l-Kur'ân, 15:
عَنْ أُسَيْدِ بْنِ حُضَيْرٍ، قَالَ: بَيْنَمَا هُوَ يَقْرَأُ مِنَ اللَّيْلِ سُورَةَ البَقَرَةِ، وَفَرَسُهُ مَرْبُوطَةٌ عِنْدَهُ، إِذْ جَالَتِ الفَرَسُ فَسَكَتَ فَسَكَتَتْ، فَقَرَأَ فَجَالَتِ الفَرَسُ، فَسَكَتَ وَسَكَتَتِ الفَرَسُ، ثُمَّ قَرَأَ فَجَالَتِ الفَرَسُ فَانْصَرَفَ، وَكَانَ ابْنُهُ يَحْيَى قَرِيبًا مِنْهَا، فَأَشْفَقَ أَنْ تُصِيبَهُ فَلَمَّا اجْتَرَّهُ رَفَعَ رَأْسَهُ إِلَى السَّمَاءِ، حَتَّى مَا يَرَاهَا، فَلَمَّا أَصْبَحَ حَدَّثَ النَّبِيَّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ: اقْرَأْ يَا ابْنَ حُضَيْرٍ، اقْرَأْ يَا ابْنَ حُضَيْرٍ، قَالَ: فَأَشْفَقْتُ يَا رَسُولَ اللهِ أَنْ تَطَأَ يَحْيَى، وَكَانَ مِنْهَا قَرِيبًا، فَرَفَعْتُ رَأْسِي فَانْصَرَفْتُ إِلَيْهِ، فَرَفَعْتُ رَأْسِي إِلَى السَّمَاءِ، فَإِذَا مِثْلُ الظُّلَّةِ فِيهَا أَمْثَالُ المَصَابِيحِ، فَخَرَجت حَتَّى لاَ أَرَاهَا، قَالَ: «وَتَدْرِي مَا ذَاكَ؟»، قَالَ: لاَ، قَالَ: «تِلْكَ المَلاَئِكَةُ دَنَتْ لِصَوْتِكَ، وَلَوْ قَرَأْتَ لَأَصْبَحَتْ يَنْظُرُ النَّاسُ إِلَيْهَا، لاَ تَتَوَارَى مِنْهُمْ»

6 B: "Ve Ukbe".

7 B -"bize".

8 İbn Ebî Âsım, *el-Âhâd ve'l-mesânî,* thk. Bâsim Faysal Ahmed el-Cevâbire, Riyâd: Dâru'r-Râye, 1411/1991, V, 84.

9 B: "cevâben şöyle".

10 B: "Yaʿni en güzeli odur ki dinlediğin zaman onu görürsün Allah teʿâlâ'ya haşyet besler". Dârimî, Fedâilü'l-Kur'ân, 34; İbn Mâce, İkâme, 176.

11 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* I, 23-24.

12 "Tâ, Hâ. Kur'ân'ı sana bedbaht olasın diye indirmedik; ancak saygısı olana tezkir için."

[3]

سورة فاتحة الكتاب مكية وهي سبع آيات

FÂTİHA SÛRESİ

Mekkîdir ve yedi âyettir.

Kur'ân'ın ve Kur'an sûrelerinin Risâletpenâh Efendimiz tarafından tesmiye edilmiş isimleri vardır. Fakat sûrelerin bu isimlerini, mahall-i nüzullerini ve âyetlerinin adetlerini işʿâr için yazılan başlıklar, kezâlik sahîfe kenarlarında "taʿşîr" denilen aşırları, hizibleri, secdeleri gösteren tahrirler nazm-ı Kur'an'dan değildirler.

İsimlerin muhdes olmayıp tesmiye-i risâletpenâhîye müstenid olması, kelimât-ı Kur'an'dan olmalarını îcab etmez ve bir kelimenin Kur'âniyeti için bu kadarı kâfi değildir; çünkü Kitap yani Kur'an, hadisten ve hatta hadîs-i kudsîden başka bir hususiyeti hâizdir. Peygamberimiz'in hadisleri meyânında tefsîr-i Kur'ân'a müteʿallik nice ehâdîs-i şerîfe vardır ki bunlar tevâtüren sâbit bile olsalar yine Kur'an sayılamazlar. Bir kelimenin nazm-ı Kur'ân'dan maʿdud olabilmesi için Peygamberimiz'den Kur'an olarak[1] ahz edilmiş ve tevâtüren nakl olunmuş bulunması şarttır. Çünkü Kur'ân'ın hükm ü[2] kıymeti yalnız mânasında değildir, onun elfâz ve kelimâtı dahi bizzat hükm ü kıymeti hâizdir. Zira Kur'an metlüv olmakla mümtazdır. Tilâvet ve levâzım-ı tilâvet ise elfâzın ahkâmıdır.

Selef-i kirâm bu hakikate binâen Mushaf-ı şerîfi Kur'an olarak me'huz olmayan kelimâttan tecrîd ederek yazarlar ve "جَرِّدُوا الْقُرْآنَ : Cerridü'l-Kur'ân" (Kur'ân'ı tecrîd ediniz), yahut "جَرِّدُوا الْمَصَاحِفَ : Cerridü'l-Mesâhif" (Mushafları tecrîd ediniz) diye tavsiye ederlerdi. Çünkü Kur'an olmayan kelimelerin veya cümlelerin murûr-ı zaman ile nazm-ı Kur'ân'a karıştırılarak tahrîfâta sebebiyet verilmesi gibi şerʿî bir mahzûru nazar-ı mülâhazaya alırlar ve Mushaf'ın deffeteyni beyninde sadece

---

1 F: "olmak üzere".
2 B: "hükmü".

Kur'an yazılmasına itina ederlerdi ki bu tavsiye ve [4] itinânın nice fevâid-i mühimmesi ve semerât-ı müterettibesi görülmüştür.

Lâkin bu tecrîdi Beyhakī, "Kur'ân'ı, gayr-i Kur'ân ile karıştırmamak" mânasına tefsir etmiştir. Çünkü mutazammın olduğu hikmet bunu muktezîdir. O hâlde ihtilat ve iltibas vâkiʿ olmayacak bir tarzda yazılmasında bir beis olmamak lâzım gelir. Fi'l-vâkiʿ İbn Abbas'ın kerâhet-i taʿşîri söylemesi bunun o zaman bir hâdise olduğunu îmâ ettiği gibi ihtilat mahzûrunun fıkdânı hâlinde bu kerâhetin de irtifâʿına delâletten hâlî değildir. Bu mânaya binâen yazısı, yazılışı Kur'ân'ın yazısından, yazılışından vâzıhan temyiz olunarak iltibas ve ihtilat mahzûru bertaraf edilmek şartıyla zikr olunan sernâmelerin ve muhtıraların mushafa yazılması tecrîd tavsiyesine münâfî görülmez ve lâ-be'se bih sayılır oldu. Bu suretle bunlar hayli kadîm bir zamandan beri yazma mushaflarda elvân veya altın mürekkeple ve hatt-ı icâzetle yazılıp bir tarz-ı mahsûsta nakş u tezhîb edilegelmiştir. Tabʿın zuhûrundan sonra da aynı şekilde hatt u nakş ile hatt-ı Kur'an'dan temyizlerine dikkat ve itina edilmiştir.

Bu sûret-i tahrîrde Kur'ân'ın sahîfeleri katʿî bir çerçeve içine alınarak hatt-ı Kur'an diğerlerinden güzelce ayrıldığı cihetle hem tecrîd tavsiyesine itina edilip halt ve iltibas mahzûruna sed çekilmiş, hem de hıfz ve kırâat-i Kur'ân'da ihtiyaç derkâr olan bazı fevâid-i mühimme temin olunmuştur. İslâm'da bu sevk-i dînîdir ki hutûtun tenevvüʿ ve nefâsetinde ve bilhassa sınâʿat-i tezhîbin terakkīsinde âmil olmuş ve tezhîb-i mesâhif bir tarz-ı mahsûs-i nefîs iktisab etmiş idi.

Fıkıh nokta-i nazarından "lâ-be'se bih"in terki evlâ ve sadelik külfete müreccah ise de biz halefteki bu itinâlı teâmülün tercîhine taraftar olacağız. Zira tecrîd bir sedd-i zerîʿa ve asl-ı farîza ise hıfz u temyîz olduğundan bu tecrîd-i mukayyedin tecrîd-i mutlaktan daha emin olduğu sâbit ve hükm-i şerʿînin illetiyle deverânı da mâlumdur. Lâkin şunu ihtar [5] etmek lâzım gelir ki bir zaman yapıldığı gibi ibrâz-ı sanʿat için sahîfelerin sâdeliğini ve hatt-ı Kur'ân'ın ıttırad ve temayüzünü ihlâl edecek vechile

nazm-ı Kur'ân'ın mütenevviʿ ve muhtelif yazılarla yazılması, kezâlik mushafa Kur'an sahîfelerini andırır[1] bir şekilde dua ve sâire ilâve olunması muvâfık değildir.

Bu îzâhâttan şu neticeye vâsıl oluruz: Mushafların iltibas[2], ilâve ve tahrif ihtimalini katʿ edecek bir tarz-ı sâlim ve müstahsende[3] yazılması veya tabʿ edilmesi husûsuna dikkat ve itina etmek Müslümanların uhdesine terettüb eden vecâibden birini teşkil eder ve Tedkīk-i Mesâhif Hey'eti de bu farz-ı kifâyenin edâsına me'murdur.

❀

"**Fâtiha**", asl-ı lügatta "fâtih" ism-i fâʿilinden naklen evvelâ kitap ve elbise gibi açılabilecek şeylerin evveli, ilk açılan yeri mânasına, bilâhare kelâm ve kıraat gibi husûlünde tedrîc bulunan her şeyin evveline ıtlak edilmiştir. "Tâ"sı aslındaki "fâtih" sıfatından nakl içindir, te'nîs için değildir. Maʿahâzâ esasında "tâ"sıyla beraber "feth" mânasına masdar olması da mümkindir. Binâenʿaleyh mefʿul olan evvel-i meftûha ıtlâkı evvelkinde mecâz-ı aklî[4], bunda mecâzî-i lüğavî[5] kabîlindendir. "Fâtiha"nın mukābili "hâtime"dir. Kitâbullah'ın tertîbinde, kitabetinde, namazda kıraatinde ve belki nüzûlünde baş[6] bu sûre olduğundan

1. "Fâtihatü'l-Kitâb" tesmiye edilmiştir. Buna "el-Fâtiha" dahi denilir ki ya öbürünün tahfîfidir veya müstakil bir isimdir. Birinci takdirde "lâm" muzâf^{un} ileyhten ʿivaz olacağı için "fâtiha" denemez; ikinci takdirde ise lisânımızda denebilir ve böyle müteʿâreftir. Bu sûrenin[7] lisânımızda en maʿruf ismi

2.[8] "el-Hamd" ismidir ki "Sûretü'l-Hamd"in muhaffefidir. Başında "el-hamdü lillah" bulunması veyahut baştan başa mânası bir maʿnâ-yı

1 F: "andıran".
2 M ve F +"ve".
3 B: "müstahsenede".
4 B: "mecâzî-i aklî".
5 B: "mecâzî-i lüğavî".
6 M ve F: "başı".
7 B -"denebilir ve böyle müteʿâreftir. Bu sûrenin".
8 M, F ve B nüshalarında ilk iki rakam yer almamaktadır, bunlar tarafımızdan eklenmiştir.

hamd olması itibariyle öteden beri "el-Hamd" veya "el-Hamdü lillah" veya "el-Hamdü lillâhi Rabbi'l-âlemîn" diye tesmiye edilegelmiştir.

[6] Bunlardan başka daha birtakım isimleri vardır ki her biri bir hususiyeti ifade eder:

3. "Ümmü'l-Kur'ân",

4. "Ümmü'l-Kitâb". Çünkü bu sûre diğer süver-i Kur'ân'ın aslı ve menşe'i yani kökü ve tohumu gibidir ve bir şeyin asıl ve menşe'ine "ümm" ıtlâkı da müteʿâreftir. Fâtiha Kur'ân'ın mebde' ve meʿâda müteʿallik hikem-i nazariyesini, ahkâm-ı ameliyesini, makāsıd-ı esâsiye ve muhteveyât-ı asliyesini tazammun eden beliğ bir icmâli, bedîʿ bir ünmûzecidir. Hatta nısf-ı evveli süver-i Mekkiyeyi, nısf-ı ahîri süver-i Medeniyeyi temsil eder ve sanılır ki Fâtiha kısmen Mekkî ve kısmen Medenîdir. Kitâbullah'ın mevzûʿu, Allah ile âlem ve bilhassa Allah ile insanlar beynindeki nisbet ve alâka-i rubûbiyet olduğuna göre Fâtiha bu nisbeti cezr-i tâmmıyla tasvir ve ifade eder. Gayesi de insanları niʿam-ı ilâhiyeye îsâl eden tarîk-i müstakīme irşad ve hidâyet olduğunu ahsen-i sûretle ifham eyler. Ancak bu iki isimden "Ümmü'l-Kitâb" asl-ı kâinât olan Levh-i Mahfûz'a dahi ıtlak olunur.

Aynı esbâbdan nâşî

5. "Esâs",

6. "el-Vâfiye",

7. "el-Kâfiye",

8. "Kenz" tesmiye olunur.

9. "Sebʿ-i Mesânî" ki sûre-i Hicr'de وَلَقَدْ اٰتَيْنَاكَ سَبْعاً مِنَ الْمَثَانٖي وَالْقُرْاٰنَ الْعَظٖيمَ [el-Hicr 15/87][1] âyetine bak.

10. "es-Salât" yani namaz sûresi, çünkü Fâtiha'sız namaz yoktur: Her namazda lâekal iki rekatta birer kere okunması vâcibdir. Ancak

1 "Celâlim hakkı için sana Sebʿ-i Mesânî'yi ve Kur'ân-ı Azîm'i verdik."

Hanefiyyece cenaze namazında vâcib değildir, çünkü bu tam mânasıyla namaz değil bir duadır.

11. "Sûre-i Şükür"

12. "Sûre-i Duâ" ki bunları müştemildir.

13. "Sûre-i Şifâ" veya "Şâfiye" ki bilhassa emrâz-ı kalbiye ve maʿneviyeye şifâdır.

14. "Taʿlîm-i Mes'ele" ki bunda sual ve duanın, istemenin şartı ve edebi ve mes'ûlün ekmeli pek beliğ bir surette taʿlîm buyurulmuştur. Şart-ı sual evvelen marifet, sâniyen amel, sâlisen hiss-i ihtiyaç, edeb-i sual de evvelen ʿarz-ı senâ, sâniyen ʿarz-ı ihtisas, sâlisen hüsn-i intihab ile ʿarz-ı mes'ûl, ekmel-i mes'ûl ise zât-ı nimet değil o nimetin doğru ve şâibesiz bir yoluna muvaffakiyettir. Çünkü bir nimetin doğru yolunu bulmak onu her zaman bulmaktır.

[7] **Nüzûlü ve Evvel-i Nüzûl**

Kur'ân'ın gaybdan şuhûda zuhûruna "nüzûl" ıtlak olunur ki bu şuhûdun ilk mevkiʿi kalb-i Muhammedî'dir ve hicret-i seniyyeden mukaddem nâzil olanlara "Mekkî", sonrakilere "Medenî" denilir, hatta hicretten sonra Mekke'de ve sâir mahallerde nâzil olanlara dahi "Medenî" ıtlak olunur. Bu mübarek sûre de Mekkîdir. Hicret-i seniyyeden mukaddem Mekke-i Mükerreme'de nâzil olmuştur. Bu babda icmâʿ yoksa da icmâʿa karîb bir ekseriyet vardır.

Rivayet itibariyle: İbn Abbas, Katâde, Ebü'l-Âliye Rüfeyʿ [b. Mihrân er-]Riyâhî[1] ve sâir birçok müfessirîn hep bunu tesbit etmişler. Ebû Hüreyre, Mücâhid, Atâ b. Yesâr, Zührî ve sâir bazıları da Medenî olduğunu söylemişlerdir. Maʿamâfîh bunun yalnız Mücâhid rivayeti olduğunu

---

1 M ve B nüshalarında "Ebü'l-Âliye, Rüfeyʿî, Riyâhî" şeklinde yazılmış (M ilk baskıda "Refii" olup sonraki baskılarda düzeltilmiştir) ve sanki üç ayrı şahıs söz konusu imiş gibi olmakla beraber, müellifin burada aslında tek bir kişiden bahsettiği anlaşılmaktadır. Bk. Abdullah Aydemir, "Ebü'l-Âliye er-Riyâhî", *DİA,* X, 292. Meselâ İbn Kesîr de Fâtiha'nın Mekkî olduğunu ifade ederken İbn Abbas, Katâde ve Ebü'l-Âliye'yi zikretmektedir.
F: "Ebü'l-Âliye, Rüfeyʿ-i Riyâhî".

diğer tefsirler kaydediyorlar. Diğer bazıları da bir kere Mekke'de namaz farz kılındığı[1] vakit, bir kere de Medine'de kıble tahvil edildiği zaman olmak üzere iki kere nâzil olduğunu zikr etmişlerdir.

Dirayet itibariyle: Fâtiha'nın Mekkiyetini isbat eden iki istidlâl mevcuttur. Bir kere sûre-i Hicr bi'l-ittifak Mekkîdir. Bunda ise وَلَقَدْ اٰتَيْنَاكَ سَبْعاً مِنَ الْمَثَانِى وَالْقُرْاٰنَ الْعَظِيمَ [el-Hicr 15/87][2] âyeti vardır. Ve Fâtiha'nın bir ismi "Sebʿ-i Mesânî" olduğu gibi bu âyetten maksad Fâtiha olduğu da ekseriyetle mübeyyendir. Binâenʿaleyh Fâtiha'nın Mekkiyeti ekseriyet rivayetiyle mansus demektir. Sâniyen beş vakit namazın Mekke'de farz kılındığı ve İslâm'da bundan evvel de namaz kılınageldiği mâlumdur. Nitekim sûre-i Alak'da اَرَاَيْتَ الَّذِى يَنْهٰى. عَبْدًا اِذَا صَلّٰى [el-Alak 96/9-10][3] âyet[ler]i ve sûre-i Müzzemmil'de قُمِ اللَّيْلَ [el-Müzzemmil 73/2][4] emri vardır. Hâlbuki İslâm'da cenaze namazından başka Fâtiha'sız bir namaz kılındığı asla rivayet edilmemiştir. Ve bilakis "Fâtiha'sız namaz yoktur لَا صَلَاةَ اِلَّا بِفَاتِحَةِ الْكِتَابِ hadîsi[5] mâlumdur. Binâenʿaleyh Fâtiha'nın Mekke'de ve nübüvvetin ilk devirlerinde nâzil olduğu bu ittifaktan bi'l-istidlâl sâbit olur.

Saʿlebî, tefsîrinde senediyle Hazret-i Ali'den de şunu rivayet etmiştir: "Fâtihatü'l-Kitâb Arş'ın tahtında bir kenzden [8] Mekke'de nâzil oldu."

Sâhib-i *Keşşâf*, Fâtiha'nın tefsîrinde اِقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ [el-Alak] sûresinin ilk evvel nâzil olduğunu beyan ettikten sonra Sûre-i Alak'ın evvelinde de ekser-i müfessîrine göre ilk nâzil olan sûre, Fâtiha ve sonra Sûre-i Kalem olduğunu tesbit etmiştir. Binâenʿaleyh ilk nâzil olan sûre ile ilk nâzil olan âyeti fark etmek lâzımdır. Fi'l-vâkiʿ Seyyid Şerîf Cürcânî'nin tahkīki vechile ehâdîs-i sahîhanın delâleti ve eimmenin ilm-i usûlde te'hîr-i beyan meselesindeki[6] takrirleri mûcebince: اِقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِى خَلَقَ. خَلَقَ الْاِنْسَانَ مِنْ

---

1 B: "olduğu".
2 "Celâlim hakkı için sana Sebʿ-i Mesânî'yi ve Kur'ân-ı Azîm'i verdik."
3 "Baksan a o nehyedene, bir kulu namaz kıldığında."
4 "Kalk gece…"
5 Benzer bir ifade için bk. Dârimî, Salât, 36; İbn Mâce, İkâme, 11; Ebû Dâvûd, Salât, 135; Tirmizî, Salât, 183.
6 B: "meselesinde".

عَلَقٍ. اِقْرَأْ وَرَبُّكَ الْاَكْرَمُ. اَلَّذٖى عَلَّمَ بِالْقَلَمِ. عَلَّمَ الْاِنْسَانَ مَا لَمْ يَعْلَمْ'e[1] kadar sûre-i Alak'ın baş tarafı ilk nâzil olan âyetler olmakla beraber tamâm-ı sûre nokta-i nazarından Fâtiha'nın ekser-i müfessirîne nisbet olunduğu üzere ilk nâzil olan sûre olduğu anlaşılıyor. Öbürlerinin nüzûlü daha sonra tamam olmuştur. *Sahîh-i Buhârî* ve *Sahîh-i Müslim*'de sened-i mahsuslarıyla Urve b. Zübeyr'den, Hazret-i Âişe'den evvel-i vahy ve evvel-i nüzûl-i Kur'ân اِقْرَأْ olduğu şöyle rivayet edilmiştir ki meâli: Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem Efendimiz'e ilk vahiy, ibtidâ rü'yâ-yı sâliha ile başlamıştı. Bir rüya görmezdi ki fecr-i sâdık gibi zuhur etmiş olmasın. Sonra halveti -uzleti- hoşlanır oldu. Hirâ mağarasına çekilir, avdet etmeksizin orada müteʿaddid geceler[2] taʿabbüd[3] ederdi ve bunun için azığını da götürürdü. Sonra Hazret-i Hatice'ye avdet eder, yine azığını alır giderdi. Nihâyet Gār-ı Hirâ'da idi ki ona hak geldi (*Müslim*'de füc'eten geldi). Şöyle ki: Kendisine bir melek geldi ve اِقْرَأْ (yani oku) dedi. O da: "Ben okumuş değilim" مَا أَنَا بِقَارِئٍ diye cevap verdi. Resûlullah şöyle buyurdu: "Bu cevap üzerine melek hemen beni tuttu ve vücûdumu sarıp öyle sıktı ki tâkatim hemen tükeniyordu (bizim tâbirimizle 'canıma tak dedi'). Sonra salıverdi, yine اِقْرَأْ dedi, ben de "okumuş değilim" dedim, der demez beni yine tuttu ve öyle bir sardı[4] ki canıma tak dedi. Sonra beni yine salıverdi ve اِقْرَأْ dedi, ben de "okumuş değilim" dedim, binâenʿaleyh üçüncü olarak beni bir daha sardı, sonra bıraktı ve derhal: [9] اِقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذٖى خَلَقَ. خَلَقَ الْاِنْسَانَ مِنْ عَلَقٍ. اِقْرَأْ وَرَبُّكَ الْاَكْرَمُ dedi." *Sahîh-i Müslim*'in rivayetinde اَلَّذٖى عَلَّمَ بِالْقَلَمِ. عَلَّمَ الْاِنْسَانَ مَا لَمْ يَعْلَمْ dahi mansustur. Bunun üzerine Resûlullah avdet etti, yüreği oynuyordu. Hazret-i Hatice bt. Huveylid radıyallahu ʿanhâ'nın yanına girdi ve "Beni örtünüz, örtünüz: زَمِّلُونِي زَمِّلُونِي" dedi. Örttüler, nihâyet halecânı geçti. O zaman Hazret-i Hatice'ye ihbâr-ı keyfiyetle: "Kendimden cidden korktum" buyurdu. Hatice "Hayır, vallahi Cenâb-ı Allah seni hiçbir vakit perişan

---

1 "Oku ismiyle o Rabbinin ki yarattı. İnsanı bir alaktan yarattı. Oku, o keremine nihâyet olmayan Rabbindir, kalem ile öğreten de. O insana bilmediği şeyleri öğretti."

2 B: "günler".

3 B: "ibadet".

4 B: "sıktı".

etmez. Sen akrabana iyilik eder, külfetlere tahammül edersin; yoğu kazanır, yoksulu kazandırır, misafire ikram, mesâibe karşı yardım edersin" dedikten sonra alıp amcazâdesi Varaka b. Nevfel b. Esed b. Abdüluzzâ'ya götürdü ki Varaka câhiliyede Nasrâniyeti kabul etmiş bir zât idi. İbrânîce yazmasını bilir ve ilâ-mâşâallah İbrânîce (*Müslim*'de Arapça) İncil yazardı ve artık pek ihtiyarlamış ve aʿmâ olmuş idi. Varınca Hatice: "Amcazâdem, biraderzâdeni dinle" dedi. Varaka sordu "Biraderzâdem, ne görüyorsun?" Resûlullah gördüğünü[1] haber verdi. Binâenʿaleyh Varaka: "Bu o Nâmûs'tur ki Cenâb-ı Allah Mûsâ'ya indirmiş idi. Ne olurdu ben genç olaydım ve kavmin seni çıkaracağı zaman sağ olaydım" dedi. Resûlullah "Acâib! Onlar beni çıkaracaklar da mı?" buyurdu. Varaka "Evet, senin getirdiğin gibi bir şeyi getirir hiçbir adam yoktur ki adâvete mâruz olmasın! O gününe yetişirsem her hâlde sana kaviyyen yardım ederim" dedi. Sonra çok geçmedi Varaka vefat etti. ilh…[2]

Sahîh-i Müslim bu hadisi müteʿaddid tarîklerle rivayet eylemiştir. Gerçi Hazret-i Âişe'nin zamân-ı vakʿaya yetişmemiş olduğu mâlumdur, fakat böyle olması hadîsin mürsel, yani ilk râvînin mahzuf olmasını iktizâ etmez. Tarz-ı beyan gösteriyor ki hadîsin baş ve nihâyet tarafları değilse bile اقرأ fıkrası bizzat lisân-ı Peygamberîden ahz ile rivayet edilmiştir.

---

1 B: "gördüklerini".

2 Buhârî, Bed'ü'l-Vahy, 1; Müslim, İman, 252-254:
عَنْ عَائِشَةَ أُمِّ الْمُؤْمِنِينَ أَنَّهَا قَالَتْ: أَوَّلُ مَا بُدِئَ بِهِ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِنَ الوَحْيِ الرُّؤْيَا الصَّالِحَةُ فِي النَّوْمِ، فَكَانَ لاَ يَرَى رُؤْيَا إِلَّا جَاءَتْ مِثْلَ فَلَقِ الصُّبْحِ، ثُمَّ حُبِّبَ إِلَيْهِ الخَلاَءُ، وَكَانَ يَخْلُو بِغَارِ حِرَاءٍ فَيَتَحَنَّثُ فِيهِ -وَهُوَ التَّعَبُّدُ- اللَّيَالِيَ ذَوَاتِ العَدَدِ قَبْلَ أَنْ يَنْزِعَ إِلَى أَهْلِهِ، وَيَتَزَوَّدُ لِذَلِكَ، ثُمَّ يَرْجِعُ إِلَى خَدِيجَةَ فَيَتَزَوَّدُ لِمِثْلِهَا، حَتَّى جَاءَهُ الحَقُّ وَهُوَ فِي غَارِ حِرَاءٍ، فَجَاءَهُ الْمَلَكُ فَقَالَ: اقْرَأْ، قَالَ: مَا أَنَا بِقَارِئٍ، قَالَ: فَأَخَذَنِي فَغَطَّنِي حَتَّى بَلَغَ مِنِّي الجَهْدَ ثُمَّ أَرْسَلَنِي، فَقَالَ: اقْرَأْ، قُلْتُ: مَا أَنَا بِقَارِئٍ، فَأَخَذَنِي فَغَطَّنِي الثَّانِيَةَ حَتَّى بَلَغَ مِنِّي الجَهْدَ ثُمَّ أَرْسَلَنِي، فَقَالَ: اقْرَأْ، فَقُلْتُ: مَا أَنَا بِقَارِئٍ، فَأَخَذَنِي فَغَطَّنِي الثَّالِثَةَ ثُمَّ أَرْسَلَنِي، فَقَالَ: «اِقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ. خَلَقَ الإِنْسَانَ مِنْ عَلَقٍ. اقْرَأْ وَرَبُّكَ الأَكْرَمُ» (العلق ٦٩/١-٣) فَرَجَعَ بِهَا رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَرْجُفُ فُؤَادُهُ، فَدَخَلَ عَلَى خَدِيجَةَ بِنْتِ خُوَيْلِدٍ رَضِيَ اللهُ عَنْهَا، فَقَالَ: «زَمِّلُونِي زَمِّلُونِي» فَزَمَّلُوهُ حَتَّى ذَهَبَ عَنْهُ الرَّوْعُ، فَقَالَ لِخَدِيجَةَ وَأَخْبَرَهَا الخَبَرَ: لَقَدْ خَشِيتُ عَلَى نَفْسِي، فَقَالَتْ خَدِيجَةُ: كَلَّا وَاللهِ مَا يُخْزِيكَ اللهُ أَبَدًا، إِنَّكَ لَتَصِلُ الرَّحِمَ، وَتَحْمِلُ الكَلَّ، وَتَكْسِبُ المَعْدُومَ، وَتَقْرِي الضَّيْفَ، وَتُعِينُ عَلَى نَوَائِبِ الحَقِّ، فَانْطَلَقَتْ بِهِ خَدِيجَةُ حَتَّى أَتَتْ بِهِ وَرَقَةَ بْنَ نَوْفَلِ بْنِ أَسَدِ بْنِ عَبْدِ العُزَّى ابْنَ عَمِّ خَدِيجَةَ وَكَانَ امْرَأً تَنَصَّرَ فِي الجَاهِلِيَّةِ، وَكَانَ يَكْتُبُ الكِتَابَ العِبْرَانِيَّ، فَيَكْتُبُ مِنَ الإِنْجِيلِ بِالعِبْرَانِيَّةِ مَا شَاءَ اللهُ أَنْ يَكْتُبَ، وَكَانَ شَيْخًا كَبِيرًا قَدْ عَمِيَ، فَقَالَتْ لَهُ خَدِيجَةُ: يَا ابْنَ عَمِّ، اسْمَعْ مِنَ ابْنِ أَخِيكَ، فَقَالَ لَهُ وَرَقَةُ: يَا ابْنَ أَخِي مَاذَا تَرَى؟ فَأَخْبَرَهُ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ خَبَرَ مَا رَأَى، فَقَالَ لَهُ وَرَقَةُ: هَذَا النَّامُوسُ الَّذِي نَزَّلَ اللهُ عَلَى مُوسَى، يَا لَيْتَنِي فِيهَا جَذَعًا، لَيْتَنِي أَكُونُ حَيًّا إِذْ يُخْرِجُكَ قَوْمُكَ، فَقَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: أَوَ مُخْرِجِيَّ هُمْ، قَالَ: نَعَمْ، لَمْ يَأْتِ رَجُلٌ قَطُّ بِمِثْلِ مَا جِئْتَ بِهِ إِلَّا عُودِيَ، وَإِنْ يُدْرِكْنِي يَوْمُكَ أَنْصُرْكَ نَصْرًا مُؤَزَّرًا. ثُمَّ لَمْ يَنْشَبْ وَرَقَةُ أَنْ تُوُفِّيَ، وَفَتَرَ الوَحْيُ.

Diğer taraftan İbn Ebî Şeybe *Musannef*'inde, Ebû Nuaym ve Beyhakī *Delâilü'n-Nübüvve*'de, Vâhidî ve Saʿlebî tefsirlerinde [10] senetleriyle Ebû Meysere Amr b. Şurahbîl'den şöyle rivayet etmişlerdir:[1] Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem, Hazret-i Hatice'ye "Ben halvette yalnız kaldığım zaman bir nidâ işittim, vallahi bunun bir emir olmasından cidden korktum" dediği vakit Hatice "Maʿâzallah, sana Cenâb-ı Allah'ın korkulacak bir şey yapması ihtimali yoktur. Vallahi sen emaneti te'diye edersin, akrabana iyilik yaparsın, sözü doğru söylersin" demişti. Baʿdehu Ebû Bekir geldi, Resûlullah yoktu, Hatice Resûlullah'ın sözünü anlattı ve "Muhammed'le beraber Varaka'ya git" dedi. Resûlullah gelince Ebû Bekir elinden tutup "Bizi Varaka'ya götür" dedi, deyince "kim söyledi" diye sordu o da "Hatice" dedi. Binâenʿaleyh birlikte Varaka'ya gittiler, vakʿayı anlattılar, buyurdu ki "Yalnız halvette kaldığım zaman arkamdan 'Yâ Muhammed! Yâ Muhammed!' diye bir nidâ işitiyorum ve hemen koşup kaçıyorum." Varaka da "Öyle yapma, geldiği zaman söyleyeceğini dinleyinceye kadar dur, sebat et ve sonra gel bana haber ver" dedi. Baʿdehu Resûlullah halvetine çekildiği zaman kendisine şöyle nidâ geldi: "Yâ Muhammed! قل بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ diyerek وَلَا الضَّالِّينَ'e kadar vardı. Bir de قُلْ لَا إِلٰهَ إِلَّا اللهُ dedi. Binâenʿaleyh Varaka'ya giderek bunu nakletti, Varaka da "Müjde müjde!" Dedi, "Ben şehadet ederim ki sen İbn Meryem'in tebşir ettiği zâtsın, sen Mûsâ'nın Nâmûs'u gibi bir Nâmûs üzerindesin ve sen nebiyy-i mürselsin ve sen cihâda me'mur olacaksın."[2]

---

1 Ebu Meysere Amr b. Şurahbîl-i Hemedânî-i Kûfî ki zaman-ı câhiliyeyi idrak ettiğini Ebû Mûsâ zikretmiş ve Ebû Vâil bunu Mesrûk'a tafdîl eylemiştir. Hazret-i Ömer'den, Ali'den, İbn Mesûd'dan, Huzeyfe'den, Selmân'dan, Âişe ve daha başkalarından rivayet etmiş, kendisinden de Ebû Vâil ve Ebû İshâk es-Sebîʿî ve Muhammed b. Münteşir ve Kāsım b. Müheymire ve sâire rivayet eylemişlerdir. Buhârî ve gayrisi bunu tâbiʿîn meyânında zikretmiş, İbn Maʿîn ve diğerleri tevsik etmişlerdir. Amr b. Kurre Ebû Vâil'den "Müşârün ileyh, Abdullah b. Mes'ûd'un efâdıl-ı ashâbından idi" demiştir. Ebû Nuaym fazilet ve kerametinden bir menkıbesini nakl eylemiş, İbn Hibbân da *Sikât*'ında âbidînden olduğunu ve dizlerinin inceliğini ve tâûndan altmış üç senesinde Ebû Huzeyfe'den evvel vefât eylediğini söylemiştir. (*İsâbe,* kısm-ı sâlis) Şu hâlde hadîs-i mezkur mürsel, taʿbîr-i mahsûsuyla munkatıʿdır, yani râvî-i evvele isnâdı mahzuftur [Müellifin notu].

2 İbn Ebî Şeybe, *Musannef,* VII, 329-330, no: 36555; Beyhakī, *Delâilü'n-nübüvve,* Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1405, II, 158:
عَنْ أَبِي مَيْسَرَةَ، أَنَّ رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ إِذَا بَرَزَ سَمِعَ مَنْ يُنَادِيهِ يَا مُحَمَّدُ فَإِذَا سَمِعَ الصَّوْتَ انْطَلَقَ هَارِبًا فَأَتَى خَدِيجَةَ فَذَكَرَ ذَلِكَ لَهَا فَقَالَ: يَا خَدِيجَةُ، قَدْ خَشِيتُ أَنْ يَكُونَ قَدْ خَالَطَ عَقْلِي شَيْءٌ، إِنِّي إِذَا بَرَزْتُ أَسْمَعُ مَنْ يُنَادِينِي فَلَا أَرَى شَيْئًا، فَأَنْطَلِقُ هَارِبًا فَإِذَا هُوَ عِنْدِي يُنَادِينِي، فَقَالَتْ: مَا كَانَ اللهُ لِيَفْعَلَ بِكَ ذَلِكَ، إِنَّكَ مَا عَلِمْتَ تَصْدُقُ الْحَدِيثَ وَتُؤَدِّي الْأَمَانَةَ وَتَصِلُ الرَّحِمَ،

[11] Görülüyor ki evvelki hadis Kur'an'dan ilk nâzil olan ayet اِقْرَأْ sûresinin başı olduğunu, ikinci hadis de tamamıyla Fâtiha sûresi olduğunu rivayet ediyor. Aradaki fıkarât yekdiğerinin sâkit olduğu noktalarda birbirinin mütemmimidir, fakat zâhire nazaran evveliyyet-i mutlaka meselesinde müteʿârız gibidirler. Evvelkinin tarîkleri daha kavî, Beyhakī'nin dahi beyânı vechile ikinci hadis munkatıʿ olduğuna nazaran nokta-i teʿâruzda birinci müreccahtır ve demek ki Varaka'nın nezdine iki defa gidilmiştir. Binâenʿaleyh esahh-ı rivayet, Kur'ân'ın nüzûl-i âyet nokta-i nazarından evveli اِقْرَأْ sûresinin başı, nüzûl-i sûre nokta-i nazarından evveli de tertib ve kitabette ve namazda kıraatte evveli olan Sûre-i Fâtiha'dır. Ve Fâtiha'nın nüzûlü اِقْرَأْ'nın tamamından, نٓ وَالْقَلَمِ'den ve يَا أَيُّهَا الْمُدَّثِّرُ'den, يَا أَيُّهَا الْمُزَّمِّلُ'den evveldir. Fakat bu iki hadîsin nakli rivâyât-ı[1] müsnede nokta-i nazarındandır. Yoksa ekser-i müfessirînin rivâyât-ı mürselesi yalnız bunlara mübtenî demek değildir. Maʿamâfîh işbu meselede ittifak yoktur.

Demek ki Cenâb-ı Hak Fâtiha-i Kitâb'ını inzal etmeden evvel ibtidâ Resûlünü tehyi'e etmiş ve ona Rabbinden bir Kur'an, bir Kitap ihsan olunacağını işʿâr için evvelâ kıraate, sâniyen kalemle kitabete tergīb ve bunlara[2] Rabbinin ismiyle başlamasını emr eylemiş ve bu tehyi'eden sonra بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ الخ. diye Kitâbının ilk sûresini esas olarak ihsan buyurmuştur.

Fâtiha'nın Âyetleri

Fâtiha'nın âyetleri yedi olduğu müttefek^{un} ʿaleyhtir. Ancak bu yediden birisi besmele midir? Yoksa صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ midir? Bunda iki

---

فَمَا كَانَ لِيَفْعَلَ بِكَ ذَلِكَ، فَأَسَرَّتْ ذَلِكَ إِلَى أَبِي بَكْرٍ وَكَانَ نَدِيمًا لَهُ فِي الْجَاهِلِيَّةِ فَأَخَذَ أَبُو بَكْرٍ بِيَدِهِ، فَانْطَلَقَ بِهِ إِلَى وَرَقَةَ فَقَالَ: وَمَا ذَاكَ؟ فَحَدَّثَهُ بِمَا حَدَّثَتْهُ خَدِيجَةُ، فَأَتَى وَرَقَةَ فَذَكَرَ ذَلِكَ لَهُ فَقَالَ وَرَقَةُ: هَلْ تَرَى شَيْئًا؟ قَالَ: لَا، وَلَكِنِّي إِذَا بَرَزْتُ سَمِعْتُ النِّدَاءَ، فَلَا أَرَى شَيْئًا فَأَنْطَلِقُ هَارِبًا فَإِذَا هُوَ عِنْدِي، قَالَ: فَلَا تَفْعَلْ، فَإِذَا سَمِعْتَ النِّدَاءَ فَاثْبُتْ حَتَّى تَسْمَعَ مَا يَقُولُ لَكَ، فَلَمَّا بَرَزَ سَمِعَ النِّدَاءَ: يَا مُحَمَّدُ قَالَ: لَبَّيْكَ قَالَ: أَشْهَدُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللهُ وَأَشْهَدُ أَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ، ثُمَّ قَالَ لَهُ: قُلْ «الْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ» حَتَّى فَرَغَ مِنْ فَاتِحَةِ الْكِتَابِ، ثُمَّ أَتَى وَرَقَةَ، فَذَكَرَ ذَلِكَ لَهُ فَقَالَ لَهُ وَرَقَةُ: أَبْشِرْ ثُمَّ أَبْشِرْ ثُمَّ أَبْشِرْ، فَإِنِّي أَشْهَدُ أَنَّكَ الرَّسُولُ الَّذِي بَشَّرَ بِهِ عِيسَى بِرَسُولٍ يَأْتِي مِنْ بَعْدِي اسْمُهُ أَحْمَدُ، فَأَنَا أَشْهَدُ أَنَّكَ أَنْتَ أَحْمَدُ، وَأَنَا أَشْهَدُ أَنَّكَ مُحَمَّدٌ، وَأَنَا أَشْهَدُ أَنَّكَ رَسُولُ اللّٰهِ، وَلَيُوشِكُ أَنْ تُؤْمَرَ بِالْقِتَالِ، وَلَئِنْ أُمِرْتُ بِالْقِتَالِ وَأَنَا حَيٌّ لَأُقَاتِلَنَّ مَعَكَ، فَمَاتَ وَرَقَةُ فَقَالَ رَسُولُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: رَأَيْتُ الْقُسَّ فِي الْجَنَّةِ عَلَيْهِ ثِيَابٌ خُضْرٌ.

1 M ve F: "rivâyet-i".
2 F +"da".

rivayet vardır. Yakında görüleceği üzere bizim sahih mezhebimize göre besmele başlı başına bir âyet-i münferide olduğundan Fâtiha'nın başı اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ'dir ve صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِم bir âyettir (*Besmele'ye bak*). Fâtiha'nın yedi âyet olması da hikmet-i Kur'ân nokta-i nazarından birtakım meʿânî-i işâriye ile alâkadardır.

[12] **Fâsıla**

Şiirde kāfiye veya revî, nesirde seciʿ gibi Kur'ân'ın sûrelerinde de "fâsıla" tesmiye olunan bir veya birkaç harf vardır ki her âyetin diğerleriyle temayüz[1] ve temâsülü bu fâsılasıyladır. Türkçemizde buna "durak" denilir. Sûre-i Fâtiha'nın fâsılası ise ن ve م harfleridir.[2] Bunlar nazımda ن /م /ن /ن /م /م /ن nizâmını[3] ahz etmişlerdir. Bu bedîʿa-i nazmiyyenin tertîl-i Kur'an'da âheng-i mümtâzıyla büyük bir hisse-i halâveti ve bu suretle Kur'ân'ın kelâm-ı mevzun ile kelâm-ı mensur beyninde öyle bir husûsiyyet-i mütemâyizesi[4] vardır ki hem nesrin semâhat ü selâsetini, hem veznin âheng ü letâfetini câmiʿ bir neşve-i beyan ifade eder. Gerçi bu revnak yalnız fâsılanın bir eseri değildir. Onda bütün kelimât ve terâkîb-i Kur'âniyenin bir hisse-i hüsnü vardır. Fakat fâsıla bunların lemehât-ı rakīkasını sâmiʿada şuurlaştıran bir tecellî noktasıdır. Elhân-ı kırâatin kararları bunlarda verilir. Esnâ-yı tertîlde meʿânî-i Kur'ân ünbûbe-i nazmından bütün lezâiz-i tayyibesiyle akarken bu noktalar da kalbe nüfuz için zemzeme-i cereyânı vaʿd-i visâl ile işve-i vedâʿı mezc eden bir cilve-i şuhûd kesilir. Bu cilve-i şuhûdu bir lahza-i huzûrun sekîneti takip eder.

Kelâm-ı ilâhînin nazm u fâsılası ile kelâm-ı beşerin secʿ u kāfiyesi arasında fıtrat ile sanʿat arasındaki büyük farkı görmemek kābil değildir. Mâlumdur ki hendese-i fıtrat nâmütenâhî, hendese-i sanʿat mütenâhîdir ve bunun için eser-i fıtrat canlı, eser-i sanʿat cansızdır. Fıtratta herhangi bir binanın, herhangi bir zî-hayâtın aʿzâ ve eczâsı nâmütenâhî bir tegāyür

1 B: "temayüzü".
2 B: "م ve ن".
3 B: "ن /م /م /ن /ن /م /ن".
4 B: "mümtâzesi".

ve tenasübün hâsılasıdır. Biz herhangi bir ağacın yaprakları arasında hüsn-i[1] tecânüsü ifade eden tenasüb ve temâsül-i kâmilini fark ederken her yaprağın diğerlerinden ancak nâmütenâhî bir ölçü ile ölçülebilecek bir tegāyür-i kâmil arz ettiğini ve bu tegāyürün hiçbir lahza tevakkuf etmeyip her ân nümüvv ile değiştiğini de görürüz. Ve bunların şekl ü buʿd-i hendesîlerini kesirsiz ölçmemiz hiçbir zaman mümkin olmaz. Bunun içindir ki [13] biz aʿyân-ı[2] vücûdun hadd-i tâmmını tasavvur edemeyiz, onları nihâyet bir hâl-i şuhûdun lahza-i visâli veya onun hayâl-i münʿakisi ile tanırız. Fakat bir mimarın eser-i sanʿatı olan en nefîs bir binâdaki tevâzünü[3] mahdud ve ebʿâd-ı sâbite arasındaki tenâsübü muttarid ve mütenâhî bir miʿyâr ile tamamen ölçebiliriz. Çünkü o ne olsa yine bir tasavvur-ı mahdûdun ifadesidir. Şayet bir kesr-i nâmütenâhîye tesadüf edersek bunun da fıtrata râciʿ olduğunu biliriz. Bunun gibi secʿ u kāfiyede her ne olursa olsun bir tenâsüb-i mahdûd ve bir ıttırâd-ı sâbit hissolunur. Ne kadar beliğ ve selis addolunursa olunsun onda bir külfet ve tekellüfün şâibeleri vardır. Çünkü nisbetler, irtibatlar tasavvura[4] sığan mahdud bir miʿyârın netîce-i tatbîkidir. Bundan dolayıdır ki biz mensûr-ı mutlakta daha ziyade tabîʿîlik hissediyoruz. Fakat bunu[5] da ne kadar güzel olursa olsun mevzun ve müseccaʿdaki âheng-i nüfûz ve kelâmda matlub olan fehm ü zabtın en büyük damânı bulunan vecâzet-i ifade gibi meziyetlerden mahrum buluruz. Hâlbuki nazm-ı Kur'ân'ın tenâsübündeki miʿyâr büsbütün başkadır. O bir miʿyâr-ı mütenâhî değildir, o tasavvura sığan bir tenâsüb-i mahdûdun, bir ıttırâd-ı sâbitin ifadesi değil, fıtratın semîh ve seyyâl ve mütenevviʿ bir tenâsüb-i gayr-i mahdûdunun ifadesidir. Onun fâsılalarında sanatın külfet-i kesbini andıran hiçbir şâibe-i tekellüf yoktur ve bu sebepledir ki nazm-ı Kur'ân mevzun ve mensur her ikisinin meziyyet-i beyânını maʿa-ziyâde^{tin} câmiʿdir. Ve bu cemʿiyyettir ki onun vücûh-ı iʿcâzından birini teşkil etmiştir. Ve yine bu sebepledir ki

1 B: "hüsnü".
2 B: "aynı".
3 F ve B: "tevâzün".
4 B: "tasavvurlara".
5 B: "bunun".

Kur'ân'ın fâsılaları tevkīfîdir, yani nakil ve semâʿa mevkuftur, bi'd-dirâye tâyin olunamaz. Çünkü âyet başına varmadan da âhenk ifade eden bazı harflere tesadüf edilir. Bizim kelâmlarımızda elfâz, meʿânînin bir kisve-i ʿârızasıdır; meʿânî ile elfâz arasındaki nisbet, bir endâmın elbisesine nisbeti gibidir. Binâenʿaleyh yekdiğerinden kābil-i tecrîddirler ve ekseriya o endâmı daha güzel veya müsâvî bir elbise ile [14] techîz etmek mümkin olur. Ve çok vakit tasannuʿât ile biz bu endâmın hüsn-i fıtrîsini ihlâl de ederiz. Kelâmullah'da ise meʿânî üzerinde elfâz bir sîmâ-yı dilberin cild-i gülgûnu gibi mazmûnun ensâc-ı teşrîhiye ve rûhiyesine ezelî bir alâka ile merbuttur. Daha doğrusu bunda cism ile rûhun[1] vahdetle tecellî eden bir iştibâk-i mahsûsu vardır. Buna hayran olan bir büyük Arap şâiri bilhassa bunun için şu neşve-i mestâneyi terennüm etmiştir:

رَقَّ الزُّجَاجُ وَرَقَّتِ الْخَمْرُ   فَتَشَابَهَا وَتَشَاكَلَ الْأَمْرُ

[Cam inceldi, şarap saflaştı
Birbirlerine benzediler, iş karıştı]

İşte bu hâssa-i iʿcâzkârî hasebiyle Kur'an tanzîr olunamadığı gibi aynen terceme de edilemiyor. İlk evvel o mümtaz üslûb-i beyan zâyiʿ oluyor, tercemeler bir hüsn-i dilârânın derisini yüzüp altındaki ensâca bir câme-i câmid geçirmek gibi oluyor. Bu câmenin şeffaf bir billur olduğunu da farz etsek onun içinden canlı bir vücud görülebileceğini farz etmek hata olur. Kur'an hadîka-i vücûdda açılmış hakīkī ve misâlsiz bir gül farz edilirse, en güzel tercemesi nihâyet onun dest-i mahâretle yapılmış bir resmine benzetilebilir ki bunda aslının ne maddesi, ne kuvveti, ne nüʿûmeti, ne nümuvvu, hâsılı ne yağı, ne râyihası hiçbirisi bulunamaz. Biz de işte o gülü, tutup koklayamayanlara gücümüz yettiği kadar bir resmiyle olsun tanıtmaya çalışacağız.

Binâenʿaleyh bunlar Kur'ân'ı tanıtacak bir meal olsa da Kur'an hükmünü hâiz olamaz, onun yerine konamaz. Meselâ[2] namazda okunamaz.[3]

---

1 B: "rûh".
2 B: "ve meselâ".
3 F -"Binâenʿaleyh bunlar Kur'ân'ı tanıtacak bir meal olsa da Kur'an hükmünü hâiz olamaz, onun yerine konamaz. Meselâ namazda okunamaz".

[15] بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ

BESMELE

Mesâhif-i şerîfede iki türlü besmele vardır: Birisi sûre başlarında yazılan müstakil besmele, diğeri Sûre-i Neml'in اِنَّهُ مِنْ سُلَيْمٰنَ وَاِنَّهُ بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ [en-Neml 27/30][1] âyetindeki besmeledir. Bu besmele Sûre-i Neml'in bu âyetinin bir cüz'ü olduğu kemâl-i sarâhatle mâlumdur. Binâenʿaleyh bu haysiyetle besmelenin Kur'âniyetinde şüphe yoktur ve tevâtür-i sarîh ile bi'l-icmâʿ müteyakkandır. Fakat sûre başlarında yazılan ve her sûreyi birbirinden ayıran ve ibtidâ-yı kırâatte okunan besmeleye gelince; bunun o sûrelerden birinde veya her birinde dâhil bir âyet veya cüz'-i âyet veyahut Kur'an'dan re'sen[2] bir cüz'-i tâm olup olmadığı öbürüsü gibi bedîhî olmadığından bu besmelenin taʿyîn-i Kur'ânîsi tefsirde ve ilm-i usûlde bir mes'ele-i ilmiye teşkil etmiştir ki bilhassa iman, salât, kıraat mesâiliyle alâkadardır.

Saîd b. Cübeyr, Zührî, Atâ, İbn Mübârek hazerâtı besmelenin başında bulunduğu her sûreden birer âyet olduğuna kāil olmuşlar ki Kur'an'da[3] yüz on üç âyet eder. Kavl-i cedîdinde İmam Şâfiî hazretleri ve ashâbı bu mezheb üzerindedirler. O hâlde Fâtiha'nın yedi âyetinden birincisi besmeledir ve أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ bir fâsıla-i âyet[4] değildir. Bunun için namazda besmeleyi de cehren okurlar. "Çünkü" diyorlar, "selef bu besmeleleri mushaflarda tesbit etmişler, bununla beraber Kur'ân'ın tecrîdini tavsiye eylemişler ve hatta Fâtiha'nın nihâyetinde آمِينَ bile yazmamışlardır. Eğer bu besmeleler Kur'an olmasa idi onları da yazmazlardı. Hâsılı mushafın deffeteyni beyninde Kur'an'dan başka bir şey bulunmadığında icmâʿ vardır. Ve bunu müeyyid ahbâr-ı mahsûsa dahi vârid olmuştur. Ezcümle İbn [16] Abbas radıyallâhu ʿanhümâ'dan: 'Besmele'yi terk eden

1 "…Süleyman'dan ve o Rahmân-Rahim Allah'ın ismiyle."
2 F -"re'sen".
3 B: "Kur'an'dan".
4 B: "fâsılalı âyet".

Kitâbullah'dan yüz on dört âyet terk etmiş olur.'[1] Ebû Hüreyre radıyallahu ʿanh'dan: 'Resûlullah Efendimiz "Fâtihatü'l-Kitâb yedi âyettir, bunların evveli بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ" buyurdu.'[2] Ümmü Seleme radıyallahu ʿanhâ'dan: 'Resûlullah Fâtiha'yı okudu ve بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ'i bir âyet saydı.'[3] O hâlde Fâtiha'dan bir âyet değilse cüz'-i âyettir. Ve binâenʿaleyh namazda kıraati farzdır ve cehr olunur." Şâfiî gibi Ahmed b. Hanbel hazretlerinden de bu iki hadis beyninde tereddüdle iki rivayet mevcuddur.

Diğer taraftan İmam Mâlik hazretleri Kur'ân'ın her mevkiʿinde dahi Kur'âniyeti sarâhat ve tevâtürle taʿayyün edeceği ve binâenʿaleyh şâibe-i ihtilâf ile Kur'âniyete hükm edilemeyeceği illetine ve ehl-i Medine'nin teâmülüne istinad ederek sûre evvellerindeki besmelelerin ne Fâtiha ve ne sâir sûrelerden, ne de bütün Kur'an'dan bir cüz'-i mahsus olmadığına ve Sûre-i Neml'deki âyetten başkasında besmelenin Kur'an olmayıp fasl u teberrük için yazıldığına zâhib olmuş ve binâenʿaleyh "namazda ne cehren, ne de sırren okunması muvâfık olmaz" demiştir. Bunun için Mâlikîler namazda okumazlar.

Hanefiyye'ye gelince, sahih mezheb şudur: Evâil-i süverdeki besmele başlı başına bir âyet-i münferide olarak Kur'an'dandır. Ve sûrelerin hiçbirinden cüz' olmayarak beynlerini fasl etmek ve ibtidâda teberrük olunmak için nâzil olmuştur. Fi'l-vâkiʿ zikr olunan mütekābil iki ihtilâf ve istidlâl içinde tahakkuk eden nokta-i yakīn budur. Mâdem ki şerâit-i meşrûha mûcebince mushafın deffeteyni beyninde Kur'an'dan başka bir

---

1 Beyhakī, İbn Abbas'ın "bir âyeti terk etmiş olur", İbnü'l-Mübârek'in de "yüz on üç âyeti terk etmiş olur" dediğini nakleder (*Şuʿabu'l-îmân,* IV, 24-25):
عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ، قَالَ: مَنْ تَرَكَ «بِسْمِ اللهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ» فَقَدْ تَرَكَ آيَةً مِنْ كِتَابِ اللهِ عَزَّ وَجَلَّ.
قَالَ عَبْدُ اللهِ بْنُ الْمُبَارَكِ: مَنْ تَرَكَ «بِسْمِ اللهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ» فِي فَوَاتِحِ السُّوَرِ، فَقَدْ تَرَكَ مِائَةً وَثَلَاثَ عَشْرَةَ آيَةً مِنَ الْقُرْآنِ.

2 Beyhakī, *Şuʿabu'l-îmân,* IV, 16:
عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «الْحَمْدُ لِلهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ» سَبْعُ آيَاتٍ أَوَّلُهُنَّ «بِسْمِ اللهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ»

3 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1420, I, 173:
عَنْ أُمِّ سَلَمَةَ أَنَّهَا قَالَتْ: قَرَأَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَاتِحَةَ الْكِتَابِ فَعَدَّ بِسْمِ اللهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ آيَةً، الْحَمْدُ لِلهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ آيَةً...

şey yazılmadığına ittifak vardır, o hâlde sûre başlarındaki[1] besmeleler dahi Kur'an'dandır. Şâfiî delîlinin katʿî müeddâsı bu olur. Ve mâdem ki başında bulunduğu sûrelerden cüz'iyetini işʿâr eden sarih bir delîl-i mütevâtir de yoktur, o hâlde hiçbirinden cüz' de değildir. [17] İşte Mâlikî delîlinin katʿî müeddâsı da budur. Binâenʿaleyh iki delîlin işbu yakīn noktalarının birlikteki müfâdı da söylediğimiz gibi besmelenin bütün sûrelerden müstakil bir âyet-i fezze olmasıdır ki bu babdaki muhtelif ahbâr-ı âhâdın kadr-i müştereki de bu olur. O hâlde Fâtiha gibi her namazda okunması vâcib değildir. Lâkin gerek namazda ve gerek hâricinde her kıraatin ve her emr-i mühimmin bidâyetinde okunması sünnettir. Bunun için namazın her rekatında, kıraatin evvelinde okuruz, ortasında okumayız. Ancak cüz'iyet anlaşılmamak için cehrî namazlarda da sırren okuruz ve böyle okunmasında bütün Hanefiyye müttefiktir. İşte بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ böyle bir âyet-i mümtâzedir.

Tahlil

Besmele zâhirde بِسْمِ، اللّٰهِ، الرَّحْمٰنِ، الرَّحِيمِ dört kelimedir. Hakikaten ve hükmen ise yedi kelimedir, çünkü hakikatte بِسْمِ'in "bâ"sı ile الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ'in harf-i taʿrîfleri dahi birer kelimedirler. Hükmen de böyledir. Çünkü lisân-ı Arab'da harf-i taʿrîflere hiçbir zaman kelime-i müstakille hükmü verilmemiş olduğu hâlde "bâ" hem kendisi bir kelimedir, hem de müteʿallak-ı mahzûfu olan bir fiil ile fâilini dahi müşʿir üç kelime hükmündedir. Binâenʿaleyh بِسْمِ, ب ile اسم'den mürekkebdir. Bunda kāide بِاسْمِ رَبِّكَ gibi hemze-i vasl ile yazılmaktı, lâkin besmeleye mahsus olarak hemze hazf olunup söylendiği gibi yazılır ve ʿivaz olarak ب'nin başı uzatılır. Ta evvelden beri besmelenin başını bir elif uzun yazmak bir kāʿide-i hat olmuştu[2] ki bu kāide kûfî gibi sülüs ve nesh hatlarında dahi esâtize-i hattın maʿlûmudur. "Bunun nüktesi kesret-i istiʿmâle binâen bir tahfiftir" diyorlar, lâkin bunda bilhassa

1 F: "başlarında".
2 F: "olmuştur".

taʿalluk-ı visâlin kuvvetini ifade etmek gibi mânevî nükteler de[1] vardır. Bazı hadislerde tesadüf edilen بَاء بَهَاءُ اللهِ، سِين سَنَاءُ اللهِ، مِيم مَمْلَكَةُ اللهِ gibi telmihler bundan müstebân olur.

Mâlumdur ki hakīkī her ilmin yegâne bir mevzûʿu vardır, ilm-i hikmet-i Kur'ân'ın mevzûʿu ise Allah ile âlem ve bilhassa insanlar ve insanların efʿâli beynindeki alâka ve [18] münâsebettir. İşte bir ulûhiyet ve ubûdiyet alâkasında hulâsa olunan ve evvelen Fâtiha'da, sâniyen bütün Kur'ân'da ʿale't-tedrîc tafsil edilen bu nisbet tamamen besmeledeki "bâ"-nın mânasıdır. بِ dâima bir fiile veya şibh-i fiile taʿalluk eden ve onu bir isme rabt eyleyen bir edat, bir harf-i cerdir ki asıl mânası ilsâk (yapıştırmak)tır. Fakat bu ilsâkın mülâbeset ve musâhabet, istiʿâne, sıla, kasem gibi birçok tenevvüʿâtı vardır ki besmelede müfessirîn yalnız musâhabet veya istiʿâne mânalarından birini gösterirler. Bu "bâ"nın müteʿallakı mahzuftur ki o da besmele ile başlanacak olan fiil olacaktır. "Başla", "oku", "başlıyorum", "okuyorum" gibi.

İsim

Asl-ı lügatta bir şeyi zihne refʿ eden alâmet ve dâll demektir. Örfte "yalnız başına anlaşılır[2] bir mânaya delâlet eden kelime" diye târif olunur ki o mânaya veya onun hâriçte veya zihinde tahakkuk ettiği mâsadakına "müsemmâ" denilir. Mezheb-i muhtâra göre aslı سمو maddesidir, وسم'den olması da mümkindir. Fakat cemʿi "esmâ" veya "esâmî" gelir ve bunlar tamamıyla lisânımıza mâl olmuş kelimelerdir. Sıfatlar da esasen isim aksâmındandırlar, bunun için isimler ism-i hâs veya ʿalem, ism-i cins veya âm diye taksim olunduğu gibi ism-i zât veya ism-i sıfat diye de tefrik olunur. Allah teâlâ'nın esmâ-i hüsnâsında[3] bu farkın ehemmiyeti vardır. İsim, esas itibariyle "ad" ve[4] "nâm" mürâdifi olmakla beraber lisânımızda biz bunları ince farklarla kullanırız, "ben bu işi falan nâmına yapıyorum"

1 F -"de".
2 B: "anlaşılan".
3 B: "ismi husûsunda".
4 B: "veya".

yerinde "falanın adına veya ismine yapıyorum" demeyiz. Kezâlik "insan bir isimdir" deriz de "bir addır, bir nâmdır" demeyiz. Öyle zaman olur ki "o adamın adı" yerinde "o zâtın[1] ismi" demeyi tercih ederiz.

Allah

Maʿbûd-ı Hakk'ın ism-i hâssıdır. Daha doğrusu ism-i zâttır ve ism-i ʿalemdir. Yani Kur'an bize bu Zât-ı ecell u aʿlâyı, sıfât-ı kemâliyesi ve esmâ-i hüsnâsıyla tanıtacak, bizim ve bütün âlemînin O'na olan nisbet ve alâkamızı bildirecektir. Binâenʿaleyh müsemmâsı olan Zât-ı ecell ü aʿlâ kâinatın [19] vücûdunda, bekāsında, tekemmülâtında bir illet-i ûlâ olduğu gibi "Allah" ism-i celâli de lisân-ı irfânımızda öyle bir mebde'-i hâs ve aʿlâdır. Hak teâlâ'nın vücûd-i ehadîsi tasdik olunmadan âlem ve nizâm-ı âlem his ve şuuru bir hayâlden, bir seraptan ve aynı zamanda defʿi nâkābil bir ıztıraptan ibaret kalacağı gibi "Allah" ism-i hâssı üzerinde tevhîd ü tensîk olunmayan ulûmumuz, fünûnumuz, bütün maʿlûmât ve maʿârifimiz de iki ucu bir yere gelmeyen ve varlığımızı silip süpüren, perişan fikirlerden, mealsiz bir gubâr-ı intibâʿdan ibaret kalır. Bunun içindir ki bütün ulûm ve fünûn küçük küçük birer mevzu etrafında maʿlûmâtımızı tensîk ede ede nihâyet son tensîkte bir ilm-i aʿlâ ile bizi bir huzûr-ı vahdete iʿlâ etmek için çalışır durur. Cisim mefhûmunda madde ve kuvvetle hareket ve sükûn nisbetinde tevhid olunmayan bir ilm-i tabîʿî; buʿd, mekân ve zaman nisbetinde, kemmiyet mefhûmunda toplanmayan bir ilm-i riyâzî; şuur mefhûmunda, cisim ve rûh nisbetinde toplanmayan bir ilmü'n-nefs; hâriç ve zihin nisbetinde, hak mefhûmunda toplanmayan bir mantık; hayr ve şer mefhûmunda, hüsn ve kubh vicdânında toplanmayan bir ahlâk; nihâyet illiyet nisbetinde ve vücûd mefhûmunda toplanmayan bir hikmet, bir felsefe bulamayız. Vücûd mefhûmunu tasavvur, illiyet nisbetini tasdîk ettirmeden bize en cüz'î bir hakikat bildirebilen hiçbir fen yoktur. Şu vardır şunun için: İşte bütün ilimlerin çalıştığı gaye budur. Vücûd, hak, nisbet-i illiyet, bütün fenlere

---

1 B: "adamın".

hâkim olan mebâdî-i tasavvuriye ve tasdîkiyedir. İlliyet, illetin ma'lûlüyle tenâsübü, tezâyüfü, bekāsı kanunu, asr-ı hâzırda bütün ulûma hâkim olan bir kānûn-ı a'zamdır.[1] Bunun için illiyet nisbetinde tevhid olunmayan hiçbir ilim bulamayız. Bu nisbet ise "illet" denilen bir vücûd-i mukaddem ile "ma'lûl" denilen bir vücûd-i muahharın alâkasını ifade eder ve bütün âlemin nizâmı dediğimiz de bu alâka-i vâhidedir.[2] Binâen'aleyh biz o iki vücûdu [20] tasavvur ve tasdîk etmeden bu nisbeti tasavvur ve tasdîk edemeyiz, sonra bu tasdîkimizi de "haktır" diye zihnimizle vâki'in nisbet-i intibâkını taahhüd eden hakīkat-i hakka istinad ettirmezsek bütün mesâîmizin, bütün şuurlarımızın yalan, bâtıl, bir serâb-ı evhâma râci' olduğuna hükmederiz. Hâlbuki o zaman böyle hükmedebilmek de bir hakikati itiraf etmektir. Binâen'aleyh insan hakkı tekzîb ederken bile onu tasdîk etmek mecburiyetinden kurtulamaz. Hakāik-i mümkine fevkinde Hakk-ı vâcib, gerek ilmimizin, gerek vücûdumuzun mebde'-i[3] evveli ve illet-i ûlâsıdır ve "Allah" onun ismidir. İnsan üzerinde icrâ-yı te'sîr eden, insanı teshîr eyleyen hiçbir şey tasavvur olunamaz[4] ki onun arkasında Allah bulunmasın.

Hak teâlâ öyle bir vâcibu'l-vücûddur ki gerek enfüsî ve gerek âfâkī bütün seyr-i vücûdumuzda vücûb-i vücûdunu gösterir ve bizim rûhumuzun derinliklerinde her şeyden evvel Zât-ı Hakk'a ait bir tasdîk-i mutlak muhakkaktır. Hatta bizim mevcûdiyetimizde bu hakīkat-i a'lâya vahîd, basit ve mücmel ve gayr-i mahdud bir alâkamız, bir hiss-i bâtınımız vardır. Ve bütün ilimlerimizin kökü olan bu hiss-i bâtın, mütenâhî hislerimizin, şuurlarımızın, akıllarımızın, fikirlerimizin hepsinden daha hak, hepsinden daha kuvvetlidir. Çünkü onları muhîttir. Ve onları muhît olduğu hâlde Zât-ı Hakk'ı gayr-i muhîttir ve onun bir lemha-i tecellîsidir. Böyle iken biz birçok zaman olur ki kendimizden ve ânât-ı vücûdumuzdan

---

1 B -"İlliyet, illetin ma'lûlüyle tenâsübü, tezâyüfü, bekāsı kanunu, asr-ı hâzırda bütün ulûma hâkim olan bir kānûn-ı a'zamdır".
2 F: "vahîdedir".
3 B: "mebâdî-i".
4 B: "olunmaz".

zühul ederiz ve ekseriya hataların, dalâllerin menşe'i bu gaflet ve zühul olur. Böyle kendimizden ve şuurumuzun inceliklerinden zühul ettiğimiz zamanlardır ki biz bu hiss-i bâtından, bu şuʿûr-i evvelden gaflet ederiz ve o zaman bunu bize aklımız tarîkiyle tezkir ve ihtar edecek vesâit ü delâile muhtaç oluruz. Kâinat bize bu tezkîri yapacak âyât-ı Hak ile doludur. Kur'an bize bu âyâtı bir belâgat-i iʿcâz ile ihtar ve tezkir ettiği için bir ismi de "ez-Zikr"dir. Hikmet-i ilâhiye dahi [21] bize buradan birçok edille-i mantıkiye, akliye ve rûhiye telhis ediverir, diğer taraftan biz o hiss-i bâtının sâir mütenâhî ve mütemeyyiz şuurlarımız gibi zâhir ve bâtınımızda tecellî ve inkıtâʿ lahzalarıyla mahdud bir suret iktisab etmesine ve bu suretle cüz'iyyât-ı eşyânın aʿyân gibi dâire-i ihâtamıza girecek bir vechile tavazzuh etmesine bir meyil besleriz. Bu meylin hikmeti onun devâm-ı tecellîsinde hissolunan bir zevk-i şuhûddur. Fakat bunda muhîti muhâta kalb etmeye çalışmak gibi bir nokta-i imtinâʿ vardır ki nefsin gururunu kıracak olan bu nokta-i imtinâʿ birçoklarını menfî neticelere îsâl edebilir. O zavallı nefs-i mağrur düşünemez ki o mebde'-i evvele şuʿûr-i sarîhte bir taʿayyün-i mahdûd vermek için bir nihâyet, bir hadd-i mahdûd çizmek, aʿyân-ı eşyâdaki gibi bir lahza-i inkıtâʿa mütevakkıftır. Mümkin olmayan böyle bir lahza-i inkıtâʿda ise bütün şuur ve bütün vücûd kökünden munkatıʿ ve münʿadim olur. Öyle bir inkıtâʿ bir şuʿûr-i vâzıha varmak değil, ʿademe karışmaktır. Edille-i akliyeye böyle bir maksadla bakanlar ve Hakk'ın gayb u şuhûdu ihâta eden nâmütenâhî tecellîsi karşısında gurûr-i nefslerini kıramayarak zevk-i şuhûddan mahrum kalanlar "Allah'ı aradım da bulamadım" derken fen ve felsefe nâmına hüsranlarını ilân etmiş olurlar. Allah'ı sezmek için kalb ile aynı temyîz ve aralarındaki nisbet-i tahakkuku idrak edebilmelidir.[1]

İşte "Allah" ism-i celâli bütün hislerimizin, tasavvurlarımızın şart-ı evveli bulunan öyle derin ve vahîd bir hiss-i bâtının, gayb u şuhûdun nokta-i telâkīsi olan bir[2] lemha-i[3] hâlde bilâ-ihâta gösterdiği Hak teâlâ'nın zâtına

1 B -"Hak teâlâ öyle bir vâcibü'l-vücûddur ki (…) nisbet-i tahakkuku idrak edebilmelidir".
2 B -"bir".
3 F: "lahza".

delâlet eden bir ism-i hâs veya bir ism-i ʿalemîdir. Yani bu isim evvelen bir mefhûm-i zihnîye ve sâniyen o vâsıta ile Zât-ı Hakk'a isim ise bir ism-i hâstır. Zihnî bir mefhum olmayarak bizzat müteʿayyin Zât-ı mahzın ismi ise bir ism-i ʿalemdir. Evvelkinde kelimeden mefhûm-i maʿlûma, mefhumdan hakikate intikal ederiz ve ismi bu mefhum [22] ile târif ederiz. Meselâ "Allah, cemîʿ-i sıfât-ı kemâliyeyi hâiz bulunan Zât-ı vâcibu'l-vücûd'un ismidir" yahut, "bihakkın maʿbûd olan Zât-ı aʿlâ'nın ismidir" deriz. İkincide bizzat vâkiʿdeki hakikate intikal ederiz. Bu surette o hakikatten kendimizde hiçbir hisse yok ise Allah isminden vâkiʿde yine kendisinden başka bir şey anlayamayız. Nazarımızda isim ile müsemmâ bir olur. Fakat o hakikatten kendimizde herhangi bir vecih ile bir hisse bulabilirsek isim ile müsemmâyı temyiz ederiz ve bu iki surette de Allah'ı isbâta muhtaç olmayız. Fakat bu isimden bir mefhum anladığımız ve o mefhûmu vâkiʿde bir hakikate delâlet için vâsıta ittihaz ettiğimiz zaman o hakikatten bizzat bir hissemiz olmasa dahi bu isimden bir şey anlarız. Fakat o şeyin vücûdunu isbata muhtaç oluruz. Binâenʿaleyh isim, isbattan evvel vazʿ edilmiş bulunursa o hakikatin ism-i hâssı olursa da ism-i ʿalemi olmaz. Fakat isbattan sonra vazʿ edilmiş ise bizzat ism-i ʿalem olur. Meselâ anadan doğma aʿmâlar için "Ülker" ismi ancak bir ism-i hâs olabilir, görenler için ise bir ism-i ʿalemdir. Âdî lisanda ism-i hâs ile ism-i ʿalemin farkı aranmazsa da ilim lisânında tefrik edilmiştir. İşte bu esbâba mebnî Allah teâlâ için ism-i zât, ism-i ʿalem mümkin midir değil midir diye beyne'l-hukemâ derin bir bahis vardır. Fazla uzatmamak için şu kadar söyleyelim ki üç tecellî melhuzdur: Tecellî-i zât, tecellî-i sıfât, tecellî-i âsâr; tecellî-i esmâ da bunlardan biriyle alâkadardır. İsm-i zât, tecellî-i zâtı ifade eden bir isim olmak lâzım gelir. Nitekim tecellî-i sıfât ifade eden isimlere esmâ-i sıfât, tecellî-i âsârı ifade eden isimlere esmâ-i efʿâl denilir. Zât, sıfât ve âsârı[1] ile de bi'l-vâsıta tecellî ettiği gibi bizzat dahi tecellîsi bizce mümkindir. Ve lâekal kendine tecellîsi mümkindir. Ve ʿalem olan ism-i zâtına bu dahi kâfîdir. Ve biz bunu bütün

---

1 B: "âsâr".

esmâda esas bildiğimiz için "esmâ-i ilâhiye tevkīfîdir" diyoruz. Binâenʿaleyh ism-i zâtın mefhumlu bir ism-i hâs veya mefhumsuz bir ism-i ʿalem olması nefsü'l-emrde mümkindir. Ve bizim için müfîddir. [23] Şu kadar ki biz kendimize tecellî-i zât vâkiʿ olmadan ism-i ʿalem vazʿ edemeyiz. Nitekim doğan çocuğa görmeden koyduğumuz isim henüz bir ism-i hâstır ve bu hâlde duyduğumuz ism-i ʿalemden de yalnız bir tecellî-i ismî anlarız ve o zaman isim ile müsemmâ birleşir. Lâkin bunu[1] esmâ-i sıfât ve efʿâl ile tefsir ede ede nihâyet tecellî-i âsâra ve ondan tecellî-i sıfâta ve ondan tecellî-i zâta ereriz. Her kelâm ibtidâ bir tecellî-i ismî ifade eder, Kur'an dahi bize Allah teâlâ'yı evvelâ tecelliyât-ı ismiyesiyle anlatıyor: بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ الخ Binâenʿaleyh Kur'ân'a başlarken doğrusu hiçbir fikir ile meşgul olmayarak evvelâ "Allah" ismini bir ism-i zât olarak alacağız, "er-Rahmân" "er-Rahîm" sıfatları da bu ismi icmâlen tefsir ederek bunlarla[2] ona bir inbisat verip mefhumlayacağız ki bu mefhûmun icmâli, ekmel ve muzâʿaf bir rahmetin mebde'-i inbisâtı olacaktır. Ve sonra peyderpey bu esmâ ile bu mefhûmu inkişaf ettireceğiz ve o zaman yerlere, göklere sığmayan "Allah" ism-i zâtının kalbimizde fıtraten muzmer olan tecelliyâtını görmeye başlayacağız; tecellî-i esmâdan tecellî-i âsâra geçeceğiz, kâinatı dolaşacağız. Tecellî-i âsârdan tecellî-i sıfâta ereceğiz, gaybdan şuhûda geçeceğiz. Zevk-i şuhûdumuz arttıkça artacak, o vakit tecellî-i zât için aşk u şevk ile çırpınacağız. Bütün zevkler, bütün emeller bir noktada toplanacak. Kâh yaşlar döküp sînelerimizi[3] ezen hamûle-i seyyiâtı yıkayacağız, kâh nesîm-i visâl esecek, neşve-i rıdvân ile kendimizden geçeceğiz. Nihâyet يَٓا اَيَّتُهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ. اِرْجِعٓى اِلٰى رَبِّكِ رَاضِيَةً مَرْضِيَّةً [el-Fecr 89/27-28][4] daveti gelecek, ziyâfet-i sübhâniyede gark-ı dîdâr-ı ebed olup kalacağız.

وُجُوهٌ يَوْمَئِذٍ نَاضِرَةٌ. اِلٰى رَبِّهَا نَاظِرَةٌ [el-Kıyâme 75/22-23][5]

---

1 B: "bunun".
2 B: "bunlara".
3 B: "sinirlerimizi".
4 "Ey o Rabbine mutîʿ olan nefs-i mutmeinne. Sen dön o Rabbine hem râdıye olarak hem merdıyye de."
5 "Nice yüzler o gün ışılar parlar Rabbına nâzır."

"Allah" ism-i zâtını, ism-i hâs olarak bir mefhum ile mülâhaza edebilmek için selbî, sübûtî bütün sıfât-ı zâtiye ve fiʿliyesini tasavvur etmek ve sonra onu icmâl eylemek lâzım gelir. Binâenʿaleyh bu da şu suretle ifade edilmiştir: "O Zât-ı vâcibu'l-vücûd ki bütün sıfât-ı kemâliyeyi [24] müstecmiʿ"; sadece "Zât-ı vâcibu'l-vücûd" demek de kâfîdir. Çünkü "bütün sıfât-ı kemâliyeyi câmiʿ[1] olmak", Vâcibu'l-vücûd'un bir tefsîri, bir sıfat-ı kâşifesidir.[2][3]

---

1 B: "müstecmiʿ".

2 B: "Vâcibü'l-vücûd'un bir tefsîr-i kâşifidir".

3 Alman feylesofu meşhur Kant'ın bu noktada, yani Vâcibu'l-vücûd mefhûmunun bizzat müstelzim-i kemâl olması meselesinde bir hatası vardır ki *Metâlib ve Mezâhib* nâmındaki eserimizde menşe'-i galatı gösterilmiştir [Müellifin notu].
Müellifin *Metâlib ve Mezâhib*'deki ilgili eleştirisi şöyledir:
"Kant'ın bu delile olan şu itirazı mağlatadır. Çünki kendi îzahı dairesinde düşündüğümüz takdirde bile bu delilin delîl-i evvele tevakkufu olmadığı âşikardır. Zira bu delîl-i evvel, yalnız zihinde sâbit ve sırf vazʿî bulunana zât-ı ekmel mefhûmundan vücûdu bi't-tahlîl istintac demek idi. Hâlbuki delîl-i sânînin buna asla tevakkufu yok. Çünki delîl-i sânîde bir vâcibü'l-vücûdun sübûtu evvelemirde bir delil ile sâbit oluyor, binâenʿaleyh vâcibü'l-vücûd mefhûmu sırf vazʿî değil, müsbet ve hakîkī bir mefhum, bir tasavvur olmuş oluyor. Bu mefhûmu böyle bi'd-delîl tesbit ettikten sonra vücub mefhûmundan kemâl istintac edilmiş oluyor ki bundan daha kuvvetli bir istidlâl tasavvur edilemez. Tarîk-i tahlîl ve istintâcın araya girmesi sebebiyle iki delilin ittihadına hükm etmek her ikisindeki tahlîlin mevki ve şerâit-i istiʿmâlini temyîz etmemek demektir. Kant "Allah mevcuddur kaziyyesinde hem mahmul ve hem mevzûʿu atarsam tenakuz olmaz" diyordu. Ve fi'l-vâkiʿ burada mevzûʿ sırf vazʿî bir tasavvur olduğu takdirde atılabilir diyelim, fakat "vâcibü'l-vücûd ekmeldir" kaziyye-i tahlîliyesine gelince, burada mevzûʿu atabilmek ihtimali yoktur, çünki mevzûʿ müsellem olduğu cihetle bi'd-delîl sâbittir, binâenʿaleyh "vâcibü'l-vücûd ekmel değildir" kaziyyesini tenakuzuyla beraber kabul etmek lâzım gelecektir.
Hâsılı, iki delildeki tahliller arasında fark-ı mühimden Kant tegâfül etmiştir. Eğer Kant'ın delîl-i vücûdîden maksadı, delîl-i sâbıkın aynı olmayıp da ʿale'l-ʿumûm tarîk-i tahlîl demek ise bunu teslim ederiz. Fakat ʿale'l-ʿumûm tarîk-i tahlîlin butlânını iddia etmiş hiçbir feylesof yoktur. Yoksa bi'l-cümle kazâyâ-yı istikrâiyeden tahlîl suretiyle yapılan intâcât-ı fenniyeyi inkâr etmek lâzım gelir. Vücûb-i vücûd mefhûmu imkân-ı vücûd mukabili olmasına ve imkân-ı vücûd demek de zâtı vücuduna gayr-i kâfî ve vücudu illet-i hâriceye mütevakkıf demek olmasına nazaran vücûb-i vücûd demek zâtı vücuduna kâfî ve illet-i hâriceden müstağnî demektir. Şu hâlde böyle bir vücud son derece mütehakkık olmaz da ne olur? İşte bu nokta-i nazardandır ki vâcibü'l-vücûdun ekmel olduğunda şüphe yoktur. Vâcibü'l-vücûd mevzûʿu nefy olunmadan ekmel mahmûlü nefy olunamaz, ve burada delîl-i sâbıka tevakkuf yoktur. Maʿamâfîh işbu imkân-ı âlem delilinin esası bizdeki suretine nazaran Kant'ın îzahı kadar değildir. Bizce delîl-i mezkûrda maddenin ve mecmûʿ-i âlemin vâcibü'l-vücûd olamayacakları da ayrıca müsbettir. Bunlar olmaksızın delîl-i mezkur tamam olmaz. Evvelâ âlem mecmûʿ-i mümkinât demektir, mecmûʿ-i mümkinât vâcib demek ise tenakuzdur. Âlemden maksad mecmûʿ-i mümkinât değilse nedir? Mâverâ-i mümkinât olan bir şey farz edilirse o şey mâverâ-i âlem değil midir? Sâniyen madde nedir? Maddiyyûnun vâcibü'l-vücûdu, taʿbîr-i âharla ilâhı demek olan maddenin isbâtı acaba isbât-ı hâlıktan kolay mıdır? Sonra madde dahi mümkinât cümlesinden değil midir? Maddenin en mühim hassası ʿatâlet olduğuna nazaran vücûb-i vücûduna kāil olmak tenakuz olmaz mı? Bekā-ı madde nazariyesi de olsa olsa maddenin kıdemini istilzam eder, yoksa vücûb-i vücûdunu değil. Hâlbuki bu nazariye Kant'ın "asertorik" dediği kazâyâ-yı vâkıʿiyye ve taʿbîr-i âharla mutlaka-i ʿâmme halindedir ve bir hükm-i zarûrî ve burhânî değildir. Bu itibar ile kıdemini istilzam etmez. âlem cemîʿ eczâ ve maddesiyle mümkindir, mümkinin vücudu ise vâcibü'l-vücûda mütevakkıftır. Vâcibü'l Binâenʿaleyh -vücûd ise Allah'tır. Zira vâcibü'l-vücûdun ekmeliyeti, tahakkuk-ı tâmmı zât mefhûmundan müstebân olmakla beraber nizâm-ı âlem delili ile de müeyyeddir. Bunun için ulemâ-i İslâm imkân veya hudûs-i âlem ile vücûd-ı Zâtullahı, nizâm-ı âlem veya delîl-i hikmet ile de sıfâtullahı isbat ederler. Sıfât-ı ilâhiyenin yalnız vâcibü'l-vücûd mefhûmundan tahlîl ve tefrîʿi ile iktifâ etmezler." (1341, s. 256-257; 2019, s. 269-270)

Bunun bir telhîsi de "bihakkın maʿbûd, ilâh-ı hak, hak tanrı" mefhûmudur. Arapça'da bu mefhum, ilâh-ı maʿlûm yani belli tanrı demek olan "el-İlâh" ism-i hâssıyla hulâsa edilmiştir. "Hâlık-ı âlem" veya "Hâlık-ı kül" mefhûmuyla da iktifâ olunabilir. Bunları Allah teâlâ'nın bir taʿrîf-i ismî veya lafzîsi olarak ahz edebiliriz. Biz her hâlde şunu itiraf ederiz ki bizim "Allah" ism-i celâlinden duyduğumuz maʿnâ-yı vahîd, bu mefhumların hepsinden daha vâzıh ve daha ekmeldir. Binâenʿaleyh bu ism-i hâssın bir ism-i ʿalem olması kalbimize daha yakındır. Gerek ism-i hâs olsun gerek ism-i ʿalem, "Allah" ism-i celâli ile yine Allah'tan mâʿadâ hiçbir mâbud yâd olunmamıştır. هَلْ تَعْلَمُ لَهُ سَمِيًّا [Meryem 19/65][1] "O'nun adaşı yoktur." Binâenʿaleyh ism-i hâssın tesniyesi, cemʿi de yoktur. O hâlde ancak taʿaddüd-i esmâ câizdir. Hatta ism-i hâssı bile taʿaddüd edebilir ve muhtelif lisanlarda Allah teâlâ'nın ayrı ayrı ism-i hâssı bulunmak mümkindir ve şerʿan câizdir. Maʿamâfîh mâruf lisanlarda buna mürâdif bilmiyoruz. Meselâ "tanrı", "hudâ" isimleri "Allah" gibi ism-i hâs değildir. "İlah", "rab", "mâbud" gibi ism-i âmdır. "Hudâ", "rab" demek olmayıp da "hudây" muhaffefi ve vâcibu'l-vücûd demek olsa yine ism-i hâs değildir.[2] Arapça'da "ilâh"ın cemʿinde "âlihe", "rabb"ın cemʿinde "erbâb" denildiği gibi Farisîde "hudâ"nın cemʿinde "hudâyân" ve lisânımızda "tanrılar, mâbudlar, ilâhlar, rabler" denilir, çünkü bunlar haklıya, haksıza ıtlak edilmiştir. Hâlbuki "allahlar" denilmemiştir ve denemez. Böyle bir tâbir işitirsek söyleyenin cehline veya gafletine haml ederiz. Edebiyât-ı ahîrede ism-i ʿalemlerin bir maksad-ı taʿzîm ile cemiʿlendiği ve meselâ "Ebussuudlar, İbn Kemâller" denildiği vâkiʿ ise de ʿalem-i [25] vahdâniyet olan "Allah" ism-i celâlinde böyle bir tâbir bilakis maksad-ı taʿzîme münâfî olduğundan hem hilâf-ı hak ve hem hilâf-ı edeb addedilir. Bu azameti ancak Allah teâlâ kendisi[3] "biz" diye gösterir. Hâlbuki "tanrı" adı böyle değildir; "mâbud", "ilâh" gibidir. Bâtıl mâbudlara dahi "tanrı" ism-i cinsi verilir. Müşrikler birçok tanrılara taparlardı. "Fülanların tanrıları şöyle, falanlarınki şöyledir" denilir. Demek ki "tanrı" ism-i cinsi "Allah" ism-i

1 "…Hiç sen O'na bir adaş bilir misin?"
2 B: "değildirler".
3 B -"kendisi".

hâssının mürâdifi değildir, eʿammdır. Binâenʿaleyh "Allah" ismi "tanrı" adı ile terceme olunamaz. Bunun içindir ki Süleyman Efendi[1] *Mevlid*'ine "Allah" adıyla başlamış, "Tanrı adı" dememiştir. Bu îzah tamam olmak için bir kelime daha söylemeye lüzum hissediyoruz. Fransızca "dieu" kelimesi dahi "ilâh", "tanrı" kelimeleri gibi bir ism-i cinstir, o da cemiʿlenir, onu ism-i hâs gibi büyük harf ile göstererek kullanmak hakikati tebdil etmez. Bunun için Fransızlar, لَا إِلٰهَ إِلَّا اللّٰهُ kelime-i tevhîdini terceme edememişlerdir, harfiyen[2] tercemesinde "Dieu'den başka dieu yok" diyorlar ki, "İlâhtan başka ilâh yok" demiş oluyorlar, meâlen tercemesinde de "yalnız Dieu dieu'dür" yani "yalnız İlâh ilâhtır" diyorlar. Görülüyor ki hem "ilâh", hem "Allah" yerinde "dieu" demişler ve Allah ile ilâhı temyiz edememişlerdir. Ve ikisini de ism-i hâs gibi yazmalarına rağmen "dieu" ancak "ilâh" tercemesi olmuştur. Bu ise ilk nazarda bir haşv veya nefy ü isbât ile zâhiren bir tenakuz numûnesi arz etmektir. "Dieu'den başka dieu yok, yalnız Dieu dieu'dür"[3] demek zâhiren ya bir haşv veya bir tenakuzdur, hâlbuki لَا إِلٰهَ إِلَّا اللّٰهُ diyen öyle demiyor, "Allah'tan başka tanrı yoktur" diyor ve asla şâibe-i tenakuz olmayan açık bir tevhid söylüyor. Bundan başka Fransızca'da "dieu"nün ism-i hâs olabilmesi, Hazret-i Îsâ'nın şahsında tecessüdüyle teşahhusu mülâhazasına müsteniddir. Bu noktalardan gâfil olanlar "dieu" kelimesini "Allah" diye terceme ediyor ve hatta "Allah" dediği zaman bu terceme lisânıyla "dieu"yü söylüyor.

[26] Müfessirîn "Allah" ism-i hâssının târîh-i lisan nokta-i nazarından tedkīkine çalışmışlar ve târîh-i edyân meraklıları da bununla uğraşmışlardır. Bunda başlıca matlub şunlardır: Bu kelime esasen Arabî mi değil mi? Menkul mü mürtecel mi, müştak mı, gayr-i müştak mı? Tarihi nedir? Bunlara kısaca işaret edelim.

İbtidâ şunu itiraf etmek lâzım gelir ki ilmimiz Maʿbûd-ı hakk'ın zâtını muhît olmadığı gibi ism-i hâssına karşı da öylece kāsırdır. Ve Arabîde "Allah" ism-i celâlinin sûret-i istiʿmâline benzeyen hiçbir kelime yoktur

1 F +"merhum".
2 B -"harfiyen".
3 B: "yalnız dieu var".

ve buna me'haz taʿyîni gayr-i mümkindir. Buna lisan nokta-i nazarından bazı delâletler de tanıyoruz. Evvelâ asr-ı risâlet-i Muhammedî'de bütün Arapların bu ism-i hâssı tanıdığı mâlumdur ve Kur'ân-ı azîmü'ş-şân da bize bunu anlatıyor: وَلَئِنْ سَاَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ لَيَقُولُنَّ اللّٰهُ [Lokman 31/25; ez-Zümer 39/38][1] Binâenʿaleyh şimdi bizde olduğu gibi o zaman da bu isim[2], lisân-ı Arab'ın tam bir malı olduğu şüphesizdir. Sonra bunun Hazret-i İsmâil zamanından beri cârî olduğu da mâlumdur. Bu itibar ile de arabiyeti şüphesizdir. Hâlbuki Kur'an'da bu ism-i celâlin daha evvel mevcûdiyeti de anlaşılıyor. Binâenʿaleyh Hazret-i İbrâhim'den itibaren İbrânî veya Süryânî gibi diğer bir lisandan intikāli cây-i mülâhaza oluyor ve burada intikāle zâhib olanlar görülüyor. Fakat Âd ve Semûd kıssalarında ve daha mukaddem olan enbiyâ-yı kirâm lisanlarında da yalnız mânasının değil, bizzat bu ism-i hâssın dahi deverânını anlıyoruz ve İbrânî ve Süryânî'nin Arapça'ya ʿale'l-ıtlâk takaddümünü de bilmiyoruz. Bunun için kelimenin Arapça'da daha evvel ʿArab-ı ʿâribe ve ʿArab-ı bâideye kadar çıkan bir tarihi bulunduğu zâhirdir. Binâenʿaleyh "İsrâil", "Cebrâil", "Mîkâil" kelimeleri gibi İbrânî'den menkul "aʿcemî"[3] zannetmek için bir delil yoktur.

Sâniyen, lisân-ı Arab'ın aslında Arabî olmayan ve "aʿcemî"[4] denilen kelimeler hakkında ihtârâtı hâvî birtakım dekāik-i mahsûsa vardır ki bunlarla bir kelimenin [27] mâhiyetini tedkik mümkin olur. Bu noktadan bakılınca "Allah" ism-i celâlinin lisanda nazîrsiz bir tarz-ı istiʿmâli bulunduğunu görürüz[5]. Bir bakışa başındaki "ال", النَّجْمُ العيوق الخ gibi tecrîdi câiz olmayacak vechile lâzım olmuş bir harf-i taʿrîf gibidir. Hemzesi ibtidâ hâlinde meftuh, vaslı hâlinde[6] وَاللهِ / بِاللهِ / اِسْمُ اللهِ / قَالَ اللهُ ilh. gibi telaffuzda veya hem telaffuzda hem yazıda hazf olunur. Diğer bir bakışa da ال harf-i

1 "Celâlim hakkı için, sorsan onlara 'O gökleri ve yeri kim yarattı?'; her hâlde elbet 'Allah' diyecekler…" / "…elbette şüphesiz 'Allah' diyecekler…"

2 B: "ismi".

3 B: "acemî".

4 B: "acemî".

5 B: "görüyoruz".

6 B -"Hemzesi ibtidâ hâlinde meftuh, vaslı hâlinde".

taʿrîf değildir. Çünkü nidâ hâlinde يَا اَللّٰه diye hemze sâbit kalabiliyor ve bir de يَا أَيُّهَا الْكَرِيم gibi fâsıla ilâvesine lüzum görülmüyor. Hâlbuki ال harf-i taʿrîf olsaydı böyle olamayacaktı.

Eğer ال harf-i taʿrîf ise kelime her hâlde menkuldür ve Zât-ı Hakk'a ıtlâkı vazʿ-ı sânî iledir. Fakat bunun evvelemirde lisân-ı Arab'da diğer bir isimden veya sıfattan nakledilmiş olması mümkindir ve asıldır. Harf-i taʿrîf kalkınca da لاه kalır. Fi'l-vâkiʿ Arapça'da لاه ismi vardır ve Basriyyûn'un bir kısm-ı mühimmi bundan nakle kāil olmuştur. لاه ihticab ve irtifâʿ mânasına لاه يلوه fiilinin[1] masdarı olduğu gibi bundan ilâh mânasına da bir isimdir ve bundan لَاهُمْ, لَاهُمَّه denilir. Bir Arap şâiri:

كَحَلْفَةٍ مِنْ أَبِي رَبَاحٍ يَسْمَعُهَا لَاهُم الْكِبَارُ

demiş. Kezâlik Resûl-i Ekrem Efendimiz'in dedesi Abdulmuttalib hazretleri Vakʿa-i Fîl'de Kâbe kapısının halkasına yapışarak:

لَاهُمَّ إِنَّ الْعَبْدَ يَمْنَعُ رَحْلَهُ فَامْنَعْ رِحَالَكَ
لَا يَغْلِبَنَّ صَلِيبُهُمْ وَمِحَالُهُمْ عَدْوًا مِحَالَكَ الخ...

diye münâcâtta bulunmuş idi[2] (*Sûre-i Fîl'e bak*). Şu hâlde لاه isminin başına ال getirilerek اللاه denilmiş ve ism-i hâs yapılmış demektir. Bazıları ise daha ileri giderek Arapça لاه isminin Süryânice olduğu söylenen لاها isminden muʿarreb olduğunu zannetmişlerdir, [28] nitekim Ebû Yezîd-i Belhî لاه demiş, "aʿcemîdir."[3] Çünkü Yehûd ve Nasârâ لاها derler. Arab bu lafzı alıp tasarruf ederek "Allah" demişler. Bunun gibi لَاهُمْ ile alâkadar olarak İbrânî'de ألوهيم vardır. Lâkin târihen Arab'daki لاه mı mukaddem, yoksa Süryânî'deki لاها mı mukaddem, bunu tâyin etmek gayr-i mümkin olduğu gibi iki lisan beyninde böyle bir kelime münâsebeti bulunmak

1 B: "لاح يلوح"; F: "لاه يليه"

2 Bu beyti İbn Hişâm ve Taberî şöyle naklederler:

لَاهُمَّ إِنَّ الْعَبْدَ يَمْنَعُ ... رَحْلَهُ فَامْنَعْ حِلَالَكْ
لَا يَغْلِبَنَّ صَلِيبُهُمْ ... وَمِحَالُهُمْ غَدْوًا مِحَالَكْ

3 İbn Hişâm, *es-Sîratü'n-nebeviyye,* tkh. Mustafa es-Sekkā - İbrahim el-Ebyârî - Abdülhafîz eş-Şelebî, Mısır: Matbaʿatü Mustafa el-Bâbî, 1375/1955, I, 51; Ebû Caʿfer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiʿu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân, Mekketü'l-Mükerreme*: Dâru't-Terbiye ve't-Türâs, ts., XXIV, 613, 635.
B: "ʿacemîdir".

behemehâl birinin diğerinden nakline delil olamaz.[1] Eğer tevârüd yoksa her ikisinin daha mukaddem bir ana lisandan intişârına zâhib olmak daha mâkul olur. Ve bunu müeyyid delil de vardır. Çünkü lafza-i celâlin[2] Arab'daki istiʿmâlinde hiçbir ʿucme şemmesi yoktur.

Sonra لاه, لاهم velevse aʿcemîden[3] menkul olsun. Lâkin الله, ال ile لاه'dan bi't-terkîb me'huz olsaydı hemzesinin nidâda isbâtına lisan müsaade edemezdi. Bunun içindir ki bir hayli ulemâ-i lisân, ez-cümle Kûfiyyûn bunun لاه'dan değil الاه ism-i cinsinin mürâdifi olan الاله'dan menkul olduğuna kāil olmuşlardır. Bu surette اله'ın hemzesi hazf edilmiş ve ال harf-i taʿrîfinin hemzesi ona ʿivaz yapılmış ve lâm-ı taʿrîf de اَلنَّجْمِ، اَلسَّاق[4] gibi bir cüz'-i lâzımı olmuştur. Binâenʿaleyh aslına nazaran başındaki hemze, vasılda hazf ve ʿivaz olduğuna işâreten de nidâda katʿ edilmiştir. اله kelimesi de aslında ilâhet, ulûhet, ulûhiyet gibi ibadet mânasıyla veyahut tahayyür mânasıyla veyahut sükûn ve itmi'nân-ı kalb mânasıyla veyahut fezaʿ mânasıyla alâkadar olarak مألوه yani mâbud, yahut akılların hayret ettiği yahut kalblere sükûnet ve itmi'nân veren, yahut ıztıraptan, fezaʿdan kurtaran demek olur ki "mâbud"da hepsi de var gibidir, الله'ta ise hakikatiyle vardır. Zemahşerî, Kādî Beyzâvî gibi bir hayli muhakkikīn bu tedkīki kabul etmişlerdir. Buna göre لاه kelimesinin de aslı الاه'dır, نَاس، أُنَاس gibi ve fi'l-vâkiʿ cemʿinde hep آلِهَه deniyor ki lisân-ı Arab'da masdar ve ism-i tasgīr gibi cemiʿler de kelimenin aslını gösteren delâildendir.[5]

[29] Hâsılı lisanda bu iki tedkīke göre ismullah iştikāk-ı kebîr ile müştak olan bir ism-i Arabî'den menkuldür ve onun mefhûm-ı aslîsini mutazammındır, hem de aslen ve ferʿan Arabî'dir. Bu meyanda bazı zanna göre aslen gayr-i Arabî, fakat naklen Arabî-i mahzdır.

Müfessir-i nahvî Ebû Hayyân-ı Endelüsî diyor ki: Ekseriyet ʿindinde الله ism-i şerîfi mürteceldir ve gayr-i müştaktır. Yani ilk vazʿ ile Maʿbûd-ı

---

1 B: "olmaz".
2 M ve F: "lafza-i celâlenin".
3 B: "ʿacemîden".
4 F: "الصعق".
5 B: "delâletlerdir".

Hakk'a ism-i ʿalemdir.[1] İmam Fahreddin Râzî dahi "Bizim muhtârımız şudur ki bu lafza-i celâle Allah teâlâ'nın ism-i ʿalemidir ve aslen müştak değildir.[2] İmam Halîl ve Sîbeveyh, ekser-i usûliyyûn ve fukahâ hep buna kāil olmuşlardır" diyor.[3] Fi'l-vâkiʿ nidâda hemzenin isbâtı ve يا ile bilâ-fasl[in] ictimâʿı asliyetine delildir. Binâenʿaleyh ال harf-i taʿrîf değildir. Ancak teshîl-i istiʿmâl için ekseriya onun gibi kullanılmıştır ve tenvin getirilmemiştir. Gerçi hemzenin hazfi isbâtından ekserdir, gālibdir, fakat يا ile ال harf-i taʿrîfleri ictimâʿ etmediği ve binâenʿaleyh يَا النَّجْمُ ilh. denilmeyip يَا أَيُّهَا النَّجْمُ, يَا أَيُّهَا النَّاسُ, يَا هٰذَا الْحَارِثُ gibi fasl edildiği hâlde يا الله diye katʿ-ı hemze ile iktifâ olunması ve sonra Maʿbûd-ı Hak'tan mâʿadâsında asla istiʿmâl edilmemiş bulunması hasebiyle اَلنَّجْم, اَلنَّاس ve اَلْأُنَاس kabîlinden[4] olmadığını gösterdiğinden lafzen ve maʿnen bu hususiyetin tercîhi iktizâ etmiştir.

Hâsılı الله ismi[5] gayr-i müştak ve gayr-i menkul olup bi'l-irticâl vazʿ-ı evvelde bir ism-i ʿalemdir. Ve Zâtullah bütün esmâ ve sıfâta mukaddem olduğu gibi الله ismi de öyledir. O, ulûhiyet vasfından değil; ulûhiyet, maʿbûdiyet vasfı O'ndan me'huzdur. Allah mâbud olduğu için Allah değil, Allah olduğu için mâbuddur. Onun ilâhiyeti, ibadet ve ubûdiyete istihkākı li-zâtihîdir. Beşer puta tapar, ateşe tapar, güneşe tapar, kahramanlara, cebâbireye veya bazı sevdiği şeylere tapar; taptığı zaman onlar ilâh, mâbud olurlar, bilâhare bunlardan cayar [30] tanımaz olur, o zaman onlar da maʿbûdiyet, ilâhiyet vasf-ı müsteʿârlarını zâyiʿ ederler. Hâlbuki insanlar, Allah'ı mâbud tanısın tanımasın, o zâtında mâbuddur. O'na her şey ibadet ve ubûdiyet[6] borçludur. Hatta münkirler bile bilmeyerek olsun O'na ubûdiyette muztardırlar. İstikrâî mantığa nazaran iddia edilebilir ki ism-i ʿalemler velev kısmen olsun ism-i cinslerden evvel vazʿ olunur. Bilâhare bir veya birkaç vasfın ifade ettiği vech-i temâsül ile ism-i cinsler

---

1 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* I, 27:
وَ«اللهُ» علم لَا يُطْلَقُ إِلَّا عَلَى المعبود بحق مرتجل غَيْرِ مُشْتَقٍّ عِنْدَ الْأَكْثَرِينَ.

2 B -"ve aslen müştak değildir".

3 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* I, 143:
الْمُخْتَارُ عِنْدَنَا أَنَّ هَذَا اللَّفْظَ اسْمُ عَلَمٍ لِلّٰهِ تَعَالَى، وَأَنَّهُ لَيْسَ بِمُشْتَقٍّ الْبَتَّةَ، وَهُوَ قَوْلُ الْخَلِيلِ وَسِيبَوَيْهِ، وَقَوْلُ أَكْثَرِ الْأُصُولِيِّينَ وَالْفُقَهَاءِ.

4 B: "الأناث".

5 F: "ism-i "الله".

6 B, F ve M: "ubûdiyete".

teşekkül eder. Binâenʿaleyh her ism-i ʿalemin bir ism-i cinsten veya vasıftan menkul olduğu davası mesmûʿ olmaz.

Sâlisen denebilir ki bâlâda beyan olunan tarz-ı istʿmâlden الله ism-i şerîfinin lisân-ı Arab'daki hususiyeti ve binâenʿaleyh bir ism-i ʿalem olduğu anlaşılıyor. Fakat böyle olması diğer bir lisandan me'huz olmasına neden mâniʿ olsun? Taʿaddüd-i esmânın câiz olduğu da sebk etmiş idi. Fi'l-vâkiʿ deniliyor ki İbrânî'de[1] ايل Allah demektir. Nitekim Kādî Beyzâvî ve sâir tefsirlerde bile اسرائيل (İsrâil) "safvetullah" veya "abdullah" mânasına tefsir edilmiştir ki hemzenin hazfiyle اسرال (İsrâl) ve يا'ya[2] kalbiyle اسراييل (İsrâyîl) dahi okunur, diğer taraftan Süryânî'de لاها Arabî'de لاه da varmış, binâenʿaleyh Arapça'da[3] bu iki ismin mezciyle ايللاه terkîbinden اللاه ism-i hâssı vazʿ edilmiş olmak vârid-i hâtır olur ki, "Allah, ilâh" meâlini ihtâr ve اله الآلهة mânasını işrâb eder.

Fakat böyle bir münasebet, fiiliyâtın böyle olduğuna delâlet etmez. Böyle olsaydı behemehâl lisan bize bunu işʿâr ederdi. Çünkü evvelemirde kelimenin ʿucme ve ʿalemiyetten veya terkib ve ʿalemiyetten dolayı gayr-i munsarif ve belki mebnî olarak kullanılması iktizâ ederdi.[4] Nitekim Bâlebek, İsrâil, Cebrâil, İbrâhim, İsmâil ve emsâli hep gayr-i munsariftirler. Hâlbuki الله ismi muʿreb ve munsariftir. Sâniyen, hemzenin hazfi hâline münâsib ise de katʿı hâline gayr-i muvâfıktır. Zira Arapça'da ايل hemzenin kesriyle okunageldiği hâlde الله'da meftuhdur. Ve doğrusu [31] ايل, اله mânasınadır. Çünkü إيلي diye muzâf oluyor. Sonra ايل Allah demek ise ve ondan ahz da olunmuş ise ايل لاه diye bir terkib düşünmeye ne hâcet kalırdı. Hâsılı, Allah isminin lisân-ı âhardan[5] ahzı veya iştikākı bu şerâit altında kābil-i taʿyîn değildir. Ve bu ism-i celâl, lisan nokta-i nazarından da müsemmâsı gibi bir ezeliyet nikābı içindedir. Ve bütün bunlardan en basit bir mefhum edinmek için söylenecek söz hayret ve büyüklüktür. Allahu ekber.

---

1 B: "İbrânî'deki".
2 B: "ve يا kalbiyle".
3 B: "Arapça'daki".
4 B: "eder".
5 B: "lisân-ı Arab'dan".

er-Rahmân

Bu da Allah teâlâ'ya has bir isimdir. Bunun bir mefhûm-ı mahsûsu vardır. Fakat ism-i zât değil, ism-i sıfattır. Hem mevsuflu hem mevsufsuz kullanılır, binâenʿaleyh ism-i mahz ile sıfat-ı mahza beyninde mütedâirdir. Bunun için harf-i cerle taʿdiye etmez, fiil ameli yapmaz, رَحْمٰنٌ بِكَذَا denilmez, fakat izafetle رَحْمٰنُ الدُّنْيَا gibi amel eder, böyle olması bunun sıfat-ı fiil değil, sıfat-ı zât olduğunu gösterir. Ve böyle sıfatlara "sıfât-ı gālibe" nâmı verilir. Esasen mutazammın olduğu maʿnâ-yı vasfiyeti hâiz olan her zâtı tavsif câiz iken o sıfatla mümtaz olan bir zât-ı mahsusta istiʿmâli galebe edip yalnız onun sıfatı olarak kullanılmış demektir. Galebe bir mertebe daha kuvvet bulunca isim olarak dahi istiʿmâl edilir ki "Rahmân" böyledir. Ve bu galebe ya tahkīkī veya takdîrî olur. Eğer sâbıkan umûmî istiʿmâli vâkiʿ iken bilâhare birisi tahassus ile galebe etmiş ise "tahkīkī" ve eğer istiʿmâl-i umûmî bilfiil sebk etmemiş de bir kıyâs-ı lügavînin muktezâsı ise "takdîrî" denilir. "er-Rahmân" ismi dahi galebe-i takdîriye ile sıfât-ı gālibeden bir ism-i hâstır. Çünkü lügaten "rahm" ve "rahmet"ten müştak ve devam ve mübalağa ifade eden bir sıfat-ı müşebbehe sîgasıdır ki pek merhametli, çok rahmet sâhibi maʿnâ-yı vasfîsini mutazammındır. Böyle olunca da bu sıfat her kimde bulunursa ona "er-Rahmân" demek kıyâsen mümkin olmak lâzım gelir. Hâlbuki "er-Rahmân" böyle hiç kullanılmamış, rahmeti nâmütenâhî, ezelî bir [32] münʿim-i hakīkī mânasına tahsis edilmiş olduğundan aslından beri Allah teâlâ'dan başkasına ıtlak edilmemiştir. Ancak Müseylimetü'l-Kezzâb'a bir kere müfrit ve müdâhin bir şâir lâmsız olarak لَا زِلْتَ رَحْمٰنًا[1] tâbirini kullanmış ve maʿamâfîh اَلرَّحْمٰنُ dememiştir. Böyle olduğu hâlde dîn-i İslâm nokta-i nazarından değil, lisan nokta-i nazarından bile bu şâir tahtı'e edilmiştir. Din nokta-i nazarından ise evleviyetle böyledir. Her hâlde "Rahmân" Allah teâlâ'ya mahsus bir ism-i sıfattır. Binâenʿaleyh esasen sıfat olmak itibariyle çok rahmet sâhibi, pek merhametli, çok merhametli, gayet merhametli veya nâmütenâhî rahmet sâhibi diye tefsir edilebilse de hususiyeti ve ismiyeti hasebiyle

---

1 F: "لا زالت رحمنا".

tercemesi mümkin olmaz. Çünkü ism-i hâs terceme edilmez, bunların tercemesi tebdîli demektir ve lisânımızda böyle bir isim yoktur. Bazılarının bunu "esirgeyici" diye terceme ettiklerini görüyoruz. Hâlbuki esirgemek esasında kıskanmak, diriğ etmek mânasınadır; "benden onu esirgedin" denilir. Sonra kıskanılanın korunması, saklanması tabiî olduğundan esirgemek, lâzımı olan[1] korumak mânasına da kullanılır. "Beni esirgemiyorsun" deriz ki "Beni korumuyorsun" demektir. Fakat "bana merhamet etmiyorsun" gibi, "bana esirgemiyorsun" denilmez. Binâenʿaleyh "esirgeyici" esasında "kıskanç" demek olacağından "Rahmân"ın takdîren tefsîri dahi olmamış olur. Elemlenmek, acı duymak demek olan "acımak"tan "acıyıcı" da tatsız ve şâibelidir, kuru bir acımak merhamet değildir. Merhamet acıyı, âfâtı defʿe ve onun yerine sürûr ve hayrı ikāmeye müteveccih olan bir iyilik duygusudur ki lisânımızda tamamen mâruf bir kelimedir. Biz "merhametli" sıfatından anladığımız tatlı mânayı öbürlerinden tamamıyla duymayız[2] ve hele pek merhametli yerinde "acıyıcı, esirgeyici" demeyiz. Bunun için eskilerimiz bu makamda "yarlığamak" fiilinden "yarlığayıcı" sıfatını kullanırlardı "Rabbim rahmetiyle yarlığasın", "Rahmetinle yarlığa yâ Rabbî!", "Rahmetinle yarlığa kıl yâ Ganî!" gibi ki [33] tahfif ile "yarlamak" ve "yarlayıcı" denildiği de vâkiʿdir ve esasında "yâr muâmelesi yapmak" demektir ki merhametin neticesidir. Lâkin yarlığayıcı da isim değil, sıfattır. Hâsılı Rahmân "pek merhametli" diye nâkıs bir surette tefsir olunabilirse de terceme olunamaz. Zira pek merhametli ne sıfat-ı gālibedendir, ne ism-i hâstır, "Rahîm" demek de olabilir. Sonra Allah teâlâ'nın rahmeti, merhameti, bir hiss-i kalbî, bir temâyül-i nefsânî mânasına bir iyilik duygusu değildir. Fâtiha'da îzah olunacağı üzere irâde-i hayr veya inʿâm-ı nâmütenâhî mânasınadır. Lisânımızda da rahmet bu mâna ile müteʿâreftir,[3] lâkin bu münasebetle "Rahmân" ismini "Vehhâb" ismi ile karıştırmak da câiz olmaz. Vehhâb, Rahmân

---

1 B -"lâzımı olan".
2 M: "doymayız".
3 B: "müterâfıktır".

gibi[1] hâs değildir. Binâenʿaleyh Rahmân, Vehhâb veya Afüvv mânalarını ifade eden "bağışlayıcı" sıfatıyla da terceme olunamaz. Bu ismi belleriz ve tercemesiyle değil tefsîriyle rahmet mefhûmundan anlamaya çalışırız.

er-Rahîm

الرَّحِيمِ dahi sıfat-ı müşebbehe veya mübalağa ile ism-i fâil olarak ikinci bir sıfattır, iki sıfatın farkı daha bâriz olmak için burada ikincisi daha muvâfıktır ki "çok merhamet edici" demek olur. Bu dahi Cenâb-ı Allah'ın sıfatlarından biridir. Fakat sıfat-ı mahzadır, mevsufsuz kullanılmaz ve binâenʿaleyh "Rahmân" gibi sıfat-ı gālibe ve ism-i hâs olmayıp Allah'tan başkasında da kullanılabilir ve fiil ameli yapar, harf-i taʿrîfi de ʿahd içindir. Şu hâlde اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ terkîb-i vasfîleri evvelâ bir ism-i mahz, sâniyen hem isim hem sıfat, sâlisen mahz-ı sıfat olan üç kelimeden müteşekkil olarak husustan umuma doğru inbisat etmiştir ve bu iki sıfat "Allah" ism-i zâtını kalbimizde mefhumlamıştır. Bunlar dîdâr-ı ilâhînin ilk tecellî-i cemâlidir.

Görüyoruz ki "Rahmân, Rahîm" ikisi de "rahmet" masdarından mübalağa ifade eden birer sıfat olmakla beraber aralarında ehemmiyetli farklar vardır. Bu farkları göstermek için müfessirîn hayli îzâhâtta bulunmuşlardır ki biz, şu kadarıyla iktifâ edeceğiz:

[34] "Rahmâniyet" ezele, "rahîmiyet" lâyezâle nâzırdır. Binâenʿaleyh mahlûkât, merhamet-i Rahmâniyeden ibtidâen, taʿalluk-ı izâfetle ve merhamet-i Rahîmiyeden intihâen taʿalluk-ı fiʿlî ile mütenaʿʿim ve müstefid olur. Bu noktaya işaret için "dünyanın rahmânı, âhiretin rahîmi" denilmiştir. Cenâb-ı Allah dünyanın da, âhiretin de hem rahmânı hem rahîmidir. Ve bu tâbir dahi seleften menkuldür. Fakat her ikisinde evveliyet haysiyetiyle Rahmân, âhiriyet[2] haysiyetiyle Rahîm olduğuna işaret için "Rahmân-ı dünyâ ve Rahîm-i âhiret" denilmiştir ki "hem mü'minlerin, hem kâfirlerin Rahmân'ı ve fakat yalnız mü'minlerin Rahîm'i" denilmesi de bu kabîldendir. وَكَانَ بِالْمُؤْمِنِينَ رَحِيمًا [el-Ahzâb 33/43][3] Biraz îzah edelim.

---

1 B: "Rahmân, Vehhâb gibi".
2 B: "âhiret".
3 "…ve mü'minlere rahîm bulunuyor."

"Rahmân", Allah teâlâ'nın bir ism-i hâssı olmak itibariyle mânası ezel ve lâyezâli muhîttir. Binâenʿaleyh bu cins rahmet ve inʿâmın kullardan sudûru tasavvur olunamaz. "Rahîm" ise O'na muhtas olmadığından ezeliyeti müstelzim değildir. Ve binâenʿaleyh bu cins merhametin ve inʿâmın kullardan sudûru mutasavverdir. Demek ki[1] rahmet-i Rahmân bir şart ile meşrut değil iken rahmet-i Rahîm bir şart ile meşruttur.

Rahmâniyetin Allah'a ihtisâsı ve mâʿadâya taʿalluk-ı fiʿlî ifade etmeyip ancak bi'l-izâfe âmil olması ekvânda bilâ-şart-ı şey' bir umum ifade eder. Cenâb-ı Hak Rahmân olduğu için rahmet-i ezeliyesi umûmîdir. Her şeyin ilk halk ve îcâdında almış olduğu bütün mevâhib-i fıtriye rahmâniyetin izâfeti eseridir. Bu itibar ile eser-i rahmetten hâlî hiçbir mevcud tasavvur edilemez. Lâkin hilkat-i ûlâ sırf vehbî ve cebrîdir, yani hiç kimsenin kesb u ihtiyârıyla değil, yalnız izâfet-i rahmâniye ile husûle gelir. Taşın taş, ağacın ağaç, insanın insan olması böyle bir rahmet-i cebriyenin eseridir. Bu nokta-i nazardan âlemde her şey Cenâb-ı Hakk'ın rahmet-i rahmâniyesine müstağraktır. Binâenʿaleyh rahmâniyet, emn-i ʿâm, ümîd-i küldür. Âsumânından zemînine, ecrâmından zerrâtına, ervâhından ecsâmına, [35] canlısından cansızına, taşından ağacına, nebâtâtından hayvânâtına, hayvânâtından insanlarına, çalışanından çalışmayanına, mutîʿinden âsîsine, mü'mininden kâfirine, muvahhidinden müşrikine, melâikesinden şeytanına varıncaya kadar âlemlerin hepsi rahmet-i Rahmân'a müstağraktır ve bu haysiyetle mehâfetten âzâdedir. Lâkin bu kadarla kalsa idi, ilim ile cehlin, hayât ile mevtin, saʿy ile atâletin, itaat ile isyanın, iman ile küfrün, küfrân ile şükrânın, hak ile nâhakkın, adl ile zulmün hiç farkı kalmamış olurdu ve böyle olsa idi âlemde şuûn-ı irâdeden hiçbir eser bulunmazdı. İlm u irâde ile, kesb u saʿy ile terakki imkânı münselib olurdu ve o zaman hep tabîî olurduk, tabiʿiyyûndan, cebriyyûndan olurduk.[2] Hem kendimizi ve hem Allah teâlâ'yı fiilde mecbur görür, tabîʿat-ı rahmetin îcâbına mahkum tanırdık. Çünkü ne O'nun ne bizim irade

---

1 M ve F -"ki".
2 B -"tabiʿiyyûndan, cebriyyûndan olurduk".

ve ihtiyârımızdan bir eser bulamazdık; duyduğumuza gidemez, bildiğimizi işleyemez, arzularımızın yanına varamazdık. Bütün harekâtımızda[1] bir taş veya bir topaç gibi yuvarlanır durur veya bir ot gibi biter yiter giderdik. Ahlata armut, idrise kiraz, limona portakal, Amerikan çubuğuna çavuş[2] üzümü aşılayamazdık. Tarlamıza ekin ekemez, ekmeğimizi pişiremez, erzâkımızı elbisemizi ve sâir ihtiyâcâtımızı sanatlar ve sınâʿatler vâsıtasıyla elde edemezdik. Semâlara çıkmaya özenemez, cennetlere gitmeye çare bulamazdık. Hayvan gelir hayvan giderdik. Bu şerâit altında ise rahmâniyyet-i ilâhiye bir kemâl-i mutlak olmazdı. Binâenʿaleyh Cenâb-ı Allah'ın kendi irade ve ihtiyârını göstermesi ve onun eseri olarak sâhib-i irâde mahlûkāt halk etmesi ve onları hüsn-i irade ve ihtiyarlarına göre terakki ettirerek rahmetinden mütenaʿʿim ve müstefid ve bilakis sû'-i irade ve kesblerine göre mahrûmiyetle, elem ve ʿikāb ile muʿâteb[3] tutması, yani o irâdât mecmûʿunun kendi iradesiyle âhenklerini temin eylemesi ve onlara da rahmetinden bir hisse vermesi muktezâ-yı hikmet olurdu. İşte bir [36] hikmet-i tabîʿiye değil, bir hikmet-i ilâhiye olan bu hakīkat-i kemâliyeden dolayı Cenâb-ı Allah, rahmâniyetinden mâʿadâ bir de rahîmiyet[4] ile ittisâf etmiş ve rahmet-i rahmâniyesi kendisine hâs iken rahmet-i rahîmiyesinden ehl-i irâdeye de bir hisse ayırmıştır. Ana kuşlar eser-i rahmâniyet olan sevk-i fıtrî ile yavrularının başında kanat çırpar, ahlâklı insanlar da eser-i rahîmiyetle vücûh-ı hayr üzerinde rahm u şefkatle müsâbaka ederler. Nebâtâtın, hayvânâtın teşrîhi ve menâfiʿ-i aʿzâsı ilimlerinde[5] nice dekāikiyle[6] rahmâniyyet-i Hakk'ı görür, okuruz. İlm-i ahlâkta, hayât-ı beşerin kemâlât sahîfelerinde, enbiyânın, evliyânın menâkıbında, eʿâzımın terâciminde de irâdî ve kesbî olan âsâr-ı rahîmiyeti okuruz. İbtidâ çalışana çalışmayana bakmadan vücûda sevk ve o suretle idare etmek bir rahmet-i rahmâniyedir. Bilâhare çalışanlara çalıştıkları

---

1 B: "hareketimizde".
2 B -"çavuş".
3 B: "muhâtab".
4 B: "rahîmiyeti".
5 B: "ilimlerinden".
6 B: "dekāikle".

gayeleri de ayrıca bahş etmek bir rahmet-i rahîmiyedir. Demek ki rahmet-i rahmâniye olmasaydı biz vücûda gelemez, fıtraten mâlik olduğumuz sermayeden, mevâhib-i zarûriyeden celâil-i niʿamdan mahrum kalırdık. Rahmet-i rahîmiye olmasaydı fıtrî sermayelerimizi iʿmâl edemez ve hilkat-i ibtidâiyeden bir hatve ileri gidemezdik, dekāik-i niʿama eremezdik. Rahmâniyet ye'vs-i mutlaka, umûmî bedbinliğe imkân bırakmayan bir ümîd-i mutlak, bir ʿinâyet-i ezeliyedir. Rahîmiyet ise ye's-i hâssın cevâbı ve husûsî âmâl[1] ve makāsıdımızın, saʿy u faʿâliyetimizin damânı ve mes'ûliyetimizin mükâfâtı olan bir sâika-i şevktir. Demek ki rahmâniyetin karşısında dünya ve âhiret, mü'min ve kâfir müsâvî iken rahîmiyetin karşısında bunlar bir fark-ı bâriz ile ayrılıyor. فَرِيقٌ فِى الْجَنَّةِ وَفَرِيقٌ فِى السَّعِيرِ [eş-Şûrâ 42/7][2] oluyor.

İşte "dünya ve âhiretin Rahmân'ı ve âhiretin Rahîm'i" yahut "mü'min ve kâfirin Rahmân'ı, mü'minin Rahîm'i" denilmesinin vechi budur. Şeyh Abduh merhûmun lügatta bunlara işaret yoktur zannıyla eslâfın bu tâbirlerle gösterdikleri farkları ihmâl etmesi doğru değildir.[3] Zira [37] "Rahmân" lügaten dahi Allah'a hâs olan sıfât-ı[4] gālibedendir ve taʿalluk-i fiʿlîsi yoktur. Ezeliyeti müşʿir ve mebde'e nâzırdır. "Rahîm"de ise bu hususiyet yoktur ve taʿalluk-ı fiʿlîsi[5] vardır. Demek ki lâyezâlde cârîdir. Rahmet-i Rahmân, ibtidâen irâde-i hayra râciʿ bir sıfat-ı zâtiye, rahmet-i Rahîm de intihâen fiʿl-i hayra râciʿ bir sıfat-ı fiʿliye telakkī edilmek ahsen-i vücûhtur. Şu hâlde "Rahmân" ile "Rahîm" başka başka birer maʿnâ-yı rahmeti hâiz olarak birbirlerinden birer cihet ile temayüz etmiş oluyorlar. Demek "Rahmân", "Rahîm" sıfatları sade bir tekid için tekrar edilmiş değildirler

---

1 B: "aʿmâl".

2 "…bir fırka cennette, bir fırka saîrde."

3 Muhammed Abduh - Muhammed Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm (Tefsîru'l-Menâr),* Kâhire, 1990, I, 39:
وَالْجُمْهُورُ عَلَى أَنَّ مَعْنَى «الرَّحْمٰنِ» الْمُنْعِمُ بِجَلَائِلِ النِّعَمِ، وَمَعْنَى «الرَّحِيمِ» الْمُنْعِمُ بِدَقَائِقِهَا، وَبَعْضُهُمْ يَقُولُ: إِنَّ الرَّحْمٰنَ هُوَ الْمُنْعِمُ بِنِعَمٍ عَامَّةٍ تَشْمَلُ الْكَافِرِينَ مَعَ غَيْرِهِمْ، وَالرَّحِيمَ هُوَ الْمُنْعِمُ بِالنِّعَمِ الْخَاصَّةِ بِالْمُؤْمِنِينَ. وَكُلُّ هٰذَا تَحَكُّمٌ فِي اللُّغَةِ مَبْنِيٌّ عَلَى أَنَّ زِيَادَةَ الْمَبْنَى تَدُلُّ عَلَى زِيَادَةِ الْمَعْنَى.

4 F: "sıfat-ı".

5 M ve F: "taʿalluk-ı fiʿlî".

ve her birinin kendine mahsus[1] bir maʿnâ-yı te'sîsi[2] ve bir vech-i mübâlağası vardır. Bir cihetten rahmet-i Rahmân eblağdır, çünkü her mahlûka muzâf olur. Diğer cihetten rahmet-i Rahîm eblağdır. Çünkü öbüründen ziyade fiilî bir feyzi hâvî ve niyâbeten kullarında da câr'dir. Bazı tefsirlerde de buna işâreten "rahmet-i Rahmân celâil-i niʿam, rahmet-i Rahîm ise dekāik-i niʿam ile alâkadardır" derler. "Rahmân"ın mevsûfu hâs, müteʿallakı âmdır. "Rahîm"in mevsûfu âm, müteʿallakı hâstır. Ve işte Allah teâlâ böyle muzâʿaf bir sıfat-ı rahmetle muttasıftır ve bunlar nevʿ-i beşerden bedbinlik hissini silmeye ve onun yerine nâmütenâhî bir nikbinlik hissi ikāme etmeye kâfîdir. Sûret-i umûmiyede matlub olan iman ve îkānın rûhu da budur. Rahmân-ı Rahîm'i münkir olan kâfir istediği kadar bedbin olsun, fakat mü'minin bedbinliğine hiçbir sebep yoktur وَالْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ [el-Kasas 28/83][3]. Ve besmeleden alınacak ilk feyz-i ilâhî bu neş'edir.

Besmele'nin Terkîbi

Besmele zâhirde bir nisbet-i izâfiye ile iki nisbet-i vasfiyye ve başında bir nisbet-i taʿalluktan mürekkeb, müstakil bir mürekkeb-i tâm, hakikatte ise bu taʿallukun ifade ettiği mahzuf ve mukadder bir nisbet-i tâmme ile gayet veciz ve beliğ bir kelâm-ı tâmdır. اِسْمِ اللهِ bir terkîb-i izâfî اَللّٰهُ الرَّحْمٰنُ bir terkîb-i vasfî اَللّٰهُ الرَّحِيمُ diğer bir terkîb-i vasfîdir. İsmin Allah'a izafeti lâmiye veya [38] beyâniye olabilir ki evvelkinde "Allah'ın ismi", ikincide "Allah ismi" demek olur. Evvelkinde vasıflar "Rahmân ve Rahîm sıfatlarıyla muttasıf bulunan Cenâb-ı Allah'ın ismiyle" gibi izâfetten evvel veya "Cenâb-ı Allah'ın ismiyle ki hem Rahmân ve hem Rahîm sıfatlarıyla muttasıftır" gibi izâfetten sonra da mülâhaza olunabilir. Lâkin ikincide "Allah" ismi izâfetten evvel sıfatlarıyla birlikte mülâhaza ve mecmûʿu bir isim gibi hikâye olunduktan sonra isim kelimesini beyan için ona muzâf^un ileyh kılınmış olur ve bu hikâye takdîrinde sıfatlar yalnız lafız üzerine cereyan etmiş olmaz. Ancak iʿrâb-ı hikâyeden sarf-ı nazar edilmek ve ism-i zâtın ehemmiyeti tansîs

1 B: "göre".
2 F: "te'sîs".
3 "…ve o âkıbet korunan müttakīlerindir."

olunmak için bir izâfet iʿrâbı[1] üç kelimeye tevzîʿ edilmiş bulunur ki buna "iʿrâb-ı zarûrî" nâmı verilir. İzâfet-i lâmiyede mebde' ittihaz olunan isim bi-hasebi'l-maʿnâ mutlak kalır. İzâfet-i beyâniyede ise "Rahmân-ı Rahîm" sıfatlarını müstetbiʿ olan "Allah" ismiyle beyan edilmiş olur. Müfessirînin çoğu evvelkini tercih ediyorlar. Çünkü onda hem iʿrâb zâhir ve hem esmâ ve sıfâtın mânası bizzat maksud olur. İsmin ıtlâk-ı maʿnevîsi de bi'l-işâre ism-i hâs ile tekayyüd eder. Bazıları ise Lebîd'in إِلَى الْحَوْلِ ثُمَّ اسْمُ[2] السَّلَامِ عَلَيْكُمَا mısrâʿındaki اِسْمُ السَّلَامِ gibi beyâniyeyi tercih etmişlerdir. Nitekim *Mevlid* sâhibi "Allah adı" derken bunu nazar-ı iʿtibâra almıştır. Bundan anlaşılır ki besmelede اِسم الله terkîb-i izâfîsi söyleyenin kasdına göre "Allah'ın ismi" veya "Allah ismi" mânalarından her birine kābil-i intibak olduğu hâlde bunlardan biriyle terceme edildiği zaman bu cemʿiyyeti kalmaz. Allah ism-i hâssı ve "Rahmân" sıfat-ı hâssasının da tercemeleri -tebdil ve tağyir demek olacağından- mümkin olmadığını göstermiş idik.

İşte iki nisbet-i vasfiyye ile bir nisbet-i izâfiyeden müteşekkil olan اِسم اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ terkîbi evvelindeki ب edatıyla gayr-i sarih bir mefʿûl^ün bih veya bir hâl teşkil edip muzmer bir cümle-i fiʿliyyenin fâiline taʿalluk ederek tam ve mufassal bir kelâmın îcâz-ı belîği olmuştur. Burada mahzuf [39] olan fiil besmele diyen kimsenin teşebbüs edeceği, "okurum", "yazarım", "yerim", "içerim", "kalkarım", "otururum", "başlarım" ilh. gibi bir fiildir. Herhangi bir kimse başlamak üzere olduğu murâdını kalbinde gizleyerek besmeleyi çeker ve ismullâhı işinin evveline fâsılasız yapıştırabilir. İşte bu fâide-i âmmeyi temin için cümlenin erkânı olan fiil ve fâil hazf edilmişlerdir. Bu hazfe karîne بِ'dir. Makam ve hâl-i mütekellim de taʿyîn-i mahzûfa karînedir. Böyle hazfler kelâm-ı Arab'da çok olduğu gibi lisânımızda da vardır. Meselâ misafiri teşyîʿ ederken "devletle, selâmetle", "devlet ü selâmetle", "şeref u ikbâl ile" yahut "bi'l-ʿizzi ve'l-ikbâl" deriz ki "gidiniz" fiilini kalbimizde gizleyerek bir kelimeden bile tam ve beliğ bir cümle yaparız ve muhatabımız da anlar. Bunların

1 B -"bir izafet iʿrâbı".
2 B: "سم".

diğer fiillerle de emsâli çoktur. "Falan nâmına", "filan şerefine" ki "yapıyorum", "yiyorum", kezâlik "sıhhat u âfiyetle yiyiniz" demektir ilh. İşte besmele de bunlara benzer. Fakat burada mahzuf olan fiil, besmelenin nihâyetinde takdir edilmelidir. Yani ب müteʿallakı olan fiile takaddüm etmiştir. Gerçi lisân-ı Arab'da Türkçe hilâfına olarak tetimme-i kelâmın hakkı te'hirdir. اِقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ [el-Alak 96/1][1] gibi. Lâkin böyle hakkı muahhar olan tetimmenin takdîmi bir ihtimam ve ihtisas ifade eder. Fi'l-vâkiʿ اِقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ'de emr-i aslî kıraate[2] müteveccih olduğu için ehem olan kıraat iken بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ'de ehem olan husus, İsmullâh'ın kıraat ve sâire gibi teşebbüs olunacak fiile takdîmidir. Ve işte bu takdim, ihtisas ve kasr içindir. Zira mâlum olduğu üzere her millet en mühim işine büyük tanıdığı bir isim ile başlar. Arap müşrikleri de sözlerine veya işlerine بِاسْمِ اللَّاتِ بِاسْمِ الْعُزَّى gibi putlarından birinin ismiyle başlarlardı. Muʿâmelât-ı beşeriyede, bilhassa küşâd resimlerinde ve icrâât-ı mahsûsada "fülan nâmına, falan şerefine" gibi bunun türlü türlü misâllerini görürüz. İşte besmelede fiilin te'hîriyle İsmullâh'ın takdimi bütün bunları red ile mebde'i yalnız İsmullâh'a kasretmek içindir ki "ne kendim ne de[3] başkası, hatıra [40] gelebilen hiçbir nâm ile değil ancak Allah teâlâ'nın nâmıyla şu işime başlarım, başlıyorum" demektir. Binâenʿaleyh besmele bu suretle bir de tevhid mânasını tazammun etmiştir. Lisânımız nokta-i nazarından ise cümlenin müteʿallakātı hakk-ı takaddümü hâiz ve fiil tabîʿaten müteahhir olduğundan kasrın sûret-i ifâdesi değişir ve "başlarım Allah'ın ismiyle" demek iktizâ eder. Bunda ise fiʿl-i kavlînin, fiʿl-i hakīkīye mukāreneti temin edilmemiş olur. O hâlde "Allah'ın ismiyledir ki başlarım, okurum, kalkarım, giderim" gibi bir takdir yapılabilirse bu tevhid anlaşılır. Lâkin[4] mahzûfun "dir ki başlarım" suretinde olduğuna lisânımızca karîne bulmak müşkildir. Zikir hâlinde de bütün fevâid-i îcâz kaldırılmış ve âdî bir söz söylenmiş olur.

---

1 "Oku ismiyle O Rabbinin…"
2 M ve F: "emir asl-ı kıraate".
3 F: "ve ne".
4 B: "Fakat".

Bu îzâhâttan sonra da besmelenin lisânımıza göre mümkin farzedilebilecek tercemesi şu suretlerden biri olmak lâzım gelir:

1. Çok merhamet edici bir Rahmân olan Allah'ın ismiyle (lâmiye)
2. Rahmân, Rahîm olan Allah'ın ismiyle (lâmiye)
3. Rahmân-ı Rahîm olan Allah ismiyle, yahut adıyla (beyâniye)
4. Rahmân Rahîm olan Allah nâmına (beyâniye)

Lâkin evvelemirde bu dört suretten her birindeki "olan" râbıta-i vasfiyyesi bir sû'-i îhâmı mutazammın oluyor. Çünkü "olmak" fiili lisânımızda hem keynûnet ve hem sayrûret mânalarında müşterek bulunduğundan, evvel değil imiş de sonradan Rahmân-ı Rahîm olmuş gibi bir maʿnâ-yı hudûsu îhâmdan hâlî değildir. "Olan" yerine "bulunan" rabıtası da iyi olmuyor. Binâenʿaleyh bu rabıtanın hazfiyle:

5. Rahmân, Rahîm, Allah'ın ismiyle

yahut:

6. Rahmân, Rahîm Allah ismiyle

demek daha doğru olacaktır. Bunda da Allah ism-i zâtının ehem olan takdîmine riayet edilmemiş ve bi'n-netîce fiil [41] ile rahmet arası açılmış olur. Binâenʿaleyh Allah ismini sıfatlarıyla beraber bir isim hâlinde hikâye ederek:

7. Allâh-ı Rahmân-i Rahîm ismiyle

yahut

8. Allâh-ı Rahmân-i Rahîm'in ismiyle

denilirse doğrudan doğru Allah ismi mebde' yapılmış olacak ve maʿamâfîh vasl-ı rahmet yine temin edilemeyecektir.[1] Bunu "Allah, Rahmân, Rahîm ismiyle" suretinde söylemek lisânımızca hepsinden selis olacak ise de bunda da bir teslis îhâmı hatıra gelebiliyor. Gerçi "ismiyle" denilip, "isimleriyle" denilmemesi bu îhâmı defʿe kâfi ve aynı zamanda esmâ ve

1 B: "edilmeyecektir".

sıfatın taʿaddüdü tevhîd-i zâta gayr-i mâniʿ ise de böyle taʿdâd suretinde üç ismin birer ism-i zât gibi mülâhazası tebâdür edeceğinden bunları kesre-i vasfiyye ile rabt ederek bir kelime gibi okumak sâlim olacaktır. Fakat bunda da tetâbuʿ-i terâkîb kuşkusundan kurtulamayacağız.

O hâlde ne müfredâtını ve ne terkiblerini tamamen terceme mümkin olmayan ve hele vücûh-ı belâgati, âheng-i beyânı hiçbir suretle kābil-i nakl olmayan, dudaktan başlayıp bütün batnı[1] devr ile yine dudakta nihâyet bulan hurûfunun nizâm-ı halâveti bile başlı başına bir bedîʿa olan ve bununla beraber her Müslümanın ve her Türkün pekâlâ bildiği ve az çok anladığı bir vecize bulunan besmeleyi bir "ile" veya "adıyla" tâbiri nâmına terceme etmeye kalkışmayıp her hâlde aslıyla söylemek ve bu gibi îzâhlar ve tefsirlerle de mefhûmunu tasavvur ve mütâlaaya çalışmak bir emr-i zarûrîdir. Binâenʿaleyh bir miftâh-ı kül ve bir âyet-i tevhîd olan بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ nazm-ı mecîdini, muvahhidi müşrik yapacak olan بِسْمِ اِلٰهٍ وَهَّابٍ بَخِيلٍ mânasını andıran "esirgeciyi bağışlayıcı tanrı adıyla" gibi münker tercemelerle tahrîfe özenmekten ihtiraz etmeye mecburuz.[2]

[42] **Besmele'nin Menât-ı Tefsîri**

Anladık ki besmelenin terkîb-i kelâmîsinde en ziyade âmil olan nokta baştaki بـا harfidir. Bu sayededir ki biz İsmullah ile visâl peydâ ediyoruz. Bütün vücûdun ve terakkiyât-ı vücûdun mebde'-i evveli ve matlûb-ı mutlakı olan "Allâh-ı Rahmân-ı Rahîm'in ismini" kalbimizde niyet ettiğimiz ve henüz vücûdunu görmediğimiz irâdî fiilimize rabt ederek lafzı veciz, mânası cihanşümul bir kelâm-ı[3] belîğ söyleyebilmemize vesile olan ancak[4] bu "bâ"dır. Bizim işimizde ne kadar fâʿil-i muhtâr olursak olalım efʿâlimizin illet-i tâmmesi olmadığımız muhakkaktır. Çünkü bizim iradelerimiz, vücûd silsilesinin katʿî bir hadd-i evveli değil, onun cereyânı

---

1 F ve B: "bâtını".

2 Doğrusu besmelenin tercemesinde gösterdiğimiz şu imkânsızlık Kur'an âyetlerinin hemen hemen hepsinde de cârîdir. Onun için tercemelerin tam bir terceme olmasına imkân yoktur. [Müellifin notu] (bu dipnot F nüshasında yoktur).

3 B: "kelime-i".

4 B -"ancak".

içinde bir lahza-i tehavvüldür. Ve bunun için biz bütün iradelerimizin bilâ-ârıza ve bilâ-müzâhim fiile çıkmadığını görüyoruz. Demek muvaffakiyetlerimiz, illet-i ûlâ ile iradelerimiz arasındaki nisbetin feyzine tâbiʿdir ki bu feyz ibtidâen Rahmânî, intihâen Rahîmîdir. Biz gerek bilelim ve gerek bilmeyelim kâinatta bu nisbet, bu izâfet, bu taʿalluk, bu ittisal bir kānûn-ı küldür. Ve vücûd-ı eşyâ bu kanunun inkişâfıdır. İşte besmele "bâ"sıyla bizde bu kanunu şuûrîleştiren[1] bir ʿâmil-i lafzîdir. Ve bu lemha-i şuʿûr ondan maksûd-ı aksâ olan bu nokta-i vücûddur. Ve bu cihetle "besmelenin mihver-i tefsîri ʿbâ'dır ve buna binâen besmelenin[2] mânası ʿbâ'dadır, ʿbâ'nın sırrı, noktasındadır" denilir. Bu hikmete ve bu kanuna işaret içindir ki Türk şairlerinin medâr-ı iftihârı olan Hâkânî merhum *Hilye*'sinde:

Olmasa besmele resmi memdûd
Cins-i eşyâda olur muydu vücûd

demiştir.

Eʿâzım-ı müfessirîn diyorlar ki: "Bâ"nın buradaki maʿnâ-yı ilsâkı ya mülâbeset ve musâhabet veya istiʿânedir. Yani şuurumuzda hâsıl olacak olan nisbet "Allah, Rahmân-ı Rahîm" ismine bir mülâbeset ve maʿiyyet hissi veyahut "Allah" isminin veya "Rahmân, Rahîm" sıfatlarının müsemma ve [43] medlullerine nazaran rahmet-i ilâhiyeden istimdad ve istiʿâne hissidir ki evvelkinde nazm-ı besmele hâl, diğerinde mefʿûl^ün bih gayr-i sarih olur.

Şeyh Abduh merhum Fâtiha tefsîrinde zikre şâyan bir mâna daha kaydetmiştir. Diyor ki: "Cemîʿ-i akvâmda ezcümle Arab'da mâruf olduğu üzere birisi bir emîr veya büyük bir[3] zât hesabına ve kendinden sarf-ı nazarla yalnız onun için bir iş yapmak istediği zaman ʿfalanın nâmına' der ve o zâtın ismini söyler ki ʿo ve onun emri olmasa idi ben bu işi yapmazdım ve yapamazdım' demek olur. Bunun en bâriz misâlini mehâkim-i

1 B: "şuurlaştıran".
2 B -"mihver-i tefsîri "bâ"dır ve buna binâen besmelenin".
3 B -"bir".

nizâmiyede görürüz. Hâkimler gerek hükm-i şifâhîlerinin ve gerek iʿlâmlarının başında 'falan hükümdar nâmına' veya 'filan reis nâmına' unvanını zikrederler. İşte bunlar gibi bir Müslüman da 'بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ şu işe başlıyorum' derken 'ben bu işi kendim için değil, Allah nâmına, O'nun emriyle ve ancak O'nun için yapıyorum' demiş olur" ilh.[1]

Bu tevile göre besmelenin meâli "Allâh-ı Rahmân-ı Rahîm nâmına" demek oluyor ki bu da "bâ"da mülâbese mânasına râciʿdir. Fakat bunun hâsılı bir niyâbet itirafıdır. Bir işe başlarken "falan nâmına" demek "ben bunu ona izâfeten, ona hilâfeten, onu temsîlen, onun bir âleti olarak yapıyorum. Bu iş hakikatte benim veya başkasının değil ancak onundur" demek olur. Bu da vahdet-i vücûd mülâhazasına râciʿ bir fenâ fillâh hâlidir ki ancak risalet, velâyet, hâkimiyet, tasarruf gibi makāmât-ı mahsûsada cârî olur. Ve binâenʿaleyh yalnız sûre başlarında bulunması haysiyetiyle besmelenin bir mânası olarak gösterilebilirse de şerʿin umûmî olan ve ferdin hisse-i şahsiyetini imhâya değil ihyâya masruf[2] bulunan intifâʿ ve istifade makamlarına tatbik olunamaz. Meselâ yemeğe başlarken besmele çekmek bir emr-i mesnûndur. Hâlbuki "Allah nâmına yemek yiyorum" demek pek hoş değildir. Bunda sade "Allah'ın ihsan ettiği yemeği yiyorum" mânası [44] anlaşılabilseydi doğru ve meşrû olurdu. Fakat yedirmekte değil yemekte Allah'a niyâbet mânasız ve hilâf-ı edeb bir söz olur.

---

1 Abduh - Rızâ, *Menâr,* I, 36:
مِثْلُ هٰذَا التَّعْبِيرِ مَأْلُوفٌ عِنْدَ جَمِيعِ الْأُمَمِ، وَمِنْهُمُ الْعَرَبُ، وَهُوَ أَنَّ الْوَاحِدَ مِنْهُمْ إِذَا أَرَادَ أَنْ يَفْعَلَ أَمْرًا مَا لِأَجْلِ أَمِيرٍ أَوْ عَظِيمٍ بِحَيْثُ يَكُونُ مُتَجَرِّدًا مِنْ نِسْبَتِهِ إِلَيْهِ وَمُنْسَلِخًا عَنْهُ، يَقُولُ: أَعْمَلُهُ بِاسْمِ فُلَانٍ، وَيَذْكُرُ اسْمَ ذٰلِكَ الْأَمِيرِ أَوِ السُّلْطَانِ؛ لِأَنَّ اسْمَ الشَّيْءِ دَلِيلٌ وَعُنْوَانٌ عَلَيْهِ، فَإِذَا كُنْتُ أَعْمَلُ عَمَلًا لَا يَكُونُ لَهُ وُجُودٌ وَلَا أَثَرٌ، لَوْلَا السُّلْطَانُ الَّذِي بِهِ أَمَرَ، أَقُولُ إِنَّ عَمَلِي هَذَا بَاسِمِ السُّلْطَانِ أَيْ إِنَّهُ مُعَنْوَنٌ بِاسْمِهِ وَلَوْلَاهُ لَمَا عَمِلْتُهُ. فَمَعْنَى أَبْتَدِئُ عَمَلِي (بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ) أَنَّنِي أَعْمَلُهُ بِأَمْرِهِ وَلَهُ لَا لِي، وَلَا أَعْمَلُهُ بِاسْمِي مُسْتَقِلًّا بِهِ عَلَى أَنَّنِي فُلَانٌ. فَكَأَنِّي أَقُولُ: إِنَّ هَذَا الْعَمَلَ لِلّٰهِ لَا لِحَظِّ نَفْسِي. وَفِيهِ وَجْهٌ آخَرُ وَهُوَ: أَنَّ الْقُدْرَةَ الَّتِي أَنْشَأْتُ بِهَا الْعَمَلَ هِيَ مِنَ اللّٰهِ تَعَالَى، فَلَوْلَا مَا مَنَحَنِي مِنْهَا لَمْ أَعْمَلْ شَيْئًا، فَلَمْ يَصْدُرْ عَنِّي هَذَا الْعَمَلُ إِلَّا بِاسْمِ اللّٰهِ وَلَمْ يَكُنْ بِاسْمِي، إِذْ لَوْلَا مَا آتَانِي مِنَ الْقُوَّةِ عَلَيْهِ لَمْ أَسْتَطِعْ أَنْ آتِيَهُ. وَقَدْ تَمَّ هَذَا الْمَعْنَى بِلَفْظِ (الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ) كَمَا هُوَ ظَاهِرٌ. وَحَاصِلُ الْمَعْنَى أَنَّنِي أَعْمَلُ عَمَلِي مُتَبَرِّئًا مِنْ أَنْ يَكُونَ بِاسْمِي، بَلْ هُوَ بِاسْمِهِ تَعَالَى، لِأَنَّنِي اسْتَمَدُّ الْقُوَّةَ وَالْعِنَايَةَ مِنْهُ وَأَرْجُو إِحْسَانَهُ عَلَيْهِ، فَلَوْلَاهُ لَمْ أَقْدِرْ عَلَيْهِ وَلَمْ أَعْمَلْهُ، بَلْ وَمَا كُنْتُ عَامِلًا لَهُ عَلَى تَقْدِيرِ الْقُدْرَةِ عَلَيْهِ، لَوْلَا أَمْرُهُ وَرَجَاءُ فَضْلِهِ، فَلَفْظُ الِاسْمِ مَعْنَاهُ مُرَادٌ، وَمَعْنَى لَفْظِ الْجَلَالَةِ مُرَادٌ أَيْضًا، وَكَذَلِكَ كُلٌّ مِنْ لَفْظِ (الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ). وَهَذَا الِاسْتِعْمَالُ مَعْرُوفٌ مَأْلُوفٌ فِي كُلِّ اللُّغَاتِ. وَأَقْرَبُهُ إِلَيْكُمُ الْيَوْمَ مَا تَرَوْنَهُ فِي الْمَحَاكِمِ النِّظَامِيَّةِ حَيْثُ يَبْتَدِئُونَ الْأَحْكَامَ قَوْلًا وَكِتَابَةً بِاسْمِ السُّلْطَانِ فُلَانٍ أَوِ الْخِدَيْوِي فُلَانٍ. وَمَعْنَى الْبَسْمَلَةِ فِي الْفَاتِحَةِ أَنَّ جَمِيعَ مَا يُقَرَّرُ فِي الْقُرْآنِ مِنَ الْأَحْكَامِ وَالْآيَاتِ وَغَيْرِهَا هُوَ لِلّٰهِ وَمِنْهُ، لَيْسَ لِأَحَدٍ غَيْرِ اللّٰهِ فِيهِ شَيْءٌ اهـ.
Müellif Elmalılı, *Menâr*'ın bu pasajını yer yer özetleyerek iktibas etmiştir.

2 B: "maʿtûf".

Hatta "Allah nâmına ibadet ediyorum" demek de doğru değildir. Çünkü ibadet Allah'a olursa da Allah nâmına niyâbeten değil, kulun niyâbetini teyid için kendi nâmına asâleten yapılır. Hâlbuki "falanın nâmına talep ediyorum" diyen bir vekilin, bir resûlün veya "filan nâmına hükmediyorum" diyen bir hâkimin makamı böyle değildir. Orada şahsiyetinden insilâh ile talepte veya hükümde bir vahdet-i vücûd cereyânı izhâr edilir. Meselâ o hâkim mensup olduğu hükûmet reisinin şahsiyeti içinde kendi şahsiyetini ifnâ etmekle salâhiyet aldığı menbaʿın asâletini ve vahdet-i vücûdunu ilan etmiş olur. Bu da risalet, velâyet, hâkimiyet, tasarruf gibi makāmât-ı mahsûsadan birinde bulunan Müslümanın çekeceği besmeleye muntabık[1] olabilirse de besmele çekilmesi meşrû ve müstahab olan her mevkiʿe kābil-i tatbîk değildir. Ve binâenʿaleyh besmelenin umûmî bir mânası olamaz.

Hâlbuki bâlâda beyan olunduğu üzere بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيم مِفْتَاحُ كُلِّ كِتَابٍ ve كُلُّ أَمْرٍ ذِي بَالٍ لَمْ يُبْدَأْ فِيهِ بِبِسْمِ اللّٰهِ gibi ehâdîs-i şerîfe[2] bize besmelenin meşrû olan her işimizin küşâdında miftah olabilecek bir maʿnâ-yı şâmilini ihtar etmektedir. Bu da müfessirînin beyan ettiği iki mânanın biri olabilir. Maʿamâfîh Kur'ân'ın, süver-i Kur'ân'ın nüzûlü, kıraati, kitabeti itibariyle evvelinde bulunması haysiyetinden besmelenin mânasında Şeyh Abduh'un îzâhı doğru olduğu gibi mevâkiʿ-i mahsûsada dahi şâyân-ı kayd bir ehemmiyeti hâizdir.

Faide

Besmele derken بِسْمِ üzerinde durmak nâkıs ve kabih, بِسْمِ اللّٰه deyip durmak kâfi ve sahih, بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنْ yine böyle بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ tam bir vakftır.

Besmele'nin Ahkâmı

Mushaf yazarken Berâe'den mâʿadâ sûre başlarında بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ yazmak farzdır. Hayvan zebh ederken veya ava silah atarken sadece

1 B: "mutâbık".
2 Süyûtî, *Cemʿu'l-cevâmiʿ*, IV, 229, 393.

بسم الله demek de farzdır. Kasden terk edilirse o hayvan yenmez. [45] Fakat unutulursa[1] maʿfüvdür. وَلَا تَأْكُلُوا مِمَّا[2] لَمْ يُذْكَرِ اسْمُ اللّٰهِ عَلَيْهِ (*Sûre-i Enʿâm'a bak*) [6/121][3] Bunda ve bu gibi bazı mevâkiʿde الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ denilmemek sünnettir. Namaz hâricinde kıraatin ibtidâsında sûre başında ise أَعُوذُ بِاللّٰهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ demek cumhûra göre sünnet, ezcümle Atâ gibi bazı e'immeye göre vâcibdir. Yalnız Berâe'de besmele denmez. Sûreteyn beyninde iki kıraat vardır. Bizim Âsım kıraatinde okumak mendubdur. İbtidâ'-i kırâat, sûre başından değil de ortasından veya âhirinden ise eûzü-besmele mendubdur. Yukarıda beyan edildiği üzere namazda biz Hanefîlere göre Fâtiha'dan evvel sırren eûzü-besmele sünnet, Şâfiiyye'ye göre sırren veya cehren besmele farz, Mâlikîlere göre okunmaması mendubdur. Sûreteyn beyninde ise biz Hanefîlerce dahi böyledir. Kıraatten mâʿadâ sâir umûr-i mühimme ve meşrûʿaya بِسْمِ اللّٰهِ veya بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ ile başlamak derecâtına göre mendub veya sünnet veya vâcibdir ki tafsîlâtı kıraat ve fıkıh kitaplarına aittir. İleride alâkadar olan âyetlerin tefsirlerinde de îzâhât-ı lâzime gelecektir.

İstiʿâze meselesi فَاِذَا قَرَأْتَ الْقُرْاٰنَ فَاسْتَعِذْ بِاللّٰهِ [en-Nahl 16/98][4] âyetinde, besmeleden eʿam[5] olan tesmiye meselesi اقرأ بسم ربك sûresinde, zebh meselesi de Sûre-i Enʿâm'da inşaallah beyan olunacaktır. Sûre-i Neml'de yine besmeleye dair söz gelecektir.

Hulâsa

Allah (celle celâluhû ve ʿamme nevâluhû), Habîb-i Kibriyâ'sı Peygamber-i zîşânımız Muhammed Mustafâ sallallâhu aleyhi ve sellem Efendimiz hazretlerini وَاِنَّكَ لَعَلٰى خُلُقٍ عَظِيمٍ [el-Kalem 68/4][6] ve وَمَٓا اَرْسَلْنَاكَ اِلَّا رَحْمَةً لِلْعَالَمِينَ [el-Enbiyâ 21/107][7] mazhariyetiyle bekâm kılmak için Rûh-ı Emîn'i ile

1 B: "unutursa".
2 M ve B: "ما".
3 "Üzerlerine Allah ismi anılmamış olanlardan yemeyin…"
4 "İmdi Kur'an okuduğun vakit evvelâ Allah'a sığın…"
5 B: "âm".
6 "Ve her hâlde sen pek büyük bir ahlâk üzerindesin."
7 "Ve seni sade âlemîne rahmet olarak göndermişizdir."

Hakk-ı Mübîn'i inzal ederken evvelemirde onun ıstıfâsına, tehzîb ve te'dîbine ʿinâyet-i rabbâniyesini izhâr ve her şeyden evvel nisbet-i ihtisâsını takvîm ve ism-i ilâhîsini takdim ile işe başlamak edeb-i kudsîsini tâlim buyurduğu gibi bunu tatbik için de bütün gönüllerin[1] mebde'-i ümîdi ve müntehâ-yı âmâli olan ʿinâyet-i Rahmâniye ve rahmet-i Rahîmiyeyi cemîʿ tecelliyyât-ı vücûdun kānûn-ı aʿzamı bulunan nisbet-i ulûhiyet ve ubûdiyet [46] altında, bir tevhîd-i belîğ ile gayet veciz ve vecâzetiyle beraber son derece cemʿiyyetli, cemʿiyyetiyle beraber fevkalâde selis ve açık bir üslûb-i beyan içinde fezleke eden بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ düstûrunu bir miftâh-ı kül gibi ihsan etmiş ve sonra bu düstûru ve bu edeb ü terbiyeyi bütün ümmetin kitapları, kitabetleri, kıraatleri, nutukları ve sâir mühimmât ve hâcetleri evâilinde[2] iktibas ve ittibâʿ edecekleri bir sünnet-i seniyye kılmıştır. Fi'l-vâkiʿ Resûl-i Ekrem Efendimiz'in hadîs-i şerîflerinde de şöyle vârid olmuştur: بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ مِفْتَاحُ كُلِّ كِتَابٍ "Besmele her kitâbın anahtarıdır."[3] Bundan başka كُلُّ أَمْرٍ ذِي بَالٍ لَمْ يُبْدَأْ فِيهِ بِبِسْمِ اللّٰهِ فَهُوَ أَبْتَر "Her mühim iş ki bismillah ile başlanmamıştır güdüktür vesselâm."[4] Elbette Allah teâlâ'nın ismiyle başlanmayan herhangi bir iş onun huzûr-ı izzetine arz olunamaz, olunamayınca[5] da güdük, ebter kalır.

Demek bize بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ ile Kitabullah'ın öyle bir miftâhı verilmiştir ki biz bunda ilm-i Kur'ân'ın mevzûʿunu, gayesini icmâlen bulacağız ve evvelâ Fâtiha'da sâniyen peyderpey sûreleriyle bütün Kur'an'da bunun Sidre-i Müntehâ'yı geçen inkişâfât-ı mufassalasını göreceğiz. Bu inkişâfında Kur'ân'ın sûreleri ve âyetleri beynindeki tertib ve münasebât

1 M ve B: "gönülleri".
2 B: "evvelinde".
3 Süyûtî, *Cemʿu'l-cevâmiʿ*, IV, 229.
4 Süyûtî, *Cemʿu'l-cevâmiʿ*, VI, 393. Bu hadîs-i şerîf farklı ibarelerle rivayet edilmiştir:
Abdürrezzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, thk. Habîburrahman el-Aʿzamî, Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1403, VI, 189:
كُلُّ كَلَامٍ ذِي بَالٍ لَا يُبْدَأُ فِيهِ بِذِكْرِ اللّٰهِ، فَهُوَ أَبْتَرُ.
Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 359:
كُلُّ كَلَامٍ، أَوْ أَمْرٍ ذِي بَالٍ لَا يُفْتَحُ بِذِكْرِ اللّٰهِ، فَهُوَ أَبْتَرُ -أَوْ قَالَ: أَقْطَعُ-.
Ebû Dâvûd, Edeb, 21:
كلُّ كلامٍ لا يُبدَأُ فيهِ بالحمدُ للّٰه فهو أجذَمُ.
5 B: "olunmayınca".

sade dakīk ve latif bir zevk-i edebînin değil, ʿamîk ve muhît bir ilm-i hikmetin dahi ihsâya sığmaz vücûh-ı intizâmını muhtevîdir. O yalnız bazı ecnebilerin zannettikleri vechile cismanî olan tûl, tevassut, kasr gibi bir kemmiyet nisbet-i riyâziyesinin ifadesi değildir. Onun içinde ebedî bir hayât-ı nâmiyenin eczâ ve aʿzâsı beynindeki fıtrî ve bedîʿî keyfiyet ve kemmiyet nisbetlerinden mâʿadâ semʿ ihsâsâtının latif âhenklerine, ihtisâsât-ı kalbiyenin mütenevviʿ inceliklerine, idrâkât-ı akliye ve mantıkiyenin metîn hikmetlerine muntabık lâ-yuʿad niseb-i rûhiyye müncelîdir ki semâdaki Süreyyâ ile arzımız arasında câzibe-i umûmiye kanununun nisbet-i mahsûsası tamamıyla ölçülüp ilmen ihsâ edildiği zaman bile tenâsüb-i [47] Kur'an yine nâmütenâhîliğini muhafaza edecektir. قُلْ لَوْ كَانَ الْبَحْرُ مِدَاداً لِكَلِمَاتِ رَبِّى لَنَفِدَ الْبَحْرُ قَبْلَ اَنْ تَنْفَدَ كَلِمَاتُ رَبِّى وَلَوْ جِئْنَا بِمِثْلِهٖ مَدَداً [el-Kehf 18/109][1] Kur'ân'ın sûreleri, âyetleri keyfemettefak bir tesadüfün veya sade bir hiss-i şâirânenin sevkiyle serilivermiş bir dîvân-ı mahlût değil, o baştan başa بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ gibi tek bir cümle-i şâmile ve belki bir kelime-i bâliğa nizamında bir insicâm-ı metîn ve bir üslûb-i hakîm ile nâzil olmuş bir kelâm-ı haktır. Evvelinde بِسْمِ اللّٰهِ âhirinde مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ işte Kur'ân'ın bütün silsile-i beyânı bu mebde' ve müntehâ arasındaki râbıtaların müfâdı gibi Cenâb-ı Allah'tan mer'î ve gayr-i mer'î bütün mahlûkātına ve ʿale'l-husûs insanlara gelen ve bilakis insanlardan Cenâb-ı Allah'a giden alâka-i vücûd ve hayatın zevk-i ebedle müveşşah bir ifâde-i muhkemesidir. Bakınız

بسم الله من الجنة والناس

الحمد لله من الجنة والناس ve

من الجنة والناس بسم الله الرحمن الرحيم ve

من الجنة والناس الحمد لله hep birer kelâm-ı belîğdir ki Hazret-i Ali'den mervî bir hadîs mûcebince her hatimde böyle okuruz ve buna "hâll[2]-i mürtahil" denilir[3] ki bu bize vücudda inkıtâʿ-ı tâm olmadığını ifade eder.

---

1 "De ki: Eğer Rabbimin kelimâtı için deniz mürekkeb olsa idi her hâlde Rabbimin kelimâtı tükenmeden deniz tükenirdi, bir misli de meded getirsek bile."

2 B: "hall".

3 B: "denir".
Bir kişi Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem Efendimiz'e gelerek:

Buna fennî bir misâl göstermek için ilm-i hey’eti mülâhaza edebiliriz. Bugün biliyoruz ki bütün bir ilm-i hey’et bir câzibe kanununun ifadesidir. İlim lisânında biz buna ve daha doğrusu bu haysiyetle “ecrâm-ı ʿulviye”ye ilm-i hey’etin mevzûʿu deriz. Yalnız ecrâm ve ecsâm kütleleri arasındaki alâka-i mütekābileyi ifade eden ve “câzibe-i umûmiye” nâmı verilen bu cihet-i vahdet ile biz, mihânikiyyet-i âlemi, ecrâm ve ecsâm-ı sakīlenin tecâzüb ve tedâfüʿiyle harekât[1] ve sükûnundan, sukūt ve iʿtilâsından, tekārub ve tebâʿudünden, tesâdüm ve infilâkından husûle geldiğini farz ettiğimiz hey’et-i âlemi mütalaa eder ve seyyârelerimizin vaziyetlerini bir dereceye kadar hesab eyleriz. Fakat bununla vücûdun bütün kanunlarını ihtivâ eden bir ilm-i muhîte erdiğimizi iddia etmeyiz. İlm-i hey’etin mevzûʿu hâricinde kalan daha ne kadar ilim ve fen mevzuları vardır ki sahih bir tasnîfinde ilm-i hey’et onların bir şuʿbe-i [48] tâliyesi kalır. O evvelâ riyâzînin kemmiyet, mantıkın istikrâ ve istintâc kanunlarının taht-ı hâkimiyetindedir. Binâenʿaleyh onun câzibesi tam mânasıyla bir câzibe-i umûmiye ve külliye[2] değildir. Fi’l-vâkiʿ onda ne ecsâmın zerrâtı veya eczâ-i ferdiyesi arasındaki câzibe-i zerreviye veya cüz’-i ferdiyeyi, temâsük ve telâsuk gibi alâka-i kimyeviyeyi, ne hayâtın nümüvvünü ifade eden tegaddî ve tenâsülündeki câzibe-i ʿuzviyeyi, ne nefsin hüsn u kubh beyninde mahabbet ve nefret, şehvet ve gazab gibi temâyülât ve heyecânını ifade eden alâka-i vicdâniyesini, ne intibâʿât ve tahayyülâtıyla temessülât-ı hissiyesini ifade eden terkîbât-ı şuʿûriyesinin alâka-i misâliyesini, ne zihnin tasavvurât ve meʿânîsiyle hakīkat-i vâkıʿa arasındaki nisbet-i hakkı keşf ve ifade eden alâka-i ilmiye ve mantıkıyesini, hâsılı mekân içinde mekân, zaman içinde zaman varmış gibi zihnî ve hâricî bütün bu hâdisât-ı mekâniye ve zamâniyeyi

---

“–Yâ Resûlallah! Hangi amel daha sevimlidir?” diye sordu. Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem:
“– Hâl ve mürtahil(in ameli)” cevâbını verdi. Sahâbî tekrar:
“–Hâl ve mürtahil kimdir?” diye sorunca Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem:
“–Kur’ân’ı başından sonuna kadar okuyan ve her bitirdiğinde hemen başa dönüp yeniden başlayandır” buyurdular. (Tirmizî, Kıraât, 11/2948)

1 B: “hareket”.

2 B -“ve külliye”.

bir lemha-i şuûrda toplayarak gayb u şehâdeti, hissi ve mâverâ-yı hissi kendi vahdetinde birleştirerek bize ezel ve ebedi bile ihbâr ve işʿâr eden ve sonra ʿadem ile vücûd, zaruret ile ihtiyâr beynindeki farkı göstermek için kudret-i fâtıreye bir delîl-i şuhûdî teşkil eden mücerred bir irade kuvvetiyle mükevvenât-ı gaybiyeyi, mükevvenât-ı şuhûdiyeye kalb eden rûhun firâset-i ledünniye ve sınâʿat-i kevniyesini ifade eyleyen câzibe-i maʿneviyeyi, nihâyet he'yet-i beşeriyede bunların hepsini cemʿ eden câzibe-i ictimaʿiyeyi bulamayız. Hâlbuki ilm-i Kur'ân bütün bu mütenevviʿ câzibeleri bir cihet-i vahdetle ihâta eden öyle bir mevzûʿun, öyle[1] vahdânî bir câzibe-i külliyenin manzûme-i beyânıdır ki biz bunda cüz'î, küllî, rûhânî ve cismânî bütün husûsât-ı vücûdun bilâ-kayd u şart câzibe-i mutlakası olan rubûbiyet kanununu, Allah ile âlem ve bilhassa insanlar beynindeki nisbet ve izâfet-i mutlakanın tecelliyât-ı ledünniyesini mütalaa edeceğiz. Ve nisbî bir mülâhaza ile bi-gayr-i hakkın "câzibe-i umûmiye" dediğimiz câzibe-i ecrâm, bunun âyâtından [49] bir misâl-i cüz'î olduğunu göreceğiz. Bu öyle bir mevzûʿ-i vahîddir ki ulûmu tensîka çalışan felâsife ile üdebânın haysiyyet-i müşterekelerinden bile üstündür. En yüksek felsefelerin tenâsuk-ı fikrîsi bundaki nesak-ı hikmetin zamânî bir inʿikâsı, en yüksek edebiyatın lemeʿât-i hüsnü, bundaki mezâk-ı bedîʿînin ânî bir iltimâʿıdır. Nazm-ı Kur'an nesak-ı ilmî ile nesak-ı bedîʿînin vahdetgâhıdır. Bunun için tenâsüb-i Kur'an, fünûnun ıttırâd-ı mantıkīsinden daha muhkem, edebiyatın reng-i televvününden daha[2] mütenevviʿ, daha müteşâbihtir. Muhkemât ile müteşâbihâtın böyle bir tenâsuk-ı bedîʿi de ancak fıtratta görülebilir اَفَلَا يَتَدَبَّرُونَ الْقُرْاٰنَۜ وَلَوْ كَانَ مِنْ عِنْدِ غَيْرِ اللّٰهِ لَوَجَدُوا فِيهِ اخْتِلَافًا كَث۪يرًا [en-Nisâ 4/82][3] Meselâ hey'ette câzibe-i umûmiyenin[4] yalnız ecsâm-ı selâse nazariyesi dâhilindeki nizam ve nisbetini bile henüz ölçmemiş olan fennimiz, ne

1 M +"bir".
2 B -"muhkem, edebiyatın reng-i televvününden daha".
3 "Hâlâ Kur'ân'ı imʿân ile teemmül etmezler mi? Eğer o Allah'tan başkası tarafından olsa idi elbette içinde birçok ahenksizlikler bulacaklardı."
4 B: "ʿumûmiye".

manzûme-i şemsiyemizin, ne de manzûme-i küllün tertib[1] ve âhenginde gayr-i ilmî ve gayr-i mantıkī ve gayr-i bedîʿî hiçbir nokta bulunmadığına bütün fıtratıyla kāniʿdir. Fıtratın bu nizâmı, nazarımızda nasıl böyle hem zâhir ve hem bâtın ise, Kur'ân'ın sûreleri ve âyetleri beynindeki nizâm-ı ilmî ve bedîʿî dahi onun gibi ve hatta ondan ziyade zâhir ve ondan ziyade bâtındır. Zâhir olması kemâlinden, bâtın olması da ʿadem-i tenâhîsindendir. Bu haysiyetledir ki bir şâirimiz:

Bikr-i fikri kâinâtın çâk çâk oldu fakat
Perde-i ʿismette kaldı maʿnî-i Kur'ân henüz

demiştir.

Biz mantıkī düşünürken niseb-i bedîʿiyeyi, edebî düşünürken de niseb-i mantıkiyeyi feda etmek itiyadında bulunduğumuz için bu tenâsübü bütün kadrosuyla bir cetvel çizer gibi fikren ölçemiyor isek o fıtratı yaşarken bu zevk-i kemâli vecd ile duyabiliriz, Kur'an da, zevki okuyanlarından ziyade yaşayanlarına ihsan etmek için hitap edecektir. هُدًى لِلْمُتَّقِينَ [el-Bakara 2/2][2] Binâenʿaleyh evvelemirde gafletimizden, vesvesemizden, şeytanetten[3] silinmek için bütün şuurumuzla Allah'a sığınarak:

أَعُوذُ بِاللّٰهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ [50]

diyelim ve o câzibe-i külliyeyi yaşamak için:

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

miftâhına yapışalım ve bir hiss-i şükrân ile Fâtiha'sına[4] başlayalım:

---

1 B: "terkib".
2 "…ʿayn-ı hidâyet, korunacaklar için."
3 B -"şeytanetten".
4 M: "Fâtiha'sında".

اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَم۪ينَۙ ﴿٢﴾ اَلرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِۙ ﴿٣﴾ مَالِكِ يَوْمِ الدّ۪ينِۜ ﴿٤﴾
اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَع۪ينُۜ ﴿٥﴾ اِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَق۪يمَۙ ﴿٦﴾ صِرَاطَ الَّذ۪ينَ اَنْعَمْتَ
عَلَيْهِمْۙ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّٓالّ۪ينَ ﴿٧﴾

Meâl-i Şerîfi

Hamd, o Rabbü'l-âlemîn (2), O Rahmân, Rahîm (3), O din gününün mâliki Allah'ın (4). Sâde sana ederiz kulluğu, ibadeti ve sâde senden dileriz ʿavni, inâyeti yâ Rab! (5). Hidâyet eyle bizi[1] doğru yola (6). O kendilerine inʿâm ettiğin mesʿudların yoluna. Ne o gazab olunanların ne de[2] sapgınların (7).

Münasebât

Kur'an'da sûreler, ekser sûrelerde kıssalar, kıssalarda âyetler, âyetlerde kelimât, kelimâtta hurûf ve bütün [51] bunlar arasında zâhir veya hafî, lafzî veya manevî birçok vücûhdan bir tenâsüb-i tâm ve bir nizâm-ı belîğ vardır ki tahlîli nâmütenâhîdir ve birçok ulûm ve fünûn ile alâkadardır ve bunların akdemi nahiv ve belâgat ilimleridir. Nazm-ı Kur'an'da terkîb, sibâk, siyâk, mantûk, mefhûm ve fehvâ, mutâbakat, tazammun ve iltizam ile ibâre, işâret, delâlet, iktizâ, izhâr, ihfâ, tahkīk, temsîl, tasrîh, kinaye, îmâ, telmîh, mantık, hikmet, maksada isâbet gibi vücûh-i beyan ve bu babda evvelâ kelâmın semʿa, sâniyen kalbe nüfûzunu temin eden fesâhat, halâvet, letâfet, cezâlet, rikkat itidal, teşdîd, teysîr, tefennün ve teceddüd, cinas, tenâsuk, tevâzün, âhenk, tasarruf, üslûb, müsâvât, itnâb, îcâz ve nihâyet ibdâʿ ve iʿcâz gibi lafzî ve manevî mehâsin ve bedîʿiyyâtı tazammun eyleyen vücûh-ı belâgat ve bedîʿiyyât vardır ki delâlet-i vazʿiye ve lisâniye, delâlet-i akliye ve mantıkiye ve delâlet-i tabîʿiye ve zevkiye nâmıyla üç nevi delâletin muhassalası olan ve mütenâhîden nâmütenâhîye giden tenâsübün icmâlen hissedilebilen alâkalarını ifade ederler. Bunlar tefsîrin rûhunu teşkil eder. Umum için delâlet-i vazʿiyenin, ulemâ için

---

1 B +"o".
2 B +"o".

delâlet-i akliyenin, havass-ı üdebâ ve hükemâ için delâlet-i zevkiye ve fıtriyenin ehemmiyeti büyüktür. Ve terceme ile lisan değiştiği zaman bi't-tabʿ birinci ile üçüncüde zâyiʿât pek çok olur, ve bundan delâlet-i mantıkiye de müteessir bulunur.

Bunun için biz bazı mevâkiʿde bu münasebâtı icmâlen göstermeye çalışacağız. Çünkü tafsîline kudret-i beşer kâfi değildir. Bu münasebetle de Fâtiha'da diğerlerinden fazlaca[1] tevakkuf edeceğiz. Fâtiha'da evvelâ iki nokta-i nazardan tenâsübü alalım. Siyâk, sibâk; yani sözün gelişi gidişi ki birincisi mâkabline, ikincisi de kendi eczâsıyla kendine ve mâbaʿdine nazaran olan münasebetleridir.[2] Besmele Fâtiha'nın bir cüz'ü addolunduğuna göre birincisi mevzuʿ-i bahis olamaz, bu olsa olsa nüzul nokta-i nazarından [52] اِقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ [el-Alak 96/1][3] ile olan münasebeti olur ki bu da tertîb-i Kur'ân'a nazaran mâbaʿdine ait bir siyâk münasebetidir. Fakat besmele bir âyet-i müstakille olduğu için evvelâ onu taharrî edelim.

Sibâk

Besmelenin câzibe-i taʿallukundan hâriç hiçbir şey tasavvur olunamayacağından sûret-i umûmiyede Fâtiha'nın da onunla münasebeti derkârdır. Besmele ile Fâtiha okuyorum, Fâtiha yazıyorum, hamd ediyorum, Kur'ân'a başlıyorum ilh… gibi. Fakat bundan başka sûret-i husûsiyede dahi[4] münâsebât-ı kaviyyeleri vardır. O kadar vardır ki besmeleyi ondan bir âyet farz edebilirsiniz. Evvelâ nazım ve fâsıla münasebeti, sâniyen müfredât münasebeti, sâlisen icmal ve tafsil ile bi'l-vücûh mâna münasebeti vardır. Bir kere besmeledeki câzibe-i rahmete Fâtiha'nın bir cevâb-ı şükrân olduğu ilk nazarda görülüyor. Bu ise aralarında hafî bir kemâl-i ittisâldir. Sonra Fâtiha besmelenin bir beyânı, bir inkişâf-ı belîğidir. Şöyle ki:

Besmelenin müfredâtı hakikaten, hükmen yedi kelimeden müteşekkil dört kelime-i müstakille olup üçü İsmullah, mecmûʿ-i terkîbi ise mezkur

1 B: "fazla".
2 B: "münasebetlerdir".
3 "Oku ismiyle O Rabbinin…"
4 B -"dahi".

ve mukadder iki taraf ile bir râbıtadan yani müteʿallik, müteʿallak, vâsıta-i taʿalluk olan üç cüz'den mürekkeb bir kelâm-ı tâm idi. Buna mukabil Fâtiha yedi âyet, dört kelâm-ı müstakil, üç vakf-ı tâmdan mürekkeb bir kelâm-ı tâm nizamında bir sûre-i bedîʿadır ki bu üç vakf-ı tâmdan birincisi üç âyetle bir kelâm olarak taraf-ı evveli, ikincisi iki kelâm ile bir âyet-i tevhîd olarak ortadaki râbıta-i akdi, üçüncüsü yine üç âyetli bir kelâm olarak taraf-ı âhiri[1] teşkil etmiştir. Ve bu suretle Fâtiha, besmele gibi ve onunla mütecânis bir kelâm suretindedir.

Mânaya gelince besmele bize bir nisbet-i izâfiye, iki nisbet-i vasfiyye ve başında bir nisbet-i taʿalluk ile nihâyetinde muzmer ve tevhîdi mutazammın bir nisbet-i [53] tâmme veriyordu. Orada اَللّٰهُ الرَّحْمٰنُ الرَّحِيمُ husustan umûma inbisat eden isim ve sıfâtı ile mezkûr iken biz ezelde olduğumuz gibi efʿâlimizle beraber mahzuf ve muzmer idik. Daha doğrusu Allah var, biz yok, كَانَ اللّٰهُ وَلَمْ يَكُنْ مَعَهُ شَيْءٌ[2] çünkü ondan evvel bu taʿalluk ile izâfet-i ilâhiyeye sarılmamış idik. بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ dediğimiz zamandır ki bu taʿalluk hâsıl olmuş ve Fâtiha'da mea't-teşekkür zuhûrumuza vesile vermiştir.[3]

Fi'l-vâkiʿ Fâtiha bir şükran ile başlıyor ve bizi gıyâbî bir izâfet-i rabbâniye ile ibtidâen[4] âlemîn[5] içinde sâha-i vücûda atıyor ve o sırada Rahmân-ı Rahîm bir daha tecellî ediyor ve teblîğ-i hakāyık ile bir iki devre-i tehzîbden sonra ledünnî bir teklîfin îcâbını sezecek kadar şuurumuzu terbiye ve taʿlîm-i kelâm ile iltifat ederek Allah'ı ve kendimizi tanımak için bizi gaybdan şuhûda getiriyor ve işte o zaman vahdâniyyet-i ilâhiyeye اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَعِينُ diye bir ʿakd-i beyʿat yaptırmak üzere bize hakk-ı kelâm veriyor. Ve biz de bütün vicdân-ı ictimâʿîmizle mütekellim olarak söze başlayıp bu akdi yapıyor ve o nisbet-i taʿalluku böyle ezelî bir rahmet ile lâyezâl bir mukāvele-i ictimâʿiye ve hukūkiyeye rabt ediyoruz ve o vakit bizim de نَسْتَعِينُ derken bir irâde-i cüz'iyemiz ve inşâ-i talebe hak

---

1 F: "ahîri".
2 Buhârî, Bed'ü'l-Halk, 1 (yakın ifadelerle).
3 B: "olmuştur".
4 B: "ibtidâdan".
5 B: "âlemin".

ve salâhiyetimiz olduğunu anlıyoruz ve derhâl اِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ. صِرَاطَ الَّذِينَ اَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّٓالِّينَ duasıyla huzûr-ı ilâhîde ahz-ı makām ederek ile'n-nihâye söylüyoruz bu suretle ezeldeki ve besmeledeki bâtın, Fâtiha'da ve hâlde bir mütekellim-i zâhir oluyor da zâhir-i ezelî gāib ve nihâyet bizim şuurumuzda ve kelâmımızdaki huzûruyla merkez ve muhîtimizde bir muhatab olarak hazır bulunuyor اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَعِينُ. اِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ. صِرَاطَ الَّذِينَ اَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ işte ezelî, ebedî bütün muʿâdele-i hayât bunun içindedir. Basit birkaç cümle gibi görünen Fâtiha hilkatin, Hâlık'ın, mahlûkun bütün serâirini toplayan bir kānûn-ı küldür. Baştaki üç âyet ile sondaki üç âyetin râbıtası olan bu bir [54] âyetle Fâtiha böyle nâmütenâhî üslü bir muʿâdele-i vücûdu tescil etmiştir.

Fâtiha'daki bu rûhu, bu muʿâdeleyi şu hadîs-i kudsî ne güzel beyan etmiştir. قَسَمْتُ الصَّلَاةَ بَيْنِى وَبَيْنَ عَبْدِي نِصْفَيْنِ نِصْفُهَا لِي وَنِصْفُهَا لِعَبْدِي وَلِعَبْدِي مَا سَأَلَ "Ben salât sûresi olan Fâtiha'yı Benim aramla kulum arasında yarı yarıya taksim ettim; yarısı Benim ve yarısı kulumundur ve kulumun istediği hakkıdır." Aleyhi's-salâtü ve's-selâm Efendimiz de bunu şöyle beyan buyuruyor: "Kul اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ der, Allah da 'kulum bana hamd etti', der. Kul الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ der, Allah da 'Kulum beni senâ etti' der. Kul مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ der, Allah da der ki: 'Kulum beni temcîd[1] etti ve buraya kadar Benim, اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَعِينُ kulumla Benim aramda, sûrenin âhiri ise sâde kulumundur ve kulumun istediği hakkıdır. اِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ. صِرَاطَ الَّذِينَ اَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّٓالِّينَ diyor."[2]

Fâtiha işte Hak teâlâ'nın böyle bir lütfunu tecellî ettiren bir muʿâdele-i vücûddur. Bu muʿâdelede kâinatın üss-i nizâmı olan adalet ve muvâzene kanununun en bâriz ve en bedîʿ bir hakikatini görürüz. Görürken, "sırât-ı müstakīm" nazm-ı mecîdinde ayan beyan okuruz. Bu muʿâdeleye bir zevk-i tasavvuf ile bakacak olursak bu mîsâk-ı ubûdiyet ve istiʿâneyi hâmil olan ümmetin hey'et-i ictimaʿiyesine هُوَ الَّذِى جَعَلَكُمْ خَلَٓائِفَ فِى الْاَرْضِ [Fâtır 35/39][3],

1 B: "senâ".
2 Müslim, Salât, 38-40.
3 "O ki sizleri yeryüzünde halifeler kıldı…"

اَنَّ الْاَرْضَ يَرِثُهَا عِبَادِىَ الصَّالِحُونَ [el-Enbiyâ 21/105][1] gibi âyetlerde tasrih edildiği üzere lâhûtun bir zıll-i niyâbîsi münʿakis olduğunu ve onlara[2] da bir hisse-i inşâ bahşedilmiş bulunduğunu duyarız ve o zaman böyle ubûdiyet ve istiʿânesini yalnız[3] Allah'a hasr eden bir vicdân-ı ictimâʿî taşıyan ümmetin icmâʿında da bir delâlet-i teşrîʿiye mevcut olabileceğini, yani icmâʿ-ı ümmetin müsbit bir delîl-i şerʿî teşkil ettiğini anlarız. Binâenʿaleyh besmele ile Fâtiha arasındaki sibâk-ı tenâsübün rûhu ezel ile lâyezâl beynindeki bu muʿâdele nisbetinin inkişâfıdır. Bunlar bütün fıtratta mevcut olan bu nisbeti bizim şuurumuza nakş eden âyât-ı ilâhiyedir. Bunların inbisâtını da Kur'an'da göreceğiz.

[55] **Siyâk**

Fâtiha'nın bizzat kendisindeki sevki bir sevk-i ta'lîmdir. Nitekim bir ismi de "Taʿlîm-i Mes'ele" idi. Bunun en büyük karînesini siyâk-ı kıraatte ve bilhassa اِقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ [el-Alak 96/1][4] emr-i celîlinde buluruz. Bundan başka esbâb-ı nüzûlde rivayet ettiğimiz hadiste dahi قل emri vardı.[5] Bunun için bazı müfessirîn başta "böyle söyle" mealinde قل emrinin mukadder olduğunu zikretmişlerse de muhakkıkīn bu takdîre hâcet kalmaksızın sâde, siyâk-ı üslûbun bu taʿlîmi işʿâra kâfi olduğunda musırdırlar. Yani Allah teâlâ bize bu kelâm ile ilim ve iman telkin buyurmuş ve bu telkīni bir emir ile yapmayıp hâl ile gıyabdan anlatmıştır. Çünkü ilim ve imandan evvel hakk-ı huzûrumuz yok idi ki sarîhan hitab etsin. Zira besmelede biz[6] zâhiren mevcut değil idik, bununla beraber Allah'ın zâtı değil ismi huzûrunda idik. Binâenʿaleyh Fâtiha'nın ibtidâsında maʿrifetullâha müteʿallik olan üç âyet tamâmen gāibâne[7] bir ihbardır, mütekellimi gāibdir. Bunda عَالَمِينَ sîgasıyla zevi'l-ʿukūle bir tenbîh-i belîğ

1 "…Her hâlde arz, ona Benim sâlih kullarım vâris olacaktır."
2 B: "onlar".
3 B -"yalnız".
4 "Oku ismiyle O Rabbinin…"
5 İbn Ebî Şeybe, *Musannef,* VII, 329, no: 36555.
6 B: "biz besmelede".
7 B: "gāibden".

vardır ki bu üç âyetin mazmûnunu düşünüp anlayan bir kimse âkil ise, âlemînin ne olduğunu ve kendi rûhunda onun[1] nasıl tecellî ettiğini teemmül ederek ve mebde' ü meʿâdı nazardan geçirerek, şuurunu, basîretini topladığı zaman ve ancak o zaman اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ. اَلرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ. مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ ihbâr-ı gāibânesinin hak bir kelâm olduğunu anlar ve derhâl Allah'ı zâhir ve bâtında hâzır ve nâzır bulur. Bulunca da اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَعِينُ ilh… diye ona hitab ile ʿarz-ı ʿahd ü hâcet yapabilir. Bunun için Fâtiha edebiyât-ı[2] Arabiyede "gāibden[3] hitaba iltifat" denilen bu üslûb-i belâgatin temini için taraf-ı ilâhîden sarih bir emri "ben ve biz" gibi sîga-i tekellüm ile sarih bir hitabı ihtivâ etmeyerek وَمَا كَانَ لِبَشَرٍ اَنْ يُكَلِّمَهُ اللّٰهُ اِلَّا وَحْياً اَوْ مِنْ وَرَآئِ حِجَابٍ [eş-Şûrâ 42/51][4] âyetinin mazmûnunu tâlim ve tebliğ eylemiştir. Binâenʿaleyh Fâtiha'nın kendisindeki sevki, bir sevk-i taʿlîm ve üslûbu, üslûb-i telkīn olmuştur.

Bütün bülegā-yı Arabın ve hatta şuʿarâ-i Türkün kasidelerinde, [56] hitabelerinde bilip kullandığı bir üslûb-i iltifâtın böyle tam makamında ve birçok cümlelere muhtaç mazmunları bu kadar veciz ve bu kadar beliğ bir surette toplayan gayet derin bir nükte ibdâʿ etmiş olması bütün şuʿarâ-yı Arabın ʿazm-i tehaddîsini kıran ve onlara iʿcâz-ı Kur'an önünde serfürû ettiren vücûh-ı belâgatten birisi olmuştur.

Fâtiha'nın eczâsı arasındaki sevk ve münasebât ise kısmen geçti ve lüzum görüldükçe de âtîde tahlil ve tefsir sırasında gelecektir. Burada şu kadar söyleyelim ki اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَعِينُ, اَلْحَمْدُ'nün ekmel bir suretiyle tefsîri, اِهْدِنَا dahi istiʿânenin öyle bir beyânıdır. Ve bu inkişâf-ı müteselsil ile Fâtiha اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ cümle-i belîğasına[5] râciʿ bir kelâm-ı bedîʿdir.

Diğer süver-i Kur'an ile münasebâtı ise, Fâtiha; "Ümmü'l-Kur'ân", "Ümmü'l-Kitâb", "Esâs" isimlerinin delâlet ettiği vechile hepsinin cezr-i

---

1 B -"onun".
2 B: "Arabiyât-ı".
3 F: "gaybdan".
4 "Bununla beraber hiçbir beşer için kābil değildir ki Allah ona başka suretle kelâm söylesin, ancak vahy ile veya bir hicab arkasından…"
5 F: "bâliğasına".

aslîsi ve mümessil-i küllîsi olmasıdır ki bunu kısmen bâlâda anladık ve bütün âtîde de inşaallah anlayacağız.

Hulâsa; sanki besmele bir taç, Kur'an bir vücûd-i ekmel, Fâtiha onun başı, اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ bu baştaki sîmâ, rahmet ve hidâyet bu sîmânın göz bebekleri, dünya ve âhiret menâzırı, ubûdiyet ve istiʿâne lisânı, tevhîd-i ilâhî rûhudur. O suretle ki bütün ledünniyyât-ı vücûd onun leb-i beyânından sünûh ederken o taçtan, o sîmâdan o gamzelerden de onun rûhu okunur. O sîmâ sîmâ-i Muhammedî, o vücûd tecellî-i ilâhîdir. Kelâm kelâmullah, mübelliğ Resûlullah:

أَشْهَدُ أَنْ لَا إِلٰهَ إِلَّا اللهُ وَأَشْهَدُ أَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ

Tahlil ve Tevil

{اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ} Hamd, ihtiyârî bir ihsâna veya onun mebde'i olan bir hüsne karşı inşirah ile sâhibine tâzim ifade eden bir zikr-i cemîldir. Kısmen medh ve kısmen şükr ile birleşen bir övgü, bir nevi övmek veya övülmek, iyi bir övüş veya övülüş, güzel bir övücü veya övülücü olmak, ciddi bir övücülük veya övülücülük, nihâyet bu [57] mânaları câmiʿ, güzel ve ciddi bir sözdür. Arapça'da "hamd" kelimesi bunların hepsinde kullanılır, fakat lisânımızda ekseriya ism-i masdar olarak müstaʿmeldir. Diğerlerinde "hamd etmek veya edilmek", "hamd ediş veya ediliş", "hâmid veya mahmud olmak", "hâmidiyet", "mahmûdiyet" denilir ve bugünkü lisânımızda bunun sırf Türkçe bir mürâdifi yoktur. "Şükür" de böyle. Elde bir "övmek" var ki o da "medh ve senâ" mürâdifidir. Hamd ise medh ile şükr beyninde bir nevi senâ ve bir medh-i mahsustur. Çünkü medh, hayatı ve ihtiyârı olana da olmayana da yapılır. Meselâ güzel bir inci ve güzel bir at memduh olabilir, fakat mahmud olamazlar. Hamd bunları ihsan eden fâʿil-i muhtâra yapılır ve hatta onun keremine, ilmine yapılır da hüsn-i endâmına yapılmaz. Bundan başka medh ihsandan evvel de yapılabilir sonra da. Hamd ise mutlaka[1] bir ihsandan sonra yapılır. Şu kadar ki onun hamd edene vâsıl olmuş bir inʿâm olması şart

1 B: "mutlak".

değildir. Şükürde ise bu da şarttır. Zira şükür gelmiş olan bir nimete kavlen veya fiilen veya kalben münʿimini tâzim ile mukabele etmektir. Sâde fiilen veya kalben yapılan şükür ne medhtir, ne hamd, lâkin lisan ile kavlen yapıldığı vakit hem hamd, hem de medh olur ve bu hamd şükrün başıdır. Binâenʿaleyh hamd, medhden ʿale'l-ıtlâk ehas, şükürden de min-vech^{in} eʿam ve min-vech^{in} ehastır. Her hamd medhdir, lâkin her medh hamd değildir. Sonra bazı hamd şükür ve bazı şükür hamd olmakla beraber şükür olmayan hamd, hamd olmayan şükürler de vardır. Demek medh, vâkıʿa nazaran boş bir ümidin sevkiyle kuru bir yalandan, mücerred bir müdâheneden ibaret kalabilirken hamd ve şükür dâima vâkıʿa mutâbık bir hakikat ifade ederler. Hamd delile müstenid haklı bir ümidin neşvesiyle veyahut şükür gibi tahakkuk etmiş bir tenâʿʿumun zevk-i saʿâdetiyle yapılır. Hamd "verdi", "verecektir" gibi mâzî ile istikbal[1] beyninde deverân eden bir hâl-i şevkten, şükür ise "işte verdi" gibi [58] bir mâzî-i mütehakkıkın zevk-i vuslatından münbaʿis bir bahtiyarlık ilânıdır. Bunun için hamd ü şükür tamamen meşrû ve ahlâkī oldukları hâlde medh umûmiyetle ahlâkī değildir, menhî ve mezmum da olabilir. Nitekim Aleyhi's-salâtü ve's-selâm Efendimiz "Meddahların yüzlerine toprak saçınız: اُحْثُوا التُّرَابَ فِي وُجُوهِ الْمَدَّاحِينَ"[2] buyurmuş, hâlbuki "Nâsa hamd etmeyen Allah'a da hamd etmez: مَنْ لَمْ يَحْمَدِ النَّاسَ لَمْ يَحْمَدِ اللّٰهَ"[3] hadîs-i şerîfiyle ʿale'l-ıtlâk hamdin me'mûr^{un} bih olduğunu göstermiştir. Miraç hadislerinde de ümmet-i Muhammed "Hammâdûn" yani "çok hamd edenler" unvanıyla telkīb edilmiştir. Hamd ile şükürde asıl matlub münʿimdir. Medhde ise hayâl-i niʿmettir.

Hamd ve şükür ikisi de bir hakk u hakikat aşk-ı inşirâhı ve binâenʿaleyh ahlâkī olmakla beraber hamdde maʿnâ-yı şevk, şükürde maʿnâ-yı sadâkat daha bârizdir. Ve bu suretle şükür bir mâzî-i mütehakkıkın hâtıra-i tebcîli olduğundan daha zor, yapanları daha azdır. Çünkü cereyân-ı vücûd hep

---

1 B: "istikbâlin".

2 Müslim, Zühd, 68-69; Süyûtî, *Cemʿu'l-cevâmiʿ*, I, 176.

3 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* I, 190. Hadis kitaplarında ise "Nâsa şükretmeyen Allah'a da şükretmez" şeklindedir (Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 258; Tirmizî, Birr, 35).

mâzîden istikbale müteveccih olduğu için insanlar tabʿan istikbâle mütemâyildirler. Şüphesiz bu temâyülün içinde hevl-âlûd bir cezbe-i âhiret mündemicdir. Fi'l-vâkiʿ insanlar daha ziyade ileriyi görsün diye gözleri önlere nâzır olarak yaratılmışlardır. Lâkin böyle olması yolda giderken geldikleri mebde'i geçip arkada bıraktıkları kıtʿayı unutmak için değil, onun hâtırasına ve hâfızanın[1] sadakatine itimad içindir. Bundan dolayıdır ki boyunlar lede'l-icâb o hâtırayı tecdid için öndeki gözleri arkaya çevirip baktırabilecek müteharrik bir mihver hâlinde halk edilmişlerdir. Bir istikbal yolcusu için bu hilkatin büyük bir ehemmiyyet-i îkāziyesi vardır. Demek ki hâfızası çürük, boyunları gayr-i müteharrik olan yolcuların sâde ileriye dikilmiş olan gözleri, şeytanın baskınından korunmak için birer damân-ı selâmet değildirler. Hâlbuki beşeriyyet-i gāfilede bu hâl gālibdir. Fikr-i müdâhene ile bir ümîd-i mevhûm üzerine meddahlıklar yapan nice [59] mahluklar görülegelmiştir ki maksadlarına nâil oldukları ilk andan itibaren bir nankör kesilmişlerdir. Bunu mülâhaza eden bazı mütefekkirîn, ezcümle zamanımızda Fransız Gustave Le Bon[2], insanlar üzerinde hayâlin hakikatten ziyade bir hâkimiyeti olduğu neticesini almışlardır. Fakat bu doğru değildir. Çünkü hayalde görülen o hâkimiyet hakikati temsil edebilmesi haysiyetindendir. Yoksa hayâle hayâl diye sarılan kimse görülmemiştir. Binâenʿaleyh asıl hâkimiyet hayâlin değil yine hakikatindir. Hakikat öyle müessirdir ki sâde yakından değil, uzaktan hayâli vâsıtasıyla bile tesirini icrâ ediyor. Lâkin vuslatın öyle şaşırtıcı bir hâl-i istiğrâkı vardır ki bunda hakikat kendisinden başka her şeyi siliverir ve ʿayn-ı hakikat olamayanlar ona tahammül edemezler ve bunun için beşer onu kendisinden ziyade karşısında gördüğü zaman takdir eder. Güneş doğunca göz kamaşır ve intıbâʿ süzülüp kalbdeki şuur cepheye dikilmeyince insan onu göremez. Buna binâen şuurlu bir hakikat adamı olmak gayet müşkil ve bir müslim-i kâmil olmak çok zordur. Nitekim

---

1 B: "hâfızasının".

2 Gustave Le Bon (ö. 1931), toplum ve kitle psikolojisi üzerine yaptığı çalışmalarla tanınan Fransız sosyolog ve antropolog. 1895 tarihli *Psychologie des Foules* (Kitlelerin Psikolojisi) başlıklı kitabıyla meşhurdur.

fânî fi'l-hak olan Hazret-i Ömeru'l-Fârûk radıyallahu[1] ʿanh Efendimiz "Hak, Ömer'e sadîk bırakmadı: مَا تَرَكَ الْحَقُّ لِعُمَرَ مِنْ صَدِيقٍ"[2] dediği zaman bu zorluğu ifham etmiştir. Şükür ise böyle erbâb-ı hakīkatin şiʿârı olduğundan وَقَلِيلٌ مِنْ عِبَادِيَ الشَّكُورُ [Sebe' 34/13][3] buyurulmuştur.

Maʿamâfîh diğer cihetten hamdde maʿnâ-yı taʿzîm ve takdîr daha yüksektir. Çünkü bundaki ihsân-ı vâkiʿ hâmide vâsıl olmadığı cihetle bir taraftan daha ziyade hakka nâzır, garazsız bir şîme-i taʿzîm vardır. Diğer cihetten o ihsâna nâil olanların neşâtına iştirak ifade eden bir hiss-i uhuvvet ve kendi hakkında gayr-i vâsılı vâsıl addettiren bir hisse-i[4] takdîr mevcuttur. Bir bu, bir de aksâm-ı şükürde fiʿl-i kalbin bir emr-i hafî ve efʿâl-i cevârihin ihtimalli olması, envâʿ-ı şükrün ekmeli yine lisan ile yapılan hamd olmasını iktizâ eder. Fi'l-vâkiʿ Resûl-i Ekrem [60] sallallâhu aleyhi ve sellem Efendimiz "Hamd, şükrün başıdır. Allah'a hamd etmeyen şükr etmemiş olur: اَلْحَمْدُ رَأْسُ الشُّكْرِ مَنْ لَمْ يَحْمَدِ اللهَ لَمْ يَشْكُرْهُ"[5] buyurmuştur.

Bu şerâit ile lisânen yapılan ezkâr-ı cemîle, elfâz-ı ihtirâmiye, taʿzîmât-ı mahsûsa, hep hamddirler. "Hamd" kelimesi de bütün bu taʿzîmâtın meâline muntabık olduğundan "hamd olsun" denildiği zaman bütün bu taʿzîmâta şâyan bir hüsn veya ihsan muvâcehesinde bir hazz-ı saʿâdet ve bir bahtiyarlık duygusu ilan edilmiş olur ki bu, bir taraftan o hüsn ü ihsânın sâhib-i muhtârını övmek, diğer taraftan da bihakkın o saadetle övünmek mânalarını ifade eyler. Ve her iki haysiyetle pek meşrû ve pek ahlâkī bir hasenedir. Çünkü tahdîs-i nimet bir gurûr-ı temeddüh değil, nankörlüğü silen büyük bir fazilettir. Daha doğrusu hamd herkesin ermek istediği ve fakat pek az kimselerin erebildiği en yüksek bir gāye-i kemâldir. Çünkü beşerî nokta-i nazardan[6] bütün saadetler iki kelime ile hulâsa edilebilir: Tenaʿʿum, inʿâm. Mevkiʿ-i tenaʿʿumda bulunanlar ancak tenaʿʿumlarını his ve takdir ettikleri zaman hamd ederler. Çünkü saadet

1 B +"teâlâ".
2 Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ,* thk. Abdülhamîd Hindâvî, Beyrut: el-Mektebetü'l-Asrıyye, 1427/2006, I, 417.
3 "…Maʿamâfîh kullarım içinde şekûr olan azdır."
4 B: "hiss-i".
5 Beyhakī, *Şuʿabu'l-îmân,* VI, 230.
6 M: "nazarından".

tenaʿʿumun kendisinde ve kemmiyetinde değil keyfiyetinde, yani zevki takdir edilip hissedilmesindedir. Ve zaten tenaʿʿumun mânası budur. Ve ne zaman zevk-i saʿâdet hissolunur ve coşarsa lisandan hamd sâdır olur ki bu makam, hâmidiyet[1] makamıdır. Mevkiʿ-i inʿâmda bulunanların saadeti de mücerret inʿâmda değil, verilen nimetin kadrini bilecek ve zevkiyle saadet duyacak mahall-i lâyıkına îsâlinde ve vusûlünü delîl-i vâzıhıyla müşahede etmesindedir. Bu delil ise hâmidin hamdidir. Bundan o îsâl ve vusûlü temâşâ etmekteki zevk de mahmûdun saadetini teşkil eder. Ve biz biliriz ki makām-ı inʿâm, makām-ı tenaʿʿumun fevkindedir. Binâenʿaleyh Makām-ı Mahmûdiyet ekmel-i merâtib ve aksâ-yı metâlibdir. O hâlde bu makamın saadeti de en büyük saadettir. Bu saadetin zevkindeki cûşiş dahi [61] bi'l-evleviyye bir hamd ile neticelenmeyi iktizâ eder. Mahmûdun hâmidiyeti demek olan bu hamd ise tezyîd-i inʿâma ve dolayısıyla tezyîd-i hâmidiyet ve mahmûdiyete sebep olur. Bu suretle makām-ı hâmidiyette bulunan mütenaʿʿimin hâmidiyette devamı makām-ı mahmûdiyete iʿtilâsına ve makām-ı mahmûdiyette bulunan münʿimin hâmidiyette devamı da mahmûdiyetin nâmütenâhî tezâʿufuna vesile olur ki لَئِنْ شَكَرْتُمْ لَاَزِيدَنَّكُمْ [İbrâhim 14/7][2] buyurulması[3] bundandır.

Şu hâlde silsile-i müterakkiyesiyle merâtib-i ʿâliyye-i hamd şunlardır: 1. Hâmidiyet, 2. Mahmûdiyet, 3. Hâmidiyet ve Mahmûdiyet, 4. Mahmûdiyet ve Hâmidiyet.

Bu son mertebede tecelliyyât-ı lâhûtiyeden birini görürüz. Burada infiʿâl ifade eden beşerî mazmunların hazfiyle mahmûdiyet ve hâmidiyeti cemʿ eden Hamîd, Mahmûd, Hâmid esmâ-i hüsnâsının tecellîsini görmemek nasıl kābil olur? Bu olmasa idi onlar nereden gelirdi? Sonra *Şifâ-i Şerîf*de[4] mübeyyen olduğu üzere "Hâmid" ve "Mahmûd" Peygamber-i Zîşân Efendimiz'in de "Ahmed" ve "Muhammed" gibi esmâ-i

---

1 B: "hamdiyet".
2 "…Celâlim hakkı için şükrederseniz elbette size artırırım…"
3 B: "buyurması".
4 Kadı İyaz'ın (ö. 544/1149) *eş-Şifâ bi-taʿrîfi hukūki'l-Mustafâ* isimli, Peygamberimizin yüce kişiliği ve sahip olduğu özelliklere dair eseri.

şerîfesindendir. Fi'l-hakīka Makām-ı Mahmûd bilhassa Hâtemü'l-Enbiyâ Efendimiz'e mevʿud olan ve onu hâmidiyetten mahmûdiyete terakki ettiren bir makām-ı aʿlâdır ki Makām-ı Şefâʿat-i ʿUzmâ'dır. Bu makamda Livâu'l-Hamd onun dest-i eymenine teslim olunmuştur. Âhirette Makām-ı Mahmûd'un feyz-i şefâʿatiyledir ki Livâu'l-Hamd altında toplanacak olan ümmet, hâmidiyyet-i ilâhiyeden hisselerini alacak ve ehl-i cennetin davalarının sonu da اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ olacaktır. وَاٰخِرُ دَعْوٰيهُمْ اَنِ الْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ [Yûnus 10/10][1]

Böyle hâmidiyet ve mahmûdiyeti câmiʿ olan Habîb-i Hudâ'nın Ahmediyeti, Muhammediyeti, işte hamdin bu mertebe-i cemʿiyyetini nâtıktır ve fi'l-vâkiʿ lafzen ve mânen mâhiyet-i hamd, bir Hakīkat-i Muhammediye'dir. Ve bu hakikatin evvel ve âhir Allah teâlâ'ya ihtisâsı da hakikatlerin hakikatidir.

İşte Fâtiha اَلْحَمْدُ ibtidâsıyla bize bu saadetleri, bu gāye-i [62] kemâli ve bu hakikati telkin ederek başlamıştır. Ve "elhamdülillah" denildiği zaman duyulan inşirâh-ı ʿamîk bu aşk u şevkin ifadesidir ve hakīkat-i hamde meftun olmayan yoktur. Lisân-ı Arab'da ال ʿahd-i ferd veya ʿahd-i istiğrak veya ʿahd-i cins ve hakikat ifade eden bir harf-i taʿrîftir. İlk hitabda ise hamdin bir ferd-i muʿayyeni mâruf değildir. Sonra bu mübtedânın haberi olan لِلّٰهِ da lâm, ihtisas, istihkak, milk mânalarında zâhirdir. Ve evvelki diğerlerine şâmildir. Binâenʿaleyh cümlenin meâli şu olur: "Hani herkesin mâlumu ve aksâ-yı emeli olarak matlûbu olan hamd hakikati yok mu? İşte hâmidiyet, mahmûdiyet bütün cinsiyle ve hatta bütün merâtibi ve bütün envâʿ u efrâdıyla o hamd, Allah'a mahsustur, Allah'ın hakkıdır. Allah'ın milkidir. Çünkü Allah'tır, çünkü... Çünkü ilh..." Fakat[2] lisânımızda bu tafsîli icmal eden bir harf-i taʿrîf olmadığı için biz sadece "hamd" diye ʿale'l-ıtlâk cins ifade ederiz, bilen bilir, bilmeyen başkasının bildiğinden haberdar olmaz. Bu cümle evvelâ bize ilim ve iman ifade eden bir cümle-i ihbâriyedir.

---

1 "...Dualarının sonu da hakikat اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ'dir."
2 B: "Lâkin".

Ve aynı zamanda tâzimi de işʿâr ederek inşâ-i hamdi müstelzim olduğundan lâzımıyla da bir cümle-i inşâiye olur ve zamanı olmayan bir cümle-i ismiye olduğu cihetle devam ve sübut ifade eder. Fâtiha'da bundan başka cümle-i ismiye yoktur. Üçü kelâm, biri sıla olan diğer dört cümle, hep cümle-i fiʿliyyedir. İlk nazarda böyle olması Fâtiha'daki muʿâdele tenasübüne muhalif gibi görünüyorsa da hakīkat-i emr ber-ʿakstir. Zira bir isim[1] birçok fiile muʿâdil olabileceği gibi o dört cümle-i fiʿliyye bunun beyânı hayyizinde olduklarından teʿâdül-i hakīkī ancak bu surettedir. Ve ʿinde't-tahkīk Fâtiha, bu tek cümle-i ismiyeden ibaret bir kelâmdır.[2]

{رَبِّ الْعَالَمِينَ} Allah'ın sıfatıdır. Terkîbinin lisânımızda herkese maʿrûfiyeti tercemeden müstağnîdir. Bunu "Âlemînin Rabbi" suretine ifrağ mümkin ise de bunda fazla bir [63] vuzuh olmamakla beraber lâm'daki istiğrak, ʿahd-i ferdî ile tevhîdi ifade eden maʿrifeye izafet müeddâları nâkıs kalacaktır. "Bütün âlemînin ve eczâsından her birinin mâlum olan yegâne Rabbi" diye tafsil etmek[3] ise îcâz[4] yerinde ıtnâb olacaktır. "Âlemlerin Rabbi" demek ise bu mahzurlarla beraber aslına da muvâfık olmaz. Zira Kur'an "Rabbu'l-ʿavâlim" demiyor da "Rabbü'l-âlemîn" diyor ve bununla bilhassa zevi'l-ʿukūlü tağlib ederek onların nazar-ı dikkatini celb eyliyor. Çünkü عَالَمِينَ، عَالَمُونَ gibi cemʿ-i sâlimler ʿukalâya mahsus olduğundan bunun meâli "bütün âlemînin ve bütün eczâsının ve ʿale'l-husûs hepsine fâik olan zevi'l-ʿukūl âlemlerinin yegâne Rabbi" demektir.

1 B: "Zira insan".

2 F +"Lisânımızın selîkasına nazaran müfred sıfatların takdîmi iktizâ ettiğine göre; 'Hamd Rabbü'l-âlemîn, Rahmân-ı Rahîm, Mâlik-i yevmi'd-dîn olan Allah'a' gibi mevsûfun ve haberin sonraya alınması lâzım görünür. Lâkin hamd ile Zâtullah beynini uzunca bir fasl ile ayırmak makama münasib olmayacak gibi, bu surette matlub olan ihtisas zâyiʿ edilecek. Edilmemek için 'Allah'a mahsustur' diye haberin tasrîhinde ise 'Elhamdülillah' dediğimiz zaman lisânımızda dahi anlaşılması müteʿâref olan inşâ-yı hamd lâzimesi açıktan yapılmamış olacaktır. Hâsılı Fâtiha'nın başında 'Elhamdülillah' dememiş olacağız. Binâenʿaleyh aslında mürekkeb-i gayr-i tâm olan dört sıfatı, hasbe'l-kāʿide mutazammın oldukları maʿnâ-yı taʿlîle işaretle beraber yerlerinde göstermek için mealde mâna cihetini ihtiyar ile cümle-i tâbiʿa suretinde ifade ve râbıtayı takviye etmek daha müfîddir. Buna da her birinin tahtında müstetir 'Hüve' zamirlerini 'O' diye ibraz etmek muvâfık olur. Sıfatların takdîminde ise bu zamirlerin terkîbe verdiği râbıta-i te'kîdiye kuvveti dahi kalmıyordu. Bu suretle 'ki Rabbü'l-âlemîn O' meâli 'ki Rabbü'l-âlemîn'dir' mânasından daha cezîl ve ihtisaslı olacaktır."

3 B -"etmek".

4 M: "i'caz". Sonraki baskılarda "îycaz" şeklinde düzeltilmiştir.

Sûre-i Bakara'nın başında هُدًى لِلْمُتَّق۪ينَ nazm-ı celîlinde tebeyyün edecek olan bu işâret-i mücmele, Kur'ân'ın hikmet-i nüzûlünü göstermek itibariyle Fâtiha'nın evvelinde gayet mühimdir. Bu işaret ve bu îkāz-ı Rabbânîdir ki اَلرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ. مَالِكِ يَوْمِ الدّ۪ينِ vasıflarıyla takviye edilince, şuʿûr-i ʿukalâyı gāibden şuhûda getirip اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَع۪ينُ diye hitab ile ʿarz-ı tevhîd u mîsâka sevk edecektir. Âkil ile gayr-i âkil, müzekker ile müennes gibi biri diğerine velev bir haysiyetle râcih olabilen müteʿaddid isimlerin tesniye, cemʿ gibi bir ifadede râcihini gālib kılmak demek olan bu tağlib üslûbu lisânımızda da vardır. Meselâ zevc ve zevceye "zevceyn", baba ve anaya "ebeveyn" dediğimiz gibi bütün Türk tebaasına "Türkler" demek de bir tağlibdir. Ve Arabîde bunun birçok envâʿı vardır.

"**Rab**" aslında terbiye mânasına bir masdar olduğu hâlde mübalağa kasdıyla mürebbîye ıtlak edilmiştir ve masdarında "rubûbiyet" denilmiştir ki çok âdil yerinde "adl" denilmesi gibidir. İşte bu mübalağa mânasından dolayı "rab" sâde mürebbî mürâdifi değil, ʿayn-ı terbiye gibi olan ve binâenʿaleyh istîlâ, istiʿlâ, inâyet, tedbir, zabt ve tasarruf, telkin ve irşad, teklif, emr ü nehy, tergīb, terhîb, taltîf, tekdîr gibi terbiyenin bütün levâzımına mâlik kuvvetli ve ekmel [64] bir mürebbî demek olur ve bu münasebetle sâhib ve mâlik mânasına dahi gelir. Meselâ hâne sâhibine "rabbü'd-dâr", bir sermayenin mâlikine "rabbü'l-mâl" denilir. Bunda da sadece sâhib ve mâlik mânalarından fazla bir mefhum vardır. "Rabbü'l-mâl" tâbiri bile mudârebe ve selem gibi bir muʿâmele-i ticâriye nokta-i nazarından söylenir. Binâenʿaleyh ʿale'l-ıtlâk "rab" denildiği zaman sâde mâlik veya sâde terbiye mefhumları değil, ikisine de bütün levâzımıyla sâhip olan bir kādir-i kayyûm anlaşılır ve bunun için Allah teâlâ'dan başkasına hususiyeti anlatır bir izafet yapılmadan müfred olarak "rab" ıtlâk olunamaz ve kemâl-i maʿrûfiyeti ifade eden "er-Rab" ve umum ifade eden "Rabbü'l-ʿâlemîn" gibi izâfetle hiç yapılamaz. Şu hâlde "rab", "rubûbiyet" denince anlayacağımız mâna kudret-i bâliğa ile zabt ve tedbir ve terbiye mefhumlarıdır, yani bunları yapabilecek bir kudret-i bâliğaya mâlikiyettir.

"**Terbiye**", bir şeyi kademe kademe, tedrîc ile kemâline eriştirmektir ki bunun eseri ıstıfâ ve tekâmül olur. Âlemînin her kısmında ise terbiye ve tekâmül kanunlarının cereyânı her an ve her lahza meşhuddur ve binâenʿaleyh böyle bir kudret-i bâliğanın rubûbiyeti şuûn-ı âlemde şek ve şüpheden âzâde olarak okunmaktadır. Ve işte "Rabbü'l-âlemîn" bize bunu ihtâr ediyor. "Rabbü'l-âlemîn" denince her insan kendi görebildiği kadar olsun bütün âlemîne zihninden bir geçit resmi yaptırır ve yaptırınca behemehâl kānûn-ı terbiyeyi görür. Demek biz Rabbimizi âlemîne nazarla bileceğiz. Ve fakat âlemîni de ancak O'na izafetle tanıyabileceğiz.

Birtakım felâsife hey'et-i âlemin böyle tedrîcî bir kānûn-ı terbiye ve tekâmül takip ettiğini görememiş, bunlardan bir kısmı hepsinin defʿî olarak sebepli veya sebepsiz birdenbire tekevvün etmiş bulunduğunu, bir kısmı da tabiat davasıyla tekevvünü inkâr edercesine [65] bugünkü hey'et ve nizâm-ı vücûdun kıdem ve ezeliyetini iddiaya kadar varmıştır. Bunlara göre meselâ insan, ancak insandan olur ve insan ezelden beri mevcuttur. Âlemde terakki ve tedennînin mânası yoktur; taleb, saʿy ve kesb semeresizdir. Bütün âlemde kadîmden beri envâʿ-ı mevcûdât serpilmiş, fezâda hiçbir nizâm-ı müşterek tâkip etmeyen ecrâm ve ecrâmda lâ-yuhsâ envaʿ-ı ekvân, bütün tabâyiʿ-i mahsûsalarıyla kadîm bir[1] cebr ve îcâbın[2] içinde yüzer giderler. Şüphesiz bu sözler, hem tecribeye ve hem akla taban tabana zıt birer cehl-i mürekkeb idi, hiç olmazsa tamamen müşahedemiz altına girebilen efrâd-ı eşyânın, dün yok iken ufacıktan hudûsa gelip tedrîcen büyüdüğünü ve bilakis yine tedrîcen kaybolup gittiğini her gün bi't-tecribe görüyoruz. Müşahedemizin ihâtasına giremeyenlerin[3] de böyle olduğunu istidlâlimizle, aklımızla biliyoruz. Şurada bir adacık fırlıyor, süzülmüş topraklar tahaccür ediyor, taşlar eriyor, madenler filiz veriyor, kayaların, toprakların arasında tohumcuklar ve o tohumcuklardan mütenevviʿ[4] otlar, ağaçlar, türlü türlü hayvanlar türüyor, ürüyor; sümük gibi

1 B -"bir".
2 B: "icbârın".
3 B: "giremeyenlerinin".
4 F: "envâʿ".

bir nutfenin içinde yüzlerce insan tohumu fışkırıyor, tasfiye ve telkīh ile bundan lahza lahza ʿalaka, mudğa devreleriyle rüşeym, rüşeymden canlı kemikli cenin, ceninden ağlayarak ve gülerek doğan bebek, tıfl, kademe kademe yuvarlanan, yürüyen, kekeleyen yavrucuk, sonra koşup oynayan afacan çocuk, sonra dişlerini değiştirip şahlanmaya başlayan mürâhik-i mümeyyiz, sonra çiçeğini açıp meyvesini vermeye özenen âkil bâliğ, sonra şahin gibi dünyaları tutan çalışkan bir delikanlı, sonra arslan gibi kemâline ermiş kehl-i kâmil, sonra cismâniyeti rûhâniyetinde erimeye ve re'yi,[1] ihtiyârı süzülmeye başlayan bir ihtiyar, nihâyet hayr veya şer bir rûh-i mahz olup uçmaya veya göçmeye hazırlanan bir pîr-i fânî, hâsılı mekân ve zaman içinde nefesten nefese lâ-yuʿad şuur hamûleleriyle yürüyen ve her lahza suretten surete [66] değişerek varacağı yere varan ve bütün bu tehavvülâtta hiç değişmemiş gibi "ben, ben" deyip giden insanlar akıp akıp gidiyorlar. O hâlde ki hiçbir zaman bugünkü âlem, dünkü âlemin her noktadan aynı olmuyor ve bütün bunların mâverâsından bütün bu cereyanları izhar ve rabt ederek bize dâima vahdet şuurunu veren kādir-i kayyûm bir hakikat her dem, her lahza iʿlân-ı vücûd ediyor ki biz o lahzaya, o âna "hâl" diyoruz ve bu hâl içinde mâzî ve istikbâli yaşayarak o hakikate visâl peydâ ediyoruz. Hakikat dâima hakikat, âlem ise her an mütehavvil ve murtabıtan ve muntazamen mütehavvil, bu irtibat ve intizam ile akıl ve fikrimiz o hakikatin inʿikâsâtına, kalb ve şuurumuz da o hâl içinde bizzat tecelliyâtına şâhid oluyor.

Binâenʿaleyh müşahedenin, tecribenin, aklın bi'l-ittifak vâkiʿ olan bu ifade ve ısrarları karşısında âlemde hudûs, terbiye, tekâmül mefhumlarını inkâr etmek körlükten, cehl-i mürekkebden ve buhrân-ı nefsîden neş'et etmiş bir dalâlettir. Âlemde halk, terbiye, ıstıfâ ve tekâmül bir sünnet-i câriye ve Hak teâlâ da kemâl-i mutlak bulunan[2] illet-i tâmmesi olduğu her türlü şüpheden âzâdedir. Bunun için ahîren ilim ve felsefe âlemde, taʿbîr-i âharla tabiatta tekâmül kanununun cereyânına katʿiyyetle

---

1 F ve B: "re'y ü".
2 M ve F: "bunun".

hükmünü vermiştir ve bugün terbiye, ıstıfâ, tekâmül, beşeriyyet-i âkile ve âlimenin üzerinde yürümek istediği bir kanun telakkī edilmektedir. Tekâmül ise vâhid-i basîtten vâhid-i mürekkebe, yani o vâhid üzerinde umûr-i müteʿaddidenin tedrîcen ictimâʿı suretiyle nâkıstan zâid ve kâmile giden ve bilakis mürekkebden basîte, müteʿaddidden vahîde inen bir seyr-i şuûndur.

Fakat burada hakikat-şinâs ehl-i ilm ü hikmet ile onların sözlerini çalarak veya anlamayarak[1] sû'-i istiʿmâl eden birçok kāsırîne de tesadüf ederiz ki bunlar bu tekâmülü Hak teâlâ'nın bir eser-i terbiyesi telakkī etmeyip, müessirsiz, illetsiz olarak tabiatta bizzat cârî ve cebr ü îcab [67] ile hâkim bir kānûn-ı mutlak zannediyorlar ve hulâsa terbiye ve rubûbiyeti değil, ıstıfâ ve tekâmül-i tabîʿîyi, tabiatın fevkindeki ʿayn-i hakīkatin kendisi gibi zuʿm ediyorlar ve bu suretle insanı sadece eczâ-i âlemin ekmeli değil, ʿale'l-ıtlâk ekmel-i vücûd farz ediyorlar.

Hâlbuki ilim ve fen, felsefe ve hikmet bütün ciddiyetiyle bu zuʿmun aleyhinde bağırıp duruyor. Çünkü ilim ve fennin bedâhete müstenid ve tecribe ile de müeyyed, zarûrî bazı kavânîn-i esâsiyesi vardır ki bunlar atıldığı anda ilim ve fen yoktur. İlliyet, tenâsüb-i illiyet, vahdet, hak ilh… İlliyetin en umûmî ifadesi "yok iken var olabilenin her hâlde bir sebebi vardır. Yani her mevcûd-i ahîr, bir mevcûd-i mukaddem ile mesbuk ve onun tesirine mukārindir" düstûrudur ki yokluk varlığa illet olmaz, hiçten hiçbir şey husûle gelmez. "Rien ne vient du rien"[2] yani maʿdûm iken mevcud olan eşyâ kendilerindeki o yokluktan yine kendi kendilerine değil, behemehâl mevcud bir mûcidin te'sîr-i icâdıyla vücûda gelir. Hâsılı hâdisâtın bir illet-i kadîmesi vardır. Sonra illet ile maʿlûlün bir tenâsübü, bir tezâyüfü vardır. Öyle ki illet bitince maʿlûl de biter, maʿlûller bilinince illeti ıtlâkan veya taʿyînen biliriz ve maʿlûlât ne kadar çok olursa olsun mecmûʿu illetin kudretini tecavüz edemezler, onunla mütenâsib olurlar. Meselâ bir okkalık kuvvet iki okkayı çekemez, taʿbîr-i âharla nâkıs zâidin

---

1 F: "anlayamayarak".
2 B: "Rien ne vient de rien".

illet-i tâmmesi olamaz. Çünkü o hâlde ʿademin vücûda illet olması lâzım gelir. Falan şey yokken kendi kendine yoktan var olmuş demek iktizâ eder. Bu ise illiyeti inkâr ve binâenʿaleyh ilmin kendini ibtal etmektir. İzʿansız câhiller bunu söylerse bugün ulûm ve fünûn-ı tabîʿiyeyi olsun okuyup anlamış olanlar ilmiyle söyleyemezler. Bütün ulûm-i tabîʿiyede illiyet ve tenâsüb-i illiyet kanununun bir hâkimiyyet-i mutlakası vardır ki bu kānûn-ı ʿazîm kâh tehavvül, tehaffuz nisbetiyle, kâh illetin tenâsüb ve tezâyüf ve bekāsı tâbiriyle ifade olunur. [68] Hâdisâtta şuur, ilim, akıl gibi maʿlûlât meşhud olup dururken bunların illet-i tâmme-i mutlakasını, bunlardan ʿârî kör[1] bir kuvvet, bir kör tabiat gibi tasavvur etmek mânasına tabîîliğin fünûn-ı tabîʿiyede de yeri yoktur. Bunun için ulemâ ve hükemâ-i tabîʿat, tabiatta yani âlemde kānûn-ı tekâmülü takrir ederken, kör, nâkıs bir tabiatın mebde' ve illet-i kül olmasını değil, Vâcibü'l-vücûd Hak teâlâ'yı kemâl-i nâmütenâhîsi ile mülâhaza ve tasdik etmek şartıyla tabiatta tekâmülü takrir ve îzah eylemişlerdir. Çünkü böyle olmasaydı tekâmül kanunu ilmin, fennin künhü olan illiyet ve tenâsüb-i illiyet kanununa muhalif olacağından ilmî olamazdı.

Sözü uzatmış olacak isek de derin gibi görünmekle beraber basit olan bu noktayı anlatmalıyız. Meselâ bir buğday danesi toprağa düşer ve şerâitini bulunca biter, açılır, büyür, sümbüllenir, nihâyet bir başakta yüz buğday tanesi verebilir. Bunu bir defa daha bir defa daha katlayınız, bütün dünyalar buğday ile dolar. İşte bu kemmiyette tekâmül kanununun en basit misâllerinden biridir. Görülüyor ki bu tedrîcî tekâmülde illet-i tâmme ilk tane ise, bütün bu tekâmülü ilk tek tanenin tabiatından çıkaracak isek bu tekâmülün mebde'indeki bir kemâl, hâsılında yüz ve nihâyet nâmütenâhî olduğundan böyle bir tekâmül davası "bir kere bir müsâvî[2] yüz eder" demek gibi bir tenakuz teşkil eder. Hâlbuki tekâmül hiç olmazsa vâhid ile müteʿaddid arasında (1, 2, 3, 4, 5 = 15) gibi müsbet veya menfî bir nisbet tâkip eder. Yalnız kör tabiata terk etmek (1=15) demek olur ki bunu ilim ve fen şöyle dursun

1 B -"kör".
2 B -"müsâvî".

en basit bir akıl dahi kabul edemez. Çünkü bunda ʿademin vücûda illiyetini farz etmek ve aklın ve ilmin mebnâsı olan tenâsüb-i illiyyet kanunu ile tenakuza düşmek vardır. Bir tabiatta doğrusu tekâmülün[1] her hadd-i zâidinde[2] hâricinden[3] gelen bir kemâl vardır. Bu ise tekâmül-i tabîʿî değil, tekâmül-i terbiyevîdir. Bunun [69] içindir ki bütün ilim ve fen, felsefe ve hikmet "nâkıstan kâmil çıkmaz, fakat kâmilden nâkıs çıkabilir" müteʿârife-i asliyesinin mahkûmudur ve bundan dolayıdır ki söylediğini anlayarak söyleyen ulemâ ve hükemâ tabiatın tekâmül kanununa mahkûmiyetini söylerken bu tekâmülün ve bu tabiatın bizzat ekmel-i mutlak olan ʿillet-i ûlânın, Hak teâlâ'nın kemâl-i mutlakından müstefâd olduğunu unutmayarak söylerler. Tekâmül-i tabîî kanununun en son mukarriri addedilen feylesof Spencer[4] bile bunun için mutlakın vücûdu zarûrî olduğunu ve tabiatın hakikatte mütenâhî olan kemâl-i mütekâmili fevkinde bir Vâcibü'l-vücûdun kemâl-i nâmütenâhîsi hâkim bulunduğunu ve şu kadar ki bizim illet-i tâmme olan o kemâl-i mutlakı ihâtaya nisbî ve izâfî olan ilmimiz, idrâkimiz kâfi gelemeyeceğinden[5] fünûnumuzun, ulûm-i tafsîliyemizin sadece tabiatta yani âlemde tekâmül kanunu sahasında cereyan edebileceğini anlatmışken ona tâbiʿ olduğu iddiasında bulunanlar tekâmül-i tabîî derken, Hak teâlâ'yı ve kemâl-i aʿlâsını unutuyor ve tekâmülü terbiyesiz bir tekâmül zannediyor. Ve aynı zamanda bunlar kendi kanâʿat-i ameliyelerinde bu nazariyelerini her gün, her lahza cerh ve nakz eyliyorlar. Zira "edükasyon [éducation], pedagoji [pédagogie]" nâmıyla terbiye ve terbiye-i etfâl davasından vazgeçmiyorlar ve kemâl-i tehâlükle mürebbî olmaya çalışıyorlar. Düşünmüyorlar ki tabiat üzerinde Hakk'ın terbiyesi yoksa bütün terbiye davaları bâtıl olur kalır.

Hâsılı ilim her şeyden evvel hiç şerîki olmayan bir Hak tanır ve dâima vahdet mikyâsıyla yürür ve vâsıl olmak istediği her neticenin hakkiyetini[6]

---

1 B -"tekâmülün".
2 B: "hadd-i zâtında".
3 B: "hâriçten".
4 İngiliz filozof Herbert Spencer (ö. 1903). Evrim teorisini biyolojiyle sınırlamayıp bütün ilimlere ve bilhassa sosyolojiye uygulama çabasıyla tanınır ve onun bu yaklaşımı "Sosyal Darwinizm" diye bilinir.
5 B: "gelmeyeceğinden".
6 B: "hakikatini".

temin etmek için onun o Hakk-ı aʿlâya izâfetini, nisbetini bulmaya çalışır ve şayet tabiat ve tekâmül-i tabîî mefhumlarında Hakk'a ve terbiye-i Hakk'a izâfet bulamazsa onlara tahakkuk, hakkiyet bile isnad etmez. İlm-i mutlak zât-ı Hakk'ın kendine tecellîsi ve O'nun ilm-i kadîmidir. [70] Hakk'ın bize tecellîsi de bizim izâfî ve nisbî[1] olan ilm-i hâdisimizdir. Hak ve Hakk'ın ilmi olmasaydı bizim bütün ilimlerimiz ve hatta kendi varlığımıza ait kanaatlerimiz, izâfetlerimiz hep bâtıl olurdu. Hakk'ın rubûbiyyet-i kâmilesi ve O'nun eseri olan terbiyesi bulunmasaydı âlemde, tabiatta ne vücuddan, ne kemâlden, ne tekâmülden, ne terbiyeden hiçbir eser, hiçbir hisse bulunamaz, hep bu davalar muzmahil ve maʿdûm olurdu. Âlem ve biz böyle değilsek bir hisse-i vücûdumuz, bir hisse-i kemâlimiz, bir hisse-i terbiyemiz, hakkiyet isnad edilecek bir izâfetle bize tecellî ediyorsa bu tecellîde Rabbü'l-âlemîn olan Allah teâlâ'yı görmemek kābil değildir.

Bu suretle Allah'ın mâsivâsı olup illiyet alâkasıyla Allah'a delâlet eden eşyânın mecmûʿu ve bir nizâm-ı ictimâʿîyi hâiz bulunan her kısmı âlem, eczâsı da eczâ-i âlemdir. مَا يُعْلَمُ بِهِ yani vesîle-i ilim mefhûmunu ifade eden "âlem" kelimesi "alem", "alâmet" maddesinden "hâtem", "kāleb" gibi ism-i âlet vezninde bir ism-i cemʿdir ve cemʿ tahtında olmayan ferd-i mahza ıtlak edilmez. Böyle ise cemʿ olduğu hâlde cemʿ-i âkil ile "âlemîn" diye tekrar cemiʿlenmesi[2] ve bir de "el-âlemîn" diye lâm-ı istiğrâk ile taʿrîf edilmesi bütün âlem ve eczâsına şümûl-i istiğrâk ifade eder. Bu istiğrak içinde cemʿ-i âkil getirilmesi de ukalâ kısmının tağlîbine delâlet eyler ve ukalâyı tasavvur etmeden Rabbü'l-âlemîn iyi idrak olunamayacağını ifham eyler. Bütün âlemlerin akıllı olduğunu bilseydik tağlîbe hâcet kalmazdı. "Âlem" kelimesinin iştikākı itibariyle bir mefhûm-i aslîsi vardır ki "mâ-yuʿlemu bih", yani ilim edinmeye âlet ve vesile olan şey demektir. Asıl ilim ise tasavvur değil tasdîk-i haktır. Yani iki tasavvur arasındaki vâkiʿ nisbetini bütün vicdan ile idrak etmektir. Bize bir nizâm-ı ictimâʿî ile

1 B: "ve nisbî".
2 B ve M: "cemiʿlenmesini".

görünen ve her an ʿadem ile vücud beyninde akıp giden ve cereyânında bir sırr-ı nizam ve irtibat takip eden ve en [71] mühim nizâmından biri de enfüs ve ezhân ile hâriç ve aʿyân arasında hakkiyet, tahakkuk, mutâbakat-i vâkiʿ dediğimiz hak nisbetinde, yani bir tasdik şuurundaki şuhûd, ilim, akıl ve kalb alâkasıyla tecellî eyleyen her cemâʿat-i eşyâ ve bütün cemâʿât-i eşyâ Hak teâlâ'ya ve O'nun sunʿuna,[1] rubûbiyetine ve kemâline delâlet eden birer delil, birer alâmet teşkil ederek ilmimize, tasdîkimize vesile olduklarından dolayı "âlem" tesmiye edilmişlerdir. Basîret ile tahlil ve teemmül edildiği zaman görülür ki bütün âlem bizim zihnî ve hâricîye münkasim şuûnât-ı şuʿûriyemizin yekûnu bulunan hâdisâttır. Rabbü'l-âlemîn de bunların mâverâsında olup aralarındaki nisbet-i hakkiyetle dâima vahdâniyeti, rubûbiyeti tecellî eden Vâcibü'l-vücûd Hak teâlâ'dır. Ehl-i şuhûd için âlemde bir şey yoktur ki görülsün de arkasında ondan evvel veya ondan sonra, onunla beraber Allah teâlâ görülmesin. كُلُّ مَا خَطَرَ بِبَالِكَ فَاللّٰهُ وَرَاءَ ذٰلِكَ "Kalbine her ne hutûr ederse[2] Allah onun arkasındadır, taʿbîr-i âharla onun arkasında Allah vardır." Binâenʿaleyh âlem mâsivâ-yı Allah ve Allah mâverâ-yı[3] âlemdir ve biz bu âlem vesilesiyle mâverâsındaki Allah teâlâ'yı "hakkiyet" dediğimiz bir şuur nisbetiyle tasdik ederiz. Bu delâlet bütün Kur'an'da îzâh olunacağı gibi burada da "el-âlemîn" mefhûmu içinde mündericdir. Kelâm, hikmet, felsefe, tasavvuf kitapları da bu delâletin îzâhı ile meşgul olur. Fi'l-vâkiʿ bizim maʿlûmâtımızı teşkil eden ve edebilecek olan şeylerin hepsi bir hakk-ı vâkiʿin alâmeti, nişâneleridir. Heyûlâ ile suretin veyahut madde eczâ-i ferdesinin yekdiğeriyle, envâʿ-ı kuvvetlerin birbirleriyle mütevâfık veya mütehâlif[4] münasebet ve irtibatları ufacık bir çemen, bir teşrîh-i hayvânî veya insânî, koca bir manzûme-i şemsiye, bütün mekânıyla hey'et-i ecrâm, mâzî, hâl, istikbâl bütün zamanıyla bir silsile-i mükevvenât, ve bu arada bir lahza şuur, hep bu delâletin vesilesi olan birer âlemdirler. Bu delâlet de mücmel,

1 B: "şuûnuna".
2 F -"eder".
3 B: "mâsivâ-yı".
4 B: "muhtelif".

mufassal ve her biri şuhûdî, hayâlî olmak [72] üzere mertebe mertebedir. Daha ilk müşâhedede bi'l-bedâhe bir delâlet-i mücmele müncelîdir ki bu icmâl, ânât-ı şuûrun teselsülüyle tafsil ve tekid olunur gider. Bunların zihinde mâzîlerini ve istikbâlin numune ve misâllerini teşkil eden samimi hatıralarından, sahih hayâllerinden, inʿikâslarından da yine icmâlî veya tafsîlî bir delâlet-i akliye okunur ve bu da bir şuur nisbetiyle tecellî eder. Fi'l-hakīka biz eşyâyı şuurlarımızın taʿallukuyla şuhûden ve bu taʿalluktan hâsıl olan suretlerle, hatıralarla tasavvuren ve aklen tanırız. Bu şuur olmadığı zaman kendimizden bile haberimiz yoktur. Şuurlarımız ve onların taʿalluk ettiği bu suretler, bu intibâʿlar ise bizde, bizim nefsimizde, rûhumuzdadır. Güneş bendeki sûret-i münʿakise ve muntabıʿasıyla güneştir. Hâlbuki biz bu intibâʿâttan, hâricimizde sâbit görünen birtakım aʿyân da idrak ederiz. Şimdi bu aʿyânın böyle bizdeki bu suretlerinden başka bir taʿayünleri elimizde yokken onları bizdekinden ayrıca hâricimizde ve kendilerindeki bir taʿayyün-i zâtî ile tanımaya niçin ve nasıl mecbur oluyoruz? Ve sonra bunların yalanını doğrusunu nasıl seçiyoruz? Böyle hakāik-i eşyâ dediğimiz bütün aʿyân-ı sâbitenin kıymeti ve vâsıtası ancak bizim şuurumuzdaki enfüsî ve zihnî kıymetler ve suretler iken neden ben onları benim hâricimde bir hakikat tanıyorum? Tanımasam niçin vicdânımda kizb ile mahkum oluyorum ve sonra her şeyden evvel ben kendi bulunuşum olan vücûdumla, buluşum olan vicdânım, şuurum arasında kendi kendime sâdık ve mutâbık olduğumu katʿiyyen ve yakīnen niçin ve nasıl tasdik ediyorum? Bunları yapıyorsam demek ben bütün bunlardan evvel ve bütün bunların mâverâsında, önünde sonunda, beraberinde enfüsî ve âfâkī emkine ve ezmânı, hâsılı beni ve hâricimi zâhir ve bâtından ihâta etmiş bütün hâdisât ve vâkıʿâtın şâhidi, kefîli, vekîli, mûcidi, sâniʿi, rabbi olan Vâcibu'l-vücûd bir Hak teâlâ'ya bir intisab [73] taşıyorum ve bende vücûden zarurî olan intisab mahkûmiyeti altında O'nun hâkimiyetinden müstefid olarak evvelâ O'nu zımnen olsun tasdik etmiş bulunuyorum da bu sayede benimle şuurumun ve şuurumla hâricin

vech-i irtibâtını buluyor ve diğer hakāik-i cüz'iyeyi, aʿyân-ı sâbiteyi tasdik ediyorum. Eğer bunu yapan sade benim rûhum ise benim rûhum hem benim ve hem hâriçteki eşyânın hakīkat-i kusvâsı ve illet-i ûlâsı demektir. Hâlbuki o bana öyle demiyor, bana o, "ben öyle olsaydım her istediğimi yapar ve sana ezelden beri hiçbir yokluk göstermezdim" diyor. Ve ben de rûhumla beraber bunu tasdik etmekte tereddüt etmiyorum. Hulâsa kendi kendime "ben benim, ben şimdi varım" dediğim zaman "ben kendimi duyuyorum ve bu duygum doğru bir hak duygusudur; binâenʿaleyh ben varım ve ben benim" demiş bulunuyorum. Fi'l-vâkiʿ ben kendimi duyarken, önümden, sonumdan, zâhirimden, bâtınımdan muhît olan hakkı ve izâfet-i hakkı beraberimde olarak tasdik etmiş olmasa idim, tarafeyn ile nisbeti bulamaz, "ben varım, ben benim" diyemezdim. Vicdânımdan vücûduma geçemez, vicdânımla vücûdumun intibâkına eremezdim ve bi'n-netîce vâkiʿde hiçbir hakikat tasdik eyleyemezdim. Elem ile lezzeti, ziyâ ile zulmeti, uyku ile uyanıklığı, zenginlikle züğürtlüğü, hâsılı eşyâdan hiçbirinin varlığıyla yokluğunu sezdiğim kadar da sezemezdim. Yakacak ateşten kaçıp güldürecek gülistâna gidemezdim. Bunları az çok velev izâfî olsun seziyor, yapıyorsam Hak teâlâ'ya izâfetimle ve bu sayede cüz'î küllî hakāik-i izâfiyeyi idrâkimle yapıyorum, bunu da vicdânımda O'nun eseri olan âlemînden[1] ayırıyorum. Bu vicdan benim ise, ben ve bütün vücûd O'nun, bilsen de O'nun, bilmesen de O'nun; şu kadar ki bilmeyen bir yaşarsa, bilen iki, daha doğrusu nâmütenâhî yaşıyor اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ.

Hâsılı "ben varım, ben benim, başkası değilim" [74] kaziyyeleri bizim bütün şüphelerden ʿârî en yakīnî, en bedîhî ve en evvelî bir ilmimizdir. Fakat ben, şuurum varken ve ancak onunla "ben varım" diyebilirim. Bu tasdikte vicdânım bi'l-bedâhe ve bi'z-zarûre kendisiyle intibak eder. Bu suretle "ben varım" kaziyye-i bedîhiyesinin mazmûnu kendisinin müeddâsı olduğundan bedîhîdir. Bu da "bu şuurum, bu duygum, bi'z-zarûre doğrudur, sâdıktır, haktır" kaziyyesinin kefâletiyle bedîhîdir. Bu da Vâcibu'l-vücûd,

1 M ve F: "âlemimden".

hâkim-i mutlak bir Zât-ı Hakk'ın zarûrî bir tasdîkiyle, şehâdetiyle bedîhîdir. Ve bu tasdik böyle her yakīnin mebde' ve müntehâsı, maʿîsidir. Bedîhî-i evvelînin bütün mazmun ve şerâiti de bedîhî midir? Bu bir mesele. Bunun için bazıları vücûd-i Bârî'ye bedîhî-i celî, bazıları bedîhî-i hafî, bazıları da nazarî demişlerdir ki bu herkesin kendi varlık şuurundaki kudrete ve zaafa bağlıdır. İşte böyle nazarîye benzeyen bu bedîhî, kimine celî, kimine hafîdir. Ve âlem O'nun delili iken O da âlemin şâhidi, nûrudur. اَللّٰهُ نُورُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ [en-Nûr 24/35][1], اَنَّهُ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ شَه۪يدٌ [Fussilet 41/53][2], هُوَ الْاَوَّلُ وَالْاٰخِرُ وَالظَّاهِرُ وَالْبَاطِنُ [el-Hadîd 57/3][3] İman bu nûra izʿân, dîn-i İslâm da bu izʿânı, bu izâfeti yaşamaktır.

{اَلرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ} Besmelede bu iki sıfatın tafsîlâtını gördük. Burada meşhur bir meseleye tenbih edelim. "Merhamet" ve "rahmet", bir muhtaç ve mübtelâyı âfâttan tahlîs ve yerine hayr ve nimeti ikāme etmeyi istihdaf eden bir iyilik duygusudur demiştik, ki bu ibtidâ şefkat gibi teessür ve infiʿâl kabîlinden bir meyl-i nefsânî olarak başlar ve intihâen de bir hüsn-i te'sîr demek olan inʿâm fiʿl-i ihtiyârîsini istilzâm eder ve mevkiʿine göre bu netice için sadece bir söz veya bir işaret bile kâfi gelir. Biz "filan merhametli adamdır" dediğimiz zaman ekseriyâ "rikkat-i kalb" dediğimiz hâlet-i rûhiyeyi, kābiliyyet-i infiʿâliyeyi kastederiz, fakat "pek merhametli, çok merhametli" dediğimiz zaman da netîce-i fiʿliyesinin zuhûrunu anlarız. Cenâb-ı Allah ise ʿalâim-i hudûs olan tegayyür ve infiʿalden [75] münezzeh ve müberrâ olduğu için rahmet-i ilâhiyeyi aynen beşerî olan maʿnâ-yı mezkûr ile îzah edemeyiz. Buna hem karîne-i akliye ve hem karîne-i şerʿiye vardır. Buna binâen müfessirîn burada az çok bir mecâz-ı lügavî bulunduğunu söylerler ki bu da iki suretle mülâhaza edilir:

1. Yalnız netîce-i lâzime olan tahlîs ve inʿâm mânası.
2. Asıl olan meyl-i nefsânînin lâzım-ı evveli ve inʿâmın sebebi olan irâde-i hayr mânası. Zira irade bir infiʿâl değil, mümkin olan fiil ve

1 "Allah, semavât ü arzın nûrudur…"
2 "…Rabbin her şeye şâhid."
3 "O'dur Evvel ü Âhir ve Zâhir ü Bâtın…"

terkten birini tercih sıfat-ı zâtiyesidir. Binâenʿaleyh evvelkine göre rahmet sıfat-ı fiilden, ikinciye göre sıfat-ı zâtiyeden olur.

Rahmet-i ilâhiye ekmel olduğu ve "Rahmân-ı Rahîm" diye iki sıfatla da zikredildiği cihetle burada iki mânayı da kastetmek daha muvâfıktır. "Rahmân" sıfat-ı hâssa olduğuna nazaran garîze ve sübut ifade eden sıfat-ı müşebbehe olarak irâde-i hayr sıfat-ı zâtiyesi, "Rahîm" de mübalağa ile ism-i fâil olarak onun tezahürü demek olan inʿâm ve ihsan sıfat-ı fiʿliyesiyle îzah edilir. Bunu aks edenler de olmuştur.

Fakat bazı muhakkıkīnin tahkīki vechile bizim muhtârımız şudur ki sıfât ve esmâ-i ilâhiye mânalarında mecaz değil, hakikattirler. Meselâ ilim, irade sıfatlarının mecaz olduğunu söyleyen yoktur. Hâlbuki bunların ilâhî mânaları beşerî olan mânalarının aynı olmadığı da müttefekun aleyhtir. Meselâ ilim kesbi[1] bir cehli, irâde-i beşer bir meyl ü şevki takip eder ve hâdistir. İlm-i ilâhî ve irâde-i ilâhiye ise bizim bu sıfatlarımızın mebde-i aʿlâsı[2] olan sıfât-ı[3] kadîme-i hâlikadırlar, bunlar olmasaydı tenâsüb-i illiyet kanununa nazan bizim ilim ve irademizin hudûsu mümkin olmazdı. Binâenʿaleyh şerâit-i beşeriye ilim ve iradenin şart-ı zâtîleri değil, mahallerine nazaran ʿavârızındandırlar. İlmin hakikati bir temyîz-i maʿnevîyi îcab eden sıfat, iradenin hakikati de iki makdurdan [76] birinin tercîhini iktizâ eden sıfattır. Binâenʿaleyh diğer esmâ ve sıfât-ı ilâhiyede dahi aynı mülâhazanın tatbîki îcab eder ve hele esmâ ve sıfât-ı ilâhiye beşerî kemâlâtın fevkinde bir kemâl ifade eden hakāik-i örfiye ve şerʿiye olduğunda şüphe edilemez ve bunun içindir ki lisânımızda "rahmet" ile "merhamet"i fark edegelmişizdir. "Rahmet"i ilâhî; "merhamet"i beşerî bir mânada kullanırız ve bunun için "Rahmân-ı Rahîm"i "çok merhametli ve çok merhamet edici" diye tefsîrimiz de doğru olmaz. Nihâyet "evvelde, âhirde, ezelde, lâyezâlde nâmütenâhî rahmet sâhibi, nâmütenâhî feyz-i inʿâm, hayr u ihsan saçıcı" diye bir îzah yapabiliriz ki ikisinde de

---

1 M ve B: "gibi".
2 B: "aslîsi".
3 B: "sıfat-ı".

rahmetin hem sıfat-ı zâtiyeyi mülâhaza ettiren irâde-i hayr ve hem sıfat-ı fiʿliye ve tekvîniyeyi mülâhaza ettiren âfâttan tahlîs ve niʿam u hayrâta îsâl mânalarını câmiʿ olması hakīkat-i örfiye ve şerʿiye îcâbındandır.

Mâlumdur ki âfâtın hakikati ʿadem ve sevâik-i ʿademdir, hayrâtın hakikati de vücûd ve sevâik-i vücûddur. Âfât ile alâkadar olan bütün elemlerimiz bizi bir ʿadem-i hayr ile inzar[1] ettikleri için elemdirler ve bunların başı Hak'tan ve rahmet-i Hak'tan yeistir. Niʿam ve hayrât ile alâkadar olan bütün lezzetlerimiz de bizi bir hisse-i vücûd ile tebşir ettiklerinden dolayı lezzettirler. Bunların başı da Hakk'a ve rahmet-i Hakk'a imandır. Hayât-ı dünyâ böyle ʿadem ile vücûdun, âlâm ile lezâizin, yeis ile imanın, rahmet-i Rahmân ve saʿy u teʿâvün ile yenilen bir mücadelesi şeklidir ki bunların bu cidalden çıkıp temâyüz-i ebedî ile temayüz etmeleri de hayât-ı âhireti teşkil eder. Binâenʿaleyh bizim hayr ve lezâizimizin başlangıcı ʿademden vücûda getirilişimizde[2], âkıbeti de mütenâhîden nâmütenâhîye erişimizdedir. Rahmet-i rahmâniye bütün mümkinâtın ʿademden vücûda ihrâcını ifade eden irâde-i vücûd ve inʿâm-ı vücûd olduğundan her imkânın sâha-i vücûda ihrâcını muktezîdir. Çünkü vücûd her hayrın ve her [77] nimetin aslıdır. Rahmân böyle bir irâde-i hayr ile bizi cismâniyet ve rûhâniyetimizle ʿademden vücûda getirerek halk eden ve bununla beraber esbâb-ı bekā ve hayâtımız olan nimetleri de ihzar ve îsâl eyleyen rahmet-i celîle sâhibidir ki bu rahmetin şümûlünden hâriç hiçbir mahluk bulunamayacağından buna celâil-i niʿam ile rahmet denilir. Bütün imkânlar vücûddan hissemend edilirken bu arada âkil ve bi'l-ihtiyâr fâil olacak mevcûdât halk eylemek de rahmet-i rahmâniyenin kemâl-i şümûlü muktezâsındandır. Çünkü bunda vücûd-i mümkinâtı Hakk'ın kendisine takrîb vardır. O suretle bunlar kıdem u hudûs ve vücûb u imkân,[3] kemâl ü noksan farkları olmasa hemen hemen sıfât-ı Hakk'ı temsil edebilir. Lâkin bunda iradelerin taʿaddüdü hasebiyle vücûdda bir nevi şirk-i ʿarazî zuhur eder. Hâlbuki şirk ile vücûd ve devâm-ı vücûd mümteniʿdir. Zira hakkın şerîki bâtıl yani maʿdûm li-zâtihî,

1 B: "ızrâr".
2 B: "gelişimizde"; M: "getirilişimiz de".
3 B: "kıdem ve hudûs, vücûd ve imkân".

mümteniʿ, muhal olduğundan her vücûd vahdetle tecellî eder ve müteʿaddid vücûdlar bir vahdet teşkil etmedikçe devam edemezler. Şirk lizâtihî sâlib-i vücûd ve mûcib-i ʿademdir. Bu sebeple âlemde gerek tabîî ve gerek ahlâkī ne kadar şürûr tasavvur edilirse hepsinin kökü taʿaddüd ve daʿvâ-yı şirktir. Bu da hakkın kemâl-i vahdeti îcâbıdır. O hâlde hem böyle vesîle-i şirk olacak müteʿaddid iradeler halk ederek onlara hisse-i vücûd vermek, hem de bunların tevâzünlerini muhafaza ederek bütün tecelliyât-ı vücûdu bir irade ile idare ve idâme etmek öyle dakīk bir nimet ve öyle ebedî bir hayırdır ki bunu da rubûbiyyet-i ilâhiyenin rahmet-i rahîmiyesi temin etmiştir. Kemâl-i terbiye îcab ile ihtiyârın işte bu ihtilâtındaki muvâzenede ve kemâl-i rabbânî felâsifenin "muʿammâ-yı vücûd" dedikleri bu muʿâdele-i rahîmiyededir. Bunun için eslâf-ı müfessirîn rahmet-i rahîmiyeye "dekāik-i niʿam" tâbir etmişler ve gaye itibariyle da niʿam-ı uhreviye ile tefsir etmişlerdir. Bu bir taraftan irâde-i cüz'iye [78] ashâbından her birinin iradelerine bir hisse-i tercih vermek, bir taraftan da hakk-ı mükteseblerinin gayesine göre hesaplarını görüp mîzân-ı haktaki vaziyetlerini tesbit ettikten sonra فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ. وَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُ [ez-Zilzâl 99/7-8][1] mûcebince mükâfat ve mücâzat ile mes'ûliyetlerini tatbik eylemektedir ki bu mücâzat o mükâfâtın damânıdır ve binâenʿaleyh rahmet-i rahîmiyenin hedef-i aslîsi bu mükâfattır. Rahmet-i rahmâniye içindeki vücûd-i ibtidâîde hiçbir mevcud yolundan inhiraf etmez. Rahmet-i rahîmiye içindeki vücûd-i sânî ise ashâb-ı irâdeye ait olduğundan bunlarda[2] vazifesinden ʿudûl edenler ve mîzân-ı hakkı kendi davalarıyla ihlâle uğraşanlar vardır ki rahmet-i rahîmiyenin mutazammın olduğu hikmet-i adâlet bu vücûdda böyle ihtiyâra terettüb eden bir muʿâdele-i mükâfat ve mücâzat kurmuştur ve yine bu muʿâdelenin mîzân-ı umûmîsinde de lâ-şerîke leh olan Hak teâlâ'nın irâde-i rahmâniyesi[3] hâkim olmuştur. اَلرَّحْمٰنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوٰى [Tâhâ 20/5][4]

---

1 "Ki her kim zerre mikdârı bir hayır işlerse onu görecek. Her kim de zerre mikdârı bir şer işlerse onu görecek."
2 M: "bunlar da".
3 B: "rahîmiyesi".
4 "O Rahmân Arş üzerine istivâ buyurdu."

er-Rahmân diyor ki: Ey zevi'l-ʿukūl! Siz isteseniz de istemeseniz de diğer âlemler gibi size de vücûd ve bekā-yı vücûda ait nimetlerimi, hayırlarımı tükenmez hazinemden verdim ve veririm. er-Rahîm de diyor ki: Ey zevi'l-ʿukūl! Ey ashâb-ı irâde! Siz diğerleri gibi değilsiniz, onlar sade irâde-i rahmâniyenin ceberûtuna mahkumdurlar, siz ise Benim kemâl-i rahmetimi tecellî ettiren irade ve ihtiyârımı temsil ederek bana kurbiyet peydâ etmeniz ve rıdvân-ı ekberime ermeniz için yaratıldınız. Size onlardan fazla olarak istediğiniz ve isteyerek çalıştığınız şeyleri de istediğim kadar veririm. Fakat hakkın vücûb-ı vahdeti karşısında şirk ile vücûd ve devâm-ı vücûd mümteniʿ olduğundan sizin nefislerinizdeki taʿaddüd ve kesretin ve gayelerinizde Benim rızamdan başka kendinize münhasır bahîlâne nokta-i nazarlar takip eden, mütenevviʿ ve muhtelif iradelerinizin sizi şirke ve umûmunuzu ʿademe sürükleyen vichelerini tanzim ve adl ü rahmetin [79] muvâzene-i vücûdunu temin için en nihâyet sizi mes'ul edeceğimi[1] de ihtar ederim. Haydi Hakk'ı inkâr etmeyiniz, şirk koşmayınız, Hakk'a kurbiyet ve hatta niyâbet için hak ve irâde-i hak yolunda mahabbetle, hubb-i hayr ile, istikāmetle, adl ü merhametle iman içinde çalışınız da, iradeleriniz, aʿmâl-i müktesebeniz o mükâfât-ı ebediyeye,[2] o rıdvân-ı ekbere vesile olsun. Hulâsa Benim rubûbiyetim kahr u ceberûttan ibaret bir tasarruf-ı tazyîk ve iʿdâm değil, böyle rahmâniyet ve rahîmiyet ile tezyîd-i inʿâm eden bir rubûbiyet-i celîle ve cemîledir لِلَّذِينَ اَحْسَنُوا الْحُسْنٰى وَزِيَادَةٌۜ وَلَا يَرْهَقُ وُجُوهَهُمْ قَتَرٌ وَلَا ذِلَّةٌۜ اُو۬لٰٓئِكَ اَصْحَابُ الْجَنَّةِۚ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ [Yûnus 10/26][3]

İşte Rahîm sıfatında tebşîr-i kâmil içinde böyle bir mâna-yı inzar dahi müstetirdir. Fakat bu ilk hitabda bazı kimselere gurûr-ı irade ile şöyle bir hâtıra vârid olmak melhuzdur: Acaba Rabbü'l-âlemin ashâb-ı irâdeyi halk ettikten sonra istikbalin mukadderâtını onlara tefvîz etmiş ve kendisi acaba hicâb-ı izzete çekilmiş değil midir? O hâlde Hak teâlâ

---

1 B -"edeceğimi".
2 B +"ve".
3 "Hasenât yapanlara hüsnâ, bir de ziyade var, ve yüzlerine ne bir kara bulaşır ne zillet. Onlar ashâb-ı cennet, hep orada muhalleddirler."

bütün âlemînin mebde'-i vücûd itibariyle rabbi olsa da hâlde insanların işine bilfiil müdâhale etmemiş ve istikbalin de bi'l-vâsıta bir rabbi olmuş olmaz mı? Ve o hâlde mâzînin mâliki Allah iken hâlin ve istikbalin, bugünün ve yarının bilfiil mâliki ve sâhibi, mükâfat ve mücâzat gününün hâkimi ashâb-ı irâde olmak lâzım gelmez mi? Ve bu takdirde ashâb-ı irâde alacağını zorla almak ve mes'ûliyet mehâfetinden âzâde kalmak için mukadderâtını kendisi tâyin edip istikbalin lâ-yüs'el ʿammâ yefʿal hâkimi olmaya çalışmak iktizâ etmez mi? Böyle bir hâtıra insanların zamân-ı hâlde sâhip göründükleri irâde-i cüz'iyeye mutlak bir irâde-i külliye ve her kayıttan âzâde bir ihtiyar ve bir kudret-i hâlıka kıymeti isnad ederek kendilerini kādir-i kül ve ʿale'l-ıtlâk hür ve ebede hâkim birer fâʿil-i muhtâr gibi tevehhüm eylemelerinden neş'et eden bir şirk davasına râciʿdir ki beşerî felâketlerin, bütün haksızlıkların sebebini bu teşkil eder. Adl ü [80] rahmet-i ilâhiyenin bunun üzerindeki taʿdîlâtı, inzibâtı olmasa cemʿiyyet-i beşeriye üç gün içinde birbirini yer bitirir. ظَهَرَ الْفَسَادُ فِى الْبَرِّ وَالْبَحْرِ بِمَا كَسَبَتْ اَيْدِى النَّاسِ [er-Rûm 30/41][1] Hâlbuki âlemde ve hele hayatta her an irâde-i beşerden hâriç halk-ı cedîd cereyan etmekte olduğu cihetle kuvveti kendisinin zanneden o kavî pazuları bir an içinde el-ʿiyâzubillah bir felç, bir darbe-i ilâhiye en âciz miskinler sırasına koyuverir. Ehramlar içinde saklanan ve bir gün gelip de neşr edilen mumyalı bedenler ve onların kadit sîmâlarındaki sönük oyuk gözler, sâbık Mısır firavunlarının dağlar deviren haşmetli bünyelerinde şimşekli nazarlarındaki kuvvetlerin artık ne mâliki, ne sâhibidir. Bunun gibi nice misâllerle anlaşılır ki vücûdun, hayatın gerek mâzîde ve gerek istikbalde bütün zimâmı evvel ü âhir[2] Hak teâlâ'nın yed-i kibriyâsındadır[3] ve O'nun milkidir. O zannedildiği gibi sadece Evvel değil, hem Evvel ve hem Âhir'dir. Mütenâhîde, fânîde evvel ve âhiri başka başka görenler ezel ve ebedde dahi böyle zannetmesinler, fâʿil-i evvel ile gāye-i kusvâ hakikatte birdir. Düşünülürse ecrâmın

1 "İnsanların ellerinin kesbi ile karada ve denizde fesad meydan aldı, yaptıklarının bazısını kendilerine tattırmak için ki rücûʿ etsinler."
2 B: "evvel âhir".
3 M: "kibiryasındadır".

küriyyeti, zamanın istidâresi merkez ve muhîtinden bize bunu işʿâr eder. Doğan beşer âciz, ölen beşer yine âcizdir.

Bu noktayı hissedenlerin bir kısmı mâzî ve istikbal şöyle dursun, hâlde bile cebr-i mahza kāil olmuşlardır. Zaten nefs-i beşer kuvvet buldukça "hep ben", acze[1] düştükçe "hep sen" veya "hep o" demek ister. Ortada âşikâr olan[2] hakikat ise ne öyle ne böyledir, أَمْر بَيْنَ أَمْرَيْن'dir.[3] Beşeriyet cisim ile rûhun, akıl ile kalbin, kābiliyet ile fâiliyetin, ıztırar ile ihtiyârın muhassalasıdır, o[4] ne mecbûr-i mutlak, ne de fâʿil-i mutlaktır. Bu babda nazra-i ûlâ nazra-i kusvânın aynıdır. Tedkīk-i felsefî dâvasıyla işi işkâl edenler ne cihet-i ıztırârı selb edebilirler, ne de cihet-i ihtiyârı. Iztırâra mertebe ayırmak[5], ihtiyâra bir mevki vermektir, ihtiyâra mevki ayırmak da ıztırâra mevki vermektir. Ne cebr-i mahz (*fatalité*) ile îcâb-ı mahz [81] (*déterminisme*)in daʿvâ-yı ıztırarları, ne de hürriyet-i mutlaka ve tâmme (*libéralisme*) müddeʿîlerinin ihtiyâr-ı hâlikāne dâvaları, hiçbir zaman mîzân-ı hakīkatin bedâhetiyle karşılaşamazlar. Beşerde cihet-i ıztırar kudretullâhın şâhidi, cihet-i ihtiyar da irâdetullâhın şâhididir. O kendi kendine kalırsa ʿademde muztar, Hâlık teâlâ'nın îcâdıyla da vücûdda muztar ve aynı zamanda rahmet-i Hak ile taleb-i amelde muhtardır. Ve bu sayede mukadderâtının bir kısmını kendi isteğiyle yazar. Hâsılı bu iki şehadetle insan bu vücûdda ve bugün, şu an, şu zamân-ı hâlde taraf-ı Hak'tan izâfî ve müsteʿâr bir milk-i muvakkat ve mukayyedi ve müsâʿade-i Hakk'a mazhar bir salâhiyet-i niyâbiyeyi, yani bir me'mûriyeti hâiz olduğunu ne inkâr etmeli, ne de bu salâhiyet ve me'mûriyette kendini lâ-yenʿazil, lâ-yüs'el bir asîl zannetmelidir. İnsan istikbaldeki mükâfat ve mücâzâtı verecek değil, alacaktır. Hem de hâldeki bütün vesâit-i kudreti, milk-i müsteʿârı kesildiği zamanda[6] alacaktır. Almak mevkiʿi ise mâlik mevkiʿi

1 B: "âciz".
2 B -"olan".
3 "İki durum arasında bir durum."
4 B: "ve".
5 B: "vermek".
6 M: "zaman da".

değil, ihtiyaç mevkiʿidir. Ve[1] milk-i tâm hem yeden ve hem rakabeten mâlikiyettedir. Bu ise yerleriyle, gökleriyle, mekânlarıyla zamanlarıyla, efrâdıyla envâʿıyla, besâtatıyla mürekkebâtıyla, maddeleriyle kuvvetleriyle, kābiliyetleriyle, fâʿiliyetleriyle, bütün âlemînin mâliki, mübdiʿi, hâlıkı, mürebbîsi olan Allah teâlâ'nın milk-i mutlakıdır.

İşte "Rabbü'l-âlemîn" denildiği zaman, şümûl-i istiğrâk ile bütün o vâhimeler bertaraf olmak ve Allah teâlâ'nın ezel ve lâyezâlde mâlik-i mutlak olduğu anlaşılmak lâzım gelirse de bir taraftan rahmet-i ilâhiyenin muzâʿaf vüsʿati, diğer taraftan beşeriyetin gafleti dolayısıyla istishâb-ı hâl içinde insanların mükâfat ve mücâzat gününe dahi bir nevi mâlikiyeti ve hâkimiyeti hâtırasının az çok vürûdu ihtimalini büsbütün katʿ etmek için:

{مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ} buyrulmuştur. Ve burada inzar biraz tasrih edilmiştir. Çünkü "din" kelimesi lisân-ı Arab'da cezâ, [82] hesap, kazâ, siyaset, tâat, âdet, hâl, kahr, nihâyet bütün bunlarla alâkadar ve hepsine mebnâ ve miʿyâr olan millet ve şeriat mânalarına gelir ve bunun doğrudan doğru kıyamet mânası yoktur ve burada evvelki cezâ, sonuncu dîn-i maʿrûf mânalarıyla iki tefsîr-i muʿteber vardır. Evvelâ cezâ, âtîde mes'ûliyet, hiss-i mes'ûliyet, tatbîk-i mes'ûliyet mânalarını da tazammun eder. Bunun için "yevmü'd-dîn"in lisânımızda bir ismi de "rûz-i cezâ"dır. Lâkin şunu unutmamalıdır ki aslında "cezâ" kelimesi şimdi müteʿâref olduğu gibi yalnız ʿikāb ve ukūbet demek olmayıp iyi veya kötü yapılan bir işin tatlı veya acı karşılığını, ecrini vermek mânasına masdardır ve isim olarak bu ecre dahi ıtlak olunur. Meselâ جَزَاكَ اللهُ خَيْرًا كَثِيرًا demek, "Allah sana çok hayırlı ecirler, mükâfatlar versin" demektir. Ancak "mükâfat" ve "mücâzat" kelimeleri küfüv ve müşareket mânalarını ifham ettiğinden lisân-ı şerʿde Cenâb-ı Allah'a isnad olunmaz da sevab ve ʿikāb, ecir ve cezâ gibi tâbirler kullanılır. Binâenʿaleyh yevm-i dîn, rûz-i cezâ, her işin karşılığı verilip bitirileceği son gün, taʿbîr-i âharla istikbalde mükâfat ve mücâzâtın tevzîʿ olunacağı vakit demektir ki lisân-ı şerʿde buna "yevm-i âhir" dahi denilir

---

1 B -"Ve".

ve bunda kazâ ve hüküm mânası da mündericdir. Gerek Arapça'da ve gerek lisânımızda olsun bu gibi yerlerde "yevm" ve "gün" kelimelerinin ʿale'l-ıtlâk vakit mânasına kullanıldığı da mâlumdur. Bu "gün" ne bir gündüz, ne bir gece ve[1] ne bir gündüzle gece mecmûʿu olan yirmi dört saat mânalarına olmayıp gerek gün, ay, yıl, asır, devir ilh… gibi bildiğimiz ve gerek bilmediğimiz zaman mikyaslarından herhangi biri olabilir.

Müddet-i devr-i felek bir gündür[2] âdem bir nefes[3]

"Bugün dünya, yarın âhiret" deriz ve bunun için dünya günlerine nazaran âhiret günleri bin sene veyahut elli bin sene gibi mikyaslarla ifham olunagelmiştir.

Bu îzahtan anlaşılır ki yevmü'd-dîn bütün ümitlerin veya me'yûsiyetlerin ileride mîzân-ı Hak'tan geçerek son [83] tahakkukunu bulduğu ve birbirlerinden tamamen ayrıldığı son dem-i yakīndir. Bundan sonrası artık ya gāye-i ümîd olan ebedî rıdvân-ı ekber veya gāye-i ye's olan ebedî hüsrân-ı ekberdir ve bugün kıyamet gününün son lahzasıdır ve bu suretle yevmü'd-dîn kıyâmete işarettir. Fakat bunun yevm-i kıyâmet olması dolayısıyla bir tenâvülüdür. Yoksa "din" kıyamet demek değildir. Yevm-i kıyâmet[4] kıyamet, yani ölmüşlerin dirilmesi demek olan baʿs, haşr u cemʿ, vakfe yani tevakkuf ve intizar, sual, hesab, mîzan, sırât, nihâyet bütün amellerin iyiye iyi sevâbının, kötüye kötü ʿikābının tevzîʿi ile cezâ gibi ahvâl ve merâtibi mutazammındır ki diğerleri bu son devre-i cezânın mebâdî ve mukaddimâtı olduğundan burada "yevmü'd-dîn" nazmıyla bu gaye tasrih edilerek tergīb ve terhîbe kuvvet verilmiştir. Binâenʿaleyh "yevmü'd-dîn" makamında "yevm-i kıyâmet", "yevm-i suâl", "yevm-i hesâb" denilmesi hem terceme değildir, hem de bu kuvveti ve sevk-i kelâmı ihlâl eder ve daha ziyade tehvîl ve terhîb[5] ifade eyler.

---

1 B -"ve".
2 B: "demdir".
3 Bâkî'ye âit olan beytin orijinali şöyledir:
Âkil oldur gelmeye dünya metâʿından gurûr
Müddet-i devr-i felek bir demdir âdem bir nefes
4 M, F ve B: "Yevm-i kıyâmetin".
5 B: "tergîb".

"Yevmü'd-dîn", cezânın tahakkuk edeceği son gün demek olduğundan bu sûret-i beyânda dinin usûlünden, akāidinden birini teşkil eyleyen âhiret akīdesini bir cüz'-i mühmeliyle takrir[1] ediyor ise de "din" kelimesini maʿnâ-yı maʿrûfunda kullanmamış ve ona dolayısıyla işaret ve îmâ etmiştir. Çünkü "cezâ" yerine "din" gelmesinde lafzî bir îmâ, sevab ve ʿikāb mânasında da makāsıd-ı dîne bir işaret bulunduğu âşikârdır.

Maʿnâ-yı maʿrûfuna gelince: Din, zevi'l-ʿukūlü hüsn-i ihtiyarlarıyla bi'z-zât hayırlara sevk eden bir vazʿ-ı ilâhîdir.[2] Burada biraz tevakkuf edelim.

Bu evvelâ dîn-i hakkın bir târifidir. Çünkü bi'z-zât hayra sevk-i hakīkī ancak ondadır. Edyân-ı bâtılada ise bu sevk vehmî olur. Onlar şerre, olsa olsa zâtında hayr olmayan iddiʿâî veya izâfî bir hayra sâik olabilir. Meselâ kendi nokta-i nazarına göre bir hayr gibi yalana, [84] yalancılığa ve hırsızlığa teşvik edebilir, çünkü hak ve hakikati akāidinin başına koymuş değildir. Binâenʿaleyh bu târif, dolayısıyla edyân-ı bâtılanın dahi mâhiyetini göstermiştir. Yani hakikatte böyle bir sâik-i ilâhî değil iken öyle tevehhüm olunan dinler de dîn-i bâtıldırlar. Sâniyen, dinin mahalli, şerâiti, semeresi, erkânı, yani cinsi ve fasl-ı mümeyyizi gösterilmiştir ve bu maʿnâ-yı şerʿî "din" kelimesinin bütün meʿânî-i lügaviyesini câmiʿdir.

Dîn-i hakkın mahalli, akıl sahipleridir. Binâenʿaleyh cemâdât, nebâtât, hayvânât, mecnunlar, gayr-i âkiller, çocuklar, maʿtûhlar gibi kāsırîn tecelliyât-ı dîniyeye mahal değildir. Çünkü akıldan mahrum olanlar sâhib-i ihtiyar olmadıklarından kendilerinden bir hayr sâdır olursa bilâ-ihtiyâr olur ki buna da "cebr" denilir. Binâenʿaleyh hayvânâtta din vardır demek, nihâyet mecâzî bir tâbirdir.

Demek ki dinin şartı akıl ve ihtiyardır. Bunlar dinin şartı, diyânetin rüknüdürler. Akıl bulunmayınca dinin taʿalluk ve teklîfi bulunamayacağı gibi ihtiyar bulunmadıkça[3] da dinin sevk u te'sîri, taʿbîr-i âharla diyanet

1 B: "tekrar".
2 Müellifin zikrettiği bu din târifi Halebî, Zebîdî ve Molla Cîven gibi birçok müteahhir âlimin eserlerinde aynen, Seyyid Şerif Cürcânî ve Tehânevî gibi bazı âlimlerin eserlerinde ise benzer lafızlarla yer almaktadır.
3 B: "bulunmayınca".

bulunamaz.[1] Bundan nâşîdir ki dinde ilim meselesinden başka bir de irade meselesi vardır. Fi'l-vâkiʿ âlim ve âkil olmak mütedeyyin olmaya kâfi değildir. Dindar olmak için dini hem bilmek ve hem sevmek lâzımdır. Binâenʿaleyh[2] ilm ü irade, akl ü ihtiyar zât-ı dinin mücerred kendisinde dâhil bir rükün değilse de diyanet ve tedeyyünün rüknüdürler. Bunun için isim olan "din" kelimesiyle, diyanet mânasına masdar olan "din" kelimesinin mânalarını karıştırmamalıdır. Diyanet insanın sıfatı ve nefsî bir mefhumdur. Din ise onun mevzûʿ ve müteʿallakı olan hakīkī ve nefsü'l-emrî bir mefhumdur. Aralarındaki fark, bir hâdise-i nefsiye ile mebâdîsi ve kanunları arasındaki farktır. Taʿbîr-i âharla din vazʿ-ı ilâhî, diyanet kesb-i beşerîdir. Bunu tefrik edemeyenler ilim nâmına hatalara düşerler.

[85] Dinin semeresi bizzat hayr olan amellerdir. Yani sâhibinin kendi zannına[3] ve kendi nokta-i nazarına göre değil, nefsü'l-emrde ve mîzân-ı Hak'ta hayr ve nâfiʿ olan işlerdir. Binâenʿaleyh asıl dindarlık hayrı nazar-ı Hak'ta hayr olduğu için ihtiyar edip yapmaktır. Hayr ise hakikatte umûmî olsun, husûsî olsun âhara hâlen veya istikbâlen nâfiʿ olandır. Hayrı hakikaten hayr olduğu için yapmak demek, onu Allah teâlâ nâmına yapmak demek olduğu âşikârdır. Çünkü şu iş hakikaten bir hayırdır demek; sade sana, bana nisbetle değil, zâtında ve Hak teâlâ nazarında hayırdır demenin taʿbîr-i âharıdır ve Hak teâlâ ʿindinde hayr olan her işin de bir ecri, bir sevâbı, bir mükâfâtı muhakkaktır. Ve bunun en büyüğü O'nun rızâsıdır. Zira Cenâb-ı Hak her hayrın, her mükâfâtın, her nimetin menbaʿı ve damânıdır. Rızâ-yı Hakk'ın en büyük vesilesi de Hakk'a rızâdır. Ve Hakk'a râzı olmayan hayrı sade hayr olduğu için sevip yapamaz, kendine ait peşin bir menfaat arar. Gerçi hayrın behemehâl meccânî olması şart değildir. Ve nezd-i Hak'ta zâyiʿ ve hebâ olan hiçbir hayr yoktur. Fakat bir hayrın fi'l-hâl böyle bir endîşe-i menfaatle yapılması halka nâfiʿ olmak için değil, halktan müntefiʿ olmak için yapılan ve binâenʿaleyh ecrini halktan isteyen peşin bir muʿâvazadır. Bu ise hayrı

1 B: "bulunmaz".
2 B -"Binâenʿaleyh".
3 F: "zuʿmuna".

hayr olduğu için yapmak ve Hak ile bir muâmele icrâ etmek değildir. Ecrini Hak'tan isteyerek yapmak ise, her hâlde Hak ile bir[1] muâmele yapmak ve hakk u hayrı tanıyarak yapmaktır. Bu da hayrı hakikaten hayr olduğu için yapmak demektir. Çünkü hayr zâten ve hakikaten böyledir. Fakat bu ecri sade âhirette mülâhaza ederek yapmak daha yüksek bir mertebe-i kemâldir. Demek olur ki Hakk'ı tanımayan ve hakperest olmayanların hayrı bihakkın tanımak ve hayrı hakikaten hayr olduğu için yapmak ihtimalleri yoktur. Ve hubb-i hayrın başı hubb-i haktır ve samimiyet ve ihlâsın şart-ı evveli hakperestliktir.

İşte bunun içindir ki dîn-i hakkın hakīkat-i cinsiyesi [86] vazʿ-ı ilâhî olmasıdır. Çünkü mevzuʿât-ı sâire zât-ı Hakk'a muzâf değildir ve ağrâz-ı şahsiye ile maʿlûldür. Bu ise bizzat hayra değil, bizzat şerre ve şirk ü cidâle sürükler ve hele hüsn-i ihtiyar ile hayra sevk gayesini hiç tazammun etmez. Çünkü ağrâz-ı şahsiye şâibesi hissedilen herhangi bir sevkte ihtiyâr-ı beşer derhâl bulanır ve fesâda uğrar. Ve zaten garaz-ı şahsî hayrın bile hayriyetine mâniʿdir. Fakat vazʿ-ı ilâhî nasıl anlaşılır? Bu nokta dinin en mühim bir meselesini teşkil eder. Şüphesiz vazʿ-ı ilâhî bizzat Hak teâlâ'nın ilm ü irade ve rızâsını gösteren delâil ile anlaşılır ki bunların en kuvvetlisi Kur'an gibi hitâbullahtır. Kalb ve akıl bu hitabı bi'z-zarûre veya bi'l-istidlâl fehm ü telakkī eyler. Esasında rûhun bütün mevcûdiyetiyle onu vazʿ-ı ilâhî olarak anlaması lâzımdır.

Bu noktada bazı feylesoflar zevk-i vicdânı kâfi görmüşler. Fakat ʿale'l-ıtlâk zevk-i vicdan pek şahsî bir sebeptir. Ve âlemde her şahsın kendine mahsus bir zevk-i vicdânı vardır. Ve o hâlde ferdler kadar da din vardır demek lâzım gelir. Hâlbuki hak bir olduğu gibi dîn-i hak da birdir. Ve hakkı bulmak için mâverâ-yı vicdâna da bir nazar atfetmek îcab eder. Şu hâlde vicdân-ı küllü veya bunu temsil eden bir rûh-i küllü bulmak ve o rûh-i küllün kalbini miʿyâr olarak ahz etmek zarûrî olur.

1 B -"bir".

Diğer bazıları yalnız akla müracaat etmişler ve aklın hak ve hayrda hâkim-i yegâne olduğunu zannetmişlerdir. Çünkü akıl şahsî[1] değildir. Nitekim hak bir olduğu gibi akıl için de tarîk birdir deriz. Fakat akıl en iyi bir vâsıta-i idrâk olmakla beraber ahvâl-i kalbde hâkim olmadığından rûhun bütün mevcûdiyetine intibak edemez ve binâenʿaleyh vazʿ-ı ilâhîyi fehm ü telakkīde mebâdîye muhtaç ikinci derecede bir[2] âlet-i gayr-i hâkime olmaktan[3] ileri geçemez.

O hâlde vazʿ-ı ilâhî evvelemirde rûh-i insânîye bütün mevcûdiyetiyle muntabık şuhûdî ve bedîhî bir ilm-i zarûrî [87] ile tecellî etmelidir ki bu tecellî bizzat Hakk'ın vazʿ u hitâbı olduğu kendi kendine mütebeyyin ve âşikâr olsun da bilâhare akıllar tecribe ve istidlâl ile, kalbler zevk ve inşirah ile bundan ahz-ı feyz etsinler. İşte bu ilm-i zarûrîye lisân-ı şerʿde "vahiy", ve bu mazhariyete "nübüvvet" ıtlak olunur.

Şunu bilmelidir ki vazʿ-ı ilâhî ile vazʿ-ı beşerînin en mühim farkı o mevzûʿun tecellîsinde irâde-i beşerin âmil olup olmamasına râciʿdir. Yoksa vazʿ-ı ilâhînin behemehâl hâric-i beşeriyette tecellîsi şart değildir. Ve fi'l-vâkiʿ rûh-i insânîdeki tecelliyâtın bir kısm-ı mühimmi vazʿ-ı beşerî değildir. Binâenʿaleyh dîn-i hakkı teşkil eden hitab ve vazʿ-ı ilâhî evvelâ levh-i mahfûz-i fıtratta kesbî olmayan ve irâdetullâhı gösteren bir ıztırar ile sâbit olur da bizzat nisbet-i hak ile rûh-i küllü temsil eden bir rûh-i kudsîde bütün mebâdî-i burhânı muhtevî şuhûdî ve zarûrî bir ilm-i yakīn ve bir vahy-i mübîn ile tebeyyün eder. Ve sonra bu ilm-i zarûrî ve muʿtayâtı bir taraftan tevsîk-i tecribî ve târihî, diğer taraftan istidlâlât-ı akliye ve ezvâk-ı kalbiye ile tarîk-i kesbden inkişaf ve taʿammüm eder gider. Vahyin dâima vicdanda bir misâli, akılda da burhânı vardır. Fakat vürûd-ı vahy bütün meşâʿiri istîlâ ettiğinden o anda rûh bütün mevcûdiyetiyle şuhûda müstağrak olarak kābil-i mahz kesilir ve fâʿiliyyet-i irâdiyesi ve kuvânın hususiyetleri muvakkaten munkatıʿ olur da aklın yetişemediği ledünniyyât-ı vücûdu görür ve bilâhare ihtiyar ve irâdesini ona tatbik eder.

1 M: "şahıs".
2 B -"bir".
3 B: "hâkimeden".

İşte dîn-i hak bidâyette "nübüvvet" denilen böyle bir vazʿ-ı ilâhî ile sâbit olur ve bu tecellî beşerde zuhur eder de vazʿ-ı beşerî olmaz. Doğrusu, rûh-i beşer ilm-i Hak'ta fâil değil kābildir. Maʿlûmat uydurulmaz, alınır ve bunun için ilimde nefs ile hâric arasında bir hak nisbeti vardır ki bu bir vazʿ-ı ilâhîdir. Rûhun kendinde ihtiyârını karıştırarak imâl ettiği fikirlerde ise ilim gâh bulunur, gâh [88] bulunmaz, bu da bir vazʿ-ı beşerî olur. Demek ki her ilm-i yakīn, bir vazʿ-ı ilâhîdir. Böyle bir hak tasdîki de ihtiyar ve irâde-i beşerden tecrid ile mülâhaza edilmeye mütevakkıftır. ʿAle'l-husûs din gibi doğrudan doğru efʿâl ve ahvâl-i beşeriye ile alâkadar ve ihtiyâr-ı beşere mebde' olan kavânîn-i harekâtta bu lüzum daha katʿîdir. Garaz, hırs, teşehhî kalb ve aklı sislendirir, çeşm-i basîreti şaşı yapar. Ya hiç göstermez veya çatal gösterir. Bunun için ilm-i dinde teşehhîden tecerrüd şart-ı aʿzamdır. مَنْ فَسَّرَ الْقُرْآنَ بِرَأْيِهِ فَقَدْ كَفَرَ "Kur'ân'ı re'yi ile tefsir eden kâfir olur"[1] hadîs-i şerîfi de bunu nâtıktır. Vahiy ise söylediğimiz gibi bütün meşâʿiri kaplayarak ve kuvve-i irâdiyeyi o anda taʿtîl ederek gelen ve binâenʿaleyh hiçbir şâibe-i kesb u iʿmâl ve hiçbir nişâne-i teşehhî olmaksızın rûhun kābiliyyet-i sırfesi üzerinde zâhir ve bâtınından tam bir telkīn-i zarûrî ile vazʿ-ı ilâhîyi veren en bedîhî, en zarûrî bir ilm-i yakīn olduğu cihetle âdî olan ulûm-i yakīniye fevkinde vazʿ-ı ilâhînin şâhid-i ekmeli olan ve mazmûnundaki berâhîn-i akliye ve akabindeki muâsır tecribelerle dahi hakkiyeti teeyyüd eden bir müşâhede-i hitâbdır. Ve bu suretle her müşahede gibi kalb ve aklın fâʿiliyyet-i ihtiyâriyesi fevkinde olmakla beraber kābiliyyet-i fıtriyesinden de hâriç değildir. Bunun için dîn-i hak baʿde'l-ahz bilhassa usûl nokta-i nazarından aklın tarîk-i istikrâ ile idrâkâtı cümlesine dâhil olur ve yalnız istintac bu idrâke kâfi gelmez ve ilimde olduğu gibi bunda da keşf nazariyeye mukaddemdir. Şu fark ile ki bunda tecribe-i ferdiye hepsini ihâtaya kâfi değildir. O ancak aslü'l-usûl olan tevhîd-i Hak'da mümkin olabilir. Hakāik-i dîniye ve mesâil-i teşrîʿiyede tekerrür müşahedesi, tecribesi asırlara mütevakkıf nice metâlib-i mühimme vardır. Ve bunun için ilm-i dinde dahi akıl ve

1 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 269; Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 1 (benzer ifadelerle).

naklin ehemmiyeti derkârdır. Ve fi'l-hakīka İslâm'da da vazʿ-ı ilâhîyi bildiren delil dörttür. Kitâb, sünnet, icmâʿ-ı ümmet, kıyastır. Ve bunlardan evvelki üçü müsbit ve dördüncüsü muzhirdir.

[89] Dîn-i hakkın fasl-ı mümeyyizi zevi'l-ʿukūlü hüsn-i ihtiyârı ile bi'z-zât hayrâta sevk etmektir. Taʿbîr-i âharla dîn-i hak zorla değil seve seve hayr yapan fâʿil-i muhtar insanlar yetiştiren bir kānûn-ı terbiyedir ve bütün saadetlerde hayrın fâilidir. Demek dinin hayra sevki zarûrî ve cebrî değildir. O evvelâ ihtiyârı teşvik eder ve ona hüsn-i ihtiyârın miʿyârını verir. Âkıbet-i hasene ile âkıbet-i seyyi'eyi göstererek intibâha getirir ve hayra sevki bu gönül hoşluğu ile yaptırmak ister. Bunun için "dinde cebir yoktur" denilir لَٓا اِكْرَاهَ فِي الدّ۪ينِ [el-Bakara 2/256][1]. Zira hayra cebr edildiği zaman o hayrın fâili mecbûr olan değil, âmir-i mücbir olandır. Hâlbuki din, insanı insân-ı kâmil, hayırhâh, hayırkâr bir fâʿil-i muhtâr yapmak içindir. Bu ise sade dinin zâtında değil insanın ihtiyârında ve onunla diyânetinde ve bunun isticlâb ettiği tevfîk-i Hak'tadır. Din ne kadar hak olursa olsun câhilinde bu suretle[2] müessir olamayacağı[3] gibi âliminde bile ihtiyar munzam olmaksızın, taʿbîr-i âharla diyanet tahakkuk etmeksizin icrâ-yı te'sîr etmez اِنْ تَنْصُرُوا اللّٰهَ يَنْصُرْكُمْ [Muhammed 47/7][4]. Bu hüsn-i ihtiyâra, bu diyânete sâhip olmayanlar, ya diğerlerinin cebriyle hayra sürüklenen ve hürriyetine mâlik olamayarak onların âlet-i icrâiyesi olan bir fâʿil-i mecbûr kalır veya bir âmil-i şerr u fesâd olur gider. Bu münasebetle şunu temyiz etmek lâzım gelir ki dinin sevki başka, dine sevk yine başkadır. İlim gibi dinin de sevki cebrî değildir. Çünkü vücûb-i aklî vücûb-i fiʿlîye illet değildir. Onun illeti irade ve kudrettir. Fakat dîn-i hakka sevk zâtında bir hayr-ı küllîdir. Bunun için velâyet-i hâssa veya velâyet-i ʿâmme ile tam diyânetin hayrâta sevk-i cebrî yaptığı, taʿbîr-i âharla cebren hayr yaptırdığı mevâkiʿ vardır. Ezcümle ebeveynin evlâdı sevk ve terbiyesi, emr bi'l-maʿrûf ve nehy ʿani'l-münker mesâili bu kabîldendir. Bu farkın

1 "Dinde ikrah yok…"
2 B: "sürʿatle".
3 B: "olmayacağı".
4 "…Eğer siz Allah'a yardım ederseniz O size nusret verir…"

menşe'i şudur: İhtiyar ve irade dinin bir cüz'ü değildir de te'sîrinin bir şartıdır. Fakat diyânetin cüz'üdür, demin söylediğimiz gibi kānûn-ı mücerred ile fâʿil-i muhtârın tesirleri beyninde fark-ı ʿazîm vardır.

[90] Hâsılı din, iman ve amel mevzûʿu olarak akıl ve ihtiyâra teklif olunacak hak ve hayr kanunlarının hey'et-i mecmûʿasıdır ki "millet" ve "şeriat" dahi tâbir edilir. "Diyanet" de bu kanunların hüsn-i ihtiyâr ile tatbîkātıdır. Gerçi amelin imandan cüz olup olmadığı münakaşa edilmiş ve doğrusu amel imanın cüz'ü değil, bir semere-i müterettibesi olduğu tahkik olunmuş ise de gerek imanın ve gerek amelin diyânette, ahkâm-ı îmân ve ahkâm-ı amelin de zât-ı dinde dâhil birer rükn olduklarında asla ihtilâf edilmemiştir.

Dîn-i hakkın bu fasl-ı mümeyyizini iyice tasavvur ettiğimiz zaman anlarız ki tecribe ve istidlâl-i aklî nokta-i nazarından bir dinin hakkiyeti diyânet-i kâmile şartıyla umûma vaad ettiği hayırların, saadetlerin tahakkuku ile tebeyyün edecektir. Dîn-i bâtılın vaadleri, diyânetiyle maʿkûsen mütenâsib iken dîn-i hakkın vaadleri diyânetiyle mebsûten mütenâsib olur. Fi'l-vâkiʿ târîh-i İslâm'a baktığımız zaman da dîn-i İslâm'ı böyle buluyoruz. Ta asr-ı saʿâdetten beri Müslümanlar ne zaman dinlerine diyânet-i sâdıka ile sarılmışlarsa hayr-ı hakīkīyi anlamışlar ve yapmışlar, feyizleri, hayırları, saadetleri o nisbette tezâyüd etmiş, mesʿud yaşamışlar, mesʿud mesʿud yaşatmışlar. مَنْ جَٓاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ عَشْرُ اَمْثَالِهَا [el-Enʿâm 6/160][1]

Fakat zamanımızda Avrupalılardan bazıları diyorlar ki: "Asr-ı hâzır insanları saadeti nefʿ ü hayrda değil intifâʿda görüyor. Bizzat bir hak ve bizzat bir hayr tanımıyor ve bunun için vazʿ-ı ilâhî olan dîn-i hak artık onların şevklerini, irâdelerini tehyîc etmiyor. Şimdiki insanları ancak şehvet-i intifâʿ zapt ve idare ederse edecektir. Binâenʿaleyh onlara vazʿ-ı beşerî olan dinler tatbik etmeli ve iradeleri bununla gıcıklayarak beşeriyyet-i hâzırayı ıstıfâsını buluncaya kadar bir taraftan mücadeleye

---

1 "Kim bir hasene ile gelirse ona on misli verilir…"

sürüklemeli, diğer taraftan sırf mihânikî kanunlarla cebr u kuvvet içinde tutup götürmelidir. Tabiatta merhamet yok, zor vardır. Hürriyet değil, cebr u ıztırar [91] hâkimdir.[1]" Bunlara göre beşeriyyet-i hâzıra intifâʿ-ı şahsî hırsıyla çarnâçar böyle sonsuz bir mücadeleye atılmakta ve mahabbet yerine husumet çoğalmaktadır. Böyle demek "dîn-i hak doğru imiş, haksızlar onun sevâbına değil ʿikābına lâyıktırlar" demeye müsâvîdir ve dîn-i hakkın şirkte gösterdiği netâic-i[2] elîmeye istihkākı itiraf etmektir. Ve ظَهَرَ الْفَسَادُ فِى الْبَرِّ وَالْبَحْرِ بِمَا كَسَبَتْ اَيْدِى النَّاسِ لِيُذِيقَهُمْ بَعْضَ الَّذِى عَمِلُوا لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ [er-Rûm 30/41][3] âyetinin[4] mazmûnunu tasdik eylemektir. Bu da tevhîd-i Hak ile Rahmân-ı Rahîm'e sarılmayan insanların hakk-ı zâtîleri ve binâenʿaleyh Rabbü'l-âlemîn'in bir eser-i celâl, bir rubûbiyyet-i ceberûtiyesidir. Hak teâlâ insanlara bu suretle de görünür. Bu hırs-ı intifâʿı yenerse ancak[5] hâldeki ibtilâ-yı cidâl ile istikbâldeki yevmü'd-dînin mükâfat ve mücâzâtını duymak yenecektir. Nitekim Alman feylesofu Kant[6] bile Cenâb-ı Allah'ın vücûb-i vücûdunu akl-ı amelî[7] ile âhiretin vücûb-i vücûdundan istintâc etmiştir. Bu suretle yevm-i âhiret dinin ve ona iman diyânetin bir asl-ı mühimmini teşkil eder. Ve o günün dine böyle bir ihtisâsı vardır. مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ âyetinde bu tebşir ve inzârın tasrîhi bu haysiyetle de pek beliğ olmuştur Dinin böyle bir günü vardır.[8]

Buna binâen İbn Cerîr [Taberî] tefsirinde nakledildiği üzere bazı müfessirîn buradaki dini sade mükâfat ve mücâzat mânasına değil, "millet" ve "şeriat" dahi denilen maʿnâ-yı maʿrûfuna hamlederek tefsir etmişlerdir ki bu suretle "yevmü'd-dîn" maʿnâ-yı maʿrûf-ı şerʿîsiyle dinin mâlum olan mühim günü demek olur ki bundan da bizzat âhiret ve yevm-i kıyâmet

1 B: "kāimdir".
2 B: "netîce-i".
3 "İnsanların ellerinin kesbi ile karada ve denizde fesad meydan aldı, yaptıklarının bazısını kendilerine tattırmak için ki rücûʿ etsinler."
4 B -"âyetinin".
5 B -"ancak".
6 Immanuel Kant (ö. 1804). Eleştirel felsefesiyle, bilhassa metafiziğin imkânını sorgulamasıyla felsefenin kendisinden sonraki seyrini değiştiren filozof. Bilgi teorisinin yanı sıra ahlâk felsefesine de önemli katkılar yapmıştır.
7 Veya "pratik akıl"; Kant'ta *praktische Vernunft*.
8 M: "yardır".

anlaşılır. İbtidâ'-i hitâba nazaran evvelki zâhir, intihâ'-i hitâba nazaran da ikinci mütebâdirdir. Bunun için biz de bu iki mefhûmu zâyiʿ etmemek için meâlinde "din gününün mâliki" demeliyiz.

Kıraat

Burada iki kıraat vardır. Aşere'den ا, د, ح, ك, ف, جع yani Nâfiʿ, İbn Kesîr, Ebû Amr, İbn Âmir, Hamza, Ebû Caʿfer kıraatlerinde elifsiz olarak مَلِكِ يَوْمِ الدّ۪ينِ okunur. ن, [1]ر, يع, خل yani Âsım, Kisâî, Yaʿkūb, Halef-i Âşir [92] kıraatlerinde de مَالِكِ يَوْمِ الدّ۪ينِ okunur ki bizim kıraatimiz de budur. Ve Fâtiha'da mâna ile alâkadar vücûh-i kıraat ancak buradadır. Evvelki, mîm'in zammıyla "mülk" masdarından sıfat-ı müşebbehe sîgası, ikincisi[2] de mîm'in kesriyle "milk" masdarından ism-i fâil sîgasıdır. Bu kelimeler kuvvet mânasıyla alâkadardır. Biri evvelen ve bizzat nüfûs-i insâniye üzerinde tasarruf, diğeri de evvelen ve bizzat emvâlin aʿyân ve menâfiʿi üzerinde tasarruf kuvvetidir. "Melikiyet" nefʿ-i ʿâm için re'y ü tedbîr, emr ü nehy, vaʿd u vaʿîd, taltîf ü tahrîm gibi hukūk ve salâhiyet ile zevi'l-ʿukūl nüfûs-i insâniye üzerinde tasarruf ve icrâ-yı hükm ederek bir hey'et-i ictimâʿiyeyi rabt u zabt ve şahsiyyet-i vâhide misâlinde temsil eden müstakil bir velâyet-i ʿâmme kudretini ifade eder. "Mâlikiyet" ise, mal olan aʿyân ve hisse-i aʿyân üzerinde ferdin nefʿ-i hâssı için bi'l-istiklâl zabt u tasarruf hak ve salâhiyeti demek olan velâyet-i hâssa kudretini ifade eyler. Bunlardan her birinin yekdiğerine bir cihet-i irtibâtı vardır. Gerek mâlikiyyet-i mutlaka ve gerek melikiyyet-i mutlaka ikisi de bi'l-asâle Rabbü'l-âlemîn'e mahsustur. Çünkü hayâtı kendi yedinde olmayan beşerin bu sıfatlarla ittisâfı bi't-tabʿ izâfî, niyâbî ve müsteʿâr olduğu âşikârdır. Maʿamâfîh dünyada ve zamân-ı hâlde, beşeriyetin yegâne hodkâmlığını, gurûrunu teşkil eden de bu izâfî ve niyâbî olan milk ve mülktür çünkü bunlar dünyada hayat ve saadetin en mühim şerâit-i esâsiyesindendirler. Fi'l-hakīka hayat ve saʿâdet-i hayât evvelâ bir memlekete mütevakkıftır. "Memleket" ise milk ve mülk yeri demektir ki buna lisân-ı

1 B: "و".
2 M ve F: "ikinci".

avâm ile "vatan", lisân-ı şerʿ ile daha kıymetdâr olarak "dâr" denilir. Bir memlekette hayat ve menfaʿat-i hâssa milk ve mâlik ile, yani milkiyyet-i ferdiye ile kāimdir. Bunun damânı olan hayat ve menfaʿat-i ʿâmme de melik ve mülk ile yani inzibât-ı ictimâʿîyi temin eden devlet ve reîs-i devlet ile kāimdir. Bunların kıvâmı da her ikisinin zâtî ve asîlî olmayıp [93] yekdiğerinin damânına muhtaç olduklarını bilmek ve aralarında nisbet-i hakka intibak eden âheng-i tenâsübü bulmakla mümkindir. Ferdi ve milkiyyet-i ferdiyeyi boğan ictimâʿiyyet-i mutlaka, aʿzâsının bütün havâssı felce uğrayan ve yalnız gönlü basit ve fakat heyecanlı bir hâtıra ile kıvranan bir bedene benzer. Cemiyeti, mülkiyyet-i ictimâʿiyeyi boğan ferdiyyet-i mutlaka da uzviyeti münhâl olup canı boğazına gelmiş ve gözleri cevv-i havâya dikilmiş bir muhtazarın dem-i vâpesînindeki sekerât buhrânını yaşayan hulkūmunu andırır. Bunun için milk ve mülkten her birinin zayâʿı bir felâkettir. Mülk ve hükûmetin kısmen veya tamamen fıkdânı bizzat nefʿ-i ʿâmmın o nisbette inkıtâʿıdır. Milk ve mâlikiyetin bazen veya küllen fıkdânı da nefʿ-i hâssın veya nefʿ-i küllün inkıtâʿıdır. Ve ekseriyâ birinin zevâli, diğerinin zevâlini istilzam eder. Bunların ikisinin birden fıkdânı ise el-ʿiyâzu billah musîbet-i kübrâ ve felâket-i ʿuzmâdır. Her birinin zayâʿını tasavvurda bile beşeriyet bu ʿâkıbet-i elîmenin fecaatini duyar, ve duyduğu içindir ki bütün bedâhet karşısında kendisinin fi'l-hâl izâfî değil hakīkī ve mutlak bir melik veya mâlik olduğu vehminden kurtulamaz. Vücûd u nimet nokta-i nazarından melikiyet şüphesiz daha câzibelidir. Lâkin ʿadem ü nikmet nokta-i nazarından da zevâl-i mâlikiyet[1] daha müdhiş ve daha korkunçtur. İşte bu âyet-i celîle beşeriyetin zamân-ı hâldeki bu hisse-i izâfetini selb etmeyerek, istikbalde ʿale'l-husûs âhirette bunun dahi meslûb olacağını ve o zaman yalnız Cenâb-ı Rabbü'l-âlemîn'in ezelî ve ebedî olan mâlikiyyet-i hakīkiye ve melikiyyet-i[2] mutlakası kalacağını[3] beyan buyuruyor. لِمَنِ الْمُلْكُ الْيَوْمَ لِلّٰهِ الْوَاحِدِ

1 F: "melikiyet".
2 B: "mâlikiyyet-i".
3 B +"da".

الْقَهَّارِ [el-Mü'min 40/16][1], يَوْمَ لَا تَمْلِكُ نَفْسٌ لِنَفْسٍ شَيْئاً وَالْاَمْرُ يَوْمَئِذٍ لِلّٰهِ [el-İnfitâr 82/19][2] İlk nazarda bu inzar ne kadar müdhiştir! "Benim benim" derken, memleket, hükûmet zâyiʿ etmenin ne felâket olduğunu idrak edenler, "kimseye vermem" derken velev habbe-i vâhide olsun milksiz kaldığını görenler bu dehşetin azametini ne çabuk hissederler. Lâkin fâide onu sonradan değil, önceden hissetmektedir. Bununla beraber [94] âyet-i celîle ye's-âver değildir. İzâfî ve niyâbî olan mâlikiyet veya melikiyetin zâil olup sâhib-i aslî ve hakīkīsine rücûʿ eylediği o günde yine fakr-ı küllî olan ʿadem-i küllî yüz göstermiyor, ne milk-i mutlak ne mülk-i mutlak hiçbiri mefkud olmuyor. Bütün mevcûdiyetleriyle sâhib-i hakīkīleri olan Rabbü'l-âlemîn'in rahmâniyet ve rahîmiyetiyle yed-i kudretinde toplanmış bulunuyor. Binâenʿaleyh memleket-i rabbâniyenin tâbiʿiyetini taşıyanlar o gün hisse-i saʿâdetlerini mertebelerine göre bâliğan mâ-belağ alacaklar ve o tâbiʿiyeti hâiz olmayanlar da hırmân-ı müebbede katlanıp gideceklerdir. Çünkü o gün tebdîl-i tâbiʿiyete artık imkân kalmayacak, başka memleket, başka hükûmet bulunmayacaktır.[3] Bugün fenâlık yaparken, nihâyette yokluğa güvenen, ʿademi nimet sayanlar, o gün ondan da mahrum olacaklardır. Mîzân-ı Hakk'ın muktezâsı budur.

İşte "mâlik" kıraati bu inzâr u tebşîri milkiyyet-i ferdiye nokta-i nazarından, "melik" kıraati de mülkiyyet-i ictimâʿiye nokta-i nazarından ifham ve tebliğ etmektedir. İki inzârın bir kıraatte cemʿine Fâtiha'da rahmâniyyet-i ilâhiye müsaade etmemiş ve en büyük belâgat bunların iki kıraate tevzîʿinde tecellî etmiştir.

Telhîs-i İlmî

Fâtiha'da ilk vakf-ı tâmmın mutazammın olduğu bu üç âyet bir matlub ile beş delîlinden mürekkeb bir kaziyyedir, şöyle ki: Hamd, Allah'a mahsustur. Çünkü Allah buna zâten ve sıfaten müstahiktir. Zâten müstahiktir, çünkü Allah'tır, zâtında bihakkın mâbuddur. Sıfaten müstahiktir,

1 "…Kimin mülk bugün? O Vâhid, Kahhâr Allah'ın."
2 "O gün ki kimse kimse için bir şeye mâlik olmaz, emr o gün yalnız Allah'ındır."
3 B: "bulamayacaktır".

çünkü Rabbü'l-âlemîn'dir ve çünkü Rahmân'dır ve çünkü Rahîm'dir ve çünkü Mâlik-i yevm-i dîn'dir. Birinci delîle nazaran "elhamdülillah" kaziyyesi "dört adedi çifttir" kaziyyesi gibi "kazâyâ kıyâsâtühâ maʿahâ" veyahut "fıtriyyât" denilen kaziyyeler[1] cümlesindendir. Diğerleri de enfüs ü âfâkın mülâhazasıyla nizâm-ı âlemden müstenbat mebde' ü meʿâd delillerinin icmâlidir ki Kur'an'da tafsil olunacaktır. Vücûh ve esbâb-ı taʿzîmin [95] hepsini tazammun eden bu ihbar ve isbattan sonra da aynı kaziyye ve deliller bir inşâya ve bir îcâb-ı teklîfe dahi işarettirler. Sanki Cenâb-ı Allah şöyle buyuruyor: "Ey insanlar, ey zevi'l-ʿukūl! Siz hüsn-i mahza, kemâl-i mutlaka taʿzîm edenlerden iseniz, ben Allah'ım, her kemâl benimdir ve eğer kudret ve ihsâna taʿzîm edenlerden iseniz ben Rabbü'l-âlemîn'im ve eğer istikbâle tamaʿan taʿzîm edenlerden iseniz ben Rahmân-ı Rahîm'im ve eğer havf u haşyet ile taʿzîm edenlerden iseniz ben Mâlik-i yevm-i dîn'im. Binâenʿaleyh esbâb-ı taʿzîmin hepsini câmiʿ olan bir Maʿbûd-ı Hakk'ım."

Bunu duyan akıl sâhibi muhataplar da "Acaba Allah teâlâ'ya nasıl ve ne suretle hamd edelim?" diye elbette kendi kendilerine soracaklardır. İşte buna cevâben bir üslûb-i iltifat ile:

{إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ} buyrulmuş ki "böyle deyiniz" meâlini ifade ettiği hâlde belâgat-i ifâde bunu tasrîhe hâcet bırakmamıştır. إِيَّاكَ "sana" mânasına zamîr-i munfasıldır ve akabindeki نَعْبُدُ fiilinin mefʿûl^ün^ bihidir.

---

1 Klasik mantıkta "kazâyâ kıyâsâtühâ maʿahâ" veya "fıtriyyât" denilen kaziyyeler, zihinde fıtraten hazır olan bir orta terim vasıtasıyla, kesin öncüllerden oluşan gizli bir kıyastan sonra verilen hükümlerdir. Buna göre önermenin büyük ve küçük terimleri zihinde hazır olduğu takdirde, orta terim kendiliğinden zihne doğar. Meselâ "dört çifttir" kaziyyesi, esasında "dört ikiye bölünür", "her ikiye bölünen çifttir" şeklindeki iki öncülden oluşan gizli bir kıyasın sonucudur. Bir kimse "dört çifttir" kaziyyesindeki "dört" ve "çift" "kelimelerini kavrayınca zihin kendiliğinden her çiftin iki eşit parçaya bölünebileceğini hatırlar ve buradan hemen dördün de iki eşit parçaya bölünebilmesi sebebiyle çift sayı olduğu hükmüne ulaşır." (Mustafa Çağrıcı, "Zarûriyyât", *DİA*).
Bu tür kaziyyeler aklî ilimlerde "zarûriyyât" veya "yakīniyyât" denilen ve kesin bilgi değeri taşıyan önermelerin bir türüdür. Bilimlerin temel ilkelerini ve bilimsel bilginin kesin kanıtlarını oluşturan "burhan" şeklindeki kıyasların öncülleri yakīnîdir. Bu yakīnî önermelerin mukabilinde de yakīnî olmayan, yani zannî bilgi değeri taşıyan "zanniyyât" yer alır. Klasik mantık kitaplarında, "kıyasın maddeleri" başlığı altında, zarûriyyât kategorisine giren önerme çeşitleri evveliyyât, müşâhedât (hissiyyât ve vicdâniyyât), mücerrebât, hadsiyyât, mütevâtirât ve fıtriyyât şeklinde sıralanır. (Kutbeddin Râzî, *Şerhu'ş-Şemsiyye*, İstanbul, 1288, s. 171 vd.)

Mefʿûlün böyle evvel[1] gelmesi kasr ve ihtisas ifade ettiğinden "başkasına değil ancak sana" demek olur. نَعْبُدُ ʿabed, ʿubûdet, ʿubûdiyet mânalarını dahi câmiʿ olan "ibâdet" masdarından fiʿl-i muzâriʿ mütekellim maʿaʾl-gayr sîgasıdır. O hâlde ibadet nedir?

Lisân-ı şerʿde "**ibadet**", niyete mütevakkıf olarak yapılmasında sevab olan ve Cenâb-ı Allah'a kurbet ifade eden tâʿat-i mahsûsadır. "Tâat", niyete mütevakkıf olsun olmasın ve kimin için yapıldığı bilinsin bilinmesin yapılması sevab olan fiili yapmaktır. "Kurbet", niyete mütevakkıf olmasa bile yapılması sevab olan fiili kime yapıldığını bilerek, yani yaklaşmak istediği zâtı tanıyarak yapmaktır. Binâenʿaleyh her ibadet Allah'a bir kurbet ve her kurbet[2] bir tâattır. Fakat her tâat kurbet olmaz ve her kurbet ibadet olmaz. Meselâ maʿrifetullah için fikr ü nazar bir [96] tâattir. Lâkin tekarrub edilmek istenilen Cenâb-ı Allah hâl-i nazarda henüz tanınmış olmadığından bu nazar bir kurbet değildir ve[3] niyete mütevakkıf olmadığından ibadet de değildir. Kur'an okumak, muhtaçlara yardım etmek, sadaka vermek, vakıf yapmak, köle azat etmek ve emsâli[4] gibi niyete mütevakkıf olmayan fiiller hem kurbet ve hem tâattir, ibadet değildir. Lâkin namaz, oruç, zekât, hac, cihad gibi niyet ile meşrut olan fiiller hem ibadet hem kurbet, hem tâattirler.[5]

Demek ki ibâdet-i şerʿiye, insanın rûhen ve cismen, zâhiren ve bâtınen bütün mevcûdiyetiyle yalnız Allah'a yapılan şuurlu bir tâat ve kurbettir. Evvelâ bunda niyet şarttır. Niyet ise yapılacak fiilin îcâdında ancak Allah'a tâat ve tekarrub kast etmek demek olan irâde-i hâdisedir. Azim fiile mütekaddim, kasıt fiile mukārin olduğu gibi, niyet de menvîye ilim ile beraber fiile[6] mukārin olur. Hem ilim ve hem iradeyi ihtivâ eden bu şuʿûr-i tâm rûh ve kalbin bir işidir. Sâniyen bununla beraber ʿind-i ilâhîde tâat olan bir fiil izhâr edilmiş olmak lâzımdır ki

1 B: "evvelâ".
2 B -"ve her kurbet".
3 B -"ve".
4 B -"ve emsâli".
5 B: "tâattir".
6 B -"fiile".

ibadet olsun, yoksa yalnız talep ve rûhta kalan tefekkür, tezekkür gibi bir fiʿl-i bâtın tâat ve kurbet olsa da ibadet olamaz.[1] Bunun içindir ki ibadetlerin başı olan imanda sadece tasdîk-i kalbî kifayet etmez de bunun hiç olmazsa lisânen ikrar ile zâhire ihrâc edilmesi dahi lâzım gelir. Kezâlik niyete iktiran etmeyerek yalnız zâhirde yapılan fiiller dahi ne olursa olsun ibadet olmaz. Niyetsiz yatıp kalkmak namaz değil, niyetsiz aç durmak oruç değil, niyetsiz sadaka vermek, iʿâne yapmak zekât değil; niyetsiz Kâbe'ye, Arafat'a seyahat edip dolaşmak hac değil; niyetsiz muharebe etmek, şehit veya gazi yapan cihad değil ilh... O hâlde sû'-i niyetle, yani Allah'a itaat ve kurbet kasdından mâʿadâ bir maksadla yapılan fiiller hiç ibadet olmaz. Görülüyor ki lisânımızdaki istiʿmallerine nazaran "tapı", "tapmak", "tapınmak" [97] kelimeleri ibâdetin değil, ʿale'l-ıtlâk itaatın mânası olabilecektir. Hatta "tapmak" ve "tapınmak" kelimelerinde az çok ne yaptığını bilmemek gibi bir şuursuzluk mânası anlarız da bunları "puta tapmak", "haça tapmak" gibi mevkiʿlerde kullanırız. Binâenʿaleyh "sana ibadet ederiz" yerinde sadece Türkçe olsun diye "sana taparız" veya "tapınırız" demek lisânımızın nezâhetini zâyiʿ etmek olur. "Kulluk etmek" şuur nokta-i nazarından "tapmak" kelimesinden daha iyidir. Bu da ibâdetten zayıf olan ubûdiyetin mânasıdır. Maʿamâfîh İslâm'da bütün nusûs-ı dînin istikrâsıyla tekarrur eden maʿnâ-yı şerʿîden evvel ve ondan[2] me'huz olan maʿnâ-yı lügavî mülâhaza edildiği zaman bunların arasında bir maʿnâ-yı müşterek vardır ki "ibadet" denildiği zaman evvelâ onu mülâhaza etmek ve Fâtiha'da da bundan başlamak iktizâ eder. Şu hâlde o nedir?

Bu mâna (ع ب د) madde-i asliyesinin en umûmî olan mânası ne ise odur ki bu da "ubûdet" veya "abed" masdarlarındandır.[3] "Âbid"[4] ve "maʿbûd" vasıflarında da mündericdir. Bâlâda işaret ettiğimiz vechile, "ubûdet", "ubudiyet", "ibadet" bir mertebe tâat mânasını ifade ederler ki ehassı "ibadet", eʿammı "ubûdet"tir ve "ubûdet" lisân-ı Arab'da tezellül

1 B: "olmaz".
2 M ve F: "onda".
3 F ve B: "masdarlarındadır".
4 F ve B: "abd".

mânasını mutazammındır. “Ubûdiyet” izhâr-ı tezellül, “ibadet” bunun daha kuvvetlisi olarak hudûʿ u huşûʿun, taʿzîmin en son derecesidir. Bunun için cumhûr-i müfessirîn bunu “gāye-i hudûʿun aksâsı” diye tefsir ederler. Bu da sebebini sormadan itâʿat-i kâmile mânasını tazammun eyler. Tefsîr-i Ebû Hayyân'da İbn Sikkît'ten ibâdetin tecrid mânasından me'huz olduğu da nakledilmiştir.[1] Şârih-i *Kāmûs*'un beyânına göre de ibadet, hırs veya gazab mânalarına gelen “abed” maddesinden me'huzdur.[2] “İbadet”, Allah'ın râzı olduğu şeyi yapmak, “ubudiyet” de Allah'ın yaptığına râzı olmak diye de tefsir edilmiştir. Çünkü lisân-ı şerʿde ubûdiyetin ibadetten kâh ednâ ve kâh aʿlâ olarak kullanıldığı vardır. Ubûdiyet-i Muhammediye ibadetten daha ehas bir mâna ifade eder.

[98] Bu mânanın ilmü'n-nefs nokta-i nazarından îzâhı: İnsanın hayâtı, lezzet ile elemin güzergâhıdır. Rûh-i beşer elemden gocunur, lezzetten hoşlanır. Esbâb-ı elem karşısında öfkelenir veya korkar, esbâb-ı lezzet karşısında da ümitlenir veya hırslanır. Kesb-i beşerin nâzımı da işte hâlden istikbâle bu korku ile ümidin mütevâlî tekabül ve tesâdümüdür, ümit silindiği zaman yeis kaplar, faaliyet söner, korku silindiği zaman da tuğyan başlar, âkıbet düşünülmez, faʿâliyyet-i müfîde yapılmaz, istihsal yerine istihlâk kāim olur. Ümidin içinde bir korku, korkunun içinde bir ümit yoksa vazife hissi atâlete düşer. Açları çalıştıran doymak ümidi, tokları çalıştıran açlık korkusudur.

Hayât-ı beşer dâhil ile hâricin bir muâmelesidir. Teneffüsten tutunuz da en incelerine varıncaya kadar esbâb ve lezâiz-i hayâtın birçoğu insana hâricinden gelir, dâhilinden gelenlerin çoğu da kendi vazʿı değildir. Bi'z-zarûre herkes hayâtının ümit ve mehâfetinin âmili yalnız kendisi olmadığını az çok duyar. Bu da kendi kendisine bırakılan insanın hiç olduğunu anlatır. İnsanın bu aczini, bu duygusunu unuttuğu, kendinden geçtiği zamanlar gerçi çoktur. Fakat ne olursa olsun hiçbir ferd kendi

---

1 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* I, 41:
الْعِبَادَةُ: التَّذَلُّلُ، قَالَهُ الْجُمْهُورُ، أَوِ التَّجْرِيدُ، قَالَهُ ابْنُ السِّكِّيتِ.
İbnü's-Sikkît (v. 244/858) *Islâhu'l-mantık* isimli eseriyle tanınan Arap dil âlimi ve ediptir.

2 Âsım Efendi, *Kāmus Tercemesi,* İstanbul: Bahriyye Matbaası, 1304, I, 1199.

kendine bu acz sahasından çıkamaz. Aklı olanlar da ümit ile mehâfetin bu câzibe ve dâfiʿasından ayrılamazlar.

Fi'l-hakīka âtîye nazaran rûh-i beşerde ne ümidin nihâyeti vardır ne de korkunun. Hilkatte esbâb-ı ümîd mahdud olmadığı gibi esbâb-ı mehâfet de öyledir. Rûh-i beşer zaman zaman muayyen ümitler ve muayyen mehâfetler karşısında ʿale't-tevâlî müteessir olurken bir taraftan da külliyetiyle gayr-i muayyen, gayr-i mahdud, gayr-i mütenâhî ümitlerin, korkuların te'sîr-i mutlakı altında bulunur ve burada bütün ümitlerle bütün korkuların karşı karşıya ahz-ı mevkiʿ ederek bir noktada telâkī ettiklerini görür ki ʿayn-i hakīkattir. Ve o zaman kendisinde öyle bir alâka uyanır ki bu alâka bir taraftan bütün mahabbetleri, diğer [99] taraftan bütün mehâfetleri ihtivâ eden bir havf u recâ heyecânıyla tecellî eder. İşte rûh-i insânînin böyle külliyetiyle müteessir olduğu mutlak bir havf u recâ âmiline karşı duyduğu bu alâka fıtrattaki mâbud ve ibadet fikrinin menşe'idir ki bütün hiss-i vazîfe bunda toplanır ve her şahsın cibillet-i ahlâkıyesi, istikbâli, saadeti, şekāveti bundaki ciddiyet ile mütenâsibdir. Ve insan bu hissini neye rapt ederse mâbudu odur.

Kâh cehalet ve kâh terbiye ve itiyaddaki hususiyet dolayısıyla bazı vicdanlar yükselemez de muayyen ve mahdud bir ümidin mecbûru veya bir korkunun makhûru kalırlar. Ve ona muayyen bir zaman içinde bütün külliyetiyle öyle bağlanır ve öyle zebûn olur ki o lezzeti feda veya o elemi iktiham etmeye kendisince imkân yok gibi tasavvur eder. Artık o bu ümidin âmilini öyle sevmiş veya o korkunun âmilinden öyle yılmıştır ki bunlar ona bütün sevgilerin gayesi veya bütün korkuların müntehâsı gibi görünür. Sanki birisi ʿayn-ı vücûdu diğeri ʿayn-ı ʿademi temsil eyler. Ve o zavallı vicdânın böyle mahdud ve mütenâhî bir sebeb-i mahlûka böyle külliyetiyle bağlanıvermesi onun huzurunda öyle tezellüllere, öyle tapınmalara sevk eder ki bütün şuur o tezellüle boğulur ve o lahzadan ilerisini görebilecek akıldan eser kalmaz. İnsanlara maʿbûd-ı hakīkī ve ʿubûdiyyet-i hakīkiye alâkasını unutturarak bütün mesâibi ihzar eden şirkin[1]

1 B: "şirk".

de menşe'i budur. Müşriklerin canlı cansız, türlü türlü putları, bâtıl ve haksız mâbudları hep bu his ile zuhur etmiştir ve hayât-ı beşerde hâlâ böyle vicdanlar zannedildiğinden pek çoktur, hatta kendilerini mâbud ve ibadet fikriyle hiç alâkadar değil gibi zannedenler her lahza böyle bir mâbud değiştirirler. Ve bütün hayatlarını reyb-i mutlak içinde geçirirler ve kendileri öldükten sonra geri kalacakları bir lahza bile düşünmezler. Lâkin şurası muhakkak ve müteyakkandır ki bütün mevcûdiyetini fânîlere bağlayan her gönül [100] hüsran ve tehlikeye namzettir. Çünkü o câzibe-i fâniye bir gün olup kopacaktır. Hangi fâni vardır ki sana senden evvel yıkılıp gitmeyeceğini ve senin bütün âmâlini bahş edebileceğini vaʿd ü temin edebilsin! Ayağının altındaki arz, başının üstündeki Güneş bile sana bu teminâtı veremez. O teminâtı Hayy u Kayyûm olan Hâlık teâlâ'dan başka verebilecek hiçbir şey yoktur. Ve fi'l-hakīka ibadet O'nun hakkıdır ve ancak O'na ibadet edenlerdir ki diğer ümitlere, korkulara kendini tamamen kaptırmaz ve vazifesi yolunda şaşırmaz ve onlardan herkes müstefid olur.

Aleyhi's-salâtü ve's-selâm Efendimiz buyurmuştur ki "Mü'min taze ekin gibidir, rüzgâr estikçe yatar, fakat yine doğrulur kalkar. Kâfir ise çam ağacına benzer, rüzgâr estikçe gürler ama bir kere yıkılırsa bir daha kalkamaz."[1] Çünkü kâfir fâniye, mü'min ise Hayy-i Bâkī'ye merbuttur.

Vefât-ı Peygamberî üzerine bütün ashâb-ı kirâm pek ziyade[2] müteessir olmuş ve âdetâ şaşırmış idiler. Hazret-i Ömeru'l-Fârûk bile "Peygamber vefat etmedi ve etmez, her kim öyle derse vururum" demeye kadar varmıştı. Fakat Sıddîk-i Aʿzam Efendimiz derhâl وَمَا مُحَمَّدٌ اِلَّا رَسُولٌۚ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِ الرُّسُلُۜ اَفَاۨئِنْ مَاتَ اَوْ قُتِلَ انْقَلَبْتُمْ عَلٰٓى اَعْقَابِكُمْ [Âl-i İmrân 3/144][3] âyet-i celîlesini okuyup "Ey mü'minler! Eğer Muhammed'e ibadet ediyorsanız işte o vefat etti ve eğer onu gönderen Allah teâlâ'ya ibadet ediyorsanız O Hayy-i

---

1 Buhârî, Merdâ, 1; Müslim, Kıyamet, 58-62:
مَثَلُ الْمُؤْمِنِ كَمَثَلِ الْخَامَةِ مِنَ الزَّرْعِ، تُفِيئُهَا الرِّيَاحُ، تَصْرَعُهَا مَرَّةً وَتَعْدِلُهَا، حَتَّى يَأْتِيَهُ أَجَلُهُ، وَمَثَلُ الْمُنَافِقِ مَثَلُ الْأَرْزَةِ الْمُجْذِيَةِ الَّتِي لَا يُصِيبُهَا شَيْءٌ حَتَّى يَكُونَ انْجِعَافُهَا مَرَّةً وَاحِدَةً.

2 B -"ziyade".

3 "Muhammed de ancak bir resuldür, ondan evvel resuller hep geldi geçti, şimdi o ölür veya katledilirse siz ardınıza dönüverecek misiniz?..."

lâ-yemûttur" meâlindeki nutkunu îrad edince ashâb-ı kirâm kendilerini toplamışlardı.[1] Bu hakikat her zaman ʿayn-ı hakīkat ve bu kanun her vakit cârî olan bir kanundur.

Gönüller fâniyyâta bağlandığı zaman ʿale'l-ekser mebde'-i ümîd ile mebde'-i mehâfeti başka başka görür ve o zaman bakarsınız[2] bir tarafta dilber sevgi mâbudları, bir tarafta da kahraman korku mâbudları dizilmiştir. İkisinin arasında kalan zavallı kalb ikisine de kendini sevdirip [101] korkusunu defʿ etmek, ümidine ermek için ne heyecanlarla kıvranır, gayr-i maʿkūl ne tezellüller, ne tâzimler izhâr ederek çarpınır, tapınır ve onun fikrince bu bir ibadet olur. Fakat ne fâide ki nazarında ümidi veren başka, korkuyu veren başka ve bunları birleştiren hâkim bir mebde' yok. Böyle olunca da bütün mesâî heder ü abes ve o gönül bu iki mütehâlif[3] kuvvetin mütemâdiyen nizâʿ ettikleri bir maʿreke-i buhrandır ve artık bir sekînet[4] ve itmi'nan duymak ihtimali mefkuddur.

Ümit ve korku bir mebde'den gelen ve yine onda birleşen müsbet ve menfî birer sûret-i te'sîr olarak duyulmalıdır ki birinin yerine diğerini ikāme etmek imkânı hâsıl olsun da kalb bir itmi'nan duyabilsin ve hayatında onunla yürüsün. Susuzluğumdaki harâret ve suyu içtiğim zamanki neş'e eğer su mebde'inin biri müsbet biri menfî olan tesirlerinden ibaret ise her susadığım zaman suya koşmanın bir mânası vardır. Fakat bunların biri suyun, diğeri ateşin eserleri ise su ile ateş beyninde hâkim bir mebde'-i müşterek de yok ise ateşten suya, sudan ateşe koşmak taʿab-ı nâmütenâhîden başka bir netice vermez. Binâenʿaleyh ümit ile mehâfetin mebde'-i vâhidde tevhîdi bu haysiyetle de zarûrîdir ve rabb-i vâhid, erbâb-ı müteferrikadan[5] hayırlıdır. Hâlbuki bâlâda îzah eylediğimiz vechile fâniyyâtta bu vahdet er geç tefrikaya mahkumdur ve hakikatte rabb-i

---

1 Bk. Abdürrezzâk, *Musannef,* V, 436-437; İbn Saʿd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ,* Beyrut, Dâru Sâdır, ts., II, 266-272; Buhârî, Megâzî, 83; Heysemî, *Mecmaʿu'z-zevâid,* IX, 32.

2 M ve F: "bakarsanız".

3 M ve B: "muhalif".

4 M: "sekîniyet".

5 B: "rabb-i müteferrikten".

vâhid benimle şuurumu,[1] şuurumla hâricimi rabt u zapt eden Hak teâlâ'dır ve ben O'na, O'nun kanununa ibadet etmeliyim.

Hâsılı fıtrat-ı beşerde ibadet, rûhu teshir eden en yüksek mahabbet ile en yüksek mehâfetin ictimâʿ ve tesâdümünden çıkan havf u recâ berki içinde neşve-i mahabbetle zevk-i ümîdin galebesini görmek için acz-i küllîden kudret-i mutlakaya iʿtilâ maksadıyla yapılan bir fiʿl-i itâʿatkârânedir ki hem zâhir ve hem bâtında nihâî bir tezellül ile nihâî[2] bir taʿzîmi ihtivâ eyler ve hakkiyet nisbetinde kalbe [102] itmi'nan ve sekînet ilkā eder. İbadet ederken âlemden ve bütün benliğinden tecerrüd ederek mâbuduna öyle bir edeb-i tâm ve hudûʿ ve öyle bir taʿzîm-i kâmil ile ʿarz-ı tâʿat ve inkıyad eder ki kemâl-i taʿzîme münâfi bildiği cüz'î bir hareketten bile ictinab eyler. Bunun için kibr ü riya ile birleşmez ve zâhir ü bâtına inkisâmı kabul etmez. Bihakkın ibadet, acz-i mutlak ile kudret-i tâmmenin, zillet-i kâmile ile azamet-i kâmilenin, korkular içinde titreyen emel ile Vâhibü'l-âmâlin bir cilve-i telâkīsidir. Aczini hissetmeyen mütekebbirler, hiçbir korku yok imiş gibi görünen gāfil nikbinler, hiçbir ümit beslemeyen me'yus bedbinler bu şereften mahrumdurlar.

Bu hakikatleri telhis için eʿâzım-ı müfessirîn إِيَّاكَ نَعْبُدُ'nün meâlini şöyle ifade ederler: Yâ Rab![3] Biz başkasına değil, yalnız Senin rubûbiyetini ikrar ve itiraf ederek ancak Sana boyun eğeriz ve sade Sana ʿarz-ı zillet ederiz ve ancak Sana tâatle sükûn ve sekînet ve itmi'nan buluruz. Çünkü bütün havf u recâmızın evvel ve âhir merciʿi yalnız Sensin. Sen korku vermezsen korku yok, Sen ümit vermezsen ümit yok, lezzet duyurmadın mı her şey elem, elem duyurmadın mı her şey lezzet. Rûh Senin milkin, cisim Senin milkin, bütün vücûd Senin milkin. Bize verdiğin ihtisâsâtı, temâyülâtı, tahayyülâtı, taʿakkulât u irâdâtı ile hisse-i vicdan o da Senin lütfun, Senin merhametin. Bu ise bütün itmi'nânını Sana hamd ü şükr ile izhâr-ı sadâkat için ancak Senin emrine tahsiste buluyor. Bütün akıllar, bütün kâinat da buna şâhiddir.

---

1 B +"ve".
2 B -"nihâî".
3 B: "Yâ Rabbi".

Burada kibr-i nefsânî şöyle bir sual îrad eder: Rûh ve vicdan tezellül değil yükselmek ister, ibadet ise maʿnâ-yı tezellülü mutazammın olduğuna göre yükselecek olan ve hele yükseldiğini hissetmiş bulunan nefisler için tenezzül olmaz mı? Artık o yüksek kafalar alınlarını yere nasıl koyabilirler?[1]

Böyle bir sual, içindeki cevâbı görmemekten [103] mütevellid bir gurur ilânıdır. Yükselmek istemek, yükselmek ihtiyâcını teslim etmektir. Bu da bir tarafta ʿacz-i zâtîsini, diğer tarafta ulviyeti takdir ile mümkin olur ki ibadet bu mânanın en yükseğini idraktir. Sâniyen "yükseldim" demek yükselmediğini ilan eylemektir. Böyle bir iddia hem teʿâlî ve terakkīyi mütenâhî görmek, hem de sukūt ihtimâlini mümteniʿ zannetmek gibi büyük bir hatîe teşkil eder. Hâlbuki merâtib-i teʿâlî nâmütenâhîdir, tehlike-i sukūt ise her zaman bâkīdir. İbadet de bu kibr u gurur marazının yegâne ilacıdır. Sâlisen, Allah teâlâ'ya ibadetteki tezellül ve taʿzîm vicdân-ı beşer için mümkin olan her türlü iʿtilânın fevkinde bir ulviyet temin eden bir vesîka-i intisabdır ki âdî gönüller o kadar yüksekliği kendilerine lâyık bile göremezler de imkânsız sanırlar.

"Âlemde ben Allah'tan başkasına hürriyetimi veremem ve ancak O'na ve O'nun emrine inkıyad ederim, tâatı sever isyandan nefret ederim, hayra koşar şerden ictinab eylerim, hayrın başını da Hak'ta bilirim. Allah'ın emrine uymayan, Hak teâlâ hesabına yapılmayan hiçbir şeye ölürüm de serfürû etmem. Çünkü ben yoktum, O beni var etti ve terbiye edip bana hürriyet verdi. Bu can, bu vicdan ve[2] bu hürriyet bende O'nun bir emanetidir. Bunu yapan isterse nâmütenâhî kereler daha yapabilir. Binâenʿaleyh O'nun yolunda her şeyi feda ederim. Dilediği zaman alacağı canımı da feda ederim, istediği zaman yıkıp, istediği zaman yapabileceği dünyaları da feda ederim. Bu uğurda elemlere katlanır, hayır ile haksızlıklara göğüs gererim. Katlanamaz, geremezsem ölürüm. O'nun emri zaten öleceğim;

---

1 B: "koyabilecekler".
2 B -"ve".

böyle bir iman, böyle bir sadakat ile ölürüm. Evvelim Hak âhirim Hak olur, Hak'tan gelir, Hakk'a giderim. İşte ben Hakk'ın böyle bir kuluyum. Kendime kalırsam hiç, O'na intisabımla her şeyim ilh..." diyebilmek ve bunda sadakat etmek ne kadar büyüklüktür ve insan için bundan daha büyük bir kudret, bir ulviyet nasıl [104] tasavvur olunabilir? Maʿamâfîh bu babda Fâtiha "ben" değil "biz" deyiniz diyor.

Fi'l-vâkiʿ اِيَّاكَ نَعْبُدُ diyerek Livâü'l-Hamd altında toplanan ve yirmi otuz sene içinde ʿulviyyet-i Hakk'ı bütün âleme neşr ü isbat eden ilk Müslümanlar bütün bu rûhun içinde idiler, bu rûhu kaybedenler de dünyaya boyun eğdiler. Şüphesiz ki bu taahhüd ağır bir hamûledir. Fakat ʿulviyyet-i Hak karşısında hakk-ı ʿulviyet de hiffetle erilecek bir gaye değildir. Ve abdin ʿacz-i zâtîsi kudret-i zâtiyesiyle böyle bir taahhüde girişmesine mâniʿdir. Bunun için اِيَّاكَ نَعْبُدُ derken aynı ihtisas ile اِيَّاكَ نَسْتَعِينُ diye taleb-i istiʿâne zarûrîdir.

نَسْتَعِينُ "istiʿâne ederiz" demektir. "İstiʿâne", ʿavn talep etmek, taʿbîr-i âhârla meʿûnet istemek, daha Türkçesi yardım dilemektir. Talepli veya talepsiz onu vermeye de "iʿâne" denir, "muʿâvenet", "teʿâvün" de mütekābilen iʿâne demektir. Binâenʿaleyh "istiʿâne" ile bunları temyiz etmelidir. Çünkü burada hasr istiʿâne hakkındadır. Teʿâvün ise me'mûr^{un} bihtir. Bu istiʿânenin ne gibi hususta olduğu zikr olunmamıştır. Böyle olan yerlerde de üç mâna muhtemel olur:

1. Müteʿallakından katʿ-ı nazarla zât-ı fiili murad etmek ki umum olsun husus olsun "istiʿâne denilen fiili biz ancak sana yaparız" demek olur.
2. Müteʿallakı[1] ʿâm takdir ederek her hususta, her işte istiʿâne kastetmek. Bu ikisi meâlen birleşir. Fakat evvelki eblağ, bu sarih olur.
3. Bir karîne-i mahsûsaya istinâden müteʿallak-ı hâs takdiriyle filân hususta istiʿâneyi kastetmektir. Burada ise ibadet karînesiyle işbu üçüncü ihtimal zihne çarpabilir ise de kelâmın kasr u ihtisas suretiyle tevhîde müteveccih olması ve hepsi Allah'a mahsus olan hamdin beyânı

---
1 F ve B: "Müteʿallak".

siyâkında îrâd edilmiş bulunması buna mâniʿ ve her hâlde İbn Abbas hazretlerinden de rivayet edildiği üzere umûmu muktezîdir ki bu da birinci veya ikinci [105] suretlerden birisi ile olur.

O hâlde müfessirînin beyan ettiği gibi hâsıl-ı maʿnâ: "Ya Rab! Biz gerek sana ibadet ve itaatımızda ve gerek sâir umûrumuzun hepsinde ancak Senden istiʿâne ederiz, Senden başka kimseden yardım dilenmeyiz, Seni tanımayan kâfirler başkasından istiʿâne ederler. Biz ise ibadetimizde hâlis ve muhlis olarak bütün işlerimizde ancak Senden istiʿâne eyleriz" demektir.

Beyzâvî'nin beyânına göre meʿûnet iki nevidir. Birisine "meʿûnet-i zarûriye", diğerine "meʿûnet-i gayr-i zarûriye" denilir. Zarûrî olan meʿûnet, onsuz fiilin husûlü mümkin olmayandır. Fâilin iktidarı, tasavvuru ve fiilin yapılacağı âletin ve maddenin mevcûdiyeti gibi ki bunlar toplandığı zaman insan istitâʿat ile muttasıf olur da kendisine fiili teklif sahih olur. Gayr-i zarûrî olan meʿûnet de[1] fiilin husûlünü kolaylaştıran şeylerdir ilh.[2] Bu taksim ilm-i usûlde "kudret-i mümekkine" ve "kudret-i müyessire" nâmları tahtında yapılır.

Evvelâ bu âyet bize gösteriyor ki bütün meʿûnet Allah'ındır, fakat talep bizimdir. Ve buna "kesb" veya "irâde-i cüz'iye" dahi tâbir olunur ki asıl istitâʿa bu talep ile meʿûnetin ictimâʿı hengâmındadır. Bu da fiilin husûlüne mukārin olur. Binâenʿaleyh felsefenin muztarip nazariyâtına boğulmaksızın اِيَّاكَ نَسْتَعِينُ'den şunu anlıyoruz ki bize bir talep salâhiyeti verilmiştir. Bu suretle bizden birisi talebimizle, diğeri talebimiz olmayarak iki fiil sâdır olur ve her ikisi de bizden sâdır olduğu ve bizimle kāim bulunduğu için, hulâsa mahalli biz olduğumuz için bizim fiilimiz sayılır ve bize isnâd edilir. Meselâ teneffüs eden biz, uyuyan, ölen biz olduğumuz

---

1 M: "meunet te de"; B: "meʿûnette de".

2 Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl ve esrârü't-te'vîl,* thk. Muhammed Abdurrahman el-Marʿaşlî, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1418, I, 29:

والاستعانة: طلب المعونة وهي: إما ضرورية، أو غير ضرورية. والضرورية ما لا يتأتى الفعل دونه كاقتدار الفاعل وتصوره وحصول آلة ومادة يفعل بها فيها وعند استجماعها يوصف الرجل بالاستطاعة ويصح أن يكلف بالفعل. وغير الضرورية تحصيل ما يتيسر به الفعل ويسهل.

gibi yiyen, içen, oturup kalkan, şunu bunu tahrik veya teskin eden de biz oluruz. Ve bunlardan talebimizle olanların sebeb-i karîbi biziz. Fakat bütün sebebi ve ʿillet-i tâmmesi biz değiliz, çünkü biz bunda meʿûnet-i zarûriyeye muhtâcız. Meselâ benim elim ile irâdem arasındaki nisbet-i sahîha kurulmamış olsaydı istediğim zaman elimi oynatamayacaktım, nitekim [106] bazı uzuvlarımı öyle oynatamıyorum. O hâlde Hâlık biz değiliz, halk yalnız sebeb-i karîbe değil mecmûʿ-i esbâb ile ʿillet-i tâmmeye muzâftır. Demek ki efʿâl-i ihtiyâriyemiz bir fâʿil-i tâlib ile bir fâʿil-i hâlık arasındaki nisbetin hâsılını[1] ifade eder. Bütün ecsâmın hâssa-i zâtiyesi mahz-ı ʿatâlet olduğu gibi rûhun hâssa-i zâtiyesi de fâʿiliyyet-i[2] tâlibânedir. Fâʿiliyyet-i hâlıkâne ise Hâlık teâlâ'nındır. "Araba yürüyor, makine işliyor" deriz, bunlar birer fiʿl-i cebrî ve ıztırârî olduğu hâlde mahalli onlar oldukları için yürümeyi, işlemeyi onlara isnad ederiz. Bizim teneffüsümüz, deverân-ı demimiz gibi ıztırâbâtımız da böyledir. Kurulmuş bir makine işlemek için ibtidâ bir tahrîke muhtaçtır. Bunu ise cansız makine kendisi yapamaz veya isteyemez, canlı bir makinist veya şoför yapar ve ancak rûhunda bir taleple yapar. Rûhu ister ki eli makinenin miftâhını tutsun da hareket etsin. Makinistin rûhu bu talebi, bu irâdeyi yaptığı anda bir de bakarsın hareket yok iken halk olunmuş ve makine de işlemeye başlamıştır. Bu suretle işleyen o hareketin mahalli olan o makinedir. İşleten, o hareketi isteyen makinisttir. Yaratan, o hareketi baştan nihâyete, ʿademden vücûda getiren Hak teâlâ'dır. Her işimizde bu üç mertebe ayan beyan zâhir bir hakikattir. Artık ne Cebriyye veya Maddiyye gibi insanı rûhsuz bir makine farz ettirmeye çalışmalı, ne de onu rûh ve cismin hâlıkı olan Hak teâlâ gibi farz ettirmeye uğraşmalıdır. Gerçi Cenâb-ı Hakk'ın tecelliyâtını müşahede etmek için her türlü tetkiklere, tefekkürlere girişmek iyi bir şey olduğunda şüphe yok ise de bu arada girdiği yolu kaybedecek ve hakīkat-i zâhireyi inkâr eyleyecek bir surette dalıp gitmek sonu gelmeyen bir dalâlet olur. Taleb-i vücûd mefhûmuyla ʿayn-ı vücûd mefhûmunu fark edememek garip bir mülâhaza olur. Acaba taleb de bir iş değil midir? Ve bu da bir talebe muhtaç olmaz mı? Bundan

1 B: "hâsılı".
2 B: "faʿâliyyet-i".

ya teselsül veya cebr veya halk lâzım gelmez mi gibi sualleri kesip atan [107] mantıkī cevaplar yok değildir. Teselsül lâzım gelmez, çünkü talebi taleb de aynı talebin içindedir. Cebr lâzım gelmez, çünkü fiil araba sürükler gibi yapılmış değildir. Halk da lâzım gelmez, çünkü taleb bir mevcud değil, mevcudlar beyninde bir nisbetten, bir izâfetten ibarettir. Nisbet-i vücûd ise ʿayn-ı vücûd değildir ki nisbeti ihdas halk-ı vücûd olsun. Taʿbîr-i âharla tereddüd iki tasavvur arasında bir hareket-i zihniyedir. Bu harekette de[1] zihin mekik gibi iki tarafa gidip gelirken bunda karar ediverince öbürüne bir daha gitmemek gibi ʿademî bir nisbetten başka bir şey yapmış değildir ki buna halk-ı vücûd denilsin ilh… Binâenʿaleyh irâde-i külliye denilen kuvve-i irâdiye mahluktur. Fakat irâde-i cüz'iye ve taleb ve ihtiyarla "kesb" dediğimiz karar gayr-i mahluktur ve bizim bir nisbetimizdir. Bunlarla taleb ve irâdenin hadd-i vücûdîsini, inniyyetini tamamen ihâta edemiyor isek o da Hak teâlâ'nın hakikatini muhît olmadığımızdan[2] ve olamayacağımızdandır. Binâenʿaleyh evvelki zâhir ve bâhir hakikat görünüp dururken mâbaʿde't-tabîʿî denilen bu vâdide saplanıp kalmak hatarlı bir tarîktir. Ve işte bu dalgınlıklara meydan bırakmamak[3] için Fâtiha'da نَسْتَعِينُ cümlesinin içinde taleb salâhiyeti bizim ve[4] meʿûnet, kudret Allah teâlâ'nın olduğu pek güzel anlatılmıştır. Artık Müslümanlığı ne Cebriyyelik ile, ne de onun zıddı olan Kaderiyyelik, yani nefy-i kader ile ithâma kimsenin hakkı yoktur. Yalnız irâde-i cüz'iyemiz, hakk-ı talebimiz var denildiği zaman bazıları bunu yanlış anlıyorlar da bizim her irâde-i cüz'iyemizin her zaman iş görmekte kâfi olduğunu zannediyorlar ve taleblerinde muvaffak olmadıkları zaman her hususta Cebriyyeliğe meyl ediyorlar. Böyle düşünmek bir taraftan talebi halk zannetmek, diğer taraftan bizim talebimize ve talebdeki isâbetimize Cenâb-ı Allah'ın ilelebed müdâhalesi vâkiʿ olmaz zuʿmunda bulunmaktır. Hâlbuki böyle bir tasavvura hak yoktur. O tevfîki ile bizim talebimize müvâzî netâic halk [108] buyuruyorsa bu arada o müvâzâtı refʿ

1 M: "haraket te"; F -"de".
2 M ve F: "olamadığımızdan".
3 B: "vermemek".
4 B -"ve".

ederek lehimize veya aleyhimize bizzat icrâ-yı tasarrufa ve taʿbîr-i şerʿîsiyle nusret u hızlâna dahi kādir olduğunda şüphe edilemez. Yolunda gidenlere zamanı gelir tevekkül ve itimadlarını tezyid edecek surette fazlaca lutf ve inʿâm eder, yolunda gitmeyenleri de bunun zıddına hüsrân u hızlâna dûçâr eyler. Dünyada dahi mükâfat ve mücâzat veya irâdesine ihtâr ve tenbih mânasını ifade eden bu noktalara müteʿallik birçok âyetler göreceğiz. Ezcümle وَاُفَوِّضُ اَمْر۪ٓي اِلَى اللّٰهِ [el-Mü'min 40/44][1] tefvîzi bu nükteye ait; إذا أراد الله إنفاذ قضائه وقدره سلب ذوي العقول عقولهم "Allah teâlâ kazâ ve kaderini infâz etmek murad ederse zevi'l-ʿukūlün akıllarını alıverir"[2] hadîs-i şerîfi de bunu nâtıktır. Bunlarda cebr meselesi değil hüsn-i taleb ve sû'-i talebe müteʿallik ince irfanlar münderictir. [وَ]عَسٰٓى اَنْ تَكْرَهُوا شَيْـًٔا وَهُوَ خَيْرٌ لَكُمْۚ وَعَسٰٓى اَنْ تُحِبُّوا شَيْـًٔا وَهُوَ شَرٌّ لَكُمْۜ وَاللّٰهُ يَعْلَمُ وَاَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ [el-Bakara 2/216][3] âyet-i celîlesi de bu nüktede diğer bir mâna ifade eyler ve artık burada bu kadar ihtar kâfidir.

Görülüyor ki اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَع۪ينُ iki kelâm-ı ihbârîden müteşekkil bir âyettir. Maʿamâfîh örfen inşâda müstaʿmel olan kasem, ahd, akd sîgaları kabîlinden bi'l-iktizâ inşâ dahi ifade ederler ve bu suretle bir kabul ve bir taahhüd teşkil eylerler ki bu kabulün îcâbı olan teklîfi kelâm-ı sâbık bi'l-işâre mutazammın bulunuyordu. Burada Allah ile kullar beyninde bir muʿâvaza[4] şeklinde gayet derin ve gayet şümullü bir ʿakd-i beyʿat, bir mukāvele-i hukūkiye takrîr u tescîl edilmiş oluyor ki en derin, en büyük bir kānûn-ı fıtratın, yani bir sırr-ı amelî ve ictimâʿînin iʿcâzkâr bir fezleke-i beyânıdır. Biz bu âyetteki belâgat u hikmetin zevkine doyulmak ihtimâlini göremiyoruz.[5] Nerede bir hayat görürseniz orada behemehâl bu kanunun hükmünü görürsünüz. Şu kadar ki ehl-i küfr bunun ardından lâ-şuʿûrî olarak vücûden sürüklenir. Ehl-i iman da bunu vücûdundan başka vicdan ve şuuruyla dahi yaşar.

1 "…ben emrimi Allah'a tefvîz ediyorum…"
2 Sehâvî, *el-Makāsıdü'l-hasene,* I, 80.
3 "…fakat olur ki siz bir şeyi hoşlanmazsınız hâlbuki hakkınızda o bir hayırdır ve olur ki bir şeyi seversiniz, hâlbuki hakkınızda o bir şerdir; siz bilmezken Allah bilir."
4 B: "muvâzaʿa".
5 B: "doymak ihtimalini görmüyoruz".

Ne latîftir ki Fâtiha'nın tam ortasında hakk-ı tekellüm [109] bizim vicdân-ı ictimâʿîmizle lisân-ı ʿubûdiyetimize verilmiş ve akid bizim lisân-ı ʿubûdiyetimizle vicdân-ı ictimâʿîmizden izhâr edilmiştir. Bunda vicdân-ı ʿubûdiyetin kelâm-ı ilâhîye tecellîgâh olduğuna büyük bir tenbih vardır ki عَلٰى قَلْبِكَ. نَزَلَ بِهِ الرُّوحُ الْاَمِينُ [eş-Şuʿarâ 26/193-194][1], وَمَا كَانَ لِبَشَرٍ اَنْ يُكَلِّمَهُ اللّٰهُ اِلَّا وَحْيًا اَوْ مِنْ وَرَٓائِ حِجَابٍ [eş-Şûrâ 42/51][2] âyetlerinin mazmunlarıyla alâkadardır. Bu bize şöyle bir ihtar da yapmış oluyor: "Size gāib gibi gelen kelâm-ı ilâhî olmasa idi sizin hakk-ı kelâmınız olamazdı. Siz tekellüm ediyorsanız şüphe etmeyiniz ki söylemek, teblîğ-i merâm etmek kudret ve sıfatını Hâlıkınızdan ve O'nun meʿûnetinden ahz ediyorsunuz. Anlayınız ki sizin kendiniz gibi kelâmınızın dahi mebde'i Cenâb-ı Allah'tadır.[3] Siz mâna ve maksadınızı başkalarına tebliğ ve ifham ederken Allah teâlâ'yı bu kudretten mahrum zannetmeyiniz. Binâenʿaleyh Cenâb-ı Allah'ın inzal buyurduğu kelâm-ı kadîmini bütün vicdân-ı ictimâʿînizle dinleyip anlamaya ve tatbik etmeye çalışınız."

Burada bize zât ve sıfât-ı ilâhîyi müteʿâkib ahlâk-ı ilâhîden büyük bir numune de telkin buyuruluyor. Allah ile kullar beyninde şerâit-i mütekābile ile muʿâvaza şeklinde bir mukavele akdi ne büyük bir hulk-i Rahmânî olduğunu iyi düşünmek iktizâ eder. Bizi ʿademden vücûda getirip biraz terbiye ettikten sonra yine mahz-ı rahmetiyle bize dünyada muvakkaten ihsan buyurduğu ʿatâyâsını bizim milk-i hakīkîmiz imiş gibi ebedîleştirmek ve ebediyyen tenmiye etmek için muvâcehesinde âdeta muʿâdil bir pâye ve bir haysiyet veriyor. Rubûbiyeti hasebiyle, bize kendi hukūkunu vazife olarak sadece emr u teklîf ediverecek yerde zâtında hiçbir hukūku olmayan bizlere dahi milk ve hukūk tanıyarak ikisini mübâdele ediyor ve bizim hukūkumuzu da ʿuhde-i rahmetine alıyor. İbadet ve ubûdiyet onun hukūku ve bizim vezâifimiz[4]. Bi'l-mukābele

1 "Onu Rûh-i emîn indirdi. Senin kalbin üzerine…"
2 "Bununla beraber hiçbir beşer için kābil değildir ki Allah ona başka suretle kelâm söylesin, ancak vahy ile veya bir hicab arkasından…"
3 B: "Cenâb-ı Allah'tır".
4 B: "vazifemiz".

dünyada taleb ve meʿûnet, âhirette sevab ve ʿikāb bizim hukūkumuz, O'nun mahzâ kendi îcâbıyla [110] vecâib-i rahmet u hikmeti oluyor. Ve hatta hukūk-ı ʿibâda hukūkullahtan ziyade inâyet ve ihtimam ediliyor[1]. Rahmet ubûdiyete mütekaddim, lâkin ubûdiyet de istiʿâneye mütekaddim, demek ki vazife taleb-i hakka mütekaddim ve hâlbuki rahmet-i hak ile teşekkül-i hak daha mukaddemdir ve bu suretle vazife ve hak arasında tam bir tezâyüf vardır. Şüphe yok ki böyle bir muâmele Aleyhi's-salâtü ve's-selâm Efendimiz'in تَخَلَّقُوا بِأَخْلَاقِ الله "Allah'ın ahlâkıyla ahlâklanınız"[2] hadîs-i şerîfinde işaret buyurduğu ahlâk-ı ilâhiyenin en şâyân-ı hayret tecellîlerinden biridir.

Sâniyen bu âyette cemʿiyyet ve ictimâʿiyyete büyük bir ehemmiyet verilmiştir. Çünkü akid "ibadet ederim, istiʿâne ederim" gibi mütekellim vahde, yani ferd sîgasıyla yapılmıyor da, نَعْبُدُ / نَسْتَعِينُ diye cemiʿ yani mütekellim meʿa'l-gayr sîgasıyla yapılıyor.

Müfessirîn burada cemaatle ibadetin faziletine işaret vardır diyorlar. Şüphesiz öyledir, lâkin cemaat faziletini iyice tasavvur etmeliyiz. Cemaatle ibadet etmek için cemaatin teşekkül etmiş bulunması lâzımdır. Hâlbuki cemaat kuru bir kalabalık demek değil, rûh-i vâhidle hareket edebilen bir hey'et-i muntazama-i vahdâniye demektir. Binâenʿaleyh cemaatin teşekkülü bir rûh ve bir mîsâk-ı ictimâʿîye mütevakkıftır. Mîsâk-ı ictimâʿî ise henüz içinde bulunduğumuz akd u mukavele ile teşekkül edecektir. Cemâʿât-i İslâmiye'nin teşekkülü de Fâtiha'nın nüzûlünden sonradır. Binâenʿaleyh arada acîb bir devr şâibesi var zannedilir. Fakat hakikat öyle değildir. Rûh-i ictimâʿî evvelâ ferdde teessüs eder, vicdân-ı ferde ne vakit hiss-i uhuvvet girer ve onu kibirden, darlıktan, hodkâmlıktan çıkararak genişletirse o vicdan sâha-i vüsʿati nisbetinde bir cemaate namzet olur. Bu vüsʿat bir refâkatten, bir aileden tutunuz da cihangir devletlere kadar gider. Vicdan darlığı cehalet ve kibir ile mütelâzımdır. İnşirâh-ı sadr dahi denilen vicdan vüsʿati ise hafv u recâda, mahabbet u

---

1 B: "ediyor".

2 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* VII, 58. Senedi yoktur. Bk. Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdîsi'd-daîfe ve'l-mevdûʿa,* Riyâd: Dâru'l-Meʿârif, 1412/1992, VI, 346.

mehâfette yükselmiş bir idrak ve [111] irfana ve buna müterettib tevâzu ve merhamet, sabır ve tahammül gibi hasletler ile müterâfıktır. Kibirli, dar bir vicdan yalnız kendini sever ve yalnız kendisi için korkar. Ümidi kendisine, havfı yine kendisine mahsustur. Nazarında menfaat onun menfaati, zarar onun zararıdır.

Bir vicdanda bu mahabbet u mehâfet yükselip de bir diğerini dahi kendisi gibi, lâekal kendisine müsâvî bir kıymetle görmeye ve onun menfaatinden kendisinin gibi memnuniyet, zararından kendisinin gibi mahzuniyet duymaya başlarsa o vicdanda rûh-i ictimâʿî teşekkül etmeye başlamış olur ki "insan" kelimesinin bir aslı olan üns ü muvânesetin[1] mebde'i budur. Böyle bir duygu ise iki muʿâdil arasında bir câmiʿa-i müştereke duymaktır ve işte bu câmiʿa, bu duygu hiss-i uhuvvetin menşe'idir. Bu his fiilen yaşandıkça o câmiʿa kuvvet bulur, bu his, bu câmiʿa ne kadar vüsʿat peydâ eder ve ne kadar kuvve bulursa kibir o nisbette tenâkus eder ve ictimâʿiyet ve medeniyet de o nisbette vüsʿat ve kuvvet peydâ eyler. Bu rûh-i ictimâʿînin teessüsü evvelemirde fıtratta bir mevhibe-i rabbâniye ve derece-i sâniyede muhîtin bir inʿikâsıdır ve her iki nokta-i nazarla terbiye-i fıtriye ve kesbiyeden müteessirdir. İşte vicdânında böyle bir rûh-i ictimâʿî teessüs etmiş olan ferd vüsʿat ve kuvveti nisbetinde bir hey'et-i ictimâʿiyenin teşekkülüne mebde' olur. Bu vicdânın duyduğu o câmiʿa, hâmil olduğu mahabbet ve mehâfetin seʿası[2] ne ise hiss-i uhuvvetinin derecesi o ve namzet olduğu cemʿiyyetin hudûdu da odur. Bu suretle muhtelif milletleri ayıran muhtelif ve müteʿaddid câmiʿalar ve onunla mütenâsib rûhlar teşekkül eder ve bir câmiʿa ne kadar tahassus ederse rûh-i ictimâʿî o kadar daralır ve umûmî olan câmiʿayı parçalar, cemaatini, ihvanlarını da o nisbette azaltır, fakat bunda ne mahabbet ne de mehâfet, ne menfaat ne zarar bütün hudûduyla temin edilmiş olmaz ve bilakis bir câmiʿa ne kadar umûmî ve muhît ise rûh-i [112] ictimâʿîsi o kadar genişler ve husûsî câmiʿâları o nisbette belʿ ederek yükseltir. Mahabbet ve mehâfet,

1 M: "muvanestin".
2 M ve B: "esası".

menfaat ve mazarrat da aksâ-yı hudûduna dayanmış olur. Bunun için cemʿiyyeti büyülten, küçülten en mühim sebep rûh-i ictimâʿîsindeki derece-i vüsʿat ve kuvvette aranmak[1] lâzım gelir. Câmiʿada vüsʿat var da vicdanda kuvvet yoksa o cemʿiyyet idare edilemez, dağılmaya, küçülmeye mahkum olur. Vicdanda kuvvet var, fakat câmiʿada vüsʿat yoksa o cemʿiyyet büyüyemez, âkıbet büyük bir cemʿiyyetin belʿine uğrar.

Acaba rûh-i insânîde mahabbet ve mehâfetin bütün hudûdunu ihâta eden en muhît ve en kavî müessir-i ictimâʿî ne olabilir? Zıddı, nazîri, şerîki mevcud farz edilebilen hiçbir şey bu kudret-i şâmileye mâlik olamaz. Şerîki, nazîri mevcud olmayan da ancak Hak teâlâ'dır. Çünkü mukabili li-zâtihi bâtıl ve li-zâtihi mümteniʿ olan ancak O'dur. Ve bunun için bütün mehâmid O'na mahsustur. Bunu duyan ve kuvvetle yaşayan vicdanlar, cihanşümul bir cemaatin[2] aʿzâsından olmaya namzet bir rûh-i ictimâʿîye mâliktirler ve ancak bu câmiʿa ile hiss-i uhuvvet aksâsını bulur ve mâfevki tasavvur olunamayacak bir hey'et-i ictimâʿiye teşekkül edebilir ve rıdvân-ı ekbere onunla erilir.

İşte Fâtiha'da Hak teâlâ kendisini evvelâ zevi'l-ʿukūl ferdlere duyurarak vicdanlarında bu rûh-i ictimâʿîyi terbiye ve takviye etmek için her birini اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَعِينُ diye ahd ü mîsâk alırken her ferdin takrîrini bütün insâniyete ve bütün âlemîne şâmil bir hey'et-i ictimâʿiyeyi temsil eden bir hiss-i uhuvvet ve bir hiss-i ictimâʿî ile alıyor da نَعْبُدُ / نَسْتَعِينُ dedirtiyor. Çünkü cemiʿ mütekellim, muhatab ve gāib cemiʿlere benzemez, bunda hakikaten söyleyen yine bir müfreddir. Fakat o müfred ihvânını temsil ederek yalnız kendinden söyler de "biz" der ve ne vakit bir cemaat, cemaat olarak söz söylemek isterse içlerinden "biz" diye söyleyebilecek birinin taht-ı riyâsetinde toplanırlar da hepsi ona söyletirler. Yoksa her [113] birinin "ben! ben! ben!" diye bağırması bir cemaatin[3] tekellümü sayılmaz da müteferrik ferdlerin tekellümü sayılır.

Binâenʿaleyh cemiʿ mütekellim hakikatte nefs-i mütekellim meʿa'l-gayr

1 B: "aramak".
2 B: "cemʿiyyetin".
3 B: "cemʿiyyetin".

demektir. Ve bu suretle إِيَّاكَ نَعْبُدُ diyen bir ferd olacak ve maʿamâfîh bunu söylerken vicdânında hissettiği ihvânını da temsil etmiş bulunacaktır. Bu uhuvvet hafaza melâikesinden başlar da hâzır olan veya olacağı tasavvur edilebilen cemaatlere kadar gider. Her ferd Fâtiha ile bu ahdi yapar veya tekid ederken bir cemaatin imamı mesâbesindedir. Ve bu mâna dolayısıyla mezhebimizde imamın arkasında namaz kılan cemaat ne Fâtiha ne sâire hiçbir şey kıraat etmez de hepsinin hesabına imam okur. Çünkü Kur'an okumak Allah teâlâ ile tekellüm etmek mânasındadır. Münferiden namaz kılan ferd ise henüz bilfiil teşekkül etmemiş bilkuvve bir cemaatin imamı mesabesinde olduğundan behemehâl kıraat eder. Ve bu gibi ferdler tekessür edip tanıştıkça bilfiil cemaat de kendiliğinden ve kolayca teşekkül ediverir de derhâl içlerinden birini imam tanıyarak ona iktidâ ederler ve kuvve-i ictimâʿiyeleri de imamları ile mütenâsib olur. كَمَا تَكُونُوا يُوَلَّى عَلَيْكُم[1] Dîn-i İslâm'ın namaz ahkâmı tafsîlâtıyla bilinir, düşünülürse bunun dekāikini anlamak mümkin olur. Ve her namazda Fâtiha okumanın hikmet-i vücûdu da tezahür eder.

Demek ki henüz böyle bir cemaat bilfiil mevcud değilken bu rûhun bir ferdde teessüsünden bilâhare büyük bir hey'et-i ictimâʿiye teşekkül edebilir ve bu suretle rûh-i ictimâʿî, cism-i ictimâʿîye mütekaddim olduğundan bir ferd, bir cemaatin bütün vicdânını onun teşekkülünden evvel dahi taşıyarak onu temsil eder. Ve o his ve vicdan ile Allah teâlâ'ya ʿakd-i mîsâk edebilir ve meselede hiçbir devr şâibesi yoktur. İşte İslâm bu büyük ve lâ-nazîr rûh-i ictimâʿîdir ve onun muhtevî olduğu maʿnâ-yı ictimâʿî ve medenî fevkinde hiçbir câmiʿa tasavvuruna imkân bulunamaz. Bunu ise pek küçük ve dar vicdanlar yaşayamazlar da [114] küçük küçük mâbudlar ararlar ve dâire-i uhuvvetleri ne kadar küçülürse o kadar rahat duyacağız zannederler. Fakat duyamazlar, bir Müslümanın kalbindeki metanet ve sekînete bir türlü eremezler.

---

1 Beyhakī, *Şuʿabu'l-îmân,* IX, 492 (كَمَا تَكُونُوا كَذَلِكَ يُؤَمَّرُ عَلَيْكُمْ); Süyûtî, *Cemʿu'l-cevâmiʿ*, VI, 466.

Bu suretle cemâʿat-i İslâmiyenin kuvveti, ferdlerin kesreti ve vicdân-ı İslâmîlerinin kuvvetiyle mütenâsibdir ve cism-i cemâʿat mevcud ve kuvvetli iken ferdin bu rûh-i ictimâʿîyi duyması ve taşıması kolay olur. Lâkin cism-i cemâʿat zayıf olduğu zaman böyle bir vicdan taşımak zor ve hele henüz bilfiil cemaat yokken böyle nâmütenâhîye eren kuvvetli bir vicdâna sâhip olmak, bütün dünyayı tutacak bir rûh-i küllîye sâhip olmak demek olduğundan bizzat bir te'yîd-i ilâhîden başka suretle kābil-i iktihâm olmayan bir suʿûbettir ve bu makam makām-ı enbiyâ ve bilhassa makām-ı Hâtemü'l-enbiyâ'dır.

Fi'l-vâkiʿ Cenâb-ı Allah dahi Fâtiha'da evvelâ bu akdi Habîb-i Kibriyâ'sı Muhammed Mustafa sallallâhu aleyhi ve sellem Efendimiz'in kalb-i risâlet-penâhîlerine vahiy ile yaptırmış ve bu mîsâkı onun vicdân-ı ictimâʿîsiyle lisân-ı ʿubûdiyetine takrîr ettirmiştir. Binâenʿaleyh tam mânasıyla إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ diyebilen sâdık ve masdûk ʿabd-i ekmel, ferd-i câmiʿ, Hâtemü'l-enbiyâ Efendimiz'dir. Ve asıl makām-ı ʿubûdiyet onundur. Bunun için أَشْهَدُ أَنْ لَا إِلٰهَ إِلَّا اللهُ وَأَشْهَدُ أَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ düstûr-ı îmânı teşkil eder. Onun sînesi öyle bir inşirâha ermiş idi ki Gār-i Hirâ'daki infirad ve tecerrüdü esnasındaki taʿabbüdü ile rûh-i küllü temsil etmiş ve vicdân-ı ictimâʿîsi bütün âlemîne imam olmuş ve işte cemâʿat-i İslâm bundan teşekkül etmiştir. Ve her asırda onun sünnetine ittibâʿ ile cidden ümmeti olabilen cemâʿat-i İslâmiye dahi ferdleriyle değil ise de bütün hey'et-i ictimâʿiyeleriyle[1] bu ʿakd-i ʿubûdiyeti bihakkın söyleyebilmişler, ne Allah'tan başkasına boyun eğmişler ne de ʿarz-ı istiʿâne eylemişlerdir. Çünkü cihânın numûne-i imtisâli olan devletini onlar teşkil etmişler, yirmi otuz sene içinde Kâbe'deki putları kıran, [115] kisrâların cihangir saltanatlarını deviren, kayserlere boyun eğdiren bu rûh idi. Türkistan sahrasına gidip Türkleri cezbeden, oradan çekip İstanbullara, Viyanalara kadar götüren yine bu rûh idi.

Namazda Fâtiha okurken bir kimse إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ yerinde إياك أعبد وإياك أستعين dese namazı fâsid olacaktır. Çünkü Cenâb-ı Allah ferdden

1 B: "ictimâʿiyesiyle".

sade vicdân-ı ferdîsiyle bir mîsâk istemiyor da vicdân-ı ictimâʿî ile bir mîsâk istiyor. Ve her namazında bu vicdânı terbiye ve teyid eylemek istiyor. Binâenʿaleyh bir Müslüman اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَعِينُ derken şöyle bir teemmül etmelidir: "Ancak sana ibadet ederiz" dediği zaman kimleri temsil ediyor, ve "Ancak senden istiʿâne ederiz" dediği zaman kimlere vekâlet eyliyor? Yani bu sözünde hangi cemaatin refâkatiyle sâdık olabilecekse lâekal onları düşünerek bunu söylemelidir. Böyle bir cemâʿat-i ʿubûdiyet hâzırda bilfiil mevcud ise o kifayet edebilir, değilse mevcud olan cemaate kuvvedeki cemaati, Allah'ın melâikesini dahi zammetmeyi her hâlde unutmamalıdır. Bu merâtibe işaret için müfessirîn buradaki "biz" zamirlerini okuyan kimse ile beraberindeki hafaza melâikesine veyahut cemâʿat-i hâzıraya veyahut bütün muvahhidîne râciʿdir derler.

اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَعِينُ hem tevhîd-i rubûbiyete ve hem tevhîd-i ʿubûdiyete delâlet etmektedir. Tevhîd-i rubûbiyet, Allah'ın vahdet-i zâtiye ve hakīkiyesini iʿtirâf u kabul, tevhîd-i ʿubûdiyet de bu sayede bir vahdet-i ictimâʿiye teşkil için bir inşâ-i taahhüd oluyor. Ve binâenʿaleyh tevhîd-i rubûbiyeti Fâtiha bidâyetinden beri لَا إِلٰهَ إِلَّا اللّٰهُ tevhîd-i gıyâbîsini tesbit ve telkin ile vahdet-i hakīkiyeye, tevhîd-i ʿubûdiyet de vahdet-i terkîbiye ve izâfiyeye ibtinâ ediyor. Bu âyette "Allah'ım senden başka mâbud olmadığına şehadet ve bununla amel etmeyi taahhüd eyleriz" diye نَشْهَدُ أَنْ لَا إِلٰهَ إِلَّا أَنْتَ tevhîd-i şuhûdîsini takrir ediyor. Lisân-ı Kur'ân'da bu gibi ictimâʿî hitab ve taahhüdlerin iki mânası vardır. Birisi, [116] cemiyeti ferdde, ferdi cemiyette indirâc ettirerek her ferde ʿale's-seviyye hak ve vazife tevzîʿ etmektir ki bunda haysiyyet-i ferdiye ilgā edilmeksizin hâsıllarında tam mânasıyla ictimâʿiyet tahakkuk eder. Buna "ʿumûm-i istiğrâkī" veya "küll-i ifrâdî" denilir. Ve farz-ı ʿayn ifade eder. Diğeri maʿnâ-yı ferdi ilgā ve yalnız haysiyyet-i ictimâʿiyeye itibar ederek vazifeyi vâhid-i ictimâʿîye tevcih etmektedir ki buna da "ʿumûm-i şümûlî" veya "intizâmî", yahut "küll-i mecmûʿî" denilir ve farz-ı kifâye ifade eder ve bâlâda anladığımız ve süver-i sâire-i[1] Kur'ân'da göreceğimiz vechile maʿnâ-yı ferdî ilgā

---

1 F: "sâir-i".

olunmaksızın "her birimiz böyle yaparız" diye farz-ı ʿayn mânası anlaşılmaktadır. Binâenʿaleyh cemaatle نَشْهَدُ أَنْ لَا إِلٰهَ إِلَّا أَنْتَ tevhîd-i şuhûdîsi, ferdlerle أَشْهَدُ أَنْ لَا إِلٰهَ إِلَّا أَنْتَ tevhîd-i şuhûdîlerinin hâsılası olacaktır. Ve bu mertebe merâtib-i[1] tevhîdin ekmelidir. Hâlbuki kānûn-ı rubûbiyette sırr-ı terbiye bulunduğunu da görmüştük. Bunun için Fâtiha'da olduğu gibi dîn-i İslâm'ın bütün nusûsunda bi'l-istikrâ mebde' olmuş ve miftâh-ı îmanda vicdan ile vücûd, gıyâb ile şuhûd beynindeki أَشْهَدُ أَنْ لَا إِلٰهَ إِلَّا اللّٰهُ tevhîdi ve belki sadece لَا إِلٰهَ إِلَّا اللّٰهُ tevhîd-i gıyâbîsi farz-ı ʿayn kılınarak أَشْهَدُ أَنْ لَا إِلٰهَ إِلَّا أَنْتَ tevhîd-i şuhûdîsi farz-ı kifâye yapılmıştır. Bu suretle İslâm'da hem ferdin ve hem cemaatin vicdânî tevhîdi vardır. Ve bunlar mütekābilen yekdiğerinin kefîlidir. Hey'et-i ictimâʿiye vicdansız şöyle dursun merâtib-i[2] tevhîdin ekmeli olan نَشْهَدُ أَنْ لَا إِلٰهَ إِلَّا أَنْتَ tevhîd-i şuhûdîsini yapan vicdân-ı ekmel asıl onun olacaktır. İşte اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَعِينُ böyle tafsîlâtı tazammun eden bir tevhîd-i mahzdır ve bunda envâʿ-i şirkin hepsini nefyeden bir cevâb-ı red vardır. İmam Fahreddin Râzî burada şu telhîsi yapmıştır: "Müşrikler bölük bölüktürler. Çünkü Allah teâlâ'ya karşı iddia edip taptıkları[3] şerîk ya[4] cisim veya gayr-i cisim olacaktır. Şerîk-i cismânî ya ecsâm-ı süfliyedendir veya ecsâm-ı ʿulviyedendir. Ecsâm-ı süfliyeden şerîk ittihaz edenler ya basît cismi veya mürekkeb cismi almışlardır. Mürekkeb [117] cisim mevâlîd-i selâseden biridir. Yani meʿâdinden veya nebâtâttan veya hayvânâttandır veya bu meyanda bilhassa insanlardandır. Ecsâm-ı maʿdeniyeden şerîk ittihaz edenler esnâma, meselâ taşlardan, altından, gümüşten putlara taparlar, ecsâm-ı nebâtiyeden şerîk ittihaz edenler meselâ[5] her hangi muayyen bir ağacı mâbud yaparlar[6], hayvandan şerîk ittihaz edenler meselâ öküz, buzağı gibi bir hayvanı mâbud sayarlar, taparlar. İnsanlardan şerîk ittihaz edenler de meselâ bir Firavun'u[7], bir Nemrud'u rabb-i aʿlâ, ilah tanıyanlar veyahut

1 B: "mertebe-i".
2 B: "mertebe-i".
3 B: "durdukları".
4 B: "veya".
5 B -"taşlardan, altından, gümüşten putlara taparlar, ecsâm-ı nebâtiyeden şerîk ittihaz edenler meselâ".
6 B: "yapanlar".
7 M ve B: "Firʿavn".

'Üzeyr Allah'ın oğlu, Mesih Allah'ın oğlu' diyenlerdir. Ecsâm-ı basîteden şerîk ittihaz edenler meselâ ateşe tapan Mecûsîler gibidir. Ecsâm-ı ʿulviyeden şerîk ittihaz edenler de Güneş, Ay ve sâir yıldızlar gibi kevâkibe tapan ve saâdet u nuhûseti onlara atfeden Sâbi'e ve ekser-i müneccimîndir. Ecsâmın gayrısından şerîk ittihaz edenlere gelince, bunlar da kısım kısımdır. Bir kısmı müdebbir-i âlemi nûr ile zulmet diye ikiye ayıranlardır. Bunlar Mâneviyye[1] yani Mani mezhebinde bulunanlardır. Seneviyye[2] -ki bunlar henüz mâneviyâta yükselmemişlerdir- bir kısmı ʿmelâike ervâh-ı felekiyedir ve her iklîmin ervâh-ı felekiyeden müdebbir bir rûh-i muʿayyeni vardır ve envâʿ-ı âlemden her birinin dahi müdebbiri[3] olan bir rûh-i felekîsi vardır' derler ve bu rûhlara birtakım suretler, timsaller yaparak onlara taʿabbüd ederler. Bunlara "ʿabede-i melâike" denir. Bunlar mâneviyâtı sezmiş ve fakat ecsâm-perest, ʿabede-i esnâm menzilesinde kalmışlardır. Diğer bir kısmı bunları geçerek biraz daha yükselip âleme iki ilah tanımış, biri pek hayırlı, biri pek şerîr, yani biri mebde'-i hayr biri de mebde'-i şer olmak üzere iki mebde'-i evvel iddia etmiştir ki bunlara göre âlem, biri Yezdan, biri Ehrimen[4] yahut Dîv, yani biri Allah, biri İblis veyahut Şeytan nâmıyla kardeş addedilen iki müdebbir tarafından tedbîr ve idare edildiği farz olunuyor da âlemdeki bütün hayırlar Allah'tan, bütün [118] şerler de İblis'ten biliniyor. Bunlar da Seneviyye[5] oluyorlar.

Manilerin nûr ve zulmeti mâneviyetle tefsir ediliverirse hemen bunlara intibak ediverecektir. Bunun için bu iki nokta-i nazar türlü türlü tehavvülât ve tegayyürât içinde birçoklarına sirayet etmiştir. ilh."[6] Görülüyor

---

1 M: "Maniviye".
2 M: "Sineviye".
3 B: "müdebbir".
4 M: "Ehremen".
5 M: "Sineviye".
6 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* I, 210:
وَاعْلَمْ أَنَّ الْمُشْرِكِينَ طَوَائِفُ، وَذَلِكَ لِأَنَّ كُلَّ مَنِ اتَّخَذَ شَرِيكًا لِلّٰهِ فَذَلِكَ الشَّرِيكُ إِمَّا أَنْ يَكُونَ جِسْمًا وَإِمَّا أَنْ لَا يَكُونَ، أَمَّا الَّذِينَ اتَّخَذُوا شَرِيكًا جُسْمَانِيًّا فَذَلِكَ الشَّرِيكُ إِمَّا أَنْ يَكُونَ مِنَ الْأَجْسَامِ السُّفْلِيَّةِ أَوْ مِنَ الْأَجْسَامِ الْعُلْوِيَّةِ، أَمَّا الَّذِينَ اتَّخَذُوا الشُّرَكَاءَ مِنَ الْأَجْسَامِ السُّفْلِيَّةِ فَذَلِكَ الْجِسْمُ إِمَّا أَنْ يَكُونَ مُرَكَّبًا أَوْ بَسِيطًا، أَمَّا الْمُرَكَّبُ فَإِمَّا أَنْ يَكُونَ مِنَ الْمَعَادِنِ أَوْ مِنَ النَّبَاتِ أَوْ مِنَ الْحَيَوَانِ أَوْ مِنَ الْإِنْسَانِ، أَمَّا الَّذِينَ اتَّخَذُوا الشُّرَكَاءَ مِنَ الْأَجْسَامِ الْمَعْدِنِيَّةِ فَهُمُ الَّذِينَ يَتَّخِذُونَ الْأَصْنَامَ إِمَّا مِنَ الْأَحْجَارِ أَوْ مِنَ الذَّهَبِ أَوْ مِنَ الْفِضَّةِ وَيَعْبُدُونَهَا، وَأَمَّا الَّذِينَ اتَّخَذُوا الشُّرَكَاءَ مِنَ الْأَجْسَامِ النَّبَاتِيَّةِ فَهُمُ الَّذِينَ اتَّخَذُوا شَجَرَةً مُعَيَّنَةً مَعْبُودًا لِأَنْفُسِهِمْ، وَأَمَّا الَّذِينَ اتَّخَذُوا الشُّرَكَاءَ مِنَ الْحَيَوَانِ فَهُمُ الَّذِينَ اتَّخَذُوا الْعِجْلَ مَعْبُودًا لِأَنْفُسِهِمْ، وَأَمَّا الَّذِينَ اتَّخَذُوا الشُّرَكَاءَ مِنَ النَّاسِ فَهُمُ الَّذِينَ قَالُوا عُزَيْرٌ ابْنُ

ki bu son noktadaki Senevîlik arada bir kardeşlik mülâhaza etmeksizin iki mebde'-i evvel ile idâre-i âlem mümkin olmayacağını da sezmiştir. Fi'l-vâkiʿ aralarında asla bir nokta-i ittisal ve iştirak bulunmayacak olan iki mebde'-i evvelin bir nizam tesis edemeyecekleri ve binâenʿaleyh âlemde hayr ile şerrin hiçbir[1] cihet-i telâkīsi bulunamayacağı bedîhîdir, çünkü aksi tenakuzdur. Hâlbuki bir hatve daha atınca bu kardeşliği görmek daha evvel ikisi üzerinde hâkim bir mebde'-i müşterek görmek demek olduğu anlaşılır ve o zaman bu iki kardeş birer mebde'-i evvel değil, birer mebde'-i tâlî olmak lâzım gelir. Şu hâlde bunlar bir peder[2] Allah'ın maiyyetine verilince bir teslis fikri hâsıl oluvermiş ve bu da şu felsefede bu felsefede dolaşırken nihâyet Hıristiyanlığın son şeklini almıştır. İşte beşeriyet, besâtati hasebiyle asıl olan maʿbûd-ı vâhid[3] şuurundan dalâlet-i fikriye ve hissiye ile sapa sapa taʿaddüdlere dalarak dağılırken diğer taraftan taʿaddüdü azalta azalta ikiye indirdiği sırada tekrar teslîse sapmış ve nihâyet dîn-i İslâm ile tevhîd-i hakīkīyi kemâliyle bulmuş ve toplanmıştır. إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ işte bütün bu efkâr-ı şirki yıkan bir hüccet-i Rahmâniye olmuştur. Bunun içindir ki insanlar İslâm'a koştukça toplanır, âkıbet İslâm'dan kaçtıkça dağılır, nihâyet zelil ve perişan olurlar. Bu sade nazarî değil aynı zamanda bir hakīkat-i tecribiyedir ve İslâm böyle bir dîn-i umûmîdir.

Böyle bir ahd u mîsâk yapıldıktan sonra bir nefes alınıyor, alınır alınmaz icrâ-yı ahkâmına girişilmek için de {اِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ. صِرَاطَ الَّذِينَ اَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ} duasına başlanıyor. Bu talep ve dua

---

اللهِ وَالْمَسِيحُ ابْنُ اللهِ، وَأَمَّا الَّذِينَ اتَّخَذُوا الشُّرَكَاءَ مِنَ الْأَجْسَامِ الْبَسِيطَةِ فَهُمُ الَّذِينَ يَعْبُدُونَ النَّارَ وَهُمُ الْمَجُوسُ، وَأَمَّا الَّذِينَ اتَّخَذُوا الشُّرَكَاءَ مِنَ الْأَجْسَامِ الْعُلْوِيَّةِ فَهُمُ الَّذِينَ يَعْبُدُونَ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ وَسَائِرَ الْكَوَاكِبِ وَيُضِيفُونَ السَّعَادَةَ وَالنُّحُوسَةَ إِلَيْهَا وَهُمُ الصَّابِئَةُ وَأَكْثَرُ الْمُنَجِّمِينَ، وَأَمَّا الَّذِينَ اتَّخَذُوا الشُّرَكَاءَ لِلّٰهِ مِنْ غَيْرِ الْأَجْسَامِ فَهُمْ أَيْضًا طَوَائِفُ: الطَّائِفَةُ الْأُولَى: الَّذِينَ قَالُوا مُدَبِّرُ الْعَالَمِ هُوَ النُّورُ وَالظُّلْمَةُ، وَهَؤُلَاءِ هُمُ الْمَانَوِيَّةُ وَالثَّنَوِيَّةُ. وَالطَّائِفَةُ الثَّانِيَةُ: هُمُ الَّذِينَ قَالُوا: الْمَلَائِكَةُ عِبَارَةٌ عَنِ الْأَرْوَاحِ الْفَلَكِيَّةِ وَلِكُلِّ إِقْلِيمٍ رُوحٌ مُعَيَّنٌ مِنَ الْأَرْوَاحِ الْفَلَكِيَّةِ يُدَبِّرُهُ وَلِكُلِّ نَوْعٍ مِنْ أَنْوَاعِ هَذَا الْعَالَمِ رُوحٌ فَلَكِيٌّ يُدَبِّرُهُ وَيَتَّخِذُونَ لِتِلْكَ الْأَرْوَاحِ صُوَرًا وتماثيل ويعبدونها وهؤلاء هم عَبَدَةُ الْمَلَائِكَةِ، وَالطَّائِفَةُ الثَّالِثَةُ: الَّذِينَ قَالُوا لِلْعَالَمِ إلهان: أحدهما: خير، والآخر شرير، وَقَالُوا: مُدَبِّرُ هَذَا الْعَالَمِ هُوَ اللّٰهُ تَعَالَى وَإِبْلِيسُ، وَهُمَا أَخَوَانِ، فَكُلُّ مَا فِي الْعَالَمِ مِنَ الْخَيْرَاتِ فَهُوَ مِنَ اللّٰهِ وَكُلُّ مَا فِيهِ مِنَ الشَّرِّ فَهُوَ مِنْ إِبْلِيسَ.
Müellif burada birebir değil de tefsîrî bir tercüme yapmıştır.

1 B: "hiçbiri".
2 B: "perde".
3 B: "mebde'-i vahîd".

istiʿânenin ehem ve eşmel bir sûret-i tatbîkiyesiyle beyânıdır. Çünkü نَسْتَعِينُ [119] vakfında nefes alırken bu talebe nereden ve ne suretle başlayacağımızı düşünmemiz lâzım geliyor. İşte bu ihtiyâcımıza cevap olarak bu dua beyânen telkin buyurulmuştur ve bu suretle اِهْدِنَا, نَسْتَعِين'de, bu da اِيَّاكَ نَعْبُدُ ile beraber اَلْحَمْد'de münderic olduğundan bütün Fâtiha'nın bir اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ cümle-i tâmmesinin inkişâfı olup sade başıyla değil hey'et-i mecmûʿasıyla kelâm-ı vâhid hâlinde bir اَلْحَمْدُ sûresi teşkil ediyor. Ve bunun için evvelki iki vakf, tam ve mutlak olmakla beraber lâzım olmuyor.

اِهْدِ "hidâyet" masdarından emir sîgasıdır. Bu sîga ile yukarıdan aşağıya büyükten küçüğe cezmen vukūʿ bulan taleb-i fiile "emir", aşağıdan yukarıya yapılan talebe "dua", müsâvîden müsâvîye yapılırsa "iltimas" denilir. "Hidâyet" matlûba îsâl edecek şeye lutf u letâfetle delâlet etmektir ki yolu sadece gösterivermek veya yola götürüvermek ve hatta nihâyete kadar götürüvermek suretlerinden biriyle tahakkuk edebilir. Evvelkine "delâlet-i gayr-i mûsile" veya "irşad", ikinciye "delâlet-i mûsile" veya "tevfîk" tâbir edilir[1]. Bu delâlette lütuftan murad, ʿunf u şiddet mukābili olan rıfk u mülâyemettir. Letâfetten murad da inceliktir. Hidâyet matlûb-i hayra mahsustur. Meselâ hırsıza yol göstermeye, rehberlik etmeye "hidâyet" denilmez. فَاهْدُوهُمْ اِلٰى صِرَاطِ الْجَحِيمِ [es-Sâffât 37/23][2] âyetinde olduğu gibi şerde istiʿmâli, tehekküm ve târiz gibi bir nükteye binâen mecaz olur. Demek ki hidâyet her matlûba ʿale'l-ıtlâk rehberlik etmek değil, irşad gibi gayesinde hayr, keyfiyetinde lutf u letâfet bulunan bir rehberliktir. Binâenʿaleyh اِهْدِنَا'nın meâlinde en muvâfık tâbir lisânımızda mâruf olduğu gibi "bize hidâyet et" demektir. "Göster" deyince götürmek kalır, "götür" deyince letâfet kalır ve hiçbiri tam mânayı ifade etmez ve lisânımızda böyle mâruf bir kelimenin yerine behemehâl bir kelime koymaya çalışmak maksad-ı beyâna münâfi, kuru bir taassub olur.

1 B: "olunur".
2 "Toplayın da götürün onları sırata; cehennem köprüsüne doğru."

Allah teâlâ'nın hidâyeti, husûsiyyâtı[1] itibariyle kābil-i [120] ʿadd u ihsâ olmadığı gibi envâʿı itibariyle de öyledir. Bununla beraber ecnâs-ı müterettibe[2] ile münhasıran mülâhaza olunabilir:

1. Rûhânî veya cismânî kuvvet ifâzası ki insanın mesâlihini ikāmeye sebep olan havâss-ı zâhire ve bâtınesini, kuvve-i akliye ve irâdiyesini ve hatta efʿâl-i tabîʿiye ve hayvâniyesinin sudûruna sebep olan kuvâ-yı tabîʿiye ve hayvâniyesini ihsan ve idame etmek, iradelerle muradları tevfik eylemek gibi.

2. Hak ile bâtılı, salâh ile fesâdı fark ettiren delâil nasb u ikāme etmek ki فَهَدَيْنَاهُ النَّجْدَيْنِ [el-Beled 90/10][3], وَاَمَّا ثَمُودُ فَهَدَيْنَاهُمْ فَاسْتَحَبُّوا الْعَمٰى عَلَى الْهُدٰى [Fussilet 41/17][4] âyetlerindeki hidâyet bu kabîldendir.

3. İrsâl-i rusül ve inzâl-i kütüb ile hidâyet ki وَجَعَلْنَاهُمْ اَئِمَّةً يَهْدُونَ بِاَمْرِنَا [el-Enbiyâ 21/73][5] kavl-i ilâhîsinde hidâyetten murad bu olduğu gibi اِنَّ هٰذَا الْقُرْاٰنَ يَهْدِى لِلَّتِى هِىَ اَقْوَمُ [el-İsrâ 17/9][6] âyetinde de böyledir.

4. Vahiy veya ilham veya rü'yâ-yı sâdıka gibi fevkalâde tarîklerle kalblere serâiri keşf edivermek ve eşyâyı hakikatte oldukları gibi gösterivermektir ki buna "hidâyet-i hâssa" denilir. Çünkü bilhassa enbiyâ ve evliyâya vâkiʿ olur. Bunun için umum nokta-i nazarından bunun tarîkleri, turuk-ı fevka'l-ʿâdedendir. Maʿamâfîh herkesin velev cüz'î olsun bundan bir hisseleri yok değildir, şu kadar ki mertebe-i yakīne yükselemez. Bunlar enfüsî ve[7] âfâkī, tekvînî ve tenzîlî olmak üzere dahi telhis olunabilir.

Kur'an'da "hidâyet" kelimesi kullanıldığı zaman, bunlardan hangisi murad olunabileceğini makamına göre anlamak iktizâ eder. Hidâyet mefʿûl-i sânîsine kâh إلى ile, bazen de burada olduğu gibi bizzat taʿdiye eder. Bunu vâsıtanın hazfiyle "hazf u îsâl" tâbir edilen sûret-i taʿdiye

1 B: "hususiyeti".
2 B: "müterettibi".
3 "İki de tepe gösterdik."
4 "Semûd'a gelince; biz onlara yolu gösterdik de onlar hidâyete karşı körlüğü sevmek istediler…"
5 "Ve hepsini emrimizle yol gösteren imamlar ettik…"
6 "Haberiniz olsun ki bu Kur'an, insanları en doğru yola hidâyet eder…"
7 M -"ve".

kabîlinden sayanlar da vardır ki bu takdirde aslı اهدنا إلى الصراط المستقيم veya للصراط المستقيم demek olur. Bunun lâzımı ve mutâviʿi "ihtidâ"dır. "Hüdâ" (هدى) da hem hidâyet ve hem ihtidâ mânalarına gelir. "İhtidâ"-nın zıddı "dalâl", bütün aksâmında hidâyetin zıddı da "idlâl"dir. Dalâlette [121] bulunanların hidâyet istemesi, asl-ı hidâyetin husûlünü istemek, hidâyette bulunanların hidâyet istemesi de sebat veya ziyâde-i mertebe istemek olur. Hâlbuki اياك نعبد diyenlerde asl-ı hidâyet vardır.

Hidâyetin ikinci mefʿûlü, yani mefʿûl^{ün} ileyhi olan الصِّرَاطَ lâm-ı ʿahd ile صراطك "senin sırâtın" terkîb-i izâfîsinin mânasını ifade eder ve doğrudan doğru Hakk'ın tarîkine sâdık olur. Lâm-ı[1] cins ile de henüz husûsiyyâtı[2] mâlum olmamakla beraber ʿale'l-ıtlâk cinsi mâlum bulunan cadde mânasını ifade eder ve bi'l-istiʿâre tarîk-i Hakk'a muntabık olur ki "sırât" lügatta cadde, şehrâh, yani işlek, büyük yol demek olup aslı سراط'tır. Ve cumhûrun lügatı budur. İbn Kesîr'den Kunbul ve Yaʿkūb'dan Rüveys rivayetlerinde de böyle sin ile es-sirât (السراط), sirât okunur fakat ر'nın tefhîmi ve ط'nın ıtbâkından dolayı س'in ص'a kalbiyle sırât (صراط) daha selis ve daha fasihtir ki Kureyş'in lügatı da budur. Ve İmam'da, yani Mushaf-ı Osman'da böyle yazılmıştır ve aşereden diğer kıraatler de böyledir. Ancak Hamza kıraatinde ص'a ز[3] kokusu verilerek bir işmam yapılır ki bu da Kays lügatıdır (Ebû Hayyân).[4] Cadde mânasına "sırât" kelimesi lisânımızda müstaʿmel değildir. Ancak cehennem uçurumlarının üzerinden herkesin geçmeye mecbur olacağı kıldan ince kılıçtan keskin, inişli yokuşlu, düzlü bir köprü gibi tasavvur olunan ve zamanımız tâbirince nâkil bir hatt-ı havâî ile kābil-i ifham olan bir âhiret caddesinin ism-i dînîsi olarak mâruftur ve burada buna da bir îmâ vardır. Hatta Amr b. Ubeyd'den bu mâna ile tefsîri de nakledilmiştir. Lâkin burada asıl murad bir istiʿâre-i temsîliye ile tarîk-i hak ve millet-i İslâm olduğunu müfessirîn-i kirâm beyan edegelmişlerdir. Lügat-ı

---

1 B: "Lâkin".

2 B: "hususiyeti".

3 B: "ظا"

4 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* I, 45:
الصِّراطَ الطَّرِيق، وَأَصْلُهُ بِالسِّينِ مِنَ السَّرْطِ، وَهُوَ اللَّقْمُ، وَمِنْهُ سُمِّيَ الطَّرِيقُ لَقْمًا، وَبِالسِّينِ عَلَى الْأَصْلِ قرأ قنبل وَرُوَيْسٌ، وَإِبْدَالُ سِينِهِ صَادًا هِيَ الْفُصْحَى، وَهِيَ لُغَةُ قُرَيْشٍ، وَبِهَا قَرَأَ الْجُمْهُورُ، وَبِهَا كُتِبَتْ فِي الْإِمَامِ، وَزَايًا لُغَةٌ رَوَاهَا الْأَصْمَعِيُّ عَنْ أَبِي عَمْرٍو، وَإِشْمَامُهَا زَايًا لُغَةُ قَيْسٍ وَبِهِ قَرَأَ حَمْزَةُ بِخِلَافٍ وَتَفْصِيلٍ عَنْ رُوَاتِهِ.

Arab'da ʿale'l-ıtlâk yola "tarîk", işlek yola "sebîl"; işlek, doğru, büyük ve açık yola evsâfından birinin burûzuna göre "cadde", "sırât", "şâriʿa", "şerîʿa" denilir ve bu sebeple bu "sırât" kelimesinin "şerîʿat" kelimesini ifham edeceği unutulmamalıdır.

[122] "**Müstakīm**", hiçbir yerinde meyil ve eğrilik bulunmayan dümdüz ve dosdoğru demektir. Sırât dahi cihetinde doğru ise de inişi, yokuşu bulunabileceğinden düzlük mânasını da anlatmak için "müstakīm" vasfı ile takyid olunmuştur. Bu sebepledir ki bunu "müstevî" diye tefsir ederler. Şu hâlde "doğru" kelimesi tamamen "müstakīm"in yerini[1] tutamayacaktır. Fi'l-vâkiʿ lisânımızda "doğru" kelimesi, "müstakīm", "hak", "sâdık" mânalarına dahi kullanılır.

Kur'ân'ı anlamak isterken elfâzının ve terkiblerinin bütün inceliklerini gözetmek lâzımdır. Belâgat-i Kur'âniyenin hasâisinden biri de hakikatleri en zâhir vechinden gösterirken hutût-ı dakīkasını da mütenevviʿ nikāt-ı beyân içinde bütün incelikleriyle toplamasıdır. Vücûh-i beyan katʿiyyet nokta-i nazarıyla lâekal on altı vechi ihtivâ ettiği usûlen mâlumdur. Îmâî ve gayr-i katʿî olan vücûh-i belâgat ise ilm-i belâgatin[2] kābil-i ihsâ olmayan ezvâkıyla anlaşılır. Bu münasebetle burada bir düstûr-i kelâmî arz edelim. Şöyle ki: Tesadüf müşâhede-i esrardan gâfil olan câhilin nazarındadır. Hikmette tesadüf yoktur ve Hakîm-i mutlakın her ihtiyârında bir hikmet-i mürecciha vardır. Gerçi irade zâtında bir mürecciḥtir. Fakat irâde-i Hakîm vücûb-i[3] hâricî taht-ı te'sîrinde olmayarak bir hikmeti de tazammun eder. Binâenʿaleyh hakîm olan fâʿil-i muhtârın kelâm ve kelimâtının hususiyetleri hep hikmete müstenid bir ihtiyâr eseri olacağından meselâ "tarîk" demeyip de "sırât" demesi, "müstevî" demeyip de "müstakīm" demesi, re'sen düşünülecek ve mânaları ona göre tasavvur olunacak birer hikmeti dahi tazammun ederler. Kur'an ise bir kitâb-ı Hakîm'dir. تَنْزِيلُ الْكِتَابِ مِنَ اللّٰهِ الْعَزِيزِ الْحَكِيمِ [ez-Zümer 39/1; el-Câsiye 45/2;

1 B -"yerini".
2 B -"ilm-i belâgatin".
3 B: "vücûd-i".

el-Ahkâf 46/2][1] Bunun için evvelâ kelimelerin mefhumlarını iyice tesbit etmek, sâniyen mevkiʿlerinde lafzen ve mânen alâkadar olabileceği kelimât ve meʿânîsi ile mukayese eylemek, sâlisen tarz-ı terkîblerini, siyâk u sibâklarını mülâhaza etmek, râbiʿan bunlardan asıl maʿnâ-yı murâd ile tezyînâtını temyiz [123] eylemek lâzımdır. Maʿnâ-yı murâdın taʿyîninde dahi iki haysiyet vardır. Birisi kelimenin aslında veya makāmındaki mefhûm-i zihnîsi, diğeri de onların vâkiʿdeki mütenâvelleri, mâsadaklarıdır ki taʿmîm, tahsîs, ıtlak, takyid gibi husûsât bu ikisi arasında cereyan eder ve istinbât-ı ahkâmda bunların ehemmiyeti büyüktür.

Tefsirlere baktığımız zaman الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيم'den murad ne olduğu hakkında şu rivayetleri görürüz: Sırâtullah, tarîk-i hak, sebîl-i muʿtedil, Kitâbullah, iman ve tevâbiʿ-i[2] îmân, İslâm ve şerîʿat-ı İslâm, Peygamberimiz'in ve eʿâzım-ı ashâbın tarîki, sünen, tarîk-i sünnet ve cemâʿat, tarîk-i cennet, cisr-i cehennem, nihâyet bunları telhis eden muhakkikīnin tarîk-i hak[3] ve millet-i İslâm tefsîri.

Şimdi senedleriyle beraber eslâfa ve ashâba kadar giden bu mütenevviʿ ifadeler, "lâm"ın ahdiyeti veya cinsiyeti mülâhazalarına nazaran bir kısmı[4] mefhum ve ekserîsi mâsadak üzerinde deveran eden beyânâttır. Cisr-i cehennem istisna edilirse öbürleri vâkiʿde aynı medlûlün evsâfından biriyle ifadesinden başka bir şey olmadıkları hâlde mefhum ile mâsadak farkını bilmeyenler, bunlardan ne kadar ihtilâflara düşebilirler. Fi'l-vâkiʿ muhakkikīnin tarîk-i hak ve millet-i İslâm fezlekesi de bu iki haysiyete muntabıktır. Tarîk-i hak mefhum, millet-i İslâm mâsadaktır. Bu iki farka bizzat nass-ı Kur'an'da tenbih için "sırât" iki defa zikredilmiştir. "صِرَاطَ الَّذِينَ", الصِّرَاط'tan bedeldir. Bedel-i kül veya baʿz olabilir ve kelâmda kasd u irade asl-ı bedele müteveccihtir. Mübdel^ün minh de külliyen metruk ve matruh olmayarak bu maksûdun bir haysiyyet-i zâhiresini temhid eder ve bu

---

1 "İndirilişi bu Kitab'ın Allah'tan, o Aziz, Hakîm Allah'tandır" / "Kitap indirilmek o Aziz, Hakîm Allah'tan" / "Bu Kitab'ın ceste ceste indirilmesi Aziz, Hakîm Allah'tandır."
2 B: "tevhîd-i".
3 B -"hak".
4 B: "kısım".

suretle her bedelde kısmen bir[1] şerh u beyan ve kısmen te'kîdi andıran bir kuvvet-i maʿnâ hâsıl olur. Bu bedelde ise sırât-ı müstakīmin hem zâtını ve hem vasfını şerh u tavzih eden kayıtlar vardır ki birincisi sırâtın muzâf[un] ileyhi olan اَلَّذِينَ اَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ ism-i mevsûl ve sılası, ikincisi bu mevsûlün sıfatı olan غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ, üçüncüsü de buna maʿtuf olan وَلَا الضَّٓالّ۪ينَ kayıtlarıdır.

[124] İşte الصِّرَاطَ الْمُسْتَق۪يمَ'den murad olan mâna ve mâsadak bunların hey'et-i mecmûʿası mülâhaza edildikten sonra taʿayyün edecektir. Bunun için de[2] evvelâ kendindeki mefhûmunu tesbit etmeye ihtiyaç vardır. Vazʿ-ı lügat itibariyle bu mefhum, müstakīm cadde demek olduğunu görmüştük. Fakat bu mefhum bize evvelâ vâkiʿde "yol" dediğimiz bir mahsüsü gösterir. Hâlbuki sevk-i kelâm istiʿânenin ve meʿûnetin beyânı idi. Bu ise gayr-i mahsüs bir mânadır. Binâenʿaleyh bu karîne-i katʿiyye ile biz anlarız ki bu yol manevî yoldur ve hiç olmazsa manevî yola da şâmil bir mecâz-ı sarîhtir ve daha açıkçası bir istiʿâre-i temsîliyedir. Evvelâ söylediğimiz gibi mahsüsâttan işlek, büyük, vâzıh, düz, doğru bir yol tasavvur ediyoruz ve bunu hey'etiyle zihnimizde ahz ediyoruz.

Sâniyen bizim temayülâtımızın, efkâr u harekâtımızın cereyânına bir esas teşkil ederek bizi doğruca ve selâmetle hayırlı muradlarımıza götürecek ilmî, amelî, vâzıh ve şümullü ve Hak teâlâ'nın vazʿı olan bir kānûn-ı hak tasavvur ediyoruz, bunu da hey'etiyle vicdânımıza alıyoruz.

Sâlisen bu mânevî hey'eti vuzuh ve îcaz ile anlatmak için evvelki mahsüs hey'ete mevzûʿ olan "sırât-ı müstakīm" lafzını istiʿâre edip zikr eylediğimiz karîneye istinâden bunda kullanıyor ve اِهْدِنَا ile de buna bir teşrih yapıyoruz. Bu suretle bu mefhûmun hâsılı Hak teâlâ'nın vazʿı olup matlûb-i hayra hakkıyla götüren ve bâtıl olmayan mânevî yol olduğundan muhakkikīnin tarîk-i hak tefsirleri, sırât-ı müstakīmin mefhum ile maʿnâ-yı murâdını beyan olduğu anlaşılır. Şimdi de mâsadakını bulalım. Yani tarîk-i hak ıtlâkına sezâ olan her tarîk, matlub olan tarîk-i

1 B -"bir".
2 B -"de".

müstakīme dâhil midir, değil midir?[1] Burası cây-ı nazar ve az çok müb-hemdir. Evvelâ نَسْتَع۪ينُ'de ilk hedefimiz meʿûnet-i ilâhiye oluyor ve sevk-i nazm bize ibtidâ meʿûnet-i ilâhiyenin ehemm u akdemini taleb etmemizi telkin ediyor. Bundan da ʿale'l-ʿumûm meʿûnet-i ilâhiyeyi isticlâb eden bir [125] tarîk-i vâzıha hidâyet talebi istiʿânelerin ehemm u akdemi, ona hidâyet ihsan etmek de meʿûnetlerin ehemm u akdemi olduğu anlaşılı-yor. Hâlbuki tarîk-i hakkın bütün husûsiyyâtı bir meʿûnet-i hak ise de bu meʿûnetlerin akdem u ehemmi olan hangisidir? Burası cây-ı teemmül olur. Sâniyen hidâyet hayra masruf olur. Ve acaba maʿnâ-yı ʿâmmıyla tarîk-ı hak içinde şer olanlar yok mudur? Doğrusu vardır. Çünkü olma-saydı şerre yol bulunamaz, hiçbir şer[2] yapılamazdı. Gerçi her tarîk-i hak, zâtında hayr-ı mahzdır ve onun vazʿ-ı aslîsi rahmet-i ilâhiyenin tecellîsini göstermektir. Fakat âlemde mahlûkâtın hususiyetine izâfetle nefʿ u darr, hayr u şer hiçbir gaye tasavvur olunmaz ki onun bir tarîk-i hakkı bulun-masın. Bunların her birisi için de Hakk'ın bir sünneti, bir kanunu vardır. Ona sülûk eden doğru gayesine gider, hatta denilebilir ki bunların hepsi de Allah teâlâ'ya götürür; lâkin birisi rızâsına götürür, biri de gazabına götürür. Binâenʿaleyh tarîk-i hak, Hak teâlâ'nın rızâsına götüren tarîk diye tefsir edilmedikçe burada matlub olamamak lâzım gelir. Fi'l-vâkiʿ الصِّرَاطَ الْمُسْتَق۪يمَ nazm-ı celîli bize ʿale'l-ıtlâk tarîk-i hak mefhûmundan daha ehas ve[3] daha vâzıh bir mâna telkin ediyor. İşte bütün bu ibham-ları izâle için bedelin tezyîliyle mefhûmun mütenâveli tefsir veya tahsis olunmuş ve dîn-i İslâm'ın bir hadd-i tâm ile târifine muntabık bir surete ifrağ edilmek için صِرَاطَ الَّذ۪ينَ ilh… buyurulmuştur.

Bu bize evvelâ her matlabda Hak teâlâ'nın bir tarîk-i müstakīmi bulun-duğunu gösteriyor ve اِهْدِنَا onu taleb etmemizi telkin ediyor ve bu suretle ehemm u akdem meʿûnet de ibtidâ O'nun[4] tarîk-i müstakīmine hidâyet olduğunu anlatıyor. Fi'l-vâkiʿ Allah teâlâ Rabbü'l-âlemîn olduğundan

---

1 B -"değil midir?"
2 B: "şey".
3 B -"ve".
4 B: "onu".

âlemlerin hepsinde O'nun kanunları cârîdir. Kanunlar kâh vâzıʿlarına ve kâh mevzûʿlarına, müteʿallaklarına nisbet olunur. Meselâ Solon Kanunu[1] vâzıʿına nisbet olduğu gibi akār kanunu da mevzûʿuna, mahkumlarına nisbettir. [126] Tabiat dahi Hak kanunlarının mahkûmu olmak itibariyle bunların irade kanunundan mâʿadâsına "kavânîn-i tabîʿiye" nâmı dahi verilir. Lâkin hepsinin vâzıʿı Hak teâlâ olduğundan bunlara "kavânîn-i Hak" ve "sünnet-i ilâhiye" demek elbette daha doğrudur. Bu kanunları bilmeye "ilm u fen" denildiği gibi, onların hayra götürenlerine de "din", "millet", "şeriʿat" ıtlak olunur. Vazʿ-ı ilâhî ve kānûn-ı Hak hâricinde din aramak bâtıldır ve bununla beraber her kānûn-ı Hak da din değildir. Meselâ beynine kuvvetli bir tabanca sıkanın ölmesi bir kānûn-ı Hak'tır. Hak teâlâ'nın husûsî bir irâdesi mâniʿ olmazsa o kurşunu kendine sıkan ölür. Fakat intihar etmek bir hayr, bir din değildir; isyandır, şerdir, kendi milki olmayan binâ-yı Hakk'ı tahriptir. Bunun gibi insanların efʿâlinden hangisi alınsa onun bir cihet-i hayr veya şer ile muntabık olacağı bir kānûn-ı Hak vardır. Hayr cihetiyle muntabık olduğu kānûn-ı Hak din, şer cihetiyle muntabık olduğu kānûn-ı Hak, hilâf-ı dindir. İki cihetten de kānûn-ı Hakk'a tatbik olunmayan fiil, şer ve bâtıldır.

Hâsılı her kānûn-ı Hak bir vazʿ-ı ilâhî olduğundan müstakīmdirler. Vazʿ-ı beşerî olan kanunlar ne ilim ne din hiçbiri olamazlar. Bunlar ilim nokta-i nazarından bâtıl, din nokta-i nazarından şer teşkil ederler ve gayr-i müstakīmdirler. Bunun için beşerin hakkı gerek ilimde ve gerek dinde kanun vazʿ etmek değil, Hakk'ın kanunlarını arayıp bulmak ve keşf u

---

1 Solon (Σόλων) (ö. MÖ. 560) Atinalı devlet adamı, kanun koyucu ve şair. Reformlarıyla ve kendi adıyla anılan kanunlarıyla tanınır. Bu çabalarıyla Atina demokrasisinin temellerini attığı kabul edilir. Atina'da toplumsal sınıflar arasında devam edegelen çatışmayı, MÖ. 594 yılında üstlendiği olağanüstü yetkili hakem (arkhon) sıfatıyla çözdü, böylelikle borçları yüzünden toprakları ellerinden alınıp köleleştirilen köylüleri topraklarıyla birlikte özgürlüğe kavuşturdu. Aynı durumun tekrar yaşanmasını önleyecek bir yasa yaptı, bu yasaya göre borca karşılık köleleştirmek, şahısları rehin alarak borç vermek yasaklanıyordu. Konuyla ilgili şiirinde şöyle diyordu: "Eşit yasalar yazdım hem yoksula hem zengine / doğru bir adalet saptadım her birine." Para reformu yaptı, miras kurallarını düzenledi. Siyasete katılımı hak ve yetki dengesi çerçevesinde servet esasına göre düzenledi. Onun bu düzenlemeleri bütün yurttaşlara açık olan bir demokrasiye geçiş niteliğinde değil ise de, ondan yüz yıl kadar sonra bütün özgür yurttaşların siyasal haklara sahip olmasının yolu açılmış oluyordu (Bk. André Bonnard, *Antik Yunan Uygarlığı*, I, s. 119-138).

izhâr etmektir. Arşimed muvâzene-i mâyiʿât kanununu[1], Newton câzibe kanununu[2], Aristo tenakuz kanununu[3] vazʿ ettiler demek doğru olmadığı gibi, Ebû Hanîfe hazretleri de kıyâs-ı fıkhî kanunlarını vazʿ etti demek doğru değildir. Bunlar onların vazʿı olsa idi eğri ve yalan olurlardı, doğru olmaları kānûn-ı Hakk'ın keşfine mazhar olmalarından nâşîdir. Bunun için ulemâ, mûcid değil kâşif ve muzhirdirler. Zira kānûn-ı Hakk'ın hafî olanları da vardır. الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ ise vâzıh mânasını dahi tazammun ettiğinden bunları izhâra vesile olacak vâzıh ve işlek bir tarîk-i esâsîyi ifham ediyor ve [127] kānûn-ı Hak olmayan, meʿûnet-i ilâhiye ile hiç alâkası bulunmayan eğri büğrü yolların hepsinden ihtiraz ettirdiği gibi, hidâyet de hayra masruf olacağından doğrudan doğru şerre götürmekte hak olan kanunlardan dahi ihtiraz edilmiş oluyor. Fakat bu son ihtirazda bir kayd-ı haysiyet aramak lâzım gelir. Çünkü şerden ihtiraz ettirmek için onu tanımak ve tanıtmak da bir hayırdır. Yılanı bilmeyen ondan nasıl sakınır? Binâenʿaleyh "hidâyet" kelimesindeki hayriyet mânası, sırât-ı müstakīm, tarîk-i Hak mefhûmundan şer kanunlarının ʿale'l-ıtlâk tard u ihrâcını değil, belki hayr kanunlarını evâmir olarak müsbet ve şer kanunlarını

1 "Sıvıların dengesi kanunu". Antik dünyanın meşhur bilim adamı Siraküzalı Arşimed'in (Αρχιμήδης) (ö. MÖ. 212) hidrostatiğin ve mekaniğin temellerini attığı kabul edilir. Rivayete göre kral II. Hieron, yaptırmış olduğu altın tâcın içine kuyumcunun gümüş karıştırdığından şüphelenip meseleyi araştırmasını Arşimed'e havale etti. Bir hayli düşündüğü hâlde sorunu halledemeyen bilim adamı, bir gün hamamda yıkanırken hamam havuzunun taşırdığı sudan hareketle bir keşif yaptı. Buna göre suya batırılan bir cisim, kendi hacmine eş bir miktar suyun yer değiştirmesine sebep oluyordu. Böylelikle suya batırılan tâcın kütlesini, yer değiştiren suyun hacmine bölmek suretiyle tâcın özkütlesi elde edilebilirdi. Eğer altın tâcın içerisine, özkütlesi altından farklı metaller karıştırılmış ise bu durum ortaya çıkacaktı (gerçekten de gümüş karıştırılmıştı). Arşimed'in, bu doğa yasasını keşfetmenin verdiği heyecanla üstünü giyinmeden "Eureka! = Buldum!" diye bağırması tarihe geçmiştir.

2 İngiliz bilim adamı Isaac Newton'ın (ö. 1727) keşfettiği kütleçekim (câzibe/gravity) kanununa göre iki cisim arasındaki çekim kuvveti, cisimlerin kütlelerinin çarpımı ile doğru, aralarındaki mesafenin karesi ile ters orantılıdır. Kütleçekim, büyük kütleli gök cisimlerinde etkili olan ve bunların arasındaki ilişkiyi açıklayan temel kuvvettir. Bununla birlikte evrende bilinen dört kuvvet arasında en zayıf olanıdır (diğerleri güçlü kuvvet, elektromanyetik kuvvet ve zayıf kuvvet). Bu sebeple de atom altı parçacıklarının davranışı üzerinde önemsiz bir etkiye sahip olsa da, makroskobik ölçekte hâkim olan kuvvettir.

3 Aristoteles'in formüle ettiği çelişmezlik kanununa göre birbiriyle çelişik durumdaki iki hüküm aynı anda doğru olamaz. "A, A-olmayan değildir" veya "Bir şey aynı anda hem A, hem A-olmayan olamaz" şeklinde ifade edilebilecek olan çelişmezlik ilkesi, her türlü beşerî bilginin en temel ilkeleri arasındadır. "Çelişki (tenakuz), iki önermenin, birinin doğru diğerinin yanlış olmasını bizâtihî gerektirecek şekilde olumluluk ve olumsuzluk bakımından birbirinden farklı (*muhtelif*) olmasıdır." (Kâtibî, *Şemsiyye Risâlesi: Tahkik, Çeviri ve Şerh*, tahkik ve şerh: Ferruh Özpilavcı, İstanbul: Litera Yayınları, 2017, s. 118). İki önermenin çelişik olabilmesi için gereken şartlar mantık kitaplarında yer almaktadır.

nevâhî olarak menfî bir haysiyetle takyid etmeyi îcab edecektir. İşte akabinde bedel tarîkiyle صِرَاطَ الَّذِينَ اَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّٓالّ۪ينَ âyetleri bu menfî ve müsbet haysiyetleri de ibraz ediyor. Demek ki الصِّرَاطَ الْمُسْتَق۪يمَ lâm-ı ʿahd ile dîn-i hakkın hadd-i tâmmıdır. Mâbaʿdi de bunun şerhidir.

"**İnʿâm**", nimet vermek, nimeti îsâl etmektir. Aslında müteʿaddîdir. Lâkin tafdil mânasını tazammun ile mün'imin ulviyetini ve nimetin istiʿlâsını îmâ için على ile sılalanır. "Nimet" aslında insanın telezzüz ettiği hâlet, yani hâlet-i hasenedir ki hazz-ı saʿâdet demektir. Bundan alınarak[1] bu telezzüze sebep olan şeylere ıtlak olunmuştur. Aslı yumuşaklık demek olan "nuʿûmet" ile alâkadardır. Arapça evvelki mânada daha ziyade feth ile "naʿmet" kullanılır. Nitekim كَمْ ذ۪ي نِعْمَةٍ لَا نِعْمَةَ لَهُ denilmiştir. Yani nice nimet sâhibi vardır ki tenaʿʿumu yoktur. Meselâ ekmeği vardır yiyemez, yerse tadını bulamaz. İnʿâm-ı ilâhî asıl bundadır. Allah teâlâ'nın nimetleri ise sayılamaz. وَاِنْ تَعُدُّوا نِعْمَتَ اللّٰهِ لَا تُحْصُوهَا [İbrâhim 14/34; en-Nahl 16/18][2] Fakat başlıca dünyevî ve uhrevî olmak üzere iki menbaʿda mülâhaza olunabilir. Niʿam-ı dünyeviye iki kısımdır: Vehbî, kesbî. Vehbî ya rûhânî veya cismânîdir, taʿbîr-i âharla ya mânevî veya maddîdir. Rûhânî olanlar nefh-i rûh, işrâk-ı akl u zekâ ve bunlara tâbiʿ olan fehm, fikr, nutk, selâmet-i [128] vicdan gibi, cismânî olanlar beden ve echize-i bedenî ve bunlardaki kuvâ-yı ʿasabiye ve ʿadaliye, hazmiye vesair kuvâ-yı maddiyeyi, hâlât u hey'et-i hâsılayı halk u tekmil gibi şeyler. Kesbî olanlar da nefsi rezâilden tasfiye, ilm ü mârifet, ahlâk-ı seniyye ve melekât-ı fâzıla ile tahliye eylemek, bedeni hey'ât-ı matbûʿa ve şemâil-i müstahsene ile tezyin etmek, câh, yani mevki ve haysiyyet-i ictimâʿiye, mal ve servet kazanmak gibi şeylerdir. Niʿam-ı uhreviye, dünyada vâkiʿ olan ifrat ve tefritlerini mağfiret ederek rızâsına erdirmek ve melâike-i mukarrebîn ile beraber aʿlâ-yı ʿilliyyînde ebede'l-âbâd huzûr u istikrâra nâil[3] kılmaktır ki bu da vehbî ve kesbî, rûhânî ve cismânîye münkasim olur. Bunların hepsi başlı başına

1 F -"alınarak".
2 "…öyle ki Allah'ın nimetini saysanız onu bitiremezsiniz…" / "Hâlbuki Allah'ın nimetini saysanız ihsâ edemezsiniz…"
3 B: "mâlik".

ve fi'l-hâl mülâhaza edildikleri zaman şüphesiz birer nimettirler. Fakat her biri âtîsine ve mâbaʿdine nisbetle mülâhaza edilince ibtidâ nimet zannedilen birçok şeylerin hakikatte nikmet ve belâ çıktığı da muhakkaktır. Bilakis ibtidâ elem ve nikmet görünen bazı musîbetlerin bilâhare büyük bir niʿmet u saâdete vesile olduğu da muhakkaktır. Ve safâdan sonra cefâ ne kadar acı ise cefâdan sonraki safâ da o kadar tatlıdır. Bu sebeple ciddî ve hakīkī olan niʿmet ü saâdet âkıbeti her hâlde sâlim olanlardır. Binâenʿaleyh matlûb-ı aslî sadece ibtidâ-yı niʿmet değil, âkıbete selâmetle yetiştiren nimetler olmak lâzım gelir. "İslâm" kelimesinin dahi ilham ettiği bu haysiyet غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّٓالّ۪ينَ vasfıyla ifade ediliyor. Bu suretle اَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ'de nimet ve inʿâm ʿumûm-i istiğrâk ile lafz-ı ʿâmm olmamakla beraber mefhûmen ıtlâkıyla her türlü nimete muhtemel ve şâmil olabileceğinden mütenâveli tahsis olunmak için gazab u dalâlden selâmet kaydıyla takyid edilmiş ve tam mânasıyla nimet ifade edilmiştir ki bu da niʿam-ı uhreviye ve ona vesile olan vehbî, kesbî, rûhânî, cismânî niʿam-ı dünyeviye demektir. Bunların başı da hakk-ı hayat, hakk-ı hürriyet, iman, selâmet-i vicdan, hüsn-i ahlâk, salâh-ı ictimâʿî, ilm-i nâfiʿ, amel-i sâlihtir. [129] Lisân-ı İslâm'da "hürriyet", hukūkuna mâlikiyet diye târif olunur (*Keşf*-i Pezdevî)[1] ki bunun zıddı hukūkuna başkasının mâlik olması demek olan esaret ve rıkkiyettir. Asl-ı hukūk ise vazʿ-ı ilâhîdir. Binâenʿaleyh herhangi bir ferdin vazʿ-ı ilâhî olan hukūku kendi rızâsı munzam olmaksızın diğer bir vazʿ-ı beşerî ile tebdil, tağyir veya tasarrufa mahkum olabiliyorsa o artık yalnız Allah'ın kulu değildir. Ve onda bir hisse-i esâret vardır. Ve artık onun vecâib ü[2] vezâifi mahz-ı hakkın îcâbına değil şunun bunun keyf ü irâdesine tâbiʿdir. Binâenʿaleyh Hak teâlâ'yı tanımayan kimsede hukūkuna mâlikiyet mânasına hakk-ı hürriyet farz

---

1 Abdülaziz Buhârî, *Keşfü'l-esrâr,* nşr. Muhammed el-Muʿtasım billah el-Bağdâdî, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1997, IV, 394:
قَالَ الْقَاضِي الْإِمَامُ أَبُو زَيْدٍ –رَحِمَهُ اللهُ– الذِّمَّةُ عِبَارَةٌ عَنْ الْعَهْدِ فِي اللُّغَةِ فَاللهُ تَعَالَى لَمَّا خَلَقَ الْإِنْسَانَ مَحَلَّ أَمَانَتِهِ أَكْرَمَهُ بِالْعَقْلِ وَالذِّمَّةِ حَتَّى صَارَ بِهِمَا أَهْلًا لِوُجُوبِ الْحُقُوقِ لَهُ وَعَلَيْهِ فَثَبَتَ لَهُ حَقُّ الْعِصْمَةِ وَالْحُرِّيَّةِ وَالْمَالِكِيَّةِ بِأَنْ حَمَلَ حُقُوقَهُ وَثَبَتَتْ عَلَيْهِ حُقُوقُ اللهِ تَعَالَى الَّتِي سَمَّاهَا أَمَانَةً مَا شَاءَ كَمَا إِذَا عَاهَدْنَا الْكُفَّارَ وَأَعْطَيْنَاهُمْ الذِّمَّةَ ثَبَتَتْ لَهُمْ حُقُوقُ الْمُسْلِمِينَ وَعَلَيْهِمْ فِي الدُّنْيَا وَالْآدَمِيُّ لَا يُخْلَقُ إِلَّا وَلَهُ هَذَا الْعَهْدُ وَالذِّمَّةُ فَلَا يُخْلَقُ إِلَّا وَهُوَ أَهْلٌ لِوُجُوبِ حُقُوقِ الشَّرْعِ عَلَيْهِ كَمَا لَا يُخْلَقُ إِلَّا وَهُوَ حُرٌّ مَالِكٌ لِحُقُوقِهِ وَإِنَّمَا تَثْبُتُ لَهُ هَذِهِ الْكَرَامَاتُ بِنَاءً عَلَى الذِّمَّةِ وَحَمْلِهِ حُقُوقَ اللهِ عَزَّ وَجَلَّ.

2 B -"ü".

etmek bir[1] tenakuz olduğu gibi, Hak teâlâ'dan başkasına kul olanlarda da hürriyet farz etmek imkânsızdır. Ve bunun için damân-ı hürriyet yalnız Allah'a ubûdiyettedir. Ve sırât-ı müstakīmin mebde'i bu ubûdiyet ve ilk gāye-i dünyeviyesi de niʿmet-i ʿuzmâ olan bu hakk-ı hürriyettir. Bunun başı da niʿam-ı vehbiyeden hayat, niʿam-ı kesbiyeden imandır. İşte bu ikisi usûl-i niʿamdır. Bunların mebde'i de meʿûnet ve hidâyet-i ilâhiyedir. İstenen tarîk de bu meʿûnetin tarîk-i müstakīmidir. Ve işte niʿmet-i İslâm bu tarîk-i müstakīmdir.

اَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ'de iki vecih mümkindir. Birisi ber vech-i bâlâ hiçbir mefʿûl gözetmeyerek فَعَلْتَ الْإِنْعَامَ ʿale'l-ıtlâk "fiʿl-i inʿâmı îkāʿ ettin", yani onları mesʿud kıldın mânası, diğeri de أَنْعَمْتَ بِهِ عَلَيْهِمْ gibi mefʿûl^{ün} bih bir zamir takdir etmektir. Sâhib-i *Keşşâf* evvelkini, İbn Cerîr Taberî ikinciyi tercih etmişlerdir.[2] Haziften selâmet itibariyle evvelkisi evlâ ve beliğ ve fakat bir kinaye mâhiyetindedir. Bu sebeple fiilin muktezâsı olan ikincisi zâhirdir. Ancak İbn Cerîr Taberî bu mefʿûlü إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ karînesiyle tâat ve ibadete ircâʿ ederek "sen onlara tâat ve ibadetini inʿâm ettin" suretinde göstermiştir. Fehm-i âcizâneme göre bu takdirde zamiri "sırât"a ircâʿ ile "sen onlara o sırâtı[3] inʿâm eyledin" mânasını vermek daha zâhirdir. Ve en doğrusu burada zamiri takdir [130] etmeksizin inʿâm fiʿl-i mutlakını inʿâm-ı sırâttan, yani اَنْعَمْتَ'yi أَنْعَمْتَ بِهِ'ten kinaye yapmaktır ve ilm-i meʿânîde mâlum olan mefʿûl-i mahsûsa taʿalluktan kinaye üslûbu burada pek beliğdir. Ve bunda inʿâm-ı sırâtın inʿâm-ı mutlak ve hatta inʿâm-ı kül mesâbesinde olduğu anlaşılır. Bunda câlib-i dikkat üç nokta vardır. Evvelâ, bizzat tarîk ve sırâtın ehemm-i niʿâm olan bir niʿmet-i ʿuzmâ olduğu anlaşılır. Sâniyen, inʿâm-ı sırât, ehemm-i meʿûnet[4] olduğu anlaşılır. Sâlisen, onlara izâfe kılınan bu sırât kendi vazʿları olmayıp, vazʿ ve inʿâm-ı ilâhî olduğu ve onların[5] sırâtı olması mazhariyet ve sülûkleri itibariyle

1 B -"bir".

2 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* I, 179; Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakāiki gavâmizi't-Tenzîl ve ʿuyûni'l-ekāvîl fî vücûhi't-te'vîl*, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1407, I, 16.

3 B: "o sırâtı onlara".

4 B: "nimet".

5 B: "bunların".

bulunduğu anlaşılır. Ve bu evsâf ile Allah'a muzâf olan ve doğru niʿam ve meʿûnet-i ilâhiyeye götüren sırât-ı müstakīme intibak eder.

Fi'l-vâkiʿ niʿmet-i tarîk aʿzam-ı niʿamdır. Çünkü herhangi bir nimetin tarîkine, kanununa nâil olmak, o nimete bir kere değil, dâima[1] nâil olmayı intac eder. Ulûm u fünûnun ehemmiyeti de bundandır. Birisinden on liralık bir iʿâne istemekle, dâima on lira getirecek bir tarîk, bir sebep istemek arasında ne kadar fark vardır. Cenâb-ı Allah'tan "Yâ Rab bana iʿâne et de falan nimeti ver" diye dua ve istiʿânede bulunmak pek küçük bir talep olur. Hatta "her nimeti ver" demek bile böyledir. Çünkü bu dua kabul olunmakla o nimetlerin her zaman devâm u istimrârı temin edilmiş olmaz. Fakat "falan nimetin tarîkini inʿâm et ve o tarîkte sebat nasib eyle" diye taleb u taharrîde bulunulacak olursa bu dua kabul olunduğu zaman o nimet bir kere değil bin kereler[2] ve ilâ-nihâye elde edilmiş olur. Tarîkin en büyüğü de meʿûnet-i ilâhiyenin tarîk-i vürûdudur. Bunun en kısası da müstakīm olan tarîktir. Bu bulununca tarîk-i niʿmetin hepsi bulunur. Tarîk-i niʿmet bulununca[3] nimetlerin hepsine ʿale'd-devâm erilir ve burada ibtidâ "bize nimet ver" denmeyip de اِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ duasıyla doğru yol istemenin tâlim buyurulması bu mânayı [131] ne güzel teyid eder. Fâtiha'ya "Taʿlîm-i Mes'ele" isminin verilmesinde de bu nüktenin büyük bir hissesi olduğunu hatırlamalıyız. Hâlbuki bu taʿalluk-ı mahsus mülâhaza edilmediği takdirde bu mânaları istihrac müşkil olacak ve sırâtın onlara inʿâm-ı ilâhî olduğu hafî kalacaktır. Bu cihetle evvelki takdirdeki ıtlâk-ı niʿmetin belâgati bile bunun mâdûnunda demektir. Gerçi onda sırâtın gayesi niʿmet-i mutlaka olduğuna zâhir bir îmâ vardır. Ve bu mâna avam için câzibelidir. Lâkin ibtidâ kelâmın sevkinde gāye-i matlûbenin meʿûnet-i ilâhiye olduğu âşikâr ve bu münasebetle sırâtın gayesi de o ve daha doğrusu bizzat Allah teâlâ olmak mütebâdirdir. Bütün niʿam da buna müteferriʿdir ve işte asıl sırât-ı müstakīm, tarîk-ı hak bu mânada ʿalem gibidir. Çünkü bir nimetin bir tarîki bilinir ve sülûk de edilir de

1 B -"dâima".
2 B: "kere".
3 F +"da".

yine bizzat meʿûnet-i ilâhiye, tevfîk-i Hak bulunmazsa bir mâniʿ zuhur eder, matlub hâsıl olmaz da tâliʿ böyle imiş denilir. Binâenʿaleyh her şeyden evvel bu meʿûnet ve tevfîke ermek için bütün metâlibi âgūşuna almış, büyük, açık, doğru, düz bir yol istemek zarûrîdir. Bu yol اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَعِينُ ahdinde sebat ile yürütecek olan bir din ve millettir. Her hakikati ve matlabı âgūşuna almış bir din ve millet, bir sırât-ı müstakīm istemek sade bir tasavvur ve hayâlden ibaret bir istemek de değildir. Bu yola ermiş ve üzerinde yürümüş, o sayede her murâdına nâil olmuş, hem de kemâl-i selâmet ve saâdetle nâil olmuş ehl-i niʿmet, târîh-i beşerde inkâr olunamayacak surette sâbit ve böyle bir matlub âsârı[1] müşâhede ve tecribe ile bilfiil görülmüş bir emr-i vâkiʿdir. Ve işte اِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ'den sonra صِرَاطَ الَّذِينَ اَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ buyurulması bunu da bilhassa göstermektedir.

Şimdi bunların kimler olduğunu anlamaya çalışalım. Bunların hey'et-i mecmûʿası bize ʿahd-i hâricî ile gösteriliverecek bir cemâʿat-i mahdûde değildir. İbtidâ-i beşeriyetten bu âna kadar peyderpey gelmiş ve terbiye-i Hak ile [132] devir devir izhâr-ı kemâl etmiş mütevâliyen münteşir ve gayr-i mahsûr zevât ve cemaatlerdir. Biz bunları yalnız "münʿam^{un} ʿaleyhim" yani "niʿam-ı ilâhiyeye ermiş olanlar" unvânıyla tanır ve vâsılîn, erenler diye mülâhaza ederiz ve bu cinsin âlemde vücûdunda hiç şüphe etmeyiz. Bu nokta yakīnîdir. Ve ʿale'l-ıtlâk bunların sırâtını talep etmek de bu yakīn ile harekettir. Fakat tafsîlâtına ve bu cinsin efrâd u envâʿından bir numune almak için hâriçte tâyinlerine gelince, bunu nimetin mânasını takdîrimiz nisbetinde bir ʿahd-i zihnî ile mütalaa edebiliriz. Bunun için اَلَّذِينَ اَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ'de ya taʿrîf-i cinsî veya ʿahd-i zihnî melhuzdur. Cins olduğuna göre غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ bedel, ʿahd-i zihnî olduğuna göre de sıfat olmak zâhirdir. Binâenʿaleyh bunları ibtidâen[2] ʿahd-i zihnî ile tasavvur edip bu evsâfı hâiz bir cemâʿat-i mesʿûde arayacağız, ve Allah teâlâ'dan onların yoluna hidâyet taleb edeceğiz ve muvaffak olduğumuz anda biz de o yolda o cinsten âleme numûne-i imtisâl olacak bir zümre-i

---

1 B: "âsâr-ı".
2 B: "ibtidâdan".

cemâat teşkil etmiş bulunacağız. Kur'an bize bu cinsten birçok cemaatler gösterecektir ki وَمَنْ يُطِعِ اللّٰهَ وَالرَّسُولَ فَاُولٰٓئِكَ مَعَ الَّذِينَ اَنْعَمَ اللّٰهُ عَلَيْهِمْ مِنَ النَّبِيِّنَ وَالصِّدِّيقِينَ وَالشُّهَدَٓاءِ وَالصَّالِحِينَ وَحَسُنَ اُولٰٓئِكَ رَفِيقًا [en-Nisâ 4/69][1] âyeti bu babda en cemʿiyyetli olan âyetlerden biridir. Yani tam mânasıyla münʿam^un ʿaleyhim olan süʿadâ-i hakīkiye enbiyâ, sıddîkīn, şühedâ, sâlihîn ve bunlara refîk olan ehl-i imandır. Fakat bu îzah ibtidâ-yı İslâm'a nazarandır. Bize gelince; bu numunenin bütün ibhamlarından ârî bir ʿahd-i hâricîsi vardır ki o da Hâtemü'l-Enbiyâ Muhammed Mustafâ sallallâhu aleyhi ve sellem Efendimiz'le ashâb-ı kirâmıdır. Az zaman içinde bunlarda tecellî eden niʿmet-i muvaffakiyetin, saʿâdet-i dünyeviye ve uhreviyenin bir misâlini daha târîh-i beşer bugüne kadar kaydetmemiştir. Târîh-i umûmîyi okuyunuz ve bugün dünyadaki akvâma da bir ircâʿ-ı nazar ediniz. Bakınız, bunların içinde meselâ bir Hazret-i Ömer sîretinin nazîri olabilecek hiçbir misâl bulabilecek misiniz? Bir taraftan fütûhât elektrik sürʿatiyle şark ve [133] garba yayılırken diğer taraftan bütün adâlet-i ilâhiye yerleri gökleri dolduruyor ve bu nimetlerin içinde zevk-i hakka müstağrak olan Ömer'in sırtındaki yamalı bir gömlek âlemin gözüne kisrâların, kayserlerin tâc-ı haşmetlerinden çok yüksek bir hiss-i ibtihâc saçıyordu. Fakat dünyanın bu teveccühü içinde hiçbir gün şaşırmayan, metânetini zâyiʿ etmeyen Hazret-i Fârûk vefât-ı peygamberî günü fârûkiyetini kaybeder gibi göründüğü zaman, Hazret-i Sıddîk bütün sıddîkiyetiyle ibrâz-ı vücûd ederek onu ve herkesi irşad etmiş ve cemaati kemâ fi's-sâbık sırât-ı Muhammedîde yürütmüştü. Daha evvel hicret günü musâhabet-i nebeviye[2] ile gizlendikleri mağarada müşriklerin baskınına uğradıkları zaman Hazret-i Sıddîk'a da hüzn ü fütur ârız olmuş iken لَا تَحْزَنْ اِنَّ اللّٰهَ مَعَنَا [et-Tevbe 9/40][3] diye onu tesliye ve tatmin eden ancak Hazret-i Muhammed olmuş idi. İşte o zamanlar bir ʿahd-i zihnî mâhiyetinde olan o cemâʿat-i mesʿûde bütün beşeriyete ekmel bir numûne-i imtisâl olmak

---

1 "Öyle ya, her kim Allah'a ve Peygamber'e mutîʿ olursa işte onlar Allah'ın kendilerine inʿâm eylediği enbiyâ, sıddîkîn, şühedâ ve sâlihîn ile birliktedirler, bunlarsa ne güzel arkadaş!"

2 B: "peygamberi".

3 "…Mahzun olma çünkü Allah bizimle beraber…"

üzere taʿayyün etmiş olduğundan bize nazaran اَلَّذِينَ اَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ ʿahd-i hâricî ile mâlumdur. Bunun için eslâf ü ahlâftan birçok müfessirîn صِرَاطَ الَّذِينَ اَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ âyetini Hazret-i Muhammed'in ve ashâb-ı kirâmının tarîki, sünneti ile tefsir etmişlerdir. Fakat mebde' ve müntehâ beraber mülâhaza edildiği zaman bu mâna da münʿam^un ʿaleyhim cinsinden bir cemaat diye ʿahd-i zihnî mâhiyetinde olmuş olur.

"غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ", الَّذِينَ'nin sıfatıdır. Ve İslâm'daki haslet-i takvânın menşe'ini gösterir. Arapça'da sıfat ile mevsuf arasında taʿrîf veya tenkîr cihetinden dahi mutabakat şarttır. Hâlbuki "gayr" kelimesi, اَلْعَالِمُ غَيْرُ الْجَاهِلِ, اَلْحَرَكَةُ غَيْرُ السُّكُونِ tarzında bir zıdd-ı kâmiline muzâf olmadıkça maʿrifelik iktisap edemeyeceği gibi, الذين ism-i mevsûlü de maʿrife olduğundan ʿahd-i zihnî mânasına mahmul olmadıkça nekre ile tavsif olunamaz. Binâenʿaleyh bunun sıfat olması mevsûlün ʿahd-i zihnî mânasına bir karîne-i zâhiredir. Çünkü مَغْضُوب عَلَيْهِمْ ve ضَالِّين [134] vasıflarının ʿale'l-ıtlâk münʿam^un ʿaleyhim vasfına zıdd-ı kâmil olması cây-i nazardır. Münʿâm^un ʿaleyh görünenler içinde hakikatte mahkûm-i gazab veya dâll olan nice kimseler de bulunur. Ve âlemde nimetler içinde yüzer gibi görünen birçok eşhâs ve cemaat buna misâl de gösterilebilir. Bu itibar ile "gayr" sıfatı gazab ve dalâli nefy ederek münʿam^un ʿaleyhi bunların mâʿadâsına tahsis ediyor ve o hâlde niʿam-ı sâlime ile mütenaʿʿim olanlar, bunların zıdd-ı kâmili olurlarsa da ʿale'l-ıtlâk mütenaʿʿim olanlar böyle değildirler. Binâenʿaleyh inʿâm ıtlâkıyla mülâhaza edilir ve الذين de bu sıla ile cinsen veya ʿahd-i hâricî ile maʿrife tanılır ise "gayr" ona sıfat olamaz, belki bedel olabilir. *Keşşâf* ve ona tebeʿan *Kâdî*[1] vesâire bu bedeliyeti tecviz etmişlerdir. Fakat Ebussuud tefsirinde bunu bihakkın reddeylemiştir.[2] Çünkü bedel, kelâmdaki nisbette maksûd-i aslî olur. Mübdel^ün minh bi'l-külliye mühmel ve metruk hâlinde olmamakla[3] beraber kelâmda hedef-i maksad

---

1 Beyzâvî.

2 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* I, 16; Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl,* I, 31; Ebussuud, *İrşâdü'l-ʿakli's-selîm,* Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts., I, 19:
وبهذا تبين أن لا سبيل إلى جعل غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ بدلاً من الموصول لما عرفتَ من أنَّ شأنَ البدلِ أن يُفيدَ متبوعَهُ مزيدَ تأكيدٍ وتقرير وفضلَ إيضاحٍ وتفسيرٍ.

3 B: "olmakla".

olarak da kalmaz. O hâlde "gayr" bedel ise "sırât"tan maksad-ı aslî nimet değil, gazab u dalâletin intifâsı olmuş olacaktır. Ve bu surette "münʿam^un ʿaleyhim" demek Allah'ın gazabından ve dalâletten sâlim olanlar demek olacağını sâhib-i *Keşşâf* tasrih de etmiştir. Gerçi defʿ-i mazarrat celb-i menfaʿatten evlâ ise de maksad-ı aslî sade defʿ-i mazarrat değil, o mazarrattan sâlim olan nimet ve menfaattir. Bu ise bedelin değil ancak sıfatın mânası olabilecektir. Binâenʿaleyh hedef-i kelâm اَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ'dedir. Ve gazab u dalâlin nefyi ona tebeʿan maksuddur. Ve münʿam^un ʿaleyhim demek, niʿmet-i mutlaka ile gazab u dalâlden selâmeti câmiʿ olanlar demek olur ki İslâm da budur. Ve fi'l-hakīka İslâm'daki takvâ budur ve Ebussuud tamamen haklıdır. Binâenʿaleyh "gayr"da sıfat, "ellezîne"de ʿahd-i zihnî mânası zâhirdir. Maʿamâfîh niʿmet-i mutlakadan niʿmet-i sâlime veya söylediğimiz gibi niʿmet-i sırât, niʿmet-i İslâm kastedilirse "gayr" bunun zıdd-ı kâmiline muzâf olmuş ve binâenʿaleyh taʿrîf iktisab [135] etmiş olacağından cins veya ʿahd-i hâricî suretinde sıfat olabilecektir.

"**Gazab**" nefsin bir mekruh karşısında irâde-i intikām ile heyecânıdır ki rızânın zıddıdır. Lisânımızda "öfke", bir fark ile "hiddet", "hışım" dahi denilir. Cenâb-ı Allah'a nisbet edildiği zaman gazab infiʿâlât-ı nefsâniyeden tecrid ile müntehâ ve gayesinde istiʿmâl edilir de irâde-i intikam veya inzâl-i ukūbet mânası murad olunur. Bu da rubûbiyyet-i rahîmiyenin lâzımıdır. Yani gazab ʿale'l-ıtlâk rahmetin zıddı değildir. Meselâ zâlime gazab, mazlûma rahmetin muktezâsıdır. الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ tâbirinde bu unvan kendilerine âdeta isim olmuş gibi bir kuvvet vardır ki gazaba mahkum, gazab altında kalmış gitmiş demek olur. Binâenʿaleyh bazen bir ukūbete uğramak, mağdûb^un ʿaleyh olmak değildir ve hele hakikatte birtakım niʿam-ı âtiye ve müstakbelenin mukaddimesi ve vesilesi olan elemler hiçbir zaman ukūbet ve gazab değildir. وَلَنَبْلُوَنَّكُمْ بِشَيْءٍ مِنَ الْخَوْفِ وَالْجُوعِ وَنَقْصٍ مِنَ الْاَمْوَالِ وَالْاَنْفُسِ وَالثَّمَرَاتِ وَبَشِّرِ الصَّابِرِينَ [el-Bakara 2/155][1] Çünkü her işte itibar âkıbetedir.

---

1 "Çaresiz sizleri biraz korku, biraz açlık, biraz maldan, candan ve hâsılâttan eksiklik ile imtihan edeceğiz, müjdele o sabırlıları."

"**Dalâl**" ve "**dalâlet**", doğru yoldan ʿamden veya hatâen sapmaktır ki "hüdâ"nın mukabilidir. Lisânımızda "sapmak", "sapıklık", "sapkınlık" dahi denilir. Dalâl bazen gafletten, şaşkınlıktan neş'et eder. Ve ekseriya da şaşkınlık onu tâkip eyler ve sonra yitmeye ve daha sonra telef olmaya müncer olur. Bu münasebetlerle "dalâl", gaflet, hayret, gaybûbet, helâk mânalarında da kullanılır. Esasında mahsüs ve maddî yoldan sapmaktır. Ve sonra maʿneviyyât ve maʿkūlâtta da müteʿâref olmuştur. Ve biz ʿale'l-ekser dalâlet ve sapkınlığı sade dinde, dalâl ve sapıklığı da akılda ve sözde istiʿmâl ederiz. Binâenʿaleyh "dâllîn" tam mânasıyla sapkınlar demektir.

Burada gerek الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ ve gerek الضَّٓالّ۪ينَ'deki harf-i taʿrîflerin istiğrak veya cins için olduğu zâhirdir. Çünkü nimetin selâmet-i kâmilesi bundadır. Birçok müfessirîn de [136] böyle nefy-i cins suretinin[1] tefsirlerini ihtiyar etmişlerdir ki bu surette nimet ve istikāmetin zıddı olan gazab u dalâl[2] kitaplı ve kitapsız, müşrik ve gayr-i müşrik bütün ehl-i küfrün yollarından sarâhaten ihtiraz edilmiş olur. Maʿamâfîh harf-i taʿrîflerin akdem olan ʿahd-i hâricî mânasına hamllerinde dahi aynı mânayı dolayısıyla istihsâl mümkindir. Ve bunda ayrıca bir belâgat de vardır. Zira "mağdûb[un] ʿaleyhim" ve "dâllîn" vasıfları müteyakkan olan ednâ ve ekallerine masruf olursa bunlardan ihtiraz öbürlerinin hepsinden ihtirâzı evleviyetle müstelzim olur. Bu da millet-i İslâm'ın ağyârı beyninde bir tefâvütü göstermek belâgatini hâizdir.

Acaba her ikisinin ekal mertebesiyle böyle bir ʿahd-i hâricî var mıdır? Evet, gerek Kur'an'da ve gerek ehâdîs-i nebeviyede ve umûmiyetle şerîʿat-ı İslâmiyede buna dair deliller mevcuttur. Ve bunlar ehl-i kitâb olan Yehûd ve Nasârâ'dır. Gerek müşrik ve gerek gayr-i müşrik cemîʿ-i küffâr hakkında Kur'ân-ı azîmu'ş-şânda وَلٰكِنْ مَنْ شَرَحَ بِالْكُفْرِ صَدْرًا فَعَلَيْهِمْ غَضَبٌ مِنَ اللّٰهِ [en-Nahl 16/106][3] âyetinde olduğu gibi gazabı ve اِنَّ الَّذ۪ينَ كَفَرُوا وَصَدُّوا عَنْ سَب۪يلِ اللّٰهِ قَدْ ضَلُّوا ضَلَالًا بَع۪يدًا [en-Nisâ 4/167][4] âyetinde olduğu gibi de dalâli

1 B -"suretinin".
2 F +"ve".
3 "…Velâkin küfre sînesini açan kimse lâbüd onların üstüne Allah'tan bir gazab iner…"
4 "Şüphesiz ki küfredip Allah yolundan menʿ edenler haktan saptılar, uzak saptılar."

taʿmîmen tasrih etmiş olmakla beraber Yehûd hakkında ekseriya ضُرِبَتْ عَلَيْهِمُ الذِّلَّةُ وَالْمَسْكَنَةُ وَبَآؤُ بِغَضَبٍ مِنَ اللّٰهِ [el-Bakara 2/61][1] gibi gazabı, Nasârâ hakkında da (قُلْ) يَآ اَهْلَ الْكِتَابِ لَا تَغْلُوا فِى دِينِكُمْ غَيْرَ الْحَقِّ وَلَا تَتَّبِعُوٓا اَهْوَآءَ قَوْمٍ قَدْ ضَلُّوا مِنْ قَبْلُ وَاَضَلُّوا كَثِيراً وَضَلُّوا عَنْ سَوَآءِ السَّبِيلِ [el-Mâide 5/77][2] gibi dalâli tasrih buyurmuştur. Ve bununla beraber Yehûd ile Nasârâ'nın kestiklerini yemek ve kızlarını nikâh edebilmek gibi yakın muʿâmelâtta diğer ehl-i şirkten farklarını da göstermiştir. Bunlardan anlaşılır ki ehl-i kitâb olan Yehûd ve Nasârâ gazab u dalâlde diğer müşriklerden, dinsizlerden ve sâir edyân-ı bâtıla erbâbından ehvendir. Ve bunlar İslâm'ın zıdd-ı karîbidirler. Binâenʿaleyh Fâtiha'da "mağdûb^un ʿaleyhim"den murad ʿahd-i hâricî ile Yehûd, "dâllîn"den murad da Nasârâ'dır, diye tefsir olunursa "gayr" ve "lâ" ile evvelen ve bi'l-ibâre bunların tarîki nefyedilmiş ve dolayısıyla [137] bi'l-evleviyye, yani dâll bi'd-delâle olarak da bütün sâirlerinden ihtiraz olunmuş olur. Ve bu tefsîrin naklinde tarîkleri kuvvetlidir. İbn Cerîr Taberî bir hayli âsâr nakletmiştir. *Dürr-i Mensûr*'un[3] beyânı vechile İbn Ebî Hâtim[4] demiştir ki: "'Mağdûb^un ʿaleyhim'in Yehûd ve 'dâllîn'in Nasârâ ile tefsîrinde beyne'l-müfessirîn hilâf bilmiyorum." Nitekim İbn Hibbân ve Hâkim bu babdaki hadislerin[5] sıhhatine, Tirmizî de hüsnüne hükmetmiş ve bunları birçok muhaddisîn tahric eylemişlerdir (*Şihâb*).[6]

Nassın zâhirdeki bu umûmunu iki nevʿe hasr edecek vechile takyid etmek usûl nokta-i nazarından câiz olmayacağı mülâhazasıyla bazı müfessirîn buna ilişmiş ve nassın umûmiyet üzere ibkāsıyla Yehûd ve Nasârâ'yı

1 "…üzerlerine de zillet ve meskenet binâsı kuruldu ve nihâyet Allah'tan bir gazaba değdiler…"
2 "De ki: Ey ehl-i kitâb! Dininizde haksız ifrâta dalmayın, bundan evvel şaşmış, birçoklarını da şaşırtmış ve yolun doğrusundan sapmış bir kavmin hevâları ardından gitmeyin."
3 Süyûtî'nin (ö. 911/1505) *ed-Dürrü'l-mensûr fi't-tefsîr bi'l-me'sûr* isimli rivayet tefsiri.
4 İbn Ebî Hâtim (ö. 327/938), *el-Cerh ve't-taʿdîl* isimli eseriyle tanınan hadis hâfızı, müfessir ve fakihtir. Telif etmiş olduğu *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm müsneden ani'r-Resûl ve's-sahâbe ve't-tâbiîn* isimli tefsiri, 19.540 güvenilir rivayeti bir araya getiren ve birçok tefsire kaynaklık eden önemli bir rivayet tefsiridir (Geniş bilgi için bk. Raşit Küçük, "İbn Ebû Hâtim", *DİA*, XIX, 432-434).
5 B: "hâdiselerin".
6 Şehâbeddin Hafâcî (ö. 1069/1659), *ʿİnâyetü'l-Kādî ve kifâyetü'r-Râzî* (Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî), Beyrut: Dâru Sâdır, ts., I, 145. Bk. Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 1; İbn Hibbân, *Sahîhu İbn Hibbân bi-tertîbi İbn Belbân,* thk. Şuʿayb Arnaût, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1414/1993, XIV, 139:
وقد قيل: على ما ذكره أوّلاً أن ابن أبي حاتم رحمه الله قال: لا أعلم خلافاً بين المفسرين في تفسير المغضوب عليهم باليهود والضالين بالنصارى كما صححه ابن حبان والحاكم وحسنه الترمذي، وأخرجه جم غفير من المحدّثين كما قاله في الدرّ المنثور.

birer misâl olarak telakkī etmeyi muvâfık görmüştür. Yehûd ve Nasârâ ehven ve ednâ-yı müteyakkan olarak tasavvur edilmeyecek olursa bu itiraz bihakkın vâriddir. Çünkü ihtirâzı onlara kasr etmek mânası İslâm'da hem akla ve hem nükūl-i katʿiyyeye muhalif olduğundan böyle bir ʿahd-i hâricîye imkân yoktur. Söylediğimiz gibi bunlar ednâ-yı müteyakkan olarak tasavvur edilirse diğerlerinden ihtirâz-ı ʿâm bi'l-evleviyye sâbit olacağı cihetle tahsis medfûʿ ve mahzûru mündefiʿdir ve zaten اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَعِينُ'de şirkleri zâhir olan müşrikîn-i sâireden vâzıhan ve bunlara nisbetle hafif olan Yehûd ve Nasârâ'dan da zımnen ihtiraz edilmiş olduğu cihetle burada da bunlardan vâzıhan[1] ve öbürlerinden dolayısıyla ihtiraz edilmiş olmasında da belâgat vardır. Binâenʿaleyh bu babdaki hadislerden[2] de bir nebze bahs edelim:

Aleyhi's-salâtü ve's-selâm Efendimiz'in "Yehûd mağdûb^un ʿaleyhim, Nasârâ da dullâldir" buyurduğunu Tirmizî *Sahîh*'inin Bâb-ı Tefsîr'inde meşhur Hâtim-i Tâî'nin oğlu Hazret-i Adî'den senediyle bir hadîs-i hasen olmak üzere rivayet eylemiştir ki meâli şöyledir: "Adî b. Hâtim radıyallahu ʿanh demiştir ki:[3] "Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem'e gittim,[4] [138] mescidinde oturuyordu. Cemaat 'İşte bu Adî b. Hâtim'dir' dediler. Ben ise emansız, mükâtebesiz gelmiştim, hemen huzûruna atıldım, derhâl elimi tuttu. Mukaddemâ da 'Allah'tan ümit ederim ki onun[5] elini benim elime koyacak' buyurmuştu. Akabinde kalktı, o sırada bir kadın beraberinde bir sabî ile huzûruna geldiler ve 'Bizim sana bir hâcetimiz var' dediler. Onlarla beraber kalkıp hâcetlerini bitirdi, sonra elimden tutup beni hâne-i saâdetine götürdü. Bir kız çocuğu ona bir yastık koydu ve üzerine cülûs buyurdu, ben de huzûrunda oturdum. Binâenʿaleyh Allah'a hamd ü sena etti ve şöyle buyurdu: 'Lâ ilâhe illallah demekten neye kaçıyorsun, ondan başka bir ilah mı biliyorsun?' Ben, 'Hayır' dedim. Baʿdehu biraz konuştuktan

1 B -"vâzıhan".
2 B: "hâdiselerden".
3 B -"Adî b. Hâtim radıyallahu ʿanh demiştir ki".
4 B: "gittim gittim".
5 B -"onun".

sonra 'Sen her hâlde Allahu ekber denilmesinden kaçıyorsun, demek Allah'tan daha büyük bir şey biliyorsun?' buyurdu. Ben yine 'Hayır' dedim. Buyurdu ki فَإِنَّ الْيَهُودَ مَغْضُوبٌ عَلَيْهِمْ وَإِنَّ النَّصَارَى ضُلَّالٌ-ضَالِّينَ yani Yahudiler gazaba uğramış, mağdûb^un 'aleyhim olmuşlar. Nasârâ da sapıtmış, dalâlete düşmüşler.' Bunun üzerine ben de 'Ben Müslüman oldum geldim' dedim ve baktım ki vech-i saâdeti ferahından inbisat ediyordu. Bilâhare emretti. Ensardan bir zâtın nezdine verildim, akşam sabah hep huzûruna gelir dururdum. Yine bir akşam yanında idim. Bir kavim geldiler, üzerlerinde yün elbise vardı. Resûlullah kalktı, namaz kıldı, baʿdehu onları tergībe başladı. Diyordu ki: 'Velev bir sâʿ, velev yarım sâʿ, velev bir tutam, velev bir tutam parçası olsun bununla her biriniz yüzünü cehennemin -yahut ateşin- harâretinden vikāye ede, hatta velevse bir hurma tanesi, velevse yarım hurma tanesi olsun. Her biriniz Allah'a varacak, O da ona şu söyleyeceğimi söyleyecektir: «Ben size göz kulak vermedim mi?» «Evet verdin» der, «Mal ve evlâd vermedim mi?» «Evet verdin» der.[1] O zaman Allah teâlâ: «O hâlde hani sen kendin için önceden ne hazırlık gördün?» der ve insan işte o vakit önüne arkasına, sağına soluna bakar da [139] cehennemin harâretinden yüzüne koruyacak hiçbir şey bulamaz. Her biriniz yüzünü ateşten vikāye etsin de velev yarım hurma ile olsun, bunu bulamazsa velev kelime-i tayyibe ile -tatlı sözle- olsun. Çünkü ben artık sizin hakkınızda fakr u fâkadan korkmam, zira Allah yardımcınız ve vericinizdir. Sizin için fakirlik korkusu nihâyet Medine ile Hîre arasında kârbân giderken bindiğinin çalınması korkusu ne ise ondan fazla değildir' buyurdu."

Adî b. Hâtim hazretleri bunu rivayet ettikten sonra şunu da ilâve etmiş: "Bunu dinlerken ben gönlümden 'Bu nerede, Tay dağlarının eşkiyâsı nerede?' diyordum" demiştir.[2]

---

1 B -"'Mal ve evlâd vermedim mi?' 'Evet verdin' der".

2 Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 1:
عَنْ عَدِيّ بْنِ حَاتِمٍ، قَالَ: أَتَيْتُ رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَهُوَ جَالِسٌ فِي الْمَسْجِدِ فَقَالَ الْقَوْمُ: هَذَا عَدِيُّ بْنُ حَاتِمٍ وَجِئْتُ بِغَيْرِ أَمَانٍ وَلاَ كِتَابٍ، فَلَمَّا دُفِعْتُ إِلَيْهِ أَخَذَ بِيَدِي، وَقَدْ كَانَ قَالَ قَبْلَ ذَلِكَ: إِنِّي لأَرْجُو أَنْ يَجْعَلَ اللّٰهُ يَدَهُ فِي يَدِي، قَالَ: فَقَامَ فَلَقِيَتْهُ امْرَأَةٌ وَصَبِيٌّ مَعَهَا، فَقَالاَ: إِنَّ لَنَا إِلَيْكَ حَاجَةً. فَقَامَ مَعَهُمَا حَتَّى قَضَى حَاجَتَهُمَا، ثُمَّ أَخَذَ بِيَدِي حَتَّى أَتَى بِي دَارَهُ، فَأَلْقَتْ لَهُ الْوَلِيدَةُ وِسَادَةً فَجَلَسَ عَلَيْهَا، وَجَلَسْتُ بَيْنَ يَدَيْهِ، فَحَمِدَ اللهَ وَأَثْنَى عَلَيْهِ، ثُمَّ قَالَ: مَا يُفِرُّكَ أَنْ تَقُولَ لَا إِلٰهَ إِلَّا اللهُ. فَهَلْ تَعْلَمُ مِنْ إِلَهٍ سِوَى اللهِ؟ قَالَ:

Fakat "Yehûd mağdûb^un ʿaleyhimdir" demekle "el-mağdûbi ʿaleyhim Yehûd'dur" demek arasında büyük fark vardır. Binâenʿaleyh bu ve emsâli hadislere[1] nazaran Yahudilerin ve Nasârâ'nın Fâtiha'daki "mağdûbi ʿaleyhim ve dâllîn"den birer misâl oldukları anlaşılırsa da mantûkun bunlardan ibaret olduğu anlaşılmaz. Maʿamâfîh ikinci suretle dahi rivâyet-i mazbûta vardır. Harf-i taʿrîfin en mukaddem mânası olan ʿahd-i hâricîye hamli îzâh-ı sâbık ile ehveniyet dairesinde mümkin olunca mütevâtir olmayan hadislerle[2] takyîd-i nas mahzûru vârid olmayacağı cihetle bu hadislerin[3] dahi iʿmâli vâcib olur. Binâenʿaleyh iki tefsir arasındaki fark birisinde, yani cinste ihtirâz-ı küllînin mantûkan ve bi'l-ibâre, diğerinde de fehvâ ile bi'd-delâle olmasındadır. Evvelkine göre nazar-ı İslâm'da müşrikîn ile ehl-i kitâb arasındaki fark Fâtiha'da ifade edilmemiş, ikincide ise bu fark dahi gösterilmiş olur ki biz bunu siyâk-ı Kur'ân'a daha muvâfık buluyoruz.

Bunda bizi düşündürecek pek mühim noktalar vardır. Acaba, Resûlullah Efendimiz "Yehûd mağdûb^un ʿaleyhim, Nasârâ dullâldir" buyurduğu zaman, bunlar ne hâlde idiler? Yahudiler daha nice zaman evvel hubb-i dünyâ ve hodbinlik ile ahkâm-ı Tevrât'ı ihmal ve tahrif ederek hak [140] yolundan bile bile ayrılmışlar ve bi'n-netîce nice enbiyâ-yı kirâma ve bilhassa Zekeriyyâ, Yahyâ, Îsâ ʿaleyhimüsselâm'a olan haksızlıklarıyla da hem Hakk'ın gazabını ve hem halkın nefretini kazanmışlardı ve çoktan hürriyet-i siyâsiyelerini bütün bütün zâyiʿ etmişler ve darma dağınık olmuşlardı ve bu suretle zâyiʿ ettikleri cemâʿat-i zâhireleri yerine

---

قُلْتُ: لاَ. قَالَ: ثُمَّ تَكَلَّمَ سَاعَةً ثُمَّ قَالَ: إِنَّمَا تَفِرُّ أَنْ تَقُولَ اللهُ أَكْبَرُ، وَتَعْلَمُ شَيْئًا أَكْبَرُ مِنَ اللهِ؟ قَالَ: قُلْتُ: لاَ، قَالَ: فَإِنَّ الْيَهُودَ مَغْضُوبٌ عَلَيْهِمْ، وَإِنَّ النَّصَارَى ضُلاَّلٌ قَالَ: قُلْتُ: فَإِنِّي جِئْتُ مُسْلِمٌ، قَالَ: فَرَأَيْتُ وَجْهَهُ تَبَسَّطَ فَرَحًا، قَالَ: ثُمَّ أَمَرَ بِي فَأُنْزِلْتُ عِنْدَ رَجُلٍ مِنَ الأَنْصَارِ جَعَلْتُ أَغْشَاهُ آتِيهِ طَرَفَيِ النَّهَارِ، قَالَ: فَبَيْنَا أَنَا عِنْدَهُ عَشِيَّةً إِذْ جَاءَهُ قَوْمٌ فِي ثِيَابٍ مِنَ الصُّوفِ مِنْ هَذِهِ النِّمَارِ، قَالَ: فَصَلَّى وَقَامَ فَحَثَّ عَلَيْهِمْ، ثُمَّ قَالَ: وَلَوْ صَاعٌ وَلَوْ بِنِصْفِ صَاعٍ وَلَوْ قَبْضَةٌ وَلَوْ بِبَعْضِ قَبْضَةٍ يَقِي أَحَدُكُمْ وَجْهَهُ حَرَّ جَهَنَّمَ أَوِ النَّارِ وَلَوْ بِتَمْرَةٍ وَلَوْ بِشِقِّ تَمْرَةٍ، فَإِنَّ أَحَدَكُمْ لاَقِي اللهِ وَقَائِلٌ لَهُ مَا أَقُولُ لَكُمْ: أَلَمْ أَجْعَلْ لَكَ سَمْعًا وَبَصَرًا؟ فَيَقُولُ: بَلَى، فَيَقُولُ: أَلَمْ أَجْعَلْ لَكَ مَالاً وَوَلَدًا؟ فَيَقُولُ: بَلَى، فَيَقُولُ، أَيْنَ مَا قَدَّمْتَ لِنَفْسِكَ؟ فَيَنْظُرُ قُدَّامَهُ وَبَعْدَهُ، وَعَنْ يَمِينِهِ وَعَنْ شِمَالِهِ، ثُمَّ لاَ يَجِدُ شَيْئًا يَقِي بِهِ وَجْهَهُ حَرَّ جَهَنَّمَ، لِيَقِ أَحَدُكُمْ وَجْهَهُ النَّارَ وَلَوْ بِشِقِّ تَمْرَةٍ، فَإِنْ لَمْ يَجِدْ فَبِكَلِمَةٍ طَيِّبَةٍ، فَإِنِّي لاَ أَخَافُ عَلَيْكُمُ الفَاقَةَ، فَإِنَّ اللهَ نَاصِرُكُمْ وَمُعْطِيكُمْ حَتَّى تَسِيرَ الظَّعِينَةُ فِيمَا بَيْنَ يَثْرِبَ وَالحِيرَةِ أَوْ أَكْثَرَ مَا يُخَافُ عَلَى مَطِيَّتِهَا السَّرَقُ قَالَ: فَجَعَلْتُ أَقُولُ فِي نَفْسِي: فَأَيْنَ لُصُوصُ طَيِّئٍ.

1 B: "hâdiselere".
2 B: "hâdiselerle".
3 B: "hâdiselerin".

ta Süleyman aleyhisselâm zamanından beri tâkip edegeldikleri cemʿiyyât-ı hafiyye ile uğraşmışlar ve uğraştıkça da bütün milletleri kuşkulandırmışlar ve âlem nazarında içleri dışlarına uymayanların pîşvâsı sayılmışlardı ve bununla beraber esasında dünyayı tenvir etmiş bir kitâba, havârik ile dolu bir tarihe mensup olduklarından bi'n-nisbe münevver ve lâekal mâzîleri ile hâlleri beynindeki nisbet itibariyle de pek ziyade şâyân-ı ehemmiyet idiler. Mâzîde Hakk'a istinâdı hasebiyle feyyaz olan dinlerini hâlde kavmiyet çemberiyle bağlayarak dâima hakkın üzerine çıkmak istiyorlar ve istedikçe sukūt eyliyorlardı.

Nasârâ'ya gelince; o zaman bunlar Roma'nın vârisi, İstanbul'un sâhibi olarak yer yüzündeki iki büyük devletin biri ve hatta birincisi bulunuyorlardı. Karşılarında bir İran idi. Yani o günkü Nasrâniyetin âlemdeki mevkiʿi bu günkü Nasrâniyetten çok yüksek idi. Zâhir nazarla bakıldığı zaman bunlar münʿam^{un} ʿaleyhim zannedilebilirlerdi. Hâlbuki hakikatte böyle değil idiler, fena bir âkıbete yürüyorlardı, âkıbetleri, âhiretleri cidden hatarnâk idi. Gerçi bunlar Yahudiler gibi kavmiyet çemberine sıkışmış değildiler, fakat mikyâs-ı hakkı zâyiʿ etmişlerdi. Evvelemirde tevhîd-i Hakk'a bedel ʿakīde-i teslîse saplanmışlar[1] ve en âdî müşrikler gibi putlar içinde kalmışlardı. Gerçi Mâneviyye ve Seneviyye'ye nazaran bu teslîsin başında bir peder ilah tanıdığı cihetle az çok bir maʿnâ-yı tevhîd yok değildi. Lâkin bu teslis İskenderiye felsefesinin muhtelif eşhâs-ı selâseden mürekkeb ekānîm-i selâsesi yerine eşhâs-ı [141] selâsenin ittihâdına müstenid bir ekānîm-i selâse idi. O suretle ki hem bir, hem üç idi. Böyle aklın tenakuz kanununu da çiğneyen bir ʿakīde-i teslîs artık inkişâf-ı aklîye meydan bırakmamış ve vâris oldukları bütün ulûm u fünûnu çığırından çıkarmış ve tarîk-i isbâttan ayrılıp sadece zevk-i kalbîye ve müstakīm bir tarîk tâkip etmeyen temâyülât-ı mahzaya istinad ederek dini keyfemettefak ilcâm-ı nâsa bir vesile gibi tâkip etmişler ve bunun için ellerinde bulunan mantığın tatbîkātını atıp münhasıran ilm-i rûhun temâyülât ve ihtisâsât faslıyla kulûb-i avâmı cezb için uğraşmışlar

---

1 B: "sapmışlar".

ve nice ifratlara sapmışlardı.[1] Diğer taraftan fikr-i hukūkīyi tamâmıyla çiğnemişlerdi. Nazarlarında hak, şeriat mefhûmunun hakikatle alakası yoktu; bunlar ilmî, hakīkī ve ilâhî bir mefhum değil idi. Nitekim el-hâletü hâzihi Hıristiyan lisanlarında hukuk mânasına kullanılan kelimelerin hak ve hakikat maddesiyle alakası yoktur. "Droit" başka, "vérité" başkadır[2] ve aynı zamanda sâbık Roma'da olduğu gibi bir vazʿ-ı âdî de değil idi. Binâenʿaleyh irâde-i halka da mütevakkıf değil idi. Hukuk sadece rûhânîlerin ve mecâlis-i rûhâniyenin[3] vazʿı idi. Ve bunlar hak üzerinde bir fikr-i ilmî ve ictihâdî ile değil bir fikr-i irâdî ile tamamen vâzıʿ-ı kānûn sıfatıyla hareket ediyorlardı ve maʿamâfîh ʿakīde-i teslîsin neticesi olarak bunda lâhût ile nâsûtun anlaşılmaz bir tedâhülü vardı. Hukūk-ı nâsın böyle vazʿ-ı Hakk'a istinad etmeyen vâzıʿların elinde istenilen şekle konulabilmesi ve tatbîkātında da hüsn-i niyet ile değil keyfî ve zevkī noktalardan hareket edilmesi ve esasen Hıristiyanlardan mâʿadâsına hiçbir suretle hakk-ı hayat tanımaması hey'et-i ictimâʿiyeyi büyük sukūtlara ihzar ediyordu. Çünkü insanlar âlemde zevk-i şâʿirâne ile muvakkat zaman için eğlenebilirlerse de bu zevk, zevk-i hakkı çiğnemeye başladığı zaman derhâl sönmeye mahkumdur. Hukūk-ı nâsa nefsü'l-emrde sâbit hiçbir kıymet atfedilmediği zaman melekût-i ilâhiyenin hiçbir mânası kalmaz ve [142] temâyülât-ı kalbiyeyi tehyîc edecek diğer vesâitin hepsi hakkın karşısında ʿakīm kalır. Burada akideden neş'et etmeyen ve akide hilâfında vâkiʿ olan fısk u fücûrdan bahse lüzum görmüyoruz. Çünkü onlar mâhiyet-i dîniyeye muzâf değildir. Bu suretle teslis, taʿkīm-i ʿukūl, sayd-ı kulûb, şeriatsızlık, vicdan darlığı ve hâsılı bir kelime ile hakk u hakikatten tebâʿüd; işte Hıristiyanlığın o zamanki evsâf-ı bârizesi bunlar idi. Bu ise câdde-i enbiyâ olan tarîk-i haktan ʿudûl idi ve dalâletin âkıbeti de elbette nikmet olacaktır. Bunun için o sıradaki devletleriyle beraber Nasârâ zâhiren münʿam^{un} ʿaleyh sayılsalar bile vicdanları, âtîleri sâlim

---

1 B: "sapmışlardır".

2 Fransızca "droit" kelimesi bir taraftan (bireysel) hak ve diğer taraftan (sistem olarak) hukuk anlamına gelir, "vérité" kelimesi ise hakikat (gerçeklik) anlamındadır. Müellif burada Arapça (ve Türkçe'de) "hak", "hakikat" ve "hukuk" kelimeleri arasındaki mevcut akrabalığın bu iki Fransızca kelimede bulunmadığını, yani bireysel hak ve sistem olarak hukukun hakikatle ilişkisinin etimolojik düzeyde kurulmuş olmadığını söylemektedir.

3 B -"ve mecâlis-i rûhâniyenin".

değil idi. Dünyada inhitâta ve âhirette bu haksızlıkların ʿikābına namzed ve dâllîn idiler ve fi'l-hakīka öyle[1] de oldu. Ve Cenâb-ı Allah kullarına böyle şâibelerden, tehlikelerden ʿârî ve sâlim ve istikbâlde selâmet-i kâmile ile niʿmet-i ilâhiyeye mûsil olan dîn-i İslâm'ı, tarîk-i hakkı ihsan buyurdu ve pek az bir zaman içinde de bununla tedeyyün edenlere vaad ve inʿâm-ı ilâhî şekk ü şüpheden âzâde olarak tahakkuk etti ve bunlar cihânın en son ve en mütekâmil numûne-i dînîsi oldular ve bu sırât-ı müstakīmde sâbit olanlar için aynı netice bi-ʿavnihi teâlâ ile'l-ebed tahakkuk edecektir. İşte اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَعِينُ mîsâkıyla اِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ. صِرَاطَ الَّذِينَ اَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّٓالِّينَ bu hakikati nâtıktır.

Hulâsa

Sûre-i Fâtiha baş tarafında mebde' ve meʿâda müteʿallik bütün metâlibiyle mebhas-i maʿrifetullâhı ilm-i Kur'ân'ın ve dîn-i İslâm'ın mevzûʿunu, mebâdîsini, vasatında ilm-i Kur'ân'ın mevzûʿ-i hâssı ve gayesi ve diyânet-i İslâmiyenin mebde'i olup en büyük kānûn-ı fıtrat bulunan nisbet-i ilâhiye ile bütün esrâr-ı ictimâʿiye ve mebâdî-i hukūkiyeyi tebliğ ve tescil ettikten sonra üç âyette de tarîk-i hakkın, dîn-i İslâm'ın efrâdını câmiʿ, ağyârını mâniʿ bir hadd-i tâmmını tasvîrine doyulmaz bir belâgat ile tesbit etmiş ve bunların [143] hepsini başındaki bir الحمد لله cümle-i belîğasına[2] derc edip merʿiyetini nâm-ı ilâhî ile ilân eylemiştir.

Dîn-i İslâm'ın bu târifi şu oluyor: Gazaba uğratmadan, dalâlete düşürmeden doğruca ve selâmetle Allah'a ve[3] Allah'ın nimetlerine götürüp "elhamdülillah" dedirten ve bu sâfî nimetlere kemâl-i selâmetle ermiş, hakikaten mesʿud ve mahmud, gayr-i mağdûb ve gayr-i dâll zevat tarafından tâkip edildiği târihen meşhud ve tecribeten mâlum bulunan büyük, âşikâr, düz, doğru, hak yolu, istikāmet yolu.

Bu din ile tedeyyünün, diyânetin mebde'i evvelâ Allah teâlâ'yı tanımak ve O'na اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَعِينُ diye kemâl-i tevhîd ile ahd ü mîsâk ve ondan

---

1 B: "böyle".
2 F: "bâliğasına".
3 B -"Allah'a ve".

sonra da kemâl-i sebât ve ihlâs ile îcâbını icrâ için hukūk u vezâifin bütün hudûdunu bildiren ve üzerinde suhûlet ve selâmetle yürümek mümkin olan müstakīm bir câdde-i şerîʿata hidâyet, yani ilmen irşad ve amelen tevfîk taleb eylemektir ki bu şuurlu talebin cevâbı Sûre-i Bakara'nın başından başlayacaktır.

Demek ki[1] taleb ve diyânet bizden; din, şeriat, hidâyet Allah'tandır ve bu hidâyet iki nevidir. Biri ilmî olan irşad, diğeri fiilî olan tevfîktir. Kur'ân-ı ʿazîm irşâd-ı ilmî talebinin cevâbıdır. Tevfîk-i fiilî talebinin cevâbı da bu irşâdı kabul ile diyânet-i tafsîliyede her an ve her lahza vâkiʿ olacaktır.

İşte dîn-i İslâm böyle bir kānûn-ı haktır. Fâtiha bunu târif ederken mazmûnunu isbat için bidâyetteki irşâdât-ı akliye ve kalbiyeden sonra müşahede ve tecribeyi, şehâdet-i târihiyeyi gösterivermiş ve başkaca hüccet ve burhâna bile hâcet bırakmamıştır. Bunda şüphe edenler misâl-i şuhûdî ve tecribîsini Hâtemü'l-enbiyâ Muhammed Mustafâ sallallâhu aleyhi ve sellem Efendimiz'le ashâb-ı kirâmının bu sâyede mazhar oldukları niʿam-ı ilâhiyenin azamet ve kudsiyetini tarihte gözleri kamaşa kamaşa okuyabilirler. Elhamdülillah kitâb-ı ilâhî bir harfine bile halel gelmeksizin aynen mevcut ve sünen-i nebeviye mahfuz olduğundan dîn-i İslâm'ın hakikatine hiçbir inhiraf, [144] hiçbir dalâl ârız olmamıştır. Bunun için Kur'an muʿcizât-ı Muhammediyenin en bâhiri, tarih de onun hakkiyetine, sıdk-ı daʿvâsına şâhiddir. Ve bu suretle bizim için ilm-i dîn akıl ve nakil ile memzucdur. Bunları sıdk u ihlâs ile tatbik edecek olan hey'et-i ictimâʿiyelerin bi't-tecribe sâbit olan aynı netâici elde edeceklerinde şüphe etmek için hiçbir hak yoktur. İlm ü fen nâmına böyle bir şüphe dermeyan etmek dün beni tenvir eden güneşin yarın tenvir edemeyeceğini iddia etmek gibi kānûn-ı istikrâyı inkârdır. Fakat ilm ü fende tecribe ve istikrâya pek büyük ehemmiyet atfeden Avrupalılar bu istikrâyı yerinde yapmayarak teşvîş-i efkâr ediyorlar. Çünkü dîn-i İslâm'ın künhünü, esasında ve bihakkın diyânetini hâiz olan menâbiʿde taharrî ile istikrâ

1 B -"ki".

yapmıyorlar da şimdiki inhitat içinde yuvarlanan Müslümanlarda arıyorlar. Hâlbuki hakikat, hâl ile mâzî beynindeki iki istikrânın[1] mukāyesesinden çıkacaktır. O zaman görülür ki o tarîk-i müstakīm üzerinde cidden yürüyenlerle cidden yürüyemeyenler arasında büyük fark vardır ve bu fark bir terakki ile bir tedennî farkıdır. Demek ki sâdıklar müterakkī, gayr-i sâdıklar mütedennîdirler. Demek ki din kānûn-ı hak lâkin diyânet nâtamam ve gayr-i sâdıktır. İlm ü fendeki her kānûn-ı hak da böyle değil midir? Meselâ iyi hesap bilen bir adam muʿâmelâtında o hesâbı yapmaya üşenir de tatbik etmezse kabahat ilm-i hisâbındır denebilir mi? Ve meselâ pis mikropların mazarratlarını bilen kimse sokaklarda gezdiği papuçlarla oturduğu veya yattığı odanın içine kadar girmeyi itiyad ederse bi'n-netîce mâruz olacağı felâketten mikrop ve hıfz-ı sıhhat ilmini muâhezeye hak kazanabilir mi? İnsanlar kendilerini kānûn-ı hakka uydurmakla mükellef iken o kānûn-ı hakkı kendilerine uydurmaya çalışırlarsa kusur o kanunun değil, o insanın olur ve zararına mahkum olan da insandır. Gazab-ı ilâhî evvelâ bunu bilerek yapanlar içindir. Bilmeyerek yapanlar da dâllîndirler, [145] bunlar da bi'n-netîce o âkıbete mahkumdurlar. Maʿa't-teessüf asr-ı hâzır insanlarında bilhassa din husûsunda kānûn-ı hakkı kendilerine uydurmak sevdası gālib görünmektedir. Ulûm u fünûn ve sanâyiʿdeki bu kadar terakkiyâta rağmen bütün âlemde ıztırâbât-ı beşeriyenin sûret-i umûmiyede gittikçe artmasının sebebi de budur. Bu ıztırabâtı ancak tarîk-i hakka sülûk katʿ edebilir.

اَللّٰهُمَّ اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ
عَلَيْهِمْ[2] وَلَا الضَّالِّينَ. آمِينَ

"**Âmin**" icâbet et, kabul et mânasına bir ism-i fiildir. "Âmin" demeye de "te'mîn" denilir. Bu nazm-ı Kur'an'dan cüz değildir. Bunun için mushafa yazılmaz. Lâkin *Buhârî* ve *Müslim*'de dahi tahric olunduğu üzere Aleyhi's-salâtü ve's-selâm Efendimiz buyurmuştur ki: "İmam 'veleddâllîn'

1 M: "istikrarın".
2 B -"عليهم".

dediği zaman hepiniz 'âmin' deyiniz. Çünkü melekler 'âmin' derler. 'Âmin' demesi melâikenin âmînine tevâfuk edenin geçmiş günahları mağfiret edilir."[1] Diğer bir hadîs-i mevkufta "Ehl-i arzın saflarını ehl-i semânın safları vely eder. Binâenʿaleyh yerdeki 'âmin' gökteki 'âmîn'e tevâfuk ederse abd mağfur olur."[2] Binâenʿaleyh âmin sünnet ile sâbittir. Hem imam ve hem cemaat tarafından sırren yapılmalıdır. İmam gibi münferid olan dahi sırren söyler.

---

1 Buhârî, Ezân, 111-113; Müslim, Salât, 72-76:
«إِذَا قَالَ الإِمَامُ: {غَيْرِ المَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلاَ الضَّالِّينَ} فَقُولُوا: آمِينَ، فَإِنَّهُ مَنْ وَافَقَ قَوْلُهُ قَوْلَ الْمَلاَئِكَةِ غُفِرَ لَهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِهِ»

2 Abdürrezzâk, *el-Musannef,* II, 98:
قَالَ عَطَاء: سَمِعْتُ أَبَا هُرَيْرَةَ يَقُولُ: «إِذَا وَافَقَتْ آمِينَ فِي الْأَرْضِ آمِينَ فِي السَّمَاءِ غُفِرَ لَهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِهِ»

سُورَةُ الْبَقَرَةِ مَدَنِيَّةٌ وَهِيَ مِائَتَانِ وَسِتٌّ وَثَمَانُونَ آيَةً

[146] EL-BAKARA SÛRESİ

Medenîdir. Peygamberimiz sallallâhu aleyhi ve sellem Efendimiz'in Medine'ye hicretlerinden sonra ilk nâzil olan sûredir. Bununla beraber bütün Kur'ân'ın en son nâzil olan وَاتَّقُوا يَوْماً تُرْجَعُونَ فِيهِ اِلَى اللّٰهِ ثُمَّ تُوَفّٰى كُلُّ نَفْسٍ مَا كَسَبَتْ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ [el-Bakara 2/281][1] âyeti de bundadır. Demek ki Medine'de ilk nüzûle başlayan ve en sonra tamam olan bir sûre-i celîledir. Fâtiha mezâmîn-i[2] Kur'ân'ı icmâlen müştemil olduğu gibi bu da ekser-i ahkâmını tafsil cihetinden öyledir. Bu iki haysiyetledir ki أَفْضَلُ الْقُرْآنِ اَلْفَاتِحَةُ[3] ve أَفْضَلُ الْقُرْآنِ سُورَةُ الْبَقَرَةِ[4] hadîs-i şerîfleri vârid olmuştur. Kezâlik Resûlullah Efendimiz'e bir gün bir melek geldiği sırada "Müjde, sana iki nur verildi ki senden evvel hiçbir peygambere verilmemişti: Fâtihatü'l-Kitâb ve havâtim-i Sûreti'l-Bakara" diye tebşir ettiği rivâyât-ı[5] sâbitedendir.[6] Bu sûre-i celîlenin lisânımızda umûmiyetle en meşhur ismi "Baş Elif Lâm Mim" yahut "Büyük Elif Lâm Mim"dir. Asıl ism-i hâssı ikidir: "Sûretü'l-Bakara", "Sûretü'l-Kürsî". Elif Lâm ile "el-Bakara", Benî İsrâil'in bakarası demek olduğundan sade "bakara" kelimesinde bu mânaya işaret kalmıyor. Benî İsrâil'in işbu bakara kıssası yalnız bu sûrede zikredilmiş olduğundan bu tesmiyeye sebep olmuştur ki, bu tesmiyede bakara kıssasının ehemmiyetine husûsî bir tenbih vardır. "el-Kürsî" kürsiyy-i ilâhî demektir. Bu isim de aʿzam-ı âyât olan Âyetü'l-Kürsî'nin bu sûrede bulunmasındandır. Bunlardan başka bu sûrenin biri has biri müşterek iki de lakabı vardır. Evvelkisi "Senâmu'l-Kur'an", ikincisi "ez-Zehrâ"dır.

---

1 "Hem korunun, öyle bir güne hazırlanın ki döndürülüp o gün Allah'a götürüleceksiniz. Sonra herkese kazandığı tamamıyla ödenecek ve hiçbir zulme mâruz olmayacaklar."

2 B: "mezâmin-i".

3 Bk. Ebû Abdillah el-Hâkim Muhammed b. Abdillah en-Neysâbûrî, *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn,* thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1411/1990, I, 747/2056.

4 Ebû Abdillâh Muhammed b. Nasr el-Mervezî, *Muhtasaru Kıyâmi'l-leyl,* ihtisar eden: Ahmed b. Ali el-Makrîzî (Faysalâbâd: Hadis Akademi Yay., 1408/1988), s. 164.

5 B: "rivâyet-i".

6 Müslim, Salâtü'l-Müsâfirîn, 254:
أَبْشِرْ بِنُورَيْنِ أُوتِيتَهُمَا لَمْ يُؤْتَهُمَا نَبِيٌّ قَبْلَكَ: فَاتِحَةُ الْكِتَابِ، وَخَوَاتِيمُ سُورَةِ الْبَقَرَةِ

إِنَّ لِكُلِّ شَيْءٍ سَنَامًا[1] وَسَنَامُ الْقُرْآنِ اَلْبَقَرَةُ "Her şeyin bir senâmı (bir hörgücü, bir zirvesi) vardır. Kur'ân'ın senâmı da el-Bakara sûresidir"[2] hadîsi ve اِقْرَؤُوا الزَّهْرَاوَيْنِ [147] اَلْبَقَرَةَ وَآلَ عِمْرَانَ "İki zehrâyı, el-Bakara ile Âl-i İmrân sûrelerini okumaya devam ediniz"[3] hadîsi ile ifade buyurulmuştur. Demek Kur'an bir cism-i zî-hayâta teşbih edilecek olursa Fâtiha başı, el-Bakara gövdesinin en mühimi, diğer sûreler sâir aʿzâsı, echizesi, etrâfı mesâbesindedir. Fi'l-vâkiʿ Fâtiha'da dahi söylediğimiz vechile meʿânî-i Kur'ân'ın inkişâfâtındaki münâsebâtı en ziyade ilm-i beşerin henüz künhüne eremediği ilm-i hayat tenasüblerine ve ekmel bir cism-i zî-hayâtın âhengine benzer. Bunu maddiyet ve mâneviyeti tam bir insân-ı ekmele benzetir, onu da vücûd-i Muhammedî olarak tasavvur ederseniz tertîb-i Kur'an'daki lâhûtî sanatın bir misâlini mülâhaza etmiş olursunuz ve mâlumdur ki bir zî-hayâtın ilk teşekkülündeki nizâm-ı tertîb, teşekkül-i kâmilindeki nizâm-ı tertîbin aynı değildir. Bunun gibi Kur'ân'ın nüzûlündeki tertîbi ile cemʿ u kitâbetindeki tertib[4] dahi birbirinin aynı değildir. O tam bir nizâm-ı nümüv ile yirmi üç senede peyderpey inkişaf etmiş ve bi't-tabʿ hâsılındaki nizâm-ı kül, nizâm-ı nüzûlden başka olmuştur. Fi'l-hakīka Sûre-i Fâtiha'dan sonra hangi sûreyi alacak olursanız bu tertibdeki tenâsüb-i ekmeli bulamazsınız. Çünkü Fâtiha'daki اِهْدِنَا duasından sonra الٓمٓ. ذٰلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ هُدًى لِلْمُتَّقِينَ "alınız, işte hidâyet!" diye tam bir cevâbıdır. Ve bu cevap bütün Kur'ân'a şâmildir. Binâenʿaleyh Fransa hükûmetinin bu senelerde yaptırdığı yarım bir Kur'an tercemesinde güya Avrupalıların fikrine, mizâcına takrib için sûrelerin bu tertîb-i ekmeli alt üst edilerek Fâtiha'nın başa, el-Bakara'nın nihâyete alınması, bir nevi tahrif maksadına mübtenî değil ise herhâlde tenâsüb-i hakkı anlamamaktan mütevellid bir tahakküm-i mağrûrânedir. Bu tıpkı bir endâma bakıp şu başın altına bu sîne, bu gövde konulmamalı idi de bunun yerine

1 B: "سنام".
2 Tirmizî, Fedâilü'l-Kur'ân, 2.
3 Müslim, Salâtü'l-Müsâfirîn, 252.
4 B: "terkib".

parmaklar, eller, kollar, ayaklar, bacaklar vazʿ edilmeli idi gibi tertîb-i fıtrîde (fizyolojide) tashîhâta kalkışmaya benzer.

[148] **Münasebât ve İcmâl**

el-Bakara sûresinin zâtında sevk-i küllîsi, Fâtiha'da taleb edilen hidâyetin cevâb-ı küllîsi olmakla mecmûʿ-i Kur'ân'ın da sevk-i küllîsidir ki bu ilk âyetinde zâhirdir. Kur'ân'ın hikmet ve gāye-i nüzûlünü de tazammun eden bu irtibat ve münasebetten sonra الم umûmî bir fasl-ı hitâbın esâsını mutazammındır. ذٰلِكَ'den يَٓا اَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوا [2/21] âyetine kadar ilk hitâb-ı ilâhî evvelen ve bizzat Resûlullah Efendimiz'edir. Bu hitabda insanların kābiliyyet-i hitâb ve hidâyet nokta-i nazarından hâlet-i rûhiyeleri itibariyle bir tasnîfi vardır ki bu tasnîf[1] evvel-i Fâtiha'daki münʿam^un ʿaleyhim, mağdûb^un ʿaleyhim, dâllîn tasnîf-i nihâîsine sûreten şebîh ve mânen alâkadardır. Çünkü nimet hidâyetin, hidâyet de kābiliyyet-i hitâbın ferʿidir. Kābiliyyet-i hitâb velev mütefâvit olsun her insana fıtrat-ı ûlâ itibariyle bahşedilmiş bir rahmet-i ilâhiye ise de sû'-i istiʿmâl ile itiyad neticesi olarak ʿadem-i kābiliyet de bir tabiat hâlini iktisab edeceğinden makamına göre kābiliyyet-i hitâbın ve muhâtabın taʿyîni, herhangi bir irşâdın ve müfîd olması matlub olan her kelâmın şart-ı aslîsidir. Bunun için ilm-i rûh, belâgatin, ilm-i edebin erkânı olan tasarrufât-ı lisâniye ve mantıkiyeden mukaddem bir şart-ı evvelidir. İşte Cenâb-ı Allah Sûretü'l-Bakara'nın başında evvelâ Resûlüne hitab ile bu şart-ı irşâdı tâlim buyurmuş ve ilk önce mebhas-i ilim nokta-i nazarından bizzat Resûlüne teminat bahşettikten sonra umûmun fıtrat-i aslîsindeki kābiliyyet-i hitâbı tehyic eden ve şerâit-i[2] îmânı muhtevî bulunan bir tenvir ile söze başlamıştır. Kur'ân'ın dibâcesi makamında bulunan bu tasniften sonra ibtidâ يَٓا اَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوا âyetinden itibaren اِيَّاكَ نَعْبُدُ mîsâk-ı ubûdiyetinin teklif ve îcâbını tasrih ederek Rabbü'l-âlemîn icmâlindeki isbât-ı ulûhiyet ve rubûbiyet delillerini en geniş hikmetleri icmâl eden bir üslub ile fezleke eder ve onun akabinde nübüvvet münkirlerini ilzam eden iʿcâz delilini serd eyler ve

1 M ve B: "tasnîfi".
2 B: "şerîʿat-ı".

burada sırr-ı ubûdiyet olan inzar ve tebşîri [149] icmâl ederek yevm-i dînin mükâfat ve mücâzâtını îcaz ile bir tasvir eder. Müteʿâkiben beyânât-ı ilâhiyenin üslûbuna ait bir ihtardan sonra fıtrat-ı beşerin kıymetini tesbit ve hilkat-i beşere doğru ircâʿ-i nazar ettirir ve hilkat-i Âdem'deki bedâʿati, hikmet ve gayeyi, tâlimin, ilmin, lisânın, iman ve tâatin ehemmiyetini ve netâicini, Yahudilik ve Hıristiyanlıktaki zenb-i aslî nazariyesinin mebde'ini telkinden sonra Yahûdiyet ve Nasrâniyet gibi iki milletin menşe'i olan Benî İsrâil'e tevcîh-i hitâb ile mâzîdeki mevkiʿlerini, faziletlerini, esbâb-ı niʿmetlerini ve iman ettikleri kitâbın hükmüne göre en şâyân-ı dikkat kıssalarıyla mağdûb^{un} ʿaleyh olmalarına sebep olan cereyân-ı ahlâkîlerini tasvir ve bu meyanda dîn-i İslâm'ın iʿtikādî, ahlâkî, hukūkī, ictimâʿî bazı esâsâtını tesbit eder. Baʿdehu mü'minlere tevcîh-i hitâb ile bazı usûl takrir ederek ehl-i kitâbdan Yehûd u Nasârâ'nın müşterek olan vücûh-i dalâline ve aralarındaki husumet ve münâferete tenbihten sonra bu gazab u dalâlden halâsları için bir Hazret-i Âdem evlâdına yakışacak hiss-i uhuvvetle esâs-ı tevhid dairesinde bir rûh-i ictimâʿî iktisab etmek üzere tarîk-i hakkı irâe ve haslet-i İbrâhim'i,[1] binâ-yı Kaʿbe'yi, vasiyyet-i Yaʿkūb'u ihtar ile lâekal millet-i İbrâhimiye esâsı üzerinde bir cism-i ictimâʿî teşkil etmelerini teklif etmiş ve birinci cüzde bu esasları takrirden sonra ikinci cüzden itibaren hâldeki sırât-ı müstakīme ve âlemîne nümûne-i imtisâl olacak olan millet-i İslâm'ın teşkîlâtına, ahkâm ve kavânîn-i asliye ve ferʿiyesinin bilhassa beyânına geçmiş ve cism-i ictimâʿîyi teşkil eden salât ve hac hakkında tahvîl-i kıbleden başlayarak hayât-ı tayyibe için sabr u tahammül ve sebat ve sâire gibi mehâsin-i ahlâka ve envâʿ-ı birr ü hayra, esbâb-ı refâha, helâl ve haram, habis ve tayyib vesâil-i maʿîşet ahkâmına; salât, hac, sıyâm-ı ramazan, zekât ve ʿale'l-ʿumûm sadakāt ve nafakāta, cihad gibi usûl-i ibâdâta; fitne, katl-i nefs, hamr, kumar, zina ve sâir bu gibi kebâir ve fücûrun zem ve menʿine, kısas ve mukābele bi'l-mislin meşrûʿiyetine, [150] eytâm ve emvâl-i eytâma; münâkehât, hayz gibi ahvâl-i nisâ, talâk, iddet, nafaka gibi aile ahkâmına;

1 B +"ve".

gerek ilim ve gerek silah ile müdafaʿât ve mücâhedât-ı ʿâmmeye; enbiyâ-yı kirâmın merâtib-i faziletlerine, kudret ve azamet-i ilâhiyenin hakikatine, muʿcizât-ı enbiyâya dair makāsıd-ı asliye beyan etmiş; esâsât-ı hukūkiyeye, hikmet ve teʿâvün-i iktisâdî hakkında teşvîkāta ve zemm-i ribâya; müdâyenât, kâtib-i adl, şehadet, rehin vesâire gibi muʿâmelât esaslarına ve nihâyet Hazret-i Peygamber'in Leyle-i Miʿrâcdaki sûret-i îmân ve akd ü mîsâkıyla dîn-i İslâm'ın hakīkat-i îmâniye ve teklîfiyesini telhis eden bir hâtime ile hitam verilmiştir. Ve bunların her birini makamına ve esbâb-ı nüzûlüne göre öyle mütenevviʿ ve müessir üslûb-i beyan ile ifade etmiştir ki bir taraftan sûrenin hey'et-i mecmûʿası kemâl-i tenâsüb içinde rûh-i tevhid ile tam bir vahdet arz eder, diğer taraftan her âyeti ve belki her kelimesi bir kitaba mevzu teşkil edecek cemʿiyyet-i meʿânîyi ihtivâ eyler.

Âyetleri

Kûfiyyûn taʿdâdında iki yüz seksen altı, Basriyyûn taʿdâdında iki yüz seksen yedi, Hicâziyyûn taʿdâdında iki yüz seksen beş, Şâmiyyûn taʿdâdında iki yüz seksen dörttür. Bu taʿdâd ihtilâfı, kıraatte[1] olduğu gibi bazı âyet başlarında rivayetin taaddüdündendir. Çünkü mukaddimede beyan olunduğu üzere âyetlerin fâsılaları ve adedleri de tevkīfî ve naklî olduğu müttefekun ʿaleyhtir. Bizim kıraatimiz olan Âsım kıraati Kûfî olduğundan taʿdâd-ı Kûfî ahz edilmek evlâdır. Kelimâtı altı bin yüz yirmi, harfleri yirmi beş bin beş yüzdür.

Fâsılaları

م, ن, د, ب, ر, ق, ل yedi harftir. ل fâsılası yalnız فَقَدْ ضَلَّ سَوَٓاءَ السَّبٖيلِ [108.] âyetinde, ق fâsılası da yalnız iki yüzüncü âyetin nihâyeti olan خَلَاق'dadır. Bu fâsılaları müfessirîn-i kirâm "kalk düşünelim" demek olan قُمْ لِنُدَبِّرْ remziyle hulâsa etmişlerdir.

[151]

1 B: "ihtilâf-ı kıraatte".

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

الٓمٓ ﴿١﴾ ذٰلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَۚ فِيهِۚ هُدًى لِلْمُتَّقِينَۙ ﴿٢﴾ اَلَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ وَيُقِيمُونَ الصَّلٰوةَ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَۙ ﴿٣﴾ وَالَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِمَٓا اُنْزِلَ اِلَيْكَ وَمَٓا اُنْزِلَ مِنْ قَبْلِكَۚ وَبِالْاٰخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَۜ ﴿٤﴾ اُو۬لٰٓئِكَ عَلٰى هُدًى مِنْ رَبِّهِمْ وَاُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ ﴿٥﴾

Meâl-i Şerîfi

Elif Lâm Mîm (1). İşte o kitap, bunda şüphe yok, ʿayn-ı hidâyet, korunacaklar için (2). Onlar ki gayba iman edip namazı dürüst kılarlar ve kendilerine merzuk kıldığımız şeylerden infak ederler (3). Ve onlar ki hem sana indirilene iman ederler hem senden evvel indirilene, âhirete yakīni[1] de bunlar edinirler[2] (4). Bunlar işte Rablerinden bir hidâyet üzerindedir ve bunlar, işte bunlar o murâda eren müflihîn (5).

[152] الم bulunduğu altı sûrenin hepsinde birer âyettir. المص dahi bir âyettir. Lâkin المر bir âyet sayılmıyor, الر dahi bulunduğu beş sûrenin hiçbirinde âyet değildir, طسم ikisinde de birer âyettir. طس âyet değildir, lâkin طه, يس birer âyet, حم dahi hepsinde birer âyet, حم عسق iki âyet, كهيعص bir âyettir. ص, ق, ن birer âyet değildirler. Ve bu taʿdâd Kûfiyyûn rivayetidir. Basriyyûn yirmi dokuz sûrede bulunan işbu mukattaʿâttan hiçbirini bir âyet olarak saymamışlardır. Âyet meselesi kıyâsî değil tevkīfî bir ilim olduğundan bu ihtilâf vücûh-i kırâat gibidir. Ve bu suretle el-Bakara sûresinin muhtelef^un fîh olan âyetlerinden birincisi الم'dir.

Kitabette bir kelime gibi yazıldığı hâlde kıraatte taʿdâd suretiyle "Elif Lâm Mîm" diye üç kelime olarak okunuyor. Bu üç kelime mânalı birer isimdirler. Delâlet ettikleri mânaları da müsemmâları olan hurûf-i basîtadır. Bu harfler kelimelerin maddesi olan ve[3] "hurûf-i muʿcem", "hurûf-i mebânî", "hurûf-i hecâ" tesmiye olunan tek seslerdir ki ا, ب, ت gibi[4] nukūş

1 B: "yakīn".
2 F: "hem de âhirete yakīni bunlar edinirler".
3 B -"ve".
4 B: "denilen".

bunların hat denilen alâmetleridir. O isimler esasen bu seslerin olduğu hâlde bu nakışlara da ıtlak olunur. Her isim, başındaki ilk sesin veya nakşın adı, her nakış da bizzat o seslerin bir nevi resmidir. Arapça'da mahrec-i[1] muhakkaka müstenid aslî olarak yirmi sekiz harf ve bunların yirmi sekiz de ismi ve nakş-ı basîti vardır. Bunlardan başka bir de mahrec-i[2] mukaddere müstenid olup bizzat okunamayan[3] tebeʿî bir harf daha vardır ki buna da "lâm elif" denilir. Ve ʿale'l-ekser "elif" ismi buna verildiğinden diğerine "hemze" denilir. Lâm elif bi't-tebaʿ okunan bir harf-i meddir. Mâkablindeki harfin harekât-ı selâsesine tâbiʿiyeti itibariyle üç hâli bulunduğundan hurûf-i med ا, و, ي nâm-ı müsteʿârlarıyla üç olarak gösterilir. Binâenʿaleyh aslî ve tebeʿî müsemmâ-yı hurûf, hakikaten yirmi dokuz ve hükmen otuz bir addolunur. Yirmi dokuzuncusu ancak terkibde okunabildiğinden لا ile gösterilir ki otuz bir adedini de irâe eder.

[153] Harflerin işbu infirad ve besâtat halleri "elif, bâ, tâ" diye bir bir sayılarak anlatılır ve ا, ب, ت diye mukattaʿ olarak yazılır. Bunun ismi "elifba"dır. Bilakis kelimelerde olduğu gibi terkib halleri anlatılacağı zaman da أَبْجَدْ suretinde yazılır ve kendi basit sesleriyle okunur.

Hâlbuki الم ebced gibi yazıldığı hâlde elifba gibi okunur. Demek ki ikisinin de haysiyetini câmiʿ olarak hurûf-i hecânın daha mükemmel bir unvanı gibidir. Okunuşuna nazaran mânası sarihtir. Fakat yazılışına nazaran ebced gibi mühmel ve mübhem bir kelime görünür. Gerçi yazılış elifba gibi okunmayıp ebced gibi okunsa idi اَلَمْ, اَلَمَّ, اِلَمَّ[4] ilh… vücûh-i muhtemelesiyle mânalı bir kelime teşkil edecekti. Lâkin böyle yazıldığı hâlde elifba gibi okunması bundan bir mâna çıkarmayı işkâl etmektedir. Bu iki haysiyetin böyle ictimâʿından yek nazarda anlaşılır ki burada biri zâhir, biri bâtın iki mâna melhuzdur. Acaba matlûb-i aslî hangisidir? İşte müfessirîn-i kirâm bu iki nokta-i nazardan hareket ederek bir kısmı[5] mukattaʿât-ı süverin maʿnâ-yı murâdı mâlum olabileceğine, bir kısmı da olamayacağına kāil olmuşlardır.

---

1 B: "mehâric-i".
2 B: "mehâric-i".
3 B: "okunmayan".
4 B: "اَلِمَّ".
5 B: "kısım".

Maʿlûmiyet veya imkân-ı maʿlûmiyete zâhib olanlar başlıca iki zümre teşkil ediyorlar:

1. Bu isimlerin mânaları mâlumdur. Bunları ibtidâ-yı hitabda taʿdâddan maksad, bütün hurûf-i hecâyı elifba ve ebced haysiyetleriyle ihtar ve bunlardan teşekkül eden kelimât ve kelâma nazar-ı dikkati celb etmektir ki bu ihtar ve tenbîhi müteʿâkib "işte kitap" demek, lisânın madde-i asliyesini göstererek bir tahaddî ilan etmek ve iʿcâz-ı Kur'ân'a telmih eylemek olduğunu beyan etmişlerdir. Ve bu zümredeki ekser-i ulemâ, bu üç harfin mecmûʿu bu sûreye veya Kur'ân'a bir isim olmasını da tercih etmişlerdir.
2. Maʿnâ-yı murâdın kelimât-ı selâsede değil müsemmeyâtında, yani terkib haysiyetinde ve taʿbîr-i âharla[1] kitabet [154] haysiyetinde aranmak lâzım geleceğini ve bunların bir maʿnâ-yı remzîsi bulunduğunu ve lisân-ı Arab'da bunun misâlleri bulunabildiğini söyleyenler vardır. Bu da başlıca iki esasta hulâsa edilir.

Birincisi, kasr u terhim tarîkidir ki, şâirin قُلْتُ لَهَا قِفِي فَقَالَتْ قَاف mısrâında olduğu gibi وَقَفْتُ kelimesinden kāf harfiyle iktifâ etmesi, kitabette misâli de meselâ "Ahmed" yerinde bir ا (elif) yazılması bu kabîldendir. Ve bu suretle hurûf-i hecânın her biri, evvelinden âhirinden, ortasından bir veya müteʿaddid isimlere remiz olabilir. Fi'l-vâkiʿ الر, حم, ن cem edildiği zaman اَلرَّحْمنُ isminin hâsıl olduğu görülüyor. Diğerlerinde halledilememekle beraber böyle esmâullâha veya sâireye tahlîlî veya terkîbî remizler mümkin bulunuyor.

İkincisi ebcedin hesap tarîki ve şifre usulüdür.

3. Zâhir ve bâtın iki haysiyetin ikisini de mülâhaza etmek lâzımdır. Ve maʿnâ-yı murâdı aramak için bu tarîklerin, bu mânaların hepsini cemʿ etmek ve ihtimâlât-ı akliye ve tabîʿiye ile daha ileri gitmek iktizâ eyler. Bunda ise meʿânî müteşabih olur. Taʿyîn-i murâda imkân bulunamaz. الم sanki el-maʿlûmü'l-mechûl terkîbi gibi bir mâna ifade eder. Ve bu

1 M: "âhirle". Sonraki baskılarda "âharle" şeklinde düzeltilmiştir.

mâna hakikat ve esmâ-i ilâhiyeye kadar gider. Ve bu tefsîrin hâsılı اَللّٰهُ أَعْلَمُ mazmûnuna müntehî olur ki bu da bize ilm-i beşerînin başında dâima künhüne erilmez bir mebde'in vücûdunu tâlim eder.

Fi'l-hakīka hem dirâyeten ve hem rivayeten bu nokta-i nazarların hiçbirini feda etmeye imkân yoktur. Zira mukattaʿât-ı süverin kıraati ve hey'et-i umûmiyesindeki münasebât ilk nokta-i nazar hakkında pek büyük bir kârine teşkil etmektedir. Elifba gibi okunan mukattaʿât-ı süver, evvelâ elifba harflerinin yirmi dokuz sayısına müsâvi olarak yirmi dokuz sûrede mevcuddur. Sâniyen yirmi sekiz ismin tam nısfı bulunan on dört harf ismi [155] الف, لام, ميم, صاد, راء, كاف, هاء, ياء, عين, طاء, سين, حاء, نون, قاف intihab olunmuş ve o suretle intihab olunmuş ki bu nısf bütün hurûfun sıfât[1] itibariyle müteʿaddid taksîmâtındaki aksâm ve envâʿından her birinin nısfını ve baʿz-ı ehemmini muhtevî olduğundan zikrolunmayan diğer nısfı tamamen mağlub ederek mecmûʿ-i hurûfu lehce-i asliyesiyle, tecvîdiyle göstermiş bulunuyor ki tefsîr-i Kādî'de[2] dahi musarrah olan bu tasarrufâtın tafsîlinden[3] sarf-ı nazar ediyoruz.

Sâlisen, me'huz olan bu harfler, müfred ve mürekkeb olarak sûrelere o suretle tevzîʿ edilmiştir ki bunda lisânın sarf ve nahiv[4] itibariyle taksîmât-ı esâsiyesine büyük bir alâkası vardır. Kelimenin aksâm-ı selâsesi, birliden beşliye kadar kelimâtın ebniye-i asliyesi, mücerred ve mezîd taksîmâtı, mezîd binâsının yedi harfi tecavüz edemeyeceği, rubâʿî ve humâsîde asıl ve mülhak taksîmi ve daha bazı envâʿ-ı tâliyesi bunlardan okunabilir. Arabın şiʿr u belâgati pek yüksek bir mertebede bulunmasına rağmen lisânın tecvid, iştikak, sarf, nahiv ve sâire gibi ilimleri henüz teşekkül etmemiş ve okuyup yazanlarda bile kavâʿid-i lisâniye nazariyâtına dair maʿlûmât teessüs eylememiş bulunduğu bir zamanda bir nebiyy-i ümmî teblîğiyle dekāik-i ilmiyeye ait ibraz edilen ve bilâhare kavâʿid-i lisâniyenin vazʿ-ı esâsında büyük bir rehber olduğu da şâyân-ı kayd bulunan ve

1 B: "sıfat".
2 Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl,* I, 33-35.
3 B: "tafsîlâtından".
4 B: "nahvi".

bi'l-vücûh sırr-ı iʿcâzı mutazammın olan bu kadar tasarrufât-ı bedîʿanın delâlet ve irâdeden ârî farz edilmesi nasıl kabul edilebilir? Aynı zamanda şu da inkâr edilemez ki bu kadar yüksek bir delâlet ü irâdenin zâhirden başka hedefi yoktur demek dahi aynı karâin ile kābil-i te'lîf olmadığı gibi, bunlardaki[1] vücûh-ı delâletten birçoğunu ihmal eylemek demektir. Binâenʿaleyh asıl maʿnâ-yı murâd zâhir ve bâtın, elifba ve ebced nokta-i nazarlarının cemʿindedir. Delâlet-i lafziyeden delâlet-i akliyeye ve oradan delâlet-i tabîʿiye ve zevkiyeye intikal ederek ânât-ı vücûdun hepsini nazardan geçirmek ve hiçbirinde tevakkuf etmeyip asl-ı [156] vücûdun sırr-ı tekvînine[2], mebde'-i evvele kadar gitmek ve bu suretle mâbaʿde't-tabîʿîyi, âlem-i gaybı bir lahzada mütâlaa edip ilim içinde iʿtirâf-ı cehl ü ʿaczden sonra kemâl-i îmân ile irşâd-ı ilâhîye müterakkıb olmak; işte müteşabihât denilen mukattaʿât-ı süverin fâide-i hitâbı "ibtilâ-i râsihîn" denilen bu nâmütenâhî mânada müncelîdir.

Hakīkat-i beşeriye idrak ve teblîğ-i idraktadır ki biz buna "mantık" ve "lisan" tâbir ederiz. İdrak bizzat meʿânî ile, teblîğ-i idrâk da kelimât ile, kelimât ise asvât ile cereyan eder. Demek ki asvât, kelimât, meʿânî erkân-ı lisândır. Kitabet ise lisânü'l-lisân demektir. Ve bu sebeple lisan ve kitabet beşeriyette terakkiyât-ı ilmiye ve ameliyenin mebnâ-yı aslîsidir ve herkesin mâlumudur ki elifba harfleri denilen asvât-ı müfrede ve basîta bütün lisanların maddesi, bunların eşkâl-i hattıyeleri de kitabetin üssü'l-esâsıdır. Bunun için bir lisânın elifbası ne kadar mazbut ve muntazam; telaffuzu, lehçesi ne kadar fasih ve dakīk, kavâʿid-i tasrîf ve terkîbi ne kadar metîn ve ilmî, vücûh-i delâlet ve ifâdesi ne kadar vâsiʿ ve ʿamîk ve tabiî, imlâsı da ne kadar sâbit ve muttarid ise, o lisan o nisbette yüksek ve o nisbette mütekâmildir. Binâenʿaleyh ta bidayetinde kıraat ve kitabete terğīb emriyle nâzil olmaya başlayan Kur'ân-ı azîmü'ş-şân'ın Fâtiha ile şuurları uyandırdıktan sonra madde-i lisân olan hurûf-i hecâdan başlaması ve başlarken dîn-i İslâm'a gelinceye kadar âhir-i edyân olan Hıristiyanlığın teslis dalâletini

1 B -"bunlardaki".
2 B: "tekevvününe".

parçalarcasına Ehad-ı[1] hakīkīden ve vâhid-i iʿtibârî olan ikiyi, taʿbîr-i âharla vücûd-i Hak'tan rûh ve cisim isneyniyetini yek nazarda fark ettiren الم şekl-i kitâbeti ile Allah ve âlem nisbetini açıktan ilham etmesi ve bundan başka Yahudiliğin "ismi söylenmez" diye tanıdığı Maʿbûd-ı ekberin ism-i aʿzamına da telmih etmiş olması ve daha söylerken aksâ-yı sîneden dudağın ucuna kadar bütün hurûfun mehâric-i külliyesine muntabık üç mahreçten tertîb-i mahsus ile çıkarak insana kendini tarttırıp[2] [157] tanıtacak olan elif lâm mim harflerini düşündüre düşündüre okutması ve bu arada Revâkiyye[3] felâsifesinin[4] "elifba delîli" tâbir edilen isbât-ı ilâh delîline de işaret etmiş bulunması ve bu delâlât ve telmîhâttan sonra da akıl ve fikr-i beşeri sırr-ı lisân içinde asvâttan kelimâta, kelimâttan meʿânîye, meʿânîden eşyâya, eşyâdan sırr-ı tekvîne ve mebde'-i vücûda ve ilm-i ilâhîye kadar götürmesi bu Kitâb-ı celîlin mebde'den müntehâya kadar hidâyet-i beşeriyeyi tekeffül ettiğini büyük bir belâgatle ifade etmektedir.

Ey mütefekkir! الم remzine bak ve mehâric-i hurûfa riayet ederek "elif lâm mîm" diye oku, okurken kendini bir tart; rûhundan cismine, bâtınından zâhirine, sînenden dudaklarına doğru yokken var olarak çıkıp gelen o sesleri de iyice bir dinle. Bu sırada bir elifba, ebced okurcasına bütün hurûf-i hecâyı müsemmâlarıyla hayâlinden geçir ve düşün. Esasında hiçbir mânası olmayan bu münferid ve basit seslerden, lâ-yuhsâ mânayı hâmil olan kelimelerin ve bu kelimelerden kelâmların ve bu kelâmlardan kâinatı ifade eden kütüb-i celîlenin sûret-i husûlünde nasıl bir kudret ve nasıl bir sırr-ı tekvîn gizli olduğunu düşün. O zaman anlarsın ki âlemde her mâna, her feyz, her terakki, her kemâl, her ümit bir nizâm-ı ictimâʿîye, hem de vazʿ-ı lâyıkıyla bir nizâm-ı ictimâʿîye medyundur.

1 B: "âhâd-i".
2 B: "tattırıp".
3 Revâkiyye veya Revâkiyyûn (Stoacılık): Kıbrıslı Zenon (ö. MÖ. 262) tarafından kurulmuş olan felsefî ekol. Stoacılık, Roma döneminin en etkili felsefe akımı olmuştur. Zenon derslerini Atina'da revaklı (Grekçesi "stoa") bir binada verdiği için ekol bu ismi almıştır. Stoacılığın temsilcileri arasında Cicero, Seneca, İmparator Marcus Aurelius, Epiktetos gibi önemli isimler vardır. Stoacılık temelde bir ahlâk felsefesi olmakla birlikte mantık gibi alanlara da önemli katkıları olmuş ve modern düşünceyi Spinoza gibi bazı filozoflar üzerinden derinden etkilemiştir.
4 B: "felsefesinin".

Kendi kendine hiçbir mânası, hiçbir kuvveti, hiçbir tezahürü olmayan mevâdd-ı basîta eczâ-i münferidesi lâyık oldukları bir nizâm-ı ictimâʿîyi buldukları zaman onlardan kimyâlar, hikmetler, heyetler, hayatlar fışkırarak şu gözümüzün önündeki kâinât-ı şuhûd teşekkül ediveriyor.

Kezâlik kendi kendine hiçbir mânası, hiçbir kuvveti tezahür edemeyen insan ferdleri de yerli yerinde mükemmel bir nizâm-ı ictimâʿîye mazhar oldukları zaman da onlardan dünyaları teshir eden hey'et-i ictimâʿiyeler, milletler, devletler meydana gelir; taş, ağaç kovuğundan çıkamayan [158] o ferdler küre-i arzın bir ucundan diğer ucuna gidip gelmekle kalmayıp göklerde bile fütûhât yaparak ve âleme envâr-ı hakk u maʿdelet saçarak saadete gark olurlar. İşte elifbanın o basit ve mânasız harflerine o nâmütenâhî meʿânîyi ifâza eden nizam ve vazʿ-ı ictimâʿî sana kâinatın sırr-ı tekvînini baştan başa mütâlaa ettirecek bir miftâh-ı hidâyettir. Düşün ve düşün bu besâit nereden geldi ve bunlara o nizâm-ı ictimâʿîyi kim ve nasıl verdi? Sen seslerden kelimeyi, kelimeden meʿânîyi, meʿânîden eşyâyı okuyup görebiliyorsan böyle maʿdûmun mevcud, mânasızın mânalı olabilmesi, ayrı ve müteferrik şeylerin birleşip bir kül teşkil edebilmeleri, bütün bunlar üzerinde mine'l-ezel ile'l-ebed hâkim ve muhît bir kudret-i vahdâniyenin delil ve burhânı olduğunda tereddüd edebilir misin? Hayır edemezsin ve etmek için kendinde hiçbir hak göremezsin. O hâlde sen başka şeye bakmamalısın, o menbaʿ-ı cûddan kendin için de metîn ve müstakīm bir nizâm-ı ictimâʿî aramalısın, bâtın ve zâhirinle ona ʿarz-ı teslîmiyet etmelisin ki, istediğin hidâyet ve saadeti bulasın. Düşün, sade o nizâmı ve o nizâmın seyr-i şu'ûnunu düşün ve bütün bunları o Ehad-ı muhît olan menbaʿ-ı cûda ermek için düşün. Fakat sakın O'nun hakikatine ereceğim, O'nu ve O'nun ilm u kudretini ihâta edeceğim diye uğraşma. O noktaya geldiğin zaman acz u cehlini itiraf et. Et de الم oku, اَللّٰهُ أَعْلَمُ de. مَا عَرَفْنَاكَ حَقَّ مَعْرِفَتِكَ diye ʿarz-ı ibtihâl eyle. O zaman sende ne şek kalır ne ıztırap, ne buhran kalır ne kuşku.

Bu îzâhâttan sonra anlaşılır ki bu babda İbn Abbas hazretlerinden

mervî olan vücûh içinde "الم, أَنَا اللهُ أَعْلَمُ demektir"[1] tevil veya tefsîri yalnız maʿnâ-yı remzî olarak değil, aynı zamanda fâide-i hitâbın hâsılı olmak itibariyle de ne güzeldir. Şu kadar ki bu mâna mebde'inde değil müntehâ-yı tefekkürde verilmelidir. "Her kitapta Allah'ın bir sırrı vardır. Kur'an'daki sırrı da sûre evvelleridir" [159] meâlinde Hazret-i Ebû Bekir'den mervî olan ve "Her kitâbın bir safvesi vardır ve bu Kitab'ın safvesi -zübdesi- de hurûf-i teheccîdir" diye Hazret-i Alî'den mervî olan[2] beyânât-ı âliye dahi bi-hasebi'l-meâl öbüründen başka değildir. Hatta yine Hazret-i Alî'den mervî olan "كهيعص, حم عسق esmâ-i ilâhiyedendirler"[3] kelâmı da bu cümlelerden hâriç bir mâna değildir. Ve hepsine şâmil olduğu için mukattaʿât-ı süver müteşabihâttandır.

Müteşabihât denildiği zaman mânasız bir ibhâm-ı küllî iddia edildiğini zannetmek büyük bir hata teşkil eder. Müteşabihât mânasız ve mühmel değil, kesret-i meʿânîden dolayı muayyen bir murad taʿyîni mümkin görünmeyen ve daha doğrusu ifade ettiği hakāik-i muhîta zihn-i beşerle kābil-i istîʿâb olmadığından dolayı mübhem görünen bir ifadedir. Bu öyle bir beyandır ki hakikat, mecaz, sarih, kinaye, temsil, tahkik, zâhir, hafî gibi vücûh-i beyânın mecmûʿunu hâvîdir. Bunun için bâlâda buna "el-maʿlûmu'l-mechûl" ifadesini arz etmiş idik. Zaten kelâmda ibham, mevkiʿine göre en büyük vücûh-i belâgatten birini teşkil eder. Her şahıs her mânaya muhatab olamayacağı gibi bütün ilm-i ilâhînin ifham ve teblîğine ʿale'l-ʿumûm beşeriyetin kudreti dahi mütehammil değildir. Ulûm-i enbiyâ bile ilmullâha müsâvi olamaz وَقُلْ رَبِّ زِدْنِي عِلْماً [Tâhâ 20/114][4]. Bu hakikat da fasl-ı hitâb olarak ancak الم gibi bir ifade ile tefhim edilebilir. En âlim insanların bilmedikleri ve bilemeyecekleri neler vardır. Hukemâ derler ki "ilmin başı hayrettir." Bu itibar ile de Kur'ân'ın başında irşad ve hidâyetin bidâyetinde böyle hayret-engiz bir teblîğin

---

1 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* I, 208.
2 Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* thk. Ebû Muhammed b. Âşûr, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1422, I, 136:
قال أبو بكر الصديق رضي الله عنه: في كل كتاب سر، وسر القرآن أوائل السور.
وقال علي بن أبي طالب عليه السّلام: إنّ لكل كتاب صفوة، وصفوة هذا الكتاب حروف التهجّي.
3 Bk. Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* II, 253:
رُوِيَ عَنْ عَلِيّ عَلَيْهِ السَّلَامُ أَنَّهُ كَانَ يَقُولُ: «يَا كهيعص، يَا حم عسق».
4 "…ve de ki: رَبِّ زِدْنِي عِلْماً 'Rabbim artır beni ilimce'."

beliğ bir kuvve-i teshîriyesi vardır.

Âyât-ı Kur'âniye bidâyeten nâzil oldukça Aleyhi's-salâtü ve's-selâm Efendimiz bunları nâsa okur, tebliğ buyururdu. Fakat buna muʿâraza-dan âciz kalan küffâr لَا تَسْمَعُوا لِهٰذَا الْقُرْاٰنِ وَالْغَوْا فِيهِ لَعَلَّكُمْ تَغْلِبُونَ derler, "Sakın şu Kur'ân'ı dinlemeyiniz, okundukça gürültü ediniz. Belki bastırır galebe edersiniz" [Fussilet 41/26] derlerdi ki hâlâ [160] müessir ve ciddi sözler karşısında böyle yapmak küffârın mizâcıdır. Râzî vesâire tefsirlerinde İbn Ravk[1] ve Kutrub'dan rivayet olunduğuna göre mukattaʿât-ı süver nâzil olduktan sonra okunduğu zaman nazar-ı dikkat ve hayretlerini celb ettiğinden o küffâr dahi dinlemek temâyülünden kurtulamamışlar ve gürültüden vazgeçerek Kur'an'dan müntefiʿ olmuşlardır[2] ki, bu fıkra bunların bilhassa bir sebeb-i nüzûlü olarak kaydedilmek iktizâ eder.

"Başta celb-i hayret fâide-i mühimmesi Fâtiha'nın evvelinde bulunmak lâzım gelmez mi idi?" diye bir sual vârid-i hâtır olur. Fakat şunu bilmek lâzım gelir ki ilk şuur, hayretten mukaddemdir ve Kur'ân'ın gayesi de evvelen ve bizzat ilim ve hidâyete müteveccihtir. Fâtiha الم ile başlasa idi bu iki mühimme fevt olurdu. Ve hatta Fâtiha'daki vuzûhuyla mebde'-i tevhîd üzerinde ahd ü mîsak yapılmadan evvel bu suret müfîd olmaktan ziyade muzır olurdu.

Bu vücûh ile beraber bu mukattaʿâtın bulundukları sûreye dahi bir isim gibi delâlet etmelerine hiçbir mâniʿ tasavvur olunmamak lâzım gelir. Nitekim اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ'ın maʿnâ-yı muhkemi sûrenin de ismi olmasına mâniʿ olmamıştır.

---

1 M ve F: "İbn Revme".

2 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, II, 253:
قَوْلُ ابْنِ رَوْقٍ وَقُطْرُبٍ: إِنَّ الْكُفَّارَ لَمَّا قَالُوا: لَا تَسْمَعُوا لِهٰذَا الْقُرْآنِ وَالْغَوْا فِيهِ لَعَلَّكُمْ تَغْلِبُونَ (فصلت ١٤/٦٢) وتواصلوا بِالْإِعْرَاضِ عَنْهُ أَرَادَ اللّٰهُ تَعَالَى لَمَّا أَحَبَّ مِنْ صَلَاحِهِمْ وَنَفْعِهِمْ أَنْ يُورِدَ عَلَيْهِمْ مَا لَا يَعْرِفُونَهُ لِيَكُونَ ذٰلِكَ سَبَبًا لِإِسْكَاتِهِمْ وَاسْتِمَاعِهِمْ لِمَا يَرِدُ عَلَيْهِمْ مِنَ الْقُرْآنِ، فَأَنْزَلَ اللّٰهُ تَعَالَى عَلَيْهِمْ هٰذِهِ الْحُرُوفَ فَكَانُوا إِذَا سَمِعُوهَا قَالُوا كَالْمُتَعَجِّبِينَ: اسْمَعُوا إِلَى مَا يَجِيءُ بِهِ مُحَمَّدٌ عَلَيْهِ السَّلَامُ، فَإِذَا أَصْغَوْا هَجَمَ عَلَيْهِمُ الْقُرْآنُ فَكَانَ ذٰلِكَ سَبَبًا لِاسْتِمَاعِهِمْ وَطَرِيقًا إِلَى انْتِفَاعِهِمْ.

İʿrâb

"Elif Lâm Mîm" isimleri evvelâ zâhirleri vechile taʿdâd mevkiʿinde bulunduklarından iʿrâbları yoktur. Çünkü müfredât-ı maʿdûde, cümle-i ibtidâiye gibi iʿrâbsızdır. Maʿamâfîh aralarında mübtedâ, haber olmaları melhuz bulunduğu gibi mecmûʿu bir isim veya isim mevkiʿinde mülâhaza edilerek "bu elif lâm mîmdir" meâlinde mahzuf bir mübtedânın haberi, veya "oku, dinle, belle" yahut "kasem ederim" gibi bir fiʿl-i mahzûfun sarih veya gayr-i sarih mefʿûl^{un} bihi olmak ve nihâyet mecmûʿu mübtedâ ve ذٰلِكَ الْكِتَابُ cümlesi haber yapılmak dahi melhuzdur. Bu meyanda nasb iʿrâbı işbu hurûfa nazar-ı dikkati celb etmek nokta-i nazarından eblağdır ve bunda maʿnâ-yı kasem daha kuvvetlidir. Şu kadar ki bunu hepsine taʿmîm taraftarı değiliz.

[161] Bu îzâhâttan sonra bilhassa şunu nazar-ı dikkate arz etmek isteriz:

الٓمٓ (Elif Lâm Mîm) isimlerinin, müsemmâları olan hurûf-i hecâ seslerine delâlet ettiğinde hasbe'l-lüğa[1] iştibah edecek bir cihet yoktur. Fakat bu sesler ʿale'l-ıtlâk sesler midir? Yoksa bir ahdi ve bir hususiyeti hâiz muayyen sesler midir? Bunu düşünmek iktizâ eder. Bu nazmın bedâʿati ibtidâ bir garâbetle tecellî ederken bu seslerde bir ahd, bir hususiyet hissetmemek de mümkin olmuyor. Evvelâ "elif lâm" harf-i taʿrîf mânasını ifhamdan hâlî kalamaz. Sâniyen "mîm" dahi lügat-ı Arab'ın bazısında "lâm" yerine harf-i taʿrîftir. أَمِنَ امْبِرِّ امْصِيَامُ فِي امْسَفَرِ suâline karşı لَيْسَ مِنَ امْبِرِّ امْصِيَامُ فِي امْسَفَرِ hadîsi[2] لَيْسَ مِنَ الْبِرِّ الصِّيَامُ فِي السَّفَرِ demek[3] olduğu mâlumdur. Binâenʿaleyh bu seslerin ʿale'l-ıtlâk hurûf-i hecâ sesleri değil bir garâbet-i bedîʿa içinde hâssıyyet-i[4] mahsûsa ile mâlum ve maʿhud birtakım sesler olması pek mütebâdirdir. Ve taʿyîne kârine de vardır. ذٰلِكَ'den ta يَٓا اَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوا nidâsına kadar bu sûrenin başındaki hitâbın evvelen ve bizzat

---

1 B -"hasbe'l-lüğa".

2 Mecdüddin İbnü'l-Esîr, *Câmiʿu'l-usûl fî ehâdîsi'r-Rasûl,* thk. Abdülkâdir el-Arnaût, Mektebetü'l-Hulvânî, 1971, VI, 396. Bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 434; Heysemî, *Mecmaʿu'z-zevâid,* III, 161.

3 Ebû Dâvûd, Savm, 43.

4 B: "haysiyyet-i".

Resûlullah'a müteveccih olması ve bir de vahyin keyfiyyet-i nüzûlü hadisleri mülâhaza edilince diyebileceğiz ki bu sesler Kur'an nâzil olurken semʿ-i Muhammedîde bir hususiyet ile çınlayan ve suver u meʿânîsini kalb-i risaletpenâhîlerine takrîr u tesbît eden vahiy sesleridir. Hurûf ve kelimâtın muʿtad olan tarz-ı zuhurlarından büsbütün[1] başka bir husûsiyyet-i hâriku'l-ʿâde ile tecellî eden o lâhûtî sesler yalnız Resûlullah'ın mesmûʿu ve mahsüsü olduğundan keyfiyyât-ı[2] mahsûsa ve mümeyyezeleri de ancak ona mâlumdur. الم nazm-ı Kur'ân'ı kalb-i Muhammedîye tenzil eden o hâriku'l-ʿâde seslerin yalnız Peygamberce belli olan vasf-ı mümeyyizlerini müşʿir ʿalem-i cinsleri demek olur. Ve binâenʿaleyh Kur'ân'ın veya sûrenin bir ismi olması rivayeti bu nokta-i nazarla pek müfîd ve muvâfıktır. O hâlde mânayı dinleyelim:

{الٓمٓ} Allahu aʿlem, yâ Muhammed! "Elif Lâm Mîm" denilince [162] senin derhâl anlayacağın o hâriku'l-ʿâde sesler, vakit vakit salsale-i ceres gibi o "lâm mîm" gunneleriyle kulaklarında çınlayan vahiy sesleri, taʿayyünât-ı şuhûdiyeleri insanlar beyninde ancak sende zuhûra başlayan ve fakat diğer insanlarca da elifba ve ebced gibi cinsleriyle tasavvur edilebilen o hurûf u kelimât ve onların medlulleri, hâsılı o isim veya esmâ yok mu?

{ذٰلِكَ} işte o sesler ve o seslere verilen nizâm-ı bedîʿ ile sana ve senin kalbine min-tarafillah inzal edilmekte bulunan o الم, o iʿcâzkâr nazım ve mâna, yani o Kur'an'dır ancak {الْكِتَابُ} tam kitap, yegâne "kitap" ıtlâkına sezâ olan o burhân-ı hakk u ahkâm, yahut اِنَّا سَنُلْقِي عَلَيْكَ قَوْلاً ثَقِيلاً [el-Müzzemmil 73/5][3] âyetiyle mevʿud olan o ağır ve muazzam kelâmullah ki baʿdemâ "el-Kitâb" denilince Allah'ın yalnız bu kitabı anlaşılacak ve bunun yanında diğerlerine "kitap" denilmesi revâ olmayacaktır. Bunun içindir ki Müslümanlar beyninde "kitap" denilince ancak Kur'an anlaşılır. Hatta ehâdîs-i nebeviyeye bile "kitap" denilmez de "sünnet" tâbir olunur. Şu

---

1 B -"büsbütün".
2 B "keyfiyyet-i".
3 "Çünkü biz senin üzerine ağır bir söz ilkā edeceğiz."

hâlde burada Kitab'ın târifi şu olur: Peygamberimiz Muhammed Mustafa sallallâhu aleyhi ve sellem Efendimiz'e inzal edilmiş olup her bir sûresi iʿcâz ifade eden ve ondan bize tevâtüren menkul ve o suretle mushaflarda mektûb bulunan nazm-ı belîğ ki hem mecmûʿuna hem baʿzına ıtlak olunur. Yani kül ile küllî beyninde müşterektir. Şerʿan bu suretle muʿarref olan "kitab" asl-ı lügatta "ketb" ve "kitabet" gibi bir zamm u cemʿ mânasını mutazammın olarak, hurûfu birbirine zammetmek, yani yazmak mânasına masdar iken örfte mektûb mânasına istiʿmâl olmuştur. Kitabet ve kitap esasen nazm-ı hattîdedir. Maʿamâfîh "ibare" dediğimiz nazm-ı lafzîye dahi ıtlak olunur. Evvelkinde "kitap" bir yere yazılmış olan yazı mecmûʿu, ikincide ise yazılan[1] yazı ile ifade olunan ibare demektir. "Falan kitap benim kütüphanede var" dediğimiz zaman evvelkini, "Falan kitap ezberimdedir" dediğimiz zaman da [163] ikinciyi söylemiş oluruz. Şüphe yok ki bunların hepsinin altında mânaya delâlet muteberdir. Ve her kitaptan maksud o mânanın fehmidir. Fakat sadece mânaya -kelâm denilebilirse de- kitap ıtlâkı müteʿâref değildir. Hakīkat-i kitâb, o mânaya dâll olan nazm ve nihâyet nazm ve mâna mecmûʿudur. Binâenʿaleyh işbu kelâm-ı münzele kıraat itibariyle "Kur'an", bilkuvve veya bilfiil kitabet itibariyle "kitap" denildiği zaman nazm ve mâna beraber kasdedilmek ve daha doğrusu mânaya delâlet eden nazm-ı lafzî veya hattî tasavvur olunmak zarûrî bulunduğundan yalnız mânaya "Kur'an" veya "Kitap" denilemeyeceği suhûletle anlaşılır. Çünkü mâna ne okunur ne yazılır; okunan nazm-ı lafzî, yazılan da nazm-ı hattîdir. Medlûl-i mahz olan mâna ile zihinde maksud olan suver-i elfâzı, kelâm-ı nefsîyi fark edemeyenler kitabı sadece mânadan ibaret imiş gibi tevehhüm edebilirler. Lâkin mesele ilm ü fen ve bilhassa ilmü'n-nefs nazarıyla mütâlaa edildiği zaman mükemmel, güzel, metîn denilebilen efkâr ve meʿânînin suver-i elfâz ile öyle derin bir iştibak ve irtibâtı görülür ki, "lisan" dediğimiz o suver-i lafziyeyi alıverecek olursanız fikirde, mânada hiçbir metânet ve itkan bulamazsınız. O yüksek meʿânî ve efkârdan nişâne göremezsiniz.

1 B: "yalnız".

Yani nazım yalnız âhara değil, mütefekkirin kendi kendisine bile tefhîm ve temyîz-i maʿnâda mühim bir vâsıtadır. Zaten böyle olmasa idi lisan ve kitabetin terakkiyât-ı fikriye ve maʿneviyede büyük bir ehemmiyeti kalmazdı. Bunun için nazm-ı lafzî ve hattî ikisi birden tayyedilmek suretiyle sırf mânadan ibaret bir kitap, bir Kur'an tasavvuru mümkin değildir. Ve yine bunun içindir ki Cenâb-ı Hak meleklere karşı Âdem'e verdiği imtiyâzı sade taʿlîm-i meʿânî ile değil belki[1] taʿlîm-i esmâ ile vermiştir. Peygamberimize münzel olan da Kur'ân'ın yalnız mânası değil, hem nazmı ve hem mânasıdır.

Bunda şüphe etmemeli ve asla sû'-i zanna [164] düşmemelidir. Çünkü bu {لَا رَيْبَ فِيهِ}dir. Hadd-i zâtında her türlü şekten ârî ve her töhmetten müberrâdır. Kitaplar içinde hak kitâbullah olduğu bunun kadar katʿiyyet ve yakīn ile mâlum olan ve sırât-ı müstakīmi bunun kadar gösteren hiçbir kitap yoktur. Bunun ne keyfiyyet-i vahy ve inzâlinde bir şüphe ne de teblîğinde bir töhmet vardır. Ey Resûl-i Kibriyâ, Gār-i Hirâ'dan beri Rûh-i Emîn'in getirmekte olduğu o vahiy seslerini sen kemâl-i şuhûd ile dinleyip biliyorsun, senin sıdk u emânetin de mücerreb ve mâlumdur. Sonra bu kitâbın iʿcâzına da söz yoktur. Zaten ilm-i yakīnin[2] menşe'i de evvelâ şuhûd-i tâm ve tecribe-i kâfiye, sâniyen bizzat bu şuhûd ve tecribeye imkân bulunmayan mevâkiʿde haber-i sâdık ve şehâdet-i târîhiye, sâlisen aklın hüsn-i istidlâli değil midir? Binâenʿaleyh münzili Hak, şiʿârı hak, muhbiri sâdık, gayesi mahz-ı hayr ve saʿâdet-i beşer olan bu kitapta reybe mesağ verecek ne bir cehl ü gaflet ne de bir sû'-i niyyet ve garaz-ı fâsid tasavvuruna hak yoktur. Şuhûd ve tecribeye eremeyenler için de ilelebed delâlet-i iʿcâz ile hüsn-i istidlâl tarîki açıktır. Allah teâlâ bu kitap ile bunu da taahhüd etmiştir. Bunun kemâlinde, hakkiyetinde, ahlâkiyetinde, nisbetinde irtiyâba düşecek olanlar iki sınıftan hâlî olmazlar. Bunlar ya cehl-i mürekkebe boyanmış, ağrâz-ı mahsûsalarından başka hiçbir şeye hiss-i iltifâtı kalmamış olan mahtûmu'l-kulûb muʿânidîn-i

---

1 B -"belki".
2 B: "vâkiʿin".

keferedir, veya cehl-i küllîye inanmış, her hususta şekk ü şüphe ruhlarını kaplamış, idrâk-i hakka, ilm ü îkāna, hüsn-i ahlâka erdirecek nûr-i basîretleri sönmüş, nifâkı, sû'-i zannı şiʿâr edinmiş reybiyyûndurlar. Artık bunların şekleri, kuşkuları da tamamen mânasız, hükümsüz, haksızdır. Bu kâfirlerin, münafıkların[1] hâllerini de yakında görürsünüz.

"**Reyb**", esasında nefse bir ıztırap, bir kuşku vermek mânasına masdar iken, örf-i lügatta bu ıztırâba başlıca bir sebep olan şekk ü şüphe mânasında istiʿmâli galebe [165] etmiştir. Yani reyb şekke yakın ve fazla olarak sû'-i zan gibi bir töhmet mânasını da mutazammındır. Fakat asıl mânası şüphe ve kuşku, yani kuşkulu şüphedir. Yalnız "şüphe" kelimesini de bu mânada kullanırız. Burada reyb bütün cinsi ile nefyedilmiş olduğundan reyb-i ilmî ve reyb-i ahlâkî diye tefrik olunabilecek olan şek ve töhmet haysiyetlerinin ikisi de selb edilmiş ve iki cihetten isbât-ı yakīn ile kitâbın kemâli beyan olunmuştur[2]. لَا رَيْبَ فِيهِ, ذٰلِكَ'nin ikinci haberi olabilirse de bir cümle-i müstakille olması daha muhtâr ve bir suâl-i mukadder mülâhazasıyla bir cümle-i istînâfiye olması ise daha beliğdir. Bir ferd-i ferîdin bütün cihân-ı beşeriyetle ve ʿale'l-husûs ağrâz-ı fâside ile memlû zalûm u cehûl bir cihân-ı beşeriyetle mübârezesi demek olan vazîfe-i risâlet nokta-i nazarından Resûl-i Kibriyâ: "Yâ Rab, reyb u şirk içinde yüzen şu kütle-i beşer benim karşıma çıkıp da 'bu kitâbın hak kelâmullah olduğu ve sana taraf-ı ilâhîden vahyen inzal kılındığı ne mâlum? Bu senin sözün, şâirler, muharrirler, müellifler gibi sen de bunu kendin tasavvurluyorsun ve fazla olarak bir de Allah'a isnad ve iftira ediyorsun' diye bühtâna kıyam edecek olurlarsa ben ne yaparım?" diyebilirlerdi. İşte Cenâb-ı Allah böyle bir suâle meydan bırakmamak için "bu babda hiçbir vechile irtiyâba mahal yoktur" diye sarâhaten te'mînât-ı mutlaka bahşetmiştir ki, bunda rûh-i Resûlullah'ın vahyi gerek telakkī ve gerek tebliğde sâdıku'l-vaʿdi'l-emîn olduğunu tescil ve ilan vardır. Ve bu suretle kitâbın lâ-raybe-fîh olduğunu tescil, mübelliği olan Muhammedü'l-Emîn'in lâ-raybe-fîh

1 B -"münafıkların".
2 B: "buyurulmuştur".

olduğunu da tescildir. Yakında وَاِنْ كُنْتُمْ فٖي رَيْبٍ مِمَّا نَزَّلْنَا عَلٰى عَبْدِنَا [el-Bakara 2/23][1] âyeti ve daha ileride وَمَنْ اَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرٰى عَلَى اللّٰهِ كَذِباً اَوْ قَالَ اُو۫حِيَ اِلَيَّ وَلَمْ يُوحَ اِلَيْهِ شَيْءٌ [el-Enʿâm 6/93][2] gibi âyetler ile Kur'an bu noktaları ber-tafsil müdafaa ve isbat edecektir.

Bu mebde'e ilm-i kelâm ve hikmet nokta-i nazarından baktığımız zaman her şeyden evvel reyb ve îkān [166] meselesine, yani ilm ü marifet nazariyesinin künhüne işaret edilmiş ve bu babdaki bütün cidâl-i felsefî bir vahy-i sarih ile bertaraf edilivermiş[3] bulunduğunu görürüz ki, akāid kitaplarımızın en başında; "hakāik-i eşyâ sâbit ve bunlara ilim mütehakkıktır"[4] akīde-i evveliyesinin vazʿı ve "sofestâiyye" denilen ehl-i reyb ve ʿinâdın reddi ve esbâb-ı ilmin tahkīki ile söze başlanması da bundan neş'et etmiştir. Ve yeni felsefelerde en evvel bu noktaya ehemmiyet verdikleri ehlinin mâlumudur. Böyle olmakla beraber ulûm ve fünûnun terakkiyâtına rağmen âlemde gerek nazarî ve gerek ahlâkî reybîliğin vakit vakit tevessüʿ etmekte olduğu dahi inkâr olunamaz. Binâenʿaleyh beşeriyetin en büyük maraz-ı kalbî ve ahlâkîsi şüphe ve irtiyab meselesinde olduğunu ve saʿâdet-i beşer gayesinde bunun her şeyden evvel lâzimu'l-izâle bulunduğunu Kur'an-ı ʿazîmu'ş-şân bu suretle işʿâr ettikten sonra insanları iman, ilm u îkān ile yaşatacak olan tarîk-i hakkı ve sırât-ı müstakīmi peyderpey îzâh u beyan edecek ve ederken gayb u şehadet, yani mâkul olan mâbaʿde't-tabîʿa ile mahsüs olan tabiat arasında yakīnî olan hakāika ve hepsinden evvel tevhîd-i Hakk'a nazar-ı dikkati celb eyleyecek ve bütün bunlarda haysiyyet-i ahlâkiye ve hâssıyyet-i[5] ameliyeyi umde olarak tâkip ettirecektir. Bu nikāt-ı ilmiye ile Sûre-i Bakara'nın başı Fâtiha'dan sonra bütün Kur'ân'ın bir dîbâce-i umûmiyesi demek olduğundan tertîb-i süverin ne kadar tabîî ve ne kadar ilmî ve derin esbâbı

---

1 "Ve eğer kulumuza ceste ceste indirdiğimiz Kur'an'dan şüphede iseniz…"

2 "Uydurduğu yalanı Allah'a isnad eden veya kendine birşey vahy edilmemişken 'bana vahy olunuyor' diyen kimseden (…) daha zâlim kim olabilir?..."

3 B: "edilmiş".

4 Meselâ Ömer Nesefî'nin (ö. 537/1142) kaleme aldığı akaid metninin (*Akāidü'n-Nesefî*) ilk cümlesi budur.

5 B: "haysiyyet-i".

ihtivâ ettiği tezahür edeceği gibi, Hazret-i Peygamber'in muhît-i beşerîsi ile bu hakāik-i ilmiye teemmül ve mukayese edildiği zaman da Kur'ân'ın mücerred vahy-i ilâhî olduğunda zerre kadar iştibâha mahal olmadığı[1] bi'z-zarûre teslim edilir.

Lâ-raybe-fîh olan bu kitap {هُدًى لِلْمُتَّقِينَ} müttakīlere ʿayn-ı hidâyettir. ۞ Dalâletten çıkıp vikāye-i hakka girmek istiʿdâdını[2] hâiz olanlara ahkâm-ı hakkı bildirecek bir delil, [167] sırât-ı müstakīmi irâe edecek bir beyyinedir. Taʿbîr-i âharla bu kitapta pek büyük bir hidâyet-i rabbâniye vardır, fakat müttakīler için. Zira bundan istifade ederek matlûba erecek olanlar reyb u şüpheden, şüpheli yollardan sakınarak kendilerini korumak, âkıbetlerini kazanmak kābiliyetine mâlik bulunan müttakīlerdir. Gerçi bu kitap esas itibariyle هُدًى لِلنَّاسِ'dır [el-Bakara 2/185][3]. ʿAle'l-ʿumûm insanları irşad ve tarîk-i hakkı irâe için nâzil olmuştur. Lutf u letâfetle yol göstermek demek olan bu hidâyetin, bu davet u delâletin mâhiyeti itibariyle şuna buna ihtisâsı yoktur. Fakat hidâyetten matlub olan ihtidâ, yani maksada vusûl gayesi hâlen veya meâlen ittikā sıfatını hâiz olanlara nasib olacak, kābiliyyet-i fıtriyelerini zâyiʿ etmiş olanlar bundan müstefid olamayacak ve belki dûçâr-ı hüsrân olacaklardır. وَنُنَزِّلُ مِنَ الْقُرْاٰنِ مَا هُوَ شِفَٓاءٌ وَرَحْمَةٌ لِلْمُؤْمِنِينَۙ وَلَا يَزِيدُ الظَّالِمِينَ اِلَّا خَسَاراً [el-İsrâ 17/82][4]

"**Hüdâ**", hem lâzım ve hem müteʿaddî olur. Fâtiha'da beyan olunduğu üzere hidâyet, irâe-i tarîk ve îsâl-i matlûb, iki mânada müşterek veya müstaʿmeldir ki birine "hidâyet-i gayr-i mûsile", diğerine "hidâyet-i mûsile" tâbir olunur. Cenâb-ı Hakk'a nazaran biri tarîk-i mûsile delâlet u irşad, diğeri halk-ı ihtidâ ve tevfik demektir. Kur'an'da ikisi de vârid olmuştur. Binâenʿaleyh bi'n-netîce هُدًى لِلْمُتَّقِينَ'de hidâyet-i mûsile yani tevfik, هُدًى لِلنَّاسِ'da sade[5] delâlet u irşad mânaları zâhir görünür ise de lede't-tahkīk Kur'ân'a muzâf olan hidâyetin hidâyet-i irşâdiye olacağı

1 B: "kalmadığı".
2 B: "hakkını".
3 "…insanları irşad için…"
4 "Biz de Kur'an'dan peyderpey öylesini indiririz ki mü'minler için o bir şifâ ve bir rahmettir, zâlimlerin ise ancak hasârını artırır."
5 B -"sade".

tebeyyün eder. Çünkü tevfik ve halk-ı ihtidâ sıfat-ı kelâma değil sıfat-ı fiile râciʿdir. Ve burada لِلْمُتَّقِينَ denilmesinin mühim bir nüktesi vardır. Bundan anlaşılıyor ki bu kitap ile vâkiʿ olan irşâd-ı ilâhînin müessir olması ve tevfîka iktiran etmesi, muhatab olan[1] insanların bir fiʿl-i ihtiyârîsi ile âdeten meşruttur. Kur'an herkese tarîk-i hakkı sûret-i umûmiyede göstermek için nâzil olmuş olmakla beraber herkes bunu kabul ve ihtiyarda müsâvî olmayacak, birtakımları buna irâdesini sarf etmeyecektir. Çünkü insanlığın esâs-ı [168] fıtratında umûmî olan kābiliyyet-i hitâb birtakımlarında sû'-i iʿtiyâd ile külliyen zâil olmuş bulunacağından irşâdât-ı Kur'âniye belâgat-i kâmile ve hakīkat-i şâmilesiyle beraber o gibilerin kalblerinde bi't-tabʿ dâʿiye-i mahabbeti uyandırmayacak ve belki aksi tesir yapacaktır. Bunun için asıl fâide-i hitâb, hüsn-i ihtiyâra mâlik bulunan erbâb-ı istiʿdâda ait olacaktır ki bunlar da ittikāsı ve lâekal kābiliyyet-i ittikāsı bulunan müttakīlerdir. Binâenʿaleyh Kur'ân'ın hikmet-i nüzûlü ibtidâ irâde-i beşerin inzimâmı şartıyla hidâyet-i âmmedir. Fakat şartın tahakkukuna nazaran bu hikmet, bu gaye hidâyet-i müttakīn olarak tahakkuk edecektir. Bununla beraber müttakī vasfı bir vasf-ı iktisâbî olduğu cihetle istikbâle nazaran bütün insanları istîʿâb etmesi mümkin olan bir vasıftır. Bu itibar ile hidâyetin mâzîden katʿ-ı nazarla yine hidâyet-i âmme olmasına mâniʿ olacak bir tahsis değildir. "Arab'a hidâyettir" veya "aceme hidâyettir" denilmiyor. Şu hâlde هُدًى لِلْمُتَّقِينَ "bu kitap bütün nevʿ-i beşere hidâyet için nâzil olmuştur. Fakat bu hidâyetten istifâdenin ilk şartı ittikāyı ihtiyar etmek, yani korunmayı istemektir. Binâenʿaleyh evvelemirde korunmaya tâlib olunuz ki felah bulasınız" meâlinde bir takva tavsiyesini mutazammındır.

"**İttikā**" vikāyeyi kabul etmek, taʿbîr-i âharla vikāyeye girmek. Vikāye ise fart-ı sıyânet, yani elem ve zarar verecek şeylerden sakınıp kendini[2] iyice korumak demektir. O hâlde lügaten "ittikā" veya onun ismi olan "takva", kuvvetli bir himâyeye girerek korunmak, hâsılı kendini iyi

---

1 B: "olanların".
2 F -"kendini".

sakınıp[1] korumak demek olur. Bunun lâzımı olarak korkmak, ictinab ve ihtiraz etmek, tevakkī eylemek mânalarında da kullanılır. "Tevakkī"de tekellüf, "ittikā"da sadelik vardır. En şâmil ve en kuvvetli vikāye ise ancak Allah'ın vikāyesidir. Zira vikāye-i beşer istikbâle ve âkıbete tamamen hâkim olamadığı gibi hâlde meşhud olan elem ve zararların bile hepsine hâkim olamaz. Binâenʿaleyh iyi korunmak demek olan hakīkat-i ittikā ancak [169] vikāyetullâha girmekle tahakkuk edebilir. Gerçi rahmâniyete ve asl-ı hilkate[2] nazaran herkesin vikāyetullahtan ıztırârî ve tabîî bir hisse-i mevhûbesi vardır. Ve o nisbette herkes ittikāsız bir vikāye-i cebriyeye mazhar olur. Lâkin rahîmiyete ve ihtiyârî fiillere nazaran insanın bu vikāyeye şuur ve ihtiyârıyla girmesi, yani ittikāsı dahi şart olmuştur. Demek ki vikāye-i ilâhiyenin her cihetle tamâm-ı tecellîsi insanın hâlden ziyade âkıbeti istihdaf eden hiss-i ittikāsına vâbestedir. İşte bunun için şerʿde ʿale'l-ıtlâk "ittikā" veya "takva": İnsanın kendisini Allah'ın vikāyesine koyarak âhirette zarar ve elem verecek şeylerden iyice koruması, taʿbîr-i âharla seyyiâttan tevakkī ve hasenâtı iltizam etmesi diye târif olunur ki hakīkī haşyet ve mahabbet ile alâkadar olarak biri vücûdî diğeri ʿademî iki haysiyeti hâizdir: Tahliye (تحلية), tahliye (تخلية). Eʿûzü besmeleden, kelime-i tevhîdden itibaren bu iki haysiyeti görürüz. Binâenʿaleyh takvâ-yı şerʿîyi sırf menfî ve mücerred perhizkârlıktan ibaret zannetmek hatadır. Maʿamâfîh ittikā bunların yalnız birinde istiʿmal olunduğu çoktur. Meselâ Kur'an'da haşyet, iman, tevbe, tâat, terk-i maʿsiyet, ihlâs mânalarından her birinde kullanıldığı mevâkiʿ vardır. Ve lede't-tahkīk Kur'an'da "ittikā" ve "takva" üç mertebe üzerine zikrolunmuştur ki birincisi azâb-ı muhalledden tevakkī için şirkten teberrî ile iman, وَاَلْزَمَهُمْ كَلِمَةَ التَّقْوٰى [el-Feth 48/26][3] gibi. İkincisi, kebâiri irtikâbdan ve sağāirde ısrardan ictinab ile ferâizi edâ etmektir ki şerʿan müteʿâref olan takva budur. وَلَوْ اَنَّ اَهْلَ الْقُرٰٓى اٰمَنُوا وَاتَّقَوْا [el-Aʿrâf 7/96][4] gibi. Üçüncüsü, sırr-ı kalbini Hak'tan işgal edecek

---

1 B: "saklayıp".
2 B: "hikmete".
3 "…ve onlara kelime-i takvâyı ilzam buyurdu…"
4 "Eğer o memleketlerin ahâlisi iman edip Allah'tan korksaydılar…"

her şeyden tenezzüh ve bütün mevcûdiyeti ile Hak teâlâ'ya teveccüh ve incizabdır ki bu da يَا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا اتَّقُوا اللّٰهَ حَقَّ تُقَاتِهٖ [Âl-i İmrân 3/102][1] emrindeki takvâ-yı hakīkīdir. Bu mertebe o kadar geniş ve o kadar ʿamîkdir ki ashâbının derecelerine göre tabakāt-ı mütefâviteye inkısam eder. Ve himem-i celîle-i enbiyânın müntehî olduğu derecelere kadar çıkar. Bu suretle enbiyâ-yı ʿizâm ʿaleyhimü's-salâtü ve's-selâm hazerâtı hem [170] nübüvvet ve hem velâyet riyâsetlerini cemʿ etmişler, onların âlem-i eşbâha taʿallukları, meʿâlim-i ervâha ʿurûclarına mâniʿ olmamış ve mesâlih-i halk ile uğraşmaları da şu'ûn-ı Hak'da istiğraklarına zerre kadar set çekmemiştir. Bu da esasen semere-i iktisabları değil Hak teâlâ'nın rahmet-i mahsûsası eseri olmuştur.

لَيْسَ عَلَى الَّذٖينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ جُنَاحٌ فٖيمَا طَعِمُٓوا اِذَا مَا اتَّقَوْا وَاٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ ثُمَّ اتَّقَوْا وَاٰمَنُوا ثُمَّ اتَّقَوْا وَاَحْسَنُواۜ [el-Mâide 5/93][2] âyet-i kerimesi takvânın bu üç mertebesini cemʿ etmiştir. اِنَّ اللّٰهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْاِحْسَانِ [en-Nahl 16/90][3] âyetinin de câmiʿu't-takvâ olduğu bir hadîs-i şerîfte vârid olmuştur.[4] Binâenʿaleyh Kur'ân'ın hidâyeti bu merâtib-i takvâdan her birine şâmildir ve هُدًى لِلْمُتَّقٖينَ hepsinden eʿam olan mutlak ittikā mefhûmuyla tefsir olunmak iktizâ eder. Lâkin burada şu sual vârid olur: Burada hidâyet-i Kur'ân'ın ittikā ile meşrut olduğu anlaşılıyor. Hâlbuki ittikā da hidâyet-i Kur'an'dan müstefâd olan bir netice olacağına göre meselede bir devir lâzım gelmiyor mu? Cevap: Hayır, evvelâ bu kârine ile katʿiyyen anlarız ki burada ibtidâen takvâdan murad mebde'-i takvâ, yani kābiliyyet-i takvâdır. Ve "müttakīn" demek inad ve nifaktan, reyb-i küllîden ictinab edebilecek ve yakīn-i hakka namzet olabilecek fıtrat-ı selîme ve ʿukūl-i sahîha erbâbı demektir ki müfessirîn bunu مُشَارِفُونَ لِلتَّقْوٰى diye tefsir ederler.[5] Sâni-

1 "Ey o bütün iman edenler! Allah'a nasıl korunmak gerekse öyle korunun, hakkıyla müttakī olun…"
2 "İman edip de salâhlı salâhlı işler yapan kimseler, bundan böyle sakındıkları ve imanlarında sebat ile sâlih sâlih işlerine devam eyledikleri, sonra takvalarında ve imanlarında rüsuh buldukları, sonra bu takva ile beraber her yaptığını güzel yapan ihsan mertebesine erdikleri takdirde, mukaddemâ tattıklarında kendilerine bir beis yoktur…"
3 "Haberiniz olsun ki Allah size adli, ihsanı (…) emrediyor…"
4 Abdurrezzâk, *el-Musannef*, III, 370 (İbn Mesʿûd'un sözü olarak):
قال عَبْد اللّٰهِ: «أَجْمَعُ آيَةٍ فِي الْقُرْآنِ {إِنَّ اللّٰهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ}...»
5 Ebussuud, *İrşâdü'l-ʿakli's-selîm*, I, 28:
فالمرادُ بهم المشارفون للتقوى مجازاً لاستحالة تحصيلِ الحاصل

yen hidâyet ziyâde-i mertebeye de şâmil olduğundan takva, kābiliyyet-i takvâ ile merâtib-i mütekaddime erbâbından eʿamdır ki buna "umûm-i mecaz" tesmiye edilir. Sâlisen takva, gāye-i kusvâ değil vesîle-i felâh u saʿâdettir. Hidâyet-i Kur'an'dan müstefâd olacak netîce-i matlûbe, gazab u dalâlden sâlim olarak niʿam-i ilâhiyeye vusul[1] olduğu cihetle takvâdan dahi eʿamdır. Binâenʿaleyh hidâyet-i Kur'an kābil-i ittikā olan ve henüz dalâlette bulunanlardan başlayarak merâtib-i takvânın hepsinden geçerek saʿâdet-i ebediyeye kadar varacağından mütâlaʿa-i merâtib ile iştirât-ı takvâda emâre-i devr asla melhuz değildir.

[171] Hâsılı Kur'an, hem mebde' ve hem müntehâ itibariyle hidâyettir. Bunun için insan ne kadar yükselirse yükselsin hidâyet-i Kur'an'dan asla müstağnî olamayacaktır. Onun hidâyeti havâss u avâmın bütün merâtibine şâmildir. Fi'l-vâkiʿ dîn-i İslâm bir taraftan hayât-ı dünyeviyenin şerâit-i zarûriyesini tâlim buyuracak, diğer taraftan bu hayât-ı fâniyenin gāye-i mutlaka olmadığını ve bunun da istihdaf etmesi lâzım gelen ebedî gayeler bulunduğunu gösterecek ve onun da şerâit-i iktisâbını[2] tefhim edecektir. O yalnız ibtidaî insanların gıdâ-yı rûhânîsi[3] değil, terakki etmiş medeniyetlerin de nâmütenâhî yükselmesi için damân-ı tekâmül olmak üzere nâzil olmuştur. Fi'l-vâkiʿ cemʿiyyet-i beşeriyede tam mânasıyla tevhîd-i Hakk'a müstenid bir nizâm-ı hayât sûret-i umûmiyede henüz teessüs etmiş değildir. Henüz beşeriyyet-i âmme vikāyetullâha girmemiş ve âkıbet ve âhiretine îkān hâsıl edecek mertebe-i ittikāya yükselememiş olduğundan âlemde buhrân-ı ictimâʿî ber-devam bulunmuştur.

الم Kur'ân'ın haysiyyet-i ezeliyesini, ذٰلِكَ الْكِتَابُ hakīkat-i şuhûdiyesini, لَا رَيْبَ فِيهِ hâssa-i[4] ilmiye ve ahlâkiyesini, هُدًى لِلْمُتَّقِينَ hikmet-i nüzûlünü ve gāye-i ameliyesini nâtık ve her lâhık sâbıkını mukarrir ve mübeyyin ve binâenʿaleyh kemâl-i ittisâl hasebiyle hurûf-ı ʿatf gibi revâbit-i lafziyeden bile müstağnî dört cümle-i mütenâsikadan mürekkeb bir nazm-ı

---

1 B -"olarak niʿam-i ilâhiyeye vusul".
2 B: "iktisadını".
3 B: "rûhîsini".
4 B: "haysiyyet-i".

veciz olarak Fâtiha'daki اهدنا duasının cevâbı olmuştur. Dikkat olunursa bu nazımda öyle bir hüsn-i inkişaf vardır ki evvelâ hattan üç harf-i basîtten, lafzan üç ism-i müfrede inkişaf ediyor. Sâniyen, bunların her birine mütenâzır gibi üç cümle-i vecîze inbisat eyliyor. Sâlisen bu nazm-ı celîl maʿnâ-yı aslîsi kemâkân sâbit olmak üzere mütenevviʿ vücûh-i iʿrâbı muhtevî olarak her birinde bir iltimâʿ-ı mahsus ile tecellî eyliyor. Sonra bunları aynı vechile üç âyet ve üç kıssa tâkip edecek ve daha sonra da يَٓا اَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوا [el-Bakara 2/21][1] hitâb-ı ʿâmmıyla makāsıd-ı süver peyderpey [172] inkişâfında devam eyleyecektir. Bu beyânın tarz-ı inkişâfı tenâsüb-i[2] Kur'ân'a bir misâl vermek için ne kadar şâyân-ı dikkattir.

{اَلَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ} O müttakīler ki gayb-i Hakk'a iman ederler, yahut gıyâben dahi iman ederler. Taʿbîr-i âharla onlar gözle değil kalb ile iman ederler. Onlar reyb-i küllîden âzâde oldukları gibi iman etmek için önlerine dikilmiş putlara, haçlara da bağlanmazlar, gözlerinin önünde bulunan bugünkü ve şu andaki meşhudât u mahsüsâta saplanıp kalmazlar, mâverâ-yı hissi, kalbi ve müteʿallakāt-ı kalbi tanırlar. İşlerin başı görülende değil; rûh, akıl, kalb gibi görülmeden görende, tutulmadan tutanda, zaman ve mekâna musahhar olmayarak maddeleri fırlatıp oynatan[3], fezâları doldurup boşaltandadır. Onların kalb-i selîmleri, basîret ve firâset-i sâfiyeleri, akl-ı melekîleri, fehm-i sarihleri, nazar-ı sahihleri velhâsıl kābiliyyet-i izʿânları, seyyiâttan silkinebilecek hiss-i irfanları, meʿâlîye koşabilecek[4] azm-i vicdanları, hüsn-i ihtiyarları vardır. Meşhûdât u mahsüsâtı yarar, kabuklarını soyarlar, içindeki özüne, önünde[5] ve arkasındaki sırrına nüfuz ederler. Şâhid ile meşhûdu temyiz ederler, mahsüsâttan maʿkulâta intikal edebilirler, hudûs ü fenâ içinde gaybdan şuhûda, şuhuddan gayba gelip geçip giden şu'ûnât-ı mahsüsenin satırları altındaki meʿânî-i gaybiyeyi sezerler.

---

1 "Ey insanlar! (…) kulluk ve ibadet ediniz…"
2 B -"tenâsüb-i".
3 B: "oynatıp fırlatan".
4 B -"hiss-i irfanları, meʿâlîye koşabilecek".
5 B -"önünde".

Fi'l-hakīka mevcûdât[1] görülen ve görülmeyen, taʿbîr-i âharla meşhud ve gayr-i meşhud olmak üzere ikiye ayrılır. Ve birçok hukemâ, hakikati, görülmeyen ve hatta görülemeyen (*invisible*) kısmında telakkī ederler ve buna âlem-i maʿnâ, âlem-i emr, âlem-i akl veya âlem-i rûh veya âlem-i melekût derler ve felsefenin mevzûʿu olarak da bunu tanırlar. Fi'l-vâkiʿ şimdiki garp felsefelerinde de şunu görüyoruz: Mer'î veya meşhûd-i hâricî bize havâss-ı hamsemizle[2] geliyor ve bunların her birinin bir âmili var: Ziya, savt, [173] râyiha, tat, harâret ve bürûdet, biz bizzat bunları hiss ü müşahede ederiz ve bunlar vâsıtasıyla da diğer eşyâyı. Fünun ve bilhassa fünûn-ı tabîʿiye gösteriyor ki bunların her biri bir tecellîden, bir nümâyişten, bize bir görünüşten, bir şe'nden[3] ibarettir. Meselâ ziyâ dediğimiz parıltı bizim hâricimizde mevcud değildir. Çünkü hâriçte ziyâ fennin tahkīkine göre bir ihtizazdan ibarettir. Mer'î olmayan madde cüz'-i ferdlerinin veya esîrin ihtizazlarıdır. Parıltı, ziyâ o ihtizâzın bizim bâsıramıza taʿalluku, temâsı anında vâkiʿ olan ânî bir tecellîdir. ❁ Bu meseleyi İmam Gazzâlî *İhyâ*'sında şöyle tesbit etmiştir: "Nûr-i şems avamın zannettiği gibi güneşten çıkıp bize kadar gelen bir şey'-i hâricî değildir. Belki gözümüzün güneşe tekabülü ânında bizzat kudret-i ilâhiye ile ihtirâʿ olunan bir hâdisedir. Bu hakikat ehl-i keşfe münkeşif olmuştur."[4] Kezâlik savt da böyle. Biz biliyoruz ki ses hâriçte havanın bir temevvüc-i[5] mahsûsundan ibarettir. Kulağımızdaki gürültü mânasına ses, o temevvücün[6] sâmiʿamıza dokunduğu anda hâsıl olan bir tecellîdir. Harâret ve bürûdet dediğimiz dahi esasında ziyâ gibi bir ihtizâz-ı esîrî veya cüz'-i ferdîdir. Bunun içindir ki harâret ziyâya, ziyâ harârete tehavvül eder. Aralarında bir mertebe

---

1 B: "mevcud".
2 M ve F: "hamsimizle".
3 Felsefî ifadesiyle "fenomen".
4 Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-dîn*, Beyrut: Dâru'l-Maʿrife, ts., IV, 301:
وكل ما في الوجود بالإضافة إلى قدرة الله تعالى فهو كالظل بالإضافة إلى الشجر، والنور بالإضافة إلى الشمس. فإن الكل من آثار قدرته ووجود الكل تابع لوجوده كما أن وجود النور تابع للشمس ووجود الظل تابع للشخص. بل هذا المثال صحيح بالإضافة إلى أوهام العوام إذ تخيلوا أن النور أثر الشمس وفائض منها وموجود بها وهو خطأ محض إذ انكشف لأرباب القلوب انكشافاً أظهر من مشاهدة الأبصار أن النور حاصل من قدرة الله تعالى اختراعاً عند وقوع المقابلة بين الشمس والأجسام الكثيفة كما أن نور الشمس وعينها وشكلها وصورتها أيضاً حاصل من قدرة الله تعالى ولكن الغرض من الأمثلة التفهيم فلا يطلب فيها الحقائق.
5 B: "tetevvüc-i".
6 M: "tehevvücün"; B: "tetevvücün"; F: "temevvücün".

farkı vardır. Bunu elektrikte anlıyoruz. Hâsılı râyiha ve tat da esasında birer ihtizaz olup bizim şâmmemiz veya zâikamıza temâsında koku ve tat olarak tecellî ederler. Demek rü'yet ve şuhûd-i hâricîde vâsıta olan bu beş âmilin hepsi hakikatte harekete râciʿdirler ve hepsi hareketin bize bir tecellî-i mahsûsu olan şuûndurlar. Biz bu hareketleri görmüyoruz. Acaba kütlelerde gördüğümüz hareket nedir? O da nâmer'î hakikatin bir tecellîsi değil midir? Ve o hâlde bu vâsıtalarla gördüğümüz âlem-i meşhûd hep birer hayâlden, birer tecellîden başka bir şey değildir. Bunların illeti olan hakikat ise gayr-i meşhuddur; muhâcerât-ı umûmiye, binâ-yı memâlik, muhârebât ve sâire gibi vukūʿât-ı târîhiyenin [174] illetleri de insanların tasavvurları, ihtisasları, irâdeleri gibi gayr-i mer'î olan esbâbdan başka nedir? Binâenʿaleyh hakikat gayr-i mer'îdir ve nâ-kābil-i rü'yettir. Mer'î olabilen onun tecelliyâtı, hayâli, zılâli, inʿikâsâtıdır ilh.

Bu ifade bize âlemi pek güzel îzah ediyor. Bu îzâha göre bütün hakikat gaybdır. Tabiat, âlem-i şehâdet bir hayâldir, hem de hareket tecellîsinin hayâlidir. Hakikat nihâyet akıl ile, basiret ile, kalb gözüyle görülebilir; şuhûd-i hâricî ile değil. Bu noktada yürüyen ve Allah teâlâ'nın ve melâikesinin rü'yet-i basarla görülmesi mümkin olmadığına kāil olan ulemâ ve hukemâ-yı İslâmiye de vardır. Fakat bizim ehl-i sünnetin sahih telakkī ve imanımıza göre hakīkat-i ilâhiye gayb-ı mahz değildir, O gayb u şehâdetin merciʿidir, muhît-i küll-i şey'dir. Bunun için O'na ıtlâk-ı hâssıyla "gayb" denemez, esmâ-i hüsnâda bu isim vârid olmamıştır. O âhirette cihâttan, mekândan münezzeh olarak görülebilir. Fakat ihâta olunamaz, olunamayacağı için tamamen meşhud da olamaz, O'na doyulmaz. Biz vech-i ilâhîde bir hisse-i şehâdete kāiliz. Fakat hisse-i gayb daha ziyade olduğuna da inanırız. Bunun için O'na ıtlâk-ı gayr-i hâssıyla "gayb" da denilir. Allah'ın melâikesi de bize gaybdır, âhireti de, fakat onlar da kābil-i şehâdettir. Meselâ umûmiyetle kuvvet görünemez deriz. Hâlbuki görünen de kuvvetten ibarettir. İstikbal bugün görünmez, yarın görünür. Hâsılı bizce gayb görülemeyen demek değil, görülmeyen demektir. Bugünün maʿkūlü yarının mahsüsü olabilir. Biz delilsiz olan gayba değil, delîli olan gayb-i maʿkūle iman ediyoruz. Her delil ise medlûlünün bir vechini hâiz olduğu

için delildir. Delîlimiz, aklımız, nefsimiz, kalbimiz, âlem[1] ve kitâbullah. Binâenʿaleyh gayb-ı hakka iman ederken hakk-ı şuhûdu inkâr etmeyiz, kalbleri olanlar görürler ki tabiat denilen şu'ûnât-ı mahsüse bir lemha-i hâlin tecellî-i zâhiridir. Bunun arkasında zulmetlere karışmış bir silsile-i mâzî, önünde de henüz doğmamış bir silsile-i âtî [175] ve hepsinin mâverâsında bir kalb ve cümlesinin üstünde bir hâkim-i vâhid vardır. Ve "dünya" nâmını alan hâl-i hâzır, şuhuddan gayba intikal etmiş bulunan o mâzî ile gaybdan şuhûda doğacak olan o âtî zincirleri arasında yegâne göze batan bir halka-i zâhire, vücûd-i beşer sanki nâmütenâhî iki derya arasında ince bir berzah, kalb-i beşer de onun merkez-i sıkletine tutunmuş bir râsıd, bir ucu bir deryâya bir ucu da diğer[2] deryâya atılmış olan tabiat zinciri mütevâlî bir hareketle o berzahın üzerinden kır kır geçip akıyor, bir denizden çıkıyor diğerine batıyor. Bütün sıkleti sevâd-ı berzaha basarken o râsıd her lahzasında geçen bir halka-i şu'ûn görüyor. Yalnız ve yalnız onu müşahede ediyor. Nazar-ı his ne deryâlara erişiyor ve ne diplerdeki zincire. O ancak berzahtan geçen halkaya bakıyor ve ancak onu görüyor ve görürken zincirin bütün sıkletini çeken berzahın gıcırtısını da içinden mütemâdiyen dinliyor ve inliyor. O hareketten ve bu gıcırtıdan artık o kadar kuvvet ve zarûretle biliyor ki hâl-i hâzırda meşhud ve mahsüs olan tabîʿat-i zâhirenin iki tarafında mâzî ve âtî, evvel ve âhir denilen birer âlem-i gayb var. Âlem-i şehâdet, tabîʿat-i mahsüse bi'l-imkân varsa âlem-i gayb, tabîʿat-i gayr-i mahsüse evleviyetle ve bi'z-zarûre[3] var. Bundan başka o mahsüs-i zâhirin tarafeyninden mâʿadâ, onun bir bâtını, bir iç yüzü, taʿbîr-i âharla o râsıdın tutunduğu ve iliştiği bir mâbaʿde't-tabîʿa veya mâfevka't-tabîʿa da vardır. İş o zincirde değil, onu salıp tahrik edenle o berzahı kuran, o râsıdı tutan, o deryâları birbirine karıştırmayan, râsıdla mersûdu birleştirerek marifet husûle getiren, gayb u şuhûdun muhît-i küllü, kefîl-i mutlakı olan kudret-i bâliğadadır. Binâenʿaleyh vikâye-i nefs isteyenler meşhûdât ve mahsüsâtı seyr ederken daha evvel onların mâverâsındaki gayba ve gayb u şehâdetin merciʿ-i küllüne, kefîl-i mutlakına, Rabbü'l-âlemîn'e, Rahmân-ı Rahîm'e,

1 B -"âlem".
2 B +"bir".
3 B -"ve bi'z-zarûre".

mâlik-i yevm-i dîne اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَعِينُ diye iman ederler. Ve bu iman [176] başlıca üç rüknü ihtivâ eder: Mebde'e iman, meʿâda iman, mebde ü meʿâd beynindeki vesâit-i bâtıneye iman ki bunların dördüncüsü de vesâit-i zâhire olan âlem-i şehâdete ilimdir. Ve bu suretle gayb u şehadet birleşince iman ve marifet هُوَ الْاَوَّلُ وَالْاٰخِرُ وَالظَّاهِرُ وَالْبَاطِنُ [el-Hadîd 57/3][1] tevhîdini bulur.

"**Gayb**", gaybet ve gıyab mânasına masdar veya gāib mânasına isim ve sıfat olur ki bu da ya "adl"[2] gibi tesmiye bi'l-masdardır veya "meyyit" ve "meyt" gibi "gayyib" muhaffefidir. Binâenʿaleyh lisânımızdaki "gaybettim, gayboldu" tâbirleri doğrudan doğruya[3] sahihtirler. Bazılarının zannettiği gibi bunu[4] "gāib ettim" suretinde yazmaya lüzum yoktur. Gayb ve gāib ise ibtidâ idrâk-i histe veya bedâhet-i akılda hâzır olmayan, taʿbîr-i âharla şuʿûr-i evvelîde meşʿur olmayan demektir ki bunun bir kısmı şuʿûr-i intikālî ile idrak olunabilir. Meselâ evinizde otururken kapınız çalınır, ses duyarsınız, bu ses sizin için meşʿur, hâzır ve şâhiddir. Bundan intikal edersiniz ki kapıyı çalan vardır. O henüz sizin için gāibdir. Bakıp görünceye kadar onu bi'ş-şahs tâyin edemezsiniz, fakat kapıyı bir çalan bulunduğunu da zarûrî surette intikālî olarak tasdik edersiniz. Bu bir iman veya bir ilm-i intikālî olur. Sonra henüz[5] kapınızı çalmayan ve eseri size yetişmeyen daha nice gāibler bulunduğunu da ʿale'l-ıtlâk tasdik edebilirsiniz. Fakat bunların bir kısmı nefsü'l-emrde maʿdum olabilirler. Gayb ile gāib fark da edilir. Gāib sana görülmez, seni de görmez olandır. Gayb ise görülmez fakat görür olandır. Şu hâlde iki gayb vardır. Bir kısmı hiçbir delîli bulunmayan gāiblerdir ki bunları ancak Allâmu'l-guyûb bilir. وَعِنْدَهُ مَفَاتِحُ الْغَيْبِ لَا يَعْلَمُهَٓا اِلَّا هُوَ [el-Enʿâm 6/59][6] âyetindeki gaybdan murad bunlardır deniliyor ki sırasında îzah olunur. Diğer kısmı da delîli bulunan gāiblerdir ki اَلَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ'da gaybdan murad da bu kısımdır. الْغَيْب'ın elif lâmı ʿahd içindir. Yani müttakīlerin inandıkları, tanıdıkları

1 "O'dur Evvel ü Âhir ve Zâhir ü Bâtın…"
2 B: "âdil".
3 F: "doğru".
4 B -"bunu".
5 B: "hepiniz".
6 "Gaybın anahtarları O'nun yanındadır, onları ancak O bilir…"

gayb, delîli bulunan gayb-ı haktır ki bu da Hak teâlâ ve sıfâtı, âhiret ve ahvâli, [177] melâike, nübüvvet-i enbiyâ, inzâl-i kütüb gibi mebâdî-i îmâniyedir. Ve bu iman bazılarında intikāl-i hadsî ve keşfî ile, bazılarında da intikāl-i fikrî ve istidlâlî ile hâsıl olur. Sonra gayba iman ile gıyâben iman arasında cüz'î bir mefhum farkı vardır. Zira evvelkinde gaybın mü'men^ün^ bih olduğu musarrah, ikincide ise mü'men^ün^ bih mahzuftur. Bunun için bazı müfessirîn arada büyük bir fark gözetmiş ve "sizin gerek gıyâbınızda ve gerek şuhûdunuzda iman ederler" diye tefsir etmiş, yani mü'men^ün^ bihin gayb olduğuna taarruz etmeyip münafıkīnden ihtiraz olduğunu göstermiştir.[1] Fakat zâhir olan gıyâbın da mü'men^ün^ bihe ait olmasıdır. Ve binâenʿaleyh gayba iman ile gıyâben[2] iman arasında meâlen fark yoktur. Ve her iki itibar ile imanın kıymet ve fâidesi gayba taʿalluk etmesi veya gıyâbî olması haysiyetiyle olduğuna tenbih vardır. Çünkü korunmak ona mütevakkıftır. Peygamberi görüp iman eden ashâbın da en büyük meziyetleri onu gāibe müteʿallik ihbarlarındaki tasdikleriyledir. Ve burada peygamberi görmeden tasdik edenlerin de medhine işaret vardır. Nitekim İbn Mesʿud hazretleri وَالَّذِي لَا إِلٰهَ غَيْرُهُ مَا آمَنَ أَحَدٌ أَفْضَلَ مِنْ إِيْمَانٍ بِغَيْبٍ buyurmuş ve bu âyeti okumuştur.[3]

Diğer bir tefsir ile de burada gayb, ʿayn mukābili olan kalb ve sırr-ı kalbdir ki kalbin, sırr-ı kalbin merciʿ-i şuhûd olduğunu bilmek ve hakkı ve delâil-i nübüvveti gözden ziyade kalb ile görüp şirkten, levs-i maddiyattan kurtaran bir imana ermek mânasını ifade eder ki bunda derin bir tarîk-i îmâna işaret vardır. Yani kalbi bilen Allah'ı bilir.

"İman", asl-ı lügatta emn ü emândan ifʿâldir. Hemzesi taʿdiye ve bazen sayrûret mânalarında kullanılır. Taʿdiye olduğuna göre eman vermek, emin kılmak demektir ki esmâullahdan olan "Mü'min" bu mânadandır.

---

1 B: "göstermişlerdir".
2 B: "gayben".
3 "Kendisinden başka ilah bulunmayana yemin ederim ki, hiç kimse gayba imandan daha üstün bir şekilde iman etmemiştir"; bkz. Hâkim, *el-Müstedrek*, II, 286/3033:
عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ يَزِيدَ، قَالَ: ذَكَرُوا عِنْدَ عَبْدِ اللهِ أَصْحَابَ مُحَمَّدٍ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَإِيمَانَهُمْ قَالَ: فَقَالَ عَبْدُ اللهِ: «إِنَّ أَمْرَ مُحَمَّدٍ كَانَ بَيِّنًا لِمَنْ رَآهُ، وَالَّذِي لَا إِلَهَ غَيْرُهُ، مَا آمَنَ مُؤْمِنٌ أَفْضَلَ مِنْ إِيمَانٍ بِغَيْبٍ، ثُمَّ قَرَأَ: {الم ذَلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ} إِلَى قَوْلِهِ تَعَالَى: {يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ} (البقرة ٢/٢-٣) «هَذَا حَدِيثٌ صَحِيحٌ عَلَى شَرْطِ الشَّيْخَيْنِ، وَلَمْ يُخَرِّجَاهُ»

Sayrûret olduğuna göre de emin olmak demek olur. Ve vüsûk u itimad mânasını ifade eder ki lisânımızda "inanmak" denilir. [178] Örf-i lügatta ise mutlaka tasdik etmek mânasınadır. Çünkü tasdik eden, tasdik ettiğini tekzibden emin kılmış veya kendisi kizbden emin olmuş olur. İman bu mânalarda آمنه gibi bizzat taʿdiye eder. Bununla beraber آمن به veya آمن له gibi باء veya لام ile de taʿdiye eyler. باء ile taʿdiye ettiği zaman itiraf mânasını, لام ile taʿdiyesinde de izʿan ve kabul mânasını tazammun eder. Bunun için اَلَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ "gaybı tasdik ve itiraf ederler" yahut "tasdik ettiklerini huzurda da gıyabda da tasdik ve itiraf ederler" demek olur.

Bir şeyi tasdik, onu sâdık olarak ahz etmek demektir. Sıdk ise ya kelime veya kelâma taʿalluk ettiğinden imanın da müteʿallakına taʿalluku bu nisbette suver-i muhtelife üzere cereyan eder. Meselâ Allah'a iman ile kitâbullâha ve âhirete iman suretlerinde bazı mâna farkları vardır. Maʿamâfîh tasdîkin asıl menşe'i sıdk-ı kelâmda ve sıdk-ı kelâmın menşe'i de sıdk-ı hükümde, yani vâkıʿa mutâbakatındadır. Zihin ve hâriç, taʿbîr-i âharla kalb ve ʿayn, işte sıdk u hakkiyet, bu iki taraf-ı mütenâzır arasındaki istikāmet ve isâbet nisbetindedir. Vâkıʿa mutâbık ve musîb olabilen zihin ve kalb sâdık, hilâfı gayr-i sâdıktır. Binâenʿaleyh iman ve tasdîkin mebde'i bu sıdk u isâbet nisbetini kabul ve itiraf etmektir. Ayn-ı vâkiʿ nefs-i nâtıkada veya huzûrunda bizzat mevcud ise tasdîk-i şuhûdîdir, bedâhet-i hissiye veya akliyeyi tasdik gibi. Bizzat değil de hâzır olan delil veya dâlli vâsıtasıyla hâzır ise tasdîk-i gıyâbîdir. Bu surette o vâkiʿ-i gāib emsâl ve ezdâd ile az çok kābil-i kıyas ve tahdid ise delîlin ıttırad ve inʿikâsındaki derece-i damân nisbetinde tasdîk-i icmâlî veya tafsîlî, resmî veya haddî bir ilim, bir tasavvur-i muʿayyen ifade eder. Vâkiʿ-i gāib misilsiz ve zıdsız, şebîhsiz ve nazîrsiz ise o tasdîk-i gıyâbî[1] mahdud bir ilim değil nâmahdûd[2] bir iʿtikād-ı mutlak olur ki, umûmiyetle "iman" denince bu anlaşılır. Ve bu iman ilmin hem başı ve hem gayesidir. Ve bundaki îkān, îkān-ı [179] ilmîden yüksek ve kuvvetlidir. Zira her tahdîd-i

1 B: "gaybî".
2 B: "nâmütenâhî".

tasavvurî delil olarak alınmayıp da matlub bizzat olarak alındığı zaman birer mâniʿ-i yakīn olabilir ve bildiğinin mâverâsını inkâr eden câhil kalır. Fakat böyle bir îmân-ı mutlaka lâyık olan ancak Allah teâlâ'dır. İman billâh bu suretle şuhuddan gayba nâmütenâhî uzanır gider.

Lügaten ʿale'l-ıtlâk tasdik ya kavlî veya fiʿlî olur. Tasdîk-i kavlî biri kalbî diğeri lisânî olmak üzere iki türlüdür. Binâenʿaleyh örf-i lügat nokta-i nazarından tasdîkin üç mertebesi vardır. Birincisi tasdîk-i kalbîdir, bir kimse herhangi bir hükmün veya bir kelâmın veya mütekellimin sıdkını yalnız gönlünde itiraf[1] ve teslim ve bunu kendi kendine ifade ettiği ve onun sıdkına kalben emin[2] olduğu zaman o hükmü veya kelâmı veya mütekellimi tasdik etmiş olur. İkincisi tasdîk-i lisânîdir. Bu da kendisinden başka âhara dahi tebliğ ve ismâʿ edebilecek bir vechile "bu böyledir" diye bir kelâm-ı lafzî söylemektir ki ya hakīkī veya zâhirî olur. Birisinde bu tasdîk-i lisânî tasdîk-i kalbî ile birleşir, söyleyen nefsinde de sâdık olur. Diğerinde lisan başka, kalb başka olur. Yani lisânen diğerini tasdik ederken kalben kendini dahi tekzib eyler. Üçüncüsü tasdîk-i fiʿlîdir ki bir kelâmın îcâbını fiilen icrâ etmekle olur. Bu da tasdîk-i kalbî veya lisânîden birine veya her[3] ikisine mukārin olup olmadığına göre birkaç mertebeye ayrılır. Tasdîk-i fiʿlî, tasdîk-i kalbîye iktiran etmezse riya veya ikrah ile yapılmış olur.

Acaba lisân-ı şerʿde iman bunların hangisidir? Yani dîn-i İslâm'da bunların hangisini yapan mü'min sayılır? Îmân-ı lügavî ile îmân-ı şerʿînin farkı var mıdır? Bunu Kur'an'dan peyderpey öğreneceğiz ve bu âyetten itibaren başlıyoruz.

Îmân-ı şerʿînin îmân-ı lügavîden iki cihetle hususiyeti mevzûʿ-i bahistir. Evvelâ, iman edilecek olan müteʿallak, yani mü'men^ün bih itibariyle îmân-ı şerʿî ehastır. Bi't-tevhîd Allah'a [180] ve Muhammed aleyhisselâm'ın Allah tarafından getirdiği katʿiyyen mâlum olan şeylere icmâlen

1 B -"itiraf".
2 B: "iman".
3 B -"her".

ve lüzûmunda tafsîlen imandır. Bunun en mücmeli Allah'a ve O'ndan gelene iman, taʿbîr-i âharla لَا إِلٰهَ إِلَّا اللّٰهُ مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللّٰهِ imanıdır. Bir mertebe tafsil ile Allah'a, risâlet-i Muhammediyeye, âhirete imandır. İkinci bir tafsil ile Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, yevm-i âhirete, kaza ve kadere, baʿs baʿde'l-mevte, sevab ve ʿikāba imandır. Üçüncü tafsilde de kitap ve sünnet ile Muhammed aleyhisselâm'ın tebliğ ettiği katʿiyyen sâbit olan ahbâr ve ahkâmın mecmûʿuna ve her birine murâdullah ve murâd-ı Resûlullah vechile imandır ki burada اَلَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ... وَالَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِمَا اُنْزِلَ اِلَيْكَ وَمَا اُنْزِلَ مِنْ قَبْلِكَ وَبِالْاٰخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ bütün bunları iki mertebe üzere beyan etmiştir. Diğer tafsîlât da ileride gelecektir. Ve bu merâtibden[1] her biri derece-i istitâʿat ile müterâfıktır. Bütün bir ilm-i din demek olan tafsil havâssın şiʿârı olabileceğinden avam ve umum için farîza-i evveliye icmâl ve nihâyet tafsîlin mertebe-i sâniyesidir. Ve işte Sûre-i Bakara'nın başı bu iki haysiyeti irâe etmiştir. Hâlbuki îmân-ı lügavînin müteʿallakātı bundan daha vâsiʿdir. O, hakka ve nâhakka, müstakīm ve gayr-i müstakīme şâmil olduğu gibi mâlâyaʿnî olabilecek fürûʿâta da şâmildir. Lügaten iman denilebilecek birçok tasdikler vardır ki onlar şerʿan ʿayn-ı küfürdürler; meselâ şirke inanmak, şeytanın sözüne sadakatine inanmak, küfrün, zulmün hayr olduğuna inanmak, zinanın, fuhşun, sirkatin, bi-gayr-i hakk[ın] katl-i nefsin, ibâdullaha tecavüzün iyi olduğuna inanmak lügaten birer iman ve fakat şerʿ-i İslâm'da birer küfürdürler. Îmân-ı lügavînin diğer bazı kısmı da vardır ki şerʿan küfür olmamakla beraber birer vecîbe-i[2] îmâniye teşkil etmezler; bir kısmı mubah, bir kısmı mendub, bir kısmı da seyyie ve masiyet olabilir ve bunların tafsîli fıkıh meseleleridir.

Hâsılı îmân-ı lügavînin bir kısmı hak ve hayr, bir kısmı şer ve bâtıl, bir kısmı da hevâ vü abes ve mâlâyaʿnî [181] olabilir. Hak ve hayr olanlar îmân-ı şerʿînin aynı veya dâire-i şümûlünde ferʿdirler. Çünkü asıl îmân-ı şerʿî hâlin mâverâsında veya bâtınında gayb olan hak ve hayrın

---

1 B: "merâtibin".
2 B: "vecâib-i".

miftah ve mikyâsını bahş eden ve bir nesak-ı tevhîd tâkip eyleyen mebâdî-i külliyedir. Fi'l-hakīka bütün iş hak ve hayrdan evvel bunların mebde' ve miʿyârındadır. Ve dîn-i İslâm'ın müteʿârife-i asliyesi olan mebâdî-i îmâniyesi de bu miftah ve miʿyârı verir. Hidâyet de onu tâkip edenleredir. Gayb-ı âtînin miftâhı şuhûd-i hâlîde, şuhûd-i hâlînin miftâhı onun gayb-ı bâtını ile gayb-ı mâzîsinde ve hepsinin miftâhı ise ʿind-i ilâhîde وَعِنْدَهُ مَفَاتِحُ الْغَيْبِ لَا يَعْلَمُهَٓا اِلَّا هُوَ [el-Enʿâm 6/59]. Binâenʿaleyh insan miftâh-ı hakk u hayrı kendi hevâ vü hevesinde aramamalı, bizzat veya bi'l-vâsıta Allah teâlâ'dan almalıdır. Vesâiti inkâr etmemeli, fakat ubûdiyeti ancak Allah'a yapmalıdır. Çünkü مَنْ ذَا الَّذِي يَشْفَعُ عِنْدَهُٓ اِلَّا بِاِذْنِهِ [el-Bakara 2/255][1]dir.

Sâniyen, müteʿallaktan sarfe'n-nazar[2] nefs-i mâhiyet itibariyle îmân-ı şerʿînin hususiyeti mevzûʿ-i bahis olmuştur. İmânın maʿnâ-yı şerʿîsi yalnız bir fiʿl-i kalbî midir, yalnız bir fiʿl-i lisânî midir, ikisi birden midir? Yoksa bunlarla beraber fiʿl-i cevârih midir? Bu noktada bazı mezheb farklarına tesadüf ediyoruz. Şöyle ki:

1. Havâric ve Muʿtezile mezhebidir ki îmân-ı şerʿî, hem fiʿl-i kalb ve hem fiʿl-i lisân ve hem fiʿl-i cevârihtir. Yani Resûlullah'ın teblîgâtını kalben tasdik, lisânen ikrar, amelen tatbik eylemektir. Bunların üçü birden rükn-i îmândır. Bunlardan velev birisi bulunmayan kimseye mü'min denmez. Havâric nazarında kâfir, Muʿtezile nazarında mü'min ile kâfir arası fâsık denilir. Bunlar îmân-ı şerʿîde îmân-ı lügavînin merâtib-i selâsesini cemʿ etmiş oluyorlar. Selefden ve muhaddisînden bazıları dahi imânı "ikrâr bi'l-lisân, tasdîk bi'l-cenân, amel bi'l-erkân" diye târif etmişlerdir ki İmam Şâfiî dahi bu cümlede dâhildir. Fakat bunlar ameli terk eden fâsıkın imandan çıkmış veya[3] küfre dâhil olmuş olduğuna kāil değildirler. Binâenʿaleyh [182] bunların kavilleri Havâric ve Muʿtezile mezheblerinden büsbütün başkadır. Bunlar hakikatte asl-ı îmânı değil, kemâl-i îmânı târif etmiş oluyorlar.

---

1 "…Kimin haddine ki O'nun izni olmaksızın huzurunda şefaat edecek?…"
2 B: "sarf-ı nazar".
3 B -"veya".

2. Kerrâmiye mezhebidir ki îmân-ı şerʿî yalnız lisan ile ikrardır. Bunlara göre tasdîk-i kalbî bulunsun bulunmasın lisânen ikrar eden, lisânına sâhip olan mü'mindir. Tasdîk-i kalbî dahi var ise içi dışı mü'mindir.[1] Yok, münafık ise dışı mü'min içi kâfirdir. Bunlar îmân-ı lügavînin ednâsı ve zâhirîsi olan yalnız tasdîk-i kavlî mânasıyla iktifâ etmişler ve îmân-ı şerʿînin miʿyârını da Müslümanlar arasında cereyan edecek muʿâmelât ve ahkâmın mebde'inde sebeb-i zâhirîsini gözetmişlerdir. Bunlara göre iman bir kelime meselesi demek oluyor. "İkrar rükün, tasdîk-i kalbî şarttır" diyenler olmuştur.

3. İmanın rüknü tasdîk-i kalbîdir. Dilsizlik, ikrah vesâire gibi bir mâniʿ-i zarûrî bulunmadıkça ikrâr-ı lisânî de şarttır. Lâkin tahakkukunun şartı mı, yoksa tamamının şartı mı, bunun hakkında da sözler cereyan etmiştir. Eşʿarîler bu kavl üzerindedirler.

4. İman, fiʿl-i kalb ile fiʿl-i lisân mecmûʿudur. Bunların ikisi de imanın rüknüdür. Maʿamâfîh ikisi de[2] aynı seviyede rükn-i aslî değildirler. Fiʿl-i kalbînin mükellefiyeti hiçbir mazeretle sukūt kabul etmez. Bu rükn-i aslîdir. El-ʿiyâzu billah bu zâil olduğu anda küfür tahakkuk eder. Fiʿl-i lisân olan ikrâra gelince, bu da rükündür[3]. Lâkin ikrâh-ı mülcî zarûret ve mazereti karşısında bunun vücûbu sâkıt olur. Ve o zaman yalnız îmân-ı kalbî kâfîdir. Fakat maʿzeret-i ikrâh bulunmayan hâl-i vüsʿatte ikrârı terk eden ʿindallah dahi kâfir olur. Şu kadar ki cemaatle namaz kılmak gibi şeʿâirden olan bazı aʿmâl dahi ikrar makamına kāimdir. Fi'l-vâkiʿ îmân-ı şerʿî dâima bâ veya lâm ile sılalandığından ikrâr u inkıyâd ile tasdik mânalarını mutazammındır. Ve dîn-i İslâm'ın hedefi insanlığın yalnız bâtını değil, bâtın ve zâhiri mecmûʿudur. Hiçbir mâniʿ yok iken [183] imanını yalnız kalbinde saklayan ve izhâr u iʿlan[4] etmeyen kimsenin ʿindallah kıymet-i îmâniyesi olamayacağı kitap ve sünnetin birçok delâiliyle sâbittir. Tatbîkāt-ı ameliye imanın semerât-ı matlûbesi olduğundan dahi şüphe yok ise de, nefs-i amel, nefs-i îmânın aynı veya cüz'ü değildir. Ferʿi ve netâic-i matlûbesidir. Din bir meyve ağacına benzer, tasdîk-i

---

1 B -"Tasdîk-i kalbî dahi var ise içi dışı mü'mindir".
2 B -"imanın rüknüdür. Maʿamâfîh ikisi de".
3 B: "rüknüdür".
4 B: "izʿan".

kalbî onun tahte'l-arz kökü, ikrâr-ı lisân sâkı, aʿmâl-i sâire dalları, yaprakları, çiçekleri, meyveleri gibidir. Ağaçtan maksud meyvesi olduğu gibi imandan maksud da hüsn-i ameldir ve tekarrub ilallah onunladır. Fakat dalları kesilmek, yaprak, çiçek açmamak, meyve vermemekle ağaç kurumuş olmayacağı gibi şecere-i îmân da böyledir. Fakat sâkından yerle beraber kesilmiş olan ağaçların ʿale'l-ekser kurudukları ve zamanını bulduğu hâlde sâk sürmeyen ağacın tutmamış olduğu gibi bilâ-maʿzeret^in ikrarsız iman da böyledir. Ancak kışta kalmış olduğu için, henüz topraktan filiz vermeyen tohumun veya kökün kuruduğuna hükmolunamayacağı gibi, mazeret zamanında tasdîk-i kalbî de böyledir. İşte imanın böyle bir rükn-i aslîsi, bir rükn-i tâlîsi, sonra da derecât-ı müterettibe üzerinde fürûʿ ve zevâid u semerâtı vardır. Ve kemâl-i îmân bunlarladır. "İman yetmiş küsür şubedir. Bunların ednâsı yoldan eziyeti refʿ etmektir: اَلْإِيمَانُ بِضْعٌ وَسَبْعُونَ شُعْبَةً أَدْنَاهَا إِمَاطَةُ الْأَذَى عَنِ الطَّرِيقِ"[1] hadîs-i şerîfi gibi birtakım âsâr da bu fürûʿ ve şuʿabâta dahi iman ıtlâk edilmiş gibi görünürse de bu kemâl-i îmân nokta-i nazarındandır. Ve hatta şuʿbe-i îmân denilmesi asl-ı îmân olmadığını gösterir. Binâenʿaleyh bu şuʿabât ve fürûʿ, hilâfı küfür olan asl-ı îmân değil, hilâfı fısk olan kemâl-i îmândır ve bunun için bu âyette de "yü'minûn", "ikāme-i salât" ve "infak" imandan ayrıca zikrolunmuştur. Bâlâda zikrolunan bazı selef ve muhaddisîn kavillerini de böyle anlamak lâzım gelir. Asl-ı îmânın böyle fiʿl-i kalb ve fiʿl-i lisân iki rükünden ibaret ve maʿzeret-i meşrûʿa zamanında ikrârın kābil-i sukūt bir [184] rükn olması maʿnâ-yı lügavînin evsatı olduğu gibi İmâm-ı Aʿzam Ebû Hanîfe hazretlerinin ve ʿâmme-i fukahânın da tefsir ve telakkīsidir. Müşârün ileyh ashâbına ehl-i sünnet ve'l-cemâʿa mezhebinin esâsını takrir ve beyan ettiği en son vesâyâsında der ki: "İman ikrar bi'l-lisân ve tasdik bi'l-cenân -yani bi'l-kalb-dir. Yalnız ikrar iman olmaz. Zira olsa idi münafıklar hep mü'min olmak lâzım gelirdi. Kezâlik yalnız marifet de iman olmaz[2], çünkü olsa idi ehl-i kitâbın da hepsi mü'min olmak lâzım gelirdi. Allah teâlâ münafıklar hakkında وَاللّٰهُ يَشْهَدُ اِنَّ الْمُنَافِقِينَ لَكَاذِبُونَ [el-Münâfikûn 63/1][3] buyurmuş, ehl-i kitâb hakkında da اَلَّذِينَ اٰتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَعْرِفُونَهُ كَمَا يَعْرِفُونَ اَبْنَاءَهُمْ

1 Müslim, Îmân 58. Ayrıca bk. Buhârî, Îmân 3.
2 B -"Zira olsa idi münafıklar hep mü'min olmak lâzım gelirdi. Kezâlik yalnız marifet de iman olmaz".
3 "…Bununla beraber Allah şehadet ediyor ki doğrusu münafıklar katʿiyyen yalancıdırlar."

[el-Bakara 2/146; el-Enʿâm 6/20][1] buyurmuştur. […] Sonra amel imandan ayrıca bir iştir. […] Meselâ 'fakirin zekâtı yoktur' denilir de 'imanı yoktur' denilmez"[2] -kezâlik "fakirin zekâta imanı yoktur" da denilmez-. Kezâlik müşârün ileyh *el-Âlim ve'l-Müteʿallim* nâmındaki kitâbında der ki: "İman, tasdik ve marifet ve ikrar ve islâmdır. Ve tasdik husûsunda insanlar üç mertebedir. Bir kısmı Allah'ı ve Allah'tan geleni hem kalbiyle ve hem lisânıyla tasdik eder. Bazısı da lisânıyla tasdik ve kalbiyle tekzib eyler, diğer bir kısmı da kalbiyle tasdik, lisânıyla tekzib eyler. Evvelkisi ʿindallah ve ʿinde'n-nâs mü'mindir. İkincisi ʿindallah kâfir ve ʿinde'n-nâs mü'mindir.[3] Çünkü nâs onun kalbini bilmezler ve zâhiren gördükleri ikrar ve şehâdete binâen ona mü'min demeleri lâzım gelir ve kalbini bileceğiz diye tekellüfe düşmeleri de câiz değildir. Üçüncüsü imanını gizlemek mecburiyetinde bulunduğu takıyye hâlinde ise onu tanımayanlar nazarında kâfir tesmiye olunur. ʿİndallah ise mü'mindir." Yine buyurur ki: "İman hakkında böyle tasdîk-i yakīn, marifet, ikrar, islâm dedim, îzah etmeliyim. Bunlar muhtelif isimlerdir. Ve hepsinin mânası yalnız imandır. Şu suretle ki 'Allah teâlâ rabbimdir' diye ikrar eden 'Allah teâlâ rabbimdir' diye tasdik eder, 'Allah teâlâ rabbimdir' diye teyakkun eder, 'Allah teâlâ rabbimdir' diye bilir tanır ve 'Allah teâlâ rabbimdir' diye kalbiyle ve lisânıyla ʿarz-ı teslîmiyet eder ve [185] hepsinin mânası birdir."[4] Daha sonra İmâm-ı Aʿzam imanda bir fart-ı mahabbet

---

1 "O kendilerine kitap verdiğimiz ümmetlerin ulemâsı onu -o Peygamber'i- oğullarını tanır gibi tanırlar…" / "Kendilerine kitap verdiğimiz ümmetlerin ulemâsı o Peygamber'i kendi oğullarını bilir gibi bilirler…"

2 Ebu Hanîfe, *el-Vasiyye*, s. 87 (*İmâm-ı Azam'ın Beş Eseri*, haz. Mustafa Öz, İstanbul: İFAV, 1992):
الإيمان إقرار باللسان وتصديق بالجنان، والإقرار وحده لا يكون إيمانا؛ لأنه لو كان إيمانا لكان المنافقون كلهم مؤمنين، وكذلك المعرفة وحدها لا تكون إيمانا؛ لأنها لو كانت إيمانا لكان أهل الكتاب كلهم مؤمنين. قال الله تعالى في حق المنافقين والله يشهد إن المنافقين لكاذبون. وقال الله تعالى في حق أهل الكتاب: الذين آتيناهم الكتاب يعرفونه كما يعرفون أبنا ءهم.
العمل غير الايمان والايمان غير العمل {…} ويجوز أن يقال ليس على الفقير الزكاة ولا يجوز أن يقال ليس على الفقير الايمان.

3 B -"İkincisi ʿindallah kâfir ve ʿinde'n-nâs mü'mindir".

4 Ebu Hanîfe, *el-Âlim ve'l-Müteʿallim*, s. 18-19 (*İmâm-ı Azam'ın Beş Eseri*):
قال العالم رضي الله عنه: الإيمان هو التصديق والمعرفة واليقين والإقرار والإسلام، والناس في التصديق على ثلاثة منازل، فمنهم من يصدق بالله وبما جاء منه بقلبه ولسانه ومنهم من يصدق بلسانه ويكذب بقلبه ومنهم من يصدق بقلبه ويكذب بلسانه
قال المتعلم: لقد فتحت لي مسألة لم أهتد إليها فأخبرني عن أهل هذه المنازل الثلاثة، أهم عند الله مؤمنون؟
قال العالم رحمه الله: من صدق بالله و بما جاء من عند الله بقلبه ولسانه فهو عند الله وعند الناس مؤمن. ومن صدق بلسانه وكذب بقلبه كان عند الله كافرا وعند الناس مؤمنا، لأن الناس لا يعلمون ما في قلبه. وعليهم أن يسموه مؤمنا بما ظهر لهم من الإقرار بهذه الشهادة وليس لهم أن يتكلفوا علم ما في القلوب. ومنهم من يكون عند الله مؤمنا وعند الناس كافرا وذاك بأن الرجل يكون مؤمنا بالله ويظهر الكفر في حالة التقية بلسانه فيسميه من لا يعرف أنه يتقي كافرا وهو عند الله مؤمن
(…)
قال المتعلم: ثبتك الله ووفقك وأدام لك صالح الذي أعطاك قد عرفت الذي قلت، فلا تؤاخذني بما كان مني أني متعلم ولكن أخبرني عما وصفت من التصديق والمعرفة والإقرار والإسلام واليقين ما منزلتهن وتفسيرهن عندك؟
قال العالم رحمه الله: إن هذه أسماء مختلفة ومعناها واحد هو الإيمان وحده وذلك بأن يقر بأن الله ربه ويصدق بأن الله ربه ويتيقن

haysiyeti bulunduğunu da şu suretle anlatıyor: "Mü'min Allah teâlâ'yı bütün mâsivâdan ziyade sever, o derecede sever ki ateşte yakılmakla Allah'a kalbinden iftira etmek beyninde muhayyer kılınsa yanmayı iftiraya tercih eder."[1] *Fıkh-ı Ekber*'de dahi buyurmuştur ki: "İman ikrar ve tasdiktir ve mü'minler iman ve tevhidde müsâvi ve aʿmâlde[2] mütefâzıldırlar: İslâm da o evâmir-i ilâhiyeye teslim ve inkıyaddır. Tarîk-i lügatta iman ve islâm beyninde fark vardır. Lâkin şerʿde islâmsız iman, imansız da islâm olmaz. Bunlar bir şeyin zahr u batnı[3] gibidir. Din ise iman ve islâm ile beraber bütün şeriatın ismidir."[4] (*İntehâ*)

"İman" esasen masdar ve binâenʿaleyh bir fiil olmakla beraber örfen ve şerʿan isim olarak dahi kullanılır ve o zaman iman nefsinde bu fiil ile başlayan bir keyfiyyet-i sâbite ifade eder. Bütün bunlardan da anlarız ki evvelâ dîn-i İslâm yalnız bir iman meselesi değildir, iman ve aʿmâl[5] mecmûʿudur. Tatbîkāt-ı ameliyeyi atıp da dinin feyz-i küllîsini beklemek tehlikelidir. Sâniyen böyle olmakla beraber iman amel demek değildir. Amelin vücûbuna[6] iman ile[7] o ameli yapmak bile birbirinden farklıdır. Müslüman amel ettiği için mü'min olacak değil, iman ettiği için amel edecektir. Binâenʿaleyh amelini sırf mübâlâtsızlıktan ve istihfaftan dolayı terk etmiş değil ise kâfir olmaz. Sâlisen dîn-i İslâm'ın imanında esasen kalb ve vicdan işi olan bir rükün bulunduğu şüphesiz olmakla beraber matlûb-i Hak olan iman meselesi mücerred bir emr-i vicdânîden ibaret

---

بأن الله ربه و يعرف بأن الله ربه فهذه أسماء مختلفة ومعناها واحد.

1 Ebu Hanîfe, *el-Âlim ve'l-Müteʿallim*, s. 25 (*İmâm-ı Azam'ın Beş Eseri*):
قال العالم رضي الله عنه: إن المؤمن لا يكون لله عدوا وإن ركب جميع الذنوب بعد أن لا يدع التوحيد، وذلك بأن العدو يبغض عدوه و يتناول عدوه بالمنقصة والمؤمن قد يرتكب العظيم من الذنب، والله مع ذلك أحب إليه مما سواه وذلك أنه لو خير بين أن يحرق بالنار أو يفتري على الله من قلبه لكان الإحراق بالنار أحب إليه من ذلك.
Elmalılı'nın ibaresi serbest bir tercüme sayılabilir.

2 B: "amelde".

3 B: "zâhir u bâtını".

4 Ebu Hanîfe, *el-Fıkhu'l-Ekber*, s. 74-75 (*İmâm-ı Azam'ın Beş Eseri*):
وَالْإِيمَان هُوَ الْإِقْرَار والتصديق وإيمان أهل السَّمَاء وَالْأَرْض لَا يزِيد وَلَا ينقص من جِهَة الْمُؤمن بِهَ وَيزِيد وَينْقص من جِهَة الْيَقِين والتصديق والمؤمنون مستوون فِي الْإِيمَان والتوحيد متفاضلون فِي الْأَعْمَال.
والإسلام هُوَ التَّسْلِيم والإنقياد لأوامر الله تَعَالَى فَمن طَرِيق اللُّغَة فرق بَين الْإِيمَان والْإِسْلَام وَلَكِن لَا يكون إِيمَان بِلَا اسلام وَلَا يُوجد إِسْلَام بِلَا إِيمَان وهما كالظهر مَعَ الْبَطن. وَالدّين اسْم وَاقع على الْإِيمَان وَالْإِسْلَام والشرائع كلهَا.

5 B: "amel".

6 B: "vücûduna".

7 B -"ile".

değildir. O tam bir insan gibi bâtın-ı[1] kalbden başlayıp bütün zâhire intişar edecek ve sonra kâinata mehâsin-i ameliye saçacaktır. Müslümanın imanı, âlemi ızrâra masruf olan tasavvurât-ı müfside veya ihtisâsât-ı şeytâniye değildir ki kalb ve vicdanda habs u tevkīfe mahkum olsun. Müslüman ancak bir zarûret-i mücbire karşısında imanını sadece bir emr-i
[186] vicdânî olarak saklayıp hapsetmeye me'zun olabilir, o da düşmanın ikrâh-ı katʿîsine maruz kaldığı zamandır. O zaman da fedâ-yı nefs ederek imanını hapisden kurtarması, imanını hapsederek nefsini kurtarmasından müreccahtır. Ve maʿamâfîh ikisi beyninde muhtârdır.

İşte bu âyette Cenâb-ı Allah müttakīleri beyanda اَلَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ ile dinin iman kısmını telhis ettikten sonra amel kısmını da telhis[2] ederek buyuruyor ki:

{وَيُقِيمُونَ الصَّلٰوةَ} Ve salâtı ikāme ederler, yani mâlum olan namazı dosdoğru kılarlar ve idâme ederler. ❁ Kur'an'da namaz hakkında يُصَلُّونَ veya صَلُّوا fiillerinden ziyade يُقِيمُونَ الصَّلٰوةَ، اَقِيمُوا الصَّلٰوةَ، حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ buyurulması şâyân-ı dikkattir. Elbette, "salâtı ikāme ederler" demekte "namazı kılarlar" demekten fazla bir mâna vardır ki bu da[3] lâekal doğru dürüst yani taʿdîl-i erkân ve huşûʿ u hudûʿ ile güzelce kılmak ve hatta kıldırmak mânalarını ifade eder. Ve bunun için namazda taʿdîl-i erkân vâcib olduğu gibi bilhassa namaz için emr bi'l-maʿrûf ve nehy ʿani'l-münker ve levâzım-ı salâtın istikmâli için sarf-ı mesâʿî dahi vâcibât-ı[4] islâmiyedendir[5]. Ebeveynin evlâdına namaz terbiyesi, ihvân-ı dînin yekdiğerine tavsiye ve tezkîri, ulü'l-emrin izâle-i mevâniʿ ve istikmâl-i esbâb ile tergīb ve teşvîki, cuma ve cemaate ihtimam ve ikdâmı da bu cümledendir.

"**İkāme**", "kıyam" veya "kıvam"dan ifʿâl olarak lügatta kaldırıp dikmek veya düzeltip doğrultmak veya tervîc ve idâme etmek veya ihtimam ile icrâ etmek mânalarına geldiğinden salâta nisbetinde bu mânaların

1 M: "batn-ı".
2 B: "tahsis".
3 M ve F -"da".
4 M ve B: "îcâbât-ı".
5 B: "islâmiyettendir".

birinden veya kadr-i müşterekinden beliğ bir istiare yapılmış ve bunun için bir kelimelik يُصَلُّونَ yerine iki kelimelik يُقِيمُونَ الصَّلٰوةَ intihab edilmiştir. Evvel emirde dikmek veya doğrultmak mânalarını düşünelim: Bu bize "اَلصَّلٰوةُ عِمَادُ الدِّينِ Namaz dinin direğidir"[1] hadîs-i şerifini hatırlatır. Bu hadiste din yüksek bir binâya teşbih ediliyor ve namaz aynı o [187] binânın direği gösteriliyor ki iman da bu binânın temelidir. Buna istiʿâre-i mekniyye veya istiʿâre bi'l-kinâye denilir. Bu âyette de namaz cemaatle kaldırılabilecek büyük bir direğe teşbih ediliyor ve onun güzelce dikilmesi veya doğrultulması suretiyle o yüksek binâ-yı dînin inşâ ve muhafaza ve idâmesi lüzûmu işʿâr olunuyor. Bir de bu binânın ileride beyan olunacak erkân ve şuʿabât-ı sâiresi ve tezyînât ve tecemmülâtı bulunduğuna işaret buyuruluyor. Binâenʿaleyh "namaz kılarlar" demekle "ikāme-i salât ederler" demek arasında ne büyük fark vardır. Fi'l-vâkiʿ din gayet büyük ve kudsî bir binâdır. Ve bu binânın kerestesi, levâzımı, sureti ve planı, yani şeriat bizzat sunʿ ve vazʿ-ı ilâhîdir. Ona tevfîkan inşâsı[2], kurulup meydana gelmesi ve içinde saadetle yaşanması da insanlara aittir. Temsîlen diyebiliriz ki bu binânın mimarı Allah, baş kalfası Peygamber, amelesi ümmettir. Bu binânın temeli kalblerin derinliklerinde atılacak ve ağızlardan taşacak, direği ferdî namazlarla ihzar ve tesviye olunacak ve cemaat ile meydân-ı şuhûda dikilecek, sonra üzerine aksâm-ı sâiresi inşâ edilecektir. Ve fakat şurası unutulmayacaktır ki bu bina câmid değil zî-hayâttır. Bu selef tarafından bir kere yapılmış olmakla sonradan gelenler, yalnız bunun içinde oturup kalacak değillerdir. O bir bünye-i zî-hayât gibi her gün yapılıp işletilecek, her gün nümuvv u inkişâfına hizmet edilecektir. Bu bina ve direk teşbîhi bize İslâm'ın vazʿiyyet-i ictimâʿiyesini ve bu vaziyette namazın kıymet ü ehemmiyyet-i mevkiʿiyesini anlatıyor. Fi'l-vâkiʿ cemaatle namaz ictimâʿiyyet-i islâmiyenin direğidir ve bütün teşkîlât-ı islâmiyenin mebnâsıdır. Ve cemaatle namaz kılmak ve kıldırmak o direği dikmektir. Münferiden namazlar da bu direğin ihzar ve tesviyesidir. Dosdoğru, zâhir u bâtını temiz ve muntazam olarak namaz kılmak, imanın nemalanıp

---

1 Beyhakī, *Şuʿabu'l-îmân,* IV, 300/2550. Krş. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 245-246.
2 B -"inşâsı".

bütün vücuddan fışkırması ve güzergâh-ı hayâta bir [188] cereyân-ı muntazam ve müstakīm vermesidir. Bununla zâhir u bâtın mümkin olduğu kadar tasfiye ve kalb u beden mümarese ile takviye edilir. Herhangi bir kimsenin bî-namâz bulunduğu hâl ile namazına devam ettiği hâlini mukayese ederseniz, musallî bulunduğu zamandaki ahlâkını her hâlde yükselmiş bulursunuz. اِنَّ الصَّلٰوةَ تَنْهٰى عَنِ الْفَحْشَٓاءِ وَالْمُنْكَرِ [el-Ankebût 29/45].[1] Bu mukayesedeki yanlışlıklar, ayrı ayrı şahısları mukayese etmekten neş'et eder. Bazı hususta ahlâklı farz edilen bî-namâz, namazına devam ettiği zaman hiç şüphesiz ahlâk ve maneviyatça daha yükselir. Namazını kılan kimsenin hayatta lâekal dört kazancı vardır: Birincisi taharet, ikincisi kuvvet-i kalb, üçüncüsü intizâm-ı evkāt, dördüncüsü salâh-ı ictimâʿî, ki bu fâideler devam şartıyla en resmî bir namazda bile vardır. Namazın azamî fevâidi kābil-i hesâb değildir. Lâkin en asgarî fâide-i ahlâkiyesi bilfiil kibri kırmak, uhuvvete hazırlanmak[2], Allah rızası için iş yapmaya alışmaktır. Bunun için namazda giyinebileceği en güzel ve en temiz elbisesini giymek ve kendine gurur vermesi melhuz olan bu hâl içinde örtülecek nice ayıpların bulunduğunu düşünüp yüzünü, yani alnını ve burnunu yerlere koyarak kalbinde iman ettiği Allah huzurunda o kibr u gurûru kırarak mükerreren secdeye kapanmak en mühim bir esastır. خُذُوا زِينَتَكُمْ عِنْدَ كُلِّ مَسْجِدٍ [el-Aʿrâf 7/31][3] Namazda bilhassa secdenin kibre olan bu te'sîr-i mühimminden dolayıdır ki mütekebbirler en ziyade namazın secdesine itiraz ederler, o süslü elbiseler içinde alınlarını Allah rızası için[4] yere koymak mecburiyeti onların kibir damarlarına, sinirlerine pek fena dokunur وَاِنَّهَا لَكَب۪يرَةٌ اِلَّا عَلَى الْخَاشِع۪ينَ [el-Bakara 2/45][5]. Düşünmezler ki o süsler, o alınlar hep ʿatâyâ-yı ilâhiyedir. Ve zamanı gelince o yağlı alınlar toza toprağa karışacaktır. Hem o topraklar, o yerler o kadar tahkīre, mütemâdiyen çiğnenmeye lâyık değildir. Zaman olur ki onlar için kanlar dökülür. Hayât-ı beşer oradan fışkırır ve onu fışkırtan Allah teâlâ'dır.

1 "…Sahih namaz edepsizlikten ve uygunsuzluktan nehyeder…"
2 B: "hazırlamak".
3 "…Her mescid huzurunda ziynetinizi tutunun…"
4 B -"Allah rızası için".
5 "…Gerçi bu ağır gelir, fakat saygılı kimselere değil."

O süslere, o bedenlere mesâîsi [189] sebk etmiş birtakım ʿibâdullahın da hakları taʿalluk etmiştir. Binâenʿaleyh o topraklara, o yerlere toprak ve yer oldukları için değil, hâlıkı olan Allah teâlâ'nın azamet u kibriyâsı nâmına bihakkın secdeye kapanıp kibirden ve hodgâmlıktan sıyrılmak ve ʿibâdullah ile ihvanca geçinmek için onların cemaatlerine karışmak pek kudsî bir vazife olduğunu unutmamak îcab eder. Namaz o kibr u gurûru kırarken aynı zamanda insanın rûh-i hürriyetine öyle bir iʿtilâ verir ki bu iʿtilâ en haşmetli hükümdarların huzûrundaki şeref-i müsûlden çok yüksektir. Bunun için namaz mü'minin bir miʿrâcıdır. Yani onu hadıyd-ı beşeriyetten arş-ı ehadiyyet-i ilâhiyeye çıkartan bir merdivendir. Namazda bütün bir hayât-ı beşerin suret ve merâtibi mündericdir. Huzûr-i ilâhîde vücûda gelmek, hazırlanmak, düşünmek, istemek, defaʿât ile kalkmak, bükülmek, düşmek, rahat edip oturmak, nihâyet selâm ve selâmetle işini bitirmek. İnsanı bütün hayatın kademelerinden geçirterek, esrâr-ı vücûdu, dünya ve uhrâyı düşündürerek Cenâb-ı Allah'a mülâkāt ettirir ve büyük bir iman ve sevab ile yine âleme avdet ettirir. Yine bir hadiste beyan olunduğu üzere namaz, İslâm ile küfrün fârikıdır.[1]

Biz burada namazın dünyevî ve uhrevî, maddî ve manevî bütün fezâil ve fevâidini sayacak değiliz. Çünkü o nâmütenâhîdir, nâkābil-i ihsâdır. Bunun hey'et-i mecmûʿası lisân-ı dinde "büyük sevab" nâmıyla yâd olunur. Fakat burada namazın imandan sonra nasıl bir mebde'-i ahlâkī ve ictimâʿî olduğunu ve onun üzerine ne kadar büyük bir bünyân-ı ictimâʿî kurulacağını muhtasaran ifade etmek istedik. O büyük bünyânın direği işte evvelâ ferdî namazlarla ihzar ve tesviye edilir ve cemaatle dikilir ve ondan sonra da mâbaʿdi yapılır. Ve "ikāme-i salât" tâbiri bu mühim mânayı bâliğan mâ-belağ ifade ediyor ve hidâyete namzet müttakīleri يُصَلُّونَ diye değil يُقِيمُونَ الصَّلٰوةَ diye[2] târif, tavsif ve[3] medh eyliyor. Bunlardan anlaşılır ki bunun meâlinde "namaz [190] kılarlar" tâbiriyle iktifâ etmek

1 Tirmizî, İman, 9/2618:

بَيْنَ الكُفْرِ وَالإِيمَانِ تَرْكُ الصَّلاَة

2 F -"diye".
3 M ve F -"ve".

doğru değildir. Burada الصَّلٰوةَ'ın elif lâmı ahd içindir ki, keyfiyeti mâlum ve maʿhud olan İslâm namazı demektir. Ve bu keyfiyet yani namazın nasıl kılınacağı, şerâit u erkânı, sünnet u âdâbı, mekrûhât u müfsidâtı ile sıfat u mâhiyeti صَلُّوا كَمَا رَأَيْتُمُونِي أُصَلِّي "namaz kılarken beni gördüğünüz gibi namaz kılınız"[1] hadîs-i şerîfi mûcebince Peygamber'den görüldüğü ve fiilen ve kavlen ve takrîren ahz edildiği sıfat ve keyfiyettir ki bu keyfiyet ü mâhiyet ta bidayetten beri beyne'l-İslâm bi'l-amel mütevâtiren mâlum ve kütüb-i dinde mazbuttur ve يصلون buyurulmayıp da lâm-ı ʿahd ile يُقِيمُونَ الصَّلٰوةَ buyurulmasında bu mâna dahi sarihtir. Yani يُقِيمُونَ الصَّلٰوةَ "dosdoğru namaz kılarlar" demek değil, "namazı dosdoğru kılarlar" demek olduğundan gaflet edilmemelidir.

"**Salât**" kelimesinin lügat-ı Arab'da iki me'hazı vardır. Birisi ʿale'l-ıtlâk dua mânasıdır ki "Peygamber'e salât u selâm" dediğimiz zaman sûret-i mahsûsada bunu anlarız. Diğeri صَلْو "salv" maddesinden gelen صَلَّى fiilinin masdarıdır ki tahrîk-i salveyn demek olur. Araplar bu mânaca صَلَّى dedikleri zaman حَرَّكَ صَلْوَيْهِ "salveynini tahrik etti"[2] mânasını anlarlar. Kezâlik ضَرَبَ الْفَرَسُ صَلْوَيْهِ بِذَنَبِهِ yani "at ve kısrak kuyruğuyla iki salvını sağa sola çarptı" denilir. Salveyn oylukların başındaki iki tümsek kemiktir. صَلَّى'nın bu tahrik mânası كَفَّرَ الْيَهُودِيُّ tâbirine şebîhtir. Yahudîler birbirine selâm ve tâzim sırasında başını eğer ve kıçını oynatıp kasığına doğru bir yan bükerlermiş ve bu tarz-ı selâma Arapça'da kâfireteyni tahrik mânasına "tekfir" ıtlak ederlermiş. Binâenʿaleyh كَفَّرَ الْيَهُودِيُّ "Yahudî kâfirelerini oynatıp bükerek reverans yaptı" demek olur. "Kâfire" kıçtaki kaba ve tıknaz iki etin ismidir ve "kâfireteyn" tesniyesidir. Bu suretle كَفَّرَ tahrîk-i kâfireteyn mânasına, صَلَّى da rükû ve sücudda yapıldığı gibi bizim "belini eğmek" dediğimiz tahrîk-i [191] salveyn mânasına kullanılırmış. Demek ki Araplar hem Yahudîlerin yaptığı reveranslı baş kıç selâmlarını tanırlarmış hem de yerlere eğilerek kandilli temennâ usûllerini. İşte lügaten

---

1 Buhârî, Ezân, 17.
2 F: "حَرَّكَ الصَّلْوَيْنِ" = "iki salvını tahrik etti".

-biri kalb ve lisan işi olan dua, diğeri de bir hareket-i bedeniye işi olan fiʿl-i mahsus- iki mânaya gelen "salât" kelimesi şerʿan Peygamberimiz'den görülegeldiği üzere kalbî, lisânî, bedenî efʿâl ve erkân-ı mahsûsadan mürekkeb gayet muntazam bir ibâdet-i kâmilenin ismi olmuştur ki necasetten taharet, hadesten taharet, setr-i avret, vakit, niyet, istikbâl-i kıble nâmıyla altısı dışından başlayan şart; iftitah tekbîri, kıyam, kıraat, rükû, sücud, teşehhüd mikdârı kaʿde-i ahîre nâmıyla içinde yapılan altı da rükn olmak üzere lâekal on iki farzı; Fâtiha, zamm-ı sûre, taʿdîl-i erkân, kaʿde-i ûlâ vesâire gibi birtakım vâcibleri, bunlardan başka birçok sünnetleri, müstehabları, edebleri, mekrûhâtı ve müfsidâtı, sonra beş vakit ve cuma gibi farz, vitir ve bayram gibi vâcib ve diğer sünnet-i müekkede ve gayr-i müekkede, nevâfil olmak üzere envâʿ u aksâmı vardır ki beyânı kütüb-i fıkhiyeye aittir. Cemaat dahi cumada farz, diğerlerinde vâcib veya sünnet-i müekkededir. Ve burada salâttan asl-ı murâd farz olanlardır. "Salât" kelimesinin lâm'ı ince de okunur kalın da ve kalın okunmak itibariyle "vâv"la yazılır, Verş kırâatinde de tefhīm olunur.

O müttakīler sade iman ile ve yalnız ikāme-i salât gibi ibâdât-ı bedeniye ile de kalmaz, ibâdât-ı mâliyede de bulunurlar. {وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ} kendilerine nasib ve kısmet ettiğimiz rızıktan, maddî ve hatta manevî şeylerden az çok harç ve infak eder, fî-sebîlillâh sarfiyatta da bulunurlar.

مِمَّا idğam ile مِنْ مَا'dır. مَا kelimesinin Türkçemizde en güzel mukabili "nesne"dir. Fakat biz bu kelimeyi zâyiʿ etmek üzere bulunduğumuzdan "şey" diyoruz. Gerçi [192] مَا ʿale'l-ıtlâk veya ʿale'l-ʿumûm şey mânasına dahi kullanılabilir ise de asıl mânası akılsız olan şey veya şeylerdir. Yani nesnelerdir. Akıllıya مَنْ denilir. Ve bunun için mukaddema مَا "nesne", مَنْ "kimesne" diye tefrik edilirdi.

"**Rızk**", esasen kelâm-ı Arab'da haz ve nasib mânasına isim olup, nasib etmek, merzuk etmek mânasına masdar dahi olur ki رَزَقْنَا onun fiilidir. Ve bu kârine ile مَا isim olan rızıktan ibaret olur. Ehl-i sünnete göre maʿnâ-yı

şerʿîsi de lügavîsinin aynıdır ki "Cenâb-ı Allah'ın zî-hayâta sevk ve intifâʿ nasib ettiği şey" diye târif olunur. Binâenʿaleyh milk olsun olmasın, yenilen, içilen ve sâir suretle istiʿmâlinden bilfiil intifâʿ edilen emvâle sâdık olduğu gibi evlâda, zevceye, saʿy u amele, ilm u maʿârife dahi şâmil olur. Fakat hepsinde intifâʿ edilmiş olmak şarttır. Ve bu intifâʿ, intifâʿ-ı dünyevî ve uhrevîden eʿamdır. Binâenʿaleyh dinî veya dünyevî bilfiil intifâʿ edilmeyen mal, milk, evlâd u ʿiyâl, ilm u marifet rızk değildirler. Bu suretle bir şey muhtelif vücûh-i intifâʿa göre muhtelif kimselerin rızkı olabilir. Fakat malından, kudretinden, ilminden intifâʿ etmeyenler merzuk değildirler.

"**İnfak**" malın elden çıkarılması, harç ve sarfı demektir. Şerʿan farz, vâcib, mendub aksâmı[1] vardır. Bu infak karînesiyle ya rızık mala tahsis edilmek veya infak mecâzen maldan mâʿadâsında da taʿmîm olunmak iktizâ edecektir. Zâhir olan evvelkisidir. Fakat ikincisi[2] de muhtemildir. Binâenʿaleyh âyetin bu fıkrası evvelemirde zekât ve sâir sadakāt ve sılalar ve iʿâneler ve vakıf gibi fukaraya ve sâir vücûh-ı birre ve meʿûnet-i ʿiyâle sarf-ı emvâl gibi bütün ibâdât-ı mâliyeye şâmildir ki ileride يَسْـَٔلُونَكَ مَاذَا يُنْفِقُونَۜ قُلْ مَٓا اَنْفَقْتُمْ مِنْ خَيْرٍ فَلِلْوَالِدَيْنِ وَالْاَقْرَب۪ينَ وَالْيَتَامٰى وَالْمَسَاك۪ينِ وَابْنِ السَّب۪يلِۜ وَمَا تَفْعَلُوا مِنْ خَيْرٍ ... الخ. [el-Bakara 2/215][3] gibi âyetlerle tafsil olunacaktır. Sâniyen taʿlîm-i ilm ve sâire gibi maneviyâta dahi şâmil olabilecektir. Maʿamâfîh bunların hepsinin başında binâ-yı İslâm'dan biri bulunan zekât vardır. Ve bunun için birçok müfessirîn burada [193] evvelen ve bizzat murad zekât olduğunu beyan etmişlerdir. Fakat felâhın mevkūf^un ʿaleyhi olmak itibariyle salâtta olduğu gibi burada da farz olan infak[4] kasdedilmek iktizâ ederse de farîza-i infak yalnız zekâta münhasır olmadığından muhakkıkīn-i müfessirîn taʿmîm taraftarıdırlar. Ancak bu meyanda zekâtın birinci mevkiʿi işgal ettiği de unutulmamalıdır. Çünkü binâ-yı İslâm'ın ikincisi de zekâttır. Bir hadîs-i

---

1 B: "kısımları".
2 M: "ikinci".
3 "Sana soruyorlar: Neye infak edecekler? De ki: Verdiğiniz nafaka ana baba, en yakınlar, öksüzler, bîçâreler, yolda kalmışlar içindir. Hayr olarak daha her ne yaparsanız her hâlde Allah onu bilir."
4 B: "zekât".

şerîfte de vârid olduğu üzere zekât kantara-i İslâm'dır.[1] İslâm'ın bir köprüsü, bir geçitidir. Dinin iman ile temeli atılıp namaz ile direği dikildikten sonra geçilecek mühim bir geçidi vardır ki, zekât işte o geçidi geçirecek bir köprü olmak üzere binâ edilecektir. Çünkü dünya ve âhirette korunmak için yapılacak olan muhteşem binâ-yı İslâm'ın, dünyadaki dâru'l-İslâm, âhiretteki dâru's-selâmın inşası için birtakım mesârif-i mâliye vardır ki bunlar ibâdât-ı mâliye ile yapılacaktır ve bunun en zarûrîsini de zekât teşkil eder. Zira اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَعِينُ diye bir nesak-ı tevhîd içinde münhasıran Allah'a ibadet etmek ve cemâʿat-i ihvân[2] ile namaz kılabilmek için safları tesviye etmek ve o saflarda bir hiss-i müsâvât ile muntazaman ʿarz-ı vücûd etmek lâzımdır. Bu ise o[3] cemaat içinde kūt-i yevmî olacak kefâf-ı nefsten mahrum kimse kalmamakla mümkin olur. Bir aç ile bir tokun bir safta bünyân-ı mersûs gibi bir hiss-i mahabbet u uhuvvetle yekdiğerine kalben perçinlenmesi kābil değildir. Binâenʿaleyh cemaatin bir ihvân ve namazın اِيَّاكَ نَسْتَعِينُ diyebilecek[4] hakīkī bir ibâdet-i tevhîd olması cidden fakir ve miskin olanlarının gözetilmesi ve çalışabileceklerin çalıştırılması için evvelâ zekât ve sadakāt-ı fıtır ile zenginlerle fakirler arasındaki uçurumu kapatarak bir râbıta-i mahabbet tesisi, hem de hepsinin mevlâsı Allah teâlâ olduğunu bildiren bir his ve iman ile tesisi büyük bir farîzadır. Bu farîzanın bu niyetle edâsında Müslüman artık ferdiyetinde hasâset-i beşeriyesinden silkinecek, Allah teâlâ'nın bir halifesi, yani bir nâibi olmak rütbesini ihraz edecek ve elindeki malın [194] mâlullah olduğunu ve kendisinin onu muhtaç olan ibâdullaha îsâl etmeye me'mur bulunduğunu idrak ederek "al birader, bu benim değil, senin hakkındır, bende bir emanettir, ben sana Allah teâlâ'nın gönderdiği şu çıkını, şu koli postalı teslim etmeye me'mur bir müvezziʿim" diyerek, kezâ tevazu ile fakirin, fakīr-i sâbirin hakkını vererek kalbini tatyib edecek ve bununla o cemaatin mümkin olduğu kadar açıklarını

1 Taberânî, *el-Muʿcemü'l-evsat*, thk. Târık b. ʿİvazullah b. Muhammed - Abdülmuhsin b. İbrahim el-Huseynî, Kâhire: Dâru'l-Harameyn, ts., VIII, 380:
الزَّكَاةُ قَنْطَرَةُ الْإِسْلَامِ

2 B: "cemaati ihyâ".

3 B -"o".

4 M ve B -"bir ihvân ve namazın اِيَّاكَ نَسْتَعِينُ diyebilecek".

kapatacaktır. İşte kitap ve sünnetin istikrâsına nazaran kütüb-i usûliye ve fürûʿiyemizin zekât nazariyesi icmâlen budur. Bu suretle zekât Müslümanı dereke-i beşeriyetten niyâbet-i ilâhiyeye geçiren bir köprüdür. Namaz kademât-ı hayâttan huzûr-i ilâhîye çıkaran bir miraç olduğu gibi, zekât da o miraçta alınan bir me'mûriyyet-i lâhûtiyenin kantarasıdır. Ve her İslâm bu kantarayı yapıp geçmeye, yani zekât vermek için helâl mal kazanıp mâlik-i nisâb olmaya çalışacak ve henüz verecek hâlde değil ise lâekal onun ulviyetine iman ile meşbûʿ olacaktır. Yani Müslümanın gözü, zekât almaya değil vermeye maʿtuf bulunacak ve ancak muztar kaldığı zaman zekât ve sadaka alabilecek ve aksi hâlde aldığının haram olduğunu unutmayacaktır. Bu suretle teessüs eden cemâʿat-i İslâmiyenin namazında ne büyük bir kuvvet-i tevhîd bulunacağı[1] ve bunların o muhteşem binâ-yı İslâm'ı ikmal ve istikmâl[2] için nasıl bir aşk u şevk ile mücahedeye atılacakları teemmül edilirse dîn-i İslâm'ın esasındaki ulviyet ve bu âyetlerle o müttakīlere verilen pâye-i medhin ehemmiyeti derhâl anlaşılır ki ileride beyan olunacak olan sıyâmın dahi bu noktayı her kalbe hissettirmek için mühim bir hasîsa-i terbiyeviyesi bulunduğu zâhirdir. Görülüyor ki bu âyette binâ-yı İslâm'dan imandan sonra iki amel zikrolunmuştur ve şeriatta bunlar diğerlerinden evvel farz kılınmıştır: salât, zekât. Çünkü bunlar bütün ibâdâtın aslıdırlar ve burada bilhassa zikredilmeleri hususiyetlerinden nâşî değil, diğerlerinin envâʿına işareti de [195] mutazammın olduklarından dolayıdır. Zira bütün ibâdât iki nevʿa münkasimdir. Biri ibâdât-ı bedeniye, diğeri ibâdât-ı mâliyedir. Hac gibi hem bedenî ve hem mâlî olan üçüncü bir kısım dahi bu iki haysiyetin terkîbidir. Binâenʿaleyh namaz bütün ibâdât-ı bedeniyenin mümessil-i aslîsi, zekât da bütün ibâdât-ı mâliyenin mümessil-i aslîsidir ve bunlar imanın ilk müeyyidesi ve bi'l-amel ilk inkişâfıdırlar. Binâenʿaleyh bu âyet-i kerîmede bütün mebâdî-i îmân gaybda, bütün usûl-i aʿmâl dahi salât ve infakta icmâl edilerek dîn-i İslâm'ın ilmî, amelî usûl ve fürûʿu telhis olunmuştur ki bunlar Fâtiha'da اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَعِينُ mîsâkıyla "sırât-ı müstakīm" ve nihâyet "hamd" unvanında toplanmış idi. Bundan sonra

1 M, F ve B: "bulunacağını".
2 B -"ve istikmâl".

gaybda telhis edilen mebâdî-i îmâniye vahiy ve nübüvvet meselesi itibariyle bir mertebe daha tavzih[1] olunarak buyuruluyor ki:

{وَالَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِمَا اُنْزِلَ اِلَيْكَ وَمَا اُنْزِلَ مِنْ قَبْلِكَ}[2] ve o müttakīler ki hem sana vahy u inzal edilen ve edilmekte bulunan kitap ve şeriata, hem de senden evvel vahy u inzal edilmiş bulunan yani Tevrat, İncil, Zebur, Suhuf gibi kitaplara iman ederler ki bu iman da risâlet-i Muhammediyeye ve bütün enbiyâ-yı sâlifenin nübüvvetlerine iman ile mümkindir. Zira habere iman muhbire imana mütevakkıf bulunduğu gibi onların cümle-i münzelâtından birisi de [196] nübüvvetleri davasıdır. Evvelki âyet ʿale'l-ʿumum Müslüman olan mü'minler, bu âyet de mukaddemâ ehl-i kitâbdan olup da Müslüman olan mü'minler hakkında nâzil olduğu beyan buyuruluyor. Maʿamâfîh böyle olması iki âyetin yekdiğerini mütemmim ve muvazzıh[3] olmasına mâniʿ değildir. Ve mâtekaddeme iman mâzîyi hikâyeden ibaret zannedilmemelidir. Binâenʿaleyh bütün kütüb-i münzeleye ve enbiyâ-yı sâlifeye esas itibariyle iman dahi İslâm iman ve akidesinden bir cüzdür ki قُولُوا اٰمَنَّا بِاللّٰهِ... إلخ [el-Bakara 2/136] gibi âyetlerde bu cihet tafsil olunacaktır. Ve bunun için Müslümanlık bütün edyân-ı semâviyenin şâhididir. Zira mesâil-i îmâniyede nesh yoktur, ikmal vardır. Nesh şerâyiʿ-i ameliye itibariyle cârîdir. Bu ve emsâli âyât-ı Kur'âniye ve sünen-i nebeviye bize bilhassa şunu gösterir ki Müslümanlık dîn-i umûmîdir. Bütün insanlara şâmil ve edyân-ı münzelenin hepsine hürmetkâr bir dindir. Diğer dinler ise livâ-yı tâbiʿiyyetleri altında diyânet

---

1 B -"tavzih".

2 Bir cismi yukarıdan aşağıya indirmek demek olan "**inzal**", lisân-ı şerʿde meʿânînin ve Kur'an hakkında nazm u mânanın min-tarafillah Resûlullah'a vahy olunması mânasında bir hakīkat-i şerʿiyedir. İlim ve kudret-i ilâhiye muhît-i kül, mebde-i kül olduğu cihetle fevka'l-ʿArş rütbeten âlî ve ona nisbetle kalb-i Nebî mâ-taht olduğundan vahye "inzal" ve "tenzil" ıtlak edilmiştir. Zaten marifet nokta-i nazarından bakıldığı zaman her ferdin vücûdu, muhît-i kâinât içinde bir arz ve kalb onun merkezidir. Maʿlûmat-ı hâriciye o merkeze muhitten ve âfâk-ı semâdan inerek gelir, maʿlûmat-ı enfüsiye de merkezden muhîte suʿûd eder. Vahy-i nebevî ise, Peygamberin kendi vücûdundan, kendi kalbinden çıkan efkâr, temenniyât, dua ve münâcat ve hitâbât kabîlinden olmayıp hâricinden kalbine doğru vâkiʿ olan kavî bir te'sîr-i melekûtî olduğu cihetle bunun hakkında "inzal", "tenzil", "nüzul" tâbiri bilhassa bu hakikati de ihtar eder. Vahy-i nebevînin ilhâmât ve hadsiyyât-ı ʿâdiyeden farkını sırası geldikçe* görürüz. [Müellifin notu]

* B: "gelince".

3 M: "muzıh".

itibariyle kendilerinden başkalarını yaşatmazlar, hudûd-i vicdânîleri dar ve kısadır. Bunlar kendilerinden başkasına bir hakk-ı hayat tanımamayı diyânetin muktezâsı bilirler, tanırlarsa yalnız siyâseten bir ıztırar ile tanırlar. Yakın zamanlara kadar Hıristiyan devletlerin içinde kendilerinden başka bir millet yaşattığı görülmemiş ve bu sebeple bunlar başka dinden olan akvâma hâkim olamamıştı. Son zamanlarda bu vicdan darlığındaki mazarrât-ı siyâsiyeyi gören Avrupa devletleri Katoliklik ve Protestanlık mübârezelerinden doğan bir hürriyet-i vicdâniye davasıyla Fransa İnkılâb-ı Kebîri'nden sonra "liberallik", "laiklik" ve "insaniyet" kelimeleri altında kelime-i Nasrâniyetten inhirâfa doğru yürümüş ve o zamandan beri diğer akvâm üzerinde hükûmet tesisine yol bulabilmişlerdir. Fakat bu kelimeler müsbet ve merhametli umûmî bir vicdân-ı hak tesisine değil, dinsizliğe ve hodkâmlığa doğru menfî bir gidiş istihdaf ettiğinden terakkiyyât-ı ilmiye ve sınâʿiyesini hakka rabt edecek yerde [197] beşeriyeti haktan tebâʿüde, vicdansızlığa ve ihtirâsâta sürüklemiş ve neticesi İslâmiyetin gösterdiği hakīkī ve müsbet hukūk-i hürriyet ile insanlığa temin ve taʿmîm eylediği cihanşümul hayât-ı haktan uzaklaşmak ve ıztırâbât-ı hayâtı arttırmaktan ibaret olmuştur.

Bu nokta-i nazarla denilebilir ki beşeriyyet-i hâzıra biʿset-i Muhammediye zamânında olduğu gibi nûr-i İslâm'ın umûmî bir inkişâfını ve müsâlemet-i ʿâmme için hakkın ʿale'l-ʿumûm insanlık üzerinde kuvvetli bir hâkimiyetini görmek derdiyle kıvranıp çabalamaktadır. Beşeriyetin şimdiki dalâli, insâniyetin hak üzerinde hâkim olması fikrinde toplanıyor. Bu ise insanlar meyânında en kuvvetli görünenlerin bir hâlık-ı maʿbûd gibi telakkīsine müncer oluyor. Bu ihtirâsâtın teşdîdiyle hukūkun çiğnenmesini ve emniyet ve müsâlemet-i umûmiyenin haleldâr olmasını intac ediyor. Hâlbuki saʿâdet-i beşer hakikatte insâniyetin hakka hâkimiyeti davasında değil, hakkın insâniyete hâkimiyeti esasındadır. Ve İslâm'ın muʿâdele-i hayat için اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَعِينُ mîsâkıyla tâlim[1] buyurduğu kānûn-ı fıtrat da budur. Binâenʿaleyh beşeriyet ya hakka galebe

1 B: "temin".

etmek davasıyla ihtiras ve ıztırap içinde birbirini yiyip gidecek[1] veya Hak teâlâ'ya iman ile O'nun hâkimiyyet-i mutlakasına tâbiʿ olmak için dîn-i İslâm'a ve teblîgāt-ı Muhammediyeye sarılacaktır. Hakkı insanın mâdûnunda gören dar vicdanların[2] felah bulacaklarını ve dâire-i beşeriyet için bir kutb-i müsbet olabileceklerini zannetmek ne büyük hatadır. Büyük vicdanlar hakkı bir bilir ve haktan gelenin hepsine her birinin kendi mikdârına göre kıymet verir. Ve işte kalb-i İslâm bu büyük iman ve vicdânın sâhibidir[3]. O herkese bu imanıyla sînesini açar. Bütün vicdân-ı beşeri bu vüsʿat ve semâhatle hakka takrib etmeye çalışır. Bunu kavrayamayan, bu yüksekliğe eremeyenleri de hakkın vahdet ve şümûlüne taarruz etmemek ve hakka cüzʿî küllî intisâbı kabul etmek şartıyla kendi sâha-i diyânetlerinde hür [198] tutarak sînesinde yaşatır ve onların hakk-ı hayâtına hürmeti de sade zâhirî bir siyâsetin değil, hakīkī dininin muktezâsı bilir.

Fi'l-vâkiʿ {وَبِالْاٰخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ} âhirete yakīn sâhibi olacak olanlar da ancak bunlardır, bu şümullü imana mâlik olanlardır. ❁ Meselâ "Hazret-i Mûsâ peygamber idi ama Îsâ değil idi. Tevrat kitâbullahtır, İncil değildir." Yahut "Mûsâ ve Îsâ ʿaleyhimesselâm peygamber idiler ama hâşâ Muhammed aleyhisselâm değildir. Olsa bile o bizim değil Arapların peygamberidir. Tevrat ve İncil kitâbullahtırlar ama Kur'an değildir" gibi sözlerle Allah'ın peygamberlerini tefrik eden, kimine inanıp kimine inanmayarak Muhammed aleyhisselâm'ın nübüvvetini ve ona nâzil olan kitap ve şeriatı tanımayanların âhiret hakkında birtakım zanları, bazı kanaatleri bulunsa bile yakīnleri yoktur. Gerçi her felsefede, her dinde bir fikret-i âhiret vardır. Fakat bunların çoğu burhansız birtakım emânîden, ideallerden ibaret kalır. Çünkü mesâil ve tarîk-i âhiretin imkân-ı vücûdu akıl ve kalb ile her zaman sâbit olursa da tahakkukunda burhân-ı aklî, faraziyât, temenniyât-ı kalbiye kâfi değildir. O ancak min-tarafillah gelen enbiyâ-yı zîşânın haber-i sâdıkları ile bilinebilecek umûr-i gaybiyedendir. Bunu hatm u ikmâl eden ise Hâtemu'l-enbiyâ olan Muhammed Mustafa

---

1 B: "bitirecek".
2 B: "vicdanlıların".
3 B: "şâhididir".

sallallâhu aleyhi ve sellem'dir. Binâenʿaleyh enbiyâya iman etmeyenlerin âhirete, doğru imanları olamayacağı gibi enbiyâ-yı sâlifeye iman edenler dahi Hâtemu'l-enbiyâ'ya ve ona inzal olunan kitap ve şeriata iman etmedikçe âhiret hakkındaki iman ve kanaatleri yakīn mertebesini bulamaz, vâkiʿ-i hakka mutâbık olamaz. Meselâ Musevîler "Cennete ancak Yahudî olanlar girecektir ve bize nâr-ı cehennem olsa olsa sayılı[1] birkaç gün temas edecektir" derler, İsevîler de aynı sözü kendileri hakkında söylerler. Kendilerinden başkasına dünya ve âhirette hakk-ı hayat [199] ve saʿâdet tanımazlar ve sonra naʿîm-i cennet dünya nimetleri cinsinden midir? Dâimî midir[2], değil midir? O bir bekā-yı rûh meselesi midir değil midir? diye ihtilâf ederler, hâlbuki Allah'ı bir bilip bütün enbiyâyı tasdik ve Resûl-i âhirü'z-zamânın risâletine ve ona inzal olunan kitap ve şeriata da iman ettikleri zaman indî ve nefsî olan o gibi zunûn-ı fâsideleri, hakikate muvâfık olmayan itikatları teblîgāt-ı Muhammediyeye imanla gider de âhiret hakkında vâkıʿa mutâbık îkān hâsıl ederler. Dünya hak, âhiret de hak, hayat hak, ölüm ve kıyamet de hak. Öldükten sonra dirilmek de var, o da hak. Haşr hak, sual hak, hesab hak, mîzan hak, sırat hak, sevab hak, ʿikāb hak, cennet hak, cehennem hak ve hepsinin fevkinde rıdvân-ı ekber ve müşâhede-i cemâlullah da hak, Allah'ın izniyle mü'minlere şefaat de hak.[3] Cennet ebedî, cehennem de ebedî, maʿamâfîh o ebedî cehenneme girdikten sonra kurtulup çıkacak ve nihâyet cennete gidecek olanlar da var. Âhiret nimetlerinde dünya nimetlerine benzeyenler de var, dünyada görülmedik, işitilmedik, hatıra gelmedik şeyler de var. Şu fark ile ki naʿîm-i âhiret ebedî ve elemsiz. Dünyanın kavânîn-i ilmiyesi âhiretin tahlîlât-ı külliyesiyle tafsîlâtını idrake müsâid de değil; onu künhüyle bilmek, künh-i Hakk'ı bilmeye mütevakkıftır. Kavânîn-i ilmiye bize onun akla muhalif bir muhal olmadığını ve nihâyet ʿale'l-ıtlâk bir âlem-i gaybın mevcut olduğunu ve bugünün her hâlde bir yarını bulunduğunu ve ona hazırlanmamız lüzûmunu isbat ve ifham eder. Fakat o yarının nasıl

1 B -"sayılı".
2 B -"Dâimî midir?".
3 B: "Şeriat hak, hesab hak, cennet hak, cehennem hak ve hepsinin fevkinde rıdvân-ı ekber ve…".

olacağını ancak Allah bilir. Ve gaybdan haberdâr olan enbiyâ-yı kirâm haber verebilir.

"**Âhiret**", esasen "âhir" sıfatının müennesidir ki son ve sonraki mânasına sıfat iken lisân-ı şerʿde "dâr-ı âhire" ve "hayât-ı âhire" ve "neşʾet-i âhire" terkiblerinin muhaffefi olarak isim olmuştur. Mukabili olan "dünya" da böyledir. "Âhiret" kâh "dünya" ve kâh "ûlâ" mukabili kullanılır. "Dâr-ı âhiret" [200] hayât-ı mahza, hayât-ı ebediyedir. Hayât-ı mahzayı insanların kimisi yalnız aklî ve rûhânî telakkī eder, kimisi de hissî ve cismânî. Fakat hakikatini henüz bilmediğimiz hayatın bizce kemâli hem akliyet ve hem hissiyetindedir. Kur'ân'ın bize bildirdiği hayât-ı âhire ise ekmel-i hayat olduğundan biz ona inanırız, taʿmîkāt-ı felsefiyesiyle uğraşmayı zâid addederiz. Ben, "ben" dediğim zaman rûhâniyet ve cismâniyetimin nokta-i vahdetine basıyorum ve hayatı da bunda biliyorum. Âlem-i gaybın bugünkü âlem-i şehadetten nâmütenâhî derecede evsaʿ ve ekmel olduğunu biliyoruz ve her hâlde yarın için daha ekmel bir hayatın muhakkak olduğu şüphesizdir. Buna "acaba!" diyenler kalbleri kör olanlardır. Maddemiz erir, madde-i külle karışır; kuvvetimiz dağılır, kuvvet-i külle karışır; hepsi erir Hak teâlâ'ya râciʿ olur. Mukaddemâ Allah'tan kendime geldim, yine Allah'a gideceğim, gidersem Rabbimin bir âleminde daha niçin kendime gelemeyeyim? Niçin rahmetlerine[1] eremeyeyim, hemen Cenâb-ı Hak hüsn-i hâtime nasib etsin. Felsefenin "olan yine olacaktır", diyen ıttırad kanunu, bekā-yı illiyet kanunu bile bu îkānlarımı zarûrî kılmaz mı? Aleyhi's-salâtü ve's-selâm Efendimiz'den rivayet olunuyor ki şöyle buyurmuşlar: "Taaccüb, bütün taaccüb ona ki Allah'ın halkını görüp dururken Allah'ta şek eder. Şuna taaccüb olunur ki neşʾet-i ûlâyı tanır da neşʾet-i uhrâyı inkâr eder. Şuna da taaccüb olunur ki her gün her gece ölüp dirilip dururken baʿs u nüşûru inkâr eder. Şuna da taaccüb olunur ki cennete ve naʿîm-i cennete iman eder de yine dâru'l-gurûr için çalışır. Şuna da taaccüb olunur ki evvelinin bulaşık bir nutfe, âhirinin mülevves bir cîfe olduğunu bilir de yine tekebbür ve

1 F: "rahmetlerini".

tefâhur eder."[1] Bu hadis âhiret hakkında ilim ve fen nokta-i nazarından başlıca iki hakikati gösterir. Birincisi "neş'et-i ûlâ" ve "uhrâ" tâbiriyle[2] hem hakīkat-ı âhirete ve hem de ıttırad ve tekerrür kanununa işarettir. İkincisi zâhiren nevm ü [201] yakazayı gösteren her gün her gece ölüp dirilmek meselesidir ki hakīkat-i hayât ve hakīkat-i âhiret nokta-i nazarından pek mühimdir. Biz her gün gıdaya, uyuyup uyanmaya niye muhtaç oluyoruz? Çünkü bedenimiz, eczâ-yı bedenimiz her gün ve hatta her saat, her lahza mütemâdiyen ölüyor ve yerine yenisi halk olunuyor ve bu halk olunurken biz uyuyoruz. Bunun için uyku sadece zâhirî değil hakikaten de bir ölüm oluyor. Çıkardığımız bütün ifrâzâtımız, eczâ-yı bedenimizin cenazeleridir. Demek ki hayat ancak[3] teceddüd-i emsâl ile, halk-ı cedîd[4] sayesinde devam ediyor. Devam eden nedir? Benim birliğim nedir? Bu da bir kānûn-ı ıttırad ve temâsül ve tekâmül tecellîsidir. Binâenʿaleyh hayât-ı dünyeviyemin damânı zâtında benim ruhâniyyet ve cismâniyyet-i sâbitem değil halkullah, bekāullahtır. Ve işte hayât-ı âhiret de böyledir.

"**Îkān**", yakīn sâhibi olmaktır. "Îkān", "istîkān", "teyakkun", "yakīn" hepsi bir mânaya gelir. Yakīn vâkıʿa mutâbık ve herhangi bir teşkik ile zâil olmayacak surette şekk ü şüpheden ârî olan sâbit ve câzim bir itikad demektir. Taʿbîr-i âharla yakīn şekk ü şüphe bulunmayan ilm-i mütkan, reyb karışmayan ilim, nakzına ihtimal bulunmayan ilimdir. Maʿamâfîh yalnız cezm-i kalbî mânasına da yakīn ıtlâk edildiği vardır. [1.] Şu anda şüphem yok ki bu böyledir. [2.] Şimdi ve ileride şüphe edilmez bu

---

1 Ebû Abdillâh Muhammed b. Selâme b. Caʿfer el-Kudâî, *Şihâbu'l-ahbâr*, thk. Hamdî b. Abdülmecîd es-Selefî, Beyrut: Risâle, 1407, I, 347 (yakın ifadelerle). Elbânî, mevzû olduğunu söylemiştir: *Silsiletü'l-ehâdîsi'd-daîfe ve'l-mevdûʿa*, III, 192-193:
يَا عَجَبًا كُلَّ الْعَجَبِ لِلشَّاكِّ فِي قُدْرَةِ اللهِ وَهُوَ يَرَى خَلْقَهُ، يَا عَجَبًا كُلَّ الْعَجَبِ لِلْمُكَذِّبِ بِالنَّشْأَةِ الْأُخْرَى وَهُوَ يَرَى الْأُولَى، وَيَا عَجَبًا كُلَّ الْعَجَبِ لِلْمُكَذِّبِ بِنُشُورِ الْمَوْتِ وَهُوَ يَمُوتُ كُلَّ يَوْمٍ وَكُلَّ لَيْلَةٍ وَيَحْيَى، وَيَا عَجَبًا كُلَّ الْعَجَبِ لِلْمُصَدِّقِ بِدَارِ الْخُلُودِ وَهُوَ يَسْعَى لِدَارِ الْغُرُورِ، وَيَا عَجَبًا كُلَّ الْعَجَبِ لِلْمُخْتَالِ الْفَخُورِ وَإِنَّمَا خُلِقَ مِنْ نُطْفَةٍ، ثُمَّ يَعُودُ جِيفَةً وَهُوَ بَيْنَ ذَلِكَ لَا يَدْرِي مَا يُفْعَلُ بِهِ.

2 B: "tâbirleri".

3 B -"ancak".

4 "Teceddüd-i emsâl" terimi, bütün cisimleri oluşturan cevher (atom) ve arazların her an sürekli yok olması ve ardından benzerlerinin yaratılması, bu yok oluş ve yeniden yaratışın sürekli tekrar etmesi anlamında bir kelâm terimidir. Kur'ânî bir ifade olan "halk-ı cedîd" de, kimi zaman kelâmcılar ve Muhyiddîn İbnü'l-Arabî gibi sûfîler tarafından bu anlamda kullanılmıştır.

böyledir. [3.] Başka türlü olmak mümteniʿ bu böyledir.[1] Bunun üçüne[2] de "yakīn" denilir. Fakat asıl yakīn ikinci ile üçüncüdür. Yani birinci târiftir. İlm-i ilâhîye "yakīn" ıtlâk edilmez. Bunun iki sebebi vardır. Birincisi esmâ ve sıfât-ı ilâhiye tevkīfîdir. Kitap ve sünnette ise ilmullâha yakīn ıtlâkı görülmemiştir. İkincisi yakīn ve îkān şekk ü şüphe şânından olanlar hakkında kullanılır. Bunun için ulûm-i zarûriyeye, yani huzûrî[3] olan bedihiyyâta, bedîhiyyât-ı evveliyeye "yakīn" denilemeyeceğine zâhib olanlar bile vardır. Yakīnde matlub olan vâkıʿa mutabakat ve ʿadem-i reybdir. Fakat bu[4] [202] vâkiʿin zarûrî olması değil ancak vâkiʿ olması şarttır. Binâenʿaleyh müşâhedât, mücerrebât, mütevâtirât ve[5] istidlâlât-ı sahîha dahi yakīn ifade ederler. Bazı garp feylesoflarının iddia ettikleri gibi yakīn yalnız ilm-i zarûrî ve huzûrî demek değildir. Yakīnin merâtibi vardır. Meselâ riyaziyyât, istintâcât-ı mantıkiye yakīnî ve zarûrî olduğu gibi, ulûm-i âdiye ve mücerrebe[6], ulûm-i tabîʿiye meyânında kimya ve fizik ilimleri zarûrî olmayarak yakīnîdirler. Ancak bunların vâkıʿât-ı mücerrebesinden istidlâlât-ı fâside ile intac edilen nazariyyât ve faraziyyâtın hepsi yakīnî değildir. Kezâlik ilm-i hayat, tıp ve emsâli henüz yakīnî değildir. Bu esbâba mebnî tayyareleri yaparız, fakat bir çimeni, bir böceği, serçenin bir tüyünü yapamayız. Acaba mümkin değil midir? Mümkin olmasa idi vücûda gelmezdi. Allah teâlâ onları evvelen ve bizzat ve sonra maddeleri, tohumları vâsıtasıyla yarattığı gibi bizim elimizle de yaratabilir. Nitekim peygamberlerin ellerinde yapabileceğine dair numuneler de gösterdiğini Kur'an haber de veriyor. وَاِذْ تَخْلُقُ مِنَ الطِّينِ كَهَيْئَةِ الطَّيْرِ بِاِذْنِي فَتَنْفُخُ فِيهَا فَتَكُونُ طَيْرًا بِاِذْنِي [el-Mâide 5/110][7]. Bunun için ulûm ve fünûn-ı tabîʿiye bizim kudretullah hakkındaki yakīnimizi ve imkân-ı zâtî husûsundaki vüsʿat-i îmânımızı yıkacak değil, takviye edip tevsîʿ edecek delâil telakkī

1 B -"Başka türlü olmak mümteniʿ bu böyledir".
2 B: "için".
3 B: "zarur[î]".
4 B -"bu".
5 B -"ve".
6 B: "mücerrede".
7 "…ve hani benim iznimle çamurdan kuş biçimi gibi taslıyordun, içine üflüyordun da benim iznimle bir kuş oluveriyordu…"

edilmek lâzım gelir. Fenleri kendi hududları dâhilinde tâkip ve terakki ettirmeliyiz. Fakat onlara inanırken hiçbir zaman kudretullâhı tükettik, dünya ve âhireti bitirdik zannetmemeliyiz. Yakīniyyât-ı âdiyeye, yakīniyyât-ı zarûriyeyi feda eylememeliyiz. Biz var isek, bizim ilmimiz var ise, Allah teâlâ ve O'nun ilm u kudreti daha evvel var. Bugünkü âlem-i şehâdet var ise yarınki âlem-i gayb da bi't-tabʿ var. Bugün olmayanlar yarın olur. Bugün inanmadıklarımıza yarın inanmak mecburiyetinde kalırız. Hiç yanılmamak, hiç şaşmamak, ye's-i küllîye düşmemek istiyorsak hiçbir hâdisenin yıkamayacağı, hiçbir teşkîkin izâle edemeyeceği en hak ve en küllî esaslara iman [203] etmeliyiz ki dâire-i yakīnimiz daralmasın, ilm u fenni boğmayalım, sâha-i imkânı kısaltmayalım, mümkine muhal demeyelim, hayr yerine şerre koşmayalım. Muhal zannettiklerimizin imkânını, hatta vukûʿunu gördüğümüz zaman perişan oluruz. Sudan ateş, ölüden diri çıkar mı, bi-iznillah çıkar, hayat yapılır mı, bi-iznillah yapılır. Göklere çıkılır mı, bi-iznillah çıkılır. Kabirde sual sorulur mu bi-iznillah sorulur. Ölen dirilir mi bi-iznillah dirilir. Lâkin iki kere iki tek olur mu olmaz. Cüz küllünden büyük olur mu olmaz. Maʿlul illetini geçer mi geçmez, insan bizzat hâlık ve bizzat mâbud olabilir mi olamaz[1]. O Allah'ın izniyle kuş da yapsa, ölüleri de diriltse yine kuldur, yine kuldur. Bütün imkânlar kudretullahtadır. Ve istikbal dediğimiz zaman nâmütenâhîdir. Ve o nâmütenâhîde bizim nice serencâmımız ve mes'ûliyetlerimiz[2] olacaktır. Ve işte Hazret-i Muhammed bize mutlak olan bu îmân-ı küllîyi, bu akīde-i tevhîdi ve buna göre amel-i sâlihi tâlim için baʿs buyurulmuştur. Ona iman edenler hiçbir zaman aldanmazlar[3], her zaman yakīn sâhibi olurlar.

{أُولٰٓئِكَ} أُولَاءِ[4] ism-i işâret-i cemiʿ, ذَا'nın cemʿi, ك harf-i hitâbdır ki ذٰلِكَ gibi evvelâ Peygamber'e hitâb-ı hâs, sâniyen hitâb-ı ʿâm olabilir. Meâli: "Sana söylerim bunlar, o gördüklerin, o evsâfını işittiklerin" demektir.

---

1 B: "olmaz".
2 B: "mes'ûliyetimiz".
3 B: "aldanmaz".
4 B -"اولاء".

Yani “Yâ Muhammed! Böyle kalbî olan ve sade görünene bağlanmayıp aklın idrak edebileceklerine dahi cümleten iman ve tasdik ettiği ibâdât-ı bedeniye ve mâliyeyi îfa ile tarîk-i semʿden başka yolu olmayan husûsâta dahi şümûlüyle iman etmek ve edebilmek kābiliyet ve meziyetlerini câmiʿ olan o müttakīleri işittin ya, işte bunlar {عَلٰى هُدًى مِنْ رَبِّهِمْ} taraf-ı Rabbânîden[1] Rabb-i ehadları olan Allah teâlâ tarafından hidâyet üzeredirler. Yani O'nun hidâyetine namzet ve o hidâyet üzere [204] yürüyecek olan ve yürümekte bulunanlar ʿalâ merâtibihim onlardır. Hidâyet-i irşâdiyeyi bunlar dinler, mertebe mertebe hidâyet-i fiʿliyyeye bunlar erer. اِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ diyecek olan veya diyenler bunlardır. Bunun cevâb-ı kavlî ve fiʿlîsini alacak ve sırât-ı müstakīmde yürümeye muvaffak olacak olanlar yine bunlardır.

{وَاُولٰٓئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ} Ve işte herkesin fikrinde ve zikrinde “müflihûn, müflihûn” diye duyup yâd ettikleri ve fakat tâyin edemedikleri bahtiyarlar, cidden ve ebediyen felah bulanlar, bulacak olanlar, gazab u dalâlden sâlim olarak niʿam-ı ebediyye-i ilâhiyeye erecekleri muhakkak olanlar ancak bunlar, bu hidâyet üzere bulunanlardır. Allah, peygamber tanımayanlar değil, yalnız evvelki peygamberlere iman etmiş olanlar da değildir. İman edip bedenen ve mâlen ibadet ve aʿmâl-i sâliha yapmayanların hâlleri de tehlikeden sâlim değildir. Bunların felahları dahi mümkin olsa da tam ve kâmil değildir. Mâdem ki imanları vardır, rahmet-i ilâhiye ile felahları kābil ise de hâriku'l-ʿâde kabîlindendir. Sünnetullah değildir.[2] Maʿamâfîh onlar hakkında imansızlar gibi yeʿs-i küllî de câiz olmaz. Zira ʿindallah zerre-i îmân da zâyiʿ olmaz.

“**Müflih**”, “iflâh”dan felah bulan demektir. Felah aslında “felâhat” gibi yarmak mânasıyla alâkadardır ki o gündeki mâniʿayı yarıp kendini kurtarmak ve matlûbuna ermek yani zafer bulmaktır. Mü'minler de dünya ve tabiat ve şehvet mâniʿalarını yarıp gaybda gizlenen matlublarına

1 “Rableri” tâbiri sâlim olmuyor. Çünkü ربهم tercemesi olabileceği gibi أربابه* tercemesi de oluyor. Bunda ise îhâm-ı şirk bulunduğundan münasebetsiz oluyor. [Müellifin notu]
* B: “ربه”.

2 B -“Sünnetullah değildir”.

eren ve âhirette ebedî felah bulanlar olacaktır. Lisân-ı Arab'da böyle haber elif lâm ile[1] muʿarref[2] olursa kasr ifade eder. Burada هم zamîr-i fasl denilen bir harftir ki haber ile mübtedâ beynini sıfattan fark ettirir. Mühim bir râbıta-i hükümdür. Bundan da bir kasr anlaşılır. Îzah ettiğimiz mâna bu kasırlarla târifin mânasıdır, [205] emsâlinde tatbik edilsin. Bu gibi târiflerde iki nevi mâna melhuzdur. Birisi öteden beri müflihûn vasfıyla şöhret-şiʿâr birtakım zevât-ı mübheme vardır bunu duyarsınız, fakat tâyin edemezsiniz. Eğer duydunuzsa işte bunlar ancak o müttakīlerdir. İkincisi, eğer duymadınızsa bu mefhûmu iyi tasavvur ediniz ve hakikatini tahkik ediniz ve[3] ettiğiniz zaman biliniz ki bunlar ancak onlardır, demek olur. اُولٰٓئِكَ'nin tekrarı hidâyet ile felâhın müstakil birer haslet olduklarına işarettir. Aradaki[4] atfın vav ile yapılması da hidâyet ile felâhın mefhûmen ve maksadan mugāyeretlerine işarettir diyorlar. Maʿamâfîh birinci اُولٰٓئِكَ o imanları yapan müttakīlere, ikinci de عَلٰى هُدًى مِنْ رَبِّهِمْ kaydından sonra onlara râciʿ olması ve binâenʿaleyh mânen tekrar bulunmaması daha muvâfıktır. Görülüyor ki hidâyetin müttakīlere kasrı yoktur ve lâkin felâhın hidâyettekilere kasrı vardır. Ve[5] bu nokta mühimdir, düşün. Sonra felâhın hidâyete, hidâyetin takvaya terettübü de illiyet tarîkiyle değil, âdet tarîkiyle cereyân ettiğine ve müessir-i hakîkī Allah teâlâ'nın fazl u rahmeti olduğuna işaret için arada فاء gibi sebebiyet ifade eden bir harf zikrolunmamıştır.

Kur'an işte ʿale'l-merâtib bu müttakīlere hidâyettir. Acaba burada niçin هُدًى لِلنَّاسِ denilmedi de هُدًى لِلْمُتَّقِينَ denildi? diyeceksin; çünkü

اِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا سَوَٓاءٌ عَلَيْهِمْ ءَاَنْذَرْتَهُمْ اَمْ لَمْ تُنْذِرْهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ ﴿٦﴾ خَتَمَ اللّٰهُ عَلٰى قُلُوبِهِمْ وَعَلٰى سَمْعِهِمْؕ وَعَلٰٓى اَبْصَارِهِمْ غِشَاوَةٌۘ وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ ﴿٧﴾

1 B -"ile".
2 B: "mâruf".
3 B -"ediniz ve".
4 B: "Arada".
5 B -"Ve".

Meâl-i Şerîfi

Amma o küfre saplananlar, ha inzar etmişsin bunları ha [206] *etmemişsin onlarca müsâvîdir*[1]*, imana gelmezler (6). Allah kalblerini ve kulaklarını mühürlemiş ve gözlerine bir perde indirmiştir*[2] *ve bunların hakkı azîm bir azabdır (7).*

Tahlil ve Münasebât

Lisân-ı Arab'da lisânımızda mukabili bulunmayan bazı harfler vardır ki إِنَّ de bunlardandır. Bu harf, fiile benzeyen altı harften biri olup yerine göre "elbette", "her hâlde", "şüphesiz", "lâ-cerem", "muhakkak" gibi bir tahkik ve tekid mânası ifade eder. Râzî'nin naklettiği vechile Arab'ın ilk feylesofu sayılan Kindî[3] eimme-i lisandan İmam Müberred'e[4] gitmiş ve "Ben kelâm-ı Arab'da bir haşiv buluyorum, meselâ عَبْدُ اللّٰهِ قَائِمٌ diyor, sonra إِنَّ عَبْدَ اللّٰهِ قَائِمٌ diyor. Daha sonra إِنَّ عَبْدَ اللّٰهِ لَقَائِمٌ diyor. Bunların hepsi mânen bir, arada fazla lafızlar var" demiş, Müberred "Hayır" demiş[5], "haşiv yok, elfâz ihtilâf edince mâna da ihtilâf eder. Evvelki doğrudan doğru kıyâmı haber veriyor. İkinci bir suâlin cevabı oluyor. Üçüncü de bir münkirin inkârına cevap oluyor"[6] diye îzah ederek dekāik-i lisâniyede feylesofun cehlini gösterivermiştir. Bu bir harf bize bir nazım altındaki meʿânînin inceliklerini anlatmaya ve bundan zühul edenlerin muhâkemât-ı fikriyede münasebetsizliklere düşeceklerini ne güzel anlatır. İmâm-ı belâgat

---

1 F: "$\frac{\text{müsâvidir onlarca}}{\text{kendilerine müsâvî gelir}}$".

2 F: "inmiştir".

3 Yakub b. İshak el-Kindî (ö. 252/866 ?) ilk Arap/İslâm filozofu ve Meşşâî okulunun kurucusudur. Yaşadığı dönemde teşekkül etmekte olan kelâm ilminin metodolojisinden yararlanmış, çok farklı konularda derinleşmiş, Me'mun'un kurduğu Beytü'l-Hikme'deki âlim ve mütercimler kadrosu içerisinde yer almıştır. "Kindî, ilâhiyat ve edebiyat yanında teorik ve pratik bilgi dallarının hepsiyle ilgilenen, felsefeden tıbba, matematikten astronomiye, optikten meteorolojiye, psikolojiden ahlâka ve kimyadan mûsikiye varıncaya kadar her alanda eser vererek sonraki nesillere zengin bir ilim ve felsefe literatürü armağan eden ansiklopedik bir filozoftur. O güne kadar Süryânî bilgin ve mütercimler eliyle temsil edilen bilim ve felsefe Kindî'nin çalışmaları sayesinde el değiştirmiş, sayıları 277'yi bulan külliyatı yabancı kültürler karşısında İslâm toplumu için önemli bir moral güç oluşturmuştur." (Mahmut Kaya, "Kindî", *DİA*, XXVI, 42).

4 Arap dili ve edebiyatı âlimi olan Müberred (Ebü'l-Abbas Muhammed b. Yezîd) (ö. 286/900), klasik Arap edebiyatının dört temel eserinden biri olan *el-Kâmil*'in müellifi, Basra dil mektebinin Sîbeveyhi'den sonra ikinci otoritesidir (geniş bilgi için bk. İsmail Durmuş, "Müberred", *DİA*, XXXI, 432-4).

5 B -"demiş".

6 Râzî bu anekdotu Abdülkâhir Cürcânî'den iktibas etmiş olmalıdır; bk. *Delâilü'l-iʿcâz*, nşr. Mahmud Muhammed Şâkir, Matbaatü'l-Medenî: Kahire, 1992, s. 315 (§371).

Abdulkāhir-i Cürcânî[1] der ki: "Tahkik إنَّ tekid içindir. Bir haber muhatabın zannı hilâfına değil ise إنَّ'ye ihtiyaç yoktur. Fakat sâmiʿin zannı hilâfına bir haber verildiği zaman ona ihtiyaç vardır. Ve haber ne kadar müstebʿad olursa إنَّ'nin hüsnü o kadar artar."[2] İşte bu âyette de öyledir. Burada evvelen[3] هُدًى لِلْمُتَّقِينَ takyîdine karşı hatıra gelen bir suâle istînafen bir cevap vardır. Sâniyen bu âyette beyan olunacak mazmûn-ı haber istibʿad olunabileceğinden onu tekid ve takrir[4] vardır. Binâenʿaleyh bu âyetin هُدًى لِلْمُتَّقِينَ fıkrasına gayet kavî bir münâsebet-i tezâd ve tekābülü vardır. Ve bu suretle bu iki âyet[5], evvelkilerin kasîmi olan bir tasnif ifade etmektedir.

[207] "**Küfür**", zamm-ı kâf ile asl-ı lügatta "küfrân" gibi setr-i niʿmet yani nankörlüktür. Bunun aslı da feth-i kâf ile "kefr"dir ki ʿale'l-ıtlâk setr demektir. Feth ile olan bu mânadandır ki tohum eken ziraatçiye, kezâlik geceye "kâfir", meyve tomurcuğuna "kâfur", kalça etlerine "kâfire" denilmiştir. Binâenʿaleyh fethi ile "kefr", setr-i mutlak eʿam, zam ile "küfr" setr-i niʿmet ehastır. Şerʿan "küfür" ise imanın mukabilidir, imansızlık demektir. Yani bir kimsenin iman şânından olduğu hâlde iman etmemesidir ki tekzib ve inkâra[6] ve terk-i tasdîka ve ıztırar ve mâniʿ bulunmadığı zaman terk-i ikrâra da şâmildir. İmandaki tasdik gibi küfürde tekzib

---

1 Abdülkāhir Cürcânî (ö. 471/1078-9) *Esrârü'l-Belâğa* ve bilhassa *Delâilü'l-İ'câz* isimli eserleriyle belâgat ilminin kurucusu sayılır. Kur'ân'ın iʿcâzından hareket ederek nazm (sözdizim) teorisini ortaya koymuş, dil ve sözün mâhiyeti, dil-düşünce ve dil-dünya ilişkisi gibi konularda son derece özgün ve önemli fikirler geliştirmiştir. Onun günümüzün terimleriyle dilbilim ve dil felsefesi alanındaki katkıları, Muʿtezile'nin (Kadı Abdülcabbar'ın) lafızlara indirgenmiş dil anlayışına karşılık dili kendi içinde zengin ve bağımsız bir varlık alanı olarak işlemesi, dilden bağımsız düşüncenin olamayacağını ("düşüncenin dilselliği"ni) göstermesi; Boyalık'ın kavramsallaştırmasıyla "anlamın lafza ontik önceliği", "gramerin zihnîliği" ve "anlamın gramatikliği" tezleri fevkalade önemlidir (Bağdadî'nin sözdizim nazariyesi hakkında geniş bilgi için bk. Taha Boyalık, *Dil, Söz ve Fesahat*, Klasik Yayınları).

2 Abdülkāhir Cürcânî, *Delâilü'l-iʿcâz*, s. 325 (§385):

ثم إنَّ الأَصْلَ الذي ينبغي أنْ يكونَ عليه البناءُ، هو الذي دُوِّن في الكتبِ، من أنها للتأكيدِ، وإذا كانَ قد ثَبَت ذلكَ، فإذا كان الخبرُ بأمْرٍ ليس للمخاطَبِ ظنٌّ في خِلافهِ البتَّةَ، ولا يكونُ قد عقد في نسه أنَّ الذي تزعُم أَنه كائنٌ غيرُ كائنٍ، وأنَّ الذي تزعُم أنه لم يكنْ كائنٌ فأنتَ لا تحتاجُ هناك إلى «إنَّ»، وإنما تحتاجُ إليها إذا كاَن له ظَنٌّ في الخلاف، وعقد قلب على نفي ما تثبت أو إثبات ما تنفي. ولذلك تَراها تزدادُ حُسْناً إذا كان الخبرُ بأمرٍ يَبْعُدُ مثْلُه في الظنِّ، وبشيءٍ قد جرتْ عادةُ الناسِ بخلافِهِ.

3 B -"evvelen".

4 B: "tekrar".

5 B -"âyet".

6 B: "inkâr".

dahi kalbî[1], kavlî veya fiʿlî olur. Tekzîb-i kalbî nasıl küfür ise bilâ-ıztırâr tekzîb-i kavlî de öyledir. Hatta böyle bir tekzîb-i kavlî daha eşnaʿ bir izhâr-ı ʿadâvet olur. Kezâlik tekzîb-i fiʿlî de böyledir. İmanı matlub olan mukaddesâtı fiilen tahkir, tezyif, tehzil ve istihfaf,[2] ibtâle saʿy etmek eşnaʿ-ı küfür olduğunda şüphe yoktur. Yalnız kalbde gizlenen küfre küfür denip[3] de kavlen veya fiilen izhar ve ilan olunan küfre küfür denmemek nasıl mümkün olur, meğer ki o izhâr-ı kavlî veya fiʿlî اِلَّا مَنْ اُكْرِهَ وَقَلْبُهُ مُطْمَئِنٌّ بِالْاِيمَانِ [en-Nahl 16/106][4] istisnâ-yı şerʿîsi mûcebince zarûrî bir ikrâha mübtenî olsun. Tekzîb-i fiʿlî iman ile ictimâʿı mümkin olmayan fiili yapmaktır. Ancak tekzîb-i fiʿlî[5] ile ʿadem-i fiʿl arasında büyük[6] fark vardır. Meselâ namaz kılmamak başka, haça tapmak yine başkadır. Namaz kılmamak küfür değilse bile haça tapmak her hâlde küfür olur. Bu nokta-i nazardan terk-i amelin tekzîb-i fiʿlî olup olmadığı cây-ı nazar olduğundan mûcib-i küfr olup olmayacağında ihtilâf edilmiştir. Hâlbuki tahkir ve istihfaf ifade eden, kezâlik mushafı çirkâbe atmak, güneşe secde etmek, zünnar bağlamak, küfür neşretmek, istihlâl-i maʿsiyet, tahlîl-i harâm, tahrîm-i helâl gibi bizzat eser-i küfr, delîl-i küfr olduğu belli bulunan efʿâl-i mükezzibenin zarûret-i ikrâh yoksa küfür olduğunda hiç ihtilâf edilmemiştir. Biz bâlâda beyan [208] olunduğu üzere terk-i amelin ve her masiyetin mûcib-i küfr olmadığına kāiliz. Fakat bu mesele de pek sûʾ-i istiʿmâl edilmiştir. Burada dikkat edilecek bir nokta vardır ki o teemmül olunursa Havâric ve Muʿtezile'den sarf-ı nazarla hakikatte ihtilâf bulunmadığı tebeyyün eder. Terk-i amel iki türlüdür. Birisi[7] terk-i cüz'î, diğeri terk-i küllîdir. Yani biri terk, biri de terki itiyad etmektir. Meselâ bazen namaz kılmayan ile terk-i salâtı itiyad eden arasında büyük fark vardır. Namaza imanı olan, onu vazife tanıyan kimsenin hasbe'l-beşeriyye ara sıra bazı tekâsülü bulunabilmek mâkuldür. Binâenʿaleyh terk-i cüz'î küfür olmayabilir. Lâkin terki

1 B -"kalbî".
2 B +"ve".
3 F: "denmeyip".
4 "…Kalbi iman ile mutmain olduğu hâlde ikrah edilen başka…"
5 B -"iman ile ictimâʿı mümkin olmayan fiili yapmaktır. Ancak tekzîb-i fiʿlî".
6 B +"bir".
7 B: "Biri".

itiyad eden, kılmayı hiç hatırına getirmeyen, ömründe hiç kılmayan ve hatta kılmamaya azmetmiş bulunanların ehl-i kıble olduklarına; Allah'a, Peygamber'e ve peygamberlere, Kur'ân'a ve âhirete, farîza-ı vazîfeye imanı bulunduğuna nasıl hükmedilebilir? Hulâsa iman, nesak-ı tevhîd ile bir cümle-i muʿtekadâta nâkābil-i tecezzî bir inkıyâd-ı tâbiʿiyyet, küfür de onlardan velev birinin olsun bulunmamasıdır. Yani küfür için iman edilecek şeylerin hiçbirine inanmamak[1] şart değildir. Birine veya bir kısmına inanmamak da küfürdür. İman bir mûcibe-i külliyedir. Küfür ise onun nakîzi olduğundan sâlibe-i cüz'iye ile vâkiʿ olur, sâlibe-i külliyeye mütevakkıf olmaz. İman ile küfür sade zıd değil, mütenâkızdırlar; ne ictimâʿ ederler ne irtifâʿ, arada vâsıta, menzile beyne'l-menzileteyn yoktur. Bir insan ya kâfirdir ya mü'min, fâsık da fıskına göre bunlardan biridir. İman ile küfür iki nokta-i nazarla mülâhaza olunur. Birisi insanın yalnız Allah teâlâ'ya karşı vaziyeti, diğeri de mü'minlere karşı vaziyetidir. Evvelkinde mü'min yalnız Allah teâlâ'nın ilmini düşünerek imanını ve kendini ona göre murakabe ve teftiş eder. Bu noktada hem bâtınından ve hem zâhirinden mes'uldür. İkincisinde insanların ilmini ve onlara kendini[2] ne suretle tanıttığını ve ne gibi muâmele izhar ettiğini ve onların ilmine [209] karşı kendisinin ne gibi bir muâmeleye mâruz olması lâzım geldiğini teemmül ederek imanını ve kendini ona göre murakabe ve teftiş eder. Çünkü îmân-ı İslâmînin bir hukūkullah, bir de hukūk-ı ʿibâd ciheti, bir infirad bir de ictimâʿ haysiyeti vardır. "Allah'a, Peygamber'e kalbimde imanım var" deyip de ibâdullaha karşı hep küfür muâmelesi yapmak îmân-ı İslâmînin şiʿârı değildir. Din ve imana muhtaç olan Allah değil insanlardır. "Küfretmek" lisânımızda sebb-i galîz ile sebbetmek mânasına da örf olmuştur ki Arapça'da yoktur. Fakat daha ziyade İstanbul lisânında beyne'l-ʿavâm müteʿâref olan bu mâna esasen maʿnâ-yı şerʿîden me'huzdur. İbtidâ dine sövmek, imana sövmek, ağıza bilmem ne yapmak gibi mûcib-i küfr olan seblere ıtlak edilirken biraz taʿmîm edilmiştir. Bunun için "küfretmek" tâbiriyle "kâfir olmak" tâbiri beyninde bir fark sezilir.

---

1 F: "inanmak".
2 M ve F +"ve".

"**İnzar**", korkulu bir şeyi sakındırmak için bildirmek, yani "ileride şu fenalık var, sakın!" diye irşad etmektir.

"**Hatm**", tabʿ gibi basmak mânasınadır. Ve "ketm" ile de alâkadardır. على ile sılalandığı zaman üzerini mühürlemek, yani bir şeyi veya içindekini tevsik için üzerine mühür veya damga basmak; bir çıkını, bir odayı, bir zarfı mühürlemek gibi. Bir de bir şeyi nihâyete erdirmek mânasına gelir. Lâkin bunda ختمه gibi bizzat taʿdiye eder. Binâenʿaleyh burada evvelki mânadan bir istiaredir.

"**Kalb**", yürek ve gönül mânalarına gelir, yani kalb iki mânaya kullanılır. Birisi göğsün sol tarafında sol memenin altına doğru konulmuş bir nevi çam kozalağı şekline benzer bir surette -sanevberiyyü'ş-şekl- ve bedendeki etlerin hiçbirine benzemeyen, hem aʿsâb ve hem ʿadalât ensâcının hakikatlerini câmiʿ bulunan bir lahm-ı mahsûstur ki ʿurûk ve şerâyîn bütün damarların köküdür. İçinde butaynları yani karıncıkları, üzeynleri yani kulakçıkları vardır. İnsanın aʿzâ ve echizesi içinde bizatihi müteharrik olan odur. Rûh-i muharrik [210] ondan başlar. Bu, motoru kendinde, kendi kendine açılıp kapanan bir tulumbadır. Deverân-ı dem buna medyundur. Ve maʿamâfîh bu hareketin teneffüs ve hareket-i rieviyye ile de bir alâkası ve muvâzâtı vardır. Bu kalb, ilm-i ebdândan olan ilm-i tıbbın ve etıbbânın meşgul olduğu kalb-i cismânî ve mekânîdir. Buna biz lisânımızda "yürek" tâbir ederiz. Nitekim mideye de "kursak" deriz[1]; "kursak aşını yastık başını ister". İkincisi, rûhânî bir latîfe-i rabbânî olan ve bütün şuur, vicdan, ihtisâsât ve idrâkâtımızın, kuvve-i âkılemizin madeni, yani manevî âlemimizin merkezi bulunan lâ-mekân kalbdir ki "nefs-i nâtıka" dahi tâbir olunur. İnsanın asıl hakikati bu kalbdir. İnsanın müdrik, âlim, ârif olan lâ-yenkasim cüz'ü; muhâtab, muʿâteb, mutâleb ve mes'ul olan cevheri budur. Bütün benliğimiz evvelâ bundadır. Bunun için idrak eden "ben", idrak olunan "ben"in içindedir. Ben rûhuma, cismime, aklıma, irâdeme[2] bundan geçerim. Bu sanki rûhumuzun bir gözüdür. Basiret bu-

---

1 B -"Nitekim mideye de "kursak" deriz".

2 M: "idareme".

nun nazarı, akıl bunun rûhu, irade bunun kuvvetidir. Bunu rûhumuzun kendisi telakkī edenler de çoktur. Lisânımızda biz buna yine "kalb" deriz. Bâlâda "gönül" denildiğini de söylemiştik, çünkü "gönlümden geçti", "kalbimden geçti", "zihnimden geçti", "aklımdan geçti" dediğimiz zaman hepsinde aynı mânayı kasdederiz. Bununla beraber kalb ile gönlü fark ettiğimiz noktalar da vardır. Meselâ "kalbin çürük" deriz de aynı mânada "gönlün çürük" demeyiz. Bazen "yürek" kelimesini de bu mânada kullandığımız olur ki "yürekli adam", şecaatli, kuvvet-i kalb sâhibi adam demektir. Şüphesiz lâ-mekân olan bu kalb-i rûhânînin bütün bedene ve kalb-i cismânîye bir alâkası vardır. Fakat ulemâ ve hukemâ bu alâkanın vechini, keyfiyyet-i taʿallukunu evvelemirde ve bizzat bedenin hangi noktasına taʿalluk ettiğini tâyinde hayrete düşmüşlerdir. Bu taʿalluk evvelâ kalb-i cismânîye midir? Dimağa mıdır? Cümle-i asabiyeye midir, cümle-i asabiye ve adaliye mecmûʿuna mıdır?[1] Yoksa [211] kalb ve dimağ, urûk u aʿsâb ve adalât u echizesiyle bedenin sûret-i vahdâniyesine[2] midir? Sonra bu taʿalluk aʿrazın ecsâma, evsâfın mevsûfâtına taʿalluku gibi midir? Bir âleti istiʿmâl edenin âlete taʿalluku gibi midir? Bir mütemekkinin mekâna taʿalluku gibi midir? Yoksa[3] her ikisini câmiʿ olarak bir kaptanın gemiye taʿalluku, bir hükümdârın memlekete taʿalluku gibi midir? Hâsılı madde ile kuvvetin alâkası nedir? Ve sonra maddî kuvvetle manevî kuvvetin alâkası nedir?[4] Bunlar felâsifeyi, ilm-i rûh erbâbını yoran, hayretler içinde boğan noktalardır. Ancak ibtidâen olsun, intihâen olsun, evvelen ve bizzat olsun, sâniyen ve bi'l-vâsıta olsun, fâiliyet haysiyetinden olsun, kābiliyet haysiyetinden olsun[5] her hâlde bunun kalb-i cismânîye dahi[6] bir alâkası derkârdır. ʿAvâmil-i hissiyede hareketin ehemmiyeti büyük olmasına ve bütün ʿavâmil-i tabîʿiyenin harekete ircâʿı fenn-i hâzırın en büyük temayülü bulunmasına nazaran bedenimizde harekât-ı hâriciyenin

1 B: "mecmûʿu mudur?".
2 B: "vahdâniyesi".
3 M ve F -"Yoksa".
4 B -"Ve sonra maddî kuvvetle manevî kuvvetin alâkası nedir?".
5 B -"kābiliyet haysiyetinden olsun".
6 B -"dahi".

intibâʿâtından müteessir olan ve onları alan âlâtımız, havâss-ı zâhiremiz, aʿsâbımız, dimağımız olmakla beraber bunların cereyânı bedendeki hareket-i zâtiyemizin kıymetine medyun bulunduğu ve bu hareket-i zâtiye bizzat müteharrik olan kalb-i cismânîde bulunup ondan başladığı ve bunun hâlet-i maraziyesinde infiʿâlât-ı hissiyenin, küdûrât-ı bâtınenin[1] alâkası da aşikâr görüldüğü cihetle mebde'-i hareketle menbaʿ-ı şuʿûru birleştirmiş olmak için kalb-i rûhânînin ilk alâkasını da kalb-i cismânîye rabt etmek hem tabîî hem de hemen her lisanda denecek derecede ikisinin dahi bir isim ile yâd edilegelmiş bulunmasından anlaşılan ittifâk-ı ʿâmma muvâfık olduğunda şüphe yoktur. Bu hâli kabul etmemekte ısrar edenler olursa onların her iki ismin biri diğerine teşbih ve istiare tarîkiyle ahz edilmiş olmasını, yani bedende kalb-i cismânînin mevkiʿi ne ise ruhta da kalb-i rûhânînin mevkiʿi o gibi olduğunu tasavvur edebilirler. Akıl ile kalbin alâkasını da "akıl" kelimesine bırakalım.

[212] Kur'an'da, ilm-i Kur'an'da, ilm-i dinde, ilm-i ahlâkta, edebiyatta "kalb" denilince bu ikinci mâna kastedilir; "temiz kalbli adam", "kör kalbli adam", "kalbi bozuk", "kalbsiz" gibi tâbirlerde kalbden ne anlıyorsak burada kalbden de onu anlayacağız ki, îman bi'l-gaybda, maʿrifetullahta bu kalbi sezmenin, tanımanın büyük ehemmiyeti vardır. Her şeyi bu kalb ile duyup da bundan, bunun tarz-ı vücûdundan gâfil olanlar, bunu mülâhaza edemeyenler, din hususunda putperestlikten, göz önündeki cismâniyete tapmaktan ileri geçemezler. Mühürlü kalbler işte onlardır.

"Gışâve" perde demektir.

Tefsir ve Tevil

{اِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا} Şüphesiz ki küfürleri tekarrur etmiş olanlar {سَوَٓاءٌ عَلَيْهِمْ ءَاَنْذَرْتَهُمْ اَمْ لَمْ تُنْذِرْهُمْ} kendilerini ha inzar etmişsin ha etmemişsin onlar için müsâvîdir, {لَا يُؤْمِنُونَ} iman etmezler. ❁ Fakat bu inzar ve ʿadem-i inzar senin için müsâvi değildir. سَوَاءٌ عَلَيْكَ değil سَوَٓاءٌ عَلَيْهِمْ'dir. Zira sen vazifeni

1 B: "bâtıniyenin".

yapmış ve Allah'ın hüccetini ibrâz u izhar[1] etmiş olursun; ecir senin, vizir onların olur. O müsâvâtın, iman etmediklerinin sebebine gelince; çünkü {خَتَمَ اللّٰهُ عَلٰى قُلُوبِهِمْ وَعَلٰى سَمْعِهِمْ} Allah ʿazîmu'ş-şân onların kalblerini ve sâmiʿalarını mühürlemiştir. ❁ Hakikati kendilerinden sezip düşünüp bulmaya, olmadığı hâlde dinleyip işitmeye, hüsn-i telakkī etmeye istidadları kalmamıştır.[2] Asl-ı kalb mevcuddur ve fakat ibtidâ-yı fıtrattaki selâmetlerini zâyiʿ etmişler, sû'-i iʿtiyâdlarıyla onu örten bir tabîʿat-ı sâniye iktisab eylemişlerdir. Bu iktisâbı da Allah teâlâ infaz etmiştir. Artık onlar kendilerinden, kendi hevâ ve heveslerinden, ağrâz-ı şahsiye ve nefsâniyelerinden başka hiçbir şeye iltifat etmezler. İdrâk-i hakīkat için yaratılmış olan o kalblerin bütün fâiliyet ve kābiliyetleri nefsaniyetle boğulmuş, velev âtîdeki menfaatleri [213] nâmına olsun kendilerinden, hâldeki garazlarından hâriç, hakāik-i gaybiyeye karşı inat ile kaplanmışlar, onlar اَوَلَمْ نُعَمِّرْكُمْ مَا يَتَذَكَّرُ فِيهِ مَنْ تَذَكَّرَ [Fâtır 35/37][3] medlûlünce Allah teâlâ'nın bahşettiği devre-i tezekkürü itmam etmişler ve artık küfür onların tekarrur etmiş müktesebâtları, tabiat ve hilkat-i sâniyeleri olmuştur. Onlar ne hakīkat-i kalb gibi delâil-i enfüsiyeyi, ne de Kur'an gibi dâima bâhir bir muʿcize-i maʿneviye ve akliyeyi teemmül ederler ve hatta ne dinlerler ne dinlemek isterler, bilmek işlerine gelmez, bilseler de kabul etmezler.

Bunlardan başka {وَعَلٰٓى اَبْصَارِهِمْ غِشَاوَةٌ} gözlerinin üzerinde de bir perde vardır. ❁ Âlem-i şehâdette, hey'et-i âlem, teşekkül-i meʿâdin, sûret-i nebâtât u hayvânât, teşrîh-i beşer gibi gözle görülebilen delâil-i hakkı, bakmak isteseler[4] bile göremezler, çünkü o gözler perdelidir. Onları gaflet, şehevât, nefsâniyet, hodgâmlık perdesi bürümüştür[5]. Meselâ her gün semâlara bakar, o manzara-i dil-nevâzı görür de şu yerdeki, şu bedendeki şu küçücük gözün küçücük[6] hadekasına intibâʿ eden bir lemha-i ziyâ ile hâriçten o kadar uzak ve geniş ebʿâd u mesafe içindeki büyük manzara-i

1 B -"u izhar".
2 B: "işitmekle istidadları kalmamıştır".
3 "…Ya size düşünecek olanın düşüneceği kadar ömür vermedik mi ki…"
4 B: "isterlerse".
5 B: "bürünmüştür".
6 F: "küçük".

hâriciyenin nasıl ve ne ile idrak edildiğini görmez ve düşünmez. Acıktığı zaman ekmeğe koşar da hâricindeki ekmeği nasıl idrak ettiğini ve ona nasıl ve ne sayede isabet ve intibak edebildiğini düşünmez ve görmez ilh. Hâsılı onlar idrâk-i hak için şart olan kalb ve akıl, havâss-ı selîme, semâʿ-ı[1] haber denilen üç sebeb-i ilmin üçünden de mahrum bir hâldedirler.

Görülüyor ki âyette قُلُوب ile أَبْصَار cemiʿ ve aradaki سَمْع ise müfred olarak îrad edilmiştir. Bunun hakkında müteʿaddid vecihler söylenmiştir. Lâkin bizim anladığımıza göre bunun sebebi, imanda âyât-ı kalbiye ve âyât-ı âfâkıye, turuk-ı fikriye ve şuhûdiyenin tenevvüʿ ve kesretiyle beraber dinde tarîk-i semʿin, delîl-i naklînin merkezi bir, yani nübüvvet[2] olduğuna işarettir. Şurası şâyân-ı ihtardır ki [214] Arapçada[3] أُذُن ile سَمْع ve سَامِعَة, عَيْن ile بَصَر ve بَاصِرَة pek güzel temyiz ve tefrik edilmiştir. Lâkin Türkçemizde hem "üzün"e hem "sâmiʿa"ya sade "kulak" dediğimiz gibi, "ayn" ile "basar"ı ayırmayarak ikisine de "göz" deriz. Hâlbuki cismânî kulak sağırda, cismanî göz bakar körde dahi mevcuddur. Burada rûh ve cisim tahlîline ihtiyaç vardır.[4] Ve bu noksanı lisânımızda Arapça ile ikmal etmeye[5] mecbur olmuşuzdur.

Kalb nasıl mühürlenir? Mâlum ya, üzeri mühürlenmek zarf, kap, örtü ve kapı gibi şeylerde olur. İnsanların kapleri de ulûm u maʿârifin[6] zurûf ve evʿiyesi gibidir. Ne kadar idrâkâtımız varsa orada saklıdır. Sâmiʿa da bir kapı gibidir, mesmûʿât oradan girer. Bilhassa mâzîdeki, âtîde ve hâldeki ahbâr-ı gaybiyeye ait haberler, mezâmîn-i kütüb, semʿ tarîkiyle bilinir. Binâenʿaleyh kalbin mühürlenmesi zarfın mühürlenmesine, semʿin mühürlenmesi kapının mühürlenmesine benzer. Aleyhi's-salâtü ve's-selâm Efendimiz hadislerinde şu mealde buyurmuştur ki: "İbtidâ bir günah yapıldığı zaman kalbde bir nükte-i sevdâ yani kara bir leke olur, eğer sâhibi pişman olur, tevbe ve istiğfar ederse kalb yine parlar,

---

1 B: "semʿ-i".
2 M: "delîl-i naklînin bir yani merkezi nübüvvet".
3 B -"Arapça'da".
4 B -"Burada ruh ve cisim tahlîline ihtiyaç vardır".
5 B -"etmeye".
6 B: "fünûnun".

etmez de günah tekerrür ederse o leke de artar, nihâyet arta arta bir raddeye gelir ki leke bir kılıf gibi[1] bütün kalbi kaplar ki Sûre-i Mutaffifînde كَلَّا بَلْ رَانَ عَلٰى قُلُوبِهِمْ مَا كَانُوا يَكْسِبُونَ [el-Mutaffifîn 83/14][2] âyetindeki رين (reyn) de budur."[3] Bu hadis gösteriyor ki zünûb tevâlî ettikçe kalbleri bir kılıf gibi kaplar. Ve işte o zaman işbu خَتَمَ اللّٰهُ عَلٰى قُلُوبِهِ âyetinde buyurulduğu gibi min-tarafillah hatm u tabʿ yapılır. O müstevlî leke o kalbe basılıp tabʿ edilir. Bidâyeten âharlı mücellâ bir âbâdî kâğıt[4] üzerine dökülmüş silinmesi kābil bir mürekkep gibi iken, bundan sonra matbûʿ, silinmez bir hâle gelir, taʿbîr-i âharla bi'l-iʿtiyâd bir tabîʿat-ı sâniye olur. Ne silinir ne çıkar ve o zaman ne iman yolu kalır ne de küfürden kurtulmaya çare. Bu hatm u tabʿın kesbi ibâddan, halkı Allah'tandır. [215] Binâenʿaleyh burada hatmin Allah'a isnâdı mecâz-ı aklî değil, ehl-i sünnetin anladığı gibi hakikattir ve cebir yoktur. Bu hadis ve âyet ahlâkta itiyad meselesini ne güzel îzah eder. Ahlâkın ve dinin kıymeti devam ve itiyadda olduğunu ne güzel anlatır. Bu nokta terbiye meselesinin sırrıdır. Şerʿan bir günahta ısrar ile ʿadem-i ısrârın farkı da bundandır. İstihlâl-i maʿsiyetin, haramı helâl saymanın küfür olması da bununla alâkadardır. İman meselesinde kâfirler için bu netîce-i iʿtiyâd, bu tabîʿat-i sâniye, bu meleke-i râsiha ne ise amel meselesinde mü'minler için dahi böyledir.

Hasenâta itiyad ile alışılır. Seyyiât da itiyad ile içinden çıkılmaz bir tabîʿat-ı sâniye olur. Cereyân-ı hayat bu itiyâdın iktisâbı demektir. İlk fıtratta irâde-i beşerin alâkası yoktur. Fakat itiyadda ilk hissesi mühimdir. Maʿamâfîh bunun üzerine intihâen halk yine Allah'ındır. Binâenʿaleyh bu meselelerde fıtrat-ı ûlâ gibi cebir yoktur. Aynı zamanda insâniyetin hâlıkiyeti de yoktur, yalnız kazancı vardır. İnsan bir taraftan yaratılmışı alır,

---

1 B -"bir raddeye gelir ki leke bir kılıf gibi".

2 "Hayır hayır, fakat onların kazançları kalblerinin üzerine pas bağlamıştır."

3 İbn Mâce, Zühd, 29; Tirmizî, Tefsîr, 83/3334. Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* II, 297: عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللهُ عَنْهُ عَنْ رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «إِنَّ الْعَبْدَ إِذَا أَخْطَأَ خَطِيئَةً نُكِتَتْ فِي قَلْبِهِ نُكْتَةٌ سَوْدَاءُ فَإِذَا هُوَ نَزَعَ وَاسْتَغْفَرَ وَتَابَ صُقِلَ قَلْبُهُ وَإِنْ عَادَ زِيدَ فِيهَا حَتَّى تَعْلُو قَلْبَهُ وَهُوَ الرَّانُ الَّذِي ذَكَرَ اللهُ: (كَلَّا بَلْ رَانَ عَلٰى قُلُوبِهِمْ مَا كَانُوا يَكْسِبُونَ)»

4 Âbâdî: Hindistan'ın Devletâbâd şehrinde (günümüzde Evrengâbâd'a bağlı bir köy) îmal edilen, kalınca, yarı mat, açık saman renginde, eskiden hattatların pek makbul tuttukları, ipekten yapılmış bir nevi yazı kâğıdı (*Kubbealtı Lugatı*).

diğer taraftan yaratılacağı kazanır. Onun kalbi Allah'ın halkı ve halkının güzergâhıdır. İnsan asil değil nâibdir. Allah teâlâ onlara ibtidâ kalb vermeseydi veyahut bizâtihi mühürlü olarak verseydi o zaman cebir olurdu, hâlbuki âyet öyle demiyor. Binâenʿaleyh bazı Avrupalıların yaptığı gibi bu âyetlerle cebir isnâdına kalkışmak, âyeti anlamamaktır. Yalnız Allah teâlâ bu gibi kâfirlerin iman etmeyeceklerini bildiği hâlde yine iman ile mükellef tutmuştur. Hâlbuki Allah'ın ilmi hilâfına bir şey olmayacağından dolayı bu iman teklîf-i mâlâyutâk değil midir suâli îrad edilmiştir. Lâkin bunu da şöyle anlamak lâzım gelir: Bu teklif fıtrat-ı ûlâya nazaran mâlâyutâk değildir. Ve onun için yapılmıştır. Gerçi tabîʿat-ı sâniyeye nazaran mâlâyutâktır. Lâkin onun için yapılmamış, sade bilinmiştir.

Hikmet-i Kur'an ve usûl-i İslâmiyeye nazaran ilimde cebr-i [216] fiʿlî yoktur. Bundan "vücûb-i aklî yoktur" diye de tâbir ederler. Cebir ve îcab irâdenin ve tekvînin eseridir. Fâʿil-i muhtârın önden veya sondan bir şeyi bilmesi, onu yapması ve yaptırması demek değildir. Ne bilen yapmaya mecburdur ne de bilinen yapılmaya mecburdur. İradenin fiile çıkması bile kudrete, kudretle beraber bir de tekvîne mütevakkıftır. Bunun içindir ki biz kendimizde iradeye iktiran etmeyen ilimler ve hatta kudret bulunduğu hâlde bile fiile çıkmamış nice iradeler buluruz. Bütün bunlar bize gösterir ki ilim, irade, kudret, tekvin, mütemâyiz sıfatlardır. Ve binâenʿaleyh Allah teâlâ'nın bilmiş olması da cebren yaptırmış olması demek değildir. Ve Allah teâlâ hatmi, tabîʿat-i sâniyeyi abdin iradesinden ve bahşettiği kudretinden sonra halk buyurmuştur ve teklîf-i mezkûr nihâyet izafî ve arazî bir suretle mâlâyutâk olmuştur. Bu ise hem câiz ve hem vâkiʿdir, ve öyle olması yakışır. Hâsılı kader, cebir değildir. Bunlar Allah'ın ilminden dolayı kâfir olmamış, kâfir olduklarından ve olacaklarından dolayı Allah öyle bilmiş, öyle takdir etmiştir. Takdîr-i musîbin mânası düşünülürse bu pek kolay anlaşılır.

{وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ} Bunlar için felah yok, büyük bir azab da vardır.[1] ۞ Çünkü bunlarda bâlâda zikrolunan iman ve âhirete îkān yoktur. Allah,

---

1 M ve B: "Bunlar için felah da yok büyük bir azab vardır".

kitâbullah, peygamber, âhiret denildikçe o mühürlü kalbler kıvranır, çarpınır, o mühürlü kulaklar uğuldar, o perdeli gözler deprenir, etrafa yalpa vurur. Öldükten sonra da nâr-ı cahîmi boylarlar. Bunun tafsîlâtını da ileride görürsünüz.

Sebeb-i Nüzûlü

İbn Abbas hazretlerinden birkaç tarîk ile hâsıl-ı rivâyet meâlen şudur: Resûlullah Efendimiz bütün insanların iman etmesine ve hidâyet-i ilâhiyeye tâbiʿ olmasına fevkalâde şevk u hâhiş beslerdi. Medine'yi[1] teşriflerinden sonra da nevâhîsindeki Yehud ve [217] rüesâ-yı Yehûd bile bile çıfıtlık ediyorlar, inkâr ve cuhûdda ileri gidiyorlardı. Binâenʿaleyh Cenâb-ı Allah bir taraftan zikr-i evvelde, ilm-i ezelîde herkesin imanı ve saadeti mukarrer olmadığını, bazı kalblerin mukadder olan kābiliyyet-i îmân devresinden istifade edemeyerek kapanacağı da nezd-i ilâhîde bi't-takdîr bilinmiş bulunduğunu ve ilm-i ilâhînin şaşmayacağını ihbâr u iʿlâm ve tesliye, bir taraftan da onları tevbih ve tekdir buyurmuştur. Ve bu suretle Sûre-i Bakara'nın başından yüz âyetin ahbâr-ı Yehûddan, Evs ve Hazreç münafıklarından birtakım kimseler hakkında nâzil olduğu ve hatta İbn Abbas hazretlerinin bunları isimleriyle, şahıslarıyla, nesebleriyle zikrettiği rivayet olunmuştur.[2] Rebîʿ b. Enes'den vâkiʿ olan rivayette de bu iki âyetin nüzûlü kāde-i ahzâb ve ʿale'l-husûs yevm-i Bedir'de katl olunanlar ile alâkadar olduğu zikrolunmuştur.[3] Gerçi sebeb-i nüzûlün hususiyeti, hükmün umûmiyetine mâniʿ değilse de bu âyetteki اَلَّذِينَ كَفَرُوا'dan ʿumûm-i istiğrâkī ile ʿale'l-ıtlâk kefere murad olunmadığı da edille-i şuhûdiye ve karâin-i[4] sâire ile mâlumdur. Ezcümle bundan mukaddem اَلَّذِينَ يُؤْمِنُونَ

1 B: "Maʿamâfîh".

2 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* I, 83:
أَنَّهَا نَزَلَتْ فِي يَهُودَ كَانُوا حَوْلَ الْمَدِينَةِ، قَالَهُ ابْنُ عَبَّاسٍ، وَكَانَ يُسَمِّيهِمْ.

3 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* I, 240, 252:
عن الربيع بن أنس، قال: أربعُ آياتٍ من فاتحة هذه السورة -يعني سورة البقرة- في الذين آمنوا، وآيتان في قادة الأحزاب.
عن الربيع بن أنس، قال: آيتان في قادةِ الأحزاب: (إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ أَأَنْذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنْذِرْهُمْ لا يُؤْمِنُونَ. خَتَمَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ وَعَلَى سَمْعِهِمْ وَعَلَى أَبْصَارِهِمْ غِشَاوَةٌ وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ) ، قال: وهم الذين ذكرهم الله في هذه الآية: (أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ بَدَّلُوا نِعْمَةَ اللَّهِ كُفْرًا وَأَحَلُّوا قَوْمَهُمْ دَارَ الْبَوَارِ جَهَنَّمَ يَصْلَوْنَهَا وَبِئْسَ الْقَرَارُ) (إبراهيم ٤١/٨٢-٩٢)، قال: فهم الذين قُتلوا يوم بدر.

4 M ve B: "karîne-i".

بِالْغَيْبِ... وَالَّذٖينَ يُؤْمِنُونَ بِمَٓا اُنْزِلَ اِلَيْكَ وَمَٓا اُنْزِلَ مِنْ قَبْلِكَ âyetlerinde[1] her nevi şirk ve küfürden imana intikal edenler dahi dâhil bulunuyordu. Ve onların sebeb-i nüzûlü de onlar olmuştu[2]. Binâenʿaleyh bidâyeten kâfirler iki kısımdır. Bir kısmı mahtûmu'l-kulûbdurlar, iman etmezler, diğer kısmı ise henüz öyle değildirler. Bilâhare ihtidâ ederler ve hatta havâss-ı ümmetten ve etkıyâdan olurlar. Şu hâlde اَلَّذٖينَ كَفَرُوا karîne-i siyâk u sibâk ile bi-hasebi's-sıdk muhassastır, lâkin yalnız sebeb-i nüzûllerine mahsus zannedilmemelidir. Bi-hasebi'l-meâl mukayyed kuvvesindedir. Bunun için bâlâda sade küfredenler bir kere küfretmiş bulunanlar diye değil, küfürleri tekarrur etmiş olanlar diye îzah edilmiştir. Böyle kâfirler yine olabilir.

Buraya kadar iki nakīz olan bilkuvve veya bilfiil iman [218] ile küfre nazaran insanlar[3] aralarında vâsıta bulunmayan iki kısm-ı mütekābile tasnif edilmiştir. Bundan sonra da taksîm-i sânevîde kâfirlerin en muzır cinsi olan ve küfür ile iman beyninde dolaşır gibi görünen münafıkīn tavsif olunacaktır ki evvelkilere kefere-i ʿinâd, bunlara da ilmen veya amelen kefere-i reyb diyebiliriz. Bunlar ayrı bir kıssa ile kâfirîn kıssasına rabten beyan ediliyor. Fakat mü'minîn hakkında dört âyet, kavilleri ve fiilleri bir olan kefere-i maʿlûme hakkında ancak iki âyet inzal buyurulduğu hâlde kavilleri fiillerine benzemeyen bu münafıkīn hakkında on üç âyet inzal buyurulmuş ve bu suretle kâfirîn sınıfının âyetleri on beşe bâliğ olmuştur. Ve bütün bunlar, evvelâ Resûlullah'ı sâniyen mü'minleri irşad içindir.

وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَقُولُ اٰمَنَّا بِاللّٰهِ وَبِالْيَوْمِ الْاٰخِرِ وَمَا هُمْ بِمُؤْمِنٖينَۘ ﴿٨﴾ يُخَادِعُونَ اللّٰهَ
وَالَّذٖينَ اٰمَنُواۚ وَمَا يَخْدَعُونَ اِلَّٓا اَنْفُسَهُمْ وَمَا يَشْعُرُونَۜ ﴿٩﴾ فٖى قُلُوبِهِمْ مَرَضٌۙ فَزَادَهُمُ اللّٰهُ
مَرَضاًۚ وَلَهُمْ عَذَابٌ اَلٖيمٌۙ بِمَا كَانُوا يَكْذِبُونَ ﴿١٠﴾ وَاِذَا قٖيلَ لَهُمْ لَا تُفْسِدُوا فِى الْاَرْضِۙ
قَالُٓوا اِنَّمَا نَحْنُ مُصْلِحُونَ ﴿١١﴾ اَلَٓا اِنَّهُمْ هُمُ الْمُفْسِدُونَ وَلٰكِنْ لَا يَشْعُرُونَ ﴿١٢﴾ وَاِذَا قٖيلَ

1 B: "âyetinde".
2 B: "olmuştur".
3 B: "insanları".

لَهُمْ اٰمِنُوا كَمَٓا اٰمَنَ النَّاسُ قَالُٓوا اَنُؤْمِنُ كَمَٓا اٰمَنَ السُّفَهَٓاءُۜ اَلَٓا اِنَّهُمْ هُمُ السُّفَهَٓاءُ وَلٰكِنْ لَا
يَعْلَمُونَ ﴿١٣﴾ وَاِذَا لَقُوا الَّذٖينَ اٰمَنُوا قَالُٓوا اٰمَنَّاۚ وَاِذَا خَلَوْا اِلٰى شَيَاطٖينِهِمْۙ قَالُٓوا اِنَّا مَعَكُمْۙ
اِنَّمَا نَحْنُ مُسْتَهْزِؤُ۫نَ ﴿١٤﴾ اَللّٰهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ وَيَمُدُّهُمْ فٖى طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ ﴿١٥﴾ اُو۬لٰٓئِكَ
الَّذٖينَ اشْتَرَوُا الضَّلَالَةَ بِالْهُدٰىۖ فَمَا رَبِحَتْ تِجَارَتُهُمْ وَمَا كَانُوا مُهْتَدٖينَ ﴿١٦﴾ مَثَلُهُمْ
كَمَثَلِ الَّذِى اسْتَوْقَدَ نَاراًۚ فَلَمَّٓا اَضَٓاءَتْ مَا حَوْلَهُ ذَهَبَ اللّٰهُ بِنُورِهِمْ وَتَرَكَهُمْ فٖى ظُلُمَاتٍ لَا
يُبْصِرُونَ ﴿١٧﴾ صُمٌّ بُكْمٌ عُمْىٌ فَهُمْ لَا يَرْجِعُونَۙ ﴿١٨﴾ اَوْ كَصَيِّبٍ مِنَ السَّمَٓاءِ فٖيهِ ظُلُمَاتٌ
وَرَعْدٌ وَبَرْقٌۚ يَجْعَلُونَ اَصَابِعَهُمْ فٖٓى اٰذَانِهِمْ مِنَ الصَّوَاعِقِ حَذَرَ الْمَوْتِۜ وَاللّٰهُ مُحٖيطٌ بِالْكَافِرٖينَ
﴿١٩﴾ يَكَادُ الْبَرْقُ يَخْطَفُ اَبْصَارَهُمْۜ كُلَّمَٓا اَضَٓاءَ لَهُمْ مَشَوْا فٖيهِۙ وَاِذَٓا اَظْلَمَ عَلَيْهِمْ قَامُواۜ وَلَوْ
شَٓاءَ اللّٰهُ لَذَهَبَ بِسَمْعِهِمْ وَاَبْصَارِهِمْۜ اِنَّ اللّٰهَ عَلٰى كُلِّ شَىْءٍ قَدٖيرٌ ﴿٢٠﴾

[220] **Meâl-i Şerîfi**

İnsanlar içinden kimisi de vardır ki "Allah'a ve son güne iman ettik" derler de mü'min değillerdir (8). Allah'ı ve mü'minleri aldatmaya çalışırlar, hâlbuki sırf kendilerini aldatırlar da farkına varmazlar (9).[1] Kalblerinde bir maraz vardır da Allah[2] marazlarını artırmıştır[3] ve yalancılık ettikleri için bunlara elîm bir azab vardır (10). Hem bunlara "yeryüzünü fesâda vermeyin!" denildiği zaman, "biz ancak ıslahçılarız" derler (11). Ha! Doğrusu bunlar[4] ortalığı ifsad edenlerdir bunlar[5], [6]lâkin şuurları yok[7] farkında değillerdir[8] (12). Yine bunlara "nâsın iman ettiği gibi iman edin" denildiği zaman "Ya biz o süfehânın iman ettikleri gibi mi iman ederiz?" derler. Hâ! Doğrusu

1 F +"~~Zâten~~".
2 F +"~~da~~".
3 F: "~~artırdı~~ artırmıştır ~~bunların hakkı da~~".
4 F: "~~Gözünüzü açın~~ Hâ! Doğrusu bunlar".
5 F +"~~Asıl bunlar, evet yalnız bunlardır~~".
6 F +"ve".
7 F: "yoktur".
8 F: "değiller".

süfehâ kendileridir, lâkin bilmezler[1] *(13). Bir de iman edenlerle karşılaştılar mı "Âmennâ" derler ve kendi şeytanlarıyla halvet oldular mı*[2] *"Emin olun" derler, "biz sizinle beraberiz, biz ancak müstehzîyiz*[3]*" (14). Allah onlarla*[4] *istihza ediyor da tuğyanları içinde bocalarlarken kendilerini*[5] *sürüklüyor (15). Bunlar işte öyle kimselerdir ki hidâyet bedeline dalâleti satın almışlardır da ticaretleri kâr etmemiştir, yolunu tutmuş da değillerdir*[6] *(16). Bunların meseli şunun meseline benzer ki bir ateş yakmak istedi, vaktâ ki*[7] *çevresindekileri aydınlattı, tam o sırada Allah nurlarını gideriverip*[8] *kendilerini zulmetler içinde bıraktı,*[9] *artık bunlar*[10] *görmezler (17). Sağırdırlar, dilsizdirler, kördürler*[11]*, artık bunlar*[12] *dönmezler (18). Yahut semâdan boşanan bir yağmur hâli gibidir*[13] *ki onda karanlıklar var, bir gürleme, bir şimşek var. Yıldırımlardan ölüm korkusuyla parmaklarını kulaklarına tıkıyorlar*[14] *ve Allah*[15] *kâfirleri kuşatmıştır*[16] *(19). Şimşek nerede ise gözlerini kapıverecek, önlerini aydınlattı mı*[17] *ışığında yürüyorlar, karanlık üzerlerine çöktü mü*[18] *dikilip kalıyorlar, Allah dilemiş olsa idi elbet işitmelerini görmelerini de alıverirdi*[19]*, şüphe yok ki Allah her şeye kādir, dâima kādirdir*[20] *(20).*

---

1 F: "Bakın, hâ! Doğrusu asıl süfehâ kendileri ve lâkin bilmezler".
2 F: "~~oldular mı~~ olduklarında da".
3 F: "biz istihzâ ediyoruz / biz ancak müstehzîyiz".
4 F: "kendileriyle / onlarla".
5 F: "onları / kendilerini".
6 F: "almışlardır da ticaretleri kâr etmemiştir,yolunu tutmuş da değillerdir / aldılar da ticaretleri kâr etmediği gibi yolunu da bulamadılar".
7 F: "derken tam / vaktâ ki".
8 F: "~~gideriverdi de~~ gideriverip".
9 F +"~~öyle ki~~".
10 F: "onlar ~~bir şey~~".
11 M: "gördürler".
12 F: "onlar ~~geri~~".
13 F: "~~hâli gibidir~~ gibi".
14 F +"ölüm korkusu ~~hâlbuki~~".
15 F +"~~kuşatmış~~".
16 F: "kuşatmış".
17 F: "~~aydınlattı mı önlerini~~ aydınlatıverince".
18 F: "üzerlerine karanlık ~~çöktü mü~~ çökünce de ~~üzerlerine~~".
19 F: "~~alır götürür~~ alıverirdi".
20 F: "kādir".

Sebeb-i Nüzûlü

Bu âyetlerin Medine ve civarındaki birtakım münâfıkīn hakkında nâzil olduğu müttefek^{un} [221] ʿaleyhtir. Rivayet olunduğuna göre bunlar Evs veya Hazrec kabilelerine mensup bazı kimselerle onlara hemhâl olanlardır ki reisleri Abdullah b. Übey b. Selûl'dür. Peygamberimiz'in ensârı olan Evs ve Hazrec kabileleri o zaman "Yesrib" denilen Medine'nin en esaslı unsuru idiler ki ikisine birden Maʿşer-i Hazrec dahi denilirdi. Bunlardan başka Medine civarında Kureyza, Benî Nadîr, Benî Kaynuka gibi Yahudi kabileleri vardı, Medine içinde sâkin Yahudiler de bulunuyordu. Büyük bir peygamberin gelmek üzere bulunduğu ulemâ-yı Yehûd beyninde söyleniyor ve Medine halkı arasında intişar ediyordu. Yahudiler Hazret-i Mûsâ'nın "Bana benzer Peygamber" dediği peygambere, O Peygamber'e Arapça "er-Resûl", "en-Nebî" unvânıyla intizar ediyorlardı ve karâine nazaran bunun zamanı geldiğini seziyorlardı[1] ve fakat bunu kendilerinden bekliyorlardı.[2] O sırada Abdullah b. Übey de kendini Evs ve Hazrec içinde Yesrib hükümdarlığına namzed gibi görüyordu. Enfüs ve âfâktaki bu ahvâlden bi-hikmetillâhi teâlâ en evvel intibâha gelen Evs ve Hazrec oldu. Hac mevsiminde Mekke'ye gidip Akabe-i ûlâ'da on iki, ertesi sene Akabe-i sâniye'de yetmiş kişi Hazret-i Peygamber'e biat ettiler, onun ensârı olmaya başladılar, şirkten kurtulup gayba iman ettiler, hatta birçokları Hazret-i Peygamber'in gıyâbında iman ettiler. Nihâyet Aleyhi's-salâtü ve's-selâm Efendimiz hicret buyurdular. Yesrib dâru'l-hicre oldu ve "Medine", yani "Şehir" nâmını aldı. Peygamberimiz'in burada istikrârından sonra kelime-i İslâm sürʿatle ahâli beyninde intişar etti. Müslümanlık ve Müslümanlar çoğaldı, ʿabede-i evsâna, müşrikîne karşı kâhir bir ekseriyet aldı. Maʿamâfîh Evs ve Hazrec içinde iman etmeyen bir ekalliyet de vardı. Yehûd ehl-i kitâbdan ise de bilakis ekserîsi sâika-i hasedle[3] küfürde inad etmiş ve maʿamâfîh en büyük ulemâdan Abdullah b. Selâm hazretleri gibi bazı zevât-ı kalîle dahi وَالَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِمَٓا اُنْزِلَ اِلَيْكَ

1 B: "söylüyorlardı".
2 B -"ve fakat bunu kendilerinden bekliyorlardı".
3 B: "haseble".

وَمَٓا اُنْزِلَ مِنْ قَبْلِكَ [222] medîhasına mazhar olarak îmân-ı ezelîlerini izhar etmişlerdi. İman etmeyen ve اِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا âyetinin sebeb-i nüzûlü olan ahbâr-ı Yehûd gizli gizli cem'iyyât-ı hafiyye rolü oynuyorlardı. Bunlar Peygamber'e ve Müslümanlara husumet etmek için öbürlerinden iman etmeyen ekalliyet ile gizlice ittifak ederek İslâm meyânında onlardan zâhiren iman etmiş görünen bir münafıkīn zümresi teşkil etmişlerdi ki bunların reisleri Abdullah b. Übey b. Selûl idi. İfhâm-ı ilâhî ile Peygamberimiz onları tanıyordu ve havâss-ı ashâbına da bildiriyordu. Bu sebeple bunların esâmî ve ensâbı bile rivayet olunmuştur ki tefsirde zikirleri mânasızdır. Bu münafıkīn Müslümanların ibâdâtına ve bütün husûsât-ı dîniyelerine zâhiren ve dâima iştirak ederler ve el altından da entrika çevirmeye çalışırlardı. Şâyân-ı dikkattir ki bunlar zâhiren mûcib-i küfr olan bir şeyi göstermemeye çalışırlar ve yalnız zâhiri muhafaza ettiklerinden dolayı bi-hikmetillahi teâlâ cemâ'at-i İslâmiyeden tard olunmazlardı. İşte zâhiren mâlum olan küffardan ziyade bu gibilere karşı inzıbât-ı İslâmîyi muhafaza etmek vazîfe-i risâlette ve İslâm'da[1] pek ehemmiyetli bir mesele teşkil ettiğinden Cenâb-ı Allah bunlar vesilesiyle[2] bâlâdaki on üç âyeti inzal buyurarak mâhiyetlerini tavsif etmiştir.[3]

---

1 B: "İslâmiyet'te".

2 B: "vâsıtasıyla".

3 Bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* I, 269-271:

عن ابن عباس: (وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَقُولُ آمَنَّا بِاللّهِ وَبِالْيَوْمِ الآخِرِ وَمَا هُمْ بِمُؤْمِنِينَ)، يعني المنافقين من الأوْس والخَزْرج ومَنْ كان على أمرهم.

وتأويل ذلك: أنّ الله جل ثناؤه لما جمع لرسوله محمد صلى الله عليه وسلم أمرَهُ في دار هجرته، واستَقرَّ بها قرارُه، وأظهرَ الله بها كلمتَه، وفشا في دور أهلها الإسلام، وقَهَر بها المسلمون مَنْ فيها من أهل الشرك من عبدة الأوثان، وذَلّ بها مَن فيها من أهل الكتاب أظهر أحبارُ يَهودها لرسول الله صلى الله عليه وسلم الضَّغائن، وأبدوا له العداوة والشنآنَ، حسدًا وَبغيًا، إلا نفرًا منهم هداهم الله للإسلام فأسلَموا، كما قال جل ثناؤه: (وَدَّ كَثِيرٌ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ لَوْ يَرُدُّونَكُمْ مِنْ بَعْدِ إِيمَانِكُمْ كُفَّارًا حَسَدًا مِنْ عِنْدِ أَنْفُسِهِمْ مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُمُ الْحَقُّ) (البقرة ٢/١٠٩)، وطابَقَهم سرًّا على مُعاداة النبي صلى الله عليه وسلم وأصحابه وَبغْيِهم الغوائِل، قومٌ من أَرَاهط الأنصار الذين آوَوْا رسول الله صلى الله عليه وسلم ونَصَروه وكانوا قد عَسَوْا في شركهم وجاهليّتِهم قد سُمُّوا لنا بأسمائهم، كرهنا تطويل الكتاب بذكر أسمائهم وأنسابهم، وظاهروهم على ذلك في خَفاءٍ غير جِهارٍ، حذارَ القتل على أنفسهم، والسِّباءِ من رسول الله صلى الله عليه وسلم وأصحابه، وركونًا إلى اليهود لما هم عليه من الشرك وسوء البصيرة بالإسلام. فكانوا إذا لَقُوا رسولَ الله صلى الله عليه وسلم وأهل الإيمان به من أصحابه قالوا لهم -حِذارًا على أنفسهم-: إنا مؤمنون بالله وبرسوله وبالبَعْث، وأعطَوْهم بألسنتهم كلمةَ الحقِّ، ليدرأوا عن أنفسهم حُكم الله فيمن اعتقدَ ما هم عليه مقيمون من الشرك، لو أظهروا بألسنتهم ما هم معتقدوه من شركهم. وإذا لقُوا إخوانَهم من اليهود وأهل الشّركِ والتكذيب بمحمد صلى الله عليه وسلم وبما جاء به، فخلَوْا بهم قَالُوا: (إِنَّا مَعَكُمْ إِنَّمَا نَحْنُ مُسْتَهْزِئُونَ). فإياهم عَنَى جلّ ذكره بقوله: (وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَقُولُ آمَنَّا بِاللّهِ وَبِالْيَوْمِ الآخِرِ وَمَا هُمْ بِمُؤْمِنِينَ)، يعني بقوله تعالى خبرًا عنهم: آمنّا بالله: وصدّقنا بالله.

{وَمِنَ النَّاسِ مَنْ} "**Nâs**", "insan"ın cemʿidir. Aslı "ünâs"tır. Yahut lafzının gayrı olarak ism-i cemʿdir. Bazen "halk" ve "ahâli" tabirlerimiz gibi avâmm-ı nâs mânasına da kullanılır. Yani zikrolunan kefereden başka insanların bazısı da vardır ki {يَقُولُ اٰمَنَّا بِاللّٰهِ وَبِالْيَوْمِ الْاٰخِرِ} Allah'a ve o yevm-i âhire, o son güne, yani âhirete iman ettik der {وَمَا هُمْ بِمُؤْمِنِينَ} hâlbuki bunlar mü'min değildirler, mü'min olmadıları hâlde "âmennâ" diye yalan söylerler, dikkat edilirse Peygamber'e imanı alelekser kāle bile almazlar da Allah'a ve yevm-i âhire imanı söylerler ve güya bu kadarla Peygamber'i tasdik ediyormuş gibi görünürler. Niçin mi [223] böyle yaparlar? Bunlar böylelikle {يُخَادِعُونَ اللّٰهَ وَالَّذِينَ اٰمَنُوا} Allah'a ve mü'minlere hudʿa yapmaya kalkışırlar, onlara hudʿa yarışına çıkarlar, Allah'ı ve mü'minleri de hudʿa yaparmış gibi farz ederler {وَمَا يَخْدَعُونَ اِلَّٓا اَنْفُسَهُمْ} -bu da ا, د, ح kıraatlarında يُخَادِعُونَ okunur- hâlbuki hudʿayı başkasına yapmıyorlar, ancak kendilerine yapıyorlar, âkıbet kendilerini aldatmış veya kendilerini aldatmaya kalkışmış oluyorlar, kendilerini aldatıyorlar da {وَمَا يَشْعُرُونَ} hissetmiyorlar. Farkında değiller, şuurları yok da ne yaptıklarından haberleri olmuyor.

"**Hudʿa**", esasında bir gizlilik mânasını tazammun eder. Ve târifi: Başkasına karşı zâhiren selâmet ve sedad[1] îham eden bir emir izhar edip bâtında onu izrar edecek bir şeyi gizlemektir. "Muhâdeʿa", hudʿa müsâbakasına, hudʿa yarışına kalkışmaktır ki ikisi birden değil evvelâ bir taraftan başlamak şarttır.

"**Nefs**", bir şeyin zâtı ve kendisi demektir. Rûh ve kalb mânasına da gelir, örf-i şerʿîde şehvet ü gazabın mebde'i olan kuvve-i nefsâniyeye de ıtlak olunur. Burada evvelkidir.

"**Şuur**", hiss-i zâhirle hissetmektir. Yani şu anda his halinde olan ve henüz hâfızaya ve akla tamamen geçmemiş bulunan zâhir bir ilimdir ki "zühûl"ün zıddıdır. İdrakin ilk mertebesi, yani bir şeyin kuvve-i âkileye ilk mertebe-i vusûlü, ilk tecellîsidir. Zira ilim, nefsin mânaya vusûlüdür. Ve bu vusûlün birtakım mertebeleri vardır ki şuur bunların birincisi, yani nefsin

1 B: "saadet".

mânaya ilk mertebe-i vusûlüdür. O mânanın tamamına nefsin vukūfu hâsıl olunca "tasavvur", bu mâna şuurun zehâbından sonra tekrar istircâʿ olunabilecek vechile rûhda bâkī kalmış ise "hıfz", bunu talebe "tezekkür", tekrar bulan vicdâna "zikir" tesmiye olunur. Şuur bir haysiyetle ilmin en zayıfıdır, çünkü sebat [224] ve istisbâtı yoktur. Bu sebeple ilmullâha "şuur" denmez. Diğer bir haysiyetle en canlı bir ilimdir. Çünkü fi'l-hâl ve bilfiil dakīk bir lemha-i şuhûd ve huzurdur. Ve ilm-i ilâhînin kemâlini anlatacak en güzel bir şâhiddir. وَمَٓا اَمْرُنَٓا اِلَّا وَاحِدَةٌ كَلَمْحٍ بِالْبَصَرِ [el-Kamer 54/50][1] Her şuur birlik içinde bir ikiliği, ikilik içinde bir birliği muhtevîdir. Ve bir anda iki şuur olmaz, lâkin şümullü bir şuur olabilir ve insan ibtidâ-yı hâlinde şuur ile şuurun mazmûnunu, şâʿir ile meşʿûru temyiz edemez. Kalb kendinden ziyade meşʿûruna müstağrak olur. Ve bunun için şuur daha ziyade havâss-ı zâhire ile olan hiss-i hârice ıtlâk edilir ve havâss-ı zâhireye "meşâʿir" denilir. Ve buna mukabil nefsin kendindeki bir emri şuʿûruna da kendinde bulmak demek olan "vicdan" nâmı verilmiştir ki buna "hiss-i bâtın" veya "şuʿûr-ı bâtın" dahi denilir. Ve doğrusu hiss-i zâhir demek yalnız havâss-ı zâhire ile olan hiss-i hâric demek değildir. Vicdan da bir hiss-i zâhirdir. Maʿamâfîh vicdan daha ziyade bir şuur şuuru demektir. Bu "hiss-i zâhir" ve "hiss-i bâtın" tâbirlerinde izâfet veya sıfat mânalarını sırasına göre tefrik etmelidir. Hiss-i bâtın için ayrıca bir havâss-ı bâtına cehâzı da zarûrî değildir. Şuur hâlî ve ânî olduğu için, akıl mâverâ-yı şuûrdan itibar edilir. Ve akıl, mazmûn-ı şuûrun tahlil ve terkîbi ile lübbünü alır ve bundan istidlâl ile zımnında ve mâverâsında alâkadar bulduğu levâzım ve melzûmâta intikal eder. Binâenʿaleyh akıl, nisbet şuurundan başlar. Bunun için onun ilk kanunları butlan, ayniyet, gayriyet, tenakuz şuurlarıdır. İzâfet de şuurun ilk kanunudur. Çünkü şuurun hakikati, rûha kendisinin veya kendisindeki veya hâricindeki bir emrin huzûren tecellîsidir ki bu tecellî itibârî veya hakikī bir izâfetin hâsılıdır. Fakat şuur bu izâfetin kendisi midir? Rûhun bundan bir infiʿâli midir? Yoksa rûhun bir fiili midir, daha başka bir şey midir? Bu nokta cây-ı nazardır. Şuʿûr-i hakīkī bir lemha-i ân olan basit

1 "Emrimiz de başka değil birdir, bir lemh-i basar gibidir."

bir vahdet şuurudur. Bu da ibtidâ, hakk-ı mutlakın [225] nefs bir lemha-i tecellîsi, sâniyen nefsin kendiye veya ʿale'l-ıtlâk hâricin nefse bir inʿikâsı ile başlar ki, bu ikiden hangisinin mukaddem olduğu henüz kestirilemeyen bir nazariyedir. Diğer şuurlar hep bunun üzerinde yürür. Bunu hâiz olan nefse "rûh" veya "zîrûh" denilir. Şuur lemhaları evvelâ birer nokta gibi gelir ve nefste az çok kalır ve kalmasına "hıfz" denilir. Hıfz bir zihin kuvvetidir ve bir mâzi kıymetini ifade eder. Şuur gayr-i müstakir, hıfz ise müstakirdir. Bunun için hıfz zühûle de iktiran edebilir. Ve o zaman mahfûzât gayr-i meşʿûr olur. Bundan da anlarız ki ruhta lâ-şuʿûrî denilmese bile gayr-i meşʿûr olan umûr ve hâdisât da vardır. Hâfızadaki emrin ikinci şuuruna "tahattur", "tezekkür" ve "zükr"[1] tesmiye olunur. Ve şuurun tevâlîsi ve tevâlî kıymetleri de bu sayede husûle gelir. Bu suretledir ki şuurlar terekküb eder. Tasavvura ve suver-i zihniye vü ilmiyeye kadar müntehî olur. İlmin, aklın derinliği bu terkiblerin büyümesi nisbetinde tedâhül ve tezâʿüf edecek nisbet şuurlarının müntezâʿifen tezâyüdündedir. Aklın bunlar üzerindeki seyrine "nazar" ve "fikir" denilir. Asıl ilim bu terkiblerdeki son nisbet-i meşʿûrenin vâkiʿ nisbetine, yani hakkiyete ait hüküm iledir. Yani şuurun mebde'i hakk-ı mutlak olduğu gibi fikrin, akl u ilmin hedefi de hakk-ı muʿayyendir. Demek oluyor[2] ki aklın bütün cereyânına ʿale't-tevâlî mütemâyiz şuur hâdiseleri refakat eder. Bu cereyânın âleti akıl, makarrı kalb, hâsılı ilim veya hayâldir.

Akıl fi'l-hâl olan şuurun mâverâsından başlar. Onun evveliyle, âhiriyle, bâtınıyla alâkadar olur. Bunlardan başka şuur kısmen nefsin hoşlanmak, tiksinmek, münbasıt olmak, munkabız olmak gibi bir hâdisesiyle müterâfık olur ki buna "zevk" ve "his" denilir. Bu his, velev bir nokta kadar basit ve mübhem[3] olsun o[4] zevkin sebebine bir hâriç kıymeti isnad edilebilirse[5] bir "ihsas" tâbir olunur ve şuurun ilmî kıymeti bu haysi-

1 B: "tahattur" ve "zikir".
2 F: "olur".
3 B -"ve mübhem".
4 B: "ve".
5 M: "edebilirse".

yetledir. Bir lahza bakarsın sende[1] bir keyf var, [226] bunu duyuyorsun, bu keyfe bir şuurun var, bunu biliyorsun, fakat bu ciheti bırak, bu keyf neden geliyor? Rûhun kendi mi yapıyor? Sırf bir eser-i nefsî midir? Yoksa hâricî bir sebebin eseri midir? Buna dair hiçbir şey sezemiyorsan, yalnız his halindesin, bu bir sekirdir. Buna bir şuur denilirse, histen ibaret bir şuur demek olur. Bizzat ilmî hiçbir haysiyeti yoktur. Fakat bu hissin sebebine az çok bir hâriciyet verebildiğin, meselâ bedenine çarpan bir hararetin, bir havanın[2], gözüne çarpan bir ziyanın, kulağına ilişen bir sesin, burnuna dokunan bir râyihanın eseri olduğunu da sezebildiğin anda bir ihsas karşısında bulunursun, asıl şuur budur. Ve bu şuurun "şuhûd" denilen ilmî bir haysiyeti vardır. Ve işte hâriçten katʿ-ı nazarla nefsindeki hâdiseyi bir sen, bir de sendeki bir hâdise, bir emir, meselâ bir keyf olarak seçtiğin, yani sade neşelenmekten fazla bir şey yaptığın anda da bir ihsâs-ı bâtın, bir vicdan vardır.

Hâsılı hâricî olsun bâtınî olsun, her hissin bir cihet-i ihsâsı, bir de cihet-i ihtisâsı vardır. İkisine de "his" denilir. Fakat ilmiyet ve idrak asıl ihsas haysiyetiyle olandadır ve şuur daha ziyade bunun adıdır. Yalnız zevkī olan ihtisas haysiyetine "his" denilirse de "şuur" ve "ilim" demek müteʿâref değildir. Buna sûfiyye "hâl" tâbir ederler; hâl başka, hâle şuur yine başkadır. İhtisâsın mevzûʿu yalnız "ene"dir. Şuur ve vicdan dahi "ene"den bütün bütün çıkamaz, akıl ise mâverâ-yı şuûrdan başladığı için zât-ı "ene" kendini taakkul edemez. "Ene" sade bir şuur veya vicdan ile kendini tanır ve kendini tanıdığı için kendine gelen ihsâsâtı ve kendinden çıkan ihtisâsâtı[3] tanır. Fakat bu tanıyışın her lemha-i hâlinde bir istiğrâkı vardır. Bununla bizzat "ene" şuurî bir zühul gibi muzmer kalır da akībinde bir teveccühe muhtaç olur. Ve bunun için çocuğa "kendini bilmez" denir. "Ene" şuuru hiç bulunmadığı veya sarih olduğu, yani hep "ben, ben" dediğimiz anlarda[4], ne hâriçten ve ne ahvâlimizden hiçbir [227] şey

---

1 B -"sende".
2 B: "hayvanın".
3 M ve B: "ihsâsâtı".
4 B: "zamanlarda".

bilmeyiz. Bildiğimiz zaman ise benliğimiz mâlumumuza müstağrak olur ki buna "fenâ" tabir edilir. Demek ki ilim için "ene" şuuru gizlenmeli, kalb tarassud-i hâric ve murâkabe-i nefs ile iştigal edebilmelidir. Hak bu ikisi arasında görülür. Ahlâkta murâkabe-i nefs, ilimde de terassud-i hâric daha[1] mühimdir. İkilik içinde bir izâfet gibi tecellî eden şuur hâdisesini, hareket ve ihtizâz u intibâʿ-ı maddî hâdiselerinden fark u temyiz edemeyenler, rûha, sırr-ı kalbe âşina olamazlar[2] da "kalb" ve "rûh" diyecek yerde "dimağ" derler dururlar; göz ile fotoğrafı, gramofon borusuyla kulağı, ağzı bir gibi zannederler[3]. Dimağ bir kütüphane olsun, onu okuyan kim? Bunu aramazlar. İşte وَمَا يَشْعُرُونَ bu hakikati gösteriyor.

Münafıklardaki bu hudʿakârlığın ve bu şuursuzluğun[4] sebebi nedir denilirse {فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ} onların kalblerinde yani kalb-i rûhânîlerinde hiç görülmedik mühlik bir maraz-ı maʿnevî ve ahlâkī vardır. "**Maraz**", bedeni mizâc-ı sahîhinden inhiraf ettirip muvâzenesini bozan ve vazifesini matlub vechile yapmamasına sebep olan bir hâlet-i ʿârızadır. Fakat maddiyyâtta kullanıldığı gibi maneviyyâtta da kullanılır. Sıhhat asıl, maraz tâlîdir. Fıtrat-ı ûlâda her kalb sıhhattedir. Lâkin bunlar kalbin hıfz-ı sıhhatine bakmamışlar, kalblerinde büyük bir maraza mübtelâ olmuşlardır. Burada marazdaki tenvin, tehvil içindir. Demek hâil bir maraz var. Bütün ahlâksızlığın mebde'i olan büyük[5] bir maraz var, idrak ve irâdenin âfeti olan bir maraz var.[6] Bu maraz bi'r-rivâye ve bi'd-dirâye tefsirlerin ve bilhassa eslâf-ı müfessirînin beyânı vechile akīdesizlik marazı, şekk ü şüphe, kuşku marazı, hâsılı maraz-ı reyb ü nifaktır. Bütün sû'-i niyetlerin başıdır. Buna mübtelâ olan nefis hak tanımaz, Allah'ta şüphe eder. Allah'ın emrinde şüphe eder. Allah'ın لَا رَيْبَ فِيهِ olan Kitâbında şüphe eder, Allah'ın Peygamberinde şüphe eder. Allah'ın [228] hâlis mü'min kullarında ve onların müstakīm olan efʿâl u harekâtında şüphe eder, her şeyden şüphe eder, hatta kendinden şüphe

1 B -"daha".
2 B: "olmazlar".
3 B: "zannedenler".
4 B -"ve bu şuursuzluğun".
5 B -"büyük".
6 B -"idrak ve irâdenin âfeti olan bir maraz var".

eder. Bilginin kıymeti kalmamıştır. Lâkin benlik şuurundan da hiç çıkmaz. Nazarında hak ve hakikat kendinden ibaret görünür. Bakar ki kendisi reyb ü şüphe ile meşbûʿdur, kıyâs-ı nefs eder. Herkesi ve her şeyi şüpheli görür. Yerler, gökler, ağaçlar, taşlar, hayvanlar, insanlar, Allah, Peygamber, hep onu aldatıyor zanneder[1]. Sû'-i zan ile dolar. Her şeyden kuşkulanır. Fakat bütün efʿâl u harekâtıyla yine kendisine karşı kendini tekzib eder. Zevkine, keyfine, şehevâtına o kadar meclubdur ki onlardan hiç şüphe etmez, "acaba bunların aslı var mıdır, bunun sonu ne olacaktır?" demez, hepsine atılır, sarılır, onun için hakk u hayr hiç, zevk her şeydir ve her şey kendisidir. Onu, reyb-i ilmî içinde benlik derdi, kibir, hırs-ı câh, sevdâ-yı riyâset sarmıştır. Bunun için imansız iken imanlıyım zanneder. Aldatmayı, hudʿa yapmayı, entrika çevirmeyi dirayet ve muvaffakiyet telakkī eyler. Mü'minle mü'min, kâfirle kâfir görünür. Bütün bunları ne mecburiyetle yaptığını düşünmez, böyle yapması, bütün uğraştığı bu şeylerin kendisinden başka bir mevcûdiyetten münʿakis bir tazyik olduğunu fark etmez. Arada böyle hudʿa ve adâvet yerine bir mahabbet-i külliye tesisi için samimi olmaya çalışmak kendisi için de enfaʿ olduğunu idrak etmez. Bunlar dünyanın nimetlerine gark olsalar yine iğneli beşikte gibi yaşarlar. Maraz-ı reyb ü nifâk böyle müzʿic bir şeydir, o münafıkların kalblerinde işte bu maraz vardır. Ve her maraz tabʿ olmadıkça kābil-i tedâvîdir. Bunlar ise bu marazı tedavi için gelmiş olan dîn-i hakka sarılmazlar da ondan da kuşkulanırlar.

{فَزَادَهُمُ اللّٰهُ مَرَضاً} Binâenʿaleyh Allah teâlâ bunların marazını[2] artırmıştır. Şöyle ki: Allah teâlâ insanlardan, insanlar içinde Arap'tan, Arap içinde Kureyş'ten, Kureyş [229] içinde Benî Hâşim'den Muhammed b. Abdullah b. Abdulmuttalib b. Hâşim b. Abdimenâf b. Kusay b. Kilâb b. Mürre b. Kaʿb b. Lüey [b. Gālib][3] b. Fihr b. Mâlik b. Nadr b. Kinâne [b. Huzeyme][4] b. Müdrike b. İlyâs b. Mudar b. Nizâr b. Meʿad b. Adnân isim ve nesebiyle bir peygamber göndermiş ve ona لَا رَيْبَ فِيهِ bir kitap inzal etmiş

1 B: "zannındadır".
2 B: "marazlarını".
3 M, F ve B -"b. Gālib".
4 M, F ve B -" b. Huzeyme".

ve onu doğup büyüdüğü Mekke'de bırakmayıp bütün dünyaya, kıyamete kadar neşr-i nûr etmek için buraya, bunların bulundukları yere getirmiş ve insanlar peyderpey ona iman ederek bir cemâʿat-i azîme teşkiline başlamışlar. Eğriliği kaldırıp doğruluğu taʿmîm ediyorlar, tarîk-i haktan, sırât-ı müstakīmden başka bir şey istemiyorlar. Akviyânın zuʿafâya tasallutuna meydan vermiyorlar, hak denildi mi hatır gönül tanımıyorlar, herkesi müsâvi tutuyorlar. Tegallüb ile insanlardan intifâʿ yasak, dalavere yasak, rüşvet ve iltimas yasak, fuhş u fücur yasak, neler neler yasak; bunlardan başka vazifeler, farîzalar, mücâhedeler, muntazam suretlerle muntazam vakitlerde çalışmalar, uğraşmalar, neler neler var. Aç kal sabreyle, fazilet saç, tok ol şükret, yine fazilet saç, putlara tapma, zevkine esir olma, Allah'tan başka mâbud tanıma ve ancak O'ndan yardım iste, bu olur mu? Bu hâl ile Abdullah b. Übey b. Selûl gibilerin hükümdarlığına nasıl imkân kalır, bezirgânların ticareti nasıl döner? Allah'ın vaadi, yapacağı bu muydu? Bu tedavi değil bir tuzaktır diyorlar, artık o maraz min-tarafillah bunların kalblerine tabʿ olunuyor, bir tabîʿat-i sâniye oluyor da gittikçe artıyor, onlar da bu yüzden Allah'a ve mü'minlere muhâdaʿaya başlıyorlar.

"**Maraz**", bedenin mizâc-ı sahîhinden inhirâfı ve vazifesini matlub vechile yapmamasına sebep olan bir hâlet-i ʿârızasıdır ki "illet" dahi denilir. Demek ki[1] reyb, imansızlık, itikatsızlık da insanda asıl değil tâlîdir ve marazî bir hâldir. Her çocuk doğarken iman ve itikad fıtratıyla doğar, [230] şüphe nedir tanımaz, bunun için Hak itikadı, iman billâh fıtrîdir. Bu fıtrat-ı asliye insana ileride şüpheye düşmesi için değil, şüpheleri atması, tarîk-i hakkı bulması ve tedrib tarîkiyle de imanı tabiat edinmesi için verilmiştir. Binâenʿaleyh kalblerdeki bu maraz cebrî değildir. Bunu yapan güzergâh-ı tecribede nefslerin fıtrat-ı sahîhayı gözetmemesi, hıfz-ı sıhhat-i kalbe bakmaması, emrâz-ı ahlâkīyi tedavi etmemesi, hâsılı zevk hissine çok düşmesi ve her şeyde kendini ve kendi zevkini görmek istemesidir. Bazı insanlar tecribede bunu tamamen bulamayınca hatalar, isabetsizlikler vâkiʿ olduğunu görünce kendisinin ʿayn-ı hak olmadığını

1 B -"'illet' dahi denilir. Demek ki".

takdir ve kendinden evvel Hakk'a iman edecek yerde fıtrat-ı ûlâda aldandığına kāil olmaya ve her şeyden şüphe etmeye başlar. Ve bu şüphe ile mücadele ederek hakkı görmek ve cereyân-ı vücûd kendisinin değil Hak teâlâ'nın hükmünde bulunduğunu teslim ve kendisinin Allah için bir vazîfe-i ʿubûdiyete mahkum olduğunu itiraf etmeye benlik sevdası ve zaʿf-ı irâdesi mâniʿ olur da reyb ü şüpheyi esas ittihaz eder. Ve bu suretle ancak şüpheye itikad eyler ve şüphe kendisi için hem tabiat ve hem gaye olur. Ve hayr nâmına da herkese onu tavsiye eyler. Bu cihetle Reybiyyûn ve Sofestâiyye bile bir itikadın esîridirler: Reybe itikad. Bu itikadda sâbit bir "ene" yoktur. Tenakuz hamûlesi olan bir fikr-i seyyâl, bir ene hayâli, bir ene iştiyâkı, bir ene derdi, yani hiç gizlenmek istemeyen bir benlik davası, enâniyet, hodgâmlık vardır.

Fen ve felsefe nokta-i nazarından îmân-ı hak hem fıtrî ve hem tedrîbîdir. Fakat reyb-i iʿtikādî yalnız tedrîbî yoldadır. Reyb-i iʿtikādînin böyle tedrîbî ve tecribî görünen hasîsası[1] bu gibilere itikad ve îkān hakkında bir kuşku telkin eder. Kitaba, dine bağlanmaktan hazer ederler; istidlâle, istintâca, akl u mantıka istihfaf ile bakarlar, buna muʿâraza için tedrib, tecribe, isrikrâyı benimsememek isterler. Güya bunları şüphenin, itikadsızlığın burhânı [231] imiş gibi ileri sürerler, bu vesile ile "hayat adamı olmalı, hayat gibi her gün değişmeli, hayatta hiçbir numune takip etmemeli" derler. Bir sîret-i ahlâkiye tâkip eden seciyeli iman ve itikad sahiplerine ʿale'l-ıtlâk mahdud fikirli, dar kafalı adamlar nazarıyla bakarlar. Bilmezler ki mahdud fikirler, yalnız hâle bağlananlar[2] ve onun önünü ve arkasını görmeyenlerdir. Bilmezler ki tedrîbin, tecribenin, istikrânın gayesi de şüphe değil, tıpkı istintac gibi şüpheden kurtulmak, bir iʿtikād-ı hakka ermektir. Bilmezler ki zevkin hikmeti fâniyyâta boğulmak, hiçlere esir olmak değil, ebedî bir visâl-i hakka bir lemha-i maʿrifet edinmektir. Basiretini toplayanlar için küllîden cüz'îye, mebde'den müntehâya, müntehâdan mebde'e istintac ile istikrâ reybi silmek için aklın yekdiğerine

1 B: "hissesi".
2 B: "bağlanmalar".

tekâfül eden, evvel ve âhirin vahdetini gösteren iki şâhidi, iki tarîk-i mütenâzırıdır ki ikisinin hâsılı, evvel ü âhiri iʿtikād-ı Hak'tır. Zevk-i vicdân da bu itikad ile Hakk'a açılan bir nokta-i şuûrdur. Hakk'a fıtrat-ı îmân ile doğ, bu iman ile tarîk-i tecribeden doğru geç, Hakk'a iman ile öl, O'na rücûʿ et. İşte saʿâdet-i İslâm, işte kalbleri marazlı o münafıkların hudʿa yapmak istedikleri nûr-i hüdâ.

Lâkin onlar sade[1] bu maraz ile ve bu marazın izdiyâdıyla kalmayacak {وَلَهُمْ عَذَابٌ اَلِيمٌ} onlar için âhirette ve hatta dünyada pek mü'lim, gayet acı bir azab da vardır. Bu azab bilhassa {بِمَا كَانُوا يَكْذِبُونَ} - ا د ح ك جع يع kıraatlarında "tekzib"den يُكَذِّبُونَ okunur- yalan söyler olmaları veya doğruyu yalan addetmeleri sebebiyledir. Bunlar müstemirren yalan söylerler, imanları yok iken imanımız var dedikleri gibi dâima eğriyi doğru, doğruyu eğri gösterirler, azablarına sebep de bilhassa budur. Çünkü yalan evvelâ dünyada büyük bir vicdan azabına sebeptir. Yalancılar su üstünde bir yonga gibi çalkanır ve her lahza bir [232] iğneli beşikte yatıyor gibi yaşar. Gerçi dünyada bu da bir itiyad olur ve o azab gide gide bir nevi ʿuzûbete münkalib olur, onu âdetâ kaşındırır. Maʿamâfîh bu kaşınmanın tadı bir uyuz hastalığının kaşıntıları gibi kanatan, boğucu elemlerle karışık bir tattır. Lâkin bunun ve bu yalan itiyadının âhiretteki azabı büsbütün müthiştir. Çünkü yalan söyleye söyleye kalb mütemâdiyen intibâʿât-ı kâzibe ile kaplanır. Rûh artık bununla nemalanır. Hayât-ı rûhiye bir âlem-i evhâm, bir sâha-i butlân olur kalır. Nûr-i hak oraya ara sıra yanardöner bir yıldız böceği hâlinde görünen bir fener gibi gelir. Artık o kalb ve onun gözleri, kulakları nefʿ u darrı, hayr u şerri seçemez olur; "kâr" der zarara koşar, "hayr" der şerre koşar, gülistânı âteş görür kaçar, ateşi cennet sanır atılır. Derken rahmet-i Hak ile arasına[2] kalın bir sur çekilir ve fakat bu sûrun ara sıra açılır kapısı bulunur. O açılırsa nûr-i Hak, rahmet ü saadet oradan kâh kâh imrenmek için görünür ve kapanır سُورٍ لَهُ بَابٌ بَاطِنُهُ فِيهِ الرَّحْمَةُ وَظَاهِرُهُ مِنْ قِبَلِهِ الْعَذَابُ [el-Hadîd 57/13][3] nihâyet bir kapanır bir daha açılmaz

1 M ve B -"sade".
2 B: "arasında".
3 "…bir sur (…), bir kapısı vardır; içi, rahmet onda, dışı ise o cihetten azab…"

olur. Onlar zulmet-i butlân içinde ilelebed hasretle yanarlar, sönmek bilmez kara bir ateş ile yanarlar. Bu âyette فَزَادَهُمُ اللّٰهُ مَرَضاً buyurulduğu gibi diğer bir âyette de وَاَمَّا الَّذٖينَ فٖى قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ فَزَادَتْهُمْ رِجْساً اِلٰى رِجْسِهِمْ وَمَاتُوا وَهُمْ كَافِرُونَ [et-Tevbe 9/125][1] buyurulmuştur ki maraz ile pisliğin münasebetleri de derkârdır ve bütün bunlar kavânîn-i ilâhiyedir. İman eden kazanır, etmeyen de yanar, yakılır.

Bu münafıkları teşhis ettirecek ve azablarında esbâb-ı müşeddide olacak, nifaklarına müteferriʿ bazı evsâf-ı seyyieleri daha vardır. Şöyle ki:

{وَاِذَا قٖيلَ لَهُمْ لَا تُفْسِدُوا فِى الْاَرْضِ} Bu âyet bâlâdaki يَقُولُ اٰمَنَّا'ya maʿtuftur. Bunlara "şu yeryüzünde müfsidlik yapmayın, fesad çıkarmayın, ortalığı ifsad etmeyin!" diye tenbih ve nehy ʿani'l-münker yapıldığı zaman {قَالُٓوا اِنَّمَا نَحْنُ مُصْلِحُونَ} "hayır, biz müfsid değil, muslih adamlarız; ifsad değil yalnız ıslah ve ıslahat yapan kimseleriz" demektedirler, böyle demişlerdir ve [233] böyle derler. ❁ Bilhassa Ebussuud'un dahi îzah ettiği vechile bunu derken yaptıkları ifsâdâtı inkâr ile örtmek isterler. Bunda[2] asıl maksadları ise yaptıkları şeylerin ifsad değil mahz-ı ıslah olduğunu iddia etmektir.[3] Çünkü bunlar hakk u hakikati seçemediklerinden ve seçmek istemediklerinden, bozmayı düzeltmek sanırlar; yeryüzünün fesâdı, ibâdullahın ahvâlini bozan, gerek maişetlerine ve gerek âhiretlerine müteʿallik işlerini çığırından, istikāmetinden çıkaran fitneler, harblerdir. İfsad da bunları ve bunlara bâʿis olacak şeyleri ihdas etmektir. Münafıkīn de böyle yapıyorlardı. Mü'minlerin içine karışıyorlar, esrarlarını kâfirlere ifşâ ve onları ehl-i iman aleyhine teşvik ediyor, insanları tutuşturmak, mü'minleri bozmak, ızrar etmek için fırsatlar icad etmek ve fırsatlardan istifade eylemek gibi şenâʿatler yapıyorlardı. Mü'minler de bunları teyakkuzlarıyla gözden kaçırmıyorlar, gaflet etmiyorlar ve nehy ʿani'l-münker vazîfe-i dîniyesini yapıyorlar. Sûret-i münâsibede nasihat ve ihtârâtta bulunuyorlardı; lâkin münafıklar ne nasihat dinlerler,

---

1 "Kalblerinde bir maraz olanlara gelince, onların da küfürlerine küfür katmıştır ve kâfir olarak ölüp gitmişlerdir."

2 F: "bundan".

3 Ebussuud, *İrşâdü'l-ʿakli's-selîm,* I, 43:
{قالوا} اراءة للناهين أن ذلك غيرُ صادر عنهم مع أن مقصودهم الأصليَّ إنكارُ كونِ ذلك إفساداً وادعاءُ كونِه إصلاحاً محضاً كما سيأتي توضيحه.

ne de dinlemek isterler. Bunlara karşı اِنَّمَا نَحْنُ مُصْلِحُونَ derlerdi, mü'minler bunların yalan yanlış ıslahcılık davasına inansınlar mı? İşte Cenâb- Hak bu noktayı şu tenbih ile tenvir ediyor:

{اَلَٓا اِنَّهُمْ هُمُ الْمُفْسِدُونَ وَلٰكِنْ لَا يَشْعُرُونَ} Ey ehl-i iman! Sakın aldanmayınız, uyanık durunuz, bunlar müfsidîn gürûhunun kendisidirler, gürûh-i müfsidîn dedikleri ancak bu kısım kimselerdir. Bu muhakkak, lâkin bunlar böyle olduklarını hissetmezler, buna da şuurları olmaz. Bunların bugün şuurları olmadığı gibi yarın da yoktur. ۞ Dedik ya maraz-ı kalb, maraz-ı reyb onlara her şeyi maʿkus gösterir.

{وَاِذَا قِيلَ لَهُمْ اٰمِنُوا كَمَٓا اٰمَنَ النَّاسُ} Bir de sade laf ile, mücerred "Allah'a ve yevm-i âhire iman ettik" demekle iman olmayacağı ihtar edilmek ve emr bi'l-maʿrûf yapılmak için [234] bunlara "Şu nâsın, şu tam insanların iman ettiği gibi, Peygamber'e ve ona inzal edilene ve ondan evvel inzal edilene dahi zâhiren ve bâtınen, kalben ve lisânen iman ediniz" denildiği zaman {قَالُٓوا اَنُؤْمِنُ كَمَٓا اٰمَنَ السُّفَهَٓاءُۜ} "Biz o sefihlerin, budalaların iman ettiği gibi iman eder miyiz?" dediler, müsâvâta râzı olmadılar.

Lügaten "**sefeh**", re'y ü revişte hafiflik ve yufkalıktır ki akıl noksanından neş'et eder. Yani ucu budalalığa varan hafiflik, fikirsizlik, temkinsizliktir ki mukabili ağırbaşlılık, tam akıllılıktır. Şerʿan da akıl ve dinin muktezâsı hilâfına harekettir ki mukabili "rüşd" ü "sedâd"dır. Lisânımızda "sefâhet" de bu mânada müteʿâreftir. Hâsılı "sefeh" ve "sefâhet" re'y u fikirde heva vü hevese tâbiʿ olmak, akıl ile değil zevk ile hareket etmektir. Bu da ya esasen budalalıktan veya akıl hükümsüz kalmak itibariyle budala hâlinde olmaktan neş'et eder. Binâenʿaleyh münafıklar hasbe'l-lisân bunu budala mânasında kullanıyorlar. Acaba münafıklar bunu söylemekle iʿlân-ı küfr ederek nifaktan çıkmış, açıktan kâfir olmuş olmuyorlar mı? İmam Vâhidî buna cevâben "Bunlar bu sözü mü'minler arasında değil, aralarında izhar ediyorlardı. Cenâb-ı Allah bunu haber veriyor" demiştir.[1] Lâkin bu, zâhir-i siyâka muhaliftir. Çünkü "إِذَا", قِيلَ

1 Vâhidî, *el-Vecîz fî tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz,* thk. Safvân Adnân Dâvûdî, Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1415, s. 93: وهذا القول كانوا يقولونه فيما بينهم فأخبر الله تعالى به عنهم.

ile قَالُوا'nun aynı zamanda vukūʿunu iktizâ ediyor; "gönüllerinden böyle dediler" mânası vermek[1] de hilâf-ı zâhirdir. Doğrusu bu söz tam münafıkça ikiyüzlü, tevriyeli bir söz olduğundan, "biz süfehâ gibi iman eder miyiz?" tâbirinin bir mahmil-i sahîhi de mümkindir. Binâenʿaleyh bunu nasihat edenlere karşı söyledikleri zaman da katʿî bir iʿlân-ı küfr yapmış olmuyorlar, bu da münafıklığın ve küfr-i münâfıkānenin bir nevʿ-i mahsûsu oluyor ki وَاسْمَعْ غَيْرَ مُسْمَعٍ [en-Nisâ 4/46][2] demeleri gibidir.

Bâlâda münafıklar وَمِنَ النَّاسِ diye insanlardan sayıldığı [235] hâlde burada كَمَٓا اٰمَنَ النَّاسُ diye insanlara mukabil tutuluyor, onlardan ayırt ediliyor ki bunda ne güzel nükteler vardır. Münafıklar nâs ile müsâvâta râzı olmuyorlar ve kendilerini mâfevk ve münevver, akıllı bir sınf-ı mütemâyiz farzediyorlar ve bu zuʿm[3] ile onlara hudʿa etmeye cür'et ediyorlar. اٰمِنُوا كَمَٓا اٰمَنَ النَّاسُ tekabül ve teşbîhi de onların beğenmedikleri nâsın onlardan daha kemâlli olduklarını ve kendilerinin de onlar gibi iman ederek nâil-i müsâvât olmalarını ve böyle olması kendileri için tedennî değil, terakki olduğunu anlatıyor ki, bu onlara "Siz henüz insan değilsiniz, insan olunuz" meâlinde bir ihtârı tazammun ediyor. Münafıklar da cevapta o nâsı tahkir ediyor, "o[4] budalalar" diyor, müsâvâta râzı olamıyorlar ve böyle yaparken hem bu tefrikte Allah'ın kendilerine iftira etmediğini hâlleriyle tasdik ediyorlar hem de iman hususunda kendilerine bir hakk-ı temâyüz verilmediğinden dolayı müsâvi iman teklîfini reddeyliyor, fakat sarâhaten "biz iman etmeyiz" de demiyorlar.[5] Kendilerinin husûsî ve başka bir imanları olduğunu ve olması lâzım geldiğini ima etmek istiyorlar. Nâs nazarlarında muhakkar, budala oluyor. Bunun için Cenâb-ı Hak yukarıda وَمِنَ النَّاسِ diye ʿale'l-ıtlâk nâstan sayıyor. Burada da nâsın kemâlini göstererek münafıkları kendi ikrarlarıyla insanlardan saymıyor.

---

1 B: "demek".
2 "Dinle a dinlenilmeyesi."
3 B: "zan".
4 B: "ve".
5 F: "diyemiyorlar".

Fi'l-vâkiʿ lisân-ı Arab'da da النَّاس tâbiri makamına göre kâh tâzim ve kâh tahkir mânasını ifade eder. Demek ki iman hususunda münafıkların, ehl-i reybin saplandıkları fikr-i mahsus, imanın insan için bir tuzak olması ve binâenʿaleyh sırasında yalnız ilcâm-ı avâm için kullanılması noktasında toplanır[1] ve bunun için kâfirlerle beraber yaşamak imkânını gördükleri zaman imanın lakırdısından bile sıyrılırlar, mü'minler içinde yaşamaya mecbur kaldıkları zaman da imandan bahsederler. Lâkin havâssın imanıyla avâmın imanı arasında zarûrî bir fark ve temayüz bulunacağı davasından feragat etmezler, hâlbuki [236] dîn-i İslâm'ın teklif ettiği şerâit-i[2] iman, hakk u hakikatin en umûmî ve en küllî olan hutût-ı esâsiyesi olduğu için asl-ı imanda ve şerâitinde havâss u avam farkı mevzûʿ-i bahis olamaz, bu fark o imanın aʿmâlinde ve merâtib-i kemâlinde mevzûʿ-i bahis olabilir. Mebde'-i küllîde müsâvât başka, bunda terakki meselesi yine başkadır. Hâlbuki ehl-i reyb esâs-ı imanı, safvet-i[3] kalbi, ihlâsı budalalık telakkī ettiklerinden, mü'minlere aldatılmaya müheyya, sâdedil, budala gözüyle bakarlar. Fakat Allah teâlâ buyuruyor ki {اَلَٓا اِنَّهُمْ هُمُ السُّفَهَٓاءُ وَلٰكِنْ لَا يَعْلَمُونَ} Şunu muhakkak biliniz ki süfehâ, budala ancak o münafıkların kendileridir, lâkin bilmezler. ۞ Gerçi onlar kendilerini ilm u marifetle herkesten mümtaz görmek isterler ise de onların ilim ile münasebetleri yoktur. İlim bir îkān işidir. Hele istikbâle ait olacak ilim, îkānlı bir mantık ve istintac işidir ki başı îmân-ı Hak, gayesi visâl-i Hak'dır. Onlar ise baştan nihâyete reyb ile meşbûʿdur. Yukarıda münafıkların evvelâ مَا يَشْعُرُونَ nefy-i hâl, sâniyen لَا يَشْعُرُونَ nefy-i istikbâl sîgasıyla his ve şuurları, burada da لَا يَعْلَمُونَ diye ilimleri nefy olunmuştur ki bunda hem mebde' ve gaye itibariyle zemm ü tevbih nokta-i nazarından tedrîcî bir terakki vardır ki tezâyüd-i maraz ile mütenâsibdir. Hem de ilim ile şuurun mevzu farklarına işaret vardır. Din ve iman, sefâhet ve ʿadem-i sefâhet meselesinin sadece his ve şuur ile değil, ilim ile alâkadar olduğunu ifade ediyor.

1 B: "toplanıyor".
2 B: "şart-ı".
3 B: "sâfiyet-i".

Bu münafıkların mü'min olmadıklarını ve ahlâken ne kadar düşkün olduklarını şununla daha iyi anlarsınız: {وَاِذَا لَقُوا الَّذٖينَ اٰمَنُوا قَالُٓوا اٰمَنَّا} Bir de bunlar mü'minlere rast geldikleri zaman ʿale'l-ıtlâk "âmennâ" derler, budala zannettikleri[1] mü'minlere yaltaklanır, yüzden hulûskârlık, mürâîlik ederler, {وَاِذَا خَلَوْا اِلٰى شَيَاطٖينِهِمْ} kendi şeytanlarına, gizli mukavelelerle, gizli meclislerde kendilerine gizli gizli fitne [237] ve fesad dersi veren mütemerrid, çıfıt, şeytanet üstatlarına tenhâca varıp halvete çekildikleri zaman da {قَالُٓوا اِنَّا مَعَكُمْ} "biz her hâlde sizinle beraberiz, bundan emin olunuz" derler, şeytanette beraber olduklarına ikrar verirler ve mü'minlere karşı yaptıkları mümâşâttan kuşkulanmasınlar diye suâl-i mukaddere cevap makamında şunu da ilâve ederler: {اِنَّمَا نَحْنُ مُسْتَهْزِؤُنَ} "Şüphe yok ki biz başka değil, hep müstehzî takımıyız, hep böyle istihzâ, alay eder dururuz" derler ve ahlâksızlıklarıyla iftihar ederler. ❁ Sadâkat arz ederken hıyânetlerini, şecaat arz ederken sirkatlerini söylerler. İşte ilim ve akaidde istihfaf ve istihzânın mûcib-i küfr olması hakkındaki kāʿide-i külliye bu gibi âyetlerin mazmûnudur.

Rivayet olunduğuna göre Abdullah b. Übey yardaklarıyla bir gün sokağa çıkmışlar, sahâbe-i kiramdan birkaç zatın karşıdan gelmekte olduklarını görmüşlerdi. İbn Übey yanındakilerine[2] "Bakınız ben şu gelen budalaları başınızdan nasıl savacağım" demiş ve yaklaştıkları zaman hemen Hazret-i Ebû Bekir'in elini tutmuş "Merhaba, Seyyid-i Benî Temîm, şeyhulislâm, Resûlullah'ın gārda sânîsi olan, nefs ü malını Resûlullah'a bezl etmiş bulunan Hazret-i Sıddîk" demiş; sonra Hazret-i Ömer'in elini tutmuş "Merhaba Seyyid-i Benî Adiy, dininde kavî, nefs ü malını Resûlullah'a bezl etmiş bulunan Hazret-i Fârûk" demiş; sonra Hazret-i Ali'nin elini tutmuş "Merhaba Resûlullah'ın amcazâdesi, damadı, Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem'den mâʿadâ[3] bütün Benî Hâşim'in seyyidi" demiş ve işte o zaman bu âyet-i kerîme nâzil olmuş. Daha tafsilli[4] diğer bir rivayette Hazret-i Ali "Yâ Abdallah Allah'tan kork, münafıklık etme, çünkü münafıklar şerr-i halkullahtır" demekle "Müsaade et yâ

1 F: "farz ettikleri".
2 B: "yanındakilere".
3 B -"damadı, Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem'den mâʿadâ".
4 B: "tafsîlî".

Ebe'l-Hasen benim hakkımda böyle mi söylüyorsun? Vallahi bizim imanımız sizin imanınız gibi ve bizim tasdîkimiz sizin tasdîkiniz gibidir" demiş ve ayrılmışlar, [238] Abdullah b. Übey arkadaşlarına "Nasıl yaptım gördünüz ya. İşte siz de bunları görünce böyle yapınız" demiş, onlar dahi "sağ ol, sen bizim içimizde ber-hayat oldukça hep böyle hayırlı istifadeler ederiz" diye kendisini medh u senâ etmişler. Müslümanlar da varıp Hazret-i Risâlet'e haber vermişlerdi ve akabinde bu âyet nâzil oldu dahi denilmiştir.[1] Bu rivayete göre "âmennâ" diyen esasen İbn Übey b. Selûl oluyor ve bu sözle arkadaşlarını da temsil ediyor. Bâlâda وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَقُولُ diye müfred suretinde başlanması da bunu ima eyliyor. Fakat âyette bunların hepsinin beraber varıp tenhâda, halvette görüştükleri şeyâtînin, şeytanet muallimlerinin bunlardan ve İbn Selûl'den başka ve birden ziyade bir cemiʿ olduğu tasrih buyurulmuş olması ve اِنَّا مَعَكُمْ / اِنَّمَا نَحْنُ مُسْتَهْزِؤُنَ fıkralarının sûret-i sevki, bu şeytanların gürûh-ı münâfıkīnin arkasında ve onlardan hâriç ve fakat onlarla gizli bir alâkayı hâiz hafî bir teşkilâta delâlet ettiği âşikârdır. Âyet-i kerîme hâdisenin daha derin, daha gizli menbaʿlarda cereyan ettiğini göstererek Resûlullah'ı ve ehl-i imanı tenvir etmiştir. Bunun için birçok müfessirîn, bu şeyâtînin, reîs-i münâfıkīnden başka rüesâ-yı müşrikîne ve ahbâr-ı Yehûd'a işaret olduğunu nakletmişlerdir.

Şeytan

"**Şeytan**" herhangi bir mütemerrid, yani azgınlıkta, şerr ü habâsette fevkalâde bir temayüzle sınıf ve eşbâhının hâricine çıkmış şirrîr, anûd mânasına bir ism-i cinstir ki gerek insandan, hayvandan, yılan gibi

---

1 Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, I, 155:

وروى الكلبي عن أبي صالح عن ابن عباس: نزلت هذه الآية في عبد الله بن أبيّ محتجا به، وذلك أنهم خرجوا ذات يوم فاستقبلهم نفر من أصحاب رسول الله صلّى الله عليه وسلّم فقال: عبد الله بن أبيّ لأصحابه: أنظروا كيف أدرأ هؤلاء السّفهاء عنكم. فذهب وأخذ بيد أبي بكر فقال: مرحبا بالصّدّيق سيّد بني تيم وشيخ الإسلام وثاني رسول الله صلّى الله عليه وسلّم في الغار، والباذل نفسه وماله له. ثمّ أخذ بيد عمر فقال: مرحبا بسيّد بني عدي بن كعب الفاروق القوي في دين الله الباذل نفسه وماله لرسول الله، ثمّ أخذ بيد علي فقال: مرحبا بابن عم رسول الله وختنه سيّد بني هاشم ما خلا رسول الله صلّى الله عليه وسلّم فقال علي: كف لله واتق الله ولا تنافق، فإنّ المنافقين شر خليقة الله، فقال له عبد الله: مهلا أبا الحسن إليّ تقول هذا، والله إنّ إيماننا كإيمانكم وتصدّيقنا كتصديقكم ثمّ افترقوا، فقال عبد الله لأصحابه: كيف رأيتموني فعلت، فإذا رأيتموهم فافعلوا كما فعلت. فأثنوا عليه خيرا، وقالوا: لا نزال معك ما عشت، فرجع المسلمون إلى النبي صلّى الله عليه وسلّم وأخبروه بذلك، فأنزل الله وَإِذا لَقُوا أي رأوا، يعني المنافقين عبد الله بن أبي وأصحابه.

mahlûkāt-ı zâhireden ve gerek sâir mahlûkāt-ı hafiyyeden alâka-i rûhiyesi[1] bulunan habislere ıtlak olunur. "İnsan şeytanı", "hayvan şeytanı", "cin şeytanı" denilir. Nitekim Kur'an'da "şeyâtîn-i ins" ve "şeyâtîn-i cin" tâbirleri çok defa gelecektir. İnsan görünür, fakat esâs-ı habâset ve şeytaneti görünmez, âsârıyla belli olur. Binâenʿaleyh insan şeytanında bile şeytanlık bir emr-i hafîdir. Bunun için "şeytan" ismi gizli bir kuvvet-i habîse, bir rûh-i habîs mülâhazasına râciʿ [239] olur. Ve şeytân-ı ins şeytân-ı cinne merbut demektir. Melek mukabili olan şeytân-ı cin yani gizli şeytan, bazı felâsifece yalnız mücerredât-ı maʿneviye olarak îzah edilmiş ise de bunun maddî haysiyetini de inkâr etmek doğru olamayacağından buna habis olan maddî kuvvetleri dahi ilâve etmek zarûrîdir. Ve ehl-i sünnetin îzahı böyledir. Bu suretle "şeytan" ism-i cins, bilhassa gayr-i mer'î olan ervâh ve kuvâ-yı habîseye isim olmuştur ki hilkatte her cins bir ferd-i evvel ile başlamış olduğundan "şeytan" denilince bu cinsin babası olan o ferd-i evvel, yani İblis hatıra gelir ve o zaman ism-i hâs gibi olur. Şeytana lisân-ı Fârisîde "dîv" denilir ki bu kelime garba dolaşmış, aksine ilâh mânasına "dieu" olmuştur. Eimme-i lügatın beyanına göre "şeytan" kelimesi mefhum nokta-i nazarından bir maʿnâ-yı vasfîyi hâizdir. Ve bunun iştikākında iki kavil vardır. Birisi Sîbeveyh'in dediği gibi uzaklık mânasına شطن maddesinden فَيْعَال veznindedir ki baʿîd, uzak demektir. Fi'l-vâkiʿ şeytan da haktan uzaktır,[2] ondan da uzaklaşmak lâzım gelir. Diğeri ihtirak veya butlan mânasına شيط maddesinden فَعْلَان vezninde olmasıdır ki yanmış ve bâtıl demektir. Fi'l-vâkiʿ şeytan da böyledir. Bu surette kelime ʿalem olmadığı için munsarif olmuştur. شطن maddesinin lisân-ı Arab'ın[3] gayrıda da bulunduğu mevzûʿ-i bahis oluyor. Binâenʿaleyh "şeytan" bir ism-i cinstir. Bundan şeytân-ı cin cinsi tebadür etmekle beraber şeytân-ı inse dahi hakikat olarak ıtlak edilir ve hatta hayvana bile. Nitekim Hazret-i Ömer Şam'a teşriflerinde bir ata bindirilmiş idi, biner binmez at çalım yapmaya başlayınca hemen inmiş ve "beni bir şeytana

1 B: "rûhiye".
2 B -"Fi'l-vâkiʿ şeytan da haktan uzaktır".
3 B: "lisân-ı Arab'dan".

bindirdiniz" buyurmuş idi.[1] Bu âyette ise insan şeytanları olduğunda müfessirînin ihtilâfı görülmüyor.

Bu yedi âyette münafıkīnin mâhiyetleri, hâlet-i rûhiyeleri, evsâf ve şenâiʿ-i sâbiteleri kemâl-i belâgat ve vecâzetle fezleke edilerek ihbar buyurulmuş, baştaki وَمِنَ النَّاسِ [240] âyetinin mazmûnuna nâzır olup onu ez-her-cihet tafsil ve îzah eden bu yedinci âyet ise onların bütün rûhlarını kendi ikrarlarıyla iki kelimede hulâsa ederek gösterivermiştir.

Şüphe yok ki bu şenâʿatleri işitenlerin derhâl gayzları kaynar ve onların azâb-ı elîme istihkaklarını teslim etmekte hiç tereddüd etmeyerek "kahrolsunlar!" diye feryatta istiʿcal eder ve Cenâb-ı Allah'ın hemen bunları mahvetmesini veya "asınız, kesiniz" gibi bir emir vermesini hırs ile gözetir ve bu hırs ile bir lahza imhallerini görmemek ister. İşte Cenâb-ı Hak hassâsiyyet-i İslâmiyenin böyle heyecanlı bir dereceye geldiği nâzik bir dakikada bütün bu heyecânı teskin ve endişeleri izâle etmek için derhâl buyuruyor ki: {اَللّٰهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ وَيَمُدُّهُمْ فٖى طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ} Allah onlarla istihza ediyor ve daha edecek, yani kendilerini maskaraya çeviriyor ve daha çevirecek de böyle kalb körlüğüyle, şuursuzluk, basiretsizlik, idraksizlik içinde tuğyan edip gitmelerine âdetâ meded ve imdad ediyor ve azgınlıklarına meydan veriyor, taʿbîr-i âharla körükörüne tuğyanlarında sürükleyip götürüyor.

Bu istihzâ-i ilâhî cümlesinden olmak üzere bunlara dünyada Müslüman muâmelesi yapılır, cemâʿat-i İslâmiye hâricinde tutulmazlar. Münafık olmayan gayr-i müslimler gibi âyinlerinde, ahkâm-ı mahsûsa-i dîniyelerinde serbest değillerdir[2]. Münafıklara gerek ibâdât ve gerek muʿâmelâta müteʿallik ahkâm-ı ilâhiyenin hepsi Müslümanlar gibi tatbik edilir, mü'minler bunlara dikkat etmeye, bu hususta gözlerini açıp mücahede etmeye, zimâm-ı hükmü ellerinde tutmaya me'mur edilmişlerdir.

---

1 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* I, 111:
وقال عمر بن الخطاب رحمة الله عليه، وركب بِرذَوْنًا فجعل يتبختر به، فجعل يضربه فلا يزداد إلا تبخترًا، فنزل عنه، وقال: ما حملتموني إلا على شيطانٍ! ما نزلت عنهُ حتى أنكرت نَفسي.

2 B: "değildirler".

Bunda başlıca üç hikmet vardır: Birincisi İslâm'ın sabr u sekîneti, ʿuluvv-i terbiyesi, semâhat-i rûhiyesidir. İkincisi, bu sayede bunların muhît-i İslâmîde ve ahkâm-ı İslâmiye altında yetişecek olan evlâdlarından ciddi mü'minlerin yetişmesine imkân bırakmaktır. [241] Üçüncüsü de bu münafıkları kalben iman etmedikleri ahkâm-ı ilâhiyenin tatbîkātına mecbur etmek suretiyle her lahza gönül azabı[1] içinde bırakmak ve maskaralıklarının cezasını dünyada dahi çektirmektir. İstihzâ-i ilâhîden biri budur. Âhirete gelince إِنَّ الْمُنَافِقِينَ فِى الدَّرْكِ الْاَسْفَلِ مِنَ النَّارِ [en-Nisâ 4/145][2] olduktan başka bunların orada da istihza muâmelesine maruz kalacakları, cennetin kapıları kendilerine gösterilip gösterilip de kapatılıvereceği hadislerde beyan olunmuştur.[3] Bu gibi muâmelede Cenâb-ı Hakk'ın "ben" ve "biz" gibi mütekellim sîgasıyla hitab etmeyip de gāib gibi "Allah" buyurması, izhâr-ı celâl ve kibriyâ içindir. Meselâ bir kumandanın, maiyyetine hitâben "ben şöyle istiyorum" demesiyle "kumandanınız böyle istiyor" demesi arasında ne büyük fark vardır.

"**İstihza**" bir kimseyi hezl içinde maskara etmek ve şeref ü haysiyetini kırmak istemektir. Kesr veya katl-i serîʿ mânasına هزء'den me'huzdur[4]. Burada Allah teâlâ'ya istihza yakışır mı diye hatıra derhâl bir sual gelir. Lâkin Allah'a isnad olunan ekser fiillerde ve sıfatlarda gāyâtı[5] murad olduğunu Fâtiha'da görmüştük. Mâlumdur ki istihzâdan gaye hezl değil, şeref ü haysiyeti kırarak maskara etmek ve budalalığı işrab edip sezdirmeden tahkir ve istihfaf eylemek ve bundan bir rıza duymaktır. Hâlbuki münafıkīn gibi müstehzîlerin çoğu istihza ettikleri kimseleri hakikaten

---

1 B: "ıztırâbı".

2 "Her hâlde münafıklar cehennemin en alt tabakasındadırlar…"

3 Beyhakī, *Şuʿabu'l-îmân,* IX, 109:
قَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «إِنَّ الْمُسْتَهْزِئِينَ بِالنَّاسِ يُفْتَحُ لَأَحَدِهِمْ بَابٌ فِي الْجَنَّةِ، فَيُقَالُ لَهُ: هَلُمَّ هَلُمَّ، فَيَجِيءُ بِكَرْبِهِ وَغَمِّهِ، وَإِذَا جَاءَ أُغْلِقَ دُونَهُ فَمَا يَزَالُ كَذَلِكَ حَتَّى إِنَّ أَحَدَهُمْ يُفْتَحُ لَهُ الْبَابُ مِنْ أَبْوَابِ الْجَنَّةِ، فَيُقَالُ لَهُ: هَلُمَّ فَمَا يَأْتِيهِ مِنَ الْإِيَاسِ»
Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* I, 78:
وَأخرج ابْن الْمُنْذر عَن أبي صَالح فِي قَوْله {اللّٰه يستهزئ بهم} قَالَ: يُقَال: لأهل النَّار وهم فِي النَّار اخْرُجُوا وتُفْتَحُ لَهُم أَبْوَاب النَّار فَإِذا رأوها قد فتحت أَقبلُوا إِلَيْهَا يُرِيدُونَ الْخُرُوج والمؤمنون ينظرُونَ إِلَيْهِم على الأرائك فَإِذا انْتَهوا إِلَى أَبْوَابهَا غلقت دونهم، فَذَلِك قَوْله {اللّٰه يستهزئ بهم} ويضحك عَلَيْهِم الْمُؤْمِنُونَ حِين غلقت دونهم، ذَلِك قَوْله: «فاليوم الَّذين آمنُوا من الْكفَّار يَضْحَكُونَ على الأرائك ينظرُونَ» (المطففون ٣٨/٤٣-٥٣) الْآيَة.

4 B: "mehmûzdur".

5 B: "gāyeti".

tahkīre muktedir olamazlar da çok vakit budalalık, hakaret müstehzîlerin kendilerinde kalır ve onunla eğlenirler. Hâlbuki Cenâb-ı Allah rızâsı hilâfına hareket edenler hakkında[1] adâlet-i ilâhiyesini izhar etmek için böyle bir tahkir ve tezlîli[2] murad ettiği zaman onları bihakkın tezlil[3] ve terzil eder. Ve bütün kâinât nazarında bednâm eyler de o, bir mecnun gibi kendisinin bu hâlinden haberdar bile olmaz. Ayıplarını gizliyorum zannederken bütün âleme teşhir eder de farkında olmaz. Dünyada şuurun bu tarz-ı insilâbı en büyük bedbahtlık olduğunda ise şüphe yoktur. [242] İşte Allah'ın istihzâsı ki bunu ancak Allah yapabilir ve bu bir maʿdelet-i ilâhiyedir. Ve her adalette rızâ-yı ilâhî vardır. Birisi süslenmek ister ve karşısında altın yaldızlı bir kâğıt görür, okumasını bilmez, ziynet diye göğsüne yapıştırır, sokağa çıkar ve bununla çalım satmak ister, görenler ise bakarlar levhada "Hâzâ rezil" yazılmış, zavallının haberi yok, olmak ihtimâli de yok. İşte el-ʿıyâzu billâh bu bir istihzâ-i ilâhî olur. Allah teâlâ münafıkları tuğyanlarında böyle maskara eder. Bu mânalar hasebiyledir ki şerʿan Allah'a "müstehzî" denilmez fakat "istihza eder" denilir.

{أُولٰٓئِكَ الَّذِينَ اشْتَرَوُا الضَّلَالَةَ بِالْهُدٰى} Bunlar öyle kimselerdir ki hidâyet bedelinde dalâleti satın almışlardır. Hidâyet tam ellerine değmiş, malları olmuş gibi iken onu vermişler, dalâletle trampa etmişlerdir {فَمَا رَبِحَتْ تِجَارَتُهُمْ} de ticaretleri kâr etmemiştir {وَمَا كَانُوا مُهْتَدِينَ} ve kâr yolunu bulmak ihtimâlleri olmamış, kâr yolunu tutamamışlardır. ❁ Bunlar hidâyet ve muvaffakiyet nasib olanlardan değillerdir[4]. Çünkü muʿâmele-i ticâriyede başlıca iki maksad vardır. Birisi sermayenin selâmeti, diğeri kârdır. Hâlbuki bunlar sermayelerin sermayesi olan hidâyeti vermiş yerine onun zayâʿı demek olan dalâleti almışlardır. Binâenʿaleyh ne kâr kalmış, ne kâr ihtimali, kâr yolu. Bu âyet müttakīn hakkındaki أُولٰٓئِكَ عَلٰى هُدًى مِنْ رَبِّهِمْ âyetinin ʿadîli olarak bi'l-ibâre münâfıkīnin hâtime-i hâllerini nâtıktır. Ve maʿamâfîh bi'l-işâre bunların şeyâtîni olan keferenin âkıbetlerini de

1 B -"hakkında".
2 B: "tehzîli".
3 B: "tehzil".
4 B: "değildirler".

müştemildir. Cenâb-ı Hak bunların hâllerini, dünyada her şeyden akdem bildikleri, ehass-ı emel edindikleri ticaret ve murâbahacılık hâlet-i rûhiyesine göre bir istiʿâre-i temsîliye ile tasvir buyurmuş ve hidâyet-i dîniyenin nefsinde mühim olan ticâret-i dünyeviyeden akdem ve onun selâmeti için de bir[1] şart-ı zarûrî olduğunu anlatmıştır. Bu tasvirde ticaretin büyük bir medhi vardır. Fakat [243] ticaretten evvel onun hakîkī, lâzım bir yolu bulunduğuna ve bu yolun hüsn-i idrâk ve tarîk-i istikāmet olduğuna ve ticarette yalan, hudʿa, entrika yolunun hakîkī bir kâr yolu olmadığına tenbih ve binâenʿaleyh istikāmet kanununa sarılabilmek için hidâyet-i dîniyeye ermek şart-ı akdem olduğuna işaret buyurulmuştur.

Mâhiyetleri bilinen "أَلَٓا أَلَٓا" diye haklarında iki defa teyakkuz ve intibâha davet vâkiʿ olan ve bu iki âyet ile de âkıbetleri, hasarları tasvir buyurulan münafıkların içten içe gāye-i İslâm'ı ve hayât-ı İslâmiyenin hüsn-i cereyânını çığırından çıkarmak nokta-i nazarından mazarratları derkâr bulunduğundan bir taraftan bunlar hakkında alenî kâfirden ziyade nazar-ı dikkati celb ile mü'minleri tenvir etmek,[2] diğer taraftan bu münafıkların nefsü'l-emrdeki hasar ve âkıbetlerini mahsüs bir surete ifrağ ederek kendilerini tehvil ve herkesi nifaktan tahzir için bu babda temsîlen dört âyet daha inzal buyurulmuştur, şöyle ki:

{مَثَلُهُمْ} "**Mesel**", aslında misil ve nazîr yani bir şeyin benzeri, mânendi mânasınadır ki *Kāmûs* mütercimi "bektaş"[3] diye göstermiştir. "Şebeh, şibih, şebih" denildiği gibi "mesel, misil, mesil" denilir. Sâniyen vaktiyle bir hâdise ve bir tecribe münasebetiyle söylenmiş olup "atalar sözü" diye dilden dile dolaşan güzel sözlere, darb-ı mesellere ıtlak edilmiştir. Çünkü bunların mevridi denilen ilk hâdiseler, madrıbı denilen son hâdiseye mümâsil addedilerek temsil edilmiş bulunur. "Sütten ağzı yanan yoğurdu üfler de yer" gibi. Sâlisen taaccüb ve istiğrab edilecek tuhaf ve ibretli bir hâle veya bir sıfata veya bir kaziyyeye ve hikâyeye dahi "mesel" denilir

---

1 B -"bir".
2 B -"nazar-ı dikkati celb ile mü'minleri tenvir etmek".
3 "Bektaş: Akran, küfv, muʿâdil." (Şemseddin Sâmi, *Kāmûs-ı Türkî*, Derseʿâdet: İkdâm Matbaʿası, 1317, s. 298).

ki darb-ı mesel gibi dilden dile dolaşmaya ve her yerde söylenmeye lâyık olduğu cihetle ondan istiare edilmiştir. Bu sade nakil ve hikâye olunur. Darb-ı mesel gibi her îrâdında bir teşbih ve temsil mânası mülâhaza edilmez, fakat ilk söylenişi [244] hakikat de olabilir, bir istiʿâre-i temsîliye de olabilir, buna "destan" (dâstan) dahi denilir. "Dillere destan oldu" deriz. Destan manzumeleri bundan me'huzdur. Bu mânadan delil ve hüccet[1] mânasına dahi gelir. Çünkü bu gibi meseller, gerek bir nâdir hakikat olsun ve gerek bir tahyil[2] ve temsil yani sırf bir masal olsun bir şöhret-i şâyiʿayı hâiz bulundukları zaman sırasında bazı hakikatler onlara teşbih olunarak ifade olunur. Meselâ "bu iş kurt ile kuzu masalına benzer" denilir. Biriyle diğerine temsîlen istidlâl edilir. İşte edebiyatta bir hakikati diğer bir hakikate veya bir hayâle veya meşhur bir mesele benzeterek misâlî bir surette ifade etmeye "temsil" tâbir olunur ki teşbih veya istiare, hakikat ve mecaz kısımlarına ayrılır.

Edebiyatta tefhim ve câzibe nokta-i nazarından temsîlin büyük[3] ehemmiyyet-i beyâniyesi vardır. Çünkü ʿale'l-ekser akıllar vehimlerin müdahale ve tasallutlarına mâruz olduklarından maʿkūlât-ı hafiyyeyi hüsn-i idrakten mahrum kalırlar, temsil ise vehimleri akla teshir eder de hakikati câhil gabî kimselere bile tefhîme vesile olur. Zira temsil, dakīk ve rakīk maʿkūlât-ı hafiyyenin nikāb u hicâbını atarak onları açık mahsüsât kisvesinde ibraz eder de tanınmadık şeyleri tanınmış, görülmedik şeyleri görülmüş gibi izhar ve ifham eyler. İş bunun mevkiʿini bilmek ve hüsn-i istiʿmâl edebilmektir. Zamanlar olmuş ki edyân-ı sâlifenin rûh-i[4] maʿkūlâtı karînesiz temsîlât ile ifham ve taʿmîm edilmiş ve temsîli, tersim ve tecsim ile timsaller de tâkip etmiş ve bu suretle rûhlar unutulup putlara, timsallere perestiş olunmuştur. İşte dîn-i İslâm اَلَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ âyetinde olduğu gibi imanı mahsüs ve meşhûddan evvel doğrudan doğruya[5] aklî ve kalbî olan gayba ve hakikatin mebde' ve merciʿi bulunan vahdet-i Hakk'a ibtinâ

1 B: "mücerred".
2 B: "tehvil".
3 B +"bir".
4 B: "rûhu".
5 F: "doğru".

ettirerek, rûh-i insânîyi meselden hakikate, temsilden tahkīke terakki ettirmiş ve Kur'an bu terakkīyi temin için hakikatleri kıymet-i akliye ve kalbiyeleriyle [245] muhkem bir surette beyan ve tebliğ ettikten sonra o hakāik-i maʿkūleyi temsîlât ile de efhâma takrib ve telkin eylemiştir. Ve bunu yaparken tahkik ile temsil arasına karîne-i zâhire ikāme ederek, hak ile bâtılı iltibastan mahfuz tutmuştur. Bu sebeple Kur'ân'ın üslûb-i beyânında tahkik mukabilinde temsîlât ve muhkemât mukabilinde müteşabihât dahi bulacağız. İşte üslûb-i beyânda tahkik ve temsil temayüzüne ilk olarak bu âyetten başlıyoruz. Bundan evvel ahvâl-i münâfıkīn tahkik tarîkiyle tesbit buyurulmuş olduğu hâlde şimdi de temsîli cihetine geçiyoruz. Bundan ve bir sahife sonraki[1] إِنَّ اللّٰهَ لَا يَسْتَحْيٖٓ اَنْ يَضْرِبَ مَثَلًا مَا [el-Bakara 2/26] âyetinden o kadar vuzuh ile anlarız ki Kur'an üslûb-i temsîli dahi hâiz olmakla hakāikini rumûz ve temsîle boğmamış[2], hakk-ı zâhirin hak, temsîlin temsil olarak bi'l-karîne anlaşılmasını iltizam ve temin eylemiştir. Binâenʿaleyh bu babda karîne-i makāliye ve hâliye bulunmayan mevâkiʿde tenakuz ile imkân-ı zâtîyi seçebilen akıl kârinesinin delâletine müracaat olunur. Ve böyle bir karîne-i temsil bulunmadıkça zâhir-i Kur'an mahz-ı istibʿâd-ı vehmî ile tevil olunamaz. Bakınız bu âyette karîne-i temsîl lafzen bile ne kadar zâhir ve müteʿaddiddir. مَثَلُهُمْ كَمَثَلِ الَّذِى Binâenʿaleyh bu esasen bir teşbihtir. Ve meseli mesele teşbihtir. Burada mesel, hâl-i ʿacîb, vakʿa-i[3] garîbe mânasınadır. Yani bunların hâlleri ve ʿale'l-husûs hidâyeti verip dalâleti iştirâ halleri {كَمَثَلِ الَّذِى اسْتَوْقَدَ نَارًا} şu ateş yakan veya ateş yakanlar kıssasına benzer ki birisi bir ateş yakmak istemiş {فَلَمَّٓا اَضَٓاءَتْ مَا حَوْلَهُ} ateş parlayıp da yakanın etrafındaki şeyleri aydınlatınca {ذَهَبَ اللّٰهُ بِنُورِهِمْ} Allah o kimselerin bütün ışıklarını, daha doğrusu göz nurlarını alıvermiş {وَتَرَكَهُمْ فِى ظُلُمَاتٍ} de onları karanlıkta bırakmış {لَا يُبْصِرُونَ} ne aydınlık, ne bir şey, hiçbir şey görmez[4] olmuşlar, [246] görmez bir hâlde kalmışlar. ۞ Ateş mi sönüvermiş? Bir hayli müfessirîn öyle îzah etmişler. Fakat ateş sönmeden

---

1 B: "sonrası".
2 B: "bağlamamış".
3 B: "vâkıʿa-i".
4 B: "göremez".

aydınlık devam ederken Allah onların görecek göz nurlarını alıvermiş olmak daha zâhir ve daha bedî'îdir. Sâhib-i *Keşşâf* والْأَوْجَهُ أَنْ يُرَادَ الطَّبْعُ derken[1] bunu ihtiyar[2] etmiş gibidir ki mâba'di de bunu gösteriyor. Buyuruluyor ki {صُمٌّ بُكْمٌ عُمْىٌ فَهُمْ لَا يَرْجِعُونَ} bunlar sağırdırlar, dilsizdirler, kördürler, bu hâlden dönüp evvelki nurlu hali bulamazlar. Daha vâzıhı: Artık kendilerine gelemezler,[3] tamamen bîhûş ve sersemdirler, binâen'aleyh yolu nerede bulacaklar? Bu surette sönen yalnız göz nurları değil bütün nûr-i şuûr, nûr-i idrâk olduğu anlaşılıyor ki bu mâna خَتَمَ اللّٰهُ عَلٰى قُلُوبِهِمْ وَعَلٰى سَمْعِهِمْۜ وَعَلٰٓى اَبْصَارِهِمْ غِشَاوَةٌ mazmûnundaki hatm u tab'ın daha kuvvetlisidir. Bu surette kıssadaki ateş yakan, nurları gidenlerin hâricinde kalır ve الَّذِى, اسْتَوْقَدَ ve حَوْلَهُ zamirlerinin lafzen ve mânen müfred olması zâhir olur. Resûlullah'ın davet ve hidâyeti karşısında münâfıkīnin ahvâli de tıpkı müstevkidin parlattığı ziyâ karşında gözleri min-tarafillah görmez oluverenlerin hâli gibidir. Arab'da ateş yakmak tenvir etmek, davet etmek[4] maksatlarıyla da yapıldığından bu mânalarda kullanılır. Kezâlik yangın çıkarmak gibi sû'-i kasdla[5] da olabileceğinden fitne ve fesad çıkarmak mânasına da gelir. Ve burada ikisine dahi muhtemildir. Bundan başka davet hayra da olur şerre de, binâen'aleyh yangın çıkarmak ve şerre davet etmek mânalarına telakkī edildiği zaman, nûrun alınması ateşin söndürülmesi demek olacağı zâhirdir. Ve bu surette ateş yakan zulumâtta kalanlardan olur ki bu ateşi yakan[6] münafıkların reisidir; الَّذِى müfreddir veya mecmû'udur ve الَّذِى cemi' mânasınadır. Ve birçokları böyle tefsir etmişlerdir. Fakat ateş yakmak, tenvir etmek ve hayra davet eylemek mânasına tasavvur edildiği zaman gerek müstevkid ve gerek مَنْ حَوْلَهُ olan zevi'l-'ukūlün nûru sönmemiş olduğu hâlde مَا حَوْلَهُ mazmûnunda dâhil olan [247] hayvânât makūlesinin nurları sönmüş ve o ziyâdan ancak bunlar mahrum kalmış olurlar, bu takdirde ancak هُمْ zamiri مَا حَوْلَهُ'daki مَا içinde bulunan hayvan

---

1 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 75.
2 B: "ihtar".
3 B -"Daha vâzıhı: Artık kendilerine gelemezler".
4 M ve B -"davet etmek".
5 F: "maksadla".
6 B -"zulumâtta kalanlardan olur ki bu ateşi yakan".

gibi insanlara râciʿ olur. Evvelki surette mesel için büyük bir bedâʿat ve hârika yok gibidir. Gerçi yanan bir ateşin nâgehân sönüvermesi garib ise de şiddetli bir rüzgâr gibi bir sebeple az çok yine muʿtad görünür. Fakat ziyâ dururken şuurun, kābiliyyet-i rü'yetin esasından gāib oluvermesi ilâhî bir hârikadır. Ve meselin en bedîʿî[1] noktasını teşkil eder. Bundan başka evvelkinde temsil basittir, bir hey'eti diğer bir hey'ete teşbihtir. İkincide ise iki hey'etin mülâhazasından mürekkeb bir hey'eti, diğer böyle bir hey'ete teşbih suretiyle bir mertebe daha terkib vardır: Peygamber'in davet ve hidâyeti karşısında münafıkīn, "müstevkid" karşısında etrafındakilerin bir kısmı. Daʿvet-i Muhammediye ve onun irşâdı bâkī ve fakat münafıkīnin nûr-i izʿanlarını Allah almıştır ve belki bunların içinde ibtidâ îmân-ı kalbî dahi nasib olduğu hâlde bilâhare nifaka sapan, kalben irtidad ederek nûr-i îmânını zâyiʿ edenler bile bulunmuştur. Nazm-ı Kur'an işte bu temsîli, böyle[2] tabakāt-ı meʿânî ile zû-vücûh-i kesîre hâlinde ibraz etmiştir ki her birinin bir vech-i sahîhi vardır. Daʿvet-i Muhammediyenin istîkād-ı nâr ile gösterilmesi ise ikinci temsilde görüleceği üzere şunu ifham eder: Bu davet bir taraftan tebşir, diğer taraftan inzârı muhtevîdir. Bu davet cennetin mukabilinde bir de nâr-ı cehennem gösteriyor. "Bu ateşten kaçın, şu cennete koşun!" diyor, münafıkların da tebşîrâta ağızları sulanıyor, inzardan da başları dönüyor, ağızdan "âmennâ" diyorlar, hidâyet buraya kadar geliyor, lâkin kalblerine iman girmiyor. Çünkü nûr-i izʿânları sönmüş, fenalığa ceza veren âdil bir Allah'a inanmak istemiyorlar, her türlü emellerine kul gibi hizmet edecek adaletten âciz bir ilâh istiyorlar.

{اَوْ كَصَيِّبٍ مِنَ السَّمَٓاءِ}, كَمَثَلِ صَيِّبٍ yahut كَمَثَلِ ذِي صَيِّبٍ [248] takdîrindedir ki evvelkinde münafıklar kıssası toptan sayyib kıssasına teşbih olunmuş ve kıssaların müfredatlarında müşabehet gözetilmemiş bulunduğundan sade "teşbîh-i mürekkeb", ikincide ise kıssaların eczâsında dahi teşbih gözetilmiş bulunacağından buna da "teşbîh-i mefrûk" veya "müferrak" denilir. "**Sayyib**" fi'l-asl "isâbet"in sülâsîsi olan "صوب" masdarından

1 F: "bedîʿ".
2 B -"böyle".

sıfat-ı müşebbehe olup şiddetle dökülen yağmura, bir de şiddetli buluta isim olmuştur. "**Semâ**" maʿnâ-yı ehassıyla "gök" dediğimiz şu kubbe, başımızın[1] yukarı tarafında direksiz, telsiz açılmış koca şemsiyedir[2] ki lisân-ı nebevîde "sakf-ı merfûʿ" ve "mevc-i mekfûf" diye rivayet edilmiştir.[3] Esas mânası yüksek demektir ki insanın üst tarafına gelen her yüksek şeye ıtlak olunur. Ve her ufkun bir semâsı olur.[4] Âlem-i ervâh ve ʿukūl dahi[5] bir veya müteʿaddid semâlardır. Binâenʿaleyh "semâ" kelimesi esasen izafî bir mânayı hâiz bir ism-i cins olup küllî veya cüz'î taʿayyün kasdedildiği zaman "es-semâ" denilir. Burada yağmur denildikten sonra gökten geldiği mâlum iken مِنَ السَّمَٓاءِ denilmesi bütün bir ufku kaplayan semâ-i maʿlûmu tasrih ederek bu yağmurun bir taraftan değil semânın her tarafından geldiğini anlatmak ve meselde yağmurla beraber bütün o manzara-i semâyı tasvir ettirmek ve[6] bir de sayyibin evvelâ yağmur mânasını tebadür ettirmek nüktelerini hâizdir.

Mânaya gelelim: Yahut o münafıkların hâli bir yağmur kıssasına, taʿbîr-i âharla yağmura tutulanlar kıssasına benzer ki semânın her tarafından bardaktan dökülür gibi boşanmış kuvvetli bir yağmur {فِيهِ ظُلُمَاتٌ} onda türlü türlü karanlıklar var. ❁ Gece karanlığı, kara sayyib bulutu dünyayı kaplamış, yağmurun kesâfeti de bunlara munzam olmuş, insanın içini sıkıyor mu sıkıyor, göz gönül kararıyor mu kararıyor. Binâenʿaleyh zulmetler [249] katmerlenmiş, iç dış zifîrî karanlık, bundan başka {وَرَعْدٌ}

1 F: "başlarımızın".
2 F: "şemsiye".
3 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 370; Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 57:
عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، قَالَ: بَيْنَمَا نَحْنُ عِنْدَ رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِذْ مَرَّتْ سَحَابَةٌ فَقَالَ: «أَتَدْرُونَ مَا هَذِهِ؟» قَالَ: قُلْنَا: اللهُ وَرَسُولُهُ أَعْلَمُ، قَالَ: «الْعَنَانُ، وَرَوَايَا الْأَرْضِ، يَسُوقُهُ اللهُ إِلَى مَنْ لَا يَشْكُرُهُ مِنْ عِبَادِهِ وَلَا يَدْعُونَهُ، أَتَدْرُونَ مَا هَذِهِ فَوْقَكُمْ؟ «قُلْنَا: اللهُ وَرَسُولُهُ أَعْلَمُ، قَالَ: «الرَّقِيعُ، مَوْجٌ مَكْفُوفٌ، وَسَقْفٌ مَحْفُوظٌ، أَتَدْرُونَ كَمْ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهَا؟» قُلْنَا: اللهُ وَرَسُولُهُ أَعْلَمُ، قَالَ: «مَسِيرَةُ خَمْسِ مِائَةِ عَامٍ»، ثُمَّ قَالَ: «أَتَدْرُونَ مَا الَّتِي فَوْقَهَا؟» قُلْنَا: اللهُ وَرَسُولُهُ أَعْلَمُ، قَالَ: «سَمَاءٌ أُخْرَى، أَتَدْرُونَ كَمْ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهَا؟» قُلْنَا: اللهُ وَرَسُولُهُ أَعْلَمُ، قَالَ: «مَسِيرَةُ خَمْسِ مِائَةِ عَامٍ حَتَّى عَدَّ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ»، ثُمَّ قَالَ: «أَتَدْرُونَ مَا فَوْقَ ذَلِكَ؟» قُلْنَا: اللهُ وَرَسُولُهُ أَعْلَمُ، قَالَ: «الْعَرْشُ»، قَالَ: «أَتَدْرُونَ كَمْ بَيْنَهُ وَبَيْنَ السَّمَاءِ السَّابِعَةِ؟» قُلْنَا: اللهُ وَرَسُولُهُ أَعْلَمُ، قَالَ: «مَسِيرَةُ خَمْسِ مِائَةِ عَامٍ»، ثُمَّ قَالَ: «أَتَدْرُونَ مَا هَذَا تَحْتَكُمْ؟» قُلْنَا: اللهُ وَرَسُولُهُ أَعْلَمُ، قَالَ: «أَرْضٌ، أَتَدْرُونَ مَا تَحْتَهَا؟» قُلْنَا: اللهُ وَرَسُولُهُ أَعْلَمُ، قَالَ: «أَرْضٌ أُخْرَى، أَتَدْرُونَ كَمْ بَيْنَهُمَا؟» قُلْنَا: اللهُ وَرَسُولُهُ أَعْلَمُ، قَالَ: «مَسِيرَةُ خَمْسِ مِائَةِ عَامٍ» حَتَّى عَدَّ سَبْعَ أَرَضِينَ، ثُمَّ قَالَ: «وَايْمُ اللهِ، لَوْ دَلَّيْتُمْ أَحَدَكُمْ بِحَبْلٍ إِلَى الْأَرْضِ السُّفْلَى السَّابِعَةِ، لَهَبَطَ» ثُمَّ قَرَأَ: {هُوَ الْأَوَّلُ وَالْآخِرُ وَالظَّاهِرُ وَالْبَاطِنُ وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ} (الحديد ٣/٧٥)
4 B -"Ve her ufkun bir semâsı olur".
5 B -"dahi".
6 B -"ve".

dehşetli bir gök gürültüsü, titretici bir patlayışı[1], gürleyişi var ki beyinlerde çatlıyor, âfakta gürlüyor,[2] {وَبَرْقٌ} bir de şimşek, şimşek çakışı, çakıp şakıdıkça parlayıp yıldıradıkça bir lemha-i ümîd gibi karanlıkları yarıyor, yürekleri ağza getiren bir halecan veriyor. Bunlara tutulanlar {يَجْعَلُونَ اَصَابِعَهُمْ فٖى اٰذَانِهِمْ مِنَ الصَّوَاعِقِ} yıldırayarak geldiği için "yıldırım" ve çarptığını mahv ettiği için "sâʿika" ve cemʿinde "sevâʿik" denilen; gözlere şimşek, kulaklara raʿd halinde tezahür eden, ucu nereye dokunursa ifnâ eyleyen, insanı ve hayvanı bir anda mahveden, madenleri[3] eriten, demiri mıknatıslayan, mıknatısların kutuplarını alt üst eden, hâsılı الصَّوَاعِقِ denilince her türlü mesâib ve mehâlikiyle mâlum bulunan o[4] âteşîn kamçılardan, o dehşetli şerârelerden, yıldırımlardan parmaklarını kulaklarına tıkıyorlar, bunu da {حَذَرَ الْمَوْتِ} ölüm korkusuyla, ölümden sakınmak için yapıyorlar, lâkin kulak tıkamak neye yarar, korkunun ecele fâidesi ne? {وَاللّٰهُ مُحٖيطٌ بِالْكَافِرٖينَ} Allah bütün kâfirleri her taraflarından, içlerinden, dışlarından, dünyalarından, âhiretlerinden kuşatmıştır. ❁ Kudret-i ilâhiyenin ihâtasından hârice çıkmak mümkin mi? Allah'ın izni olmadıkça bundan kurtulmalarına ihtimal mi var? Yıldırımdan korkulmaz mı? Ölümden sakınılmaz[5] mı? Evet ama bunlardan daha evvel Allah'tan korkmak ve O'nun azabından sakınmak lâzım gelir; yıldırımları yapan kim, bütün bu alâmetleri belirten kim? Bulutların arasında, o su hazinelerinin içinden bu ateşleri çıkartan kim? Onları tâ uzaklardan kulaklara işittiren, gözlere gösteren kim? Sakınmak hissini veren, ona göre tedbir almak kabiliyetini ihsan eden kim? O yıldırımların huruc noktalarını, isabet noktalarını tâyin [250] eden ve bulutları ona göre sevk u idare eden kuvvetler, melekler kimin? Hepsi, hepsi Allah'ın; yıldırımlar da Allah'ın bir belâsı, azabının bir numunesidir. Bunlardan korkup sakınmak[6] isteyenlerin daha evvel Allah'tan korkmaları ve O'nun evâmirine, kanunlarına ittibâʿ ederek felâketten sakınmanın, nimetine ermenin yolunu bilmeleri icab eder. Bir

1 B: "patlayış".
2 B -"gürleyişi var ki beyinlerde çatlıyor, âfakta gürlüyor".
3 B: "maddeleri".
4 B: "ve".
5 B: "saklanılmaz".
6 B: "saklanmak".

Allah korkusu insana bütün korkuları attırır, izn-i Hudâ ile her korkudan kurtulmanın bir çaresi vardır. Fakat Allah'tan kurtulmanın imkânı yoktur. O da iman ve taʿabbüd ister; kanunlarının, emirlerinin tatbîkini ister. O'na bununla yaklaşılır, azablarından bununla korunulur, felah bulunur. Yoksa raʿd ü berki gördükten sonra yıldırımdan korkmanın, kulak tıkamanın hiçbir fâidesi yoktur. Şimşek çakınca olacak olur, yıldırım yerini bulur. Raʿd işitildiği zaman da bunlar beş on saniye evvel olmuş bitmiştir. Ümid ü beşaret şimşeğin yaldızlı[1] çakışında değil, raʿdın gümbürtülü gelişindedir. Bilmeyenler raʿdi berkten sonra, yıldırımı da bu gürültü ile beraber gelir zannederler. Hâlbuki yıldırım şimşekle düşer, esasen raʿd da onunla beraber patlamıştır. Daha esasında raʿd, o[2] yıldırımı çıkaran sarsıntıda, sadmede, darbededir[3]. Bulutlara, havaya bu darbeyi vuran bir kuvvet, onu idare eden bir melek vardır ki raʿd ismi ona kadar dayanır. Bu kuvvet, bu melek buluttan buluta, buluttan havaya darbeyi indirdiği zaman sadmesinden bir gürültü ile bir ateş, bir şerâre çıkar; berk, şimşek bu şerâredir, yıldırım bundadır. Ses ağır gelir sonra işitilir ve geldiği zaman "size geçmiş olsun, bi-iznillah yıldırımı düşürdüm, siz kurtuldunuz" der. Binâenʿaleyh hâdise zâhiren zannedildiği gibi berk, sonra raʿd ve sâʿika değil, hakikatte ve ʿindallah raʿd ve berk ve sâʿika suretindedir. Size de berk ve sâʿika ve raʿd hâlinde görünür ve işitilir. Bunu bilmeniz, anlamanız lâzım gelir. Bunun için Allah teâlâ رَعْدٌ وَبَرْقٌ buyurmuş, raʿdi takdim [251] etmekle beraber aralarını mutlak cemʿ için olan vâv ile rabt etmiş, بَرْقٌ ثُمَّ رَعْدٌ buyurmamıştır. Bunu fünûn-ı tabîʿiye okumamış olan Nebiyy-i Ümmî hazretleri kendi kendine elbette bilemezdi, Allah bildiriyor, ehl-i ilm ü fen de bunu tasdik edeceklerdir. Ederken vahy-i ilâhînin hakikatini anlamaları îcab eder. Hele elektrik hâdisâtıyla bi'l-istidlâl görülmeyen esîri[4] bulmaya çalışanlar, Allah'ı daha

---

1 B: "yıldızlı".

2 B: "ve".

3 B: "beraberdir".

4 Esîr: Grekçe "ether" kelimesinden Arapça'ya geçen esîr, bir zamanlar tüm uzayı doldurduğu ve içerisinde ışığın yol aldığı düşünülen hafif, saydam ve esnek bir madde idi. Aristoteles ay altı âlemin oluş ve bozuluşa tâbi dört unsurdan, ay üstü âlemi teşkil eden tüm gök cisimlerinin ise oluş ve bozuluşa tâbi olmayan esîrden oluştuğunu kabul ediyordu. "Yüzyıllar boyunca kozmolojik ve astronomik olayların açıklanmasında temel ve basit bir madde olarak görülen esîr, XIX. yüzyılın sonlarında fizikçilerin

evvel anlamalı, Peygamberine vahyinin hakkiyetini de hiç olmazsa bu gibi ince noktalardaki te'yîdât-ı fenniye ile itiraf etmelidirler. Raʿd sesi bir tesbih oluğunu, bunu işitenlerin hamd ve şükretmesi lâzım geldiğini de unutmamalıdırlar. Sâʿika cidden müthiştir. Bir belâ-yı ilâhîdir. Ve berk ile beraberdir. Lâkin bundan tevakkī etmek, maddî ve manevî bir siper-i sâʿika bulmak evvel gerektir. O da Allah'ı, evâmirini ve kanunlarını tanımakla olur. Berk çaktıktan[1] sonra kulak tıkamanın hiçbir mânası yoktur. O zaman insan kurtulursa mahza inâyet-i Hak ile kurtulur ve gök gürültüsünü işittiği zaman da kurtulmuş olduğunu bilir. O vakit kudretullâha hamd ü şükretmesi lâzım gelir. Bunlar ve bunları anlatan Kur'an hep âyât-ı haktırlar; bu davetlere, bu irşadlara kulak tıkamak ne bedbahtlıktır.

Raʿd ü berkin, sâʿikanın hakīkat-i maʿneviye ve maddiyesini îzah için lügavî, dînî ve[2] hikemî târifler vardır. Lügavîsi; raʿd buluttan çıkan müzʿic sesin ismidir ki ibtidâ ânî bir patlayış ve sonra hayli mümted bir gürültü olur, biz buna "gök gürlemesi" deriz. Bu kelime esasında titremek veya titretmek, taʿbîr-i âharla zangırdamak ve zangırdatmak mânalarıyla alâkadardır. "Berk", parıldamak, yıldıramak mânasıyla alâkadar olup buluttan ânî olarak çıkıp yıldırayarak, şakıyarak sönüveren bir parıltının ismidir ki lisânımızda "şimşek" tâbir olunur. Bunun çakmasına da denilir. "Sâʿika", gayet şiddetli, serîʿ-i hâil bir sadme, bir çarpıştır ki bir ateş parçasıyla çarptığını imha eder, [252] bu münasebetle mevt, şiddetli azab mânalarına da kullanılır. Lisânımızda buna "yıldırım" denilir ki yıldırma ve yıldırama mânalarıyla münasebeti zâhirdir. Râgıb der ki: Raʿd ü berk ve sâʿika haddizâtında bir şeyin üç muhtelif tesirleridir.[3]

önemle üzerinde durdukları bir konu oldu. Fizikçiler, havanın ses dalgalarını iletmesi gibi esîrin de elektromanyetik dalgaları ileteceğine inanıyorlardı. Ancak madde ve ışığın yapısı daha iyi anlaşıldıkça bu teori yetersiz kaldı; yerin esîr içindeki hareketini incelemek amacıyla Michelson - Morley tarafından 1881'de gerçekleştirilen bir deney sonucunda esîrin herhangi bir etkisinin bulunmadığı görüldü. 1905'te Einstein'in özel izâfiyet teorisini geliştirmesinden sonra ise esîr kavramı tamamen terkedildi." (Mahmut Kaya, "Esîr", *DİA*, XI, 390).

1 B: "çıktıktan".

2 B -"ve".

3 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*'ta (s. 485), sâʿikanın tek bir şeyden (havadaki şiddetli ses) ibaret olmakla beraber, onun tesiriyle ölüm, azab ve ateşin ortaya çıktığını ifade eder:
قال بعض أهل اللّغة: الصَّاعِقَةُ على ثلاثة أوجه:

Dînî îzahı: Bulutları Allah teâlâ'nın iradesine göre yağmur yağacak yerlere sevk u idare eden bir melek -yani müdrik ve muharrik bir kuvvet- vardır ki ismine "er-Raʿd" denilir. Bu melek rüzgâr melâikesinden başka olarak bulutları sûret-i mahsûsada zecr ü sevk eder. Bunun sevki rüzgârın sevki gibi taş yuvarlarcasına değildir. Bu tıpkı bir çobanın teganni ederek deve sürmesine benzer. Taʿbîr-i âharla rûhun bedeni idare etmesi, sözün, nağmenin diğerine tesir yapması gibi bâtından icrâ-yı nüfûz eden rûhânî ve kuvvânî bir tesirdir. Bu melek bulutlarda bir tehallüf[1] gördüğü zaman çarpar, haykırır, bu haykırış onun kudret-i ilâhiyeyi ilan eden bir tesbih ve tekbîridir. İşitilen gürültü, zâhirî raʿd budur. Haykırırken hiddet ü şiddeti ziyadeleşince ağzından ateş saçar, diğer bir tabir ile nurdan ateş kamçılar çalar. Görülen berk bu kamçılardır. Sâʿika bunun âteşîn darbesidir. O kamçının ucu nereye dokunursa ihlâk eder. Bunun hepsi o bir meleğin yani er-Raʿd'ın bir darbesinden ibarettir. Bu darbenin havaya ve dolayısıyla rûh-i insânînin semʿ kuvvesine tesir ve tezahürü "savt-ı raʿd", daha inceden ve daha sürʿatle bâsırasına tesir ve tezahürü "şimşek" ve dokunduğu şeye lems tezahürü "sâʿika" nâmını alır. Buluttaki hâsıl-ı te'sîri de itaattir. Ve bunların hepsi Allah'ın emrini icrâ etmekten ibarettir.[2] Bu âyette "raʿd", savt-ı raʿd mânasına olmakla beraber aslına da işarettir وَيُسَبِّحُ الرَّعْدُ بِحَمْدِهِ [er-Raʿd 13/13][3]. Bu meleğe "melek-i raʿd", "melek-i zecr", "melek-i vakd", berk fiiline de "darbe-i melek", "masʿ-ı melek"[4] denilmiştir.

İşte devr-i ashabdan itibaren en mütekaddim müfessirîn-i kirâmın mervî olan beyânâtına göre raʿd ü berk [253] ve sâʿika hâdiselerinin hakikati böyle kuvvet mebde'ine ircâʿ edilmiş, fakat kör kuvvet değil, kuvvânî

١- الموت، كقوله: فَصَعِقَ مَنْ فِي السَّماواتِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ (الزمر ٦٨/٩٣)، وقوله: فَأَخَذَتْهُمُ الصَّاعِقَةُ (النساء ٣٥١/٤).
٢- والعذاب، كقوله: أَنْذَرْتُكُمْ صاعِقَةً مِثْلَ صاعِقَةِ عادٍ وَثَمُودَ (فصلت ٣١/١٤).
٣- والنار، كقوله: وَيُرْسِلُ الصَّواعِقَ فَيُصِيبُ بِها مَنْ يَشاءُ (الرعد ٣١/٣١). وما ذكره فهو أشياء حاصلة من الصَّاعِقَةِ، فإنّ الصَّاعِقَةَ هي الصّوت الشّديد من الجوّ، ثم يكون منها نار فقط، أو عذاب، أو موت، وهي في ذاتها شيء واحد، وهذه الأشياء تأثيرات منها.

1 B: "tehâlüf".
2 B -"Ve bunların hepsi Allah'ın emrini icrâ etmekten ibarettir".
3 "Raʿd hamd ile tesbih eyler…"
4 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* I, 343:
المصع: الضرب بالسيف أو السوط أو غيرهما. والمصاع: المجالدة بالسيف. يعني أن الملك يضرب السحاب بمخراقه.

ve rûhânî müdîr bir muharrik-i müdrik olan melek kuvvetine ircâʿ edilmiştir. Fennî îzahların hiçbiri buna muhalif olmamış ve bu daireden çıkmamıştır. Ancak kör kuvvette sıkışıp kalanların idrâki buralara varamaz. Binâenʿaleyh hikemî târifine gelelim: Vaktiyle en meşhûru, bulutların ıstıkâki, yani delk ü temas ile çakmak taşından çıkan ses ve şerâre suretiyle îzah idi. Lâkin İbn Sînâ *Şifâ*'sında bunu pek beğenmemiş, bulutların tâ denizlerden, göllerden[1] su buharı hâlinde çıkarken tamamen sâfî olmayıp az çok buhâr-ı duhânî ile ve biraz da harâret ile çıkmaları ve yükseldikçe su buharının daha evvel teberrüdü hasebiyle öbürlerini arada tazyik etmeleri ve nihâyet bu tazyîkin iştidâdı ile onların indifâʿ ve iştiʿâl etmesi hususlarını dermeyan ederek uzun uzadıya îzah etmiş ve "hâsılı" demiş, "ekseriya raʿd ü berkin sebebi hareket-i rîhiyyedir ki ses çıkarır ve iştiʿâl eder ve bazen berk ve iştiʿâl dahi raʿde sebep olur, çünkü... çünkü..." ilh...[2]

İbn Sînâ'dan çok mukaddem olan İbn Cerîr Taberî tefsîrinde diyor ki: "Diğer birtakım ehl-i ilm, raʿd dediler bulutların altında boğulan rîhin çıkıp fırlamasıdır. Ses bundandır. İbn Abbas hazretleri Ebü'l-Celd'e[3] bir mektup ile 'raʿd nedir?' diye sormuştu o da اَلرَّعْدُ رِيْحٌ diye cevab vermişti. Fakat İbn Abbas hazretleri kendisi اَلرَّعْدُ مَلَكٌ مِنَ الْمَلَائِكَةِ diyordu" ilh.[4] Demek İbn Sînâ'nın rîh nazariyesi de eski bir nazariye olmakla beraber bunun sebebini tâ deryâlardan gelen buhâr-ı duhânî ve harârete kadar götürmek nokta-i nazarı havâ-yı nesîmînin ve bulutların elektriklenmesi hakkında kararlaşmayan nazariyât meyânında şimdiki fenn-i tabîʿî dahi mevcud bulunuyor. Bugünkü izâhât-ı hikemiyeye gelince; bunları elektrik hâdisâtına tatbik etmişlerdir.

---

1 B -"göllerden".

2 İbn Sînâ, *eş-Şifâ,* thk. Abdülhalîm Muntasır - Saîd Zâyid - Abdullah İsmâil, Kâhire, 1965, VI (et-Tabîʿiyyât - el-Meʿâdin ve'l-Âsâru'l-Ulviyye), 67-74. Müellif İbn Sînâ'nın konuyla ilgili açıklamalarını özetlemek suretiyle aktarmıştır.

3 M, B ve F: "Ebü'l-Huld'e".

4 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* I, 339, 341-342:

عن ابن عباس، قال: الرَّعد، مَلَك من الملائكة اسمه الرعد، وهو الذي تسمعون صوته.

وقال آخرون: إن الرعد ريح تختنق تحت السحاب فتصَّاعد، فيكون منه ذلك الصوت.

عن أبي كثير، قال: كنت عند أبي الجَلد، إذْ جاءه رسول ابن عباس بكتاب إليه، فكتب إليه: «كتبتَ تَسألني عن الرّعد، فالرعد الريح.»

Öteden beri Yunanca "elektron" denilen kehrubâda [254] görünen bir cezb hassası vardı. Sonradan bu hassanın az çok her cisimde bulunduğu anlaşıldı ve buna "elektrikiyet", "kehrubaîlik" denildi. Hikmet-i tabîʿiye ulemâsı hâdisât-ı tabîʿiyede âdeten müessir olan hararet, savt, ziya, mıknatısiyet gibi bazı avâmil sayarlar ki elektrik de bunların beşincisi oldu. Ve bunun tenevvüʿâtı delkten husûle gelen te'sîrât-ı kimyeviye veya sâir vesâit ile husûle gelip "kuvvânî elektrikiyet" denilen kısımları bulundu. Bugün sanayide birçok tatbîkatı yapılan, altın gümüş yaldızlama, izâbe ve sebk u sıyâgat, telgraf, telefon, tenvîrât, tahrîkât ve tedavi gibi birçok husûsâtta istifade edilen elektriğin istihsal ve istiʿmâli için muhtelif âletler, cihazlar, makineler yapıldı. Maʿamâfîh elektriğin[1] esâsı ve mâhiyeti ne olduğu tamamen anlaşılamayıp mâdde-i nâriye ve ziyâiye gibi faraziyâtta kaldı. Nihâyet harâret ve ziyâ gibi ecsâmın "atom" denilen cüz'-i ferdlerinin bir sûret-i mahsûsada hareketinden veya bunların arasını işgal eden bir esîrin hareketinden husûle geldiği derpîş edilerek daha ziyade bu sonuncuya ehemmiyet verildi ve hâsılı bütün kuvvetlerin esasında bir hareket kuvvetine ircâʿı fennin en kuvvetli nazariyesi oldu. Fi'l-vâkiʿ elektrikte de hareket, hararet, ziyâ tehavvülâtı hep görülüyor, binâenʿaleyh elektrik fennin en mühim bir kuvvetidir. Bu da biri erkek biri dişi gibi müsbet menfî iki cinse ayrılıyor. [فَـ]سُبْحَانَ الَّذٖى خَلَقَ الْاَزْوَاجَ كُلَّهَا [Yâsîn 36/36][2] Bunların bir cinsten olanları birbirlerini itiyor, def ediyor, muhtelif cinsten olanları da birbirini cezbediyor, birleşiyor. Ve cisimlerin satıhları bunlarla işbâʿ veya ifrağ edilebiliyor. Bunların ittihadları hafî ve celî olmak üzere iki türlü oluyor. Meselâ üstüvânî uzunca bir şey bir mecmaʿ-ı elektrikiyeye yakın bulunduğu zaman bu üstüvânî şey dahi bi't-te'sîr mugāyiru'l-cins iki seyyâleyi[3] hâmil oluyor ve havanın bunun üzerindeki baskısı bunların birleşmesine mâniʿ oluyor. Fakat bir vâsıta ile bu baskının şiddeti tenâkus eder veya iki seyyâlenin [255] kuvve-i tevettüriyeleri ona galebe ediverirse bundaki müsbet, menfî iki cins elektrik birbirleriyle hemen ittihad ederek üzerinden mahvoluyorlar

---

1 B -"istihsal ve istiʿmâli için muhtelif âletler, cihazlar, makineler yapıldı. Maʿamâfîh elektriğin".
2 "Tenzih O yaratan Sübhân'a bütün o çiftleri…"
3 M: "seyyâleli".

ki buna “elektrik ifrâğı” denilmiştir. Bunlar bu ittihad esnasında bazen çakmak gibi[1] bir sadme yapıyor ve bir şerâre dahi çıkarıyorlar ki böyle gürültü yaparak ittihad etmelerine ittihâd-ı raʿdî deniliyor. Bu şerâreleri biz tramvaylar işlerken ʿale'l-ekser geceleri görürüz. İşte bu âletlerde görülen bu hâdise epeyce bir zaman evvel âsâr-ı cevviyeye tevfik edilerek raʿd ü berk ve sâʿika bunlarla îzah edilmekte bulunmuştur. Bunun için sâʿika şöyle târif ediliyor[2]: “Muhtelif cinste elektriği hâmil iki bulutun elektriklerinin yahut bir bulut ile küre-i arz elektriklerinin tevettürleri (gerilişleri) havanın mukavemetine galebe çaldığı anda iki muhtelif elektriğin birbirleriyle ittihâdıyla vâkiʿ olan bir elektrik ifrağ ve tahliyesidir ki raʿd bunun sadmesi ve gürültüsü, berk bunun şerâresidir”.

Vaktiyle İbn Sînâ *Şifâ*'sında diyordu ki: “Berk ile raʿd aynı zamanda vâkiʿ olurlar, fakat savt zamânî olduğu için geç işitilir. Ziyâ ise zamânî olmayıp ânî olduğundan daha evvel görülür.”[3] Bugünkü fen de diyor ki raʿd ü berk aynı zamanda vâkiʿ olur. Gerek savt ve gerek ziyâ ikisi de zamânîdir. Lâkin savtın sürʿati saniyede 337 veya 340 metre, sürʿat-i ziyâ ise az çok ihtilâf ile beraber üç yüz sekiz bin kilometre olduğundan daha az mesafelerde ânî görülür. Yani yıldırım şimşekle beraber düşmüş, varacağı yere varmıştır. Gürültüsü de sonradan beş ile on saniye kadar fark ile işitilir. Mesafeyi tahmînen bilmek isterseniz, bir şimşek çakınca saate bakınız ve dinleyiniz, birkaç saniye sonra raʿd gürültüsünü işitirsiniz. Aradan kaç saniye geçmiş ise onu üç yüz kırk ile darb ediniz. Meselâ 7x340=2380 işbu iki bin üç yüz seksen metre size o fırtınalı bulutla aranızdaki mesafeyi gösterir ki sürʿat-i ziyâya nazaran bu bir an meselesidir. Çünkü [256] ziyâ bu mesafeyi bir saniyenin yüz yirmi beşte bir cüzü kadar bir zamanda katʿ edecektir ki bunu biz hissedemeyiz. Bu ifadeye

1 B -“gibi”.

2 F: “olunuyor”.

3 İbn Sînâ, *eş-Şifâ,* VI (et-Tabîʿiyyât - el-Meʿâdin ve'l-Âsâru'l-Ulviyye), 68-69:
ولا يكون برق إلا ومعه رعد، لأنه لا يكون إلا من ريح تضطرب فى الغمام ثم تتخلص مشتعلة. لكن البرق يرى، والرعد يسمع ولا يرى، فإذا كان حدوثهما معا رؤى البرق فى الآن وتأخر سماع الرعد، لأن مدى البصر أبعد من مدى السمع. فإن البرق يحس فى الآن بلا زمان، والرعد الذي يحدث مع البرق يحس بعد زمان. لأن الإبصار لا يحتاج فيه إلا إلى موزاة وإشفاف، وهذا لا يتعلق وجوده بزمان. وأما السمع فيحتاج فيه إلى تموج الهواء، أو ما يقوم مقامه، ينتقل به الصوت إلى السمع، وكل حركة فى زمان.

nazaran yıldırım mutlaka semâdan arza düşer surette olmayıp hilâfına da olabilir. Çünkü elektrik şerâresi her cihete münteşir olabilir, lâkin ekseriya nâkil-i elektrik ecsâma hücum eylediğinden ve arz ise pek ziyade nâkil-i elektrik olduğundan ekseriya sâʿika semâdan arza düşmektedir. Fakat hâricî bir sebep ile arz müsbet elektrikle ve kendisine tekarrub eden bulut menfî elektrikle meşbûʿ olduğu zaman hücum dâima müsbetten menfîye olduğu için sâʿikanın yerden göğe doğru çıkması da mümkin ve vâkiʿ deniliyor.

Seyyal elektrik, nâkil-i elektrik ecsâmı cezb veya onlara hücum etmek hassasına mâlik olduğundan nâkil olan ağaçlara, binâlara[1] ve bâhusus madeniyyât cinsinden eşyâ üzerine düştüğü meşhuddur. Bunun için böyle fırtınalı havada ağaç altlarında[2] ve ezcümle nâkil olan çınar ve kavak ağaçları altında saklanmak gayet tehlikelidir. Çam ve fıstık ağaçları pek nâkil olmadığından bunların altında tehaffuz bi'n-nisbe mümkindir. Siper-i sâʿika ve beyne'l-avâm "yıldırım demiri" denilen demirin dairesi[3] eslemdir. Bu da bir kānûn-ı haktır. Fakat bunlar da raʿd ve berkten mukaddem ve ecel gelmediyse mümkin olabilir. Sâʿika ne yapar? Çok şeyler yapar, neʿûzübillâh insanı ve hayvanı[4] bir anda helâk eder. Ve kābil-i ihtirak ecsâmı ihrak eder. Madeniyyâtı eritir. Gayr-i nâkil olan ecsâmı kırar, arzın kütlesine duhûlü esnâsında geldiği istikāmette ne cins ecsâm bulunursa kâffesini erittiğinden vârid olduğu cihette ebrû-yi zücâc ile mahlut takrîben on metre tûlünde dirgen gibi bir nevi çatal külçe hâsıl olur ki buna da "yıldırım demiri" denilmiştir. Eğer demir deyneğe rast gelirse mıknatıslar, eğer mıknatıslı bulursa kutuplarını tebdil eder ilh…

Raʿddan hâsıl olan gamgame, yani çatlayıştan sonra imtidad eden[5] gümbürtü hakkında müteʿaddid faraziyât [257] var ise de henüz mukarrer değildir. Bazıları sadâ mevcesinin sath-ı arz ile bulutlar arasında, birkaç

---

1 F: "ebniyelere".
2 B: "altında".
3 F +"ise".
4 F: "hayvânâtı".
5 F -"eden".

defa mün'akis olmasına atf eylemekte, diğer bazıları da ra'd denilen hâdisenin müte'addid[1] şerârelerden mürekkeb olup sath-ı arza gelinceye kadar sıkletleri muhtelif tabakalardan mürur etmesine ve her tabakanın sadâsı ayrı olduğundan mecmû'unun ihtilâtı mezkur gamgameyi teşkil ettiğine kāil olmaktadır. Demek ki bugünkü fennin nazarında parlamak, gürlemek[2], yakmak gibi lâekal üç tezahürü bulunan ra'd ü berk ve sâ'ika hâdiseleri; sadme, şerâre, cereyan âsârı gösteren ve esasında elektrik ifrâğına râci' olan bir vâkı'adır. Havâ-yı nesîmîde âlât-ı elektrikiyede vukū' bulan şerâre ve sadmenin havâ-yı nesîmîde vukū' bulan bu hâdiselere müşabeheti hasebiyle fenn-i tabî'î ulemâsının ekserîsi semâda berk ü ra'd ve gamgame ile tatbik etmek efkârında bulunmuşlar ve nihâyet bunu bir hayli tecribelerle teyid etmişler ve bu babda bazı kanunlar tesbit eylemişlerdir. Ve bu suretle havâ-yı nesîmînin ve bulutların elektrik ile mahmul olduğunu kabul etmişlerdir. Havâ-yı nesîmîden âzâde olarak her zaman cüz'î, küllî seyyal elektrik bulunduğu ve bunun bazen müsbet ve bazen menfî nevinden olduğu dermeyan olunuyor. Beyan ettiklerine göre bulutsuz latif zamanlarda hava müsbet elektrik ile mahmul olup mikdarı günün saatlerine nisbeten tehallüf ve ezcümle sath-ı arzdan 1,30 metre irtifâ'dan itibaren yükseklere kadar tezâyüd eyler, fakat bu ihtilâfın sebebi ve hangi kāide tahtında tezâyüd ettiği meçhul kalmıştır. Ebniye ve ağaçlı olan mahallerde âsâr-ı elektrik hemen hiç yok gibi, ancak şehirlerdeki vâsi' meydanlarda cüz'î mikdar müsbet elektrik bulunuyor. Tulû'-i şemste havanın kütlesindeki müsbet elektrik gayet az iken zevâle iki saat kalıncaya kadar hadd-i kemâle vâsıl olur. Zevâlden sonra gurûba bir saat kalıncaya[3] kadar tedrîcî tenâkus eyler, gurûb-i şemsten iki [258] saat sonra yine tezâyüd etmeye başlar, kış mevsimi elektriğin mikdarı yazdan fazla[4] olur. Semâda birçok bulut bulunduğundan havanın elektriğine nisbeten bazen müsbet ve bazen menfî olur. Semâda bulunan bulutların hareketi ziyade olduğu takdirde havanın kütlesindeki

1 M ve B +"ve".
2 B -"gürlemek".
3 F: "kalana".
4 F: "ziyade".

elektriğin cinsi saatten saate tehallüf eder. Fakat fırtınalı ve yağmurlu zamanlarda mütevâliyen müsbet ve menfî cinse tebeddül eder. Ve maʿamâfîh şiddet-i elektrik hemen hemen mikdâr-ı mahsûsunda bulunur. Hâsılı havâ-yı nesîmînin ve bulutların elektrik ile mahmul olduğu bi't-tecribe müsbet addediliyor ise de esbâbı el'ân faraziyâtta kalmıştır. Bazıları diyor ki mâ-i mukattar tebahhur ettiği esnada hiçbir elektrik alâimi müşahede olunamadığı hâlde kalevî bir mâyiʿin tebahhuru esnâsında buharı müsbet[1] veya menfî elektrik ile mahmul oluyor. Binâenʿaleyh sath-ı arzda bulunan deryâların ve göllerin sularında cüz'î, küllî emlâh bulunduğu ve bunların mütemâdiyen buhara inkılab ettiği bedîhî olmakla havâ-yı nesîmînin bu sebeple müsbet elektrik ile mahmul olduğu zannolunuyor. Diğer bazıları ise küre-i arzı büyük bir galvanizm cihazı farz ederek kütlesinde vukūʿ bulan te'sîr-i kimyevî kendisini menfî elektrik ile mahmul etmiştir ve bu sebeple sathına temas eden havâ-yı nesîmî de müsbet elektrik ile mahmul olur, demişlerdir[2]. Buna binâen bir tecribe-i mahsûsa ile beyan edildiğine göre su ile turp birbirine temas ettiği zaman dâima bir elektrik cereyânı hâsıl, bunun da suda münhal bulunan mevâdd-ı ecnebiyenin cinsine göre bazen menfî ve bazen müsbet olduğu ve bulutlar da denizlerden ve göllerden[3] tayerân eden su buharının tekâsüfünden husûle geldiği için ona göre bazısı müsbet ve bazısı menfî elektrik ile mahmul bulunur. Küre-i arz dahi ber vech-i bâlâ tabîʿî olarak menfî elektrik ile mahmul bulunduğundan sathına temas eden havâ-yı nesîmî dahi müsbet elektrik ile mahmul olur, demektedir. Hulâsa hava [259] elektrikleniyor, bulutlar elektrikleniyor. Ve bu elektrikler tevettür edip geriliyor, havanınki ekseriya bulutların tesiriyle tevettür ettiği hâlde bazen hâricî bir vâsıta ile de oluyor. İki bulut arasında veya bulutla hava arasında böyle müsbet, menfî iki mütehâlif ve tevettür etmiş iki elektriğin tekabülünde müsbet menfîye hücum ile menfînin onu cezbinden sadme ve şerâre, raʿd ü berk husûle geliyor.

Görülüyor ki savt, hararet, ziyâ ayrı ayrı birer âmil-i tabîʿî görünürken

---

1 B -"müsbet".
2 B: "denilmiştir".
3 B -"ve göllerden".

hepsi bir harekete ircâʿ olunuyor. Hareket ecsâmın kütlesinde olduğu gibi zerrâtında, cüz'-i ferdlerinde de oluyor. Hareketin menşe'ine yani muharrikine de "kuvvet" namı veriliyor. Ve her hareket hususiyetine göre bir kuvvetin eseri addolunuyor, demek ki esasında "elektrik bir kuvvettir" denildiği zaman bir muharriktir denilmiş oluyor. Lisân-ı dinde ise bu muharrike daha güzel bir tâbir olmak üzere "melek" deniliyor. Şu kadar ki melek denilirken rûhânî bir muharrik-i müdrik tasavvuru da munzam oluyor. Zaten kuvvet denildiği zaman, bizatihi muharrik ve kendini şâʿir olan rûha kadar gitmemek kābil değildir. İşte bu hâdisâttaki körlüğü bir ilim kudretiyle mülâhaza ettiğimiz[1] zaman hakikati bulmuş olursunuz. İttihâd-ı elektrikî de bir müdrikin eser-i[2] tazyîkidir. Binâenʿaleyh bu îzâhâta bile lüzum kalmadan pek iyi anlaşılır ki melek-i zecre, melek-i vakd, masʿ-ı melek, tehâlüf kayıtlarıyla dînî lisanda ilk olarak rivayet edilen esas, mâbaʿde't-tabîʿî kuvvet nazariyesiyle bu îzâhât-ı fenniyenin künhüne muntabıktır. Evet, müsbet elektriği menfî elektriğe hücum ettiren o melek-i zecrdir ve bu bir darbedir. Bundan çıkan ses, raʿd ise "er-Raʿd", o meleğin kendisidir. Berk de bir vakd, bir şerâredir. Ve bunların bütün sırrı, tehâlüfü refʿ ile vahdeti, emr-i Hakk'a itaati temin oluyor. Sâʿikaya "sâʿika" denilmesi de çarpıp yakması, mahvetmesi, yani fiili haysiyetiyledir. Zâhirde bize göründüğü gibi raʿd, [260] berkden sonra değildir. Hakikatte ve ʿindallâh raʿd ü berk birliktedir. Hatta raʿdin asl-ı vâkıʿaya nazaran bir haysiyyet-i tekaddümü bile vardır. Elektrik berkıyetten evvel raʿdiyet ve ihtizazdır. Bulutlar ve hava, daha evvel bununla içlerinden titreye titreye geriliyorlar ve bu hâdisede birbirlerine hücum eylerken kütlevî hareketle değil evvelâ içten içe bu titreyişle bu ihtizaz ve irtiʿâd ile hücum ediyorlar. Sonra raʿdın sesi kulaklara vâsıl olduğu zaman sâʿikayı ihtar eden titretici bir tesir ile beraber onun artık geçtiğini müjdeleyen bir tebşîri de vardır. Sonra âyette zulümât[3] ve savâʿik cemʿlendiği hâlde raʿd ü berkin müfred getirilmeleri de mânidardır.

Bunların bu sıradaki hâllerini hiç sorma {يَكَادُ الْبَرْقُ يَخْطَفُ اَبْصَارَهُمْ} şimşek

1 F: "ettiğiniz", (kurşun kalemle kelimenin üzeri çizilerek "ettiğimiz" yapılmıştır).
2 M: "esîr".
3 B: "zulmet".

hemen gözlerini çarpıp alıverecek {كُلَّمَٓا اَضَٓاءَ لَهُمْ مَشَوْا فٖيهِ} onlara parlayıverdikçe ışığında yürürler {وَاِذَٓا اَظْلَمَ عَلَيْهِمْ قَامُوا} başlarına karanlığı çökerdiği vakit de dikilir kalırlar {وَلَوْ شَٓاءَ اللّٰهُ} Allah dilemiş olsa idi {لَذَهَبَ بِسَمْعِهِمْ وَاَبْصَارِهِمْ} kulaklarındaki işitmek ve gözlerindeki görmek hassalarını da alıverirdi. Buna şüphe mi var? {اِنَّ اللّٰهَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدٖيرٌ} Allah teâlâ kadîrdir. Kudreti her şeye ve dâima yetişir. ❁ Esmâ-i hüsnâsından biri de "Kadîr" ism-i şerîfidir ki pek kudretli, hem de dâima[1] kudretli demektir.

"**Kudret**", fiil ve terkin sıhhatı demektir. Bu itibar ile "kuvvet"ten ayrılır, çünkü kuvvet bir cihete, kudret ise her cihete nâzırdır. Meselâ bir taşın yuvarlanışı kuvvetledir, o yuvarlandığı yerden dönemez. Kudret ise sağa giderken aksine de gidebilir, yaparken bırakabilir, hâsılı kuvvet ıztırar, kudret ihtiyar ifade eder.

[261] "**Şey**", mevcud demektir, bunda maʿdûma "şey" denemez. Bilinmesi ve haber verilmesi sahih olabilen mânasına da gelir, bu mâna ile mümkin olan maʿdûma da "şey" denebilir. Lâkin mümteniʿ lizâtihi olan maʿdûm hiçbir şey değildir. O ne bulunabilir, ne bilinebilir, ne haber verilebilir. Lügaten aslı "meşiyyet"ten sıfat-ı[2] müşebbehedir ki "şâ'î" dileyen, "meşî" dilenmiş mânalarına gelir; eşyâya "şey" denilmesi, meşiyyet-i ilâhiyenin taʿalluku itibariyle meşî olduğu içindir. Bu mânaca Allah'a "şey" denmez, fakat şâ'î mânasına olarak "şey" denir. Binâenʿaleyh عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدٖيرٌ'de Allah dâhil değildir, lâkin بِكُلِّ شَيْءٍ عَلٖيمٌ'de [el-Bakara 2/29][3] dâhildir. Bu îzahtan sonra "Allah teâlâ kendi gibi bir Allah daha yaratabilir mi?" tarzında bir tevehhüm vârid olamaz. Zira o mümteniʿdir, şey değildir. Yaratılan yaratan olamaz, hem sonradan yapılsın hem ezelî olsun işte imtinâʿ, muhal buna derler. Allah teâlâ öyle bir Vâcibu'l-vücûddur ki O'nun lâ-şerîke-leh olan sıfat-ı vahdâniyetini izâle etmek hiçbir vechile mümkin değildir, bu O'nun kemâl-i zâtîsidir ve bütün sıfatları da böyledir. Binâenʿaleyh böyle her şeye kādir olan Allah teâlâ'yı yarattığı

1 B: "ve dâima".
2 B -"sıfat-ı".
3 "…her şeyi bilir bir Alîm'dir."

gözleri, kulakları alıvermekten kim menʿ eder? Bunu bilmeli, Allah'a, Peygamber'e, ehl-i imana hudʿa yapmaktan, fesad[1] çıkarmaktan sakınmalı, sakınmak için sâʿikayı gözetmemeli, raʿd ü berkten evvel Allah'tan korkmalıdır. Bu âyeti müteʿâkib يَٓا اَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوا hitâb-ı ʿâmmı ne kadar beliğ oluyor.

İşte Cenâb-ı Hak münafıkların hâlini bir de böyle sayyib meseliyle tasvir buyurmuştur. Bu teşbih teşbîh-i mürekkeb olduğuna göre müfredâtında müşabehet aranılmayarak hey'et-i mecmûʿasında münafıkların hayretini, şaşkınlığını tahayyül[2] etmek kifayet edecektir. Maʿamâfîh bunu teşbîh-i mefrûk olarak tahlîlî bir surette mülâhaza da mümkin olmuştur. Şöyle ki: Dîn-i İslâm sebeb-i hayat olmakta kuvvetli bir yağmura, biʿset-i nebeviye zamanında dünyanın hâli ve her zaman İslâm'a karşı küffârın [261] şüpheleri zulmetlere, dinin vaʿd ü vaʿîdi berk u raʿde, kâfirlerin ve münafıkların namzet oldukları mesâib ve ʿikāb sâʿikalara teşbih edilmiştir. Mâbaʿdi de İslâm'a münafıkların nazarını ve fırsat buldukça ondan sûret-i istifâdelerini temsil ediyor. Bu iki temsîlin sebeb-i nüzûlünde Yahudîlerin dahi bazı rivâyâtta mevzûʿ-i bahis edildiğini görüyoruz.

Buraya kadar Cenâb-ı Allah evvelen ve bizzat Resûlüne hitab ederek kābiliyyet-i hitâb ve hidâyet nokta-i nazarından insanların sunûfunu ve her birinin mâhiyetlerini, hâlet-i rûhiyelerini, âkıbetlerini beyan eden bir tasnîfini ve bütün ulûmun rûhunu ve ilm-i hikmet-i Kur'ân'ın[3] hutût-i asliyesini müştemil gayet derin ve gayet şümullü bir mebhas-i maʿrifeti[4] ihtivâ eden tenvîrât-ı şâmile ile beraber küfrü tabiat edinen inatçı kâfirlerle reyb ü nifâkı tabiat edinen münafıkların yola gelmeyeceklerini, korunamayacaklarını ve bunun için hidâyet-i Kur'ân'ın müttakīlere mahsus bulunduğunu iʿlâm[5] ve ifham ettikten ve temsillerle daʿvet-i ʿâmmenin lüzûmuna irşad buyurduktan sonra teklîfin âm olduğunu, mükellefînden

1 B: "fırsat".
2 B: "temsil".
3 B -"ve bütün ulûmun rûhunu ve ilm-i hikmet-i Kur'ân'ın".
4 B: "mebhasi".
5 M ve B: "ilan".

hiçbir sınıfın âzâde kalamayacağını, inzar ve ʿadem-i inzar onlar için müsâvi olsa da Peygamber'in vazîfesi nokta-i nazarından müsâvi olmadığını anlatarak ʿale'l-ʿumûm insanlara tevcîh-i hitâb ederek ber vech-i âtî ilk emrini vermiştir:

يَٓا اَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوا رَبَّكُمُ الَّذٖى خَلَقَكُمْ وَالَّذٖينَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَۙ ﴿٢١﴾ اَلَّذٖى
جَعَلَ لَكُمُ الْاَرْضَ فِرَاشًا وَالسَّمَٓاءَ بِنَٓاءًۖ وَاَنْزَلَ مِنَ السَّمَٓاءِ مَٓاءً فَاَخْرَجَ بِهٖ مِنَ الثَّمَرَاتِ
رِزْقًا لَكُمْۚ فَلَا تَجْعَلُوا لِلّٰهِ اَنْدَادًا وَاَنْتُمْ تَعْلَمُونَ ﴿٢٢﴾ وَاِنْ كُنْتُمْ فٖى رَيْبٍ مِمَّا نَزَّلْنَا عَلٰى
عَبْدِنَا فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِنْ مِثْلِهٖۖ وَادْعُوا شُهَدَٓاءَكُمْ مِنْ دُونِ اللّٰهِ اِنْ كُنْتُمْ صَادِقٖينَ ﴿٢٣﴾ فَاِنْ
لَمْ تَفْعَلُوا وَلَنْ تَفْعَلُوا فَاتَّقُوا النَّارَ الَّتٖى وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُۚ اُعِدَّتْ لِلْكَافِرٖينَ ﴿٢٤﴾
وَبَشِّرِ الَّذٖينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ اَنَّ لَهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرٖى مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُۜ كُلَّمَا رُزِقُوا
مِنْهَا مِنْ ثَمَرَةٍ رِزْقًاۙ قَالُوا هٰذَا الَّذٖى رُزِقْنَا مِنْ قَبْلُ وَاُتُوا بِهٖ مُتَشَابِهًاۜ وَلَهُمْ فٖيهَٓا اَزْوَاجٌ
مُطَهَّرَةٌ وَهُمْ فٖيهَا خَالِدُونَ ﴿٢٥﴾

[263] **Meâl-i Şerîfi**

Ey insanlar! O[1] sizi ve sizden evvelkileri yaratmış olan[2] Rabbinize kulluk ve ibadet ediniz[3] ki korunur müttakīlerden olasınız (21). O öyle bir lütufkâr ki sizin için yeri[4] bir döşek yaptı, semâyı bir binâ[5] ve sizin için semâdan bir su indirdi de onunla türlü mahsullerden size bir rızık çıkardı, siz de artık bilecek hâlde iken tutup da Allah'a menendler koşmayın (22). Ve[6] eğer kulumuza ceste ceste indirdiğimiz Kur'an'dan şüphede iseniz haydi onun ayarında[7] bir sûre meydana getirin ve Allah'tan başka güvendiklerinizin hepsini çağırın, eğer sâdıksanız bunu

1 F: "~~Kulluk edin o~~".
2 F: "yaratmış olan / yaratan".
3 F: "edin".
4 F: "yeri / yeryüzünü".
5 F: "~~yaptı~~".
6 M -"Ve".
7 M ve B: "ayarından".

yapın (23). Yok yapamazsanız -ki hiçbir zaman[1] yapamayacaksınız- o hâlde[2] çırası[3] insanlarla[4] o taşlar olan [264] *o[5] ateşten sakının, o kâfirler için hazırlandı[6] (24). İman edip sâlih ameller[7] işleyenlere ise müjdele[8]: Kendileri için altından ırmaklar[9] akar cennetler var, onlardan hangi bir semereden[10] bir rızık rızıklandıkça onlar[11], her defasında "Ha! Bu bizim önceden merzuk olduğumuz" diyecekler ve ona öyle müteşabih olarak sunulacaklar,[12] kendileri için orada pak, çok pak zevceler[13] de var[14], hem onlar orada ebedî kalacaklar[15] (25).*

Bu âyetin, Fâtiha'daki رَبِّ الْعَالَمِينَ vasfının isbâtına, إِيَّاكَ نَعْبُدُ mîsâkına, sonra bu sûrenin başındaki هُدًى لِلْمُتَّقِينَ fıkrasına ve nihâyet üç kıssanın hey'et-i mecmû'asıyla sayyib temsîlinin gāye-i mazmûnuna ne kadar münasebetdâr olduğunu ihtâra hâcet yoktur. Tertîb-i Kur'ân'a nazaran bu âyet Allah teâlâ'nın sarih olarak ilk emrini hâvî oluyor ki bu emir, binâ-yı İslâm'ın üssü'l-esâsı olan tevhîd-i ubûdiyet ve rubûbiyetten başlıyor. Ve ulûhiyetin rubûbiyete, rubûbiyetin hâlıkıyete tevakkufunu gösteriyor ve hâlıkı isbat ediyor. Ve akabinde nübüvveti ve sıdk-ı Muhammedîyi isbat ve müdafaa ediyor.

{يَا اَيُّهَا النَّاسُ} Ey insanlar! ❁ Akıl ve büluğ ile insanlığın ilk kademe-i kemâline basmış olanlar! Bakınız gerek إِيَّاكَ نَعْبُدُ mîsâkını vermiş olsun, gerek olmasın, hepiniz mü'min, kâfir, münafık, hangi sınıfa[16], dünyadaki akvâmdan[17] hangi kavme mensup olursanız olunuz, fakir zengin, âlim

---

1 F: "ebeden".
2 F: "artık ~~o ateşten sakının ki~~".
3 F: "insanlar ve".
4 F: "ebeden".
5 F -"o".
6 F: "hazırlanmıştır".
7 F: "~~amel-i~~ sâlih ameller".
8 F: "tebşir et".
9 F: "nehirler".
10 F: "dâima bunlardan, bir semereden / bunların meyvesinden".
11 F -"onlar".
12 F +"ve".
13 F: "zevceler / çiftler".
14 F: "bulunacak".
15 F: "kalacaklardır".
16 B: "sınıf".
17 B -"akvâmdan".

câhil hangisinden bulunursanız bulununuz hepiniz her zaman şu emir ile mükellefsiniz: {اعْبُدُوا رَبَّكُمُ الَّذٖى خَلَقَكُمْ وَالَّذٖينَ مِنْ قَبْلِكُمْ} Sizi ve sizden evvelkileri, babalarınızı, analarınızı, bütün atalarınızı, ecdâdınızı vesâirlerini baştan nihâyete halk eden Rabbinize[1], Rabbü'l-âlemîn'e ibadet ve ubûdiyet ediniz, kemâl-i mahabbet ve mehâfetle, en güzel edeb ve saygı[2] ile O'na boyun eğiniz ve O'nun emirlerine, ahkâmına itaat ediniz. ۞ اِيَّاكَ نَعْبُدُ mîsâkını verenler onu [265] îfa etsin, vermeyenler vermeye çalışsın, O'na ibadet ve itaat ediniz ki {لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ} bilfiil korunabilesiniz, hakīkī müttakīlerden olmanızı ümit edebilesiniz[3]. ۞ Yoksa sâʿikalar gibi hâdisât-ı âlemden, ölümden korkmakla, kulak tıkamakla asla korunamazsınız. Dikkat ediniz, لَعَلَّكُمْ buyuruluyor. Bu ise ümit ifade eder. Bu surette de korunmanız bir ümîd-i kavî olarak gösteriliyor da "korunacağınızdan emin olunuz" denilmiyor. Çünkü irâde-i ilâhiyeyi hiçbir şey takyid edemez. Siz ibadetinizle O'nu korumaya mecbur edemezsiniz. Ubûdiyet kanunu bir kānûn-ı ekserîdir. Asıl koruyacak olan fazl u rahmet-i ilâhiyedir. İbadet evvelemirde hilkatinizin, terbiyenizin bir şükrânıdır; bunun Allah'ı mecbur edecek, minnet altında bırakacak bir kudret-i mûcibesi yoktur ve zaten Allah'ın müstahik olduğu şükr ü ubûdiyeti kâmilen edâ da edemezsiniz. Binâenʿaleyh ibadet ediyoruz diye her âkıbetten emin olmayınız, ancak ümidvâr olunuz ve ümidinizi Allah'tan başkasına bağlamayınız ve Allah'ı tanımak için hilkatinize ve terbiyenize bakınız, o zaman bilirsiniz ki bir hâlıkınız ve rabbiniz var, hem sizi ve[4] hem sizden evvelkileri halk eden O'dur. {اَلَّذٖى} O öyle lütufkâr bir hâlıktır ki {جَعَلَ لَكُمُ الْاَرْضَ فِرَاشًا} şu altınızdaki arzı size bir döşek yapmış, ۞ sizi orada yaratmış, yetiştirmiş, üzerinde her türlü rahatınız esbâbını temin etmiş, yatıp kalkıyor, uyuyup uyanıyor, dayanıp oturuyorsunuz, o altınızdan alınıvermiş olsa nerede karar ederdiniz? Kâşânelere yığdığınız kaba döşekler neye yarardı? İşte arz size böyle bir döşek {وَالسَّمَٓاءَ بِنَٓاءً} başınız üstündeki

---

1 B -"rabbinize".
2 B: "sevgi".
3 B: "edebilirsiniz".
4 B -"ve".

müzeyyen gök kubbeyi de bu döşeği ihtivâ eden büyük muhteşem bir bina yapmış. ❁ İnsan olup da bu bina içinde bu döşeğe kurulmayan var mıdır? Bu binanın yanında fakirlerin imrendiği, zenginlerin gururlandığı diğer binaların, konakların, sarayların ne ehemmiyeti olabilir? [266] Büyük, küçük, zengin, fakir, sizin hepiniz aynı hanede[1] oturan ve bir döşekte yatan bir aile değil misiniz? Kimin binasında, kimin döşeğinde yattığınızı düşünürseniz hangi mevlânın kulu olduğunuzu ve olmanız lâzım geldiğini bilirsiniz.

İşbu وَالسَّمَٓاءَ بِنَٓاءً bize gösteriyor ki semâ bütün arzı muhîttir ve arz binadaki bir[2] döşek gibi onun içindedir. Başka bir âyette سَقْفًا مَحْفُوظًا [el-Enbiyâ 21/32] buyurulmuş olması burada binanın sakf ile tefsîrini îcab etmez, o da semânın diğer bir haysiyeti, diğer bir vasfıdır ki tavan gibi dâima başımız üstünde[3] görülmesi haysiyetidir. İş sade bu kadar mı ya?

{وَاَنْزَلَ مِنَ السَّمَٓاءِ مَٓاءً} Burada zamir ile مِنْهُ demek lâzım gelirken zâhir olarak مِنَ السَّمَٓاءِ buyurulması, bundan murad evvelki semâ olmadığına işarettir. Zira herhangi bir şeyin fevkinde olan şey altındakinin semâsıdır. Hatta evin tavanına bile "semâ" denilir. Yani bir de yukarıdan, o semâ tarafındaki bulutlardan bir[4] su indirip {فَاَخْرَجَ بِهٖ مِنَ الثَّمَرَاتِ رِزْقًا لَكُمْ} de bu su sebebiyle size türlü meyvelerden, mahsullerden rızık çıkarmaktadır.[5] ❁ Siz o bina içinde o döşekte yuvarlanırken bu sudan içer ve bu sayede yetişen meyvelerden, hubûbât ve sâir fevâkihten kısmetlenirsiniz. Bakınız, Rabbiniz nasıl bir Rahmândır. Siz bu saydıklarımızı hep bilirsiniz, bunları bilmek için başkaca okumaya veya derin felsefeler yapmaya hiç de lüzum yoktur. {فَلَا تَجْعَلُوا لِلّٰهِ اَنْدَادًا وَاَنْتُمْ تَعْلَمُونَ} O hâlde[6] siz bunları ve hâlıktan başka Allah olamayacağını[7] bilip dururken, Allah'a, bir olan o Maʿbûd-ı Hakk'a denk aramaya, emsal uydurmaya, şerikler koşmaya ve

---

1 B: "binada".
2 B -"bir".
3 B -"üstünde".
4 F -"su".
5 F: "çıkarmıştır".
6 F: "Binâenʿaleyh".
7 B: "olmayacağını".

Firavun'un yaptığı gibi yerde gökte dürbünlerle Allah aramaya kalkmayınız da, bu emri veren ve bütün bunları yapan, ihsan eden ve şerîki, nazîri bulunmayan hâlıkınız, rabbiniz Rahmân-ı Rahîm bir Allah'a tevhid ile ibadet ve kulluk ediniz.

[267] "**Endâd**", "nidd"in cemʿidir. "Misil" ve "emsâl" gibi ki mânaları birdir. جعل (caʿl) tâbiri gösteriyor ki Allah'a hangi şeyden olursa olsun misil tasavvur olunursa uydurma olur, hak olmaz bâtıl olur. Bunu bile bile yaparsanız korunanlardan olamazsınız[1], inatçı kâfirlerden olursunuz.

Buna karşı birtakım insanlar: "Evet Allah belli amma bize böyle emrettiği ve peygamber gönderdiği ve Muhammedü'l-Emîn'in peygamber ve Kur'ân'ın kelâmullah olduğu ne mâlum? Bu bize şüpheli geliyor, kuşkulanıyoruz bunu bile bile değil bilmediğimizden[2], şüphe ettiğimizden inkâr ederiz" dediler ve daha diyebilirler. Bunun için Cenâb-ı Hak umûmî olan bu daʿvet-i tevhîd ve ubûdiyeti müteʿâkib Resûlünün nübüvvetini ve ona bahşettiği Kur'ân'ın burhân-ı ilâhî olan لَا رَيْبَ فِيهِ bir muʿcize-i ebediye olduğunu sarâhaten göstermek için şüphesi olanlara karşı açıktan bir[3] müsâbaka, bir yarış ilan ediyor ki buna "tehaddî mucizesi" denilir. Peygamber-i zîşân Efendimiz'in mucizeleri gerçi çoktur. Fakat maddî ve zamânî olan mucizelerin kuvveti ve fâidesi umûmî değildir. Onun kuvveti bulunduğu zamana ve muhîte münhasır kalır, sonradan işitenler "bu gayr-i maʿkūl" diye inkâr da edebilirler. Nitekim öyle de oluyor. Bir de beşeriyetin dinden istifadesi asıl[4] hârikalara sarılmak değil, sünnetullâha, kavânîn-i müstemirre ve maʿkūleye sarılmaktadır, yani ilimdedir. Hârikalar kulların ıztırar zamanlarında Allah teâlâ'nın inâyet-i mahsûsasıdır. Hidâyetten gaye ise ıztırardan tahlîstir. Binâenʿaleyh mucizenin en mühimi ebedî, aklî ve ilmî kıymeti hâiz olan mucizedir. Bu mucize ise Kur'an'dır. Cenâb-ı Allah Resûlüne bunu o kadar katʿiyyet ve yakīn ile bildirmiştir ki Kur'ân'ı hiçbir insan, hatta

1 B: "olmazsınız".
2 B: "bilmediğinizden".
3 F -"bir".
4 B -"asıl".

bütün insanlar tanzir edemezler. Bu bizzat vaʿd ü taʿahhüd-i ilâhî tahtındadır. Kur'an herhangi[1] mâhiyette bir kelâm farz edilirse edilsin, en dâhi addedilen üdebâ ve hükemâ ve şuarâ tanzîrine, [268] muʿârazasına kalkarsa âciz kalır. Kur'an'da o kadar fevkalâdelik görmek istemeyen körler veya garazkârlar ne farz ederlerse etsinler, Kur'an ile tehaddîye kalkıştıkları zaman mağlub olagelmişler, hiçbir şey yapamamışlardır. Allah teâlâ iktidarlarını derhâl bağlamış veya esasen hiç vermemiştir. İşte Allah Peygamberine bu kuvveti vermiş ve asırlardan beri de bunu isbat etmiştir. Dünya kurulduğu kurulalı gāibe müteʿallik bu kadar büyük ve bu kadar emsâlsiz bir haberi bu kadar ciddiyetle peygamberlerden ve bilhassa Hâtemü'l-enbiyâ'dan başka hiçbir kimse isbat etmeye değil, dermeyan etmeye bile cür'et edememiştir. Çünkü yalancıların mumu yatsıya kadar yanar. Şarlatanlar, muvakkat bir zaman için parlar söner. Napoleon Bonapart Mısır'a geldiği zaman muharebelerindeki temayüzüne güvenerek ve bunları bir mucize zannederek "Ben Muhammed'i severim, o da benim gibi büyük bir kumandan idi fakat ben daha büyüğüm" demişti. Bu gururu, bu tehaddîye kıyâmı nihâyet Akka kalesinden başlayarak kırılmaya yüz tuttu, nihâyet söndü gitti ve o zamandan beri Fransızlar[2] onun açtığı yaraları tedavi edemediler. Hâsılı sırr-ı tehaddî Kur'ân'ın ve nübüvvet-i Muhammediyenin ebedî bir kanunu ve burhânıdır. Cenâb-ı Allah bu burhânı ihtar ve nübüvvet-i Muhammediyeyi hakkiyyet-i Kur'ân'ı teyid ederek ve insanlar içinde bunda şüphe edenleri kastederek buyuruyor ki:

{وَاِنْ كُنْتُمْ فٖى رَيْبٍ مِمَّا نَزَّلْنَا عَلٰى عَبْدِنَا} Ve şayet abd-i hâssımız, mümtaz kulumuz, Muhammed Mustafa'ya doğruluğu, eminliği bu âna kadar herkesin müsellemi olan sevgili Resûlümüze verdiğimiz risâletten ve bunun fermanı olmak üzere parça parça indirmekte olduğumuz Kur'an'dan bir şüphede bulunursanız, bir kuşkuya düşerseniz, meselâ "vahiy inanılır şey midir? Allah kitap gönderecek olsa böyle mi gönderir? Böyle parça parça,

1 B +"bir".
2 B: "Fransız".

âyet âyet, sûre sûre kitap inmek nasıl şey? Bunlar [269] bize maddî ilimlerden ne öğretiyor? Altın madenlerinin nerelerde olduğunu mu gösteriyor? Kimyaları mı buluveriyor?[1] Bu bir şiir değil midir? Bunu insan kendiliğinden yapamaz mı? Binâenʿaleyh Muhammed ya bir şâir gibi ara sıra bunları kendi söylüyor da Allah gönderdi diye bizi aldatıyor veya kendi aldanıyor mu? Gerçi Muhammed'in şimdiye kadar aklı da vardı, istikāmet ve emaneti de vardı, o ne aldanır ve ne aldatırdı,[2] tecribe böyle ama ne çıkar? Tecribe mâzîyi gösterir, olabilir ya belki bugün bozuldu,[3] aklını kaçırdı veya ahlâkını değiştirdi, ihtimal, artık kurnazlığa kalkıştı, hâsılı ne tarafından baksak kestiremiyoruz, herhâlde bunun kendisinden olması ihtimâlini yenemiyoruz, Allah'tan geldiğinde şüphe ediyoruz. Bile bile değil fakat hakkımız olan böyle bir kuşku ile onu tanımıyoruz, çünkü müsbet olmayan bir şeye inanmak da budalalıktır, kâr-ı akıl değildir" gibi birtakım kuşkular taşıyorsanız bunun da isbâtı kolay, bunda da derin derin[4] felsefelere, hayâllere dalmaya lüzum yok. {فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِنْ مِثْلِهِ} Eğer bunu bir insan yapabilirse, haydi bunun gibisinden bir sûre getiriniz. ❁ Yani üslubda ve belâgat ü bedâʿatte Kur'an sûrelerine benzer ve tam ona mümâsil[5] bir sûre de siz bulunuz ve ona tam benzemek için söyleyen de o kulumuz gibi ümmî ve onun gibi ahlâklı olsun. Okuyup yazanlardan, tahsil görenlerden, şâirlikle uğraşanlardan olmasın. Haydi bu son kaydı da hazf edelim, size müsaade eyleyelim, ʿale'l-ıtlâk her hangi bir şahıstan olursa olsun böyle bir sûre getiriniz {وَادْعُوا شُهَدَٓاءَكُمْ مِنْ دُونِ اللّٰهِ} ve hatta Allah'tan başka güvendiğiniz ne kadar yardımcılarınız, tanıdığınız ne kadar mâbudlarınız, iktidarını farz ettiğiniz ne kadar putlarınız, şuarânız, üdebânız, ulemânız, hükemânız, ümerânız, hâsılı size baş, el, ayak olmak isteyecek ne kadar yardakçılarınız, şâhidleriniz[6], muktedâ-bihleriniz varsa hepsini de çağırınız.

---

1 B: "bulduruyor".
2 B -"veya kendi aldanıyor mu? Gerçi Muhammed'in şimdiye kadar aklı da vardı, istikāmet ve emaneti de vardı, o ne aldanır ve ne aldatırdı".
3 F +"ya".
4 F -"derin".
5 F: o ayarda / ona mümasil.
6 B -"şâhidleriniz".

[270] "**Şühedâ**", "şehîd"in cemʿidir. "Şehîd" ise, hâzır, şâhid, nâsır, nümûne-i imtisâl mânalarına gelir ki burada herhangi birisi demektir. {اِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ} eğer davanızda sâdık iseniz, yani bu babda şüpheye mahal olduğu fikrinde muhik iseniz bunu yapmanız ve yapabilmeniz lâzım gelir. Bir insanın kendiliğinden yaptığı bir şeyi veya daha iyisini diğer insanlardan behemehâl bir yapan bulunur, muʿtad olur. Görmez misiniz, feylesoflar bile "tabiat muttariddir" derler. Siz de zaten böyle demekle bunun şâirlerde, fülânlarda emsâli var demek istiyorsunuz. Varsa haydi bulun getirin, bugün değilse yarın getirin, öbür gün getirin {فَاِنْ لَمْ تَفْعَلُوا} yok eğer[1] bunu yapamazsanız, mislini getiremezseniz {وَلَنْ تَفْعَلُوا} ki hiçbir zaman yapamayacaksınız. ❁ Kıyamete kadar yapamayacaksınız[2]. Yapmanız mümkin değil ya, mümkin olsa da yapamayacaksınız, Allah yaptırmayacak. O hâlde {فَاتَّقُوا النَّارَ الَّتِى وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ} çırası insanlar ve taşlar olan o dehşetli ateşten sakınınız ki {اُعِدَّتْ لِلْكَافِرِينَ} bu ateş, bu nâr-ı cahîm, kâfirler için hazırlanmıştır.

Bedâhet, şuhûd, istidlâl-i aklî, tecribe, haber, bunlar ilmin, yakīnin en mühim vâsıtaları, miʿyarlarıdır. Siz bir vâkıʿa görüyorsunuz, işte kitap; bunun nazmındaki yüksekliği de bizzat anlayanlar bedâheten görüyor, diğerleri de bunlardan duyuyor. Şimdi Allah'tan, Peygamber'den Kur'an ile bu haberi de işitiyorsunuz, tecribe de yapınız ve cereyan eden tecribelere de bakınız, göreceksiniz ve hatta gördünüz ki bunun misli yapılmadı ve yapılmıyor ve yapılmaz. O hâlde şüphe etmeye ne hakkınız kalır? Az çok ilmî bir sebebe istinad etmeyen şüphe, vesveseden veya ahlâksızlıktan başka ne olur? Gerçi siz vahyi bizzat tecribe edemezsiniz, çünkü o Allah'ın bir [271] vâkıʿa-i mahsûsa ve mümtâzesidir. Peygambere peygamberlerden başka misâl bulamazsınız. Fakat onun âsârını tecribe edebilirsiniz, zaten ilmî ve fennî tecribelerin ekserîsi de böyledir. Güneşin doğduğunu ziyâsından anlarsınız. Böyle bir tecribe size sebeb-i vâkiʿin küllî ve umûmî mi, yoksa münferid ve mümtaz bir şey mi olduğunu anlatır. İşte Allah teâlâ

1 F: "binâenʿaleyh".
2 B -"kıyamete kadar yapamayacaksınız".

bu ihbârıyla, bu irşâdıyla size eser-i vahyi tecribe etmek için bir miʿyâr-ı mahsus veriyor, çünkü hepsini tecribe etmeye kalkarsanız ömrünüz kifayet etmez ve irşâdın fâidesi olmaz. Onları da asırların tecribesi gösterecek ve isbat edecektir. Binâenʿaleyh siz bu miʿyâr-ı mahsustan istifade edebilirsiniz. Bilhassa فَأْتُوا... فَاِنْ لَمْ تَفْعَلُوا وَلَنْ تَفْعَلُوا فَاتَّقُوا emr ve ihbâr-ı katʿîsinin mazmûnuna dikkat ediniz. Sizi bir mütegallibin kuvve-i cebriyesiyle bağlamıyor, ikinizi bir yere getirmekten menʿ etmiyor. Hür, muhtâr, serbest bırakıyor. Haydi şâirlerin ve sâirenin sünûhâtına veya gāfillerin, kendini bilmezlerin, sahtekârların, şarlatanların iğfâlâtına benzer gibi tevehhüm ettiğiniz ve bundan dolayı şüphelendiğiniz Kur'ân'ın ve hatta bir sûrenin mislini getirmek için elinizden geleni yapınız diyor ve yapamayacağınızı da hakikatin kıyasınız gibi olmadığını öyle bir katʿiyyetle haber veriyor ve bunun yalan olamayacağını öyle bir yakīn ile söylüyor ve bi'n-netîce fiilen isbat da ediyor ki bundan büyük yakīn olmaz, bundan büyük ilim olmaz. O hâlde vahyi bir kere diğer şâirlerin falanların sünûhâtına benzetmeye asla hakkınız yoktur. Nihâyet şunu diyebilirsiniz: Muhammed gibi bir insan daha yok ki bulalım da ona söyletelim; ona Allah öyle bir akıl, öyle bir kuvvet vermiş ki onu kimseye vermemiş, o hârikulâde mümtaz ve bütün insanlardan mümtaz bir fıtratla yaratılmış da bunları o sayede yapıyor ve fakat yine kendi yapıyor diyeceksiniz. Öyle ise diğer şüpheleri bırakıp bir kere bunu tasdik ediniz, ettikten sonra bir daha düşününüz, böyle bir zat size o [272] hârikulâde mümtaz fıtratın kendi zâtîsi olmadığını söylüyor, bununla bir gurur duyup size çalım satmıyor, o kudret ile sizden dünya istifadeleri istemiyor. لَٓا اَسْـَٔلُكُمْ عَلَيْهِ اَجْراً اِلَّا الْمَوَدَّةَ فِى الْقُرْبٰى [eş-Şûrâ 42/23][1] diyor, tegallüb davasına kalkışmıyor, kemâl-i tevâzuʿ ile "ben Allah'ın bir kulu ve Resûlüyüm" diyor ve sonra kemâl-i yakīn ile وَلَنْ تَفْعَلُوا diyor ve asırları keşf ediyor. O hâlde onun mümtaz aklına ve nazîrsiz kudretine itimad ederek verdiği vahiy haberini tasdik etmeniz lâzım gelir. Eğer Allah'a inanmıyorsanız, O'nda şüpheniz varsa böyle bir aklın şehâdetiyle O'na inanmanız ve ubûdiyet etmeniz

1 "…Buna karşı sizden yakınlıkta sevgiden başka bir ecir istemem…"

iktizâ eder. Ve eğer Allah'a inanıyorsanız bunu doğrudan doğru Allah'ın yaptığını, kendini[1] ve evâmirini bildirmek için gönderdiğini evleviyetle tasdik etmeniz lâzım gelir. Onu tasdik etmemek için aklî, tecribî, ilmî, fennî, mantıkî hiçbir şüpheye imkân bulunmadığını idrak etmeniz îcab eder. Bunu bilmez, hâlâ şüphe davasından vazgeçmez, hâlâ kuşkulanırsanız buna inadınızdan, ağrâz-ı şahsiyenizden, ahlâksızlığınızdan başka bir sebep kalmaz ve hiçbir mazereti bulunmayan kâfirlerden olursunuz. Hakkı katʿiyyen reddedenler kâfir olduğu gibi haksız yere şüphe edenler de kâfirdir. O hâlde şunu biliniz ki kâfirler için hazırlanmış bir ateş, bir cehennem vardır ki o korktuğunuz, kulaklar tıkadığınız sâʿikaların hiçbirine benzemez, o ateş çırası insanlar ve taşlar olan bir ateştir, artık bundan kendinizi sakınabilirseniz sakınınız.

Kur'ân'ın işbu وَلَنْ تَفْعَلُوا ihbârı o günden bugüne kadar bin üç yüz kırk dört senelik bir tecribe ile sıdkını gösteren bir muʿcize-i ebediyedir. Bu tehaddînin[2] iʿcâzı karşısında yarıştan vazgeçilmiş, silâhlar çekilmiş, kanlar akıtılmış, dünyalar karıştırılmış, her türlü zahmetler, masraflar ihtiyar edilmiş ve fakat bu mucizeye hiçbir cevâb-ı red verilememiştir. Ancak tesvîlât ile irşâd-ı Kur'ân'ın önüne geçmeye[3] çalışılmıştır. Bunlara karşı adâlet-i ilâhiye elbette yerini bulacaktır, o ateş sönmemiştir. [273] فَاتَّقُوا النَّارَ الَّتِى وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُۚ اُعِدَّتْ لِلْكَافِرِينَ Bu âyette وَالْحِجَارَةُ kelimesinin fennî bir irşâdı muhtevî bulunduğunda şüphe yoktur. Gerçi bu "hicâre"den murad heyâkil ü asnâmdır ve cehennem[4] ateşini tutuşturmaya sebep olan "vekūd"un insanlar ve heyâkil-i maʿbûde olduğu beyan buyuruluyor. Lâkin aynı ifadede ot[5], çıra, kömür gibi ateş tutuşturan taşlar bulunduğunu da bildirmiş oluyor ki erbâb-ı fen bunun taş kömürler olduğunu söylüyorlar. "Vekūd", ateş yakılan kibrit, ot, çöp, çıra, paçavra, odun[6] vesâire gibi şeylerin hepsine ıtlak olunur.

---

1 B -"kendini".
2 B: "taahhüdünün".
3 F: "geçilmeye".
4 B: "cehennemin".
5 M ve B: "o".
6 B -"odun".

Bakınız beyânât-ı Kur'âniye ne kadar canlıdır. Tamamen ilmî ve mantıkî ve hikemî olan ve bir felsefe-i ilâhiyenin künhünü teşkil eden bir mebhas, edille-i mantıkiye ve rûhiye vü âfâkiyesinin cezirleriyle hem veciz ve hem gayet basit ve bedî' bir surette nasıl tefhim olunmuştur. Yüksek bir minberden büyük ve muhtelif bir cemaate hutbe îrad eden, vaaz eden, ders okutan, teblîğāt yapan, ahkâm vaz' eden fevkalâde beliğ bir hatibin lüzûmuna göre kâh sağa, kâh sola ve[1] kâh merkeze iltifatlar ederek sırasında umûmuna ve sırasında bir kısmına, kâh muhaliflerine ve kâh muvâfıklarına ve kâh hepsinin karşısında yâver-i mahsûsuna tevcîh-i hitâb etmesindeki iltimâ'ât-ı beyânı kulaklarda temsil ettirir. يَٓا اَيُّهَا النَّاسُ nidâsıyla başlayan hitâb-ı 'âmm وَاِنْ كُنْتُمْ / فَلَا تَجْعَلُوا lahzalarında bir vech-i mahsus[2] aldı ve nihâyet acı bir inzar ile tamam oldu, derken gülüyor, bir hususiyet daha alıyor ve abd-i hâssına nasb-ı nazar[3] ederek buyuruyor ki:

{وَبَشِّرِ} Bu vâv-ı atf yukarıdaki[4] âyetlerin fehvâsından anlaşılan lâzım-ı ma'nâya işarettir, şöyle ki: Habîbim! Sen de insanlardansın[5] ve umûmî olan işbu ibadet ve ubûdiyet emriyle sen de me'mursun, bununla beraber senin bir hususiyetin var, sen Benim abd-i hâs ve mümtâzımsın, risalet gibi bir vazîfe-i mahsûsan var. İşte bu imtiyâzın fermanı olan bu Kur'ân'ı ve bu tehaddî mucizesini [274] gördün ya, bunu al ve senin için hiçbir korku, hiçbir keder olmadığını anla, umum nâsı emrine davet et, mucizeni göster, yola gelmeyenlere bu inzârımı tebliğ et. Bundan başka bir de {الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ} erkek olsun dişi olsun iman edip de iyi iyi işler yapanlara bir Allah'a ubûdiyet imanına yaraşır, akl ü nakle uygun a'mâl-i sâliha işleyenlere de şunu tebşir et.

"**Sâlihât**", "sâliha"nın cem'idir. "Sâlih" aslında iyi, yaraşıklı, aklen ve naklen müstakīm, hayırlı mânasına vasıf iken tâ-i nakl ile "hasene" gibi amel-i sâlih mânasına isim olmuştur ki kalbî, bedenî, malî olmak üzere

---

1 B -"ve".
2 F: "veche-i mahsûsa".
3 B -"nazar".
4 B: "yukarılardaki".
5 B: "inananlardansın".

üç nevʿi vardır. Ve burada iman ile amelin az çok bir farkı anlaşılır. Fakat tebşir sade imana değil mecmûʿuna yapılmıştır, amel imandan cüz değil ise de amelsiz hakk-ı tebşîr olmadığı da anlaşılıyor. Sonra[1] اَلَّذٖينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا cemʿ-i müzekkerlerinde tağlib vardır ki erkeklere ve kadınlara şâmildir. Bu şümûlü ileride اِنَّ [الْمُسْلِمٖينَ وَالْمُسْلِمَاتِ وَ]الْمُؤْمِنٖينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ [el-Ahzâb 33/35] gibi âyetlerle anlarız.

Hâsılı iman ile aʿmâl-i sâlihayı cemʿ edenlere şunu müjdele ki {اَنَّ لَهُمْ جَنَّاتٍ} onlar için cennetler var. ❁ Yani içine girilmeden görülmez gizli, nâdîde bağlar bahçeler var. Bunların umûmunu ihtivâ eden vatan-ı uhrevîye, dâr-ı sevâba اَلْجَنَّةُ ıtlâk olunur. "**Cennet**" asl-ı lügatta masdar binâyı merredir ki bir örtüş, bir kere setr demektir ve bu maddenin bütün müştakkātında bir nevi setr mânası vardır. Nitekim "cin" herkese görünmez hafî bir nevi mahluk, "cinnet" aklın kaybolması, "cen" kararmak, görünen eşyânın nazardan gizlenmesi demektir. Sâniyen cennet bir[2] setr mânasından zemîni görünmez, gayet girift ağaçlarla mestur bahçe ve bostana ıtlak olunmuş. Sâlisen lisân-ı dinde dünya gözüyle görülemeyen gayb-ı Hak'ta gizli dârü's-sevâbın ismi olmuştur ki Kur'an'da "el-cenne" denildiği zaman bu taʿayyün eder. Fakat lâmsız olarak [275] "cennet" denildiği zaman makamına göre kâh bu ve kâh ikinci mânaya gelmiştir. جَنَّاتٍ تَجْرٖى مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُ denildiği zaman da "el-cennetü"nün eczâsı ve merâtibi murad olunur ki burada öyledir.

Bunlar öyle büyük ve vâsiʿ cennetlerdir ki {تَجْرٖى مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُ} altından meselâ dünyadaki Nil, Fırat, Ceyhun, Seyhun[3] nehirleri gibi büyük büyük ırmaklar akar, öyle küçük çaylar, cedveller, harklar değil nehirler. ❁ Hâlis temiz su nehri, taze süt nehri, sâfi bal nehri, sarhoş etmez, künhü tasavvur olunmaz şarâb-ı tahûr nehri akar. Bu cennet bahçelerinin tafsîlâtını sormak mı istersiniz? Bunlar târif olunur şeyler değildir. Onlarda مَا لَا عَيْنٌ رَأَتْ وَلَا أُذُنٌ سَمِعَتْ وَلَا خَطَرَ عَلَى قَلْبِ بَشَرٍ şeyler vardır.[4] Çünkü insanlar

---

1 B -"Sonra".
2 B -"bir".
3 B: "Seyhan, Ceyhan".
4 Buhârî, Bed'ü'l-Halk, 8; Müslim, Cennet, 2:

misâl görmedikleri şeyleri anlayamazlar, bunun için şimdilik şu kadarı[1] anlayınız ki {كُلَّمَا رُزِقُوا مِنْهَا مِنْ ثَمَرَةٍ رِزْقًا} o amel-i sâlih sâhibi mü'minler bunlardan, bunlardaki bir semereden bir rızık ile merzuk olduklarının her defasında {قَالُوا هٰذَا الَّذِى رُزِقْنَا مِنْ قَبْلُ} "ha bu, o rızık o nimet ki bize bundan evvel yani dünyada da kısmet edilmiş idi" diyecekler ve her alışta onu ibtidâ dünyada merzuk oldukları nimet nev'inden görecekler. Çünkü iman ve amellerinin sevâbıdır. Gaybdaki o bahçeleri dünyadaki bu iman ve amel ile yetiştirdiler ve bunların bir nevi semeresi dünyada da az çok görülür ve hatta tadılır. [2]Nitekim وَلِمَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهٖ جَنَّتَانِ [er-Rahmân 55/46][3] buyurulmuştur ki biri dünya, biri âhiret cennetidir. Fi'l-vâki' insanların hepsi Allah'tan korkmuş ve ona göre amel etmiş olsalardı dünyanın da her tarafı bir cennet kesilirdi. Fakat Allah'ı ve makām-ı rubûbiyeti tanıyanlar ve O'ndan korkanlar için bundan başka bir cennet daha vardır. Onlar fena dünyada bu ümit ve [276] bişâretle hiçbir gamın altında boğulup kalmazlar. Allah korkusu hiçbir korkuya benzemez, O'nun yanında dâima ebedî bir neşvenin zevki vardır: zevk-i rıdvân. Acaba dâreyndeki bu zevk, bu semere hakikaten aynı neviden midir? Hayır aynı neviden değil {وَاُتُوا بِهٖ مُتَشَابِهًا} müteşâbihtirler, birbirine mütekābilen bir benzeyişleri vardır. Ve önce onlar buna bu teşabüh hâlinde sevk olunmuşlardır. Hakikatte ise aralarında bi-hasebi'z-zât büyük farklar vardır. Ezcümle biri gayr-i sâfî, diğeri sâfîdir, biri bir zevk-i gaybî diğeri mahz-ı şuhûddur. Dünyada bu rızk, bu semere gölgesiyle sırf rûhânî ve aklî olarak tadılır, âhirette ise tam hakikati ile 'ayn-ı vücûd olarak hakka'l-yakīn tadılır. Bunun için "âhiret rûhuma mı, cismime mi?" diye düşünüp durma, o senin 'indallah mâlum olan hakikatinedir. Sanadır sana. Nihâyet biri elden kaçabilir, münkatı',

---

قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: قَالَ اللَّهُ «أَعْدَدْتُ لِعِبَادِي الصَّالِحِينَ مَا لاَ عَيْنٌ رَأَتْ، وَلاَ أُذُنٌ سَمِعَتْ، وَلَا خَطَرَ عَلَى قَلْبِ بَشَرٍ»، فَاقْرَءُوا إِنْ شِئْتُمْ «فَلاَ تَعْلَمُ نَفْسٌ مَا أُخْفِيَ لَهُمْ مِنْ قُرَّةِ أَعْيُنٍ» (السجدة ٢٣/١٧)

Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem şöyle buyurmuşlardır:

"Allah teâlâ; 'Sâlih kullarım için (cennette) hiçbir gözün görmediği, hiçbir kulağın işitmediği ve hiçbir insanın hatır ve hayâline gelmeyen nimetler hazırladım!' buyurdu. İsterseniz şu âyet-i kerîmeyi okuyunuz: *'Şimdi kimse bilemez onlar için gizlenmiş olan gözler sürûrunu yaptıkları amellere mükâfat için'* (es-Secde 32/17)."

1 B: "kadar".

2 B +"Ve".

3 "Rabbinin makamından korkan kimseye iki cennet râygân."

fâni, gayr-i ebedîdir, diğeri kaçmaz, lâ-yenkatı' ve ebedîdir. Bu[1] âyetin bu iki cümlesi bize gösteriyor ki dünyada idrak ne kadar yükselir ve iman ü amel de onunla[2] ne kadar mütenâsib olursa semerât-ı uhreviye de o kadar çok olacak ve derece o nisbette yükselecektir. هٰذَا الَّذٖى رُزِقْنَا مِنْ قَبْلُ ve مُتَشَابِهًا denilmesinde buna büyük bir delâlet vardır. وَقُلْ رَبِّ زِدْنٖى عِلْمًا [Tâhâ 20/114][3]

Bu semereden başka {وَلَهُمْ فٖيهَٓا اَزْوَاجٌ مُطَهَّرَةٌ} onlar için o cennetlerde tertemiz, pampak çiftler, eşler, yani erkekler için zevceler, kadınlar için zevcler vardır. Ve bunların hiçbirinde dünyadaki pisliklerden eser yoktur. Bunlar sade tâhir değil her vechile mutahhardırlar. O[4] zevcelerde ne maddî olan kir, hayz ve nifas vesâire gibi tabî'î, cismanî; ne de ahlâksızlık, geçimsizlik, biçimsizlik, münasebetsizlik olmadığı gibi zevcler de öyle pampak, tertemizdirler.

Şimdi, diyebilirsiniz ki aynen böyle değilse de bunlara hemen hemen benzer bahçeler, semereler, zevc ve zevceler dünyada olabilir, vatan denilen şey de böyle bir cennet [277] gibi olabilir. Evet, "Dâr-ı İslâm" dediğimiz Müslüman vatanı da böyle olmak lâzım gelir. Ve bu âyet مُتَشَابِهًا kaydıyla buna da işaret etmiştir. Lâkin mesele ve müjde bundan ibaret değil, dünyadaki bu Dâr-ı İslâm'dan başka asıl bir Dârü's-Selâm vardır ve bunların birbirinden[5] sizin anlayacağınız en zâhir farkı şudur:

{وَهُمْ فٖيهَا خَالِدُونَ} O îmân-ı kâmil ve amel-i sâlih erbâbı bu cennetlerde muhalled ve dâimîdirler. Bir kere girince artık bir daha çıkmazlar. Diğer âyetlerde bu hulûd "ebeden" diye de tekid edilmiştir. Hâlbuki dünya vatanı, dünya cenneti ne olsa elden gidebilir, îmân-ı kâmil ve amel-i sâlih erbâbı dâr-ı İslâm olan vatanlarını bi-iznihi teâlâ muhafaza ve müdafaa ederler ve onu harab olmaktan mallarıyla, canlarıyla vikâye eylerler ise de bunda takdîr-i ilâhî başka türlü tecellî edebilir ve nihâyet bundakilerin

1 B +"iki".
2 B -"onunla".
3 "…ve de ki: رَبِّ زِدْنٖى عِلْمًا 'Rabbim artır beni ilimce'."
4 B: "Ve".
5 B: "birbirlerinden".

hepsi çıkarlar, ölürler giderler, bunun böyle büyük küçük kıyameti de vardır. Fakat dârü's-selâm öyle değil; asıl cennet bahçelerine gidenler orada ebedî kalırlar ki bütün müjde bundadır ve bütün saadet bundadır ve rıdvân-ı ekber bundadır. لِلَّذِينَ اَحْسَنُوا الْحُسْنٰى وَزِيَادَةٌ [Yûnus 10/26][1]

Birtakım kimseler, bu gibi tebşîrâtta, bilhassa rızıktan ve kadından bahsedilmesine itiraz etmek istiyorlar ve "hiss-i dînî insanı bunlardan kesip yalnız lezâiz-i rûhâniye ile uğraştırmalı" diyorlar. Fakat orası garibdir ki böyle diyenlerin hepsi bu iki zevk-i cismânî için can verenler meyânında zuhur ediyor. Hâlbuki bu tebşîrât görüldüğü üzere her ciheti tamamen[2] câmiʿ bulunuyor ve âhiret zevklerinde dünyadaki ezvâktan[3] hiçbirinin misâli, müteşabihi eksik olmadığını ve bunun karşısında şehevât-ı dünyeviyenin âdîliğini, mülevvesliğini de gösteriyor.

Beyânât-ı Kur'âniyeyi sû'-i telakkī ile karşılamak isteyenleri hem red ve hem irşad için şimdi de lisân-ı Kur'ân'ın üslûbu hakkında bir ihtar yapılacaktır. Vaktiyle kâfirlerden bazıları "Allah her şeyi doğrudan doğru hakikatiyle [278] anlatıvermeli idi; temsiller, teşbihler Allah kelâmında yakışır mı? Hem bu temsiller, bu meseller, zübâb, beyt-i ankebût gibi sineğe, örümcek yuvasına kadar tenezzül ediyor, bunlar Allah için ayıp değil mi?" gibi lakırdılar söylemişlerdi. Binâenʿaleyh bunları redden[4] ve umûma îzâh-ı hakīkat için beyanda bazen îrâd-ı meselin kıymeti bulunduğuna, meselin de bir hakikati ihtivâ ettiğine ve bu sebeple lisân-ı Kur'an'da yerine göre tahkik gibi temsîlin dahi mevcûdiyetine ve bunların istihfaf edilmemesi, sû'-i te'vîle uğratılmaması ve bu yüzden dalâlete düşülmemesi ve hepsinin min-ʿindillâh hak bulunduğuna[5] iman edilmesi lüzûmuna tenbîhen buyuruluyor ki:

---

1 "Hasenât yapanlara hüsnâ, bir de ziyade var…"
2 B: "tamâmiyle".
3 B: "zevkten".
4 M ve B: "red".
5 B: "olduğuna".

إِنَّ اللّٰهَ لَا يَسْتَحْي۪ٓ اَنْ يَضْرِبَ مَثَلًا مَا بَعُوضَةً فَمَا فَوْقَهَاۜ فَاَمَّا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا فَيَعْلَمُونَ اَنَّهُ
الْحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْۚ وَاَمَّا الَّذ۪ينَ كَفَرُوا فَيَقُولُونَ مَاذَٓا اَرَادَ اللّٰهُ بِهٰذَا مَثَلًاۢ يُضِلُّ بِه۪ كَث۪يرًا وَيَهْد۪ي
بِه۪ كَث۪يرًاۜ وَمَا يُضِلُّ بِه۪ٓ اِلَّا الْفَاسِق۪ينَۙ ﴿٢٦﴾ اَلَّذ۪ينَ يَنْقُضُونَ عَهْدَ اللّٰهِ مِنْ بَعْدِ م۪يثَاقِه۪ۖ
وَيَقْطَعُونَ مَٓا اَمَرَ اللّٰهُ بِه۪ٓ اَنْ يُوصَلَ وَيُفْسِدُونَ فِي الْاَرْضِۜ اُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ ﴿٢٧﴾

Meâl-i Şerîfi

Bilmeli ki Allah bir sivrisineği hatta daha üstününü [279] *bir mesel yapmaktan sıkılmaz, iman edenler bilirler ki o şüphesiz haktır, Rablerindendir, amma küfre saplananlar "Allah böyle bir mesel ile ne murad etmiş?" derler. Evet Allah onunla birçoklarını şaşırtır, yine onunla birçoklarını yola getirir, hem onunla ancak o fâsıkları şaşırtır (26). Ki Allah'ın ahdini mîsak ile bağlandıktan sonra bozarlar, Allah'ın vaslını emrettiğini katʿ ederler ve yeryüzünde fesad yaparlar, işte bunlar hep o hüsrana düşenlerdir (27).*

Allah'a mesel yapmak, mesel îrad etmek yakışmaz mı zannederler? {إِنَّ اللّٰهَ لَا يَسْتَحْي۪ٓ اَنْ يَضْرِبَ مَثَلًا مَا} Şu muhakkaktır ki Allah teâlâ herhangi bir şeyi mesel olarak îrad etmekten çekinmez {بَعُوضَةً فَمَا فَوْقَهَا} o şey velevse bir sivrisinek ve üstündeki kanat vesâire gibi ufak tefek de olsun, taʿbîr-i âharla küçüklükte mâfevki yani daha aşağısı olsun, maʿamâfîh nazm-ı Kur'an bizim "aşağı yukarı" dediğimiz gibi daha yukarı ve daha aşağı demek de olabilir.

"**Darb-ı mesel**" tâbiri, mesel-i madrûb, yani darb olunagelmiş meşhur mesel mânasına dahi kullanılır ise de esasında mesel darb etmek, yani meseli[1] yerinde istiʿmâl ve tatbik etmek, makamına göre iyice yapıştırmak demektir ki yeniden bir mesel vazʿ u inşa etmek değildir. Temsil ise umûmîdir. Lâkin Kur'an'daki meseller, sûret-i umûmiyede re'sen inşa edilmiş temsiller olduğu hâlde aynı suretle tatbik dahi edilmiş bulunması

---

1 B: "meselini".

haysiyetiyle "darb" tâbir olunmuştur[1]. Binâenʿaleyh burada "temsil" yerine bu tâbirin ve kezâlik "istihyâ" lafzının istiʿmâllerinde bile aynî[2] bir tatbîki vardır. Şunu unutmamak lâzım gelir ki Cenâb-ı Allah mesel ve misâli[3], yani mâhiyet-i temsîli yapmamış olsa idi, insanlar hiçbir şey idrak edemezlerdi, ʿale'l-husûs mahsüsâttan[4] hiçbir şey bilemezlerdi, çünkü bütün suver-i hissiye, hatta akliye hakikate nazaran bir [280] mesel, bir temsildir. Bunun içindir ki insan kendini kendi nefsinde mücerred "ben" demekten başka bir suretle bilmez, zira ne hissî ne aklî bir sûret-i misâliyesini hâiz değildir. Onu alırsa "İnsan insanın aynasıdır" mazmûnunca hâricinden alır, demek ki maneviyâtın ve hakāik-i maʿkūlenin mesel ile tefhîminde büyük hikmetler mündemiçtir. Bu sebepledir ki kütüb-i münzele-i sâlifede mesel daha çoktu, fakat Kur'an histen ziyade akla hitap ettiği için tahkīki, muhkemâtı[5] daha ziyade iltizam etmiş ve maʿamâfîh hisleri de mahrum bırakmamıştır ve bunların bir kısm-ı mühimminde bilhassa kütüb-i sâlifenin tahrîfe ve sû'-i tefsîre uğrayan mazmunlarını tahkik ve tashih ve akla takrib gibi hikmetler mevcuttur. Böyle esâsı ilim ve mühim sırr-ı terbiye ve hidâyet ile alâkadar olan darb-ı meselden Cenâb-ı Allah çekinmez ve binâenʿaleyh {فَاَمَّا الَّذٖينَ اٰمَنُوا فَيَعْلَمُونَ اَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْ} ehl-i iman[6] olanlar her zaman bilirler ki Allah'ın yaptığı mesel Rablerinden gelmiş olmak itibariyle behemehâl haktır. Bunda rabbânî bir sır[7] muhakkak vardır. Ve mesel-i ilâhî muhakkak bir vech-i mümaselet ve müşabeheti muhtevîdir. Bu vecih zâhir ise onu bilirler, hafî ise اَلْعِلْمُ عِنْدَ اللّٰهِ derler ve hakkiyetine iman ederler.

"**Hak**", nefsü'l-emrde sâbit ve aklın inkâr edemeyeceği derecede sübûtu vâcib olan demektir. Vücûbu[8] lizâtihi olan, Hak teâlâ'dır. O'nun inâyetiyle ligayrihi olan da zâtında mümkinâttan olanlardır. Bu mâna

1 B: "buyurulmuştur".
2 F: "aynı".
3 B: "misal".
4 B: "mahsüsâtta".
5 B: "muhâkemâtı".
6 B: "ehl-i ilim".
7 M: "sirri".
8 B: "vücûdu".

ile "hak" ve "hakikat" zâten birdir, iʿtibâren ayrıdır, ikisinin de cemʿi "hakāik" gelir. "Hukūk"un müfredi olan "hak" da İslâm'da bu mânadan me'huzdur ki lehte olarak sâbit ve vâcib olan demektir. Aleyhte olursa vazife ve vecibe olur. Hâsılı hak, fikrin, kelâmın mutabakat ettiği vâkiʿin ismidir. Maʿamâfîh bu itibar ile mutâbık olan kavil ve itikada dahi ıtlak olunur.

[281] {وَاَمَّا الَّذِينَ كَفَرُوا فَيَقُولُونَ} Küfür ile muttasıf olanlara gelince {مَاذَٓا اَرَادَ اللّٰهُ بِهٰذَا مَثَلًا} "Allah bununla, bu garib nekre mesel ile ne demek istemiş sanki, bundan murâdı ne?" derler. Bir taraftan istihfaf etmek, diğer taraftan hidâyeti sû'-i te'vîl ile dalâlete düşmek isterler. Bunlar Allah'ın ne murad ettiğini öğrenirlerse inanacaklar mı? İşte {يُضِلُّ بِهٖ كَث۪يرًا وَيَهْد۪ى بِهٖ كَث۪يرًا} Allah bu sebeple birçoğunu dalâlete düşürür, onları sapkın yapar, istedikleri dalâleti halk eder. Birçoğuna da hidâyet verir, onlara da hidâyet halk eyler[1]. ❁ Zira Hâlık birdir, o da Hâlık-ı küll-i şey olan Allah'tır. Hidâyetin hâlıkı Allah olduğu gibi dalâletin hâlıkı da Allah'tır. Allah halk etmese idi ve herkesi hidâyete mecbur etse idi, dalâlet denilen şey insanların istemesiyle mevcud olamazdı. Hâlbuki dalâlet de bir istihkaktır ve Allah teâlâ'nın dalâleti halk etmesi, ona tâlib olan mahluklarının -mes'ûliyet kendilerine râciʿ olmak üzere- taleblerini isʿâf etmek gibi bir şân-ı ulûhiyet ve rubûbiyettir. Yoksa ibtidâ hidâyet fıtratıyla halk ettiği kullarından hiçbirini Allah cebrî surette idlâl etmez, menʿ-i mutlak ve cebr-i mahz da rahîmiyet-i ilâhiyeye yakışmaz. Bunun için idlâl, halk-ı dalâl, şân-ı ilâhîye nasıl yaraşır?[2] O'nun esmâ-i hüsnâsı meyânında "Mudil" isminin bulunmasını akıl nasıl kabul eder? diye hatıra gelmesi melhuz bir suâl-i mukaddere cevâben derhâl şu cümle-i istînâfiye tezyil buyurulmuştur: {وَمَا يُضِلُّ بِهٖٓ اِلَّا الْفَاسِق۪ينَ} fakat Allah bununla fâsıklardan dalâlete müstahik olanlarından[3] başkasını idlâl da etmez. {اَلَّذ۪ينَ} şol fâsıklar ki {يَنْقُضُونَ عَهْدَ اللّٰهِ مِنْ بَعْدِ م۪يثَاقِه۪} nakz-ı ʿahd ederler, hem de Allah'ın ahdini nakz ederler, bunu da mîsak ile tevsikten sonra yaparlar. [282] İbtidâ-yı hilkatte اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَع۪ينُ

1 B: "eder".
2 B: "yakışır".
3 B: "olanlardan".

mazmûnu üzere aklen ve fıtraten Allah ile beynlerinde yapılmış olan ezelî ahdi, iman ve ubûdiyet ahdini, bu kānûn-ı küllî-i fıtrîyi, bâlâda görüldüğü üzere her iki taraftan mîsak ile tevsik ve tekid olunduktan, bir taraftan inzâl-i kütüb, baʿs-i Resûl ile takviye, diğer taraftan kalben ve lisânen iman ve ikrar ile tahkim edildikten sonra bu ʿahd ü mîsâk-ı ilâhîyi kendi kendilerine nakz u fesh etmeye, bozmaya, çözmeye cür'et ederler. İman etmemeye veya imandan çıkmaya[1] çalışırlar. Fıkıhta "Bir kimse kendi tarafından tamam olan bir şeyin nakzına saʿy ederse saʿyi merdûddur"[2] kāidesi bu gibi âyâttan me'huzdur.

{وَيَقْطَعُونَ مَٓا اَمَرَ اللّٰهُ بِهٖٓ اَنْ يُوصَلَ} Ve Allah'ın vasl olunmasını emrettiği şeyi katʿ ederler. Amel-i sâlih yapmazlar, salâhı temin[3] eden evâmir ve ahkâm-ı ilâhiyenin aksine hareket ederler. {وَيُفْسِدُونَ فِى الْاَرْضِ} meʿâsî ve kebâir ile dâima yeryüzünde de[4] fesad çıkarırlar, işte Allah böyle fâsıkları dalâlete düşürür. Şimdi bunların hâllerini de anlayınız {اُولٰٓئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ} bunlar işte bütün hâsirûn gürûhudurlar. Kazançtan mahrum, işi gücü zarar ve ziyan olan kimseler diye asıl bunlara denilir.

"**Fısk**", asl-ı lügatta hurûc mânasınadır. Nitekim delikten çıkan farelere "fevâsık" tâbir olunur. Lisân-ı şerʿde irtikâb-ı kebîre ile tâʿat-i ilâhiyeden hurûc mânasınadır ki sağīrede ısrar da bu cümledendir. Ve şerʿan fıskın üç mertebesi vardır: Birincisi günahı çirkin addetmekle beraber ahyânen irtikâb etmek, ikincisi üzerine düşerek inhimak ile yapmak, üçüncüsü çirkinliğini inkâr ederek yapmaktır. Bu üçüncü tabaka küfür mertebesidir. Fâsık bu hale gelmedikçe ehl-i sünnet mezhebinde "mü'min" nâmı kendisinden selb olunmaz. Binâenʿaleyh fâsık vasfı içinde kâfirler bulunabileceği gibi imanını zâyiʿ etmemiş olanlar da bulunabilir. Muʿtezilîler[5], bu kısmı ne mü'min ne kâfir ikisi ortası [283] saymışlar, Havâric

---

1 B: "çıkarmaya".
2 Mecelle'nin 100. maddesinde bu kaide şöyle ifade edilmiştir: "Her kim ki kendi tarafından tamam olan şeyi nakz etmeye saʿy eder ise saʿyi merduddur."
3 B: "taʿmîm".
4 B -"de".
5 B: "Muʿtezileler".

ise üçünü de kâfir addetmişlerdir. Maʿahâzâ bu âyet-i kerîmede الَّذِينَ ile tavsif olunan fâsıkīnin küfürlerinde, irtidadlarında söz yoktur. Çünkü bunda üç vasıf zikredilmiştir. Allah'a verdiği ahdi nakz edip akidesini bozmak, emr-i ilâhînin aksini yapmak, menâhîyi irtikâb ile de yeryüzünü fesâda vermek, bunun üçü birleşince de küfür tahakkuk eder. Nitekim üst tarafında da وَاَمَّا الَّذِينَ كَفَرُوا فَيَقُولُونَ مَاذَٓا اَرَادَ اللّٰهُ بِهٰذَا مَثَلاً buyurulmuştur. Ve işte temsîlât-ı Kur'âniyeyi sû'-i te'vîl ve istihfaf ile idlâl-i ilâhîye kesb-i istihkak eyleyen hâsirûn bunlardır. Bu kıssada en şâyân-ı dikkat olan noktalardan birisi, bâlâdaki âyetlerde yalnız iman ve küfür tekabülü esas iken burada hem iman ve hem amel-i sâlih mecmûʿuna mukabil olmak üzere ayrıca da fısk ve fâsıkīnin mevzûʿ-i bahis edilmesi ve temsîlât-ı Kur'âniyenin sû'-i te'vîl ile telakkīsi meselesinin bilhassa küfür, dalâlet ve fısk hasletleriyle alâkadar gösterilmesidir. Demek ki fısk biri ilmî, diğeri amelî iki ciheti hâizdir. Asıl küfür ilmî cihetindedir. Bu da bilir bilmez sû'-i te'vîl meselesine râciʿdir. Buna da en ziyade temsîlât ve müteşabihât vesile yapılır. Ve bu ekseriya küfr-i amelî ile de müterâfık olur. Bu gibileri redd ü inzar için Cenâb-ı Hak kelâm-ı ilâhîsinde hakāik asıl olmakla beraber yerine göre temsîlâtın da mevcûdiyetini ve bunun esası olan hak nokta-i nazarına muhalif değil, belki lâzım bulunduğunu ve binâenʿaleyh bunları esasen hak bilmek dahi cümle-i imandan birisi olduğunu bir esas, bir kāʿide-i iʿtikādiye hâlinde beyan eylemiş ve bu suretle üslûb-i Kur'an hakkında mühim bir irşad yapmıştır. هَلْ يَنْظُرُونَ اِلَّا تَأْوٖيلَهُۜ يَوْمَ يَأْتٖى تَأْوٖيلُهُ يَقُولُ الَّذٖينَ نَسُوهُ مِنْ قَبْلُ قَدْ جَٓاءَتْ رُسُلُ رَبِّنَا بِالْحَقِّۚ فَهَلْ لَنَا مِنْ شُفَعَٓاءَ فَيَشْفَعُوا لَنَٓا اَوْ نُرَدُّ فَنَعْمَلَ غَيْرَ الَّذٖى كُنَّا نَعْمَلُۜ قَدْ خَسِرُٓوا اَنْفُسَهُمْ وَضَلَّ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَفْتَرُونَ [el-Aʿrâf 7/53][1] Binâenʿaleyh temsîlât-ı hakka inan, matlub olan ameli yap, tevilini istikbale, cereyân-ı hâdisâta bırak, zamanı gelince anlarsın.

---

1 "Onlar 'hele bakalım nereye varacak' diye onun ancak tevilini gözetiyorlar, onun tevili geleceği gün, önceden onu unutmuş olanlar şöyle diyecekler: 'Hakikat Rabbimizin peygamberleri hakkı tebliğ etmişlermiş. Bak şimdi bizim şefaatçilerden hiçbiri var mı ki bize şefaat etsinler? Veya geri döndürülür müyüz ki yaptığımız işin gayrisini yapsak?' Yok, doğrusu nefislerine yazık ettiler ve o iftira ettikleri şeyler onlardan gāib olup gittiler."

Hulâsa, fısk, ya küfrü veya küfrânı mutazammındır ve neticesi hüsrandır. Bunun için Cenâb-ı Allah bunu [284] sûret-i gıyâbda ve güya bir nazariye halinde ve maʿamâfîh vâkıʿa nâzır bir nazariye halinde takbih buyurduktan sonra şimdi makām-ı irşâdda bir iltifat ile hitâb-ı ʿâmmına bir lemeʿân-ı mahsus veriyor, şöyle ki:

كَيْفَ تَكْفُرُونَ بِاللّٰهِ وَكُنْتُمْ اَمْوَاتًا فَاَحْيَاكُمْۚ ثُمَّ يُمِيتُكُمْ ثُمَّ يُحْيِيكُمْ ثُمَّ اِلَيْهِ تُرْجَعُونَ ﴿٢٨﴾ هُوَ الَّذ۪ي خَلَقَ لَكُمْ مَا فِي الْاَرْضِ جَم۪يعًا ثُمَّ اسْتَوٰٓى اِلَى السَّمَٓاءِ فَسَوّٰيهُنَّ سَبْعَ سَمٰوَاتٍؕ وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَل۪يمٌ ﴿٢٩﴾

Meâl-i Şerîfi

Allah'a nasıl küfrediyorsunuz ki ölü idiniz sizleri diriltti. Sonra sizleri yine öldürecek, sonra sizleri yine diriltecek. Sonra da döndürülüp O'na götürüleceksiniz. (28) O, o hâlıktır ki yerde ne varsa hepsini sizin için yarattı. Sonra semâya inayet buyurdu da onları yedi semâ hâlinde nizâmına koydu; O her şeyi bilir bir alîmdir (29).

Bu iki âyette bütün dünya ve âhiret ilimleri mündericdir. Hayat, cereyân-ı hayât, gāye-i hayât gösteriliyor. Hilkat-i insâniyenin nazar-ı ilâhîdeki kıymeti anlatılıyor. İnsanın arz u semâ hepsinden hakk-ı[1] intifâʿı tescil ediliyor. Delâil-i hilkat ü hâlık icmal ediliyor. Hilkat-i Hak, rahmâniyyet-i Hak, minnet-i Hak isbat olunuyor. Hâsılı rûh-i beşer zeminden âsumana, mahsüsten maʿkūle yükseltiliyor[2] ve bu hakāik karşısında küfür ve küfrâna nasıl [285] sapılabileceği bir istifhâm-ı inkârî ile soruluyor ki bu iltifattaki belâgatin, nezâhetin, ulviyetin, ilmiyetin, hakikatin, ahlâkiyetin parlaklığına ve letâfetine hayran olmamak kābil değildir. Küfür ve küfrânı takbih ve insanları ondan tahzir için bu istifhamdaki tesirin şiddeti ne kadar büyüktür.

---

1 B -"hakk-ı".
2 B: "yükseliyor".

{كَيْفَ تَكْفُرُونَ بِاللّٰهِ} Ey insanlar, insan adını taşıyanlar ve ʿale'l-husûs ey kefere, ey münafıkīn, ey feseka! Allah'a nasıl nankörlük eder de ilmî veya[1] amelî küfr ü inkâra saparsınız?[2] Az çok irfan ve ahlâkı olanlar için bu nasıl tasavvur olunur? {وَكُنْتُمْ اَمْوَاتًا} Hâlbuki siz hepiniz, gerek her biriniz, gerek mecmûʿunuz mukaddemâ hep ölü idiniz, emvât hâlinde idiniz, hayatınız yoktu. ❁ O zaman zâtî olarak neyiniz vardı? Şimdilik haydi ilerisi dursun, fakat lâekal bir toprak ve nihâyet babanızın belinde bir nutfe, bir sümük olduğunuzu hatırlarsınız ya? Fi'l-vâkiʿ siz böyle cansız meyyitler hâlinde idiniz, mevtânın kabre taşındığı gibi öteberi taşınıp duruyordunuz, böyle iken {فَاَحْيَاكُمْ} Allah size hayat verdi, ❁ teneffüs, tegaddî, tenasül eder, duyar, düşünür, ister, istediği yere gider, istediği işi yapar, muhîtindeki hâdisât-ı hâriciyeye kuvâ-yı cismâniye ve rûhâniyesiyle mukavemet eyler, karşı kor, etli, canlı, akıllı fikirli birer insan yaptı, bunları yapan kim ise işte Allah odur. İyi düşününüz, bu hayat sizin kendinizin midir? Kendi zâtî malınız, milkiniz midir? Elbette değil, o kadar değil ki bir kılınızın rengini değiştiremezsiniz. Mâlum ya, her ne olsa siz hayatı seversiniz ve ona her şeyi feda etmek istersiniz, hayatınıza fâidesi dokunacağını zannettiğiniz kimselerin karşısında taklak atarsınız, onlara kul köle olursunuz, hâlbuki kendinizi, bundan evvelki hâlinizi, âtînizi[3] düşünecek olursanız, bu hayat sizin kendi malınız olmadığını anlarsınız. O hâlde bu hayatı size bahşeden Allah teâlâ'yı nasıl inkâr eder ve [286] O'na nasıl küfrân-ı niʿmet eylersiniz, eyliyorsunuz? Allah size hiçbir şey yapmamış ve yapmayacak olsa bile hayatınızın mâliki olduğu için sizin O'na iman ve ubûdiyet etmeniz, hayat sevdâsıyla Allah'ı unutmamanız lâzım gelir. Hem siz bu hayatı o kadar benimsemeyiniz çünkü {ثُمَّ يُمِيتُكُمْ} Allah bundan sonra sizi yine öldürür, öldürüyor ve öldürecek. ❁ Şimdi diyeceksiniz ki, işte biz de buna kızıyoruz ve bundan yüz buluyoruz ya, iman ve ubûdiyet etsek de etmesek de verilen hayatımızın sonra elimizden alındığını görüyoruz. Mâdem ki öleceğiz ve mâdem ki Allah verdiğini alıyor, o hâlde hayat elimize geçmiş iken iyi kötü mümkin

1 M ve B: "ve".
2 B: "saplanırsınız".
3 B -"âtînizi".

olan ne zevki varsa görelim diyoruz. Ölüm derdi; o evleri yıkan, zevkleri perişan eden, çocukları yetim, kadınları dul bırakan, hayatlara kıyan, hayatları pençesinde kıvrandıran o ölüm musibeti mâdem ki nasıl olsa yakayı bırakmıyor, artık dünyaya bir daha gelecek değiliz a, şu muvakkat hayata bütün ihtiras ile sarılalım ve keyfimiz için ne yapabilirsek yapalım demekten kendimizi alamıyoruz ya! Fakat bu ne kadar yanlıştır ve ne[1] bedbaht bir zevktir! Böyle olsa idi bile hayatın bu zevklerini böyle körü körüne ve çılgıncasına değil, tarîk-i meşrûʿ ile istîfâya çalışmak ve Allah teâlâ'ya ihlâs ve şükrânı en büyük bir zevk bilmek ve O'na büyük bir mahabbet ü mehâfet beslemek lâzım gelirdi ve bunun o vakit hayatta da umûmî ve şümullü fâideleri görülürdü. Hâlbuki iş bu kadar değil, bunun ilerisi de var. {ثُمَّ يُحْيِيكُمْ} O sizi öldürdükten sonra yine diriltir ve diriltecektir. ❁ Size evvel verdiği gibi ve hatta ondan daha aʿlâ yine bir hayat verir ve verecektir. Baʿs baʿde'l-mevt de haktır. Görmez misin, olan yine olur. Eğer olmasa idi sen kâinatta hiçbir kanun göremezdin, bir yaptığını bir daha yapamazdın, ilimden, sanattan hiçbir hissen olmazdı. Sen bu sayededir ki hangi şeyi iyi bilirsen onu [287] bir daha ve bir daha yapabilirsin. Tohumlarını bu sayede eker, çiftlerini bu sayede sürer, hâsılâtını bu sayede kaldırırsın. Atlara arabalara, şimendiferlere, otomobillere, vapurlara, tayyarelere bu sayede biner, onları da bu sayede yapabilirsin. Sen hayat kanununu tamamen[2] bilse idin bu bâbda hiçbir şüphe taşımazdın, o zaman sen bile bir zî-hayât yapabilir ve onu bozduktan sonra tekrar yine yapabilirdin. Şimdi yapamıyorsan ilm ü fennin, kudret ü sanatın buna yetişmiyorsa, henüz kānûn-ı hayâtı bilemediğinden, henüz maddelerin, rûhların esrâr-ı evveliyesine nüfuz edemediğinden, daha esasında yaratmak, halk etmek kudretine bizzat mâlik olamadığındandır[3]. Zaten sen asl-ı maddeyi, kuvveti göremezsin, gördüğün onların hâsılları, tezahürleridir. İlmin, fehmin, kudretin de bunlarla mütenâsibdir. Bunların içinde taʿakkul ettiğin madde-i ûlâyı bulsan, onların[4] esrârına da nüfuz

1 B +"kadar".
2 B -"tamamen".
3 B: "olmadığındandır".
4 B -"onların".

etsen acaba bütün kuvvetleri, rûhları, melekleri, keşfetmiş olacak mısın? Halk kudretine esasından sâhip olacak mısın? Hayır. Maddeyi veya kuvveti aslından imha veya ihdas edebilecek misin kendi kendine, hayır. Fakat onları olduğu kadar alıp Hak teâlâ'nın verdiği rûhunla tasarruf edebileceksin ve bizzat Hak teâlâ'ya daha husûsî bir nisbet peyda edebilirsen o zaman bi-iznillâh sırr-ı hayât u ihyâya da vukuf peyda edebilirsin. Sen bunları henüz bilemiyor[1], yapamıyorsan, kānûn-ı hayâtın künhüne eremiyorsan, ortada mevcud olan hayat ve ihyâyı da inkâr edemezsin ya? Nefsü'l-emrde bir hayatın ve bir hayat kanununun cereyânında şüphe edemezsin ya? Ve hele bu kanunun sende, senin kendinde tatbik edilmiş bulunduğunda şüphe etmenin hiç mânası yoktur ya? O hâlde bu burhan ile şunu bi'z-zarûre bilirsin ki bu hayatı yapan ve bunun kanununu bilen bir zât-ı aʿlâ vardır. Hayat ve kānûn-ı hayat hak ve onu yapan ve bilen Hak teâlâ'dır. Binâenʿaleyh olan yine olacak, ölen yine dirilecektir. Ve [288] bunu ancak Allah yapabilecektir. Nasıl ve nerede yapacağına gelince onu kendi bilir, bize bildirdiği de yapacağı ve her hâlde yapacağıdır. Dilerse yerde yapar, dilerse göğe çıkarır, dilerse kabirde yapar, dilerse kıyamette; her hâlde bu bizim diğer bir şe'nimiz, diğer bir hayâtımız olacaktır ki onun şuûnunu tafsil etmeye bugünkü havsalalarımızın kifayeti yoktur. O âlem-i âhirettir. Onunla aramızda geçilecek berzah vardır: Kabir âlemi, kabir hayatı. Cenâb-ı Hak cümlemize imdad etsin, bu geçitleri suhûletle, tatlılıkla geçirsin, îmân-ı kâmil, amel-i sâlih ile hüsn-i hâtime nasib etsin. Buradaki ثُمَّ يُحْيِيكُمْ hayat-ı kabir ile de tefsir edilmiştir. Kıyametten sonra neşr ile de tefsir edilmiştir. Hangisiyle olursa olsun işler bununla da kalmayacaktır. {ثُمَّ اِلَيْهِ تُرْجَعُونَ} Sonra hepiniz ona ircâʿ olunacaksınız, bu ilk hayatta ne haslet iktisab ettinizse ona göre mîzandan geçecek, mükâfat ve mücâzâtına ereceksiniz فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْراً يَرَهُ. وَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَراًّ يَرَهُ [ez-Zilzâl 99/7-8][2] sırrı zâhir olacaktır. Ve o zaman ehl-i cennet ve rıdvân اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ diyeceklerdir.[3]

1 B: "bilmiyor".
2 "Ki her kim zerre mikdârı bir hayır işlerse onu görecek. Her kim de zerre mikdârı bir şer işlerse onu görecek."
3 M ve B: "diyecekler".

Nihâyet böyle, bir de Allah teâlâ'nın dünkü ve bugünkü eltâfını dinleyiniz {هُوَ الَّذٖى} O Allah şol Hâlık-ı zîşândır ki bakınız size neler ihsan etmiş: {خَلَقَ لَكُمْ مَا فِى الْاَرْضِ جَمٖيعًا} Evvelâ şu altınızdaki yeri ve bu yerde bulunan şeylerin[1] hepsini; ʿanâsırı, mürekkebâtını, denizleri, karaları, dağları, dereleri, ovaları, sahraları, ormanları, ırmakları, pınarları, madenleri, otları, ağaçları, çiçekleri, meyveleri, hayvanları, kuşları, hâsılı ما denilen şeylerin hepsini sizin için, sizin hayatınız ve memâtınızda intifâʿınız için halk etti. ۞ Hep bunları insanı yaratmak ve yarattıktan sonra mesʿud yaşatmak için yarattı, cümlesini insanlara musahhar ve [289][2] mubah kıldı. Binâenʿaleyh esas itibariyle bunların mecmûʿundan insanlar için bir hakk-ı intifâʿ ve bir sûret-i intifâʿ vardır. Ve bu sûret-i intifâʿ bazısında müsbet ve bazısında menfî bir haysiyettedir. Umûmunun nâfiʿ[3] olması her birinin her vechile ve herkes için nâfiʿ olması demek olmaz, bir kısmında mazarrat haysiyeti de vardır. Bu cihetle yine Allah'ın derece-i sâniyede istisna edeceği muzır bazı muharremât ve habâis gibi husûsâttan ve bir de birbirinize nazaran hakk-ı mükteseb olmuş emvâl ve emlâk gibi şeylerden mâʿadâsında intifâʿ sizin için mubah kılınmıştır. Buna fıkıhta "ibâha-i asliyye" tâbir olunur. Ve bu ibâhanın delili yalnız akıl değil bu nastır. "Nüfûs ve ırz u nâmustan mâʿadâ eşyâda asl olan ibâhadır. Husûsî bir delîl-i hurmet bulunmadıkça ibâha ile amel olunur" kāʿide-i fıkhiyesi bu nastan me'huzdur. Yalnız akıllara kalsa idi kimi hep mubah der, kimi hep haram der, kimi de şaşırır kalırdı ve nitekim öyle olmuş ve olmaktadır. Burada şuna dikkat etmek lâzım gelir ki bu ibâha insanların umûmuna ʿale's-seviyye yapılmış, insanlar insan için yaratılmamış ve yekdiğerine ibâha edilmemiştir. Bunun için insanların canları, ırzları, yekdiğerine mubah değildir. Hatta bir insan kendi canında, ırzında bile dilediği gibi tasarrufa me'zun değildir, insanlar kendileri için değil Allah'a ubudiyet için yaratılmışlardır. وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْاِنْسَ اِلَّا لِيَعْبُدُونِ [ez-Zâriyât 51/56][4]

1 F: "bulunanların".
2 M ve B +"sahhâr ve".
3 B: "hafî".
4 "Ve Ben, cinn ü insi ancak Bana kulluk etsinler diye yarattım."

Binâenʿaleyh insanların kendini öldürmeye, kendini veya ırzını başkasına[1] satmaya hakkı yoktur. Ancak Allah'ın emrine ve ahkâmına tevfîkan nikâh-ı meşrûʿa me'zûndur. Hilâfında âsim olur. İnsanların amelleri, malları, milkleri de yekdiğerine karşı nefslerine mülhaktır. Bunlar da âhara memnûʿdur. Lâkin kendileri için mubah olduğundan rızâlarıyla diğerlerine de terk ve iʿtâ edebilirler, ʿukūd ve muʿâmelât-ı[2] mâliye bu esas üzere cereyan eder. Hâsılı hakk-ı hayâta ve hakk-ı hürriyete ve hakk-ı nâmûsa hiçbir kimsenin müdahale hakkı yoktur. Bunlar insanın [290] doğrudan doğruya[3] hakkullah olan hukūk-ı esâsiyesindendir ve bunlara taarruz kebâirdendir. Akıl ve din de böyledir. Nüfûsta, ırz u namusta, akılda, dinde asl olan ibâha değil hurmettir.

İşte Cenâb-ı Allah insanları bu kadar yüksek yaratmış ve böyle yaratmak ve böyle yaşatmak için evvelâ bütün arzı ve arzdaki cemîʿ-i eşyâyı yaratıp onların intifâʿına âmâde kılmış, bunları onlar için yaratmış ve hatta bu kadarla[4] da kalmamış {ثُمَّ اسْتَوٰٓى اِلَى السَّمَٓاءِ} sonra yukarıya da geçmiş, semâya doğrulmuş, iradesini göklere tevcih etmiş {فَسَوّٰيهُنَّ سَبْعَ سَمٰوَاتٍ} ve binâenʿaleyh eczâ-yı semâyı, bunlardan bilhassa yedi semâyı tesviye etmiş, arzın yaratılması üzerine bunlarda da taʿdîlât icrâ eylemiş, hâsıl olan inkılâb buhranını nizâmına koymuş, bunlardan da arza ve insanlara menâfiʿ temin etmiştir. Bu sayededir ki insanlar bu binâ-yı muhteşem içinde yaşarlar, yerler, içerler, sulanırlar, teneffüs ederler, ziyâ, harâret alırlar; âyât-ı hakkı görerek, ilimler, fenler edinirler; nazarlarıyla, rûhlarıyla ve hatta Allah nasib edince cisimleriyle çıkarlar, miʿrâc yaparlar. ❁ "سَبْعَ سَمٰوَاتٍ", هُنَّ'den bedeldir. Ve bedel-i baʿz zâhirdir. Zira فَسَوّٰيهَا buyurulmayıp eczâ ve efrâda veya envâʿa işâreten فَسَوّٰيهُنَّ buyurulması tebʿîz kârinesidir.

Burada insanların kable'l-hayat emvât ve hatta nevʿ-i insânînin maʿdum bulunduğu edvârın bir telhîsi, اَلَّذٖى جَعَلَ لَكُمُ الْاَرْضَ فِرَاشًا وَالسَّمَٓاءَ بِنَٓاءً... الخ âyetinin bir tafsîli ve رَبِّ الْعَالَمٖينَ vasfının bir isbâtı ve hayât-ı beşerin

1 B: "başkalarına".
2 B: "mukāvelât-ı".
3 F: "doğru".
4 F: "kadar".

şerâit-i hâliyye ve mütekaddimesinin bir tasvîri ve hilkat-i insâniyenin kıymet ü ulviyeti, nihâyet inâyet ve rahmet-i ilâhiyenin vüsʿati ile zât ve sıfât-ı ilâhiyeyi münkirlere isbat ve şükran ile vazîfe-i ubûdiyyete davet vardır ki Şeyh Saʿdî merhum *Gülistân*'ında bu mazmunu şöyle ifade etmiştir:

أبر و باد و مه و خورشيد و فلك دركارند
تا تو ناني بكف آري وبغفلت نخورى[1]

[291] Demek Allah teâlâ insanı yalnız yerde yaşayacak ve yerdeki eşyâdan intifâʿ edebilecek bir hâlde yaratmamış, ona semâdan da bir hisse-i intifâʿ ayırmış ve hatta bununla alâkadar olarak semâvâtın yedisinde taʿdîlât yapmıştır. Şu hâlde insan yalnız arzî bir mahluk değildir. O yerlerde daralırsa göklerden intifâʿa mezundur ve fakat bunun için evvelâ rûhu semâvîlik hissiyâtını duymalı ve Allah'ı tanımalıdır. Arzın şehvânî ve hayvânî süfliyetlerinde boğulanlar ise bu teʿâlîden mahrumdurlar. "Yarın yerdeki nimetler tükenecek biz aç kalacağız" diye ağlarlar dururlar.

Şüphe yok ki evvelâ arzdakilerin halkı, sonra da semâların tesviyesi meselesinde sonralık, yani ثُمَّ mânası zamânen değil rütbeten, yani ifade nokta-i nazarından bir sonralıktır. Zira bu bâbda gāye-i beyan insanların tenvîridir. Hâlbuki idrâk-i beşer nokta-i nazarından merkez-i âlem insanın kendisidir, bütün idrâk-i hâriç bu merkezde toplanır. Câzibe-i idrak "ene"den başlar. Buna birinci derecede yakın olan da ayağının altındaki arz ve sonra semâdır. Zira insan arzı evvelâ lâmisesi ve kendi sıkletiyle tanır, lâmise ise havâss-ı sâireye mukaddemdir ve idrâki en yakındadır ve hatta bu seviyeden pek yükselememiş olan nice insanlar vardır ki kendisini sade yerle alâkadar bir mahluk zanneder. Ve semâdaki menâfiʿinden gāfildir. Cenâb-ı Hak da irşâdâtını, idrâk-i beşerin bu cereyânına göre beyan buyurmuştur ki bunu zâhirinden arz semâdan evvel yaratılmış gibi anlamamalıdır. Maʿamâfîh burada tesviye-i semâvâtın hakīkī ve zamânî

---

1 Bulut, rüzgâr, ay, güneş, felek hepsi işlerinde çalışıyorlar ve onun için çalışıyorlar ki sen eline bir ekmek geçirebilesin ve gafletle yemeyesin! [Müellifin notu]

bir te'hîrine işaret yok demek de doğru değildir. Bazı müfessirînin anladıkları vechile ثم hakikat olarak ahz olunabilir. Gerçi arz ʿale'l-ıtlâk semâdan evvel yaratılmış değildir. كَانَتَا رَتْقًا [el-Enbiyâ 21/30][1] Fakat arzın fezâ-yı hilkatte bir cirm-i mahsus olarak yaratıldığı zaman ile ondan evvelki tesviye-i semâviye aynen kalmamak lâzım gelirdi. Bugün fennen mülâhaza edebiliriz ki arz teşekkül ettiği andan itibaren sıklet-i [292] mahsûsası, câzibesi, dâfiʿası hasebiyle mensup olduğu manzûme-i ecrâmın vaziyetlerinde ve arada mevce-i mekfûfta, duhân-ı esîrîde, câzibe-i umûmiye nizâmının bir tehavvülü, bir inkılâbı olmuştur. Binâenʿaleyh câzibe-i arziyye ile alâkadar olan sebʿa semâvât tesviyesi ve nizâm-ı hilkati arzdan evvel değil, sonra olmak lâzım gelir. Ve bu surette câzibe-i arziyyenin tehaddüsünde asla müteessir olmayan cihet-i semâ bu tesviyede dâhil olmaz ve onlar bu sebʿa semâvâtın mâverâsı kalır. Bugünkü fen, ilm-i hey'et henüz ecrâmın ikisinden fazlası arasındaki câzibe tehavvülâtını hesab edebilmekten âciz bulunduğu için Kur'ân'daki bu tesviyenin hudûdunu tâyin edebilmekten uzaktır.

Bu sebʿa semâvâtın tefsir ve tevilinde başlıca iki mülâhaza vardır. Birisi, Arz'dan Zühre'ye kadar bir, Zühre'den Utarid'e iki, Utarid'den Şems'e üç, Şems'ten Mirrih'e yahut yine Arz'dan Mirrih'e dört, Mirrih'ten Müşteri'ye beş, Müşteri'den Zuhal'e altı, Zuhal'den daha ilerisine kadar yedidir ki ahîren keşfedilmiş olan Uranüs ve Neptün seyyareleri ve daha keşfedilmesi mümkin olanlar hep bu yedinci hudud dâhilinde demektir. Çünkü bu takdirde bu yedi semâ bilhassa hilkat-i arz üzerine tesviyeye dâhil olanlardır. Bugün bu tesviyenin daha ileri gittiği isbat edilemez. Bu mülâhaza ʿale'l-ekser, ilm-i hey'et nokta-i nazarını tâkip edenlerindir ki zamanımızın hey'et telakkīsine de muhalif değildir. Zira bunda mevzûʿ-i bahis arzın merkeziyeti değil arza nazaran "semâ" kelimesinin tatbîkidir. Manzûme-i şemsiyyede arz merkez olmamakla beraber bizim tahtımız ve idrak ü mülâhazamızın mebde'i de bizzat kendimiz ve arzın câzibesi olduğundan bu tertip o haysiyetledir ve izâfîdir. Başka bir seyyarede

1 "…Semavât ü arz bitişik idiler…"

bulunsak o zaman bunu o[1] arz tasavvur etmemiz lâzım gelirdi. Meselâ güneşte bulunduğumuzu farz edersek Utarit bir, Zühre iki, Arz üç, Mirrih dört, Müşteri beş, Zuhal altı, [293] ilerisi yedi deriz ve bu misâle göre yedi tane de arz tasavvur etmemiz lâzım gelir. Eski Batlamyus hey'etini tâkip edenler Kamer'i birinci seyyare saydıklarından ondan başlarlardı ve yedincisi Zuhal'e dayanırdı ve Kur'an'daki semâvât âyetlerini o hey'ete tatbik etmek için fen derdiyle zahmetler çekerlerdi. Fi'l-vâkiʿ ilm-i hey'etin riyâzî olan mesâil-i hesâbiyyesi ve pek eski zamanlardan beri husuf ve küsuf hesaplarındaki isabetler inkâr edilmemek iktizâ ederdi. Lâkin bunlarla hey'etin mebâdî-i ilmiyesini teşkil eden nazariyyât ve hatta faraziyyâtı ayırmak lâzım gelirdi. Meselâ Batlamyus ilm-i hey'etinin bütün esâsı şu nazariyede toplanıyordu: "Seyyârelerde iki hareket görülüyor, bunun biri tabîî ise diğeri her hâlde kasrî olmak lâzım gelir, bu da her birinin bir felekte merkuz olmasına ve onun hareketiyle müteharrik bulunmasına mütevakkıftır. Binâenʿaleyh yedi seyyarenin bir feleği, sevâbitin de bir feleği ve umûmunu muhît bir de Felek-i Atlas vardır. Ve hareket-i yevmiye bu Felek-i Atlas'ındır" diyorlardı. Buna mukabil ulemâ-yı tefsîr ve hatta mütekellimîn de bu nazariyenin yakīnî olmadığını, diğer bir sebebin melhuz olabileceğini söylüyorlardı ve hatta ilk evvel felâsifeden[2] Sâbit b. Kurre bir cezb nazariyesini bile dermeyan etmişti. Fi'l-vâkiʿ ahîren câzibe-i umûmiye nazariyesi inkişaf ettirildi ve onun üzerine pek eski olan sukūt nazariyesinin te'yîdiyle yeni ve mükemmel bir ilm-i hey'et teessüs etti ve fakat bu hey'et eskisi gibi bütün hey'et-i âlemi ihâta davasından sarf-ı nazar ederek ciddî hudûd-i iştigālini manzûme-i şemsiyye dâhiline hasretti. Binâenʿaleyh bunda bu manzûme hâricine çıkılarak yapılan mülâhazalar sırf faraziyyâttır. Câzibe-i umûmiye kanunu bugün âdetâ müteʿârife tavrını almış bir mevzûʿa-i ilmiye olmuştur. Ve fi'l-hakīka semâvâtın direksiz durmalarını îzah etmek itibariyle de beyânât-ı Kur'âniyeye çok muvâfıktır. Ve henüz bu bâbda istikrâî ve tecribî bir nakz misâli [294] görülmemiştir. Ancak "câzibe" kelimesi o kadar mücerred ve o kadar mânevî bir mefhum ifade ediyor ki bunu bir "melek"

1 B: "ve".
2 F: "felâsife-i İslâm'dan".

kelimesiyle tasavvur etmek ve bizzat kudret-i ilâhiyeye rabt eylemek daha ciddî ve daha hikemî olurdu.

Sebʿa semâvâttaki diğer mülâhazaya gelince: Arz'ın üstünde bütün yıldızların tezyin ettiği maddî âlemin hepsi bir semâdır. Sebʿa semâvâtın birincisidir. Ve bunun mâverâsında bundan başka altı semâ daha vardır. Bunlar rûhânî ve maʿkul olarak tasavvur edildikleri zaman fezânın ecsâma intibâkı gibi aralarında tıbâk u mutabakat mefhûmu daha bârizdir. اِنَّا زَيَّنَّا السَّمَٓاءَ الدُّنْيَا بِزِينَةٍۨ الْكَوَاكِبِ [es-Sâffât 37/6][1] de bunda zâhirdir. Ve İslâm'da ekâbir-i müfessirînin kavilleri budur. Sonra miraç hadislerinde de semâvâtın böyle rûhânî mânalarına işaret vardır. Ve Cenâb-ı Hak her an bunların şuʿûn-ı muhtelifesini tesviye etmektedir. Ve bu tesviye maddiyâta münhasır değildir ve hiç şüphesiz Arz'ı halk etmesi üzerine de bunlara[2] bir tesviye-i mahsûsa vermiş ve Arz üzerinde yaratacağı insanların halkı bilâhare onların intifâʿları için meleklerine emirler vermiş, tesirler îkāʿ etmiş, fezâ-yı âlemde yeni bir sünnet-i câriye açmıştır. Şimdi bazıları burada diyebilir ki "acayip, cereyân-ı hâdisât böyle ilmî midir? Bunları kör bir kuvvet gelişi güzel, tesâdüfî olarak îcab edivermiş değil midir? Bu kadar nâmütenâhî şeyler ilme nasıl sığar? Ve insan yaratılmadan evvel, onun yaratılacağı bilinip, hesap edilerek arz u semâ ona göre nasıl ihzar edilir?" Buna cevâben de buyuruluyor ki: Siz bunları istibʿâd etmeyin {وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ} o Allah her şeye alîmdir, ezelen ve ebeden âlimdir[3]. ۞ O'nda bütün ilimlerin ilmi vardır. O'nun ilmi olmasa idi ilim nereden çıkardı? Esbâb ve müsebbebât birbirine nasıl merbut olurdu? Fünun nasıl teessüs ederdi? Arz u semâ hayâta evvelden ihzar edilmemiş olsa idi hayat nasıl zuhur ederdi? İşte Allah böyle bir [295] Allah'tır. Ve insanları böyle yüksek bir ilm ü kudretle, böyle şâmil bir rahmetle arz u semânın bir hâsılası, bir nüsha-i suğrâsı ve belki kübrâsı olarak yaratmıştır[4]. Ve bütün esbâb-ı saâdetlerini de ihzar[5] etmiştir. Artık bu

1 "Bakınız biz o dünyâ semâyı bir ziynetle donattık; kevâkib."
2 B -"bunlara".
3 M ve B: "alîmdir".
4 B: "yaratılmıştır".
5 B: "izhar".

sefil, miskin hayattan silkininiz; bu edvârı, bu nimetleri derhâtır ediniz, rûhunuzun ne gibi ulviyetlere namzet kılındığını düşününüz. Bu arzda ve o semâvâtta taharriyât icrâ ediniz, nefʿiniz için halk u ihzar edilmiş bulunan şeyleri bulunuz ve Allah yolunda bunlardan intifâʿ da[1] ederek diğer hayata, âhiret hayatına hazırlanınız. Siz bütün bu merâtibden geçirilip Allah'a ircâʿ olunacaksınız. Binâenʿaleyh yükseliniz, yükselmeye azmediniz. Şimdi bunlara karşı Allah'a nasıl küfür veya küfran edersiniz, bu yükseklikleri, bu derinlikleri iyi düşününüz. Bundan başka asl u nesebinizi bilmek ve bu nimetlerle bir bina, bir döşek içinde yüksek[2] kardeş hayatı yaşamak ve sizi iğfal edecek fikirlerden sakınmak için şunu[3] da nazar-ı ibretle dinleyin ve ilme ehemmiyet verin. Alîm olan Allah'a bakınız ne buyuruyor:

وَاِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلٰٓئِكَةِ اِنّ۪ى جَاعِلٌ فِى الْاَرْضِ خَل۪يفَةًۜ قَالُٓوا اَتَجْعَلُ ف۪يهَا مَنْ يُفْسِدُ ف۪يهَا
وَيَسْفِكُ الدِّمَٓاءَۚ وَنَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَنُقَدِّسُ لَكَۜ قَالَ اِنّ۪ٓى اَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُونَ ﴿٣٠﴾
وَعَلَّمَ اٰدَمَ الْاَسْمَٓاءَ كُلَّهَا ثُمَّ عَرَضَهُمْ عَلَى الْمَلٰٓئِكَةِ فَقَالَ اَنْبِؤُ۫ن۪ى بِاَسْمَٓاءِ هٰٓؤُ۬لَٓاءِ اِنْ كُنْتُمْ
صَادِق۪ينَ ﴿٣١﴾ قَالُوا سُبْحَانَكَ لَا عِلْمَ لَنَٓا اِلَّا مَا عَلَّمْتَنَاۜ اِنَّكَ اَنْتَ الْعَل۪يمُ الْحَك۪يمُ
﴿٣٢﴾ قَالَ يَٓا اٰدَمُ اَنْبِئْهُمْ بِاَسْمَٓائِهِمْۚ فَلَمَّٓا اَنْبَاَهُمْ بِاَسْمَٓائِهِمْۙ قَالَ اَلَمْ اَقُلْ لَكُمْ اِنّ۪ٓى اَعْلَمُ
غَيْبَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِۙ وَاَعْلَمُ مَا تُبْدُونَ وَمَا كُنْتُمْ تَكْتُمُونَ ﴿٣٣﴾ وَاِذْ قُلْنَا لِلْمَلٰٓئِكَةِ
اسْجُدُوا لِاٰدَمَ فَسَجَدُٓوا اِلَّٓا اِبْل۪يسَۜ اَبٰى وَاسْتَكْبَرَ وَكَانَ مِنَ الْكَافِر۪ينَ ﴿٣٤﴾ وَقُلْنَا يَٓا
اٰدَمُ اسْكُنْ اَنْتَ وَزَوْجُكَ الْجَنَّةَ وَكُلَا مِنْهَا رَغَداً حَيْثُ شِئْتُمَاۖ وَلَا تَقْرَبَا هٰذِهِ الشَّجَرَةَ
فَتَكُونَا مِنَ الظَّالِم۪ينَ ﴿٣٥﴾ فَاَزَلَّهُمَا الشَّيْطَانُ عَنْهَا فَاَخْرَجَهُمَا مِمَّا كَانَا ف۪يهِۖ وَقُلْنَا
اهْبِطُوا بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّۚ وَلَكُمْ فِى الْاَرْضِ مُسْتَقَرٌّ وَمَتَاعٌ اِلٰى ح۪ينٍ ﴿٣٦﴾ فَتَلَقّٰٓى اٰدَمُ
مِنْ رَبِّه۪ كَلِمَاتٍ فَتَابَ عَلَيْهِۜ اِنَّهُ هُوَ التَّوَّابُ الرَّح۪يمُ ﴿٣٧﴾ قُلْنَا اهْبِطُوا مِنْهَا جَم۪يعاًۚ

---

1 F -"da".
2 B -"yüksek".
3 B -"şunu".

فَاِمَّا يَأْتِيَنَّكُمْ مِنّى هُدًى فَمَنْ تَبِعَ هُدَاىَ فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ ﴿٣٨﴾ وَالَّذِينَ
كَفَرُوا وَكَذَّبُوا بِاٰيَاتِنَٓا اُو۬لٰٓئِكَ اَصْحَابُ النَّارِۚ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ ﴿٣٩﴾

[297] **Meâl-i Şerîfi**

Ve düşün ki Rabbin melâikeye "Ben yerde muhakkak bir halife yapacağım" dediği vakit "Â!.. Orada fesad edecek ve kanlar dökecek bir mahluk mu yaratacaksın?[1] Biz hamdinle tesbih[2] ve seni takdis edip dururken" dediler.[3] "Her hâlde ben sizin bilemeyeceğiniz şeyler[4] bilirim" buyurdu (30). Ve Âdem'e bütün esmâyı tâlim eyledi, sonra o âlemîni melâikeye gösterip "Haydin davanızda sâdıksanız bana şunları isimleriyle haber verin" buyurdu (31). "[5]Sübhânsın yâ Rab! Bizim için senin bize bildirdiğinden başka ilim ne mümkin, o Alîm Hakîm sen, şüphesiz sensin" dediler (32). "Ey Âdem! Bunlara onları isimleriyle haber ver" buyurdu. Bu emir üzerine[6] Âdem onlara isimleriyle onları haber veriverince de buyurdu ki "Demedim mi size ben her hâlde semavât u arzın gaybını bilirim ve biliyorum ne izhar ediyorsunuz da[7] ne ketm eyliyordunuz[8]" (33). Ve o vakit[9] melâikeye "Âdem için secde edin" dedik, derhâl secde ettiler, ancak İblis dayattı, kibrine yediremedi, zaten kâfirlerden idi (34). Ve dedik ki "Yâ Âdem sen ve zevcen cenneti mesken edin, ikiniz de ondan dilediğiniz yerde bol bol yiyin, fakat şu ağaca yaklaşmayın ki haddi aşan zâlimlerden olmayasınız" (35). Bunun üzerine şeytan onları oradan kaydırdı, ikisini de içinde[10] bulundukları nâz u na'îmden çıkardı, biz de "haydi" dedik "bazınız bazınıza düşman olarak inin ve size yerde bir zamana kadar bir karar ve bir nasib alma var" (36).

1 F +"~~Hâlbuki~~".
2 F +"~~ediyoruz~~".
3 F +"~~Ve Rabbin~~".
4 B: "şeyleri".
5 F +"~~Münezzeh~~".
6 F +"~~vaktâ ki~~".
7 F: "ve".
8 F +"~~bilirim~~".
9 F +"ki".
10 M ve B -"içinde".

Derken Âdem Rabbinden birtakım kelimeler telakkī etti, yalvardı, O da tevbesini kabul buyurup ona yine baktı, fi'l-hakīka O'dur ancak öyle Tevvâb öyle Rahîm (37). Dedik: "İnin oradan hepiniz, sonra benden size ne zaman bir hidâyetçi gelir de kim o hidâyetçimin izince giderse[1] onlara bir korku[2] yoktur ve mahzun olacaklar onlar değildir[3]" (38). Küfre saplananlar ve âyetlerimize yalan diyenler ise işte bunlar ateş arkadaşlarıdır, onlar onda muhalled kalacaklardır (39).

Burada hitab yine evvelâ Resûlullah'a tevcih buyuruldu. Demek kıssanın künhünü hakkıyla o anlayacak [298] ve me'zun olduğu kadar da o anlatacaktır. Maʿamâfîh buna her ferde ait hitâb-ı ʿâm neşvesi de verilmiştir. Demek ki bunda zâhir bir istifâde-i âmme dahi vardır. Ve her ferdin bunu nefsinde fehm ü tatbik etmesi matlubdur. Bunda zâhir olarak ʿinâyet-i rabbâniye, kaza vü kader, ʿindallah kıymet-i Âdemî mebde'i, tenâsül-i beşerî mebde'i, din, ilm ü lisan mebde'i, ahlâk, vazife ve uhuvvet mebde'i, ictimâiyât mebde'i, hukuk mebde'i vardır. Tenâsül-i beşerînin ilk din, ilm ü lisan devrinden itibar edilmesi ve beşeriyyet-i ahîrenin bu mebde'e istinad etmesi lüzûmu ve mâhiyet-i insâniyenin târifinde bunların zâtî bir kıymeti bulunduğu ve fakat zenb ü maʿsiyetin husûmet ü adâvetin zâtî ve fıtrî olmayıp arazî ve telkīnât-ı hâriciye eseri olduğu ifham olunuyor. Bu suretle Hıristiyanların zenb-i aslî (*péché originel*) akidelerinin doğru olmadığını, mâhiyet-i şeytâniyenin mâhiyet-i insâniyeden hâriç bir şey olduğu ve bu ikisi arasında ʿadâvet-i kadîme bulunduğu, şeytanın bu adâvetten fâriğ olmayacağı ve fakat insanlığın buna karşı kendine, kendi fıtratına sâhip olarak nefsini ve nevʿiyetini muhafaza ve müdafaa edebileceği ve o zaman saʿâdet-i beşeriyenin hadd-i aksâsını bulacağı ve bu hususta tevbenin kıymeti anlatılıyor. Tenâsül-i beşerî mebde'inde terbiye kanununun cereyânı, yeryüzünde nevʿ-i insânînin ezelî ve kadîm olmayıp bilâhare tedrîcen hâdis olduğu, yani bugünkü nevʿ-i beşerin ezelî olmadığı ve bugünkü tenasül kanununun bidâyeten mevcud olmayıp

1 F +"artık".
2 F +"~~ne de bir hüzün~~".
3 F: "olacak olanlar onlar değildirler".

arzın bir devre-i[1] kemâlinden sonra bizzat hârika olan bir hâdise-i hilkat ile başladığı ve binâenʿaleyh tabîʿat-i ezeliye nazariyesinin doğru olmadığı ve fi'l-hakīka arzın devr-i âteşîninde Pasteur nazariyesinin cereyânına imkân olamayacağından[2] bugün kanun olan tenâsülün bidâyeten hârika olan bir hâdiseye müntehî olacağı ve ilm-i hayvânâtta teselsülün butlânı ve arzın hâdis olması esâsına mebnî ibtidâda kabûlü zarûrî görülen tekevvün bizâtihi nazariyesinin de tâbirini ıslah etmek iktizâ edeceği[3], [299] çünkü ibtidâ fevka'l-kānûn böyle bir hâdise zarûrî ise de bunun bizâtihi ve lizâtihi olmayıp halk u tekvîn-i ilâhî eseri olduğu ve fi'l-hakīka böyle olmazsa ya ilm ü fenni kökünden yıkacak olan illetsiz, sebepsiz bizâtihi ve lizâtihi mütekevvin bir hâdise kabul edilmek veya şimdiki[4] tenasül kanununun ve bunun cereyan ettiği küre-i arzın hâdis olmayıp, nâmütenâhî surette ezeliyet ve kıdemleri iltizam olunmak lâzım geleceği ve hâlbuki ilm ü fen nazarında arzın mahlûkiyeti ve hudûsu delâil-i kaviyye ile bi'z-zarûre sâbit bulunduğu ve nihâyet yeni felsefelerin ilm ü ahlâk itibariyle fıtrat-ı beşeriyede cereyânını isbâta çalıştıkları verâset kanununun az çok bir esas ihtivâ ettiği ve fakat bunun da verâset suretiyle değil, hilâfet suretiyle tasavvur edilmesi lâzım geldiği, yani her intikalde Allah

1 B: "devr-i".
2 M ve B: "olmayacağından".
3 Müellif, burada hayatın başlangıcına dair teorilere atıf yapıyor. Bu meseleye dair 19. yüzyıl Avrupasında hâkim bir akım olan materyalizme uygun bir teori "abiogenesis" denilen, yaşamın kendiliğinden ortaya çıktığı teorisiydi (Elmalılı buna "tekevvün bizâtihi" şeklinde atıf yapıyor). Bu teoriye göre hayat, cansız maddelerden kendiliğinden oluşmuştur. Meşhur bilim adamı Louis Pasteur (ö. 1895) ise, 1864 yılında Fransız Bilimler Akademisi'nin huzurunda yaptığı sunumda, hiçbir canlının cansız maddelerden kendiliğinden türemediğini ispat eder. "Kendiliğinden türeme teorisinin varsayımını test etmek için çevredeki mikroorganizmalarla ilişkisini kesecek şekilde sterilize edilmiş ölü besin maddelerini ele alır. Hava ile teması en aza indirecek şekilde hazırladığı ördek boyunlu deney tüpleri içerisinde et suyu gibi besin içerikli maddeleri kaynatır. Belirli bir zaman sonra besin çözeltileri içinde hiçbir mikroorganizmanın gelişmediğini tespit eder. Bu şekilde Pasteur, besi ortamlarında kendiliğinden oluştuğu düşünülen canlıların çevreden hava yolu ile geldiğini ya da besin maddelerinde daha önceden tohumlar halinde bırakılmış olarak bulunduklarını göstererek ve aslında hiçbir canlının cansız maddeden kendiliğinden türemediğini kanıtlayarak abiyogenez teorisini çürütür." (Fatih Özgökman, "Yaşamın Kökeni, Evrim ve Tanrı", *AÜİF Dergisi* 54:2 (2013), s. 52). Hayatın kendiliğinden türediğine yönelik başka iddia ve teoriler de mevcuttur (bk. https://en.wikipedia.org/wiki/Abiogenesis). Elmalılı'nın ilgili âyetlerden hareketle dikkat çektiği husus, bir taraftan yaşamın, yaşama sahip olmayan maddeden sebepsiz (illetsiz) kendi kendine meydana gelmesinin bilimsel açıdan imkânsızlığı, diğer taraftan da Pasteur'ün teorisinin sonsuza kadar geri gidemeyeceği (teselsül), şimdiki doğal düzenin mutlaka doğaüstü bir ilk müdahale tarafından başlatılmış olması gerektiğidir.
4 B -"veya şimdiki".

teâlâ'nın bizzat bir halk u te'sîri gözetilmek iktizâ eyleyeceği ehl-i ilme ihtar edilmiş bulunuyor.

Evvelâ takdîr-i ilâhî ve ʿinâyet-i rabbâniye ihtar edilerek buyuruluyor ki: {وَاِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلٰٓئِكَةِ} "Vâv" yine mazmûn-ı sâbıka maʿtuftur. "Yâ Muhammed, ey Âdem oğlu, zikr olunan nimetleri unutma ve o vakti de unutma ki insanlar yeryüzünde zuhur etmeden evvel Rabbin irâde-i ezeliyesini izhar ve kudret-i lâyezâlîsini ibraz ederek meleklere[1] {اِنّٖى جَاعِلٌ فِى الْاَرْضِ خَلٖيفَةً} "Ben mutlaka yeryüzünde bir halife yapacağım, bir halife tâyin edeceğim" demişti ki meâli: Kendi irâdemden kudret ve sıfâtımdan ona bazı salâhiyetler vereceğim; o Bana izâfeten, Bana niyâbeten mahlukātım üzerinde birtakım tasarrufâta sâhip olacak, Benim nâmıma ahkâmını icrâ ve tenfiz eyleyecek, o bu hususta asîl olmayacak, kendi zâtı ve şahsı nâmına bi'l-asâle icrâ-yı ahkâm edecek değil, ancak Benim bir nâibim, bir kalfam olacak; irâdesiyle Benim irâdelerimi, Benim emirlerimi, Benim kanunlarımı tatbîke me'mur bulunacak, sonra onun arkasından gelenler ve ona halef olarak aynı vazifeyi icrâ edecek olanlar bulunacak هُوَ الَّذٖى جَعَلَكُمْ خَلَٓائِفَ فِى الْاَرْضِ [Fâtır 35/39][2] [300] sırrı zâhir olacak. Bu mâna ashâb-ı kirâmdan ve tâbiînden uzun uzadıya nakledilegelen tefsirlerin hulâsası ve hâsılıdır.

Burada "yapacağım: اِنّٖى جَاعِلٌ" demek acaba "halk edeceğim: إِنِّي خَالِقٌ" demek midir, değil midir?[3] Bu tefsir yok değildir. جعل (caʿl) bir mefʿûle müteʿaddî olursa halk demek olur. Burada da "caʿl", "halk"dan eʿam ve daha mutlaktır. Ve ikisine de muhtemil bulunuyor. Halk meselesi ileride اِنّٖى خَالِقٌ بَشَراً مِنْ طٖينٍ. فَاِذَا سَوَّيْتُهُ وَنَفَخْتُ فٖيهِ مِنْ رُوحٖى فَقَعُوا لَهُ سَاجِدٖينَ [Sâd 38/71-72][4] âyetleriyle tasrih olunacaktır ki işbu جَاعِلٌ tebliği إِنِّي خَالِقٌ takdîrinden sonra görünüyor. Arada takdîr-i zât ile takdîr-i sıfât[5] farkı vardır. Lisânımız-

1 F -"meleklere".
2 "O ki sizleri yeryüzünde halifeler kıldı…"
3 B -"değil midir?".
4 "…Haberiniz olsun, ben bir çamurdan bir beşer yaratmaktayım. Onu tesviye ettim de rûhumdan ona nefh eyledim mi derhâl ona secdeye kapanın."
5 B: "sıfat".

da “kalfa” tâbirinin sahîhi olan[1] “halife”[2] kelimesi[3] (yani birinin arkasından makamına kāim olmak mânasıyla alâkadar olarak) فَعِيل bi-maʿnâ فَاعِل’dir. Yani aslı “halîf”tir ve “tâ”sı mübalağa içindir. Binâenʿaleyh isim olarak kullanılan sıfât-ı gālibedendir ki Fransızca “représentant” kelimesi de bu mânanın mümessilidir, cemʿi “halâif” ve “hulefâ” gelir. Masdarı da “hilâfet”tir. Hilâfet, “vekâlet” gibi, “asâlet”in mukabili olarak başkasına niyâbet etmek, yani az veya çok onun yerini tutarak onu temsil etmek demektir. Râgıb’ın *Müfredât*’ında beyânı vechile bu niyâbet de ya[4] aslın gaybûbetinden veya bir meûnetten veya aczinden, yahut da bunların hiçbiri olmadığı hâlde mahza asîlin nâibine bir şeref bahşederek tekrim etmesinden neş’et eder. Ve işte Cenâb-ı Allah’ın arzda evliyâsını istihlâfı bu kabîldendir.”[5] Demek ki her nâibin, halifenin kıymet ve şerefi, asîlin[6] şerefi ve niyâbetin derecesiyle mütenâsibdir. Cenâb-ı Allah da “arzda bir halife yapacağım” deyince kendilerini bir istişare makamında gören melâike bir taraftan bundaki şerefi takdir ettiler, diğer taraftan da yerdeki bir mahlûka min-tarafillah böyle yüksek bir salâhiyyet-i irâdiye bahşedilmesinde bir şer ihtimâlinden de korktular. “Yerde” deyince اِنّ۪ي خَالِقٌ بَشَراً مِنْ ط۪ينٍ takdîri anlaşılıyordu. Acaba bu salâhiyeti alan, hüsn-i istiʿmâl edebilecek mi? Acaba bunu asâlet zannederek kendi hesabına icrâ-yı ahkâma kalkışırsa yeryüzüne fesad vermeyecek mi? Cenâb-ı Hak henüz bu noktaları ve o [301] salâhiyetin derecesini ve hikem-i hafiyyesini bildirmemiş olmakla melekler {قَالُٓوا اَتَجْعَلُ ف۪يهَا مَنْ يُفْسِدُ ف۪يهَا وَيَسْفِكُ الدِّمَٓاءَ} orada yani yeryüzünde onu fesâda verecek, onda[7] fesadlar çıkaracak ve kanlar dökecek

1 F: “olarak”.
2 B: “halef”.
3 F +“olmak”.
4 B -“ya”.
5 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 294:
والخِلافةُ النّيابة عن الغير إمّا لغيبة المنوب عنه، وإمّا لموته، وإمّا لعجزه، وإمّا لتشريف المستخلف. وعلى هذا الوجه الأخير استخلف الله أولياءه في الأرض.
Müfredât’ın görebildiğimiz baskılarında ve buradan aktaran tefsirlerde “me’ûnet” yerine “mevt” kelimesi geçmektedir. Müellifin, kelimeyi “me’ûnet” şeklinde kaydeden bir nüshayı kullanmış olması ihtimal dâhilindedir.
6 B: “aslın”.
7 B: “ondan”.

bir kimse, bir âmil mi yapacaksın? {وَنَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَنُقَدِّسُ لَكَ} Hâlbuki biz hep Sana hamd ederek dâima tesbih ediyoruz ve Sana mahsus takdîsât ile arz-ı takdîs eyleriz. Veya Senin için kendimizi dâima temizler, temiz tutarız, dediler. Ve bu suretle maksadları hâşâ itiraz olmayıp hikmetini bir istifsar olduğunu bildirdiler, maʿamâfîh bununla hilâfete zımnen bir rağbet de izhar ettiler.

"**Tesbih**" Allah teâlâ'yı tenzih etmek, yani Zât-ı akdesini iʿtikāden ve kavlen ve amelen lâyık olmayan her türlü şâibeden ârî ve uzak tutmaktır. Aslı, suda pek iyi yüzerek uzaklara gitmek demek olan سبح masdarındandır ki tefʿîli teksir ifade eder. Allah'ı takdis de böyledir. Bu dahi esasında pek uzağa gitmek demek olan قدس'den me'huz olarak tathir etmek, pek temiz tutmak mânasınadır. Çünkü "tathir", pislikten çok uzaklaştırmaktır. Maʿâmâfîh,"وَنُقَدِّسُ لَكَ", نُقَدِّسُ تَقْدِيسًا لَكَ demek olduğu gibi, نُقَدِّسُ نُفُوسَنَا لِأَجْلِكَ demek de olabilir ki ikisiyle de rivayet vârid olmuş ve bunun için bâlâda ikisine de işaret edilmiştir.

Melâike ve Melek Nedir?

Evvelâ cihet-i lisâniyesini tedkik edelim: Ebû Hayyân Endelüsî gerek *el-Bahru'l-Muhît* nâmındaki tefsîr-i kebîrinde ve gerek *en-Nehrü'l-Mâd* ismindeki tefsîr-i mülahhasında der ki: "'Melek' mîmi aslî olarak kuvvet demek olan 'melk'den 'feʿal'dir. 'Feʿâile' ve 'feʿâil' vezninde[1] 'melâike' ve 'melâik' diye cemiʿlenmesi şâz tarikiyledir. Ebû Ubeyde buna kāil olmuştur."[2] Binâenʿaleyh melek lügaten kavî, zü'l-kuvve demektir. Lâmın kesriyle "melik" ve lâmın fethiyle "meleke" kelimelerinin mânalarıyla alâkadardır. Lâkin bu surette "melâike" cemʿ-i kıyâsî olmamış olur. Hâlbuki Arapça'da aslı bulmak için cemiʿ, esaslardan biridir. Bunun için diğer taraftan mîmi [302] zâid olup aslı "mel'ek"tir deniliyor ki İbn Cerîr Taberî dahi *Câmiʿu'l-Beyân*'ında[3] bunu şöyle îzah eder: Melâike" مَلْأَك'in

1 B: "veznindeki".

2 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* I, 222:
الْمَلَكُ: مِيمُهُ أَصْلِيَّةٌ وَهُوَ فَعَلٌ مِنَ الْمَلْكِ، وَهُوَ الْقُوَّةُ، وَلَا حَذْفَ فِيهِ، وَجُمِعَ عَلَى فَعَائِلَةٍ شُذُوذًا، قَالَهُ أَبُو عُبَيْدَةَ

3 B: "*Câmiʿu'l-Beyân*'da".

cemʿidir. Şu kadar ki Arap'ta müfredinin hemzesizi hemzelisinden daha çok ve daha meşhurdur. "Melâikeden bir melek" derler, hemzesini hazf ederek harekesini mâkablindeki sâkin olacak olan lâma naklederler ve cemiʿlendikleri zaman hemze ile aslına reddederek "melâike" derler ki bunun misâli çoktur. تَرْأَى - تَرَى gibi. Maʿamâfîh müfredin hemze ile geldiği de vardır. Nitekim şâir şöyle demiştir:

فَلَسْتَ بِجِنِّيٍّ وَلَكِنْ مَلْأَكا   تَحَدَّرَ مِنْ جَوِّ السَّمَاءِ يَصُوبُ[1]

ki burada[2] "مَلْأَكًا", مَلَكًا demektir. Bazen müfredinde "me'lek"[3] de denilir ki bu da جَذَبَ yerine جَبَذَ; شَمْأَلَ yerine شَأْمَلَ denilmesi gibi bir kalbdir. Lisânımızda da bu gibi kalbin emsâli çoktur. Meselâ "köprü", "toprak", "ekşi" yerinde "körpü", "torpak", "eşki" gibi. Fakat müfredinde مَأْلَك denildiği zaman cemʿinde de مَآلك denilmek lâzım gelirdi. Hâlbuki[4] böyle cemiʿlendiği mahfûzum değildir. Bazen "melâik" ve "melâike" diye cemiʿlenir. "Mesmaʿ - mesâmiʿ - mesâmiʿa" gibi. İşbu "melek" kelimesinin aslı مَلْأَك mefʿal vezninde risâlet yani elçilik mânasınadır ki أَرْسَلَ إلَيْهِ رِسَالَةً diyecek yerde لَأَكَ إلَيْهِ - يَلْئك fiilinden gelir. Me'lek de aynı vechile أَرْسَلْتُ إلَيْهِ mânasına أَلَكْتُ إلَيْهِ أَلْكَةً ومَأْلَكَةً وأُلُوكاً fiilinden masdar-ı mîmîdir. Adiyy b. Zeydi'l-ʿİmâdî:

أَبْلِغِ النُّعْمَانَ عَنِّي مَلْأَكًا   أَنَّهُ قَدْ طَالَ حَبْسِي وَانْتِظَار[5]

demiştir ki diğer lügat ile مَأْلَكًا "me'leken" diye dahî inşad olunuyor. Bu mânada daha bazı şevâhid vardır. İşte melâike de bu risâlet mânasıyla "melâike" tesmiye edilmişlerdir. Çünkü melâike Allah'ın resulleri,

1 "Sen bir cinnî değil, cevv-i semâdan inerek dönüp dolaşan bir meleksin" [Müellifin notu].
2 B: "buradaki".
3 M ve B: "mel'ek".
4 B: "Lâkin".
5 "Benden Numan'a bir elçilik yetiştir, mahbûsiyetim ve intizârım* hakikaten uzadı" [Müellifin notu]. M: "intizarı".

elçileridir. Enbiyâsına ve gönderdiği ʿibâdına gönderir.[1] Yani "mel'ek"[2] ism-i mekân olmak üzere mevziʿ-i[3] risâlet veya [303] mefʿûl mânasıyla resul, mürsel, âmil-i risâlet, vesâit-i rabbâniye demektir. Ehl-i lisanda, müfessirînde bu iştikākı tercih edenler çoktur. Râgıb da "melâike" lafzında bunu tercih etmiş ve "melek"te demiştir ki: "Nahviyyûn 'melek'i de 'melâike'den müştak ve mîmini zâid yaptılar. Hâlbuki bazı muhakkıkīn bunun 'mülk'ten olduğunu söylemiş ve şöyle îzah etmiştir: Melâikenin siyâsâttan bir şeye me'mur ve müstevlî olanına lâmın fethiyle 'melek', beşerde olana da lâmın kesriyle 'melik' denilir. Binâenʿaleyh her melek melâikedir, fakat her melâike melek değildir. Melek وَالنَّازِعَاتِ [en-Nâziʿât 79/1][4], فَالْمُقَسِّمَاتِ اَمْرًا [ez-Zâriyât 51/4][5], فَالْمُدَبِّرَاتِ اَمْرًا [en-Nâziʿât 79/5][6]

---

1 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* I, 444-447:

قال أبو جعفر: والملائكة جمع مَلأكٍ، غيرَ أن أحدَهم، بغير الهمزة أكثرُ وأشهر في كلام العرب منه بالهمز، وذلك أنهم يقولون في واحدهم: مَلَك من الملائكة، فيحذفون الهمز منه، ويحركون اللام التي كانت مسكنة لو هُمز الاسم. وإنما يحركونها بالفتح، لأنهم ينقلون حركة الهمزة التي فيه بسقوطها إلى الحرف الساكن قبلها: فإذا جمعوا واحدهم، ردّوا الجمعَ إلى الأصل وهمزوا، فقالوا: ملائكة.

وقد تفعل العرب نحو ذلك كثيرا في كلامها، فتترك الهمز في الكلمة التي هي مهموزة، فيجري كلامهم بترك همزها في حال، وبهمزها في أخرى، كقولهم:«رأيت فلانا» فجرى كلامهم بهمز«رأيت» ثم قالوا:«نرى وترى ويرى»، فجرى كلامهم في«يفعل» ونظائرها بترك الهمز، حتى صارَ الهمز معها شاذًّا، مع كون الهمز فيها أصلا. فكذلك ذلك في«ملك وملائكة»، جرى كلامهم بترك الهمز من واحدهم، وبالهمز في جميعهم. وربما جاء الواحد مهموزًا، كما قال الشاعر:

فلَسْتَ لإِنْسِيٍّ ولكنْ لِمَلأَكٍ ... تَحَدَّرَ مِنْ جَوِّ السَّمَاءِ يَصُوبُ

وقد يقال في واحدهم، مألك، فيكون ذلك مثل قولهم: جَبَذ وجذب، وشأَمَل وشمأل، وما أشبه ذلك من الحروف المقلوبة. غير أن الذي يجبُ إذا سمي واحدهم«مألك» أن يجمع إذا جمع على ذلك«مآلك»، ولست أحفظ جمعَهم كذلك سماعًا، ولكنهم قد يجمعون: ملائك وملائكة، كما يجمع أشعث: أشاعث وأشاعثة، ومِسْمع: مَسامع ومَسامِعة، قال أميّة بن أبي الصّلت في جمعهم كذلك:

وَفِيهِمَا مِنْ عِبَادِ اللَّهِ قَوْمٌ ... مَلائِك ذُلِّلوا وهُمُ صِعَابُ

وأصل الملأك: الرسالة، كما قال عدي بن زيد العِبَادِيّ: أَبْلِغِ النُّعْمَانَ عَنِّي مَلأَكًا ... إِنَّهُ قَدْ طَالَ حَبْسِي وَانْتِظَارِي

وقد ينشد: مألَكًا، على اللغة الأخرى. فمن قال: ملأكًا فهو مَفْعل، من لأك إليه يَلأك إذا أرسل إليه رسالة مَلأكة؛ ومن قال: مَألَكًا فهو مَفْعَل من ألكت إليه آلك: إذا أرسلت إليه مألَكة وألُوكًا، كما قال لبيد بن ربيعة:

وَغُلامٍ أَرْسَلَتْه أُمُّه ... بأَلُوكٍ فَبَذَلْنَا مَا سَأَلْ

فهذا من«ألكت»، ومنه قول نابغة بني ذبيان:

أَلِكْنِي يَا عُيَيْنَ إِلَيْكَ قَوْلا ... سَأَهْدِيه، إِلَيْكَ إِلَيْكَ عَنِّي وقال عبدُ بني الحَسْحَاس:

أَلِكْنِي إِلَيْهَا عَمْرَكَ اللَّهُ يَا فَتًى ... بِآيَةِ ما جاءتْ إِلَيْنَا تَهَادِيَا

يعني بذلك: أبلغها رسالتي. فسميت الملائكةُ ملائكةً بالرسالة، لأنها رُسُل الله بينه وبين أنبيائه، ومن أرسلت إليه من عباده.

2 M ve B: "melek".

3 B: "mevzûʿ-i".

4 "O (…) nezʿ edenlere."

5 "Derken bir emir taksim edenlere kasem olsun ki."

6 "Derken bir emir çevirenlere kasem olsun ki (kıyamet var)."

gibi âyetlerde işaret olunandır ki melekü'l-mevt bu cümledendir. عَلَى الْمَلَكَيْنِ بِبَابِلَ هَارُوتَ وَمَارُوتَ [el-Bakara 2/102][1], مَلَكُ الْمَوْتِ الَّذٖى وُكِّلَ بِكُمْ [es-Secde 32/11][2], وَالْمَلَكُ عَلٰٓى اَرْجَٓائِهَا [el-Hâkka 69/17][3]. Bir de der ki melâike, vâhide ve cemʿa ıtlâk olunur."[4] Binâenʿaleyh bu îzâha göre de "melek" lafzı kuvvet ve tedbirden, "melâike" de risâlet mânasından me'huz olmuş oluyor. Ve aynı zamanda "melâike", "melek"ten eʿam ve onun cinsi bulunuyor. Şu hâlde her ikisinde bir kere[5] maʿnâ-yı risâlet vardır.

Acaba bu risâlet sadece teblîğ-i emr midir, yoksa teblîğ-i fiʿl midir? Yani yalnız ilmî ve kelâmî bir teblîğ-i rûhî mi yapıyorlar, yoksa bilfiil kudret ve tekvîn-i ilâhînin de mübelliği oluyorlar mı? Âyât-ı Kur'âniyenin delâletlerine göre her ikisinin dahi bulunduğunu anlıyoruz. Peygamberlere ve hatta yine melâikeye evâmir-i ilâhiyeyi tebliğ eden melekler bulunduğu gibi, cihad ve sair husûsâtta fiilen kuvvet ve imdad getiren melâike de bulunuyor ve bir de الرُّوحُ "er-Rûh" ism-i mahsûsuyla bir melek-i mahsûs dahi okuyoruz. Hâlbuki âlemde hiçbir hâdise olamaz[6] ki ona kudret-i ilâhiyenin bir taʿalluk-ı mahsûsu bulunmasın, binâenʿaleyh cins-i melâike kudret ve tekvîn-i ilâhînin vahdetten kesrete tevezzüʿünü ve onun tenevvuʿât ve taʿayyünât-ı mahsûsasını ifade eden mebâdî-i fâʿile olarak mülâhaza edilmek lâzım gelir. Ve kâinatta hiçbir şey, hiçbir hâdise, hiçbir fiil ve hareket tasavvur olunamaz ki [304] böyle bir risâlet ile vâkiʿ olmuş olmasın. Bundan başka bir nevi melâike daha vardır ki bunlar hâdisât-ı tekvîniyeden mukaddem şuûn-ı emriye ve kelâmiyeyi, taʿbîr-i

---

1 "…Babil'de Harut Marut iki melek üzerine…"
2 "…Size müvekkel kılınmış olan melekü'l-mevt…"
3 "Öyle ki melekler, kenarları üzerindedir…"
4 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 82, 776:

والملائكة تقع على الواحد والجمع.

وأما الْمَلَكُ فالنحويون جعلوه من لفظ الملائكة، وجعل الميم فيه زائدة. وقال بعض المحقّقين: هو من الْمُلك، قال: والمتولّي من الملائكة شيئا من السّياسات يقال له: ملك بالفتح، ومن البشر يقال له: ملك بالكسر، فكلّ مَلَكٍ ملائكة وليس كلّ ملائكة ملكا، بل الملك هو المشار إليه بقوله: «فَالْمُدَبِّراتِ أَمْراً» (النازعات ٥/٩٧)، «فَالْمُقَسِّماتِ أَمْراً» (الذاريات ٤/١٥)، «وَالنَّازِعاتِ» (النازعات ١/٩٧) ونحو ذلك، ومنه: ملك الموت، قال: «وَالْمَلَكُ عَلى أَرْجائِها» (الحاقة ٧١/٩٦)، «عَلَى الْمَلَكَيْنِ بِبابِلَ» (البقرة ٢٠١/٢)، «قُلْ يَتَوَفَّاكُمْ مَلَكُ الْمَوْتِ الَّذِي وُكِّلَ بِكُمْ» (السجدة ١١/٢٣).

5 B -"bir kere".
6 B: "olmaz".

âharla şuûn-ı rûhiyeyi mevcûdât-ı âkilenin cereyân-ı rûhîsine[1] ait evâmir ve irşâdât-ı rabbâniyenin tecelliyât-ı mahsûsasını ifade ederler. Bunlar daha evvel resûl-i idrâkdirler, müdrik ve muhtâr olan mebâdî-i fâʿileye kable'l-fiʿl hayrın veya rızâ-yı ilâhînin vichesini irâe eylerler ve melâikeye olduğu gibi beşere de müvekkeldirler. Şeytanın melâikeye tekabülü de bu cihettendir ve ʿale'l-ekser melâike yalnız bunlar zannedilmiştir. Biz her hâdiseyi iki mebde ile tasavvur ederiz ki biri mebde'-i fâʿil, diğeri mebde'-i kābildir. Meşhûdâtımız bu ikisinin haysiyyet-i müşterekesidir. Asıl madde bu mebde'-i kābilden ibarettir. Biz asıl maddeyi görmeyiz, gördüğümüz hep eser-i fâʿiliyettir. Görülen[2] her fiil ve hareket, her şe'n ü hâdisede bizzat veya bi'l-vâsıta bir mebde'-i fâʿil tanırız. Şüphe yok ki muharriksiz bir hareket yoktur ve madde kendi kendine âtıldır. Bundaki her hareket veya sükûn bizzat veya bi'l-vâsıta fâil bir kudret-i muharrikenin eseridir ve her hâdise böyle bir fâʿil-i müessirin tezahürüdür. Biz eseri görür, eseri idrak ederiz. Hâlbuki aynı eserle hakikatte idrakimize tezahür eden o fâʿil-i müessirin bir lemhasıdır. Madde onun altında bir maʿkuldür. Gördüklerini madde zannedenler, onu kuvvet sayesinde gördüklerini bilmelidirler. Buradan feylesofların kuvvet nazariyesine atlayacak olursak bütün kuvvet ve kudretin Hak teâlâ'da tevahhud ettiğini ve kudret-i ilâhiyenin ilk vâsıta-i taʿayyün ve tecellîsi melâikenin risâleti demek olduğunu ihtar etmek kolay olur. Lâkin bunlar meyânında kuvâ-yı müdrike de vardır ki onlar da vakıʿâtı kable'l-vukūʿ tefhim eden rubûbiyyet-i ilâhiyenin mübelliğidirler ve binâenʿaleyh melâikesiz bir hâdise tasavvuru gayr-i mümkindir, melâikesiz bir katre yağmur bile düşmez, şu kadar ki irâde-i [305] insaniye ile alâkadar kuvâ-yı tâliyedeki şerr ü fesad âmili gibi icrâ-yı tesvîlât eden ervâh ve kuvâ-yı şeytâniye de bâlâda îzah olunduğu üzere bu melâikeye mukabildir.

Bu îzahâtı serd ettikten sonra melâikenin mâhiyet ve envâʿı hakkındaki akvâli de icmal etmek faideli olacaktır. Vazʿ-ı mes'ele şudur: Melâikenin

---

1 B: "rûhiyesine".
2 F: "Görünen".

bizâtihâ kāim zevât, taʿbîr-i âharla cevâhir kabîlinden olduklarında ʿukalânın ittifakı vardır. Fakat bunlar mütehayyiz midirler, mücerred midirler? Bunda ihtilaf ediliyor:

1. Mütehayyizdirler. Melâike birtakım ecsâm-ı latîfe-i esîriyedir ki eşkâl-i muhtelife ile teşekküle kādirdirler. Bu kavil ekser-i mütekellimîn kavlidir. Çünkü diyorlar peygamberler bunları şekilleriyle görmüştür, şekiller ise cismânîdirler, hâiz-i ebʿâddırlar. Bir de maddesiz kuvvet-i mücerrede tasavvuru bizzat kudret-i ilâhiye tasavvuru demektir. Allah'tan mâʿadâ zât-ı mücerred yoktur. Madde tasavvurdan silindiği zaman tasavvur olunan kuvvet ve kudret-i mahza ayn-ı kudret-i ilâhiyeden ibaret kalır. Henüz hiçbir teşekkülü hâiz olmayan eczâ-yı lâ-yetecezzâ hâlindeki madde-i mahza ise kābil ve ʿâtıl-ı mahzdır. Onda hiçbir fâiliyet ve kuvvet yoktur. Bunlara fâiliyet demek olan kuvvet ifâza edildiği zaman teşekkülü hâiz mürtabıt bir cism-i esîrî olurlar. Denebilir ki teşekkül bunların hakikatleri değil, maddede tezahürleridir. Binâenʿaleyh kendileri mâverâ-yı maddedir. Buna şu cevap verilir ki "melâike" ve "resul" tâbiri de bu haysiyetledir. Yoksa mâverâ-yı maddede bunlar ayn-ı kudret-i ilâhiyeye râciʿdirler. Bu kavil asr-ı hâzırda ekser-i hikmet-i tabîʿiye ulemâsının esîrsiz kuvvet tasavvur etmemelerine müşabihtir.
2. Hukemânın ve bilhassa hukemâ-yı İslâmiyenin kavilleridir ki melâike ne mütehayyiz, ne ecsâmdırlar; bunlar nüfûs-i nâtıka-i beşeriye, yani rûh-i insânî gibi cevâhir-i mücerrededirler, fakat mâhiyetçe bunlardan [306] başkadırlar, kuvvetçe daha mükemmel ve ilimleri daha çoktur. Aralarındaki nisbet güneş ile ziyâsının nisbeti gibidir. Ve bunlar iki kısımdırlar, bir kısmı maʿrifet-i Hakk'a müstağrak ve başkasıyla iştigalden mütenezzihtirler. يُسَبِّحُونَ الَّيْلَ وَالنَّهَارَ لَا يَفْتُرُونَ [el-Enbiyâ 21/20][1] Bir kısmı da kalem-i kazâ vü kaderin cereyânına göre semâdan arza tedbîr-i umûr ederler ki bunlar da الْمُدَبِّرَاتِ اَمْرًا'dırlar ve bunların semâvî ve arzî olanları vardır. Evvelkiler de bunların rûhları mesabesindedirler.

---

1 "Gece gündüz O'na tesbih ederler, fütur getirmezler."

Nasârâ'dan bir tâifenin de melâike bedenlerinden mufârakat etmiş ervâh-ı fâzıle-i beşeriye diye telakkī ettikleri tefsirlerimizde ve kütüb-i kelâmiyemizde zikrolunuyor. Zamanımızda gayr-i İslâmî felsefelerin maddeyi kuvvete, kuvveti rûha ircâʿ eden nazariyeleri de esasında hukemânın sâlifu'z-zikr cevâhir-i mücerrede nazariyesidir. Mücerredâtı umûr-ı iʿtibâriye addedenler de mütekellimîn mezhebine ircâʿ olunabilirler.

Bâlâda beyan olunan kavl-i muhtâr vechile bütün kâinât-ı mâddiye bir semâ olduğuna ve bunlardan mâʿadâ semâlar bulunduğuna göre, hakīkat-i melâikenin ve bunların makamlarının ne kadar yüksekliklere ve derinliklere varacağını tasavvur etmelidir. Bunların kesretlerini anlatmak için Aleyhi's-salâtü ve's-selâm Efendimiz'in şöyle buyurduğu nakl olunmaktadır: "Semâ gıcırdamaktadır. Ve gıcırdamak hakkıdır. Onda bir kadem mevziʿi yoktur ki bunda bir melek-i sâcid veya râkiʿ bulunmasın."[1] Bu babda temsîlen şöyle bir nisbet-i mütezâyide dahi rivayet olunmuştur: Benî Âdem cinnin öşrü, bunlar hayvânât-ı berriyenin öşrü, hepsi tuyûrun öşrü,[2] mecmûʿu hayvânât-ı bahriyenin öşrü ve bütün bunlar arza müvekkel olan melâikenin öşrü mesâbesindedir. Sonra semâ-i dünyâ melâikesi bütün bunlardan o nisbette çok ziyade ve bütün bunlardan semâ-i sâniye melâikesi de o nisbette ziyade, semâ-i sâbiʿaya kadar mütezâyiden hep böyle, sonra bunların [307] hey'et-i mecmûʿası melâike-i Kürsî'ye nazaran az bir şey, sonra hepsinin mecmûʿ-ı adedi altı yüz bine bâliğ olan sürâdikāt-ı Arş'tan birinin melâikesine nazaran onda bir kalmaz. Ve bunlardan bir sürâdikın, yani bir büyük perdenin tûl ve irtifâʿına nazaran semâvât u arz ve içindekiler ve araları bir kadr-i mahsus teşkil etmezler ve bunun her karışında bir melek-i sâcid veya râkiʿ veya kāim vardır ki tesbih ve takdis eder. Sonra bunların mecmûʿu Arş etrafında dönen melâikeye karşı denizden bir katre kalır. Sonra İsrâfil aleyhisselâm'ın eşyâʿı olan melâike-i levh ve Cibrîl aleyhisselâm'ın cünûdu

1 Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ,* Mısır: es-Saâde, 1974, VI, 269. Krş. Tirmizî, Zühd, 9/2312:
عَنْ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «أَطَّتِ السَّمَاءُ وَحُقَّ لَهَا أَنْ تَئِطَّ مَا مِنْهَا مَوْضِعُ قَدِمٍ إِلَّا وَبِهِ مَلَكٌ سَاجِدٌ أَوْ رَاكِعٌ أَوْ قَائِمٌ»

2 B -"bunlar hayvanât-ı berriyenin öşrü, hepsi tuyûrun öşrü".

olan melâike lâ-yuhsâdır. Cinslerini, müddet-i ömürlerini, keyfiyyet-i ibâdetlerini ancak Allah bilir.[1] وَمَا يَعْلَمُ جُنُودَ رَبِّكَ إِلَّا هُوَ [el-Müddessir 74/31][2] Yine Aleyhi's-salâtü ve's-selâm Efendimiz'den şöyle rivayet olunmuştur ki: Semâya urûc buyurdukları zaman kale burçları gibi bir mevkiʿde birtakım melâike görmüştü. Bunlar birbirlerinin yüzüne doğru mütekābilen yürüyüp gidiyorlardı. "Bunlar nereye gidiyorlar?" diye Resûlullah Cebrâil'e sordu, Cebrâil "bilmiyorum, ancak yaratıldığımdan beri ben bunları görürüm ve evvel[3] gördüğümün bir tanesini bir daha görmem" dedi. Onlardan birine, ikisi birden "sen ne zaman halk olundun?" diye sordular. O da "bilmiyorum, ancak Cenâb-ı Allah her dört yüz bin senede bir yıldız halk eder. Ben yaratıldığımdan beri de dört yüz bin yıldız yarattı" diye cevap verdi.[4] Melâikenin kesretini ve kudret-i ilâhiyyenin vüsʿat-i tecelliyâtını anlamalı.

سُبْحَانَ مَنْ تَحَيَّرَ فِي صُنْعِهِ الْعُقُولُ
سُبْحَانَ مَنْ بِقُدْرَتِهِ يعجز الْفُحُول[5]

Şüphe yok ki bu tenvîrât asr-ı hâzırdaki hey'et fikrinden de çok yüksektir ve bunların hepsini ecsâm-ı lâtîfe-i esîriye ile tahdid etmek de pek muvâfık olmasa gerektir. Onlar nihâyet melâike-i arziyeyi ve semâ-i

1 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* II, 385-386:
وَرُوِيَ أَنَّ بَنِي آدَمَ عُشْرُ الْجِنِّ، وَالْجِنُّ وَبَنُو آدَمَ عُشْرُ حَيَوَانَاتِ الْبَرِّ، وَهَؤُلَاءِ كُلُّهُمْ عُشْرُ الطُّيُورِ، وَهَؤُلَاءِ كُلُّهُمْ عُشْرُ حَيَوَانَاتِ الْبَحْرِ، وَهؤُلَاءِ كُلُّهُمْ عُشْرُ مَلَائِكَةِ الْأَرْضِ الْمُوَكَّلِينَ بِهَا، وَكُلُّ هَؤُلَاءِ عُشْرُ مَلَائِكَةِ سَمَاءِ الدُّنْيَا، وَكُلُّ هَؤُلَاءِ عُشْرُ مَلَائِكَةِ السَّمَاءِ الثَّالِثَةِ، وَعَلَى هَذَا التَّرْتِيبِ إِلَى مَلَائِكَةِ السَّمَاءِ السَّابِعَةِ ثُمَّ الْكُلُّ فِي مُقَابَلَةِ مَلَائِكَةِ الْكُرْسِيِّ نَزْرٌ قَلِيلٌ، ثُمَّ كُلُّ هَؤُلَاءِ عُشْرُ مَلَائِكَةِ السُّرَادِقِ الْوَاحِدِ مِنْ سُرَادِقَاتِ الْعَرْشِ الَّتِي عَدَدُهَا سِتُّمِائَةِ أَلْفٍ، طُولُ كُلِّ سُرَادِقٍ وَعَرْضُهُ وَسُمْكُهُ إِذَا قوبلت به السموات وَالْأَرَضُون وَمَا فِيهَا وَمَا بَيْنَهَا فَإِنَّهَا كُلَّهَا تَكُونُ شَيْئًا يَسِيرًا وَقَدْرًا صَغِيرًا، وَمَا مِنْ مِقْدَارِ مَوْضِعِ قَدَمٍ إِلَّا وَفِيهِ مَلَكٌ سَاجِدٌ أَوْ رَاكِعٌ أَوْ قَائِمٌ، لَهُمْ زَجَلٌ بِالتَّسْبِيحِ وَالتَّقْدِيسِ، ثُمَّ كُلُّ هَؤُلَاءِ فِي مُقَابَلَةِ الْمَلَائِكَةِ الَّذِينَ يَحُومُونَ حَوْلَ الْعَرْشِ كَالْقَطْرَةِ فِي الْبَحْرِ وَلَا يَعْلَمُ عَدَدَهُمْ إِلَّا اللَّهُ. ثُمَّ مَعَ هَؤُلَاءِ مَلَائِكَةُ اللَّوْحِ الَّذِينَ هُمْ أَشْيَاعُ إِسْرَافِيلَ عَلَيْهِ السَّلَامُ. وَالْمَلَائِكَةُ الَّذِينَ هُمْ جُنُودُ جِبْرِيلَ عَلَيْهِ السَّلَامُ. وَهُمْ كُلُّهُمْ سَامِعُونَ مُطِيعُونَ لَا يَفْتُرُونَ مُشْتَغِلُونَ بِعِبَادَتِهِ سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى. رِطَابُ الْأَلْسُنِ بِذِكْرِهِ وَتَعْظِيمِهِ يَتَسَابَقُونَ فِي ذَلِكَ مُذْ خَلَقَهُمْ، لَا يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِهِ آنَاءَ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَلَا يَسْأَمُونَ، لَا يُحْصِي أَجْنَاسَهُمْ وَلَا مُدَّةَ أَعْمَارِهِمْ وَلَا كَيْفِيَّةَ عِبَادَتِهِمْ إِلَّا اللَّهُ تَعَالَى، وَهَذَا تَحْقِيقُ حَقِيقَةِ مَلَكُوتِهِ جَلَّ جَلَالُهُ عَلَى مَا قَالَ: «وَما يَعْلَمُ جُنُودَ رَبِّكَ إِلَّا هُوَ» (الْمُدَّثِّرِ ١٣/٤٧)

2 "…ve Rabbinin ordularını ancak kendisi bilir…"

3 B: "evvelâ".

4 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* II, 386:
وَأَقُولُ رَأَيْت فِي بَعْضِ كُتُبِ التَّذْكِيرِ أَنَّهُ عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ حِينَ عُرِجَ بِهِ رَأَى مَلَائِكَةً فِي مَوْضِعٍ بِمَنْزِلَةِ سُوقٍ بَعْضُهُمْ يَمْشِي تُجَاهَ بَعْضٍ فَسَأَلَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَيُّهُمْ إِلَى أَيْنَ يَذْهَبُونَ. فَقَالَ جِبْرِيلُ عَلَيْهِ السَّلَامُ. لَا أَدْرِي إِلَّا أَنِّي أَرَاهُمْ مُذْ خُلِقْتُ وَلَا أَرَى وَاحِدًا مِنْهُمْ قَدْ رَأَيْتُهُ قَبْلَ ذَلِكَ ثُمَّ سَأَلُوا وَاحِدًا مِنْهُمْ وَقِيلَ لَهُ مُذْ كَمْ خُلِقْتَ؟ فَقَالَ لَا أَدْرِي غَيْرَ أَنَّ اللَّهَ تَعَالَى يَخْلُقُ كَوْكَبًا فِي كُلِّ أَرْبَعِمِائَةِ أَلْفِ سَنَةٍ فَخَلَقَ مِثْلَ ذَلِكَ الْكَوْكَبِ مُنْذُ خَلَقَنِي أَرْبَعَمِائَةِ أَلْفِ مَرَّةٍ، فَسُبْحَانَهُ مِنْ إِلَهٍ مَا أَعْظَمَ قُدْرَتَهُ وَمَا أَجَلَّ كَمَالَهُ.

5 Bu beyit, Ziya Paşa'nın Terci-i Bend'inde her bendin sonunda tekrar eden vâsıta beytidir.

dünyâ melâikesini îzah edebilir. Meğer ki semâ-i dünyânın dar mânasıyla tefsîrinde ısrar edilsin. Bu ise mütekellimînin [308] muhtârı değildir. Bu âyette zikrolunan melâike hakkında da cüz'î bir ihtilaf vardır. Bundan murad melâike-i arzdır diyenler olmuştur ki bu da Dahhâk'in İbn Abbas radıyallahu ʿanhümâ'dan bir rivayetine müntehî olmaktadır. Lâkin ekser sahâbe ve tâbiîn rıdvânullahi ʿaleyhim ecmaîn hazarâtı lafzın umûmuna ve muhassıs bulunmadığına mebnî bütün melâike olduğunu söylemişlerdir.[1]

İşte bütün melâike arzda hilâfete müteʿallik böyle bir takdîr-i ezelînin kendilerine teblîği üzerine hitâb-ı ilâhî karşısında اَتَجْعَلُ فٖيهَا مَنْ يُفْسِدُ فٖيهَا وَيَسْفِكُ الدِّمَٓاءَۚ وَنَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَنُقَدِّسُ لَكَ diye maʿrûzâtta bulundular. Cevâben Rabbin[2] {قَالَ اِنّٖٓي اَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُونَ} "her hâlde[3] ben sizin bilemeyeceklerinizi bilirim" buyurdu. ❁ Şüphe yok ki ʿale'l-ıtlâk düşünüldüğü zaman bunun böyle olduğunu ve ilm-i ilâhînin kendilerinden çok ziyade ve yüksek bulunduğunu melâike bilirlerdi. Öyle iken makām-ı inkârda tekid ifade eden إِنِّى ile takviye ederek Cenâb-ı Allah'ın bunu tekrar ihbar etmesi gösterir ki murâd-ı ilâhî bu umum içinde bir husûsu, yani istihlâf meselesini istihdaf etmektedir ki melâikeye hafî kalan ve şer ihtimâli karşısında taaccüb ü istibʿâd ve arz-ı ihtisâs ile söz söylemelerine sebep olan da bu idi. Binâenʿaleyh siyâk-ı maʿnâ, "hilâfetin hikmet ve devâʿîsi ve ona liyâkat meselesi hakkında bilmediğiniz cihetler var. Ben sizin bilmediğiniz birçok şeyleri bildiğim gibi bunu da bilirim" demek olur. Ve bununla cevap suâle her vechile mutâbık olmak için bu babda yalnız hısâl-i melekînin[4] ʿadem-i kifayetine ve talebin ʿadem-i cevâzına da zımnen işaret

1 Ebussuud, *İrşâdü'l-ʿakli's-selîm*, I, 80-81:
واختُلف في الملائكة الذين قيل لهم ما قيل فقيل هم ملائكةُ الأرضِ ورَوَى الضحَّاكُ عنِ ابنِ عباس رضي الله عنهما أنهم المختارون مع إبليسَ حين بعثه الله عز وجل لمحاربة الجنِّ حيث كانوا سكانَ الأرض فأفسدوا فيها وسفَكوا الدماءَ فقتلوهم إلا قليلاً قد أخرجوهم من الأرض وألحقوهم بجزائرِ البحار وقُلل الجبالِ وسكنوا الأرض وخفف الله تعالى عنهم العبادة وأعطى إبليسَ مُلك الأرض ومُلك السماءِ الدنيا وخِزانةَ الجنة فكان يعبُد الله تعالى تارةً في الأرض وتارةً في السماء وأخرى في الجنة فأخذه العُجب فكان من أمره ما كان وقال أكثر الصحابة والتابعين رضوانُ الله تعالَى عليهم في أنهم كلُّ الملائكة لعموم اللفظ وعدمِ المُخصِّص.

2 M: "Rabbımın".

3 F: "elbette".

4 B: "melâikenin".

buyurulmuştur. Burada طَالِبُ الْقَضَاءِ لَا يُوَلَّى عَلَى الْقَضَاءِ[1] hikmetine de tenbih vardır.

Cenâb-ı Allah onlara bu cevâbı verdi {وَعَلَّمَ اٰدَمَ الْاَسْمَٓاءَ كُلَّهَا} bir taraftan da Âdem'e bütün o isimleri tâlim etti. ❁ Ya o esmâyı Allah kendi vazʿ edip Âdem'in rûhuna nakş u ilham etti, veya Âdem'e bunları lüzûmunda vazʿ edip kullanacak [309] bir istiʿdâd-ı mahsûsu hâiz bir rûh nefhini takdir etti ki evvelki zâhir, ikinci muhtemeldir. Tâlim ile iʿlâm[2], yani[3] öğretmek ile bildirmek herkesin mâlumudur. Bundan Hazret-i Âdem'in asl-ı lisân olan isimleri birdenbire bir iʿlâm[4] ile bilmiş[5] olmayıp, sırr-ı terbiye hükmünce bir istidad ile az çok bir tedric içinde belleyeceği anlaşılır. Ve burada bu tâlimin takdîr-i mütekaddimi ve nefs-i Âdem'in sıfât-ı[6] zâtiyesi beyan olunuyor ki bu sıfât[7] nevʿ-i beşerin mâhiyet ve fıtrat-ı ûlâsı demektir. Zira Âdem nevʿin ilk ferdidir ve havâss-ı nevʿiyenin aslı ondan mevrûstur.

Bu isimler nedir ve كُلَّهَا istiğrâkının derece-i şümûlü ne kadardır? Yani bütün eşyânın isimleri midir? Yoksa birtakım esmâ-i[8] maʿhûdenin mecmûʿu mudur? İlmî tâbiriyle الْاَسْمَٓاءَ'daki elif lâm istiğrak için midir? Yoksa Allah'ın öğretmesini murad ettiği isimler mânasına ʿahd-i hâricî olup كُلَّهَا bunun te'kîdi midir? Bu noktada eslâf-ı müfessirînden birkaç kavil vardır:

1. Bu isimler, insanların teʿârüfüne, anlaşmasına sebep olan bütün isimlerdir: İnsan, hayvan, arz, bahr[9], cebel, himar vesâire hepsi (İbn Abbas'tan Dahhâk); gurab, hamame ve her şeyin ismi (Mücâhid); her şeyin ismi, baʿîr, bakara, şâte varıncaya kadar (Saîd b. Cübeyr); her

1 "Kadılığa talip olan bu makama tayin edilmez."
2 M ve B: -"iʿlâm".
3 B: "yeni".
4 B: "ilim".
5 F: "bildirmiş".
6 B: "sıfat-ı".
7 B: "sıfat".
8 B: "esâmî-i".
9 B: "bahar".

şeyin ismi, hatta "şu", "bu", "hades" bile (İbn Abbas'tan Saîd b. Maʿbed); her sınıf halkın ismi ve cinsine ircâʿı, "şu cebel", "bu deniz", "şu şöyle" diye her şeyin ismi (Katâde). Bunların hâsılı, bütün elsinenin aslı olan lügātın hepsi oluyor ve elif lâm istiğrâka hamlediliyor. Bundan kıyamete kadar olmuş olacak bütün şeylerin esâmîsi mânasını anlayanlar da olmuştur.

2. Melâikenin esâmîsi (Rebîʿ ve daha diğerleri)

3. Zürriyetinin esâmîsi (İbn Zeyd'den, İbn Vehb'den, Yunus b. Abdi'l-Aʿlâ[1] ve daha diğerleri). Bu iki surette de elif lâm ahd içindir ve bunun kârinesi gelecek olan عَرَضَهُمْ zamiri gösterilmiştir. Çünkü tağlib muhtemel olmakla beraber هُمْ zamiri zevi'l-ʿukūlde zâhirdir. Ve [310] bu kârineye nazaran bazı müfessirîn hem esmâ-i melâikeye ve hem esmâ-i zürriyete şümûlünü, yani ikinci ile üçüncüyü cemʿ etmişlerdir. Bu esmâyı "esmâullah" diye ahz etmeye de bu zamir mâniʿdir.

4. Esmâdan murad lisan değil, havâss-ı eşyâ, taʿbîr-i âharla o havâstan müteşekkil suver-i ilmiyedir diye de tefsir edilmiştir. Lâkin bunun ilimden ziyade kelâm, hiç olmazsa kelâm-ı nefsî olan zihin olması iktizâ eder. Her ne olursa olsun burada katʿî olan nokta Hazret-i Âdem'e az veya çok ta'lîm-i lisân edilmiş ve müşârün ileyhin ilim ve kelâm sıfatlarına mazhar kılınmış olması, kelâm ve lisan meselesinin emr-i hilâfette şâyân-ı ehemmiyet bulunmasıdır. Lisan hususunda bütün Benî Âdem'in zamanımıza kadar vâkiʿ olan tenevvüʿ ve terakkiyâtın cümlesi esas itibariyle Hazret-i Âdem'in fıtraten mazhar buyurulduğu[2] bu taʿlîm-i esmâ hasîsasına medyundur. İlim ve mantık hâssası bu suretle nevʿ-i insânînin fıtrat-ı asliyesinde dâhil zâtiyyâttan bulunmuş ve bundan evvel hakīkat-i Âdemiye ve tam mânasıyla rûh-i Âdemî tamam olmamış[3] olur. Bu suretle kuvve-i kelâmiye rûh-i insânînin mâhiyetinden bir cüz teşkil etmiştir. Cenâb-ı Hak bu kuvveyi rûh-i Âdem'e zâtî olarak bahşetmiş ve

1 B: "Abdullah".
2 B: "bulunduğu".
3 B: "olmuş".

nefhin tamamından sonra da Âdem bilfiil şeref-i lisan ile müşerref olarak lüzûmuna göre esmâyı tekellüm eylemiştir. Binâenʿaleyh Âdem'den evvelki mahlûkāt her ne neviden olursa olsunlar lisandan mahrum idiler ve binâenʿaleyh insan değil idiler, insanlık hilâfet-i Âdemiye ile müterâfıktır. Masiyeti insanın zâtîsi sayıp da sıfat-ı ilmi ve sıfat-ı kelâmı araziyyâttan saymak isteyenler insanı bilememişlerdir[1]. Bundan da şu neticeye geliriz ki bu tâlim, kable'n-nefh yalnız rûh-i Âdem'e idiyse, ona kuvve-i kelâmiyenin, vazʿ-ı esmâ istiʿdâdının bahşedilmiş olduğunu ifade eder. Ve bu suretle[2] esmânın bilfiil vâzıʿı, ikdâr-ı rabbânî ile peyderpey Âdem olmuş olur. Ve eğer zâhir[3] vechile nefh-i rûh ile beraber [311] veya sonra ise vâzıʿ-ı esmâ, Allah teâlâ'dır. Ve Âdem'e ilham veya ilm-i zarûrî ile peyderpey tâlim buyurmuştur[4]. Evvelkinde الْاَسْمَٓاءَ كُلَّهَا kıyamete kadar bütün elsinenin esmâsına şâmil bir istiğrâk-ı hakīkī olur. İkincide ilk tekellüm edilen bütün esmâya mahsus ʿahd-i hâricî olur. Müfessirînce tâlim böyle iki suretle de tevil edilmiştir. Ve ilm-i usûlde buna müteferriʿ olarak vazʿ-ı lügāt[5] meselesindeki ihtilâf hâsıl olmuştur. Zâhir olan her hâlde bilfiil tâlim ve o[6] tâlimin takdîridir. Yani lisan, Âdem'in eser-i hilâfeti değil, sebeb-i hilâfetidir.

İşte Allah teâlâ Âdem'e böyle esmâyı tâlim etti {ثُمَّ عَرَضَهُمْ عَلَى الْمَلٰٓئِكَةِ} tâlimden bir müddet sonra da bu isimlerin müsemmâlarını, yani delâlet ettikleri zevâtı melâikeye arz etti. ❁ Buradaki هُمْ zamirinde bir dakīka-i lisâniye vardır ki lisânımızda bulunmaz. عَرَضَهَا denilmeyip de[7] عَرَضَهُمْ buyurulması, arz olunan şeylerin zevi'l-ʿukūl olduğunu göstermekte zâhirdir. Ve esmâyı takyid ettiren kârine de budur. Bu zamirin melâikeye ircâʿı ve o isimlerin esmâ-i melâike olması da bunların melâikeye arzı ile mütenâsib olmuyor. Binâenʿaleyh en zâhir mâna bu müsemmeyâtın Hazret-i

---

1 B: "bilmemişlerdir".
2 F: "surette".
3 F: "zâhiri".
4 B: "buyurulmuştur".
5 B: "lügat".
6 B -"o".
7 M -"de".

Âdem'e halef olacak olan zürriyetleri olmasıdır. Sâlifü'z-zikr esmâ dahi bunların isimleri, yani insan isimleri demek olur. Maʿamâfîh bütün esmânın tâlim edilip de yalnız bunların arz edilmiş olması da ihtimal dâhilindedir. Lâkin her iki hâlde böyle olmak için zürriyetlerin[1] halk edilmiş bulunması lâzım gelir. Hâlbuki âyette henüz Hazret-i Havvâ'nın bile halkına işaret yoktur. Ve kıssanın siyâkı da buna muhalif görünmektedir. Bu müşkil, mâruf bir hadis ile îzah olunuyor ki bunlar melâikeye küçük zerreler, ince[2] karıncalar, mikroplar misâlinde arz edilmişlerdir. أَمْثَالَ الذَّرِّ ki[3] "zürriyet" kelimesi bundan müştaktır. Bu hadis bunların o zaman Âdem'de henüz tohum hâlinde, yani istikbalde bütün Benî Âdem'i temsil eden ilk [312] büzeyrât-ı meneviye suretinde bulunduklarını ifham eder. Eğer burada bu vakıʿâtın cismâniyyet-i kesîfe âleminde olmayıp Hazret-i Âdem'in nefs-i nâtıkasının takdîrî veya rûhunun esîrî bir cismâniyyet-i latîfe iktisab etmesi hâlinde olduğunu tasavvur edebilirsek o cism-i esîrî eczâsında kıyamete kadar gelecek Benî Âdem'in müteselsilen temessülleri veya nefs-i nâtıkasındaki suver-i maʿneviyye-i zürriyyât o esmânın melâikeye arz olunan medlûlâtı olarak mülâhaza edilebilir. Ve böyle olmasına vâkıʿanın arza hübûttan mukaddem olması kârine demektir. Bu surette melâikeye arz, arz-ı hissî değil, arz-ı ilmî ve hakīkī olur. Fi'l-vâkiʿ isimlerin asıl medlûlâtı eşyânın suver-i ilmiyesidir. Kelimelerin mevzûʿun lehi asıl bunlardır. Demek Âdem'e evvelâ eşyâya ve bilhassa zürriyetine müteʿallik ilim ihsan edilmiş ve bundan başka bu maʿlûmâta ait isim ve suver-i lisâniye dahi tâlim buyurulmuştur. Melâikede olmayan da budur. Bunlar takdir edilmiş ve hübûttan sonra da Hazret-i Âdem bunların fiiliyâtını arzda görmüştür. Burada bilfiil ilmin fıtriyeti veya ʿadem-i fıtriyeti meselesi vardır ki başka yerlerde tafsîli gelecektir.

Rabbin melâikeye bunları arz u irâe etti de {فَقَالَ اَنْبِؤُنِى بِاَسْمَٓاءِ هٰٓؤُلَٓاءِ اِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ} "haydi siz bi'l-işâre ifade etmek istediğiniz hilâfete liyâkatiniz

---

1 M ve B: "zürriyetleri".

2 M ve B -"zerreler, ince".

3 Hâkim, *el-Müstedrek,* II, 354:
قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «لَمَّا خَلَقَ اللَّهُ آدَمَ مَسَحَ ظَهْرَهُ، فَسَقَطَ مِنْ ظَهْرِهِ كُلُّ نَسَمَةٍ هُوَ خَالِقُهَا إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ، أَمْثَالَ الذَّرِّ...»

îmasında sâdık yani musîb iseniz işte bunların isimlerini bana güzelce haber veriniz" buyurdu. ❁ Bu zevâtı sade kendileriyle değil, isimleriyle dahi tanıtabileceklerini sorarak evvelâ melâikeyi -aczlerini izhâr u isbat etmek için- imtihan etti ve bununla şunu da anlatmış oldu ki tasarruf, tedbir, ikāme-i maʿdelet bunların müteʿallaklarını, istiʿdadlarının mertebelerini ve hukūkun mikdâr u derecelerini bilmeye ve bundan başka bir de bizzat ihzarlarına muhtaç olmaksızın [313] gıyablarında dahi isimleriyle anlatabilmeye mütevakkıftır. Ve bu babda sıfat-ı ilimden daha fazla bir hususiyet ve meziyet ifade eden sıfat-ı kelâmın, kuvve-i lisâniyenin, taʿbîr-i âharla hakikate mutâbık nâtıkıyetin zâtî bir kıymet[1] ü ehemmiyeti vardır. Ve onsuz icrâ-yı ahkâm mümkin değildir.

Bu imtihana karşı melâike {قَالُوا سُبْحَانَكَ لَا عِلْمَ لَنَٓا اِلَّا مَا عَلَّمْتَنَاۜ اِنَّكَ اَنْتَ الْعَلِيمُ الْحَكِيمُ} "Sübhâneke, en yüksek tesbih ve tenzih sana yâ Rab! Senin bize bildirdiğinden başka bizim hiçbir ilmimiz yoktur. Her şeyi bilen ve dâima bilen Alîm ve her sunʿunda Hakîm, hakikaten Sensin ve ancak Sensin" dediler ve böyle izhâr-ı acz ve arz-ı tesbîh eylediler.

"**Sübhân**", tesbîhin bir ism-i ʿalemidir. "Sübhâneke" de ekseriya tevbe mukaddimesi olur. Şimdi burada şu sualler hatıra gelir: Melâike hiçbir isim bilmiyorlarsa o zaman sıfat-ı kelâmdan külliyen mahrum bulunuyorlardı demek olur. O hâlde bu sözleri nasıl söylüyorlar ve kelâm-ı ilâhîye nasıl muhatab oluyorlardı? Yok eğer bunlar külliyen mahrum değiller de henüz gösterilen yeni şeylerin isimlerini bilmiyorlar idiyse[2], o zaman niyâbete[3] ʿale'l-ıtlâk liyâkatsizlikleri nasıl sâbit olur? Fi'l-hakīka esmâdan murad birinci rivayet vechile ʿale'l-ʿumûm esmâ ise melâikenin bütün esmâdan mahrum bulunacakları cihetle bizzat sıfat-ı kelâmları olmadığı ve ancak sıfat-ı ilimden bir hisseleri bulunduğu anlaşılır ve eğer esmâ-i zürriyet ise, diğer esmâyı menʿ etmeyeceğinden sıfat-ı kelâma mâniʿ olmaz ve bu surette melâikenin ʿadem-i liyâkatini isbat matlub olmayıp başka bir hikmetin

---

1 F: "kıymeti".
2 B: "ise".
3 F: "niyâbeten".

ibrâzı matlub olur. Lâkin her iki takdirde melâike ile olan muhâtaba-i ilâhiye sıfat-ı kelâma râciʿ olmayıp mânası büsbütün başka olmak ve sıfat-ı ilim ile tevil edilmek muktezâ-yı zâhirdir. Evvelki umum takdîrinde bu zarûrîdir. Husus takdirinde ise liyâkat hikmeti hasebiyle zâhirdir. Binâenʿaleyh melâike esmâyı [314] kelâm-ı Âdem'in inbâsıyla öğreneceklerdir. Burada ilm-i kelâmın muʿdil bir meselesine gelmiş oluyoruz. Şu kadar söyleyelim ki asıl ilim hakikatin bizzat bir tecellîsi ve bir inkişâf-ı mahsûsudur. Kelâm da ilmin bir tecellîsi, hem de bir dal, bir alâmet ile bi'n-niyâbe bir tecellîsidir. Asl-ı ilimde hakikatin bizzat bir vechi vardır. İsimde kelâmda ise o vechin ancak bir nâibi vardır. Zira ismin asıl mânası bir şeyi zihne refʿ etmek için alâmet ve delil olan şey demektir ve maʿnâ-yı ıstılâhîsi bundan me'huzdur. Binâenʿaleyh isim kendisi de bir şey olmakla beraber ismiyeti diğer bir şeye nâib ve alâmet olması itibariyledir. Ve Allahu aʿlem bu hikmete mebnîdir ki hilâfete liyâkat, esmâ ve kelâmdaki bu maʿnâ-yı niyâbet ile mütenâsib olmuştur. Ve Allah bunu ibtidâ Âdem'e ihsan etmiştir. Ve işte ulûm-i beşeriye niyâbî olan işbu suver-i kelâmiyenin haylûleti ile alâkadar olduğundan dolayıdır ki tasavvurât-ı zılliyye ile meşbûʿdur. Ve ilm-i keşfî ile ilm-i ismî ve fikrînin büyük farkları bundandır. Demek ki Cenâb-ı Allah ile melâikenin evvelki muhâtabaları hiçbir suver-i ismiye ve niyâbiye karışmayan ve bizzat vech-i hakîkat üzerinde vâkiʿ olan bir cereyân-ı ilmîdir. Ve meleklerin mükâlemeleri, tesbihleri, takdisleri bizzat olan bir işrâk-ı ilmî demektir ki bununla asıl sıfat-ı kelâmın niyâbî olan tarz-ı cereyânındaki fark âşikârdır. Binâenʿaleyh meleklerin bilmedikleri ve bildiklerinde noksanları bulunabilirse de hataları, cehl-i mürekkebleri olmaz. Ve bunun için denilmiştir ki melâike ancak nas ile amel eder. Beşer ise istinbat ve kıyas kuvvesine mâliktir. Bâlâdaki ifadelerinde de sarâhaten liyâkat dava etmemişler ve yeni âgâh oldukları meseleyi nâkıs olarak görebilmişler ve hakîkat-i niyâbeti bilmemekle beraber söylediklerinde de bir vech-i hakîkat söylemişlerdir. Beşeriyetin hata ve cehl-i mürekkeb kabiliyeti de kendilerindeki kelâm sıfatı ve bundaki haysiyyet-i niyâbiye ile alâkadardır. Şeytan [315] bunları bu cihetten aldatabilir. Gerçi kelâm esasen ilm-i hakka ve

sıdka mevzûʿdur ve onun nâibidir. Ve bu nâibin temsil ve delâletinde de ciddiyet vardır, lâkin kelâmın zâtîsi olmayan bir tesir ile yalan söylenir. Sonra kelâm ayn-ı ilim ve[1] ayn-ı hak diye ahz edilir. Ve suver-i kelâmiye ve niyâbiye ile mahlut olan suver-i fikriye ve tasavvuriye bizzat ilm-i hak yerine konulur. Ve hâsılı bilerek söylenilmez, bilerek anlaşılmaz ve hepsinin mâverâsında hak talep ve taharrî edilmez. Haslet-i niyâbet, bir asalet telakkī edilir. Ve o zaman insanlığın bütün şerr ü fesâdı başlar. Hâlbuki Cenâb-ı Hak fıtrat-ı Âdem'i kendi sıfâtından[2] hem ilim ve hem kelâm sıfatlarına mazhar kılmış ve kendine esmâyı tâlim ettikten sonra melâikenin karşısında liyâkatini isbat için bir de imtihan eylemiştir.

Melâike iʿtirâf-ı acz ve teslîm-i[3] ilm ü hikmet edince Rabbin {قَالَ يَٓا اٰدَمُ اَنْبِئْهُمْ بِاَسْمَٓائِهِمْ} "Yâ Âdem, bunlara şunların isimlerini güzelce haber ver!" dedi ve halifenin kim olacağına da bu hitab ile işaret etti.

"**Âdem**" isminin "üdme"den veya "edîm-i arz"dan müştak أَفْعَل vezninde Arapça bir kelime olduğu rivayet olunuyor ise de aʿcemî, yani gayr-i arabî ve فَاعَل: fâʿal vezninde olması tercih ediliyor. Zemahşerî, Beyzâvî, Ebussuud vesâire gibi muhakkikīnin muhtârı budur. İmam Şaʿbî bunun "Âzer"[4] ve "Aʿzar"[5] gibi İbrânî bulunduğuna zâhib olmuş, Süryânîde de "âdem" toprak demek olduğunu söylemiştir. Bazıları da bunun aslı "hâtam" vezninde Süryânî olduğuna zâhib olmuşlardır ki bu surette lisânımızdaki "adam" telaffuzu daha aslî olmuş olur. Arabî ise ʿalemiyet ve vezn-i fiʿlden dolayı, gayr-i Arabî olduğuna göre de ʿalemiyet ve ʿucmeden dolayı gayr-i munsariftir. Ve her iki takdirde bir ism-i cins olmayıp ism-i ʿalem olduğu muhakkaktır. "Âdem"; "beşer", "insan" gibi ism-i cins makamında kullanılacak olursa cemʿi "avâdim" gelir ve o zaman cemʿi gayr-i munsarif olursa [316] da müfredi munsarif olmak ve رَأَيْتُ آدَمًا demek îcab eder ki, "آدَمِيًّا", فَرْدًا مِنْ بَنِي آدَم demektir. Ve doğrusu hâriçte her ism-i cins ibtidâ bir ism-i ʿalemin

1 B -"ve".
2 B: "sıfatından".
3 B: "taʿlîm-i".
4 B: "Âzâr".
5 B -"ve Aʿzar".

taʿmîmidir. Ve vâhid, kesîre bi't-tabʿ mukaddemdir. Her hâlde Arabîden mâʿadâ İbrânî ve Süryânîde bu ismin muhtelif lehçeleri mevcut olduğu anlaşılıyor. Sâbiede عاذيمون isminin bile gayr-i Arabî olarak bu isim ile bir alâkası görünüyor. Bununla beraber Ebu'l-beşer'in elsine-i muhtelifede başka başka isimlerle yâd olunduğu da naklediliyor. Şehristânî'nin *Milel ü Nihâl*'de beyânına göre Mecûstan Küyumresiye taifesi "Keyûmers Âdem'dir" derler. Ve Keyûmers'in Âdem olduğu Hint ve Acem tarihlerinde de vârid olmuştur.[1] Lâkin diğer müverrihler buna muhalefet etmiştir. İbnü'l-Esîr dahi *Kâmil*'inde "Mecûsun Ceyumers dediği Hazret-i Âdem'dir" diye zikreder.[2] En zâhiri, Âdem ismi beşerin ilk lisânına ait bir kelime olmak üzere ahz edilmek iktizâ edecektir.

İşte Cenâb-ı Allah melâikeden sonra Âdem'i de bu emir ile imtihan etti ve Âdem onları isimleriyle ber-tafsil anlattı. {فَلَمَّٓا اَنْبَاَهُمْ بِاَسْمَٓائِهِمْ} Binâenʿaleyh Âdem o arz olunan şeyleri isimleriyle onlara[3] haber verince {قَالَ اَلَمْ اَقُلْ لَكُمْ اِنّ۪ٓى اَعْلَمُ غَيْبَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ وَاَعْلَمُ مَا تُبْدُونَ وَمَا كُنْتُمْ تَكْتُمُونَ} Rabbin melâikeye "Ben size, 'her hâlde ben bütün semâvât u arzın gaybını bilirim' demedim mi? Ve siz ne ibraz ediyorsunuz ve ne gizliyor idiniz, onu da biliyorum"[4] buyurdu. Ve bununla evvelki اِنّ۪ٓى اَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُونَ kavl-i celîlinin mânasını tafsil ve tefsir etti. Bundan anlaşılır ki icmal hakikatte tafsîlin aynıdır. Şu da anlaşılır ki melâikeye olan kelâmın hakikati ancak mânadan ibarettir, suver-i lafziye ve ismiye değildir. Yoksa icmâli söyleyen tafsîli söylemiş olmazdı. Bâlâda ihtar ettiğimiz vechile bu tafsîlin mâ-sîka lehi de umum değil husus, yani bu meyanda bilhassa [317] Âdem aleyhisselâm'da tahakkuk eden devâʿî-i hilâfeti takrir ve izhâr-ı hikmet ü kudrettir ki işte sizin mukaddemâ anlayamadığınız sırr-ı hikmet ve

---

1 Ebü'l-Feth Tâcüddîn (Lisânüddîn) Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, Müessesetü'l-Halebî, ts., II, 38:
والكيومرثية يقولون: كيومرث هو آدم عليه السلام، وتفسير كيومرث هو: الحي الناطق. وقد ورد في تواريخ الهند والعجم أن كيومرث هو آدم عليه السلام، ويخالفهم سائر أصحاب التواريخ.

2 Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmürî, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1417/1997, I, 16:
وَقَالَتِ الْمَجُوسُ: إِنَّ قَدْرَ مُدَّةِ الزَّمَانِ مِنْ لَدُنْ مُلْكِ جُيُومَرْثَ إِلَى وَقْتِ الْهِجْرَةِ ثَلَاثَةُ آلَافٍ وَمِائَةٌ وَتِسْعٌ وَثَلَاثُونَ سَنَةً، وَهُمْ لَا يَذْكُرُونَ مَعَ ذَلِكَ شَيْئًا يُعْرَفُ فَوْقَ جُيُومَرْثَ وَيَزْعُمُونَ أَنَّهُ هُوَ آدَمُ.

3 F -"onlara".

4 F: "Ve siz ne ibraz ediyorsunuz ve ne gizliyor idiniz, onu da biliyorum / ~~Ve sizin meydana koyduğunuz ve gizli tuttuğunuz şeyleri de bilirim dememiş miydim?~~".

esbâb-ı liyâkat budur demek oluyor. Cenâb-ı Allah bütün sunʿ-i ilâhîsini böyle esbâb ve hikem-i hafiyyeye rabt etmiştir. Fakat O'na karşı hiçbir sebep ile daʿvâ-yı liyâkat ve istihkāka da hak yoktur. Çünkü O bir şey murad ederse böyle yeni sebepler halk eder ve neticesini de o suretle ihsan eyler. Müsebbibü'l-esbâb'a sebeb ile daʿvâ-yı istihkāk mânasız olur. Sebeb-i aslî ve hakīkī ancak O'nun iradesidir. Hikmet de O'nun lâzımıdır. Görülüyor ki Cenâb-ı Allah Âdem'i halife olmak üzere halk buyurmuş ve keyfiyeti melâikesine istişare eder gibi icmâlen tebliğ etmiş ve cevâb-ı maʿlûm üzerine onu taʿlîm-i esmâ ile terbiye etmiş ve sonra melekler ile beraber imtihandan geçirip melaikeye izhâr-ı acz ve ona bilfiil isbât-ı ehliyet ettirmiş ve melâikenin mütemâdiyen tesbîh ü takdis vazifesiyle iştigāli, bu makām-ı cedîde liyâkatleri için sebeb-i kâfi olmadığını da göstermiş ve nihâyet onları Âdem'e inkıyad ettirmek için ihzar etmiştir.

Hâsılı bu kıssada rubûbiyyet-i ilâhiyenin tarz-ı tecellîsi büyük bir vuzuh ve pek ince bir üslup ile ifham edilerek insanın fıtrat-ı asliyesinde mündemic olan enfüsî niʿam-ı ilâhiye tezkir[1] kılınmış ve bununla rubûbiyyet-i ilâhiyeye marifet temin edildikten sonra gıyabdan mütekellime iltifat tarîkiyle mâbaʿdi de ayrıca bir ihtara tâbiʿ tutulmuştur, şöyle ki:

{وَاِذْ قُلْنَا لِلْمَلٰٓئِكَةِ اسْجُدُوا لِاٰدَمَ فَسَجَدُٓوا اِلَّٓا اِبْلٖيسَۜ اَبٰى وَاسْتَكْبَرَ} Dördüncü nimet olarak o vakti de derhâtır et ki biz melâikeye "Âdem'e secde ediniz" diye emrettik de İblis'ten mâʿadâsı derhâl secde ettiler, o ibâ ve istikbar etti. Yahut melâike derhâl [318] secde ettiler. Fakat İblis dayattı ve kibirlenmek istedi[2] {وَكَانَ مِنَ الْكَافِرٖينَ} ve esasen kâfirlerden idi. ❁ Sûre-i Kehf'te geleceği üzere aslı "cin" denilen gizli mahlûkāttan[3] idi ki bunların kâfirleri de vardır; bu emir üzerine tâatten huruç etti, kâfir oldu. Âkıbetin böyle olacağını da Allah teâlâ ilm-i ilâhîsinde biliyordu, bu itibar ile kaderde kâfirler defterinde mukayyed bulunuyordu. Yoksa İblis'in Âdem'e secde emrine kadar küfrü fiilen

---

1 B: "tezkâr".

2 Evvelkisi istisnâ-yı muttasıl ve اَبٰى istînâf olması, ikincisi istisnâ-yı munkatıʿ ve اَبٰى haber olması takdîrine göredir. İblis melâike cinsinden olmadığı hâlde onlardan sayılacak kadar aralarında bulunuyordu. Binâenʿaleyh tağlib suretiyle melâikeden istisnâ edilmiş ve hâli ayrıca beyan olunmuştur [Müellifin notu].

3 "**Cin**" esasen lügatta gizlenip saklanarak görünmeyen her şeydir ki buna mukabil saklı olmayıp da meydanda olana dahi "ins" denilmiştir [Müellifin notu].

sebk etmemişti. فَفَسَقَ عَنْ اَمْرِ رَبِّهٖ [el-Kehf 18/50][1] Fakat Allah böyle bildiği için o kâfir olmadı, o kâfir olacağı için Allah onu öyle biliyordu ve öyle takdir etmiş idi. Fi'l-vâkiʿ İblis kibr etmek istedi. Nefsinde mümkin olduğu hâlde itaati ihtiyar etmedi ve o zaman bilfiil kâfir oldu. Binâenʿaleyh كَانَ "idi" mânasına değil, "oldu" mânasına hamledilmek de mümkindir. Görülüyor ki İblis, Allah'ı inkâr ettiği için değil, emrine itaat etmemesi dolayısıyla kâfir olmuş ve buna nazaran farz olan herhangi bir vazifeyi yapmayanın küfrüne hükmedenler bulunmuştur. Lâkin ulemâmız diyorlar ki, İblis'in sebeb-i küfrü yalnız emre itaat etmemesi değil, onu beğenmemesi, أَنَا خَيْرٌ مِنْهُ [el-Aʿrâf 7/12; Sâd 38/76][2] diye istikbar ederek kendi kıyasıyla intikad etmeye kalkışmasıdır. Ve akāid ü fıkıh kitaplarındaki mesâil-i tekfîrin bir kısmı da bu esâsa mübtenîdir. Bunda اَلَّذِينَ يَنْقُضُونَ عَهْدَ اللّٰهِ مِنْ بَعْدِ مِيثَاقِهٖ [el-Bakara 2/27][3] zemîmesi vardır ve eşeddir.

Asl-ı lügatta "**secde**", son derece tevazu ile alçalıp serfürû etmek ki kibrin tam zıddıdır. Şerʿan da alnını yere koymaktır ki tâzim ve inkıyâdın en yüksek suretidir ve ondan ehastır. Zira evvelki ayaklar altına yatıp yuvarlanmakla dahi olabilir. Maʿnâ-yı şerʿîsinde ibadet kasdını ilâveye lüzum yoktur. Çünkü secdenin ibadet olması için niyet şart ise de secde olması için şart değildir. [319] Maʿamâfîh lügavî ve şerʿî her secdede bir maʿnâ-yı tezellül ve taʿzîm ü inkıyad vardır.[4] Bunun için Allah'tan mâʿadâsına secde etmek şerʿan küfürdür. Ve secde fiilî bir taʿzîm ü inkıyad olduğu cihetle yalnız kalbî olan inkıyad hakkında mecaz olur. Acaba melâikenin secdesi hangisidir? Kelimât-ı Kur'âniye meʿânî-i şerʿiyesine haml edilmek iktizâ eder ve melâike sûret-i cismâniyede dahi tecellî edebileceklerinden vazʿ-ı cebhe mânası mümkindir.[5] Maʿamâfîh melâikenin secdesini kendi hakikatleri ile mütenâsib olarak mülâhaza etmek ve hasbe'l-hilâfe Âdem'e bâ-emr-i ilâhî bir beyʿat-ı fiʿlî halinde telakkī eylemek daha muvâfıktır. Bu ise Âdem'e bir tekrim olmakla beraber bizzat Allah

1 "…Rabbinin emrinden çıktı…"
2 "…ben (…) ondan hayırlıyım…"
3 "Ki Allah'ın ahdini misak ile bağlandıktan sonra bozarlar…"
4 F +"Ve".
5 F +"Ve".

teâlâ'ya bir ibadettir. Bununla melâike ahkâm-ı ilâhiyenin icrâsı nokta-i nazarından Âdem'e mertebe-i hilâfetiyle mütenâsib bir surette hizmet ve muʿâvenete me'mur kılınmış ve bir ahde rabt edilmiş demek olur. O hâlde melekler Âdem'e bizzat musahhar değil, fakat bi'l-hilâfe hâdim olacaktır ve her hâlde maʿbûd-ı asîl olan Hâlık teâlâ'dır. Hâsılı bu secde Âdem'e bir ibadet değildir.

İşte insanlar böyle bir babanın evlâdıdır ve kendileri onun halefi, onun halifesidirler. Bu nimeti bilmeli, bu kardeşliği takdir etmeli ve hiçbiri âlemde asalet davasıyla kendi hesâbına yaşamaya çalışmamalı, büyük bir cemâʿat-i uhuvvet hâlinde yaşamalı ve yaşamak için kendi hükümlerini değil, Allah'ın ahkâmını, Allah'ın emirlerini, kanunlarını tatbik etmeli ve o zaman melâikenin de kendilerine hizmet edeceğinden ümidvâr olmalıdır. Bunda ibâ ve istikbar eden İblis'in etbâʿından olmamalı, tebdîl-i fıtrat etmemelidirler. Cenâb-ı Allah burada İblis'in ibâ ve istikbârını ihbar ederken bilhassa onun emsâli olan ve emr-i ilâhîye inkıyâd ü itâat hususunda tekebbür ve aralarındaki hukūk-i vâcibeyi[1] teslimden imtinâʿ eden mahlukları tevbih buyurmuştur ve bu nassın mâ-sîka-lehi budur. Ve bunların bir kısmı Hazret-i [320] Resûlullah'ın hicretgâhı etrafında bulunan Yehûd ve ahbâr-ı Yehûd idiler ki Peygamber'i ve sıfâtını[2] biliyorlardı ve biʿsetini neşrediyorlardı. Böyle iken hased sâikasıyla ikrar ve izʿândan imtinâʿ ve istikbar ettiler. İbn Cerîr burada der ki: "İşte[3] Cenâb-ı Allah kefere-i Yehûdun bu hâllerine işaretle İblis'i kâfirîn zümresine nisbet etti, cins ü nesebde başka olduğu hâlde din ü millette onların ʿidâdından addetti."[4] Binâenʿaleyh İblis ile kâfirler arasında başka cihetten mücâneset gözetmek lüzumsuzdur.

---

1 B: "hukūku vecîbeyi".
2 F: "sıfatını".
3 B -"İşte".
4 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân*, I, 511:
ثم وَصَف إبليس بمثل الذي وصف به الذين ضرَبه لهم مثلا في الاستكبار والحسد والاستنكاف عن الخضوع لمن أمرَه الله بالخضوع له، فقال جل ثناؤه: «وكان» -يعني إبليس- «مِنَ الكافرين» من الجاحدين نعمَ الله عليه وأياديَه عنده، بخلافه عليه فيما أمرَه به من السجود لآدم، كما كفرت اليهود نعمَ ربِّها التي آتاها وآباءها قبلُ: من إطعام الله أسلافَهم المنّ والسلوى، وإظلال الغمام عليهم، وما لا يحصى من نعمه التي كانت لهم، خصوصًا ما خصَّ الذين أدركوا محمدًا صلى الله عليه وسلم بإدراكهم إياه، ومشاهدتهم حجةَ الله عليهم، فجحدت نبوّته بعد علمهم به، ومعرفتهم بنبوّته حسدًا وبغيًا. فنسبه الله جل ثناؤه إلى«الكافرين»، فجعله من عِدَادهم في الدين والملة، وإن خالفهم في الجنس والنسبة.

"**İblis**" ismini bazı müfessirîn-i mütekaddime إِبْلَاس masdarından[1] bir ism-i Arabî olarak göstermişlerdir. İblâs ise hayırdan me'yûsiyet, pişmanlık ve mahzûniyet mânalarına gelir. İblis'i dahi Cenâb-ı Allah masiyetine mukabil bütün hayırlardan me'yus bir şeytân-ı racîm kılmıştır. O hâlde "İblis" hayrdan son derece me'yus demektir ve iʿrâbda esmâ-yı aʿcemiye ahkâmına tâbiʿ tutulmuş ve gayr-i munsarif olmuştur. Fakat böyle olması daha ziyade gösterir ki bu dahi "Âdem" gibi aʿcemîdir. Arapça'ya diğer bir lisandan intikal etmiştir. Muhakkikīn buna kāil olmuşlardır.

İşbu secde kıssası burada kıssa-i mütekaddimeye maʿtûfen ayrıca zikr olunmuştur. Bundan da işbu secdenin فَإِذَا سَوَّيْتُهُ وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِى فَقَعُوا لَهُ سَاجِدِينَ [Sâd 38/72][2] âyetindeki emr-i taʿlîkī ile alâkası mevzûʿ-i bahis olmuştur. Biri taʿlîkī olarak kable'l-halk, diğeri de tencîzî olarak baʿdehu iki emir var. Acaba secde de bir mi, iki mi? Tâlim ve imtihandan evvel mi sonra mı? Buradaki اسْجُدُوا emr-i tencîzîsi sonra olduğunu, öbürü de tesviye ve nefh-i rûhu tâkip ettiğini ifade ediyor. Ebussuud fâ-i cezânın tâkip ifade ettiğine ilişerek secdenin baʿde't-taʿlîm ve emr-i tencîzî ile yapıldığında ısrar ediyor.[3] Râzî de mukaddem ve emr-i taʿlîkī ile yapıldığını ifade ediyor[4] ve secdenin taʿaddüdüne kāil olan görülmüyor. Bu arada zâhir olan bu emrin baʿde'l-halk şartın tahakkuku üzerine sâbık emr-i taʿlîkīnin tencîz ü infâzı olmasıdır. Bunun gerek takdîri ve gerek tekvîni taʿlîm-i esmâdan, imtihandan sonradır. [321] Maʿamâfîh tesviye ve nefh-i rûh mecmûʿundan müterâhî de değildir. Çünkü bu tâlim ve imtihan nefh-i rûhun tamamı cümlesindendir. Yani bundan anlaşılıyor ki nefh-i rûhtan murad hayy olması değil, hayy-i nâtık olmasıdır. Bed'i değil kemâlidir. Binâenʿaleyh فَقَعُوا لَهُ سَاجِدِينَ yerindedir. اسْجُدُوا onun tencîzen

1 B: "maddesinden".
2 "Onu tesviye ettim de rûhumdan ona nefh eyledim mi derhâl ona secdeye kapanın."
3 Ebussuud, *İrşâdü'l-ʿakli's-selîm,* I, 87:
{فَسَجَدُواْ} عطف على قلنا والفاء لإفادة مسارعتِهم إلى الامتثال وعدمِ تلعثُمِهم في ذلك.
4 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* II, 427:
الْمَسْأَلَةُ الْأُولَى: الْأَمْرُ بِالسُّجُودِ حَصَلَ قَبْلَ أَنْ يُسَوِّيَ اللَّهُ تَعَالَى خِلْقَةَ آدَمَ عَلَيْهِ السَّلَامُ بِدَلِيلِ قَوْلِهِ: «إِنِّي خالِقٌ بَشَراً مِنْ طِينٍ فَإِذا سَوَّيْتُهُ وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي فَقَعُوا لَهُ ساجِدِينَ» (ص ٨٣/١٧–٢٧) وَظَاهِرُ هَذِهِ الْآيَةِ يَدُلُّ عَلَى أَنَّهُ عَلَيْهِ السَّلَامُ لَمَّا صَارَ حَيًّا صَارَ مَسْجُودَ الْمَلَائِكَةِ لِأَنَّ الْفَاءَ فِي قَوْلِهِ: «فَقَعُوا» لِلتَّعْقِيبِ وَعَلَى هَذَا التَّقْدِيرِ يَكُونُ تَعْلِيمُ الْأَسْمَاءِ وَمُنَاظَرَتُهُ مَعَ الْمَلَائِكَةِ فِي ذَلِكَ حَصَلَ بَعْدَ أَنْ صَارَ مَسْجُودَ الْمَلَائِكَةِ.

teveccühüdür. Hakīkat-i Âdem nefs-i nâtıkadır ve nefh-i rûhun mânası nefs-i nâtıkanın nefhidir. Hayât-ı Âdemî asıl bundadır.

Burada İblis'in bi-husûsihî tevbîhi mâcerası bırakılmıştır. Çünkü sevk-i kıssa bilhassa Âdem'e ve Benî Âdem'e olan niʿam-ı fıtriyenin ihtârıdır. Bu suretle melâike ile Âdem beynindeki mâcera beyan buyurulduktan sonra şimdi de takdirdeki o imtihan ve teveccühün semeresi ve İblis ile olan mâcerası beyan ve fıtrat-ı Âdemîde zenb ü maʿsiyetin arazî olduğu ihtar edilmek için وَاِذْ قُلْنَا'daki قُلْنَا'ya atıf ile buyuruluyor ki: {وَقُلْنَا يَٓا اٰدَمُ اسْكُنْ اَنْتَ وَزَوْجُكَ الْجَنَّةَ} "bir de demiştik ki yâ Âdem! Sen ve zevcen şu cennette sâkin olunuz." ❁ Çift demek olan "**zevc**" asıl Arapça'da çiftin her tekine, hem erkeğe ve hem dişiye dahi ıtlak olunur. Demek ki bu sırada Hazret-i Âdem'in bir de zevcesi halk edilmiş bulunuyordu ki bu da ayrıca bir hârika-i ilâhiyedir. İnşaallah bunun tafsîlini de ileride ezcümle sûre-i Nisâ'nın baş âyetinde göreceğiz.

Acaba bu cennet o zaman arzdaki cennetlerden biri mi idi? Böyle zannedenler olmuştur. "Arz-ı Filistin'de yahut Fâris ile Kirman arasında bir cennet idi. Hübûtu da oradan Hind'e nakli idi" denilmiştir ve fakat bunlar şöyle bir istidlâl ile söylenmiştir[1]: Çünkü halk-ı Âdem'in arzda olduğunda ittifak vardır ve bu kıssada semâya refʿi zikredilmemiştir, olsa idi bi'l-evleviyye tezkir[2] olunurdu. Bir de cennet-i huld olsa idi, çıkılmaz ve şeytan oraya giremezdi. Lâkin bu zan göründüğü kadar mâkul ve tabiî değildir. Âdem'in arza hübûtu yeryüzünde zuhûru olmak [322] akl u nakle daha muvâfıktır. Cennet-i hulde mukīmen girmekle müsâfereten girmek arasında da fark vardır. Ve binâenʿaleyh الْجَنَّةَ (el-Cenne) âhirette mü'minlerin varacağı dâr-ı sevâbdır ki el'ân mevcut ve fakat dünyada nazardan mesturdur[3]. Ve الْجَنَّةَ denilince lisân-ı Kur'ân'da müteʿâref olan budur.[4] Âdem'in cennette iskânı hâli âlem-i âhiret neş'etine müşâbih bir neş'et-i ûlâdır. Ve el-hâletü-hâzihi bize nazaran bir âlem-i maʿkūldür. Arz ile onun arasında

---

1 B: "söylenilmiştir".
2 B: "tezkâr".
3 B: "mesduddur".
4 B -"Ve الْجَنَّةَ denilince lisân-ı Kur'ân'da müteʿâref olan budur".

bir buʿd-i mekânî tasavvuruna da lüzum yoktur. O da aynı fezâ dâhilindedir. Bunda akla takrib için söylenebilecek olan söz: Nefs-i nâtıka-i Âdem'in bütün kuvve-i kemâliyesini hâiz olarak maddeye, ʿanâsır-ı evveliyeye ilk taʿalluku, taʿbîr-i âharla asl-ı beşer olan ilk hüceyre-i Âdemiyenin esîrî bir surette teşekkülü ve ondan zevcinin inşiʿâbıdır. Muhyiddîn-i Ârabî'nin bir tâbirine göre rûhun tabiata ilk tevdîʿidir.

Cenâb-ı Allah Âdem'e buyurmuş ki "zevcinle beraber bu cennette sâkin ol {وَكُلَا مِنْهَا رَغَدًا} ve bundan bol bol yiyiniz. {حَيْثُ شِئْتُمَا} Nerede isterseniz orada yiyiniz {وَلَا تَقْرَبَا هٰذِهِ الشَّجَرَةَ} ve fakat şu ağaca yaklaşmayınız, bundan yemeye kalkışmayınız {فَتَكُونَا مِنَ الظَّالِمِينَ} ki zâlimlerden olursunuz."

"**Zulüm**", haddini tecavüz edip bir hakkı mevziʿinin gayrıya koymaktır. Demek ki Cenâb-ı Hak Âdem'e cennette büyük bir hürriyet vermekle beraber ona yine bir had tâyin etmiş ve ona yaklaştıkları takdirde zâlimler zümresine dâhil olacaklarını da bildirmiştir. Bu, şunu tansis eder ki hilâfet-i Âdemiye mutlak değildir. Ve bunun bir hadd-i mahsûsu vardır ki tecavüzü zulümdür. O haddi tâyin eden bu şecere ne idi? Doğrusu bunu Allah teâlâ Kur'an'da bize ismiyle bildirmemiştir ve ancak bunun cennette bir şecere-i muʿayyene olduğunu ve salâh u saʿâdet-i Âdem'in tağyîrine sebep olmak hâssası bulunduğunu ifham etmiştir. Demek ziyadesini bilmemizde ʿindallah bir fâide [323] yoktur ve şimdilik mümkin değildir, ve muhakkikīn-i müfessirînin muhtârı budur. Maʿamâfîh buğday veya üzüm veya incir olduğu hakkında bazı rivayetler de vardır. Ehl-i Tevrât "bürr" yani buğday demişler, Vehb b. Yemânî'den de "Fakat öyle bir cennet buğdayı ki danesi sığır yüreği gibi, kaymaktan lezzetli[1], baldan tatlı[2]" diye bir tâbir menkuldür. İbn Abbas ve daha bazılarından "sünbüle" diye mervîdir. "Dünyada evlâdına rızk kılınan[3] sünbüledir" tâbiri dahi naklediliyor. İbn Mesʿûd'dan asma, üzüm ağacı ve bazılarından

1 F: "leziz".
2 B -"baldan tatlı".
3 F: "kılındığı".

incir tâbiri vârid olmuştur. Bu meyanda şu tâbir de vardır: "Bu öyle bir ağaçtır ki melâike hulûd için bununla kaşınırlar". Bunların bir maʿnâ-yı temsîlî ifade ettikleri de zâhirdir. Nitekim cennet meyvelerinin teşâbühü meselesi sebk etmişti. Hıristiyanlardan mervî olan telakkīye göre bunun kadınla erkek arasında mukārenet-i cinsiyeden kinaye olduğudur. Nasrâniyetteki rahbâniyet, yani evlenmemek, evlenmemeyi ibadet ve sevab itikad etmek kaziyyesinin bu telakkī ile alâkadar bulunduğu da zannolunur.[1] Lâkin Kur'ân'ın nassı buna müsait görünmüyor. O zaman هٰذِهِ الشَّجَرَةَ mânasız olur, وَلَا تَقْرَبَا "birbirinize kırban etmeyiniz" demek hem kâfi ve hem vâzıh olurdu. Bu surette Âdem'in ilk izdivâcı gayr-i meşrûʿ olmak lâzım geliyor.[2] Her hâlde bizce evlâ olan bu babda tevakkuftur. Biz o ağacı tâyin edemeyiz. Ancak şu kadar mülâhaza edebiliriz ki ondan yemek, niyâbeti unutmak ve asalet davasına kıyam etmek hâssasını verir. Bu da insanın fıtrat-ı asliyesinden değil şeytanın ilkāâtından başlar. Bu buğday ise delice buğdaydır, bir üzüm ise şarap üzümüdür, bir incir ise kurtlu incirdir. Ve her hâlde bir humârı vardır. Ve o humâr aklı alır ve Allah'ı unutturur. Cennete bu, yenilmek için değil, tahdid ve ubudiyet için konulmuştur. Bununla beraber biz حُبُّ الدُّنْيَا رَأْسُ كُلِّ خَطِيئَةٍ hadîs-i şerîfinde[3] bu şecere-i memnûʿayı tâyin eden bir delâlet buluyoruz. Demek Âdem o zaman [324] dünya hudûduna yaklaşmamak emri almış ve Âdem bundan mukteza-yı fıtratı olarak yememiştir. Fakat {فَاَزَلَّهُمَا الشَّيْطَانُ عَنْهَا} Hamza kırâatinde فَاَزَالَهُمَا'dır ki evvelki "zelle"nin ifʿâli olan "izlâl"den, ikinci "izâle"dendir. Bu iskân üzerine o şeytan, o İblis ikisinin de o ağaç yüzünden ayaklarını kaydırdı, yahut ikisini de cennetten kaydırdı. Zira o zaman şeytan matrud bulunuyor idiyse de Âdem'e ve evlâd-ı Âdem'e iğvâ imkânı selb olunmamış idi. Çünkü şeref-i Âdemî asıl bununla tebeyyün edecekti, tasarruf-i hilâfet bilfiil bununla tahakkuk edecekti. Bu imkâna binâen şeytan ne yaptı yaptı cennete bile girebildi {فَاَخْرَجَهُمَا مِمَّا كَانَا فِيهِ} de

1 F: "âşikârdır".
2 F: "Böyle bir tevil izdivâcın meşrûʿiyetini kökünden inkâr etmek demektir".
3 "Dünya sevgisi her günahın başıdır." Ebû Nuaym bu sözü Hz. Îsâ'ya izafe ederek zikretmiştir (*Hilyetü'l-evliyâ*, VI, 388). Sâgānî, mevzû hadisler arasında zikreder (*el-Mevzûʿât,* thk. Necm Abdurrahman Halef, Dımeşk: Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, 1405, s. 37).

bunları bulundukları yerden veya hâl-i naʿîmden çıkardı, cennetteki zâtî fıtratlarına bir tehavvül ârız oldu {وَقُلْنَا} biz de dedik ki {اهْبِطُوا} "haydi ininiz ve o hâlde ininiz ki {بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ} bir kısmınız bir kısmınıza taʿaddî ve tecavüz edecek düşman {وَلَكُمْ فِى الْاَرْضِ مُسْتَقَرٌّ وَمَتَاعٌ اِلٰى حِينٍ} ve sizin için arzda bir zamana, yani ölünceye kadar muvakkat bir karargâh tutmaya çalışmak ve intifâʿ edip yaşamak da bir hak olsun." Zira yerler ve yerdekiler zaten insanlar için halk edilmişti. Ve cennete iskân bunun bir mukaddimesi idi. Fıtratınızdan hâriç olan şeytanın ilkāâtına bakılmasa idi bu arza daha başka bir sûret-i sâlimede gelmek de mümkin idi. Bu zelle üzerine arza gelip hiç hakk-ı intifâʿa mâlik olmamak da mümkin idi. Hâlbuki inâyet-i ilâhiye bu emri verirken bu lütfu da esirgememiştir. Ve insanlık dünyaya böyle bir lütf-i hak ile müterâfık bir felâket içinde doğmuştur. Takdir bu felâketin imkânını selb etmemiş, fakat bunu zâtî dahi kılmamıştır. Sebeb-i [325] felâket arazîdir. Nitekim bu emir verildi {فَتَلَقّٰٓى اٰدَمُ مِنْ رَبِّه۪ كَلِمَاتٍ} ve verilir verilmez Âdem de Rabbinden derhâl birkaç kelime telakkī etti. Burada "bizden" buyurulmuyor da "Rabbinden" buyuruluyor. Çünkü hübût emriyle beraber Âdem mevkiʿ-i hitâbdan mevkiʿ-i gıyâba tenezzül etmiş bulunuyordu. Fakat halife olmak üzere takdir buyurulan fıtrat-ı Âdem'den, ilim ve esmâ kuvveleri nezʿ olunmamış idi. Zelle-i vâkıʿa henüz tabiat olmamış idi. Bu felâket üzerine derhâl Âdem bu fıtratıyla Rabbine teveccüh etti ve O'ndan kendisine bazı kelimelerin telkin buyurulmakta olduğunu anladı ve o kelimeleri istikbal edip aldı, kabul etti ve onlarla amel eyledi. Çünkü "telakkī", "likā"dan me'huz olarak karşılayıp almak ve aldığına sarılmaktır. Âdem'e bunlar, "tasavvur" dediğimiz sûret-i lisâniye ile mahlut bir ilm-i niyâbî altında bir ilm-i keşfî, bir şuʿûr-i hakīkī ifham ediyorlardı. Bu kelimeler nelerdi? Sûre-i Aʿrâf'ta gelecek olan رَبَّنَا ظَلَمْنَٓا اَنْفُسَنَا وَاِنْ لَمْ تَغْفِرْ لَنَا وَتَرْحَمْنَا لَنَكُونَنَّ مِنَ الْخَاسِرِينَ [el-Aʿrâf 7/23][1] kelimeleri idi.[2] Bundan başka şunlar da nakledilmiştir:

---

1 "…'Rabbenâ', dediler, 'nefslerimize zulmettik, eğer sen bize mağfiret etmez, merhamet buyurmazsan şüphe yok ki hüsrana düşenlerden oluruz'."

2 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* I, 541-542:

حدثني يونس بن عبد الأعلى، قال: أخبرنا ابن وهب، قال قال ابن زيد في قوله: «فتلقى آدمُ من ربه كلمات» الآية. قال: لقَّاهمَا هذه الآية: «رَبَّنَا ظَلَمْنَا أَنْفُسَنَا وَإِنْ لَمْ تَغْفِرْ لَنَا وَتَرْحَمْنَا لَنَكُونَنَّ مِنَ الْخَاسِرِينَ» (الأعراف ٧/٢٣).

1. سُبْحَانَكَ اللّٰهُمَّ وَبِحَمْدِكَ وَتَبَارَكَ اسْمُكَ وَتَعَالَى جَدُّكَ وَلَا اِلٰهَ اِلَّا أَنْتَ ظَلَمْتُ نَفْسِي فَاغْفِرْ لِي إِنَّهُ لَا يَغْفِرُ الذُّنُوبَ اِلَّا أَنْتَ[1]

2. İbn Abbas hazretlerinden rivayet olunduğuna göre şu münâcât cereyan etmiştir: "Yâ Rab! Sen beni kendi elinle halk etmedin mi?" "Evet." "Yâ Rab! Senin rahmetin gazabını sebk etmiş değil midir?" "Evet etmiştir." "Yâ Rab! Ben tevbe eder ve ıslâh-ı hâl eyler isem Sen beni yine cennetine ircâʿ eder misin?" "Evet ederim."[2] Ve bu meâlde bazı âyât daha vardır.

Teemmül olunursa bunların hepsi âyette aynı mazmûnun ifadesine râciʿdir ki bu da fıtrat-ı ûlâ vechile bütün mevcûdiyetiyle Allah teâlâ'ya teveccüh ve O'nun ʿavârız ile inkıtâʿa uğrayan rahmet ü inʿâmını gazab ü dalâlden sâlim olarak tekrar isticlâb için tecdîd-i ʿakd-i îmân ile kalben, kavlen ve fiilen tevbe ve salâha rücûʿdur. Ve bunda dinin künhü mündericdir. Bizim[3] dünyada [326] diyânet ü imanımız fıtrat-ı ûlâda mukadder olan rahmete ve ʿakd-i îmâna nazaran bir tevbe ve bir rücûʿ mânasındadır. Ve saʿâdet-i insâniye zünûbu kendisine tabiat edinmemek için dâima tevbe vü istiğfar üzere bulunmaktadır. İnsanı me'yus edecek şey[4], bi'l-farz vâkiʿ olan bir günah değil, günahta ısrar etmek ve tevbeyi unutarak şeytana ittibâʿı tabiat edinmektir. İnsan Allah'ına,[5] fıtratına iftira etmemeli, şeytana ve şeytanete karşı mücâhede eylemelidir. Nitekim Hazret-i Âdem, zellenin neticesi olarak yeryüzüne çıkınca lütf-i ilâhî ile kendini topladı ve muktezâ-yı fıtratı ile telakkī ettiği kelimelerle amel etti, kusûrunu itiraf ile arz-ı îmân ve "Yâ Rab! Beni kendime bırakma!" diye yine hilâfetini istidʿâ eyledi de {فَتَابَ عَلَيْهِ} Rabbi dahi ona tekrar rahmetiyle iltifat etti, tevbesini kabul eyledi {اِنَّهُ هُوَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ} zira senin Rabbin olan Allah Tevvâb-ı Rahîm'dir ve hem Tevvâb-ı Rahîm ancak

---

1 Bk. Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* I, 545.

2 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* I, 542-543:

عن ابن عباس: «فتلقى آدمُ من ربه كلمات فتابَ عليه»، قال: أي رب! ألم تخلقني بيدك؟ قال: بلى، قال: أي رب، ألم تنفخ فيّ من روحك؟ قال: بلى، قال: أي رب، ألم تسكني جَنتك؟ قال: بلى. قال: أي رب، ألم تسبق رحمتُك غضبك؟ قال: بلى. قال: أرأيت إن أنا تبت وأصلحت، أراجعي أنت إلى الجنة؟ قال: نعم. قال: فهو قوله: «فتلقى آدمُ من ربه كلمات»

3 B -"Bizim".

4 B -"şey".

5 B: "Allah'ın".

O'dur. O, o kadar merhametli bir Allah'tır ki kulunu bir kere terk edivermekle ilelebed terk edivermez. Kulu dönüp tevbe ettikçe, İblis gibi ısrar etmedikçe, yine bakar, yine bakar, nâmütenâhî bakar, "bir oldu, iki oldu, nihâyet üç oldu, yetişir artık" demez, sayısız olarak döner bakar, çünkü Rahîm'dir. "**Tevbe**" esasen[1] rücûʿ etmek, asl-ı sâbıka dönmek demektir. Binâenʿaleyh kula nisbet edildiği zaman arazî olan günah hâlini bırakıp aslî[2] olan salâh hâline dönmek demek olur. Allah'a nisbet edildiği zaman da tâlî olan nazar-ı gazabdan aslî olan nazar-ı rahmete dönmek mânasını ifade eder. Bunun için tevbenin maʿnâ-yı şerʿîsi, kulun günahını itiraf ve ondan nedamet edip bir daha yapmamaya azm eylemesi, Allah'ın da bu tevbeyi kabul ile günahı mağfiret etmesi diye tefsir olunur.

Acaba Allah teâlâ Âdem'in tevbesini kabul etti de "ininiz" emrini geri mi aldı? Buna cevâben buyuruluyor ki [327] hayır {قُلْنَا اهْبِطُوا مِنْهَا جَمِيعاً} "Âdem ve zevci ve bunların zımnında bütün Benî Âdem ve şeytan hepiniz oradan ininiz" dedik. Bir kere o emri bi't-tekvîn infaz eyledik, hepsini yere indirdik, verilmiş olan bir emr-i ilâhînin geri kalmayacağını böyle gösterdikten sonra da kabûl-i tevbenin muktezâsı olarak bu emre şunu da tezyil ettik: {فَاِمَّا يَأْتِيَنَّكُمْ مِنّى هُدًى} İmdi benim tarafımdan size her ne zaman resul veya kitap gibi herhangi bir delil, bir sebeb-i hidâyet gelir de {فَمَنْ تَبِعَ هُدَاىَ} benim o hidâyetime, o delîlime her kim tâbiʿ olursa {فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ} artık onlara hakikatte hiçbir korku, ikāb yoktur ve onlar ileride hiçbir vechile mahzun olmazlar. Yani onlar için havf ü hüzün devam etmez, âkıbetleri mahz-ı sürûr u neşât olur. Allah mahabbeti, Allah aşkı, ittibâʿ-ı hak, onlara hiçbir korku, hiçbir hüzün tattırmaz. Gerçi Allah'ı bilen, Allah'ı seven, Allah'tan korkar ve fakat mehâfetullah her saadetin damânı ve bütün korkuların siperidir. Buna mukabil {وَالَّذِينَ كَفَرُوا وَكَذَّبُوا بِاٰيَاتِنَا} küfre sapıp bizim hidâyetimizi getiren âyetlerimize, alâmetlerimize, delillerimize, hüccetlerimize, gerek enfüsî ve gerek âfâkī şevâhid-i vahdâniyet ve rubûbiyetimize, gerek âlemde ve hilkat-i Âdem'de merkuz

---

1 B: "esasında".
2 B: "asıl".

olan edille-i fıtriye vü akliye ve gerek peygamberler ve kitaplarla tebliğ olunan edille-i kelâmiye vü nakliyemizi tekzib edenler {أُولٰٓئِكَ اَصْحَابُ النَّارِۚ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ} bunlar da bâlâda وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ [el-Bakara 2/24][1] diye beyan olunan nârın, o dehşetli ateşin çırası ve kömürü olacak ve ondan ayrılmayacak olan arkadaşlarıdır, bunlar o ateşte dâima muhalleddirler. ❁ Ve işte arzda hilâfet-i Âdemiyenin sûret-i tahakkuku bu hübût ve bu vaʿd ü vaʿîd ile [328] müterâfık olmuştur. Ve bu sıfat Âdem'den evlâdına intikal edecek, bunu bilenler birinci kısımdan, tanıyanlar ikinci zümreden olacaklardır. Biri fıtrat-ı ûlâ muktezâsına halef olacak, biri de araz olan zelleyi tabiat edinerek zâhirde Âdem'e, hakikatte şeytana halef ve refik olacaklardır. Binâenʿaleyh insanlar Kur'ân'ın bu kıssalarını iyi teemmül etmeli ve dâima hatırında tutmalıdır. Görülüyor ki kıssanın sonunda siyâk-ı beyan bütün Benî Âdem'i istihdaf etmekte ve Âdem ü Havva burada âdetâ zürriyetleriyle beraber bir cinsi temsil eylemektedirler.[2] Sanki[3] hübût, yani yeryüzünde zuhûr-i nevʿ-i beşer bir kesret ile vâkiʿ olmuştur. Ve sâbıkan beyan olunan vahdet, vahdet-i cinsiye ve akliyedir denebilecek. Fakat iyi teemmül olunursa anlaşılır ki bu hitâbın istikbâle derin bir şümûlü vardır. Ve bunun içinde bugünkü ve yarınki, kıyamete kadar gelecek insanların hepsi dâhildir. Ve hâlbuki biz arzda ilk intişar eden insanlar değiliz. Bununla beraber o hübûtta ve اِمَّا يَأْتِيَنَّكُمْ hitâbında dâhil bulunuyoruz, ne suretle? Çünkü babamız Âdem'in sulbünde bilkuvve bulunuyorduk. Demek ki bilkuvve kesret, ilk hübût eden bilfiil insanın Âdem ve Havva'dan ibaret tek bir çift olmasına münâfi değildir ve tenâsül-i beşerînin mebde'i olan ilk hârika -ki arz hâdis olduğu için zarûrîdir- arzın her tarafında birden zuhur etmiş, müteʿaddid, mütekessir hârikalar değil, esaslı iki harikaya ve bir tuhm-i aslîye râciʿdir. Ve burada hitâbın umûmu istihdaf etmesi Kur'ân'a muhatab olan müteahhir insanların bilfiil tenvirleri ve hilâfet-i Âdemiyenin taʿmîmi ve uhuvvet-i beşeriyenin ihtârı hikmetine mebnîdir. Fi'l-vâkiʿ bunu müeyyid olan diğer bir

1 "…çırası insanlarla o taşlar…"
2 F: "eylemektedir".
3 B -"Sanki".

âyet vardır ki orada قَالَ اهْبِطَا مِنْهَا جَمِيعاً [Tâ-hâ 20/123][1] diye Âdem ve zevci tesniye olarak tahsis buyurulmuştur. Demek ki cennetten arza bilfiil ilk çıkanlar bunlardır. Ve bu çıkış da ânî olmamıştır, hem de zürriyetleri olan bütün nev'-i beşer dahi bunlarda bilkuvve mevcut olarak beraber çıkmıştır [329] ve insanlar aslında cidden kardeştirler. Ulûm-i tabî'iye ve arzda bilfiil tekvîn-i beşer nokta-i nazarından düşünecek olursak bunun mebde'ini işbu hübûtta arayacağız. Burada Kur'an bize fazla îzâhat vermiyor. Asıl vâkı'anın mebde'i olan hârikayı asgarîsine ircâ' ederek bildiriyor. Zira âyet-i ilâhiye olacak olan odur. Mâba'di bildiğimiz kānûn-ı tenâsüldür. Şüphe yok ki ulûm-i tabî'iye bu kanundan çıkamaz, çıkınca ma'nâ-yı tabî'at kalmaz. Ma'amâfîh bir zarûret-i mantıkiye ile arzın hudûsuna ve sonradan teşekkülüne hükmeden şimdiki fenn-i tabî'î tekevvün-i beşerde[2] dahi bugünkü mâruf tenâsül ve tevâlüd kanununun ezelî olmadığı ve mebde'de bir tohumun, bir aslın hudûsunu dahi zarûrî olarak kabul etmektedir. Bu babda bundan başka müşahedeye müstenid bir ma'lûmât yoktur ki Kur'ân'ın bu âyetini, onun gözüyle de bir mülâhaza edelim.

Eskiden bazı tabî'iyyûn beşeriyetin arzda ezeliyetini iddia ederlermiş. Fakat bugünkü fünûn-ı tabî'iyede bunların yeri yoktur. Lâkin faraziyâtçılar görüyoruz ki bunlar, kıta'ât-ı arzdaki 'urûk-ı beşerin ta esasında başka başka asıllardan gelmiş olmasını ve binâen'aleyh beyne'l-beşer umûmî bir uhuvvetin tabi'î olamayacağını[3] zannetmek istiyorlar. "Zencilerle[4] Avrupalılar, Amerikalılar nasıl kardeş olur?" demek istiyorlar, bunlar şunu düşünmüyorlar ki ilim dâima vahdet-i asl nokta-i nazarını tâkip eder. Ve mümkin olduğu kadar hârikanın taklîlini arzu eder. Ve bu babda verilecek hüküm hâl-i hâzırın müşahedesine müstenid bizzat bir mantık işidir. Bütün bunlar ise tenâsülün mebde-i vâhidden başladığına hükmeder. Bunlara mukabil ilm-i hayvânâtta istihâle ve tekâmül nazariyesini tâkip edenler vardır. Ve bu nazariye felsefî nokta-i nazardan esas itibariyle

---

1 "Buyurdu ki: İniniz ikiniz de oradan hepiniz…" M ve B: "قُلْنَا اهْبِطَا مِنْهَا جَمِيعًا".
2 B: "beşerîde".
3 B: "olmayacağını".
4 M ve B: "Zenciler".

muvâfık ve kānûn-ı vahdet ve terbiyeye de mutâbıktır. Lâkin hayvânâta tatbîkinde müşahede ve tecribe-i fiʿliyeyi tecavüz eden indî bir hüküm hatasını mutazammındır. Fi'l-vâkiʿ [330] bütün ecsâd-ı hayvânât mükemmel bir tasnif ile tertip edildiği zaman görünüyor ki aralarında nâkıstan kâmile doğru giden bir silsile-i merâtib arz etmektedirler. Aralarındaki büyük farklara rağmen bu tekâmül tebarüz ediyor. Bununla beraber hiçbir cinsin diğer cinsten tenasül ettiğine dair bir tecribeye, bir şâhide de tesadüf edilmiyor. İnsan insandan doğuyor, arslan arslandan, at attan, maymun maymundan, köpek köpekten ilh. Böyle olmakla beraber bu tecribeye rağmen vahdet-i asl esâsına istinâden burada bir mantık yapılıyor. Hayvânâtın işbu merâtib-i ecnâsının kâmili nâkısından istihâle veya bi't-tekâmül tevellüd ederek gelmiş, bu suretle bir gün gelmiş ki hayvanın biri ve meselâ bir takdire göre maymunun biri veya birkaçı insan doğuvermiş ve insanlar bunlardan türemiş. Binâenʿaleyh insanlar arasında insanlık uhuvveti meşkuk[1] ise de maymunluk veya hayvanlık uhuvveti şüphesiz olmuş oluyor. Biz dâima göğsümüzü gere gere ve ilmî nokta-i nazardan hiç ayrılmayarak deriz ki vahdet-i asl davası doğrudur. Evvelâ bütün hayvânât için bu asl-ı vâhid maddedir, ʿanâsır-ı basîtadır. Daha açık olmak için topraktır ve bu maddeden hayatın zuhûru bir illet-i fâʿileye mütevakkıftır ki o nâkısa kemâl versin ve mâdem ki tabiatın tenevvüʿâtını görüyoruz, demek ki tabiat fâʿil-i evvel değil, nihâyet bir fâʿil-i tâlîdir. Nâkıstan tabiatıyla bir zâid çıkamaz. Meselâ bir okkalık sıklet, iki okkalık sıkleti sürükleyemez; çıktığı, sürüklediği farz edilirse bir şeyin yok iken sebepsiz, illetsiz geldiğini kabul etmek lâzım gelir ve o zaman akıl, ilim ve fen yoktur. Zira illet ve tezâyüf-i illet kanunu inkâr edilirse hiçbir şey bilinemez, binâenʿaleyh bir kurttan bir kelebek bile çıkarsa tabiatı ile değil, fâʿil-i evvelin tesiriyle, onun ıstıfâsıyla çıkar. Yumurtadan civcivin çıkması bile hâricî bir harâretin tesirine mütevakkıf değil midir? Aşılarda dahi hâl böyledir. İlmin hiç infikâk etmemesi lâzım gelen işbu [331] esbâba mebnî, aralarında kurb-i merâtib bulunan ecnâs-ı hayvânâtı hilâf-ı tecribe olarak behemehâl birbirinden istihâle ettirmek

1 B: "müşkil".

veya doğurtmak ne tabîîdir ne de zarûrîdir. Bir kaziyye-i vâkıʿiye olsun söyleyebilmek üzere kurbağalar balıktan doğmuş, dönmüş demek için bir misâl-i tecribî görmeye ihtiyaç vardır. Delâlet-i tecribe ve îcâb-ı mantıkī yok iken böyle hüküm vermek elbette fennî ve felsefî bir hüküm değildir. Sözün doğrusu merâtib-i hayvânâtın bütün tekâmül hududlarında re'sen fâʿil-i evvelden gelen ve emsâli sebk etmediğinden dolayı hârika olan bir hâdise-i zâide vardır ve insanda hepsinden başka olarak[1] bir rûh-i küllî vardır. İnsan bir hayvandan doğsa idi yine gayr-i tabîʿî bir hârika olurdu ve binâenʿaleyh aradaki silsile-i tekâmül hey'et-i umûmiyesiyle tabîî değil, gayr-i tabîîdir ve eser-i rubûbiyettir.

Bunun hangisi hangisinden doğduğunu sade mantık bildiremez. Bunu ya müşahede veya tecribe veya vahiy bildirir. Tabiat muttarid olduğu hâlde şimdiye kadar balıktan kurbağa, maymundan insan doğduğu asla görülmemiştir. Ve mahsûl-i tecribe olan Pasteur nazariyesine de tamamen muhaliftir. Cins-i vâhid dâhilindeki aşılar şâhid olamaz. Vahiy ise bize insanların maymunluğa tenezzülü hakkında bazı ihtârâtta bulunuyorsa da aksini haber vermiyor. Ve bize "siz insansınız, insan olunuz, kardeş olunuz, hep bir babanın evlâdısınız" diyor. Binâenʿaleyh esasında ilmî bir hakikati ihtivâ eden tekâmül ve istihâle nazariyesinin yanlış[2] bir tatbîkini kabul etmek için elyevm hiçbir sebeb-i maʿkūl yoktur. Bütün bunlardan yakīnî olarak bildiğimiz bir şey varsa o da ilk insanın arzın sînesinde doğmuş olmasıdır. Ve bunda bir ıstıfâ vardır. Lâkin bu ıstıfâ tabîî değil rabbânîdir. Âdem sunʿullahtır. قَدْ أَفْلَحَ [Mü'minûn] Sûresine bak. وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ سُلَالَةٍ مِنْ طِينٍ [el-Mü'minûn 23/12][3] Ancak şunu da ihtar etmek lâzım gelir ki arza hübût-ı Âdem'den zamanımıza kadar geçen tarih zannedildiği gibi beş on bin senelik [332] bir müddetten ibaret olmamak lâzım gelir. Bu kadar müddette beşeriyetin arza intişâr-ı kâmili tecribeye nazaran gayr-i maʿkūldür. Endülüslü İbn Hazm *Fisal*'inde dokuz asır evvel bunun dinimizce katʿiyyen sâbit bir mikdâr-ı maʿlûmu olmadığını

---

1 B: "olan".

2 F +"~~ve gayr-i ilmî ve gayr-i dînî, hilâf-ı tecribe~~".

3 "Şânım hakkı için biz insanı çamurdan, bir sülâleden yarattık."

ve yüz binlerle seneye bâliğ olabileceğini ve maʿamâfîh ne ezelî, ne ânî dahi olmadığını pek güzel anlatmıştır[1] ve her hâlde Amerika yerlileri bile Âdem sülâlesidir. Ve bütün insanlarda fıtrat-ı asliyye bir ve fakat tabiat muhteliftir. Şâkile ayrıdır. Ve bu nokta-i nazardan efrâd-ı insâniye arasındaki fark-ı derece hayvânâtın envâʿ farkından çok mühimdir. Bunların en vâsiʿ sınıfları da mü'min-kâfir tasnîfidir.

Cenâb-ı Hak bütün bu taharriyât-ı maʿkūle ve âdiyeyi bize bırakarak Kur'ân'ında bunların esâsı olan takdîrin ahkâm-ı rubûbiyetin nesak-ı tevhîd üzere cereyânını ve bundan bilhassa insanlara tahsis edilen rahmet ve niʿmet-i ilâhiyeyi ihtar ve kendimizi, kendi mikdârımızı, salâhiyyet-i niyâbiyemizi, uhuvvetimizi, Rabbimizi tanıyarak istikbâle, âhirete ona göre hazırlanmamızı ve beyne'l-beşer bütün adâvetlerin refʿi fıtrat-ı ûlâya itina şartıyla mümkin olduğunu bu kıssada umûmen beyan ve Resûlüne tezkir etmiş ve bunun nihâyetini mânen يَٓا اَيُّهَا النَّاسُ hitâbına rabt eylemiştir. Bundan sonra da bilhassa bu kıssayı kitaplarında okuyup bilen Benî

---

1 İbn Hazm el-Endelüsî, *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâ' ve'n-nihal,* haz. Ayşegül Sıvakçı - Aysun Uzun, trc. Halil İbrahim Bulut, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017, I, 1070-1073:

قَالَ أَبُو مُحَمَّد: وَأما اخْتِلَاف النَّاس فِي التَّارِيخ فَإِن الْيَهُود يَقُولُونَ: للدنيا أَرْبَعَة آلَاف سنة ونيف وَالنَّصَارَى يَقُولُونَ: للدنيا خَمْسَة آلَاف سنة. وَأما نَحن فَلَا نقطع على عدد مَعْرُوف عندنَا وَأما من ادّعى فِي ذَلِك سَبْعَة آلَاف سنة أَو أَكثر أَو أقل فقد كذب وَقَالَ مَا لم يَأْتِ قطّ عَن رَسُول الله صلى الله عَلَيْهِ وَسلم فِيهِ لَفْظَة تصح بل صَحَّ عَنهُ عَلَيْهِ السَّلَام خِلَافه بل نقطع على أَن للدنيا أمدًا لَا يعلمهُ إِلَّا الله عز وَجل، قَالَ الله تَعَالَى {مَا أشهدتهم خلق السَّمَاوَات وَالْأَرْض وَلَا خلق أنفسهم} (الكهف ١٥/٨١)

وَقول رَسُول الله صلى الله عَلَيْهِ وَسلم: «مَا أَنْتُم فِي الْأُمَم قبلكُمْ إِلَّا كالشعرة الْبَيْضَاء فِي الثور الْأسود أَو كالشعرة السَّوْدَاء فِي الثور الْأَبْيَض.» هَذَا عَنهُ عَلَيْهِ السَّلَام ثَابت، وَهُوَ عَلَيْهِ السَّلَام لَا يَقُول إِلَّا عين الْحق وَلَا يسامح بِشَيْء من الْبَاطِل. وَهَذِه نِسْبَة من تدبرها وَعرف مِقْدَار أعداد أهل الْإِسْلَام وَنسبَة مَا بِأَيْدِيهِم من معمور الأَرْض وَأَنه الأكثر علم أَن للدنيا عددا لَا يُحْصِيه إِلَّا الله الْخَالِق تَعَالَى.

Ebû Muhammed şöyle dedi: İnsanların (dünyanın) tarihi konusundaki ihtilaflarına gelince, bu hususta yahudiler dünyanın dört bin küsür yılının olduğunu, hıristiyanlar ise beş bin yılının olduğunu söylerler. Bize gelince, biz mâruf bir sayının bilinmesine kesin olarak hükmedemeyiz. Dünyanın müddetinin yedi bin yıl ya da daha çok veya daha az olduğunu iddia eden kimse yalan söylemiş ve bu konuda Allah Elçisi'nden (s.a.) bunu doğrulayıcı olarak gelmeyen bir ifadeyi dile getirmiştir. Aslında Allah Elçisi'nden (s.a.) bunun hilâfını doğrulayan bir açıklama gelmiştir. Bizler dünyanın sadece Allah teâlâ'nın bileceği uzun bir zamanının olduğuna kesin olarak inanırız. Nitekim Allah teâlâ, "Ben onları ne göklerin ve yerin yaratılışına (ne de kendilerinin yaratılışına) şahit tuttum." (el-Kehf 18/51) buyurmuştur.

Hz. Peygamber'in (s.a.) sözü de şöyledir: "Sizler, sizden önceki ümmetler içinde ancak siyah bir öküzde beyaz bir tüy gibisiniz ya da beyaz bir öküzde siyah bir tüy gibisiniz." (Bk. Buhârî, Rikāk, 45-46, Müslim, İman, 377) İşte bu söz, Hz. Peygamber'den gelen sâbit bir sözdür. Allah Elçisi (s.a.) sadece hakikatin bizzat kendisini söyler ve bâtıldan hiçbir şeye müsamaha göstermez. Bu (oran), (ümmetlerin varlığını) düşünen ve müslümanların sayılarının miktarını bilen bir kimsenin nisbetidir. Dünyanın mamur kısımlarından onların elinde olan şeylerin nisbeti ise çok daha fazladır. Böylece dünyanın, sadece yaratıcı olan yüce Allah'ın saydığı bir sayısının olduğu bilinir.

İsrâil'e, yani asr-ı saâdetteki Yahudîlere hitâb-ı mahsûsunu ber vech-i âtî tevcih eylemiştir ki يَٓا اَيُّهَا النَّاسُ hitâb-ı ʿâmmıyla kıssa-i Âdem'den sonra bu reng-i hitâb ne kadar beliğdir.

يَا بَنٖٓى اِسْرَٓائٖيلَ اذْكُرُوا نِعْمَتِىَ الَّتٖٓى اَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ وَاَوْفُوا بِعَهْدٖٓى اُوفِ بِعَهْدِكُمْ وَاِيَّاىَ
فَارْهَبُونِ ﴿٤٠﴾ وَاٰمِنُوا بِمَٓا اَنْزَلْتُ مُصَدِّقًا لِمَا مَعَكُمْ وَلَا تَكُونُٓوا اَوَّلَ كَافِرٍ بِهٖۖ وَلَا تَشْتَرُوا
بِاٰيَاتٖى ثَمَنًا قَلٖيلًاۘ وَاِيَّاىَ فَاتَّقُونِ ﴿٤١﴾ وَلَا تَلْبِسُوا الْحَقَّ بِالْبَاطِلِ وَتَكْتُمُوا الْحَقَّ وَاَنْتُمْ
تَعْلَمُونَ ﴿٤٢﴾ وَاَقٖيمُوا الصَّلٰوةَ وَاٰتُوا الزَّكٰوةَ وَارْكَعُوا مَعَ الرَّاكِعٖينَ ﴿٤٣﴾ اَتَأْمُرُونَ النَّاسَ
بِالْبِرِّ وَتَنْسَوْنَ اَنْفُسَكُمْ وَاَنْتُمْ تَتْلُونَ الْكِتَابَۜ اَفَلَا تَعْقِلُونَ ﴿٤٤﴾ وَاسْتَعٖينُوا بِالصَّبْرِ
وَالصَّلٰوةِۜ وَاِنَّهَا لَكَبٖيرَةٌ اِلَّا عَلَى الْخَاشِعٖينَۙ ﴿٤٥﴾ اَلَّذٖينَ يَظُنُّونَ اَنَّهُمْ مُلَاقُوا رَبِّهِمْ وَاَنَّهُمْ
اِلَيْهِ رَاجِعُونَ ﴿٤٦﴾

[333] **Meâl-i Şerîfi**

Ey İsrâil oğulları size inʿâm ettiğim nimetimi hatırlayın ve ahdime vefâ edin ki ahdinize vefâ edeyim ve Benden[1] *korkun artık Benden (40). Ve beraberinizdekini musaddık olarak indirdiğim Kur'ân'a iman edin, ona inanmayanların birincisi olmayın, Benim âyetlerimi birkaç paraya değişmeyin ve Benden sakının artık Benden (41). Hakkı bâtılla bulayıp da bile bile hakkı gizlemeyin (42). Hem namazı dürüst kılın ve zekâtı verin, rükû edenlerle birlikte siz de rükû edin (43). Nâsa iyilik emreder de kendinizi unutur musunuz? Hâlbuki kitap okuyorsunuz, artık akıl etmez misiniz (44). Bir de sabır ile salât ile yardım isteyin. Gerçi bu ağır gelir, fakat*[2] *saygılı kimselere değil (45). Onlar ki*[3] *kendilerini hakikaten* [334] *Rablerine kavuşuyor ve hakikaten O'na rücûʿ ediyor sayarlar, böyle bir huşû ile kılarlar (46).*

---

1 F +"~~yalnız Benden~~".
2 F +"o".
3 F +"~~O saygılı kimseler ki~~".

{يَا بَنٖٓى اِسْرَٓائٖلَ} Ey İsrâil oğulları; ❁ "**İsrâil**" Hazret-i Yaʿkūb'un lakabıdır ki "yâ"sız اِسْرَائِل, "yâ"sız hemzesiz اِسْرَال, hemzenin "yâ"ya kalbiyle اِسْرَايِل, hemze-i meftûha ile اِسْرَاءَل ve meksûre ile اِسْرَائِل dahi okunur. İbranî'de bunun mânası safvetullah veya abdullah demek olduğu beyan olunuyor. Binâenʿaleyh bu unvanda Yahudileri imana bir tahrik vardır ki meâli şu olur: Ey Allah'ın güzide bir kuluna evlâdlıkla muzâf olan ehl-i Tevrât! {اذْكُرُوا نِعْمَتِىَ الَّتٖٓى اَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ} O size inʿâm etmiş olduğum büyük nimeti düşünün, hatırlayın, yâd edin ❁ zira zikir kalben de olur lisânen de. Bu hitab gösterir ki onlar her şeyden evvel nimete tâlibdirler. Bununla beraber şükrü[1] şöyle dursun asl-ı niʿmeti bile unutmuşlardır.[2] Bunları Cenâb-ı Allah onlara hatırlatacaktır ve bunlardan başlıcası فَاِمَّا يَأْتِيَنَّكُمْ مِنّٖى هُدًى mazmûnunca kitap ve nübüvvete işarettir ki nihâyetinde biʿset-i Muhammediyeyi idrakleri ve Medine'ye hicret-i nebeviye ile gelen hidâyet-i ilâhiye vardır. Vaktiyle olduğu gibi bilhassa şimdi üzerinize gelen büyük nimeti takdir ediniz {وَاَوْفُوا بِعَهْدٖٓى} ve benim ahdimi îfa ediniz. Ta hübût-ı Âdem'den bağlandığınız ve Tevrat ile taahhüd edip mîsak verdiğiniz bir ahdim mûcebince siz herhangi[3] bir zamanda göndereceğim sebeb-i hidâyete ittibâʿ, iman ve itaat edecektiniz ve Mûsâ'nın haber verdiği Hâtemü'l-enbiyâ'ya iman edecektiniz. Benim bu ahdimi Resûlüm Muhammed'e ittibâʿ ile îfa ediniz ki {اُوفِ بِعَهْدِكُمْ}[4] ahdinizi îfa edeyim. Sizi لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ cümlesine idhâl eyleyeyim {وَاِيَّاىَ فَارْهَبُونِ}[5] artık Benden ve ancak Benden korkup sakınınız, nakz-ı ʿahd vesâire gibi fesatlar, [335] ahlâksızlıklar yapmayınız {وَاٰمِنُوا بِمَٓا اَنْزَلْتُ مُصَدِّقًا لِمَا مَعَكُمْ} ve bilhassa esâs-ı îmân itibariyle yanınızdaki Tevrat'ı musaddık olarak inzal eylediğim Kur'ân'a iman ediniz ve bütün amellerinizi buna[6] tatbik eyleyiniz; baksanıza Tevrat'taki kıssa-i Âdem bunda ne güzel ihtar edilmiştir. {وَلَا تَكُونُٓوا اَوَّلَ كَافِرٍ بِهٖ} Ve buna ilk kâfir olan siz olmayınız. Niʿmet-i vahyi, niʿmet-i

1 B: "şükür".
2 F +"Ve".
3 B: "hangi".
4 F +"~~ben de sizin~~".
5 F +"~~bir de her hususta~~".
6 B: "bu".

nübüvveti ilk anlayıp tasdik edecek olan siz olmanız lâzım gelir, siz buna iman etmezseniz bazı fevâid-i dünyeviye mülâhazasıyla etmezsiniz, fakat {وَلَا تَشْتَرُوا بِاٰيَاتٖى ثَمَنًا قَلٖيلًا} Benim âyetlerimi, mucizelerimi semen-i kalîle satmayınız, birkaç para gibi hasis dünya menfaatlerine değişmeyiniz. Bu âyâta iman ederseniz elinizden kaçacağını zannettiğiniz paraların, dünyevî mülâhazaların kat kat fevkinde nimetlere nâil olacağınızı bilmeniz iktizâ eder. {وَاِيَّاىَ فَاتَّقُونِ}[1] Artık Bana ve ancak Bana ittikā ediniz, yalnız Benim vikāyeme giriniz, ehl-i takvâ olunuz. ❁ Evvelki âyette rehbet, burada ittikā ile emir buyurulması onun avam ve havâssa umûmî ve bunun havâssa husûsî bir hitâbı istihdaf etmesi haysiyetiyledir {وَلَا تَلْبِسُوا الْحَقَّ بِالْبَاطِلِ} hakkı bâtıl ile karıştırıp telbis etmeyiniz, doğruyu yalanla, yanlışlarla bulayıp da[2] {وَتَكْتُمُوا الْحَقَّ وَاَنْتُمْ تَعْلَمُونَ} bile bile hakkı ketm etmeyiniz. ❁ Bu âyetin mefhûmu pek şümullüdür. İlmî ve amelî husûsâta şâmildir.[3] Bilgiçlerin tedlislerine, tezvirlerine ve tahriflerine, hatta ehl-i ticâretin karışık muʿâmelâtından ve hâkimlerin haksız hükümlerine varıncaya kadar hepsine şümûlü vardır. "İnsanları aldatmayınız, sahtekârlık yapmayınız" meâlinde bir umûmu [336] müfiddir. Ve maʿamâfîh sevki bilhassa ilmî haysiyeti istihdaf ediyor. Nice kimseler vardır ki hakāik-i ilmiyeyi tahrif ederler, sû'-i istiʿmâl eylerler, onları kendi gönüllerine göre evirerek çevirerek aslından çıkarırlar, bakırı yaldızlarlar, altın diye satarlar. Bu hâl ahbâr-ı Benî İsrâil'de çok vardı, bunlar kendi yazdıkları fikirleri, tevilleri, tercemeleri asl-ı Tevrat ile karıştırıyorlar, seçilmez bir hâle getiriyorlar, ve bazen de evsâf-ı Muhammediye hakında yaptıkları gibi kütüb-i sâlifedeki âyetleri saklıyorlardı ki bu babda فَوَيْلٌ لِلَّذٖينَ يَكْتُبُونَ الْكِتَابَ بِاَيْدٖيهِمْ ثُمَّ يَقُولُونَ هٰذَا مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ لِيَشْتَرُوا بِهٖ ثَمَنًا قَلٖيلًا [el-Bakara 2/79][4], يُحَرِّفُونَ الْكَلِمَ عَنْ مَوَاضِعِهٖ [en-Nisâ 4/46; el-Mâide 5/13][5] vesâire gibi diğer âyetler de vardır. Bunlar Tevrat'ın aslını mahfuz tutmuyorlar, kendi yazdıkları tercemeleri "işte

---

1 F +"~~Bir de~~".

2 F: "bulayıp da / karıştırıp".

3 F +"~~Ehl-i ilmin~~".

4 "Artık vay o kimselere ki kendi elleriyle kitap yazarlar da sonra biraz para almak için 'Bu, Allah tarafındandır' derler…"

5 "…kelimeleri mevziʿlerinden tahrif ediyorlar…" / "…kelimeleri yerlerinden oynatarak tahrif ederler…"

kitâbullah" diye Tevrat yerine koyuyorlardı ve mesâil-i ilmiyede hakikati tâkip etmeyerek kendi gönüllerine göre beyânâtta bulunuyorlar, hevâ vü teşehhîye sapıyorlar, safsatalar yapıyorlar, arzularına tâbiʿ oluyorlardı. Bu suretle hak fikri, hak itikadı kalmıyor, telbis, teşviş, aldatıcılık hükümran oluyordu. İşte bütün bunlara karşı ulemâ-yı Benî İsrâil'e sûret-i umûmiyede bu hitâb-ı nehy îrad buyurulmuştur ki Kur'an'da bu babda başka bir âyet olmayıp da yalnız bu âyet olsa idi Kur'ân'ın terceme ve tefsîri meselesinde vesâir vazʿiyyet-i ilmiyede İslâm'ın hatt-ı hareketini, vazîfe-i ilmiyenin şeklini tâyin etmek için bu âyet kâfi gelirdi. Tecrîd-i Kur'ân meselesinin ne büyük ehemmiyeti olduğu Kur'ân'ı Kur'an, tercemesini terceme, tefsir ve tevili de tefsir ve tevil olarak bellemek ve belletmek bir farîza-i hak bulunduğu unutulmamalı; "Fârisî Kur'an", "Türkçe Kur'an" gibi tâbirlerden ihtiraz etmelidir. Çünkü milyonla terceme ve tevil yazılır, onlar yine hakīkat-i Kur'ân olmaz, Cenâb-ı Hak ise لَا تَلْبِسُوا الْحَقَّ بِالْبَاطِلِ buyurmuştur.

Bundan başka {وَاَقِيمُوا الصَّلٰوةَ وَاٰتُوا الزَّكٰوةَ} bir de salâtı ikāme ediniz ve zekâtı veriniz {وَارْكَعُوا مَعَ الرَّاكِعِينَ} hem rükû [337] edenlerle, yani cemâʿat-i müslimîn ile beraber rükû ediniz, eğiliniz, rükûlu namaz kılınız. ❁ Bunda hem o namazın başka değil, İslâm namazı olduğuna bir[1] tenbih[2] hem de cemaatin vücûduna işaret vardır. Zira rükû ile namaz dîn-i İslâm'a mahsustur ve bunun için namazın eczâsı buna izâfetle "rekât" tesmiye olunmuştur ve burada "وَارْكَعُوا", صَلُّوا mânasını ifade etmiştir. Binâenʿaleyh yalnız rükû ibadet olmaz, Yehûd ve Nasârâ namazlarında kıyamdan doğrudan doğruya secdeye giderler, rükû etmezler. Rükû sırt ile beraber boynunu öne eğmektir. Lügaten secdeye kadar varabilirse de şerʿan itidâli, belinden bir zâviye-i kāime vaziyetinde bükülmektir. Kıyamdan secdeye kapanmakta bir itidâlsizlik vardır ki bunu rükû itmam eder. Ve bu suretle Müslüman namazı, kalbin salâh ve tahâretiyle beraber bir miʿrâcı[3] olduğu gibi harekât-ı bedeniyenin de tâzimi ve vakār u sekîneti

1 M ve B -"bir".
2 B -"tenbih".
3 B: "miʿrâc".

ifade eden her kısmını muhtevîdir. Ve[1] ömr-i beşerin güzârişini ne güzel tasvir eder. Cidden ikāme-i salât, îtâ-i zekât, devâm-ı cemâʿat, ketm-i haktan, hakkı bâtıl ile telbisten menʿ eder.

Bütün bu emirler, bu nehiyler, Benî İsrâil'e hitâben vârid olmakla beraber hükmü onlara mahsus değildir. Şerîʿat-i İslâmiyede bunlar vardır. Siz de bunlara iman ve itaat ediniz demek olduğu zâhirdir. Binâenʿaleyh sebebin husûsu hükmün umûmuna mâniʿ olmayacağı[2] aşikârdır.

Bundan sonra telbîs-i hak yapmamakla beraber başkalarına hakkı tebliğ edip de kendini unutmak dahi câiz olmayacağını[3] anlatmak için bir hitâb-ı mahsus daha vârid oluyor. Rivayet olunduğuna göre asr-ı saʿâdette Medine'deki ahbâr-ı Yehûd'dan bazıları kendilerine gizlice gelip "Muhammed hakkında ne dersin?" diye istifsar edenlere "doğrudur, haktır" derler, Resûlullah'a ittibâʿ etmelerini emrederlermiş ve fakat kendileri maʿiyyetlerinden ellerine geçmekte bulunan hedâyâ ve vergilerden mahrum kalmak edişesiyle arz-ı tâbiʿiyyet edemezlermiş. [338] Bazıları da "sadaka veriniz" diye emreder ve[4] fakat kendileri vermezlermiş. Diğer bazıları da "Allah'a itaat ediniz, âsî olmayınız" derler[5], fakat kendileri sözleriyle âmil olmazlarmış. Nihâyet bu âyet münasebetiyle "namaz kılınız, zekât veriniz" diyenler olurmuş ve lâkin kendileri hiçbirini yapmazlarmış. İşte bunların biri veya her biri dolayısıyla şu âyet de nâzil olmuş:[6] {اَتَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبِرِّ وَتَنْسَوْنَ اَنْفُسَكُمْ} Acayip, siz nâsa birr yani bol bol iyilik emreder de kendinizi unutur musunuz? {وَاَنْتُمْ تَتْلُونَ الْكِتَابَ} Hâlbuki

---

1 M ve B -"Ve".
2 M: "olamayacağı".
3 F: "olamayacağını".
4 M ve B -"ve".
5 F +"ve".
6 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* I, 577:

كان بنو إسرائيل يأمرون الناس بطاعة الله وبتقواه وبالبر ويخالفون، فعيرهم الله.

أهل الكتاب والمنافقون كانوا يأمرون الناس بالصوم والصلاة، ويدعون العمل بما يأمرون به الناس، فعيرهم الله بذلك، فمن أمر بخير فليكن أشد الناس فيه مسارعة.

Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl,* I, 77:

وعن ابن عباس رضي الله عنهما أنها نزلت في أحبار المدينة، كانوا يأمرون سراً من نصحوه باتباع محمد صلّى الله عليه وسلّم ولا يتبعونه. وقيل: كانوا يأمرون بالصدقة ولا يتصدقون.

dâima kitap -yani Tevrat- da okuyorsunuz. {أَفَلَا تَعْقِلُونَ} O hâlde akıl etmez misiniz? Yahut daha akıllanmayacak mısınız?[1] Fenalık emretmektense iyilik emretmek elbette iyidir, fakat aklı olan başkasının iyiliğini isterken kendini unutur mu?[2]

Evvelâ, emr bi'l-maʿrûf ve nehy ʿani'l-münkerden maksad, diğerlerini irşad ile müstefid etmektir. Hâlbuki başkasını irşad edip de kendisini unutmak ve kendisini iyilikten, irşaddan mahrum etmek eli selâmete çıkarıp kendini ateşe atmak demektir ki akl-ı[3] amelî nokta-i nazarından bir tenakuz teşkil eder.

Sâniyen, nâsa vaʿz u ders vererek ilmini izhar edip de kendisi kendi emrini, kendi nasihatini dinlememek, kendini ve ilmini fiilen tekzibdir. Bu nefsinde bir tenakuz olduğu gibi halkı bir taraftan irşad etmek isterken diğer taraftan idlâl eylemektir ki bu da bir tenakuzdur,[4] bunda da bir nevi telbis vardır. Aklı olan ise tenakuza düşmez.

Sâlisen, söylediği sözün, verdiği nasihatin bir kıymeti ve kalblerde bir nüfûzu matlub olmak lâzım gelir; boşuna emir, boşuna gevezelik kâr-ı akıl değildir. Hâlbuki verdiği emr ü nasihatin kendisi hilâfını yapmak onun kıymetini kırmak ve herkesi ondan tenfir eylemektir. Daha açıkçası [339] bindiği dalı kesmek, oturduğu evi yıkmaktır ki bundan büyük budalalık olmaz.

Hâsılı, iyilik iyiliktir, elbette nâsa iyilik emretmek de nefsinde iyidir ve bir vazifedir. Fakat bunu yaparken kendini unutmak, işte budalalık oradadır. Bu âyette nehyedilen de budur. Binâenʿaleyh bu âyet fâsığın doğru söylemek, sözünde cidden iyiyi söylemek şartıyla vaaz etmesini, emr bi'l-maʿrûf yapmasını menʿ etmemekle beraber bu gibiler hakkında gayet büyük ve büyük olmakla beraber zarif bir inzârı ihtivâ ediyor ve hamâkatlarını anlatıyor. Vâizin, âmirin kendi hakkında ciddiyetini ve

---

1 F: " O hâlde akıl etmez misiniz? Yahut daha akıllanmayacak mısınız? / ~~Sizin aklınız yok mu? Ne yaptığınıza aklınız eriyor mu?~~ ".

2 F +"~~Bu elbette bi'l-vücûh budalalıktır~~".

3 B: "aklî".

4 F +"ve".

nasihat ederken herkesten evvel kendini düşünmesi lüzûmunu tefhim ediyor. Ve bunun bilhassa akıl nokta-i nazarından şâyân-ı taʿaccüb olduğunu gösteriyor. *Buhârî* ve *Müslim*'de bu babda şu hadîs-i şerîf rivayet olunmuştur: Yevm-i kıyâmette bir adam getirilir, ateşe atılır, ateş içinde değirmen taşı gibi dönmeye başlar, ehl-i nâr onun etrafını çevirirler. "Ey falan! Sen bize iyilikleri emreder, fenalıklardan nehy eyler değil miydin?" derler, "evet amma ben size emreder, kendim yapmazdım, sizi nehyeder kendim yapardım" der.[1] Binâenʿaleyh insan diğerine nasihat ederken kendini unutmamalı, ele telkin verip de kendi zakkum salkımı yutmamalıdır. İrşad için doğru söyleyenler böyle olursa, idlâl için eğri söyleyenlerin hâli kıyas edilsin.

"**Birr**" (بِرّ), hayr-ı vâsiʿ mânasına isim, tevessüʿ fi'l-hayr mânasına masdar olur ki esâsı fezâ-yı vâsiʿ demek olan "berr" kelimesindendir. Binâenʿaleyh geniş iyilik, bol bol iyilik etmek demek olan "birr" her türlü iyiliğe, her nevi hayra şâmildir ve şöyle bir tasnif edilmiştir; birr üçtür: Allah'a ibadette birr, akrabaya riayette birr, ahbâbına muâmelede birr.

Görülüyor ki avam ve havâssıyla Benî İsrâil'e hitâben verilen emirleri, nehiyleri müteʿâkib, taaccüb [340] ve takrir ifade eden bir istifham ile başlayan ve bilhassa ulemâ vü ümerâyı ve hâkimleri istihdaf eyleyen bu hitab bütün bu evâmir ve nevâhînin teblîğ ü tebellüğünde dîn-i İslâm'ın istediği ahlâk u irfânın ulviyet ve ciddiyetini gösteren bir cümle-i tevsîk olmuş ve bilhassa, salât, zekât, cemaat emirlerini vely etmesi de bunların tehzîb-i ahlâktaki[2] tesirlerine bir işareti ihtivâ etmiş ve bilhassa ilmiyle âmil olmamak Benî İsrâil ahbârının şiʿârı olduğunu anlatmıştır[3].

Şimdi "bütün bu güzel hitablara, baştan başa hak ve savab olan bu beliğ emirlere, nehiylere, ahlâkī davetlere, irşadlara karşı söyleyecek söz yok, hepsi güzel. Lâkin bu kadar havâic içinde bunları yapmak kolay

1 Buhârî, Bed'ü'l-Halk, 10; Müslim, Zühd, 51:
يُجَاءُ بِالرَّجُلِ يَوْمَ القِيَامَةِ فَيُلْقَى فِي النَّارِ، فَتَنْدَلِقُ أَقْتَابُهُ فِي النَّارِ، فَيَدُورُ كَمَا يَدُورُ الحِمَارُ بِرَحَاهُ، فَيَجْتَمِعُ أَهْلُ النَّارِ عَلَيْهِ فَيَقُولُونَ: أَيْ فُلاَنُ مَا شَأْنُكَ؟ أَلَيْسَ كُنْتَ تَأْمُرُنَا بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَانَا عَنِ المُنْكَرِ؟ قَالَ: كُنْتُ آمُرُكُمْ بِالْمَعْرُوفِ وَلاَ آتِيهِ، وَأَنْهَاكُمْ عَنِ المُنْكَرِ وَآتِيهِ.

2 B: "ahlâkındaki".

3 B: "olduğu anlatılmıştır".

mı? Bu kadar ciddiyete, bu kadar doğruluğa tahammül edilebilir mi?" derseniz {وَاسْتَعٖينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلٰوةِ} daraldığınız vakit de[1] ihtiyâcâtınıza sabr u salât ile istiʿâne ediniz. Bunlarla Allah'tan yardım isteyiniz.

"**Sabır**" acıya katlanmak, onu geçirmek için sebat ve mukavemet etmektir ki her ferahın, her muvaffakiyetin anahtarıdır. Baştaki darlığın, sıkıntının geçmesi için Allah'ın yardımını celb edecek esbâbın birincisidir. Sabırsız nefisler her zaman darlık içindedir. Onların hâdisât-ı kevniyeye hiç mukavemetleri yoktur. Her şey isterler, her şeyden muazzeb olurlar, genişlik zamanında eldeki nimetin de kadrini bilmezler, gözleri dâima başkasındadır. Az bir yokluk görünce tahammül edemez, hemen sukūt eder, mahvolurlar. Hâlbuki dünyada değişmeyen, tehavvül etmeyen hiçbir şey yoktur. Binâenʿaleyh bir darlığa mübtelâ olanlar, Allah'a rabt-ı kalb ederek bunun da bi-iznillâh geçeceğine iman eder ve Allah'ın inâyetini, felâh u ferah gününü hulûs-i kalb ve kemâl-i îmân içinde beklerse âkıbet halâs olur ve hiçbir fenalığa düşmeden halâs olur. Bunun için nefisleri sabra alıştırmalı, insan sabrı itiyad [341] edinebilmelidir.[2] Bu itiyad acıyı bırakmak için değil, defetmek içindir. Ve bunun yani sabrı itiyad ile nefsi tehzib edebilmenin en iyi çaresi de oruçtur. Oruç insanı her hâlde sabra alıştırır, tiryakilikleri tedavi eder. Bu cihetledir ki buradaki sabır doğrudan doğruya[3] sıyam ile de tefsir olunabilir ve olunmuştur,[4] fakat her iki hâlde de burada maksûd-i aslî bizzat maʿnâ-yı sabrdır. Sıyam bunun bir vâsıtasıdır. Bununla beraber namazın bu babda dahi[5] büyük ehemmiyeti ve fâidesi vardır. İnsan yıkanır, temizlenir, ayıplarını, ayıp yerlerini kapatır, bunları yapmak için emek, mal da sarf eder. Yüzünü kıbleye tevcih ederek istikāmetini tâyin eder, kalbini hüsn-i niyet ile doldurur, gönül buhranlarını, şeytan vesveselerini tard ederek rûhunun vahdet safâsını takrir etmeye çalışır, bütün aʿzâsıyla ve büyük bir saygı ile

1 F -"de".
2 F +"Ve".
3 F: "doğru".
4 F +"ve".
5 B: "daha".

tekbîrini alır ve ibadete koyulur. Dünyanın acılarını[1], tatlılarını[2] şöyle bir tarafa atar, Hak teâlâ'ya münâcat eder, O'nunla konuşur. Kur'ân'ını okur, dinler. O'nun huzurunda hayatın cereyânını, mebde'ini, müntehâsını arz eder, mütalaa eyler; dikilip beklemek, eğilmek, mükerrer kapanmak, yine kalkıp doğrulmak, nihâyet[3] oturup dinlenmek ve âkıbet selâm ü selâmete ermek ve o lahzada gaybdan şehadete geçerek şehadet getirmek gibi rûhî, bedenî büyük bir nizâm u intizam ile bir miʿrâc yapar ve hiç şüphesiz bu menâzır-ı ʿulviye içinde nefisler zâhir ü bâtınlarında zâyiʿ etmek üzere bulundukları intizâmı yeniden temin ederler. Sabırdaki acılıkları da unutur veya tahfif eylerler ve bütün bunlar meʿûnet-i ilâhiyenin celbine vâsıta olur. Darlıktan patlayacak dereceye gelen o fena nefisler kuvvetlerini, itimadlarını artırırlar, sıkıntı zamanlarının suhûletle geçmesi için imkân bulurlar ve fazla olarak ayrıca bir zevk-i saʿâdet, bir bahtiyarlık duyarlar, bir rûh iktisab ederler ve bu sayede tezvir, telbis, ketm-i hak, aldatmak, aldanmak, taʿaddî, tecavüz gibi zilletlerden, [342] sukūtlardan kendilerini kurtarırlar ve o[4] yüzden gelecek menâfiʿ-i hasîseye tenezzül etmeksizin nihâyet inâyet-i ilâhiyenin büyük tecelliyâtına ererler. Çünkü bütün dünyadaki ıztırâb-ı beşerînin esâsı ahlâk-ı umûmiyenin sukūtunda ve hak yerine bâtılın tervîcindedir. Gazab-ı ilâhîyi celbeden de budur. Yoksa rahmet-i ilâhiye âlemşümuldür. Evet, amma, bu sabır, bu namaz, böyle istiʿâne kolay mı? {وَاِنَّهَا لَكَب۪يرَةٌ} Şüphesiz bu da kolay değil,[5] ağır ve büyük bir iştir amma {اِلَّا عَلَى الْخَاشِع۪ينَ} ancak hâşiʿîne[6] değil, başını önüne alıp düşünen saygılı kimselere ağır gelmez, hatta zevk verir, meleke olur {اَلَّذ۪ينَ يَظُنُّونَ} o saygılı kimseler ki şunları, şu demleri gözetirler[7] {اَنَّهُمْ مُلَاقُوا رَبِّهِمْ} her hâlde kendilerinin bir gün olup Rablerine mülâkī olacaklarını, Rablerinin likāsına[8] ereceklerini {وَاَنَّهُمْ اِلَيْهِ رَاجِعُونَ} ve her hâlde dönüp

---

1 M: "acıları".
2 B -"tatlılarını".
3 B -"mükerrer kapanmak, yine kalkıp doğrulmak, nihâyet".
4 B -"o".
5 F +"~~her hâlde~~".
6 B: "hâşiʿâna".
7 F: "~~şunu sayarlar~~ şunları, şu demleri gözetirler".
8 F +"~~Rablerinin huzûruna~~".

O'na varacaklarını[1], amellerinin mükâfâtını alacaklarını sayarlar. İşte bunların her hâlde olacağını bir zann-ı gālib ve kavî ile olsun bilenlere sabr u salât ile istiʿâne ağır gelmez. ❁ Bunlara ağır gelmezse hiç şüphesiz erbâb-ı yakīn olan ehl-i imana hiç ağır gelmez. Zannın bazen ilm-i yakīn mânasına geldiği vardır. Burada bir hayli müfessirîn bu mâna ile tevil etmişler ve bunda zan ile iman olamayacağı esasını ve hâşiʿînin mü'minînden ehas olması mülâhazasını gözetmişlerdir. Hâlbuki zannı yakīn ile tevil etmekten ise "hâşiʿîn"i lügavî mânasıyla ahz etmek siyâk-ı âyete daha muvâfıktır. Huşû, iman ve îkān ile alâkadar olabileceği gibi zann-ı gālible de olabilir. Zira zann-ı gālib vücûb-i[2] amel ifade eder. Yarın gelmesi zann-ı gālib ile maznun olan bir hayr veya şerre karşı âkil insan lâkayd davranamaz. Binâenʿaleyh sabr u salât zann-ı gālib ile hareket edildiği takdirde bile [343] insana ağır gelmeyeceği[3] beyan olununca bunun yakīn ve iman ile hareket edildiği takdirde hiç ağır gelmeyeceği ve hatta zevk-i mahz olacağı bi-tarîki'l-evlâ anlaşılır. Bu da sevk-i âyetin Benî İsrâil'e hitab olması itibariyle daha beliğ ve daha müfid olur. Burada diğer bir mâna daha muhtemildir ki onu da mealde gösterdik.

Şimdi bir taraftan Benî İsrâil'i yâd-ı niʿmetle İslâm'a davet eden bu hitâbı takviye ve teyid etmek, diğer taraftan da mâzîde nâil oldukları nimetleri ihtar ve onlardan esbâb-ı mahrûmiyetlerini tezkâr ederek dîn-i İslâm'ı kabulleri takdîrinde o mâzîden daha şanlı bir istikbâle nâil olabileceklerini ve aksi hâlde dehşetli bir inzâra maruz bulunduklarını[4] ve bunların karşısında menâfiʿ-i hasîse arkasında dolaşmak gayet vahim olduğunu ifham eylemek için şöyle bir nidâ, bir hitab daha tevcih ediliyor ki, bu bir taraftan icmâl fezlekesi, diğer taraftan bir tafsil mukaddimesidir:

---

1 F +"~~gideceklerini~~".
2 F: "vücûd-i".
3 M: "gelemeyeceği".
4 B: "bulunacaklarını".

يَا بَنٖٓى اِسْرَٓائٖيلَ اذْكُرُوا نِعْمَتِىَ الَّتٖٓى اَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ وَاَنّٖى فَضَّلْتُكُمْ عَلَى الْعَالَمٖينَ ﴿٤٧﴾ وَاتَّقُوا يَوْماً لَا تَجْزٖى نَفْسٌ عَنْ نَفْسٍ شَيْـًٔا وَلَا يُقْبَلُ مِنْهَا شَفَاعَةٌ وَلَا يُؤْخَذُ مِنْهَا عَدْلٌ وَلَا هُمْ يُنْصَرُونَ ﴿٤٨﴾

Meâl-i Şerîfi

Ey İsrâil oğulları! Size in'âm ettiğim nimetimi[1] *ve vaktiyle sizi âlemlerin üstüne geçirdiğimi hatırlayın (47). Ve öyle bir günden korunun ki kimse kimseden bir şey* [344] *ödeyemez, kimseden şefaat de kabul edilmez, kimseden fidye de alınmaz, hem onlar kurtarılacak da değillerdir*[2] *(48).*

{يَا بَنٖٓى اِسْرَٓائٖيلَ اذْكُرُوا نِعْمَتِىَ الَّتٖٓى اَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ} Ey Benî İsrâil! Benim size in'âm etmiş olduğum nimetlerimi hatırlayın {وَاَنّٖى فَضَّلْتُكُمْ عَلَى الْعَالَمٖينَ} ve bilhassa şunu hatırlayın ki ben sizi mâzîde, yani Mûsâ ve onun değişmeyen ahlâfı zamanında bütün âlemîne tafdil etmiş idim, hepsinin fevkine çıkarmış idim, siz o zaman âlemin en yüksek milleti olmuş idiniz. Hani onları ne yaptınız, onları nasıl ele geçirmiştiniz ve ne için elden çıkardınız biliyor musunuz? Haydi düşünün, ne idiniz, ne oldunuz düşünün {وَاتَّقُوا يَوْماً} hem ileride öyle bir günün hesab ve azabından sakınıp korunun ki {لَا تَجْزٖى نَفْسٌ عَنْ نَفْسٍ شَيْـًٔا} o gün kimse kimsenin nâmına bir şey ödeyemez {وَلَا يُقْبَلُ مِنْهَا شَفَاعَةٌ} kimseden şefaat de kabul olunmaz. {وَلَا يُؤْخَذُ مِنْهَا عَدْلٌ} Kimseden fidye de alınmaz {وَلَا هُمْ يُنْصَرُونَ} bunlara hiçbir taraftan bir medet de yapılmaz. ❁ Hâsılı kimse kimsenin başına gelecek azabı hiçbir vechile defedemez. Ne zorla defedebilir ne kolaylıkla. Zorla defedemez çünkü nusret yok, kolaylıkla da defedemez çünkü bu ya meccânen olacak ya bedel ile. Meccânen olacak olan bir şefaattir, o kabul edilmez, bedeli de ya verileceği ayniyle vermektir, hâlbuki ödemek yok; veya gayriyle vermektir, hâlbuki fidye yok. İşte böyle bir kıyamet günü vardır. O gelmeden bundan sakınmalı, bundan korunmalıdır. Demek ki bundan korunmak mümkindir. Fakat geldikten sonra âhirette değil, o gelmeden

---

1 M ve B: "nimeti".

2 F +" Ve korunun öyle bir günden ki / Ve öyle bir günden sakının ki ~~ne kimse kimseden bir şey ödeyebilir, ne kimseden şefaat kabul edilir, ne kimseden fidye alınır,~~ ne de bunlara nusret olunur / ne de yardım görürler ".

evvel dünyada iken korunmak mümkindir. Çünkü يَوْمَ يَرَوْنَ الْمَلٰٓئِكَةَ لَا بُشْرٰى يَوْمَئِذٍ لِلْمُجْرِمِينَ [el-Furkân 25/22][1] melâike görünüp vukūʿât [345] başlayınca o gün mücrimler için hiçbir bişârete imkân kalmaz. Muʿtezile bu âyete istinad ederek âhirette ehl-i kebâire şefaati inkâr etmişlerdir. Fakat burada şefaat kabul olunmaması bilhassa küffar hakkındadır. Ve hitab küfürde ısrar edenlere mahsustur. Zira Benî İsrâil kendilerinin âbâ vü ecdâdı olan peygamberlerin her hâlde kendilerine şefaat edeceklerine[2] itikad ediyorlardı, bu âyet bunu reddediyor. Yoksa diğer âyetler gelecektir ve ehâdîs dahi vardır ki Allah'ın izniyle yine şefaat olur. Menfî olan şefaat herkesin[3] kendiliğinden ve izn-i ilâhîye iktiran etmeden vukūʿu tasavvur edilen şefaatlerdir. Binâenʿaleyh kendiliklerinden şefaat edebilirler zuʿmiyle enbiyâ ve evliyâya taabbüd etmemeli, ancak Allah teâlâ'ya taabbüd etmelidir ki O istediğine her istediği zaman şefaat ettirir ve maʿamâfîh kıyametin ibtidâsı öyle hevl-engîzdir ki o hengâmda şefaat dahi mevzûʿ-i bahis değildir. Herkes kazancıyla kalabilecektir ve bu âyet o hengâmeyi nâtıktır.

Bu icmal ve inzârdan sonra o nimetler ve bunlara karşı Benî İsrâil'in ahvâli ber vech-i âtî tafsil olunuyor:

Evvelâ:

وَاِذْ نَجَّيْنَاكُمْ مِنْ اٰلِ فِرْعَوْنَ يَسُومُونَكُمْ سُوٓءَ الْعَذَابِ يُذَبِّحُونَ اَبْنَٓاءَكُمْ وَيَسْتَحْيُونَ نِسَٓاءَكُمْ وَفِى ذٰلِكُمْ بَلَٓاءٌ مِنْ رَبِّكُمْ عَظِيمٌ ﴿٤٩﴾

Meâl-i Şerîfi

Hem hatırlayın ki bir vakit sizi Âl-i Firʿavn'dan kurtardık, sizi azabın kötüsüne peyliyorlardı, oğullarınızı boğazlıyorlar[4] ve kızlarınızı diri tutmak istiyorlardı ve bunda size Rabbiniz tarafından büyük bir imtihan vardı (49).

---

1 "Melâikeyi görecekleri gün, mücrimlere o gün müjde yoktur…"
2 B -"şefaat edeceklerine".
3 B -"herkesin".
4 B: "boğazlıyor".

[346] اذْكُرُوا نِعْمَتِى'ye maʿtuftur. Binâenʿaleyh أُذْكُرُوا إِذْ نَجَّيْنَاكُمْ[1] demek olur. Burada وَاذْكُرُوا نِعْمَتِي إِذْ نَجَّيْنَاكُمْ takdîrini ihtiyâr edenler varsa da ihtârât-ı âtiye nimete ve ona karşı vâkiʿ olan hâlâta dahi şâmil olduğundan tezkîri ıtlâkı üzere bırakmak daha beliğ olacaktır. Bu gibi tezkîr ve ihtâr mevkilerinde biz "hani" deriz. "Hani" gerçi esasen, "nerede" mânasına mekândan istifham içindir. Maʿamâfîh "hani o günler" gibi tahassür ve "hani hatırlarsın ya!" gibi mücerred tezkir için de kullanılır ki evvelkinin lâzımıdır. Ve bu makamda istiʿmâli meâlen muvâfık olabilir.

{وَاِذْ نَجَّيْنَاكُمْ مِنْ اٰلِ فِرْعَوْنَ} Ve hem o hengâmı hatırlayın ki hani sizi Âl-i Firʿavn'dan tamamen kurtarmıştık, çünkü o zaman kurtarılan yalnız dedeleriniz değil onların dolayısıyla sizdiniz, bütün Benî İsrâil idi. Siz Benî İsrâil onların elinde ne hâlde idiniz? {يَسُومُونَكُمْ سُوءَ الْعَذَابِ} O Âl-i Firʿavn size azabın kötüsünü peyliyor, canınıza kıyıyorlardı.

"**Sevm**", mal peylemek, zulüm yüklemek, derde sokmak, salmak, bir sîmâ vermek, yani dağlamak mânalarına gelir ki her biriyle tefsir edilmiştir. Her hâlde bir sû'-i kasd mânasını ifade eder. Hikâye olunuyor ki bunlar sınıf sınıf esir, amele gibi ayrılmış ağır yapı yapmakta, yıkmakta, dağlardan kayalar yontup taşlar taşımakta, kerpiç, kiremit pişirmekte, neccarlık, demircilik ve daha bunlar gibi ağır hizmetlerde çalıştırılır, zayıflarına da vergiler tarh olunurmuş. Fakat bir hayli müfessirîne göre buradaki sû'-i azab mâbaʿdinde atıf bulunmadığından şu cümlelerle müfesser olandır: {يُذَبِّحُونَ اَبْنَٓاءَكُمْ} Oğullarınızı boğazlıyorlardı {وَيَسْتَحْيُونَ نِسَٓاءَكُمْ} da kızlarınızı ve kadınlarınızı güya sağ bırakıyorlardı. ❁ Elbette bu bırakış da hayır için olmuyordu. O kızlar bu âlâm[2] içinde büyüseler bile oğlanlar kalmayınca hepsi ağyârın elinde kalacak, nihâyet bütün [347] nesil munkariz olacaktı. Diğer bir mâna ile kadınlarınızın rahimlerini yokluyorlar, çocuk alıyorlardı.[3] Üçüncü bir mâna ile kadınlarınıza hayâ edilecek şeyler yapıyorlardı. Evvelkinde istihyâ "hayat"tan, ikinci

1 B: "اذكرو أنجيناكم".
2 B: "âlem".
3 F: "arıyorlardı".

ile üçüncüde "hayâ"dandır. {وَفِي ذٰلِكُمْ بَلَٓاءٌ مِنْ رَبِّكُمْ عَظِيمٌ} Ve bu hengâmede Rabbiniz tarafından size büyük bir imtihan vardı. ۞ Azab ile imtihan, kurtulmak esbâbını ihzar için imtihan. Necat ile imtihan da müstakil bir devlet ve millet teşkil ederek yeryüzündeki diğer devletlere fâik bir surette hüsn-i amel ve ahlâk ile yaşamak imtihânıdır. "**Belâ**" esasen tecribe ve imtihan demektir, fakat bu imtihan bazen hayr ve bazen şer ile olur. Ve ekseriya ibtidâ şer ve mihnet mânasını tazammun eder. Burada iki cihet de vardır. Azab bir beliyye ile[1] imtihan, tahlis de bir hayr ile imtihandır.

Mâlumdur ki "firʿavn", Mısır'da Amâlika hükümdarının unvânıdır. Cemʿinde "ferâʿine" denilir. Nasıl ki Rum hükümdarlarının bazısına "kayser", bazısına "hirakl" (kral), Habeş hükümdarlarına "necâşî", Yemen mülûküne "tübbaʿ", İran hükümdarlarına "kisrâ", Türklerinkine "hâkan" deniliyordu. Buradaki firavunun ismi hakkında da muhtelif rivâyât vardır: 1. Velid b. Musʿab (İbn İshak vesaire) 2. Fantus (Mukātil) 3. Musʿab b. Reyyan 4. Muğîs (bazı müfessirîn) 5. Kābûs (Ebû Hayyân). *Târîh-i Kâmil*'de Kābûs b. Musʿab b. Muʿâviye diye göstermiş ve yerine kardeşi Velid'in geçtiğini de nakl eylemiştir.[2] Bu isimler hep Arabî demek olduklarına göre o zaman Mısır hâlen Araplar elinde imiş demek olur. Ancak "Fantus" ismi diğerlerine benzemiyor ve böyle olması bazı târîh-i umûmî kitaplarına tevâfuk ediyor.

"**Âl**", "ehl"den me'huz ise de aralarında fark vardır. Âl başlıca şân u şöhret erbâbına muzâf olur. "Âl-i Firʿavn"; Firavun'un ehl-i dini, kavmi ve bilhassa etbâʿ u bendegânı.

[348] "Firavun'dan kurtarmıştık" buyurulmayıp da "Âl-i Firʿavn" buyurulmasında mühim bir nükte anlaşılıyor ki bununla yapılan mezâlimin mümessili Firavun idiyse de bunda asıl mes'ûliyetin ondan ziyade

1 B -"ile".

2 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh,* I, 150:

وَكَانَ فِرْعَوْنُ مِصْرَ فِي أَيَّامِهِ قَابُوسَ بْنَ مُصْعَبِ بْنِ مُعَاوِيَةَ صَاحِبَ يُوسُفَ الثَّانِي، وَكَانَتِ امْرَأَتُهُ آسِيَةُ بِنْتُ مُزَاحِمِ بْنِ عُبَيْدِ بْنِ الرَّيَّانِ بْنِ الْوَلِيدِ فِرْعَوْنِ يُوسُفَ الْأَوَّلِ. وَقِيلَ: كَانَتْ مِنْ بَنِي إِسْرَائِيلَ، فَلَمَّا نُودِيَ مُوسَى أُعْلِمَ أَنَّ قَابُوسَ فِرْعَوْنَ مِصْرَ مَاتَ وَقَامَ أَخُوهُ الْوَلِيدُ بْنُ مُصْعَبٍ مَكَانَهُ، وَكَانَ عُمُرُهُ طَوِيلًا، وَكَانَ أَعْتَى مِنْ قَابُوسَ وَأَفْجَرَ، وَأُمِرَ أَنْ يَأْتِيَهُ هُوَ وَهَارُونُ بِالرِّسَالَةِ.

etbâʿına ait olduğu ifade edilmiştir. Çünkü Firavun yaptıklarını bunların eli ve bunların hizmeti ile yapmıştır.

Deniliyor ki bu suretle Benî İsrâil'den katledilen çocukların mecmûʿu dokuz yüz doksan bine bâliğ olmuştu. Buna sebep de bunlardan doğacak bir çocuğun Firavun'un hükûmetini mahvedeceği hakkında kâhinlerin verdiği bir haber veya Firavun'un gördüğü bir rüya olduğu öteden beri menkuldür. Ne ibrettir ki bu mezâlim hiçbir fâide vermemiş ve âkıbet o çocuk doğmuş, Firavun'un kendisine beslettirilmiş, Hazret-i Mûsâ olmuş ve yine takdîr-i Hudâ yerini bulmuştur. Acaba buna kādir olan Cenâb-ı Rabbü'l-âlemîn'in o kadar masumun kesilmesine müsaade etmekte hikmeti[1] ne idi? Buna Ebussuud, tefsîrinde işaret ediyor.[2] Fakat daha evvel Muhyiddîn-i Arabî hazretleri *Fusûs*'unda meâlen şöyle îzah eylemiştir: Bu çocuklar hep Hazret-i Mûsâ'ya hayatında imdad olmak ve onun rûhâniyetini takviye etmek için katledilmiştir. Çünkü bunların her biri Mûsâ diye, Mûsâ diye, Mûsâ hesabına, hâsılı Mûsâ için katlediliyorlardı. Çünkü Firavun ve Âl-i Firʿavn Mûsâ'yı henüz bilmiyorlarsa da Hak teâlâ biliyordu. Elbette bunların her birinin alınan hayatı Mûsâ'ya ait olacaktı, zira gaye o idi. Bu çocukların hayatı ise hep fıtrat üzere bulunan temiz birer hayat idi. Ağrâz-ı nefsiye ile kirlenmemiş, kıssa-i Âdem'de beyan olunduğu üzere secde-i melâike devrindeki fıtrat ve hilkat-i asliye üzere bulunuyorlardı. Hazret-i Mûsâ, Mûsâ diye katl olunan bütün bu çocukların hayatları mecmûʿu olacak ve hayât-ı Mûsâ bunların mecmûʿuna muʿâdil bulunacaktı. Her birinin rûhundaki istiʿdâd u kuvvet Mûsâ'nın olacak, Mûsâ'da tecellî edecekti. Demek ki bütün bunlar sağ olsalar ve öyle tertemiz [349] büyüseler, mecmûʿundan nasıl ve ne kadar bir kuvvet-i rûhiye hâsıl olacaksa, rûh-i Mûsâ'nın kuvveti ona müsâvi olacaktı. Firavun'un başındaki orduya mukabil, Mûsâ başlı başına böyle bir ordu idi. Bütün o kesilen çocukların rûhları, rûh-i Mûsâ maiyyetinde idi. İşte

1 B: "hikmet".

2 Ebussuud, *İrşâdü'l-ʿakli's-selîm,* I, 100:
وإنما فعلوا بهم ما فعلوا لما أن فرعونَ رأى في المنام أو أخبره الكهنةُ أنه سيولد منهم من يذهب بمُلكه فلم يردَّ اجتهادُهم من قضاءُ الله عزَّ وجلَّ شيئاً قيل قتلوا بتلك الطريقة تسعمائة ألف مولود وتسعين ألفاً وقد أعطى الله عز وجل نفس موسى عليه السلام من القوة على التصرف ما كان يعطيه أولئك المقتولين لو كانوا أحياء ولذلك كانت معجزاته ظاهرةً باهرة.

Allah teâlâ onlardaki kuvâyı ve kuvveti toplamış, Hazret-i[1] Mûsâ'ya vermişti ve vermek için bunu yapmıştı. Bu da Hazret-i Mûsâ'ya bir ihtisâs-ı ilâhîdir ki ondan evvel enbiyâdan hiçbirine nasib olmamıştı ilh.[2]

İmam Râzî hazretleri der ki: İnsanın başka bir el altında ve üzerinde keyfe mâ-yeşâ' tasarruf edilebilecek bir hâlde bulunması, lâ-siyyemâ bu hâl içinde bir de ağır, zor, pis işlerde istihdam edilmesi envâʿ-ı azabın en şiddetlilerinden[3] olduğunda şüphe yoktur. Hatta buna mâruz olanlar ekseriya ölümü temenni ederler. İşte Cenâb-ı Allah'ın burada beyan buyurduğu birinci nimet bu kötü azabdan tahlis nimetidir. İlh.[4]

Demek oluyor ki bu âyette evvelâ hürriyet ve istiklâl nimeti tezkâr edilmiş ve esaret mahkûmiyetinin fecaati ihtar buyurulmuştur.

Sâniyen:

وَاِذْ فَرَقْنَا بِكُمُ الْبَحْرَ فَاَنْجَيْنَاكُمْ وَاَغْرَقْنَٓا اٰلَ فِرْعَوْنَ وَاَنْتُمْ تَنْظُرُونَ ﴿٥٠﴾

Meâl-i Şerîfi

Ve bir vakit sizin sebebinize denizi yardık, sizi necâta çıkardık da Âl-i Firʿavn'ı gark ettik, sizler bakıp duruyordunuz[5] (50).

{وَاِذْ فَرَقْنَا بِكُمُ الْبَحْرَ} Ve hani sizinle fırka fırka denizi [350] yarmıştık {فَاَنْجَيْنَاكُمْ} da sizi toptan kurtarmış {وَاَغْرَقْنَٓا اٰلَ فِرْعَوْنَ} ve başınıza belâ kesilmiş olan o Âl-i Firʿavn'ı, Firavun da içinde olduğu hâlde gark etmiştik. {وَاَنْتُمْ تَنْظُرُونَ} Siz ise bakıyordunuz. ۞ Bu ne büyük nimet idi. Bu deniz Mısır'ın civârındaki denizlerden birisi ki ismine "İsaf" denilirmiş.

---

1 B -"Hazret-i".

2 Muhyiddîn İbnü'l-Arabî, *Fusûsu'l-hikem,* nşr. Ebü'l-Alâ Afîfî, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, ts., s. 197: حكمة قتل الأبناء من أجل موسى ليعود إليه بالإمداد حياة كل من قُتِل من أجله لأنه قتل على أنه موسى. وما ثَمَّ جهلٌ، فلا بد أن تعود حياته على موسى –أعني حياة المقتول من أجله– وهي حياة طاهرة على الفطرة لم تدنسها الأغراض النفسية، بل هي على فطرة «بلى». فكان موسى مجموع حياة من قتل على أنه هو؛ فكل ما كان مهيئًا لذلك المقتول مما كان استعدادُ روحه له، كان في موسى عليه السلام. وهذا اختصاص إلهي بموسى لم يكن لأحد من قبله.

3 B: "şiddetlisinden".

4 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, III, 505: وَاعْلَمْ أَنَّ كَوْنَ الْإِنْسَانِ تَحْتَ يَدِ الْغَيْرِ بِحَيْثُ يَتَصَرَّفُ فِيهِ كَمَا يَشَاءُ لَا سِيَّمَا إِذَا اسْتَعْمَلَهُ فِي الْأَعْمَالِ الشَّاقَّةِ الصَّعْبَةِ الْقَذِرَةِ، فَإِنَّ ذَلِكَ يَكُونُ مِنْ أَشَدِّ أَنْوَاعِ الْعَذَابِ، حَتَّى إِنَّ مَنْ هَذِهِ حَالَتُهُ رُبَّمَا تَمَنَّى الْمَوْتَ فَبَيَّنَ اللَّهُ تَعَالَى عَظِيمَ نِعَمِهِ عَلَيْهِمْ بِأَنْ نَجَّاهُمْ مِنْ ذَلِكَ.

5 F +"~~Gözünüz göre göre boğduk, sizler bakıyordunuz~~".

Ve bugün “Bahr-i Kulzüm” tesmiye olunuyor. Bizim “Şap denizi” dediğimizin aslı “İsaf Denizi” imiş. Elyevm “Bahr-i Ahmer” dahi meşhur isimlerindendir. “Kulzüm” şimdiki Süveyş'in yerinde bir şehir imiş ve esasen yutmak mânasına gelir. “Bahr-i Kulzüm” isminin bu şehre ve Firavun'un garkına nisbetle bir tesmiye olduğu *Şerh-i Kāmûs*'ta nakilediliyor.[1] Burada Firavun'un garkı tasrih edilmemiş ve bâlâda beyan olunduğu üzere asıl Âl-i Firʿavn'ın cezası gösterilmiş ve Firavun bunların içine idhal edilmiştir. İleride bu kıssayı daha ziyade tafsil eden âyetler gelecektir. Sizinle “yarmıştık” demek, yaran biz idik, siz de buna bir sebep, bir âlet olmuştunuz demektir. “Sizin için” diye de tefsir edilmiştir. Şuna dikkat edilmek lâzım gelir ki Kur'ân-ı azîmü'ş-şân bu vekāyiʿin cereyân-ı tarihîsini değil, asıl mutazammın oldukları fevka'l-ʿâde ibret noktalarını, rabbanî cereyanlarını ifhâm ü tezkîr[2] ediyor.

Sâlisen:

وَاِذْ وٰعَدْنَا مُوسٰٓى اَرْبَع۪ينَ لَيْلَةً ثُمَّ اتَّخَذْتُمُ الْعِجْلَ مِنْ بَعْدِه۪ وَاَنْتُمْ ظَالِمُونَ ﴿٥١﴾ ثُمَّ عَفَوْنَا
عَنْكُمْ مِنْ بَعْدِ ذٰلِكَ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ ﴿٥٢﴾

Meâl-i Şerîfi

Ve bir vakit Mûsâ'ya kırk geceye vaad verdik, sonra siz [351] *onun arkasından danaya tutuldunuz, zulmediyordunuz (51). Sonra bunun arkasından da sizden*[3] *affettik, gerekti ki şükredecektiniz (52).*

{وَاِذْ وٰعَدْنَا مُوسٰٓى اَرْبَع۪ينَ لَيْلَةً} Ve hani biz Mûsâ ile[4] kırk geceye vaadleşmiştik; ona kırk gece Tûr'da münâcat ve vahiy için mîkāt u mîʿâd tâyin olunmuş[5], o da icâbet edip Rabbinin mîkātına çıkmıştı. Ebû Amr[6], Caʿfer ve Yaʿkūb (ح, جع, يع) kıraatlarında elifsiz olarak وَعَدْنَا okunur. Bu takdirde

1 Âsım Efendi, *Kāmus Tercemesi,* IV, 454.
2 B: “tezkâr”.
3 F +“~~onu~~”.
4 F +“~~tam~~”.
5 F +“~~etmiştik~~”.
6 M: “Ebu Amir”.

hani biz Mûsâ'ya tam kırk geceyi vaad etmiştik de {ثُمَّ اتَّخَذْتُمُ الْعِجْلَ مِنْ بَعْدِه} sonra siz onun arkasından buzağıya tutulmuştunuz, ❁ Sâmirî'nin yaptığı buzağıya tapmıştınız {وَاَنْتُمْ ظَالِمُونَ} zulmediyordunuz.[1] {ثُمَّ عَفَوْنَا عَنْكُمْ مِنْ بَعْدِ ذٰلِكَ} Sonra bütün bunların arkasından sizi affettik, sizden o günahları sildik. ❁ Zira "**afv**" esasen mahvetmek demektir. Bundan عَنْ ile sılalanarak günahı mahvetmek mânasına gelir. Evvelkinde عفاه, ikincide عفا عنه deniliyor. {لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ} Ki bu sebeple olsun şükredesiniz; ❁ siz o zulmünüzle beraber affın ne büyük nimet olduğunu da anlayıp düşünmeniz ve şükrünü edâ etmeniz lâzım gelir.

Hazret-i Mûsâ'nın nesebi: Mûsâ b. İmrân b. Yashir b. Kāhis b. Lavî b. Ya'kūb b. İshak b. İbrâhim diye nakledilmiştir. Lavî evlâdından olduğu meşhur olmakla beraber İmrân ile Lavî arasında daha ziyade batın geçmiş olması ve zikrolunanlar bunların meşhur olanları bulunması kuvvetle muhtemeldir. Zira Hazret-i Yûsuf'un Mısır'a duhûlüyle Hazret-i Mûsâ'nın duhûlü arasında dört yüz sene geçmiş olduğu da sahih olarak naklediliyor. Allahu a'lem.

[352] **Kırk Gece**

Hazret-i Mûsâ'nın denizi geçtikten sonra min tarafillah vaad olunan kitap için bir mîkāt olmak üzere tâyin edilen ve zilkadenin gurresinden zilhiccenin onuna kadar gündüzüyle beraber devam eden bir ay on gecelik müddettir ki Hazret-i Mûsâ bunu Tûr'da sâim olarak geçirmiş ve nihâyet münâcat ile bizzat kelâm-ı ilâhîye mazhar olup Tevrat'ın elvâhı kendisine inzal buyurulmuştu. Buna dair daha diğer âyetler gelecektir. Aylar geceden başladığı için gün ile sayılmayıp gece ile sayılmıştır. Ve bunda diğer bir mâna da[2] vardır. Tecelliyât-ı ilâhiye fecir gibi dâima geceleri tâkip eder. Kara günler de geceden[3] sayılır. İsmâil Hakkı hazretleri der ki: "Ehl-i tarikat kırk gün sülûkü bu âyetlerden ahz etmiştir." İlh.[4]

1 F +"~~fi'l-vâki' siz zâlimsinizdir~~".
2 B: "daha".
3 B: "gecelerden".
4 İsmâil Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-beyân,* Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts., I, 136:
قال الله تعالى واعَدْنا مُوسى ثَلاثِينَ لَيْلَةً وَأَتْمَمْناها بِعَشْرٍ والخلوتية أخذوا من ذلك.

Lisânımızdaki "çile" tâbirinin de aslı budur. Fârisî'nin kırk mânasına "çil, çihil" kelimesinden bir kırk demektir.[1] İşte Hazret-i Mûsâ Benî İsrâil'i denizden geçirdikten sonra Tûr'da emr-i ilâhî ile çile çıkarırken arkasında onlar buzağıya tapmaya başlamışlardı ki ne kadar haksız bir nankörlüktür.[2] Bununla beraber yine afv-ı ilâhîye uğradılar ki işte burada bilhassa bu af nimeti ihtar olunuyor. Ve affın sûret-i cereyânı karîben ayrı bir nimet olarak beyan edilecektir.

Râbi'an:

وَإِذْ اٰتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ وَالْفُرْقَانَ لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ ﴿٥٣﴾

Meâl-i Şerîfi

Ve bir vakit Mûsâ'ya o Kitabı ve furkānı verdik, gerekti[3] ki doğru gidecektiniz[4] (53).

Mûsâ'ya verilen kitâbın Tevrat olduğunda ihtilâf yoktur. Fakat bu "furkan" Kur'an'da olduğu gibi Tevrat'ın da bir sıfatı olması veya Tevrat'taki ahkâm-ı şer'iye veya [353] Tevrat'tan ayrıca yed-i beyzâ ve asâ gibi mu'cizât yahut bir zafer ve ferah olması da muhtemildir. Zira "**furkan**" aslında iki şey arasını kat'iyyen fasl edip ayırmak demektir. Hakkı, nâ-hakkı, küfr ü imanı, helâl ü haramı, nizâ' u davayı kat' eden, ayıran her şeye de "furkan" denilir ve bu mâna iledir ki Kur'ân'ın lakab-ı mahsûsu olmuştur. Tevrat dahi esasen hakk u bâtılı tefrik eden bir furkān-ı ilâhîdir. Burada atıf hasebiyle furkānın Hazret-i Mûsâ'ya kitap ile beraber bahşedilmiş olan bir kudret-i hâkimiyet olması bizce daha mütebâdir görünüyor. Tûr'dan Kitap ile avdetinde de bunun bir tecellî-i mahsûsu olmuştur ki âtîdeki âyet kısmen bunun beyânı demektir. Binâen'aleyh dördüncü nimet Hazret-i Mûsâ'nın Kitap ile Tûr'dan gelmesidir.

---

1 F nüshasında şöyle bir hâmiş bulunmaktadır: "'Çil' kesre ile 'çihil'in muhaffefidir, kırk aded demektir. 'Çille': Teşdîd ile üç mânası vardır; ipliğe, yay kirişine, ehl-i tarîkatın halvette çıkardıkları kırk güne denir (*Burhân* bi-ihtisâr)."

2 B -"ki ne kadar haksız bir nankörlüktür".

3 B: "gerek".

4 F +"~~Hani Mûsâ'ya kitap ve furkānı da vermiştik ki hidâyete erebilesiniz~~".

Hâmisen:

وَاِذْ قَالَ مُوسٰى لِقَوْمِه۪ يَا قَوْمِ اِنَّكُمْ ظَلَمْتُمْ اَنْفُسَكُمْ بِاتِّخَاذِكُمُ الْعِجْلَ فَتُوبُٓوا اِلٰى بَارِئِكُمْ فَاقْتُلُٓوا اَنْفُسَكُمْۜ ذٰلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ عِنْدَ بَارِئِكُمْۜ فَتَابَ عَلَيْكُمْۜ اِنَّهُ هُوَ التَّوَّابُ الرَّح۪يمُ ﴿٥٤﴾

Meâl-i Şerîfi

Ve bir vakit Mûsâ kavmine dedi ki: "Ey kavmim cidden[1] siz o danaya tutulmanızla kendinize zulmettiniz. Gelin Bârînize dönün, tevbe edin de nefislerinizi öldürün, böyle yapmanız Bârîniz yanında[2] sizin için hayırlıdır." Bu suretle[3] tevbenizi kabul buyurdu. Fi'l-hakīka[4] O öyle Tevvâb, öyle Rahîm'dir (54).

[354] Burada bir taraftan bâlâdaki af nimeti tafsil edilmiş olmakla beraber bir taraftan da bu tafsil içinde furkānın tatbîki, buzağı fesadının sûret-i izâlesi, tevbe ve vesîle-i tevbe gibi ibretli niʿam-ı dakīka ihtar olunmuştur.

{وَاِذْ قَالَ مُوسٰى لِقَوْمِه۪ يَا قَوْمِ} Ve hani Mûsâ kavmine "ey kavmim!" demişti {اِنَّكُمْ ظَلَمْتُمْ اَنْفُسَكُمْ بِاتِّخَاذِكُمُ الْعِجْلَ} "siz buzağıya tapmanızla muhakkak kendinize yazık ettiniz. {فَتُوبُٓوا اِلٰى بَارِئِكُمْ} Binâenʿaleyh Bârînize, pak yaratan hâlıkınıza tevbe ediniz de {فَاقْتُلُٓوا اَنْفُسَكُمْ} hemen kendinizi katlediniz, nefislerinizi öldürünüz {ذٰلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ عِنْدَ بَارِئِكُمْ} böyle yapmanız yani tevbe ve katl, Bârîniz ʿindinde sizin için hayırlıdır." ❁ Böyle demiş[5] {فَتَابَ عَلَيْكُمْ} ve bunun üzerine Bârî teâlâ tevbenizi kabul etmiş idi {اِنَّهُ هُوَ التَّوَّابُ الرَّح۪يمُ} şüphesiz o, öyle Tevvâb-ı Rahîmdir.

Burada "Mûsâ size demişti" denilmeyip de لِقَوْمِه۪ buyurulması, kezâlik yukarıdan beri nimetlerde "biz, biz" diye bizzat tasarrufât-ı ilâhiye taʿdâd

1 F +"~~hakikat~~".
2 B: "ʿindinde".
3 F +"~~Bunun üzerine~~".
4 B -"Fi'l-hakīka".
5 F +"~~demiş idi de siz onu yapmıştınız~~".

olunup gelirken şimdi Hazret-i Mûsâ'nın tebliğ ve tasarrufuna nakl-i beyan edilmesi, Kitab'ın nüzûlünden sonra müşârün ileyhin min tarafillah başkaca bir kuvvet iktisab etmiş olduğunu ve artık Benî İsrâil üzerinde icrâ-yı ahkâma başlamış bulunduğunu işʿâr etmektedir ki bunda evvelâ hükûmet nimeti, tatbîk-i furkān tezkâr ediliyor. Lâkin bu nimet bizzat değil Hazret-i Mûsâ vâsıtasıyla bi'n-niyâbe olarak izhar edilmiş ve ancak neticesi ve semeresi olan tevbe ve salâh bâlâdaki nimetler gibi ve fakat sûret-i gıyâbda bizzat Bârî teâlâ'ya izâfetle beyan olunmuştur. Bu üslûb-i beyandaki inceliklerin tafsîli bir kitap olur, fakat görülüyor ki [355] hedef-i beyan niʿmet-i hükûmetin ibtidâ değil, ancak neticedeki salâh itibariyle bir niʿmet-i ilâhiye olduğunu tezkirdir[1]. Tevbe ve katl emri mes'ûliyeti Mûsâ'ya ait bir tasarruf-ı niyâbî, neticedeki salâh da bizzat bir ihsân-ı ilâhî oluyor. Ve furkān o zaman tezahür ediyor. "Kavm" unvanı altında اِنَّكُمْ ظَلَمْتُمْ اَنْفُسَكُمْ gösteriyor ki zulm-i nefs, nefs-i ferdî ve kavmîden eʿamdır. Şirkin zararı millete, milletin zararı da ferdleredir. Ve buzağı meselesi kavm-i Mûsâ'da büyük bir fesad ve ihtilâle sebep olmuş ve temizlenmesi katl-i nüfûsu istilzam etmiştir. فَاقْتُلُوٓا اَنْفُسَكُمْ mefhûmen üç mânayı muhtemildir. Birincisi, maʿnâ-yı hakīkīsi ki herkesin kendisini öldürmesi yani intihar etmesidir, lâkin böyle olsa idi muhatab olan kavim kalmaz veya ancak âsîler kalırdı. Binâenʿaleyh murad bu değildir. İkincisi hakīkat-i örfiyesidir ki esasen ihvan olan bir kavmin efrâdı haydi bakalım birbirinizi öldürünüz demektir. Ve ekser-i müfessirîn bu mânayı göstermişlerdir. Tûr'a giden Hazret-i Mûsâ'nın gıyâbında Sâmirî Mûsâ[2], altından bir buzağı yapmış, bağırtmış ve bakaraya tapan Mısırlı ve sâir putperestler gibi Benî İsrâil'in bir kısmını, "işte Mûsâ bunu aramaya gitti idi[3]" diye taptırmış ve daha dünkü nimetlere karşı böyle bir fesâd u ihtilâl çıkarmış, diğer kısmı Hazret-i Hârûn ile beraber bunun cereyânını kuvvetle menʿ etmeyip Hazret-i Mûsâ'ya intizar etmişler, o zamana kadar da fesad tevessüʿ etmiş, Hazret-i Mûsâ Tûr'dan gelince

1 B: "tezkârdır".

2 Zemahşerî, Sâmirî'nin adını Mûsâ b. Zafer olarak kaydetmektedir. (*el-Keşşâf*, III, 81; Mahmut Salihoğlu, "Sâmirî" mad., *DİA*, XXXVI, 78).

3 B: "etti".

hükm-i furkān ile umûmuna birden "kendinize yazık ettiniz" diye hitab eylemiş, hem buzağıya tapanlara ve hem sükût ve intizar edenlere dahi bu günahlarından dolayı derhâl tevbe eylemelerini ve tevbe edenlerin tevbe etmeyenleri hemen katl etmelerini emr eylemiş ve bu harb-i dâhilî bi-iznillah muvaffakiyetle neticelenmiş, Benî İsrâil de kesb-i salâh etmiş ve işte burada bu vâkıa tezkir[1] buyurulmuştur. Hikâye olunduğuna göre maktuller[2] yetmiş bine kadar bâliğ olmuş buna قَاتِلُوا buyurulmayıp da [356] فَاقْتُلُوٓا اَنْفُسَكُمْ buyurulması hâdisenin dâhilî ve acıklı olduğuna ve zulm-i nefsin mânasına işarettir. Üçüncüsü sırf mecâzî olmasıdır ki nefsinizi öldürünüz, yani günahınıza nedametle gam ve kederden canınızı çıkarın yahut şehevâttan menʿ-i nefs ile riyâzet ediniz; bu fesadları yaptıran, şirke saptıran, hep şehevâttır. Tevbe de bunların kırılmasıyla müfid olur ve o zaman kabul edilir demektir. Bu tevil de gösterilmiştir, bu da güzeldir, fakat bir maʿnâ-yı işârîdir.

"**Bârî**",[3] yaratırken ayıpsız, noksansız yaratan demektir ki "hâlık"tan ehas olur ve bunda fıtrat-ı ûlâyı ihtar vardır

Sâdisen:

وَاِذْ قُلْتُمْ يَا مُوسٰى لَنْ نُؤْمِنَ لَكَ حَتّٰى نَرَى اللّٰهَ جَهْرَةً فَاَخَذَتْكُمُ الصَّاعِقَةُ وَاَنْتُمْ تَنْظُرُونَ ﴿٥٥﴾ ثُمَّ بَعَثْنَاكُمْ مِنْ بَعْدِ مَوْتِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ ﴿٥٦﴾

Meâl-i Şerîfi

Ve bir vakit "Yâ Mûsâ" dediniz, "biz Allah'ı âşikâre görmedikçe senin sözünle asla inanmayacağız." Bunun üzerine sizi o sâʿika yakalayıverdi, bakınıp[4] duruyordunuz (55). Sonra sizi şükredesiniz diye baʿs baʿde'l-mevte mazhar ettik (56).

{وَاِذْ قُلْتُمْ يَا مُوسٰى لَنْ نُؤْمِنَ لَكَ حَتّٰى نَرَى اللّٰهَ جَهْرَةً} Ve hani hatırlarsınız ya siz "Yâ Mûsâ biz Allah'ı âşikâre, açıktan açığa görmedikçe sana [357] asla

1 B: "tezkâr".
2 F: "maktûlîn".
3 F +"~~ilk~~".
4 B: "bakıp".

inanmayacağız" demiştiniz de bunun üzerine {فَاَخَذَتْكُمُ الصَّاعِقَةُ} sizi yıldırım çarpmış -taʿbîr-i âharla- dehşetli bir darbeye tutulmuş, yıkılmıştınız {وَاَنْتُمْ تَنْظُرُونَ} ve[1] kımıldanmaya dermanınız kalmamış, sade bakıp duruyordunuz. Demek ki ölmemişlerdi, fakat ölüm hâline gelmişlerdi. Birçokları bunu bakıp dururken yıldırım çarpmıştı, ölmüş idiniz mânasına anlamışlardır. Hâlbuki وَاَنْتُمْ تَنْظُرُونَ atfı veya hâli bilhassa böyle bir zehâba meydan vermemek içindir. "Ahz" nazara ârız olan bir hâl değil, "nazar" ahza mukārin olan bir hâl olarak gösteriliyor veya atfediliyor.[2] Nitekim bu çarpışın tafsil olunduğu وَاخْتَارَ مُوسٰى قَوْمَهُ سَبْعِينَ رَجُلًا ... فَلَمَّٓا اَخَذَتْهُمُ الرَّجْفَةُ âyetinde [el-Aʿrâf 7/155][3] buyurulmuştur. Muhakkikīnin dirâyeten tahkikleri böyle olduğu gibi Vehb hazretlerinden rivayeten dahi bunlar ölmemişler, belki o korkunç hâli gördükleri zaman kendilerini öyle bir titreme, bir zangırtı almış ki hemen hemen mafsalları kopuyor, belleri kırılıyormuş, mahvolmak raddesine gelmişler,[4] o zaman Hazret-i Mûsâ ağlamış, Rabbine dua etmiş, Cenâb-ı Allah da bir açıklık ihsan eylemiş[5], ondan sonra akılları başlarına gelmiştir. Nitekim şöyle buyuruluyor: {ثُمَّ بَعَثْنَاكُمْ مِنْ بَعْدِ مَوْتِكُمْ} bir müddet sonra sizi baʿs baʿde'l-mevte mazhar ettik, ❁ âdetâ ölümünüzden sonra yine dirilik verdik. Evvelki sâʿika ölüm ise bu hakikaten bir ihyâ-yı cedîd olacaktır. {لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ} Belki buna şükredersiniz.

Bu vâkıʿanın zikrolunan katlden sonra mı, veya ondan evvel ve katl emrini müteʿâkib mi olduğu hakkında iki kavil zikrediliyor. Her ne olursa olsun âyetten şu anlaşılıyor ki, bu sâʿika bir kavmin memâtı mesâbesinde bir musibet ve ondan kurtuluş da o kavmin tekrar hayatı, [358] baʿs baʿde'l-mevti mânasında[6] bir niʿmet-i kübrâ imiş, bu musibetin sebebi de açıktan görmeyince Allah'a iman etmemek ve Hazret-i Mûsâ'ya inanmamak iddiası olmuştur. Tahlis ise mahz-ı inâyet-i rabbâniye olarak tezkir[7] edilmiştir. Elbette bunu yapanlar Benî İsrâil'in hepsi değildi. Bu dava

---

1 B -"ve".
2 B: "'Ahz' nazara arz olunan bir hâl olarak gösteriliyor veya atfediliyor".
3 "Bir de Mûsâ, kavminden mîkâtımız için yetmiş er seçmişti. Vaktâ ki bunları o sarsıntı yakaladı…"
4 B +"ve".
5 F: "etmiş".
6 B: "mesâbesinde".
7 B: "tezkâr".

üzerinde mîkātta bizzat sâʿikaya tutulanlar da müntehab yetmiş kişi idi. Böyle olduğu hâlde bu âyette gerek dava, gerek musibet ve gerek niʿmet-i baʿs, hatta Kur'ân'a muhatab olanlar dahi dâhil olduğu hâlde bütün bir kavme nisbet olunuyor. Şüphe yok ki bunun hikmeti bütün bir millet arasında mes'ûliyyet-i müştereke meselesi, evlâd-ı Âdem beynindeki hilâfet kaziyyesidir. Kimse kimsenin günahından mes'ul değil iken bunun böyle olması gösteriyor ki hukūkullah olan vezâif-i umûmiye mesâilinde, farz-ı kifâye maddelerinde ferd mevzûʿ-i bahis değil, yalnız cemaat, nefs-i ümmet mevzûʿ-i bahistir. Bunun nîk ü bedinde herkes müşterektir. Fürûʿ usûlün ve herkes yekdiğerinin nâibidir.

Bu kadar niʿam-ı sâbıkadan sonra "Allah'ı görmeden sana inanmayız" diye Hazret-i Mûsâ'ya isyan etmek ne büyük bir küfür ve küfrandır. Bu âyet maʿrifetullah mesâilinin en mühimlerinden birini ve sonra insanların sukūt veya teʿâlî ile alâkadar hâlât-ı rûhiyelerinden en câlib-i dikkat olanını bir cümlede ihtar edivermiştir. Fi'l-vâkiʿ insanlar terakki edecekleri zaman nazarları, kalbleri yükselir, idrakleri yalnız gözleri önünde duran mahsüsâta bağlanıp kalmaz, akıllarıyla mâverâ-yı şuhûda geçerler, hakāik-i gaybiyeye iman ederler; görülmedik, işitilmedik saadetlere ererler. Bilakis tedennî ettikleri, sukūt edecekleri zaman da akılları kalmaz, kalbleri körlenir, gözleri mahsüsâta dikilir, gözlerine batmayan şeye inanmazlar, inanmak için behemehâl görmek isterler, fenalıktan sakınmazlar, gelecek felâkete de bilfiil başlarına gelmeden inanmazlar, hâlbuki felâket gelince hükmünü icrâ eder. [359] Derecesine göre ya ezer ya[1] imha eyler, böyle mahsüsâttan başka bir şey tanımayan, gözlerine batmayan şeye inanmayanlar, inanmak istemeyenler, asâsız yürüyemeyen aʿmâlara benzerler. Mâbudlarını da elleriyle tutmak, yoklamak[2] isterler. Nazarlarında mâneviyat, maʿkūlât, mücerredât evhâm addolunur. Tapmak için mücessem şeyler, putlar ararlar, bulamazlarsa yaparlar, ona taparlar, ondan imdâd ararlar. Çünkü insanlarda ibadet kānûn-ı fıtrîdir. Bundan kurtulamazlar, fakat maʿbûd-ı hakīkīyi göremeyince kalblerinden, akıllarından kuvvet alamayınca gözlerinin tuttuğu, ellerinin eriştiği bir şeyden kuvvet dilenirler, hiç olmazsa bir öküz veya

1 F: "veya".
2 B: "yok etmek".

öküzün altında buzağı ararlar. Benî İsrâil'den bir kısmı dahi gerek Mısır ve civarındaki görgüleri ve gerek henüz yükselememeleri[1] veya herhangi bir sebeple tekrar sukūt etmiş olmaları dolayısıyla Hazret-i Mûsâ'ya "Allah'ı açıktan açığa görmeyince sana inanmayız" diye dayatmışlar, akılsızlıklarından onunla kendilerini bir zannedip, "sen 'konuştum, kitap getirdim' diyorsun ya, haydi bize de göster!" diye isyana cür'et etmişler ve bununla Allah'ı bir cisim gibi karşılarında muhît bir rü'yetle görmek istemişler ki muhal idi. Bütün gördükleri nimetler, hârikalar, istidlâllerine kâfi gelmemiş, böyle küfran ile hayâl-i muhâle düşmüşler. Binâenʿaleyh başlarına sâʿika musibeti bir hârika hâlinde gelmiş ve bu musibetten yine bir hârika olarak mahz-ı rahmet-i ilâhiye ile kurtulmuşlardır. Bizzat Allah'ı göremedilerse[2] de başka mâbudların yapamayacağı ʿikābını görerek akılları başlarına gelmiş, görmeden inanmanın ne büyük ehemmiyeti olduğunu o zaman biraz takdir etmişler de bütün kavim bu sayede yeniden dirilmiş, halâs olmuştur. Bu büyük ve derin ders ü nimet de bu nidâ da böyle iki âyet-i vecîze ile ifade ve tezkir edilivermiştir ki bundan kitaplar yazılır. Fi'l-vâkiʿ Cenâb-ı Allah görülmez, görülemez değildir, o kendini görebilecek gözler [360] yaratmaya da kādirdir. Lâkin ona bu gözler dayanmaz ve görülürse ihâta olunmaz. Bizim dünyada fâidemiz ona gıyâbından şehâdet-i akliye ve kalbiye ile inanmaktır.

Bu tezkîre şu nimet de rabt edilmiştir:

وَظَلَّلْنَا عَلَيْكُمُ الْغَمَامَ وَاَنْزَلْنَا عَلَيْكُمُ الْمَنَّ وَالسَّلْوٰىۜ كُلُوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا رَزَقْنَاكُمْۜ وَمَا
ظَلَمُونَا وَلٰكِنْ كَانُٓوا اَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ ﴿٥٧﴾

Meâl-i Şerîfi

Ve üstünüze o bulutu gölgelik çektik ve "size kısmet ettiğimiz hoş rızıklardan yiyin" diye üzerinize hem kudret helvası, hem bıldırcın indirdik. Zulmü bize[3] etmediler, lâkin kendilerine[4] ediyorlardı (57).

---

1 B: "yükselmemeleri".
2 B: "görmedilerse".
3 F: "~~zulüm~~".
4 F: "~~zulüm~~".

{وَظَلَّلْنَا عَلَيْكُمُ الْغَمَامَ} Bir de -sahrâ-yı Tîh'te- üzerinize o ince bulutu gölgelik yaptık {وَاَنْزَلْنَا عَلَيْكُمُ الْمَنَّ وَالسَّلْوٰى} üstünüze hem kar gibi kudret helvası hem de yelve kuşu, bıldırcın indirdik {كُلُوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا رَزَقْنَاكُمْ} "haydi yiyin size kısmet ettiğimiz pak nimetlerden" dedik. ❁ Burada Cenâb-ı Allah bunlardan yüz çeviriyor. Kendilerini mevkiʿ-i hitabdan gıyâba atıyor ve zulümlerini beliğ bir ihtisar ile ifham ederek buyuruyor ki: {وَمَا ظَلَمُونَا وَلٰكِنْ كَانُوا اَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ} onlar[1] bu nimetlere karşı yaptıkları nankörlükle zulmü bize yapmadılar, lâkin hep kendilerine yazık ediyorlardı. ❁ Çünkü dinin, iman ü [361] amelin fâidesi, zararı Allah'a değil kullaradır. Bu hususta yaptıkları zulüm ve nankörlük birkaç âyet sonra ayrıca ihtar edilecektir. Şu da rivayet olunuyor ki bunlar "temiz temiz, taze taze yiyiniz" denildiği hâlde dinlememişler, iddihâra, toplayıp yığmaya başlamışlar ve bunun üzerine kesilmiş, zaruret içinde kalmışlar. Dikkat edilince görülüyor ki nimetler taʿdâd olunup gelirken gitgide bunlara küfranlar inzimam ediyor ve hedef-i tezkir, bunlar ve zulümler olmaya başlıyor:

Sâbiʿan:

وَاِذْ قُلْنَا ادْخُلُوا هٰذِهِ الْقَرْيَةَ فَكُلُوا مِنْهَا حَيْثُ شِئْتُمْ رَغَدًا وَادْخُلُوا الْبَابَ سُجَّدًا وَقُولُوا حِطَّةٌ نَغْفِرْ لَكُمْ خَطَايَاكُمْ وَسَنَزِيدُ الْمُحْسِنِينَ ﴿٥٨﴾ فَبَدَّلَ الَّذِينَ ظَلَمُوا قَوْلًا غَيْرَ الَّذٖى قٖيلَ لَهُمْ فَاَنْزَلْنَا عَلَى الَّذٖينَ ظَلَمُوا رِجْزًا مِنَ السَّمَٓاءِ بِمَا كَانُوا يَفْسُقُونَ ﴿٥٩﴾

Meâl-i Şerîfi

Ve bir vakit "Şu şehre girin de[2] nimetlerinden dilediğiniz vechile bol bol yiyin ve secdeler ederek kapıya girin ve 'hıtta' deyin ki size hatîelerinizi mağfiret ediverelim, muhsinlere ise daha artıracağız" dedik (58). Derken o zulmedenler sözü değiştirdiler, kendilerine söylenildiğinden başka bir şekle koydular, biz de o zâlimlere fısk işledikleri için gökten bir murdar azab indirdik (59).

1 F: "bunlar".
2 F +"~~dedik~~".

[362] {وَإِذْ قُلْنَا} ve hani demiştik[1] ki {ادْخُلُوا هٰذِهِ الْقَرْيَةَ} şu beldeye -Beyt-i Makdis mevziʿine yahut Erîha beldesine- giriniz {فَكُلُوا مِنْهَا حَيْثُ شِئْتُمْ رَغَداً} de onun neresinde isterseniz yahut dilediğiniz vechile bol bol yiyiniz {وَادْخُلُوا الْبَابَ} ve girerken kapısından giriniz hem de {سُجَّداً} başlarınızı eğerek secde-i şükrâna kapanarak giriniz, ❁ kibir ile, çalımla, azgınlık, serkeşlik yaparak girmeyiniz {وَقُولُوا حِطَّةٌ} ve orada "hıtta" deyiniz {نَغْفِرْ لَكُمْ خَطَايَاكُمْ} ki size bu şerâit altında hatîelerinizi mağfiret ediverelim, yani veballerinizi rahmetimizle örtelim {وَسَنَزِيدُ الْمُحْسِنِينَ} şunu da haber verelim ki[2] muhsinlere -iyilik, güzellik yapan, güzel hareket edenlere-[3] daha fazlasını ihsan edeceğiz.

Tefsîr-i Esam'da "'hıtta' Arabî olmayıp aynen söylenmesi matlub bir kelimedir" denilmiş[4], diğer müfessirîn ise bunun Arapça حَطّ masdarının binâ-yı nevʿi olduğunu söylemişlerdir.

"**Hatt**", bir şeyi aşağıya almak ve arkadan yük indirmek demek olduğundan "hıtta" bir nevi indiriş demek olur ki bir tarz-ı mahsûsta yükü yıkmak veya boyunlarındaki vebâli indirmek karar veya duasını ifade eder ve umûm-i mecaz suretiyle cemʿi de mümkindir. Yani "nüzul kararını veriniz ve günahlarınıza istiğfar ediniz" demek olur. Ve bütün aşere kıraatlerinde "hıtta" merfûʿ okunur. Binâenʿaleyh müfred değil mahzuf bir mübtedânın haberi olarak "işimiz hıttadır" takdîrinde bir cümledir. Mesela lisânımızda bir ilan veya kumanda sırasında "konak!", "yemek!", "uyku!", "hareket!" veya istirham sırasında "lütuf!", "inayet!", "af!" gibi müfred kelimeler de böyle [363] bir cümle takdîrindedirler. İncil ve kütüb-i sâlifede "hıtta" kelimesi ramazan ayının ismi olarak zikredildiğini *Kāmûs*[5] mütercimi Âsım Efendi zikretmiştir.[6] Fakat bu âyette bu suretle bir tefsir veya tevil vâkiʿ olmamıştır.

---

1 M: "demiştim".
2 F +"~~biz~~".
3 F +"~~yani hasenât yapanlara~~".
4 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, III, 523:
ثانِيهَا: قَوْلُ الْأَصَمّ: إِنَّ هَذِهِ اللَّفْظَةَ مِنْ أَلْفَاظِ أَهْلِ الْكِتَابِ أَيْ لَا يُعْرَفُ مَعْنَاهَا فِي الْعَرَبِيَّةِ.
5 B: "Kāsım".
6 Âsım Efendi, *Kāmus Tercemesi,* III, 34.

Tenbih: فَكُلُوا مِنْهَا حَيْثُ شِئْتُمْ رَغَداً emri, Âdem ile zevcesinin cennette iskân edildikleri zaman aldıkları emri andırmaktadır. Ve nitekim diğer bir âyette اسْكُنُوا هٰذِهِ الْقَرْيَةَ [el-Aʿrâf 7/161][1] buyurulacaktır. Zaten وَاُتُوا بِهٖ مُتَشَابِهاً [el-Bakara 2/25][2] buyurulmamış mı idi?

{فَبَدَّلَ الَّذِينَ ظَلَمُوا قَوْلاً غَيْرَ الَّذٖى قٖيلَ لَهُمْ} Derken zâlimler gürûhu sözü değiştirdiler, kendilerine söylenenin başkasını yaptılar. ❁ Denilmiş ki "hıtta" emriyle alay ederek bunun yerine هطا سمهاثاً demeye başlamışlar[3] ki Nebt lisanında حنطة حمراء yani kırmızı buğday demek imiş, belli ki bu rivayette şecere-i memnûʿanın حنطه tefsîrine bâriz bir temas vardır. O zâlimler[4] kapıdan girer girmez dünya derdine düşerek Allah'ın emrini tebdîl ü tağyîre kalkıştılar, {فَاَنْزَلْنَا عَلَى الَّذٖينَ ظَلَمُوا رِجْزاً مِنَ السَّمَٓاءِ} bunun üzerine biz de sözü değiştiren o zâlimlerin başlarına yukarıdan korkunç, habis bir azab indiriverdik {بِمَا كَانُوا يَفْسُقُونَ} çünkü fısk içinde yüzüp gidiyorlardı, mütemâdiyen çığırdan çıkıyorlardı. ❁ Bunu yapanlar ve bu azaba düşenler kavm-i Mûsâ'dan bir güruh olduğu anlaşılıyor. Çünkü فَبَدَّلُوا buyurulmayıp[5] فَبَدَّلَ الَّذٖينَ ظَلَمُوا buyurulmuştur ki içlerinden bir kısmı[6] demek oluyor. Nitekim Sûre-i Aʿrâf'ta فَبَدَّلَ الَّذٖينَ ظَلَمُوا مِنْهُمْ [el-Aʿrâf 7/162][7] vardır. Burada siyâk-ı âyet bu kayıttan müstağnî olmuştur.

"**Ricz**", esasen "rics" gibi tiksinilen pis, murdar şey demek olup bundan azâb u ukūbet mânasına da kullanılmıştır. Tenvin, tehvil içindir. Fısk u fücûrun âkıbeti işte böyle murdar azablarla mahvolmaktır.

Sâminen:

[364]

1 "…Şu şehre sâkin olun…"
2 "…ve ona öyle müteşabih olarak sunulacaklar…"
3 M ve B: "başlamışlardı".
4 B +"o".
5 B: "buyurulmamış".
6 F -"bir kısmı".
7 "Derken içlerinden o zulm edenler…"

وَاِذِ اسْتَسْقٰى مُوسٰى لِقَوْمِه۪ فَقُلْنَا اضْرِبْ بِعَصَاكَ الْحَجَرَۜ فَانْفَجَرَتْ مِنْهُ اثْنَتَا عَشْرَةَ عَيْناًۜ قَدْ عَلِمَ كُلُّ اُنَاسٍ مَشْرَبَهُمْۜ كُلُوا وَاشْرَبُوا مِنْ رِزْقِ اللّٰهِ وَلَا تَعْثَوْا فِي الْاَرْضِ مُفْسِد۪ينَ ﴿٦٠﴾

Meâl-i Şerîfi

Ve bir vakit Mûsâ, kavmi için su dilemişti, biz de "asân ile taşa vur" demiştik, onun üzerine ondan on iki pınar fışkırdı, her kısım insanlar kendi su alacağı menbaʿı bildi. Allah'ın rızkından yiyin, için de müfsidlik ederek yeryüzünü fesâda vermeyin (60).

{وَاِذِ اسْتَسْقٰى مُوسٰى لِقَوْمِه۪} Ve hani Mûsâ kavmi için istiskā etmişti. "**İstiskā**", saky talep etmek, "saky" de suvarmaktır. Yani Mûsâ susuz veya kuraklıkta kalan kavminin suvarılması için bir su veya yağmur istemiş, su taharrîsine veya yağmur duasına çıkmış idi de {فَقُلْنَا اضْرِبْ بِعَصَاكَ الْحَجَرَ} biz de taşa asân ile vur demiştik[1] {فَانْفَجَرَتْ مِنْهُ اثْنَتَا عَشْرَةَ عَيْناً} binâenʿaleyh taştan on iki pınar fışkırdı {قَدْ عَلِمَ كُلُّ اُنَاسٍ مَشْرَبَهُمْ} her kısım halk içecekleri pınarı tanıdı. Haydi, {كُلُوا وَاشْرَبُوا مِنْ رِزْقِ اللّٰهِ} Allah'ın rızkından yiyin, için {وَلَا تَعْثَوْا فِي الْاَرْضِ مُفْسِد۪ينَ} ve yeryüzünde fesad çıkararak şuna buna saldırmayın (dedik).

[365] Cumhûr-i müfessirîn bu istiskānın da menn ü selvâ ile beraber olduğunu beyan etmişler, ancak Ebû Müslim İsfahânî bu kelâmın istiklâlini nazar-ı dikkate alarak bunun ayrıca bir mucize olduğuna kāil olmuştur.[2] Âyet bunlardan birini tâyin etmiyor.

Hazret-i Mûsâ'nın asâsı ne idi ve ne kadardı? Sonra bu taş, muayyen ve mâlum bir taş mı idi? Yoksa herhangi bir taş mı idi? İmam Râzî tefsîrinde der ki: "Asânın herhangi bir ağaçtan veya cennetin mersin ağacından olduğu ve boyu on zira ve başı iki çatallı bulunduğu, kezâlik taşın Tûr'dan getirilmiş veya asâ ile beraber Hazret-i Şuʿayb'dan alınmış şöyle böyle mâhud veya mukaddes bir taş olduğu hakkında muhtelif rivayetler

---

1 B: "demişti".

2 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, III, 528:
وَأَنْكَرَ أَبُو مُسْلِمٍ حَمْلَ هَذِهِ الْمُعْجِزَةِ عَلَى أَيَّامِ مَسِيرِهِمْ إِلَى التِّيهِ فَقَالَ: بَلْ هُوَ كَلَامٌ مُفْرَدٌ بِذَاتِهِ،

var ise de bu babda mütevâtir bir nass-ı katʿî olmadığından tafsîlâtından sükût etmek ve ilmini Allah teâlâ'ya tefviz eylemek iktizâ eder. Çünkü amelî bir hükmü tazammun eden mesâilde ahbâr-ı âhâd ve zanniyyât ile amel vâcib olursa da, amelî olmayan ve sırf ilmî ve iʿtikādî bir haysiyeti hâiz bulunan husûsâtta nass-ı katʿî lâzımdır. Hâlbuki asâ ve hacerin tafsilatını bilmekte bizim için bir vazîfe-i ameliye olmadığı gibi nass-ı katʿî de yoktur. Binâenʿaleyh tafsîlinden sükût etmek her hâlde muhtârdır."[1]

Asânın ve taşın hakikatlerini tâyin ile meşgul olmaksızın âyetten şunu anlarız ki Cenâb-ı Hak burada mâye-i hayat olan büyük bir niʿmet-i dünyeviye ile sermâye-i hidâyet olan büyük bir muʿcize-i rahmâniyeyi ihtâr u tezkir buyurmuştur. Hazret-i Mûsâ kuraklıktan, susuzluktan yanıp kavrulan kavmi için Cenâb-ı Allah'tan su diliyor, yağmur duasına çıkıyor. Cenâb-ı Allah da bu duayı kabul ve istenilenden daha büyük hârikulâde bir nimet ihsan eyliyor. Gelip geçici bir yağmur yerine, Benî İsrâil'in on iki sıbtından her birine mahsus ayrı ayrı on iki pınar fışkırtıyor ve bununla vücûd-i Bârî'ye ve inâyet-i [366] ilâhiyesine bâriz bir beyyine bahşediyor ve o suretle bahşediyor ki duanın[2] akabinde bir de fiilî bir teşebbüs lüzûmunu emr eyliyor. "Asân ile taşa vur" diyor. Demek ki o sırada Hazret-i Mûsâ bi'l-farz bu emr-i ilâhîye derhâl imtisal etmeyip de asâyı taşa vurmanın suya ne münasebeti var gibi indî ve aklî bir kıyas ve muhakemeye kalkışsa idi bu nimet tecellî etmeyecek, dualar, taharrîler

1 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* III, 528:
الْمَسْأَلَةُ الثَّانِيَةُ: اخْتَلَفُوا فِي الْعَصَا، فَقَالَ الْحَسَنُ: كَانَتْ عَصًا أَخَذَهَا مِنْ بَعْضِ الْأَشْجَارِ، وَقِيلَ كَانَتْ مِنْ آسِ الْجَنَّةِ طُولُهَا عَشَرَةُ أَذْرُعٍ عَلَى طُولِ مُوسَى وَلَهَا شُعْبَتَانِ تَتَّقِدَانِ فِي الظُّلْمَةِ وَالَّذِي يَدُلُّ عَلَيْهِ الْقُرْآنُ أَنَّ مِقْدَارَهَا كَانَ مِقْدَارًا يَصِحُّ أَنْ يَتَوَكَّأَ عَلَيْهَا وَأَنْ تَنْقَلِبَ حَيَّةً عَظِيمَةً وَلَا تَكُونُ كَذَلِكَ إِلَّا وَلَهَا قَدْرٌ مِنَ الطُّولِ وَالْغِلَظِ وَمَا زَادَ عَلَى ذَلِكَ فَلَا دَلَالَةَ عَلَيْهِ. وَاعْلَمْ أَنَّ السُّكُوتَ عَنْ أَمْثَالِ هَذِهِ الْمَبَاحِثِ وَاجِبٌ لِأَنَّهُ لَيْسَ فِيهَا نَصٌّ مُتَوَاتِرٌ قَاطِعٌ وَلَا يَتَعَلَّقُ بِهَا عَمَلٌ حَتَّى يَكْتَفِيَ فِيهَا بِالظَّنِّ الْمُسْتَفَادِ مِنْ أَخْبَارِ الْآحَادِ فَالْأَوْلَى تَرْكُهَا.
الْمَسْأَلَةُ الثَّالِثَةُ: اللَّامُ فِي «الْحَجَرِ» إِمَّا لِلْعَهْدِ وَالْإِشَارَةِ إِلَى حَجَرٍ مَعْلُومٍ، فَرُوِيَ أَنَّهُ حَجَرٌ طُورِيٌّ حَمَلَهُ مَعَهُ وَكَانَ مُرَبَّعًا لَهُ أَرْبَعَةُ أَوْجُهٍ يَنْبُعُ مِنْ كُلِّ وَجْهٍ ثَلَاثَةُ أَعْيُنٍ لِكُلِّ سِبْطٍ عَيْنٌ تَسِيلُ فِي جَدْوَلٍ إِلَى ذَلِكَ السِّبْطِ، وَكَانُوا سِتَّمِائَةِ أَلْفٍ وَسَعَةُ الْمُعَسْكَرِ اثْنَا عَشَرَ مِيلًا، وَقِيلَ أُهْبِطَ مَعَ آدَمَ مِنَ الْجَنَّةِ فَتَوَارَثُوهُ حَتَّى وَقَعَ إِلَى شُعَيْبٍ فَدَفَعَهُ إِلَيْهِ مَعَ الْعَصَا، وَقِيلَ: هُوَ الْحَجَرُ الَّذِي وَضَعَ عَلَيْهِ ثَوْبَهُ حِينَ اغْتَسَلَ إِذْ رَمَوْهُ بِالْأُدْرَةِ فَفَرَّ بِهِ، فَقَالَ لَهُ جِبْرِيلُ: يَقُولُ اللَّهُ تَعَالَى: ارْفَعْ هَذَا الْحَجَرَ فَإِنَّ لِي فِيهِ قُدْرَةً وَلَكَ فِيهِ مُعْجِزَةٌ، فَحَمَلَهُ فِي مِخْلَاتِهِ، وَإِمَّا لِلْجِنْسِ أَيِ اضْرِبِ الشَّيْءَ الَّذِي يُقَالُ لَهُ الْحَجَرُ، وَعَنِ الْحَسَنِ: لَمْ يَأْمُرُوهُ أَنْ يَضْرِبَ حَجَرًا بِعَيْنِهِ. قَالَ: وَهَذَا أَظْهَرُ فِي الْحُجَّةِ وَأَبْيَنُ فِي الْقُدْرَةِ، وَرُوِيَ أَنَّهُمْ قَالُوا: كَيْفَ بِنَا لَوْ أَفْضَيْنَا إِلَى أَرْضٍ لَيْسَتْ فِيهَا حِجَارَةٌ فَحَمَلَ حَجَرًا فِي مِخْلَاتِهِ فَحِينَمَا نَزَلُوا أَلْقَاهُ وَقِيلَ: كَانَ يَضْرِبُهُ بِعَصَاهُ فَيَنْفَجِرُ وَيَضْرِبُهُ بِهَا فَيَيْبَسُ، فَقَالُوا: إِنْ فَقَدَ مُوسَى عَصَاهُ مُتْنَا عَطَشًا. فَأَوْحَى اللَّهُ إِلَيْهِ لَا تَقْرَعِ الْحِجَارَةَ، وَكَلِّمْهَا تُطِعْكَ، وَاخْتَلَفُوا فِي صِفَةِ الْحَجَرِ فَقِيلَ: كَانَ مِنْ رُخَامٍ وَكَانَ ذِرَاعًا فِي ذِرَاعٍ، وَقِيلَ: مِثْلُ رَأْسِ الْإِنْسَانِ. وَالْمُخْتَارُ عِنْدَنَا تَفْوِيضُ عِلْمِهِ إِلَى اللَّهِ تعالى.

2 B: "bunun".

belki boşa çıkacak idi. O hâlde hârikanın en büyük sırrı bu sebebin ilhâmında ve bu büyük nimetin o sebebe rabt edilmiş olmasındadır. Kuru taşları yarıp pınarlar fışkırtmaya kādir olan Allah teâlâ o suları doğrudan doğruya ihsan edivermiyor da bir sebeb-i manevî ile bir sebeb-i maddîye teşebbüs üzerine ihsan ediyor. Sebeb-i manevî olan dua sebeb-i maddînin ilhâmına vesile oluyor. Bunun üzerine sebeb-i maddî olan darb-ı asâya teşebbüs ile de taştan sular fışkırıyor, burhân-ı hüdâ tamamıyla tecellî eyliyor. Bunu da "yiyin için, fesad çıkarmayın" irşâdı tâkip ediyor.

Fi'l-hakīka Allah bir şey murad edince esbâbını tehyi'e eder ve esbâb o kadar muhtelif ve nâmütenâhîdir[1] ki akl-ı beşer ne kadar yükselse bunları tafsîlâtıyla ihâta edemez. Bunun için fâide-i beyan asâ ile taşın hususiyetini îzahta değil, cereyân-ı vâkıʿayı idraktedir. Hazret-i Mûsâ gibi bir resûl-i zîşânın asâsında sebeb-i infilâk olacak her türlü mihânikî kuvvetleri tasavvur mümkindir ve Hak teâlâ'nın tecelliyât-ı nimeti[2] her zaman böyle esbâb-ı maddiye ve mâneviyenin sırr-ı ictimâʿındadır. Ne fıkdân-ı esbâb karşısında me'yus olmalı, ne de esbâbı ihmal etmelidir. Allah teâlâ'ya hulûs-i kalb ile duayı hiçbir zaman elden bırakmamalı ve aynı zamanda duanın[3] en büyük semeresi inkişâfât-ı rûhiye olduğunu bilmeli ve ilhâmât-ı sübhâniyeden müstefid olarak en umulmaz esbâbı dahi tatbik eylemelidir. Düşünülürse tarîk-i fende bile en büyük keşifler, kalb-i insanîye şimşek gibi çarpan bir telkīn-i hakkın eseridir. Bunu hayırda [367] kullanan hayra, şerde kullanan şerre vâsıl olur.

Tâsiʿan:

وَاِذْ قُلْتُمْ يَا مُوسٰى لَنْ نَصْبِرَ عَلٰى طَعَامٍ وَاحِدٍ فَادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُخْرِجْ لَنَا مِمَّا تُنْبِتُ الْاَرْضُ مِنْ
بَقْلِهَا وَقِثَّٓائِهَا وَفُومِهَا وَعَدَسِهَا وَبَصَلِهَاۜ قَالَ اَتَسْتَبْدِلُونَ الَّذ۪ي هُوَ اَدْنٰى بِالَّذ۪ي هُوَ خَيْرٌۜ اِهْبِطُوا
مِصْراً فَاِنَّ لَكُمْ مَا سَاَلْتُمْۜ وَضُرِبَتْ عَلَيْهِمُ الذِّلَّةُ وَالْمَسْكَنَةُ وَبَٓاؤُ۫ بِغَضَبٍ مِنَ اللّٰهِۜ ذٰلِكَ بِاَنَّهُمْ
كَانُوا يَكْفُرُونَ بِاٰيَاتِ اللّٰهِ وَيَقْتُلُونَ النَّبِيّ۪نَ بِغَيْرِ الْحَقِّۜ ذٰلِكَ بِمَا عَصَوْا وَكَانُوا يَعْتَدُونَ ﴿٦١﴾

1 F ve B: "mütenâhîdir".
2 B: "tecelliyâtı".
3 B: "bunun".

Meâl-i Şerîfi

Ve bir vakit "yâ Mûsâ! Biz bir türlü yemeye kābil değil katlanamayacağız, artık bizim için Rabbine dua et, bize arzın yetiştirdiği şeylerden, sebzesinden, kabağından, sarımsağından, mercimeğinden, soğanından çıkarsın" dediniz ya; o hayırlı olanı o daha aşağı olanla değişmek mi istiyorsunuz? "Bir kasabaya inin, o vakit size istediğiniz var" dedi, üzerlerine de zillet ve meskenet binası kuruldu ve nihâyet Allah'tan bir gazaba değdiler, evet öyle, çünkü Allah'ın âyetlerine [368] *küfrediyorlar ve haksızlıkla peygamberleri*[1] *öldürüyorlardı. Evet öyle; çünkü isyana daldılar ve aşırı gidiyorlardı (61).*

{وَاِذْ قُلْتُمْ يَا مُوسٰى} Ve hani siz -bu nimetlerin kadrini takdir edemeyerek ve şükr ü tâat yerine terbiyesizlik ederek- demiştiniz ki "yâ Mûsâ! {لَنْ نَصْبِرَ عَلٰى طَعَامٍ وَاحِدٍ} biz bir türlü yemeğe artık sabredemeyeceğiz, her gün bıldırcın eti, kudret helvası yemekten bıktık usandık {فَادْعُ لَنَا رَبَّكَ} binâenʿaleyh Rabbine dua et de {يُخْرِجْ لَنَا مِمَّا تُنْبِتُ الْاَرْضُ مِنْ بَقْلِهَا وَقِثَّٓائِهَا وَفُومِهَا وَعَدَسِهَا وَبَصَلِهَا} bize toprağın bitirdiği şeylerden, sebzelerinden, kabağından, hıyarından, sarımsağından, mercimeğinden, soğanından çıkarıversin." ❁ Gerçi yeknesaklığın şehevât-ı beşeriye üzerinde az çok sıkıcı bir tesiri vardır ve buna[2] karşı tenevvüʿ talebinde esasen bir masiyet yoktur. Fakat bunu yaparken bir taraftan o nimetin yokluğu zamanındaki[3] ıztırâbâtı unutmamak ve diğer taraftan ulvî bir kalb ile hareket edip şükran ile izdiyâdını aramak ve sonra hiss-i şehvetle edeb ü terbiyeyi unutup da "Rabbimiz" diyecek yerde "Rabbin" diye imansızlık eseri göstermemek îcab ederdi. Benî İsrâil'in bu talebinde şüphesiz ki medenî bir hayat talebi vardı, fakat bu talep yüksek bir maksad ve gaye ile değil, bıldırcın yerine soğan, sarımsak yemek için hasis bir emele ibtinâ ediyordu. Bunda ise vaktiyle Mısır'da geçirdikleri hayât-ı sefîlâneye âdetâ[4] bir iştiyak anlaşılıyordu ki bu da hürriyetin kadrini takdir edemeyip bir nevi esarete hâhişger olmak demekti. Bunun için

1 B: "peygamberlerini".
2 F: "bu".
3 B: "zamanında".
4 B -"âdetâ".

Hazret-i Mûsâ {قَالَ} cevâben şöyle dedi: {اَتَسْتَبْدِلُونَ الَّذ۪ى هُوَ اَدْنٰى بِالَّذ۪ى هُوَ خَيْرٌ} "[1]siz aşağı bir şeye iyi ve hayırlı [369] bir nimeti değişmek mi istiyorsunuz? {اِهْبِطُوا مِصْرًا} Öyle ise haydi bir mısıra, yani bir kasabaya ininiz {فَاِنَّ لَكُمْ مَا سَاَلْتُمْ} [2] o vakit size[3] istediğiniz var."[4] ❁ Bu cevap bir taraftan matlublarının is'âfı esbâbını irâe ederek yeni bir in'âmı, diğer taraftan da sû'-i ihtiyarlarını ve âkıbetlerinin fenâlığını ifade etmektedir.

"**Mısr**", ism-i has ve ism-i cins olur. İsm-i has olduğu zaman gayr-i munsarif olur. Cer ve tenvin kabul etmez. Fakat üç harfli olup ortası da sâkin bulunduğu için Nûh, Lût gibi munsarif olması da câizdir. İsm-i cins olduğu zaman da 'ale'l-ıtlâk kasaba mânasınadır. Nitekim "cumanın şerâitinden birisi de mısırdır" deriz. Bu âyette her ikisiyle de tevil vârid olmuştur. Lâkin Benî İsrâil'in hurûcundan sonra Mısır'a bir daha avdetleri vâki' olmadığına nazaran ekser-i[5] müfessirîn bunu ism-i cins mânasıyla arz-ı mukaddes kasabalarından birine haml etmişlerdir. Evvelki takdirde bu emir sırf bir emr-i tevbîhî olmuş olacaktır. Ma'amâfîh ikincide dahi bu îma mevcuddur ve bunun için "karye" veya "belde" denilmeyip "mısır" denilmiştir. Demek oluyor ki Benî İsrâil böyle soğan sarımsak yemek için bi'n-netîce Mısır'daki hâllerini andırır bir hâl-i zillete taraftar olmuş oldular, acaba âkıbetleri ne oldu? Bu noktaya gelince Cenâb-ı Allah kendilerini yine[6] şeref-i hitabdan mahrum ederek bir cümle-i istînâfiye ile buyuruyor ki: {وَضُرِبَتْ عَلَيْهِمُ الذِّلَّةُ وَالْمَسْكَنَةُ} Üzerlerine de zillet ve meskenet binâsı kuruldu, ❁ ta'bîr-i âharla üzerlerine zillet ve meskenet damgası basıldı. Hakaret altında ağır vergilere ve fakr u meskenete mahkum kaldılar {وَبَٓاؤُ بِغَضَبٍ مِنَ اللّٰهِ} ve nihâyet Allah'tan bir gazaba değdiler[7], ❁ müstahik oldular, devletleri munkariz ve cemiyetleri perişan oldu. Fâtiha'da zikrolunan مَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ'den oldular {ذٰلِكَ} [370] bu baskı,

---

1 F +"acaba".
2 B +"ve".
3 F +"~~çünkü~~".
4 F +"~~orada var~~".
5 M ve B -"ekser-i".
6 B -"yine".
7 F +"~~nihâyet Allah'ın gazabına uğradılar~~".

bu gazab, yani bu sû'-i âkıbet şunun için idi ki {بِاَنَّهُمْ كَانُوا يَكْفُرُونَ بِاٰيَاتِ اللّٰهِ} bunlar Allah'ın bu kadar zâhir ü bâhir âyât u delâiline kâfirlik ediyorlar {وَيَقْتُلُونَ النَّبِيّٖنَ بِغَيْرِ الْحَقِّ} ve peygamberleri bi-gayr-i hakk^ın katlediyorlardı. ❁ Hazret-i Şa'yâ, Hazret-i Zekeriyâ, Hazret-i Yahyâ gibi enbiyâyı şehid etmişlerdi {ذٰلِكَ}[1] de şundan nâşi idi {بِمَا عَصَوْا وَكَانُوا يَعْتَدُونَ} ki bunlar isyanı âdet edinip mütemâdiyen hadlerini tecavüz eyliyorlardı[2]. ❁ Hâlbuki sağîrede ısrar kebîreye, kebîrede ısrar küfre dâ'î olur. Küfür ise her şenâ'ati yaptırır.

"**Nebî**", "nebe'"den müştak olarak aslında نبیء'dir ki Allah teâlâ'dan vahiy ile haber getiren demektir ve tam "peygamber" mürâdifidir. Cem'inde "enbiyâ" ve "nebiyyîn" gelir. Nâfi' kıraatinde aslı üzere نبيئين okunur. "Nebî" "resul"den e'amdır. Her resul nebîdir, fakat her nebî resul değildir. Ma'amâfîh Kur'an'da mürâdif olarak kullanıldığı da vardır. Enbiyânın katli bi-gayr-i hakk^ın yani hükm-i ilâhîye muhalif olacağı âşikâr olduğu hâlde ayrıca tasrih buyurulması şenâ'atlerini tansis ve bilerek yaptıklarına işaret içindir. Burada bunların Hâtemü'l-enbiyâ Efendimiz hazretlerine dahi sû'-i kasdlarına işaret buyurulmuştur.

Bu gazabdan sonra acaba bunlar için hiçbir felâh imkânı yok mudur? Buna cevâben buyuruluyor ki:

اِنَّ الَّذٖينَ اٰمَنُوا وَالَّذٖينَ هَادُوا وَالنَّصَارٰى وَالصَّابِئٖينَ مَنْ اٰمَنَ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ وَعَمِلَ صَالِحًا فَلَهُمْ اَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْۚ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ ﴿٦٢﴾

[371] Meâl-i Şerîfi

Şüphe yok ki iman edenler ve Yahudîler, Nasranîler, Sâbiîler bunlardan her kim Allah'a ve âhiret gününe hakikaten iman eder ve sâlih bir amel işlerse elbette bunların Rableri yanında[3] ecirleri vardır, bunlara bir korku yoktur ve bunlar mahzun olacak değillerdir (62).

---

1 F +"~~böyle yapmaları~~".
2 B: "ediyorlardı".
3 F: "yanında / huzûrunda".

{اِنَّ الَّذٖينَ اٰمَنُوا} Dîn-i Muhammedîye zâhirde iman etmiş olanlar, yani dîn-i İslâmı lisanlarıyla ikrarlarından dolayı insanlar beyninde Müslüman sayılanlar {وَالَّذٖينَ هَادُوا} dîn-i Mûsâ'ya intisab etmiş olan Yahudîler {وَالنَّصَارٰى} dîn-i Îsâ'ya mensup Nasrânîler {وَالصَّابِئٖينَ} bu üç dinden hâriç olanlar {مَنْ اٰمَنَ} yani منهم {بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ} bütün bunlardan her kim Allah'a ve âhiret gününe -bu sûrenin başında beyan olduğu üzere- hakikaten zâhir ü bâtınlarıyla iman eder {وَعَمِلَ صَالِحًا} ve bu imana yaraşıklı iyi bir iş yaparsa[1] {فَلَهُمْ اَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ} şüphesiz bunların Rableri ʿindinde ecr ü mükâfatları vardır[2] {وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ} ve bunlara korku yoktur ve bunlar mahzun olacak değillerdir[3], yani yapılan inzarlar bunlar hakkında değildir.

İnsanlar sulb-i Âdem'den yeryüzüne indikleri zaman Cenâb-ı Allah kendilerine فَاِمَّا يَأْتِيَنَّكُمْ مِنّٖى هُدًى فَمَنْ تَبِعَ هُدَاىَ فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ [el-Bakara 2/38][4] diye herhangi bir zamanda gelen hidâyetine ittibâʿ etmeleri şartıyla bunu vaad etmemiş mi idi? İşte tevbe-i Âdem'in semeresi olan o vaʿd-i ilahî ilelebed cârî böyle bir [372] kānûn-ı umûmîdir. Ve bu âyet o kanunun bir inkişâfıdır. Binâenʿaleyh Yahudîler gibi zillet ü meskenete düşenler ve gazab-ı ilâhîye uğramış olanlar bile her ne zaman tevbe eder, Allah'a ve yevm-i âhirete cidden iman ederek Allah'ın son zamanda gönderdiği hidâyete ittibâʿ eyler ve ona göre amel-i sâlih yaparsa o gazabdan kurtulur. Ve ʿindallah ecr ü mükâfâtını bulur لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ sırrına mazhar olur. Lâkin bu semereye ermek için zâhiren yani yalnız insanlar arasında mü'min ve müslüman olmak kâfi değildir. Hatta bir zaman için mü'min-i sâlih yaşamış olmak da kâfi değildir. Onda sebat edip hüsn-i hâtime ile gitmek ve Allah'a o iman u amel ile kavuşmak da lâzımdır.

---

1 F +"~~onların her birinin~~".

2 F +"~~bâliğan mâ-belağ hazır ve mevcuddur~~".

3 F +"~~ve ileride bunlara ne bir korku vardır, ne de dünya nimetlerinden ayrıldıkları ve ölüm geçidinden geçtikleri gün bir hüzün ve keder duyarlar~~".

4 "…sonra benden size ne zaman bir hidâyetçi gelir de kim o hidâyetçimin izince giderse onlara bir korku yoktur ve mahzun olacaklar onlar değildir."

Bu surenin baş tarafında أُولٰٓئِكَ عَلٰى هُدًى مِنْ رَبِّهِمْ وَاُولٰٓئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ [el-Bakara 2/5][1] tebşîrinin kimlere maksur olduğu mâlum idi ki bunda ezcümle وَالَّذ۪ينَ يُؤْمِنُونَ بِمَٓا اُنْزِلَ اِلَيْكَ وَمَٓا اُنْزِلَ مِنْ قَبْلِكَ [el-Bakara 2/4][2] şartı vardı ve aynı zamanda وَبِالْاٰخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ [el-Bakara 2/4][3] buyurulmuş olduğu için âhirete iman ve îkānı sahih bütün enbiyâ ile beraber Hazret-i Muhammed aleyhisselâm'a ve ona inzal olunana iman edenlere mahsus olduğu tebliğ kılınmıştı. Binâenʿaleyh burada مَنْ اٰمَنَ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ وَعَمِلَ صَالِحًا cümlesiyle beyan buyurulan îmân-ı hakīkīnin biʿset-i Muhammediyeden sonra o suretle müfesser olduğuna şüphe yoktur. Zaten bu âyetin bilhassa bu nokta-i nazarla Benî İsrâil'e hitab hayyizinde bir icmal olup bütün bu beyânâtın dîn-i İslâma davet sadedinde ve وَاٰمِنُوا بِمَٓا اَنْزَلْتُ مُصَدِّقًا لِمَا مَعَكُمْ وَلَا تَكُونُٓوا اَوَّلَ كَافِرٍ بِه۪ [el-Bakara 2/41][4] emr-i celîlinin teyidi için sevkedildiğinde de[5] iştibâha mahal yoktur. Biʿset-i Muhammediyeden evvel Allah'a ve yevm-i âhirete iman eden ve amel-i sâlih yapanlar bile Tevrat ve İncil'in hükmünce istikbâlin büyük peygamberine iman ile mükellef idiler, buna işâreten اَوْفُوا بِعَهْد۪ي [el-Bakara 2/40][6] buyurulmuştu. Böyle iken biʿset-i Muhammediyeden sonra onu inkâr edenler meyânında îmân-ı hakikī erbabı tasavvuruna imkân kalır mı? Allah'a ve yevm-i cezâya imanı bulunan ve bu iman [373] ile mütenâsib amel-i sâlih yapacak olan kimselerin risâlet-i Muhammediyeyi inkâr etmelerine imkân nasıl tasavvur edilir? Tarihin sahâif-i[7] şehâdetinde nübüvvet-i Muhammediyeden daha bâriz ve daha zâhir hangi nübüvvet vardır? Binâenʿaleyh semâdaki yıldızlardan bazılarını kabul edip de güneşi inkâr edenlerin Allah'a karşı imanlarında ciddiyet ü ihlâs tasavvur etmek hak fikriyle asla kābil-i tevfik olmayan bir tenakuz teşkil eder. Şâyân-ı dikkattir ki bu âyette iman, biri insanlara nazaran zâhirî, diğeri ʿindallah hakīkī olmak üzere iki defa zikredilmiş ve evvelemirde الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا

1 "Bunlar işte Rablerinden bir hidâyet üzerindedir ve bunlar, işte bunlar o murâda eren müflihîn."
2 "Ve onlar ki hem sana indirilene iman ederler hem senden evvel indirilene…"
3 "…âhirete yakīni de bunlar edinirler."
4 "Ve beraberinizdekini musaddık olarak indirdiğim Kur'an'a iman edin, ona inanmayanların birincisi olmayın…"
5 F +"~~asla~~".
6 "…ahdime vefa edin…"
7 B: "sahife-i".

Yahudîlere, Nasârâ'ya, Sâbiîne mukabil tutulmuştur. Demek ki bu üçü Kur'ân'ın mevzûʿ-i bahis ettiği imandan ʿale'l-ıtlâk hâriçtirler. Bununla beraber îmân-ı zâhirî erbâbı bunlarla akran tutulmuş ve hepsinin selâmet-i hakīkiyesi îmân-ı kâmil ve amel-i sâlih ile meşrut gösterilmiştir. Demek ki[1] gerek zâhiri mü'min olan Müslümanlar ve gerek bunlar hâricinde bulunan Yahudîler, Nasranîler ve sâire Kur'ân'da matlub olduğu vechile Allah'a ve yevm-i âhirete zâhir u bâtınlarıyla cidden iman eder ve sâlihâne amel yaparlar ve bunda sebat ederlerse o zaman لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ sırrına mazhar olacaklardır ki bundan[2] da dîn-i İslâm'ın daʿvet ü hidâyeti ʿâm bir dîn-i umûmî olduğu zâhir olur. Bu âyetten nihâyet şu neticeye geliriz ki dîn-i İslâm'ın hâkim olduğu hey'et-i ictimâʿiyenin teşekkülü için îmân-ı hakīkī şart değildir. O zâhirî bir ikrar ile dahi inʿikad ettiği gibi bunun içinde dünyevî nokta-i nazardan bir ʿakd-i siyasî ile edyân-ı sâire erbâbı dahi hürriyet-i dîniyeleriyle hakk-ı hayâta mazhardırlar. Fakat bütün bunların içinde ferdî veya ictimâʿî selâmet-i hakīkiye ancak îmân-ı kâmil ve amel-i sâlih erbâbına mevʿuddur. Ve hey'et-i ictimâʿiyenin damân-ı hakīkīsi bunlardır. Dîn-i İslâm'ın dünyevî uhrevî vaad ettiği selâmet ü[3] saadetin sırrı da bu hakikatte mündericdir. Binâenʿaleyh îmân-ı kâmil ve amel-i[4] [374] sâlih erbâbının feyz-i ilmî ve amelîsinden mahrum olan zâhirî bir İslâm hey'et-i ictimâʿiyesi لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ vaʿd-i ilâhîsine mazhar değildirler[5]. Allah'a imanı olmayanlar ihkāk-ı hak edemezler, âhirete imanı olmayanlar da bekāya hizmet eyleyemezler. Herkesin yalnız nefsi için çalıştığı bir hey'et-i ictimâʿiyenin manzarası وَاتَّقُوا يَوْماً لَا تَجْزِى نَفْسٌ عَنْ نَفْسٍ شَيْئاً [el-Bakara 2/48][6] âyetiyle tasvir olunan yevm-i kıyâmetin bir numûnesi olur.

"**Hâde**, **yehûdu**, **hevden**" esasen Arapça'da tevbe etmek mânasına olduğu gibi Yahudî olmak mânasına da gelir. Deniliyor ki lisân-ı Arab'da bunlara "Yehûd" denilmesi, ya bâlâda beyan olunduğu üzere buzağıya

1 B -"ki".
2 M ve B: "bunda".
3 B -"selâmet ü".
4 B -"ve amel-i".
5 M ve B: "değillerdir".
6 "Ve öyle bir günden korunun ki kimse kimseden bir şey ödeyemez…"

taʿabüdden hâil[1] bir surette vâkiʿ olan tevbeleri dolayısıyladır veyahut "Yahuza" isminin taʿrîbidir. Ve Yahuza Hazret-i Yaʿkūb aleyhisselâm'ın on iki evlâdının en büyüğünün ismidir. Bu surette Yehûd, Benî İsrâil'in on iki[2] sıbtından birincilerinin ismi olmak lâzım gelirken bu münasebetle umûmuna birden tesmiye edilmiş demektir ki her iki takdirde "Yahud" ism-i cinstir, müfredinde "Yahudî" denilir.

"**Nasârâ**", "nasrânî"nin cemʿidir. *Keşşâf*ın beyanına göre müfredi "nasrân"dır. "Ya" ile nasrânî, "Ahmerî"[3] gibi mübalağa içindir.[4] Îsevîler kendilerine bu ismi vermişlerdir ki bunda üç vech-i tesmiye beyan ediliyor.

1. Hazret-i Îsâ'nın nâzil olduğu "Nâsıra" karyesine nisbettir. İbn Abbas, Katâde, İbn Cüreyc buna kāil olmuşlardır.

2. Beynlerinde tenâsur bulunmak, yani birbirlerine nusret etmeleri hasebiyle bu nâmı almışlardır.

3. Hazret-i Îsâ Havariyyûn'a مَنْ اَنْصَارٖٓى اِلَى اللّٰهِ buyurmuş, onlar da نَحْنُ اَنْصَارُ اللّٰهِ [Âl-i İmrân 3/52; es-Saff 61/14][5] demiş oldukları için bu isim ile tesmiye edilmişlerdir.

"Nasrânî" Rumca hıristiyan diye tercüme edilmiştir ki "Hıristos"a nisbettir. Firenkler "Christ" diyorlar. [375] "Hıristos" halâskâr, fidye-i necât vererek kurtaran müncî diye şerh edildiğine nazaran "Nasrânî" bunun Arapçası ve binâenʿaleyh Nasrânî "Hıristiyan", Nasârâ "Hıristiyanlar" demek olur.

"**Sâbiîn**" yahut "Sâbi'e" hakkında müteʿaddid tefsirler vardır: Evvelâ lügat itibariyle صَبَأَ فُلَان denilir ki falan kimse dininden çıkıp falan dine

---

1 B: "حائل"; F: "هائل".

2 B -"evlâdının en büyüğünün ismidir. Bu surette Yahud, Benî İsrâil'in on iki".

3 Bütün nüshalarda kelime "Ahmedî" şeklinde kaydedilmekle beraber, gerek müellifin atıf yaptığı Zemahşerî'nin *Keşşâf*ında gerekse diğer tefsir kaynaklarında "Ahmerî" denilmektedir.

4 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* I, 146:
وَالنَّصارى وهو جمع نصران. يقال: رجل نصران، وامرأة نصرانة، قال: نصرانة لم تحنف. والياء في نصرانيّ للمبالغة كالتي في أحمريّ. سموا لأنهم نصروا المسيح.

5 "Kim benim Allah'a arkadaşlarım?" dedi, Havâriyyûn "Biziz" dediler "Allah arkadaşları…" / "Kim benim yardımcılarım Allah'a doğru?" dedi, Havâriyyûn "Biz Allah yardımcılarıyız" dediler…"

girdi demektir. Bu mâna ile idi ki Arap müşrikleri Hazret-i Peygamber Efendimiz'e صَابِئ derlerdi. Çünkü kendi dinlerine muhalif bir din izhar ediyordu. Kezâlik yıldızlar matlaʿlarından çıktıkları zaman صَبَأَتِ النُّجُومُ denilir. Binâenʿaleyh esâs-ı lügat itibariyle ve tekabül kârinesiyle "Sâbiîn" izâfî bir mânayı hâiz olup, İslâm, Nasârâ, Yehûd hâricinde bulunan ʿa-le'l-ʿumûm[1] edyân-ı sâire mensuplarına şâmil olur. Maʿamâfîh örfen daha husûsî mânalarla da tefsir edilmiştir. Ezcümle:

1. Katâde'nin tefsîri vechile bunlar melâikeye taʿabbüd eden[2] bir tâifedir.

2. Nücûma ibadet eden bir tâifedir. İmam Râzî der ki: "Akreb olan budur. Ve bunların başlıca iki kavilleri vardır. Birincisi, derler ki 'Hâlık-ı âlem Allah teâlâ'dır. Lâkin nücûma tâzimi ve bunların namaz ve dua için kıble ittihaz edilmelerini emr eylemiştir.' İkincisi 'Allah teâlâ eflâk ve kevâkibi halk etmiştir ve fakat bu âlemdeki hayr u şerri, sıhhat u marazı halk u tedbir eden bu nücûmdur. Binâenʿaleyh bu âlemin Allah'ı onlardır. Ve beşeriyetin onlara tâzimi vâcibdir. Sonra bunlar da Allah teâlâ'ya ibadet ederler ve insanlara vâsıta olurlar' derler. Bu mezheb Gildânîlere mensup olan kavildir ki İbrâhim aleyhisselâm bunları redd ü ibtal için gelmişti[3]"[4]

Bunların Hazret-i Nûh'a ve bazı rivâyâta göre Hazret-i İdris'e nisbet iddiasında bulundukları da söyleniyor, el-hâletü hâzihi ahkâm-ı nücûma itikad bunlardan kalmadır.[5] Sûre-i Mâide'de tafsîlât gelecektir, bak!

Âşiren:

[376]

---

1 B -"ʿale'l-ʿumûm".
2 M ve B: "eder".
3 B: "gelmiştir".
4 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, III, 536:
وَثالِثُهَا: وَهُوَ الْأَقْرَبُ أَنَّهُمْ قَوْمٌ يَعْبُدُونَ الْكَوَاكِبَ، ثُمَّ لَهُمْ قَوْلَانِ. الْأَوَّلُ: أَنَّ خَالِقَ الْعَالَمِ هُوَ اللّٰهُ سُبْحَانَهُ، إِلَّا أَنَّهُ سُبْحَانَهُ أَمَرَ بِتَعْظِيمِ هَذِهِ الْكَوَاكِبِ وَاتِّخَاذِهَا قِبْلَةً لِلصَّلَاةِ وَالدُّعَاءِ وَالتَّعْظِيمِ. وَالثَّانِي: أَنَّ اللّٰهَ سُبْحَانَهُ خَلَقَ الْأَفْلَاكَ وَالْكَوَاكِبَ، ثُمَّ إِنَّ الْكَوَاكِبَ هِيَ الْمُدَبِّرَةُ لِمَا فِي هَذَا الْعَالَمِ مِنَ الْخَيْرِ وَالشَّرِّ وَالصِّحَّةِ وَالْمَرَضِ، وَالْخَالِقَةُ لَهَا فَيَجِبُ عَلَى الْبَشَرِ تَعْظِيمُهَا لِأَنَّهَا هِيَ الْآلِهَةُ الْمُدَبِّرَةُ لِهَذَا الْعَالَمِ ثُمَّ إِنَّهَا تَعْبُدُ اللّٰهَ سُبْحَانَهُ، وَهَذَا الْمَذْهَبُ هُوَ الْقَوْلُ الْمَنْسُوبُ إِلَى الْكِلْدَانِيِّينَ الَّذِينَ جَاءَهُمْ إِبْرَاهِيمُ عَلَيْهِ السَّلَامُ رَادًّا عَلَيْهِمْ وَمُبْطِلًا لِقَوْلِهِمْ.
5 F +"~~Bunlar hakkında Şehristânî'nin *Milel ve Nihal*'inde başka tafsîlât vardır.~~"

وَاِذْ اَخَذْنَا مِيثَاقَكُمْ وَرَفَعْنَا فَوْقَكُمُ الطُّورَۜ خُذُوا مَٓا اٰتَيْنَاكُمْ بِقُوَّةٍ وَاذْكُرُوا مَا فِيهِ
لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ ﴿٦٣﴾ ثُمَّ تَوَلَّيْتُمْ مِنْ بَعْدِ ذٰلِكَۚ فَلَوْلَا فَضْلُ اللّٰهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ لَكُنْتُمْ مِنَ
الْخَاسِرِينَ ﴿٦٤﴾ وَلَقَدْ عَلِمْتُمُ الَّذِينَ اعْتَدَوْا مِنْكُمْ فِي السَّبْتِ فَقُلْنَا لَهُمْ كُونُوا قِرَدَةً
خَاسِـِٔينَۚ ﴿٦٥﴾ فَجَعَلْنَاهَا نَكَالًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهَا وَمَا خَلْفَهَا وَمَوْعِظَةً لِلْمُتَّقِينَ ﴿٦٦﴾

Meâl-i Şerîfi

Bir vakit de mîsâkınızı almıştık ve Tûr'u üstünüze kaldırıp demiştik ki "verdiğimiz kitabı kuvvetle tutun ve içindekinden gāfil olmayın, gerek ki korunursunuz" (63). Sonra onun arkasından yüz çevirdiniz, eğer üzerinizde Allah'ın fazl u rahmeti olmasa idi her hâlde hüsrana düşenlerden olurdunuz (64). İçinizden[1] sebt -istirahat- günü tecavüz edenleri elbette bilirsiniz, biz onlara "sefil sefil maymunlar olun!" dedik (65). Ve bu ukūbeti önündekilere ve arkasındakilere bir ders-i ibret ve korunacaklara bir vaʿz u nasihat olmak üzere yaptık (66).

Burada Benî İsrâil'in Hazret-i Mûsâ maiyyetinde ilk teşekkül-i millîlerine ve cereyân-ı dînîlerine ait bazı [377] ihtarlar vardır. "**Tûr**", kelâm-ı Arab'da ʿale'l-ıtlâk dağ mânasına gelir ki Süryânîde dahi böyle olduğu zikrolunuyor. Bazıları da nebâtâtı olan dağ demek olduğunu söylemişlerdir. "Tûr-i Sînâ" da Hazret-i Mûsâ'nın mazhar-ı kelâm olduğu dağın ism-i hâssıdır. Ve buradaki الطُّورَ her üç mâna ile tevil[2] edilmiş ise de zâhir olan ahiddir ki o da Tûr-i Sînâ'dır. Bu mîsak alındığı zaman Benî İsrâil'in onun dibinde bulundukları söyleniyor ve başka rivayetler de zikrediliyor. Maʿamâfîh bu misak ile ta ibtidâ Mısır'da Benî İsrâil'in Hazret-i Mûsâ'ya beyʿatları mânasını anlamak mümkin olacaktır. Bu dahi Tûr'un semâvî kıymetiyle başlamış ve denizden geçtikten sonra tekrar tevsik olunmuştur.[3] Bu suretle[4] وَرَفَعْنَا'daki واو İbn Abbas'dan mervî olduğu üzere atf için

1 B: "içinizde".
2 B -"tevil".
3 F: "olunmuştu".
4 F: "surette".

olarak ikisini de beyan etmiş olur. Hâl olması rivayetine göre ise[1] yalnız sonrakini ifade eder.

{وَاِذْ اَخَذْنَا مِيثَاقَكُمْ} Ve hani sizin mîsâkınızı almış, yani Hazret-i Mûsâ'ya sağlam bir ahid ile ittibâʿ ve ona verdiğimiz kitâbın emrine imtisal, nehyinden ictinab eylemenizi teklif etmiş {وَرَفَعْنَا فَوْقَكُمُ الطُّورَ} ve Tûr'u, o mübarek dağı -başınıza iniverecek gibi bir vaziyette- üstünüze kaldırıp {خُذُوا مَٓا اٰتَيْنَاكُمْ بِقُوَّةٍ} size verdiğimizi kuvvetle, kemâl-i ciddiyet ve samimiyetle tutunuz {وَاذْكُرُوا مَا فِيهِ} içindeki mazmun ve münderecâtını belleyip düşününüz {لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ} bu sayede belki sakınır, korunursunuz, dâreynde müttakīlerden olursunuz, demiş idik ve bu suretle iʿcâzkâr bir sevk u ilcâ ile sizden sağlam söz almıştık {ثُمَّ تَوَلَّيْتُمْ مِنْ بَعْدِ ذٰلِكَ} sonra siz[2] bunun arkasından yüz çevirdiniz ve o sözde sebat etmediniz, onu kuvvetle tutmadınız, münderecâtını ihmal ettiniz {فَلَوْلَا فَضْلُ اللّٰهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ} o [378] derecede ki üzerinizde Allah'ın fazl u rahmeti nigehbân[3] olmasa idi ve size tekrar tekrar peygamberler göndermese idi {لَكُنْتُمْ مِنَ الْخَاسِرِينَ} bütün bütün hüsranda kalırdınız[4], kendinize ve ehl ü iyâlinize büsbütün ziyan ederdiniz. "Biz ne yaptık?" mı diyeceksiniz? Yaptıklarınızın bazıları da bâlâda ihtar edilmişti[5]. Şimdi ezcümle şunu söyleyelim ki {وَلَقَدْ عَلِمْتُمُ الَّذِينَ اعْتَدَوْا مِنْكُمْ فِى السَّبْتِ} "**Sebt**", cumartesi günü mânasına isim olduğu gibi bu güne tâzim ile ibadete hasr ve sâir iştigalden tecerrüd eylemek mânasına masdar da olur ki burada öyledir. Her hâlde içinizden sebt yani cumartesi gününe tâzim hakkındaki hudûd-i diniyeyi tecavüz edenleri bilirsiniz. Sûre-i Aʿraf'ta[6] وَسْـَٔلْهُمْ عَنِ الْقَرْيَةِ الَّتِى كَانَتْ حَاضِرَةَ الْبَحْرِۘ اِذْ يَعْدُونَ فِى السَّبْتِ اِذْ تَأْتِيهِمْ حِيتَانُهُمْ يَوْمَ سَبْتِهِمْ شُرَّعًا [el-Aʿrâf 7/163][7] âyetinde beyan olunacağı[8] üzere deniz kenarında vâkiʿ bir karyede cumartesi gününün hürmetine riayet etmeyerek dinin hudûdunu tecavüz etmişlerdi de

1 B -"ise".
2 B -"siz".
3 B -"nigehbân".
4 B: "kaldınız".
5 B: "edilmiştir".
6 B: "Arafat'ta".
7 "Sor onlara, o denizin hadâret bir iskelesi olan o şehrin başına geleni! O vakit sebtte tecavüz ediyorlardı; o vakit ki sebt -ibadet için tatil- yaptıkları gün balıkları yanlarına akın akın geliyorlardı…"
8 B: "olunduğu".

{فَقُلْنَا لَهُمْ كُونُوا قِرَدَةً خَاسِئِينَ} biz de onlara "maymun olunuz, sürününüz" dedik {فَجَعَلْنَاهَا نَكَالاً لِمَا بَيْنَ يَدَيْهَا وَمَا خَلْفَهَا} ve bu kıssayı o zaman hazır olanlara ve arkalarından gelen haleflerine ibret-i müessire {وَمَوْعِظَةً لِلْمُتَّقِينَ} ve[1] müttakīlere de şâyân-ı zikr bir mevʿiza ve muhtıra yaptık. ❁ Onlar verdikleri sözde durmadılar; ahde vefa, vazifeyi îfa insanlığın şiʿârı ve muktezâsı iken onu yapmadılar ve bu sebeple insanlığın levâzımından olan ilm ü idrakten, maʿrifet ü îkāndan derhâl mahrum edilerek maymun kılıklı, sefil, sergerdan oldular ki buna مَسْخ tâbir edilir. Bunlar zâhiren ve bâtınen kuyruklu maymuna mı döndüler? Yoksa zâhiren ve sûreten insan, bâtınen ve mânen maymun gibi mi oldular? Bunun tefsîrinde iki kavil vardır. Bir hayli müfessirîn zâhire nazaran [379] mesh-i tâmma kāil olmuşlardır. Fakat Mücâhid ve ona peyrev olan diğer müfessirîn bu hükmün temsîlî olduğuna ve binâenʿaleyh mesh-i manevîye kāil olmuşlardır ki zamanımızın zihniyetine bu daha karîb görünür. Gerçi hakikate nazaran tehavvül-i sûrî tehavvül-i maʿnevîden daha müşkil ve daha mühim değildir. İnsanlık şiarlarının söndüğü bir bedenin zâhiren dahi maymun suretini alıvermesi iyi düşünülürse hemen hemen tabîî bile görünebilir. ʿIyâzen billah emrâz-ı habîse ile kılığını değiştirmiş ne kadar bedenlere tesadüf edilegelmiştir. Fakat suver-i hayvâniye içinden bilhassa maymun suretinin zikredilmesi her hâlde mesh-i maʿnevînin ehemmiyetine bir kârine gibidir. İnsan ile maymun arasındaki hakīkī fark, bir kıl ve kuyruk farkı değil, akl u mantık ve ahlâk farkıdır. Maymunun bütün hüneri hiss-i taklîdindedir. İnsan ne hareket yaparsa gören maymun onu derhâl taklid eder. Ve bu taklid keyfiyeti birçoklarının nazarında maymunu insana âdetâ yaklaştırır. Hâlbuki maymunun önünde günlerce ateş yakınız, soğuk günlerde karşısında ısınmayı öğretiniz, sonra onu alıp bir kıra götürünüz, yanına kibrit, çıra, kömür de koyunuz, o üşüdüğü zaman bunları bir yere getirip de bir ateş yakarak ısınmasını bile düşünemez, bu kadarcık bir mantık bile gösteremez. Artık bu akl u mantıkın üzerine terettüb edecek diğer muʿâmelât-ı ahlâkiyeyi tasavvur ediniz. İşte mâneviyeti meshe uğramış olan insanlar da böyledir. Onlar kör bir taklitten başka bir

---

1 M -"ve".

şey yapamaz ve hissiyyât-ı hayvâniyelerinden mâʿadâ bir his de ibraz edemezler, bir bakışa[1] insan gibi görünürler, hakikatte ise maymundan başka bir şey değildirler. Fındığı kırar, yer de bir fındık ağacı dikmesini idrak edemez. اُو۬لٰٓئِكَ كَالْاَنْعَامِ بَلْ هُمْ اَضَلُّ [el-Aʿrâf 7/179][2]

On birinci tezkirde bu sûrenin vech-i tesmiyesi olan bakara kıssasına geliyoruz, fakat bu tezkir ibtidâ Benî İsrâil'e hitab suretinde değil tezkîr-i ʿâm suretinde îrad buyurulmuştur. Şöyle ki:

[380]

وَاِذْ قَالَ مُوسٰى لِقَوْمِهٖٓ اِنَّ اللّٰهَ يَأْمُرُكُمْ اَنْ تَذْبَحُوا بَقَرَةًۜ قَالُٓوا اَتَتَّخِذُنَا هُزُواًۜ قَالَ اَعُوذُ بِاللّٰهِ
اَنْ اَكُونَ مِنَ الْجَاهِل۪ينَ ﴿٦٧﴾ قَالُوا ادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُبَيِّنْ لَنَا مَا هِيَۜ قَالَ اِنَّهُ يَقُولُ اِنَّهَا
بَقَرَةٌ لَا فَارِضٌ وَلَا بِكْرٌۜ عَوَانٌ بَيْنَ ذٰلِكَۜ فَافْعَلُوا مَا تُؤْمَرُونَ ﴿٦٨﴾ قَالُوا ادْعُ لَنَا رَبَّكَ
يُبَيِّنْ لَنَا مَا لَوْنُهَاۜ قَالَ اِنَّهُ يَقُولُ اِنَّهَا بَقَرَةٌ صَفْرَٓاءُۙ فَاقِعٌ لَوْنُهَا تَسُرُّ النَّاظِر۪ينَ ﴿٦٩﴾ قَالُوا
ادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُبَيِّنْ لَنَا مَا هِيَۙ اِنَّ الْبَقَرَ تَشَابَهَ عَلَيْنَاۜ وَاِنَّٓا اِنْ شَٓاءَ اللّٰهُ لَمُهْتَدُونَ ﴿٧٠﴾
قَالَ اِنَّهُ يَقُولُ اِنَّهَا بَقَرَةٌ لَا ذَلُولٌ تُث۪يرُ الْاَرْضَ وَلَا تَسْقِي الْحَرْثَۚ مُسَلَّمَةٌ لَا شِيَةَ ف۪يهَاۜ قَالُوا
الْـٰٔنَ جِئْتَ بِالْحَقِّۜ فَذَبَحُوهَا وَمَا كَادُوا يَفْعَلُونَ ﴿٧١﴾

Meâl-i Şerîfi

Bir vakit de Mûsâ kavmine demişti: "Allah size bir bakara boğazlamanızı emrediyor." "Ay!" dediler, "bizi eğlence [381] *yerine mi koyuyorsun?" Dedi: "Allah'a sığınırım öyle câhillere katılmaktan." (67) Dediler: "Bizim için Rabbine dua et nedir o? Bize beyan etsin." Dedi: "Rabbim şöyle buyuruyor: Bir bakara ki ne farımış ne bâkir, ikisi ortası bir dinç, haydi emrolunduğunuz işi yapın." (68) "Bizim için" dediler, "Rabbine dua et*[3]*, rengi ne imiş bize beyan etsin." "Rabbim" dedi, "şöyle buyuruyor: Bir bakara ki sapsarı, rengi bakanlara sürur verir." (69) Dediler: "Bizim için*

1 B: "başka".
2 "…İşte bunlar behâim gibi, hatta daha şaşkındırlar…"
3 B +"de".

Rabbine dua et, nedir o bize beyan etsin, çünkü o bakara bize müteşabih geldi. Maʿamâfîh Allah dilerse elbette buluruz." (70) "Rabbim" dedi "şöyle buyuruyor: Bir bakara ki ne koşulur arazi sürer ne de ekin sular, salma, hiç alacası yok." "İşte" dediler, "şimdi hak ile geldin." Bunun üzerine o bakarayı boğazladılar, ki az kaldı yapmayacaklardı (71).

"**Bakara**", "bakar"ın müennesi veya müfrededidir. "Bakar" mandaya dahi şâmil olmak üzere sığır cinsinin ismidir. Binâenʿaleyh bakara erkek veya dişi sığır, yani bir inek veya bir öküz, bir düve veya bir tosun veya bir manda olabilir. Erkeğine "bâkır", "bakīr"[1], "beykūr", "bâkūr" dahi denilir. "Bakr" yarmak demek olduğundan bu hayvan dahi toprağı sürüp yarmak için kullanılması itibariyle bu isim verilmiştir.

{وَاِذْ قَالَ مُوسٰى لِقَوْمِهٖٓ اِنَّ اللّٰهَ يَأْمُرُكُمْ اَنْ تَذْبَحُوا بَقَرَةً} Ve hani Mûsâ kavmine hitâben "Allah size bir bakara zebh etmenizi emrediyor" demişti, buna karşı kavmi {قَالُٓوا اَتَتَّخِذُنَا هُزُوًا} "Acayip! Sen bizimle alay mı ediyorsun?" dediler. ۞ Acaba böyle demelerinin vechi ne idi? Deniliyor ki Allah'ın bakara zebhini emretmesini akılları almadı. Buna bir münasebet bulamadılar, istibʿâd ettiler. Biz bundan şunu anlıyoruz ki kavm-i Mûsâ o zaman bakaranın kurban edildiğini ve edilebileceğini tasavvur edemiyorlarmış, demek ki ʿicl vakasının da delâlet ettiği üzere henüz bakarayı mukaddes bir hayvan görüyorlardı. Böyle olması ise bu emrin [382] henüz Mısır'da iken ve Hazret-i Mûsâ'nın ilk biʿseti hengâmında verilmiş olmasını işʿâr eder. Kavm-i Firʿavn olan putperest Mısırlıların bakaraya taptıkları ve hatta boğa bunların en yüksek mâbudlarını temsil ettiği rivâyât-ı[2] târihiyeden olduğuna nazaran bakara zebh etmek o zaman Benî İsrâil üzerinde şiddetle hâkim olan Âl-i Firʿavn'ın mâbudlarını boğazlamak demek olacağı cihetle Benî İsrâil için Mısır'da iken iʿlân-ı ihtilâl demek olan böyle müthiş bir emir elbette kābil-i icrâ ve mümkinü't-tasavvur görülemezdi. Mısır'dan çıktıktan sonra bile yine buzağı meselesinin delâletiyle anlaşılıyor ki kavm-i Mûsâ'nın rûhu henüz bakaranın zebhinden memnun

1 B: "bâkīr".
2 B: "rivâyet-i".

olamayacak ve onun min tarafillah bir vesîle-i hayr olduğunu suhûletle tasavvur edemeyecek bir hâlde bulunuyormuş[1]. Binâenʿaleyh bu rûhu ıslah edecek ve bi'n-netîce mevtânın yeniden dirilmesine bir misâl vererek defʿ-i fitne eyleyecek olan zebh-i bakara emrini duydukları zaman Hazret-i Mûsâ'ya karşı, "Böyle şey mi olur, bizimle eğleniyor musun?" diye keyfiyeti istibʿâd ettiler, inanamadılar[2], Hazret-i Mûsâ da {قَالَ} bunlara {اَعُوذُ بِاللّٰهِ اَنْ اَكُونَ مِنَ الْجَاهِل۪ينَ} "Ben öyle insanlarla istihza eden câhiller gürûhuna dâhil olmaktan Allah'a sığınırım" dedi ❁ ve kendisinin yalnız emr-i ilâhîyi tebliğ ettiğini ve bu teblîğin âlimâne bir tebliğ olduğunu ifham etti.

Görüldüğü üzere bu emirde ʿale'l-ıtlâk bir bakara kesilmesi teklif edilmişti. Ve derhâl emre imtisal edip keyfemettefak bir bakara kesiverselerdi maksad hâsıl olacaktı, fakat onlar evvelki istibʿâdları[3] üzerine teblîğin ciddiyetini de anlayınca aralarında işi büyüttüler, beynlerinde müşavere ederek kendi gönüllerinden nâdir bulunur bir bakara-i mahsûsa tasavvur ettiler ve bunun üzerine Hazret-i Mûsâ'yı da güya kurnazlıkla bir imtihan etmek istediler de {قَالُوا} dediler ki {ادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُبَيِّنْ لَنَا مَا هِيَ} Rabbine [383] bizim için dua et, bize onun ne olduğunu, mâhiyetini beyan etsin. ❁ مَا هِيَ mâhiyetten, yani hakīkat-i nevʿiyeden sualdir. Demek bunlar, ibtidâ bakaranın hakikat mi, mecaz mı olduğunu anlamak istiyorlardı. Buna karşı hakīkat-i bakara mâlum olduğundan evsâfıyla şu suretle beyan buyuruldu: {قَالَ} Mûsâ dedi ki {اِنَّهُ} Cenâb-ı Allah {يَقُولُ} şöyle buyuruyor: {اِنَّهَا بَقَرَةٌ} o bir bakara ki {لَا فَارِضٌ} ne pek yaşlı farımış {وَلَا بِكْرٌ} ne de pek taze bâkir {عَوَانٌ بَيْنَ ذٰلِكَ} ikisi ortası, tam güçlü kuvvetli bir dinç {فَافْعَلُوا مَا تُؤْمَرُونَ} binâenʿaleyh emrolunduğunuz şeyi hemen yapınız. ❁ Bunun üzerine yine icrâsına yanaşmadılar {قَالُوا ادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُبَيِّنْ لَنَا مَا لَوْنُهَا} bizim için Rabbine dua et, o bakaranın rengi nedir, bize beyan ediversin dediler. {قَالَ} Mûsâ dedi ki {اِنَّهُ يَقُولُ} Allah şöyle buyuruyor: {اِنَّهَا بَقَرَةٌ صَفْرَٓاءُ} O, öyle sarı bir bakara ki {فَاقِعٌ لَوْنُهَا} rengi artık sarının en parlağı, en hâlisi {تَسُرُّ النَّاظِر۪ينَ} bakanlara sürur ve neşe verecek, gözünü gönlünü açacak derecede güzel

1 B: "bulunuyorlarmış".
2 B: "inanmadılar".
3 B: "istibdadları".

ve sevimlisi. Bu beyâna dahi kāniʿ olmadılar da {قَالُوا} dediler ki {ادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُبَيِّنْ لَنَا مَا هِىَ} bizim için Rabbine dua et, bize onun hüviyeti ne olduğunu beyan etsin {إِنَّ الْبَقَرَ تَشَابَهَ عَلَيْنَا} zira bu bakara bize müteşabih geldi. Hangi bakara olduğunu kestiremedik, biz evsâfının beyânını istedikçe evsâf-ı müştereke ve müteşabihe beyan olunuyor. {وَإِنَّا إِنْ شَاءَ اللّٰهُ} Ve inşallah biz [384] {لَمُهْتَدُونَ} her hâlde yola geleceğiz, yahut kesmenin yolunu bulacağız {قَالَ} Mûsâ buna da dedi ki {إِنَّهُ يَقُولُ} Allah şöyle buyuruyor: {إِنَّهَا بَقَرَةٌ} O, öyle bir bakara ki {لَا ذَلُولٌ} boyunduruk altında ezgin değil {تُثِيرُ الْأَرْضَ} ne toprak sürer {وَلَا تَسْقِى الْحَرْثَ} ne de ekin sular, belki {مُسَلَّمَةٌ} başıboş, her ayıptan sâlim {لَا شِيَةَ فِيهَا} hiçbir lekesi, alacası yok. Bu cevâbı alınca bunda gönüllerinden geçirdikleri sureti bulmuş oldular ve nihâyet hakkı itiraf ederek {قَالُوا الْـٰٔنَ جِئْتَ بِالْحَقِّ} işte şimdi hakkı söyledin dediler.

Hikâye olunuyor ki sulehâdan ihtiyar bir zâtın bu evsâfı hâiz bir buzağısı ve bir de çocuğu varmış, ihtiyar bu buzağıyı bir ormana götürmüş ve Allah'a emanet ederek bırakmış, "Yâ Rab! Bunu çocuğum büyüyünceye kadar sana vedîʿa ediyorum" demiş, sonra ihtiyar vefat etmiş, işte o buzağı da böylece himâye-i ilâhiyede büyümüş. Bu sırada çocuk da yetişmiş ve bu hâdise vâkiʿ olmuş idi, araya araya bunu buldular ve derisi dolu altın ile satın aldılar. {فَذَبَحُوهَا} Bu beyan üzerine kestiler {وَمَا كَادُوا يَفْعَلُونَ} ve[1] hâlbuki kesmeye yanaşmıyorlardı. Bu işi gözlerinde o kadar büyütmüşlerdi. Ve bunun için Hazret-i Mûsâ'yı mütemâdiyen sual ile izʿâc ediyorlardı, hatta bazıları bu işi kırk sene sürüklediklerini rivayet etmişlerdir. Nihâyet ilcâ-yı ilâhî ile emri yerine getirdiler, ibtidâsında alelâde bir bakarayı zebh ile işin içinden[2] çıkabilecek idiler, fakat pek[3] ziyade istibʿâd ve iʿzâm ettiklerinden dolayı bu iş kendilerine pek pahalıya mâl oldu ki teemmül edebilenler için işbu [385] bakara kıssasının dekāik u acâibâtı pek çok ibretlerle meşhundur. Bunun için sûret-i umûmiyede ihtar edildikten sonra yine Benî İsrâil'e hitâben bu emrin en iʿcâzkâr bir semeresi şu vechile tezkir[4] buyuruluyor:

1 B -"ve".
2 B -"içinden".
3 B -"pek".
4 B: "tezkâr".

On ikinci:

وَاِذْ قَتَلْتُمْ نَفْساً فَادّٰرَءْتُمْ فٖيهَاۜ وَاللّٰهُ مُخْرِجٌ مَا كُنْتُمْ تَكْتُمُونَۚ ﴿٧٢﴾ فَقُلْنَا اضْرِبُوهُ بِبَعْضِهَاۜ
كَذٰلِكَ يُحْيِ اللّٰهُ الْمَوْتٰى وَيُرٖيكُمْ اٰيَاتِهٖ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ ﴿٧٣﴾ ثُمَّ قَسَتْ قُلُوبُكُمْ مِنْ بَعْدِ ذٰلِكَ
فَهِيَ كَالْحِجَارَةِ اَوْ اَشَدُّ قَسْوَةًۜ وَاِنَّ مِنَ الْحِجَارَةِ لَمَا يَتَفَجَّرُ مِنْهُ الْاَنْهَارُۜ وَاِنَّ مِنْهَا لَمَا يَشَّقَّقُ
فَيَخْرُجُ مِنْهُ الْمَٓاءُۜ وَاِنَّ مِنْهَا لَمَا يَهْبِطُ مِنْ خَشْيَةِ اللّٰهِۜ وَمَا اللّٰهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ ﴿٧٤﴾

Meâl-i Şerîfi

Ve o vakit bir kimse katletmiştiniz de hakkında birbirinizle atışmış, üstünüzden atmıştınız, hâlbuki Allah sakladığınızı çıkaracaktı (72). Onun için dedik ki "o bakaranın bir parçasıyla o maktûle vurun[1], işte böyle Allah[2] ölüleri[3] diriltir ve size âyetlerini gösterir gerek ki akıllanasınız" (73). Sonra bunun arkasından kalbleriniz katılaştı, şimdi onlar taşlar gibi hatta daha duygusuz. Çünkü taşların öylesi var ki içinden [386] *nehirler kaynıyor, öylesi var ki çatlıyor da bağrından sular fışkırıyor ve öylesi var ki Allah'ın haşyetinden yerlerde yuvarlanıyor, sizler ise neler yapıyorsunuz[4] Allah gāfil değil (74).*

اِدّٰرَءْتُمْ aslında "tedâra'tüm"dür ki def' mânasına درأ'den tefâ'ül olup تَدَافَعْتُمْ (tedâfa'tüm) demektir.

{وَاِذْ قَتَلْتُمْ نَفْساً} Ve hani siz bir nefis yani bir insan katletmiştiniz ve bundan dolayı aranızda büyük bir fitne çıkmış idi {فَادّٰرَءْتُمْ فٖيهَا} de katl olunan bu nefis hususunda cürmü birbirinizin üstüne[5] atarak başınızdan defetmek istiyordunuz ve bu suretle muhâsemât u münâza'âtınız çoğalıyordu. Rivayet olunuyor ki içlerinde ihtiyar ve gayet zengin bir adam varmış, bunun bir oğlu ve birçok da yeğenleri, yani biraderzâdeleri[6] bulunuyormuş. Yeğenleri bu zengin amcalarının mirasına konmak

1 F +"~~demiştik~~".
2 B: "işte Allah böyle".
3 F: "~~böyle~~".
4 F: "sizler ise neler yapıyorsunuz / hâlbuki yaptıklarınızdan".
5 B -"üstüne".
6 B -"yani biraderzâdeleri".

için onun bir tek oğlunu gizlice öldürmüşler, ondan sonra da cenazesini kapıya koyarak bağırıp çağırmaya ve kātilini aramaya[1], cinayeti şunun bunun üzerine atmaya[2] kalkışmışlar, kātilin bulunamaması hasebiyle bi'n-netîce büyük bir fitne çıkmış idi. İşte ey Benî İsrâil, siz Hazret-i Mûsâ gibi bir peygamber-i âlî-şânın hayatında böyle bir cinayet yapmış, birbirinizle muhâsamaya kalkışmış idiniz. {وَاللّٰهُ مُخْرِجٌ مَا كُنْتُمْ تَكْتُمُونَ} Allah teâlâ ise[3] sizin böyle gizleyegeldiğiniz cinayetleri meydana çıkaracaktı ❁ bunun için {فَقُلْنَا} siz muhâsama ederken Biz Azîmü'ş-şân dedik ki {اضْرِبُوهُ بِبَعْضِهَا} zebh edilmiş olan bakaranın bir parçasıyla o maktul nefse vurun[4] {كَذٰلِكَ يُحْيِ اللّٰهُ الْمَوْتٰى} işte Allah böyle akl u hayâle gelmez bir sebeple ölüleri diriltir. Bundan anlaşılıyor ki bakaranın bir parçasını maktûle vurdukları zaman maktul bir eser-i hayat göstererek cânîleri haber [387] vermiş ve bu suretle o gizli cinayet meydana çıkarak nizâʿ ve fitne de bastırılmıştır. Demek ki zebh-i bakara emrinin neticesinde ihyâ-yı emvâta misâl ve şâhid verecek büyük bir mucize zuhur etmiştir. Artık ölüler dirilir mi imiş diyerek baʿs baʿde'l-mevti inkâr etmemelidir. Allah teâlâ böyle akılların ihâta edemeyeceği herhangi bir suretle ölüleri diriltir. {وَيُرِيكُمْ اٰيَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ} Ve aklınız kemâle ersin, taʿakkul ve tedebbür edesiniz diye size âyetlerini, delillerini[5] de gösterir. ❁ Siz ölenlerin dirilmesini akla muhalif gibi zannedersiniz, hâlbuki bu zan, akıldan değil aklın noksanından gelir. Zira ilk hayatı bilâ misâl ibdâʿ eden kudret-i bâliğanın ikinci hayatı inşâ edememesi için hiçbir sebep yoktur. Akıl bunu evleviyetle kabul etmek lâzım gelir. Akıl, gerçi kıyas için dâima bir misâl arar, lâkin ilk hayat da misâl olmak üzere kâfidir. Maʿamâfîh bunu idrak edemeyenler için de peygamberlere böyle bakara kıssası gibi iʿcâzkâr misâller gösterilmiştir. Bâlâda sâʿika kıssası da diğer bir misâl idi ki biri nevʿî diğeri ferdîdir. Binâenʿaleyh bakara kıssasını Benî İsrâil'e gösterilen bir baʿs baʿde'l-mevt misâli olarak tasavvur etmek lâzım gelir.

---

1 B -"ve kātilini aramaya".
2 B -"atmaya".
3 F +"~~da~~".
4 F +"~~dedik~~".
5 B -"delillerini".

Umûmiyetle tefsirlerde zebh-i bakara emrinin sebebi işbu katl hâdisesi olduğu gösterilmiş ve bunun için katl fıkrasının vech-i te'hîri hakkında münakaşalar yapılmıştır. Lâkin âyette bunlar وَاِذْ, وَاِذْ diye ayrı ayrı tezkîre[1] tâbiʿ tutulmuş olduğu gibi katlin emirden evvel vukūʿuna ve emrin yalnız ondan dolayı olduğuna delâlet edecek hiçbir kârine gösterilmemiştir. Aradaki rivayetler de zâhir-i Kur'ân'ı tevil ettirecek kuvvetten ʿârîdir. Binâenʿaleyh Ebû Hayyân'ın beyânı vechile hâdise-i katlin zebh emrinden evvel vukūʿuna hükmetmek zâhir-i Kur'ân'a muhalif olur. O hâlde emr-i zebh daha başka hikmetleri de muhtevî olarak vârid olmuş ve hâdise-i katlin halli de bunun en mühim semerelerinden birini teşkil etmiştir.[2] Bu sûrenin [388] işbu bakara kıssasına izafetle اَلْبَقَرَة tesmiye edilmiş olması da bunun mazmûnunda tezkir olunan diğer kıssalardan ziyade bir şümul ve derinlik bulunduğuna delâletten hâlî değildir. Dikkat edilirse görülür ki Kur'an bütün kıssaları مُصَدِّقًا لِمَا مَعَكُمْ [el-Bakara 2/41; en-Nisâ 4/47][3] mazmûnunu ibraz sadedinde ve kütüb-i sâlifede muʿtad olan ve Benî İsrâil nazarında yegâne üslûb-i dînî telakkī edilen bir tarz-ı müteşabihte ve kemâl-i belâgatle tasvir ederek ihtar etmiş ve bütün bunları evvel ve âhirlerinde âyât-ı muhkeme ile makāsıd-i yakīniyeyi tevşih zımnında dermeyan eylemiştir. Binâenʿaleyh bunlarda kâfirlerin yaptığı gibi مَاذَٓا اَرَادَ اللّٰهُ بِهٰذَا مَثَلًا [el-Bakara 2/26][4] diye sû'-i tevil ve telakkīye düşmeksizin فَاَمَّا الَّذٖينَ اٰمَنُوا فَيَعْلَمُونَ اَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْ [el-Bakara 2/26][5] hakikatine ittibâʿ etmek lâzım geldiğini ve bütün

---

1 B: "tezkâra".

2 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* I, 417-418:
وَإِذْ قَتَلْتُمْ نَفْساً: مَعْطُوفٌ عَلَى قَوْلِهِ تَعَالَى: «وَإِذْ قالَ مُوسى لِقَوْمِهِ». وَيَجُوزُ أَنْ يَكُونَ تَرْتِيبُ وَجُودِهِمَا وَنُزُولِهِمَا عَلَى حَسَبِ تِلَاوَتِهِمَا، فَيَكُونَ اللّٰهُ تَعَالَى قَدْ أَمَرَهُمْ بِذَبْحِ الْبَقَرَةِ، فَذَبَحُوهَا وَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ بِمَا لَهُ تَعَالَى فِيهَا مِنَ السِّرِّ، ثُمَّ وَقَعَ بَعْدَ ذَلِكَ أَمْرُ الْقَتِيلِ، فَأَظْهَرَ لَهُمْ مَا كَانَ أَخْفَاهُ عَنْهُمْ مِنَ الْحِكْمَةِ بِقَوْلِهِ: اضْرِبُوهُ بِبَعْضِهَا، وَلَا شَيْءَ يَضْطَرُّنَا إِلَى اعْتِقَادِ تَقَدُّمِ قَتْلِ الْقَتِيلِ. ثُمَّ سَأَلُوا عَنْ تَعْيِينِ قَاتِلِهِ، إِذْ كَانُوا قَدِ اخْتَلَفُوا فِي ذَلِكَ، فَأَمَرَهُمُ اللّٰهُ تَعَالَى بِذَبْحِ بَقَرَةٍ، فَيَكُونُ الْأَمْرُ بِالذَّبْحِ مُتَقَدِّمًا فِي النُّزُولِ، وَالتِّلَاوَةِ مُتَأَخِّرًا فِي الْوُجُودِ، وَيَكُونُ قَتْلُ الْقَتِيلِ مُتَأَخِّرًا فِي النُّزُولِ، وَالتِّلَاوَةِ مُتَقَدِّمًا فِي الْوُجُودِ، وَلَا إِلَى اعْتِقَادِ كَوْنِ الْأَمْرِ بِالذَّبْحِ وَمَا بَعْدَهُ مُؤَخَّرًا فِي النُّزُولِ، مُتَقَدِّمًا فِي التِّلَاوَةِ، وَالْإِخْبَارِ عَنْ قَتْلِهِمْ مُقَدَّمًا فِي النُّزُولِ، مُتَأَخِّرًا فِي التِّلَاوَةِ، دُونَ تَعَرُّضٍ لِزَمَانِ وُجُودِ الْقِصَّتَيْنِ. وَإِنَّمَا حَمَلَ مَنْ حَمَلَ عَلَى خِلَافِ الظَّاهِرِ، اعْتِبَارَ مَا رَوَوْا مِنَ الْقَصَصِ الَّذِي لَا يَصِحُّ، إِذْ لَمْ يَرِدْ بِهِ كِتَابٌ وَلَا سُنَّةٌ، وَمَتَى أَمْكَنَ حَمْلُ الشَّيْءِ عَلَى ظَاهِرِهِ كَانَ أَوْلَى، إِذِ الْعُدُولُ عَنِ الظَّاهِرِ إِلَى غَيْرِ الظَّاهِرِ، إِنَّمَا يَكُونُ لِمُرَجِّحٍ، وَلَا مُرَجِّحَ، بَلْ تَظْهَرُ الْحِكْمَةُ الْبَالِغَةُ فِي تَكْلِيفِهِمْ أَوَّلًا ذَبْحَ بَقَرَةٍ. هَلْ يَمْتَثِلُونَ ذَلِكَ أَمْ لَا؟ وَامْتِثَالُ التَّكَالِيفِ الَّتِي لَا يَظْهَرُ فِيهَا بِبَادِئِ الرَّأْيِ حِكْمَةٌ أَعْظَمُ مِنِ امْتِثَالِ مَا تَظْهَرُ فِيهِ حِكْمَةٌ، لِأَنَّهَا طَوَاعِيَةٌ صِرْفٌ، وَعُبُودِيَّةٌ مَحْضَةٌ، وَاسْتِسْلَامٌ خَالِصٌ، بِخِلَافِ مَا تَظْهَرُ لَهُ حِكْمَةٌ، فَإِنَّ فِي الْعَقْلِ دَاعِيَةً إِلَى امْتِثَالِهِ، وَحَضًّا عَلَى الْعَمَلِ بِهِ.

3 "…Beraberinizdekini musaddık olarak…" / "…o beraberinizdekini tasdiklemek üzere…"

4 "Allah böyle bir mesel ile ne murad etmiş?"

5 "…İman edenler bilirler ki o şüphesiz haktır, Rablerindendir…"

bu havârikın künhünde ilm-i ilâhîye tefviz edilerek kabul edilmesi iktizâ eden لَا رَيْبَ فِيهِ bir الٓمٓ mebde'i bulunduğunu unutmamalıdır. Bakınız bu esrar-âlûd mebde'lerle o müzʿic, butlanperest hâlet-i rûhiyeleri ıslah edilmiş ve baʿs baʿde'l-mevt hakkında kalbleri yumuşatılmış olan Benî İsrâil hakkında şimdiki fâide-i tezkîr nasıl gösterilmiştir?

{ثُمَّ قَسَتْ قُلُوبُكُمْ مِنْ بَعْدِ ذٰلِكَ} Ey Benî İsrâil! Bütün bunlardan sonra kalbleriniz katıldı, size peygamberler ve onların yediyle gönderilen âyât u muʿcizât hiç kâr etmez oldu {فَهِىَ كَالْحِجَارَةِ اَوْ اَشَدُّ قَسْوَةً} artık o kalbler taş gibi veya ondan daha katıdırlar, {وَاِنَّ مِنَ الْحِجَارَةِ} çünkü taşların bazısı vardır ki {لَمَا يَتَفَجَّرُ مِنْهُ الْاَنْهَارُ} her hâlde ondan te'sîrât-ı kevniye veya sınâʿiye ile gürül gürül ırmaklar fışkırır, fışkırabilir. Sizin kalbleriniz ise hiçbir tesir duymaz ki o sayede kendilerinden enhâr-ı marifet fışkırabilsin. {وَاِنَّ مِنْهَا} Bazıları da vardır ki {لَمَا يَشَّقَّقُ} her hâlde bir teessürle çatlar, {فَيَخْرُجُ مِنْهُ الْمَٓاءُ} da ondan su [389] çıkar, fışkırmazsa sızar, {وَاِنَّ مِنْهَا} nihâyet onların bazıları da vardır ki {لَمَا يَهْبِطُ مِنْ خَشْيَةِ اللّٰهِ} yağmurlar, kasırgalar, zelzeleler gibi kudret-i ilâhiyeyi gösteren âyât-ı ilâhiyeden müteessir olarak Allah saygısından her hâlde düşer, yuvarlanır, yerinden oynar. Hâlbuki sizin kalbleriniz bu kadar zâhir ve bâhir âyât-ı nâzile ve beyyinât-ı kātıʿa karşısında zerre kadar müteessir olmaz, terğīb ü terhîbden bir eser duymaz {وَمَا اللّٰهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ} ve fakat Allah sizin yaptıklarınızdan asla gāfil değildir.

Şimdi bu tasvir ve inzârdan sonra bir de hâllerini teşhir için ve cebhe-i hitab bunların imanını temenni eden hayırhâh mü'minlere tevcih olunarak buyuruluyor ki:

اَفَتَطْمَعُونَ اَنْ يُؤْمِنُوا لَكُمْ وَقَدْ كَانَ فَرِيقٌ مِنْهُمْ يَسْمَعُونَ كَلَامَ اللّٰهِ ثُمَّ يُحَرِّفُونَهُ مِنْ بَعْدِ مَا
عَقَلُوهُ وَهُمْ يَعْلَمُونَ ﴿٧٥﴾ وَاِذَا لَقُوا الَّذِينَ اٰمَنُوا قَالُٓوا اٰمَنَّاۚ وَاِذَا خَلَا بَعْضُهُمْ اِلٰى بَعْضٍ
قَالُٓوا اَتُحَدِّثُونَهُمْ بِمَا فَتَحَ اللّٰهُ عَلَيْكُمْ لِيُحَٓاجُّوكُمْ بِهٖ عِنْدَ رَبِّكُمْۜ اَفَلَا تَعْقِلُونَ ﴿٧٦﴾ اَوَلَا
يَعْلَمُونَ اَنَّ اللّٰهَ يَعْلَمُ مَا يُسِرُّونَ وَمَا يُعْلِنُونَ ﴿٧٧﴾ وَمِنْهُمْ اُمِّيُّونَ لَا يَعْلَمُونَ الْكِتَابَ اِلَّٓا
اَمَانِيَّ وَاِنْ هُمْ اِلَّا يَظُنُّونَ ﴿٧٨﴾ فَوَيْلٌ لِلَّذِينَ يَكْتُبُونَ الْكِتَابَ بِاَيْدِيهِمْ ثُمَّ يَقُولُونَ هٰذَا

مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ لِيَشْتَرُوا بِهٖ ثَمَناً قَلٖيلاًۜ فَوَيْلٌ لَهُمْ مِمَّا كَتَبَتْ اَيْدٖيهِمْ وَوَيْلٌ لَهُمْ مِمَّا يَكْسِبُونَ
﴿٧٩﴾ وَقَالُوا لَنْ تَمَسَّنَا النَّارُ اِلَّٓا اَيَّاماً مَعْدُودَةًۜ قُلْ اَتَّخَذْتُمْ عِنْدَ اللّٰهِ عَهْداً فَلَنْ يُخْلِفَ اللّٰهُ
عَهْدَهُٓ اَمْ تَقُولُونَ عَلَى اللّٰهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ ﴿٨٠﴾ بَلٰى مَنْ كَسَبَ سَيِّئَةً وَاَحَاطَتْ بِهٖ خَطٖيٓـَٔتُهُ
فَاُو۬لٰٓئِكَ اَصْحَابُ النَّارِۚ هُمْ فٖيهَا خَالِدُونَ ﴿٨١﴾ وَالَّذٖينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ اُو۬لٰٓئِكَ
اَصْحَابُ الْجَنَّةِۚ هُمْ فٖيهَا خَالِدُونَ ﴿٨٢﴾

[390] **Meâl-i Şerîfi**

Şimdi bunların size iman edivereceklerini ümit mi ediyorsunuz? Hâlbuki bunlardan bir fırka vardır ki Allah'ın kelâmını işitirlerdi de akılları aldıktan sonra onu bile bile tahrif ederlerdi (75). Hem iman edenlere rast geldiklerinde "âmenna" derler. Birbirleriyle halvet yaptıklarında da "Rabbinizin huzûrunda aleyhinize hüccet edinsinler diye mi tutup Allah'ın size açtığı hakikati onlara söylüyorsunuz? Aklınız yok mu be?" dediler (76). Ya bilmezler mi de ki, onlar ne sır tutarlar ve ne ilan ederlerse Allah hepsini bilir (77). Bunların bir de ümmî kısmı vardır, kitabı, kitabeti bilmezler, ancak birtakım [391] *kuruntu yığını ümniyyeler kurar ve sırf zan ardında*[1] *dolaşırlar (78). Artık vay o kimselere ki kendi elleriyle kitap yazarlar da sonra biraz para almak için "Bu Allah tarafındandır" derler. Artık vay o ellerinin yazdıkları yüzünden onlara, vay o kazandıkları vebal yüzünden onlara! (79) Bir de*[2] *dediler: "Bize sayılı birkaç günden mâʿadâ asla ateş dokunmaz"; "siz", de, "Allah'tan bir ahid aldınız mı? Böyle ise Allah asla ahdinde hulf etmez, yoksa Allah'a karşı bilemeyeceğiniz şeyleri mi söylüyorsunuz?" (80). Evet kim bir seyyie kesbetmiş de hatîesi kendini her taraftan kuşatmış ise işte öyleler ateş ehli, hep onda muhalleddirler (81). İman edip sâlih sâlih ameller işleyenler, öyleler de işte cennet ehli, hep onda muhalledler (82).*

1 B: "ardına".
2 F: "~~bize~~".

Bu üslûb-i belâgate "telvîn-i hitab" tesmiye olunur.

Ey ehl-i iman! {اَفَتَطْمَعُونَ اَنْ يُؤْمِنُوا لَكُمْ} Artık bu katı kalblilerin sizin hayrhâhâne temenniyâtınızdan dolayı toptan imana geleceklerini ve âhir zaman peygamberini ve onun getirdiği kitabı tasdik eyleyeceklerini ümit mi ediyorsunuz? {وَقَدْ كَانَ فَرِيقٌ مِنْهُمْ} Hâlbuki bunlardan bir fırka vardı ki {يَسْمَعُونَ كَلَامَ اللّٰهِ} Allah'ın kelâmını yani Tevrat'ı işitirler, bellerlerdi de {ثُمَّ يُحَرِّفُونَهُ} sonra onu tahrif ederlerdi, mânasını değiştirecek bir surette kelimelerin, harflerin mevziʿlerini, vazʿlarını[1] değiştirirlerdi. Hem bunu anlayamadıklarından, akl ü fehimlerinin eksikliğinden dolayı değil {مِنْ بَعْدِ مَا عَقَلُوهُ} akılları erdikten, ne mazmûnunda, ne de kelâmullah olduğunda asla şüpheleri kalmadıktan sonra {وَهُمْ يَعْلَمُونَ} bile bile ve ʿan-kasd^in yaparlardı. ❁ Artık böylelerinden iman ve hayr umulur mu? Bir de bunlar münafıktırlar {وَاِذَا لَقُوا الَّذِينَ اٰمَنُوا} iman edenlere mülâkī [392] oldukları zaman diğer münafıkların yaptıkları gibi {قَالُوا اٰمَنَّا} biz iman ettik derler {وَاِذَا خَلَا بَعْضُهُمْ اِلٰى بَعْضٍ} birbirleriyle yani bu münafıklar, mücâhir olan hemcinsleriyle tenha kaldıkları zaman {قَالُوا} her biri yekdiğerine şu suretle ʿitâb ederler de yahu derler {اَتُحَدِّثُونَهُمْ بِمَا فَتَحَ اللّٰهُ عَلَيْكُمْ لِيُحَاجُّوكُمْ بِهِ عِنْدَ رَبِّكُمْ} siz onlara, yani Muhammed ve ashâbına Rabbinizin huzûrunda sizinle mübahase ederek galebe etmeleri için Allah'ın size açtığı esrâr u hakāyıkı haber mi veriyorsunuz? Yani gerek âhir zaman peygamberinin evsâfı ve gerek Benî İsrâil'in maceraları hakkında Allah'ın Tevrat'ta siz Yahudîlere haber verdiği maʿlûmâtı onlara bildiriyor ve sizi mağlub etmeleri için ellerine hüccet mi veriyorsunuz? Siz söylemeseniz onlar bu esrârı nereden bilecek[2] ve nereden söyleyecekler? {اَفَلَا تَعْقِلُونَ} Sizin aklınız yok mu? Hiç düşünmüyor musunuz? Bu keşf-i esrârın sonu nereye varacak diye birbirlerine serzeniş ederler. Lâkin {اَوَلَا يَعْلَمُونَ} bunlar şunu bilmiyorlar mı[3] ki {اَنَّ اللّٰهَ يَعْلَمُ مَا يُسِرُّونَ وَمَا يُعْلِنُونَ} her hâlde Allah onların gizlediklerini de açıkladıklarını da bilir ve bildiği için peygamberine de bildirir. ❁ Binâenʿaleyh Kur'ân'ın asıl Tevrat'ı musaddık beyânâtı ve Benî İsrâil'in

1 F: "vasıflarını".
2 B: "bilecekler".
3 M ve B +"da".

hakkındaki maʿlûmâttan Müslümanların haberdar olmaları ve Tevrat'taki evsâf-ı Muhammediyeyi bilmeleri, Yahudîlerin keşf-i râz etmelerinden değil, doğrudan doğruya[1] Allah'ın peygamberine bütün bunları vahiy ile bildirmesinden, Hazret-i Muhammed'in hak peygamber olmasındandır. Ulemâ-yı Yehûd bunları bilmez mi? Bilir fakat bildiklerini ketm ü tahrif etmek onların şiʿârıdır.

[393] {وَمِنْهُمْ اُمِّيُّونَ} Bir de bunların ümmîleri vardır ki {لَا يَعْلَمُونَ الْكِتَابَ} okumak yazmak bilmez, kitabı anlamazlar {اِلَّٓا اَمَانِيَّ} sade[2] birtakım ümniyyeler beslerler, ۞ bütün bildikleri hayal meyal mefkûrelerden, duydukları taklîdî temenniyâttan ibarettir.

"**Emânî**", "ümniyye"nin cemʿidir. Aslı أُفْعُولَة (üfʿûle) vezninde "ümnûye" olup "temennî"nin sülâsîsi olan takdir veya tilâvet mânasına "menâ"dan me'huz bir isimdir ki, insanın kendi nefs ü hayâlinde farz u takdir ederek temenni edip durduğu veyahut[3] vird-i zeban ettiği şeydir ki Frenkler buna "idéal" derler ve gençlerimizden birçoğu bunu "mefkûre" diye terceme ediyorlar.[4] Bunun hâsılı insanın kendi gönlünden saplandığı ve mütemâdiyen arkasından koştuğu bir mâna, bir hayâl, bir kuruntu demektir. Bunun tahakkuku mümkin ve binâenʿaleyh yakīnî olanları bulunabilirse de ʿale'l-ekser delîle iktiran etmeyen kuru ve indî temenniyâttan ibaret kalır ve bu münasebetle "emânî"; ideal, ebâtîl ü evhâm mânasına da kullanılır. Frenkler ahlâkiyâtta bunu tatbik eden felsefeye "idealizm" derler. İşte Yahudîlerin okumak yazmak bilmeyen avam takımı da ilimden kitaptan behresi olmayıp sadece emânî arkasında koşarlar {وَاِنْ هُمْ اِلَّا يَظُنُّونَ} ve onlar yalnız zannederler, bir zan peşinde koşarlar[5], kuru bir zann ü taklidden başka bir şeye mâlik değildirler, hakk u bâtılı

---

1 F: "doğru".
2 F +"~~bütün bildikleri~~".
3 B: "veya".
4 Daha son zamanda bunun yerine bir de "ülkü" kullanılmak arzu ediliyor, lâkin *Divānu Lügāti't-Türk*'te "ülkü", "feyman", diye gösterilmiş, "feyman" ise Fârisî'deki "peyman"dır. "Peyman" da *Burhân-ı Kātı*ʿın beyânı vechile şart ve ahd ü mîsâk mânasınadır. Şu hâlde "ülkü", ideal demek olmuyor [Müellifin notu].
5 F: "onlar yalnız zannederler, bir zan peşinde koşarlar / bu emânî hakkında bir cezm ü îkān beslemekten de uzaktırlar"

tâyin ile seçemezler, bu cihetle bunların vebâli, kendilerini aldatan okur yazarlarındır.[1]

{فَوَيْلٌ لِلَّذِينَ يَكْتُبُونَ الْكِتَابَ بِاَيْدِيهِمْ ثُمَّ يَقُولُونَ هٰذَا مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ} İmdi [394] vay o yazıcılara ki[2] elleriyle kitaplar yazarlar da sonra bu Allah tarafındadır derler, iftira ederler {لِيَشْتَرُوا بِهٖ ثَمَنًا قَلِيلًا} ki onunla[3] beş on para kazanmak için. ❁ Haddizâtında fâni olduğundan dolayı az demek olan bir dünya menfaati gibi hasis bir istifade için yalan söyler hakkı tahrif ederler.[4] Bu suretle kütüb-i sâlifeyi büyük tahriflere uğratmışlardır. {فَوَيْلٌ لَهُمْ مِمَّا كَتَبَتْ اَيْدِيهِمْ} Evet vay onlara, o ellerinin yazdığı yalanlar yüzünden {وَوَيْلٌ لَهُمْ مِمَّا يَكْسِبُونَ} vay onlara o kazandıkları habis kazanç yüzünden. ❁ Böyle hakāiki tahrif[5] eden yalan yanlış yazılarla propagandalarla halkı iğfal ederek haktan uzaklaştırmanın âkıbeti ne kadar fecidir. İnsanları azâb-ı ebedîye sürükleyen bu dolandırıcılığın vebâli karşısında dünyanın o süflî kazançları azâb-ı uhrevîyi ne kadar teşdid edecektir. Onlar kendi gönüllerince güya buna da bir çare bulmuşlar {وَقَالُوا} ve avama şu ümniyyeyi de telkin ederek demişlerdir ki {لَنْ تَمَسَّنَا النَّارُ اِلَّٓا اَيَّامًا مَعْدُودَةً} sayılı birkaç günden mâʿadâ bize cehennem ateşi hiç de temas etmeyecektir.[6] ❁ Müfessirîn bu sayılı günlerin adedi hakkında onlardan müteʿaddid sözler de rivayet etmişlerdir ki bunların en meşhuru kırk gündür. *Tefsîr-i Nahcüvânî*'de beyan olunduğuna göre Tevrat'ta Allah'ı bırakıp da buzağıya[7] tapanların ateşe atılacakları hakkındaki âyetin zuhur ve iştiharı üzerine avâmm-ı Yehûd'un ümniyyeleri kırılmış ve dîn-i İslâm'a girmek temayülünü göstermeye başlamışlar. Bunu gören ulemâ-yı Yehûd telaşa düşerek ilan etmişler ki "buzağıya ibadet Hazret-i Mûsâ'nın gıyâbında

1 F +"~~Bu gibilerden kavâʿid-i yakīn üzerine müesses hakperest bir bünyan umulamaz, bunların böyle kalmalarının ise vebâli hakāiki tahrif eden ve emânîye revac vermek isteyen ulemâlarınındır~~".
2 F +"~~Binâenʿaleyh vay o müelliflerin hâline ki kendi~~".
3 F: "bununla".
4 F +"~~Dine hizmet nâmı altında o zuʿafâyı ümitlere düşürüp mukabilinde onlardan biraz intifâʿ etsinler. Bunlar~~".
5 F +"~~Çünkü beşeriyeti böyle~~ tahrîf-i hakāik".
6 F +"~~Nâr-ı cehennem bize olsa olsa ancak sayılı birkaç gün temas edecektir. Nitekim~~".
7 B -"buzağıya".

ancak kırk gün vâki' olmuştu. Binâen'aleyh biz Yahudîler cehennemde nihâyet kırk günden fazla kalmayacağız" tesellisini vermişler[1], Yahudîlerin birtakımından da Esam[2], şu iddiayı hikâye etmiştir ki [395] buzağıya perestişlerinin müddeti yedi günden ibaret imiş, İbn Abbas ve Mücâhid'den dahi rivayet olunduğuna göre Yahudîler "Dünyanın ömrü yedi bin senedir, biz de her bin sene için bir gün azab göreceğiz" demişler. Diğer bir rivayette de Yahudîler "Cehennemin bir tarafından bir tarafı şecer-i zakkuma kadar kırk senelik yoldur ve onlar bir senelik yolu[3] bir günde kat' ederek kırk günde ikmal edeceklerdir" diye Tevrat'ta mezkur bulunduğu iddiasını dermeyan etmişlerdir.[4]

Yâ Muhammed {قُلْ} sen onlara şöyle söyle {اَتَّخَذْتُمْ عِنْدَ اللّٰهِ عَهْداً} siz bu babda Allah'tan bir ahd, bir söz mü aldınız? {فَلَنْ يُخْلِفَ اللّٰهُ عَهْدَهُٓ} Eğer öyle ise Allah ahdini bozmaz, vaadinde hulf etmez {اَمْ تَقُولُونَ عَلَى اللّٰهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ} yoksa bilemeyeceğiniz bir şeyi Allah'a iftira ederek söyleyiveriyor musunuz? {بَلٰى} Hayır, mesele onların dediği gibi değil {مَنْ كَسَبَ سَيِّئَةً} her kim bir seyyie kazanır, bir fenalık yapar[5] {وَاَحَاطَتْ بِه۪ خَط۪يٓئَتُهُ} ve hatîesi, o büyük günahı[6] kendisini her taraftan kuşatır[7]; zâhir ve bâtınını, kalbini, dilini ve diğer a'zâsını tamamen kaplarsa, yani[8] cürmü itiyad ve istihlâl ederse {فَاُو۬لٰٓئِكَ اَصْحَابُ النَّارِ} işte bunlar ashâb-ı nârdır. {هُمْ ف۪يهَا خَالِدُونَ} Onlar o ateşte muhalleddirler. ❁ Öyle yedi günde, kırk günde değil, hiçbir zaman o ateşten çıkamazlar, dâima orada kalırlar, orası âlem-i ebeddir. Ve bunlar o âleme seyyie ile muhât olarak ve

---

1 Nimetullah en-Nahcüvânî, *el-Fevâtihu'l-ilâhiyye,* el-Gavriyye: Dâru Rikâbî li'n-Neşr, 1419/1999, I, 39:
ومن جملة هذياناتهم مع ضعفائهم انهم لما ظهر فيما بينهم واشتهر ما نزل في التورية ان الذين اتخذوا العجل آلها من دون الله يدخلون النار قد اضطربت الضعفاء منهم من هذا الكلام الى حيث خاف المحرفون من اضطرابهم ان يميلوا الى الإسلام وَقالُوا لهم تسلية وتسكينا لا تضطربوا ولا تبالوا لَنْ تَمَسَّنَا النَّارُ بسبب عبادة العجل إِلَّا أَيَّاماً مَعْدُودَةً قلائل أربعين مقدار مدة عبادة العجل او اقل من ذلك.

2 Üç nüshada da "Asmaî" denilmekle birlikte, kaynaklarda "Esam" ismi geçmektedir.

3 B -"yolu".

4 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* III, 566:
قالَ مُجاهِدٌ: إِنَّ الْيَهُودَ كَانَتْ تَقُولُ: الدُّنْيَا سَبْعَةُ آلَافِ سَنَةٍ فَاللَّهُ تَعَالَى يُعَذِّبُهُمْ مَكَانَ كُلِّ أَلْفِ سَنَةٍ يَوْمًا، فَكَانُوا يَقُولُونَ: إِنَّ اللَّهَ تَعَالَى يُعَذِّبُنَا سَبْعَةَ أَيَّامٍ. وَحَكَى الْأَصَمُّ عَنْ بَعْضِ الْيَهُودِ أَنَّهُمْ عَبَدُوا الْعِجْلَ سَبْعَةَ أَيَّامٍ فَكَانُوا يَقُولُونَ إِنَّ اللَّهَ تَعَالَى يُعَذِّبُنَا سَبْعَةَ أَيَّامٍ... رُوِيَ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ أَنَّهُ فَسَّرَ هَذِهِ الْأَيَّامَ بِالْأَرْبَعِينَ، وَهُوَ عَدَدُ الْأَيَّامِ الَّتِي عَبَدُوا الْعِجْلَ فِيهَا،

5 F +"~~olursa olsun büyük bir seyyie, fâhiş bir kebîre kazanır~~".

6 F +"~~da kazandığı~~".

7 F: "kuşatır~~sa yani~~".

8 M ve B -"yani".

temiz hiçbir ciheti kalmayarak gitmişler ve artık fenalık o nefislerin ebedî haslet-i şâmilesi olmuştur. Müstevlî bir seyyie böyle olursa daha birçok seyyiât ile muhât olanların hâlleri artık [396] kıyas edilsin. Demek olur ki seyyie her tarafını ihâta etmemiş olanlar ateşte muhalled değildirler, kalbinde zerre kadar imanı kalabilenler, günahı günah bilenler hakkında hulûd yoktur, sayılı günler, bunlar için tasavvur olunabilir. Diğer taraftan {وَالَّذٖينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ} iman edip iyi ameller yapan kimseler ise {اُولٰٓئِكَ اَصْحَابُ الْجَنَّةِۚ هُمْ فٖيهَا خَالِدُونَ} işte bunlar ashâb-ı cennet, hep[1] o cennette muhalleddirler. ❁ Cennet, cehennem hakkında Allah'ın ahdi, vaʿîd ü vaʿdi ve peygamberine verdiği haberi işte bunlardır.

Artık buna karşı rahmet-i ilâhiyenin gazab-ı ilâhîye sebki nazariyesine istinad ederek seyyiât ile muhât olmuş ve kalblerinde zerre-i iman kalmamış olanların dahi ateşte muhalled kalmayacaklarını tevehhüm etmek, Yahudîlerin eyyâm-ı maʿdûde ümniyyesine düşmek ve adâlet-i ilâhiyeyi inkâr eylemek demektir. Rahmet-i ilâhiyenin sebki ve rahîmiyet ile tezahürü, seyyiâtın ebedî mücâzâtını[2], mahz-ı seyyie kesilmiş olan nefislerin mâlik-i yevmi'd-dîn huzurunda ebedî mağlûbiyetlerini iktizâ edeceği unutulmamalıdır. İlm-i hikmet-i Kur'ân'a nazaran âlem-i âhiret bir neş'et-i sâniyedir ve şüphe yok ki neş'et-i sâniyenin tohumu neş'et-i ûlâdan, yani dünyadan gidecektir. Binâenʿaleyh dünyadan gidişinde seyyie ile muhât olan nefsin neş'et-i sâniyesinde cezâ-yı seyyieden başka bir şey tasavvur etmek neş'et-i sâniyeyi, neş'et-i ûlâ farz etmek gibi bir tenakuz olur. Fakat seyyie tamamen nefsi ihata etmemiş ve o nefiste zerreten-mâ bir rûh-i hayr kalmış olursa işte o zaman rahmet-i ilâhiyenin sebki o[3] nefsin nârda muhalled kalmayarak âkıbet halâs olabilmesini iktiza eyler.

لَنْ تَمَسَّنَا النَّارُ اِلَّٓا اَيَّاماً مَعْدُودَةً diyen ahlâf-ı Benî İsrâil'in bu ahd-i ilâhî karşısındaki vaziyetleri nedir? Gerçi beyânât-ı sâbıka bunların seyyiâtını îzah etmiştir. Maʿamâfîh yâ Muhammed! Onlara ve mü'minlere bilhassa şunu da ihtar et:

---

1 F: "hem".
2 B: "muʿcizâtını".
3 B: "ve".

[397]

وَاِذْ اَخَذْنَا مِيثَاقَ بَنٖٓى اِسْرَٓائٖيلَ لَا تَعْبُدُونَ اِلَّا اللّٰهَ وَبِالْوَالِدَيْنِ اِحْسَانًا وَذِى الْقُرْبٰى
وَالْيَتَامٰى وَالْمَسَاكٖينِ وَقُولُوا لِلنَّاسِ حُسْنًا وَاَقٖيمُوا الصَّلٰوةَ وَاٰتُوا الزَّكٰوةَ ثُمَّ تَوَلَّيْتُمْ اِلَّا
قَلٖيلًا مِنْكُمْ وَاَنْتُمْ مُعْرِضُونَ ﴿٨٣﴾

Meâl-i Şerîfi

Ve bir vakit İsrâil oğullarının şöyle mîsâkını aldık: Allah'tan başkasına tapmayacaksınız; ebeveyne ihsan, yakınlığı olanlara da, öksüzlere de, bîçârelere de; nâsa güzellik söyleyin; namazı kılın; zekâtı verin. Sonra pek azınız müstesna sözünüzden döndünüz, hâlâ da dönüyorsunuz (83).

{وَاِذْ اَخَذْنَا مِيثَاقَ بَنٖٓى اِسْرَٓائٖيلَ} Biz Azîmü'ş-şân mukaddemâ bu Benî İsrâil'in şöyle mîsâkını almış idik:

1. {لَا تَعْبُدُونَ اِلَّا اللّٰهَ} Allah'tan başka mâbud tanımayacaksınız, ondan mâʿadâsına ibadet ve ubudiyet etmeyeceksiniz.
2. {وَبِالْوَالِدَيْنِ اِحْسَانًا} Ebeveyne yani babaya, anaya ihsan, yani her vechile güzellik gösterecek, güzel muâmele edeceksiniz.
3. {وَذِى الْقُرْبٰى} Kezâlik kim olursa olsun kendilerine karabet sâhibi bulunan akrabaya[1],
4. {وَالْيَتَامٰى} Babaları ölmüş, yetim kalmış çocuklara,
5. {وَالْمَسَاكٖينِ} Maîşetlerini kazanamayarak, ellerinde avuçlarında bir geçim vâsıtası[2] bulunmayan miskinlere dahi ihsan edeceksiniz. [398]
6. {وَقُولُوا لِلنَّاسِ حُسْنًا} Sâir insanlara da güzel söz söyleyiniz.
7. {وَاَقٖيمُوا الصَّلٰوةَ} Ve namazı ikāme ediniz.
8. {وَاٰتُوا الزَّكٰوةَ} Zekâtı da veriniz.

---

1 F: "akrabalarına".
2 F +"~~maîşet~~".

Ey Benî İsrâil! Siz böyle mîsak vermiştiniz. {ثُمَّ تَوَلَّيْتُمْ} Bu mîsâkı verdikten sonra yüz çevirdiniz, vazgeçtiniz, ❁ maʿâş ü meʿâda müteʿallik olan bu esaslı emirleri ağır görüp[1] nakz-ı ahd eylediniz. {اِلَّا قَلِيلًا مِنْكُمْ} Ancak içinizden pek azı müstesna, ❁ kaldı ki bunlar biʿset-i Muhammediyeden evvel bu mîsak mûcebince dinlerine riayet edenler, biʿset-i Muhammediyeden sonra da ona iman ile bu mîsâkı ekmel surette îfa eyleyen Abdullah b. Selâm ve emsâli zevattırlar. Bu pek az zevat istisna edilince {وَاَنْتُمْ مُعْرِضُونَ} siz hâlâ o iʿrâzda devam edip gitmektesiniz. ❁ Bunlarda böyle olduğunuz gibi doğrudan doğru hakk-ı hayâtınızla alâkadar olan mîsaklarda da böylesiniz. Bakınız:

وَاِذْ اَخَذْنَا مِيثَاقَكُمْ لَا تَسْفِكُونَ دِمَٓاءَكُمْ وَلَا تُخْرِجُونَ اَنْفُسَكُمْ مِنْ دِيَارِكُمْ ثُمَّ اَقْرَرْتُمْ
وَاَنْتُمْ تَشْهَدُونَ ﴿٨٤﴾ ثُمَّ اَنْتُمْ هٰٓؤُ۬لَٓاءِ تَقْتُلُونَ اَنْفُسَكُمْ وَتُخْرِجُونَ فَرِيقًا مِنْكُمْ مِنْ دِيَارِهِمْ
تَظَاهَرُونَ عَلَيْهِمْ بِالْاِثْمِ وَالْعُدْوَانِ وَاِنْ يَأْتُوكُمْ اُسَارٰى تُفَادُوهُمْ وَهُوَ مُحَرَّمٌ عَلَيْكُمْ اِخْرَاجُهُمْ
اَفَتُؤْمِنُونَ بِبَعْضِ الْكِتَابِ وَتَكْفُرُونَ بِبَعْضٍ فَمَا جَزَٓاءُ مَنْ يَفْعَلُ ذٰلِكَ مِنْكُمْ اِلَّا خِزْيٌ فِى
الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا وَيَوْمَ الْقِيٰمَةِ يُرَدُّونَ اِلٰٓى اَشَدِّ الْعَذَابِ وَمَا اللّٰهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ ﴿٨٥﴾

[399] **Meâl-i Şerîfi**

Yine bir vakit mîsâkınızı aldık; birbirinizin kanlarını dökmeyeceksiniz ve nüfûsunuzu diyarınızdan çıkarmayacaksınız, sonra siz buna ikrar da verdiniz ve ikrârınıza şâhid de oldunuz (84). Sonra da sizler ta şunlarsınız ki kendilerinizi[2] öldürüyorsunuz ve kendinizden bir fırkayı diyarlarından çıkarıyorsunuz, aleyhlerinde ism ü ʿudvân ile birleşiyor, tezahürde bulunuyorsunuz ve şayet size esir olarak gelirlerse fidyeleşmeye kalkıyorsunuz, hâlbuki çıkarılmaları üzerinize haram kılınmış idi. Ya siz kitâbın bir kısmına inanıp da bir kısmına küfür mü ediyorsunuz?

1 F: "ağır gördünüz / istiskal ettiniz".
2 F: "kendinizi".

Şu hâlde içinizden böyle yapanlar[1] bi'n-netîce dünya hayatında bir rüsvâlıktan başka ne kazanırlar, kıyamet günü de en şiddetli azaba kakılırlar, Allah yaptıklarınızdan gāfil değildir (85).

{وَاِذْ اَخَذْنَا مِيثَاقَكُمْ لَا تَسْفِكُونَ دِمَٓاءَكُمْ وَلَا تُخْرِجُونَ اَنْفُسَكُمْ مِنْ دِيَارِكُمْ} Ve hani

9. Birbirinizin kanlarını dökmeyeceksiniz

10. Kendi nüfûsunuzu diyarınızdan çıkarmayacaksınız, yani yekdiğerinizi vatanınızdan nefy ü iclâ etmeyeceksiniz

diye sizin mîsâkınızı almıştık {ثُمَّ اَقْرَرْتُمْ} sonra siz buna [400] ikrar verdiniz de, iltizam da ettiniz, o hâlde ki {وَاَنْتُمْ تَشْهَدُونَ} hepiniz yekdiğerinize şâhid bulunuyordunuz, yahut buna bugün dahi şehadet edersiniz.

Bu suretle mecmû'u ona bâliğ olan evâmir ü nevâhîyi müştemil[2] olduğu hâlde bi't-tağlîb "evâmir-i 'aşere" nâmındaki Tevrat esâsâtına benzeyen bu on mîsâkın, ahkâm-ı Tevrat mı, yoksa Hâtemü'l-enbiyâ Efendimiz'e verdikleri ahid suretleri mi olduğu hakkında iki rivayet vardır ki biz ikisinin de sıhhatine kāil olmak istiyoruz.

Benî İsrâil ahkâm-ı Tevrat'a dahi esas itibariyle mutâbık olan bu ahkâm dairesinde hicret-i nebeviye üzerine Aleyhi's-salâtü ve's-selâm Efendimiz'le 'akd-i mu'âhede ettikten sonra yine nakz-ı ahd eylemişlerdir. Bunun için buyuruluyor ki {ثُمَّ اَنْتُمْ هٰٓؤُلَٓاءِ} sonra sizler, şimdiki sizler, işte şunlarsınız ki {تَقْتُلُونَ اَنْفُسَكُمْ} kendilerinizi[3], kendinizden olan nüfûsunuzu öldürüyorsunuz; ferdî, ictimâ'î intihar ediyorsunuz {وَتُخْرِجُونَ فَرِيقًا مِنْكُمْ مِنْ دِيَارِهِمْ} içinizden bir kısmını yurtlarından, vatanlarından[4] çıkarıyorsunuz. İşte bunu münferiden yapamazsınız. Fakat {تَظَاهَرُونَ عَلَيْهِمْ بِالْاِثْمِ وَالْعُدْوَانِ} onların aleyhinde diğer kısmınız ism ü 'udvân ile, yani vicdanların kabul edemeyeceği fenalık ve tecavüzkârlık ile birbirinize zahîr oluyor, arka veriyorsunuz, kötülük yapmakta toplanıyorsunuz {وَاِنْ يَأْتُوكُمْ اُسَارٰى تُفَادُوهُمْ} ve ma'âmâfîh onlar düşman elinde esir olarak size gelirlerse fidyelerini verip

1 F: "yapanların ~~cezası~~".
2 B: "muhtemil".
3 F: "kendinizi".
4 B -"vatanlarından".

kurtarmaya kalkışıyorsunuz. ❁ Bu cümleyi onlar size esir düşer gelirlerse fidye almaya kalkışıyorsunuz diye anlamak daha zâhir gibi görünür. Ve nitekim Ebû Müslim İsfahânî öyle anlamıştır. Lâkin İbn Kesîr, Ebû Amr, İbn Âmir, Hamza, Halef-i Âşir kıraatlerinde sülâsî [401] olarak "tâ"nın fethi, "fâ"nın sükûnuyla تَفْدُوهم kıraati buna müsait değildir. Bunun için cumhûr-i müfessirîn evvelki mânayı göstermişlerdir. Gerçi böyle fidyeyi verip onları esaretten kurtarmak mezmum değildir, fakat böyle yapmaları bunların yine kendilerinden olduğunu ikrar ve bunları çıkarırken kendilerinden olduğunu bilerek kasden ve mîsâk-ı mezkûra muhalefetle zulmen çıkarmış bulunduklarını itiraf demek olduğundan siyâk-ı âyet itibariyle aleyhlerinde bir hüccet teşkil etmiştir. Bu noktayı tansis için bâlâdaki تُخْرِجُونَ fiiline merbut olan şu cümle-i hâliye buraya tehir olunmuştur. {وَهُوَ مُحَرَّمٌ عَلَيْكُمْ اِخْرَاجُهُمْ} Hâlbuki esasen onları çıkarmak size haram kılınmış, câiz değil idi. ❁ Mîsâkınızın ahkâmına nazaran bundan memnûʿ idiniz. Böyle iken çıkarıyorsunuz. Onlar ya sizdendir ya değildir. Sizden iseler ne hak ile çıkarırsınız, değil iseler neye fidye vermeye kalkışırsınız da muʿâhidlerinize karşı onlara muʿâvenet ibraz edersiniz?

Süddî'den vâkiʿ olan bir rivayete göre Medine civarındaki Yahudîlerden Benî Kureyza, Arab'dan Evs kabilesinin halîfi yani muʿâhidi, Benî Nadîr de Hazrec kabilesinin[1] halîfi imişler, bunlar birbirleriyle muharebe ettikleri zaman her fırka katl, tahrîb-i diyar ve ahâlisini sürüp çıkarmak hususlarında kendi halîflerine yardım ederler ve maʿamâfîh her iki taraf Yahudîlerinden bir kimse esir olursa birleşir, onu fidye ile kurtarırlarmış. Araplar "bu nasıl şey? Hem onlarla muharebe ediyorsunuz, hem de esirlerine fidye veriyorsunuz?" diye kendilerine serzeniş edince de "biz kitabımızın hükmünce bunları fidye ile kurtarmaya me'mûruz. Esasen bunlarla muharebe etmemiz de haramdır amma ne çare söz verdiğimiz halîflerimizin tezlil edilmelerinden de utanıyoruz" derlermiş.[2] Buna karşı buyuruluyor ki {اَفَتُؤْمِنُونَ بِبَعْضِ الْكِتَابِ

---

1 M ve B: "kabilesi".

2 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* II, 306-307:

عن السدي: «وإذ أخذنا ميثاقكم لا تسفكون دماءكم ولا تخرجون أنفسكم من دياركم ثم أقررتم وأنتم تشهدون» قال: إن الله أخذ على بني إسرائيل في التوراة: أن لا يقتل بعضهم بعضا، وأيما عبد أو أمة وجدتموه من بني إسرائيل فاشتروه بما قام ثمنه، فأعتقوه. فكانت قريظة حلفاء الأوس، والنضير حلفاء الخزرج، فكانوا يقتتلون في حرب سُمير. فيقاتل بنو قريظة مع حلفائها، النضير

{وَتَكْفُرُونَ بِبَعْضٍ} acayip, siz kitâbın bir kısmına iman eder de diğer [402] kısmına kâfir mi olursunuz? Bunun âkıbeti ne olduğunu bilir misiniz? {فَمَا جَزَٓاءُ مَنْ يَفْعَلُ ذٰلِكَ مِنْكُمْ} Sizden bunu yapanlarınızın cezâsı başka değil {اِلَّا خِزْيٌ فِى الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا} her hâlde hayât-ı dünyâda büyük rüsvâlıktır.[1] {وَيَوْمَ الْقِيٰمَةِ يُرَدُّونَ اِلٰٓى اَشَدِّ الْعَذَابِ} Böyleleri yevm-i kıyâmette de azabın en şiddetlisine kakılırlar. ❁ Nitekim dünyada Benî Kureyza katl ile, Benî Nadîr Şam'a nefy ü iclâ ile bu felâketi görmüşlerdir. Elbette yevm-i kıyâmette de eşedd-i azabı görecekler. Ey Benî İsrâil! Siz o gizli gizli çevirdiğiniz fesadları meydana çıkmaz, cezası verilmez mi zannedersiniz? {وَمَا اللّٰهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ} Allah[2] yaptıklarınızdan gāfil değildir.

أُولٰٓئِكَ الَّذِينَ اشْتَرَوُا الْحَيٰوةَ الدُّنْيَا بِالْاٰخِرَةِۚ فَلَا يُخَفَّفُ عَنْهُمُ الْعَذَابُ وَلَا هُمْ يُنْصَرُونَ ﴿٨٦﴾

Meâl-i Şerîfi

Bunlar âhireti dünyâ hayâta satmış kimselerdir, onun için bunlardan[3] azab hafiflendirilmez ve kendilerine bir yardım da olunmaz (86).

Yâ Muhammed! {أُولٰٓئِكَ} İşte bunlar, bu çirkin evsâf ile muttasıf olan Benî İsrâil ve bunlara benzeyenler {الَّذِينَ اشْتَرَوُا الْحَيٰوةَ الدُّنْيَا بِالْاٰخِرَةِ} öyle güruhtur ki bunlar âhireti verip dünya denilen alçak hayatı satın almışlardır. ❁ Bunların âhirete imanları, istikbâlde hakları kalmamıştır. [403] Gerçi evvel yok değildi, fakat o saadeti beş on paraya sattılar {فَلَا يُخَفَّفُ عَنْهُمُ الْعَذَابُ} buna binâen ileride bunların çekecekleri azab asla hafiflendirilmez. {وَلَا هُمْ يُنْصَرُونَ} Kendilerine hiçbir taraftan yardım da olunmaz. ❁ Bu alışveriş ustalarının bütün kazançları, bu dehşetli ziyandan, bu ebedî hizlândan

وحلفاءها. وكانت النضير تقاتل قريظة وحلفاءها، فيغلبونهم، فيخربون بيوتهم، ويخرجونهم منها. فإذا أسر الرجل من الفريقين كليهما، جمعوا له حتى يفدوه، فتعيرهم العرب بذلك، ويقولون: كيف تقاتلونهم وتفدونهم؟ قالوا: إنا أمرنا أن نفديهم، وحرم علينا قتالهم. قالوا: فلم تقاتلونهم؟ قالوا: إنا نستحيي أن تستذل حلفاؤنا. فذلك حين عيرهم جل وعز فقال: «ثم أنتم هؤلاء تقتلون أنفسكم وتخرجون فريقا منكم من ديارهم تظاهرون عليهم بالإثم والعدوان»

1 F +"~~bir felâkettir~~".
2 F +"~~sizin~~".
3 F: "onlardan".

ibarettir. Onlar istedikleri kadar eyyâm-ı maʿdûde ümniyyesiyle gönül eğlendirsinler, rûhları seyyie ile muhât olan bu bazirgânların azabları munkatıʿ olmak şöyle dursun hafiflemez bile. Zira ebediyen satılmış bir mebîʿin hirmânı da ebedîdir.

"**Dünyâ**", دُنُو veya دَنَائَت'den أَدْنَى ism-i tafdîlinin müennesi olup en yakın yahut pek alçak mânasına bir sıfattır. الْحَيٰوةُ الدُّنْيَا, السَّمَاءُ الدُّنْيَا, الدَّارُ الدُّنْيَا gibi mevsuflar ile terkîb-i vasfî olarak kullanılır. Bundan başka "âhiret" kelimesi gibi ve onun mukabili bir isim olarak da istiʿmâl edilir ki o zaman الْحَيٰوةُ الدُّنْيَا yahut الدَّارُ الدُّنْيَا terkiblerinden birinin yerine kāim olur. Maʿahâza Kur'an'da bu mâna hep الْحَيٰوةُ الدُّنْيَا terkîb-i vasfîsiyle îrad edilmiştir. Binâenʿaleyh "hayât-ı dünya" dünyânın hayatı değil; "dünya" denilen hayat, yani süflî, alçak hayat, yahut bugün fi'l-hâl içinde bulunulmak itibariyle en yakın bulunan hayat demek olur. İleride bu hayât-ı dünyânın nelerden ibaret bulunduğunu îzah edecek âyetler gelecektir.

İşte onların hiçbir mîsakta durmamaları, verdikleri her ahdi nakz etmeleri ve zikr olunan bütün seyyiâtı irtikâb etmeleri, âhireti hayât-ı dünyâya[1] satmış olmalarından ve âhirete imanları kalmamış bulunmasındandır. Böyle olanlar şüphesiz ki ölümlerinden sonrası için hiçbir şey düşünemez ve onun için hiçbir hazırlık yapamaz[2]. Beş on günlük geçici[3]. bir hayat için her fenalığı göze aldırır, beş on para için Allah'ın kitaplarını tahrif eder, ibâdullaha karşı her fenâlığı tecviz eder[4]. Eyyâm-ı maʿdûde ümniyyesini uydurmaları da bu imansızlıktandır. Rûhları [404] böyle seyyiât ile muhât olanlar elbette muhalled fi'n-nâr olacaklar ve en şedid azabı göreceklerdir.

Bu hükm-i inzar bu suretle itmam edildikten sonra şimdi de bunların Resûlullah'a karşı suikastlarına işaretle bu nokta-i nazardan dahi cinayetkârlıkları beyan buyurularak azâb-ı ebedîye istihkakları daha ziyade tavzih olunacaktır.

---

1 B: "dünyâ".
2 B: "yapmaz".
3 F +"~~süflî~~".
4 F +"~~göze aldırır~~".

وَلَقَدْ اٰتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ وَقَفَّيْنَا مِنْ بَعْدِهٖ بِالرُّسُلِ وَاٰتَيْنَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ الْبَيِّنَاتِ وَاَيَّدْنَاهُ بِرُوحِ الْقُدُسِۜ اَفَكُلَّمَا جَٓاءَكُمْ رَسُولٌ بِمَا لَا تَهْوٰٓى اَنْفُسُكُمُ اسْتَكْبَرْتُمْۚ فَفَرِيقًا كَذَّبْتُمْۘ وَفَرِيقًا تَقْتُلُونَ ﴿٨٧﴾

Meâl-i Şerîfi

Celâlim hakkı için Mûsâ'ya o kitabı verdik, arkasından birtakım peygamberlerle de tâkip ettik. Hele Meryem'in oğlu Îsâ'ya beyyineler verdik ve onu Rûhu'l-kudüs ile teyid eyledik. Ya artık[1] size nefislerinizin hoşlanmayacağı bir emir ile bir peygamber geldikçe her defasında kafa tutarsınız, kibrinize dokunduğu için kimine yalan der, kimini öldürür müsünüz? (87).

{وَلَقَدْ اٰتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ} واو kasem için, لام cevâbı, قَدْ harf-i tahkiktir ki وَاللّٰهِ لَقَدْ demektir. Yani nâm-ı ulûhiyete[2] kasem olsun ki muhakkak Biz Azîmü'ş-şân Mûsâ'ya [405] o kitabı, Benî İsrâil'in ber vech-i bâlâ ahkâmını nakz edegeldikleri Tevrat'ı verdik {وَقَفَّيْنَا مِنْ بَعْدِهٖ بِالرُّسُلِ} ve arkasından onun izinde ve aynı şeriatla[3] me'mur nice peygamberler daha gönderdik ❁ ki bunlar Yûşa', İşmuîl, Şem'ûn, Dâvûd, Süleymân, Şa'yâ, Ermiyâ, Uzeyr, Hazkīl, İlyâs, Elyesa', Yûnus, Zekeriyyâ, Yahyâ 'aleyhimüsselâm ve sâir enbiyâdır. {وَاٰتَيْنَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ الْبَيِّنَاتِ} hem[4] Îsâ b. Meryem'e[5] beyyineler verdik.

"**Beyyine**", gün gibi gayet açık, vâzıh ve celî mânasına vasfiyetten ismiyete menkul bir kelimedir ki kendisi gayet açık ve âşikâr olan ve bir davayı açık bir surette isbat eden, yani kendi beyyin, gayrı mübeyyin olan delil-i vâzıh demektir. Peygamberlerin mucizeleri bu kabîldendir. Binâen'aleyh Îsâ'nın beyyineleri, nübüvvetini vâzıhan gösteren açık mucizeleri demek olur ki tafsîlâtı ileride zikrolunacaktır.

1 F +"~~her defa~~".
2 B: "ulûhiyetime".
3 B: "şerâitle".
4 F -"hem".
5 F +"de".

"**Îsâ**", Süryanice "İşû"dur. Nitekim bazı Hıristiyanlar "Yesûʿ", Frenkler "Jezü" (Jésus) derler. Bunun ism-i mensûbu olan "Jezvit" (Jésuite) "Îsevî", taʿbîr-i âharla "Yesûʿî" demek ise de Katolik papazlarının cemʿiyyet-i mahsûsalarına ʿalem olmuştur ki lisânımızda "Cizvit" tâbir olunur.

"**Meryem**", Süryânîde hâdim mânasınadır. Arapça kadınlarda Meryem, erkeklerdeki[1] zir gibi bir mânaya kullanılır. "Zir", kadınlara ihtilâtı ve ziyareti çok olan erkek demektir. Nitekim Arab şâiri Ruʿbe'nin

قُلْتُ لِزيرٍ لَمْ تَصِلْهُ مَرْيَمُهْ   ضِلّيلُ أَهْوَاءِ الصِّبَاءِ تَنَدُّمُه

beyti bu mânalar ile müfesserdir ki biz "Meryem dudu" deriz.[2]

Hazret-i Mûsâ'dan sonraki peygamberler meyânından Hazret-i Îsâ'nın bilhassa ismiyle zikredilmesi dîn-i Îsevî'nin Tevrat'taki bazı ahkâmı nâsih bir hususiyeti hâiz olması [406] hasebiyledir ki bu cihetle Nasrâniyet Mûseviyetten başka bir din olmuştur.

Îsâ'ya bu beyyinâtı verdikten başka {وَاَيَّدْنَاهُ بِرُوحِ الْقُدُسِ} bir de onu Rûhu'l-kudüs ile te'yîd ü takviye ettik. ❁ Râgıb'ın târifine göre "**rûh**", esasen hayvanın öyle bir cüz'üdür ki hayat bununla hâsıl olur.[3] Rûh ile nefs bir midir, değil midir? Bunda da uzun uzadıya ihtilâflar vâkiʿ olmuştur. Nefs her hâlde "ben" dediğim şeydir. Fakat rûh da bu mudur, bunun bir âleti midir? Bu babda husûsî tasnifler yapılmıştır ki وَيَسْـَٔلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ [el-İsrâ 17/85][4] âyetinde inşaallah mümkin olan îzâhâta destres oluruz. Şimdilik şu kadar söyleyelim ki öteden beri mâhiyyet-i rûh hakkında söz söyleyenler bunu başlıca üç nokta-i nazardan düşünmüşler: Hareket, hayat, idrâk. Evvelâ rûh bizzat bir mebde'-i hareket olarak tasavvur edilmiştir. Bizzat tahrik eden her muharrik bir rûh ve bizzat vâkiʿ olan her hareket bir eser-i

1 B: "erkeklerde".
2 F -"ki biz 'Meryem dudu' deriz".
F +"Bu mânaca Hıristiyan kadınları hep meryemdir".
3 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 369:

الرَّوْحُ والرُّوحُ في الأصل واحد، وجعل الرّوح اسما للنّفس، قال الشاعر في صفة النار:
فَقُلْتُ لَهُ ارْفَعْهَا إِلَيْكَ وَأَحْيِهَا ... بِرُوحِكَ وَاجْعَلْهَا لَهَا قِيْتَةً قَدْرَا
وذلك لكون النّفس بعض الرّوح كتسمية النوع باسم الجنس، نحو تسمية الإنسان بالحيوان، وجعل اسما للجزء الذي به تحصل الحياة والتّحرّك، واستجلاب المنافع واستدفاع المضارّ.

4 "Bir de sana rûhtan soruyorlar…"

rûhtur. Buna göre hiçbir hareket tasavvur olunamaz ki bir rûh ile alâkadar olmasın. Şu kadar ki bizzat müteharrik olanlar bizzat, bi'l-vâsıta müteharrik olanlar da bi'l-vâsıta bir rûh-i muharrike istinad eder. Bu mânaca rûh, ʿale'l-ıtlâk kuvvet mürâdifi demektir. Basît olsun, zü'l-vücûh olsun, şuʿûrî olsun, lâ-şuʿûrî olsun, irâdî olsun, lâ-irâdî olsun, zâtî olan her muharrik kuvvet bir rûhtur. Frenkler târîh-i edyan kitaplarında bu mezhebe "animizm" (*animisme*)[1] nâmını vermişlerdir. Lâkin rûhun bu mânası umûmî değildir. Bu hareketi, hareket-i irâdiyeye tahsis edecek olursak o zaman ikinci ve üçüncü mânalara mürâdif veya müsâvi veya onlardan ehas bir rûh-i amelî ve ahlâkī mânası ifade etmiş olur. Çünkü hareket-i irâdiye, hayat ve idrak ile müterâfık veya onlardan ehastır.

Sâniyen ruh bir mebde'-i hayat olarak tasavvur olunmuştur ki bu evvelkinden ehastır. Zira hareket-i zâtiye mebde'-i hayâtın şerâitinden biridir. Her hayatta bir hareket-i zâtiye vardır. Fakat burada hayattan murad hayât-ı [407] hayvânîdir. Çünkü hayât-ı nebatîye hayat ıtlâkı tevâtu' tarîkiyle değildir. Zira hayât-ı nebatîde kütlevî hareket-i zâtiye yoktur. Ve en meşhur mânasıyla rûh denilince işbu mebde'-i hayat mânası anlaşılır ve rûh bizâtihi mevcud ve lizâtihi hay bir mebde' olmak üzere târif olunur ki Râgıb da bunu ifade etmiş demektir.

Sâlisen rûh, gerek cüz'î ve gerek küllî bir mebde'-i idrak olmak üzere mülâhaza olunmuştur ki bu da ikinciden ehastır. Zira hayat idrâkin şerâitinden biridir. Veya idrak, merâtibine göre hayâtın bir eseridir. Demek ki her rûh-i müdrik hay ve her hay, muharrik bi'z-zâttır. Lâkin her muharrik veya müteharrik bi'z-zât, zîhayat olmak lâzım gelmeyeceği gibi her zîhayâtın da bir rûh-i müdrik sâhibi olması cây-ı nazardır. Bu surette rûh veya zîrûh denildiği zaman ilk mertebe-i şuurdan akla ve kuvve-i kudsiyeye varıncaya kadar mütefâvit merâtibe mütehammil olan ve vücûdun aslî ve zıllî bir ikiliğini tazammun eyleyen şuur ve idrak mebde'i kasd edilir ki bazılarınca irade ve tahrîk-i zâtî buna müteferriʿ olur.

---

1 Animizm doğadaki her varlığın, fiziksel varlığından başka bir de rûhu olduğunu kabul eden anlayıştır. Felsefede de her varlığın ruhânî bir varlık tarafından yönetildiğini savunan görüşe denir.

Maʿamâfîh hiss ü şuur, rûhun en umûmî mümeyyizi olmakla beraber irade ve tahrîkin yalnız şuura terettübü cây-ı nazardır. Bu takdirde akıl, rûhun ekmel sureti olmuş olacaktır. Hâlbuki iradenin[1] şuur veya akıl ile terafuku teslim olunsa bile vücudda onlardan mütemayiz bir kıymet-i mahsûsası bulunduğunda şüphe yoktur. Akla mahkum iradeler bulunduğu gibi, şehevât ü hissiyâta mahkum nice akıllar da vardır. Binâenʿaleyh rûh denildiği zaman hiss ü şuur, akl ü idrak kuvvelerinden başka irade, kudret[2] gibi evsâfı dahi hâiz daha cemiyetli bir mebde'-i cevherî anlaşılmak lâzım gelir ve fi'l-vâkiʿ ilm-i rûhtan bahsedenler, rûhun nazarî, amelî melekâtını nazar-ı dikkate almaya mecbur olmuşlardır. Asr-ı hâzır ilm-i rûh kitaplarında şuur, rûhun en umûmî hâdisesi addolunmakla beraber kuvâ-yı rûh, elem ü lezzet, mahabbet ü nefret gibi [408] kuvve-i hissiye idrâkât, tasavvurât ve efkâr gibi kuvve-i zihniye ve akliye, irade gibi kuvve-i muharrike ve ameliye olmak üzere başlıca üç kuvvenin mebde'i olarak mülâhaza olunmaktadır. O hâlde maʿnâ-yı ehassıyla rûh denilirken hareket-i zâtiye daha doğrusu tahrîk-i zâtî, hayat, idrak haysiyetlerinin üçü birden mülâhaza olunmak daha muvâfıktır. Yani rûh lizâtihi muharrik, lizâtihi zîhayat, lizâtihi müdrik bir mevcuddur. Eğer vasattaki hayat kelimesi sade bir maʿnâ-yı kimyevî ile ahz edilmeyip de bu üçünün mümessili olarak ahz edilirse bizâtihi mevcud ve lizâtihi hay târifi aynı mânayı ifade ederek maʿnâ-yı ehassıyla rûhun ednâ mertebesini göstermiş olur. Fi'l-vâkiʿ biz hassas hayvânât-ı mütekâmilede ve bilhassa nefs-i insânîde bu üçünün birleştiğini görüyoruz. Binâenʿaleyh meşhûr u müteʿâref olduğu üzere rûhun ekall-i mânası hayat ile mülâhaza edilir ve her kuvvete rûh denilmez, maʿnâ-yı hayat ne kadar yükselirse maʿnâ-yı rûh da o nisbette yükselmiş olur. Daha doğrusu rûh ne nisbette yükselirse maʿnâ-yı hayat da o nisbette yükselir ve tahassus eder.

Maʿnâ-yı eʿammıyla rûhun, âtıl bizâtihi olan maddeye tekabülü zâhirdir. Madde-i ûlâ rûhsuz bulunabilir, fakat bu mânaca rûhsuz bir cisim var

1 B: "irade".
2 B: "kudreti".

mıdır? Bu münakaşa edilebilirse de madde-i ûlâdan mürekkeb olan her cisim, terkîb ü te'lîfi nokta-i nazarından bizzat bir kuvvete, bir mebde'-i harekete sâhip olmak lâzım geleceğinden her cisimde eʿam mânasıyla bir rûh var demektir. Fakat maʿnâ-yı mütevassıt veya ehassıyla rûhsuz cisimlerin vücûdunda iştibah etmeyiz. Nitekim nice zîrûhların rûhlarından mufarakat ederek öldükleri meşhûdumuzdur. Demek rûhun cisimden infikâkiyle temayüzü şüphe edilecek bir şey değildir. Fakat esas itibariyle rûhun hakīkat-i cevheriyesi, cismin hakīkat-i[1] cevheriyesinden büsbütün mütemayiz olarak âlemde iki cins cevher var mıdır? Yoksa cevher-i cisim cevher-i rûha veyahut cevher-i rûh cevher-i cisme râciʿ olmak üzere [409] yalnız bir cins cevher mi vardır? Yani fezâ-yı âlemden cevher-i ecsâmın büsbütün kaldırıldığı farz olunsa[2] ervâh dahi kalkar mı? Yahut bilakis cevher-i rûh kalkmış olsa ecsâm da kalkmış olur mu? Yoksa birisi diğerinden ayrı olarak kalabilir mi? Ulûm-i hikemiyede her birinin taraftarı bulunan bu muhtelif nazariyelerden şimdilik katʿ-ı nazar ederek şunu derpîş edelim ki, rûhun hakīkat-i cinsiyesi her ne olursa olsun hakāik-i nevʿiyesi ve hatta nevʿ-i vâhid içinde merâtib-i muhtelifesi bulunduğu şüphesizdir. İnsanların diğer hayvanlardan farkı rûhlarının hakīkat-i nevʿiyeleri dolayısıyla olduğu gibi, efrâd ve sunûf-i beşer arasındaki fark da lâekal merâtib farkının kesretini göstermektedir. ʿAle'l-ʿumûm enbiyâ-yı kiram ise derece farklarıyla beraber kıssa-i Âdem'den anlaşıldığı üzere fıtrat-ı ûlâya nazaran nevʿiyyet-i beşeriye dâhilinde hâiz-i niyâbet-i ilâhiye olmuş yüksek bir mertebe-i rûhun mazhar-ı te'yîdidirler. O suretle ki[3] âdetâ mâ-fevka'n-nevʿ addedilebilecek bir temayüzleri vardır. Bu te'yîd ü temayüz, kâh ilm ü idrak haysiyetinden ve kâh kudret-i tasarruf ifade eden tahrîk ü irade haysiyetinden ve kâh her ikisiyle olmak üzere muhtelif merâtibde tecellî eder ki her biri beşerin muʿtad olan rûh-i nevʿîsinden mütemâyiz olmakla harikulâde bir haysiyeti hâiz olur. Ve bu harikulâdelerdir ki o enbiyânın muhtelif merâtibde mucizelerini

---

1 B -"esas itibariyle rûhun hakīkat-i cevheriyesi, cismin hakīkat-i".
2 B: "olunursa".
3 F +"~~kendilerinden~~".

teşkil ederler. Bunun için ulûm-i enbiyâda akl-ı beşerin hasbe't-tekerrür muʿtad olan ulûm ve idrâkâtı fevkinde bir ilim, tasarrufât-ı enbiyâda da yine muʿtad olan sınâʿât-ı beşeriye fevkinde bir kudret ü irade zuhur edegelmiştir. Bunun için rûhların bizzat izâfet-i ilâhiyeye müntehî[1] olan muʿtad ve gayr-i muʿtad bütün kuvvelerini envâʿ ve merâtibini nazar-ı mülâhazaya almayanlar veya alamayanlar[2] ve bu suretle rûhun en yüksek mertebesini akl-ı âdî hâlinde mülâhaza ederek hârika denilen hâdisât-ı garîbe ve nâdireyi dâima muʿtad olan akl-ı âdî mikyâsıyla halletmeye çalışanlar, muʿcizât-ı [410] enbiyâ karşısında hep inkâr u te'vîl vâdisine sapmışlardır. Diğer bir kısım insanlar da vardır ki muʿcizât nazariyesine sarılarak ʿale'l-ʿumûm aklın ve ulûm-i nevʿiyenin hükmünü ıskāta çalışmışlardır. Bunların biri ifrat biri tefrittir. Ne ʿale'l-ıtlâk ıttırâd u tekerrür kanununa dayanarak kavânîn-i hilkati ulûm u fünûn-ı muʿtâde hudûduna hasretmeye hak vardır, ne de yalnız hârikalara dayanarak ulûm u fünûn-ı müstekırrayı keenlemyeküm addetmeye hak vardır. Bir taraftan keşfiyyât-ı cedîde ile hîta-i fünûnun ilâ gayri'n-nihâye kābil-i tevessüʿ olduğu inkâr olunamaz. Diğer taraftan da akl-ı âdî ile ulûm u fünûn-ı müstekırranın hiçbir zaman kābil-i ihmal olmayan bazı hakāik-i ezeliyeyi muhtevî bulundukları da inkâr edilemez ki ezcümle illiyet ve tenakuz kanunları bu cümledendir. İlmiyet daha ziyade ıttırad kanunlarının hükmüne râciʿdir. Lâkin âlemde ʿale'l-ıtlâk tehavvül dahi bir kānûn-ı ilmîdir. Hâlbuki her tehavvül ilk vukūʿunda ıttırad kanununa karşı bir hârika ifade eder. Bunun için îmân-ı ilmî maiyyetinde îmân-ı iʿcâzın irade nokta-i nazarından mühim bir kıymeti vardır. Çok zamanlar görülür ki ilmî adamların hudûd-ı ıttırad hâricindeki ameliyâtta iradeleri zayıf ve hatta mefkūd olur. Buna mukabil hiçbir mikyâs-ı ilmî bilmeyen bazı câhiller ulemânın muvaffak olamadığı işleri yapabilecek iradeler izhar ederler. Bu nokta ilmen bi'n-nazariye sâbittir ve fakat tatbîkāt-ı ameliyesi ilmiyetten hâriç bir hasîsa-i ameliyeye mütevakkıftır ki bu da hârikaya iman hasletine râciʿ olur. Dîn-i İslâm bu

1 B -"müntehî".
2 B -"veya alamayanlar".

hakikati tesbit ve ahlâkiyeti istikmal etmek için muhkemât-ı[1] ilmiye ve akliye ile beraber imanı lâzım gelen muʿcizât burhanlarını da göstermiştir. Bu sebeple hakīkī din adamlarının ilmiyeti, irâdiyetini zayıflandırmaz; o, sâha-i ilimde ilmî, ahvâl-i fevkalâdede ise iʿcâza inanmış irâdî bir adamdır. Âdî insanların sevindikleri noktada onun korktuğu, nâsın me'yus olup ağladıkları noktalarda [411] onun ümide revaç verdiği cihetler bulunur. Hâsılı rûh-i beşerden ye's ü fütûru izâle etmek için iʿcâzın pek büyük bir tesiri vardır. Sırf aklî ve mantıkī düşüncelerin yeisten başka bir şey göremedikleri[2] muzlim dakikalarda hârika imanı, hicran günlerinde parlayan nûr-i aşk gibi azm ü iradenin bütün yeislerini silmeye kâfi gelebilir. Fakat şurası unutulmamak lâzım gelir ki isminin de delâlet ettiği vechile hârika imanı bir düstûr-i küllî ittihaz edilmemek iktizâ eder. Asıl, îmân-ı aklî ve harekât-ı ilmiyedir. Ne ilme ne dine ehemmiyet vermeyerek her lahza hârika peşinde koşanlar ve dâima ibdâʿ fikriyle yaşamak isteyenler hiçbir zaman ibtidâîlikten çıkamayacak[3] ve beyne'l-beşer hiçbir râbıta bırakmayacak derecede câhil, dâll ü mudil kalırlar. Buna binâendir ki muʿcizât-ı Kur'ân, muʿcizât-ı sâirenin fevkindedir. Ve işte ervâh-ı enbiyâ mertebelerine göre bu iki cihetle husûsî bir surette mazhar-ı te'yîdât-ı rabbâniye olmuşlardır. Bu te'yîdâtın ʿalâim-i zâhiresinden biri de ahlâkiyetleridir. Rûh-i nübüvvet ismet-i ahlâkiyeye mâliktir. Bu sebeple dîn-i İslâm nokta-i nazarından enbiyânın hepsi rezâil-i ahlâkiyeden müberrâdırlar. Gerçi hasbe'l-beşeriye bazen zelle ve hatanın sudûru mümkindir. Fakat bunda ısrar ve istikrar yoktur. Avn-i ilâhî ile derhâl tashih edilir. Biz eldeki Tevrat ve İncil nüshalarında enbiyâ-yı sâlifeye isnad edilen gayr-i ahlâkī bazı fücur ve kabâyihin tahrîfât cümlesinden olduğunda iştibah etmeyiz. Cenâb-ı Hak ervâh-ı enbiyâya merâtib-i muhtelifede isnad ettiği bu te'yîdâta Hazret-i Îsâ hakkında bilhassa وَاَيَّدْنَاهُ بِرُوحِ الْقُدُسِ fıkrasıyla bir hususiyet vermiştir. Îsâ b. Meryem envâʿ-ı ervâhtan bilhassa Rûhu'l-kudüs ile müeyyed olmuştur. Bu gösterir ki Rûhu'l-kudüs şahsiyyet-i Îsâ'nın cüz'ü değil, onun müeyyididir. Binâenʿaleyh Nasârâ'nın

1 B: "muhâkemât-ı".
2 B: "görmedikleri".
3 F: "çıkamayacak".

Rûhu'l-kudüs'ü şahsiyyet-i Îseviyede dâhil bir uknûm-i zâtî olarak tasavvur etmeleri bâtıldır.

Acaba Rûhu'l-kudüs'ten murad nedir? "**Rûhu'l-kudüs**" [412] kelime itibariyle fevkalade temizlik, taharet ve nezahet, yahut bereket rûhu, yahut rûh-i mukaddes demek ise de mâsadakında müfessirîn birkaç rivayet nakletmişlerdir.

1. Mücâhid ve Rebî'in beyânına göre "el-Kudüs", "el-Kuddûs" gibi esmâ-i ilâhiyedendir.[1] Binâen'aleyh Rûhu'l-kudüs Rûhullah demek olabilir. Nitekim bu teyid dolayısiyle Hazret-i Îsâ'ya "Rûhullah" dahi denilir.
2. İbn Abbas'tan bir rivayete göre burada "Rûhu'l-kudüs" Allah'ın ism-i a'zamıdır ki Hazret-i Îsâ bununla mevtâyı ihyâ ederdi.[2]
3. İncil'dir, nitekim وَكَذٰلِكَ اَوْحَيْنَٓا اِلَيْكَ رُوحاً مِنْ اَمْرِنَا [eş-Şûrâ 42/52][3] âyet-i kerîmesinde Kur'ân'a dahi "rûh" ıtlak edilmiştir.[4]
4. Katâde, Süddî, Dahhâk ve Rebî'in beyânına ve İbn Abbas'tan diğer rivayete göre Rûhu'l-kudüs Cebrâil'dir. Ve buna esahh-ı akvâl demişlerdir[5]. Çünkü Resûlullah Efendimiz Hassan b. Sâbit radıyallahı anh'a bir kere اُهْجُ قُرَيْشًا وَرُوحُ الْقُدُسِ مَعَكَ "Kureyş'i hicv et, Rûhu'l-kudüs seninledir" buyurduğu gibi, diğer bir defasında da وَجِبْرِيلُ مَعَكَ "Cebrâil seninledir" buyurmuştur.[6] Demek ki Rûhu'l-kudüs Cebrâil'in "Rûh-i Emîn" gibi diğer bir ismidir. Nitekim Hazret-i Hassan dahi

وَجِبْرِيلُ رَسُولُ اللّٰهِ فِينَا　　　وَرُوحُ الْقُدُسِ لَيْسَ لَهُ كِفَاءُ

beytinde "Allah'ın resûlü olan Cibrîl bizdedir, o Rûhu'l-kudüs'ün ise

---

1 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* I, 481:
وَقَالَ مُجَاهِدٌ وَالرَّبِيعُ: الْقُدُسُ مِنْ أَسْمَاءِ اللّٰهِ تَعَالَى، كَالْقُدُّوسِ.

2 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* II, 321:
عن ابن عباس: «وأيدناه بروح القدس»، قال: هو الاسم الذي كان يحيي عيسى به الموتى.

3 "Ve işte sana böyle emrimizden biz rûh vahyettirdik..."

4 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* II, 321.

5 B: "denilmiştir". Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* II, 320-321.

6 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 298, **301**, 303; Müslim, Fedâilü's-Sahâbe, 157:
عَنِ الْبَرَاءِ، أَنَّ رَسُولَ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «يَا حَسَّانُ اهْجُ الْمُشْرِكِينَ، فَإِنَّ جِبْرِيلَ مَعَكَ، أَوْ إِنَّ رُوحَ الْقُدُسِ مَعَكَ»

küfvü yoktur" diyerek[1] Rûhu'l-kudüs'ün Cibrîl olduğunu göstermiştir. Cebrâil'e "rûhullah" dahi denilmesi diğer bir ism-i ilâhî ile Rûhu'l-kudüs'ün de aynı mânaya olduğunu teyid eder.

Lisân-ı Kur'ân'a ait bu nükūl-i lügaviye karşısında Rûhu'l-kudüs Cebrâil demek olduğu anlaşılır. Lâkin bu takdirde şu sual hatıra gelir: Cebrâil Hazret-i Îsâ'dan başka enbiyâ-yı ʿizâma da nâzil olduğu hâlde burada وَاَيَّدْنَاهُ بِرُوحِ الْقُدُسِ fıkrasında zamire Hazret-i Mûsâ bile iştirak ettirilmeyerek [413] Hazret-i Îsâ'ya tahsîsinin mânası nedir? Bundan Rûhu'l-kudüs'ün Cebrâil'den başka bir rûh-i mahsus olduğu anlaşılmaz mı? Müfessirînin beyânına göre cevap; hayır, bu tahsîsin vechi şudur: Cebrâil'in Hazret-i Îsâ'ya başka bir ihtisâsı vardır ki diğer enbiyâda bunun misli yoktur. Çünkü Hazret-i Meryem'e onun vilâdetini tebşir eden odur. Îsâ onun nefhiyle doğmuş ve onun terbiye ve te'yîdiyle büyümüş, her nereye gittiyse beraberinde gitmiştir. Nitekim Sûre-i Meryem'de فَاَرْسَلْنَٓا اِلَيْهَا رُوحَنَا فَتَمَثَّلَ لَهَا [Meryem 19/17][2] buyurulmuştur ki "Rûhanâ" Rûhullah, Rûhu'l-kudüs, Cebrâil demektir.

Bundan başka mâlumdur ki Benî İsrâil'in Hazret-i Îsâ ve vâlidesi hakkında ismet ü kudsiyetlerine muhalif sözler söylemiş olmaları ve burada hitab dahi bilhassa onlara olduğu cihetle tahsis için değil, bilhassa onlara karşı Hazret-i Îsâ'yı tenzih için bu te'yîdât sûret-i husûsiyede zikredilmiş ve bundan dolayı tahârete delâlet eden "Rûhu'l-kudüs" ismi tercih buyurulmuştur. Şunu da ihtar etmek lâzım gelir ki Îsâ Rûhu'l-kudüs ile müeyyeddir fakat Rûhu'l-kudüs ile müeyyed olan yalnız Îsâ değildir. قُلْ نَزَّلَهُ رُوحُ الْقُدُسِ مِنْ رَبِّكَ بِالْحَقِّ [en-Nahl 16/102][3] buyurulduğu vechile Resûlullah'a Kur'ân'ı indiren de Rûhu'l-kudüs'tür. Hâlbuki Kur'ân'ı indiren[4] Cebrâil'dir, demek ki Rûhu'l-kudüs Cibrîl, Cibrîl Rûhu'l-kudüs'tür. Kuvveti nokta-i nazarından Cibrîl, ismet ü nezâheti nokta-i nazarından Rûhu'l-kudüs'tür.

---

1 Müslim, Fedâilü's-Sahâbe, 157.
2 "…Derken kendisine Rûhumuzu gönderdik de (…) ona temessül ediverdi."
3 "Söyle onlara: Onu Rabbinden hikmet-i hak ile Rûhu'l-kudüs indirdi…"
4 B -"de Rûhu'l-kudüs'tür. Hâlbuki Kur'ân'ı indiren".

İşte ey[1] Benî İsrâil, Allah teâlâ'nın peygamber ve kitap göndermesi emsalsiz bir şey değil, öteden beri cârî bir sünnet-i ilâhiyedir. Ve zikrolunduğu üzere bilhassa[2] size Hazret-i Mûsâ'dan Hazret-i Îsâ'ya kadar bunca peygamberler göndermiş ve {اَفَكُلَّمَا جَٓاءَكُمْ رَسُولٌ بِمَا لَا تَهْوٰٓى اَنْفُسُكُمُ} ya artık size[3] nefsinizin hevâsına uymayan emr-i ilâhî[4] ile yeni bir resul geldikçe {اسْتَكْبَرْتُمْ} ona tâbi' olmayı kibrinize yediremeyip kafa tutacaksınız da {فَفَرِيقاً كَذَّبْتُمْ}[5] o peygamberlerin [414] bir kısmını tekzib edecek, {وَفَرِيقاً تَقْتُلُونَ} bir kısmını da tekzib ile iktifâ etmeyip -Zekeriyyâ, Yahyâ vesâire gibi- öldürecek misiniz? ❁ Yok artık o meydanı bulamayacaksınız.[6] Bunda ise Aleyhi's-salâtü ve's-selâm Efendimiz'i dahi katletmek azminde bulunduklarına sarih bir işaret vardır. İstifham, bunu yüzlerine çarpmak üzere tevbîh ü takrî' içindir.

[7]Bunlar, haklarında nâzil olan bütün o güzel nasihatlere, davetlere, acı tatlı ihtarlara, tebşirlere, inzarlara, taltiflere, tekdirlere karşı bakınız ne dediler:

وَقَالُوا قُلُوبُنَا غُلْفٌۜ بَلْ لَعَنَهُمُ اللّٰهُ بِكُفْرِهِمْ فَقَلِيلاً مَا يُؤْمِنُونَ ﴿٨٨﴾ وَلَمَّا جَٓاءَهُمْ كِتَابٌ
مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ مُصَدِّقٌ لِمَا مَعَهُمْۙ وَكَانُوا مِنْ قَبْلُ يَسْتَفْتِحُونَ عَلَى الَّذِينَ كَفَرُواۚ فَلَمَّا جَٓاءَهُمْ
مَا عَرَفُوا كَفَرُوا بِهٖۘ فَلَعْنَةُ اللّٰهِ عَلَى الْكَافِرِينَ ﴿٨٩﴾ بِئْسَمَا اشْتَرَوْا بِهٖٓ اَنْفُسَهُمْ اَنْ يَكْفُرُوا
بِمَٓا اَنْزَلَ اللّٰهُ بَغْياً اَنْ يُنَزِّلَ اللّٰهُ مِنْ فَضْلِهٖ عَلٰى مَنْ يَشَٓاءُ مِنْ عِبَادِهٖۚ فَبَٓاؤُ۫ بِغَضَبٍ عَلٰى غَضَبٍۜ
وَلِلْكَافِرِينَ عَذَابٌ مُهِينٌ ﴿٩٠﴾

[415] Meâl-i Şerîfi

"Bizim" dediler, "kalblerimiz kılıflıdır". Öyle değil, kâfirlikleri sebebiyle Allah onları lânetledi. Onun için az, pek az imana gelirler (88).

---

1 B -"ey".
2 B -"bilhassa".
3 F +"~~böyle iken size her ne zaman~~".
4 F +"~~ahkâm-ı ilâhiye~~".
5 F +"~~ki sırf bu sebeple~~".
6 F +"~~bir kısmını da tekzib ile iktifâ etmeyip öldürüyor, şehid ediyorsunuz. 'Tekzib' mâzî sîgasıyla, 'katl' de muzâri' sîgasıyla îrad buyurulmuş ve ikisi de fâ'-i sebebiye ile 'istikbâr'a rabt edilmiştir. Demek ki tekzib bunların haslet-i mâziyeleri, katl ise haslet-i hâliye ve istikbâliyeleri olarak gösterilmiştir.~~".
7 F +"~~Ey ehl-i iman!~~".

Yanlarındakini tasdiklemek üzere onlara Allah tarafından bir kitap gelince önceden küfredenlere karşı istimdad edip dururlarken o tanıdıkları kendilerine gelince tuttular ona küfrettiler. İmdi Allah'ın lâneti kâfirlerin boynuna (89). Ne çirkindir o kendilerini sattıkları ki Allah'ın kullarından dilediğine kendi fazlından vahiy indirmesine bağy ederek, Allah ne indirdiyse hepsine küfrettiler de gazab üstüne gazaba değdiler[1] ve o kâfirler için mühîn[2] bir azab var (90).

"**Gulf**", ağlef'in cemʿi, "ağlef" "gulfe" veya "gılâf"dan kabuklu, yani sünnetsiz veyahut kılıflı demektir ki burada "kaşerli, kaşerlenmiş" mealindedir.

Hâsılı bunlar {وَقَالُوا قُلُوبُنَا غُلْفٌ} bizim kalblerimiz kılıflı yani kaşerlidir, kabukludur dediler ve bununla daʿvet-i Muhammediye ve irşâdât-ı Kur'âniyeye karşı kalblerinin kapalı olduğunu ve bunları dinlemeye, anlamaya yanaşmak niyetinde olmadıklarını lisân-ı istihfaf ile söylemek ve hidâyet-i ilâhiyeden müstağnî bulunduklarını iddia suretiyle iftihar etmek istediler. {بَلْ} Hayır, iş öyle değil, belki {لَعَنَهُمُ اللّٰهُ بِكُفْرِهِمْ} küfürleri sebebiyle Allah onları lânetledi, bâb-ı rahmetinden tard etti خَتَمَ اللّٰهُ عَلٰى قُلُوبِهِمْ وَعَلٰى سَمْعِهِمْ وَعَلٰٓى اَبْصَارِهِمْ غِشَاوَةٌ وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ [el-Bakara 2/7][3] hükmü tecellî eyledi {فَقَلِيلًا مَا} onun için bunlar az, pek az {يُؤْمِنُونَ} iman ederler. ۞ Bâlâda يَا بَنٖٓى اِسْرَٓائٖلَ اذْكُرُوا نِعْمَتِيَ الَّتٖٓى اَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ وَاَوْفُوا بِعَهْدٖٓى اُوفِ بِعَهْدِكُمْ [el-Bakara 2/40][4] âyât-ı muhkemesiyle yapılan o büyük ve latîf davetler ve onu takip eden yüksek ihtârât karşısında bunların nihâyet قُلُوبُنَا غُلْفٌ diye inat ve istikbar etmeleri iftihar edecek bir [416] sebepten değil, sırf[5] melʿunluklarından nâşîdir. Nasıl melʿun olmasınlar ki {وَلَمَّا جَٓاءَهُمْ كِتَابٌ مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ} vaktâ ki onlara Allah tarafından yeni ve büyük bir kitap {مُصَدِّقٌ لِمَا مَعَهُمْ} yanlarında bulunan ve sizi âhir zaman Peygamberi kurtaracaktır diyen

1 B: "uğradılar".
2 B: "mühim".
3 "Allah kalblerini ve kulaklarını mühürlemiş ve gözlerine bir perde indirmiştir ve bunların hakkı azîm bir azabdır."
4 "Ey İsrâil oğulları size inʿâm ettiğim nimetimi hatırlayın ve ahdime vefa edin ki ahdinize vefa edeyim…"
5 B -"sırf".

Tevrat'ı tekzib değil, kitâbullahtır, verdiği haberler haktır diye tasdik eden bir kitap, yani Kur'ân geldi {وَكَانُوا مِنْ قَبْلُ} bundan evvel ise bunlar {يَسْتَفْتِحُونَ عَلَى الَّذِينَ كَفَرُوا} ehl-i küfre, yani Arab müşriklerine bunun geleceğini açıyorlar ve bu sayede onlara karşı fütûhât talebinde bulunuyorlardı. اَللّٰهُمَّ انْصُرْنَا بِالنَّبِيِّ الْمَبْعُوثِ فِي آخِرِ الزَّمَانِ الَّذِي نَجِدُ نَعْتَهُ فِي التَّوْرَاةِ "İlâhî! Tevrat'ta evsâfını bulduğumuz âhir zaman Peygamberiyle bize nusret ihsan et"[1] diye dua ve istimdad ediyorlar ve müşriklere قَدْ أَظَلَّ زَمَانُ نَبِيٍّ يَخْرُجُ بِتَصْدِيقِ مَا قُلْنَا فَنَقْتُلَكُمْ مَعَهُ قَتْلَ عَادٍ وَإِرَمَ "Bizim söylediğimizi tasdik ederek çıkacak olan Peygamberin zamanı geldi, gölgesi bastı, biz onunla beraber sizi Âd ve İrem gibi katledeceğiz" diyorlardı.[2]

İbn Abbas, Katâde, Süddî demişlerdir ki Resûlullah Efendimiz'in bi'setinden evvel Benî Kureyza ve Benî Nadîr Yahudîleri Evs ve Hazrec kabilelerine karşı onunla istiftah ederlerdi ve bu âyet bunlar hakkında nâzil olmuştur.

Vaktâ ki Kur'ân-ı azîmü'ş-şân onlara böyle bir hâlde geldi {فَلَمَّا جَٓاءَهُمْ مَا عَرَفُوا} o tanıdıkları kendilerine gelince {كَفَرُوا بِهِ} bunlar ona küfrettiler, tanımaz oldular. {فَلَعْنَةُ اللّٰهِ عَلَى الْكَافِرِينَ} Allah'ın laneti de bütün kâfirleredir. Bunun için bunlar, mel'un oldular. {بِئْسَمَا اشْتَرَوْا بِهٖٓ اَنْفُسَهُمْ} Bunların kendilerini sattıkları şey ne kadar fena, ne [417] kadar çirkindir. {اَنْ يَكْفُرُوا بِمَٓا اَنْزَلَ اللّٰهُ} Ki Allah'ın inzal buyurduğu mübarek kitâba, risâlet-i Ahmediyeye küfr etmeleri hem de pek alçak, pek rezîlâne bir sebeple küfr etmeleridir. Bilir misiniz bunlar buna niçin küfr ettiler? {بَغْيًا اَنْ يُنَزِّلَ اللّٰهُ مِنْ فَضْلِهٖ عَلٰى مَنْ يَشَٓاءُ مِنْ عِبَادِهٖ} Allah'ın kullarından dilediği bir kuluna, mahz-ı fazl ü kereminden, peyderpey nimet indirmesine, onu âhir zaman Peygamberi yapmasına karşı bağyen, yani o nübüvvetin doğrudan doğru kendilerine indirilmesini istediklerinden bu Peygamber bizden, bizim ırkımızdan değil diye sırf hodgâmlık ve hased sâikasıyla küfr ettiler ve önce

1 Ebü'l-Ferec Nûrüddîn Alî b. Burhâniddîn el-Halebî, *İnsânü'l-'uyûn fî sîreti'l-emîni'l-me'mûn,* Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1427, II, 150.

2 Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ' el-Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl,* thk. Muhammed Abdullah en-Nemr ve dğrl., Dâru't-Taybe, 1417/1997, I, 120-121.

"O Peygamber gelecektir, gelmek üzeredir… Biz onunla fütûhât[1] yapacağız" deyip dururken insanlıktan çıktılar. "Söylediklerimiz yalanmış" dediler, kendilerini böyle bir küfre sattılar, sattılar da {فَبَٓاؤُ۫ بِغَضَبٍ عَلٰى غَضَبٍ} mukaddemâ mahkum oldukları gazabdan halâs olacakları bir sırada döndüler dolaştılar, gazab üzerine gazaba müstahik oldular[2]. Vaktiyle kendilerini Âl-i Firavn'ın sû'-i azâbından kurtaran ve bu suretle büyük bir imtihana çeken Cenâb-ı Allah, onları âlemlerin üzerine geçirmiş iken onlar bu fezâili kendilerine celb eden enbiyâyı ibtidâ tekzib, sonra katl ede ede netîce-i imtihanda dönüp dolaşıp[3] Allah'ın gazabına uğramışlar, nimetleri gitmiş, vatanları, devletleri mahvolmuş, kendileri şu, bu milletin taht-ı mahkûmiyetinde zillet ve meskenete düşmüş, nihâyet ellerindeki kitâbın hükmünce bir ümidleri kalmış idi ki o da Hazret-i Mûsâ'ya benzeyen ve onları ke'l-evvel bu gazabdan, bu zillet ve meskenetten kurtaracak olan âhir zaman peygamberine iman ve ittibâʿ etmeleri idi. Bu ümit ile yaşarken ve müşriklere karşı istiftah ve iftihar ederken tam o peygamber gelip aradıkları ellerine geçtiği ve yanlarındaki kitâbın hükmü olan bu ümidlerini[4] tahakkuk [418] ettirmek için Kur'ân-ı azîmü'ş-şân kendilerini اَوْفُوا بِعَهْد۪ٓى اُوفِ بِعَهْدِكُمْ [el-Bakara 2/40][5], وَاٰمِنُوا بِمَٓا اَنْزَلْتُ مُصَدِّقاً لِمَا مَعَكُمْ [el-Bakara 2/41][6] diye emr-i ilâhîye davet eylediği sırada sırf hased sâikasıyla sözlerinden döndüler, vakti geldi dedikleri peygambere, "hayır, beklediğimiz bu değilmiş, onun vakti gelmemiş imiş, bu bizden değil Arab'dandır" diyerek küfr ettiler, tıpkı Hazret-i Âdem'e karşı İblis'in yaptığı gibi istikbar eylediler, Allah'ın emirlerine, davetlerine قُلُوبُنَا غُلْفٌ dediler ve bu küfrü yaparken kendi sözlerini ve ellerindeki[7] kitâbın o yegâne ümidi veren hükmünü cerh ü tekzib etmek suretiyle kendi kendilerini terzil eylediler. Hâsılı bu bazirgânlar kendilerini bu kadar fena bir küfre sattılar ve bundan dolayı eski gazab üzerine tekrar bir gazaba daha lâyık ve

1 F: "fütûhâtlar".
2 F +"~~vardılar~~".
3 F +"~~dönmüşler~~".
4 B: "ümidleri".
5 "…ahdime vefa edin ki ahdinize vefa edeyim…"
6 "Ve beraberinizdekini musaddık olarak indirdiğim Kur'ân'a iman edin…"
7 B: "ellerinde".

müstahik[1] oldular {وَلِلْكَافِر۪ينَ عَذَابٌ مُه۪ينٌ} fi'l-vâkiʿ kâfirlerin hakkı da mühîn, yani ihanetkâr, hakaretâmiz, zilletli bir azabdır. ۞ Bunlar öyle kâfirlerdir ki Allah'a, Peygamber'e, hatta kendilerine kavlen ve fiilen küfr ederler de bununla beraber bir de yalan yere imandan dem vururlar. Şöyle ki:

وَاِذَا ق۪يلَ لَهُمْ اٰمِنُوا بِمَٓا اَنْزَلَ اللّٰهُ قَالُوا نُؤْمِنُ بِمَٓا اُنْزِلَ عَلَيْنَا وَيَكْفُرُونَ بِمَا وَرَٓاءَهُ وَهُوَ الْحَقُّ
مُصَدِّقاً لِمَا مَعَهُمْۜ قُلْ فَلِمَ تَقْتُلُونَ اَنْبِيَٓاءَ اللّٰهِ مِنْ قَبْلُ اِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِن۪ينَ ﴿٩١﴾ وَلَقَدْ جَٓاءَكُمْ
مُوسٰى بِالْبَيِّنَاتِ ثُمَّ اتَّخَذْتُمُ الْعِجْلَ مِنْ بَعْدِه۪ وَاَنْتُمْ ظَالِمُونَ ﴿٩٢﴾ وَاِذْ اَخَذْنَا م۪يثَاقَكُمْ
وَرَفَعْنَا فَوْقَكُمُ الطُّورَۜ خُذُوا مَٓا اٰتَيْنَاكُمْ بِقُوَّةٍ وَاسْمَعُواۜ قَالُوا سَمِعْنَا وَعَصَيْنَا وَاُشْرِبُوا ف۪ي
قُلُوبِهِمُ الْعِجْلَ بِكُفْرِهِمْۜ قُلْ بِئْسَمَا يَأْمُرُكُمْ بِه۪ٓ اِيمَانُكُمْ اِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِن۪ينَ ﴿٩٣﴾

[419] **Meâl-i Şerîfi**

"Allah ne indirdiyse iman edin" denildiği zaman da onlara "biz kendimize indirilene iman ederiz" derler de ötekine küfr ederler, hâlbuki beraberlerindekini tasdik edecek hak o. "Ya" de, "iman ediyordunuz da niçin Allah'ın peygamberlerini öldürüyordunuz?" (91). Celâlim hakkı için Mûsâ size beyyinelerle gelmişti de arkasından tuttunuz danaya taptınız, siz o zâlimlersiniz (92). Bir vakit size verdiğimiz kitabı kuvvetle tutun ve dinleyin diye Tûr'u tepenize kaldırıp mîsâkınızı aldık. "Dinledik isyan ettik" dediler ve küfürleriyle danayı kalblerinde iliklerine işlettiler. "Eğer", de, "sizler mü'minlerseniz imanınız size ne çirkin şeyler emrediyor?" (93).

{وَاِذَا ق۪يلَ لَهُمْ اٰمِنُوا بِمَٓا اَنْزَلَ اللّٰهُ} Bâlâda beyan olunduğu üzere Allah'ın her inzal buyurduğuna iman ediniz denildiği zaman bunlara {قَالُوا نُؤْمِنُ بِمَٓا اُنْزِلَ عَلَيْنَا} biz, bize inzal olunana iman ederiz derler de {وَيَكْفُرُونَ بِمَا وَرَٓاءَهُ} ve mâʿadâsına küfr ederler. {وَهُوَ الْحَقُّ} Hâlbuki hak o[2], hem de {مُصَدِّقاً لِمَا مَعَهُمْ} beraberlerindekini musaddık olmak üzere hak odur[3], o mâʿadâdır,

1 F +"~~mahkum~~".
2 F +"~~o mâʿadâ muhakkak hak~~".
3 F +"~~bir hâldedir~~".

-böyle iken yine ona küfr ederler.- ۞ İmanın hedefi hak ve hak nerede bulunsa, her nereye nâzil olsa yine hak iken hem kendilerindekinin [420] hakkıyeti ancak berikinin tasdîkiyle tebeyyün edecek iken bunlar kendilerindekinden başka hiçbir şeye hak dahi olsa inanmazlar. Âlemde hakperest olmayanların hepsi de böyledir. Onlar için iman sözü bir nefsaniyet işidir. İnanacakları bir şeyde mutlaka kendilerini görmek isterler. Meselâ kendilerinin olmayan âlime "âlim" demezler, kendilerinden olmayan peygambere "peygamber" demezler, deseler[1] bile "bizim peygamberimiz değil" derler, sırf bu yüzden âhir zaman Peygamberine ve ona nâzil olan kitâb-ı hakka "bizim tarafımızdan, bizim lisânımızdan değildir, o Arab peygamberidir, Arab kitâbıdır" diye husumet bile ederler. Beşeriyeti tefrikaya düşüren, insanlığı şirk ü cidal içinde yüzdüren, hakka karşı kuvvet ile mükâbere ve safsata ile türlü türlü melʿanet ve şeytanet ile hücum eden ve ettiren hep bu nefsaniyet, hep bu kibir, hep bu hodgâmlıktır ki Hazret-i Âdem kıssasında İblis kıssası tamemen bunu temsil eder. Bunların önünde kendilerini ehl-i din, ehl-i kitab, ehl-i iman gibi göstermek isteyen Yahudîler vardır. Bunlar nihâyet izâfî bir iman iddia ederler. "Biz ancak bize inzal olunana iman ederiz" derler, başkasına küfr ederler. Fakat Cenâb-ı Allah gösteriyor ki bunların bu izâfî iman davaları da yalandır. Çünkü bunlar kendilerindekini kendilerince esas ittihaz olunan müsellem bir hakikati tasdik ve te'yid eden bir hakkı da doğrudan doğru "bize nâzil olmadı" diye redd ü inkâr ederler. Mesela Tevrat'ın bâlâda beyan olunduğu üzere birtakım ihbârâtı ve ahkâm-ı esâsiyesi var ve bu meyanda Hazret-i[2] Mûsâ'ya benzer bir âhir zaman peygamberinin geleceği ve Benî İsrâil'in فَاِمَّا يَأْتِيَنَّكُمْ مِنّٖى هُدًى فَمَنْ تَبِعَ هُدَاىَ [el-Bakara 2/38][3] ahdi mûcebince ona ittibâʿ etmek şartıyla kurtulacağı haber verilmiş ve bu babda mukaddemâ kendilerinden mîsak da alınmış ve zamanı gelince bu mîsak mûcebince kendileri tarafından kemâl-i iftihar ile bu hakikat neşr ü işâʿa da edilmişken, Kur'ân gelip de Tevrat haktır, bu haberler, [421] bu kıssalar, bu vaadler

1 B: "derlerse".
2 B -"ve ahkâm-ı esâsiyesi var ve bu meyanda Hazret-i".
3 "…Sonra benden size ne zaman bir hidâyetçi gelir de kim o hidâyetçimin izince giderse…"

doğrudur diye onu tasdik ve mûcebince taraf-ı ilâhîden "yâ Benî İsrâil haydi[1] vaktiyle size verdiğim nimetlerimi yâd eyleyin ve Bana verdiğiniz ahdi îfa edin de Ben de size verdiğim halâs ahdimi îfa edeyim" وَاٰمِنُوا بِمَٓا اَنْزَلْتُ مُصَدِّقًا لِمَا مَعَكُمْ [el-Bakara 2/41][2] emirlerini tebliğ edince, mahza Tevrat'ı tasdik ve teyide maʿtuf olan bu evâmir-i ilâhiyeyi redd ü inkâra kalkıştılar, قُلُوبُنَا غُلْفٌ dediler de bütün bunlarla beraber نؤمن بما أنزل علينا diye bir de izâfî bir iman davası tutturuyorlar, şimdi "siz böyle mi diyorsunuz? Öyle ise size nâzil olmuş bulunan Tevrat'a ve ona haktır diyen Kur'ân'a inanınız" derseniz dönerler, onu da redd ü inkâr ederler, demek ki bunların نُؤْمِنُ بِمَٓا اُنْزِلَ عَلَيْنَا davası da yalandır. Bunlar başkasına nâzil olan hakkı inkâr etmek için kendilerine nâzil olmuş ve taraflarından neşr ü işâʿa edilmiş bulunanı da redd ü inkâr ediyorlar, tenakuzdan kurtulmuyorlar, artık bu safsatacılarda velev izâfî olsun iman tasavvur olunabilir mi? Bundan başka daha vâzıh olmak için {قُلْ فَلِمَ تَقْتُلُونَ اَنْبِيَٓاءَ اللّٰهِ مِنْ قَبْلُ اِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ} bunlara de ki: Siz dediğinizde sâdık, yani kendinize inzal edilene inanır olsanız bundan evvel Allah'ın peygamberlerini katleder miydiniz? Sâdıksanız onları niçin katlettiniz? ❁ Peygamber öldürmek küfr-i mahz değil midir? Tevrat bunu haram kılmamış mıydı? ʿAle'l-husûs Zekeriyyâ, Yahyâ vesâire gibi öldürdüğünüz peygamberler hep sizin değil miydiler? Daha evveline bakalım: {وَلَقَدْ جَٓاءَكُمْ مُوسٰى بِالْبَيِّنَاتِ} Alimallah size Mûsâ beyyinelerle, ʿiyan beyan mucizelerle geldi {ثُمَّ اتَّخَذْتُمُ الْعِجْلَ مِنْ بَعْدِهِ} sonra da siz onun arkasından tuttunuz buzağıya taptınız {وَاَنْتُمْ ظَالِمُونَ} siz böyle zâlimlersiniz. ❁ Ey zâlimler siz o zaman mı kendinize inzal olunana iman ettiniz? O beyyinelerden birini yine hatırlatalım {وَاِذْ اَخَذْنَا مِيثَاقَكُمْ وَرَفَعْنَا فَوْقَكُمُ الطُّورَ خُذُوا مَٓا اٰتَيْنَاكُمْ بِقُوَّةٍ وَاسْمَعُوا} [422] hani size verdiğimiz kitâbı ve onun ahkâmını kuvvetle, ciddiyet ve ihtimam ile tutunuz ve dinleyiniz diye Tûr dağını tepenize kaldırarak mîsâkınızı zorla almıştık, koca bir dağın şemsiye gibi baş üzerinde[3] tehdid etmesi ne büyük mucize idi? Fakat, dinlediler

---

1 B -"haydi".

2 "Ve beraberinizdekini musaddık olarak indirdiğim Kur'an'a iman edin…"

3 F +"~~başınızda sizi~~".

mi? Buna karşı[1] {قَالُوا سَمِعْنَا وَعَصَيْنَا} gönüllerinden işittik ve isyan ettik dediler {وَاُشْرِبُوا فِى قُلُوبِهِمُ الْعِجْلَ بِكُفْرِهِمْ} küfürleriyle kalblerinde buzağı sevdası iliklerine işlemişti.[2] Demek ki o zaman bile kendilerine indirilene iman etmemişlerdi[3] {قُلْ} sen bunlara şöyle söyle {بِئْسَمَا يَأْمُرُكُمْ بِهٓ اِيمَانُكُمْ اِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ} eğer siz mü'min iseniz imanınız size ne çirkin emirler veriyor ki peygamberleri katledersiniz, kitâbınızı tekzib edersiniz, işittik isyan ettik dersiniz, hâlâ buzağıyı kalbden çıkarmazsınız, böyle bir iman olsa olsa şeytana iman olur. Bütün bu hâlleriyle bunlar âhireti de kimseye vermek istemezler. Lâkin Allah'a kitaplarına, peygamberlerine iman sözleri asılsız olduğu gibi âhirete imanları da böyle olduğunu beyan için buyuruluyor ki:

قُلْ اِنْ كَانَتْ لَكُمُ الدَّارُ الْاٰخِرَةُ عِنْدَ اللّٰهِ خَالِصَةً مِنْ دُونِ النَّاسِ فَتَمَنَّوُا الْمَوْتَ اِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ ﴿٩٤﴾ وَلَنْ يَتَمَنَّوْهُ اَبَدًا بِمَا قَدَّمَتْ اَيْدِيهِمْ وَاللّٰهُ عَلِيمٌ بِالظَّالِمِينَ ﴿٩٥﴾ وَلَتَجِدَنَّهُمْ اَحْرَصَ النَّاسِ عَلٰى حَيٰوةٍ وَمِنَ الَّذِينَ اَشْرَكُوا يَوَدُّ اَحَدُهُمْ لَوْ يُعَمَّرُ اَلْفَ سَنَةٍ وَمَا هُوَ بِمُزَحْزِحِهِ مِنَ الْعَذَابِ اَنْ يُعَمَّرَ وَاللّٰهُ بَصِيرٌ بِمَا يَعْمَلُونَ ﴿٩٦﴾

[423] **Meâl-i Şerîfi**

De ki: Allah yanında âhiret evi (Cennet) başkalarının değil de hâssaten sizin ise, eğer davanızda sâdıksanız, haydi ölümü ümniyye edinin, canınıza minnet bilin (94). Fakat ellerinden çıkan işler dururken onu hiçbir zaman temenni edemezler, Allah bilir o zâlimleri (95). Her hâlde onları insanların hayata en harîsi, müşriklerden de harîs[4] *bulacaksın. Her biri arzu eder ki bin sene muʿammer olsa, hâlbuki muʿammer olmak kendisini*[5] *azabdan uzaklaştıracak değil. Allah görüyor onlar neler yapıyorlar (96).*

---

1 F +"~~o zamanki eslâfınız~~ bile".

2 "İşrab" içirmek demektir ki, burada boyanan elbiseye boyayı içirmek mânasından latif bir istiʿâre-i temsîliye vardır [Müellifin notu]. (Bu dipnot B nüshasında bulunmamaktadır).

3 F +"~~o zaman mı kendinize inzal olunan kitaba iman ettiniz!~~".

4 F: "harîsi".

5 F +"~~onu~~".

Yâ Muhammed! {قُلْ} Sen onlara de ki {اِنْ كَانَتْ لَكُمُ الدَّارُ الْاٰخِرَةُ عِنْدَ اللّٰهِ خَالِصَةً مِنْ دُونِ النَّاسِ} eğer dâr-ı âhiret saadeti diğer insanların hiçbir hissesi olmayarak hâlis sizin ise {فَتَمَنَّوُا الْمَوْتَ} hiç durmayın ölümü temenni edin {اِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ} eğer siz bu davanızda sâdık, sözünüzün doğruluğuna kāniʿ iseniz hemen ölümü[1] istemeniz lâzım gelir.

"**Dâr**", lügatta dâiren mâ-dâr üzerine hudud çevrilmiş mükemmel ve mahfuz bir surette süknâya[2], hayata elverişli yer demektir. Lisânımızdaki "büyük konak", "saray", "şehir", "memleket", "yurt", "vatan" kelimelerinin mânalarına ʿale'l-merâtib şâmildir. Nitekim "dâr-ı İslâm" İslâm sulh u selâmet vatanı, "dâr-ı harb" harbîler vatanı, harb ü cidal yeri demek olduğu gibi, içinde bulunduğumuz bütün şu [424] âleme de "dâr-ı dünya" denilir, buna mukabil "dâr-ı âhiret" de ölümden[3] sonra ebedî dâru'l-karar demektir. Binâenʿaleyh "dâr-ı âhiret sırf bizimdir" demek, "öldükten sonra herkes ya mahv veya kahrolacak, sade biz kalacağız, biz mesʿud olacağız" demek olur. Ölümden sonra böyle ebedî bir saadet müstakillen kendilerinin olduğuna cidden kāniʿ bulunanların zahmetler, elemler, kederlerle dolu olan şu üç beş günlük dünya hayatına sarılmalarının hiçbir mânası yoktur. Hele dünyada vatandan, istiklâlden mahrum, zillet ü meskenete mahkum bir hâlde yaşayanlar için böyle bir temenni zarûrî olmak lâzım gelir. {وَلَنْ يَتَمَنَّوْهُ اَبَدًا} Hâlbuki onu hiçbir zaman isteyemez, temenni edemezler {بِمَا قَدَّمَتْ اَيْدِيهِمْ} sebebi önce ellerinin yaptığı, âhirete takdim ettiği şeyler, cürümler, cinayetler, zulümlerdir. Yani bunlar sâbıkalıdır[4]. O kirli ellerin ne yaptıklarını, âhirete ne yolda varacaklarını vicdanları duyar da dünya cennetinden vazgeçmezler, ölümü isteyemezler, Allah o zâlimleri bilmez mi sanıyorlar ki "dâr-ı âhiret bizimdir" diyorlar? {وَاللّٰهُ عَلِيمٌ بِالظَّالِمِينَ} Allah bütün zâlimleri bilir.

Esasen bunların âhirete ne imanları vardır ne ümidleri, çünkü {وَلَتَجِدَنَّهُمْ اَحْرَصَ النَّاسِ عَلٰى حَيٰوةٍ} istikrâ edersek insanların tek hayata en harîsi bunları

1 M: "ölüm".
2 F: "süknâ ve".
3 B: "dünyadan".
4 B: "sâbıkalıdırlar".

bulursun. ❁ Bunların âhirete, diğer bir hayata ümidleri veya zerre kadar imanları olsa idi, yalnız bu dünya hayatına böyle herkesten, hatta müşriklerden bile ziyade hırs ederler[1] mi idi? {وَمِنَ الَّذ۪ينَ اَشْرَكُوا} Müşriklerden de haris[2] {يَوَدُّ اَحَدُهُمْ لَوْ يُعَمَّرُ اَلْفَ سَنَةٍ} her biri arzu eder ki bin sene muʿammer olsa.[3] ❁ Bazı müfessirîn bu müşriklerden murad Mecuslar olduğunu rivayet etmişlerdir[4] ki o [425] zamanki İrânîler demek olur. {وَمَا هُوَ بِمُزَحْزِحِه۪ مِنَ الْعَذَابِ اَنْ يُعَمَّرَ} Hâlbuki o muʿammer olmak kendini azabdan uzaklaştıracak değil.[5] {وَاللّٰهُ بَص۪يرٌ بِمَا يَعْمَلُونَ} Allah[6] onların gizli açık yaptıklarını, yapacaklarını[7] görüp duruyor. ❁ Yaʿkūb kıraatinde hitab ile تَعْمَلُونَ okunur yani "Allah hepinizin yaptığını, yapacağını[8] görüyor, biliyor" demek olur.

"**Basîr**", aʿmânın zıddıdır. Bununla beraber ya "basar"dan veya[9] "basîret"ten sıfat-ı müşebbehe olduğu için habîr, her vechile vâkıf-ı umûr, yani işlerin zâhir u bâtınına, ledünniyâtına âşina mânasına kullanılır. İşte Allah böyle basîrdir. Ona göre hayra hayr ile mükâfat, şerre de şer ile mücâzat edecek ve herkesin âhireti ömrüne göre değil, ameline göre olacaktır. Hâlbuki amel de iman ile mütenâsibdir. Âhireti tanımadıkları için müşriklerin hayata bu kadar haris olanları vardır. Yahudîleri ise her hâlde bunlardan daha haris bulursun, binâenʿaleyh bunların âhirete müşrikler kadar bile yüzleri yoktur.

Bu hâlet-i ruhiye bi'z-zarûre iki sebebin birinden hâlî değildir. Ya bunlar "dâr-ı âhiret saadeti sırf bizimdir, ateş bize olsa olsa sayılı birkaç gün dokunup geçecektir" derken bunun yalan olduğunu bilerek söylüyorlar, bu surette âhirete asla imanları yoktur. Âhirete iman davasında kendilerini yine kendileri tekzib etmektedir. Veyahut dâr-ı âhiretten maksadları öldükten sonra olan hakikaten âhiret değil de dünyada tasavvur ettikleri bir istikbâldir.

---

1 B: "beslerler".
2 F: "Müşriklerden de öyleleri vardır ki".
3 F: "Her biri bin sene muʿammer olsa hoşlanır, bunu arzu eder".
4 B: "edilmiştir".
5 F: "Halbuki ~~onu~~ o muʿammer olmakla kendini azabdan uzaklaştıracak değil ~~olan o bin sene muʿammer olmak değil, güzel amellerdir~~".
6 F +"ise".
7 F +"~~ezelde~~".
8 F +"~~ezelde~~".
9 B: "ya".

Deniliyor ki bunlar son zamanlarda âhiret mefhûmunu tevil ve tahrif ederek şu ümniyyeye zâhib olmuşlardır: Dünyada en nihâyet Beytü'l-makdis'in bulunduğu Arz-ı Mukaddes kendilerinin olacak ve orada bir hükûmet ve devlet kuracaklar ve ondan sonra bütün dünyayı istîlâ edecekler, dünyanın yegâne devleti [426] olacaklarmış ve o zaman başkaları mahv u kahrolacak, dünya bunların olacakmış, dâr-ı âhiret bu imiş. Bu takdirde "dâr-ı âhiret diğer insanların hissesi olmayarak hâlis bizimdir" demeleri buna işaret ve "eyyâm-ı maʿdûde" sözü de o zamana kadar geçecek olan müddette her ferdin ömründen kinaye olur. Bugün bütün dünyadaki Yahudîlerin bu ümniyye üzerinde birleşmek istedikleri de anlaşılıyor. Onlar buna inanmış olabilirler lâkin Allah teâlâ âhiret imanının bundan ibaret olmadığını, âhiretin böyle telakkīsi câiz olmayacağını[1], âhiret akidesi böyle olmayınca böyle bir fikrin tahakkuku mümkin olamayacağını da üslûb-i hakîm ile ve mülzim bir surette bi'l-vücûh beyan buyurmuştur. Haydi bu millet ü cemaat nokta-i nazarından, bir nevi âhiret, bir baʿs baʿde'l-mevt demek olsun. Lâkin rûh-i millî ve hayât-ı nevʿî ne ile kāimdir? Hayât-ı efrâd ile değil mi? O hâlde bunu kazanmak o efrâdın mesâîsine ve fedakârlığına mütevakkıftır. Bu tahakkuk edinceye kadar nice ferdler geçmeli ve bu uğurda ifnâ-yı hayat etmelidir ki ölmüş bir millet baʿs baʿde'l-mevte mazhar olsun. Hâlbuki öldükten sonra ferd için dünyasındaki bu fedakârlığın mükâfat ve mücâzâtını zâmin olan diğer bir hayat, yani hakīkī mânasıyla bir hayât-ı âhire, bir dâr-ı âhiret imanı bulunmadıkça öyle nevʿî bir ümniyyenin tahakkukuna imkân yoktur. Öldükten sonra rûh-i şahsînin bekāsına, daha doğrusu şahsın baʿs baʿde'l-mevt diğer bir neş'et ve ebedî bir hayat ile baʿsine inanmayan ve eyyâm-ı maʿdûde olan hayât-ı dünyâya vedâ edince büsbütün hiç olup gideceğine ve bu hiçlikten tekrar çıkması imkânı bulunmadığına kāil olan ferdler böyle fedakârlığa ve nice nice hayatların ifnâsına mütevakkıf bulunan öyle nevʿî bir ümniyye için nasıl can verebilirler, nasıl fedakârlık edebilirler? Öldükten sonra hakīkī âhiret mükâfâtı yoksa asırlarca sonra gelecek insanların konacağı bir saadet için bugünkü insanlar nasıl ve neden [427] dolayı bezl-i mesâî ve fedakârlık etsin? Bütün bunlar mahza hayr olduğundan dolayı, mahza Allah

1 F: "olamayacağını".

rızâsı için yapılacaksa baʿde'l-mevt, maʿdûm-ı mahz olacaklarını zanneden kimseler için hayrın, Allah rızâsının mânası nedir? Âlemde böyle ferdlerden mürekkeb bir hey'et-i ictimâʿiyenin öyle bir ümniyyeyi tahakkuk ettirmesine asla imkân yoktur. Bunu yapabilecek milletin efrâdı her hâlde dünyada fedâ-yı hayâtı göze aldırabilmelidir. Bunu yapabilmek de baʿde'l-mevt bir mükâfâtın tahakkukuna iman ile mümkindir. Yahudîler ise böyle bir âhirete inanmadıkları için müşriklerden ziyade hayâta harîstirler, ölümden fevkalâde korkarlar, "dâr-ı âhiret" nâmını verdikleri Arz-ı Mukaddes ve devlet-i dünya ümniyyesi de bu şerâit altında tahakkuku kābil olmayan mütenakız bir ümniyyeden ibarettir. Eğer onlar hakīkī âhirete inanmadan buna inanıyorlarsa yalana inanmaktan ibaret bir îmân-ı şeytânî olur. Buna da بِئْسَمَا يَأْمُرُكُمْ بِهٖٓ اِيمَانُكُمْ اِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنٖينَ okunur. Diğer taraftan onlarca âhiret yalnız bu ise ve eyyâm-ı maʿdûde azab, o vakte kadar geçecek ferdlerin dünyadaki ömürleri müddetinden kinaye ise bu ümniyye uğrunda ve ondan evvel çalışıp ölmüş olanların hepsinin canı cehennemden başka bir şey görmeyecek demektir. Bu ise bir zulümdür. Bu telakkīyi veren din ne zâlimâne bir din olur. Ve bu fikir altında hubb-i hayat cehennem mahabbetinden ibaret bir delilik değil midir? O hâlde bunlar için saadetin bir mânası varsa o da hiç olmak için bir an evvel ölüp kurtulmaktan ibarettir. Binâenʿaleyh hepsi[1] ölümü temenni etmelidir ki bir gün evvel eyyâm-ı maʿdûdeyi bitirsin, hâlbuki bunlar kadar ölümden kaçınan, bunlar kadar hayata hırs gösteren hiçbir kavim yoktur. Demek ki bu imanları da yalandır. Bi'l-farz bu hırs Arz-ı Mukaddes ümniyyesinin[2] ancak dünyada görülebileceği için olsun, o hâlde dünyada fedâ-yı hayâta mütevakkıf, uzun mücadeleler, büyük muharebeler yapılmaksızın istihsâli mümkin [428] olmayan dünyevî bir gayeye böyle bir hubb-i hayat ile erişmek sevdası tenakuzlarla dolu bir hayâl-i muhalden başka ne olur? Bu gayenin tahakkukunu isteyenler bu uğurda şehid olmak için mevti temenni edebilmelidirler. Bunu yapabilmek ise hakīkī mânasıyla âhiret imanına tevakkuf eder. Bu da ancak وَالَّذٖينَ يُؤْمِنُونَ بِمَٓا اُنْزِلَ اِلَيْكَ وَمَٓا اُنْزِلَ مِنْ قَبْلِكَۚ وَبِالْاٰخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ [el-Bakara 2/4][3]

---

1 B +"hepsi".
2 B: "Arz-ı Mukaddes'in".
3 "Ve onlar ki hem sana indirilene iman ederler hem senden evvel indirilene, âhirete yakīni de bunlar edinirler."

hükmünce Hâtemü'l-enbiyâ'yı ve ona nâzil olan kitâbı tasdik ile mümkindir. Ve ancak o zamandır ki أَوْفُوا بِعَهْدِى أُوفِ بِعَهْدِكُمْ [el-Bakara 2/40][1] vaadi tahakkuk edebilir. Görülüyor ki burada sade Yahudîler için değil, bu münasebetle umum beşeriyet için pek büyük bir ders vardır.

Bir de bu Yahudîler vahiy ve nübüvvet aleyhinde söz söylemiş olmak için vâsıta-i vahiy olan Cibrîl-i Emîn'e "o bizim adüvvümüzdür" diye izhâr-ı adâvet etmişlerdi ki buna karşı şu iki âyet nâzil olmuştur:

قُلْ مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِجِبْرِيلَ فَإِنَّهُ نَزَّلَهُ عَلٰى قَلْبِكَ بِإِذْنِ اللّٰهِ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ وَهُدًى وَبُشْرٰى لِلْمُؤْمِنِينَ ﴿٩٧﴾ مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِلّٰهِ وَمَلٰٓئِكَتِهِ وَرُسُلِهِ وَجِبْرِيلَ وَمِيكَالَ فَإِنَّ اللّٰهَ عَدُوٌّ لِلْكَافِرِينَ ﴿٩٨﴾

Meâl-i Şerîfi

Söyle, her kim Cibrîl'e düşman ise bilsin ki o, o Kur'ân'ı senin kalbin üzerine Allah'ın izniyle indirdi, önündekileri tasdikleyici ve mü'minlere bir hidâyet ve bişâret olmak için (97). [429] *Her kim Allah'a ve Allah'ın meleklerine ve resullerine ve Cibrîl'e ve Mîkâl'e düşman olur ise bilsin ki Allah kâfirlerin düşmanıdır[2] (98).*

Bu âyetlerin sebeb-i nüzûlü olan bu adâvetin sûret-i izhârı hakkında birkaç rivayet vardır:

Birincisi: Turuk-ı muhtelifeden vârid olan rivayetlerin hâsılına göre Aleyhi's-salâtü ve's-selâm Efendimiz Medine'ye hicret buyurdukları zaman Fedek Yahudîlerinin ahbârından Abdullah b. Sûriyâ, münazara etmek için birkaç kişi ile gelmiş. Evvelâ "Yâ Muhammed!" demiş, "uykun nasıldır? Zira âhir zamanda gelecek Peygamberin uykusu bize haber verilmiştir." Aleyhi's-salâtü ve's-selâm Efendimiz "Gözlerim uyur kalbim uyumaz" buyurunca, "doğru", demiş. Sâniyen "nutfe babadan

---

1 "…ahdime vefa edin ki ahdinize vefa edeyim…"

2 F +"~~De ki: Her kim Cibrîl'e düşman ise, çünkü … indirdi, önündekileri tasdikleyici ve mü'minlere hidâyet ve bişâret olmak için. Her kim Allah'a ve Allah'ın meleklerine ve resullerine ve Cibrîl'e ve Mîkâl'e düşman olur ise şüphe yok ki Allah kâfirlerin düşmanıdır~~".

iken çocuk anasına nasıl benzer? Haber verir misin" demiş, Resûlullah "Kadının da suyu vardır, hangisi galebe ederse müşabehet ona olur" buyurmuş, "doğru", demiş. Sâlisen "İsrâil'in nefsine haram kıldığı taam ne idi haber ver, Tevrat'a nazaran Nebiyy-i ümmî bunu haber verecektir" demiş. Resûlullah Efendimiz buyurmuş ki "Mûsâ'ya Tevrat'ı indiren Allah nâmına söylerim, bilir misiniz; İsrâil şiddetli bir hastalığa tutulmuştu, hastalığı uzadı, o zaman Allah kendisine bu hastalıktan afiyet ihsan ederse en sevdiği taamı, şarabı kendisine haram olsun diye nezr etti ki deve eti ve deve sütü idi". Abdullah buna da "evet" dedikten sonra râbiʿan "bir şey kaldı, onu da söylersen sana iman ettim: Sana hangi melek geliyor da Allah tarafından söylediklerini getiriyor?" diye sormuş, Resûlullah "Cibrîl" buyurmuş, bunun üzerine Yahudî "O bizim düşmanımızdır, o kıtal, şiddet getirir, bizim resûlümüz, -sefirimiz- Mîkâîl'dir ki müjde, ucuzluk, bolluk getirir, sana gelen o olsa idi iman ederdik" demiş, derhâl Hazret-i Ömer sormuş: "Bu adâvet ne zaman başladı?" İbn Sûriyâ "bunun [430] ibtidâsı" demiş, "Buhtunassar denilir bir adam tarafından Beytü'l-Makdis'in tahrip olunacağını Allah teâlâ peygamberimize vahyen bildirmiş ve onu târif etmiş idi. Biz de aradık bulduk, onu öldürmek için adamlar gönderdik. O zaman[1] Babil'de henüz miskin bir çocuktu, fakat Cibrîl "Eğer Allah sizi bunun katline musallat kılarsa haber verdiği adam bu değilmiş demek olur, binâenʿaleyh bunun katli fâidesizdir" diye onu müdafaa etti. Sonra o büyüdü, kuvvetlendi, hükümdar oldu, harb açtı. Beytü'l-Makdis'i tahrip etti ve bize katliam yaptı, bunun için biz onu düşman tanırız". Bunun üzerine bu âyetler nâzil olmuştur.[2]

---

1 B: "Henüz".

2 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* III, 610:
أَنَّهُ عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ لَمَّا قَدِمَ الْمَدِينَةَ أَتَاهُ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ صُورِيَا فَقَالَ: يَا مُحَمَّدُ كَيْفَ نَومُكَ، فَقَدْ أُخْبِرْنَا عَنْ نَوْمِ النَّبِيِّ الَّذِي يَجِيءُ فِي آخِرِ الزَّمَانِ؟ فَقَالَ عَلَيْهِ السَّلَامُ: «تَنَامُ عَيْنَايَ وَلَا يَنَامُ قَلْبِي» قَالَ: صَدَقْتَ يَا مُحَمَّدُ، فَأَخْبِرْنِي عَنِ الْوَلَدِ أَمِنَ الرَّجُلِ يَكُونُ أَمْ مِنَ الْمَرْأَةِ؟ فَقَالَ: أَمَّا الْعِظَامُ وَالْعَصَبُ وَالْعُرُوقُ فَمِنَ الرَّجُلِ، وَأَمَّا اللَّحْمُ وَالدَّمُ وَالظُّفْرُ وَالشَّعْرُ، فَمِنَ الْمَرْأَةِ فَقَالَ صَدَقْتَ. فَمَا بَالُ الرَّجُلِ يُشْبِهُ أَعْمَامَهُ دُونَ أَخْوَالِهِ أَوْ يُشْبِهُ أَخْوَالَهُ دُونَ أَعْمَامِهِ؟ فَقَالَ: أَيُّهُمَا غَلَبَ مَاؤُهُ مَاءَ صَاحِبِهِ كَانَ الشَّبَهُ لَهُ، قَالَ: صَدَقْتَ فَقَالَ: أَخْبِرْنِي أَيُّ الطَّعَامِ حَرَّمَ إِسْرَائِيلُ عَلَى نَفْسِهِ وَفِي التَّوْرَاةِ أَنَّ النَّبِيَّ الْأُمِّيَّ يُخْبِرُ عَنْهُ؟ فَقَالَ عَلَيْهِ السَّلَامُ: «أُنْشِدُكُمْ بِاللَّهِ الَّذِي أَنْزَلَ التَّوْرَاةَ عَلَى مُوسَى هَلْ تَعْلَمُونَ أَنَّ إِسْرَائِيلَ مَرِضَ مَرَضًا شَدِيدًا فَطَالَ سُقْمُهُ فَنَذَرَ لِلَّهِ نَذْرًا لَئِنْ عَافَاهُ اللَّهُ مِنْ سُقْمِهِ لَيُحَرِّمَنَّ عَلَى نَفْسِهِ أَحَبَّ الطَّعَامِ وَالشَّرَابِ، وَهُوَ لُحْمَانُ الْإِبِلِ وَأَلْبَانُهَا؟ فَقَالُوا: نَعَمْ. فَقَالَ لَهُ: بَقِيَتْ خَصْلَةٌ وَاحِدَةٌ إِنْ قُلْتَهَا آمَنْتُ بِكَ، أَيُّ مَلَكٍ يَأْتِيكَ بِمَا تَقُولُ عَنِ اللَّهِ؟ قَالَ جِبْرِيلُ: قَالَ إِنَّ ذَلِكَ عَدُوُّنَا يَنْزِلُ بِالْقِتَالِ وَالشِّدَّةِ، وَرَسُولُنَا مِيكَائِيلُ يَأْتِي بِالْبِشْرِ وَالرَّخَاءِ فَلَوْ كَانَ هُوَ الَّذِي يَأْتِيكَ آمَنَّا

İkincisi: Sebeb-i nüzul doğrudan doğruya[1] Hazret-i Ömer'le olan bir muhavere olmuştur, şöyle ki: Medine'nin yukarı tarafında müşârün ileyhin bir tarlası vardı, ona gelir giderken yolu Yahudîlerin dershaneleri önünden geçerdi, o da ara sıra gider onları dinlerdi. Bir gün "Yâ Ömer" dediler, "ashâb-ı Muhammed içinde senin gibi sevdiğimiz yok, diğerleri gelir geçer, iltifat etmez, canımızı sıkar, sen öyle yapmazsın bunun için sana çok ümit besliyoruz". Müşârün ileyh sordu, "sizce en büyük yemin nedir?" "Tûr-i Sînâ'da Mûsâ'ya Tevrat'ı indiren Rahmân nâmına yemindir" dediler. Binâenʿaleyh bu suretle kendilerine yemin vererek "Muhammed'i kitâbınızda buluyor musunuz?" diye sordu, sükût ettiler "ne oluyorsunuz söyleyin, vallahi ben size dinimde şekkim bulunduğu için sual sormuyorum" dedi. Birbirlerinin yüzüne baktılar, içlerinden biri kalktı, "söyleyin veya söyleyeceğim" dedi, onun üzerine dediler ki "evet biz onu kitapta buluyoruz, lâkin ona vahiy getiren melek Cibrîl'dir, Cibrîl ise bizim düşmanımızdır, o hep azab, kıtal, zelzele gibi şiddetlerin sâhibidir. Eğer ona gelen Mikâîl olsa idi her hâlde iman ederdik, çünkü Mikâîl bütün rahmet ü merhamete, ucuzluğa, selâmete müvekkeldir." Hazret-i Ömer sordu: [431] "Tûr-i Sînâ'da Mûsâ'ya Tevrat'ı indiren Rahman hakkı için söyleyin, ʿindallah Cibrîl'in mevkiʿi nedir?" Dediler ki "Cibrîl sağında, Mikâîl solundadır." Müşârün ileyh: "Öyle ise şâhid olun ki Allah'ın sağındakine düşman olanlar solundakine de düşmandırlar ve bunlara düşman olan Allah'a da düşmandır" dedi ve macerayı Peygambere haber vermek için avdet etti, huzûr-i risalete varınca gördü ki Cibrîl ondan evvel vahiy getirmiş, Resûlullah kendisine bu âyetleri okuyuvermiştir.[2]

بِكَ، فَقَالَ عُمَرُ: وَمَا مَبْدَأُ هَذِهِ الْعَدَاوَةِ؟ فَقَالَ ابْنُ صُورِيًّا مَبْدَأُ هَذِهِ الْعَدَاوَةِ أَنَّ اللهَ تَعَالَى أَنْزَلَ عَلَى نَبِيِّنَا أَنَّ بَيْتَ الْمَقْدِسِ سَيُخَرَّبُ فِي زَمَانِ رَجُلٍ يُقَالُ لَهُ: بُخْتُنَصَّرُ وَوَصَفَهُ لَنَا فَطَلَبْنَاهُ فَلَمَّا وَجَدْنَاهُ بَعَثْنَا لِقَتْلِهِ رِجَالًا فَدَفَعَ عَنْهُ جِبْرِيلُ وَقَالَ: إِنْ سَلَّطَكُمُ اللهُ عَلَى قَتْلِهِ فَهَذَا لَيْسَ هُوَ ذَاكَ الَّذِي أَخْبَرَ اللهُ عَنْهُ أَنَّهُ سَيُخَرِّبُ بَيْتَ الْمَقْدِسِ، فَلَا فَائِدَةَ فِي قَتْلِهِ، ثُمَّ إِنَّهُ كَبُرَ وَقَوِيَ وَمَلَكَ وَغَزَانَا وَخَرَّبَ بَيْتَ الْمَقْدِسِ وَقَتَلَنَا، فَلِذَلِكَ نَتَّخِذُهُ عَدُوًّا.

1 F: "doğru".

2 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* II, 384-385:

كان لعمر بن الخطاب أرض بأعلى المدينة، فكان يأتيها، وكان ممره على طريق مدراس اليهود، وكان كلما دخل عليهم سمع منهم. وإنه دخل عليهم ذات يوم فقالوا: يا عمر ما في أصحاب محمد صلى الله عليه وسلم أحد أحب إلينا منك، إنهم يمرون بنا فيؤذوننا، وتمر بنا فلا تؤذينا، وإنا لنطمع فيك. فقال لهم عمر: أي يمين فيكم أعظم؟ قالوا: الرحمن الذي أنزل التوراة على موسى بطور سيناء. فقال لهم عمر: فأنشدكم بالرحمن الذي أنزل التوراة على موسى بطور سيناء، أتجدون محمدا صلى الله عليه وسلم

Üçüncüsü "Allah teâlâ Cibrîl'e nübüvveti bize getirmesini emrettiği hâlde, o başkasına götürdü, bundan dolayı düşmanımızdır" dedikleri de mervîdir.[1] Fi'l-vâkiʿ birinci âyetin mazmûnuna nazaran sebeb-i adâvetin Kur'ân'ı kalb-i Muhammedîye indirmesinden başka bir şey olmadığı ve bunun ise Allah'ın izniyle yapıldığı ve aynı zamanda getirdiği Kur'ân'ın şiddet ü azab değil, kütüb-i sâlifeyi müeyyid ve mü'minlere hidâyet ve bişâret olduğu beyan buyurularak onlar tarafından dermeyan edilen diğer sebeplerin sebeb-i hakīkī olarak değil yalan olarak söylendiği ifham olunmuştur.

Fâide: "**Cibrîl**" esasen "cibr" ve "îl" kelimelerinden mürekkeb İbrânî[2] bir kelime olarak Fahr-i Kâinat Efendimiz'e vahiy getiren meleğin ismidir. İbrânî'de "Abdullah" gibi ve rivayete nazaran aynı mânada bir terkîb-i izâfî ise de, Arapça "Baʿlebek" gibi terkîb-i mezcîye şebîh bir tarzda kullanılmıştır. ʿAlemiyet ve ʿucmeden dolayı gayr-i munsariftir. Araplar bunu sekiz lügat üzere söylemişlerdir ki bunlardan meşhuru dörttür ve kırâat-i aşerede vârid olmuştur:

1. "Selsebîl" vezninde "Cebreîl", Hamza ve Kisâî kıraatleri
2. "Cebreil", Ebûbekir rivayetiyle Âsım kıraati
3. "Cebril", İbn Kesir kıraati
4. "Cim"in kesriyle "Cibrîl", mütebâkī altı imam ile [432] rivâyet-i Hafs üzere Âsım kıraati ki bizim kıraatimiz budur ve Hicaz lügatıdır. Diğer dördü de "Cebraiyl", "Cebrâil", "Cebrâl", "Cebrin"dir. Arabın gayrı

عندكم؟ فأَسْكتوا. فقال: تكلموا، ما شأنكم؟ فوالله ما سألتكم وأنا شاك في شيء من ديني. فنظر بعضهم إلى بعض، فقام رجل منهم فقال: أخبروا الرجل، لتخبرنه أو لأخبرنه. قالوا: نعم، إنا نجده مكتوبا عندنا، ولكن صاحبه من الملائكة الذي يأتيه بالوحي هو جبريل، وجبريل عدونا، وهو صاحب كل عذاب أو قتال أو خسف، ولو أنه كان وليه ميكائيل، إذًا لآمنا به، فإن ميكائيل صاحب كل رحمة وكل غيث. فقال لهم عمر: فأنشدكم بالرحمن الذي أنزل التوراة على موسى بطور سيناء، أين مكان جبريل من الله؟ قالوا: جبريل عن يمينه، وميكائيل عن يساره. قال عمر: فأشهدكم أن الذي هو عدو للذي عن يمينه، عدو للذي هو عن يساره؛ والذي هو عدو للذي هو عن يساره؛ عدو للذي هو عن يمينه؛ وأنه من كان عدوهما، فانه عدو لله. ثم رجع عمر ليخبر النبي صلى الله عليه وسلم، فوجد جبريل قد سبقه بالوحي، فدعاه النبي صلى الله عليه وسلم فقرأ عليه، فقال عمر: والذي بعثك بالحق، لقد جئتك وما أريد إلا أن أخبرك!

1 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, thk. Abdullah Mahmûd Şahhâte, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs, 1423, I, 125:
فقالت اليهود: إن جبرئيل لنا عدو أمر أن يجعل النُّبُوَّة فينا فجعلها فِي غيرنا من عداوته إيانا فأنزل الله –عَزَّ وَجَلّ–
قُلْ مَنْ كانَ عَدُوًّا لِجِبْرِيلَ...

2 B -"İbrânî".

bazı lisanlarda da[1] "Gabriyel", "Gabraiyl", "Gabril" isimleri bundandır ki "cim"in Mısır lehçesiyle okunmasıdır.

Bu terkîbin ʿalemiyetten katʿ-ı nazarla esâs-ı mefhûmu hakkında İbrânîce "cebr" abd mânasına, "îl" de Allah isimlerinden biri olmakla Abdullah demek olduğu ekseriyetle söylenmekte ise de bazı müfessirîn bunun[2] جَبَرُوتُ اللهِ mânasına olduğunu göstermişlerdir. Fi'l-vâkiʿ kelimenin Arapça جبر maddesiyle zâhirî bir alâkası vardır. Binâenʿaleyh Cibrîl, karşısında hiçbir kuvvetin müzâhamesine imkân olmayan ve âsârında gerek ilmî ve gerek amelî her vechile katʿiyyet, zarûret, mübremiyet sâbit olan, hâsılı her meleğin, her kuvvetin, her satvetin,[3] her rûhun fevkinde bulunan bir melek mefhûmunu ifade etmektedir. Fi'l-vâkiʿ vahiy de bu suretle bir ilm-i zarûrî ifade edip şekk ü şüpheye, kesb ü irâde-i beşerin haylûletine imkân bırakmadığından vâsıta-i vahyin bu isim ile tesmiyesi bir târif mâhiyetini de hâiz demek olur. Buna "Rûh", "Rûhullah" ve "Rûh-i Emîn" ve "Rûhu'l-kudüs" denilmesi ذِى قُوَّةٍ عِنْدَ ذِى الْعَرْشِ مَكِينٍ. مُطَاعٍ ثَمَّ اَمِينٍ [et-Tekvîr 81/20-21][4] evsâfıyla tavsif buyurulması dahi bu mânayı müeyyiddir. Bundan vahyin ve muʿcizât-ı enbiyânın ne kadar büyük bir katʿiyyeti hâiz olabileceğini anlamak kolay olacaktır. Binâenʿaleyh burada Yahudîlere karşı kendi lisanlarıyla alâkadar olan bu ismin ihtiyar buyurulması, buna karşı adâvetin ne kadar mânasız ve ne kadar mecnûnâne ve ne kadar kâfirâne olduğunu ifham için ne büyük bir belâgat olmuştur. Binâenʿaleyh âyetlerin mânasına geçelim:

{قُلْ} Yâ Muhammed! Sen şöyle de ve benim tarafımdan şunu ilan[5] et ki {مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِجِبْرِيلَ} her kim Cibrîl'e düşman ise karşıma çıksın. ❁ Müfessirîn bunun cümle-i [433] şartiyye olduğunda ittifak ediyorlar, fakat ekseriyet, cezânın "sebepsizdir, mânasızdır" yahut "kahrından çatlasın" لِيَمُتْ غَيْظًا gibi bir takdir ile mahzuf olup mâbaʿdindeki فإنه bu cezânın

---

1 B: "lisanlardadır".
2 B: "bunu".
3 B -"her satvetin".
4 "Bir Resûl ki pek kuvvetli, metîn, Zü'l-Arş'ın nezdinde mekîn. Mutâʿ orada, emîn."
5 B: "ilave".

illeti olduğunu söylüyorlar. Sâhib-i *Keşşâf* bundan başka, cezânın mahzuf olmayıp mâbaʿdindeki فَاِنَّهُ نَزَّلَهُ عَلٰى قَلْبِكَ cümlesi olabileceğini de söylemiş ve meâli "bunun sebebi Allah'ın izniyle Kur'ân'ı sana indirmesinden ibarettir"[1] olacağını göstermiş ve nihâyet bunun bir tehdid ifade ettiğini de anlatmıştır. Lâkin buna فَاِنَّهُ نَزَّلَهُ cümlesinde مَنْ şartına ait bir zamir bulunmadığından kāʿide-i lisâna muhalif olduğu beyânıyla itiraz edilmiştir. Ancak Zemahşerî burada "bunun adâvetinin sebebi" diye bir[2] mübtedâ ile bu zamirin mukadder olduğunu gösterdiğinden Ebû Hayyân'ın bu itirazına[3] cevâbı da anlatmıştır.[4] Demek oluyor[5] ki evvelki surette cezâ mahzuf, illeti onun makamına kāim, ikinci surette cezâ mezkûr, fakat cezâdan râbıtalı bir mübtedâ mahzuftur.[6] Her iki takdirde kelâmın bir maʿnâ-yı tehdîdi mutazammın olduğu ve ikinci âyetin bunu îzah ettiği unutulmamak lâzım gelir. Sebebin beyânı vesiledir[7], asıl siyâk-ı âyet bu tevbihtir. Bunun için biz[8] siyâka nazaran şu takdîri zâhir buluyoruz: Söyle; her kim Cibrîl'e düşman ise Allah'a düşmandır {فَاِنَّهُ نَزَّلَهُ عَلٰى قَلْبِكَ بِاِذْنِ اللّٰهِ} çünkü o Cibrîl Kur'ân'ı senin kalbin üzerine[9] Allah'ın izniyle indirmek-

---

1 F +"ile".

2 B -"bir".

3 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, I, 512:
«فَإِنَّهُ نَزَّلَهُ» لَيْسَ هَذَا جَوَابَ الشَّرْطِ لِمَا تَقَرَّرَ فِي عِلْمِ الْعَرَبِيَّةِ أَنَّ اسْمَ الشَّرْطِ لَا بُدَّ أَنْ يَكُونَ فِي الْجَوَابِ ضَمِيرٌ يَعُودُ عَلَيْهِ، فَلَوْ قُلْتَ: مَنْ يُكْرِمُنِي؟ فَزَيْدٌ قَائِمٌ، لَمْ يَجُزْ. وَقَوْلُهُ: «فَإِنَّهُ نَزَّلَهُ عَلى قَلْبِكَ»، لَيْسَ فِيهِ ضَمِيرٌ يَعُودُ عَلَى مَنْ. وَقَدْ صَرَّحَ بِأَنَّهُ جَزَاءٌ لِلشَّرْطِ الزَّمَخْشَرِيُّ، وَهُوَ خَطَأٌ، لِمَا ذَكَرْنَاهُ مِنْ عَدَمِ عَوْدِ الضَّمِيرِ، وَلِمُضِيِّ فِعْلِ التَّنْزِيلِ، فَلَا يَصِحُّ أَنْ تَكُونَ الْجُمْلَةُ جَزَاءً، وَإِنَّمَا الْجَزَاءُ مَحْذُوفٌ لِدَلَالَةِ مَا بَعْدَهُ عَلَيْهِ، التَّقْدِيرُ: فَعَدَاوَتُهُ لَا وَجْهَ لَهَا، أَوْ مَا أَشْبَهَ هَذَا التَّقْدِيرَ. وَالضَّمِيرُ فِي فَإِنَّهُ عَائِدٌ عَلَى جِبْرِيلَ، وَالضَّمِيرُ فِي نَزَّلَهُ عَائِدٌ عَلَى الْقُرْآنِ لِدَلَالَةِ الْمَعْنَى عَلَيْهِ. أَلَا تَرَى إِلَى قَوْلِهِ: مُصَدِّقاً لِما بَيْنَ يَدَيْهِ، وَهُدىً وَبُشْرى لِلْمُؤْمِنِينَ؟ وَهَذِهِ كُلُّهَا مِنْ صِفَاتِ الْقُرْآنِ.

4 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 170:
فإن قلت: كيف استقام قوله: «فَإِنَّهُ نَزَّلَهُ» جزاء للشرط؟ قلت: فيه وجهان: أحدهما إن عادى جبريل أحد من أهل الكتاب فلا وجه لمعاداته حيث نزل كتابا مصدقا للكتب بين يديه، فلو أنصفوا لأحبوه وشكروا له صنيعه في إنزاله ما ينفعهم ويصحح المنزل عليهم. والثاني: إن عاداه أحد فالسبب في عداوته أنه نزل عليك القرآن مصدقا لكتابهم وموافقا له، وهم كارهون للقرآن ولموافقته لكتابهم، ولذلك كانوا يحرفونه ويجحدون موافقته له، كقولك: إن عاداك فلان فقد أذيته وأسأت إليه.

5 F: "olur".

6 F +"~~Ve bu daha zâhirdir. Ancak~~".

7 F +"~~Beyân-ı sebep vesiledir~~".

8 F +"'~~kahrından çatlasın' takdîrinden daha kuvvetli olmak üzere 'karşı çıksın' cezâsını muvâfık buluyoruz. Bununla beraber bu cümlenin şartiyye olmayıp min tarafillah tevbih ve tehdid ifade eden bir istifham olması zihnimize daha emess geliyor ki şöyle demek olur: 'Kim o Cibrîl'e düşman olan …~~".

9 F +"~~bütün kalbine~~".

tedir. {مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ}[1] Önündeki[2] kütüb-i sâlifeyi musaddık {وَهُدًى وَبُشْرٰى لِلْمُؤْمِنِينَ} ve mü'minlere hidâyet ve bişâret olmak üzere[3].

عَلٰى قَلْبِكَ buyurulması iki cihetten şâyân-ı dikkattir. Evvelâ إِلَى قَلْبِكَ buyurulmayıp عَلٰى ile îrad edilmiştir ki عَلٰى istiʿlâ ifade ettiğinden vahy ü tenzil diğer vâridât ve sânihât-ı âdiye gibi kalbe yalnız bir noktadan ilişivermekle kalmayıp bütün kalbi üzerinden istîlâ ve diğer [434] ihtisâsât ve idrâkâtın cümlesini taʿtîl ederek gelen ve her yakīnin fevkinde bir ilm-i zarûrî ve nâkābil-i mukāvemet bir hükm-i ilâhî ifade eyleyen bir cebr-i ilahî olduğunu işʿâr etmektedir. Cibrîl, vahiy getirdiği zaman Resûlullah'ı öyle bir sarıp tazyik ediyordu ki canına tak diyordu. Bunun için Resûlullah فَغَطَّنِي حَتَّى بَلَغَ مِنِّي الْجُهْدُ buyurmuştu. Nitekim *Buhârî*'nin başında Hazret-i Âişe'den rivayet olunduğu üzere ashâb-ı kiramdan Hâris b. Hişâm hazretleri "Yâ Resûlallah sana vahiy nasıl geliyor?" diye sormuştu, Resûlullah buyurdu ki: "Ahyânen salsale-i ceres -çan sesi- gibi gelir, bu bana en şiddetlisidir. Derken kesilir, ben de hepsini hıfz etmiş bulunurum. Ahyânen de melek bir âdeme temessül eder, bana söyler, ben de söylediğini bellerim." Hazret-i Âişe bunu naklettikten sonra demiştir ki "Fi'l-vâkiʿ ben gördüm, gayet soğuk bir günde Peygamber'e vahiy nâzil oluyordu, vahiy kesildi, Peygamberin alnından ter fışkırıyordu."[4] Böyle ilk vahyin Hira'da nasıl geldiği de Fâtiha'da nakledilmişti. İşte burada إِلَى قَلْبِكَ veya إِلَيْكَ hatta عَلَيْكَ buyurulmayıp da عَلٰى قَلْبِكَ buyurulması, bilhassa vahyin kalb-i Resûlullah'a pek ziyade tazyik ve istîlâ eden en şiddetli kısmına işaret buyurulmuştur.[5]

---

1 F +"~~Hem de~~".

2 B: "Çünkü".

3 F +"~~müjde olarak indirmektedir~~".

4 Buhârî, Bed'ü'l-Vahy, 2; Müslim, Fedâil, 87:
عَنْ عَائِشَةَ أُمِّ المُؤْمِنِينَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا، أَنَّ الحَارِثَ بْنَ هِشَامٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ سَأَلَ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، كَيْفَ يَأْتِيكَ الوَحْيُ؟ فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «أَحْيَانًا يَأْتِينِي مِثْلَ صَلْصَلَةِ الجَرَسِ، وَهُوَ أَشَدُّهُ عَلَيَّ، فَيُفْصَمُ عَنِّي وَقَدْ وَعَيْتُ عَنْهُ مَا قَالَ، وَأَحْيَانًا يَتَمَثَّلُ لِيَ المَلَكُ رَجُلًا فَيُكَلِّمُنِي فَأَعِي مَا يَقُولُ» قَالَتْ عَائِشَةُ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا: وَلَقَدْ رَأَيْتُهُ يَنْزِلُ عَلَيْهِ الوَحْيُ فِي اليَوْمِ الشَّدِيدِ البَرْدِ، فَيَفْصِمُ عَنْهُ وَإِنَّ جَبِينَهُ لَيَتَفَصَّدُ عَرَقًا.

5 Bütün nüshalarda cümle bu şekilde olup bir anlatım problemi olduğu görülmektedir. Cümle şöyle olsa daha uygun olabilir: "İşte burada إِلَى قَلْبِكَ veya إِلَيْكَ hatta عَلَيْكَ buyurulmayıp da عَلٰى قَلْبِكَ buyurulmasında, bilhassa vahyin kalb-i Resûlullah'ı pek ziyade tazyik ve istîlâ eden en şiddetli kısmına işaret vardır."

Sâniyen: Bu kelâmı söylemeye Resûlullah me'mur olduğu için muktezâ-yı zâhir onun lisânından tekellüm sîgasıyla على قلبي denilmek idi. Resûlullah söylerken "benim kalbime" demesi lâzım gelirdi, böyle iken hitab ile عَلٰى قَلْبِكَ buyurulmuştur[1] ki bu da bu sözü Resûlullah kendi tarafından değil Allah tarafından aynen söylemeye me'mur olduğunu tansîs içindir.

Hulâsa, yâ Muhammed! Sen değil, Ben söylüyorum, sen bunu ilan et: Her kim Cibrîl'e düşman ise şunu muhakkak bilsin ki o[2] Cibrîl sana bu Kur'ân'ı kendiliğinden değil Benim iznimle indirmektedir, hem de ondan evvelki[3] bütün kütüb-i ilâhiyeyi müeyyid ve onlar gibi rahmet ve hatta mü'minîne onlardan fazla hidâyet ve bişâret olarak [435] indirmektedir[4], şu hâlde ona adâvet[5] etmek Allah'a, Allah'ın bütün kitaplarına, mü'minlere olan hidâyet ü bişâretine[6] düşman olmaktır. {مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِلّٰهِ} {وَمَلٰٓئِكَتِهٖ وَرُسُلِهٖ} Her kim Allah'a ve melâikesine ve resullerine {وَجِبْرِيلَ وَمِيكَالَ} ve bilhassa Cibrîl'e ve Mîkâîl'e düşman olur ise {فَاِنَّ اللّٰهَ عَدُوٌّ لِلْكَافِرِينَ} bilsin ki Allah da kâfirlere[7] düşmandır. ❁ Belâlarını verecektir, onları yaşatması, imhâl etmesi, nimet değil, mahz-ı nikmettir. Meğer ki tevbekâr olsunlar da mü'minler meyânına girsinler, o zaman bu hidâyet ü bişâretten onlar da müstefid ve mütena"im olurlar.

Bu emirden sonra Cenâb-ı Allah Resûlünü bir daha teyid ederek Yahudîlerin son sîretlerini ve hâlet-i rûhiyelerini bütün cezirleriyle bildiriyor ve nihâyet onlara bütün bunlardan vazgeçerek yola gelmelerini rahîmâne bir belâgatle tavsiye ediyor, şöyle ki:

---

1 M ve B: "buyurmuştur".
2 B: "şu".
3 F +"~~de indirileni, seni bütün kalbinden istîlâ ederek ve şüphe edecek hiçbir sun'-ı nefsânîye ihtimal bırakmayarak indirmektedir. Bu kadar kuvvetle indirdiği Kur'an ise bir musibet değil, kendinden evvelki~~".
4 F +"~~böyle bir kitabı indiren ve mahza Benim iznimle indiren Cibrîl'e adâvet etmek~~".
5 B: "avdet".
6 F +"~~nihâyet Allah'a adâvettir ve ez her cihet küfürdür. Bunlar bilsinler ki~~".
7 F +"~~küfürlerinden dolayı~~".

وَلَقَدْ اَنْزَلْنَٓا اِلَيْكَ اٰيَاتٍ بَيِّنَاتٍۚ وَمَا يَكْفُرُ بِهَٓا اِلَّا الْفَاسِقُونَ ﴿٩٩﴾ اَوَكُلَّمَا عَاهَدُوا
عَهْدًا نَبَذَهُ فَرِيقٌ مِنْهُمْۜ بَلْ اَكْثَرُهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ ﴿١٠٠﴾ وَلَمَّا جَٓاءَهُمْ رَسُولٌ مِنْ عِنْدِ
اللّٰهِ مُصَدِّقٌ لِمَا مَعَهُمْ نَبَذَ فَرِيقٌ مِنَ الَّذِينَ اُوتُوا الْكِتَابَۙ كِتَابَ اللّٰهِ وَرَٓاءَ ظُهُورِهِمْ كَاَنَّهُمْ
لَا يَعْلَمُونَ ﴿١٠١﴾ وَاتَّبَعُوا مَا تَتْلُوا الشَّيَاطِينُ عَلٰى مُلْكِ سُلَيْمٰنَۚ وَمَا كَفَرَ سُلَيْمٰنُ
وَلٰكِنَّ الشَّيَاطِينَ كَفَرُوا يُعَلِّمُونَ النَّاسَ السِّحْرَۗ وَمَٓا اُنْزِلَ عَلَى الْمَلَكَيْنِ بِبَابِلَ هَارُوتَ
وَمَارُوتَۜ وَمَا يُعَلِّمَانِ مِنْ اَحَدٍ حَتّٰى يَقُولَٓا اِنَّمَا نَحْنُ فِتْنَةٌ فَلَا تَكْفُرْۜ فَيَتَعَلَّمُونَ مِنْهُمَا
مَا يُفَرِّقُونَ بِهٖ بَيْنَ الْمَرْءِ وَزَوْجِهٖۜ وَمَا هُمْ بِضَٓارّ۪ينَ بِهٖ مِنْ اَحَدٍ اِلَّا بِاِذْنِ اللّٰهِۜ وَيَتَعَلَّمُونَ مَا
يَضُرُّهُمْ وَلَا يَنْفَعُهُمْۜ وَلَقَدْ عَلِمُوا لَمَنِ اشْتَرٰيهُ مَا لَهُ فِي الْاٰخِرَةِ مِنْ خَلَاقٍۜ وَلَبِئْسَ مَا شَرَوْا
بِهٖٓ اَنْفُسَهُمْۜ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ ﴿١٠٢﴾ وَلَوْ اَنَّهُمْ اٰمَنُوا وَاتَّقَوْا لَمَثُوبَةٌ مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ خَيْرٌۜ لَوْ
كَانُوا يَعْلَمُونَ ﴿١٠٣﴾

[436] **Meâl-i Şerîfi**

Şânım hakkı için sana çok açık âyetler, parlak mucizeler indirdik; öyle ki iman sahasından uzaklaşmış fâsıklardan başkası onlara kâfirlik etmez (99). Ya o fâsıklar hem bunları tanımayacaklar hem de ne zaman bir ahd üzerine muʿâhede yapsalar her defasında mutlaka içlerinden bir güruh onu bozup atıverecek öyle mi? Hatta az bir güruh değil ekserîsi [437] *ahd tanımaz imansızlar (100). Hem Allah tarafından onlara beraberlerindekini tasdikleyici bir peygamber gelince, eski kitap verilenlerden bir kısmı Allah'ın kitâbını, omuzlarının arkasına attılar, sanki bilmiyorlarmış gibi de (101) tuttular Süleymân mülküne dair şeytanların uydurup tâkip ettikleri*[1] *şeylerin ardına düştüler. Hâlbuki Süleymân küfr etmedi ve lâkin o şeytanlar küfr ettiler, nâsa sihir tâlim ediyorlar ve Babil'de Hârût ve Mârût iki melek üzerine indirilen şeyleri öğretiyorlardı. Hâlbuki o ikisi "biz ancak bir imtihan için gönderildik,*

---

1 F +"~~okudukları~~".

sakın sihir yapmayı tecviz edip de kâfir olma" demedikçe bir kimseye öğretmezlerdi. İşte bunlardan kişi ile zevcesinin arasını ayıracak şeyler öğreniyorlardı, fakat Allah'ın izni olmadıkça bununla kimseye zarar verebilir değillerdi. Kendilerine zarar verecek, menfaati olmayacak bir şey öğreniyorlardı, kasem olsun onu her kim satın alsa her hâlde onun âhirette bir nasîbi yok. Bunu muhakkak bilmişlerdi amma canlarını sattıkları o şey ne çirkin bir şeydi, onu bilselerdi (102). Evet iman edip de korunmuş olsa idiler elbette Allah tarafından bir mükâfat çok hayırlı olacaktı, bunu bilselerdi (103).

{وَلَقَدْ اَنْزَلْنَٓا اِلَيْكَ اٰيَاتٍ بَيِّنَاتٍ} Ey Resûl-i ekmel! Şânım hakkı için emin ol ki Biz sana gayet açık ve vâzıh ve maksûd-ı hakkı iʿvicâcsız, şeksiz, şüphesiz gösterir âyetler, mucizeler inzal ettik. ❁ Bu Kur'ân'ın bilhassa maksad-ı[1] teblîği gösteren, hakka davet eden âyât-ı muhkemesi o kadar açık[2] ve o kadar vâzıhtır ki zerre kadar akıl ve fehm ü insâfı olan buna iman etmekte tereddüt etmez {وَمَا يَكْفُرُ بِهَٓا اِلَّا الْفَاسِقُونَ} ve dinden ve istikāmet fıtratından çıkmış, nakz-ı ʿahd etmeye ve hakkın hilâfına gitmeye alışmış akidesi bozuk fâsıklardan başka hiç kimse bunlara küfr eylemez. Buna küfr edenler hep sûrenin başında beyan olunan o hâsirûn gürûhu fâsıklardır. Bunlardan Mâlik b. Sayf "Vallahi Muhammed'e iman [438] etmemiz için bizim kitâbımızda ahd ü mîsak alınmamıştır" diye inkâr etmişti. Bunun hakkında şu âyet nâzil olmuştur:[3] {اَوَكُلَّمَا عَاهَدُوا عَهْدًا}[4] ya onlar, o fâsıklar her ne zaman bir ahde girişir, bir söz verirlerse {نَبَذَهُ فَرِيقٌ مِنْهُمْ} içlerinden bir fırkası bu ahdi bozup atacak mı, sade bir fırka değil, {بَلْ اَكْثَرُهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ} hatta bunların ekserîsi imansızdırlar, ❁ Tevrat'a iman etmezler, hiç dinleri yoktur, bunun için nakz-ı ahd etmeyi günah saymaz. Vaktiyle Tevrat'a ve peygamberlere karşı kaç defalar nakz-ı ahd ettikleri

---

1 B: "makāsıd-ı".
2 B: "çok".
3 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* II, 400-401:
عن ابن عباس قال: قال مالك بن الصيف –حين بعث رسول الله صلى الله عليه وسلم، وذكر ما أخذ عليهم من الميثاق، وما عهد الله إليهم فيه–: والله ما عهد إلينا في محمد صلى الله عليه وسلم، وما أخذ له علينا ميثاقا! فأنزل الله جل ثناؤه: «أو كلما عاهدوا عهدا نبذه فريق منهم بل أكثرهم لا يؤمنون».
4 F +"~~Yok, bunlar~~".

gibi şimdi de sana ve Kur'ân'a karşı öyle yapıyorlar, dün "işte geldi gidiyor" diye seninle istiftah ederlerken bugün ondan vazgeçip sana vahyi getiren Cibrîl'e bile husumet ilan ediyorlar.[1] {وَلَمَّا جَٓاءَهُمْ رَسُولٌ مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ مُصَدِّقٌ لِمَا مَعَهُمْ} Hem Allah tarafından bunlara beraberlerindeki kitabı tasdîk ü teyid eden, gözledikleri bir resul, bir âhir zaman peygamberi gelince {نَبَذَ فَرِيقٌ كِتَابَ اللّٰهِ وَرَٓاءَ ظُهُورِهِمْ كَاَنَّهُمْ} ehl-i kitab olanlardan bir fırka {مِنَ الَّذٖينَ اُو۫تُوا الْكِتَابَ لَا يَعْلَمُونَ} Allah'ın ellerindeki kitâbını sanki bilmiyorlarmış gibi büsbütün arkalarına attılar da {وَاتَّبَعُوا مَا تَتْلُوا الشَّيَاطٖينُ عَلٰى مُلْكِ سُلَيْمٰنَ} mülk-i Süleymân, yani Süleymân aleyhisselâm'ın hükûmet ve devleti aleyhine şeytanların tâkip ettiği şeytanetlere, kezâlik şeytanların okuyageldiği efsun ve efsane kitaplarına uydular ve onun arkasına düştüler.

"**Tilv**, **tilâvet**" iki mânaya gelir, birisi tâkip etmek, yani bir şeyin arkasına düşmek ki "mukaddem - tâlî" tâbirleri bundandır. Diğeri ʿale't-tevâlî okumak ki bunda evvelki mâna da vardır, burada ikisiyle de tefsir edilmiştir. Evvelki mâna eʿam olmak itibariyle ikincisine dahi sâdık olabileceğinden daha müreccahtır.

[439] Bu şeytanlar nasıl şeytanlardı ve tâkip ettikleri şeyler nelerdi? Bunlar hem cin şeytanı ve ervâh-ı habîse denilen gizli şeytanlara, hem de insan şeytanlarına şâmildir. Zira gizli şeytanların eserleri de insan şeytanları üzerinde zuhur eder ve zâhirdeki insan şeytanları o ervâh-ı habîseden aldıkları şeytanetlerle icrâ-yı şeytanet ederler. Ekser-i müfessirînin hâsıl-ı rivayetlerine göre Süleymân aleyhisselâm'ın mülkünde fitne zuhur edip hükûmetini zâyiʿ ettiği zaman ins ü cin şeytanları pek azıtmış, dinsizlik ileri gitmişti. Fitneyi çıkaran ve bilâhare Süleymân aleyhisselâm'a mağlub ve musahhar olan bu şeytanlar Sâd sûresinde geleceği üzere Kur'ân'da بَنَّٓاء, غَوَّاص, اٰخَرٖين nâmıyla üç sınıf gösterilmişlerdir. وَالشَّيَاطٖينَ كُلَّ بَنَّٓاءٍ وَغَوَّاصٍ وَاٰخَرٖينَ [Sâd 38/37-38][2] bak. Demek bunlar içinde birtakım dessas sanatkârlar da vardı, işte bütün düşman ve menbaʿ-ı vahiyden uzak olan bu şeytanlar vukūʿât-ı câriye ve âtiye hakkında kulak hırsızlığıyla birtakım

1 F +"~~Bu suretle~~".

2 "Şeytanları da; bütün bennâ' ve gavvâs ve daha diğerlerini…"

maʿlûmât edinirler ve bunun birine yüzlerce yalan ve erâcif karıştırarak gizli gizli neşriyâtta bulunurlar. Ve buna vâsıta olmak için kâhinleri intihab ederler ve onlara telkīnât yaparlardı, bazı haberleri doğru çıktıkça kâhinler bunlara güvenir, bunun yanında binlerce erâcif de neşr ederlerdi. Derken bu kâhinler bunları tedvin ettiler, cin celbi ve gönül teshîri hakkında türlü türlü sihir ve[1] efsun kitapları yazdılar. Bu meyanda geçmiş ve gelecek şeyler hakkında haberlere benzer efsaneler, masallar, romanlarla yalanlar dolanlar neşrettiler, vekāyi ve hakāik-i târihiye tahrif olunarak efkâr-ı nâsı aldatacak yanlış ve eğri yollara sevk edecek hurafeler neşr olunur ve bunlar arasına bazı ilmî, hikemî[2] şeyler karıştırılarak sûʾ-i istiʿmâl edilirdi. Bu suretle cinler gaybı biliyor diye şâyiʿ olmuştu ve bu şeytanların tezvîrât ü tesvîlâtı yüzünden fitne çıkmış, mülk-i Süleymân bir müddet elinden gitmişti. Nihâyet bi-ʿavnihi teâlâ Süleymân aleyhisselâm bunlara galebe etti ve hepsini teshir edip mukayyed [440] olarak istihdam eyledi ve o zaman bütün bu kitapları toplatarak tahtının altında bir mahzene defnetmişti. Vefatından bir müddet sonra hakikate âşina olan ulemâ da kalmayınca şeytanlardan insan suretinde birisi çıkıp "Ey nâs, bilmiş olunuz ki Süleymân b. Dâvûd peygamber değil bir sâhirdi; cinleri, şeytanları, rüzgârları hep sihirle teshir ederdi. O, neye erdi ise ilm-i sihir ile erdi. İnanmazsanız sarayını arayınız, sakladığı kitaplarını bulursunuz" diye ilan etti ve bunların medfun olduğu mahalli gösterdi, açtılar, fi'l-hakīka birçok kitap çıkardılar, bu sihir ve efsane kitapları idi. Bunun üzerine "Süleyman sâhirmiş, hükûmetini sihir ile idare edermiş" diye şâyiʿ oldu. Diğer bazı müfessirînin rivayetine göre bu kitaplar vefatından sonra yapılıp defnedilmiş, birtakımlarının üzerine Âsâf b. Berhiyâ'nın eseri gibi sahte unvanlar konulmuş ve aynı desîse ile neşredilmiştir. İşte مَا تَتْلُوا الشَّيَاطِينُ عَلٰى مُلْكِ سُلَيْمٰنَ bütün bu şeytanetlere işarettir, zaten Mısır'dan beri Benî İsrâil arasında sihir, hokkabazlık meçhul değildi, fakat bu kere başka bir renk almıştı. Bir taraftan siyasî ictimâʿî entrikalarla Süleymân aleyhisselâm'ın devleti aleyhinde tâkip edilmiş, diğer taraftan onun dünyayı teshir eden ilmi diye yine onun nâmına iftira

1 B -"sihir ve".
2 B -"hikemî".

ile terviç edilmek istenilmiştir. O derecede ki sonraki Benî İsrâil müşârün ileyhe bir peygamber değil, sahhâr[1] bir hükümdar nazarıyla bakarlarmış ve bunun için Benî İsrâil bilhassa hükûmetlerini zâyiʿ ettikten sonra milletler arasında gizli yollarla bu kabîl neşriyâtı tervîcden ve hüner şeklinde sihirbazlıktan hâlî kalmıyorlardı. Vaktâ ki asl-ı Tevrat mûcebince bekledikleri Hâtemü'l-enbiya Efendimiz geldi ve Tevrat'ı mevzûʿ-i bahis etti, o zaman dönüp bununla mücadeleye başladılar; "Nübüvvet yoluyla buna muʿâraza edemeyeceğiz, biz ne yapsak Cibrîl ona haber veriyor" dediler ve Cibrîl'e düşman oldular, Tevrat'ı da büsbütün arkalarına atarak sihr ü tezvir yoluna saptılar. Bu şeytânî [441] eserlere ittibâʿ ile "Süleyman, Muhammed'in dediği gibi bir peygamber değil idi, sâhir bir hükümdar idi, sihirlerini mucize gibi gösterirdi" diye iftiralar ettiler. Buna nazaran Hazret-i Süleyman -hâşâ- kâfir olması lâzım geliyordu, çünkü sihrin bu derecesi küfr olduğunda şüphe yoktur. Hâlbuki {وَمَا كَفَرَ سُلَيْمٰنُ} Süleymân kâfir değildi. {وَلٰكِنَّ الشَّيَاطِينَ كَفَرُوا} Velâkin evvel ü âhir ona sâhir diyen şeytanlar küfr ettiler {يُعَلِّمُونَ النَّاسَ السِّحْرَ} ki nâsa[2] sihir tâlim ediyorlardı, halkı iğvâ ve idlâl eyliyor ve bunu öğretiyorlardı. ۞ Nassın bu fıkrası taʿlîm-i sihrin küfr olduğunu göstermektedir.

Sihir nedir? Esâs-ı lügatta sihir, ne olursa olsun sebebi hafî olan ince şey demektir. Nitekim gadâya da inceliğinden dolayı feth ile "seher" ıtlak olunur. Bunun ise ʿale'l-ıtlâk küfr olmayacağı bedîhîdir fakat örf-i şerʿde sihir, sebebi hafî olmakla hakikatin hilâfına tahayyül olunan yaldızcılık, şarlatanlık, hudʿakârlık yolunda cereyan eden herhangi bir şey demektir. Ve ʿale'l-ıtlâk söylendiği zaman mezmum olur.[3] Çünkü bunda esrarengiz bir surette hakkı bâtıl, bâtılı hak, hakikati hayâl, hayâli hakikat diye göstermek vardır. Nitekim سَحَرُٓوا اَعْيُنَ النَّاسِ [el-Aʿrâf 7/116][4] ve يُخَيَّلُ اِلَيْهِ مِنْ سِحْرِهِمْ اَنَّهَا تَسْعٰى [Tâ-hâ 20/66][5] buyurulmuştur. Maʿamâfîh mukayyed olarak mem-

1 B: "sâhir".
2 M: "nassa". Sonraki baskılarda "nasa" şeklinde düzeltilmiştir.
3 B -"Ve ʿale'l-ıtlâk söylendiği zaman mezmum olur".
4 "…nâsın gözlerini büyülediler…"
5 "…(onların ipleri ve sopaları) sihirlerinden ona öyle tahyil olunuyor ki cidden bunlar koşuyorlar."

duh[1] olan ve izhâr-ı hak için kullanılan latif husûsâtta dahi istiʿmâl olunduğu vardır; إِنَّ مِنَ الْبَيَانِ لَسِحْرًا[2] gibi ki buna "sihr-i helâl" de denilir ve mecazdır. Demek ki esrarengiz sebeb-i hafî ile incelik, câzibe-i zâhiriye, hudʿa, sû'-i maksad sihrin mâhiyetini teşkil eder. Binâenʿaleyh sihir evvelâ nefsinde bir hârika değildir. Yani esbâb-ı muttaride hilâfına olarak bizzat irâde-i ilâhiye ile zuhûra gelen hâdisâttan değildir. Onun her hâlde teşebbüs olunabilecek bir sebeb-i mahsûsu veya muttaridi vardır. Şu kadar ki o sebep herkes için mâlum olmadığından hârika gibi tahayyül olunur. [442] Bunun içindir ki sebebi herkes için mâlum olmayan herhangi bir hakikat dahi âlemi iğfal için kullanıldığı zaman bir sihir olur. Bu sebebin bi'n-nazariye îzah edilebilir bir hâlde bulunması şart da değildir. Az çok taklîdî bir hâlde îkāʿ edilebilmesi de kâfîdir. Hilkatte sebebi ilmen îzah edilemeyen muttarid veya gayr-i muttarid birtakım hâdisât-ı garîbe ihdas etmek ʿale'l-ıtlâk sihir olmaz. Lâkin bunlardan insanları aldatmak için istifadeye kalkışıldığı ve bu suretle kulûba icrâ-yı te'sîr edip dolandırıcılık yapılmak istenildiği zaman bunlar sihir mâhiyetini iktisab ederler. Bunun için imansızlık, ahlâksızlık sihrin köküdür. Sâhirler, ulûmdan, sanâyiʿden, edebiyattan, felsefeden, garâib-i hilkatten sû'-i istiʿmâl ile istifade etmesini bilirler. Bu suretle hakkı gizlemek için yazılmış nice felsefeler, nice romanlar, nice tarih kılıklı ürcûfeler vardır. Vaktiyle hükemânın "Hınzırların boynuna cevâhir takmayın" nasihati, bu gibilerden meʿâlî-i ulûmu sıyanet için verilmişti.

Bundan anlaşılır ki sihrin envâʿını tâyin etmek kolay değildir. Maʿamâfîh Fahreddin Râzî tefsîrinde sekiz kısma kadar saymıştır, bazı îzah ile[3] hulâsası:

1. Gildânî sihri ki, kuvâ-yı semâviye ile kuvâ-yı arziyenin mezci tarîkiyle husûle getirildiği söylenen ve "tılsım" nâmı verilen şeylerdir. Gildânîler kadîm bir kavim olup yıldızlara taparlar ve bunların müdebbir-i âlem olduğuna ve hayr u şerrin, saadet ü nuhûsetin bunlardan sudur ettiğine zâhib olurlardı. Bunların "tılsım" nâmı verilen bazı acayip şeyler

---

1 B -"Maʿamâfîh mukayyed olarak memduh".
2 Buhârî, Tıb, 50.
3 B -"ile".

yaptıkları söylenmektedir. İbrâhim aleyhisselâm bunların akidelerini ibtal için baʿs buyurulmuştu ki başlıca üç fırka idiler. Bir kısmı eflâk u nücûmun kıdemine ve lizâtihâ vâcibu'l-vücud olduğuna kāil idiler ki bunlar bilhassa, "Sâbi'e" nâmıyla mârufturlar. Zamanımız tâbirince kıdem-i âleme kāil bir nevi tabîʿiyyûn demektir ve anlaşıldığına göre nücûm ve tabîʿiyyâtta hayli [443] ileri gitmişler ve sınâʿî bazı garâibât ihdas eylemişlerdir. Diğer bir kısmı eflâkın ulûhiyetine kāil olarak her birine heykeller yapmışlar ve bunlara hizmet ü ibadet etmişlerdir. Üçüncü bir kısmı da eflâk ü kevâkibin fevkinde fâʿil-i muhtâr bir hâlık isbat ederler, lâkin hâlıkın[1] onlara bu âlemde nâfiz bir kuvve-i âliye bahşetmiş ve tedbîr-i âlemi onlara tefviz eylemiş bulunduğuna kāil idiler ki bu da ekser-i tabîʿiyyûn mezhebine müşâbihtir. Fikrimizce bu sihirde tabîʿiyyât ile rûhiyyâtın eski zamanlarda keşf edilmiş memzuc bazı havâss-ı garîbesi tatbik edilmiş olduğu anlaşılmıştır.

2. Ashâb-ı evhâmın ve nüfûs-i kaviyyenin sihirleridir. Bunlar öyle tevehhüm ederler ki insanın rûhu terbiye ve tasfiye ile kuvvet ve tesirini artırır. Gizli kapalı şeyleri görebilecek derecede hiss ü idrâki ziyadelenir, kendi hâricinde icrâ-yı tesir edecek kadar da iradesi şiddet bulur. O zaman istediği birçok şeyleri yapar; eşyâda, hayvânâtta, insanlarda kendi bedeni gibi tasarruf eder. Hatta o dereceye varır ki bir irade ile bünye ve eşkâli değiştirebilir. İhyâ ve imâte, îcad ve iʿdâm edebilir. Fi'l-vâkiʿ terbiye-i bedeniye gibi terbiye-i rûhiyenin de birçok ahkâm ü fevâidi inkâr olunamaz, lâkin bu dereceleri bizzat bir bahşâyiş-i ilâhî olabilirse de bunu kesb ü sanat ile kābil-i husûl farz etmek evhamdır. Birtakım kimseler riyâzât, havâs, rukye, tecerrüd vesâire gibi bazı tarîklere müracaat ederek ilm-i rûhun bazı hâdisât-ı garîbesiyle uğraşırlar ki manyetizm[2], hipnotizma, fakirizm vesâire bu cümledendir. Ve sihrin en muğfil ve en tehlikeli kısmı da budur.

3. Ervâh-ı arziyeden istiʿâne tarîkiyle sihirdir ki "azâim" veya "cincilik" dedikleri budur. Muʿtezile ve müteahhirîn-i felâsifeden bazıları cinleri

1 M ve B: "halkın".
2 M: "manyatizme".

inkâr etmişlerse de bunlar kısa görüşlü ve inkârda sürʿatli kimselerdir. Kâinatta rûhânî, cismanî gizli kuvvet kalmamış, hepsi keşf ü [444] tahdid edilmiş gibi "Cinnin aslı yoktur" diye inkârı bastırmak ilmî bir hareket olamaz[1]. Birtakımlarına "Bilmediğimiz hafî, mestur nice kuvâ-yı tabîʿiye vardır" deseniz, "evet" demekte tereddüt etmezler de, aynı mânada olmak üzere "cin vardır" deseniz hemen inkâr ederler. Bunun için ekâbir-i felâsife cinleri inkâr etmemiş ve "ervâh-ı arziye" nâmıyla yâd etmişlerdir[2]. Fakat bunlarla esbâb-ı muttaride tahtında insanların münasebet ve irtibat peydâ edip edemeyecekleri ilmî bir surette tedkik olunursa buna henüz hükm olunamaz. Lâkin bundan dolayı bu tarzda vâkiʿ olabilecek sihirlerin vukūʿunu inkâr değil tasdik etmek lâzım gelir, hatta bugün ispirtizmacıları bu cincilerden sayabiliriz. İşte sihrin en meşhur aksâmı asıl bu üç kısımdır.

4. Tahayyülât, el çabukluğu denilen sihirlerdir ki bunlara sihirden ziyade "hokkabazlık", "şaʿbeze" nâmı verilir, bunun esası tağlît-i histir. Bu tıpkı vapurda giderken sahili hareket ediyor gibi görmeye benzer. Buna Arapça "ahz bi'l-ʿuyûn", lisânımızda "göz bağcılığı" dahi denilir. Maʿamâfîh gözbağcılığın daha sırrî olan rûhî te'sîrât ile alâkası bulunmak da mümkindir.

5. Hiyel-i sanâyiʿ ile yapılan âlâttan bi'l-istiʿâne aʿmâl-i acîbe göstermek suretiyle sihirdir ki sehare-i Firʿavn böyle yapmışlardı. Rivayet olunduğuna göre bunların ipleri değnekleri civa ile imlâ edilmiş ve altlarından harâret verilince veya güneşin tesirine mâruz kalınca ısınmaya başlayan ipler, değnekler harekete gelip kayarmış. Zamanımızda fünûnun terakkiyâtı bunlara birçok misâl vermeye müsâiddir. Sinemalar bunun en mebzul bir misâli olarak gösterilebilir, bunların halk üzerindeki hayâlî olan te'sîrâtı bir sihir tesiridir, hele aslını bilmeyenler için.

6. Ecsâm ve edviyenin havâss-ı hikemiye veya[3] kimyeviyesinden istiʿâne

---

1 B: "olmaz".
2 B: "edilmişlerdir".
3 B: "ve".

suretiyle yapılan sihirlerdir.

7. Taʿlîk-i kalb suretiyle sihirdir. Sâhir şarlatanlık [445] yaparak ve kendini türlü türlü temedduhla satarak muhatabını cezb eder, bir ümit veya korku altında kalbini kendine rabt ve hissiyâtına icrâ-yı te'sîr ederek yapacağını yapar. "İsm-i aʿzam bilirim" der, "cin celb ederim" der, "kimya bilirim" der; îcabına göre hünerden, sanattan, kudretten, nüfuzdan, kerametten,[1] ticaretten, menfaatten bahseder dolandırır. Taʿlîk-i kalbin tenfîz-i aʿmâlde[2], ihfâ-yı esrârda tesiri ne kadar çoktur, en âdîsinden en mahâretlisine varıncaya kadar, dolandırıcılığın envâʿı buna merbuttur ve aksâm-ı sihrin ekserîsi ve hatta[3] az çok hepsi bununla alâkadardır denilebilir.

8. Nemmamlık, gammazlık gibi gizli gizli tezvîrât, akl ü hayâle gelmez ilkāât, vâsıtalı vâsıtasız tahrîkât, iğfâlât ile sihirdir ki beyne'n-nâs en mebzul olan kısmıdır.[4]

Bütün bu aksâm esaslı iki kısma râciʿ olur: Birisi sırf yalan ve mahz-ı tezvîr ü iğfal olan kavil veya fiil ile icrâ-yı tesir eden sihir, diğeri az çok bir hakikati sû'-i istiʿmâl ederek îkāʿ edilen sihirdir. Sihrin bütün mâhiyeti, hayâli hakikat zannettirecek bir vechile rûh-i beşer üzerinde aldatıcı bir tesir îkāʿ etmekten ibaret olduğu hâlde bunun bir kısmı tahyîl-i mahz, diğer bir kısmı da bazı hakikat ile memzucdur. Binâenʿaleyh her sihrin hakīkī tesirden büsbütün ʿârî olduğunu iddia etmemelidir. Bu âyet-i kerîmede bu ikisine işaret için evvelkine يُعَلِّمُونَ النَّاسَ السِّحْرَ, ikinciye de السِّحْر ve bu مَا تَتْلُوا الشَّيَاطِين'e atf ile وَمَٓا اُنْزِلَ عَلَى الْمَلَكَيْنِ بِبَابِلَ هَارُوتَ وَمَارُوتَ buyurulmuştur. Yani bu şeytanlar sırf kendi uydurmaları olan sihri bir de Babil'de Hârût ve Mârût nâmında iki meleğe inzal edileni nâsa, o zamanki[5] Benî İsrâil'e tâlim ediyorlardı ve böyle yapmakla küfr etmişlerdi. Gerek

1 B -"kerametten".
2 B: "amelde".
3 B -"ve aksâm-ı sihrin ekserîsi ve hatta".
4 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* III, 619-625.
5 B: "zamandaki".

mütekaddimînden ve gerek müteahhirînden bazı müfessirler bu مَا'yı nâfiye telakkī edip mânayı "Babil'de Hârût ve Mârût nâmıyla iki meleğe bir şey inzal kılınmadı, Hârût ve Mârût hikâyesi de bu şeytanların uydurduğu yalan bir masaldır" meâlinde göstermişlerdir. [446] Âyetin mâbaʿdindeki siyâkı buna müsâid olsa idi biz de bunu tercih ederdik, fakat siyâk buna müsâid görünmüyor, وَمَا يُعَلِّمَانِ rekîk düşüyor, binâenʿaleyh biz cumhûr-i müfessirînin beyânı vechile mevsul ahz ediyoruz ki bu hem zâhir-i nazma muvâfık hem de anladığımıza nazaran derin hakikatleri muhtevîdir. Bu evvelâ Hârût ve Mârût kıssasının bir hakikatini beyan ediyor ve bunun haddizâtında sihir değil ancak tarz-ı taʿlîmi ve sû'-i istiʿmâli cihetiyle bir sihir ve küfür olacağını ifham eyliyor. Nitekim مَٓا اُنْزِلَ عَلَى الْمَلَكَيْنِ hakkında sarâhaten "sihir" tâbir edilmemiş, ancak sihre atfedilmiştir. Maʿamâfîh bu şeytanlar tarafından tarz-ı taʿlîminin küfr olduğuna ve bundan bir sihr-i mahsus yapıldığına işaret kılınmıştır. Demek ki مَٓا اُنْزِلَ عَلَى الْمَلَكَيْنِ haddizâtında bir sihir değil, fakat ehl-i fesad elinde vesîle-i küfr olabilecek bir hakikat iken, bu şeytanlar bunu mahza sihir için tâlim etmişlerdir. Hâlbuki {وَمَا يُعَلِّمَانِ مِنْ اَحَدٍ حَتّٰى يَقُولَٓا اِنَّمَا نَحْنُ فِتْنَةٌ فَلَا تَكْفُرْ} Hârût ve Mârût bunu tâlim edecekleri zaman "biz bir fitneyiz, yani bizim belleteceğimiz şeyler fitneye müsâiddir ve sû'-i istiʿmâli küfürdür. Binâenʿaleyh sakın sen bunu belleyip de küfre girme" demedikçe ve bu yolda nasihat etmedikçe onları bir kimseye tâlim etmezlerdi. Gelişigüzel herkese belletmezler, sû'-i istiʿmâlden, küfürden, sihirden menʿ ederlerdi, bu şeytanlar ise böyle yapmadılar da bilakis bunlarla herkese sihir tâlim ediyorlar.

İşbu iki melek ve bunların taʿlîmâtı hakkında birçok sözler söylenmiş, bahisler yapılmıştır, bütün bunları mütalaadan sonra bizim âyetten anladığımız şudur: Mâlumdur ki meleklerin insanlara tâlimi ya vahiy veya[1] ilham demektir. Hârût ve Mârût'un Cibrîl gibi vahiy melâikesinden olduklarına delil yoktur. Bilakis âyet bunları ibtidâ münzel^ün^ bih değil münzel^ün^ ʿaleyh

[1] B: "ya".

gösterdiğinden, nüzulde mertebe-i tâliye meleklerinden oldukları zâhirdir. [447] Binâenʿaleyh tâlimleri de enbiyâya olan vahiy derecesinde olmayıp ilhâmât kabîlinden olmak mütebâdirdir. İlham ise herkese olabilir. Demek oluyor[1] ki eski bir merkez-i medeniyet olan Babil şehri ahâlisinden birtakım kimseler iki suretle böyle iki ilâhî kuvvet ile mazhar-ı ilham olmuşlar, bu sayede esrâr-ı hilkatten bazı havârık u garâib öğrenmişler ve öğrenirken bunların şerre de müsâid olduğunu ve binâenʿaleyh sûʾ-i istiʿmâli küfr olacağını da öğrenmişlerdir. O hâlde bu iki meleğe inzal kılınan ve Babil halkına ilham tarîkiyle tâlim olunan bu şeyler haddizâtında sihir değil idi. Lâkin sihir hâlinde kullanılabilir ve böyle kullanılması mahz-ı küfr olurdu. Bunun için âyette bunun haddizâtında sihir olduğu ifade edilmiştir. Fiʾl-vâkiʿ her ilim böyledir. Haddizâtında ilmin hepsi muhteremdir. Ve fakat büyüklüğü nisbetinde ilmî haysiyetle hayr u şerre müsâiddir. İlim ne kadar hârika-engiz ve ne kadar ince ve yüksek olursa şerr ü fitne ihtimâli de o nisbette büyük olur. Bundan dolayıdır ki âyât-ı hak olan dîn-i hakkı, tarîk-i müstakīmi isbat ve teyid için min tarafillah ihsan olunan mucizeler, kerametler ve sâir ilimler, hikmetler, fenler[2] bahane ittihaz edilerek âlemde ne kadar küfrler, melʿanetler neşr olunmuştur ki bunların hepsi haram ve küfr olan sihir cümlesine dâhildir. Bu ise ilmin haddizâtındaki ilmî haysiyeti değil, amelî haysiyetidir. İlimler hüsn-i istiʿmâl edilirse zehirlerden devalar yapılır, sûʾ-i istiʿmâl edildiği takdirde de devalardan sümûm istihsal olunur. Hatta bunun için ekser ulemâ-yı şeriat gerek bu âyetten ve gerek mutlak ilim hakkındaki diğer âyetlerden şunu istidlâl ve istinbat etmişlerdir: Zâtında şerʿan haram olan hiçbir ilim yoktur. Hatta şerrinden tevakkī için sihri bilmek bile haram değildir. Ancak yapmak haramdır ve hatta küfrdür. Tâlimi de bu haysiyetle mukayyed bulunmak iktizâ eder. Nitekim bu âyette ibtidâ taʿlîm-i sihir ʿaleʾl-ıtlâk küfr gibi gösterilmiş iken وَمَا يُعَلِّمَانِ fıkrasıyla bu ıtlak [448] tahsis edilmiştir. Hâsılı sihrin mâhiyeti asıl amelî

1 F: "olur".
2 B -"fenler".

haysiyetindendir ve sihir bir ilm-i amelîdir[1]. Şer ve bir tezvir sanatıdır. Ve bu amel bazı ulûm-i hakīkiyeye mütevakkıf olabilir ve onların sû'-i istiʿmâliyle sihir yapılır. Meselâ elektrik bahsi bugün mühim bir ilim ve elektrikçilik mühim bir sanattır. Bunun sû'-i istiʿmâlinden ve şer yollarında tatbîkātından da birçok sihirler yapılmak mümkindir. Lâkin bunun böyle olmasından, elektrik ilminin haddizâtında bir sihir olması lâzım gelmez. İşte Babil'de Hârût ve Mârût ilhâmıyla tâlim olunan[2] şeyler de buna şebîh olduğu anlaşılıyor. Bunun için âyette bunlar esasında melekî bir kıymetle gösterilmiş velâkin tâlim ve taallümü ile tatbîkātında müstaʿid bulunduğu fitne haysiyetiyle de şeytânî olan sihre ilhak edilmiştir. Demek ki sihir sırf şeytânî bir şeydir ve bu başlıca iki kısımdır. Birisi şeytanların sırf kendilerinden uydurdukları erâciftir. Diğeri Babil'deki gibi esasında melekî olan bazı ulûm ve sanâyiʿ-i garîbenin istiʿmâlidir.

Artık burada "melekler sihir tâlim eder mi?" diye bir sual ve cevab ile münakaşaya mahal yoktur ve bundan ihtiraz için مَا'yı nâfiye yapmak lüzumsuz ve siyâk-ı beyâna muhaliftir. Melek sihir tâlim etmez, lâkin meleklerin hayr için tâlim ettikleri hakikatler ehl-i küfr ve şeytanlar elinde şerde istiʿmâl edilmek için sihirde de kullanılabilir. Nitekim bunu evvelâ Bâbilliler yaptılar, anlaşıldığına göre bunlar bu iki meleğin ilhâmıyla keşfedip belledikleri semâvî ve arzî, rûhânî ve cismânî kuvvetlerin ve bunların mezcinden mütehassıl bazı sınâʿât-ı[3] mühimmeyi nücûm u tabiata isnad ederek küfre girdiler. Bu sebeple Gildânî sihri "tılsımât", "kalfatriyât" nâmıyla bir nevi sihir[4] şöhret buldu, sonra birtakım şeytanlar da Süleymân aleyhisselâm'ın devletine karşı kısmen bunu ve kısmen de kendi uydurdukları tezvîrâtı taʿkīb ü tatbîk etmişler ve bu suretle siyasî, ictimâʿî birçok fesadlar [449] çevirmişler ve hükûmet ve devlet işleri için bu sihirleri bir ilim diye neşr ü tervîc etmek suretiyle icrâ-yı küfr etmişlerdi. O zamanın halkı olan Benî İsrâil bunları onlardan öğreniyorlardı

---

1 B -"ve sihir bir ilm-i amelîdir".
2 F: "olan".
3 B: "sınâʿat-ı".
4 B -"sihir".

ve milletler arasında bu yolu tâkipten hâlî kalmazlardı. Nihâyet biʿset-i seniyye-i Muhammediye üzerine iʿcâz-ı Kur'ân karşısında Kitabullâh'ı tamamen arkalarına atarak büsbütün bu şeytanlara tâbiʿ oldular. {فَيَتَعَلَّمُونَ مِنْهُمَا مَا يُفَرِّقُونَ بِهٖ بَيْنَ الْمَرْءِ وَزَوْجِهٖ} Bu cümlenin rabtında da vücûh-i muhtemile vardır. Birçok müfessirîn, bunu Hârût ve Mârût fıkrasına rabt ederek مِنْهُمَا zamirini bu iki meleğe ve يَتَعَلَّمُونَ zamirini de مَا مِنْ اَحَدٍ'den müstefâd olan nâsa, yani herkese göndermişlerdir. يُعَلِّمُونَ veya كَفَرُوا üzerine veya مِنْهُمْ يَتَعَلَّمُونَ takdîrinde atf-ı cümle ʿale'l-cümle olarak daha mâkabline maʿtuf olduğu da zikredilmiştir. Lâkin bizim muhtârımız bunun يُعَلِّمُونَ'ye merbut veya doğrudan doğru وَاتَّبَعُوا cümlesine maʿtuf ve مِنْهُمَا zamirinin سِحْر ile مَٓا اُنْزِلَ عَلَى الْمَلَكَيْنِ'e râciʿ olmasıdır ki hâsıl-ı mâna şudur: "Kitabullahı arkalarına atıp Süleymân'a karşı o şeytanların tâkip ettikleri şeylere ittibâʿ eden bu fırka-i ehl-i kitab, bu zümre-i Yehûd, bu kâfir şeytanların tâkip ve tâlim ettiği bu iki nevi sihir kitaplarından koca ile karısı arasını ayıracak şeyler öğreniyorlar". Bu tâbir, sihrin âzamî tesirini ifham içindir. Yani bunlar bu tarik ile karı ile koca beynini bile ayırabilecek fesadlar çeviriyorlar, bunu yapabilecek olan sihirlerle ictimâʿiyâtta ne büyük fitneler çıkarılabileceğini kıyas ediniz. Karı ile kocasını ayıranlar, bu kadar kuvvetli bir râbıta-i ictimâʿiyeyi kıranlar, bir hey'et-i ictimâʿiyeye neler yapmazlar; komşular, hemşehriler beyninde neler yapmazlar, efrâd-ı milleti birbirine mi düşürmez, hükûmet ile tebaʿasının arasını mı açmaz, ihtilâller mi çıkarmazlar? Âyet bu noktada bize gösteriyor ki sihrin en büyük tesiri rûhlar üzerindedir, fikirleri bozar, kalbleri çeler, ahlâkı berbat, cemiyetleri perişan eder. Binâenʿaleyh sihrin aslı [450] yoktur diye aldanmamalıdır. Ve böyle sâhirlerden[1] sakınmalıdır.

{وَمَا هُمْ بِضَٓارّٖينَ بِهٖ مِنْ اَحَدٍ اِلَّا بِاِذْنِ اللّٰهِ} Ve maʿamâfîh bunları yapanlar, Allah'ın izni olmadıkça kimseye hiçbir zarar edemezler. ۞ Te'sîr-i hakīkī ne sihirde ne sâhirde ne tabiatta ne rûhta ne semâda ne arzda ne şeytanda ne melektedir. Müessir-i hakīkī ancak Allah'tır. Menfaʿat ü zarar da ancak O'nun izniyle hâsıl olur, o hâlde her şeyden evvel Allah'tan korkmalı ve Allah'ın vikāyesine girmelidir ve bunlara karşı koymak için de Kitâbullah'a

1 B: "sihirlerden".

sarılmalıdır. {وَلَقَدْ عَلِمُوا} Allah'ın kitâbını arkalarına atan bu sihirbazların her hâlde mâlumudur ki {لَمَنِ اشْتَرٰيهُ} Kitâbullah'ı satıp da sihri alan bir kimse[1], elbette {مَا لَهُ فِى الْاٰخِرَةِ مِنْ خَلَاقٍ} bunun âhirette hiçbir nasîbi yoktur. Bunun âkıbeti hüsrân-ı mübîndir. {وَلَبِئْسَ مَا شَرَوْا بِهٖٓ اَنْفُسَهُمْ} Celâlim hakkı için, bunların kendilerini sattıkları şey ne kötü şeydir amma {لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ}[2] bilir olsalardı. ✽ Gerçi bunlar sihrin sonunu[3] ve sâhirin âhiretten nasîbi olmadığını ve sihre aldananın âkıbeti mahz-ı hüsran olduğunu bilirler, fakat bir taraftan bu bilgileri ile amel etmedikleri için hareketleri câhilânedir. Diğer taraftan âhiret nasibsizliğinin dehşetini bilmezler ve sihrin asıl zararı diğerlerinden ziyade yapanlara râciʿ olacağını[4] ve ömürlerini nasıl çirkin bir şeyde geçirdiklerini bilmezler.

Bakınız Cenâb-ı Allah'ın vüsʿat-ı rahmetine ki yine kendilerine şu rahîmâne nasihati inzal buyurmuştur: {وَلَوْ اَنَّهُمْ اٰمَنُوا وَاتَّقَوْا} bunlar bütün bu seyyiât ile beraber iman [451] etseler de Allah'tan korkarak bu fenalıklardan sakınsalardı {لَمَثُوبَةٌ مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ خَيْرٌ} elbette Allah tarafından verilecek bir[5] sevab bütün o yaptıklarından ziyade haklarında hayr olurdu {لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ} fakat bilir[6] olsalardı.

Bâlâda görüldüğü üzere Cenâb-ı Allah ibtidâ يَٓا اَيُّهَا النَّاسُ nidâsıyla umum insanları mîsâk-ı fıtrî olan ibadetine davet etmiş idi. Sâniyen يَا بَنٖٓى اِسْرَٓائٖلَ nidâlarıyla Yahudiyet ve Nasrâniyet gibi iki milletin menşe'i olan Benî İsrâil'i büyük ve esrarengiz bir tarihin bütün ibretlerini icmâl ederek tezkîr-i niʿam ve ihtâr-ı nikam[7] suretiyle iman u takvâya davet ve bu meyanda dîn-i İslâm'ın kütüb-i sâlifeyi müeyyid olan esâsât-ı iʿtikādiye ve ahlâkıye vü ameliyesini âyât-ı beyyinat ile tefhim eyledi. Şimdi bütün bunlara iman etmiş olan mü'minlere evvelâ en esaslı bir edeb-i

1 F +"~~yok mu?~~".
2 F +"~~hakikaten bilmiş~~".
3 M ve B: "sonu".
4 F +"~~bilmezler~~".
5 F -"bir".
6 F +"~~bilmiş~~".
7 B -"ve ihtâr-ı nikam".

ictimâʿî ve şerʿîyi tâlim eden bir nidâ ile tevcîh-i hitab ve kefere-i ehl-i kitâbın bazı ahvâline de bu meyanda irşad edecektir. Şöyle ki:

يَٓا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا لَا تَقُولُوا رَاعِنَا وَقُولُوا انْظُرْنَا وَاسْمَعُوا وَلِلْكَافِرِينَ عَذَابٌ اَلِيمٌ ﴿١٠٤﴾ مَا يَوَدُّ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ اَهْلِ الْكِتَابِ وَلَا الْمُشْرِكِينَ اَنْ يُنَزَّلَ عَلَيْكُمْ مِنْ خَيْرٍ مِنْ رَبِّكُمْ وَاللّٰهُ يَخْتَصُّ بِرَحْمَتِهِ مَنْ يَشَٓاءُ وَاللّٰهُ ذُوالْفَضْلِ الْعَظِيمِ ﴿١٠٥﴾

[452] **Meâl-i Şerîfi**

Ey iman edenler! راعنا *demeyin* انظرنا *deyin ve dinleyin ki kâfirler için elîm bir azab var (104). Arzu etmez o küfr edenler, ne ehl-i kitabdan ve ne müşriklerden ki size Rabbinizden bir hayr indirilsin. Allah ise rahmetiyle imtiyâzı dilediğine bahşeder ve Allah çok büyük fazl sâhibidir (105).*

Kur'ân'da seksen sekiz yerde mü'minlere يَٓا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا diye hitab buyurulmuştur.[1] Tevrat'ta يا أَيُّهَا الْمَسَاكِين diye hitab edilirmiş[2], nihâyet meskenet onların damgası olmuş, emn ü eman da ehl-i İslâm'ın âkıbeti olacaktır.

{يَٓا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا} Ey iman şerefiyle müşerref olmuş[3] olanlar {لَا تَقُولُوا رَاعِنَا} رَاعِنَا demeyiniz de {وَقُولُوا انْظُرْنَا} انْظُرْنَا deyiniz {وَاسْمَعُوا} ve kulak veriniz, dinleyiniz. ❁ رَاعِنَا bize mürâ'ât et demektir.

"**Mürâʿât**", "müfâʿale" bâbından raʿy ü riʿâyette mübalağa veya müşareket ifade eder. Raʿy ü riʿâyet bir kimse, başkasının umûrunu tedbir ve mesâlihini tesviye ve tedarik ederek muhafazasına itina etmektir ki hayvânât hakkında "gütmek", insanlar hakkında "siyaset" tâbir olunur. Nitekim "ilmü'r-riʿâye", ilm-i siyaset ve idare demektir. Mürâʿât da riʿâyette mübalağa veya mütekābilen riʿâyet demek olur. Ve bir insanın hâline mürâʿât etmek[4] ne yapacağını ve hâli nereye varacağını gözetmek,

1 F +"~~Halbuki~~".
2 B: "edilmiş"; F +"~~ki~~".
3 B -"olmuş".
4 B: "demek".

murakabe etmek, tâzim ile nazar-ı dikkate almak mânasını ifade eder ki lisânımızda "riʿâyet" bu mânaca kullanılır. Bidâyette makām-ı risâletten bir şey taʿlîm ü tebliğ buyurulduğu zaman ara sıra müslimîn رَاعِنَا يَا رَسُولَ اللّٰهِ yani "bize riayet et yâ Resûlallah!" derlerdi ve bununla "bizi gözet, teennî buyur[1], müsaade et ki anlayalım" demek isterlerdi, Cenâb-ı Allah bu tâbirden nehy buyurarak "رَاعِنَا demeyiniz, bu [453] tâbiri kullanmayınız da انْظُرْنَا bize bak, bizi gözet deyiniz ve söze de iyi kulak veriniz, dikkatle dinleyiniz, iyi belleyip iyi tutunuz" buyuruyor ki bunda gayet dakīk ve mühim bir taʿlîm-i edeb vardır. Gerek ahz-i ilim ve gerek telakkī-i evâmir[2] ü nasâyih vesâire hususlarında Resûlullah ile ümmeti arasındaki vazʿiyyet-i ictimâʿiyeyi ve binâenʿaleyh İslâm'daki velâyet-i âmme münasebetinin künh ü hakīkatini ve merasimini ifade etmektedir. رَاعِنَا demeyiniz, acaba niçin?

Evvelâ, Yahudîler arasında birbirlerine[3] seb için kullandıkları meşhur bir kelime vardı, رَاعِينَا derlerdi. Bu tâbir Arapça "bizim çoban" demek olduğu gibi, İbrânî veya Süryânîce إِسْمَعْ لَا سمعت "dinle a dinlenmeyesi, dinle a sözü dinlenmez herif" gibi tezyîf ü tahkir mânası ifade edermiş[4]. Müslümanların Peygambere karşı رَاعِنَا diye hitab etmelerini Yahudîler fırsat bilerek ve رَاعِينَا kelimesini andıracak vechile ağızlarını eğerek sebb ü tezyif kasdıyla "râʿinâ, râʿinâ" demeye başlamışlardı. Saʿd b. Muʿâz hazretleri bunu işitmiş "Ey Allah'ın düşmanları size lânet olsun, vallahi hangi birinizin Resûlullah'a karşı bunu söylediğini bir daha işitirsem boynunu vururum!" demiş, onlar da buna karşı "Siz böyle söylemiyor musunuz?" diye kaçamak yapmışlardı ve bunun üzerine işbu âyetin nâzil olduğu rivayet edilmiştir.[5] Sûre-i Nisâ'da مِنَ الَّذِينَ هَادُوا يُحَرِّفُونَ الْكَلِمَ عَنْ مَوَاضِعِهِ وَيَقُولُونَ سَمِعْنَا وَعَصَيْنَا وَاسْمَعْ غَيْرَ مُسْمَعٍ وَرَاعِنَا لَيًّا بِأَلْسِنَتِهِمْ وَطَعْنًا فِي الدِّينِ [en-Nisâ 4/46][6] âyeti

1 B: "bize riayet buyur".
2 F: "emr".
3 M ve B: "biribirine".
4 B: "edilmiş".
5 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* III, 634:
وَرُوِيَ أَنَّ سَعْدَ بْنَ مُعَاذٍ سَمِعَهَا مِنْهُمْ فَقَالَ: يَا أَعْدَاءَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ لَعْنَةُ اللَّهِ وَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ لَئِنْ سَمِعْتُهَا مِنْ رَجُلٍ مِنْكُمْ يَقُولُهَا لِرَسُولِ اللَّهِ لَأَضْرِبَنَّ عُنُقَهُ، فَقَالُوا: أَوَلَسْتُمْ تَقُولُونَهَا؟ فَنَزَلَتْ هَذِهِ الْآيَةُ.
6 "O Yahudî olanlardan ki kelimeleri mevziʿlerinden tahrif ediyorlar ve dillerini eğerek, dine dokunarak

bu hâdiseyi vâzıhan göstermektedir.

Sâniyen, رَاعِنَا emri hamakat ve kabalık mânasına "ruʿûnet" masdarından رَاعِن sıfatına lafzen müşâbihtir. Bu cihetten de bir sûʾ-i îhâm vardır. Bu ise edebe mugāyirdir. Bu iki sebebe nazaran nehy sûʾ-i îhâmdan nâşî sırf lafzî bir edebe râciʿdir. "Riʿâyet"le "nezaret" arasındaki mâna farkından değildir.

Sâlisen, "mürâʿât" "riʿâyet"ten müfâʿale olduğu ve isneyn beyninde müşareket ifade ettiği için [454] tarafeyn arasında müsâvat îhâm eder. Bunu söyleyenler "sen bize riayet et, sözümüze kulak ver ki biz de sana riayet edelim, sözünü dinleyelim" mânasında mütekābil bir riayet ve murakabe talep etmiş oluyorlar. Hâlbuki Resûlullah ile ümmet, muallim ile müteʿallim, tâlib ile mürşid, ulü'l-emr ile halk beyninde böyle şerâit-i mütesâviye altında mürâʿât esâsına müstenid bir alâka-i ictimâʿiye tasavvuru ve velâyet-i âmmenin bu esas üzerinde cereyânını talep etmek, makām-ı risâlet ve velâyetin kadrini bilmemek ve esâs-ı ictimâʿîyi muzır ve mâniʿ-i terakki bir şekle ifrağ etmektir. Nitekim وَلَا تَتَّبِعْ اَهْوَٓاءَهُمْ [el-Mâide 5/48, 49; eş-Şûrâ 42/15][1], لَا تَجْعَلُوا دُعَٓاءَ الرَّسُولِ بَيْنَكُمْ كَدُعَٓاءِ بَعْضِكُمْ بَعْضاً [en-Nûr 24/63][2] buyurulmuştur. Binâenʿaleyh imandan sonra mü'minlerin vazʿiyyet-i ictimâʿiyelerini tesbit etmek ve kendilerini makāsıd-ı îmâna ve hüsn-i amele sevk edecek bir muktedâ-bihe ittibâʿ eylemek en mühim vazifeleri olduğu ve fakat bunu mürâʿât mânasıyla değil nezaret mânasıyla telakkī edip ona göre güzel bir edeb-i ictimâʿî tâkip etmek lâzım geleceği beyan buyurulmuştur. Demek ki Resûlullah'a ait olan vazife mürâʿât değil nezarettir. Mürâʿât ümmetine düşen bir vazife olmak lâzım gelir. Bunun için ümmet lafzî, mânevî her türlü sûʾ-i îhâmdan ihtiraz etmek için "râʿinâ" dememeli, "unzurnâ" demeli, tâlim edilen ilme, tebliğ olunan ahkâma, evâmir ü nevâhîye iyi kulak verip dinlemelidir. Nezaret eden de vazîfe-i nezâretin îcâbını bilmeli,

---

'dinledik isyan ettik', 'dinle dinlenilmeyesi', râʿinâ diyorlar…"

1 "…onların arzuları arkasından gitme…" / "…keyiflerine tâbi olma…" / "…onların hevalarına tâbi olma…"

2 "Peygamber'in duâsını aranızda birbirinize ettiğiniz duâ gibi farz etmeyin…"

ona da ümmet tarafından bu vazife ihtar olunacağı zaman "bizi gözet" diye ihtar edilmeli.

Râbiʿan, "mürâʿât"ın aslı olan "raʿy" ü "riʿâyet"te hayvânî bir murakabe mefhûmu vardır. Nezaret ise hâlis muhlis insânî bir mefhumdur. Binâenʿaleyh ümmet-i İslâmiye hayvânî mefhumdan ihtiraz etmeli ve insânî mefhum talep ve tatbik eylemelidir. Bunu yapmak da ümmetin kabiliyetine bağlıdır. Nitekim كَمَا تَكُونُوا يُوَلَّى عَلَيْكُمْ buyurulmuştur.[1] Bu âyet gösteriyor ki bu nezareti talep etmek ve söz [455] dinlemek ümmetin vazifesidir. Mü'minler başıboş, mühmel, nezaretsiz bırakılmaya râzı olmamalı, kendilerine nezaret edecek bir imama tâbiʿ olmalı ve bu suretle bir ümmet teşkil etmelidir ve fakat "râʿinâ" diye mürâʿât talebine de kalkmamalıdır. Âyet mutlak olduğu için hem ahd-i risalete hem de diğerlerine şâmildir. Ümmetin Resûlullah'a karşı "unzurnâ" demeye me'zun ve hatta me'mur olduğuna nazaran bu hak veya vazifenin diğerlerine karşı cereyânı evleviyetle matlubdur. Bu mesele akaid kitaplarında imamet bahsi unvânıyla ve farz-ı kifaye olmak üzere zikrolunmuştur. Görülüyor ki mü'minlere imandan sonra ilk emir bu oluyor. Bu hitab kıssa-i İbrâhim'de tavzih olunacaktır.

Ey mü'minler görüyorsunuz ya, "râʿinâ" demeyiniz, "unzurnâ" deyiniz ve iyi dinleyiniz, itaat ediniz yoksa {وَلِلْكَافِرِينَ عَذَابٌ اَلِيمٌ} kâfirlere azâb-ı elîm vardır. İman yoluna gitmeyip de küfr yoluna gidenler, o azâb-ı elîmden hissedar olurlar, siz o kâfirlerden ümit ummayın. {مَا يَوَدُّ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ اَهْلِ الْكِتَابِ} Arzu etmez o küfr edenler ne ehl-i kitabdan[2] {وَلَا الْمُشْرِكِينَ} ne de müşriklerden[3] {اَنْ يُنَزَّلَ عَلَيْكُمْ مِنْ خَيْرٍ مِنْ رَبِّكُمْ} ki size Rabbinizden bir hayr indirilsin. Hiçbiri mü'minlerin min tarafillah bir devlete nâil olmasını istemezler ve bunun için peygamberinize indirilen ve hayrı umûma râciʿ olan vahy ü nübüvveti de sevmezler, buna karşı bin türlü safsata ile mükâbere ederler ve Allah'ın lütfuna, kudretine müdahale etmek isterler,

---

1 Beyhakī, *Şuʿabu'l-îmân,* IX, 492 (كَمَا تَكُونُوا كَذَلِكَ يُؤَمَّرُ عَلَيْكُمْ); Süyûtî, *Cemʿu'l-cevâmiʿ*, VI, 466.
2 F +"~~olan kâfirler~~".
3 F +"~~olan kâfirler~~".

hiçbir şey yapamazlarsa لَوْلَا نُزِّلَ هٰذَا الْقُرْاٰنُ عَلٰى رَجُلٍ مِنَ الْقَرْيَتَيْنِ عَظٖيمٍ [ez-Zuhruf 43/31][1] derler. {وَاللّٰهُ يَخْتَصُّ بِرَحْمَتِهٖ مَنْ يَشَٓاءُ} Allah ise dilediği kulunu rahmetiyle mümtaz kılar. O, böyle Rahmân olan bir fâʿil-i muhtârdır. {وَاللّٰهُ ذُوالْفَضْلِ الْعَظٖيمِ} Ve Allah çok büyük fazl u [456] kerem sâhibidir. ۞ Onun fazl u ihsânına had yoktur. Binâenʿaleyh siz Allah'ı böyle biliniz ve o kâfirlerin sözlerine kulak asmayınız, onlar vahy ü nübüvvete itiraz etmek için ahkâm-ı şerʿiyeye[2] itiraz etmeye de kalkışırlar; "baksanıza Kur'an'da nâsih mensûh da vardır. Bir zaman Allah'ın emri denilen bir âyet veya bir hüküm diğer bir zaman nesh olunuyor, yerine başka âyet veya başka bir hüküm ikāme ediliyor. Bu Allah kelâmı, Allah'ın ahkâmı olsa böyle mi olur? Allah'ın kelâmında, Allah'ın âyetlerinde, Allah'ın hükümlerinde nesh olur mu? Allah hiç yaptığını bozar mı? Söylediğini geri alır mı? Verdiği hükümden, koyduğu kanundan hiç cayar mı?" derler, bunu ilk evvelâ Yahudîler söylediler: Nesh mümkin olsa Allah hakkında caymak, evvel bilmediğini yeni bilmek ve ona göre karar değiştirmek, "bedâ" gibi bir nakīsa tasavvuru lâzım gelirmiş, bu muhal olduğundan nesh muhal imiş. Tevrat'ın, dîn-i Musevî'nin hiçbir âyeti, hiçbir hükmü değişemez[3], neshedilemezmiş. Bunun için İncil, Kur'ân Allah'ın kitabı değilmiş, Nasrâniyet, İslâmiyet Allah'ın dini değilmiş. Nasârâya gelince: Eskiden Nasrâniyet neshi inkâr etmiyordu, İncil'de Tevrat'ın bazı ahkâmını nesh eden ve meselâ sebt yerine pazarı ikāme eyleyen nâsih âyetler bulunduğunu teslim ediyorlardı ve bunlar nesh meselesiyle İslâm'a itiraz etmezlerdi. Fakat son zamanlarda Protestanlar ve bilâhare Katolikler dahi Yahudîler gibi neshi inkâra kalkıştılar ve hatta Kur'an'daki لَا تَبْدٖيلَ لِكَلِمَاتِ اللّٰهِ [Yûnus 10/64][4] âyetiyle ilzâmî olmak için istidlâl bile yapmak istediler ki Hintli Rahmetullah Efendi merhum bu babda cevâben *İzhâru'l-Hak* nâmıyla güzel bir eser yazmıştır. Sözün açıkçası Nasrâniyet İslâm'a itiraz için bu davaya kalkışırsa evvelemirde kendisini inkâr etmiş olur, çünkü

1 "…Ne olurdu şu Kur'an iki memleketten bir büyük adama indirilse idi."
2 M ve B: "ferʿiyeye".
3 B: "değişmez".
4 "…Allah'ın kelimâtına tebdil yok…"

Nasrâniyet'in Yahudîliğe muhalif nice ahkâm-ı dîniyesi bulunduğunda şüphe yoktur ve öyle değilse Hıristiyanlığın mânası yoktur. Aynı sual Yahudîlere [457] de vâriddir. Çünkü Tevrat'ta da daha mukaddem enbiyâ-nın şeriatlarını nâsih ahkâm mevcuddur. Cenâb-ı Allah sırf kıskançlıktan neş'et eden bu gibi bütün vâhî iddiaları ibtal ve mü'minlere bir asl-ı teşrî'îyi beyan ederek buyuruyor ki:

مَا نَنْسَخْ مِنْ اٰيَةٍ اَوْ نُنْسِهَا نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَٓا اَوْ مِثْلِهَاۜ اَلَمْ تَعْلَمْ اَنَّ اللّٰهَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَد۪يرٌ
﴿١٠٦﴾ اَلَمْ تَعْلَمْ اَنَّ اللّٰهَ لَهُ مُلْكُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِۜ وَمَا لَكُمْ مِنْ دُونِ اللّٰهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا
نَص۪يرٍ ﴿١٠٧﴾ اَمْ تُر۪يدُونَ اَنْ تَسْـَٔلُوا رَسُولَكُمْ كَمَا سُئِلَ مُوسٰى مِنْ قَبْلُۜ وَمَنْ يَتَبَدَّلِ الْكُفْرَ
بِالْا۪يمَانِ فَقَدْ ضَلَّ سَوَٓاءَ السَّب۪يلِ ﴿١٠٨﴾ وَدَّ كَث۪يرٌ مِنْ اَهْلِ الْكِتَابِ لَوْ يَرُدُّونَكُمْ مِنْ
بَعْدِ ا۪يمَانِكُمْ كُفَّاراًۚ حَسَداً مِنْ عِنْدِ اَنْفُسِهِمْ مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُمُ الْحَقُّۚ فَاعْفُوا وَاصْفَحُوا
حَتّٰى يَأْتِيَ اللّٰهُ بِاَمْرِه۪ۜ اِنَّ اللّٰهَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَد۪يرٌ ﴿١٠٩﴾ وَاَق۪يمُوا الصَّلٰوةَ وَاٰتُوا الزَّكٰوةَۜ
وَمَا تُقَدِّمُوا لِاَنْفُسِكُمْ مِنْ خَيْرٍ تَجِدُوهُ عِنْدَ اللّٰهِۜ اِنَّ اللّٰهَ بِمَا تَعْمَلُونَ بَص۪يرٌ ﴿١١٠﴾ وَقَالُوا
لَنْ يَدْخُلَ الْجَنَّةَ اِلَّا مَنْ كَانَ هُوداً اَوْ نَصَارٰىۜ تِلْكَ اَمَانِيُّهُمْۜ قُلْ هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ اِنْ كُنْتُمْ
صَادِق۪ينَ ﴿١١١﴾ بَلٰى مَنْ اَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلّٰهِ وَهُوَ مُحْسِنٌ فَلَهُٓ اَجْرُهُ عِنْدَ رَبِّه۪ۖ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ
وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ ﴿١١٢﴾ وَقَالَتِ الْيَهُودُ لَيْسَتِ النَّصَارٰى عَلٰى شَيْءٍۖ وَقَالَتِ النَّصَارٰى
لَيْسَتِ الْيَهُودُ عَلٰى شَيْءٍۙ وَهُمْ يَتْلُونَ الْكِتَابَۜ كَذٰلِكَ قَالَ الَّذ۪ينَ لَا يَعْلَمُونَ مِثْلَ قَوْلِهِمْۚ
فَاللّٰهُ يَحْكُمُ بَيْنَهُمْ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ ف۪يمَا كَانُوا ف۪يهِ يَخْتَلِفُونَ ﴿١١٣﴾

[458] Meâl-i Şerîfi

Biz bir âyetten her neyi nesh veya insâ edersek ondan daha hayırlısını yahut mislini getiririz. Bilmez misin[1] ki Allah her şeye kādir, dâima kā-

---

1 B: "Bilmez misiniz";
F +"~~Mâlumun değil mi~~"

dirdir (106). Bilmez misin[1] *ki Allah, hakikat göklerin ve yerin mülkü*[2] *hep O'nun, size de Allah'tan başka ne bir veli vardır ne bir nasîr (107). Yoksa siz peygamberinizi bundan evvel Mûsâ'ya sorulduğu gibi sorguya çekmek mi istiyorsunuz? Hâlbuki her kim imanı küfre değişirse* [459] *artık düz yolun ortasında sapmıştır (108). Ehl-i kitabdan birçoğu arzu etmektedir ki sizi imanınızdan sonra çevirip kâfir etseler; hak kendilerine*[3] *tebeyyün ettikten sonra sırf nefsâniyetlerinden, hasedden. Şimdi siz af ile safh ile davranın ta Allah emrini verinceye kadar, şüphe yok ki Allah her şeye kādir, dâima kādirdir (109). Hem namazı doğru kılın ve zekâtı verin,*[4] *nefisleriniz için her ne hayr da*[5] *takdim ederseniz Allah yanında onu bulursunuz, her hâlde Allah bütün yaptıklarınızı görüyor (110). Bir de*[6] *"Yehûd veya Nasârâ'dan başkası asla*[7] *cennete giremeyecek*[8]*" dediler, bu onların kendi kuruntuları. "Haydi" de, "doğru iseniz getirin burhânınızı" (111). Hayır; kim özü muhsin olarak yüzünü tertemiz Allah'a teslim ederse işte onun Rabbinin ʿindinde ecri vardır*[9]*; onlara bir korku yoktur ve onlar mahzun olacak değillerdir (112). Yehûd dedi ki: "Nasârâ hiçbir şey üzerinde değil", Nasârâ da dedi ki: "Yehûd hiçbir şey üzerinde değil". Hâlbuki hepsi de kitap okuyorlar, ilmi olmayanlar da tıpkı öyle onların dedikleri gibi dedi, onun için Allah*[10] *ihtilâf etmekte oldukları davada kıyamet günü beynlerinde hükmünü verecektir (113).*

Kıraat: مَا نَنْسَخْ İbn Âmir kıraatinde "nûn"un zammı ve "sin"in kesriyle مَا نُنْسِخْ okunur ki "insâh"tandır. اَوْ نُنْسِهَا İbn Kesîr ve Ebû Amr kıraatlerinde

1 B: "Bilmez misiniz";
F +"~~Mâlumun değil mi~~"
2 F +"~~hakikat~~".
3 B: "kendiler".
4 F +"~~hem~~".
5 B -"da".
6 F +"~~Onlar~~".
7 B -"asla".
8 F: "girmeyecek".
9 F +"~~onun~~".
10 F +"~~kıyamet günü beynlerinde~~".

birinci "nûn"un ve "sin"in fethaları ve bundan sonra bir hemze-i sâkine ile أَوْ نَنْسَأْهَا okunur ki tehir mânasına "nese'" ve "nesîe"dendir.

Usûl-i şerʿden[1] neshin meşrûʿiyetini müsbit olan bu[2] âyetin sevki kütüb-i sâlifenin cevâz-ı neshi hakkında nas ise de mantûku itibariyle مِنْ اٰيَةٍ âm olduğundan bazı Kur'ân âyetlerine de zâhir olarak şâmildir. Binâenʿaleyh âyât-ı Kur'âniyede de nâsih ve mensuh vardır. Ve hilâfını iddia zâhir-i nassı inkâr olur.

"**Nesh**" lügatta tebdil etmek, yani bir şeye gayrısını halef yapmak demektir. Nitekim وَاِذَا بَدَّلْنَٓا اٰيَةً مَكَانَ اٰيَةٍ [en-Nahl 16/101][3] nazm-ı [460] celîlinde nesh "tebdil" ile ifade edilmiştir, maʿahâzâ bu mâna kâh o şeyin kendinde itibar edilir ki buna "izâle", "ilgā", "ibtal" tâbir olunur. نَسَخَتِ الشَّمْسُ الظِّلَّ "Güneş gölgeyi nesh etti" demek, "onun yerine geçti" demektir ki buna "izâle ve ibtal etti" denilir, فَيَنْسَخُ اللّٰهُ مَا يُلْقِى الشَّيْطَانُ [el-Hac 22/52][4] bu mânayadır. Ve kâh o şeyin mekânında itibar edilir ki buna da "nakl ü tahvil" denilir, nitekim نَسَخْتُ الْكِتَابَ "kitabı istinsah eyledim; bir kitaptakini diğerine naklettim" demektir. Yazıda "nesh", mirasta "münâsaha", ervâhda "tenasüh" tâbirleri de bundandır. اِنَّا كُنَّا نَسْتَنْسِخُ مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ [el-Câsiye 45/29][5] âyeti de bu mânayadır. Hulâsa lügaten nesh izâle ve nakil mânalarında müşterek gibi kullanılırsa da hepsinin esâsı tebdil mânasıdır.[6]

Istılâh-ı şerʿde de nesh herhangi bir hükm-i şerʿînin hilâfına sonradan diğer bir delîl-i şerʿînin delâlet etmesidir ki ilm-i ilâhîye nazaran evvelki hükmün müntehâ-yı müddetini beyan, bizim ilmimize nazaran da zâhiren bâkī görünen o hükmü refʿ ü tebdildir ve bu iki haysiyetle nesh bir beyân-ı tebdîl demektir ve bunda hiçbir zaman Allah'a nazaran caymak ve bilememek mânası yoktur. Bunun içindir ki ebediyetle takyid edilmiş olan hükümlerde nesh cereyan edemez, kezâlik haberlerde de nesh cereyan edemez. Nesh ancak evâmir ü nevâhî gibi inşâî bir mânayı tazammun

---

1 B: "şerʿîden".
2 B: "ve".
3 "Bir âyeti bir âyetin yerine bedel yaptığımız vakit…"
4 "…Bunun üzerine Allah şeytanın ilkā ettiğini derhâl nesh eder…"
5 "…Çünkü biz sizin yaptıklarınızı hep istinsah ediyorduk."
6 M ve B: "mânasınadır".

eden ve vâkıʿa müteʿallik bir ihbar ve iʿlâm olmayıp mahz-ı îcad olan ve sırf bir iradeyi gösteren ve bununla beraber ebediyeti tansis edilmemiş bulunan eşyâda ve ahkâmda cereyan eder. Cenâb-ı Allah âlem-i tekvînde bugün yarattığını yarın ifnâ ederek diğer bir şeye tebdil etmekle ilmine, kudretine, iradesine hiçbir nakīsa ârız olmayacağı gibi, âlem-i teşrîʿde de başka başka zamanlarda başka başka hükm-i şerʿî inşa etmekle, meselâ mâzîdeki bir emir yerine hâlde bir nehy inzal buyurmakla ilminde, iradesinde hâşâ bir noksan değil, belki her birinde[1] bir kemâl-i hikmetini göstermiş olur. Ve bunda [461] caymak mânası kābil-i mülâhaza değildir, ʿind-i ilâhîde mukarrer olan her şey ve her hüküm yerli yerinde vârid olmuştur. Ve hakikatte hiçbir kelimesi değişmiş[2] değildir. Hilkatte her lahzanın ayrı bir emri olsa ilm-i ilâhînin zerre kadar tehavvülünü îcab etmez. Hâsılı hakāik-i îmâniye, iʿtikādiye gibi ihbârî olan esâsât-ı ilmiye kābil-i nesh değildir. Bunların bir an için zamânî olanları bile hakāik-i ezeliye hükmündedir. "Şu şöyledir, falan vakit falan şey oldu veya olacak" denildi mi bu haberler, bu kaziyyeler artık ezelen ve ebeden sâdıktırlar, "o vakitte o şey olmadı veya olmayacak" denilemez. Lâkin "su iç, şarab içme, nikâh yap, zina etme" gibi inşâî olan teşrîʿât sarâhaten ebediyetle takyid edilmedikçe kābil-i neshdirler, bunlar bir an için meşrû, diğer bir an için[3] gayr-i meşrûʿ olabilirler, ebediyetleri zarûrî değildir ve neshleri müddetlerinin beyânına râciʿdir. Evvelki kısımda Kur'an, Tevrat'ı ve sâir kütüb-i sâlife-i ilâhiyeyi musaddıktır, müeyyiddir, daha ziyadesiyle müfessir ve mübeyyindir. İkinci kısımda ise Kur'an onlardaki birtakım ahkâmı nesh ederek her zamana göre tatbik edilecek ahkâmı ve usûl-i teşrîʿi muhtevî yeni ve mükemmel bir şerîʿat-i semhâ getirmiştir. Şurası unutulmamak lâzım gelir ki düstûr-i tevhîd mûcebince âlem-i tekvînde[4] olduğu gibi âlem-i teşrîʿde dahi îcad ve inşâ ancak Cenâb-ı Allah'ın sıfatıdır. ʿİbâd nihâyet O'nun inşââtı içinde ve O'nun gösterdiği âyât ve

1 B -"ilminde, iradesinde hâşâ bir noksan değil, belki her birin".
2 B: "değişmez".
3 B -"meşrû, diğer bir an için".
4 B -"yeni ve mükemmel bir şerîʿat-i semha getirmiştir. Şurası unutulmamak lâzım gelir ki düstûr-i tevhid mûcebince âlem-i tekvinde".

edillenin delâlet-i ilmiyesine göre bir tasarrufa me'zundur[1]. Yoksa inşâ-yı ilâhî olan kavânîn, irâde-i beşer ile nesh olunamaz. Neshin ıstılâh-ı şer'î-deki bu târifi bu âyetin hâsılıdır ve tafsîli ilm-i usûl-i fıkha aittir. Gelelim mânasına:

Yahudîler, "Allah nesh yapamaz ve binâen'aleyh size böyle bir vahiy indiremez[2]" mi diyorlar, yalan söylüyorlar ve yanlış biliyorlar. Yapabilir ve yapar ve yapmasında hiçbir nakīsa[3] yoktur, hayr u hikmet vardır. Çünkü {مَا نَنْسَخْ مِنْ اٰيَةٍ} Biz azametimizle herhangi bir âyeti kısmen [462] veya tamamen ve meselâ mânasındaki bir hükmünü veya lafzının hükmü olan tilâvetini veya her ikisini bizzat kitabımızla nesh edersek veya -diğer kıraate göre- Resûlümüze sünnetiyle nesh ettirirsek {اَوْ نُنْسِهَا} yahut[4] onu[5] unutturur, hafızalardan silersek veya -diğer kıraate göre- o[6] âyetin icrâ-yı ahkâmını tehir edersek {نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَٓا} ondan daha hayırlısını {اَوْ مِثْلِهَا} veya lâekal onun mislini ve dengini getiririz. ۞ İşte nesh-i şer'î bu aksâm tahtında cereyan eder ve hiçbiri abes değildir. Ve hiçbiri 'ademe, ihmâl-i mahza ve hatta noksana müteveccih değildir. {اَلَمْ تَعْلَمْ} Yâ Muhammed! Sen bilmez misin ki {اَنَّ اللّٰهَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَد۪يرٌ}dir. Bilirsin ve bu ilim burhansız, beyyinesiz de değildir.[7] {اَلَمْ تَعْلَمْ} Bilmez misin ki {اَنَّ اللّٰهَ لَهُ مُلْكُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ} bütün semâvât u arz devleti ve bütün şu kâinât-ı meşhûde ve ma'kūle âleminin hâkimiyet ü saltanatı hep O'nundur, o Allah böyle bir Allah'tır. Böyle bir Allah neye kādir olmaz ki… Baksana bu büyük devlette, bu nihâyetsiz mülk ü saltanatta her gün her gece her saat ve her lahza neler yapılıyor ve neler yıkılıyor; ne îcadlar, ne ifnâlar, ne kudretler izhar ediliyor? Ne hikmetler ısdâr ve tatbik olunuyor; ne neshler, ne insahlar, ne tehirler, ne ta'vîkler, ne insâlar icrâ kılınıyor görmez misin? Saltanat-ı ilâhiyede cârî olan, tebdil ve tağyir edilmez kavânîn ve sünnet-i

---

1 B: "mazhardır".
2 B: "indirilemez".
3 B: "noksan".
4 B: "veyahut".
5 B: "bunu".
6 B -"o".
7 B -"Bilirsin ve bu ilim burhansız, beyyinesiz de değildir".

ilâhiye okunurken onun yanında zaman zaman, mekân mekân, semt semt, ferden ferdâ, lahza be-lahza ne kadar tatbîkāt-ı mütenevviʿa ve ne gibi sünen-i cüz'iyye-i müteferriʿa ve mütehavvile ile nâsih ve mensuh ahkâm-ı inşâiye icrâ edilmekte bulunduğunu, yıkılanların peyderpey emsâli ve hatta terbiye vü tekâmül[1] ve ıstıfâ hükmüyle daha aʿlâları yapılmakta olduğunu müşahede [463] etmez misin? Böyle bir saltanatın sâhibi olan Allah her şeye kādir olmaz mı? Böyle bir kudret-i bâliğanın sâhibi olan Allah, âlem-i teşrîʿde niçin nesh yapamasın ve niçin nesh ettiğinin daha hayırlısını ve lâekal mislini gönderemesin? Niçin evvel gönderdiği Tevrat ve İncil'in bazı ahkâmını nesh eden yeni bir kitap, yeni bir din vahy ü inzal edemesin? Ve niçin bu kitapta, bu şeriatta[2] nâsih[3] ve mensuh ahkâmı bulunamasın? Bilakis o nâmütenâhî devletin cereyânına mutâbık bir kitâb-ı kâmil ve bir dîn-i ekmel ihsan[4] edilmiş olmak için her zamanın, her mekânın, her muhîtin ahvâline kābil-i tatbik ʿilel ü mesâlih-i cüz'iyesiyle deveran edecek nâsihli mensuhlu, takdimli tehirli, hem bekā ve hem tehavvül sünen-i ilâhiyesiyle mütenâsib ahkâm bahşetmek hikmet değil midir? Halk u ifnâyı, nesh u insâyı O yapmazsa kim yapabilir? Yoksa siz bu semâvât u arz mülkü içinde başka bir veliyyü'l-emrin, başka bir sâhib-i teşrîʿin hâkim olduğunu mu zannediyorsunuz? Hayır {وَمَا لَكُمْ مِنْ دُونِ اللّٰهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا نَصِيرٍ} sizin için bu devlet-i hilkatte Allah'tan başka bir hâkim, Allah'tan mâʿadâ hakīkī bir muʿîn ü nasîr yoktur, vilâyet-i hakīkiye ve nusret-i hakīkiye O'nundur. Kâinat O'nun, ahkâm O'nundur. {اَمْ تُرِيدُونَ اَنْ تَسْـَٔلُوا رَسُولَكُمْ كَمَا سُئِلَ مُوسٰى مِنْ قَبْلُ} Ey ümmet-i Muhammed! Yoksa siz bu âlîşân Peygamberinizden, mukaddemâ Mûsâ'dan talep olunanlar gibi şeyler mi talep etmek istiyorsunuz? Hayır, siz ona benzer, öyle boş[5] kâfirâne, ʿanûdâne taleplerde bulunmazsınız, "Allah'ı görmeden sana inanmayız" demeye kalkmazsınız, bakara kıssasında olduğu gibi peygamberinizi uzun uzadıya imtihanlara girişmezsiniz, bunu kâfirler

1 B: "tekâmülü".
2 B -"bu şeriatta".
3 B: "nesh".
4 B -"ihsan".
5 F: "vâhî".

yapar, nitekim küffâr-ı Kureyş bu kabîl şeyler istemişlerdi. Hâlbuki {وَمَنْ يَتَبَدَّلِ الْكُفْرَ بِالْاِيمَانِ} iman yerine küfre rağbet eden, iman ile küfrü değişmeye çalışan {فَقَدْ ضَلَّ سَوَٓاءَ السَّبِيلِ} düz yolda [464] sapmış, şaşkınlık vâdilerine düşmüş olur. Siz diğer ehl-i kitâbın sözlerine kulak asmayınız. {وَدَّ كَثِيرٌ مِنْ اَهْلِ الْكِتَابِ} O ehl-i kitâbın çoğu {لَوْ يَرُدُّونَكُمْ مِنْ بَعْدِ اِيمَانِكُمْ كُفَّارًا} sizleri imanınızdan sonra geri çevirip hepinizi kâfir yapsalar, irtidad ettirseler memnun olurlar. Onlar sizin irtidâdınızı, Müslümanlıktan evvelki devirlere irticâʿınızı arzu etmektedirler, bunun için her hileye müracaat ederler, bu da hayrhâhlıklarından, dindarlıklarından değil {حَسَدًا مِنْ عِنْدِ اَنْفُسِهِمْ} sırf nefislerinden, nefsâniyetlerinden neş'et eden hasedden {مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُمُ الْحَقُّ} hakk u hakikat kendilerine tebeyyün ettikten, dîn-i İslâm'ın hakkiyetine her vechile, hatta ellerindeki kitap mûcebince bile vâkıf olduktan sonra kıskançlıklarındandır.

Bu âyetin sebeb-i nüzûlünde rivayet olunuyor ki ahbâr-ı Yehûd'dan Finhâs[1] b. Âzûrâ ve Zeyd b. Kays ve daha birkaç kişi Uhud vakasından sonra Huzeyfe b. el-Yeman ve Ammâr b. Yâsir radıyallahu anhümâ'ya "Başınıza geleni gördünüz ya" demişler, "eğer hak üzerinde bulunsaydınız muharebede bozulmaz, mağlup olmazdınız. Artık bizim dinimize dönün, bu sizin için hayırlıdır ve daha iyidir ve bizim yolumuz sizden daha doğrudur." Bunun üzerine Ammâr "Sizce nakz-ı ahd etmek nasıldır?" diye sormuş, "şedid" demişler, o da "Öyle ise ben berhayat olduğum müddetçe Muhammed aleyhi's-salâtü ve's-selâm'a küfr etmemeye ahdetmiş, söz vermişimdir" cevâbını vermiş. Yahudîler "Ha, bu sapıtmış" demişler, Huzeyfe "Ben de" demiş "Allah rabbim, Muhammed peygamberim, İslâm dinim, Kur'an imamım[2], Kâbe kıblem, mü'minler ihvanım, kardeşlerim olmasına râzıyım". Bunu Resûlullah'a gelmişler anlatmışlar "İsabet etmiş ve felâh [465] bulmuşsunuz" buyurmuş, baʿdehu bu âyet nâzil olmuştur.[3]

---

1 M: "Fenhas".

2 B: "imanım".

3 Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* I, 257; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* III, 645:
رُوِيَ أَنَّ فِنْحَاصَ بْنَ عَازُورَاءَ، وَزَيْدَ بْنَ قَيْسٍ وَنَفَرًا مِنَ الْيَهُودِ قَالُوا لِحُذَيْفَةَ بْنِ الْيَمَانِ وَعَمَّارِ بْنِ يَاسِرٍ بَعْدَ وَقْعَةِ أُحُدٍ: أَلَمْ تَرَوْا مَا أَصَابَكُمْ، وَلَوْ كُنْتُمْ عَلَى الْحَقِّ مَا هُزِمْتُمْ، فَارْجِعُوا إِلَى دِينِنَا فَهُوَ خَيْرٌ لَكُمْ وَأَفْضَلُ وَنَحْنُ أَهْدَى مِنْكُمْ سَبِيلًا، فَقَالَ عَمَّارٌ: كَيْفَ نَقْضُ

Evet, onlar bütün hakikat mâlum olduktan sonra bile hasedlerinden böyle arzu ederler {فَاعْفُوا} binâenʿaleyh siz onları affedin {وَاصْفَحُوا} dediklerine bakmayın, heyecana kapılıp da çekişmeye, dövüşmeye kalkmayın {حَتّٰى يَأْتِيَ اللّٰهُ بِاَمْرِه۪} ta ki Allah'ın emri gelsin, bulacaklarını bulsunlar. ۞ Elbette bir gün gelecek belâlarını göreceklerdir. Zamanı gelir Allah muharebe emreder, o zaman vazifenizi yaparsınız, zamanı gelir daha başka felâketlerini müşahede edersiniz, nihâyet âhirette azâb-ı azîm içinde kıvrandıklarını görürsünüz, çünkü[1] {اِنَّ اللّٰهَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَد۪يرٌ}dir. Bunda şüphe yok, siz şimdiki hâlde afv u safh ile sabr u sekînet üzere bulunun {وَاَق۪يمُوا الصَّلٰوةَ وَاٰتُوا الزَّكٰوةَ} ve güzelce namazınızı kılmaya ve zekâtınızı vermeye devam edin. Bilhassa bu iki binâ-yı din sizi her türlü terakkiyâta ihzar eder. {وَمَا تُقَدِّمُوا لِاَنْفُسِكُمْ مِنْ خَيْرٍ} Gerek bunlar ve gerek daha başka nefsiniz için her ne hayr takdim ederseniz, yani bugün bedelini peşin aramayarak ilerisi için hesabınıza kaydolunmak üzere hayr cinsinden her ne yaparsanız {تَجِدُوهُ عِنْدَ اللّٰهِ} onu Allah yanında eksiksiz bulur, hesab görüldüğü gün ecr ü sevâbını alırsınız. ۞ Lisânımızda da meşhurdur: "İyiliği yap denize at, balık bilmezse Hâlık bilir" derler, zira {اِنَّ اللّٰهَ بِمَا تَعْمَلُونَ بَص۪يرٌ} Allah teâlâ hayr veya şer her ne amel yaparsanız her hâlde görür, bilir, hepsinden haberi vardır. Sen falan vakit[2] falan işi yaptın, artık onu yapmamış olamazsın, vâkiʿ vâkiʿdir, velev bir an olsun, bir [466] kere vâkiʿ olan ise hiçbir zaman gayr-i vâkiʿ sayılamaz. Ân-ı vukūʿu itibariyle ona her zaman vâkiʿ olmuştur denilir. O gizli imiş, onu evvelâ senin kalbin bilir; "unuttum" dersin, o yine rûhunda mevcuddur. Düşünürsen bulursun, ihtar edilse fark edersin, demek ki evvelemirde senin rûhun, nefs-i nâtıkan, senin hakkında Cenâb-ı Allah'ın bir defteridir. Sen bu defterin hangi meleklerin eliyle tutulduğunu göremezsen de her hâlde tutulduğunu bilirsin. Bundan başka ve buna benzer ne kadar defterler vardır ki senin amelin onlara kaydedilir, bütün bunlar aynen levh-i mahfûz-i ilâhîde mukayyeddir.

الْعَهْدِ فِيكُمْ؟ قَالُوا: شَدِيدٌ، قَالَ: فَإِنِّي قَدْ عَاهَدْتُ أَنِّي لَا أَكْفُرُ بِمُحَمَّدٍ مَا عِشْتُ، فَقَالَتِ الْيَهُودُ: أَمَّا هَذَا فَقَدْ صَبَأَ، وَقَالَ حُذَيْفَةُ: وَأَمَّا أَنَا فَقَدْ رَضِيتُ بِاللّٰهِ رَبًّا وَبِالْإِسْلَامِ دِينًا وَبِالْقُرْآنِ إِمَامًا وَبِالْكَعْبَةِ قِبْلَةً وَبِالْمُؤْمِنِينَ إِخْوَانًا، ثُمَّ أَتَيَا رَسُولَ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَأَخْبَرَاهُ فَقَالَ: أَصَبْتُمَا خَيْرًا وَأَفْلَحْتُمَا، فَنَزَلَتْ هَذِهِ الْآيَةُ،

1 F: "zira".

2 B -"vakit".

Ve hepsi bizzat Allah'ın yedindedir. Parmağına ufak bir diken dokunsa, senin rûhun ondan derhâl haberdar olur değil mi? Allah teâlâ[1] dahi senin vücûduna, rûhuna, kalbine ilişen herhangi bir şeye hüve hüvesine âgâhtır. Neyin varsa oradadır. Artık beğen, beğen de beğendiğini yap; her hâlde orada hayrı hayr, şerri de şer olarak bulacaksın, hayr u şerrin mîzânı da esasen Hakk'ın yedinde bulunduğunu unutmamalısın.

Sizin irtidâdınızla memnun olmak isteyen, türlü türlü şüpheler ilkā etmeye çalışan o ehl-i kitab {وَقَالُوا لَنْ يَدْخُلَ الْجَنَّةَ اِلَّا مَنْ كَانَ هُوداً اَوْ نَصَارٰى} cennete Yahudî veya Nasrânî olanlardan başka hiç kimse girmeyecek de dediler. Yani Yahudîler Yahudîlerden başkası, Nasârâ da Nasârâdan başkası cennete girmeyecek dediler.[2] Demek ki asr-ı risâletteki Yahudîler, cennet ve cehennemden de bahsederlermiş {تِلْكَ اَمَانِيُّهُمْ} bu davalar onların kendi[3] kuruntularından ibaret kuru bir ümniyyeleri[4], hülyâlarıdır. ❁ اَمَانِيُّهُمْ'de "ya" şeddesiz olarak da okunur (Ebû Caʿfer kıraati) gönüllerinden boş boşuna öyle kurarlar, öyle temenni ederler, lâkin sade ümniyye ve yalan mefkûre ile iş bitmez, delilsiz burhansız kuru laf ile, gönlün hevâsıyla, mücerred taklid ile dava kabul edilmez, ʿindallah feyz-i îmâna [467] erilmez, birbirleriyle mütenakız olan bu iki davanın hangisi sâdık olduğunu anlamak için burhan ister, bunun için ey Resûl-i sâdık {قُلْ} sen onlara de ki {هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ اِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ} hangi biriniz bu davanızda sâdıksanız burhânınızı getiriniz, görelim; ❁ zira insanları doğru bir noktada toplayacak olan şey burhandır. Hâlbuki bunların bu kuru ümniyyeye burhan göstermeleri imkânı yoktur. {بَلٰى} Hayır, mesele ne öyle ne öyle, cennet ne Yahudîlere mahsus ne de Nasârâ'ya, hakikat şudur: {مَنْ اَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلّٰهِ} Her kim Allah için yüzünü lekeden sâlim tutar, nefsini şirkten ve emâre-i şirkten temizleyerek kemâl-i ihlâs ile Allah'a verir, bir Allah tanır {وَهُوَ مُحْسِنٌ} ve bu hâlinde de özü muhsin bulunursa; Allah'ı görüyormuş gibi kendini Allah huzurunda bilerek yaptığını her vechile temiz kalb ile

---

1 M -"teâlâ".
2 B -"Yani Yahudîler Yahudîlerden başkası, Nasârâ da Nasârâdan başkası cennete girmeyecek dediler".
3 F -"kendi".
4 F +"~~mefkûreleridir~~".

güzel de yaparsa {فَلَهُٓ اَجْرُهُ عِنْدَ رَبِّهِ} işte onun Rabbi[1] ʿindinde[2] ecri vardır. {وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ} Ve bunlara ileride hiçbir korku yoktur ve[3] bunlar âhirette[4] mahzun[5] olmazlar. ❁ İşte bunlara "Müslüman" ve bu dine "İslâm" denilir. Cennet bunlarındır. ʿİndallah din de bu İslâm'dan ibarettir. Bâlâda haklarında فَمَنْ تَبِعَ هُدَايَ فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ [el-Bakara 2/38][6] kezâlik مَنْ اٰمَنَ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ وَعَمِلَ صَالِحاً فَلَهُمْ اَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْۚ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ [el-Bakara 2/62][7] buyurulanlar da hep böyleleridir. Muhammed aleyhisselâm'ın tebliğ ettiği dinin esâsı da budur. Ve bu hakikattir ki bir ümniyyeden ibaret değildir. Bunu Allah söylüyor. Buna bütün akıllar, nakiller de şehadet eder. Bu evvelâ beyyin bizâtihidir. Sâniyen hiçbir şahsın, hiçbir zümrenin kuruntusu olan bir ümniyye olamaz. Zira bu tevhid, bu ihlas, bu ihsan ile İslâm, gönüllerin bir hevâsı değil, o hevâları silip temizlemekle yapılacak bir [468] hasletidir. Bunun içindir ki İslâm, Allah'a karşı yüz aklığı, alın temizliğidir. Ve mâlumdur ki yüz aklığı ve alın temizliği tâbiri sâhibinin zâhiren ve bâtınen temizliğinden kinayedir. Bu âyette de "vech", zikr-i cüz irâde-i kül tarîkiyle nefs ve zâtdan mecazdır. "Nefsehu" denilmeyip de "vechehu" denilmesinin nüktesi de İslâm'ın sadece bir emr-i bâtınîden ibaret olmadığına tenbihtir. Zira secde uzvu olan vech aʿzanın eşrefi ve bütün vücûdun mümessili bulunan bir uzuvdur. Bir yüzün görülmesi bütün bir insanın teşhîsine kifayet eder. Bir yüzün tasvîri bütün bir bedenin tasvîri hükmündedir.

"**İslâm**", "silm" ü "selâmet" maddesinden ifʿâl olduğu için, ifʿâl bâbının muhtelif binâlarına göre teslîm-i nefs yani inkıyad, sâlim bulundurmak, selîm ve lekesiz tutmak, selâmete girmek, selâmete çıkarmak,[8] müsâlemet, ihlâs gibi mütenevviʿ mânaları ifade eder. Ve esasta iman ile

1 F +"~~Mevlâsı~~".
2 F +"~~büyük~~".
3 F -"ve".
4 F: "geçmişe".
5 F +"da".
6 "…kim o hidâyetçimin izince giderse onlara bir korku yoktur ve mahzun olacaklar onlar değildir."
7 "…her kim Allah'a ve âhiret gününe hakikaten iman eder ve sâlih bir amel işlerse elbette bunların Rableri yanında ecirleri vardır, bunlara bir korku yoktur ve bunlar mahzun olacak değillerdir."
8 B: "çıkmak".

birleşir ve "dîn-i İslâm" isminde bütün bu meʿânî muteberdir. Allah'a teslîm-i nefs ile iman ve inkıyad mânası ise cümlesini câmiʿdir.

"**İhsan**" güzellemek, güzel yapmak, yani zâtında ve ʿindallah güzel olan bir ameli vech-i lâyıkıyla gereği gibi yapıp o amelin hüsn-i zâtîsini, hüsn-i vasfîsi ile tezyin eylemek demektir. Zira birçok güzel şeyler vardır ki yapılırken çirkinleştirilir. Resûlullah Efendimiz meşhur iman hadîsinde ihsânı şöyle tefsir buyurmuştur: الإِحْسَانُ أَنْ تَعْبُدَ اللّٰهَ كَأَنَّكَ تَرَاهُ، فَإِنْ لَمْ تَكُنْ تَرَاهُ فَإِنَّهُ يَرَاكَ "İhsan Allah'a görüyormuşsun O'nu[1] gibi kulluk[2] eylemendir, çünkü sen O'nu görmezsen O seni görür."[3] Binâenʿaleyh ihsan, İslâm'ın kemâlindendir. Bunun için düstûr-i İslâm şöyle hulâsa edilebilir: Evvelâ temizlik, sâniyen güzellik. İslâm'ın لَا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ kelime-i tevhîdinden, eʿûzü besmelesinden, abdest ve namazından tut da bütün evâmir ü nevâhîsinde hep bunun tatbîkini bulursunuz. Bu âyette de اَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلّٰهِ وَهُوَ مُحْسِنٌ bunu ne güzel icmal etmiştir: Allah'a yüzü temiz özü güzel.[4]

İşte cennete girmenin doğru yolu, bu İslâm u ihsan, [469] bu temizlik ve[5] bu güzelliktir. Böyle olduğu hâlde bundan sapmış olan Yehûd ve Nasârâ cennete başkalarını sokmak istemezler. Bu davalarının sıdkına burhan olmadığı gibi kizbine beyyine vardır. Her biri yekdiğeri aleyhine şehadet de ederler. Baksanıza hem öyle dediler, hem de bir taraftan {وَقَالَتِ الْيَهُودُ لَيْسَتِ النَّصَارٰى عَلٰى شَيْءٍ} Yahudîler "Nasârânın istinad edecek hiçbir şeyi yoktur" dediler, diğer taraftan {وَقَالَتِ النَّصَارٰى لَيْسَتِ الْيَهُودُ عَلٰى شَيْءٍ} Nasârâ da "Yahudîlerin istinad edecek hiçbir[6] şeyi yoktur" dediler ve bu suretle birbirlerinin davalarını, dinlerini kökünden çürüttüler, tadlîl ü tekfir ettiler.

Rivayet olunuyor ki Necran ahâlisi Hıristiyanlarından bir heyet, sefaretle huzûr-i risâlete geldikleri zaman Medine'nin Yahudî ulemâsı da yanlarına gelmişlerdi, orada iki taraf mübahaseye giriştiler, derken münâzaʿaya başladılar. Yahudîlerden Râfiʿ b. Hüreymile Nasârâ'ya karşı

1 M: "O'nun"; F -"O'nu".
2 F: "ubûdiyet".
3 Buhârî, Tefsir, 31; Müslim, İman, 1.
4 F -"Allah'a yüzü temiz özü güzel".
5 B -"ve".
6 B: "bir".

مَا أَنْتُمْ عَلَى شَيْءٍ dedi, Hazret-i Îsâ'ya ve İncil'e küfr etti. Buna mukabil Necranlılardan biri de Yahudîlere مَا أَنْتُمْ عَلَى شَيْءٍ dedi ve Hazret-i Mûsâ'nın nübüvvetini inkâr ve Tevrat'a küfr etti ve bu hâdise üzerine bu âyet nâzil oldu[1] ve gösterdi ki bu münâzaʿa ve münâkaza ferdî değil, ʿale'l-ʿumûm Yahudîlerle Nasârâ arasında cârî ve sârîdir. Ve her biri diğerinin dinini kökünden münkirdir. Yahudîlerin Hazret-i Îsâ'ya ve İncil'e asla hüsn-i nazarları olmadığı mâlumdur ve fakat Hıristiyanların Hazret-i Mûsâ'yı ve Tevrat'ı inkârları umûmî olmasa gerektir. Âyet yalnız münâzaʿanın ilk şıkkını beyan buyurmuş, diğerlerinin şâyân-ı zikr ü taʿmîm olmadığını anlatmıştır. Böyle olmakla beraber Yahudîlerin hiçbir şeye istinad etmeyip davaları asılsız olduğunu da Hıristiyanlar müttefikan söylerler. Her hâlde bunlar yekdiğerinin davalarını, dinlerini, hiçbir şey değildir diye bütün bütün tekzib etmektedirler. [470] Hâlbuki {وَهُمْ يَتْلُونَ الْكِتَابَ} sözde hepsi kitap okuyorlar, bilhassa Tevrat'ı ikisi de okurlar, kitap okuyanlara ve ʿale'l-husûs aynı kitabı okuyanlara ise bu hâl yakışmaz. Bazı hususta ihtilaf başka, esasta tenakuz yine başkadır. Kitap ise böyle tenakuzlara mâniʿdir. Ve böyle ihtilafları kaldırmak içindir, o kitap ikisinin de sözleri, hilâf-ı hakikat olduğuna şâhiddir. ʿAle'l-husûs ki hem Hazret-i Îsâ ve hem Hazret-i Muhammed ʿaleyhimesselâm hakkında tebşîrâtı bile muhtevîdir. Böyle iken Yahudîlerin Nasrâniyete bu kadar hücumları kitaplarına muhalif bir ifrat, Nasârâ'nın Tevrat okuyup dururken Yahudîliğe bu kadar hücumları da ondan daha ziyade bir ifrat ve aynı zamanda kendi esaslarıyla bir tenakuzdur. Lâkin bütün bunlardan şu hakikat şekk ü şüpheden âzâde olarak tebeyyün eder ki gerek Yehûd gerek Nasârâ ikisi de yalan söylüyorlar, ihlâs u ihsandan çok uzak bulunuyorlar ve işte cennet bize mahsus demeleri de bu yalanlar cümlesindendir. Böyle yalancılara cennet ne kadar uzak, bu âyet ile Cenâb-ı Allah ehl-i İslâm'ı irşad ve

---

1 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* II, 513-514:
عن ابن عباس قال، لما قدم أهل نجران من النصارى على رسول الله صلى الله عليه وسلم، أتتهم أحبار يهود، فتنازعوا عند رسول الله صلى الله عليه وسلم فقال رافع بن حريملة: ما أنتم على شيء، وكفر بعيسى ابن مريم وبالإنجيل. فقال رجل من أهل نجران من النصارى: ما أنتم على شيء، وجحد نبوة موسى وكفر بالتوراة. فأنزل الله عز وجل في ذلك من قولهما: «وقالت اليهود ليست النصارى على شيء وقالت النصارى ليست اليهود على شيء»، إلى قوله: «فيما كانوا فيه يختلفون».

intibâh u ihlâsa davet ediyor. Ve "ey mü'minler sizler sakın bunlar gibi olmayınız, hepiniz bir kitap okurken İslâm ve ihsânı bırakarak böyle fena bir nizâʿa düşmeyiniz" meâlinde ihtar eyliyor.[1]

Görüyorsunuz ya Yehûd ve Nasârâ kitap okuyup dururken birbirlerine "hiçbir şey değil, asılsız" dediler {كَذٰلِكَ قَالَ الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ مِثْلَ قَوْلِهِمْ} kezâlik ilmi olmayan kitapsız câhiller, Arap müşrikleri, putperestler, dinsizler de tıpkı bunların söyledikleri gibi söylediler, bunlar da Yahudîliğe, Hıristiyanlığa, edyân-ı semâviyeye karşı "hiçbir şeye istinad etmez, aslı yoktur" dediler, o hâlde Yehûd ve Nasârâ'nın bunlardan ne farkı kaldı? Bir farkı varsa bunlar bilmediklerinden böyle söylüyorlar, Yehûd ve Nasârâ [471] ise bilerek ve sırf hevâ-yı nefsânîlerine uyarak söylüyorlar. İşte Müslümanlar böyle olmamalı, diğer dinleri kökünden inkâr etmemeli, söylediklerini akl u nakle tatbik ve burhan ile isbat ederek ve dâima huzûr-i ilâhîde söz söyler gibi ihsan ile söylemeli, söyleyince hak söylemelidir. اُدْعُ اِلٰى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحِكْمَةِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ وَجَادِلْهُمْ بِالَّتِى هِىَ اَحْسَنُ [en-Nahl 16/125][2], وَلَا تُجَادِلُوا اَهْلَ الْكِتَابِ اِلَّا بِالَّتِى هِىَ اَحْسَنُ [el-Ankebût 29/46][3] Yoksa Yehûd ve Nasârâ'nın vesâir cehelenin tuttukları bu eğri yollarla bu dünyada ihtilâf hallolunmaz[4] ve nevʿ-i beşer zevk-i tevhîdi ve niʿmet-i Hakk'ı umûmen tadamaz. Lâkin bu ihtilâf ilelebed gitmez {فَاللّٰهُ يَحْكُمُ بَيْنَهُمْ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ فِيمَا كَانُوا فِيهِ يَخْتَلِفُونَ} Cenâb-ı Allah bunların dünyada böyle ihtilâf etmekte bulundukları şeyler hakkında yarın yevm-i kıyâmette beynlerinde hükmünü verecek, icrâ edecek, aralarındaki bütün bu nizâʿları fiilen fasl eyleyecektir. ❁ Bu dünyada cerbeze ile, safsata ile, yalanla, şarlatanlıkla, sihr ü hudʿa ile, tazyîk ü tegallüb ile ve sâir herhangi bir vâsıta ile alınan ve verilen ve kesb-i katʿiyyet etmiş artık fesh olunmaz zannedilen haksız[5] hükümler Cemʿiyyet-i Akvâm'dan da çıksa hepsi âkıbet[6] fesh edilir, fakat

1 M ve B: "ediliyor".
2 "Rabbın yoluna davet et; hikmet ile ve güzel güzel mevʿiza ile, onlara da en güzel olan suretle mücadele yap…"
3 "Ehl-i kitâba en güzel olan suretten başkasıyla mücadele de etmeyin…"
4 B: "hallolunamaz".
5 B -"haksız".
6 B: "âkıbet hepsi".

o mahkeme-i kübrâda verilen hükümler hiçbir zaman fesh olunmaz. Onlar ilelebed lâ-yetegayyerdirler. O gün bu mahkemede aleyhlerinde hüküm sâdır olacak haksızların, zâlimlerin vay hallerine…[1] Bunun üzerine hükm-i ilâhîye işaretle buyuruluyor ki:

وَمَنْ اَظْلَمُ مِمَّنْ مَنَعَ مَسَاجِدَ اللّٰهِ اَنْ يُذْكَرَ فِيهَا اسْمُهُ وَسَعٰى فٖى خَرَابِهَاۜ اُولٰٓئِكَ مَا كَانَ لَهُمْ اَنْ يَدْخُلُوهَٓا اِلَّا خَٓائِفٖينَۜ لَهُمْ فِى الدُّنْيَا خِزْيٌ وَلَهُمْ فِى الْاٰخِرَةِ عَذَابٌ عَظٖيمٌ ﴿١١٤﴾
وَلِلّٰهِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ فَاَيْنَمَا تُوَلُّوا فَثَمَّ وَجْهُ اللّٰهِۜ اِنَّ اللّٰهَ وَاسِعٌ عَلٖيمٌ ﴿١١٥﴾

[472] **Meâl-i Şerîfi**

Allah'ın mescidlerini içlerinde Allah'ın ismi anılmaktan men' eden ve harab olmaları zımnında çalışan kimselerden daha zâlim de kim olabilir? Bunlar oralara korka korka olmaktan başka suretle girmek salâhiyetini hâiz değildirler. Bunlara dünyada bir zillet var, bunlara âhirette azîm bir azab var (114). Ma'amâfîh meşrık da Allah'ın, mağrib de. Nerede yönelseniz orada Allah'a durulacak cihet var; şüphe yok ki Allah Vâsi'dir 'Alîm'dir (115).

{وَمَنْ اَظْلَمُ مِمَّنْ مَنَعَ مَسَاجِدَ اللّٰهِ اَنْ يُذْكَرَ فِيهَا اسْمُهُ وَسَعٰى فٖى خَرَابِهَا} Allah'ın mescidlerini içlerinde ism-i ilâhî zikredilmekten men' eden[2] ve o[3] mescidlerin maddeten veya mânen harab olmasına, yıkılmasına[4] veya mu'attal kalmasına veya mescidlikten çıkarılmasına çalışandan daha zâlim kim vardır? ❁ Ve böyle zâlimlerin cennet ile münasebeti nedir? Her şeyin hakkı, lâyık olduğu mevki'e konulmak, zulüm de bir şeyi mevzi'inin gayriye koymaktır. Demek ki bir şey hakkından, lâyık olduğu mevki'inden ne kadar uzaklaştırılırsa o kadar haksızlık, o kadar zulüm yapılmış olur ve o şey ne kadar yüksek ve ne kadar mukaddes ise zulüm de o nisbette ileri gitmiş bulunur. Nitekim Allah'a şirk en büyük zulümdür. Allah'ın

---

1 F +"~~Bunlar biz zâlim değiliz mi diyecekler?~~"
2 B -"men' eden".
3 B -"o".
4 B- "yıkılmasına".

mescidlerini, içlerinde Allah demekten menʿ etmek ve harab olmalarına çalışmak da hem Allah'ın, hem mescidlerin, hem de insanların hakkına[1] son derece bir tecavüzdür. Bunu yapan zâlimler hiçbir zulümden çekinmez, hepsini yapar ve hepsine kapı açar. Binâenʿaleyh mesâcide taarruz ve onların maddeten veya mânen harab olmasına saʿy etmek [473] zulümlerin en büyüğünden ve bunu yapanlar en zâlim kimselerdendir. Bu derece zulmün emsâli tasavvur olunsa bile mâfevki tasavvur olunmaz. Nitekim وَمَنْ اَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرٰى عَلَى اللّٰهِ كَذِبًا [el-Enʿâm 6/93][2] gibi diğer birtakım âyetlerde de bunun emsâli beyan edilmiştir ve bu inkârî istifhamların hepsi bunların fevkinde bir mertebe-i zulüm bulunmadığını beyan içindir. مَسَاجِدَ اللّٰهِ terkîbi hiçbir istisnası olmayarak bütün mescidlere şâmildir ve âyetin hükmü umûmîdir.

Cumhûr-i müfessirînin beyânına göre asıl sebeb-i nüzul, Beyt-i Makdis'in tahrîbi meselesi olup âyet Rum ve Nasârâ hakkındadır. Bazı müfessirîn müşrikler hakkında olduğunu da beyan etmişlerdir. En doğrusu her ikisi, yani Nasârâ'nın müşrikîn ile müşterek bulundukları hısâl-i şirk hakkındadır. Buhtunassar, müşrik Rumlar, Hıristiyan Rumlar aynı fiilde iştirak etmiş ve Arab müşrikleri de Kâbe hakkında kısmen bunlara benzemiştir. Maʿahâzâ asıl hedef-i muâhaze Rum Hıristiyanlarıdır. İbn Abbas hazretlerinden rivayet olunduğu vechile "Roma kayserlerinden Titos Kudüs'e hücum edip ahâlisini katl eylemiş, zürriyetlerini esir almış, Tevrat'ı yakmış, Beyt-i Makdis'i tahrip etmiş, içinde hınzırlar kesmişler, lâşeler bırakmışlardı." Bundan dolayıdır ki ekser-i müfessirîn sade Nasârâ'yı zikretmiştir. Tarihlerin beyânına göre Beyt-i Makdis ilk defa Buhtunassar tarafından pek fecî bir surette tahrip edilmiş ve Benî İsrâil devletine nihâyet verilmiş idi. Ondan sonra mülûk-i Furs'tan Erdeşîr-i Behmen tarafından tekrar imar edilmiş idi ki İsrâilîler buna "Kirş" veya "Kürş" nâmını vermişlerdir. Benî İsrâil yine toplanmış ve İran tâbiiyetinde bir hükûmet-i mahalliyeye nâil olmuştu, bilâhare Yunanlıların ve

1 B: "hakkında".
2 "Uydurduğu yalanı Allah'a isnad eden (…) kimseden daha zâlim kim olabilir?"

daha sonra Romalıların idaresine geçtiler, Zekeriyyâ ve Yahyâ aleyhimes-selâm'ı o zamanlar şehid etmişlerdi. Hazret-i Îsâ'nın ʿurûcundan kırk sene kadar sonra da Kudüs'ün ve Beyt-i Makdis'in ikinci tahrîbi vâkiʿ oldu. Bu hâdise Roma kayserlerinden Neron'un[1] halefi [474] Vespasianus[2] zamanında başlamış ve zikrolunduğu üzere oğlu Titus[3] tarafından itmam edilmiştir. Bu tahrip bir daha avdet etmemek üzere Yahudî devletinin tamamen zevâli olmuştur. Vespasianus bunları etrafından[4] tazyik ve Kudüs'te tahassuna mecbur etmişti[5], Titus da buraya şiddetle hücum ederek gizlenip kaçabilenlerden mâʿadâ ahâlisini Yahudî olsun Hıristiyan olsun hep katliam ve zürriyetlerini tamamen esir etmiş, Kudüs'ü yağma ve tahrip ettiği gibi Beyt-i Makdis ve heykeli de tahrip eylemiş ve bütün kitaplarını yakmış ve artık orada Benî İsrâil'den kimse kalmamış, baʿdemâ ellerine hiçbir hüküm de[6] geçmemiştir. Buna da sebep kendi isyan ve taʿaddîleri olduğu Roma tarihlerinde zikrolunmuştur. Bâlâda وَبَٓاؤُ۫ بِغَضَبٍ مِنَ اللّٰهِۜ ذٰلِكَ بِاَنَّهُمْ كَانُوا يَكْفُرُونَ بِاٰيَاتِ اللّٰهِ وَيَقْتُلُونَ النَّبِيّٖنَ بِغَيْرِ الْحَقِّۜ ذٰلِكَ بِمَا عَصَوْا وَكَانُوا يَعْتَدُونَ [el-Bakara 2/61][7] beyân-ı ilâhîsi de bunu göstermiş idi. Bu suretle Benî İsrâil cezalarını bulmuştu, fakat Rumlar da bütün bu mezâlime dalmıştı. Baʿdehu Kudüs üçüncü defa olarak yavaş yavaş imar olunmaya başlıyordu. Yehûd ve Nasârâ orada yerleşiyordu. İbn Esîr'in *Târîh-i Kâmil*'de beyânına göre İmparator İlya Anderyanos (Aderyanos / *Murad Bey Tarihi*[8]) hissettiği bir muhalefet üzerine Yahudî ve Hıristiyan birçok ahâliyi pek barbarcasına katliam yapmış ve Beyt-i Makdis'i son defa olmak üzere tahrip eylemişti. Maʿamâfîh yedi sekiz sene sonra şehri imar etmiş, Rum'dan, Yunan'dan birçok halk iskân eylemiş ve Zühre nâmına bir de büyük heykel bina etmiş ki bazıları yanlış olarak bunu

---

1 54-68 yılları arasında Roma İmparatorluğu'nu yöneten imparator.
2 İmparator Vespasianus 69-79 yılları arasında Roma'yı yönetmiştir.
3 Titus Flavius, Vespasianus'un oğlu olup 79-81 yıllarında imparator idi.
4 M ve B: "etrafında".
5 B: "etmiş".
6 B -"de".
7 "…ve nihâyet Allah'tan bir gazaba değdiler, evet öyle, çünkü Allah'ın âyetlerine küfrediyorlar ve haksızlıkla peygamberleri öldürüyorlardı. Evet öyle, çünkü isyana daldılar ve aşırı gidiyorlardı."
8 Müellifin "Murad Bey Târihi"nden kastı, muhtemelen Mîzancı Murad Bey'in *Târih-i Umûmî* adlı eseridir.

ta Dâvûd aleyhisselâm'a isnad ederlermiş. O zamana kadar şehrin ismi "Urşelim" iken bu imardan sonra "İlya" namı verilmiş ki "Beytü'r-Rab" demek imiş. Nihâyet Roma'da Nasraniyet'i kabul ve ilan eden İstanbul bânîsi Kostantin'in anası Hilana (Eleni) Nasârâca Hazret-i Îsâ'nın üzerinde asıldığı ve bir yere gömüldüğü iddia edilen salîbi bulup çıkarmak için Kudüs'e gitmiş ve salîbi çıkartmış ve çıkarttığı gün Hıristiyanlarca "ʿîd-i salîb" [475] nâmıyla bir bayram ittihaz edilmiş ve Kudüs'e varır varmaz, Hazret-i Îsâ'nın medfun olduğu iddia olunan kabir üzerinde "Kamame", nâm-ı âharla "Kıyame" kilisesini bina ettirmiş ve Sahra üzerinde biraz tâmir edilmiş bulunan Beytü'l-Makdis heykelini yere kadar tahrip ve üzerine memleketin süprüntüleri dökülmesini emr eylemiş, o zamandan Hazret-i Ömer zamanına kadar Nasârâ orayı mezbele yapmışlar, orada Allah'a ibadet ve dua etmek isteyenleri menʿ eylemişlerdi. Hazret-i Ömer orayı mezbele halinde bulmuştu ve o zaman Mescid-i Aksâ Müslümanlar tarafından bina edilmiş idi.

Görülüyor ki bütün bu târihî vukūʿâtta Kildan ve Rum müşriklerinin Beytü'l-Makdis hakkında tâkip ettikleri menʿ ü tahrib mezâlimine Rum Nasârâsı da aynı vechile ve hatta daha devamlı bir surette iştirak etmişler ve onlardan ziyade mes'ûliyet yüklenmişlerdir. Beyt-i Makdis gibi kadîm bir mescid-i ilâhî hakkında böyle bir zulüm ise din ve Nasrâniyet davasıyla taban tabana zıttır. İşte bütün bu târihî mezâlimi icmal eden bu âyet-i kerîme bilhassa Nasârâ'nın müşriklere iştirak ettikleri bu zulme işaret ederek nâzil olmuş, Yahudîler de sebebiyet vermek ve Beyt-i Makdis'in hakkını ödememek suretiyle harabına çalışanlar zümresine dâhil bulunmuştur. Ve binâenʿaleyh siyâk-ı âyet hem Yahudî ve hem Nasârâ'ya ve hem müşrikîne temas ederek mesâcidin hakk-ı hürmetini taʿmîm etmiştir. Bu suretle Mekke müşriklerinin Resûlullah'ı ve Müslümanları Kâbe'den menʿlerine ve evvel ü âhir mesâcid hakkında yapılmış ve yapılacak menʿ ü tahrîbin cümlesine şâmildir. Fi'l-vâkiʿ başta Nasârâ olmak üzere bu menʿi yapan ve bu tahrîbe çalışanlardan daha zâlim kim vardır? {أُولَٰٓئِكَ} İşte bu zâlimler yok mu? {مَا كَانَ لَهُمْ اَنْ يَدْخُلُوهَٓا اِلَّا خَٓائِفِينَ} Bunların

o mescidlere korka korka girmeden başka hakk-ı duhulleri yoktur. ❁ Onlar [476] tahrîbine saʿy ettikleri o mescidlere yanaşmamalı ve şayet girerlerse can korkusuyla titreye titreye girmelidirler ve hakkı budur. Allah teâlâ bunu erinde gecinde tatbik edecektir. Hürmet etmedikleri o mescidler, onların ellerinden başkalarına geçer, o zaman onlara girmek isteyecek olurlarsa giremezler, nihâyet kemâl-i tahassürle ve korka korka girebilirler. Nitekim Kur'ân'ın bu mucizesi zuhur etmiş, Kudüs Rumların elinden çıkmış, Beyt-i Makdis imar olunmuş, o zâlimler de ona korka korka girebilir olmuştu ki bunda bugünkü Müslümanlar için pek büyük bir ders-i ibret vardır. {لَهُمْ فِى الدُّنْيَا خِزْىٌ} Bunları yapan o zâlimlere dünyada büyük bir felâket ve mahrumiyet vardır. ❁ Günlerden[1] bir gün o menʿ ü zulmü yaptıran devletlerini, kuvvet ü şevketlerini zâyiʿ edecek, mahkûmiyete düşecek, perişan olacaklardır. Şâyân-ı dikkattir ki Süddî tefsîrinde bu hızy u felâketten murad Kostantiniye şehrinin ellerinden çıkması, yani İstanbul'un fethi hâdisesi olduğu zikredilmiş ve İbn Cerîr, *Keşşâf* ve sâire tefsirleri gibi mütekaddim ve muteber tefsirlerde de bu kavil nakl olunmuştur.[2] Bunlar İstanbul'un fethinden asırlarca mukaddem yazılmış olduğuna ve hele eslâf-ı müfessirînden olan Süddî beş altı asır mukaddem bulunduğuna nazaran bu tefsîrin menbaʿ-ı nübüvvetten bi'r-rivâye ahz[3] edilmiş bir mucize olduğunda iştibah edilmemek lâzım gelir.

Lâkin bunlar bununla da kalmayacaklar {وَلَهُمْ فِى الْاٰخِرَةِ عَذَابٌ عَظِيمٌ} bunlara dünyadaki o hızy u felâketten başka âhirette de pek büyük bir azab vardır. ❁ Dünya ve âhiret böyle azablar böyle zâlimlerin hakkıdır. Allah kıyamet günü bunu[4] tatbik edecektir. Böyle iken bir de cenneti inhisar altına almak davasındadırlar, o mescidlerden menʿ edilen ve Allah'a cidden ibadet etmek isteyenler asla [477] me'yus olmamalı, ve o mescidlerden menʿ edildik diye

---

1 M ve B: "günlerde".

2 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân*, II, 525:
أما خزيهم في الدنيا، فإنهم إذا قام المهدي وفتحت القسطنطينية قتلهم. فذلك الخزي.
Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 180:
خِزْيٌ قتلٌ وسبيٌ، أو ذلة بضرب الجزية. وقيل: فتح مدائنهم قسطنطينية ورومية وعمورية.

3 B: "ahz-ı feyz".

4 B: "bu".

Allah'tan ve Allah'a ibadetten vazgeçmemelidir.[1] Çünkü {وَلِلّٰهِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ} öyle olmakla beraber sade o mescidler değil, bütün meşrık ve mağrib, yani bir tarafı meşrık ve[2] bir tarafı mağrib olan bütün küre-i arz[3] Allah'ındır. Binâenʿaleyh {فَاَيْنَمَا تُوَلُّوا فَثَمَّ وَجْهُ اللّٰهِ} her nerede yönelirseniz orada Allah yüzü[4], yani Allah'a durulacak bir cihet vardır. ❁ O'nun bir mekânı yoktur, Allah cihetten münezzehtir, fakat bütün cihetler de O'nundur. Namaz kılmak için her hâlde bir mescidde bulunmak zarûrî değildir. Tâhir[5] olan arzın her tarafında[6], hatta ʿinde'z-zarûre her cihete namaz kılınabilir ve Allah'ın rızâsına erilebilir. {اِنَّ اللّٰهَ وَاسِعٌ عَلِيمٌ}[7] Allah hem Vâsiʿ hem ʿAlîm'dir. ❁ Vâsiʿdir, rahmet ü kudreti geniş, her şeyi muhît ve kullarına müsâadekârdır. Tahdid olunmaz, tazyîki sevmez. Burada اَلْأَمْرُ إِذَا ضَاقَ اِتَّسَعَ kāʿide-i fıkhiyesine işaret vardır. Alîm'dir, her şeyi bilir ve tamamıyla bilir, kendine yapılan ibadet her nerede olursa olsun ona âgâh olur. Enbiyâya bir kıble emretmesi darlıktan veya ʿadem-i ilminden değil, kullarını vikāye ve sırr-ı tevhid ile terbiye etmek içindir. Allah Vâsiʿ ve ʿAlîm olduğu için mukaddemâ emrettiği bir kıbleyi nesh ederek ona mümasil ve hatta ondan daha hayırlı diğer bir kıbleye tahvil de edebilir. Görülüyor ki bu âyette namaz kılmak için büyük bir tevsiʿa ve tahvîl-i kıble emrine de güzel bir mukaddime ve güzel bir teşvik vardır. Ümem-i sâlife mescidlerden başka bir yerde namaz kılamazlarken Müslümanlara küre-i arzın her tarafı namazgâh yapılmıştır. Ve Yahudîlere de memnûʿ bulundukları Beytü'l-Makdis'den daha kadîm olan Kâbe'ye teveccüh için hissiyâtlarını okşayacak vechile güzel bir nasihat verilmiştir.

Ey mü'minler, Allah teâlâ böyle vâsiʿ ve böyle alîm iken cenneti inhisâra almaya kalkan o Yehûd ve [478] Nasârâ'nın müşriklere ne kadar benzediklerini gördünüz, bunların müşriklere iştirâki sade bu kadar da değil daha var, dinleyiniz:

---

1 F +"~~Böyle zarûrette kaldığınız zaman nasıl ve nerede mümkin olursa öyle namaz kılınız, başka türlü imkân bulamadığınız ahvâl-i zarûriyede neresi mümkin olursa orasını kıble yapınız.~~"

2 M -"ve".

3 B -"arz".

4 F +"~~Allah'ın vechi vardır, O her yerde hâzır ve nâzırdır~~".

5 M ve B: "Zâhir".

6 F +"ve".

7 M ve B: "والله واسع عليم".

وَقَالُوا اتَّخَذَ اللّٰهُ وَلَدًاۙ سُبْحَانَهُۜ بَلْ لَهُ مَا فِي السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِۜ كُلٌّ لَهُ قَانِتُونَ ﴿١١٦﴾
بَدِيعُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِۜ وَاِذَا قَضٰٓى اَمْرًا فَاِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ ﴿١١٧﴾ وَقَالَ الَّذِينَ لَا
يَعْلَمُونَ لَوْلَا يُكَلِّمُنَا اللّٰهُ اَوْ تَأْتِينَٓا اٰيَةٌۜ كَذٰلِكَ قَالَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ مِثْلَ قَوْلِهِمْۜ تَشَابَهَتْ
قُلُوبُهُمْۜ قَدْ بَيَّنَّا الْاٰيَاتِ لِقَوْمٍ يُوقِنُونَ ﴿١١٨﴾

Meâl-i Şerîfi

Hem o zâlimler "Allah veled ittihaz etti" dediler, hâşâ, sübhâneh![1] Doğrusu göklerde ve yerde ne varsa hep O'nun, hepsi O'na râm (116). Göklerin, yerin mübdiʿi bir emri murad etti mi ona yalnız "ol" der, oluverir (117). İlmi olmayanlar da "Allah bizimle konuşsa ya, yahut bize bir mucize gelse ya" dediler; bunlardan evvelkiler de tıpkı böyle, bunların dedikleri gibi demişti, kalbleri birbirine benzedi, cidden yakīn edinecek bir ümmet için biz mucizeleri açık bir surette gösterdik (118).

[479] {وَقَالُوا اتَّخَذَ اللّٰهُ وَلَدًا} Bir de bunlar Allah'a evlâd isnad ettiler, "Allah veled edindi" dediler. Yehûd "Üzeyir Allah'ın oğlu" dedi, Nasârâ "Mesih Allah'ın oğlu" dedi, Arab müşrikler "Melâike Allah'ın kızları" dediler. {سُبْحَانَهُ} Hâşâ Allah sübhânehü ve teâlâ böyle teşbih, hâcet, fânîlik şâibelerinden münezzehtir. {بَلْ لَهُ مَا فِي السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ} Hayır O'nun veledi yoktur, fakat göklerde ve yerde, aşağıda ve yukarılarda her ne varsa hepsi O'nundur, O'nun milki ve O'nun mahlûkudur. {كُلٌّ لَهُ قَانِتُونَ} Her biri O'na münkād ve emrine âmâdedir. ❁ Hâlbuki mâlik ile memluk arasında evlâdiyet olmaz ve baba ile evlâd arasında bu kadar inkıyâd-ı mutlak bulunmaz, az çok bir mücâneset bulunur {بَدِيعُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ} O'nun semâvât u arzı ne kadar bedîʿ, ne kadar misâlsizdir. Bunların seyrine doyulmaz, künhlerine erilmez, Allah bu güzel, bu misâlsiz, örneksiz semâvât u arzın mübdiʿidir.[2] {وَاِذَا قَضٰٓى اَمْرًا} Ve O bir işi yapmak isteyince {فَاِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُنْ} sadece ona "ol" der {فَيَكُونُ} o da oluverir, ❁ başka hiçbir şeye muhtaç olmaz. İşte milki olan bütün bu

---

1 M: "sübhane".
2 F +"~~Hem nasıl ibdâʿ, bilir misiniz?~~".

semâvât u arzı ve bütün bunlardaki şeyleri ʿale't-tertîb hep böyle mücerred bir irade ile sade bir "ol" demekle ibdâʿ etmiştir. Vilâdet ise böyle ibdâʿ ile değil, infisal ile güçlükle olur. Binâenʿaleyh bütün bu kâinat ile onun arasındaki ilk alâka, böyle bir hâlıkıyet-mahlûkiyet alâkasıdır. Yoksa tevlîd ü tenâsül alâkası değildir. Mahlûkât[1] O'nun zâtında bir tegayyürle başlayıp O'ndan koparak sudûr ve tevellüd eden bir eser değildir, hakīkī illiyet ve maʿlûliyet alâkasını böyle tasavvur etmek tenakuzdur. Bu, ilk tegayyürü illetsiz tasavvur etmek demektir ve [480] binâenʿaleyh illiyet kanununu nakz eylemektir. Hem böyle olsa idi o bir gün tükenir, hilkat munkatıʿ olurdu. Hâsılı bütün ilimlerin, felsefelerin, hikmetlerin esâsı olan bu noktada şunu bilmelidir ki mebde'-i illiyet halk u îcaddır, tevlîd ü ısdâr değildir. Her tevlid bir hâlıka muhtaçtır ve Allah o Hâlık teâlâ'dır.

Şerâyiʿ-i mütekaddime erbâbı Allah teâlâ'ya hilkatte sebeb-i evvel olması itibariyle "Baba" ıtlak ederlerdi. Hatta babaya "eb-i asgar", Allah teâlâ'ya "eb-i ekber" derlerdi, fakat "evlâdı var" demezlerdi. Sonradan câhiller, bundan murad tevlîd ü vilâdet mânası zannederek "babanın evlâdı olur" dediler, "oğlu var, kızı var" demeye başladılar. Bu ise Allah'ı bilmemek, O'na şirk koşmaktır. Çünkü evlâdda babaya bir mümaselet vardır. اَلْوَلَدُ جُزْءُ أَبِيهِ Nitekim "Îsâ Allah'ın oğludur" diyenler ona "Allah" da dediler, bu âyet de bunu isbat etti ve İslâm'da bundan dolayı Allah'a "baba" demek küfr olmuştur. Böyle bir mâna için bir tâbir, maʿrifetullahta cehle sâik olacak gayet muzır, sû'-i îhâmlı bir tâbir olduğundan derhâl menʿ edilmelidir. Yehûd ve Nasârâ'nın müşriklere iştirak ettikleri şeylerin biri bu veled meselesidir, diğeri de şudur:

{وَقَالَ الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ} İlâhiyata ilmi olmayan veya olsa bile âlimâne hareket etmeyen câhiller daʿvet-i Muhammediyeye karşı {لَوْلَا يُكَلِّمُنَا اللّٰهُ} "Allah bize de söylese ya, {اَوْ تَأْتِينَٓا اٰيَةٌ} yahut bize bir âyet, bir mucize gelse ya!" dediler ve sanki gelenler âyet değilmiş gibi inatlarından inkâr etmek istediler. اَمْ تُرِيدُونَ اَنْ تَسْـَٔلُوا رَسُولَكُمْ كَمَا سُئِلَ مُوسٰى مِنْ قَبْلُ [el-Bakara 2/108][2] hitâb-ı ilâhîsine kulak vermediler, bunu Arab'dan Abdullah b. Ümeyye ve emsâli,

1 B: "Mahlûkta".
2 "Yoksa siz Peygamberinizi, bundan evvel Mûsâ'ya sorulduğu gibi sorguya çekmek mi istiyorsunuz?"

Yahudîlerden Râfi b. Huzeyme ve bazı Nasârâ söylemişlerdi. {كَذٰلِكَ قَالَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ} Bundan evvelkiler de Mûsâ'ya, Îsâ'ya böyle söylemişlerdi. [481] Görüyorsunuz[1] ya {تَشَابَهَتْ قُلُوبُهُمْ} evvelkilerle bunların kalbleri tamamen birbirine benzemiş, hâlet-i rûhiyeleri sanki yekdiğerinin aynı olmuştur. ❁ Biz âyet göndermedik mi? {قَدْ بَيَّنَّا الْاٰيَاتِ لِقَوْمٍ يُوقِنُونَ} Îkān şânından olan, şüpheden kurtulmak, ilm-i yakīne ermek kābiliyetini hâiz bulunan herhangi bir kavim için Biz[2] o âyetleri, mucizeleri çok açık gösterdik. ❁ Bunlardan[3] yakīne eremeyenler, ta sûrenin başında beyan olunan kalbleri marazlı, reybiyyûn veya mahtûmu'l-kulûb[4] muʿânidîndirler.

Bunca âyât-ı beyyinâtın teblîğinden sonra sanki hiçbir şey söylenmemiş gibi Resûlullah'ın böyle en eski küfürler, inadlarla, mükâberelerle karşılanması kederini müstelzim olacağı cihetle kalb-i Muhammedîyi yeniden te'yîd ü tesliyet ve düşmanlarına ilkā-yı mehâbet ü haşyet için buyuruluyor ki:

إِنَّا اَرْسَلْنَاكَ بِالْحَقِّ بَشِيراً وَنَذِيراً وَلَا تُسْـَٔلُ عَنْ اَصْحَابِ الْجَحِيمِ ﴿١١٩﴾ وَلَنْ تَرْضٰى عَنْكَ الْيَهُودُ وَلَا النَّصَارٰى حَتّٰى تَتَّبِعَ مِلَّتَهُمْ قُلْ اِنَّ هُدَى اللّٰهِ هُوَ الْهُدٰى وَلَئِنِ اتَّبَعْتَ اَهْوَٓاءَهُمْ بَعْدَ الَّذٖى جَٓاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ مَا لَكَ مِنَ اللّٰهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا نَصِيرٍ ﴿١٢٠﴾ اَلَّذِينَ اٰتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَتْلُونَهُ حَقَّ تِلَاوَتِهٖ اُولٰٓئِكَ يُؤْمِنُونَ بِهٖ وَمَنْ يَكْفُرْ بِهٖ فَاُولٰٓئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ ﴿١٢١﴾

[482] **Meâl-i Şerîfi**

Şek yok, Biz seni hak ile[5] rahmetimizin müjdecisi ve azabımızın habercisi gönderdik, sen o cehennemliklerden mes'ul de değilsin (119). Sen[6] milletlerine tâbiʿ olmadıkça ne Yehûd ne Nasârâ senden asla hoşnut

1 B: "Görüyor musunuz".
2 F +"~~bir değil, şüphesiz birçok âyetler beyân u inzal eyledik.~~"
3 F: "Bunların".
4 B: "mahtûmu'l-kalb".
5 B: "hakkıyla".
6 F -"Sen".

da[1] olmazlar. "Her hâlde yol, Allah yolu" de. Şânım hakkı için sana vahiyle gelen bu kadar ilimden sonra bi'l-farz onların hevâlarına tâbiʿ olacak olsan Allah'tan sana ne bir velî bulunur, ne bir nasîr (120). Kendilerine kitabı verdiğimiz ehliyetli kimseler onu tilâvetinin hakkını vererek okurlar, işte onlar ona iman ederler. Her kim de onu inkâr ederse işte onlar da hüsranda kalanlardır (121).

Yâ Muhammed! {اِنَّٓا اَرْسَلْنَاكَ بِالْحَقِّ بَشٖيرًا وَنَذٖيرًا} Bunda asla şüphe yoktur ki Biz seni hak olan Kur'an ile mübeşşir ve münzir bir resul olarak gönderdik. Sen hak bir resulsün ki vazifen ilerideki müjdeleri, tehlikeleri, herkese tebliğ etmektir. Her birinin kalbine imanı sokmak değildir. {وَلَا تُسْـَٔلُ عَنْ اَصْحَابِ الْجَحٖيمِ} Ve sen ashâb-ı cahîmden mes'ul olmazsın. ❁ Onlar, kendi fiillerinden, kendi kesblerinden kendileri mes'uldür. Ve cezaları da sönmek bilmeyen ve mütemâdiyen tutuşan o[2] kızgın ateşten çıkmamaktır ki ona "nâr-ı cahîm" ve bunlara "ashâb-ı cahîm"[3] denilir. Nâfiʿ ve Yaʿkūb kıraatlerinde "ta"nın fethi ve "lâm"ın cezmiyle لَا تَسْأَلْ okunur ki nehy-i hâzırdır. Bu surette mâna "Ve artık ashâb-ı cahîmden sorma, onlar hakkında benden bir şey dileme, onlara yapacağımı ben bilirim" demektir. Yahudîler Hazret-i Peygamber'e "Gel bizimle bir müddet hoş geçin, bizi memnun et de sana tâbiʿ olalım" diye bir teklifte bulunmuşlar, bundaki hudʿalarını ifham için şu âyet nâzil olmuş:[4] {وَلَنْ تَرْضٰى عَنْكَ الْيَهُودُ وَلَا النَّصَارٰى حَتّٰى تَتَّبِعَ مِلَّتَهُمْ} yâ Muhammed! Ne Yahudîler ne de Hıristiyanlar [483] sen onların milletlerine tâbiʿ olmadıkça senden asla râzı ve memnun[5] olmazlar. ❁ Hiçbir suretle onların gönüllerini hoş edemezsin, meğer ki milletlerine tâbiʿ olasın. Hâlbuki ikisinin de milletine tâbiʿ olmak gayr-i mümkindir, çünkü birbirlerine "hiçbir şey değil" diyen bu iki millet yekdiğerine son derece zıttırlar. İctimâʿ-ı zıddeyn mümkin olmadığından bu iki milletin ikisine birden tâbiʿ olmanın ve

---

1 F -"da".
2 B: "ve".
3 B -"cahîm".
4 Begavî, *Meʿâlimü't-Tenzîl*, I, 143:
وَذَلِكَ أَنَّهُمْ كَانُوا يَسْأَلُونَ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الْهُدْنَةَ وَيُطْمِعُونَهُ فِي أَنَّهُ إِنْ أَمْهَلَهُمُ اتَّبَعُوهُ فَأَنْزَلَ اللَّهُ تَعَالَى هَذِهِ الْآيَةَ.
5 B: "ve memnun".

ikisini birden râzı etmenin yolu yoktur. Yehûd Yehûd, Nasârâ Nasârâ oldukça ikisinin de senden râzı olmaları muhaldir. Binâenʿaleyh sen lisân-ı risâlete mahsus olan bir belâgat ü edeb ile onlara {قُلْ} sade de ki: {اِنَّ هُدَى اللّٰهِ هُوَ الْهُدٰى} Allah'ın hidâyeti, işte uyulacak hidâyet ancak odur. ❁ Hidâyet diye ona denilir, sizinki değil. Diğer bir mâna ile: Allah rehberi yok mu? İşte ittibâʿ edilecek rehber ancak odur. Allah'ın Resûl'ü, Allah'ın kitâbı, Allah'ın dini dururken başkasına ittibâʿ dalâlettir. Velhâsıl hak din Allah dinidir. Aranacak, uyulacak olan da odur. Ben size değil, siz bana uyacaksınız اَلْحَقُّ أَحَقُّ بِالْإِتِّبَاعِ yol hak yolu, hidâyet Allah hidâyeti. Böyle söyle ve şunu bil ki {وَلَئِنِ اتَّبَعْتَ اَهْوَٓاءَهُمْ بَعْدَ الَّذٖى جَٓاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ} vallahi sen sana gelen ilimden sonra bi'l-farz onların millet dedikleri hevâlarına, keyiflerine ittibâʿ edecek olsan {مَا لَكَ مِنَ اللّٰهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا نَصٖيرٍ} Allah'tan senin ne bir dostun bulunur ne de bir muʿînin. ❁ Ortada helâk olursun, zira ʿindallah küfr ü şirke şefaat yoktur.

"**Millet**", esâs-ı lügatta söyleyip yazdırmak veya ezbere yazmak mânasına olan إِمْلَال masdarıyla, yani imlâ mânasıyla alâkadar bir isimdir. Zemahşerî'nin *Esas*'ta beyânına göre asıl mânası "Tarîkat-i meslûke"dir[1] ki eğri veya doğru olabilir; bundan din, şeriat mânasında müteʿâref olmuştur. Şehristânî'nin *Milel ü Nihal*'de beyânına [484] göre "din", "şeriat", "millet" denilen şeyler vâkiʿde ve haddizâtında aynı şeydirler, fakat iʿtibâren ve mefhûmen her biri bir haysiyetle tefrik olunur. İtikad haysiyetiyle "din", amel haysiyetiyle "şeriat", ictimâʿ haysiyetiyle "millet" denilir.[2] Fi'l-vâkiʿ itikad edilen ne ise esas itibariyle amel edilen odur. Amel edilen ne ise esas itibariyle ictimâʿ edilen de odur. Binâenʿaleyh millet, bir hey'et-i ictimâʿiyenin etrafında toplandığı ve üzerinde yürüdüğü, taʿbîr-i âharla rûh-i ictimâʿîsinin tâbiʿ olduğu ve cism-i ictimâʿîsinin merbut bulunduğu mebâdî-i hâkime ve tarîkat-i meslûkedir. Hakkı hak, nâhakkı nâhak, eğrisi eğri, doğrusu doğrudur. Şu kadar ki nâhakları hüsrana, hak olan da hüsn-i âkıbete götürür. Demek ki millet, hey'et-i ictimâʿiyenin

1 Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâğa*, thk. Muhammed Bâsil Uyûnü's-Sûd, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiye, 1419/1998, II, 228.

2 Bk. Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal,* I, 37-38.

kendisi değildir. Ona "cemaat", "kavim", "ümmet" veya "ehl-i millet" denilir. Meselâ Yahûdiyet ve Nasrâniyet bir millettir. Ve fakat Yehûd ve Nasârâ ehl-i millet, sâhib-i millettirler ve kıs aleyh. Maʿamâfîh "millet", ehl-i millet mânasına da mecaz olarak kullanılır. Mesela "millet şöyle yaptı, millet böyle yaptı" denilir ki kavim demektir. Zikr-i müteʿallik, irâde-i müteʿallak kabîlindendir veya mecâz-ı hazfîdir. Nitekim âyette قُلْ بَلْ مِلَّةَ اِبْرٰهِيمَ [el-Bakara 2/135][1] her iki mâna ile kābil-i tefsîrdir. اَهْوَٓاءَهُمْ buyurulması gösteriyor ki Yehûd ve Nasârâ'nın tâkip ettikleri din ve millet yukarıdan beri nâkābil-i inkâr burhanlarla isbat edildiği üzere kendi hevâlarıyla, gönüllerinin sevdâlarıyla uydurulmuş tahrîfâttır. Bunlar hakka değil keyiflerine tâbiʿdirler. Milletleri enbiyâya nâzil olan kitaplardan ve hak bulunan tevhid, İslâm, ihsan esaslarından inhiraf eylemiş bambaşka bir şey olmuştur. Cenâb-ı Allah bütün bu dinlerin esâsât-ı sâbıkasını Kur'an'da beyan buyurarak tasdik, teyid etmiş ve bunlardan ayrılanların hevâdan ibaret bulunduğunu ihtar ile peygamberini[2] bunlara ittibâʿdan şiddetle tahzir buyurmuştur. Bir âyet evvel son derece temin ve tatyib buyurduğu Peygamberine der-ʿakab bu tahzîri îrad buyurması ne [485] kadar mânalıdır. Bunun Peygamberden ziyade ümmetine müteveccih bulunduğunda şüphe yoktur.

O ashâb-ı hevâ, o ehl-i tahrif artık hakīkī mânasıyla ehl-i kitab değildirler, çünkü {اَلَّذِينَ اٰتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ} bizim kendilerine kitap verdiğimiz ehliyetli kimseler {يَتْلُونَهُ} o verdiğimiz kitâbı tilâvet ederler. Yani vird ederek, ders yaparak okurlar {حَقَّ تِلَاوَتِهِ} hem hakkıyla tilâvet ederek okurlar. ❁ Tahriften, teşvişten sıyanet ederek, hevâlarına uymayarak; elfâzını, meʿânîsini, ahkâmını cidden gözete gözete, dikkatli ve saygılı ve devamlı bir surette ve bilmediklerini, anlamadıklarını ehlinden sora sora hüsn-i niyetle, temiz kalb, temiz ağızla okurlar; gelişi güzel, baştan kara, bir eğlence gibi okumazlar; şarkı, gazel, roman, hikâye yerine koymazlar; kemâl-i hürmet ü edeble okurlar. {اُولٰٓئِكَ يُؤْمِنُونَ بِهِ} İşte böyle okuyanlar o

---

1 "...De ki: Hayır, (...) İbrahim milleti..."
2 B: "peygamberlerini".

kitaba iman ederler ve hakikaten sâhib-i kitabdırlar. {وَمَنْ يَكْفُرْ بِهٖ} Ve fakat her kim o kitaba küfr ve küfran eder, hakkıyla okumaz, hevâsıyla tahrif ederse {فَاُولٰٓئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ} işte bunlar da hâsirûn gürûhudurlar, o büyük saadetten mahrumdurlar. ❁ Bu âyet ulemâdan Abdullah b. Selâm ve emsâli zevât-ı fâzıla gibi ehl-i kitâbın mü'minleri hakkında nâzil olmuştur ki bunlar Tevrat ve İncil'i bihakkın tilâvet edegelen ashâb-ı imandan oldukları için Kur'ân'a ve Hâtemü'l-enbiyâ'ya iman etmişler ve Resûlullah'tan râzı olmuşlardır. "Ashâb-ı sefîne" denilen zevat dahi bu cümledendir ki sebeb-i nüzûlü[1] bilhassa bunlar olduğu dahi mervîdir. Bunlar Caʿfer b. Ebî Tâlib ile beraber bir gemide gelmiş olan otuz[2] ikisi Habeşli sekizi de Şam râhiblerinden kırk kişi idiler.

[486] Burada Benî İsrâil'in de -velev kalil olsun- bir kısmı mü'minler meyânına girmiş ve medh-i ilâhîye nâil olmuş bulunuyor. Bu mazhariyetin ve bu hususiyetin bahşettiği şevk[3] ü heyecan ile şimdi Benî İsrâil'e bir taraftan evvelki hitâbâtın tetmîmi, diğer taraftan mâbaʿdindeki kıssa-i İbrâhim'e nazaran bir hüsn-i tehallus[4] olmak üzere ber vech-i âtî bir hitab daha tevcih ve akabinde imamet, millet, ümmet meselesi îzah buyurulacaktır:

يَا بَنٖٓى اِسْرَٓائٖلَ اذْكُرُوا نِعْمَتِىَ الَّتٖٓى اَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ وَاَنّٖى فَضَّلْتُكُمْ عَلَى الْعَالَمٖينَ
﴿١٢٢﴾ وَاتَّقُوا يَوْمًا لَا تَجْزٖى نَفْسٌ عَنْ نَفْسٍ شَيْـًٔا وَلَا يُقْبَلُ مِنْهَا عَدْلٌ وَلَا تَنْفَعُهَا شَفَاعَةٌ
وَلَا هُمْ يُنْصَرُونَ ﴿١٢٣﴾ وَاِذِ ابْتَلٰٓى اِبْرٰهٖيمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ فَاَتَمَّهُنَّ قَالَ اِنّٖى جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ
اِمَامًا قَالَ وَمِنْ ذُرِّيَّتٖى قَالَ لَا يَنَالُ عَهْدِى الظَّالِمٖينَ ﴿١٢٤﴾ وَاِذْ جَعَلْنَا الْبَيْتَ مَثَابَةً

---

1 F: "nüzûl".
2 F +"~~üçü~~".
3 B: "zevk".
4 Edebiyât-ı Türkiye'de bir bahisten diğer bir bahse, mukaddimeden maksada intikal için bir münasebet tesis eden söze "girizgâh", Arapçada "tehallus" tâbir olunur. İlm-i bedîʿde bir kelâmdan diğerine doğrudan doğru intikale "iktitâb", tam bir münasebetle intikale "tehallus", ikisi ortasına "iktitâb-ı karîb-i tehallus" veya "tehallusa karib iktitâb" tesmiye olunur [Müellifin notu].

لِلنَّاسِ وَاَمْناًۜ وَاتَّخِذُوا مِنْ مَقَامِ اِبْرٰهِيمَ مُصَلًّىۜ وَعَهِدْنَٓا اِلٰٓى اِبْرٰهِيمَ وَاِسْمٰعِيلَ اَنْ طَهِّرَا
بَيْتِىَ لِلطَّٓائِفِينَ وَالْعَاكِفِينَ وَالرُّكَّعِ السُّجُودِ ﴿١٢٥﴾ وَاِذْ قَالَ اِبْرٰهِيمُ رَبِّ اجْعَلْ هٰذَا بَلَداً
اٰمِناً وَارْزُقْ اَهْلَهُ مِنَ الثَّمَرَاتِ مَنْ اٰمَنَ مِنْهُمْ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِۜ قَالَ وَمَنْ كَفَرَ فَاُمَتِّعُهُ
قَلِيلاً ثُمَّ اَضْطَرُّهُٓ اِلٰى عَذَابِ النَّارِۜ وَبِئْسَ الْمَصِيرُ ﴿١٢٦﴾ وَاِذْ يَرْفَعُ اِبْرٰهِيمُ الْقَوَاعِدَ
مِنَ الْبَيْتِ وَاِسْمٰعِيلُۜ رَبَّنَا تَقَبَّلْ مِنَّاۜ اِنَّكَ اَنْتَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ ﴿١٢٧﴾ رَبَّنَا وَاجْعَلْنَا
مُسْلِمَيْنِ لَكَ وَمِنْ ذُرِّيَّتِنَٓا اُمَّةً مُسْلِمَةً لَكَۖ وَاَرِنَا مَنَاسِكَنَا وَتُبْ عَلَيْنَاۚ اِنَّكَ اَنْتَ التَّوَّابُ
الرَّحِيمُ ﴿١٢٨﴾ رَبَّنَا وَابْعَثْ فِيهِمْ رَسُولاً مِنْهُمْ يَتْلُوا عَلَيْهِمْ اٰيَاتِكَ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ
وَالْحِكْمَةَ وَيُزَكِّيهِمْۜ اِنَّكَ اَنْتَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ ﴿١٢٩﴾ وَمَنْ يَرْغَبُ عَنْ مِلَّةِ اِبْرٰهِيمَ اِلَّا مَنْ
سَفِهَ نَفْسَهُۜ وَلَقَدِ اصْطَفَيْنَاهُ فِى الدُّنْيَاۚ وَاِنَّهُ فِى الْاٰخِرَةِ لَمِنَ الصَّالِحِينَ ﴿١٣٠﴾ اِذْ قَالَ لَهُ
رَبُّهُٓ اَسْلِمْۙ قَالَ اَسْلَمْتُ لِرَبِّ الْعَالَمِينَ ﴿١٣١﴾ وَوَصّٰى بِهَٓا اِبْرٰهِيمُ بَنِيهِ وَيَعْقُوبُۜ يَا بَنِىَّ
اِنَّ اللّٰهَ اصْطَفٰى لَكُمُ الدِّينَ فَلَا تَمُوتُنَّ اِلَّا وَاَنْتُمْ مُسْلِمُونَۜ ﴿١٣٢﴾ اَمْ كُنْتُمْ شُهَدَٓاءَ اِذْ حَضَرَ
يَعْقُوبَ الْمَوْتُۙ اِذْ قَالَ لِبَنِيهِ مَا تَعْبُدُونَ مِنْ بَعْدِىۜ قَالُوا نَعْبُدُ اِلٰهَكَ وَاِلٰهَ اٰبَآئِكَ اِبْرٰهِيمَ
وَاِسْمٰعِيلَ وَاِسْحٰقَ اِلٰهاً وَاحِداًۚ وَنَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ ﴿١٣٣﴾

[488] **Meâl-i Şerîfi**

Ey İsrâil oğulları! Sizlere in'âm ettiğim nimetimi ve sizi vaktiyle âlemdeki ümmetlerin üzerine geçirdiğimi hatırlayın (122). Ve sakının öyle bir günden ki kimse kimseden bir şey ödeyemez, kimseden fidye kabul edilmez ve ona şefaat de fâide vermez, hem de hiçbir taraftan yardım olunmazlar (123). Şunu da hatırda tutun ki bir vakit İbrâhim'i Rabbi birtakım kelimât ile imtihan etti, o onları itmam edince "Ben seni bütün insanlara imam edeceğim" buyurdu. "Yâ Rabbi zürriyetimden de" dedi, buyurdu ki "benim ahdime zâlimler nâil olamaz" (124). Ve o vakit Beyt-i Şerif'i insanlar için dönüp varılacak bir sevabgâh ve bir dâru'l-emân kıldık. Siz de Makām-ı İbrâhim'den kendinize bir namaz-

gâh edinin. Ve İbrâhim ile İsmâil'e şöyle ahd verdik: Beytimi hem tavaf edenler için hem ibadete kapananlar[1] *için hem rükû ve sücûda varanlar için tertemiz bulundurun (125). Ve o vakit İbrâhim "Yâ Rab burasını emin bir belde kıl ve ahâlisini envâʿ-ı semerâttan merzuk buyur, Allah'a ve âhiret gününe iman eyleyenlerini" dedi, buyurdu ki "Küfr edeni dahi merzuk eder de az bir zaman hayattan nasib aldırırım ve sonra ateş azabına muztar kılarım ki o ne yaman bir inkılâbdır (126). Ve o vakit ki İbrâhim beytten temelleri* [489] *yükseltiyordu, İsmâil de. Birlikte şöyle dua ettiler: "Ey bizim Rabbimiz, kabul buyur bizden, dâima işiten*[2]*, dâima bilen Sensin ancak Sen (127). Ey bizim Rabbimiz, hem bizi yalnız Senin için boyun eğen Müslüman kıl ve zürriyetimizden yalnız Senin için boyun eğen bir ümmet-i*[3] *müslime vücûda getir ve bizlere ibadetimizin yollarını göster ve tevbe ettikçe üzerimize rahmetinle bak; öyle Tevvâb, öyle Rahîm Sensin ancak Sen (128). Ey bizim Rabbimiz, hem de onlara içlerinden öyle bir peygamber gönder ki üzerlerine âyâtını tilâvet eylesin ve kendilerine kitabı ve hikmeti tâlim etsin ve içlerini dışlarını temiz pâklesin, öyle Azîz, öyle Hakîm Sensin ancak Sen" (129). İbrâhim'in milletinden kim yüz çevirir? Ancak kendine kıyan sefih. Hakikat biz onu dünyada ıstıfâ ettik, âhirette de o hiç şüphe yok salâhıyla seçilenlerdendir (130). Rabbi ona İslâm emrini verince, "teslim oldum Rabbü'l-âlemîne" dedi (131). Bu dîni İbrâhim kendi oğullarına vasiyet ettiği gibi Yaʿkūb da vasiyet etti: "Oğullarım, Allah sizin için o dini ıstıfâ buyurdu, başka dinlerden sakının yalnız müslim olarak can verin" dedi (132). Yoksa siz şâhidler miydiniz Yaʿkūb'a ölüm hâli geldiği vakit, oğullarına "benim arkamdan neye ibadet edeceksiniz?" dediği vakit dediler ki: "senin Allah'ın*[4] *ve ataların İbrâhim ve İsmâil ve İshâk'ın Allah'ı*[5] *ilâh-ı vâhide ibadet ederiz, biz ancak O'na boyun eğen müslimleriz" (133).*

1 B: "ibadet yapanlar".
2 B -"işiten".
3 B: "millet-i".
4 F: "İlâhın".
5 F: "İlâhı".

{يَا بَنٖٓى اِسْرَٓائٖلَ} Ey İsrâil oğulları! Size evvelâ Benî Âdem'den kitap ve nübüvvete âşina, ahd-i ilâhîyi hâmil, büyük bir ümmet olmanız, sâniyen kavm-i Mûsâ'dan bulunmanız haysiyetiyle hitab edildi, lâkin dinleyenleriniz az oldu. Şimdi onları tekid ile beraber bir de zürriyet-i İbrâhim'den bulunmanız haysiyetiyle ihtarlara muhatab tutulacaksınız. Ehl-i kitab nasıl olurmuş gördünüz ya, artık akl u insafı alarak {اذْكُرُوا نِعْمَتِیَ الَّتٖٓى اَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ وَاَنّٖى فَضَّلْتُكُمْ عَلَى الْعَالَمٖينَ} vaktiyle size inʿâm ettiğim nimetimi, niʿmet-i nübüvveti ve bilhassa Hâtemü'l-enbiyâ'nın baʿsi vaadini mutazammın olan [490] ve onun bir mukaddimesini teşkil eden devlet-i mâziyeyi ve o zaman sizi bütün zevi'l-ʿukūl âlemine tafdil eylediğimi hatırlayınız da {وَاتَّقُوا يَوْماً لَا تَجْزٖى نَفْسٌ عَنْ نَفْسٍ شَيْـٔاً وَلَا يُقْبَلُ مِنْهَا عَدْلٌ وَلَا تَنْفَعُهَا شَفَاعَةٌ وَلَا هُمْ يُنْصَرُونَ} kimsenin kimse yerine hiçbir şey yapamayacağı, kimseden fidye[1] kabul edilmeyeceği, şefaatin de menfaat vermeyeceği ve bunlara hiçbir taraftan yardım edilmeyeceği günden, o görülmedik günün azabından korununuz. Üçüncü defa olmak üzere bunlar size ihtar olunur. Siz o nimetin mâzîdeki[2] sebebi ne idi biliyor musunuz? Bunu bilmek için o nimeti içinizi çekerek düşünün ve çektiğiniz, çekeceğiniz belâları hesab ederek ittikāya sarılın {وَاِذِ ابْتَلٰٓى اِبْرٰهٖيمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ} ve o vakti derhâtır edin ki İbrâhim'i Rabbi birtakım kelimeler ile mübtelâ kılmış, yani mükellef tutmuş, imtihan etmiş ve bi'n-netîce {فَاَتَمَّهُنَّ} o kelimâtı itmam ve ikmal de eylemiş idi. Yani Rabbi imtihan etmiş, İbrâhim de onları îfa ve itmamına dua etmiş idi.

"**İbtilâ**" ve "**Belâ**", tecribe ve imtihan mânasınadır ki esasen iki emri tazammun eder: Birisi bir şeyin hafî olan hâlini tanımak istemek, diğeri de o şeyin cevdet ve redâetini, kemâlini veya noksanını meydana çıkarmaktır. Evvelki Âlim-i kül olan Cenâb-ı Allah hakkında kābil-i tasavvur olamayacağından[3] Allah'ın imtihanı ikinci emr ile mülâhaza olunur. Bir de imtihan, imtihan olunan hakkında hayr veya şer bir mihneti müstelzim

1 B: "fâide".
2 B +"nimetin".
3 B: "olmayacağından".

olur ki bu münasebetle ibtilâ ʿale'l-ekser meşakkatli şeyler hakkında kullanılır, Cenâb-ı Hakk'ın tekâlîfi[1] de kulun temâyülât-ı nefsâniyesi ile rızâ-yı ilâhî arasında deveran ettiği cihetle bir taraftan bir külfet ve zahmeti, diğer taraftan kulda sebeb-i sevab veya ʿikāb olan efʿâl ve hâlâtın zuhûrunu müstelzim terbiyevî bir hasleti mutazammın olduğundan [491] tecribe ve imtihana şebîhtir. Kulların işlerinde tecribe ve imtihan ile itkān üzere amel etmelerini ve nazariyyât-ı mücerrede ile iktifâ eylememelerini tâlim için Cenâb-ı Allah kendi fiilini tecribe ve imtihan suretinde ifham buyurmuştur.

"**İbrâhim**" isminin esasen Süryânî bulunduğu ve Arapça mânası أَبٌ رَاحِمٌ demek olduğu ve bu suretle Arabî ve Süryânî arasında lafz u mâna müşabeheti bulunageldiği zikredilmiştir.

Rabbi, İbrâhim'i böyle imtihan etti de ne yaptı? Ne dedi bilir misiniz {قَالَ} Rabbi, ona dedi ki {اِنّ۪ي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ اِمَامًا} "Ben seni insanlara imam kılacağım, imâmet-i kübra ile seni öne düşürüp herkese muktedâ-bih yapacağım."

"**İmam**", öne düşmek, maksûd u metbûʿ olmak mânasına masdariyetten "me'mum" mânasına isim olmuştur ki muktedâ-bih, ön, öncül[2] demektir. Binâenʿaleyh imâmet-i kübrâ, umûr-i dîn ü dünyada insanlara riyâset, bunun kemâli de mertebe-i risâlettir. Bu imamet ise düstûru'l-amel olacak birtakım ahkâma, millet ü şeriate mütevakkıf olduğundan bu hitab onu bir dîn ü şeriate sâhip kılmak ve bununla insanların önüne düşürmek[3] demek olur.

{قَالَ} İbrahim cevâben {وَمِنْ ذُرِّيَّت۪ي} "zürriyetimden de" dedi. Yani, yâ Rabbi beni imam yap fakat bu ihsânın sade bende kalmasın, zürriyetimden bir kısmını da ʿale't-tevâlî imam yap, bana vereceğin niʿmet-i imâmet ü risâleti onlara da ver diye kelimenin itmamını rica etti ve anlaşılıyor ya "hepsine"

1 B: "teklîfi".
2 F -"öncül".
3 B: "düşmek".

demedi, zira bilirdi ki hepsine talep, muhâlif-i hikmet olurdu. Evvelâ zürriyetinin kılletini, sâniyen zürriyetinin şikāk ve ihtilâfını istemiş olurdu. Sâlisen birçok ensâr ve aʿvâna mütevakkıf bulunan imamet hususunda zürriyetinin ağyâra muhtaç olmasını temenni etmiş bulunurdu ki bunlar zürriyeti hakkında hayır dua olmazdı. [492] Her hâlde zürriyetinde imam bulunurken ümmet de bulunmalı idi, bunun için ذُرِّيَّتِي demeyip وَمِنْ ذُرِّيَّتِى dedi. {قَالَ} Rabbi bunu itmamen {لَا يَنَالُ عَهْدِى الظَّالِمِينَ} "zâlimler Benim ahdime nâil olmazlar" buyurdu. ❁ Ve zürriyetinden imam olabilecek kısmın her hâlde zâlimler gürûhu olmadığını ve zâlimlerin bu devletten katʿiyyen mahrum olacaklarını ve imametin[1] hakkı âdillere verilmek bulunduğunu ifham etti. Bu âyet zâlimin imamete ehil olmadığına ve ibtidâ âdil olup, sonradan zulüm yaparsa halʿi vâcib bulunduğuna delildir. Muʿarref bi'l-lâm olan cemiʿler lafz-ı ʿâm olduklarından الظَّالِمِينَ kıyamete kadar gelecek zâlimlerin hepsine şâmildir. Fakat bunun bilhassa nüzûl-i Kur'ân sırasında tamamen mâlum olmuş bir mütenâveli vardır ki o da Benî İsrâil'dir ve bu nassın mâ-sîka-lehi onlardır. Bunun için idi ki bâlâdaki âyetlerde müteʿaddid surette وَاَنْتُمْ ظَالِمُونَ [el-Bakara 2/51, 92][2] diye tevbih edilmişler idi. Sûrenin başından beri Benî İsrâil'in taʿdâd-ı seyyiâtındaki hikmet bu zulmü isbat idi ki hâsılı "Benî İsrâil sonradan zâlim oldular, zâlimlerden ise imam ve resul olmaz, onlardan imamet munkatıʿ olacaktır" demektir. İşte ey Benî İsrâil sizin vaktiyle o nimete, o fazilete nâiliyetinizin sebebi, ta Hazret-i İbrâhim'in Rabbine imtihan verdiği bu kelimâttan ve O'na olan ahd u vaadden nâşî idi. Siz Hazret-i Mûsâ devrinde zâlim değil, belki zürriyet-i İbrâhim içinde en mazlumları idiniz. Bu sayede o niʿmet-i ilâhiyeye nâil olmuştunuz. Bir hayli zaman nübüvvet ve imamet unsuru olarak âlemîne tefevvuk ettiniz, lâkin ʿıcl meselesinden itibaren zulme başladınız, gitgide bütün harekâtınızda bu zulüm nihâyet kavminizin haslet-i şâmilesi oldu, artık baʿdemâ imamet İsrâil evlâdından çıktı ve İbrâhim zürriyetinin diğer koluna geçti. İbrâhim'in bu imtihanını ve bu kelimâtı iyi hatırlar ve iyi teemmül ederseniz delîl-i vâzıh ile anlarsınız ki Tevrat'ta mevʿud olan

1 B: "imamın".
2 "…zulmediyordunuz." / "…siz o zâlimlersiniz."

Hâtemü'l-enbiyâ İsrâil oğullarından değil, İsrâil'in amcası Hazret-i [493] İsmâil evlâdından gelecektir. Siz, Tevrat mûcebince bir hâtemü'l-enbiyânın geleceğinde iştibah etmez ve onunla istiftah ederken, bugün baʿs edilmiş bulunan Hâtemü'l-enbiyâ Muhammed Mustafâ sallallâhu aleyhi ve sellem hazretlerini biz Benî İsrâil'den değil diye sâika-i hasedle inkâra kalkışıyorsunuz. Hâlbuki o, bu cihetle sizden değil ise de diğer cihetten sizdendir ve sizin zulüm damgasından muʿarrâ olan aslınızdandır, zürriyet-i İbrâhim'dendir. Binâenʿaleyh siz ancak bu tarîk ile gelen şeref-i imâmetten de hissemend olmak istemezseniz, zulmünüz haksızlığınız daha ziyade tezâʿuf edecek, ilelebed[1] nimet yüzü görmeyeceksiniz, bu kelimâtı belleyiniz ve iyi düşününüz ve şunu da hatırlayınız ki {وَاِذْ جَعَلْنَا الْبَيْتَ مَثَابَةً لِلنَّاسِ وَاَمْنًا} hani Biz اَلْبَيْتُ, بَيْت عَتِيق, بَيْتُ الله nâmıyla mâruf olan Kâbe'yi vaktiyle insanlara merciʿ ve me'men yapmıştık. Nâs onu hac ve ziyaret ederler, sevab kazanırlar ve onun hareminde bulunanlar[2] taarruzdan emin olurlardı. Şimdi siz bunu derhâtır ediniz {وَاتَّخِذُوا مِنْ مَقَامِ اِبْرٰهِيمَ مُصَلًّى} ve Makām-ı İbrâhim'den bir namazgâh ittihaz ediniz, orada namaz kılınız yahut dua ediniz.

"**Makām-ı İbrâhim**", İbrâhim aleyhisselâm'ın Beyt'i bina ederken veyahut nâsı hacca davet ederken üzerine çıktığı taşın bulunduğu yerdir ki elyevm "Makām-ı İbrâhim" nâmıyla mâruftur. Tavaf namazı burada kılınır. Nâfiʿ ve İbn Âmir kıraatlerinde mâzi sîgasıyla وَاتَّخَذُوا okunur. Yani Biz Kâbe'yi nâsa merciʿ ve me'men yapmıştık. Nâs da onu kıble ittihaz etmişlerdi. Beytü'l-Makdis'ten evvel kıble o idi. Binâenʿaleyh burada da tahvîl-i kıbleye teşvik vardır.

O zaman Beyt'i böyle yaptık {وَعَهِدْنَٓا اِلٰٓى اِبْرٰهِيمَ وَاِسْمٰعِيلَ} İbrâhim ile İsmâil'e de şöyle ahd, yani ekîden emrettik idi: [494] {اَنْ طَهِّرَا بَيْتِيَ لِلطَّٓائِفِينَ وَالْعَاكِفِينَ وَالرُّكَّعِ السُّجُودِ} ki[3] beytimi tavaf edenler, mücaveret eyleyen veya iʿtikâfa girenler, rükû sücûd yapanlar, namaz kılanlar için temizleyiniz, dâima tâhir ve pâk bulundurunuz dedik. Bunların taharet ile icrâsını

1 B: "ileride".
2 B: "bulunurlar".
3 F -"ki".

ve tahâret-i Beyt'e dâima itina bir ahd-i ilâhî bilinmesini emreyledik. Rükû ile namaz yalnız ümmet-i Muhammed'e mahsus olduğuna nazaran Cenâb-ı Allah bu ahidde Hazret-i İbrâhim ve İsmâil'e böyle bir ümmetin geleceğini bildirmiştir.

Şunu da hatırlayın {وَاِذْ قَالَ اِبْرٰهِيمُ} bir vakit, yani Hâcer ile İsmâil'i ibtidâ Mekke'nin yerine bıraktığı zaman İbrâhim dua edip şöyle demişti: {رَبِّ اجْعَلْ هٰذَا بَلَدًا اٰمِنًا وَارْزُقْ اَهْلَهُ مِنَ الثَّمَرَاتِ} "Yâ Rab burayı,[1] bu ziraatsiz vâdiyi emniyetli bir belde kıl, ahâlisine meyve, hubûbât, her türlü semerelerden rızık ver, fakat hepsine değil {مَنْ اٰمَنَ مِنْهُمْ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ} içlerinden Allah'a ve yevm-i âhire iman etmiş olanlara yâ Rabbi!" ❁ Rivayet olunuyor ki İbrâhim aleyhisselâm İsmâil ile Hâcer'i buraya bırakıp Şam'a döndüğü zaman Hâcer arkasına düşmüş, "Bu kuru,[2] çıplak derenin içinde bizi kime bırakıp gidiyorsun?" diye söylenir, o da cevap vermezmiş, nihâyet Hâcer "Bunu sana Allah mı emretti?" diye sormuş, müşârün ileyh "Evet" cevabını verince Hâcer radıyallahu ʿanhâ "Öyle ise Allah bizi zâyiʿ etmez" demiş ve râzı olmuş. Hazret-i İbrâhim gitmiş, Kedâ (كَدَاء) tepesine çıkınca dereye bakıp رَبَّنَا اِنِّى اَسْكَنْتُ مِنْ ذُرِّيَّتِى بِوَادٍ غَيْرِ ذِى زَرْعٍ... الآية [İbrâhim 14/37][3] dua etmiş idi ki sûre-i İbrâhim'de gelecektir.[4]

{قَالَ} Bunu itmâmen Rabbi dedi ki {وَمَنْ كَفَرَ} sade iman edene[5] değil, hem ona hem de kâfir olana rızık veririm [495] {فَاُمَتِّعُهُ قَلِيلًا} ve ancak onu az müstefid ederim, kâfirin intifâʿı dünyaya münhasır kalır. {ثُمَّ اَضْطَرُّهُٓ اِلٰى عَذَابِ النَّارِ} Sonra o kâfiri azâb-ı nâra muztar kılarım, âhiret azabından kurtulmaya imkân bulamaz. ❁ Hazret-i İbrâhim لَا يَنَالُ عَهْدِى الظَّالِمِينَ nassına istinâden rızık meselesini dahi imamet gibi kıyas ederek mü'min olanlara tahsîsen dua etmişti. Cenâb-ı Allah bu kıyasın sahih[6] olmadığını, rızık mü'min ve kâfire şâmil bir rahmet-i dünyeviye olduğundan bunun hem

---

1 B +"yâ Rab".
2 B +"ve".
3 "Yâ Rabbenâ! Ben, zürriyetimden bazısını senin Beyt-i Muharrem'inin yanında (…) iskân ettim…"
4 Buhârî, Enbiyâ, 9.
5 B: "eden".
6 B: "doğru".

din ve hem dünyada takaddüm demek olan imamete kıyası maʿa'l-fârik bulunduğunu ihtar buyurarak duayı itmam eyledi. Demek ki enbiyânın kıyas ve içtihadında bile hata olabiliyor ve fakat Allah onların hatasını derhâl tashih buyuruyor. Bunun için umûr-i ilâhiyede kıyas sağlam bir delil değildir. Cenâb-ı Allah gösteriyor ki kâfir de dünyada merzuk olur. Fakat bu dünya intifâʿı mahdud az bir şeydir. Âhirette ebediyen azâb-ı nâra atılarak belâsını bulur. {وَبِئْسَ الْمَص۪يرُ} O azab ne fena bir âkıbet ve ona gidiş ne fena bir gidiştir.

Nihâyet şu kelimeleri de hatırlayın {وَاِذْ يَرْفَعُ اِبْرٰه۪يمُ الْقَوَاعِدَ مِنَ الْبَيْتِ وَاِسْمٰع۪يلُ} hani bir vakit İbrâhim, İsmâil ile beraber Beyt'in kāidelerini, temellerini atıyor, yükseltiyordu ve o sırada[1] ikisi birden şöyle dua ediyorlardı: {رَبَّنَا تَقَبَّلْ مِنَّاۜ اِنَّكَ اَنْتَ السَّم۪يعُ الْعَل۪يمُ} "Ey Rabbimiz bârigâh-ı ehadiyetine refʿ ettiğimiz âcizâne fiillerimizi bizden kabul et, şüphesiz ki Sen Semîʿ ve Alîm'sin, duamızı işitir, niyetlerimizi bilirsin, {رَبَّنَا وَاجْعَلْنَا مُسْلِمَيْنِ لَكَ} ey Rabbimiz bir de bizi Sana teslîm-i nefs etmiş, yüzleri, özleri, sırf sana müteveccih iki müslim-i kâmil kıl." "İslâm" fiili böyle لَكَ gibi لام ile sılalandığı zaman istislâm, yani teslîm-i [496] nefs, itaat ve inkıyâd-ı kâmil mânasına gelir veya onu tazammun eder. {وَمِنْ ذُرِّيَّتِنَٓا اُمَّةً مُسْلِمَةً لَكَ} Bizim zürriyetimizden de Sana arz-ı islâm etmiş, Sana mutîʿ, müslim[2] bir ümmet halk et. {وَاَرِنَا مَنَاسِكَنَا} Ve bizim menâsikimizi, yani ibadet edeceğimiz, kurban keseceğimiz mahalleri göster.

"**Menâsik**", "mensek"in cemʿidir ki nüsük veya[3] nüsük mahalleri demektir. نُسُك fi'l-asl son derece taʿabbüddür. Fakat hac ve kurban hakkında şâyiʿdir. {وَتُبْ عَلَيْنَا} Ve bizim hepimize tevbeler nasib et ve tevbelerimizi kabul eyle, bize bir kere değil dâima nazar et {اِنَّكَ اَنْتَ التَّوَّابُ الرَّح۪يمُ} şüphesiz[4] ki Tevvâb-ı Rahîm ancak Sensin {رَبَّنَا وَابْعَثْ ف۪يهِمْ رَسُولًا مِنْهُمْ يَتْلُوا عَلَيْهِمْ اٰيَاتِكَ}

---

1 B +"da".
2 F: "ve münkād".
3 F -"nüsük veya".
4 B: "şüphe yok".

ey Rabbimiz, hem o zürriyetimiz içinden[1] onlara Senin âyetlerini okur {وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ} kitap ve hikmet tâlim eder {وَيُزَكِّيهِمْ} onları pisliklerden tathir eder kendilerinden bir resul gönder {اِنَّكَ اَنْتَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ} çünkü iradesi[2] nâmağlub, sâhib-i izzet ve her hükmü ʿayn-ı hikmet ve her sunʿu gāyetü'l-gāye muhkem olan ancak Sensin.

Asl-ı "**hikmet**", ilm ü amelde itkan, taʿbîr-i âharla kavl ü fiilde isabet demektir ki tafsîli يُؤْتِي الْحِكْمَةَ مَنْ يَشَٓاءُ [el-Bakara 2/269][3] âyetinde gelecektir. Bu resulden murad da Hâtemü'l-enbiyâ Muhammed Mustafâ sallâllahu aleyhi ve sellem olduğu âşikârdır. Çünkü zürriyet-i İsmâil içinde başka bir peygamber gelmemiş olduğu müttefek[un] ʿaleyhtir. Nitekim Resûlullah bir hadîs-i şerifinde أَنَا دَعْوَةُ أَبِي إِبْرَاهِيمَ، وَبُشْرَى أخي عِيسَى وَرُؤْيَا أُمِّي "Yani ben babam İbrâhim'in duası ve kardeşim Îsâ'nın müjdesi ve vâlidemin rüyasıyım" buyurmuştur.[4] Hazret-i [497] İbrâhim'in bu duasına şükrâne olmak üzeredir ki ümmet-i Muhammed'e de namazlarda اللّٰهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَعَلَى آلِ مُحَمَّدٍ، كَمَا صَلَّيْتَ عَلَى إِبْرَاهِيمَ وَعَلَى آلِ إِبْرَاهِيمَ...الخ duası tâlim buyurulmuştur.[5] Bu âyetler düşünüldüğü zaman bu salavât-ı şerîfenin mânası ve teşbîhin vechi tamamıyla anlaşılır. İşte İbrâhim aleyhisselâm me'mur olduğu kelimâtı edâ ve namzet bulunduğu makama irtikā için Kâbe'nin temellerini atarken oğlu İsmâil aleyhisselâm ile beraber yekzebân olarak yaptıkları duada o kelimâtın bu vechile itmâmını dua etmiş ve kendine vaad olunan imametin zürriyetinden bir ümmet-i müslimeye ve onlar içinde baʿs olunacak bir resûl-i zîşâna müntehî olmasını gāye-i matlab olarak Allah'tan dilemişler ve bu dualar biʿset-i Muhammediye ile tamam olmuştur. İmametten zâlimlerin mahrûmiyeti, Kâbe ve ahvâli, Mekke, İbrâhim ve İsmâil zürriyeti, bu zürriyetten ümmet-i müslime, bunlardan bu Resûl-i zîşân, tilâvet-i âyât, kitap ve hikmet, tezkiye ve taharet, İslâm kelimeleri tahattur ve teemmül olunursa risâlet-i

1 F: "içinde".
2 B: "irade".
3 "Dilediğine hikmet verir…"
4 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 127; Hâkim, *el-Müstedrek*, II, 453.
5 Buhârî, Enbiyâ, 11.

Muhammediye ve millet-i İbrâhim olan dîn-i İslâm hakkında cidden ehl-i kitab bulunanların hiç şüphesi kalmaz.

Artık {وَمَنْ يَرْغَبُ عَنْ مِلَّةِ اِبْرٰهِيمَ} Cenâb-ı Allah'ın insanlara böyle bir imam, bir pîşvâ yaptığı İbrâhim'in milletinden, onun câmiasından, onun rûh-i dini olan İslâm'dan kim kaçar? Hangi akıl sâhibi bundan istinkâf eder de onun zürriyetine mevʿud olan bu saadetten mahrum kalmak ister? {اِلَّا مَنْ سَفِهَ نَفْسَهُ} Meğer ki kendini tezlîl ü tahkir etmek, zillet-i esaret ve mahkûmiyette kalmak[1] isteyen kimse olsun; bu gibilerden mâʿadâsı o büyük milletten sarf-ı nazar edemez.

Rivayet olunuyor ki Abdullah b. Selâm biraderzâdeleri Seleme ile Muhacir'i İslâm'a davet etmiş "Ve şu muhakkak mâlumunuzdur ki Allah teâlâ Tevrat'ta 'Ben İsmâil evlâdından Ahmed isminde bir peygamber göndereceğim, [498] ona iman eden hidâyet ü rüşde erecektir. İman etmeyen de melʿundur' buyurdu" demiş, bunun üzerine Seleme imana gelmiş, velâkin Muhacir imtinâʿ etmiş idi, o zaman bu âyet nâzil oldu.[2] Ebu'l-enbiyâ olan İbrâhim bakınız ne büyük zattır: {وَلَقَدِ اصْطَفَيْنَاهُ فِى الدُّنْيَا} Nâm-ı ulûhiyetime kasem olsun ki Biz o azamet-i şânımızla İbrâhim'i dünyada ıstıfâ ettik, yani sâir halk arasından bir zübde-i sâfiye olarak seçtik, tehzîb ü terbiye edip Halil ittihaz eyledik. İmâmet-i kübrâya, nübüvvet ü hikmete intihâb u ihtiyâr eyledik {وَاِنَّهُ فِى الْاٰخِرَةِ لَمِنَ الصَّالِحِينَ} şüphe yok ki âhirette de o her hâlde sâlihîn zümresinden istikāmetiyle hayr u salâh üzere sebatlarına şehadet edilmiş olan ricâl-i ilâhî cümlesindendir[3]. Dünya ve âhirette böyle bir zâtın milletinden, aklı başında bulunanlar hiç istinkâf eder mi? O ıstıfâ ta ne zaman oldu bilir misiniz? {اِذْ قَالَ لَهُ رَبُّهُٓ اَسْلِمْ}[4] Rabbi ona, "arz-ı islâm et, Bana ihlâs u iman ile teslim ol" dediği ilk ân-ı teklîfte ki {قَالَ اَسْلَمْتُ لِرَبِّ الْعَالَمِينَ} "Rabbü'l-âlemîn'e teslîm-i nefs ettim, özümü şirkten sakınıp yüzümü ancak

---

1 B: "kalkmak".

2 Begavî, *Meʿâlimü't-Tenzîl*, I, 152:
وَذَلِكَ أَنَّ عَبْدَ اللَّهِ بْنَ سَلَامٍ دَعَا ابْنَيْ أَخِيهِ سَلَمَةَ وَمُهَاجِرًا إِلَى الْإِسْلَامِ فَقَالَ لَهُمَا: قَدْ عَلِمْتُمَا أَنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ قَالَ فِي التَّوْرَاةِ: إِنِّي بَاعِثٌ مِنْ وَلَدِ إِسْمَاعِيلَ نَبِيًّا اسْمُهُ أَحْمَدُ فَمَنْ آمَنَ بِهِ فَقَدِ اهْتَدَى وَمَنْ لَمْ يُؤْمِنْ بِهِ فَهُوَ مَلْعُونٌ، فَأَسْلَمَ سَلَمَةُ وَأَبَى مُهَاجِرٌ أَنْ يُسْلِمَ فَأَنْزَلَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ {وَمَنْ يَرْغَبُ عَنْ مِلَّةِ إِبْرَاهِيمَ}

3 B: "zümresindendir".

4 M ve B -"له".

O'na tuttum" demiş, tevhîde iman etmişti. أسلم emri ilk iman teklîfinin teveccühünden kinayedir ki bu emir Sûre-i En'âm'da[1] وَكَذٰلِكَ نُرٖىٓ اِبْرٰهٖيمَ مَلَكُوتَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ وَلِيَكُونَ مِنَ الْمُوقِنٖينَ. فَلَمَّا جَنَّ عَلَيْهِ الَّيْلُ رَاٰ كَوْكَبًا [el-En'âm 6/75-76][2] âyetlerinde beyan olunduğu üzere irâ'e-i delâil suretiyle bir ihtar idi, yani Allah teâlâ onun kalbine ma'rifet-i İslâm'a sâik delâil-i tevhîdi göstermiş; yıldızların, kamerin, şemsin ufûlünden Hâlık teâlâ'ya ve vahdâniyetine istidlâli ihtar eylemiş. O da henüz bülûğundan mukaddem ve mertebe-i nübüvvete ermeden evvel nazarî bir istidlâl-i aklî ile hudûs-i âlem delîlinin künhünü idrak etmiş اِنّٖى وَجَّهْتُ وَجْهِىَ لِلَّذٖى فَطَرَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ حَنٖيفًا وَمَٓا اَنَا مِنَ الْمُشْرِكٖينَ [el-En'âm 6/79][3] diye Rabbü'l-âlemîn'e arz-ı iman ve islâm etmiş idi ve binâen'aleyh hiçbir zaman kalb-i İbrâhim şirk ile âlûde olmadı, [499] ibtidâsından intihâsına muvahhid-i müslim idi. Rabbi onu aklının bidâyetinden itibaren ıstıfâ etti ve imtihan ve ibtilâsı o zaman başladı. Kelime-i "İslâm" o zamandan itibaren İbrâhim'in milleti oldu. Bu kadarla da kalmadı {وَوَصّٰى بِهَٓا اِبْرٰهٖيمُ بَنٖيهِ وَيَعْقُوبُ} bir de hem İbrâhim kendisi ve hem torunu Ya'kūb, her ikisi kendi oğullarına dahi bu milleti veya bu kelimeyi tavsiye ettiler. ❁ Nâfi', İbn Âmir, Ebû Ca'fer kıraatlerinde أَوْصَى بِهَا okunur ki vasiyet ettiler demek olur. İbrâhim'in oğulları: İsmâil, İshâk, Medyen, Medan dört idi. Sekiz veya yirmi dört rivayeti de vardır. Ya'kūb'un oğulları on iki idi: Rubin, Şem'ûn, Lâvi, Yehuza, Yeşsuhuz, Zebulun, Zevena, Teftuna, Kevza, Uşir, Bünyamin, Yusuf aleyhisselâm'dır ki Benî İsrâil bu on iki biraderin evlâd u ahfâdıdır. İbrâhim ve Ya'kūb'dan her biri oğullarına bu milleti şu suretle tavsiye veya vasiyet ettiler: {يَا بَنِىَّ اِنَّ اللّٰهَ اصْطَفٰى لَكُمُ الدّٖينَ} Oğullarım, Cenâb-ı Allah her hâlde sizin için ittibâ' olunacak dini bizzat ıstıfâ ve intihab etti, size dinlerin en safını, en güzidesini ihsan eyledi {فَلَا تَمُوتُنَّ اِلَّا وَاَنْتُمْ مُسْلِمُونَ} binâen'aleyh müslim-i kâmil olmaktan başka bir hâlde ölmeyiniz.

Ey millet-i İbrâhim'e rağbet göstermeyen Benî İsrâil ve eşbâhı! {اَمْ كُنْتُمْ شُهَدَٓاءَ اِذْ حَضَرَ يَعْقُوبَ الْمَوْتُۙ اِذْ قَالَ لِبَنٖيهِ مَا تَعْبُدُونَ مِنْ بَعْدٖى} Ölüm Ya'kūb'un

---

1 M, F ve B: "İbrâhim'de".

2 "Bu suretle İbrâhim'e göklerin ve yerin melekûtunu gösteriyorduk ki yakīn hâsıl edenlerden olsun. Vaktâ ki üzerini gece kapladı bir yıldız gördü…"

3 "Ben her dinden geçip sade hakka eğilerek yüzümü o gökleri ve yeri yaratmış olan Fâtır'a döndüm ve ben müşriklerden değilim."

huzuruna geldiği, yani Yaʿkūb vefat ederken, hâl-i ihtizarda bulunduğu sırada oğullarına "Benden sonra neye ibadet ve kulluk edeceksiniz?" dediği vakit siz hazır mı idiniz? Değildiniz, hâlbuki hakīkī Benî İsrâil olan Yaʿkūb'un oğulları hazır idiler, ona cevab verdiler, ne dediler bilir misiniz? Bunu vahy-i ilâhî ile öğreniniz:[1] {قَالُوا نَعْبُدُ اِلٰهَكَ وَاِلٰهَ اٰبَٓائِكَ اِبْرٰهٖيمَ وَاِسْمٰعٖيلَ وَاِسْحٰقَ اِلٰهاً وَاحِداًۚ وَنَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ} [500] "Biz senin mâbudun ve ataların İbrâhim ve İsmâil ve İshâk'ın mâbudu bir ilâha ibadet ve kulluk edeceğiz ve biz ancak O'na müslim ü münkādız, başkasını tanımayız" dediler. Mısırlıların türlü türlü putlara taptıklarını gören Hazret-i Yaʿkūb onların içinde bırakacağı oğullarına mukaddemâ yaptığı vasiyetin infâzını tekid için, son nefesinde bu suâli sormuş ve hakikaten İsrâil, Abdullah olduğunu ve İslâm üzere ölmek vasiyetinin numûnesini evlâdına göstermiş idi. Oğulları da bu cevâbı vererek o vasiyetin infazına azimlerini gösterdiler ve dikkat ediniz ki Yaʿkūb'un dedesi İbrâhim'den ve amcası İsmâil'den başladılar. Bunları da آبائك unvanı altında onun babalarından saydılar ve kendilerinin sade Benî İsrâil değil, Benî İbrâhim, zürriyet-i İbrâhim olduklarını da ifade ettiler, çünkü kıssa-i İbrâhîm'i biliyorlardı, sırr-ı nimeti anlıyorlardı. Burada Tevrat'ın Hâtemü'l-enbiyâ'yı tebşir ve târif eden âyetlerinden bazılarındaki "ihvânınızdan" kelimesinin mânasını bir beyan vardır. Ellerdeki Tevrat'ın beşinci sifrinin on birinci faslında lisân-ı Mûsâ'dan "İlâhınız Rab teâlâ size aranızdan ve ihvânınızdan bana benzer bir nebî -nebiyyen mislî- ikāme edecektir."[2] Yine bu fasılda "Rab teâlâ Mûsâ'ya dedi ki: 'Ben onlara ihvânınız meyânından sana benzer, sana mümasil[3] bir peygamber -nebiyyen misleke- nasb u ikāme edeceğim. Bunun benim ismimle tebliğ edeceği kelimâtı her kim dinlemezse Ben ondan intikam alırım'"[4] vârid olmuştur. Ve bundan dolayıdır ki hâlâ Benî İsrâil ona muntazırdırlar.

---

1 B -"Bunu vahy-i ilâhî ile öğreniniz".

2 Tesniye'de (5.18:15) şöyle deniliyor: "Allahın Rab sana içinizden, biraderlerinizden size benim gibi bir peygamber zuhûra getirecektir, onu dinleyesiniz." (*Kitâb-ı Mukaddes*, İstanbul, 1885, s. 237).

3 B -"sana mümasil".

4 "Onlara biraderleri içinden senin gibi bir peygamber zuhûra getireceğim ve kelâmımı onun ağzına koyacağım. O dahi kendine emredeceğim şeylerin cümlesini onlara söyleyecektir. Ve benim ismimde söyleyeceği kelâmı dinlemeyen kimseyi ben kendim mes'ul tutacağım." (*Kitâb-ı Mukaddes*, Tesniye, (5.18:18-19)

Ey Benî İsrâil, demek ki Hâtemü'l-enbiyâ, Mûsâ'ya mümasil bir sâhib-i şeriat ve furkan olacak ve ihvânınız arasından baʿs buyurulacaktır. Benî İsrâil'den böyle bir peygamber gelmemiştir. Ve bu sizden değil ihvânınızdan gelecektir. Acaba Benî İsrâil'in ihvânı kimlerdir? Yine Benî İsrâil midir? Hâlbuki bütün Benî İsrâil'in ihvânı onların kendileri olmamak [501] lâzım gelir. Yaʿkūb'un oğulları babalarına cevap verirken "Babaların İbrâhim ve İsmâil ve İshâk" demekle bu uhuvveti göstermişlerdir. Yaʿkūb'un kardeşi ʿIys evlâdından Eyyûb aleyhisselâm'dan başka peygamber gelmemiş, o da Hazret-i Mûsâ'dan evvel gelmiştir. Bu ihvan her hâlde evlâd-ı İsmâil, zürriyet-i İbrâhim'dendir. İsmâil, İshâk'ın büyük kardeşi ve Yaʿkūb'un amcası idi. Hakīkī mânasıyla Benî İsrâil olan[1] Yaʿkūb oğulları İsmâil'e dahi "baba" demekle İsmâil evlâdının bu uhuvvetlerini[2] anlatmışlardı.

Ulemâ-yı İslâm ve müfessirîn-i kiram elde bulunan kütüb-i sâlifede Hâtemü'l-enbiyâ Efendimiz'in biʿsetini sarâhaten veya istidlâlen tebşir ve târif eden âyetlerin bazılarını ber vech-i âtî zikr ü beyan eylemişlerdir.

Evvelâ: Tevrat'ın bâlâda nakl eylediğimiz iki âyeti ki Arapçaları "إِنَّ الرَّبَّ اِلٰهَكُمْ يُقِيمُ لَكُمْ نَبِيًّا مِثْلِي مِنْ بَيْنِكُمْ وَإِخْوَانِكُمْ", "إِنَّ الرَّبَّ تَعَالَى قَالَ لِمُوسَى إِنِّي مُقِيمٌ لَهُمْ نَبِيًّا مِثْلَكَ مِنْ بَيْنِ إِخْوَانِهِمْ وَأَيُّمَا رَجُلٍ لَمْ يَسْمَعْ كَلِمَاتِي الَّتِي يُؤَدِّيهَا عَنِّي ذٰلِكَ الرَّجُلُ بِإِسْمِي أَنَا أَنْتَقِمُ مِنْهُ"dur.

Bunun Yunancası da şu vechile manzûr-i âcizânem olmuştur:

پروفتيز ايمن انا ستشى كريوس اوثغوس افتون اذرفون ايمون اوسمه استفون بساپيشى ايتون قاقوس توپروفتو اچينو اقسلو ترقستته افتو لاغو افتس.

Sâniyen: Tevrat'ın sifr-i evveli fasl-ı tâsiʿinde: Hâcer'e Sâre gazab ettiği vakit Allah'ın meleği göründü, "yâ Hâcer nereye gitmek istiyorsun ve nereden geliyorsun?" dedi; "Seyyidem Sâre'den kaçıyorum" cevâbını verdi. Bunun üzerine melek "Seyyidene dön ve ona tevazu eyle, zira Allah senin zerʿini ve zürriyetini teksir edecek, sen gebe olacak ve bir

---

1 B -"olan".
2 B: "uhuvvetini".

oğlan doğuracaksın, Allah teâlâ senin tazarruʿunu ve huşûʿunu dinlemiş olduğundan dolayı ona 'İsmâil' tesmiye edersin, [502] o insanların göz bebeği olacak ve onun eli hepsinin fevkinde olacak ve hepsinin eli ona hudûʿ ile uzanacak ve o[1] bütün kardeşlerine rağmen şükredecek."[2] İsmâil aleyhisselâm'ın eli cemîʿ-i nâsın fevkinde olması ise bizzat değil ancak evlâdından Muhammed aleyhisselâm'ın baʿsiyle olduğunda şüphe yoktur. Zira o zamana kadar İsmâil ve evlâd-ı İsmâil bâdiyede mahsur idiler, biʿset-i Muhammediye üzerine dîn-i İslâm ile şark u garba istîlâ ettiler.

Sâlisen: Yine bu sifrin yirminci faslında "Rab teâlâ Tûr-i Sînâ'da geldi ve bize[3] Sâʿîr'den tulûʿ etti ve Fârân dağlarında zuhur eyledi ve sağından kudsîlerin unvanlarını saf yaptı da onlara izzet ihsan etti ve onları bütün şuʿûba sevdirdi ve kudsîlerin hepsine bereketle dua etti."[4] Fârân dağı Hicaz'dadır. Zira Tevrat'ta "İsmâil Fârân beriyesinde remy taʿallüm etti" diyor, İsmâil'in Mekke'de sâkin olduğu da mâlumdur.[5] Binâenʿaleyh bu âyetin de Hicaz'da biʿset-i Muhammediyeye ve feth-i Mekke'ye işaret olduğunda iştibah edilmemek lâzım gelir. Yahudîler bunu "Tûr-i Sînâ'dan

---

1 B -"o".

2 *Kitâb-Mukaddes* tercümesinde (Tekvînü'l-Mahlûkāt, 1.16:7-12) ibare şöyledir: "Ve Rabbin meleği onu [Hâcer'i] beriyyede bir su pınarı yanında, yani Şûr yolunda vâkiʿ pınarın yanında bulup; 'Ey Saray'ın cariyesi Hâcer! Nereden gelip nereye gidersin?' dedi. O dahi ona 'Hanımım Saray'ın yüzünden kaçıyorum' dedi. Rabbin meleği dahi ona: 'Hanımının yanına avdet edip onun eli altında mütevazı ol!' dedi. Ve Rabbin meleği ona 'Neslini çokluğundan sayılmaz derecede ziyadesiyle çoğaltacağım' dedi. Ve Rabbin meleği ona 'İşte sen hamilesin ve bir oğul doğuracaksın. Ve ona İsmail tesmiye edesin. Zira Rab sana olan cefâyı işitti. Ve o vahşi bir adam olup onun eli cümlenin aleyhinde ve cümlenin eli onun aleyhinde bulunacak. Kendisi dahi cümle karındaşlarının huzurunda sâkin olacaktır' dedi."

Tora'nın Türkçe çeviri ve şerhinde son cümle "Yine de tüm kardeşlerinin üzerinde yerleşecek" şeklindedir (*Türkçe Çeviri ve Açıklamalarıyla Tora ve Aftara*, çev. Moşe Farsi, İstanbul: Gözlem Gazetecilik, I, s. 109). Bu ibareyi, Ahd-i Atîk müfessiri Raşi (ö. 1105) "sayıca tüm kardeşlerine üstün" şeklinde tefsir etmiştir ki, bu yorum Elmalılı'nın aktardığı ibareye uygundur. Ayrıca *Kitâb-Mukaddes* tercümesinde "vahşi" şeklinde karşılanan ibareyi, yine Raşi'nin "çölde yaşayıp avcılık yapacak olan bir adam" ya da "Paran'da yaşayacak olan adam" şeklinde açıkladığı görülür (aynı yer). Bu da Hazret-i İsmail'i tarif eden rivayetlere uygundur. Nitekim o hem Paran (Mekke)'de yaşamış, hem de avcılıkla meşgul olmuştur. Hz. İsmail'i tavsif eden orijinal İbranice ibare olan "pere adam" hakkında bk. Sa'adya Gaon, *Tefsîrü't-Tevrat bi'l-Arabiyye*, (İstanbul, Yazma Eserler Kurumu, 2018), I, 398 (2. dipnot / hazırlayanın dipnotu).

3 B -"ve bize".

4 "İmdi dedi ki: Rab Sînâ'dan geldi ve onlara Sâʿîr'den tulûʿ eyledi, Paran dağından tecellî etti. Onbinlerce mukaddesler ile geldi. Onlara onun sağ elinden şeriatın ateşi çıktı." (*Kitâb-Mukaddes*, 5.33:2).

5 "İslâmî kaynaklarda Fârân İbrânîce kelimenin [Paran] Arapçalaşmış şekli olarak belirtilir ve Mekke'nin veya Mekke dağlarının Tevrat'ta zikredilen ismi olarak gösterilir ki gerçek olan da budur." (Ömer Faruk Harman, "Fârân", *DİA*, XII, 166).

ateş zuhur ettiği vakit Sâʿîr'den ve Cebel-i Fârân'dan dahi birer ateş zuhur ve bu mevâzıʿa intişar eyledi" diye tevil ediyorlar. Lâkin Allah'ın bir yerde mücerred bir ateş halk etmesine, "oradan Rab geldi, tulûʿ etti, zuhur etti" denilmeyeceği âşikârdır. Böyle denilebilmek için oralarda bu vâkıʿayı müteʿâkib bir vahiy veya ukūbet gibi bir hârika tâkip etmek iktizâ eder. O zaman ise Tûr-i Sînâ'dan başka buralarda böyle bir şey olmadığı müsellem bulunuyor. Her hâlde bu âyet biʿset-i Muhammediyeye ve onun ashâbına ve ʿale'l-husûs Mekke'nin fethi esnâsındaki ashâb-ı kiram saflarına işaret olduğu şüphesizdir. Nitekim *Kitâb-ı Habkuk*'da bu mâna tamamen beyan olunmuştur, şöyle ki:

"Allah Tûr-i Sînâ'dan, kudsî Cebel-i Fârân'dan geldi, Muhammed'in behâsından semâ bir açılsa ve hamdinden arz bir dolsa, manzarasının şuʿâı nur gibi olurdu, [503] beldesini ʿizz ile muhafaza eder, ölümler önünden yürür, yırtıcı kuşlar askerine arkadaş olur. Kalktı arzı misâha etti ve bütün ümmetleri teemmül ve onlardan bahs eyledi. Kadîm dağlar eğildi, ebedî tepeler indi, ehl-i Medyen'in örtüleri sıyrıldı. Atlara bindik, gavs ve inkıyad binitlerinin üstüne çıktık, yakında yaylarını doldurup atacaksın. Yâ Muhammed, oklar senin emrinle tam bir kanış kanacak, arz nehirlerle gürleyecek. Seni dağlar gördü titredi, sel yağmurları senden inhiraf etti. Mehârî ruʿbundan ürktü, korkusundan ve perişanlığından ellerini kaldırdı, şems ü kamer mecrâlarında tevakkufa uğradı, askerler oklarının parıltısında[1] ve beyânının parlaklığında yürüdü. Arzı gazabla çiğnersin, ümmetleri zecren döver harman edersin, çünkü sen ümmetinin halâsı[2] ve babalar toprağının istihlâsı için zuhur ettin."[3] Nasârâ nüshalarında son

1 M: "parıltısından".
2 B -"izzet ihsan etti ve onları bütün şuʿûba sevdirdi (…) çünkü sen ümmetinin halâsı".
3 "Allah Teman'dan, o Kuddûs Paran dağından geldi (selâ)* O'nun celâli semâvâtı kapladı ve zemîn O'nun mecdiyle doldu. Ve ziyâsı nûr gibi idi. O'nun elinden şuʿleler çıkar idi. Ve kuvvetinin gizlenmesi orada idi. Önünden tâʿûn gider idi ve ayakları akabince humma çıkar idi. Oturup zemîni ölçtü, baktı ve milletleri titretti ve ebedî dağlar paralandı. Kadîmi bayırlar alçaklandı. O'nun tarîkleri ebedîdir. Kuşan'ın çadırlarının meşakkat altında olduğunu gördüm. Midyan diyarının perdeleri titredi. Rab ırmaklara mı gazab etti? Hışmın ırmakları aleyhinde mi idi? Hiddetin deniz aleyhinde mi idi? Ki atlarına, halâs arabalarına râkib oldun. Sıbtlara olan yeminlerin ve kelâmın üzre, yayın kılıfından çıktı (selâ)* Zemîni ırmaklarla yardın. Dağlar seni görüp titrediler. Sular tuğyan etti, derya ses kaldırdı.

fıkra: "ümmetinin halâsı ve Mesih'in istihlâsı için zuhur ettin" suretinde görüldüğü de mervîdir. Fi'l-vâkiʿ Muhammed aleyhisselâm meşâʿir-i kadîmeyi geçmiş ve Hazret-i Mesih'i de Yehûd ve Nasârâ'nın yalanlarından kurtarmıştır.

Râbiʿan: Kitâb-ı Eşʿiyâ'nın yirmi ikinci faslında: "Kuvvet ver, çiçek aç, musâhibin Mekke'ye niyet ediyor. Artık vaktin yaklaştı, Allah'ın kerameti üzerine doğacaktır. Arz zulmetlere bürünmüş, sis ümmetleri kaplamıştır. Rab sana tam bir işrak (اشراق) ile işrak edecek, üzerine kerametini izhar eyleyecek, ümmetler senin nûruna, mülûk senin ziyâ-yı tulûʿuna yürüyecek. Gözünü etraftakilere[1] kaldır ve teemmül et, zira onlar senin yanında toplanacak ve seni hac ve ziyaret edecek ve sana veledin beled-i baʿîdden gelecek. Çünkü sen Ümmü'l-kurâ'sın. İmdi sâir bilâd evlâdı keenne Mekke'nin evlâdı demektir ve erîkeler, serirler üzerinde esvâbınla ziynetlen. Bunu gördüğün zaman mesrur olacak, ibtihâc duyacaksın. Çünkü denizin zahîreleri sana meyl edecek, ümmetlerin askerleri sana hac eyleyecek, Medyen tokluları sana sevk olunacak, Ehl-i Sebâ'[2] [504] sana gelip Allah'ın nimetlerini konuşacaklar ve ona temcid edecekler, Fârân'ın ağnâmı sana gelecek ve benim mezbahıma beni râzı edecek kurbanlar refʿ olunacak ve o zaman ben beyt-i mahmidetim için bir hamd ihdas edeceğim."[3] Bu evsâfın hepsi Mekke için fethinden sonra vücud buldu, milletlerin askerleri ona haccetti, denizlerin zahîreleri oraya aktı, ihdas olunan hamd de لَبَّيْكَ

Ellerini yukarıya kaldırdı. Güneş ile ay mekânlarında durdular. Onlar senin oklarının nûruyla ve şimşek gibi olan mızrağının ziyâsıyla yürüdüler. Zemîni hiddetle dolaştın, milletleri gazabla pâymâl eyledin. Kavminin halâsı için, Mesîh'in ile halâs için çıktın." (*Kitâb-Mukaddes*, Habakkuk, 3:3-13)

* selâ (Osmanlı tercümesinde سلاه şeklinde yazılan) kelimenin İbrânice olup ne anlama geldiği bilinmediği, fakat bir müzik terimi olduğu zannedildiği ifade ediliyor.

1 B: "etrafındakilere".

2 B: "Sebaʾ".

3 "Kalk, münevver ol, zira nûrun geldi. Ve Rabbin celâli senin üzerine lemeʿân eyledi. Zira işte zemîni zulmet ve ümmetleri koyu karanlık kaplayacak. Lâkin üzerine Rab lemeʿân edecek ve O'nun celâli senin üzerinde görünecektir. Ve senin nûruna milletler ve üzerinde lemeʿân eden ziyâya melikler geleceklerdir. Gözlerini kaldırıp etrafa bak, cümlesi tecemmuʿ edip sana geliyorlar. Oğulların uzaktan gelecek ve kızların kucakta getirilecektir. O zaman göreceksin ve yüzün rûşen olacak ve kalbin hareket gelip müferrah olacaktır. Zira denizin feyz ü bereketi sana dönecek, milletlerin serveti sana gelecektir. Develer katarı Midyan'ın ve Ayfa'nın genç develeri seni kaplayacaklar. Cümlesi Şebâ'dan [Sebâ'dan] gelecekler. Altın ile günlük getirecekler ve Rabbin tesbîhâtını ilan edeceklerdir. Kaydar'ın hep koyunları senin yanına toplanacak, Nebayut'un koçları sana hizmet edecekler. Makbul kurban olarak mezbahıma çıkacaklar. Ve izzetimin beytini tezyin edeceğim." (Eşʿiyâ, 60:1-7).

اَللّٰهُمَّ لَبَّيْكَ لَا شَرِيكَ لَكَ لَبَّيْكَ إِنَّ الْحَمْدَ وَالنِّعْمَةَ لَكَ لَبَّيْكَ'dir. Araplar evvel de telbiye ederlerdi[1] fakat لَبَّيْكَ لَا شَرِيكَ لَكَ إِلَّا شَرِيكٌ هُوَ لَكَ تَمْلِكُهُ وَمَا مَلَكَ derlerdi.[2] Kitâb-ı Eş'iya'da bâdiye hakkında birçok tavsîfât vardır.

Hâmisen: Tevrat müfessirlerinden Seman Tevrat'ın sifr-i evvelinde şunu rivayet etmiştir: "Allah teâlâ İbrâhim aleyhisselâm'a vahyedip dedi ki: 'İsmâil hakkındaki duanı kabul ettim ve onu mübarek kıldım, büyülttüm ve cidden muazzam yaptım. On iki büyük tevlid edecek ve onu ben bir ümmet-i azîme için imam yapacağım.'" Evlâd-ı İsmâil'de Peygamberimiz Muhammed aleyhisselâm'dan başka bir ümmet-i azîmeye imam olan yoktur ve bu ümmet, ümmet-i Muhammed olduğu zâhirdir.

Sâdisen: Tefsîri sadedinde bulunduğumuz âyet-i Kur'ân ile alâkadar olmak üzere Hazret-i Ya'kūb'un evlâdına vasiyeti hakkında Tevrat'ın Yunanca tercemesinde şu âyet nakledilmiştir:

اوچقليبون ارخون اقشيغوذاچه ايغمنوس افتويمزون افتو اوس پوچنه چه افتوس پروس ذوچيه اثنون

Mânası: Hazret-i Ya'kūb oğullarına hitâben demiş ki: "Ey benim oğullarım! Gelecek resul gelmediği müddetçe bizden nübüvvet munkatı' olmaz, o geldikten sonra bizden nübüvvet ve saltanat munkatı' olur, cümle âlem onun kudûmuna muntazırdır."

Sâbi'an: Zebur'un yine Yunancasından şu nakledilmiştir: [505]

اناتلى اترس ايمرس افتو ذيچه اوشيينى چه پشيوس ايرنيس آ اوس او اندن ارثى ايسلنى چه فتا چيرلفسى اپوثلا سيش آ اوس ثلاسيش چه ايوينامون آ اوس پراتوقس ايقومنس انوبيون پروپنده اثبوبس چه ايوخريا آفتو خنلينقور سى چه پروشحيليون افتون پندس ايواسيس بس بس

Yani Hak teâlâ vahiy tarîkiyle Dâvûd'a buyurdu ki: "Senden sonra sâhib-i şeriat bir peygamber ba's edeceğim ki şems-i nübüvveti şark ve garba nur saçacak, onun ilk ittibâ' eden ümmeti kavm-i Arab'dan olacak,

1 B: "dedikleri".
2 Bk. Müslim, Hac, 21-22.

inad ve muhalefet edenler makhur ve zelil kalacak,[1] şeriatına cihanın mülûkü itaat edecek, dîn ü şeriatı kıyamete kadar bâkī olacak."

Sâminen: İncillerde de hilye-i Muhammediye hakkında bişâretler mevcuddur. Ezcümle ارخنوموس اومبروس تامويفونده اوتپروتوس موانى اواحمى اقشيغوس ليسون تونمانده قونوزيمانون افتون nassı mevcuddur.

Yani Hazret-i Îsâ buyurmuş ki "O ki benden sonra gelecek, benden evvel halk olunmuştur. Ben onun papucu bağını çözmek hizmetine[2] lâyık değilim" (Matta İncili)[3]

Tâsiʿan: قال المسيح للحواريين أنا أذهب وسيأتيكم الفارقليط روح الحق الذي لا يتكلم من قبل نفسه إنما يقول كما يقال له yani Hazret-i Mesih havariyyûna demiştir ki: "Ben gideceğim ve size Faraklit Rûhu'l-hak gelecektir ki kendi tarafından tekellüm etmez. Ancak ona söylendiği gibi söyler" (Yuhanna). Fi'l-vâkiʿ Kur'ân'da اِنْ اَتَّبِعُ اِلَّا مَا يُوحٰۤى اِلَيَّ [el-Enʿâm 6/50; Yûnus 10/15; el-Ahkâf 46/9][4], قُلْ مَا يَكُونُ لٖۤي اَنْ اُبَدِّلَهُ مِنْ تِلْقَٓائِ نَفْسٖىۚ اِنْ اَتَّبِعُ اِلَّا مَا يُوحٰۤى اِلَيَّ [Yûnus 10/15][5], وَمَا يَنْطِقُ عَنِ الْهَوٰى. اِنْ هُوَ اِلَّا وَحْيٌ يُوحٰى [en-Necm 53/3-4][6] âyetleri bunu musaddıktır. **Faraklit** iki vechile tefsir edilmiştir:

Birisi, şâfiʿ müşeffaʿ demektir ki Resûlullah'ın bir sıfatıdır.

[506] İkincisi, bazı Nasârâ demişler ki "Faraklit" hak ile bâtılı ayıran demektir. Aslı "Fârûk"tur, "lit" tahkik ve tekid ifâde eder. Bu suretle[7] "Faraklit", sâhibü'l-furkān demek olur. Bu ise Hâtemü'l-Enbiyâ Efendimiz'in isimlerinden biridir. Ve Nasârânın bu âyetleri anlamak istememeleri mahz-ı[8] dalâlettir. -Evvelkisi Faraklit'in Yunanca, ikincisi İbrânî'den me'huz olduğuna göredir-.

1 B -"inad ve muhalefet edenler makhur ve zelil kalacak".
2 B: "çözmeye".
3 İşbu Yunanca âyetler Sultan Ahmed zamanında dîn-i İslâm'ı kabul eden Mehmed Efendi nâm zâtın sebeb-i ihtidâsını göstermek üzere yazdığı güzel bir risaleden nakledilmiştir [Müellifin notu].
4 "…Ben ancak bana verilen vahye ittibâʿ ederim…" / "…Ben ancak bana vahyolunana ittibâʿ ederim…" / "…Yalnız bana gönderilen vahye ittibâʿ ediyorum…"
5 "…De ki, onu kendiliğimden değiştirmekliğim benim için olacak şey değildir, ben ancak bana vahyolunana ittibâʿ ederim…"
6 "Ve hevâdan söylemiyor, o sade bir vahiydir, ancak vahyolunur."
7 F: "surette".
8 B -"mahz-ı".

Âşiren: Bu âyetler eldeki kütüb-i sâlifenin nüsah-ı muhtelifesinde mevcud olan ve Yehûd u Nasârâca aslı değil yalnız meʿânîsi gizlenmek ve sû-i te'vîl ile tahrif edilmek istenilen âyetlerdir. اَلَّذٖينَ اٰتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَتْلُونَهُ حَقَّ تِلَاوَتِهٖۜ اُولٰٓئِكَ يُؤْمِنُونَ بِهٖ [el-Bakara 2/121][1] muktezâsınca bunlar hakkıyla okuyanlar ve cüz'î fehm ve insâfı olanlar için bilhassa hey'et-i mecmûʿasıyla her türlü şüpheyi kesmeye kâfî beyyinâttır. Ve Kur'an'da bunların her birini musaddık âyetler de vardır. Bunlardan başka müfessirîn-i ʿizâm aslı büsbütün zâyiʿ[2] edilmiş bazı âyetler dahi nakletmişlerdir. Ezcümle İbn Abbas hazretlerinden rivayet olunduğu üzere Cenâb-ı Allah Tevrat'ta Benî İsrâil'e şöyle bir ahd[3] vermiştir: "Ben Benî İsmâil'den bir nebiyy-i ümmî baʿs edeceğim, her kim ona tâbiʿ olur ve getirdiği nûru tasdik ederse günâhını mağfiret ve kendini cennete idhâl eylerim ve ona iki ecir veririm, biri[4] Mûsâ'nın ve sâir enbiyâ-yı Benî İsrâil'in getirdiklerine ittibâʿ ecri, biri de evlâd-ı İsmâil'den Nebiyy-i ümmî Muhammed'in getirdiğine ittibâʿ ecridir." Bunun Kur'an'daki tasdîki اَلَّذٖينَ اٰتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِهٖ هُمْ بِهٖ يُؤْمِنُونَ. وَاِذَا يُتْلٰى عَلَيْهِمْ قَالُٓوا اٰمَنَّا بِهٖٓ اِنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّنَٓا اِنَّا كُنَّا مِنْ قَبْلِهٖ مُسْلِمٖينَ. اُولٰٓئِكَ يُؤْتَوْنَ اَجْرَهُمْ مَرَّتَيْنِ بِمَا صَبَرُوا [el-Kasas 28/52-54][5] kavl-i ilâhîsidir.[6] Bir de Tevrat'ta Hâtemü'l-enbiyâ'nın "mevlidi Mekke'de, meskeni Taybe'de, mülkü Şâm'da ve ümmeti Hammâdûn" diye tavsif edildiği menkuldür.

Bâlâda nakledilen ve elyevm mevcud bulunan kütüb-i sâlife âyetleri de katʿiyyen gösteriyor ki Cenâb-ı Allah öteden beri ümem-i sâlifenin her birine istikbalde gelecek ve gâye-i kül olacak bir Peygamber-i âlî-şânı vaʿd u [507] tebşîr buyurmuş ve kudûmundan evvel hepsine

---

1 "Kendilerine kitabı verdiğimiz ehliyetli kimseler onu tilâvetinin hakkını vererek okurlar, işte onlar ona iman ederler…"

2 F: "izâʿa".

3 B -"bir ahd".

4 B: "birisi".

5 "Bundan evvel kendilerine kitap verdiklerimiz ona iman ediyorlar. Hem kendilerine tilâvet olunur olunmaz 'Biz' dediler 'buna iman ettik, bu şüphesiz hak, Rabbimizden. Biz doğrusu evvelinden müslüman idik.' İşte bunlar ecirlerine iki kere nâil kılınacaklar, çünkü sabretmişlerdir…"

6 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* III, 478:
وَقَالَ ابْنُ عباس: إن الله تعالى كان عَهِدَ إِلَى بَنِي إِسْرَائِيلَ فِي التَّوْرَاةِ أَنِّي بَاعِثٌ مِنْ بَنِي إِسْمَاعِيلَ نَبِيًّا أُمِّيًّا فَمَنْ تَبِعَهُ وَصَدَّقَ بِالنُّورِ الَّذِي يَأْتِي بِهِ -أَيْ بِالْقُرْآنِ- غَفَرْتُ لَهُ ذَنْبَهُ وَأَدْخَلْتُهُ الْجَنَّةَ وَجَعَلْتُ لَهُ أَجْرَيْنِ، أَجْرًا بِاتِّبَاعِ مَا جَاءَ بِهِ مُوسَى وَجَاءَتْ بِهِ سَائِرُ أَنْبِيَاءِ بَنِي إِسْرَائِيلَ، وَأَجْرًا بِاتِّبَاعِ مَا جَاءَ بِهِ مُحَمَّدٌ النَّبِيُّ الْأُمِّيُّ مِنْ وَلَدِ إِسْمَاعِيلَ وَتَصْدِيقُ هَذَا فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: «الَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِهِ هُمْ بِهِ يُؤْمِنُونَ... (الْقَصَصِ ٢٨/٥٢-٥٤)

ʿani'l-gıyâb iman teklif eylemiş ve her kitâbın ehli bunu kabul ile Allah'a ahd vermiştir. Bu ahd ve bu âyât[1] mûcebince ne Mûseviyet mebde', ne de Nasrâniyet müntehâdır. Tevrat mûcebince Mûsâ'ya benzeyen ve kitâbı hep "Bismillâh" ile başlayan O Peygamber Hazret-i Îsâ olmadığı zâhir bulunduktan başka İncil âyetlerinin delâleti mûcebince kendisinden sonra sâhibü'l-furkān ve rûhü'l-hak olan O Peygamber'in teşrif edeceğini tebliğ ve tebşir etmiş olmakla kendisinin ve dininin gāye-i kül bulunmadığını beyan eylemiş ve Hâtemü'l-enbiyâ hakkında en son ahdi o almıştır. İşte bu vaad ve ahdi tasdik ve bilfiil tahakkuk ettirmek üzere Cenâb-ı Allah "lâ raybe fih" olan kitâb-ı mübîni ve furkān-ı hakîmi ile Hâtemü'l-enbiyâ Muhammed Mustafâ sallallâhu aleyhi ve sellem hazretlerini baʿs buyurmuş ve bunun için Benî İsrâil'e ilk hitâbında اَوْفُوا بِعَهْد۪ٓى اُو۫فِ بِعَهْدِكُمْ [el-Bakara 2/40][2], وَاٰمِنُوا بِمَٓا اَنْزَلْتُ مُصَدِّقًا لِمَا مَعَكُمْ [el-Bakara 2/41][3] emirleriyle bu ahdin icrâ-yı îcâbını talep etmiş ve bu babdaki bütün şüpheleri halletmek için aklî, naklî her türlü edilleyi bast eylemiş ve nihâyet kıssa-i İbrâhim'deki kelimâta ve vasiyyet-i Yaʿkūb'a nazar-ı dikkati celb ederek ihvânın mânasını, İslâmın kıymetini tefhim ve künh-i mes'eleyi tenvir eylemiştir. Şimdi bütün bu hitâbâtın fâidesini telhis için buyuruluyor ki:

تِلْكَ اُمَّةٌ قَدْ خَلَتْۚ لَهَا مَا كَسَبَتْ وَلَكُمْ مَا كَسَبْتُمْۚ وَلَا تُسْـَٔلُونَ عَمَّا كَانُوا يَعْمَلُونَ ﴿١٣٤﴾

Meâl-i Şerîfi

O bir ümmetti geldi geçti, ona kendi kazandığı, size de kendi kazandığınız. Siz onların amellerinden sorulacak değilsiniz (134).

[508] "**Ümmet**", "imam" maddesinden me'huz bir ism-i cemʿdir ki, firak-ı nâsa metbûʿ ve muktedâ-bih olan cemaat demektir. Yani[4] bir imam maʿiyyetinde kavî bir cihet-i vahdetle toplanıp muntazam bir surette icrâ-yı faaliyet eden ve bu suretle muhtelif sunûf ve firak-ı insâniye üzerine

1 B: "âyet".
2 "…ve ahdime vefa edin ki ahdinize vefa edeyim…"
3 "Ve beraberinizdekini musaddık olarak indirdiğim Kur'ân'a iman edin…"
4 B -"Yani".

hâkim bulunan hey'et-i ictimâʿiyedir. Taʿbîr-i âharla ümmet, imâmet-i kübrâyı hâiz cemaattir. Cemaatlere nazaran ümmet, ferdlere nazaran imam gibidir. Demek ki ümmet, bir millet-i hâkime ashâbından müteşekkil olan hey'et-i ictimâʿiyedir.

{تِلْكَ} Bu zikrolunan cemaat, yani İbrâhim ve Yaʿkūb ve bunların vasiyetlerini tutan muvahhid müslim oğulları {أُمَّةٌ قَدْ خَلَتْ} geçmiş bir ümmettirler, müteferrik insan fırkalarının tevhîdi için, önlerine düşmüş, iktidâ ve ittibâʿa lâyık bir cemaattirler. Binâenʿaleyh onlar başka siz başkasınız, siz onlar değilsiniz ve onlar[1] sizden hiç değildir. Siz onların evlâdıyız diye kuru bir neseb ile iftihar etmekle kurtulamazsınız. {لَهَا مَا كَسَبَتْ} onların kazandıkları onlara ait {وَلَكُمْ مَا كَسَبْتُمْ} sizin kazandığınız da size aittir {وَلَا تُسْـَٔلُونَ عَمَّا كَانُوا يَعْمَلُونَ} ve siz onların yaptıkları amellerden mes'ul olmazsınız. Herkesin menfaati kendi kazancında ve herkesin mes'ûliyeti kendi amelindedir. ❁ Cemaatler de böyledir. Sizden evvelkiler hasenât kazandıkları hâlde siz onlara benzemeyip fenâlık kazanırsanız mücerred neseb davasıyla onların kazancından intifâʿ edemezsiniz. Bilakis evvelkiler fenâ şeyler yapmışlar ve siz de onlara tâbiʿ olmamış iseniz onların fenâlığı sizden sorulmaz, sizden sorulacak olan kendi amellerinizdir. O hâlde, eslâfınızın iyiliğiyle iftihar etmeyin, siz de onlar gibi iyi kazançlar kazanın; kezâlik eslâfınız hatalar yapmış, seyyiât işlemiş ise onunla da me'yus olmayın. Siz onlara uymayarak hak yoluna gidin, hasenât yapın.

[509] İyilerin, büyüklerin evlâd ve mensûbîni onlara iktidâ ve ittibâʿ ederek İslâm ve ihsan ile iyi ve büyük ameller yapmazlarsa[2] kuru intisab ile kendilerini kurtaramazlar. Kezâlik kötülerin evlâdı onlara uymayarak iyi ve güzel ameller yaparlarsa mücerred nesebden dolayı onların seyyiâtından muâhaze edilmezler ve kendilerini kurtarırlar. كُلُّ امْرِئٍ بِمَا كَسَبَ رَهِينٌ [et-Tûr 52/21][3], وَاَنْ لَيْسَ لِلْاِنْسَانِ اِلَّا مَا سَعٰى [en-Necm 53/39][4]dır. Nitekim Resûlullah da akrabası Benî Hâşim'e لَا يَأْتِينِي النَّاسُ بِأَعْمَالِهِمْ وَتَأْتُونِي بِأَنْسَابِكُمْ "Sâir insanlar

---

1 B: "onlardan".
2 B: "yapamazlarsa".
3 "…Herkes kazancına bağlıdır."
4 "Doğrusu insanın saʿyinden başkası kendinin değil."

bana amelleriyle gelirken siz sade neseblerinizle gelmeyin"[1] buyurmuştur. Gerçi neseb, karâbet bir şereftir. Fakat sadece neseb halâs u felâh için bir sebep değildir. Müfîd olan intisab, asıl hüsn-i amelde, dîn ü ahlâkta, hâsılı sebepte ittibâʿ ile intisabdır. فَاِذَا نُفِخَ فِى الصُّورِ فَلَٓا اَنْسَابَ بَيْنَهُمْ يَوْمَئِذٍ وَلَا يَتَسَٓاءَلُونَ [el-Mü'minûn 23/101][2] Cenâb-ı Hakk'ın mevâhib-i fıtriyesi çoktur ve bütün mahlûkātına şâmildir. Ve mebde'-i fıtrat herkes için cebrîdir. Lâkin insan için buna mukabil bir kanun vardır ki o da kānûn-ı taleb ve kesbdir ve insan bundan mes'uldür. Kazançların hesâbı görüldüğü zaman mevâhib-i fıtriyesini sû-i isʿtimâl edenler daha çok zarar ederler.[3] O vakit büyük nesebler yüz karası olur. Bunun için herkes kazancına bağlıdır. Acaba bu böyle mutlak mıdır? Bu âyetler mutlak görünüyor, fakat herkesin menfaʿat ü mazarratı kendi kesbine maksur olacak, kimse kimsenin amelinden aslâ müntefiʿ ve mutazarrır olmayacaksa teʿâvünün, ictimâʿiyetin[4], ümmet ü imâmetin hikmet ve fâidesi nedir? Bu bir teshilden ibaret olsa yine bir menfaat değil midir? Sonra tevârüs bir hükm-i dünyevî dahi olsa bunun menâfiʿ-i uhreviyede hiç hükmü yok mudur? Ve eğer ʿale'l-ıtlâk böyle ise bâlâdaki Benî İsrâil kıssalarında halef ü selef yekdiğerinin efʿâl ü ahvâliyle niçin medh veya muâhaze olundular? gibi sualler hatıra gelir, fi'l-vâkiʿ bu hüküm mutlak değildir. كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ رَهِينَةٌۙ. اِلَّٓا اَصْحَابَ الْيَمِينِ [el-Müddessir 74/38-39][5] âyeti mûcebince kesbinin fevkinde mazhar-ı nimet olan ashâb-ı yemîn vardır. Kezâlik [510] وَالَّذِينَ اٰمَنُوا وَاتَّبَعَتْهُمْ ذُرِّيَّتُهُمْ بِاِيمَانٍ اَلْحَقْنَا بِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ [et-Tûr 52/21][6] âyeti mûcebince ittibâʿ şartıyla zürriyetin usûlüne ilhâkı da derece-i kesbin fevkinde bir saâdeti nâtıktır. Demek[7] vehbiyyât kesbin sade mebde'inde değil arasında ve müntehâsında da vardır. Ve ahkâm-ı tevârüs ü teâvün dahi böyledir. Binâenʿaleyh âyetin mânası herkesin yekdiğerinden ʿale'l-ıtlâk müntefiʿ

---

1 Zeylaʿî, *Tahrîcu'l-ehâdîs ve'l-âsâri'l-vâkıʿa fî tefsîri'l-Keşşâf li'z-Zemahşerî,* thk. Abdullah b. Abdurrahman es-Saʿd, Riyâd: Dâru İbn Huzeyme, 1414, I, 91.

2 "O vakit sûr üfürüldü mü artık beynlerinde o gün ne ensab vardır ne de soruşurlar."

3 B +"ve".

4 B: "ictimâʿiyâtın".

5 "Her nefis kazancına bağlıdır. Ancak ashab-ı yemîn."

6 "Ve İman edenleri ki zürriyetleri de iman ile arkalarından gelmiş, zürriyetlerini kendilerine ilhak etmişizdir…"

7 B +"ki".

veya mutazarrır olmasını nefy değil, yalnız efʿal-i ihtiyâriyede kesbin ehemmiyetini ve bu intifâʿ u mazarratın her hâlde bir kesb ile alâkası bulunduğunu isbât içindir ki bundan niʿam-ı vehbiyenin[1] nefyi lâzım gelmeyeceği gibi, ecrin behemehâl kesb ile mütenâsib olması da lâzım gelmez. ʿAtâyâ-yı ilâhiye kesb ile meşrut olduğu mevâkiʿde dahi o kesbin derecesiyle mahdud değildir. Küçük bir amele büyük ecirler verilebilir. Bu suretle ictimâʿ, teʿâvün esasları bir taraftan diğerinin kazancından bir intifâʿı mutazammın olmakla beraber hakikatte bunlar dahi az çok bir şart-ı kesb ile mesbukturlar ki bunun akdemi bir imama ve bir dîn ü millet râbıtasına ittibâʿ ile vifâk u iştirak kesbidir ki bu da kesb-i îmâna merbuttur. Bundan dolayıdır ki kesb-i hilâf, derecesine göre intifâʿ-i ictimâʿîye mâniʿdir. Yine bundan dolayıdır ki mücerred neseb ü karâbet ahkâm-ı tevârüse kâfî değildir. Tevârüs, vârisin müverrise halefiyeti demekdir ki bu da onun milletine ittibâʿı ile[2] meşruttur. Bu sebeple ihtilâf-ı din ve ihtilâf-ı dâr mâniʿ-i[3] irsdir. Vâris irs ile müverrisinin kesbinden müntefiʿ olmuş göründüğü sırada asıl sebeb-i intifâʿ evvelâ kendi kesbi olan ittibâʿ-ı dîn ü dârdan, sâniyen o mîrâsı hüsn-i istiʿmâlinden ibaret olur. Ve işte âyetlerin ıtlâkı bu haysiyetledir ve bu haysiyetle herkesin menfaati kendi kazancındadır ve herkes kazancından mes'uldür. Kimse kimsenin günahından muâhaze olunamayacağı gibi hiçbir kimse diğer kimsenin kazancından kendinin[4] hiçbir kesbi bulunmaksızın intifâʿ edemez ve netâic-i kesbin bu kadar adaletle tevzîʿi dünyada olamazsa âhirette behemehâl olacaktır. Ve bunun [511] içindir ki dünyada ictimâʿî kesblerin kâr ü zararını adaletle tevzîʿ etmeyen ve yekdiğerinin mesâʿîsinden kendi hakk-ı kesbi olmayarak intifâʿa kalkışan ümmetler çabuk munkariz olurlar ve böyle zâlimler ümmet ve imâmete lâyık olamazlar. Bütün bunlarla beraber az ve muntazam ve güzel amellerle büyük büyük menâfiʿ iktisab etmenin bir yolu vardır. O yol tarîk-i hak ve sırât-ı müstakīmdir. Ve bâlâda görüldüğü üzere halef selefin aʿmâliyle medh veya

1 B: "dünyeviyenin".
2 B -"ittibâʿı ile".
3 M: "menʿ-i".
4 B -"kendinin".

muâhaze olunduğu zaman bu medh u muâhaze mücerred nesebe değil tarîkte ittibâʿa veya ʿadem-i ittibâʿa râciʿdir ki bu da[1] kendi kesbleridir. Binâenʿaleyh, insanlar vaktiyle geçen büyük bir ümmetin ensâli ve ensâbı olmakla kendilerini kurtaramazlar. Ve onlar gibi büyük olamazlar, onlar gibi güzel çalışmaya ve güzel ameller yapmaya muhtaçtırlar ve hatta gelenler, geçenlerden ziyade hüsn-i amel yaparlarsa onları geçerler. Ve eslâf ile ahlâfın bu müterakkī telâhukundan daha büyük ve daha mesʿud bir ümmet-i azîme husûle gelir. Ve işte Hazret-i İbrâhim buna dua etmiş ve Hâtemü'l-enbiyâ bunu tahakkuk ettirmek için tasdik ederek gelmiştir. Bu zaman böyle bir ümmet-i azîmenin ve vasîʿ bir sırât-ı müstakīmin teşkîl ü te'sîsi zamanıdır. Ve bu iş mücerred ırk u neseb davasını güden ve bununla beraber atalarının gittiği yola gitmeyenlerin kârı değildir. Hem onların güzel yollarını yıkmayıp tutmalı ve hem o yolu tevsîʿ[2] ederek ve daha güzel ameller yaparak âlemşumûl bir şehrâh-ı müstakīm küşâd etmelidir ki bunda husûsî bir nesebin hükmü olmaz. Bütün nesebler, bütün hasebler[3] dâhil ve insaniyetin hepsi müstefid olur.

Bu böyle iken[4]:

وَقَالُوا كُونُوا هُودًا اَوْ نَصَارٰى تَهْتَدُوا قُلْ بَلْ مِلَّةَ اِبْرٰهِيمَ حَنِيفًا وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ
﴿١٣٥﴾ قُولُوا اٰمَنَّا بِاللّٰهِ وَمَا اُنْزِلَ اِلَيْنَا وَمَا اُنْزِلَ اِلٰى اِبْرٰهِيمَ وَاِسْمٰعِيلَ وَاِسْحٰقَ وَيَعْقُوبَ
وَالْاَسْبَاطِ وَمَا اُوتِيَ مُوسٰى وَعِيسٰى وَمَا اُوتِيَ النَّبِيُّونَ مِنْ رَبِّهِمْ لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ اَحَدٍ
مِنْهُمْ وَنَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ ﴿١٣٦﴾ فَاِنْ اٰمَنُوا بِمِثْلِ مَا اٰمَنْتُمْ بِهِ فَقَدِ اهْتَدَوْا وَاِنْ تَوَلَّوْا
فَاِنَّمَا هُمْ فِي شِقَاقٍ فَسَيَكْفِيكَهُمُ اللّٰهُ وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ ﴿١٣٧﴾ صِبْغَةَ اللّٰهِ وَمَنْ اَحْسَنُ
مِنَ اللّٰهِ صِبْغَةً وَنَحْنُ لَهُ عَابِدُونَ ﴿١٣٨﴾ قُلْ اَتُحَاجُّونَنَا فِي اللّٰهِ وَهُوَ رَبُّنَا وَرَبُّكُمْ وَلَنَا
اَعْمَالُنَا وَلَكُمْ اَعْمَالُكُمْ وَنَحْنُ لَهُ مُخْلِصُونَ ﴿١٣٩﴾ اَمْ تَقُولُونَ اِنَّ اِبْرٰهِيمَ وَاِسْمٰعِيلَ

1 B -"bu da".
2 B: "tesviye".
3 B -"bütün hasebler".
4 F +"~~Yahudîler, Nasrânîler~~".

وَاِسْحٰقَ وَيَعْقُوبَ وَالْاَسْبَاطَ كَانُوا هُودًا اَوْ نَصَارٰىۜ قُلْ ءَاَنْتُمْ اَعْلَمُ اَمِ اللّٰهُۜ وَمَنْ اَظْلَمُ مِمَّنْ
كَتَمَ شَهَادَةً عِنْدَهُ مِنَ اللّٰهِۜ وَمَا اللّٰهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ ﴿١٤٠﴾ تِلْكَ اُمَّةٌ قَدْ خَلَتْۚ لَهَا مَا
كَسَبَتْ وَلَكُمْ مَا كَسَبْتُمْۚ وَلَا تُسْـَٔلُونَ عَمَّا كَانُوا يَعْمَلُونَ ﴿١٤١﴾

[513] **Meâl-i Şerîfi**

Bir de "Yehûd veya Nasârâ olun ki hidâyet bulasınız" dediler, de ki: "Hayır, hakperest hanîf olarak İbrâhim milleti ki o hiçbir zaman müşriklerden olmadı" (135). Ve deyin ki "biz Allah'a iman ettiğimiz gibi bize ne indirildiyse, İbrâhim'e ve İsmâil'e ve İshâk'a ve Yaʿkūb'a ve Esbât'a ne indirildiyse, Mûsâ'ya ve[1] Îsâ'ya ne verildiyse ve bütün peygamberlere Rablerinden olarak ne verildiyse hepsine iman ettik, O'nun resullerinden birinin arasını ayırmayız ve biz ancak O'nun için boyun eğen Müslimleriz" (136). Eğer böyle sizin iman ettiğiniz gibi iman ederlerse muhakkak doğru yolu buldular, yok yüz çevirirlerse[2] onlar sırf bir şikāk içindedirler, Allah da sana[3] onların haklarından geliverecektir, ve O, O işiden, O bilendir (137). Allah boyasına bak (vaftiz nolacak) Allah'tan güzel boya vuran kim? Biz işte O'na ibâdet edenleriz (138). De ki Allah hakkında bizimle mücadele mi edeceksiniz? Hâlbuki O bizim de Rabbimiz sizin de, ve bizim amellerimiz bize, sizin amelleriniz size, ancak biz[4] O'na muhlisleriz (139). Yoksa "İbrâhim de, İsmâil de, İshâk da, Yaʿkūb da, Esbât da hep Yehûd veya Nasârâ idiler" mi diyorsunuz? De ki sizler mi daha iyi bileceksiniz yoksa Allah mı? Allah'ın şehadet ettiği bir hakikati bilerek ketm edenden daha zâlim kim olabilir? Allah ettiklerinizden gāfil değil (140). O bir ümmetti geldi geçti, ona kendi kazandığı, size de kendi kazandığınız ve siz onların işlediklerinden mes'ul değilsiniz. (141).

---

1 F: "Mûsâ ile".
2 F +"~~tahkik~~".
3 F +"~~artık~~".
4 B: "biz ancak".

{وَقَالُوا كُونُوا هُودًا اَوْ نَصَارٰى تَهْتَدُوا} Yehûd ve Nasârâ bu babda herkese "Yahudî veya Nasârâ olunuz ki hidâyet bulasınız" dediler, Yahudîler Yahudîliğe, Hıristiyanlar Hıristiyanlığa davet ettiler. Bunlar ikisi bir yere gelmez iken hem her biri kendi yoluna davet edip ihtilâf ve nizâʿ çıkardılar, hem de bunun hidâyet olduğunu iddia ettiler. Hâlbuki hidâyet hilâf ü şirkte değil, tevhîd-i Hak'tadır. Bunun için {قُلْ} ya [514] Muhammed! Sen şöyle de: {بَلْ} Yehûd ve Nasârâ değil {مِلَّةَ اِبْرٰهٖيمَ حَنٖيفًا} hanîf, yani küfür ve şirkten müteberrî, hakka ve tevhîde müteveccih olarak millet-i İbrâhim olalım, hep onun milletine ittibâʿ edelim, onun ehl-i milletinden olalım. İbrâhim hanîf idi {وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكٖينَ} müşriklerden değildi. Kendisinden sonra gelen ve bâlâda görüldüğü üzere birçok cihetten müşriklere benzeyen Yehûd ve Nasârâdan hiç değildi. ❁ "Lâkin bunlar geçmiş bir ümmet idi, biz onlardan nasıl olalım?" derseniz, onun kolayı vardır. Evvelâ geçmiş olması, arkasından ittibâʿa mâniʿ değildir: Sâniyen, siz aynen geçmiş olan o ümmet değil, onu tecdid ve tevsîʿ eden ve onun duasında gāye-i matlûbu olan yeni bir ümmet-i azîme, bir ümmet-i müslime olunuz ki bu ümmet onun milletini de muhtevî bir câmiʿa-i kübrâ olur. Böyle olmak için {قُولُوا} şöyle deyiniz: {اٰمَنَّا بِاللّٰهِ وَمَٓا اُنْزِلَ اِلَيْنَا وَمَٓا اُنْزِلَ اِلٰٓى اِبْرٰهٖيمَ وَاِسْمٰعٖيلَ وَاِسْحٰقَ وَيَعْقُوبَ وَالْاَسْبَاطِ وَمَٓا اُوتِيَ مُوسٰى وَعٖيسٰى وَمَٓا اُوتِيَ النَّبِيُّونَ مِنْ رَبِّهِمْ} "Biz Allah'a ve bize inzal olunana ve İbrâhim'e, İsmâil'e, İshâk'a, Yaʿkūb'a ve Yaʿkūb'un hafîdleri olan Esbât'a inzal olunana, kezâlik Mûsâ'ya ve Îsâ'ya verilmiş olana ve bunlardan başka daha ne kadar enbiyâ gelmiş ise hepsinin Rableri tarafından kendilerine[1] verilmiş olana iman ettik, {لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ اَحَدٍ مِنْهُمْ} bunların hiçbirinin arasını ayırmayız. ❁ Yehûd ve Nasârânın yaptığı gibi bazısını tanıyıp da bazısını tanımamazlık etmeyiz, böyle demek "hepsinin mertebesini müsâvî biliriz" demek değildir, "hiçbirine küfretmeyiz, asl-ı nübüvvette ayırmayız" demektir. Binâenʿaleyh evvelâ Allah'ı[2], sâniyen kendi Peygamberimizi, sâlisen onun şehâdetiyle diğerlerini tanırız {وَنَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ} [515] ve biz ancak Allah'a müslim ve münkādız. ❁ İşte millet-i

---

1 B -"kendilerine".
2 F: "ilâhı".

İslâm böyle vâsîʿ ve bütün edyânı câmiʿ bir dîn-i ekmel, bir millet-i uzmâdır. قُولُٓوا اٰمَنَّا buyurulması imanda kalben tasdikten başka lisânen ikrârın da vücûbunu[1] nâtıktır.

Rivayet olunuyor ki bu âyet nâzil olduğu zaman Resûlullah Yehûd ve Nasârâya "Allah böyle emretti" buyurmuş ve kıraat etmiş idi. Îsâ'ya gelince, Yahudîler inkâr eyleyip[2] küfrettiler, Nasârâ da "Îsâ diğer Peygamberler gibi değildir, o Allah'ın oğludur" dediler. Bunun üzerine şu âyet nâzil oldu:[3] {فَاِنْ اٰمَنُوا بِمِثْلِ مَٓا اٰمَنْتُمْ بِهٖ} Ey mü'minler, siz böyle deyiniz. Bunun üzerine Yehûd ve Nasârâ sizin iman ettiğiniz gibi iman ederlerse {فَقَدِ اهْتَدَوْا} ihtidâ etmiş, doğru yolu tutmuş olurlar, aranızda ittihad ve ittifak hâsıl olur. {وَاِنْ تَوَلَّوْا} ve eğer yüz çevirirlerse {فَاِنَّمَا هُمْ فٖى شِقَاقٍ} onlar her hâlde şikāk, yani ihtilâf, münâzaʿa, muhasama içindedirler, tefrikadan kurtulmaz, mütemâdiyen nizâʿ ederler[4] dururlar, {فَسَيَكْفٖيكَهُمُ اللّٰهُ} böyle olunca da yâ Muhammed! Baʿdemâ, onların şerrine karşı Allah sana kâfîdir. Biraz tehir etse bile her hâlde onların hakkından gelecektir, {وَهُوَ السَّمٖيعُ الْعَلٖيمُ} ve o Allah Semîʿdir, duânızı ve her türlü sözlerinizi işitir. Alîm'dir, niyetlerinize varıncaya kadar her şeyinizi bilir ve hükmünü icrâ eder. ۞ Hakk'a ihlâs ile temessükün hükmü felâh u zafer, Hakk'a karşı şikākın[5] hükmü de erinde veya gecinde helâktir.

Hıristiyanlar çocuklarını "maʿmûdiye" dedikleri sarımtırak bir suya daldırırlar ve buna "taʿmîd, vaftiz" derler ve bunun bir tathir olduğunu söylerler ve ne zaman birisi çocuğunu böyle vaftiz ederse "İşte şimdi hakkıyla Hıristiyan oldu" derler. Buna karşı Cenâb-ı Allah Müslümanlara buyuruyor ki: Siz böyle ber vech-i bâlâ tevhid ile [516] bilâ-tefrik iman ettiğinizi söyledikten sonra şunu da ilâve ediniz: {صِبْغَةَ اللّٰهِ} biz Allah boyası olan îmân-ı fıtrî ile iman ettik, sudan imana, sunʿî boyaya tenezzül

---

1 B: "vücûdunu".

2 B: "edip".

3 Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, I, 283:

فلمّا نزلت هذه الآية قرأها رسول الله صلّى الله عليه وسلّم على اليهود والنصارى وقال: «إنّ الله أمرني بهذا» فلمّا سمعت اليهود بذكر عيسى أنكروا وكفروا به وكفرت النصارى وقالوا: لأنّ عيسى ليس بمنزلة سائر الأنبياء ولكنّه ابن الله فأنزل الله تعالى فَإِنْ آمَنُوا يعني اليهود النصارى.

4 B: "eder".

5 B: "şirkin".

etmeyiz, Allah boyasına, Allah boyasına. Zira {وَمَنْ اَحْسَنُ مِنَ اللّٰهِ صِبْغَةً} Allah boyasından daha güzel kimin boyası vardır? ❁ Maddiyâtta bütün kâinâta bir göz geçirseniz, eşcâr ü nebâtâta, bütün çiçeklere, bilhassa insanların sîmâlarına bir atf-ı nazar etseniz onlardaki fıtrî elvân ile, insanların sürdüğü sunʿî boyalar arasında kıymet ve hüsn ü behâ cihetinden ne kadar büyük fark görürsünüz, bilhassa insan bedenlerine sürülen ve fıtratı tağyir eden sunʿî boyalar ne çirkin, ne mülevves, ne ârızî[1] şeylerdir? İşte maneviyâtta, din ve ahlâkta dahi böyledir. Din, dîn-i fıtrî; iman, îmân-ı fıtrî; tahâret, tahâret-i fıtriye; cemâl, cemâl-i fıtrîdir. Mükteseb olan bütün tathîrât tahâret-i fıtriyenin muhafazasına ve[2] ârızî[3] bulaşıkların izâlesine maʿtuf olmalıdır. İnsanları bir paçavra boyar gibi bulaşık bir suya sokup çıkarmaktan ibaret sudan bir din ü imanın ne kıymeti olur! Din ü imanı bir boyaya teşbih etmek lâzım gelirse biz Allah boyası olan bir îmân-ı fıtrî ile iman ederiz. Maddî ve mânevî bütün tahâretlerimiz, ziynetlerimiz hep fıtrat-ı ûlâ esâsını muhafaza ve istikmâle masruftur. Dîn-i İslâm ve îmân-ı tevhid insanların min tarafillâh boyandıkları öyle güzel bir Allah boyasıdır. {وَنَحْنُ لَهُ عَابِدُونَ} ve bu suretle biz ancak Allah'a ibadet ve kulluk ederiz. O'nun âbidleri ve O'nun abdleriyiz. Bütün peygamberlere imanımız O'nun hak resulleri oldukları ve O'nun emrini tebliğ ettikleri içindir. Yoksa onları mâbud tanımayız, Nasârânın Îsâ'ya yaptıkları gibi şirke sapmayız, hatta Hâtemü'l-enbiyâ'ya tapmayız. Ona da أَشْهَدُ أَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ deriz, deyiniz. صِبْغَةَ اللّٰهِ nazm-ı celîli yukarıdaki اٰمَنَّا'ya merbut olarak âyetin nihâyetine kadar قُولُوا emrinin mekūlünde[4] [517] dâhildir. Aradaki فَاِنْ اٰمَنُوا âyeti cümle-i muʿterizadır. Binâenʿaleyh "صِبْغَةَ اللّٰهِ", صَبَغَنَا اللّٰهُ صِبْغَةً meâlinde اٰمَنَّا'nın mefʿûl-i mutlakı makāmına kāimdir. Maʿamâfîh iğrâ bâbından olması da tecviz edilmiştir. {قُلْ} yâ Muhammed! Sen o Yehûd ve Nasârâya şöyle söyle: {اَتُحَاجُّونَنَا فِى اللّٰهِ} Siz bize Allah hakkında "Allah'ın hak dini Yahudîlik veya Hıristiyanlıktır ve binâenʿaleyh

---

1 M ve B: "arazî".
2 B -"ve".
3 B: "arazî".
4 B: "hükmünde".

cennete ancak bunlar dâhil olacaktır, geliniz Yahudî veya Nasârâ olunuz ki hidâyet bulasınız" diye münazara ve mücadele mi ediyorsunuz? {وَهُوَ رَبُّنَا وَرَبُّكُمْ} Hâlbuki o Allah hem bizim ve hem sizin Rabbimizdir[1]. Biz ona iman ederken sizin Rabbiniz olduğunu inkâr etmeyiz. O hâlde bize karşı bu mücadele ne boş, bununla beraber {وَلَنَٓا اَعْمَالُنَا} bizim amellerimiz bizim {وَلَكُمْ اَعْمَالُكُمْ} sizin amelleriniz de sizindir. ❁ Biz Müslümanlar bâlâdaki imanımız muktezâsınca diğer edyân sâhiplerinin kendi itikadlarına göre yaptıkları dînî amellerine müdahale etmeyiz, hürriyet-i edyân ve vicdâna riayet ederiz ve bunun için câmiʿa-i İslâm her câmiʿadan vâsîʿdir. Onun içinde edyân-ı semâviyeden her biri kendi hâlinde yaşayabilir. Allah teâlâ hepimizin[2] Rabbidir ve ʿindallah her birimiz kendi amellerimizden mes'ul olacağız. Şu kadar ki {وَنَحْنُ لَهُ مُخْلِصُونَ} biz ancak O'na ihlâskârız. Amellerimizde ancak O'na ihlâs ile hareket ederiz, arz-ı ihlâs edecek başka mâbud tanımayız, O'nun rızâsına muhalif olan husûsâtta kimsenin hatırını gönlünü dinlemeyiz. İşte huzûr-ı ilâhîye amellerimizle giderken aramızda bu fark ile gideceğiz ve ona göre hesab vereceğiz ki bu nokta ne kadar şâyân-ı dikkattir.

Ve buna karşı siz ne yüzle mücadele edebilirsiniz. [518] Ey Yehûd ve Nasârâ {اَمْ تَقُولُونَ اِنَّ اِبْرٰهٖيمَ وَاِسْمٰعٖيلَ وَاِسْحٰقَ وَيَعْقُوبَ وَالْاَسْبَاطَ كَانُوا هُودًا اَوْ نَصَارٰى} Siz millet-i İbrâhim'e tâbiʿ olmamak ve bizimle mücadele etmek için İbrâhim, İsmâil, İshâk, Yaʿkūb, Esbât hep bunlar Yahudî veya[3] Nasrânî idiler mi diyorsunuz? ❁ Nâfiʿ, İbn Kesîr, Ebû Amr, Halef rivayetiyle Hamza, Ebû Caʿfer, Revh rivayetiyle Yaʿkūb kıraatlerinde yâ ile اَمْ يَقُولُونَ okunur, evvelkinde bu âyet قُلْ mekūlünde dâhil, ikincide ona nâzır[4] ve re'sen Peygambere bir hitâbdır. O hâlde mâna: Yâ Muhammed! O Yehûd ve Nasârâ böyle mi diyorlar, bunların kendilerinden olduklarını mı iddia ediyorlar? {قُلْ} Sen onlara de ki: {ءَاَنْتُمْ اَعْلَمُ اَمِ اللّٰهُ} Söyleyin bakayım, siz mi daha iyi bilirsiniz Allah mı? Elbette Allah aʿlemdir değil mi? Hâlbuki Allah öyle

1 F ve B: "Rabbinizdir".
2 B: "hepinizin".
3 M: "ve".
4 B: "nazar".

biliyor ve öyle şehadet ediyor ki onlar ne Yahudîdirler ne de Nasârâdırlar, daha evvel geçmiş bir ümmet-i sâbıkadırlar, İbrâhim hanîf-i müslimdir ve müşriklerden değildir. Siz ise sâbit olan bu hakikate şehâdeti ketm ediyorsunuz {وَمَنْ اَظْلَمُ مِمَّنْ كَتَمَ شَهَادَةً عِنْدَهُ مِنَ اللّٰهِ} ve acabâ nezdinde mâlum ve min tarafillâh sâbit bir şehâdeti ketm edenden daha zâlim kim vardır? Zira doğru bir şehâdeti ketm etmek de en büyük zulümlerden biridir. Ve Allah teâlâ İbrâhim'e لَا يَنَالُ عَهْدِى الظَّالِمِينَ [el-Bakara 2/124][1] buyurmuştur. Siz nasıl olur da bihakkın bir millet-i metbûʿa olabilirsiniz ve size uyanlar nasıl hidâyete erebilir? Siz yoksa zulmünüzden, ketm-i şehâdet etmenizden Allah'ı gāfil mi sanıyorsunuz? {وَمَا اللّٰهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ} Allah sizin yaptıklarınızdan ve yapacağınızdan gāfil değildir. Bu münâsebetle bir daha işitiniz ki hakikat şudur: {تِلْكَ اُمَّةٌ قَدْ خَلَتْۚ لَهَا مَا كَسَبَتْ وَلَكُمْ مَا كَسَبْتُمْۚ وَلَا تُسْـَٔلُونَ عَمَّا كَانُوا يَعْمَلُونَ} [519] Bunu belleyin, baʿdemâ hâl ve istikbâli düşünün, işbu kānûn-ı kesbe riayet edin, risâlet ve imâmet-i Muhammediye tahtında teşekkül eden ve bütün enbiyâ tarafından tergīb edilmiş bulunan ümmet-i muʿazzama-i muvahhideye dâhil olmaya çalışın.

Müfessirînin beyânına göre bu âyette başlıca birkaç tenbih vardır: Evvelâ âbâ vü ecdâdın fezâiline ittikâl ile kalınmamalıdır. Herkes ameliyle muâhaze olunur. Sâniyen eslâfa farz kılınan ahkâm aynen ahlâfa dahi farz kılınmak nasıl müstenker değilse, ihtilâf-ı mesâlihe mebnî Muhammed aleyhisselâm'ın insanları eski bir milletten yeni bir millete nakletmesi ve bu suretle büsbütün yeni bir şeriat getirmesi de mümkindir. Bu da istinkâr edilmemelidir. Bâlâdaki nesih âyetleri de bu imkânı nâtıktır. İşte "ezmânın tegayyürüyle ahkâmın tegayyürü inkâr olunamaz" kāide-i fıkhiyesi bu gibi âyetlerin mazmûnudur. Ahkâmın böyle ʿilel ü mesâlihi ile deverânını bilmeye "fıkıh" tâbir olunur. Dîn-i İslâmın böyle bir taraftan ahkâm-ı sâbite, diğer taraftan ahkâm-ı mütehavvileyi hâiz olması, onun kıyamete kadar bekāsını teyid edecek esbâbdan birisidir. Bu sâyede beşeriyetin hem terakkīsi muhafaza olunur, hem de buhranlı, yıkıcı

1 "…benim ahdime zâlimler nâil olamaz."

inkılablardan mahfuz kalır. Sâlisen, tarîkat-i enbiyâya temessük etmek isteyenlerin seleflerini, hata ve savab kör körüne taklid ile uğraşmayıp hak ve bâtılı bizzat temyiz ederek amel etmeleri lâzım gelecektir. Çünkü وَلَا تُسْـَٔلُونَ عَمَّا كَانُوا يَعْمَلُونَ buyurulmuştur. Bu gibi büyük esasları ihtivâ eden bu âyet, lâ-teşbih bir tercî'-i bend gibi ayrı ayrı siyâk ile takrir[1] edilmiş ve bu takrir[2], mahz-ı tekrardan ibaret kalmamıştır, birinde intisâb-ı ırkī, diğerinde intisâb-ı dînî esâsı sevk olmuş ve bir de evvelkinde esbât تلك işâretinde sarâhaten dâhil olmadığı hâlde ikincide dâhil olmuştur. Ve bu suretle birinci [520] cüz hitam bulurken rûh-ı İslâmın vahdeti temin edilmiştir ki bundan sonra vahdet-i cismâniyesini temin edecek olan kıble meselesine geçilecek ve ümmet-i Muhammed'in teşekkülüne ve evsâf-ı zâtiyesine işaret buyurulacaktır. Buraya kadar Sûre-i Bakara اِيَّاكَ نَسْتَع۪ينُ'e kadar Fâtiha'nın evveline şebîhtir. Bundan sonra yeni bir sırât-ı müstakīm hidâyetine başlanacaktır. Bunun için buyuruluyor ki:

سَيَقُولُ السُّفَهَٓاءُ مِنَ النَّاسِ مَا وَلّٰيهُمْ عَنْ قِبْلَتِهِمُ الَّت۪ي كَانُوا عَلَيْهَاۜ قُلْ لِلّٰهِ الْمَشْرِقُ
وَالْمَغْرِبُۜ يَهْد۪ي مَنْ يَشَٓاءُ اِلٰى صِرَاطٍ مُسْتَق۪يمٍ ﴿١٤٢﴾ وَكَذٰلِكَ جَعَلْنَاكُمْ اُمَّةً وَسَطاً
لِتَكُونُوا شُهَدَٓاءَ عَلَى النَّاسِ وَيَكُونَ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَه۪يداًۜ وَمَا جَعَلْنَا الْقِبْلَةَ الَّت۪ي كُنْتَ
عَلَيْهَٓا اِلَّا لِنَعْلَمَ مَنْ يَتَّبِعُ الرَّسُولَ مِمَّنْ يَنْقَلِبُ عَلٰى عَقِبَيْهِۜ وَاِنْ كَانَتْ لَكَب۪يرَةً اِلَّا عَلَى
الَّذ۪ينَ هَدَى اللّٰهُۜ وَمَا كَانَ اللّٰهُ لِيُض۪يعَ ا۪يمَانَكُمْۜ اِنَّ اللّٰهَ بِالنَّاسِ لَرَؤُ۫فٌ رَح۪يمٌ ﴿١٤٣﴾ قَدْ
نَرٰى تَقَلُّبَ وَجْهِكَ فِي السَّمَٓاءِۚ فَلَنُوَلِّيَنَّكَ قِبْلَةً تَرْضٰيهَاۖ فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِۜ
وَحَيْثُ مَا كُنْتُمْ فَوَلُّوا وُجُوهَكُمْ شَطْرَهُۜ وَاِنَّ الَّذ۪ينَ اُو۫تُوا الْكِتَابَ لَيَعْلَمُونَ اَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ
رَبِّهِمْۜ وَمَا اللّٰهُ بِغَافِلٍ عَمَّا يَعْمَلُونَ ﴿١٤٤﴾ وَلَئِنْ اَتَيْتَ الَّذ۪ينَ اُو۫تُوا الْكِتَابَ بِكُلِّ اٰيَةٍ مَا
تَبِعُوا قِبْلَتَكَۚ وَمَٓا اَنْتَ بِتَابِعٍ قِبْلَتَهُمْۚ وَمَا بَعْضُهُمْ بِتَابِعٍ قِبْلَةَ بَعْضٍۜ وَلَئِنِ اتَّبَعْتَ اَهْوَٓاءَهُمْ
مِنْ بَعْدِ مَا جَٓاءَكَ مِنَ الْعِلْمِۙ اِنَّكَ اِذاً لَمِنَ الظَّالِم۪ينَۢ ﴿١٤٥﴾

1 B: "tekrar".
2 B: "tekrar".

Meâl-i Şerîfi

Nâs içinde süfehâ takımı "bunları[1] bulundukları kıbleden çeviren ne?" diyecek. De ki meşrık da mağrib de Allah'ındır, O kimi dilerse doğru bir caddeye çıkarır (142). Ve işte böyle sizi doğru bir caddeye çıkarıp ortada yürüyen bir ümmet kıldık ki siz bütün insanlar üzerine adalet numûnesi[2], hak şâhidleri olasınız, Peygamber de sizin üzerine şâhid olsun. Kıbleyi mukaddemâ durduğun Kâbe yapışımız da sırf şunun içindir: Peygamberin izince gidecekleri, iki ökçesi üzerinde geri döneceklerden ayıralım. O elbette Allah'ın hidâyet eylediği kimselerden mâʿadâsına mutlak ağır gelecekti. Allah imanınızı zâyiʿ edecek değil, her hâlde Allah insanlara re'fetli, çok re'fetlidir, Rahîm'dir (143). Hakikaten yüzünün semâda aranıp durduğunu görüyoruz, artık müsterih ol, seni hoşnut olacağın bir kıbleye me'mur edeceğiz. Haydi yüzünü Mescid-i Harâm'a doğru çevir, siz de ey mü'minler nerede bulunsanız yüzünüzü ona doğru çeviriniz, kendilerine kitâb verilmiş [522] *olanlar da her hâlde bilirler ki o Rablerinden gelen haktır ve Allah onların yaptıklarından ve yapacaklarından gāfil değildir (144). Celâlim hakkı için sen o kitâb verilmiş olanlara her burhânı da getirsen yine senin kıblene tâbiʿ olmazlar, sen de onların kıblesine tâbiʿ olmazsın, bir kısmı diğer kısmının kıblesine tâbiʿ değil ki... Celâlim hakkı için sana gelen bunca ilmin arkasından sen tutar da onların hevâlarına uyacak olursan o takdirde sen de mutlak zulmedenlerdensindir (145).*

"**Kıble**", esasen insanın herhangi bir tarafa teveccüh ve istikbâli hâlidir ki Türkçe "yön" demektir. Örfen namazda teveccüh olunan mekâna isim olmuştur.

Cenâb-ı Hak kıblenin tehavvülüne ve yeni bir sırât-ı müstakīmin irâesine ve bu suretle yeni bir ümmet teşkîline işaret ve bunun üzerine kendilerini bilmezler tarafından söylenecek câhilâne sözlerin hükümsüzlüğünü beyan için şöyle buyuruyor:

---

1 F +"~~diyecek~~".
2 B: "ümniyyesi".

{سَيَقُولُ السُّفَهَٓاءُ مِنَ النَّاسِ} Nâsın süfehâ takımı, hafif akıllı, idrâksiz, çapkın gürûhu diyecekler ki {مَا وَلّٰيهُمْ عَنْ قِبْلَتِهِمُ الَّتٖى كَانُوا عَلَيْهَا} "bunları, yani Muhammed ve ümmetini bulundukları kıblelerinden -Beyt-i Makdis'den- çeviren ne?" Bu söz neshi inkâr ve tahvîl-i kıbleye itiraz etmek isteyen Yehûd veya münafıkīn tarafından sarf edilmiş ve âyet onlar hakkında nâzil olmuştur. Bâlâda اَلَٓا اِنَّهُمْ هُمُ السُّفَهَٓاءُ [el-Bakara 2/13][1] hükm-i celîline nazaran münafıkīn hakkında olması daha münâsibdir. Yani bunlar böyle söylemiş ve söyleyeceklerdir. {قُلْ} Yâ Muhammed! Sen o süfehâya şöyle söyle: {لِلّٰهِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ} Meşrık ve mağrib, gün doğusundan gün batısına kadar bütün şu arz Allah'ındır, O'nun hiçbir mekâna ihtisâsı yoktur. {يَهْدٖى مَنْ يَشَٓاءُ اِلٰى صِرَاطٍ مُسْتَقٖيمٍ} bunların mâliki olan o Allah [523] dilediği kimseyi yeni bir sırât-ı müstakīme hidâyet eder, muvaffak kılar. ❁ Burada doğrudan doğru Fâtiha'daki اِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقٖيمَ duasına sarih bir alâka, dakīk bir cevap vardır. Evvelâ: Sırât-ı müstakīmin nekre olarak îrâdı, bunun azametine ve yeniliğine bir işarettir ki istenildiğinden a'lâ ve öteden beri gidilegelmiş olan mün'am^ün^ 'aleyhim sırâtından daha başka ve daha güzel ve gāye-i ni'met ü saâdete daha selâmet ü sühûletle götüren, yani gazab ü dalâlden sâlim bulunan bir tarîk-i müstakīm demek olur. Sâniyen bu sırât-ı müstakīme hidâyet, sırf meşiyyet-i ilâhiyeye rabt edilmiştir. Hilkatte meşiyyet-i ilâhiyeye merbut olmayan hiçbir şey bulunmadığı hâlde bunun tasrîhi, böyle bir sırâtı ihsan ve ibtidâ ona hidâyet kulların kesb ü meşiyyetiyle mukayyed olmayıp mahz-ı fazl-ı ilâhî olduğuna tenbihtir. Ve bu suretle burada kesb kanûnunun bir kaydına ve bu işin mebde'-i kesbe mütekaddim bulunduğuna bir işaret vardır. Kesb mesâilinde meşiyyet-i ilâhiye, meşiyyet-i 'ibâdı tâkip eder. Bu gibi vehbî esâsâtta ise abdin kesbi meşiyyet-i ilâhiyeyi tâkip etmek îcab eder. Hâsılı Cenâb-ı Allah her şeye mâliktir ve dilediği kulunu mahz-ı meşiyyetiyle peygamber yapar ve ona büsbütün yeni bir din ve şeriat ihsan edebilir ve bundan onu men' edecek hiçbir kuvvet yoktur ve peygamberlik bir kesb işi değildir ve bu iş لَهَا مَا كَسَبَتْ وَعَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْ kāidesinin dâire-i şümûlünden hâriçtir.

1 "Hâ! Doğrusu süfehâ kendileridir…"

O kāide bu ihsandan sonra cereyan eder. Ve bunu yapabilecek olan Allah teâlâ'nın tahvîl-i kıbleyi emretmesinde itiraz edilecek hiçbir sebep yoktur. Ve Cenâb-ı Hak Resûlü Muhammed'e bu hidâyeti bahşetmiştir. {وَكَذٰلِكَ} Ve ey ümmet-i Muhammed! İşte böyle bir sırât-ı müstakīme hidâyet etmek suretiyle {جَعَلْنَاكُمْ اُمَّةً وَسَطاً} biz sizi vasat, merkez ve her tarafı denk, mutedil, hayırlı bir ümmet yaptık {لِتَكُونُوا شُهَدَٓاءَ عَلَى النَّاسِ} [524] ki siz diğer nâs üzerine kavlen veya fiilen veya hâlen şâhid-i âdil ve nümûne-i imtisâl olasınız.

"**Şühedâ**", "şehîd"in cemʿidir, "şehîd" de şehâdetten "feʿîl bi-maʿnâ fâʿil" veya "mefʿûl" olarak şâhid yahut meşhud mânasınadır. Örfümüzdeki şehîd "meşhûd bi'l-cenne" demektir. Burada ise şâhid mânasınadır. "Şâhid", bir hakkı isbatta şehâdetine yani ilm-i şuhûdî tarîkiyle ihbârına müracaat olunan ve hükme beyyine ittihaz edilen kimsedir ki bundan bi'l-istiʿâre ıstılahta bir hükm-i küllîyi isbat için müracaat olunan emr-i cüz'îye de "şâhid" ıtlak olunur. Şerʿan kendinin diğeri aleyhinde bir hakkını ihbâr ü taleb etmeye "daʿvâ" ve başkasının kendi aleyhinde hakkını ihbar etmeye "ikrar" denildiği gibi bir başkasının diğeri aleyhine hakkını ihbar etmeye de "şehadet" denilir. Binâenʿaleyh şâhid, ortada mütevassıt, âdil ve hakgû, sözü mesmûʿ ve muteber bir kimse olur. Ve bu münasebetle fiilen ve hâlen numûne-i imtisâl ittihaz edilen muktedâ-bih kimselere dahi "şâhid" denilir. "Bu böyledir, çünkü fülân öyle diyor; falan iş şöyle yapılmalıdır, çünkü fülân fülân öyle yapıyor" tarzında herhangi bir hükm ü karar için sened ittihaz edilen zevât hep şâhiddirler ki bunlar en büyük insanlar demektir. İşte Cenâb-ı Allah ümmet-i Muhammed'i insanlar arasında böyle hakşinas, hakgû, âdil ve müstakīm, hüsn-i ahlâkı, ilm ü irfânı ile mümtaz, şâyân-ı istişhâd ve merkezî bir câzibeyi ve imâmeti hâiz, muktedâ-bih bir cemaat yapmak ve tam mânasıyla âdil bir ümmet-i hâkime teşkil etmek için sâye-i Muhammedîde yeni bir sırât-ı müstakīme hidâyet buyurmuştur ve akvâm-ı sâire arasında ümmet-i İslâm bu vazifelerini unutmamak îcab edecektir. Müslümanlar şuna buna uyuntu olmayacak, diğer akvâma numûne-i imtisâl ve merciʿ olmak lâzım gelecektir ki bunu temin eden sırât-ı müstakīm vehbî olduğu hâlde onun üzerinde bu noktadan yürümek bir emr-i kesbîdir. Ve bunu iktisâb [525] eden

ümmetin icmâʿı da bir delîl-i hak, bir şâhid-i hakīkī olur. Fi'l-vâkiʿ bu şerâit altında yürüyen Müslümanlar ve bilhassa ashâb-ı kirâm, akvâm-ı cihânın merkez-i teveccühü olarak emr-i hakda hâiz-i imâmet bir ümmet-i kübrâ olmuşlardı. İşte ey Müslümanlar! Siz böyle nâs üzerine şâhid olasınız {وَيَكُونَ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَهِيداًۜ} o Resûl-i Hudâ Muhammed Mustafâ da sizin üzerinize şâhid ve size muktedâ-bih olsun لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فٖى رَسُولِ اللّٰهِ اُسْوَةٌ حَسَنَةٌ [el-Ahzâb 33/21][1] medlûlünce siz onu akvâl ü efʿâlinizde, harekât ü sekenâtınızda şâhid ve imam ve numûne-i imtisâl bir metbûʿ-ı hümâm ittihaz eder ve onun getirdiği sırât-ı müstakīm üzerinde yürürseniz bütün insanlar sizin arkanızdan gelir ve sizi cemaatinizle imam tanır, izhâr-ı hak için size ve sizin sözünüze müracaat eder. ❁ Bunun için icmâʿ-i ümmetin delil olması Muhammed'in ümmeti olmaya ve onun kitâb ü sünnetine ittibâʿ eylemeye mütevakkıftır. Bunu yapamayanlar ümmet olamaz[2]. Başka milletlerin arkasında gitmeye mecbur bir kavm-i tâbiʿ ve mahkûm olur, hürriyetini gāib eder, esir kalır. Hadîs-i şerîfte rivayet olunmuştur ki âhirette diğer ümmetlerin hepsi enbiyânın teblîgātını inkâr edecekler, Cenâb-ı Allah berâ-yı muhâkeme enbiyânın tebliğ davasına beyyine talep edecek, nihâyet ümmet-i Muhammed getirilecek, şehadet edecekler, diğer ümmetler "siz onu nereden biliyorsunuz?" diyecekler. Ümmet-i Muhammed de "Allah bize bunu[3] Kitâbıyla ve Resûl-i Sâdıkının lisânıyla bildirdi" diye cevap verecekler. Bunun üzerine Hazret-i Muhammed sallallâhu aleyhi ve sellem getirilecek, ümmeti kendisinden sorularak tezkiye edilecek, o da onların adaletine şehadetle alenen tezkiye edecektir.[4]

Resûlullah Efendimiz Mekke'de iken Kâbe'ye müteveccihen namaz kılardı. Medine'ye hicretten sonra Sahra'ya (صَخْرَة) müteveccihen namaz ile emrolunmuştu ki bunda Yahudîleri İslâma bir nevi te'nîs vardı. Bunun hakkında [526] buyuruluyor ki: {وَمَا جَعَلْنَا الْقِبْلَةَ الَّتٖى كُنْتَ عَلَيْهَٓا} ,الْقِبْلَةَ جَعَلْنَا

---

1 "Şânım hakkı için muhakkak ki size Resulullah'ta pek güzel bir örnek vardır…"
2 B: "olmaz".
3 B: "bunu bize".
4 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* I, 199; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* IV, 87. Krş. Buhârî, Tefsîru'l-Kur'ân, 2/13; Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* III, 151-152:
روي أنّ الأمم يوم القيامة يجحدون تبليغ الأنبياء، فيطالب اللّٰه الأنبياء بالبينة على أنهم قد بلغوا وهو أعلم، فيؤتى بأمّة محمد صلى اللّٰه عليه وسلم فيشهدون، فتقول الأمم: من أين عرفتم؟ فيقولون: «علمنا ذلك بإخبار اللّٰه في كتابه الناطق على لسان نبيه الصادق»، فيؤتى بمحمد صلى اللّٰه عليه وسلم فيسأل عن حال أمته، فيزكيهم ويشهد بعدالتهم.

fiilinin mukaddem mefʿûl-i sânîsi, الَّتِى muahhar mefʿûl-i evvelidir. Kıblenin sıfatı zannedilmemelidir. Yani, senin vaktiyle üzerinde bulunduğun Kâbe'yi kıble yapışımız[1] başka bir şey için değil {اِلَّا لِنَعْلَمَ مَنْ يَتَّبِعُ الرَّسُولَ مِمَّنْ يَنْقَلِبُ عَلٰى عَقِبَيْهِ} ancak Peygambere ittibâʿ edecek olanları, geldiği izden geri dönecek, irtidad eyleyecek olanlardan tefrik ve temyiz etmek, habis ile tayyibi birbirinden ayırt eylemek ve bu suretle her birinin hâli Benim gibi siz kullarımla beraber hepimizin[2] mâlumu olmak içindir. Böyle olmasa idi onları yanız Ben bilirdim, siz bilemez, ayırt edemezdiniz. ❁ Peygamber Medine'ye gelip Beyt-i Makdis'e doğru namaz kılmaya başlayınca Arabın gücüne geldi, bilâhare Kâbe'ye tahvil buyrulduğu zaman da Yahudîlerin gücüne gitti "Kâh buraya, kâh oraya bu ne oluyor? Bunda yakīn olsa böyle olmazdı" diye irtidad edenler bulundu. Münafıklar söz ettiler, Müslümanlar "Vefat eden ihvânımızın namazları ne olacak?" diye telaş ettiler, buna karşı ve daha doğrusu tahvîlin mukaddimesinde bu ahvâlin vukūʿ bulacağına işâreten bu âyetler nâzil olmuştur. İşte bu meselede böyle bir imtihan vardır[3]. {وَاِنْ كَانَتْ لَكَبِيرَةً} gerçi bu hâl, bu imtihan büyük ve ağır bir şeydir[4] {اِلَّا عَلَى الَّذِينَ هَدَى اللّٰهُ} ancak Allah'ın hidâyet ettiği, imanda sebat nasib eylediği zevâta değil, onlara Allah'ın hiçbir emri ağır gelmez, şunu da biliniz ki {وَمَا كَانَ اللّٰهُ لِيُضِيعَ اِيمَانَكُمْ} Allah sizin sebatkâr imanınızı veya imanınızın eser ve alâmeti olan namazlarınızı hiç zâyiʿ etmek istemez, binâenʿaleyh kıble tahvil olunursa bundan evvel kıldığınız namazlar, vefat eden ihvânınızın namazları ʿindallah zâyiʿ olmaz {اِنَّ اللّٰهَ بِالنَّاسِ لَرَؤُفٌ رَحِيمٌ} çünkü Allah her hâlde [527] insanlara pek re'fetli bir rahîmdir. Ne ecirlerini zâyiʿ eder, ne de maslahatlarını, hayırlarını terk eyler. Sizin şefkat ü merhamet nâmına bildiğiniz şeylerin bütün menâbiʿi[5] O'ndadır. O'nun nesih emirleri, sizin zararınıza olacak vechile mâkabline şâmil olmaz[6]. Her zaman için o zamanın hükmü cârî olur. ❁

1 F: "senin üzerinde bulunduğun Beyt-i Makdis cihetini kıble yapışımız".
2 B: "hepinizin".
3 B: "vardı".
4 B: "şeydi".
5 B: "menbaʿı".
6 M: "olamaz".

Bu hüküm zamanımızda "Kanun mâkabline şâmil olmaz, meğer ki muhaffif-i cezâ olsun" suretinde ifâde olunan kāʿide-i teşrîʿin esâsıdır. Nâfiʿ, İbn Kesîr, İbn Âmir[1], Hafs kıraatlerinde "Raûf", hemzenin meddiyle, mütebâkīsinde medsiz okunur, lâkin mâna birdir.

İşte Allah böyle bir Allah'tır ve size bu suretle bir sırât-ı müstakīm verecek ve sâbit bir kıble gösterecektir. Resûlullah'a yukarıdan beri vârid olan işârât[2] üzerine tahvîl-i kıble için vahyin vürûduna intizar ediyor, semâdan Cibrîl'i gözetiyor ve babası Hazret-i İbrâhim'in kıblesi olan Kâbe'yi temenni ederek duâ eyliyordu[3], nihâyet şu âyetler nâzil oldu: Yâ Muhammed; {قَدْ نَرٰى تَقَلُّبَ وَجْهِكَ فِى السَّمَٓاءِۚ} biz senin yüzünün sık sık semâda dönüşünü görüyoruz {فَلَنُوَلِّيَنَّكَ قِبْلَةً تَرْضٰيهَا} seni artık pek memnun olacağın bir kıbleye katʿiyyen çevireceğiz. Binâenʿaleyh {فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ} sen hemen yüzünü dosdoğru Mescid-i Harâm'ın şatrına, yani Kâbe tarafına çevir. ۞ Bu suretle eski kıble mensuh ve böyle istikbâl-i kıble farz oldu. Yüzün dosdoğru çevrilmesi, bedenin ön tarafından tamamen yönelmesi demek olduğu âşikârdır. Binâenʿaleyh yüzün ve[4] bedenin Kâbe'den başka bir tarafa bükülmesi namazı ifsad eder. Lâkin uzakta bulunanlar için ʿayn-ı Kâbe'ye isabet de şart değildir.[5] Ve bunun için bizzat "Kâbe" denilmeyip, "Mescid-i Harâm şatrına" buyurulmuştur, Mescid-i Harâm ise Kâbe'nin kendi değil etrâfındaki harem-i şerîfidir[6]. Ve burada kıtal, taarruz memnûʿ bulunduğu ve emn-i kâmil matlub olduğu için ona "harâm" veya "harem" denilmiştir.

[528] "**Şatr**", bir şeyin nısfı veya bir cüz'-i mütemâyizi veya bir cânibi mânalarına gelir. Kâbe Mescid-i Harâm'ın tam ortasında bulunduğu için nısfı Kâbe'nin nısfına müntehî olur. Ve bunun için Muʿtezile'den Cübbâî ve Kādî Abdülcebbâr, namazda Kâbe'nin nısfına isabet şart olduğuna ve

1 B: "İbn Amr".
2 B: "işaret".
3 B: "ediyordu".
4 F -"ve".
5 B nüshasında bu cümle metinde bulunmayıp sayfa kenarına yazılmıştır.
6 B: "şerifdir".

bir kenarına teveccüh gayr-i kâfî bulunduğuna[1] kāil olmuşlardır. Fakat sahâbeden ve tâbiʿînden, müteahhirînden cumhûr-ı müfessirîn uzaktan Mescid-i Harâm semtine teveccüh kâfî bulunduğunu ve ancak Mekke'de ve Mescid-i Harâm içinde Kâbe'nin herhangi bir tarafına teveccüh vâcib olduğunu beyân eylemişlerdir ki buna göre hâsıl-ı mâna mümkin olduğu kadar Kâbe tarafına demek olur. Yani "şatr" nefs-i Kâbe'yi ve "Mescid-i Harâm" semt-i Kâbe'yi ifâde eder. Ve bunun tafsîli kütüb-i fıkhıyenin istikbâl-i kıble bahsine aittir. Berâ b. Âzib radıyallahu ʿanh hazretlerinden rivayet olunuyor ki Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem Medine'ye gelmiş ve on altı ay Beyt-i Makdis tarafına namaz kılmış idi, baʿdehu Kâbe'ye tevcih kılındı. Bu tahvîlin Bedir gazâsından iki ay mukaddem Receb-i Şerîfte zevâl-i şemsten sonra vâkiʿ olduğu ve Resûlullah'ın Benî Seleme Mescidi'nde ashâbıyla beraber kılmakta bulunduğu öğle namazının iki rekâtını müteʿâkib namazda iken çevrilip "Mîzâb"a doğru yöneldiği ve erkeklerin kadınlar yerine, kadınların da erkeklerin yerine namazda tahvîl-i mekân ettikleri ve binâenʿaleyh o mescide "Mescidü'l-Kıbleteyn" nâmı verildiği dahi zikredilmiştir. Derhâl etrâfa haberler gitmiş "Mescid-i Kubâ"da dahi ahâli namazda iken biri gelmiş, "Resûlullah Kâbe'ye çevrildi!" diye bağırmış olduğu mervîdir.[2]

Tahvîl-i Kıble hakkında bâlâda وَلِلّٰهِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ فَاَيْنَمَا تُوَلُّوا فَثَمَّ وَجْهُ اللّٰهِ [el-Bakara 2/115][3] gibi vâkiʿ olan işâretler, bu âyet ile tamâmen kesb-i katʿiyyet eylemiş ve Beytü'l-Makdis'e teveccüh büsbütün nesh olunmuştur. Bunun için bazı ulemâ nâsih olan âyet فَاَيْنَمَا تُوَلُّوا olduğuna zâhib olmuş ise de doğrusu cumhûrun dediği [529] gibi nâsih işbu فَوَلِّ وَجْهَكَ

---

1 B: "olduğuna".

2 Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* II, 12. Krş. Buhârî, İman, 29:

نزلت هذه الآية ورسول الله صلّى الله عليه وسلّم في مسجد بني سلمة، وقد صلّى بأصحابه ركعتين من صلاة الظهر فتحوّل في الصلاة واستقبل الميزاب، وحوّل الرّجال مكان النساء والنساء مكان الرجال فسمّي ذلك المسجد مسجد القبلتين.

Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* IV, 98:

وَفِي خَبَرِ ابْنِ عُمَرَ فِي صَلَاةِ أَهْلِ قُبَاءَ: فَأَتَاهُمْ آتٍ فَقَالَ: إِنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حُوِّلَ إِلَى الْكَعْبَةِ وَفِي رِوَايَةِ ثُمَامَةَ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَنَسٍ: جَاءَ مُنَادِي رَسُولِ اللَّهِ فَنَادَى: إِنَّ الْقِبْلَةَ حُوِّلَتْ إِلَى الْكَعْبَةِ.

3 "Maʿamâfîh meşrık da Allah'ın* mağrib de. Nerede yönelseniz orada Allah'a durulacak cihet var; şüphe yok ki Allah Vâsiʿdir ʿAlîm'dir."

* M: "Allah'ım".

emridir. Cenâb-ı Hak bizzat Resûlünü bu emir ile tatyib buyurduktan sonra eşhâs ve emkineye taʿmîmen de buyuruyor ki: {وَحَيْثُ مَا كُنْتُمْ فَوَلُّوا وُجُوهَكُمْ شَطْرَهُ} ve her nerede bulunursanız, yani her nerede namaz kılarsanız yüzlerinizi o tarafa çeviriniz, o tarafa yöneliniz. ❁ Demek ki namaz kılmak için bir mescid gibi muayyen bir mahal ile tekayyüd farz değildir. Fakat muayyen bir kıble olarak Mescid-i Harâm'a doğru Kâbe tarafına teveccüh herkese farzdır. Meğer ki düşman havfı gibi zarûrî bir mazeret karşısında buna da imkân bulunmasın, o zaman buna yakın herhangi bir cihet kâfî olur. İşte فَاَيْنَمَا تُوَلُّوا فَثَمَّ وَجْهُ اللّٰهِ'ın mânası da budur. Şimdi kıblenin böyle Beytü'l-Makdis'ten Kâbe'ye tahvîline sâir ehl-i kitâb ne diyeceklerdir derseniz {وَاِنَّ الَّذِينَ اُوتُوا الْكِتَابَ} mukaddemâ kendilerine kitap verilmiş olan Yehûd ve Nasârâ tâifeleri de {لَيَعْلَمُونَ اَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْ} her hâlde bilirler ki bu tahvil emri Rableri tarafından bir emr-i haktır. Onlar içinde her ne kadar مَا وَلّٰيهُمْ عَنْ قِبْلَتِهِمُ diye itiraz etmek isteyen ve neshi inkâra kalkışan süfehâ bulunursa da kitâba hakikaten âşinâ olanları bu gibi ahkâm-ı inşâiyede min tarafillâh nesh ü tebdîlin câiz ve hattâ bir sünnet-i câriye olduğunu ve Kâbe'nin vaktiyle kıble-i İbrâhim bulunduğunu bilirler. {وَمَا اللّٰهُ بِغَافِلٍ عَمَّا يَعْمَلُونَ} ve Allah teâlâ onların amellerinden gāfil değildir ve cezâlarını verecektir. Binâenʿaleyh bu cümle ehl-i kitab hakkında bir inzardır. İbn Âmir, Hamza, Kisâî, Ebû Caʿfer, Revh kıraatlerinde تا ile تَعْمَلُونَ okunur. Bu surette "Allah hiçbirinizin amelinizden gāfil değildir" demek olup mü'minler hakkında tebşir, kâfirler hakkında inzar olur. {وَلَئِنْ اَتَيْتَ الَّذِينَ اُوتُوا الْكِتَابَ بِكُلِّ اٰيَةٍ} Yâ Muhammed! [530] Vallahi sen o inatçı ehl-i kitâba her âyeti getirsen[1], isbât-ı hak için ne kadar delâil ve muʿcizât mümkin ise hepsini göstersen {مَا تَبِعُوا قِبْلَتَكَ} onlar senin kıblene tâbiʿ olmazlar. Sen onlara aklî ve naklî âyât ü edillenin en vâzıhını gösterdin, akl ü hikmet, ahd-i kadîm ve bilhassa kıssa-i İbrâhim ile şeref-i Kâbe hakkında irâe etmiş olduğun beyânât-ı vâzıhayı ve bu emr-i katʿîyi anlamak istemeyenler, hiçbir delîl-i semʿi itibâra almazlar ve binâenʿaleyh senin me'mur olduğun kıbleye uymazlar {وَمَا اَنْتَ بِتَابِعٍ قِبْلَتَهُمْ} sen de

1 B: "göstersen".

onların kıblelerine tâbiʿ olamazsın[1], bundan başka {وَمَا بَعْضُهُمْ بِتَابِعٍ قِبْلَةَ بَعْضٍ} onlar birbirlerinin kıblelerine[2] de tâbiʿ olmazlar. Zira Yahudîler Sahra'ya, Nasârâ da gün doğrusuna dururlar ve birbirlerine muvâfakatları ihtimâli yoktur. {وَلَئِنِ اتَّبَعْتَ اَهْوَٓاءَهُمْ مِنْ بَعْدِ مَا جَٓاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ} Vallahi sen bu Yehûd ve Nasârâ'nın hakka muhalif bâtıl üzere gitttikleri hakkında sana gelen bu ilimden sonra farz-ı muhal olarak onların hevâlarına, emr-i hakka muhalif olan keyflerine, arzularına uyacak olursan {اِنَّكَ اِذاً} bu takdirde şunu muhakkak bil ki sen de {لَمِنَ الظَّالِمِينَ} behemehâl zâlimler gürûhundan olursun ❁ ve o zaman ahd-i ilâhîye nâil olamaz, nâsa imâm olup ümmet teşkil edemezsin. Binâenʿaleyh senin onlara ittibâʿın hükm-i ilâhî ile muhaldir. Ey ehl-i iman! Siz onların ne kadar zâlim olduğunu bilir misiniz?

اَلَّذِينَ اٰتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَعْرِفُونَهُ كَمَا يَعْرِفُونَ اَبْنَٓاءَهُمْۜ وَاِنَّ فَرِيقاً مِنْهُمْ لَيَكْتُمُونَ الْحَقَّ وَهُمْ يَعْلَمُونَ ﴿١٤٦﴾

[531] **Meâl-i Şerîfi**

O kendilerine kitap verdiğimiz ümmetlerin ulemâsı onu -O Peygamberi- oğullarını tanır gibi tanırlar, böyle iken içlerinden birtakımı hakkı bile bile ketm ederler (146).

{اَلَّذِينَ اٰتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ} bizim kendilerine kitap verdiğimiz, kitâbı okumak nasib eylediğimiz o ehl-i kitab ulemâsı {يَعْرِفُونَهُ} o Peygamberi bilmez değillerdir, onu tanırlar, onun O Peygamber olduğunu {كَمَا يَعْرِفُونَ اَبْنَٓاءَهُمْ} tıpkı oğullarını tanıdıkları gibi tanırlar, bilirler {وَاِنَّ فَرِيقاً مِنْهُمْ} ve bunların bir kısmı {لَيَكْتُمُونَ الْحَقَّ وَهُمْ يَعْلَمُونَ} hiç şüphesiz bile bile hakkı ketm ederler. ❁ Burada Peygamber'e hitab zamiriyle يَعْرِفُونَكَ buyurulmayıp da gıyâba iltifât ile يَعْرِفُونَهُ buyurulmasında dakīk birkaç nükte vardır.

Evvelâ: Bu âyet Cenâb-ı Allah tarafından sûret-i gıyâbda ve bîtarafâne bir şehâdeti ifâde eder. Sâniyen, Tevrat'ta Hazret-i Mûsâ'ya benzer bir Peygamber diye tasvif buyurulmuş olduğu için öteden beri ehl-i

1 B: "olmazsın".
2 B: "kıblesine".

kitab tarafından Hâtemü'l-enbiyâ lâm-ı ahd ile "اَلنَّبِيُّ en-Nebî" yani "O Peygamber" diye yâd edilirdi, böyle mâruf idi, "O" dedikleri zaman bunu anlarlardı. Ancak onun Hazret-i Muhammed olduğunu gösterecek bir beyyineye, katʿî bir delîle ihtiyaç vardı, Hazret-i Muhammed'in getirdiği âyât-ı beyyine ve muʿcizât-ı vâzıha[1] ile bu da bihakkın temin edilmiş idi ve bunların karşısında bilhassa o zamanki ulemâ-yı ehl-i kitâbın hiçbir vechile şekk ü şüphesi kalmamıştı ve bunu evlâdlarını bildikleri gibi katʿî bir surette biliyorlardı. Nitekim Hazret-i Ömer, Abdullâh b. Selâm hazretlerine bunu sorduğu zaman "Ben onu oğlumu bildiğimden daha ziyade bilirim, çünkü [532] onda hiç şekk ü şüpheye mahal yoktur, fakat evlâdıma gelince ne bileyim, belki vâlidesi hıyânet etmiş olabilir" demişti. Bunun üzerine Hazret-i Ömer müşârün ileyhin başını öpmüştü.[2] İşte يَعْرِفُونَهُ buyurulmasında bu nükte-i maʿrûfiyete ve "O Peygamber" unvânına büyük bir telmih vardır. Bu âyet bilhassa şunu da isbat ediyor ki sadece bilmek, sırf kalbî olan ilm ü marifet imana kâfî değildir, îmân-ı şerʿî için izʿân ü inkıyâd ve bundan başka hakkı ketm etmeyip zâhiren ikrâr ve itiraf eylemek dahi lâzımdır. İmanın kökü bir keyfiyyet-i kalbiye olmakla beraber onun muteber bir iman olması o kökün bir mâniʿ-i mücbir bulunmadıkça zâhirde intişârına mütevakkıftır. Ehl-i kitab ulemâsı O Peygamber'i kalben pek iyi tanıdıkları hâlde mü'min olamamışlar[3] bilakis bile bile ketm-i hak ettiklerinden avâmdan daha ziyade mezmum ve makduh kefere-i muʿânidînden olmuşlardır.

Ey risâleti bu kadar sâbit ve müberhen olan Resûl-i Ekmel:

---

1 B: "zâhire".

2 el-Ferrâ', *Meʿâni'l-Kur'ân,* thk. Ahmed Yusuf en-Necâtî v.dğr., Kāhire: Dâru'l-Mısrıyye li't-Te'lîf ve't-Terceme, 1955-1972, I, 329:

ذُكِرَ أنّ عمر بن الخطاب قَالَ لعبد الله بن سَلام: ما هذه المعرفة التي تعرفون بِهَا محمدًا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ؟ قال: والله لأنا به إِذَا رأيته أعرفُ مني بابني وهو يلعب مع الصبيان لاني لا أشكُّ فِيهِ أَنَّهُ مُحَمَّد صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ولستُ أدري ما صنع النساء فِي الابن.

Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* IV, 110:

عَنْ عُمَرَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ أَنَّهُ سَأَلَ عَبْدَ اللَّهِ بْنَ سَلَامٍ عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ: أَنَا أَعْلَمُ بِهِ مِنِّي بِابْنِي، قَالَ: وَلِمَ؟ قَالَ: لِأَنِّي لَسْتُ أَشُكُّ فِي مُحَمَّدٍ أَنَّهُ نَبِيٌّ وَأَمَّا وَلَدِي فَلَعَلَّ وَالِدَتَهُ خَانَتْ. فَقَبَّلَ عُمَرُ رَأْسَهُ.

3 B: "olmamışlar".

اَلْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ فَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُمْتَرِينَ ﴿١٤٧﴾ وَلِكُلٍّ وِجْهَةٌ هُوَ مُوَلِّيهَا فَاسْتَبِقُوا
الْخَيْرَاتِ اَيْنَ مَا تَكُونُوا يَأْتِ بِكُمُ اللّٰهُ جَمِيعاً اِنَّ اللّٰهَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ ﴿١٤٨﴾

Meâl-i Şerîfi

O hak Rabbinden, artık şüpheye düşenlerden olma sakın. (147) Her birinin bir yöneti vardır, o ona yönelir, haydin[1] hep hayırlara [533] *koşun, yarışın. Her nerede olsanız[2] Allah sizi toplar, bir araya getirir, şüphesiz ki Allah her şeye kadîr[3] (148).*

Yâ Muhammed: {اَلْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ} O emr-i hak Rabbindendir, taʿbîr-i âharla hak, Allah'tan gelendir. {فَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُمْتَرِينَ} Binâenʿaleyh sen sakın şüpheci gürûhundan olma ve onların hevâsını gözeterek aldığın emri hemen infazdan geri durma. ❁ Şüphe yoktur[4] ki bu hitâbın Peygamber'e tevcîhi umum ümmetini muhalefetten şiddetle tahzir ve bilhassa emr-i kıbleyi bir daha takviye içindir. Fi'l-hakīka bir din, bir millet, bir ümmet için kıble meselesinin pek büyük bir ehemmiyeti vardır. Zira vücudda rûh ile cismin derin bir ihtilâtı vardır. Ve bir tezâhür-i cismanî ifâde edemeyen rûhâniyetin hiçbir hükmü yoktur. Rûhun en büyük şiʿârı vahdet olduğu ve aynı zamanda her kalb ü vicdânın rûhânî duygusu sırf kendine âit bulunduğu için cismânî bir tezahürde birleşmeyen rûhlar arasında bir râbıta-i vahdet tezahür edemez ve binâenʿaleyh sadece vahdet-i rûhâniye üzerine müesses bir rûh-ı ictimâʿî tasavvuru[5] fâidesiz ve belki gayr-i mümkindir. Mütemâsil rûhlu efrâd arasında[6] vahdet-i rûhâniyenin mevcûdiyeti, beynlerinde bir vahdet-i cismâniyenin tezahürüyle mâlum olur ve bu suretle rûhâniyet cismâniyetten, cismâniyet rûhâniyetten muzâʿaf bir inʿikâs ile kesb-i kuvvet eder ve rûh-ı ictimâʿî bu sâyede teşekkül eyler ve ümmet bununla zuhûra gelir. Bunun için kıble bir ümmetin vahdet-i

1 F +"~~artık~~".
2 F: "bulunsanız".
3 B: "kādir".
4 B: "yok".
5 M ve B: "tasviri".
6 F +"~~bir~~".

rûhaniyesine damân olacak ilk tezâhür-i cismânîyi temin eder ve kıblesiz bir ümmet olamaz. Fi'l-vâkiʿ {وَلِكُلٍّ وِجْهَةٌ هُوَ مُوَلّٖيهَا} ümmetlerden veya akvâmdan her birinin bir yöneti vardır ki o ona yönelir. Millet-i İbrâhim'e ittibâʿ etmek ve bu suretle en büyük ve en güzide bir ümmet-i [534] muʿazzama-i muʿtedile olmak isteyenlerin yöneti de en kadîm olmakla mâruf ve en şümullü bir cihet-i vahdet olmaya lâyık olan ve İbrâhim'in kıblesi bulunan Kâbe'dir. Bu ümmet-i muʿazzama buna yönelmelidirler. Ve bu herkesin yönetine gelir. Yeryüzündeki akvâmdan her birinin de buna yönelecek bir ciheti, bir yöneti vardır. Meselâ şimâl halkı Kâbe'nin şimâl cihetine, cenûb halkı cenûb cihetine, şark halkı şark cihetine, garb halkı garbına ve aradakiler aradan bir cihete yönelirler. Hepsinin cihetleri muhtelif olmakla beraber yine cümlesi bir Kâbe etrafında toplanmış olurlar. Kâbe alttan üstten göğe kadar bir merkez ve dâiren-mâ-dâr ona teveccüh eden sekene-i arz onun etrafında sıra sıra birer saff-ı müstedîr teşkil ederek yeknesak, yek-emel, yek-hedef bir cemâʿat-i kübrâ teşkil edebilirler. {فَاسْتَبِقُوا الْخَيْرَاتِ} Binâenʿaleyh sizden her biriniz yönetine yönelerek hayırlar yapmakta müsâbakalar icrâ ediniz. Zira kıbleden maksad da böyle muntazam bir vahdet ile hayır müsâbakasına girişmektir. Siz bunu biliniz de edyân-ı sâire erbâbından ziyade hayırlar yapınız ve onları sebk ediniz ve muhtelif cihetlerde, başka başka beldelerde bulunduğunuzdan dolayı aranızda vahdet-i ictimâʿiye yoktur sanmayınız. Zira {اَيْنَ مَا تَكُونُوا يَأْتِ بِكُمُ اللّٰهُ جَمٖيعًا} her nerede olursanız olunuz, Allah hepinizi bir araya getirir. Bir kıbleye teveccühünüz sayesinde ihtilâf-ı cihâta rağmen hepiniz cemâʿat-i vâhide olur ve hepiniz Mescid-i Harâm içinde namaz kılıyor gibi muntazam bir hey'et-i ictimâʿiye hâlini iktisab edersiniz ve ecrinizi o suretle alırsınız. Ve "böyle şey olur mu?" demeyiniz,[1] çünkü {اِنَّ اللّٰهَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدٖيرٌ} Allah her şeye kādir olduğu gibi sizi böyle toplamaya ve ecrinizi vermeye de kâdirdir. Hâl-i hazarda böyle, sefere gelince:

1 B -"Ve "böyle şey olur mu?" demeyiniz".

وَمِنْ حَيْثُ خَرَجْتَ فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِۜ وَاِنَّهُ لَلْحَقُّ مِنْ رَبِّكَۜ وَمَا اللّٰهُ بِغَافِلٍ
عَمَّا تَعْمَلُونَ ﴿١٤٩﴾ وَمِنْ حَيْثُ خَرَجْتَ فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِۜ وَحَيْثُ مَا
كُنْتُمْ فَوَلُّوا وُجُوهَكُمْ شَطْرَهُۙ لِئَلَّا يَكُونَ لِلنَّاسِ عَلَيْكُمْ حُجَّةٌۗ اِلَّا الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْهُمْ فَلَا
تَخْشَوْهُمْ وَاخْشَوْنِي وَلِاُتِمَّ نِعْمَتِي عَلَيْكُمْ وَلَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَۙ ﴿١٥٠﴾ كَمَا اَرْسَلْنَا فِيكُمْ
رَسُولًا مِنْكُمْ يَتْلُوا عَلَيْكُمْ اٰيَاتِنَا وَيُزَكِّيكُمْ وَيُعَلِّمُكُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَيُعَلِّمُكُمْ مَا
لَمْ تَكُونُوا تَعْلَمُونَۜ ﴿١٥١﴾ فَاذْكُرُونِي اَذْكُرْكُمْ وَاشْكُرُوا لِي وَلَا تَكْفُرُونِ ﴿١٥٢﴾

Meâl-i Şerîfi

[535] *Hem her nereden sefere çıkarsan hemen Mescid-i Harâm'a doğru yüzünü çevir, bu emir şüphesiz hak, Rabbinden olduğu muhakkak[1]. Allah amellerinizden gāfil de değil[2] (149). Her nereden yola çıkarsan yüzünü Mescid-i Harâm'a doğru çevir ve her nerede olsanız yüzünüzü ona doğru çevirin ki nâs için aleyhinizde bir hüccet olmaya, ancak içlerinden haksızlık edenler başka, siz de onlardan korkmayın Benden korkun, hem üzerinizdeki nimetimi tamamlayayım hem gerek ki hidâyete* [536] *eresiniz (150). Nitekim içinizde sizden bir Resûl gönderdik, size âyetlerimizi okuyor, sizi tezkiye ediyor, size kitâb, hikmet öğretiyor, size bilmediğiniz şeyleri öğretiyor (151); o hâlde anın Beni, anayım sizi ve şükredin de bana nankörlük etmeyin (152).*

{وَمِنْ حَيْثُ خَرَجْتَ} Ve herhangi bir beldeden sefere çıkarsan {فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ} namazda yine yüzünü Mescid-i Harâm şatrına tut, yine hazardaki gibi Kâbe tarafına yönel {وَاِنَّهُ لَلْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ} ve bu emir her hâlde Rabbinden gelen haktır ve hikmete muvâfıktır. {وَمَا اللّٰهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ} ve Allah sizin amellerinizden aslâ gāfil değildir. Gerek hazarda ve gerek seferde olsun bu emre gerek muvâfık ve gerek muhalif bulunsun amellerinizden hiçbiri ecirsiz veya cezâsız kalmaz. ❁ Ebû Amr kıraatinde يَعْمَلُونَ okunur ki muhâlifler hakkında bir inzardır.

---

1 M ve B: "muhakkaktır".
2 M ve B: "değildir".

Kıble meselesi gayet mühim ve tahvîl-i kıble ise bir emr-i azîm ve ʿalel-husus bunun mutazammın olduğu nesih meselesi şeytanların fitne ve fesad için vesîle-i tesvîlât ittihaz edebilecekleri dakīk bir mesele olduğundan[1] dolayı kıble hakkındaki bu emirler ber vech-i âtî bir daha tekrar ile tekid olunacak ve maʿamâfîh mutazammın olduğu bazı hikmetler dahî ibraz buyurulmak suretiyle bu tekid ayrıca bir maʿnâ-yı müstakilli ifade edecektir. Şöyle ki {وَمِنْ حَيْثُ خَرَجْتَ} yâ Muhammed! Her nerede olursa olsun, uzağa veya yakına, gerek harb ve gerek diğer bir maksad için sefere çıkarsan dahi {فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ} namazda yüzünü Mescid-i Harâm tarafına çevir {وَحَيْثُ مَا كُنْتُمْ} ve ey mü'minler! Siz aktâr-ı arzdan herhangi bir yerde gerek mukīm ve gerek müsâfir olarak bulunursanız [537] {فَوَلُّوا وُجُوهَكُمْ شَطْرَهُ} hepiniz namazda yüzünüzü Kâbe tarafına çeviriniz,[2] o tarafa yöneliniz {لِئَلَّا يَكُونَ لِلنَّاسِ عَلَيْكُمْ حُجَّةٌ} ki nâsın aleyhinizde bihakkın tutunabileceği hiçbir delil kalmasın. ❁ Yani tahvîl-i kıble emrinin sizin anlayabileceğiniz başlıca iki hikmeti vardır, birisi bu emir, ehl-i kitâb ve müşrikîn gibi muhâlifleriniz olan bayağı insanlar tarafından aleyhinizde istiʿmâle sâlih hiçbir hüccet bırakmamak içindir. Çünki kütüb-i sâlifeye nazaran mevʿud olan Hâtemü'l-enbiyâ'nın evsâfı meyânında kıbleyi Kâbe'ye tahvil edeceği hakkında delâletler veya işâretler vardır. Ezcümle kıssa-i İbrâhim'de nakledildiği üzere Ahd-i Kadîm'den *Kitâbü'l-Eşʿiyâ*'da Mekke'nin istikbâlini tasvir eden âyetler buna vâzıhan işaret etmektedir. Bu sebeple ehl-i kitâb "Hâtemü'l-enbiyâ'nın kıblesi Mekke'de olacaktı, Muhammed ve ashâbı ise hâlâ Beyt-i Makdis'e duruyorlar" diye şüphe edebilirler. Ve bunu bihakkın hüccet-i nakliye olarak dermeyan eyleyebilirler[3]. Sonra kıble-i İbrâhim'e muhalefet, millet-i İbrâhim davasıyla mütenâsib değildir. Bunu da müşrikîn bir hüccet-i akliye olarak bihakkın îrâd edebilirler. İşte tahvîl-i kıble emrinde evvelâ size karşı böyle aklen ve naklen muhik olabilecek ihticacları büsbütün refʿ etmek ve hasımlarınıza aleyhinizde hiçbir hüccet bırakmamak hikmeti vardır. Bundan sonra onların hiçbiri böyle bir itiraz serd edemez, ağızları kapanır. {إِلَّا الَّذِينَ ظَلَمُوا

1 B: "bulunduğundan".
2 B +"ve".
3 B: "edebilirler".

{مِنْهُمْ} Ancak o insanlar içinden zulmü şiʿâr edinmiş olan haksızlar başka[1] ki[2] onlar hüccet, delil aramadan ağızlarına geleni söylerler, muhik bir itiraza imkânları olmadığı hâlde bu gibi zâlimlerin ağzı durmaz, fakat böyle hüccetsiz, burhansız ve sırf haksız sözlerin de hiç kıymeti yoktur {فَلَا تَخْشَوْهُمْ} binâenʿaleyh siz onların hiçbirinden korkmayınız da {وَاخْشَوْنِى} Benden korkunuz. [538] Ve Benim emrime muhalefetten sakınınız. İşte emr-i tahvil nâsa aleyhinizde öyle bir hüccet-i itiraz bırakmamak, bir de {وَلِأُتِمَّ نِعْمَتِى عَلَيْكُمْ} size nimetimi tamamlamam içindir ki {وَلَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ} bu sâyede mazhar-ı hidâyet olmayı ve doğru yolda sâlimen gidip gāye-i merâma ermeyi kaviyyen ümit edebilesiniz. ❁ Asıl nimet, sırât-ı müstakīme hidâyet idi, emr-i kıble de bu sırât-ı müstakīmdendir. İtmâm-ı niʿmet, bir nimetin noksan ciheti bırakılmayıp mümkin olan kemâline erdirmek demek olduğundan bu nimetin itmâmı da o yoldan doğruca gidip gāye-i felâha ermektir. Hazret-i Ali "tamâm-ı niʿmet, İslâm üzerine ölmektir"[3] buyurmuş ve "tamâm-ı niʿmet duhûl-i cennettir"[4] diye de bir haberde vârid olmuştur. Bu itmâm-ı niʿmet lütfu şuna benzer: {كَمَا اَرْسَلْنَا فِيكُمْ رَسُولاً مِنْكُمْ} Nitekim sizin içinizden, yani zürriyet-i İbrâhim ve İsmâil içinde sizden, yani siz insanlar cinsinden güzide bir Resûl-i müfahham gönderdik. Nevʿ-i beşerin yine beşer olarak bir peygambere mazhariyeti ne büyük nimettir. Şüphe yok ki Allah'ın kullarına göndereceği elçi, sâdık mahlûkātından biri olacaktır. Zira Allah ile kulları arasında vâsıta olacak gayr-i mahluk birtakım tâlî mâbudlar tasavvuru[5] muhaldir, bâtıldır. Binâenʿaleyh Allah'ın insanlara gönderdiği resûl insandan başka diğer mahlûkāttan biri olsa idi, insanlık nâmına büyük bir şeref olmaz

---

1 F: "müstesnâ".
2 M ve B -"ki".
3 Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* II, 17:
وقال علي -كرّم الله وجهه-: تمام النعمة: الموت على الإسلام.
4 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 231, 235; Tirmizî, Deʿavât, 93/3527:
عَنْ مُعَاذِ بْنِ جَبَلٍ، قَالَ: سَمِعَ النَّبِيُّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ رَجُلاً يَدْعُو يَقُولُ: اللَّهُمَّ إِنِّي أَسْأَلُكَ تَمَامَ النِّعْمَةِ، فَقَالَ: أَيُّ شَيْءٍ تَمَامُ النِّعْمَةِ؟ قَالَ: دَعْوَةٌ دَعَوْتُ بِهَا أَرْجُو بِهَا الخَيْرَ. قَالَ: فَإِنَّ مِنْ تَمَامِ النِّعْمَةِ دُخُولَ الجَنَّةِ وَالفَوْزَ مِنَ النَّارِ...
İbn Ebî Hâtim, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk. Esʿad Muhammed et-Tayyib, Riyâd: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1419, VII, 2104:
عَنْ سَعِيدِ بْنِ جُبَيْرٍ فِي قَوْلِهِ: «وَيُتِمُّ نِعْمَتَهُ عَلَيْكَ» قَالَ: مِنْ تَمَامِ النِّعْمَةِ، دُخُولُ الْجَنَّةِ أَنَّ اللّٰهَ لَمْ يُتِمَّ عَلَى أَحَدٍ نِعَمَهُ فَيُدْخِلَهُ النَّارَ.
5 M: "tasvuru".

ve umum için o kadar şâyân-ı istifâde de bulunmazdı. Beşere yine içlerinden إِنْ أَنَا اِلَّا بَشَرٌ مِثْلُكُمْ[1] diyen bir peygamber göndermesi, nevʿ-i beşerin Allah teâlâ'ya doğrudan doğru tekarrubuna, kıssa-i Âdem'de beyan olunan hilâfetine en büyük burhan olan bir şeref-i nâmütenâhîdir. O peygamberin içinde yetiştiği kavim için de bu şeref elbette daha mü'ekked ve daha muzâʿaftır. Hem öyle bir Resûl ki {يَتْلُوا عَلَيْكُمْ اٰيَاتِنَا} size bizim bir muʿcize-i bâkiye olan [539] âyetlerimizi tilâvet ediyor. Bunlar, o gelip geçici mucizeler gibi niʿam-ı zâile kabîlinden değildirler. Bunlarla her zaman muʿârızlar ilzam ve iskat edilir, şüpheler izâle olunur, vekāyiʿ tahlil olunur. Birçok ilimler elde edilir, bunlar güzel güzel tilâvet edilir, ibadetler yapılır, hüsn-i ahlâkın en büyük ve en cemʿiyyetli umdelerine erilir. {وَيُزَكِّيكُمْ} Ve sizi her türlü şirk u meʿâsîden, ulviyyet-i insaniyeye şeyn verecek maddî ve mânevî çirkinliklerden, pisliklerden temizleyecek, Hakk'ın müzekkâ, mutahhar bir şâhid-i âdili hâline getirecek, teksîr u tanzim edecek bir sîrete sevkediyor {وَيُعَلِّمُكُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ} hem size bütün feylesoflara ders verecek kitâb u hikmet tâlim ediyor. Ümmî iken size kitâb u kitâbet[2] belletiyor, her türlü hikmetleri câmiʿ olan ilm-i hukuk ve şerâitini, hikmet-i teşrîʿi, meʿâlî-i ahlâkı, esrâr-ı ictimâʿîyi, mesâlih-i beşeriyeyi, ilm-i mebde' ü meʿâdı, devlet-i kâinâtta cârî ve hâkim olan kavânîn ve sünen-i ilâhiyenin fezlekelerini ve bunların tarz-ı tatbik ve icrâsını sünnet-i kavliye ve fiʿliyesiyle öğretiyor. {وَيُعَلِّمُكُمْ مَا لَمْ تَكُونُوا تَعْلَمُونَ} Ve size hiç bilmediğiniz, fikr ü nazarla bilmek imkânını bulamayacağınız şeyleri, esrâr-ı gaybiye ve ahvâl-i uhreviyeyi tarîk-i vahy ile bilip tâlim eyliyor, eyliyor da sizi üstâd-ı âlem ve hâkim-i cihan olacak ve bütün nâsa numûne-i imtisâl bir ümmet-i vasat teşkil edecek bir hâle getiriyor. ❁ İşte şân-ı ulûhiyetimizle Biz size İbrâhim'in duâsı vechile böyle bir Resûl gönderdiğimiz gibi kıblenizi tahvil ve tesbit etmek suretiyle de size nimetimi itmam için bu emr-i hakkı verdim.[3] "Muhammed aleyhisselâm insanlığa ne getirdi?" diye sual olunacak olursa bu âyeti okumak kâfîdir. Biʿset-i Muhammediye'de dünyevî, uhrevî böyle

---

1 "Ben ancak sizin gibi bir beşerim" anlamına gelen bu ifade âyet veya hadis metinlerinde birebir geçmemekle birlikte Kur'ân-ı Kerim'de yer alan قُلْ اِنَّمَا اَنَا بَشَرٌ مِثْلُكُمْ [el-Kehf 18/110] ibaresine çok yakındır.

2 B: "hikmet".

3 F: "İşte şân-ı ulûhiyetimizle Biz size İbrâhim'in duâsı vechile böyle bir Resûl gönderdik, nimetimizi itmam ettiğimiz gibi kıblenizi tahvil ve tesbit etmek suretiyle de size nimetimi itmam için bu emr-i hakkı verdim."

büyük bir itmâm-ı niʿmet vardır. Ve şunu bilmek lâzım gelir ki Kâbe'nin kıble yapılması da dünya ve âhirette [540] buna benzer bir itmâm-ı niʿmet için vesîledir. O büyük ümmet-i vasat bu sayede teşekkül edecek ve felâh-ı küllî bununla başlayacaktır. Binâenʿaleyh size şimdi iki vazîfe vardır: Birincisi {فَاذْكُرُونِى} Beni zikrediniz, lâyıkıyla anınız ki {اَذْكُرْكُمْ} Ben de sizi Bana lâyık bir anışla anayım, imdâd ve inâyetimi idâme edeyim. İkincisi {وَاشْكُرُوا لِى وَلَا تَكْفُرُونِ} Bana şükrediniz, nimetlerime karşı kalben veya lisânen veya bedenen veya hepsiyle birden Bana tâzim ve Benim emirlerime itaat ve nimetlerimi yerine sarf ile intifâʿ eyleyiniz. İnkâr ve isyan ile Bana küfür ve küfrân-ı niʿmet etmeyiniz, hâsılı unutkan ve nankör olmayınız.

"**Zikir**" dahi şükür gibi ya lisânî veya kalbî veya bedenî olur. Zikr-i lisânî Allah teâlâ'yı esmâ-i hüsnâsıyla yâd etmek, hamd etmek, tesbih ve temcid eylemek, kitâbını okumak, dua etmektir. Zikr-i kalbî gönülden anmaktır ki başlıca üç nevidir: Birincisi, vücûd-i ilâhîye delâlet eden delilleri düşünmek ve şüpheleri defʿ ederek sıfât ve esmâ-i ilâhiyeyi tefekkür etmek. İkincisi, ahkâm-ı rubûbiyeti ve vezâif-i[1] ubûdiyeti, yani Allah'ın tekâlîfini, ahkâmını, evâmir ü nevâhîsini, vaʿd ü vaʿîdini ve bunların delâilini tefekkür etmek. Üçüncüsü, enfüsî, âfâkī mahlûkātı ve bunlardaki esrâr-ı hilkati temâşâ ve tefekkür ile her zerrenin âlem-i kudse bir âyine olduğunu görmektir ki bu âyineye gereği gibi bakanların gözüne o âlem-i celâl ü cemâlin envârı inʿikâs eder ve bundan bir ân-ı şuur içinde alınacak olan zevk-i şuhûdun bir lemhası bile cihanlar değer ve bu makām-ı zikrin hiç nihâyeti yoktur. Bu noktada insan kendinden ve âlemden geçer, bütün şuuru Hakk'a müstağrak olur. Hattâ zikir ve zâkirden nâm u nişân kalmaz da meşʿur yalnız mezkurdan ibaret kalır. Gerçi bu makamın lafını edenler çoktur, fakat buna erenlerin laf ile alâkası yoktur. Aleyhissalâtü [541] vesselâm Efendimiz: "لِى مَعَ اللّٰهِ وَقْتٌ لَا يَسَعُنِى فِيهِ مَلَكٌ مُقَرَّبٌ وَلَا نَبِيٌّ مُرْسَلٌ: Benim Allah ile bir vaktim vardır ki onda bana ne bir melek-i mukarreb, ne de bir nebiyy-i mürsel, hiçbiri yanaşamaz" buyurmuştur.[2]

---

1 B: "vazîfe-i".

2 Sehâvî, *el-Makāsıdü'l-hasene,* I, 565. Bu rivayet Kelâbâzî'nin *Bahru'l-Fevâid*'inde لِي مَعَ اللّٰهِ وَقْتٌ لَا يَسَعُنِي فِيهِ غَيْرُهُ (thk. Muhammed Hasen Muhammed - Ahmed Ferîd el-Mezîdî, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1420, s. 335), Kuşeyrî'nin *Risâle*'sinde: لِي وَقْتٌ لَا يَسَعُنِي فِيهِ غَيْرُ رَبِّي عَزَّ وَجَلَّ (thk. Abdülhalim Mahmûd, Kāhire: Dâru'l-Meʿârif, ts., I, 190) şeklinde yer almaktadır.

Zikr-i bedenî: Bedenin cevârih u aʿzâsından her biri me'mur bulundukları vezâif ile meşgul ve müstağrak olmak ve nehy olundukları şeylerden hâlî bulunmaktır. Şükür de bu merâtibden her biriyle icrâ edilir. Ancak bunların şükür olması için şâkirin kendisine vâsıl olmuş olan nimeti hissetmesi ve bunları o nimete mukabil bir vazîfe-i taʿzîm olarak yapması şarttır. Zikir ise nimetin böyle bir kayd-ı vusûlü olmaksızın ʿale'l-ıtlâk bir mahabbetin, bir aşk-ı kemâlin eseridir. Şu hâlde şükrün zikre atfı esasen atfü'l-hâs ʿale'l-ʿâm demektir. Lâkin her ikisi kayd-ı niʿmetten sonra zikredilmiş bulunduğundan burada atf-ı tefsîrî kabîlinden olur. Böyle olmamak için şükrün şükr-i örfî mânasına hamli daha muvâfıktır. O da vâsıl olan nimetlerin hepsini mâ-hulika-lehine sarf eylemektir. Binâenʿaleyh her hatve-i terakkīde zikir bidâyet, şükür bir nihâyettir. Seyr-i nâmütenâhîde bunlar mütevâliyen birbirinde tedâhül ederek giderler. Allah teâlâ bu envaʿ-ı zikirden hangisiyle zikrolunursa O da ona lâyık bir vech ile zâkirini zikr ve yâd edecektir. Bu noktayı ifham için bu âyet muhtelif taʿbîrât ile îzâh edilmiştir. Ezcümle:

1. Beni tâatim ile zikrediniz, Ben de rahmetim ile zikredeyim.
2. Beni dua ile zikrediniz, Ben de icâbet ü ihsan ile zikredeyim. Yani اُدْعُونٖٓى اَسْتَجِبْ لَكُمْ [el-Mü'min 40/60][1]
3. Beni senâ ve itâat ile zikrediniz, Ben de sizi senâ ve nimet ile zikredeyim.
4. Beni dünyada zikrediniz, Ben de sizi âhirette zikredeyim.
5. Beni halvetlerde zikrediniz, Ben de sizi sahrâlarda zikredeyim.

[542]

6. Beni refâhınız zamanında zikrediniz, Ben de sizi belâ ve musîbetiniz zamanında zikredeyim.
7. Beni tâatle zikrediniz, Ben de sizi meʿûnetle zikredeyim.
8. Beni benim yolumda mücâhede ile zikrediniz, Ben de sizi hidâyetimle zikredeyim.

1 "…Yalvarın ki Bana size karşılık vereyim…"

9. Beni sıdk u ihlâs ile zikrediniz, Ben de sizi hâlâs ve mezîd-i ihtisâs ile zikredeyim.
10. Beni bidâyeten rubûbiyet ile zikrediniz, Ben de sizi nihâyette[1] rahmet ü ubûdiyet ile zikredeyim. Hâsılı bidâyet-i ubûdiyet zikr, nihâyet-i ubûdiyet şükürdür.

وَاٰخِرُ دَعْوٰيهُمْ اَنِ الْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمٖينَ [Yûnus 10/10][2]

İşte Cenâb-ı Hak bütün kullarını hulâsa olarak bidâyet ve nihâyeti câmiʿ bu iki vazife ile tavzif buyurmuştur. Bu vazifeler hüsn-i îfâ edildikçe o nimet de bâliğan-mâ-belağ itmam edilecektir. Fakat zikir mârifet ile, şükür de nimet ile mütenâsib olacaktır. Hâlbuki hakīkat-i ilāhiyeyi bihakkın mârifet onu kendisi gibi bilmek demek olacağından, bu mütenâhî âlemde kullar için gayr-i mümkindir. مَا عَرَفْنَاكَ حَقَّ مَعْرِفَتِك Kezâlik niʿam-ı ilâhiye nâmütenâhîdir. Meselâ bir nefeste içli dışlı iki nimet mevcuddur. Demek ki sadece her nefeste iki şükür vâcibdir, bu hâlde bihakkın edâ-yı şükr de gayr-i mümkindir. مَا عَبَدْنَاكَ حَقَّ عِبَادَتِك. Demek ki bu hitâb-ı ilâhî karşısında ilk hissedilen şey acz ve kudret-i Hâlıka arz-ı teslîmiyettir. Fi'l-vâkiʿ mebde'-i îmân ü İslâm bu idrâktir ve efdal-i zikr لَا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰه'dır. Bu tevhîdin ve bu teslîmiyetin muktezâsı da bu acz içinde kendini evâmir-i ilâhiyenin yegâne vâsıta-i icrâiyesi bilerek teveccüh eden vazifeyi en güzel bir surette ve aʿzamî bir derecede îfâ için yalnız Allah'tan istiʿâne ederek hüsn-i surette[3] sarf etmektir. Ve bu sarf ʿayn-ı şükrdür. Yani teklif imkân ü istitâʿat ile meşruttur. Fakat o istitâʿat Allah'ın bir meʿûneti olduğu için onun da nefsü'l-emrde hadd ü pâyânı yoktur. Binâenʿaleyh kul Allah'ını zikir ile O'ndan istiʿâne [543] eder ve kendine verilen istitâʿatı sarf eyler, o istitâʿat ona fiil ile beraber Allah'ın murad ettiği kadar gelir. İşte İslâm o aczden bu bîpâyân kudret ü istitâʿata intikaldir. Şu hâlde her mü'min اذْكُرُونِى emri karşısında aczini hissederek evvelâ اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَعٖينُ mîsâkını yâd edecek ve buna şükretmek için Allah'tan istiʿâne eyleyecektir. Bunun için bütün ehl-i imana hitâben buyuruluyor ki:

1 B: "nihâyeten".
2 "...Dualarının sonu da hakikat اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمٖينَ'dir."
3 F: "suretle".

يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا اسْتَع۪ينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلٰوةِۜ اِنَّ اللّٰهَ مَعَ الصَّابِر۪ينَ ﴿١٥٣﴾ وَلَا تَقُولُوا
لِمَنْ يُقْتَلُ ف۪ي سَب۪يلِ اللّٰهِ اَمْوَاتٌۜ بَلْ اَحْيَٓاءٌ وَلٰكِنْ لَا تَشْعُرُونَ ﴿١٥٤﴾ وَلَنَبْلُوَنَّكُمْ بِشَيْءٍ
مِنَ الْخَوْفِ وَالْجُوعِ وَنَقْصٍ مِنَ الْاَمْوَالِ وَالْاَنْفُسِ وَالثَّمَرَاتِۜ وَبَشِّرِ الصَّابِر۪ينَۙ ﴿١٥٥﴾
اَلَّذ۪ينَ اِذَٓا اَصَابَتْهُمْ مُص۪يبَةٌۙ قَالُٓوا اِنَّا لِلّٰهِ وَاِنَّٓا اِلَيْهِ رَاجِعُونَۜ ﴿١٥٦﴾ اُو۬لٰٓئِكَ عَلَيْهِمْ صَلَوَاتٌ
مِنْ رَبِّهِمْ وَرَحْمَةٌ وَاُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الْمُهْتَدُونَ ﴿١٥٧﴾

Meâl-i Şerîfi

Ey o bütün iman edenler! Sabr u salât ile yardım isteyin, şüphe yok ki Allah sabredenlerle beraberdir (153). Ve Allah [544] *yolunda katl olunanlara ölüler demeyin, hayır diridirler ve lâkin siz sezmezsiniz (154). Çâresiz sizleri biraz korku, biraz açlık, biraz maldan, candan ve hâsılâttan eksiklik ile imtihan edeceğiz, müjdele o sabırlıları (155) ki başlarına bir musîbet geldiği vakit "biz Allah'ınız ve nihâyet ona döneceğiz* اِنَّا لِلّٰهِ وَاِنَّٓا اِلَيْهِ رَاجِعُونَ*" derler (156). İşte onlar, Rablerinden salavât ü rahmet onlara ve işte hidâyete erenler onlar (157).*

{يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا} Ey şeref-i iman ile temayüz etmiş olan kâffe-i ehl-i iman! Siz her hâlde {اسْتَع۪ينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلٰوةِ} size mevʿud olan gāye-i kemâle ermek için her şeyden evvel sabır ile ve salât ile istiʿâne ediniz. ❁ Evvelâ sabr ü sebâta alışınız, nimetlerin kendilerine göre külfetleri de vardır. Allah'ın bütün nimetlerine ve hele niʿam-ı nâmütenâhiyenin tamamına miftah olan niʿmet-i iman ve İslâma şükretmek ve bâhusûs bunu mertebe-i ihsanda edâ edebilmek elbette kolay değildir. Siz bu seyr ü sülûkta ebedî bir gayeye yürüyeceksiniz ve yürürken imtihanlar geçirecek, biri dâhilî, diğeri hâricî iki büyük düşmanla çarpışacaksınız. Bir taraftan nefislerinizin hevâsı, diğer taraftan kâfirlerin, hak düşmanlarının muhâcemât ü ezâsı ile uğraşacaksınız ve bunlara müdafaa ve mukabele etmek için mücahedeye, muharebeye mecbur olacaksınız; bazı zahmetler, meşakkatler göreceksiniz. Rûhen, bedenen riyâzet-i nefsiyye yapmazsanız[1],

1 B: "yapamazsanız".

sabr ü tahammüle, sebât ü metânete alışmazsanız[1], meʿûnet-i ilâhiyenin ilk vesîlelerinden birini zâyiʿ etmiş olursunuz, tehlikeye uğrarsınız. En ufak bir sıkıntı, bir elem karşısında korkmaya, sızlanmaya başlarsınız, ye's ü fütûra düşersiniz. Şunu biliniz ki sabır her muvaffakiyetin başıdır. İmandan sonra tarîkin başı sabır, ahlâkın başı sabırdır. İlmin başı sabır, amelin başı sabır, hâsılı hikmetin başı sabırdır. Sabırsızlık, ivmek bir anda her şey istemektir. Hâlbuki mahlûkāt zamânîdirler ve terbiye kanununa tâbiʿdir. Zaman ise tevâlî demektir. [545] Bunun için mahlûkātın kemâl-i muvaffakiyeti ʿale't-tedrîc bir silsile tâkip eder, bu ise sabra mütevakkıftır, her şeyi bir anda istemek hiçbir şey istememektir. Hatta yaşamak sabretmektir. Ulemâ sabrı iki kısma taksim ederler: Birisi, elem-i mekrûha sabr ü tahammül ile netâic-i hasenesine intizar, diğeri lezzet-i ʿâcileden ve şehvetten sabır ile netâic-i seyyiesinden tevakkīdir ki biri müsbet, diğeri menfî surette sabırdır. Evvelkisi acı ilaçlarla tedavi gibi vazîfeye ikdam, ikincisi zehirli tatlılardan sakınmak gibi mazarrattan ictinabdır. Maʿahâzâ bazı ahvâl vardır ki orada sabır mezmum ve gayr-i meşrûʿdur. O gibi ahvâlde sürʿatle müdafaa için fedâ-yı hayat daha müreccah ve belki vecîbe olur.

Bu âyetteki الصَّبْرِ'ın elif lâmı ʿahd-i hâricî olmak üzere aksâm-ı sabırdan sıyam veya cihad murâd olunduğu nakledilmektedir. Lâkin muhakkikīnin muhtârına göre "lâm" cins içindir, sıyam ve cihad ile beraber sâir envâʿ-ı sabra da şâmildir. Hâsılı ahlâkta imandan sonra sabır meʿûnet-i ilâhiyenin ilk tarîk-i isticlâbıdır. Salât da böyledir. Salâh-ı rûhânî nizâm-ı cismânînin, sabr ü vakārın, rûhî, bedenî her vazîfenin, dünyevî ve uhrevî her kemâlin nâzımı olan, ferdî, ictimâʿî her hasleti hâiz ve ümmet teşkîlâtının en birinci[2] ve en esaslı tezahürü bulunan namaz, imanın en büyük müeyyidesi, bütün ibâdât ü aʿmâlin başı, mü'minlerin miʿrâcı, Rabbü'l-âlemin'e cism ü cândan arz-ı hâl ile münâcâtları, hulâsa zikir ve şükrü câmiʿ bir ibadet olduğu için, meʿûnet-i ilâhiyenin en mukaddem, en yakın tarîk-i isticlâbıdır. Kıblenin hâiz olduğu ehemmiyet de ilk evvel

---

1 B: "alışamazsınız".
2 B: "birincisi".

bunun içindir. Bu sebeple namaz, sabır gibi sade bir vâsıta değil aynı zamanda Allah'a bir vuslat olmak üzere en büyük bir gāye-i zevktir. Bu sayede mâsivâdan çıkılır, elemler, kederler silinir, âbid[1] ile mâbud hem-bezm-i visâl olur. Bunun içindir ki Aleyhissalâtü vesselâm Efendimiz: وَجُعِلَتْ قُرَّةُ عَيْنِي فِي الصَّلَاةِ buyurmuş[2], en [546] büyük zevk ü sürûrunun namazda hâsıl olduğunu göstermiştir.

Bâlâda kıblenin ehemmiyeti hakkında vârid olan âyât-ı celîle, onun mevzûʿu olan namazın ʿindallah hâiz olduğu kıymet-i kudsiyeyi tefhim etmiş bulunduğundan burada yalnız sabrın kıymetini işʿâr için buyuruluyor ki: {إِنَّ اللهَ مَعَ الصَّابِرِينَ} Zira şüphe yok ki Allah sabredenlerle beraberdir. ❁ O'nun esmâ-i hüsnâsından biri de "Sabûr" ism-i şerîfidir. Her kimde sabır varsa onda kudret-i ilâhiyeden bir şemme-i tecellî vardır. Hele bu ehl-i sabır bir yere gelip bir cemaat olurlarsa her hâlde ʿinâyet-i ilâhiyeye ererler; Allah onların dâima dostu ve velîsidir; dualarına, taleplerine icâbet için nusret-i ilâhiye dâima onların yanlarında dolaşır. Bu maʿiyyeti göstermeyen, ihfâ eden şey o ehl-i sabrın müteferrik bulunmasıdır. Mukārenet ü musâhabet ifâde eden مَعَ kelimesi ʿale'l-ekser metbûʿa dâhil olur. Binâenʿaleyh Allah "sâbirînin maʿiyyetindedir" buyurulmasında tenezzülât-ı ilâhiyenin ulviyetini gösteren büyük bir nükte vardır. Ebussuud bu nüktenin beyânında: "Çünkü" demiştir, "sabra hakikaten mübâşeret edenler cemâʿat-i sâbirîndir ve bu haysiyetle bunlar metbûʿ gösterilmiş oluyorlar."[3] Yani bu maʿiyyet şuʿûnât-ı kesbiyede meşiyyet-i ilâhiyenin meşiyyet-i ʿibâd arkasından geldiğini ifade etmektedir ki rahîmiyetin hükmü olan bu tenezzül-i ilâhînin kullar hakkında ne büyük bir lütuf olduğunu teemmül etmek lâzım gelir. Sabır meselesinin bütün miftâhı bu noktadadır. Ve şunda şüphe edilmemelidir ki bu tenezzül-i ilâhî bir lutf-i irâdîdir.

---

1 B: "abd".
2 Nesâî, ʿİşretü'n-Nisâ, 1.
3 Ebussuud, *İrşâdü'l-ʿakli's-selîm*, I, 179:
ودخول «مع» على الصابرين لما أنهم المباشِرون للصبر حقيقةً فهم متبوعون من تلك الحيثية.

İşte ey mü'minler, bunu bilerek[1] zikir ve şükür yolunda sabır ile istiʿâne ediniz, bu babda Allah'ın düşmanlarıyla mâlen bedenen mücâhedeye muhtaç olursanız onu da yapınız ve bu uğurda telefâtınız bulunursa[2] onların acılarına, firaklarına da katlanınız {وَلَا تَقُولُوا لِمَنْ يُقْتَلُ فٖى سَبٖيلِ اللّٰهِ اَمْوَاتٌ} [547] ve sakın böyle Allah yolunda katledilmiş olanlara "emvâttırlar, ölüdürler" demeyiniz, ❁ onları hakikaten ölmüş zannetmeyiniz ve bununla son derece müteellim olup cezaʿ u fezaʿa düşmeyiniz {بَلْ} hayır, onlar ölü değil {اَحْيَٓاءٌ} diridirler. Hem hayât-ı hakīkiye ile diridirler {وَلٰكِنْ لَا تَشْعُرُونَ} ve lâkin siz duymazsınız; ❁ onların hayatını hissetmezsiniz, o hayat bu dünyadaki meşâʿir-i zâhire ile hissedilecek bir hayat değildir. O bir hayât-ı rûhânî, daha doğrusu bir hayât-ı hakīkiyedir[3] ki hattâ akıl ile bile tamamen idrak olunamaz, ancak hakk-ı[4] yakīn ile idrak olunur ve his ile bilinir. Şühedâ hakkında böyle daha birçok âyetler gelecektir. Hasan-ı Basrî rahmetullâhi ʿaleyh hazretlerinden mervîdir ki "Şehidler ʿindallah diridirler, rızıkları rûhlarına arz olunur da kendilerine revh ü ferah gelir, nitekim Âl-i Firʿavn'a sabah akşam nâr arz olunur da kendilerine elem ü vecaʿ gelir."[5] Bu nakil şehidler hakkında[6] sûre-i Âl-i İmrân'daki وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذٖينَ قُتِلُوا فٖى سَبٖيلِ اللّٰهِ اَمْوَاتًاؕ بَلْ اَحْيَٓاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُونَ. فَرِحٖينَ بِمَٓا اٰتٰيهُمُ اللّٰهُ مِنْ فَضْلِهٖۙ وَيَسْتَبْشِرُونَ... إلخ [3/169-170][7] âyetiyle حٰمٓ'lerde Âl-i Firʿavn hakkında: اَلنَّارُ يُعْرَضُونَ عَلَيْهَا غُدُوًّا وَعَشِيًّاۚ وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ اَدْخِلُٓوا اٰلَ فِرْعَوْنَ اَشَدَّ الْعَذَابِ [el-Mü'min 40/46][8] âyetinin mazmûnudur.

---

1 F +"~~sabır ile~~".
2 B: "olursa".
3 M ve F: "hakīkīdir".
4 M ve B: "hiss-i".
5 Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* II, 22:
وقال الحسن: إن الشهداء أحياء عند الله تعرض أرزاقهم على أرواحهم فيصل إليهم الرّوح والفرح، كما تعرض النّار على أرواح آل فرعون غداة وعشيا فيصل إليهم الوجع.
6 F: "hakkında~~ki~~".
7 "Ve sakın Allah yolunda katledilenleri ölmüşler sanma! Hayır, hep hayattadırlar, Rablerinin ʿindinde yaşarlar. Allah'ın fazlından kendilerine bahş ettiği saadetle şadgâm olarak merzuk olurlar, (…) şunu istibşar ederler ki…"
8 "Ateş! Onlar sabah akşam ona arzolunur dururlar. Saat kıyam edeceği gün de tıkın Âl-i Firʿavn'ı en şiddetli azâba."

Bu âyette rûhların başlı başına kāim ve mahsûs olan cevher-i beden-den başka birer cevheri bulunduğuna ve bunun baʿde'l-mevt müdrik olarak kaldığına, yani bekā-yı rûh meselesine bir delâlet vardır. Cumhûr-ı sahâbe ve tâbiʿîn rıdvanullâhi ʿaleyhim ecmaʿîn hazarâtının da kavilleri budur. Buna delâlet eden daha birçok âyât ü sünen vardır. O hâlde burada bunun şühedâya tahsîsi makamlarının ʿindallah yüksekliğini işʿâr içindir. Bununla beraber İslâm'da mes'ele-i âhiret bundan ibaret değildir. Bunu daha ziyade tavzîh ü itmam edecek olan mes'ele-i baʿs, halk-ı cedîd ve sâire vardır ki sırası geldikçe îzâh olunur. Burada henüz mevti tâkip eden kabir ve âlem-i berzah meselesine işaret buyurulmuştur. Bu âyetin on [548] dörde bâliğ olan şühedâ-yı Bedir hakkında nâzil olduğuna dâir bir kavil vardır. Lâkin tahvîl-i kıbleyi müteʿakib ve gazâ-yı Bedir'den mukaddem bir ihzar olması daha ziyade melhuzdur.

Hâsılı ey ehl-i iman, sabr ü salât ile istiʿâne ediniz, çünkü {وَلَنَبْلُوَنَّكُمْ بِشَيْءٍ مِنَ الْخَوْفِ وَالْجُوعِ وَنَقْصٍ مِنَ الْاَمْوَالِ وَالْاَنْفُسِ وَالثَّمَرَاتِ} biz Peygambere ittibâʿ edip etmeyeni seçmek ve o nimeti itmam etmek üzere sizi korkudan, açlıktan, emvâl,[1] nüfûs ve semerât eksikliğinden biraz bir şeye dûçâr edeceğiz ve böyle bazı mihnetlerle imtihan eyleyeceğiz. ❁ Âhirette لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ [el-Bakara 2/38][2] sırrına ermeniz için dünyada biraz bu mihnetleri tadacaksınız, düşmanların hücûmu korkusu, kıtlık ve darlıktan dolayı açlık, muharebe ve mesârif-i muharebe dolayısıyla mal, can eksikliği, kazanç ve evlâd eksikliği kabîlinden her hâlde biraz bir şey ile mübtelâ olacaksınız. Bu ıtlak içinde bu âyet dîn-i İslâm'da farz kılınacak olan bazı ahkâm ü tekâlîfe dahi işâreti mutazammındır. Havf Allah korkusuna, açlık ramazan orucuna, mal eksikliği zekâta, nüfûs eksikliği cihâd ü şehâdete ve emrâza, semerât eksikliği evlâd ve kazanç zayâʿına işarettir ve bu âlâm ü mihnetin her birinden böyle birazcık ibtilâ ile mükellefiyet bunların küllî ve umûmî surette istîlâlarına mâniʿ olacak ve âhirette büyük büyük nimetlere îsâl edecektir. {وَبَشِّرِ الصَّابِرِينَ} Yâ Muhammed! Sen

1 B +"ve".
2 "…onlara bir korku yoktur ve mahzun olacaklar onlar değildir."

sabr edenleri ise müjdele {اَلَّذٖينَ} o sâbirleri ki {اِذَٓا اَصَابَتْهُمْ مُصٖيبَةٌ} kendilerine bir musîbet isâbet ettiği vakit, yani[1] كُلُّ شَيْءٍ يُؤْذِى الْمُؤْمِنَ فَهُوَ لَهُ مُصِيبَةٌ "Mü'mine ezâ verecek her şey ona bir musîbettir"[2] hadîs-i şerîfi mûcebince ezâ verecek herhangi bir zarara giriftâr oldukları zaman {قَالُٓوا اِنَّا لِلّٰهِ وَاِنَّٓا اِلَيْهِ رَاجِعُونَ} "İnnâ lillâhi ve innâ ileyhi râciʿûn" derler. ❁ "Biz her hâlde [549] Allah'ınız ve behemehâl O'na dönüp varacağız" diye Allah'a arz-ı teslîmiyet ile müteselli olarak sabrederler ve bunu yalnız lisânen değil, gāye-i halk u hilkati düşünerek bütün kalb ile söylerler. "İnnâ lillâhi: Biz Allah'ınız" demekte emvâl ü enfüs her şeyi Allah'a teslim ve Allah teâlâ'nın milki olan her şeyde, hatta can ve bedenlerimizde bile keyfe-mâ-yeşâ' tasarrufa hakkı olduğunu ve acı tatlı O'nun hiçbir tasarrufuna itiraz câiz olamayacağını[3] itiraf ile tasarrufât-ı ilâhiyeye, kazâ ve kadere izhâr-ı rızâ vardır ki bu makam pek büyük bir makamdır. Bu makamı ihraz eden nefse "nefs-i râzıye" tâbir olunur. اِنَّٓا اِلَيْهِ رَاجِعُونَ demekte ise "biz dönüp dolaşıp nihâyette behemehâl Allah'a râciʿ olacağız, bidâyeten yok iken Allah'tan geldiğimiz gibi nihâyeten de yine O'na varacağız" diye sûrî olan vücûd-i müsteʿârımızın mevt ile fenâ ve helâkine ve bununla beraber gayenin ʿadem-i mutlak olmayıp visâl-i küllî olduğuna iman ve bu iman ile ʿindallah marzî olmak ümidini izhar vardır ki bu makāma "nefs-i marziyye" makamı tâbir olunur. Bu ise gāye-i metâlib ve aksa'l-merâtib olan rıdvân-ı ekberdir ve lezzet-i rızâ aʿzâm-ı lezâizdir. İnsanın nefsi ibtidâ nefs-i emmâre iken maʿârif-i dîniye ve ahlâk-ı Muhammediye ile terakki ederek sâniyen nefs-i levvâme, sâlisen nefs-i mutma'inne, râbiʿan nefs-i râziye, hâmisen nefs-i marziyye olur ki Sûre-i Fecr'de يَٓا اَيَّتُهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ. اِرْجِعٖٓى اِلٰى رَبِّكِ رَاضِيَةً مَرْضِيَّةً [el-Fecr 89/27-28][4] hitâb-ı ilâhîsi bunun beyânıdır. Bu rücûʿun bir mekân ve cihete intikal suretiyle olmadığı âşikârdır. Zira Allah teâlâ cihet ü mekândan münezzehtir, binâenʿaleyh bunda üç mâna muhtemildir:

---

1 B -"yani".
2 Ebû Dâvûd, *el-Merâsîl,* thk. Şuayb el-Arnaût, Beyrut: Risâle, 1408, s. 297:
قَالَ: طُفِئَ مِصْبَاحُ النَّبِيّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَاسْتَرْجَعَ قَالَتْ عَائِشَةُ: إِنَّ هَذَا مِصْبَاحٌ، قَالَ: «كُلُّ مَا سَاءَ الْمُؤْمِنَ فَهُوَ مُصِيبَةٌ»
3 B: "olmayacağını".
4 "Ey o Rabbine mutîʿ olan nefs-i mutmeinne. Sen dön o Rabbine hem râdıye olarak hem merdıyye de."

1. Bu, nefsimiz hakkında bir ikrâr-ı fenâdan kinayedir.

2. İkrâr-ı bekādır.

3. Min vechⁱⁿ fenâ ve min vechⁱⁿ bekāyı ikrardır.

Bizce doğrusu bu üçüncüsüdür. Zira hepimizin fenâ-yı zâtîsi ile bekā-billâhı ikrardır. Biz vaktiyle hâriçte nasıl [550] yok da yalnız[1] ilm-i ilâhîde var idiysek, yine onun gibi yok olacağız ve olduğumuz gibi yalnız ilm-i ilâhîde ve sırf hükm-i ilâhîde mevcud kalacağız ve bu bizim bizdeki vücûdumuz olmayacak, bizim ʿindallah vücûdumuz olacaktır. Ancak dünyaya gelirken mevhûbât-ı fıtriyemizle gelmiş, henüz bir işe karışmamış, yapacağımızı yapmamıştık, giderken ise iyi veya kötü kazanacağımızı kazanmış, iyilik veya kötülük nâmına neyimiz varsa hepsini omuzumuza almış, mes'ûliyeti yüklenmiş olarak gideceğiz. Hâsılı zâtımız ilm-i ilâhî ile, vücûdumuz vücûd-i ilâhî ile, bekāmız da bekā-yı ilâhî ile kāim olur. Vücûd-i ilâhî ise ezelî ve ebedîdir, binâenʿaleyh rücûʿ ilallah bu vechile mazhar-ı cemâl veya celâl olarak bekā-billâh demektir.

Râzî diyor ki "Bu rücûʿ âhirete işârettir. Biz dünyada iken az çok kendimiz veya başkaları da menfaat ve mazarratımıza zâhiren mâlik bulunuyorduk, gittiğimiz zaman bunlara hiç kimsenin hükmü geçmeyecek, ez-her cihet üzerimizde yalnız hükm-i ilâhî cereyân edecektir."[2] Bu itibar ile Allah'a rücûʿumuz baʿde'l-mevt bütün ahvâlimizde yalnız Allah'ın hâkim olması ve Allah'ın merciʿ-i ahkâm olması demektir ki bunun üzerine halk-ı cedîd ile baʿs, haşr ü neşr ve sâir ahkâm-ı uhreviye terettüb edebilecektir. Ve asıl âhiret baʿsten sonraki hayât-ı ebediye olacaktır. Hâlbuki buradaki rücûʿ mevtten sonra ve baʿsten evvelki hâlete de şâmildir, buna bazıları "bekā-yı rûh" nâmını vermiş, rücûʿu, âhireti onunla îzâh etmek istemiştir. Lâkin "bekā-yı rûh" tâbirinde bir bekā-yı zâtî şâibesi vardır, rücûʿda ise fenâ-yı zâtîyi itiraf münderictir. Bunun için Allah'a rücûʿ

---

1 M ve B -"yalnız".

2 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* IV, 133:
وَاعْلَمْ أَنَّ الرُّجُوعَ إِلَيْهِ لَيْسَ عِبَارَةً عَنِ الِانْتِقَالِ إِلَى مَكَانٍ أَوْ جِهَةٍ، فَإِنَّ ذَلِكَ عَلَى اللَّهِ مُحَالٌ، بَلِ الْمُرَادُ أَنَّهُ يَصِيرُ إِلَى حَيْثُ لَا يَمْلِكُ الْحُكْمَ فِيهِ سواه، وَذَلِكَ هُوَ الدَّارُ الْآخِرَةُ، لِأَنَّ عِنْدَ ذَلِكَ لَا يَمْلِكُ لَهُمْ أَحَدٌ نَفْعًا وَلَا ضَرًّا، وَمَا دَامُوا فِي الدُّنْيَا قَدْ يَمْلِكُ غَيْرُ اللَّهِ نَفْعَهُمْ وَضَرَّهُمْ بِحَسَبِ الظَّاهِرِ، فَجَعَلَ اللَّهُ تَعَالَى هَذَا رُجُوعًا إِلَيْهِ تَعَالَى، كَمَا يُقَالُ: إِنَّ الْمُلْكَ وَالدَّوْلَةَ يَرْجِعُ إِلَيْهِ/ لَا بِمَعْنَى الِانْتِقَالِ بَلْ بِمَعْنَى الْقُدْرَةِ وَتَرْكِ الْمُنَازَعَةِ.

meselesinde bekā-yı rûhdan başka bir mâna vardır. Bunda bir zaman olup rûhun dahi fenâya gideceğini bir itiraf yok değildir. Bedenimizin fenâsından sonra nice müddetler rûhumuzla kalabileceğimiz müsellem olmakla beraber, kıyâmet-i kübrâ gibi bir gün gelip rûhlarımız da fenâya gidebileceği كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ اِلَّا وَجْهَهُ [el-Kasas 28/88][1] muktezâsınca fenâ-yı [551] zâtîmiz ez-her cihet tahakkuk edeceği ve ancak ʿind-i ilâhîde mâlum olan hakikatimiz hiçbir vechile zâyiʿ olmayarak nefsü'l-emrde her türlü ahkâma tâbiʿ olabileceğimiz ve dünyaya geldiğimiz gibi âhirette de baʿslere, halk-ı cedîdlere mazhar olabileceğimiz ve nihâyet ebedî bir visâl-i vücûd ile cemâlullahdan mütenaʿʿim dahi olacağımız anlaşılabiliyor. Eğer ʿindallah mâlum olan hakikatimiz, rûhumuz veya cismimiz veya her ikisi demek ise bunlardan biriyle, ve eğer bunların mâverâsında bir şey ise o suretle bir bekāya nâil olacağımız ve bu bekā hakikaten bizim kendi kendimize bir bekāmız demek olmayıp ancak bekā-yı ilâhî ile mümkin olan bir bekāmız olacaktır. Ve bunun için bizim tabîî denebilecek muktezâ-yı zâtımız fânîlik iken mukadderâtımız, nasîbimiz, bekā-billâh tarîkiyle mazhar-ı celâl veya cemâl olmaktır ve maksad-ı aksâ,[2] rıdvân-ı ekber işte bu cemâl-i ebedîdir. Fennin bekā-yı illet kānûn-ı azîminde bu mâna sâbit demektir. Maddeler, cüz'î kuvvetler hepsi maʿluldürler, binâenʿaleyh hepsi silinir, yalnız illet-i kül olan Hak teâlâ zât ü sıfâtıyla, kudret-i bâliğasıyla bâkī kalır ve bekā-yı ilâhîde o silinen mevâdd ü kuvâ-yı fâniyenin hüviyet ve taʿayyünât-ı şahsiyeleri ilmullah olmak üzere tamamen mahfuz olarak vücûd-i ilmî ile sâbit ve bâkī kalırlar ve yine her türlü ahkâma mevzûʿ olabilecek bir hakikati hâiz bulunurlar ve işte hayât-ı âhirenin damânı bu bekāullâh ve bu bekā-billâhdır. Ve bu vechile bekā-billâha "bekā-yı rûhânî" tâbirini kullanan feylesoflar hakīkat-i ilâhiyeyi rûh ve rûh-i beşeri hakīkat-i ilâhiyeden gibi düşündüklerinden dolayı bekā-yı rûhu esâs-ı âhiret olarak tasavvur etmişler ve hakikati teşviş eylemişlerdir. Rûh gerçi emr-i Rab olan bir sırdır. Ve bekā-yı rûh bir emr-i münker de değildir. Fakat bizim ebediyen bekā-yı rûhumuzla bekāmıza hükmetmek bize bir bekā-yı zâtî isnad eylemektir. Bu ise fenâ-yı zâtîmizi unutmaktır.

1 "…O'nun vechinden başka her şey helâktedir…"
2 B +"ve".

Bu da illet-i ûlâyı, Allah teâlâ'yı unutmaktır. Şunu bilmelidir [552] ki hakīkat-i hak rûhâniyet ve cismâniyetin fevkinde bir mertebe-i ehadiyyettedir. Rûh emr-i Rab olmakla beraber, Rab emrine hâkimdir. وَاللّٰهُ غَالِبٌ عَلٰٓى اَمْرِه۪ [Yûsuf 12/21][1] unutulmamak lâzım gelir. Binâenʿaleyh bizim vücûd ve bekāmızın merciʿ ü mebnâsı Allah'ın vücûd ve bekāsıdır. Biz kendi bekāmızla değil, Allah'ın bekāsıyla bâkī olabileceğiz, Hayy ü Kayyûm odur. اِنَّا لِلّٰهِ وَاِنَّٓا اِلَيْهِ رَاجِعُونَ işte bu bekā-billâhı nâtıktır. Bu ne yalnız rûhânî ve ne yalnız cismânîdir. Bu her ikisinin mebde'i[2], damânı olan bir bekā-yı hakīkīdir. Ve âhiret bu bekāya müsteniddir. Allah mevcud ve bâkī oldukça bizim için yeniden yeniye nice nice rûhâniyetlere, cismâniyetlere mazhariyet dâima mümkin ve nâmütenâhî münkindir. Ölürüz, rûhumuz kalabilir, âlem-i kabr ve berzahta müsâb ve muʿâteb olabilir, kalmaması ve bir müddet sonra onun da fenâya gitmesi nefsinde mümkindir. Fakat ilmullahdan, hükmullahdan, bekā-billâhdan çıkmamız mümkin değildir. Asıl sevâb ü ʿikābın merciʿi budur. Ve âhiret sadece bir bekā-yı rûh olmayıp hayât-ı berzahiyeden sonra başkaca bir neş'et ile baʿs olacak ve bunun da gayesi o neş'ete göre bir rücûʿ ilallah olacaktır. Binâenʿaleyh اِنَّا لِلّٰهِ وَاِنَّٓا اِلَيْهِ رَاجِعُونَ bir taraftan damân-ı âhiret olan bir rücûʿu, bir taraftan da âhirette dahi aksâ-yı emel ve gāye-i kemâl olan bir rücûʿu ıtlâkıyla mutazammındır ve böyle bekā-billâh ile ümîd ü mehâfet sadece bekā-yı rûh nazariyesine müesses ümîd ü mehâfetten çok yüksek, çok hakīkī, çok ilmîdir. Her şâibeden müberrâ bir tevhid, bir İslâm ilallah'tır. Ve Sûre-i Yûsuf'da geleceği üzere bu tesliyet ümmet-i Muhammed'den başkasına verilmemiştir. Böyle bir tevhid ile bütün ümidini bekā-billâha istinad ettirerek râziye ve marziye makamlarına ermiş olan sâbirler her müjdeye lâyıktırlar. Bunları şu âyet ile tebşir et: {اُو۬لٰٓئِكَ عَلَيْهِمْ صَلَوَاتٌ مِنْ رَبِّهِمْ وَرَحْمَةٌ وَاُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الْمُهْتَدُونَ} İşte Rablerinin salavât ü rahmeti [553] bunlara mahsustur ve işte[3] hidâyete ermiş, doğru yolu tutmuş olanlar ancak bunlardır.

Allah'ın Salavâtı: Bütün günahların mağfiretidir. Allah teâlâ bunların günahlarını tamamen örter ve onları rahmetiyle öyle mesûbâta, öyle

1 "…Öyle ya Allah emrine gālibdir…"
2 B: "mebde'".
3 F -"İşte".

nimetlere îsâl eder ki bunlar dünyada ne görülmüş, ne işitilmiş, ne de beşerin hâtır ü hayâline gelmiş şeyler değildir.[1] Bunlara فَادْخُلِى فِى عِبَادِى وَادْخُلِى جَنَّتِى [el-Fecr 89/29-30][2] denilecektir. O sabırlar ancak îfâsı mümkin olmayan şükr-i ilâhîde vâkiʿ olacak kusurları, günahları örtecek ve onların yerine sevablar celb edecek meʿûnet-i ilâhiyedendirler. Mü'minler bunu bilerek sabr u salât ile istiʿâne etmelidirler ve râziye vü marziye makamlarını ihraz eylemelidirler ve namazlarında Mescid-i Harâm şatrına yönelerek Allah'a zikir ve şükür eylemelidirler ki mevʿud olan dînî ve dünyevî nimet itmam edilsin, ebedî lezzet-i rızâ ihsan olunsun. Bu kıblenin kudsiyeti yalnız bundan ibaret de değildir. Bunda namazdan başka bir tarîk-i zikr ve ibadet ve sizin için başkaca bir sûret-i ictimâʿ ve tekarrub daha vardır. Zira:

إِنَّ الصَّفَا وَالْمَرْوَةَ مِنْ شَعَٓائِرِ اللّٰهِۚ فَمَنْ حَجَّ الْبَيْتَ اَوِ اعْتَمَرَ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِ اَنْ يَطَّوَّفَ بِهِمَاۜ وَمَنْ تَطَوَّعَ خَيْراًۙ فَاِنَّ اللّٰهَ شَاكِرٌ عَلٖيمٌ ﴿١٥٨﴾

Meâl-i Şerîfi

Hakikat, Safâ ile Merve Allah'ın şeʿâirindendir. Onun için her kim hac veya umre niyetiyle Beyt'i ziyaret ederse tavâfı bunlarla yapmasında bir günah yoktur. Her kim de [554] *gönlünden koparak bir hayır işlerse şüphesiz Allah ecriyle meşkur kılar, Alîm'dir (158).*

{إِنَّ الصَّفَا وَالْمَرْوَةَ مِنْ شَعَٓائِرِ اللّٰهِ} Mescid-i Harâm etrafında bulunan Safâ ve Merve tepeleri Allah'ın şeʿâirindendir. İbâdet ve kurbeti için belliklerden, ʿalâim-i mahsûsasından, menâsikindendir. Esasen "Safâ" kaypak taş, "Merve" küçük ve yumuşakça taş demek olup lâm-ı taʿrîf ile الصَّفَا, الْمَرْوَة Mekke'de mâlum iki tepenin ism-i ʿalemleridir. Harf-i taʿrîfleri "el-beyt", "en-necm" gibi lâzımdır. "İlm" maddesinden "alem" ve "alâmet" ve "alâim" gibi, "şuur" maddesinden "şeʿâir", "şaʿîre"nin veya "şiʿâre"nin

1 Buhârî, Bed'ü'l-Halk, 8:
عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: قَالَ اللَّهُ «أَعْدَدْتُ لِعِبَادِي الصَّالِحِينَ مَا لاَ عَيْنٌ رَأَتْ، وَلاَ أُذُنٌ سَمِعَتْ، وَلاَ خَطَرَ عَلَى قَلْبِ بَشَرٍ»، فَاقْرَءُوا إِنْ شِئْتُمْ «فَلاَ تَعْلَمُ نَفْسٌ مَا أُخْفِيَ لَهُمْ مِنْ قُرَّةِ أَعْيُنٍ».

2 "Gir kullarım içine. Gir cennetime."

veya "meşʿar"ın cemʿidir ki ʿalem-i mahsûs, alâmet-i müşʿire, bellik mânasınadır. Nitekim harbde iki tarafın tanışması için kullanılan alâmet ve işârete de "şiʿâr", "parola" denilir. "Şeʿâir" bazen ibadetin kendisine, bazen de mevzûʿuna ıtlak olunur. Ezan, cemaat ile namaz, ezcümle cuma ve bayram namazları, hac şeʿâir-i dindendirler. Kezâlik câmiler, minâreler, hacdaki menâsik, mevâzıʿ-ı mahsûsa, meşâʿir ve[1] şeʿâirdendirler ki işte Safâ ile Merve de bunlardandır. Binâenʿaleyh {فَمَنْ حَجَّ الْبَيْتَ اَوِ اعْتَمَرَ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِ اَنْ يَطَّوَّفَ بِهِمَا} Beytullâh'a hac veya umre yapan kimsenin tavâfı bu ikisiyle, yani Safâ ve Merve ile yapmaya çalışmasında hiçbir cünha, hiçbir günah yoktur.

Lügaten "**hac**"; kasd-ı mahsus mânasınadır ki bir şeye çokça gidip gelmek mânasını da ifade eder. "İʿtimar" da ziyaret demektir. Şerʿan dahi hac ve umre Beyt-i Şerîf'i vech-i maʿrûf üzere bir kasd u ziyarettir ki haccın vakt-i mahsûsu vardır, umrenin yoktur. Tafsîlâtı kütüb-i fıkhiyeye aittir. Burada اَنْ يَطَّوَّفَ iki kaydı tazammun eder. Birisi asl-ı tavaf, yani beytin etrafında dolaşmak, diğeri tetavvuf, yani bu tavafda tekellüftür. Çünkü يَتَطَوَّفُ, يَطَّوَّف'nun idgāmıdır ve بِهِمَا kaydı ve bu kayda müteveccih olan لَا جُنَاحَ عَلَيْهِ hükmü [555] asl-ı tavâfa değil tetavvufa müteʿalliktir. Asl-ı tavâfın farz ve rükün olduğunda ihtilâf yoktur. Fakat bu tavâfa Safâ ve Merve'nin ilâvesi ve Safâ ve Merve beyninde "saʿy" denilen kısm-ı tavâf hakkında لَا جُنَاحَ عَلَيْهِ buyurulmuştur. Bu ise zâhiren bir tahyir gibi görünmekle beraber hakikatte vâcibe, mendûba, mübâha muhtemildir. Buna mukabil Aleyhissalâtü vesselâm Efendimiz hacc-ı şerîflerinde Safâ'ya yaklaştıkları zaman اِنَّ الصَّفَا وَالْمَرْوَةَ مِنْ شَعَٓائِرِ اللّٰهِۚ فَابْدَءُوا بِمَا بَدَأَ اللّٰهُ بِهِ "Safâ ile Merve Allah'ın şeʿâirindendir, Allah'ın başladığıyla başlayınız"[2] diye emretmiş ve kendisi Safâ'dan başlayıp Beyt'i görünceye kadar üzerine çıkmıştır. Bir hadîs-i şerîfinde de bu babda اِنَّ اللهَ كَتَبَ عَلَيْكُمُ السَّعْيَ فَاسْعَوْا buyurarak[3] saʿyin vücûbunu göstermiştir. Burada gerçi maʿnâ-yı aslîsiyle koşmak demek

1 B: "veya".
2 Nesâî, Menâsik, 163/2960.
3 İbn Ebî Âsım, *el-Âhâd ve'l-mesânî,* VI, 222.

olan "saʿy" vâcib olmayıp فَاسْعَوْا اِلٰى ذِكْرِ اللّٰهِ [el-Cumʿa 62/9][1]'de olduğu gibi sadece yürümenin kifayet edeceği dahi müsellem ise de lâekal koşar gibi biraz sürʿat ile "irmâl" denilen yürüyüş tarzı mendub ve hâsılı tavâfda Safâ ve Merve ile tetavvufun vâcib olduğu da anlaşılmaktadır. Buna binâen İmam Mâlik ve Şâfiî hazretlerinden bu tetavvufun dahi asl-ı tavâf gibi rükün ve farz olduğu rivayet olunmuştur. Maʿamâfîh bilakis yalnız âyetin zâhirine temessük ederek tahyîre ve bu tetavvufun vâcib olmayıp nâfile olduğuna zâhib olan fukahâ dahi bulunmuştur. Lâkin mezheb-i Hânefî'de muhtâr olan şudur ki âyetin zâhiri farziyet mânasına, katʿî vücûba mâniʿdir, aynı zamanda zikrolunan hadisler ve teâmül ise vücûbu nâtıktırlar. Binâenʿaleyh bu tetavvuf ne farz-ı katʿîdir, ne de nâfiledir, belki şibh-i farziyeti hâiz bir vâcib-i zannîdir. Farz denemez, çünkü لَا جُنَاحَ عَلَيْهِ nedb ü ibâhaya da şâmildir. Nâfile ve tetavvuʿdur denemez, çünkü tetavvuʿun mâbaʿdinde ayrıca zikredilmiş olması buna mâniʿdir, bu ikisi arasında da hadisler vücûbu nâtıktır. Binâenʿaleyh edillenin kadr-i müştereki olarak bu tetavvuf vâcib-i zannîdir. [556] O hâlde âyette zâhiren tahyîri müfîd görünen لَا جُنَاحَ عَلَيْهِ niçin vârid olmuştur? Cevap: Bunun vechi âyetin sebeb-i nüzûlündedir. Çünkü rivayet olunduğuna göre devr-i câhiliyede Safâ üzerinde "İsâf" nâmında bir put, Merve üzerinde de "Nâile" nâmıyla diğer bir put vardı, câhiliye müşrikleri bunların arasında tavâf eder ve bunlara mesh eylerlerdi. İslâm gelip esnâmı kırdıktan sonra Müslümanlar Safâ ile Merve arasında tavâftan çekindiler, nâhoş gördüler, bunun üzerine bu âyet nâzil oldu ki korkmayın, bunda günâh yoktur, bilakis bunlar şeʿâir-i ilâhiyedendir diye bu tavâfa teşvik buyuruldu ve bu teşvîkin bir nevi vücûb ifade eylediği de hadislerle beyan edildi ve tavâfa Safâ'dan başlamak farz değilse de vâcib oldu. Lâkin İmam Şâfiî farz ile vâcibi tefrik etmediğinden Şâfiiyyece farz ve vâcib müsâvî addedildi. Hazret-i Ömer bir defa Safâ ile Merve arasında koşmamış, sadece yürümüş ve buyurmuştur ki: "Yürüyorsam Resûlullah'ı yürür gördüm, koşarsam

1 "…hemen Allah'ın zikrine koşun…"

Resûlullah'ı koşar da gördüm."[1] Resûlullah Efendimiz ber vech-i bâlâ Safâ ile Merve arasında tavâf ederken müşriklere karşı kuvvetini göstermek için saʿy etmiş, yani koşmuş idi. Bunun hatırası olmak üzere koşar gibi yürümek mesnun olmuş ve bu tetavvufa "saʿy" ıtlak edilmiştir. Demek ki bunda aʿdâ-yı dîne karşı izhâr-ı kuvvet için riyâzât-ı bedeniyeye dahi bir tergīb vardır. Bunun esâs-ı meşrûʿiyeti ve bu tepelerin şeʿâir-i ilâhiyeden olması ise meşhur olan şu hikâyeden nâşî olduğu da beyan edilmiştir ki Hazret-i İbrâhim bırakıp gittikten sonra bu vâdîde Hâcer ile İsmâil susuzluktan son derece daralmışlardı, Hâcer ciğerpâresini mevkiʿ-i Harem'e koymuş, su aramak için tepeden tepeye koşmuştu ve bu sırada Cenâb-ı Allah inâyetini[2] izhar ederek Zemzem kuyusunun yerinden su fışkırtmış[3] ve son dereceye gelen hâl-i zarûretlerinde imdadlarına yetişmiş ve bu suretle şunu göstermiş idi ki Allah teâlâ dâr-ı dünyada sevdiklerini [557] bazı mihnetlere dûçâr ederse de kendisine dua ve ilticâdan ayrılmayan ve bu babda elinden gelecek son vüsʿunu sarf ederek sabr ü sebat edenleri behemehâl ve ʿan-karîb ferah ü ferecini ihsan ile imdad eyler. İşte buna alâmet olmak üzeredir ki Safâ ile Merve'yi kıyamete kadar şeʿâirinden olarak göstermiştir, bütün mü'minler de ânifen beyan edildiği üzere böyle biraz korku, açlık[4] ve sâir mihen ü mesâʿib ile imtihan olundukları zaman me'yus olmamalı, gücürgenmemeli ve müjde-i sabra ermek için çalışmalıdırlar. Müşriklerin bir

---

1 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* II, 66:
وَكَانَ عُمَرُ يَمْشِي بَيْنَ الصَّفَا وَالْمَرْوَةِ وَقَالَ: إِنْ مَشَيْتُ، فَقَدْ رَأَيْتُ رسول الله صلى الله عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَمْشِي، وَإِنْ سَعَيْتُ، فَقَدْ رَأَيْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَسْعَى.
Bu söz İbn Ömer'e de izafe edilmiştir: Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 151:
عَنْ سَعِيدِ بْنِ جُبَيْرٍ، قَالَ: رَأَيْتُ ابْنَ عُمَرَ يَمْشِي بَيْنَ الصَّفَا وَالْمَرْوَةِ، ثُمَّ قَالَ: «إِنْ مَشَيْتُ فَقَدْ رَأَيْتُ رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَمْشِي، وَإِنْ سَعَيْتُ فَقَدْ رَأَيْتُ رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَسْعَى»

2 F +"~~ezeliyesini~~".

3 Buhârî, Enbiyâ, 9:
...وَجَعَلَتْ أُمُّ إِسْمَاعِيلَ تُرْضِعُ إِسْمَاعِيلَ وَتَشْرَبُ مِنْ ذَلِكَ الْمَاءِ، حَتَّى إِذَا نَفِدَ مَا فِي السِّقَاءِ عَطِشَتْ وَعَطِشَ ابْنُهَا، وَجَعَلَتْ تَنْظُرُ إِلَيْهِ يَتَلَوَّى، أَوْ قَالَ يَتَلَبَّطُ، فَانْطَلَقَتْ كَرَاهِيَةَ أَنْ تَنْظُرَ إِلَيْهِ، فَوَجَدَتِ الصَّفَا أَقْرَبَ جَبَلٍ فِي الأَرْضِ يَلِيهَا، فَقَامَتْ عَلَيْهِ، ثُمَّ اسْتَقْبَلَتِ الوَادِيَ تَنْظُرُ هَلْ تَرَى أَحَدًا فَلَمْ تَرَ أَحَدًا، فَهَبَطَتْ مِنَ الصَّفَا حَتَّى إِذَا بَلَغَتِ الوَادِيَ رَفَعَتْ طَرَفَ دِرْعِهَا، ثُمَّ سَعَتْ سَعْيَ الإِنْسَانِ الْمَجْهُودِ حَتَّى جَاوَزَتِ الوَادِيَ، ثُمَّ أَتَتِ الْمَرْوَةَ فَقَامَتْ عَلَيْهَا وَنَظَرَتْ هَلْ تَرَى أَحَدًا فَلَمْ تَرَ أَحَدًا، فَفَعَلَتْ ذَلِكَ سَبْعَ مَرَّاتٍ، قَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ: قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «فَذَلِكَ سَعْيُ النَّاسِ بَيْنَهُمَا» فَلَمَّا أَشْرَفَتْ عَلَى الْمَرْوَةِ سَمِعَتْ صَوْتًا، فَقَالَتْ صَهٍ –تُرِيدُ نَفْسَهَا–، ثُمَّ تَسَمَّعَتْ، فَسَمِعَتْ أَيْضًا، فَقَالَتْ: قَدْ أَسْمَعْتَ إِنْ كَانَ عِنْدَكَ غِوَاثٌ، فَإِذَا هِيَ بِالْمَلَكِ عِنْدَ مَوْضِعِ زَمْزَمَ، فَبَحَثَ بِعَقِبِهِ، أَوْ قَالَ بِجَنَاحِهِ، حَتَّى ظَهَرَ الْمَاءُ، فَجَعَلَتْ تُحَوِّضُهُ وَتَقُولُ بِيَدِهَا هَكَذَا، وَجَعَلَتْ تَغْرِفُ مِنَ الْمَاءِ فِي سِقَائِهَا وَهُوَ يَفُورُ بَعْدَ مَا تَغْرِفُ...

4 F: "havf u cûʿ".

vakit bu tepelere putlar koymak gibi tecavüzleri bile bu hâtırayı ifnâ edemez, tavâfa bunların ilâvesi günah değil sevabdır, bundan başka {وَمَنْ تَطَوَّعَ خَيْراً} herhangi bir kimse me'mur olmasa bile gönüllü olarak ve sırf kendi gönlünden koparak[1] bu kabîlden veya diğerinden bir hayır yaparsa {فَاِنَّ اللّٰهَ شَاكِرٌ عَلٖيمٌ} mükâfâtını görür, çünkü Allah şükredenleri ve şükürlerinin derecelerini bilir ve ona göre şükürlerini mukabilsiz bırakmaz. O Münʿim-i Vehhâb şâkir kullarına karşı mahz-ı lütfundan mezîd-i inʿâm ile mukabele ederek şükür muâmelesi yapar. Bu muâmelenin dünya ve âhirette kıymeti ne kadar büyük olduğunu tasavvur bile edemezsiniz. Nitekim bir hadîs-i kudsîde şöyle vârid olmuştur: لَا يَزَالُ عَبْدِي الْمُؤْمِنُ يَتَقَرَّبُ إِلَيَّ بِالنَّوَافِلِ حَتَّى أَكُونَ سَمْعَهُ الَّذِي يَسْمَعُ بِهِ وَبَصَرَهُ الَّذِي يُبْصِرُ بِهِ وَقَلْبَهُ الَّذِي يُدْرِكُ بِهِ "Mü'min kulum, tetavvuʿ ve nâfilelerle bana tekarrub ede ede o dereceye gelir ki nihâyet Ben onun işittiği kulağı, gördüğü gözü, bildiği kalbi olurum. Her işittiğini hak kulağıyla işitir, her gördüğünü hak gözüyle görür, her bildiğini hak bilgisiyle bilir, hiçbir işinde şaşmaz, yanılmaz, aldanmaz, aldatılmaz, doğruca murâdına erer, Allah ile arasında bu derece yakınlık ve visâl peydâ eder."[2] Vezâifin icrâsından başka sırf gönülden coşularak devam edilen nâfile hayırlar bu kadar büyük vesîle-i kemâl ve saâdettirler. Bunları herkes [558] bilmeli ve bilenler bilmeyenlere anlatıp belletmelidir, çünkü:

اِنَّ الَّذٖينَ يَكْتُمُونَ مَٓا اَنْزَلْنَا مِنَ الْبَيِّنَاتِ وَالْهُدٰى مِنْ بَعْدِ مَا بَيَّنَّاهُ لِلنَّاسِ فِى الْكِتَابِۙ اُو۬لٰٓئِكَ يَلْعَنُهُمُ اللّٰهُ وَيَلْعَنُهُمُ اللَّاعِنُونَۙ ﴿١٥٩﴾ اِلَّا الَّذٖينَ تَابُوا وَاَصْلَحُوا وَبَيَّنُوا فَاُو۬لٰٓئِكَ اَتُوبُ عَلَيْهِمْۚ وَاَنَا التَّوَّابُ الرَّحٖيمُ ﴿١٦٠﴾ اِنَّ الَّذٖينَ كَفَرُوا وَمَاتُوا وَهُمْ كُفَّارٌ اُو۬لٰٓئِكَ عَلَيْهِمْ لَعْنَةُ اللّٰهِ وَالْمَلٰٓئِكَةِ وَالنَّاسِ اَجْمَعٖينَۙ ﴿١٦١﴾ خَالِدٖينَ فٖيهَاۚ لَا يُخَفَّفُ عَنْهُمُ الْعَذَابُ وَلَا هُمْ يُنْظَرُونَ ﴿١٦٢﴾

1 F: "coşarak".
2 Bk. Buhârî, Rikāk, 38:
«...وَمَا يَزَالُ عَبْدِي يَتَقَرَّبُ إِلَيَّ بِالنَّوَافِلِ حَتَّى أُحِبَّهُ، فَإِذَا أَحْبَبْتُهُ كُنْتُ سَمْعَهُ الَّذِي يَسْمَعُ بِهِ، وَبَصَرَهُ الَّذِي يُبْصِرُ بِهِ، وَيَدَهُ الَّتِي يَبْطِشُ بِهَا، وَرِجْلَهُ الَّتِي يَمْشِي بِهَا...»

Meâl-i Şerîfi

İndirdiğimiz beyyinâtı ve ʿayn-ı hidâyet[2] olan âyâtı insanlar için Biz kitapta beyan ettikten sonra ketm edenler muhakkak ki onlara Allah lânet eder, lânet şânından olanlar da lânet eder (159). Ancak tevbe edip hâli düzeltip hakkı söyleyenler başka. Ben onlara bağışlarım, öyle Rahîm Tevvâb'ım Ben (160). Amma âyâtımızı inkâr etmiş ve kâfir olarak can vermiş olanlar, işte Allah'ın lâneti, meleklerin lâneti, insanların [559] *lâneti hep onların üstüne[2] (161). Ebediyen onun altında[3] kalırlar, ne azabları hafifletilir ne de kendilerine göz açtırılır (162).*

Ensardan bir cemaat Yahudîlere Peygamber'in Tevrat'daki evsâfını ve ahkâma müteʿallik bazı âyetleri sormuşlardı. Yahudîler ketm ettiler, söylemediler, onun üzerine bu âyet nâzil olmuştur. İbn Abbas, Mücâhid, Hasan, Katâde, Rebîʿ, Süddî, Asam'dan bunun gerek Yehûd ve gerek Nasârâ ehl-i kitâb ulemâsı hakkında nâzil olduğu da mervîdir.[4] Fakat sebebin hususiyeti hükmün umûmuna mâniʿ olamayacağından hükm-i âyet, emr-i dîne müteʿallik bildiği herhangi bir hakikati ketm edip söylemeyenlerin hepsine ʿâm ve şâmildir. Bunun için Ebû Hüreyre hazretleri çok hadis rivayet ettiği söylendiği zaman "Kur'anda iki âyet -ki biri bu, diğeri iki sahife sonra gelecek olan bunun nazîri âyet- olmasa idi hiçbir hadis rivayet etmezdim" demiş ve bu âyetleri okumuştur.[5] Binâenʿaleyh

---

2 Ebû Dâvûd, *ez-Zühd,* thk. Ebû Temîm Yasir b. İbrahim vd., Hulvan: Dâru'l-Mişkât, 1414/1993, s. 33:
«...وَلَا يَزَالُ عَبْدِي يَتَقَرَّبُ إِلَيَّ بِالنَّوَافِلِ حَتَّى أُحِبَّهُ، فَإِذَا فَعَلَ ذَلِكَ، كُنْتُ قَلْبَهُ الَّذِي يَعْقِلُ بِهِ، وَبَصَرَهُ الَّذِي يُبْصِرُ بِهِ، إِنْ سَأَلَنِي أَعْطَيْتُهُ، وَإِنْ دَعَانِي أَجَبْتُهُ، وَإِنِ اسْتَنْصَرَ بِي نَصَرْتُهُ»

M: "bidâyet".

2 B: "üzerine".

3 F: "altında / içinde".

4 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* IV, 139:
قَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ: إِنَّ جَمَاعَةً مِنَ الْأَنْصَارِ سَأَلُوا نَفَرًا مِنَ الْيَهُودِ عَمَّا فِي التَّوْرَاةِ مِنْ صِفَاتِ النَّبِيِّ عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ، وَمِنَ الْأَحْكَامِ، فَكَتَمُوا، فَنَزَلَتِ الْآيَةُ وَقِيلَ: نَزَلَتْ فِي أَهْلِ الْكِتَابِ مِنَ الْيَهُودِ وَالنَّصَارَى عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ وَمُجَاهِدٍ وَالْحَسَنِ وَقَتَادَةَ وَالرَّبِيعِ وَالسُّدِّيِّ وَالْأَصَمِّ.

5 Buhârî, İlim, 42:
عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، قَالَ: «إِنَّ النَّاسَ يَقُولُونَ أَكْثَرَ أَبُو هُرَيْرَةَ، وَلَوْلاَ آيَتَانِ فِي كِتَابِ اللَّهِ مَا حَدَّثْتُ حَدِيثًا، ثُمَّ يَتْلُو {إِنَّ الَّذِينَ يَكْتُمُونَ مَا أَنْزَلْنَا مِنَ البَيِّنَاتِ وَالهُدَى} إِلَى قَوْلِهِ {الرَّحِيمُ} (البقرة ٢/١٥٩-١٦٠) إِنَّ إِخْوَانَنَا مِنَ المُهَاجِرِينَ كَانَ يَشْغَلُهُمُ الصَّفْقُ بِالأَسْوَاقِ، وَإِنَّ إِخْوَانَنَا مِنَ الأَنْصَارِ كَانَ يَشْغَلُهُمُ العَمَلُ فِي أَمْوَالِهِمْ، وَإِنَّ أَبَا هُرَيْرَةَ كَانَ يَلْزَمُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِشِبَعِ بَطْنِهِ، وَيَحْضُرُ مَا لاَ يَحْضُرُونَ، وَيَحْفَظُ مَا لاَ يَحْفَظُونَ»

İbn Mâce, Mukaddime, 24:

emr-i dîne müteʿallik hiçbir ilim gizlenmemelidir. Zira Allah teâlâ buyuruyor ki:

{إِنَّ الَّذِينَ يَكْتُمُونَ مَٓا اَنْزَلْنَا مِنَ الْبَيِّنَاتِ وَالْهُدٰى} Bizim inzal ettiğimiz beyyineleri ve Allah'ın emrine, ahkâmına, irşâdına ve bunlara iman ve ittibâʿın vücûbuna delâlet eden ve ʿayn-ı hidâyet olan âyât ü edilleyi {مِنْ بَعْدِ مَا بَيَّنَّاهُ لِلنَّاسِ فِى الْكِتَابِ} o kitapta veya bu kitapta, gerek Tevrat ve gerek İncil ve gerek Kur'an cins-i kitabda nâsa beyânımızdan sonra o insanlar içinden bunları ketm edenler, yani ikrâr u iʿtirâf etmeyen, vakt-i hâcette söylemeyen veya neşretmeyen veya neşrine mâniʿ olan veya onu külliyyen veya kısmen tahrîf,[1] telbîs etmek gibi herhangi bir suretle gizleyenler kim olursa olsun {اُولٰٓئِكَ} işte bunlar, bu ketmlerinden dolayı muhakkak {يَلْعَنُهُمُ اللّٰهُ} Allah bunları lânetler {وَيَلْعَنُهُمُ اللَّاعِنُونَ} ve bütün [560] lânet edebilecek, lânet duası yapabilecek olanlar da bunları lânetler, hâsılı bunlar her zaman ve her taraftan bihakkın lânetlenecek melʿunlardır. ❁ Şüphesiz ki haktan sükût eden dilsiz şeytandır, اَلسَّاكِتُ عَنِ الْحَقِّ شَيْطَانٌ اَخْرَس'dir[2]; Şeytan ise dâima melʿun ve mercumdur {اِلَّا الَّذِينَ تَابُوا} ancak[3] tevbe edenler {وَاَصْلَحُوا} tevbe edip de ıslâh-ı hâl edenler {وَبَيَّنُوا} ıslâh-ı hâl edip de ketm ettiği hakikati beyân u neşr edenler {فَاُولٰٓئِكَ اَتُوبُ عَلَيْهِمْ} işte Ben Allah Azîmü'ş-şân da bunların tevbelerini kabul eylerim ve bunlara atf-ı nazar ederek kendilerini lânetten istisna ederim {وَاَنَا التَّوَّابُ الرَّحِيمُ} Tevvâb-ı Rahîm ancak Benim, Benden ziyade tevbe kabul eden hiçbir rahîm tasavvur olunamaz. ❁ Burada kıssa-i Âdem'e, kelimât-ı tevbeye bir ircâʿ-ı nazar bulunduğu âşikârdır تَابُوا وَاَصْلَحُوا'dan sonra وَبَيَّنُوا buyurulması ketm günahının tevbesi her hâlde zıddı olan beyan ve tebyin sevâbını işlemekle meşrut bulunduğunu ifham eder. Demek ki her günahın kendine mahsus bir tevbesi ve her nevi küfrün bir tarz-ı îmânı vardır. ʿAle'l-ıtlâk her tevbe her günahın

---

عَنْ الزُّهْرِيّ، عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ هُرْمُزَ الْأَعْرَجِ أَنَّهُ سَمِعَ أَبَا هُرَيْرَةَ يَقُولُ: وَاللَّهِ، لَوْلَا آيَتَانِ فِي كِتَابِ اللَّهِ تَعَالَى مَا حَدَّثْتُ عَنْهُ -يَعْنِي عَنْ النَّبِيّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ- شَيْئًا أَبَدًا، لَوْلَا قَوْلُ اللَّهِ: {إِنَّ الَّذِينَ يَكْتُمُونَ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ مِنْ الْكِتَابِ...} إِلَى آخِرِ الْآيَتَيْنِ (البقرة ٢/١٧٤-١٧٥)

1 B +"ve".

2 Ebû Ali ed-Dekkāk'ın sözüdür (Kuşeyrî, *Risâle*, I, 245; Nevevî, *el-Ezkâr*, thk. Abdülkādir el-Arnaût, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1414/1994, s. 335/1030).

3 F +"~~bundan, yani bu ketmden sonra~~".

tevbesi olamaz. Hâsılı hakk-ı sarîhi ketm etmek küfürdür ve iman da izhâr-ı haktır. Ve baʿde'l-küfr izhâr-ı hak ile tevbe ve iman makbuldür.

Tevbe edenler böyle, mâʿadâsına gelince {إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَمَاتُوا وَهُمْ كُفَّارٌ} Allah'ın inzal ettiği beyyinât ve hüdâya ve bu cümleden olarak bütün enbiyâ ve kitaplarla beraber nübüvvet-i Muhammediyeye ve Kur'ân'a iman etmeyip de küfürde ısrar ve kâfir oldukları hâlde vefat edenler {أُولٰٓئِكَ} bunlar da işte {عَلَيْهِمْ لَعْنَةُ اللّٰهِ وَالْمَلٰٓئِكَةِ وَالنَّاسِ اَجْمَعِينَ} böyle melʿunlardır. Allah'ın, meleklerin, insanların [561] hepsinin lâneti bunların[1] üstünedir. {خَالِدِينَ فِيهَا} Bu lânette muhalled olarak kalırlar {لَا يُخَفَّفُ عَنْهُمُ الْعَذَابُ} ve bunlardan ile'l-ebed azab tahfif edilmez {وَلَا هُمْ يُنْظَرُونَ} bunlara hiçbir mühlet ü müsaade de verilmez. ۞ Her küfür bir ketm-i hak demek olduğuna göre bu âyet evvelki âyetteki tevbe ile müstesnâ olanlardan mâʿadâ ketm-i hak edenler hakkındaki hükm-i laʿneti tekid ve lâʿinûnu tefsir etmiş olmakla beraber diğer cihetle ondan eʿamdır. Zira lisânen veya kalemen hakkı söylemiş veya yazmış olmakla beraber kalben iman etmeyip kâfir kalan ve bu küfürlerinden tevbe etmeyerek ölenlere yukarıki lânetin şümûlü cây-ı nazar olduğu hâlde bu âyet ʿale'l-ıtlâk kâfirlere sarâhaten ʿâm ve şâmildir.

Ey insanlar siz artık böyle küfr ü şikāktan vazgeçip hepiniz dâire-i tevhîde giriniz, çünkü:

وَاِلٰهُكُمْ اِلٰهٌ وَاحِدٌۚ لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ الرَّحْمٰنُ الرَّح۪يمُ ﴿١٦٣﴾

Meâl-i Şerîfi

Her hâlde hepinizin Tanrısı bir Tanrı, başka Tanrı yok ancak O. O Rahmân-ı Rahîm[2] (163).

{وَاِلٰهُكُمْ} Ey insanlar! Hepinizin ibadet ve ubûdiyetine lâyık ve müstehak olan hakīkī mâbudunuz {اِلٰهٌ وَاحِدٌ} bir tek mâbuddur. Vâhid sıfatıyla muttasıf bir ilâhtır ki ilâhlıkta tektir. Hem sizden başkalarının da

1 B: "onların".
2 F: "Her hâlde hepinizin Tanrısı bir Tanrı, başka Tanrı yok ancak O. O Rahmân-ı Rahîm / Hepinizin ilâhı bir ilâhtır, O'ndan başka ilâh yoktur, O hem Rahmân hem Rahîm'dir".

diğer bir ilâhı var sanmayınız {لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ} O'ndan başka hak [562] hiçbir ilâh yoktur. Ondan mâʿadâ mâbud tutulanların[1] hiçbiri ulûhiyete lâyık değil, hepsi boş, hepsi bâtıldır. O'nun fevkinde veya müsâvîsi bir ilâh tasavvuru muhal olduğu gibi, O'nun mâdûnunda olmak şartıyla da ilâhiyetine iştirak edebilecek mâbudlar, tanrılar yoktur. Ulûhiyet kābil-i iştirak değildir ve bihakkın ilâh ancak o Vâhid Tanrı'dır.[2] O'nun bütün mahlûkāta mebde' olan birçok esmâsı ve sıfâtı varsa da künh-i[3] zâtından bihakkın tâbir mümkin değildir. Hakīkat-ı hak her türlü terkibden âzâde ve o Ferd-i Ehad[4] nâkābil-i tavsîfdir; çünkü vasıf, mevsuf ile sıfat beyninde az çok bir mugāyeret iktizâ eder. Gayriyet olunca da ferdâniyet kalmaz. Bir de ihbar bir muhber^un ʿanh ile bir muhber^un bih ister, bu ise ferdâniyete münâfîdir. Bunun için esmâ-i müştakkanın hepsi hakīkat-i Hakk'ın künh-i ehadiyetine vüsûlden kāsırdır. Onun zâtına nihâyet nihâyet هُوَ (Hüve) denilebilir. Bütün menbaʿ-i celâl ve izzet, cemîʿ-i cihât-ı kesretten müberrâ olan ve ancak "Hüve" diye ifade olunabilen Zât-ı Ehad'dır. Onun zâtı sıfât ile tekemmül etmiş olmayıp bilakis kemâl-i zât, sıfât-ı[5] kemâlini istilzam etmiştir. İşte "Hüve", o yenbûʿ-i rahmet ü izzete, o mebde'-i aʿlâ-yı ehadiyete îsâl eder. Bunun için "Hüve" kelimesi bir zamir olduğu hâlde onun zâtına delâlet eden en büyük ismi gibi olmuştur. Tevhid denizine dalmış olan ehlullah ʿindinde bu ismin ehemmiyeti pek büyüktür. Buna İsm-i Aʿzam diyenler de vardır. Maʿahâzâ[6] İsm-i Aʿzam "Allah" ism-i şerîfidir diyenler daha çoktur. Zira "Allah" ismi, zât ve bütün sıfât mecmûʿuna delâlet etmek itibariyle daha cemʿiyyetlidir. "Hüve" ise makām-ı tevhîdde aʿzamdır. هو، يا هو، يا مَنْ لَا هُوَ إِلَّا هو tâbiri, me'sûr olan ezkâr-ı tevhîddendir.

İşte hepinizin bihakkın mâbudu, bütün kesretlerin mebde'i olmakla beraber zâtında terkib ve kesret bulunmayan, ulûhiyette, vücûb-i vücûdda

---

1 M ve B: "tutanların". M'nin sonraki baskılarında F'deki şekliyle "tutulanların" diye düzeltilmiştir.
2 F: "Ferd-i Mutlak'tır".
3 M: "yene", B: "yine".
4 F: "Ferd-i Mutlak".
5 B: "safvet-i". M: "saffati". Sonraki baskılarda "sıfâtı" şeklinde düzeltilmiştir.
6 B: "maʿamâfîh".

hiçbir şerîk ü nazîri olmayan o İlâh vâhiddir. Hiçbir mahlûkun bunun [563] dâire-i ulûhiyetinden çıkması mümkin değildir, bütün bu azamet ü kibriyâsıyla beraber O {الرَّحْمٰنُ الرَّحِيمُ} hem Rahman hem Rahîm'dir. Bütün rahmetler O'nun, en rakīk merhametler O'nundur. Şirk edenler böyle bir ilâh-ı vâhide şirk etmiş, küfredenler böyle bir rahmân-ı rahîme küfretmiş oluyorlar. Ve bu sebeple kendilerini bu rahmet-i ezeliye ve ebediyeden mahrum ederek lânete mazhar kılıyorlar. Binâen'aleyh o şirk ve küfürden sarf-ı nazar etmeli de Allah'a ve Allah'ın münzelâtına iman eylemeli ve dâire-i tevhîdde bu rahmetlere ebediyyen ermelidir.

Deniliyor ki Kâbe ve etrafında müşrikînin[1] üç yüz altmış tane putları vardı. Bu âyeti işittikleri zaman taaccüb ettiler de "Yâ Muhammed! Eğer sâdık isen bir âyet, bir delîl-i kat'î getir de bununla sıdkını bilelim" dediler. İbn Cerîr'in Atâ'dan bi'r-rivâye beyânına göre Aleyhissalâtü vesselâm Efendimiz'in Medine'ye kudûmünde وَاِلٰهُكُمْ اِلٰهٌ وَاحِدٌ âyeti nâzil olmuştu. Mekke'de küffâr-ı Kureyş "Bu kadar insanlara bir ilâh nasıl yetişir?" dediler. Bunun üzerine şu âyet nâzil oldu:[2]

اِنَّ فِى خَلْقِ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ وَاخْتِلَافِ الَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَالْفُلْكِ الَّتِى تَجْرِى فِى الْبَحْرِ بِمَا يَنْفَعُ النَّاسَ وَمَٓا اَنْزَلَ اللّٰهُ مِنَ السَّمَٓاءِ مِنْ مَٓاءٍ فَاَحْيَا بِهِ الْاَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا وَبَثَّ فِيهَا مِنْ كُلِّ دَٓابَّةٍ وَتَصْرِيفِ الرِّيَاحِ وَالسَّحَابِ الْمُسَخَّرِ بَيْنَ السَّمَٓاءِ وَالْاَرْضِ لَاٰيَاتٍ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ ﴿١٦٤﴾

[564] **Meâl-i Şerîfi**

Şüphesiz göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelişinde, insanlara yarar şeylerle denizde akan gemide, Allah'ın yukarıdan bir su indirip de onunla arzı ölmüşken diriltmesinde, diril-

1 B: "müşriklerin".

2 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* III, 268-269:

عن أبي الضحى قال: لما نزلت «وإلهكم إلهٌ واحدٌ لا إله إلا هو الرحمن الرحيم»، قال المشركون: إن كان هذا هكذا فليأتنا بآية! فأنزل الله تعالى ذكره: «إن في خلق السموات والأرض وَاختلاف الليل والنهار...» الآية. عن عطاء، قال: نزل على النبي صلى الله عليه وسلم بالمدينة: «وإلهكم إله واحدٌ لا إله إلا هو الرحمن الرحيم»، فقال كفار قريش بمكة: كيف يَسعُ الناسَ إله واحد؟ فأنزل الله تعالى ذكره: «إنّ في خَلق السموَات والأرض واختلاف الليل والنهار» إلى قوله: «لآياتٍ لقوم يَعقلون»، فبهذا تعلمُون أنه إله واحدٌ، وأنه إله كل شيء، وخالق كل شيء.

tip[1] de[2] üzerinde deprenen hayvânâtı yaymasında, rüzgârları değiştirmesinde, gök ile yer arasında musahhar bulutta, şüphesiz hep bunlarda akıllı[3] olan bir ümmet için elbet Allah'ın birliğine âyetler var (164).

Said b. Mesrûk hazretlerinden rivayet olunduğuna göre, Kureyş "Yahudîlere Mûsâ'nın getirdiği âyâtı bize söyleyin nelerdi?" diye sormuşlar, onlar da asâyı ve yed-i beyzâyı anlatmışlar. Nasârâ'ya da sormuşlar, onlar da "ekmeh ve abrası ibrâ ve mevtâyı ihyâ" mucizelerini anlatmışlar. Bunun üzerine Kureyş Hazret-i Peygamber'e "Sen de Allah'a dua et, bize şu Safâ tepesini altın yapıversin de yakınımız ve düşmanlarımıza karşı kuvvetimiz tezâyüd etsin" demişler. Binâenʿaleyh Resûlullah bunu Rabbinden niyaz etmiş, Allah teâlâ da vahiy ile "Bunu yaparım, lâkin bundan sonra yine tekzib ederlerse onlara âlemînden hiçbirine yapmadığım bir azab veririm" buyurmuş. Bunun üzerine Aleyhissalâtü vesselâm "Yâ Rab, kavmimi ve beni hâlimize bırak, ben onları günden güne davet edeyim" diye dua etmesine mebnî Cenâb-ı Allah bu âyeti inzal buyurarak semâvât u arzın halkı ve buna müteferriʿ cereyân-ı hilkatin, Safâ'nın altına kalb edilmesi gibi istenilen mucizelerden daha büyük, daha nâfiʿ ve daha iʿcazkâr olduğunu beyan buyurmuştur[4] ki bunlar muʿcizât mesâilinde Kur'ân'ın fikr-i beşeri ne güzel terbiye ettiğini ifham etmeye kâfîdir.

Siz O'nun birliğine, kudret ü rahmetine ve bu kadar insanlara kifayet edebileceğine şüphe edip zât u sıfâtına delil ve mucize mi istiyorsunuz? {إِنَّ فِى خَلْقِ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ} [565] Şu üstünüzdeki buʿd-ı muhît içinde sayısız ecrâm-ı ulviyesi ve aralarındaki ebʿâd ve bu ebʿâdı işgal eden hevâ ve

---

1 F -"diriltip".
2 F: "ve".
3 F: "aklı".
4 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* III, 269-270. Krş. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 242, 258:
عن سعيد قال: سألت قريش اليهودَ فقالوا: حدثونا عما جاءكم به موسى من الآيات! فحدثوهم بالعصَا وبيده البيضاء للناظرين. وسألوا النصارى عما جاءهم به عيسى من الآيات، فأخبروهم أنه كان يُبرئ الأكمهَ والأبرصَ ويُحيي الموتى بإذن الله. فقالت قريش عند ذلك للنبي صلى الله عليه وسلم: ادعُ الله أن يجعل لَنا الصفا ذَهبًا، فنزداد يقينًا، ونتقوَّى به على عدوّنا. فسأل النبي صلى الله عليه وسلم ربه، فأوحى إليه: إنّي مُعطيهم، فأجعلُ لهم الصفا ذهبًا، ولكن إن كذَّبوا عذّبتهم عذابًا لم أعذبه أحدًا من العالمين. فقال النبي صلى الله عليه وسلم: ذَرني وقَومي فأدعوهم يومًا بيوم. فأنزل الله عليه: «إنّ في خَلق السموات والأرض» الآية. إن في ذَلك لآية لهم، إن كانوا إنما يريدون أن أجعل لهم الصفا ذهبًا، فخلق الله السموات والأرض واختلاف الليل والنهار، أعظمُ من أن أجعل لهم الصفا ذهبًا ليزدادوا يقينًا.

ziyâ gibi mer'î veya gayr-i mer'î ecsâm veya keyfiyyât-ı latîfe ve esîriyesi ve her birinin seyr ü hareketleri ile çizdikleri tabaka tabaka medârları, mahrekleri ve nizâm-ı ictimâʿîleri ile teşkil ettikleri câbecâ manzûmeleri, burçları ile şu semâvâta ve o ecrâmdan biri olup denizleriyle karalarıyla, dağlarıyla dereleriyle, ovalarıyla çölleriyle, pınarlarıyla ırmaklarıyla, maʿâdiniyle nebâtâtıyla, ormanlarıyla seyranlarıyla ve bütün o semâvâta direksiz kuşaksız irtibat ve münasebetiyle ayağınızın altında yuvarlanan şu arza bir bakınız. İşte "mekân" denilen fezâ-yı bîkerân içinde hey'et-i âlem nâmını alan bu semâvât u arzın halk u ibdâʿında, nizâm-ı hilkatinde {وَاخْتِلَافِ الَّيْلِ وَالنَّهَارِ} gece ile gündüzün değişmesinde, uzayıp kısalmasında, birbiri ardı sıra teʿâkub etmesinde ve bu teʿâkub ve tevâlî ile tecellî eyleyen vazʿ-ı mekânîde, sırr-ı zamânîde ve mahall-i vâhide tevârüd-i ezdâdda {وَالْفُلْكِ الَّتِى تَجْرِى فِى الْبَحْرِ بِمَا يَنْفَعُ النَّاسَ} ve insanlara nâfiʿ hamûlelerle[1] denizde akıp giden ve ecrâm-ı semâviyenin buʿd-i kebûd-i semâda seyirlerini andıran gemilerin cereyânında ve cereyan ettiği denizlerin sırr-ı hilkatinde, bunlardaki bu cereyan ile tecellî eden hareket ü sükûn kanunlarında ve bu kanunların insanlara temin ettiği menâfiʿin tarz-ı husûlünde {وَمَٓا اَنْزَلَ اللّٰهُ مِنَ السَّمَٓاءِ مِنْ مَٓاءٍ فَاَحْيَا بِهِ الْاَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا} Allah'ın yukarıdan indirdiği suda, indirip de kuru toprağa ölümünden sonra su ile tekrar hayat vermesinde ve bu hayât-ı nebâtînin tarz-ı tekvîninde {وَبَثَّ فِيهَا مِنْ كُلِّ دَٓابَّةٍ} ve bu arzda zevi'l-ʿukūle varıncaya kadar her türlü hayvânâtı sınıf sınıf, cins cins, nevʿ nevʿ tefrîk ü tasnif edip [566] yaymasında ve bu hayât-ı hayvânînin husûlünde {وَتَصْرِيفِ الرِّيَاحِ} ve türlü türlü rüzgârları bir taraftan bir tarafa, bir hâlden diğer hâle evirip çevirmesinde {وَالسَّحَابِ الْمُسَخَّرِ بَيْنَ السَّمَٓاءِ وَالْاَرْضِ} semâ ile arz arasında musahhar olan bulutlarda {لَاٰيَاتٍ} hiç şüphesiz birçok âyetler, maddî mânevî, dînî dünyevî nimetler, istediğinizden daha iʿcâzkâr mucizeler vardır. Vardır amma {لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ} akledecek bir kavim için. Yani akıllı olan ve aklından istifade eden kimseler için. Binâenʿaleyh akıl da bu âyâtın biri ve belki en büyüğüdür.

---

1 M: "humulelerle".

"**Akıl**": Maʿdeni kalb ve rûhda, şuʿâʿı dimağda bulunan bir nûr-ı maʿnevîdir ki insan bununla mahsüs olmayan şeyleri idrak eder. "Akletmek"; esbâb ile müsebbebât, eser ile müessir arasındaki alâkayı, yani illiyet kanununu ve ona müteferriʿ lüzûm alâkalarını idrak ederek eserden müessire veya müessirden esere veyahut bir müessirin iki eserinin birinden diğerine intikal eylemektir ki, "mantık" denilen bu intikal sayesinde bir eser-i mahsüsden gayr-i mahsüs olan müessiri, meselâ mahsüs bir hışırtıdan[1] gayr-i mahsüs bir hayvan, veya mahsüs bir müessirden gayr-i mahsüs eseri, meselâ görülen bir bal arısından gayr-i mahsüs olan bal, yahut mahsüs bir eserden alâkadar bulunduğu diğer bir eser, meselâ görülmeyen bir arının duyulan[2] vızıltısından henüz gayr-i mahsüs bulunan balı ve yeri keşf ü idrak olunur. Ve işte böyle mahsüsden gayr-i mahsüse intikale vesile olan veya gayr-i mahsüs bir mânayı bizzat ve bi'l-bedâhe keşfeden âlet-i idrâke "akıl" tesmiye edilir. Ve bu intikalin başlıca üç nevʿi vardır. Birincisi cüz'îden cüz'îye, ferdden ferde intikaldir ki buna "temsîl" veya "kıyâs-ı fıkhî" denilir. İkincisi, cüz'îden küllîye, [567] vâhid-i ferdîden vâhid-i nevʿîye veya vâhid-i nevʿîden vâhid-i cinsîye intikaldir ki buna "istikrâ" tesmiye edilir. Kazâyâ-yı külliyenin ve kavâʿid-i fünûnun ekserîsi ve belki umûmu bu tarîk ile keşf edilegelmiştir. Bunda müşahede ve tecribenin ehemmiyeti büyüktür. Üçüncüsü küllîden cüz'îye, vâhid-i cinsîden vâhid-i nevʿîye veya vâhid-i nev'îden vâhid-i ferdîye intikaldir ki buna da maʿnâ-yı ehassıyla "istintac" veya "kıyâs-ı mantıkî" veya sadece "kıyas" tâbir olunur ki bütün ulûmun tatbîkāt-ı fiʿliyyesi bununla yapılır. İstikrâların netâic-i ameliyesi bununla istihsâl olunur. Ve turuk-ı ilmiyenin en kuvvetlisi budur. Çünkü bunda bir taraftan tesis, diğer taraftan tekid vardır.

Bütün ulûm u fünûnun ve her türlü mazhariyyet-i beşeriyenin medârı olan illiyet kanununu hüsn-i idrak ve tatbik sayesinde akıl, bu âyetlerden bu tarîklerle vücud ve vahdâniyet-i ilâhiyeyi ve rahmet-i şâmilesini bi'z-zarûre anlar, keşf eder. Bu tarîklerden birinde veya hepsinde yürüyen

1 M ve B: "hışıltıdan".
2 M ve B -"duyulan".

aklın da başlıca iki nevi seyri vardır. Birincisi ağır, tedrîcî ve zamânî olan teemmülî seyridir ki buna "fikir" tesmiye olunur. Diğeri de bir lahzada, bir hamlede matlûba vâsıl oluverecek derecede serîʿ olan ânî seyridir ki buna da "hads" tesmiye edilir. Bu hads de iki kısımdır: Birisi her birinde mevzûʿuna göre uzun müddet vâkiʿ olan tahsil, tecribe ve mümâreseden mütehassıl meleke-i iʿtiyaddır ki kesbîdir. Nazarî amelî tahsil ve terbiye-i ilmiye bu gayeye ermek içindir. Buna "akl-ı mesmûʿ" dahi denilir. Diğeri doğrudan doğru fıtratta merkuz ve sırf vehb-i ilâhî olan melekedir ki buna da "kuvve-i kudsiyye" veya "akl-ı matbûʿ" veya "garîzî" tesmiye olunur. Bunda esas itibariyle saʿy ü kesbin hiç hükmü yoktur ve herkesin bu nevi hads ü akıldan az çok bir nasîbi vardır. Bu olmayınca öbür akl-ı mesmûʿun hiç hükmü olmaz. Bunun kābil-i tahdid olmayan birçok merâtibi vardır ki bir zekâ-yı basîtten ʿukūl-i enbiyâ mertebelerine kadar gider. En yüksek [568] mertebesine "Akl-ı Evvel" denilir ki mebde'den gāyeyi, gāyeden mebde'i, evvelden âhiri, âhirden evveli kemâl-i yakīn ile gören bu Akl-ı Evvel, Kalem-i İlâhî ve Nûr-i Muhammedîdir. Nitekim hadîs-i şerifte أَوَّلُ مَا خَلَقَ اللّٰهُ الْقَلَمَ [1], أَوَّلُ مَا خَلَقَ اللّٰهُ الْعَقْلَ [2], أَوَّلُ مَا خَلَقَ اللّٰهُ نُورِي [3] buyurulmuştur. ʿUkūlün derecâtındaki ihtilâf noksanlarından münbaʿistir. Yoksa esas itibariyle ʿukūl için tarîk birdir, o da tarîk-ı haktır. Bizim illiyet mebde'i, tenakuz mebde'i gibi idrâk-i hakka vesile olan esbâb-ı asliye hakkındaki idrâkât-ı bedîhiyemiz, Akl-ı Evvel'in künh-i idrâkini gösteren birer hissemizdir. Biz bu sayede her nevi maʿlûmâtı böyle bir tarz-ı bedâhetle idrak eden Akl-ı Evvel'in, kuvve-i kudsiyye-i mutlakanın kemâlini isbâta bir beyyine buluruz. Bizim nisbî ve cüz'î olan kuvve-i hadsiyemizle Akl-ı Evvel'e böyle bir ittisâlimiz ve bu sayede hakka bir vusûlümüz vardır. Bütün merâtibiyle hads-i vehbî, kesbî olmadığı için bunda saʿy ü irâde-i beşer âmil değil ise de, bunda bi-lutfihi teâlâ mâlik olduğumuz hissemiz nisbetinde akl-ı fikrî ve bu babdaki medîd

1 Abdülhay el-Leknevî, *el-Âsâru'l-merfûʿa fi'l-ahbâri'l-mevdûʿa,* thk. Muhammed Saîd Besyûnî Zağlûl, Bağdad: Mektebetü'ş-Şarku'l-Cedîd, ts., s. 43. Leknevî bu lafızlarla sâbit olmadığını söyler.

2 Ebû Dâvûd, Sünnet, 17.

3 Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ*, VII, 318. Sâgânî mevzû olduğunu söylemiştir (*Mevdûʿât,* s. 35).

tecribeden mütehassıl hads-i iʿtiyadî melekesi kesbî olduğundan Kur'ânında Cenâb-ı Hak umum insanları bu tarîka hidâyet ve sevk için لَاٰيَاتٍ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ buyurmuş ve akıl olmayınca doğrudan doğru hislerde icrâ-yı te'sîr edecek olan muʿcizâtın büyük bir fâidesi olmayacağını anlatmıştır. Kur'ân'ın bu gibi âyetlerinde insanları idrak ve istidlâl için muʿcizâttan ziyade maʿkūlât-ı külliyeye sevk vardır. Ve bunun için Kur'an, aʿzam-ı muʿcizâttır. Fakat bundan bazılarının zannetmek istediği gibi muʿcizât-ı enbiyânın imtinâʿına ve Hâtemü'l-Enbiyâ Efendimiz'in maddî mucizeler göstermediğine ve göstermeyeceğine işaret gibi bir mâna çıkarmaya kalkışmak da doğru değildir. Çünkü bu âyette icmâl edilen ve her biri nefsü'l-emrde en büyük hârika-i bedîʿa olan âsâr ve âyâtı izhar eden kudret-i bâliğa düşünüldüğü zaman, Safâ tepesinin altına kalb edilivermesi bu kudrete nazaran hiçbir ehemmiyeti hâiz [569] olamayacağı ve bir muhal teşkil edemeyeceği suhûletle anlaşılır. Binâenʿaleyh Cenâb-ı Hak sebeb-i nüzûl nokta-i nazarından bu âyetle şunu da anlatmış oluyor ki semâvât ve arzın halk u ibdâʿı ve bunlar üzerinde zikr olunan tasarrufât-ı bedîʿanın icrâsı gibi en büyük mucizeler ve müstemir olan bu mucizelerin idrâkinden hâsıl olacak fâidelerin yanında Safâ'nın altına kalb edilmesi gibi muvakkat ve münferid bir hâdise-i hârika talebi pek küçük bir şeydir. Bu büyük ve müstemir mucizeleri idrak ve mütâlaa edenler ve bu mütâlaa ile Hâlık teâlâ'nın kanunlarına vukuf ile ittibâʿ eyleyenler Safâ tepesini altın yapmak gibi bir matlûbu bilâhare kendileri bile yapabilirler. Çünkü bu sayede yalnız Safâ'nın değil bütün Mekke dağlarının altın ile döşenmesi bile mümkin olur. Allah teâlâ bunun da yolunu yapmıştır. Yalnız meʿâdin kanunlarını iyice idrak etmek bu matlaba kâfî gelir. Binâberîn Allah'tan ve Peygamber'den daha büyük, daha hayâtî, kudsî, küllî ve ebedî metâlib istemek iktizâ eder.

لَاٰيَاتٍ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ'da âyât, alâmât-ı vâzıha ve delâil-i katʿiyye karşısında ciddî olarak hiçbir söz söylenmek ihtimâli bulunmayan muʿcize-i bâhire demektir ki, Kur'ân'ın âyetlerine "âyet" denilmesi de bu mâna ile alâkadardır. Demek ki Allah teâlâ'nın iki nevi âyâtı vardır. Birisi kitâb-ı tekvin ve hilkatteki âyât-ı fiʿliyye, diğeri de kitâb-ı münzeldeki âyât-ı kavliyyedir. Bunların ikisi de zât u sıfât ve ahkâm ü irâdât-ı ilâhiyeye delâlet ettiklerinden dolayı "âyet" tesmiye olunmuşlardır. Bu iki kitabı[1] ve bu iki nevi âyâtı mütekābilen yekdiğerinin[2] dâl ve medlûlü, şerh ü tefsîridirler. Kemâl-i maʿrifet, kitâb-ı münzelin âyât-ı kavliyyesinden kitâb-ı hilkatin âyât-ı fiʿliyyesini ve ondan Hak teâlâ'nın zât u sıfâtını okuyup anlamak ve anladıktan sonra O'nun kanunlarına, evâmirine, ahkâmına ittibâʿ ederek tarîk-ı müstakīmden râziye ve marziyye makamlarını ihrâz ile bekā-billâh'a vâsıl olmaktır. İşte Kur'ân'ın bu[3] âyet-i [570] kavliyyesi bize birçok âyât-ı fiʿliyyeyi icmâl ve irâe ederek bu devlet-i kâinâtın hadd ü pâyânsız ihtilâfâtını müstemir bir nizâm-ı iʿcâzkâr ile ibdâʿ ve tanzîm ü tensîk eden Hâlık-ı müdebbirin ve akl ile maʿkūlün, hâric ile zihnin nokta-i intıbâkında Kayyûm-ı kül olan vücûd-i vâhidini izhar eyleyen Hak teâlâ'nın Zât-ı ehadiyyetine ve kudret ve rahmet-i şâmilesine ve binâenʿaleyh bütün insanlara ve kâffe-i mevcûdâta kâfî ve vâfî, şerîk ü nazîrden münezzeh bir ilâh olduğuna delâlet eden birçok edille-i beyyineyi gayet vecîz ve vecâzetiyle beraber gayet basit ve vâzıh bir[4] surette cemʿ edivermiştir ki, bunda mekşuf ve gayr-i mekşuf nice nice ulûm u fünûnun mevzûʿ ve gayeleri vardır. Bunu en âdî ve en basit bir akıl duyar ve en yüksek akıllar bunda ebedî bir gayeyi tedkik ve müşahede bulur. Ve bi'n-netîce hiçbir akıl bu karardan dışarı çıkamaz.

İşte Kur'an en yüksek metâlib-i ulûm ve fünûnun bu vechile cezrini alarak bütün havâss u avâmmın vuzuh ile anlayacağı derecede

---

1 Kelime bütün nüshalarda "kitâbın" şeklinde kaydedilmiş olmakla birlikte, anlamın sıhhati açısından "kitabı" şeklini tercih ettik.
2 M ve B: "yekdiğerlerinin".
3 F +"~~tek~~".
4 M ve B -"bir".

basitlendirip tâlim ediverir. Vehm ü hayâlin şiʿrî edebiyatında hiçbir hakikate intibâkı olmayan ve bi-gayri hakk[ın] "ibdâʿ" nâmı verilen ve kuvve-i vâhimenin gelip geçici bir lahza-i kâzibesini okşayarak insanı bir an için ve bir daha tekerrür etmemek şartıyla çarpıp geçen boş[1] müeddâlarında bir zevk-i tesellî aramaya alışmış olan rûhlar, Kur'ân'ın bütün fıtrata mir'ât olan nazm-ı bedîʿinde iʿcâzkâr bir yükseklik duyamazlarsa[2], bunun sebebini[3] zevk-i fıtrîlerinin ve akıllarının hevâiyyât içinde iflas etmiş olmasında aramalıdırlar. Bu gibiler hakkı hep acı diye telakkī etmiş ve aklı, hakka vusûl için bir âlet tanıyacak yerde onu hakkı redd ü ibtâl ile mağlub edebilecek gaddar bir silâh gibi kullanmak isteyen zâlim müşriklerdir. Fi'l-hakīka:

وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَتَّخِذُ مِنْ دُونِ اللّٰهِ اَنْدَادًا يُحِبُّونَهُمْ كَحُبِّ اللّٰهِۜ وَالَّذٖينَ اٰمَنُوا اَشَدُّ حُبًّا
لِلّٰهِۜ وَلَوْ يَرَى الَّذٖينَ ظَلَمُوا اِذْ يَرَوْنَ الْعَذَابَۙ اَنَّ الْقُوَّةَ لِلّٰهِ جَمٖيعًاۙ وَاَنَّ اللّٰهَ شَدٖيدُ الْعَذَابِ
﴿١٦٥﴾ اِذْ تَبَرَّاَ الَّذٖينَ اتُّبِعُوا مِنَ الَّذٖينَ اتَّبَعُوا وَرَاَوُا الْعَذَابَ وَتَقَطَّعَتْ بِهِمُ الْاَسْبَابُ
﴿١٦٦﴾ وَقَالَ الَّذٖينَ اتَّبَعُوا لَوْ اَنَّ لَنَا كَرَّةً فَنَتَبَرَّاَ مِنْهُمْ كَمَا تَبَرَّؤُ۫ا مِنَّاۜ كَذٰلِكَ يُرٖيهِمُ اللّٰهُ
اَعْمَالَهُمْ حَسَرَاتٍ عَلَيْهِمْۜ وَمَا هُمْ بِخَارِجٖينَ مِنَ النَّارِ۟ ﴿١٦٧﴾

[571] **Meâl-i Şerîfi**

İnsanlardan[4] kimi[5] de Allah'tan beride birtakım sınarlar ediniyorlar da onları Allah sever gibi seviyorlar,[6] iman edenler ise Allah için sevgice daha[7] kuvvetlidirler. Görselerdi o zulmü edenler azâbı görecekleri vakit; hakikaten kuvvet, bütün kuvvet Allah'ındır ve hakikaten Allah çok şedîd azablıdır[8] (165). O vakit o metbûʿ olanlar azâbı görerek tâbiʿ

1 F: "vâhî".
2 B: "duymazlarsa".
3 M ve B: "sebebi".
4 F: "İnsanlar/dan ~~içinde~~".
5 F: "/ de ~~var ki~~".
6 F +"~~hâlbuki~~".
7 F -"daha".
8 B: "şedîdü'l-azâbdır".

olanlardan teberrî etmişlerdir, aralarındaki bütün râbıtalar didik didik kopmuştur (166). Tâbiʿ olanlar da şöyle demektedir: "Âh bizim için dünyâya bir dönüş olsa idi de onların bizden teberrî ettikleri gibi biz de onlardan teberrî etse idik!" İşte böyle Allah onlara bütün amellerini üzerlerine yığılmış hasretler [572] *hâlinde gösterecektir*[1] *ve onlar o ateşten çıkacak değillerdir (167).*

Vahdâniyet ve kudret-i ilâhiye bu kadar âyât-ı fiʿliyye ve kavliyyesiyle zâhir ü bâhir iken buna karşı {وَمِنَ النَّاسِ مَنْ} insanlardan bazıları vardır ki {يَتَّخِذُ مِنْ دُونِ اللّٰهِ اَنْدَادًا} Allah'a karşı denkler, nazîrler tutarlar ki {يُحِبُّونَهُمْ كَحُبِّ اللّٰهِ} onları Allah sever gibi severler. Emirlerine, nehiylerine, arzularına itaat ederler de Allah'a isyan eylerler. ❁ Şüphe yok ki böyle yapmak, gerek Allah'ı inkâr ederek olsun ve gerek olmasın maʿnâ-yı ulûhiyette onları Allah'a ortak yapmaktır. Bunların bir kısmı bu şirki tasrih ederler. Firavunlara, Nemrudlara yapıldığı gibi onlara açıktan açığa ilâh, maʿbûd nâmını vermekten çekinmezler; "Rabbimiz, Tanrımız" derler. Ve hattâ ilâhlarının tevellüd ve tevâlüdüne kāil olarak onlara aynı cinsten, mâbud pâyesinde oğullar, kızlar tasavvur ve isnad ederler. Diğer bir kısmı da tasrih etmeden aynı muâmeleyi yaparlar, onları Allah sever gibi severler, veliyy-i niʿmet tanırlar, onların mahabbetini mebde'-i hareket ittihaz ederler, Allah'a yapılacak şeyleri onlara yaparlar, Allah rızâsını düşünmeden onların rızâlarını istihsâl etmeye çalışırlar, Allah'a isyan olan şeylerde bile onlara itaat ederler.

Bu âyet bize gösteriyor ki maʿnâ-yı ulûhiyette son derece mahabbet bir esastır. Ve mâbud en yüksek mahbubdur ve böyle son derece sevilen şeyler ne olursa olsun mâbud ittihaz edilmiş olur. Mahabbetin hükmü ise itaattir. Ve bunun için mâbud, son derece mutâʿ olur. Ve her insanın sîretinde mebde'-i hareketi onun mâbûdudur. İnsanlar tarafından böyle mahabbet ile mâbud pâyesi verilen endâd o kadar mütenevviʿdir ki bir taş, bir maden parçasından, bir ot, bir ağaçtan tut da ecrâm-ı [573]

1 F +"~~ve artık~~".

semâviyeye, rûhlara, meleklere kadar çıkar. Maʿamâfîh يُحِبُّونَهُمْ'da zevi'l-ʿukûle râciʿ olan هُمْ zamiri bunların bilhassa zevi'l-ʿukūl kısmını tasrih etmektedir. Buna binâendir ki müfessirîn-i kirâm bu endâdı "Allah'a masiyette itaat ettikleri sâdâtları, reîsleri, büyükleri" diye beyan etmişlerdir. Bu zamirin tağlib suretiyle sâir putlara dahi teşmîli takdîrinde bile bu mâna zâhirdir. Fi'l-vâkiʿ servet ü sâmân, haşmet ü kuvvet, câh ü ikbal, hüsn ü cemâl gibi herhangi bir ümîde sebep addedilen dilberler, kahramanlar, hükümdarlar gibi insanları Allah gibi seven ve onlar uğrunda her şeyi göze aldıran nice kimseler vardır ki bu nokta şirkin putperestlik esasını, beşeriyetin en büyük yarasını teşkil eder. Yunan, Roma, Avrupa medeniyet ve edebiyatında böyle mahabbet mâbudlarının hadd ü hesâbı yoktur. Bu his, zamanına göre türlü türlü şekillerde zuhur eder. Hıristiyanlık dahi bu rûh ile meşbûʿdur. Hele Avrupa rûhunda, Avrupa edebiyatında bu nevi şirk o kadar ileri gitmiştir ki her eline bir kalem alan ve herhangi bir şiir söylemek isteyen kimse mahbûbuna ilâh pâyesini vermeyi ve en ufacık bir işi medih için hemen yaratmak kudretini isnad edivermeyi bir hüner, bir şeref addeder. Yeryüzündeki münâzaʿât-ı beşer bütün bu muhtelif ve mütezâd mâbudların mücâdelâtı yüzündendir. Bu şikāk ü ihtilâf her birinin arkasındaki binlerce müdâhinler tarafından körüklenir ve beşeriyet günden güne sukūt-ı ahlâkīye sürüklenir. İlimlerin, fenlerin, sanatların terakkiyâtı buna çare bulamaz, bilakis hepsi bu şirk ocağını yakmak için gaz ve benzin yerine kullanılır. Bunlar hakikatte ne Allah tanır, ne Peygamber, her birinin gönlünde zaman zaman bir veya birkaç mahluk yer tutmuştur. Onları Allah[1] gibi severler ve onlara mâbud muâmelesi yaparlar, onlara itaat etmek için Allah'a isyan ederler, يُحِبُّونَهُمْ كَحُبِّ اللّٰهِ bütün bunları tasvirdir. Ve burada evliyâ ve enbiyâyı mâbud [574] derecesine çıkaranlar da dâhildir. Bunun için Allah'ın evliyâsı, enbiyâsı, melekleri gibi sevgili kullarını severken nazm-ı celîlin mazmûnunu iyi düşünmeli, mahabbetlerini Allah mahabbeti derecesine vardırmaktan ihtiraz eylemelidir. Zira Allah için sevmekle Allah sever gibi

1 B +"sever".

sevmek arasındaki farkı bilmek lâzım gelir. Allah'ı sevenler Allah'ın yolunda giden sevgili kullarını da severler, lâkin Allah gibi değil, Allah için severler ve bu sevgi ile Allah yolunda onlara ittibâʿ ederler. قُلْ اِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللّٰهَ فَاتَّبِعُونٖى يُحْبِبْكُمُ اللّٰهُ [Âl-i İmrân 3/31][1] Binâenʿaleyh Allah'ın sevdiği kullarını sevmek ve onlara ittibâʿ etmek günâh ve şirk değildir, bilakis mahabbetullâha delil olur. Ve fakat bu mahabbet hiçbir zaman Allah mahabbeti gibi olmamalı, yani Hıristiyanların Hazret-i Îsâ hakkında yaptıkları gibi onları mâbud derecesine çıkaracak bir taabbüd suretini almamalıdır. Bunun en güzel misâlini Müslümanlığın miftâh-ı iman olan kelime-i şehâdetinde ve re's-i ibâdet olan namazında buluruz. Bir Müslüman أَشْهَدُ اَنْ لَا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ وَاَشْهَدُ اَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ derken Allah'tan mâʿadâ bütün mâbudların hepsini redd ü nefy eder de bu kalb-i pâk ile Peygamberi, Hazret-i Muhammed'in O'na ubûdiyet ve risâletle izâfetini tasdik ve Allah için bu hakka arz-ı şehâdet eyler ki bu şehadette Allah'tan sonra Peygamber'e bir iʿlân-ı mahabbet vardır. Ve iman bu mahabbetle tamam olur. Ve fakat mahabbetullah tevhîd-i kibriyâ-yı ulûhiyet ile ve bunun yanında mahabbet-i Muhammediye Allah'a ubûdiyet ve risâleti haysiyetiyledir. İşte Allah için mahabbetin en büyük numunesi... Kezâlik namazda Allah'tan mâʿadâsını velev cüz'î bir vechile olsun niyete karıştırmak küfürdür ve namazı müfsiddir. Namazda Peygamber'den ve Allah'ın sâlih kullarından hiçbir şey istenmez, nihâyet tahiyyâtta onlar hesâbına da Allah'tan selâm ü salavât, rahmet ü bereket[2] niyaz edilir ki bu duada Resûlullah'a ve ʿibâd-ı sâlihîne elbette bir izhâr-ı mahabbet mevcuddur. Lâkin musallî huzûr-ı ilâhîde onlardan [575] bir şey istemek mevkiinde değil, onlara dahi ziyâde-i derecât için rahmet-i ilâhiyeyi isteyivermek, hayatında onlara ikram etmek mevkiinde bulunacaktır. Ve Müslüman bütün ömründe bu hatt-ı hareketi esâs-ı sîret addedecektir. Buna mukabil evliyâ ve enbiyâyı veya ervâhını veya melekleri müşriklerin mütevassıt mâbudları gibi bir hisse-i ulûhiyetle sevmek, onları severken Allah'ı ve Allah'ın emirlerini unutmak, onlar nâmına kurbanlar, âyinler

1 "De ki: Eğer siz Allah'ı seviyorsanız hemen bana uyun ki Allah da sizleri sevsin..."
2 B: "bereket".

yapmak, onların isimlerini بِسْمِ اللّٰهِ (Bismillâh) gibi fâtihâ-i umûr ittihaz etmek يُحِبُّونَهُمْ كَحُبِّ اللّٰهِ mantûkuyla bir şirk ve küfür olduğunda şüphe yoktur. Ve böyle yapmak onlardan uzaklaşmaktır, çünkü onlar ancak Allah'ı sevmişlerdir. Maa't-teessüf Müslümanlık nâmına dahi böyle bâtıl bir akīde-i mahabbete tutulan ve bununla "dindarlık yapıyoruz" zanneden birtakım erbâb-ı gaflet de zuhur etmiştir. Bunlar ʿale'l-ekser ilm-i dînin iyi tahsil edilmediği ve maʿlûmât-ı dîniyenin esâsı bilinmeden ağızdan ağıza bir efsane gibi dolaştırıldığı câhiliyet devirlerinde, câhiliyet mıntıkalarında zuhur edegelmiştir. Çünkü hiss-i ubûdiyet insanlarda fıtrî olduğundan dolayı hakīkī ve mütekâmil ilm-i din sönünce, insanlar, câhiliyyet-i ûlâ devrindeki efsanelerle gönlüne doğan hevâiyyât-ı acîbe içinde taabbüde çalışır, hurâfât ile boğulur gider. Ölü veya diri, canlı veya cansız putlara bağlanır. Maʿamâfîh bu dalâletin felsefî tarîk ile ilm ü mârifet nâmı altında intişar eden kısmı da yok değildir. Ve elbette bu daha mühimdir, burada münkir-i ilâhiyet olan taʿtîl (ateizm) felsefelerinden bahse lüzum görmüyoruz. En derin cehâlete müsâvi ve hatta daha bedter olan taʿtîl felsefelerinin şenâʿati bi'l-vücûh ihtardan müstağnî olduğu gibi, ilmî ve felsefî haysiyetten hükümleri de yoktur. Fakat "felsefe-i ilâhiye" ve "vahdet-i vücûd" nâmı altında gizlenen bir felsefe-i taʿtîl vardır ki din ve ahlâk nâmına ilmî ve hikemî şekilde en büyük zarar bundan neş'et edegelmiştir. Ve her nerede bir şirk varsa, [576] bununla az çok bir alâkası vardır. Evvelâ şunu kayd edelim ki وَاِلٰهُكُمْ اِلٰهٌ وَاحِدٌ لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ [el-Bakara 2/163] âyetinde dahi sarih olduğu üzere dîn-i İslâm'da emrolunan umûmî mevzûʿ-i iman لَا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰه tevhîdi, yani tevhîd-i ulûhiyettir; لَا مَوْجُودَ اِلَّا اللّٰه diye ifade edilen tevhîd-i vücûd değildir. Bu olsa olsa tarîk-i maʿrifette katʿ-ı merâhil etmiş havâs için mevzûʿ-i bahis olabilir. Ve bizim nazarımızda tevhîd-i vücûd ʿale'l-ıtlâk münker değil, belki keşfen müsbettir. Lâkin "Allah'tan başka mevcud yoktur" demekle, "her mevcud Allah'tır" demek arasında pek büyük fark vardır. Evvelkisi tevhîd-i mahz olabilir, lâkin ikincisi şirk-i mahzdır. "Allah'tan başka mevcud yoktur" denildiği zaman mâsivâya isnad edilen vücûdun hakīkī olmayıp hayâlî,

vehmî, şuurda münʿakis bir emr-i zıllî olduğu ve vücûd-ı hakīkīnin ancak Allah'a muhtas bulunduğu ikrar ve âlemin bizâtihî ve lizâtihî vücûd-ı hakīkīsi nefy edilmiş olur ki bu vahdet-i vücuddur. Çünkü keşfen sâbit olduğu üzere biz âlem nâmına ne biliyorsak hepsi mahsüsâtımız, hayâlimiz, suver-i zihniye ve intibâʿât-ı rûhiyemizden ibarettir. Bunları aʿyân tasavvur etmemiz ve bi'l-izâfe hak diye bilmemiz zâtında vâhid-i ekmel olan Hak mefhûmunun[1] ezelen ve ebeden tahakkukunu tasdik sayesinde mümkin olabilir ki bunu Fâtiha'da îzâh etmiş idik. Binâenʿaleyh vahdet-i vücûd tevhîd-i vücûdîsi, eşbâh-ı âlemin zıllî ve hayâlî olduğunu görmek ve onları silip mâverâsındaki Hakk-ı Vâhid'in vücûduna iman eylemek ile mümkin olur. Nitekim لَا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ "Allah'tan başka ilâh yok" dediğimiz zaman da birtakım putların, birçok kimseler tarafından mâbud ittihaz edildiğini inkâr etmiş olmuyoruz da bunların hak olmadıklarını ilan ve ancak bir Allah isbat ve kabul etmiş oluyoruz. Lâkin "her mevcûd Allah'tır" denildiği zaman vücudda hakīkī bir kesret kabul edilmiş ve hepsinin Allah olduğu iddia edilmiş oluyor ki bunda tevhid yok, bilakis Allah'ı teksir ile işrâk vardır. Bu bir [577] vahdet-i vücûd değil, ittihâd-ı vücûd veya hulûl nazariyesidir veyahut Allah'ı inkâr ile ancak âlemi isbâttır, "bir"e "her" demektir. "Lâ şerîke leh" olan Allah'a nâmütenâhî şerîkler isbât etmek, mevcûdat-ı hayâliyeyi mevcûd-ı hakīkī farz etmektir. Buna en ziyade "panteizm", "ittihâd-ı ilâhiyet" denilir ki bu nazariyede Allah ve vücûd hakikaten her şey ile müttehiddir veya her şeyin içine hulûl etmiştir. Hâşâ Ali ilâh, Veli ilâh, Firavun ilâh, Nemrud ilâh ilh. her şey ilâhdır. Bunda isbât-ı âlem ve nefy-i sâniʿ vardır. İşte birtakım cehele veya melâhide "hikmet-i ilâhiye" nâmıyla muhal olan bu ittihad veya hulûl veya taʿtîl nazariyesini "vahdet-i vücûd" ve "mahz-ı tevhîd" diye ele alarak لَا اِلٰهَ اِلَّا هُو demek لَا مَوْجُودَ اِلَّا هُو demek olduğunda ısrar eder ve bunu da "her mevcud O'dur" mânasıyla tefsir eyler ve hatta küll-i mecmûʿî ile küll-i ifrâdîyi tefrik etmeyerek همه اوست der. Her şeyden mâverâsında Allah'ı görecek yerde, her şeyde ve hattâ her şeyi Allah

1 F +"~~künhüne~~".

görmek ister. هُوَ الْاَوَّلُ وَالْاٰخِرُ وَالظَّاهِرُ وَالْبَاطِنُ [el-Hadîd 57/3][1] âyetinin beyan ettiği mertebe-i cemʿi mertebe-i farkta ayrı ayrı söyler ve bu suretle kendini Allah görmek ve göstermek için kâmil insanları bizzat Allah gibi gösterir. Artık erenler, evliyâlar, bir ilâhlar cemâʿati manzarasında tahayyül olunur. Hâlbuki bu nazariyenin esâsına göre şeytanların velîlerden[2], kâfirlerin mü'minlerden farkı kalmamak lâzım gelir. Çünkü her mevcud O sayılır. İşte وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَتَّخِذُ مِنْ دُونِ اللّٰهِ اَنْدَادًا يُحِبُّونَهُمْ كَحُبِّ اللّٰهِ âyet-i kerîmesi bilhassa bunları da redd ü ibtâl içindir. Zaten Îsâ'ya "Allah" veya "İbnullah" denilmesi de Mısır'dan, Hind'den, Yunan'dan, Roma'dan gelen bu ittihad nazariyesinin bir ferʿidir. Bu ifrât u telbisten kaçınmak için ahîren âlem-i İslâm'da Hanbelîler içinden Vehhabî mezhebi zuhur etmiş ve bu mezhep Allah'tan mâʿadâ her kim olursa olsun ona izhâr-ı hürmet ve mahabbet etmek şirk olduğunu ilan eylemiş ve buna binâen mekābire hürmet etmeyi bile şirk telakkī etmiştir. Bu hürmet ve [578] mahabbet يُحِبُّونَهُمْ كَحُبِّ اللّٰهِ mazmûnuna mâsadak olacak derecede olursa bizim dahi buna şirk nazarıyla baktığımızda şüphe yok ise de, bundan ʿale'l-ıtlâk hürmet ve mahabbetin inkârı mânasını çıkarmak ve kulûb-i mü'minînden enbiyânın ve ʿibâd-ı sâlihînin mahabbetlerini selb etmeye çalışmak dahi bir ifrat ve mahabbet-i ilâhiye ile nâkābil-i tevfîk bir emr-i hatarnâk olduğunda iştibah etmeyiz. Ber vech-i mesnûn kabir ziyaret etmek, emvâta Allah rızâsı için hürmet etmek, emvâtın hak olan âsârından, efkârından istifade etmek, rûhlarını hayr ile yâd ederek şâd etmek ve onlar için Allah'a dua etmek ve bu dua ile kesb-i feyz eylemek onları Allah sever gibi sevmek değil, Allah için Allah'ın kullarını ve mahluklarını sevmek olduğu âşikârdır. ʿAle'l-husûs kabir ziyareti, yâd-ı mevt demektir. أَكْثِرُوا ذِكْرَ هَادِمِ اللَّذَاتِ hadîs-i şerîfi[3] mûcebince yâd-ı mevt meşrûʿ ve me'mûr^un bih olduğu gibi sâhib-i kabrin fânîliğini de bi'l-müşâhede tasdik demektir. Ve kabir ziyaretini Allah ziyaretine benzetmekte Allah için hâşâ kabir tevehhümünü tecviz etmek gibi bir şâibe-i küfür vardır. Bir de يُحِبُّونَهُمْ كَحُبِّ اللّٰهِ mazmûn-ı

---

1 "O'dur Evvel ü Âhir ve Zâhir ü Bâtın…"
2 F: "evliyâlardan".
3 "Lezzetleri yok eden ölümü çokça hatırlayın" (Tirmizî, Zühd, 4).

celîli ölü ile diriyi tefrik etmemiş ve belki ölülerden ziyade dirilere işaret etmiştir. Binâenʿaleyh emvât ve mekābire hürmet ve mahabbeti ʿale'l-ıtlâk kesmek isteyenler daha evvel bütün dirilerle katʿ-ı alâka etmek, meşrû veya gayr-i meşrûʿ hiçbir emîre hürmet etmemek îcab edecektir. O hâlde ekâbir-i İslâm'ın kabirlerini yıkan ve ziyaretlerini menʿ eden Vehhâbîlerin berhayât olan emîrlerine dahi asla[1] mahabbet ve hürmet etmemeleri, ziyaret ve taʿzîm eylememeleri iktizâ eyler.

Hâsılı, reislerini ve büyüklerini Allah sever gibi sevenler ve onların emr-i Hakk'a muhalif emirlerine itaat ederek Allah'a isyan edenler, bunları Allah'a nazîr ve emsal ittihaz etmiş olurlar ki bütün putperestlik esâsı bu tarz-ı mahabbettedir. Ve Allah'ın vahdâniyetine karşı böyle yapan [579] birtakım insanlar vardır. Bunlar reislerini, metbûʿlarını Allah için değil Allah gibi severler. {وَالَّذٖينَ اٰمَنُٓوا اَشَدُّ حُبًّا لِلّٰهِ} Hâlbuki mü'min olanların Allah'a mahabbeti, Allah için mahabbeti her şeyden ziyade ve o müşriklerin perestiş ettikleri endâd ve emsâle ve hatta varsa Allah'a mahabbetlerinden daha şiddetli ve daha kuvvetlidir. Çünkü mü'minler ancak Allah'a tazarruʿ ederler, müşrikler ise pek sıkıştıkları ve muhtaç oldukları zaman Allah'ı hatırlarlar ve ihtiyaçları zâil olunca endâda uyarlar. ۞ Binâenʿaleyh mü'minin gerek darrâda gerek serrâda, gerek darlıkta ve[2] gerek genişlikte Allah mahabbeti pâyidârdır. Kâfir ve müşrik ise bazen Rabbinden iʿrâz eder, müşrikler tutarlar bir puta taparlar, sonra ondan daha güzel bir şey gördükleri zaman onu bırakır buna perestiş ederler ve hattâ Bâhile kabîlesinin yaptığı gibi acıktıkları zaman mâbudlarını yerler. Bu suretle mahbub ve mâbud değiştirip giderler. Binâenʿaleyh bunların mü'minler gibi pâyidâr bir mahabbeti olamaz. Mü'minler muvahhid oldukları için bütün mahabbetleri bizzat Allah'ta toplanır ve Allah'ın mahlûkātına mahabbetleri de bu mebde'den tevzîʿ olunur. Yani sevdiklerini ancak Allah için[3], Allah rızâsı için severler, kâfirler müşrikler ise bir mâbudun veya

---

1 B -"asla".
2 B -"ve".
3 B -"Allah için".

bir putun mukabilinde diğer mâbudları ve putları dahi re'sen sevdikleri ve bütün mahabbetlerini Allah mahabbetiyle, Allah rızâsıyla ölçmedikleri için mahabbetleri dağınık ve münkasimdir ve şüphe yok ki dağınık ve mütehavvil mahabbetler, toplu ve sâbit mahabbete nazaran hiç demektir. Binâberîn mü'min tebaʿaya nâil olan ve sırf Allah için sevilen reisler, muktedâ-bihler ne kadar mesʿuddurlar. Şüphe yok ki bu bahtiyarlığa mazhar olmak dahi bihakkın mü'min-i muvahhid olmaya ve her şeyden ve hatta kendinden evvel Allah'ı sevip, Allah'ın kullarına da Allah için muâmele etmeye ve Allah için bezl-i mahabbet [580] etmeye mütevakkıftır. Başka suretle ifrat veya tefrit edenler zulümden kurtulamazlar. {وَلَوْ يَرَى الَّذِينَ ظَلَمُوا اِذْ يَرَوْنَ الْعَذَابَ} Böyle ittihâz-ı endâd ile zulmetmiş, haksızlık yapmış olanlar -yani Allah'a karşı başkalarını endâd ve emsâl tutmak, onları Allah sever gibi sevmek ve Allah'a mukabil onları bizzat metbûʿ ittihaz ederek emirlerine itaat eylemek, münhasıran Allah teâlâ'nın hakkı olan sıfat-ı ulûhiyet ve maʿbûdiyete başkalarını teşrîk etmek en büyük zulümdür اِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ [Lokmân 31/13][1] ve bunu yapanlar son derece zâlimdirler. Zira semâvât ü arzın hâlıkı ve saltanat-ı kâinâtın hâkim-i mutlakı olan Allah teâlâ'nın hakkına tecavüz etmek cür'etinde bulunanlar hangi zulümden sakınırlar? Ve Allah'ın kullarına, âciz mahluklarına neler yapmak istemezler? Buna binâendir ki lisânımızda "kork Allah'tan korkmayandan" diye bir mesel vardır.- Elbette böyle yapan zâlimler bir gün gelecek Allah'ın azâbını göreceklerdir. Bu zâlimler işte o azâbı bilfiil görecekleri vakit {اَنَّ الْقُوَّةَ لِلّٰهِ جَمِيعًا} ne kadar kuvvet ve kudret varsa hepsi Allah'ın olduğunu {وَاَنَّ اللّٰهَ شَدِيدُ الْعَذَابِ} ve Allah'ın azâbı ne kadar şiddetli bulunduğunu bir görecek olsalar… Burada işbu وَلَوْ يَرَى الَّذِينَ cümle-i şartiyesinin cezâsı tehvil[2] için mahzufdur. Nitekim lisânımızda dahi bu gibi tehdid makamında "Başına geleceği bilsen…" deriz ve cezâsını hazf ederiz ki bu hazften maksad bu cezâda nâkābil-i tavsîf olan bütün tehlikeleri

1 "…Şirk çok büyük bir zulümdür."
2 M: "tahvil".

toplamaktır. Yani o gün bunların mâruz olacakları elem ü nedâmet ve hasret o kadar dehşetlidir ki şimdiden tavsîfi kābil değildir. Neler olacak, neler çekecekler?..

ʿAle'l-husûs {اِذْ تَبَرَّاَ الَّذٖينَ اتُّبِعُوا مِنَ الَّذٖينَ اتَّبَعُوا} o Allah sever gibi sevilip[1] arkalarına düşülen metbûʿların arkalarına [581] düşen o tâbiʿlerinden teberrî ettikleri {وَرَاَوُا الْعَذَابَ} ve azâbı görerek "aman aman, bunlar bizden değil!" diye reddedip kaçındıkları {وَتَقَطَّعَتْ بِهِمُ الْاَسْبَابُ} aralarındaki bütün esbâb-ı muvâsalenin kesildiği, tâbiʿiyyet ü metbûʿiyyet ve bunlara sâik olan âmâl u ağrâz gibi her türlü râbıtânın tamamen munkatıʿ olduğu {وَقَالَ الَّذٖينَ اتَّبَعُوا} ve o arkadan giden tâbiʿlerin {لَوْ اَنَّ لَنَا كَرَّةً فَنَتَبَرَّاَ مِنْهُمْ كَمَا تَبَرَّؤُا مِنَّا} "âh ne olurdu, bizim için geçen dünyâya bir dönüş mümkin olsa idi de onların bizden teberrî ettikleri gibi biz de onlardan teberrî etse idik!" diye figān ettikleri gün, o son pişmanlık günü… {كَذٰلِكَ يُرٖيهِمُ اللّٰهُ اَعْمَالَهُمْ حَسَرَاتٍ عَلَيْهِمْ} İşte Allah onlara bütün amellerini böyle her taraflarını istîlâ etmiş büyük hasretler, son derece acı ve fâidesiz nedâmetler hâlinde gösterecektir {وَمَا هُمْ بِخَارِجٖينَ مِنَ النَّارِ} ve onlar bu ateşten çıkacak değildirler.[2] ❁ Binâenʿaleyh insanlar bütün bu kuvvet ve kudretin yegâne sâhib ü mâliki bulunan bir Allah'tan başka mâbud tanımamalı ve O'nun emrinden başkasına itaat ve ittibâʿ etmemeli ve bütün mahabbetini Allah[3] mahabbetinde toplamalıdır.

Cenâb-ı Allah ʿukūle irâe-i âyât-ı kudret ü rahmet, hissiyâta son derece mahabbet ü mehâfet telkin ederek tebşîr ü inzar ve tergīb ü terhib içinde vahdâniyetini aklen ve hissen isbât ve ʿale'l-ʿumûm insanları her nevi şirkten tahzir ile îmân-ı tevhîde davet ettikten sonra, âsâr-ı ulûhiyyet ü rubûbiyetini ileride bast edeceği teşrîʿ nokta-i nazarından dahi göstermek için buyuruyor ki:

[582]

---

1 B: "sevip".
2 M ve B: "değillerdir".
3 M: "Allaha".

يَٓا اَيُّهَا النَّاسُ كُلُوا مِمَّا فِى الْاَرْضِ حَلَالاً طَيِّباًۘ وَلَا تَتَّبِعُوا خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِۜ اِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُبِينٌ ﴿١٦٨﴾ اِنَّمَا يَأْمُرُكُمْ بِالسُّٓوءِ وَالْفَحْشَٓاءِ وَاَنْ تَقُولُوا عَلَى اللّٰهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ ﴿١٦٩﴾ وَاِذَا قِيلَ لَهُمُ اتَّبِعُوا مَٓا اَنْزَلَ اللّٰهُ قَالُوا بَلْ نَتَّبِعُ مَٓا اَلْفَيْنَا عَلَيْهِ اٰبَٓاءَنَاۜ اَوَلَوْ كَانَ اٰبَٓاؤُ۬هُمْ لَا يَعْقِلُونَ شَيْـٔاً وَلَا يَهْتَدُونَ ﴿١٧٠﴾ وَمَثَلُ الَّذِينَ كَفَرُوا كَمَثَلِ الَّذِى يَنْعِقُ بِمَا لَا يَسْمَعُ اِلَّا دُعَٓاءً وَنِدَٓاءًۜ صُمٌّ بُكْمٌ عُمْيٌ فَهُمْ لَا يَعْقِلُونَ ﴿١٧١﴾

Meâl-i Şerîfi

Ey insanlar! Bütün arzdaki nimetlerimden helâl olmak, pâk olmak şartıyla yiyin, fakat Şeytan'ın adımlarına uymayın, çünkü o size belli bir düşmandır (168). O size hep çirkin ve murdar işleri emreder ve Allah'a karşı bilmediğiniz şeyler[1] *söylemenizi ister (169). "Allah'ın indirdiğine uyun" denildiği vakit de onlara "yok" dediler, "atalarımızı neyin üzerinde bulduksa ona uyarız." Ya ataları bir şeye akıl erdiremez ve doğruyu seçemez idiyseler de mi? (170). O kâfirlerin meseli sade bir çağırma veya bağırmadan başkasını duymaz bir kulakla haykıranın* [583] *hâline benzer. Sağırdırlar, dilsizdirler, kördürler*[2]*, akıl da etmezler (171).*

{يَٓا اَيُّهَا النَّاسُ} Ey insanlar! Sizin cümleniz böyle bir Allah'ın mahlûku ve hitâbına lâyık gördüğü kullarısınız, ve tâbiʿ, metbûʿ hepiniz yemeye, içmeye muhtaç âcizlersiniz. Binâenʿaleyh Allah'a ubûdiyet edeceğiz diye kendinizi mahrûmiyetle itʿâb etmeyiniz, o Rahmân-ı Rahîm olan Rabbiniz size şöyle müsaade ediyor: {كُلُوا مِمَّا فِى الْاَرْضِ} Şu arzda bulunan şeylerden yiyiniz, lâkin keyfemettefak ve her elinize geçeni değil {حَلَالاً طَيِّباً} helâl-i hoş, tertemiz olarak yiyiniz. Yediğiniz şeyler pis, mülevves, şunun bunun hakkı geçmiş, tabʿan ve şerʿan memnûʿ veya şüpheli şeyler olmasın. Helâlinden kazanınız; haram, pis, şüpheli şeylerden sakınınız, onlara tenezzül etmeyiniz. {وَلَا تَتَّبِعُوا خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِ} Ve şeytanın adımlarına uymayınız, yani onun arkasından, izinden gitmeyiniz.[3] {اِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُبِينٌ}

---

1 F: "şeyleri".

2 M ilk baskıda "gördüler" şeklinde olup, sonraki baskılarda "kördürler" olarak düzeltilmiştir.

3 Feth ile "hatve" adım atmak, zamm ile "hutve" de adım, yani iki ayak arasındaki mesafedir. Ve adıma uymak arkasına düşmekten, bu da sözünü dinlemek, emrini tutmaktan kinayedir [Müellifin notu].

Çünkü o sizin her hâlde açık bir düşmanınızdır. Kendisi her ne kadar gözlerinize görünmez, gizliden gizliye kanınıza, iliklerinize işleyerek kalb ü fikrinize sokulursa da onun size düşman olduğunda ve ilkā'âtından hiçbirisi hakk u hayra maʿtuf olmayacağında şekk ü şüpheye mahal yoktur. Fıtrat-ı selîme, akl-ı kâmil, kalb-i sâfî erbâbı için onun adâvetini ve ilkā'âtının fenâlığını anlamak hiç de zor değildir. Zira {اِنَّمَا يَأْمُرُكُمْ بِالسُّوٓءِ وَالْفَحْشَٓاءِ} o size ancak kötü ve gayet çirkin şeyleri[1] {وَاَنْ تَقُولُوا عَلَى اللّٰهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ} [584] ve min ʿindillâh delîli olmadan kendi kendinize bilemeyeceğiniz şeyleri Allah'a karşı iftira olarak söylemenizi emreder. O evâmir-i ilâhiye hakkında hayâl ü evhâm ile, teşehhiyât ile söz söylemeye teşvik eyler. ❁ Şeytanın bâtılı hakikat, şerri hayr gibi süsleyerek insanın hayâl ü vehmine arz ile tehyîc ü teşvîki emre teşbih edilmiştir. Nitekim nefsin şiddetli arzuları hakkında "nefsim bana böyle emrediyor" denilir ki "nefs-i emmâre" tâbiri bundandır. Bu teşbihde vesvese-i şeytâniyeyi kabul ile ona itaat eden insanların şeytanın me'murları ve tebeʿası menzilesinde olduklarına remiz buyurulmuştur.

Bilinemeyecek şeyler başlıca ikidir: Birisi Zât ve hakīkat-i ilâhiyedir. Hakīkat-i ilâhiyeyi akl-ı beşer ihâta edecek vechile bilemez ve bunun için Sıddîk-i Aʿzam hazretleri "sırr-ı Zâtullah'dan bahis işrâktir" buyurmuştur. Şeytan ise insanı bundan bahse teşvik eder. Vehm ü hayâl ile nice sözler söyletir. Diğeri, Allah'a isnâdı câiz olup olmayacak şeylerdir ki ekser evâmir-i ilâhiye, hill ü hurmet gibi ahkâm-ı ferʿiyye-i şerʿiye bu kabîldendir. Çünkü ahkâm-ı şerʿiyye-i ferʿiyenin alâkadar olduğu netâicin güzelliğini, menʿ ettiği şeylerin müstelzim olacakları fenâlıkları idrak etmek için akıl ve tecribe-i şahsiye kâfî değildir. Fürûʿât-ı ameliyeye müteʿallik kavânîn-i ilâhiyede öyleleri vardır ki netâicini tamamıyla anlayıp fezleke etmek için asırlar bile kâfî gelmez. Bunların taraf-ı ilâhîden nasb ü inzal buyurulmuş delilleri vardır. Ve zaten fenâlık görmek istemeyen insanların fenâlığı tecribe etmeye kalkışmaları da kâr-ı akıl değildir. Fakat şeytan insanları bunlar hakkında da gönlüne göre hükmetmeye teşvik eder. "Adam sen

---

1 سُوء, fi'l-asl kötülük etmek, yani mahzun ve müteellim edecek bir şey yapmak mânasına masdar olup bilâhare buna sebep olan her nevi meʿâsîye isim olmuştur. "Fahşâ" bunun fâhişi, en fenâsı, haddini aşmışı demektir [Müellifin notu].

de, falan şeyi yemek neye haram olsun, fülân işi yapmak neye memnûʿ olsun?" dedirtir ve bu suretle insana Allah'ın emrini, Allah'ın kanununu taharrî ettirmeden, kendi kendine yalandan [585] kanunlar uydurtur, kānûn-ı Hakk'a muhalif işler yaptırır ve nihâyet başını belâya sokar. İlmi yoluyla delîlinden aramayan, Allah'ın emrini gösteren delîli bulmadan kendi kendine bilemeyeceği[1] şeyler hakkında şeytanın ilkā'ât-ı hayâliye ve vehmiyesine ve gönüllerinin temâyülât-ı fâsidesine göre söz söyleyen nice insanlar vardır ki hep bunlar Allah'a karşı endâd ittihaz edenler cümlesindendir. Nitekim {وَاِذَا قِيلَ لَهُمُ اتَّبِعُوا مَٓا اَنْزَلَ اللّٰهُ} o insanlara "Allah'ın inzal buyurduğu delâil-i zâhire ve beyyinât-ı bâhireye ve bunların ahkâmına ittibâʿ ve itaat ediniz" denildiği zaman {قَالُوا بَلْ نَتَّبِعُ مَٓا اَلْفَيْنَا عَلَيْهِ اٰبَٓاءَنَا} "hayır, biz ona değil atalarımızı üzerinde bulduğumuz eski âdetlere ittibâʿ ederiz" derler. Yani atalardan kalma eski âdetlerin emr-i Hakk'a, hükm-i ilâhîye muvâfık olup olmadığını aramazlar da sırf taassub ile onlara herçibâdâbâd taklid ve ittibâʿ edeceklerini söylerler. Acâib {اَوَلَوْ كَانَ اٰبَٓاؤُ۬هُمْ لَا يَعْقِلُونَ شَيْـٔاً وَلَا يَهْتَدُونَ} ataları hiçbir şeye akılları ermez ve doğru yola gitmez olsalar bile mi onların bulunduğu hâle uyacaklar, cehl ü dalâleti[2] de mi taklid edecekler? ۞ Fi'l-vâkiʿ esâs-ı târîhe ve nakle ve ancak nukūl-i ilmiyenin tesbit edeceği birçok asırların tecâribine ve daha doğrusu Allah'ın nasb ü inzal buyurduğu delâile mütevakkıf olan ahkâmda mâzîyi büsbütün atmak ve ondan tegāfül ederek hep yeni şeyler aramak dahi doğru değil ise de körükörüne mâzîperestlik yapmak, herçibâdâbâd atalar yolunu tutmak ve bilhassa ilimden, dinden behresi olmayan ve hata vü dalâletleri âşikâr ve min tarafillâh mübeyyen bulunan ataları taassub ile taklid etmek de onları Allah'a endâd ü emsâl gibi tutmak ve cehl ü dalâlette boğulup kalmaktır. Bu babda aranacak olan şey, hakk u bâtıl, menfaʿat ü mazarrat, hayr ü şer, hüsn ü kubuhtur. Menfaat bihakkın menfaat, hayır bihakkın [586] hayır, hüsn bihakkın hüsn olmak için de hükm-i ilâhîyi, delîl-i hakkı bulmak lâzım gelir. Binâenʿaleyh sebeb-i ittibâʿ, eskilik yenilik veya atalar yolu olup olmamak değil, emr-i Hakk'a mutâbık, delîl-i

1 F: "bilemeyecek".
2 M: "dalâlete".

hakka muvâfık olmaktır. Emr-i Hakk'a uyan ve yaptığını bilen atalara uyulur, bilakis emr-i Hakk'ı tanımayan, ne yaptığını bilmeyenlere atalar dahi olsa yine uyulmaz. Bu haysiyet eskilerde böyle olduğu gibi yenilerde de böyledir. Bunun için fıkıhta "zarar kadîm olmaz"[1] diye bir kāʿide-i külliye vardır. "Kadîm kıdemi üzere terk olunur"[2] kāʿide-i külliyesi de bununla mukayyeddir. Binâenʿaleyh kadîm ʿale'l-ıtlâk kadîm olduğu için değil, zarar-ı beyyini bulunmamak haysiyetiyle muteber olduğu gibi, hayr ü hüsnü esbâb-ı ilimden biriyle bilinen ve delîl-i hakka muvâfık olan hâdis ü cedîd dahi muteberdir. Hâsılı miʿyâr-ı hakk ü hayır ne kıdem ü hudûs, ne cehl ü hevâdır. Emr-i ilâhî ve delîle müstenid ilm-i[3] haktır. Binâenʿaleyh eski olsun yeni olsun, Allah'ın inzal ettiği delâile bakmayıp da ataların hâline yalnız ata olduklarından dolayı taklid etmek, onları Allah'a endâd ittihaz eylemek ve hakkı bırakıp hayâlât ü evhâma, şeytanın emirlerine uymak, izince gitmektir ki buna "taassub" denilir. Bu âyet gösteriyor ki icmâlî veya tafsîlî bir delîl-i hakka istinad etmeyen taklîd-i mahz din hakkında memnûʿdur.[4] Belli bir cehâlete, dalâlete ittibāʿ ve taklid aklen bâtıl olduğu gibi, meşkuk olan husûsâtta da delilsiz taklid şerʿan gayr-i câizdir. Bedâheten mâlum olmayan husûsâtta delilsiz söz söylemek ve o yolda hareket etmek, bilmediği bir şeyi Allah'a iftira olarak söylemek ve şeytana uyup cehl ile hareket etmektir. Nitekim "Allah'ın inzal buyurduğu Kur'ân'a ve sâir hücec-i zâhire ve beyyinât-ı bâhireye ve bunların ahkâmına tâbiʿ olunuz" denildiği zaman Arab müşrikleri taassub ile böyle yapmış ve böyle söylemişlerdi[5] ki bu âyet bu sebeple nâzil olmuştur. Bir rivayette de böyle diyen ve âyetin nüzûlüne sebep olanlar [587] Yahudîlerden bir tâifedir. "Allah'ın indirdiğine ittibâʿ ediniz" denildiği zaman bunlar "hayır, biz babalarımızı neyin üzerinde bulduksa ona ittibāʿ ederiz, çünkü onlar bizden hayırlı, bizden aʿlem

1 Mecelle 7. madde.
2 Mecelle 6. madde.
3 M: "ilim".
4 F +"~~Din hakkında~~".
5 B: "söylemişlerdir".

idiler" demişler[1] ve vâkiʿ olan işbu teklifteki âyât ü edilleyi hiç mülâhaza etmeyerek taassuba sapmışlardır.

Binâenʿaleyh böyle taassub ve taklitçilik müşriklerin, kâfirlerin şiʿâ-rıdır. Bu kâfirlerin hâli neye benzer bilir misiniz? {وَمَثَلُ الَّذِينَ كَفَرُوا} Bütün kāfirlerin hâli {كَمَثَلِ الَّذٖى} o hayvanın hâline benzer ki {يَنْعِقُ بِمَا لَا يَسْمَعُ اِلَّا دُعَٓاءً وَنِدَٓاءً} bağırıp çağırmadan başka bir şey işitemeyerek[2] haykırır, duyup dinlediği kuru ses, çıkardığı yine kuru sestir. Mânadan haberi yoktur. {صُمٌّ بُكْمٌ عُمْىٌ} Onlar birtakım sağırlar, dilsizler[3], körlerdir, {فَهُمْ لَا يَعْقِلُونَ} binâenʿaleyh hiçbir şey anlamazlar. Sade hay ü huy kuru gürültülere[4], çan sedâsına, kaval sesine kulak verirler, haykırırlar. Bunlara söz söyleyecek, tarîk-i Hakk'a davet edecek olanların hâli de o hayvan çobanının hâline benzer, o yolda râʿîlik etmesi iktizâ eyler. Çoban onlara "insan gibi yeyiniz, içiniz, yayılınız" derse anlamazlar, mânasız seslerle ıslık, düdük çalar, bağırıp çağırarak zecr eder, sürer, haylarsa bir şey duyarlar. İşte kâfirlerin hâli de böyledir, bunlar Allah'tan, Peygamber'den bir şey anlamazlar, mânalı sözleri duymazlar, çan ve düdük sesleri arkasında dolaşırlar, bunları işittikleri zaman haykırırlar, höykürürler ve yiyip içmek, yayılmak için yola gelirlerse zecr ile haykırarak, bağırıp çağırmakla gelirler. Allahü aʿlem bâlâda لَا تَقُولُوا رَاعِنَا [el-Bakara 2/104] buyurulmasında bu nükteye de îmâ vardır.

يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا كُلُوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا رَزَقْنَاكُمْ وَاشْكُرُوا لِلّٰهِ اِنْ كُنْتُمْ اِيَّاهُ تَعْبُدُونَ ﴿١٧٢﴾ اِنَّمَا حَرَّمَ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةَ وَالدَّمَ وَلَحْمَ الْخِنْزٖيرِ وَمَٓا اُهِلَّ بِهٖ لِغَيْرِ اللّٰهِۚ فَمَنِ اضْطُرَّ غَيْرَ بَاغٍ وَلَا عَادٍ فَلَٓا اِثْمَ عَلَيْهِۜ اِنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ رَحٖيمٌ ﴿١٧٣﴾

1 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* III, 305.
عن ابن عباس قال: دَعا رسول الله صلى الله عليه وسلم اليهودَ من أهل الكتاب إلى الإسلام ورَغَّبهم فيه، وحذرهم عقاب الله ونقمته، فقال له رَافع بن خارجة، ومَالك بن عوف: «بل نَتبع ما ألفينا عليه آباءنا، فإنهم كانوا أعلم وخيرًا منا» فأنزل الله في ذلك من قولهما «وإذا قيلَ لهُم اتبعوا ما أنزل اللهُ...»

2 B: "istemeyerek".
3 F: "dilsiz".
4 B: "gürültülerle".

Meâl-i Şerîfi

[588] *Ey o bütün iman edenler! Size kısmet ettiğimiz rızıkların hoşlarından yiyin ve Allah'a şükreyleyin eğer ancak O'na tapıyorsanız (172). O size yalnız şunları haram kıldı: Meyte, kan, hınzır eti, bir de Allah'ın gayrisinin nâmına kesilen. Sonra kim bunlardan yemeye muztar kalırsa diğerin hakkına tecavüz etmemek ve zarûret mikdârını geçmemek şartıyla ona da günah yükletilmez, çünkü Allah Gafûr, Rahîm'dir (173).*

{يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا} Ey mü'minler, siz o hayvanlar gibi olmayınız {كُلُوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا رَزَقْنَاكُمْ} size kısmet ettiğimiz rızıkların maddeten mânen temizlerinden yiyiniz. Zira âlem-i tekvînde rızkın haramı da var[1], helâli de, pisi de var[2] temizi de, fakat siz[3] bunların temizlerinden ve kimsenin hakkı geçmeyerek sûret-i meşrûʿada kazanılan helâllerinden insanca yiyiniz. Hem hayvanlar gibi pisboğaz olmayınız, hem de birtakımlarının yaptığı gibi helâl ü hoş ve temiz şeylerden kendinizi mahrum etmeyiniz. Temiz temiz, helâl helâl yiyiniz {وَاشْكُرُوا لِلّٰهِ} [589] de onları yaratan, veren Allah'a şükrediniz. O helâl ve pâk rızıklarla beslenen vücūdunuzu, aʿza-yı zâhire ve bâtınanızı mâ-hulika-lehlerine, yani gāye-i hilkatlerine sarf ediniz. ❁ Çünkü bâlâda beyan olunduğu üzere hakīkat-i şükür, niʿmet-i münʿime bu suretle mukabele ederek tâzim etmektir. Ve aʿzâ-yı bedenden her birinin bir hikmet-i hilkati vardır ki bunun bir kısmı sûret-i umûmiyede herkes için belli, diğer kısmını da ilm-i menâfiʿü'l-aʿzâ denilen ilimde peyderpey tedkik etmek mümkindir. Meselâ ibkā-yı nesl için ihsan edilmiş olan bir uzvu tazyîʿ-i nesl için kullanmak, kezâlik keşf-i hakāik ile maʿrifetullah için bahşedilmiş olan aklı tervîc-i mefâsid ve ibtâl-i hukūk için sarf etmek büyük bir küfrân-ı niʿmet olduğu ne kadar zâhirdir. İnsanlığın kıymetini bilmeyerek pis ve haram şeyler yiyenler böyle küfrân-ı niʿmete düşecekleri gibi küfrân-ı nimet edenler de maddî, mânevî pislikten kurtulamazlar. Birinden korunsalar diğerine behemehâl bulaşırlar.

1 F: "vardır".
2 F: "vardır".
3 F: "sizin".

Müfessirîn diyorlar ki birinci كُلُوا emri ıtlâkına nazaran ibâha, ikinci اشْكُرُوا emri vücûb içindir. Zira ilm-i usûlde mübeyyen olduğu üzere ekl ü şürb gibi sırf kulların lehine intifâʿ-ı meşrûʿ bahşeden emirler vazife değil birer hak teşkil ederler. Bunlar vazife gibi vâcib telakkī edilecek olursa terkinde cezâ lâzım gelir, bu ise lehe olduğu zâhir olan bir emrin aleyhe inkılâbını iktizâ eder ki buna "kalb-i mevzûʿ" denilir, tenakuz olur. Binâenʿaleyh helâlinden ekl bir hak, fakat haramdan ictinab ve Allah'a şükür bir vazifedir. Ancak كُلُوا emrinin ıtlâkıyla ibâha için olması zımnındaki bazı aksâmın vâcib olmasına mâniʿ değildir. Çünkü ibâha vücûbdan eʿamdır ve bunun zımnında eklin merâtib-i muhtelifesi bulunabilir. Fi'l-vâkiʿ fıkıhta tafsil olunduğu üzere eklin farz olan ve vazife bulunan kısmı da vardır. Bir insanın ölmeyecek kadar yemesi farzdır. Mümkin iken yemez de açlığından ölürse intihar etmiş, katl-i nefs günahıyla âsim olmuş olur. Sonra sedd-i ramak [590] mikdârından fazla olarak tâate kuvvet iktisab için yemek mendubdur. Tam doyacak kadar yemek mubah, ondan fazlası haramdır ve işte كُلُوا emri mubah mertebesine kadar merâtib-i ekli mutazammındır ve ibâhaya masruf olmakla beraber farzı da muhtevîdir.

Ey mü'minler! Böyle temiz temiz yiyiniz de Allah'a şükrediniz {اِنْ كُنْتُمْ إِيَّاهُ تَعْبُدُونَ} eğer siz hakikaten yalnız Allah'a ibadet ve ubûdiyet ediyorsanız böyle yaparsınız. Cidden mü'min-i muvahhid olanlar böyle yaparlar.

Şimdi size haram kılınan şeyleri de icmâlen belleyiniz: {اِنَّمَا حَرَّمَ عَلَيْكُمُ} Allah teâlâ size ancak şunları haram ve memnûʿ kılmıştır: {الْمَيْتَةَ} Meyte, yani zebh olunmak şânından olduğu hâlde zebh olunmadan kendi kendine veya zebh yerine geçmeyecek diğer bir sebeple ölen herhangi bir ölü, hatta balık zebhe muhtaç olmadığı hâlde ölüp su üstüne çıkmış ölü balık "semek-i tâfî[1]" bile haramdır. {وَالدَّمَ} kan, yani dem-i mesfuh, akar kan {وَلَحْمَ الْخِنْزِيرِ} ve domuz eti, yani gerek meyte ve gerek mezbuh olsun ʿale'l-ıtlâk domuz eti ki bunun baştan başa rics ve her şeyi pis olduğunu

1 F: "kâfî".

göreceksiniz {وَمَٓا اُهِلَّ بِه۪ لِغَيْرِ اللّٰهِ} bir de Allah'tan başkasının nâmına zebh olunan. "**İhlâl**" esasen ref'-i savt demektir, müşrikler mâbudlarına kurban kestikleri zaman "Lât nâmına", "Uzzâ nâmına" diyerek onların isimlerini yüksek sesle yâd ederler ve böyle ref'-i savt ile zebhe "ihlâl" denilirdi. Bilâhare ihlâl, velev sessizce olsun mutlak zebh mânasına kullanılmıştır ki âyette bu mânayadır. Binâenʿaleyh gerek gizli, gerek açık Allah'tan mâʿadâsı nâmına kesilen kurbanların, hayvanların ekli haramdır. Meselâ fülân türbede Allah için kurban kesmek câiz ve ekli helâl olur ise de, fülân türbe için ve onun nâmına kesilen kurbanın eti [591] yenmez, bunlar haramdırlar. Bunların yenilmesindeki mazarratlar sayılmakla bitmez, binâenʿaleyh son derece bir zarûret-i hayâtiye bulunmadıkça bunlardan yemek katʿiyyen memnûʿ ve günahtır.

Maʿamâfîh {فَمَنِ اضْطُرَّ} her kim muztar olur ve yemediği takdirde helâk olacağı muhakkak bulunursa bu muztar {غَيْرَ بَاغٍ} bâğī olmadığı, yani kendi gibi diğer bir muztarın ölümünü def' edecek kadar elinde bulunana saldırarak kendini kurtarmak için onun helâkine sebebiyet vermediği {وَلَا عَادٍ} mütecâviz de olmadığı, yani ölmemek için iktizâ eden zarûret mikdârından fazlasına geçmediği hâlde {فَلَٓا اِثْمَ عَلَيْهِ} ona günah yoktur. Böyle bir muztar için bunlardan hangisini bulur ise zarûret mikdârı, yani ölmeyecek kadar yemeye ruhsat vardır. Bu da bu ruhsatı terk ederse âsim olur. ۞ İlm-i fıkıhda "zarûretler haram olan şeyleri mubah kılar"[1] ve "zarûretler kendi mikdârınca takdir olunur"[2] kāʿide-i külliyesi de bu ve emsâli âyetlerin mazmûnudur.

İşte şimdilik haram olan şeyler icmâlen bunlardan ibarettir, ileride daha ziyade tafsîlât gelecektir. Mü'minler böyle pis ve haram olan şeyleri bıraksınlar da helâlinden temiz temiz kazanıp yesinler. Allah'ın emri hilâfına kendi kendilerini mahrum etmesinler ve Allah'ın emirlerini saklamasınlar. Zira ekîden biliniz ki:

[592]

1 Mecelle 21. madde: "Zarûretler memnûʿ olan şeyleri mubah kılar".
2 Mecelle 22. madde: "Zarûretler kendi mikdarlarınca takdir olunur".

اِنَّ الَّذٖينَ يَكْتُمُونَ مَٓا اَنْزَلَ اللّٰهُ مِنَ الْكِتَابِ وَيَشْتَرُونَ بِهٖ ثَمَنًا قَلٖيلًاۙ اُو۬لٰٓئِكَ مَا يَأْكُلُونَ فٖى بُطُونِهِمْ اِلَّا النَّارَ وَلَا يُكَلِّمُهُمُ اللّٰهُ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ وَلَا يُزَكّٖيهِمْۚ وَلَهُمْ عَذَابٌ اَلٖيمٌ ﴿١٧٤﴾ اُو۬لٰٓئِكَ الَّذٖينَ اشْتَرَوُا الضَّلَالَةَ بِالْهُدٰى وَالْعَذَابَ بِالْمَغْفِرَةِۚ فَمَٓا اَصْبَرَهُمْ عَلَى النَّارِ ﴿١٧٥﴾ ذٰلِكَ بِاَنَّ اللّٰهَ نَزَّلَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّۜ وَاِنَّ الَّذٖينَ اخْتَلَفُوا فِى الْكِتَابِ لَفٖى شِقَاقٍ بَعٖيدٍ ﴿١٧٦﴾

Meâl-i Şerîfi

Allah'ın indirdiği kitaptan bir şeyi ketm edip de bununla biraz para alanlar, muhakkak ki onlar karınlarında ateşten başka bir şey yemezler ve kıyamet günü Allah onlara ne söyler ne de kendilerini tezkiye eder, onlara sâde bir azâb-ı elîm vardır[1] (174). Onlar işte hidâyeti verip dalâleti, mağfireti bırakıp azâbı satın alan kimseler, bunlar ateşe ne sabırlı şeyler!... (175). Zira şüphesiz ki Allah kitâbı sebeb-i hak ile indirdi, kitapta ihtilâf edenler ise şüphesiz haktan uzak bir şikāk içindedirler (176).

{اِنَّ الَّذٖينَ يَكْتُمُونَ مَٓا اَنْزَلَ اللّٰهُ مِنَ الْكِتَابِ} Allah'ın inzal buyurduğu kitâbı -ahbâr-ı Yehûdun yaptığı gibi- ketm edenler {وَيَشْتَرُونَ بِهٖ ثَمَنًا قَلٖيلًا} ve bu ketm sebebiyle semen-i kalîl, yani ne kadar çok da görünse nefsü'l-emrde az olan dünyevî bir bedel, para veya mal ve câh satın alanlar, hâsılı dünya murâdına ermek için Allah'ın kitâbını veya o kitâbın ahkâmını ketm ve tahrîf-i hakikat edenler yok mu? {اُو۬لٰٓئِكَ} bunlar [593] {مَا يَأْكُلُونَ فٖى بُطُونِهِمْ اِلَّا النَّارَ} karınları dolusu ateşten başka bir şey yemezler. Bu yüzden aldıkları bedeller, yedikleri şeyler içlerinde ʿayn-ı ateş olacak, onları yakacak ve mütemâdiyen yakacaktır. Zira şerʿ-i Hakk'ın hilâfına vâkiʿ olan her amelde mânevî bir şerâre-i nâriye vardır. Onu esasından ketm etmek suretiyle elde edilen metâʿ-ı dünya elbette, ateşten başka bir şey olmayacaktır. {وَلَا يُكَلِّمُهُمُ اللّٰهُ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ} ve yevm-i kıyâmette Allah onlara söz söylemeyecek, yani rahmetle iltifat etmeyecek, zira وَجَزٰٓؤُا سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِثْلُهَا'dir

1 F: "var".

[eş-Şûrâ 42/40][1]. Bunlar ise Allah'ın kelâmını ketm ettiklerinden âhirette kelâm-ı rahmetten mahrum kalacaklardır. {وَلَا يُزَكّ۪يهِمْۚ} Onları tezkiye etmeyecek ve günahlarından temizlemeyecek, mü'minîne[2] yapacağı gibi mağfiretinden nasîbedâr kılmayacak, oldukları gibi bütün mülevveslikleriyle haşr eyleyecektir. {وَلَهُمْ عَذَابٌ اَل۪يمٌ} Ve bunların hakkı elîm bir azâb-ı dâimdir. Çünkü {اُو۬لٰٓئِكَ الَّذ۪ينَ اشْتَرَوُا الضَّلَالَةَ بِالْهُدٰى وَالْعَذَابَ بِالْمَغْفِرَةِ} bunlar hidâyeti dalâlete, mağfireti azâba satmış, hidâyet bedeline dalâleti, mağfiret bedeline azâbı almış kimselerdir. Artık dalâlet ve azab onların ebedî milk-i müktesebleri olmuştur. {فَمَٓا اَصْبَرَهُمْ عَلَى النَّارِ} Bunlar ateşe karşı ne sabırlı şeyler! Hayr ü hasenâta, iyiliklere, istikāmete, beyân-ı hakk u hakikate zevk-i dünyadan birini fedâya asla sabredemeyen bu adamlar, ateşe sâik olan ameller yapmakta ne sabırlar gösteriyorlar ve ilelebed ateşte yanmak için neler neler yapıyorlar! ❁ Tabîat-ı beşeriye muktezâsınca kābil-i tahammül olmayan ateşe karşı böyle sabır isnâdıyla izhâr-ı taaccüb min tarafillāh bir tehekkümdür. Bu sabır âkıbeti selâmet olan bir sabır [594] değil, ebedî bir felâket olan nâçârlıktır. {ذٰلِكَ} Bu azâb-ı nâr, sebepsiz ve haksız da değildir, çünkü {بِاَنَّ اللّٰهَ نَزَّلَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ} Allah, cins-i kitâbını şüphesiz hak ile, hakka mülâbis, hakkı nâtık olarak indirdi. Bunun için kitâbını tekzib veya ketm edenin hakkı ateş olur. Bir de {وَاِنَّ الَّذ۪ينَ اخْتَلَفُوا فِي الْكِتَابِ} kitapta ihtilâf edenler, Allah'ın indirdiği kitapların hepsine inanmayıp da kimi Tevrat'a, kimi İncil'e inananlar ve sonra bir kitâbın bir kısmına inanıp bir kısmına inanmayanlar {لَف۪ي شِقَاقٍ بَع۪يدٍ} elbette haktan, savâbdan çok uzak bir hilâf ü şikāk içindedirler. Haktan bu kadar uzak bir hilâf içinde pûyân olan ehl-i bâtılın hakkı da azâb-ı ebedîdir. İşte bu sebeple bunlar o azâb-ı nâra müstahiktirler.

Bu âyet bize şunu ifham ediyor ki: Beynlerinde maʿmûl[ün] bih ve ihtilâf ettikleri zaman hakem ittihaz edilecek bir kitâb-ı hakka iman etmemiş olanlar, nizâʿ vü şikāktan kurtulamayacakları gibi, kitapları ayrı ayrı olan insanlar arasında bir câmiʿa-i vahdet bulunamayacağından hilâf

1 "Kötülüğün cezası da misli kötülüktür…"
2 M ve B: "mü'mine".

ü şikākları ebedî olur. Tâbiʿ göründükleri kitâbın tamamına hakikaten mü'min-i sâdık olmayarak onu kendi gönüllerine, hevâlarına göre anlamak isteyenler de kitaplarının bir kısmına inanırsa diğer kısmına inanmaz ve bu suretle birinin inanır göründüğünü diğeri inkâr eder, bunlar da hevâlarının ihtilâfı nisbetinde[1] ihtilâf ederler. Bunun neticesi de kitapsızlığa ve en büyük nizâʿ vü cidâle müeddî olur, haktan tebâʿüd ettirir, bu da cemʿiyyetleri perîşân eder ve azâb-ı ebedîye sevk eyler.

Her ne yapılırsa yapılsın insanlar için Hak'tan başka cihet-i vahdet ve Hakk'a ittibâʿdan başka sebeb-i [595] saadet yoktur. Asl-ı kitapda ihtilâf etmeyerek ve onu hevâsına göre ve menâfiʿ-i dünyeviye sâikasıyla inkâr ve te'vîl ü tahrif ile ketme kalkışmayarak hüsn-i niyet ve kemâl-i hakkāniyetle anlamaya çalıştıkları hâlde hasbe'l-beşeriyye fehmleri ihtilâf edenlerin ise vahdet-i asliyelerine halel gelmez ve bunların ihtilâfları şikāk-ı baîd olmaz. Her hâlde nâsih ü mensûhuyla Allah'ın kitaplarına inanmamak ve Kitâb-ı Hakk'ın bir kısmını tanımamaya çalışmak felâketin başıdır. Allah'ın bütün kitaplarına iman etmek ve kitapta ihtilâftan ihtiraz eylemek iman ve İslâmın şartlarındandır. Mümkin olan bütün vüsʿunu sarf ederek bihakkın ictihâdât-ı ilmiye tarîkleriyle vâkiʿ olan ihtilâfât ise ihdâs-ı hilâfı gaye edinmemek şartıyla muâf ve hattâ bir hadiste işaret buyurulduğu üzere teysîr ve tevsîʿ nokta-i nazarından vesîle-i rahmet de olur.[2] O şart ile ki bunlarla amel edecek olanlar ihtilâfı değil cihet-i ittifâkı taharrî[3] vazifesini unutmasınlar. Bunun için bir ferdin muztarip bir zamanda müctehed^ün-fîh bir kıl kavli ile amel etmesi lâ-be'se-bih görülürse de, ictimâʿî hususlarda cihet-i ittifak taharrî edilmeden kıl kavli ile iftâ edilmesi şiʿâr-ı tevhîde münâfî ve bu âyetin inzârına dâhil olur. Bilhassa sâhib-kalem ve kelâm olanlar, tahrir ve telif ile iştigal edenler, emr ü nehy, taʿlîm ü terbiye üzerinde bulunanlar bu âyetleri nazar-ı dikkatlerinden asla dûr tutmamalı; ketm-i hakkın, ihtilâfın, şikākın ne fenâ

1 M: "nisbetine".
2 Âlimlerin pek çoğu merfûʿ bir aslının olmadığını söylemiştir. Bk. Sehâvî, *el-Makāsıdü'l-hasene,* s. 69.
3 F +"etmek".

bir âkıbeti olduğunu düşünmelidirler. Kâʿb b. Eşref, Kâʿb b. Esed, Mâlik b. Sayf, Huyey b. Ahtab ve Ebû Yâsir b. Ahtab gibi ve Tevrat'daki nuʿût-ı Muhammediye hakkındaki âyâtı ve diğer bazı ahkâmı ketm eden ve bu sebeple hem-cinslerinden hediyeler alan rüesâ-yı Yehûd hakkında nâzil olan[1] bu ketm âyetleri ve bâlâdaki nazîri Müslümanlar için de pek ibretli bir ders-i ahlâkīyi mutazammındır.

Hâsılı saʿâdet-i insâniye, Hakk'a kurbiyet, şirkde, küfr ü [596] küfranda, câhilâne taklîd ü taassubda, hayvanlıkta, hayvan gibi helâl ve haram tanımamakta, pis pis şeyler yemekte, şeytana uyup çirkin şeyler yapmak ve bilir bilmez ağzına geleni söylemekte, hakkı ketm etmek, kitapta ihtilâf eylemek, hakka karşı hilâf ü şikāk çıkarmakta değil, tam mânâsıyla birr ü ihsanda, bol iyiliktedir. O hâlde asıl birr nedir?

لَيْسَ الْبِرَّ اَنْ تُوَلُّوا وُجُوهَكُمْ قِبَلَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ وَلٰكِنَّ الْبِرَّ مَنْ اٰمَنَ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ وَالْمَلٰٓئِكَةِ وَالْكِتَابِ وَالنَّبِيّ۪نَۚ وَاٰتَى الْمَالَ عَلٰى حُبِّه۪ ذَوِي الْقُرْبٰى وَالْيَتَامٰى وَالْمَسَاك۪ينَ وَابْنَ السَّب۪يلِ وَالسَّٓائِل۪ينَ وَفِي الرِّقَابِۚ وَاَقَامَ الصَّلٰوةَ وَاٰتَى الزَّكٰوةَۚ وَالْمُوفُونَ بِعَهْدِهِمْ اِذَا عَاهَدُواۚ وَالصَّابِر۪ينَ فِي الْبَأْسَٓاءِ وَالضَّرَّٓاءِ وَح۪ينَ الْبَأْسِۜ اُو۬لٰٓئِكَ الَّذ۪ينَ صَدَقُواۜ وَاُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ ﴿١٧٧﴾

Meâl-i Şerîfi

Erginlik değil yüzlerinizi kâh gün doğu tarafına çevirmeniz kâh batı[2] ve lâkin eren o kimsedir ki Allah'a, âhiret gününe, melâikeye, Kitâba ve bütün peygamberlere iman edip karâbeti olanlara, öksüzlere, bîçârelere, yolda kalmışa, dilenenlere ve esirler uğrunda seve seve mal vermekte, hem namazı kılmakta hem zekâtı vermekte bu-

1 Mukātil b. Süleymân, *Tefsîr*, I, 156; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, V, 204:
قَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ: نَزَلَتْ هَذِهِ الْآيَةُ فِي رُؤَسَاءِ الْيَهُودِ كَعْبِ بْنِ الْأَشْرَفِ، وَكَعْبِ بْنِ أَسَدٍ، وَمَالِكِ بْنِ الصَّيْفِ، وَحُيَيِّ بْنِ أَخْطَبَ، وَأَبِي يَاسِرِ بْنِ أَخْطَبَ، كَانُوا يَأْخُذُونَ مِنْ أَتْبَاعِهِمُ الْهَدَايَا، فَلَمَّا بُعِثَ مُحَمَّدٌ عَلَيْهِ السَّلَامُ خَافُوا انْقِطَاعَ تِلْكَ الْمَنَافِعِ، فَكَتَمُوا أَمْرَ مُحَمَّدٍ عَلَيْهِ السَّلَامُ وَأَمْرَ شَرَائِعِهِ فَنَزَلَتْ هَذِهِ الْآيَةُ.

2 F: "Erginlik değil yüzlerinizi kâh gün doğu tarafına çevirmeniz kâh batı / Yüzlerinizi geh şarka geh garba doğru çevirip durmanız değildir ermek".

lunanlar[1]*, bir de andlaştıkları* [597] *vakit ahidlerini yerine getirenler, hele sıkıntı ve hastalık hâllerinde ve harbin şiddeti zamânında sabr u sebât edenler, işte bunlardır o sâdıklar ve işte bunlardır o korunan müttakīler (177).*

Kıraat: لَيْسَ الْبِرَّ Hamza ve Âsım'dan Hafs râ'nın fethiyle, mütebâkīsi râ'nın zammıyla okurlar ki evvelkinde الْبِرَّ, لَيْسَ'nin haberi, ikincide ismidir. وَلٰكِنَّ الْبِرَّ Nâfi ve İbn Âmir[2] nûn'un tahfîf ve kesri ve râ'nın zammıyla ve mütebâkīsi nûn'un teşdid ve fethi ve râ'nın fethiyle okurlar. لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ [Âl-i İmrân 3/92] bak!

Sebeb-i nüzûlü; ehl-i kitâbın tahvîl-i kıble meselesinde dedikoduyu ileri götürmeleri ve Yehûd ü Nasarâdan her birinin kendi kıblelerine teveccühün hayriyetini iddiada ısrar eylemeleri olmuştur.[3] Binâenʿaleyh bunlara ve bu vesile ile umûma hitâben buyuruluyor ki:

Ey insanlar! {لَيْسَ الْبِرَّ اَنْ تُوَلُّوا وُجُوهَكُمْ قِبَلَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ} Yüzlerinizi meşrık ve mağribe doğru çevirmeniz nefsü'l-emirde matlub olan birr ü hayır değildir. -Diğer kıraate göre- asıl matlub olan birr ü hayır, yüzlerinizi meşrık ve mağribe doğru çevirmeniz değildir. Bir kere şark u garbın kıble ittihaz edilmesi nesh edilmiştir. Sâniyen şark u garbe dönmek haddizâtında ısrar edilmesi lâzım gelen bir birr ü hayır zannolunmamalıdır. Kıble meselesinin ve hatta Kâʿbe'ye bile teveccühün ehemmiyeti lizâtihi maksud bir birr olduğundan değildir. {وَلٰكِنَّ الْبِرَّ} ve lâkin nefsü'l-emirde sâhib-i birr, hakikaten iyi eren {مَنْ اٰمَنَ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ وَالْمَلٰٓئِكَةِ وَالْكِتَابِ وَالنَّبِيّٖنَ} Allah'a ve son mes'ûliyet günü olan âhiret gününe ve melâikeye ve kitâba ve peygamberlere iman etmiş {وَاٰتَى الْمَالَ عَلٰى حُبِّهٖ} ve helâlinden mal kazanıp seve [598] seve {ذَوِى الْقُرْبٰى} herhangi bir karâbet sâhibi bulunan akrabalarına {وَالْيَتَامٰى} ve muhtaç olan yetimlere {وَالْمَسَاكٖينَ} ve fakirlikten kımıldanamayacak hâlde bulunan miskinlere

1 M ve B -"bulunanlar". (F nüshasında bu kelime sonradan ince hurufatla eklenmiştir).
2 B: "İbn Amr".
3 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* I, 217:
لأن اليهود تصلى قِبل المغرب إلى بيت المقدس، والنصارى قِبل المشرق. وذلك أنهم أكثروا الخوض في أمر القبلة حين حوّل رسول الله صلى الله عليه وسلم إلى الكعبة، وزعم كل واحد من الفريقين أنّ البرّ التوجه إلى قبلته، فردّ عليهم.

{وَابْنَ السَّبِيلِ} ve yol uşağına, yani uzun yoldan gelmiş müsâfire {وَالسَّٓائِلِينَ} ve hâcet ü zarûret ilcâsıyla dilenmek zilletine düşmüş dilencilere -ki bir hadîs-i şerîfte "أُعْطُوا السَّائِلَ وَلَوْ جَاءَ عَلَى فَرَسٍ: Sâile at üzerinde bile gelse veriniz"[1] diye vârid olmuştur- {وَفِى الرِّقَابِ} "rikāb" "rakabe"nin cemʿidir. "**Rakabe**" lügaten boyun kökü demek olup mecâzen insanda ve şerʿan hürriyetini zâyiʿ etmiş olan insanda kullanılır ki burada da bu mânayadır. Yani ve rakabeler uğurunda, esâret ü[2] rıkkiyete düşmüş insanların kurtulup âzad olması husûsunda[3]; mükâtebeye kesilmiş olanların bedel-i kitâbetlerine muʿâvenet etmek veya satın alıp iʿtâk etmek veya esasen esâretten fekkeylemek üzere sıla veya sadaka olarak mal vermiş {وَاَقَامَ الصَّلٰوةَ} ve farz namazlarını doğru dürüst kılmış, dininin[4] direğini dikmiş {وَاٰتَى الزَّكٰوةَ} zekâtını da ayrıca vermiş, İslâm köprüsünden geçmiş olan kimse {وَالْمُوفُونَ بِعَهْدِهِمْ اِذَا عَاهَدُوا} bir hususta muʿâhede yaptıkları, katʿî söz verdikleri vakit ahdini îfâ eden vefâkârlar {وَالصَّابِرِينَ فِى الْبَأْسَٓاءِ وَالضَّرَّٓاءِ وَحِينَ الْبَأْسِ} ve ʿale'l-husûs fakr ü şiddet, hastalık ve kötürümlük gibi zarûret hâllerinde ve bir de düşmana karşı muharebe vaktinde, harb mevkilerinde sabreden sâbirlerdir. Haddizâtında birr ü hayır, hakīkī iyilik bütün bu taʿdâd olunan zevâtın birri, bunların iyilikleridir. [599] Lisân-ı Arab'da medih suretiyle vâkiʿ olan taʿdâdlarda iʿrâbın refʿ ü nasb ile ihtilâfı medhe celb-i dikkat için bir âdettir. وَالصَّابِرِينَ bu kabîlden olmak üzere "ya" ile mansub olmuştur ki mukadder fiʿl-i medhin mefʿûlüdür. {اُولٰٓئِكَ} İşte bu evsâf-ı cemîle ile mevsuf olan kimseler {الَّذِينَ صَدَقُوا} öyle zatlardır ki dinde, hakka ittibâʿda, taharrî-i[5] birr ü hayırda sıdk u sadâkat yapmış, doğruluklarını ispat etmişlerdir. {وَاُولٰٓئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ} Ve işte müttakīler diye dinleyegeldiğiniz mesʿudlar da ancak bunlar, bu birr ü sadâkat[6] sâhipleridir. Allah'a şükür de böyle sıdk u sadâkatle yapılır. ❁ Görülüyor ki bu âyet-i kerîme sarâhaten veya delâleten bütün kemâlât-ı beşeriyeyi hâvîdir. Buna işâreten Aleyhissalâtü vesselam Efendimiz de "مَنْ عَمِلَ بِهٰذِهِ الْاٰيَةِ فَقَدِ

---

1 *Muvatta'*, Sadaka, 3; Ebû Dâvûd, Zekât, 33.
2 M ve B -"esâret ü".
3 F +"~~yani~~".
4 B: "dinin".
5 M: "taharri". Sonraki baskılarda "taharrii" şeklinde düzeltilmiştir.
6 B: "sadakāt".

اسْتَكْمَلَ الْإِيمَانَ : Her kim bu âyet ile amel ederse imanını kemâle erdirmiş olur" buyurmuştur.[1] Bunun üzerine ahkâm-ı ameliyeyi tafsîlen hakk-ı hayat ve hıfz-ı nüfûs ile alâkadar olmak üzere buyuruluyor ki:

يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ فِى الْقَتْلٰىۜ اَلْحُرُّ بِالْحُرِّ وَالْعَبْدُ بِالْعَبْدِ وَالْاُنْثٰى بِالْاُنْثٰىۜ فَمَنْ عُفِىَ لَهُ مِنْ اَخٖيهِ شَيْءٌ فَاتِّبَاعٌ بِالْمَعْرُوفِ وَاَدَٓاءٌ اِلَيْهِ بِاِحْسَانٍۜ ذٰلِكَ تَخْفٖيفٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَرَحْمَةٌۜ فَمَنِ اعْتَدٰى بَعْدَ ذٰلِكَ فَلَهُ عَذَابٌ اَلٖيمٌ ﴿١٧٨﴾ وَلَكُمْ فِى الْقِصَاصِ حَيٰوةٌ يَٓا اُولِى الْاَلْبَابِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ ﴿١٧٩﴾

[600] **Meâl-i Şerîfi**

Ey o bütün iman edenler! Maktuller hakkında üzerinize kısas yazıldı: Hüre hür, köleye köle, dişiye dişi. Bunun üzerine her kim kardeşinden cüz'î bir affa mazhar olursa o vakit vazife birinin o maʿrûfu tâkip etmesi, birinin de ona borcunu güzellikle ödemesidir. Bu, Rabbinizden bir tahfif ve bir rahmettir, her kim bunun arkasından yine tecavüz ederse[2] artık ona elîm bir azâb vardır (178). Hem[3] kısasta size bir hayat vardır ey temiz aklı, temiz özü olanlar![4] Gerek ki korunursunuz (179).

Sebeb-i Nüzûlü: Biʿset-i seniyye-i Muhammediyeden evvel katl-i nefse karşı Nasârâ yalnız affın vücûbuna kāil oluyorlardı, Yahudîlerin ahkâmında da af yok, yalnız katl vardı. Maʿamâfîh *Buhârî* ve *Nesâî*'nin rivayetleri vechile Benî İsrâil diyeti katlden mukaddem tutuyorlardı, Arablar ve onlarla beraber Yahudîlerin bir kısmı bazen katlin vücûbuna, bazen de diyetin vücûbuna hükm eyliyorlar, lâkin bu iki hükümden her birinde taʿaddî yapıyorlardı. Şöyle ki; katlde biri diğerinden daha şerefli olan iki kabile beyninde bir katl vâkiʿ olunca eşref olanlar "her hâlde bizden bir köle mukabilinde onlardan bir hür ve bir kadın mukabilinde

---

1 Vâhidî, *el-Vasît fî tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd,* thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd ve dğrl., Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1994, I, 263.
2 F +"~~İşte~~".
3 F: "Ve".
4 F: "ey temiz aklı, temiz özü olanlar! / ey uli'l-elbâb".

bir erkek ve bir erkek mukabilinde iki erkek öldüreceğiz" derler ve kendi cerîhalarını hasımlarının cerîhasının iki katı addederler ve bazen daha ileri giderlerdi. Rivayet olunuyor ki bir kere birisi eşraftan bir insan katletmişti, kātilin akrabası maktûlün babasının yanında ictimâʿ ettiler ve "ne istersin?" dediler, o da "üçten biri" dedi. "Nedir onlar?" diye sordular, "ya oğlumu diriltirsiniz veya evimi semânın yıldızlarıyla doldurursunuz veyahut[1] bütün kavminizi bana teslim edersiniz, [601] hepsini öldürürüm sonra da oğluma bir ʿivaz aldığım re'yinde bulunmam" demiş idi. Diyete gelince onda da zulmederler ve ekseriya eşraftan olanların diyetini diğerlerinin birkaç katı yaparlardı.[2] İşte böyle kabâil-i Arab'dan ensârın iki kabilesi arasında câhiliye devrinden kalma kan davaları vardı ve bir taraf şeref ü kuvvetine güvenerek diğerine karşı ileri gidip "bizden bir köle mukabilinde sizden bir hür ve bir kadın mukabilinde bir erkek öldüreceğiz" diye yemin etmişlerdi. Baʿde'l-İslâm Resûlullah'a gelip muhâkeme olmak istediler ve bu sebeple işbu âyet nâzil oldu.[3] Kısâsın vücûbunu ve bu vücûbun ancak ehlinden af ile sâkıt olabileceğini ve bu affın efdaliyet ve evleviyetini ve maʿamâfîh af sırasında mal üzerine musâlahanın da cevâzını tesbit ederek Yahudîlerin affın ʿadem-i meşrûʿiyetine ve diyetin kısastan mukaddem bulunduğuna dair olan ahkâmını ve kısâsen katlin aslen ʿadem-i meşrûʿiyetine kāil olan Nasârâ ahkâmını ve insanlık müsâvâtına riʿâyet etmeyip şeref davasıyla taʿaddî ve tecavüze giden Arab

---

1 B: "veya".

2 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb,* V, 221:

أَنَّ سَبَبَ نُزُولِهِ إِزَالَةُ الْأَحْكَامِ الَّتِي كَانَتْ ثَابِتَةً قَبْلَ مَبْعَثِ مُحَمَّدٍ عَلَيْهِ السَّلَامُ، وَذٰلِكَ لِأَنَّ الْيَهُودَ كَانُوا يُوجِبُونَ الْقَتْلَ فَقَطْ، وَالنَّصَارَى كَانُوا يُوجِبُونَ الْعَفْوَ فَقَطْ، وَأَمَّا الْعَرَبُ فَتَارَةً كَانُوا يُوجِبُونَ الْقَتْلَ، وَأُخْرَى يُوجِبُونَ الدِّيَةَ لَكِنَّهُمْ كَانُوا يُظْهِرُونَ التَّعَدِّيَ فِي كُلِّ وَاحِدٍ مِنْ هَذَيْنِ الْحُكْمَيْنِ، أَمَّا فِي الْقَتْلِ فَلِأَنَّهُ إِذَا وَقَعَ الْقَتْلُ بَيْنَ قَبِيلَتَيْنِ إِحْدَاهُمَا أَشْرَفُ مِنَ الْأُخْرَى، فَالْأَشْرَافُ كَانُوا يَقُولُونَ: لَنَقْتُلَنَّ بِالْعَبْدِ مِنَّا الْحُرَّ مِنْهُمْ، وَبِالْمَرْأَةِ مِنَّا الرَّجُلَ مِنْهُمْ، وَبِالرَّجُلِ مِنَّا الرَّجُلَيْنِ مِنْهُمْ، وَكَانُوا يَجْعَلُونَ جِرَاحَاتِهِمْ ضِعْفَ جِرَاحَاتِ خُصُومِهِمْ، وَرُبَّمَا زَادُوا عَلَى ذٰلِكَ عَلَى مَا يُرْوَى أَنَّ وَاحِدًا قَتَلَ إِنْسَانًا مِنَ الْأَشْرَافِ، فَاجْتَمَعَ أَقَارِبُ الْقَاتِلِ عِنْدَ وَالِدِ الْمَقْتُولِ، وَقَالُوا: مَاذَا تُرِيدُ؟ فَقَالَ إِحْدَى ثَلَاثٍ قَالُوا: وَمَا هِيَ؟ قَالَ: إِمَّا تُحْيُونَ وَلَدِي، أَوْ تملأون دَارِي مِنْ نُجُومِ السَّمَاءِ، أَوْ تَدْفَعُوا إِلَيَّ جُمْلَةَ قَوْمِكُمْ حَتَّى أَقْتُلَهُمْ، ثُمَّ لَا أَرَى أَنِّي أَخَذْتُ عِوَضًا. وَأَمَّا الظُّلْمُ فِي أَمْرِ الدِّيَةِ فَهُوَ أَنَّهُمْ رُبَّمَا جَعَلُوا دِيَةَ الشَّرِيفِ أَضْعَافَ دِيَةِ الرَّجُلِ الْخَسِيسِ، فَلَمَّا بَعَثَ اللّٰهُ تَعَالَى مُحَمَّدًا صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَوْجَبَ رِعَايَةَ الْعَدْلِ وَسَوَّى بَيْنَ عِبَادِهِ فِي حُكْمِ الْقِصَاصِ وَأَنْزَلَ هَذِهِ الْآيَةَ.

3 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* I, 221:

وروي أنه كان بين حيين من أحياء العرب دماء في الجاهلية، وكان لأحدهما طول على الآخر، فأقسموا لنقتلنّ الحرّ منكم بالعبد منا، والذكر بالأنثى، والاثنين بالواحد، فتحاكموا إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم حين جاء الله بالإسلام فنزلت، وأمرهم أن يتباوؤا.

âdât ve ahkâmını refʿ eyledi ve hakk-ı hayatta müsâvâtı te'sîs ü ilan etti. Gelelim mânasına:

“**Kısâs**”, lügaten mukābele bi'l-misl, herhangi bir hakkı misliyle takas etmek demektir.[1] قَتْلٰى, “katîl”in cemʿidir. “Katîl” de maktul demektir. فِى الْقَتْلٰى'da فِى sebebiyet içindir.

{يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا} Ey ehl-i iman! {كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ فِى الْقَتْلٰى} Mazlûmen maktuller hakkında, yani bunların katlinden dolayı bi'l-mukābele kātillerine kısas icrâsı üzerinize yazıldı, kānûn-ı mektûb oldu, farz kılındı. ❁ Binâenʿaleyh ʿamden katl-i nefsin mûceb-i aslîsi kısastır. الْقَتْلٰى cemʿ muhallâ bi'l-lâm olduğundan ʿamden ve mazlûmen maktul olanların hür, abd, erkek, dişi, müslim, muʿâhid cümlesine şâmildir. Her birinin kātili kim olursa olsun mukabilinde kısas olunur. Ve beyan olunacağı üzere sebeb-i muskıt olan af veya musâlaha [602] vâkiʿ olmadıkça bu kısâsın icrâsı umum ehl-i imana farzdır. Bâhusus {اَلْحُرُّ بِالْحُرِّ وَالْعَبْدُ بِالْعَبْدِ وَالْاُنْثٰى بِالْاُنْثٰى} hür hüre, köle köleye, dişi dişiye, yani bir hür bir hürü, bir köle bir köleyi, bir dişi bir dişiyi öldürdüğü zaman o maktul hür mukabilinde o kātil hür, o maktul köle mukabilinde o kātil köle, o maktul dişi mukabilinde o kātil dişi ve hâsılı her maktûlün mukabilinde kendi kātili ale's-seviyye katl olunur. Ve bu katl, kısâs-ı kâfî olur. Câhiliye âdeti gibi şeref ü kıymet davasıyla kātilden başkasının katline kalkışılmaz. Bu kayıtlar sebeb-i nüzûl olan hâdisede olduğu gibi kātilden mâʿadâsının katlinden ihtiraz içindir. Ve bundan başka bir mefhûm-ı muhâlifi maksud olmadığında ittifak vardır. Biz Hânefiyyece zaten mefhûm-ı muhâlif makām-ı burhânîde muteber değildir. Meğer ki siyak gibi bir karîne-i zâhire bulunmuş olsun, o zaman da mefhûm-ı muhâlif kelime-i tevhidde olduğu gibi mantûk ʿidâdına dâhil olur. Burada da bu kabîlden olmak üzere sebeb-i nüzûl karînesiyle kātilden başkasının nefy-i katli hakkında mefhûm-ı muhâlifi muteber olabilirse de mâʿadâsı hakkında meskût[ün] ʿanh kalır, asl-ı sâbık ile amel edilir. Binâenʿaleyh âyetin başındaki umûmu tahsis etmez ve hürün abde, erkeğin dişiye ve bilâkis kısas edilebilmelerini menʿ

1 F +“~~Nefs-i kātili nefs-i maktûle mukabil katl etmektir.~~”

eylemez. Bunun için dişinin erkek, erkeğin dişi mukabilinde kısâsen katl olunacağı beyne'l-eimme müttefek[un] ʿaleyhtir. Bunu müeyyid ve müfessir olmak üzere Sûre-i Mâide'deki[1] kısas âyetinde النَّفْسَ بِالنَّفْسِ [el-Mâide 5/45][2] buyurulmuş ve bununla kısasta matlub olan mümaselet ve müsâvat, nefs ü can mümaseleti olduğu gösterilmiştir. Yani can[3] ve hakk-ı hayat herkes için müsâvîdir ve kısas bu müsâvâta mübtenîdir. Maktul kim olursa olsun onun kātili veya müteʿaddid kātilleri, o maktulden fazla bir hakk-ı hayâta mâlik değildirler[4]. İşte bu vechile âyetin başı ʿâm, اَلْحُرُّ بِالْحُرِّ وَالْعَبْدُ بِالْعَبْدِ وَالْاُنْثٰى بِالْاُنْثٰى mantûku da النَّفْسَ بِالنَّفْسِ mümaseletiyle tesviye-i nüfûsu beyan ile tecavüzden ihtiraz içindir. Maʿamâfîh İmam Mâlik ve İmam Şâfiî hazerâtı, erkek dişi arasında tefâvüte kāil olmadıkları [603] ve hürr-i maktul mukabilinde abd-i kātili dahi kısâsı kâfî gördükleri hâlde, abd-i maktul mukabilinde hürün ve gayr-i müslim maktul hakkında müslimin katlini tecviz etmemişler ve lâkin bunu işbu âyetin mefhûm-ı muhâlifinden istinbat da eylememişlerdir. Zira الْاُنْثٰى بِالْاُنْثٰى'nin mefhûm-ı muhâlifine ʿale'l-ıtlâk ve الْعَبْدُ بِالْعَبْدِ'in mefhûm-ı muhâlifine min vechin itibar etmediklerinde söz yoktur. Buna mukabil اَلْحُرُّ بِالْحُرِّ'un mefhûm-ı muhâlifi muteber olması da tenakuz olur. Ancak müşârün ileyhimâ bu hususta Hazret-i Ali'den mervî olan şu hadislere temessük etmişlerdir:

Buyurmuş ki:

1. "Bir recül kölesini katletmiş idi, Resûlullah onu celd ve bir sene nefy eyledi, kaved yani kısas yapmadı."[5]
2. مِنَ السُّنَّةِ أَنْ لَا يُقْتَلَ مُسْلِمٌ بِذِي عَهْدٍ وَلَا حُرٌّ بِعَبْدٍ : Zî-ʿahd mukabilinde müslim ve abd mukabilinde hür katlolunmamak sünnettendir.[6]

---

1 M, F ve B: "en'amdaki".
2 "…Cana can…"
3 M ve B -"Yani can".
4 B: "değillerdir".
5 İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef,* V, 413/27510; ayrıca bk. İbn Mâce, Diyât, 23; Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl,* I, 122: عَنْ عَلِيٍّ، قَالَ: «أُتِيَ النَّبِيُّ عَلَيْهِ السَّلَامُ بِرَجُلٍ قَتَلَ عَبْدَهُ مُتَعَمِّدًا، فَجَلَدَهُ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِائَةَ جَلْدَةٍ، وَنَفَاهُ سَنَةً، وَمَحَا سَهْمَهُ مِنَ الْمُسْلِمِينَ، وَلَمْ يَقُدْهُ مِنْهُ»
6 İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef,* V, 413/27510; ayrıca bk. Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl,* I, 122: قَالَ عَلِيٌّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ: «مِنَ السُّنَّةِ أَنْ لَا يُقْتَلَ مُسْلِمٌ بِذِي عَهْدٍ، وَلَا حُرٌّ بِعَبْدٍ»

Bir de Hazret-i Ebû Bekir ve Ömer radıyallahu ʿanhümâ abd mukabilinde hürü katletmezlerdi, ashâbdan buna itiraz eden de olmamıştır, diye istidlâl eylemişler ve bunu kısâs-ı etrâfa kıyas etmişlerdir.[1] Fakat biz Hanefiyyece abd mukabilinde mâliki olmayan kātil-i hür, kezâlik zîʿahd-i kâfir mukabilinde kātil-i müslim dahi kısâsen katlolunur. Çünkü اَنَّ النَّفْسَ بِالنَّفْسِ [el-Mâide 5/45] buyurulmuştur. Birinci hadis kölenin mâliki hakkında hâsdır, diğerleri de bu nassı neshedecek derecede kuvveti hâiz değildirler. Aleyhissalâtü vesselâm Efendimiz'in bir zimmî mukabilinde bir müslimi kısas etmiş وَأَنَا أَحَقُّ مَنْ وَفَى بِذِمَّتِهِ buyurmuş[2] olduğunu da Evzâî senediyle Ebû Hüreyre'den rivayet eylemiştir. Vesâir haberler de vardır. Kısas, hakk-ı hayatta, ismette müsâvâta ibtinâ eder. Bu ismet de din ve dâr ile sâbit olur. Onlar ise bunlarda müsâvîdirler. Burada şu da anlaşılır ki evsâf gibi adedde tefâvüt dahi ismette müsâvâtı ihlâl etmez ve [604] binâenʿaleyh bir şahsı müteʿaddid kimseler müştereken katlederlerse[3] mecmûʿu da bi'l-ittifak kısâsen katlolunur.

Tenbîh: Evvelâ, Sûre-i İsrâ'da وَمَنْ قُتِلَ مَظْلُوماً فَقَدْ جَعَلْنَا لِوَلِيِّهٖ سُلْطَانًا فَلَا يُسْرِفْ فِى الْقَتْلِ [el-İsrâ 17/33][4] âyeti mûcebince buradaki قَتْلٰى'dan murad maʿsûmu'd-dem olduğu hâlde mazlûmen katlolunanlardır. Binâenʿaleyh şerʿan muayyen olan esbâbdan birisiyle katle müstehak olan kimsenin veya harbînin kātiline kısas lâzım gelmez. Sâniyen, maʿsûmu'd-dem olanlar hakkında da ileride gelecek olan âyetler mûcebince katl-i hatâ kısastan müstesnâ olarak ayrıca ahkâma tâbiʿdir. Sâlisen, اِدْرَؤُا الْحُدُودَ بِالشُّبُهَاتِ hadîs-i şerîfi[5] mazmûnu meşhur ve mücmeʿun ʿaleyh ve kısas dahi hudûda mülhak olduğundan bi'l-icmâʿ şüphe ile kısas mündefiʿ olur. Binâenʿaleyh evlâdı mukabilinde ana ve baba ve bâlâdaki birinci hadîs-i şerîfin delâlet

---

1 Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl*, I, 122:
ولأن أبا بكر وعمر رضي الله تعالى عنهما، كانا لا يقتلان الحر بالعبد بين أظهر الصحابة من غير نكير. وللقياس على الأطراف.

2 "Taahhüdünü yerine getirmeye en lâyık olan kimse benim" (Ebû Dâvûd, *el-Merâsîl*, s. 208).

3 B: "katletseler".

4 "…ve her kim mazlûmen katledilirse onun velisi için biz bir tasallut hakkı vermişizdir, o da katil de israf etmesin…"

5 "Had cezalarını şüphelerle düşürünüz!" (Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, XXIII, 320). Tirmizî, Hudûd, 2'de şu ifadelerle yer alır:
قَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: ادْرَءُوا الحُدُودَ عَنِ الْمُسْلِمِينَ مَا اسْتَطَعْتُمْ، فَإِنْ كَانَ لَهُ مَخْرَجٌ فَخَلُّوا سَبِيلَهُ، فَإِنَّ الإِمَامَ أَنْ يُخْطِئَ فِي العَفْوِ خَيْرٌ مِنْ أَنْ يُخْطِئَ فِي العُقُوبَةِ.

ettiği üzere kölesi mukabilinde mâliki kısâsen katlolunmaz, taʿzîr edilirler. İşte bu suretle icrâ-yı kısas, ümmete ve imama farzdır, imamın kendisi de bi-gayr-i hakkın bir katl yaparsa bu hükümden müstesnâ değildir, o dahi aynı vechile kısas olunur. Dâr-ı İslâm'da gerek müslimlerin ve gerek ahd ile duran gayr-i müslimlerin hakk-ı hayatları bu suretle ʿale's-seviyye muhterem ve nefsleri tecavüzden ale's-seviyye maʿsûm ve masûndur.

İmdi buna ʿamden tecavüz eden kātile kısas icrâsı katl-i nefsin mûceb-i aslîsi olarak yazıldığı mâlum olduktan sonra {فَمَنْ} herhangi bir kātil {عُفِىَ لَهُ} {مِنْ اَخِيهِ شَىْءٌ} için kardeşi tarafından cüz'î bir şey af yapılmış bulunursa {فَاتِّبَاعٌ} {بِالْمَعْرُوفِ} kısas hemen sâkıt olur da iş artık o kātil[1] hakkında veliyy-i katîl tarafından aklen ve şerʿan mâruf olan iyiliğe ittibâʿ etmek {وَاَدَآءٌ اِلَيْهِ بِاِحْسَانٍ} kātil tarafından da o mârufu veliyy-i katîl olan kardeşine güzellikle edâ eylemek hususlarından ibaret kalır. ❁ Eğer af, hürde [605] diyet, kölede kıymet gibi az çok mal üzerine bir şart dermeyan edilmeksizin ʿale'l-ıtlâk vâkiʿ olmuş ise vârisin bu iyiliğe ʿale'l-ıtlâk tâbiʿ olması ve affa mukabil diyet vesâire gibi bir şey talep etmeye kalkmaması îcab eder. Ve eğer tamamen veya kısmen diyet ve kıymet veya diğer bir mal verilmek şartıyla musâlaha tarzında bir af ise kātilin de bunu kabul ve güzellikle te'diye eylemesi lâzım gelir. Nefs, tecezzîyi kābil olmadığından velev bir kılının veya binde birinin affı gibi en cüz'î bir af bile tamamını aftır. Kezâlik vereseden birinin affı, hepsinin affıdır. Burada مِنْ اَخِيهِ'de kardeşten murad وَمَنْ قُتِلَ مَظْلُوماً فَقَدْ جَعَلْنَا لِوَلِيِّهِ سُلْطَاناً فَلَا يُسْرِفْ فِى الْقَتْلِ [el-İsrâ 17/33] âyeti mûcebince maktûlün vârisi olan velîsidir. Kātilin hasmı olan işbu veliyy-i katîl burada kātilin kardeşi olmakla tavsif edilmiştir ki bu uhuvvetten murad din veya vatan kardeşliğidir. Binâenʿaleyh bu tavsifde dâr-ı İslâm içinde bulunan hür veya abd, erkek veya dişi, müslim veya muʿâhid insanların hepsinin kanları, canları, hakk-ı hayatları kardeş gibi maʿsum ve muhterem bilinmek lâzım geleceğine ve bunların birbirini katletmesi kardeşini katletmek gibi fenâ bir şey olduğuna işaret olmakla beraber aynı zamanda veliyy-i katîli insânî, ahlâkī, ictimâʿî derin bir mâna ile affa teşvik ve tergīb için îrâd buyrulmuştur. اِتِّبَاعٌ

---

1 B: "katl".

بِالْمَعْرُوفِ işbu maʿnâ-yı uhuvveti takdir ederek affedecek olan veliyy-i katîle müsâmaha ve affına ʿivaz talebinde şiddet ibraz etmeyip, nihâyet âdât-ı[1] me'lûfe dairesinde mâruf vechile diyet mutâlebe etmesini tavsiye ve اَدَاۤءٌ اِلَيْهِ بِاِحْسَانٍ dahi affolunan kātili bu affın ve bu takdîr-i uhuvvetin kıymetini tanıyarak bi'l-mukābele borcunu müşkilât çıkarmaksızın güzelce ve haslet-i ihsan dairesinde te'diyeye mecbur eylemektedir.

{ذٰلِكَ} Af ve diyet hakkındaki bu hüküm {تَخْفِيفٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَرَحْمَةٌ} Rabbinizden bir tahfif ve bir rahmettir. Binâenʿaleyh [606] {فَمَنِ اعْتَدٰى بَعْدَ ذٰلِكَ} bundan sonra her kim bu hüküm ve bu emirlere riayet etmeyerek haddini tecavüz eyler, kātil olmayanı katleder, yahut kātili aftan veya diyeti aldıktan sonra katlederse {فَلَهُ عَذَابٌ اَلِيمٌ} onun için azâb-ı elîm vardır. Dünyada kısas edilir, âhirette nâr-ı cehenneme[2] atılır. ❁ Yani كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ nassından dahi müstefâd olduğu üzere katl-i nefste asıl hak ve mûceb-i aslî kısastır. Her[3] kātil bilmek lâzım gelir ki öldürdüğü insanın hür veya abd, erkek veya dişi kim olursa olsun o da kendi gibi bir can ve muhterem bir hakk-ı hayat sâhibi bir binâ-yı ilâhî idi. Hem hakkullah ve hem hakk-ı abd olan bu muhterem ve maʿsum bir hakk-ı hayâta tecavüz ve bu binâyı katl edip yıkmak kānûn-ı adl ü muvâzenenin muktezâsı olan وَجَزٰۤؤُا سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِثْلُهَا [eş-Şûrâ 42/40][4] hükmünce kendini de hakk-ı hayattan mahrum etmektir. Hakk-ı hayâta tecavüz hayât-ı hakka tecavüzdür. Bu ise tecavüzden masûn bulunduğu için bunun ilk eseri mütecâvizin[5] kendinde zuhur etmek lâzım gelir. Binâenʿaleyh katl-i nefsin bi-hakkın hükm-i aslîsi kısâsen katl-i nefstir ve öldüren öldürülmeye müstehaktır. Azîmet üzere düşünüldüğü zaman katl-i nefsin bundan başka hükmü ve mûcebi olmamak iktizâ eder. Nitekim ibtidâ Tevrat'ta da yalnız kısas meşrû kılınmış idi. Fakat asl-ı hayat, sırf ʿatıyye-i ilâhiye olduğu ve kısasta hakk-ı abdden başka bir de hakk-ı ilâhî bulunduğu cihetle Cenâb-ı Allah ümmet-i Muhammed'e kısâsı yazarken bir tahfif ve rahmet olmak üzere

1 F: "âdet-i".
2 B: "cahîme".
3 M ve B -"Her".
4 "Kötülüğün cezası da misli kötülüktür…"
5 M ve B: "tecavüzün".

af ve diyeti de meşrû kılmış ve bu affı sâhib-i hak olan maktûlün vârisi ve halefi yedine vermiştir. Kısâsa nazaran bu meşrûʿiyetin kātil hakkında ne kadar bir tahfif ve rahmet olduğu şüpheden âzâdedir. Çünkü ondan kısâsı affetmek, hakk-ı hayâtını iâde ederek yeniden ihyâ eylemek demektir. Bu aynı zamanda veliyy-i katîl hakkında da bir tahfif ve rahmettir. Zira her ne olursa olsun bir insan öldürmek [607] her gönlün ve ʿale'l-husûs ehl-i imanın arzu edeceği, seve seve yapacağı bir şey değildir. Ve kısas bizâtihi düşünüldüğü zaman nefsinde ağır bir hükümdür. Maʿamâfîh ʿale'l-ıtlâk af mecbûriyeti de ekseriyâ bu taraf hakkında kısastan daha ağır bir teklif olur. Ve kısâsın bir hakk-ı aslî olduğu bilinmedikçe affın mânası olmaz. Binâenʿaleyh ne Tevrat'ta olduğu gibi yalnız kısasta ve ne İncil'de olduğu gibi yalnız afta ısrar edilmeyerek îcâb-ı hâl ü maslahata göre ikisinden birinin tatbîkine imkân bırakılmak için veliyy-i katîle bir hakk-ı hıyâr verilmesi ve bundan başka af mukabili diyet ve sâire gibi mâruf vechile bir ʿivaz-ı mâlî ahzına da mesağ gösterilmiş bulunması her iki taraf hakkında da bir tahfif ve aynı zamanda dünyevî ve uhrevî birçok menâfiʿi tazammun eden bir rahmet-i ilâhiye olduğunda da şüphe yoktur. Affın efdal ve evlâ olması kısâsın mûceb-i aslî olmasına mâniʿ olmayacağı gibi, bu babda veliyy-i katîle verilen hakk-ı hıyâr dahi mûceb-i aslînin kısas ile diyet beyninde mütereddid vâcib-i muhayyer olmasını iktizâ etmez. Çünkü evvelâ كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ buyurulmuş, sâniyen af فَمَنْ عُفِىَ لَهُ diye fâ-i taʿkībiye ile îrâd edilmiş ve diyet bunun zımnında gösterilmiş, sâlisen bunun bir tahfîf ü rahmet olduğu da tezyil kılınmıştır. O hâlde kable'l-afv kısâsa mukabil diyetin hükm-i sübûtu yoktur ve ʿale'l-ıtlâk affeden vârisin Şâfiî'nin dediği gibi diyet talep etmeye hakkı kalmaz. Ancak affetmeyen diğer vârisler var ise onlar diyet alabilirler. Kezâlik diyet veya diğer bir ʿivaz mukabili affeden vâris de bunu alabilir. Hâsılı kısas bir hakk-ı aslî ve bir vecîbe-i evveliye, af ise bunun üzerine terettüb edebilecek bir fazilettir. Bu fazilet ya kâmil olarak ʿale'l-ıtlâk ve bilâ ʿivaz veyahut nâkıs olarak diyet ü ʿivaz mukabilinde yapılır. Bu suretle kısas vâcib-i aslî olarak meşrû olmasa idi af bir fazilet değil, katl-i nüfûs cinâyetini mubah bırakacak olan bir ihmâl olurdu. Daha doğrusu [608] kısas meşrû olmasa

idi söylediğimiz vechile affın hiçbir mânası kalmazdı. Binâenʿaleyh Tevrat'taki vecîbe-i kısas merʿiyyü'l-icrâ bulunmasa idi İncil'deki affın hiçbir mânası kalmazdı. Bu affın katl-i nüfûsu mubah telakkī ettirecek bir sâika-i cinâiye hâlini almaması için hükm-i İncîl'in hükm-i Tevrat ile beraber mülâhaza edilmek şartıyla meşrû telakkī edilmesi lâzım gelir ki bu da affın Nasârânın zannettiği gibi bir vecîbe olamayacağını isbat eder ve işte Kur'an bu hakikati tesbit ederek kısâsı maktul için bir hak ve umum için bir vazîfe-i asliye, affı da veliyy-i maktul için bir fazilet, الْمَعْرُوف ve اَدَٓاء kelimeleri altında ahz-ı diyeti de bir ruhsat olmak üzere teşrîʿ etmiştir. Şu hâlde anlaşılır ki af ve diyetin bir tahfif, bir rahmet olabilmesi kısâsın vâcib-i aslî olarak bekā-yı meşrûʿiyetine mütevakkıftır. Binâenʿaleyh "mâdem ki af bir rahmet ü fazîlettir, o hâlde kısâsın büsbütün nesh u refʿ ile yalnız affın vâcib kılınması daha ziyade bir rahmet olurdu" gibi bir sual mümkin değildir. Ve böyle bir hâtıra ile hükm-i İncîl'in hükm-i Kur'an'dan daha ahlâkī olduğu zannedilmemelidir. Zira affın ahlâkiyeti kısâsın hakk-ı aslî olarak bekā-yı meşrûʿiyetine mütevakkıftır. Bunun için mehâsin-i kısâsı beyan hakkında buyuruluyor ki:

Size kısas yazıldı {وَلَكُمْ فِى الْقِصَاصِ حَيٰوةٌ يَٓا اُو۫لِى الْاَلْبَابِ} ve sizin için kısasda büyük bir hayat vardır, ey ulü'l-elbâb, ey akıl sâhipleri. ۞ Binâenʿaleyh kısâsı adl ü merhamet-i ilâhiyeye yaraşmaz fenâ bir şey zannetmeyiniz de فِى الْقِصَاصِ حَيٰوةٌ vecîze-i bâliğasını düstûr-ı aslî tanıyınız. Bunu böyle tanıdıktan sonra af ile amel ederseniz çok büyük bir fazilet olur. Aksi hâlde Arab'ın yaptığı gibi hadd-i kısastan fazlaya tecavüzle mukābele bi'l-katl ve diğer işkence ve azab, nasıl bir zulüm ve cinâyet ise "katl-i nefse karşı hükm-i ilâhî yalnız aftır" demek dahi beşeriyetten hakk-ı hayâtı selb edecek büyük bir cinayet olur. Kısas hakk-ı [609] hayâtın ve ismet-i nefsin muktezâsıdır. Meşrûʿiyet-i kısasta zevi'l-ʿukūl olan beşer için büyük bir hayat vardır. Ve affın kıymeti buna müteferriʿdir. Gerçi nefs-i kısas izâle-i hayattır. Ve izâle-i hayâtın ayn-ı hayât olması tenakuz görünüyor. Lâkin aynı zamanda bi-gayr-i hakkın izâle-i hayâta karşı zıdd-ı hayât olan kısâsın meşrûʿiyeti de hayatın ve hakk-ı hayâtın en büyük müeyyidesidir. Evvelâ,

bu hem kātil olmak isteyecek kimse, hem de katl edilmek istenilen kimse hakkında hıfz-ı hayâta bir sâik-i kavîdir. Çünkü kātil olmak isteyen öldürürse, öldürülmeye müstehak olacağını bilmiş olursa, ber muktezâ-yı akıl katlden vazgeçer ve binâenʿaleyh hem kendisi zîhayat kalır, hem de karşısındaki. Sâniyen, bunda bu ikisinden başka umûmun hakk-ı hayâtını da bir temin vardır. Çünkü bu suretle katlin önüne geçilmesi bu ikisinden başka bunlarla uzaktan yakından alâkadar olması melhuz bulunan insanların dahi bekā-yı hayâtına ve emniyetine bir damândır. Zira bir katl, kātil ile maktûlün alâkadarları beyninde husumet ve fitneye ve bu da büyük muharebelere sebep olabilir. Erbâb-ı ʿukūl için bu katle mâniʿ olacak olan bi-hakkın kısâsın meşrûʿiyeti, bütün bu fitnelerin ve heyecanların önüne geçeceği için umûmun hayâtına sebep ve hakk-ı hayâtına damân olur. Bu fâide ise bi-hakkın kısas suretiyle olmayan mütecâvizâne katllerde ve affın mecbûriyeti takdîrinde mevcud değildir.

İşte kısâsın meşrûʿiyeti bu kadar mühim bir sebeb-i hayat olduğu gibi işbu فِى الْقِصَاصِ حَيٰوةٌ vecîzesi de belâgatin derecât-ı kusvâsına bâliğ olmuş bir düstûr-ı îcâz ü iʿcâzdır. Bunun büyük bir cemʿiyyet-i meʿânîyi son derece bir îcâz[1] ile ifade edivermiş olduğunda bülegā-yı Arab ve ulemâ-yı beyan ittifak etmişlerdir. Zira bundan evvel Arab'ın bu babda bazı vecizeleri vardı, ezcümle: "قَتْلُ الْبَعْضِ إِحْيَاءٌ لِلْجَمِيعِ: baʿzı katl cemʿi[2] ihyâdır". Kezâlik "اَكْثِرُوا الْقَتْلَ لِيَقِلَّ الْقَتْلُ: katli çok yapınız ki katl azalsın" derlerdi ve bu gibi vecizeler [610] meyânında en güzel saydıkları da şu idi: "اَلْقَتْلُ أَنْفَى لِلْقَتْلِ: katl, katli enfâdır, yani katli en ziyade nefy eden yine katldir." Hâlbuki فِى الْقِصَاصِ حَيٰوةٌ düstûrunun bundan dahi bi'l-vücûh efsah ü eblağ olduğu zâhir ve müttefek[un] ʿaleyhtir. Evvelâ, hepsinden daha muhtasardır. Sâniyen, tekrardan âzâdedir. Sâlisen bunda "tıbâk" denilen bedîʿî sanʿat-ı tezad, "kısas" ve "hayat" kelimeleriyle en güzel bir tarz-ı maʿkulde tatbik edilmiş olduğu hâlde öbürleri zâhiren gayr-i maʿkul bir tenâkuz-ı muhal suretindedir. Katlin nefy-i katle, kesret-i katlin kıllet-i katle sebep gösterilmesi

---

1 B: "iʿcâz".
2 B: "cemîʿi".

zâhiri itibariyle bir şeyi nefsinin intifâsına sebep göstermek demektir ki bunda bazı zevklere nazaran[1] bir şiʿriyet olsa bile hiçbir hikmet yoktur. Râbiʿan, kısas katlden min vech^in eʿam ve min vech^in ehastır. Eʿamdır: Zira cerhlere dahi şâmildir. Ehastır: Zira her katle kısas denilmez ve katllerin her nevʿi katle mâniʿ olmaz, bilakis mütecâvizâne katller[2], fitneyi teşdid ederek herc ü merce sebep olur. O hâlde اَلْقَتْل lâm-ı ahd ile katlin bir nevʿine, yani kısâsa tahsis edilmedikçe vecize sahih olmaz. Bu surette ise kısâsın cürûh kısmı hâriç kalır. Binâenʿaleyh فِى الْقِصَاصِ حَيٰوةٌ bu nokta-i nazardan üç vechile eblağdır. Çünkü her vechile sahihtir, sarihtir, eşmeldir. Hâmisen nefy bir gâye-i menfiye, hayat ise müsbet bir gâye-i matlûbedir ve nefy-i katl husûl-i hayâtı tazammun ettiğinden dolayı bi't-tebaʿ maksud olur. Binâenʿaleyh âyet maksûd-ı aslî olan gâye-i müsbeteye delâlet ve ona tevcîh-i nazar ettiği için pek yüksektir. Sâdisen, "hayâtün" nekre olarak îrâd edilmiş bulunduğu için tenvîn-i taʿzîm ile hayâtın bir nevʿ-i azîmine, yani hayât-ı âmmeye ve hayât-ı âhireye ve hakk-ı hayâtın azametine işareti muhtevîdir. Öbürleri ise pek ilmî olan bu sırr-ı hukūkî ve dînîden mahrumdur. İşte daha bunlar gibi birçok vücûh ile işbu vecîze-i Kur'âniyenin diğerlerine rüchânı ve bu kadar şümûl-i meʿânî ile hadd-i iʿcâzdaki îcâzı [611] bülegā-yı Arab'ı teshir eden esbâbdan biri olmuştur ve meşrûʿiyyet-i kısâsın mehâsini min tarafillah bu düstûr ile beyan buyurulmuştur.

İşte böyle mutazammın olduğu makāsıd ve mehâsin-i hayâtiye itibariyle pek mühim olan kısas size farz kılınmıştır ki {لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ} korunabilesiniz, katlden, kısâsı ihmal veya sû'-i istiʿmâlden sakınıp hayâtınızı ve hakk-ı hayâtınızı muhafaza edebilesiniz ve bu hayatta mesâvîden ittikā ile de hayât-ı âhirede nâil-i felâh olasınız.

Şimdi ahkâm-ı katl münâsebetiyle ʿale'l-ıtlâk herkesin başına gelmesi mukadder olan mevt zamanındaki vezâif-i dîniyeden olmak üzere şunu da biliniz ki:

---

1 F +"~~bunda~~".
2 B: "katllere".

كُتِبَ عَلَيْكُمْ اِذَا حَضَرَ اَحَدَكُمُ الْمَوْتُ اِنْ تَرَكَ خَيْرًاۚ اَلْوَصِيَّةُ لِلْوَالِدَيْنِ وَالْاَقْرَبِينَ
بِالْمَعْرُوفِۚ حَقًّا عَلَى الْمُتَّقِينَۜ ﴿١٨٠﴾ فَمَنْ بَدَّلَهُ بَعْدَ مَا سَمِعَهُ فَاِنَّمَٓا اِثْمُهُ عَلَى الَّذِينَ
يُبَدِّلُونَهُۜ اِنَّ اللّٰهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌۜ ﴿١٨١﴾ فَمَنْ خَافَ مِنْ مُوصٍ جَنَفًا اَوْ اِثْمًا فَاَصْلَحَ بَيْنَهُمْ
فَلَٓا اِثْمَ عَلَيْهِۜ اِنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ ﴿١٨٢﴾

Meâl-i Şerîfi

Birinize ölüm geldiği vakit bir hayır -bir mal- bırakacaksa, babası ve anası ve en yakın akrabası için meşrû [612] *bir surette vasiyet etmek müttakīler üzerine icrâsı vâcib bir hak olarak üzerinize yazıldı (180). İmdi her kim bunu duyduktan sonra onu değiştirirse her hâlde vebâli sırf o değiştirenlerin boynunadır, şüphe yok ki Allah işitir, bilir (181). Her kim de vasiyet edenin bir hata etmesinden veya bir günaha girmesinden endişe eder de tarafeynin aralarını düzeltirse ona vebâl yoktur, şüphesiz Allah Gafûr, Rahîm'dir (182).*

Ey mü'minler! {كُتِبَ عَلَيْكُمْ اِذَا حَضَرَ اَحَدَكُمُ الْمَوْتُ} herhangi birinize ölüm hâzır olduğu, yani yaklaşıp emârelerini gösterdiği demde, maraz-ı mevt hengâmında {اِنْ تَرَكَ خَيْرًا} eğer bir hayır terk ederse; baʿde'l-mevt mal bırakacak, hatta çok bir mal bırakacak olursa {اَلْوَصِيَّةُ لِلْوَالِدَيْنِ وَالْاَقْرَبِينَ بِالْمَعْرُوفِ} ebeveyni ve yakın akrabası için mâruf vechile, yani ifrât u tefritten, tevahhuş ve inkisârı mûcib cevrden ʿârî, adalet dairesinde vasiyet yapmak üzerinize yazıldı. Bunun tenfîz ü icrâsı {حَقًّا عَلَى الْمُتَّقِينَ} müttakīler üzerine hakkan vâcib oldu.

"**Vasiyyet**", lügaten masdar, yani îsâ' ve tavsiye mânasına bir isimdir. Sonra مُوصَى بِهِ mânasına isim olmuştur. "Îsâ'" ve "tavsiye" lügaten bir kimsenin hayâtı veya memâtı ile gaybûbeti hâlinde diğerlerinden bir şey yapmasını talep eylemektir ki Türkçe "ısmarlamak" tâbir olunur. Şerʿan îsâ' لِفُلَانٍ gibi لَام ile veya إِلَى فُلَانٍ gibi إِلَى ile istiʿmâline göre iki mânaya gelir. Lâm ile istiʿmâlinde öldükten sonra malına başkasını mâlik kılmak, ilâ ile istiʿmâlinde de öldükten sonra malında ve çocuklarının mesâlihinde

tasarrufu başkasına tefviz eylemek mânasınadır. Bu âyette ise لَام ile isti'mâl edilmiş olduğundan birinci mânayadır. Sonra bu âyetteki خَيْرًا mal mânasına olduğu müttefek^un 'aleyhtir. Zîrâ lügaten "hayr", intifâ' olunan herhangi bir şey demektir. Mal da böyledir. Kur'an'da لِمَٓا اَنْزَلْتَ اِلَيَّ مِنْ خَيْرٍ فَقٖيرٌ [el-Kasas 28/24][1] nazm-ı mecîdinde [613] olduğu gibi hayrın bilhassa malda isti'mâli de vardır. Burada da böyle olduğunda rivayetler ittifak etmiştir. Ancak burada hayır denilen mal, aza çoğa şâmil 'ale'l-ıtlâk mal mıdır, yoksa mâl-ı kesîr midir? Bunda ihtilâf edilmiştir. Zührî'den rivayet olunduğu üzere mutlak diyenler çoktur. Fakat Hazret-i Ali'den rivayet olunuyor ki müşârün ileyh bir gün âzadlı bir kölesinin maraz-ı mevtinde yanına gitmiş idi, altı yüz veya yedi yüz dirhem malı varmış, "vasiyet etmeyeyim mi?" diye sormuş. Hazret-i Ali "hayır, Allah teâlâ اِنْ تَرَكَ خَيْرًا buyurmuştur, senin ise çok malın yoktur" demiştir. Kezâlik Hazret-i Ali'den mervîdir ki "dört bin dirhem ve mâdûnu nafakadır" demiş. İbn Abbas hazretleri "sekiz yüz dirhemde vasiyet yoktur" demiş. Hazret-i Âişe radıyallahu 'anhâ dahi vasiyet etmek isteyen ve çocuğu var, malı da az diye ehli tarafından men' olunan bir kadın hakkında "kaç çocuğu ve ne kadar malı var?" diye sormuş, "dört çocuğu ve üç bin dirhem malı var" demişler, bunun üzerine "bu malda fazlalık yok" demiştir[2] ki bunlar hayrın mâl-ı kesîr mânasına olduğuna delâlet etmektedirler. Fi'l-vâki böyle olmasa idi اِنْ تَرَكَ خَيْرًا şartı pek müfîd olmazdı. Zîrâ bir ekmek veya setr-i avret edecek bir bez parçası olsun, mâl-ı kalîl terk etmeden çırçıplak ölen insan yok denecek kadar enderdir. Böyle hayır, mâruf gibi takdîre, re'y ü ictihâda mütevakkıf olan bazı şartlardan dolayı bu vasiyetin vâcib değil mendub olduğuna kāil olanlar dahi bulunmuş ise de doğru değildir, zîrâ كُتِبَ, عَلَيْكُمْ, حَقًّا, عَلَى kelimelerinden her biri vücûba dâldir. Binâen'aleyh mal sâhiplerinin

1 "…her ne hayır indirirsen muhtacım!"

2 Ebû Bekir el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân,* thk. Muhammed Sâdık el-Kamhâvî, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1405, I, 202:

وَرُوِيَ عَنْ عَلِيٍّ كَرَّمَ اللَّهُ وَجْهَهُ أَنَّهُ دَخَلَ عَلَى مَوْلًى لَهُ في مرضه وله سبعمائة درهم أو ستمائة دِرْهَمٍ فَقَالَ أَلَا أُوصِي قَالَ لَا إِنَّمَا قال الله تعالى «إِنْ تَرَكَ خَيْراً» وَلَيْسَ لَكَ كَثِيرُ مَالٍ. وَرُوِيَ عَنْ عَلِيٍّ أَنَّهُ قَالَ أَرْبَعَةُ آلَافِ دِرْهَمٍ وَمَا دُونَهَا نَفَقَةٌ. وَقَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ لَا وَصِيَّةَ فِي ثَمَانِ مِائَةِ دِرْهَمٍ وَقَالَتْ عَائِشَةُ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا فِي امْرَأَةٍ أَرَادَتْ الْوَصِيَّةَ فَمَنَعَهَا أَهْلُهَا وقالوا لها ولد وما لها يَسِيرٌ فَقَالَتْ كَمْ وَلَدُهَا قَالُوا أَرْبَعَةٌ قَالَتْ فَكَمْ مَالُهَا قَالُوا ثَلَاثَةُ آلَافٍ فَكَأَنَّهَا عَذَرَتْهُمْ وَقَالَتْ مَا فِي هَذَا الْمَالِ فَضْلٌ.

ebeveyn ve akrabînine vech-i maʿrûf ile sûret-i lâyıkada bir vasiyyet-i mâliye yapması bir farîza-i dîniye olarak teşrîʿ kılınmış idi. Bu vücûbun menât ü hikmeti ise vilâdet ve karâbet, daha doğrusu akrebiyet hakkı ve câmiʿa-i karâbetin kuvvet ve derecesine göre halelden vikāyesi olduğu da lâm'ın mânasından anlaşılmaktadır. Ancak bu hakkın mâruf vechile taʿyîn-i mikdârı vefat edecek kimsenin re'yine ve vasiyetine [614] bırakılmış idi. Bilâhare Sûre-i Nisâ'da gelecek olan mîras âyetleri ile Cenâb-ı Allah bu hakkın mikdarlarını bizzat tâyin etmiş ve kullarını son nefeste buna ait re'y-i vasiyet mecbûriyet ü mes'ûliyetinden ve akraba arasında bu yüzden zuhûru melhuz inkisar tehlikesinden kurtarmıştır. Bu suretle burada vücûbu müekkeden gösterilen hakk-ı karâbet ve vilâdet daha ziyade takviye edilmiş ve fakat vâris olacak akraba hakkında vasiyet neshedilmiştir. Bunun için Aleyhissalâtü vesselâm Efendimiz Hacce-tü'l-vedâʿ senesindeki hutbesinde "أَلَا إِنَّ اللهَ أَعْطَى كُلَّ ذِى حَقٍّ حَقَّهُ فَلَا وَصِيَّةَ لِوَارِثٍ: Muhakkak biliniz ki Allah teâlâ her hak sâhibine hakkını verdi, baʿdemâ vârise vasiyet yoktur"[1] buyurmuştur ki bu hadîs-i şerîf ümmette meşhur ve müstefîz olduğundan dolayı mütevâtir hükmündedir. Ve ümmet bunu ittifak ile telakkī bi'l-kabul ederek maʿmûl^ün-bih tutmuştur. Kezâlik Aleyhissalâtü vesselâm Efendimiz "لَا يَجُوزُ لِوَارِثٍ وَصِيَّةٌ إِلَّا أَنْ يُجِيزَهَا الْوَرَثَةُ: Vârise vasiyet câiz olmaz meğer ki sâir verese icâzet versin"[2] buyurmuştur ki *Ahkâmu'l-Kur'an*'da beyan olunduğu üzere bu hadîsi de sahâbeden bir cemaat rivayet eylemiştir.[3] Binâenʿaleyh vârise vasiyet mîras âyetlerinin işâreti veya bu hadislerin ibaresi ile mensuh olmuştur. Acaba vâris olmayan diğer akraba hakkında vazîfe-i vasiyet el'an bâkī değil midir? Yani bu âyetteki vücûb-ı vasiyet hükmü külliyen mi mensuhtur, yoksa kısmen mi? Ancak bu noktada selefin ihtilâfı vardır. Ekser-i müfessirîn ve fukahâ-yı muʿteberîne göre bâkī değildir, nesih umûmîdir. Seleften bazı müfessirîn ve fukahâya göre ise vücûb-ı

---

1 Ebû Dâvûd, Vasâyâ, 6/2870.

2 Dârekutnî, *Sünen*, thk. Şuayb Arnaût, Beyrut: er-Risâle, 1424/2004, V, 267 (yakın ifadelerle); ayrıca bk. İbn Mâce, Vasâyâ, 6.

3 Ebû Bekir el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân,* I, 205.

vasiyet vâris olan akraba hakkında mensuh, olmayan akraba hakkında bâkīdir. Nesih, küllî değil cüz'îdir. Hasan-ı Basrî, Mesrûk, Tâvûs, Dahhâk, Müslim b. Yesâr, Alâ b. Ziyâd hazerâtı buna kāildirler. İbn Abbas hazretlerinden de biri ekseriyetle, biri ekalliyetle beraber olduğuna dair iki rivayet vardır. Hattâ müfessir-i şehîr Dahhâk demiştir ki "akrabasına vasiyet etmeden vefat eden kimse amelini masiyet ile hatm eylemiş[1] olur." [615] Tâvûs dahi "bir kimse akrabasını bırakıp da ecânibe vasiyet ederse, ecânibden nezʿ olunur akrabasına reddedilir" demiştir. Bunların iki delîli vardır; evvelâ, bu âyet ʿale'l-ʿumûm akrabaya vasiyetin vücûbuna dâldir. Vâris olan akraba hakkında mîras âyetleri veya لَا وَصِيَّةَ لِوَارِثٍ hadîsi[2] veya icmâʿ ile bu vücûb metrûkü'l-amel ise de, gayr-i vâris akraba hakkında bir delîl-i nâsih yoktur. Binâenʿaleyh اْلاَقْرَبِينَ lafz-ı âmmı tahtında gayr-i vâris akrabaya vasiyet vazifesi gayr-i mensuh olarak bâkīdir. Sâniyen, bir hadîs-i nebevîde "مَا حَقُّ امْرِئٍ مُسْلِمٍ لَهُ مَالٌ أَنْ يَبِيتَ لَيْلَتَيْنِ إِلَّا وَوَصِيَّتُهُ مَكْتُوبَةٌ عِنْدَهُ: Malı bulunan müslimin vasiyeti yazılmış olarak yanında bulunmadıkça[3] iki[4] gece yatması câiz değildir" buyurulmuştur.[5] Ecânibe vasiyet vâcib olmadığı mücmaʿun ʿaleyh bulunduğundan bu vasiyyet-i vâcibenin ekāribe muhtas olması lâzım gelir ve bu vasiyetin vücûbunda sünnet, Kur'ân'ı müekkiddir, demişler.

Cumhûrun istidlâline gelince, bu da müteʿaddiddir. Evvelâ, burada الْوَالِدَيْنِ وَاْلاَقْرَبِينَ buyurulduğu gibi mîras âyetlerinin başında da لِلرِّجَالِ نَصِيبٌ مِمَّا تَرَكَ الْوَالِدَانِ وَاْلاَقْرَبُونَ وَلِلنِّسَٓاءِ نَصِيبٌ مِمَّا تَرَكَ الْوَالِدَانِ وَاْلاَقْرَبُونَ مِمَّا قَلَّ مِنْهُ اَوْ كَثُرَۜ نَصِيباً مَفْرُوضاً [en-Nisâ 4/7][6] buyurulmuştur. Vâlideyn ve akrabîn unvânı her ikisinde müsâvîdir ve bunların az veya çok terikeden farz birer nasibleri bulunduğu ibtidâ icmâlen gösterilmiş, sâniyen tafsîlen tâyin edilmiştir. Binâenʿaleyh vücûb-ı vasiyet âyetinin müteʿallakı olan

1 B: "etmiş".
2 Buhârî, Vasâyâ, 6; Ebû Dâvûd, Vasâyâ, 6.
3 B: "bulundurmadıkça".
4 M ve B: "bir iki".
5 *Muvatta'*, Vasiyyet, 1; Buhârî, Vasâyâ, 1; Müslim, Vasiyyet, 4 (yakın ifadelerle).
6 "Erkeklere bir pay var, ana baba ve en yakın akrabanın bıraktığından; dişilere de bir pay var, ana bana ve en yakın akrabanın bıraktığından, azından da çoğundan da, farz kılınmış birer pay."

vâlideyn ve akrabîn aynı mefhum ve mütenâvel ile zikredilmiş ve farz ve farîza ziyade ve noksanı kabul etmeyeceğinden hak, vasiyetten mîrasa tebdil edilmiştir ki bu bir nesh-i küllîyi nâtıktır. Baʿdehu tafsîlât-ı irsiye bunu beyandır. Sâniyen vasiyeti îcab eden hakk-ı karâbeti mîras âyetleri tâyin etmiştir. Bununla mîrasta dâhil olmayan uzak akrabanın sâhib-i hak olmadığı da tebeyyün eylemiştir. O hâlde işbu vücûb-ı vasiyet âyetinin vârislerden başkasına tenâvülü yoktur ki vârise vasiyetin neshinden sonra bâkī kalsın. Taʿbîr-i [616] âharla اَلْاَقْرَبِينَ ism-i tafdîli izâfî bir mâna ifade ederek en yakın akrabayı gösterir. Mîras da bunlar hakkındadır. Binâenʿaleyh uzak akrabanın esasen vücûb-ı vasiyette duhûlu müsellem değildir ki nesh-i cüz'îye bir vecih kalsın. Sâlisen "akrabîn" akraba demek olduğuna göre mîras âyetlerinde مِنْ بَعْدِ وَصِيَّةٍ يُوصٖى بِهَٓا اَوْ دَيْنٍ [en-Nisâ 4/11][1] buyurulmuştur. Ve bu vasiyet nekre olduğundan dolayı bundan murad burada vâcib olan اَلْوَصِيَّة'tir denemez. Binâenʿaleyh şerʿan vasiyet bulunmayabilir ve bir vasiyet bulunmadığı takdirde bütün terike vârislerin hakk-ı meşrûʿu olacaktır. Bu ise bi'l-işâre diğerlerinin bir hakkı bulunmadığını ve binâenʿaleyh bunlar hakkında da vasiyetin vâcib olmadığını bi'l-istilzam ifade eder. Bunu Fahreddin Râzî kıyas olmak üzere nakletmiş[2] ise de bu bir kıyas değil, işâret-i nastır. Ve işâret-i nas dahi neshi ifade eder. Ve bu vecih hepsinden ecveddir deniliyor. O hâlde vâris olmayan akrabaya vasiyet, ecânibe vasiyet ahkâmına tâbiʿ olarak câiz ve sülüsten muteber olur da vâcib olmaz. Râbiʿan zikr olunan hadîs-i şerif dahi bu âyet gibi ahkâm-ı mîrastan evvel vârid olmuştur, vücûbu mensuhtur. Maʿamâfîh bu ihtilâftan şu neticeye vâsıl oluruz ki gayr-i vâris akrabaya vasiyet lâekal mendubdur. Müfessirîn içinde yalnız Ebû Müslim-i İsfahânî icmâʿa muhalefet ederek bu âyetteki vücûb-ı vasiyet hükmünün mensuh olmadığına kāil olmuş ve demiştir ki; bu âyet mîras âyetlerine bi'z-zarûre muhalif değildir. Evvelâ bu vasiyetin mânası başka değil, vâlideyn ve akrabîn hakkında يُوصٖيكُمُ اللّٰهُ فٖى اَوْلَادِكُمْ [en-Nisâ 4/11] âyetindeki vasiyyet-i ilâhiye olan mîrâstır, yazılan budur. Veyahut vâlideyn ve

1 "…hep ettiği vasiyetten veya borcundan sonra…"
2 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* V, 234.

akrabîne vasiyyet-i ilâhiye olan hisse-i irsiyeleri kemâliyle noksansız olarak verilmek, yani terikeden mal kaçırılmamak hususunu vasiyet etmesi muhtazıra farz kılınmış demek olur. Sâniyen, mîras ile vasiyetin cemʿinde münâfât yoktur. Mîras ʿatıyye-i ilâhiye, vasiyet de ʿatıyye-i muhtazır[1] olur, vâris de iki âyet hükmünce [617] bunların ikisini de alabilir. Sâlisen, münâfat bulunduğu farz edildiği takdirde âyet-i mîras bunu nâsih değil muhassıs yapılmak mümkindir. Zira bu âyet akrabaya vasiyeti vâcib kılıyor, sonra âyet-i mîras vâris olan akrabayı ihrâc eder, vâris olmayan karîb[2] de bu âyetin tahtında kalır. Çünkü ebeveynden vâris olanlar bulunduğu gibi, ihtilâf-ı din, rık, katl gibi esbâb-ı mâniʿa dolayısıyla vâris olmayanlar da bulunabilir. Akrabanın dahi ashâb-ı ferâizden oldukları hâlde işbu esbâb-ı mâniʿadan dolayı vâris olmayanları bulunabileceği gibi bazı ahvâlde sâbit ve bazı ahvâlde kendisinden evvel ve akdem bulunduğu zaman sâkıt olanları ve kezâlik zevi'l-erhâm gibi farîzadan ʿale'l-ıtlâk sâkıt olanları da vardır. Binâenʿaleyh bunlardan vâris olanlara vasiyet câiz olmazsa da vâris olmayanlara sıla-i rahim için vasiyet vâcib olur. Fi'l-vâkiʿ Allah teâlâ وَاتَّقُوا اللّٰهَ الَّذٖى تَسَّاءَلُونَ بِهٖ وَالْاَرْحَامَ [en-Nisâ 4/1][3], اِنَّ اللّٰهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْاِحْسَانِ وَاٖيتَٓاءِ ذِى الْقُرْبٰى [en-Nahl 16/90][4] kavl-i kerîmleriyle bunu tekid de etmiştir.

İşte Ebû Müslim mezhebinin takrîri budur. Ve bu üç vechile neshi inkâr etmiştir. Görülüyor ki bu zat en nihâyet kısmen neshe kāil olan ekalliyet mezhebini müdafaa etmiş ve fakat buna "nesih" demeyip "tahsis" tâbir eylemiştir. Hâlbuki tahsis târihen mukārin veya tarihleri meçhul olmakla mukarenete mahmul olan iki delil beyninde mülâhaza olunur. Mîras âyetlerinin nüzûlü ise bu âyetten muahhar olduğu bi'l-ittifak mâlumdur. Bu surette ise tahsis değil, mukarrer olan bir hükmün kısmen neshi tahakkuk etmiş olur ki ekalliyet mezhebidir. İkinci vechinde "sübût-ı mîras ile sübût-ı vasiyet beyninde münâfat yoktur, cemʿleri mümkindir" demesi de ʿale'l-ıtlâk doğru değildir. İrs hakkında "nasîb-i

1 M: "muhtazar".
2 M: "karıba"; B: "akraba".
3 "…Sakının o Allah'a karşı gelmekten ki siz O'nun ve o rahimlerin hürmetine birbirinizden dilek dilersiniz…"
4 "Haberiniz olsun ki Allah size adli, ihsanı ve yakınlığı olana atâyı emrediyor…"

mefrûz", "farîza" buyurulmuş olması ziyade ve noksanı katʿiyyetle mâniʿ olduğundan yalnız vücûb-ı mîras, vücûb-ı vasiyete münâfîdir. Bunun için لَا وَصِيَّةَ لِوَارِثٍ buyurulmuştur.[1] Sâir veresenin icâzeti şartıyla mukayyed olan cevâzen ictimâʿ ise ıtlak hâlindeki [618] münâfâta mâniʿ değildir. Bunun için kendisi de bunu farzetmeye lüzum görmüştür. Birinci vechine gelince bu da bu âyetin mîras âyetlerinden başka hüküm[2] ve mânası yoktur demektir. Böyle demek bu âyeti nesihten kurtararak iʿmâl etmek değil ihmâl etmektir. Çünkü[3] mevzûʿ-i münâkaşa olan hüküm ve mânanın külliyen neshini itirâfa müsâvîdir. Bu esbâba binâendir ki Ebû Müslim nihâyet ekalliyet mezhebine rücûʿa mecbur olmuş ve ancak buna "nesih" demeyip bigayr-i hakkın "tahsis" demiştir. Ebû Müslim'i buna sevkeden sâik-i aslî مَا نَنْسَخْ مِنْ اٰيَةٍ [el-Bakara 2/106] âyetinde sâbit olan neshi siyâk karînesiyle kütüb ü şerâyiʿ-i sâlifeye kasr u tahsis ile Kur'an'da hükmü mensuh âyet bulunmadığını bir kāʿide-i külliye hâlinde iddia etmiş olmasıdır ki, zamanımızda Mısır muharrirlerinden bazısının[4] buna ittibâʿ etmek istediğini gördüğümüzden bâlâda bunun zâhir-i nassı inkâr demek olduğunu kaydetmiştik. Böyle bir fikir ilm-i usûlde mübeyyen olan nas ile zâhiri temyiz edememekten münbaʿis bir taassub olur. مَا نَنْسَخْ مِنْ اٰيَةٍ nazmı ıtlâkında zâhir, mâ-sîka lehinde nastır ve siyâk-ı nas zâhir-i nassı tahsis ve takyid etmez. Buna kāil olmak, Kur'an'da neshi inkâr etmek için مَا نَنْسَخْ مِنْ اٰيَةٍ âyetinin ıtlâkında bilâ sebeb bir neshe kāil olmaktır ki taassub sâikasıyla düşünülmüş bir tenakuzdan başka bir şey değildir. Müfessirînden ve eʿâzım-ı fukahâ-yı Hanefiyyeden Cessâs Ebû Bekir Râzî hazretleri *Ahkâm-ı Kur'ân* nâm tefsîrinde bu zat hakkında der ki: "Ehl-i fıkıh[5] olmayan müteahhirînden bazısı şöyle bir zuʿmda bulunmuştur ki Peygamberimiz Muhammed Mustafa sallallâhu aleyhi ve sellem şeriatında nesih yoktur ve bunda nesih nâmıyla mezkur olanların hepsinden murad, sebt

---

1 Buhârî, Vasâyâ, 6; Ebû Dâvûd, Vasâyâ, 6.
2 M ve B: "hükmü".
3 B: "Zîrâ".
4 B +"da".
5 B: "fıkıhtan".

tutmak ve şark u garba namaz kılmak gibi enbiyâ-yı mütekaddimîn[1] şeriatlarının neshidir. Çünkü Peygamberimiz âhir-i enbiyâdır ve şeriatı kıyamete kadar bâkīdir demiş, bu zuʿmda bulunan bu adam belâgatten ve ilm-i lügatın çoğundan [619] nasîbedâr olmakla beraber bunun ilm-i fıkıh ve usûl-i fıkıhtan hazzı yok idi, maʿamâfîh selîmü'l-iʿtikād idi, emr-i gayr-i zâhir ve sû'-i zan ile gayr-i müttehem idi. Lâkin ortaya böyle bir söz atmasında muvaffak olmamış, tevfikten dûr olmuştur. Böyle bir söz bundan evvel kimseden sâdır olmamış, bilakis ümmetin selefi ve halefi Allah'ın dîn ü şeriatında bir hayli ahkâmın neshine akıl erdirmiş ve bize nakl eylemiş ve bu babda irtiyâba düşmemiş ve neshin te'vîlini tecviz de etmemişlerdir. Kur'an'da âm ve has, muhkem ve müteşâbih bulunduğunu nasıl şüpheden âzâde olarak katʿiyyen bilmiş, anlamış, bellemişlerse neshi de tıpkı öyle anlamış, bellemişlerdir. Binâenʿaleyh Kur'an'da neshin vücûdunu reddeden tıpkı Kur'ân'ın âmm ü hâssını, muhkem ü müteşâbihini reddeden gibi olmuştur çünkü hepsinin vürûdu ve nakli aynı tarzdadır. Bu adam ise mensuh ve nâsih âyetlerde ve bunların ahkâmında ümmetin müttefek[un] ʿaleyh ekāvîlinden hâriç birtakım şeyler irtikâb etmiş ve bununla beraber dermeyan ettiği mânalarda taʿassüfe düşmüş, tatsız tutsuz bir şeyler yapmıştır. Bunu, buna sevk eden ne idi bilmiyorum. Ancak ekser-i zannım şudur ki bu adam bunu -ilmin şerâitinden olan cereyân-ı târihîsine- bu babdaki nukūl-i ulemâya kıllet-i ilminden ve selefin söylediği, ümmetin naklettiği maʿlûmât-ı esâsiyeyi bilmeksizin hemen rey'ini istiʿmâl edivermesinden nâşî yapmış ve "مَنْ قَالَ فِي الْقُرْآنِ بِرَأْيِهِ فَأَصَابَ فَقَدْ أَخْطَأَ: Kur'an'da sade re'yi ile söz söyleyen isâbet de etse hatâ etmiş olur"[2] hadîs-i nebevîsinin mazmûnuna mâsadak olmuştur. Allah mağfiret eyleye. Vücûh-ı nesh hakkındaki tafsîlât için de usûl-i fıkıhtaki kitâbımıza müracaat oluna."[3] ʿAle'l-ʿumûm usûl-i fıkıh kitaplarında ve

1 B: "mütekaddimenin".
2 Ebû Dâvûd, İlim, 5; Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 1.
3 Ebû Bekir el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân,* I, 72-73:
زَعَمَ بَعْضُ الْمُتَأَخِّرِينَ مِنْ غَيْرِ أَهْلِ الْفِقْهِ أَنَّهُ لَا نَسْخَ فِي شَرِيعَةِ نَبِيِّنَا مُحَمَّدٍ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَأَنَّ جَمِيعَ مَا ذُكِرَ فِيهَا مِنَ النَّسْخِ فَإِنَّمَا الْمُرَادُ بِهِ نَسْخُ شَرَائِعِ الْأَنْبِيَاءِ الْمُتَقَدِّمِينَ كَالسَّبْتِ وَالصَّلَاةِ إِلَى الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ قَالَ لِأَنَّ نَبِيَّنَا صلّى الله عليه وسلم آخِرُ الْأَنْبِيَاءِ وَشَرِيعَتَهُ ثَابِتَةٌ بَاقِيَةٌ إِلَى أَنْ تَقُومَ السَّاعَةُ وَقَدْ كَانَ هَذَا الرَّجُلُ ذَا حَظٍّ مِنَ الْبَلَاغَةِ وَكَثِيرٍ مِنْ عِلْمِ اللُّغَةِ غَيْرَ مَحْظُوظٍ مِنْ عِلْمِ

tefsirlerde görüldüğü üzere evvel ve âhir ulemâ-yı İslâm içinde bu suretle neshi inkâr eden Ebû Müslim İsfahânî'den başka bir kimse yoktur.[1] Bunun re'yine göre de mîrâsı hesâba katmadan yalnız [620] bu âyet ile amele imkân yoktur. Hâsılı, bidâyet-i İslâm'da bu âyet mûcebince ya mîras hiç yoktu da evlâd da dâhil olduğu hâlde vâlideyn ve akrabaya ber vech-i maʿrûf bir vasiyet farz kılınmış idi, veyâhud mîras yalnız evlâda münhasırdı, evlâddan mâʿadâ vâlideyn ve akrabaya ber vech-i maʿrûf bir vasiyet farz kılınmış idi ki bu surette vâlideyn gibi evlâd dahi, "akrabîn" mefhûmunda dâhil değildir. Örf[2] de böyledir. Bâlâda Hazret-i Ali ve Hazret-i Âişe'den mervî olan kelâmlar dahi bunu teyid eylemektedir. Ve her hâlde evlâd ile gayr-i vâris uzak akrabanın "akrabîn" mefhûm-ı ʿâmmında duhûlleri katʿî değil, meşkuk veya maznundur. Mîras âyetleri mûcebince irsin evlâddan mâʿadâya da teşmîli ile bu âyette katʿî olan vücûb-i vasiyyet neshedilmiş ve maʿamâfîh hakk-ı karâbet daha ziyade tevsik olunmuştur. Ve bu âyette külliyen mensuh olduğu beyan edilen hüküm de yalnız bi-vechin vasiyyet-i mâliyenin vücûbuna ait bulunan ve bi'l-ibâre sâbit olan hükümdür. İşârât ve delâlât-ı sâiresi ile kavâʿid-i usûliye dairesinde amel edilebilir. خَيْرًا kelimesi bi'l-ibâre مَال ile müfesser olmakla beraber işâret veya delâletiyle daha vâsiʿdir. Dinde hukūk-ı ʿibâd ve hukūk-ı ilâhiyeye müteʿallik duyûn u emânât ve sâir hukūkun kazâsına müteʿallik bazı vasiyetlerin vâcib olduğu ahvâl ve eşhâs da vardır. Ve bu cihetle bu âyet ʿale'l-ıtlâk vasiyetler hakkında bazı ahkâm-ı fıkhiye istinbâtına me'haz da olmuştur.

الْفِقْهِ وَأُصُولِهِ وَكَانَ سَلِيمَ الِاعْتِقَادِ غَيْرَ مَظْنُونٍ بِهِ غَيْرَ ظَاهِرٍ أَمْرُهُ وَلَكِنَّهُ بَعُدَ مِنَ التَّوْفِيقِ بِإِظْهَارِ هَذِهِ الْمَقَالَةِ إِذْ لَمْ يَسْبِقْهُ إِلَيْهَا أَحَدٌ بَلْ قَدْ عَقَلَتْ الْأُمَّةُ سَلَفَهَا وَخَلَفَهَا مِنْ دِينِ اللَّهِ وَشَرِيعَتِهِ نَسْخَ كَثِيرٍ مِنْ شَرَائِعِهِ وَنُقِلَ ذَلِكَ إِلَيْنَا نَقْلًا لَا يَرْتَابُونَ بِهِ وَلَا يجيزون فيه التأويل كما عَقَلَتْ أَنَّ فِي الْقُرْآنِ عَامًّا وَخَاصًّا وَمُحْكَمًا وَمُتَشَابِهًا فَكَانَ دَافِعُ وُجُودِ النَّسْخِ فِي الْقُرْآنِ وَالسَّنَةِ كَدَافِعِ خَاصِّهِ وَعَامِّهِ وَمُحْكَمِهِ وَمُتَشَابِهِهِ إِذْ كَانَ وُرُودُ الْجَمِيعِ وَنَقْلُهُ عَلَى وَجْهٍ وَاحِدٍ فَارْتَكَبَ هَذَا الرَّجُلُ فِي الْآيِ الْمَنْسُوخَةِ وَالنَّاسِخَةِ وَفِي أَحْكَامِهَا أُمُورًا خَرَجَ بِهَا عَنْ أَقَاوِيلِ الْأُمَّةِ مَعَ تَعَسُّفِ الْمَعَانِي وَاسْتِكْرَاهِهَا وَمَا أَدْرِي مَا الَّذِي أَلْجَأَهُ إِلَى ذَلِكَ وَأَكْثَرُ ظَنِّي فِيهِ أَنَّهُ إِنَّمَا أَتَى بِهِ مِنْ قِلَّةِ عِلْمِهِ بِنَقْلِ النَّاقِلِينَ لِذَلِكَ وَاسْتِعْمَالِ رَأْيِهِ فِيهِ مِنْ غَيْرِ مَعْرِفَةٍ مِنْهُ بِمَا قَدْ قَالَ السلف فِيهِ وَنَقَلَتْهُ الْأُمَّةُ وَكَانَ مِمَّنْ رُوِيَ فِيهِ عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِنْ قَالَ فِي الْقُرْآنِ بِرَأْيِهِ فَأَصَابَ فَقَدْ أَخْطَأَ وَاللَّهُ يَغْفِرُ لَنَا وَلَهُ وَقَدْ تَكَلَّمْنَا فِي أُصُولِ الْفِقْهِ فِي وُجُوهِ النَّسْخِ وَمَا يَجُوزُ فِيهِ وَمَا لَا يَجُوزُ بِمَا يُغْنِي وَيَكْفِي.

1 Yusuf b. Hilâl es-Safedî (ö. 696/1296) isimli, tefsir geleneğinde kendisine pek atıf yapılmayan âlimin *Keşfü'l-esrâr ve hetkü'l-estâr* (Tahkik: Bahattin Dartma, İSAM - Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2019) isimli tefsiri yakınlarda neşredildi. "Kur'an hiçbir sözle neshedilemez" (I/14 (muhakkikin takdimi)) diyen Safedî'nin, İsfahânî'nin yanı sıra Kur'an'da neshi kabul etmeyen ikinci klasik âlim olduğu anlaşılıyor.

2 M: "Uruf".

Mâlumdur ki vasiyet bir iş, yapılan bir vasiyeti tenfiz ve icrâ diğer bir iştir. Esâsı gerek vâcib ve gerek mendub veya mubah olsun ber vech-i maʿrûf yapılmış olan bir vasiyyet-i meşrûʿanın tenfîzi mûsîden başka diğer alâkadârân için bir vecîbe teşkil eder ve حَقًّا عَلَى الْمُتَّقِينَ ile buna işaret de edilmiştir. Binâenʿaleyh gerek vâcib olsun gerek gayr-i vâcib olsun mâruf vechile bir vasiyyet-i meşrûʿa yapıldıktan sonra onu ibtâle değil tebdîle bile kimsenin salâhiyeti yoktur. {فَمَنْ بَدَّلَهُ بَعْدَ مَا سَمِعَهُ} Binâenʿaleyh vasîlerden [621] veya şâhidlerden veya hükkâm ve sâireden her kim onu, o vasiyyet-i meşrûʿayı bizzat işittikten veya işitmiş gibi bildikten sonra tebdîl ü tağyir ederse {فَاِنَّمَا اِثْمُهُ} o tebdîlin günâh ü vebâli ancak {عَلَى الَّذِينَ يُبَدِّلُونَهُ} onu tebdil edenlerin boynunadır. Bunlar Allah'ın hükmüne karşı gelmiş olurlar {اِنَّ اللّٰهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ} şüphesiz ki Allah Semîʿdir, Alîm'dir. O vasiyeti işitmiştir. Onu tebdil edenleri ve bunların gizli açık kavillerini, fiillerini bilir. Ona göre her birinin cezâ-yı sezâsını verir. ❁ Vasiyeti tebdil edenler hakkında bu suretle belîğ bir inzâr-ı ilâhî vardır. Şu hâlde şâhid bulunmasa bile vasî olan zâtın bizzat mûsîden işittiği vasiyyet-i meşrûʿayı bilâ hükmin infaz etmesi câizdir. Vasiyy-i muhtârın velâyet-i hâssası hâkimin velâyet-i âmmesinden akvâdır. Vasînin meyyitten işittiği diğer husûsâtta da hüküm böyledir. Meselâ meyyit vasîsi nezdinde bir şahs-ı muayyene borç ikrar etmiş olsa, o vasînin imkân bulunca bu borcu vârisin, hâkimin ve sâirenin ilm ü icâzeti lâhık olmaksızın kazâya salâhiyeti vardır. Diyâneten bu ona bir vazîfe olur. Çünkü imkân varken terki vasiyeti baʿde's-semâʿ tebdil demektir. Maʿamâfîh beyyine yoksa böyle yapmak vasî için bilâhare kazâen zarar-ı damânı mûcib olabilir. Vârisler buna âgâh olur ve meyyitin böyle bir vasiyet ve ikrârını inkâr ederlerse, vasînin ilm-i mücerredi isbâta kâfî gelmez de talepleri üzerine ikrar ile ilzam ve damâna mahkum edilir. Bu gibi dekāik dolayısıyla vasî olmak diyâneten mühim, zor bir iştir. İşte evvelki âyetteki vücûb-ı vasiyet mensuh olmakla beraber bu âyette nesih yoktur, vücûb-ı tenfîz bâkīdir. Lâkin bu da meşrû olan vasiyetler hakkındadır. Binâenʿaleyh meşrû olmayan ve mârûfu

değil cevri mutazammın bulunan vasiyetlerin infâzı vâcib değildir. O hâlde {فَمَنْ خَافَ مِنْ مُوصٍ} Âsım'dan [622] Şuʿbe, Hamza, Kisâî, Yaʿkūb, Halef-i Âşir kıraatlerinde واو'ın fethi ve صاد'ın teşdîdiyle مُوَصٍّ (muvassın). {جَنَفًا اَوْ اِثْمًا} Her kim, yani herhangi bir velî veya vasî bir mûsînin hatâen veya ʿamden haktan meylini, adl ü mâruftan inhirâfını bilir, meselâ vücûb-ı vasiyetin neshinden mukaddem yakın akrabasını bırakıp uzaklarına veya akrabasını bırakıp ecnebîlere vermek ve baʿde'n-nesh vâris akrabasından bazısına irsinden fazla bir vasiyet yapmak veya vâristen mal kaçırmak gibi hilâf-ı hak bir vasiyet yapıldığına veya yapılacağına vâkıf olur, hâsılı bir fenâlıktan korkar da {فَاَصْلَحَ بَيْنَهُمْ} alâkadarların beynlerini ıslah eder, cevri adle ircâʿ ile aradaki fenâlığı kaldırırsa, böyle bir tebdilde {فَلَٓا اِثْمَ عَلَيْهِ} onun üzerine ism ü vebâl yoktur. ❁ İbn Abbas hazretlerinden "اَلْإِضْرَارُ فِي الْوَصِيَّةِ مِنَ الْكَبَائِرِ: vasiyette ızrâr kebâirdendir" hadîs-i mevkūfu ve akabinde تِلْكَ حُدُودُ اللّٰهِ فَلَا تَعْتَدُوهَا [el-Bakara 2/229][1] âyetinin kıraati rivayet edilmiştir.[2] Kezâlik Ebû Hureyre'den bir hadîs-i nebevîde إِنَّ الرَّجُلَ لَيَعْمَلُ بِعَمَلِ أَهْلِ الْجَنَّةِ سَبْعِينَ سَنَةً فَإِذَا أَوْصَى حَافَ فِي وَصِيَّتِهِ فَيُخْتَمُ لَهُ بِشَرِّ عَمَلِهِ فَيَدْخُلُ النَّارَ وَإِنَّ الرَجُلَ لَيَعْمَلُ بِعَمَلِ أَهْلِ النَّارِ سَبْعِينَ سَنَةً فَيَعْدِلُ فِي وَصِيَّتِهِ فَيُخْتَمُ لَهُ بِخَيْرِ عَمَلِهِ فَيَدْخُلُ الْجَنَّةَ rivayet edilmiştir ki meâli "bir adam yetmiş sene ehl-i cennet ameli yapar, sonra vasiyet ettiği zaman vasiyetinde haksızlık eder de şer ameli ile hatm olunur ve bu sebeple ateşe girer. Bir adam da yetmiş sene ehl-i nâr ameli yapar, sonra vasiyetinde adalet icrâ eder de hayr ameliyle hatm olunur, cennete girer"[3] demektir. Kezâlik مِنْ بَعْدِ وَصِيَّةٍ يُوصٰى بِهَٓا اَوْ دَيْنٍۙ غَيْرَ مُضَٓارٍّ [en-Nisâ 4/12][4] âyetinde ızrârkârâne vasiyet muteber tutulmamıştır. Binâenʿaleyh bunu tebdilde de günah yoktur. {اِنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ رَح۪يمٌ} Çünkü Cenâb-ı Allah Gafûr, Rahîm'dir. Böyle bir maksad-ı hasen ile tebdîl-i vasiyet ederek ıslâh-ı beyn eden kimsenin bu tebdilden münbâʿis günahını Allah mağfiret eyler, belki sevab verir, evvelki [623] tebdil ise böyle değildir. ❁ Görülüyor

---

1 "…Bunlar işte Allah'ın tâyin ettiği hudûddur, sakın bunları aşmayın…"
2 Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ,* X, 60.
3 Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* II, 278; İbn Mâce, Vasâyâ, 3.
4 "…ızrar kasdı olmaksızın edilen vasiyetten veya borçtan sonra…"

ki Cenâb-ı Allah, o kimse bu vasiyeti hakka red ile ıslâh-ı beyn etsin diye emretmiyor veya "sevabdır" demiyor da, "böyle yaparsa ism yoktur" buyuruyor. Çünkü fiʿl-i tebdîl esasen sevab cinsinden olmadığı ve bir de maksad-ı ıslah re'y ve zann-ı gālib üzere yapılabileceği için ancak bir ruhsat olarak meşrû kılınmıştır. Demek ki muvaffak olmadığı takdirde böyle bir müdâhale dahi tehlikelidir. İşte tenfîz-i vasiyet bu kadar mühim ve maksad-ı hasen ile de olsa tebdîli tehlikeden gayr-i sâlimdir. Ve bu iki âyette hiç nesih yoktur. Şunu da ihtar edelim ki vakıflar mâbaʿd-i mevte kaldıkları için bir maʿnâ-yı vasiyeti mutazammındırlar. Hatta İmâm-ı Aʿzam vakfı ancak vasiyete tefrîʿ etmiştir. Bunun için فَمَنْ بَدَّلَهُ âyetinin inzârı, lâzım olan vakıflara da şâmildir. Bu sebeple vakfiyelerde bu âyetin derci müteʿâref olmuştur. İstibdâl-i evkāf ve şurût-ı evkāf meseleleri de فَمَنْ خَافَ âyetine müteferriʿdir. Câiz olanları sevab olarak değil, nihâyet bir ruhsat olarak yapılabileceği unutulmamalıdır.

İmdi bu gibi ahkâm-ı şerʿiye ve evâmir ü nevâhî-i ilâhiyeye güzelce riayet edebilmek iyi bir terbiye-i nefsiyeye mütevakkıftır. Bu ise insanda sabır ve nefs-i emmâreyi zabt ile evâmir-i ilâhiyeye inkıyad melekesini husûle getirecek müessir bir ibâdete, bir riyâzât-ı rûhiye ve bedeniyeye ihtiyaç gösterir. İşte Cenâb-ı Allah da كُلُوا وَاشْكُرُوا [bk. el-Bakara 2/172] emirleriyle başlayan ahkâm-ı şerʿiyesini hayattan memâta kadar icmâlen beyan ederken tam bu noktada mü'minlere yeni bir hayât-ı rûhiye nefh edecek olan sıyâmı farz kılarak buyuruyor ki:

يَٓا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ كَمَا كُتِبَ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَۙ ﴿١٨٣﴾ اَيَّامًا مَعْدُودَاتٍۜ فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَرِيضًا اَوْ عَلٰى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِنْ اَيَّامٍ اُخَرَۜ وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ فِدْيَةٌ طَعَامُ مِسْكِينٍۜ فَمَنْ تَطَوَّعَ خَيْرًا فَهُوَ خَيْرٌ لَهُۜ وَاَنْ تَصُومُوا خَيْرٌ لَكُمْ اِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ ﴿١٨٤﴾

[624] **Meâl-i Şerîfi**

Ey o bütün iman edenler! Üzerlerinize oruç yazıldı, nitekim sizden evvelkilere yazılmıştı, gerek ki korunursunuz (183). Sayılı günler; içinizden hasta olan veya seferde bulunan ise diğer günlerden sayısınca, ona dayanıp kalacaklar üzerine de fidye: bir miskin doyumu. Her kim de hayrına fidyeyi artırırsa hakkında daha hayırlıdır, bununla beraber oruç tutmanız sizin için daha hayırlıdır, eğer bilirseniz (184).

Oruç dînin aʿzam-ı erkânından ve şerʿ-i metînin en kuvvetli kanunlarındandır. Nefs-i emmâre bu mücâhede ile tehzib olunur. Fenâlığa olan hırslar bununla teskin edilir. Oruç aʿmâl-i kalb ve bütün gün me'kûlât ü meşrûbât ve münâkehât gibi şehevâttan keff-i nefsten mürekkeb mukaddes bir mücâhededir. Hayâtın lezzetini, irâdenin kıymetini tattırır en güzel bir haslettir. Fakat nüfûs-ı beşeriyeye tekâlîfin en meşakkatlisi görünür. Bunun için hikmet-i ilâhiyye-i Rabbâniye ʿale't-tedrîc evvelâ tekâlîfin en hafîfi olan salâtın, sâniyen evsatı olan zekâtın, sâlisen en zoru olan sıyâmın teşrîʿini iktizâ etmiş ve bu suretle mükellefîne bir temrin yapılmıştır. Bunun için الْخَاشِعِينَ وَالْخَاشِعَاتِ وَالْمُتَصَدِّقِينَ وَالْمُتَصَدِّقَاتِ وَالصَّٓائِمِينَ وَالصَّٓائِمَاتِ [el-Ahzâb 33/35] âyetinde makām-ı [625] medihte dahi bu tertib gözetildiği gibi mebânî-i İslâm hadîsinde de "şehadet, ikāme-i salât, îtâ-i zekât, savm-ı ramazan, hacc-ı Beyt"[1] diye bu tertib[2] gösterilmiştir.

Medine'ye hicret-i nebeviye bidâyetinde taraf-ı nebevîden her ayda üç gün, bir de yevm-i âşûrâda oruç tutmak tetavvuʿan emr olunmuştu ki buna "savm-ı evvel" tâbir olunur. Hicret-i seniyeden bir buçuk sene sonra tahvîl-i kıbleyi müteʿâkib ʿaşr-ı şaʿbân'da savm-ı ramazan farz kılınmıştır. Bazıları bu âyetlerin ve bundaki eyyâm-ı maʿdûdenin savm-ı evvel hakkında olduğuna ve bunun ramazan âyetiyle tamamen mensuh bulunduğuna zâhib olmuşlarsa da, sahîhi bu âyetler hep ramazan orucu hakkında nâzil olmuştur. Şöyle ki:

---

1 Buhârî, İman, 1:
قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: بُنِيَ الإِسْلاَمُ عَلَى خَمْسٍ: شَهَادَةِ أَنْ لَا اِلٰهَ اِلَّا اللهُ وَأَنَّ مُحَمَّدًا رَسُولُ اللَّهِ، وَإِقَامِ الصَّلاَةِ، وَإِيتَاءِ الزَّكَاةِ، وَالحَجِّ، وَصَوْمِ رَمَضَانَ.

2 M ve F: "terkib".

{يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا} Ey iman ile mükellef bulunup da iman etmiş olanlar, ey âkil ü bâliğ ehl-i iman! {كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ كَمَا كُتِبَ عَلَى الَّذ۪ينَ مِنْ قَبْلِكُمْ} Sizden evvelki enbiyâya ve ümmetlerine yazıldığı gibi sizin üzerinize de sıyam yazıldı, yani farz kılındı. Binâenʿaleyh oruç külfeti sâde size tahmil ediliyor zannedip de gocunmayınız. Oruç öteden beri tatbik edilegelen bir kānûn-ı ilâhîdir. Buna beşeriyetin terbiye ve tehzib nokta-i nazarından büyük bir ihtiyâcı ve tatbîkinde hesapsız menâfiʿi vardır. ❁ Lisânımızda oruç demek olan "**sıyâm**", "**savm**"; lügaten nefsi meylettiği şeylerden velevse bir söz olsun imsak etmek, yani kendini tutmaktır. اِنّ۪ى نَذَرْتُ لِلرَّحْمٰنِ صَوْماً [Meryem 19/26][1] bu mânayadır. ʿAle'l-ıtlâk imsak mânasına da gelir خَيْلٌ صِيَامٌ وخَيْلٌ غَيْرُ صَائِمَةٍ gibi.[2] Bu babdaki âyetlerden ve taʿlîm-i nebevîden anlaşıldığına göre şeriatta mânası ise, nefsin en büyük müşteheyâtı olan ekl ü şürb ve cimâʿ gibi muztarrât-ı maʿhûdeden niyete mukārin olarak bütün gün imsaktir. Hadd-i tammıyla târif olunmak üzere: Ehliyetli bir insanın evvel-i sabahtan gurûba kadar bâtın hükmünü hâiz olan dâhiline herhangi bir şeyi idhâlden ve cimâʿdan [626] ibâdet niyetiyle nefsini imsak etmesi, yani kendini tutmasıdır. Binâenʿaleyh ağzına veya burnuna bir şey giderse bozmaz, lâkin dimağına ve dâhil-i bedenine bir şey girerse bozar. Demek ki bedene şırınga, aşağıdan ihtikan dahi müfsiddir. Söz orucu bozmaz lakin mücâhede-i nefs için sükût, zikr ü fikir mendub ve efdaldir. Niyetsiz ve yalnız geceleyin imsâke şerʿan oruç denmez. Bu suretle sıyâm-ı şerʿî, sıyâm-ı lugavîden ehastır. Burada ümem-i sâlifeye teşbihten murad, asl-ı vücûbda ve sıfat-ı sıyamda veya adedde veya vakitte olmak muhtemildir. Bir rivayete göre savm-ı ramazan veyahut aynı mikdar Yehûd ve Nasârâya da mektub imiş. Yehûd bunu terk etmiş ve senede bir gün oruç tutmaya başlamışlar ve bu gün Firavun'un garkı günü olduğu zuʿmunda bulunmuşlardır. Hâlbuki bunda da yanılmışlardır, zira Firavun'un garkı yevm-i âşûrâda vâkiʿ olmuş idi. Nasârâya gelince bunlar da ramazanda oruç tutarlarmış, nihâyet pek şiddetli bir

---

1 "…ben Rahmân'a oruç adadım…"

2 "Bağlanan ve bağlanmayan atlar", bu ifadeler Câhiliye devri şâirlerinden en-Nâbiga ez-Zübyânî'nin (ö. 604 [?]) şiirinde yer almaktadır.

sıcağa tesadüf etmişler, bunun üzerine yaz ile kış beyninde mutedil, sâbit bir mevsimin taʿyîninde âlimlerinin re'yi toplanarak bahara tahsis eylemişler ve bu tebdîle kefâret olmak üzere de on gün daha zammetmişler, kırka bâliğ olmuş, sonra hükümdarları hastalanmış veyahut aralarında "ölet" vâkiʿ olmuş, bunun için de on gün daha zammetmişler, elliye iblağ eylemişler.[1] Daha sonraları keyfiyetinde de taʿdîlât yaptılar ki buna "perhiz" denilir. İşte burada bu tebdîlâttan sarf-ı nazarla esas itibariyle, sıfat-ı sıyamda veya adedde veya vakitte olmak üzere üç nokta-i nazardan biriyle teşbih yapılmış ve bu kanunun kıdemi gösterilmiştir. Lâkin bu teşbih mücmel olduğundan beyâna muhtaçtır ve ber vech-i âtî peyderpey beyan olunacaktır.

İşte ey mü'minler, size de oruç farz kılındı {لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ} ki korunabilesiniz. Oruç sayesinde nefsinize ve şehvetlerinize [627] hâkim olmak melekesini istihsâl ederek meʿâsîden, tehlikelerden sakınıp mertebe-i takvâya erebilesiniz. ❁ Zira oruç şehveti kırar, hevâ-yı nefsânîyi mağlup eder; azgınlıktan, fevâhişten menʿ eyler, lezâiz-i hasîse-i dünyeviyeyi, câh ve tefevvuk davalarını istihkar ettirir, hayatın lezzetini tattırır, kalbin Allah'a incizâbını artırır, ona melekî bir zevk ü safâ bahş eyler. Çünkü "اَلْمَرْءُ يَسْعَى لِغَارَيْهِ بَطْنِهِ وَفَرْجِهِ: kişi iki deliği için koşar, karnı ve ferci[2]"[3] mesel-i maʿrûfu hükmünce insanları her derde sokan şehvetlerin esası batn ve ferc şehvetidir, insanın insanlığı da bunlara hâkim olmasındadır. Oruç ise ilk evvel bu ikisini kırar, taʿdîl eder. Onların ilcââtını ıztırardan ihtiyâra tahvil eyler. O suretle ki oruç tutmayan insanlar, şehvetlerinin önünde bir oyuncak gibi yuvarlanıp kıvrandıkları ve akl

---

1 Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* II, 63:
وقال الحسن وجماعة من العلماء: أراد بالّذين من قبلنا: النّصارى شبّه صيامنا بصيامهم لاتفاقهم بالوقت والقدر وذلك انّ الله فرض على النّصارى صيام شهر رمضان. فاشتد ذلك عليهم لأنّه ربّما كان في الحر الشديد والبرد الشديد. فكان يضرّ بهم في أسفارهم ومعائشهم، واجتمع رأي علمائهم ورؤسائهم على أن يجعلوا صيامهم في فصل من السّنة بين الشّتاء والصّيف فجعلوه في الرّبيع وزادوا فيه عشرة أيّام كفّارة لما صنعوا فصار أربعين ثمّ إنّ ملكا لهم اشتكى فمه فجعل الله عليه إن هو برأ من وجعه أن يزيد في صومه أسبوعا فبرأ فزاد فيه أسبوع ثمّ مات ذلك الملك ووليهم ملك آخر فقال: أتموا خمسين يوما فأتمّوه خمسين يوما، وقال مجاهد أصابهم موتان فقالوا: زيدوا في صيامكم فزادوا عشرا قبل وعشرا بعد.

2 F: "batnı".

3 İshâk b. İbrâhîm el-Fârâbî, *Muʿcemü dîvâni'l-edeb,* thk. Ahmed Muhtar Ömer, Kâhire: Dâru'ş-Şaʿb, 1424/2003, III, 334.

ü irâdelerine sâhip olamayarak gelişigüzel meʿâsîye sürüklendikleri hâlde oruç tutanlar bilâkis bunlara hâkim olur, kendini zapt etmesini ve nefsini de lüzûmuna göre kullanmasını bilir. Bunun için Aleyhissalâtü vesselâm Efendimiz, nefisleri azgın olanlar hakkında "فَعَلَيْهِ بِالصَّوْمِ فَإِنَّ الصَّوْمَ لَهُ وِجَاءٌ: oruç tutsun çünkü orucun büyük bir hüsn-i te'sîri vardır"[1] buyurmuştur. Oruç tutmayan sabretmesini bilmez, iktisâd-ı nefsânîsini gözetemez, hele refah içinde yaşayanlar hiç oruç da tutmazlarsa bütün hürriyetlerini şehvetlerine kaptırırlar, şunun bunun ırz u malına tecavüzden kendilerini alamazlar, haram helâl seçemezler, hatta vicdanları da istemeye istemeye rezaletlere atılırlar. Nihâyet nefslerine de zulmederler, kendilerini de akl ü vicdan, dîn ü iman hilâfına telef eylerler.

Kimi vicdâna dokundu, kimi cism ü câna
Zevk nâmiyle[2] *ne yaptımsa peşîmân oldum*[3]

diyerek inlerler giderler. Böyle esîr-i şehvet olanlar, o kadar sabırsız ve o kadar aç gözlü olurlar ki bir gün aç kalmakla hemen ölüvereceğiz zannederler ve bu zan ile orucu muzır imiş gibi telakkī eylerler.[4] Hâlbuki oruç [628] gerek ferdî ve gerek ictimâʿî nokta-i nazardan büyük bir terbiye-i rûhiyeyi hâiz olduğu gibi aynı zamanda midenin ve bedenin istirâhati ile sıhhî ve tıbbî birtakım fevâid-i cismâniyeyi müstelzim bir riyâzât-ı bedeniyeyi de mutazammındır. Oruç وَلَنَبْلُوَنَّكُمْ بِشَيْءٍ مِنَ الْخَوْفِ وَالْجُوعِ [el-Bakara 2/155][5] âyetinde işaret buyurulan cûʿ-ı yesîrden bir hissedir ki bu sayede uzun uzadıya âhiret açlıklarının önüne geçilecek ve büyük sabır müjdelerine erişilecektir. Târîh-i beşerde öyle zamanlar olur ki günlerce açlığa tahammülü itiyad ettirebilecek bir terbiye-i bedeniyenin levâzım-ı hayâtiyeden birisi olduğu takdir olunur. Ezcümle büyük muharebe devirlerinde böyle bir idmânın lüzûmu dâima hissedilegelmiştir. Bu nokta-i nazardan "اَلصَّوْمُ جُنَّةٌ مِنَ النَّارِ: oruç ateşten koruyan bir kalkandır"[6] hadîs-i

1 Buhârî, Savm, 10; Müslim, Nikâh, 1; Tirmizî, Nikâh, 1.
2 M ve B: "namına".
3 Beyit Nâmık Kemâl'e aittir.
4 M ve B: "ederler".
5 "Çaresiz sizleri biraz korku, biraz açlık (…) ile imtihan edeceğiz…"
6 Tirmizî, Savm, 55/764.

şerîfi vârid olmuştur. Orucun bu vechile bedene mukavemet, metânet, iktisâd-ı nefsânî bahşeden birtakım fevâid-i cismâniye ve rûhâniyesi, hayatın ve insanlığın tadını tattıran ve fukarânın ahvâlini hissettiren ictimâʿî ve ahlâkī menâfiʿ-i hasenesi bulunmakla beraber bunların hepsi birer fâide olup illet ve hikmet-i vücûb değildirler. Orucun asıl hikmet-i vücûbu emr-i ilâhîye inkıyad ile zevk-i ubûdiyeti tatmak ve rûhu âsâr-ı riyâdan tathir ederek kuvvet ü ihlâsı artırmak ve kendini bizzat vikāye-i ilâhiyeye tevdîʿ etmek için mücâhede-i nefs eylemektir. Nitekim Cenâb-ı Allah bir hadîs-i kudsîde "اَلصَّوْمُ لِي وَأَنَا أَجْزِي بِهِ: Oruç Benim içindir ve onun mükâfâtını ancak Ben veririm"[1] buyurmuştur. Bu suretle لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ nazm-ı mecîdi sıyâmın hikem ü menâfiʿini, fevâid ü mesâlihini, illet ü makāsıdını bütün şümûlüyle ifade eden bir beyân-ı ilâhîdir ki hepsini, maddî mânevî, dînî ve dünyevî makāsıda şâmil olan haslet-i ittikāda icmâl etmiştir.

İşte güç gibi görünecek olan oruç bu kadar güzel bir ibadettir. Hem bu her zaman değil ve çok bir müddet de değildir. Size farz kılınan sıyam {اَيَّاماً مَعْدُودَاتٍ} sayılı [629] günlerdedir. Yani senenin günlerine nazaran az ve mahdud günlerdedir. Hem de sizin sıhhatinizi ihlâl etmeyecek ve tâkatlerinizi tüketmeyecek bir vechile mazeretlerinizi de gözeterek meşrû kılınmıştır. {فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَرِيضاً} İmdi bu günlerde sizden herhanginiz oruçtan zarar görecek derecede hasta olur {اَوْ عَلٰى سَفَرٍ} yâhud bir sefer üzerinde bulunursa bunların farzı {فَعِدَّةٌ مِنْ اَيَّامٍ اُخَرَ} diğer günlerden, yani iyi olduğu ve seferden geldiği günlerden aynı mikdardır. ❁ Bu suretle marîza veya müsâfire edâ farz değil, yemeye ruhsat vardır. Bunlar yerlerse ifâkat bulduktan veya ikāmet ettikten sonra kazâ ederler. Vücûb-ı edâ, ifâkat ve ikāmet üzerine terettüb eyler. "**Sefer**" esasen, keşif mânasını mutazammındır. Bunun için "isfâr", yüzünü açmak ve parlamak mânasınadır. Uzak bir yere gitmek de yolcunun her türlü ahvâl ve ahlâkını meydâna çıkardığı için "sefer" tesmiye edilmiştir. Bu ise bir gün iki gün gibi az bir zamanda tebeyyün edemez ve fi'l-vâkiʿ âdeten de mesâfe-i karîbeye "sefer"

---

1 Buhârî, Savm, 9, Tevhîd, 35.

ıtlak edilmez, ancak üç günlük yolun şerʿan sefer-i sahîh olduğunda da ittifak edilmiştir ve her gün için mutedil yürüyüş ile altı saatlik mesafe mikyas ittihaz olunmuştur. Binâenʿaleyh bunun mâdûnunda "sefer" ismi katʿiyyetle sâbit değildir. Merâkib-i berriye ve bahriye gibi vâsıta ile gidenler için de âdeten umûmî ve mütevassıt olan vesâitin tabiî ve âdî seyri mikyastır. Fevkalâde serîʿ veya fevkalâde batî olan husûsî vâsıtalara itibar yoktur, çünkü hükm ü hikmet ferdde değil, cinste itibar olunur. Bunun için karada yaya veya kârbân yürüyüşü,[1] denizde de mutedil rüzgârla gemi yürüyüşü mikyas olmuştur. Bu sebeple ahîren şimendüfer ve vapur sürʿatleri de fevkalâde vesâit kabîlinden addedilmişti[2]. Fi'l-vâkiʿ eski atlar ve bugünkü tayyâreler gibi bunların fevkalâde vesâitten olduğu zamanlar olmuştur. Lâkin zamanımızda birçok [630] yerlerde bunlar taʿammüm ve tekarrur ederek umum için vesâit-i[3] muʿtâde hâlini kesb etmiş ve diğerlerine galebe eylemiş olduğunda da şüphe yoktur. O hâlde yelken gemisi yerine vapurla, kara vâsıtaları yerine şimendüferle sefer, gālib ve muʿtad olan mevâkiʿ için bunların mikyas ittihaz edilmeleri nassın sefer hakkındaki mânasına evfak olduğu zâhirdir. Binâenʿaleyh şimendüferle veya vapurla yolculuk yapanların on sekiz saatini vapur veya şimendüferin seyr-i vasat ve muʿtediliyle hesab eylemek îcab edecektir. Bunlar nassın mânası tebeddül etmeksizin ihtilâf-ı ezmân ile tebeddül eden ahkâmdan olduğu inkâr edilemez. Çünkü hükm-i nas سَفَر kelimesindeki maʿnâ-yı muʿtad üzerine mübtenîdir. Şüphe yok ki asıl mes'ul yolcunun kendisidir, onun kendi mazeretinin derecesini kendisi takdir etmek lâzım gelir. İrâe-i mikyas ise şerʿin ona bir teshîlidir. Şimendüfer ve vapurun vesâit-i muʿtâde hâlini iktisab etmiş olduğunu inkâr etmek ise bunları ve zamanını bilmemektir. Meselâ Eskişehir ile İstanbul arasında gelip giden şimendüfer yolcularıyla diğer yolcular mukayese edilirse, şimendüferin ne kadar ağleb ve muʿtad olduğu tebeyyün eder. Fakat tayyâre ve otomobil böyle değildir. Otomobil elyevm, zaman-ı sâbıkın koşan

---

1 M ve B +"ve".
2 B: "addedilmiştir".
3 B: "vâsıta-i".

atları mesâbesindedir. Tayyâre de henüz vesâit-i umûmiyeden değildir. Maʿamâfîh bunun denizdeki eski gemiler gibi hava tarîkinde yegâne bir vâsıta-i muʿtebere addedilmesi de kıyas ve ihtiyâta muvâfıktır. Bunlarla beraber şimendüfer ve vapur muʿtad olan yerlerde de yaya ve yelken ile giden yolcunun hâli kemâ fi's-sâbık itibardan ıskat edilemez. Çünkü bunlar bir kere şerʿin itibar ettiği muhakkak olan tabîî ve âdî mikyaslardandır. Öbürlerinin bi-hükmi'l-ʿâde maʿnâ-yı lügatta (bi'l-galebe) bunlara ilhâkı, bunların asâletini ibtal edemeyecektir.[1]

Marîz ve müsâfir gibi[2] muvakkat maʿzurlar böyle, dâimî olan ikincisine gelince: {وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ} gerek edâen ve [631] gerek kazâen sıyâma zor dayanabilen, orucu güçsünen, yani oruç tâkatlerini tüketecek olanlar, meselâ pek ihtiyarlamış veya ifâkatı ümitsiz bir maraz-ı müzmine müptelâ olmuş bulunanlar üzerine de[3] {فِدْيَةٌ} yedikleri her oruç yerine bir fidye yani {طَعَامُ مِسْكِينٍ} bir miskin taʿâmı farzdır. ❁ Nâfiʿ ve Ebû Caʿfer kıraatlerinde ve İbn Âmir'den İbn Zekvân rivayetinde taʿâma izâfetle فِدْيَة tenvînsiz ve[4] طَعَام meksur okunur. İzâfet-i beyâniyye-i lâmiye ile bir miskin taʿâmı fidye demek olur. Yine Nâfiʿ ve İbn Âmir ve Ebû Caʿfer kıraatlerinde cemiʿ sîgasıyla "mesâkîn" okunur ki mesâkîn taʿâmı fidye demektir. Evvelkinde her orucun fidyesi, ikincide mecmûʿunun fidyesi anlaşılır. Bir miskin taʿâmı şerʿan sâʿ denilen ölçek ile buğdaydan yarım ölçek; arpa, hurma, kuru üzüm ve sâireden bir ölçektir. Bir sâʿ dirhem-i şerʿî ile bin seksen dirhemdir. Dirhem-i şerʿî onu yedi miskal gelen ve vezn-i sebiʿ denilen dirhemdir ki bizim şimdiki dirhemlerimizden iki kırat kadar küçüktür. Binâenʿaleyh yarım sâʿ buğday on altı kıratlık dirhem-i örfî ile bir okka yetmiş iki buçuk dirhem demektir. Demek ki şerîʿat-ı İslâmiye nazarında en fakir bir kimsenin iki öğün itibariyle bir

---

1 Müellif, seferîliğe dair burada ifade ettiği görüşler hakkında Ahmed Hamdi Akseki'nin kendisine sorduğu suallere cevaben nokta-i nazarını daha kapsamlı biçimde bir mektup yazarak dile getirmiştir. Mektubun metni için bk. Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Meşrûtiyetten Cumhuriyete Makaleler*, (haz. A. Cüneyd Köksal&Murat Kaya), Klasik yay., s. 403-421.

2 F -"gibi".

3 M ve B: "üzerinde".

4 B -"ve".

günlük yemeği budur. Bu mikdar sadaka-i fıtr ve sâir bütün keffârâtta esastır. Ancak bu hesap sadaka-i fıtır gibi fakirin yedine aynen veya kıymeten temlik takdîrindedir. Çağırıp bilfiil ibâha ile itʿâm edilmek istenildiği zaman bir fakirin iki öğünde doyabildiği kadar yemesi muteberdir ki insanına göre daha az veya daha çok olabilir. Bu fidyede ise ibâha câizdir. "**Fidye**" bir şeyin makāmına kāim olmak üzere verilen bedel demektir. Bu kelime ve mânasındaki bedeliyet olmasa idi bu taʿâm-ı miskînin sadaka-i fıtır olması tebâdür ederdi. Lâkin "fidye" kelimesi bunun fitreden[1] başka ve oruç yerine verilecek bir bedel olduğuna ve orucun asâletine delâlet etmektedir. عَلَى harfi de vücûb ifâde eder. Demek burada oruç [632] asıl ve fidye onun[2] taʿazzürü takdîrinde vâcib bir bedelidir. Yani marîz ve müsâfirin eyyâm-ı uharda kazâsı gibi kazâ mânasında bir bedeldir. Maʿamâfîh bunun asıl vücûbda bir ruhsat olması ve binâenʿaleyh savm evlâ olmak üzere bir vücûb-ı muhayyer ifade etmesi de mümkindir. Bir hayli müfessirîn işbu vücûb-ı muhayyer suretini kabul etmişler ve âtîdeki فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ [el-Bakara 2/185][3] âyetinin ıtlak ve tencîziyle bu vücûb-ı muhayyerin her hâlde mensuh olduğuna kāil olmuşlardır. Her iki hâlde âyetin marîz ve müsâfir siyâkında ehl-i maʿzeret için bir ruhsat olmak üzere mesûk olduğunda şüphe yoktur. Marîz ve müsâfirde yalnız edâ mazereti mevzûʿ-i bahs iken bunda ıtlak ile orucun hem edâ ve hem kazâ mazereti nazar-ı iʿtibâra alınmıştır. Çünkü fidye mutlak oruç bedeli olunca edâ ve kazâya şâmil bir mazeret zamanında verilebilmek lâzım gelecek ve bununla beraber bunda bir nevi edâ mânası da bulunacaktır. Binâenʿaleyh vücûb-ı muhayyer muhtemil olmakla beraber şıkk-ı evvel müreccahtır. Yani bu fidye keyfiyeti bir maʿzeret dolayısıyla edâ ve kazâya imkân-ı kâmil bulunmadığı takdirde kazâ ve kısmen de edâ mânasında olarak meşrû kılınmıştır ki الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ bu maʿzeret-i dâime erbâbıdır ve bunda nesih yoktur. Şimdi bunu îzâh edelim.

---

1 M: "fidyeden".
2 B: "bunun".
3 "…sizden her kim bu ay şuhûdda -yani hazarda- ise onu oruç tutsun…"

"**Yutîkūne**": İfʿal bâbından ve "itâka" masdarından fiʿl-i muzâriʿdir. "İtâka", "tâkat" ve "tavk"tandır. "Tavk", طا'nın fethiyle "tâkat", طا'nın zammıyla da boyuna takılan gerdanlık veya ağır bir demirdir. Tâkat vüsʿ u istitâʿat mânasına mâruf ise de esasen aralarında bir fark vardır. Vüsʿ tākatın fevkindedir. Çünkü vüsʿ bir şeye suhûletle kādir olmak, tâkat de şiddet ü meşakkatle kādir olmaktır. Binâenʿaleyh "itâka" gücü yetmek, dayanmak mânasına gelirse de esasında güç yetişmek, güç tükenmek, zor dayanmak, hatta dayanamamak mânasınadır ki buna "tatvîk", "tetavvuk", "tetayyuk", "ichâd" denilir. Binâenʿaleyh [633] burada "itâka", ya istitâʿa veya tatvîk mânasına olacaktır. İstitâʿa mânasına olursa, "gücü yetenler oruç tutmadıkları takdirde fidye versinler" demek olur ki vücûb-ı muhayyer ifâde eder ve savm müreccah olur.[1] İtâka'ya bu mâna verilirse فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ emrinin ıtlak ve tencîziyle mensuh olduğunda şüphe yoktur. Bunun için bu tefsîre kāil olanlar bunun mensûhiyetinde de ittifak etmişlerdir. Hâlbuki bu mâna zâhir bile olsa irâdesine mâniʿ karîne vardır. Zira يُطِيقُونَهُ'deki ـه zamiri her hâlde sıyâma râciʿdir. Mâbaʿdindeki fidyeye rücûʿu câiz değildir. Gerçi bunda rütbeten izmar kable'z-zikr yoktur. Fidye muahhar mübtedâ olduğu için rütbeten mukaddemdir. Fakat fidye kelimesi müennes olduğundan buna müzekker zamiri gönderilemez, ondan sonraki taʿâma ircâʿ etmek ise cezâlet-i nazmı ihlâl edecek bir rekākettir. Ve metbûʿdan tâbiʿe geçerek fidyenin bedeliyet mânasını unutturmaktır ve bir izmar kable'z-zikr mânasındadır. Zamirin fidye ve taʿâma ircâʿı câiz olmadığından mâna "fidyeye gücü yetenlere fidye vâcibdir" demek olamaz. Zamirsiz "gücü yetenlere fidye vâcibdir" gibi anlaşılmak hiç câiz olamaz وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهَا buyurulmadığı gibi وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُون da buyurulmamıştır. Eğer murad bu olsa idi bunlardan biri söylenmek îcab ederdi ve zamirin hazfi daha veciz olurdu. İmdi zamir, sıyâma râciʿ olduğu hâlde "itâka"yı vüsʿ u istitâʿat mânasına hamledecek olursak mâna şöyle olacaktır: "Sıyâma gücü yetenlere fidye vâcibdir"; böyle demek ise gayr-i maʿkul bir tenakuz teşkil eder. Çünkü sıyâma

1 F +"~~Bu mâna~~".

gücü yetenlere fidye vâcib olunca كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ mûcebince oruç tutması lâzım gelenler sıyâma gücü yetmeyen acezeden ibaret kalmak iktizâ edecektir. Buna karşı fidyenin vücûbu sıyâmın vücûbunu neshetmiştir de denemez. Zira nazmın siyâk-ı maʿzerette vârid olması, kezâlik fidye kelimesi, sonra nâsih mensûh ictimâʿ etmez iken وَعَلَى الَّذِينَ'de cemʿe delâlet eden vâv buna mâniʿdirler. Marîz [634] ve müsâfire kazâ vâcib olduğu hâlde sahih ve mukīmin muhayyer olması da diğer bir tenakuz demektir. Kelâm-ı belîğde böyle gayr-i maʿkul münâfât öyle katʿî bir karîne-i mâniʿadır ki bununla "itâka"nın güç yetmek mânasına olmadığı katʿiyyen tebeyyün eder. Bundan başka maʿnâ-yı murâdı gösterecek bir de karîne-i muʿayyine vardır. Çünkü bunun siyâkı mazeret ve ruhsat siyâkıdır, zira mâkablinde marîz ile müsâfir hakkındaki ruhsat zikredilmiştir. Demek ki bundan murad onlardan başka ve fakat onlara şebîh ve maʿamâfîh onlar gibi eyyâm-ı uharda kazâ ümîdi bile bulunmayan bir sınıf olacaktır. İşte o karîne-i mâniʿa ve bu karîne-i muʿayyine ile burada itâka'nın tatvîk ve ichâd gibi son derece güçsünmek, güç tükenmek, zor dayanmak, hatta dayanamamak mânasına olduğu taʿayyün eder ki bu mâna mecaz olsa idi yine zarûrî olacaktı. Fi'l-vâkiʿ dirâyeten böyle olduğu gibi rivâyeten de bunun يطوّقونه أي لا يطيقونه diye tefsir edilmiş bulunduğunu görüyoruz. Sonra kırâât-i şâzze olarak ليطيّقونه، ليطّيّقونه، يتطوّقونه، يطّوّقونه، يطوّقونه diye beş kıraat daha vârid olduğunu ve bunların her biri kıraat itibariyle şaz olmakla beraber mecmûʿunun tefsir nokta-i nazarından mühim bir kuvvet ifâde ettiğini de anlıyoruz ki bunun hâsılı ve tefsir olmak üzere mervî bulunan يطوقونه أي لا يطيقونه orucu çok güçsünür yani dayanamazlar demektir. Bu mânanın da mensuh olmadığında ittifak vardır. Ve kelimenin böyle bir nefy mânasını tazammunu, hâsıl-ı mâna itibariyledir. Bizzat لَا mahzûftur demek zarûrî değildir. Nitekim lisânımızda dahi "filân buna zor dayanır" demek "dayanamaz" demektir. Daha açıkçası lisânımızdaki "dayanmak" kelimesi de aynı vechile hem müsbet hem menfî mânaya gelir. Meselâ "fülân buna dayanır" demek "tahammül eder" demek olduğu gibi, "dayandı, dayanacak = dayandı kaldı, dayanıp kalacak",

"tahammül edemedi, tahammül edemeyecek" demektir. İşte bu âyette "itâka" kelimesi de buna şebîhtir. [635] Zikrolunan karîneler mevcud iken "وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُون"، "وَعَلَى الَّذِينَ يَسْتَطِيعُون" demek olamaz[1]. Örfen bunların mürâdif gibi kullanıldıkları inkâr olunamazsa da esasta farkları vardır. Bilhassa karîne bulunduğu zaman bu fark aranmak zarûrîdir. Kur'an'da güç yetmek mânasına hemen umûmiyetle "istitâʿa" kullanıldığı hâlde burada يَسْتَطِيعُونَ buyurulmayıp da يُطِيقُونَهُ buyurulması da ayrıca bir karîne demektir. Bu mefhûmu anladıktan sonra şimdi de bunların mâsadakını[2], yani marîz ve müsâfirden sonra bu sınıf mazeret sâhiplerinin kimler olduğunu tetkik edelim:

1. Tefsîr-i Esam'da bunun dahi marîz ve müsâfir hakkında olduğu gösterilmiştir. Çünkü denilmiş, marîz ve müsâfir başlıca iki kısımdır, bir kısmı maraz ve sefer hâlinde oruç tutabilir, bir kısmı tutamaz. Evvelâ tutamayacak olanlar hakkında فَعِدَّةٌ مِنْ اَيَّامٍ اُخَرَ diye kazâ farz kılınmış, sâniyen tutabilecek olanlara da vücûb-ı muhayyer suretiyle tutmak veya fidye vermek beyninde bir ruhsat verilmiştir.[3] Binâenʿaleyh كُتِبَ عَلَيْكُم sahih ve mukīm olanlara vücûb-ı müneccez ifâde eder. فَمَنْ كَانَ / وَعَلَى الَّذِينَ[4] de iki nevi maraz ve sefer mazeretlerine aittir. Bunda itâka hâl-i maʿzerette edâya istitâʿa ile tefsir edilmiş, fakat karîne-i mezkûreden dolayı bu mazeret marîz ve müsâfire tahsis olunmuştur. Bu kavil muteber değildir.
2. İmam Mâlik hazretleri bunun; ramazan geldiği hâlde üzerinde geçen ramazandan oruç borcu kalmış ve bu müddet zarfında kazâya muktedir olduğu hâlde kazâ etmemiş bulunan kimseler" hakkında

---

1 B: "olmaz".

2 B: "mâsadaklarını".

3 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* V, 247-248:
أَنَّ هَذَا رَاجِعٌ إِلَى الْمُسَافِرِ وَالْمَرِيضِ وَذَلِكَ لِأَنَّ الْمُسَافِرَ وَالْمَرِيضَ قَدْ يَكُونُ مِنْهُمَا مَنْ لَا يُطِيقُ الصَّوْمَ وَمِنْهُمَا مَنْ يُطِيقُ الصَّوْمَ. وَأَمَّا الْقِسْمُ الْأَوَّلُ: فَقَدْ ذَكَرَ اللَّهُ حُكْمَهُ فِي قَوْلِهِ: فَمَنْ كانَ مِنْكُمْ مَرِيضاً أَوْ عَلى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِنْ أَيَّامٍ أُخَرَ. وَأَمَّا الْقِسْمُ الثَّانِي: وَهُوَ الْمُسَافِرُ وَالْمَرِيضُ اللَّذَانِ يُطِيقَانِ الصَّوْمَ، فَإِلَيْهِمَا الْإِشَارَةُ بِقَوْلِهِ: وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ فِدْيَةٌ فَكَأَنَّهُ تَعَالَى أَثْبَتَ لِلْمَرِيضِ وَلِلْمُسَافِرِ حَالَتَيْنِ فِي إِحْدَاهُمَا: يَلْزَمُهُ أَنْ يُفْطِرَ وَعَلَيْهِ الْقَضَاءُ وَهِيَ حَالُ الْجُهْدِ الشَّدِيدِ لَوْ صَامَ وَالثَّانِيَةُ: أَنْ يَكُونَ مُطِيقًا لِلصَّوْمِ لَا يَثْقُلُ عَلَيْهِ فَحِينَئِذٍ يَكُونُ مُخَيَّرًا بَيْنَ أَنْ يَصُومَ وَبَيْنَ أَنْ يُفْطِرَ مَعَ الْفِدْيَةِ... أَمَّا الْقَوْلُ الْأَوَّلُ: وَهُوَ اخْتِيَارُ الْأَصَمِّ.

4 M ve B: "فمن كان, وعلى الذين".

olduğuna kāil olmuş ve şeyh-i fânîye fidye vâcib değil, lâkin verirse hasen görürüm demiştir. Demek olur ki müşârün ileyh bunun siyâk-ı maʿzerette olduğunu mülâhaza ile يُطِيقُونَهُ zamirini yalnız savm-ı kazâya ircâʿ ederek tevil etmiş ve bu sayede "itâka"yı kazâya istitâʿa mânasına haml eyleyebilmiştir. Ve bunun zımnında ikinci ramazanın hulûlü ile sene zarfında kazâya imkân kalmamış olduğunu da düşündüğü [636] cihetle itâka'nın ʿadem-i istitâʿa mânasını dahi mülâhaza etmiş demektir. Böyle olunca da bu tahsîsin vechi zâhir olmaz. Bir de bunun mânası فَعِدَّةٌ مِنْ اَيَّامٍ اُخَرَ'da mutlak olan eyyâm-ı uharı o senenin günleri diye takyid ederek senesi zarfında kazânın vücûbuna hükmetmektir ki bizce doğru değildir. Zira mutlakın hükmü ıtlâkı üzere cereyan etmektir. Takyid ancak nâsih olabilecek bir delil ile olabilir. Bu ise yoktur. Binâenʿaleyh vücûb-ı kazâ muvakkat değildir.

3. Birçok müfessirîn burada sıyâma itâkanın, istitâʿa mânasıyla tefsîrini ve vücûb-ı muhayyerle sahih ve mukīme hamlini mümkin görmüşler ve fakat bunun فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ âyetiyle külliyen mensuh olduğuna kāil olmuşlardır. Bunlar mensûhiyette ittifak ile beraber sebeb-i nüzûlde ihtilâf etmişlerdir. Bazıları كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ ramazan hakkında olmayıp eyyâm-ı maʿdûdâtın bidâyet-i hicretteki âşûrâ ve eyyâm-ı biyz olduğuna ve şehr-i ramazan ile tamamen mensuh bulunduğuna zâhib olmuşlardır. Ekserisi ise o günlerin emr-i nebevî ile tutulduğuna ve كُتِبَ عَلَيْكُمْ ramazan orucu hakkında olduğuna ve ancak sıyâm-ı ramazanın ibtidâ muhayyeren vâcib kılınıp baʿdehu فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ âyetinin nüzûlüyle hıyâr ve fidye nesh edilerek sıyâmın umûmen tenciz kılındığına ve binâenʿaleyh وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ فِدْيَةٌ mensuh olan hâl-i hıyârı nâtık bulunduğuna hükmetmişlerdir. Bu iki kavilde en zâhir görünen nokta itâkanın vücûb-ı muhayyer üzere istitâʿa mânasıyla tefsîrine bir imkân görülebilmiş olmasındadır. Fakat bu mâna diğer cihetten bi'l-vücûh hilâf-ı zâhirdir. Evvelâ bu mefhumda şeyh-i fânînin vech-i duhûlü zâhir olmaz. Hâlbuki şeyh-i fânî hakkında vücûb-ı fidye mücmaʿun ʿaleyh gibidir. فَمَنْ شَهِدَ neshinin

buna şümûlü bulunmadığına ittifak vardır. Sâniyen كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ كَمَا كُتِبَ mücmel olmakla beraber savmın mutlak bir vücûb-i tencîzîsinde zâhirdir. Kezâlik فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَرِيضًا اَوْ عَلٰى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِنْ اَيَّامٍ اُخَرَ marîz ve [637] müsâfir olanlar hakkında yalnız sıyâmı göstermiş ve ancak edâ veya kazâya bir ruhsat vermiş, fidyeye mesağ bırakmamıştır. Buna karşı sahih ve mukīm olan ehl-i tâkate fidye ile muhayyerlik iki cihetten tenakuz veya temânüʿ ifade eder. Zamir fidyeye ircâʿ edilebilse idi bu mâna mümkin olurdu. Hâlbuki zamirin buna ircâʿı tecviz edilememiş ve bi'l-ittifak sıyâma gönderilmiştir. Sâlisen, bunun marîz ve müsâfir gibi siyâk-ı maʿzerette olduğu zâhir iken hâl-i sıhhate hamli hilâf-ı zâhirdir. Daha sonra nesih rivayetinin menşe'i şudur: İbn Ebî Leylâ, Muʿâz b. Cebel radıyallahu ʿanh'tan rivayet etmiştir ki "Aleyhissalâtü vesselâm Efendimiz Medine'ye teşrif ettiği zaman âşûrâ günü ve bir de her aydan üç gün oruç tutmuş idi. Sonra Allah teâlâ şehr-i ramazanı farz kıldı, يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَام'ı inzal buyurdu, وَعَلَى الَّذٖينَ يُطٖيقُونَهُ فِدْيَةٌ طَعَامُ مِسْكٖين'e kadar bâliğ oldu. Bunun üzerine dileyen oruç tutuyor, dileyen bir miskin itʿâm ediyordu. Daha sonra sahih, mukīm olanların hepsine sıyam farz kılındı. Ve itʿâm ancak savma istitâʿati olmayan çok ihtiyar kimseler hakkında sâbit kaldı da Allah teâlâ فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَرِيضًا اَوْ عَلٰى سَفَرٍ إلخ âyetini[1] inzal buyurdu."[2] Yine İbn Ebî Leylâ rivayet etmiştir ki: "Resûlullah Medine'ye teşrif buyurduğu zaman her aydan üç gün tetavvuʿan ve farz olmayarak oruç tutmalarını emretmiş idi, sonra sıyâm-ı ramazan nâzil oldu. Hâlbuki o zaman kavim henüz oruca alışmamış idi, oruç kendilerine pek şiddetli, pek güç geliyordu, binâenʿaleyh tutmayan bir miskin itʿâm ediyordu. Bundan sonra فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ âyeti nâzil oldu. Binâenʿaleyh ruhsat ancak marîz

---

1 M, F ve B: "وَمَنْ كَانَ".

2 Ebû Dâvûd, Salât, 28/507:

قَالَ: فَإِنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ يَصُومُ ثَلَاثَةَ أَيَّامٍ مِنْ كُلِّ شَهْرٍ، وَيَصُومُ يَوْمَ عَاشُورَاءَ، فَأَنْزَلَ اللَّهُ تَعَالَى: {كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ كَمَا كُتِبَ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ} إِلَى قَوْلِهِ {طَعَامُ مِسْكِينٍ} (البقرة ٢/١٨٣-١٨٤) فَمَنْ شَاءَ أَنْ يَصُومَ صَامَ، وَمَنْ شَاءَ أَنْ يُفْطِرَ، وَيُطْعِمَ كُلَّ يَوْمٍ مِسْكِينًا، أَجْزَأَهُ ذَلِكَ، وَهَذَا حَوْلٌ، فَأَنْزَلَ اللَّهُ تَعَالَى: {شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذِي أُنْزِلَ فِيهِ الْقُرْآنُ} إِلَى {أَيَّامٍ أُخَرَ} (البقرة ٢/١٨٥) فَثَبَتَ الصِّيَامُ عَلَى مَنْ شَهِدَ الشَّهْرَ وَعَلَى الْمُسَافِرِ أَنْ يَقْضِيَ، وَثَبَتَ الطَّعَامُ لِلشَّيْخِ الْكَبِيرِ وَالْعَجُوزِ اللَّذَيْنِ لَا يَسْتَطِيعَانِ الصَّوْمَ.

ve müsâfire münhasır kaldı, hepimiz sıyâma me'mur olduk."[1] Bunlarda bir nesih işâreti vardır. Fakat bunun şeyh-i fânîden mâʿadâsında olduğu evvelkinde sarihtir. Aynı zamanda bunlardan da وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ oruç kendilerine güç gelen, yani dayanamayanlar demektir. Ancak bu güç gelmek, dayanamamak mefhûmu, hastalık, [638] ihtiyarlık gibi bir özür ile edâ ve kazâya cidden dayanamayanlara dâima şâmil olduğu gibi, sahih ve mukīm oldukları hâlde sırf ʿadem-i iʿtiyaddan nâşî fi'l-hâl dayanamayanlara veya pek çok zorlukla dayanabilenlere dahi muvakkaten şâmil gösterilmiştir. Buna nazaran Cenâb-ı Allah sahih, mukīm olanların ʿadem-i iʿtiyaddan nâşî dayanamamaları hakīkī olmayıp bir vehimden ibaret bulunduğunu cüz'î bir müddet-i muvakkate içinde umûma bi't-tecribe isbat buyurduktan sonra فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ âyetiyle farziyeti ıtlak ile taʿmîm etmiş ve ancak marîz ve müsâfir için iftar ve kazâya ruhsat vermiş, şeyh-i fânî denilen ve hasbe'l-ʿâde günden güne zaʿfa doğru giden erkek veya kadın ihtiyarlar[2] ve bunlar hükmünde olan dertliler de وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ فِدْيَةٌ mazmûnunun hakīkī mâsadakı olarak bâkī kalmıştır. Binâenʿaleyh bunun mensûhiyetinden bahsedildiği zaman bu neshin şeyh-i fânî ve emsâlinden mâʿadâsı hakkında olduğu unutulmamak ve bunun şeyh-i fânîye ne vechile sâdık olduğu da düşünülmek lâzım gelir.

4. وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ herem resîde olan şeyh-i fânî ve şeyha-i fâniye hakkında nâzil olmuştur. Ve bunlara fidyenin neshi hakkında ashâbdan hiçbir rivayet yoktur, bilâkis bu âyetin mensuh olmadığı sarâhaten mervîdir. *Buhârî*'nin dahi rivayet ettiği vechile İbn Abbas hazretleri "Bu âyet mensuh değildir. Savma istitâʿatı olmayan şeyh-i kebîr ve mer'e-i kebîre hakkındadır. Bunlar her gün için bir miskin itʿâm ederler" diye tasrih etmiş[3] ve bu Hazret-i Ali'den, İbn Ömer'den

1 Ebû Dâvûd, Salât, 28/506:
أنَّ رسولَ الله صلى الله عليه وسلم لمَّا قَدِمَ المدينةَ أمرَهم بصيام ثلاثة أيَّامٍ، ثمَّ أُنزِلَ رمضانُ، وكانوا قوماً لم يتعوَّدوا الصيامَ، وكان الصيام عليهم شديداً، فكان مَن لم يَصُمْ أطعَمَ مسكيناً، فنزلت هذه الآية: {فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ} (البقرة ٢/١٨٥)، فكانت الرخصةُ للمريضِ والمُسافرِ، فأمِروا بالصيام.

2 M ve B: "ihtiyar".

3 Buhârî, Tefsîr, 2/25:

ve sâir sahâbeden dahi rivayet olunmuştur. *Ahkâm-ı Kur'ân*'da ve Fahreddin Râzî'nin tefsîrinde ve İbn Hümâm'ın *Fethü'l-Kadîr*'inde zikr olunduğu üzere şeyh-i fânî hakkında bu mâna ashâbdan hilâfı rivayet edilmeyen bir icmaʿ olmuştur.[1] Ashâb-ı kirâmdan hâdim-i Nebî Hazret-i Enes dahi yüzü mütecâviz olan ömrünün son demlerinde bununla amel [639] eder, orucu tutamaz, miskin itʿâm ederdi. Hâsılı bu âyetin sebeb-i nüzûlü şeyh-i fânîdir ve binâenʿaleyh "itâka"nın mantûku istitâʿa demek değil, edâ ve kazâ her ikisi itibariyle oruca zor dayanmak veya dayanamamaktır. Ve bu mâna şeyh-i fânî ve fâniye gibi zayıf marîz-i müzmine de şâmildir. Bu ikisinde حَرَج (harac), dayanamamak zannı senede müstenid olduğundan vehim değildir. ʿAdem-i iʿtiyaddan nâşî dayanamamak zannı ise vehimdir.[2] Edâ ve kazâ itibariyle maʿzeret-i dâime mantûkunda dâhil değildir. Ve bu mâna müttefekun ʿaleyhtir. İşte kavl-i sahîh budur. Mezheb-i Hanefî de bunun üzerinedir. Bizim muhtârımıza göre burada ve bilhassa bu noktada asla nesih yoktur. İmam[3] Şâfiî hazretleri daha tevsîʿ ederek gebe veya emzikli olan kadınları da kendi hesaplarıyla değil, evlâdlarının telefinden korkarak oruçlarını yedikleri zaman buraya idhâl etmiş, fidyeye tâbiʿ tutmuştur. Hanefiyyece ise bunlar acûzelere kıyas edilemez, marîz hükmüne tâbiʿdirler. Gerek kendileri ve gerek evlâdları korkusuyla iftar ederlerse marîz gibi yalnız kazâ lâzım gelir; ne keffaret, ne fidye vâcib olmaz. Çünkü fidye misl-i gayr-i maʿkuldür. Şeyh-i fânî bu nas ile hilâf-ı kıyas olarak sâbit olduğundan makīsün ʿaleyh olmaz ve aynı zamanda çocuk hesâbına fidyenin mânası yoktur. Zira ihtiyarlar esasen يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا gibi umûmât içinde hitâb-ı savma dâhildir, fakat çocuk değildir. Hulâsa; burada "itâka" istitâʿat ve vüsʿ

عَنْ عَطَاءٍ، سَمِعَ ابْنَ عَبَّاسٍ، يَقْرَأُ «وَعَلَى الَّذِينَ يُطَوَّقُونَهُ فِدْيَةٌ طَعَامُ مِسْكِينٍ» قَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ: «لَيْسَتْ بِمَنْسُوخَةٍ هُوَ الشَّيْخُ الكَبِيرُ، وَالْمَرْأَةُ الكَبِيرَةُ لاَ يَسْتَطِيعَانِ أَنْ يَصُومَا، فَيُطْعِمَانِ مَكَانَ كُلِّ يَوْمٍ مِسْكِينًا»

1 Ebû Bekir el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân,* I, 221; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* V, 248; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-Kadîr,* Dâru'l-Fikr, ts., II, 356:

وَقَدْ ذَكَرْنَا قَوْلَ السَّلَفِ فِي الشَّيْخِ الْكَبِيرِ وَإِيجَابَ الْفِدْيَةِ عَلَيْهِ فِي الْحَالِ مِنْ غَيْرِ خِلَافِ أَحَدٍ مِنْ نُظَرَائِهِمْ فصار ذلك إجماعا لا يسمع خِلَافُهُ.

2 Müellif burada İslâm hukukunun (Mecelle'nin 73 ve 74. maddelerinde ifadesini bulan) şu iki kaidesine telmihte bulunuyor: "Senede müstenid olan ihtimal ile hüccet yoktur"; "Tevehhüme itibar yoktur".

3 M ve B -"İmam".

mânasına değil, oruca zor dayanmak, yani hem edâ ve hem kazâ hâline nazaran maʿzeret-i dâime sebebiyle dayanamamak mânasınadır. Bunu fidyeye gücü yetmek mânasına tevile de imkân yoktur. Gerçi oruca zor dayanana fidyenin vücûbu için fidyeye gücü yetmek şart ise de bu şart يُطِيقُونَهُ'nun mânası değil, فِدْيَةٌ طَعَامُ مِسْكِينٍ teklîf-i mâlîsinin mûcebi olarak sâbittir. Mâna وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَ الصِّيَامَ أَدَاءً وَقَضَاءً فِدْيَةٌ طَعَامُ مِسْكِينٍ إِنِ اسْتَطَاعُوهَا meâlindedir. Sırf ʿadem-i iʿtiyadlarından nâşî oruca dayanamayacaklarını zannedenler, farz-ı sıyamdan fidye ile [640] kurtulamazlar. Bunlar bir azm ile kendilerini oruca alıştırıverdikleri hâlde göreceklerdir ki çocuklar için bile mümkin olan oruca pek aʿlâ tahammülleri vardır ve istikbâlden me'yus olmaya hakları yoktur. Bugün tutamadıklarını diğer gün kazâya muktedirlerdir. Bidâyet-i İslâm'da bunu min tarafillâh isbât için sebk eden muvakkat bir tecribe devresini tekrar tekrar tecribeye kalkışmaya hak yoktur, مَنْ جَرَّبَ الْمُجَرَّبَ حَلَّتْ بِهِ النَّدَامَة... شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذِى âyetinin nüzûlünden sonra böyle bir fikre zâhib olan Müslüman yoktur ve olamaz, ancak erbâb-ı maʿzeret müstesnâdır. Cenâb-ı Allah bunları bir kısmı maraz ve sefer gibi maʿzeret-i muvakkate, bir kısmı da tâkatgüdâz maʿzeret-i dâime ashâbı olmak üzere iki sınıfa ayırmış, birine kazâ, birine de fidye ruhsatını göstermiştir. Binâenʿaleyh maʿzeret-i sıyâm, maraz-ı mühim, sefer-i baʿîd, zaʿf-ı dâimdir[1] ve bu mazeretler içinde de savmın zarar vermesi maznun marazdan mâʿadâsı hilâf-ı kıyâs bir müsaadedir. Ehemmiyeti olmayan ve oruçla mazarrat değil, bilâkis menfaat görecek olan marazlar مَرِيضاً kelimesinin tenvîninden hâriçtirler. Oruca[2] cidden muzır olan marazlar ise esaslı bir mikyâs-ı maʿzerettir. Buna binâen haml, irdâʿ gibi maraz hükmünde bulunan özürler maraza mülhaktır. Fakat sefer ve fidye üzerine kıyas cereyan edemez, bunlar emsâlsiz mazeretlerdir. İşte zor gibi görünen oruç insanların böyle zâhir ü bâtın ciddî maʿzeret-i meşrûʿaları gözetilerek farz kılınan ve insanlara hayatın ve insanlığın lezzetini tattırarak onlara birçok menâfiʿ temin edecek ve ebedî tehlikelerden, fenalıklardan koruyacak olan kadîm bir farîza-i ilâhiye, bir rükn-i dînîdir.

---

1 B: "dâimîdir".

2 M ve F: "oruç"; B: "oruç" yazılmış fakat kelimenin üzerinde "oruca" şeklinde düzeltilmiştir.

İmdi {فَمَنْ تَطَوَّعَ خَيْرًا} her kim kendi gönlüyle tetavvuʿan herhangi bir hayır yaparsa ve ezcümle fidye vermek lâzım geldiği hâlde fidyeyi miskin taʿâmından daha fazla verirse, yahut hem fidye verir hem oruç tutarsa [641] {فَهُوَ خَيْرٌ لَهُ} bu kendisi için daha hayırlıdır. {وَاَنْ تَصُومُوا خَيْرٌ لَكُمْ} ve zor da olsa oruç tutmanız sizin için fidye vermekten veya kazâya bırakmaktan hayırlıdır. {اِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ} Eğer orucun faziletini bilirseniz böyle yaparsınız, tutmamak câiz olan zamanlarda dahi[1] tutarsınız.

Şimdi, bu sayılı günler اَيَّامًا مَعْدُودَاتٍ hangi günlerdir?

شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذٖى اُنْزِلَ فٖيهِ الْقُرْاٰنُ هُدًى لِلنَّاسِ وَبَيِّنَاتٍ مِنَ الْهُدٰى وَالْفُرْقَانِۚ فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُۜ وَمَنْ كَانَ مَرٖيضًا اَوْ عَلٰى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِنْ اَيَّامٍ اُخَرَۜ يُرٖيدُ اللّٰهُ بِكُمُ الْيُسْرَ وَلَا يُرٖيدُ بِكُمُ الْعُسْرَۘ وَلِتُكْمِلُوا الْعِدَّةَ وَلِتُكَبِّرُوا اللّٰهَ عَلٰى مَا هَدٰيكُمْ وَلَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ ﴿١٨٥﴾

Meâl-i Şerîfi

O şehr-i Ramazan ki[2] insanları irşâd için hak furkānı, hidâyet delîli beyyineler hâlinde Kur'an onda[3] indirildi. Onun için sizden her kim bu ay şuhûdda -yani hazarda- ise onu oruç tutsun, kim de hasta yahut seferde ise tutamadığı günler sayısınca diğer günlerden kazâ etsin. Allah size kolaylık irâde buyuruyor zorluk irâde buyurmuyor, hem buyuruyor ki sayıyı ikmal eyleyesiniz de size hidâyet [642] *buyurduğu vech üzere Allah'ı tekbir ile büyükleyesiniz ve gerek ki şükredesiniz (185).*

"**Şehr**" esasında şöhretten masdar olup bir şeyi izhar etmek mânasınadır. شَهَرَ السَّيْفَ denilir ki "kılıcı kınından çıkarıp izhâr etti" demektir. Nitekim lisânımızda da "teşhîr-i silâh" denilir. Bu mânadan ahz ile evvelâ semâda hilâl olarak zuhur eden aya, sâniyen bu ayın zuhur ve istinâre ve

1 F +"~~böyle yaparsınız~~".
2 F: "Şehr-i Ramazan öyle bir aydır ki".
3 F: "bu ayda".

nihâyet ihtifâ ve tekrâr tulûʿu suretiyle bir devrinden ibaret olan müddet-i zamâniyeye "şehr" tesmiye edilmiştir ki yirmi dokuzla otuz gün beyninde deveran eder. Müneccimîn bunu kamerin şems ile iki ictimâʿı beyninde güzerân olan[1] müddet diye târif ederler. Lâkin bu târif havâssa mahsus olup umum için "şehr" kelimesine muvâfık olan meşhur mâna hilâlin iki zuhûru beynindeki müddettir. Ve mebnâ-yı lügat budur. Sâlisen hilâl nazar-ı iʿtibâra alınmayarak sırf gün hesabıyla otuz günlük müddete dahi örfen "şehr" ıtlak olunur. Sene-i şemsiyenin eczâsından beherine "ay", "şehr", "mâh" tesmiyesi de bundan me'huzdur.

"**Ramazân**" kelimesinde iki kavl vardır. Birincisi, Mücâhid'den mervî olduğu üzere esmâullahdan bir isimdir. Ve "şehr-i Ramazan" demek, شَهْرُ اللّٰه (şehrullah) demektir. Ve bir hadîs-i nebevî olmak üzere şöyle rivayet edilmiştir: "Ramazan geldi, Ramazan gitti demeyiniz, şehr-i Ramazan geldi, şehr-i Ramazan gitti deyiniz çünkü Ramazan Allah'ın isimlerinden bir isimdir."[2] Maʿamâfîh Beyhâkî bu hadîse zayıf demiştir.

İkincisi: "Receb", "şaban"[3] gibi şehr-i mahsûsun ismidir.

Evvelkine göre "şehr" dâhil olarak شَهْرُ رَمَضَان terkîbinin mecmûʿu bir ism-i ʿalemdir. İkinciye göre isim yalnız "Ramazan" olup "şehr-i ramazan" âmmın hâssa izâfeti kabîlinden bir izâfet-i beyâniyedir. Tahkīke göre şühûr-ı kameriyeden üçü; şehr-i ramazan, şehr-i rebîʿu'l-evvel, şehr-i rebîʿu'l-âhir, "şehr" kelimesiyle beraber ism-i ʿalemdir. Şu kadar ki [643] tahfîfen şehr kelimesinin hazf olunduğu vardır. Ramazan'dan şehrin hazfi tenzîhen mekruh olduğu İmam Muhammed'den dahi mervî ise de sû'-i îhâm ve iltibas olmayan mevâkiʿde tahfîfen sadece "ramazan" demek mekruh değildir. Nitekim hadîs-i nebevîde dahi مَنْ صَامَ رَمَضَانَ إِيْمَانًا وَاحْتِسَابًا غُفِرَ لَهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِهِ buyurulmuştur.[4] Mütebâkī dokuz ayın isimleri muharrem, safer, cumâde'l-ûlâ, cumâde'l-âhire, receb, şaban, şevvâl,

---

1 F: "eden".

2 Beyhakī, *es-Sünenü'l-kübrâ,* thk. Muhammed Abdülkādir Atâ, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003, IV, 339:
قَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: لَا تَقُولُوا رَمَضَانُ فَإِنَّ رَمَضَانَ اسْمٌ مِنْ أَسْمَاءِ اللهِ وَلَكِنْ قُولُوا شَهْرُ رَمَضَانَ.

3 B +"ramazan".

4 Buhârî, Savm, 6.

zilkade, zilhicce "şehr"siz olarak ism-i ʿalemdir. Yalnız şehr-i receb'in dahi ramazan gibi olduğu da söylenmiştir.

Ramazan isminin iştikākına gelince bunda da dört vecih zikredilmiştir:

1. İmam Halîl'den nakl olunduğu üzere yaz sonunda güz mevsiminin evvelinde yağıp yeryüzünü tozdan tathir eden yağmur mânasına رَمْضَى'dan me'huzdur. Bu yağmurun yeryüzünü yıkadığı gibi şehr-i Ramazan da ehl-i imanı zünûbdan yıkayıp kalblerini tathir ettiği için bu isim ile tesmiye edilmiştir.

2. Ekseriyet kavline göre ramazan رَمَض (ramaz)dan me'huzdur. "Ramaz", şemsin şiddet-i harâretinden taşların gayet kızmasıdır ki böyle pek kızgın yere de رَمْضَاء denilir. Binâenʿaleyh "ramazan", "ramzâ"dan ihtirak mânasına رَمِضَ fiilinin masdarıdır. Yani kızgın yerde yalınayak yürümekle yanmak demektir. يُقَالُ: رَمِضَتْ قَدَمُهُ أَيْ اِحْتَرَقَتْ مِنَ الرَّمْضَاءِ Evveline "şehr" kelimesi muzâf kılınarak "Şehr-i Ramazan" bu şehr-i mübâreke ism-i hâs yapılmıştır. Çünkü bu ayda açlık, susuzluk harâretinden ıztırap çekilir. Veyahut harâret-i sıyam ile günahlar yakılır. Bir de deniliyor ki Arablar ayların isimlerini lügat-ı kadîmelerinden tahvil ettikleri zaman her ayı tesadüf ettiği mevsime göre tesmiye etmişlerdi. Lügat-i kadîmede نَاتِق (nâtik) ismiyle yâd edilen bu ay da o sene şiddetli bir sıcağa tesadüf ettiğinden buna "şehr-i ramazan" nâmını verdiler.

3. Ezherî'den nakl olunan kavildir ki, "ramazan" [644] رَمَضْتُ النَّصْلَ رَمْضًا fiilinden me'huzdur ki, kılıcın namlusunu veya ok demirini inceltip keskinletmek için yalabık iki taş arasına koyup dövmektir. Bu şehre bu ismin verilmesi de Arabların bu ayda silâhlarını bileyip hazırladıklarından dolayıdır.

4. "Ramazan" isminin esmâ-i hüsnâdan olduğu sahih ise şehr-i Ramazan bizzat bununla tesmiye edilmiş ve bunda bilhassa rahmet-i ilâhiye ile günahların ihtirâkı nazar-ı mülâhazaya alınmıştır. Ve bu mâna ile oruç şehri, Allah şehri olmuştur. Hâsılı "ramazan"ın maʿnâ-yı lügavîsinde

temizlik, ihtirâk, keskinlik mânaları bulunduğu gibi, iʿtibâr-ı dinîsinde ihtirâk-ı zünûb ve izâfet-i ilâhiye mânaları âmil olmuştur. Bir hadîs-i nebevîde "evveli rahmet, evsatı mağfiret, âhiri ateşten âzâtlık"[1] diye tavsif olunan şehr-i ramazan'ın en mübarek bir gecesi nüzûl-i Kur'ân'a da mebde' olmuştur. Bu âyette de bilhassa bu vasf ile tavsif buyurulmuştur.

"**el-Kur'ân**", Peygamberimiz Muhammed Mustafa sallallâhu aleyhi ve sellem'e sûret-i mahsûsada inzal olunup bize tevâtüren nakledilen kelâmullâhın ismidir ki, mushafların deffeteyni beyninde mektubdur. Bu isimde iki kıraat vardır. İbn Kesîr kıraatinde vakıf ve vasılda ve Hamza kıraatinde yalnız vasılda hemzesiz olarak, mütebâkī kıraatlerde hemze ile okunur. Hemzelisi "kıraat"ten, hemzesizi "karn" maddesindendir, hemze ile مَقْرُوء yani tilâvetle okunan, hemzesizi de eczâ' ve mazmûnu yekdiğerine mukārin ve birbirini musaddık ve mütenâsık demektir. İmam Şâfiî hazretleri bunun hemzesiz olarak, Tevrat, İncil gibi bilâ iştikāk ism-i kitâbullâh olduğunu söylemiştir.

Katâde ve Atâ bâlâdaki اَيَّاماً مَعْدُودَات'ın ramazan olmayıp savm-ı evvel, yani her aydan üç gün veya bunlarla beraber yevm-i âşûrâ'dan ibaret bulunduğuna zâhib olmuş ve bunun ibtidâ tetavvuʿ, baʿdehu farz veyahut ibtidâ farz kılınmış olmasında ihtilâf eylemekle beraber bilâhare [645] bu âyetle savm-ı ramazan farz kılınarak mâkablinin tamamen neshedilmiş olduğunda ittifak etmişlerdi. Hazret-i Muʿâz'ın kavli de bu olduğu söylenmiştir. Bunlara göre sıyâm-ı ramazanın delîl-i farziyeti يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ إلخ değil شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذٖى... فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ إلخ emr-i ilâhîsi olmuş olur. Lâkin cumhûra göre savm-ı evvel sünnet ile sâbit olmuş ve ramazan orucunun farziyeti ber vech-i bâlâ كُتِبَ عَلَيْكُم âyetiyle başlamıştır. Ve اَيَّاماً مَعْدُودَات'dan murad ramazan'dır. شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذٖى bunu beyandır.

O hâlde mâna:

1 İbn Huzeyme, *Sahîh*, thk. Muhammed Mustafa el-Aʿzamî, el-Mektebetü'l-İslâmî, 1424/2003, II, 911.

Size sıyâmı farz kılınan eyyâm-ı maʿdûde {شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذٖى} o mübarek şehr-i ramazandır ki {اُنْزِلَ فٖيهِ الْقُرْاٰنُ هُدًى لِلنَّاسِ وَبَيِّنَاتٍ مِنَ الْهُدٰى وَالْفُرْقَانِ} âyetleri furkan ve hidâyetten ibaret beyyinât, mecmûʿu bütün insanlara ʿayn-ı hidâyet olarak Kur'an bu ayda inzal olundu.

"**İnzâl**" defʿaten, "**tenzîl**" de tedrîcen indirmek demekdir. Kur'an yirmi üç senede tedrîcen tenzil buyurulmuş olduğu hâlde burada şehr-i ramazanda inzâlinin beyan buyurulması şâyân-ı dikkattir. Bunda üç mâna vardır. Birincisi: Ekser müfessirînin rivâyât-ı vâridesine göre Kur'an şehr-i ramazanın "Kadir Gecesi" denilen bir leyle-i mübârekesinde semâ-i dünyâya, Beyt-i Maʿmûr'a defʿaten inzal, baʿdehu yirmi üç senede tedrîcen, parça parça arza tenzil buyurulmuştur. Demek ki hakīkat-i Kur'âniye arza nüzûlünden evvel âlem-i kevnde ve arza en yakın olan semâda bir ramazan gecesi toptan tecellî etmiş ve yeryüzüne nüzûlü onu tâkip eylemiştir. İkincisi; Kur'an bu ayda inzal olunmaya başladı demektir. Zikr-i kül ve irâde-i cüz kabîlinden mecaz olmakla beraber Muhammed b. İshak'tan mervî ve maʿamâfîh zâhir gibidir. Bu surette Gār-ı Hirâ'da اِقْرَاْ بِاسْمِ رَبِّكَ âyetinin nüzûlü ramazân-ı şerîfin Kadir gecesine müsâdif olmuştur. Gār-ı [646] Hirâ, harâret-i ramazan, tazyîk-i leyl pek büyük bir inkişâf-ı lâhûtînin mebde'i olmuş ve bundan itibaren kadr-i girân-kıymet-i Muhammedî âyât-ı beyyinât ve muʿcizât-ı vâzıha-i hak ile bütün mevcûdâta izhar ve ilan buyurulmuştur ki bunda:

Mübtelâ-yı gama sor kim geceler kaç saat

diyecek ehl-i gama يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا اسْتَعٖينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلٰوةِۜ اِنَّ اللّٰهَ مَعَ الصَّابِرٖينَ [el-Bakara 2/153][1] mazmûnu üzere ne büyük bir tebşir vardır! Bu suretle ehl-i dile huzûr-ı ilâhîde kanlı göz yaşları döktüren nice leyâl-i ıstıbârın pek büyük bişâretlere, saâdetlere mebde' olduğu vâkiʿdir. Ne hikmet-i sübhâniyedir ki envâr-ı saʿâdet, gündüzlerin nâsiye-i tâbnâkinden ziyade gecelerin sîmâ-yı hazîninden doğar. Çok gülenler ağlamaya namzed olurken, ağlayanlar, hele hak yolunda ağlayanlar gülmeye istihkak kazanırlar.

1 "Ey bütün iman edenler! Sabr u salât ile yardım isteyin, şüphe yok ki Allah sabredenlerle beraberdir."

Üçüncüsü; أُنْزِلَ فِيهِ الْقُرْاٰنُ hakkında bu vecihle Kur'an inzal edilmiş bulunan şehr-i ramazan demektir. Fi'l-hakīka Kur'ân-ı azîmü'ş-şân'da bu mübarek aydan başka bilhassa medh-i celîl-i ilâhîye mazhar olarak ismi tasrih edilmiş bir ay yoktur. İşte şehr-i ramazan böyle mübarek bir aydır. Ve bunun için sıyâmın farziyeti de bu aya tahsis edilmiştir. Zikri sebk eden eyyâm-ı maʿdûde ve mahdûde işte bunun günleridir.

Binâenʿaleyh {فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ} siz mü'minlerden her kim bu mübarek ayda şâhid ve hâzır veya bu mübarek aya şâhid olursa bunda oruç tutsun. ❁ "**Şuhûd**" esasen "gıyâb" mukabili huzur demektir ki, "şehadet" ve "müşahede" de bu huzur cümlesindendir. "Şehr", müddet-i zamâniye olarak bunun mefʿûl^ün^ fîhi veya mefʿûl^ün^ bihi olmak muhtemildir. Evvelkine göre bu ayda bilfiil hâzır olan, yani vatanında mukīm olup müsâfir olmayan demektir. İkincisi de şehri huzûr-ı ilmî ile müşahede eden demek olur. Zaman ise müşahede olunamayacağından buna şuhûd, huzûr-ı aklî demek olan ilm-i yakīn veyahut hilâlinin[1] şuhûdu [647] mânalarından birini ifade eder. Bu da iki mânaya muhtemildir. Birisi her kim görürse tutsun demektir, bunda görmeyenler meskût^ün^ ʿanhdır. Diğeri de "herhangi biriniz hilâle şehadet ederse her biriniz tutsun" demektir. Bunda da şuhûd ve şehadet, esbâb-ı ilm olarak sâbit ve muteber bir şâhid ile de ramazan tutulabilmek câiz olur. Binâenʿaleyh فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ şu mânalara muhtemildir.

1. Sizden her kim ramazanda mukīm ise onu tutsun.
2. Sizden her kim ramazanı yakīnen bilirse onu tutsun.
3. Sizden her kim ramazanın hilâlini görürse onu tutsun.

Birinci ve ikinci mânaya göre "şehr" hakīkatiyle külle masruf olursa vücûb tamamında teveccüh edeceğinden ramazanda oruç tutmak mümkin olmaz. Hâlbuki farz olan budur. Binâenʿaleyh şuhûd-ı şehr, şuhûd-ı cüz'-i[2] şehr mânasınadır. Bu iki mânaya göre esbâb-ı ilim meskût^ün^ anhdır.

---

1 M ve B: "hilâlin".
2 B: "cüz'î-i".

İkinci ve üçüncüde gelecek müsâfir fıkrası muhassıs, evvelkinde adîldir. Fahreddin Râzî der ki: "Vâhidî ve sâhib-i *Keşşâf* gibi ekser muhakkıkīn birinci mânaya zâhib olmuşlardır. Lâkin benim indimde ikinci evlâdır. Zira hazften sâlimdir."[1] Hulasâ burada şuhûd-ı hilâl mânası zarûrî değildir. O hâlde esbâb-ı ilim meskûtün ʿanhtır, bunu taharrî etmek lâzım gelecektir.

Bu meselede esbâb-ı ilim için ictihâda mesağ var mıdır? Şuhûd, hazar ile veya huzûr-ı aklî demek olan ilm-i yakīn ile müfesser olduğu takdirde baʿde't-taharrî bu babda başkaca bir nas yoksa, esbâb-ı ilim hakkında ictihâda mesağ olmak lâzım gelir. Bunun için bazıları başka nas yok zannıyla hisâbât-ı nücûmiye ile dahi amel olunabileceğine kāil olmuşlardır. Lâkin cumhûr-ı eslâfa göre başkaca nas mevcud olduğundan bu mesele mevrid-i ictihad değildir. Zira bu âyet bu tefsîre göre sâkit[2] ise de bu [648] babda Kitap ve sünnetten müteʿaddid naslar vardır. Evvelâ Kitap'tan يَسْـَٔلُونَكَ عَنِ الْاَهِلَّةِۜ قُلْ هِيَ مَوَاقِيتُ لِلنَّاسِ [el-Bakara 2/189][3] âyeti gelecektir. Bu bize katʿiyyen gösterir ki şerʿan vakti tâyin eden delil hilâldir. Hilâl ise göreceğimiz vechile mer'înin ismidir. Bundan başka hilâlin nasıl[4] bilineceğini ehâdîs-i şerîfe göstermiştir.

1. اَلشَّهْرُ تِسْعَةٌ وَعِشْرُونَ لَا تَصُومُوا حَتَّى تَرَوْهُ وَلَا تُفْطِرُوا حَتَّى تَرَوْهُ فَإِنْ غُمَّ عَلَيْكُمْ فَاقْدُرُوا لَهُ: "Ay yirmi dokuz, görmedikçe tutmayın ve görmedikçe iftar etmeyin, eğer üzeriniz bulutlanırsa mikdârını hesab ediniz."[5] Acaba bu mikdâr-ı hisâb ne demektir? Bunu da şu hadisler göstermiştir:
2. "لَا تَصُومُوا حَتَّى تَرَوُا الْهِلَالَ فَإِنْ غُمَّ عَلَيْكُمْ فَاقْدُرُوا ثَلَاثِينَ: Hilâli görünceye kadar oruç tutmayın, üzeriniz bulutlanırsa otuzu mikdar yapınız".[6]
3. "صُومُوا لِرُؤْيَتِهِ وَأَفْطِرُوا لِرُؤْيَتِهِ فَإِنْ حَالَ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَ مَنْظَرِهِ سَحَابٌ أَوْ قَتَرَةٌ فَعُدُّوا ثَلَاثِينَ: Rüʿyeti için tutunuz ve rü'yeti için bozunuz. Eğer sizinle manzara-i

1 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* V, 255:
فَالْقَوْلُ الْأَوَّلُ لَا يَتَمَشَّى إِلَّا مَعَ الْتِزَامِ الْإِضْمَارِ وَالتَّخْصِيصِ وَالْقَوْلُ الثَّانِي يَتَمَشَّى بِمُجَرَّدِ الْتِزَامِ التَّخْصِيصِ فَكَانَ الْقَوْلُ الثَّانِي أَوْلَى هَذَا مَا عِنْدِي فِيهِ مَعَ أَنَّ أَكْثَرَ الْمُحَقِّقِينَ كَالْوَاحِدِيِّ وَصَاحِبِ «الْكَشَّافِ» ذَهَبُوا إِلَى الْأَوَّلِ.
2 B: "sâkıt".
3 "Sana hilâllerden soruyorlar; 'onlar' de, 'insanlara hac için de vakit ölçüleridir…'"
4 F +"~~görüleceğini~~".
5 Müslim, Sıyâm, 6.
6 Bkz. Müslim, Fadlu Şehri Ramazan, 3-5.

hilâl arasına bir bulut veya pus haylûlet ederse otuzu sayınız."[1]

4. "صُومُوا رَمَضَانَ لِرُؤْيَتِهِ فَإِنْ حَالَ بَيْنَكُمْ غَمَامَةٌ أَوْ ضَبَابَةٌ فَأَكْمِلُوا عِدَّةَ شَهْرِ شَعْبَانَ ثَلَاثِينَ وَلَا تَسْتَقْبِلُوا رَمَضَانَ بِصَوْمِ يَوْمٍ مِنْ شَعْبَانَ: Ramazanı rü'yeti sebebiyle tutunuz, eğer aranıza bir bulut veya sis girerse şehr-i şaʿbânın adedini otuza ikmal ediniz ve ramazanı şaʿbândan bir gün orucuyla karşılamayınız."[2]

5. اَلشَّهْرُ هٰكَذَا وَهٰكَذَا الخ: yani ay kâh otuz ve kâh yirmi dokuz olur. Görürseniz tutunuz, görürseniz bozunuz, eğer bulutlu olursa otuzu sayınız.[3]

İşte bunlar ve emsâli ehâdîs-i sahîha يَسْـَٔلُونَكَ عَنِ الْاَهِلَّةِۜ قُلْ هِىَ مَوَاقِيتُ âyetine mutâbık olarak فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ'daki şuhûd-ı şehrin esbâb-ı muʿtebere-i şerʿiyesini beyan eylemişlerdir. Binâenʿaleyh meselede ictihâda mesağ yoktur. Bu nusûs gösteriyor ki şerʿan bir hilâlden itibaren şehrin mikyâs-ı aslîsi otuz gündür. Otuzun tamam olduğu mâlum olunca başkaca hiçbir delîle ihtiyaç yoktur. Fakat şehr bazen yirmi dokuz da olur. O zaman delîle ihtiyaç vardır. [649] Bu delil rü'yet-i hilâldir, yani ilm-i istidlâlî değil ilm-i şuhûdîdir. İlm-i şuhûdî mümkin olan mevâkiʿde ehlinden buna müstenid olan şehâdetin de sûret-i umûmiyede muteber bir beyyine olduğunda[4] şüphe yoktur. İstikrâ'-i nusûsa nazaran semâʿ-ı şehâdet ile amel, ilm-i şuhûdî ile ameldir. Bundan başka يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا, منكم, من ile hitâb-ı savm, hitâb-ı ʿâmdır. Ve bu gibi ahkâm-ı şerʿiye ve hukūk-ı ilâhiyede vâhid üzere hüküm, cemaat üzere hükümdür. حُكْمِي عَلَى الوَاحِدِ حُكْمِي عَلَى الْجَمَاعَةِ.[5] Bunun için herhangi bir mü'min üzerine şuhûd-ı hilâl ile savmın vâcib olduğu sâbit olunca bi'd-delâle diğerlerine de vâcib olur. Bu vücûb ve sübût ise ancak o mü'minin şuhûd ve şehâdetiyle olur. Bu şehadet, ferdî surette ise vücûb yalnız işitenlere sirâyet eder. Yok eğer ictimâʿî surette ve bir mahkeme huzûrunda sâbit ise o zaman da umûma sirâyet eder. O hâlde şuhûddan şehâdete nakl-i kelâm edelim.

---

1 Bkz. Hâkim, *el-Müstedrek*, I, 587/1547.

2 Beyhakī, *es-Sünenü'l-kübrâ,* thk. Muhammed Abdülkādir Atâ, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003, IV, 350/7949.

3 Müslim, Sıyâm, 4.

4 F +"da".

5 ʿIrâkī "aslı yoktur" demiştir. Bk. Sehâvî, *el-Makāsıdü'l-hasene,* s. 312.

Savm مَحْض حَقُّ الله (mahz-ı hakkullah) iftar ve bayram hakk-ı abddir. Ve usûl-i şerʿiyeye nazaran hukūk-ı ʿibâd taalluk eden husûsâtta amel lâekal iki şâhid-i âdile mütevakkıfdır. Fakat hukūk-ı ʿibâd taʿalluk etmeyen ve yalnız hakk-ı ilâhî olup diyânet-i mahza kabîlinden bulunan husûsâtta bir şâhid-i âdilin haber-i vâhidi ile dahi amel câizdir. Binâenʿaleyh bayram için şehâdet-i vâhide asla kâfî gelmez ise de ramazan için bunun cevaz ifade edebilmesi mümkindir. Ancak bunun zâhir-i hâl ile tekzîb olunamaması[1] da şarttır. Zâhir-i hâlin tekzib edebileceği habere haber-i sahih nazarıyla bakılamaz. Binâenʿaleyh eimme-i Hanefiyye bi'l-ittifak demişlerdir ki semâda bir illet bulunduğu, yani hava açık olmadığı zaman şevvâl ve zilhicce için lâekal iki âdilin, ramazan için yalnız âdil bir adamın dahi şehâdeti kabul edilebilirse de, semâda illet bulunmadığı zamanlar ihbarları ilim ifade edecek bir cemâʿat-i kesîrenin şehâdeti lâzımdır. Mâʿadâsı kabul edilmez. Zira ayın yirmi dokuzuncu günü taharrî-i hilâl umûm mü'minlere farzdır. Binâenʿaleyh bunu birçok insanlar lâyıkıyla [650] arayıp gözettiği ve semâda bir mâniʿ de bulunmadığı hâlde birkaç kimsenin görüp de diğerlerinin gözleri sağlam ve mâniʿden âzâde bulunmakla beraber görememiş[2] olmaları âdeten mümkin olmaz. Binâenʿaleyh bu zâhir-i hâl, gördük diyerek birkaç kişinin şehâdetini tekzib eder. Bunların galatına veya bir hayâl görüp hilâl sandığına veya imkân-ı aklîsine binâen yalan söylemiş olduklarına ihtimal verilir. *Ahkâm-ı Kur'ân*'da der ki: "Bu bir asl-ı sahîhdir, akıllar sıhhatine hükm eyler ve emr-i şerîʿatın mebnâsı da bunun üzerinedir. Bunda hata büyük zarara bâʿis olur. Bu yüzden halka şüpheler ilkā ederek dinlerini teşviş edebilirler. Bunun için eimme-i Hanefiyye ahkâm-ı şerʿiyeden umûm nâsın bilmeye muhtaç bulunduğu husûsâtın tarîk-i sübûtu istifâza ve mûcib-i ilm olan haberler olabileceğine ve bu gibileri ahbâr-ı âhad ile isbat câiz olmadığına kāil olmuşlardır."[3] Fakat semâda illet bulunduğu zaman böyle zâhir-i hâlin

---

1 B: "olunmaması".

2 M ve B: "görmemiş".

3 Ebû Bekir el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân,* I, 251:
وَهَذَا أَصْلٌ صحيح تقتضي الْعُقُولُ بِصِحَّتِهِ وَعَلَيْهِ مَبْنَى أَمْرُ الشَّرِيعَةِ وَالْخَطَأُ فِيهِ يَعْظُمُ ضَرَرُهُ وَيَتَوَصَّلُ بِهِ الْمُلْحِدُونَ إِلَى إِدْخَالِ

tekzîbi olamayacağından hakkullah olan ramazanda bir, hukūk-ı ʿibâd olan bayramlarda iki âdilin şehâdetini tekzib etmeye de hak yoktur. Bundan şu da anlaşılır ki zâhir-i hâlin tekzîbi mü'minlerin îfâ-yı farîza için fevc fevc taharrî-i hilâle çıktıkları zamandır. Yoksa bu vazife mühmel bırakılır da taharrî tek tük birkaç kişiye kalırsa semâda illet bulunmadığı hâlde îfâ-yı vazife etmeyenlerin edenleri tekzîbe hakları kalmaz. Zâhir-i hâl o birkaç kişiyi mükezzib olmaz. Müteahhirîn bu derekeye düştükleri için cemm-i gafîr şartından sarf-ı nazar ederek diğer mezheblerde olduğu gibi ʿale'l-ıtlâk iki şâhid-i âdil ile iktifâya lüzûm hissetmişlerdi. Hâsılı savm, umûma farz-ı ʿayn olduğu için şerʿan şehrin sebeb-i sübûtu da umum için mümkin olan şuhûd-ı hilâle, olmadığı hâlde otuz mikyâsına rabt edilmiştir. Binâenʿaleyh ayın yirmi dokuzunda taharrî-i hilâl de umûma lâekal farz-ı kifâye olarak farzdır.

Hisâbât-ı nücûmiyeye gelince; evvelâ bu hesab üzere ay sûret-i umûmiyede ne yirmi dokuz ne de otuzdur. İki [651] ictimâʿ veya iki hilâl beynindeki şehr-i nücûmî yirmi dokuzla otuz arasında dâima kesirlidir. Vasatîsi ise yirmi dokuz buçuk gün eder. Hâlbuki savm sâbit olmak için gün miʿyârına merbuttur. Binâenʿaleyh hisâb-ı nücûmî esâs-ı miʿyârdan hâriçtir. Sâniyen, hisâb-ı nücûmî ile idrâk-i hilâl, ilm-i şuhûdî değil ilm-i istidlâlîdir. Binâenʿaleyh istidlâl mevkiʿlerinde şerʿan dahi muteber olsa da şuhûd mevkiʿinde olmaz. Sâlisen, bu ilm-i istidlâlî ehl-i fen olan havâssa mahsustur. Bu esas ittihaz edildiği takdirde avam taklîde cebredilmiş ve farîza-i savmiyelerini edâ için ibâdetinde behemehâl havâssın vesâtatına mecbur kılınmış ve ilm-i şuhûdî zevkinden mahrum edilmiş olur. Böyle olmamak için hilâl hesâbını anlayacak kadar ilm-i nücûm tahsîli dahi Müslümanların hepsine farz-ı ʿayn kılınmak lâzım gelir ki bu da umûmî olan dîn-i İslâmın yüsrü esasına muhalif bir teklif olur. Râbiʿan, ictimâʿ-i neyyireyn umûr-ı hafiyye ve izâfiyedendir. Bunun delîl-i zâhirîsi şuhûd-ı hilâldir. Şerʿan umûr-ı hafiyyede bir şeyin delîli o şey makāmına ikāme

---

الشُّبْهَةِ عَلَى الْأَغْمَارِ وَالْحَشْوِ وَعَلَى مَنْ لَمْ يَتَيَقَّنْ مَا ذَكَرْنَا مِنَ الْأَصْلِ وَلِذَلِكَ قَالَ أَصْحَابُنَا مَا كَانَ مِنْ أَحْكَامِ الشَّرِيعَةِ بِالنَّاسِ حَاجَةٌ إِلَى مَعْرِفَتِهِ فَسَبِيلُ ثُبُوتِهِ الِاسْتِفَاضَةُ وَالْخَبَرُ الْمُوجِبُ لِلْعِلْمِ وَغَيْرُ جَائِزٍ إِثْبَاتُ مِثْلِهِ بِأَخْبَارِ الْآحَادِ...

olunacağından[1], şuhûda itibar zarûrî olmak lâzım gelir. Hâlbuki hesab esas ittihaz olunduğu takdirde itibar hilâlin zuhûruna değil, ictimâʿın vukūʿ ve hitâmına olmak lâzım gelir. Binâenʿaleyh hesab nokta-i nazarından rü'yet-i hilâl itibârının ne fennen ne şerʿan bir mânası olmaz. Bu gibi hikmetlere mebnî hisâb-ı nücûma itibar hakkında bir nas vârid olmamıştır. Bu da fennin ʿale'l-ıtlâk kıymetsizliğinden değil, belki mevzûʿ-ı sıyâm nokta-i nazarından umûmî olamayacağı[2] içindir. İlm-i nücûm tahsîli herkese farz kılınacak ibtidâî tahsillerden olamayacağı için buna mukabil senenin bazı mukaddes günlerinde Müslümanlara taharrî-i hilâli teshil edecek rasadhâneler yaparak herkesin bu zevkleri tatması için teşvîkātta bulunmak elbette daha güzeldir. Görülüyor ki muteber olan haber, ilm-i şuhûdîyi nakil demek olan ve zâhiren tekzib edilemeyecek olan şehâdet-i adldir. [652] Yoksa hiç kimse şüphe etmez ki para için din ve vicdânını satıp yalan yere şehadet edebilecek birkaç fâsıkın ihbârına itimad etmekten ise hesab ile amel etmek evlâdır. Ve Peygamberimiz şabanın son günü orucuyla ramazan karşılamayı da nehiy buyurduğu için şaban olduğu mâlum bulunan bir günde yalan bir haber ile oruç tutmak veya ramazan olan bir günde yalan bir haber ile bayram yapmak da günah olacağından bu babda ihtiyat da lâzımdır. Binâenʿaleyh cemm-i gafîrin şehâdeti bulunmadığı zaman dinlenecek şâhidler hakkında hisâb-ı nücûmîyi zâhir-i hâl gibi muteber tutmak zamanımızın hâline muvâfık olacaktır ve Müslüman olanlar her hâlde hilâli taharrî etmek farîzasını unutmamalıdırlar.[3]

Hulâsa, savmın sebeb-i vücûbu şuhûd-ı şehr, daha doğrusu şuhûd-ı cüz'-i şehrdir. Yirmi dokuzda rü'yet-i hilâl ile, bu olmadığı takdirde tekmîl-i selâsîn ile hâl-i hazarda şehr-i ramazana girmiş olan her mü'min-i mükellefe bu ayda oruç tutmak farzdır {وَمَنْ كَانَ مَرِيضًا} ve her

---

1 Müellif burada, İslâm hukukunun (Mecelle'nin 68. maddesinde "Bir şeyin umûr-ı bâtınada delîli, ol şeyin makamına kāim olur" şeklinde ifadesini bulan) genel kaidesine telmih yapmaktadır.

2 B: "olmayacağı".

3 Müellif, Ramazan hilâli konusunda 1923 yılında Kandilli Rasathanesi'nin kurucusu ve ilk müdürü olan Fatîn Efendi'ye (Mehmed Fatîn Gökmen) hitaben *Sebîlürreşad* mecmuasında, "Rü'yet-i Hilâl Meselesi" başlıklı üç makale kaleme almış, burada meseleyi genişçe incelemiştir; bk. Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Meşrûtiyetten Cumhuriyete Makaleler*, (haz. A. Cüneyd Köksal&Murat Kaya), Klasik yay., s. 283-296.

kim mühimce hasta {اَوْ عَلٰى سَفَرٍ} yahut bir sefer üzerinde ise {فَعِدَّةٌ مِنْ اَيَّامٍ اُخَرَ} bunların orucu da ramazandan başka günlerden sayısıncadır. ❁ Yani bunlara ramazanda ruhsat vardır, tutmayabilirler ve tutmazlarsa diğer günlerde adedi adedine kazâ etmeye borçludurlar. Kazâ ettikleri takdirde âsim olmazlar. Fakat mukīm ve sahih olanlara bu ruhsat yoktur, onlar kazâya bırakırsa farzı terk etmekle âsim olurlar. Ve ʿamden nakz ettikleri takdirde kazâdan başka keffâret de lâzım gelir. İşte yazılmış olan sıyâmın eyyâm-ı maʿdûdesi şehr-i ramazan ile beyan ve farziyeti tencîzen tekid olunduktan sonra mazeretlerin itibardan sukūtu tevehhüm olunmamak için maraz ve sefer mazeret ve ruhsatları da tekrar zikredilmiştir. Bu tekrar dolayısıyla bâlâdaki âyetlerin savm-ı ramazan hakkında olmadığı ve olsa bile ibtidâ-yı hâle ait olan vücûb-ı muhayyer hakkında olup bu tenciz [653] ile mensuh bulundukları ve binâenʿaleyh وَعَلَى الَّذ۪ينَ يُط۪يقُونَهُ فِدْيَةٌ fıkrasının tekrar edilmediği cihetle külliyen mensuh olduğu "itâka"yı istitâʿa[1] ile tefsir eden birçok müfessirîn tarafından dermeyan edilmiştir. Lâkin burada "itâka"nın mânası tatvîk olup bunun mensuh olmadığı ve lâekal şeyh-i fânî ve marîz-i me'yus haklarında mensuh olmadığı sâbit ve Şâfiî'ye göre hâmil[2] ve mürziʿaya dahi şâmil ve hatta şeyh-i fânîye fidyeyi vâcib görmeyen İmam Mâlik'e göre bu nas kazâ borcu olup da muktedir iken senesi zarfında kazâ etmeyenler hakkında sâbit olduğu yukarıda îzâh edilmiş idi. Burada tekrar edilmemesi mensûhiyetinden değil, edâya mahsus muvakkat mazeret olan maraz ve seferin zikriyle edâ ve kazâya şâmil dâimî mazeret olan zaʿf-ı tâkatin evleviyetle sübûtu anlaşılmasına mebnîdir. Ve bu noktayı şu da teyid eder: {يُر۪يدُ اللّٰهُ بِكُمُ الْيُسْرَ وَلَا يُر۪يدُ بِكُمُ الْعُسْرَ} Allah böyle orucu farz kılmakla sizi zora, sıkıntıya giriftâr etmek istemez, bilakis size kolaylık vermek ister. ❁ Maraz ve seferde savm ise bazen ʿusret olabilir, bunun yüsrü de iftara ruhsattır. Buna binâen mûcib-i zarar ve harac olacak mazeretler hakkında ruhsatlar vermiştir. Bu hikmete mebnîdir ki oruca niyet edip de oruçlu olduğunu unutarak yiyip içen veya

---

1 F +"~~mânasıyla~~".
2 B: "haml".

muʿâmele-i zevciye yapan nâsînin orucu bozulmayacağı hadîs-i nebevîde beyan buyurulmuş ve buna "ziyâfetullah" ıtlak edilmiştir.[1] Yine bu yüsr esâsına mebnî ʿateh, cünûn gibi mevâniʿ-i teklîf bulunmayan ve az çok hitâb-ı ʿâm ile mükellefîn meyânında dâhil bulunan aklı başında ve fakat edâ olsun kazâ olsun oruca zor dayanabilecek, oruç bütün tâkatini tüketip zarar verecek olan ve hasbe'l-ʿâde günden güne yıprayıp fenâya doğru giden pek ihtiyar erkekler ve kadınlar, kezâlik genç olduğu hâlde ifâkati ümitsiz bir maraz-ı müzminden dolayı ihtiyarlar gibi tâkatsiz bulunan zaʿîfler hakkında da kudret-i mâliyeleri bulunmak [654] şartıyla bâlâdaki fidye ruhsatı evleviyetle sâbittir. Çünkü bunlar için kazâ dahi bir ʿusret olacağından yüsr fidye suretindedir. Hâsılı Cenâb-ı Allah zor gibi görünen orucu farz kılmakla esasen mü'min kullarını mücâdele-i hayatta ʿusretten kurtarıp yüsr ü suhûlete mazhar kılmayı irâde buyurmuştur. Oruçla kolay kolay mücâhede-i nefse alışılacak, lüzûmunda sabır yolları öğrenilecek, metâʿib-i hayat yenilecek, saʿâdet-i uhreviyeye erişilecektir. Fakat böyle ʿusretleri yüsre tebdil edecek olan oruç, maraz ve sefer ve ihtiyarlık gibi bazı ahvâlde yüsr olmaz da ʿusr olabilir. İşte o zaman da kazâ veya fidye yüsr ve ruhsatı meşrû kılınmıştır. Hattâ Zâhiriyye bu âyetlerin zâhirine bakarak seferde kasr-ı salât gibi seferde iftâr-ı savmın vücûbuna bile kāil olmuşlar, "müsâfir olana başka günlerde oruç tutmak farzdır" demişler; لَيْسَ مِنَ الْبِرِّ الصِّيَامُ فِي السَّفَرِ hadîsiyle[2] de istidlâl eylemişlerdir. Ebû Hüreyre radıyallahu ʿanh dahi buna binâen "seferde sâim olana yine kazâ lâzım gelir" demiştir.[3] Lâkin bundan mâʿadâ bütün sahâbe ve

---

1 Buhârî, Savm, 26:
عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: إِذَا نَسِيَ فَأَكَلَ وَشَرِبَ، فَلْيُتِمَّ صَوْمَهُ، فَإِنَّمَا أَطْعَمَهُ اللّٰهُ وَسَقَاهُ.
Tirmizî, Savm, 26:
قَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: مَنْ أَكَلَ أَوْ شَرِبَ نَاسِيًا وَهُوَ صَائِمٌ فَلاَ يُفْطِرْ، فَإِنَّمَا هُوَ رِزْقٌ رَزَقَهُ اللّٰهُ.

2 Ebû Dâvûd, Savm, 43/2407. Krş. Buhârî, Savm, 36.

3 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* III, 462:
عن المحرَّر بن أبي هريرة قال: كنت مع أبي في سفر في رمضان، فكنت أصوم ويُفطر. فقال لي أبي: أما إنك إذا أقمتَ قَضيت.
Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* II, 71:
فقال قوم: الإفطار في السّفر عزيمة واجبة وليس برخصة فمن صام في السفر فعليه القضاء إذا أقام، وهو قول عمر وأبي هريرة وابن عبّاس وعلي بن الحسين وعروة بن الزبير والضحّاك، واعتلّوا بما روت أمّ الدّرداء عن كعب بن عاصم قال: سمعت رسول الله صلّى الله عليه وسلّم يقول: ليس من البرّ الصيام في السفر.

tâbiîn ve fukahâ seferde savmın namaz gibi olmayıp câiz olduğunda ve tutarsa kazâ lâzım gelmeyeceğinde müttefiktirler. Bu babda Ebû Hüreyre şazdır, çünkü Aleyhissalâtü vesselâm Efendimiz'in seferde oruç tuttuğu haber-i müstefîz ile sâbittir. Ebû Saîd-i Hudrî, Enes b. Mâlik, Câbir b. Abdullah, Ebü'd-Derdâ, Seleme[1] b. Muhabbık ve İbn Abbas radıyallâhu ʿanhüm seferde sıyâm-ı nebevîyi rivayet eylemişlerdir. Bundan başka Hamza b. Amr el-Eslemî radıyallahu ʿanh Resûlullah'a "ben seferde oruç tutarım" dediği zaman, Risâletmeâb Efendimiz'in "إِنْ شِئْتَ فَصُمْ وَإِنْ شِئْتَ فَأَفْطِرْ: dilersen tut dilersen ye"[2] buyurduğu da sâbittir. Müşârün ileyh Hamza ve Urve b. Zübeyr ve Ebû Merâvih sefer ve hazarda savm-ı dehr tutarlardı. Bu âyetlerde ise marîz ve müsâfire iftarın vücûbuna delâlet yoktur. Binâenʿaleyh لَيْسَ مِنَ الْبِرِّ الصِّيَامُ فِي السَّفَرِ hadîsi de bazı ahvâl-i mahsûsaya maksurdur. Nitekim feth-i Mekke senesi Peygamber'le beraber ashâb, [655] ramazanda oruç tutmuşlardı, sonra Resûlullah "düşmanınıza yaklaştınız, fıtır sizin için daha kuvvetlidir, binâenʿaleyh iftar ediniz" buyurdu. Ebû Saîd-i Hudrî "Vallahi ben bu emirden evvel görüyordum ki Resûlullah ile beraber tutuyordum" demiştir.[3] Bu sefer ramazanın onu geçtikten sonra vâkiʿ olmuş ve iftar emri "Usfan" ile "Emec"[4] arasında "Kedîd" nâm mahalde verilmiştir,[5] demek ki لَيْسَ مِنَ الْبِرِّ hadîsi bu gibi esbâb-ı mahsûsaya maksurdur. Binâenʿaleyh seferde oruç memnûʿ değil, belki وَأَنْ تَصُومُوا خَيْرٌ لَكُمْ ıtlâkiyle efdaldir bile. Hazret-i Enes de "Biz وَمَنْ كَانَ مَرِيضًا أَوْ عَلٰى سَفَرٍ âyeti nâzil olduğu vakit seferlerimizde ac acına gider ve konduğumuz zaman da karnımız doymazdı, fakat bugün tok olarak

---

1 B: "Selâme".

2 Buhârî, Savm, 33; Müslim, Sıyâm, 103.

3 Müslim, Sıyâm, 102:
حَدَّثَنِي قَزَعَةُ، قَالَ: أَتَيْتُ أَبَا سَعِيدٍ الْخُدْرِيَّ رَضِيَ اللهُ عَنْهُ، وَهُوَ مَكْثُورٌ عَلَيْهِ، فَلَمَّا تَفَرَّقَ النَّاسُ عَنْهُ، قُلْتُ: إِنِّي لَا أَسْأَلُكَ عَمَّا يَسْأَلُكَ هَؤُلَاءِ عَنْهُ سَأَلْتُهُ عَنِ الصَّوْمِ فِي السَّفَرِ؟ فَقَالَ: سَافَرْنَا مَعَ رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِلَى مَكَّةَ وَنَحْنُ صِيَامٌ، قَالَ: فَنَزَلْنَا مَنْزِلًا، فَقَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «إِنَّكُمْ قَدْ دَنَوْتُمْ مِنْ عَدُوِّكُمْ، وَالْفِطْرُ أَقْوَى لَكُمْ» فَكَانَتْ رُخْصَةً، فَمِنَّا مَنْ صَامَ، وَمِنَّا مَنْ أَفْطَرَ، ثُمَّ نَزَلْنَا مَنْزِلًا آخَرَ، فَقَالَ: «إِنَّكُمْ مُصَبِّحُو عَدُوِّكُمْ، وَالْفِطْرُ أَقْوَى لَكُمْ، فَأَفْطِرُوا» وَكَانَتْ عَزْمَةً، فَأَفْطَرْنَا، ثُمَّ قَالَ: لَقَدْ رَأَيْتُنَا نَصُومُ مَعَ رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بَعْدَ ذَلِكَ فِي السَّفَرِ.
Ebû Dâvûd, Savm, 42:
قال: أبو سعيدٍ: ثم لقد رأيتُني أصومُ مع النبي صلَّى الله عليه وسلم قبلَ ذلك وبعد ذلك.

4 M: "Emeç".

5 Buhârî, Savm, 34.

gidiyoruz ve tok olarak konuyoruz" demiş ve uşağına seferde orucu emretmişti.[1] Cenâb-ı Allah'ın bu ruhsatı teysir içindir, seferdeki salât gibi azîmet mânasında değildir. Marîz için iftarın vâcib olmadığı müttefek^un^ ʿaleyh iken Zâhiriyye'nin seferde iftarı vâcib addetmesi doğru olamaz. Zaman olur ki marîz ve müsâfir için vaktinde herkesle beraber edâen tutmak bilâhare yalnız kazâen tutmaktan daha ʿusretli olabilir, bu da irâde-i yüsre muhalif olur.

Hâsılı Allah yüsr ister, bir de {وَلِتُكْمِلُوا الْعِدَّةَ} şehrin aded-i eyyâmına göre edâen veya kazâen savmın adedini ikmal eylemenizi. Âsım'dan Ebû Bekir Şuʿbe rivayeti ve Yaʿkūb kıraatinde kâf'ın fethi ve mîm'in teşdîdiyle وَلِتُكَمِّلُوا الْعِدَّةَ okunduğuna nazaran adedi tekmil etmenizi {وَلِتُكَبِّرُوا اللّٰهَ عَلٰى مَا هَدٰيكُمْ} ve size hidâyet etmesine veya hidâyet ettiğine hamd ederek Allah'a tekbir ve tâziminizi {وَلَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ} ve sizin gibi mü'minlerden me'mul olan şükrünüzü ister. ❁ Bu rabta göre وَلِتُكْمِلُوا, وَيُرِيدُ لِتُكْمِلُوا demektir ki "lâm"lar taʿlîl olmayıp يُرِيدُ لِيُطَهِّرَكُمْ [el-Mâide 5/6], يُرِيدُونَ لِيُطْفِؤُا [es-Saff 61/8] âyetlerindeki "lâm"lar gibidir. Fakat "lâm"ları taʿlîle haml ederek [656] âyetin nihâyetinde شَرَعَ كُلَّ ذٰلِكَ takdîri dakīk bir leff-i latîfi tazammun etmekle daha beliğ olduğunu sâhib-i *Keşşâf* beyan eder.[2] Bu surette mâna: "Allah yüsr ister, ʿusr istemez ve adedi ikmal eylemeniz için ve Allah'ın size hidâyetine hamd ederek kendini tekbir ve tâzim etmeniz için, ve bir de şükredesiniz diyedir ki Cenâb-ı Allah bütün bunları böyle teşrîʿ eyledi", yani şâhide savm-ı şehri, marîz ve müsâfire ibâha-i iftarı ve iftar ettikleri takdirde aynı adede riayetle kazâyı meşrû eyledi. İkmâl-i aded mürâʿât-ı adedin, tekbir tâlim eylediği keyfiyyet-i kazâ ve ʿuhde-i fıtırdan hurûcun, şükür de terhîs ü teysîrin illeti olur. Her iki mânaca ramazan orucunun aded-i eyyâm ile kâmilen tutulması ve bayram ayı görülmedikçe otuzun tekmil edilmesi matlûb-ı ilâhîdir. Kazâda mürâʿât-ı adedin matlub olması edâda ikmâl-i adedin matlub

---

1 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân*, III, 466:

عن خيثمةَ قال: سألت أنس بن مالك عن الصوم في السفر، قال: قد أمرتُ غلامي أن يَصوم فأبى. قلت: فأين هذه الآية: «ومن كان مريضًا أو على سفر فعدة من أيام أخر»؟ قال: نزلت ونحن يومئذ نرتحلُ جياعًا وننزل على غير شِبَع، وإنا اليوم نرتحل شِباعًا وننزل على شِبَع.

2 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 228:

(وَلَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ) علة الترخيص والتيسير، وهذا نوع من اللف لطيف المسلك.

olmasına müterettib ve kazânın sebeb-i vücûbu edânın sebeb-i vücûbundan ibaret bulunmasından münbaʿistir. Aded her günün kendi orucuna sebeb ve miʿyâr olduğunu gösterir. O hâlde şuhûd-ı şehr sebeb-i icmâlî olmakla beraber sebeb-i tafsîlî eyyâmdır ve bunun için oruç evvelemirde eyyâm-ı maʿdûde olmak üzere farz kılınmış ve şehr bunun beyânı olmuştur. وَلِتُكْمِلُوا الْعِدَّةَ şehri aded-i eyyâma rabt etmiştir. Binâenʿaleyh ramazanda birkaç oruç yiyen kimsenin bütün şehri kazâ etmesi lâzım gelmez. Bâlâda اَيَّاماً مَعْدُودَاتٍ nihâyette وَلِتُكْمِلُوا الْعِدَّةَ denilmeyip de sade وَلِتُكْمِلُوا الشَّهْرَ denilse idi böyle olmak lâzım gelirdi ve hatta gecesiyle gündüzüyle bütün ayın bir oruç olması iktizâ ederdi. Demek ki ramazanın içinde tehavvül-i teklif muteberdir. Ortasında bâliğ olanlar mükellef olduğu gibi, şerâit-i teklîfi zâyiʿ edenlerden de sâkıt olur. Kezâlik ramazan bidâyetinde mukīm olan kimse ramazan içinde sefere çıkarsa yine ruhsata mazhardır. Ancak oruçlu olarak çıktığı günü bu ruhsata dâhil olmaz. Zira اَوْ عَلٰى سَفَرٍ buyurulmuştur. Aded de gün üzere mürettebdir. Sebeb-i [657] vücûb yalnız evvelinden şuhûd-ı şehr olsa idi bunlar câiz olmazdı. Maʿamâfîh evvelinden tamamına bir niyet ile de oruç sahih olabilir. Çünkü şuhûd-ı şehr bir sebeb-i icmâlîdir.

"**Allah'ı tekbîr**", esasen Allah'a tâzim demektir ki üç mâna ile olur: ʿAkd-i kalb, kavl, amel. ʿAkd-i kalb, Allah'ın vahdâniyetine ve adline itikad ile sıhhat-i maʿrifet ve zevâl-i şükûktür. Kavl, sıfât-ı ʿaliyye ve esmâ-i hüsnâsını ikrardır. Amel de salât ü savm ve sâir mefrûzât ü meşrûʿât gibi aʿmâl-i ubûdiyet ile ibadet etmektir. Bu kavl ü amelin makbul olması da iʿtikād-ı kalbe yani imana mütevakkıftır. Zira وَمَنْ اَرَادَ الْاٰخِرَةَ وَسَعٰى لَهَا سَعْيَهَا وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَاُولٰٓئِكَ كَانَ سَعْيُهُمْ مَشْكُوراً [el-İsrâ 17/19][1] âyetinde meşkûriyyet-i saʿy, mü'min olmak hâliyle takyid edilmiştir. İʿtikād ü iman savma mahsus olmayıp her ibadette cârî olduğu ve ibâdât-ı sâire esbâb-ı muhtelifeye merbut olup sıyâm-ı ramazana mübtenî bulunmadığı cihetle bu âyete münâsib olan mâna bu tekbîrin aded-i ramazanı ikmâle müteʿallik olarak bayrama işaret olması ve buna evlâ olan da lafz-ı tekbîrin izhar edilmesidir. Lafz-ı tekbîr "Allahüekber" demektir. Bunun ekmel bir sureti de

---

1 "Her kim de âhireti ister, ona lâyık bir saʿy ile onun için mü'min olarak çalışırsa, işte bunların saʿyleri meşkûr olur."

tehlîl ü tahmîdi dahi müştemil olan اَللّٰهُ أَكْبَرُ اَللّٰهُ أَكْبَرُ لَا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ وَاللّٰهُ أَكْبَرُ اَللّٰهُ أَكْبَرُ وَلِلّٰهِ الْحَمْدُ'dir ki "tekbir" nâmıyla müteʿâreftir. Bu âyette tekbîrin عَلٰى ile sılalanması da maʿnâ-yı hamdin tazmînine mebnî olduğundan buna pek münâsibdir. Bu tekbir ise insanın hilâl-i şevvâli rü'yet zamanında kendi nefsinde yapacağı tekbir olmak câiz olduğu gibi, seleften birçoğunun anladığı vechile bayram namazına çıkarken yapılan tekbir veyahut bayram namazının tekbirleri olmak da câizdir. Yani her biri muhtemildir. Bunlardan birine delâlet-i mahsûsa yoktur. Binâenʿaleyh bunların biri bu âyet ile vâcibdir denilemez, cehr ü ihfâsı[1] vâcibdir hiç denilemez. İbn Abbas hazretlerinden rivayet olunuyor ki: "Müslümanlar şevvâl hilâline baktıklarında bayramlarından fâriğ oluncaya kadar tekbir almaları üzerlerine [658] haktır. Çünkü وَلِتُكْمِلُوا الْعِدَّةَ وَلِتُكَبِّرُوا اللّٰهَ عَلٰى مَا هَدٰيكُمْ buyurulmuştur.[2] Hazret-i Ali, Ebû Katâde, İbn Ömer, Saîd b. Müseyyeb, Urve, Kāsım, Hârice b. Zeyd ve Nâfiʿ b. Cübeyr b. Mutʿim vesâir ashâb-ı kirâmdan dahi mervîdir ki bayram günü musallâya çıktıkları vakit tekbir alırlardı. Ebû Bekir Râzî *Ahkâmü'l-Kur'ân*'da bunları naklederken der ki: "İbn Abbas'ın mevlâsı Şuʿbe şöyle demiştir: 'Ben İbn Abbas'ı musallâya yedip götürürdüm, nâsın tekbir aldığını işitir, nâsa 'ne oluyor, imam tekbir mi aldı?' derdi, ben 'hayır' derdim, o da 'nâs deli midirler?' derdi.' Bundan anlaşılır ki İbn Abbas tarîk-i musallâda tekbîri hoş görmemiştir ve bu delâlet eyler ki onun ʿindinde âyetteki tekbirden murad, imamın hutbede aldığı o tekbirdir ki nâs dahi beraber alabilir. Hilâl tekbîri rivayetinde de cehrin vücûbuna delâlet yoktur."[3] Bu delillerin hâsılı olmak üzere mezheb-i Hanefî'de muhtâr olan şudur ki bu tekbirlerin hiçbiri vâcib değildir. Bayram hilâlini görünce sırren maʿnâ-yı eʿammıyla bir tekbîr-i

---

1 F: "izhârı".

2 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* III, 479:
كان ابن عباس يقول: حقٌّ على المسلمين إذا نظروا إلى هلال شوال أن يكبرِّوا الله حتى يفرغوا من عيدهم، لأن الله تعالى ذكره يقول: «ولتكملوا العدة ولتكبروا الله على ما هداكم».

3 Ebû Bekir el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân,* I, 279:
وروى ابن أبى ذئب عَنْ شُعْبَةَ مَوْلَى ابْنِ عَبَّاسٍ قَالَ كُنْتُ أَقُودُ ابْنَ عَبَّاسٍ إلَى الْمُصَلَّى فَيَسْمَعُ النَّاسَ يُكَبِّرُونَ فَيَقُولُ مَا شَأْنُ النَّاسِ أَكَبَّرَ الْإِمَامُ فَأَقُولُ لَا فَيَقُولُ أَمَجَانِينُ النَّاسُ فَأَنْكَرَ ابْنُ عَبَّاسٍ فِي هَذَا الْخَبَرِ التَّكْبِيرَ فِي طَرِيقِ الْمُصَلَّى وَهَذَا يَدُلُّ عَلَى أَنَّ الْمُرَادَ عِنْدَهُ التَّكْبِيرُ الْمَذْكُورُ فِي الْآيَةِ وَهُوَ التَّكْبِيرُ الَّذِي يُكَبِّرُهُ الْإِمَامُ فِي الْخُطْبَةِ مِمَّا يَصْلُحُ أَنْ يُكَبِّرَ النَّاسُ مَعَهُ وَمَا رُوِيَ عَنْهُ أَنَّهُ حَقٌّ عَلَى الْمُسْلِمِينَ إذَا نَظَرُوا إلَى هِلَالِ شَوَّالٍ أَنْ يُكَبِّرُوا حَتَّى يَفْرُغُوا مِنْ عِيدِهِمْ فَلَيْسَ فِيهِ دَلَالَةٌ عَلَى الْجَهْرِ بِهِ.

müstehab Peygamber'den ve sadr-ı evvelden mervî olduğu için bayramlarda musallâya giderken tekbir sünnettir. Ancak ramazan bayramında sırren ve kurban bayramında cehren almak müstehabdır. Âyetteki tekbir mutlak olduğu için bütün bunlara şâmil olursa da hepsinin vücûbunu ifade etmez. Nihâyet bayramın hulûlü ile mutlak bir tekbîrin vücûbunu ifade ederse o da bayram namazı ve ondaki tekbirler olabilir. Şu hâlde hâsıl-ı maʿnâ: "Ramazanı ikmal edip tekbir alarak bayram namazını[1] kılınız" demek olur, وَلَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ da bayram sürûruna ve bayramın bir tarz-ı şükran ile yapılması husûsuna işâret-i mahsûsayı hâizdir. Ve bu suretle farîza-i sıyâmın tâ yukarıdaki كُلُوا وَاشْكُرُوا [bk. el-Bakara 2/172] emirlerine tenâsuku ne kadar mânidar olmuştur. Ve bu cümlelerle bu âyette Cebriyye mezhebini ibtal edecek deliller vardır.

Rivayet olunduğuna göre aʿrabînin birisi Resûlullah [659] sallallâhu aleyhi ve sellem'e "أَقَرِيبٌ رَبُّنَا فَنُنَاجِيهِ أَمْ بَعِيدٌ فَنُنَادِيهِ: Rabbimiz yakın mıdır, gizlice münâcat mı edelim, yoksa uzak mıdır bağıralım mı?" diye sormuştu.[2] Bu sebeple Cenâb-ı Allah müstahikk-i tekbîr ü şükran olan Zât-ı ulûhiyetini taʿrîf ü tavsîf ederek duanın savma şiddet-i münâsebetini ifham ve ahkâmının merʿiyyet-i icrâsını emr için telvîn-i hitâb ile Resûl'üne buyurmuştur ki:

وَإِذَا سَأَلَكَ عِبَادِى عَنِّى فَإِنِّى قَرِيبٌ أُجِيبُ دَعْوَةَ الدَّاعِ إِذَا دَعَانِ فَلْيَسْتَجِيبُوا لِى وَلْيُؤْمِنُوا بِى لَعَلَّهُمْ يَرْشُدُونَ ﴿١٨٦﴾

Meâl-i Şerîfi

Ve şayet kullarım sana Benden sual ettilerse muhakkak ki Ben çok yakınımdır, Bana dua edince duacının duasına icâbet ederim. O hâlde onlar da Benim davetime koşsunlar ve Bana hakkıyla iman etsinler ki rüşd ile gidebilsinler (186).

---

1 B: "namazı".

2 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* III, 480:
نزلت في سائل سأل النبي صلى الله عليه وسلم فقال: يا محمد، أقريبٌ ربنا فنناجيه، أم بعيد فنناديه؟ فأنزل الله:
«وإذا سألك عبادي عَني فأني قريبٌ أجيبُ» الآية.

{وَاِذَا سَاَلَكَ عِبَادٖى عَنّٖى} Kullarım sana Benden sual ettiklerinde cevâbı şudur: {فَاِنّٖى قَرٖيبٌۜ اُجٖيبُ دَعْوَةَ الدَّاعِ اِذَا دَعَانِ} Ben muhakkak yakınım, yani Bana dua ettiği vakit dua edenin duasına icâbet ederim, onu her hâlde bir cevap ile karşılarım. ۞ Demek ki Allah'ın yakınlığının mânası bu vechile sürʿat-i icâbet demektir; kurb-i mekânî, kurb-i cihet demek değildir. Zât-ı ulûhiyetin bu vechile tavsîf ü taʿrîfinde evvelâ, hâlık-ı kâinât olan Hak teâlâ'yı bilmez, işitmez, kör sağır bir kuvvet farz ederek namaz, oruç, dua gibi ibadetleri, müracaatları fâidesiz, lüzumsuz [660] gibi zuʿm eden cehele-i tabîʿiyyûn, kezâlik mebde'-i kader olan ilm-i ilâhîyi ve mebde'-i kazâ olan irâde-i ilâhiyeyi dahi bir kadere tâbiʿ tutarak ihtiyâr-ı ilâhîyi inkâr eden Îcâbiyye'yi şiddetli bir red vardır. Yaratıcı kudreti inkâr etmek cehl-i mahz olduğu gibi, yaradanın ilmini, Hakk'ın yaratıcılığını inkâr etmek de aynı vechile cehl-i mahzdır.[1] Sâniyen, Allah'ı zor bilir ve zor işitir gibi zannedip de dua ve ibadetinde bağırıp çağıranlara, gürültü patırtı edenlere red vardır. Nitekim bu âyetin esbâb-ı nüzûlü meyânında rivayet edilmiştir ki bir muharebede ashâb-ı kirâm seslerini yükselterek tekbir, tehlil, dua ediyorlardı, Aleyhissalâtü vesselâm Efendimiz "Siz, sağıra veya gāibe dua etmiyorsunuz, her hâlde bir semîʿ-i karîbe dua ediyorsunuz" buyurmuştu.[2] Ve bâlâda zikr olunan sebeb-i nüzûlden de anlaşıldığı üzere bu âyet, Allah'ı uzak zannedip de dualarında bağıranları red için nâzil olmuştur. Cehele-i tabîʿiyyûn ve Îcâbiyye'yi reddetmesi bunun lâzımı olarak evleviyetle sâbittir. Bunun için duanın şerâitinden biri de hudûʿ ve huşûʿdur. Zira insanlar Allah'tan uzak olsalar da "Allah karîb"dir, bize şah damarımızdan daha karîbdir وَنَحْنُ اَقْرَبُ اِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرٖيدِ [Kâf 50/16][3] hatta bize bizden ziyade karîbdir.

---

1 Hem matbu metinde hem de F ve B nüshalarında cümle şu şekildedir: "Yaratıcı kudreti inkâr etmek cehl-i mahz olduğu gibi, yaradanın cehlini, ilm-i hakkın yaratıcılığını inkâr etmek de aynı vechile cehl-i mahzdır". Bu şekliyle problemli olduğu âşikâr olan cümle, B nüshasının kenarına "Tevfîk" imzasıyla düşülen bir hâşiyede yukarıdaki gibi tashih edilmiştir.

2 Buhârî, Cihâd, 130:
عَنْ أَبِي مُوسَى الأَشْعَرِيِّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: كُنَّا مَعَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَكُنَّا إِذَا أَشْرَفْنَا عَلَى وَادٍ، هَلَّلْنَا وَكَبَّرْنَا ارْتَفَعَتْ أَصْوَاتُنَا، فَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: يَا أَيُّهَا النَّاسُ ارْبَعُوا عَلَى أَنْفُسِكُمْ، فَإِنَّكُمْ لاَ تَدْعُونَ أَصَمَّ وَلاَ غَائِبًا، إِنَّهُ مَعَكُمْ إِنَّهُ سَمِيعٌ قَرِيبٌ، تَبَارَكَ اسْمُهُ وَتَعَالَى جَدُّهُ.

3 "…ve Biz ona habl-i verîdden daha yakınızdır."

İmam Fahreddin Râzî der ki: "İşbu فَاِنّى قَرِيبٌ kavl-i ilâhîsinde bir sırr-ı aklî vardır. Şöyle ki, mâhiyyât-i mümkinâtın vücudlarıyla ittisâfı ancak îcâd-ı Sâniʿ iledir. Binâenʿaleyh îcâd-ı Sâniʿ mümkinâtın mâhiyetleriyle vücudları beyninde mütevassıt gibidir ve binâenʿaleyh Sâniʿ teâlâ her mümkinin mâhiyetine o mâhiyetin vücûdundan akrebdir. Hatta bu makamda daha yüksek bir kelâm vardır: "Sâniʿ o Zât-ı aʿlâdır ki mâhiyyât-ı mümkinâtın mevcud olması O'nun içindir. Bu böyle olduğu gibi cevherin cevher, sevâdın sevâd, aklın akıl, nefsin nefis olması da O'nun içindir. Mâhiyyâtın mevcud olması, O'nun te'sîr ü tekvîniyle olduğu gibi her mâhiyetin o mâhiyet olması da O'nun te'sîr ü tekvîni [661] iledir, binâenʿaleyh Sâniʿ teâlâ her mâhiyete kendinden daha karîbdir."[1] Râzî'nin birinci takrîri mâhiyyâtın gayr-i mecʿûl olmasına, ikinci takrîri de mecʿûl olmasına göredir, bunda vücud ile mâhiyetin farkı yoktur. Felâsife ve sûfiyye evvelkine, mütekellimîn ikinciye kāildirler. Evvelkinde ilmin irâdeye, ikincide irâdenin ilme iʿtibâren bir tekaddümü var demektir. Çünkü sıfât-ı ilâhiye zaten مَعِي (maʿî) olmakla beraber iʿtibâren bir terettüb bulunabilir. Şunda hiç şüphe yoktur ki Allah teâlâ bütün zarûriyyâtın zarûrîsidir. Mümkinâtın vücud ile ittisâfı zarûrî olmadığı herkesçe müsellemdir, fakat velev mümkin olsun herhangi bir şeyin nefsine hamli ve o şeyin o şey olmakla ittisâfı zarûriyyâtın en kuvvetlisi görünür. Bunun bizzat bir zarûret olduğunda da şüphe yoktur. Ve bunun içindir ki mâhiyyât, o mâhiyyât olmak mânasına gayr-i mecʿûl zannedilmiştir. Fakat bunun li'z-zât ve li-ecli'z-zât bir zarûret olduğu iddia edilemez. Böyle bir iddia bizâtihi ve lizâtihi mebâdî-i zarûriyenin, lizâtihi vâcibü'l-vücûdun taʿaddüdüne kāil olmaktır. Hâlbuki bizâtihi ve lizâtihi illetü'l-ʿilel birdir, o da Allah teâlâ'dır. Vücûd-ı ilâhîyi isbât eden illiyet kanûnu mûcebince illet-i ûlâ olan Zât-ı Hak üzerinde bir kader farzını istilzam edecek gayr-i mecʿûl,

---

1 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* V, 262:
وَاعْلَمْ أَنَّ قَوْلَهُ تَعَالَى: «فَإِنِّي قَرِيبٌ» فِيهِ سِرٌّ عَقْلِيٌّ وَذَلِكَ لِأَنَّ اتِّصَافَ مَاهِيَّاتِ الْمُمْكِنَاتِ بِوُجُودَاتِهَا إِنَّمَا كَانَ بِإِيجَادِ الصَّانِعِ، فَكَانَ إِيجَادُ الصَّانِعِ كَالْمُتَوَسِّطِ بَيْنَ مَاهِيَّاتِ الْمُمْكِنَاتِ وَبَيْنَ وُجُودَاتِهَا فَكَانَ الصَّانِعُ أَقْرَبَ إِلَى مَاهِيَّةِ كُلِّ مُمْكِنٍ من وجود تلك الماهية إليها، بل هاهنا كَلَامٌ أَعْلَى مِنْ ذَلِكَ وَهُوَ أَنَّ الصَّانِعَ هُوَ الَّذِي لِأَجْلِهِ صَارَتْ مَاهِيَّاتُ الْمُمْكِنَاتِ مَوْجُودَةً فَهُوَ أَيْضًا لِأَجْلِهِ كَانَ الْجَوْهَرُ جَوْهَرًا وَالسَّوَادُ سَوَادًا وَالْعَقْلُ عَقْلًا وَالنَّفْسُ نَفْسًا، فَكَمَا أَنَّ بِتَأْثِيرِهِ وَتَكْوِينِهِ صَارَتِ الْمَاهِيَّاتُ مَوْجُودَةً فَكَذَلِكَ بِتَأْثِيرِهِ وَتَكْوِينِهِ صَارَتْ كُلُّ مَاهِيَّةٍ تِلْكَ الْمَاهِيَّةَ، فَعَلَى قِيَاسِ مَا سَبَقَ كَانَ الصَّانِعُ أَقْرَبَ إِلَى كُلِّ مَاهِيَّةٍ مِنْ تِلْكَ الْمَاهِيَّةِ إِلَى نَفْسِهَا،

ezelî mâhiyyâttan bahsetmek, kezâlik Zât-ı ilâhî üzerinde îcâb[1] ifâde edecek bir mebde' ahz etmek Îcâbiyye'nin ilimde istinad ettikleri illiyet kanununu dönüp nakz etmek demektir. Hakikatte bir şeyin o şey, bir mâhiyet-i mümkinenin o mâhiyet olması hakkındaki hükm-i zarûrî Zât-ı Hakk'ın bizâtihi ve lizâtihi vücûbu mülâhazasına müteferriʿ bir zarûrettir. Evvelâ lizâtihi vücûb-i Hak mülâhaza edilmemiş olsa idi, insan insandır hükmü bi'z-zarûre teslim olunamazdı. Bu suretle her nefsü'l-emr tasdîki, tasdîk-i vâcibe mütevakkıftır. Binâenʿaleyh bütün vücûbların, zarûretlerin menşe'i Cenâb-ı Hak'tır. Vücûdât-ı mümkine vücûd-ı vâcibden müstefâd olduğu gibi, umûr-i [662] külliye ve mâhiyyât-ı mümkine dahi vücûd-ı Hak'tan münteza'dır. Allah'sız vücûd olamayacağı gibi Allah'sız mantık da olamaz. Binâenʿaleyh Allah'ın bu âyet mûcebince karîb olduğunda şüphe olmadığı gibi وَنَحْنُ اَقْرَبُ âyeti mûcebince bize bizden akreb olduğunda da aklen ve naklen tereddüt edilmemek lâzım gelir ve biz kendimizin ve başkalarının recâ ve temenniyâtını duyup bilebiliyor ve onlara işittiğimiz zaman cevap da verebiliyorsak, bize bizden daha yakın olan Allah teâlâ'nın dualarımızı, münâcatlarımızı daha evvel işiteceğine iman etmek zarûrî olur.

"**Duâ**", esasen "daʿvet" gibi çağırmak mânasına masdardır. Sonra küçükten büyüğe, aşağıdan yukarıya vâkiʿ olan taleb ü niyaz mânasına örf olmuş ve isim olarak da kullanılmıştır ki "dua dinledim, dua okudum" denilir. Duanın hakikati, kulun Rabbi celle celâluhu'dan istimdad ve inâyet ü meʿûnet istidʿâ etmesidir. İlimden dem vuran bazı câhiller duâyı fâidesiz bir şey zannetmişlerdir. Bunların başında kudret-i fâtırayı bir kuvvet-i ʿamyâ zuʿm eden kör kuvvetçiler vardır. Fakat bunlardan başka îcab veya cebir nazariyelerine saplananlardan da bu babda birtakım şüpheler îrâdına kalkışanlar olmuştur. Şöyle ki:

1. Dua ile matlub, ʿindallah ya maʿlûmü'l-vukūʿdur, ya gayr-i maʿlûmü'l-vukūʿdur. Maʿlûmü'l-vukūʿ ise vâcibü'l-vukūʿdur, duaya hâcet yoktur. Gayr-i maʿlûmü'l-vukūʿ ise mümteniʿü'l-vukūʿdur, yine duaya hâcet yoktur.

---

1 M ve B: "icabı".

2. Bu âlemdeki bütün hâdisâtın bir müessir-i kadîme müntehî olduğunda şüphe yoktur. O hâlde bu müessir-i kadîmin ezelde vücûdunu iktizâ ettiği şey vâcibü'l-vukūʿdur, etmediği de mümteniʿü'l-vukūʿdur. Bunlar ezelde sâbit ve mukadder olunca duanın da elbette tesiri olamaz. Bu nokta muhtelif tâbirlerle de ifade olunur. Derler ki kaderler sâbık, kazâlar mütekaddimdir, dualar bunu ne tezyid eder, ne de tenkīs. O hâlde duânın fâidesi ne? [663] Aleyhissalâtü vesselâm Efendimiz bile "قَدَّرَ اللّٰهُ الْمَقَادِيرَ قَبْلَ أَنْ يَخْلُقَ الْخَلْقَ بِكَذَا وَكَذَا عَامًا: Allah mekādîri, halkı halk etmezden şu kadar ve şu kadar sene mukaddem takdir etti"[1], kezâlik جَفَّ الْقَلَمُ بِمَا هُوَ كَائِنٌ buyurmamış mıdır?[2] "أَرْبَعٌ قَدْ فُرِغَ مِنْهَا: اَلْعُمْرُ وَالرِّزْقُ وَالْخَلْقُ والْخُلُقُ Dört şeyden ferâgat hâsıl olmuştur: Ömür, rızık, halk, ahlâk"[3] hadîsi de mervî değil midir? O hâlde duadan ne fâide?

3. Hak sübhânehu allâmü'l-guyûbdur. Gözlerin hâin bakışını, sînelerin gizli tuttuğu niyetleri bilir. O hâlde duaya ne hâcet? Cibrîl aleyhisselâm bile bu mealdeki kelâm ile ihlâs u ubûdiyetin en yüksek derecesine ermiş, Hazret-i İbrâhim ateşe atılırken حَسْبِي مِنْ سُؤَالِي عِلْمُهُ بِحَالِي demekle[4] makām-ı hulleti kazanmış diyorlar, şevâhid-i akliye ve ehâdîs-i sahîha ile sâbit olduğuna göre makāmât-ı sıddîkînin en yükseği Allah'ın kazâsına rızâ değil mi? Dua ise nefsin murâdını Allah'ın murâdına tercih ve hisse-i beşeriyeti taleb ü iltimas demek olduğuna nazaran buna münâfî olmaz mı? Fâtiha'da beyan olunduğu üzere bir hadîs-i kudsîde مَنْ شَغَلَهُ ذِكْرِي عَنْ مَسْئَلَتِي اَعْطَيْتُهُ اَفْضَل مَا أُعْطِى السَّائِلِينَ buyurulmamış mıdır?[5] Binâenʿaleyh duayı terk etmek evlâ olduğu bu vücûh ile sâbit olmaz mı? demeye kadar varanlar olmuştur. Bunlara karşı ukalâ ve ulemânın cumhûr-ı aʿzamı duanın ehemm-i makāmât-ı ubûdiyet olduğunda tereddüd etmemişlerdir. Ve buna aklî ve naklî pek çok deliller vardır:

---

1 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 169; Tirmizî, Kader, 18:
سَمِعْتُ عَبْدَ اللهِ بْنَ عَمْرٍو، يَقُولُ: سَمِعْتُ رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: قَدَّرَ اللهُ الْمَقَادِيرَ قَبْلَ أَنْ يَخْلُقَ السَّماوَاتِ وَالْأَرْضَ بِخَمْسِينَ أَلْفَ سَنَةٍ.

2 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 307. Krş. Tirmizî, İman, 17/2642.

3 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* V, 263. Krş. Heysemî, *Mecmaʿu'z-zevâid,* VII, 195.

4 Semerkandî, *Bahru'l-ʿulûm,* yy., ts., II, 432.

5 Bk. Tirmizî, Fedâilü'l-Kur'ân, 25/2926.

1. Görülüyor ki bâlâdaki şüphelerin başı kader meselesinden cebr ü îcâba dayanmaktadır. Hâlbuki bununla duayı inkâra kalkışmak tenakuz olur. Zira bu surette insanın dua etmesi ve duaya iman etmesi ezelde maʿlûmü'l-vukūʿ ise o dua her hâlde yapılacaktır. Buna şüphe ilkā ederek ibtâle çalışmak, cebr ü kaderden bahsetmek mânasız, ve eğer maʿlûmü'l-ʿadem ise inkâra kalkışmaya hâcet yoktur. O dua zaten yapılmayacaktır. Ezelde duaya merbut olarak takdir olunan metâlibin de herhâlde dua [664] şartıyla maʿlûmü'l-vukūʿ olması lâzım gelir. Meselâ yemek yemek şartıyla doyması mukadder olanın, taleb ü azm etmek şartıyla muvaffakiyeti mukadder olanın, doyması, muvaffak olması, yemeye, taleb ü azme mütevakkıf olduğu gibi dua da öyledir. Binâenʿaleyh birinci ve ikinci şüphelerde ıtlak üzere yapılan terdid noksandır. Taleb ile, dua ile mukayyed olarak maʿlûmü'l-vukūʿ olan mukadderât vardır.
2. Cenâb-ı Allah evvel-i küldür, bu mâna iyi düşünülünce anlaşılır ki kadere mahkum olan Allah değil mahlûkāttır. Kaderler sâbık ise Cenâb-ı Allah da kazâ ve kadere sâbık ve dua bu tekaddümü ikrâr ü itiraf olduğu için ehemm-i makāmât-ı ubûdiyettir. Bize gelince Allah teâlâ'nın ilmi ve keyfiyyet-i kazâ ve kaderi akıllarımızın gıyâbındadır. Sırr-ı kader vukūʿundan evvel mâlum olmaz. Bu vechile hikmet-i ilâhiye abdin ümîd ü ihtiraz arasında koşup korunmasını iktizâ etmiştir. Ümîd ü recâ sâik-i muvaffakiyet, havf ü ihtiraz nâzım-ı muvaffakiyettir. Yaşamak bu iki hasletin muvâzenesidir. Vücûd ile ʿadem beyninde deverân eden mümkinin mâhiyeti de budur. Bunun için ilm-i ilâhî muhît-i kül, kazâ ve kader-i ilâhî umumda cârî olmakla beraber tekâlîf[1] de sahihtir. Biz hem kanunsuz yaşamadığımızı biliriz, hem iradenin ve azmin dahi bir kanun olduğunu biliriz. Ümîd ü ihtirâz, taleb ü azm kanunlarının biri de duadır. Bütün vukūʿât esbâba merbut ise, dua da o esbâbdan birisidir.
3. Ashâb-ı kirâm Resûlullah'a cebr ü kader meselesini sormuşlar: "Yâ Resûlullah nasıl görürsün? Bizim amellerimiz mefrûğ[un] minh bir şey

1 B: "teklif".

mi, yoksa bir emr-i müste'nef midir?" demişler, شَيْءٌ قَدْ فُرِغَ مِنْهُ buyurulunca "o hâlde amel nerede kalır?" suâlini îrâd eylemişlerdi. Bunun üzerine "اِعْمَلُوا فَكُلٌّ مُيَسَّرٌ لِمَا خُلِقَ لَهُ: Çalışınız herkes mâ hulika lehine müyesserdir" buyurulmuştu.[1] Hem kaderin sebkini ve hem müyesser olmak için çalışıp amel etmenin lüzûmunu göstererek işin ne cebr u îcâb-ı mahz, [665] ne de hürriyet-i mutlaka olmadığını, belki ikisi arasında mütevassıt ve îcab ile ihtiyârın hâsılası, "emrun beyne emreyn" olduğunu göstermiş ve müsahhar değil müyesser buyurmuştur. Şaşıranlar bu nokta-i iʿtidâlin ya ifrat veya tefrîtine düşenlerdir.

4. Duadan maksud iʿlâm değil, izhâr-ı ubûdiyet, arz-ı zillet ü inkisar ile müracaattır. Maksud bu olunca, kazâ ve kaderine rızâ ile beraber Allah'a dua etmek, hisse-i beşeriyeti tercih değil, kudret-i ilâhiyeye her şeyden ziyade tâzimdir. Bu da en büyük makamdır. Cebrâil'in ve Hazret-i İbrâhim'in zikr olunan sözleri de makamına göre duanın en belîğidir. Tasrîh-i sual duanın zarûriyyâtından değildir. Zaman olur ki edeb ve makamını bilen ehl-i huzur için hâl, kālden daha belîğ olur. "Ya Rab huzûrundayım, hâlim sana mâlum" demek, söyleyenin makamına, kalbinin derece-i sıdk u ihlâsına göre en beliğ dualardan daha beliğ olur. Daha doğrusu dua sarih olduğu gibi kinaye ve îmâ ile de olur. Bu nokta-i nazardandır ki kerîm-i cevâda karşı arz-ı hamd ü senâ duayı da tazammun eder ve bu sebeple أَفْضَلُ الدُّعَاءِ اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ buyurulmuştur.[2]

5. Dua hakkında edille-i nakliye o kadar çoktur ki bunları ancak kâfirler inkâr edebilirler, ezcümle bu âyetten başka ادْعُونٖٓي اَسْتَجِبْ لَكُمْ [el-Mü'min 40/60][3], اُدْعُوا رَبَّكُمْ تَضَرُّعاً وَخُفْيَةً [el-Aʿrâf 7/55][4], اَمَّنْ يُجِيبُ الْمُضْطَرَّ اِذَا دَعَاهُ [en-Neml 27/62][5], قُلْ مَا يَعْبَؤُا بِكُمْ رَبّٖي لَوْلَا دُعَٓاؤُكُمْ [el-Furkân 25/77][6], فَلَوْلَٓا اِذْ جَٓاءَهُمْ بَأْسُنَا تَضَرَّعُوا وَلٰكِنْ قَسَتْ قُلُوبُهُمْ [el-Enʿâm 6/43][7] gibi nice âyetler vardır.

1 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 304.
2 Tirmizî, Deʿavât, 9/3383.
3 "…Yalvarın ki Bana size karşılık vereyim…"
4 "Rabbinize yalvara yalvara ve için için dua edin…"
5 "Yoksa, sıkılan kendine dua ettiği zaman ona icâbet eden (…) mi…"
6 "De ki: Rabbim size ne kıymet verir duanız olmasa?..."
7 "Hiç olmazsa böyle tazyîkimiz geldiği vakit bâri yalvarsaydılar ve lâkin kalbleri katılaşmış…"

Sonuncusu gösteriyor ki Allah istemeyenlere gazab eder. Daha evvel Sûre-i Fâtiha'nın "Sûre-i Duâ" ve "Taʿlîm-i Mes'ele" isimlerini de hâiz olduğu ve bununla edeb-i duânın tâlim buyurulduğu geçmişti. Duanın ehemmiyetini anlamak için yalnız sadedinde bulunduğumuz âyeti düşünmek kifayet edecektir. Çünkü Cenâb-ı Allah kitâbının on dört yerinde sual ve cevâbı zikretmiştir ki bunların bazısı يَسْـَٔلُونَكَ عَنِ الرُّوحِۜ قُلِ [el-İsrâ 17/85][1], يَسْـَٔلُونَكَ عَنِ الْجِبَالِ فَقُلْ [Tâhâ 20/105][2], يَسْـَٔلُونَكَ عَنِ السَّاعَةِ... قُلْ [el-Aʿrâf 7/187][3] gibi usûle, bazısı da يَسْـَٔلُونَكَ مَاذَا يُنْفِقُونَۜ قُلْ [el-Bakara 2/215, 219][4], يَسْـَٔلُونَكَ عَنِ الْخَمْرِ [el-Bakara 2/219][5] gibi fürûʿa müteʿalliktir. Bunların cevapları [666] da üç suretle vârid olmuştur: Ekserîsinde قُلْ yerinde فَقُلْ buyurulmuştur ki, bu فا'da cevâbın müstaʿceliyetine ve derʿakab teblîğine tenbih vardır. Üçüncüsü de dua hakkında bu âyettir ki burada اِذَا سَاَلَكَ عِبَادٖى عَنّٖى "kul" veya "fekul" diye tasrih edilmeyerek cevâbında doğrudan doğru فَاِنّٖى قَرٖيبٌ buyurulmuş, vâsıta hazf edilmiş ve kurbiyet de icâbet-i dua ile beyan kılınmıştır ki bunda büyük bir nükte vardır. Cenâb-ı Allah duada kulu ile kendisi arasında bir vâsıtanın tevassutunu istemiyor ve keenne diyor ki: "Kulum, vâsıtaya dua vaktinden başkasında muhtaç olabilirse de, dua vaktinde Benimle onun arasında vâsıta yoktur. Ben ona böyle karîbim." "Ben yakınım" buyurulup da, "kullarım Bana yakındır" buyurulmaması da gayet mânalıdır. Zira kul, mümkinü'l-vücûd olduğundan kul olduğu haysiyetle merkez-i ʿademde ve hadıyd-ı fenâdadır. Bunun Hak teâlâ'ya bizzat kurbu mümkin değildir. Binâenʿaleyh kurbiyet taraf-ı abdden değil, taraf-ı Hak'dandır. Şimdi bu iki nükte mülâhaza edilirse şu hakikate erilir ki dua eden kimsenin gönlü Allah'ın gayrısıyla meşgul olduğu müddetçe hakikaten dua etmiş olmaz. Mâsivallâhın hepsinden fenâ bulduğu vakit de Ehad-i Hakk'ı marifete müstağrak olur. Ve bu makamda kaldıkça kendi hakkını mülâhaza ve nasîb-i

---

1 "Bir de sana rûhtan soruyorlar, de ki…"
2 "Bir de sana dağlardan soruyorlar, binâenʿaleyh de ki…"
3 "…sana saatten soruyorlar, de ki…"
4 "Sana soruyorlar: Neye infak edecekler? De ki…", "…sana soruyorlar: Neyi infak edecekler? De ki…"
5 "Sana hamr (…)dan soruyorlar, de ki…"

beşeriyeti talepten imtinâʿ eder, vesâit bi'l-külliye mürtefiʿ olur ve o zaman kurb-i Hak husul bulur. Çünkü abd kendi garazına iltifatkâr oldukça Allah'a tekarrub edemez, o garaz, vâsıta-i hâcibe olur. Bu mürtefiʿ olduğu zaman ise وَاُفَوِّضُ اَمْرٖى اِلَى اللّٰهِۜ اِنَّ اللّٰهَ بَصٖيرٌ بِالْعِبَادِ [el-Mü'min 40/44][1] tefvîzi kemâl-i samîmiyetle tecellî etmiş bulunur. Göz dîde-i Hak olarak görür, kulak semʿ-i Hak olarak işitir, kalb mirât-ı Hak olarak bilir, duyar, ister ve o zaman milyonlarca esbâbın, asırlarca zamanların yapamadığı şeyler, meşiyyet-i ilâhiye hükmüyle "ol!" demekle oluverir. İşte dua böyle bir vâsıta-i kurbdur ve binâenʿaleyh efdal-i ibâdâttır. Nitekim Aleyhissalâtü vesselâm Efendimiz [667] "اَلدُّعَاءُ مُخُّ الْعِبَادَةِ: dua ibadetin iliğidir"[2] buyurmuş, diğer bir hadîs-i şerîfte ise "اَلدُّعَاءُ هُوَ الْعِبَادَةُ: ibadet duadan ibarettir" diyerek ادْعُونٖى اَسْتَجِبْ لَكُمْ âyetini okumuştur.[3] Dikkat edilirse görülür ki duayı mühimsemeyenler, ibadeti mühimsemeyenlerdir. Bunlar ise Allah'ın karîb-i mücîb olduğunu bilmeyen ve hatta Allah'a endâd ittihaz edenlerdir. Bunlar Hakk'a yalvarmaktan kaçınırlar da mahlûkun teveccühüne mazhar olmayı câna minnet bilirler. İşte Cenâb-ı Allah bu babdaki bütün şüpheleri defʿ ve ʿibâdını irşad için duanın ehemmiyetine ve hâl-i sıyâmın buna en münâsib bir hâl olduğuna işâreten emr-i sıyâmdan sonra Resûlüne buyuruyor ki:

Kullarım sana Benden sorarlarsa Ben yakınım, Bana dua ettiği zaman dua edenin duasına icâbet ederim, Binâenʿaleyh {فَلْيَسْتَجٖيبُوا لٖى} onlar da Benim emirlerime candan icâbet ü imtisal etsinler {وَلْيُؤْمِنُوا بٖى} ve Bana inansınlar, orucun fezâili hakkındaki beyânâtımı tasdik eylesinler {لَعَلَّهُمْ يَرْشُدُونَ} ki rüşdlerine erebileler, doğruca nâil-i meram olabileler.

Mâlumdur ki dua ile emir, aynı sîga ile yapılan birer talebdirler. Bir düşkünün "amân yetiş!" diye bağırışı bir dua, buna karşı bir imdâdkârın "haydi kalk!" demesi bir icâbet ve bir emirdir. Küçüklerin istimdâdına inâyet büyüklüğün şiʿârı olduğu gibi, büyüğün emrine itaat de muktezâ-yı edeb olduktan başka, küçüklerin menfaatleri îcâbından ve akl ü

---

1 "…ben emrimi Allah'a tefviz ediyorum, her hâlde Allah kullarını görür gözetir."
2 Tirmizî, Deʿavât, 1.
3 Ebû Dâvûd, Vitir, 23/1479.

hikmet muktezâsından olan bir vecîbedir. Muktezâ-yı akıl üzere harekete ise "rüşd" tâbir olunur. Büyüklerin büyüğü, âmirlerin âmiri, hâkimlerin hâkimi olan Allah teâlâ ise tekbîr ü şükrâna ehak ekber-i mutlaktır. Taʿbîr-i maʿrûfuyla her yerde hâzır u nâzır, mahlûkātının her türlü hâcetlerini isʿâfa kādir ve onlara kendilerinden daha karîb ve akrebdir. أُجِيبُ دَعْوَةَ الدَّاعِ إِذَا دَعَانِ diye [668] ayrıca bir vaʿd-i icâbette de bulunmuştur. Ve bu Allah-ı ekberdir ki kullarına ve mahzâ kullarının menfaati hesâbına birtakım ahkâm teşrîʿ etmiş ve bu babda sıyâma müteʿallik emirler vermiştir. Allah o azamet ü kibriyâsıyla kendini kullarından uzak tutmaz ve taleplerine icâbet ederse acz ü fenâ içinde pûyân olan kulların, O'nun emirlerine icâbet ve candan imtisâl ü itâʿat eylemeleri lüzûmu edeb ü ahlâk nokta-i nazarından evleviyetle sâbit olacak bir farîza teşkil eder. Hatta sade ahlâk değil, muktezâ-yı akl ü menfaat olan bir rüşd ü sedâd olur. Binâenʿaleyh ancak Allah'a ve ahkâmına îmân ile icâbet ü itâʿat edenlerdir ki akl ü rüşdlerini isbât etmiş olur ve meramlarına doğruca erebilirler. Bu suretle âyet ahkâm-ı sıyâmın merʿiyyet-i icrâsını ilan için belîğ esbâb ü hikmeti hâvî bir fermân-ı vesîk olmuştur. Bu tevsîk ıtlâkıyla bütün evâmir ü ahkâma şâmil ise de bilhassa emr-i sıyâmı tâkip etmesi şâyân-ı dikkattir. Oruç devâ'î-i nefsin hilâfına bir teklif göründüğü için diğerlerinden ziyade zor ve zahmetli telakkī edileceğinden, bu tevsîk-i mahsus ile ihmâlinden tahzir buyurulmuştur. O hâlde dua hakkındaki diğer tafsîlâtı gelecek olan diğer âyetlere bırakarak oruca devam edelim.

Rivayet olunuyor ki bidâyeten Müslümanlar oruç tutacakları zaman ancak akşamdan yatsı namazını kılıncaya veyahut uyuyuncaya kadar yiyip içebilirler ve mukārenet-i zevciyede bulunabilirlerdi, yani imsak yatsı namazından veya uykudan itibaren başlardı. Bir gün Hazret-i Ömer yatsıdan sonra mübaşerette bulundu ve derhâl nedâmet edip huzûr-ı nebevîye geldi, arz-ı iʿtizâr eyledi, derken hâzirûndan birtakım zatlar daha yatsıdan sonra yaptıklarını aynı vechile itiraf ettiler, bunun üzerine şu âyet nâzil oldu:[1]

---

1 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* III, 493:
عن ابن عباس في قول الله تعالى ذكره: «أحِلّ لكم ليلة الصيام الرفثُ إلى نسائكم»، وذلك أن المسلمين كانوا في شهر رمضان

أُحِلَّ لَكُمْ لَيْلَةَ الصِّيَامِ الرَّفَثُ اِلٰى نِسَٓائِكُمْۜ هُنَّ لِبَاسٌ لَكُمْ وَاَنْتُمْ لِبَاسٌ لَهُنَّۜ عَلِمَ اللّٰهُ اَنَّكُمْ كُنْتُمْ تَخْتَانُونَ اَنْفُسَكُمْ فَتَابَ عَلَيْكُمْ وَعَفَا عَنْكُمْۚ فَالْـٰٔنَ بَاشِرُوهُنَّ وَابْتَغُوا مَا كَتَبَ اللّٰهُ لَكُمْۜ وَكُلُوا وَاشْرَبُوا حَتّٰى يَتَبَيَّنَ لَكُمُ الْخَيْطُ الْاَبْيَضُ مِنَ الْخَيْطِ الْاَسْوَدِ مِنَ الْفَجْرِۖ ثُمَّ اَتِمُّوا الصِّيَامَ اِلَى الَّيْلِۚ وَلَا تُبَاشِرُوهُنَّ وَاَنْتُمْ عَاكِفُونَۙ فِي الْمَسَاجِدِۜ تِلْكَ حُدُودُ اللّٰهِ فَلَا تَقْرَبُوهَاۜ كَذٰلِكَ يُبَيِّنُ اللّٰهُ اٰيَاتِه۪ لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ ﴿١٨٧﴾

[669] **Meâl-i Şerîfi**

Oruç gecesi kadınlarınıza ilişmeniz size helâl buyuruldu. Onlar sizin için bir libas, siz de onlar için bir libas mesâbesindesiniz. Allah nefislerinize[1] emniyet edemeyeceğinizi bildiği için müracaatınızı kabul buyurdu ve sizden affetti. Şimdi onlara mübâşerette bulunun ve Allah'ın sizler için yazdığını isteyin ve tâ fecrin beyaz ipliği siyah iplikten sizce seçilinceye kadar yiyin için, sonra da ertesi geceye kadar orucu tam tutun. Bununla beraber siz mescidlerde iʿtikaf hâlinde iken onlara mübâşerette bulunmayın. Bunlar Allah hudûdudur, sakın onlara yaklaşmayın. Böyle ayırd ediyor Allah âyetlerini insanlara ki sakınıp korunsunlar (187).

Ey mü'minler! {أُحِلَّ لَكُمْ لَيْلَةَ الصِّيَامِ الرَّفَثُ اِلٰى نِسَٓائِكُمْ} Oruç gecesi kadınlarınıza refes size helâl kılındı: Gecenin hangi saatinde olursa olsun herkes halîlesine muʿâmele-i zevciye [670] yapabilir. Mukaddemâ olduğu gibi yatsıdan veya uykudan sonra geceleyin mücâmaʿat savma mâniʿ olmaz. Buna muhalif olarak كَمَا كُتِبَ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ'den müstefâd olan şerâyiʿ-i sâlife hükmü, kezâlik savm-ı evvelde sünnet-i nebeviyeden me'huz olan hükm-i sâbık baʿdemâ mensuhtur. ❁ Bu suretle ramazan orucu sâbık oruçları nesh etmiştir ki, bundan Kitâbın sünneti nesh etmesi câiz olduğu da anlaşılır.

إذا صلوا العشاء حُرِّم عليهم النساء والطعام إلى مثلها من القابلة. ثم إن نَاسًا من المسلمين أصابوا الطعام والنساء في رمضان بعد العشاء منهم عمر بن الخطاب، فشكوا ذلك إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم، فأنزل الله: «علم الله أنكم كنتم تختانون أنفسكم فتابَ عليكم وعَفا عنكم فالآن باشروهن» يعني انكحوهن، «وكلوا واشربوا حَتى يَتبين لكم الخيط الأبيض من الخيط الأسود من الفجر».

1 M ve B: "nefsinize".

"**Refes**", fuhş-i kelâm yani kinayesi îcab eden şeyi açık söylemektir ki kinaye olarak cimâʿa da ıtlak olunur. Ve burada bu mânaya olduğu müttefek[un] ʿaleyhtir. Yani refes-i kavlî değil refes-i fiʿlîdir.

Cenâb-ı Allah ümmet-i Muhammed'e yüsr murad ettiğinden, savmın vaktini kısaltmış, geceleri nesh etmiş, refesi helâl kılmıştır. Çünkü {هُنَّ لِبَاسٌ لَكُمْ} onlar sizin elbiseniz, örtünüz {وَاَنْتُمْ لِبَاسٌ لَهُنَّ} siz de onların elbisesi, örtüsüsünüz. ❁ Bu bir istiʿâre-i belîğadır. Tasrih edilecek olursa mâna şu olur: İki nokta-i nazardan böyle birbirinizin elbisesi mesâbesindesinizdir: Bir taraftan elbise gibi yekdiğerinize sarılır sarmalaşırsınız, diğer cihetten elbisenin ayıpları örtmesi, soğuk ve sıcaktan koruması gibi her biriniz diğerinin hâlini setr eder. İffetini muhafaza, fücurdan vikāye eyler. Aranızda böyle bir ihtilât ü mülâbeset vardır. {عَلِمَ اللّٰهُ} Allah'a mâlumdur ki {اَنَّكُمْ كُنْتُمْ تَخْتَانُونَ اَنْفُسَكُمْ} bundan evvel muhakkak siz kendinize hıyânet ediyordunuz. O mülâbeset dolayısıyla sabredemiyor, nefislerinizi tenkīs-i sevâba ve teveccüh-i ʿikāba mâruz kılarak kendinize zulm ediyordunuz. {فَتَابَ عَلَيْكُمْ} Binâenʿaleyh Allah size atf-ı nazar etti, tevbenizi kabul {وَعَفَا عَنْكُمْ}[671] ve sizden oruç gecesi refes günahını affedip sildi. {فَالْـٰٔنَ} Şimdi {بَاشِرُوهُنَّ} onlara mübâşerette bulunun {وَابْتَغُوا مَا كَتَبَ اللّٰهُ لَكُمْ} ve Allah'ın sizin için ezelde yazdığı, takdir ettiği, Levh-i Mahfûz'a nakş eylediği zürriyeti talep edin. Diğer bir mâna ile: Allah'ın meşrû kıldığı mevziʿ-i tenâsülü talep edin. Üçüncü bir mâna ile: Kadir gecesini arayın.

"**Mübâşeret**", beşere beşereye gelmek, yani çıplak deri deriye dokunmaktır. Bu münâsebetle cimâʿa da ıtlak olunur ki, burada murad bu olduğu müttefek[un] ʿaleyhtir. İşbu بَاشِرُوا emrinin كُلُوا gibi ibâha için olduğu da müttefek[un] ʿaleyhtir. Yani "mübâşerette bulununuz" demek, "mücâmaʿat edebilirsiniz, memnûʿ değilsiniz" demektir. Bunun akibinde وَابْتَغُوا مَا كَتَبَ اللّٰهُ لَكُمْ şunu gösteriyor ki mübâşeretten maksad evlâd olmalı, mücerred kazâ-yı şehvet tâkip edilmemelidir. Zira halk-ı şehvetin ve meşrûʿiyyet-i nikâhın hikmeti[1] tenâsül ve bekā-yı nevʿdir, sade kazâ-yı şehvet değildir. Bu وَابْتَغُوا emrinin azilden nehy olduğu da

1 F +"~~sade~~".

söylenmiş ise de mefʿûl-i ibtiğā olan ما sarih olmadığından katʿî değildir. Ancak ehâdîsden dahi müstefâd olduğu üzere kerâhetine işaretten de hâlî kalamaz.

Hâsılı oruç gecesi o vechile mübâşerette bulunun {وَكُلُوا وَاشْرَبُوا} ve yiyin için {حَتّٰى يَتَبَيَّنَ لَكُمُ الْخَيْطُ الْاَبْيَضُ مِنَ الْخَيْطِ الْاَسْوَدِ} tâ siyah iplikten beyaz iplik size tebeyyün edinceye kadar bunlar helâl ve mubahtır. Fakat yanlış anlamayınız, hangi beyaz iplik bilir misiniz? {مِنَ الْفَجْرِ} Fecirden olan, fecr-i sâdıktan bir cüz bulunan beyaz iplik. ❁ Yani sabahleyin şafak sökünceye, tan yeri iplik gibi ağarıncaya kadar, bütün gece bunlara me'zûniyet vardır. İmsak vakti sabahın bu beyaz ipliği zuhur edeceği andır. Burada حَتّٰى'nın [672] mâbaʿdi mâkablinde -taʿbîr-i ıstılâhîsiyle- gāye mugayyâda dâhil olmadığı için, hayt-ı ebyaz tebeyyün ettiği zaman imsak da başlamış bulunmak farzdır. Meşkuk olursa yememek müstehabdır, yenirse kazâ lâzım gelmez, çünkü tebeyyün ilm-i yakīn demektir.

İşbu مِنَ الْفَجْرِ kaydının sonradan nâzil olduğu rivayet edilmiştir, şöyle ki: Bundan evvel bazı kimseler biri beyaz biri siyah iki iplik alır ve bunlar birbirinden seçilinceye kadar imsak yapmazlarmış, bu hâdise üzerine مِنَ الْفَجْرِ beyânı nâzil olarak maʿnâ-yı murad tasrih olunmuş, hayt-ı ebyaz hakīkat-i lügaviye olmayıp mecâz-ı müteʿâref olan evvel-i fecr olduğu ve nehâr-ı şerʿînin bundan başladığı anlaşılmıştır.[1] Bunun için ilm-i usûlde bu beyânın vakt-i hâcetten muahhar olup olmadığı münakaşa edilir ki, doğrusu beyân-ı tağyîrin vakt-i hâcetten te'hîri câiz değildir. Ve bu rivayete nazaran refʿ-i ihtimâl beyân-ı tağyîr değil, beyân-ı tebdîl yani nesh addolunmak lâzım gelir. Fecrin hakikati subh-ı sâdıktır. Subh-ı kâzibe ancak kâzib kaydıyla "fecir" denilir. Bunun için evvel-i nehârın ve vücûb-ı imsâkin fecr-i sâdık bidâyetinden başladığına icmâʿ vardır. Maʿamâfîh buna şöyle bir sual îrâd edilmiştir: Beyaz ipliğe benzeyen sabah beyazlığı subh-i kâzibin beyazı olmalıdır. Çünkü bu ʿamûdî ve

1 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* III, 513:
عن سهل بن سعد قال: نزلت هذه الآية: «وكلوا واشربوا حتى يتبين لكم الخيط الأبيضُ من الخيط الأسود» فلم ينزل «من الفجر»، قال: فكان رجال إذا أرادوا الصوم ربط أحدهم في رجليه الخيطَ الأسود والخيط الأبيض، فلا يزال يأكل ويشرب حتى يتبَّين له. فأنزل الله بعد ذلك: «من الفجر» فعلموا إنما يعني بذلك الليلَ والنهارَ.

mustatîl olduğundan ipliğe benzer, subh-ı sâdıkın beyazı ise ufukta müstedîr olur. Binâenʿaleyh imsak, fecr-i kâzibden başlamak lâzım gelmez mi? Cevap, lâzım gelmez. Çünkü yemenin hurmetini gösterecek olan beyazlık mikdârı subh-ı sâdıkın evveli ve ilk lahzasıdır. Fecr-i sâdık ibtidâ münteşir olmadan evvel küçük ve ince olur. Ufukta müstedîr olması ipliğe teşbîhine mâniʿ değildir, hatta subh-ı kâzib ile subh-ı sâdık beyninde şöyle bir fark vardır: Subh-ı kâzib incecik doğar, subh-ı sâdık ibtidâ incecik zuhur eder ve müstatîlen yükselir ve hayt-ı ebyaz bunda müteʿâreftir. Binâenʿaleyh [673] öyle bir suâle asla vecih yoktur. Ebû Hureyre hazretleriyle Hasan b. Sâlih b. Cinnî "cünüb olup da gusletmeden sabahı edenin orucu sahih olmayacağına" zâhib olmuşlardır. Lâkin bu âyette inficâr-ı subha kadar mübâşeret tecviz kılınmış olunca, guslün sabaha te'hîri de bi'z-zarûre tecviz kılınmış olacağından cumhûr-ı ulemâya göre vaktinde imsak eden kimse cünüb de olsa orucu sahih olur.

İşte bu müsaade dâhilinde fecrin beyaz iplik gibi incecik ufk-ı şarkīde zuhûra başladığı âna tecavüz etmemek şartıyla gecenin nihâyetine kadar yiyip içiniz, mübâşeret ediniz {ثُمَّ اَتِمُّوا الصِّيَامَ اِلَى الَّيْلِ} sonra o andan itibaren imsak edip ertesi geceye kadar sıyâmı itmam ediniz, tam imsak üzere bulununuz. Yani yalnız ekl ü şürb ve cimâʿdan değil, bunlara mülhak olmak üzere bedeninizin dâhiline herhangi bir şeyi idhâl etmekten sıyam niyetiyle menʿ-i nefs ediniz. ۞ İşte sıyâm-ı şerʿî böyle niyetle evvel-i fecrden, âhir-i nehâra kadar imsâk-i tâmdan ibarettir, ve savmın maʿnâ-yı şerʿîsi, bu tafsîlât ve buna müteferriʿ beyânât dairesinde maʿnâ-yı lügavîsine munzam olan kuyûd ve hudûd-ı şerʿiye ile imsâk-i lügavîden bir nevʿ-i mahsustur. Bu kuyûd da vakt-i imsâkin[1] miʿyârıdır. اَتِمُّوا الصِّيَامَ sıyam niyetini iktizâ ettiği gibi, ثُمَّ bu niyetin nehâren de olabileceğini gösterir. İbâdetler birer fiʿl-i ihtiyârî oldukları cihetle irade demek olan niyete mukarenetleri mâhiyetleri îcâbından bulunduğu gibi إِنَّمَا الْأَعْمَالُ بِالنِّيَّاتِ hadîs-i şerîfi[2] mûcebince kavâʿid-i umûmiyye-i şerʿiyeden olduğu da mâlumdur. Binâenʿaleyh orucun farzları üçtür: Vakit,

1 M ve B: "imsâk".
2 Buhârî, Bed'ü'l-Vahy, 1.

niyet, imsaktir. Bu âyet mûcebince vakt-i savm, tulûʿ-i fecirden gurûb-i şemse kadar nehâr-ı şerʿîdir. Tulûʿ-ı şemsten gurûb-ı şemse kadar olan nehâr-ı örfî veya nücûmî değildir. Niyet de ekser-i nehâra olsun muzâf olmak lâzımdır. Lâkin imsak evvelinden [674] âhirine kadar bütün neharda tamamen bulunmak farzdır. Hayt-ı ebyazın zuhûrundan itibaren imsak bulunmazsa oruç sahih olmaz. Gecenin evvelinden âhirine kadar hiçbir cüzʿü, vakt-i savm değildir. Bunda muftırâtın hepsi mubahtır. Bazı kimseler fecirden tulûʿ-ı şemse kadar sabah vaktinin nehâr-ı şerʿîde dâhil olmasına mebnî gurûbdan kızıllığa kadar, yani akşam vaktinin de kıyâsen gündüzden maʿdud olması lâzım geleceğine ve hatta yıldızlar doğuncaya kadar imsak devam etmek iktizâ edeceğine zâhib olmuşlarsa da bu kıyas fâsiddir. Zira evvel-i nehârda مِنَ الْفَجْرِ buyurulmuş, sonra itmâma اِلَى الَّيْلِ ile nihâyet verilmiştir. Gurûb-ı şemsten sonra şark tarafından karanlık zuhur eder etmez de akşam olmuş, leyl-i örfî girmiştir. Ve burada gāyenin mugayyâya dâhil olmasının ihtimâli yoktur. Bunu sabaha kıyas etmek nassı tebdil eylemek demektir. Zaten sebeb-i nüzûlden anlaşıldığı üzere akşamdan yatsıya kadar zaman, gecelerin oruçta dâhil olduğu zamân-ı sâbıkta bile dâhil değildi[1]. Maʿamâfîh Caʿferiyye mezhebinde bulunan Acemler, yıldızı görmeden iftar etmezler. ثُمَّ اَتِمُّوا الصِّيَامَ اِلَى الَّيْلِ emrine dikkat edilir ve sıyâmın lügaten mânası da imsak demek olduğu mülâhaza olunursa, sıyâm-ı şerʿînin imsâk-i lügavî mânasından hiçbir noksanı olmaması ve zâhir ü bâtın[2] bütün aʿzânın savm üzere bulunması lüzûmu anlaşılır. Meselâ lisânın sıyâmı kizbden, nemîmeden, mâlâyaʿnîden imsak, gözün sıyâmı şüpheli mahalle bakmaktan[3] imsak, kulağın sıyâmı istimâʿ-ı melâhîden imsak ilh. olduğu gibi, nefsin savmı temenniyât ü şehevâttan imsak, kalbin savmı hubb-i dünyâdan imsak, rûhun savmı naʿîm[4] ve lezâiz-i âhiretten imsak, sırrın savmı Allah'tan gayrısını şuhûddan imsaktir. İtmam emri bütün bunlara delâlet ederse de hepsi vücûb tarîkiyle olduğu iddia edilemez.

---

1 B: "değildir".
2 M: "zahr-ü batın".
3 M: "bakımdan".
4 B: "niʿam".

Mâkablinde bilhassa ekl ü şürb ve mübâşeretten bahs edilmiş olması karînesiyle farz olan imsak bunlardan ve [675] bunlara mülhak olan şeylerden bedenin bâtın hükmünü hâiz olan dâhilini imsaktir ki, bu da gusülde yıkanmayan yerlerdir. Mâʿadâsı nedb ü fazilet kabîlindendir ve âdâb-ı savmdandır. Bu suretle savm-ı İslâmîde geceler vakitten hâriç tutulmuş ve başka zaman helâl ü mubah olan şeyler, sıyam gecelerinde de helâl kılınmış olduğundan, ey Müslümanlar, gündüzleri oruç tutmakla beraber geceleri bunları yapabilirsiniz, fakat {وَلَا تُبَاشِرُوهُنَّ وَاَنْتُمْ عَاكِفُونَۙ فِى الْمَسَاجِدِ} siz mescidlerde iʿtikaf hâlinde iken ne gece, ne gündüz kadınlarınıza asla mübâşerette bulunmayınız. ❁ Lügatta "**iʿtikaf**" bir yerde habs-i nefs ederek durup beklemektir. Şerʿan da bir mescidde iʿtikaf niyetiyle meks etmektir. Buradaki "mesâcid" kaydı işte bu maʿnâ-yı şerʿîyi tâyin eder. Başka bir kayıt bulunmadığı için bu meks bir saat dahi olsa iʿtikāf-ı şerʿî bulunabilecek gibi görünür. İmam Muhammed'in zâhir-i rivâyeti de böyledir. Bu surette iʿtikafta savm, şart olmamak lâzım gelir. Buna nâfile iʿtikaf denilir ki oruçlu oruçsuz sahih olur. Fakat âyetin siyâkına bakılırsa iʿtikâfın sıyâmı müstelzim olduğu anlaşılır. Zira لَا تُبَاشِرُوهُنَّ nehyi leyle-i sıyamdaki ibâha-i mübâşeret hükmünü muhassıs mevkiʿinde olmakla iʿtikâfta savmın şart olduğuna ve binâenʿaleyh müddet-i iʿtikâfın bir günden ekal olamayacağına[1] delâlet eder ki bu da asıl iʿtikâf-ı şerʿîdir. لَا اِعْتِكَافَ اِلَّا بِالصَّوْمِ hadîsi[2] de bunu müeyyiddir. İmam-ı Aʿzam'dan bunun ancak mescid-i câmiʿde olabileceği ve lâekal beş vakit namaz kılınan bir mescidden mâʿadâsında sahih olamayacağı[3] mervîdir. لَا اِعْتِكَافَ اِلَّا فِي الْمَسْجِدِ الْجَامِعِ hadîs-i şerîfi[4] mûcebince mesâcid[5] kemâline masruf demektir. Ancak kadınlar için evlerindeki mescidden başkasında iʿtikaf câiz olmaz. Aleyhissalâtü vesselâm menʿ buyurmuştur. İʿtikaf, muʿallak veya müneccez nezr ile vâcib olur. Ramazanın ʿaşr-ı ahîri içinde, yani yirmisinden sonraki günlerde sünnet-i

---

1 B: "olmayacağına".

2 Ebû Dâvûd, Savm, 80/2473:

...ولا اِعتكافَ إلا بِصَوْمٍ...

3 B: "olmayacağı".

4 Ebû Dâvûd, Savm, 80/2473:

...ولا اِعتكافَ إلا في مسجدٍ جَامعٍ.

5 B: "mescid".

müekkededir. Mâʿadâsı müstehabdır. [676] Zira *Sahîhayn*'da dahi rivayet olunduğu üzere Aleyhissalâtü vesselâm Efendimiz Medine'ye teşriflerinden vefâtına kadar ramazanın ʿaşr-ı ahîrinde iʿtikâfa muvâzabet buyurmuştur.[1] Ancak bir defasında ezvâc-ı tâhirâttan Hazret-i Âişe ve Hazret-i Hafsa ve Hazret-i Zeyneb'in dahi müteʿâkiben gelip mescid-i saʿâdette birer çadır kurarak iʿtikâfa girmeleri üzerine bunları nehyetmiş ve kendisi de o sene ramazanda iʿtikâfı terk edip tâ şevvâlin ʿaşr-ı evvelinde iʿtikaf etmişti.[2] Bu ise hiç terk etmemeye muʿâdildir. Bunun için Zührî demiştir ki: "Acaba nâs iʿtikâfı nasıl terk ediyorlar? Hâlbuki Resûlullah bazı şeyleri yapar, terk ederdi, iʿtikâfı ise ile'l-vefât terk etmedi." Bu kadar muvâzabet, delîl-i vücûb olmak lâzım gelirdi. Fakat ashâbdan iʿtikâf etmeyenler de bulunuyor ve Resûlullah bunlara bir şey demiyordu. Bu ʿadem-i inkâr ile beraber muvâzabet ise delîl-i vücûb değil, delîl-i sünniyet olur, maʿamâfîh bir ramazanda bırakmış olması da vâcib olmadığına delâlet edebilir. Lâkin şevvâlde yine yapmış olması da iʿtikafsız hiçbir sene geçirmediğini[3] isbât eder. Binâenʿaleyh ʿadem-i inkâr ciheti olmasa idi, hiç olmazsa senede bir iʿtikaf vâcib olurdu.

İʿtikaf şerâyiʿ-i kadîmedendir. Katâde'den menkuldür ki evvelce bir adam iʿtikâfa girerdi ve arada çıkar, zevcesine mübâşerette bulunur, yine avdet ederdi, bu nas ile bundan nehyedilmişlerdir.[4] Binâenʿaleyh şerîʿat-ı İslâmiyede kadınlara mübâşeret iʿtikâfı müfsiddir. Ve evvelki gibi bu mübâşeretten dahi murad vat'dır. Lâkin İmam Şâfiî hazretlerinden bir

---

1 Buhârî, İʿtikâf, 1; Müslim, İʿtikâf, 5:
عَنْ عَائِشَةَ رَضِيَ اللّٰهُ عَنْهَا، زَوْجِ النَّبِيِّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، كَانَ يَعْتَكِفُ العَشْرَ الْأَوَاخِرَ مِنْ رَمَضَانَ حَتَّى تَوَفَّاهُ اللّٰهُ، ثُمَّ اعْتَكَفَ أَزْوَاجُهُ مِنْ بَعْدِهِ.

2 Buhârî, İʿtikâf, 7; Müslim, İʿtikâf, 6:
عَنْ عَائِشَةَ رَضِيَ اللّٰهُ عَنْهَا، قَالَتْ: كَانَ رَسُولُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، إِذَا أَرَادَ أَنْ يَعْتَكِفَ صَلَّى الْفَجْرَ، ثُمَّ دَخَلَ مُعْتَكَفَهُ وَإِنَّهُ أَمَرَ بِخِبَائِهِ فَضُرِبَ، أَرَادَ الِاعْتِكَافَ فِي الْعَشْرِ الْأَوَاخِرِ مِنْ رَمَضَانَ، فَأَمَرَتْ زَيْنَبُ بِخِبَائِهَا فَضُرِبَ، وَأَمَرَ غَيْرُهَا مِنْ أَزْوَاجِ النَّبِيِّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِخِبَائِهِ فَضُرِبَ، فَلَمَّا صَلَّى رَسُولُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الْفَجْرَ، نَظَرَ، فَإِذَا الْأَخْبِيَةُ فَقَالَ: «آلْبِرَّ تُرِدْنَ؟» فَأَمَرَ بِخِبَائِهِ فَقُوِّضَ، وَتَرَكَ الِاعْتِكَافَ فِي شَهْرِ رَمَضَانَ، حَتَّى اعْتَكَفَ فِي الْعَشْرِ الْأَوَّلِ مِنْ شَوَّالٍ.

3 B: "geçirmemiş olduğunu".

4 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* III, 541:
عن قتادة قوله: «ولا تباشروهن وأنتم عاكفون في المساجد»، قال: كان الرجل إذا خرج من المسجد وهو معتكف ولقي امرأته باشرها إن شاء، فنهاهم الله عز وجل عن ذلك، وأخبرهم أنّ ذلك لا يصلح حتى يَقضيَ اعتكافه.

rivayette bu ikincisi vat'dan eʿamdır ve mülâkāt-ı beşereteyn mânasınadır ki, buna göre şehvetle kadına temas dahi iʿtikâfı ifsad eder.[1]

{تِلْكَ حُدُودُ اللّٰهِ} İşte, ahkâm-ı mezkûre Allah'ın vazʿ ettiği hudûddur, yahut hudûd-ı memnûʿadır. {فَلَا تَقْرَبُوهَا} Binâenʿaleyh tecavüz şöyle dursun bunlara yaklaşmayınız bile. [677] ❁ Nitekim bir hadîs-i şerîfde de إِنَّ لِكُلِّ مَلِكٍ حِمًى وَحِمَى اللّٰهِ مَحَارِمُهُ فَمَنْ رَتَعَ حَوْلَ الْحِمَى يُوشِكُ اَنْ يَقَعَ فِيهِ: "her hükümdarın bir korusu vardır. Allah'ın korusu da mehârimi, yani nehyettiği, haram kıldığı şeylerdir.[2] Koru etrafında otlayanlar da içine düşmek tehlikesine mâruzdur"[3] buyurulmuş ve bu suretle mehârim ü menâhîye yaklaşmaktan tahzir edilmiştir ki, ilm-i fıkıhda bunlardan sedd-i zerîʿa kāideleri istinbat olunmuştur.

{كَذٰلِكَ يُبَيِّنُ اللّٰهُ اٰيَاتِهِ لِلنَّاسِ} Görüyorsunuz ya, Allah insanlara teşrîʿ ettiği ahkâma delâlet edecek âyetlerini böyle tebyîn-i beliğ ile tebyin ediyor {لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ} ki korunabilsinler, evâmir ü nevâhîsine muhalefetten sakınıp mazhar-ı vikāye-i rabbaniye olsunlar.

Şimdi ey mü'minler, bu sayılı günlerin oruçlarını ikmâl ü itmam ettikten ve Allah'ın hudûd-ı memnûʿasına yaklaşmamak terbiyesini aldıktan sonra siz, yine كُلُوا müsaadesine avdet ederek, bayram yaparak yiyip içeceksiniz, yiyin, fakat:

وَلَا تَأْكُلُٓوا اَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ وَتُدْلُوا بِهَٓا اِلَى الْحُكَّامِ لِتَأْكُلُوا فَرِيقًا مِنْ اَمْوَالِ النَّاسِ بِالْاِثْمِ وَاَنْتُمْ تَعْلَمُونَ ﴿١٨٨﴾

Meâl-i Şerîfi

Bir de aranızda mallarınızı bâtıl sebeple yemeyin, nâsın emvâlinden bir kısmını bile bile günah ile yemek için o malları hâkimlere sarkıtmayın (188).

---

1 F: "edecektir".
2 M: "şeylerdi".
3 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* I, 233. Krş. Buhârî, İman, 39.

Bu âyet pek büyük bir esâs-ı hukūkī ve ictimâʿîyi mutazammındır. Bu öyle bir hayât-ı ictimâʿiye tesisinin [678] mebde'idir ki, buna riayet eden insanlar ribka-i mahkûmiyetten tahlîs-i nefs ederek saâdetle yaşarlar ve zâlimlerin pençe-i gadrine düşmezler. Ancak bunu bi-hakkın tatbik edebilmek oruç gibi tehzîb-i nefs ettirecek ibadetlerin kadrini bilmek ve onu hüsn-i suretle edâ edip nüfûs-ı mutmainne makamını ihraz eylemekle mümkin olur. Buna işâreten bu âyet, savm âyetlerini tâkip etmiştir, şöyle ki:

Ey mü'minler, yiyin fakat {وَلَا تَأْكُلُوٓا اَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ} birbirinizin mallarını aranızda bâtıl suretle bilâ sebeb-i meşrûʿ yemeyin. ۞ Malın haram olması ya ʿaynında bir mânadan, veya cihet-i iktisâbından dolayıdır. **Evvelki kısım:** Emvâlin usûlü ya meʿâdinden veya nebâtâttan veya hayvânâttandır. Meʿâdin eczâ-i arzdırlar. Binâenʿaleyh zehir gibi yiyene[1] muzır olmak haysiyetinden başka bir vechile haram olmazlar. Nebâtâtın da hayâtı ve sıhhati veya aklı izâle edenlerinden[2] mâʿadâsı haram olmaz. Müzîl-i hayât olanlar zehirler, müzîl-i sıhhat olanlar vaktinin gayride kullanılan devâlar, müzîl-i akl olanlar da müskirâttır. Hayvânâta gelince: Bunlar me'kul ve gayr-i me'kûle münkasimdir. Ekli helâl olan da zebh-i şerʿî ile zebh edilmedikçe helâl olmaz, zebh olunanın da cemîʿ-i eczâsı helâl değildir. Fers ü dem haramdır ki tafsîlâtı fıkıhtadır. **İkinci kısım:** İsbât-ı yed cihetinde halelden nâşî haram olanlardır. İmdi bir malı almak ya gayr-i ihtiyârî bir sebeple olur, irs gibi; veyahut alanın ihtiyârıyla olur, bu da ya mâlikinden me'huz olmaz, ihraz gibi, veya mâlikinden me'huz olur, bu da ya kahren alınır veya terâzî ile. Kahren alınan ya ʿismet-i milkin sukūtundan dolayı alınır, ganâim gibi, veya âhizin istihkākından dolayı alınır, zekâttan imtinaʿ edenlerin zekâtı ve nafakāt-ı vâcibe gibi. Terâzî ile alınan da ya ʿivaz ile alınır, beyʿ, mehir, ücret gibi, veya bilâ ʿivaz alınır, hibe ve vasiyet gibi. [679] Bu suretle iktisab ve isbât-ı yed için altı kısım hâsıl olur ki tafsîlâtı kütüb-i fıkhiyededir.

---

1 F: "âkile".
2 M ve B: "edenlerden".

Düşününüz, ramazan günleri lezâizinden ve kendi öz malını bile yemekten emr-i ilâhîye imtisâlen menʿ-i nefs eden insanlar, sonra başkalarının malını bi-gayr-i hakkın nasıl yer, elin malına nasıl göz diker? Elbette bunlara yaraşan dâima helâl yemektir. Sakın haksız mal yemeyin, {وَتُدْلُوا بِهَٓا اِلَى الْحُكَّامِ لِتَأْكُلُوا فَرِيقاً مِنْ اَمْوَالِ النَّاسِ بِالْاِثْمِ} yiyip de nâsın emvâlinden bir kısmını günah ile, günahkârlıkla yiyesiniz diye mallarınızla hâkimlere, hükûmetlere düşmeyin. Halkın emvâlinden yemek için hâkimlere, hükûmetlere intisab etmeyin, rüşvet vermeyin {وَاَنْتُمْ تَعْلَمُونَ} yani bunları bile bile yapmayın. ❁ Muʿâmelâtınızda birbirinizin malına ve hukūkuna iyi riayet ederseniz, yaptığınız ʿukūd u mukāvelâtta haksızlıktan, nizâʿa bâdî olacak ve işi mahkemelere düşürecek şurût-ı fâsideden sakınırsanız hâkimlere, hükûmetlere boyun eğmekten kurtulursunuz ve her nasılsa mahkemeye düştüğünüz zaman gerek hâkimi ve gerek birbirinizi tezvîrât, şarlatanlık, rüşvet gibi esbâb-ı bâtıla ile iknâʿ u ilzâma uğraşmazsanız hâkimlerinizi bozmamış, zulme meydan vermemiş, haksız yere yekdiğerinizin malını yememiş, yedirmemiş olursunuz. Hatta mahkemede lehinize hüküm verilmiş olsa bile mücerred bundan dolayı kendinizi haklı sanmamalısınız, hakīkat-ı Hakk'ı gözetmelisiniz, nihâyet hükm ü hükûmeti me'kel add ile halkın malını yemek için hükûmete tevessül ve intisabdan sakınırsanız hükûmetiniz yükselir, hâkimiyetiniz artar, vazifeler hakkıyla görülür, ʿibâdullahın işi bi-hakkın tesviye edilir, haksızlığa sed çekilir, mesʿud bir hayat yaşarsınız.

"**Bâtıl**", lügatta zâil, yani vücudda durmayan maʿdum olan demektir. Binâenʿaleyh بِالْبَاطِلِ yok yere, haksız, bilâ sebeb-i hakīkī, şâyân-ı iʿtibar bir sebeb-i meşrûʿ olmaksızın [680] demek olur. Haksız mal yemeye kalkışmak bütün fenâlıkların başıdır. Bundan sakınmak terbiye-i dîniyenin en mühim bir netîce-i matlûbesi olduğu bu âyetin sıyam âyetlerini tâkip etmesinden anlaşılır.

Rivayet olunmuştur ki Abdân-ı Hadremî, İmru'u'l-Kays-i Kindî'den bir kıtʿa arz dava etmiş idi ve beyyinesi yoktu. Binâenʿaleyh Resûlullah İmru'u'l-Kays'ı tahlîfe karar verdi, o da yemin etmek istedi, derhâl

Aleyhissalâtü vesselâm إِنَّ الَّذِينَ يَشْتَرُونَ بِعَهْدِ اللهِ وَأَيْمَانِهِمْ ثَمَنًا قَلِيلًا [Âl-i İmrân 3/77][1] âyetini okudu, okuyunca İmru'u'l-Kays yeminden çekindi ve mezkur araziyi Abdân'a teslim etti. Bunun üzerine işbu وَلَا تَأْكُلُوا âyeti nâzil oldu.[2] Bir de huzûr-ı risâlete iki hasım muhâkeme olmaya gelmişlerdi, Resûlullah buyurdu ki "Ben de sizin gibi bir beşerim, siz ise bana muhâkeme[3] için geliyorsunuz, olabilir ki bir kısmınız hüccetini diğerinden eksik ifade eder, ben de dinlediğime göre hükmederim. Binâenʿaleyh her kimin lehine kardeşinin hakkından bir şey hükmedersem ona bir ateş parçasını hükmetmiş olurum." Bunun üzerine tarafeyn ikisi de ağladılar ve her biri "Benim hakkım arkadaşımın olsun" dedi. Resûlullah da "Haydi bakınız, araştırınız, sonra kura atınız, baʿdehu birbirinizle helâlleşiniz" buyurdu.[4]

Tâ yukarıda kıble meselesi münâsebetiyle hacca dâir söz geçmiş ve tavaftan bahsedilmiş idi, ve fakat henüz mü'minler için mevâniʿ zâil olmamış bulunduğundan ahkâm-ı haccın beyânına nevbet gelmemiş idi. Şimdi sıyâmın farzından sonra binâ-yı İslâmın beşincisi olan hac ahkâmına geçilmek sırası gelmiş ise de, bu hususta bazı istihzârâta daha ihtiyaç bulunması ve bunların vakt ü zaman ile de alâkadar olması hasebiyle şerʿan bir mikyâs-ı zamânî taʿyîni muktezâ-yı hikmet ü maslahat olduğundan, sıyam ve fıtr için şuhûd-i şehr meselesi münâsebetiyle bir cihetten tetimme diğer cihetten tavtı'e olmak ve aynı zamanda başlı başına bir kānûn-ı terbiye olacak pek mühim nesâyihi de muhtevî bulunmak üzere buyuruluyor ki:

---

1 "Fakat onlar, o Allah'ın ahdini ve kendi yeminlerini bir kaç paraya satanlar…"

2 Mukātil b. Süleyman, *Tefsir*, I, 165. Krş. Müslim, İman, 223-224; Vâhidî, *Esbâbu nüzûli'l-Kur'ân,* thk. Kemâl Besyûnî Zağlûl, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1411, s. 55; İbnu'l-Esîr, *Üsdü'l-gābe,* Ali Muhammed Muʿavviz - Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415, I, 276:
وذلك أن امرأ القيس بن عابس وعبدان بن أشوع الْحَضْرَمِيّ اختصما فِي أرض فكان امرؤ القيس المطلوب وعبدان الطالب فلم يَكُنْ لعبدان بينة وأراد امرؤ القيس أن يحلف، فقرأ النَّبِيّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «إِنَّ الَّذِينَ يَشْتَرُونَ بِعَهْدِ اللَّهِ وَأَيْمانِهِمْ ثَمَناً قَلِيلًا» يعني عرضا يسيرا من الدُّنْيَا إلى آخر الآية فَلَمَّا سمعها امرؤ القيس كره أن يحلف وَلَم يخاصمه فِي أرضه وحكمه فِيهَا فأنزل اللَّه عَزَّ وَجَلّ: «وَلا تَأْكُلُوا أَمْوالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْباطِلِ...»

3 B +"olmak"; F +"~~olmak~~".

4 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* I, 233. Krş. Buhârî, Mezâlim, 17; Müslim, Akdiye, 4:
وعن النبي صلى الله عليه وسلم أنه قال للخصمين: «إنما أنا بشر وأنتم تختصمون إلىّ، ولعلّ بعضكم ألحن بحجته من بعض فأقضى له على نحو ما أسمع منه، فمن قضيت له بشيء من حق أخيه فلا يأخذنّ منه شيئا، فإن ما أقضى له قطعة من نار» فبكيا وقال كل واحد منهما: حقي لصاحبي. فقال «اذهبا فتوخيا، ثم استهما، ثم ليحلل كل واحد منكما صاحبه».

[681]

يَسْـَٔلُونَكَ عَنِ الْاَهِلَّةِۜ قُلْ هِيَ مَوَاق۪يتُ لِلنَّاسِ وَالْحَجِّۜ وَلَيْسَ الْبِرُّ بِاَنْ تَأْتُوا الْبُيُوتَ مِنْ ظُهُورِهَا وَلٰكِنَّ الْبِرَّ مَنِ اتَّقٰىۚ وَأْتُوا الْبُيُوتَ مِنْ اَبْوَابِهَاۖ وَاتَّقُوا اللّٰهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ ﴿١٨٩﴾

Meâl-i Şerîfi

Sana hilâllerden soruyorlar; "onlar", de, "insanlara hac için de vakit ölçüleridir, bununla beraber erginlik evlere arkalarından gelmenizle değildir, ve lâkin eren, korunandır. Evlere kapılarından gelin ve Allah'a korunun ki felâh bulasınız (189).

"**Ehille**", "hilâl"in cemʿidir. Hilâl, kamerin insanlara ilk göründüğü sıradaki hâlidir. اَوَّلُ حَالِ الْقَمَرِ ح۪ينَ يَرَاهُ النَّاسُ.[1] Bu târiften anlaşılır ki "hilâl" kelimesi rü'yet mânasını mutazammındır ve hattâ görülmesi üzerine haykırıldığından dolayı bu isim ile tesmiye edildiği beyan olunuyor. Zira bu maddenin esâs mânası sesi yükseltmektir ki lisânımızda "Ay!" sesi de buna muvâfıktır. Binâenʿaleyh henüz nâkābil-i rü'yet olana hakikat olarak "hilâl" denilmez. Şehrin evvelinden iki gece "hilâl" nâmını alır. Zira ilk görünüşü bunlardan birinde olur, sonra kamer nâmını alır. Ebu'l-Heysem demiştir ki: "Kamere evvel-i şehrden iki gece, kezâlik âhir-i şehrden de iki gece 'hilâl' denilir, arasında da 'kamer' tesmiye olunur." "**Mevâkīt**", "vakt"ten "mîkāt"ın cemʿidir; "vaʿd - mîʿâd" gibi. "**Vakt**", bir emr için mefruz olan zamandır. "**Zaman**", mâzîye, hâle, istikbâle maksum olan müddettir. Müddet-i mutlaka da hareket-i küllün imtidâdıdır. "Mîkāt", mekân-ı muʿayyen mânasına da gelir ki âfâkīnin ihramsız geçmesi câiz olmayan mekânlar demek [682] olan ihram mîkātları bu mânadandır. Binâenʿaleyh lafz-ı müşterektir. Maʿamâfîh mevâkīt-i ihram, mekânlardan olmakla beraber bunlara vusûl, ihrâmın zamân-ı vücûbunu göstermek itibariyle birer alâmet-i vaktiye addolunabilirler. "Mīkāt", nişâne-i vakit diye târif edilirse müşterek-i maʿnevî olması da mümkindir.

1 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* V, 281.

Yâ Muhammed! Şehr-i ramazan münasebetiyle {يَسْـَٔلُونَكَ عَنِ الْاَهِلَّةِ} sana hilâllerden sorarlar, yahut soruyorlar. ❁ İbn Abbas, Katâde, Rebîʿ ve sâirenin nakline göre müslimînden bazıları "hilâlin mehâkının, kemâlinin, şemse muhalefetinin fâidesi ne" olduğunu sormuşlar ve rivayet olunmuştur ki bunu ensardan Muâz b. Cebel ile Saʿlebe b. Gunm "Yâ Resûlallah! Bu ne hâldir? Hilâl iplik gibi incecik beliriyor, sonra artıyor, tamamlanıyor, sonra da eksile eksile ibtidâki hâline rücûʿ ediyor" diye sormuşlardı.[1] Bundan başka yine rivayet olunuyor ki:

1. Câhiliye devrinde bir erkek bir şeye niyet eder de zor gelirse, evine kapısından girmez arkasından girermiş ve tam bir sene böyle kalırmış.

2. Ensardan bir kısmı umre yaptıkları vakit semâ ile aralarına bir hâil sokmazlar ve bundan sakınır, zahmete girerlermiş. Binâenʿaleyh ihrâma girdiklerinde şayet mübrem bir hâcetleri varsa eve, bağa, çadıra kapılarından girmezlermiş de sâhib-i binâ olan ehl-i meder evin sırtından bir delik deler, oradan girer çıkar veya arkadan bir merdiven atar, tamamıyla aşarmış. Çadır halkı olan ehl-i veber de çadırlarının arkalarından dolanırlarmış ve bu âdet-i câhiliyeyi "بِرّ : birr" sayarlarmış.

3. Ehl-i câhiliye ihrama girdikleri zaman evlerinin veya çadırlarının arkalarını delerler oradan girer çıkarlarmış, ancak hamâset-i dîniyelerinden dolayı "humüs" denilen kabileler; yani Kureyş, Kinâne, Huzâʿa, Sakif, [683] Haysem, Benû Âmir b. Saʿsaʿa, Benû Nasr b. Muâviye ihram ettikleri zaman diyânette şiddet davasıyla evlerine girmezler, çadırda gölgelenmezler, tereyağı[2] ve keş yemezlermiş. Bir gün Resûlullah ihrama girmiş, bir de ihramlı birisi varmış, Resûlullah ihram ile harab bir bostanın kapısından girmiş, o adam da görüp arkasına düşmüş, lâkin "çekil!" denilmiş, o da "niçin?" diye sormuş. "Sen ihramlı olduğun hâlde kapıdan girdin" buyurmuşlar. O adam durmuş da "Yâ Resûl, ben senin sünnet ü irşâdına râzıyım; sen girdin ben de

---

1 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, I, 165-166:
نزلت فِي مُعَاذ بن جبل، وثعلبة بن غَنمة وهما من الأَنْصَار فَقَالَ مُعَاذ: «يا رَسُول اللَّهِ، ما بال الهلال يبدو مثل الخيط ثُمّ يَزِيد حَتَّى يمتلئ فيستوي ثُمّ لا يزال ينقص حَتَّى يعود كما بدأ»، فأنزل الله عز وجل: «يَسْئَلُونَكَ عَنِ الْأَهِلَّةِ...»

2 M ve F: "tereyağ".

girdim" demiş. İşte su'âl-i mezkur ile beraber bu hâdiselerden biri bu âyetin nüzûlüne sebep olmuş, bu âdetler, bu şiddetler, bu aksilikler de kaldırılmıştır.[1]

{قُلْ} Bu suâle cevâben de ki: {هِيَ مَوَاقِيتُ لِلنَّاسِ وَالْحَجِّ} O hilâller insanlar için ve hac için mîkātlardır, vakit alâmetleridir. ❁ İnsanlar vakte muhtaç olan işlerinin ve bilhassa haclarının[2] vakitlerini bunlarla tâyin ederler ki bu mâna وَقَدَّرَهُ مَنَازِلَ لِتَعْلَمُوا عَدَدَ السِّنِينَ وَالْحِسَابَ [Yûnus 10/5][3], وَجَعَلْنَا الَّيْلَ وَالنَّهَارَ اٰيَتَيْنِ فَمَحَوْنَٓا اٰيَةَ الَّيْلِ وَجَعَلْنَٓا اٰيَةَ النَّهَارِ مُبْصِرَةً لِتَبْتَغُوا فَضْلًا مِنْ رَبِّكُمْ وَلِتَعْلَمُوا عَدَدَ السِّنِينَ وَالْحِسَابَ [el-İsrâ 17/12][4] âyetlerinde de ayrıca beyan buyurulmuştur. Îzâhı:

Şuhûr ile zaman takdîrinde, yani ayın bir mikyâs-ı zamânî ittihaz edilmesinde birtakım menâfiʿ-i insâniye vardır ki bunların bir kısmı dînî ve bir kısmı dünyevîdir. Dînî olanlar:

1. شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذٓي اُنْزِلَ فيهِ الْقُرْاٰنُ [el-Bakara 2/185][5]
2. Hac اَلْحَجُّ اَشْهُرٌ مَعْلُومَاتٌ [el-Bakara 2/179][6]
3. İddet-i vefât, يَتَرَبَّصْنَ بِاَنْفُسِهِنَّ اَرْبَعَةَ اَشْهُرٍ وَعَشْرًا [el-Bakara 2/234][7], iddet-i iyâs فَعِدَّتُهُنَّ ثَلٰثَةُ اَشْهُرٍ [et-Talâk 65/4][8]
4. Evkāta müteʿallik nezirler ve hilâl ile mâlum olabilecek bir sıyâm-ı mendûb.

Dünyevî olanlar da müdâyenât, icârât, mevâʿîd, müddet-i haml ü radâ vesâire gibi pek çoktur. Eyyâm ve eczâ-yı eyyâm olan saatler için evkāt-ı salâtta olduğu gibi günün [684] dahi bir mîkāt olduğunda şüphe yok ise de pek çok işler için ay hesâbı elzemdir. Ve tehavvülât-ı kameriye hilkaten bu hususta vazʿiyyet-i şemsiyeden ziyade vakit hesâbına elverişli ve

1 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* III, 555-560.
2 M ve B: "hac".
3 "…ve buna menzil menzil mikdarlar tayin buyurdu ki senelerin adedini ve hesabı bilesiniz…"
4 "Hâlbuki biz geceyi gündüzü iki âyet yaptık, sonra gece âyetini mahvettik ve gündüz âyetini gösterici kıldık ki Rabbinizden fazl talep edesiniz ve senelerin sayısını ve hesabı bilesiniz…"
5 "O şehr-i Ramazan ki (…) Kur'an onda indirildi…"
6 "Hac mâlum aylar…"
7 "…nefislerini dört ay on gün bekletecekler…"
8 "…onların iddeti de üç aydır…"

umum için kolaydır. Ay hilkaten müstakil bir vâhid-i kıyâsî olmalıdır. Şemsin cirminde bir tehavvül görülmediğinden dolayı arza nazaran metâliʿindeki ihtilâfâtı ve burçlar üzerindeki intikālâtı umûr-ı hafiyyeden olmakla "şehr" tesmiyesine münasib olmayacağı gibi, sene-i şemsiyede şehr bir mikyâs-ı zâhirî değil, nihâyet fusûl-i erbaʿaya veya nefs-i seneye nazaran iʿtibârî ve hafî bir cüz'-i mikyâstırlar. Hâlbuki ay, terbîʿleriyle haftaların dahi hakikaten mikyâsıdır. Dünyanın her tarafında hafta hesâbının vahdeti de bu mikyâsın fıtrîliğinden nâşîdir. Nihâyet ay, geceleri itibariyle gün hesaplarına da bâriz bir alâkayı hâizdir. Ve buna binâen günlerin isimleri umûmiyetle buna tatbik olunarak yedi olmuştur. İşte menâfiʿ-i beşeriye nokta-i nazarından tehavvülât-ı kamerin hikmet-i zâhiresi vakit hesâbı için böyle bir mîkāt olmaktır. Bunun için sene-i şemsiye hesâbında uydurma suretiyle olsun bir ay hesâbına mecburiyet vardır ki buna tâbiʿ olmak insanlara hakikatten ziyade tevehhümât ve iʿtibâra sapmak iʿtiyâdını verir. Bunlardan başka kamerin cirminde her gün meşhud olan bu tehavvülât ecrâm-ı semâviyenin dahi maʿrûz-ı tegayyür ve kābil-i mahv olabileceğine bir misâl-i bâhir teşkil etmesi itibariyle kudret ve vahdâniyet-i ilâhiyenin âyât-ı kübrâsından olan hilkat-i semâvât içinde kamer, mütefekkirînden başka en basit insanlara bile Rabbü'l-âlemîn'in irâdesini anlatan bir âyet-i mümtâze ve O'na ubûdiyet etmek için vakit taʿyînine delâlet edecek bir alâmet-i rabbaniye olduğunda da şüphe yoktur. تَبَارَكَ الَّذِى جَعَلَ فِى السَّمَٓاءِ بُرُوجاً وَجَعَلَ فِيهَا سِرَاجاً وَقَمَراً مُنِيراً [el-Furkân 25/61][1]. Bütün bu meʿânî هِىَ مَوَاقِيتُ لِلنَّاسِ cevâbında icmâl edilmiş ve sıyamdan sonra saded-i bahse tenbih için bilhassa وَالْحَجِّ kaydı da zikrolunmuş ve suâl-i mezkûre bu suretle bir cevâb-ı hikmet verilmesi emredilmiştir. [685] Bu sual ile esbâb-ı âdiyeyi, ilm-i nücûm mûcebince esbâb-ı felekiyenin beyânını kasd edenler dahi bulunabileceğinden, soranlara bu cevâbı söyle, şunu da ilâve et: {وَلَيْسَ الْبِرُّ بِاَنْ تَأْتُوا الْبُيُوتَ مِنْ ظُهُورِهَا} Bununla beraber, birr ü hayır denilen

1 "تَبَارَكَ, ne yücedir O ki semâda burclar yapmış, hem içlerinde bir kandil, bir de nûrlu bir ay asmış."

haslet, evlere arkalarından, sırtlarından gelmek değildir. ❁ Bu ifadenin bir maʿnâ-yı hakīkīsi, bir de maʿnâ-yı kinâîsi vardır. Hakikati itibariyle ehl-i câhiliyenin ihramda yaptıkları bu aksilik bir ibadet olmadığı gibi maʿnâ-yı kinâîsi itibariyle de Resûlullah'a ilm-i nücûm suâli sormak, hikmet ve ahkâm-ı ilâhiyeyi beyân ü tebliğ için baʿs buyurulmuş olan Peygamber'i hâşâ bir müneccim ve Kur'ân'ı bir nücûm kitâbı yerine koymak ve ulûm-ı âdiye makāsıdıyla ilm-i nübüvvet metâlibini tefrik edememek, işe tersinden başlamak demektir ki işlere böyle tersinden başlamakla hayra erilemez[1], birr ü hayır böyle aksilikle değildir. {وَلٰكِنَّ الْبِرَّ مَنِ اتَّقٰى} ehl-i birr ancak müttakī olan, korunandır. Yani yukarıda لَيْسَ الْبِرَّ اَنْ تُوَلُّوا وُجُوهَكُمْ âyetinde وَلٰكِنَّ الْبِرَّ مَنْ اٰمَنَ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ وَالْمَلٰٓئِكَةِ وَالْكِتَابِ وَالنَّبِيّٖنَ ilâ وَاُولٰٓئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ [el-Bakara 2/177][2] diye evsâfı beyan olunan kimselerdir. Ezcümle Peygamber'in arkasına düşerek bostanın kapısından girip gölgelenen kimsedir. Bunu bilin {وَأْتُوا الْبُيُوتَ مِنْ اَبْوَابِهَا} ve evlere kapılarından gelin. İşlere doğru yoluyla, vech-i lâyıkıyla girişin, aksilik etmeyin, bir sual sorarken de hâlinizi bilin, mâlâyaʿnî ile uğraşmayın. Bu cevap ve bu emir câmiʿü'l-kelim bir darb-ı mesel şeklinde kulağınıza küpe olsun da Peygamber'e tehavvül-i hilâlin esbâb-ı felekiyesini sormaktan şimdi vazgeçin. Evvelâ kavminizin âdet-i câhiliyesi olan şu aksiliğin izâlesiyle halâsınızı düşünün ve onun esbâbını sorun {وَاتَّقُوا اللّٰهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ} felâh bulmanız için de Allah'tan korkun ve bâlâdaki evsâf-ı ittikāyı [686] iktisab ederek Allah'ın vikāyesine girin ve şu emri dinleyin:

وَقَاتِلُوا فٖى سَبٖيلِ اللّٰهِ الَّذٖينَ يُقَاتِلُونَكُمْ وَلَا تَعْتَدُواۜ اِنَّ اللّٰهَ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدٖينَ ﴿١٩٠﴾
وَاقْتُلُوهُمْ حَيْثُ ثَقِفْتُمُوهُمْ وَاَخْرِجُوهُمْ مِنْ حَيْثُ اَخْرَجُوكُمْ وَالْفِتْنَةُ اَشَدُّ مِنَ الْقَتْلِۚ

1 B: "erilmez".

2 "Erginlik değil yüzlerinizi kâh gün doğu tarafına çevirmeniz kâh batı, ve lâkin eren o kimsedir ki Allah'a, âhiret gününe, melâikeye, Kitâba ve bütün peygamberlere iman edip karâbeti olanlara, öksüzlere, bîçârelere, yolda kalmışa, dilenenlere ve esirler uğrunda seve seve mal vermekte, hem namazı kılmakta hem zekâtı vermekte, bir de andlaştıkları vakit ahidlerini yerine getirenler, hele sıkıntı ve hastalık hâllerinde ve harbin şiddeti zamânında sabr ü sebât edenler, işte bunlardır o sâdıklar ve işte bunlardır o korunan müttakīler."

وَلَا تُقَاتِلُوهُمْ عِنْدَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ حَتّٰى يُقَاتِلُوكُمْ فِيهِۚ فَاِنْ قَاتَلُوكُمْ فَاقْتُلُوهُمْۜ كَذٰلِكَ
جَزَٓاءُ الْكَافِرِينَ ﴿١٩١﴾ فَاِنِ انْتَهَوْا فَاِنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ ﴿١٩٢﴾ وَقَاتِلُوهُمْ حَتّٰى لَا تَكُونَ
فِتْنَةٌ وَ يَكُونَ الدِّينُ لِلّٰهِۜ فَاِنِ انْتَهَوْا فَلَا عُدْوَانَ اِلَّا عَلَى الظَّالِمِينَ ﴿١٩٣﴾ اَلشَّهْرُ الْحَرَامُ
بِالشَّهْرِ الْحَرَامِ وَالْحُرُمَاتُ قِصَاصٌۜ فَمَنِ اعْتَدٰى عَلَيْكُمْ فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا اعْتَدٰى
عَلَيْكُمْۖ وَاتَّقُوا اللّٰهَ وَاعْلَمُٓوا اَنَّ اللّٰهَ مَعَ الْمُتَّقِينَ ﴿١٩٤﴾ وَاَنْفِقُوا فِى سَبِيلِ اللّٰهِ وَلَا تُلْقُوا
بِاَيْدِيكُمْ اِلَى التَّهْلُكَةِۚ وَاَحْسِنُوٓاۚ اِنَّ اللّٰهَ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ ﴿١٩٥﴾

[687] **Meâl-i Şerîfi**

Korunun da size kıtal edenlerle fî-sebîlillâh çarpışın, fakat haksız taarruz etmeyin. Çünkü Allah haksız taarruz edenleri sevmez (190). Ve onları nerede yakalarsanız öldürün ve sizi çıkardıkları yerden onları çıkarın, o fitne katlden eşeddir. Yalnız Mescid-i Haram yanında onlar size kıtal etmedikçe siz de onlara kıtal etmeyin, fakat sizi öldürmeye kalkışırlarsa hemen onları öldürün; kâfirlerin cezâsı böyledir (191). Artık şirkten vazgeçerlerse şüphesiz ki Allah Gafûr, Rahîm'dir (192). Hem bir fitne kalmayıp din yalnız Allah'ın oluncaya kadar onlarla çarpışın, vazgeçerlerse artık husumet ancak zâlimlere karşıdır (193). Hurmetli ay hurmetli aya ve bütün hurmetler birbirine kısastır, o hâlde kim size tecavüz ettiyse siz de ona ettiği tecavüzün misliyle tecavüz edin de ileri gitmeye Allah'tan korkun ve bilin ki Allah müttakīlerle beraberdir (194). Ve Allah yolunda infak eyleyin -masraf verin- de kendi ellerinizle tehlikeye bırakmayın, ve güzel hareket edin, çünkü Allah güzellik edenleri sever (195).

Baştaki وَقَاتِلُوا âyetinin Medine'de ilk nâzil olan âyet-i kıtâl olduğu ve Resûlullah'ın, o zaman mukātele edene mukātele, keff-i yed edenden de keff eder bulunduğu ve Sûre-i Berâe'deki وَقَاتِلُوا الْمُشْرِكِينَ كَٓافَّةً [et-Tevbe 9/36][1] diye umûmen kıtal emr olununcaya kadar böyle yaptığı Rebîʿ b.

1 "…siz de onlara kâffeten harbedin..."

Enes radıyallahu ʿanh'dan mervîdir.[1] Müslümanlar önce tedâfüʿî dahi olsa kıtalden memnûʿ ve her ne olursa olsun sabr ü muvâdaʿaya me'mur edilir. Bilâhare kıtal âyetleri ile bu memnûʿiyet neshedildi. Lâkin kıtal âyetleri iki nevidir, bir kısmı sade me'zûniyet ve cevaz ifade eder, bir kısmı da kıtal ü cihâdı emrederek vücub ifade eyler. Bu âyet ise sadece âyet-i kıtâl değil, emr-i kıtâl âyetidir. Hazret-i Ebû Bekir Sıddîk, Zührî ve Saîd b. Cübeyr gibi bir hayli zevâttan kıtal hakkında nâzil olan ilk âyet Sûre-i Hac'daki[2] أُذِنَ لِلَّذِينَ يُقَاتَلُونَ بِأَنَّهُمْ ظُلِمُوا [el-Hac 22/39][3] âyeti olduğu da mervîdir.[4] Binâenʿaleyh [688] Rebîʿ rivayetinin mânası bu قَاتِلُوا âyetinin ilk emr-i kıtâl âyeti olmak lâzım gelir ki ekser-i ulemâ-yı tefsîrin kavli de budur. Bu emir فَاعْفُوا وَاصْفَحُوا حَتّٰى يَأْتِيَ اللّٰهُ بِاَمْرِه۪ [el-Bakara 2/109][5] âyetinde vaad edilmiş olan emirdir. Bu kıtal emirleriyledir ki Hâtemü'l-enbiyâ'nın seyf ü cihâda me'mur olacağı hakkında kütüb-i sâlifede vârid olan vasf-ı mahsusları da tebeyyün etmiş, bu suretle de muʿcize-i ilâhiye tahakkuk eylemiştir. Bu âyetin mâbaʿdiyle veya Sûre-i Berâ'e'deki وَقَاتِلُوا الْمُشْرِك۪ينَ كَٓافَّةً âyeti ile mensuh olup olmadığında ihtilâf edilmiştir. Evvelkinin düşman hücûmuna karşı tedâfüʿî harbe[6] münhasır bir emir olduğuna taraftar olanlar mensûhiyetine, bidâyeten iʿlân-ı harbe dahi muhtemil bulunduğunu anlayanlar da muhkemiyetine kāildirler. Gerçi Sûre-i Berâ'e âyetleriyle bidâyeten fî-sebîlillâh iʿlân-ı harbin ve taʿarruzî kıtâlin dahi meşrû ve îcâbına göre vâcib olduğunda ihtilâf yoksa da mesele evvelki emrin elyevm mensuh mu yoksa maʿmûl[ün] bih mi olduğunu tâyin etmektedir. Peygamberimizin Medine'ye ilk sene-i hicretlerinden itibaren seriyyeler tertib ve etrafa iʿzam eylediği ve fakat bunların sırf te'mîn-i inzibât ü

---

1 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* III, 561-562:
عن الربيع في قوله: «وقاتلُوا في سبيل الله الذين يُقاتلونكم ولا تَعتدوا إن الله لا يحبّ المعتدين» قال: هذه أوّل آية نزلت في القتال بالمدينة، فلما نزلت كان رسول الله صلى الله عليه وسلم يقاتل من يقاتله، ويكفُّ عمن كفّ عنه، حتى نزلت «براءة».

2 M, B ve F: "Enbiyâ'daki".

3 "İzin verildi o kendilerine kıtal edilenlere, çünkü onlara zulm olundu…"

4 Tirmizî, Tefsîr, 23/3171:
عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ، قَالَ: لَمَّا أُخْرِجَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِنْ مَكَّةَ، قَالَ أَبُو بَكْرٍ: أَخْرَجُوا نَبِيَّهُمْ لَيَهْلِكُنَّ، فَأَنْزَلَ اللَّهُ تَعَالَى {أُذِنَ لِلَّذِينَ يُقَاتَلُونَ بِأَنَّهُمْ ظُلِمُوا وَإِنَّ اللَّهَ عَلَى نَصْرِهِمْ لَقَدِيرٌ} الآيَةَ فَقَالَ أَبُو بَكْرٍ: لَقَدْ عَلِمْتُ أَنَّهُ سَيَكُونُ قِتَالٌ.

5 "…şimdi siz af ile safh ile davranın ta Allah emrini verinceye kadar…"

6 F +"~~karşı~~".

âsâyiş ve etraftaki düşmanların hâl ü vaziyetlerini keşf için gönderilmiş karakollardan başka bir şey olmadığı ve düşman tarafından kıtâle mübâşeret edilmedikçe harb ü kıtâl emri verilmediği, hattâ Bedir, Uhud, Ahzab ve nâm-ı diğerle Hendek muharebelerinin hep zarûret-i müdafaa ile yapılmış harbler olduğu ve bu hâlin bir hayli zaman devam ettiği muhakkak ise de, kıtal hakkında ilk vârid olan izin ve evâmir-i ilâhiye yalnız müdafaa harbine mahsus olup Peygamber'i re'sen iʿlân-ı harb ü taarruzdan şerʿan ve ʿale'l-ıtlâk menʿ mi ediyordu? Yoksa bu hususu iktizâ-yı siyâsete tâbiʿ tutarak sonraki emirler gibi îcâbına göre taarruza dahi müsâid olduğu hâlde tatbîkini bugünkü gibi re'y ü siyâsete mi bırakıyordu? Hâsılı bu babdaki nusûs-ı müteahhire esas itibariyle nâsih midir, [689] yoksa mübeyyin ve muvazzıh mıdır? İşte mesele budur. Rebîʿ rivayetinin zâhirine nazaran mensuh, Hazret-i Ebû Bekir rivayetinin zâhirine nazaran da muhkem olduğu anlaşılıyor. Hâlbuki ihtimal sâbit ve istiʿmâl mümkin iken neshe hükmetmek câiz olamayacağından birçok müfessirîn muhkem olduğuna kāildirler ki biz de buna taraftarız. Râgıb der ki: "evvelâ münhasıran rıfk, sadece vaʿz ve mücâdele-i hasene ile emredilmiş, baʿdehu kıtâle izin verilmiş, sonra haktan imtinâʿ edene harb ü kıtâl ile emrolunmuştur ki bunlar ʿale'd-derecât muktezâ-yı siyâsete göre vârid olmuş emirlerdir."[1]

Bu noktada Avrupalıların dîn-i İslâm hakkında iki mütehâlif fikir neşretmekte olduklarını görüyoruz. Bir kısmı re'sen iʿlân-ı harbin cevâzı mes'ele-i mukarreresini vesile ittihaz ederek İslâm'ın mütecâviz[2] ve sırf kılıç kuvvetiyle intişar etmiş bir din bulunduğunu iddia etmek ve ilmî, edebî, hukūkī, ahlâkī, ictimâʿî haysiyetle müsbet olan nüfûz-ı maʿnevîsini inkâr eylemek istiyor. Bu fikir edille-i İslâmiyenin ilmî kuvvetine

1 Râgıb el-İsfahânî, *Tefsîr*, thk. Muhammed Abdülaziz Besyûnî, Câmiʿatü Tanta, 1420/1999, I, 404:
وقيل: ليست بمنسوخة ولا ناسخة، وبيان ذلك أن من شرط الداعي إلى الحق أن يبينه ويدل عليه ويرفق، فإن اهتدى المدعو، وإلا أوعد، فإن أنجع ذلك وإلا عدل بعد إلى المحاسبة والمحاربة على ما تقتضيه السياسة.
Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* II, 241:
قَالَ الرَّاغِبُ: أَمَرَ أَوَّلًا بِالرِّفْقِ وَالِاقْتِصَارِ عَلَى الْوَعْظِ وَالْمُجَادَلَةِ الْحَسَنَةِ، ثُمَّ أَذِنَ لَهُ فِي الْقِتَالِ، ثُمَّ أَمَرَ بِقِتَالِ مَنْ يَأْبَى الْحَقَّ بِالْحَرْبِ، وَذَلِكَ كَانَ أَمْرًا بَعْدَ أَمْرٍ عَلَى حَسَبِ مُقْتَضَى السِّيَاسَةِ. انْتَهَى.

2 M: "mücâviz".

mukavemet imkânı göremediklerinden dolayı İslâm'ın hiçbir dinde görülmemiş olan intişârı mucizesini sırf kılıç kuvvetine istinad ederek onu Hıristiyanlık taassubuyla hissî bir yoldan vurmak isteyen eski Hıristiyanların bakıyye-i neşriyâtıdır. Hâlbuki bunlar bu taarruz ile kendi davalarını iki cihetten nakz etmektedirler. Zira bir taraftan Hıristiyânlık emrine muhalif olarak ehl-i salîb devrinden beri Hıristiyanları hep silâha ve tecavüze saldırmışlar, diğer taraftan da ʿale'l-ıtlâk harbi din fikrine mugāyir göstermekle hem kendilerini hem de mensup oldukları kütüb-i sâlife-i ilâhiyeyi tekzib etmişler ve aynı zamanda bununla Hâtemü'l-enbiyâ'nın cihad ile me'mur olacağı hakkındaki kütüb-i sâlife muʿcizâtını gizlemek istemişlerdir. İslâm'ın sırf kılıçla intişar etmiş olması iddiası tarihe ve ahkâm-ı İslâm'a karşı bühtândır. Hakikat şu hadîs-i şerifin [690] içindedir: "اِنَّ اللّٰهَ يَزَعُ بِالسَّيْفِ مَا لَا يَزَعُ بِالْقُرْآنِ: Allah teâlâ Kur'an ile defʿ etmeyeceği bazı fenâlıkları kılıç ile defʿ eder."[1] Edille-i ilmiye ve akliye, söz anlayan, ilme hürmet eden, insafı olanlar içindir. Bunları tanımayan ve fırsat bulduğu zaman her hakkı ve her nevi mukaddesâtı çiğneyen ve çiğnemek için müterakkıb olanların menʿ-i fesâdı ancak seyf ile mümkin olur. Bunun için haddizâtında iyi bir şey olmayan harb ilim ve akıl, nush u irşad dinlemeyen ve mücerred şehvetlerden, garazlardan doğan büyük büyük fitnelere nazaran ehven-i şer olur. Ve bu suretle bir hüsn-i izâfî iktisab eder de îcâbına göre tedâfüʿî ve îcâbına göre taʿarruzî harblere girişmek bir vazîfe-i dîniye ve müstahsene bile olur. Böyle olması için de bunun ancak fî-sebîlillâh, Hak yolunda, Hak uğrunda yapılması ve bu niyetle hareket edilmesi lâzım gelir. Çünkü başka maksad tâkip edenler, defʿ-i fitne vesilesiyle daha büyük fitneler ihdas ederler. Zulme boyun eğmek tervîc-i zulüm olduğu vakit îcâb-ı diyânete muhalif olacağı gibi, hakk u hayrı taʿmîme çalışmamak da fikr-i dînîye muhâliftir. Fitneler hem bastırılmalı, hem önüne geçilmelidir. Hak ve hayr mevâniʿi izâle edildiği zaman İslâm her hâlde umûm beşeriyetin koşarak gireceği yegâne bir dîn-i ilâhîdir.

---

1 Hazret-i Osman'ın sözüdür. Bkz. İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîne,* thk. Fehîm Muhammed Şeltût, Cidde, 1399, III, 988:

لَمَا يَزَعُ السُّلْطَانُ النَّاسَ أَشَدُّ مِمَّا يَزَعُهُمُ الْقُرْآنُ.

Buna mukabil ikinci kısma gelince: Bunlar "dîn-i İslâm'da harb yalnız hâl-i tedâfüʿde meşrû kılınmış, müdafaa mecburiyeti olmadıkça harbe cevaz verilmemiş ve İslâm silâh ile değil, terk-i silâh nazariyesiyle ve ilm ü akla, fikr-i hakka verdiği ehemmiyet ile ve kuvve-i iknâʿiyesi ve lisânı ile intişar etmiştir" diyorlar ve İslâm'ı müdafaa eder gibi görünerek Kur'an'daki bütün kıtal emirlerinin tedâfüʿî harbe münhasır olduğunu ve Müslümanlıkta re'sen iʿlân-ı harbe ve taarruza cevaz olmadığını iddia ediyorlar. Bunlar da Avrupa ve Hıristiyanlık nokta-i nazarından daha ince ve derin bir fikr-i siyâsî tâkip eden yeni bazı erbâb-ı kalemin fikirleridir. Bu zevât pek âlâ bilirler ki [691] cevâz-ı harbin hâl-i tedâfüʿe münhasır olması bi'n-netîce müdafaa imkânının da selbine sebeptir. Îcâbında hasma tekaddüm etmek için re'sen taarruz edebilmek hakkından mahrum olanlar dâima denemezse de ekseriya müdafaa kudretine de mâlik olamazlar. Bu ise hakk-ı müdafaanın da selbine müsâvîdir. Bunlar bunu bildikleri için taht-ı istîlâlarına aldıkları Müslümanları maddeten ve mânen silâhtan tecrid için zâhiren dîn-i İslâm lehinde görünür telkīnât ile yine İslâm aleyhinde ince bir taʿbiye yapmış oluyorlar. Evvelkiler "Müslümanlık ne fenâ şey! Çünkü silâh emrediyor" diyorlar, berikiler de "Müslümanlık ne iyi şey! Çünkü terk-i silâhı emrediyor" diyorlar ve bu iki fikir bi'n-netîce Müslümanların silâhını almak maksadında birleşiyorlar. Yeni olan bu ikinci fikri cidden insaniyet ve İslâmiyet lehinde bir fikr-i ilmî zannederek bu sayede neşr-i İslâm'a hizmet edeceğiz hayâliyle tervic ve bâlâdaki nesih meselesini aksine tevil etmeye çalışan bazı İslâm muharrirleri de işitiyoruz. Bunlar da onlara tebeʿan ilk nâzil olan ve mensûhiyeti rivayet olunan muharebe âyetlerinin hem müdafaaya münhasır ve hem gayr-i mensuh olduğunu iddia ettikleri gibi, sonra nâzil olan ve müdafaaya münhasır olmadığı zâhir ve müttefek^{un} ʿaleyh bulunan âyetleri de maʿkus olarak sırf tedâfüʿî göstermek istiyorlar. Muahhar mukaddemin beyânı veya nâsihi olmak lâzım gelirken, mukaddem muahharın beyânı veya nâsihi imiş gibi idâre-i kelâm ediyorlar ki bunlar, İslâm'ın rûh-i aslîsi olan hakk u hakikat fikrini bırakıp yanlış bir ümit için hilâfını tervic etmek demektir. Doğrusu

dîn-i İslâm'da ilk emirlerden itibaren hakk-ı müdafaa meşrû olduğu gibi, ʿinde'l-hâce fî-sebîlillâh olmak üzere hakk-ı taarruz da meşrûdur, hatta îcâbında bir vazîfedir. Ve ancak bu mâna iledir ki bu ilk emir mensuh değildir denebiliyor. Ve işbu "fî-sebîlillâh" kaydı her harbin rüknüdür. Bu mülâhaza edilmedikçe harb ü kıtâle asla cevaz bile yoktur. Bundan [692] dolayıdır ki Avrupalıların düşündükleri mâna ile tecâvüzî harbin dîn-i İslâm'da yeri yoktur demek câiz olabilir. Din fikrine münâfî olacak harb de ne müdafaa ne taarruzdur. Fî-sebîlillâh ve emr-i Hak uğrunda olmayan fikr-i tâgut ve mahz-ı taʿaddî garazıyla olandır. Hâlbuki İslâm'da hâl-i harbde dahi harbi müstahsen kılabilecek gaye hilâfında taʿaddî haramdır. Bunun için taarruz harbinde dahi riayet edilmesi lâzım gelen hukūk-ı harb vardır. Ve bunu târîh-i beşeriyette ilk evvel dîn-i İslâm tesis etmiştir وَلَا تَعْتَدُواۜ اِنَّ اللّٰهَ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدٖينَ. Binâenʿaleyh "dîn-i İslâm sırf silâh kuvvetiyle intişar etmiş bir taʿaddî dinidir" demek iftirâ-yı mahz olduğu gibi, "intişâr-ı İslâm'da silâhın hiç hizmeti yoktur" demek de Kitap ve sünnete muhalif bir yalan olur. İslâm sırf silâh kuvvetiyle intişar etmiş olsa idi o silâhı tutan ellerin cüz'î bir zaman içinde nasıl toplanıverdiğini ve kisrâların, kayserlerin silâhlarına nasıl galebe ettiklerini îzâh etmek mümkin olmazdı. Bu katʿiyyen gösterir ki zât-ı din ve muʿcizât-ı risâlet silâhtan evvel müstakillen icrâ-yı nüfûz eden bir âmil-i yegânedir. Bununla beraber feyz-i İslâm silâhsız olarak yalnız maʿneviyyât-ı mücerredeye münhasır olsa idi, Fahr-i Risâlet'in silâh istiʿmâl etmesine ve Kur'ân'ın kıtal emirleri vermesine hiç de lüzum olmazdı. Bu da katʿiyyen gösterir ki emr-i dinde silâhın dahi bir mevkiʿ-i mühimmi vardır. Ve bütün hakikat اِنَّ اللّٰهَ يَزَعُ بِالسَّيْفِ مَا لَا يَزَعُ بِالْقُرْآنِ hadîs-i şerîfinde[1] müdericdir. Rûh-ı dîn bunların hudûdunu evvelâ temyiz, sâniyen tatbik etmektir.

اَلرَّأْيُ قَبْلَ شَجَاعَةِ الشُّجْعَانِ
هُوَ أَوَّلٌ وَهِيَ[2] الْمَحَلُّ الثَّانِي

---

1 Hazret-i Osman'ın sözüdür. Bkz. İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîne,* III, 988:
لَمَا يَزَعُ السُّلْطَانُ النَّاسَ أَشَدُّ مِمَّا يَزَعُهُمُ الْقُرْآنُ.

2 Bütün nüshalarda وهو şeklinde olmakla beraber B nüshasında هو kelimesi çizilerek هي şeklinde tashih edilmiştir. Beyit Mütenebbî'ye ait olup, dîvânında da ibare bu şekildedir.

Rivayet olunduğuna göre Hudeybiye senesi müşrikler Resûlullah'ı ziyâret-i Kâbe'den menʿ etmişler ve sene-i âtiyede gelmek ve Mekke-i Mükerreme üç gün tahliye edilmek şartıyla bir musâlaha da akdeylemişlerdi. Ertesi sene (hicret 7) Resûlullah bu musâlaha mûcebince umre-i kazâ [693] için avdet ettikde Müslümanlar müşriklerin ahde vefâ etmeyeceklerinden endişe etmişler, Harem-i şerîf'te ve şehr-i haramda muharebe etmeyi de hoş görmemişlerdi ki bu âyet bunun üzerine nâzil olmuştur.[1] Bunların ahkâm-ı haccı beyan siyâkında vârid olmuş bulunması bunu müeyyid ve nesak-ı tilâvet mâbaʿdinin de beraber nüzûlünü müşʿirdir. Bu âyetlerin bu siyâkı mülâhaza edilince anlaşılır ki bu kıtal ve katl emirleri kıble-i İslâm'ın selâmeti, ahkâm-ı musâlahanın muhafazası ve farîza-i haccın te'mîn-i edâsı nokta-i nazarından refʿ-i mevâniʿ lüzûmuna mebnîdir ki, bunlar da Hazret-i Ebû Bekir rivayetinin kuvvet-i maʿnâsını işʿâr etmektedirler. Gelelim mânaya:

Evlere kapılarından girin ve Allah'a ittikā edin. {وَقَاتِلُوا فِى سَبِيلِ اللّٰهِ} Allah yolunda muharebe de edin {الَّذِينَ يُقَاتِلُونَكُمْ} o kimselere ki size bilfiil kıtal ediyor veya edecektir. ❁ Fî-sebîlillâh mukātele, Allah yolunda, yani dîn-i hak uğrunda sırf iʿlâ-yı kelimetullah için cihâd demektir. Ve bu kıtâlin meşrûʿiyeti için فِى سَبِيلِ اللّٰهِ olmak üzere bir hüsn-i niyetin lüzûmunu nâtıktır. Müfâʿale bâbı fiilin ibtidâen fâil, sâniyen mefʿulden sudûrunda zâhir olduğu için الَّذِينَ يُقَاتِلُونَكُمْ harb ü katle taarruzun düşman tarafından olmasını işʿâr edeceğine mebnî bu emrin yalnız müdafaayı meşrû kıldığı ve bundan dolayı وَاقْتُلُوهُمْ حَيْثُ ثَقِفْتُمُوهُمْ [el-Bakara 2/191; en-Nisâ 4/91][2], وَاقْتُلُوهُمْ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ [en-Nisâ 4/89][3], قَاتِلُوا الَّذِينَ يَلُونَكُمْ مِنَ الْكُفَّارِ [et-Tevbe 9/123][4], وَقَاتِلُوا الْمُشْرِكِينَ كَآفَّةً [et-Tevbe 9/36][5] emirleriyle mensuh bulun-

---

1 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 235:
وقيل: لما صدّ المشركون رسول الله صلى الله تعالى عليه وعلى آله وسلم عام الحديبية وصالحوه على أن يرجع من قابل فيخلوا له مكة ثلاثة أيام فرجع لعمرة القضاء، خاف المسلمون أن لا يفي لهم قريش ويصدّوهم ويقاتلوهم في الحرم وفي الشهر الحرام وكرهوا ذلك نزلت...

2 "Ve onları nerede yakalarsanız öldürün…" / "…kendilerini bulduğunuz yerde yakalayın ve öldürün…"

3 "…o vakit bulduğunuz yerde kendilerini tutun ve öldürün…"

4 "…Kâfirlerin size yakın olanlarıyla çarpışın…"

5 "…siz de onlara kâffeten harbedin..."

duğu ber vech-i bâlâ nakl edilmişse de قَاتِلُوا dahi aynı babdan olduğu için bu noktada bir şâibe-i teʿâruz[1] bulunacağından birini veya her ikisini mücerred isneyn beyninde müşareket mânasına haml etmek lâzım gelir. Ve bu mâna ile bilfiil mukātele, taarruz ve müdafaadan eʿam olur. Nitekim tefsîr-i Ebû Hayyân'da الَّذِينَ يُقَاتِلُونَكُمْ zâhiri "ibtidâen veya defʿan ʿani'l-hak münâceze-i kıtâl demektir"[2] diye taarruz veya tedâfüʿden eʿam olduğu gösterilmiştir. Bir de fiʿl-i muzâriʿ istikbâle de muhtemildir. [694] Bu surette يُقَاتِلُونَكُمْ kıtâle ehliyet ve kudreti olup da harb edecek hâlde bulunanlar demek olur. Ve bu mâna Hazret-i Ebû Bekir'den ve Ömer b. Abdülaziz'den mervîdir.[3] Bunda evvelkisi evleviyetle sâbit olur, umûm-ı müşterek veya umûm-ı mecaz lâzım gelmez. Evvelkinde muhâsırîn ve münâsıbîn[4] hâriç kalır, ikincisinde bunlar da girer. Nasb-ı harb etmeyen veya kadın, çocuk, pîr-i fânî, manastırdaki ruhbanlar gibi ağleb-i ahvâlde harb etmek kudretini hâiz olmayanlar hâriç kalır, bunlara kıtal câiz olmaz. Evâmir-i ahîrede dahi hâl böyledir. O hâlde bu iki mâna beyninde muhtemil olan bu âyet de mensuh değildir.

Bu suretle mukātele edin {وَلَا تَعْتَدُوا} fakat gerek kıtalde ve gerek diğer hususlarda Allah'ın emirlerini ve tâyin ettiği hudûdu tecavüz etmeyin, taarruzda haksızlık yapmayın, yani bu meyanda nasb-ı harb etmeyenleri ve kadınları, sıbyân ve etfâli, ruhbânı, harb zamanında zaʿf ü aczinden nâşî ağleb-i ahvâle nazaran ehl-i kıtâl olmamakta bunlar mecrâsına câri olanları da öldürmeye kalkışacak kadar ileri gitmeyin. Kezâlik katlde müsle yapmayın, yani öldürdüğünüz kimselerin burnunu, kulağını ve

---

1 B: "teʿarruz".

2 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* II, 241:
الَّذِينَ يُقاتِلُونكُم ظَاهِرُهُ: مَنْ يُنَاجِزُكُمُ الْقِتَالَ ابْتِدَاءً، أَوْ دَفْعًا عَنِ الْحَقِّ،

3 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* III, 562-563:
عن يحيى بن يحيى الغساني، قال: كتبتُ إلى عمر بن عبد العزيز أسألهُ عن قوله: «وقاتلوا في سَبيل الله الذين يُقاتلونكم ولا تعتدوا إنّ الله لا يُحب المعتدين»، قال: فكتب إليّ: «إنّ ذلك في النساء والذريّة ومن لم يَنصِبْ لك الْحَرْب منهم».
عن سعيد بن عبد العزيز، قال: كتب عمر بن عبد العزيز إلى عديٍّ بن أرطاة: إني وَجَدتُ آية في كتاب الله: «وقاتلوا في سبيل الله الذين يُقاتلونكم ولا تعتدوا إنّ الله لا يحب المعتدين» أي: لا تقاتل من لا يقاتلك، يعني: النساء والصبيان والرُّهبان.

4 B: "münâsibîn".

sâiresini kesmeye kalkmayın. ❁ Nitekim sıbyân ü nisâyı ve ashâb-ı savâmiʿi katlden ve kezâlik müsleden Resûlullah'ın nehy ettiği âsâr-ı şâyiʿa ile sâbittir. Halîfe-i Resûlullah Hazret-i Sıddîk'ın dahi kumandan Yezîd b. Ebî Süfyân'a hukūk-ı harbi mutazammın olarak yazdığı vesâyâda bunları ve kezâlik şeyh-i fânîyi katlden ve maʿmûru tahripten ve yemekten gayrı bir garaz için sığır ve koyun kesmekten ve meyvalı ağacı yakmak ve sâir bir suretle ifsad etmekten nehy eylemişti.[1] Bu meyanda bazı müfessirîn iʿlân-ı harb haberi vâsıl olmadan birdenbire basmak dahi taʿaddî cümlesinden olduğunu söylemiştir. Bazıları da bâlâda zikr olunan mukātele mânasından dolayı bu taʿaddîyi bizâtihi taarruza hamletmişler ve bu [695] sebeple mensûhiyetine de hükm eylemişlerdir ki Rebîʿin kavlidir. Binâenʿaleyh mensuhtur denilmenin mânası bidâyeten taarruz ʿale'l-ıtlâk taʿaddî değil, iktizâ-yı hâle göre meşrûʿdur demek olduğu unutulmamalıdır. Hâsılı ber minvâl-i meşruh taʿaddî etmeyiniz: {اِنَّ اللّٰهَ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدٖينَ} zira Allah taʿaddî edenleri sevmez, onları sevâba değil ʿikāba lâyık görür.

Fî-sebîlillâh muharebe edin {وَاقْتُلُوهُمْ حَيْثُ ثَقِفْتُمُوهُمْ} ve onları nerede yakalarsanız öldürün, hill ü harem demeyin, onlar taarruz etsin diye beklemeyin, böyle yapın {وَاَخْرِجُوهُمْ مِنْ حَيْثُ اَخْرَجُوكُمْ} ve sizi çıkardıkları yerden, yani Mekke'den onları çıkarın, vatanınızı onların elinden kurtarın. ❁ Burada bu ihraç emri, emr-i temkînîdir. Bu vaad feth-i Mekke ile incaz buyurulmuştur. Gerçi katl haddizâtında fenâ bir şeydir, lâkin {وَالْفِتْنَةُ اَشَدُّ مِنَ الْقَتْلِ} fitne de katlden eşeddir, daha ağırdır. ❁ Zira katlin zahmet olması çabuk geçer, fitneninki devam eder. Katl, insanı yalnız dünyadan çıkarır, fitne ise hem dinden hem dünyadan oldurur. Binâenʿaleyh fitneye tutulmaktan ise o fitneyi çıkaranları öldürmek veya ölmek veya

---

1 *Muvatta'*, Cihâd, 10:
عَنْ يَحْيَى بْنِ سَعِيدٍ، أَنَّ أَبَا بَكْرٍ الصِّدِّيقَ بَعَثَ جُيُوشًا إِلَى الشَّامِ. فَخَرَجَ يَمْشِي مَعَ يَزِيدَ بْنِ أَبِي سُفْيَانَ وَكَانَ أَمِيرَ رُبْعٍ مِنْ تِلْكَ الْأَرْبَاعِ. فَزَعَمُوا أَنَّ يَزِيدَ قَالَ لِأَبِي بَكْرٍ: إِمَّا أَنْ تَرْكَبَ، وَإِمَّا أَنْ أَنْزِلَ. فَقَالَ أَبُو بَكْرٍ «مَا أَنْتَ بِنَازِلٍ، وَمَا أَنَا بِرَاكِبٍ. إِنِّي أَحْتَسِبُ خُطَايَ هَذِهِ فِي سَبِيلِ اللَّهِ». ثُمَّ قَالَ لَهُ: «إِنَّكَ سَتَجِدُ قَوْمًا زَعَمُوا أَنَّهُمْ حَبَّسُوا أَنْفُسَهُمْ لِلَّهِ. فَذَرْهُمْ وَمَا زَعَمُوا أَنَّهُمْ حَبَّسُوا أَنْفُسَهُمْ لَهُ. وَسَتَجِدُ قَوْمًا فَحَصُوا عَنْ أَوْسَاطِ رُءُوسِهِمْ مِنَ الشَّعَرِ. فَاضْرِبْ مَا فَحَصُوا عَنْهُ بِالسَّيْفِ. وَإِنِّي مُوصِيكَ بِعَشْرٍ: لَا تَقْتُلَنَّ امْرَأَةً، وَلَا صَبِيًّا، وَلَا كَبِيرًا هَرِمًا، وَلَا تَقْطَعَنَّ شَجَرًا مُثْمِرًا، وَلَا تُخَرِّبَنَّ عَامِرًا، وَلَا تَعْقِرَنَّ شَاةً، وَلَا بَعِيرًا، إِلَّا لِمَأْكَلَةٍ. وَلَا تَحْرِقَنَّ نَحْلًا، وَلَا تُغَرِّقَنَّهُ، وَلَا تَغْلُلْ وَلَا تَجْبُنْ».

çıkardıkları fitneyi kendi başlarına yıkmak elbette yeğdir. "Ehven-i şerreyn ihtiyar olunur"[1] kāidesi de bu gibi nusûsdan müstenbattır.

"**Fitne**" asl-ı lügatta karışığını almak için altını ateşe koymaktır. Bundan mihnet ve belâya sokmak mânasına istiʿmâl edilmiştir ki burada bu mânayadır. Yani vatandan ihraç gibi insanları azâba giriftâr edecek belâ ve mihnet, katlden daha ağırdır. Ölümden daha ağır ne vardır demeyiniz[2], zira ölümü temenni ettiren hâl ölümden daha ağırdır. Bu nazmın siyâkında insanı vatanından çıkarmak da ona ölümü temenni ettirecek fiten ü mihen cümlesinden olduğuna [696] işaret vardır. Şirk, neşr-i küfr, irtidad, hetk-i hurumâtullah, âsâyiş-i umûmîyi ihlâl, vatandan ihraç hep birer fitnedirler, mü'minin el-ʿiyâzu billâh dönüp kâfir olması katl olunmasından eşeddir. İhtidâ eden mü'minlerden bazı zevât Mekke müşrikleri tarafından küfre döndürülmek için taʿzîb olunuyor, onlar da وَلَا تَقُولُوا لِمَنْ يُقْتَلُ فٖى سَبٖيلِ اللّٰهِ اَمْوَاتٌۜ بَلْ اَحْيَٓاءٌ [el-Bakara 2/154][3] emr-i ilâhîsi mûcebince ölmeyi göze alıp bi-izn-i Hudâ sebat ediyorlardı. Bu suretle şehr-i Haram'da bazı sahâbeyi müşrikler katl etmişler ve hep bunlar Müslümanların gücüne gitmiş idi. İşte bütün bunlar وَالْفِتْنَةُ اَشَدُّ مِنَ الْقَتْلِ düstûrunda telhis edilerek iʿlân-ı harbin sebebi icmâl buyurulmuş ve Müslümanlar defʿ-i fitne için fî-sebîlillâh ya gāzî veya şehid olmaya tergīb kılınmıştır. Sebeb-i nüzul hâs ise de nazm, mâhiyet-i fitnenin mâhiyet-i katl ile mukayesesini ifade ettiğinden hüküm eʿamdır.

Maʿamâfîh {وَلَا تُقَاتِلُوهُمْ عِنْدَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ حَتّٰى يُقَاتِلُوكُمْ فٖيهِ} Mescid-i Haram yanında, Mekke içinde evvelâ onlar size kıtâle başlamadıkça siz de onlara kıtal etmeyiniz, lâkin {فَاِنْ قَاتَلُوكُمْ فَاقْتُلُوهُمْ} onlar size kıtal eder de birinizi öldürürlerse siz de onları öldürünüz, {كَذٰلِكَ جَزَٓاءُ الْكَافِرٖينَ} kâfirlerin cezâsı böyledir. Hamza, Kisâî, Halef-i Âşir kıraatlerinde وَلَا تَقْتُلُوهُمْ ... حَتّٰى يَقْتُلُوكُمْ فَاِنْ قَتَلُوكُمْ okunur ki Mescid-i Haram yanında onlar sizden birini öldürmedikçe siz de onları öldürmeyiniz, eğer onlar sizi öldürürse siz de onları öldürünüz. ❁ Bundan anlaşılır ki Harem-i Kâbe ve Mekke-i Mükerreme

---

1 Mecelle, md. 29.
2 B: "demeyin".
3 "Ve Allah yolunda katl olunanlara ölüler demeyin, hayır diridirler…"

içinde taʿarruzan katl câiz değildir, ilk vazife yalnız ihraçdır. Fakat orada katl yapan katl olunur. Hatta Mekke içinde bir katl yapan Harem-i Kâbe'ye ilticâ ederse orada yine katl câiz değildir, çıkarılır da kısas edilir وَإِذْ جَعَلْنَا الْبَيْتَ مَثَابَةً لِلنَّاسِ وَاَمْنًا [el-Bakara 2/125][1], وَمَنْ دَخَلَهُ كَانَ اٰمِنًا [Âl-i İmrân 3/97][2] Lâkin Harem-i şerîf içinde katl yapan orada katl edilebilir. Bu emir mâkablini muhassısıtır. *Ahkâm-ı Kur'ân*'da der ki: "Hitâb-ı vâhidde nâsih ve mensuh bulunamayacağı, [697] nesak-ı tilâvet ve nizâm-ı tenzil de bu iki âyetin bir hitabda nüzûlünü işʿâr ettiği ve hilâfına bir nakl-i sahih mevcud olmadığı cihetle وَاقْتُلُوهُمْ حَيْثُ ثَقِفْتُمُوهُمْ mâkablini nâsih olmayıp mübeyyin olduğu gibi, bu nehiy de وَاقْتُلُوهُمْ emrinin umûmunu nâsih değil muhassıs olur. Sonra bu nehiy de hiçbir emir ile mensuh değildir, muhkemdir. Gerçi فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ [et-Tevbe 9/5][3] emri sonra nâzil olduğunda ihtilâf yoksa da bunun işbu وَلَا تُقَاتِلُوهُمْ عِنْدَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ nehyine müretteb olarak iʿmâli mümkin olduğuna göre neshe delâleti yoktur. İbn Abbas ve Ebû Şureyh-i Huzâî ve Ebû Hureyre hazarâtından rivayet olunduğu üzere feth-i Mekke günü Aleyhissalâtü vesselâm îrâd buyurduğu hutbede "ey nâs, Allah teâlâ semâvât ü arzı halk eylediği gün Mekke'yi muhterem kıldı ve o benden evvel kimseye helâl kılınmadı, benden sonra da kimseye helâl kılınmayacaktır. Bana da ancak bir günün bir saatinde helâl kılındı ve yine yevm-i kıyâmete kadar muhterem oldu" buyurmuştur[4] ki bu bir saat de müşrikler tarafından orada îkāʿ-i katl edildiği saat demektir. Ve bu hadîs-i şerîf işbu âyetteki nehy-i mukayyedin muhkem olduğuna delâlet eder. Buna karşı Rebîʿ ve Katâde'nin buna mensuh demeleri Peygamber'den bir rivayet olduğu mâlum değildir. Kendi ictihadları olmak üzere telakkī edilebilir."[5] Bu suretle bu hüküm bâkīdir, nesih sâbit değildir.

---

1 "Ve o vakit Beyt-i Şerîf'i insanlar için dönüp varılacak bir sevabgâh ve bir dâru'l-emân kıldık…"

2 "…ve ona dehalet eden eman bulur…"

3 "…artık öbür müşrikleri nerede bulursanız öldürün…"

4 Buhârî, Meğāzî, 53:
عَنْ مُجَاهِدٍ، أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَامَ يَوْمَ الفَتْحِ فَقَالَ: إِنَّ اللَّهَ حَرَّمَ مَكَّةَ يَوْمَ خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالأَرْضَ، فَهِيَ حَرَامٌ بِحَرَامِ اللَّهِ إِلَى يَوْمِ القِيَامَةِ، لَمْ تَحِلَّ لِأَحَدٍ قَبْلِي وَلاَ تَحِلُّ لِأَحَدٍ بَعْدِي، وَلَمْ تَحْلِلْ لِي قَطُّ إِلَّا سَاعَةً مِنَ الدَّهْرِ…

5 Ebû Bekir el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, I, 323:
وَغَيْرُ جَائِزٍ وُجُودُ النَّاسِخِ وَالْمَنْسُوخِ فِي خِطَابٍ وَاحِدٍ وَإِذَا كَانَ الْجَمِيعُ مَذْكُورًا فِي خِطَابٍ وَاحِدٍ عَلَى مَا يَقْتَضِيهِ نَسَقُ التِّلَاوَةِ وَنِظَامُ التَّنْزِيلِ فَغَيْرُ جَائِزٍ لِأَحَدٍ إِثْبَاتُ تَارِيخِ الْآيَتَيْنِ وَتَرَاخِي نُزُولِ إِحْدَاهُمَا عَنْ الْأُخْرَى إِلَّا بالنقل الصحيح ولا يمكن أحد دَعْوَى

{فَاِنِ انْتَهَوْا} Binâenʿaleyh küfürden vazgeçerlerse {فَاِنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ} Allah da Gafûr ve Rahîm'dir. ❁ وَاَخْرِجُوهُمْ مِنْ حَيْثُ اَخْرَجُوكُمْ kaydı delâletiyle bu âyetin ehl-i kitab hakkında olmayıp Arab müşriklerine mahsus olduğu anlaşılır. Ehl-i kitâbın vergi ile mutâvaʿatı dahi makbul olabildiği hâlde Arab müşrikleri ya İslâm veya seyfe mahkumdur. Ve bu nokta şu âyetle tansis olunuyor:

{وَقَاتِلُوهُمْ} Onlara o suretle kıtal edin ki {حَتّٰى لَا تَكُونَ فِتْنَةٌ} [698] hatta fitne, yani şirk ü tefrika olmasın {وَ يَكُونَ الدّ۪ينُ لِلّٰهِ} da din hep Allah için olsun, yalnız Allah'a inkıyâd ü itaat edilsin. ❁ Hâlbuki اِنَّ الدّ۪ينَ عِنْدَ اللّٰهِ الْاِسْلَامُ'dır [Âl-i İmrân 3/19][1]. Binâenʿaleyh bunlarda dîn-i tevhîd-i hak olan İslâm'dan başka bir din bulunmasın, fitnenin başı olan şirk kalksın, bunun için Aleyhissalâtü vesselâm "ben bu nâsa 'lâ ilâhe illallah' diyecekleri âna kadar kıtâle me'mûrum, onu dedikleri zaman benden canlarını kurtarırlar"[2] buyurmuştur. Diğerleri cizye ile dahi ismet-i deme mâlik olabilecekleri hâlde bunlara bu müsaade verilmemiştir. Bundan başka bilhassa Mekke'de gayr-i müslimin ikāmetine müsaade de edilmemiştir. Binâenʿaleyh {فَاِنِ انْتَهَوْا} küfürden vazgeçip İslâm'ı kabul ederlerse {فَلَا عُدْوَانَ اِلَّا عَلَى الظَّالِم۪ينَ} artık zâlimlerden mâʿadâsına husûmet-i kıtâl yoktur.

İyi amma bu kıtal hasbe'l-ʿâde muharebenin memnûʿ olduğu şehr-i haram'a tesadüf ederse ne olacak? {اَلشَّهْرُ الْحَرَامُ بِالشَّهْرِ الْحَرَامِ وَالْحُرُمَاتُ قِصَاصٌ} Şehr-i haram şehr-i haram'a, hurmetler hurmetlere kısastır. ❁ Burada "hurmet", muhafaza ve ihtirâmı vâcib olan, el uzatılması câiz olmayan şey demektir ki emvâle de şâmildir. Bu atıfta tahsisten sonra taʿmîm

---

نَقْلٍ صَحِيحٍ فِي ذَلِكَ وَإِنَّمَا رُوِيَ ذَلِكَ عَنْ الرَّبِيعِ بْنِ أَنَسٍ فَقَالَ هُوَ مَنْسُوخٌ بِقَوْلِهِ «وَقَاتِلُوهُمْ حَتَّى لا تَكُونَ فِتْنَةٌ» وَقَالَ قَتَادَةُ هُوَ مَنْسُوخٌ بِقَوْلِهِ «فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ» وَجَائِزٌ أَنْ يَكُونَ ذَلِكَ تَأْوِيلًا مِنْهُ وَرَأْيًا لأن قوله «فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ» لَا مَحَالَةَ نَزَلَ بَعْدَ سُورَةِ الْبَقَرَةِ لَا يَخْتَلِفُ أَهْلُ النَّقْلِ فِي ذَلِكَ وَلَيْسَ فِيهِ مَعَ ذَلِكَ دَلَالَةٌ عَلَى النَّسْخِ لِإِمْكَانِ اسْتِعْمَالِهِمَا بأن يكون قوله «فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ» مُرَتَّبًا عَلَى قَوْلِهِ «وَلا تُقَاتِلُوهُمْ عِنْدَ الْمَسْجِدِ» فَيَصِيرُ قَوْلُهُ اُقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ إِلَّا عِنْدَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ إِلَّا أَنْ يُقَاتِلُوكُمْ فِيهِ فَإِنْ قَاتَلُوكُمْ فَاقْتُلُوهُمْ وَيَدُلُّ عَلَيْهِ أَيْضًا حَدِيثُ ابْنِ عَبَّاسٍ وَأَبِي شُرَيْحٍ الْخُزَاعِيِّ وَأَبِي هُرَيْرَةَ أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ خَطَبَ يوم فتح مكة فقال: يا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّ اللَّهَ تَعَالَى حَرَّمَ مَكَّةَ يَوْمَ خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ لَمْ تَحِلَّ لِأَحَدٍ قَبْلِي وَلَا تَحِلُّ لِأَحَدٍ بَعْدِي وَإِنَّمَا أُحِلَّتْ لِي سَاعَةً مِنْ نَهَارٍ ثُمَّ عَادَتْ حَرَامًا إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ.

1 "Doğrusu Allah ʿindinde din, İslâm'dır…"

2 Buhârî, Zekât, 1:

قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: أُمِرْتُ أَنْ أُقَاتِلَ النَّاسَ حَتَّى يَقُولُوا «لَا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ»، فَمَنْ قَالَهَا فَقَدْ عَصَمَ مِنِّي مَالَهُ وَنَفْسَهُ إِلَّا بِحَقِّهِ، وَحِسَابُهُ عَلَى اللَّهِ.

vardır. Binâenʿaleyh {فَمَنِ اعْتَدٰى عَلَيْكُمْ} her kim size tecavüz eder, hurmet ü ismetinizden bir şey ihlâl eylerse {فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا اعْتَدٰى عَلَيْكُمْ} onun size tecavüz ettiği kadar, yani misli olmak şartıyla siz de ona bi'l-mukā-bele tecavüz ediniz. ❁ Çünkü وَجَزٰٓؤُا سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِثْلُهَا'dir [eş-Şûrâ 42/40][1]. Bir tecavüze karşı mukābele bi'l-misl tecavüz değil, tecavüzün cezâsıdır. اَلْبَادِي أَظْلَمُ.[2] Buna tecavüz ve taʿaddî tâbir edilmesi, zât-ı fiʿilde mümaselet dolayısıyla bir müşâkeledir. Haddizâtında çirkin olan bir [699] şey böyle bazı şerâit altında izâfî bir hüsn iktisab eder. Binâenʿaleyh bâdînin fiili hakikaten ve hükmen çirkin bir zarar-ı mahz olduğu hâlde, onun ak-sü'l-ameli demek olan mukabile bir hak vermiş olur. Böyle olabilmesi ise mümaseletle meşruttur. Mümaselete riayet mümkin olmayan husûsâtta kısas yapılmaz. Kıyemiyyât[3] birbirine takas edilmez, derecât-ı hukūka riayet lâzımdır. Meselâ, mağsub mevcud ise aynen alınır, misliyyâttan ise misl-i nevʿîsi ile, değil ise misl-i mâlîsi olan kıymetiyle tazmin edi-lir. Hâsılı meşrû olan mukābele-i mutlaka değil, mukabele bi'l-misldir. Misle riayet edilmeyince re'sen bir zarar îkāʿ edilmiş ve zarara zarar ile mukabele olunmuş olur. Hâlbuki İslâm'da لَا ضَرَرَ وَلَا ضِرَارَ'dır[4]: Re'sen zarar câiz değil, zarara zararla mukabele de câiz değildir, fakat izâle-i zarar lâzımdır. Zarar ise bi'z-zarûre misliyle takas edilerek izâle oluna-bilir. Yoksa diğer bir zarar ihdas edilmiş olur. Takas demek olan "kısas" kelimesi bu mümaselet mânasını mutazammın olduğu hâlde zühul edil-memek ve hükümde maksûd bizâtihi olduğu gösterilmek için tefrîʿan ayrıca da tansis olunmuştur. İşte mümaseletle meşrut bulunan اَلْحُرُمَاتُ قِصَاصٌ kāʿide-i külliyesi mûcebince memnûʿ ay da aynı memnûʿ aya takas edilir. Düşmanlar geçen Hudeybiye senesi zilkade'de Müslümanlara taş, ok atarak kıtâle kalkışmakla bu şehr-i harâmın hurmetini hetk ettiler. Bu sene de bunu bahane ederek musâlaha hükmünün icrâsına mâniʿ olmak zuʿ-munda bulunuyorlar, siz de buna misliyle mukabele ederek aynı zilkadede

---

1 "Kötülüğün cezası da misli kötülüktür…"

2 "Kötülüğe ilk başlayan daha zâlimdir" (Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ,* I, 323/888):
«البادئ بالشر أظلم» ليس بحديث، ومثله: «البادئ بالشر خسران».

3 M: "Keymiyyât"; B: "Kemmiyyât".

4 İbn Mâce, Ahkâm, 17.

kıtalden sakınmazsınız. Hasan'dan mervî olduğuna göre Arab müşrikleri Hazret-i Peygamber'e "Şehr-i haram'da kıtalden nehyetsen" demişler, "pek iyi!" buyurmuş, müşrikler bunu fırsat bilip şehr-i haram içinde tağyîr-i ahdi kurmuşlar, bunun üzerine bu âyet nâzil olmuştur.[1] Lâkin İbn Abbas, Rebîʿ b. Enes, Katâde ve Dahhâk'tan rivayet olunduğuna göre Kureyş Hudeybiye senesi Resûlullah'ı ihramlı olarak şehr-i haram olan [700] zilkadede beled-i haram olan Mekke'den reddetmişlerdi, Cenâb-ı Allah da ertesi sene yine zilkadede Resûlünü Mekke'ye idhâl buyurdu da umresini kazâ ettirdi. Ve bunu geçen Hudeybiye senesi vâkiʿ olan menʿ u haylûlete takas etti ve sebeb-i nüzûl bu oldu[2] ki evvelkine göre âyet Mekke'ye kable'd-duhûl nâzil olmuş, sarâhaten emr ü inşâ ve zımnen istikbâle ait vaʿd ü ihbar, ikinciye göre de baʿde'd-duhûl nâzil olmuş ve müşriklere "İşte bu geçen senekine kısastır" diye sarâhaten ihbârı ve maʿamâfîh şehr-i haramda bidâyeten olmamak şartıyla ibâha-i kıtâl emrini mutazammın bulunmuştur. Siyâk-ı âyet evvelkine daha muvâfıktır. Ve her hâlde bu âyetler "Umre-i Kazâ Senesi" tâbir olunan hicretin yedinci senesinde ziyâret-i Kâbe sadedinde nâzil olmuştur. Ancak bilâhare şehr-i harâm âdeti ʿale'l-ıtlâk nesh edilmiş olduğundan bu âyetin şehr-i haramda bidâyeten iʿlân-ı harbe cevaz vermeyen hükmü Berâe âyetleriyle bi'l-ittifak mensuhtur. Bundan mâʿadâ mukabele bi'l-misl hakkındaki[3] ahkâm-ı umûmiyesi ise bi'l-ittifak bâkīdir.

Bunları yapınız ve kendinizi koruyunuz {وَاعْلَمُوٓا} ve biliniz ki {اَنَّ اللّٰهَ مَعَ الْمُتَّق۪ينَ} her hâlde Allah korunanlarla beraberdir. Mukabele bi'l-misl câiz ise de ʿale'l-ıtlâk ittikānın zarûriyyâtından değildir. Tatbîkinde mümaseleti tecavüz etmemek için iyi dikkat ediniz, Allah'tan korkunuz ve en iyi suret hangisi ise onu yapınız ve her hâlde korununuz, müttakī olunuz, ittikā

---

1 Ebû Bekir el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân,* I, 325:
رُوِيَ عَنْ الْحَسَنِ أَنَّ مُشْرِكِي الْعَرَبِ قَالُوا لِلنَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أنهيت عَنْ قِتَالِنَا فِي الشَّهْرِ الْحَرَامِ قَالَ نَعَمْ وَأَرَادَ الْمُشْرِكُونَ أَنْ يُغَيِّرُوهُ فِي الشَّهْرِ الْحَرَامِ فَيُقَاتِلُوهُ فَأَنْزَلَ اللَّهُ تَعَالَى «الشَّهْرُ الْحَرامُ بِالشَّهْرِ الْحَرامِ وَالْحُرُماتُ قِصاصٌ».

2 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* III, 576-579; Ebû Bekir el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân,* I, 325:
عن مجاهد في قول الله جل ثناؤه: «الشهرُ الحرامُ بالشهر الحرام والحُرماتُ قِصَاص» قال: فخرت قريش بردِّها رسولَ الله صلى الله عليه وسلم يوم الحُديبية محرِما في ذي القَعدة عن البلد الحرام، فأدخله الله مكة في العام المقبل من ذي القَعدة، فقضى عُمرته، وأقصَّه بما حيل بينه وبينها يوم الحديبية.

3 M ve B: "hakkında".

âyetlerini unutmayınız. ❁ Bundan anlaşılıyor ki اِنَّ اللّٰهَ مَعَ الصَّابِرِينَ [el-Bakara 2/153][1] mutlak değildir. Sabır, ittikā ile meşruttur ve makamına göre derecâtı vardır. Vâkiʿ olmuş musibet ile henüz olmamış musibetlere karşı sabrın farkı vardır. Ve defʿ ü refʿinde mümkin olduğu kadar sürʿat gösterilecek husûsât vardır. İttikā derken de ittikā âyetlerinde[2] وَالصَّابِرِينَ فِى الْبَأْسَاءِ وَالضَّرَّاءِ وَحِينَ الْبَأْسِ [el-Bakara 2/177] mazmûnu unutulmamalıdır. Evlere kapılarından girilmelidir. Şu da derhâtır [701] edilmelidir ki harb ü kıtâl denilen şey parasız ve malsız olmaz, masraf da ister, bunun için {وَاَنْفِقُوا فِى سَبِيلِ اللّٰهِ} Allah yolunda infak da yapın; mal tedarik edip havâic-i harbe sarf edilmek üzere vergi, iʿâne verin, lâkin yalnız mal kazanmak sevdâsına düşüp de {وَلَا تُلْقُوا بِاَيْدِيكُمْ اِلَى التَّهْلُكَةِ} kendi kendinizi tehlikeye de bırakmayın, sade para kazanmak ve istirahat etmek sevdasının insanları istîlâ-yı esâret ve mahkûmiyet gibi büyük tehlikelere düşüreceğini ve bu tehlikenin önüne geçmek ancak fî-sebîlillâh harb etmek ve harbe alışmakla mümkin olacağını unutmayın. ❁ Bu âyetin siyâkı ve sebeb-i nüzûlü fî-sebîlillâh harb ü kıtâlden ve o uğurda sarf-ı maldan kaçınmanın bir tehlike olduğunu ihtar içindir. Tirmizî ve Ebû Dâvûd'da dahi tahrîc olunduğu üzere rivayet ediliyor ki Emeviye devrinde Abdurrahman b. Velîd kumandasında bir İslâm ordusu Kostantiniye, yani İstanbul şehrine gazâ etmiş idi, Ebû Eyyûb-i Ensârî hazretleri de bu asker meyânında idi. Rumlar şehrin surlarına arkalarını dayamışlardı, o sırada Müslümanlardan bir zat kaledeki düşman üzerine açıktan hücum etmiş, bunu gören cemâat-i İslâm "meh meh, lâ ilâhe illallah, kendi kendini tehlikeye ilkā ediyor!" demişlerdi. Bunun üzerine Hazret-i Ebû Eyyûb-i Ensârî "ey Müslümanlar! Bu âyet biz maʿşer-i ensâr hakkında nâzil oldu, vaktâ ki Allah Peygamberine nusret ve dini olan İslâm'ı galebeye mazhar etti, o zaman 'biz artık mallarımızın başında durup onların ıslâhıyla meşgul olalım mı?' demiştik. Allah teâlâ وَاَنْفِقُوا فِى سَبِيلِ اللّٰهِ وَلَا تُلْقُوا بِاَيْدِيكُمْ اِلَى التَّهْلُكَةِ âyetini inzal buyurdu. Binâenʿaleyh kendini tehlikeye ilkā etmek, mallarımızın başında durup onları ıslah ile uğraşmamız ve cihâdı terk etmemizdir" demiş ve bunun üzerine hiç

1 "…şüphe yok ki Allah sabredenlerle beraberdir."
2 F: "âyetinde".

durmayıp fî-sebîlillâh cihâda girişmiş ve nihâyet şehid olup Kostantiniye'de defn olunmuştur."[1] Müşârün ileyh bu suretle tehlikeye ilkā fî-sebîlillâh cihâdı terk etmek demek olduğunu ve [702] âyetin bu hususta nüzûlünü haber vermiştir ki İbn Abbas'dan, Huzeyfe'den, Hasan, Katâde, Mücâhid, Dahhâk'tan dahi böyle rivayet edilmiştir. Berâ' b. Âzib ve Abîde[2] es-Selmânî hazretlerinden "elleriyle tehlikeye ilkā, irtikâb-ı meʿâsî ile mağfiretten ye's" demek olduğu da mervîdir.[3] Bunun infak karînesiyle "infakda israf edip yiyecek içecek bulamayacak dereceye vararak telef olmak" mânasına olduğu da söylenmiş, "düşmana icrâ-yı te'sîr etmeyecek bir vechile harbe atılmak" demek olduğu da söylenmiştir ki Ebû Eyyûb'un itiraz[4] eylediği ve sebeb-i nüzūlü söylediği cemaatin telakkīsi de bu idi. Sebebin husûsu hükmün umûmuna mâniʿ olmayacağından ve bu mânaların ictimâʿında da tezad ve tenâfî bulunmadığından âyetin umûmuna şümûlü câizdir. Bunun için İmam Muhammed[5] *Siyer-i Kebîr*'inde zikreder ki "Münferid bir adam bin kişiye hücum edecek olsa eğer necât veya düşmana bir nikâyet ve tesir ümidi varsa beis yoktur. Necât veya nikâyet ümîdi yoksa mekruhtur. Çünkü Müslümanlara bir fâidesi olmaksızın kendini telefe arz etmiş olur. Bunu yapacak olan zat ya kurtulmak veya Müslümanlara bir menfaati bulunmak ümidi bulunursa yapmalıdır, necât ve nikâyet ümidi olmadığı hâlde diğer Müslümanlara cür'et versin ve bu suretle düşmanı tepelesinler diye numûne-i imtisâl olmak üzere yaparsa beis yoktur."[6] Ve

---

1 Ebû Dâvûd, Cihâd, 22; Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 3/2972:

عن أسلمَ أبي عمرانَ، قال: غزونا من المدينة، نريدُ القُسطنطينيةَ، وعلى الجماعةِ عبدُ الرحمن بن خالدِ بن الوليد، والرومُ مُلصِقو ظُهورِهم بحائطِ المدينةِ، فحمل رجلٌ على العدوّ، فقال الناسُ: مَهْ، مَهْ، لَا اِلٰهَ اِلَّا اللهُ، يُلقي بيديه إلى التَّهْلُكَةِ، فقال أَبو أَيوب: إنما نزلتْ هذه الآيةُ فينا معشرَ الأنصارِ لمَّا نصر اللهُ نبيه صلَّى الله عليه وسلم، وأظهرَ الإسلامَ، قلنا: هَلُمَّ نقيمُ في أموالِنا ونُصلِحُها، فأنزلَ اللهُ عز وجل: {وَأَنْفِقُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَلَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ} (البقرة ٢/٥٩١) فالإلقاء بالأيدي إلى التَّهْلُكةِ: أن نقيمَ في أموالِنا ونصلِحُها وندعَ الجهاد، قال أبو عمرانَ: فلم يزلْ أبو أَيوبَ يُجاهدُ في سبيلِ الله حتى دُفِنَ بالقُسطنطينيةِ.

2 M: "Ubeyde".

3 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* III, 588-589:

عن البراء بن عازب في قوله: «ولا تُلقوا بأيديكم إلى التهلكة» قال: هو الرجل يُصيبُ الذنوبَ فيُلقي بيده إلى التهلكة، يقول: لا توبة لي. «ولا تُلقوا بأيديكم إلى التهلكة» قال: القُنوط. عن عبيدة:

Ebû Bekir el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân,* I, 327:

وَرُوِيَ عَنْ الْبَرَاءِ بْنِ عَازِبٍ وَعَبِيدَة السَّلْمَانِيّ الْإِلْقَاءُ بِالْأَيْدِي إلَى التَّهْلُكَةِ هُوَ الْيَأْسُ مِنْ الْمَغْفِرَةِ بِارْتِكَابِ الْمَعَاصِي.

4 B: "ihtiraz".

5 M: "Muhammed'e"; B +"de".

6 Serahsî, *Şerhu's-Siyeri'l-kebîr,* eş-Şeriketü'ş-Şarkiyye li'l-İʿlânât, 1971, s. 1512-1513:

٣٦٩٢ – وَلَوْ أَنَّ مُسْلِمًا حَمَلَ عَلَى أَلْفِ رَجُلٍ وَحْدَهُ فَإِنْ كَانَ يَطْمَعُ أَنْ يَظْفَرَ بِهِمْ أَوْ يَنْكَأَ فِيهِمْ فَلَا بَأْسَ بِذَلِكَ. لِأَنَّهُ يَقْصِدُ بِفِعْلِهِ النَّيْلَ مِنْ الْعَدُوِّ.

bu menʿ sahihtir. Binâenʿaleyh dine veya mü'minîne hiçbir menfaati olmaksızın nefsi telef etmek lâyık değildir. Fakat nefsi telef etmekte dine ait bir menfaat varsa o zaman da bunu yapmak pek şerefli bir makam olur ki Cenâb-ı Allah ashâb-ı Resûlullah'ı bununla medh etmiş اِنَّ اللّٰهَ اشْتَرٰى مِنَ الْمُؤْمِنٖينَ اَنْفُسَهُمْ وَاَمْوَالَهُمْ بِاَنَّ لَهُمُ الْجَنَّةَؕ يُقَاتِلُونَ فٖى سَبٖيلِ اللّٰهِ فَيَقْتُلُونَ وَيُقْتَلُونَ [et-Tevbe 9/111][1] kezâlik وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذٖينَ قُتِلُوا فٖى سَبٖيلِ اللّٰهِ اَمْوَاتًاؕ بَلْ اَحْيَٓاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُونَ [Âl-i İmrân 3/169][2] buyurmuştur. Ebû Eyyûb-i Ensârî hazretleri de bu makamı göstermiştir. Binâenʿaleyh mücerred huzurperestlikte tehlike bulunduğu gibi harb nokta-i nazarından da tehlike [703] bulunabilir, o da düşmana icrâ-yı te'sîr etmeyecek boş yere bir Müslüman telef edecek olan husustur. Müslümanlara fâidesi olmadığı gibi bilakis zararı mâlum olursa o zaman harbe atılmak ve telef-i nefs etmek hiç câiz olmaz. Lâkin gaflet-i beşer harbi mutlak bir tehlike zannedebileceği için bu âyet mal kazanacağız, rahat edeceğiz diye dalıp cihâdı terk etmenin tehlike olduğunu ihtar siyâkında nâzil olmuş ve o makām-ı şerîfi göstermiştir. Demek ki tehlike-i sulh bi'l-ibâre, tehlike-i harb bi'l-işâre ihtar buyurulmuştur.

Ey mü'minler, bunlara dikkat edin {وَاَحْسِنُوا} ve her hususta ihsan ile muâmele eyleyin, yaptığınızı güzel yapın, sizden asıl matlub olan hasenâttır. Çünkü {اِنَّ اللّٰهَ يُحِبُّ الْمُحْسِنٖينَ} Allah hep muhsinleri sever. Bunun için infâkı da en güzel vechile yapın ve herhangi bir fenâlığı ahsen suretle defʿ edin ve mukabele bi'l-misli daha güzeli mümkin olmadığı zaman

---

٤٦٩٢ – وَقَدْ فَعَلَ ذَلِكَ بَيْنَ يَدَيْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ، غَيْرُ وَاحِدٍ مِنَ الْأَصْحَابِ يَوْمَ أُحُدٍ وَلَمْ يُنْكِرْ ذَلِكَ عَلَيْهِمْ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ، وَبَشَّرَ بَعْضَهُمْ بِالشَّهَادَةِ حِينَ اسْتَأْذَنَهُ فِي ذَلِكَ، وَإِنْ كَانَ لَمْ يَطْمَعْ فِي نِكَايَةٍ فَإِنَّهُ يُكْرَهُ لَهُ هَذَا الصَّنِيعُ. لِأَنَّهُ يُتْلِفُ نَفْسَهُ مِنْ غَيْرِ مَنْفَعَةٍ لِلْمُسْلِمِينَ، وَلَا نِكَايَةٍ فِيهِ لِلْمُشْرِكِينَ.

٥٦٩٢ – وَفِي الْأَمْرِ بِالْمَعْرُوفِ وَالنَّهْيِ عَنْ الْمُنْكَرِ يَسَعُهُ الْإِقْدَامُ، وَإِنْ كَانَ يَعْلَمُ أَنَّ الْقَوْمَ يَقْتُلُونَهُ وَأَنَّهُ لَا يَتَفَرَّقُ جَمْعُهُمْ بِسَبَبِهِ؛ لِأَنَّ الْقَوْمَ هُنَاكَ مُسْلِمُونَ مُعْتَقِدُونَ لِمَا يَأْمُرُهُمْ بِهِ، فَلَا بُدَّ مِنْ أَنَّ فِعْلَهُ يَنْكِي فِي قُلُوبِهِمْ، وَإِنْ كَانُوا لَا يُظْهِرُونَ ذَلِكَ، وَهَا هُنَا الْقَوْمُ كُفَّارٌ لَا يَعْتَقِدُونَ حَقِيقَةَ الْإِسْلَامِ وَفِعْلُهُ لَا يَنْكِي فِي بَاطِنِهِمْ، فَيُشْتَرَطُ النِّكَايَةُ ظَاهِرًا لِإِبَاحَةِ الْإِقْدَامِ.

٦٦٩٢ – وَإِنْ كَانَ لَا يَطْمَعُ فِي نِكَايَةٍ وَلَكِنَّهُ يُجْزِئُ بِذَلِكَ الْمُسْلِمِينَ عَلَيْهِمْ حَتَّى يُظْهِرَ بِفِعْلِهِ النِّكَايَةَ فِي الْعَدُوِّ فَلَا بَأْسَ بِذَلِكَ، إِنْ شَاءَ اللَّهُ تَعَالَى. لِأَنَّهُ لَوْ كَانَ عَلَى طَمَعٍ مِنْ النِّكَايَةِ بِفِعْلِهِ جَازَ لَهُ الْإِقْدَامُ، فَكَذَلِكَ إِذَا كَانَ يَطْمَعُ فِي النِّكَايَةِ فِيهِمْ بِفِعْلِ غَيْرِهِ. وَكَذَلِكَ إِنْ كَانَ فِي إِرْهَابِ الْعَدُوِّ وَإِدْخَالِ الْوَهَنِ عَلَيْهِمْ بِفِعْلِهِ فَلَا بَأْسَ بِهِ؛ لِأَنَّ هَذَا أَفْضَلُ وُجُوهِ النِّكَايَةِ، وَفِيهِ مَنْفَعَةٌ لِلْمُسْلِمِينَ وَكُلُّ وَاحِدٍ يَبْذُلُ نَفْسَهُ لِهَذَا النَّوْعِ مِنْ الْمَنْفَعَةِ.

1 "Allah mü'minlerden canlarını ve mallarını, cennet muhakkak kendilerinin olmak bahasına satın aldı. Allah yolunda çarpışacaklar da öldürecekler ve öldürülecekler…"

2 "Ve sakın Allah yolunda katledilenleri ölmüşler sanma! Hayır, hep hayattadırlar, Rablerinin ʿindinde yaşarlar, merzuk olurlar."

yapın, seyyienin cezâsı seyyie ise de اِدْفَعْ بِالَّتٖى هِىَ اَحْسَنُ السَّيِّئَةَ [el-Mü'minûn 23/96][1] emri mûcebince kötülüğü dahi en güzel suretle def' eyleyin. Harbi de en güzel sebep, en güzel vâsıta, en güzel suretle yapın ve ancak fî-sebîlillâh yapın, yapın da:

وَاَتِمُّوا الْحَجَّ وَالْعُمْرَةَ لِلّٰهِۜ فَاِنْ اُحْصِرْتُمْ فَمَا اسْتَيْسَرَ مِنَ الْهَدْيِۚ وَلَا تَحْلِقُوا رُؤُ۫سَكُمْ حَتّٰى يَبْلُغَ الْهَدْيُ مَحِلَّهُۜ فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَرٖيضًا اَوْ بِهٖٓ اَذًى مِنْ رَأْسِهٖ فَفِدْيَةٌ مِنْ صِيَامٍ اَوْ صَدَقَةٍ اَوْ نُسُكٍۚ فَاِذَٓا اَمِنْتُمْ۠ فَمَنْ تَمَتَّعَ بِالْعُمْرَةِ اِلَى الْحَجِّ فَمَا اسْتَيْسَرَ مِنَ الْهَدْيِۚ فَمَنْ لَمْ يَجِدْ فَصِيَامُ ثَلٰثَةِ اَيَّامٍ فِى الْحَجِّ وَسَبْعَةٍ اِذَا رَجَعْتُمْۜ تِلْكَ عَشَرَةٌ كَامِلَةٌۜ ذٰلِكَ لِمَنْ لَمْ يَكُنْ اَهْلُهُ حَاضِرِى الْمَسْجِدِ الْحَرَامِۜ وَاتَّقُوا اللّٰهَ وَاعْلَمُٓوا اَنَّ اللّٰهَ شَدٖيدُ الْعِقَابِ ﴿١٩٦﴾

[704] **Meâl-i Şerîfi**

Hac ve umreyi de Allah için tamam yapın. Eğer ihsâra tutulmuşsanız o vakit hedyin kolayınıza geleni. Bununla beraber bu hedy mahalline varıncaya kadar başlarınızı tıraş etmeyin, içinizden hasta olana veya başından bir eziyeti bulunana tıraş için oruç veya sadaka veya kurbandan ibaret bir fidye var. İhsardan aman bulduğunuz vakit de her kim hacca kadar umre ile sevab kazanmak isterse ona da hedyin kolay geleni, bunu bulamayana ise oruç, üç gün hacda yedi de avdet ettiğinizde ki tam on gündür ve şu hüküm ehli[2] Mescid-i Harâm mukīmlerinden olmayanlar içindir. Hâsılı Allah'tan korkun ve bilin ki Allah'ın ʿikābı cidden çok şiddetlidir (196).

Bu âyet dahi mâkabli gibi Umre-i Kazâ Senesi denilen yedinci sene-i hicriyede nâzil olmuştur.

"**Hac**", hâ'nın fethi veya kesriyle mukaddemen dahi zikr olunduğu üzere lügaten kasd demektir. Lâkin mutlak kasd değil, büyük ve ehemmiyetli bir şeye kasıddır. Şerʿan: Zaman-ı mahsûsunda mekân-ı mahsûsa

1 "Sen o kötülüğü en güzel olan hasletle def'et…"
2 B: "ehl-i".

bir ziyâret-i mahsûsadır ki hac niyetiyle mekân ve zamân-ı mahsûsunda ihrâma girip Arafat'ta vakfe, baʿdehu Kâbe'yi tavâf-ı ziyâretten [705] ibaret efʿâl-i mahsûsadır. İhram, vakfe, tavaf bu üç fiil gerek farz ve gerek nâfile haccın farzlarıdır. İhram şart, vakfe ve tavaf da rükündür. Mekân ve zamân-ı mahsus dahi şartın şartı olan şurût cümlesindendir. Bu suretle haccın şartları,[1] erkânı ve bunlardan başka vâcibâtı, sünnetleri, müstehabları,[2] memnûʿâtı vardır. Şöyle ki:

Erkânı: Vakfe ve tavaftır.

Şartları: Şart-ı vücûb ve şart-ı sıhhat olmak üzere iki nevidir.

Şart-ı sıhhat: İslâm, niyet ile ihram, mekân ve zamân-ı mahsustur. Eşhur-i hacdan evvel hiçbiri sahih olmaz.

Şart-ı vücub: Bu da ikidir. Birincisi nefs-i vücûbun şartıdır ki İslâm, hürriyet, akıl, büluğ, istitâʿa, vakit, dâr-ı İslâm'da bulunmak veya dâr-ı harbde ise haccın farziyetini bilmiş olmaktır. İkincisi de vücûb-i edânın şartıdır ki sıhhat-i beden, mevâniʿ-i hissiye bulunmamak, emn-i tarîk ve kadın hakkında iddet beklemek olmamak, zevci veya mahremi beraber bulunmaktır.

Vâcibleri:

1. İhrâmı mîkāttan veya bir mahzur melhuz değilse daha evvelden yapmak.
2. Arafat'ta vakfeyi gurûba kadar temdid etmek.
3. Müzdelife'de dahi vakfe yapmak.
4. Safâ ile Merve arasında yedi şavt saʿy etmek.
5. Saʿyi muʿtedd^ün bih bir tavaftan sonra yapmak.
6. Mevkiʿ-i mahsûsunda taş atmak.
7. Halk veya taksîr, yani başını kazıtmak veya kırktırmak.
8. Âfâkī olanlar için "tavâf-ı sader" denilen vedâʿ tavâfı yapmak.

1 B +"ve".
2 B -"müstehabları".

[706]

9. Tavâfa Hacer-i Esved'den başlamak.
10. Tavâfı sağdan yapmak.
11. Özrü yoksa tavafta yürümek.
12. Tavafta hades-i asgar ve ekberden taharet üzere bulunmak.
13. Setr-i avret.
14. Tavâfın yedi şavtından üçü, ki dördü farzdır.
15. Saʿye Safâ'dan başlamak.
16. Kārin veya mütemettiʿ olanlar için kurban kesmek.
17. Her yedi tavafta iki rekat namaz kılmak.
18. Remy ile halk beyninde tertîbe riayet etmek.
19. Yevm-i nahrda kurban kesmek.
20. Halkı mekânında ve zamanında yapmak.
21. Tavâf-ı ziyâreti eyyâm-ı nahrda yapmak ki bu vâciblerden biri terk olunursa dem lâzım gelir.

Sünnetleri: Tavâf-ı kudûm, yani Mekke'ye girince Kâbe'yi tavaf etmek, tavâf-ı kudûmda veya tavâf-ı farzda "remel" yapmak, yani[1] tavâfın üç şavtında (devrinde) meydân-ı harbde mübârezeye çıkmış pehlivan gibi omuzlarını titreterek yürümek, Safâ ile Merve arasında "mîleyn-i ahdareyn" beyninde derenin içinde koşmak, eyyâm-ı mahsûsasında geceleyin Minâ'da yatmak, Minâ'dan Arafat'a güneş doğduktan sonra, Müzdelife'den Minâ'ya da güneş doğmadan evvel hareket etmek ve bunlardan mâʿadâ daha birtakım husûsât ki müstehabbât ü âdâbı ile beraber tafsîlâtı kütüb-i fıkhıyededir.

Haccın memnûʿâtı da iki nevidir. Birisi şahsın kendinde yapmaktan memnûʿ olduğu şeylerdir ki: Cimâʿ, saç ve kıl izâle etmek, tırnak kesmek, koku sürünmek, [707] başını ve yüzünü örtmek, dikişli bir şey giymektir. Diğeri, başkasına yapmaktan memnûʿ bulunduğu şeylerdir ki başkasını

---

1 B: "veya".

tıraş etmek, gerek harem ve gerek hilde sayda taarruz etmektir. İhramdan çıkıncaya kadar bunların hiçbiri yapılamaz, yapılırsa cezâ lâzım gelir. Gerçi haremin ağacını kesmek dahi memnûʿ ise de bu memnûʿiyet hacca ve ihrâma mahsus değildir. Mezheb-i Şâfiʿî'de Safâ ile Merve arasında saʿy ve bir kavilde halk veya taksîr dahi haccın farzlarından ve hatta erkânındandır.

Haccın sebeb-i şerʿîsi Beytullâh'tır. Zira hac ona muzâf olur da حِجُّ الْبَيْتِ denilir, beyt ise bir ve gayr-i mütekerrir olduğundan hac Müslümana ömründe bir kere fevren, yani ilk imkân senesinde farz olur. Terâhî tarîkiyle farz olup taʿcîl efdal olduğu da rivayet edilmiştir. Bu âyetlerin nâzil olduğu umre-i kazâ senesinde Aleyhissalâtü vesselâm Efendimiz zilkadede umre suretiyle Kâbe'yi ziyaret etmiş ve bir sene evvel mümânaʿat-ı müşrikîn ile itmam edemediği umreyi bu vechile kazâ ettikten sonra ber vech-i musâlaha üç günden ziyade Mekke'de kalamayacaklarından kable'l-hac avdet buyurmuştu. Ertesi sekizinci sene-i hicriyede Hudeybiye musâlahasının müşrikler tarafından nakzına mebnî ramazân-ı şerîfte hareket edilmiş ve ramazanın ʿaşr-ı ahîrinde Mekke feth olunmuş ve şevval içinde Huneyn muharebesi ve Tâif muhasarası yapılmış ve Resûlullah yine bir umre yaparak vakt-i hacdan evvel Medine'ye avdet buyurmuş ve o sene Mekke'de vâli bırakılan Attâb b. Esîd[1] âdet-i Arab vechile nâsa haccettirmiş idi. Daha ertesi dokuzuncu sene-i hicriyede Hazret-i Ebû Bekir Sıddîk radıyallahu ʿanh taraf-ı risâletten emîr-i hac tâyin buyurulup ilk olarak bu sene hacc-ı İslâmî edâ edilmiş ve baʿdemâ beyt-i şerîfin üryan olarak tavaf edilmemesi ve müşriklere hac yaptırılmaması ilân olunmuş ve nihâyet onuncu sene-i hicriyede [708] bizzat Resûlullah ilk ve son olarak edâ-yı hac etmiş ve menâsik-i haccı tamamen tâlim buyurmuştur ki, bu seneye "Haccetü'l-Vedâʿ" denilmiş ve ertesi sene vefât-ı Peygamberî vukūʿ bulmuştur. Binâenʿaleyh Resûlullah'ın yaptığı bu son haccın edâ-yı farz için olduğunda şüphe yok ise de evvelkilerin farz olduğu sâbit değildir. İşbu وَاَتِمُّوا الْحَجَّ وَالْعُمْرَةَ لِلّٰهِ emri

1 M: "Üseyd".

asl-ı haccın farziyetini katʿiyyen ifade etmeyip başlanmış olan herhangi bir hac ve umrenin vücûb-ı itmâmını ifade eylediğine nazaran hac bilâhare وَلِلّٰهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ مَنِ اسْتَطَاعَ اِلَيْهِ سَبٖيلًا [Âl-i İmrân 3/97][1] nassı ile farz kılınmış ve taraf-ı peygamberîden de ilk imkân senesinde fevren icrâ buyurulmuştur. Maʿamâfîh haccın daha evvel bu âyetlerle umre-i kazâ senesinde farz kılınmış olması melhuz ve bu takdirde taraf-ı nebevîden edâsı terâhî suretiyle olmak da muhtemil bulunduğundan farziyyet-i haccın fevrî veya gayr-i fevrî olması beyne'l-eimme muhtelefün fîhtir. Ve İmam-ı Aʿzam'dan da iki rivayet vardır. Birini İmam Ebû Yûsuf, diğerini İmam Muhammed ihtiyar etmiştir. Esahhı Ebû Yûsuf rivayeti olan fevrdir. İmam Mâlik'ten muhtâr rivayet de budur. İmam Şâfiî'den muhtâr rivayet de İmam Muhammed gibi terâhîdir.

Haccın hikmetine gelince; bunun dînî ve dünyevî menâfiʿ-i kesîreyi mutazammın olduğu her türlü şüpheden vârestedir. Ezcümle emr-i kıblede beyan olunan اَيْنَ مَا تَكُونُوا يَأْتِ بِكُمُ اللّٰهُ جَمٖيعًا [el-Bakara 2/148][2] mazmûn-ı celîlindeki tevhîd-i ictimâʿîyi fiilen tecellî ettirecek olan en büyük ve en şâmil bir şiʿâr-ı taʿabbüddür ki bunun vüsʿat-i şümûlünü küre-i arz üzerine hiçbir mekânda bulmak kābil değildir. Zira Kaʿbe-i muʿazzama kadar kudsiyeti kadîm hiçbir maʿbed-i tevhid yoktur. Kâbe'nin millet-i İbrâhim'e alâkası bütün edyân-ı semâviyece müsellem ve hattâ Hazret-i Âdem'e kadar intihâsı da mervîdir. Mekke'nin hurmeti tâ hilkat-i arz ile kāimdir. Hacc-ı Kâbe, beşeriyeti bütün ʿurûk-ı esâsiyesinden birleştirmeye sâik ve müsâid olduğu hâlde ondan sonra muhdes olan [709] meʿâbid ü mevâkiʿ bi'n-nisbe hususiyetlerinden dolayı böyle tevhîd-i külle sâlih değildir. Hatta bizzat kabr-i nebevî türâb-ı Kâbe'den efdal olduğu hâlde Kâbe için mevcud olan devâʿî ve hasâis-i hac bunda bile tasavvur olunamaz. Hâsılı ʿindallah hacca elyak olan kıble-i vahdet her hâlde Beyt-i Atîk olduğunda hiç şüphe yoktur. Bundan başka Kâbe arayanlar tevhîde değil, şirk ü tefrîke çalışmış olurlar. Sonra hac bir cihetten salât gibi bedenî,

1 "…yoluna gücü yeten her kimsenin o beyti haccetmesi de insanlar üzerine Allah'ın bir hakkıdır…"
2 "…Her nerede olsanız Allah sizi toplar, bir araya getirir…"

diğer cihetten zekât gibi mâlî haysiyetleri hâiz bir ibâdet-i câmiʿadır. Ve aynı zamanda maʿnâ-yı cihâdı da mutazammındır. Nitekim bir hadîs-i şerîfde vârid olduğuna göre "hac bir cihaddır, umre tetavvuʿdur."[1] Ve yine bu münasebetledir ki burada mesâil-i hac, evâmir-i cihad ile beraber nâzil olmuştur.

"**Umre**", lügaten ziyaret mânasınadır. Şerʿan: İhram, tavaf, saʿy, nihâyet halk veya taksîrden ibaret bir ziyâret-i mahsûsadır. Umre küçük bir hac demektir ki ihram şartı, tavaf ve saʿy rükünleri ve halk veya taksîr vâcibidir. Demek ki bunun hacdan mâhiyeten farkı vakfe rüknünün bulunmaması, saʿyin rükün olması; hükmen farkı da hac farzdır, umre farz değil, tetavvuʿ olan bir ibadettir. Maʿamâfîh göreceğimiz vechile bunun da farziyetine kāil olanlar vardır. İmdi bir senenin eşhur-i haccında hac ile umrenin ictimâʿı ve ʿadem-i ictimâʿına nazaran haccın üç nevi vardır. Hacc-ı ifrad, hacc-ı temettuʿ, hacc-ı kıran.

Hacc-ı ifrad: Mîkāt-ı âfâkīden yalnız hac niyetiyle ihrâma girip tavâf-ı kudûmu yaptıktan sonra efʿâl-i hac bitinceye kadar Mekke'de muhrim olarak kalmaktır ki bunda umre bulunmayıp tek bir hac yapılmış olduğundan "hacc-ı müfrid" ve "hacc-ı ifrâd" tesmiye olunur. Âfâkīlerin ihramsız geçmeleri câiz olmayan mîkāt-ı mekânî beştir: Zülhuleyfe, Zâtüırk, Cuhfe, Karn[ülmenâzil][2], Yelemlem'dir.

Hacc-ı temettuʿ: Mîkāt-ı âfâkīden umre niyetiyle ihrâma girip umre için tavâfı ve saʿyi yaparak tıraş olup [710] ihramdan çıkmak, sonra Mekke'de bir Mekkeli gibi kalıp nihâyet yevm-i terviyede hac için Harem'den ihrâma girerek haccı itmam etmek ve kurban kesmektir. Tûl-i müddet ihramda kalınmamak için umreden bu suretle istifade edildiğinden dolayı buna "hacc-ı temettuʿ" tesmiye olunmuştur.

---

1 İbn Mâce, Menâsik, 44:
عَنْ طَلْحَةَ بْنِ عُبَيْدِ اللَّهِ، أَنَّهُ سَمِعَ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: الْحَجُّ جِهَادٌ وَالْعُمْرَةُ تَطَوُّعٌ.

2 M, B ve F: "Karen".

Hacc-ı kıran: Mîkāt-ı âfâkīden hem umre ve hem hac ikisine birden niyet ile ihrâma girip Mekke'ye varınca evvelâ umre için tavaf ve saʿy, baʿdehu hac için tavâf-ı kudûm ve saʿy etmek ve sonra ihramdan çıkmaksızın nihâyetine kadar efʿâl-i haccı yapmak ve kurban kesmektir. Câhiliyede umre ile haccın eşhur-i hacda ictimâʿı câiz değil idi, bu âyet bunların meşrûʿiyetini beyan için nâzil olmuş ve şükrânesi olmak üzere kurbanı da vâcib kılınmıştır. Şöyle ki:

Bâlâdaki emirleri icrâ edin {وَاَتِمُّوا الْحَجَّ وَالْعُمْرَةَ لِلّٰهِ} Allah için hac ve umreyi de tamamlayın. Yani velev nâfile olsun hac ve umreden birine veya ikisine başladınız mı tamamlayın, nâkıs bırakmayın veyahut tam olarak icrâ edin, ne evvelinden ne âhirinden hiçbir noksan yapmayın. ❁ Geçen Hudeybiye senesi umreye başlanmış ve fakat müşriklerin harbe kalkışmaları üzerine itmam edilememiş idi. Binâenʿaleyh bu sene hem onun itmâmıyla kazâsı emredilmiş, hem de bu münasebetle müheyyâ-yı inkişaf bulunan haccın aksâm-ı meşrûʿasına da işaret buyurulmuştur. وَلَا تُبْطِلُٓوا اَعْمَالَكُمْ [Muhammed 47/33][1] nehy-i celîlinde dahi beyan olunacağı üzere ʿale'l-ʿumûm nevâfil bile şürûʿ ile farz olur ve nâkıs bırakılırsa kazâsı lâzım gelir. Bundan anlaşılır ki bu itmam emrinde henüz haccın veya umrenin re'sen vücûbuna bir delâlet-i katʿiyye yoktur. Hac bundan sonra وَلِلّٰهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ [Âl-i İmrân 3/97] nassı ile farz kılınmış ise de umrenin re'sen vücûbuna dâir bir nas yoktur. Fakat bir hayli ulemâ ve müfessirîn umrenin de vücûbuna, yani farziyetine [711] kāil olmuşlardır. Hazret-i Âişe ve İbn Abbas ve İbn Ömer, Hasan-ı Basrî, İbn Sîrîn, "umre vâcibdir" demişler, İmam Şâfiî de bunu ihtiyar eylemiş ve itmâmın vücûbu, aslın vücûbunu müstelzim olacağına zâhib olmuştur. Bilakis Abdullah b. Mesʿud ve İbrâhim Nehaî ve Şaʿbî'den umrenin tetavvuʿ olduğu rivayet edilmiş, Mücâhid dahi وَاَتِمُّوا الْحَجَّ وَالْعُمْرَةَ لِلّٰهِ kavl-i ilâhîsinde "biz hac ve umre ile emr olunmadık" demiştir. Aynı zamanda itmâmın mânasında da seleften muhtelif rivayetler vâkiʿ olmuştur: Hazret-i Ali'den ve Saîd b. Cübeyr'den ve Tâvûs'tan mervîdir ki "itmamları ehlinin evceğizinden

1 "…amellerinizi ibtal eylemeyin."

bunlara ihram etmektir" demişler.[1] Mücâhid "itmamları bunlara duhûlden sonra nihâyetlerine ermektir" demiş, Saîd b. Cübeyr ile Atâ "itmamları bunları nihâyetlerine kadar Allah için ikāme etmektir, çünkü ikisi de vâcibdir" demişler.[2] İbn Ömer ile Tâvûs'tan "itmamları ifrâdlarıdır"[3] diye rivayet olunmuş, Katâde de "itmâm-ı umre" umreyi hac aylarının gayrısında yapmak olduğuna kāil olmuştur.[4] Görülüyor ki bunların hâsılı evvelemirde iki mânaya râciʿ oluyor. Birinde اَتِمُّوا "başladığınızı tamamlayın" demek, diğerinde de "gerek evvelinden gerek âhirinden tam yapın" demek oluyor ve sâniyen tam yapmanın suretinde ihtilâf edilmiş bulunuyor. Evvelki mânada re'sen vücub ihtimâli yoktur, lâkin ikincide vücub da muhtemildir ʿadem-i vücub da. Hâlbuki farziyet yani vücûb-ı katʿî ihtimal ile sâbit olamayacağından[5] bu âyetten hac ve umrenin farziyetini anlamak kābil olamaz, bunun için mezheb-i Hanefî'de umre ayrıca farz olan bir ibadet değildir. Hacda dâhil tetavvuʿ ve nâfile kabîlinden bir ibadettir. Ve her nâfile gibi şürûʿ ile vâcib olup itmâmı lâzım gelir. Fi'l-vâkiʿ umreye "hacc-ı asgar" denilir, böyle olduğu hâlde büyük hacda dâhil olmayan müstakil bir hac farz olsa idi iki hac farz olmak lâzım gelirdi, hâlbuki Akraʿ b. Hâbis'in[6] "Hac her sene midir, yoksa bir kere midir yâ Resûlallah?" suâline cevâben Resûlullah'ın "Bir keredir, ziyadesi [712] tetavvuʿdur" buyurduğu sâbittir.[7] Kezâlik hadîs-i Câbir'de "umre yevm-i

---

1 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* III, 8:
جاء رجل إلى عليّ رضوان الله عليه، فقال: أرأيتَ قَول الله عز وجل: «وأتِمّوا الحجَّ والعمرة لله»؟ قال: أن تحرم من دُوَيْرة أهلك.
عن سعيد بن جبير، قال: من تَمام العُمرة أن تحرم من دُوَيرة أهلك.

2 Ebû Bekir el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân,* I, 328:
وَقَالَ مُجَاهِدٌ إتْمَامُهُمَا بُلُوغُ آخِرِهِمَا بَعْدَ الدُّخُولِ فِيهِمَا وَقَالَ سَعِيدُ بْنُ جُبَيْرٍ وَعَطَاءُ هُوَ إقَامَتُهُمَا إلَى آخِرِ مَا فِيهِمَا لِلَّهِ تَعَالَى لِأَنَّهُمَا وَاجِبَانِ.

3 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* III, 9:
عن طاوس، قال: تمامُهما إفرادهما مُؤْتَنَفتين من أهلك.

4 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* III, 9:
عن قتادة قوله: «وأتِمُّوا الحجَّ والعمرة لله» قال: وتمام العمرة ما كان في غير أشهر الحج. ومن كان في أشهر الحج، ثم أقام حتى يَحُجّ، فهي مُتعة. عليه فيها الهَدْي إن وُجد، وإلا صَام ثلاثة أيام في الحج وسبعةً إذا رَجع.

5 B: "olmayacağından".

6 M, B ve F: "Hâbis".

7 Ebû Dâvûd, Menâsik, 1:
عن ابن عباس، أن الأقرعَ بنَ حابسٍ سأل النبيَّ صلَّى الله عليه وسلم، فقال: يا رسول الله، الحجُّ في كُل سنةٍ أو مرة واحدة؟
قال: بَلْ مرةٌ واحدةٌ، فمن زاد فهو تطوُّع.

kıyâmete kadar hacda dâhildir"[1] ve "hac cihad, umre tetavvuʿdur"[2] diye rivayet edilmiştir. Binâenʿaleyh umrenin re'sen vücûbuna delîl-i katʿî bulunmamakla beraber ʿadem-i vücûbuna dâir haber-i sahih de vardır.

Lâkin gerek hac ve gerek umre tetavvuʿan dahi başlanmış olsa bütün nevâfilde olduğu gibi şürûʿ ve iltizam ile vâcib olacaklarından tamamlanmaları farz olduğunda da şüphe yoktur. Binâenʿaleyh {فَاِنْ اُحْصِرْتُمْ} ihramdan sonra ihsar vâkiʿ olur, bir mâniʿ-i mücbire tutulup hacdan veya umreden kalırsanız {فَمَا اسْتَيْسَرَ مِنَ الْهَدْيِ} hedy nevinden kolayınıza gelen bir şey lâzımdır.

"**Hedy**", deve, sığır, davar cinsinden Beytullâh'a ihdâ olunan kurbanlıkların ismidir ki ekalli bir koyun veya keçidir. Bedene'nin[3] yedide biri de kâfî olur temr ve temre gibi vâhidinde[4] "hedye" denilir. "İhsar", lügaten mutlak menʿ mânasınadır. Şerʿan ihramdan sonra bir özr-i şerʿî ile haccın vakfe ve tavaf iki rüknünü de îfâdan veyahut umreden menʿ edilmiş olmaktır. Âyette ihsar mutlaktır, binâenʿaleyh gerek düşmanın menʿi ve gerek kırıklık, topallık gibi bir maraz veya zayâʿ-ı nafaka veya kadın hakkında fevt-i mahrem mâniʿalarının menʿi dahi ihsardır. Fakat İmam Şâfiî sebeb-i nüzûl dolayısıyla yalnız düşmanın menʿine hasr etmiştir. Başlanmış olan hac ve umrenin itmamları vâcib olunca baʿde'l-ihram ihsâra uğrayanlar bunları itmam etmedikçe lâekal bir sene ihramdan çıkamamak iktizâ edeceği, bu ise pek müşkil bir emr olacağı cihetle teysir için ihsar hâlinde meşrûʿan ihramdan çıkabilmek üzere

---

1 Müslim, Hac, 147:
...حَتَّى أَتَى الْمَرْوَةَ، فَفَعَلَ عَلَى الْمَرْوَةِ كَمَا فَعَلَ عَلَى الصَّفَا، حَتَّى إِذَا كَانَ آخِرُ طَوَافِهِ عَلَى الْمَرْوَةِ، فَقَالَ: «لَوْ أَنِّي اسْتَقْبَلْتُ مِنْ أَمْرِي مَا اسْتَدْبَرْتُ لَمْ أَسُقِ الْهَدْيَ، وَجَعَلْتُهَا عُمْرَةً، فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ لَيْسَ مَعَهُ هَدْيٌ فَلْيَحِلَّ، وَلْيَجْعَلْهَا عُمْرَةً»، فَقَامَ سُرَاقَةُ بْنُ مَالِكِ بْنِ جُعْشُمٍ، فَقَالَ: يَا رَسُولَ اللهِ، أَلِعَامِنَا هَذَا أَمْ لِأَبَدٍ؟ فَشَبَّكَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَصَابِعَهُ وَاحِدَةً فِي الْأُخْرَى، وَقَالَ: «دَخَلَتِ الْعُمْرَةُ فِي الْحَجِّ» مَرَّتَيْنِ «لَا بَلْ لِأَبَدِ أَبَدٍ»...
Müslim, Hac, 203; Tirmizî, Hac, 89/932:
عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللهُ عَنْهُمَا، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: هَذِهِ عُمْرَةٌ اسْتَمْتَعْنَا بِهَا، فَمَنْ لَمْ يَكُنْ عِنْدَهُ الْهَدْيُ فَلْيَحِلَّ الْحِلَّ كُلَّهُ، فَإِنَّ الْعُمْرَةَ قَدْ دَخَلَتْ فِي الْحَجِّ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ.

2 İbn Mâce, Menâsik, 44:
عَنْ طَلْحَةَ بْنِ عُبَيْدِ اللهِ، أَنَّهُ سَمِعَ رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: الْحَجُّ جِهَادٌ وَالْعُمْرَةُ تَطَوُّعٌ.

3 "Bedene" kelimesi, hac ve umre yapan kimselerin kestikleri büyükbaş (deve ve sığır) kurbanlar için kullanılır.

4 M: "vahdinde".

sevk-i hedy vâcib kılınmıştır. Fakat {وَلَا تَحْلِقُوا رُؤُسَكُمْ حَتّٰى يَبْلُغَ الْهَدْىُ مَحِلَّهُ} hedy varacağı yere varıncaya kadar başlarınızı tıraş etmeyiniz, yani ihramdan çıkmayınız. Binâenʿaleyh ihsâra uğrayan muhrim tehallül etmek isterse Harem-i Şerîf'e kolayına [713] gelen bir hedy gönderir ve gönderdiği kimse ile bir gün kararlaştırır o gün gelip de kurbanın kesildiği zannı hâsıl olduğu zaman başını tıraş edip ihramdan çıkabilir. Zira hedyin "mahill"i هَدْياً بَالِغَ الْكَعْبَةِ [el-Mâide 5/95][1] mantûkunca dâhil-i Harem'dir. Abdullah b. Mesʿud, İbn Abbas, Atâ, Tâvûs, Mücâhid, Hasan, İbn Sîrîn buna kāil olmuşlardır. Hanefiyyenin ve Süfyân-ı Sevrî'nin kavilleri de budur. Lâkin İmam Mâlik ve Şâfiî muhsar için mahill-i hedyin mevkiʿ-i ihsar olduğuna ve mahilline bülûğu da o mevkide zebhinden ibaret bulunduğuna kāil olmuşlardır. Kur'ân'ın zâhiri hilâfına olan bu mânaya zâhib olmalarının sebebi de Hazret-i Resûlullah'ın Hudeybiye ihsârında hedyini bulunduğu mevkide zebh etmiş olmasıdır. Hudeybiye mevkii ise Harem'den hâriç Hil kısmındadır. Fakat Hudeybiye'nin bir tarafı Hil, bir tarafı Harem'dir. Resûlullah'ın konak yeri Hil'de, musallâsı da Harem tarafında idi, yani mevkiʿ-i ihsar, Hudeybiye'nin Mekke altına doğru olan tarafı idi ki burası Harem cümlesindendir. Resûlullah'ın hedyini Harem'de boğazlamış olduğu da Zührî'den sarâhaten menkuldür. Binâenʿaleyh nass-ı âyeti zâhirinin hilâfına haml etmeye mahal yoktur. Demek ki her iki takdirde hedy müyesser olmazsa müyesser oluncaya veya tavaf edinceye kadar muhsar ihrâmında kalmaya mecbur olacaktır. Hedyi gönderen de mahalline bülûğundan evvel tıraş olamayacaktır. Ancak {فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَرِيضاً} ihramda bulunan sizlerden gerek muhsar ve gerek gayr-i muhsar herhangi biriniz tıraşa muhtaç olacak derecede hastalanır {اَوْ بِهٖٓ اَذًى مِنْ رَأْسِهٖ} yahut başında kehle ve yara gibi bir eziyeti bulunur da vaktinden evvel başını tıraş ederse {فَفِدْيَةٌ مِنْ صِيَامٍ اَوْ صَدَقَةٍ اَوْ نُسُكٍ} ona da oruç veya sadaka veya kurban, bu üç nevʿin birinden bir fidye vâcib [714] olur. ❁ Bunun sebeb-i nüzûlü Kâʿb b. Ucre hâdisesi olmuştur. Meşhurdur ki Hudeybiye senesi Resûlullah Kâʿb b. Ucre'ye uğramış, başının kehlelendiğini görmüş

1 "…Kâbe'ye vâsıl olmuş bir kurbanlık…"

"galiba hevâmmın sana eziyet veriyor?" diye sormuş, "evet yâ Resûlallah" deyince, "tıraş ol da üç gün oruç tut veya altı miskîne bir fark hurma tasadduk et veya bir koyun kurban kes" diye emretmişti.[1] Bir fark üç sâʿdır. Bu hadîsin bir rivayetinde altı sâʿ tâbiri vardır ki bu daha evlâdır. Sebeb-i nüzûl ihsar ve kehle eziyeti olmakla beraber mantûk-ı âyet muhsar ve gayr-i muhsar ve her nevi maraz ve ezâya âmdır. Maraz ve ezâ baş tıraşına muhtaç kılabileceği gibi elbiseye ve tîb istiʿmâline de muhtaç kılabilir. Ve bu suretle hüküm hâl-i ihramdaki mahzûrât-ı haccın hepsine şâmil olarak fidye şartıyla ruhsatı tazammun eder ki tafsîlâtı kütüb-i fıkhiyededir.

{فَاِذَٓا اَمِنْتُمْ} Baʿdehu ihsardan emin olduğunuz, yahut emniyet ve vüsʿat hâlinde bulunduğunuz zaman {فَمَنْ تَمَتَّعَ بِالْعُمْرَةِ اِلَى الْحَجِّ} her kim hac zamanına kadar umre ile istifade etmek, yani umreyi hacca terfik ederek hacc-ı kıran yapmak veya umreden tehallül ile hac ihrâmına kadar serbest kalmak ve mahzûrât-ı ihramdan intifâʿ etmek suretiyle hacc-ı temettuʿ yapmak isterse {فَمَا اسْتَيْسَرَ مِنَ الْهَدْيِ} bu temettuʿ sebebiyle hedyin envâʿından kolayına gelen bir şey vâcibdir. ❁ Yani hacc-ı kıran veya hacc-ı temettuʿ yapanların hedy gönderip nihâyette bir kurban kesmeleri vâcibtir. Ve bu kurban İmam Şâfiî'ye göre dem-i cebirdir, sâhibi yiyemez. Çünkü müşârün ileyhe ve İmam Mâlik'e göre hacc-ı ifrâd, temettuʿ ve kırandan efdaldir. Binâenʿaleyh bu kurban, umre ile haccın cemʿinden mütevellid olan noksanı telâfi içindir. Fakat biz Hanefiyyeye göre bu kurban dem-i şükrandır. Çünkü haddizâtında kıran temettuʿdan, temettuʿ [715] ifraddan efdaldir. Ve böyle âdet-i câhiliyeyi nesh eden kıran veya temettuʿ suretiyle iki ibadetin birden edâsına muvaffakiyet ayrıca mûcib-i şükrân olan bir nimettir ve hedy bunun içindir. Binâenʿaleyh bundan udhiye gibi sâhibi de yiyebilir. Bu ihtilâfın sebebi de Haccetü'l-vedâʿda Resûlullah'ın haccı hangisi olduğu hakkındaki rivâyâtın ihtilâfıdır. Bu babda en büyük ve en güzel ve en cemʿiyyetli esas, *Sahîh-i Müslim*'de ve İbn Ebî

1 Buhârî, Muhsar, 6:
أَنَّ كَعْبَ بْنَ عُجْرَةَ، حَدَّثَهُ قَالَ: وَقَفَ عَلَيَّ رَسُولُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِالحُدَيْبِيَةِ وَرَأْسِي يَتَهَافَتُ قَمْلًا، فَقَالَ: «يُؤْذِيكَ هَوَامُّكَ؟»، قُلْتُ: نَعَمْ، قَالَ: «فَاحْلِقْ رَأْسَكَ»، أَوْ قَالَ: «احْلِقْ»، قَالَ: فِيَّ نَزَلَتْ هَذِهِ الآيَةُ {فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَرِيضًا أَوْ بِهِ أَذًى مِنْ رَأْسِهِ} (البقرة ٢/١٩٦) إِلَى آخِرِهَا، فَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: صُمْ ثَلاَثَةَ أَيَّامٍ، أَوْ تَصَدَّقْ بِفَرَقٍ بَيْنَ سِتَّةٍ، أَوْ انْسُكْ بِمَا تَيَسَّرَ.

Şeybe ve Ebû Dâvûd ve Nese'î ve Abd b. Humeyd[1] ve Bezzâr ve Dârimî müsnedleri gibi diğer kütüb-i ehâdîste rivayet olunduğu üzere Caʿfer-i Sâdık hazretlerinden pederi tarîkiyle Câbir b. Abdillâh radıyallahu ʿanh hazretlerinden vâkiʿ olan rivâyet-i sahîhadır.[2] Mahalline ve ezcümle fıkh-i Hanefîden *Şerh-i Hidâye Fethü'l-Kadîr*'e müracaat oluna.

{فَمَنْ لَمْ يَجِدْ} Binâenʿaleyh her kim hedy bulamazsa {فَصِيَامُ ثَلٰثَةِ اَيَّامٍ فِى الْحَجِّ وَسَبْعَةٍ اِذَا رَجَعْتُمْ} üç gün hacda, yedi de döndüğünüzde oruç tutması lâzımdır. ❁ Hacdaki hac ayları içinde tutulur ki müstehabı zilhiccenin yedinci, sekizinci, dokuzuncu günleridir. Dönüşteki de efʿâl-i hacdan fâriğ olunca ve Şâfiî'ye göre ehl ü ʿiyâline kavuştuğunda tutulmalıdır. {تِلْكَ عَشَرَةٌ كَامِلَةٌ} İşte hedy yerine kāim olacak olan bu oruçlar min haysü'l-mecmûʿ tam ondur. Sakın terdid veya tahyir suretiyle üç veya yedi kifayet eder zannedilmesin. {ذٰلِكَ} Zikr olunan temettuʿ veya Şâfiî'ye göre hükm-i hedy ve sıyam {لِمَنْ لَمْ يَكُنْ اَهْلُهُ حَاضِرِى الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ} ehl ü ʿiyâli Mescid-i Harâm huzzârından olmayan kimseler içindir. ❁ Ki bunlar meskenleri mîkāt hâricinde olan âfâkīlerdir. Çünkü mevâkīt ahâlisi ve onlardan beridekiler Mekke'ye ihramsız girebildikleri cihetle Mekke ahâlisi hükmündedirler. Mekke'den çıkanlar da mîkātı geçmedikçe [716] Mekke'ye ihramsız yine avdet edebilir. Binâenʿaleyh Mescid-i Haram hâzırlarının hakikaten ve hükmen gayrı bulunanlar mâverâ-yı mîkāt ahâlisi olan âfâkīler demek olur. Fakat İmam Şâfiî bunları Mekke'de kasr-ı salât edecek kadar bir mesâfe-i seferden gelenler, Tâvûs "Harem-i Mekke mâverâsından olan ehl-i hil", İmam Mâlik de "Bizzat Mekke ahâlisinin gayrı" diye anlamışlardır. Hâsılı hacc-ı kıran ve temettuʿ mâverâ-yı mîkāt ahâlisinden bulunan ve Mekke'ye ihramsız girmeleri câiz olmayan âfâkīler hakkındadır. Âfâkī olmayan ehl-i hill ü harem ancak hacc-ı ifrad yapmalıdırlar.

İşte hac ve umreyi böyle Allah için tamamlayınız. {وَاتَّقُوا اللّٰهَ} ve Allah'a isyandan sakınınız ve bâhusûs emr-i hacda pek ittikālı olunuz {وَاعْلَمُوٓا} ve biliniz ki {اَنَّ اللّٰهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ} Allah'ın ʿikābı pek şiddetlidir.

1 M: "Hamîd".

2 Müslim Hac, 147. Muhammed el-Bâkır hazretleri, bir grup arkadaşıyla birlikte Câbir radıyallahu ʿanh'ı ziyaretleri esnâsında ona Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem'in haccını sormuş, o da Vedâ Haccı'nı baştan sona bütün tafsilatıyla anlatmıştır.

Gelelim haccın vaktine:

اَلْحَجُّ اَشْهُرٌ مَعْلُومَاتٌۚ فَمَنْ فَرَضَ ف۪يهِنَّ الْحَجَّ فَلَا رَفَثَ وَلَا فُسُوقَ وَلَا جِدَالَ فِي الْحَجِّۜ وَمَا
تَفْعَلُوا مِنْ خَيْرٍ يَعْلَمْهُ اللّٰهُۜ وَتَزَوَّدُوا فَاِنَّ خَيْرَ الزَّادِ التَّقْوٰىۘ وَاتَّقُونِ يَٓا اُو۬لِي الْاَلْبَابِ
﴿١٩٧﴾ لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ اَنْ تَبْتَغُوا فَضْلًا مِنْ رَبِّكُمْۜ فَاِذَٓا اَفَضْتُمْ مِنْ عَرَفَاتٍ فَاذْكُرُوا
اللّٰهَ عِنْدَ الْمَشْعَرِ الْحَرَامِۖ وَاذْكُرُوهُ كَمَا هَدٰيكُمْۚ وَاِنْ كُنْتُمْ مِنْ قَبْلِه۪ لَمِنَ الضَّٓالّ۪ينَ
﴿١٩٨﴾ ثُمَّ اَف۪يضُوا مِنْ حَيْثُ اَفَاضَ النَّاسُ وَاسْتَغْفِرُوا اللّٰهَۜ اِنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ رَح۪يمٌ ﴿١٩٩﴾
فَاِذَا قَضَيْتُمْ مَنَاسِكَكُمْ فَاذْكُرُوا اللّٰهَ كَذِكْرِكُمْ اٰبَٓاءَكُمْ اَوْ اَشَدَّ ذِكْرًاۜ فَمِنَ النَّاسِ مَنْ
يَقُولُ رَبَّنَٓا اٰتِنَا فِي الدُّنْيَا وَمَا لَهُ فِي الْاٰخِرَةِ مِنْ خَلَاقٍ ﴿٢٠٠﴾ وَمِنْهُمْ مَنْ يَقُولُ رَبَّنَٓا اٰتِنَا
فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً وَفِي الْاٰخِرَةِ حَسَنَةً وَقِنَا عَذَابَ النَّارِ ﴿٢٠١﴾ اُو۬لٰٓئِكَ لَهُمْ نَص۪يبٌ مِمَّا
كَسَبُواۜ وَاللّٰهُ سَر۪يعُ الْحِسَابِ ﴿٢٠٢﴾

[717] **Meâl-i Şerîfi**

Hac mâlum aylar, kim o aylarda hacca şürûʿ ederse artık hacda ne refes, ne füsûk, ne cidâl yok. Hayra dâir ise ne [718] *işlerseniz*[1] *Allah onu bilir ve çünkü azığın en hayırlısı takvâdır. Azık tedârik edin de Bana takvâ ile gelin ey beyni olanlar!* [2] *(197). Rabbinizin fazlından ticaret istemeniz*[3] *size günah değildir, derken Arafat'tan ifâza ettiniz mi Meşʿar-ı Harâm yanında Allah'ı zikredin, hem O'nu size doğrusunu öğrettiği gibi zikredin. Doğrusu siz bundan evvel cidden şaşırmışlardan idiniz (198). Sonra nâsın ifâza eylediği yerden ifâza edin ve Allah'ın mağfiretini isteyin, çünkü Allah Gafûr, Rahîm'dir (199). Nihâyet menâsikinizi bitirdiniz mi vaktiyle atalarınızı andığınız gibi, hatta daha şiddetli bir anışla Allah'ı anın, zikredin. Çünkü nâsın kimisi "Rabbenâ", der "bize dünyada ver"; buna âhirette kısmet yoktur (200).*

---

1 F: "isterseniz".
2 F: "beyinliler".
3 F +"de".

Kimisi de "Rabbenâ bize dünyada bir güzellik ver âhirette de bir güzellik ve bizi ateş azâbından koru" der. (201) İşte bunlar, bunlara kazandıklarından bir nasib var, Allah'ın hesâbı da[1] çabuktur (202).

{اَلْحَجُّ اَشْهُرٌ مَعْلُومَاتٌ} Hac, mâlum aylardır. Yani vakt-i hac öteden beri beyne'n-nâs mâruf olan aylardır. ❁ Şerîʿat-ı İslâmiye bu mârufu tebdil etmemiş, fakat Arab-ı câhiliye نَسِيئ (nesî')[2] dedikleri usûl ile bazen hac mevsimlerini değiştirdiklerinden dolayı asl-ı maʿrûfu tesbît ü takrîr eylemiştir. Bu mâlum aylar şevvâl, zilkade ile onuna kadar zilhiccedir. İbn Abbas, İbn Ömer, Nehaî, Şaʿbî, Mücâhid, Hasan-ı Basrî hazerâtı onuncu gününün[3] de dâhil olduğunu beyan etmişlerdir ki mezheb-i Hanefî de budur. Haccın son bir rüknü olan tavâf-ı ziyaret bugün yapılır. Maʿamâfîh İmam Şâfiî zilhiccenin ancak dokuzunu saymış, Arafat'ta vakfeye yetişemeyenin yevm-i nahr olan onuncu günü tulûʿ-ı fecr ile haccı fevt olacağı mülâhazasıyla bu günü vakt-i hacdan saymamıştır. İmam Mâlik hazretleri de ekall-i cemʿ üçtür diye zilhiccenin hepsi eşhur-i hacda dâhil olduğuna kāil olmuştur ki Urve b. Zübeyr'in kavlidir. Fakat gerek bu ve gerek kavl-i Şâfiî müteʿârefe muhâliftir. Binâenʿaleyh vakt-i hac, mâlum olan bu iki [719] ay on gündür. Üçüncü aydan bir kısmının vakt-i hacda dâhil olması cemʿ-i killet ile "eşhur" ıtlâkına kâfî gelmiştir. Efʿâl-i hac bir taraftan namaz vakitleri gibi "zarf"a, bir taraftan da oruç vakti olan gün gibi "miʿyâr"a[4] şebîh olan bu vakit içinde yapılır. Câhiliyenin yaptığı gibi bu vakti tebdil etmek câiz olamaz. Acaba haccın şerâit-i mütekaddimesinden birine, yani ihrâma da bu vakitten evvel başlanamaz mı? Şâfiî "hayır, böyle bir ihram ancak umre olur" demiştir. Fakat bütün Hanefiyye ve Mâlik ve Sevrî ve Leys b. Saʿd vakt-i hacdan evvel gerek

1 F +"çok".
2 M: "نسئ".
3 B: "günün".
4 Fıkıh usûlünde, yapılması kesin gerekli olan hükümler (vâcib), yerine getirilmelerinin (edâ) bir vakte bağlı olup olmamasına göre "mutlak" ve "mukayyed" şeklinde iki kısma ayrılır. Edâsı için belirli bir vakit tayin edilmiş bulunan mukayyed vâcib ibadetler açısından da vakit, ibadetin ya zarfı, ya da mi'yârı olur. Vakit eğer ibadetin zarfı ise, o ibadetin cinsinden birden fazlasını yerine getirmeye elverişli demektir ki "geniş zamanlı vâcib" demektir. Vakit eğer ibadetin miʿyârı ise, o cinsten sadece tek bir ibadete yeterli olur ve buna "dar zamanlı vâcib" denilir.

umre ve gerek hac için ihram câiz olduğuna ve ancak gerek ifrad ve gerek temettuʿ ve gerek kıran suretlerinde mütebâkī efʿâlin bu aylar içinde yapılması lüzûmuna kāildirler. Yani vakt-i hacdan evvel ihrâm-ı hac haram değil, sünnete muhalif olduğundan mekruhtur. يَسْـَٔلُونَكَ عَنِ الْاَهِلَّةِۜ قُلْ هِيَ مَوَاق۪يتُ لِلنَّاسِ وَالْحَجِّ [el-Bakara 2/189] âyetinde bu cevâza işaret vardır ki tafsîli *Ahkâm-ı Kur'ân*'da ve kütüb-i fıkhiyededir.

İmdi vakt-i hac bu mâlum ve mukarrer aylar olunca {فَمَنْ فَرَضَ ف۪يهِنَّ الْحَجَّ} her kim bu aylarda haccı farz kılar, yani ihram,[1] telbiye veya sevk-i hedy ile kendine iltizam ederse {فَلَا رَفَثَ وَلَا فُسُوقَ وَلَا جِدَالَ فِي الْحَجِّ} artık eyyâm-ı hacda ne cimâʿ veya fuhş-ı kelâm, ne irtikâb-ı mahzûrât ile hudûd-ı şerʿden hurûc, ne de hizmetçileri veya arkadaşları ile mücadele ve muhalefet hiçbiri yoktur. ❁ Sade haddizâtında memnûʿ ve çirkin olan şeylerden başka ahvâl-i âdiyede mubah olan şeylerin bir kısmı da hacda memnûʿdur. Hac böyle bir nezâhet-i kâmile ve salâh-ı tam ve ʿale's-seviyye bir vifâk ü intizam içinde icrâ edilmelidir. Burada haccın levâzım-ı ahlâkiyesine şümullü bir tenbih vardır ki tafsîlâtı kütüb-i fıkhiye ve menâsikte aranmalıdır. Bu suretle hacda salât ü sıyâm ve zekâtta bile bulunmayan ferdî, ictimâʿî bir tehzîb-i nefs, bir idmân-ı ahlâkī hikmetleri bulunduğu unutulmamalıdır. Bu nezâhetlerle [720] beraber {وَمَا تَفْعَلُوا مِنْ خَيْرٍ} gücünüzün yetebildiği herhangi bir hayrı yaparsanız {يَعْلَمْهُ اللّٰهُ} Allah onu bilir, yani ecrini ihsan eder, fakat hiçbir şerrinizi görmek istemez, o hâlde {وَتَزَوَّدُوا} bütün hazırlığınızı görün, azığınızı, yol levâzımınızı iyice tedarik etmiş bulunun da takvâlı olun {فَاِنَّ خَيْرَ الزَّادِ التَّقْوٰى} çünkü en hayırlı azık takvâdan ibarettir.

"**Zâd**", yiyecek, içecek, giyecek, binecek ve sâir havâice sarf edilecek mal demektir ki lisânımızda "levâzım" tâbir olunur. Bunun "azık" diye tercemesi mâruftur. Gerçi azık daha ziyade yiyecek ve içeceğe masruftur, lâkin "zâd" dahi bu suretle istiʿmâl olunur, çünkü bunlar en zarûrîsidirler.

---

1 F +"ve".

Deniliyor ki Yemenliler, hacca azıksız olarak gelirler ve "biz mütevekkiliz" derler, bi'n-netîce halka yük[1] olurlardı. Bu fıkra bunlar hakkında nâzil olmuş, dilencilikten ve halka ağırlık vermekten korunup sakınmaları için tezevvüd emri verilmiştir.[2] Bu suretle bu nazm-ı celîl gösteriyor ki takvâ ehass-ı metâlibdir, her fenâlıktan korunup mertebe-i takvâya ermek için de azığını ve levâzımını tedârik etmek lâzımdır. Bunu tedârik etmeyen ve tedârik etmek için çalışmayanlar, sevk-i ihtiyaçla fenâlığa düşebilirler. Ve aynı zamanda insanların diğer azıkları ne kadar mebzul olsa hiss-i takvâları bulunmadıkça yine mes'ud olamaz, fenâlıktan korunamazlar, şehevât-ı mühlikeye bir ihtiyaç gibi atılırlar. Binâenʿaleyh tedârik-i zâd medâr-ı takvâ olacağı gibi hiss-i takvâ da tedârik-i zâd için en büyük bir sâiktir, bu suretle hayırlı azık takvâ ve takvâ en hayırlı azık demektir. Bu nazm-ı celîl bu vechile şunu da anlatıyor ki insan için iki sefer mukarrerdir. Birisi dünyada sefer, birisi de dünyadan seferdir. Dünyada sefer [721] için yiyecek, içecek, binecek ve lüzûmunda sarf edecek zâd ü zahîre lâzım olduğu gibi, dünyadan sefer için de bir zâd lâzımdır. Bu da maʿrifetullâh ve mahabbetullah ile vikāyetullâha girmek ve mâsivallahdan iʿraz ile Allah'tan başkasına arz-ı hâcet etmemektir. Ve bu zâd-ı takvâ öbüründen daha hayırlıdır.

Bunu bilip her iki sefer için hazırlığınızı iyi görün {وَاتَّقُونِ} ve Benim emirlerime[3] muhalefetten sakınıp Bana ittikā edin {يَٓا اُو۬لِي الْاَلْبَابِ} ey temiz ve tam akıllılar. Böyle hiss-i takvâ ile levâzımınızı iyi tedarik etmek emr-i ilâhî ve akl-ı kâmil muktezâsı olduğu için {لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ اَنْ تَبْتَغُوا فَضْلاً مِنْ رَبِّكُمْ} Rabbinizin herhangi bir fazl ü atâsını talep etmenizde size hiçbir cünha ve günah yoktur. Yani velev hac aylarında olsun kesb ü ticaret ile erzâkınızı, levâzımınızı kazanmaktan memnûʿ değilsiniz. ۞ Evâmir-i sâbıkaya riayet şartıyla hac, ticarete, kazanca mâniʿ değildir.

---

1 M: "yok". Sonraki baskılarda "yük" şeklinde düzeltilmiştir.

2 Buhârî, Hac, 6:
عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللّٰهُ عَنْهُمَا، قَالَ: كَانَ أَهْلُ اليَمَنِ يَحُجُّونَ وَلاَ يَتَزَوَّدُونَ، وَيَقُولُونَ: نَحْنُ الْمُتَوَكِّلُونَ، فَإِذَا قَدِمُوا مَكَّةَ سَأَلُوا النَّاسَ، فَأَنْزَلَ اللّٰهُ تَعَالَى: وَتَزَوَّدُوا فَإِنَّ خَيْرَ الزَّادِ التَّقْوَى (البقرة ٢/١٩٧) رَوَاهُ ابْنُ عُيَيْنَةَ، عَنْ عَمْرٍو، عَنْ عِكْرِمَةَ مُرْسَلًا.

3 B: "emrime".

Deniliyor ki Araplar câhiliye devrinde hac mevsimlerinde Ukâz, Mecenne, Zülmecâz gibi pazar ve panayırları açarlar ve onlardan te'mîn-i maîşet eylerlerdi, dîn-i İslâm gelince hacda bunlardan sakınmaya başlamışlar, bu âyet de bunun hakkında nâzil olmuştur.[1]

Sonra {فَاِذَٓا اَفَضْتُمْ مِنْ عَرَفَاتٍ} Arafat'tan ifâza ettiğinizde, yani arefe günü Arafat dağında ʿan cemâat[in] vakfeden boşanıp aktığınızda {فَاذْكُرُوا اللّٰهَ عِنْدَ الْمَشْعَرِ الْحَرَامِ} meşʿar-i harâm civârında, yani Müzdelife'de Allah'ı zikredin; ❁ ki bu gece akşam ve yatsı namazlarının burada birlikte kılınması bu zikr emrinin tatbîkidir. Zira namaz en büyük zikirdir. Bundan başka {وَاذْكُرُوهُ كَمَا هَدٰيكُمْ} ve Allah size böyle [722] güzel hidâyetler bahşettiği gibi siz de orada tevakkuf edip telbiye, tehlil ve dualarla, bilebildiğiniz güzel güzel zikirlerle O'nu yâd edin. {وَاِنْ كُنْتُمْ مِنْ قَبْلِهٖ لَمِنَ الضَّٓالّٖينَ} Bilirsiniz ya siz bundan evvel dalâletler içinde idiniz, iman ve tâatten haberiniz yok, ne yaptığını bilmez şaşkınlar gürûhundan idiniz.

"**Arafat**": Arefe günü huccâcın vakfeye durdukları dağın ismidir ki Mekke'ye on iki mil mesafededir. Ve oradaki dağların en mürtefiʿidir. Zilhiccenin sekizinci gününe "yevm-i terviye" denildiği gibi, dokuzuncu gününe de "yevm-i arefe" denilir. Ve bugün Arafat'ta vakfeye çıkılır. Esas itibariyle "arefe" kelimesinin cemʿi veya cemʿi gibi olan "Arafât" isminin bu dağa ne sebep ile ʿalem olduğu ve bunun mürtecel mi, müştak ve menkul mü olduğu hakkında müteʿaddid kaviller vardır. İştikāka kāil olanlar da tanımak mânasına "maʿrifet"ten veya "iʿtirâf"tan veya râyiha-i tayyibe mânasına "arf"dan müştak olduğunda ihtilâf etmişlerdir. Bu ihtilâflar ile vech-i tesmiye sûret-i katʿiyyede tesbit edilmiş değil ise de her biri cebel-i Arafat'ın bir hasletini irâe etmiş olmak itibariyle isimden ziyade müsemmânın tavsîfine hâdim olmuştur. Hazret-i Âdem ile Havvâ'nın burada telâkī edip birbirlerini tanımış olmaları, Hazret-i İbrâhim'in burayı görünce tavsîfât-ı mütekaddime ile tanımış olması, müşârün ileyhin hitâb-ı Cibrîl ile menâsik-i haccı burada tanımış olması,

---

1 Buhârî, Büyûʿ, 1:
عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللّٰهُ عَنْهُمَا قَالَ: كَانَتْ عُكَاظٌ، وَمَجَنَّةُ، وَذُو الْمَجَازِ أَسْوَاقًا فِي الجَاهِلِيَّةِ، فَلَمَّا كَانَ الإِسْلَامُ، فَكَأَنَّهُمْ تَأَثَّمُوا فِيهِ، فَنَزَلَتْ: لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَبْتَغُوا فَضْلًا مِنْ رَبِّكُمْ فِي مَوَاسِمِ الحَجِّ، قَرَأَهَا ابْنُ عَبَّاسٍ.

Hazret-i İsmâil'in, vâlidesinden bir müddet ayrılıp baʿdehu burada telâkī ederek tanışmış olmaları, huccâcın burada birbirleriyle güzel bir surette[1] tanışmaları, burada vakfeye duranların Hak teâlâ'nın rubûbiyet ü celâlini, samediyet ü istiğnâsını ve insanlığın meskenet ü ihtiyâcını itiraf etmeleri, nihâyet huccâcın habâis-i zünûbdan temizlenerek ʿindallah lâik-i cinân olan revâyih-i tayyibe-i maʿneviye iktisab etmeleri, hakikaten cebel-i Arafat'ın evsâfındandır. "Arefe" ve [723] "Arafat" ikisi de bu dağın ismidir. "Yevm-i arefe" buna muzâftır, bunun günüdür. "Yevm-i iyâs-ı küffâr", "yevm-i ikmâl-i din", "yevm-i itmâm-ı niʿmet", "yevm-i rıdvân" isimleri dahi yevm-i arefenin esmâ'-i mahsûsasındandır.

"**Meşʿar-ı Harâm**"; esahh-ı rivâyete göre Müzdelife'de "Cebel-i Kuzah" dahi tesmiye olunan ve üzerinde "mîkade" tâbir olunur alâmet-i muhtereme demek olan üstuvânî bir taş bulunan bir tepedir. Mukaddemâ burada odunlarla ocaklar, Harûn Reşîd zamanında büyük mumlar, daha sonra büyük kandiller yakılırdı, ahîren üzerine binâ yapılmıştır. Asıl meşʿar-ı harâm bu, ʿinde'l-meşʿari'l-harâm da Müzdelife'dir. Arafat'ın "Urene" deresinin içinden başka her tarafı mevkıf olduğu gibi, Müzdelife'nin de "Muhassir" deresinden mâʿadâ her tarafı mevkıftır. عِنْدَ الْمَشْعَرِ الْحَرَامِ buyurulması vâdî-i Muhassir'in istisnâsıyla Müzdelife'ye ve kurb-i meşʿarda zikrin efdaliyetine işarettir. Gerek Arafat ve gerek Müzdelife vakfeleri hakkında müteʿaddid ehâdîs-i şerîfe vardır. Ezcümle: Resûlullah "اَلْحَجُّ عَرَفَةٌ فَمَنْ أَدْرَكَ الْعَرَفَةَ فَقَدْ أَدْرَكَ الْحَجَّ: Hac Arefe demektir, Arefe'ye yetişen hacca yetişmiş olur"[2], kezâlik Müzdelife'de "مَنْ صَلَّى مَعَنَا هذِهِ الصَّلَوةَ وَوَقَفَ مَعَنَا هذَا الْمَوْقِفَ وَقَدْ وَقَفَ بِعَرَفَةَ قَبْلَ ذلِكَ لَيْلًا أَوْ نَهَارًا فَقَدْ تَمَّ حَجُّهُ وَقَضَى تَفَثَهُ: Bizimle beraber bu namazı kılan ve bizimle beraber şu mevkıfe duran ve ondan evvel gece veya gündüz Arefe'de vakfe yapmış olan kimsenin haccı tamam olur ve tavaf yapıp ihramdan çıkması zamanı gelir"[3] buyurmuştur.

---

1 M: "suretle".

2 Bk. Tirmizî, Hac, 57/889:

عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ يَعْمَرَ، أَنَّ نَاسًا مِنْ أَهْلِ نَجْدٍ أَتَوْا رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَهُوَ بِعَرَفَةَ فَسَأَلُوهُ، فَأَمَرَ مُنَادِيًا، فَنَادَى: الحَجُّ عَرَفَةُ، مَنْ جَاءَ لَيْلَةَ جَمْعٍ قَبْلَ طُلُوعِ الفَجْرِ فَقَدْ أَدْرَكَ الحَجَّ، أَيَّامُ مِنًى ثَلَاثَةٌ، فَمَنْ تَعَجَّلَ فِي يَوْمَيْنِ فَلاَ إِثْمَ عَلَيْهِ، وَمَنْ تَأَخَّرَ فَلاَ إِثْمَ عَلَيْهِ.

3 Bk. Ebû Dâvûd, Menâsik, 68; Tirmizî, Hac, 57/819:

Herkes Arafat'ta vakfe yaparken Kureyş ve onların dindaşları olanlar, yani yukarılarda beyan olunduğu üzere hamâset-i dîniye iddiasıyla "humüs" nâmıyla yâd olunanlar Arafat'a çıkmazlar da cemaatleriyle Müzdelife'de dururlar ve "biz ehlullahız ve huddâm-ı haremiz" diye diğer nâsa tekaddüm ve tefevvuk etmek isterler, onlarla mevkıfta müsâvâta râzı olmazlardı. Bu sebeple şu âyet nâzil olmuş[1] ve Arafat'ta bulunmanın vücûbuna delâleten buyurulmuştur ki: {ثُمَّ اَفِيضُوا مِنْ حَيْثُ اَفَاضَ النَّاسُ} bundan sonra [724] nâsın öteden beri ifâza edegeldiği yerden, yani Arafat'tan ifâza yapınız, yalnız Müzdelife ile iktifâ ve müsâvâtı ihlâl etmeyiniz {وَاسْتَغْفِرُوا اللّٰهَ} ve şimdiye kadar yaptığınız muhalefetten dolayı da Allah'a istiğfar ediniz {اِنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ} şüphe yok ki Allah Gafûr, Rahîm'dir, siz istiğfar ederseniz rahmetiyle O günahlarınızı mağfiret eder de muhaliflere mahsus olan ʿikābından korur. ❁ Şüphe yok ki umûmen ifâzanın Arafat'tan yapılması lüzûmu hacda herkesin Arafat'ta bulunmasına mütevakkıftır ve Arafat'a yetişmeyen hacca yetişmemiş olur.

{فَاِذَا قَضَيْتُمْ مَنَاسِكَكُمْ} Baʿdehu menâsikinizi, yani hacca müteʿallik ibadetlerinizi bitirdiğinizde {فَاذْكُرُوا اللّٰهَ كَذِكْرِكُمْ اٰبَٓاءَكُمْ} mukaddemâ atalarınızı yâd ü tezkâr ettiğiniz gibi şimdi de öyle {اَوْ اَشَدَّ ذِكْرًا} ve hatta daha kuvvetli bir surette Allah'ı zikrediniz. ❁ Bu zikir emri de hac akibinde Minâ günlerine işarettir. Kable'l-İslâm Araplar âdetleri vechile menâsik-i haccı bitirdikten sonra Minâ'da mescid ile dağ arasındaki mevkide tevakkuf ederler, atalarının mefâhirini ve eyyâm-ı mahsûsalarını yâd ü tezkâr eylerlerdi, bunun yerine şimdi Minâ'da zikrullah ile iştigal emr olunarak o âdetin refʿine ve bundan başka hacdan alınan intibâh-ı kudsînin idâmesi lüzûmuna işaret buyuruluyor ki şeytan taşlamak ve tekbirler almak,

---

عَنْ عُرْوَةَ بْنِ مُضَرِّسِ بْنِ أَوْسِ بْنِ حَارِثَةَ بْنِ لاَمٍ الطَّائِيِّ، قَالَ: أَتَيْتُ رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِالْمُزْدَلِفَةِ حِينَ خَرَجَ إِلَى الصَّلاَةِ، فَقُلْتُ: يَا رَسُولَ اللهِ، إِنِّي جِئْتُ مِنْ جَبَلَيْ طَيِّئٍ أَكْلَلْتُ رَاحِلَتِي، وَأَتْعَبْتُ نَفْسِي، وَاللَّهِ مَا تَرَكْتُ مِنْ حَبْلٍ إِلاَّ وَقَفْتُ عَلَيْهِ، فَهَلْ لِي مِنْ حَجٍّ؟ فَقَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: مَنْ شَهِدَ صَلاَتَنَا هَذِهِ، وَوَقَفَ مَعَنَا حَتَّى نَدْفَعَ وَقَدْ وَقَفَ بِعَرَفَةَ قَبْلَ ذَلِكَ لَيْلاً، أَوْ نَهَارًا، فَقَدْ أَتَمَّ حَجَّهُ، وَقَضَى تَفَثَهُ.

1 Buhârî, Tefsîr, 2; Müslim, Hac, 151:

عَنْ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا: كَانَتْ قُرَيْشٌ وَمَنْ دَانَ دِينَهَا يَقِفُونَ بِالْمُزْدَلِفَةِ، وَكَانُوا يُسَمَّوْنَ الحُمْسَ، وَكَانَ سَائِرُ العَرَبِ يَقِفُونَ بِعَرَفَاتٍ، فَلَمَّا جَاءَ الإِسْلاَمُ أَمَرَ اللَّهُ نَبِيَّهُ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنْ يَأْتِيَ عَرَفَاتٍ، ثُمَّ يَقِفَ بِهَا، ثُمَّ يُفِيضَ مِنْهَا، فَذَلِكَ قَوْلُهُ تَعَالَى: ثُمَّ أَفِيضُوا مِنْ حَيْثُ أَفَاضَ النَّاسُ (البقرة ٢/١٩٩).

Tirmizî, Hac, 53/884:

...وَهُمُ الحُمْسُ يَقِفُونَ بِالْمُزْدَلِفَةِ يَقُولُونَ: نَحْنُ قَطِينُ اللّٰهِ...

bunun son bir hâtıra-i bergüzîdesidir. Ve bu suretle kelime-i tevhiddeki nefy-i şirk mânası bütün levâzım-ı ameliyesiyle fiilen gösterilmiş oluyor.

Bu âyetle gösteriliyor ki haccın netâic-i hâsılası yalnız atalar hâtırası gibi dar bir sahada tevakkuf ederek onların yâd-ı hayâliyle gururlanmak değildir. Ehl ü ʿiyâlinden, vatanından ayrılıp mallar sarf ederek, meşakkatleri [725] iktiham eyleyerek sefer-i hacca tahammül eden, gurbetin, ihram ve vakfenin te'sîrât-ı rûhâniye ve cismâniyesi altında büyük[1] bir deryâ-yı ictimâʿîye dalıp kadîm bir târîh-i mukaddesin şeʿâir-i ulviyesi arasında hayât-ı beşerin ve[2] tehavvülât-ı âlemin safahât-ı rakīkasını seyreden, fânîlerin aczlerini, bâkīnin sırr-ı bekāsını sezen âkil ü kâmil insanların bu ibadetten alacakları intibâh-ı rûhî her türlü âsâr-ı şirki atıp vahdet-i külliyeye doğru yürümek nefsin gurûr-ı şahsî ve ailevî ve kavmîsini, tabiatın sevâik-i şehevâniyesini, levh-i rûhun nukūş-ı bâtıla ve zâilesini silip Allah'a dua ve tazarruʿ ve istiğfâr u inkıtâʿ ile zikr-i dâim içinde arz-ı ihtisas etmek ve kalblerde nûr-ı vahîd-i ilâhînin tecellîsini görmek gibi bir âkıbet-i hasene ile neticelenmelidir.

Böyle ama, insanların hepsi bu gayeye ermek için zikr ü dua eder mi dersiniz?[3] Hayır {فَمِنَ النَّاسِ مَنْ} şu nâsın bir kısmı vardır ki {يَقُولُ رَبَّنَٓا اٰتِنَا فِى الدُّنْيَا} "ey Rabbimiz, bize vereceğini dünyada ver!" der {وَمَا لَهُ فِى الْاٰخِرَةِ مِنْ خَلَاقٍ} ve bunun âhirette hiçbir nasîbi veya hisse-i talebi olmaz, bütün himmeti dünyaya maksurdur. ❁ İmam Fahreddin Râzî tefsîrinde der ki: "Saadetlerin merâtibi üçtür: Rûhâniye, bedeniye, hâriciye. Saʿâdet-i rûhâniye ikidir: Birisi ilim ile kuvve-i nazariyenin istikmâli, biri de ahlâk-ı fâzıla ile kuvve-i ameliyenin istikmâlidir. Saʿâdet-i bedeniye de ikidir: Sıhhat, cemâl. Saʿâdet-i hâriciye de ikidir: mâl, câh; اٰتِنَا فِى الدُّنْيَا talebi de bu kısımlardan her birine şâmildir. Çünkü ilim dünyada tezeyyün ve akrâna tekaddüm için talep edilirse dünyadan olur. Kezâlik ahlâk-ı fâzıla dahi dünyada başa geçmek ve mesâlih-i dünyayı zabt ü idâre etmek için istenirse bu da dünyadan olur, baʿs ü meʿâda imanı olmayanlar da gerek

1 M ve B: "bütün".
2 M ve B -"ve".
3 B: "derseniz".

rûhânî ve gerek cismânî herhangi bir fazileti talep ederlerse ancak dünya için talep ederler.[1]

{وَمِنْهُمْ مَنْ} yine insanlardan diğer bir kısım vardır ki [726] {يَقُولُ رَبَّنَٓا اٰتِنَا فِى الدُّنْيَا حَسَنَةً وَفِى الْاٰخِرَةِ حَسَنَةً وَقِنَا عَذَابَ النَّارِ} "Ya Rabbenâ! Bize hem dünyada hasene, hem âhirette hasene ver ve bizi âteş azâbından koru!" der, böyle dua eder. ❁ "**Hasene**", insanın nefsinde, bedeninde, ahvâlinde nâiliyetle mesrur olacağı her nimettir ki maʿnâ-yı ismî ile güzel ve güzellik demektir. Esasen "hasen" yani güzel, mûcib-i sürûr ve rağbet olan herhangi bir şey demektir ki "hüsn", güzellik onun nefsinde müessir olan hâlet-i mahsûsasıdır. Binâenʿaleyh hüsn haddizâtında vâkiʿî[2] bir emr olmakla beraber kıymeti, enfüsî te'sîrâtı itibariyledir. Yani hüsn istihsâna mukaddemdir, fakat tecellîsi onunladır. Bunun için güzel üç nevidir: Ya akl ü basiret cihetinden müstahsen veya hevâ cihetinden müstahsen veya hüsn cihetinden müstahsen olur. Avâm, hüsnü hissiyle ve ʿale'l-ekser gözüyle arar, Kur'an'da vârid olan hüsnler ise ekseriyetle basiret cihetinden müstahsen olanlardır. "Hasen", "Hasene", "Hüsnâ" beyninde fark şöyledir: "Hasen" hem aʿyân ve hem meʿâniye ıtlak edilir, "hasene" de sıfat olduğu zaman böyle ise de isim olunca mâneviyatta müteʿâreftir. "Hüsnâ" ise ancak mâneviyatta söylenir. Nâiliyeti bidâyeten mûcib-i sürûr olan hasenelerin birçoğu nihâyet ve âkıbeti itibariyle felâketi dâʿî olabilir. Binâenʿaleyh asıl hasene akl ü basîret nokta-i nazarından müstahsen olan âkıbeti sâlim hasenelerdir. Bunun için yalnız bidâyeti nazar-ı iʿtibâra alarak dünya hasenesi istemek kâr-ı akıl değildir. Bunu isteyenler o neşve-i hüsnün her hâlde humârını, belâsını görürler. Evvelki kısımdan olan insanlar istediklerinin bidâyette olsun bir hasene olup olmadığını dahi hesâba katmayarak sadece "ver ve dünyada ver!" diyorlardı. Buna mukabil olan

---

1 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* V, 336:
وَاعْلَمْ أَنَّ مَرَاتِبَ السَّعَادَاتِ ثَلَاثٌ: رُوحَانِيَّةٌ، وَبَدَنِيَّةٌ، وَخَارِجِيَّةٌ أَمَّا الرُّوحَانِيَّةُ فَاثْنَانِ: تَكْمِيلُ الْقُوَّةِ النَّظَرِيَّةِ بِالْعِلْمِ، وَتَكْمِيلُ الْقُوَّةِ العلمية بِالْأَخْلَاقِ الْفَاضِلَةِ، وَأَمَّا الْبَدَنِيَّةُ فَاثْنَانِ: الصِّحَّةُ وَالْجَمَالُ، وَأَمَّا الْخَارِجِيَّةُ فَاثْنَانِ: الْمَالُ، وَالْجَاهُ، فَقَوْلُهُ: «آتِنا فِي الدُّنْيا» يَتَنَاوَلُ كُلَّ هَذِهِ الْأَقْسَامِ فَإِنَّ الْعِلْمَ إِذَا كَانَ يُرَادُ لِلتَّزَيُّنِ بِهِ فِي الدُّنْيَا وَالتَّرَفُّعِ بِهِ عَلَى الْأَقْرَانِ كَانَ مِنَ الدُّنْيَا، وَالْأَخْلَاقُ الْفَاضِلَةُ إِذَا كَانَتْ تُرَادُ لِلرِّيَاسَةِ فِي الدُّنْيَا وَضَبْطِ مَصَالِحِهَا كَانَتْ مِنَ الدُّنْيَا، وَكُلُّ مَنْ لَا يُؤْمِنُ بِالْبَعْثِ وَالْمَعَادِ فَإِنَّهُ لَا يَطْلُبُ فَضِيلَةً لَا رُوحَانِيَّةً وَلَا جُسْمَانِيَّةً إِلَّا لِأَجْلِ الدُّنْيَا،

2 B: "vâkiʿ".

erbâb-ı basiret ise evvel ve âhiri gözeterek "Yâ Rab, hem dünyada hasene, hem âhirette hasene ver!" derler ve hatta bu kadarla da iktifâ etmeyip azâb-ı nârdan mutlak bir vikāye de talep ve dua ederler. [727]

Ehl-i hakkın hâli lezzet, kāli lezzettir bütün:
Böyle bir hüsnün peşinden koş da mağmum olma hiç.

O hâlde böyle dünya ve âhiret haseneleri nelerdir? Müfessirîn diyorlar ki: Dünyada sıhhat, kifâf, tevfîk-i hayır, âhirette de sevabdır.[1] Hazret-i Ali'den bir rivayette "hasene-i dünya mer'e-i sâliha, hasene-i âhiret hûridir, azâb-ı nâr da kötü karıdır" diye vârid olmuştur[2] ki misâl ile tefsirdir.

Hâsılı insanların bir kısmı yalnız dünyayı ister, bir kısmı da hem dünya ve hem âhiret güzelliğini. {اُو۬لٰٓئِكَ} İşte bu iki kısım insanlar yok mu? {لَهُمْ نَص۪يبٌ مِمَّا كَسَبُوا} Bunların ikisinin de sûret-i taleb ve dualarına göre kazançlarından bir nasîbi vardır. Evvelkiler yalnız dünyadan bir nasib alır, âhiretten mahrum kalır, berikiler de hem dünyadan hem âhirette nasib alırlar {وَاللّٰهُ سَر۪يعُ الْحِسَابِ} Allah da serîʿu'l-hisâbdır, bütün bunların hesâbını bir lemhada görebilir. ❁ Ekser müfessirîn, اُو۬لٰٓئِكَ ism-i işâretinin ikinci kısma râciʿ ve nasîbin onlara ait olduğunu göstermişlerse de Ebû Hayyân'ın beyânı vechile her iki kısma şâmil olması مَنْ كَانَ يُر۪يدُ حَرْثَ الْاٰخِرَةِ نَزِدْ لَهُ ف۪ي حَرْثِه۪ۚ وَمَنْ كَانَ يُر۪يدُ حَرْثَ الدُّنْيَا نُؤْتِه۪ مِنْهَا وَمَا لَهُ فِي الْاٰخِرَةِ مِنْ نَص۪يبٍ [eş-Şûrâ 42/20][3] âyetine pek muvâfıktır.[4]

Şimdi bunları nazar-ı iʿtibâra alıp niyetinizi iyice tashih edin:

---

1 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* I, 248:
والحسنتان ما هو طلبة الصالحين في الدنيا من الصحة والكفاف والتوفيق في الخير، وطلبتهم في الآخرة من الثواب.

2 Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* II, 115:
فقال علي رضي الله عنه: فِي الدُّنْيا حَسَنَةً: امرأة صالحة وَفِي الْآخِرَةِ حَسَنَةً: الحور العين. وَقِنا عَذابَ النَّارِ: اَلْمَرْأَةُ السوء.

3 "Her kim âhiret ekimi isterse ona ekinini artırırız, her kim de dünya ekimi isterse ona da ondan veririz amma âhirette ona hiç nasib yoktur."

4 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* II, 311:
«أُولَئِكَ لَهُمْ نَصِيبٌ مِمَّا كَسَبُوا» تَقَدَّمَ انْقِسَامُ النَّاسِ إِلَى فَرِيقَيْنِ: فَرِيقٌ اقْتَصَرَ فِي سُؤَالِهِ عَلَى دُنْيَاهُ، وَفَرِيقٌ أَشْرَكَ فِي دُنْيَاهُ أُخْرَاهُ، فَالظَّاهِرُ أَنَّ «أُولَئِكَ» إِشَارَةٌ إِلَى الْفَرِيقَيْنِ، إِذِ الْمَحْكُومُ بِهِ، وَهُوَ كَوْنُ نَصِيبٍ لَهُمْ مِمَّا كَسَبُوا، مُشْتَرَكٌ بَيْنَهُمَا، وَالْمَعْنَى: أَنَّ كُلَّ فَرِيقٍ لَهُ نَصِيبٌ مِمَّا كَسَبَ، إِنْ خَيْرًا فَخَيْرٌ، وَإِنْ شرا فشر.

وَاذْكُرُوا اللّٰهَ فٖٓى اَيَّامٍ مَعْدُودَاتٍۜ فَمَنْ تَعَجَّلَ فٖى يَوْمَيْنِ فَلَٓا اِثْمَ عَلَيْهِۚ وَمَنْ تَاَخَّرَ فَلَٓا اِثْمَ
عَلَيْهِۙ لِمَنِ اتَّقٰىۜ وَاتَّقُوا اللّٰهَ وَاعْلَمُوٓا اَنَّكُمْ اِلَيْهِ تُحْشَرُونَ ﴿٢٠٣﴾ وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يُعْجِبُكَ
قَوْلُهُ فِى الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا وَيُشْهِدُ اللّٰهَ عَلٰى مَا فٖى قَلْبِهٖۙ وَهُوَ اَلَدُّ الْخِصَامِ ﴿٢٠٤﴾ وَاِذَا تَوَلّٰى
سَعٰى فِى الْاَرْضِ لِيُفْسِدَ فٖيهَا وَيُهْلِكَ الْحَرْثَ وَالنَّسْلَۜ وَاللّٰهُ لَا يُحِبُّ الْفَسَادَ ﴿٢٠٥﴾ وَاِذَا
قٖيلَ لَهُ اتَّقِ اللّٰهَ اَخَذَتْهُ الْعِزَّةُ بِالْاِثْمِ فَحَسْبُهُ جَهَنَّمُۜ وَلَبِئْسَ الْمِهَادُ ﴿٢٠٦﴾ وَمِنَ النَّاسِ مَنْ
يَشْرٖى نَفْسَهُ ابْتِغَٓاءَ مَرْضَاتِ اللّٰهِۜ وَاللّٰهُ رَؤُ۫فٌ بِالْعِبَادِ ﴿٢٠٧﴾ يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا ادْخُلُوا
فِى السِّلْمِ كَٓافَّةًۖ وَلَا تَتَّبِعُوا خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِۜ اِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُبٖينٌ ﴿٢٠٨﴾ فَاِنْ زَلَلْتُمْ مِنْ
بَعْدِ مَا جَٓاءَتْكُمُ الْبَيِّنَاتُ فَاعْلَمُوٓا اَنَّ اللّٰهَ عَزٖيزٌ حَكٖيمٌ ﴿٢٠٩﴾ هَلْ يَنْظُرُونَ اِلَّٓا اَنْ يَأْتِيَهُمُ
اللّٰهُ فٖى ظُلَلٍ مِنَ الْغَمَامِ وَالْمَلٰٓئِكَةُ وَقُضِىَ الْاَمْرُۜ وَاِلَى اللّٰهِ تُرْجَعُ الْاُمُورُ ﴿٢١٠﴾ سَلْ بَنٖٓى
اِسْرَٓائٖيلَ كَمْ اٰتَيْنَاهُمْ مِنْ اٰيَةٍ بَيِّنَةٍۜ وَمَنْ يُبَدِّلْ نِعْمَةَ اللّٰهِ مِنْ بَعْدِ مَا جَٓاءَتْهُ فَاِنَّ اللّٰهَ شَدٖيدُ
الْعِقَابِ ﴿٢١١﴾ زُيِّنَ لِلَّذٖينَ كَفَرُوا الْحَيٰوةُ الدُّنْيَا وَيَسْخَرُونَ مِنَ الَّذٖينَ اٰمَنُواۢ وَالَّذٖينَ اتَّقَوْا
فَوْقَهُمْ يَوْمَ الْقِيٰمَةِۜ وَاللّٰهُ يَرْزُقُ مَنْ يَشَٓاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ ﴿٢١٢﴾

[729] **Meâl-i Şerîfi**

Bir de sayılı günlerde Allah'ı zikredin -tekbir alın-. Bunlardan iki gün içinde avdet için acele edene günah yok, teahhur edene de günah yok, amma korunan için. Allah'a korunun ve bilin ki siz O'na haşr olunacaksınız (203). Nâs içinden kimi de vardır ki dünyâ hayat hakkında sözleri seni imrendirir, bir de[1] kalbindekine Allah'ı şâhid tutar[2], hâlbuki o İslâm hasımlarının en yamanıdır (204). İş başına geçti mi yeryüzünde içine kadar fesad vermek ve hars ü nesli helâk etmek için sa'y eder, Allah da fesâdı sevmez (205). Ona "Allah'tan kork" denildiği zaman da kendisini günah ile onur tutar, cehennem de onun hakkından gelir, cidden ne fenâ yataktır o! (206) Yine nâs içinden kimi de vardır ki, Allah'ın rızâsına

1 F +"~~tutar~~".
2 F +"~~işhâd eder~~".

ermek için kendini fedâ eder, Allah ise kullarına çok re'fetlidir (207). Ey o bütün iman edenler! Kâffeten silme girin de şeytan adımlarına uymayın, çünkü o sizin aranızı açan belli bir düşmandır (208). Size bunca beyyineler geldikten sonra yine kayarsanız iyi bilin ki Allah çok onurlu bir hakîmdir (209). Onlar sade gözetiyorlar ki Allah buluttan gölgelikler içinde meleklerle geliversin de kendilerine iş bitiriliversin, hâlbuki bütün işler Allah'a götürülür (210). Benî İsrâil'e sor: Biz onlara ne kadar açık âyet vermiştik, fakat Allah'ın nimetini her kim [730] *kendine geldikten sonra değiştirirse şüphe yok ki Allah'ın ʿikābı şiddetlidir (211). Küfredenlere o dünyâ hayat bezendi de iman edenlerle eğleniyorlar, hâlbuki korunan o mü'minler kıyamet günü onların fevkindedir. Allah dilediğine hesabsız nimetler verir (212).*

{وَاذْكُرُوا اللّٰهَ فٖٓى اَيَّامٍ مَعْدُودَاتٍ} Ve bilhassa sayılı günlerde Allah'ı tekbirlerle zikredin. ❁ Ki bu günlere "eyyâm-ı teşrîk" denilir. Hacca müteʿallik âyetlerde bir "eyyâm-ı maʿdûdât", bir de "eyyâm-ı maʿlûmât" [el-Hac 22/28] vardır. Eyyâm-ı maʿlûmât ʿaşr-ı zilhicce veya eyyâm-ı nahr, eyyâm-ı maʿdûdât da bi'l-ittifak eyyâm-ı teşrîk ile tefsir edilmiştir. "**Teşrîk**", yüksek sesle tekbir almaktır. Hazret-i İbrâhim'e nisbet edilen ve yüksek sesle alınan mâruf tekbîr-i mahsûsa "tekbîr-i teşrîk" denilir. Arefe sabahından kurban bayramının dördüncü günü akşamına kadar eyyâm-ı zikr ü tekbirdir. Ve "eyyâm-ı maʿdûdât" bunun beşine de muhtemildir. Maʿamâfîh bunlardan birincisi arefe, üçü eyyâm-ı nahr, beşincisi yalnız yevm-i teşrîktir, fakat eyyâm-ı teşrîk tâbiri bilhassa zilhiccenin on birinci, on ikinci, on üçüncü yani kurban bayramının ikinci, üçüncü, dördüncü günlerine ıtlak edilir ki bu günler "Minâ"da tekbir alıp taş atma günleridir. Aynı zamanda bu günler kurban etlerini sermek günleridir ki teşrîkin bir mânası da budur. Şu hâlde eyyâm-ı tekbir beşe kadar bâliğ oluyor ise de arefe ve yevm-i nahr zikr ü tekbîri eyyâm-ı maʿlûmâta dâhil olduğundan menâsik-i haccın edâsından sonraya taʿalluk eden eyyâm-ı maʿdûdât zikri hassaten eyyâm-ı teşrîk ıtlak olunan bu üç gün demek olur. فَمَنْ تَعَجَّلَ siyâkı da bunu müfîddir. Baʿde'l-hac şeytan taşlamak Kur'an'da tasrih

olunmamış ve fakat bunun ayrıca bir vesîle-i tekbîr-i ilâhî olduğuna işaret buyurulmuştur. Rivayet olunduğuna göre bu günler Hazret-i Ömer radıyallahu ʿanh çadırında tekbir alır ve etrafındakiler de alırlar, hatta yolda ve tavafda bulunan bütün halk tekbir alırlardı.[1] Hulâsa bâlâdaki وَاذْكُرُوا اللّٰهَ فَاذْكُرُوا اللّٰهَ كَذِكْرِكُمْ اٰبَٓاءَكُمْ zikr-i [731] mutlakı ve ona maʿtuf olan فٖٓى اَيَّامٍ مَعْدُودَاتٍ tekbîr-i teşrîk ile zikr-i hâs emretmektedir ki hâsıl-ı mâna şu olur:

Arefe ve nahrda mâlum olan zikirlerden başka bir de menâsik-i haccın hitâmıyla huccâcın avdeti için sayılı olan üç teşrîk günleri içinde dahi namazların arkasında ve taş atmak gibi diğer vesilelerle cehren tekbirler alarak Allah'ı zikrediniz ve bunu yapmadan dağılmayınız. {فَمَنْ تَعَجَّلَ فٖى يَوْمَيْنِ} Binâenʿaleyh bu esnâda her kim iki gün zarfında işini bitirip nefr yani vatanına hareket için istiʿcâl ederse {فَلَٓا اِثْمَ عَلَيْهِ} bunun üzerine günah yoktur. Fakat bir gün zarfında değil. ۞ Bu sebeple bu iki günün birincisine "Yevmü'l-Karr" yani "karar günü" denilir ki bugün Minâ'da bulunulur. İkincisine de "Yevm-i Nefr-i Evvel" denilir ki huccâcın bazısı bugün Minâ'dan hareket eder. Bu iki gün bayramın ikinci ve üçüncü günleri olup hem eyyâm-ı nahrdan, hem eyyâm-ı teşrîktendirler {وَمَنْ تَاَخَّرَ} ve her kim teahhur edip de remyini "Yevm-i Nefr-i Sânî" denilen ve son teşrîk günü olan üçüncü güne bırakırsa {فَلَٓا اِثْمَ عَلَيْهِ} buna da günah yoktur. Taʿcil ve te'hir muhayyerdir. Lâkin bu muhayyerlik ve ʿadem-i ism ʿale'l-ıtlâk değil {لِمَنِ اتَّقٰى} müttakī olan hacı içindir. Ve onun kalbine halecân düşürmemek matlûb-ı ilâhîdir. Zira ashâb-ı takvâ en küçük bir kusurdan sakınır ve zaten ʿindallah hacı böyle müttakī olanlardır. Bu sebeple {وَاتَّقُوا اللّٰهَ} hepiniz de Allah'a ittikā ediniz {وَاعْلَمُٓوا} ve biliniz ki {اَنَّكُمْ اِلَيْهِ تُحْشَرُونَ} siz ancak O'na toplanıp haşr olunacaksınız.

Böyle iken {وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يُعْجِبُكَ قَوْلُهُ فِى الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا} insanlardan [732] bazısı vardır ki onun hayât-ı dünyâ zımnındaki lakırdısı senin taaccübünü celb eder ve pek beğenecek olursun {وَيُشْهِدُ اللّٰهَ عَلٰى مَا فٖى قَلْبِهٖ} o kalbindekine Allah'ı şâhid de tutar, "kalbime, vicdânıma Allah şâhiddir ki bu böyle,

1 Buhârî, İydeyn, 12:
وَكَانَ عُمَرُ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، يُكَبِّرُ فِي قُبَّتِهِ بِمِنًى فَيَسْمَعُهُ أَهْلُ الْمَسْجِدِ، فَيُكَبِّرُونَ وَيُكَبِّرُ أَهْلُ الأَسْوَاقِ حَتَّى تَرْتَجَّ مِنًى تَكْبِيرًا.

şu şöyle" gibi yeminler ederek, tatlı tatlı diller dökerek seni kandırmak için parlak parlak sözler söyler {وَهُوَ اَلَدُّ الْخِصَامِ} hâlbuki hakikatte onun düşmanlığı kıyaktır. Ve zaten habis olan kimselerin düşmanlığı pek kıyak, pek gaddar olur. {وَاِذَا تَوَلّٰى} Senden ayrılınca veya bir iş başına geçince {سَعٰى فِى الْاَرْضِ لِيُفْسِدَ فِيهَا وَيُهْلِكَ الْحَرْثَ وَالنَّسْلَ} yeryüzünde fesad çıkarmak ve ekinleri, zürriyetleri mahvetmek için koşar dolaşır {وَاللّٰهُ لَا يُحِبُّ الْفَسَادَ} Allah da fesâdı sevmez, fesâda râzı olmaz. Buna binâen {وَاِذَا قِيلَ لَهُ اتَّقِ اللّٰهَ} o müfside "Allah'dan kork!" denilince de {اَخَذَتْهُ الْعِزَّةُ بِالْاِثْمِ} onu izzet-i nefsi tutar, daha ziyade günaha sokar, {فَحَسْبُهُ جَهَنَّمُ} buna da cehennem yetişir {وَلَبِئْسَ الْمِهَادُ} bu cehennem de ne fenâ yataktır.

"**Cehennem**"; dâr-ı azâb olan ateşin ism-i ʿalemidir ve müennestir. Arapça "cehnâm" kelimesinden me'huz, bu da "cehm"den müştaktır. "Cehm", galîz ve müstekreh olmak, "cehnâm" dibi görünmez derin kuyu demektir. Binâenʿaleyh فَعَنَّلُ vezninde cehennem ʿalemiyet ve te'nîsten dolayı gayr-i munsarif olmuştur. Bunun "kehennam"dan muʿarreb aʿcemî olduğu ve menʿ-i sarfı ʿucme ve ʿalemiyetten neş'et ettiği de söylenmiştir.

Bu âyetler, Benî Sakîf'ten Ahnes b. Şerîk hakkında nâzil olmuştur. Bu münafık Benî Zühre'nin halîfi imiş, [733] Hazret-i Peygamber'e gelmiş, Müslümanlık izhar etmiş, diller dökerek mahabbetten bahsetmiş, yeminler etmiş, sonra huzûr-ı Peygamberî'den çıkınca ehl-i İslâm'ın bir mezraʿasına uğramış, mezrûʿâtı yakmış, hayvânâtı itlâf etmiş idi.[1] Sebeb-i nüzûl bu olmakla beraber mazmûn-ı âyet bu gibi evsâf ile muttasıf olan münafıkların hepsine şâmil olduğunu müfessirînin ekser-i muhakkikīni tasrih etmişlerdir. Bu münasebetle âyet bir iş başına geçirilecek insanların dillerine bakılmayıp hâllerinin tedkīki lüzûmunu işʿâr için nâstan üçüncü bir kısmın hisâlini göstermiştir.

1 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân*, IV, 229-230:
عن السدي: «ومن الناس من يُعجبك قولُه في الحياة الدنيا ويُشهد الله على ما في قلبه وهو ألدُّ الخصام»، قال: نزلت في الأخنس بن شريق الثقفي –وهو حليفٌ لبني زُهره– وأقبل إلى النبيّ صلى الله عليه وسلم بالمدينة، فأظهر له الإسلام، فأعجبَ النبيّ صلى الله عليه وسلم ذلك منه، وقال: «إنما جئت أريد الإسلام، والله يعلم أنّي صادق!» وذلك قوله: «ويشهد الله على ما في قلبه»، ثم خرج من عند النبي صلى الله عليه وسلم فمرَّ بزرع لقوم من المسلمين وُحُمر، فأحرق الزرع، وعقر الحُمُرُ، فأنزل الله عز وجل: «وإذا تولى سعَى في الأرض ليُفسد فيها ويُهلك الحرْثَ والنسل».

Maʿahâzâ insanların bütün bunlardan başka bir kısm-ı mümtâzı vardır, şöyle ki {وَمِنَ النَّاسِ مَنْ} insanlardan bazısı da vardır ki {يَشْرٖى نَفْسَهُ ابْتِغَٓاءَ مَرْضَاتِ اللّٰهِ} Allah'ın rızâsına ermek için canını bile verir, yahut Allah rızâsı için dünyasını ve hatta canını bile verir de kendini ilelebed satın alır. ❁ O bilir ki milk kendisinin değil Allah'ındır, maksad-ı aksâ can değil rızâullahdır. Allah rızâsı için canını veren kendini âlâm-ı ebediyeden kurtarmış ve en büyük ticarete ermiş olur. Bunlar Allah'ın has kullarıdır, din ve tâat uğrunda meşakkatlere tahammül ederler, fî-sebîlillâh harb ü cihad mehlekelerinde bezl-i can eyler veya öldürüleceğini de bilse emr bi'l-maʿrûf ve nehy ʿani'l-münker yaparlar. Bunların bütün nokta-i nazarı rızâullahdır. Yaptıklarını Allah için yaparlar, istediklerini Allah için isterler. Bunlar kendilerini ne dünyaya ne âhirete değil, ancak Allah'a satarlar ve rızâullahı almakla da kendilerini bütün mâsivallahdan ve nefs-i emmârelerinden satın almış, âzâd etmiş olurlar. Bunlar رَبَّنَٓا اٰتِنَا فِى الدُّنْيَا حَسَنَةً وَفِى الْاٰخِرَةِ حَسَنَةً وَقِنَا عَذَابَ النَّارِ diyenlerden daha bahtiyardırlar. Nüfûs-ı râzıye makamından dahi geçip nüfûs-ı marzıyyeye ererler. {وَاللّٰهُ رَؤُفٌ بِالْعِبَادِ} Allah da kullarına pek re'fetlidir. Kemâl-i re'fetinden [734] dolayıdır ki onlara takvâyı teklif ve tavsiye etmektedir. Kulların kendi rızâları onları Allah'ın rızâsı kadar esirgemez, kendi rızâsını rızâullahda, kendi iradesini irâdetullahda fâni kılmış olanlar selâmet ü saâdetin mertebe-i kusvâsına ererler. Fakat şurası da unutulmamalıdır ki bazı insanlar gurûr-ı şeytânî ile kendi gönüllerinin temâyülâtını mahz-ı rızâullah zannederek taassub ve hamiyyet-i câhiliye ile hilâf-ı şerʿ-i ilâhî hareket eder ve kendilerini bilâ fâide tehlikeye atarlar. Allah'ın emrettiği yerde ölmeyi istemez de nehyettiği yerde gönlünün ilcâsına tebaʿan intihar etmeye kalkışır, bu iki hâleti temyiz[1] etmek için ashâb-ı Resûlullah'ın ahvâliyle havâricin ahvâlini mukayese etmek kâfîdir. Meselenin rûhu sırf Allah rızâsı için olmaktır ki bu da şerʿ-i ilâhîye nazaran Allah'ın emirlerine tevfîk-i hareketle olur. وَلَا تُلْقُوا بِاَيْدٖيكُمْ اِلَى التَّهْلُكَةِ [el-Bakara 2/195] âyetine bak.

Bu âyetin sebeb-i nüzûlünde üç rivayet vardır:

---

1 B: "temeyyüz".

Birincisi: İbn Abbas'tan; Suheyb b. Sinân-ı Rûmî hazretleri hakkında nâzil olduğu mervîdir. Mekke müşrikleri bu zâtı tutmuşlar, dininden döndürmek için işkencelerle tâzib etmişlerdi. Suheyb Mekkelilere karşı "ben ihtiyar bir adamım, malım ve metâʿım da var, benim sizden veya düşmanlarınızdan[1] olmamın size hiç zararı olmaz. Ben bir söz söyledim, ondan caymayı iyi görmem, malımı ve metâʿımı size veririm, dinimi sizden satın alırım" demişti. Onlar da buna râzı olmuşlar, salıvermişlerdi, oradan kalkıp Medine'ye gelirken bu âyet nâzil olmuştu. Medine'ye girerken Hazret-i Ebû Bekir rast gelmiş, "Beyʿin kârlı olsun yâ Suheyb!" demişti, o da "senin beyʿin de zarar etmesin, o ne?" diye sorduğunda, "Allah teâlâ senin hakkında bir âyet inzal buyurdu" deyip bu âyeti okumuştu.[2]

İkincisi: Hazret-i Ömer ve Ali'den; emr bi'l-maʿrûf ve nehy ʿani'l-münker yapan bir zât hakkında nâzil olmuştur diye mervîdir.[3]

Üçüncüsü de hicret-i nebeviye gecesi Resûlullah'ın yatağında [735] yatan Hazret-i Ali hakkında nâzil olduğu mervîdir.[4]

Beyânât-ı sâbıkayı dinledikten sonra şu hitâba dikkat ediniz:

{يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا} Ey iman edenler {ادْخُلُوا فِى السِّلْمِ كَٓافَّةً} hepiniz böyle kemâl-i inkıyâd ve bütün külliyetinizle sulh u müsâlemete giriniz, müslim-i kâmil olunuz. {وَلَا تَتَّبِعُوا خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِ} Şeytan adımlarına, insanları yoldan çıkaran ehl-i küfr ü dalâlin akvâl ü efʿâline uymayın, isyân u tefrika ve şeytanet yollarına sapmayın {اِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُبٖينٌ} zira o şeytan size gizli de gelse her hâlde açık bir düşmandır. İkinci bir mâna ile o sizin Allah ile ve

---

1 B: "düşmanlarımızdan".

2 Semerkandî, *Bahru'l-ʿulûm,* I, 136-137:

قال ابن عباس: نزلت هذه الآية في شأن صهيب بن سنان الرومي، مولى عبد الله بن جدعان، وفي نفر من أصحاب رسول الله صلى الله عليه وسلم منهم ياسر أبو عمار بن ياسر، وسمية أم عمار، وخباب بن الأرت وغيرهم أخذهم المشركون فعذبوهم. فأما صهيب فإنه كان شيخاً كبيراً وله مال ومتاع، فقال لأهل مكة: إني شيخ كبير، وإني لا أضركم إن كنت معكم أو مع عدوكم، فأنا أعطيكم مالي ومتاعي وذروني وديني، أشتريه منكم بمالي. ففعلوا ذلك، فأعطاهم ماله إلا مقدار راحلته، وتوجه إلى المدينة، فلما دخل المدينة لقيه أبو بكر فقال له: ربح البيع يا صهيب. فقال له: وبيعك فلا يخسر. فقال: وما ذلك يا أبا بكر فأخبره بما نزل فيه ففرح بذلك صهيب.

3 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* IV, 250:

سمع عُمر إنسانًا قرأ هذه الآية: «ومن الناس من يشري نفسه ابتغاء مرضات الله»، قال: استرجع عُمر فَقال: إنا لله وإنا إليه رَاجعون! قام رجلٌ يأمر بالمعروف وينهى عن المنكر فقُتل.

4 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* V, 350:

نَزَلَتْ فِي عَلِيّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ بَاتَ عَلَى فِرَاشِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَيْلَةَ خُرُوجِهِ إِلَى الْغَارِ.

birbirinizle aranızı açacak ve sizi perişan edecek bir düşmandır. Üçüncü bir mâna ile o sizi iğvâ etmek için beliğ ve parlak söz söylemesini bilen büyük bir düşmandır.

"**es-Silm**" Nâfiʿ, İbn Kesîr, Kisâî, Ebû Caʿfer kıraatlerinde sin'in fethiyle, diğerlerinde kesriyle okunur ki mâna birdir. İkisi de sulh u müsâlemet demektir. Bu da esasen "İslâm"ın inkıyad mânasına râciʿdir. İslâm, Allah'a inkıyad ve ihlâs demek olduğu gibi bir de buna istinad ile müsâlemete girmek mânasını ifade ediyor[1]. Binâenʿaleyh bu âyet ile iman ve İslâmın meâli dünya ve âhiret silm ü selâmete girmek demek olduğu ifham edilerek umum ehl-i iman kemâl-i İslâma davet olunuyor. Nitekim bir hadîs-i şerîfte müslim-i kâmil "اَلْمُسْلِمُ مَنْ سَلِمَ الْمُسْلِمُونَ مِنْ لِسَانِهِ وَمِنْ يَدِهِ: Müslim odur ki müslümanlar onun dilinden ve elinden selâmet bula"[2] diye târif edilmiştir. Bu ise müslimin elinden ve dilinden diğerlerini münfaʿil edecek hiçbir zarar ve ezâ çıkmayıp bilakis esbâb-ı selâmet ü menfaat çıkması lüzûmunu müşʿirdir ki مَنْ اَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلّٰهِ وَهُوَ مُحْسِنٌ [el-Bakara 2/112] mazmûn-ı celîlinin tatbîk-i kâmiliyle bütün kavânîn-i hukūkiye ve ahlâkiyeye mürâʿâtı âmirdir. Kıtal ve [736] hac âyetlerini müteʿâkib ahvâl-i rûhiye nokta-i nazarından insanları dört sınıfta telhis ettikten sonra ehl-i imana bu âyet ile hitab buyurulması haccın intibâh-ı ictimâʿîdeki ehemmiyetine ve îmân-ı tevhîd ile cihâd ü haccın semere-i matlûbesi umûmiyetle te'mîn-i silm ü selâmet olduğuna ve bu babda ahlâk-ı fâzıla ve dekāik-i hukūkiye ve ictimâʿiyeyi mutazammın vâsiʿ bir şerîʿat-ı ameliyenin bütün şümûlüyle tatbîk-i lüzûmuna tenbihtir.

Binâenʿaleyh ey mü'minler! Evâmir-i ilâhiyeye inkıyad ile öyle mükemmel bir hey'et-i ictimâʿiye ve öyle muntazam bir dâr-ı İslâm teşkil ediniz ki aranızda isyandan, nizâʿ ü şikāktan, birbirinize ezâdan, eğrilikten, hukūkullâha ve hukūk-ı ʿibâda tecavüzden, hâsılı rızâullâha muhalif harekâttan eser bulunmasın da herkes emniyet ve mahabbet-i mütekābile ve âsâyiş ve huzûr-ı tâm içinde vazifeleriyle meşgul olsun, istikbal

---

1 F +"~~ki hakikatte öbürü asıl, bu onun bir neticesidir~~".

2 Buhârî, İman, 3. Hadisin metni şu şekildedir:
اَلْمُسْلِمُ مَنْ سَلِمَ الْمُسْلِمُونَ مِنْ لِسَانِهِ وَيَدِهِ.

ve âhiretine neşve-i kâmile ile yürüsün ve bunu ihlâl edecek fesadlara meydan verilmesin. Hayât-ı dünya hakkında parlak sözler söyleyip de kalbleri en kıyak husumetlerle dolu olan ehl-i şeytanetin arkasından gidilmesin. {فَاِنْ زَلَلْتُمْ مِنْ بَعْدِ مَا جَٓاءَتْكُمُ الْبَيِّنَاتُ} Size beyyineler, aklınızı erdirecek açık deliller geldikten sonra da kusur eder, silme duhulden inhiraf ederseniz {فَاعْلَمُٓوا} biliniz ki {اَنَّ اللّٰهَ عَز۪يزٌ حَك۪يمٌ} Allah, muhakkak bir Azîz ü Hakîm'dir. Misli bulunmaz, gālib-i gayr-i mağlub bir sâhib-i izzettir ki hükmüne karşı gelinmez, dilediğini yapar, emrini behemehâl infaz eder. Bununla beraber sâhib-i hikmettir, her hikmeti bilir, yaptığını hikmet ile muhkem olarak yapar. İnsanların silm ile nizâm-ı İslâm ile yaşaması da hikmetindendir. Azîz olan Allah bu nizâma karşı gelen ve şeytanet yollarına sapıp hükm-i tevhîdi ve ahkâm-ı silmi ihlâle çalışan mücrimlerin haklarından gelir, belâlarını verir, şayet tehir ederse o da hikmetindendir. [737] Böyleleri {هَلْ يَنْظُرُونَ} başka bir şeye bakmazlar, {اِلَّٓا اَنْ يَأْتِيَهُمُ اللّٰهُ ف۪ي ظُلَلٍ مِنَ الْغَمَامِ وَالْمَلٰٓئِكَةُ} ancak beyaz buluttan zulleler, gölgelikler, örtüler, tüller içinde Allah'ın ve meleklerin onlara gelivermesine {وَقُضِيَ الْاَمْرُ} ve işin bitirilivermesine bakarlar. ۞ وَالْمَلٰٓئِكَة Ebû Caʿfer kıraatinde olduğu üzere ظُلَلٍ üzerine maʿtuf olarak esre okunduğuna göre: Bunlar artık başka bir şeye değil, ancak beyaz buluttan zulleler ve melekler içinde Allah'ın onlara gelivermesine ve işi bitirip, akıl ermez, ümit edilmez bir surette kendini ve Allahlığını onlara gösterivermesine bakarlar. Allah لَيْسَ كَمِثْلِه۪ شَيْءٌ [eş-Şûrâ 42/11][1] olduğundan sûret-i cismâniyede gelip gitmekten münezzehtir. Binâenʿaleyh bu âyet birçok vücûh ü meʿânîye muhtemil ve müteşâbihtir. Bunun muhkemâta müracaatla tevilinde başlıca iki mâna vardır: Allah'ın gelmesi emr ü irâde-i ilâhiyenin kemâl-i kudret ü şiddetle zuhûrundan kinayedir. Sade buna bakmak da bu mücrimlerin mücâzatları hususunda her türlü esbâb ü vesâit bitmiş tükenmiş ve ancak her şeyi bitirecek olan emr ü irâde-i ilâhiyenin zuhûru kalmış olması demektir ki bakmak tevakkuf demek olur. Buluttan yağmur umulursa da beyaz buluttan yağmur yağmayacağı için bunlar o sırada Allah'tan rahmet ümit etseler bile hilâf-ı ʿâde bir ümit olacağından böyle rahmet ümit ederken yağmur yerine ateş

1 "…O'nun misli gibi birşey yoktur…"

çıkmak gibi birdenbire belâlarını buluvermeleri melhuz olur. Sâniyen Allah'ın gelmesi muhal olduğundan bunların emr-i hakka imanlarını muhâle ta'lik etmiş oldukları ve ahbâr-ı sâdıka ve delâil-i beyyine ile vâki' olan inzâra vukū'undan evvel inanmayacakları ve binâen'aleyh hiç ihtimal vermedikleri bir anda belâlarını bulacakları ifade edilmiş olur ve her iki takdirde bu mânaların müteşâbihen ifade edilmiş olması bunların nizâm ü intizâm-ı âlemi ihlâl yoluna sapmalarından nâşî [738] işleri son derece çığırından çıkaracaklarını ve artık akıl ve kudret-i beşer dairesinde tanzîm-i umûr etmek ihtimâli kalmayacağını ve kendilerinin de akıl ermez bir surette belâlarını bulacaklarını anlatmış olur. Hakikat ile kinayenin cem'i mümkin olacağına göre hâsıl-ı mâna şu olabilir: Böyle mücrimler أَرِنَا اللّٰهَ جَهْرَةً [en-Nisâ 4/153][1] diyen kavm-i Mûsâ gibi Allah'ı görmedikçe tarîk-i akl ü nakilden ahbâr-ı sâdıka ve delâil-i vâzıha ile iman etmek istemez ve vukū'undan evvel hiçbir inzâra kulak asmaz, Allah'a ve Allah'ın inzarlarına inanmak için Allah'ın kendisini bütün kudretiyle 'iyânen gösterivermesini ve gelecek mesâibin bilfiil başlarına gelivermesini gözetirler, bunun için ilm ü imana ehemmiyet vermezler de şeytanet arkasında koşarlar, silm ü selâmeti ihlâl ederler, dinden, imandan müstefid olup da felâketten kurtulmak istemezler. Böyle olduklarından dolayı işler akıl ve kudret-i beşer dairesinde tanzim olunabilmekten öyle çıkar ve hâlleri o kadar muhtel olur ki belâlarını bulmaları için yalnız emr ü irâde-i ilâhiyenin zuhur edivermesi kalır. Çünkü onsuz da hiçbir şey olmaz, o zaman da her iş biter, kıyametler kopar, insanlara müktesebât-ı sâbıkalarından başka bir şey kalmaz. {وَإِلَى اللّٰهِ تُرْجَعُ الْأُمُورُ} Ve evvel ü âhir bütün işler bi'z-zarûre ancak Allah'a ircâ' olunur. Veya ancak Allah'a râci' olur, çünkü İbn Âmir, Hamza, Kisâî,[2] Halef-i Âşir kıraatlerinde dâima tâ'nın fethi ve cîm'in kesriyle تَرْجِعُ okunur.

İşlerin Allah'a ircâ' ve rücû'u zarûrî olunca da O'nun emirlerine, irâdelerine karşı gelmeyip umumiyetle silme dâhil olmak lâzım gelir. Hilâfına hareket edenlerin hâline misâl ararsan {سَلْ بَنِى إِسْرَآئِيلَ} Benî İsrâil'e sor

1 "…Allah'ı bize açıktan göster…"
2 F +"Ya'kūb".

{كَمْ اٰتَيْنَاهُمْ مِنْ اٰيَةٍ بَيِّنَةٍ} biz onlara ne kadar açık âyetler verdik, onlar bunları dinledikleri zaman ne oldular? Dinlemeyip [739] hâllerini tebdil ettikleri zaman ne oldular? {وَمَنْ يُبَدِّلْ نِعْمَةَ اللّٰهِ} Allah'ın nimetini bunlar gibi her kim tebdîl ü tağyir eder de ihtilâl arkasında koşarsa {فَاِنَّ اللّٰهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ} Allah'ın onlara ʿikābı da her hâlde pek şiddetlidir. Bu gibi ihtilâlleri de dünyâ âlâyişine meftûniyetlerinden dolayı kâfirler yapar, çünkü {زُيِّنَ لِلَّذِينَ كَفَرُوا الْحَيٰوةُ الدُّنْيَا} hayât-ı dünya kâfirler için pek ziynetlenmiş, gözlerine güzel gösterilmiş ve kalbleri bu alçak hayâtın mahabbetiyle dolmuştur. Bu sebeple bunlar dünyadan başka bir şey istemezler {وَيَسْخَرُونَ مِنَ الَّذِينَ اٰمَنُوا} ve Resûlullah'a iman edip dünyaya iltifat etmeyen mü'minlerden bir kısmını ve ʿale'l-husûs fukarâ-yı sâbirîni istihfaf ederler. {وَالَّذِينَ اتَّقَوْا} ehl-i takvâ olan o mü'minler ise {فَوْقَهُمْ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ} yevm-i kıyâmette onların fevkindedir. Dünyadan başka bir şey istemeyen o kâfirler cehennemin esfel-i sâfilîninde inleyecekler, bu müttakīler de cennet-i aʿlâda hırâmân olacaklardır, bu Allah'ın bir kısmetidir {وَاللّٰهُ يَرْزُقُ مَنْ يَشَٓاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ} ve Allah gerek dünyada ve gerek âhirette dilediğine hesapsız rızık verir.

Ebû Cehil ve arkadaşları Allah'ın bahşettiği servetlerle zevk u safâ eyler de âhireti inkâr ederler ve Ammâr, Suheyb, Ebû Ubeyde, Sâlim, Âmir b. Füheyre[1], Habbab, Bilâl hazerâtı gibi fukarâ-yı mü'minîn ile "o bizim peygamberimiz olsa idi ona eşrâfımız tâbiʿ olurdu" diye eğlenmek isterlerdi. Abdullâh b. Übey ve arkadaşları da zevk u safâ ederler ve zuʿafâ-yı mü'minîn ile alay etmek isterler, "şunlara bakın Muhammed bunlarla galebe edeceğini [740] zannediyor" derlerdi. Benî Kureyza, Benî Nadîr, Benî Kaynuka Yahudîlerinin ulemâsı da fukarâ-yı muhâcirîn ile eğlenmek isterlerdi. İşte bu âyetin nüzûlü bu hâdiselerden birisi olmuştur.[2] Ve bu babda bu suretle üç rivayet vardır.

---

1 M, B ve F: "Fihre".

2 Beğavî, *Meʿâlimü't-Tenzîl,* I, 242:
قِيلَ نَزَلَتْ هَذِهِ الْآيَةُ فِي مُشْرِكِي الْعَرَبِ أَبِي جَهْلٍ وَأَصْحَابِهِ كَانُوا يَتَنَعَّمُونَ بِمَا بَسَطَ اللَّهُ لَهُمْ فِي الدُّنْيَا مِنَ الْمَالِ وَيُكَذِّبُونَ بِالْمَعَادِ {وَيَسْخَرُونَ مِنَ الَّذِينَ آمَنُوا} أي يستهزءون بِالْفُقَرَاءِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ. قَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ: أَرَادَ بِالَّذِينِ آمَنُوا عَبْدَ اللَّهِ بْنَ مَسْعُودٍ وَعَمَّارَ بْنَ يَاسِرٍ وَصُهَيْبًا وَبِلَالًا وَخَبَّابًا وَأَمْثَالَهُمْ، وَقَالَ مُقَاتِلٌ: نَزَلَتْ فِي الْمُنَافِقِينَ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أُبَيٍّ وَأَصْحَابِهِ، كَانُوا يَتَنَعَّمُونَ فِي الدُّنْيَا وَيَسْخَرُونَ مِنْ ضُعَفَاءِ الْمُؤْمِنِينَ وَفُقَرَاءِ الْمُهَاجِرِينَ وَيَقُولُونَ انْظُرُوا إِلَى هَؤُلَاءِ الَّذِينَ يَزْعُمُ مُحَمَّدٌ أَنَّهُ يَغْلِبُ بِهِمْ، وَقَالَ عَطَاءٌ: نَزَلَتْ فِي رُؤَسَاءِ الْيَهُودِ مِنْ بَنِي قُرَيْظَةَ وَالنَّضِيرِ وَبَنِي قَيْنُقَاعَ سَخِرُوا مِنْ فُقَرَاءِ الْمُهَاجِرِينَ فَوَعَدَهُمُ اللَّهُ أَنْ يُعْطِيَهُمْ أَمْوَالَ بَنِي قُرَيْظَةَ وَالنَّضِيرِ بِغَيْرِ قِتَالٍ.

İşte âhireti ve dünyanın âkıbetini düşünmeyip sade hayât-ı dünyâya meyl ü mahabbet etmek ötedenberi nev'-i beşerin fıtrat-ı asliyedeki vahdetini bozan ve silm ü sükûneti ihlâl eden bir sebeb-i arazî, bir re's-i hatî'edir. Fi'l-vâki':

كَانَ النَّاسُ اُمَّةً وَاحِدَةً فَبَعَثَ اللّٰهُ النَّبِيّٖنَ مُبَشِّرٖينَ وَمُنْذِرٖينَ وَاَنْزَلَ مَعَهُمُ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ لِيَحْكُمَ بَيْنَ النَّاسِ فٖيمَا اخْتَلَفُوا فٖيهِ وَمَا اخْتَلَفَ فٖيهِ اِلَّا الَّذٖينَ اُوتُوهُ مِنْ بَعْدِ مَا جَٓاءَتْهُمُ الْبَيِّنَاتُ بَغْيًا بَيْنَهُمْ فَهَدَى اللّٰهُ الَّذٖينَ اٰمَنُوا لِمَا اخْتَلَفُوا فٖيهِ مِنَ الْحَقِّ بِاِذْنِهٖ وَاللّٰهُ يَهْدٖى مَنْ يَشَٓاءُ اِلٰى صِرَاطٍ مُسْتَقٖيمٍ ﴿٢١٣﴾ اَمْ حَسِبْتُمْ اَنْ تَدْخُلُوا الْجَنَّةَ وَلَمَّا يَأْتِكُمْ مَثَلُ الَّذٖينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلِكُمْ مَسَّتْهُمُ الْبَأْسَٓاءُ وَالضَّرَّٓاءُ وَزُلْزِلُوا حَتّٰى يَقُولَ الرَّسُولُ وَالَّذٖينَ اٰمَنُوا مَعَهُ مَتٰى نَصْرُ اللّٰهِ اَلَٓا اِنَّ نَصْرَ اللّٰهِ قَرٖيبٌ ﴿٢١٤﴾

[741] **Meâl-i Şerîfi**

İnsanlar tek bir ümmet idi. Ayrılmaları üzerine Allah rahmetinin müjdecileri ve azâbının habercileri olmak üzere peygamberler gönderdi ve beraberlerinde hak ile kitap indirdi ki nâs arasında ihtilâf ettikleri noktada hakem olsun. Bunda da sırf o kitap verilenler kendilerine bunca beyyineler geldikten sonra tuttular aralarındaki ihtiras yüzünden ihtilâfa düştüler, bunun üzerine Allah onların ihtilâf ettikleri hakka izn-i ilâhîsiyle bu iman edenleri doğrudan doğru muvaffak buyurdu, öyle ya Allah dilediğini doğru yola çıkarır (213). Yoksa siz kendinizden evvel geçenlerin mesel olmuş hâlleri hiç başınıza gelmeksizin cennete girivereceksiniz mi sandınız? Onlara öyle ezici mihnetler, kımıldatmaz zarûretler dokundu ve öyle sarsıldılar ki hatta peygamber ve maiyyetinde iman edenler "ne zaman Allah'ın nusreti?" diyeceklerdi. Bak işte Allah'ın nusreti yakın (214).

İhtar: كَانَ النَّاسُ اُمَّةً وَاحِدَةً فَبَعَثَ اللّٰهُ nazm-ı celîli أُمَّة وَاحِدَة فَاخْتَلَفُوا فَبَعَثَ الله takdîrindedir. Siyâk u sibâk bunu gösterdiği gibi وَمَا كَانَ النَّاسُ اِلَّٓا اُمَّةً وَاحِدَةً

فَاخْتَلَفُوا [Yûnus 10/19][1] âyet-i kerîmesinde bu kayıt musarrahtır. Bundan başka Abdullah b. Mesʿud kıraatinde burada dahi فَاخْتَلَفُوا mezkurdur ki bu kıraat mütevâtir değil ise de meşhur olduğundan vâcibü'l-ameldir.

{كَانَ النَّاسُ اُمَّةً وَاحِدَةً} İbtidâ bütün insanlar ümmet-i vâhide idi. Kıssa-i Âdem'den de anlaşıldığı üzere hepsi bir asıldan türemiş, fıtrat-ı ûlâ mûcebince kānûn-ı hak üzere hareket eder, cemâʿat-i vâhide, millet-i vâhide idi. İnsanlar bidâyet-i hilkatlerinde dinsiz, cemiyetsiz yaşamış değildir, ahvâl-i hayvânât bile gözden geçirilirse bidâyet-i hilkatinde anası koynunda olsun ictimâʿiyetle yetişmeyen hiçbir hayvan yoktur. Her doğan fıtrat üzere doğar, insanlar da ber muktezâ-yı fıtrat bidâyetinde cemâʿat-i vâhide idi, sonradan ihtilâf ettiler de [742] {فَبَعَثَ اللّٰهُ النَّبِيّٖنَ مُبَشِّرٖينَ وَمُنْذِرٖينَ} Allah, hakka itaatin ve vifâkın sevâbını müjdeler, muhalefet ü isyânın ʿikābını anlatarak korkutur peygamberler gönderdi {وَاَنْزَلَ مَعَهُمُ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ} ve bunlarla beraber hakka müteʿallik kitap da indirdi ki {لِيَحْكُمَ بَيْنَ النَّاسِ فٖيمَا اخْتَلَفُوا فٖيهِ} insanlar arasında ihtilâf ettikleri hususta hâkim olsun, nizâʿı ve haksızlığı kaldırıp ihkāk-ı hak etsin. ❁ Ebû Caʿfer kıraatinde "yâ"nın zammı ve "kâf"ın fethiyle mechul sîgası üzere لِيُحْكَمَ okunur ki beyne'n-nâs ihtilâfâtta kitâb-ı hak ile hükm olunsun, icrâ-yı hükûmet edilsin demek olur. Ve her iki hâlde hükm ü hükûmetin hikmet ü gayesi vazʿ-ı hak değil, hakka tevfîkan refʿ-i ihtilâf ve te'sîs-i müsâlemet olduğu anlaşılır. Sonra insanlar bu kitâb-ı münzelde de ihtilâf ettiler {وَمَا اخْتَلَفَ فٖيهِ} kitapta ihtilâf çıkaran da başkaları değil {اِلَّا الَّذٖينَ اُو۫تُوهُ} ancak o kitaba nâil kılınmış olan ehl-i kitabdır. Hem bunlar bu ihtilâfı {مِنْ بَعْدِ مَا جَٓاءَتْهُمُ الْبَيِّنَاتُ بَغْيًا بَيْنَهُمْ} kendilerine açık âyetler, nusûs-ı zâhire geldikten sonra aralarındaki bağy ü hasedden, ileri gitmek ve peygamberlerle bile yarış etmek davasından nâşî çıkardılar. ❁ Eğer bu ihtilâf nass u beyyine bulunmayan, nasta meskûtün ʿanh kalan husûsâtta edille-i gayr-i beyyine ile taharrî-i hak için olsa idi ihtilâf-ı nâsı mümkin olduğu kadar azaltacak meşrû bir ictihad olabilirdi. Lâkin bunlar böyle yapmadılar, beyyineler geldikten sonra mevrid-i nasta ihtilâf ettiler. Hâlbuki mevrid-i

1 "İnsanlar bir tek ümmetti, sonra ihtilâf ettiler…"

nasta ictihâda mesâğ yoktur.[1] Ve bu gibi nusûstan dolayıdır ki bu kāide, ilm-i fıkhın kavâʿid-i külliyesinden birini teşkil etmiştir. Mevrid-i nasta ictihad, ferdler tarafından kānûn-ı hak hilâfına [743] re'sen bir teşrîʿdir. Bu ise hakka tevfîkan refʿ-i ihtilâf değil, vazʿ-ı hilâftır. Bu suretle ehl-i kitab nâsın hubb-i dünyâ ile nizâʿ ve ihtilâfına bihakkın hâkim olmak için bahşedilmiş bulunan kitâb-ı hakkın nusûs u beyyinâtına karşı bağy ü tecavüzle yeniden ihtilâflar çıkararak nâsı teşvîşe düşürdüler. Hukūk pâyimâl oldu, ahlâk ve nizâm-ı ictimâʿî bozuldu, nimetler zevâl buldu, hatır ve hayâle gelmez belâlara giriftâr oldular. {فَهَدَى اللّٰهُ الَّذِينَ اٰمَنُوا لِمَا اخْتَلَفُوا فِيهِ مِنَ الْحَقِّ بِاِذْنِهِ} Baʿdehu Allah bunların ihtilâf ettikleri hakka biʿset-i Muhammediye ve inzâl-i Kur'ân ile bi-izn-i Hudâ iman edenlere hidâyet verdi {وَاللّٰهُ يَهْدِى مَنْ يَشَٓاءُ اِلٰى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ} ve işte Allah böyle dilediğini bir sırât-ı müstakīme hidâyet eder, doğrultur.

Mebde'-i beşeriyetten biʿset-i Muhammediyeye kadar güzerân olan[2] târîh-i beşerin bir icmâli olan bu âyet-i celîle fıtrat-ı beşerin, emr-i nübüvvetin, menâbiʿ-i hukūkun, hikmet-i teşrîʿin, icrâ-yı hükûmetin künh-i esrârını mutazammın büyük bir ilm-i ictimâʿî esâsâtını muhtevîdir. Bu münasebetle müfessirînin bu noktadaki mebâhis-i ilmiyelerini telhis etmek fâideli olacaktır.

Bâlâda "ümmet-i vasatta" görmüştük ki "ümmet", firak-ı nâsın ittibâʿ ettiği cemaat diye târif edilmiş idi. Lâkin bu mâna daha ziyade ümmet-i vasat ıtlâkına yaraşan bir mâna-yı hâstır. ʿAle'l-ıtlâk ümmet, bir şey üzerine ictimâʿ edip birbirine uyan cemaat demektir ki iktidâ demek olan "iʿtimâm"dan me'huzdur. Bu âyet ise mâzîde insanların ümmet-i vâhide olduğunu tasrih ediyor. Binâenʿaleyh bu cihet, şâyân-ı taharrîdir. Ve bu noktada müfessirîn ihtilâf etmişlerdir:

1. Ekser muhakkıkīn ilk insanların tevhîd-i Hakk'a iman ile dîn-i vâhid üzere ictimâʿ etmiş millet-i vâhide olduklarına kāildirler. Siyâk-ı âyette enbiyânın ihtilâf [744] üzerine baʿs edilmiş olması da buna delâlet eder diyorlar. Ve zaten fıtratta tevhid asıl, şirk ü küfür ve ihtilâf hilâf-ı

1 Mecelle, md. 14.
2 F: "eden".

> asıldır. ʿAle'l-ıtlâk vahdet ve ʿadem-i ihtilâf mevzûʿ-i bahis olduğu zaman tevhîd-i Hak tebâdür eder. İlk insanların vahdetini şirk ü küfür ve ihtilâfta bir vahdete haml etmek için hak yoktur. Her hâlde vahdet-i ilâh hiss ü fikri tabîaten dahi taʿaddüd-i ilâh hiss ü fikrine mukaddemdir. Müşriklik tevhidden sonra ilâhta ihtilâftan çıkan bir sûret-i tenâzuʿun ifadesidir. Binâenʿaleyh târîh-i edyânda, akvâm-ı sâlifede kadîm gibi görünen şirk ü küfür, vahdet-i asliye ve fıtriyenin bozulmasından münbaʿis arazî bir hâlet-i sâniyedir. Her doğan çocuk, hakka samîmî olarak doğar; nankörlüğü, yalancılığı sonradan öğrenir. Efrâd-ı beşer tekessür ettikçe tenâzuʿ-ı âmâl[1] çoğalmış, bundan ihtilâf ü şirk zuhur etmiştir. İrşâd-ı ilâhî ile tekâmül-i aklî hâsıl oldukça tarîk-i tevhîde rücûʿ olunmuştur. Binâenʿaleyh mebnâ-yı silm ü İslâm olan tevhîd-i hak îmânı beşeriyetin fıtrât-ı ûlâsında merkuz olan ve Hazret-i Âdem'den itibaren benî Âdemin şuuruna telkin edilmiş bulunan bir asl-ı kadîm ve mutlaktır.

Buna kāil olanlar bu ümmet-i vâhidenin kimler olabileceğinde rivâyât-ı muhtelife nakletmişlerdir: Mücâhid'den bu ümmet-i vâhide "yalnız Âdem"dir diye menkuldür. Buna göre ümmet, اِنَّ اِبْرٰهِيمَ كَانَ اُمَّةً قَانِتًا [en-Nahl 16/120][2] âyetinde olduğu gibi cemaat makamına kāim bir ferd veya imam mânasıyla mecâzen ferde ıtlak edilmiş olduğu beyan ediliyor. Âdem, ʿalem-i şahs olmayıp da ʿalem-i cins olsa idi mecaz olmazdı. Lâkin bu mâna müteʿârefe muhâliftir.

Bu ümmet-i vâhide Âdem ve Havvâ ve nesem olarak zahrından çıkarıldıkları sırada Benî Âdem'den ibarettir ki fıtrat üzere idiler (Übey ve İbn Zeyd'den).

Devr-i Âdem'den devr-i Nûh'a kadar geçen kurûn-ı ʿaşere hak üzere idiler[3], ihtilâfları üzerine Hazret-i Nûh baʿs olunmuştur (İbn Abbas ve Katâde'den).

---

1 B: "aʿmâl".
2 "Muhakkak ki İbrâhim başlı başına bir ümmet idi…"
3 M: "edilir". Sonraki baskılarda "idiler" şeklinde düzeltilmiştir.

[745] Görülüyor ki bu rivâyâtta cihet-i vahdet, kānûn-ı hak olduğunda ittifak bulunmakla beraber bunun bal arıları gibi bazı hayvânâtta olduğu vechile bir fıtrat-ı mahza olarak garîze hâlinde gayr-i ihtiyârî bir şuʿûr-ı ictimâʿ-ı zarûrî mi, yoksa inkişâfât-ı fikriye ve akliye ile alâkadar bir ictimâʿ-ı taʿlîmî ve ihtiyârî mi olması noktasında bir ihtilâf mevcuddur. Yani beşerde ictimâʿiyet, bidâyeten tabiî ve zarûrî mi, yoksa sınâʿî ve îrâdî midir? Bu ihtilâf elyevm Avrupa ilm-i hukuk ve ilm-i ictimâʿ ulemâsı beyninde cârîdir. Bizim muhtârımıza göre bidâyeten fikr veya hiss-i ictimâʿ, îcâb-ı ilâhî ile zarûrî, tatbikāt-ı fiʿliyesi ve inkişâfâtı ihtiyârîdir. Çünkü nübüvvet bir ilm-i zarûrîdir ve Hazret-i Âdem nebîdir.

2. İkrime ve Katâde gibi bazı müfessirînin kavlidir ki bu ümmet-i vâhide küfr üzere, dîn-i bâtıl üzere idiler ve bir tâbir ile behâim gibi idiler, peygamberler geldiler bunlara iman ve hak telkin ettiler. İman edenler etti, etmeyenler etmedi, bu suretle mü'min ve kâfir milel-i muhtelife husûle geldi. Bunlar âyette فَاخْتَلَفُوا takdîrine lüzum görmemişlerdir. Buna göre bu ümmet-i vâhide اَلْكُفْرُ مِلَّةٌ وَاحِدَةٌ mazmûnu[1] üzere ʿadem-i imanda müşterek, hak tanımaz insan suretinde bir sürü hayvânât demek oluyor, fakat bu surette şu üç sual teveccüh eder:

3. Evvelâ: Siyâk-ı âyete nazaran enbiyânın refʿ-i ihtilâf ve tesbît-i hak için baʿs buyurulmuş olduğu anlaşıldığı hâlde eğer فَاخْتَلَفُوا mukadder değil ise enbiyânın ihtilâf için baʿs edilmiş olması lâzım gelecek ve baʿslerinin tehir edilmesi mânasız olacaktır. Bu itirazı müfessirîn ehemmiyetli telakkī etmişlerdir. Cevâben denebilir ki: Hâlet-i ûlâ devr-i sabâvet gibi idi ve bunlarda küfrün mânası, henüz teklif mevcud olmadığından nâşî ʿadem-i iman demektir. Peygamberler kānûn-ı terbiye muktezâsınca bi't-tedrîc tekemmülât-ı akliyenin mebde'inde baʿs olunmuşlardır. Ve ihdâs-ı ihtilâf için değil, terakki için baʿs olundular, bunun [746] üzerine ihtilâf, iman etmeyenlerden çıktı, peygamberlerden değil. Bu cevap zamanımızın Avrupa telakkiyâtına muvâfık gelir. Fakat hâl-i sâbıkı

---

1 İmam Muhammed'in sözüdür. Bk. İmam Mâlik, *Muvatta'* (Muhammed b. Hasan Rivayeti), Ferâiz, 3/728.

muhafaza edenlere muhalefet çıkardı demek doğru olamayacağına[1] nazaran her hâlde bu telakkīde peygamberlere bir ihdâs-ı ihtilâf isnâdı lâzım gelir. Bu ise siyâk-ı âyete ve rûh-ı mazmûna muhâliftir. Bu nokta-i nazardan müfessirînin bu itiraza ehemmiyet vermeleri yerindedir.

Sâniyen: Hazret-i Âdem ebü'l-beşer ise nebî olmamak, nebî ise ebü'l-beşer olmamak lâzım gelecektir. Çünkü hem nebî, hem ebü'l-beşer[2] olduğuna göre evlâdı küfür ile ona muhalefet etmiş olacak, bu surette teklif mevcud ise de evvel-i nâs, ümmet-i vâhide olmamış, ihtilâf etmiş bulunacaktır. Hâlbuki Âdem'in ebü'l-beşer ve ilk nebî olması müttefek^un ʿaleyhtir. Bu sual kavl-i evvele vârid değildir. Çünkü evlâdı ibtidâ ona muvafakat etmiş ve hak üzere ümmet-i vâhide teşkil eylemişler, sonra ihtilâf etmişler, bunun üzerine müteʿaddid enbiyâ baʿs buyurulmuştur. Ancak bu takdirde النَّبِيِّنَ'de teahhur, Âdem'den mâʿadâsına masruf olmak zarûrîdir. Cemʿ muhallâ bi'l-lâm lâekal üçten başlayacağı için enbiyâ-yı müteʿaddide, yani taʿaddüd-i enbiyâ sonradan ihtilâf üzerine vâkiʿ olmuştur demek olur. Ve baʿs-i Âdem bunda dâhil olmaz, bu ise Âdem'in ebü'l-beşer olmasına mâniʿ olmaz. Lâkin bu mâna ikinci kavle kâfî değildir.

Sâlisen: Bu kavilde "ümmet" kelimesinin maʿnâ-yı ictimâʿîsi de müsbet olarak tahakkuk etmez ve bu surette üçüncü kavle zâhib olmak lâzım gelir, şöyle ki:

4. Burada ümmet-i vâhide demek cins-i vâhid veya sınf-ı vâhid demektir. Yani bunlar üzerinde emr ü nehiy yoktu, hiçbir kānûn-ı şerʿîye tâbiʿ değil idiler, ibâha-i asliye devrinde yaşıyorlardı. فَبَعَثَ اللّٰهُ gösteriyor ki şeriatlar sonradan enbiyâ ile gelmiş ve mâruf mânasıyla din ve ictimâʿiyet o zaman başlamış, iman ve küfür taksîmi o zaman [747] zuhur etmiştir. O hâlde evvelkiler behâim veya çocuklar gibi mükellefiyetten ârî ve ahkâmdan hâlî olmak itibariyle bir cins idiler veya cevher-i vâhidden ve bir babadan gelmiş olmaları itibariyle sınf-ı vâhid idiler. Sunûf-ı muhtelife, ırklar, milletler ayrılmış değil idi, vatandaş ve ecnebî yok idi. Binâenʿaleyh bunlara ümmet-i vâhide ıtlâkı hakīkī mânasıyla dîn

1 B: "olmayacağına".
2 B: "beşer".

ü şerʿde müttehid cemaat demek değil, cins-i vâhid veya sınf-ı vâhid demektir, bu kavil Ebû Hayyân'da İmam Mâturîdî hazretlerine nisbet edilmiştir.[1] Bu surette demek olur ki insanlar bidâyet-i hâllerinde Avrupalıların "hâlet-i tabîiye"[2] dedikleri gibi hürriyet-i mutlaka içinde bulunuyorlardı, hiçbir vazife ve hiçbir memnûʿiyete tâbiʿ olmuyorlardı ve üzerlerinde hiçbir âmir ü hâkim tanımıyorlardı. Henüz insanlar az, arz vâsiʿ, mahsûlât-ı arziye maîşetlerine kâfî idi. Serbest serbest[3] yaşıyorlar, yalnız hayvânât-ı sâireye karşı mücadele ediyorlardı. İnsanlar beyninde mücadele ve ihtiyâc-ı mücâdele yoktu. Hilkatleri, hâlleri bir, temâyül-i fıtrîleri bir, tarz-ı hareketleri bir idi. İlk babadan gördükleri gibi gidiyorlardı. Hep böyle hareket edebilseler idi kanuna, hükûmete muhtaç olmayacaklardı. Lâkin nesilleri tekessür ettikçe, bulundukları yerler darlaştıkça tezâhum ve temânüʿ hâsıl oldu; cehaletle, hubb-i hayat ile ihtilâfa düştüler; sınıf sınıf, fırka fırka oldular. İşte o zaman bu ihtilâfları refʿ için içlerinde min tarafillah âtîyi gören, acı tatlı haberler veren, hayr ü şerden, hill ü hurmetten, vazife ve memnûʿiyet kanunlarından bahseden enbiyâ baʿs buyuruldu. Muvafakat edenler iman ile birleşti, muhalefet edenler de bunlara karşı koymak için birleşti, bu suretle mü'min ve kâfir milel-i muhtelife zuhur etti. Nihâyet Hâtemü'l-enbiyâ tevhîd-i küllî için baʿs buyuruldu. Bu îzâh, فَاخْتَلَفُوا takdîrine ve siyâk-ı âyete de tevâfuk edebilir. Lâkin bunda hilâf-ı zâhir iki cihet

---

1 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* II, 363:
أَوِ: الْجِنْسُ كَانُوا أُمَّةً وَاحِدَةً فِي خُلُوِّهِمْ عَنِ الشَّرَائِعِ لَا أَمْرَ عَلَيْهِمْ وَلَا نَهْيَ. أَوْ: صِنْفًا وَاحِدًا، فَكَانَ الْمُرَادُ: أَنَّ الْكُلَّ مِنْ جَوْهَرٍ وَاحِدٍ، وَأَبٍ وَاحِدٍ، ثُمَّ خَصَّ صِنْفًا مِنَ النَّاسِ بِبَعْثِ الرُّسُلِ إِلَيْهِمْ، وَإِنْزَالِ الْكُتُبِ عَلَيْهِمْ تَكْرِيمًا لَهُمْ، قَالَهُ الْمَاتُرِيدِيُّ.
Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, II, 107-108:
قوله: «كَانَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً»، يعني صنفًا واحدًا. ومعنى الأمة معنى الصنف، كقوله تعالى: «وَمَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ وَلَا طَائِرٍ يَطِيرُ بِجَنَاحَيْهِ إِلَّا أُمَمٌ أَمْثَالُكُمْ»، يعني: أصنافا. ثم خص الله تعالى صنفا ببعث الرسل إليهم وإنزال الكتب عليهم من بين غيرها من الأصناف تفضيلًا لهم وإكرامًا، وبعث كل رسول إلى قومه فيهم كفار وفيهم مؤمنون؛ لأن الأرض لا تخلو من ولي أو نبي، كقوله تعالى: «وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ»، ليعلموا أن سائر أصناف الخلق خلقوا لهم ولحاجاتهم. وهو قول الحسن. وكذلك قول أبي حنيفة رضي الله تعالى عنه: أن الأرض لا تخلو عن نبي أو ولي. والله أعلم.

2 Müellif bu tâbirle günümüz literatüründe "doğal durum" şeklinde kullanılan ve Latincesi "status naturae" olan nazariyeye işaret ediyor. Bu yaklaşım, siyâsî-hukûkî toplumsal hayatın (varsayımsal olsun, hakiki olsun) bir toplumsal sözleşme esasına göre inşa edildiğini, bunun öncesinde ise doğal durum denilen hukuk ve siyaset öncesi bir hayatın var olduğunu savunan Hobbes, Locke ve Rousseau gibi düşünürlerce dile getirilmiştir.

3 M, B ve F: "serbes serbes".

vardır: Birincisi, "ümmet" kelimesi zâhir olan maʿnâ-yı ictimâʿîsinde kullanılmamış olur. [748] İkincisi, devr-i sabâvet gibi de olsa insanın her türlü kavânînden muʿarrâ, bir hürriyet ve ibâha-i mutlaka devri yaşamış olduğu teslim edilemez. Bir taraftan bütün hayvânât, mebde'-i tevellüdde fıtrî bir devr-i hidâne ve terbiye yaşamış ve her ʿuzv-i hayâtî bile bir vazife ve memnûʿiyet kanununa tâbiʿ bulunmuş olduğu, diğer taraftan وَاِذْ اَخَذَ رَبُّكَ مِنْ بَنٖٓى اٰدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ وَاَشْهَدَهُمْ عَلٰٓى اَنْفُسِهِمْۚ اَلَسْتُ بِرَبِّكُمْۜ قَالُوا بَلٰى [el-Aʿrâf 7/172][1] hitâb-ı ezelîsiyle de bu nokta daha esasından takviye edilmiş bulunduğu hâlde fıtrat-ı insâniyeyi bidâyetinde velev basit olsun mebâdî'-i medeniye ve ictimâʿiyeden âzâde telakkī etmek hem istıshâb-ı hâle[2] hem de delâlet-i nakle muhalif olur. Binâenʿaleyh Hazret-i Âdem'den itibaren bir sırr-ı teklif kabul etmek zarûrîdir. وَلَا تَقْرَبَا هٰذِهِ الشَّجَرَةَ [el-Bakara 2/35; el-Aʿrâf 7/19][3] nehyi teklîfin kıdemini ifade ettiği gibi nübüvvet-i Âdem kaziyyesi de bunu îcab eder. Nitekim insan medeniyyün bi't-tabʿdır[4] ve insan "müâneset"ten müştaktır deniliyor ki bu da sırr-ı teklîfin ve ictimâʿiyetin fıtrat-i insâniyede merkuz bulunduğunu ifade eder. Bu ise bir kānûn-ı haktır ve mebde'-i iman ve şerâiʿ ile alâkadar bir kānûn-ı haktır. Ve bunun ʿale'l-ıtlâk lâ-şuʿûrî olduğunu iddiâya hak yoktur, bu bir şuʿûr-i zarûrîdir. Maʿamâfîh lâ-şuʿûrî de olsa yine kānûn-ı haktır. Bunu küfre değil imana mebde' olarak ahz etmek lâzım gelir.

5. Muʿtezile'den Kâdî Abdülcebbâr ve ona tâbiʿ olanlar demiştir ki, peygamberlerin baʿsinden evvel insanlar şerîʿat-ı akliyeye temessükte ümmet-i vâhide idiler. Şerîʿat-ı akliye Sâniʿ Hak teâlâ'nın vücûdunu ve sıfâtını itiraf ve nimetine şükr ile hizmetine iştigal ve zulm ü

---

1 "Hem Rabbin benî Âdem'den, bellerinden zürriyetlerini alıp da onları nefislerine karşı şâhid tutarak 'Rabbiniz değil miyim?' diye işhad ettiği vakit, 'بَلٰى' dediler…"

2 Müellifin "istıshâb-ı hâl" şeklinde ifade ettiği ve kısaca "istıshâb" da denilen fıkıh ilkesi, daha ziyade geçmişte varlığı kesin olarak bilinen bir durumun, değiştiğine dair bir delil yoksa hâlihazırda da devam etmesi gerektiğine işaret eder. Aslî ibâha ile berâet-i zimmet ilkeleri istıshâbın çeşitlerindendir. Ancak müellifin bu bağlamda, istıshâbın "maklûb" denilen türünü kastettiği anlaşılmaktadır ki, ilkinin tam tersi olarak istıshâb-ı maklûb hâlihazırdaki durumun, bir farklılık olduğu ispat edilemediği sürece geçmişte de geçerli olduğuna hükmetmek anlamına gelir.

3 "…fakat şu ağaca yaklaşmayın…"

4 M: "medenî bittabiidir".

tecavüz, kizb, cehl, abes ve emsâli gibi kabâyih-i akliyeden ictinab esasına müsteniddir. Çünkü bunlar aklen idrak olunurlar. Mâdem ki âyette فَبَعَثَ اللّٰهُ النَّبِيّٖنَ baʿs-i enbiyânın terâhî ifâde eden "fâ" ile sonradan olduğunu göstermiştir, demek ki bunlardan evvelki ümmet-i vâhidenin vahdeti[1] enbiyâdan istifade edilmiş olmayan bir şeriat imiş, böyle bir [749] şeriat ise bir şerîʿat-ı akliye olabilir. Fakat Hazret-i Âdem ilk insan ve nebî değil mi idi? O hâlde biʿset-i enbiyâdan evvel sırf akıl ile mükellef insanlar farzı nasıl doğru olur? Kâdî Abdülcebbâr bu suâli kendine îrâd ile demiştir ki ihtimal, Hazret-i Âdem ibtidâ evlâdıyla beraber şerîʿat-ı akliyede ictimâʿ etmişlerdi de sonradan Cenâb-ı Allah kendisini evlâdına peygamber baʿs etmiştir. Ve ihtimal ki onun ilk şerîʿat-ı nebeviyesi münderis olmuş da insanlar şerâyiʿ-i akliyeye temessük etmişler ve bilâhare diğer enbiyâ baʿs buyurulmuştur. Ebû Müslim-i İsfahânî de Kâdî'nin bu mezhebini ihtiyar eylemiştir. Bunlara göre akıl; enbiyâdan evvel bir resûl-i ilâhî olmuş oluyor. Nübüvvet de akılları kendi kendilerine idrak edemeyecekleri mesâlih ü kemâlâta îsâl etmiş bulunuyor. Lâkin bu mezhebde de isbâtı mümkin olmayan iki nokta vardır. Birincisi aklın medâr-ı ahkâm olan hüsün ve kubuhta bizzat hâkim olup olamayacağı ve vücûb-i aklînin vücûb-i amelîyi istilzâm edip edemeyeceği meselesidir ki ilm-i usûl ve akāidin mesâil-i mühimmesindendir. İkincisi bidâyet-i hâlde insanların adl ü zulmü seçebilecek[2] ve üzerine binâ-yı muâmele edebilecek derecede istidlâl-i aklîye muktedir olup olamayacakları ve bu kadar derin bir şuur ile hareket edip edemeyecekleri meselesidir. Bu iki nokta bugün dahi sâbit değildir.

6. Bazı müfessirîn de demişlerdir ki âyet ibtidâda ümmet-i vâhideyi tasrih ediyor. Fakat bunun iman üzere mi yoksa küfr üzere mi olduğunu beyan etmiyor. Bu cihet delîle muhtaçtır. Binâenʿaleyh meselede hüküm vermeyip[3] اَلْعِلْمُ عِنْدَ اللّٰهِ diye tevakkuf etmek lâzım gelir.

1 B: "vahdet-i".
2 M: "semiyye bilecek".
3 B: "veremeyip".

7. Burada النَّاس'dan murad, mebde'-i hilkatten beri umum nâs değildir. Bu ümmet-i vâhide kavm-i İbrâhim veya kavm-i Mûsâ'dır. Enbiyâdan murad da bunlardan sonraki enbiyâ-yı müteahhirîndir diyen müfessirîn de vardır. [750] Ve bu son kavil âyetin mâkabline irtibâtı nokta-i nazarından muvâfık gibi ise de النَّاس lafz-ı âmmını tahsis hilâf-ı zâhir olduğu gibi, âyetin mazmûnunda umûmî görünen yüksek sırr-ı ictimâʿîye de kâfî değildir. Biz de şunu ihtar etmek isteriz ki aklın en mühim kıymeti illiyyet kanunu mûcebince sebebden müsebbebe veya müsebbebden sebebe intikaldedir. Bu ise garîze, fıtrat veya akl-ı garîzî ve bedîhî tâbir olunan mebâdî'-i zarûriyeye veya tecribeye mütevakkıftır. Nübüvvet ise metâlib-i nazariyeyi bile ulûm-ı zarûriye hâlinde idrak ve telkin eden bir kuvve-i rabbâniyedir. Ve lede't-tedkīk dalâlât-ı beşeriye[1] inkişâfât-ı akliye ile inkişâfât-ı şehevâniyenin tedâhülünden ve ʿukūlün şehevât için istihdâmından neş'et eder. Fıtrat-ı ûlâ bu dalâletten âzâde olduğu gibi nübüvvet de gerek ilmî ve gerek amelî olarak bundan âzâdedir. Meselâ bal arılarının sınâʿatı şaşmak bilmeyen bir sınâʿat-ı garîziyedir. Ve ʿale'l-ʿumûm nübüvvetler de böyle şaşmak bilmeyen bir vahy-i ilâhîdir ki وَاَوْحٰى رَبُّكَ اِلَى النَّحْلِ [en-Nahl 16/68][2] âyetiyle buna işaret buyurulmuştur. Binâenʿaleyh bir fıtrat meselesi olan nübüvvet bir taraftan ʿukūl ü irâdâtın mebde'i, diğer taraftan müntehâsıdır. Bunun için bir nübüvvet-i ûlâ, bir nübüvvet-i sâniye vardır. Kitâb nübüvvet-i sâniyededir, bu ikisi arasında hak tanımayan bağy ü tegallüb üzere hareket eden bir hâl-i küfür vardır ki hak kendi kudret ü irâdesinden ibaret zanneder. Selâmet-i umûmiyeyi ihlâl eyler. İnsan ilk hilkatten itibaren insandır. Din, lisan, ictimâʿ mebde'i o zamandandır. Nübüvvet-i Âdem nübüvvet-i ûlâdır. ʿUkūl-i evvelîn bununla tekâmül etmiş, hubb-i dünyâ, tenevvüʿât-ı şehevâniye ve ihtilâfât-ı beşeriye üzerine nübüvvet-i sâniye ve inzâl-i kütüb vâkiʿ olmuştur. Binâenʿaleyh kavl-i evvelde olduğu üzere ilk insanların

---

1 M, B ve F: "beşeriyenin".
2 "Rabbin bal arısına da şöyle vahyetti:…"

fıtrat ve nübüvvet-i ûlâya müstenid îmân-ı fıtrî ile kānûn-ı hak üzere bir ümmet-i vâhide olduklarını kabul etmek iktizâ eder. Ve siyâk-ı âyet bize vahdet-i hakkın bu suretle kıdemini ve sırr-ı ictimâʿînin [751] mebde'ini, irşâdât-ı ilâhiyenin sûret-i cereyânını, hukūkun ve hikmet-i teşrîʿin şerâit-i evveliyesini ve peygamberlerden sonra onlara yarış ederek nusûs-ı zâhireye karşı ihtilâfât çıkaran usûl-i hukūkiyeyi bağy ü tegallüb ile ihlâle kalkışanlar zuhur ettiğini beyan etmektedir. O hâlde nâsı umûmundan ve ümmeti zâhirinden ihrâca sebep yoktur. Maturîdî hazretlerine nisbet olunan kavil de bunun bir nevi îzâhı olarak kabul edilebilir. Bu âyetten şu da anlaşılıyor ki her peygamber, zamanında mebʿus olduğu insanlar beyninde muhtelefün fîh olan emr-i hakkı îzâh ederek refʿ-i ihtilâf ve taʿlîm-i tevhid etmiş ve bu babda nusûs-ı zâhire ve beyyinât-ı katʿiye getirmiştir. Bu sebeple ehl-i imanın ve ulemânın vazifesi mevrid-i nasda ihtilâf çıkarmak değil, nusûsun sâkit olduğu hâdisât-ı hukūkiyede edille-i gayr-i beyyineden taharrî-i hakk u hakīkat ile refʿ-i ihtilâf edecek ahkâmı istinbat edebilmek ve bu suretle icmâʿ-ı ümmetin tarîklerini ilmen ihzar eylemektir. Hâsılı ihtilâfât-ı ferdiye olmasa idi insanlar hâkim ve hükme, ahkâm-ı cezâiyeye muhtaç olmayacaklardı ve milel-i muhtelife zuhur etmeyecekti. Harb ü darbe, hükm ü hükûmete lüzûm kalmayacak, kavânîn-i fıtrat kâfî gelecekti. Mâdem ki ihtilâf ettiler ve ihtilâfât-ı ferdiyeden ihtilâf-ı millîye de geçtiler, o hâlde hak düşmanlarıyla boğuşmaya mecbur olacaklardır. Bununla boğuşabilmek için de kendi aralarında hakka iman ve riayetle teʿâvün ve tekâfül-i hak sayesinde dünya ve âhiret korunmak ve silm-i küllîyi tesis etmekle mükelleftirler ve risâlet-i Muhammediye ile Kur'ân-ı azîmü'ş-şân beşeriyeti bu suretle mebde'inden müntehâsına müvâzî bir vaziyet içinde tevhîd-i Hakk'a ve selâmet-i külliyeye hidâyet için gelmiştir.

Şimdi bu hidâyet gelmekle ey ümmet-i Muhammed! Siz {اَمْ حَسِبْتُمْ اَنْ تَدْخُلُوا الْجَنَّةَ وَلَمَّا يَأْتِكُمْ مَثَلُ الَّذ۪ينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلِكُمْ} sizden evvel geçen ümmetlerin hâli sizin başınıza hiç gelmeden, [752] meşakkatler, sıkıntılar çekmeden,

bütün ahkâm-ı ilâhiyeyi taʿabbüdât-ı ameliye ile tatbik etmeden mücerred iman ile dâr-ı selâm olan cennete girivereceğinizi mi zannettiniz? {مَسَّتْهُمُ الْبَأْسَٓاءُ وَالضَّرَّٓاءُ} O ümem-i sâlifeye nice sıkıntılar ve zarûretler el verdi {وَزُلْزِلُوا} de sarsıldılar, o kadar sarsıldılar ki {حَتّٰى يَقُولَ الرَّسُولُ وَالَّذٖينَ اٰمَنُوا مَعَهُ} {مَتٰى نَصْرُ اللّٰهِۜ} hatta başlarında bulunan peygamber ve onunla beraber iman edenler "Allah'ın nusreti ne zaman?" diyecek dereceye vardılar. Lâkin {اَلَٓا} iyi biliniz ki {اِنَّ نَصْرَ اللّٰهِ قَرٖيبٌ} Allah'ın nusreti muhakkak yakındır. Siz bu iman ve hidâyette sâbitkadem oldukça yakında o nusreti görecek, murâdınıza ereceksiniz.

Resûlullah Mekke'deki muhâlefet-i müşrikînden sonra muhâcirîn ile terk-i diyâr ve emvâl ederek Medine'ye hicret buyurdukları zaman evvelemirde Yehûdun adâvetine mâruz olmuş idi, bu sebeple bu âyet nâzil oldu. Uhud veya Hendek muharebeleri sebebiyle nâzil olduğu da mervîdir.[1] Bu âyet gösteriyor ki ıttırad kanunu mûcebince ümmet-i Muhammed bütün ümem-i sâlifenin geçirmiş olduğu bazı ahvâle mâruz kalacak, ihtilâflar görecek, mukavemetlere uğrayacak, sıkıntılar, zarûretler geçirecek, sâbitkadem olanlar âkıbet muvaffak olacaklardır. İlk hilkatte olduğu gibi biʿset-i Muhammediyeden itibaren de fıtrat-ı beşer mecrâ-yı hakta yeni bir inkişâfa başlayacak اِنَّ الزَّمَانَ قَدِ اسْتَدَارَ كَهَيْئَتِهِ يَوْمَ خَلَقَ اللّٰهُ السَّموَاتِ وَالْاَرْضَ hadîs-i nebevîsi[2] müeddâsınca asr-ı Muhammedî mîzân-ı külle bir mebde' olacaktır. Bundan sonra da âlemde hakka karşı yine bağy ü udvân zuhur edecek, ümem-i sâlife gibi fırkalar husûle gelecek ve bütün bunlar içinde Peygamber'in ve ashâbının yoluna giden ve kitâb ü sünnet ve cemaat ile korunmasını bilip tevhîd-i Hakk'ı ehass-ı âmâl ittihaz eden ehl-i hak, fırka-i nâciye وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَشْرٖى نَفْسَهُ ابْتِغَٓاءَ مَرْضَاتِ اللّٰهِ [el-Bakara 2/207] [753] medlûlünce hareket ederek sabr ü sebât ve mesâi ile nusret-i

---

1 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* VI, 378:
قَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ: لَمَّا دَخَلَ رَسُولُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الْمَدِينَةَ، اشْتَدَّ الضَّرُرُ عَلَيْهِمْ، لِأَنَّهُمْ خَرَجُوا بِلَا مَالٍ، وَتَرَكُوا دِيَارَهُمْ وَأَمْوَالَهُمْ فِي أَيْدِي الْمُشْرِكِينَ، وَأَظْهَرَتِ الْيَهُودُ الْعَدَاوَةَ لِرَسُولِ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَأَنْزَلَ اللّٰهُ تَعَالَى تَطْيِيبًا لِقُلُوبِهِمْ «أَمْ حَسِبْتُمْ...» وَقَالَ قَتَادَةُ وَالسُّدِّيُّ: نَزَلَتْ فِي غَزْوَةِ الْخَنْدَقِ حِينَ أَصَابَ الْمُسْلِمِينَ مَا أَصَابَهُمْ مِنَ الْجَهْدِ وَالْحَزَنِ، وَكَانَ كَمَا قَالَ سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى: وَبَلَغَتِ الْقُلُوبُ الْحَناجِرَ (الْأَحْزَابِ ٣٣/١٠) وَقِيلَ نَزَلَتْ فِي حَرْبِ أُحُدٍ لَمَّا قَالَ عَبْدُ اللّٰهِ بْنُ أُبَيٍّ لِأَصْحَابِ مُحَمَّدٍ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: إِلَى مَتَى تَقْتُلُونَ أَنْفُسَكُمْ وَتَرْجُونَ الْبَاطِلَ وَلَوْ كَانَ مُحَمَّدٌ نَبِيًّا لَمَا سَلَّطَ اللّٰهُ عَلَيْكُمُ الْأَسْرَ وَالْقَتْلَ، فَأَنْزَلَ اللّٰهُ تَعَالَى هَذِهِ الْآيَةَ.

2 "Zaman Allah'ın yeri ve gökleri yarattığı günkü şekline dönmüştür" (Buhârî, Tefsîr, 9/8).

ilâhiyeye erecek, galebe-i hakkı görecek ve silm-i küllîyi tesis edeceklerdir. Ve muvaffak olmak için tarihten ibret alıp ona göre korunmalıdır.

İhtilâftan korunmak ve bu nusrete ermek için:

يَسْـَٔلُونَكَ مَاذَا يُنْفِقُونَۜ قُلْ مَٓا اَنْفَقْتُمْ مِنْ خَيْرٍ فَلِلْوَالِدَيْنِ وَالْاَقْرَب۪ينَ وَالْيَتَامٰى وَالْمَسَاك۪ينِ
وَابْنِ السَّب۪يلِۜ وَمَا تَفْعَلُوا مِنْ خَيْرٍ فَاِنَّ اللّٰهَ بِه۪ عَل۪يمٌ ﴿٢١٥﴾ كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِتَالُ وَهُوَ
كُرْهٌ لَكُمْۚ وَعَسٰٓى اَنْ تَكْرَهُوا شَيْـًٔا وَهُوَ خَيْرٌ لَكُمْۚ وَعَسٰٓى اَنْ تُحِبُّوا شَيْـًٔا وَهُوَ شَرٌّ لَكُمْۜ
وَاللّٰهُ يَعْلَمُ وَاَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ۟ ﴿٢١٦﴾ يَسْـَٔلُونَكَ عَنِ الشَّهْرِ الْحَرَامِ قِتَالٍ ف۪يهِۜ قُلْ قِتَالٌ ف۪يهِ
كَب۪يرٌۜ وَصَدٌّ عَنْ سَب۪يلِ اللّٰهِ وَكُفْرٌ بِه۪ وَالْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَاِخْرَاجُ اَهْلِه۪ مِنْهُ اَكْبَرُ عِنْدَ
اللّٰهِۚ وَالْفِتْنَةُ اَكْبَرُ مِنَ الْقَتْلِۜ وَلَا يَزَالُونَ يُقَاتِلُونَكُمْ حَتّٰى يَرُدُّوكُمْ عَنْ د۪ينِكُمْ اِنِ
اسْتَطَاعُواۜ وَمَنْ يَرْتَدِدْ مِنْكُمْ عَنْ د۪ينِه۪ فَيَمُتْ وَهُوَ كَافِرٌ فَاُو۬لٰٓئِكَ حَبِطَتْ اَعْمَالُهُمْ فِي
الدُّنْيَا وَالْاٰخِرَةِۚ وَاُو۬لٰٓئِكَ اَصْحَابُ النَّارِۚ هُمْ ف۪يهَا خَالِدُونَ ﴿٢١٧﴾ اِنَّ الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا وَالَّذ۪ينَ
هَاجَرُوا وَجَاهَدُوا ف۪ي سَب۪يلِ اللّٰهِۙ اُو۬لٰٓئِكَ يَرْجُونَ رَحْمَتَ اللّٰهِۜ وَاللّٰهُ غَفُورٌ رَح۪يمٌ ﴿٢١٨﴾

[754] **Meâl-i Şerîfi**

Sana soruyorlar: Neye infak edecekler? De ki verdiğiniz nafaka ana baba, en yakınlar, öksüzler, bîçâreler, yolda kalmışlar içindir. Hayr olarak daha her ne yaparsanız her hâlde Allah onu bilir (215). Kıtal üzerinize yazıldı, gerçi o size hoş gelmez fakat olur ki siz bir şeyi hoşlanmazsınız hâlbuki hakkınızda o bir hayırdır ve olur ki bir şeyi seversiniz, hâlbuki hakkınızda o bir şerdir; siz bilmezken Allah bilir (216). Sana hurmetli aydan ve onda kıtalden soruyorlar; de ki onda bir kıtal büyük bir günahtır, maʿamâfîh Allah yolundan bir menʿ ve O'na bir küfür ve Mescid-i Haram'dan menʿ ve ehlini ondan çıkarmak Allah yanında daha büyük ve fitne katlden daha büyüktür. Onlar güçleri yeterse sizi dininizden döndürmek için sizinle muharebe etmekten bir zaman geri durmazlar, sizden de her kim dininden döner ve kâfir olarak can

verirse artık onların[1] bütün amelleri dünya ve âhiret heder olmuştur ve artık onlar ashâb-ı nârdırlar, hep orada muhalled kalırlar (217). Şüphesiz iman edenler ve Allah yolunda muhâcir olup da mücahede edenler, muhakkak bunlar Allah'ın rahmetini umarlar. Allah Gafûr, Rahîm'dir (218).

[755] Yâ Muhammed! {يَسْـَٔلُونَكَ مَاذَا يُنْفِقُونَ} Neye infak edeceklerini, yani ne gibi cihetlere nafaka vereceklerini sana soruyorlar. ❁ Uhud muharebesinde şehid olan pek ihtiyar ve malı çok bir zat bulunan Amr b. Cemuh, Resûlullah'a "mallarımızı nelere sarf edeceğiz ve nereye vazʿ eyleyeceğiz?" diye sormuş idi, bu âyet nâzil oldu.[2] {قُلْ} Cevâben de ki {مَٓا اَنْفَقْتُمْ مِنْ خَيْرٍ} az veya çok hayır cinsinden, yani envâʿ-ı maldan vâcib veya tetavvuʿ olarak rızâen lillâh sarf ettiğiniz veya edeceğiniz nafaka {فَلِلْوَالِدَيْنِ} evvelâ ebeveyniniz, sâniyen {وَالْاَقْرَبِينَ} en yakın akrabanız, sâlisen {وَالْيَتَامٰى} muhtaç olan yetimler, {وَالْمَسَاكِينِ} miskin fakirler[3], {وَابْنِ السَّبِيلِ} yolda kalmış yolcular içindir. ❁ Babalarınıza, atalarınıza bakmak ilk vazifenizdir, diğer akrabanız onları tâkip eder ve bu suretle اَلْأَقْرَب فَالْأَقْرَب kāidesince[4] infak, vâcib olur. Bunlardan mâʿadâsına da zekat ile vâcib olarak ve sadakāt-ı sâire ile nâfile olarak mal sarf edilir. Bunlardan başka {وَمَا تَفْعَلُوا مِنْ خَيْرٍ} herhangi bir hayır daha yaparsanız {فَاِنَّ اللّٰهَ بِهٖ عَلِيمٌ} elbette onu Allah pek iyi bilir ve ecrini verir. Bu hayır cümlesinden olmak üzere {كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِتَالُ} silm-i küllîyi tesis ve hakkı tevhid edecek olan o kıtal, yani fî-sebîlillâh muharebe üzerinize yazıldı, icmâlen bir farîza oldu ki îcâbında bazen farz-ı ʿayın ve bazen farz-ı kifâye olur. {وَهُوَ كُرْهٌ لَكُمْ} Hâlbuki o sizin hoşunuza gitmez. {وَعَسٰٓى اَنْ تَكْرَهُوا شَيْـًٔا وَهُوَ خَيْرٌ لَكُمْ} Bazı şeyler sizin için mahz-ı hayr ü menfaat olduğu [756] hâlde siz onu hoşlanmayabilirsiniz[5], harb de böyledir. {وَعَسٰٓى اَنْ تُحِبُّوا شَيْـًٔا وَهُوَ شَرٌّ لَكُمْ} Diğer bazı şeyler de sizin için şerr ü zarar olduğu

---

1 F: "bunların".
2 Mukātil b. Süleymân, *Tefsîr,* I, 183:
فَقَالَ عمرو بن الجموح الْأَنْصَارِيّ من بني سلمة ابن جشم بن الخزرج -قُتِل يوم أحد، رَضِيَ الله عَنْهُ- قَالَ: يا رَسُول اللهِ، كم نفق، وعلى من ننفق؟ فأنزل الله عَزَّ وَجَلّ فِي قول عمرو «كم ننفق وعلى من ننفق» «يَسْئَلُونَكَ ماذا يُنْفِقُونَ»
3 F: "fukarâlar".
4 Ebû Dâvûd, Edeb, 128/5139.
5 M: "hoşlanamayabilirsiniz".

hâlde siz onu hoşlanıp sevebilirsiniz. Hoşlanıp hoşlanmamak mücerred bir histir. Sade bununla hayr ü şer, nefʿ ü darr[1] tâyin edilemez, bunlar hakikati ve ʿavâkıb-ı umûru bilmeye tevakkuf eder {وَاللّٰهُ يَعْلَمُ} bunu da Allah bilir {وَاَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ} siz bilmezsiniz. ❁ İnsanlar ne kadar ilim iddia etseler yine cehilleri ilimlerinden çoktur. Uzun bir istikbal ile alâkadar olan bütün hayırlarını ve şerlerini bilmezler, akl-ı beşer hüsn ü kubha tamamen hâkim olamaz. Buna[2] hâkim olan Allah'tır. Bu sebeple size hayrınız için emirler verir, şerden vikāye için nehiyler yapar. İnsanlar evvelemirde hissiyâta merbutturlar; hoşluk nâhoşlukla fi'l-hâl hislerine çarpan şeylere kapılırlar. Hâlbuki bunların hayır veya şer olmaları ileride bunlar üzerine terettüb edecek menâfiʿe veya mazarrâta[3] merbuttur. Bu ise his ânında mâlum olmaz, bazen uzun bir tecribeye muhtaç olur. Ve ekseriyâ tecribesi mümkin olmaz ve tecribe hâlinde iş işten geçmiş bulunur. Allah bunları kitâbıyla ve emsâl-i târihiyesiyle bildirir. Bâlâda icmal olunduğu üzere târîh-i beşer bağy u tecavüz ve ihtilâf ile meşbûʿ olduğundan dolayı silm-i küllîye kadar bu hâl içinde harb ü kıtal ictinâbı nâkābil bir zarûrettir, Allah ehl-i hakkın hayırları korunmalarında olduğunu bildiği için harbi size farz kılmıştır, fakat bir gaye olarak değil, bir vâsıta olarak farz kılmıştır.[4] Lüzûmuna göre siz onu yapacak, tevhîd-i Hak ile silm-i tâmma gireceksiniz. Şehadetler, zaferler, ganimetler size hayır olacaktır.

Bu âyette kıtal için vakit tâyin edilmediğinden dolayı yâ Muhammed! {يَسْـَٔلُونَكَ عَنِ الشَّهْرِ الْحَرَامِ قِتَالٍ فِيهِ} sana şehr-i haramdan, o şehr-i haramda kıtalden sual soruyorlar. [757] ❁ Resûlullah Bedir gazâsından iki ay evvel ve Bedr-i Ûlâ'dan baʿde'l-ʿavde amcazâdesi Abdullah b. Cahş-ı Esedî'yi; Saʿd b. Ebî Vakkas, Ukkâşe b. Mihsan[5], Ukbe b. Gazvan, Ebû Huzeyfe b. Utbe b. Rebîʿa, Süheyl b. Beyzâ', Âmir b. Rebîʿa, Vâkıd[6] b. Abdullah, Hâlid b. Bekir radıyallahu ʿanhüm sekiz zat ile beraber seriyye olarak

---

1 M: "hayr"; F: metinde "hayr" yazılmış olmakla birlikte, kurşun kalemle "darr"a çevrilmiş.
2 F: "Ona".
3 F: "mazarrata".
4 "fakat bir gaye olarak değil, bir vâsıta olarak farz kılmıştır" ibaresi yalnızca F nüshasında bulunmaktadır.
5 M: "Ukâşe İbni Muhsın".
6 M ve B: "Vakd".

göndermiş ve kumandan olan Abdullah'a bir mektup vermiş ve iki gün gitmedikçe bu mektuba bakmamasını, sonra bakıp içindeki emri infaz etmesini ve arkadaşlarından hiçbirine ikrah yapmamasını emretmiş idi. Abdullah iki gün yol gidince mektubu açıp baktığında "اِذَا نَظَرْتَ اِلَى كِتَابِي هٰذَا فَسِرْ حَتَّى تَنْزِلَ بَطْنَ نَخْلَة بَيْنَ مَكَّة وَالطَّائِف فَتَرَصَّدْ بِهَا قُرَيْشًا وَتَعَلَّمْ لَنَا مِنْ اَخْبَارِهِمْ: Bu mektubuma baktığın vakit hemen yürü, tâ ki Mekke ile Tâif arasında 'Batn-ı Nahle' nâm mevkiʿe inesin, orada Kureyş'i tarassud edesin ve haberlerini bize bildiresin" diye muharrer olduğunu gördü. Görünce "semʿan ve tâʿaten" dedi, sonra arkadaşlarına "Resûlullah bana Nahle'ye varıp Kureyşi tarassud etmemi ve haberlerini almamı emretti ve sizden birinize ikrah yapmaktan, yani zorlamaktan da nehy eyledi. Binâenʿaleyh hanginiz şehid olmak ister ve şehâdete rağbet ederse gelsin, istemeyen dönsün, bana gelince ben Resûlullah'ın emrini yapacağım" dedi ve hareket etti, arkadaşları da beraber hareket ettiler, hiçbiri geri kalmadı. Hicaz'a doğru gittiler, Necran denilen bir madene vardıklarında Saʿd b. Ebî Vakkas ile Utbe b. Gazvan'ın bir gün birbiri arkasına bindikleri binitleri kayboldu, aramak için ikisi kaldılar, Abdullah ile diğerleri gittiler, Nahle'ye indiler. Derken oraya Kureyşin kuru üzüm vesâir me'kûlât ve emvâl-i ticâriye yüklü bir kârbânı uğradı. Kureyşten Amr b. Hadramî, Osman b. Abdullah b. Mugīre ve biraderi Nevfel b. Abdullah b. Mugīre ve Hişam b. Mugīre'nin kölesi Hakem b. Keysan vardı. Yakınlarına indiler, Ukkâşe b. Mihsan[1] bunlara yanaşıp baktı, başını da kazıtmış idi. Bunu gördükleri zaman emin oldular, [758] bunlar bize bir şey yapamaz فَلَا بَأْسَ عَلَيْنَا مِنْهُمْ dediler. Bugün cumâdelâhirenin sonu ve ertesi gün receb idi, bu da şehr-i haram idi. Binâenʿaleyh receb girmeden çarpışmaya lüzum gördüler. Vâkıd b. Abdullah Teymî, Amr b. Hadramî'yi bir okla öldürdü, Osman b. Abdullah ile Hakem b. Keysan esir oldular, Nevfel b. Abdullah kaçtı, onu yakalayamadılar. Abdullah b. Cahş ve arkadaşları kârbânı ve bu iki esîri alıp Medine'de Resûlullah'a getirdiler. Bu ganimet İslâm'da ilk ganimet ve bu katl müşriklerden ilk katl idi. Abdullah arkadaşlarına "bu

1 M: "Ukâşetİbni Muhsın".

ganimetin humusu Resûlullah'ındır" demişti ve hâlbuki o zaman daha humus farz kılınmamıştı. Geldikleri zaman Resûlullah "ben size şehr-i haramda kıtal emretmedim idi" buyurdu. Abdullah "yâ Resûlullah, İbn Hadramî'yi katlettik, akşam hilâl-i recebi gördük, bilmiyoruz recebde mi yoksa cumâdelâhirede mi bunu yaptık" dedi. Binâenʿaleyh Resûlullah o ganimetten hiçbir şey almadı. Bunu görünce bu zevat mahvolduklarını zannettiler ve tevbeleri hakkında bir şey nâzil olmadıkça kımıldamayız dediler. Müslümanlardan bunlara "bu hususta emrolunmadığınız bir şeyi yaptınız, kıtal ile emredilmediğiniz hâlde şehr-i haramda kıtal mi ettiniz?" diyenler oldu, Kureyş de "Muhammed ve ashâbı halkın tedârik-i maîşet için çalıştıkları ve korkuda bulunanların[1] emniyette bulunduğu şehr-i harâmı istihlâl ettiler, recebde kan döktüler" diye yaygara yaptılar. Mekke'de bulunan Müslümanlar da "bunlar bunu cumâdelâhirede yaptılar" diye reddediyorlardı. Yahudîler de bununla Resûlullah aleyhine kendi hesaplarına tefe"ül ediyorlar, "Amr b. Hadramî'yi Vâkıd b. Abdullah öldürmüş: Amr = harb maʿmûrlaştı, Hadramî = harb hazırlandı, Vâkıd b. Abdullah = harb ateşlendi" diyorlardı. Hâsılı söz çoğaldı ve ekser-i müfessirîne göre bu âyet bunun üzerine nâzil oldu.[2]

{قُلْ} Yâ Muhammed! Cevâben de ki {قِتَالٌ فِيهِ} bunda bir [759] kıtal {كَبِيرٌ} büyük bir günahtır. {وَ} Fakat {صَدٌّ عَنْ سَبِيلِ اللّٰهِ}[3] Allah yolundan, dîn-i haktan menʿ {وَكُفْرٌ بِهِ} ve Allah'a küfür {وَالْمَسْجِدِ الْحَرَامِ} ve Mescid-i Haram'dan menʿ {وَاِخْرَاجُ اَهْلِهِ مِنْهُ} Mescid-i Haram'ın ehlini, Muhammed ve ashâbını ondan çıkarmak da {اَكْبَرُ عِنْدَ اللّٰهِ} ʿindallah o kıtalden ve sâir kebâirden daha büyük bir günahtır. {وَالْفِتْنَةُ اَكْبَرُ مِنَ الْقَتْلِ} fitne de katlden ekberdir. Öyle ihrâc, şirk ü küfür, nâsı ibtidâen veya bekāen İslâm'dan menʿ, dinsizlik neşriyle herkesi belâya sokmak, İbn Hadramî'nin katlinden daha fecîdir. {وَلَا يَزَالُونَ يُقَاتِلُونَكُمْ حَتّٰى يَرُدُّوكُمْ عَنْ دِينِكُمْ اِنِ اسْتَطَاعُوا} Hâlbuki ehl-i fitne olan o düşmanlar güçleri yeterse sizi dininizden çevirinceye kadar size muharebe edip duracaklardır. {وَمَنْ يَرْتَدِدْ مِنْكُمْ عَنْ دِينِهِ} Ve siz

1 M, B ve F: "bulunanları".
2 İbn Hişâm, *es-Sîre,* I, 601-605.
3 F +"~~bir men~~ʿ".

Müslümanlardan herhangi biriniz dininden döner {فَيَمُتْ وَهُوَ كَافِرٌ} de kâfir olarak irtidaddan tevbe etmeyerek giderse {فَاُولٰٓئِكَ} artık bu evsâf ile muttasıf olanların {حَبِطَتْ اَعْمَالُهُمْ فِى الدُّنْيَا وَالْاٰخِرَةِ} bütün amelleri, İslâm hâlinde yaptıkları hasenâtın hepsi dünyada ve âhirette habt olur, telâfîsi kābil olmayacak bir surette tutulur, hakk-ı hayâtı kalmaz, mesâîsi heder olur gider {وَاُولٰٓئِكَ} ve bunlar {اَصْحَابُ النَّارِ} ashâb-ı nârdırlar. {هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ} o ateşte muhalled kalırlar. Acaba o günah kıtâli yapan ashâb-ı seriyye ne olacak derseniz {اِنَّ الَّذِينَ اٰمَنُوا} şüphe yok ki o iman edenler {وَالَّذِينَ هَاجَرُوا وَجَاهَدُوا فِى سَبِيلِ اللّٰهِ} [760] ve Allah yolunda hicret edip de fitnelere karşı cihad ve mücahede yapanlar {اُولٰٓئِكَ} İşte bu evsâf-ı celîle ile muttasıf bulunanlar {يَرْجُونَ رَحْمَتَ اللّٰهِ} Allah'ın rahmetini umarlar, umabilirler, {وَاللّٰهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ} Allah da Gafûr, Rahîm'dir.

İnfâkın kesb-i emvâle, harbin de kuvvet-i kalbe bir tevakkufu vardır. Câhiller, tenbeller, korkaklar da kumarı bir vâsıta-i kesb, şarabı da bir vesîle-i kuvvet gibi tevehhüm ederek aldanırlar, bu münasebetle:

يَسْـَٔلُونَكَ عَنِ الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِۜ قُلْ فِيهِمَٓا اِثْمٌ كَبِيرٌ وَمَنَافِعُ لِلنَّاسِۘ وَاِثْمُهُمَٓا اَكْبَرُ مِنْ نَفْعِهِمَاۜ وَيَسْـَٔلُونَكَ مَاذَا يُنْفِقُونَۜ قُلِ الْعَفْوَۜ كَذٰلِكَ يُبَيِّنُ اللّٰهُ لَكُمُ الْاٰيَاتِ لَعَلَّكُمْ تَتَفَكَّرُونَۙ ﴿٢١٩﴾ فِى الدُّنْيَا وَالْاٰخِرَةِۜ وَيَسْـَٔلُونَكَ عَنِ الْيَتَامٰىۜ قُلْ اِصْلَاحٌ لَهُمْ خَيْرٌۜ وَاِنْ تُخَالِطُوهُمْ فَاِخْوَانُكُمْۜ وَاللّٰهُ يَعْلَمُ الْمُفْسِدَ مِنَ الْمُصْلِحِۜ وَلَوْ شَٓاءَ اللّٰهُ لَاَعْنَتَكُمْۜ اِنَّ اللّٰهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ ﴿٢٢٠﴾

Meâl-i Şerîfi

Sana hamr u meysirden[1] *soruyorlar, de ki bu ikisinde* [761] *büyük bir günah bir de nâsa bazı menfaatler var, fakat günahları menfaatlerinden daha büyüktür. Yine sana soruyorlar: Neyi infak edecekler? De ki sıkmayanını, böyle beyan ediyor Allah size âyetlerini ki düşünesiniz (219) dünya ve âhiret hakkında. Bir de sana yetimlerden soruyorlar,*

1 F: "meysir (piyango)dan".

de ki: Onlar hakkında bir ıslah karışmamaktan daha hayırlıdır, kendilerine de karışırsanız ihvânınızdırlar, Allah muslihi müfsidden ayırır, eğer Allah dilese idi sizi mutlak sarpa sardırırdı, şüphesiz ki Allah Azîz'dir, Hakîm'dir (220).

Yâ Muhammed {يَسْـَٔلُونَكَ عَنِ الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ} sana hamr ü meysirden, şarab ve kumardan soruyorlar.[1] ❁ Bunu soranlar Hazret-i Ömer ve Muâz ile beraber sahâbeden birtakım zevat idi "Yâ Resûlallah, hamr hakkında bize bir fetvâ ver çünkü aklı gideriyor" dediler ve bu âyet nâzil oldu.[2]

"**Hamr**", esasen örtmek mânasına masdar olduğu hâlde "çiğ üzüm şırasından iştidad etmiş ve köpüğünü atmış olan şaraba isim olmuştur. Çünkü aklı bürüyüp örter ve bir tâbir ile kafayı dumanlar ki buna "humar" denilir. Hamrın bu üzüm şarabına ıtlâkı[3] ıtlâk-ı hâstır. Bu münâsebetle hamr, bir de ʿale'l-ʿumûm akla humar veren şey mânasına kullanılır ki bu mânaca müskirâtın hepsi hamrdır. İbn Ömer hazretlerinden mervîdir ki tahrîm-i hamr nâzil olduğu gün hamr beş şeyden: üzümden, hurmadan, buğdaydan, arpadan, darıdan idi ve hamr, akla humar veren demektir.[4] Ebû Dâvûd'da Nuʿmân b. Beşir'den rivayet olunduğu üzere Resûllullah إِنَّ مِنَ الْعِنَبِ خَمْرًا وَإِنَّ مِنَ التَّمْرِ خَمْرًا وَإِنَّ مِنَ الْعَسَلِ خَمْرًا وَإِنَّ مِنَ الْبُرِّ خَمْرًا وَإِنَّ مِنَ الشَّعِيرِ خَمْرًا buyurmuştur[5] ki "üzümden bir hamr, hurmadan bir hamr, baldan bir hamr, buğdaydan bir hamr, arpadan bir hamr vardır" demektir. Buna binâen İmam Mâlik ve Şâfiî ve bunlardan mukaddem veya muahhar bir [762] hayli ulemâ ve fukahâ Kur'an'daki hamrın maʿnâ-yı eʿam ile ʿale'l-ıtlâk müskir demek olduğuna ve binâenʿaleyh her nevi müskirâtın nass-ı Kur'an ile aynen haram bulunduğuna ve her

---

1 F: "sorarlar".

2 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 260:
ثم إن عمر ومعاذاً ونفراً من الصحابة قالوا يا رسول الله، أفتنا في الخمر فإنها مذهبة للعقل مسلبة للمال، فنزلت:
«فِيهِما إِثْمٌ كَبِيرٌ وَمَنافِعُ لِلنَّاسِ»

3 B -"ıtlâkı".

4 Buhârî, Tefsîr, 5/10:
عَنِ ابْنِ عُمَرَ، قَالَ: سَمِعْتُ عُمَرَ رَضِيَ اللهُ عَنْهُ عَلَى مِنْبَرِ النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، يَقُولُ: «أَمَّا بَعْدُ، أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّهُ نَزَلَ تَحْرِيمُ الْخَمْرِ، وَهِيَ مِنْ خَمْسَةٍ، مِنَ الْعِنَبِ وَالتَّمْرِ وَالْعَسَلِ وَالحِنْطَةِ وَالشَّعِيرِ، وَالخَمْرُ مَا خَامَرَ العَقْلَ»
Rivayetlerde "darı" yerine "bal" geçmektedir.

5 B: "buyurulmuştur". Ebû Dâvûd, Eşribe, 4/3676.

birinin yalnız sekir derecesi değil, katrelerinin bile şürb ü isti'mâli ve bey' ü şirâsı asla câiz olamayacağına hükmetmişlerdir. Çünkü bundan sonra Sûre-i Mâide'de [5/90] يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُٓوا اِنَّمَا الْخَمْرُ وَالْمَيْسِرُ وَالْاَنْصَابُ وَالْاَزْلَامُ رِجْسٌ مِنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ فَاجْتَنِبُوهُ buyurularak[1] aynen rics, yani necis olduğu beyânıyla ictinab emri buna ibtinâ ettirilmiştir. Fakat İmam-ı A'zam Ebû Hanîfe hazretleriyle beraber ashâb ve tâbi'înden birçok ulemâ ve fukahâ "hamr" kelimesinin beyyin ve kat'î olan mânası bilhassa üzüm şarabı olduğundan inkârı küfür olabilecek vechile nass-ı Kur'an ile li-'aynihi haram olan şarab bu olduğuna ve diğer müskirâtın aynen ve bizzat değil, iskârlarından dolayı kıyâs-ı Kur'ân'a muvâfık olarak كُلُّ مُسْكِرٍ حَرَامٌ gibi[2] ehâdîs-i şerîfe ile haram olduklarına ve binâen'aleyh hamr aynen necis olmak hasebiyle bir katresinin bile şürb ü isti'mâli kat'iyyen haram ve Müslüman için bey' u şirâsı gayr-i câiz bulunduğuna velâkin üzüm şarabı bulunmayan ve ondan ma'mul olmayan diğer müskirâtın hurmeti ancak sekir vasfıyla sâbit olduğundan içilmekten başka bir suretle isti'mâlleri için bey' ü şirâsı da câiz olabileceğine kāil olmuşlardır. Demek olur ki nass-ı Kur'an üzüm şarabının aynen hurmetinde kat'îdir. Bu nassın diğer müskirâta şümûlü ise lafzen değil, hikmet-i hurmet olan illet-i iskâr dolayısıyla ve ehâdîs-i şerîfenin tansîsiyledir. Lafz-ı Kur'ân'ın ma'nâ-yı e'amma hamli muhtemil ise de ma'nâ-yı hâssı gibi kat'î değildir. Binâen'aleyh dîn-i İslâm'da 'ale'l-'umûm müskirâtın müskirât olarak isti'mâli haram ve fakat üzüm şarabı aynen ve 'ale'l-ıtlâk haramdır ve bunun münkiri kâfirdir. Üzüm şarabı ve bundan ma'mul olan müskirât aynen necistir. Öbürlerinin ise necis olması şüphelidir. Meselâ üzerine şarab ve şampanya ve arakı[3], konyak dökülmüş olanlar her hâlde [763] yıkamadıkça namaz kılamazlar. Lâkin üzüm şarabından ma'mul olmayan ispirto, bira ve sâir müskirât içilemezse de elbiseye veya bedene sürülmesi de namaza mâni' olur diye iddia edilemez. Ebû Hanîfe hazretleri bu suretle şarabdan

1 "…İçki, kumar, putlar, kısmet çekilen zarlar hep şeytan işi murdar bir şeydir, onun için siz ondan kaçının…"
2 Buhârî, Ahkâm, 22.
3 M ve B: "arak".

mâʿadâ müskirâtın aynı ve katresi necis ve haram olmadığına ve binâenʿaleyh iskâr derecesine varmaksızın ve feseka ve kefereye teşebbüh kasdı bulunmaksızın kuvvet için az bir mikdarda içilmesi câiz olabileceğine kāil olmuş ise de, *Fethü'l-Kadîr*'de "Kitâbü'l-Eşribe"de beyan olunduğu üzere mezâhib-i selâse ile beraber mezheb-i Hanefî'de dahi muhtâr olan مَا اَسْكَرَ كَثِيرُهُ فَقَلِيلُهُ حَرَامٌ hadîs-i şerîfi[1] mûcebince çoğu şarhoş edenin azı da haram olmasıdır.[2] Şerʿan şürb nokta-i nazarından bütün müskirât maʿnâ-yı eʿammıyla hamrdır. Bugünkü ehl-i fennin ilm-i kimyaya göre nokta-i nazarları da "ihtimar" tâbir olunan hâdise-i kimyeviye itibariyle her nevi müskirâtın hamr mâhiyetinde müşterek olmasıdır ki buna Arabça "el-kuhl" kelimesinin frenkleştirilmişi olan "alkol", "el-kü'ûl" veya sadece "kü'ûl" tâbir ederler. Bu da hamrın maʿnâ-yı eʿammına muntabık ise de aynı zamanda maʿnâ-yı hâssın esas olduğunu da müşʿirdir. Tabâbet ve tedâvi nokta-i nazarına gelince bu cihet فَمَنِ اضْطُرَّ غَيْرَ بَاغٍ وَلَا عَادٍ [el-Bakara 2/173; el-Enʿâm 6/145; en-Nahl 16/115][3] ruhsatına tâbiʿ olarak zarûret ve zarûret hükmünde bulunan ihtiyaç mesâilindendir.

Dîn-i İslâm'da hamrın ve müskirâtın menʿi tedrîcen vâkiʿ olmuştur. Bidâyet-i İslâm'da hamr henüz mubah idi. Bu babda ʿale'd-derecât dört âyet nâzil olmuştur. Evvelâ Mekke'de وَمِنْ ثَمَرَاتِ النَّخِيلِ وَالْاَعْنَابِ تَتَّخِذُونَ مِنْهُ سَكَرًا وَرِزْقًا حَسَنًا [en-Nahl 16/67][4] âyeti nâzil olmuştu. O zaman Müslümanlar da içerler, Hazret-i Peygamber sükût buyururdu. Sâniyen ber vech-i bâlâ Hazret-i Ömer ve Muâz ve diğer bazı ashâb-ı kirâmın أَفْتِنَا يَا رَسُولَ اللهِ فِي الْخَمْرِ فَإِنَّهَا مُذْهِبَةٌ لِلْعَقْلِ diye istiftâlarına binâen bu âyet nâzil oldu[5] ve ilk tahrim bununla başladı. Bunda memnûʿiyet zâhir olmakla beraber cevaz ihtimâli de yok değil idi. Bunun üzerine hemen terk edenler [764] bulunduğu gibi henüz etmeyenler de vardı. Sonra bir namaz

1 Ebû Dâvûd, Eşribe, 5/3681.
2 İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-Kadîr*, X, 102.
3 "…Sonra kim bunlardan yemeye muztar kalırsa diğerin hakkına tecâvüz etmemek ve zarûret mikdârını geçmemek şartı ile…" / "…her kim muztar olursa diğer bir muztarra tecâvüz etmediği ve zarûret mikdârını aşmadığı takdirde…" / "…her kim de muztar olursa bâğī ve mütecâviz olmadığı hâlde…"
4 "Hurmalıkların ve üzümlüklerin meyvalarından da, bundan hem bir müskir çıkarırsınız hem de bir güzel rızık!…"
5 Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, II, 141.

hâdisesi üzerine لَا تَقْرَبُوا الصَّلٰوةَ وَاَنْتُمْ سُكَارٰى [en-Nisâ 4/43][1] âyeti nâzil oldu. Bunun üzerine içenler pek azaldı ise de yine vardı. Bir gün İtbân b. Mâlik, Saʿd b. Ebî Vakkās ile beraber birkaç kişiyi davet etmiş, işret de olmuş, sarhoş oldukları zaman tefâhura ve şiirler inşâdına başlamışlar, bu sırada Saʿd, ensardan birinin hicvini mutazammın bir şiir okumuş, o da bir çene kemiğiyle vurup başını yarmış, binâenʿaleyh Saʿd Hazret-i Peygamber'e giderek şikayet etmiş, bunun üzerine Resûlullah[2] اَللّٰهُمَّ بَيِّنْ لَنَا فِى الْخَمْرِ بَيَانًا شَافِيًا diye duâ etmesi üzerine Sûre-i Mâide'deki اِنَّمَا الْخَمْرُ وَالْمَيْسِرُ وَالْاَنْصَابُ وَالْاَزْلَامُ رِجْسٌ مِنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ فَاجْتَنِبُوهُ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ. اِنَّمَا يُرِيدُ الشَّيْطَانُ... إلى فَهَلْ اَنْتُمْ مُنْتَهُونَ [el-Mâide 5/90-91][3] âyetleri nâzil olmuş ve bununla hurmet-i hamr son derece teşdid edilmiştir. Hazret-i Ömer bunu dinleyince "inteheynâ yâ Rabbi" yani "tamamen vazgeçtik yâ Rabbi!" demiştir.[4] Hazret-i Ali'nin "bir kuyuya bir katre hamr düşse, sonra oraya bir minare yapılsa o minarede ezan okumazdım ve bir katre hamr bir denize düşse, sonra o deniz kuruyup da yerinde otlar bitse orada hayvan gütmezdim" dediği, Abdullah b. Ömer hazretlerinin de "bir parmağımı hamra sokmuş olsam o parmak bende kalmazdı, yani keser atardım"[5] dediği menkuldür ki emr-i ilâhî üzerine ashâb-ı Resûlullah'ın ne büyük iman ve takvâları bulunduğunu anlamalı. Rıdvânullâhi ʿaleyhim ecmaʿîn.

"**Meysir**"e gelince: "Yüsr" veya "yesar"dan masdar-ı mîmî olarak kumar oynamak mânasınadır ki kumarda ya kolaylıkla zahmetsiz mal çarpmak veya çarptırmak vardır. Kumar demek de zar gibi ne olacağı belli olmayan muhâtaralı bir şeye taʿlîk ile mal vermek veya almak demektir.

---

1 "…Sarhoş iken namaza yaklaşmayın…"

2 Rivayetlerde bu duayı yapan kimsenin Hazret-i Ömer olduğu zikredilir.

3 "Ey o bütün iman edenler! İçki, kumar, putlar, kısmet çekilen zarlar hep şeytan işi murdar bir şeydir, onun için siz ondan kaçının ki yakayı kurtarasınız. İçki ile kumarda şeytan sırf aranıza adâvet ve kin düşürmeyi ve sizi Allah'ı anmaktan ve namaz kılmaktan alıkoymayı ister, artık vaz geçiyorsunuz değil mi?"

4 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* I, 260:

ثم دعا عتبان بن مالك قوما فيهم سعد بن أبي وقاص فلما سكروا افتخروا وتناشدوا حتى أنشد سعد شعراً فيه هجاء الأنصار فضربه أنصاري بلحى بعير فشجه موضحة، فشكا إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم. فقال عمر: اللّٰهم بين لنا في الخمر بيانا شافيا، فنزلت «إِنَّمَا الْخَمْرُ وَالْمَيْسِرُ» إلى قوله «فَهَلْ أَنْتُمْ مُنْتَهُونَ» فقال عمر رضى الله عنه: انتهينا يا رب.

5 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* I, 260-261:

وعن عليّ رضى الله عنه: لو وقعت قطرة في بئر فبنيت مكانها منارة لم أؤذن عليها ولو وقعت في بحر ثم جف ونبت فيه الكلأ لم أرعه. وعن ابن عمر رضى الله عنهما: لو أدخلت أصبعى فيه لم تتبعني.

Câhiliyede Arablar gerek kendilerinden ve gerek Acemlerden ve sâireden belledikleri “nerd” yani tavla, “şatranc” ve sâire gibi oyunlarla kumar oynarlardı. Ezcümle frenklerin “piyango” dedikleri tarzda istiksam tarîkiyle bir [765] kumarları vardı ki bunu hayır bile sayarlar ve müftehirâne yaparlardı, şöyle ki: Zar makamında ezlâm ü aklâm denilen on okları vardı, bunlara fezz, tev'em, rakīb, hils, nâfis, müsbil, muʿallâ, menîh, sefîh, vağd derlerdi; menîh, sefîh, vağd bunların üçünden mâʿadâ diğerlerinin bir nasîbi olurdu. Meselâ piyango çekilmek üzere bir deve kesilir, yirmi sekiz sehme ayrılır, fezze bir, tev'eme iki, rakībe üç, hilse dört, nâfise beş, müsbile altı, muʿallâya yedi sehm tahsis edilir. Menîh, sefîh, vağd okları boş ve mahrumdur. Bu on kalemin hepsi “rebâbe” denilen bir torbaya atılıp bir adlin önüne konur, o da torbayı çalkalayıp elini sokar, iştirak eden herkes nâmına bir ok çeker, nasibli ok çıkanlar muayyen olan nasîbini alırlar, boş ok çıkanlar da mahrum kalırlar ve fakat devenin bedelini öderler, nasîb alanlar da nasîblerini fukarâya verirlerdi. Bu suretle meysir evvelemirde diğer kumarlara nazaran ehven-i şer gibi görünen ve hayır zannedilen böyle tevzîʿ ü istiksam, yani piyango tarzına ıtlak edilmiş ve bundan ʿale'l-ʿumûm kumarlara dahi “meysir” denilmiştir. Hatta bir hadîs-i şerîfte çocukların aşık ve ceviz oynamaları bile meysirden maʿdud olduğu beyan buyurulmuştur.[1] İki kişiden biri diğerine “şu kadar yumurtayı yiyebilirsen şu senin olsun” demiş idi, bunlar Hazret-i Ali'ye mürâfaʿa oldular, “bu kumardır” diye cevaz vermedi.[2] Zaten hayır nâmına piyango haram olunca diğer kumarların haram olacağı evleviyetle anlaşılır. Hamr ile meysirin bir sualde derci de müskirât ile kumarın murâfakatlarına işârettir.

{قُلْ} Cevâben de ki {فِيهِمَٓا اِثْمٌ كَبِيرٌ} bunlarda büyük bir zarar ve günah vardır. Ezcümle ikisi de malları telef ve insanları perişan eder, ʿale'l-ekser bunlar birbirine sürükler. Evvelâ hamr aklı selb eyler; akıl ise hem dinin,

---

1 İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, V, 288:
عَنْ طَاوُسٍ، قَالَ: كَانَ يَكْرَهُ الْقِمَارَ وَيَقُولُ: إِنَّهُ مِنَ الْمَيْسِرِ حَتَّى لَعِبِ الصِّبْيَانِ بِالْجَوْزِ وَالْكِعَابِ.

2 Ebû Bekir el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân,* II, 11:
وَرَوَى حَمَّادُ بْنُ سَلَمَةَ عَنْ قَتَادَةَ عَنْ حِلَاسٍ أَنَّ رَجُلًا قَالَ لِرَجُلٍ إِنْ أَكَلْت كَذَا وَكَذَا بَيْضَةً فَلَكَ كَذَا وَكَذَا فَارْتَفَعَا إِلَى عَلِيٍّ فَقَالَ هَذَا قِمَارٌ وَلَمْ يُجِزْهُ.

hem dünyanın kutbudur. Artık şarhoşlukla öyle cinayetler yapılır ve kumarbazlıkla öyle fenalıklara düşülür ki bunlar saymakla bitmez, ancak "büyük günah" nâmıyla anlaşılır, [766] maʿamâfîh {وَمَنَافِعُ لِلنَّاسِ} bunlarda nâsa bazı menfaatler de vardır. Ezcümle biraz neşve ve lezzet duyulur, hayli ticaret yapılır[1]. Korkaklara şecaat ve tabiata kuvvet gelir. Meysirde bazıları bâd-i hevâ mal ele geçirir {وَاِثْمُهُمَٓا اَكْبَرُ مِنْ نَفْعِهِمَا} günahları da menfaatlerinden, mazarratları fâidelerinden çok büyüktür. ❁ Binâenʿaleyh menfaatleri hakīkī ve sağlam menfaat değildir, neşveleri humâra inkılâb eder, o ârızî şecaat sebeb-i felâket olur ve o muvakkat kuvvet-i tabîat, sıhhati berbad eder, kazanılan malın hayrı olmaz, bir kâr yüz ziyan getirir. Mübtelâ olanlar yakalarını zor kurtarırlar. Hâsılı neşe ve lezzetleri ferdî ve muvakkat olduğu hâlde zararları, mefsedetleri hem ferdî ve ictimâʿîdir, hem bedenî ve hem ahlâkīdir. Emrâz-ı sâriye gibi umûma sârîdir. Cezâsını önünde çekmeyenler sonunda çekerler, muhayyel cüz'î bir kâr için muhakkak ve küllî bir ziyâna düşmek de kâr-ı akıl değildir. Defʿ-i mazarrat celb-i menfaatten mukaddemdir.[2] Şu hâlde bunların aklen haram olması lâzım gelir. Bu âyet de böyle delâlet-i iltizâmiye ile şerʿan bunların hurmetini ifade etmiş olur. Kur'an'da hamr hakkında başka bir âyet olmasa idi sade bununla tahrîm-i hamr sâbit olurdu. Ancak bu tahrim, li-ʿaynihi sarih bir tahrim olmazdı, aklına güvenerek mazarratlarını tahdid ve menfaatlerinden istifade edeceğiz zannedenler bulunabilirdi. Bunun için ashâb-ı kirâmda bu tahrîm-i aklîden tahrîm-i şerʿî anlamayan zevât olmuş ve bilâhare رِجْسٌ... فَاجْتَنِبُوهُ emriyle sûret-i sarîha ve mutlakada tahrîm-i şerʿî vârid olmuştur.

Hâsıl-ı kelâm, şarab içmeyiniz veya müskirât kullanmayınız, kumar oynamayınız, piyango ile hayır yapılır zannetmeyiniz, bunların şerri hayrından, günahı menfaatinden çok büyüktür. Buna karşı {وَيَسْـَٔلُونَكَ مَاذَا يُنْفِقُونَ} hayr olmak üzere sana ne [767] infak edeceklerini yine[3] soruyorlar[4]. ❁ مَاذَا يُنْفِقُونَ iki mânaya gelir: Birisi neye infak yapılacağını sormak, diğeri

1 F: "hayli ticaret yapılır" yerine: "gençlerle konuşulur".
2 "Defʿ-i mefâsid celb-i menâfiʿden evlâdır" (Mecelle md. 30).
3 F -"yine".
4 F: "sorarlar".

de ne infak edileceğini sormaktır, ki evvelkinde مَنْ لَهُ النَّفَقَةُ yani nafaka verilecek, mal sarfedilecek kimseler ve cihetler, ikincide de verilecek mal, yani nefs-i nafaka sual edilmiş olur. Yukarıda evvelkinin cevâbı verilmiş idi. Şimdi de meysirin menʿinden sonra ikinciye cevâben {قُلِ} de ki {الْعَفْوَ} afvı infak ediniz, yani malınızın havâyic-i zarûriyenizden[1] fazlasını infâk ediniz; piyango, kumar gibi gayr-i meşrûʿ vesâit ile değil, esbâb-ı meşrûʿa ile mal kazanınız ve bu maldan nefsinizin ve ehl ü ʿiyâlinizin havâyic-i zarûriyesine kâfî olanından fazlasını bâlâda beyan olunan cihetlere ve vücûh-ı hayra infak ediniz. Diğer âyetlerde de görüleceği üzere evlâd-ı sığar, zevce, muhtaç olan ebeveyn ve bunlara mülhak olan usûl; ehl ü ʿiyâldendir ve ehl ü ʿiyâlin nafakası, kişinin kendi nafakasından maʿduddur. Binâenʿaleyh hayır yapacağız diye kendinizi ve ehl ü ʿiyâlinizi nafakasız bırakmak câiz olmaz. Vücûh-ı hayra infak bunların fazlasından yapılır. {كَذٰلِكَ} İşte böyle {يُبَيِّنُ اللّٰهُ لَكُمُ الْاٰيَاتِ} Allah sizin için ahkâm-ı şerʿiyesine delâlet eden âyetler, naslar, deliller beyan edecektir ki {لَعَلَّكُمْ تَتَفَكَّرُونَ} siz bunları tefekkür edesiniz, tefekkür edip de makāsıdına vâkıf olabilesiniz ve muktezâsıyla amel edesiniz. Şu kayda dikkat etmelidir ki {فِى الدُّنْيَا وَالْاٰخِرَةِ} o âyetleri hem dünya ve hem âhiret hakkında olarak beyan edecektir. ❁ Bu suretle din ve şeriat-ı İslâmiye ne yalnız dünyaya ve ne yalnız âhirete münhasır olmayacak, hem dünya[2] ve hem âhirete şâmil olacaktır. Ve bunda رَبَّنَا اٰتِنَا فِى الدُّنْيَا حَسَنَةً وَفِى الْاٰخِرَةِ حَسَنَةً وَقِنَا عَذَابَ النَّارِ [el-Bakara 2/201][3] diye dua edenlerin duasına cevap bulunacaktır. Böyle olunca bu şeriattan yalnız dünya isteyen kâfirler de büsbütün mahrum kalmayacak, âhiretten nasibleri olmamakla beraber [768] dünyaları için istifade edeceklerdir. Ve bu vechile risâlet-i Muhammediyenin "rahmeten li'l-âlemîn" olduğu ve dîn-i İslâmın umûma şâmil bir dîn-i tevhid olduğu tebeyyün ve tecellî edecektir. Ve maʿamâfîh hars-ı âhiret isteyenlerin harsları müzdâd olacak, bunlar emr bi'l-maʿrûf ve nehy ʿani'l-münkeri taahhüd ederek "ümmet-i vasat" olacaklardır. Beyan olunacak deliller ve onların ahkâmı böyle dünya ve âhirete şâmil olmakla {وَيَسْـَٔلُونَكَ عَنِ الْيَتَامٰى}

---

1 B: "zarûriyesinden".
2 B: "dünyaya".
3 "…Rabbenâ bize dünyada bir güzellik ver âhirette de bir güzellik ve bizi ateş azâbından koru."

sana yetimlerden de soruyorlar.[1] ❁ Rivayet olunuyor ki Sûre-i Nisâ'daki اِنَّ الَّذٖينَ يَأْكُلُونَ اَمْوَالَ الْيَتَامٰى ظُلْمًا اِنَّمَا يَأْكُلُونَ فٖى بُطُونِهِمْ نَارًاۜ وَسَيَصْلَوْنَ سَعٖيرًا [en-Nisâ 4/10][2] âyeti nâzil olunca nâs yetimlerle ihtilâttan ve onların mallarına bakmayı derʿuhde etmekten sakınır oldular, iş müşkil göründü, Resûlullah'a arz-ı keyfiyet ettiler, bu nâzil oldu.[3] {قُلْ} Cevâben de ki {اِصْلَاحٌ لَهُمْ} yetimler için bir[4] ıslah {خَيْرٌ} onları ihmal edip bırakıvermekten daha hayırlıdır. Binâenʿaleyh ıslah tarîkiyle hâllerine, mallarına el sürmek onların menfaatlerini, istikballerini gözeterek işlerine bakıp kendilerini taʿlîm ü terbiye ve mallarını tenmiye etmek her hâlde ictinabdan daha iyidir. {وَاِنْ تُخَالِطُوهُمْ} Ve eğer siz onlardan kaçınmaz da ihtilât eder, yanlarınıza alır, muâşeret veya müşareket veya musâheretle içinize alır, işlerine bakarsanız {فَاِخْوَانُكُمْ} fi'd-dîn[5], onlar sizin dinde kardeşlerinizdir, din kardeşliği ise kan kardeşliğinden aşağı değil daha kuvvetlidir. İnsan olan kardeşini atamayacağı gibi Müslüman olan da din kardeşini atamaz, hukūk-ı uhuvvete riayet eder. اِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ اِخْوَةٌ فَاَصْلِحُوا بَيْنَ اَخَوَيْكُمْ [el-Hucurât 49/10][6] medlûlünce uhuvvetin muktezâsı ise ıslah ve nefʿine çalışmaktır. Aksi hâlde onlar size kardeş değil, bir yabancı veya[7] bir düşman olarak yetişebilirler. Bu ise hayât-ı ictimâʿiyenizde büyük rahneler açar. Bunun için musâheret suretiyle muhâlata [769] edecek olursanız ihvân-ı dîninizle olsun {وَاللّٰهُ يَعْلَمُ الْمُفْسِدَ مِنَ الْمُصْلِحِ} Allah da müfsid ve muslihi bilir ve bunları birbirinden temyiz eder ve ona göre ecirlerini ve cezâlarını verir. Bunu bilmeli ve ıslah nâmı altında ifsâda kalkışmamalıdır. {وَلَوْ شَٓاءَ اللّٰهُ لَاَعْنَتَكُمْ} Allah dilese idi sizi zorluklara koşar, ağır tekâlîf ile zahmetlere giriftâr ederdi. Âciz

1 F: "sorarlar".
2 "Yetimlerin zulmen mallarını yiyenler muhakkak karınlarında sırf bir ateş yerler ve yarın bir çılgın ateşe yaslanırlar."
3 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* IV, 350:
عن ابن عباس قال: لما نزلت: «وَلا تَقْرَبُوا مَالَ الْيَتِيمِ إلا بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ» و«إِنَّ الَّذِينَ يَأْكُلُونَ أَمْوَالَ الْيَتَامَى ظُلْمًا إِنَّمَا يَأْكُلُونَ فِي بُطُونِهِمْ نَارًا وَسَيَصْلَوْنَ سَعِيرًا» (النساء ٤/١٠)، انطلق من كان عنده يتيمٌ فعزل طعامَه من طعامه، وشرابه من شرابه، فجعل يفضُل الشيء من طعامه فيُحبس له حتى يأكله أو يفسُد. فاشتدَّ ذلك عليهم، فذكروا ذلك لرسول الله صلى الله عليه وسلم، فأنزل الله عز وجل: «ويسألونك عن اليتامى قل إصْلاح لهم خيرٌ وإن تخالطوهم فإخوانكم»، فخلطوا طعامهم بطعامهم وشرابهم بشرابهم.
4 F -"bir".
5 M, F ve B'de bu ifade âyetin devamı gibi yazılmıştır.
6 "Mü'minler ancak kardeştirler, onun için iki kardeşinizin aralarını düzeltin…"
7 F: "ve belki".

bırakır, yetimlere hiç müdahale ettirmezdi. Kendi derdinize düşer, onlara ne ıslah ne ifsad hiçbir şey yapmaya muktedir olamazdınız. Bunun için Allah'ın verdiği kuvvet ve kudrete şükrâne olmak üzere yetimlere ve kāsırlara ifsad ile değil ıslah ile muâmele ediniz, "canım, fülân kimse yetimin hakkını[1] yedi de ne oldu?" demeyiniz. {إِنَّ اللّٰهَ عَز۪يزٌ حَك۪يمٌ} Her hâlde Allah Azîz ü Hakîm'dir. Emri behemehâl yerini bulur, imhal ederse o da hikmetindendir. Ve o hikmeti siz bilmezsiniz. ❁ Bu babda nice ehâdîs-i şerîfe de vardır. Ezcümle "يَهْتَزُّ الْعَرْشُ مِنْ بُكَاءِ الْيَت۪يمِ: Yetimin ağlamasından arş titrer."[2] Kezâlik "أَنَا وَكَافِلُ الْيَت۪يمِ كَهَاتَيْنِ فِى الْجَنَّةِ: Ben ve yetimi tekeffül eden cennette şu iki parmak gibiyiz"[3] buyurulmuştur.

İhvân-ı dininizden olan eytâm ile muhâlata cümlesinden biri de nikâh ve musâheret ihtilâtıdır. Bu münasebetle ʿale'l-ıtlâk nikâh hakkındaki hükm-i ilâhîyi dinleyiniz:

وَلَا تَنْكِحُوا الْمُشْرِكَاتِ حَتّٰى يُؤْمِنَّۜ وَلَاَمَةٌ مُؤْمِنَةٌ خَيْرٌ مِنْ مُشْرِكَةٍ وَلَوْ اَعْجَبَتْكُمْۚ وَلَا
تُنْكِحُوا الْمُشْرِك۪ينَ حَتّٰى يُؤْمِنُواۜ وَلَعَبْدٌ مُؤْمِنٌ خَيْرٌ مِنْ مُشْرِكٍ وَلَوْ اَعْجَبَكُمْۜ اُو۬لٰٓئِكَ
يَدْعُونَ اِلَى النَّارِۚ وَاللّٰهُ يَدْعُٓوا اِلَى الْجَنَّةِ وَالْمَغْفِرَةِ بِاِذْنِه۪ۚ وَيُبَيِّنُ اٰيَاتِه۪ لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ
يَتَذَكَّرُونَ ﴿٢٢١﴾

[770] **Meâl-i Şerîfi**

Maʿamâfîh müşrikeleri îmân etmedikçe nikâh etmeyin. Bir müşrike sizi imrendirse bile iman etmiş bir câriye her hâlde ondan daha hayırlıdır. Müşrik erkeklere de nikâh ettirmeyin, bir müşrik size hoş görünse bile, mü'min bir kul elbette daha hayırlıdır. Onlar sizi ateşe davet ederler, Allah ise izniyle cennete ve mağfirete davet ediyor da âyetlerini insanlara beyan buyuruyor, gerek ki hatırda tutarlar (221).

---

1 B: "hukūkunu".
2 Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, X, 230.
3 Buhârî, Talâk, 25; Müslim, Zühd, 42; Ebû Dâvûd, Edeb, 130/0515.

"**Nikâh**", esâs-ı lügatta zammetmek mânasından me'huz olarak örf-i lügatta sifâhın yani zinânın zıddı olan[1] vat'-ı meşrû veya bu[2] vat'ı meşrû kılan akid mânalarında istiʿmâl edilir. Şerʿan "milk-i mütʿa üzerine cereyan eden bir akid" diye târif olunur ki burada da murad budur.

"**Müşrik**", lisân-ı Kur'an'da iki mânaya ıtlak olunur ki biri zâhirî, diğeri hakīkīdir. Zâhirî müşrik, açıktan açığa Allah'a şerîk koşan, taʿaddüd-i ilâha kāil olanlardır. Bu mânaca ehl-i kitâba müşrik denmez. Hakīkī müşrik de hakikaten tevhîde ve dîn-i İslâma kâfir olanlar, yani mü'min olmayan gayr-i müslimlerdir. Bu mânaca ehl-i kitab olan Yehûd ve Nasârâ dahi müşriktirler. Zira bunlar zâhiren tevhid iddialarına rağmen hakikatte Allah'a veled isnad ederler, Nasârâ teslîse kāildirler ve "Mesih, İbnullahdır" derler, Yehûd da "Uzeyr, İbnullah" demişlerdir. Böyle demekle beraber tevhid de iddia ederler. Binâenʿaleyh her ikisi de zâhirde müşrik değilseler de hakikatte müşriktirler. Bunun için ʿale'l-ıtlâk müşrik denildiği ve bilhassa iman mukabili zikredildiği zaman ıtlak üzerine cereyan eder ve umûmiyetle kâfirlere şâmil olur. مَا يَوَدُّ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ اَهْلِ الْكِتَابِ وَلَا الْمُشْرِكِينَ [el-Bakara 2/105][3] gibi mutlak küfr ile bi't-tekābül [771] zikredildiği zaman da müşrik kâfirden ehas olarak ehl-i kitabdan mâʿadâsına muhtas olur. Bu âyette de "müşrikât" ve "müşrikîn", "mü'min" mukabili olarak mutlak ve muhallâ bi'l-lâm olarak istiğrâkı eşmel lafz-ı âm ile zikredilmiş bulunduğundan zâhirî ve hakīkī bütün müşriklere yani umûm kâfirlere şâmildir. Şöyle ki:

Ey ehl-i iman {وَلَا تَنْكِحُوا الْمُشْرِكَاتِ} gerek zâhirî ve gerek hakīkī müşrik olan, yani mü'min olmayan kadınlardan hiçbirini nikâhınıza almayınız, tezevvüc etmeyiniz {حَتّٰى يُؤْمِنَّ} tâ ki iman etsinler, o zaman tezevvüc edebilirsiniz {وَلَاَمَةٌ مُؤْمِنَةٌ} ve şunu muhakkak biliniz ki mü'mine bir câriye {خَيْرٌ مِنْ مُشْرِكَةٍ} müşrike bir kadından hayırlıdır. {وَلَوْ اَعْجَبَتْكُمْ} velevse o müşrike sizi meftun ve hayran etsin; hüsn ü cemâli, hâl ü etvârı, terbiye ve nezâketi son derece hoşunuza gitsin. Ehl-i iman olan bir kadın evli bir câriye bile olsa mü'min olmak itibariyle nikâh ve izdivâca, aile teşkîline elzem

1 M ve B +"ve".
2 M ve B -"vat'-ı meşrû veya bu".
3 "Arzu etmez o küfr edenler, ne ehl-i kitabdan ve ne müşriklerden ki…"

olan iffet ü istikāmet ve sadakat nokta-i nazarından hür ve pek güzel görünen imansız bir kâfireden çok yüksektir. Binâenʿaleyh imansız kadınları tezevvüc edip de aile teşkîline kalkışmayınız. ۞ Burada "müşrike"nin "mü'mine" mukabilinde zikredilmesi, müşrikâttan murad gayr-i mü'min ʿale'l-ʿumûm kâfireler[1] olduğunu ayrıca gösteren bir nasdır. {وَلَا تُنْكِحُوا الْمُشْرِك۪ينَ} gerek zâhirî ve gerek hakīkī müşrik olan ve gerek ehl-i kitab olsun gerek olmasın gayr-i mü'min bulunan kâfir erkeklerin hiçbirine de inkâh etmeyiniz. Onlara sizden hiçbir kız, kadın tezvic eylemeyiniz {حَتّٰى يُؤْمِنُوا} tâ ki o imansızlar iman etsinler, [772] o zaman verebilirsiniz. {وَلَعَبْدٌ مُؤْمِنٌ} Ve hiç şüphe yok ki mü'min bir köle {خَيْرٌ مِنْ مُشْرِكٍ} herhangi bir müşrikten, imansız bir kâfirden hayırlıdır. {وَلَوْ اَعْجَبَكُمْ} Velevse o kâfir sizi meftun ve hayran etsin; hürriyeti, cemâli veya serveti veya câh ve ikbâl-i dünyevîsi veya sâir ahvâli ve muâmelesi ile pek ziyade gözünüze girmiş bulunsun. Böyle bile olsa gayr-i mü'min olan kimseye hiçbir mü'mine ve müslimeyi nikâhlamayınız. {اُو۬لٰٓئِكَ} O imansızlar erkek olsun dişi olsun {يَدْعُونَ اِلَى النَّارِ} çıraları insan ve taş olan o belâlı ateşe davet ederler, hâlen veya kālen ona çağırırlar {وَاللّٰهُ يَدْعُٓوا اِلَى الْجَنَّةِ وَالْمَغْفِرَةِ بِاِذْنِه۪} Allah ise izn ü emriyle cennet ü mağfirete davet ediyor.[2] {وَيُبَيِّنُ اٰيَاتِه۪ لِلنَّاسِ} Ve[3] âyâtını, delâil-i ahkâmını, gāfil insanlara beyan eyliyor[4] ki {لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ} onları[5] tezekkür edip akıllarını başlarına alsınlar. Ve mü'min olmayanların behemehâl müşrik olduklarını ve bunlarla nikâh ve inkâhın bir zinâ ve şirke müncer olacağını anlasınlar, bu nokta tefekküre muhtaç değil, tezekkür kâfidir. Binâenʿaleyh ey ehl-i iman! Allah'ın emrini, davetini bırakıp da o kâfirleri veya kâfireleri tezevvüc veya tezvîc ile kendinizi ateşe atmayınız.

Bidâyet-i İslâm'da Müslümanlar gerek ehl-i kitab ve gerek kitapsız ʿale'l-ıtlâk gayr-i müslimlerle kız alır verirlerdi. Bu esnâda[6] Abdullah b. Revâha radıyallahu ʿanh müslime bir câriyesini âzâd etmiş ve tezevvüc eylemiş idi. Haseblerine rağbeten kâfirelerle münâkahayı arzu eden

---

1 B: "kâfirler".
2 F +"~~Binâenʿaleyh ey ehl-i îman! Allah'ın emrini, davetini bırakıp da o kâfirleri veya kâfireleri tezevvüc veya tezvîc ile kendinizi ateşe atmayınız. {كَذٰلِكَ} İşte böyle~~".
3 F: "Allah".
4 F: "ediyor".
5 F: "bunları".
6 B: "esnâsında".

nâs buna "bir câriyeyi tezevvüc etti" diye taʿn etmişlerdi.[1] Bir de Benî Hâşim'in halîfi olan Ebû Mersed-i Ganevî [773] Kennâz b. el-Husayn veya Mersed b. Ebî Mersed Kureyş'ten ʿAnâk nâmında müşrike ve fakat cemâlden nasîbedâr olan bir kadını tezevvüc etmek için Resûlullah'tan istîzân etmiş إِنَّهَا تُعْجِبُنِي يَا رَسُولَ اللهِ demiş idi. Kezâlik Huzeyfe b. el-Yemân Velîde-i Sevdâ Hasnâ nâm câriyesini iʿtâk ve tezevvüc etmiş idi.[2] Bu hâdiselerden biri veya mecmûʿu sebebiyle bu âyet nâzil oldu, küffâr ile münâkehât, yani gerek almak ve gerek vermek ikisi de sûret-i katʿiyyede menʿ ü tahrim edildi. Bunda hurmetin şiddetine tenbih için ʿale'l-ʿumûm gayr-i mü'minlere "müşrik" ıtlak olunmuş وَالَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِمَٓا اُنْزِلَ اِلَيْكَ وَمَٓا اُنْزِلَ مِنْ قَبْلِكَۚ وَبِالْاٰخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ [el-Bakara 2/4][3] medlûlünce teblîğât-ı Muhammediye vechile mü'min-i muvahhid olmayanların hepsinde zâhiren olmasa bile hakikaten bir müşriklik bulunduğu ve bunlarla nikâhın ateşe atılmak demek olduğu da bilhassa ihtar olunmuştur ki hurmetin şiddetine tenbihtir. Ancak Sûre-i Mâide'de وَالْمُحْصَنَاتُ مِنَ الَّذِينَ اُوتُوا الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِكُمْ [el-Mâide 5/5][4] âyeti beyânıyla bu âyetin birinci fıkrasından ehl-i kitab kadınları istisnâ olunarak ehl-i kitâbdan kız almaya meʿa'l-kerâhe ruhsat verilmiş ve fakat ikinci fıkra muhkem olarak kalmış ve kız vermek hiçbir suretle tecviz edilmemiştir. اَلرِّجَالُ قَوَّامُونَ عَلَى النِّسَٓاءِ [en-Nisâ 4/34][5] kānûn-ı ilâhîsi mûcebince zevceler zevclerinin tâbiʿiyetinde bulunurlar,

1 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* IV, 368-369:
نزلت في عبد الله بن رواحة، وكانت له أمة سوداءُ، وأنه غضب عليها فلطمها. ثم فزع فأتى النبي صلى الله عليه وسلم فأخبره بخبرها، فقال له النبي صلى الله عليه وسلم: «ما هي يا عبد الله؟ قال: يا رسول الله، هي تصوم وتصلي وتحسن الوضوءَ وتشهد أن لا إله إلا الله وأنك رسول الله. فقال: هذه مؤمنة! فقال عبد الله: فوالذي بعثك بالحق لأعتِقنَّها ولأتزوجنَّها! ففعل، فطعن عليه ناس من المسلمين فقالوا: تزوج أمة!! وكانوا يريدون أن يَنكحوا إلى المشركين وينكحوهم رغبة في أحسابهم، فأنزل الله فيهم: «ولأمةٌ مؤمنة خيرٌ من مشركة...»

2 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* II, 415. Krş. Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr,* I, 190:
وَقَالَ مُقَاتِلٌ: نَزَلَتْ فِي أَبِي مَرْثَدٍ الْغَنَوِيّ، وَاسْمُهُ كَنَّازُ بْنُ الْحُصَيْنِ، وَفِي قَوْلٍ: إِنَّهُ مَرْثَدُ بْنُ أَبِي مَرْثَدٍ، وَهُوَ حَلِيفٌ لِبَنِي هَاشِمٍ اسْتَأْذَنَ أَنْ يَتَزَوَّجَ عَنَاقَ، وَهِيَ امْرَأَةٌ مِنْ قُرَيْشٍ ذَاتُ حَظٍّ مِنْ جَمَالٍ، مُشْرِكَةٌ، وَقَالَ: يَا رَسُولَ اللهِ إِنَّهَا تُعْجِبُنِي، وَرُوِيَ هَذَا السَّبَبُ أَيْضًا عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ بِأَطْوَلَ مِنْ هَذَا. وَقِيلَ: نَزَلَتْ فِي حَسْنَاءَ وَلِيدَةٍ سَوْدَاءَ لِحُذَيْفَةَ بْنِ الْيَمَانِ، أَعْتَقَهَا وَتَزَوَّجَهَا، وَيُحْتَمَلُ أَنْ يَكُونَ السَّبَبُ جَمِيعَ هَذِهِ الْحِكَايَاتِ.

3 "Ve onlar ki hem sana indirilene iman ederler hem senden evvel indirilene, âhirete yakīni de bunlar edinirler."

4 "… sizden evvel kitap verilen ümmetlerin hür kadınları da…"

5 "Er olanlar kadınlar üzerinde hâkim dururlar…"

binâenʿaleyh bir mü'mineyi kâfire tezvic etmek onu onun tâbiʿiyetine tevdîʿ etmek ve davetine mahkum kılmak olacağından o mü'mineyi sûret-i katʿiyyede ateşe atmaktır. Lâkin bu kānûn-ı ilâhîyi bilen ve kendini ona göre idare edebilecek olan erkekler hakkında bu tâbiʿiyet ve davete mahkûmiyet zarûrî ve katʿî değildir. Bu şerâit altında Müslüman erkekler için ihtiyaç hâlinde bir ruhsata imkân vardır. Bunun için bu âyet ile irşad ve tezkirden sonra وَالْمُحْصَنَاتُ مِنَ الَّذِينَ اُوتُوا الْكِتَابَ ile lüzûmunda yalnız ehl-i kitâbdan kız almaya ruhsat verilmiş ve zarûretler mikdârınca[1] takdir olunacağından[2] mâʿadâsı yine hurmette bırakılmıştır. Şunu da tezekkür edelim ki [774] هُوَ الَّذِى خَلَقَ لَكُمْ مَا فِى الْاَرْضِ جَمِيعاً ثُمَّ اسْتَوٰٓى اِلَى السَّمَٓاءِ [el-Bakara 2/29][3] âyeti mûcebince emvâl ü eşyâda asl olan ibâha olduğunu ve delîl-i hurmet bulunmadıkça ibâha ile amel olunacağını ve fakat لَكُمْ مَا buyurulduğundan dolayı bu ibâhada insanlar, insanların canı ve ırzı dâhil olmadığını ve bilakis emvâldeki ibâha-i asliye insanların canını, ırzını, hukūkunu, menâfiʿini muhafaza için bulunduğunu ve hâsılı can ve ırzda asl olan ibâha değil hurmet olduğunu görmüş idik. Can ve ırzda hurmet asl olunca da bir ibâha ve cevaz delîli bulunmadıkça can gibi ırzda dahi tasarruf haram olacağından, cevâz-ı nikâh behemehâl bir delîle mütevakkıftır. Delîl-i ibâha bulunmayan mevâkiʿde nikâh haramdır. Yani o nikâh, nikâh değil zinadır. Bu nokta iyi tezekkür olununca anlaşılır ki bu âyetteki "müşrikât" ve "müşrikîn", "mü'minât" ve "mü'minîn" mukabili olmasa idi de müşrik-i zâhir mânasına olabilse idi o zaman da Müslüman kadınlarının diğer kâfirlere nikâhı hurmet-i asliye ile haram olacaktı. Zira وَالْمُحْصَنَاتُ ile Müslüman erkeklerin ehl-i kitab kadınlarıyla tezevvüclerine mesağ gösterilmiş olduğu hâlde Müslüman kadınların ehl-i kitab erkekleriyle tezevvücü câiz olacağına dâir ne âyet, ne hadis hiçbir delîl-i ibâha vârid olmamıştır. Hulâsa yakında geleceği üzere Müslümanların kadınları İslâm tohumları için bir hars-ı muhteremdir. Ve ehl-i İslâm ʿale'l-ʿumûm

1 B: "mikdarlarınca".
2 "Zarûretler kendi mikdarlarınca takdir olunur" (Mecelle 22. madde).
3 "O, o hâlıktır ki yerde ne varsa hepsini sizin için yarattı. Sonra semâya inayet buyurdu da…"

harslarından, mezraʿalarından hiçbirini ağyâra çiğnetmemek, vatʾ ettirmemekle mükelleftir. Hars-ı mâl olan vatan toprağını ecânibe çiğnetmek büyük bir felâket olduğu gibi, can ve din harsı olan nisvân-ı İslâmiyeyi ağyâra çiğnetmek de felâketlerin felâketidir. Bunlar nikâh değil, onların davetine uyup canları ateşe atmaktır. اُو۬لٰٓئِكَ يَدْعُونَ اِلَى النَّارِۚ وَاللّٰهُ يَدْعُٓوا اِلَى الْجَنَّةِ وَالْمَغْفِرَةِ بِاِذْنِهٖۚ وَيُبَيِّنُ اٰيَاتِهٖ لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ.

Şimdi nikâh dolayısıyla

[775]

وَيَسْـَٔلُونَكَ عَنِ الْمَح۪يضِۜ قُلْ هُوَ اَذًىۙ فَاعْتَزِلُوا النِّسَٓاءَ فِي الْمَح۪يضِۙ وَلَا تَقْرَبُوهُنَّ حَتّٰى يَطْهُرْنَۚ فَاِذَا تَطَهَّرْنَ فَأْتُوهُنَّ مِنْ حَيْثُ اَمَرَكُمُ اللّٰهُۜ اِنَّ اللّٰهَ يُحِبُّ التَّوَّاب۪ينَ وَيُحِبُّ الْمُتَطَهِّر۪ينَ ﴿٢٢٢﴾ نِسَٓاؤُ۬كُمْ حَرْثٌ لَكُمْۖ فَأْتُوا حَرْثَكُمْ اَنّٰى شِئْتُمْۘ وَقَدِّمُوا لِاَنْفُسِكُمْۜ وَاتَّقُوا اللّٰهَ وَاعْلَمُٓوا اَنَّكُمْ مُلَاقُوهُۜ وَبَشِّرِ الْمُؤْمِن۪ينَ ﴿٢٢٣﴾

Meâl-i Şerîfi

Sana hayızdan da soruyorlar, de ki o bir ezâdır, onun için hayız zamanı kadınlardan çekilin ve temizlenene kadar onlara yanaşmayın. İyi temizlendiler mi o vakit Allah'ın emrettiği yerden onlara varın, her hâlde Allah çok tevbe edenleri de sever, çok temizlenenleri de sever (222). Kadınlarınız sizin için bir harsdır, o hâlde harsınıza nasıl isterseniz varın ve kendileriniz için ileriye hazırlık yapın ve Allah'tan korkun ve her hâlde O'nun huzûruna varacağınızı bilin; müjdele mü'minlere (223).

"**Mahîz**": Masdar-ı mîmî veya ism-i mekân veya ism-i zaman olabildiğine göre hayz, mahall-i hayz veya zamân-ı hayz demek olur. "Hayz", esâs-ı lügatta seyelân mânasından me'huz olarak kadınların âdeti olan kan akıntısının ismidir ki rahimden vakit vakit gelen kirli bir ifrâz-ı tabîî olup eşhâsa veya ahvâle göre müddeti tefâvüt eder. Maʿamâfîh ekalli üç, ekseri on gündür. İmam Şâfiî ekalli bir, ekseri on beş gün olduğuna ve İmam

Mâlik ekal ve ekserinin de taʿyîni mümkin olmadığına kāil olmuşlardır. İki hayz beynindeki temizlik müddetine "tuhr" denilir. [776] Hayzın ahkâm-ı şerʿiyesi, namaz[1] ve oruca mâniʿ olması, mescide girmekten, Kur'an okumaktan ve mushafa dokunmaktan ictinab edilmesi, kadının bununla bülûğa ermesi ve bu hâlde cimâʿın haram olmasıdır ki burada mansus olan da budur, şöyle ki:

{وَيَسْـَٔلُونَكَ عَنِ الْمَحِيضِ} Sana hayzdan da sual ediyorlar[2]. ۞ Burada ve mâkablinde vâv-ı atf ile وَيَسْـَٔلُونَكَ buyurulmasına mebnî bu suallerin hamr ü meysirle beraber sorulmuş olması muhtemildir. Veya bu atıf, bu suallerin Müslümanlar tarafından sorulmuş olduğuna işarettir. Câhiliye Arapları hayızlı kadınlarla beraber durmazlar, beraber yemek yemezlerdi ki Yahudîlerin ve Mecûsîlerin âdetleri de böyle idi. Nasârâ ise hayza ehemmiyet vermez, mücâmaʿat bile ederlerdi. Nihâyet ashâbdan birkaç zât ile beraber Ebü'd-Dahdâh rıdvânullâhi ʿaleyhim ecmaʿîn Peygamber'e sual ettiler, o ifrat ve tefrit beyninde bir itidal olmak üzere şu cevap nâzil oldu:[3]

{قُلْ} De ki {هُوَ اَذًى} o bir kirlilik, bir pisliktir. Yani yaklaşana istikrah ile eziyet verecek murdar bir şeydir. Râyihası fenâ, rengi bozuk, muhteveyâtı mülevves bir ifrâz-ı süflîdir. {فَاعْتَزِلُوا النِّسَٓاءَ فِي الْمَحِيضِ} Binâenʿaleyh kadınlardan hayz zamanına veya hayz mahalline mahsus olarak çekilin {وَلَا تَقْرَبُوهُنَّ حَتّٰى يَطْهُرْنَ} temizleninceye, hâl-i tuhra girinceye kadar o kadınlara kırban etmeyin, yani mücâmaʿatta bulunmayın veya dizlik altına yanaşmayın {فَاِذَا تَطَهَّرْنَ} tuhr akibinde tetahhur ettikleri, yani gusledip iyice temizlendikleri vakit {فَأْتُوهُنَّ مِنْ حَيْثُ اَمَرَكُمُ اللّٰهُ} onlara Allah'ın

1 F: "namaza".
2 F: "ederler".
3 Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* II, 156:
قال المفسرون: كانت العرب في الجاهلية إذا حاضت المرأة لم يؤاكلوها ولم يشاربوها ولم يساكنوها في بيت ولم يجالسوها على فراش كفعل المجوس واليهود. فسأل أبو الدحداح ثابت بن الدحداح رسول الله عن ذلك وقال: يا رسول الله كيف نصنع بالنساء إذا حضن؟ فأنزل الله: وَيَسْئَلُونَكَ عَنِ الْمَحِيضِ...

emrettiği mevziʿden gidin[1] {إِنَّ اللّٰهَ يُحِبُّ التَّوَّابِينَ} [777] şüphe yok ki Allah hasbe'l-beşeriye vâkiʿ olacak kusurlardan dolayı çok çok tevbe edenleri sever {وَيُحِبُّ الْمُتَطَهِّرِينَ} ve tertemiz olmaya çalışanları, fuhşiyyâttan ve pislikten sıyrılıp pampâk olanları sever. Binâenʿaleyh siz de Allah'ın sevdiği gibi olun ve Allah'ın sevdiklerini sevin.

Rivayet olunduğuna göre Yahudîler bir kimse zevcesinin önüne arkasından mücâmaʿat ederse doğacak çocuğu şaşı olur derler ve bunu Tevrat'a isnad ederlermiş, Resûlullah'a bu nakledilmiş كَذَبَتِ الْيَهُودُ buyurmuş ve şu âyet nâzil olmuş:[2] Ey erkekler {نِسَاؤُكُمْ حَرْثٌ لَكُمْ} kadınlarınız sizin harsınızdır. ❁ "**Hars"** esasen ziraat gibi ekin ekmek demek olup ekin yeri, mezraʿa mânasına isim de olur ki burada bu mânayadır. Bu tâbir ile kadının kadınlık uzvu bir yere, erkeğin nutfesi tohuma, doğacak çocuk da bitecek hâsılâta teşbih edilerek bir istiare yapılmış ve bununla Allah'ın emrettiği mevziʿ-i hars îzâh buyurulmuştur ki mâna şu olur: Kadınlar sizin ekinliğinizdir, siz onlara insan ve Müslüman tohumları ekip hâsılât olarak zürriyet yetiştireceksiniz. {فَأْتُوا حَرْثَكُمْ اَنّٰى شِئْتُمْ} Binâenʿaleyh harsınıza -hars mânası unutulmamak ve mevziʿ-i harstan olmak şartıyla- dilediğiniz taraftan, herhangi bir vaziyette isterseniz gidiniz {وَقَدِّمُوا لِاَنْفُسِكُمْ} ve maʿamâfîh kendiniz için ilerisini gözetip ona göre ihtiyatlı bulununuz, sade kazâ-yı şehvetle meşgul olmayıp istikbâliniz için aʿmâl-i sâliha ile hazırlık görünüz {وَاتَّقُوا اللّٰهَ} ve Allah'a isyandan sakınınız da eğri yola gitmeyiniz {وَاعْلَمُوٓا} ve biliniz ki {اَنَّكُمْ مُلَاقُوهُ} siz muhakkak Allah'a mülâkī olacak, huzûruna çıkacaksınız. Binâenʿaleyh o zaman yüzünüzü güldürecek şeyler kazanın da rüsvây olacağınız şeylerden kaçının. [778] Yâ Muhammed! Bu ahkâm u irşâdâtı tebliğ et {وَبَشِّرِ الْمُؤْمِنِينَ} ve bunları hüsn-i kabul ile tatbik edecek olan müʾminleri de müjdele.

---

1 F: "gidiniz".

2 Buhârî, Tefsîr, 2/39:

عَنِ ابْنِ الْمُنْكَدِرِ، سَمِعْتُ جَابِرًا رَضِيَ اللّٰهُ عَنْهُ، قَالَ: « كَانَتِ الْيَهُودُ تَقُولُ: إِذَا جَامَعَهَا مِنْ وَرَائِهَا جَاءَ الْوَلَدُ أَحْوَلَ، فَنَزَلَتْ: {نِسَاؤُكُمْ حَرْثٌ لَكُمْ فَأْتُوا حَرْثَكُمْ أَنَّى شِئْتُمْ} (البقرة ٢/٢٢٣)»

وَلَا تَجْعَلُوا اللّٰهَ عُرْضَةً لِاَيْمَانِكُمْ اَنْ تَبَرُّوا وَتَتَّقُوا وَتُصْلِحُوا بَيْنَ النَّاسِۜ وَاللّٰهُ سَمٖيعٌ عَلٖيمٌ
﴿٢٢٤﴾ لَا يُؤَاخِذُكُمُ اللّٰهُ بِاللَّغْوِ فٖٓى اَيْمَانِكُمْ وَلٰكِنْ يُؤَاخِذُكُمْ بِمَا كَسَبَتْ قُلُوبُكُمْۜ وَاللّٰهُ
غَفُورٌ حَلٖيمٌ ﴿٢٢٥﴾ لِلَّذٖينَ يُؤْلُونَ مِنْ نِسَٓائِهِمْ تَرَبُّصُ اَرْبَعَةِ اَشْهُرٍۚ فَاِنْ فَٓاؤُ۫ فَاِنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ
رَحٖيمٌ ﴿٢٢٦﴾ وَاِنْ عَزَمُوا الطَّلَاقَ فَاِنَّ اللّٰهَ سَمٖيعٌ عَلٖيمٌ ﴿٢٢٧﴾ وَالْمُطَلَّقَاتُ يَتَرَبَّصْنَ
بِاَنْفُسِهِنَّ ثَلٰثَةَ قُرُٓوءٍۜ وَلَا يَحِلُّ لَهُنَّ اَنْ يَكْتُمْنَ مَا خَلَقَ اللّٰهُ فٖٓى اَرْحَامِهِنَّ اِنْ كُنَّ يُؤْمِنَّ بِاللّٰهِ
وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِۜ وَبُعُولَتُهُنَّ اَحَقُّ بِرَدِّهِنَّ فٖى ذٰلِكَ اِنْ اَرَادُٓوا اِصْلَاحًاۜ وَلَهُنَّ مِثْلُ الَّذٖى عَلَيْهِنَّ
بِالْمَعْرُوفِۖ وَلِلرِّجَالِ عَلَيْهِنَّ دَرَجَةٌۜ وَاللّٰهُ عَزٖيزٌ حَكٖيمٌ ﴿٢٢٨﴾ اَلطَّلَاقُ مَرَّتَانِۖ فَاِمْسَاكٌ
بِمَعْرُوفٍ اَوْ تَسْرٖيحٌ بِاِحْسَانٍۜ وَلَا يَحِلُّ لَكُمْ اَنْ تَأْخُذُوا مِمَّٓا اٰتَيْتُمُوهُنَّ شَيْـًٔا اِلَّٓا اَنْ يَخَافَٓا
اَلَّا يُقٖيمَا حُدُودَ اللّٰهِۜ فَاِنْ خِفْتُمْ اَلَّا يُقٖيمَا حُدُودَ اللّٰهِۙ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا فٖيمَا افْتَدَتْ بِهٖۜ
تِلْكَ حُدُودُ اللّٰهِ فَلَا تَعْتَدُوهَاۚ وَمَنْ يَتَعَدَّ حُدُودَ اللّٰهِ فَاُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ ﴿٢٢٩﴾ فَاِنْ طَلَّقَهَا
فَلَا تَحِلُّ لَهُ مِنْ بَعْدُ حَتّٰى تَنْكِحَ زَوْجًا غَيْرَهُۜ فَاِنْ طَلَّقَهَا فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَٓا اَنْ يَتَرَاجَعَٓا اِنْ
ظَنَّٓا اَنْ يُقٖيمَا حُدُودَ اللّٰهِۜ وَتِلْكَ حُدُودُ اللّٰهِ يُبَيِّنُهَا لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ ﴿٢٣٠﴾

[779] **Meâl-i Şerîfi**

Bir de sözünüzde durmanız ve müttakī olmanız ve nâsın arasını düzeltmeniz için Allah'ı yeminlerinize hedef veya siper edip durmayın; Allah Semîʿdir, Alîm'dir[1] (224). Allah sizi yeminlerinizde bilmeyerek ettiğiniz "lağv" ile muâhaze etmez velâkin kalblerinizin irtikâb ettiği yeminlerle muâhaze eder ve Allah Gafûr'dur, Halîm'dir (225). Kadınlarından perhiz yemini (îlâ) edenler için dört ay beklemek vardır[2], şayet rücûʿ ederlerse şüphesiz Allah Gafûr, Rahîm'dir (226). Yok eğer talâka azm etmişlerse şüphesiz Allah söylediklerini işitir, kurduklarını bilir (227). Ve tatlik edilen kadınlar kendi kendilerine üç âdet beklerler ve Allah'ın rahimlerinde yarattığını ketm etmeleri kendilerine helâl olmaz, Allah'a

1 M ve F -"Allah Semîʿdir, Alîm'dir".
2 F: "var".

ve âhiret gününe imanları varsa ketm etmezler. Kocaları da barışmak istedikleri takdirde o müddet zarfında onları geri almaya ehaktırlar, onların lehlerinde de aleyhlerindeki meşrû hakka mümâsil bir hak vardır, yalnız erkekler için[1] *onlar üzerinde bir derece*[2] *var, ve Allah'ın izzeti* [780] *var, hikmeti var*[3] *(228). O talâk iki defadır, ondan sonrası ya iyilikle tutmak ya güzellikle salmaktır*[4]*. Onlara verdiklerinizden bir şey almanız da sizlere helâl olmaz, meğer ki erkekle kadın Allah'ın çizdiği hudûdda duramayacaklarından korksunlar. Eğer siz de bunların hudûd-ı ilâhiyeyi dürüst tutamayacaklarından korkarsanız kadının ayrılmak için hakkından vazgeçmesinde artık ikisine de günah yoktur. Bunlar işte Allah'ın tâyin ettiği hudûddur, sakın bunları aşmayın. Her kim Allah'ın hudûdunu aşarsa işte onlar hep zâlimlerdir (229). Derken kadını bir daha boşarsa bundan sonra artık ona helâl olmaz tâ başka bir kocaya varıncaya kadar; bu da onu boşarsa Allah'ın hudûdunu sağlam tutacaklarına ümidvar oldukları takdirde evvelkilerin birbirlerine dönmeleri kendilerine günah değildir. Bunlar işte Allah'ın tâyin ettiği hudûd, ilim ehli olanlar için bunları beyan buyuruyor (230).*

"**ʿUrza**": Gergi ve mâniʿa yahut açıktan hedef gibi bir şeye mâruz olup duran demektir.

"**Yemîn**": Esasen kuvvet ve sağlamlık demektir. Bu münasebetle sağ ele "yemîn" denildiği gibi "bir kelâmı, ismullâhı sûret-i mahsûsada zikrederek takviye etmeye" de şerʿan "yemîn" denilir ki söylediği sözü Allah huzûrunda, Allah'ı işhâd ederek O'nun azameti nâmına söylediğini göstermek suretiyle bir taahhüd ifade eder. Bunun için yalan yere yemin etmek âkıbeti pek vahim bir günahtır.

"**Îlâ**"; dahi esasen yemin etmek mânasınadır. Şerʿan zevcesine mücâmaʿat etmemek üzere yemin etmektir.

---

1 F: "erkeklerin".
2 F: "derecesi".
3 F: "Allah'ın izzeti de var, hikmeti de var".
4 F: "salmak/tır ~~var~~".

"**Talâk**"; tatlîk mânasına bir isimdir: "Selâm – teslîm" gibi. "**Tatlîk**" lügaten "ıtlâk" gibi bir şeyin bağını çözüp salıvermektir veya saldırıvermektir. Şerʿan kayd-ı nikâhın refʿidir ki lisânımızda "boşamak" denilir.

"**Maʿrûf**"; "maʿrifet"ten esasen tanınmış mânasına sıfat olup bundan "akıl veya şerʿ ile hüsnü tanınan her fiile isim" olmuş bir kelime-i câmiʿadır ki mukabili "münker"dir. [781] Adl ü iʿtidal, hakkāniyet, ihsân, cûd, tatlı dil, hüsn-i muâmele vesâire gibi müstahsen olan meʿânîye ve âdet-i müstahseneye hep "maʿrûf" ıtlak edilir.

Ey mü'minler {وَلَا تَجْعَلُوا اللّٰهَ عُرْضَةً لِاَيْمَانِكُمْ} bir de Allah'ı yeminlerinize mâruz kılıp durmayınız {اَنْ تَبَرُّوا وَتَتَّقُوا وَتُصْلِحُوا بَيْنَ النَّاسِ} ki sözünüzde durasınız. Müttakī olasınız, halkın beynini ıslah edesiniz. ۞ Yani Allah'a çok yemin etmezseniz, bârr, müttakī, muslih olabilirsiniz veya birr ü takvâ ve dargınlıkları barıştırmak için de olsa Allah'a çok yemin etmeyiniz, yahut yeminleriniz bahanesiyle iyilik etmenize, fenâlıktan korunmanıza, dargınlıkları barıştırmanıza Allah'ı ortada bir engel, bir sed gibi tutmayın. Yani bu gibi umûr-i haseneyi yapmayacağınıza yemin edip de Allah'ı bunlara mâniʿ tutmaya kalkışmayın. Evvelâ böyle yeminler etmeyin, sâniyen böyle terk-i hayra müteʿallik yeminlerinizde durmak Allah rızâsına muvâfıktır sanmayın. Nitekim bir hadîs-i şerifte de vârid olmuştur ki "bir kimse bir şeye yemin eder de sonra gayrısını daha hayırlı görürse o hayırlı şeyi yapsın ve yemînine keffâret versin".[1] Rivayet olunduğuna göre Abdullah b. Revâha bir kırgınlık hasebiyle eniştesi Beşîr[2] b. Nuʿmân'ın yanına gitmeyeceğine ve konuşmayacağına ve kız kardeşiyle aralarını ıslâha çalışmayacağına yemin etmiş ve bunun üzerine "Allah'a yemin ettim, artık yeminimi bozmam câiz olmaz" demiş idi. Bu âyet bunun veya Hazret-i Ebû Bekir'in bir yemini hakkında nâzil olmuştur. Hazret-i Âişe demiştir ki bu âyet Allah'a yemini tekrar etmek aleyhinde

---

1 Müslim, Eymân, 13:
عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: مَنْ حَلَفَ عَلَى يَمِينٍ، فَرَأَى غَيْرَهَا خَيْرًا مِنْهَا، فَلْيَأْتِ الَّذِي هُوَ خَيْرٌ، وَلْيُكَفِّرْ عَنْ يَمِينِهِ.

2 M: "Bişr".

nâzil olmuştur.[1] Binâenʿaleyh doğru yeminden nehyedilmiş olunca artık eğrisi nasıl olacağı tasavvur edilsin. {وَاللّٰهُ سَم۪يعٌ} Allah Semîʿdir, yapılan yemînleri işitir. {عَل۪يمٌ} Alîm'dir, niyetlerinizi bilir. [782] O hâlde her yemine muâhaze eder mi? {لَا يُؤَاخِذُكُمُ اللّٰهُ بِاللَّغْوِ ف۪ٓي اَيْمَانِكُمْ} Yeminleriniz içindeki lağv kısmıyla Allah sizi muâhaze etmez. ❁ "**Lağv**"; derece-i iʿtibardan sâkıt olan kelâm demektir, yemîn-i lağv da bir akd ü kasıt bulunmayan yemindir. Bu da bir şeye kanaatine göre yemin etmek ve sonra hilâfına olduğu anlaşılmaktır ki bunda kizb kasdı yoktur. Fakat İmam Şâfiî yemîn-i lağvı lisanda "hayır vallahi, evet vallahi" gibi mücerred tekid için söylenip half mânası hatıra gelmeyen elfâz-ı yemîne haml etmiş ve bunda keffâret lâzım gelmeyeceğine kāil olmuştur. Lâkin bu âyetteki muâhazeden murâd, muâhaze-i uhreviye olup muâhaze-i dünyeviye olan keffâret demek olmadığı zâhirdir, o cihet Sûre-i Enʿam'da gelecektir. Demek olur ki Allah kizb kasdı bulunmayarak ve doğru zannedilerek yapılıp da hilâf-ı hakikat zuhur eden boşuna yeminlerle muâhaze etmez {وَلٰكِنْ يُؤَاخِذُكُمْ بِمَا كَسَبَتْ قُلُوبُكُمْ} ve lâkin kalblerinizin kesbiyle, yalan kasdıyla, bile bile yalan olarak yapılan yeminlerle muâhaze eder. Buna "yemîn-i gamûs" denilir ki keffâreti yoktur, bunun günahından keffâret ile dahi kurtulunmaz {وَاللّٰهُ غَفُورٌ حَل۪يمٌ} hâlbuki Allah'ın mağfireti çok, hilmi çoktur ve lağv yeminlerle haddizâtında günah olmadıkları için değil, gufrân ü hilminin çokluğundan dolayı muâhaze etmez. Fakat Allah böyle Gafûr u Halîm olduğu hâlde kalblerin kesbiyle kasden yapılan yalan yere yeminlerle muâhaze eder. Aksâm-ı yemînden bir de "yemîn-i münʿakide" vardır ki bununla istikbalde bir şey yapmaya veya yapmamaya azmedilir ve bu suretle taʿlîkī bir akid yapılır; "filân şeyi yaparsam şöyle olsun, şunu vallahi yapacağım yahut vallahi yapmayacağım" tarzında yapılan yeminler yemîn-i münʿakidedirler. Bu kabîlden olmak üzere: [783]

---

1 Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* II, 163; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* II, 438:
قَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ: نَزَلَتْ فِي عَبْدِ اللهِ بْنِ رَوَاحَةَ وَخَتَنِهِ بَشِيرِ بْنِ النُّعْمَانِ، كَانَ بَيْنَهُمَا شَيْءٌ، فَحَلَفَ عَبْدُ اللهِ أَنْ لَا يَدْخُلَ عَلَيْهِ وَلَا يُكَلِّمَهُ وَلَا يُصْلِحَ بَيْنَهُ وَبَيْنَ زَوْجَتِهِ، وَجَعَلَ يَقُولُ: حَلَفْتُ بِاللهِ، فَلَا يَحِلُّ لِي إِلَّا بِرُّ يَمِينِي. وَقَالَ الرَّبِيعُ: نَزَلَتْ فِي الرَّجُلِ يَحْلِفُ أَنْ لَا يَصِلَ رَحِمَهُ وَلَا يُصْلِحَ بَيْنَ النَّاسِ وَقَالَ ابْنُ جُرَيْجٍ: فِي أَبِي بَكْرٍ حِينَ حَلَفَ لَا يُنْفِقُ عَلَى مِسْطَحٍ حِينَ تَكَلَّمَ فِي الْإِفْكِ، وَقَالَ الْمُقَاتِلَانِ ابْنُ حَيَّانَ وَابْنُ سُلَيْمَانَ: حَلَفَ لَا يُنْفِقُ عَلَى ابْنِهِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ حَتَّى يُسْلِمَ وَقِيلَ: حَلَفَ أَنْ لَا يَأْكُلَ مَعَ الْأَضْيَافِ حِينَ أَخَّرَ وَلَدُهُ عَنْهُمُ الْعَشَاءَ، وَغَضِبَ هُوَ عَلَى وَلَدِهِ. وَقَالَتْ عَائِشَةُ: نَزَلَتْ فِي تَكْرِيرِ الْأَيْمَانِ بِاللهِ، فَنَهَى أَنْ يُحْلَفَ بِهِ بَرًّا، فَكَيْفَ فَاجِرًا.

{لِلَّذِينَ يُؤْلُونَ مِنْ نِسَائِهِمْ} Kadınlarından kaçınarak îlâ yapanlar, yani zevcesini vat' etmemek üzere yemin edenler için {تَرَبُّصُ اَرْبَعَةِ اَشْهُرٍ} dört ay mühlet vardır. {فَاِنْ فَاؤُ} Binâenʿaleyh bu müddette fey' yaparlar, yani yemîni bozup fiilen dönerlerse {فَاِنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ} şüphesiz Allah Gafûr, Rahîm'dir. İleride beyan olunacak keffâret ile onları mağfiret eder. {وَاِنْ عَزَمُوا الطَّلَاقَ} Ve eğer fey' yapmazlar da îlâ ile talâka azmederlerse {فَاِنَّ اللّٰهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ} her hâlde Allah Semîʿ, Alîm'dir. ۞ Azmedilen talâkı işitir ve niyetlerinin ne olduğunu bilir.

Îlâ ile fey' yapmayıp talâka azmetmek meselesinde selef üç vechile ihtilâf etmişlerdir. İbn Abbas demiştir ki; azîmet-i talâk dört ayın inkizâsıdır, İbn Mesʿud ve Zeyd b. Sâbit ve Osman b. Affan hazerâtının kavilleri de budur. Bunlar bir talâk-ı bâin vâkiʿ olur demişlerdir. Hazret-i Ali ve İbn Ömer ve Ebü'd-Derdâ'dan iki rivayet vardır ki biri evvelkiler gibidir. Biri de müddet geçtikten sonra ya rücûʿ etmek veya tatlik eylemek üzere zevc tevkif olunur ki Hazret-i Âişe'nin kavli de budur. Üçüncü kavil Saîd b. Müseyyeb, Sâlim b. Abdullah, Ebû Bekir b. Abdurrahman, Zührî, Atâ, Tâvûs kavlidir ki dört ay geçince bir talâk-ı ricʿî vâkiʿ olur. Hanefiyye evvelkine, Şâfiî ve Mâlikî de ikinciye kāil olmuşlardır. "Talâk" lafzı sarih olup mâbaʿdinde görüleceği üzere ricʿî ifade ederse de, "azîmet-i talâk" tâbiri kinaye gibi beynûnette zâhirdir. Sonra azim umûr-ı kalbiyeden olduğu için ayrıca telaffuzu müstelzim değildir. Îlâ yemîni buna kâfîdir. Bir de bu âyette îlâ için rücûʿ veya talâk arasında başka bir şık yoktur. Binâenʿaleyh bu yemîni [784] bozmamak onunla talâka azimdir. Bu azm ile îlâ talâka niyet edilen elfâz-ı kineviye kabîlinden olmuş olur ki bunlarla da bir talâk-ı bâin vâkiʿ olur. Îlâda artık zevc başkaca bir de tatlik yapsın diye intizar edilerek şıkk-ı sâlis ihdas olunamaz.

Şimdi yemin talâka müntehî olunca mutallakalara gelelim:

{وَالْمُطَلَّقَاتُ} ʿAle'l-ʿumûm mutallakalar {يَتَرَبَّصْنَ بِاَنْفُسِهِنَّ ثَلٰثَةَ قُرُوءٍ} nefislerini üç kurû' tutup beklerler. Âise, zât-ı haml, gayr-i medhûl[ün] bihâ, sağīre ve câriye diğer nusûs ile bu umumdan muhassastırlar. "Kurû'" ve "akrâ'"

قَرْء'ın cemʿidir ki ezdâddan olarak hayz ve tuhr mânaları beyninde lafz-ı müşterektir. Binâenʿaleyh mücmeldir. Taʿyîn-i mânası taleb ve taharrî ile beyâna mütevakkıftır. İmam Mâlik ve Şâfiî bunu tuhr ile tefsir etmişler de Ebû Dâvûd ve Tirmizî'de tahric olunduğu üzere Hazret-i Âişe'den rivayet olunan "طَلَاقُ الْأَمَةِ طَلْقَتَانِ وَعِدَّتُهَا حَيْضَتَانِ: Câriyenin talâkı iki talâk ve iddeti iki hayzdır"[1] hadîs-i nebevîsi ve buna mutâbık olarak İbn Ömer'den İmam Şâfiî hazretlerinin dahi rivayet eylediği diğer hadîs-i nebevî delâletiyle iddette "kar'"ın hayz demek olduğu beyan olunmuş ve kemmiyette fark varsa da bu nokta-i nazardan câriye ile hurrenin iddetinde fark bulunmadığı[2] müttefek[un] ʿaleyh ve siyâk-ı âyetten anlaşıldığı üzere beklemekten maksad berâet-i rahmin tebeyyün eylemesi olup bu berâetin hayz ile anlaşılacağı da zâhir bulunmuş olmasına ve kütüb-i fıkhiyede mübeyyen olan daha bazı müeyyidâta binâen eimme-i Hanefiyye bunu hayz ile tefsir etmiştir ki Hulefâ-i Râşidîn, Âbâdile, Übey b. Kaʿb, Muâz b. Cebel, Ebü'd-Derdâ, Ubâde b. Sâmit, Zeyd b. Sâbit, Ebû Mûse'l-Eşʿarî ve Maʿbed-i Cühenî radıyallahu ʿanhüm hazerâtının kavilleri de budur. Binâenʿaleyh hür ve bâliğa olan mutallakalar tam üç âdet görünceye kadar nefislerini zapt edip bekleyeceklerdir. {وَلَا يَحِلُّ لَهُنَّ اَنْ يَكْتُمْنَ مَا خَلَقَ اللّٰهُ فٖى اَرْحَامِهِنَّ} [785] ve onlara Allah teâlâ'nın rahimlerinde halk ettiği hayz veya haml her ne ise onu ketm etmeleri câiz olmaz ve saklamakla intifâʿa kalkışmaları helâl olmaz {اِنْ كُنَّ يُؤْمِنَّ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ} eğer onlar Allah'a ve yevm-i âhirete iman ediyor[3] iseler bunları saklamazlar, olduğu gibi söylerler, bu babda söz kendilerinindir. {وَبُعُولَتُهُنَّ} "**Buʿûle**" "baʿl"in cemʿidir. Baʿl bir zamanlar perestiş edilen bir putun ismi olduğu gibi yükseklik mazmûnuyla seyyid ve mâlik, yani efendi ve zevc ve zevce mânalarına da gelir. Erkeklere muzâf olursa hanımları, kadınlara muzâf olunca da

---

1 Ebû Dâvûd, Talâk, 6; Tirmizî, Talâk, 7/1182:
طَلَاقُ الْأَمَةِ تَطْلِيقَتَانِ، وَقَرْؤُهَا حَيْضَتَانِ.
طَلَاقُ الْأَمَةِ تَطْلِيقَتَانِ، وَعِدَّتُهَا حَيْضَتَانِ.

2 F +"~~vechile~~".

3 F: "etmiş".

efendileri, zevc-i kāimleri demek olur ki burada böyledir. O hâlde meâli: Ve o mutallakaların efendileri, yani onları boşayan ve fakat talâk-ı ricʿî ile boşayıp henüz efendiliğini muhafaza eden kocaları {اَحَقُّ بِرَدِّهِنَّ فٖى ذٰلِكَ} onları bu müddet zarfında ricʿat ile yine nikâhlarına ircâʿ etmeye herkesten ehaktırlar. ❁ Hatta iddet zarfında erkek kavlen veya fiilen ricʿat etmek ister de kadın râzı olmazsa söz erkeğindir. {اِنْ اَرَادُٓوا اِصْلَاحًا} Eğer o efendiler aile beyninde bir ıslah isterler, ızrar ve beynûnet fikrinde bulunmazlarsa bunu yapabilirler, bu da hukūkī nokta-i nazardan verdikleri talâkı bâin olarak vermeyip ricʿî olarak vermeleriyle anlaşılır. Buna rağmen bâtında maksadları geçinmek olmayıp kadının iddetini uzatarak ızrar etmek gibi bir sû'-i niyet ile alâkadar olursa sırf kalbî olan bu noktada وَلٰكِنْ يُؤَاخِذُكُمْ بِمَا كَسَبَتْ قُلُوبُكُمْ [el-Bakara 2/225] medlûlünce muâhaze-i ilâhiyeye müstahık olurlar {وَلَهُنَّ} ve kadınlar için erkekler üzerinde {مِثْلُ الَّذٖى عَلَيْهِنَّ} erkekler için kadınlar üzerinde bulunan hukūka mümâsil {بِالْمَعْرُوفِ} maʿruf [786] vechile, yani tanınması ve muhafaza edilmesi vâcib hukūk mevcuddur ki bunlar müteʿaddid âyetlerde beyan olunmuştur. Ezcümle: عَاشِرُوهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ [en-Nisâ 4/19][1], اِمْسَاكٌ بِمَعْرُوفٍ اَوْ تَسْرٖيحٌ بِاِحْسَانٍ [el-Bakara 2/229], وَعَلَى الْمَوْلُودِ لَهُ رِزْقُهُنَّ وَكِسْوَتُهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ [el-Bakara 2/233], اَلرِّجَالُ قَوَّامُونَ عَلَى النِّسَٓاءِ بِمَا فَضَّلَ اللّٰهُ بَعْضَهُمْ عَلٰى بَعْضٍ وَبِمَٓا اَنْفَقُوا مِنْ اَمْوَالِهِمْ [en-Nisâ 4/34][2], وَاٰتُوا النِّسَٓاءَ صَدُقَاتِهِنَّ نِحْلَةً [en-Nisâ 4/4][3], وَاِنْ اَرَدْتُمُ اسْتِبْدَالَ زَوْجٍ مَكَانَ زَوْجٍ وَاٰتَيْتُمْ اِحْدٰيهُنَّ قِنْطَارًا فَلَا تَأْخُذُوا مِنْهُ شَيْـًٔا [en-Nisâ 4/20][4], وَلَنْ تَسْتَطٖيعُٓوا اَنْ تَعْدِلُوا بَيْنَ النِّسَٓاءِ وَلَوْ حَرَصْتُمْ فَلَا تَمٖيلُوا كُلَّ الْمَيْلِ فَتَذَرُوهَا كَالْمُعَلَّقَةِ [en-Nisâ 4/129][5]. İmdi bu hükmün umûmu içinde şu da anlaşılıyor ki hîn-i nikâhta mehir tesmiye edilmemiş ise mehr-i misil de lâzım gelir.

{وَ} Maʿamâfîh {لِلرِّجَالِ عَلَيْهِنَّ دَرَجَةٌ} erkekler için kadınlar üzerinde fazla

1 "…Haydin onlarla güzel geçinin…"
2 "Er olanlar kadınlar üzerinde hâkim dururlar, çünkü bir kere Allah birini diğerinden üstün yaratmış, bir de erler mallarından infak etmektedirler…"
3 "Ve aldığınız kadınlara mehirlerini efendicesine verin…"
4 "Ve şayet bir zevceyi bırakıp da yerine diğer bir zevce almak istiyorsanız evvelkine yüklerle mehir vermiş de bulunsanız içinden bir şey almayın!…"
5 "Kadınlarınız arasında her vechile âdil davranmaya ne kadar hırs besleseniz yine muktedir olamazsınız, bâri büsbütün meyledip de ötekini askıda kalmış gibi bırakmayın…"

bir derece vardır. Maksad-ı izdivacda erkekler kadınlara müşârik olmakla beraber üzerlerinde bulunurlar, onları ve ellerindekini gözetir, muhafaza ederler, idare ve infak eylerler, meûnet-i aileyi erkekler çekerler, erkeklerin bu gibi cihetlerle der'uhde edecekleri fazla vecibeye mukabil meziyet ve dereceleri de fazladır. Ve fakat bunu sû'-i isti'mâl etmemelidir. {وَاللّٰهُ عَز۪يزٌ حَك۪يمٌ} Allah da Azîz, Hakîm'dir. Ahkâmına muhalefet edenlerden intikāmını alır ve onun ahkâmı hikem ü mesâlih ile doludur.

{اَلطَّلَاقُ} Şer'an kayd-ı nikâhın ref'i demek olan talâk, boşamak {مَرَّتَانِ} iki keredir. {فَاِمْسَاكٌ بِمَعْرُوفٍ} Talâkı müte'âkib hüküm de ya dönüp hüsn-i muâşeret ve iyi muâmele ile tutmaktır; ❁ demek ki talâk lafz-ı sarîhi iki keresinde talâk-ı ric'î ifade eder {اَوْ تَسْر۪يحٌ بِاِحْسَانٍ} veya dönmeyip ihsan ile, güzellikle salıvermektir. {وَلَا يَحِلُّ لَكُمْ اَنْ تَأْخُذُوا مِمَّٓا اٰتَيْتُمُوهُنَّ شَيْـًٔا} Ve mukaddemâ nikâh için onlara vermiş olduğunuz mehirlerden talâk mukabilinde bir şey almanız helâl olmaz. Bu helâl olmazsa diğer mallarından [787] hiç olmaz. Erkekler buna tenezzül etmemeli, kadınları tazyik edip talâk bahanesiyle verdiklerini geri almaya veya onlardan istifade etmeye kalkışmamalıdır, böyle bir şey kat'iyyen haramdır. {اِلَّٓا اَنْ يَخَافَٓا اَلَّا يُق۪يمَا حُدُودَ اللّٰهِ} Meğer ki o karı koca Allah'ın tâyin ettiği hudûdda duramayacaklarından endişe etmiş, sevişemeyip hukūk-ı zevciyete riayet edemeyecekleri, gayr-i meşrû' bir hâle giriftâr olacakları zannına düşmüş bulunsunlar. {فَاِنْ خِفْتُمْ اَلَّا يُق۪يمَا حُدُودَ اللّٰهِ} O vakit[1] ey hâkimler! Bu ikisinin Allah'ın tâyin ettiği hudûd-ı şer'de duramayacaklarından korkar, bunu bazı emârelerden anlarsanız {فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا ف۪يمَا افْتَدَتْ بِه۪} o zaman kadının kayd-ı nikâhtan kurtulmak için talâka mukabil gerek mehir ve gerek sâireden verdiği bedelde ne veren zevce ne de alan zevc, ikisine de cünha yoktur. ❁ Bu suretle hul' olup nikâhtan sıyrılmak câizdir. Ve bu bir talâk-ı bâin olur ve talâkın da böyle ric'at câiz olmaz bâin nev'i vardır.

Rivayet olunuyor ki Abdullah b. Übeyy b. Selûl'ün kızı Cemîle zevci Sâbit b. Kays'ı sevmezmiş, Resûlullah'a gelmiş de "Yâ Resûlallah! Ne ben ne Sâbit başlarımızı hiçbir şey bir araya getiremeyecek. Vallahi ne dininde ne ahlâkında bir ayıbını görmüyorum. Lâkin İslâm'dan sonra küfre düşmeyi çirkin

---

1 F: "İmdi".

görüyorum, ona da buğzumdan tahammül edemiyorum. Bir gün perdenin bir tarafını kaldırıp baktım, karşıdan birkaç kişi içinde gördüm, ne göreyim içlerinde en siyahı, en kısası, en çirkin yüzlüsü o" demiş, baʿdehu bu âyet nâzil olmakla Sâbit'ten mehir olarak aldığı bahçeyi verip hulʿ olmuştu.[1]

{تِلْكَ} İşte bu ahkâm {حُدُودُ اللّٰهِ} Allah'ın tâyin ettiği [788] hudûddur. {فَلَا تَعْتَدُوهَا} Artık bunları tecavüz etmeyiniz {وَمَنْ يَتَعَدَّ حُدُودَ اللّٰهِ} ve her kim Allah'ın koyduğu hudûdu tecavüze kalkışırsa {فَاُولٰٓئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ} işte bunlar zâlimlerden ibarettirler. Bu tecavüzle kendilerini gazab ve ʿikāb-ı ilâhîye mâruz kılmış olacaklarından bu zulmü de evvelemirde kendilerine yapmış olurlar. ❁ Zamir ile iktifâ olunmayıp da Allah ism-i celâlinin mükerrer izhârı, celâl-i ilâhîyi ihtar içindir.

{فَاِنْ طَلَّقَهَا} zikrolunan iki talâktan sonra zevc o mutallakayı baʿde'r-ricʿa veya iddet içinde bir daha boşarsa {فَلَا تَحِلُّ لَهُ مِنْ بَعْدُ} artık üç talâktan sonra o kadın o erkeğe hiçbir vechile helâl olmaz. ❁ Bu sarâhate karşı ona helâl demek küfür olur. Bu hurmet {حَتّٰى تَنْكِحَ زَوْجًا غَيْرَهُ} tâ o kadın kendini diğer bir zevce tam mânasıyla nikâh edinceye kadar. Rifaa'nın zevcesi hakkındaki حَتَّى تَذُوقِي مِنْ عُسَيْلَتِهِ وَيَذُوقَ مِنْ عُسَيْلَتِكِ hadîs-i şerîfiyle[2] beyan olunduğu üzere balcağızını tadıncaya kadar devam eder. ❁ Öyle aralarında üç talâk vâkiʿ olmuş olan erkekle kadının samimi bir aile teşkil edebilmeleri âdeten ihtimalsizdir. Aralarında cüz'î bir câzibe bulunsa idi herhâlde bir veya iki talâkla iktifâ edilir ve o zaman salâh-ı hâle intizar olunabilirdi. Alâka-i zevciyet ve ahvâl-i rûhiye dakīk ve derin bir şey olmak hasebiyle bihakkın takdir edilemeyip bazı ârızalarla bi't-tehevvür katʿına kıyam edildiği hâlde çok geçmeden aʿmâk-ı rûhtan nedamet galeyan edebileceği melhuz olduğundan dolayı Cenâb-ı Allah üçe kadar talâka müsaade etmiş ve bunların da kadının temiz bulunduğu tuhr zamanlarında yapılması mesnun

---

1 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* IV, 552. Krş. İbn Mâce, Talâk, 22; Nesâî, Talâk, 53:
عن أبي حريز أنه سأل عكرمة، هل كان للخلع أصل؟ قال: كان ابن عباس يقول: إن أول خلع كان في الإسلام، أخت عبد الله بن أبي، أنها أتت رسول الله صلى الله عليه وسلم فقالت: يا رسول الله لا يجمع رأسي ورأسه شيء أبدا! إني رفعت جانب الخباء، فرأيته أقبل في عدة، فإذا هو أشدهم سوادا، وأقصرهم قامة، وأقبحهم وجها! قال زوجها: يا رسول الله، إني أعطيتها أفضل مالي! حديقة، فإن ردت على حديقتي! قال: «ما تقولين؟» قالت: نعم، وإن شاء زدته! قال: ففرق بينهما.

2 Buhârî, Şehâdât, 3.

kılınmıştır. Binâenʿaleyh birinci ve ikinci talâk birer ders-i tecribedir. Bu [789] tecribeler yapıldıktan sonra üçüncü talâka lüzûm gören ve hakkın bahşettiği bu ders-i tecribeden istifadeyi hiç de takdir etmeyen bir erkekle o kadın arasında ciddi bir hayât-ı ictimâʿiyeye ihtimal verilemez. Fakat o kadının elden çıkıp firâş-ı âhara girmesi gibi acı bir hicrandan sonra bile rûhlarının derinliklerinde evvelce hissedemedikleri bir alâka-i izdivac bulunduğunu takdir ederlerse o zaman bunun ciddiyetine inanılabilir. Binâenʿaleyh {فَاِنْ طَلَّقَهَا} bu nikâhtan sonra bu ikinci zevc şayet o kadını tatlik ederse {فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَٓا اَنْ يَتَرَاجَعَٓا} bu kadın ile zevc-i sâbıkın birbirlerine tekrar dönüp her ikisinin rızâsıyla nikâh olunmalarında mahzur yoktur. {اِنْ ظَنَّٓا اَنْ يُقِيمَا حُدُودَ اللّٰهِ} Allah'ın hudûd-ı şerʿiyesinde duracaklarını zannederler, öyle bir hicrandan sonra böyle bir[1] alâka hissederlerse bunu yapabilirler. {وَتِلْكَ} Ve işte yukarıdan beri zikrolunan bütün şu ahkâm {حُدُودُ اللّٰهِ} Allah'ın tağyîr ü muhâlefetle taarruzdan masûn bulunan ahkâm-ı katʿiyye-i muʿayyenesidir ki {يُبَيِّنُهَا لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ} Allah bunları anlayıp bilecek olan ehl-i ilim zümresi için beyan eder. ❁ Teklif umûma, fehm ü tebliğ ehl-i ilmedir. Kitâb ve sünnet ile bunlara daha bazı beyanlar lâhık olacak ve bütün bunların dekāikini verese-i enbiyâ olan ulemâ-yı din ve eimme-i müctehidîn anlayacak, fürûʿâtını ve zaman zaman netâyic-i cüz'iyesini onlar istinbat ve tebliğ edeceklerdir. Binâenʿaleyh ilimde rüsûhu olmayanlar bunları kendi kendilerine halletmeye kalkışmayıp ulemâya müracaat etmelidirler.

Siz şimdi şu beyânâta[2] dikkat ediniz:

[790]

وَاِذَا طَلَّقْتُمُ النِّسَٓاءَ فَبَلَغْنَ اَجَلَهُنَّ فَاَمْسِكُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ اَوْ سَرِّحُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ وَلَا
تُمْسِكُوهُنَّ ضِرَارًا لِتَعْتَدُوا وَمَنْ يَفْعَلْ ذٰلِكَ فَقَدْ ظَلَمَ نَفْسَهُ وَلَا تَتَّخِذُٓوا اٰيَاتِ اللّٰهِ هُزُوًا
وَاذْكُرُوا نِعْمَتَ اللّٰهِ عَلَيْكُمْ وَمَٓا اَنْزَلَ عَلَيْكُمْ مِنَ الْكِتَابِ وَالْحِكْمَةِ يَعِظُكُمْ بِهِ وَاتَّقُوا
اللّٰهَ وَاعْلَمُٓوا اَنَّ اللّٰهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ ﴿٢٣١﴾ وَاِذَا طَلَّقْتُمُ النِّسَٓاءَ فَبَلَغْنَ اَجَلَهُنَّ فَلَا

1 M ve B -"bir".
2 F: "beyâna".

تَعْضُلُوهُنَّ اَنْ يَنْكِحْنَ اَزْوَاجَهُنَّ اِذَا تَرَاضَوْا بَيْنَهُمْ بِالْمَعْرُوفِ ذٰلِكَ يُوعَظُ بِه۪ مَنْ كَانَ مِنْكُمْ
يُؤْمِنُ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ ذٰلِكُمْ اَزْكٰى لَكُمْ وَاَطْهَرُ وَاللّٰهُ يَعْلَمُ وَاَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ ﴿٢٣٢﴾

Meâl-i Şerîfi

Hem[1] kadınları boşadınız da iddetlerini bitirdiler mi, artık kendilerini ya iyilikle tutun veya iyilikle salın, yoksa haklarına tecavüz için zararlarına olarak tutmayın. Bunu kim yaparsa nefsine zulmetmiş olur. Sakın Allah'ın âyetlerini şaka yerine tutmayın, Allah'ın üzerinizdeki nimetini ve size vaazlar vererek indirdiği kitap ve hikmeti unutmayın, düşünün, hem Allah'tan korkun ve bilin ki Allah her şeyi bilir (231). Kadınları boşadınız da iddetlerini bitirdiler mi, aralarında meşrû surette rızâlaştıkları takdirde kendilerini kocalarına nikâh edecekler diye tazyik de[2] etmeyin, bu işte içinizden Allah'a ve âhiret [791] *gününe iman etmiş olanlara verilir bir öğüttür. Bu sizin hakkınızda daha hayırlı ve daha nezihtir, siz bilmezken Allah bilir (232).*

{وَاِذَا طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ فَبَلَغْنَ اَجَلَهُنَّ} kadınları tatlik ettiniz onlar da ecellerine yetiştiler mi, yani ber vech-i bâlâ bekleyecekleri müddetlerinin sonuna yaklaştılar mı ❁ lafz-ı sarih ile "tallaktuhâ=onu boşadım" demek bir talâk-ı ricʿî ifade edeceğine mebnî hükm-i sâbıka tevfîkan {فَاَمْسِكُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ} ya o müddet bitmeden derhâl ricʿat edip onları vech-i maʿruf ile ve hüsn-i suretle tutunuz {اَوْ سَرِّحُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ} veya vech-i maʿruf ile salıveriniz {وَلَا تُمْسِكُوهُنَّ ضِرَارًا لِتَعْتَدُوا} haklarına taʿaddî ve tecavüz etmek için, meselâ hulʿa mecbur edip ellerinden bir bedel kapmak için onları zararla karşılayıp ızrar etmek kasdıyla tutmaya kalkışmayınız. İyice geçinmek maksadınız ve ümidiniz yoksa ilk talâkta güzelce salıveriniz de bir iddet ile kurtulsunlar. İddetlerinin nihâyetlerine doğru mürâcaʿat edip tekrar boşamak suretiyle iki veya üç kere iddet beklemeye mecbur etmeyiniz {وَمَنْ يَفْعَلْ ذٰلِكَ} bunu, bu imsâk-i dırârı her kim yaparsa {فَقَدْ ظَلَمَ نَفْسَهُ} muhakkak kendine zulmetmiş olur. {وَلَا تَتَّخِذُوا اٰيَاتِ اللّٰهِ هُزُوًا} Bir de

1 F -"Hem".
2 F -"de".

Allah'ın âyetlerini eğlence gibi tutmayınız, ʿale'l-husûs nikâh ve talâk hakkında pek ciddi olunuz. Zira âyât-ı ilâhiyeyi istihfaf küfürdür.

Deniliyor ki bazıları nikâh, talâk ve ʿıtâk yapar, sonra "canım ben şaka yapıyorum" dermiş, bu sebeple bu nazm-ı celîl nâzil olmuş ve bunun için Aleyhissalâtü vesselâm [792] "üç şeyin ciddi cid, hezli de ciddir: Nikâh, talâk, ʿitâk" buyurmuştur.[1]

Binâenʿaleyh ey Müslümanlar! Bu babda hezlden, istihfaftan son derece ictinab ediniz {وَاذْكُرُوا نِعْمَتَ اللّٰهِ عَلَيْكُمْ} de Allah'ın üzerinizde olan nimetlerini yâd ediniz {وَ} bilhassa {مَٓا اَنْزَلَ عَلَيْكُمْ مِنَ الْكِتَابِ وَالْحِكْمَةِ يَعِظُكُمْ بِهٖ} size vaʿz u irşad olarak üzerinize inzal buyurduğu kitap ve hikmeti hatırda tutunuz {وَاتَّقُوا اللّٰهَ} bu babda Allah'tan korkunuz {وَاعْلَمُٓوا} ve biliniz ki {اَنَّ اللّٰهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ} bilâ şek velâ şüphe Allah her şeye alîmdir. ۞ Yaptığınız, yapacağınız, terk ettiğiniz ve edeceğiniz şeylerden hiçbiri O'na gizli kalmaz. Binâenʿaleyh siz O'nun nimetlerini unutur, bu kitâb ü hikmetin kadrini bilmez, hukūkunu muhafaza etmez, ahkâmına riayet eylemezseniz tasavvur edemeyeceğiniz envâʿ-ı ʿikâba giriftâr olacağınızı bilmelisiniz. Bu âyet Sâbit b. Yesâr hakkında nâzil olmuştur, Sinân-ı Ensârî dahi denilir. Zevcesini tatlik etmiş, iddetinin çıkmasına iki üç gün kala ricʿat etmiş, yine boşamış yine ricʿat etmiş, yine boşamış, bu suretle kadının zararına yedi ay geçmiş ve o zaman henüz talâk tahdid edilmemiş imiş.[2]

"**Ecel**"; hem müddete, hem de müntehâsına ıtlak olunur. "Bülûğ" da bir şeye erişmek demek olup tevessüʿan son derece yaklaşmak mânasına

---

1 İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm,* I, 630-631. Krş. Ebû Dâvûd, Talâk, 9; Tirmizî, Talâk, 9; İbn Mâce, Talâk, 13:

حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ الْحَسَنِ بْنِ أَيُّوبَ، حَدَّثَنَا يَعْقُوبُ بْنُ أَبِي يَعْقُوبَ، حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ عَبْدِ الْحَمِيدِ، حَدَّثَنَا أَبُو مُعَاوِيَةَ، عَنْ إِسْمَاعِيلَ بْنِ سَلَمَةَ، عَنِ الْحَسَنِ، عَنْ عُبَادَةَ بْنِ الصَّامِتِ، فِي قَوْلِ اللّٰهِ تَعَالَى: «وَلا تَتَّخِذُوا آيَاتِ اللّٰهِ هُزُوًا» قَالَ: كَانَ الرَّجُلُ عَلَى عَهْدِ النَّبِيِّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ لِلرَّجُلِ زَوَّجْتُكَ ابْنَتِي ثُمَّ يَقُولُ: كُنْتُ لَاعِبًا. وَيَقُولُ: قَدْ أَعْتَقْتُ، وَيَقُولُ: كُنْتُ لَاعِبًا فَأَنْزَلَ اللّٰهُ: «وَلا تَتَّخِذُوا آيَاتِ اللّٰهِ هُزُوًا» فَقَالَ رَسُولُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: ثلاث مَنْ قَالَهُنَّ لَاعِبًا أَوْ غَيْرَ لَاعِبٍ، فَهُنَّ جائزات عليه: الطلاق، والعتاق، والنكاح.

وَالْمَشْهُورُ فِي هَذَا الْحَدِيثِ الَّذِي رَوَاهُ أَبُو دَاوُدَ، وَالتِّرْمِذِيُّ، وَابْنُ مَاجَهْ مِنْ طَرِيقِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ حَبِيبِ بْنِ أَرْدَكَ، عَنْ عَطَاءٍ، عَنِ ابْنِ مَاهَكَ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «ثَلَاثٌ جَدُّهُنَّ جَدٌّ، وَهَزْلُهُنَّ جَدٌّ: النِّكَاحُ، وَالطَّلَاقُ، وَالرَّجْعَةُ». وَقَالَ التِّرْمِذِيُّ: حَسَنٌ غَرِيبٌ.

2 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* V, 10:

نزلت في رجل من الأنصار يدعى ثابت بن يسار طلق امرأته حتى إذا انقضت عدتها إلا يومين أو ثلاثة، راجعها، ثم طلقها، ففعل ذلك بها حتى مضت لها تسعة أشهر، مضارَّةً يضارُّها، فأنزل اللّٰه تعالى ذكره: «ولا تمسكوهن ضرارا لتعتدوا»

dahi gelir. Binâenʿaleyh bülûğ-ı ecel, iddetin nihâyetine erip bitirmek veya nihâyetine yaklaşmak mânalarına muhtemildir. Hâlbuki bâlâda وَبُعُولَتُهُنَّ اَحَقُّ بِرَدِّهِنَّ فٖى ذٰلِكَ [el-Bakara 2/228] buyurulmakla hakk-ı ricʿatin iddet içinde olmakla meşrut olduğu anlaşılmıştı. Burada ise فَاَمْسِكُوهُنَّ hakk-ı ricʿati ifade ettiğinden bu karîne ile bu âyette bülûğ-ı ecel iddetin nihâyetine yaklaşmak demek olduğu tezahür eder. Şimdi de iddetin inkizâsından sonraki hüküm beyan buyurulmak üzere buyuruluyor ki:

[793] {وَاِذَا طَلَّقْتُمُ النِّسَّٓاءَ فَبَلَغْنَ اَجَلَهُنَّ} Bir de ey velîler veya ey mü'minler! Kadınları boşadığınız ve binâenʿaleyh onlar da ecellerine erdiği, yani iddetlerini bitirdiği vakit {فَلَا تَعْضُلُوهُنَّ اَنْ يَنْكِحْنَ اَزْوَاجَهُنَّ اِذَا تَرَاضَوْا بَيْنَهُمْ بِالْمَعْرُوفِ} eski zevclerine nefislerini tezvic etmelerine aralarında vech-i maʿruf ile terâzî bulunduğu takdirde mümânaʿat etmeyin. ❁ Hâsılı iddet[1] bittikten sonra zevc-i evvelin kendiliğinden hakk-ı ricʿati kalmaz, lâkin kadının rızâsıyla tecdîd-i nikâh edebilir. Buna da maʿruf vechile olmak şartıyla hiç kimsenin ve hatta velîlerin bile mümânaʿata hakkı yoktur. Meselâ şâhidsiz veya mehr-i misilden dûn bir mehir ile râzı olmak gibi hilâf-ı maʿruf olursa o zaman velîsi menʿ etmeye salâhiyetdârdır. Binâenʿaleyh iki talâkta böyle bi't-terâzî iki defa tecdîd-i nikâh câizdir. Fakat üçüncüsü ber vech-i bâlâ zevc-i âhara varmadan helâl olmaz. Rivayet olunduğuna göre Maʿkıl b. Yesâr kızkardeşi Cümeyl'i[2] Ebü'l-Velîd Âsım b. Adiyy b. Aclan'a tezvic etmiş, o da sonra tatlik etmiş, bırakmış, iddeti çıktıktan sonra pişman olmuş, yeniden istemeye gelmiş, kadın da râzı olmuş, bunun üzerine Maʿkıl de kızkardeşine "o seni boşadı, sen yine ona varmak istiyorsun, eğer tekrar varırsan yüzüm yüzüne haram olsun" demiş idi. Kezâlik Câbir b. Abdullah da amcasının kızını menʿ etmiş idi. Bu âyet bunlardan biri veya her ikisi hakkında nâzil olmuştur. Resûlullah Maʿkıl'ı çağırmış bu âyeti tilâvet buyurmuş, Maʿkıl de "Rabbimin emriyle burnum sürtüldü, Allahım, râzı oldum ve emrine inkıyad ettim!" demiş ve kızkardeşini zevcine nikâh etmiş, Hazret-i Câbir de "bu âyet benim

1 B: "iddetten".
2 M, B ve F: "Cüml'ü".

hakkımda nâzil oldu" dermiş.[1] Lâkin sebeb-i nüzûl bunlar olduğuna göre tatlîki yapanlar başka mümânaʿattan menʿ olunanlar başka olmak lâzım geleceğinden bu da طَلَّقْتُمُ hitâbıyla لَا تَعْضُلُوا hitâbının ayrı ayrı muhâtablara tevcîhi ile tefkîkini iktizâ edeceğinden [794] nazma muvâfık olmayacağı mülâhazasıyla âyete şu mâna verilmiştir: "Ey zevcler, kadınlarınızı boşadığınız ve bunun üzerine onlar da iddetlerini bitirdikleri vakit onları tazyik edip başka kocaya varmaktan menʿ etmeyiniz, terâzî-i tarafeyn ile ber vech-i meşrûʿ nikâh ile gerek siz ve gerek başkası dilediklerine varsınlar." İbn Abbas, Zührî, Dahhâk demişlerdir ki, bu âyet zevcelerini tatlik ettikten sonra başka bir kocaya varmaktan menʿ eden zevcler hakkında nâzil olmuştur. Çünkü hamiyyet-i câhiliye ile bazıları mutallakalarını zulmen tazyik ederler, izdivaclarına meydan vermek istemezlerdi.[2] Kuvvet-i rivâyete binâen ekser-i müfessirîn evvelkine taraftar olmakla beraber dirayet nokta-i nazarından bunu evlâ görenler de vardır. Esasen bu iki mâna müteʿârız değildirler, biri diğerini müstelzimdir. Fakat her birinde bir nokta-i nazardan fâide-i zâide vardır. Mâ-sîka-leh nokta-i nazarından ikinci tefsîre göre bu âyetteki nehy-i ʿadl[3] (عضل) öbür âyetteki imsâk-i dırâr nehyinin mazmûnunda dâhil bir nevi tetimmesi olacak, birinci tefsîre göre ise ona mukabil bir hükm-i müstakil ifade etmiş bulunacaktır. Tefkîk-i hitâb mahzûru ise üç suretle medfûʿdur: Evvelâ, telvîn-i hitâb dahi bir nevi iltifat olarak vücûh-ı belâgattendir. Sâniyen, tatlik, sebebine isnad suretiyle boşatmak mânasına da gelebilir. Ve bu suretle muhataplar değişmemiş ikisi de velîlerden ibaret olmuş olur. Lâkin bunun Maʿkıl ve

---

1 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* VI, 454. Krş. Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* V, 17:
رُوِيَ أَنَّ مَعْقِلَ بْنَ يَسَارٍ زَوَّجَ أُخْتَهُ جُمَيل بْنَ عَبْدِ اللهِ بْنِ عَاصِمٍ، فَطَلَّقَهَا ثُمَّ تَرَكَهَا حَتَّى انْقَضَتْ عِدَّتُهَا، ثُمَّ نَدِمَ فَجَاءَ يَخْطِبُهَا لِنَفْسِهِ وَرَضِيَتِ الْمَرْأَةُ بِذَلِكَ، فَقَالَ لَهَا مَعْقِلٌ: إِنَّهُ طَلَّقَكِ ثُمَّ تُرِيدِينَ مُرَاجَعَتَهُ وَجْهِي مِنْ وَجْهِكِ حَرَامٌ إِنْ رَاجَعْتِيهِ فَأَنْزَلَ اللهُ تَعَالَى هَذِهِ الآيَة، فَدَعَا رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَعْقِلَ بْنَ يَسَارٍ وَتَلَا عَلَيْهِ هَذِهِ الْآيَةَ فَقَالَ مَعْقِلٌ: رَغِمَ أَنْفِي لِأَمْرِ رَبِّي، اللّهُمَّ رَضِيتُ وَسَلَّمْتُ لِأَمْرِكَ، وَأَنْكَحَ أُخْتَهُ زَوْجَهَا. رُوِيَ عَنْ مُجَاهِدٍ وَالسُّدِّيِّ أَنَّ جَابِرَ بْنَ عَبْدِ اللهِ كَانَتْ لَهُ بِنْتُ عَمٍّ فَطَلَّقَهَا زَوْجُهَا وَأَرَادَ رَجْعَتْهَا بَعْدَ الْعِدَّةِ فَأَبَى جَابِرٌ، فَأَنْزَلَ اللهُ تَعَالَى هَذِهِ الْآيَةَ، وَكَانَ جَابِرٌ يَقُولُ فِيَّ نَزَلَتْ هَذِهِ الْآيَةُ.

2 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* V, 22-23:
عن ابن عباس قوله: «فلا تعضلوهن أن ينكحن أزواجهن» فهذا في الرجل يطلق امرأته تطليقة أو تطليقتين، فتنقضي عدتها، ثم يبدو له في تزويجها وأن يراجعها، وتريد المرأة فيمنعها أولياؤها من ذلك، فنهى الله سبحانه أن يمنعوها.

3 M: "adal".

Câbir hâdiselerine[1] intibâkı biraz cây-ı nazardır. Sâlisen, diğer hitabların yalnız zevclere[2] veya velîlere ait olmayıp umum ümmete müteveccih olmasıdır ki, bu suretle talâka hukūkullah, taʿbîr-i âharla hukūk-ı umûmiye taʿalluk ettiğinden baʿzın fiili mecmûʿuna nisbet edilmiş olur ve böyle isnad gerek kelâm-ı Arab'da ve gerek Kur'an'da şâyiʿ ve müstefîzdir. Hukūk-ı şahsiye itibariyle boşayanlar zevcler, mümânaʿat edecek olanlar diğerleri olduğu hâlde hukūk-ı umûmiye nokta-i nazarından ikisi de bir hey'et-i ictimâʿiyeye aittir. Ve binâenʿaleyh ekser müfessirîn kavli rivâyeten [795] kuvvetli olduğu gibi dirâyeten de dakīktir. Ve fi'l-vâkiʿ talâkta hukūkullah bulunduğu müsellemdir.

Ey muhâtab-ı mutlak! {ذٰلِكَ} Şu beyan olunan nehy-i tazyik hükm-i mühimmi {يُوعَظُ بِهٖ مَنْ كَانَ مِنْكُمْ يُؤْمِنُ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ} siz insanlardan Allah'a ve âhiret gününe iman eder olan her ferde vaʿz u nasîhate şâyândır. Ey mü'minler! {ذٰلِكُمْ} bu yok mu? {اَزْكٰى لَكُمْ} sizin için en feyizli {وَاَطْهَرُ} ve en temiz, pek ziyade mûcib-i tahâret ü nezâhet bir hükümdür.

Şerʿan ve mürû'eten müstahsen olan vech-i maʿruf ile bi't-terâzî nikâha mâniʿ olmamak, bu babda müşkilât çıkarmamak, tazyik etmemek evvelâ bunu yapabilecekler için emr-i ilâhîye imtisal olacağından bir hayır, bir sevâbdır. Sâniyen zevc ve zevce için nâmûs u iffet nokta-i nazarından pek ziyade müstelzim-i tahâret ü nezâhettir. Zira nikâhtan menʿ olundukları takdirde Hudâ-nekerde şüpheye mâruz kalmalarından korkulur. Çünkü kadınlarla erkekler arasındaki alâkalar esrârengiz bir şeydir. {وَاللّٰهُ يَعْلَمُ} Bütün bunların ledünniyâtını ve ahvâl-i beşerin salâhına müteʿallik ahkâm ü şerâyiʿin künhünü Allah bilir {وَاَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ} siz ise bunları bilmezsiniz, zâhirde dolaşırsınız.

Mutallakalar hakkında netîce-i nikâh olan ve binâenʿaleyh menkûhalarda dahi cârî bulunan irdâʿ ve nafaka gibi bazı ahkâm daha vardır ki bunlar da ber vech-i âtî beyan olunur[3]:

1 B: "hadislerine".
2 B: "zevcelere".
3 F: "olunuyor".

وَالْوَالِدَاتُ يُرْضِعْنَ اَوْلَادَهُنَّ حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ لِمَنْ اَرَادَ اَنْ يُتِمَّ الرَّضَاعَةَۜ وَعَلَى الْمَوْلُودِ لَهُ رِزْقُهُنَّ وَكِسْوَتُهُنَّ بِالْمَعْرُوفِۜ لَا تُكَلَّفُ نَفْسٌ اِلَّا وُسْعَهَاۚ لَا تُضَٓارَّ وَالِدَةٌ بِوَلَدِهَا وَلَا مَوْلُودٌ لَهُ بِوَلَدِهٖ وَعَلَى الْوَارِثِ مِثْلُ ذٰلِكَۚ فَاِنْ اَرَادَا فِصَالًا عَنْ تَرَاضٍ مِنْهُمَا وَتَشَاوُرٍ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَاۜ وَاِنْ اَرَدْتُمْ اَنْ تَسْتَرْضِعُٓوا اَوْلَادَكُمْ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ اِذَا سَلَّمْتُمْ مَٓا اٰتَيْتُمْ بِالْمَعْرُوفِۜ وَاتَّقُوا اللّٰهَ وَاعْلَمُٓوا اَنَّ اللّٰهَ بِمَا تَعْمَلُونَ بَص۪يرٌ ﴿٢٣٣﴾

[796] **Meâl-i Şerîfi**

Vâlideler evlâdlarını emziğin tamamlanmasını isteyenler için iki bütün yıl emzirirler. Evlâd kendisinin olana da emzirenlerin yiyecekleri, giyecekleri lâyıkıyla borç. Maʿamâfîh herkes ancak vüsʿuna göre mükellef olur, ne yavrusuyla bir ana, ne de yavrusuyla bir baba ızrar edilmesin. Vârise düşen de aynı borç, eğer baba ve ana birbirlerinin müşâvere ve rızâlarıyla memeden kesmek isterlerse kendilerine günah yok. Ve şayet çocuklarınızı başkalarına emzirtmek isterseniz vereceğinizi güzel güzel verdikten sonra yine size günah yok. Bununla beraber Allah'tan korkun ve bilin ki Allah her ne yaparsanız görür[1], Basîr'dir (233).

{وَالْوَالِدَاتُ} Menkûha olsun mutallaka olsun bütün vâlideler {يُرْضِعْنَ اَوْلَادَهُنَّ حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ} evlâdlarını tam iki sene emzirirler, emzirmeleri lâzım gelir, hükm-i ilâhîde vâlidelerin şânı budur. Bu hüküm {لِمَنْ اَرَادَ اَنْ يُتِمَّ الرَّضَاعَةَ} emzirmeyi [797] itmam etmek isteyen içindir. Binâenʿaleyh tam iki sene müddet-i irdâʿ aʿzamî olup âyette beyan olunacağı üzere tenkīsi câizdir. {وَعَلَى الْمَوْلُودِ لَهُ} Mevlûd^{ün}-leh, yani çocuk kendisi için doğmuş ve onun vilâdetine illet ve nesebine mâlik bulunmuş olan baba üzerine de {رِزْقُهُنَّ وَكِسْوَتُهُنَّ} o vâlidelerin ücretleri olmak üzere rızıkları ve kisveleri vâcibdir. Fakat ʿale'l-ıtlâk değil {بِالْمَعْرُوفِ} kadr-i maʿruf ile, yani babanın vüsʿatine göre tarafeynin hâl ü şânıyla mütenâsib olarak bir hâkimin muvâfık görebileceği mikdarda vâcibdir. Çünkü {لَا تُكَلَّفُ نَفْسٌ اِلَّا وُسْعَهَا}

1 F: "görüyor".

hiçbir kimse vüsʿundan başkasıyla mükellef olmaz, teklîf-i mâlâyutâk mümkin olsa da yapılmaz. {لَا تُضَآرَّ} İbn Kesîr, Nâfiʿden Verş, Yaʿkūb kıraatlerinde "râ"nın şeddesi ve zammıyla, Ebû Caʿfer kıraatinde şeddesiz "râ"nın sükûnuyla, aşerenin mütebâkīsinde "râ"nın şeddesi ve fethiyle okunur ki müşeddedlerde ضرر'dan ve müfâʿale bâbından mâlum veya mechul nehy-i hâzır, sâkinde ضير'dan nehy-i mechuldür. {وَالِدَةٌ بِوَلَدِهَا وَلَا مَوْلُودٌ لَهُ بِوَلَدِه۪} Ne çocuğu yüzünden vâlide ne de çocuğu yüzünden peder ızrâra kalkışılmaz, ızrâra kalkışmasın, ızrâra kalkışılmasın, hiçbirine zarar verilmesin. لَا ضَرَرَ وَلَا ضِرَارَ.[1]

Baba berhayat ise rızık ve kisve böyle, vefâtı takdîrinde {وَعَلَى الْوَارِثِ مِثْلُ ذٰلِكَ} vâris üzerine de onun gibidir. ❁ Bu vâris ya babanın vârisi veya çocuğun[2] vârisidir. Evvelâ vefat eden babasına vâris olan sabîye mikdâr-ı kâfî mal kalmış ise o rızık ve nafaka ona, kalmadığı ve başka cihetten malı da olmadığı takdirde de o sabîye o sırada vâris olabilecek mevkiʿde bulunan zî rahm-i mahrem [798] karîbine veya asabesine vâcib olur. {فَاِنْ اَرَادَا فِصَالاً} İmdi ana ile baba iki seneden evvel memeden kesmek isterlerse {عَنْ تَرَاضٍ مِنْهُمَا وَتَشَاوُرٍ} ikisinin bir müşavere edip rızâ göstermeleri şartıyla {فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا} ikisine de bunda bir günah yoktur. ❁ Ana ile baba beraber müşavere ederlerken her hâlde yavrularının menfaatini gözetirler. Böyle ikisinin re'y ü ictihâdı birleşip de rızâ gösterdiler mi artık hata ihtimâli pek az olur. Olsa bile hüsn-i niyetle ehlinden ve yerinde vâkiʿ olan ictihadda hatâ maʿfüvdür. Fakat müşavere etmezler veya birinin rızâsı olmadan yapılmış ise günah olur. İşte bâlâda مَنْ اَرَادَ اَنْ يُتِمَّ الرَّضَاعَةَ bu müşaverede kesmeye râzı olmayandır.

Ey babalar! {وَاِنْ اَرَدْتُمْ اَنْ تَسْتَرْضِعُٓوا اَوْلَادَكُمْ} bir de siz evlâdınızı süt ana tutup emzirtmek isterseniz {فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ اِذَا سَلَّمْتُمْ مَٓا اٰتَيْتُمْ بِالْمَعْرُوفِ} vermek istediğiniz ücreti veya -İbn Kesîr kıraatinde medsiz اَتَيْتُمْ okunduğuna

1 İbn Mâce, Ahkâm, 17. "İslâm'da ilkten zarar vermek de, verilen bir zarara zararla karşılık vermek de yoktur" anlamındaki bu hadîs-i şerîf, bir hukuk ilkesi olarak pek çok fıkhî hükmün kaynağını teşkil etmiş, ayrıca bu ilke Mecelle'nin 19. maddesinde "Zarar ve mukābele bi'z-zarar yoktur" şeklinde ifadesini bulmuştur.

2 B: "çocuğunun".

göre- ihsânı, örfe muvâfık ve şer'an müstahsen bir surette güzelce teslim ettiğiniz takdirde size bir günah yoktur. ❁ Demek ki baba çocuğuna süt ana tutup vâlideyi emzirmekten men' edebilecektir. Fakat süt anayı memnun etmelidir ki çocuğa iyi baksın. Dikkat ediniz {وَاتَّقُوا اللّٰهَ} ve Allah'tan korkunuz {وَاعْلَمُٓوا} ve biliniz ki {اَنَّ اللّٰهَ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصٖيرٌ} her ne yaparsanız Allah ona muhakkak âgâhtır. Binâen'aleyh size ona göre mücâzat veya mükâfat eder.

Ahkâm-ı nikâh talâka, talâk iddete ve netîce-i nikâh olan vilâdet, radâ' ve nafakaya, nafaka da وَعَلَى الْوَارِثِ مِثْلُ ذٰلِكَ fıkrasında vefâta ve nihâyet ahkâm-ı uhreviyeye müntehî olmakla şimdi de iddet-i vefâtın ve bu münasebetle yeniden [799] bazı âdâb ve ahkâm-ı nikâhın beyânı için buyuruluyor ki:

وَالَّذٖينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَذَرُونَ اَزْوَاجاً يَتَرَبَّصْنَ بِاَنْفُسِهِنَّ اَرْبَعَةَ اَشْهُرٍ وَعَشْراًۚ فَاِذَا بَلَغْنَ
اَجَلَهُنَّ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فٖيمَا فَعَلْنَ فٖٓي اَنْفُسِهِنَّ بِالْمَعْرُوفِۜ وَاللّٰهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبٖيرٌ
﴿٢٣٤﴾ وَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فٖيمَا عَرَّضْتُمْ بِهٖ مِنْ خِطْبَةِ النِّسَٓاءِ اَوْ اَكْنَنْتُمْ فٖٓي اَنْفُسِكُمْۜ
عَلِمَ اللّٰهُ اَنَّكُمْ سَتَذْكُرُونَهُنَّ وَلٰكِنْ لَا تُوَاعِدُوهُنَّ سِرًّا اِلَّٓا اَنْ تَقُولُوا قَوْلاً مَعْرُوفاًۜ وَلَا
تَعْزِمُوا عُقْدَةَ النِّكَاحِ حَتّٰى يَبْلُغَ الْكِتَابُ اَجَلَهُۜ وَاعْلَمُٓوا اَنَّ اللّٰهَ يَعْلَمُ مَا فٖٓي اَنْفُسِكُمْ
فَاحْذَرُوهُۚ وَاعْلَمُٓوا اَنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ حَلٖيمٌ ﴿٢٣٥﴾ لَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ اِنْ طَلَّقْتُمُ النِّسَٓاءَ مَا لَمْ
تَمَسُّوهُنَّ اَوْ تَفْرِضُوا لَهُنَّ فَرٖيضَةًۚ وَمَتِّعُوهُنَّۚ عَلَى الْمُوسِعِ قَدَرُهُ وَعَلَى الْمُقْتِرِ قَدَرُهُۚ مَتَاعاً
بِالْمَعْرُوفِۚ حَقًّا عَلَى الْمُحْسِنٖينَ ﴿٢٣٦﴾ وَاِنْ طَلَّقْتُمُوهُنَّ مِنْ قَبْلِ اَنْ تَمَسُّوهُنَّ وَقَدْ
فَرَضْتُمْ لَهُنَّ فَرٖيضَةً فَنِصْفُ مَا فَرَضْتُمْ اِلَّٓا اَنْ يَعْفُونَ اَوْ يَعْفُوَا الَّذٖي بِيَدِهٖ عُقْدَةُ النِّكَاحِۜ
وَاَنْ تَعْفُٓوا اَقْرَبُ لِلتَّقْوٰىۜ وَلَا تَنْسَوُا الْفَضْلَ بَيْنَكُمْۜ اِنَّ اللّٰهَ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصٖيرٌ ﴿٢٣٧﴾
حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلٰوةِ الْوُسْطٰى وَقُومُوا لِلّٰهِ قَانِتٖينَ ﴿٢٣٨﴾ فَاِنْ خِفْتُمْ فَرِجَالاً
اَوْ رُكْبَاناًۚ فَاِذَٓا اَمِنْتُمْ فَاذْكُرُوا اللّٰهَ كَمَا عَلَّمَكُمْ مَا لَمْ تَكُونُوا تَعْلَمُونَ ﴿٢٣٩﴾

[800] **Meâl-i Şerîfi**

İçinizden vefat edip de arkalarına kadın bırakanların zevceleri nefislerini dört ay on gün bekletecekler, iddetlerini bitirdiler mi artık kendi haklarında meşrû olarak ihtiyar edecekleri hareketten size mes'ûliyet yok, Allah her ne yaparsanız habîrdir (234). Kadınlara namzedliği çıtlatmanızda veya gönlünüzde tutmanızda da size bir beis yoktur, Allah biliyor ki siz onları mutlaka anacaksınız, ancak kendileriyle bir gizliye vaadleşmeyin, yalnız meşrû bir söz söylemeniz başka. Farz olan iddet sonunu bulmadıkça da nikâhın akdine azmetmeyin, muhakkak Allah gönlünüzde ne varsa bilir, bunu bilin de O'ndan hazer edin, hem de bilin ki Allah Gafûr, Halîm'dir (235). Eğer kadınları kendilerine el sürmeden veyahut bir mehir kesmeden boşadınızsa olmaz değil, şu kadar ki onları müstefid edin, eli geniş olan kaderince, eli dar olan da kaderince ve güzellikle bir müt'a verin, bu muhsinler üzerine borç bir haktır (236). Ve eğer onları kendilerine el sürmeden [801] *boşar da mehir kesmiş bulunursanız o vakit borç o kestiğiniz mikdârın yarısıdır, meğer ki kadınlar affetsinler veya nikâhın düğümü elinde bulunan erkek affetsin. Erkekler! Sizin affetmeniz takvâya daha yakındır, aranızdaki fazlı unutmayın. Şüphesiz ki Allah her ne yaparsanız görür, Basîr'dir*[1] *(237). Namazlara dikkat edin, hele orta namaza; ve kalkın Allah için dîvân durun (238). Eğer bir korku hâlinde iseniz yaya veya süvari giderken kılın, emniyeti bulduğunuz vakit de böyle bilmediğiniz şeyleri size öğrettiği gibi hemen Allah'ı zikredin (239).*

Mâlum ya bu doğuşun bir de ölümü vardır. {وَالَّذٖينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَذَرُونَ اَزْوَاجًا} İçinizden vefat edip de geriye zevce bırakanların zevceleri de {يَتَرَبَّصْنَ بِاَنْفُسِهِنَّ اَرْبَعَةَ اَشْهُرٍ وَعَشْرًا} nefislerini dört ay on gün bekletirler, diğerlerine nikâh edilmezler, süslenmezler, görücüye çıkmazlar {فَاِذَا بَلَغْنَ اَجَلَهُنَّ} sonra müddetlerinin nihâyetine erdiler mi {فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فٖيمَا فَعَلْنَ فٖى اَنْفُسِهِنَّ بِالْمَعْرُوفِ} artık kendi haklarında vech-i ma'rûf ile, yani şer'in reddetmeyeceği bir suretle yaptıkları harekâtta; meselâ süslenmek, namzed olacaklara

1 F: "(Basîr'dir)".

görünmek gibi iddet içinde memnûʿ bulundukları kadınlık temâyülâtını meşrû vechile ibrâz etmelerinde size bir günâh yoktur. ❁ Gerek umum ve gerek evliyâ-yı umûr iddetten sonra bunları bu gibi meşrû harekâttan menʿe kıyam etmemelidirler.[1] Baʿde'l-ʿidde bunlar ihtiyarlarına sâhiptirler, ancak gayr-i meşrûʿ harekât başka, o zaman iş değişir {وَاللّٰهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ} ve siz gizli açık, maʿruf, münker her ne yaparsanız Allah ondan haberdardır. Aʿmâlinizin [802] maʿrûfuna maʿruf, münkerine münker karşılık görürsünüz.

İddetin hikmeti وَلَا يَحِلُّ لَهُنَّ اَنْ يَكْتُمْنَ مَا خَلَقَ اللّٰهُ فٖى اَرْحَامِهِنَّ [el-Bakara 2/228] nass-ı celîlinden müstebân olduğuna göre berâet-i rahmin tebeyyünü ve bunda asıl da hayz idi. Üç hayz ʿale'l-ekser üç ayda cereyan edebileceği gibi her kadın da zâtü'l-hayz olmaz. Talâkta kadının zâtü'l-hayz olup olmaması da şâyân-ı mülâhaza bir sebep olur. Bunun için talâkta zâtü'l-hayz olanların iddeti kurûʿ[2] ile, âyiselerin de ona bedel şuhûr ile olması mahz-ı hikmet olur. Fakat mevt herkes için müsâvî bir sebeptir. Bundan neş'et eden iftirakta kadının zâtü'l-hayz olup olmamasının hiç hükmü yoktur. Binâenʿaleyh iddet-i vefâtın umum için müsâvî ve muttarid bir surette olması da mahz-ı hikmettir. İyâs gibi bunun üç ay ile takdîri bu müsâvâta kâfî değildir, umûm zâtü'l-hayz olanlar nokta-i nazarından da te'mîn-i müsâvât için daha fazlasına lüzum olabilir. Aynı zamanda iddet-i mevtin talâktan ziyade bir maʿnâ-yı mâtemi tazammun etmesi de yaraşır. Kadın için niʿmet-i nikâhın zevâli her hâlde sürûr ile karşılanacak bir hâdise sayılmamalıdır. Maʿamâfîh talâkta vesîle-i tesliyet olacak bir nimet haysiyeti de melhuzdur. Ölüm ise hiç kimse için vesîle-i inşirah değildir. Bunun yegâne tesliyeti اِنَّا لِلّٰهِ وَاِنَّٓا اِلَيْهِ رَاجِعُونَ [el-Bakara 2/156] imanıdır. Ölüm sebebiyle niʿmet-i nikâhın zevâli, hassâsiyeti rakīk ve endîşe-i iffeti daha fazla olan kadın için talâktan daha fazla bir sebeb-i mâtem olmak iktizâ eder. Bu hikmetlere binâen denilebilir ki iddet-i vefâtın şuhûr ile takdîri zâtü'l-hayz olanlarla olmayanlar hakkında müsâvât teminini

1 F: "etmemelidir".
2 B: "kar'".

mutazammın olduğu gibi bunun dört ay on gün olması da ʿale'l-ekser üç ayın üç hayza muʿâdil, mütebâkī bir ay on gün de ekalliyet nokta-i nazarından tebeyyün-i berâet için bir ihtiyat ve istizhar olmakla beraber mevte müteʿallik mâtem mânasını müfîd olmak hikmetiyle alâkadar görünmektedir. Bu müddetin tamâm-ı teşekkül-i cenin ve nefh-i ruh ile alâkadar bulunduğu da Ebü'l-Âliye'den ve [803] Hasan-ı Basrî'den mervîdir. Maʿahâzâ bu müddet-i iddet fıkıh nokta-i nazarından muʿallel değil, müteʿabbeddir.

{وَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِيمَا عَرَّضْتُمْ بِهٖ مِنْ خِطْبَةِ النِّسَٓاءِ} Vefat iddeti bekleyen kadınlara hıtbe, yani nikâh namzedliği nevinden yaptığınız târizde {اَوْ اَكْنَنْتُمْ ف۪ٓي اَنْفُسِكُمْ} veya ne taʿrîzen, ne tasrîhen izhar etmeyip gönlünüzde gizlediğiniz rağbet ve fikr-i nikâhta dahi size günah yoktur. Gönlünüzden geçirebilirsiniz, "ne hoşsun, ne güzelsin, beğendim, iyi kadınsın" hatta "evlenmek istiyorum" gibi târiz yapabilirsiniz, "seninle evlenmek istiyorum, nikâhına tâlibim" gibi tasrih etmeyerek târiz câizdir. Allah müsaade etmiştir. Çünkü {عَلِمَ اللّٰهُ اَنَّكُمْ سَتَذْكُرُونَهُنَّ} Allah'a mâlum ki iddet bitince siz onları anacaksınız, sarâhaten nikâhlarına tâlib olacaksınız. Binâenʿaleyh iddet içinde de tasavvur etmenize veya sabredemeyip taʿrîzen izhâr-ı rağbet eylemenize müsaade etmiştir. {وَلٰكِنْ لَا تُوَاعِدُوهُنَّ سِرًّا} Lâkin bu müsaadeyi görüp de onlarla bir sırra, yani vat'a vaadleşmeyiniz {اِلَّٓا اَنْ تَقُولُوا قَوْلًا مَعْرُوفًا} ancak mâruf ve meşrû bir söz söylemeniz, yani târiz ile hıtbeniz veya sâir ahvâl-i meşrûʿa hakkında konuşmanız müstesnâdır. {وَلَا تَعْزِمُوا عُقْدَةَ النِّكَاحِ حَتّٰى يَبْلُغَ الْكِتَابُ اَجَلَهُ} Farz olan iddet nihâyetine erinceye kadar nikâh düğümünü berkitmeyiniz. Yani ʿakd-i nikâhı iddet çıkmadan yapmak azminde bulunmayınız. İddet içinde nikâh haramdır, yapmayınız {وَاعْلَمُٓوا} ve biliniz ki {اَنَّ اللّٰهَ يَعْلَمُ مَا ف۪ٓي اَنْفُسِكُمْ} her hâlde Allah gönlünüzdekini bilir {فَاحْذَرُوهُ} Binâenʿaleyh öyle harama azm ü [804] karardan hazer ediniz. Lâkin baʿde'l-ʿidde nikâha iddet içinde niyet اَوْ اَكْنَنْتُمْ ف۪ٓي اَنْفُسِكُمْۜ عَلِمَ اللّٰهُ mûcebince helâldir.

{وَاعْلَمُٓوا} Şunu da biliniz ki {اَنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ حَل۪يمٌ} her hâlde Allah'ın mağfireti ve hilmi çoktur. ۞ Eğer öyle olmasa idi ber vech-i bâlâ taʿrîze müsaade

etmezdi, iddetteki bir kadına târiz ile namzedlik ve hatta sükût ile rabt-ı kalb bile bir nevi kusur, bir sabırsızlık olduğu hâlde iddetten sonraya ait olan samimiyet ve maslahatınızı gözeterek onlara müsaade etmiştir. Bunlardan anlaşılır ki zâtü'z-zevc veya talâk-ı ricʿî ile mutallaka bulunan kadınlara gerek tasrih gerek târiz hiçbir vechile söz atmak câiz değildir, muʿtedde-i vefat olan kadınlara târiz ile taleb-i nikâh câiz olmakla beraber ʿale'l-ʿumûm muʿteddelerin zâtü'z-zevc olanların arz-ı nikâh mevkiʿinde bulunmaktan ihtiraz etmeleri vâcibdir. Aksi hâlde dulların hukūkuna tecavüzle zulmetmiş ve kendilerini de tehlikeye mâruz bırakmış olurlar.

Talâk ve iddet mesâili böyle arz u taleb-i nikâha müteʿallik ince birtakım vezâif ve âdâb-ı ictimâʿiyeye müntehî olunca hukūk nokta-i nazarından da bazı beyâna ihtiyaç hissedilir. Menkûhalar evvelemirde iki kısımdır. Mehir farz u takdir edilmiş olan, olmayan. Bunlardan her biri de iki kısımdır: Baʿde'n-nikâh duhûl vâkiʿ olan, olmayan. Binâenʿaleyh mutallakalar da bu suretle dört kısımdır, evvelkisi medhûl^ün^-bihâ ve mefrûzü'l-mehr olan ki bunların hükmü bâlâda zikredilmiş, talâk üzerine zulmen hiçbir şey ahz olunmayıp mehirlerinin tamamen tediyesi ve üç kar' iddet beklemeleri lüzûmu beyan olunmuş idi. İkincisi medhûl^ün^-bihâ olup mehri tesmiye edilmemiş bulunandır. Bunlara da aynı vechile وَلَهُنَّ مِثْلُ الَّذٖى عَلَيْهِنَّ بِالْمَعْرُوفِ [el-Bakara 2/228] medlûlünce mehr-i misil lüzûmu işʿâr kılınmış idi ki bununla alâkadar daha bazı beyanlar gelecektir. Üçüncüsü ne medhûl^ün^-bihâ ne mefrûzü'l-mehr olmayan, dördüncüsü de medhûl^ün^-bihâ olmayan ve fakat mefrûzü'l-mehr bulunandır ki bu ikisi de ber vech-i [805] âtî iki âyet ile bir de Sûre-i Ahzab'da فَمَا لَكُمْ عَلَيْهِنَّ مِنْ عِدَّةٍ تَعْتَدُّونَهَا [el-Ahzâb 33/49][1] âyetiyle beyan olunacaktır. Şöyle ki:

"Mehirsiz nikâh veya kable'd-duhûl talâk câiz olabilir mi? Gafûr, Halîm olan Hak teâlâ ʿindinde bunların hükmü nedir?" denilirse {لَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ اِنْ طَلَّقْتُمُ النِّسَٓاءَ مَا لَمْ تَمَسُّوهُنَّ} Hamza ve Kisaî ve Halef-i Âşir kıraatlerinde {لَمْ تُمَاسُّوهُنَّ اَوْ تَفْرِضُوا لَهُنَّ فَرٖيضَةً} menkûhanız olan kadınlara ne temas ne de

1 "…üzerlerinde sayacağınız bir iddet hakkınız yoktur…"

onlar için nikâhta farîza olan bir mehir takdir ve tesmiye etmediğiniz, yani ne duhûl, ne de tesmiye-i mehir hiçbirini yapmadığınız müddette onları boşarsanız câizdir. Sırf bundan dolayı size bir günah yoktur. Tesmiye-i mehr olmadan nikâh sahih olabileceği gibi kable'd-duhûl talâk da câiz ve vâkiʿ olur. Fakat buna da bir vecîbe-i dîniye terettüb eder: {وَمَتِّعُوهُنَّۚ عَلَى الْمُوسِعِ قَدَرُهُ وَعَلَى الْمُقْتِرِ قَدَرُهُۚ مَتَاعاً بِالْمَعْرُوفِ} Binâenʿaleyh onlara maʿruf vechile bir mütʿa verip istifade ettiriniz, o suretle ki bu mütʿa hâli geniş olana kaderince, dar olana da kaderince olsun, bunu bahşetmek {حَقّاً عَلَى الْمُحْسِنِينَ} muhsinlere hakkâ vâcibdir. ❁ Velevse mehir tesmiye edilmemiş bulunsun, her nikâhın kadına bir fâide-i mâliye ile neticelenmesi lâzımdır. Mehir tesmiye edilmeden nikâhın sahih olması ʿale'l-ıtlâk hiçbir şey lâzım gelmez demek değildir. O zaman وَلَهُنَّ مِثْلُ الَّذ۪ي عَلَيْهِنَّ بِالْمَعْرُوفِ [el-Bakara 2/228] mânasız kalmış olurdu. Buna binâen tesmiye-i mehr olmadığı hâlde duhûl bulunmuş olsa idi mehr-i misil lâzım gelecek idi. Kable'd-duhûl tatlik edilmiş olunca bu mahrûmiyete mukabil bir mütʿa olsun verilmek iktizâ eder ki bu da fıkıhta beyan olunduğu üzere lâekal baştan başa bir kat elbisedir ki bunun da ekalli bir baş örtüsü, bir entari, bir çarşaf veya bunların bedelidir. Ensardan bir zât bir Hanifiyyeyi mehir tesmiye etmeksizin tezevvüc etmiş [806] sonra da henüz duhûl vâkiʿ olmadan tatlik eylemiş idi, bu âyet bunun hakkında nâzil olmuş ve Resûlullah buna "مَتِّعْهَا وَلَوْ بِقَلَنْسُوَتِكَ: Külâhını sat o kadına bir mütʿa ver"[1] buyurmuştur.

"**Kaderuhu**", Nâfiʿ, İbn Kesîr, Ebû Amr, İbn Âmir'den Hişâm, Âsım'dan Ebû Bekir Şuʿbe, Yaʿkūb kıraatlerinde "dal"in sükûnuyla, mütebâkīsinde fethiyle okunur.

"**Cünah**", esasen bir şeyi basıp meylettiren sıklet demek olup harac, sıkıntı ve ʿale'l-ıtlâk ism ü vebâl mânasına da gelir ki "günah" kelimesinin aslı budur.

---

1 Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* II, 188:
نزلت في رجل من الأنصار تزوج بامرأة من بني حنيفة، ولم يسمّ لها مهرا، ثم طلّقها قبل أن يمسّها فأنزل الله تعالى هذه الآية، فلمّا نزلت قال له رسول الله صلّى الله عليه وسلّم: متّعها ولو بقلنسوتك.

“**Kadına Mess**”, “temas”, lisânımızda “dokunmak” dediğimiz gibi cimâʿdan kinayedir. Bu bir sır olduğundan delîl-i zâhirîsi bulunan halvet-i sahîha ile, yani mâniʿden sâlim olarak tenhâca beraber bulunmakla mâlum olur ve buna “duhûl” denilir. Bu suretle kable'd-duhûl talâkta mehir tesmiye edilmemiş bulunduğu takdirde talâk-ı bâin vâkiʿ olur ve mütʿa lâzım gelir.

{وَاِنْ طَلَّقْتُمُوهُنَّ مِنْ قَبْلِ اَنْ تَمَسُّوهُنَّ} Ve eğer onlara dokunmadan evvel talâk verir {وَقَدْ فَرَضْتُمْ لَهُنَّ فَرِيضَةً} ve hâlbuki bir farîza-i mehir takdir ve tesmiye etmiş bulunursanız {فَنِصْفُ مَا فَرَضْتُمْ} vecibeniz farz kıldığınız mehr-i müsemmânın nısfıdır. {اِلَّٓا اَنْ يَعْفُونَ} Meğer ki o kadınlar bunu afv ü iskāt etsinler[1] {اَوْ يَعْفُوَا الَّذٖى بِيَدِهٖ عُقْدَةُ النِّكَاحِ} veya nikâh düğümü elinde olan, akd edilmiş nikâha ve onu çözmek hakkına mâlik bulunan kimse yani boşayan zevc fazlasını versin. ❁ Hitâbdan bu tâbir ile gıyâba iltifat olunması bu vasf ile fazla terğīb içindir. Mervîdir ki ashâbdan Cübeyr b. Mutʿim hazretleri böyle tamamını vermiş وَأَنَا أَحَقُّ بِالْعَفْوِ demiştir,[2] radıyallahu ʿanh. Maʿamâfîh ilk nazarda bu kimseden [807] murad velî gibi görünür ki “veya kadın sağīre olduğundan dolayı tezvîcine mâlik olan velîsi o nısfı affetmiş bulunsun” demek olur. Lâkin evvelki mânayı te'yîden buyuruluyor ki {وَاَنْ تَعْفُٓوا اَقْرَبُ لِلتَّقْوٰى} ve affetmeniz takvâya akrebdir. ❁ Belli ki sagīrenin hakkını ıskātta bir alâka-i takvâ bulunamayacağından[3] bunun mânası şudur: Kadının affetmesinden sizin fazla vermeniz takvâya akrebdir.

{وَلَا تَنْسَوُا الْفَضْلَ بَيْنَكُمْ} Aranızda fazlı da unutmayın, birbirinize karşı fazl ü fazîletle muâmele etmeyi elden bırakmayın وَلِلرِّجَالِ عَلَيْهِنَّ دَرَجَةٌ [el-Bakara 2/228] mazmûnunu hatırdan çıkarmayın {اِنَّ اللّٰهَ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصٖيرٌ} zira her ne yaparsanız Allah ona âgâhtır. Yaptığınız fazl ü ihsânı zâyiʿ etmez. Kadın affederse bu fazileti o ihraz etmiş olur, erkek fazlasıyla

---

1 F: “etsin”.

2 Dârekutnî, *Sünen*, IV, 421:
نا يَحْيَى بْنُ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ حَاطِبٍ وَأَبُو سَلَمَةَ أَنَّ جُبَيْرَ بْنَ مُطْعِمٍ تَزَوَّجَ امْرَأَةً مِنْ بَنِي نَصْرٍ فَطَلَّقَهَا قَبْلَ أَنْ يَدْخُلَ بِهَا فَأَرْسَلَ إِلَيْهَا بِالصَّدَاقِ كَامِلًا فَقَالَ: أَنَا أَحَقُّ بِالْعَفْوِ مِنْهَا قَالَ اللّٰهُ تَعَالَى: «إِلَّا أَنْ يَعْفُونَ أَوْ يَعْفُوَ الَّذِي بِيَدِهِ عُقْدَةُ النِّكَاحِ» (البقرة ٢/٢٣٧) وَأَنَا أَحَقُّ بِالْعَفْوِ مِنْهَا.

3 B: “bulunmayacağından”.

tamamını verirse fazl ü rüchânını isbat etmiş bulunur. Binâenʿaleyh nikâh, talâk ve mal derdiyle dünyaya dalıp fazl ü fazîleti unutmamalıdır. Böyle olabilmek için de {حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ} mâlum olan namazları {وَالصَّلٰوةِ الْوُسْطٰى} ve hele salât-ı vüstâyı üstlerine düşerek muhafaza ediniz; her birini dikkatle gözetip vaktinde eksiksiz olarak edâya devam ediniz {وَقُومُوا لِلّٰهِ قَانِتٖينَ} ve Allah için kıyam edip dîvân durunuz, yani Allah için kalkıp önünüze bakarak, ellerinizi güzel bir vaziyette tutup oynatmayarak sükût ü sekînet ve bir tavr-ı inkıyâd içinde Allah diyerek namaza durunuz.

"**Kunût**", bir şeye o suretle devam ve mülâzemet edip durmaktır ki tâat, huşûʿ sükût, kıyam mânalarını tazammun eder ve lisânımızda "dîvân durmak" tâbir olunur. Bunun için kunut tâattir, kunut tûl-i kıyamdır, kunut sükûttur, kunut huşûʿ ve hafd-ı cenâh ve sükûn-ı [808] etrâftır diye muhtelif nokta-i nazardan târif edilmiştir. Bir hadîs-i şerîfte أَفْضَلُ الصَّلَاةِ طُولُ الْقُنُوتِ buyurulmuştur[1] ki kıyam demektir. Binâenʿaleyh namazda kıyam ve kıraati, duayı veya huşûʿ ve sükûtu uzatmaya da "kunut" denilir. Nitekim Hazret-i Peygamber "bir ay kunut yaptı, bunda Arab kabilelerinden biri aleyhine dua ederdi" diye rivayet olunan[2] fiʿl-i nebevîde kunut duaya kıyâmı uzatmak demektir. İşbu قُومُوا لِلّٰهِ قَانِتٖينَ emriyle namazda bilhassa Allah için niyetin ve iftitah tekbîrinin ve kıyâmın ve huşûʿ ile dünya kelâmından sükûtun farziyeti anlatılmıştır. Bu suretle kıyam namazın ilk rüknüdür. فَاقْرَؤُا [el-Müzzemmil 73/20], وَارْكَعُوا [el-Bakara 2/43], وَاسْجُدُوا [el-Hacc 22/77] emirleri mûcebince kıraat, rükûʿ, sücûd, kaʿde tertipte bundan sonradır. Her namazda evvelâ dîvân durmak vardır. Bu sebeple namaz esasen bir kunuttur. Fakat vitir namazı gibi bazı namazda kıyam esnasında bir tekbir ile daha dua için kıyâmı uzatmaya da maʿnâ-yı hâssıyla "kunut" denilir ki kunut içinde kunut demek olur. Binâenʿaleyh "kānitîn" musallîn, hâşiʿîn, sâkitîn demek olur. Asıl kıyam قُومُوا لِلّٰهِ'dan müstebân olduğu için قَانِتٖينَ daha ziyade

1 Müslim, Salâtü'l-Müsâfirîn, 164.
2 Müslim, Mesâcid, 304:
عَنْ أَنَسٍ أَنَّ رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَنَتَ شَهْرًا يَدْعُو عَلَى أَحْيَاءٍ مِنْ أَحْيَاءِ الْعَرَبِ، ثُمَّ تَرَكَهُ.

zikrullah ile durup huşûʿ ile sükût mânasına sevk olunmuştur. Ebû Amr[1] eş-Şeybânî'den mervîdir ki "biz ibtidâ ahd-i Resûlullah'da namazda tekellüm ederdik وَقُومُوا لِلّٰهِ قَانِتِينَ nâzil oldu, sükût ile emredildik" demiştir.[2] Abdullah b. Mesʿud dahi demiştir ki "biz Habeşistan'a gitmezden evvel Hazret-i Peygamber'e namazda olduğu hâlde selâm verirdik, o da bize karşılık verirdi. Habeşistan'dan geldiğimde[3] selâm verdim karşılık vermedi, sonra bunu kendisine arz ettim, 'Cenâb-ı Allah dilediği emri ihdas eder, namazda tekellüm etmemenizi de katʿiyyen emreyledi' buyurdu."[4] Ebû Saîd-i Hudrî'den mervîdir ki bir adam Hazret-i Peygamber'e namazda selâm verdi o da işâretle aldı, selâm verdikten sonra buyurdu ki "biz namazda redd-i selâm ederdik, yani selâm alırdık amma ondan nehyedildik".[5] Muâviye b. Hakem es-Sülemî hadîsinde de Aleyhissalâtü vesselâm buyurmuştur ki "bizim [809] şu namazımız yok mu, bunda kelâm-ı nâstan hiçbir şey yaraşmaz. O tesbih, tekbir, kırâat-i Kur'an'dır".[6] Bu âyetin nüzûlünden sonra ashâb-ı kiramdan herhangi birisi namaza durduğu vakit heybet-i Rahman ile uzağa bakmaktan, sağa sola iltifat etmekten, bir çakılı itmekten, gönlünde dünya umûruna müteʿallik bir kuruntu yapmaktan sakınırdı.

---

1 B: "Âmir".

2 Buhârî, el-Amel fi's-Saleh, 2:
عَنْ أَبِي عَمْرٍو الشَّيْبَانِيِّ، قَالَ: قَالَ لِي زَيْدُ بْنُ أَرْقَمَ: إِنْ كُنَّا لَنَتَكَلَّمُ فِي الصَّلاَةِ عَلَى عَهْدِ النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يُكَلِّمُ أَحَدُنَا صَاحِبَهُ بِحَاجَتِهِ، حَتَّى نَزَلَتْ: «حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلاَةِ الوُسْطَى وَقُومُوا لِلَّهِ قَانِتِينَ» (البقرة ٢/٨٣٢) فَأُمِرْنَا بِالسُّكُوتِ.

3 B: "geldiğimizde".

4 Nesâî, Sehv, 20. Krş. Ebû Dâvûd, Salât, 169/924:
عَنْ ابْنِ مَسْعُودٍ، قَالَ: كُنَّا نُسَلِّمُ عَلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَيَرُدُّ عَلَيْنَا السَّلاَمَ حَتَّى قَدِمْنَا مِنْ أَرْضِ الْحَبَشَةِ، فَسَلَّمْتُ عَلَيْهِ، فَلَمْ يَرُدَّ عَلَيَّ، فَأَخَذَنِي مَا قَرُبَ وَمَا بَعُدَ فَجَلَسْتُ حَتَّى إِذَا قَضَى الصَّلاَةَ، قَالَ: إِنَّ اللهَ عَزَّ وَجَلَّ يُحْدِثُ مِنْ أَمْرِهِ مَا يَشَاءُ، وَإِنَّهُ قَدْ أَحْدَثَ مِنْ أَمْرِهِ أَنْ لَا يُتَكَلَّمَ فِي الصَّلَاةِ.

5 Heysemî, *Mecmaʿu'z-zevâid,* II, 81; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* I, 732:
عَن أبي سعيد الْخُدْرِيّ أَن رجلا سلم على النَّبِي صلى الله عَلَيْهِ وَسلم وَهُوَ فِي الصَّلَاة فَرد النَّبِي صلى الله عَلَيْهِ وَسلم إِشَارَة فَلَمَّا سلم قَالَ لَهُ النَّبِي صلى الله عَلَيْهِ وَسلم: إِنَّا كُنَّا نرد السَّلَام فِي صَلَاتنَا فنهينا عَن ذَلِك.

6 Müslim, Mesâcid, 33:
عَنْ مُعَاوِيَةَ بْنِ الْحَكَمِ السُّلَمِيِّ، قَالَ: بَيْنَا أَنَا أُصَلِّي مَعَ رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، إِذْ عَطَسَ رَجُلٌ مِنَ الْقَوْمِ، فَقُلْتُ: يَرْحَمُكَ اللهُ فَرَمَانِي الْقَوْمُ بِأَبْصَارِهِمْ، فَقُلْتُ: وَاثُكْلَ أُمِّيَاهْ، مَا شَأْنُكُمْ؟ تَنْظُرُونَ إِلَيَّ، فَجَعَلُوا يَضْرِبُونَ بِأَيْدِيهِمْ عَلَى أَفْخَاذِهِمْ، فَلَمَّا رَأَيْتُهُمْ يُصَمِّتُونَنِي لَكِنِّي سَكَتُّ، فَلَمَّا صَلَّى رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَبِأَبِي هُوَ وَأُمِّي، مَا رَأَيْتُ مُعَلِّمًا قَبْلَهُ وَلَا بَعْدَهُ أَحْسَنَ تَعْلِيمًا مِنْهُ، فَوَاللهِ، مَا كَهَرَنِي وَلَا ضَرَبَنِي وَلَا شَتَمَنِي، قَالَ: «إِنَّ هَذِهِ الصَّلَاةَ لَا يَصْلُحُ فِيهَا شَيْءٌ مِنْ كَلَامِ النَّاسِ، إِنَّمَا هُوَ التَّسْبِيحُ وَالتَّكْبِيرُ وَقِرَاءَةُ الْقُرْآنِ» أَوْ كَمَا قَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ...

الصَّلَوَات'da اَلِف لَام ʿahd-i hâricî içindir ki murad günde beş vakit mâlum olan farz namazlardır. Bu ʿahd olmasa idi mâlum olan bütün namazların farz olması lâzım gelecekti ki buna güç yetmezdi.

"**Vustâ**"; "evsat"ın müennesi olarak ism-i tafdîldir ki, orta veya efdal demektir. Bunun için salât-ı vustâ hakkında mefhum itibariyle orta namaz veya efdal namaz diye ancak iki kavil vardır. İsm-i tafdîl, ziyade ve noksanı kabul eden şeylerden binâ edildiği cihetle "mevt"ten "emvet" denilmediği gibi, bir şeyin vasat olması da ziyade ve noksanı kabul etmeyeceği için "evsat" ve "vustâ" kelimesinin tafdîl mânasında istiʿmâli doğru olmayacağı[1] ve binâenʿaleyh "evsat" en hayırlı, en muʿtedil demek olup "salât-ı vustâ" da efdal namaz mânasına olmak lâzım geleceği ihtar da edilmiştir. Maʿamâfîh ism-i tafdîlin asl-ı fiil mânasına vürûdu dahi inkâr edilemeyeceği gibi tevassutun izâfî veya hakīkīsini tasavvur da mümkindir. Şu hâlde salât-ı vustâ namazların en ortası veya ortası demek de olabilir.

Mâsadakına gelince: Atıf tegāyür iktizâ edeceğinden الصَّلٰوةِ الْوُسْطٰى "es-salavât"tan başka bir namaz gibi görünür ise de esasen "es-salât", "es-salavât"ta dâhil olduğundan bu atfın ziyâde-i iʿtinâ için hâssı âmma atıf kabîlinden bulunduğu ednâ mülâhaza ile anlaşılır ki ʿale'l-ʿumûm müfessirîn rivayetleri de böyledir. Binâenʿaleyh bu atıf وَمَلٰٓئِكَتِهٖ ... وَجِبْرِيلَ [el-Bakara 2/98] diye meleklere Cebrâil'i atıf gibidir ve farz namazlar içinde salât-ı vustâ melâike içinde Cebrâil'e benzer. Acaba bu hangi namazdır? Bunu sûret-i katʿiyyede tâyin [810] mümkin değildir. Kibâr-ı tâbiʿînden Saîd b. Müseyyeb hazretleri "salât-ı vustâ hakkında ashâb-ı Resûlullah şöyle idi" demiş ve parmaklarını birbirine geçirmiş.[2] Bu bâbdaki akvâlin hulâsası:

---

1 F: "olamayacağı".

2 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân*, V, 221:

عن سعيد بن المسيب قال: كان أصحاب رسول الله صلى الله عليه وسلم فيه هكذا، -يعني مختلفين في الصلاة الوسطى- وشبك بين أصابعه.

1. Bu, ikindi namazıdır. Bu kavil Hazret-i Ali'den, İbn Mesʿud'dan, Ebû Eyyûb'dan, bir rivayette İbn Ömer'den, Semüre[1] b. Cündeb'den, Ebû Hureyre'den, Atıyye[2] rivayetinde İbn Abbas'tan, Ebû Saîd-i Hudrî'den, bir rivayette Hazret-i Âişe'den, Hazret-i Hafsa'dan radıyallahu ʿanhüm, bir hayli tâbiʿînden, İmâm-ı Aʿzam Ebû Hanîfe'den, bir kavlinde İmam Şâfiî'den, Ahmed b. Hanbel'den ve bazı ashâb-ı Mâlik'ten mervîdir. Fi'l-vâkiʿ hadîs-i sahih ile şâyiʿan rivayet edilmiştir ki Resûlullah Efendimiz Ahzab muharebesi günü "شَغَلُونَا عَنِ الصَّلَوةِ الْوُسْطَى صَلَاةِ الْعَصْرِ مَلَأَ اللّٰهُ قُلُوبَهُمْ وَبُيُوتَهُمْ نَارًا: Bizi salât-ı vustâ olan salât-ı asırdan meşgul ettiler, Allah kalblerine ve evlerine ateş doldursun!"[3] buyurmuştur. Çünkü düşmanların kıtal için hücumlarından dolayı salât-ı havf suretiyle olsun vaktinde kılamamışlar, gurûb-ı şemsten sonra kılmışlardı. Hazret-i Ali de "biz salât-ı vustâyı sabah namazı zannederdik, nihâyet Resûlullah söyledi de bunun asr olduğunu tanıdık" demiştir.[4] Ebû Mâlik-i Eşʿarî ve Semüre[5] b. Cündeb hazerâtı da Resûlullah'ın, اَلصَّلٰوةُ الْوُسْطَى صَلَاةُ الْعَصْرِ buyurduğunu rivayet etmişlerdir.[6] Bunun vechi ve hikmeti olarak denilmiştir ki: İkindi namazı vakti herkesin ticaret ve maîşet için en ziyade meşgul oldukları bir vakittir. Melâike-i leyl ü nehârın ictimâʿı hengâmıdır, bir de nehâr-ı şerʿî ile iki gündüz iki gece namazlarının ortasındadır. Binâenʿaleyh her iki mânasıyla vustâdır.

2. Sabah namazıdır. Bu da Hazret-i Ömer'den, bir rivayette Hazret-i Ali'den, Ebû Mûsâ ve Muâz ve Câbir ve Ebû Ümâme ve bir rivayette İbn Ömer hazerâtından ve Mücâhid'den ve İmam Mâlik'den ve bir kavilde İmam Şâfiî'den mervîdir. Bunun hakkında da Resûlullah'ın bir gün sabah namazını kılıp kable'r-rükûʿ kunut da yaptığı [811] ve elini kaldırıp dua ettiği ve hitâmında هٰذِهِ الصَّلَوةُ الْوُسْطَى الَّتِى أُمِرْنَا بِهَا أَنْ نَقُومَ فِيهَا قَانِتِينَ

---

1 M: "Semre".

2 M: "Utayye".

3 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* V, 188. Müslim, Mesâcid, 205'teki ifade şöyledir:
قَالَ رَسُولُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَوْمَ الْأَحْزَابِ: «شَغَلُونَا عَنِ الصَّلَاةِ الْوُسْطَى، صَلَاةِ الْعَصْرِ، مَلَأَ اللّٰهُ بُيُوتَهُمْ وَقُبُورَهُمْ نَارًا»، ثُمَّ صَلَّاهَا بَيْنَ الْعِشَاءَيْنِ، بَيْنَ الْمَغْرِبِ وَالْعِشَاءِ

4 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* V, 188; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* II, 544:
عن زر قال: قلت لعبيدة السلماني: سل علي بن أبي طالب عن الصلاة الوسطى. فسأله، فقال: كنا نراها الصبح –أو الفجر– حتى سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول يوم الأحزاب: «شغلونا عن الصلاة الوسطى صلاة العصر! ملأ الله قبورهم وأجوافهم نارا»

5 M: "Semre".

6 Tirmizî, Salât, 19/182.

buyurduğu Ebû Recâ-i Utâridî hazretlerinden rivayet edilmiş[1] ve Fahreddin Râzî, tefsîrinde buna daha çok istidlâlâtta bulunmuştur.

3. Öğle namazıdır. Bu da İbn Ömer, Zeyd, Üsâme, Ebû Saîd, Âişe hazerâtından ve bir rivayette İmam-ı Aʿzam'dan mervîdir. Zeyd b. Sâbit radıyallahu ʿanh şöyle rivayet etmiştir ki: Hazret-i Peygamber öğle sıcağında namaz kılar, nâs da hâcirelerinde sıcaktan tahaffuzgâhlarında bulunur, cemaate gelmezlerdi. Resûlullah bu hususta söylendi, Cenâb-ı Allah وَالصَّلٰوةِ الْوُسْطٰى'yı inzal buyurdu ki murad öğle namazıdır.[2] Ve yine rivayet olunmuştur ki o zaman öğleyin Hazret-i Peygamber'in arkasında ancak bir iki saf cemaat bulunurdu, Resûlullah "لَقَدْ هَمَمْتُ [أَنْ] أَحْرُقَ عَلَى قَوْمٍ لَا يَشْهَدُونَ الصَّلَاةَ بُيُوتَهُمْ: Vallahi şu namaza gelmeyen kavmin üzerlerine evlerini yakayım diye gönlüme geldi" buyurmuş, bunun üzerine bu âyet nâzil olmuştur.[3] Bir de öğle namazı Resûlullah'ın ibtidâ Cebrâil imâmetiyle kıldığı ilk namazdır. Bundan başka cuma namazı bu vakittedir, bunun fazileti ise mâlumdur.
4. Akşam namazıdır. Bu da Abîde[4] es-Selmânî ve Kabîsa[5] b. Züveyb'den radıyallahu ʿanhümâ mervîdir. Zira bu namaz hazarda ve seferde hep üç rekʿat sâbittir.
5. Yatsı namazı olduğu da bazı zevâttan nakledilmiştir.
6. Beş vakit namazın mecmûʿudur ki Muâz b. Cebel radıyallahu ʿanh buna kāil olmuştur. Fi'l-vâkiʿ namaz asl-ı iman ile aʿmâl-i sâire beyninde mütevassıt bir ibadettir. Bu itibarla "vustâ" sıfat-ı kâşifedir.

---

1 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* V, 216:

عن أبي رجاء العطاردي قال: صليت خلف ابن عباس الفجر، فقنت فيها ورفع يديه ثم قال: هذه الصلاة الوسطى التي أمرنا الله أن نقوم فيها قانتين.

Ebû Hayyân dışındaki kaynakların hepsinde sabah namazını kıldıran ve ilgili cümleyi söyleyen şahsın İbn Abbas olduğu zikredilir.

2 Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* V, 183; Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* V, 206:

عن زيد بن ثابت قال: كان رسول الله صلى الله عليه وسلم يصلي الظهر بالهاجرة، ولم يكن يصلي صلاة أشد على أصحاب النبي صلى الله عليه وسلم منها، قال: فنزلت: «حافظوا على الصلوات والصلاة الوسطى». وقال: «إن قبلها صلاتين وبعدها صلاتين»

3 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* V, 207. Krş. Buhârî, Ezân, 29:

إن رسول الله صلى الله عليه وسلم كان يصلي الظهر بالهجير، فلا يكون وراءه إلا الصف والصفان، الناس يكونون في قائلتهم وفي تجارتهم، فقال رسول الله: «لقد هممت أن أحرق على أقوام لا يشهدون الصلاة بيوتهم!» قال: فنزلت هذه الآية: «حافظوا على الصلوات والصلاة الوسطى»

4 M, B, F +"Ebû"; M: "Ubeyde".

5 M: "Kubeysa".

Diğer cihetten namazda sâhib-i tertib olmak efdal olduğunda söz yoktur. Bu ise her gün beş vakit namazın mecmûʿu itibariyledir.

7. Beş vakit namazdan gayr-i muayyen olarak birisidir. Kibâr-ı tâbiʿîn-den Saîd b. Müseyyeb ve Ebû Bekir Verrâk buna kāil olmuşlardır. Cenâb-ı Allah şehr-i [812] ramazanda leyle-i kadri, esmâ-i hüsnâsında ism-i aʿzamını, yevm-i cumada sâat-i icâbeti gizlediği gibi, namazlar içinde de salât-ı vustâyı gizlemiş ve bununla beraber muhafazasını emretmiştir ki namazların hepsine devam ve muhafazasına itina olunsun. Böyle olduğunu Nâfiʿ, İbn Ömer'den rivayet etmiş, Rebîʿ b. Haysem de buna kāil olmuştur, bir de bu âyet ibtidâ وَالصَّلٰوةِ الْوُسْطٰى صَلَاةِ الْعَصْرِ diye nâzil olmuştu, Hazret-i Hafsa'nın kölesine yazdırdığı ve bu âyete gelince bilhassa imlâ suretiyle yazdırdığı mushafta ve kezâlik Hazret-i Âişe'nin mushafında böyle ve bir rivayette: وَهِيَ صَلَاةُ الْعَصْرِ olduğu,[1] fakat bunun bilâhare neshedilip yalnız وَالصَّلٰوةِ الْوُسْطٰى kıraati kaldığı kırâât-i mütevâtire ile sâbit ve Berâ' b. Âzib hazretlerinden de bilhassa mervî bulunduğu cihetle anlaşılıyor ki bu evvelâ ikindi namazı olmak üzere tâyin edilmiş olduğu hâlde bilâhare taʿyîni nesh olunup mübhem bırakılmıştır. Müfessir Kurtubî demiştir ki: "Sahih olan budur, zira edille müteʿârız ve vech-i tercih mefkuddur."[2]

---

1 Müslim, Mesâcid, 207:
عَنْ أَبِي يُونُسَ، مَوْلَى عَائِشَةَ، أَنَّهُ قَالَ: أَمَرَتْنِي عَائِشَةُ أَنْ أَكْتُبَ لَهَا مُصْحَفًا، وَقَالَتْ: إِذَا بَلَغْتَ هَذِهِ الْآيَةَ فَآذِنِّي: «حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَى» (البقرة ٢/٨٣٢) فَلَمَّا بَلَغْتُهَا آذَنْتُهَا فَأَمْلَتْ عَلَيَّ: «حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَى، وَصَلَاةِ الْعَصْرِ، وَقُومُوا لِلّٰهِ قَانِتِينَ»، قَالَتْ عَائِشَةُ: سَمِعْتُهَا مِنْ رَسُولِ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ.
Muvatta', Salâtü'l-Cümʿa, 26:
عَنْ عَمْرِو بْنِ رَافِعٍ أَنَّهُ قَالَ: كُنْتُ أَكْتُبُ مُصْحَفًا لِحَفْصَةَ أُمِّ الْمُؤْمِنِينَ. فَقَالَتْ: إِذَا بَلَغْتَ هَذِهِ الْآيَةَ فَآذِنِّي: «حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ، وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَى، وَقُومُوا لِلّٰهِ قَانِتِينَ» (البقرة ٢/٨٣٢) فَلَمَّا بَلَغْتُهَا آذَنْتُهَا فَأَمْلَتْ عَلَيَّ: «حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ، وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَى، وَصَلَاةِ الْعَصْرِ، وَقُومُوا لِلّٰهِ قَانِتِينَ»

2 Kurtubî, *el-Câmiʿ li-ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed el-Berdûnî - İbrahim Itfeyyiş, Kâhire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısrıyye, 1384/1964, III, 212:
وَمِمَّا يَدُلُّ عَلَى صِحَّةِ أَنَّهَا مُبْهَمَةٌ غَيْرُ مُعَيَّنَةٍ مَا رَوَاهُ مُسْلِمٌ فِي صَحِيحِهِ فِي آخِرِ الْبَابِ عَنِ الْبَرَاءِ بْنِ عَازِبٍ قَالَ: نَزَلَتْ هَذِهِ الْآيَةُ: «حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَصَلَاةِ الْعَصْرِ» فَقَرَأْنَاهَا مَا شَاءَ اللّٰهُ، ثُمَّ نَسَخَهَا اللّٰهُ فَنَزَلَتْ: «حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَى» فَقَالَ رَجُلٌ: هِيَ إِذًا صَلَاةُ الْعَصْرِ؟ قَالَ الْبَرَاءُ: قَدْ أَخْبَرْتُكَ كَيْفَ نَزَلَتْ وَكَيْفَ نَسَخَهَا اللّٰهُ تَعَالَى، وَاللّٰهُ أَعْلَمُ. فَلَزِمَ مِنْ هَذَا أَنَّهَا بَعْدَ أَنْ عُيِّنَتْ نُسِخَ تَعْيِينُهَا وَأُبْهِمَتْ فَارْتَفَعَ التَّعْيِينُ، وَاللّٰهُ أَعْلَمُ. وَهَذَا اخْتِيَارُ مُسْلِمٍ، لِأَنَّهُ أَتَى بِهِ فِي آخِرِ الْبَابِ، وَقَالَ بِهِ غَيْرُ وَاحِدٍ مِنَ الْعُلَمَاءِ الْمُتَأَخِّرِينَ، وَهُوَ الصَّحِيحُ إِنْ شَاءَ اللّٰهُ تَعَالَى لِتَعَارُضِ الْأَدِلَّةِ وَعَدَمِ التَّرْجِيحِ، فَلَمْ يَبْقَ إِلَّا الْمُحَافَظَةُ عَلَى جَمِيعِهَا وَأَدَائِهَا فِي أَوْقَاتِهَا، وَاللّٰهُ أَعْلَمُ.

Meşhûr olan kaviller bunlardır. Bunlardan başka:

8. Cuma günü cuma namazı, diğer günlerde öğle namazıdır. Bu da Hazret-i Ali'den rivayet edilmiştir.
9. Yatsı ve sabah namazlarıdır ki Ebû Hayyân'ın zikrine göre Hazret-i Ömer ve Hazret-i Osman buna kāil olmuşlardır.
10. Sabah ve ikindi namazlarıdır ki fukahâ-yı Mâlikî'den Ebû Bekir Ebherî'nin kavlidir.
11. Bilhassa cuma namazıdır.
12. Farz namazların hepsinde cemaattir.
13. Salât-ı havftır.
14. Vitir namazıdır. Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed es-Sehâvî bunu ihtiyar etmiştir.
15. Kurban bayramı namazı,
16. Ramazan bayramı namazı,
17. Kuşluk namazıdır.

[813] Müfessir Ebû Hayyân Endelüsî bunları telhis ederek der ki: "Bu kavillerden her biri zikrettiği namazın fazileti hakkında vârid olan hadislerle bir de bazısının şu, şu arasında mütevassıt olmasıyla tercih olunmak istenilmiştir. Hâlbuki bu bir hüccet değildir. Muayyen bir namazın fazîlet-i mahsûsası bulunmak ne efdal-i kül olmasına, ne de salât-ı vustâdan murâd-ı ilâhî o olduğuna delâlet etmez. Bütün bu rivâyât meyânında, en şâyân-ı i'timad olan kavil; Fahr-i Risâlet'in "salât-ı asr" diye beyânıdır"[1] İbn Cerîr Taberî de tefsîrinde bunu savab göstermiştir.[2] Hanefiyyenin de en ziyade taraftar olduğu budur. Böyle olmakla beraber bu kadar ihtilâf içinde bunun kat'î bir tefsir olduğu iddia edilemez, zira âyetten

---

1 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* II, 546:
وَرَجَّحَ كُلَّ قَوْلٍ مِنَ الْأَقْوَالِ الَّتِي عُيِّنَتْ فِيهَا: أَنَّ الْوُسْطَى هِيَ كَذَا، بِأَحَادِيثَ وَرَدَتْ فِي فَضْلِ تِلْكَ الصَّلَاةِ، وَرُجِّحَ بَعْضُهَا بِأَنَّهَا وَسَطٌ بَيْنَ كَذَا وَكَذَا، وَلَا حُجَّةَ فِي شَيْءٍ مِنْ ذَلِكَ، لِأَنَّ ذِكْرَ فَضْلِ صَلَاةٍ مُعَيَّنَةٍ لَا يَدُلُّ عَلَى أَنَّهَا الَّتِي أَرَادَ اللهُ بِقَوْلِهِ: وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَى وَلِأَنَّ كَوْنَهَا وَسَطًا بَيْنَ كَذَا وَكَذَا لَا يَصْلُحُ أَنْ يُبْنَى مِنْهُ أَفْعَلُ التَّفْضِيلِ...

2 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* V, 221:
قال أبو جعفر: والصواب من القول في ذلك ما تظاهرت به الأخبار عن رسول الله صلى الله عليه وسلم التي ذكرناها قبل في تأويله: وهو أنها العصر.

"salâtü'l-ʿasr" beyânının mensûhü't-tilâve kalması, tâyin hükmünün neshine de muhtemildir. Yalnız nesh-i tilâvet olması salât-ı vustânın maʿhûdiyyeti beş vakit namaz gibi tekarrur edip bi't-tevâtür mâlum ve muayyen olmasına mütevakkıftır. Hâlbuki görüldüğü üzere beş vakit namaz katʿiyyen mâlum olduğu hâlde bu öyle değildir, bu ancak mefhûm-ı küllîsiyle mâlumdur, gerçi yevm-i Ahzab hadîsi en kavî bir beyandır. Lâkin bunun o günkü ikindi namazına masruf olması da muhtemildir, çünkü en ziyade mâniʿaya mâruz olan o olmuştur. Ve kesret-i iştigal hikmetine nazaran salât-ı vustânın ekseriyetle ikindi namazına hamli, ekser-i nâs için ikindi namazının kesret-i meşgaleye müsâdif olmasından ve bu suretle ortada kalmasındandır. Hâlbuki umûma nazaran kesret-i meşgūliyet ve mâniʿa diğer namazlara da tesadüf edebilir. Bu cihetle denilebilir ki her şahıs için kesret-i mevâniʿ hasebiyle kılınması müşkil ve en ziyade ortada kalıp fevt olması melhuz bulunan namaz hangisi ise, onun hakkında efdal-i salavât ve salât-ı vustâ da odur. Ve ber vech-i bâlâ her namaz hakkında rivayet vâkiʿ olması bu suretle îzâh edilebilir. Ve nüzûl-i evveldeki "salâtü'l-asr" beyânının mensuh bulunması da bunu müeyyiddir. O hâlde salât-ı vustâ hakkında esahh u evsat-ı [814] akvâl, beş vakit namazdan gayr-i muayyen birisi olmaktır. Bütün namazlara itinayı temin için salât-ı vustâ katʿiyyetle tâyin olunmamış, ancak ekîden buyurulmuştur ki:

Namazların hepsini ve hele salât-ı vustâyı muhafaza ediniz ve Allah için kalkıp dîvâna durunuz; {فَاِنْ خِفْتُمْ} ve şayet korkarsanız; düşman veya yırtıcı hayvan gibi bir sebepten nâşî şiddetli bir korkuya düşerseniz {فَرِجَالاً اَوْ رُكْبَانًا} piyade veya süvari nasıl durabilirseniz öyle kılınız. ❁ Yani iktizâ-yı hâle göre nasıl ve ne tarafa durmak mümkin ise öylece, velev hayvan üzerinde îmâ ile olsun münferiden kılınız ve her hâlde mümkin olduğu kadar kılınız, terk etmeyiniz, bu suretle gelişine göre namaza "salât-ı havf = korku namazı" denilir ki en şiddetli korku zamanındadır. Salât-ı havfın cemaatle kılınabilen diğer bir sureti vardır ki Sûre-i Nisâ'da gelecektir, onda korku bundan azdır. Fakat düşman ile bilfiil kıtal esnâsında bunların hiçbiri yapılamaz. Hareket namazı müfsid olduğundan o

zaman namazı kazâya bırakmak zarûrî olur. Nitekim Hendek muharebesinde Ahzab günü gurûb-ı şemse kadar böyle olmuş da Resûlullah شَغَلُونَا عَنِ الصَّلَاةِ الْوُسْطَى صَلَاةِ الْعَصْرِ الخ buyurmuş,[1] dört namazı kazâya bırakmış ve gurûbdan sonra ʿale't-tertîb kazâ eylemiş idi.[2]

{فَاِذَٓا اَمِنْتُمْ} Artık korkuyu atıp emniyet ü selâmete çıktınız mı {فَاذْكُرُوا اللّٰهَ كَمَا عَلَّمَكُمْ مَا لَمْ تَكُونُوا تَعْلَمُونَ} size o bilmediğiniz ahkâmı ve bu meyanda ahkâm-ı salâtı nasıl tâlim etti ise öylece Allah'ı zikrediniz, namazlarınızı yine kemâliyle kılınız ve diğer ahkâmını da icrâ ediniz ki şükretmiş olasınız. O ahkâm içinde namazlara devam bu fazl ü fazileti unutturmaz. ❁ Demek ki namazlar içinde salât-ı vustâ nasılsa bütün ahkâm-ı şerʿiyye içinde namazlar da öyledir. [815] Ve bunu anlatmak için nikâh ü talâk mesâili henüz bitmeden arada bilhassa bu emirler verilmiştir. Vefâtın ve talâkın mevzûʿ-i bahis olduğu ve olacağı bir sırada fazilete sevk ve namazı emir ve havf ü emân ile cihâdı ihtar ne kadar beliğdir. Bu intibah ile o ahkâmın mütebâkīsini dinleyiniz:

وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَذَرُونَ اَزْوَاجاًۚ وَصِيَّةً لِاَزْوَاجِهِمْ مَتَاعاً اِلَى الْحَوْلِ غَيْرَ اِخْرَاجٍۚ فَاِنْ خَرَجْنَ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِى مَا فَعَلْنَ فِٓى اَنْفُسِهِنَّ مِنْ مَعْرُوفٍۜ وَاللّٰهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ ﴿٢٤٠﴾ وَلِلْمُطَلَّقَاتِ مَتَاعٌ بِالْمَعْرُوفِۜ حَقًّا عَلَى الْمُتَّقِينَ ﴿٢٤١﴾ كَذٰلِكَ يُبَيِّنُ اللّٰهُ لَكُمْ اٰيَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ ﴿٢٤٢﴾

Meâl-i Şerîfi

Ve içinizden zevcelerini geri bırakarak vefat edecek olanlar, zevceleri için senesine kadar çıkarılmaksızın bir intifâʿı vasiyet etmek var. Bunun üzerine kendileri çıkarlarsa kendi haklarında yaptıkları meşrû bir hareketten dolayı size bir mes'ûliyet yoktur, maʿamâfîh Allah Azîz'dir, Hakîm'dir (240). Mutallakaların (boşananların) da maʿruf

1 Müslim, Mesâcid, 205.

2 Dârimî, Salât, 186:

عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ أَبِي سَعِيدٍ الْخُدْرِيِّ، عَنْ أَبِيهِ قَالَ: حُبِسْنَا يَوْمَ الْخَنْدَقِ، حَتَّى ذَهَبَ هَوِيٌّ مِنَ اللَّيْلِ حَتَّى كُفِينَا، وَذَلِكَ قَوْلُ اللهِ تَعَالَى: «وَكَفَى اللهُ الْمُؤْمِنِينَ الْقِتَالَ وَكَانَ اللهُ قَوِيًّا عَزِيزًا» (الأحزاب ٥٢/٣٣)، فَدَعَا النَّبِيُّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِلَالًا فَأَمَرَهُ، فَأَقَامَ فَصَلَّى الظُّهْرَ فَأَحْسَنَ كَمَا كَانَ يُصَلِّيهَا فِي وَقْتِهَا، ثُمَّ أَمَرَهُ فَأَقَامَ الْعَصْرَ فَصَلَّاهَا، ثُمَّ أَمَرَهُ فَأَقَامَ الْمَغْرِبَ فَصَلَّاهَا، ثُمَّ أَمَرَهُ فَأَقَامَ الْعِشَاءَ فَصَلَّاهَا، وَذَلِكَ قَبْلَ أَنْ يَنْزِلَ: «فَإِنْ خِفْتُمْ فَرِجَالًا أَوْ رُكْبَانًا» (البقرة ٩٣٢/٢)

vechile bir istifade haklarıdır ki ihkākı Allah'tan korkanlara bir vazifedir (241). İşte akıllarınız ersin diye Allah size âyetlerini böyle beyan buyuruyor (242).

[816] **Kıraat**: وَصِيَّةً Ebû Amr, İbn Âmir, Hafs rivayetiyle Âsım, Hamza kıraatlerinde mansûb, mütebâkīsinde merfûʿ okunur. Abdullah b. Mesʿud kıraatinde de كتب عليكم الوصية idi.

Cumhûr-ı müfessirîn işbu وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ... âyetinin nüzûlü evvelkinden mukaddem olduğunu ve fakat tilâvette tehir edildiğini söylemişlerdir. Maʿamâfîh tarih mübeyyen değildir, evvelki iddet, bu da nafaka içindir.

{وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَذَرُونَ اَزْوَاجًا} yine içinizden vefat edip de acıklı zevceler bırakanlar {وَصِيَّةً لِاَزْوَاجِهِمْ مَتَاعًا اِلَى الْحَوْلِ غَيْرَ اِخْرَاجٍ} zevceleri için senesine kadar hâneden çıkarılmayarak nafakalanacakları bir metâʿı vasiyet bırakırlar. Bunların zevceleri için böyle bir vasiyet hükmü vardır ki vasiyet yapılmasa bile hükmolunur. {فَاِنْ خَرَجْنَ} Bunun üzerine o zevceler kendiliklerinden çıkarlarsa {فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِى مَا فَعَلْنَ فِى اَنْفُسِهِنَّ مِنْ مَعْرُوفٍ} o zaman kendi haklarında maʿruf nevʿinden yaptıkları harekâtta size bir günah yoktur. Nafaka haklarını kendileri ıskāt etmiş olurlar. {وَاللّٰهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ} Allah da Azîz, Hakîm'dir. Maʿruf hilâfına hareket edenleri veya maʿrûfa müdâhale eyleyenleri muâhaze eder. ❁ Burada nekre olarak "maʿrûf", evvelkinde "bi'l-maʿrûf" buyurulması bunun nüzûlü mukaddem, öbürünün muahhar bulunduğundan dolayı olduğunu müfessirîn beyan ediyorlar. Hurûc hâlinde nefy-i cünâh gösterir ki bu bir sene tamamen iddet değildir. Zira iddet olsa idi hurûcları günah olurdu. Binâenʿaleyh bu âyet evvelkinden nüzûlde dahi müteahhir olsa idi dört ay on gün iddet müddetiyle müteʿârız olmazdı. O hâlde mukaddem olduğundan dolayı nafakaya ait olan bu müddetin iddet müddetiyle mensuh [817] veya muhassas olması iktizâ etmezdi. Lâkin şurası unutulmamak lâzım gelir ki bu bir sene kadar hakk-ı intifâʿ vasiyet veya vasiyet hükmünde olarak sâbittir. Hâlbuki ileride görüleceği üzere zevce dahi rubʿ veya sümün bir hisse ile vâris olacaktır. Bu suretle miras âyetlerinin nüzûlünden sonra vârise vasiyet

mensuh olduğundan bu vasiyet de mensuhtur. Ve binâenʿaleyh zevci vefat eden zevcelere kendi hisse-i irsiyelerinden başka bir de nafaka vâcib değildir. Bu âyet, bidâyet-i İslâm'da zevceye miras yok iken nâzil olmuş ve bilâhare irs ile neshedilmiştir. Ve bu nesh zevcenin aleyhine değil lehine olmuştur. Bir senede iddet mânası mülâhaza edenler bu neshin, nüzûlü muahhar olan iddet âyetiyle olduğuna da kāil olmuşlardır. Demek ki her iki takdirde mensuhtur. Ancak Mücâhid'den süknâ hakkında mensuh olmadığına dâir münferid bir kavil vardır. Ve İmam Şâfiî de ona kāil olarak bunlara nafaka yoktur, fakat bir sene hakk-ı süknâ vardır demiş, süknâ dahi nafakadan maʿdud olduğu cihetle bu telakkī rivâyeten ve dirâyeten zayıftır.

Zevci vefat edenlerin nafakaları böyle, bu beyânın âhirini evveline rabt için bu babda ilk mevzûʿ-i bahis olan mutallakalara gelince {وَلِلْمُطَلَّقَاتِ مَتَاعٌ بِالْمَعْرُوفِ} mutallakalar için de şerʿan ve âdeten mâruf vechile bir metâʿ, bir hakk-ı intifâʿ vardır ki {حَقًّا عَلَى الْمُتَّقِينَ} verilmesi müttakīlere, takvânın maʿnâ-yı eʿammıyla mü'minlere vâcibdir. ۞ Zevc onu vermeli, vermezse hükkâm-ı müslimîn alıvermelidir. Bu metâʿ medhûl[ün]-bihâ olanlar için nafaka-i iddet, olmayanlar için de mütʿadır. Fakat mütʿa bâlâda geçmiş bulunduğu cihetle burada asl-ı mâ-sîka-leh nafaka-i iddet olacağı âşikârdır. Bunun maʿrûfu da zevcin vüsʿuna göre zevcenin hâliyle mütenâsib olmasıdır. لَا تُكَلَّفُ نَفْسٌ اِلَّا وُسْعَهَا [el-Bakara 2/233], عَلَى الْمُوسِعِ قَدَرُهُ وَعَلَى الْمُقْتِرِ قَدَرُهُ [el-Bakara 2/236].

[818] {كَذٰلِكَ} İşte böyle {يُبَيِّنُ اللّٰهُ لَكُمْ اٰيَاتِهِ} Allah ahkâmına delil olan âyetlerini beyan ediyor {لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ} ki aklınız ersin, sâhib-i akıl ve fehm olasınız. Ahkâm-ı ilâhiyeyi güzelce anlayıp hüsn-i tatbik edesiniz de ölüm denince akıllarını kaçıranlar gibi olmayasınız:

اَلَمْ تَرَ اِلَى الَّذِينَ خَرَجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ وَهُمْ اُلُوفٌ حَذَرَ الْمَوْتِ فَقَالَ لَهُمُ اللّٰهُ مُوتُوا ثُمَّ
اَحْيَاهُمْ اِنَّ اللّٰهَ لَذُو فَضْلٍ عَلَى النَّاسِ وَلٰكِنَّ اَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَشْكُرُونَ ﴿٢٤٣﴾

Meâl-i Şerîfi

Bakmaz mısın o kimselere[1] ki[2] binlerce kişi iken ölüm korkusuyla diyarlarından çıktılar, Allah da kendilerine "ölün" dedi, sonra da onlara bir hayat verdi. Her hâlde Allah insanlara karşı bir fazl sâhibi ve lâkin insanların pek çokları şükretmiyorlar (243).

اَلَمْ تَرَ ekseriyetle taʿaccüb ve takrîr için kullanılır ki lisânımızda "görmedin mi" de böyledir. "Rü'yet" de ya gözle, ya kalble olur. İkisi de اِلَى ile sılalanmaz. Binâenʿaleyh اَلَمْ تَرَ اِلَى denildiği zaman nazar veya intihâ mânasını tazammun eder ki "bakıp görmedin mi? Görmüş gibi bilmedin mi, ilmin bu mâlum şeye daha yetişmedi mi? Ne garib? Hayır sen onu bilirsin" yahut "haberin yok mu baksana ne acâib!" demek olur.

[819] {اَلَمْ تَرَ اِلَى الَّذٖينَ} Görmedin mi? Haberin yok mu? Ne acâib, baksana şunlara ki {خَرَجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ وَهُمْ اُلُوفٌ حَذَرَ الْمَوْتِ} binlerce kişi oldukları hâlde ölümden kaçınmak için diyarlarından çıktılar {فَقَالَ لَهُمُ اللّٰهُ مُوتُوا} Allah da onlara "ölün!" dedi {ثُمَّ اَحْيَاهُمْ} sonra bunlara yeniden hayat verdi. Baʿs baʿde'l-mevte mazhar oldular. ❁ Ölmeyelim diye kaçtıkları zaman korktukları başlarına geldi, öldüler, fakat ölüm içine düşüp âdeten "öldük" dedikleri bir anda da akl ü hayâle gelmez bir surette tekrar hayat buldular. Demek ki hükm-i ilâhîden kaçılmaz ve hiçbir zaman Allah'tan ümit de kesilmez.

Rivayet olunmuş ki vaktiyle Irak'ta Vâsıt tarafında "Dâverdân" denilir bir kasaba varmış. Orada tâun olmuş, ahâlisi bundan kaçmak için memleketlerinden çıkmışlar, fakat hep telef olmuşlar, sonra Allah yine hayat vermiş.[3] Bir de Benî İsrâil'den cihâda me'mur olan bir kavim muharebeden

---

1 M: "kimseler"; F: "kimselerin hâline".

2 F -"ki".

3 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* V, 270:

كانت قرية يقال لها داوردان قبل واسط، وقع بها الطاعون، فهرب عامة أهلها فنزلوا ناحية منها، فهلك من بقي في القرية وسلم الآخرون، فلم يمت منهم كبير. فلما ارتفع الطاعون رجعوا سالمين، فقال الذين بقوا: أصحابنا هؤلاء كانوا أحزم منا، لو صنعنا كما صنعوا بقينا! ولئن وقع الطاعون ثانية لنخرجن معهم! فوقع في قابل فهربوا، وهم بضعة وثلاثون ألفا، حتى نزلوا ذلك المكان، وهو واد أفيح، فناداهم ملك من أسفل الوادي وآخر من أعلاه: أن موتوا! فماتوا، حتى إذا هلكوا وبليت أجسادهم، مر بهم نبي يقال له حزقيل، فلما رآهم وقف عليهم فجعل يتفكر فيهم ويلوى شدقه وأصابعه، فأوحى الله إليه: يا حزقيل، أتريد أن أريك فيهم كيف أحييهم؟ -قال: وإنما كان تفكره أنه تعجب من قدرة الله عليهم- فقال: نعم! فقيل له: ناد! فنادى: «يا أيتها العظام، إن الله يأمرك أن تجتمعي!»، فجعلت تطير العظام بعضها إلى بعض، حتى كانت أجسادا من عظام، ثم أوحى الله إليه أن ناد: «يا أيتها العظام، إن الله

korkup vatanlarından çıkmışlar, kaçmışlar, fakat yine ölmüşler, perişan olmuşlar. Nihâyet Allah onlara tekrar hayat vermiş, fî-sebîlillâh muharebe etmelerini emretmiş.[1] Bir gün Hazret-i Ömer namaz kılarken geride iki Yahudî varmış, müşârün ileyh rükûʿa varırken havâ (خَوَى)[2] yapar, yani rükûʿda kollarını böğürlerine kısmayıp serbest ve aralık tutarak dizlerine kor ve karnını çekkin tutar ve bu suretle rükûʿda merdâne ve metîn bir vaziyet alırmış. Bunu gören Yahudîlerin biri diğerine "bu o mu?" demiş. Hazret-i Ömer namazı bitirince birisinin "bu o mu?" dediğini söylemiş, "biz kitâbımızda bi-iznillâh ölüleri dirilten Hazkīl'in verdiğini verecek demirden bir boynuz (karn) buluyoruz" demişler, Ömer'in, "biz kitâbımızda Hazkīl ve Îsâ'dan başka bi-iznillâh ihyâ-yı mevtâ eden bulmuyoruz" demesi üzerine "Biz Allah'ın kitâbında sana nakletmediği peygamberler buluyoruz" demişler, Ömer de "evet" demiş, binâenʿaleyh [820] Yahudîler ihyâ-yı mevtâya gelince "sana şunu söyleyeceğiz ki Benî İsrâil'e vebâ vâkiʿ olmuştu, bunlardan bir kavim çıktılar, bir mil gider gitmez Allah bunları öldürdü, bunlara bir duvar çevirdiler, kemikleri çürüdüğünde Cenâb-ı Allah Hazkīl'i gönderdi, üzerlerinde bir müddet durdu. Allah da bunları bu yüzden baʿs baʿde'l-mevte mazhar etti" dediler diye de mervîdir.[3]

İşte bu âyet bu kıssaların biri veya hepsi dolayısıyla nâzil olmuştur. Ve deniliyor ki Hazkīl Zülkifl aleyhisselâm'dır. Siyâk, kıtal kıssasına daha münâsib gibi görünürse de âyette hazer-i mevt mutlak olduğu için gerek tâun ve vebâ ve gerek muharebe herhangi bir sebeple olursa[4] olsun ölüm

---

يأمرك أن تكتسي لحما»، فاكتست لحما ودما، وثيابها التي ماتت فيها وهي عليها. ثم قيل له: ناد! فنادى: «يا أيتها الأجساد إن الله يأمرك أن تقومي»، فقاموا.

1 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* V, 268:

عن ابن عباس قوله: «ألم تر إلى الذين خرجوا من ديارهم وهم ألوف»، يقول: عدد كثير خرجوا فرارا من الجهاد في سبيل الله، فأماتهم الله، ثم أحياهم وأمرهم أن يجاهدوا عدوهم، فذلك قوله: «وَقَاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللهِ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ»

2 B: "حوى".

3 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* V, 269:

عن أشعث بن أسلم البصري قال: بينما عمر يصلي ويهوديان خلفه وكان عمر إذا أراد أن يركع خوى فقال أحدهم لصاحبه، أهو هو؟ فلما انفتل عمر قال: أرأيت قول أحدكما لصاحبه: أهو هو؟ فقالا إنا نجده في كتابنا: «قرنا من حديد، يعطى ما يعطى حزقيل الذي أحيى الموتى بإذن الله». فقال عمر: ما نجد في كتاب الله «حزقيل» ولا أحيى الموتى بإذن الله، إلا عيسى. فقالا أما تجد في كتاب الله «وَرُسُلا لَمْ نَقْصُصْهُمْ عَلَيْكَ» (النساء ٤/١٦٤)، فقال عمر: بلى! قالا وأما إحياء الموتى فسنحدثك: إن بني إسرائيل وقع عليهم الوباء، فخرج منهم قوم حتى إذا كانوا على رأس ميل أماتهم الله، فبنوا عليهم حائطا، حتى إذا بليت عظامهم بعث الله حزقيل فقام عليهم فقال شاء الله، فبعثهم الله له، فأنزل الله في ذلك: «ألم تر إلى الذين خرجوا من ديارهم وهم ألوف» الآية.

4 F -"olursa"; M: "bir sebeble". Sonraki baskılarda "sebeble olursa" şeklinde düzeltilmiş olup "bir" kelimesi

korkusuyla hükm-i ilâhîden firar etmek isteyenlerin hepsine şâmildir, tâun ve vebâ gibi öletlerde herkes bulunduğu yerden kaçmaya kalkmamalı, muharebe lâzım geldiği zaman da binlerle halk korkup vatanlarından kaçmamalıdırlar. Ölüm korkusuyla vatanlarını müdafaa ve emr-i ilâhîyi tenfiz etmekten kaçınarak sürü sürü terk-i diyar eden binlerle akvâmın çok geçmeyip mahv ü perîşân oldukları ve sonradan bi-izn-i Hudâ yine hayat buldukları hakkında târîh-i beşer misâllerle doludur. Burada Cenâb-ı Allah bütün bunları ihtar ederken ölümden, hükm-i ilâhî olan vazifeden kaçıp kurtulmanın imkânı bulunmadığını ve böyle yapanların korktuklarına daha çabuk ve daha fecî bir surette uğrayacaklarını ve hatta Allah murad edince hükmünü infaz etmek için ölüleri bile dirilteceğini ve binâenʿaleyh ölmekle kurtulacaklarını[1] zannedenlerin de kurtulamayacaklarını ifham buyurmuş, hâsılı hükm-i ilâhîden kurtulmak için ne ölümden kaçmanın, ne de ölüme koşmanın kâr-ı akıl olmadığını anlatmıştır.

{إِنَّ اللّٰهَ لَذُو فَضْلٍ عَلَى النَّاسِ} Şüphe yok ki Allah'ın insanlara fazl ü keremi çoktur, böyle her türlü esbâbın munkatıʿ [821] olmuş, artık hayata imkân kalmamış zannedildiği bir sırada bile yeniden hayat verir. {وَلٰكِنَّ اَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَشْكُرُونَ} Ve lâkin nâsın ekserîsi şükretmezler. ❁ O'nun emirlerine muhalefet eder ve kaçmakla kurtulacağız zannına düşerler, ne budalalık! Ey mü'minler siz böyle olmayın:

وَقَاتِلُوا فٖى سَبٖيلِ اللّٰهِ وَاعْلَمُٓوا اَنَّ اللّٰهَ سَمٖيعٌ عَلٖيمٌ ﴿٢٤٤﴾ مَنْ ذَا الَّذٖى يُقْرِضُ اللّٰهَ قَرْضًا حَسَنًا فَيُضَاعِفَهُ لَهُٓ اَضْعَافًا كَثٖيرَةً وَاللّٰهُ يَقْبِضُ وَيَبْصُۜطُ وَاِلَيْهِ تُرْجَعُونَ ﴿٢٤٥﴾

Meâl-i Şerîfi

O hâlde Allah yolunda çarpışın ve Allah'ın Semîʿ, Alîm olduğunu bilin (244). Hani kim var Allah'a bir karz-ı hasen arz edecek ki Allah ona birçok katlarını katlayıverirsin. Allah hem sıkar hem açar, hep de döndürülüp O'na götürüleceksiniz (245).

---

yoktur. İlk baskının sonundaki doğru-yanlış cetvelinde "sebeble" yerine "sebeble olursa" denilmiştir.

1 F: "kurtulacağını".

Kıraat: فَيُضَاعِفَهُ Nâfi', Ebû Amr[1], Hamza, Kisâî, Halef-i Âşir kıraatlerinde fâ'nın zammıyla, İbn Kesîr ve Ebû Ca'fer kıraatlerinde fâ'nın zammı ve ayn'ın teşdîdiyle elifsiz [فَ]يُضَعِّفُهُ, [İbn Âmir ve Ya'kūb fâ'nın fethi ve ayn'ın teşdîdiyle elifsiz فَيُضَعِّفَهُ][2], mütebâkīsinde[3] fâ'nın fethiyle[4] فَيُضَاعِفَهُ okunur. يَبْسُطُ Nâfi', Bezzî, Ebû Bekir Şu'be, Kisâî, Ebû Ca'fer Revh kıraatlerinde "sin" yerine "sad" ile okunur.[5]

Siz bunlardan ibret alıp şükreyleyin {وَقَاتِلُوا فٖى سَبٖيلِ اللّٰهِ} ve Allah yolunda muharebe edin, vazifenize bakın. Anlaşıldı ki korkunun ecele fâidesi yok, kat'iyyen mukadder [822] olanın da reddine çare yok. Ecel geldi ise fî-sebîlillâh ölmek, gelmediyse kıymetli zaferlere nâil olup sevablar kazanmak var. {وَاعْلَمُٓوا} Ve biliniz ki {اَنَّ اللّٰهَ سَمٖيعٌ عَلٖيمٌ} Allah muhakkak Semî'dir, Alîm'dir. ۞ Gidenlerin ve kalanların ne söylediklerini işitir. Kalblerinde neler gizlediklerini bilir. Şimdi {مَنْ ذَا الَّذٖى} kimdir o yiğit ki {يُقْرِضُ اللّٰهَ قَرْضًا حَسَنًا} Allah'a bir karz-ı hasen, yani gönlünden koparak, hüsn-i niyet ve ihlâsa makrun olarak, dişinden tırnağından güzelce kırkıp bir ödünç versin, fî-sebîlillâh infak etsin de {فَيُضَاعِفَهُ لَهُٓ اَضْعَافًا كَثٖيرَةً} O da yarın ona ez'âf-ı kesîresiyle kat kat versin; yahut her kim öyle ödünç verir, Allah da ona böyle kat kat verir. Bu katların mikdârını ancak Allah bilir. Ma'amâfîh كَمَثَلِ حَبَّةٍ اَنْبَتَتْ سَبْعَ سَنَابِلَ فٖى كُلِّ سُنْبُلَةٍ مِائَةُ حَبَّةٍ [el-Bakara 2/261][6] hesâbıyla bire yedi yüz de denilmiştir.

Rivayet olunuyor ki Ebü'd-Dehdah radıyallahu 'anh "Yâ Resûl, benim iki bahçem var, birisini tasadduk edersem bana cennette iki misli var mıdır?" demiş "evet" buyurulmuş, "Dehdah'ın anası da beraberimde mi?" demiş, "evet" buyurulmuş, "sabiyye de beraberimde mi?" demiş "evet" buyurulmuş. Bunun üzerine bahçelerinin en güzeli olan "Huneyniyye" nâmındaki hadîkasını tasadduk etmiş, dönüp ehl ü 'iyâline gelmiş, onlar

---

1 M, B: "İbn Âmir"; F: "İbn Amr".
2 Parantez içindeki ibare müellife ait olmayıp, tarafımızdan eklenmiştir.
3 Bu okuyuş sadece Âsım'a aittir.
4 M ve F: "zammıyla".
5 İbn Mücâhid, *Kitâbu's-seb'a fi'l-kırâ'ât,* thk. Şevkī Dayf, Kāhire: Dâru'l-Me'ârif, 1400, s. 184-186; Ebû Amr ed-Dânî, *et-Teysîr fi'l-kırâ'âti's-seb',* nşr. Otto Pretzl, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1404/1984, s. 81; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-kırâ'âti'l-'aşr,* thk. Ali Muhammed ed-Dabbâ', el-Matba'atü't-Ticâriyyeti'l-Kübrâ, ts., II, 228-230.
6 "…bir dâne meseli gibidir ki yedi başak bitirmiş, her başakta yüz dâne…"

da o bahçede bulunuyorlarmış, hemen bahçenin kapısına durmuş, zevcesi Ümmü Dehdah'a bunu nakletmiş, o da "iştirâ ettiğin bahçeleri Allah mübarek etsin" demiş, çıkmışlar, bahçeyi teslim etmişler, bu âyet nâzil olmuş, Resûlullah "Ebü'd-Dehdah için cennette nice hurma ağaçları saçak atıyor." buyurmuş.[1]

Bu ne lütuftur ki Allah kullarına böyle bir istikraz ilan ediyor ve bu feyzin ihlâs ve hüsn-i niyetle irâde-i abde merbut bulunduğunu da gösteriyor. Buna tâlib [823] olunuz, "Allah bu katlı ihsânı önceden neye yapıvermiyor?" demeyiniz, çünkü {وَاللّٰهُ يَقْبِضُ وَيَبْصُۜطُ} Allah sıkar ve açar, gerek ferdlere ve gerek cemaatlere bazen darlık verir bazen de genişlik. ❁ Darlıkta me'yus olmamalı, genişlikte de azıtmamalı, her iki takdirde herkes hâline göre râgıb-ı hasenât olmalı. Dişinden tırnağından güzelce kesip Allah'a mâlen ve bedenen -velev sıkıntılara tahammül etmek ve hiçbir şey bulamazsa سُبْحَانَ اللّٰهِ وَالْحَمْدُ لِلّٰهِ وَلَا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ وَاللّٰهُ أَكْبَرُ demek suretiyle olsun- karz-ı hasen yapılmalıdır[2] ki sonu genişlik olsun {وَاِلَيْهِ تُرْجَعُونَ} ve siz ne kadar kaçınsanız âkıbet O Allah'a ircâʿ olunacaksınız. Ecir veya cezânızı behemehâl bulacaksınız.

Bunların cereyânını tenvir için

اَلَمْ تَرَ اِلَى الْمَلَاِ مِنْ بَنٖٓى اِسْرَٓائٖلَ مِنْ بَعْدِ مُوسٰىۢ اِذْ قَالُوا لِنَبِيٍّ لَهُمُ ابْعَثْ لَنَا مَلِكًا نُقَاتِلْ فٖى سَبٖيلِ اللّٰهِۜ قَالَ هَلْ عَسَيْتُمْ اِنْ كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِتَالُ اَلَّا تُقَاتِلُواۜ قَالُوا وَمَا لَنَٓا اَلَّا نُقَاتِلَ فٖى سَبٖيلِ اللّٰهِ وَقَدْ اُخْرِجْنَا مِنْ دِيَارِنَا وَاَبْنَٓائِنَاۜ فَلَمَّا كُتِبَ عَلَيْهِمُ الْقِتَالُ تَوَلَّوْا اِلَّا

1 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, I, 204:
نزلت فى أبى الدحداح اسمه عُمَر بن الدحداح الْأَنْصَارِيّ وذلك أن النَّبِيّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: من تصدق بصدقة فَلَه مثلها فِي الجنة. قَالَ أَبُو الدحداح: إن تصدقت بحديقتي فلي مثلها فِي الجنة. قَالَ: نعم. قَالَ: وأم الدحداح معي. قَالَ: نعم. قَالَ: والصبية. قَالَ: نعم. وكان لَهُ حديقتان فتصدق بأفضلهما واسمها الجنينة فضاعف اللّٰه عَزَّ وَجَلّ صدقته ألفي ألف ضعف فذلك قوله عَزَّ وَجَلّ: «أضعافا كثيرة وَاللّٰهُ يَقْبِضُ وَيَبْصُطُ» يعني يقتر ويوسع «وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ»، فيجزيكم بأعمالكم، فرجع أَبُو الدحداح إلى حديقته فوجد أم الدحداح والصبية فِي الحديقة التي جعلها صدقة فقام عَلَى باب الحديقة وتحرج أن يدخلها وقَالَ: يا أم الدحداح. قَالَتْ لَهُ: لبيك يا أبا الدحداح. قَالَ: إني قَدْ جعلت حديقتي هَذِهِ صدقة واشترطت مثلها فِي الجنة، وأم الدحداح معي، والصبية معي، قَالَتْ: بارك اللّٰه لك فيما اشتريت فخرجوا منها وسلم الحديقة إلى النَّبِيّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَقَالَ: كم من نخلة مدلا عذوقها لأبي الدحداح فِي الجنة لو اجتمع عَلَى عذق منها أهل منى أن يقلوه ما أقلوه.

2 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, II, 461:
عَنْ أَبِي حَيَّانَ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ شَيْخٍ لَهُمْ أَنَّهُ كَانَ إِذَا سَمِعَ السَّائِلَ يَقُولُ: «مَنْ ذَا الَّذِي يُقْرِضُ اللّٰهَ قَرْضاً حَسَناً» فَقَالَ: «سُبْحَانَ اللّٰهِ وَالْحَمْدُ لِلّٰهِ وَلا إِلَهَ إِلا اللّٰهُ وَاللّٰهُ أَكْبَرُ»، هٰذَا الْقَرْضُ.

قَلِيلاً مِنْهُمْۜ وَاللّٰهُ عَلِيمٌ بِالظَّالِمِينَ ﴿٢٤٦﴾ وَقَالَ لَهُمْ نَبِيُّهُمْ اِنَّ اللّٰهَ قَدْ بَعَثَ لَكُمْ طَالُوتَ
مَلِكاًۜ قَالُٓوا اَنّٰى يَكُونُ لَهُ الْمُلْكُ عَلَيْنَا وَنَحْنُ اَحَقُّ بِالْمُلْكِ مِنْهُ وَلَمْ يُؤْتَ سَعَةً مِنَ الْمَالِۜ
قَالَ اِنَّ اللّٰهَ اصْطَفٰيهُ عَلَيْكُمْ وَزَادَهُ بَسْطَةً فِي الْعِلْمِ وَالْجِسْمِۜ وَاللّٰهُ يُؤْتِي مُلْكَهُ مَنْ يَشَٓاءُۜ
وَاللّٰهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ ﴿٢٤٧﴾ وَقَالَ لَهُمْ نَبِيُّهُمْ اِنَّ اٰيَةَ مُلْكِهٖٓ اَنْ يَأْتِيَكُمُ التَّابُوتُ فِيهِ سَكِينَةٌ
مِنْ رَبِّكُمْ وَبَقِيَّةٌ مِمَّا تَرَكَ اٰلُ مُوسٰى وَاٰلُ هٰرُونَ تَحْمِلُهُ الْمَلٰٓئِكَةُۜ اِنَّ فِي ذٰلِكَ لَاٰيَةً لَكُمْ اِنْ
كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ ﴿٢٤٨﴾ فَلَمَّا فَصَلَ طَالُوتُ بِالْجُنُودِۙ قَالَ اِنَّ اللّٰهَ مُبْتَلِيكُمْ بِنَهَرٍۚ فَمَنْ شَرِبَ
مِنْهُ فَلَيْسَ مِنّيۚ وَمَنْ لَمْ يَطْعَمْهُ فَاِنَّهُ مِنّٓي اِلَّا مَنِ اغْتَرَفَ غُرْفَةً بِيَدِهٖۚ فَشَرِبُوا مِنْهُ اِلَّا
قَلِيلاً مِنْهُمْۜ فَلَمَّا جَاوَزَهُ هُوَ وَالَّذِينَ اٰمَنُوا مَعَهُۙ قَالُوا لَا طَاقَةَ لَنَا الْيَوْمَ بِجَالُوتَ وَجُنُودِهٖۜ
قَالَ الَّذِينَ يَظُنُّونَ اَنَّهُمْ مُلَاقُوا اللّٰهِۙ كَمْ مِنْ فِئَةٍ قَلِيلَةٍ غَلَبَتْ فِئَةً كَثِيرَةً بِاِذْنِ اللّٰهِۜ وَاللّٰهُ
مَعَ الصَّابِرِينَ ﴿٢٤٩﴾ وَلَمَّا بَرَزُوا لِجَالُوتَ وَجُنُودِهٖ قَالُوا رَبَّنَٓا اَفْرِغْ عَلَيْنَا صَبْراً وَثَبِّتْ
اَقْدَامَنَا وَانْصُرْنَا عَلَى الْقَوْمِ الْكَافِرِينَۜ ﴿٢٥٠﴾ فَهَزَمُوهُمْ بِاِذْنِ اللّٰهِۙ وَقَتَلَ دَاوُدُ جَالُوتَ
وَاٰتٰيهُ اللّٰهُ الْمُلْكَ وَالْحِكْمَةَ وَعَلَّمَهُ مِمَّا يَشَٓاءُۜ وَلَوْلَا دَفْعُ اللّٰهِ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ لَفَسَدَتِ
الْاَرْضُ وَلٰكِنَّ اللّٰهَ ذُو فَضْلٍ عَلَى الْعَالَمِينَ ﴿٢٥١﴾ تِلْكَ اٰيَاتُ اللّٰهِ نَتْلُوهَا عَلَيْكَ بِالْحَقِّۜ
وَاِنَّكَ لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ ﴿٢٥٢﴾

[825] **Meâl-i Şerîfi**

Baksan a Benî İsrâil'in Mûsâ'dan sonra yüze gelenlerine! Hani bir peygamberlerine "bize bir melik gönder, Allah yolunda muharebe edelim" dediler, "nasıl" dedi, "üzerinize farz kılınırsa muharebe etmeyiverir misiniz?" "Biz" dediler "neye muharebe etmeyelim? Yurtlarımızdan çıkarıldık, evlâdlarımızdan [826] *cüdâ edildik". Vaktâ ki bunun üzerine muharebe kendilerine farz kılındı, fakat pek azından mâʿadâsı dönüverdiler, Allah o zâlimleri bilir (246). Peygamberleri onlara "İşte",*

demişti, "Allah size melik olmak üzere Tâlût'u gönderdi." "A!" dediler, "ona bizim üzerimize melik olmak nereden? Melikliğe biz ondan daha lâyık iken; malca bir genişliğe de nâil edilmiş değil." "Onu", dedi, "sizin üzerinize Allah intihab etmiş ve ilimde, cisimde ona ziyade bir vüsʿat vermiş, hem Allah mülkünü dilediğine verir, Allah Vâsiʿdir, Alîm'dir." (247). Peygamberleri onlara şunu da söylemişti: "Haberiniz olsun, onun melikliğinin alâmeti size o Tabut'un gelmesi olacaktır ki onda Rabbinizden bir sekîne ve âl-i Mûsâ ile âl-i Hârûn'un metrûkâtından bir bakıyye vardır, onu melâike getirecektir, elbette bunda size katʿî bir alâmet vardır, eğer mü'minlerseniz" (248). Vaktâ ki Tâlût ordu ile hareket etti, "muhakkak", dedi, "Allah sizi bir nehir ile imtihan edecek, kim ondan içerse benden değil, kim onu tatmazsa işte o benden, ancak eliyle bir avuç alan müstesnâ." Derken varır varmaz ondan içtiler, ancak içlerinden pek azı müstesnâ kaldılar. Derken Tâlût ve maiyyetinde iman edenler nehri geçtiler. O vakit de "bizim bugün Câlût ile ordusuna tâkatimiz yok" dediler. Allah'a mülâkī olacaklarına kāniʿ olanlar ise şu cevâbı verdiler: "Nice az bir cemiyet, çok bir cemiyete Allah'ın izniyle galebe çalmışlar, Allah sabırlılarla beraberdir" (249). Ve vaktâ ki Câlût ve ordusuna karşı meydana çıktılar, şöyle dediler "ey bizleri yetiştiren Rabbimiz, üzerlerimize sabır dök ve ayaklarımıza sebat ver ve bizi kâfirler kavmine karşı muzaffer buyur" (250). Derken Allah'ın izniyle onları tamamen bozdular, Dâvûd Câlût'u öldürdü ve Allah kendisine mülk ve hikmet verdi ve daha dilediğinden ona tâlim de buyurdu, Allah'ın insanları birbiriyle defʿ etmesi olmasa idi arz, mutlak fesad bulmuş gitmişti ve lâkin Allah'ın zevi'l-ʿukūl âlemlerine bir fazlı var (251). İşte bunlar Allah'ın âyetleri, onları sana bihakkın tilâvet ediyoruz, muhakkak ki sen o gönderilen resullerdensin (252).

[827] **Kıraat**: عَسَيْتُمْ Nâfiʿ "sin"in kesriyle, bâkīleri fethiyle. غَرْفَةً Nâfiʿ, İbn Kesîr, Ebû Amr, Ebû Caʿfer gayn'ın fethiyle, mütebâkīsi zammıyla. دَفْعُ اللّٰهِ Nâfiʿ, Ebû Caʿfer, Yaʿkūb دِفَاعُ اللّٰهِ.

"**Mele'**" (مَلَأٌ) "kavm", "raht" gibi müfredi olmayan bir ism-i cemʿdir ki toplandıkları zaman göz veya yer dolduran bir cemaat veya cemiyet mefhûmuyla eşrâf-ı nâsa, yani ileri gelen ve sâhib-i re'y olan vücûh ve erbâb-ı hall ü akd hey'etine ıtlak edilir. İbn Atıyye demiştir ki "'Mele" kelimesinin asl-ı vazʿı cemîʿ-i kavmdir, eşrâfa mele' denilmesi teşbîhendir."[1] Yani eşrâfa bütün kavmi temsil edebilmeleri haysiyetinden onlar gibi mele' ıtlak olunur. Onun için âtîde göreceğiz ki sözler ashâb-ı re'ye muzâf olmakla beraber mes'ûliyet umûma müteveccihtir. Hâsılı mele' iki nokta-i nazarla cumhûr-ı kavm demektir. Ferrâ beyan eder ki bütün Kur'an'da مَلَأٌ, رَهْط, قَوْم, نَفَر ricâl demektir, içlerinde kadın yoktur.[2]

Ey sâhib-i nazar {اَلَمْ تَرَ} görmedin mi, baksana {اِلَى الْمَلَاِ مِنْ بَنٖٓى اِسْرَٓائٖيلَ} {مِنْ بَعْدِ مُوسٰى} Mûsâ'dan sonra Benî İsrâil'den o cumhur cemaate {اِذْ قَالُوا} {لِنَبِيٍّ لَهُمُ} bir vakit bunlar bir peygamberlerine[3] {ابْعَثْ لَنَا مَلِكًا نُقَاتِلْ فٖى سَبٖيلِ اللّٰهِ} "bize kumanda edecek bir emîr sevk et fî-sebîlillâh muharebe edelim" dediler {قَالَ} o peygamber {هَلْ عَسَيْتُمْ اِنْ كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِتَالُ اَلَّا تُقَاتِلُوا} "size [828] muharebe farz kılınırsa yapmamak etmeyesiniz?" dedi, damarlarına bastı, hakikati gördü, tesbit etmek istedi. Cevâben {قَالُوا} bütün cemaat {وَمَا لَنَٓا اَلَّا نُقَاتِلَ فٖى سَبٖيلِ اللّٰهِ} "biz neye fî-sebîlillâh muharebe etmeyelim? {وَقَدْ اُخْرِجْنَا مِنْ دِيَارِنَا وَاَبْنَٓائِنَا} Hâlbuki yurtlarımızdan çıkarıldık ve evlâdlarımızdan olduk" dediler. Hiss-i sâr ve Allah'tan ümîd-i zaferle esbâb-ı harbin bâliğan-mâ-belağ mevcut olduğunu söylediler. Bu sırada Mısır ile Filistin arasında sâkin bulunan Amâlika'nın başında Imlık evlâdından Câlût nâmında bir cebbar hükümdar bulunuyormuş, bunlar Benî

---

1 İbn Atıyye el-Endelüsî, *el-Muharraru'l-vecîz fî tefsiri'l-Kitâbi'l-Azîz,* thk. Abdü's-Selam Abdü'ş-Şâfî Muhammed, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422, I, 330:

ويسمى الأشراف الملأ تشبيها. والْمَلَإِ في هذه الآية جميع القوم، لأن المعنى يقتضيه، وهذا هو أصل اللفظة.

2 el-Ferrâ', *Meʿâni'l-Kur'ân,* I, 383.

3 Ki Eşmoil [Şemuyel] veya Şemʿun b. Saʿbe veya Yuşaʿ b. Nûn diye birkaç rivayet vardır. Ahfâd-ı Yûsuf'tan Yuşâʿ b. Nûn Fetâ-yı Mûsâ'dır ki Hazret-i Mûsâ'dan sonra ona halef olmuştu. Binâenʿaleyh Tâlût ve Dâvûd zamanından çok mukaddem olduğu cihetle rivayetler en ziyade Eşmoil üzerindedir. Ancak bunun Eşmoil b. Bâl b. Alkame veya Eşmoil b. Helkaba olması hakkında iki kavil vardır. Mukātil Harun aleyhisselâm neslinden Eşmoil b. Bâl demiş, Mücâhid de Eşmoil b. Helkaba'dır demiş. Eşmoil İsmâil'in İbrânîsidir. Âyette ismi tasrih edilmediği gibi لِنَبِيٍّ لَهُمُ diye nekre olarak irâdı hükmün zâta değil, mutlak vasf-ı nübüvvete müteʿallik olması ve bu suretle Hazret-i Peygamber'e dahi îmâyı tazammun etmesi içindir. (Müellifin notu)

İsrâil'e galebe etmişler, vatanlarının birçoğunu zabt ile evlâdlarını, hatta mülûkzâdelerinden dört yüz kırk kişiyi esir edip götürmüşler, kalanlara vergiler tarh etmişler ve Tevratlarını bile almışlar. Bu sırada Benî İsrâil'in bir peygamberleri yokmuş, nihâyet Allah'a yalvarmışlar, Allah teâlâ bunlara sülâle-i nübüvvetten kalma tek bir kadından bir çocuk vermiş ve buna nübüvvet ihsan eylemiş. Bu sayede ümitlenmişler, bir taraftan onun nübüvvetini imtihan, bir taraftan da ümîd-i zaferle harb etmek arzusuna düşmüşler, bu sâika ile ondan bu talepte bulunmuşlar ve böyle söz vermişler. İmam Kuşeyrî bu noktada demiş[1] ki: Fakat hüsn-i niyetlerine mal ve evlâd endişesini karıştırarak hareket etmiş ve sırf fî-sebîlillâh ihlâs-ı tâm ile emr-i ilâhîye âmâde durmayıp izhâr-ı tecellüdle tehyîc-i harbe kıyam eylemiş bulunduklarından maksadları tamam olmamış ve ʿale'l-ekser rahata alışmış kimselerin muʿtâdı olduğu üzere ibtidâ hiss-i intikam ile celâdet göstermişler ve sonra iş sıkıya gelince fiilleri kavillerine uymamış.[2]

Fi'l-vâkiʿ {فَلَمَّا كُتِبَ عَلَيْهِمُ الْقِتَالُ} vaktâ ki muharebe yazıldı. Emir verilip iş kesb-i katʿiyyet etti {تَوَلَّوْا} geri döndüler. Fiilleri kavillerine uymadı, sözlerinde durmadılar, [829] emre riayet etmediler. Harb meydanına gelirken yüz çeviriverdiler {اِلَّا قَليلاً مِنْهُمْ} ancak içlerinden birazı müstesnâ bir makam kazandılar ki yakında görüleceği üzere bunlar bir avuç su ile iktifâ edenlerdi, azlıklarına bakmadılar sebat ettiler ve muzaffer oldular. Bir hadîs-i şerîfe nazaran bu ekalliyet ashâb-ı Bedr'in adedince idi ki üç yüz on üç kişi imişler demek olur.[3] Sözlerinde duran ve muvaffak olan bu ekalliyetten mâʿadâsı bidâyeten harbi tehyic ettiler de meydân-ı harbde bunları yalnız bırakıp çekiliverdiler {وَاللهُ عَليمٌ بِالظَّالِمينَ} Allah da böyle

---

1 B: "demiştir".

2 Kuşeyrî, *Letâifü'l-işârât,* thk. İbrâhim el-Besyûnî, Kāhire, el-Hey'etü'l-Mısriyye, ts., I, 191:
استقبلوا الأمر بالاختيار، واقترحوا على نبيّهم بسؤال الإذن لهم فى القتال، فلمّا أجيبوا إلى ما ضمنوه من أنفسهم ركنوا إلى التكاسل، وعرّجوا في أوطان التجادل والتغافل. ويقال إنهم أظهروا التصلب والجد فى القتال ذبّا عن أموالهم ومنازلهم حيث قالُوا «وَما لَنا أَلَّا نُقاتِلَ فِي سَبِيلِ اللهِ وَقَدْ أُخْرِجْنا مِنْ دِيارِنا وَأَبْنائِنا...» فلذلك لم يتم قصدهم لأنه لم يخلص -لحقّ الله- عزمهم، ولو أنهم قالوا «وما لنا ألا نقاتل فى سبيل الله لأنه قد أمرنا، وأوجب علينا، فإنه سيدنا ومولانا، ويجب علينا أمره» لعلّهم وفّقوا لإتمام ما قصدوه.

3 Buhârî, Meğâzî, 6; Tirmizî, Siyer, 38:
عَنِ البَرَاءِ قَالَ: كُنَّا نَتَحَدَّثُ أَنَّ أَصْحَابَ بَدْرٍ يَوْمَ بَدْرٍ كَعِدَّةِ أَصْحَابِ طَالُوتَ ثَلاَثُ مِائَةٍ وَثَلاَثَةَ عَشَرَ رَجُلاً.

zâlimleri bilir. Binâenʿaleyh onlara yapacağını da bilir. ❁ Bu cümle-i tezyîliye sözlerinde durmayan ve ʿale'l-husûs harbe tâlib olup da bilâhare dönenler hakkında büyük bir inzârı muhtevîdir. Burada لَا يَنَالُ عَهْدِى الظَّالِمِينَ [el-Bakara 2/124][1] kavl-i ilâhîsini hatırlamak lâzım gelir.

Harbin nasıl kesb-i katʿiyyet ettiğine gelince:

Onlar öyle söylediler {وَقَالَ لَهُمْ نَبِيُّهُمْ} o peygamberleri de onlara {اِنَّ اللّٰهَ} {قَدْ بَعَثَ لَكُمْ طَالُوتَ مَلِكًا} "Allah size Tâlût'u emîr gönderdi" dedi. Buna karşı {قَالُوا} o cemaat {اَنّٰى يَكُونُ لَهُ الْمُلْكُ عَلَيْنَا} "o bize karşı nerden melik olacak?" Yahud "bizim üzerimize onun melik olması nasıl olur? {وَنَحْنُ اَحَقُّ بِالْمُلْكِ مِنْهُ} Hâlbuki biz melikliğe ondan elyakız, melik olmak ondan ziyade bizim hakkımız {وَلَمْ يُؤْتَ سَعَةً مِنَ الْمَالِ} ona bir seʿa-i mâliye de bahşedilmiş değil" diye itiraz ettiler. Cevâben {قَالَ} o peygamber dedi ki {اِنَّ اللّٰهَ اصْطَفٰيهُ عَلَيْكُمْ} "Allah onu ıstıfâ ve intihab ederek üzerinize sûret-i katʿiyyede tâyin etti {وَزَادَهُ بَسْطَةً فِى الْعِلْمِ وَالْجِسْمِ} ve ona ilimde ve cisimde, maddî [830] ve mânevî ziyade bir inkişaf ve inbisat verdi. ❁ Maddeten iri, güçlü, kuvvetli, güzel; mânen ilm-i din ve siyaset, fenn-i idare ve harbde sizden yüksek yarattı. Bilfiil hükümdarlık ve kumandanlık için umde olan şerâit de budur. Yoksa verâset, neseb, şart-ı aslî değildir. Deniliyor ki İbrânî olan "Tâlût" ismi Arapça طول maddesiyle de alâkadar olarak kudret ve uzunlukta mübalağa mânasını mutazammındır. Binâenʿaleyh kudret-i ilmiye ve cismiyeye bir unvan gibidir. Esasında ʿucme bir ism-i hâstan ibaret olsa da Kur'an, Arabî nokta-i nazardan mefhûmuna işaretle bunu bir düstûr-ı küllî hâlinde taʿrîf ü tesbît etmiştir. Tâlût'un ismi Süryânîce Sâyil ve İbrânîce Sâvil b. Kays imiş. Demek ki "Tâlût" lakabdır.

Şimdi "biz dururken Allah bunu neye böyle yapmış" mı denecek? {وَاللّٰهُ يُؤْتِى مُلْكَهُ مَنْ يَشَاءُ} Allah mülkünü dilediğine verir. ❁ Mâlikü'l-mülk O, asıl mülk O'nundur. Mülke nâil olanlar bi'l-asâle değil O'ndan bi'n-niyâbe nâil olurlar {وَاللّٰهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ} hem Allah Vâsiʿ ve Alîm'dir. ❁ Rahmet ü ihsânı çok, fâʿil-i muhtârdır. Kabzını bastı tâkip eder, fakiri ganî kılar,

---

1 "…Benim ahdime zâlimler nâil olamaz."

mülksüze mülk verir, vereceğini vermek için de hiçbir kayd ü şarta tâbiʿ değildir, cehilden münezzehtir. Mülke lâyık olup olmayanları, kimlere niçin ve ne kadar müddet vereceğini de bilir. Buna karşı "biz dururken mülkünü Tâlût'a neye verdi?" denemez. Ancak habere itimad edemeyecek kimseler mantıken bu davanın suğrâsı olan ıstıfâ kaziyyesini "ne mâlum?" diye menʿ edip delil isteyebilirler. Bunu itmam için:

{وَقَالَ لَهُمْ نَبِيُّهُمْ} Bir de peygamberleri onlara dedi ki: {اِنَّ اٰيَةَ مُلْكِه۪ٓ اَنْ يَأْتِيَكُمُ التَّابُوتُ} "Tâlût'un melik olmasının alâmet-i zâhiresi ve nübüvvetin mucizesi size tabutun gelmesidir."

"**Tâbût**" sandık demektir. Maʿamâfîh müracaat demek [831] olan "tevb" maddesinden mübalağa sîgası olmak hasebiyle dönüp dolaşıp gelinecek, merciʿ-i kül meâlinde bir mefhum da ifade eder. Bu tabuttan murad da Tevrat sandığıdır ki Hazret-i Mûsâ'dan sonra Benî İsrâil'in isyanıyla ellerinden çıkmış, refʿ olunmuştu. Lâkin erbâb-ı ahbâr demişler ki "Allah teâlâ, Hazret-i Âdem'e bir tabut inzal etmiş, içinde evlâdından gelecek enbiyânın suretleri varmış. Şimşir ağacından en boy üç iki (3x2) kadarmış. Âdem aleyhisselâm'ın vefatına kadar nezdinde kalmış, baʿdehu birer evlâdı tevârüs etmişler, nihâyet Yaʿkūb aleyhisselâm'a intikal etmiş. Sonra Benî İsrâil'in elinde kalmış, Mûsâ aleyhisselâm'a kadar gelmiş. Hazret-i Mûsâ Tevrat'ı buna kor, muharebe ettiği zaman öne geçirir, Benî İsrâil'in gönülleri bununla sükûn bulurdu. Vefatına kadar yanında idi. Baʿdehu Benî İsrâil'de elden ele geçti. Bir hususta muhakeme olacakları zaman buna müracaat ederler, beynlerinde hâkim olurdu. Muharebeye gittiklerinde önlerinde götürürler ve bununla teberrük ederek düşmanlarına zafer ümit ederlerdi. Melekler bunu askerin başında tutar, muharebeye girişirler, sonra Tabut'tan bir ses işittikleri zaman muzafferiyete yakīn edinirlerdi. Vaktâ ki Benî İsrâil isyana başlamışlar, fesâda düşmüşler, işleri çığırından çıkmış, Allah başlarına Amâlika'yı musallat etmiş, bunlar galebe etmişler, Tabutlarını da almışlar götürmüşler, bir pisliğe, bir helâya bırakmışlar. Cenâb-ı Allah Tâlût'u melik yapmak murad edince Amâlika'ya bir belâ vermiş, hattâ Tabut'un yanında abdest

bozanlar basura tutulur olmuş, diğer taraftan beldelerinden beş şehir de mahvolmuş. Kâfirler bu ibtilânın Tabut yüzünden olduğuna kāil olmuşlar, onu çıkarmışlar, iki öküze yükletip koyuvermişler, Allah da bunlara dört melek müvekkel kılmış sevketmişler, Tâlût'un evine getirmişler. İşte Benî İsrâil Tâlût'un mülküne beyyine istedikleri zaman peygamberleri, onun âyet-i mülkü Tabut'un gelmesi olduğunu söylemiş"[1] Demek oluyor ki Benî İsrâilde [832] Tabut, emânât-ı[2] mukaddeseden olup Hıristiyanlıktaki Salîb gibi bir mevkiʿde tutulurmuş. Nitekim Hıristiyanların salîb-i kebîri de buna şebîh bir vakʿa geçirmişti. Tabut'un tâ Hazret-i Âdem'den beri gelmesi, içi resimli bir sandık olması, bunun Ebü'l-beşer olan Hazret-i Âdem olmasıyla tevfîki müşkil ve aynı zamanda bu ahbâr-ı şâyiʿayı ceffe'l-kalem tekzib de haksız olacağından İbn Abbas hazretlerinden rivayet olunduğu üzere bunun zâyiʿ olmuş "Tevrat sandığı" olmasıyla iktifâ etmek ve şu kadar ki bunu Hazret-i Mûsâ yaptırmış olmayıp daha kadîm târihî bir sandık olduğunu da kabul etmek muvâfık olacaktır. Maʿamâfîh Râgıb'ın naklettiği vechile "Tabut kalb, ve sekîne ondaki ilimden ibarettir" de denilmiş. Çünkü kalbe صَنْدُوق عِلْم, وِعَاء عِلْم, تَابُوت عِلْم, بَيْتُ الْحِكْمَه, سَفَطُ الْعِلْم[3] tesmiye edilir.[4] Bu gerçi meşhûra ve zâhire muhalif görünürse de onun lâzımı olan mühim bir maʿnâ-yı işârî olduğu da inkâr edilemez. Buna göre hâsıl-ı meâl: Onun hakīkī âyet-i mülkü isyan ve gurur ile zâyiʿ olmuş ve sizi perişan etmiş olan kalbinizin yerine gelmesi ve hakikate iman ederek sükûnet ü itmi'nâna ermenizdir. Beyyine-i hakīkiye âfâkī olmaktan ziyade enfüsîdir. Siz fikr-i fesad ile zâyiʿ olmuş kalbinizi bulup davayı bırakarak ona beyʿat ettiniz mi mesele biter. Aksi hâlde Allah'ın ona verdiği kudret ve vereceği muvaffakiyet size melikliğini bi'l-iʿcâz teslîm ettirir. İşte onun mülküne katʿî delîl, işbu zâhirî ve bâtınî tabutun gelmesidir. {فِيهِ} O tabutta veya gelişinde {سَكِينَةٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَبَقِيَّةٌ مِمَّا تَرَكَ اٰلُ مُوسٰى وَاٰلُ هٰرُونَ} Rabbinizden bir sekîne, Âl-i Mûsâ ve Âl-i Harun'un metrûkâtından bir bakıyye vardır.

---

1 Bk. Mukātil b. Süleymân, *Tefsîr,* I, 206; Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* II, 213-214.

2 B: "emânet-i".

3 M, B ve F: "سقط".

4 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 162:
وقيل: عبارة عن القلب، والسكينة عمّا فيه من العلم، وسمّي القلب سفط العلم، وبيت الحكمة، وتابوته، ووعاءه، وصندوقه.

"**Sekîne**"; esasen "sükûnet" gibi "sükûn"dan ve vakār ü sebât ve emn ü itmi'nân demektir ki lisânımızda da "sekînet" denilir. Hafifliğin ve telaşın zıddıdır. Bir de tanınan ve [833] kendisiyle sükûn ve itmi'nân hissedilen herhangi bir âyet, bir alâmete "sekîne" ıtlak edilir. Meselâ bir ordu için sancak bir sekînedir. Burada bunun ne olduğu hakkında müteʿaddid rivayetler vardır ki bazıları maddî ve bazıları mânevîdir: Bir sûret-i mahsûsa, bir rîh-i heffâfe (هفافة)[1], ilâhî bir rûh-ı mütekellim, cennetten altın bir tas ki içinde enbiyânın kalbleri yıkanır, rahmet, elvâh mahfazası, bir âyet-i maʿrûfe. Bunların hâsılı başlıca şöyle telhis edilmiştir:

1. Sekîne, Benî İsrâil'de zebercedden veya yakuttan iki kanatlı ve kedi gibi başı ve kuyruğu bulunan bir suret imiş, bir inilti yaparmış, inledikçe Tabut'u alıp düşmana doğru giderler, durdukça dururlarmış.
2. Hazret-i Ali'den: İnsan yüzüne benzer yüzü var bir rîh-i heffâfe, hoş bir nesîm.[2]
3. Sekîne, Hazret-i Mûsâ ve Hârûn ile onlardan sonraki enbiyâ-yı Benî İsrâil'e nâzil olmuş kitaplardan Cenâb-ı Allah'ın Tâlût ve askerine nusret ihsan edip düşmanları defʿ edeceğine dair bazı bişâretler.
4. Ne olduğu gayr-i maʿlûm bir şey.

"**Bakıyye**"ye gelince: Diyorlar ki bu da elvâh kırıkları, Asâ-yı Mûsâ ve Tevrat'tan bir nebze idi. Birinci mâna üzere Tabut'un bir sebeb-i sekînet olduğu da mervîdir.

Hâsıl-ı maʿnâ: O Tabut'ta veya gelişinde size Rabbinizden bir sekînet ü itmi'nân ve Âl-i Mûsâ ve Âl-i Hârûn'dan kalma mebrûkâttan bir bakıyye vardır ki siz bununla sükûnet bulur, emn ü itmi'nâna erer, onlar gibi amel edersiniz demek olur. Bu surette Tabut muhteveyâtıyla kendisi bir sekînedir. "اَلْأَنْبِيَاءُ لَمْ يُوَرِّثُوا دِينَارًا وَلَا دِرْهَمًا وَإِنَّمَا وَرَّثُوا الْعِلْمَ: Peygamberler ne bir altın ne bir gümüş miras bırakmamış, ancak ilim miras bırakmışlardır"[3] hadîs-i şerîfi medlûlünce enbiyâdan kalma bakıyye-i yâdigâr ise ilme, din ve şeriata ait şeyler olur.

---

1 B: "hafîfe".
2 F -"hoş bir nesîm".
3 Tirmizî, İlim, 19/2682.

Fakat bu bakıyyeyi ve o sekîne vü sekîneti hâvî Tabut [834] nasıl gelir? {تَحْمِلُهُ الْمَلٰٓئِكَةُ} Onu melekler, Allah'ın elçileri, kuvvetleri getirir. ❁ Yerden getirir, gökten getirir, nasıl getirirse getirir, siz o ciheti düşünmeyin de gelirse bilin ki Talut meliktir, {اِنَّ فٖى ذٰلِكَ لَاٰيَةً لَكُمْ} o Tabut'un gelişinde sizin için muhakkak bir âyet-i hak, bir beyyine-i ilâhiye vardır {اِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنٖينَ} eğer siz mü'min iseniz veya iman şânınızdan ise bu böyledir. ❁ Bu fıkra şunu da gösterir ki ehl-i imana yaraşan hafiflik değil, vakār ü sekînet, sebât ü itmi'nândır. Bunda da mîrâs-ı enbiyânın, ilm ü dînin büyük ehemmiyeti vardır. Emânât-ı mukaddesenin de kuvvet-i kalb için bir feyz ü bereketi bulunacağı inkâr olunmamalıdır.

{فَلَمَّا فَصَلَ طَالُوتُ بِالْجُنُودِ} Vaktâ ki bunlar tamam olup Talut askerleriyle[1] hareket etti {قَالَ} askerine hitâben şöyle dedi: {اِنَّ اللّٰهَ مُبْتَلٖيكُمْ بِنَهَرٍ} "Allah sizi behemehâl bir ırmakla imtihan edecektir {فَمَنْ شَرِبَ مِنْهُ} binâen'aleyh ondan her kim içerse {فَلَيْسَ مِنّٖى} benden değil, {وَمَنْ لَمْ يَطْعَمْهُ} ve her kim ona ağzını sürmezse {فَاِنَّهُ مِنّٖى} o şüphesiz bendendir, benim askerimden veya beni sevenlerdendir {اِلَّا مَنِ اغْتَرَفَ غُرْفَةً بِيَدِهٖ} ancak eliyle bir avuç alan içlerinden müstesnâ, bu kadarına ruhsat var. Doğrudan doğru ağızla sömürmeye müsaade yok. Talut bir emîr sıfatıyla bu emri, bu ta'lîmâtı vermişken {فَشَرِبُوا مِنْهُ اِلَّا قَلٖيلًا مِنْهُمْ} ırmağa gelince askerin birazından mâ'adâsı hep ondan içtiler, emri dinlemediler.

[835] Rivayet olunuyor ki bir adam, bir avuç alır kendine ve hayvanına kifayet edermiş, fakat saldırıp içenlerin dudakları morarır, harâretleri artarmış. Binâen'aleyh bunlar nehrin berisinde dökülüp kaldılar {فَلَمَّا جَاوَزَهُ هُوَ وَالَّذٖينَ اٰمَنُوا مَعَهُ} da Talut ile iman eden maiyyeti[2] nehri geçince {قَالُوا} kalanlar geriden {لَا طَاقَةَ لَنَا الْيَوْمَ بِجَالُوتَ وَجُنُودِهٖ} "bugün bizim Câlût'a ve askerine harb edecek tâkatimiz yok" dediler. ❁ Yahut bunlar değil de nehri geçmiş mü'minlerin zayıf kısmı düşmanın çokluğunu görünce ümitsizliğe düşüp birbirlerine böyle söylediler. Çünkü mü'minlerin de imanda dereceleri mütefâvittir. Söylediler de ne oldu? {قَالَ الَّذٖينَ يَظُنُّونَ اَنَّهُمْ مُلَاقُوا اللّٰهِ}

1 F: "askeriyle".
2 F: "Talut iman eden maiyyetiyle".

Her hâlde Allah'a mülâkī olacaklarına kāniʿ ve muntazır bulunanlar ❁ yani ölümden kaçmanın mümkin olmadığını, bugün bu muharebede ölmezse diğer bir gün behemehâl öleceklerini ve nihâyet huzûr-ı ilâhîye varacaklarını bilen, binâenʿaleyh ahdinde sâbit veya zafer ümidiyle ya şehid veya gâzi olmaya azmeden ehl-i yakīn {كَمْ مِنْ فِئَةٍ قَلٖيلَةٍ غَلَبَتْ فِئَةً كَثٖيرَةً بِاِذْنِ اللّٰهِ} nice kereler azıcık bir bölük birçok bölüklere bi-iznillâh galebe çaldılar {وَاللّٰهُ مَعَ الصَّابِرٖينَ} Allah sabr ü sebat edenlerle beraberdir dediler. ❁ Zayıfların kalblerine de kuvvet verdiler. {وَلَمَّا بَرَزُوا لِجَالُوتَ وَجُنُودِهٖ} Vaktâ ki Tâlût ve maiyyetindeki bu mü'minler Câlût ve askerlerine[1] karşı meydân-ı harbe çıktılar ve düşmanın çokluğunu ve hazırlığını müşahede ettiler {قَالُوا} hepsi birden kuvvet-i kalb ile Allah'a yalvarıp şöyle dediler: {رَبَّنَٓا اَفْرِغْ عَلَيْنَا صَبْراً} Yâ Rabbenâ! Bize [836] sabır yağdır {وَثَبِّتْ اَقْدَامَنَا} ve bizi pâydâr eyle, ayaklarımızı denk ve yerinde tut, titretme, kaydırma, azm ü hedefimizden şaşırtma[2] {وَانْصُرْنَا عَلَى الْقَوْمِ الْكَافِرٖينَ} ve o kâfirler gürûhuna karşı bize nusret ü muzafferiyet ihsan et. Bunun üzerine {فَهَزَمُوهُمْ بِاِذْنِ اللّٰهِ} çok geçmeden o kâfirleri Allah'ın izniyle bozdular, {وَقَتَلَ دَاوُدُ جَالُوتَ} ve Dâvûd Câlût'u öldürdü {وَاٰتٰيهُ اللّٰهُ الْمُلْكَ وَالْحِكْمَةَ} ve Allah ona -yani Dâvûd'a- hükümdarlık ve hikmet ü nübüvvet ihsan etti. ❁ Tâlût kendisine kızını vermiş ve bilâhare arz-ı mukaddesin meşârık[3] u megāribinde büyük bir devlete nâil olmuştu. Ve Benî İsrâil Dâvûd'dan evvel hiçbir melikin etrafında bu kadar toplanmamıştı. Bunlardan başka {وَعَلَّمَهُ مِمَّا يَشَٓاءُ} ona irâde-i ilâhiyesi taʿalluk eden daha bazı şeyler de öğretti. ❁ Ezcümle demirleri yumuşatıp zırhlı elbiseler yapmak sanatını ve başkalarının bilmediği kuş dilini, elhân-ı tayyibe ve sâireyi tâlim etti. Ve işte o zâlimlerin zulmüne rağmen bir ekalliyetin azm ü imanı ve himmet ü duasıyla Allah teâlâ böyle ümit edilmez muvaffakıyyât-ı azîme ihsan eyledi. Şimdi buna karşı "iyi ammâ Allah muharebeye hiç meydan vermese ve sulta-i hükûmete müsaade etmese daha iyi olmaz mı idi?" dememeli, çünkü {وَلَوْلَا دَفْعُ اللّٰهِ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ} Allah insanların bazısını bazısıyla defʿ veya müdafaa etmemiş,

1 F: "askerine".
2 M ve F: "şaşırma".
3 B: "meşrık".

müfsid ve mütecâvizleri muslih ve mücâhidlerle defʻ ve ehl-i silm ü salâhı ve evlâd u nisvânı vikāye etmemiş olsa idi {لَفَسَدَتِ الْاَرْضُ} yeryüzü fesâda uğrardı. Arzın menâfiʻ ü mesâlihi muʻattal olur, hars ü nesilden, ilm ü sanatdan, dîn ü imandan eser [837] kalmazdı. ❁ Zira defʻ ü mukavemet kanunu olmasa idi ekser-i nâs, mütecâzib ve mutîʻ ü münkād bile olsa mütecâvizlerin mütemâdiyen hücûmuna mâruz kalırlar, çiğnenir mahvolurlar[1], muʻâdele-i ictimâʻiye bulunmaz, nihâyet herkes mütecâviz olur, herkes mütecâviz olur da mukavemet de farzedilmezse hepsi mahvolur. Cenâb-ı Allah insanları sâhib-i irâde olarak yaratmıştır ve böyle yaratması mahz-ı rahmet ü kudrettir, fakat bu iradeler mutlak bırakılır da birbirleriyle taʻdîl edilmez ve hiçbir mukavemete mâruz kalmazlarsa külfet-i mesâʻîye katlanılmaz, önüne geleni çiğnemeye çalışır. Müdafaa ve mukavemet olmayınca da tecavüz aksar-ı turuk, tarîk-i müstakīm olmuş olur, o zaman da insan nâmına bir şey kalmaz, nizâm-ı arz muʻattal olur {وَلٰكِنَّ اللّٰهَ ذُو فَضْلٍ عَلَى الْعَالَمٖينَ} ve lâkin Allah bütün âlemlere ve o meyanda bilhassa zevi'l-ʻukūl âlemine bütün bir fazl ü rahmet sâhibidir. ❁ Bu fesâda râzı olmaz, o arza umran verecek, üzerinde insanları fazl ü keremiyle yaşatacak, ebedî saadetlere, yüksek mertebelere erdirecektir. Binâenʻaleyh fesâd tâlîsi bâtıldır, matlûb-ı ilâhî salâhtır. Binâenʻaleyh salâhın fesâdı defʻ etmesi için ehl-i salâh ü hayrın ehl-i fesâd ü şerri defʻ etmesi lâzımdır ve zâten mukavemet ü müdafaa umum kâinâtta bir kānûn-ı haktır. İradeden, akl u şuurdan hissedar olmayan mahluklar bu mukavemetlerini cebr-i Hak ile bi'l-ıztırâr ibraz ederler. Fâʻil-i muhtâr olanlarda bunun tatbîki de akl u irade ve imanlarıyla yapılmak lâzım gelir. İşte Allah harbi ve hükûmeti bu hikmetle meşrû kılmış ve insanların müfsid ve mütecâviz kısmını muslih kısmıyla defʻ ve hüsn-i sûretle çalışacakları vikāye için emretmiştir. Erbâb-ı salâh ve fazilet bu noktayı derpîş etmeyip ve müdafaa kaydıyla meşgul olmayıp da mütecâvizleri serbest bırakacak olurlarsa bütün kudret onların eline geçer ve onlar da âlemi temellük etmek sevdâsıyla yeryüzüne fesad verecekler ve buna meydan verenler mes'ul [838]

1 M ve B: "mahvolurlardı".

olacaklardır ki bâlâda buna وَلَا تُلْقُوا بِاَيْدِيكُمْ اِلَى التَّهْلُكَةِ ihtârı sebk etmiş idi. Şu hâlde iki harb vardır. Birisi harb-i ıslah, diğeri harb-i ifsaddır. Ehl-i imana emredilen de fî-sebîlillâh harb-i ıslahtır ki bu da zulm ü fesâdın ve menba'-ı zulm olan küfr ü şirkin def'i ve silm-i küllînin teminidir. Ehl-i salâh ve İslâm bunu yapmazsa küfr ü fesad istîlâ edecek, o zaman da insanlar kökünden kazınıp kıyamet kopacaktır.

Yâ Muhammed! {تِلْكَ} şunlar, binler kıssasından Dâvûd fıkrasına kadar olan şu kıssalar {اٰيَاتُ اللّٰهِ} ibret alınacak Allah âyetleridir. {نَتْلُوهَا عَلَيْكَ بِالْحَقِّ} biz bunları sana her türlü reyb ü hatâdan, şâibe-i tahrîf ü galattan 'ârî mahz-ı hakk u hakīkat olarak tilâvet ediyoruz. Cibrîl ile sana mütevâliyen okuyoruz {وَاِنَّكَ لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ} Sen de muhakkak ve muhakkak mürselîndensin, o büyük peygamberler cümlesindensin, bunu bil, vazifeni îfâ et.

O mürselînin makamlarını anlamak ister misin?

تِلْكَ الرُّسُلُ فَضَّلْنَا بَعْضَهُمْ عَلٰى بَعْضٍ مِنْهُمْ مَنْ كَلَّمَ اللّٰهُ وَرَفَعَ بَعْضَهُمْ دَرَجَاتٍۜ وَاٰتَيْنَا عِيسَى
ابْنَ مَرْيَمَ الْبَيِّنَاتِ وَاَيَّدْنَاهُ بِرُوحِ الْقُدُسِۜ وَلَوْ شَٓاءَ اللّٰهُ مَا اقْتَتَلَ الَّذِينَ مِنْ بَعْدِهِمْ مِنْ
بَعْدِ مَا جَٓاءَتْهُمُ الْبَيِّنَاتُ وَلٰكِنِ اخْتَلَفُوا فَمِنْهُمْ مَنْ اٰمَنَ وَمِنْهُمْ مَنْ كَفَرَۜ وَلَوْ شَٓاءَ اللّٰهُ مَا
اقْتَتَلُوا وَلٰكِنَّ اللّٰهَ يَفْعَلُ مَا يُرِيدُ ﴿٢٥٣﴾ يَٓا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُٓوا اَنْفِقُوا مِمَّا رَزَقْنَاكُمْ مِنْ
قَبْلِ اَنْ يَأْتِيَ يَوْمٌ لَا بَيْعٌ فِيهِ وَلَا خُلَّةٌ وَلَا شَفَاعَةٌۜ وَالْكَافِرُونَ هُمُ الظَّالِمُونَ ﴿٢٥٤﴾ اَللّٰهُ
لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَۚ اَلْحَيُّ الْقَيُّومُۚ لَا تَأْخُذُهُ سِنَةٌ وَلَا نَوْمٌۜ لَهُ مَا فِي السَّمٰوَاتِ وَمَا فِي الْاَرْضِۜ مَنْ
ذَا الَّذٖي يَشْفَعُ عِنْدَهُٓ اِلَّا بِاِذْنِهٖۜ يَعْلَمُ مَا بَيْنَ اَيْدٖيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْۚ وَلَا يُحٖيطُونَ بِشَيْءٍ مِنْ
عِلْمِهٖٓ اِلَّا بِمَا شَٓاءَۚ وَسِعَ كُرْسِيُّهُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَۚ وَلَا يَؤُ۫دُهُ حِفْظُهُمَاۚ وَهُوَ الْعَلِيُّ الْعَظٖيمُ
﴿٢٥٥﴾ لَٓا اِكْرَاهَ فِي الدّٖينِ قَدْ تَبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَيِّۚ فَمَنْ يَكْفُرْ بِالطَّاغُوتِ وَيُؤْمِنْ بِاللّٰهِ
فَقَدِ اسْتَمْسَكَ بِالْعُرْوَةِ الْوُثْقٰى لَا انْفِصَامَ لَهَاۜ وَاللّٰهُ سَمٖيعٌ عَلٖيمٌ ﴿٢٥٦﴾

[839] Meâl-i Şerîfi

O işaret olunan resuller, biz onların bazısını bazısından efdal kıldık[1], içlerinden kimi var Allah kelâmına kelîm etti, bazısını da derecelerle daha yükseklere çıkardı. Meryem'in oğlu Îsâ'ya da o beyyineleri verdik ve kendisini Rûhu'l-Kudüs ile teyid eyledik, eğer Allah dilese idi bunların arkasındaki [840] *ümmetler, kendilerine o beyyineler geldikten sonra birbirlerinin kanına girmezlerdi, ve lâkin ihtilâfa düştüler, kimi iman etti kimi küfür[2]. Yine Allah dilese idi birbirlerinin kanına girmezlerdi ve lâkin Allah ne isterse yapar (253). Ey o bütün iman edenler! Size merzuk kıldığımız şeylerden infak edin;[3] gelmeden evvel[4] bir gün ki onda alım satım yok, dostluk da yok şefaat de yok, kâfirler ise hep o zâlimlerdir[5] (254). Allah, başka tanrı yok ancak O. Dâima yaşayan, dâima duran, tutan Hayy u Kayyûm O. Ne gaflet basar O'nu ne uyku. Göklerdeki ve yerdeki hep O'nun, kimin haddine ki O'nun izni olmaksızın huzûrunda şefaat edecek? Onların önlerinde ne var arkalarında ne var hepsini bilir, onlar ise O'nun dilediği kadarından başka ilm-i ilâhîsinden hiçbir şey kavrayamazlar, O'nun kürsîsi bütün gökleri ve yeri kucaklamıştır, her ikisini görüp gözetmek O'na bir ağırlık da vermez. O öyle ulu, öyle büyük azametlidir[6] (255). Dinde ikrah yok. Rüşd, dalâlden cidden ayrıldı.[7] Artık her kim tâgūta küfredip Allah'a iman eylerse o işte en sağlam tutamağa yapışmıştır, öyle ki onun için kopmak yok, Allah işitir, bilir[8] (256).*

---

1 H: "kılmışız".
2 H: "küfre gitti".
3 H: "infak edin size merzuk kıldıklarımızdan; henüz".
4 H +"öyle".
5 H: "ne alım satım var onda, ne dostluk ne şefaat ve kâfirler hep o zâlimler".
6 H: "Allah, başka tanrı yok ancak O. Dâima yaşayan, dâima duran, tutan Hayy u Kayyûm O. Ne gaflet basar O'nu ne uyku. Göklerdeki, yerdeki bütün O'nun. Kimin haddine ki huzûrunda izni olmaksızın şefaat etsin. Hepsinin önlerindekini, arkalarındakini bilir. Onlar ise O'nun ilm-i ilâhîsinden hiçbir şeyi kavrayamazlar, ancak O'nun dilediği kadar. Kürsîsi gökleri ve yeri kucaklamış, bunları gözetip korumak O'na bir ağırlık da vermez. O öyle ulu, öyle büyük azametlidir".
7 H: "Cidden rüşd dalâlden ayrıldı".
8 H: "kopmak onun için değil. Allah Semî'dir, Alîm'dir".

Yâ Muhammed! {تِلْكَ الرُّسُلُ} O rusül, o işaret olunan peygamberler[1], şunun bunun intihâb u taʿyîni ile değil, bizzat Allah'ın gönderdiği o Allah sefirleri, içinde bulunduğun resûller[2] kāfilesi yok mu {فَضَّلْنَا بَعْضَهُمْ عَلٰى بَعْضٍ} biz onların bazısını diğer bazısına[3] tafdil ettik. Evet hepsi resul, asl-ı risâlette hepsi müsâvî, fakat böyle olmakla beraber bazısına ve belki her birine bir meziyet[4], bir fazîlet-i mahsûsa, bir rütbe-i mümtâze verdik {مِنْهُمْ مَنْ كَلَّمَ اللّٰهُ} kimisine Allah bizzat kelâm söyledi, kelîmullâh yaptı, nitekim Mûsâ Tûr'da ve leyle-i hıyarede Allah'ın elçisiz kelâmını dinledi[5] {وَرَفَعَ بَعْضَهُمْ دَرَجَاتٍ} bazısını da bir çok [841] derecelerle daha yükseklere çıkardı, Sidre-i Müntehâ'dan geçirip قَابَ قَوْسَيْنِ اَوْ اَدْنٰى [en-Necm 53/9][6] sırrıyla makām-ı kurb-i mutlakta, rahmeten li'l-âlemîn, mebʿûs-ı kül, Habîb-i Hudâ, Hâtemü'l-enbiyâ yaparak Makām-ı Mahmûd'a iʿlâ eyledi. Biz Azîmü'ş-şân peygamberleri yekdiğerine tafdil ettik {وَ} bu meyanda öbürlerinden sonra ve senden önce {اٰتَيْنَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ الْبَيِّنَاتِ} Îsâ b. Meryem'e dahi o beyyineleri -risâletini ve faziletini mübeyyin olan açık hüccetleri, yani İncil'i, İncil'deki o mevâʿiz ve tezkîrât-ı müessireyi nâtık âyetleri, taʿbîr-i âharla Kelime'yi, ihyâ-yı mevtâ ve ibrâ-i ekmeh mucizelerini- verdik {وَاَيَّدْنَاهُ بِرُوحِ الْقُدُسِ} ve kendisini Rûhü'l-Kudüs ile teyid ettik, kudsî ve nezih bir haslete mazhar kıldık. وَلَقَدْ اٰتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ وَقَفَّيْنَا مِنْ بَعْدِهٖ بِالرُّسُلِ وَاٰتَيْنَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ الْبَيِّنَاتِ... الآيه [el-Bakara 2/87] bak. Şimdi sûret-i tafdîli îzâh eden şu cümlelerin üslûb-ı beyânında فَضَّلْنَا, مِنْهُمْ, وَرَفَعَ, وَاٰتَيْنَا diye cemʿden ifrâda, ifrâddan cemʿe, fâdıldan efdale, efdalden fâdıla iltifat iltifat[7] üzerine nasıl bir tenevvuʿ var dikkat edilmelidir. Evvelâ her biri risâlette ve binâenʿaleyh kelime-i hakta müttefik, sâniyen sûret-i umûmiyede bazısı bir fazîlet-i mahsûsa ile mütefâzıl olarak min vech^in^ mütenevviʿ ve tenevvuʿuna göre birer ümmete müsâʿid. Sâlisen

1 H: "o zikri geçmiş rusül-i kirâm cemaati"; F +"~~o zikri geçmiş rusül-i kirâm cemaati~~".
2 H: "o peygamberler"; F +"~~o peygamberler~~".
3 H ve F: "baʿzına".
4 H ve F -"bir meziyet".
5 F: "duydu".
6 "İki yay kadar veya daha yakın…"
7 B -"iltifat".

bu tefâzulda Mûsâ ve Îsâ gibi makām-ı cemʿde mütekābil iki hadd-i mütemâyiz ve ortada makām-ı cemʿu'l-cemʿde câmiʿü'l-kül âhir-i evvel, evvel-i âhir[1], dâire-i risâletin merkez-i mutlakı cemâʿat-i rusülün kalb-i ekmeli ve binâenʿaleyh ümem-i mütenevviʿanın derecât-ı müterettibe üzere kesretten vahdete ircâʿı için kurb-i mutlaka vâsıl imâm-ı tevhîdi olarak nizâm-ı ekmel üzere bir silsile-i mürselîn mevcud. Şâyân-ı dikkattir ki fıkra-i Îsâ bir taraftan tehir ediliyor[2], bu cihetle derecâta mukārin gösterilerek kadri iʿlâ[3] ediliyor, diğer taraftan sâhib-i derecâta iltibas hâsıl olmamak için وَاٰتَيْنَا ile tâ[4] yukarıdaki فَضَّلْنَا cümlesine atfolunuyor da وَاٰتَى عِيسَى diye [842] رَفَعَ'ya atfolunmuyor. Bu suretle de sâhib-i derecâta değil, ʿale'l-ʿumûm rusül zümresine rabt ediliyor. Bir de vâlidesine nisbetle ismi tasrîhen zikrolunuyor ki bunlarda hem Benî İsrâil'in çirkin isnadlarına bir rağm, hem de ona ilâh ve İbnullah diyen Nasârâ'nın ifratlarına beliğ bir red vardır. Ve aynı zamanda bu sûret-i atf ile Îsâ'nın sâhib-i derecâttan zamânen mukaddem olduğuna dahi işaret olunmuştur. Bundan başka işbu cemâʿat-i mürselînin mazhar oldukları bu makāmât ve bu fezâil-i müterettibenin kendilerinde zâtî ve kesbî olmayıp mahzâ mevhibe-i ilâhiye olduğu iyice tefhim edilmek için فَضَّلْنَا, كَلَّمَ اللّٰهُ, وَرَفَعَ, وَاٰتَيْنَا, وَاَيَّدْنَا buyurulmuş ve bununla hem risaletin mânası îzâh edilmiş, hem de bu babda ifrat veya tefrit ile varta-i şirke düşülmemesi ihtar olunmuştur ki, âyetin mâbaʿdi bu nokta üzerinde bir siyak tâkip edecek ve nihâyet Âyetü'l-Kürsî ile bütün hakikat tavzih olunacaktır. Hâsılı cemâʿat-i mürselîn, esâs-ı risâlette müttehid ve fezâil-i mütenevviʿa ile mütefâzıl olarak makāmât-ı mahsûsalarıyla yüksek bir hey'et-i muntazama arz ederler. Bu meyânda üçü bilhassa câlib-i dikkattir ki ikisi cenah, biri kalb ve merkezdir. Bir cenahta Kelîmullah, bir cenahta da Îsâ Rûhullah vardır. Kalbde taʿayyün-i kâmilinden dolayı ismini tasrîhe lüzum olmayan mâruf birisi taʿbiye edilmiştir ki, diğerlerinin birçok derecât ile fevkinde bir Makām-ı

1 B: "âhiri evvel, evveli âhir".
2 M: "ediyor".
3 H: "iʿlân".
4 H -"ta".

refîʿ-i Mahmûd'a mazhardır. Bu noktada Cenâb-ı Allah Habîbini fahr ü ʿucbdan sıyânet eylemek için Îsâ'dan mukaddem ve Mûsâ'dan daha yüksek birine ve meselâ Hazret-i İbrâhim'e telmih eder gibi وَرَفَعَ بَعْضَهُمْ دَرَجَاتٍ diye tekrim etmiş de "o da sensin yâ Muhammed" diye tasrih etmemiş ve fakat tasrihten daha beliğ bir ahd ile iltifat göstermiştir. Belâgatte bu tarz-ı beyânın birçok misâlleri vardır. Nitekim şuʿarâ-yı Arab'dan Hutey'e'ye "en yüksek şâir kimdir?" diye sual olunduğu zaman Züheyr'i ve Nâbiga'yı söylemiş de, "isteseydim üçüncüyü söylerdim" demiş ve [843] bununla kendini kasdetmiştir ki, eğer "kendimi söylerdim" demiş olsa idi azameti olmazdı. Cenâb-ı Rabbü'l-âlemîn de burada efdal-i rusülüne bu tarz-ı beyan ile makamını işʿâr eylemiştir, buna binâen Habîb-i Hudâ "Ben evlâd-ı Âdem'in seyyidiyim fakat fahr ü iftihar yok: أَنَا سَيِّدُ وَلَدِ آدَمَ وَلَا فَخْرَ"[1] hadîs-i şerîfi ile bu hakikati beyan ettiği gibi, hem bu nükteye hem de لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ اَحَدٍ مِنْ رُسُلِهٖ [el-Bakara 2/285][2] âyetindeki müsâvât-ı rusül fıkra-i îmâniyesine tenbîhen "لَا تُفَضِّلُونِى عَلَى يُونُسْ بِنْ مَتَّى: Beni Yûnus b. Mettâ'ya tafdil eylemeyin, yani ben de peygamberim, o da peygamber" buyurmuştur.[3] Binâenʿaleyh peygamberlerin isimlerini tasrih ederek tafdîle kalkışmamak muktezâ-yı edeb-i îmândır. İbn Abbas radıyallahu ʿanh'dan mervîdir ki: "Biz" demiş, "mescidde enbiyânın fazlını konuşuyorduk. Nûh'u tûl-i ibâdetiyle, İbrâhim'i hulleti ile, Mûsâ'yı Allah'ın kendiye teklîmi ile, Îsâ'yı semâya refʿi ile yâd ederek[4] ve fakat 'Resûlullah hepsinden efdaldir, kâffe-i nâsa mebʿus, önü, sonu mağfurdur ve Hâtemü'l-Enbiyâ'dır' dedik. Derken Aleyhissalâtü vesselâm giriverdi, 'ne gibi bahistesiniz?' dedi, söyledik, 'hiçbir kimseye Yahyâ b. Zekeriyyâ'dan hayırlı olmak gerekmez' buyurdu ve onun hiçbir seyyie yapmadığını ve niyet de etmediğini söyledi."[5] Şüphe yok ki bütün mürselîn meyânında

---

1 İbn Mâce, Zühd, 37.

2 "…peygamberlerinden hiçbirinin arasını ayırmayız…"

3 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* I, 454. Krş. Buhârî, Enbiyâ, 24:
حَدَّثَنَا -ابْنُ عَمِّ نَبِيِّكُمْ، يَعْنِي- ابْنَ عَبَّاسٍ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: «لاَ يَنْبَغِي لِعَبْدٍ أَنْ يَقُولَ: أَنَا خَيْرٌ مِنْ يُونُسَ بْنِ مَتَّى». وَنَسَبَهُ إِلَى أَبِيهِ.

4 H ve F: "ederdik".

5 Heysemî, *Mecmaʿu'z-zevâid,* VIII, 208-209. Krş. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, VII, 2401:
عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ قَالَ: كُنْتُ فِي حَلْقَةٍ فِي الْمَسْجِدِ نَتَذَاكَرُ فَضَائِلَ الْأَنْبِيَاءِ أَيُّهُمْ أَفْضَلُ، فَذَكَرْنَا نُوحًا وَطُولَ عِبَادَتِهِ رَبَّهُ، وَذَكَرْنَا

Mûsâ ile Îsâ'nın bi't-tahsîs zikri bu iki peygamberin azamet-i şanlarına tenbihdir. Bu ise bunların derecât ile fevkinde gösterilen Resûl-i ekmel'in celâlet-i kadrine başkaca bir burhan teşkil eder. Zikrettiğimiz ehâdîs-i nebeviye de bu ekmeliyetin tecelliyât-ı nezîhesindendir. Yâ Rab, bizi de bu Şefîʿü'l-müznibîn'in şefaatiyle bekâm eyle!

Şimdi fehvâ-yı hitâb şuna müncer oluyor: İşte makāmât-ı mürselîn, bu meyanda makamını anla ve ona göre îfâ-yı vazife eyle. Fakat şunu bilmeli ki bu fezâil-i mütenevviʿa ve derecât-ı refîʿa mahzâ bir ʿatıyye-i ilâhiyedir. Bu yükseklik kendilerinin bi'l-asâle bir haslet-i zâtiyeleri değil, ihsân-ı ilâhî ile nâil oldukları bir mevhibe-i sübhâniyedir. Bunları [844] Allah vermiş ve kendilerini Allah göndermiştir. Asıl vazîfe-i risâlet evâmir-i ilâhiyenin tebliğ ve icrâsına niyâbettir. Resuller ancak emr-i ilâhîyi temsil ederler. Fezâil-i mahsûsaları, meşiyyet-i cüz'iye ve niyâbiyeleri emr-i ilâhîde fânîdir. ʿAle'l-ıtlâk kendi dilediklerini yapamazlar. Bizzat meşiyyet-i mutlaka ve külliyeye mâlik ve bütün vukūʿâta hâkim, vâcibü'l-vücûd, ezeliyyü'z-zâti ve's-sıfât, irâde-i külliye sâhibi, hâlık ve mükevvin değildirler. Ne Mûsâ'nın mazhariyet-i kelâmiyesi, ne Îsâ'nın mazhariyet-i beyâniye ve rûhiyesi ve hatta bunların derecât ile fevkinde olan Resûl-i ekmel'in makam-ı kurbu, risâlet hudûdundan çıkıp rubûbiyet haddine giremez. Asıl irade Allah'ındır, Allah murad etmeyince hiçbir şey yapamazlar. Görmez misin {وَلَوْ شَٓاءَ اللّٰهُ} Allah katʿiyyen dilemiş olsaydı {مَا اقْتَتَلَ الَّذِينَ مِنْ بَعْدِهِمْ مِنْ بَعْدِ مَا جَٓاءَتْهُمُ الْبَيِّنَاتُ} bu peygamberlerden sonra ümmetleri kendilerine bu kadar beyyinât-ı hak geldikten sonra birbirlerinin kanına girmezler, muharebe etmezlerdi. ۞ Peygamberlerini tasdik ve emr-i ilâhîyi açık olarak beyan eden nusûsun mûcebiyle amel eder, ihvan

---

إِبْرَاهِيمَ خَلِيلَ الرَّحْمَنِ، وَذَكَرْنَا مُوسَى مُكَلِّمَ اللهِ، وَذَكَرْنَا عِيسَى بْنَ مَرْيَمَ، وَذَكَرْنَا رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَبَيْنَا نَحْنُ كَذَلِكَ إِذْ خَرَجَ عَلَيْنَا رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ: «مَا تَذْكُرُونَ بَيْنَكُمْ؟». قُلْنَا: يَا رَسُولَ اللهِ، ذَكَرْنَا فَضَائِلَ الْأَنْبِيَاءِ أَيُّهُمْ أَفْضَلُ، فَذَكَرْنَا نُوحًا وَطُولَ عِبَادَتِهِ رَبَّهُ، وَذَكَرْنَا إِبْرَاهِيمَ خَلِيلَ الرَّحْمَنِ، وَذَكَرْنَا مُوسَى مُكَلِّمَ اللهِ، وَذَكَرْنَا عِيسَى بْنَ مَرْيَمَ، وَذَكَرْنَاكَ يَا رَسُولَ اللهِ، قَالَ: «فَمَنْ فَضَّلْتُمْ؟». فَقُلْنَا: فَضَّلْنَاكَ يَا رَسُولَ اللهِ، بَعَثَكَ اللهُ إِلَى النَّاسِ كَافَّةً، وَغَفَرَ لَكَ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَمَا تَأَخَّرَ، وَأَنْتَ خَاتَمُ الْأَنْبِيَاءِ. فَقَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «مَا يَنْبَغِي أَنْ يَكُونَ أَحَدٌ خَيْرًا مِنْ يَحْيَى بْنِ زَكَرِيَّا». قُلْنَا: يَا رَسُولَ اللهِ، وَكَيْفَ ذَاكَ؟ قَالَ: «أَلَمْ تَسْمَعُوا كَيْفَ نَعَتَهُ فِي الْقُرْآنِ {يَا يَحْيَى خُذِ الْكِتَابَ بِقُوَّةٍ وَآتَيْنَاهُ الْحُكْمَ صَبِيًّا} إِلَى قَوْلِهِ تَعَالَى: {حَيًّا} (مريم ٩١/٢١-٥١) {مُصَدِّقًا بِكَلِمَةٍ مِنَ اللهِ وَسَيِّدًا وَحَصُورًا وَنَبِيًّا مِنَ الصَّالِحِينَ} (آل عمران ٩٣/٣) لَمْ يَعْمَلْ سَيِّئَةً وَلَمْ يَهِمَّ بِهَا». رَوَاهُ الْبَزَّارُ وَالطَّبَرَانِيُّ، وَفِيهِ عَلِيُّ بْنُ زَيْدِ بْنِ جُدْعَانَ وَضَعَّفَهُ الْجُمْهُورُ، وَبَقِيَّةُ رِجَالِهِ ثِقَاتٌ.

olurlar da hilâfına hareket edemezlerdi. ʿAle'l-husûs Mûsâ'dan sonra ne Benî İsrâil birbiriyle boğuşurdu, ne de peygamberlerin kanına girip Îsâ'dan sonra Nasârâ ile döğüşürdü. Hele Îsâ'nın beyyinâtından sonra Hıristiyanlar ne kendi aralarında ne sâir akvâm ile hiçbir muharebe etmemek lâzım gelirdi. Zira onlara "bir yanağına tokat vurana öbür yanağını da çeviriver" diyen beyân-ı Îsâ tecavüze bile mukabeleden menʿ etmek emrinde ne kadar samimi ve ne kadar açık idi. Bundan sonra Hıristiyanlık her ne sebeple olursa olsun birinin kanına girmek değil, hatta kimseye el kaldırmamak, hiçbir cidâl yapmamak iktizâ etmez miydi? Onlara muharebe haram idi {وَلٰكِنِ اخْتَلَفُوا} ve lâkin böyle olmadı, ihtilâf ettiler, muhtelif fırkalara, [845] milletlere ayrıldılar {فَمِنْهُمْ مَنْ اٰمَنَ وَمِنْهُمْ مَنْ كَفَرَ} da kimi iman etti, dîn-i enbiyâyı iltizam eyledi, kimi de iʿrâz edip kâfir oldu, olabildi de birbirlerinin kanına girdiler, nice muharebeler yaptılar ve hâlâ yapıyorlar. O peygamberlerden ve o beyyinâttan sonra da bunlar olabildi. Kelime-i hak, teblîğ-i emr ve peygamberlerin bunları infâza masruf olan irâdât-ı[1] cüz'iyeleri bu ihtilâfı ve küfr ü muhâlefeti mümteniʿ kılmadı, kaldırmadı. Hâlbuki Allah dilese idi bunlar olamazdı. ❁ Demek ki her emr-i ilâhî, hilâfına hareket imkânını selb etmez. Her emir ʿadem-i muhâlefeti irade eden bir emr-i tekvînî, bir meşiyyet-i cebriye değildir, eğer böyle olsa idi ʿadem-i muhâlefete meşiyyet-i ilâhiye taʿalluk etmiş bulunur, Allah'ın peygamberlerine ve tebliğ ettiği beyyinât-ı emriyeye küfr ü muhalefet mümkin olamazdı. Vâkiʿ ise böyle değildir, demek ki Allah ihtilâfın ʿale'l-ıtlâk ʿadem-i vukūʿunu dilememiştir. Dikkat olunursa tefâzul-i enbiyâ esasta müttehid olmak üzere bir tenevvüʿ ifade eder ki bu tenevvüʿ bizzat murâd-ı ilâhîdir. Bunlarla ümem-i mütenevviʿanın teşekkülü de murâd-ı ilâhîdir. Bu az çok bir maʿnâ-yı ihtilâfı tazammun eder. İşte bu tenevvüʿ ve ihtilâf-ı küllîyi iktizâ etmemek için bunları ʿale'd-derecât tevhid edecek daha yüksek peygamberler ve hepsinin fevkinde mebʿûs-ı kül, sâhib-i derecât baʿs buyurulmuştur ki bu suretle ümmetler tenevvüʿ ve kesret içinde bir tevhîd-i mutlaka mazhar olsunlar. Demek ki emr-i tevhid bi'l-külliye mâniʿ-i ihtilâf olmadığı gibi imkân-ı

---

1 H: "irâde-i".

muhâlefeti de selb etmiş değildir ve bunların hepsi meşiyyet-i ilâhiye iledir. Zira olmasa idi olamazdı, binâenʿaleyh seʿa-i meşiyyet seʿa-i emirden, seʿa-i hak seʿa-i hayırdan eʿamdır. Emr-i teklîfî, meşiyyet-i cebriyeyi değil hayr ü rızâyı istihdaf eder. Vukūʿ ve ʿadem-i vukūʿ ise meşiyyet-i mutlakaya ve emr-i tekvîne merbuttur. Görülüyor ki tebeyyün-i ilmî, vücûb-i aklî ve yalnız emr-i teşrîʿî, irâdât-ı[1] cüz'iye, fiil veya terkin illet-i tâmmesi değildir. Ne kadar katʿî ve beyyin [846] olursa olsun emr-i mücerred, ilm-i mahz ve ne kadar vâzıh ve musîb bulunursa bulunsun sadece irşâdât ve tenvîrât-ı fikriye velevse peygamberlerden zâhir olsun irâdât-ı cüz'iye bütün insanları şerden, isyandan, tecavüzden, küfr ü ihtilâftan menʿ ve beynlerinde cidâl ü kıtâli refʿ etmeye sebeb-i kâfî değildir. Her şeyde olduğu gibi bu hususta asıl sebeb-i müessir ve illet-i tâmme bizzat meşiyyet-i ilâhiye ve emr-i tekvînîdir. Mâdem ki bu kadar beyyinâttan ve bu kadar terakkiyât-ı ilmiyeden sonra Allah'ın evâmir-i teklîfiyesine ve peygamberlerine karşı ihtilâf ve ümmetler beyninde cidâl ve kıtal yine vukūʿ bulmuş ve bulmaktadır, o hâlde hepsi mü'min olsun ve ihtilâf ü kıtal mümkin olmasın diye meşiyyet-i ilâhiye taʿalluk etmemiştir.

Fi'l-vākiʿ {وَلَوْ شَٓاءَ اللّٰهُ مَا اقْتَتَلُوا} Allah dilemiş olsa idi ümmetler hiçbir zaman iman ve küfr ile muhtelif oldukları hâlde bile birbirlerinin kanına girmezlerdi, giremezlerdi. Allah kıtal olmamasını dilemiş olsa idi bazı ahvâlde yaptığı gibi onu yapacak insanlara irade ve kudret vermez veya irade ve kudretlerini hükümsüz bırakır da hepsini cebren ve bi'l-ıztırâr silm ü vifâka sevk eyler, cidâl ve kıtâle müteʿallik hiçbir hareket yaptırmazdı ve o zaman bunlar üzerinde Cebriyye mezhebi cereyan eder ve fiilerinde muhtâr değil, mükreh ve muztar olurlardı. Ve o zaman Allah'ın fâʿil-i muhtâr olduğu da bilinmezdi.

{وَلٰكِنَّ} Velâkin[2] iş öyle değil {اللّٰهَ يَفْعَلُ مَا يُرِيدُ} Allah ne dilerse yapar, dilediğine ismet dilediğine hizlân verir. İrâde-i mutlaka O'nun, ihtiyâr-ı tâm O'nun, kudret-i mutlaka O'nundur. İradesini tevkif edecek hiçbir

---

1 H: "irâde-i".
2 H ve F -"Velâkin".

kudret yoktur, kudretine karşı koyacak hiçbir şey mutasavver değildir. O hiçbir hususta mecbur değil, tam mânasıyla fâʿil-i muhtârdır ve her ihtiyârı hikmettir. ʿAle'l-ʿumûm mahlûkātında sırf müsâvat ve mümaselet murad etmemiş, müsâvat [847] içinde tefâzul, tenevvüʿ ve kesret içinde vahdet murad etmiş ve insanlara da cebr-i mutlak murad etmemiş, teklif murad eylemiştir. Binâenʿaleyh kıtal imkânını selb etmemiş, bilakis sübûtunu takdir buyurmuş ve makāmât-ı mürselînde görüldüğü üzere tenevvüʿ içinde tevhid emr eylemiştir. Bunun için hasbe'l-irâde ihtilâf ü kıtal emr-i vâkiʿdir ve bunun hayır ciheti de vardır, şer ciheti de. İkisi de meşiyyet-i Hak'tan hâriç olmamakla beraber emr ve rızâ-yı ilâhî hayır cihetindedir. Bu suretle mümkin ve emr-i vâkiʿ olan ihtilâf ve kıtâlin şerr ü fesâdını defʿ u refʿ[1], mütecaviz veya tecavüze müstaʿid hak ve tevhid düşmanlarının tecavüzden menʿi zımnında fî-sebîlillâh cihad büyük bir hayır ve emr-i ilâhî ile ehl-i imana bir fariza olmuştur. Şu hâlde cihaddan murâd-ı ilâhî tenevvüʿ ve ihtilâfın ʿale'l-ıtlâk refʿi değil, küfr ü muhalefeti mağlub ederek mütenevviʿ ve muhtelif insanlar üzerinde emr-i Hakk'ı gālib kılmak, tevhîd-i Hakk'a ve silm-i küllîye münâfiʿ ihtilâfât ve tecâvüzâta karşı hâkimiyet-i Hakk'ı temin eylemektir. Bâb-ı tekvînde kıtal nasıl bir emr-i vâkiʿ ise, bâb-ı teşrîʿ ve teklîfte de cihad bir emr-i vâkiʿdir. Ve artık cihâdın beyyinât-ı Hak'tan bir beyyine-i fiʿliye olduğunda şüpheye mahal yoktur. Beyyinât-ı sâireyi dinlemeyen ve hiçbir ahid tanımayan kâfirlere, tâğīlere, bâğīlere bu beyyine-i fiʿliye tatbik olunur. Fakat bu tatbik olunabilmek için yukarılarda da ihtar olunduğu üzere daha evvel bir fariza vardır:

{يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُٓوا} Ey Allah'a ve bütün peygamberlerine iman eden ümmet-i Muhammed! {اَنْفِقُوا مِمَّا رَزَقْنَاكُمْ مِنْ قَبْلِ اَنْ يَأْتِيَ يَوْمٌ لَا بَيْعٌ فٖيهِ وَلَا خُلَّةٌ وَلَا شَفَاعَةٌ} -İbn Kesîr, Ebû Amr, Yaʿkūb kıraatlerinde ayn'ın ve "tâ"ların tenvinsiz nasbıyla لَا بَيْعَ فٖيهِ وَلَا خُلَّةَ وَلَا شَفَاعَةَ okunur.- Bir kıyamet günü gelecek ki onda ne alım satım ne fidye ve mübadele ne dostluk ne şefaat [848] hiçbiri

---

1 M ve B: "refʿi".

bulunmayacak. O gün gelmeden evvel[1] beyʿ u şirâ yapmak, Allah için uhuvvet ve sadakāt temin etmek, şefîʿ ve nâsır bulmak mümkin olan eyyâm-ı dünyâda tedârükât-ı lâzimede bulunmak üzere size herhangi bir sebeple[2] kısmet ettiğimiz emvâlden fî-sebîlillâh nafakalar, masraflar veriniz. ❁ Yani emvâlinizin farz olan haklarını edâ için zekâtlarınızı yerli yerine sarf ediniz, kâfirler gibi emvâlinizi keyiflere, hevâlara sarf ve boşuna telef veya hukūk-ı mefrûzasını ketm edip de kendinizi ʿikāba mâruz bırakmayınız. {وَ} Unutmayınız ki {الْكَافِرُونَ هُمُ الظَّالِمُونَ} Allah'a ve peygamberlerine ve o dehşetli güne ve bu emirlere iman etmeyen o kâfirler hep zâlimdirler. ❁ Emr-i Hakk'a bakmaz, hakkı yerli yerine koymaz, hudûd-ı ilâhiyeyi tecavüz ederler, neye güçleri yeterse çiğnerler, beyyinât-ı mücerredeyi dinlemezler, fiilen bir mâniʿaya musâdif olmadıkça hak, hukuk gözetmez saldırırlar. Ahidleri mi nakz etmezler, canlar mı yakmazlar, ırzlara mı geçmezler, gönüllerinin hükmettiği kadar vergiler mi almazlar, ibâdethâneleri, müessesât-ı hayriyeyi tahrip mi etmezler, hâsılı mukāvemet-i fiʿliye görmedikçe her haksızlığı yaparlar. Siz ise haksızlığın, küfr ü zulmün defʿine me'mursunuz, öyle ittifaklarla bunlara karşı lâzım gelen defʿ u mukāvemeti ihzar etmelisiniz. Bunu yapmayanlar kendilerini ʿikāb-ı ilâhîye mâruz bırakırlar, yevm-i cezâdan korunmazlar da nihâyet zulmü kendilerine yapmış olurlar. O gün her hâlde gelecek, o kâfirler o zaman beyʿ u şirâ ile, fidye ve mübadele ile hiçbir iş göremeyecekler, ne dostları bulunacak ne şefaat edenleri. Tapınıp sakladıkları ve Allah yolunda sarf etmedikleri altınlar, gümüşler ateşten damga olacak, alınlarını, böğürlerini dağlayacaktır. اَلْاَخِلَّاءُ يَوْمَئِذٍ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ اِلَّا الْمُتَّقِينَ [ez-Zuhruf 43/67][3] medlûlünce o gün bütün dostlar birbirlerine düşman kesilecek, şefaat kapıları kapanacak, bu felâketlerden ancak iman edip vazifesini yapan ve önceden korunan müttakīler müstesnâ olacaktır. [849] Binâenʿaleyh bu mertebe ittikāyı ihraz ve o felâketten ihtiraz için mü'minler o gün gelmeden evvel vecibelerini edâ etmeli, fî-sebîlillâh infaklar yapmalı, seve seve

1 H -"evvel".
2 H +"size".
3 "Dostlar o gün birbirlerine düşmandırlar, müstesnâ ancak müttakīler."

zekâtlarını vermeli, uhuvvetlerini teyid ve cemiyetlerini tanzim ederek hazırlanmalı, uyumayıp intibah üzere bulunmalı, kâfirler gibi Allah'ın emrine muhalefet edip de kendilerine yazık etmemelidirler. Bakınız Allah nasıl bir Allah'tır:

{اَللّٰهُ لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ} Allah o yegâne maʿbûd-ı haktır ki hakikatte O'ndan başka mâbud yoktur. Çünkü {اَلْحَيُّ الْقَيُّومُ} fenâ ve zevalden münezzeh Hayy u Kayyûm ancak O'dur. Ezelden ebede bütün hayât ü bekā O'nun, bizâtihi ve lizâtihi kāim vâcibü'l-vücûd ve her an müdebbir-i kül, mukavvim-i kül ancak O'dur. O olmasaydı ne hayattan eser olurdu ne de vücuddan. Hayât-ı ilâhiye mebde'-i ilm ü irâde olan bir sıfat-ı ezeliyedir.

"**Kayyûm**" (قيؤوم), "kıyâm"dan "feyʿûl" vezninde bir sîga-i mübâlağadır ki kendi kāim ve diğerlerini mukīm ve mukavvim demektir. Ve bunda kıyâm-ı eşyânın kıyâm-ı ilâhîde fâni olduğuna lafzen dahi bir îmâ vardır. İbn Sînâ bunun vâcibü'l-vücûd mefhûmuna müsâvî olduğunu söylemiş ise de, bunda vâcibü'l-vücûd mefhûmunun kendinden başka lâzımı olan mûcid ve müdebbir-i kül gibi diğer kemâl mefhumlarının hepsi de mantûkan dâhildir. Âyetin mâbaʿdi bunun beyânıdır. Ve bu isimlerin ism-i aʿzam olduğu da söylenmiştir. O öyle bir Hayy-i Kayyûm'dur ki {لَا تَأْخُذُهُ سِنَةٌ وَلَا نَوْمٌ} O'nu ne gaflet basar, ne uyku; dâima alîm, dâima habîrdir. {لَهُ مَا فِي السَّمٰوَاتِ وَمَا فِي الْاَرْضِ} Semâvât ve arzda; yukarılarda, aşağıda ne varsa O'nun, görünür görünmez bütün mükevvenât O'nun milkidir. İllet-i kül O, gāye-i kül O, mâlik-i kül O. Allah'ın milki olan bu mahlûkāttan {مَنْ ذَا الَّذِي يَشْفَعُ عِنْدَهُٓ اِلَّا بِاِذْنِهِ} kimin [850] haddi ki Allah'ın izni olmaksızın huzûr-ı kibriyâda şefaat edebilsin? Bu hâlde hangi budaladır ki Allah'ın emri olmadan bunların birinden şefaat dilenebilsin? Çünkü {يَعْلَمُ مَا بَيْنَ اَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ} Allah yukarıların aşağıların önlerindekini ve arkalarındakini, geçmişlerini, geleceklerini, bildiklerini ve bilmediklerini bilir, O'nun ilminden gizli hiçbir şey yoktur. {وَلَا يُحِيطُونَ بِشَيْءٍ مِنْ عِلْمِهِ} Bunlar ise O'nun maʿlûmâtından hiçbirini ihâta edemezler {اِلَّا بِمَا شَٓاءَ} ancak dilediği kadarını kavrayabilirler. ❁ Binâenʿaleyh bizzat O'nun izn ü emri olmadıkça herkes başından korkmadan nasıl şefaate kalkabilir? Herhangi bir

şeyde velev cüz'î bir tasarrufa kimin salâhiyeti olabilir, meğer ki O'nun izn ü emrini almış sevgililerinden olsun. Mâlum ki şefaat, hürmetli birinin mâdûnunda bir diğeri hesâbına recâ ve niyaz ile yardım ederek ona inzimam etmesi demektir ki bu bir mechûlü iʿlâm veya bir arzuyu izhar ile bir tesâhub mânasını tazammun eder. Bunu da kendini ve haysiyetini bilen ve meşfûʿa meşfûʿun minhten ziyade bir alâkası bulunan ve mazarrat celb etmeyeceğinden emin olan kimseler yapabilir. Hâlbuki milk-i ilâhî olan şu mahlûkāttan herhangi birine Allah'tan ziyade tesâhub etmeye ve O'na bilgiçlik satmaya ve ilerisini gerisini tamamen idrak etmeden ve önünü ardını saymadan huzûr-ı ilâhîde kendine bir pâye verip de şefaate kalkışmak; gerek şefîʿ ve gerek meşfûʿ için ne kadar tehlikelidir. Eğer Allah bildirmemiş ise şefaat edecek olanın hâli şefaat edilecek olandan daha ziyade endişeye şâyân olmadığı nereden mâlum olur? Bu hâl içinde velevse melâike ve enbiyâdan olsun kimdir o ki izn ü ikdâr-ı ilâhî olmadan önünü ardını saymayıp Allah'ın kullarına Allah'tan ziyade tesâhub etmek salâhiyetini kendinde görsün de şefaate cür'et [851] edebilsin. Meğer ki Cenâb-ı Hak dilesin, husûsî veya umûmî şefaate irâde-i ilâhiye sâdır olsun da kendilerine bildirilmiş bulunsun. Demek ki, kibriyâ-yı ilâhîden şefaat umulamaz değildir, fakat o da herkesten evvel O'nun kendi yedindedir ve O'nun izn ü emriyle cereyan edebilir. O zaman bâb-ı şefaat açılır ve şefaate me'zun olanlar kendi dilediklerine değil yine Allah'ın dilediklerine şefaat imkânını bulabilir. Bundan anlaşılır ki evvelâ hak tanımayan Allah düşmanlarının kendilerine şefaat etmesi melhuz bir Allah dostu bulabilmelerine, kezâlik müşriklerin putları gibi ilim şânından olmayanların şefîʿ olabilmelerine aslâ ihtimal yoktur. Sonra me'zun olabilecek her şefîʿin hudûd-ı şefaati de ʿind-i ilâhîdeki derecesi ve o nisbette mazhar olabileceği izn ü ikdârın şümûlüyle mütenâsib olabilecektir. Binâenʿaleyh evvel ve âhir izin çıktığı zaman en umûmî surette sâhib-i şefaat bâlâda makāmât-ı mürselîn hakkındaki beyân-ı ilâhîden müstebân olduğu üzere hepsinin fevkinde sâhib-i derecât olan efdal-i rusül olabilecektir. Bu babdaki nusûsa nazaran Cenâb-ı Allah ona şefaat için istîzân salâhiyetini de bahşetmiş ve

en yüksek makām-ı risâlet Makām-ı Şefâʿat-i ʿUzmâ olmuştur ki Makām-ı Mahmûd'da hadîs-i şefaat gelecektir. Allah öyle bir sâhib-i ilm ü saltanattır ki {وَسِعَ كُرْسِيُّهُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ} tecellîgâh-ı hükmü olan Kürsîsi bütün semâvât ü arzı geniş geniş tutmuştur. Yerlerde ve göklerdeki bütün ecrâm ü ecsâm, içinden dışından hep bu Kürsî ile muhâttır, her birinin kıyâmı onun içindedir. Bu meyanda hiçbir nokta bulunmaz ki orada Kürsî-i ilâhînin hükmü cârî olmasın. Arzın içinden çıkamayan insanlar O'nun yerleri, gökleri muhît olan Kürsîsini nasıl idrak eder? وَمَا قَدَرُوا اللّٰهَ حَقَّ قَدْرِهٖۗ وَالْاَرْضُ جَمِيعاً قَبْضَتُهُ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ وَالسَّمٰوَاتُ مَطْوِيَّاتٌ بِيَمِينِهٖۜ سُبْحَانَهُ وَتَعَالٰى عَمَّا يُشْرِكُونَ [ez-Zümer 39/67][1] Semâvât ü arz denince bir mahbus gibi bunlarla her taraftan muhât olan insanlar madde ve kuvvetin, hissin, hayâlin, vehmin, aklın, tasavvurun, hükmün ve cemîʿ-i taʿayyünât-ı izâfiyenin dâhilden son [852] haddine dayanır, bunların mâverâsı deyince bilâ kayd u şart bir incizâb-ı kalbî ile nâmütenâhî bir muhîte, nâmahdud bir emel-i mutlak sâhasına geçmek için çırpınırlar. İnsanlar kendilerince arzın küçük bir parçası üzerinde bile bir devlet ü hükûmet ele geçirip idare ve muhafaza etmenin ne kadar zor bir iş olduğunu ve asırlardan beri gelen nice nice devletlerin, milletlerin bu yüzden memleketlerini muhafaza edemeyerek mahv ü munkariz olup gittiklerini görüp bildiklerinden nihâyet tasavvur edemedikleri işbu semâvât ü arzın bir kabza-i tasarrufta Kürsî-i vahdetten saltanat-ı vâhide ile idare olunur bir memleket olduğunu mülâhaza ettikleri zaman, muhafazası ne kadar müşkil ve ağırdır gibi bir zanna düşebilirler. Fakat o[2] Kürsî-i ilâhî bütün semâvât ü arzı tutmuş olmakla beraber {وَلَا يَؤُدُهُ حِفْظُهُمَا} bu semâvât ü arzı o Kürsî-i vahdetten kabza-i tasarrufta tutup hıfz etmek Allah'a ağır da gelmez, O'nun için bu hiçbir şey değildir, {وَهُوَ} O Allah celle celâluhu {الْعَلِيُّ الْعَظِيمُ} pek yüksek, pek büyüktür. Yegâne alî, yegâne azîm ancak O'dur. Binâenʿaleyh bundan başka bihakkın bir mâbud nasıl mümkin olur ve buna karşı başkalarına taʿabbüd edilip de şefaatleri nasıl umulur ve böyle yapan kâfirler ne kadar bedbahttır.

---

1 "Allah'ı hakkıyla takdir edemediler, hâlbuki bütün arz kıyamet günü O'nun bir kabzası gökler de yemînine dürülmüşlerdir, çok münezzeh ve çok yüksektir O Sübhân onların şirkinden."

2 F -"o".

Bu âyete "Âyete'l-Kürsî" ıtlak edilir ve bundan dolayı bu sûreye "Sûretü'l-Kürsî" dahi denilir. Görüldüğü üzere bu âyet, saltanat ve melekût-i ilâhînin gayet beliğ ve mûcez bir tasvîrini ve Allah teâlâ'nın zât ü sıfâtını hem târif ve hem semâvât ü arzın ve muhîtlerinin hilkati, kıvâm ü nizâm[1], kısmet ü vüsʿati[2], muhafazası, sırr-ı hayat, sırr-ı ilim, sırr-ı hâkimiyet gibi maddî mânevî kuvvetlerinin şehâdet-i bâliğasıyla isbat ederek bütün ilâhiyât mesâilinin ümmehâtını Kürsî-i İlâhî gibi vâsiʿ bir şümûl ile muhtevî bulunduğundan bütün âyât-ı [853] Kur'âniye meyânında mevzûʿuyla mütenâsib olmak üzere en yüksek bir şeref ü kıymeti hâizdir. Nitekim Aleyhissalâtü vesselâm "Kur'ân'da aʿzam-ı âyet Âyete'l-Kürsî'dir. Bunu her kim okursa Allah o saat bir melek gönderir, ertesi güne kadar hasenâtını yazar ve seyyiâtını mahveder."[3] "Bu âyet bir evde okunsun da şeytanlar onu otuz gün bırakmasın olmaz ve kırk gün ona ne sâhir ne sâhire girmez, yâ Ali! Bunu evlâdına ve ehline ve komşularına öğret, bundan büyük bir âyet nâzil olmadı."[4], "Her kim salavât-ı[5] mektûbenin her birinin arkasında Âyete'l-Kürsî'yi okursa onu ölümden başka cennete girmekten menʿ edecek hiçbir şey kalmaz -yani ölünce doğru cennete gider- ve ona ancak sıddîk veya âbid olanlar devam eder. Ve bunu her kim yatağına yatarken okusa Allah onu kendisine ve komşusuna ve komşusunun komşusuna ve etrafındaki hânelere emin kılar"[6], "Seyyid-i eyyâm yevm-i Cuma, seyyid-i kelâm Kur'an, seyyid-i Kur'an Sûretü'l-Bakara, seyyidü'l-Bakara da Âyete'l-Kürsîdir"[7] buyurmuştur.

---

1 M: "nizamı".
2 M: "vüsʿatini".
3 Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl,* I, 154:
قال عليه الصلاة والسلام: إن أعظم آية في القرآن آية الكرسي، من قرأها بعث الله ملكا يكتب من حسناته، ويمحو من سيئاته إلى الغد من تلك الساعة.
4 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* I, 302:
قوله صلى الله عليه وسلم: ما قرئت هذه الآية في دار إلا اهتجرتها الشياطين ثلاثين يوما ولا يدخلها ساحر ولا ساحرة أربعين ليلة، يا عليّ علمها ولدك وأهلك وجيرانك، فما نزلت آية أعظم منها.
5 H: "salât-ı".
6 Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl,* I, 154:
وقال: من قرأ آية الكرسي في دبر كل صلاة مكتوبة، لم يمنعه من دخول الجنة إلا الموت، ولا يواظب عليها إلا صديق أو عابد، ومن قرأها إذا أخذ مضجعه آمنه الله على نفسه وجاره وجار جاره والأبيات حوله.
7 Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* II, 209:
قال النبيّ صلّى الله عليه وسلّم: ...وسيّد الأيام يوم الجمعة، وسيّد الكلام القرآن، وسيّد القرآن البقرة، وسيّد البقرة آية الكرسي.

"**Kürsî**" lügatta üzerine münferiden oturulan mâlum şeydir ki esasen taht ve ilm-i şerîfin aynı surette olan makām-ı mahsûsu ve mümtâzı demektir; nefs-i ilme ve âlime dahi ıtlak olunur. Bilâhare iskemle ve sandalye gibi şeylere dahi taʿmîm edilmiştir. Lisânımızda en çok makām-ı ilimde müstaʿmeldir, herhangi bir şeyin aslına ve toplandığı yere dahi "kürsî" denilir. Nitekim "kürsî-i memleket", pâyitaht mânasına gelir. Bunun aslı olan "kürs" kelimesinde ictimâʿ ve imtizac ile keçe gibi girift-leşip muhkemleşmek mânası vardır. Hâsılı hakīkī mânasıyla kürsî ancak bir kişi oturabilen en yüksek bir nevi sandalyedir. Binâenʿaleyh yerleri gökleri kaplamış bir kürsî tasavvuru bu maʿnâ-yı maʿrûfun aynı olmayacağı da şüphesizdir. Aynı zamanda bu kelimenin bize bir hâkimiyet ve saltanat, bir ilim, bir şeref ü azamet ve nüfûz mefhûmu [854] ifade ettiğinde de şüphe yoktur. Biz bir memlekette bir kürsî, bir taht tasavvur ettiğimiz zaman evvelâ bir memleket, sâniyen onun içinde bir pâyitaht, sâlisen o pâyitaht içinde bir arş, bir saray, râbiʿan o saray içinde bir taht, hâmisen o taht üzerinde bir reîs-i hâkim, sâdisen bu hükümdardan bütün memlekete şâmil bir nüfuz tasavvur ederiz ki bunda hükümdar zarf zarf içinde memleketle tamamen muhât ve aynı zamanda nüfûzuyla muhîttir ve bunda en şâyân-ı hayret olan nokta da bir şeyin hem muhît ve hem muhât olabilmesindeki sırdır ki aynı ilimde de vardır. Ve bu nokta insanlara vahdet-i ilâhiyeyi en güzel telkin edecek olan bir lemhadır. Âyet-i Kürsî bize bu mazmûnu telkin etmekle beraber gösteriyor ki memleket-i ilâhiye semâvât ü arzdır. Fakat bunlarla Kürsî-i ilâhî muhât değil muhîttir. Bizim kürsî tasavvurumuzun hilâfınadır. Allah'ı tefekkür ederken hep muhâttan muhîte doğru geçmelidir. Taht veya pâyitaht memleket-i semâvât ve arzı muhît, Arş, tahtı muhît, Rahmân Arş'ın içinde değil üzerinde ve Allah hiç muhât değil hep muhît ve Kayyûm'dur ve öbüründeki tezâdı kaldıran budur. Şu hâlde Kürsî-i ilâhî bize ancak bir isim, ve muhâttan muhîte geçerek nihâyet semâvât ü arz tasavvurunun mâverâsından mübhem ve nâkābil-i tahayyül bir mefhûm-ı azamet ile mâlum olabilir. Bunun hakīkatini tâyin edebilmemize imkân yoktur.

Maʿamâfîh müfessirîn bunun târifinde birkaç vecih rivayet etmişlerdir. Şöyle ki:

1. Kürsî, semâvât ü arzı kaplamış bir cism-i azîmdir. Buna Arş'ın kendisi diyenler de olmuştur. Lâkin ahbâr-ı sahîha "Kürsî Arş'ın tahtında ve semâvâtın fevkinde bir cisimdir"[1] diye vârid olmuştur. Kürsî, mevziʿ-i kademeyndir. Süddî'den menkul olduğu üzere semâvât ü arz Kürsî'nin cevfinde, Kürsî Arş'ın altında ve iki ayağının mevziʿidir.[2] Bunda mevziʿ-i kademeyn kadem-i Arş'ın mevziʿi olduğu musarrahtır ki bunu Rûh-ı Aʿzam'ın veya [855] hamele-i[3] Arş'tan büyük bir meleğin mevziʿ-i kademeyni diye gösterenler de vardır. İşbu mevziʿ-i kademeyn târifi Kürsî'nin pâyitaht yani makarr-ı hükûmet mânasıyla alâkadar olduğunu âşikâr gösteriyor. Semâvât ü arz mâlum olan bütün âlem-i cismânînin ifadesi olduğu cihetle, bunları kaplamış olan cevf-i Kürsî'nin bir cisim olması, semâvât ü arzda mâruf bulunan ecsâmın cismâniyetinden başka bir cismâniyet demek olduğunu da unutmamak lâzım gelir. Yani Kürsî bir cism-i mütehayyiz değil, ayn-ı hayyiz olan bir cisim demek oluyor ki bunun cismâniyeti madde ile değil, imtidâd-ı mutlak, taʿbîr-i âhârla ʿale'l-ʿumûm mahall ü mekân denilen buʿd-i mücerred ve cevf-i küllî ile tasavvur olunmak mümkindir. Zira mekân-ı mutlak denilen buʿd-i mücerred, fezâ, madde imtidâdının künhünü ifade eden bir imtidâd-ı mücerreddir. Buʿd ve imtidad ise cismâniyetin en umûmî mânasıdır. Fakat ecsâm-ı maddiye bunda mütehayyiz olduğu hâlde bu başkaca bir hayyizle mütehayyiz değildir ve diğer ecsâm ile kābil-i tedâhüldür. Lâkin şu âlem-i cismânîde görülen kuvâ-yı maddiye ve şu'ûnât-ı vücûdiyenin mevkiʿ-i tecellîsi de budur. Bütün ecrâm-ı ulviye bunda mütemekkin ve aralarındaki âlem-i esîrîye varıncaya kadar bütün emvâc-ı mekfûfe bunda kâindir.

---

1 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, VII, 13:
فِي الْأَخْبَارِ الصَّحِيحَةِ أَنَّهُ جِسْمٌ عَظِيمٌ تَحْتَ الْعَرْشِ وَفَوْقَ السَّمَاءِ السَّابِعَةِ. وَجَاءَ

2 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân*, V, 398:
عن السدي: «وسع كرسيه السموات والأرض»، فإن السموات والأرض في جوف الكرسي، والكرسي بين يدي العرش، وهو موضع قدميه.

3 M: "hamle-i".

Harekât ü sükûn bunda cârîdir. Ancak zaman ve âlem-i ervâh bundan daha vâsi'dir. Bir zamanlar ma'lûmât-ı fenniyeye bir kıymet-i sâbite isnad eden ve münzelât-ı ilâhiye hudûdunun hudûd-ı fenniyeden çok vâsi' bulunduğunu düşünmeyerek âyât-ı Kur'âniyeyi zamanının ma'lûmât-ı fenniyesine göre îzâh ve tevil etmekten zevk alanlar, o zaman hey'et-i âlem hakkında Batlamyus ilm-i hey'etinin en yüksek bir mevki'-i fennîyi hâiz olması ve kendileri de bu ilmin mütehassıslarından bulunması hasebiyle semâvât ü arzı ona göre mülâhaza ve tevil ettikleri gibi, Kürsî'nin cismâniyeti hakkındaki âsârı da o fennin nazariyâtıyla îzâha çalışmışlar ve binâen'aleyh "Kürsî [856] felek-i sâmin olan felek-i sevâbit, Arş da felek-i tâsi' olan felek-i atlastır" diye tevil eylemişler. "Kürsî'de semâvât-ı seb' bir kalkan içine atılmış yedi para gibidir"[1], "Arş'ta Kürsî büyük bir sahrâya atılmış demir bir halka gibi bir şeyden ibarettir"[2] meâlinde mervî olan iki hadîs-i şerîfi de buna delil gibi farz etmişlerdir. Bugün görüyoruz ki işbu dokuz felek nazariye-i fenniyesi kuvvetini zâyi' etmiş olduğu hâlde âyât-ı Kur'âniye ve ehâdîs-i nebeviye nazarlarda yine bugünkü semâvât ü arz gibi bütün kıymetiyle tecellî edip durmaktadır. Binâen'aleyh bunları behemehâl kendi ma'lûmâtımızın dâire-i ihâtasına alarak îzâh etmeye çalışmak ne îcâbât-ı fenniyeye, ne de îcâbât-ı dîniyeye muvâfık değildir. Bu iki hadîs-i şerif bize Kürsî'nin felek-i sâmin veya felek-i sevâbit olduğunu değil, nihâyet semâvât ü arza nazaran büyük bir mekân, Arş'a nazaran da pek küçük bir dâire olduğunu temsil etmektedir. Binâen'aleyh asr-ı hâzırdaki ma'lûmât-ı fenniyeye göre buna bir mâna vermek lâzım ise Kürsî'yi mekân-ı mutlak mefhûmuyla tasavvur etmek elbette daha muvâfıktır ve bu bizim kendi mülâhazamız değildir, İmam Fahreddin Râzî bu âyette değil, lâkin Fâtiha tefsîrinde Kürsî'yi mekân, Arş'ı

---

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, V, 399:
قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: ما السموات السبع في الكرسي إلا كدراهم سبعة ألقيت في ترس.

2 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, V, 399:
قال أبو ذر: سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول: ما الكرسي في العرش إلا كحلقة من حديد ألقيت بين ظهري فلاة من الأرض.

da zaman nazariyeleriyle mütâlaa etmiştir.[1] Çünkü mekân-ı mutlak semâvât ü arzı cevfine almış kaplamıştır. Ve hâlbuki bütün imtidâd-ı mekânî şu andaki bir lahza-i zamâniyenin içine sığmış, mâzî ve istikbâlin cereyân-ı mütevâlîsi içinde bu dâire-i hâl tıpkı büyük bir sahrâda küçük bir halka gibi kalmakta bulunmuştur. Maʿamâfîh diğer taraftan Kürsî ve Arş'ın mânevî haysiyetleri[2] hakkında da rivayetler vardır. İnsan şu mütâlaaları tefekkür ederken bile farkına varır ki semâvât ü arzı mekândan başka ihâta eden kuvvet ü kudret, akl ü ilim ve bunların fevkinde rûh vardır. Ve hatta zaman, mekânı muhît görünürken bunun da rûhta tecellî eden bir şe'n olduğu ve binâenʿaleyh âlem-i ilm ü rûhun zamanı dahi kaplayan bir muhît bulunduğunu [857] takdir eder. Nitekim Kürsî Rûh-ı Aʿzam'ın veya diğer büyük bir meleğin mevziʿ-i kademeyni denilmişti. Şu hâlde bunların esası hudûd-ı Arş'a dâhil iseler de Kürsî'nin Kürsî olması mücerred cesâmet ü imtidaddan değil, bu mânevî kuvvetlerin de bir tecellîsine mazhar olmasındandır ve Allah'a izâfeti de bundan olmalıdır. Buna binâen:

2. Kürsî, saltanat ü kudret ve mülk demektir, zira ilâhiyet ancak kudret ü îcâd ile tezahür edeceği gibi lisanda da "taht" ve "kürsî" denildiği zaman bizzat kudret-i hâkimiyet murâd olunduğu vardır.

3. Kürsî-i ilâhî, ilm-i ilâhî demektir. Zira kürsî-i ilim taht mânasından daha mâruftur ve bu münasebetle nefs-i ilme dahi mecâzen kürsî denilir. Bu rivayet, İbn Abbas hazretlerinden mervîdir. İbn Cerîr Tâberî gibi bir hayli müfessirîn bunu ihtiyâr etmişlerdir.

4. Bu kelâmdan maksud Allah'ın azamet ü kibriyâsını mahzâ bir tasvirdir. Cenâb-ı Allah halka zât ve sıfâtını târif ederken nâsın mülûk ve

---

1 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* I, 237:
الْحَقُّ سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى لَهُ عَرْشٌ، وَكُرْسِيٌّ، فَعَقَدَ الْمَكَانَ بِالْكُرْسِيّ فَقَالَ: «وَسِعَ كُرْسِيُّهُ السَّماواتِ وَالْأَرْضَ» (الْبَقَرَةِ ٢/٥٥٢) وَعَقَدَ الزَّمَانَ بِالْعَرْشِ فَقَالَ: «وَكانَ عَرْشُهُ عَلَى الْماءِ» (هُودٍ ١١/٧) لِأَنَّ جَرْيَ الزَّمَانِ يُشْبِهُ جَرْيَ الْمَاءِ، فَلَا مَكَانَ وَرَاءَ الْكُرْسِيّ، وَلَا زَمَانَ وَرَاءَ الْعَرْشِ، فَالْعُلُوُّ صِفَةُ الْكُرْسِيّ وَهُوَ قَوْلُهُ: «وَسِعَ كُرْسِيُّهُ السَّماواتِ وَالْأَرْضَ» وَالْعَظَمَةُ صِفَةُ الْعَرْشِ وَهُوَ قَوْلُهُ: «فَقُلْ حَسْبِيَ اللهُ لَا إِلٰهَ إِلَّا هُوَ عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَهُوَ رَبُّ الْعَرْشِ الْعَظِيمِ» (التَّوْبَةِ ٩/١٢٩) وَكَمَالُ الْعُلُوّ والعظمة لله كما قال: «وَلا يَؤُدُهُ حِفْظُهُما وَهُوَ الْعَلِيُّ الْعَظِيمُ» (الْبَقَرَةِ ٢/٥٥٢)

2 M ve B: "hâssiyetleri".

e'âzım hakkında mu'tadları olan suretlerle hitab buyurmuştur. Nitekim Kâbe'yi kendine beyt yapmış ve tavâf ü ziyâretini emr eylemiştir. Zira nâs hükümdarlarının saraylarını ziyaret ederler, Hacer-i Esved'in arzda "yemînullah"[1] olduğunu söylemiş ve mevzi'-i takbîl yapmıştır. Nitekim nâs mülûklerinin ellerini ve eteklerini öperler.

Kezâlik bu kabîlden olarak yevm-i kıyâmette kullarının muhasebesi hakkında melâikenin, enbiyânın, şühedânın huzurda bulunacaklarını ve mîzânlar vaz' olunacağını zikretmiştir. İşte bunlar gibi kendisine de Arş isbat etmiş اَلرَّحْمٰنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوٰى [Tâ-hâ 20/5][2] buyurmuş ve bunu tavsif ederek وَتَرَى الْمَلٰٓئِكَةَ حَٓافّٖينَ مِنْ حَوْلِ الْعَرْشِ يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ [ez-Zümer 39/75][3], وَيَحْمِلُ عَرْشَ رَبِّكَ فَوْقَهُمْ يَوْمَئِذٍ ثَمَانِيَةٌ [el-Hâkka 69/17][4], اَلَّذٖينَ يَحْمِلُونَ الْعَرْشَ وَمَنْ حَوْلَهُ [el-Mü'min 40/7][5] buyurmuş, sonra kendine kürsî de isbat etmiş وَسِعَ كُرْسِيُّهُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ buyurmuştur. Bundan anlaşılır ki Arş ve Kürsî gibi teşbîhi îhâm eden elfâz, Kâbe ve tavâf ve Hacer-i Esved hakkında daha ziyadesiyle mevcuddur. Hâlbuki bunlar da [858] meselâ Kâbe'nin beytullah olmasında Allah'ın beytûteti gibi bir ma'nâ-yı teşbîh ve tecsîm maksud olmadığı nasıl müttefek[un] 'aleyh ise Arş ü Kürsî hakkında da maksud, azamet ve kibriyâ-yı ilâhînin tasvîrinden ibaret olduğunda tereddüd edilmemek lâzım gelir. Kaffâl ve *Keşşâf* gibi muhakkikīn de bunu ihtiyar etmişlerdir.[6] Bu surette "Kürsî'den murad nedir ve nasıl şeydir?" diye düşünmeye

---

1 Abdürrazzak, *el-Musannef*, V, 38:

عَنْ إِبْرَاهِيمَ بْنِ يَزِيدَ، أَنَّهُ سَمِعَ مُحَمَّدَ بْنَ عَبَّادٍ يُحَدِّثُ أَنَّهُ، سَمِعَ ابْنَ عَبَّاسٍ يَقُولُ: الرُّكْنُ -يَعْنِي الْحَجَرَ- يَمِينُ اللهِ فِي الْأَرْضِ يُصَافِحُ بِهَا خَلْقَهُ مُصَافَحَةَ الرَّجُلِ أَخَاهُ، يَشْهَدُ لِمَنِ اسْتَلَمَهُ بِالْبِرِّ وِالْوَفَاءِ، وَالَّذِي نَفْسُ ابْنِ عَبَّاسٍ بِيَدِهِ، مَا حَاذَى بِهِ عَبْدٌ مُسْلِمٌ يَسْأَلُ اللهَ تَعَالَى خَيْرًا إِلَّا أَعْطَاهُ إِيَّاهُ.

İbn Huzeyme, *Sahîh*, IV, 221:

عَنْ عَبْدِ اللهِ بْنِ عَمْرٍو، أَنَّ رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: يَأْتِي الرُّكْنُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ أَعْظَمَ مِنْ أَبِي قُبَيْسٍ لَهُ لِسَانٌ وَشَفَتَانِ يَتَكَلَّمُ عَنْ مَنِ اسْتَلَمَهُ بِالنِّيَّةِ، وَهُوَ يَمِينُ اللهِ الَّتِي يُصَافِحُ بِهَا خَلْقَهُ.

2 "O Rahmân Arş üzerine istivâ buyurdu."

3 "Melâikeyi de görürsün Arş'ı etrafından donatmışlar Rablerine hamd ile tesbih ediyorlardır…"

4 "…ve üstlerinde o gün Rabbinin Arş'ını sekiz hâmil olur."

5 "Arş'ı hâmil olanlar ve onun etrafındakiler…"

6 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 301:

وفي قوله وَسِعَ كُرْسِيُّهُ أربعة أوجه: أحدها أنّ كرسيه لم يضق عن السموات والأرض لبسطته وسعته، وما هو إلا تصوير لعظمته وتخييل فقط، ولا كرسي ثمة ولا قعود ولا قاعد، كقوله «وَما قَدَرُوا اللّٰهَ حَقَّ قَدْرِهِ وَالْأَرْضُ جَمِيعاً قَبْضَتُهُ يَوْمَ الْقِيامَةِ وَالسَّماواتُ مَطْوِيَّاتٌ بِيَمِينِهِ» من غير تصوّر قبضة وطىّ ويمين، وإنما هو تخييل لعظمة شأنه وتمثيل حسىّ. ألا ترى إلى قوله «وَما قَدَرُوا اللّٰهَ حَقَّ قَدْرِهِ»

lüzum yoktur. Bu îzâh Cenâb-ı Allah'ı cismânî şâibelerden tenzih için pek güzel olmakla beraber Kürsî-i ilâhînin vâkiʿde bir medlûlü olmadığını kabul etmek de hilâf-ı zâhirdir. Evet mâruf olan hakikat mânasıyla bir kürsî, bir taht maksud olmadığı ber vech-i bâlâ muhakkaktır. Maʿamâfîh bir beytullah bulunduğuna iman etmek lâzım olduğu gibi bir kürsî-i ilâhî bulunduğuna îmân etmek de lâzımdır. Ve bunun az çok cismânî bir mefhûmu muhtevî olması, Cenâb-ı Allah'a hâşâ bir cismâniyet isnâdını müstelzim değildir. Meselenin rûhu Kürsî'nin Allah'a izâfetini lâyıkıyla düşünebilmekte, bunun bir izâfet-i kuʿûd olmayıp bir izâfet-i rubûbiyet olduğunu anlamaktadır. Âyetten anlaşıldığına göre Kürsî-i ilâhî bir taraftan ecsâm-ı maddiye mecmûʿu olan semâvât ü arzın hepsini kaplayıp tutan muhît-i ecsâm bir şeydir. Biz bunun "Kürsî" ismiyle mevcûdiyetine iman eder ve hakikatini idrak ve ihâta edemeyeceğimizi anlarız. Diğer taraftan az çok bir tasavvur edinebilmek lüzûmuna kāniʿ olur isek, Kürsî-i ilâhîde taht-ı saltanatla, kürsî-i ilim mefhumlarındaki kemâl mazmunlarını cemʿ ve kāsır u fânî mefhumları لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَىْءٌ, حَىّ قَيُّوم [eş-Şûrâ 42/11][1] medlulleri mûcebince tayyederek onu mutlak bir ilm ü saltanat tecellîgâhı olmak üzere mülâhaza ederiz. Ve binâenʿaleyh haddizâtında azamet ü kibriyânın tasavvur-ı mücerredi değil, sûret-i tecellîsinin de bir ifadesini tazammun etmiş bulunduğunu tasdik eyleriz. Ve bütün ecsâm u ecrâm-ı ulviye ve süfliye Kürsî'nin içinde kaldığından onun üzerinde [859] icrâ-yı hükm eden sâhib-i ilm ü saltanatın cismâniyet fevkinde bir vücûd-i aʿlâ olduğunu da yakīnen anlarız. Ve daha vâzıh olmak için Kürsî'nin cesâmetini ifham eden ahbâra nazaran diyebiliriz ki, Kürsî-i ilâhî semâvât ü arzda tecellî eden bütün maddelerin, kuvvetlerin kaynaşıp durduğu buʿd-i mutlak; yani ilm ü irade ve kuvvetten muʿarrâ olan sadece fezâ-yı mücerred değil, bunların bir mir'ât-ı tecellîsi bulunmak haysiyetiyle mekân ve hayyiz-i kül olmak muhtemildir. Bunda mütemekkin olan Allah değil, semâvât ü arz denilen ecsâm ve ecrâm-ı mütehayyize mecmûʿudur. Bunun fevkinde daha vâsiʿ olarak imtidâd-ı zamânî ve âlem-i ʿukūl ve ervâhı

1 "…O'nun misli gibi bir şey yoktur…"

muhtevî ve melâike-i mukarrebîn ile mahfûf Arş vardır. Ve burası fevka'l-mekândır. Artık bunda maʿnâ-yı cismiyet yoktur. Ve اَلرَّحْمٰنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوٰى [Tâ-hâ 20/5] [1]medlûlü üzere Allah teâlâ Arş'ın içinde değil, rahmâniyetle fevkindedir. Ve bu fevkiyet lâmekânî bir fevkiyettir. رَبَّنَا وَسِعْتَ كُلَّ شَيْءٍ رَحْمَةً وَعِلْماً [el-Mü'min 40/7][2] âyeti muktezâsınca da ihâta-i ilâhiye rahmet ü ilim cihetiyledir. Ve Kürsî bu ilm ü rahmetin bizim âlemimize mahall-i tecellîsidir. Binâenʿaleyh ne Kürsî'nin, ne Arş'ın Allah'a izâfeti izâfet-i tahayyüz değildir.[3] Mülk ü tasarruf, zabt u teshir ve hükm ü emr gibi tecelliyât ile bir izâfet-i rubûbiyettir. Bu izâfet, bu tecellî sâyesindedir ki ervâh ile ecsâm, zihin ile hâriç birleşerek nokta-i tahakkuklarında Vücûd-ı Hakk'ın bir lemhasına mir'ât olurlar da yerlerin, göklerin, mekânların, zamanların, Kürsî'nin, Arş'ın ihâta edemediği vücûd-ı ilâhîyi kalb-i mü'min, eşyânın her zerresinde, mekânın her noktasında, zamanın her lahzasında mârifete yol bulur ve her şeyi idrâke ancak bununla muvaffak olur. Hak demeden hiçbir şey bilemez ve Zât-ı Hakk'a müteʿallik en yüksek mârifeti de مَا عَرَفْنَاكَ حَقَّ مَعْرِفَتِك'dir.[4] Bunun için de sade mârifet[5] iman olamaz; seʿa-i iman, seʿa-i mârifetten geniştir. Mârifette bir kayıt vardır, iman ise bilâ kayd ü şart bir islâm, bir alâka-i ilâhiyedir ve en [860] büyük temâşâ ondadır. Buna mahal olan kalb-i mü'min de yerlerden göklerden geniştir. Bunun için mekân-ı mutlakın dahi kuvâ-yı mütecelliyesiyle beraber semâvât ü arz cümlesinde dâhil olması daha ziyade muhtemil bulunduğundan, en sâlim iman Kürsî-i İlâhî'ye beyân-ı ilâhî vechile iman edip mârifet taslamamaktır. İşte semâvât ü arz ne kadar zâhir ise Allah ondan daha zâhirdir. Onları muhît olan Kürsî ve onun mâverâsı ne kadar bâtın ise, Allah ondan daha bâtındır. Bununla beraber o Hayy u Kayyûm hem Evvel hem Âhir'dir. O hâlde bundan başka mâbud, bundan başka ilâh nasıl tasavvur olunur? İhtiyâr ü irâde gibi bir lutf-i ilâhîyi sû'-i istiʿmâl edip o geniş kalbi darlatıp da Allah'a ve O'nun emirlerine küfredenler

---

1 "O Rahmân Arş üzerine istivâ buyurdu."
2 "…Yâ Rabbenâ, rahmet ve ilmin her şeye geniş…"
3 H +"ve".
4 "Seni hakkıyla bilemedik."
5 M: "ma'rifeti".

zâlim olmaz da ne olur? Bunlardan ziyade nefislerine zulmeden nasıl tasavvur edilir? Bunlar hep cebr ü ikrah isterler, dine davet edildikleri zaman "Allah istiyorsa bizi zorla dindar yapsın" derler, lâkin {لَٓا اِكْرَاهَ فِي الدِّينِ} dinde ikrah yoktur. ۞ Allah onu zorla kimseye vermez. Dini ihtiyar ile dilemek lâzım gelir, dinde ikrah kanunu yoktur. Bunu böyle anlamalıdır. Çünkü "fi'd-dîn" ikrâha müteʿallik değil, haberdir. Asl-ı mâna "ikrah, dinde yoktur" demek olur. Yani sade dine değil, her neye olursa olsun cins-i ikrah din-i hak olan İslâm'da mevcud değildir, dâire-i dinde ikrah menfîdir. Dinin mevzûʿu efʿâl-i ıztırâriye değil, efʿâl-i ihtiyâriyedir. Bunun için efʿâl-i ihtiyâriyeden birisi olan ikrah, dinde menhîdir. Hâsılı nefy veya nehy edilen ikrah yalnız dine ikrah değil, herhangi bir şeye olursa olsun cins-i ikrahtır. Yoksa dinde dine ikrah yoktur amma dünyaya ikrah olabilir demek değildir. Belki âlemde ikrah bulunabilir amma dinde, dinin hükmünde, dinin dairesinde olmaz veya olmamalıdır. Dinin şânı ikrah etmek değil, belki ikrahtan korumaktır. Binâenʿaleyh dîn-i İslâm'ın bihakkın hâkim olduğu yerde ikrah bulunmaz veya bulunmamalıdır. [861] Cebr ü ikrah olursa onun hâricinde olur. Şu hâlde din "ikrah ediniz" demez, ikrah meşrû ve muteber olmaz. İkrah ile vâkiʿ olan amelde dinin vaad ettiği sevab bulunmaz, rızâ ve hüsn-i niyet bulunmayınca hiçbir amel ibadet olmaz. إِنَّمَا الْأَعْمَالُ بِالنِّيَّاتِ'dır.[1] Metâlib-i dîniyenin hepsi ikrahsız, hüsn-i niyet ve rızâ ile yapılmalıdır. İkrah ile itikad mümkin değil, ikrah ile gösterilen iman, îmân-ı hakīkī değil, ikrah ile kılınan namaz namaz değil, oruç kezâ, hac kezâ, cihad kezâ, ilh… Bundan başka bir kimsenin diğerine tecavüz edip de herhangi bir işi ikrah ile yaptırması da câiz değildir. Hâsılı hükm-i İslâm altında herkes vazifesini bi'l-ihtiyar yapmalı, ikrahsız yaşamalıdır. Cihad da bu hikmet ile meşrûdur. فِي'de zarfiyet değil sebebiyet mânası mülâhaza edilirse mâna şu olur: İkrah din için yoktur, yahut ikrah din için, dine idhal için yapılamaz. Zira ikrah bir kimseye hoşlanmadığı bir işi fiilen bir tehdid ile ilzam etmektir. Hâlbuki din hoşlanılmayacak bir şey değildir. Dinin aslı olan imanın kökü tasdik ve iʿtikād-ı kalbîdir. Bu ise sırf bir[2] rızâ

---

1 Buhârî, Bed'ü'l-Vahy, 1.
2 H -"bir".

ve hüsn-i ihtiyâr işidir. Bunu يَفْعَلُ مَا يُرِيدُ [el-Bakara 2/253][1] olan Allah'tan başka kimse ilzam edemez. Meşiyyet-i ilâhiye ile iman ve hatta iman ile amel-i sâlih cebre değil hüsn-i ihtiyâra ve rızâ-yı vicdânîye menût bulunduğundan din için ikrah mümkin olmaz, ancak tebliğ ve teklif edilir. وَلَوْ شَٓاءَ رَبُّكَ لَاٰمَنَ مَنْ فِى الْاَرْضِ كُلُّهُمْ جَمِيعاًۜ اَفَاَنْتَ تُكْرِهُ النَّاسَ حَتّٰى يَكُونُوا مُؤْمِنِينَ [Yûnus 10/99][2] Binâenʿaleyh dine duhul için kimseye cebr ü ikrah yapılmamalıdır. Çünkü mükrehin izhar edeceği iman ʿindallah îmân-ı hakīkī olmaz. İkrah ile hakīkī bir mütedeyyin kazanılmaz. Maʿamâfîh kalbe Allah'tan başkasının nazarı nâfiz olmayacağından ve bu ikrah hâlinde olsun iman edene de "sen ikrah ile iman izhar ediyorsun, yine kâfirsin" denilmez, kâfir muâmelesi edilmez. Hâli tebeyyün edip şüphe zâil oluncaya kadar bakılır. Çünkü imanı izhar etmesi de az çok bir eser-i ihtiyardır. Hiç istemese idi onu da yapmazdı. Demek ki zevk-i [862] imanı bir zerre olsun tatmıştır. Bu cihetle لَٓا اِكْرَاهَ فِى الدّ۪ينِ Zeccâc'ın dediği gibi harb ile izhâr-ı İslâm eden kerâhete nisbet edilmez demek olabilir ki, ikrâhın bir maʿnâ-yı lügavîsidir.

İkrâha ne hâcet, cebr ü ikrah beklemekte mâna nedir? Ukalânın hepsi dine sarılmak lâzım gelmez mi? Çünkü {قَدْ تَبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَيِّ} rüşd gavâyetten, doğruluk sapıklıktan iyice ayrılmıştır. ❁ Bu kadar peygamberlerden, ilmî amelî bu kadar beyyinâttan ve nihâyet saltanat-ı ilâhiyenin bu kadar büyük tecellîsinden sonra iman ve dinin insanlara bâʿis-i felâh ü saadet, küfr ü ilhâdın bâdî-i ʿikāb ü felâket olduğu katʿiyyen tebeyyün etmiş; hak bâtıldan, hayır şerden temeyyüz eylemiştir. Belli ki ehl-i din, muhakkak mesʿud olacak, ehl-i küfr de muhakkak cezâ ve ʿikāb görecektir, ve bunlar her nereden gelse kendi ihtiyarlarıyla kendi kesbleri olacak ve o zaman bu mecbûriyet bir ikrah mânasını tazammun etmeyecektir. Bu bilhassa şunu gösteriyor ki "dinde ikrah yoktur" deyince hiç kimseye teklif, cezâ ve ʿikāb yoktur demek anlaşılmasın, elbette rüşdün gayydan katʿiyyen ayrılmış bulunması, hilâf-ı din harekâtta muhakkak bir ʿikābın mütebeyyin[3] olmasındandır.

---

1 "…ne isterse yapar."

2 "Eğer Rabbin dileseydi yeryüzünde kim varsa hepsi topyekûn iman ederlerdi, o hâlde insanları hep mü'min olsunlar diye sen mi ikrah edeceksin?"

3 M: "mütebeyyen".

Mâlumdur ki cebr ü ikrah, fiile tekaddüm eder de o fiil için ihtiyârı selb veya ifsad eyler ve o fiil böyle rızâsız yapıldığı için netîce-i fiʿliyesi hayır veya şer fâilinin[1] hakk-ı müktesebi olmaz, mes'ûliyeti ikrah edene ait olur, mükrihin elinde mükreh bir âlet olur. Artık kazanç, maksad, ikrah olunanın değil, ikrah edenindir. Fakat ikrahsız yapılmış olan küfr ü zulmün ve[2] fısk u isyânın bi'l-ihtiyar kazanılmış bir fiʿl-i mükteseb olduğunda da şüphe yoktur. Ve artık bu yapıldıktan sonra onun netîce-i lâzimesi olan cezâ ve ʿikāb da fâilinin kendi kazancı, kendi bir istihkākıdır ki bunda maʿnâ-yı cebr ü ikrah tasavvur olunmaz, o kendi kendine zulmetmiş olur. Allah teâlâ ise kemâl-i rahmetinden kullarının ne kendilerine, ne de başkalarına zulm ü tecavüz etmelerine râzı olmadığından onları korumak [863] için hududlar tâyin etmiş, din ve ahkâmını bildirmiş لَٓا اِكْرَاهَ فِى الدِّينِ buyurmuştur. Bu nas mûcebince ikrah, ʿavârız-ı ehliyettendir, dâr-ı İslâm'da ikrah memnûʿdur. Hatta hiçbir kimseye dîn-i İslâm'a girmek için bile cebr edilemez, herkes dininde serbest ve muhtardır. Ahkâm-ı İslâmiye altında müşrik, ehl-i kitab, Yahudî, Hıristiyân hepsi hürriyet-i dîniyeleriyle yaşayabilirler. Meselâ bir müşrik dilerse Yahudî veya Nasrânî olabilir, hiçbirine Müslüman ol diye cebr edilmez, ahdinde durmak ve vergisini vermek şartıyla dininde bırakılır. Fakat her kim olursa olsun ahdinde durmayanları da cürmüne göre cezâsını görür. Bi'r-rızâ kabûl-i İslâm ettikten, Allah'a ve peygamberlerine ahid verdikten sonra döner irtidad eder de tevbe etmezse mücâzat edilir ki bu bir ikrah değil, nakz-ı ahdin netîce-i zarûriyesidir. Bu noktada İmam Şâfiî gibi bazı ulemâ "ahd-i İslâm'da bulunan Mecûs veya Nasârâ'dan birisi eski dininde kalmayıp da meselâ Yahudî olacak olsa ben onu ya eski dinine rücûʿ et veya İslâm ol diye cebr ederim" demiştir. Fakat Hanefiyye ve sâire demişlerdir ki اَلْكُفْرُ مِلَّةٌ وَاحِدَه mûcebince[3] o suretle tebdîl-i dinde bir nakz-ı ahd mânası yoktur. Binâenʿaleyh ya dön veya İslâm ol diye cebr edilmez. Ancak dîn-i

1 H ve F: "fâilin".
2 M ve B -"ve".
3 İmam Muhammed'in sözüdür. Bk. İmam Mâlik, *Muvatta'* (Muhammed b. Hasan Rivayeti), Ferâiz, 3/728.

İslâm'a girdikten sonra dönen nakz-ı ahd etmiş olur. Ve yalnız bu tevbe etmezse cezâsı verilir. Bundan başka ibâdât ve sâir muʿâmelât gibi rızâ şart olan fürûʿ-i aʿmâlde dahi ikrah gayr-i muʿteberdir. Fiilin nefâzına mâniʿdir. Meğer ki fiil fiʿl-i şerʿî olmayıp fiʿl-i hissî olsun.[1] Ve her hâlde ikrah bir taʿaddîdir, derecesine göre cezâya müstehıktır. İşte dîn-i hakda hürriyet-i vicdan ve ahd ü mîsâk ve hukūk bu kadar yüksektir. Hatta bundan dolayıdır ki iʿlân-ı cihadda bile düşmana ya dîn-i hakkı kabul etmesi veya mağlûbiyeti teslim ederek dininde kalıp hukūku mahfuz olmak üzere İslâm tâbiʿiyetinde vergi vermesi beyninde ihtiyârına müfevvaz bir teklif yapılır. Bunlardan birini kabul ederse bi'l-musâlaha [864] ahdine riayet edilir, kabul etmediği ve harben mağlub olduğu takdirde de yine tebdîl-i dîne cebr edilmeyip adalet dairesinde bir vergiye, bir inzibâta mecbur tutulur. Demek cihad, tebdîl-i din için bir vâsıta-i cebriye değil, dîn-i hakkın ulviyetini fiilen isbat eden bir beyyine-i haktır. Zira ikrah ile din olmaz. Fakat beyyinât-ı akliye ve ilmiyeyi dinlemeyen kefere ve zalemenin tecâvüzâtı da böyle bir beyyine-i fiʿliyye olmadan durdurulmaz, herkes her türlü zulm ü ikrâha mâruz kalır. Maʿahâzâ cihâd ü kıtal bir ikrah değil, bir yarıştır. Hangi tarafın tehdîdini îkāʿ edebileceği gayr-i maʿlûm bir imtihandır. Bir de cihad, hükm-i din cârî olan dâr-ı İslâm hâricinde cereyan edeceğinden ikrâhın menfî olduğu din muhîtinden hâriçtir. Dâr-ı harb zaten dâr-ı ikrahtır. Böyle iken yukarıdan beri beyân-ı ilâhînin siyâkı dikkatle mülâhaza edilince anlaşılır ki لَٓا اِكْرَاهَ فِي الدِّينِ nazm-ı mübîni emr-i cihâdın gayesini tesbit etmektedir. Yani cihadın hikmeti insanları ikrahtan korumak, ikrah kabul etmeyen dini hâkim kılarak iʿlâ-yı kelimetullah etmek, yani herkesi mensup olduğu akideden cebren çıkarmaya çalışmayıp hakkın bi'l-ihtiyar kabul ve intişârına sed çekmek isteyen ve gücünün yettiğine cebr ü ikrah eden hak düşmanlarının defʿi ve mevâniʿin refʿi ile kalb-i selîm ve akl-ı müstakīm için tebeyyün etmiş

---

1 Hissî fiil; vücud bulması için yalnız hissî (duyularla algılanan) varlığı yeterli olan fiillerdir; yemek yemek, ayağa kalkmak, birisine vurmak gibi. Şer'î fiil ise var sayılması için yalnız hissî varlığı yeterli olmayıp, ayrıca şer'î hukuk düzeninin öngördüğü birtakım şartları da taşıması gereken fiillerdir; satım ve kira akitleri, namaz, oruç vs. ibadetler gibi.

bulunan tarîk-i rüşdü, hâkimiyet-i hakkı umuma arz u iʿlân etmek ve bu suretle ümmet-i Muhammed'i cemâʿat-i mürselîn meyânındaki makām-ı Muhammedî ile mütenâsib olarak milel-i muhtelifeden mürekkeb bir hey'et-i ictimâʿiye üzerinde müsâlemet-i umûmiyeyi kâfil kalb-i kül gibi hâkim bir ümmet-i vasat yapmak ve peygamberlerin hiçbirini tefrik etmeyip hepsine ʿale'd-derecât iman ile vahdâniyet-i ilâhiyeye mübtenî olan dîn-i İslâm'ı bütün dinlerin râbıta-i külliyesi ve hedef-i terakkīsi olan bir dîn-i umûmî olarak müdafaa ve izhar eylemektir. Bunun için İslâm'da gāye-i harb intikam, katl, tebdîl-i dine icbar değil, hasmı [865] mağlup etmek ve kuvve-i cebriyesini alıp dininde serbest olarak hükm-i hakka tâbiʿ tutmaktır ki iʿlâ-yı kelimetullah bundadır. Bu sebeple her ne zaman Müslümanlara zaʿf târî olur, dîn-i hak müdafaa edilmezse fitneler kopacak, cebr ü ikrah çoğalacak, bütün beşeriyet herc ü merce uğrayacaktır.

Lâkin bu îzâhtan sonra bir sual kaldı. Bâlâda وَقَاتِلُوهُمْ حَتّٰى لَا تَكُونَ فِتْنَةٌ وَ يَكُونَ الدِّينُ لِلّٰهِ [el-Bakara 2/193] âyetinde görüldüğü üzere Mekke ve hatta Cezîretü'l-Arab müşriklerine ehl-i kitab gibi hürriyet-i din[1] verilmemiş, bunlar hakkında أُمِرْتُ أَنْ أُقَاتِلَ النَّاسَ حَتَّى يَقُولُوا لَا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰه فَإِذَا قَالُوهَا عَصَمُوا مِنِّى دِمَائَهُمْ وَأَمْوَالَهُمْ hadîsiyle[2] ya İslâm ya ölüm ilan edilmişti. Bu ise لَٓا اِكْرَاهَ فِى الدِّينِ hükmüne münâfî değil midir? Bunun cevâbı şudur: Eğer münâfî ise iki âyet birbirini nesh veya tahsis eder, onların bunda dâhil olmadığı anlaşılır. Bununla beraber şu da bilinmelidir ki onlara hürriyet-i dîniye verilmemesi bilhassa لَٓا اِكْرَاهَ فِى الدِّينِ hükmünün tatbîkini temin içindir.

Bu münasebetle müfessirînden birkaç kavil vardır:

1. Bu "lâ ikrâhe" âyeti mukaddemâ sûret-i umûmiyede nâzil olmuş ve bilâhare cihad ve kıtal âyetleriyle nesh edilmiş bulunduğu Zeyd b. Eslem'den mervîdir. Fakat bu kavil ıtlâkıyla savab görülmemiştir. Fi'l-vâkiʿ قَدْ تَبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَيِّ bunun nüzûlü dinin tebeyyün-i kâmilinden sonra olduğunu göstermekte ve böyle bir mülâhazaya mâniʿ

1 F: "dîniye".

2 Hadisin devamı şöyledir: إِلَّا بِحَقِّهَا وَحِسَابُهُمْ عَلَى اللّٰهِ "İnsanlar 'lâ ilâhe illallah' deyinceye kadar savaşmakla emrolundum. Bunu söyledikleri zaman kanlarını ve mallarını -idamı gerektiren suçlar dışında- benden korumuş olurlar, hesapları da Allah'a aittir." (Buhârî, İʿtisâm, 28)

görünmektedir. Bir de görüldüğü üzere cihad meselesi esasen buraya dâhil değildir ki onunla nesih mevzûʿ-i bahis olsun. Lâkin şunu bilmek lâzım gelir ki her nesih nâsihin derece-i tenâvülüne göredir. Binâenʿaleyh bu, cihad ile mensuhtur demek diğer ahvâlde muhkem demektir, ve bu sebeple ikrâhın cihâda şümûlü bulunduğuna zâhib olabilecekler için bu rivayet pek[1] mühimdir demek olur ki bu âyette böyle bir ihtimal varsa, bu ihtimal mensuhtur. Ve rivâyet-i nesih ancak bu cihete münhasırdır. Yoksa cihad âyetleriyle mütebâkīnin mensûhiyetine imkân yoktur, [866] ʿâm, baʿde'n-nesh mütebâkīde yine katʿîdir. Hâsılı nesih, küllî değil cüz'îdir.

2. Bu âyet, ehl-i kitab hakkında nâzil olmuştur. Binâenʿaleyh müşrikîn bunun umûmundan hâriçtir. Fi'l-vâkiʿ تِلْكَ الرُّسُلُ âyetinden başlayan siyâk bunu müeyyid olduğu gibi sebeb-i nüzûl hakkındaki rivayetler de bunu müeyyiddir. Rivayet olunuyor ki biʿset-i seniyyeden mukaddem ensardan bazıları evlâdlarını Yahûdiyete veya Nasrâniyete sokmuşlardı. Dîn-i İslâm gelince bunlara ikrah etmek istediler. Kable'l-İslâm ensardan bir kadının çocuğu yaşamadığı surette çocuğu yaşarsa onu ehl-i kitab ile beraber ve onların dini üzere bulundurmayı nezr ederdi. Bu sebeple ensar çocuklarının birtakımları ehl-i kitab dininde bulunuyorlardı. Binâenʿaleyh İslâm'a geldikleri zaman dediler ki: "Biz vaktiyle bunların dinlerini bizim dinimizden efdal görürdük de çocuklarımızı onun için sevk ederdik, mâdem ki dîn-i İslâm geldi, her hâlde biz bunları ikrah ederiz" dediler.[2] Ezcümle Benî Sâlim b. Avf'tan Husayn nâmında bir ensârînin iki oğlu vardı. Mukaddemâ Şam tüccarlarının telkīni ile Hıristiyan olmuş gitmişlerdi. Biʿset-i seniyyeden sonra Medine'ye geldiklerinde babaları bunlara: "Vallahi sizi bırakmam, illâ Müslüman olmalısınız" diye sataştı, onlar da

---

1 M ve B -"pek".

2 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* V, 408-409. Krş. Ebû Dâvûd, Cihâd, 124:

عن عامر، قال: كانت المرأة من الأنصار تكون مقلاتا لا يعيش لها ولد، فتنذر إن عاش ولدها أن تجعله مع أهل الكتاب على دينهم، فجاء الإسلام وطوائف من أبناء الأنصار على دينهم، فقالوا: إنما جعلناهم على دينهم، ونحن نرى أن دينهم أفضل من ديننا! وإذ جاء الله بالإسلام فلنكرهنهم! فنزلت: «لا إكراه في الدين»، فكان فصل ما بين من اختار اليهودية والإسلام، فمن لحق بهم اختار اليهودية، ومن أقام اختار الإسلام. ولفظ الحديث لحميد.

imtinâʿ ettiler. Üçü bir Resûlullah'a müracaat ettiler, bunun üzerine bu âyet nâzil oldu, babası da onları bıraktı.[1] Bu hâdiseler gerek cihada izinden evvel olsun ve gerek sonra, her iki takdirde sebeb-i nüzûl müşriklere şâmil değildir, o hâlde hükmünün umûmu da ehl-i kitâba aittir. Ve mensuh değil muhkemdir. Bu güzel, lâkin sebebin husûsu hükmün umûmuna mâniʿ değildir, لَٓا اِكْرَاهَ فِى الدِّينِ ise eʿamdır. Sonra bu hüküm yalnız ehl-i kitâba mahsus olsa idi, dâr-ı İslâm'da ehl-i kitabdan mâʿadâsına ahd ü emân verilmemek lâzım gelirdi. Hâlbuki Cezîretü'l-Arab müşriklerinden başkasına bu muâmele yapılmamıştır. Şu hâlde bu âyet [867] ʿale'l-ıtlâk mensuh olmadığı gibi, umûmu ehl-i kitâba da hâs olmamalıdır. Nitekim Hazret-i Enes, sebeb-i nüzûlü "Resûlullah birisine 'اَسْلِمْ: Müslüman ol!' buyurmuştu, o da 'أَجِدُنِى كَارِهًا: Kendimi hoşlanmaz buluyorum' demişti, bu âyet bunun hakkında nâzil olmuştur"[2] diye rivayet etmiştir ki bu sebep daha mutlak olmakla hükmün umûmunda daha zâhirdir.

3. Mâlum ki Arap müşrikleri hakkındaki muâmele وَقَاتِلُوهُمْ حَتّٰى لَا تَكُونَ فِتْنَةٌ وَ يَكُونَ الدِّينُ لِلّٰهِ [el-Bakara 2/193] emrine mübtenîdir. لَٓا اِكْرَاهَ فِى الدِّينِ ise "baʿde İslâmi'l-Arab dinde ikrah yoktur, vergi kâfîdir" meâlinde olduğunu *Tefsîr-i Kelbî*'de beyan eder.[3] Demek ki rüşdün gayydan tebeyyünü o zamandır. Ve bu hüküm mâkabline şâmil olmaz, bu mânaca bu âyet وَقَاتِلُوهُمْ حَتّٰى لَا تَكُونَ فِتْنَةٌ âyetinden sonra nâzil olmuş demek olur. Mukaddem ise muahharı ne nesih, ne tahsis edemeyeceğinden "lâ ikrâhe" umûmu üzere kalır. Bu surette aralarında bir cihetten teʿâruz varsa muahhar mukaddemi nesh etmiş olacaktır. Hâlbuki bunun evvelkini nâsih olduğuna dâir hiçbir kavil yoktur ve olamaz. Zira bunun târihen muahhar olduğu sarâhaten mâlum değildir. Bâlâda görüldü

---

1 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* V, 409:

عن ابن عباس قوله: «لا إكراه في الدين قد تبين الرشد من الغي»، قال: نزلت في رجل من الأنصار من بني سالم بن عوف يقال له الحصين، كان له ابنان نصرانيان، وكان هو رجلا مسلما، فقال للنبي صلى الله عليه وسلم: ألا أستكرههما فإنهما قد أبيا إلا النصرانية؟ فأنزل الله فيه ذلك.

2 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 109; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* II, 615.

3 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, I, 213:

«لا إِكْراهَ فِي الدِّينِ» لأحد بعد إسلام العرب إذا أقروا بالجزية.

ki hilâfına rivayet bile mevcuttur. Binâenʿaleyh usûlen mukārenete mahmul olmak lâzım gelir. Böyle olunca da yekdiğerini mütekābilen tefsir ve tahsis edebilirler. Şu hâlde tebeyyün-i rüşdü İslâm-ı Araba ve ʿadem-i ikrâhı ondan sonraya tahsis de doğru olamaz. Evvelâ bidâyet-i İslâm'da ikrah değil, mukābele bi'l-misl bile yapılmadığı mâlum, şimdi İslâm-ı Arab'dan sonra da ʿadem-i ikrah müsellem, bu arada Müslümanlar arasında bulunan Arab müşriklerine dahi bu hâdiseye kadar hiçbir ikrah yapılmadığı mâlumdur. O hâlde لَٓا اِكْرَاهَ فِى الدّ۪ينِ'in bütün şümûlüyle mânası "dîn-i İslâm'ın dâire-i hükmünde ikrah yoktur" demek olur. Harb ve harbî meselesi bu hükümden esas itibariyle hâriç olduğu gibi ikrâha mukabele ve cürme cezâ da bundan hâriçtir. Ancak bu âyeti[1] [868] وَقَاتِلُوهُمْ حَتّٰى لَا تَكُونَ فِتْنَةٌ وَ يَكُونَ الدّ۪ينُ لِلّٰهِ âyetleriyle beraber mülâhaza eylemek[2] lâzımdır. Binâenʿaleyh âhir-i âyetin de delâlet edeceği üzere dîn-i İslâm'ın dâire-i hükmünde ikrah bulunması tahsîsen iki kayıt ile mukayyeddir ki biri fitne bulunmamak, biri de dâr-ı İslâm'da edyân-ı sâire erbâbının nakz-ı tâbiʿiyet etmemeleridir. ʿÂm ise baʿde't-tahsîs zan ifade eder, burada fitneden murad ise şirk idi, lâkin umûmî mânasıyla ahzı da câizdir. Bu surette ikinci kayda da şâmil olacağından bu bir kayıt diğerinden muğnî kalır. Demek ki, hâsıl-ı maʿnâ şu olur: "Bir[3] fitne yoksa dinde ikrah yoktur, çünkü rüşd, dalâletten iyice ayrıldı, bunları karıştıranlar belâlarını bulurlar."

Binâenʿaleyh {فَمَنْ يَكْفُرْ بِالطَّاغُوتِ وَيُؤْمِنْ بِاللّٰهِ} her kim tâgūta, azgınlara veya azgınlıklara küfredip Allah'a iman eylerse, yani hulûs-i kalb ile لَٓا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ diyerek evvelâ o tâgūtları kökünden siler, sâniyen bütün mevcûdiyetiyle Allah'a iman eder ve binâenʿaleyh Allah'ın gönderdiği resulleri, münzelât-ı Hakk'ı tasdik eylerse {فَقَدِ اسْتَمْسَكَ بِالْعُرْوَةِ الْوُثْقٰى} o muhakkak en sağlam kulpa yapışmıştır. {لَا انْفِصَامَ لَهَا} ki kopmak onun için değil.[4] ❁ Bu habl-i metînin kulpu, o tutamak ne kopar, ne kırılır. Ancak bırakılırsa

---

1 H ve F: "âyet".
2 H ve F: "edilmek".
3 M ve B -"bir".
4 H ve F -"ki kopmak onun için değil".

fenâ düşülür. Bu beyyinât-ı ilmiye ve ameliyeden, hakk u bâtılın bu temeyyüzünden sonra muktezâ-yı akl ü rüşd artık bugün var yarın yok, fânî, bâtıl, zıll-i zâil, kırılıp dökülecek, nihâyet kendine tutunanı düşürüp bırakıp gidecek olan tâgūtların, firavunlar, nemrudlar, sâhirler, kâhinler, şeytanlar gibi azgın, sahte mâbudların çürük kulplarına yapışmak değil; mine'l-ezel ile'l-ebed Hayy u Kayyûm, şaşmaz, yanılmaz, uyumaz, ımızganmaz, semâvât ü arzın mâlikü'l-mülkü, izni olmaksızın huzûruna yanaşılmaz, şefaate cür'et edilmez, sâhib-i kibriyâ, gizli âşikâr, cüz'î küllî her şeye [869] alîm, her şeyden habîr, ilminin künhüne erilmez, O bildirmedikçe bir şey bilinmez, Kürsî-i celâli yerleri gökleri tutmuş, yerler gökler kabza-i kudretinde lâ-şey kalmış o yüksek, pek yüksek ʿuluvv-i kudreti, şân-ı azameti bîpâyân لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ olan Allah teâlâ'nın kopmaz kırılmaz ʿurve-i vüskāsına iki eliyle seve seve hırz-ı cân edip yapışmak, yani bi't-temsîl o Kürsî-i ilâhîden uzatılmış kopmaz kırılmaz bir habl-i metînin kulpuna, tutamağına benzeyen ve dinin başı olan tevhîd-i Hakk'a hüsn-i iʿtikād ile iman edip muktezâsıyla amel etmek ve onu hiç bırakmamaktır. İşte bu imanı yapan böyle bir kulpa yapışmış olur. {وَ} Lâkin bu iman ve itikad yalnız sözde ve yalnız kalbde kalmamalı, ağız, gönül bir; iç[1] dış müsâvî olmalıdır. Çünkü {اللّٰهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ} Allah Semîʿ, Alîm'dir. Hem sözleri işitir hem niyetleri bilir. Ağzından لَٓا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ deyip içinde küfür saklayan münafıkların ve bilakis içinden hakkı bilip ağzından küfür savuran kâfirlerin yaptıklarından Allah gāfil değildir.

"**Tâgūt**", "tuğyan"dan mübalağa sîgasıyla bir ism-i cinstir ki aslı "ceberût" gibi "tagavût" olup kalb-i mekân ile "tavagût" yapılarak "vav", "elif"e kalb edilmiştir, müfred[2] ve cemʿe, müzekker[3] ve müennese ıtlak edilir. Ayn-ı tuğyân kesilmiş, tuğyânkâr, azgın, azman, azıtgan demek gibidir. İbn Cerîr Taberî'nin târifi vechile Allah'a karşı tuğyânkâr olup kahr u cebr ile veya bi'r-rızâ perestiş edilip mâbud tutulan gerek insan,

---

1 F: "iş".
2 M ve B: "müfrede".
3 M ve B: "müzekkere".

gerek şeytan, gerek vesen ve gerek sanem ve gerek sâir[1] herhangi bir şey demektir. Bunun tefsîrinde şeytan veya sâhir veya kâhin veya ins ü cinnin mütemerridleri veya Allah'a karşı mâbud tanınıp râzı olan Firavun ve Nemrud gibiler veya esnâm diye müteʿaddid rivayetlere tesadüf edilir.[2] Ebû Hayyân der ki: "Bunlar birer misâl ile beyan olmak gerektir, çünkü tâgūt bunların her birinde mahsurdur."[3] Bâlâdaki târif [870] bunların hepsine şâmildir. Maʿamâfîh Kâdî Beyzâvî bu hasra "Allah yolundan menʿ edenler" fıkrasını da ilâve etmiştir ki daha eʿam bir târifi tazammun eder.[4] Çünkü bunu yapanlar mâbud tanınmış olmayabilir. Şu kadar ki bu da اَفَرَاَيْتَ مَنِ اتَّخَذَ اِلٰهَهُ هَوٰيهُ [el-Câsiye 45/23][5] mûcebince kendi hevâsına uyup kendi kendine mâbud pâyesi vermiş addolunabileceği mülâhaza olunursa evvelki târifte dâhil olacaktır. Bu îzâhâttan birkaç fâide alacağız. Evvelâ, tâgūtun müteʿaddid tefsirleri misâl veya tenevvüʿünü gösterebileceği gibi şeytan, sâhir, kâhin, maʿbûd-ı bâtıl, mütemerridîn-i ins ü cin kelimelerinin her biri tâgūt kelimesiyle târife müşâbih mütesâdık bir tarzda ifade edildiğine göre bunların mânen tam müterâdif değilseler bile pek mütekārib veya mütelâzım olarak kullanıldıklarını da işʿâr edebilir. Sâniyen, demek olur ki tâgūtun açığı da gizlisi de, görünürü de görünmezi de vardır. Sâlisen, tuğyan mefhûmundan anlaşılıyor ki putlar derece-i tâliyede tâgūtlardır. Bakılırsa zevi'l-ʿukūl olmayan esnâm ü evsân tâgūtlardan maʿdûd bile olmamak lâzım gelirdi. Zira bunlar kendileri

1 H ve F: "sâire".

2 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* VIII, 465:

قال أبو جعفر: والصواب من القول في تأويل: «يؤمنون بالجبت والطاغوت»، أن يقال: يصدِّقون بمعبودَين من دون الله، يعبدونهما من دون الله، ويتخذونهما إلهين. وذلك أن «الجبت» و«الطاغوت»: اسمان لكل معظَّم بعبادةٍ من دون الله، أو طاعة، أو خضوع له، كائنًا ما كان ذلك المعظَّم، من حجر أو إنسان أو شيطان. وإذ كان ذلك كذلك، وكانت الأصنام التي كانت الجاهلية تعبدها، كانت معظمة بالعبادة من دون الله، فقد كانت جُبوتًا وطواغيت. وكذلك الشياطين التي كانت الكفار تطيعها في معصية الله، وكذلك الساحر والكاهن اللذان كان مقبولا منهما ما قالا في أهل الشرك بالله. وكذلك حيي بن أخطب وكعب بن الأشرف، لأنهما كانا مطاعين في أهل ملّتهما من اليهود في معصية الله والكفر به وبرسوله، فكانا جبتين وطاغوتين.

3 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* II, 617:

الطَّاغُوتِ: الشَّيْطَانُ. قَالَهُ عُمَرُ، وَمُجَاهِدٌ، وَالشَّعْبِيُّ، وَالضَّحَّاكُ، وَقَتَادَةُ، وَالسُّدِّيُّ. أَوِ: السَّاحِرُ، قَالَهُ ابْنُ سِيرِينَ، وَأَبُو الْعَالِيَةِ. أَوِ: الْكَاهِنُ، قَالَهُ جَابِرٌ، وَابْنُ جُبَيْرٍ، وَرَفِيعٌ، وابن جريح. أَوْ: مَا عُبِدَ مِنْ دُونِ اللهِ مِمَّنْ يَرْضَى ذَلِكَ: كَفِرْعَوْنَ، وَنُمْرُوذَ، قَالَهُ الطَّبَرِيُّ. أَوِ: الْأَصْنَامُ، قَالَهُ بَعْضُهُمْ. وَيَنْبَغِي أَنْ تُجْعَلَ هَذِهِ الْأَقْوَالُ كُلُّهَا تَمْثِيلًا، لِأَنَّ الطَّاغُوتَ مَحْصُورٌ فِي كُلِّ وَاحِدٍ مِنْهَا.

4 Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl,* I, 155:

«فَمَنْ يَكْفُرْ بِالطَّاغُوتِ» بالشيطان، أو الأصنام، أو كل ما عبد من دون الله، أو صد عن عبادة الله تعالى.

5 "Ya şimdi baksana o kimseye ki ilâhını hevâsı ittihaz etmiş…"

Allah'a karşı sâhib-i tuğyan olamazlar ve tuğyâna rızâ veremezler, fakat red de edemezler, bu sebeple nihâyet bir vesîle-i tuğyan olabilirler. Ve bu vesileyi de azgınlar bulurlar. Putlar esasen erkek veya dişi tâgūtların hayâlleri ve azgınların azmanlarıdır. Gizli veya açık azgınlar bunlarla kendi tuğyanlarını ileri sürerler. Bu cihetle putlar asıl tâgūt değil, tâgūtların mümessilleridirler. Bu suretle فَمَنْ يَكْفُرْ بِالطَّاغُوتِ şunu işʿâr etmiş oluyor ki emr-i tevhidde ilk iş putlardan evvel ona sâik olan azgın tuğyankârlara küfretmektir. Râbiʿan, Allah'a karşı tuğyankâr olmayan ve şirke râzı olmak ihtimâli bulunmayan ve bununla beraber birtakım tuğyankârlar tarafından ilâh diye telakkī edilen Hazret-i Îsâ ve Üzeyr gibi ekâbirin kendileri tâgūtun târifinden ve mâsadakından hâriçtirler. Emr-i tevhidde لَٓا اِلٰهَ derken bunların ulûhiyetini [871] dahi selb ü inkâr etmek, taʿabbüd etmemek farz olduğu hâlde diğer cihetten bunlara küfür câiz olmayacak, bilakis Allah'a imanın zarûriyyâtından olarak enbiyâya iman ve tâzim dahi şerâit-i imana dâhil bulunacaktır. Bu pek mühim nükteye işâreten فَمَنْ يَكْفُرْ بِالطَّاغُوتِ buyurulmuş da mâsivâya küfür şart edilmemiştir. Demek ki tevhîdin şartı mâsivallâha küfretmek değil, mâsivallahtan ulûhiyeti nefy etmek ve bu meyanda tâgūtlara küfr eylemek, yani onları hiç tanımamak, mâʿadâsının da ulûhiyet mâdûnundaki derecelerine göre haklarını tanımaktır. Zira hak Allah'ındır, nihâyet فَمَنْ يَكْفُرْ بِالطَّاغُوتِ şunu da katʿiyyen ifade ediyor ki mü'min-i muvahhid olmak için Allah'a imandan evvel küfre tevbe etmek şarttır ve bu tevbenin şartı da tâgūtları asla tanımamaya azm eylemektir. Bu suretle لَٓا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ / فَمَنْ يَكْفُرْ بِالطَّاغُوتِ وَيُؤْمِنْ بِاللّٰهِ kelime-i tevhîdinin bir tefsîri demektir. İşte böyle zâhir ü bâtını ile iman eden muhakkak ʿurve-i vüskāya yapışmış olur ki buna tutunanların kürsî-i ilâhîye, aʿlâ-yı illiyyîne doğru çekilip götürülecekleri ve giderken bırakıverenlerin de dehşetli bir surette düşecekleri fehvâ-yı kelâmdan anlaşılıyor. Şimdi hem bunu daha ziyade tenvir, hem de acaba hiç tutunmasak, hiçbir kulpa yapışmasak ne lâzım gelir diyebilecekleri irşad için buyuruluyor ki:

اَللّٰهُ وَلِيُّ الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا يُخْرِجُهُمْ مِنَ الظُّلُمَاتِ اِلَى النُّورِۜ وَالَّذ۪ينَ كَفَرُٓوا اَوْلِيَٓاؤُ۬هُمُ الطَّاغُوتُ
يُخْرِجُونَهُمْ مِنَ النُّورِ اِلَى الظُّلُمَاتِۜ اُو۬لٰٓئِكَ اَصْحَابُ النَّارِۚ هُمْ ف۪يهَا خَالِدُونَ ﴿٢٥٧﴾ اَلَمْ تَرَ
اِلَى الَّذ۪ي حَٓاجَّ اِبْرٰه۪يمَ ف۪ي رَبِّه۪ٓ اَنْ اٰتٰيهُ اللّٰهُ الْمُلْكَۢ اِذْ قَالَ اِبْرٰه۪يمُ رَبِّيَ الَّذ۪ي يُحْي۪ وَيُم۪يتُۙ
قَالَ اَنَا اُحْي۪ وَاُم۪يتُۜ قَالَ اِبْرٰه۪يمُ فَاِنَّ اللّٰهَ يَأْت۪ي بِالشَّمْسِ مِنَ الْمَشْرِقِ فَأْتِ بِهَا مِنَ الْمَغْرِبِ
فَبُهِتَ الَّذ۪ي كَفَرَۜ وَاللّٰهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِم۪ينَۚ ﴿٢٥٨﴾ اَوْ كَالَّذ۪ي مَرَّ عَلٰى قَرْيَةٍ وَهِيَ
خَاوِيَةٌ عَلٰى عُرُوشِهَاۚ قَالَ اَنّٰى يُحْي۪ هٰذِهِ اللّٰهُ بَعْدَ مَوْتِهَاۚ فَاَمَاتَهُ اللّٰهُ مِائَةَ عَامٍ ثُمَّ بَعَثَهُۜ قَالَ كَمْ
لَبِثْتَۜ قَالَ لَبِثْتُ يَوْمًا اَوْ بَعْضَ يَوْمٍۜ قَالَ بَلْ لَبِثْتَ مِائَةَ عَامٍ فَانْظُرْ اِلٰى طَعَامِكَ وَشَرَابِكَ
لَمْ يَتَسَنَّهْۚ وَانْظُرْ اِلٰى حِمَارِكَ وَلِنَجْعَلَكَ اٰيَةً لِلنَّاسِ وَانْظُرْ اِلَى الْعِظَامِ كَيْفَ نُنْشِزُهَا ثُمَّ
نَكْسُوهَا لَحْمًاۜ فَلَمَّا تَبَيَّنَ لَهُۙ قَالَ اَعْلَمُ اَنَّ اللّٰهَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَد۪يرٌ ﴿٢٥٩﴾ وَاِذْ قَالَ اِبْرٰه۪يمُ
رَبِّ اَرِن۪ي كَيْفَ تُحْيِ الْمَوْتٰىۜ قَالَ اَوَلَمْ تُؤْمِنْۜ قَالَ بَلٰى وَلٰكِنْ لِيَطْمَئِنَّ قَلْب۪يۜ قَالَ فَخُذْ اَرْبَعَةً
مِنَ الطَّيْرِ فَصُرْهُنَّ اِلَيْكَ ثُمَّ اجْعَلْ عَلٰى كُلِّ جَبَلٍ مِنْهُنَّ جُزْءًا ثُمَّ ادْعُهُنَّ يَأْت۪ينَكَ سَعْيًاۜ
وَاعْلَمْ اَنَّ اللّٰهَ عَز۪يزٌ حَك۪يمٌ ﴿٢٦٠﴾

[873] **Meâl-i Şerîfi**

Allah iman edenlerin velîsidir, onları zulümâttan nûra çıkarır. Küfredenlerin ise[1] velîleri tâgūttur, onları nûrdan zulümâta çıkarırlar[2]. Onlar işte ashâb-ı nâr, hep orada kalacaklardır[3] (257). Baksana ona; o, kendine Allah[4] meliklik[5] verdi diye İbrâhim'e[6] Rabbi hakkında hüccet yarışına kalkana. İbrâhim ona "Benim Rabbim O Kādir-i Kayyûm'dur[7] ki hem diriltir hem öldürür[8]" dediği vakit, "ben diriltirim ve

1 H: "küfredenlere gelince".
2 H: "çıkarır".
3 H: "Bunlar ise ashâb-ı nâr, hep orada kalacaklar".
4 H: "Allah kendine".
5 F: "mülk".
6 H: "İbrâhim ile".
7 F: "Kayyûm".
8 H: "diriltir ve öldürür".

öldürürüm[1]" demişti. İbrâhim "Allah güneşi meşrıktan getiriyor, haydi sen onu mağribden getir!" deyiverince o küfreden herif donakaldı. Öyle ya, Allah zâlimler gürûhunu muvaffak etmez (258). Yahut o kimse[2] gibi ki bir şehre uğramıştı, altı üstüne gelmiş ıpıssız yatıyor, "Bunu bu ölümünden sonra Allah nerden diriltecek?" dedi, bunun üzerine Allah onu yüz sene öldürdü, sonra diriltti. "Ne kadar kaldın?" diye sordu "Bir gün yahut bir günden eksik kaldım" dedi. Allah buyurdu ki "Hayır, yüz sene kaldın. Öyle iken bak yiyeceğine, içeceğine henüz bozulmamış, hele merkebine bak. Hem bunlar, seni insanlara karşı kudretimizin canlı bir âyeti kılayım diyedir.[3] Hele o kemiklere bak, onları nasıl birbirinin üzerine kaldırıyoruz? Sonra[4] onlara nasıl et giydiriyoruz?" Bu suretle vaktâ ki[5] ona hak tebeyyün etti, "Şimdi biliyorum" dedi, "hakikaten Allah her şeye kādir"[6] (259). Bir vakit de İbrâhim "Yâ Rabbi göster bana ölüleri nasıl diriltirsin?" demişti[7], "İnanmadın mı ki?" [874] *buyurdu, "İnandım, velâkin kalbim iyice yatışmak[8] için" dedi. "Öyle ise" buyurdu, "kuşlardan dördünü tut da onları[9] kendine çevir, iyice tanıdıktan sonra her dağ başına onlardan birer parça dağıt, sonra da çağır onları sana koşa koşa gelsinler; ve bil ki Allah hakikaten Azîz'dir, Hakîm'dir[10] (260).*

{اَللّٰهُ وَلِيُّ الَّذِينَ اٰمَنُوا} Allah iman edenlerin, ilm-i ezelîde imanı mukarrer olanların muhibbi ve veliyyü'l-emridir[11]. {يُخْرِجُهُمْ مِنَ الظُّلُمَاتِ اِلَى النُّورِ} Onları hidâyet ü tevfîkiyle zulmetlerden nûra çıkarır. ❁ Burada "zulümât"ın cem', "nûr"un müfred getirilmesi ne kadar şâyân-ı dikkattir, demek ki âlemde mütenevvi' zulmetler vardır. Bütün bu zulmetleri izâle edecek

---

1 H: "öldürür ve diriltirim".
2 H: "onun".
3 H: "Hep seni insanlara karşı kudretimizin canlı bir âyeti kılalım diye bunlar".
4 H +"da".
5 H: "Vaktâ ki bu suretle".
6 H: "'Allah'ın her şeye kādir olduğunu şimdi biliyorum' dedi".
7 H: "İbrâhim 'Yâ Rabbi göster bana ölüleri nasıl diriltirsin' dediği vakit de".
8 H: "mutmain olmak".
9 H: "hepsini".
10 H +"~~Ve Allah'ın Azîz ve Hakîm, her şeye kādir olduğunu bil~~".
11 H ve F: "emirleridir".

olan nûr ise birdir ki o da اَللّٰهُ نُورُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ [en-Nûr 24/35][1] mûcebince nûr-i Hak'tır, herhangi bir hususta nûr-i Hak bulunamadı mı insanı her tarafından sayısız zulmetler kaplar. Nûr-i Hak tecellî edince de o zulmetler kalkar. Nûr-i Hak bulunmadı mı yerler gökler hiç, gündüz gece, güneşler zifir, gözler kör, kulaklar sağır olur. Kalbler bin türlü hayâlât ile buhranlar içinde çarpınır kalır. Aranan bulunmaz, ne aranacağı bilinmez, gönüllere vesveseler, elemler, azablar çöker, etrafı evhamlar, umacılar kaplar, cinler şeytanlar başa toplanır. O zaman insana varlık bir belâ kesilir de "âh, keşke ben de bir hiç olsa idim!" diye haykırır. O sırada herhangi bir sebepten nûr-i Hak zuhur ediverirse semâlar güler, yıldızlar doğar, baharlar açılır, neşveler sunulur, elemler silinir, inkıbazlar unutulur, gönüller inbisat ve inşirah ile dolar, zevk-i vücûd duyulur[2]. Ve zaten işte nûr-i Hakk'ın bu bir lemha-i zevkidir ki insana "hayat hayat!" dedirtir. Bu zevki ebedîleştirmek isteyen âkiller de kendini kendine bırakmaktan vazgeçip nûr-i Hakk'a ermek için O'nun ʿurve-i vüskāsına yapışmalıdır. Mâlum ki her şeyde ancak bir vech-i Hak vardır ve Allah'a ancak o vecihten gidilir. Buna mukabil her şeyde vücûh-i bâtıl [875] nâmütenâhîdir. Meselâ bir şey kaybettiniz, o bir yerdedir ve ancak oradadır. O anda bunda vech-i hak budur. Fakat siz bir kere onu bilmiyor ve hele o yeri bildiğiniz hâlde o, orada yoktur diye itikad etmiş bulunuyorsanız oradan başka hangi taraf aklınıza gelse vech-i bâtıldır, bulamazsınız. Bu bir şeye karşı bütün cihât-ı cihan bâtıl kesilir. Bu suretle herhangi bir şeyde bir vech-i hakka mukabil nâmütenâhî vücûh-i bâtıl vardır. Nûr-i Hak olan mârifet doğunca bu zulmetlerden çıkılır. Binâenʿaleyh zulümât çok, nûr birdir. Nûr vücûdî, bütün zulmetler ʿademîdir. Bir vücûda nâmütenâhî ʿadem tekabül eder. Bütün mevcûdât üzerinde kayyûm olan da ancak Allah teâlâ'dır. Bunun için Allah'a iman nûr-ı Hakk'ın, maʿrifet-i yakīniyenin, inşirâh-ı mutlakın mebde'-i tulûʿu, fecr-i sâdıkıdır. İman u mârifete mukabil veya muhalif ʿadem, yeis, küfür, reyb, vesvese, dalâl,

1 "Allah, semavât u arzın nûrudur…"
2 M: "doyulur".

cehil, ilm-i nâkıs, fısk, hevâ, terbiyesizlik, nankörlük, ahlâksızlık, hadnâşinâslık ve sâire[1] hepsi birer zulmettir. Binâenʿaleyh buradaki zulümât, zulümât-ı küfr ü meʿâsîden, zulümât-ı şekk ü şübheden, ulûm-ı istidlâliyenin merâtib-i kaviyyesine nazaran merâtib-i zaʿîfesinden ve hatta mertebe-i keşf ü ʿiyâna nazaran ulûm-ı fikriye ve istidlâliyenin hepsine şâmildir. Nûr ise her birine ʿale'd-derecât mukabil olan maʿrifet ü îkāndır ki îkān-ı îmânîden îkān-ı ʿiyânîye kadar gider.

İşte Allah teâlâ iman edenlerin ellerinden tutar, zulmetlerden çıkarır, nûr-i yakīn ile işlerinde muvaffakiyet, nefislerine edeb, gönüllerine inşirah bahşeder. Tarîk-i müstakīmde saʿâdet-i ebediyeye mazhar eyler. Buna mukabil {وَالَّذِينَ كَفَرُوا} o ʿurve-i vüskāya yapışmayan ve tâgūtlara küfredecek yerde Allah'a küfreden, tevhid ile iman kulpuna sarılmayan kâfirler ise ki bunların bir kısmı Allah'a az çok inansa bile aynı zamanda tâgūtlara da inanırlar. Bir kısmı Allah'a inanmaz tâgūtlara inanır, bir kısmı da ne [876] Allah'a inanır ne tâgūtlara, ancak kendine tutunmak ve başka hiçbir şey tanımamak ister ve tâgūtlar ʿale'l-ekser bu kısımdandır. {اَوْلِيَٓاؤُهُمُ الطَّاغُوتُ} Artık bunların evliyâ-yı umûru tâgūtlardır. Başlarına azgınlar çöker, kahr u ikrah ile veya hîle ve hudʿa ile her taraflarını kıskıvrak bağlar, zimamlarını ellerine alırlar {يُخْرِجُونَهُمْ مِنَ النُّورِ اِلَى الظُّلُمَاتِ} onları nûrdan, Allah'ın fıtraten bahşettiği nûr-ı imandan[2], tarîk-i müstakīmden çıkarır, karanlıklara çekerler. ۞ Çünkü tâgūtlar dosdoğru aydınlıkta iş görmesini istemezler, her tuttuklarını aksine, tersine sürüklerler; mütemâdiyen karanlığa, gidilmedik yollara giderler. Akıl ve ilmi sevmez, fikirleri ihtiyarları ifsad eder, ahlâkları bozar, Allah'a[3] peygamberlere yarış etmek zuʿmuyla yapılmayacak[4] şeyler yapar, keyfini icrâ etmek için nerde Allah'tan korkmaz varsa ardına takar ve taktığını karanlıklara, içinden çıkılmaz belâlara sürükler. Sonra ne olur? Bunlar orada kalırlar da tâgūtlar kurtulur mu? Hayır, {اُولٰٓئِكَ} tâgūtlarıyla beraber bütün bu kâfirler {اَصْحَابُ النَّارِ} ashâb-ı nûr değil ashâb-ı nârdırlar.

1 H -"sâire".
2 H ve F: "izʿândan".
3 M: "Allah"; sonraki baskılarda "Allaha" diye düzeltilmiştir.
4 M ve B: "yapılamayacak".

Allah tarafından o müebbed ateşe mahkumdurlar {هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ} hepsi o nâr-ı cehennemde müebbeden kalırlar. ❁ Görülüyor ki Allah'a[1] iman etmeyen kâfirler, tâgūtlara küfür bile etmiş olsalar, yani hiçbir kulpa yapışmak istemeyip kendi kendilerine kalmak isteseler bile yine tâgūtların tasallutundan kurtulamayacak, her hâlde tâgūtlara takılmaya mecbur olacaklardır. Çünkü insanın cemiyetsiz, emirsiz, nehiysiz yaşaması kābil olmadığından Allah'ın teklîfini, Allah'ın emirlerini dinlemeyenler, behemehâl tâgūtların emirlerine mahkum olacaklardır. لَٓا اِكْرَاهَ diyen dini tanımayıp, ikrah eden cebbar tâgūtlar da bi'n-netîce kendilerini [877] kurtaramayacak, âkıbet ebedî ateşlerde kalacaklardır. Şüphe yok ki hak tanımayan kuduz nefislerin sürükleyeceği yer nâr-ı cehennemdir.

Bakınız Allah'ın inâyetiyle bir mü'min bir tâgūta ne yapmış, ve Allah mü'minlere ne gibi şeyler göstermeye kādirdir. İşte tarihten misâl: {اَلَمْ تَرَ اِلَى الَّذٖى حَٓاجَّ اِبْرٰهٖيمَ فٖى رَبِّهٖٓ اَنْ اٰتٰيهُ اللّٰهُ الْمُلْكَ} Görmedin mi Allah kendisine mülk, yani devlet ve hükümdarlık verdiği için mağrur olarak -veya hükümdarlığının şükrânını maʿkus bir surette küfran ile edâya kalkışarak- Halîlullah olan İbrâhim'e Rabbi hakkında muhâcce eden, galebe etmek zuʿmuyla münazaraya çıkışan o tâgūta -o Nemrud'a- baksana… {اِذْ قَالَ اِبْرٰهٖيمُ رَبِّيَ الَّذٖى يُحْيٖ وَيُمٖيتُ} O zaman İbrâhim "benim Rabbim o Zât-ı ecell ü aʿlâdır ki hem ihyâ eder hem de öldürür" demişti ki, hem hayat halk eder, hem memat demekti. Rivayet olunduğuna göre Hazret-i İbrâhim putları kırdığı zaman Nemrud onu zindana atmış, bir müddet sonra çıkarıp "sen kime davet ediyorsun?" diye sormuş, o da böyle söylemişti. Buna karşı Nemrud {قَالَ اَنَا اُحْيٖ وَاُمٖيتُ} "ben ihyâ ederim ve öldürürüm" dedi. Rivayete nazaran iki adam getirtmiş, birini idam edip birini salıvermiş, "İşte gördün mü?" demiş, bununla Hazret-i İbrâhim'in dermeyan ettiği ihyâ ve imâte burhânına gereği gibi atf-ı nazar etmemiş, güya kendince bir taraftan bir üslûb-i hakîm yapmış, bir taraftan da tehdit savurarak "işte o benim" diye rubûbiyet iddiasına kalkmış idi. Bu câhilâne müşrik cevâbına karşı ona haddini bildirmek için tam yerinde bir üslûb-i hakîm ile

1 M: "Allah"; sonraki baskılarda "Allaha" diye düzeltilmiştir.

{قَالَ اِبْرٰهِيمُ فَاِنَّ اللّٰهَ يَأْتِى بِالشَّمْسِ مِنَ الْمَشْرِقِ فَأْتِ بِهَا مِنَ الْمَغْرِبِ} İbrâhim "şu muhakkak ki Allah [878] güneşi meşrıktan doğduruyor, sen de mağribden doğdur bakayım!" dedi, {فَبُهِتَ الَّذٖى كَفَرَ} deyince kâfir tutuldu kaldı, mebhût ü mağlub oldu. ❁ Bu[1] kâfir azgınlık yapmayıp da hakkı kabul etse idi ihyâ ve imâteyi hakikatiyle telakkī edip hidâyet-i ilâhiyeyi red ile zulmetmese idi bu zulmete düşmezdi, fakat {وَاللّٰهُ لَا يَهْدِى الْقَوْمَ الظَّالِمٖينَ} Allah da zâlimler gürûhuna hidâyet etmez, kendilerini ayn-ı hak farz edip de hakk u hakikate karşı gelen böyle zâlimler, nûr-ı Hak'tan nasıl istifade edebilirler? Hayat halk etmenin hareket-i şemsi tebdil etmekten daha mühim ve hâdisât-ı hayat hâdisât-ı mihânikiyeden daha yüksek bir burhân-ı kudret olduğunu takdir etmeyen ve onu oyuncak zannedip de istihfaf eyleyen zâlimler, nihâyet böyle semâdan inen mihânikî bir tokatla mağlup edilirler. Lâkin hakkı kabul etmek emelinde bulunmayan[2] azgınlar böyle mebhût ü mağlub olurlar da yine imana yanaşamaz, zulmetten çıkamazlar. Ferdler böyle olduğu gibi cemaatler de böyledir. Demek oluyor ki tâgūtun misâllerinden biri böyle "ben ihyâ ederim ve öldürürüm" diye Allah ile rekabete kalkışan kâfirdir ve işte bir mü'min böyle bir azgına müdahene etmek şöyle dursun ona lâyıkıyla haddini bildiriverir ki bu Allah'ın bir lütfudur. Allah'a imanı olmayanlar, bunun yanında korkusundan tiril tiril titrerken bak İbrâhim ona ne yapmış, ne hâle getirmiştir. Bununla şu da sâbit oluyor ki kâfir, melik olabilir ve fakat bir kimse melik olmakla hidâyete ermiş olmaz, niʿmet-i mülkün muktezâsı onu kendi gönlüne ve nefsâniyetine göre sû'-i istiʿmâl etmek değil, Allah'ın emrine ve hakkın muktezâsına göre idare ve tâkip etmektir. Yani ihyâ ve imâte-i ilâhiye o kadar muhakkak ve mütebeyyindir ki bunu[3] pek âdî, pek mebzul bir şey gibi zannedip kendilerine mâl etmek isteyen kimseler bile bulunuyor. Fakat ıtlâkıyla bu kadar muhkem ve metîn olan bu hakikat tafsîle geçildiği zaman [879] kısa akıllar tekerrür-i hayat misâllerini göremezler de, asl-ı hayâtı tasdik ederken baʿs ü neşri inkâr ederler. Kendilerini kānûn-ı Hakk'ın fevkinde tanımak isteyen ve emr ü iradeleriyle hakk

---

1 M ve B: "Buna".
2 H ve F: "olmayan".
3 M: "bunun".

u hakikati tağyir eylemek sevdâsında bulunanlar her hâlde sille-i Hakk'ın darbesine mahkûmdurlar, tebaʿalarıyla beraber kendilerini de zulümâta sürükler ve uçurumlardan yuvarlanır, derekât-ı nâra tıkılırlar. Elbette haktan kaçan, hakka muʿâraza eden haksız olur, haksızın hakka ermesi de bir tenakuzdur. Şüphe yok mülk ü hükûmet pek büyük bir niʿmet-i ilâhiyedir. Fakat insanlar kendilerini bunun sâhib-i aslî ve hakīkīsi değil, sâhib-i niyâbî ve mecâzîsi bilmelidirler. Nemrud bunu böyle tanımadığı için hidâyet-i ilâhiyeden mahrum zâlimlerden oldu. Ve Allah'a istinad eden İbrâhim galebe ederek bi-izn-i Hudâ mebhût ü perişan eyledi. Mufassalât-ı tefâsîrde bütün vücûh-ı ilmîsi tedkik edilmiş olan bu münâzara-i ilmiye misâli Allah'ın iman edenlere inâyetini ve bir mü'minin tâgūta karşı muâmelesini bir iki cümle-i vecîze içinde o kadar vuzuh ve belâgatle ifade etmiştir ki, inâyet-i ilâhiyenin bu misâli bütün akılların kavrayabileceği bir hakīkat-i bârizeyi muhtevîdir. Taʿbîr-i âharla bu âyet, ıtlâkıyla muhkemâttan olan bir âyet-i beyyinedir. Maʿamâfîh Cenâb-ı Allah'ın kudret-i ihyâsı bir kereye münhasır da değildir, o kudret-i mutlaka ile dilediği gibi ihyâya kādirdir. Maʿdûmu îcad edip hayat verdiği gibi meyyiti de tekrar baʿs ile ihyâ edebilir. Ve bu ihyâ ve imâtenin envâʿı vardır. Bunlar esbâb-ı âdiye ile vâkiʿ olabildiği gibi hâriku'l-ʿâde suretlerle de vâkiʿ olabilir. Zaten sırr-ı ihyâ başlı başına bir hârikadır. Bunun gibi Allah'ın mü'minleri zulmetten nûra ihrâcı da akılların ihâta edebileceği derecelerden çok yüksektir. Onun öyle incelikleri ve öyle ledünniyâtı ve öyle fevkalâde suretleri vardır ki onlar akılların, fenlerin tahdid edemeyeceği nice hârikalara müntehî olur. Böyle olmakla beraber [880] bunlar akılların kabul edemeyeceği, reddine mecbur olacakları muhâlâttan değildirler. Bilakis cereyân-ı hayattan istinbat olunabilecek hakāiktirler. Vukūʿundan evvel akılların tahmin etmeleri ihtimâli olmayan ve fakat vukūʿundan sonra da teslîminde tereddüde imkân kalmayan öyle misâller de vardır ki bunlar imanı olmayanlar için bir muammâ, bir emr-i müteşâbih kaldığı hâlde ehl-i iman için diğer bir beyyine-i muhkeme teşkil ederler. Cenâb-ı Allah bunları da iki misâl ile[1] beyan edecektir, evvelâ şöyle ki:

1 B -"ile".

O misâle {اَوْ كَالَّذٖى} yahut şu şahıs gibisine baksana. ❁ İşbu كَالَّذٖى yukarıdaki اَلَّذٖى'ye maʿtuf olduğuna göre [1]أَوْ اَلَمْ تَرَ إِلَى كَالَّذِي demek olur. Bu surette كاف da harf-i cer olursa harf-i cerrin duhûlü câiz olmayacağından أَو الَّذِي denilmek lâzım gelirdi. Buna binâen bu kâf'a مُقْحَم yani tahsîn-i lafz için gelmiş bir harf-i zâid diyenler olmuştur. Fakat bunun مثل mânasına kâf-ı ismî olarak أَوْ اَلَمْ تَرَ إِلَى مثلِ الَّذِي demek olduğu ihtar edilmiş ve yahut mânaya atf ile أَوْ أَرَأَيْتَ كَالَّذِي yahut buna benzer şey gördün mü mânasında olması da söylenmiştir. Lâkin mânaya atıf nokta-i nazarından düşünülürse اَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِي'nin meâli "هٰذَا كَالَّذِي: bu şunun gibi" demek olacağından اَوْ كَالَّذٖى de buna atfen "veya şunun gibi" demek olur. Maʿamâfîh her ne olursa olsun burada "kâf"ın tasrîhi evvelkinden daha ziyade zât-ı vakʿaya, burada misil ve misâline celb-i dikkat edilmiş yani, meşhuddan gayr-i meşhûda intikal ile mümaselet kanunu mûcebince evvelâ kıyâs-ı temsîlî, sâniyen kıyâs-ı istikrâî tarîkiyle ehastan eʿamma bir ilm-i istidlâlî gösterilmiş ve mebâdî-i imandan olan اللهُ عَلٰى كُلِّ شَیْءٍ قَدٖيرٌ [el-Bakara 2/20] tesbit kılınmış ve bu suretle iman ve ilim birleştirilmiş olduğuna bir ihtârı muhtevîdir. Yani mü'minlerin veliyyü'l-emri olan Allah'ın onları zulümât-ı cehl ü iştibahtan nûr-i yakīne nasıl ihrâc ettiğini ve onun imâte ve ihyâdaki kudret-i bâliğasını anlamak için şu mahzun ve mükedder şahsın hâriku'l-ʿâde vakʿasını münferid bir hârika olarak [881] değil, vücûh-ı muhtelifeden ibret-engîz vukūʿât ile meşhun olan kıssasını bir misâl olarak alıp emsâliyle mülâhaza ediniz ve bütün envâʿıyla cereyân-ı hayâtın her lahza imâte ve baʿsi mutazammın olarak tekerrür-i emsâl içinde ayniyet ve şahsiyet ifade eden bir vakʿa[2] olduğunu anlayınız ve her kānûn-ı küllînin bidâyette bir hârika-i münferidenin taʿmîmi bulunduğunu biliniz ki {مَرَّ عَلٰى قَرْيَةٍ} o şahıs bir karyeye, bir şehre uğramıştı {وَهِیَ خَاوِيَةٌ عَلٰى عُرُوشِهَا} ve[3] o sırada bu karye damlarının üzerine çökmüş, o mâmur binâların tavanları çöküp inmiş, altındaki duvarlar onların üzerlerine yıkılmış, alt üst olmuş veya bağlarına bahçelerine

---

1 H: "أو الم تر كالذي"; B: "أو لم تر إلى كالذي".
2 H ve F: "vâkıʿa".
3 M ve B -"ve".

rağmen harap, bomboş, kimsesiz, ağlanacak bir hâlde idi. ۞ "**Arş**", esasen tavan demek olup müsakkafâta ve her tarafına gölge veren şeylere de ıtlak olunduğundan burada birkaç tasvir mümkindir. Hazret-i Ali, İbn Abbas, İkrime, Ebü'l-Âliye, Said b. Cübeyr, Katâde, Rebîʿ, Dahhâk, Süddî, Mukātil, Süleyman b. Büreyde, Nâciye b. Kaʿb, Sâlim el-Havâs demişlerdir[1] ki: "Bu şahıs Hazret-i Üzeyr idi". Fakat Vehb, Mücâhid, Abdullah b. Ubeyd b. Umeyr, Bekir b. Mudar, "Hazret-i Ermiyâ[2] idi" demişler, İbn İshak da Ermiyâ'nın Hızır olduğunu söylemiştir. Bunlardan başka Lût aleyhisselâm'ın kölesi veya Şaʿyâ dahi denilmiş, bidâyeten bir şahs-ı kâfir ve fakat baʿde'l-ihyâ mü'min olduğu da söylenmiştir.[3]

"Karye"ye gelince; Vehb, Katâde, Dahhâk, İkrime, Rebîʿ buna "İlyâ" yani "Beytü'l-Makdis" demişler; Dahhâk'tan Beyt-i Makdis'e iki fersah mesafede "Karyetü'l-ʿIneb" veya arz-ı mukaddes, bazılarından Mü'tefike, İbn Zeyd'den bâlâda zikri geçen ve ölümden kaçan binler şehri, İbn Abbas'tan Dicle kenarında Deyr-i Hirakl, Kelbî'den Şâbûrâbâd, Süddî'den Selmâbâd diye de nakiller vardır. Bunların içinde en meşhuru şahsın Hazret-i Üzeyr b. [882] Şerhıyâ, karyenin de Benî İsrâil devletinin makarrı olan Kudüs şehri olmasıdır ki Buhtunassar'ın harbiyle istîlâ ve tamamen tahrip edilmiş ve bütün Benî İsrâil üç kısma tefrik olunup bir kısmı baştan başa katliam edilmiş,[4] bir kısmı Şam'da iskân olunmuş, bir kısmı da esir edilip götürülmüş idi. Üzeyr bu esirler meyânında olup bilâhare kurtulmuş ve bir gün merkebiyle Kudüs'e uğrayıp bu hâlde görmüş idi. İbn Abbas'dan sebeb-i nüzûlün bu olduğu bi't-tafsîl mervîdir.[5]

---

1 H ve F: "demişler".

2 Ahd-i Atîk'te "Yeremya" ismiyle bilinen peygamber.

3 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* V, 439-442; İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* I, 347; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* VII, 26-27.

4 M ve B +"ve".

5 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* VII, 28-29:

مَا رُوِيَ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللّٰهُ عَنْهُمَا فِي سَبَبِ نُزُولِ الْآيَةِ قَالَ: إِنَّ بُخْتَنَصَّرَ غَزَا بني إسرائيل فسبى منهم الكثيرون، وَمِنْهُمْ عُزَيْرٌ وَكَانَ مِنْ عُلَمَائِهِمْ، فَجَاءَ بِهِمْ إلى بابل، فدخل عزير يَوْمًا تِلْكَ الْقَرْيَةَ وَنَزَلَ تَحْتَ شَجَرَةٍ وَهُوَ عَلَى حِمَارٍ، فَرَبَطَ حِمَارَهُ وَطَافَ فِي الْقَرْيَةِ فَلَمْ يَرَ فِيهَا أَحَدًا فَعَجِبَ مِنْ ذَلِكَ وَقَالَ: «أَنَّى يُحْيِي هذِهِ اللّٰهُ بَعْدَ مَوْتِها» لَا عَلَى سَبِيلِ الشَّكِّ فِي الْقُدْرَةِ، بَلْ عَلَى سَبِيلِ الِاسْتِبْعَادِ بِحَسَبِ الْعَادَةِ، وَكَانَتِ الْأَشْجَارُ مُثْمِرَةً، فَتَنَاوَلَ مِنَ الْفَاكِهَةِ التِّينَ وَالْعِنَبَ، وَشَرِبَ مِنْ عَصِيرِ الْعِنَبِ وَنَامَ، فَأَمَاتَهُ اللّٰهُ تَعَالَى فِي مَنَامِهِ مِائَةَ عَامٍ وَهُوَ شَابٌّ، ثُمَّ أَعْمَى عَنْ مَوْتِهِ أَيْضًا الْإِنْسَ وَالسِّبَاعَ وَالطَّيْرَ، ثُمَّ أَحْيَاهُ اللّٰهُ تَعَالَى بَعْدَ الْمِائَةِ وَنُودِيَ من السماء: «يا عزير كَمْ لَبِثْتَ بَعْدَ الْمَوْتِ؟» فَقَالَ: «يَوْماً» فَأَبْصَرَ مِنَ الشَّمْسِ بَقِيَّةً فَقَالَ: «أَوْ بَعْضَ يَوْمٍ» فَقَالَ اللّٰهُ تَعَالَى: «بَلْ لَبِثْتَ مِائَةَ عامٍ فَانْظُرْ إِلى طَعامِكَ

Maʿamâfîh ber vech-i bâlâ diğerleri hakkında da böyle[1] birer[2] imâte ve ihyâ hârikaları mervî ve kıssanın mefhûm-ı umûmîsi her birine veya hepsine muhtemil bulunduğu gibi, mevzûʿ-i kıssa bir yeis zulmeti üzerine cereyan etmiş gibi görünmesine, ye'sin de bir küfr olmasına mebnî bu vakʿayı zulmet-i küfürden nûr-i imana, yeisten muvaffakiyet ve ümide bir intikal misâli gibi telakkī eden müfessirler olmuş ise de siyâk-ı âyet bunun meşhûru üzere bir hârika-i nübüvvet olmasında daha zâhirdir ve mevzûʿ-i kıssa kâfirâne bir ye'sin değil, mü'minâne bir hüzn ü kederin netâicini ve hâriku'l-ʿâde bir sûret-i incilâsını tazammun eder. Her türlü esbâb-ı hayâtı kalʿ etmiş[3] görünen fecî bir hâdise-i tahripden acı bir inkisâra düşerek, ihyâyı temenni ve fakat kudret-i ihyâyı iʿzâm ve tarîkini bilmekte iʿtirâf-ı kusur eyleyerek acz-i beşerîsiyle derin bir elem ve telehhüf içinde kalan ve bu hâlde Allah ile muâmelesini kesmeyip velev hatâ-âlûd bir dil sürçmesi[4] ile olsun hasbihâl eden bir acıklının geçirdiği imtihanı ve nihâyet hârika-i eltâfı isbât-ı baʿse ve zulmetten nûra ihrâca bir misâl-i bedîʿ olarak almak için bir küfr olan ye's-i mutlak tasavvuruna mazmûn-ı âyet münâfîdir. Şu kadar ki Nemrud gibi zâlimâne ve tâğiyâne bir surette olmayan ve خَتَمَ اللّٰهُ عَلٰى قُلُوبِهِمْ [el-Bakara 2/7] mazmûnu üzere küfrü tabiat edinmemiş olanlar hakkında küfürden imana ihrâc ve o imanı hârikalara mazhar etmek de اللّٰهَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَد۪يرٌ [el-Bakara 2/20] hükmünde dâhil olarak câiz olabilir. [883] Ve şüphesiz اَللّٰهُ وَلِيُّ الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا bu gibilere de şâmil olarak mülâhaza edilmek lâzım gelir. O hâlde sebeb-i

---

مِنَ التِّينِ وَالْعِنَبِ وَشَرَابِكَ مِنَ الْعَصِيرِ لَمْ يَتَغَيَّرْ طَعْمُهُمَا»، فَنَظَرَ فَإِذَا التِّينُ وَالْعِنَبُ كَمَا شَاهَدَهُمَا ثُمَّ قَالَ: «وَانْظُرْ إِلى حِمارِكَ» فَنَظَرَ فَإِذَا هُوَ عِظَامٌ بِيضٌ تَلُوحُ وَقَدْ تَفَرَّقَتْ أَوْصَالُهُ وَسَمِعَ صَوْتًا «أَيَّتُهَا الْعِظَامُ الْبَالِيَةُ إِنِّي جَاعِلٌ فِيكِ رُوحًا» فَانْضَمَّ أَجْزَاءُ الْعِظَامِ بَعْضُهَا إِلَى بَعْضٍ، ثُمَّ الْتَصَقَ كُلُّ عُضْوٍ بِمَا يَلِيقُ بِهِ الضِّلْعُ إِلَى الضِّلْعِ وَالذِّرَاعُ إِلَى مَكَانِهِ ثُمَّ جَاءَ الرَّأْسُ إِلَى مَكَانِهِ ثُمَّ الْعَصَبُ وَالْعُرُوقُ ثُمَّ أَنْبَتَ طَرَاءُ اللَّحْمِ عَلَيْهِ، ثُمَّ انْبَسَطَ الْجِلْدُ عَلَيْهِ، ثُمَّ خَرَجَتِ الشُّعُورُ عَنِ الْجِلْدِ، ثُمَّ نُفِخَ فِيهِ الرُّوحُ، فَإِذَا هُوَ قَائِمٌ يَنْهَقُ فَخَرَّ عُزَيْرٌ سَاجِدًا، وَقَالَ: «أَعْلَمُ أَنَّ اللهَ على كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ» ثُمَّ إِنَّهُ دَخَلَ بَيْتَ الْمَقْدِسِ فَقَالَ الْقَوْمُ: حَدَّثَنَا آبَاؤُنَا أَنَّ عُزَيْرَ بْنَ شَرْخَيَاءَ مَاتَ بِبَابِلَ، وَقَدْ كَانَ بُخْتَنَصَّرُ قَتَلَ بِبَيْتِ الْمَقْدِسِ أَرْبَعِينَ أَلْفًا مِمَّنْ قَرَأَ التَّوْرَاةَ وَكَانَ فِيهِمْ عُزَيْرٌ، وَالْقَوْمُ مَا عَرَفُوا أَنَّهُ يَقْرَأُ التَّوْرَاةَ، فَلَمَّا أَتَاهُمْ بَعْدَ مِائَةِ عَامٍ جَدَّدَ لَهُمُ التَّوْرَاةَ وَأَمْلَاهَا عَلَيْهِمْ عَنْ ظَهْرِ قَلْبِهِ لَمْ يَخْرِمْ مِنْهَا حَرْفًا، وَكَانَتِ التَّوْرَاةُ قَدْ دُفِنَتْ فِي مَوْضِعٍ فَأُخْرِجَتْ وَعُورِضَ بِمَا أَمْلَاهُ فَمَا اخْتَلَفَا فِي حَرْفٍ، فَعِنْدَ ذلك قالوا: «عزير ابْنُ اللهِ»، وَهَذِهِ الرِّوَايَةُ مَشْهُورَةٌ فِيمَا بَيْنَ النَّاسِ، وَذَلِكَ يَدُلُّ عَلَى أَنَّ ذَلِكَ الْمَارَّ كَانَ نَبِيًّا.

1 H: "böyledir".
2 H -"birer".
3 H: "edilmiş".
4 H ve F: "sürç-i lisân".

nüzûl Üzeyr veya Ermiyâ vakası da olsa mefhûm-ı âyet tahsis edilmeyerek[1] kıssa müteʿaddid vukūʿâta muntabık olabilmek için "karye" nekre olduğu gibi, كَالَّذٖى de ahd-i zihnî ile tasavvur olunmalıdır.

Demek olur ki ismi lâzım değil, o şahıs uğradığı karyenin bu acıklı hâlini görünce {قَالَ اَنّٰى يُحْيٖ هٰذِهِ اللّٰهُ بَعْدَ مَوْتِهَا} "bu müdhiş ölümünden sonra Allah bu memleketi nerden ihyâ edecek!" diyordu ki bu söz şahsın hâline göre şu mânaları ifade edebilir:

1. Edecek ammâ acaba nerden edecek? Nasıl edecek, ne zaman edecek?
2. Ben buna serîʿ bir hayat temenni ediyorum, fakat âcizim yolunu bilmiyorum, bilmem ki Allah bunu yapacak mı? Yaparsa da galiba geç yapacak, onu da ben görmem, âh ne felâket, ne felâket!
3. Yapabilir ammâ galiba yapmayacak.
4. Ölen dirilir mi? Giden geri gelir mi? Bunun ihyâsına, baʿs baʿde'l-mevtine imkân ve ihtimal yok, heyhât!

Ki bu dördüncüsü bir ye's-i mutlak, bir küfürdür. Bunun için bu sözü söyleyen bu maksadla söylememiş olsa dahi bu îhâm dolayısıyla bir lisan kayması[2], bir zelle yapmış olur. Mü'min hiçbir şeyden me'yus olmaz. Fakat esbâb-ı âdiyenin sevkiyle hasbe'l-beşeriyye zaʿf-ı ümîde mâruz olabilir. Zira yeis küfür olduğu gibi, emn-i mutlak da küfürdür. O da Allah'a gurur ile O'ndan bir nevi inkıtâʿdır. Bu haysiyetledir ki وَلَا يَغُرَّنَّكُمْ بِاللّٰهِ الْغَرُورُ [Lokman 31/33; Fâtır 35/5][3] buyurulduğu gibi حَتّٰٓى اِذَا اسْتَيْـَٔسَ الرُّسُلُ وَظَنُّٓوا اَنَّهُمْ قَدْ كُذِبُوا جَٓاءَهُمْ نَصْرُنَا [Yûsuf 12/110][4] buyurulmuştur. Demek ki yeis değil, fakat ye'se doğru bir zan ve tevehhüm ile inkisâr-ı ümîd ve bu suretle bir gam ve elem peygamberler hakkında bile mümkindir. Fakat peygamberler ismet-i ilâhiyede

1 M ve B: "edilemeyerek".
2 H ve F: "sürç-i lisân".
3 "…ve sakının o mağrur sizi Allah'a güvendirmesin." / "…ve sakın o mağrur şeytan sizi Allah'a da mağrurlandırmasın."
4 "Nihâyet peygamberler ümidlerini kesecek hâle geldikleri ve onlar yalana çıkarıldılar zannettikleri vakit onlara nusretimiz geldi…"

bulunduklarından öyle bir noktada derhâl nusret-i [884] ilâhiye tecellî eder. Mü'minler de böyle bir lahzada لَا تَا۬يْـَٔسُوا مِنْ رَوْحِ اللّٰهِ [Yûsuf 12/87][1], لَا تَقْنَطُوا مِنْ رَحْمَةِ اللّٰهِ [ez-Zümer 39/53][2], وَهُوَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَد۪يرٌ [el-Mâide 5/120][3] diyerek ʿurve-i imana daha ziyade sarılıp sabr u salât ile istiʿâne etmek, ye'si andırır bir cezaʿ u fezaʿ göstermemek, Allah'ın ölümden sonra da ihyâya kādir olduğunu bilmek ve O'na muntazır olmak lâzım gelir. İşte اَنّٰى يُحْي۪ هٰذِهِ اللّٰهُ بَعْدَ مَوْتِهَا böyle mahzun câlib-i nusret bir hâl-i inkisârın ifadesi ise de bunun az çok bir îhâm-ı yeisten dahi hâlî kalmamış olması bir zelle olacağından, o anda hem nusret-i ilâhiye başlayacak, hem de bu zellenin bir terbiyesi olmak üzere husûl-i murâd bir asırlık bir betâet ile inkişaf edecektir.

Binâenʿaleyh {فَاَمَاتَهُ اللّٰهُ مِائَةَ عَامٍ} Allah hemen o şahsa yüz sene süren medîd bir ölüm verdi, bu müddette hayat nâmına bir şey tattırmadı. ❁ Rivayete nazaran bir uykuya dalmış, o uykusunda ölekalmış idi ve henüz genç idi. {ثُمَّ بَعَثَهُ}[4] Sonra da o ölüyü tekrar hayata salıverdi: Evvelki gibi hay, âkil, fehimli, maʿârif-i ilâhiyede nazar u istidlâle müstaʿid bir rûh ile baʿs baʿde'l-mevte mazhar etti. ❁ Bazı rivayete göre bu yüz senenin yetmişinci senesi "Yuşek" nâmında bir Fars hükümdarı tarafından külliyetli bir askerle arz-ı mukaddes fethedilmiş, Buhtunassar helâk olmuş, Benî İsrâil'in bekāyâsı yine Beytü'l-Makdis ve[5] civârına yerleştirilmiş, otuz sene zarfında Kudüs yeniden imar olunmuş ve işte اَنّٰى يُحْي۪ هٰذِهِ اللّٰهُ بَعْدَ مَوْتِهَا diyen Hazret-i Üzeyr'i de Allah bu sırada o karye gibi baʿs baʿde'l-mevte mazhar etmiş; edince {قَالَ كَمْ لَبِثْتَ} "ne kadar kaldın?" diye sordu. O da bir uykudan uyanırcasına {قَالَ لَبِثْتُ يَوْمًا اَوْ بَعْضَ يَوْمٍ} "bir gün veya bir günün bir kısmı kaldım" dedi. ❁ Belli ki ilk intibâhında rûhuna bu sual teveccüh edince, henüz hakikate vâkıf bulunmadığından ve fâsıla-i zaman da vahdet-i şahsiyeye mâniʿ olmadığından, evvelki hayâtın uyku hakkındaki [885] bakıyye-i hâtırâtından bi'l-istidlâl tahmînen ve yalandan ihtirâzen

---

1 "…Allah'ın ravhından ye'se düşmeyiniz…"
2 "…Allah'ın rahmetinden ümidi kesmeyin…"
3 "…ve O her şeye kadîr, dâima kadîrdir."
4 F +"~~yüz sene~~".
5 H -"ve".

bi'l-ihtiyat böyle söyledi. Demek ki her âtî, mâzînin hâtırasına sâhiptir. Gerek uyku gerek ölüm bile ilk intibahta insana icmâlen bir hâtıra bırakıp da gidiyor. Öyle olmasa idi, kalkan adam o anda kendini mâzîye rabt edemez, vücûdunun o anda başladığını zanneder, "kalmadım yeni doğuyorum" derdi. Bu suretle nice fâsılalardan sonra bile ânât-ı hayat birbirine rabt edilir de mâzî, hâl ve istikbâlde yaşar. Bu irtibat o kadar serî'dir ki hayatta geçen yüz senelik bir ömür bile nihâyetinde insana bir gün gibi gelir. Bütün bunlar insanlara âhireti ve esrâr-ı ba'si anlatmak için meşhud misâllerdir. Bu müttekiyâne itiraf üzerine {قَالَ} Allah hakikati anlatıp buyurdu ki {بَلْ لَبِثْتَ مِائَةَ عَامٍ} hayır, yüz sene kaldın {فَانْظُرْ اِلٰى طَعَامِكَ وَشَرَابِكَ} şimdi yiyeceğine ve içeceğine bak, Allah'ın kudretini seyret ki {لَمْ يَتَسَنَّهْ} hiçbiri yıllamamış, yani bozulmamış, hep eskisi gibi tâzece duruyor. {وَانْظُرْ اِلٰى حِمَارِكَ} Merkebine de bak, onu da öyle bulacaksın {وَلِنَجْعَلَكَ اٰيَةً لِلنَّاسِ} ve seni ecelin geldiği için değil mahzâ bir ibret için seni nâsa bir âyet, hakkın meşhud bir burhân-ı kudreti kılmak için böyle öldürüp ba's ettik, bu hârikaları yaptık. Sana bu kadar mevt-i medîdden sonra insânî, nebâtî, hayvânî, şahsî, nev'î, rûhânî, cismânî hayatların hepsinde ba's ü ihyâyı bilfiil gösterdik ki zevk-i yakīne 'iyânen eresin de insanlara nübüvvet veya vilâyetle bir şâhid-i hak olasın. O hâlde sadece ahbâr ile kalma, kudret-i ilâhiyeyi 'iyânen anlamak için tekrar tekrar ircâ'-ı nazar et {وَانْظُرْ اِلَى الْعِظَامِ} o kemiklere, yani kendinin veya merkebinin kemiklerine veya her ikisine, yahut 'ale'l-'umûm [886] kemiklere de bak, hem nazar-ı basar, hem de nazar-ı basîret ile seyret ki {كَيْفَ نُنْشِزُهَا} Biz onları nasıl çıkarıp birbirine bindiriyoruz ve yerli yerine koyuyoruz. ❁ Nâfi', İbn Kesîr, Ebû Amr, Ebû Ca'fer, Ya'kūb kıraatlerinde noktasız راء ile انشار'dan نُنْشِرُهَا okunduğuna göre: Bak o kemikleri hayâta nasıl atıyoruz da {ثُمَّ نَكْسُوهَا لَحْمًا} sonra onlara et giydiriyoruz. O kemikler nelerden, nerelerden zuhur edip geliyor, nizâmına giriyor ve o[1] etler nasıl tekevvün ediyor, neşv ü nemâ buluyor, o kemikleri sarıyor da bir cism-i zî-hayât teşekkül ediyor? Bilfiil imâte ve ihyâ sırrını her lahzasındaki tehavvülât ve

1 M ve B -"o".

o tehavvülât içindeki bekā-yı şahsiyet ile gösteren bu etlerin, kemiklerin keyfiyyet-i zuhur ve kıyâmına dikkat et. Şimdi her hayatta cârî olan ve ʿadem ile vücûdun, mevt ile hayâtın, fenâ ile bekānın, ayniyet ile gayriyetin bir tenakuz gibi görünen telâkīlerini tazammun eden bu hâdiseler, bu hârikalar, akıl ve kudret-i beşerle ölçülecek olursa bunların vukūʿuna imkân olur mu idi? Eczâ mütehavvil, kül sâbit olsun bu nasıl şey? Demek ki bütün bunlarda sâbit olan ne o eczâ, ne o küldür, ancak kudretullahtır. Bu nazarlarla şu hakikat tamamen münkeşif olur ki hayat her şeydir ve her şey kudretullah ile kāimdir. İnsan bunlardan zühul ederse bilfiil içinde bulunduğu hâlde bile baʿs ü neşri anlayamaz da zulmette kalır. Bunlar hayât-ı evvelde dahi cereyan edip dururken bu müşahededen gaflet edip de bunları yapıp duran Allah'ın kudretinde şüphe etmek büyük bir hızlândır. Binâenʿaleyh bu babda asla tereddüt kalmamak için içinde bulunduğun şu hengâmda bunlara iyi bak da kudretullâhın canlı, şuurlu bir burhânı ol. {فَلَمَّا تَبَيَّنَ لَهُ} Bu hitab üzerine hak kendisine tebeyyün edince o şahıs {قَالَ اَعْلَمُ اَنَّ اللّٰهَ عَلٰى كُلِّ شَىْءٍ قَد۪يرٌ} "bilirim,[1] Allah'ın عَلٰى كُلِّ شَىْءٍ قَد۪يرٌ [887] olduğunda şüphe yoktur" dedi. Hamza, Kisâî kıraatlerinde emir sîgasıyla اِعْلَمْ okunur ki bu şüphe üzerine Allah o şahsa bu emr-i yakīnîyi verdi demek olur. Bu ilme erenler, mebâdî-i ilmiye ve akliyesinin başına, beyyinât-ı ilmiyenin hepsinden daha beyyin olan bu hakikati koyanların akılları, fikirleri, gönülleri, semâvât ü arzdan daha geniş olur, hiçbir zaman zulmette kalmaz. Akl-ı kâmil, ilm ü fende esbâb-ı tâliye ve mebâdî-i âdiyenin izâfî olan hakkını vermek isterken saltanat-ı kâinâta hâkim kayyûm-ı kül olan Allah teâlâ'nın hakk-ı mutlakını unutmamak lâzım gelir. Bunu unutanlar dar bir zihniyet içinde sıkışır kalırlar da akl ü fen nâmına hareket ediyoruz zuʿmuyla bir yudum suda boğulurlar. İmkân ve vukūʿ sahalarını daraltır, yeislere kasvetlere düşer, pek âdî sebeplerden korkar kuşkulanır, havârik-i sâbiteyi inkâra kalkışır, hurâfe der geçer. Hâlbuki bunu derken takıldığı sebebin damânına dâhil olmayan bütün kâinât onun nazarında bir hurâfedir. Sebebinin kendisi de zaten

---

1 H +"ki".

bir muammâdır. Bunun için nûru's-semâvâti ve'l-arz olan kudretullâha tutunmayanlar, o ʿurve-i vüskāya yapışmayanlar, yakīn ile tenevvür edemezler, münevver olamazlar, nûra zulmet, zulmete nûr derler giderler.

Allah عَلٰى كُلِّ شَىْءٍ قَد۪يرٌ olunca bizzat kendisi dilediği vechile baʿs ü ihyâ yaptığı gibi bunu kullarına da ihsan edebilir. Hayat ve nûr bahşettiği kullarına o hayat ve o nûrdan diğerlerine ifâza edecek bir ihyâ ve tenvir kudreti de verebilir ki bu da nûrun alâ nûr olur. {وَ} Buna misâl olmak üzere de {اِذْ قَالَ اِبْرٰه۪يمُ رَبِّ اَرِن۪ى كَيْفَ تُحْيِ الْمَوْتٰى} bir vakit[1] İbrâhim "Yâ Rabbi, bana göster ölüleri nasıl diriltirsin?" demişti. Şüphe yok ki رَبِّىَ الَّذ۪ى يُحْي۪ وَيُم۪يتُ [el-Bakara 2/258] diyen İbrâhim "yâ Rabbi" dediği zaman, "Ey ihyâ ve imâteye kādir olan Rabbim" diyor, كَيْفَ تُحْيِ الْمَوْتٰى demekle de "bilirim sen mevtâyı ihyâ edersin, fakat keyfiyeti tamamen mâlumum olmadığından [888] feyz-i hayat gibi feyz-i ihyâ da bende tecellî edebilir mi? Tâyin edemiyorum da düşünüyorum, bana bunu göstermeni niyaz ediyorum" demiş oluyordu. Rabbi {قَالَ اَوَلَمْ تُؤْمِنْ} "iman etmedin de mi ki? Yani tafsîl-i keyfiyeti bilmiyorsan ıtlâkıyla inanmadın da mı, Benim nasıl dilersem öylece ihyâya kādir olduğumu bilip iman etmedin mi? İman için görmek mi lâzım ki göster diyorsun?" dedi. ❁ Bunda, herhangi bir keyfiyet bir taʿayyün-i mahsus ifade eder. Kudret-i mutlaka-i ilâhiyenin taʿayyünâtı ise nâmütenâhîdir, onlar tamamen görünmez ancak îmân-ı mutlakla bilinir. Sen ise mü'min-i kâmilsin, o hâlde neye göster diyorsun ve hangi keyfiyeti görmek istiyorsun? Elbette ben istersem sana da gösteririm, fakat bütün keyfiyyâtı değil bazısını gibi, cilve-i inzârı andırır bir tebşir vardır. O zaman taʿyîn-i sebeb ve maksadla[2] İbrâhim {قَالَ بَلٰى} "evet yâ Rabbi iman ettim, Sen dilediğin zaman hayatı bana bende gösterdiğin gibi ihyâyı da gösterirsin {وَلٰكِنْ لِيَطْمَئِنَّ قَلْب۪ى} ve lâkin kalbim mutmain olmak için, o imanın verdiği şevk ile kalbime düşen heyecân-ı ümîdi teskin etmek, imandan visâl-i ʿiyâna, ilm-i yakīnden ʿayn-ı yakīne, hayattan ihyâya geçmek için istiyorum" dedi ve asıl maksadının her şâibeden

1 H ve F: "hani".
2 H: "taʿyîn-i maksad ve sebeble".

müberrâ ve lâyezâl bir hayât-ı kalb olduğunu ve bu vechile makām-ı hullete erip ilelebed Halîlullah olarak kalmaktan ibaret bulunduğunu izhar etti. Bu âşıkâne niyaz üzerine {قَالَ} Allah hayatın tayyar bir şey olduğuna işâreten buyurdu ki: {فَخُذْ اَرْبَعَةً مِنَ الطَّيْرِ} "Öyle ise kuşlardan dördünü -rivayete göre lâm-ı ʿahd olarak tâvus, horoz, karga, güvercin veya nesr- tut da {فَصُرْهُنَّ اِلَيْكَ} bunları çevir kendine meylettir, nefsine zammet. صر ❁ [889] Hamza kıraatinde "sad"ın kesriyle, mütebâkīsinde zammıyla okunur. Zammı صور'dan, kesri صير'dan gelir ki ikisi de imâle mânasına birer lügattır. Parça parça katʿ etmek, suret suret kesip ayırmak mânalarına da gelir. Mazmûmu imâle, meksûru kesme[1] mânasına olduğu da beyan olunmuş ve iki vechile de tefsir edilmiştir. Fakat kesme[2] mânası mâbaʿdinden de anlaşılacağı[3] cihetle burada imâle kâfîdir. İmâlenin إِلَى ile sılalanması da zam mânasını tazammun eder veya müstelzimdir. Bunun için hâsıl-ı maʿnâ: Onları kendine meylettir, evir çevir nefsine zammet, suret ve hakīkat-i mahsûsalarıyla bil, tanı demektir. Ki bununla tutulacak kuşların mâhiyet ve hüviyetlerini teşkil eden suver-i mahsûsaları iyice teemmül ve tasavvur ve idrak olunarak sırr-ı hayâta mazhar olan hakīkat-i hâssalarıyla tanınıp ilm-i İbrâhim'e idhâl, sûret-i hakīkiyeleri ve aʿyân-ı sâbiteleriyle nefs-i İbrâhim'e zammolunmaları kudret-i ihyâ için bir şart olduğu gösterilmiştir. Bu vechile tutulan kuşlar vech-i hayatlarıyla ilm-i İbrâhim'de sâbit olarak nefs-i İbrâhim'e ilhak olunacak, İbrâhim'in de Allah'a bi'l-ihtiyâr rücûʿ-ı kâmili dolayısıyla bu nokta, baʿs olunacak emvâtın Allah'a rücûʿu mebde'ine bir misâl teşkil edecektir. Bu olduktan sonra da ilim ile irade arasındaki alâkanın zuhûrundan كُنْ emrinin bir lemhada tecellîsinden başka bir şey kalmayacağını anlamak kolay olur. İşte bu usûl-i mühimmeye tenbîhen buyuruluyor ki: Onları tut, kendine imâle ve nefsine zammet, hakīkat-i mahsûsalarıyla ilmine al, kendine ilhak eyle {ثُمَّ اجْعَلْ عَلٰى كُلِّ جَبَلٍ مِنْهُنَّ جُزْءًا} sonra nefsinde parça parça tahlil et, cüz' cüz' ayır ve her dağın başına bunlardan bir cüz' koy {ثُمَّ ادْعُهُنَّ}

1 H ve F: "katʿ".
2 H ve F: "katʿ".
3 F +"~~üzere~~".

sonra onları çağır, bi-iznillâh hükm-i irâde ve ihyâ zâhir olsun da {يَأْتِينَكَ سَعْيًا} sana koşarak gelsinler {وَاعْلَمْ} sen de şunu bil ki {اَنَّ اللّٰهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ} Allah [890] muhakkak bir Azîz, Hakîm'dir. Evvelâ cemîʿ-i mümkinâta gālib ve hâkim ve hiçbir sebebe[1] mahkum ve mağlub olmaz bir sâhib-i izzettir. Bununla beraber efʿâl ve âsârını birbirine rabt etmiş, onlara da yekdiğerine karşı sebebiyet ve müsebbebiyet bahşederek aralarına nizam ve tertib koymuş ve binâenʿaleyh cüz'iyyât-ı eşyâyı birbirlerine[2] karşı da râbıtasız, alâkasız bırakmamış, hepsinin arasında nizâmât-ı mahsûsa ve izâfât-ı müterettibe ile de kudretini göstermiş, ʿavâkıb-ı umûra ve gāyât-ı eşyâya alîm bir sâhib-i hikmettir. Böyle efʿâlinin esbâb-ı âdiye ve kavânin-i muttarideye ibtinâsı her birini hâriku'l-ʿâde tarîklerle îcâddan âciz olduğu için değil, her fiilinde nâmütenâhî hikem ü mesâlih bulunduğu içindir. Müsebbibü'l-esbâb olan Allah sebeb-i evvel ve fâʿil-i âʿlâ olduğu için hiçbir sebep halk etmeyip her fiilini re'sen bir hârika olarak yapmaya da kādirdir. Lâkin o zaman efʿâli arasında kendinden başka hiçbir vech-i irtibat ve münasebet[3] ve eşyâda bu sunʿ u ihkâm bulunmazdı. Şüphe yok ki yalnız maʿlûlât ve müsebbebât halk etmek başka, aynı zamanda o müsebbebâtı yekdiğerine esbâb-ı muttaride ve müterettibe hâlinde rabt ederek halk etmek yine başkadır. يُحْيِ وَيُمِيتُۚ وَهُوَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ [el-Hadîd 57/2][4] olan Allah'ın ne izzeti hikmetine münâfîdir, ne de hikmeti izzetine münâfîdir. Cemîʿ-i esbâb ve müsebbebâta hâkim ve gālib olan izzeti onların hepsini tevkīfe de kādirdir. Esbâba teşebbüs edildiği zaman O dilemezse hiçbir şey olmaz. Hikmetiyle esbâba revâc verdiğinden dolayı izzetini esbâb-ı mahlûkaya terk edivermiş de değildir. İşte Allah böyle bir azîz ve hakîm olduğundan emvâtı da dilerse kendinden başka hiçbir sebebe merbut olmayarak ihyâ eder ve dilerse hikmetiyle esbâb-ı mahsûsa tahtında ihyâ eder. Her hâdisede hem izzeti hem hikmeti müncelîdir, maʿamâfîh halk-ı evvel izzetine, halk-ı sânî de daha ziyade hikmetine

1 H: "sebeb".
2 H: "birbirine".
3 F +"~~bulunmaz~~".
4 "…hem diriltir hem öldürür, hem O her şeye kādirdir."

merbuttur. Cümle-i hikmetlerinden biri de kullarının iman ü ihtiyarlarına dahi bir sebebiyyet-i [891] mahsûsa bahşetmiş olmasıdır ki, bu sebebiyet sırr-ı ihyâya kadar çıkabilir. Ve bu sâyede insanlar rücûʿ-ı cebrî ve baʿs-i cebrî ile evvel ü âhir bir hayât-ı muztarra atılacakları gibi, rücûʿ-ı ihtiyârî ve baʿs-i ihtiyârî ile de bir hayât-ı muhtâra ve hattâ bir ihyâ-yı ihtiyârîye nâil olurlar ki din ve saʿâdet-i âhiret bunun içindir. Demek ki عَلٰى كُلِّ شَىْءٍ قَدِيرٌ icmâl, عَزِيزٌ ve حَكِيمٌ tafsîldir. Üzeyr[1] makām-ı icmâlde hükm-i izzetle baʿs-i cebrîye, İbrâhim makām-ı tafsîlde hükm-i izzet ve hikmetle hem baʿs-i cebrîye hem baʿs-i ihtiyârîye mazhardır. Halîlullah'tır. Bu îzâhtan anlaşılır ki Hazret-i İbrâhim bu emirlere imtisâl edip murâdına erdi mi ermedi mi diye düşünmeye lüzum yoktur. Gerçi bu ciheti âyet tasrih etmiyor. Fakat bu emirler ya emr-i tekvînî veya emr-i teklîfî veya emr-i taʿcîzîdir. Emr-i tekvînî olduğunu göre muktezâları emr-i vâkiʿ olacağında şüphe yok. Emr-i teklîfî ise İbrâhim'in bunlara muhalefet ve isyânı mevzûʿ-i bahis olamaz. Emr-i taʿcîzî olmalarına ise hiçbir vecih ve karîne bulunamayacağı gibi, âyetin siyâkı münâfîdir. Zira âyet Cenâb-ı Allah'ın mü'minleri zulümâttan nûra ihrâcını ve kudret-i ihyâsını temsil ve Hazret-i İbrâhim'i medih siyâkında vârid olmuş bulunduğundan bi'n-netîce Allah İbrâhim'i bu emirlerle âciz ve mahrum bıraktı demek sarâhaten bâtıldır. Binâenʿaleyh Hazret-i İbrâhim tarafından bu emirlere bi'l-imtisâl müşâhede-i baʿs ü ihyâ ile tatmîn-i kalb bilfiil vâkiʿ olduğu fehvâ-yı kelâmdan tamamıyla zâhirdir, ve bu babda eslâf ve ahlâftan bütün müfessirînin icmâʿı ve rivayetlerin ittifâkı da vardır. Bizce doğrusu bu emirler emr-i teklîfî olmakla beraber emr-i tekvînîyi mutazammındır. Hazret-i İbrâhim'in Rabbine îmân-ı kâmil ile rücûʿ-ı tâmmı bi-iznillâh[2] keyfiyyât-ı ihyâdan bazısının kendisinden sudûrunu müşahede ederek tatmîn-i kalb eylemesine sebep olmuştur. Bir taraftan havârik ile meşhun olan, diğer taraftan en yüksek kavânîn-i ilmiye ve hikemiyeyi tazammun eden şu iki kıssanın [892] acâibâtını şerh ü îzâh ile tüketmek mümkin

---

1 M, H ve F: "عزيز".
2 H: "bi-izn".

değildir. Bunlarda Kürsî-i ilâhînin tecellî-i hâkimiyeti kadarı[1] ʿiyân ve maʿamâfîh onun gibi nâkābil-i ihâta esrâr-ı maʿrifet mündemicdir. Bunlardan herkes derecesine göre gaşy-i nûr olur. En umûmî olmak üzere şunu söyleyebiliriz ki, bu âyet bize hiç söz götürmez bir sırr-ı yakīn telkin etmektedir: Hayatın hakikatine lüzûmu kadar ilim hâsıl olur, ve mebde'-i aʿlâya ittisal peydâ edilirse baʿs ü ihyânın bir irade meselesine, bir "kün" emrine râciʿ olacağı görülecektir. Bunu akıllarına sığdıramayanlar şu misâli düşünebilirler: Bir insan nefsinde sûret-i ilmiyesi mevcud olan bir şeyi kalbinde dilediği gibi parçalasın, tefrik etsin, eczâsını duman gibi her tarafa savursun, sonra dönüp yine kalbinden o şeye evvelki gibi aynen "gel" diye bir irade etsin, o anda Allah aksini murad edip ona bir nisyan veya diğer bir ârıza vermezse derhâl görür ki o dağılmış eczâ bir an içinde ke'l-evvel toplanır, gelir karşısına dikilir. İşte enfüsî âlemde her zaman cereyan edip duran bu hâfıza ve istihzâr işi bize bir vücud ve o vücud da bir baʿs ü ihyâ temsil eder. Ve bizim rûhumuza nazaran enfüsî âlemin tecelliyâtı ilm ü irâde-i ilâhiyeye nazaran enfüs ü âfâk bütün mevcûdât âleminin tecelliyâtına en vâzıh misâldir. Bizim suver-i zihniyemiz tehavvülâtındaki tahliller, terkibler her gün bize bu vücudda binlerce[2] baʿs ü ihyâ nümûneleri arz[3] ederler ki birçokları irademize müterettibdir. Her tezekkür bir baʿstir. Bunlar bizim kürsî-i nefsimiz olan kalb ü dimâğın sahâ-i hâkimiyetidir. Bütün enfüs ü âfâk, Kürsîsi semâvât ü arzı muhît olan Allah teâlâ'nın ilm ü irâde-i ilâhiyesi tahtında bulunduğundan buna karşı âfâk tasavvuru mevzûʿ-i bahis olamaz. وَالْاَرْضُ جَمِيعاً قَبْضَتُهُ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ وَالسَّمٰوَاتُ مَطْوِيَّاتٌ بِيَمِينِهِ [ez-Zümer 39/67][4] müeddâsınca enfüs ü âfâk bir kabzada matvîdir. Allah'ın baʿs u ihyâsı bizim bir tezekkürümüzden daha serîʿdir, binâenʿaleyh bütün sâha-i hilkatte her şey O'nun bir "kün" emrine [893] müterettibdir. O emir bize taʿalluk ettiği vakit biz de O'nun hükmünü nefsimizde ve hatta hâricimizde görürüz. Ve nitekim hâriçte

---

1 H ve F: "kadar".
2 F: "binlerle".
3 F +"~~u ihyâ~~".
4 "…hâlbuki bütün arz kıyamet günü O'nun bir kabzası gökler de yemînine dürülmüşlerdir…"

yapabildiğimiz şeyleri de bu sayede yaparız. İşte Hazret-i İbrâhim rücûʿ ilallah ile makām-ı hulletinde bir emr-i tekvînîyi dahi tazammun eden bu emirler üzerine o kuşları bi-iznillâh tutup nefsine zam ve ilhak edebildiğinden dolayı öyle bir hayât-ı kalbe ermiştir ki ihyâ-yı enfüsî misâli üzere bir irade ile ihyâ-yı âfâkīyi nefsinde müşahedeye muvaffak olmuştur. Allah'ın yalnız hay değil muhyî dahi yarattığını görmüş, hem azîz, hem hakîm olduğunu anlamış, izzetine teslîm-i nefs ederek hikmetinden halîlullah olmuş, rücûʿ-ı ıztırârîden sonra baʿs-i cebrî nasıl muhakkak ise tam bir rücûʿ-ı ihtiyârî üzerine de baʿs-i ihtiyârînin tahakkukunu görmüş, bu sayede nâr-ı Nemrud'u söndürüp gülşen ü gülzâr yapmıştır. Allah böyle bir veliyyü'l-emrdir, ve muʿcizât-ı enbiyâda tecellî eden havârik ve esrâr-ı ihyâ hep böyle demektir. Bunları kābil-i tasavvur görmemek kendinin karşısındaki hâricî âfâk gibi Allah'ın karşısında şürekâ-yı âfâk veya mâfevk farz etmekten neş'et eder ki şirk ü küfür de bu demektir. Allah derken böyle bir tasavvurda bulunmak ise tenakuzdur. Bu tenakuzdan çıkamayanlar ise ilelebed zulümâta mahkumdurlar. Bundan ancak Allah çıkarır, o da cebren değil iman ile çıkarır. İman billâh aklın başıdır. Akıl her hâlde bir mebde', bir tutamak arar. Onu izzet-i Hakk'a teslim edip O'nun ʿurve-i vüskāsına yapışmalı, hikmetine ittibâʿ etmelidir. Din ve imanın nizâm-ı hikmet üzere ne büyük semerâtı intac edeceği ve mebâdî-i imandan olan baʿs ve ihyânın bütün envâʿıyla imkân ve vukūʿu, cereyân-ı hayâtın bununla kāim olduğu, hayât-ı ebediyenin de bununla olacağı ve her baʿste hayât-ı sâniye hayât-ı ûlânın[1] semerâtını hâmil olacağından istikbâl-i nâmütenâhîde saʿâdet-i uhreviye hayât-ı dünyâdaki müktesebâtın bi-hikmetillâh [894] semerât-ı müterettibesi gibi inkişaf edip gideceği ve binâenʿaleyh yevm-i baʿste ancak izzet-i ilâhiye hâkim olurken insanların hayât-ı ûlâda mevzûʿ-i din olan efʿâl-i ihtiyâriyeleri de ber mûceb-i hikmet esbâb-ı ʿâdiye-i mütekaddimeden olacağı ve o hâlde insanlar için âhiret âlemi esbâb değil, mahzâ bir âlem-i müsebbebât olabileceğinden onların âhirete âhirette değil ancak dünyadan bi-emrillâh

1 M: "olanıni". Sonraki baskılarda "ûlânın" şeklinde düzeltilmiştir.

hükmedebilecekleri ve bunun için لَا بَيْعٌ ف۪يهِ وَلَا خُلَّةٌ وَلَا شَفَاعَةٌ [el-Bakara 2/254] olan o yevm-i baʿs gelmeden bi'l-ihtiyar o ʿurve-i vüskāya yapışıp fî-sebîlillâh infak ve mücahede ile Allah'a rücûʿ edenlerin vilâyetullah ile zulümâttan nûra, mevt-i muhakkaktan hayât-ı bâkiyeye nasıl geçecekleri ve bunları yapmayıp tâgūtların ellerine düşenlerin nefislerine pek büyük bir zulüm yapmış olacakları öteden beri beyyinât-ı hak ile hem ihbar, hem isbat edilmiş, hem de bu kıssalarla erbâb-ı ʿukūl kâmilen tenvir buyurulmuştur. Kürsî-i ilâhîden tecellî eden ve dîn ü imanın mâhiyet ve semerâtını tebyin ve tenvir eyleyen bu beyyinât-ı yakīniye bâlâdaki اَنْفِقُوا مِمَّا رَزَقْنَاكُمْ مِنْ قَبْلِ اَنْ يَأْتِيَ يَوْمٌ [el-Bakara 2/254] âyetinin esbâb-ı hükmiyesiyle îzâhından başka daha yukarıdaki ahkâmın ve bilhassa مَنْ ذَا الَّذ۪ي يُقْرِضُ اللّٰهَ قَرْضًا حَسَنًا فَيُضَاعِفَهُ لَهُٓ اَضْعَافًا كَث۪يرَةً [el-Bakara 2/245] âyetindeki ilan ve vaʿd-i ilâhînin ezelî ve ebedî te'mînât-ı yakīniyesini dahi muhtevî bulunduğundan, bu beyânın ona ittisâlini göstermek için Azîz ve Hakîm olan Allah keyfiyyet-i ihyâyı müteʿâkib ber mûceb-i hikmet bu karz u infâkın keyfiyyet-i ribh u nemâsını ve şerâit-i kabûlünü dahi tenvir siyâkında buyuruyor ki:

مَثَلُ الَّذ۪ينَ يُنْفِقُونَ اَمْوَالَهُمْ ف۪ي سَب۪يلِ اللّٰهِ كَمَثَلِ حَبَّةٍ اَنْبَتَتْ سَبْعَ سَنَابِلَ ف۪ي كُلِّ سُنْبُلَةٍ
مِائَةُ حَبَّةٍۜ وَاللّٰهُ يُضَاعِفُ لِمَنْ يَشَٓاءُۜ وَاللّٰهُ وَاسِعٌ عَل۪يمٌ ﴿٢٦١﴾ اَلَّذ۪ينَ يُنْفِقُونَ اَمْوَالَهُمْ ف۪ي
سَب۪يلِ اللّٰهِ ثُمَّ لَا يُتْبِعُونَ مَٓا اَنْفَقُوا مَنًّا وَلَٓا اَذًىۙ لَهُمْ اَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْۚ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ
وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ ﴿٢٦٢﴾ قَوْلٌ مَعْرُوفٌ وَمَغْفِرَةٌ خَيْرٌ مِنْ صَدَقَةٍ يَتْبَعُهَٓا اَذًىۜ وَاللّٰهُ غَنِيٌّ
حَل۪يمٌ ﴿٢٦٣﴾ يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا لَا تُبْطِلُوا صَدَقَاتِكُمْ بِالْمَنِّ وَالْاَذٰىۙ كَالَّذ۪ي يُنْفِقُ مَالَهُ
رِئَٓاءَ النَّاسِ وَلَا يُؤْمِنُ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِۜ فَمَثَلُهُ كَمَثَلِ صَفْوَانٍ عَلَيْهِ تُرَابٌ فَاَصَابَهُ وَابِلٌ
فَتَرَكَهُ صَلْدًاۜ لَا يَقْدِرُونَ عَلٰى شَيْءٍ مِمَّا كَسَبُواۜ وَاللّٰهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْكَافِر۪ينَ ﴿٢٦٤﴾
وَمَثَلُ الَّذ۪ينَ يُنْفِقُونَ اَمْوَالَهُمُ ابْتِغَٓاءَ مَرْضَاتِ اللّٰهِ وَتَثْب۪يتًا مِنْ اَنْفُسِهِمْ كَمَثَلِ جَنَّةٍ بِرَبْوَةٍ
اَصَابَهَا وَابِلٌ فَاٰتَتْ اُكُلَهَا ضِعْفَيْنِۚ فَاِنْ لَمْ يُصِبْهَا وَابِلٌ فَطَلٌّۜ وَاللّٰهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَص۪يرٌ

﴿٢٦٥﴾ اَيَوَدُّ اَحَدُكُمْ اَنْ تَكُونَ لَهُ جَنَّةٌ مِنْ نَخِيلٍ وَاَعْنَابٍ تَجْرٖى مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُۙ لَهُ
فٖيهَا مِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِۙ وَاَصَابَهُ الْكِبَرُ وَلَهُ ذُرِّيَّةٌ ضُعَفَٓاءُۖ فَاَصَابَهَٓا اِعْصَارٌ فٖيهِ نَارٌ فَاحْتَرَقَتْۜ
كَذٰلِكَ يُبَيِّنُ اللّٰهُ لَكُمُ الْاٰيَاتِ لَعَلَّكُمْ تَتَفَكَّرُونَ۟ ﴿٢٦٦﴾

[896] **Meâl-i Şerîfi**

Mallarını Allah yolunda infak edenlerin meseli bir dâne meseli gibidir ki yedi başak bitirmiş, her başakta yüz dâne. Allah dilediğine daha da katlar, Allah Vâsiʿdir, Alîm'dir[1] *(261). Fî-sebîlillâh mallarını infak eden, sonra verdiklerinin arkasından başa kakmayı, gönül incitmeyi revâ görmeyen kimseler, Rableri ʿindinde onların ecirleri vardır, onlara bir korku yoktur ve onlar mahzun olmayacaklardır*[2] *(262). Bir tatlı dil, bir mağfiret, arkasına ezâ takılacak sadakadan daha iyidir. Allah Ganî'dir, Halîm'dir*[3] *(263). Ey o bütün iman edenler! Sadakalarınızı başa kakmak, gönül kırmakla boşa gidermeyin. O herif gibi ki nâsa gösteriş için malını dağıtır da ne Allah'a inanır ne âhiret gününe. Artık onun meseli bir kaya meseline benzer ki üzerinde biraz toprak varmış, derken şiddetli bir sağanak inmiş de onu yapyalçın etmiş bırakıvermiş. Öyleler kesblerinden hiçbir şey istifade edemezler, Allah kâfirler gürûhunu doğru yola çıkarmaz*[4] *(264). Allah'ın rızâsını aramak ve kendilerini veya kendilerinden bir kısmını Allah yolunda pâyidâr kılmak için mallarını infak edenlerin meseli ise bir tepedeki güzel bir bahçenin hâline benzer ki*[5] *kuvvetli bir sağanak* [897] *düşmüş de ona yemişlerini iki kat vermiştir. Bir sağanak düşmezse ona mutlak bir çisenti vardır. Al-*

---

1 H: "Allah yolunda mallarını infak edenlerin meseli bir dânenin meseline benzer ki yedi başak bitirmiş, her başakta yüz dâne. Allah dilediğine daha da katlar, Allah Vâsiʿ, Alîm".

2 H: "Fî-sebîlillâh mallarını infak eden, sonra verdiklerinin arkasından başa kakmayı ve gönül incitmeyi revâ görmeyen kimselerin ecirleri kendilerinedir. Rableri yanında ne korku vardır onlara, ne de onlar mahzun olurlar".

3 H: "Allah Ganî, Halîm".

4 H: "Ey o bütün iman edenler! Sadakalarınızı o Allah'a ve âhiret gününe inanmayıp da nâsa gösteriş için malını dağıtan herif gibi başa kakmak, gönül kırmakla boşa gidermeyin. Çünkü onun meseli o kayanın hâline benzer ki üzerinde bir toprak varken şiddetli bir sağanak inmiş de onu yapyalçın bırakıvermiş. Öyleler kesblerinden hiçbir şey istifade edemezler. Allah kâfirler gürûhunu doğru yola çıkarmaz".

5 F +"~~ona~~".

lah amellerinizi gözetiyor[1] *(265). Arzu eder mi hiçbiriniz ki kendisinin hurmalık ve üzümlüklerden bir bahçesi olsun, altından çaylar akıyor, içinde her türlü mahsûlâtı bulunuyor, üstüne de ihtiyarlık çökmüş ve elleri ermez, güçleri yetmez birtakım zürriyyeti var. Derken ona ateşli bir bora isabet ediversin de o bahçe yanıversin? İşte Allah âyetlerini böyle anlatıyor gerek ki düşünesiniz*[2] *(266).*

Sırr-ı baʿs ve feyz-i hikmetledir ki {مَثَلُ الَّذٖينَ يُنْفِقُونَ اَمْوَالَهُمْ فٖى سَبٖيلِ اللّٰهِ} mallarını Allah yolunda, din uğrunda hüsn-i ihtiyar ve kemâl-i rızâ ile sarf edenlerin, yani gerek farz ve vâcib ve gerek nâfile ve tetavvuʿ olsun hayr ü hasenâta bezl-i emvâl eyleyenlerin hâl ü kârı {كَمَثَلِ حَبَّةٍ} öyle bir dânenin[3] hâl ü kârına benzer ki ekilmiş {اَنْبَتَتْ سَبْعَ سَنَابِلَ} yedi sünbüle bitirmiş, bi-hikmetillâh bir kökte çatallanarak yedi başak bitmesine sebep olmuş, hem nasıl başaklar {فٖى كُلِّ سُنْبُلَةٍ مِائَةُ حَبَّةٍ} her başakta yüzer dâne var. ❁ Hâsılı bire yedi yüz tutmuştur. Mü'minler bir dâneyi bile küçük görmemeli, telef etmemeli ve Allah'tan hiçbir şey kıskanmamalıdır. Eğer bunu eken elimde bir dânecik var, toprağa atarsam bu da gidecek diye düşünürse ne kazanır? Hiç, değil mi? Öyle ise Allah'ın nizâm-ı hikmetine dikkat etmeli, sarf edecekleri şeyleri Allah yolunda sarf etmeli ve bundan çekinmemelidir. Nizâm-ı hikmet ve sırr-ı baʿs olmasa idi o bir dâne çürür gider, ne filiz verirdi ne başak. Bunların her lahzasında izzet-i ilâhiye dahi hükmünü göstermekle beraber daha ziyade hikmet-i ilâhiye tecellî eder. İşte efʿâl-i ʿibâd da böyledir. Böyle [898] olduğu içindir ki insanın ekme[4] fiili bir dâne sebebiyle bi-hikmetillâh yüzlerce dâneye temessül eder. Fî-sebîlillâh yapılan infaklar dahi âhirette böyle inkişâfât-ı mütezâyide ile temessül edecek ve mîzâna konacaktır. Artık

---

1 H: "Mallarını Allah rızâsını aramak ve kendilerini veya kendilerinden bir kısmını Allah yolunda pâyidâr kılmak için infak edenlerin meseli ise bir tepedeki güzel bir bahçenin hâline benzer ki ona kuvvetli bir sağanak düşmüş de yemişlerini iki kat vermiş. Bir sağanak düşmezse bir çisenti vardır. Allah amellerinizi gözetiyor".

2 H: "Hiçbiriniz arzu eder mi ki kendisinin hurmalık ve üzümlükten bir bahçesi olsun, altında çaylar akıyor, içinde her türlü mahsûlâtı da bulunuyor. Üstüne ihtiyarlık çökmüş, eli ermez, gücü yetmez birtakım zürriyyeti de var. Derken ateşli bir kasırga isabet ediversin de o bahçe yanıversin? İşte Allah âyetlerini böyle anlatıyor ki düşünesiniz".

3 H ve F: "habbenin".

4 H ve F: "zerʿ".

Allah yolunda koşacak insanlar Allah[1] için sarf edilen, ekilen dânelerin feyzini anlamalı; acaba bu temsil farazî bir şey midir yoksa muhakkak mıdır? Habbe ne cinsten olursa olsun herhangi bir dâneye ıtlak edildiğine göre mahsuldar tarlalara ekilen kum darı gibi bazı hubûbâtta bu feyz meşhûdâttandır. Fakat habbe daha ziyade buğdaya masruf olduğuna göre bu misâle ender tesadüf edildiği söyleniyor. Temsîlin hakīkī olması için bu kadarı da kâfî ise de âyet bize bilhassa şunu ifham ediyor ki, hikmet-i ilâhiye asgarî olmak üzere bu kadarına müsâiddir. Bunun böyle istihsâl edilememesi nizâm-ı hikmet üzere zerʿiyyât yapılamamasındandır. Binâenʿaleyh insanlar fesâdı bertaraf edip ilm-i zirâati de terakki ettirecek olurlarsa bu kadar mahsul almaya mübeşşerdirler. O zaman yeryüzünün erzâkı bize yetişmiyor diye kavga etmezler, yetişmeyecek diye ye'se de düşmezler. Lâkin misâle dalıp da asl-ı maksûdu unutmayalım. Maksad buğday toplamak değil onları yerinde fî-sebîlillâh sarf etmektir. Bu ekinin hâsılâtı ise asıl cennette biçilecektir ki işte o zaman bire yedi yüzden aşağısı yok {وَاللّٰهُ يُضَاعِفُ لِمَنْ يَشَٓاءُ} Allah dileyeceğine böyle veya daha ziyade katlar da katlar. ❁ Yedi yüzü sade iki kat değil, daha fazla katlar artırır. Usûl-i muzâʿaf-ı[2] nâmütenâhîye gider. İbn Kesîr'den Bezzî kıraatinde يُضَعِّفُ okunur ki mâna bir demektir. Zamanımızda ziraat tecribeleriyle uğraşanlar bir buğday dânesinden çıkan çimleri çatallandıktan sonra ayırarak fide hâlinde dikmek suretiyle bir dâneden iki bin dâneyi mütecâviz hâsılat alınabildiğini müşahede etmişlerdir. Bunlar bir defa daha aynı vech ile ekilecek olsa nelere bâliğ olur. Fakat biz habbeyi kubbe yapmaktan vazgeçelim de şunu bilelim ki [899] kavânîn-i hayat her hâlde usûl-i muzâʿaf üzere cereyan ettiğinden, hayatta erbâb-ı hayâtın intifâʿı ve kelimetullâhın iʿlâsı için fî-sebîlillâh Allah'ın kullarına ve ʿale'l-husûs mücâhidîne bezl edilen infâkāt ü sadakātın ʿindallah nâmütenâhî semerât ü sevâba sebep olacağı şekk ü şüpheden ʿârîdir {وَاللّٰهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ} ve Allah vâsiʿü'r-rahmedir, yolunda ne kadar ziyade infak yapılırsa yapılsın; "artık yetişir, ben bunların ribh u ecrini vermem"

---

1 H -"Allah".
2 B: "muzâʿafı".

demez. Bununla beraber alîmdir de, infak edenin niyetini, mikdâr-ı infâkını, hâsılât-ı mevʿûdesini bilir, hiçbirinin hesâbını şaşırmaz.

"**Sebîlullâh**"; Allah yolu, din demektir. Fakat dinin damânı ve ehl-i dinin ikrahtan vikāyesi demek olan cihâd fî-sebîlillâh, harekâtın en mühimi olduğundan فِى سَبِيلِ اللّٰهِ tâbiri şerʿan daha ziyade cihadda müteʿâreftir. Bunun için bazı müfessirîn burada "fî-sebîlillâh" müteʿâref olduğu üzere cihad demek olup, bu âyet bizzat cihâda giden ve kendi emvâlini sarf eden mücâhidîne, bundan sonraki de kendi gitmeyerek diğer mücâhidîne infak yapanlar hakkında nâzil olmuştur; hasenât-ı sâirede[1] Cenâb-ı Allah bire on vaad ettiği hâlde, kendi malını sarf ederek cihad edenlere lâekal bire yedi yüz ecir vaad buyurmuş demişler ise de, diğerlerinin beyânına göre bire on ʿale'l-ʿumûm hasenâtın hadd-i asgarîsi olup, cihad ve diğer bazı aʿmâl gibi infak başkaca meziyeti hâiz olduğundan bu âyet ʿale'l-ʿumûm infâka tergīb ve her nevi vücûh-i hayrâtta infâkın ecrini tasvir buyurmuş, bundan sonraki de şerâit-i kabûlünü beyan edecektir. Tefsîr-i Ebî Hayyân'da İbn Ömer'den mervîdir ki bu âyet nâzil olduğu zaman Resûlullah "رَبِّ زِدْنِى أُمَّتِي: Yâ Rab ümmetime daha artır" diye dua etmiş, baʿdehu اِنَّمَا يُوَفَّى الصَّابِرُونَ اَجْرَهُمْ بِغَيْرِ حِسَابٍ [ez-Zümer 39/10][2] nâzil olmuştur.[3]

Fî-sebîlillâh infâkın ecr ü feyzi bu kadar yüksektir. Fakat her infâka da bu ecir verilmez, çünkü sebebiyyet-i asliye tohumun, infâkın kendisinde değil Allah'tadır. [900] Bunun için {اَلَّذِينَ يُنْفِقُونَ اَمْوَالَهُمْ فِى سَبِيلِ اللّٰهِ} mallarını fî-sebîlillâh sarf ü infak edenler {ثُمَّ لَا يُتْبِعُونَ مَٓا اَنْفَقُوا مَنًّا وَلَٓا اَذًى} sonra da infaklarına ne minnet ne ezâ takıştırmayanlar, mağrurlanmayan, tiksindirmeyenlerdir ki {لَهُمْ اَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ} Allah yanında ancak onların ecirleri vardır. {وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ} ve yalnız Allah'tan korkup ve ancak O'ndan ecir beklediklerinden dolayı bunlara ne başka bir korku gelir, ne de mahzun olurlar, bir zâyiʿât yerine kat kat mükâfat alırlar.

1 M ve B: "sâireden".
2 "…ancak sabredenlerdir ki ecirlerine hesapsız erdirilir."
3 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* II, 658. Krş. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, II, 461.

Dikkat edilsin ki bazı âyetlerde فَلَهُمْ bazılarında da burada olduğu gibi لَهُمْ buyurulmuştur. Bunun hikmeti şudur: فا sebebiyet ifade eder. Beyân-ı sebebiyet matlub olan yerde zikredilir. Olmayan mevkiʿde de terk olunur. Bâlâda hikmet esası üzerine infâkın ecre sebebiyeti gösterilmiş idi, bunda ise sebebiyyet-i hakīkiye ve illet-i tâmme tevehhüm olunmak ihtimâli vardır. Bu âyet de[1] bu tevehhümü izâle ile asıl sebeb-i hakīkînin Allah olduğunu ve hikmetin izzet-i ilâhiyeyi selb etmeyeceğini ifham ile infâkın ʿindallah şerâit-i kabûlünü beyan ettiğinden فا zikredilmemiştir.

"**Menn**" ve "**Minnet**" lügatta iki mânaya gelir. Birisi inʿâm ve nimet mânasınadır ki lisânımızdaki "memnûniyet" bundan me'huzdur. Diğeri de bir hakkı tenkīs etmek, kesmek, ezcümle ihsan ettiği kimseye karşı ihsânını bir şey saymak ve az çok ihsânına mağrurlanmaktır ki gönül bulandırır ve ihsânın kıymetini eksiltir veya keser. Burada murad budur. Lisânımızda "minnet" bu mânadan me'huzdur.

"**Ezâ**" ise tiksindirmek, iyiliğe balgam atmaktır ki inʿâmı dolayısıyla bir kusur yüzünden şikâyet etmek, el [901] dil uzatmak, inʿâmı yüzüne vurmak, başa kakmak hep ezâdır. Lisânımızda minnet ikisinden eʿam olarak kullanılır ve bunlara katlanmaya "minnettarlık" denilir. "Minnet çekmem, minnettarlık etmem" yerine de "minnet etmem" denildiği vardır. Hâsılı iyiliği bir vazife diye yapmalı ve unutmalı. Yaptığı bir iyiliğe göz dikmek, onu kendine yapmamış farz etmekten neş'et eder. Ecir ise niyete merbuttur. Binâenʿaleyh iyiliği yap denize at, balık bilmezse Hâlık bilir. Gazve-i Tebük için ihzar olunan ve "Ceyş-i ʿusret" tesmiye edilen ordunun techîzine Hazret-i Osman radıyallahu ʿanh hatablarıyla, çullarıyla bin deve, Abdurrahman b. Avf radıyallahu ʿanh hazretleri de dört bin dirhem sadaka vermişlerdi. Bu âyetin bunları taltîfen nâzil olduğu mervîdir.[2] Hükmün sebeb-i nüzûle mahsus olmadığı da mâlumdur. Bil-

---

1 H -"de".

2 Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, II, 258-259:
قال الكلبيّ في قوله «الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوالَهُمْ فِي سَبِيلِ اللهِ» الآية: نزلت في عثمان بن عفّان رضي الله عنه وعبد الرحمن بن عوف،

meli ki {قَوْلٌ مَعْرُوفٌ} gönül alan hoş bir söz, tatlı dille reddetmek {وَمَغْفِرَةٌ} ve kusura bakmamak, ayıb örtmek, münasebetsizliğe karşı af ile muâmele etmek {خَيْرٌ مِنْ صَدَقَةٍ يَتْبَعُهَٓا اَذًى} arkasından ezâ gelen veya bir gönül bulantısıyla müterâfık olan bir sadakadan hayırlıdır. Zira {وَاللّٰهُ غَنِىٌّ حَلِيمٌ} Allah ki Ganî'dir, O'na kirli şeyler takdim etmek sebeb-i felâket olabilir. Ganî olan Allah fukarâsını başkalarının bâr-ı minnetine tahammül ettirmez[1], onları hâtır ü hayâle gelmez öyle cihetlerden merzuk eder ki gün gelir fakiri o minnetçiye sadaka verecek derecede iğnâ eder. Maʿamâfîh Allah Halîm'dir, her günâhkârı derhâl muâhaze edivermez. Ezâ yapanları da ukūbete müstahik olmadıklarından dolayı değil, fakat tevbekâr olsunlar diye hilminden dolayı imhal eder.

İnfâk u sadakātın şerâit-i kabûlü mâlum olduktan sonra {يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا} ey mü'minler {لَا تُبْطِلُوا صَدَقَاتِكُمْ بِالْمَنِّ وَالْاَذٰى} [902] sadakalarınızı yüze vurmak, başa kakmakla ibtal etmeyiniz, bunlardan biriyle ecrini kesmeyiniz, menn ve ezâ karışan sadakalar ecirsiz kalır. {كَالَّذٖى يُنْفِقُ مَالَهُ رِئَٓاءَ النَّاسِ وَلَا يُؤْمِنُ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ} Ne Allah'a ve ne âhiret gününe inanmayıp malını insanlara gösteriş, riyâ için sarf ü infak eden münafıkın sadakası gibi hiçe gider {فَمَثَلُهُ} çünkü bunun hâli {كَمَثَلِ صَفْوَانٍ عَلَيْهِ تُرَابٌ} üzerinde biraz toprak varken {فَاَصَابَهُ وَابِلٌ} başına şiddetli bir yağmur inmiş de {فَتَرَكَهُ صَلْدًا} cascavlak bırakmış, bir toz bile kalmamış yalçın kayanın bu hâli gibidir. Öyle bir sadaka böyle bir taş üstüne atılmış tohum gibi zâyiʿ olur gider {لَا يَقْدِرُونَ عَلٰى شَىْءٍ مِمَّا كَسَبُوا} de imansızlıkla infak, riyâ ile, menn ü ezâ ile sadaka verenler kesb ettikleri bu amelden hiçbir şey elde edemezler {وَاللّٰهُ لَا يَهْدِى الْقَوْمَ الْكَافِرٖينَ} Allah kâfirler gürûhunu hayra muvaffak etmez. Binâenʿaleyh sadakalarını menn ü ezâ ile kâfirlerin mürâiyâne sarfiyâtına benzeten mü'minler de onlar gibi ecirden mahrum kalırlar.

أمّا عبد الرحمن فإنّه جاء إلى رسول الله صلّى الله عليه وسلّم بأربعة آلاف درهم صدقة فقال: كانت عندي ثمانية آلاف فأمسكت منها لنفسي وعيالي أربعة آلاف، وأربعة آلاف أقرضتها ربّي عزّ وجلّ. فقال له رسول الله صلّى الله عليه وسلّم: «بارك الله لك في ما أمسكت وفيما أعطيت» فأمّا عثمان فقال: «عليّ جهاز من لا جهاز له في غزوة تبوك»، فجهّز المسلمين ألف بعير بأحلاسها وأقتابها وتصدق برومة ركية كانت له على المسلمين فنزلت فيهما هذه الآية.

Diğer bir rivayette Hazret-i Osman'ın üç yüz deve verdiği bildirilir (Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 75; Tirmizî, Menâkıb, 19).

1 M: "ettiremez".

{وَمَثَلُ الَّذٖينَ يُنْفِقُونَ اَمْوَالَهُمُ ابْتِغَٓاءَ مَرْضَاتِ اللّٰهِ وَتَثْبٖيتًا مِنْ اَنْفُسِهِمْ} Mallarını Allah'ın rızâsını istemek ve bu sayede kendilerini veya kendilerinden bir kısmını canlarının bir nafakası olan mallarını, amellerini, ihvanlarını temâyülât-ı fâsideden ve her türlü sarsıntıdan muhafaza ile Allah yolunda tesbit etmek ve hayr ü hasenâtı kendilerine meleke-i sâbite kılmak ve ondan sonra her nevi fezâil ve ibâdâtı suhûletle yapmak, hulâsa ekecekleri tohumu tutturmak için cân u gönülden infak [903] edenlerin hâl ü şânı ise {كَمَثَلِ جَنَّةٍ بِرَبْوَةٍ} aʿlâ bir tepedeki güzel bir bahçenin şu hâline benzer ki {اَصَابَهَا وَابِلٌ} buna kuvvetli bir yağmur düşmüş de {فَاٰتَتْ اُكُلَهَا ضِعْفَيْنِ} meyvelerini iki kat vermiştir. Alelâde ahvâlde meselâ bin veren bu bahçe bu yağmur sebebiyle iki bin vermiş bulunuyor[1]. O kayayı cascavlak bırakan yağmur, bu tepede ʿayn-ı rahmet olur. ❁ Bu temsil bâlâdaki bire yedi yüz ve daha kat kat vaadini tenzil etmiş değil, belki bir daha katlamıştır. {فَاِنْ لَمْ يُصِبْهَا وَابِلٌ} Böyle bir bahçeye şayet yağmur düşmezse {فَطَلٌّ} hafif bir yağmur, az bir nem de yetişir, vereceğini yine verir. {وَاللّٰهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصٖيرٌ} Unutmamalı ki Allah amellerinizi görür bilir. Sakın gösteriş yapmayın, gizlide âşikârda ihlâstan ayrılmayın.

{اَيَوَدُّ اَحَدُكُمْ} Hiçbiriniz ister mi ki {اَنْ تَكُونَ لَهُ جَنَّةٌ مِنْ نَخٖيلٍ وَاَعْنَابٍ تَجْرٖى مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُ} altında ırmaklar akar, hurmalık, üzümlükleri muhtevî ve dilnişîn bir bağı, bağlık bahçelik bir cenneti {لَهُ فٖيهَا مِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ} ve bunun içinde kendinin her çeşit meyveleri olsun {وَاَصَابَهُ الْكِبَرُ} üstüne de ihtiyarlık çöksün {وَلَهُ ذُرِّيَّةٌ ضُعَفَٓاءُ} ve bu hâlde elleri ermez, güçleri yetmez yavrucukları dahi bulunsun {فَاَصَابَهَٓا اِعْصَارٌ فٖيهِ نَارٌ} da o dilber bağa ateşli bir bora isabet etsin baştan başa {فَاحْتَرَقَتْ} bir lahzada yansın mahvolsun! Böyle felâketi kim ister? İşte iman ile hasenâtın ecr ü [904] mesûbâtı böyle cennetler, bunların ihlâsına ve Allah rızâsı için olmasına mâniʿ olan imansızlık, riyâ, menn ü ezâ ve sâir ağrâz-ı fâside gibi seyyiât da yevm-i kıyâmette o ateşli bora gibidir. Âhiret cennetlerinin bir yolu, niʿâm-i ebediyenin mezraʿası olan ve içinde ikrahsız yaşanmak lâzım gelen dâr-ı İslâm dahi

1 H ve F: "bulunur".

böyle hüsn-i infak ve aʿmâl-i sâliha mahsûlü bir bağa, bir cennete; cebbâr, ikrâhkâr, kâfir, zâlim düşmanların ve kezâlik fısk u fücûrun, ahlâksızlığın, himmetsizliğin onu istîlâsı da bu ateşli boralara, kasırgalara benzer, hem dünyâyı yakar hem âhireti. {كَذٰلِكَ} Bunu anlattığı gibi[1] {يُبَيِّنُ اللّٰهُ لَكُمُ الْاٰيَاتِ} Allah size diğer âyetler[2] beyan edecektir ki {لَعَلَّكُمْ تَتَفَكَّرُونَ} düşünesiniz. ۞ Yani[3] ibretler alasınız, güzel güzel kıyaslara yol bulasınız, bunların her birini delil, asıl, düstur, mebde', kübrâ[4] ittihaz edip üslûb-ı hikmet üzere tefekkür edesiniz, ahvâlinizi, mesâlihinizi bunlara tatbik ederek her birine lâyık suğrâlar[5] bulup neticeler alasınız ve o neticelerle amel edip muradlara eresiniz. Zira "**fikir**", umûr-i maʿlûmeyi tertib ile mâlumdan meçhûlü bulmaktır.

Şimdi düşünüp de[6] o infakları nereden yapacağız, zekâtları, sadakaları nereden ve nasıl ve kimlere vereceğiz mi diyeceksiniz?

يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُٓوا اَنْفِقُوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا كَسَبْتُمْ وَمِمَّٓا اَخْرَجْنَا لَكُمْ مِنَ الْاَرْضِ وَلَا
تَيَمَّمُوا الْخَبٖيثَ مِنْهُ تُنْفِقُونَ وَلَسْتُمْ بِاٰخِذٖيهِ اِلَّٓا اَنْ تُغْمِضُوا فٖيهِۜ وَاعْلَمُٓوا اَنَّ اللّٰهَ غَنِيٌّ
حَمٖيدٌ ﴿٢٦٧﴾ اَلشَّيْطَانُ يَعِدُكُمُ الْفَقْرَ وَيَأْمُرُكُمْ بِالْفَحْشَٓاءِۚ وَاللّٰهُ يَعِدُكُمْ مَغْفِرَةً مِنْهُ وَفَضْلًاۜ
وَاللّٰهُ وَاسِعٌ عَلٖيمٌۚ ﴿٢٦٨﴾ يُؤْتِي الْحِكْمَةَ مَنْ يَشَٓاءُۚ وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ اُو۫تِيَ خَيْرًا
كَثٖيرًاۜ وَمَا يَذَّكَّرُ اِلَّٓا اُو۬لُوا الْاَلْبَابِ ﴿٢٦٩﴾ وَمَٓا اَنْفَقْتُمْ مِنْ نَفَقَةٍ اَوْ نَذَرْتُمْ مِنْ نَذْرٍ فَاِنَّ
اللّٰهَ يَعْلَمُهُۜ وَمَا لِلظَّالِمٖينَ مِنْ اَنْصَارٍ ﴿٢٧٠﴾ اِنْ تُبْدُوا الصَّدَقَاتِ فَنِعِمَّا هِيَۚ وَاِنْ تُخْفُوهَا
وَتُؤْتُوهَا الْفُقَرَٓاءَ فَهُوَ خَيْرٌ لَكُمْۜ وَيُكَفِّرُ عَنْكُمْ مِنْ سَيِّئَاتِكُمْۜ وَاللّٰهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبٖيرٌ
﴿٢٧١﴾ لَيْسَ عَلَيْكَ هُدٰيهُمْ وَلٰكِنَّ اللّٰهَ يَهْدٖي مَنْ يَشَٓاءُۜ وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ خَيْرٍ فَلِاَنْفُسِكُمْۜ وَمَا

1 H: "Bunları böyle açık anlattığı gibi"; F +"~~Bunları böyle açık anlattığı gibi~~".
2 H: "âyetlerini"; F: "âyetler~~ini de~~".
3 H -"Yani".
4 Kübrâ: Bir mantıkî kıyasta büyük önerme.
5 Suğrâ: Bir mantıkî kıyasta küçük önerme.
6 H -"düşünüp de".

تُنْفِقُونَ اِلَّا ابْتِغَٓاءَ وَجْهِ اللّٰهِۜ وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ خَيْرٍ يُوَفَّ اِلَيْكُمْ وَاَنْتُمْ لَا تُظْلَمُونَ ﴿٢٧٢﴾
لِلْفُقَرَٓاءِ الَّذِينَ اُحْصِرُوا فِي سَبِيلِ اللّٰهِ لَا يَسْتَطِيعُونَ ضَرْبًا فِي الْاَرْضِ يَحْسَبُهُمُ الْجَاهِلُ
اَغْنِيَٓاءَ مِنَ التَّعَفُّفِۚ تَعْرِفُهُمْ بِسِيمٰيهُمْۚ لَا يَسْـَٔلُونَ النَّاسَ اِلْحَافًاۜ وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ خَيْرٍ فَاِنَّ
اللّٰهَ بِهٖ عَلِيمٌ ﴿٢٧٣﴾ اَلَّذِينَ يُنْفِقُونَ اَمْوَالَهُمْ بِالَّيْلِ وَالنَّهَارِ سِرًّا وَعَلَانِيَةً فَلَهُمْ اَجْرُهُمْ
عِنْدَ رَبِّهِمْۚ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ ﴿٢٧٤﴾

[906] **Meâl-i Şerîfi**

Ey o bütün iman edenler! İnfâkı gerek kazandıklarınızın ve gerek sizin için yerden[1] çıkardıklarımızın temizlerinden yapın, kendinizin göz yummadan alıcısı olmadığınız fenâsını vermeye yeltenmeyin ve Allah'ın Ganî,[2] Hamîd olduğunu bilin (267). Şeytan sizi fakirlikle korkutup çirkin çirkin şeylere teşvik ediyor, Allah ise lütfundan bir mağfiret ve fazla bir kâr vaad buyuruyor, Allah'ın kudreti geniş, ilmi çok[3] (268), dilediğine hikmet verir, hikmet verilene ise çok bir[4] hayır verilmiş demektir ve bunu ancak[5] temiz akıllılar[6] anlar (269). Her ne nafaka verdiniz veya ne adak adadınızsa her hâlde Allah onu bilir, fakat zâlimlerin yardımcıları yoktur[7] (270). Sadakaları açık verirseniz o ne iyi, ve eğer onları gizler de [907] *fukarâya öyle verirseniz bu sizin için daha hayırlıdır ve günâhlarınızdan bir kısmına keffâret olur. Hem Allah her ne yaparsanız haberdardır[8] (271). Onların yola gelmesi senin üzerine değil, velâkin Allah'tır ki dilediğini yola getirir, ve hayır nâmına her ne infak ederseniz hep kendi lehinizedir, ancak sırf Allah yüzünü gözeterek verirsiniz, bu vechile hayra dâir her*

---

1 H: "arzdan".
2 B +"ve".
3 H: "Allah Vâsi', Alîm".
4 H: "de birçok".
5 F +"~~özlü~~".
6 H: "idraki olanlar".
7 H: "imdâdına yetişecek yok".
8 H: "Sadakaları açık verirseniz o ne iyi, yok onları gizler de fukarâya öyle verirseniz bu sizin için daha iyi, günâhlarınızdan bir kısmına keffâret de olur. Allah'ın her ne yaparsanız haberi var".

ne verirseniz karşılığı size tamamen ödenir ve hiç hakkınız yenmez[1] *(272). Verin o fakirlere ki Allah yolunda kapanmışlardır, şuraya buraya dolaşamazlar. İstemekten çekindikleri için bilmeyen onları zengin zanneder. Onları sîmâlarından tanırsın, halkı bîzar etmezler, hem işe yarar her ne verirseniz hiç şüphesiz Allah onu bilir*[2] *(273). Mallarını gece ve gündüz, gizli ve âşikâr hayra sarf eden kimseler, işte onların Rablerinin yanında ecirleri sırf kendilerinindir ve onlara bir korku yoktur ve mahzun*[3] *olacak değildir onlar*[4] *(274).*

{يَٓا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوٓا} Ey mü'minler {اَنْفِقُوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا كَسَبْتُمْ} kazançlarınızın temizlerinden: aslen veya ferʿan helâl kesb ile ele geçirdiğiniz her nevi emvâlin iyi ve hoşlarından, ezcümle emvâl-i ticâret ve nukūddan {وَمِمَّٓا اَخْرَجْنَا لَكُمْ مِنَ الْاَرْضِ} ve size arzdan çıkarıverdiğimiz emvâlden; hubûbât, meyveler, meʿâdin ve rikâz gibi yerden çıkan şeylerden, bunların da iyilerinden infak ediniz. ۞ Yani menbaʿ-ı servet ikidir: Kesb, saʿy. Kesb, saʿy ü amel, sınâat veya mukāvele ile herhangi bir cihetten bizzat veya bi'l-vâsıta istihsâldir. Veya "gerek eskiden ve gerek yeniden istihsâl edilmiş olsun bir şey üzerinde bir milk tekarrur etmektir" diye târif olunur ki, bu surette mirasta kesb de dâhil olur. Arz, karaya ve denize ve havaya şâmildir. Sonra bu iki menbaʿın terkîbi ve bu terkîbin hâsılâtı kalır ki bunlar kısmen kesbe ve kısmen arza medyun olduklarından hangi taraf gālib ise ona muzâf olarak bu iki [908] sebebe râciʿdirler. Takdîminden anlaşılır ki insanlar için kesb en yakın sebeptir. ʿAle'l-ekser arzdan ihrâc-ı emvâl dahi buna terettüb eder. Fakat aynı zamanda kesb, mevhûbât-ı hilkat ile alâkadardır. Çünkü saʿy ü amel fıtraten bahşedilmiş olan esbâb ü âlâtın istiʿmâli olduğundan kudret-i mevhûbeye ve mahall-i saʿye

---

1 H: "Onların yola gelmeleri senin üzerine değil, ancak Allah dilediğini yola getirir. Siz hayır olarak ne infak ederseniz kendi lehinizedir, şu kayıt ile ki sırf Allah yüzünü gözeterek veresiniz. Bu vechile hayra dâir her ne verirseniz karşılığı size kat kat ödenir ve hiç hakkınız yenmez".

2 H: "Bakın o Allah yoluna kapanmış fakirlere; şuraya buraya dolaşamazlar. İstemekten çekindikleri için bilmeyen kendilerini zengin sanır. Onları sîmâlarından tanırsın, yoksa halkı bîzâr etmezler. İşe yarar her ne verirseniz her hâlde Allah onu bilir".

3 F +"~~olacaklar onlar değildir~~".

4 H: "Öyle mallarını gece ve gündüz, gizli ve âşikâr hayra sarf eden kimselerin Allah yanında ecirleri sırf kendilerinin ve hiç korku yok onlara, hem onlar mahzun da olmazlar".

mütevakkıftır. Binâenʿaleyh kesb hiçbir zaman sebeb-i müstakil olamadığı hâlde arz, olabilir. Demek ki kesb esasen bir terkîbe de nâzır olduğundan kesb ve arzın terkîbini ayrıca beyâna hâcet yoktur, bu fehvâ-yı kelâmdan müstefâd olur. Bu noktada insanların başlıca iki hatâsına tesadüf edilir. Birisi servette saʿy ü ameli bir sebeb-i mutlak gibi telakkī etmek ve binâenʿaleyh bütün sermayeleri buna medyun farz ederek hükümsüz gibi addeylemektir ki, bu hataya umumiyetle çalışan ve saʿy ü amel ile zahmet çeken sermayesizler düşerler ve erbâb-ı sermâye ile derin bir cidâle girerler. Bunlar saʿy ü amelin, kesbin kıymeti, sermâyenin kıymeti demek olduğunu görmemek isterler. Saʿy ü amelin gayesi sermaye istihsâli olmasa idi saʿy ü amelin hiçbir kıymeti olamazdı. Gayesini ibtâle masruf olan her fikrin boş bir tenakuz olduğu da âşikârdır. Sermâyenin gāye-i saʿy olması ise yalnız istihlâk nokta-i nazarından değil, bâlâda beyân olunan kānûn-ı tazʿîf mûcebince istihsâl olunan hâsılâtın yeniden saʿy ü amele mebdeʾ olarak kesbi teshil ve teshil ile beraber teksir etmesi haysiyetini de hâiz olmasındandır. Bunun için saʿy ü amel erbâbının sermayeye husumet etmesi, zahmet ve mahrumiyetlerini istemektir. Buna işâretendir ki kesbden sonra bilhassa asıl sermaye olan arz ve arz ihrâcâtı kesbe mukabil olarak ihtar edilmiştir. Diğer hata, sermayeyi sebeb-i mutlak telakkī edip saʿy ü ameli hükümsüz addetmektir. Bu hataya da bizzat çalışmak ihtiyâcını hissetmeyen ve başkalarının saʿy ü amelinden zahmetsiz istifade etmek isteyen çok sermaye yani para sâhipleri düşerler. [909] Bunlar nukūda mebdeʾ-i evvel nazarıyla bakarak her kesb onun eseri olduğuna hükmeyler ve saʿysiz yaşamak mümkin gibi zannederler. Bunun için erbâb-ı saʿyi istihkar ederek ve sermayelerine fazla kıymet vererek sâʿîleri[1] tazyik ve sermayelerinin mukabilsiz menâfiʿinden istifade etmek, daha doğrusu sermaye vâsıtasıyla ehl-i saʿyin amellerini gasb eyleyip kendileri amelsiz yaşamak isterler. Düşünmezler ki kasalardaki paralar, kendi kendilerine hiç kimsenin karnını doyurmaz, onun bir dilim ekmek getirmesi bir amel ile mümkindir. Düşünmezler ki bunlar esasen sermaye değil,

1 H ve F: "saʿyleri"; B nüshasında "saʿyleri" yazılmış olmakla birlikte satırın üstüne "sâʿîleri" yazılarak düzeltilmiştir. M: "saʿyileri".

saʿy ü amelden çıkmış meksûbâttırlar. Saʿy ü ameli teshil ve teksîre hâdim olmaları itibariyle birer maya iseler de esasen sermaye değil netîce-i ameldirler. Bunların amelleri taʿkīm ve tazyik etmesi, bindikleri dalı kesmek, istinad ettikleri temeli yıkmaktır. Gerçi asıl sermaye yok değildir. Fakat o olsa olsa arz ve mevâhib-i hilkattir. Bunun için sermaye erbabının kendi amelleri olmadan yaşamak sevdasında bulunmaları ve erbâb-ı saʿy ü ameli tazyik etmeleri de büyük bir hatadır. Herhangi bir cemiyette nukūd ve sermaye bu vaziyeti alır, para ve para sâhipleri hâkim-i mutlak kesilirse aksü'l-ameli olarak evvelki hata yüz gösterir. Sermaye ile saʿy ü amel arasında cidâl başlar. Nizâm-ı cemʿiyet de muhtel olur. İşte sermaye nâmı verilen nukūdun esasen sermaye olmayıp meksûbâttan bulunduğu ve hatta hüsn-i kesbe mukārin ise meksûbâtın en hoşu, en temizi olduğu ihtar edilmek için مِنْ طَيِّبَاتِ مَا كَسَبْتُمْ buyurulmuş ve asıl sermayenin arz olduğu diğer servetlere nazaran kesbin de sermaye vaziyetinde bulunduğu ve hatta bunun sermâye-i arzdan daha evvel nazar-ı dikkate alınması lâzım geleceği gösterilmiştir. مِنْ طَيِّبَاتِ مَا كَسَبْتُمْ şunu da anlatıyor ki meksûbâtın bir temizi ve tayyibi, bir de bunun zıddı ve habîsi vardır. Her kazanılan temiz ve iyi olmaz. Bu ise ya meksûbâtın kendilerine veya [910] tarîk-i kesblerine nazaran maddî veya mânevî iki cihetle mülâhaza olunur. Bâlâda beyan olunduğu üzere infak bir feyz-i nâmütenâhînin tohumu ve hayât-ı ebediyenin[1] bir rüknü olduğundan bu tohumun en temizlerinden seçilmesi lâzım gelir. Binâenʿaleyh bunları tefekkür edip mâkul ve meşrû olarak çalışınız da kesb ve arz sermayelerinin helâl ve pâk ve iyi hâsılâtından infak ediniz {وَلَا تَيَمَّمُوا الْخَبِيثَ} ve öyle[2] habîsini yani kötüsünü veya haramını vermeye niyet etmeyiniz ki[3] {مِنْهُ تُنْفِقُونَ وَلَسْتُمْ بِاٰخِذِيهِ اِلَّٓا اَنْ تُغْمِضُوا فِيهِ} ondan infak edersiniz de[4] kendiniz iğmâz-ı ʿayn etmeden, sıkılmadan hediye diye, veya müsamaha etmeden alacağınız

---

1 H ve F: "ebedînin".
2 H ve F -"öyle".
3 H ve F -"ki".
4 H ve F -" ondan infak edersiniz de".

yerine almazsınız. Böyle[1] kötü, aşağılık şeyleri kendiniz[2] almazken, Allah'a borcunuzu bu aşağılık şeylerden vermeye kalkışmayınız[3].

Rivayetlere nazaran ibtidâ sadakāt emirleri nâzil olduğu zaman bazıları hurma salkımlarını getirirler, muhtaç olanlar yesinler diye mescide asarlardı. Bu meyanda bazıları da câiz zannıyla döküntü, bozuk, çürük çarık şeyler getirmişlerdi, bu âyet nâzil oldu.[4] Bununla verilecek vergilerin, zekâtların, sadakaların ne gibi mallardan verileceği beyan olunmuştur. Her malın vâcib olan vergisi kendi cinsindendir. Meselâ altına altın, gümüşe gümüş, paraya para, hayvana kendi cinsinden hayvan, deveye deve, sığıra sığır, davara davar, ata at, hubûbâtta kezâlik buğdaya buğday, arpaya arpa ilh. meʿâdin ve sâire kezâlik hep böyle hepsi, ednâsı olmamak şartıyla kendi cinsinden borçtur. Bunların ednâsını aʿlâsına tahvil ederek kıymetlerini vermek mükellefin ihtiyârına aittir. Bu tarz-ı mükellefiyet halk için en kolay tarîk olduğundan dolayı dîn-i İslâm bunu emretmiş idi. Ve bunun intişâr-ı İslâm'a ve neşr-i maʿdelete pek büyük fâideleri olmuştu. Düvel-i sâire, ahâlisinden behemehâl nakdî vergi talep ettikleri ve masrafları da mesârif-i İslâmiye gibi vücûh-ı hayra mahsus bulunmadığı hâlde dîn-i İslâm'ın infâkı bu tarz-ı [911] maʿdelete ifrâğı يُرِيدُ اللّٰهُ بِكُمُ الْيُسْرَ [el-Bakara 2/185] kānûn-ı ilâhîsinin bir tatbîki olduğundan düvel-i muhtelife tâbiʿiyetinde bulunan nâs bu yüsr ü maʿdelete âgâh oldukları zaman büyük memnuniyetlerle telakkī etmişlerdi. Fakat bunun bir devlet için böyle büyük fâideler temin etmesi bir şarta mütevakkıf idi ki o da bunu tatbik edeceklerin Allah'ı bilir dindar, ahlâklı âmiller olması, ellerine tevdîʿ edilen emâneti[5] kendi mallarından ziyade bir itina ile hüsn-i muhafaza ve idare etmeleri meselesidir. Bu olunca emvâlin birçoğu mübadeleye

1 H ve F -"almazsınız. Böyle".
2 H ve F -"kendiniz".
3 H ve F: "kalkmayınız".
4 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* V, 560:
نزلت في الأنصار، كانت الأنصار إذا كان أيام جذاذ النخل أخرجت من حيطانها أقناء البسر، فعلقوه على حبل بين الأسطوانتين في مسجد رسول الله صلى الله عليه وسلم، فيأكل فقراء المهاجرين منه. فيعمد الرجل منهم إلى الحشف فيدخله مع أقناء البسر، يظن أن ذلك جائز. فأنزل الله عز وجل فيمن فعل ذلك: «ولا تيمموا الخبيث منه تنفقون»، قال لا تيمموا الحشف منه تنفقون.
5 H ve F: "emânâtı".

muhtaç olmaksızın devlet ü milletin havâicine sarf olunabileceği gibi, mübadelesi iktizâ edenler de hüsn-i suretle mübadele edileceğinden hiçbir vechile sû'-i istiʿmâl mevzûʿ-i bahis olamaz. Böyle olunca da hem milletin mesârifi azalır hem devletin menâbiʿ-i serveti inkişaf eder. Fakat böyle olmayıp gerek halk ve gerek âmillerde ahlâksızlık taʿammüm eder, vazifeler gereği gibi yapılmaz, emanet[1] hüsn-i idare edilmeyip sû'-i istiʿmâl, ketm, sirkat, israf, lâubâlîlik meydan almış bulunursa, aynen vergiler pek çok telefâta ve sû'-i istiʿmâle müsait bulunduğu gibi mesârifin tezyîdini ve vâridâtın tenkīsini îcab edeceğinden hükûmetler ayniyâtı bırakıp vergilerini nukūd olarak talep etmeyi daha muvâfık bulurlar. Nukūd ise mübâdelesiz hiçbir şey göremeyeceğinden yine mübadele[2] cereyan eder, yine olacaklar olur. Devletin mesârifi mütemâdiyen artar, arttıkça milletin de yükü artar ve herkes müzâyakayı hisseder, para hâkim olur, arada en ziyade nukūd mübadelesinde dolaşanlar kazanır. Fakat diğer istihsâlât erbâbı sıkıştırıldıkça bunların da istikballeri tehlikede kalır. Bütün bu tehlikelere sâik ise bu babdaki avâmilin erbâb-ı vezâifin sû'-i istiʿmâle müsait olan ahlâksızlıklarıdır. Bunu bertaraf edecek olan ise bihakkın dîn ü diyânettir. Bunun için insanların dîn ü diyânetten kaçınmaları ve infak vazifelerini hüsn-i suretle îfâ ve bunları hüsn-i idare etmemeleri, hikmet-i ilâhiyede ıztırab ve felâketlerinin [912] mebde'ini teşkil eder. Binâenʿaleyh bu emr-i ilâhî mûcebince hareket etmeyenler ne kadar ilm ü hikmet davasında bulunurlarsa bulunsunlar muktezâ-yı hikmetin zıttına gitmiş, istikballerini zâyiʿ etmiş olurlar. Bu âyet bu hakāiki muhtevî olarak zekât ve sadakāt lâzım gelen emvâlin usûlünü beyan etmiş ve maʿamâfîh nevâfile şumûlü olup olmadığı cây-ı bahs olmuştur. Yani aşağılık ve haram şeylerden farz vergi yoktur ve verilmez. Lâkin nâfile sadaka verilebilir mi? Muhtelef^{ün} fîhtir. Doğrusu haramdan nâfile sadaka da câiz olmaz. ʿİndallah sevâbı olmaz. Lâkin aşağılık maldan[3]

1 H ve F: "emânât".
2 H ve F: "mübâdeleler".
3 H ve F: "emvâlden".

nâfile câiz olabilir. Fakat mendub aʿlâsından vermektir. [1] وَلَا تَيَمَّمُوا nehyi farzlarda tahrim[2], nevâfilde kerâheti ifade edecektir. Hükm-i umûmîsi tahrîmen veya tenzîhen kerâhet demektir. Âyetin zâhiri her nevi maldan bir zekât lâzım geleceğini gösteriyor gibidir. Fakat nisâbı, mikdârı hakkında sâkit olduğu gibi tayyib ve habîs[3] vasıfları ile de muhassas olduğundan sunûf-ı emvâle derece-i şumûlü mücmel ve muhtâc-ı beyan olmakla bunlar sünen-i nebeviye ile ehâdîsde[4] beyan olunmuştur. Tafsîlâtı için kütüb-i fıkhiyeye müracaat oluna.

Hâsılı Allah diyor ki: Ey mü'minler! Sizin kazandıklarınızın ve bizim yerden çıkardıklarımızın temizlerinden infak ediniz ve kendinizin almadığınız, kabul etmediğiniz kötü şeylerden zekât ve sadaka vermeye kalkmayınız {وَاعْلَمُوا} ve biliniz ki {اَنَّ اللّٰهَ غَنِيٌّ حَمِيدٌ} Allah her hâlde ganî, sadakalarınızdan müstağnîdir. Onlar sizin kendi menfaatleriniz, kârlarınız içindir. Hem Allah hamîddir, mahmûddur. Herkes O'na hamd ü şükre borçludur. ❁ Böyle Ganî ve Hamîd olan Allah'ın rızâsına ermek için habîs, aşağılık şeyler nasıl takdim olunur? Diğer bir mâna ile: Allah hamîddir[5], kendi nâmına yapılan hayr ü hasenâtı daha yüksek inʿâm ü hasenât ile karşılar. Rızâsı uğrunda vukûʿ bulan saʿyleri meşkur eder. Böyle bir Allah nâmına en temiz, en nefis şeyler arz edilmemeli midir?

[913] Ey nisâb sâhipleri! Bu emirlere karşı "elimize geçenlerin iyilerini vere vere kendimiz fakir düşmez miyiz?" gibi bir şey hatırınıza gelirse, bunun bir şeytan vesvesesi olduğunu biliniz. {اَلشَّيْطَانُ} O şeytan, rahmet-i ilâhiyeden ümîdini kesmiş olan o me'yus İblis veya hayır işlere karşı gizliden veya açıktan ümitsizlik telkin ederek yanlış ve aldatıcı efkâr ü hissiyat saçan her nevi şeytanlar veya nefs-i emmâre {يَعِدُكُمُ الْفَقْرَ} size fakirlik vaad eder, "aman hayır yapmayın, züğürtlersiniz" der {وَيَأْمُرُكُمْ بِالْفَحْشَاءِ}

1 H ve F +"Binâenʿaleyh".
2 F: "tahrîmi".
3 H ve F: "tîb ü hubs".
4 M ve B: "hadisde".
5 H ve F: "hâmiddir".

ve size çirkin hasletler emreder. Bahilliğe, hasisliğe sevk eder, mallarınızı fenâlıklara, hevâiyyâta, fuhşiyyâta, isyanlara sarf için teşvik de eyler. {وَاللّٰهُ يَعِدُكُمْ مَغْفِرَةً مِنْهُ وَفَضْلاً} Allah ise size tarafından[1] mağfiret ve fazl ü kerem[2] vaad ediyor. ۞ O sadakalarla âhirette günahlarınıza mağfiret, dünyada masraflarınızın[3] yerine kat kat kârlar, dünya ve âhirette ecr ü mesûbât ile yüksek saadetler temin eyliyor. {وَاللّٰهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ} ve Allah Vâsi'dir,[4] Alîm'dir. ۞ Fazl u ihsânı bol, ilmi çoktur. İnfâkınızın da kadrini bilir, ecrini verir,[5] vaadini incazda darlık çekmez. Her şeyin önünü sonunu bilerek emr ü vaad eder.

Allah Vâsi' olduğu içindir ki {يُؤْتِى الْحِكْمَةَ مَنْ يَشَٓاءُ} her kime dilerse hikmet verir, vermek için hiçbir kayd ile mukayyed olmaz. Men'-i mefsedet ve celb-i maslahat edecek sebebiyet ve hâkimiyeti, ilm-i hak ve bi'l-irâde fi'l-i savâb ile âlimiyyet-i fâile ve fâiliyyet-i nâfi'ayı yalnız kendine hasr etmez de erbâb-ı 'ukūlden dilediğine dahi verir {وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ} ve her kim hikmete erdirilirse, yahut -"tâ"nın kesriyle Ya'kūb kıraati üzere- her kime hikmet [914] verirse {فَقَدْ اُو۫تِىَ خَيْرًا كَث۪يرًا} o muhakkak birçok hayra erdirilmiş olur. ۞ Çünkü[6] hikmetsiz binde bir hayra erilirse, bir hikmet ile binlerle hayra erilir. Hikmet, dünya ve âhiretin hayrını tazammun eder. Hikmetsiz hayr ise bir var bir yoktur. {وَمَا يَذَّكَّرُ اِلَّٓا اُو۬لُوا الْاَلْبَابِ} ve fakat aklı temiz, özü sağlam olanlardan başkası tezekkür etmez. ۞ Hakk u savâbı ne kendi düşünür hatırlar, ne de ihtar kabul eder. Bizzat Allah teâlâ âyâtıyla ihtar ve tezkir eder de yine tezekkür etmez, etmeyince de hikmet-i ilâhiyeden istifade edemez. Demek ki hikmete ermek için vermek kâfî değil, almak da lâzımdır. Veren Allah vâsi' olduğundan şarta muhtaç değildir, amma alacak kul şarta muhtaçtır. Hikmete ermenin mebde'i tezekkürdür. Bu da temiz akıl, temiz kalb ile olur. Allah'ın verdiği aklı şehevâta ve şeytanın vesveselerine kaptıranlar ne vâridât-ı enfüsiyeyi, ne de mevârid-i âfâkiyeyi tezekkür ve tefekkür edemezler. Zihinlerinde

1 H ve F: "kendisinden".
2 H ve F: "ihsan".
3 M ve B: "masrafınızın"; B nüshasında kelimenin üzerine "mesârifinizin" şeklinde düzeltilmiştir.
4 H ve F: "Vâsi' ve".
5 H ve F -"İnfâkınızın da kadrini bilir, ecrini verir".
6 H ve F -"Çünkü".

bulamazlar. Ya hiç düşünmezler veya düşünseler bile hâtıralarına ircâʿ-ı nazar ederken alâʿim-i hakk u hayrı intihab edemezler. Edemeyince de tarîk-i hikmette yürüyemezler, bu suretle büyük bir fazl-ı ilâhî olan hikmet ancak temiz, öz, hâlis akıl sâhiplerine nasib olabilir. Binâenʿaleyh akıl ve hüsn-i ihtiyar hikmetin şartı, tezekkür de mebde'idir. Bunlar hep Allah vergisi ve meşiyyet-i ilâhiye eseridir. Şu vechile ki şerâit-i evveliye bilâ kayd u şart bir meşiyyet-i mütekaddimenin eser-i vehbi iken, nizâm-ı hikmette cereyân-ı âsâr meşiyyet-i abd maiyyetinde taʿalluk eden meşiyyet-i ilâhiye eseri olarak hem kesbî hem vehbîdir. Meşiyyet-i abd sebeb-i âdî, meşiyyet-i ilâhiye illet-i mûcibedir. Önünde sonunda meşiyyet-i ilâhiye bulunmadan hiçbir şey bulunmaz. Meşiyyet-i abd arada bir tarîktir. Meşiyyet-i ilâhiyenin bu tenevvüʿü de vüsʿat-i ilâhiyedendir. Ve bu suretle asl-ı hikmet mevhub ve âsâr-ı hikmet meksub ve mevhubdur.

[915] **Hikmet Ne Demektir?**

Bu kelime hüküm, hükûmet, ihkâm mânalarıyla alâkadar olarak masdar ve isim olur. Binâenʿaleyh iştirâk-i maʿnevî veya lafzî ile müteʿaddid mânalarda müstaʿmel olduğundan[1] makamına göre tefsîri îcab eder. Masdar olmak itibariyle esasında menʿ-i fesad ve celb-i salâh mânası vardır ki hüküm, hükûmet, muhkemlik hep bu esastan me'huzdur. Her nerede defʿ-i mefsedet ve celb-i menfaat ve maslahat varsa orada bir maʿnâ-yı hikmet vardır. Bunun için bir şeyin üzerine terettüb eden ve ondan maksud olan menfaat ve maslahata o şeyin hükmü ve hikmeti denilir ki hikmetin meʿânî-i ismiyesinden birisidir. Bunda tamamen bir illet-i gāiye mânası olmasa bile az çok maksud olmak şarttır. Buna binâen hikmet, "fâide"den ehas ve "illet-i gāiye"den eʿamdır. Zira hikmet, illet-i gâiyeden mukaddem de olabilir. Binâenʿaleyh hikmet denildiği zaman her hâlde ya bir illiyet ve maʿlûliyet veya daha eʿam olarak bir sebebiyet ü müsebbebiyet ve bir maʿnâ-yı terettüb mevzûʿ-i bahisdir. Yani hikmet behemehâl âhirin evvele redd ü ircâʿı ile bir nisbet-i muhkeme ve muntazame mânası ifade eder. Nitekim bir emri emr-i âhara isnad etmeye "hüküm" denildiği gibi ilmî,

1 B: "istiʿmâl olunduğundan".

amelî herhangi bir hükm-i musîbe de "hikmet" denilir. Hâsılı böyle tazammunî veya istilzâmî vücûh-i meʿânîden her biri dolayısıyla "hikmet", muhtelif mânalarda müşterek bir isim olmuştur. En umûmî olarak hikmet, menfaat ve maslahat ve ihkâm mânası dolayısıyla her ilm-i hasen ve amel-i sâlihin ismidir. Maʿamâfîh ilm-i amelîye ihtisâsı ilm-i nazarîden ziyade olduğu gibi amele ihtisası da ilimden ziyadedir. Aʿmâl-i sâliha içinde de amel-i ilmîye ihtisası daha ziyadedir. Bunlardan anlaşılır ki hem ilim hem amel hikmetin en esaslı mânasını teşkil eder. Bütün bu nokta-i nazarlarla hikmet, ber vech-i âtî muhtelif târiflerle tefsir edilmiştir:

1. Kavilde ve fiilde isabet (Mücâhid'den İbn Ebî Necîh[1]). [916] Kavl, nefsî ve lafzîden eʿamdır. Fiil de fiʿl-i kalb, fiʿl-i lisan ve sâir aʿmâlden eʿamdır. Herhangi bir hususta kalben veya lisânen şu şöyledir demeli ve öyle yapmalı ve isabet de etmeli, bu bir hikmet olur. Şu hâlde yalnız kavilde isabet hikmet olmadığı gibi yalnız fiilde isabet de hikmet olmayacaktır. Kavilde isabet hükm-i nefsînin hakk u savâb ve vâkıʿa mutâbık olması, yani ilim olup cehl, hata, yalan olmamasıdır. Fiilde isabet de o fiilin hem hükm-i nefsîye mutabakatı ve hem vâkiʿde kendisinden matlub olan âsârın gereği gibi üzerine terettüb edebilmesi, yani defʿ-i mefsedet ve celb-i menfaat eyleyebilmesidir ki bunlara o fiilin hükm ü hikmeti, gayesi, garazı veya illet-i gāiyesi denilir. Hâsılı kavilde isabet hakka, fiilde isabet hayra müteveccihdir. Hikmetin evveli ilm-i hak, âhiri fiʿl-i hayırdır. Hakīkat-i hikmet evvelinden ilmî, âhirinden amelî iki haysiyetin ictimâʿı demektir. Bu mâna diğer suretlerle de ifade edilmiştir, şöyle ki:

2. Hikmet ilim ve ameldir: İlim ve onunla ameldir. Bu ikisini cemʿ edemeyene "hakîm" denilmez (Mukātil ve İbn Kuteybe).[2] Burada ilim, maʿnâ-yı hakīkīsiyle yakīn demektir, bunu tavzih için ʿale'l-ekser "ilm ü amelde ihkâm ve itkan" yahut "tahkīk-i ilm ve ihkâm-ı amel" tâbirini kullanmışlardır. Zira[3] ilmin muhkemliği yakīniyetinde, amelin

---

1 M: "İbninüceyh"; H, F, B: "أبن نجيح". Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* V, 577:
«ومن يؤت الحكمة»، قال: الإصابة. عن ابن أبي نجيح، قال: سمعت مجاهدا قال:

2 Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* I, 276:
ابن قتيبة: هي العلم والعمل ولا يسمّى الرّجل حكيما حتّى يجمعهما.

3 B -"Zira".

muhkemliği gayesine hakkıyla isabetindedir. Bu evvelki târif bize gösteriyor ki hikmetten cüz olan ilim, tecribe ile müeyyed ve amelî kıymeti hâiz olan ilimdir. Hikmetten cüz olan amel de ilmî olan ve bir ilmin şâhid-i tahakkuku bulunan ameldir. Hâsılı hikmet, ilim ile iradenin mütenâsiben fiile çıkması ve o fiilin gāye-i maksûdesini arkasına takmasıdır. Taʿbîr-i âharla ilim ve sanatın ictimâʿıdır.

3. Hikmet: İlim ve fıkıh demektir (Mücâhid).[1] Bu tarif evvelkilerden başka gibi telakkī edilebilirse de öyle değildir. "Fıkıh" kelimesi esas itibariyle "hikmet" kelimesine [917] müradif gibidir. Mesela şunun hikmeti veya sırrı veya rûh u hakikati şudur yerinde "fıkhı şudur" denilir. Hikmet gibi fıkıh dahi vücûh ve esbâb-ı mufassalası ile ilm-i dakīk ve amel-i nâfiʿ ifade eder. Asl-ı lügatta fıkıh garaz ve maksadı anlayıp bilmektir. O hâlde ilim, ilm-i mutlak, fıkıh da o ilimden garazı idraktir ki amele de şâmildir. مَنْ يُرِدِ اللّٰهُ بِهِ خَيْراً يُفَقِّهْهُ فِي الدِّينِ hadîs-i şerîfi[2] dahi bu âyetteki hikmetten murad fıkıh olduğunu ifham edecek bir delil olarak gösterilebilir. Dinde fıkıh ise dinin makāsıdını[3] idrak demek olur ki bunun hakikati de "nefs-i insânînin leh ve aleyhindeki ahkâmı", hukūk ve vezâifini, menâfiʿ u mazarrâtını bilmek melekesidir. Bu da kendini ve ʿindallah merbut olduğu kavânîn ve ahkâmı ve ona göre kendi işini bilmek ve hatta yapmak iktidarıdır. Şu hâlde fıkhı olmayan ne kadar âlim olursa olsun hakîm olamaz. Bu târife göre şu da muhakkaktır ki fıkıhtan başka ilmi olmayanlara da hakîm[4] ıtlak edilemeyecektir. Fi'l-vâkiʿ fakīh olmak için fıkhın mütevakkıf olduğu usûlü bilmek de şarttır. Bu ise bütün ulûm ile alâkadardır. Fıkıh hem nazarî hem amelî haysiyeti hâiz bir ilim olduğu gibi, bir tahkīke göre amel-i ilmîye dahi şâmildir. Yani ilmi ile âmil olmayana hakikat olarak fakīh ıtlak edilmez. Binâenʿaleyh ilim, ilm-i tevhîd ve akāid gibi usûle,[5] fıkıh da ilm-i fürûʿ ve amele haml edilince bu târif, hikmet-i nazariye ve hikmet-i ameliyenin

---

1 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* V, 577:
عن مجاهد قوله: «يؤتي الحكمة من يشاء» الآية، قال: ليست بالنبوة، ولكنه القرآن والعلم والفقه.

2 Buhârî, İlim, 13: "Allah kimin hakkında hayır murad ederse onu dinde fakih kılar."

3 B: "maksadını".

4 B -"olamaz. Bu târife göre şu da muhakkaktır ki fıkıhtan başka ilmi olmayanlara da hakîm".

5 H ve F +"ve".

mecmûʿuna muntabık olmuş olur ki hâsılı; hikmet usûl ve fürûʿu, mebâdî ve makāsıdı hakāyık u dekāyıkıyla bilip yapacağını tâyin ve muktezâsıyla amel etmek meâline râciʿdir. Ancak fıkıhta yalnız ilmiyet mülâhaza edilirse bu târif gelecek olan dördüncü gibi olur.

4. Hikmet; meʿânî-i eşyâyı mârifet ve fehmdir (İbrâhim Nehaʿî).[1] Meʿânî, aʿyân mukabili olduktan başka mütekaddimîn lisânında illet kelimesi yerinde kullanılmakla evsâf-ı müessire ve ʿilel ü makāsıd demek [918] olacağından, bunun hâsılı aʿyân-ı eşyânın mutazammın oldukları evsâfı tanımak ve evsâf-ı müessire ve makāsıd-ı müterettibelerini anlamak, yani eşyâ beynindeki nizâm-ı illiyeti tâkip ile mâhiyyât ve gāyât-ı eşyâyı fehm eylemek demek olur. Bu târif, amel kaydını hazf etmiş ve hikmeti yalnız ilmî haysiyetle almış olduğundan evvelkilerden eʿamdır. Çünkü fiil ve amel takdîrine[2] de sâdık olabilir. Fakat mârifet ve fehmi bütün meʿânî-i eşyâ ile takyid edip mazmun ve cemʿiyyetini tezyid ettiğinden dolayı da min vech[in] ehasdır. Mârifet ve fehm, ilm-i mütkan meâlinde olup evvelâ cüz'îden küllîye intikal tarîkini ifham eder. Maʿamâfîh "vav" tertib iktizâ etmeyeceğinden aksine de muhtemildir. Bunlar Allah'ın sıfatı[3] olan hikmetten ihtirazdır. Zira ilm-i ilâhîye fıkıh denilmediği gibi mârifet ve fehm de denilmez. Çünkü bunlar sebk-i cehli îma ederler. Demek olur ki her mârifet hikmet olmaz, fehm de şarttır. Fehm ise bir şeyin sûret-i akliyesini kavramaktır. Eğer bu târife "amel" kaydı ilâve edilmiş olsaydı, o zaman bu hikmetin sâhibi bütün eşyâyı yapabilmek iktizâ ederdi ki o zaman âyetteki hikmete sâdık olamaz. Mârifet ve fehm kaydıyla sıfat-ı[4] ilâhiyenin târifi olmak da müşkil olurdu. Bu târif bütün ulûm ve fünûnun vahdete ircâʿıyla nesak-ı küllîsini ifade eden ve ilm-i hikmet-i ilâhiye tâbir olunan ilm-i

1 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* V, 578:
عن إبراهيم، قال: الحكمة: هي الفهم.
Begavî, *Meʿâlimü't-Tenzîl,* I, 334:
وَقَالَ إِبْرَاهِيمُ النَّخَعِيُّ: مَعْرِفَةُ مَعَانِي الْأَشْيَاءِ وَفَهْمُهَا.

2 B: "takdîrinde".

3 B: "sıfâtı".

4 B: "sıfât-ı".

aʿlâya muntabık olur. Meşhur olduğu üzere ilm-i hikmetin "hakāik-i eşyâyı mârifet" diye târifi de buna şebîh olmakla beraber bundan kāsırdır. Hakāik, sırf mâbaʿdettabîʿî olduğu gibi makāsıda şâmil de[1] olmaz. Lâkin beşerde böyle bir ilm-i hikmet mümkin midir? Evvelâ marifet ve fehm bilfiil değil meleke ve kuvve-i karîbe mânasına olunca mümkin ve vâkiʿdir. Sâniyen Allah murad edince mümkindir. Ve böyle bir ilm-i hikmet enbiyâda ve eʿâzım-ı evliyâullahda tasavvur olunabilir ve fi'l-hakīka Kur'ân'ın birçok yerlerinde hikmet, nübüvvet ile müfesserdir. Nitekim Süddî bu âyette de böyle tefsir etmiştir. Zira [919] nübüvvet hem ilmî hem amelî haysiyetle hikmet-i mevhûbenin en yüksek mertebesini ifade eder. Bunun içindir ki İbn Rüşd *Tehâfüt*'ünde "Her nebî hakîmdir, fakat her hakîm nebî değildir" diye bu hikmeti itiraf etmiştir.

5. Hikmet; akl fî emrillahdır (Zeyd b. Eslem ve oğlu).[2] Bunda da akıl akl-ı nazarî ve akl-ı amelîden eʿam ise de nefs-i amele şâmil değildir.

6. Hikmet, fehm demektir (Şüreyk).[3] Bu, bir taʿrîf-i lafzî olmakla beraber diğerlerinin cinsini ahz eylemiştir. Demek ki hikmet-i ilmiyenin[4] en umûmîsi fehmdir. Mutezile bunu kuvve-i fehmiyye mânasında ahz etmişlerse de doğrusu fiilen fehmdir. Ve her ikisi ʿatıyye-i ilâhiyedir. Fehmi olmayan hakîm olamaz.

Bu üç tarif, hikmeti yalnız haysiyet-i ilmiyesiyle mülâhaza etmiştir. Bunlara mukabil yalnız haysiyet-i ameliyesiyle mülâhaza edenler de vardır. Şöyle ki:

7. Hikmet, îcad demektir (*Taʿrîfât*-ı Seyyid'den).[5] Hikmet, nisbet-i illiyete râciʿ, illiyetin hakikati de halk u îcad olduğundan asıl hikmet îcad demektir. Fakat bu evvelâ Allah'ın hikmetine muntabıktır. Bir

---

1 H ve F -"de".

2 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* V, 578:
قال ابن زيد: «يؤتي الحكمة من يشاء» العقل في الدين، وقرأ: «ومن يؤت الحكمة فقد أوتي خيرا كثيرا».

3 İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fî ilmi't-tefsîr,* thk. Abdurrazzak el-Mehdî, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1422, I, 242.

4 B: "ilâhiyenin".

5 Seyyid Şerif Cürcânî, *et-Taʿrîfât,* Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1403/1983, s. 91:
الحكمة: تجيء على ثلاثة معانٍ: الأول: الإيجاد. والثاني: العلم. والثالث: الأفعال المثلثة، كالشمس والقمر وغيرهما.

de îcâd-ı mutlak bir izzet-i ilâhiye işi olduğundan hikmet yalnız âsâr ve müsebbebât-ı mahza ve münferide halk etmek değil, bununla beraber o müsebbebâtı yekdiğerine karşı menâfiʿ ve mesâlihi mutazammın olarak müterettiben îcad etmek, yani esbâb halk eylemektir. Bu suretle eser-i evvel eser-i sânîye, eser-i sânî sâlise ve helümme cerrâ sebeb ve illet-i ûlânın tesirine bir tarîk olur da o âsâr birbirlerine perçinlenmiş bir hâlde aralarında bir nizâm-ı müterettib cereyan eder ve buna "sünnetullah" tâbir olunur. İşte bütün sırr-ı hikmet bu nizâmın içindedir. Bunun için hikmetin meʿânî-i ismiyesinden biri de sünnet-i muhkemedir. Nizâm-ı hak, şerîʿat-ı hak, dîn-i hak ve bunlara ittibâʿ ve bu ittibâʿ ile îcâd-ı hakka tarîk olan her sîret-i hasene hep hikmettir. Ve yine [920] bundan dolayı hikmetin bir mânası da sebeptir. İşte bu vechile insanlarda dahi bir sebebiyet ve illiyet-i âdiye bulunduğundan bu hikmeti îcad eden Cenâb-ı Allah dilediği insanlara da bundan bir hisse bahşetmiş, tarîk-i hikmeti üzerinde onlara da velev âdî ve zâhirî olsun bir inşâ ve vazʿ-ı nizam mazhariyeti ihsan eylemiş demektir ki o insan bunda mûcid-i hakīkī değilse de îcâd-ı ilâhînin vâsıta-i tezâhürü olmak itibariyle onun tarîki olarak niyâbî bir kıymeti hâizdir. Hulâsa: Fahreddin Râzî'nin beyânına göre bu mânaca Allah'ın hikmeti hâlde veya meâlde ibâdın menâfiʿ veya[1] mesâlihi bulunan şeyler halk etmesi olduğu gibi, ibâddan da böyledir.[2] İnsanların hikmeti de diğer ibâdullahın menâfiʿ ve mesâlihi bulunan şeyler yapması, sünnet-i ilâhiyeyi fehm ve ona göre bir îcâd u ihtirâʿa sebep olması, yani sade kendine bir eser değil diğer âsâra ve bilhassa menâfiʿe sebep olan âsâr yapmasıdır. Ancak insanların haddizâtında mahluk ve müsebbeb oldukları mâlum bulunmakla mazhar-ı keşf ü îcad olanlar kendilerini sebeb-i evvel farz ederlerse ilmî haysiyette müsebbebden sebebe geçememiş olacaklarından zâhiriyyeden kalırlar da hükemâdan olamazlar.[3]

---

1 B: "ve".

2 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* II, 422:
وَالْحِكْمَةُ مِنَ اللهِ تَعَالَى خَلْقُ مَا فِيهِ مَنْفَعَةُ الْعِبَادِ وَمَصْلَحَتُهُمْ فِي الْحَالِ وَفِي الْمَآلِ وَمِنَ الْعِبَادِ أَيْضًا كَذَلِكَ.

3 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* VII, 59:
ثُمَّ قَالَ: «وَما يَذَّكَّرُ إِلَّا أُولُوا الْأَلْبَابِ» وَالْمُرَادُ بِهِ عِنْدِي وَاللهُ أَعْلَمُ أَنَّ الْإِنْسَانَ إِذَا رَأَى الْحِكَمَ وَالْمَعَارِفَ حَاصِلَةً فِي قَلْبِهِ، ثُمَّ

8. Hikmet: Eşyâyı mevzi ve mertebesine koymak[1] ki bu da zâhiren cemîʿ eşyâya nâzır olduğundan sıfat-ı ilâhiyeyi ve hikmet-i külliyeyi târifdir. Ancak herhangi bir şeyi mevzi ve mertebesine koymak denildiği zaman da hikmet-i cüz'iyeye muntabık olacağından insanların sıfatına da sâdık olur. Bir de bu vazʿ hîn-i îcaddaki vazʿ-ı evvele[2] ve baʿde'l-îcad vazʿ-ı sânîye mütenâvildir. Ve hikmetin bir nizâm-ı tertib ve terettübü mûcib veya muktezî olduğunu da müşʿirdir. Bu surette bilâ tertîb îcad, mefhûm-ı hikmetten hâriç olur. Maʿamâfîh bu târif, vazʿ-ı sânî mülâhazasıyla daha ziyade "adl"in târifi olmak üzere meşhurdur. Şu hâlde hikmet, adalet demek olur. Hikmet-i ameliye denilen nazarî ilm-i ahlâkı ifrat ve tefrit beyninde adl esası üzerine binâ edenler bu mânayı almışlardır.

9. [921] Efʿâl-i hasene-i sâibeye ikdamdır.[3] Bunda hikmetin hüsn ü hayra müteveccih olduğu ve bu gayenin mütenâhî olmayıp müstemirren ikdam lâzım geldiği ve binâenʿaleyh hikmetin bir meleke-i sâbite, bir hulk olduğu musarrah demektir[4]. "Âkıbeti mahmud olan fiili yapmak" târifi de buna karîbdir.

10. Siyasette bikaderi't-tâkati'l-beşeriyye Hâlık sübhânehu ve teâlâ'ya iktidâdır ki bu da ilmini cehilden, fiilini cevrden, cûdunu buhlden, hilmini sefehden tenzih ile olur (Fahreddin Râzî tefsirinden).[5] "Siyaset" tâbiri bu târife bir hususiyet veriyor gibi görünürse de كُلُّكُمْ رَاعٍ وَكُلُّكُمْ

تَأَمَّلَ وَتَدَبَّرَ وَعَرَفَ أَنَّهَا لَمْ تَحْصُلْ إِلَّا بِإِيتَاءِ اللهِ تَعَالَى وَتَيْسِيرِهِ، كَانَ مِنْ أُولِي الْأَلْبَابِ، لِأَنَّهُ لَمْ يَقِفْ عِنْدَ الْمُسَبِّبَاتِ، بَلْ تَرَقَّى مِنْهَا إِلَى أَسْبَابِهَا، فَهَذَا الِانْتِقَالُ مِنَ الْمُسَبِّبِ إِلَى السَّبَبِ هُوَ التَّذَكُّرُ الَّذِي لَا يَحْصُلُ إِلَّا لِأُولِي الْأَلْبَابِ، وَأَمَّا مَنْ أَضَافَ هَذِهِ الْأَحْوَالَ إِلَى نَفْسِهِ، وَاعْتَقَدَ أَنَّهُ هُوَ السَّبَبُ فِي حُصُولِهَا وَتَحْصِيلِهَا، كَانَ مِنَ الظَّاهِرِيِّينَ الَّذِينَ عَجَزُوا عَنِ الِانْتِقَالِ مِنَ الْمُسَبِّبَاتِ إِلَى الْأَسْبَابِ.

1 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân,* II, 262:

وقيل: في الأصل الحكمة في التحقيق وضع كل شيء موضعه، ودفع كل حق إلى مستحقه، ولهذا قال بعض الفلاسفة في حد الحكمة: إنه العلم والعمل بالعلم في وضع الأشياء مواضعها، والعمل في إيصال كل ذي حق إلى مستحقه.

2 H: "ûlâya".

3 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* VII, 59:

بَلْ هِيَ مُفَسَّرَةٌ إِمَّا بِمَعْرِفَةِ حَقَائِقِ الْأَشْيَاءِ، أَوْ بِالْإِقْدَامِ عَلَى الْأَفْعَالِ الْحَسَنَةِ الصَّائِبَةِ.

4 H ve F: "değildir".

5 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* II, 422:

وَقِيلَ هِيَ الِاقْتِدَاءُ بِالْخَالِقِ سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى فِي السِّيَاسَةِ بِقَدْرِ الطَّاقَةِ الْبَشَرِيَّةِ وَذَلِكَ بِأَنْ يَجْتَهِدَ بِأَنْ يُنَزِّهَ عِلْمَهُ عَنِ الْجَهْلِ وَفِعْلَهُ عَنِ الْجَوْرِ وَجُودَهُ عَنِ الْبُخْلِ وَحِلْمَهُ عَنِ السَّفَهِ.

مَسْؤُولٌ عَنْ رَعِيَّتِهِ hadîs-i şerîfi[1] medlûlü teemmül olunursa umûmiyeti tezahür eder. Maʿamâfîh bu târif her hâlde hikmetin hâkimiyet mânasıyla alâkasını ibraz eyler.

11. Hikmet: Ahlâk-ı ilâhiye ile tahalluk[2] (Râzî). Nitekim bir hadîs-i şerifte تَخَلَّقُوا بِأَخْلَاقِ اللّٰهِ buyurulmuştur.[3] Fâtiha'da ahlâk-ı ilâhînin bir tecellîsini görmüştük. Sûre-i Nûn'da Aleyhissalâtu vesselam Efendimiz hakkındaki وَاِنَّكَ لَعَلٰى خُلُقٍ عَظِيمٍ [el-Kalem 68/4][4] âyet-i celîlesi de bunun en büyük misâlini göstermiştir. Ahlâk-ı ilâhiye ve huluk-ı azîm ahlâk-ı Kur'an olduğu da tefsîren beyan olunmuştur. بُعِثْتُ لِأُتَمِّمَ مَكَارِمَ الْأَخْلَاقِ hadîs-i şerîfi[5] mûcebince Fahr-i kâinat Efendimiz'in sırr-ı biʿseti de bu noktada toplanmıştır. Şüphe yok ki akıl, fehm, iman, marifet, ilim bu tahallukun erkânından değilse şerâitindendir. Âyette وَمَا يَذَّكَّرُ اِلَّٓا اُو۬لُوا الْاَلْبَابِ da bunu beyan etmiştir. Hikmetin kâh ilim ve kâh amel ve kâh her ikisi olmak üzere mülâhazası da bundan nâşîdir. Bunun için esbâb ile müsebbebât, mebâdî ile gāyât arasındaki sırr-ı nisbete râciʿ olan hakīkat-i hikmet, ilim ile amel arasındaki sebebiyet ve müsebbebiyet nizâmında tecellî etmek itibariyle ilk[6] târifler vechile ilm ü amelde ihkâm ve kavl ü fiilde isabet diye târif olunduğu zaman mecmûʿu mülâhaza olunduğu gibi, sebep olan taraf-ı evvelin vücudda tekaddümüne binâen ilim ile, sonra bu nisbetten [922] maksad netice ve gaye olması[7] vücudda muahhar olan gayenin ilimde mukaddem bulunması itibariyle de amel ile târif edilmiştir. Fakat şunu unutmamak iktizâ eder ki sebebiyet ve müsebbebiyet nisbetini ve bu nisbette defʿ-i mazarrat ve celb-i menfaat mefhûmunu tazammun eden hikmet, netîce-i amele tesebbübü olmayan ilme ve kezâlik ilimden münbaʿis olmayan amele ve her ikisinin celb-i maslahatı değil celb-i mefsedeti

---

1 Buhârî, Cumʿa, 10: "Hepiniz çobansınız ve hepiniz sürünüzden sorumlusunuz."
2 B: "taʿalluk".
3 "Allah'ın ahlâkıyla ahlaklanınız" (Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* VII, 58. Senedi yoktur. Bk. Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdîsi'd-daîfe ve'l-mevdûʿa,* VI, 346).
4 "Ve her hâlde sen pek büyük bir ahlâk üzerindesin."
5 "Mekârim-i ahlâkı tamamlamak üzere gönderildim." Beyhakī, *es-Sünenü'l-kübrâ,* X, 323. Krş. *Muvatta',* Hüsnü'l-Huluk, 8; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 381.
6 H +"ilk".
7 F +"ve".

istihdaf eden kısmına muntabık olamayacağından ilme hikmet denilmesi, üzerine amel-i nâfi'in terettüb edebilmesi, yani ilm-i amelî olması haysiyetine, amele hikmet denilmesi de ilimden mütesebbib ve ona mütefer-ri' olması, yani amel-i ilmî bulunması ve mazarrat u mefsedeti istihdaf etmemesi haysiyetine râci'dir. Binâen'aleyh herhangi bir ilm-i nazarî bizzat bir hikmet olmadığı gibi, tesadüfî olan herhangi bir amel-i gayr-i ilmî de öyledir. Ve bunun için hikmet-i ilâhiyede ne ilm-i nazarî vardır, ne de amel-i[1] tesadüfî. Buna binâendir ki nizâm-ı illiyete müstenid olan hakīkat-i ilm, tesadüfü inkâr eder. Tesadüf, hakikate ve ilme nazaran değil, sebebini bilmeyen cehle nazarandır. Tesadüf nazariyesi dâima cehil nazariyesidir. Ve böyle olduğu için mebde'de bir tesadüf davasına müncer olmaktan kurtulmayan tabiat, tabiatın mebde'-i evvel ve illet-i ûlâ olması nazariyesi gayr-i ilmîdir. Ve bütün ulûm u fünûnun cereyânına münâfî bir cehalettir. Fi'l-hakīka bütün vukû'âtı ve kemâlâtı bir vechile tesadüfe hamleden bir fikrin ne kendisinde ne eserinde hikmet nasıl tasavvur olunabilir? Hikmet ve vücudda ihkâm her hâlde ilme, ilim de alîm-i kül ve hakîm-i mutlak olan bir sebeb-i evvele istinad eder. Ve hikmet-i âlem bu hakîm-i mutlakın izzet ü hikmetine şâhiddir. Ve hikmet-i beşerin mebde'i O'na iman ü mârifet, gayesi de O'nun nizâm-ı hikmetini, sünnet-i câriyesini tezekkürle O'na ittibâ' ve ahlâkıyla tahalluk edip her hareketinde savâb u nâfi' olanı yapmaktır. Demek ki sebeb-i evvel olan Allah teâlâ'ya mahlûkāttan her birinin iki nevi istinâdı vardır. Birisi O'na [923] bizzat bir istinad ve müsebbebiyettir ki her şeyin hususiyeti bununla kāimdir. Eğer bu hususiyet ve istinâd bi'z-zât[2] olmasa idi âlemde hiçbir şey diğerinden temayüz etmez, efrâd-ı vücud tahakkuk edemezdi. Bu nokta, mü'minin Allah'a tevekkülü, izzet-i ilâhiyeye ve hârikaya imanı mebde'idir. Burada akıl değil ancak iman hâkimdir. Diğeri hâlden ezele, ezelden ebede doğru müteselsil bir sebebiyet ve müsebbebiyet alâkası içinde nâmütenâhi vesâit ile olan istinaddır ki bunda bütün eşya birbirine tutunarak hey'et-i umûmiyesiyle evvel ü âhirinden Allah'a dayanır. Bu da

1 M ve B: "ilm-i".
2 H -"bizzat".

hikmet-i ilâhiye meselesidir ve akl u ilim sahasıdır. Hikmet-i beşer bu iki nevi irtibat ü istinadın hâsılasına intibak edecektir. Burada akıl ile kalb birleşecek ve insan, insân-ı kâmil olacaktır. Ve insân-ı kâmil olanlar ilelebed vücudda bir sırr-ı hâkimiyete nâil olurlar da hiçbir zaman bunda asalet iddia etmezler ve onu hâkimiyet-i ilâhiyenin bir cereyânı tanırlar. Nitekim Hazret-i İbrâhim sırr-ı ihyâya nâil olduğu hâlde اَنَا اُحْيِي وَاُمِيتُ demeyip رَبِّىَ الَّذِى يُحْيِى وَيُمِيتُ [el-Bakara 2/258] demiştir. Hâlbuki Nemrud bir mülke nâil olmakla اَنَا اُحْيِى وَاُمِيتُ davasına kalkışmıştır. وَمَا يَذَّكَّرُ اِلَّٓا اُولُوا الْاَلْبَابِ İnsanlarda mebde'-i hikmet olan akıl, sırf bir ʿatıyye-i[1] ilâhiye olduğu gibi, mebde'-i izzet olan kalb ve nefs de bir ʿatıyye-i[2] ilâhiyedir. Bunlar bizzat Allah'a istinad ederken eserleri olan efʿâl dahi kesblerinin tesebbübüyle hem bi'z-zât ve hem bi'l-vâsıta bir ʿatıyye-i[3] ilâhiyedir. يُؤْتِى الْحِكْمَةَ مَنْ يَشَٓاءُ ʿale'l-ıtlâk bu iki cihete nâzırdır. وَمَا يَذَّكَّرُ اِلَّٓا اُولُوا الْاَلْبَابِ da lübb itibariyle vehbe, tezekkür itibariyle kesb ü vehb mecmûʿuna tenbihdir. Demek ki mahz-ı fazlından Cenâb-ı Allah dilediğine hak ile bâtılı, vaʿd-i ilâhî ile vaʿd-i şeytânîyi fehm ü temyiz ederek ona göre amel-i savâbı yapacak ve menʿ-i fesad ile celb-i maslahat edecek bir hikmet ve hâkimiyet bahşeder. Hikmet ise bir sebebe birçok müsebbebâtın terettübünü muktezî olduğundan hayr-i kesîr olur. Fakat ilim ve fehm amel-i muhkem için bir sebep veya şart olmakla beraber illet-i tâmme olmayacağından ehl-i akl u fehmin kesbleriyle tezekkür ve [924] tefekkür edip iradelerini sarf etmeleri de hikmet nokta-i nazarından bu hâkimiyete ve bu hayr-ı kesîre ermek için şarttır. Bu suretle her akıl sâhibinin derece-i aklına göre hikmetten bir hissesi vardır. Ve her hâlde vaʿd-i şeytânî ile vaʿd-i Rahmânîyi fehm ü temyîz etmek için bidâyetinde[4] insan tefekkür ve tezekkür üzere bulunmalıdır. Bilâhare bu tezekkür ve o hikmet feyz-i Hak ile bir meleke olur da insan mertebesine göre ahlâk-ı ilâhiye ile tahalluk eder, akl-ı amelîsi kuvvetlenir, bildiği ve[5] yaptığı hakk u savâbdan şaşmaz. Şu hâlde

1 B: "âyet-i".
2 B: "âyet-i".
3 B: "âyet-i".
4 H: "bidâyette".
5 M ve B -"ve".

tezekkür ile alâkadar olan ilm-i nazarî bizzat bir hikmet değilse de ilm-i amelîye sebep olabilmesi itibariyle mukaddimât-ı hikmetten sayılabilir. Bunun için ilm-i nazarî hikmetin evveli addedilerek "hikmet-i nazariye" tesmiye edilmiştir. Lâkin yalnız bunda tevakkuf edip kalmak, şeytana yol kestirmek demektir, bu nihâyet bir feylesofluktur. Yani hikmet değil, hikmet lafı etmektir. Sırf felsefe ile uğraşmanın makduh olması da bundandır. Bunların ekserîsinin fiili kavline uymaz. O zaman kavli savab ise fiili hata, fiili savab ise kavli hata olacağından mevcudiyetleri bir tenakuz teşkil eder. Bu hâl yalnız kendilerini mahzul etmekle kalmaz, diğerlerini de idlâl eder de şeytan ve şeytanet mefhûmunda dâhil olurlar. Bundan tahzir için سَلُوا عِلْمًا نَافِعًا وَتَعَوَّذُوا مِنْ عِلْمٍ لَا يَنْفَعُ "İlm-i nâfiʿ isteyiniz ve menfaatsiz ilimden istiʿâze ediniz"[1] buyurulmuştur. İşte birçok ulemânın hikmeti târif ederken amelde ısrar etmeleri, hikmeti abesden tefrik ve celb-i menfaat mefhûmunu tahakkuk ettirmek içindir. Zira ilm ü mârifet pek yüksek bir şey olmakla beraber lafta ve kuvvede kaldıkça veya fiilde hilâfı tatbik olundukça beyhude bir ibtilâdan başka bir şey değildir. Fiil olmasa idi ilmin ilim olduğu tahakkuk edemezdi. Allah teâlâ bile kâinatı bilip de halk etmese idi hikmeti mevcud olmazdı. Ahlâk-ı ilâhî ile tahallukta bu mâna da mühimdir. Buna mukabil diğer bir kısım ulemânın ilmi [925] ahz etmeleri de ilimsiz amelin hikmet olamayacağını bilhassa anlatmak içindir. Yoksa ameli istihdaf etmeyen ve vücudda tahakkuk-ı hayr hedefine nâzır olmayan ilme hikmet demek için değildir. Demek ki asıl hakikat ikisinin ictimâʿındadır. O hâlde evvelki târifleri esas olarak almak[2], diğerlerini de bunların birer haysiyetle şerhi gibi telakkī etmek lâzım gelir. Binâenʿaleyh ilim ve ameli hikmetin birer nevʿi değil, birer cüz'ü olarak ahz etmek iktizâ eder. Yani hikmet ya ilm-i savâb veya fiʿl-i savâb değil, ilm-i savâb ile fiʿl-i savâbdır. Bunların her birine müstakillen hikmet ıtlâkı mecaz veya ıstılahtır. Bu îzah ile amelin imandan cüz olmadığı hâlde dinden cüz olmasının vechi de tezahür eder. Kezâlik akıldan sonra

---

1 İbn Mâce, Dua, 3:
قَالَ رَسُولُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: سَلُوا اللّٰهَ عِلْمًا نَافِعًا، وَتَعَوَّذُوا بِاللّٰهِ مِنْ عِلْمٍ لَا يَنْفَعُ.

2 H -"almak".

tefekkür ve tezekkür hikmetin şartı olduğundan ilm-i amelîden evvel nazarînin dahi hikmet-i beşerin bir cüz'ü değilse bile bir mukaddimesi olacağı ve bunun behemehâl ilm-i amelîyi, onun da nâfiʿ ve hayr olan ilm-i amelîyi istihdaf etmesi ve her hâlde mârifetten ubûdiyete geçilip وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْاِنْسَ اِلَّا لِيَعْبُدُونِ [ez-Zâriyât 51/56][1] hikmetinin tahakkuk ettirilmesi lüzûmu anlaşılır ki, fıkh-ı İslâmînin üslûbu da budur. Herhangi bir matlabda taʿammuk-ı nazarî ile kalıp amele geçememek hüsran demektir. Hikmet-i nazariye enfüs ü âfakiyle kâinattaki sünnet-i câriye-i ilâhiyeyi mütâlaa ve tefekkürden hâsıl olur. Âlem bir kitâb-ı hikmettir. Kur'an da bu hikmetin ledünniyâtını tezkir ve ihtar eder. Âlem bir hâl, Kur'an da bu hâlin evvel ü âhiridir. Erbâb-ı akıl hâli görmeli, evvel ve âhiri tezekkür etmeli, hikmete ermelidir. Hâli görmemek veya içinde boğulup kalmak, ondan evvele intikal edememek veya edip tevakkuf etmek ve âhire kadar hikmeti tâkip etmemek, ettikten sonra da ona ittibâʿ etmeyip fekk-i tâbiʿiyete çalışmak hikmete muhaliftir. Bu suretle hikmetin evveli eşyâya nazar ü tezekkür ile fehm ü ilim, evsatı dîn ü tâat, âhiri saʿâdet-i âhirettir. Ve bunun için hikmet hayr-ı kesîri muhtevîdir. Bu meʿânîyi tesbit için denilmiştir ki:

12. [926] Hikmet: Tefekkür fî emrillah ve O'na ittibâʿdır (İbn Kāsım'dan Kuşeyrî).[2]

13. Hikmet: Allah'a tâat, fıkıh, din, ameldir (Kuşeyrî).[3] Bu on üç târif, maʿnâ-yı[4] hikmeti efrâdını câmiʿ, ağyârını mâniʿ bir surette tasavvur edebilmeye kâfîdir. Fakat daha ziyade tenvir edebilmek için şunları da mülâhaza etmeliyiz ki her birinde bir hâssa-i müfîde vardır:

14. Hikmet bir nûrdur ki vesvese ile makam beyni bununla fark edilir (Ebu Osman)[5].

---

1 "Ve Ben, cinn ü insi ancak Bana kulluk etsinler diye yarattım."

2 Kurtubî, *el-Câmiʿ li-ahkâmi'l-Kur'ân*, III, 330. Krş. Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* II, 684: وَرَوَى عَنْهُ [عن مَالِك بْنُ أَنَسٍ] ابْنُ الْقَاسِمِ أَنَّهُ قَالَ: الْحِكْمَةُ التَّفَكُّرُ فِي أَمْرِ اللهِ وَالْإِتِّبَاعُ لَهُ.

3 Kurtubî, *el-Câmiʿ li-ahkâmi'l-Kur'ân*, III, 330. Krş. Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* II, 684: وَقَالَ [مَالِك بْنُ أَنَسٍ] أَيْضًا: الْحِكْمَةُ طَاعَةُ اللهِ وَالْفِقْهُ فِي الدِّينِ وَالْعَمَلُ بِهِ.

4 H -"maʿnâ-yı".

5 Ebû Osman Saîd b. Sellâm el-Mağribî (ö. 373/983). Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* II, 684:

15. Sürʿat-i cevab maʿa isâbeti's-savâb (Bündar İbnü'l-Hüseyn).[1]

16. Savâba red (Mufaddal[2])

17. Ervâhın münteha-yı sükûnet ve itmi'nânı (Kettânî).[3]

18. İşaret bilâ ʿille,[4] yani mâfevkinde illet tasavvur olunmayan Hak teâlâ'dan bilâ kayd ü şart vârid olup şekk ü şüphe, zaʿf u fesad ihtimali bulunmayan, niçin ve neden diye taharrîye hâcet bırakmayan işaret.

19. Cemîʿ ahvâle hakkı işhâd.[5]

20. Salâh-ı dîn ü dünya.[6]

21. İlm-i ledünnî.[7]

22. Vürûd-i ilham için tecrîd-i sır.[8]

23. Bunların hepsi.[9]

Görülüyor ki bunların bazıları hikmet ilm ü amel derken meseleyi kalb ve vicdâna dayamışlardır. Fi'l-vâkiʿ ilm ü amel, akıl ve irade mülâhaza olunurken ortada ikisinin nokta-i telâkīsi[10] olan ihtisâsât-ı vicdâniyeyi hesap etmemek doğru olmaz. Çünkü وَمَا يَذَّكَّرُ اِلَّٓا اُو۬لُوا الْاَلْبَابِ lübb mefhûmuyla aklın bu özüne işaret etmiştir. Şuʿûr-ı şuʿûr demek olan vicdan, nefsin

---

وَقَالَ أَبُو عُثْمَانَ: نُورٌ يُفَرِّقُ بِهِ بَيْنَ الْوَسْوَاسِ وَالْمَقَامِ. وَوُجِدَتْ فِي نُسْخَةٍ: وَالْإِلْهَام بَدَل الْمَقَامِ.

1 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* II, 684:
وَقَالَ بُنْدَارُ بْنُ الْحُسَيْنِ: سُرْعَةُ الْجَوَابِ مَعَ إِصَابَةِ الصَّوَابِ.

2 H ve F: "Fazl"; M: "Fadıl"; B: "Fâzıl". Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* II, 271; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* II, 684:
وَقَالَ الْمُفَضَّلُ: الرَّدُّ إِلَى الصَّوَابِ.

3 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* II, 684:
وَقَالَ الْكَتَّانِيُّ: مَا تَسْكُنُ إِلَيْهِ الْأَرْوَاحُ.

4 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* II, 684:
وَقِيلَ: إِشَارَةٌ بِلَا عِلَّة.

5 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* II, 684:
وَقِيلَ: إِشْهَادُ الْحَقِّ عَلَى جَمِيعِ الْأَحْوَالِ.

6 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* II, 684:
وَقِيلَ: صَلَاحُ الدِّينِ وَإِصْلَاحُ الدُّنْيَا.

7 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* II, 684:
وَقِيلَ: الْعِلْمُ اللَّدُنِّيُّ.

8 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* II, 684:
وَقِيلَ: تَجْرِيدُ السِّرِّ لِوُرُودِ الْإِلْهَامِ.

9 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* II, 684:
وَقِيلَ: مَجْمُوعُ مَا تَقَدَّمَ ذِكْرُهُ.

10 M: "telakkīsi".

kendini kendinde fi'l-hâl bir buluştur ki bunun lemhaları onun ânât-ı[1] hayatını teşkil eder. Bir lemha-i vicdanda her nefs kendisinin ikilik içinde bir vahdetini görür ki biri bulan nefs, biri bulunan nefsdir. Bulan kim, bulunan kim? Burada şâyân-ı hayret bir sırr-ı vahdet müncelîdir. Kalb dediğimiz şey de nefsin bu merkez-i vahdetidir. Kalb-i cismânî bedendeki âʿsâb ve ʿadelâtın [927] ensicesine mâlik olduğu gibi, kalb-i rûhânî de böyle bir şebeke-i fiʿl ü infiʿâldir. Kalb-i cismânî harekât-ı mütevâliyesiyle nasıl bir inkıbaz ve inbisat münavebesi yapıyor ve hayât-ı cismâniye bu inkıbâz u inbisâtın hadd-i telâkīsine nasıl medyun bulunuyorsa kalb-i rûhânî de böyle bir tekallüb-i maʿnevî tevâlîsi içinde bir inkıbâz u inbisat münavebesi yapar ve hayât-ı maʿneviye bunların ânât-ı telâkīleri olan lemha-i vicdâna medyun bulunur da her iki mânasıyla hayatın kökü[2] kalbin temâyülât ve tekallübâtına ibtinâ eder. Kalb-i cismânînin inkıbaz ve inbisâtı akciğerlerin havadan nefes alıp vermesinden zâhiren nasıl bir imdad alıyorsa, bâtınen kalb-i rûhânî dahi inkıbaz ve inbisâtında rûh-i emrî ile enfâs-ı rahmâniyenin imdadından feyz alır. Enfâs-ı rahmâniyenin çekilmesi bir inkıbaz, vürûdu da bir inbisat ifade eder. وَاللّٰهُ يَقْبِضُ وَيَبْصُطُ [el-Bakara 2/245]. İnkıbâzın inbisâta intikal ettiği lemha-i vicdan nefsde bir lezzet, inbisâtın inkıbâza intikal ettiği lemha-i vicdan da bir elem olur. İnkıbaz, kalbin kendine rücûʿu, elem de bu rücûʿ içinde hisse-i ʿademi bir tadışıdır. İnbisat kalbin nefes-i Rahman'a vusûlü, lezzet de bu vusul içinde vücûdu bir tadışıdır. Kabz-ı ilâhî nefse imdâd-ı sâbıkı yutturup haslet-i asliyesi olan ʿademi tattırmak üzere kalbi kendine ircâʿ eden bir terk ü sevk, bast-ı ilâhî de bilakis kalbi kendinden alıp vücûdu tattıran bir imdaddır. Bunun içindir ki insan kendi kendine bırakılıverdiği zaman pek ziyade münkabız ve müteellim olur da kendini her şey farzeden o azgın insan bu lahzada Hak'dan cüz'î bir imdad almak için kıvrıldıkça kıvrılır. Hâsılı hayat gerek zâhirde ve gerek bâtında Hak ile böyle bir muʿâmele-i mütevâliyedir. İnkıbâzın imtidâdı bir maraz, inbisâtın imtidâdı da bir marazdır. İnkıbâz-ı küllî memat, inbisât-ı küllî

1 H: "âsâr-ı".
2 M: "gökü".

yine memattır. Biri boğar, biri çatlatır. Sıhhat-i hayat, kalbde inkıbâz u inbisâtın hadd-i telâkīsinde, elem ü lezzetin münavebesinde, istikbale nazaran hikmet, ye's ü [928] ümidin tevâzününde, beyne'l-havfi ve'r-recâ iʿtidâl ü metanetindedir.

Hikmetin masdar mânası îzah edilirken meʿânî-i ismiyesinden birçoğu da bu meyanda bi'l-münâsebe zikredilmiş oldu ki bazısına ıtlâk-ı hâs, bazısına ıtlâk-ı âm ile hikmet nâmı verilir. Binâenʿaleyh maʿlûmât-ı muhkeme, ahlâk-ı hamîde, sınâʿat-ı nâfiʿa, menfaʿat-i müterettibe ve maksûde, sebeb ve sebebiyet, mâniʿ-i mefsedet veya câlib-i maslahat olan herhangi bir şey, mûcib-i ibret ü nasihat olan herhangi bir söz, acâib-i esrar, nübüvvet, sünnet-i muhkeme, âdetullah, sünnet-i nebeviye, şeriat, din, kitap, Kur'an, İncil işte bunların her biri hikmetin meʿânî-i ismiyesindendir.

Mukātil'den rivayet olunuyor ki: Hikmet Kur'an'da dört vechile tefsir edilir:

1. Mevâʿiz-i Kur'an mânasına hikmet ki Sûre-i Bakara'da وَمَٓا اَنْزَلَ عَلَيْكُمْ مِنَ الْكِتَابِ وَالْحِكْمَةِ يَعِظُكُمْ بِه۪ [el-Bakara 2/231] bu mânayadır.
2. Fehm ü ilim mânasına hikmet ki وَلَقَدْ اٰتَيْنَا لُقْمٰنَ الْحِكْمَةَ [Lokman 31/12] gibi.
3. Nübüvvet mânasına hikmet ki Sûre-i Nisâ'da فَقَدْ اٰتَيْنَٓا اٰلَ اِبْرٰه۪يمَ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ [en-Nisâ 4/54][1], Bakara'da وَاٰتٰيهُ اللّٰهُ الْمُلْكَ وَالْحِكْمَةَ [el-Bakara 2/251] bu mânayadır[2].
4. Acâib-i esrârıyla Kur'an ki Sûre-i Nahl'de اُدْعُ اِلٰى سَب۪يلِ رَبِّكَ بِالْحِكْمَةِ [en-Nahl 16/125],[3] kezâlik bu âyetteki وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ اُو۫تِيَ خَيْراً كَث۪يراً bu mânayadır demiştir.

Fahreddin Râzî de bu dört mânanın ʿinde't-tahkīk ilim mânasına râciʿ olduğunu söylemiştir.[4] İbn Mesʿûd ve Dahhâk vesâireden يُؤْتِي الْحِكْمَةَ مَنْ يَشَٓاءُ'da

---

1 "…Evet, biz âl-i İbrâhim'e kitap ve hikmet verdik…"
2 H ve F: "mânayadırlar".
3 "Rabbin yoluna davet et, hikmet ile…"
4 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* VII, 58:
يُرْوَى عَنْ مُقَاتِلٍ أَنَّهُ قَالَ: تَفْسِيرُ الْحِكْمَةِ فِي الْقُرْآنِ عَلَى أَرْبَعَةِ أَوْجُهٍ أَحَدُهَا: مَوَاعِظُ الْقُرْآنِ، قَالَ فِي الْبَقَرَةِ «وَما أَنْزَلَ عَلَيْكُمْ

"hikmetten murad Kur'an'dır" diye; İbn Abbas'dan bir rivayette, "Kur'ân'ın nâsih ve mensûhunu, muhkem ve müteşabihini, mukaddem ve muahharını mârifettir" diye; İbrâhim ve Ebü'l-Âliye ve Katâde'den "fehm-i Kur'an" diye; Hasan'dan "veraʿ fî dînillah" diye; Rebîʿ b. Enes'den "haşyet" diye tefsir edildiği de menkuldür.[1] Bunlar da bâlâda naklettiğimiz mânalara zammedilince [929] mecmûʿu yirmi dokuz vecih tefsire bâliğ olur. Bunların bazısı maʿnâ-yı masdarî, bazısı hâsıl-ı masdar, bazısı da ism-i mahz olmakla beraber bir kısmı ilme, bir kısmı amele, bir kısmı da her ikisine râciʿ olduğundan bu tafsîlât kısmen misâl ve târife haml edilmek suretiyle mecmûʿu üç tefsîre ircâʿ olunabilir ki amel-i nâfiʿe müeddî olmak haysiyetiyle ilim, ilme müterettib olmak haysiyetiyle amel-i nâfiʿ, biri de ilm ü amelde ihkâm, taʿbîr-i âharla kavil ve fiilde isabet veya ilim ve fıkıh mânalarıdır. Bu mânalar ise mütekārib ve mütelâzımdırlar, tahsîse hiçbir kârine yoktur. "Lâm"ın ʿahde hamliyle hikmet-i nübüvvet, hikmet-i Kur'an mânaları muhtemil مَنْ يَشَٓاءُ ve hayr-ı kesîr az çok buna bir kârine gibi ise de, âyetin gerek mâkabline irtibatı, gerekse وَمَا يَذَّكَّرُ اِلَّٓا اُو۬لُوا الْاَلْبَابِ ile cihet-i kesbe işareti de muhtevî bulunması cins ve hakīkat-i hikmete hamlini iktizâ eylediğinden muhakkikīnin muhtarları bu üç mânadan maʿnâ-yı masdarî veya hâsıl-ı masdar olarak bilâ tahsis tefsirdir. Hayr-ı kesîr medhi her hâlde bu yukarıda îzah eylediğimiz vechile iki haysiyetin cemʿinde zâhirdir. Menʿ-i mefsedet ve celb-i maslahat maʿnâ-yı esâsîsinin bilfiil tahakkuku da buna mütevakkıftır. Her nevi hikmet Allah'ın ihsânıdır. Fakat hayr-ı kesîr hikmet-i kâmilededir. Ekmel hikmet de hayr-ı küldür.

مِنَ الْكِتابِ وَالْحِكْمَةِ يَعِظُكُمْ بِهِ» (الْبَقَرَةِ ٢/١٣٢) يَعْنِي مَواعِظَ الْقُرْآنِ... وَمِثْلُهَا فِي آلِ عِمْرَانَ وَثَانِيهَا: الْحِكْمَةُ بِمَعْنَى الْفَهْمِ وَالْعِلْمِ، وَمِنْهُ قَوْلُهُ تَعالَى: «وَآتَيْناهُ الْحُكْمَ صَبِيًّا» (مَرْيَم ٢١/٩١) وَفِي لُقْمَانَ «وَلَقَدْ آتَيْنا لُقْمانَ الْحِكْمَةَ» (لُقْمَانَ ٢١/١٣) يَعْنِي الْفَهْمَ وَالْعِلْمَ وَفِي الْأَنْعَامِ «أُولئِكَ الَّذِينَ آتَيْناهُمُ الْكِتابَ وَالْحُكْمَ» (الْأَنْعَامِ ٩٨/٦) وَثالِثُهَا: الْحِكْمَةُ بِمَعْنَى النُّبُوَّةِ فِي النِّسَاءِ «فَقَدْ آتَيْنا آلَ إِبْراهِيمَ الْكِتابَ وَالْحِكْمَةَ» (النِّسَاءِ ٤٥/٤) يَعْنِي النُّبُوَّةَ، وَفِي ص «وَآتَيْناهُ الْحِكْمَةَ وَفَصْلَ الْخِطابِ» (ص ٠٢/٨٣) يَعْنِي النُّبُوَّةَ، وَفِي الْبَقَرَةِ «وَآتاهُ اللهُ الْمُلْكَ وَالْحِكْمَةَ» (الْبَقَرَةِ ١٥٢/٢) وَرابِعُهَا: الْقُرْآنُ بِمَا فِيهِ مِنْ عَجَائِبِ الْأَسْرَارِ فِي النَّحْلِ «ادْعُ إِلى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحِكْمَةِ» (النَّحْلِ ٥٢١/٦١) وَفِي هَذِهِ الْآيَةِ «وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْراً كَثِيراً» وَجَمِيعُ هَذِهِ الْوُجُوهِ عِنْدَ التَّحْقِيقِ تَرْجِعُ إِلَى الْعِلْمِ.
Mukātil'in kitabında beş vecih sayılır: *el-Vücûh ve'n-nezâir fi'l-Kur'âni'l-Azîm,* thk. Hâtim Sâlih ed-Dâmin, Dubai: Merkezü Cumʿati'l-Mâcid, 1427/2006, s. 73-74.

1 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* II, 683-684:

وَقَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ فِيمَا رَوَاهُ عَنْهُ عَلِيُّ بْنُ طَلْحَةَ: مَعْرِفَةُ نَاسِخِ الْقُرْآنِ وَمَنْسُوخِهِ، وَمُحْكَمِهِ وَمُتَشَابِهِهِ، وَمُقَدَّمِهُ وَمُؤَخَّرِهِ. وَقَالَ إِبْرَاهِيمُ، وَأَبُو الْعَالِيَةِ، وَقَتَادَةُ: الْفَهْمُ فِي الْقُرْآنِ. وَقَالَ الْحَسَنُ: الْوَرَعُ فِي دِينِ اللهِ، وَقَالَ الرَّبِيعُ بْنُ أَنَسٍ: الْخَشْيَةُ.

Cenâb-ı Allah'ın fazl u rahmeti böyle vâsiʿdir. Fakat Allah teâlâ'nın bu tezkîrâtını ulü'l-elbâb olan âlim-i âmil erbâb-ı hikmet ve ehl-i ilm ü fıkıh tezekkür eder. Bunlardan mâʿadâsı vaʿd-i ilâhî ile vaʿd-i şeytânînin hükümlerini fehm ü temyiz eyleyemezler de emr-i infâkın ve sâir beyânât-ı ilâhiyenin ne büyük hikmetleri muhtevî olduğunu ve fazl ü ihsân-ı ilâhînin ne kadar vâsiʿ bulunduğunu takdir edemezler, vesvese-i şeytâniyeye aldanabilirler, çünkü kalbleri bozuktur, akılları çürüktür, lübsüzdürler. Bundan başka Allah, alîm olduğu için {وَمَٓا اَنْفَقْتُمْ مِنْ نَفَقَةٍ اَوْ نَذَرْتُمْ مِنْ نَذْرٍ} [930] az veya çok, habis veya tayyib, gerek Allah yolunda ve gerek şeytan yolunda her ne niyetle her ne nafaka sarf ü infak eder veya gerek tâat ve gerek masiyet her ne adak adar, nezir yaparsanız {فَاِنَّ اللّٰهَ يَعْلَمُهُ} onu da Allah şüphesiz bilir. Ona göre yapacağını da bilir, iyiye iyi, kötüye kötü ecr ü cezâ verir. Binâenʿaleyh Allah'tan bir şey gizlenir zannedip de masiyeti tâat, tâati masiyet yerine koymamalı; hukūkullâhı, hukūk-ı ʿibâdı menʿ ü tağyir ederek insan ne gayrıya ne de kendisine zulmetmemelidir. Çünkü {وَمَا لِلظَّالِمٖينَ مِنْ اَنْصَارٍ} ʿale'l-ʿumûm zâlimler için ensâr ü aʿvân nâmına bir ferd, bir yardımcı, bir şefaatçi yoktur. Allah'ın ʿikābı o zâlimleri yakaladığı gün hiçbir taraftan bir kimse çıkıp da onlara yardımcılık etmez ve edemez. Zulüm herhangi bir şeyi hakkı ve lâyıkı olan mevziʿinin gayrısına koymak demek olduğundan, hayır tohumu ekmek için yapılması lâzım gelen infakları meʿâsî ve şurûra sarf ederek şer tohumu ekmek veya tâatlere masruf olması lâzım gelen nezirleri, adakları masiyetlere tahvil etmek, emvâlini ketm edip borç olan sadakātı vermemek, menʿ etmek veya nezirlerini îfâ eylememek veya habis ve bozuk şeyler infak etmek, veya riyâ, menn ü ezâ ile infak etmek veya daha sâir bir suretle hukūkullâhı veya hukūk-ı ʿibâdı ketm ü tağyir etmek suretiyle zulmedenler nihâyet kendilerine yazık etmiş olurlar, Allah'ın nizâm-ı hikmeti bunları bir gün behemehâl ʿikāb ü ʿukūbete sevk eder ve o gün onlara bir taraftan bir yardımcı zuhur etmesine ihtimal yoktur. Allah'ı saymayan o zâlimlerin her şeye kādir olan Allah teâlâ'dan hârikalar beklemeye de hakları yoktur. İlm-i ilâhî onların hiçbir niyetini, hiçbir hareketini kaçırmayacağından muktezâ-yı hikmetle cezâ-yı sezâlarını bulurlar. ❁ Burada رَأْسُ الْحِكْمَةِ

مَخَافَةُ اللّٰهِ mazmûnunu[1] ifham vardır. Zira Allah'tan [931] korkmayanlar her hâlde korkulacak âkıbete düşerler. Hikmetin celb-i maslahat mânası, mahabbetullâha mütevakkıf olduğu gibi ona mütekaddim olan defʿ-i mefsedet mânası da mehâfetullâha müterettibdir. Saygısız bir alâka, severken sevilmek arzusundan ve sevilmemek korkusundan müteheyyic olmayan, zevâlinden havf u endîşe edilmeyen lâubâlî bir alâka, mahabbet değil bir eğlencedir. Mahbûbunun rızâsına hasr-ı nazar etmeyen ve onu her fenâlığa râzı olur farz ederek hiçbir hareketten nefret ve istikrâhını hesâba katmayan ve binâenʿaleyh ona karşı hiçbir edepsizlikten korkup çekinmeyen bir müddeʿînin mahabbet davası bir oyundan başka ne olur? En yüksek, en hassas sevgi en cüz'î bir şâibe-i muhâlefete meydan vermemek endişesiyle titreyen, ve bu titreyişten en yüksek bir edeb ü terbiye ilhâmı alan kalbin mahabbetidir. Bir de izzeti olmayan mahbûbun ne muhibbinde ne mahabbetinde bir kıymet yoktur. İzzetin ilk hükmü ise mehâbet, taʿzîm ve mehâfet ilkā etmektir. Ve muktezâ-yı mahabbeti nâzım ve mahabbeti küstahlığa çevirmeye mâniʿ olacak böyle bir mehâfetle mütelâzım olmayan mahabbet davaları kizb ü tahakkümden başka hiçbir şey değildir. Hiçbir aşk tasavvur edilemez ki onda en derin âlâm ü lezâizin mübârezesinden çıkan ateşli bir heyecan bulunmasın. Âşık-ı hakīkînin kalbi en büyük harb maʿrekelerinden daha müteheyyic, en büyük zevk sahnelerinden daha neşelidir. Hicrân ile visâlin çarpışmadığı hiçbir lahza-i aşk tasavvur edilemez. Elektrikte müsbet ve menfî iki zıt izdivac etmedikçe bir cereyân-ı müfîd hâsıl olmadığı gibi kalbde de elem ü lezzet, mehâfet ü mahabbet kaynaşmadıkça, mecrâ-yı mahabbet eşk-i mehâfetle tathir edilmedikçe nûr-ı hikmet hâsıl olamaz. Binâenʿaleyh mahabbetullah ilm ü ameli netâic-i haseneye îsâl eden bir rükn-i hikmet iken mehâfetullah da onları her türlü fesaddan koruyan bir re's-i [932] hikmettir. Sonra mahabbet yükseldikçe mehâfet de yükselir. Zevk-i terakkī, havf-ı tedennî ile mütenâsibdir. Şart-ı huzûr, şart-ı gıyâbdan başka olduğu gibi şerâit-i kurb da şerâit-i buʿdden başkadır. Bunun içindir ki mazhar-ı mahabbetullah olan ve yalnız sevmiş değil, sevilmiş olduklarını

1 İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, VII, 106.

bilen ekâbir لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ [el-Bakara 2/38] tebşîrini aldıkları hâlde "hasenâtü'l-ebrâr seyyiâtü'l-mukarrebîn: iyiler için hasenât sayılan birtakım harekât vardır ki bunların mukarrebînden sudûru seyyiât, kabahat sayılır" müeddâsınca her lahza hasenâtlarının seyyiât oluvermesi tehlikesini bildiklerinden, muktezâ-yı kurb-i izzet olan en yüksek mertebe-i mehâfette bulunurlar. Öyle işler vardır ki küçüklerden sudûru terfî'-i derecâta vesîle bilinirken büyüklerden sudûru 'iyâzen billâh bir cinâyet-i azîme oluverir. İşte Cenâb-ı Allah beyân-ı hikmetten sonra bu merâtib-i mehâfete işâreten evvelâ وَمَا يَذَّكَّرُ اِلَّٓا اُو۬لُوا الْاَلْبَابِ, sâniyen فَاِنَّ اللّٰهَ يَعْلَمُهُ, sâlisen وَمَا لِلظَّالِمِينَ مِنْ اَنْصَارٍ diye delâletten sarâhate doğru üç mertebe üzere birer ihtar ve inzar yapmıştır.

Şimdi, sadakaları nasıl vermeli, gizli mi açık mı diye de bir sual hâtıra gelebilir. Fi'l-vâki' işbu وَمَٓا اَنْفَقْتُمْ مِنْ نَفَقَةٍ âyeti nâzil olduğu zaman Resûlullah'a "sadakanın gizlisi mi efdal, âşikâresi mi?" diye sormuşlardı, cevâben şu âyet nâzil oldu: {اِنْ تُبْدُوا الصَّدَقَاتِ} Eğer sadakaları açıktan, alenen verirseniz {فَنِعِمَّا هِيَ}[1] bu sadaka -riyâ olmamak şartıyla- ne iyi, ne güzel bir şeydir. {وَاِنْ تُخْفُوهَا وَتُؤْتُوهَا الْفُقَرَٓاءَ} ve eğer onları gizler ve gizlice fukarâya verirseniz {فَهُوَ خَيْرٌ لَكُمْ} bu gizleyiş sizin için bir hayırdır veya daha hayırlıdır. {وَيُكَفِّرُ عَنْكُمْ مِنْ سَيِّـَٔاتِكُمْ} ve sizin seyyiâtınızdan, [933] çirkinliklerinizden bazısını örter; yani Allah'ın örtmesine, mağfiretine tarafınızdan bir sebep, bir keffâret olur. ۞ يُكَفِّرُ, İbn Kesîr, Ebû Amr, Âsım'dan Ebû Bekir Şu'be, Ya'kūb kıraatlerinde نون ile نُكَفِّرُ; Nâfi', Hamza, Kisâî, Ebû Ca'fer, Halef-i Âşir kıraatlerinde nun ve cezm-i râ[2] ile نُكَفِّرْ okunur ki: "Biz de sizin seyyiâtınızdan bazısını örteriz" demek olur.

"**Sadaka**", farza da nâfileye de ıtlak olunur. خُذْ مِنْ اَمْوَالِهِمْ صَدَقَةً تُطَهِّرُهُمْ [et-Tevbe 9/103][3], اِنَّمَا الصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَٓاءِ [et-Tevbe 9/60][4] âyetleri farzlar hakkında olduğu gibi "نَفَقَةُ الْمَرْءِ عَلَى عِيَالِهِ صَدَقَةٌ=kişinin 'iyâline nafakası

---

1 Aslı "بئسما" gibi "نعم ما" olup idgam olunmuştur. [Müellifin notu]
2 H -"râ".
3 "Bunların mallarından bir sadaka al ki onunla kendilerini hem tathir edersin…"
4 "Sadakalar ancak şunlar içindir: Fukarâ…"

bir sadakadır"[1] hadîs-i şerîfinde de bir farza ıtlak edilmiştir. Fakat zekât yalnız farza ıtlak edilir. Ehl-i lügat demişlerdir ki "sadaka"nın aslı olan ص د ق maddesi bu tertip üzere bir sıhhat ve kemâl mânasına mevzûʿ-dur. Bu maddenin "sıdk", "sâdık", "sadîk" gibi bütün müştakkātında bu mâna vardır. Hattâ mehre "sadâk" denilmesi de nikâhın bununla tekemmül etmesindendir. Zekâta "sadaka" ıtlak edilmesi de iki vechiledir. Birisi malın tahâretiyle sıhhat ü kemâline sebep olması, diğeri de imanda sıdk u kemâle delâlet etmesidir. Her sadakada bu mânalar vardır. İşbu الصَّدَقَات'daki elif-lâm'ın istiğrak veya ʿahd-i hâricî mânalarından hangisi olduğu hakkında birkaç kavil vardır: Ekser müfessirîn ʿahd için olup yalnız sadakāt-ı nâfileye masruf olduğuna kāil olmuşlardır. Çünkü farzlarda izhar efdal olduğu mâlumdur. Bu meyanda bazısı ʿahd için olmakla beraber yalnız farza mahmul olduğuna kāil olmuştur. Ve bu takdirde فَهُوَ خَيْرٌ لَكُمْ daha hayırlı demek olmayıp "bir hayırdır" mânasına haml edilmiştir. Fakat başta Hasan-ı Basrî hazretleri olmak üzere diğer bir kısım müfessirîn lâm-ı istiğrak olarak farz u nâfileden eʿam olduğuna kāil olmuşlardır ki muhakkikīnin muhtârı da budur. Ebussuud ve sâirenin beyânına göre âyette bu mâna üzere güzel bir üslûb-ı taksim ve tevzîʿ vardır. İzhârın güzel bir şey olduğunu gösteren birinci fıkra farz olanlar hakkında, ihfânın izhardan daha hayırlı olduğunu [934] gösteren ikinci fıkra da tetavvuʿ olanlar hakkında olmaktadır. Bir de bir insanın zekâtını izhar etmesi servetinin tamamını izhar etmesi demek olacağından bazı zamanlar ve hele bazı eşhâs hakkında birtakımlarının hasedini ve zalemenin tamaʿını tahrik ederek zarara sebep olabilir. O zaman malını gizlemek efdal olacağından zekâtını gizlemek de efdal olur. Bu cihetle emvâl dahi iki kısımdır: Birisi hayvânât, mezrûʿât gibi ʿale'l-ıtlâk kābil-i ihfâ olmayan emvaldir ki bunlara "emvâl-i zâhire" denilir. Bunların farz olan sadakātını gizlemekte de bir mâna yoktur. Diğeri nukūd gibi kābil-i ihfâ olan emvaldir ki, bunlara da "emvâl-i bâtıne" denilir. Bir mahzur bulunmadıkça bunların zekâtını da izhar efdaldir. Fakat zikrolunduğu

---

1 Buhârî, Megāzî, 12; İbn Huzeyme, *Sahîh*, II, 1131; ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 168.

üzere bir mahzur bulunduğu ve meselâ açıktan verildiği zaman mahall-i lâyıkına teslim olunamayacağı takdirde bunu da nâfile gibi gizli vermek efdal olur. Yoksa tetavvuʿda sırren vermek alenen vermekten yetmiş kat efdal, farzda da alenen vermek gizli vermekten yetmiş kat efdal olduğu beyan olunmuştur[1] ki âyet de taksîm-i bedîʿi ile buna nâzırdır. {وَاللّٰهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَب۪يرٌ} Allah da açık gizli her ne yaparsanız[2] habîrdir. Binâenʿaleyh Allah'a bildirmek için sadakalarınızı dünyaya ilan etmeye kalkışmakta da mâna yoktur, gizlemek daha muhlisâne olur.

Bu âyet-i celîlenin mazmûnu üzere sadakātın izhâr u ihfâsından her birinin vech-i efdaliyeti hakkında ʿale'l-ʿumûm edille-i şerʿiyenin istikrâsıyla elde edilen netâic ber vech-i âtî müfessirîn tarafından beyan olunmuştur. Sadaka-i tetavvuʿda ihfânın vech-i efdaliyeti: Evvelâ ihfâ riyâ ve sümʿadan uzaktır. Aleyhissalâtü vesselâm "لَا يَقْبَلُ اللّٰهُ مِنْ مُسْمِعٍ وَلَا مُرَاءٍ وَلَا مَنَّانٍ: Allah ne işittiren sümʿacıdan, ne gösteriş yapan mürâîden, ne de minnetçiden bir şey kabul etmez"[3] buyurmuştur. Sadakasını söylemeye ve elâlem ortasında vermeye kalkan da riya, sümʿa peşinde dolaşır, sükût ve ihfâ ise bundan halâs eder. Eʿâzım-ı İslâmiyede [935] sadakalarını verecekleri fakire bile bildirmemeye çalışan birçok zevât geçmiştir. Kimi sessiz sadâsız bir âmânın eline bırakır, kimi fakirin geçeceği veya oturacağı yere göreceği vechile kor ve fakat kendisini göstermez, kimi fakir uyurken elbisesine bağlar, bazısı başkasının vâsıtasıyla fakire îsâl ederdi ki hepsinden maksat riyadan, sümʿadan, minnetten sakınmaktır. Zira fakirin vereni görmesinde şâibe-i riyâ ve minnet melhuz olabilir. Sâniyen, sadakasını gizlediği zaman beyne'n-nâs şöhret, medh ü taʿzîm husûle gelmez, bu da nefse zor gelir. Binâenʿaleyh

---

1 Bkz. Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* V, 583:
عن ابن عباس قوله: «إن تبدوا الصدقات فنعما هي وإن تخفوها وتؤتوها الفقراء فهو خير لكم»، فجعل الله صدقة السر في التطوع تفضل علانيتها بسبعين ضعفا، وجعل صدقة الفريضة علانيتها أفضل من سرها، يقال بخمسة وعشرين ضعفا، وكذلك جميع الفرائض والنوافل في الأشياء كلها.

2 M: "yayarsanız".

3 Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef,* VI, 34:
عَنْ مَالِكِ بْنِ الْحَارِثِ، قَالَ: كَانَ رَبِيعٌ يَأْتِي عَلْقَمَةَ، قَالَ: فَأَتَاهُ، وَلَمْ يَكُنْ ثَمَّةَ، فَجَاءَ رَجُلٌ، فَقَالَ: أَلَا تَعْجَبُونَ مِنَ النَّاسِ وَكَثْرَةِ دُعَائِهِمْ وَقِلَّةِ إِجَابَتِهِمْ، فَقَالَ رَبِيعٌ: تَدْرُونَ لِمَ ذَاكَ؟ إِنَّ اللّٰهَ لَا يَقْبَلُ إِلَّا النَّاخِلَةَ مِنَ الدُّعَاءِ، وَالَّذِي لَا إِلٰهَ غَيْرُهُ لَا يَسْمَعُ اللّٰهُ مِنْ مُسْمِعٍ، وَلَا مُرَاءٍ، وَلَا لَاعِبٍ، وَلَا دَاعٍ إِلَّا دَاعٍ دَعَا بِتَثَبُّتٍ مِنْ قَلْبِهِ.

sevabı da çok olur. Sâlisen, Aleyhissalâtü vesselâm buyurmuştur ki; "أَفْضَلُ الصَّدَقَةِ جُهْدُ الْمُقِلِّ إِلى الْفَقِيرِ فِي سِرٍّ: Sadakanın efdali az bir şeyi olanın fakire gizli olarak verdiği cühdü, yani gücünün son yettiğidir."[1] Diğer bir hadiste "Kul sırren bir amel yapar Allah da onu sırren yazar, sonra bu ameli izhar ederse sırdan nakleder, alâniyete yazar, sonra lakırdısını ederse sırr u alâniyeden nakleder, riyâya yazar."[2] Meşhur olan bir hadîs-i şerifte de "Yevm-i kıyâmette Allah gölgesinden bir gölge bulunmayan o günde Allah teâlâ yedi kişiyi gölgesinde gölgelendirir. Birisi bir sadaka verip sağ elinin verdiğini sol eli bilmeyen adamdır… ilh."[3] Diğer bir hadîs-i şerifte "Sadaka-i sır gazab-ı Rabbi söndürür"[4] buyurulmuştur. Râbiʿan, izhar etmek, alan kimseye birtakım zararlar getirir ki ihfâda bunlar yoktur. Birincisi: İzharda fakirin nâmus ve haysiyetine dokunmak, fakrını ilan etmek vardır ki o fakir buna razı olmayabilir. İkincisi: İzharda fakiri biraz sonra gelecek olan âyette medh edilen hâl-i teʿaffüften çıkarmak, ahlâkını bozmak mahzûru vardır. Üçüncüsü: Halk fakirin sadaka almasını muhtaç değil iken aldı zannederek gayr-i meşrûʿ telakkī edebilirler. Fakir mezemmete halk da gıybete[5] düşer. Dördüncüsü yed-i ʿulyâ yed-i süflâdan hayırlı olmak itibariyle izharda fakiri bir tezlil ve ona bir ihânet manası vardır. Hâlbuki mü'mini tezlil câiz değildir. Beşincisi sadaka [936] hediye mecrâsına cârîdir. Hâlbuki bir hadîs-i şerifte "Her kime bir hediye takdim olunur da yanında bir cemaat bulunursa, onlar o hediyede ona ortaktırlar"[6] buyurulmuştur. Binâenʿaleyh açıktan sadaka verildiği zaman fakir yanında hâzır bulunan ortaklarına

1 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* VII, 62. Krş. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 265; Ebû Dâvûd, Vitr, 12.

2 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* VII, 62.

3 Buhârî, Ezân, 36:
عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: سَبْعَةٌ يُظِلُّهُمُ اللهُ فِي ظِلِّهِ، يَوْمَ لاَ ظِلَّ إِلَّا ظِلُّهُ: الإِمَامُ العَادِلُ، وَشَابٌّ نَشَأَ فِي عِبَادَةِ رَبِّهِ، وَرَجُلٌ قَلْبُهُ مُعَلَّقٌ فِي المَسَاجِدِ، وَرَجُلاَنِ تَحَابَّا فِي اللهِ اجْتَمَعَا عَلَيْهِ وَتَفَرَّقَا عَلَيْهِ، وَرَجُلٌ طَلَبَتْهُ امْرَأَةٌ ذَاتُ مَنْصِبٍ وَجَمَالٍ، فَقَالَ «إِنِّي أَخَافُ اللهَ»، وَرَجُلٌ تَصَدَّقَ، أَخْفَى حَتَّى لَا تَعْلَمَ شِمَالُهُ مَا تُنْفِقُ يَمِينُهُ، وَرَجُلٌ ذَكَرَ اللهَ خَالِيًا فَفَاضَتْ عَيْنَاهُ.

4 Beyhakī, *Şuʿabu'l-îmân,* V, 116. Krş. Tirmizî, Zekât, 28/664:
عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: صَدَقَةُ السِّرِّ تُطْفِئُ غَضَبَ الرَّبِّ.

5 M: "gaybet".

6 Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ*, III, 351-352:
قَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «مَنْ أُهْدِيَتْ لَهُ هَدِيَّةٌ وَعِنْدَهُ قَوْمٌ فَهُمْ شُرَكَاؤُهُ فِيهَا». غَرِيبٌ مِنْ حَدِيثِ عَمْرٍو، تَفَرَّدَ بِهِ هُذَيْلٌ عَنِ ابْنِ جُرَيْجٍ.

ondan bir şey vermezse bu izhar yüzünden nâsezâ bir hâle giriftâr olmuş olur ki buna sebep olmak da nâsezâ olur. İşte bütün bu esbâb-ı maʿkūle ve menkūle nâfile sadakanın ihfâsı efdal olduğuna delâlet ederler.

Sadakanın izhârı câiz olmasının vechine gelince: Bir insan sadakasını izhar ettiği zaman halkın da kendisine iktidâ edip sadaka vereceklerini ve bu yüzden fukarânın müntefiʿ olacağını bilirse bu hâlde izhar ihfâdan efdal olabilir. Nitekim İbn Ömer radıyallahu ʿanh'dan rivayet olunduğu üzere Resûlullah buyurmuştur ki "اَلسِّرُّ أَفْضَلُ مِنَ الْعَلَانِيَةِ وَالْعَلَانِيَةُ أَفْضَلُ لِمَنْ أَرَادَ الْإِقْتِدَاءَ بِهِ: Sır, alâniyeden[1] efdaldir, alâniyet de kendine iktidâ edilmek murad eden için efdaldir".[2] Hakîm Tirmizî Muhammed b. Îsâ[3] demiştir ki: "İnsan halktan gizleyerek bir amel yapar ve nefsinde onu halkın görmesini ister bir şehvet bulunduğu hâlde bu şehveti defʿ eder durursa, burada şeytan ona halkın görmesi sevdâsını ilkā, kalbi de onu fenâ görerek defʿ etmekte olduğundan dolayı bu insan şeytan ile muharebe hâlindedir. Bu sebeple bunun bu gizli ameli alâniyetten yetmiş kat fazla katlanır. Sonra Allah'ın öyle[4] kulları vardır ki nefislerini terbiye ve tehzîb[5] etmişler ve binâenʿaleyh Allah kendilerine envâʿ-ı hidâyet ihsan eylemiştir de kalblerinde envâr-ı maʿrifet terâküm etmiş, kendilerinden nefis vesveseleri gitmiştir. Çünkü şehvetleri ölmüş, kalbleri Allah teâlâ'nın deryâ-yı azametine dalmıştır. Böyle bir insan açıktan bir amel yapacağı zaman mücahedeye muhtaç olmaz, zira şehvet-i nefs batmış, münâzaʿa-i nefs muzmahil olmuştur. Bu amelini açıkladığı zaman diğerlerinin kendine uyup da nâil-i sevab olmaları arzusundan başka bir maksad [937] beslemez. Bu kendi tekemmül etmiş de başkalarını kemâle erdirmeye saʿy eden ve bu suretle tam ve hatta fevka't-tamâm olmak isteyen bir kuldur. Nitekim Allah teâlâ kitâbında birtakım kimseleri senâ etmiş, onlara

1 B: "alâniyetten".
2 Bkz. Beyhakī, *Şuʿabu'l-îmân,* IX, 242.
3 Muhammed b. Îsâ (ö. 279/892) muhaddis Tirmizî'nin ismidir, Hakîm et-Tirmizî'nin ismi ise Muhammed b. Alî b. Hasen'dir (ö. 320/932). Bu zühul, müellifin nakilde bulunduğu Fahreddin er-Râzî'den kaynaklanmıştır.
4 M: "böyle".
5 M ve B: "tezhîb".

'ibâdü'r-Rahmân' unvânını vermiş أُولٰٓئِكَ يُجْزَوْنَ الْغُرْفَةَ [el-Furkân 25/75][1] diye bunlara cennetin en yüksek derecelerini vaad eylemiştir. Ve bunların dualarında talep ettikleri hisâli de وَاجْعَلْنَا لِلْمُتَّقِينَ اِمَامًا [el-Furkân 25/74][2] derler diye beyan buyurmuştur. Ümmet-i Mûsâ'yı medh ederken وَمِنْ قَوْمِ مُوسٰٓى اُمَّةٌ يَهْدُونَ بِالْحَقِّ وَبِهٖ يَعْدِلُونَ [el-A'râf 7/159][3] buyurduğu gibi ümmet-i Muhammed'i sallallâhu aleyhi ve sellem medh ederken de كُنْتُمْ خَيْرَ اُمَّةٍ اُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ [Âl-i İmrân 3/110][4] sonra bir ifhâm-ı tefhîm ile وَمِمَّنْ خَلَقْنَٓا اُمَّةٌ يَهْدُونَ بِالْحَقِّ وَبِهٖ يَعْدِلُونَ [el-A'râf 7/181][5] buyurmuştur. İşte bunlar hidâyet pîşvâları, din alemdarları, halkın efendileridir ki halk, Allah'a giderken bunlara iktidâ etmek sayesinde yollarını bulurlar."[6]

Farz olan zekâtın izhârı efdal olmasına gelince: Evvelâ, bu babda خُذْ مِنْ اَمْوَالِهِمْ صَدَقَةً [et-Tevbe 9/103][7] diye ahza emir verilmiştir. Bu ise izhardır. Sâniyen bunun ihfâsında kendiye töhmet celb etmek ve herkesi sû'-i zanna düşürmek tehlikesi vardır ki izhar, bunu def' edeceğinden efdal olur. Nitekim Resûlullah farz namazlardan başka namazlarının ekserîsini hâne-i saadetinde[8] kılardı. Namazda nefy-i töhmet için farz ile nâfilenin hükmü

---

1 "İşte hep bunlar (…) gurfe ile (cennet şehnişini ile) mükâfatlanacaklar…"

2 "…ve bizi müttekīlere pîşüvâ kıl!"

3 "Evet, Mûsâ'nın kavminden bir ümmet de var ki hakka irşad ederler ve onunla adalet yaparlar."

4 "Siz, insanlar için çıkarılmış en hayırlı bir ümmet olmak üzere vücûda geldiniz, mârufu emredersiniz, münkerden nehy eylersiniz…"

5 "Yine bizim halk ettiklerimizden bir ümmet de var ki hakka rehberlik ederler ve onunla icrâ-yı adâlet eylerler."

6 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* VII, 63:
قَالَ مُحَمَّدُ بْنُ عِيسَى الْحَكِيمُ التَّرْمِذِيُّ: الْإِنْسَانُ إِذَا أَتَى بِعَمَلٍ وَهُوَ يُخْفِيهِ عَنِ الْخَلْقِ وَفِي نَفْسِهِ شَهْوَةٌ أَنْ يَرَى الْخَلْقُ مِنْهُ ذَلِكَ وَهُوَ يَدْفَعُ تِلْكَ الشَّهْوَةَ فَههُنَا الشَّيْطَانُ يُورِدُ عَلَيْهِ ذِكْرَ رُؤْيَةِ الْخَلْقِ، وَالْقَلْبُ يُنْكِرُ ذَلِكَ وَيَدْفَعُهُ، فَهَذَا الْإِنْسَانُ فِي مُحَارَبَةِ الشَّيْطَانِ فَضُوعِفَ الْعَمَلُ سَبْعِينَ ضِعْفًا عَلَى الْعَلَانِيَةِ، ثُمَّ إِنَّ لِلَّهِ عِبَادًا رَاضُوا أَنْفُسَهُمْ حَتَّى مَنَّ اللهُ عَلَيْهِمْ بِأَنْوَاعِ هِدَايَتِهِ فَتَرَاكَمَتْ عَلَى قُلُوبِهِمْ أَنْوَارُ الْمَعْرِفَةِ، وَذَهَبَتْ عَنْهُمْ وَسَاوِسُ النَّفْسِ، لِأَنَّ الشَّهَوَاتِ قَدْ مَاتَتْ مِنْهُمْ وَوَقَعَتْ قُلُوبُهُمْ فِي بِحَارِ عَظَمَةِ اللهِ تَعَالَى فَإِذَا عَمِلَ عَمَلًا عَلَانِيَةً لَمْ يَحْتَجْ أَنْ يُجَاهِدَ، لِأَنَّ شَهْوَةَ النَّفْسِ قَدْ بَطَلَتْ، وَمُنَازَعَةَ النَّفْسِ قَدِ اضْمَحَلَّتْ، فَإِذَا أَعْلَنَ بِهِ فَإِنَّمَا يُرِيدُ بِهِ أَنْ يَقْتَدِيَ بِهِ غَيْرُهُ فَهَذَا عَبْدٌ كَمُلَتْ ذَاتُهُ فَسَعَى فِي تَكْمِيلِ غَيْرِهِ لِيَكُونَ تَامًّا وَفَوْقَ التَّمَامِ، أَلَا تَرَى أن للهِ تَعَالَى أَثْنَى عَلَى قَوْمٍ فِي تَنْزِيلِهِ وَسَمَّاهُمْ عِبَادَ الرَّحْمَنِ، وَأَوْجَبَ لَهُمْ أَعْلَى الدَّرَجَاتِ فِي الْجَنَّةِ، فَقَالَ: «أُوْلَئِكَ يُجْزَوْنَ الْغُرْفَةَ» (الْفُرْقَانِ ٥٢/٥٧) ثُمَّ ذَكَرَ مِنَ الْخِصَالِ الَّتِي طَلَبُوهَا بِالدُّعَاءِ أَنْ قَالُوا «وَاجْعَلْنَا لِلْمُتَّقِينَ إِماماً» (الْفُرْقَانِ ٥٢/٤٧) وَمَدَحَ أُمَّةَ مُوسَى عَلَيْهِ السَّلَامُ فَقَالَ: «وَمِنْ قَوْمِ مُوسى أُمَّةٌ يَهْدُونَ بِالْحَقِّ وَبِهِ يَعْدِلُونَ» (الْأَعْرَافِ ٧/٩٥١) وَمَدَحَ أمة محمد صلى الله عليه وسلم فقال: «كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ» (آلِ عِمْرَانَ ٣/٠١١) ثُمَّ أَبْهَمَ الْمُنْكَرَ فَقَالَ: «وَمِمَّنْ خَلَقْنَا أُمَّةٌ يَهْدُونَ بِالْحَقِّ وَبِهِ يَعْدِلُونَ» (الْأَعْرَافِ ٧/١٨١) فَهَؤُلَاءِ أَئِمَّةُ الْهُدَى وَأَعْلَامُ الدِّينِ وَسَادَةُ الْخَلْقِ بِهِمْ يَهْتَدُونَ فِي الذَّهَابِ إِلَى اللهِ.

7 "Bunların mallarından bir sadaka al ki…"

8 H: "saadetlerinde".

değiştiği gibi zekâtta da böyledir. Sâlisen izhar emir ve teklîf-i ilâhîye müsâraʿatı tazammun eder, gizlemeye kalkışmak ise vâcibin edâsına terk-i iltifâtı îhâm eder. Emr-i ilâhî dururken diğer mülâhazalara iltifat etmek esasen gayr-i lâyıktır. Binâenʿaleyh ferâizde izhar, nevâfilde ihfâ evlâdır.

Zekât yalnız mü'minlere verilir, çünkü o mücerred ihsan değil, hakkı mâlum olan bir borçtur. Fakat buna kıyâsen mahz-ı ihsan olmak üzere verilecek nâfile sadakalar da böyle zannedilebilirdi. Nitekim rivayet olunduğuna göre Hazret-i Ebû Bekir'in kerîmesi Esmâ radıyallahu ʿanhâ'nın anası Nüteyle ile ninesi müşrike oldukları [938] hâlde Hazret-i Esmâ'ya bir şey istemek için gelmişler, o da "Resûlullah'tan istîzân etmeyince size bir şey vermem, çünkü siz benim dinimde değilsiniz" demişti. Bir de ensardan birtakımlarının Benî Kureyza ve Benî Nadîr[1] Yahudîlerine karâbetleri vardı. Böyle iken onlara sadaka vermezler ve "Müslüman olmadığınız müddetçe size bir şey vermeyiz" derlerdi. Bir rivayete göre de fukarâ-yı müslimînin çoğaldığı bir sırada Resûlullah Müslümanları müşriklere sadaka vermekten menʿ etmiş ve müşriklerin sevk-i ihtiyaç ile İslâm'a gelmelerini arzu etmiş idi. Bu sebeplerden biri veya hepsi dolayısıyla şu âyet nâzil olmuştur:[2]

{لَيْسَ عَلَيْكَ هُدٰيهُمْ} Yâ Muhammed! Onları bilfiil yola getirmek üstüne vazife değil, sen ancak kötülüklerden nehiy ile hayra irşad ve tergīb etmeye me'mursun; bilfiil hidâyete, yani kalblerde hidâyet halk etmeye gelince onu sen yapacak değilsin {وَلٰكِنَّ اللّٰهَ يَهْدِى مَنْ يَشَٓاءُ} ve lâkin Allah her kime dilerse bilfiil hidâyet de nasib eder. Yol gösterdiği gibi yola da götürür, tevfik verir. Tezekkür nasib ederek gönüllerini hidâyet cihetine sevk ve onlarda hidâyet de halk eyler. {وَ} Siz {مَا تُنْفِقُوا مِنْ خَيْرٍ} her ne

1 B -"ve Benî Nadîr".

2 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* VII, 65:
فِي بَيَانِ سَبَبِ النُّزُولِ وُجُوهٌ أَحَدُهَا: أَنَّ هَذِهِ الْآيَةَ نَزَلَتْ حِينَ جَاءَتْ نُتَيْلَةُ أُمُّ أَسْمَاءَ بِنْتِ أَبِي بَكْرٍ إِلَيْهَا تَسْأَلُهَا، وَكَذَلِكَ جَدَّتُهَا وَهُمَا مُشْرِكَتَانِ، أَتَيَا أَسْمَاءَ يَسْأَلَانِهَا شَيْئًا فَقَالَتْ لَا أُعْطِيكُمَا حَتَّى أَسْتَأْمِرَ رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَإِنَّكُمَا لَسْتُمَا عَلَى دِينِي، فَاسْتَأْمَرَتْهُ فِي ذَلِكَ فَأَنْزَلَ اللهُ تَعَالَى هَذِهِ الْآيَةَ، فَأَمَرَهَا رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنْ تَتَصَدَّقَ عَلَيْهِمَا.
وَالرِّوَايَةُ الثَّانِيَةُ: كَانَ أُنَاسٌ مِنَ الْأَنْصَارِ لَهُمْ قَرَابَةٌ مِنْ قُرَيْظَةَ وَالنَّضِيرِ وَكَانُوا لَا يَتَصَدَّقُونَ عَلَيْهِمْ، وَيَقُولُونَ مَا لَمْ تُسْلِمُوا لَا نُعْطِيكُمْ شَيْئًا فَنَزَلَتْ هَذِهِ الْآيَةُ.
وَالرِّوَايَةُ الثَّالِثَةُ: أَنَّهُ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ لَا يَتَصَدَّقُ عَلَى الْمُشْرِكِينَ، حَتَّى نَزَلَتْ هَذِهِ الْآيَةُ فَتَصَدَّقَ عَلَيْهِمْ.

hayır, yani herhangi bir mal infak ederseniz {فَلِاَنْفُسِكُمْ} kendiniz içindir, menfaati alanlara değil, size aittir. Muhsin olacak, ihsan ecrine erecek olan sizsiniz. Binâenʿaleyh kendi menfaatinizden dolayı sadaka verdiğiniz kimselere menn ü ezâya hakkınız olmadığı gibi ondan din cihetiyle intifâʿ edemeyen fukarâ-yı müşrikîne sadakayı menʿ etmeniz de lâyık değildir. {وَمَا تُنْفِقُونَ اِلَّا ابْتِغَٓاءَ وَجْهِ اللّٰهِ} Siz, yani seninle ümmetin ve hele ashâbın Allah'a arz u takdim olunmak arzusundan başka bir maksatla veya böyle bir talepten başka bir hâlde infak da etmezsiniz[1]. O hâlde [939] Allah'ın herhangi bir kuluna sadaka vermekten nasıl menʿ edersiniz veya Allah'a arz edilmeye lâyık olmayan kötü bir şeyi nasıl verirsiniz? {وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ خَيْرٍ} Hem siz herhangi bir hayır, bir mal infak ederseniz {يُوَفَّ اِلَيْكُمْ} o bi'n-netîce size kat kat ecr ü sevâbıyla bâliğan mâ-belağ ödenecek {وَاَنْتُمْ لَا تُظْلَمُونَ} siz bir zulme de mâruz bırakılmayacaksınız; vaad olunan ezʿâf-ı muzâʿafe ecr ü sevâbda ne hulf göreceksiniz ne de bir noksan. Yahut böyle hüsn-i niyetle infâk-ı âmm sayesinde siz zalemenin eline düşmekten, zulme uğramaktan mahfuz da kalacaksınız. Binâenʿaleyh gerek müslim ve gerek gayr-i müslim herhangi bir fakire sadaka vermekten, verdiğiniz zaman da iyisini vermekten sakınmayınız. Mâdem ki Allah mü'min veya kâfir herkesin rabbidir, ve mâdem ki sadakalarınız Allah hesâbınadır, o hâlde mü'mine de kâfire de Allah için tetavvuʿan sadaka verebilir ve her ikisinden ecrinizi alırsınız. Fakat en iyisi hangisidir, ve bu emredildiğiniz borcunuz olan sadakalar kimlerin hakkıdır? Bu cihete gelince emr ü teşvik olunduğunuz infâk u sadakāt {لِلْفُقَرَٓاءِ الَّذ۪ينَ اُحْصِرُوا ف۪ي سَب۪يلِ اللّٰهِ} Allah yolunda tutulmuş, din uğrunda ilme, cihâda vakf-ı nefs etmiş {لَا يَسْتَط۪يعُونَ ضَرْبًا فِي الْاَرْضِ} yeryüzünde şuraya buraya gidemeyen, yani Allah yolunda[2] meşguliyetlerinden veya maraz ve acz gibi bir mâniʿâdan dolayı nafakalarını kazanmaya iktidarları olmayan o fakirler içindir ki {يَحْسَبُهُمُ الْجَاهِلُ} hâllerini tecribe etmeyen câhil onları {اَغْنِيَٓاءَ مِنَ التَّعَفُّفِ} teʿaffüflerinden, yani istemeye tenezzül etmeyip tahammül ve tecemmül ile iffetlerini muhafaza ve ibrâz

1 H: "etmezseniz".
2 H ve F +"ve".

eylediklerinden dolayı zengin zanneder. [940] {تَعْرِفُهُمْ بِسٖيمٰيهُمْ} Sen onları sîmâlarıyla, dikkat edildiği zaman hâllerinde görülecek edeb ü nezâhet, yüzlerinde müşahede olunacak âsâr-ı fakr u zarûret gibi alâmetleriyle tanırsın. {لَا يَسْـَٔلُونَ النَّاسَ} İnsanlardan dilenmezler, hele {اِلْحَافًا} ilhâh ü ısrar ile hiç dilenmezler, olsa olsa pek muztar kaldıkları zaman ehline ifhâm-ı hâl ederler. ❁ İbn Mesʿûd radıyallâhu ʿanh'dan mervîdir ki "Allah afîf ve müteaffif olanları sever, çok verilirse medihte ifrat eden, az verilirse zemde ifrat eden fâhiş, yüzsüz, dilenci, musır olanı da sevmez"[1], diğer bir hadîs-i şerîfte "لَا يَفْتَحُ أَحَدٌ بَابَ مَسْئَلَةٍ إِلَّا فَتَحَ اللّٰهُ عَلَيْهِ بَابَ فَقْرٍ وَمَنْ يَسْتَغْنِ يُغْنِهِ اللّٰهُ وَمَنْ يَسْتَعْفِفْ يُعِفَّهُ اللّٰهُ تَعَالَى لَأَنْ يَأْخُذَ أَحَدُكُمْ حَبْلًا يَحْتَطِبُ فَيَبِيعُهُ بِمُدٍّ مِنْ تَمْرٍ خَيْرٌ لَهُ مِنْ أَنْ يَسْأَلَ النَّاسَ: Herhangi bir kimse bir dilencilik kapısı açtı mı her hâlde Allah ona bir fakr kapısı açar. Ve her kim müstağnî bulunursa Allah onu iğnâ eder, her kim de iffetli olmaya çalışır, istemekten sakınırsa Allah ona iffet verir. Her birinizin bir ip alıp odun getirerek bir mikdar hurmaya satması insanlara dilencilik etmesinden çok hayırlıdır."[2]

Bu âyet "ashâb-ı suffe" tesmiye olunan fukarâ-yı muhâcirîn hakkında nâzil olmuştur ki dört yüz kişi kadar vardılar. Medine'de ne bir meskenleri, ne aşiret ve akrabaları, hiçbir şeyleri yoktu. Dâima Mescid-i Nebevî'ye mülâzemet ederler, mescidin sofasında ikāmet eylerler, ilm-i Kur'an tahsil ederler, mevâʿiz ve tedrîsât-ı peygamberîyi istimâʿ ile müstefid olurlar, hep oruçlu bulunurlar, hâsılı ilm ü ibâdete hasr-ı evkāt ederler ve her ne zaman bir gazâ olursa giderlerdi. Bunlar medrese-i risâletin Allah yoluna vakf-ı nefs etmiş talebesi idiler. Buna binâen idi ki âlem-i İslâm'da medreseler, hep cevâmiʿ-i şerîfe etrâfında yapılır ve medrese-nişîn talebe-i

---

1 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* VII, 69:
عَنِ ابْنِ مَسْعُودٍ رَضِيَ اللّٰهُ عَنْهُ: إِنَّ اللّٰهَ يُحِبُّ الْعَفِيفَ الْمُتَعَفِّفَ، وَيُبْغِضُ الْفَاحِشَ الْبَذِيءَ السَّائِلَ الْمُلْحِفَ الَّذِي إِنْ أُعْطِيَ كَثِيرًا أَفْرَطَ فِي الْمَدْحِ، وَإِنْ أُعْطِيَ قَلِيلًا أَفْرَطَ فِي الذَّمِّ.

2 Bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 418:
عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، أَنَّ رَسُولَ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: لَا يَفْتَحُ الْإِنْسَانُ عَلَى نَفْسِهِ بَابَ مَسْأَلَةٍ، إِلَّا فَتَحَ اللّٰهُ عَلَيْهِ بَابَ فَقْرٍ، يَأْخُذُ الرَّجُلُ حَبْلَهُ فَيَعْمِدُ إِلَى الْجَبَلِ، فَيَحْتَطِبُ عَلَى ظَهْرِهِ فَيَأْكُلُ بِهِ، خَيْرٌ لَهُ مِنْ أَنْ يَسْأَلَ النَّاسَ مُعْطًى أَوْ مَمْنُوعًا.
Bk. Buhârî, Zekât, 50:
عَنْ أَبِي سَعِيدٍ الخُدْرِيِّ رَضِيَ اللّٰهُ عَنْهُ: إِنَّ نَاسًا مِنَ الأَنْصَارِ سَأَلُوا رَسُولَ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَأَعْطَاهُمْ، ثُمَّ سَأَلُوهُ، فَأَعْطَاهُمْ، ثُمَّ سَأَلُوهُ، فَأَعْطَاهُمْ حَتَّى نَفِدَ مَا عِنْدَهُ، فَقَالَ: مَا يَكُونُ عِنْدِي مِنْ خَيْرٍ فَلَنْ أَدَّخِرَهُ عَنْكُمْ، وَمَنْ يَسْتَعْفِفْ يُعِفَّهُ اللّٰهُ، وَمَنْ يَسْتَغْنِ يُغْنِهِ اللّٰهُ وَمَنْ يَتَصَبَّرْ يُصَبِّرْهُ اللّٰهُ، وَمَا أُعْطِيَ أَحَدٌ عَطَاءً خَيْرًا وَأَوْسَعَ مِنَ الصَّبْرِ.

ulûmdan da ashâb-ı suffenin meslekine sülûk beklenir idi. Tahsîl-i ilim, ibâdet, din uğrunda her nevi meşâkka tahammül ile muhâfaza-i iffet ve neşr-i dine hizmet, îcâbında cihad. Maʿamâfîh [941] bilâhare Sûre-i Berâe'de وَمَا كَانَ الْمُؤْمِنُونَ لِيَنْفِرُوا كَٓافَّةًۜ فَلَوْلَا نَفَرَ مِنْ كُلِّ فِرْقَةٍ مِنْهُمْ طَٓائِفَةٌ لِيَتَفَقَّهُوا فِى الدّ۪ينِ وَلِيُنْذِرُوا قَوْمَهُمْ اِذَا رَجَعُٓوا اِلَيْهِمْ لَعَلَّهُمْ يَحْذَرُونَ [et-Tevbe 9/122][1] âyetiyle bütün talebe-i ulûmun cihâda gitmemesi ve tahsîle sekte verilmemesi lüzûmu da beyan olunmuştur.

İbn Abbas hazretlerinden vâkiʿ olan rivayete göre bir gün Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem ashâb-ı suffenin başlarına durmuş, hâllerini nazar-ı tedkikten geçirmiş idi. Fukarâlıklarını, çekmekte bulundukları zahmetleri gördü ve kalblerini tatyib edip buyurdu ki "ey ashâb-ı suffe, size müjdeler olsun ki her kim şu sizin bulunduğunuz hâl ü sıfatta ve bulunduğu hâlden râzı olarak bana mülâkī olursa o benim refîklerimdendir".[2] İşte bu âyet de bunlar dolayısıyla nâzil olmuştur, ve fakat hükmü ʿâmdır. Allah rızâsı için düşmana karşı nevbet bekleyen veya Allah rızâsı için medreselerde dirsek çürüten veya Allah rızâsı için hidemât-ı ʿâmmeye vakf-ı nefs eden ve bu ahvâl içinde mâl ü milki yok, muhtaç olmakla beraber nafakasını kesbe vakit bulamayan veya kudreti yetişemeyen fukarâ-yı mü'minîn bu âyetin hükmünde dâhildirler. Bunlar infâkāt ü sadakātın en güzel masrifini teşkil ederler. Maʿamâfîh {وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ خَيْرٍ} gerek bilhassa bunlara ve gerek ʿale'l-ʿumûm erbâb-ı ihtiyâca herhangi bir mal infak eder, yahut maldan, câhdan, ilimden, nasihatten, delâletten, hizmet-i nefsten, iʿzâz ü ikram ve taʿzîmden, irâde-i kalbden, hatta ihtiram ile selâmdan herhangi bir hayır yaparsanız {فَاِنَّ اللّٰهَ بِه۪ عَل۪يمٌ} her hâlde Allah onu bilir, ecrini zâyiʿ etmez. Binâenʿaleyh veriniz efendiler, veriniz ve ʿale'l-husûs Allah yolunda hasr-ı vücud etmiş olan şu fakirlere veriniz. İhlâs u kemâliniz gece gündüz gizli veya

1 "Bununla beraber mü'minlerin kâffesi birden toplanıp seferber olacak değillerdir, fakat her fırkadan bir taife toplansa da dinde fıkıh tahsil etseler ve döndükleri zaman kavimlerini inzar eyleseler, gerek ki sakınırlar." (Dört nüshada da منهم ve طائفة kelimeleri yer değiştirmiştir.)

2 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* VII, 67:
عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ: وَقَفَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَوْمًا عَلَى أَصْحَابِ الصُّفَّةِ فَرَأَى فَقْرَهُمْ وَجَدَّهُمْ فَطَيَّبَ قُلُوبَهُمْ، فَقَالَ: أَبْشِرُوا يَا أَصْحَابَ الصُّفَّةِ فَمَنْ لَقِيَنِي مِنْ أُمَّتِي عَلَى النَّعْتِ الَّذِي أَنْتُمْ عَلَيْهِ رَاضِيًا بِمَا فِيهِ فَإِنَّهُ مِنْ رِفَاقِي.

açık farkını hissettirmeyecek kadar yükselsin; menn ü ezâdan, riyâ ve nifaktan sakınıp Allah rızâsını talep ve kendinizi Allah yolunda tesbit için gönül hoşluğu ile gücünüzün yettiği kadar iyilerinden vermek âdetiniz, [942] huyunuz, melekeniz olsun da her zaman ve her suretle veriniz. Çünkü {اَلَّذِينَ يُنْفِقُونَ اَمْوَالَهُمْ بِالَّيْلِ وَالنَّهَارِ سِراًّ وَعَلَانِيَةً} mallarını gece ve gündüz, gizli ve âşikâre infak edenler, yani her vakit ve her suretle infak yapabilmek melekesini ihraz eyleyenler yok mu {فَلَهُمْ اَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ} bu infakları sebebiyle bunların Rabbü'l-âlemîn ʿindinde bâliğan mâ-belağ ecirleri vardır. {وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ} ve bunlara bir korku olmadığı gibi hiçbir zaman mahzun da olmazlar. ❁ Verdiklerini dünya ve âhiret kat kat alırlar, bütün korkulardan selâmet bulurlar. Dünyada verdiklerine hüzn[1] ü esef duymayıp memnun oldukları gibi, âhirette de mahrumlar mahzun olurken, bunlar her türlü hüzn ü kederden âzâde kalır, mesʿud olurlar.

Hazret-i Ebû Bekir radıyallahu ʿanh mâlik olduğu kırk bin dinarın on binini gece, on binini gündüz, on binini gizli, on binini alenî olmak üzere birden tasadduk etmiş idi ve bu âyet bunun hakkında nâzil olmuştur deniliyor. Hazret-i Ali radıyallahu ʿanh dahi dört dirhem gümüşten başka bir şeye mâlik değil iken bunun birini gece, birini gündüz, birini gizli, birini de[2] açıktan olmak üzere hepsini tasadduk etmiş idi. Resûlullah da "neye böyle yaptın?" diye sorduğunda "Rabbimin vaadine müstehik olmak için" demiş, cevâben de "لَكَ ذٰلِكَ: O, senin" buyurulmuş idi ki sebeb-i nüzûlün bu olduğu da mervîdir. Bir rivayette bu âyetin fî-sebîlillâh cihad için atlar besleyip buna masraf edenler hakkında nâzil olduğu söylenmiştir. Hazret-i Ebû Hüreyre besili bir at gördüğü zaman bu âyeti okurmuş. Bunlardan başka bu âyetin umûm-ı evkāt ve ahvâlde sadaka veren ve herhangi bir muhtâcın ihtiyâcına âgâh oldukları zaman tehir etmeksizin derhâl o hâceti bitiren ve başka bir hâl ü vakte taʿlîk etmeyen zevât hakkında taʿmîm-i

1 B -"hüzn".
2 H -"de".

hayra tergīb için nâzil olduğu da nakl olunmuştur ki [943] Fahreddin Râzî "sebeb-i nüzûle dâir zikredilen vücûhun içinde en güzeli budur. Çünkü bu âyet ahkâm-ı infâkı beyan eden âyetlerin sonu olduğundan hiç şüphe yoktur ki bunda vücûh-ı infâkın ekmeli zikredilmiştir" diye bunu tercih etmiştir.[1]

Hikmet ve sünnet-i ilâhiyeye nazaran böyle gece gündüz, gizli açık demeyip her zaman ve her hâlde infâka devam edebilmek az olsun çok olsun infâkın ekmel-i vücûhu olan bu tarzı sâhibinin tarîk-i kesbine nazaran muhtelif merâtibe mütehammildir. Bunun esasında emvâlin intifâʿa tahsîsiyle ihtikâr ü iddihardan sıyâneti ve tedâvülün tesrîʿi gibi hayâtî, mâlî, iktisâdî hikmetler vardır. En câlib-i dikkat[2] nokta iktisâd-ı ferdî ile iktisâd-ı umûmîyi telif etmektir. Cemiyetin nizâm-ı umûmîsi servetin tedâvül-i küllîsine mâniʿ ve iddihâr-ı şahsî hırsını tervîce müsâit olduğu zaman sukût-ı ictimâʿî başlamış olduğunu bilmek lâzım gelir ve o zaman ehl-i imanın ashâb-ı emvâline bu babda yüksek vazifeler terettüb eder ki, bunlar bütün meksûbâtın sarfına kadar müntehî olabilir. Maʿamâfîh bu tarz-ı infak behemehâl bütün malının infâkını muktezî değildir. Bilakis bâlâda geçen يَسْـَٔلُونَكَ مَاذَا يُنْفِقُونَۜ قُلِ الْعَفْوَ [el-Bakara 2/219] âyeti medlûlünce ferâizde nisâb nazar-ı dikkate alınacağı gibi tetavvuʿâtta da tarîkine nazaran kesbin idâmesi için meşrut olan mesârif veya ihtiyat sermayesi az çok nazar-ı dikkatten dûr tutulmamak, yani ekmel-i infâka devam için infakta dahi iʿtidâl ü iktisâda mürâʿât etmek dahi bir mesele teşkil eder. Fukarânın hâcâtını defʿ, marzıyy-i ilâhî olmakla defʿ-i hâcet edenin muhtaç bir hâlde kalması matlûb-ı ilâhî değildir, nitekim

1 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* VII, 17:
فِي سَبَبِ النُّزُولِ وُجُوهٌ ... وَالثَّانِي: قَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ: إِنَّ عَلِيًّا عَلَيْهِ السَّلَامُ مَا كَانَ يَمْلِكُ غَيْرَ أَرْبَعَةِ دَرَاهِمَ، فَتَصَدَّقَ بِدِرْهَمٍ لَيْلًا، وَبِدِرْهَمٍ نَهَارًا، وَبِدِرْهَمٍ سِرًّا، وَبِدِرْهَمٍ عَلَانِيَةً، فَقَالَ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «مَا حَمَلَكَ عَلَى هَذَا؟» فَقَالَ: أَنْ أَسْتَوْجِبَ مَا وَعَدَنِي رَبِّي، فَقَالَ: «لَكَ ذَلِكَ» فَأَنْزَلَ اللّٰهُ تَعَالَى هَذِهِ الْآيَةَ. وَالثَّالِثُ: قَالَ صَاحِبُ الْكَشَّافِ: نَزَلَتْ فِي أَبِي بَكْرٍ الصِّدِّيقِ رَضِيَ اللّٰهُ عَنْهُ حِينَ تَصَدَّقَ بِأَرْبَعِينَ أَلْفَ دِينَارٍ: عَشَرَةٌ بِاللَّيْلِ، وَعَشَرَةٌ بِالنَّهَارِ، وَعَشَرَةٌ فِي السِّرِّ، وَعَشَرَةٌ فِي الْعَلَانِيَةِ. وَالرَّابِعُ: نَزَلَتْ فِي عَلَفِ الْخَيْلِ وَارْتِبَاطِهَا فِي سَبِيلِ اللّٰهِ، فَكَانَ أَبُو هُرَيْرَةَ إِذَا مَرَّ بِفَرَسٍ سَمِينٍ قَرَأَ هَذِهِ الْآيَةَ. الْخَامِسُ: أَنَّ الْآيَةَ عَامَّةٌ فِي الَّذِينَ يَعُمُّونَ الْأَوْقَاتَ وَالْأَحْوَالَ بِالصَّدَقَةِ تُحَرِّضُهُمْ عَلَى الْخَيْرِ، فَكُلَّمَا نَزَلَتْ بِهِمْ حَاجَةُ مُحْتَاجٍ عَجَّلُوا قَضَاءَهَا وَلَمْ يُؤَخِّرُوهَا وَلَمْ يُعَلِّقُوهَا بِوَقْتٍ وَلَا حَالٍ، وَهٰذَا هُوَ أَحْسَنُ الْوُجُوهِ، لِأَنَّ هٰذَا آخِرُ الْآيَاتِ الْمَذْكُورَةِ فِي بَيَانِ حُكْمِ الْإِنْفَاقَاتِ فَلَا جَرَمَ ذَكَرَ فِيهَا أَكْمَلَ وُجُوهِ الْإِنْفَاقَاتِ وَاللّٰهُ أَعْلَمُ.

2 B +"olan".

Sûre-i İsrâ'da وَلَا تَجْعَلْ يَدَكَ مَغْلُولَةً اِلٰى عُنُقِكَ وَلَا تَبْسُطْهَا كُلَّ الْبَسْطِ فَتَقْعُدَ مَلُوماً مَحْسُوراً [el-İsrâ 17/29][1] âyeti bu noktayı tesbit buyurmuştur. Bu hikmete mebnî olsa gerektir ki İbn Cerîr Tâberî'nin nakline göre işbu اَلَّذِينَ يُنْفِقُونَ اَمْوَالَهُمْ... وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ âyetinde Katâde şöyle rivayet etmiştir: Bunlar ehl-i cennettirler, bize nakledildi ki [944] Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem "اَلْمُكْثِرُونَ هُمُ الْأَسْفَلُونَ: Müksirler yani çok servet toplayanlar alçaktırlar" buyuruyordu, ashâb "يَا نَبِيَّ اللهِ إِلَّا مَنْ: Müstesnâları kimler" dediler, اَلْمُكْثِرُونَ هُمُ الْأَسْفَلُونَ buyurdu, يَا نَبِيَّ اللهِ إِلَّا مَنْ dediler, اَلْمُكْثِرُونَ هُمُ الْأَسْفَلُونَ buyurdu يَا نَبِيَّ اللهِ إِلَّا مَنْ dediler, fakat nâkābil-i red bir mesele vukûʿundan korktular. Nihâyet Hazret-i Peygamber yed-i saâdetleriyle işaret ederek "Ancak malıyla[2] sağından ve[3] solundan şöyle ve şöyle, önünden şöyle ve arkasından şöyle diye etrâf-ı erbaʿasına infak ederek malına hükmeden müstesnâ, bunlar da pek az. İşte bunlar Allah'ın farz kıldığı ve râzı olduğu yolda israfsız, imlâksız, tebzirsiz, fesadsız infak edenlerdir" buyurdu.[4] Demek olur ki iktisâd ü iʿtidâl bu âyetteki infakta dahi muteberdir. Fakat bizzat âyetin ıtlâkı az veya çok elde mevcud cemîʿ-i malın infâkını muktezî olmamakla beraber mâniʿ de görünmüyor. Nitekim sebeb-i nüzûlde zikr olunduğu üzere Hazret-i Ali'nin yaptığı bu kabîldendir. Ve bu nokta-i nazardan kemmiyet mevzûʿ-i bahis de değildir. Bunun için bu ıtlâkın kayd-ı iktisad ile takyîdi zikr olunan âyetlerden biriyle veyahut diğer bir nas ile min vech[in] nesih veya tahsîsini iktizâ edecektir, bunun için bazı müfessirîn اِنْ تُبْدُوا الصَّدَقَاتِ'dan buraya kadar olan âyetler Sûre-i Berâe'deki tafsîl-i zekât âyetleri nâzil olmazdan evvel maʿmûl[ün] bih olup Berâ'e nâzil olunca ona kasr edildiğini nakletmiştir. Lâkin buradaki sadakāt, muhtâra göre zekât ve nâfileden eʿam olduğu cihetle bu beyan dahi kâfî

1 "Hem elini bağlayıp boynuna asma, hem de onu büsbütün açıp saçma ki pişman olur, açık kalırsın."
2 H: "eliyle".
3 H -"ve".
4 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* V, 601-602. Krş. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 428; İbn Mâce, Zühd, 8:
عن قتادة قوله: «الذين ينفقون أموالهم» إلى قوله: «ولا هم يحزنون»، هؤلاء أهلُ الجنة. ذكر لنا أن نبيّ الله صلى الله عليه وسلم كان يقول: المكثِرون هم الأسفلون. قالوا: يا نبيّ الله إلا مَنْ؟ قال: المكثرون هم الأسفلون، قالوا: يا نبيّ الله إلا مَنْ؟ قال: المكثرون هم الأسفلون. قالوا: يا نبيّ الله، إلا مَنْ؟ حتى خشوا أن تكون قد مَضَت فليس لها رَدّ، حتى قال: «إلا من قال بالمال هكذا وهكذا، عن يمينه وعن شماله، وهكذا بين يديه، وهكذا خلفه، وقليلٌ ما هُمْ.» [قال]: هؤلاء قوم أنفقوا في سبيل الله التي افترض وارتضى، في غير سَرَف ولا إملاق ولا تَبذير ولا فَساد.

olamayacaktır. Şu hâlde buradaki infak; farz, vâcib, nâfile her nevi infâka mütenâvil olmak ve aynı zamanda infâkın ekmel-i vücûhunu da mutazammın bulunmak haysiyetiyle ıtlâkı üzere ahz olunup sebeb-i infâk olan hâcetin muktezeyâtına, ezmine ve emkinenin, eşhâs u ahvâlin îcâbına göre tatbîkini ashâb-ı infâkın hikmet ü kemâldeki derecât-ı mütefâviteleriyle mütenâsib irfan ve ictihadlarına bırakmak daha muvâfık olacaktır. Zaman olur ki [945] evlâd ü ʿiyâl, dîn ü millet uğrunda bütün emvâlin sarf ü infâkı kāʿide-i iktisâdın bile dâire-i şumûlüne girer. Sonra mal olsa olsa canın bir yongası hükmündedir. Hâlbuki mütevekkilen ʿalallah fedâ-yı hayattan bile çekinilmemesi lâzım gelen öyle vezâif-i insâniye vardır ki, bu gibi yerlerde infâk-ı küllî elbette daha hafif kalır ve diğer cihetten لَا سَرَفَ فِي الْخَيْرِ "Hayırda israf olmaz"[1] dahi buyurulmuştur. Fakat bu derece-i ʿâliye en büyük erbâb-ı kemâlin kârıdır ki bunlar وَيُؤْثِرُونَ عَلٰٓى اَنْفُسِهِمْ وَلَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ [el-Haşr 59/9][2] medîhasına mazhardırlar. Bundan hisseyâb olabilecek derecede sabr ü tahammüle, kuvvet-i kalbe mâlik olmayıp yaptığı hayra bi'n-netîce müteessir ve pişman olacak olanların bütün mâmelekini infak etmeleri tehlikeden sâlim olmadığı için kendi haklarında da bir hayır teşkil etmez, neʿûzü billâh bilâhare küfre kadar müncer bile olabilir. Zira bu gibiler hakkında كَادَ الْفَقْرُ أَنْ يَكُونَ كُفْرًا buyurulmuştur.[3] Bu hususta şahsî kıymet kadar ve hatta daha ziyade muhît-i ictimâʿînin dahi büyük bir ehemmiyeti vardır. Çünkü fazîlete hasım olan ve efrâdı kendi çıkarından başka hiçbir[4] endişe beslemeyen bir muhît içinde hayırhâh ve fazîletkâr insanlar maʿâzallah ya bozulmaya veya boğulup boğulup gitmeye mahkum olurlar. Bu müşkîlâtın ihlâsını iktiham etmek ise tevfîk-i rabbânî ile yüksek bir kuvve-i kudsiyeye mütevakkıftır. Ve işte Kur'ân'ın baştan beri infâkāt hakkında devam edegelen beyânât-ı belîğası da ber mûceb-i hikmet insanlar arasında böyle feyyâz, ebed-şümûl bir ictimâʿiyet

---

1 Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* IV, 198 (Hatem-i Tâî'nin sözüdür).

2 "…kendilerinde ihtiyaç bile olsa îsâr ile nefislerine tercih ederler…"

3 Taberânî, *ed-Duâ',* thk. Mustafa Abdülkādir Atâ, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1413, s. 319; Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ*, III, 53. İbnü'l-Cevzî sahih olmadığını söyler (*el-ʿİlelü'l-mütenâhiye fi'l-ehâdîsi'l-vâhiye,* thk. İrşâdü'l-Hak el-Eserî, Faysalâbâd: İdâretü'l-Ulûmi'l-Eseriyye, 1410/1981, II, 320).

4 M ve B: "hiç".

temin edecek, وَاَنْفِقُوا فٖى سَبٖيلِ اللّٰهِ وَلَا تُلْقُوا بِاَيْدٖيكُمْ اِلَى التَّهْلُكَةِ [el-Bakara 2/195] mısdâkınca nice nice tehlikelerin önüne geçecek bir ahlâk-ı kudsî tâlimini nâtıktır ki, âhirette mevʿud olan ecr ü mesûbât-ı muzâʿafe ahlâk-ı ilâhiye ile tahalluk ederek niyâbet ʿanillâh şerefini bahş edecek olan bu hasletlere merbuttur. Binâenʿaleyh rehber ve muslih olabilecek havâssın, daha doğrusu havâss-ı havâssın melekât-ı muslihânesiyle onlara peyrev olacak avâmın melekât-ı sâlihası ahkâmı mütefâvit olabileceği [946] gibi devr-i ıslah ile devr-i salâhın da ahkâmında tefâvüt bulunabilir ve bu nokta-i nazarla infâk-ı küllî avâm için hayır yerine şerr ü zarar intac ederken, ehl-i vilâyet olan ekâbir-i havâs için hayr-ı mahz ve hatta vazife bile olabilir. Şu da unutulmamak îcab eder ki sırf infâkāt-ı hayriye yüzünden iflas etmiş, perişan olmuş bir zengine tesadüf edilmemiştir. Hâlbuki hevâ-yı nefsânî yoluna sarfedilen gayr-i meşrûʿ infâkāt ile nice hânümânların[1] söndüğü dâima meşhuddur. Hatta muʿâmelât-ı ticâriyedeki iflasların ekserîsi ve belki hepsi bir taraftan fazla kazanmak hırsıyla girişilen muʿâmelât-ı fâsidenin, diğer taraftan hiss-i iddihar ve ihtikârın îcab ettiği habs-i servet ve tazyîk-i aʿmâlin netâicidir ki bunların cümlesi اَلشَّيْطَانُ يَعِدُكُمُ الْفَقْرَ وَيَأْمُرُكُمْ بِالْفَحْشَٓاءِ [el-Bakara 2/268] mazmûnuna dâhildirler. Tedâvül-i serveti taʿmîm[2] ve tesrîʿ eden infâkāt-ı hayriyede ise bu tehlikelerin hiçbiri yoktur. Bunlarda وَاللّٰهُ يَعِدُكُمْ مَغْفِرَةً مِنْهُ وَفَضْلاً [el-Bakara 2/268] hükmü cârîdir. Yani infâkāt-ı hayriye behemehâl müsmirdir. Şu kadar ki bunun semerât-ı muhtelifesindeki ezvâk ve tenaʿʿum eşhâsın ve ahvâlin ihtilâfıyla muhtelif olabileceği gibi, birtakım kimselerde de bu semerelerin müddet-i idrâki kadar sabr ü tahammül bulunmayabilir. Bunun için sûret-i umûmiyede infaktan bahsedildiği zaman bâlâda beyan olunduğu üzere "melûm ü mahsur" kalmak endişesinden âzâde bir surette iktisâd ü iʿtidal unutulmamak lâzım gelir. Fakat beşeriyet-i gāfile hevâ ve heves yolunda neticesiz, semeresiz, istihlâk-i mahz olan nice nice mesârif-i beyhûde ile emvâlini israf etmekte ifrat eyler de, infâkāt-ı hayriyeye gelince bunda iktisâd ü iʿtidal şöyle dursun, kırkta bir zekâtını vermekten bile

1 M ve B: "hânümânlar".
2 M: "te'mim".

kaçınır. Öyleleri vardır ki oyun masalarında avuç avuç paraları havaya atmaktan korkmaz da, beri tarafta devlet ü milletinin[1] eksiğini düşünmez, karşısında yoksulluktan kıvranan hemşehrisinin, hemcinsinin kursağına bir lokma ekmek yetiştirmekten tiksinir, kıskanır. Fazla olarak ona karşı [947] "görüyor musun işte, sen açsın ben tokum, sen inlersin ben zevk ederim" gibi bir hiss-i gurur ve iftihar ile çalım da satar. Düşünmez ki ferdin sefâleti hey'et-i ictimâʿiyenin sukūtudur. Ve hey'et-i ictimâʿiyenin sukūt u sefâleti erinde gecinde bütün efrâdına sârîdir. Düşünmez ki bir insanın muhîtindeki sefâlet ü ihtiyaç kendi sefâlet ü ihtiyâcıdır. Serhadlerdeki gedikler hânenin gedikleridir. Ailesinde, akrabasında, komşusunda, hemşehrilerinde, hemcinslerindeki açlıkların, hastalıkların, perişanlıkların, felâketlerin hepsi insanın kendi mevcudiyetindeki rahnelerdir. Fukarâların gözleri önünde açık lokantaların süslü masalarında veyahut velvele-i hây u hûyu etrâfı çınlatan gümbürtülü hânelerin yemek salonlarında hayât-ı umûmiyeye göz yumarak kahkahalarla yiyip içen, servetler israf eden erbâb-ı gaflet düşünmez ki fazla kaçırdığı her lokma belki bir fakirin bir iki günlük kût-ı lâ-yemûtu olurdu. Bir lokma belki binlerle kimselerin hakk-ı hayâtından sıyrılmış, sızdırılmış bir hâsıla-i saʿy ü amel bulunuyordu. Düşünmez ki her kahkaha birçok erbâb-ı ihtiyâcın gayz-ı derûnîsini kaynatacak, ehl-i iffetin kuvve-i tahammüliyelerini çatlatacak, nâmuskârları fesadlara, sirkat ü şekāvetlere sevk edecek bir mızrâb-ı heyecan olabilir.

Evet, kuvvet nedir bilmezsin ey mağrûr-ı nahvet sen
Ezer bir muşt-i kudret beynini[2] *yevm-i mesârında*

Ekseriyet bu haslet-i gāfilede iken ʿale'l-ıtlâk infâka tergīb, itidâli temin ile salâh ve muvâzene-i ictimâʿiyeyi istihdaf ve temin eder. Ondan sonra infakta ifrat ile zenginlerin fakirleşmeye başladığı ve bu suretle muvâzene-i ictimâʿiyenin bozulacağı zaman gelince de وَلَا تَبْسُطْهَا كُلَّ الْبَسْطِ [el-İsrâ 17/29][3] irşâdına lüzum vardır. İnsan düşünmelidir ki hiçbir kimsenin kesbi niʿmetinin illet-i kâfiyesi değildir. Bunda evvelâ Hâlık'ın mevâhib-i fıtriyesi

---

1 M ve B: "milletin".
2 H: "beyni".
3 "…hem de onu büsbütün açıp saçma..."

vardır. Her doğan çırçıplak, fakir ve muhtaç olarak doğar, umûma küşâde olan bu sofra-i hilkate konar. Bir sineği def' etmeye [948] kudreti yokken etrafından[1] kendine nasibi kadar nimetler sunulur. Sunulan nimetleri alıp hazmedecek kābiliyetler bahşedilir, feryadlarına câzibeli, müessir nağmeler konulur, etrafında bunlara cevap verecek hizmetçiler ta'biye edilir. Ne suretle olursa olsun devr-i kesbe kadar yaşamış olan hiçbir ferd yoktur ki bunlardan hâlî kalmış bulunsun. Binâen'aleyh her kesb birinci mertebede Hâlık'ın bu in'âmlarına borçludur. Bu suretle defter-i hayâtın ilk hesâbı zimmet sahifeleriyle açılır. Sâniyen hayât-ı beşerde her kesb birçok kesblerin hisse-i te'âvününe medyundur. Hiçbir kesb-i ferdî tasavvur olunamaz[2] ki onda cemiyetin bir damânı, diğer efrâd-ı cemiyetin bir alâka-i iktisâbı karışmamış bulunsun. Tok, sofrasında karnını doyururken onda karşıdan geçen bir açın henüz ödenmemiş bir hakkı bulunmadığı iddia edilemez. İktisâbât-ı gayr-i meşrû'ayı kāle almayalım, fakat en hukūkī olan iktisâbâtın mübadele esasına müstenid olduğu tasavvur edildiği zaman ribh u ticaret zarûret ve ihtiyâcıyla alâkadar olan mübâdelenin tam bir muvâzene üzerinde yürümeyeceği ve binâen'aleyh bu yüzden tevzî'-i emvâlde birçok açıkların terâküm etmesi de zarûrî bulunacağı gibi, servet-i umûmiyede hissesi sebk eden emsâlsiz birtakım a'mâl ü mesâ'înin hayât-ı dünyada kābil-i mübadele emsâl ve esmânı bulunamayacağı da teemmül edilirse, her yenen lokmanın pek derin hukūk ile alâkadar olduğu ve bu hukūkun edâsı mübâdele kanunlarından başka infâkāt-ı hayriye kanunlarıyla mümkin olabileceğini anlamak kolay olur.

İhtimal ki bir lokmanın karşısında yutkunacak fakir onu kanıyla, canıyla temin eden bir şehidin yavrusu veya babasıdır. Böyle de olmasa nef'-i hayat için yaratılmış olan malı habs veya itlâf edip de ifnâ-yı hayat etmek ne büyük haksızlıktır. Gaflet-i beşeriye ile bu ince ve derin vazifeleri düşünmeyen zenginlerin birçoğu servetleri boşu[3] boşuna sarf veya kilitli yerlerde hapsetmekten zevk [949] alır, hey'et-i ictimâ'iyesiyle

---

1 H: "etrafında".
2 B: "olunmaz".
3 H ve F: "boş".

ve onun evlâdı olan fukarâsıyla gereği gibi alâkadar olmaz, ağniyâ ile fukarâ arasında cidâl ü husumet ihdas eder, cemiyetin salâbetini bozar ve bi'n-netîce kendilerine zulmetmiş olurlar.

Burada bilhassa bu sû'-i istiʿmâlin ıslâhı sûret-i mutlakada matlub olduğundan umûmu itidâle takrib için âyet, havâss-ı ekâbirin infâk-ı küllî ile îsâra müteveccih olan makām-ı vilâyetleri üzere vârid olmuştur. Kur'ân'ın daha birçok yerlerinde infâkın mütenevviʿ haysiyetlerini gösterecek âyetler gelecektir. Burada Kur'an infâkı ahlâkî ve ictimâʿî haysiyetiyle beraber daha ziyade iktisâdî nokta-i nazarla tâlim edip her şeyden evvel bize şunu gösteriyor ki kesb ü istihsâli tanzim etmek için evvelemirde gāye-i istihsâl olan infâkı tanzim ve tedâvülü tesrîʿ ve taʿmîm etmek lâzımdır. Zamanımızda ilm-i iktisad erbâbının "istihlâk= konsümasyon" [*consummation*] tâbir ettikleri infak, sûret-i umûmiyede iki nevʿe ayrılır. Birisi ferdî, ictimâʿî hiçbir menfaat terettüb etmeyen abes veya muzır ve habis infaklardır ki, istihlâk-i mahz olan bu infâkāttan Hak teâlâ menʿ ü tahzir buyurmuştur. Diğeri, herhangi bir menfaʿat-i hayâtiyeye masruf olan infâkāt-ı hayriyedir ki, emvâli hayâta kalb etmek demek olan bu infâkāt haddizâtında istihlâk değil gāye-i istihsâldir. Ve bu istihsâl ne kadar umûmî, ne kadar temiz ise kıymeti de o kadar yüksektir. Mesâʿîsini ʿindallah hayât-ı ebediyeye kalb edip de dünya ve âhiretin havf u hüznünden kurtulmak isteyenler bu hayriyete, bu ahlâka, bu ictimâʿiyete, bu tarîk-i iktisâda sülûk etmeli, bununla mütenâsib kesb ü istihsâle saʿy ü ikdam eylemelidir.

Bunun tam zıddına gidenlerin ahvâline gelince:

اَلَّذ۪ينَ يَأْكُلُونَ الرِّبٰوا لَا يَقُومُونَ اِلَّا كَمَا يَقُومُ الَّذ۪ي يَتَخَبَّطُهُ الشَّيْطَانُ مِنَ الْمَسِّۜ ذٰلِكَ
بِاَنَّهُمْ قَالُٓوا اِنَّمَا الْبَيْعُ مِثْلُ الرِّبٰواۢ وَاَحَلَّ اللّٰهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبٰواۜ فَمَنْ جَٓاءَهُ مَوْعِظَةٌ مِنْ
رَبِّه۪ فَانْتَهٰى فَلَهُ مَا سَلَفَۜ وَاَمْرُهُٓ اِلَى اللّٰهِۜ وَمَنْ عَادَ فَاُو۬لٰٓئِكَ اَصْحَابُ النَّارِۚ هُمْ ف۪يهَا خَالِدُونَ
﴿٢٧٥﴾ يَمْحَقُ اللّٰهُ الرِّبٰوا وَيُرْبِي الصَّدَقَاتِۜ وَاللّٰهُ لَا يُحِبُّ كُلَّ كَفَّارٍ اَث۪يمٍ ﴿٢٧٦﴾ اِنَّ الَّذ۪ينَ
اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَاَقَامُوا الصَّلٰوةَ وَاٰتَوُا الزَّكٰوةَ لَهُمْ اَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْۚ وَلَا خَوْفٌ

عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ ﴿٢٧٧﴾ يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا اتَّقُوا اللّٰهَ وَذَرُوا مَا بَقِيَ مِنَ الرِّبٰٓوا
اِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِن۪ينَ ﴿٢٧٨﴾ فَاِنْ لَمْ تَفْعَلُوا فَأْذَنُوا بِحَرْبٍ مِنَ اللّٰهِ وَرَسُولِه۪ۚ وَاِنْ تُبْتُمْ فَلَكُمْ
رُؤُ۫سُ اَمْوَالِكُمْۚ لَا تَظْلِمُونَ وَلَا تُظْلَمُونَ ﴿٢٧٩﴾ وَاِنْ كَانَ ذُو عُسْرَةٍ فَنَظِرَةٌ اِلٰى مَيْسَرَةٍۜ وَاَنْ
تَصَدَّقُوا خَيْرٌ لَكُمْ اِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ ﴿٢٨٠﴾ وَاتَّقُوا يَوْمًا تُرْجَعُونَ ف۪يهِ اِلَى اللّٰهِ ثُمَّ تُوَفّٰى
كُلُّ نَفْسٍ مَا كَسَبَتْ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ ﴿٢٨١﴾

[951] **Meâl-i Şerîfi**

Ribâ yiyen kimseler[1] şeytan çarpan kimse nasıl kalkarsa öyle kalkarlar. Bu işte onların "bey' tıpkı ribâ gibidir" demeleri yüzünden[2]. Hâlbuki Allah bey'i helâl kıldı, ribâyı harâm. Bundan böyle her kim Rabbi tarafından kendine bir öğüt gelir de ribâdan vazgeçerse artık geçmişi ona ve hakkında hüküm Allah'a aittir.[3] Her kim de döner yeniden alırsa, işte onlar ashâb-ı nârdırlar, hep orada kalacaklardır[4] (275). Allah ribâyı mahveder de[5] sadakaları nemâlandırır. Hem[6] Allah vebal yüklenici musır kâfirlerin hiçbirini sevmez (276).[7] İman edip iyi işler yapan ve namaz kılıp zekât veren kimselerin Rableri[8] 'indinde ecirleri şüphesiz kendilerinindir ve onlara bir korku yoktur ve mahzun olacak değildir onlar[9] (277). Ey o bütün iman edenler! Allah'tan korkun ve[10] ribâ hesâbından kalan bekāyâyı[11] bırakın, eğer[12] gerçekten mü'minlerseniz (278). Yok eğer yapmazsanız o hâlde[13] Allah ve Resûlünden mutlak bir

---

1 H: "yiyenler".
2 H: "demelerinden".
3 H: "Bundan böyle her kim kendisine Rabbinden bir öğüt gelir de ribâdan vazgeçerse artık geçmişi ona ve hakkında hüküm Allah'a".
4 H: "Kim de döner yeniden alırsa işte onlar ashâb-ı nârdır, hep orada kalırlar".
5 H -"de"; F: "ve".
6 F: "Ve".
7 F +"~~Şüphesiz~~".
8 F: "Rablerinin".
9 H: "Şüphesiz iman edip iyi işler yapan ve namaz kılıp zekât veren kimseler, Allah yanında kendilerinin ecirleri var ve onlara hiç korku yok, mahzun olacak da değiller onlar".
10 H: "da".
11 B: "bakıyyeyi".
12 H -"eğer".
13 H -"o hâlde".

harb olunacağını bilin ve eğer[1] tevbe ederseniz re'sü'l-mallarınız sizindir[2]. Ne zâlim olursunuz ne[3] mazlum (279). Ve şayet[4] borçlu sıkıntıda ise o hâlde[5] bir kolaylığa intizar. Bununla beraber tasadduk etmeniz hakkınızda daha hayırlıdır, eğer bilirseniz (280). Hem korunun, öyle[6] bir güne hazırlanın ki[7] döndürülüp o gün Allah'a götürüleceksiniz. Sonra herkese kazandığı tamamıyla ödenecek ve hiçbir zulme mâruz olmayacaklar[8] (281).

Kıraat: فَأْذَنُوا Âsım'dan Ebû Bekir Şuʿbe ile Hamza kıraatlerinde hemze'nin meddi ve zâl'in kesriyle فَاٰذِنُوا; مَيْسَرَة Nâfiʿ kıraatinde sin'in zammıyla مَيْسُرَة; تَصَدَّقُوا Hafs'tan mâʿadâsında sad'ın da şeddesiyle تَصَّدَّقُوا; ترجعون Ebû Âmir ve [952] Yaʿkūb kıraatlerinde tâ'nın fethi ve cim'in kesriyle تَرْجِعُون okunur.

"**Ribâ**" asl-ı lügatta ziyadelenmek, fazlalanmak mânasına masdar olup "fâiz" dediğimiz ziyâde-i mahsûsanın ismi olmuştur. Lisân-ı şerʿde, bir ʿakd-i muʿâvaza zımnında ʿivazsız kalan herhangi bir fazla demektir. Ribâ bir muâmelede hem ʿivaz kastı hem ʿivazsızlık suretinde bir yalancılık, bir tenakuzdur. Binâenʿaleyh bir ʿakd-i muʿâvaza zımnında olmayınca ribâ tasavvur olunamaz[9]. Cinsi, ölçüsü bir olan şeyler birbirleriyle mübadele edildiği[10] zaman iki bedel beynindeki tefâzul tahakkuk edebileceğinden o vakit ziyade tahakkuk eder. Yani mikyâs-ı ribâ cins ve mikdar veya her biridir. ʿAkd-i muʿâvazanın esası malı mala bi't-terâzî mübadele demek olan beyʿdir ki, beyʿ-i menfaat demek olan icâre de buna mülhaktır. Gerçi beyʿ bazen ribh ifade eder. Fakat bu ribh bir değil lâekal iki

1 H: "şayet".
2 H: "sizin".
3 B: "de".
4 H: "eğer".
5 H: "artık".
6 F: "da".
7 F + "~~o gün~~".
8 H: "Korunun da hazırlanın öyle bir güne ki o gün Allah'a götürüleceksiniz, sonra hiç kimseye haksızlık edilmeyerek herkese kazandığı tamamıyla ödenecek".
9 H ve F: "olunmaz".
10 H: "edildikleri".

akdin semeresi olduğundan ʿivazsız olamaz. On kuruşa alınan bir şey on bir kuruşa satıldığı zamandır ki bir kuruş kâr denilir. Ribâ ise bir akid zımnında olur. Bir akidde cins ve mikdârı müttehid iki mal birbirine tekabül ettirilerek mübadele edilmiş olduğu hâlde arada bir tarafa bedelsiz bir fazla tahakkuk etti mi işte bu bir ribâdır ki bedelli olmak üzere verildiği hâlde karşılığı yoktur. Meselâ birine bedelini bilâhare almak üzere karzan on lira verdiniz, harc etti, bir müddet sonra yerine on lira getirip verdi, verdiği anda bu muâmele beyʿ-i sarf suretiyle iki on lirayı bir mübadeledir. Bunlar cins ve mikdarda tamamen mütekābildir. Fakat o on lira yerine, meselâ on lira on kuruş verilirse bu on kuruş açıktan, bedelsiz verilmiş bir ziyadedir. İşte bu âyet nâzil olduğu zaman böyle altın veya gümüş nukūd ikrâzıyla ribâ devr-i câhiliye Arablarında mâruf idi. Hatta ağniyâsının ʿale'l-ekser yediği içtiği hep ribâ demekti. Biri diğerine bir vade ile altın veya gümüş bir mikdar para ikraz eder ve o müddet için mikdâr-ı istikrâza aralarındaki terâzîye göre bir [953] mikdar ziyade de şart eylerdi. Bu âyet nâzil olduğu zaman beynlerinde en meşhur olan ribâ bu idi. Herhangi bir borçta vade hulûl ettiği zaman borçlu veremezse alacaklısına "veremeyeceğim, irbâ et, yani artır" derdi, yine bir mikdar daha ribâ zammedilir ve bu suretle vade yenilendikçe borcun mikdârı artardı ve arta arta aslının bir veya birkaç mislini bulurdu. Asl-ı deyne "re'sü'l-mal" ve ziyadesine "ribâ" tâbir edilirdi. Her vadenin tecdîdinde zammedilecek ribânın yalnız re'sü'l-mal hesâbıyla veya evvelkinin re'sü'l-mâla zammıyla mecmûʿu üzerine yürütülmesi de şekl-i terâzîye tâbiʿ olurdu ki zamanımız tâbirine göre biri "basit fâiz", biri "mürekkeb fâiz" demektir ve ribânın re'sü'l-mâlı[1] geçip ezʿâf-ı muzâʿaf olması fâiz-i mürekkebde daha serîʿ olmakla beraber ikisinde de vâkiʿ olur. Cihânın bugünkü fâiz muʿâmelâtı da mâhiyeten devr-i câhiliyenin bu âdetinden başka bir şey değildir. Zaman zaman fâiz mikdârının ve eşkâlinin çoğalması veya azalması ise mâhiyet-i muâmeleyi tebdil etmez. İşte örf-i Arab'da ribâ, tam mânasıyla zamanımızda nukūdun fâizi veya güzeşte veya

---

1 M ve B: "re'sülmale".

nemâsı tâbir olunan fazlasıdır. Bunun karzdan başka düyûnâtta tatbîki dahi böyledir. Şüphe yok ki lügate nazaran bunun en münâsib ismi "ribâ", "ziyade", "fazla", "artık" olmak lâzım gelir; buna "fâiz" veya "nemâ" ıtlâkı إِنَّمَا الْبَيْعُ مِثْلُ الرِّبٰوا medlûlünce beyʿ ü ticârete teşbîhen verilmiş yalan bir ıtlaktır. Ribânın ziyâde-i nukūdda müteʿâref olan bu mânası şerʿde diğer emvâle ve nesîeye[1] dahi tatbik olunmuştur. Nitekim إِنَّمَا الرِّبَا فِي النَّسِيئَةِ hadîs-i şerîfi[2] mûcebince muʿâmele-i sarrâfiyede mücerred nesîe[3] yani veresi başlı başına bir ribâdır. Kezâlik اَلْحِنْطَةُ بِالْحِنْطَةِ مِثْلًا بِمِثْلٍ يَدًا بِيَدٍ وَالْفَضْلُ رِبًا وَالشَّعِيرُ بِالشَّعِيرِ مِثْلًا بِمِثْلٍ يَدًا بِيَدٍ وَالْفَضْلُ رِبًا الخ diye hurmayı, tuzu, altını, gümüşü, hâsılı altı şeyi aynı vechile sayan meşhur hadîs-i şerîfte[4] fazl hem yeden bi-yedin peşin ve hem mislen bi-mislin müsâvî mukabili olduğundan müsâvî olduğu hâlde peşin olmamak suretiyle [954] tahakkuk eden fazlın sırf veresi olmaktan ibaret[5] ziyâde-i hükmiyeye şümûlü müttefek[un] ʿaleyhtir. Bununla beraber bu hadiste ribânın altın gümüş nukūddan mâʿadâ şeylerde dahi tahakkuku gösterilmiştir ki bunlar örf-i lügatta ribâdan maʿdud değil idiler. Binâenʿaleyh "ribâ" kelimesi maʿnâyı örfîsinden taʿmîmen menkul bir ism-i şerʿî olmuştur. Böyle olduğu şununla da müeyyeddir ki Hazret-i Ömerü'l-Fârûk radıyallâhu ʿanh "إِنَّ مِنَ الرِّبَا أَبْوَابًا لَا تَخْفَى، مِنْهَا السَّلَمُ فِى السِّنّ: Ribânın gizli olmayan birtakım ebvâbı vardır ki sinde yani hayvanda selem bu cümledendir"[6] buyurmuştur ki, bu bir taraftan ribânın ebvâb-ı hafiyyesi dahi bulunduğunu îmâ ettiği gibi diğer taraftan örf-i lügatta ribâ ıtlak edilmeyen ve nitekim bugün dahi fâiz tâbir olunmayan hayvânâtta selem muâmelesinin hâfî olmayan ebvâb-ı ribâdan bulunduğunu tasrih etmiştir. *Ahkâm-ı Kur'ân*'da beyan olunduğu üzere yine Hazret-i Ömer demiştir ki: "Ribâ âyeti Kur'ân'ın en son nâzil olan âyetlerindendir. Hazret-i Peygamber

---

1 H ve B: "nesieye".
2 Müslim, Müsâkāt, 102. M ve B: "النسئة".
3 B: "nesie".
4 Bk. Ebû Yûsuf, *el-Âsâr,* thk. Ebü'l-Vefâ, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts., s. 183; Müslim, Müsâkât, 83.
5 H -"ibaret".
6 Ebû Bekir el-Cessâs, *Şerhu Muhtasarı't-Tahâvî,* thk. Sâid Bektâş, Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiye, 1431/2010, III, 127.

sallallâhu aleyhi ve sellem bunu bize tamamen beyan etmeden irtihal etti. Binâenʿaleyh دَعُوا الرِّبَا وَالرِّيبَةَ:[1] ribâyı ve rîbeyi bırakınız, yani beyânât-ı mevcûdeye nazaran ribâ olduğu açıktan mâlum olanları bıraktığınız gibi ribâ reybi,[2] ribâ şüphesi bulunanları da bırakınız."[3] Buna binâendir ki İslâm'da اَلْحَلَالُ بَيِّنٌ وَالْحَرَامُ بَيِّنٌ وَبَيْنَهُمَا أُمُورٌ مُشْتَبِهَاتٌ دَعْ مَا يُرِيبُكَ إِلَى مَا لَا يُرِيبُكَ hadîs-i nebevîsi[4] muktezâsınca ʿale'l-ʿumûm şübühâttan ihtiraz bir nedb, bir takvâ meselesi olduğu hâlde bilhassa şübhe-i ribâdan ihtiraz vâcibâttan olmuştur. Bunun için ilm-i fıkıhta "şübhe-i ribâ ribâdır, zira ribâda şüphe muteberdir" diye bir kāide vardır. Müslümanların bunları bilmesi îcab eder. Zikrolunan eşyâ-yı sitte hadîsiyle nusûs-ı sâirenin istikrâsından eimme-i Hanefiyyenin istinbâtına göre gerek nukūd ve gerek sâir emvâlde ribânın illet-i mikyâsı[5] iki şeydir: Cins, mikdar. Fakat Şâfiiyye nukūddan mâʿadâsında bunlardan başka tuʿmu[6], Mâlikiyye de kūt mânasını ilâve eylemişlerdir. [955] Ahkâm-ı ribâ, biʿset-i seniyyenin son senelerinde ve feth-i Mekke sıralarında nâzil olmuştur. Ve hatta tatbîkāt-ı umûmiyesi ile ilânı Haccetü'l-vedâʿa müsâdif bulunmuştur. Bu sıralar ise اَلْيَوْمَ اَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَاَتْمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي وَرَضِيتُ لَكُمُ الْاِسْلَامَ دِيناً [el-Mâide 5/3][7] âyeti mûcebince dîn-i İslâm'ın devre-i ikmâli bulunuyordu. Evvelâ Sûre-i Âl-i İmrân'daki يَٓا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا لَا تَأْكُلُوا الرِّبٰٓوا اَضْعَافاً مُضَاعَفَةً [Âl-i İmrân 3/130][8], baʿdehu bu âyetler nâzil oldu. Bu bize gösterir ki ribânın refʿi bir gāye-i tekâmüldür. Ribâ cârî olan hey'et-i ictimâʿiye henüz tekemmül etmemiştir ve tekemmül etmeyen akvâm ve milelden de ribâ refʿ olunamayacaktır. Ahlâk-ı dînîsi yükselmemiş, teʿâvün-i ictimâʿîsi ağızlardan kalblere geçmemiş, ictimâʿiyetleri tegallüb ve tahakkümden kurtulup dâire-i uhuvvete girmemiş olan cemiyetler ribâdan kurtulamazlar,

1 M, H, F ve B: "الريبه".
2 H +"yani".
3 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 36; İbn Mâce, Ticârât, 58; Ebû Bekir el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân,* II, 183.
4 Bk. Nesâî, Âdâbu'l-Kudât, 11. Krş. Buhârî, İman, 39; Ebû Dâvûd, Büyûʿ, 3. H -"أمور".
5 M ve B: "illeti, mikyâsı".
6 M: "taʿmı".
7 "…İşte bugün sizin için dininizi kemâle yetirdim, üzerinizdeki nimetimi tamama erdirdim ve size din olarak İslâm'a rızâ verdim…"
8 "Ey o bütün iman edenler! Öyle kat kat katlayarak ribâ yemeyin…"

kurtulmadıkça da marzî-i Hak olan kemâl-i ahlâkî ve ictimâʿîyi bulamaz, menâfiʿ-i ʿâmme ile menâfiʿ-i hâssa tesâdümünü refʿ edemezler. Herhangi bir hey'et-i ictimâʿiyede fâizsiz yaşanamayacağı hissi çoğalmaya ve fâizin meşrûʿiyetine çareler aranmaya başladı mı orada sukūt ve inhitat ve devr-i câhiliyeye irticâʿ başlamıştır. Iztırar ise ibâha kapısını açar, bugünkü cemʿiyyet-i beşeriyenin ribâ devrinden kurtulabilmesi ciddi bir salâh-ı ictimâʿî iktisab etmesine mütevakkıftır. Fakr azalıp salâh-ı ictimâʿî ilerledikçe fâizler tenezzül edecek ve bir gün gelip kalkacaktır. Fakat ribâ devam ettikçe de servetler inhisardan kurtulmayacak, fakr azalmayacaktır. Umûmî nokta-i nazarla bugünün dünyasında fâizin refʿi bir mefkûre olarak düşünülmeye başlamış ise de, doğrusu temâyülât-ı hâzıra henüz refʿi değil tenzîli üzerinde dolaşabilmektedir. İşte bütün dünyanın henüz tahakkuk ettiremediği bu ümniyye min tarafillâh ictimâʿiyyet-i İslâmiyede tahakkuk etmiş idi. Bu suretle Kur'an ve dîn-i İslâm hâl-i hâzırdaki bütün beşeriyete dahi en yüksek bir tekâmülün ilhâmını bahşedecek bir kitâb-ı mübîn, bir kānûn-ı ilâhîdir. İktisâd-ı ʿâmmı temin için infâk-ı hayr usûlünü taʿmîm eden [956] cemiyetler fakrın tedâvîsini ehass-ı âmâl ittihaz eyler. Bilakis tevzîʿ-i emvâlde ribâ usûllerini tervic eden cemiyetler dahi servette inhisar ile fakrın taʿmîmini istihdaf eylerler[1]. Fâizci ribâ almak için dâima bir muhtaç gözetir. Ve her ribâ bir bedel verilmeden alınan açık bir fazla olduğu için muhtâcın ihtiyâcını tehvin yerine saʿy ü amelini mukabilsiz gasp ederek dolayısıyla teşdid eder ve hakikatte o cemiyet ribâcılara münhasır olur. Fukarâ kısmı ne kadar fazîletkâr olursa olsun cemiyetin hâricinde ağyar vaziyetinde bırakılır. Bu da o cemiyeti mütemâdiyen ihtilâle sürükler, nâmeşrû makāsıddan doğan efkâr-ı ihtilâl ile fıtrî sebeplere istinad eden ihtilâlin ise azîm farkı vardır. Rahmet-i ilâhiye ağniyâ ve fukarânın bir teʿâvün-i samîmî içinde sofra-i hilkatten mütenaʿʿim olmalarını iktizâ ederken, bunun zıddına hareket eden ve karşılarında fakr ihdas etmedikçe mütenaʿʿim olamayacağını[2] zanneden cemiyetler, hiçbir zaman ıztırab ve ihtilâl-i ictimâʿîden kurtulamazlar.

---

1 H ve F: "ederler".
2 M ve B: "olmayacağını".

Böyle tevzîʿ-i emvâlde ribâyı itiyad eden cemiyetlerin efrâdı için ribâ tiryâkilerin afyonu gibi hasret çekilir bir ihtiyaç hâlini alır. O zaman bir re'sü'l-mâla mâlik fazîletkâr ferdlerin de bundan tevakkīsi müteʿassir olur. Hepsi çâr ü nâçâr bu çarkın dişleri arasında ezilir gider. O zaman bu müşkilâtı iktihâm edip de etrafındakilere bir nefes aldırabilen eʿâzım bâlâdaki لَهُمْ اَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْۚ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ [el-Bakara 2/262, 274, 277] tebşîrine mâsadak olurlar. Ribâcılar ise ebedî bir sarʿa-i ihtilâlin ihtilâcâtı içinde kıvranır giderler. İşte Hak teâlâ bunların bu hâllerini beyan için buyuruyor ki:

{اَلَّذِينَ يَأْكُلُونَ الرِّبٰوا} Ribâ yiyenler, yani fâiz muâmelesi yapan ve bu suretle servet istihsâl ediyoruz diye muhtaçların kazançlarını ellerinden çeken ve gāye-i istihsâli nefʿ-i ʿâmdan hırs-ı hâssa tahvil ederek hakikatte istihsâlden ziyade istihlâke hizmet eden, velhâsıl infâkāt-ı hayriye gayesinin tamamen [957] zıddına gidenler {لَا يَقُومُونَ اِلَّا كَمَا يَقُومُ الَّذٖى يَتَخَبَّطُهُ الشَّيْطَانُ مِنَ الْمَسِّ} sarʿadan, cinnetten kalkamazlar, ancak yevm-i kıyâmette şeytan çarpmış sarʿalı veya deli gibi perişanlık içinde kalkarlar. ❁ Esasen dokunmak demek olan "mess" lisân-ı Arab'da delirmek mânasına da gelir ve mecnûna, sarʿalıya "memsüs" denilir. Bunlar künhüne erilmez esbâb-ı hafiyyeden neş'et eden fenâ marazlar olduğu için cinne, şeytana nisbet edilerek "cin tutmuş", "şeytan çarpmış" denilegeldiği de umûmen mâlumdur. Bunların cin ve şeytana nisbeti hakikat mı mecaz mı meselesi mevzûʿ-i münakaşa olmuş ise de asıl mâna âşikârdır ki fenâlığın dehşetini ve esbâb-ı sırriyeye taʿallukunu göstermiştir. Bunlar ribâ ile saʿy ü amel erbâbının semere-i mesâʿîsini alıp geçindiklerinden rehâvet içinde yatar, serîʿ bir intibah ile kalkamaz. Ekserîsi yataklarında şeytan çarpmış gibi saatlerce gerneşerek, ağzını gözünü eğerek sendeleye sendeleye kalkar. Hayatları fikr-i ribâ ile delicesine geçer, düştükleri zaman bellerini doğrultamazlar. Fakat asıl mesele bu değil, bunlar karınlarını ribâ ile doldurduklarından dolayı bir hadîs-i nebevîde de beyan olunduğu üzere kabirlerinden kalkarken umûmiyetle sarʿalı veya mecnun hâlinde kalkacaklar[1] ve bu hâl

1 Taberânî, *el-Muʿcemü'l-kebîr,* thk. Hamdî b. Abdülmecid es-Selefî, Kāhire: Mektebetü İbn Teymiyye,

onların alâmet-i fârikaları olacaktır. Leyle-i Miʿrâc'da Resûlullah ribâcıları âyetin tasvîri vechile görmüş, "bunlar kim?" diye sorduğu zaman Cebrâil bu âyeti okumuştur.[1]

{ذٰلِكَ} O ʿikāb {بِاَنَّهُمْ} esasen şu sebepledir ki bunlar {قَالُوا اِنَّمَا الْبَيْعُ مِثْلُ الرِّبٰوا} beyʿ başka değil, ancak ribânın mislidir. Ona mümâsil ve ona mülhaktır diye itikad ettiler[2]. Beyʿ ile ribânın hakikatteki farklarına rağmen kıyas maʿa'l-fârik suretiyle ikisini cins-i vâhidden birer muâmele itibar ettikten başka bununla da kanaat etmeyip ribâyı asıl[3], beyʿi ona benzer ve onun cereyânını tâkip etmesi lâzım gelir bir ferʿ gibi farzetmişler ve bu itikad ile hareket [958] eylemişlerdir. İşte fenâlığın başı ribâyı beyʿe teşbih ve kıyas ile ikisini mütemâsil nevʿ-i vâhid itibar ettikten sonra bu teşbîhi aks veya kalb ile ribâyı asıl ve beyʿi ferʿ itibar edip "sade ribâ beyʿ gibi değil, bilakis beyʿ ribâ gibidir: اِنَّمَا الْبَيْعُ مِثْلُ الرِّبٰوا" demeleri ve böyle bir tasarruf-ı fikrî ile ribâyı beyʿe bir esas imiş gibi istihlâl eylemeleri olmuştur ki, bunlar bir taraftan beyʿ ile ribânın farkını kaldırmak iddiasında bulunur, diğer taraftan bu farkı maʿkus bir surette tesbit ederler. ❁ Müfessirîn bu teşbîhin teşbîh-i maklub veya teşbîh-i maʿkus olması hakkında idâre-i kelâm etmişler, fakat âyetin zâhiri vechile teşbîh-i maʿkus suretiyle bir kıyâs-ı maʿkus olmasını ihtiyar eylemişlerdir ki, birine göre mübâlağaten ribânın asıl gibi farz, diğerine göre de asıl iddia edilmiş olduğu anlaşılır.

Nukūd her nevi emvâlin serîʿan vâsıta-i mübâdelesi olmak, beyʿ ve mübâdelenin tekerrür ve tevâlîsi de bi'n-netîce emvâlin bir sebeb-i ribh ve nemâsı bulunmak itibariyle nukūd durduğu yerde bilfiil bir nemâ yapmasa bile takdîren ve bilkuvve nâmî farzedilir. Bu şerʿan da böyledir. Bu bahane ile ribâcılar birine bir para verdikleri zaman, verdikleri paranın

---

ts., XVIII, 60:
قَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: إِيَّايَ وَالذُّنُوبَ الَّتِي لَا تُغْفَرُ: الْغُلُولُ فَمَنْ غَلَّ شَيْئًا أَتَى بِهِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ، وَآكِلُ الرِّبَا فَمَنْ أَكَلَ الرِّبَا بُعِثَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ مَجْنُونًا يَتَخَبَّطُ.

1 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* VII, 76:
رُوِيَ فِي قِصَّةِ الْإِسْرَاءِ أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ انْطَلَقَ بِهِ جِبْرِيلُ إِلَى رِجَالٍ كُلُّ وَاحِدٍ مِنْهُمْ كَالْبَيْتِ الضَّخْمِ، يَقُومُ أَحَدُهُمْ فَتَمِيلُ بِهِ بَطْنُهُ فَيُصْرَعُ، فَقُلْتُ: يَا جِبْرِيلُ مَنْ هَؤُلَاءِ؟ قَالَ: الَّذِينَ يَأْكُلُونَ الرِّبَا لَا يَقُومُونَ إِلَّا كَمَا يَقُومُ الَّذِي يَتَخَبَّطُهُ الشَّيْطَانُ مِنَ الْمَسِّ.

2 F +"~~etmişlerdir~~".

3 F +"ve".

bilfiil mevcut olmayan nemâ-yı takdîrîsini zihnen mülâhaza ile tahayyül olunan menfaʿat-i mevhûmesini ʿivaz göstererek yerine fâiz denilen bir ziyâde-i muhakkaka alırlar. Dava mübadele davasıdır. Fakat hakikatte bedelin birisi var, diğeri bir emr-i mevhumdur. Alınan fâiz görünür, bilinir, muayyen bir mal; onun bedeli farzedilen şey ise ne görülür, ne tutulur, ne bilinir. Ne histe mevcuttur ne akılda; ancak şöyle olabilirdi, böyle olabilirdi diye karanlık nâmütenâhî faraziyyât içinde dolaşan bir kuvve, bir hayâldir. Hayâl ise hakikate tekabül ettiği zaman hiçtir, hayâlin hakikat ile mübadelesi de bir mübâdele-i hayâliyeden başka bir şey değildir. Beyʿ ise bir mübâdele-i hakīkiyedir. Hakkın muktezâsı da hayâle hayâl, [959] hakikate hakikat hükmünü vermektir.[1] Ribâcı hak gözetmediğinden bu mübâdele-i hayâliyeyi bir mübâdele-i hakīkiye olan beyʿe benzeterek karşısındakine "ribâ beyʿ gibidir, ben bu fâizi meccânen almıyorum, beyʿ gibi bir mübadele ile alıyorum" diye gösterir ve bunu beyʿ-i menfaat olan icâre gibi bir şey tahayyül ettirmek ister. Hâlbuki icârede menfaat mütehakkık, ribâda mevhumdur. Ribâcının mübadele iddiası altınların şıngırtısını altına satmaktan daha hayâlî bir mübadeledir. Ribâcı altınlarına şöyle bir bakar, "Ben bunları tedavüle çıkarsam da herhangi bir alışveriş etsem, neler neler kazanmazdım, işte şu on lirayı bütün bu menâfiʿiyle sana veriyorum. Haydi bu menfaatleri şu kadar müddette sen kazan da bu müddet nihâyetinde bu on lirama on lira, o menfaatler mukabilinde de şu kadar lira olmak üzere min haysü'l-mecmûʿ on küsur lira getir" der, üzerine "bak sana ne kadar iyilik ettim" diye bir minnet de yapar. O zavallı fakir de belki kazanırım ümidiyle alır, kazanabilirse fâizciye verir, kazanamazsa mahvolur gider. Maʿamâfîh ribâcılar "ribâ beyʿ gibidir" sözünde kalmış olsalar, hakikate karşı büyük bir bühtan olan[2] bu sözleri, bu hâlet-i rûhiyeleri cemʿiyyet-i beşeriye için bi'n-nisbe ehven-i şer olurdu. Zira o zaman beyʿin asl ü esas olduğunu kabul ve itiraf etmiş olacaklarından fâiz muʿâmelâtını mümkin olduğu kadar mübâdele-i hakīkiyeye takrîb etmeye çalışırlardı ve o zaman bütün muʿâmelât-ı ticâriyede ribâ

---

1 M ve B: "vermektedir".
2 H -"olan".

hâkim olmaz, fâizsiz sahîh ve sâlim ticâretler de yapılabilir, erbâb-ı saʿy ü amel o kadar zarara düşmez, servetler de tamamen inhisâra uğrayıp kalmaz. Hâlbuki ribâcılar kendi nefislerinde "ribâ beyʿ gibidir: الرِّبٰوا مِثْلُ الْبَيْعِ" demekle kalmazlar. Onlar şu kanaattedirler: "Muʿâmelâttan asıl maksad nefʿ-i ʿâm değil, rahatla ziyade kazanmaktır. Ziyade kazanmanın en kısa, en rahat yolu da fâizciliktir. Fâizde kâr muhakkak ve kavî, beyʿde mevhum ve zaîftir. Beyʿ gibi müteʿaddid [960] akidlerin, muhtelif mesâî ve zahmetlerin tevâlîsinden sonra hâsıl olacak kâr ile bir akidde hâsıl olacak kâr arasındaki fark âşikârdır. Sonra hakīkī olan eşyâ ve menâfiʿin mübadelesinden çıkacak kârda bir kuvve-i îcâdiye yoktur. İnsan, hayâli hakikate kalb ettiği zamandır ki ciddi bir kâr yapmış olur. Beyʿ ve ona müteferriʿ olan bütün mübadeleler, hep ribh ü kâr için vâsıtalardır. Ve beyʿ yalnız ribh ü ticaret içindir. Tüccarlık menâfiʿ-i umûmiyeye hizmet değil, menâfiʿ-i umûmiyeyi çekmektir. Hâsılı beyʿin asıl mâhiyeti mübadele ile bedeline temellük değil, ribh ü ticarettir. Hâlis ribh ise ribâdır. Binâenʿaleyh ticaretin kökü ve başı beyʿ değil ribâdır. Ribâ beyʿe benzer değil, ancak beyʿ ribâya benzer اِنَّمَا الْبَيْعُ مِثْلُ الرِّبٰوا beyʿ, helâl ise ribâ evleviyetle helâl olmalıdır" derler. Ve hiçbir istihsâl yapmadan paralarını artırmak isterler. Bunun için paranın menfaati dedikleri zaman ancak ribâyı düşünürler. Paralarının fâizini hesap etmeden hiçbir işe girişmezler, "fâiz kalkarsa ticaret durur" derler, kendilerini tâcirlerin en büyüğü sayarlar. Fâiz işine karışmadan ticaret yapanlara tüccar demezler. Hâlbuki tüccarı yaşatan fâizciler değil, fâizcileri yaşatan onlara tâbiʿ tüccardır. Fâiz düşünmeyen bir kimse meselâ yüzde beş kâr ile işe girişmek isterse ribâcılar yüzde on ile bile iş tutmaya râzı olmazlar, fakat diğerlerini iflâs ettirip de fâiz piyasasını fırlatmak için türlü türlü entrikalar çevirerek bir müddet zararlara bile katlanırlar. Bir kere muʿâmelât-ı ticâriyenin asl u esası fâizdir kararı verildi mi, artık ribâ bütün mübâyaʿâta hâkim olur. Ribâya benzetilmeden, fâiz hesabı karışmadan hiçbir beyʿ yapılamaz. Maksud bi'z-zat olan emvâl ile vâsıta olan nukūd arasındaki tevâzün, emvâlin aleyhine, esmânın lehine bozulmaya başlar. Saʿy ü amellerin semerâtı

fâiz kanallarından ribâcıların ellerinde toplanır, tedrîcen servet inhisâra uğrar, istihlâkât-ı muzırra meydan alır, sermâyedarlar lehine istihlâk kıymetleri artar. [961] Bizzat müstahsiller hesâbına istihsâl kıymetleri düşer, mütevassıtlar ikisi arasında mütemâdiyen bocalar. Bakarsınız hem mal vardır hem de[1] sermaye, bununla beraber ıztırâbât ve ihtirâsât çoğaldıkça çoğalmıştır. Toklar az, açlar çok, gülenler az, ağlayanlar çoktur. Dünyalar kadar malı olsa parası olmayan fakir sayılır. Derken saʿy ü amel erbâbı ile sermâyedar arasında gayz u kin başlar. Bir taraftan sermayesiz müstahsiller nukūdun vâsıta-i mübadele olması aleyhinde efkâr ü hissiyât beslemeye, emvâlin bilâ vâsıta mübadelesini arzu etmeye başlar, diğer taraftan menâbiʿ-i nukūd dahi bütün vâsıtalarıyla bunları zapt veya ifnâ edebilmek için her cihetten esaret altına almaya çalışır. Git gide sermâyeden, istihsâlden mahrum olanlar da çoğalır. Bunlarda da bir yağmagerlik hissi uyanır. Dışından bakıldığı zaman mesʿud ve muhteşem zannedilen bir hey'et-i ictimâʿiye içinden çürümüş, kurtlanmıştır. Sükûn içinde kımıldanmak ihtimâli yok gibi görünen unsurlar, rûhlarındaki halecân-ı ıztırâb ile patlamaya müheyyâdır. Şeytanlar da bundan istifadeye kalkar. Bütün bu fenâlıklara sebep olan ribâcıları dehşetli bir sarʿa-i cinnet sarar da bütün hakikatleri hayâl ve bütün emelleri pâymâl olur. Bu sarʿa onlara tâ اِنَّمَا الْبَيْعُ مِثْلُ الرِّبٰوا dedikleri zaman dimağlarına gizlenen eser-i cinnetin bir tezahürü olacaktır ki, kıyâmet-i suğrâda, olmazsa kıyâmet-i vustâda, olmazsa kıyâmet-i kübrâda mutlak bu ʿikābı göreceklerdir. Tashîh-i iʿtikād ile tevbe etmedikçe bu neticeden kurtuluş yoktur. Belâğat-i Kur'âniye ne şâyân-ı hayrettir ki edât-ı hasr altında bir teşbîh-i maʿkus ifade eden اِنَّمَا الْبَيْعُ مِثْلُ الرِّبٰوا cümle-i vecîzesinde bu kadar meʿânîyi zübde etmiş ve ihtiyâcât-ı ʿâmmeyi defʿ ve teʿâvün-i birr ü takvâya hizmet için mevzûʿ ve meşrû olan bütün mübâdelât-ı umûmiye ve muʿâmelât-ı ticâriyeyi ribânın taht-ı inhisârına vermek ve cereyân-ı hukūkī ve ictimâʿîyi hüsn-i iktisad ve infâkāt-ı hayriye gayesinden çevirmek ve mesâʿî-i ʿâmmeyi ihtirâsât-ı [962] hâssaya hâdim kılmak ve hakikatleri hayâle ircâʿ

1 H -“de”.

eylemek isteyen ribâcıların bir nevi cinnet ile alâkadar olan bütün ahvâl-i rûhiyelerini gösterivermiştir.

Evet, ribâcılar اِنَّمَا الْبَيْعُ مِثْلُ الرِّبٰوا demekte ve bu kanaatle hareket etmektedirler {وَاَحَلَّ اللّٰهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبٰوا} hâlbuki Allah beyʿi helâl, ribâyı haram kıldı, bunlar mütemâsil değil, yekdiğerine tamamen zıttırlar. Hükm-i ilâhînin nassı böyle iken aralarındaki fark nasıl ilgā edilir veya[1] nasıl aks edilir? ❁ Nass-ı ilâhî karşısında kıyâsât-ı fâside ile beyʿi ribâya veya ribâyı beyʿe kıyas etmeye ve bunları birbirlerine karıştırıp haramı helâl, helâli haram yapmaya kimsenin hakkı yoktur. Allah zıt olan yalan ile doğruyu, hayâl ile hakikati nasıl tefrik etmiş ve bu farkı kaldırmak kudretini hiçbir kimseye nasıl vermemiş ise, bir mübâdele-i hakīkiye ve sahîha olan beyʿ ile bir mübâdele-i vehmiye ve kâzibe olan ribânın zıddiyetini refʿe ve hill ü hurmetini karıştırmaya kalkmak da böyledir. Zıt olan nûr ile zulmeti birbirine mümâsil[2] farz etmek nasıl bir cinnet ise, ribâ ile beyʿi mütemâsil addetmek de öyledir.

Akl ü idrâkleri kemâle gelmemiş ve henüz irşâd-ı ilâhî kendilerine vâsıl olmamış bulunanlar ne ise, fakat böyle açık ve beliğ ihtârât-ı rabbâniyenin vürûdundan sonra da bu sevdâdan ayrılmayıp böyle efkâr ve hissiyyât-ı bâtılada ısrar edenlerin ahvâl-i uhreviyeleri şeytan çarpmış mecnun ve masrûʿ gibi olmaz da ne olur? Binâenʿaleyh {فَمَنْ جَٓاءَهُ مَوْعِظَةٌ مِنْ رَبِّه۪ فَانْتَهٰى} kendisine Rabbinden böyle bir mevʿiza, bir nasîhat ü ihtar gelip de derhâl ribâcılıktan vazgeçen her kim olursa olsun {فَلَهُ مَا سَلَفَ} geçmiş olan ribâ artık onun kendisinindir[3]. O fesh olunmaz, istirdâdına kalkışılmaz, hüküm mâkabline şâmil değildir {وَاَمْرُهُٓ اِلَى اللّٰهِ} [963] ve onun hükmü sırf Allah'a kalmıştır: Hâlde emr-i ilâhîyi dinlediğinden dolayı derece-i ihlâs ve nedâmetine göre me'cur kılar[4], mâzîsini de dilerse mağfiret eder, dilerse etmez, onu ancak O bilir. Şu kadar ki kabûl-i tevbe hakkındaki vaadine nazaran affı mercüvdür.

1 M ve B: "nasıl ilgā edilir veya".
2 H ve F: "mütemâsil".
3 H: "onundur"; F nüshasında "onundur" yazılmış olup, satırın üzerinde "ona aittir" şeklinde düzeltilmiştir.
4 H ve F -"me'cur kılar".

{وَمَنْ عَادَ} Her kim de dönerse, yani eski hâle döner[1], yine ribâyı tahlîl etmeye başlarsa[2] {فَاُولٰٓئِكَ اَصْحَابُ النَّارِۚ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ} İşte bunlar ashâb-ı nârdırlar. Cehenneme sevk olunur, orada ebediyen kalırlar.

Bu nass-ı Kur'ân mâhiyet-i ribâ ile mâhiyet-i bey' u mu'âvaza beyninde öyle kat'î bir fark-ı tezad tesbit eylemiştir ki bu tekabül ü taksim الرِّبٰوا'daki elif lâmı 'ahd-i hâricîye haml ile اَضْعَافًا مُضَاعَفَةً [Âl-i İmrân 3/130] gibi bir nev'ine sarf etmeye imkân bırakmamıştır. Binâen'aleyh ribâ mefhûmu ile bey' mefhûmu iyice tasavvur edildikten sonra bunları yekdiğerine karıştırmaya imkân yoktur. 'İndallah bey', bey' olduğu haysiyetten[3] helâl; ribâ, ribâ olduğu haysiyetle haramdır. Ribâ karışarak yapılmış bey'lere gelince, bunların da temiz ile pisin karışmasından çıkacak olan hükm-i ma'lûma tâbi' olacağı mâlumdur. Midesi temiz olanlar, bir katre necâset karışmış suyu nasıl içmezlerse bu da öyledir. Nitekim bir hadîs-i şerif mûcebince "Helâl ile haram ictimâ' edince haram takdim olunur" kāidesi de bunu nâtıktır.[4] Ribâ haram ve bâtıl olunca, ribâ ve o gibi mefâsid karışan bey' de fâsid olur ki tafsîli fıkha aittir. Bâlâda görüldüğü üzere şer' nokta-i nazarından âtîdeki mefhûm-ı ribâ mücmeldir. Bunu mümkin olduğu kadar beyânât-ı nebeviyeden anlamak ve istinbat eylemek lâzım gelir. Ancak örf-i lügate nazaran mâlum olan bir misâl-i ribâ vardır ki o da nukūdda cereyan eden fâizdir ve bunun mantûk-ı âyette duhûlü her türlü şüpheden âzâdedir. Âyetin bundan mâ'adâsı hakkında [964] mücmel olan delâlet-i şer'iyesi başlıca yukarıda zikredilen meşhur eşyâ-yı sitte hadîsiyle, إِنَّمَا الرِّبَا فِي النَّسِيئَةِ hadîs-i şerîfi[5] ile tefsir edilmek iktizâ ederse de, vade ile nakit ikraz ederek alınan meşhur fâizin hurmeti âyetin bizzat mûceb-i kat'îsinden müstefâddır. Şu hâlde gerek geçen[6] va'îd, gerek gelecek olan i'lân-ı

---

1 H ve F -"yani eski hâle döner".
2 H ve F: "yine ribâya helal demeye başlarsa".
3 H: "haysiyetle".
4 Bk. Abdürrazzak, *el-Musannef*, VII, 199:
قَالَ عَبْدُ اللهِ: «مَا اجْتَمَعَ حَلَالٌ وَحَرَامٌ إِلَّا غَلَبَ الْحَرَامُ عَلَى الْحَلَالِ». قَالَ سُفْيَانُ: وذَلِكَ فِي الرَّجُلِ يَفْجُرُ بِامْرَأَةٍ وَعِنْدَهُ ابْنَتُهَا أَوْ أُمُّهَا، فَإِذَا كَانَ ذَلِكَ فَارَقَهَا.
5 Müslim, Müsâkāt, 102.
6 H ve F: "sebk eden".

harb vesâire inzârı teemmül edildiği zaman hiçbir mü'min şüphe etmemek lâzım gelir ki, hey'et-i ictimâʿiyenin salâhını taharrî edecek yerde ondan sarf-ı nazar edip de beyânât-ı Kur'âniyenin zıddına olarak ribâ için turuk-ı cevaz taharrîsine kalkışmakta fâide değil azîm zarar ü hatar mevcuttur. Ancak ʿale'l-ıtlâk ferd nokta-i nazarından düşünüldüğü zaman her ferdin cereyân-ı ictimâʿîyi tevkif veya tahvîle iktidârı iddia edilemeyeceğinden, bazı ahvâlde ve bazı eşhâs için bunun فَمَنِ اضْطُرَّ غَيْرَ بَاغٍ وَلَا عَادٍ [el-Bakara 2/173; el-Enʿâm 6/145; en-Nahl 16/115][1] medlûlünce sevk-i ıztırar ile ekl-i meyte kabîlinden bir hükme tâbiʿ olabileceği mevzûʿ-i bahis olmuş ve bunun için bir vakitler, eytâm ü arâmil ve onlar hükmünde olan aceze ve muztarrîn için "hîle-i şerʿiye"[2] nâmı verilen devr usûlüne mesağ bulunduğu zannedilmiş idi ki bu da sû'-i istiʿmâlinden katʿ-ı nazarla mânadan ziyade bir şekil işidir. Ve böyle bir vazʿ-ı ıztırârîye düşmek şüphe yok ki kimse için şâyân-ı temenni değildir. Binâenʿaleyh ribâ derdi bir maraz-ı ferdî olmaktan ziyade bir maraz-ı ictimâʿîdir. Ve bunun için teʿâvün-i ictimâʿîsi pek kâsır olan gayr-i mütekemmil cemiyetlerde sârî bir surette istîlâ eder. Tekemmüle[3] doğru yürüyen cemiyetlerde de aksi vâkiʿ olur ki bidâyet-i İslâm'da bu tekemmül feyz-i Muhammedî ile yirmi sene zarfında hâsıl oluvermiş ve iki üç sene zarfında refʿ-i ribâ tatbik edilivermiştir.

Müfessirîn ribânın tahrîmi için ber vech-i âtî esbâb-ı müteʿaddide zikretmişlerdir:

1. Bâlâdan münfehim olduğu üzere ribâ insanın malını ʿivazsız ahz etmektir. Yüz lirayı yüz bir liraya peşin veya veresi satmak her hâlde âşikârdır[4] ki bir lirayı karşılıksız [965] almaktır, insanın malı da hâcetiyle alâkadar olduğundan büyük hurmeti[5] hâizdir. Nitekim

1 "…Sonra kim bunlardan yemeye muztar kalırsa diğerin hakkına tecâvüz etmemek ve zarûret mikdârını geçmemek şartı ile…" / "…her kim muztar olursa diğer bir muztarra tecâvüz etmediği ve zarûret mikdârını aşmadığı takdirde…" / "…her kim de muztar olursa bâğî ve mütecâviz olmadığı hâlde…"

2 "Hîle-i şerʿiye" terimi, görünüş ve şekil bakımından şer'î hukuka uygun bir işlemin vâsıta kılınarak, yasaklanmış bir sonucun hedeflendiği muameleleri ifade eder (geniş bilgi için bk. Saffet Köse, "Hiyel", *DİA*, XVIII, 170-178).

3 B: "tekâmüle".

4 H ve F: "âşikâr".

5 H ve F: "hurmet-i azîmeyi".

Resûlullah "حُرْمَةُ مَالِ الْإِنْسَانِ كَحُرْمَةِ دَمِهِ: İnsanın malının hurmeti kanının hurmeti gibidir"[1] buyurmuştur. Binâenʿaleyh insanın malını ʿivazsız ahz etmek haram olmak lâzım gelir. Acaba o yüz lira re'sü'l-mâlın bir müddet zimmette ibkāsı bir liranın ʿivazı değil midir? Bir de bugün peşin olarak on kuruşa satılacak bir şeyi bir ay sonra veresiye olarak on bir kuruşa satmak da câiz olmuyor mu? Hayır, bir lira sağlam bir liradır. Yüz liranın zimmette durması ise mevhum ve itibârî bir duruştur ki bu duruş bir menfaat olabileceği gibi aynı zamanda bir zarar da olabilir. Hatta bundan dolayıdır ki ribâ yalnız insanın malını ʿivazsız[2] almakla kalmayıp ʿivazsıza[3] ʿivazlı nâmını vermek gibi bir ahlâksızlığı, bir yalancılığı ve bir nevi sahtekârlığı mutazammındır. Buna karşı gösterilen terâzînin bir tarafı hakikatte rızâ değil bir kerhtir. Bunun için bir lirasını doğrudan doğruya[4] hibe veya sadaka olarak veren kimse ile fâiz olarak veren kimsenin ahvâl-i kalbiyelerinde ne büyük tefâvüt vardır. Birisi en yüksek zevkine ermiş bir kalb olarak münşerih olurken diğeri malını çarptırmış bir bîçâre vaziyetinde ıztırab içindedir. Beyʿdeki veresi, peşin farkına gelince, eğer alınan verilen bedeleyn bir cinsten değil iseler bunlar herhangi bir akidde yekdiğerine tekabül ettirildikleri ve yalnız birbirleriyle ölçüldükleri zaman aralarında tefâzul farkına imkân yoktur, o tefâzul bu mübâdelede değil, akidden hâriç olan üçüncü bir mikyâsa nazaran sâbit olabilir. Bunun için yalnız bir ʿakd-i beyʿ hiçbir zaman ribh ifade etmez. Beyʿde ribh bir şey üzerine tevâlî-i ʿukūdun neticesidir. Tüccar da böyle ʿukūd-ı mütevâliye ile iştigal edendir. Meselâ on kuruş şu anda ve şu akidde bir okka buğdaya tam mukabil olabildiği gibi, diğer bir gün ve diğer bir akidde on okka buğdaya tekabül eder. Ve kuruş ile buğday arasında cinslerinin ve [966] menfaatlerinin tehâlüfünden dolayı tarafeyn her zaman için seve seve hakīkī bir mübâdele yapabilir[5]. Ve hiçbiri maksadına nazaran bir şey

1 Bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 446; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* VII, 74.
2 M ve B: "ʿivaz".
3 M ve B -"ʿivazsıza".
4 F: "doğru".
5 H ve F: "yapabilirler".

zâyiʿ etmiş olmaz. Bu, bunlardan birisine bir kâr temin etmiş olursa o kâr yalnız bundan değil, bununla daha evvelki bir akdin mukayesesindendir. Yani on okkayı on kuruşa satan ihtimal ki mukaddemâ onu[1] beş kuruşa almıştır. Bilakis bir okka unu on kuruşa satan da yirmi kuruşa almış olabilir. Ve beyʿ suretiyle muʿâmelât-ı ticâriyedeki kâr ü zarar hep böyledir. Yoksa eşyâ-yı muhtelife arasındaki bir mübadele re'sen ve bizzat düşünüldüğü zaman ne kâr, ne zarar tasavvur edilemez, ancak bir teʿâdül düşünülebilir ve öyledir. Diğer esbâb-ı fesad bertaraf edilirse mâhiyet-i beyʿ böyledir. Ancak bu beyʿ buğdayın buğdaya, altının altına mübadelesi gibi mütecanis şeylerde ise o zaman her birinin mikdârı yekdiğerinin mikyâsı olacağından, bunlar gerek peşin ve gerek veresi olsun aralarında tefâzul bir okka un ile iki okka unun, kezâlik bir lira ile iki liranın mübadelesinde olduğu gibi derhâl taʿayyün eder ve göze batar. Bunun için bunlar müsâvî bile olsalar biri bir gün sonra verilmiş bulununca bir günlük teahhur veya tekaddüm bir fazlalık teşkil eder ve bu artık beyʿ olmaz, mahzâ ribâ[2] olur. Zaten ikrâzât da bu kabîlden olduğu için ribâdır. Binâenʿaleyh ribâyı buna benzeterek tahlîl etmek bir müsâderedir. Bunun için eşyâ-yı sitte hadîsiyle bu mâna ribâ-yı örfîye munzam olarak ayrıca beyan edilmiştir.

2. Ribâ insanları cidden kesb ü istihsâl ile iştigalden menʿ eder. Çünkü herhangi bir suretle beş on kuruş para sâhibi olmuş bulunan bir kimse fâizcilikle parasını peşin veya veresi arttırmak imkânını bulunca artık maîşetini kazanmak için az veya çok kolay bir yol bulmuş olur. Ve o zaman zahmetli olan ticaretler, sınâʿatler[3] ile kazanmak külfetine tahammül edememeye başlar. Bu [967] ise yüksek istihsâlâta kābiliyetli birçok şahsiyetlerin faaliyetinden saʿy ü amel âleminin mahrûmiyetine ve binâenʿaleyh halkın menâfiʿ-i umûmiyesinin inkıtâʿına sebep olur. Hâlbuki mesâlih-i âlem ancak ticâretler, hirfetler, sanatlar, umranlar ile kesb-i intizam eder. Yüksek mesâînin, yüksek sermayelerin dahi

---

1 M: "unu".
2 H ve F: "mahz-ı ribâ".
3 M ve B: "sanatlar".

alâkadar olduğu bu nokta-i nazardan sermayeleri tezyid için ribânın da menâfiʿ-i umûmiyeye hizmet edebileceği iddia olunamaz. Çünkü bu tezyid yalnız ribâdan beklenecek olursa saʿy ü amele hiç iltifat edilmemiş olur. Hâlbuki umrânât ve menâfiʿ-i umûmiye nukūda bir vâsıta olmak üzere mütevakkıf ise saʿy ü amele bizzat bir illet olmak üzere mütevakkıftır. Binâenʿaleyh sermaye sâhiplerinin nakitleriyle beraber saʿy ü amelleri de diğerlerine munzam olduğu takdirde hâsıl olacak netice ile bunların saʿy ü amellerinin mevkīʿini velev kısmen olsun ribâya terkederek diğer erbâb-ı mesâʿînin saʿylerini istihlâk etmekten hâsıl olacak netice arasında fark pek büyüktür. Eğer âlem-i ticârette ribâ ile irâ'e-i iktidar eden sermâyedarların fâizcilik kudreti ellerinden alındığı zaman kıymet-i ticâriyelerinin kalmayacağı farz olunuyorsa[1] bunların esasen kıymetli ʿanâsır-ı müfîdeden olmadıklarını kabul etmek ve o zaman bu yüksek sermayeleri ellerinde haps etmeye hakları olmamak lâzım gelir. Yok eğer bu sermâyedarlar cidden iktidâr-ı ticârîyi hâiz kimseler ise o zaman da ribâcılık bunların mesâî-i hakīkiyelerinden âlem-i ticâreti veya sınâatı mahrum ediyor demektir.

3. Ribâcılık insanlar beyninde ihtiyâca göre karz-ı hasen suretiyle hayr ü muʿâvenetin inkıtâʿına sebep olur. Çünkü ribâ haram ve memnûʿ olunca misli misline karz vermek insanların hem hoşuna gider, hem de bu vaziyet, ahlâk ve emniyet-i umûmiyede istikāmetin tevessüʿüne ve hey'et-i ictimâʿiyenin rasânetine sebep olur. Herkes istihlâki nisbetinde ödemeye mecbur olacağından borcunu te'diyeye [968] daha ziyade namus ve gayret ile sarılır. Ve şüphe yok ki on yerine on bir ödemeye mecbur olanlar da batan borçların çoğu batmaktan da kurtulur. Ribâ cereyan ettiği surette ise muhtaç olanların ihtiyâcı bir lira yerine iki lira borçlanmaya sevk edebilir ve bu imkânı bulan para sâhipleri de bunu vesile tutar, karz-ı hasenden istinkâf etmeye başlar. Bu suretle beyne'n-nâs iyilik, ihsan, muvâsat hisleri silinmeye, yerine

---

1 H: "olunursa".

hırs ve taʿaddî fikirleri taʿammüm etmeye yüz tutar. Bu da felâket-i kül olur.

4. Ribâyı tecviz etmek zenginlere fukarâ ve zuʿafâdan fazla bir mal çekmek imkânını bahş etmekdir ki bu da Rahmân-ı Rahîm'in rahmetine münâfîdir. Bu birkaç sebep, ribânın infâk-ı hayr hasletine zıddiyyetini de tamamen işʿâr eder.

5. Bunların her biri ribânın kubh u şenâʿatini ifade eden zararlarını göstermekle beraber ʿindallah hurmetinin tamâm-ı hikmeti olmalarını da iktizâ etmez. İhtimal ki bunun mâlum olmayan daha birçok mefâsidi vardır. Asıl hurmet-i ribâ nas ile sâbit olmuştur. Ve cemîʿ-i tekâlîfin hikmetleri mükellef olan halkın mâlumu olmak da vâcib değildir. Binâenʿaleyh biz sebeb ve hikmeti bilmesek bile ribânın katʿiyyen haram olduğunu tanımamız vâcib olur.

Hâsılı ribâ, birçok vücûh ile tahrîf-i hakk u hakikattir. Bunda vâsıtayı maksat, makāsıdı[1] vesâit farz ettiren bir teşviş, bir şeyi kendisiyle hem[2] mukayese etmek hem de kendine intibak ve müsâvâtını refʿ etmeye çalışmak gibi bir tenâkuz-ı muhal vardır. On lira on lira ile hem ölçülmek hem de on bir lira addedilmek hakk u hakikatin hilâfına en büyük bir tenakuzdur. Bunun için ribâ hakikatte hakka bir mevcûdiyet vermek istemeyen ve nihâyet kendi temâyülâtını mebde'-i hakk u hakikat farz etmek isteyen nâkısların şiʿârıdır. Bunun için[3] ribâya taraftar olanlar dâima mevzûʿât-ı hukūkiyeyi hakikat mikyâsıyla [969] ölçmeyip beşeriyetin kavânîn-i hak hilâfına ihtirâʿât-ı ʿindiyyesi gibi telakkī edenler içinde bulunur. Cenâb-ı Allah da[4] ribânın vazʿ-ı beşerî ile değil vazʿ-ı ilâhî ile haram olduğunu ve binâenʿaleyh bunu helâl addedenlerin sarʿadan kurtulamayarak nihâyet müebbeden cehennemi boylayacaklarını ve yalnız tevbekâr olanların halâsları ümîd olunabileceğini beyan buyurmuştur.

---

1 B: "maksadı".
2 H: "hem kendisiyle".
3 F +"~~mevzûʿât~~".
4 H -"da".

Artık bu kadar büyük bir zarar olan ribâyı bir kâr zannedip de arkasından koşmamalıdır. Sonra ribâcıların zannettiği gibi ribâ emvâli artırır da sadakāt eksiltir de değildir. Bilakis:

{يَمْحَقُ اللّٰهُ الرِّبٰوا وَيُرْبِى الصَّدَقَاتِۜ} Allah, malı artırır zannedilen ribâyı tedrîcen eksilte eksilte nihâyet mahveder. Ribâ içinde ayın on dördü gibi parlak görülen servetleri hilâl gibi küçülte küçülte nihâyetinde gözlerden nihân eyler de bilakis malı eksiltir zannedilen sadakaları irbâ eder, nemâlandırır. Ribâ emvâli istihsâl edecek hayatları kurt gibi yiye yiye bitirir, nihâyet re'sü'l-mâlların da batmasına sebep olur. Hâlbuki sadakalar ecr ü hayât ve bereket olur. {وَاللّٰهُ لَا يُحِبُّ كُلَّ كَفَّارٍ} Ve Cenâb-ı Allah, haramı helâl tanımakta ısrar eden pek kâfir {اَثٖيمٍ} çok günâhkâr kimselerin hiçbirini sevmez. O, tevbekârları sever, onlardan râzı olur. Ribâ ise pek kâfirâne ve pek âsimâne bir fiildir.

Buna mukabil {اِنَّ الَّذٖينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ} iman edip iyi işler, sâlih ameller yapan ve ʿale'l-husûs {وَاَقَامُوا الصَّلٰوةَ وَاٰتَوُا الزَّكٰوةَ} namazlarını doğru dürüst kılıp zekâtlarını veren kimseler yok mu? Her hâlde {لَهُمْ اَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ} bunların Rableri ʿindinde ecirleri vardır. {وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ} [970] Bunlara gelecek bir korku yok, bir zâyiʿâttan mahzun olacak da değillerdir.

{يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا} Ey ehl-i iman! {اتَّقُوا اللّٰهَ} Allah'tan korkunuz, ʿikābından korununuz. فَلَهُ مَا سَلَفَ hükmünce geçmiş olan ribânın makbûza mahsus olduğundan gaflet etmeyiniz {وَذَرُوا مَا بَقِىَ مِنَ الرِّبٰٓوا} da henüz kabz edilmemiş kalmış olan ribâ bekāyâsını bırakınız. {اِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنٖينَ} Eğer siz hakikaten mü'min iseniz böyle yaparsınız. Zira îmân-ı kâmil ameli istilzâm eder. {فَاِنْ لَمْ تَفْعَلُوا} Şayet yapmazsanız, yani Allah'tan korkmaz da ribânın haram olduğuna inanmaz veya inanır da terk etmezseniz {فَأْذَنُوا بِحَرْبٍ مِنَ اللّٰهِ وَرَسُولِهٖ} Allah ve Resûlü tarafından bir[1] harb mâlumunuz olsun. Yahut -اٰذِنُوا- kıraatine göre- Allah ve Resûlü tarafından kendinize harb ilan ediniz.

1 H -"bir".

Burada ribâyı terk etmeyenler[1] gerek ribâ helâldir itikadına avdet etmiş mürted veya nakz-ı ʿahd etmiş kâfir olsun, gerekse hurmetine iman eder ve fakat imanıyla amel etmez mü'min-i fâsık olsun, ikisine de Allah teâlâ iʿlân-ı harbi[2] emretmiştir. Çünkü bunlar zekâtı inkâr veya vermekten imtinâʿ edenler gibi ya mürted veya bâğīdirler. Hâriçteki kâfirlere iʿlân-ı harb her vakit için zarûrî olmadığı hâlde bunlara iʿlân-ı harb ʿale'l-ıtlâk vâcib kılınmıştır. Demek olur ki ribâdan sakınmak tâbiʿiyyet-i İslâmiyede bulunanların hepsine farz-ı ʿayn bir vazîfe-i ferdiye olduktan başka sûret-i umûmiyede ribâ muâmelesini kaldırmak da mühim bir farîza-i ictimâʿiyedir. Çünkü ribâ öyle bir fitnedir ki hey'et-i ictimâʿiyede cereyan ettiği müddetçe efrâdın ondan ictinâbı müteʿassir ve belki müteʿazzir olur. Fi'l-vâkiʿ dâr-i küfürde bulunan bir Müslümandan müslim ile gayr-i müslim beyninde ribânın hurmeti sâkıt olacağı mezheb-i Hanefî'de musarrahtır. Bilhassa bu hikmetten [971] nâşî olsa gerek ki asr-ı saâdette ümmet-i İslâmiye mertebe-i kemâlini bulup da harb istitâʿatini iktisab etmedikçe hurmet-i ribâ ilan edilmemiştir. Binâenʿaleyh hükûmet-i İslâmiye ribâ muâmelesi yapan ferdleri taʿzîr ve terbiye eder. Bunlar ferd veya cemaat hâlinde hükûmete karşı korlarsa[3] o zaman onlara iʿlân-ı harb umum Müslümanların vazîfe-i dîniyeleri îcâbındandır. Maʿamâfîh bugünkü Müslümanlar bu vazifelerini unutmuş ve bunun tatbîki husûsunda ictimâʿî istitâʿatlarını zâyiʿ etmiş bir hâl-i tezebzübde bulunduklarından bi'l-amel ribâdan kaçınmak sırf ferdî bir vazife gibi kalmış, cemiyetteki revâcı da bunların vaziyetlerini müşkilleştirmiştir. Kur'an böyle ribâyı terk etmeyenlerin min tarafillâh iʿlân-ı harbe istihkaklarını beyan etmekle bu cürmün ne büyük bir cinayet olduğunu anlatıyor ki lisân-ı Kur'an'da "Allah ve Resûlünün harbi" tâbiri bazen hakikaten harbde bazen de cürmün azametini ve zararını tasvir için makām-ı inzarda mecaz olarak kullanılır. Ve burada her iki tefsir vârid olmuştur. Demek ki biri olmazsa biri her hâlde olacaktır. Fâiz yiyen veya yedirenler maddî

---

1 M ve B: "terketmeyenleri".
2 H: "harb".
3 M ve B: "koyarsa".

ve mânevî harb-i ilâhîden âzâde kalamayacaktır, bunun için bir hadîs-i nebevîde “لَعَنَ اللهُ آكِلَ الرِّبَا وَمُوكِلَهُ: Allah ribâ yiyeni ve yedireni lanetledi” veya “lanetlesin” buyurulmuştur.[1]

Bu böyle, {وَاِنْ تُبْتُمْ} ve eğer ribânın hurmetine iman ile ribâya tevbe ederseniz {فَلَكُمْ رُؤُسُ اَمْوَالِكُمْ} re'sü'l-mâllarınız sizindir. Onları alırsınız, o suretle ki {لَا تَظْلِمُونَ وَلَا تُظْلَمُونَ} zulüm etmezsiniz, zulüm de edilmezsiniz, yani ne ziyade alırsınız ne de eksik. Fakat tevbe etmezseniz irtidâdınızdan veya zulmünüzden dolayı harb-i ilâhî ile her türlü zâyiʿâta uğrar re'sü'l-mâllarınızı ve hatta bütün emvâlinizi bile kaybeder, kendinize yazık etmiş olursunuz.

يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا'dan buraya kadar bu âyetin Müslüman [972] olup da mukaddemâ yaptıkları ribâ muʿâmelâtından henüz kabz etmedikleri alacakları kalmış olan birtakım kimseler hakkında nâzil olduğu anlaşılıyor. Daha husûsî olmak üzere ber vech-i âtî birkaç sebeb-i nüzûl rivayet edilmektedir.

Mukātil'in rivayetine göre Tâif'te Sakif kabilesinden Benû Amr b. Umeyr denilen Mesʿud, Abdi Yâlîl[2], Habîb, Rebîʿa nâmlarındaki dört birader hakkında nâzil olmuştur ki bunlar Mekke'de Benî Mahzûm'dan Benî Mugīre'ye müdâyene yaparlardı. Resûlullah Tâif'i fethettiği zaman bu dört kardeş Müslüman olmuşlar, sonra Benî Mugīre'deki alacaklarının fâizlerini istemişlerdi. Benî Mugīre İslâm'da fâiz vermekten imtinâʿ ettiler, fetihten sonra Mekke vâlisi bulunan Attâb b. Esîd'e[3] müracaat olundu ve bir rivayete göre Sakif'in Hazret-i Peygamber ile Tâif musâlahasında halk üzerinde ribâdan olan gerek alacak ve gerek vereceklerinin mevzûʿ, yani metruk ve sâkıt olduğu mündericdi. Attâb b. Esîd[4] radıyallâhu ʿanh Resûlullah'a yazdı, o zaman bu âyet nâzil oldu. Binâenʿaleyh Resûlullah

1 Bk. Buhârî, Büyûʿ, 113:
إِنَّ رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نَهَى عَنْ ثَمَنِ الدَّمِ، وَثَمَنِ الكَلْبِ، وَكَسْبِ الأَمَةِ، وَلَعَنَ الوَاشِمَةَ وَالْمُسْتَوْشِمَةَ، وَآكِلَ الرِّبَا، وَمُوكِلَهُ، وَلَعَنَ الْمُصَوِّرَ.

2 M: “yaleyl”.

3 M: “Üseyde”.

4 M: “Üseyd”.

bunu yazıp Attâb b. Esîd'e[1] "râzı olurlarsa febihâ, yoksa harb ilan et" diye emretti.[2] Atâ ve İkrime'nin beyanlarına göre ʿamm-i Nebî Hazret-i Abbas b. Abdülmuttalib ile dâmâd-ı Nebî Hazret-i Osman b. Affan radıyallâhu ʿanhümâ müşterek olarak hurma selemi yapmışlar, yani vakti gelince hurma verilmek üzere peşin para vermişlerdi. Toplama vakti gelince bir kısmını kabz etmişler, mütebâkīsine de fâiz zamm eylemişlerdi. Bu âyet nâzil oldu. Süddî'nin rivayetine göre Hazret-i Abbas ile Hazret-i Hâlid b. Velîd câhiliyede şerîk olarak ribâ ile veresiye muâmele yapıyorlardı, İslâm'a geldikleri zaman fâizli pek çok alacakları vardı, bu âyet bunlar hakkında nâzil oldu.[3]

Kütüb-i ehâdîsde rivâyât-ı[4] sahîha ile tahrîc olunduğuna göre; İbn Ömer'le Câbir radıyallâhu ʿanhümâ bizzat Hazret-i Peygamber'den şöyle rivayet etmişlerdir ki [973] Resûlullah Haccetü'l-vedâʿ günü Mekke'de, yani Câbir'in tasrîhi vechile Arafat'taki hutbe-i seniyyelerinde "اِنَّ كُلَّ رِبًا كَانَ فِى الْجَاهِلِيَّةِ فَهُوَ مَوْضُوعٌ وَأَوَّلُ رِبًا أَضَعُهُ رِبَا الْعَبَّاسِ بْنِ عَبْدِ الْمُطَّلِبِ: Câhiliyede olan ribâların hepsi bâtıl ve sâkıttır. İlk ibtal edeceğim ribâ da Abbas b. Abdülmuttalib'in ribâsıdır"[5] buyurmuş idi. Mekke ve Tâif'in fethi hicretin sekizinci senesinde, işbu hacc-ı vedâʿ da onuncu senesinde vâkiʿ

---

1 M: "Üseyde".

2 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, I, 227-228:

نزلت فِي أربعة إخوة من ثقيف مَسْعُود، وحبيب، وربيعة، وعبد ياليل، وهم بنو عمرو بن عُمَيْر بن عَوْف الثَّقَفِيّ كانوا يداينون بني الْمُغِيرَة بن عَبْد الله بن عُمَر ابن مَخْزُوم. وكانوا يربون لثقيف فَلَمَّا أظهر الله عز وجل النبي صلى الله عليه وسلم عَلَى الطائف اشترطت ثقيف أن كل ربا لهم عَلَى الناس فهو لهم وكل ربا للناس عليهم فهو مَوْضُوع عَنْهُمْ فطلبوا رباهم إلى بني الْمُغِيرَة فاختصموا إلى عتاب بن أسيد بن أَبِي العيص بن أمية –كان النَّبِيّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ استعمله عَلَى مكة وقَالَ لَهُ: أستعملك عَلَى أَهْل الله– وقالت بنو الْمُغِيرَة: أجعلنا أشقى الناس بالربا، وَقَدْ وضعه عن الناس؟ فقالت ثقيف: إنا صالحنا النَّبِيّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أن لنا ربانا فكتب عتاب إلى النَّبِيّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي المدينة. بقصة الفريقين. فأنزل الله تبارك وتعالى بالمدينة «يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا» يعني ثقيفا «اتَّقُوا اللهَ وَذَرُوا ما بَقِيَ مِنَ الرِّبا» الآية. لأنه لَمْ يبق غَيْر رباهم «إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ» فأقروا بتحريمه «فَإِنْ لَمْ تَفْعَلُوا» وتقروا بتحريمه «فَأْذَنُوا» يعني فاستيقنوا «بِحَرْبٍ مِنَ اللهِ وَرَسُولِهِ» يعني الكفر «وَإِنْ تُبْتُمْ» من استحلال الربا وأقررتم بتحريمه «فَلَكُمْ رُؤُسُ أَمْوالِكُمْ» التي أسلفتم لا تزدادوا «لا تَظْلِمُونَ» أحدا إذا لَمْ تزدادوا عَلَى أموالكم «وَلا تُظْلَمُونَ»، فتنقصون من رءوس أموالكم. فبعث النَّبِيّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بهذه الآية إلى عتاب بن أُسَيْد بمكة فأرسل عتاب إلى بني عمرو بن عُمَيْر فقرأ عليهم الآية. فقالوا: بل نتوب إلى الله عز وجل ونذر ما بقي من الربا فَإِنَّهُ لا يدان لنا بحرب الله ورسوله فطلبوا رءوس أموالهم إلى بني الْمُغِيرَة فاشتكوا العسرة.

3 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* VII, 83:

نَزَلَتْ فِي الْعَبَّاسِ، وَعُثْمَانَ بْنِ عَفَّانَ رَضِيَ اللهُ عَنْهُمَا وَكَانَا أَسْلَفَا فِي التَّمْرِ، فَلَمَّا حَضَرَ الجداد قَبَضَا بَعْضًا، وَزَادَ فِي الْبَاقِي فَنَزَلَتِ الْآيَةُ، وَهٰذَا قَوْلُ عَطَاءٍ وَعِكْرِمَةَ. الرِّوَايَةُ الرَّابِعَةُ: نَزَلَتْ فِي الْعَبَّاسِ وَخَالِدِ بْنِ الْوَلِيدِ، وَكَانَا يُسْلِفَانِ فِي الرِّبَا، وَهُوَ قَوْلُ السُّدِّيِّ.

4 B: "rivâyet-i".

5 Bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 72; Müslim, Hac, 147; İbn Mâce, Menâsik, 84.

olmuş ve birkaç ay sonra on birinci sene içinde vefât-ı Peygamberî vukūʿ bulmuş idi. Bundan anlaşılır ki, işbu ribâ âyetinin Mekke'de ilk tatbîkāt-ı fiʿliyesi bu hutbede ilan buyurulmuş ve mazmûn-ı âyet vechile makbûzu tenfiz ve gayr-i makbûzu ibtal edilmiştir. Binâenʿaleyh Hazret-i Abbas'ın fâizleri âyetin bilhassa sebeb-i nüzûlü değilse bile, umûmî olan hükmünün Mekke'de ilk mevrid-i tatbîki olmuştur. Bu âyet Müslüman olan küffârın ahkâmı hakkında büyük bir esastır. Bunların zamân-ı küfürlerinde ahkâm-ı İslâm'a muhalif ve fakat beynlerinde muteber olmak üzere yaptıkları sâbık muâmeleler, esasından fesh u nakz edilmez. Lâkin baʿde'l-İslâm vâkiʿ olacak olan netâici, ahkâm-ı İslâm'a göre hallolunur. Meselâ beynlerinde câiz ve fakat İslâm'da gayr-i câiz bir nikâh akdetmiş bulunsalar bu maʿfüvdür. Lâkin o emr ü tâkip olunmaz, meselâ hâl-i küfürde bir süt kardeşini nikâh etmiş ve dâhil olmuş bulunsa, bu nikâh sâbıka nazaran muteberdir. Verilen mehir geri alınmaz. Fakat baʿde'l-İslâm ibkā da edilmez, beynleri tefrik olunur. Mehir verilmemiş ise mehr-i misil bile verdirilir. İşte ibaresi ribâya taʿalluk eden bu âyet delâleti itibariyle muʿâmele-i sâirede dahi esastır. Kezâlik Haccetü'l-vedâ hutbesi birçok ahkâma esastır. Ezcümle bu delâlet ediyor ki dâr-ı harbde vâkiʿ olan akidler fâsid olarak yapılmış olsalar bile fetihten sonra itiraz ile esasından fesh edilmez. Zira mâlum ki âyetin nüzûlü ile Mekke'de gayr-i makbûz ribâların ibtâlini ilan eden bu hutbe-i nebeviye arasında Mekke'nin fethinden evvel cereyan etmiş birtakım ʿukūd-ı ribâ vardı. Demek ki bir dâr-ı [974] harbde Müslümanlarla diğerleri arasında vâkiʿ olan akidler o dâr-ı harbi Müslümanların fethinden sonra esasından fesh edilmez. Makbûz olanlar iade olunmaz. İşbu ribâ ahkâmında olduğu gibi fâsid kısım idâme de olunmaz. Yani hükm-i fetih mâkabline şâmil olmaz, ancak mâbaʿdine nâzır olur. Bu beyânâttan şu neticeleri alabiliriz: Evvelâ, âyet-i ribânın nüzûlü sade Haccetü'l-vedâʿdan değil feth-i Mekke'den bile biraz mukaddem imiş. Sâniyen ribâ için kâfir veya âsîye iʿlân-ı harb farîzası dâr-ı harbde değil, dâr-ı İslâm içinde ve tâbiʿiyyet-i İslâmiyeyi kabul

etmiş olanlara nazaran bir hükümdür. Müslümanların vazîfesi dâr-ı harbe ribânın lağvını teklif için harb ilan etmek değil, kendi memleketlerini müslim veya gayr-i müslim kim olursa olsun ribâ fitnesine mâruz bırakacak olanlardan muhafaza etmektir. Bunun için يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا اتَّقُوا اللّٰهَ diye hitab buyurulmuş, يَا اَيُّهَا النَّاس denilmemiştir. Mü'minlerin vilâyeti de dâr-ı İslâm'a aittir, dâr-ı harbe tecavüz etmez. Bu mânaya binâendir ki Resûlullah tâbiʿiyyet-i İslâm'da bulunmayanlara terk-i ribâyı teklif etmediği hâlde zimmet-i İslâm'a giren Necran Nasârâsına ribâ yememek ve ribâ yiyenden zimmeti berî olmak üzere ahid vermiş ve "ya ribâyı terk edersiniz veya Allah ve Resûlünden harb mâlumunuz olsun" diye de yazarak bu âyetin mazmûnunu tebliğ buyurmuştur.[1] Zira dâr-ı İslâm'da ehl-i zimmetin ahdi, hukūk nokta-i nazarından ehl-i İslâm'ın imanı makamındadır. Ve ehl-i zimmet ibâdât ile değil, fakat muʿâmelât ile mükelleftir.

Velhâsıl dâr-ı İslâm'da ribâ muâmelesi yapanlar gerek sâika-i küfr ü irtidâd ile yapsınlar, gerekse sâika-i fısk u isyân ile yapsınlar, her iki surette de Allah'ın ve Resûlünün harbine müstahiktir. Fakat tevbe edenlerin[2] de re'sü'l-mâlları bilâ ziyade velâ noksan mahfuzdur. Şu kadar ki bunun derhâl edâsı da medyûnun yesârıyla meşruttur. {وَاِنْ كَانَ ذُو عُسْرَةٍ} Ve eğer medyun züğürt bulunursa {فَنَظِرَةٌ اِلٰى مَيْسَرَةٍ} [975] o hâlde hüküm bi'z-zarûre hâl-i yüsrüne intizardır. Ona verebilecek bir hâle gelinceye kadar mühlet verilmek lâzım gelir. {وَاَنْ تَصَدَّقُوا} Ve bu gibi borçlulara alacağınızı tasadduk etmeniz {خَيْرٌ لَكُمْ} sizin için mühlet vermekten daha hayırlıdır. Sevâbı daha çoktur. {اِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ} Eğer[3] bilirseniz böyle yaparsınız. Bu âyetin hükmü bi'd-delâle bütün düyûnâta şâmildir. Bu da ahkâm-ı müdâyenâtta

1 Bk. Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, I, 325; İbn-i Ebî Şeybe, *el-Musannef,* IV, 448/22006, VII, 426/37015; Ebû Dâvud, Harac, 29-30/3041; Beyhakī, *es-Sünenü'l-Kübrâ,* IX, 239/18715:

وَمَنْ أَكَلَ رِبًا مِنْ ذِي قَبْلُ فَذِمَّتِي مِنْهُ بَرِيئَةٌ.

عَنْ عَامِرٍ، قَالَ: قَرَأْتُ كِتَابَ أَهْلِ نَجْرَانَ فَوَجَدْتُ فِيهِ: «إِنْ أَكَلْتُمُ الرِّبَا فَلَا صُلْحَ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ وَكَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَا يُصَالِحُ مَنْ يَأْكُلُ الرِّبَا.

عَنِ الشَّعْبِيِّ قَالَ: كَتَبَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِلَى أَهْلِ نَجْرَانَ وَهُمْ نَصَارَى: أَنَّ مَنْ بَايَعَ مِنْكُمْ بِالرِّبَا فَلَا ذِمَّةَ لَهُ.

عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللهُ عَنْهُمَا قَالَ: «صَالَحَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَهْلَ نَجْرَانَ عَلَى أَلْفَيْ حُلَّةٍ...» فَذَكَرَ الْحَدِيثَ كَمَا مَضَى قَالَ فِيهِ: عَلَى أَنْ لَا تُهْدَمَ لَهُمْ بِيعَةٌ وَلَا يُخْرَجَ لَهُمْ قِسٌّ وَلَا يُفْتَنُونَ عَنْ دِينِهِمْ مَا لَمْ يُحْدِثُوا حَدَثًا أَوْ يَأْكُلُوا الرِّبَا.

2 F: "edenler".

3 H ve F -"Eğer".

bir esastır. Bunun için medyûnun ʿusru tahakkuk ederse hapsedilmez. Medyun olan fakirlere borçtan kurtulmaları için muʿâvenet ve tasadduk etmek de büyük bir hayır teşkil eder.

Ey ehl-i iman! Bunları yapınız. {وَاتَّقُوا يَوْماً} Ve öyle bir güne korununuz ki {تُرْجَعُونَ فِيهِ اِلَى اللّٰهِ} o gün Allah'a ircâʿ olunacaksınız -yahut- rücûʿ edeceksiniz. {ثُمَّ تُوَفّٰى كُلُّ نَفْسٍ مَا كَسَبَتْ} Sonra her nefse kazandığı[1] bâliğan mâ-belağ ödenecek[2] {وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ} ve bunlar zulmedilmiş de olmayacaklardır. Bu kıyamette müebbeden azab ve ukūbete de mâruz olsalar bunda mazlum bulunmayacaklar, çünkü kendi kazançlarını alacaklardır.

İbn Abbas hazretlerinden mervîdir ki bu âyet Kur'ân'ın en son nâzil olan âyetidir. Şöyle ki Resûlullah haccettiği zaman âyet-i kelâle, yani يَسْتَفْتُونَكَۜ قُلِ اللّٰهُ يُفْتِيكُمْ فِى الْكَلَالَةِ [en-Nisâ 4/176][3] âyeti nâzil olmuştu. Sonra Arafat'ta vakfede iken اَلْيَوْمَ اَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَاَتْمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتٖى [el-Mâide 5/3][4] nâzil oldu. Sonra da işbu وَاتَّقُوا يَوْماً تُرْجَعُونَ فِيهِ اِلَى اللّٰهِ nâzil oldu. Ve Cibrîl Aleyhisselâm "Yâ Muhammed! Bunu Bakara'dan iki yüz sekseninci âyetin başına koy" dedi ve bundan sonra Resûlullâh seksen bir gün yaşadı ki yirmi [976] bir gün veya yedi gün, yahut üç saat yaşadığı da söylenmiştir.[5] İyi veya kötü amellere ileride terettüb edecek ecir veya cezâ sâhiplerinin kazancı olmak üzere ʿindallah defterlerine kaydolunmuş bir karz veya taahhüd mesabesinde bulunduğundan son nâzil olan bu âyetin vefâtı ve yevm-i kıyâmeti ihtar ederek nâzil olması pek mânidar olduğu gibi, bunun bilhassa ribâ bahsini tâkip ederek müdâyenât ahkâmı meyânına kayd olunması da gayet beliğ ve mânidardır.

---

1 M: "kazandığını". Sonraki baskılarda "kazandığı" şeklinde düzeltilmiştir.

2 H ve F: "her nefis kazandığını bâliğan mâ-belağ alacak".

3 "Senden fetvâ istiyorlar, de ki: Allah size kelâle (babası ve çocuğu olmayan) hakkında şöyle fetvâ veriyor…"

4 "…İşte bugün sizin için dininizi kemâle yetirdim, üzerinizdeki nimetimi tamama erdirdim…"

5 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* VII, 87-88:
قَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ: هٰذِهِ الْآيَةُ آخِرُ آيَةٍ نَزَلَتْ عَلَى الرَّسُولِ عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ، وَذٰلِكَ لِأَنَّهُ عَلَيْهِ السَّلَامُ لَمَّا حَجَّ نَزَلَتْ «يَسْتَفْتُونَكَ» (النِّسَاءِ ٤/١٢٧) وَهِيَ آيَةُ الْكَلَالَةِ، ثُمَّ نَزَلَ وَهُوَ وَاقِفٌ بِعَرَفَةَ «الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَأَتْمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي» (الْمَائِدَةِ ٥/٣) ثُمَّ نَزَلَ «وَاتَّقُوا يَوْماً تُرْجَعُونَ فِيهِ إِلَى اللهِ» (الْبَقَرَةِ ٢/٢٨١) فَقَالَ جِبْرِيلُ عَلَيْهِ السَّلَامُ: يَا مُحَمَّدُ ضَعْهَا عَلَى رَأْسِ ثَمَانِينَ آيَةً وَمِائَتَيْ آيَةٍ مِنَ الْبَقَرَةِ، وَعَاشَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بَعْدَهَا أَحَدًا وَثَمَانِينَ يَوْمًا، وَقِيلَ: أَحَدًا وَعِشْرِينَ وَقِيلَ: سَبْعَةَ أَيَّامٍ، وَقِيلَ: ثَلَاثَ سَاعَاتٍ.

Ahkâm-ı infâk, vesâit-i kesbden olan bey' ü ribâ ahkâmına, bu da ahkâm-ı müdâyenâta müncer olmuş, deyn ise evvelemirde taahhüd ve zimmet denilen haysiyet-i insaniye ile kāim bir vasıf bulunmuş olmakla Cenâb-ı Hak bunu bizzat mîsâk-ı ezelîsi tahtına alarak nihâyet en büyük müeyyidesi olan hiss-i dîn ü takvâya rabt etmiş ve fakat hiss-i takvânın kesb-i helâle mâni' olacak menfî bir surette karar kılmaması için bundan sonra 'ale'l-ıtlâk müdâyenâtın vesâik-i tahrîriyeye rabtı ve usûl-i kitâbeti ile derece-i tâlîyede bulunan tevsîkāt-ı zâhiresini[1] ve diğer ahkâm-ı esâsiyesini beyan ederek buyurmuştur ki:

يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُٓوا اِذَا تَدَايَنْتُمْ بِدَيْنٍ اِلٰٓى اَجَلٍ مُسَمًّى فَاكْتُبُوهُۜ وَلْيَكْتُبْ بَيْنَكُمْ كَاتِبٌ
بِالْعَدْلِۖ وَلَا يَأْبَ كَاتِبٌ اَنْ يَكْتُبَ كَمَا عَلَّمَهُ اللّٰهُ فَلْيَكْتُبْۚ وَلْيُمْلِلِ الَّذ۪ي عَلَيْهِ الْحَقُّ وَلْيَتَّقِ
اللّٰهَ رَبَّهُ وَلَا يَبْخَسْ مِنْهُ شَيْـٔاًۜ فَاِنْ كَانَ الَّذ۪ي عَلَيْهِ الْحَقُّ سَف۪يهاً اَوْ ضَع۪يفاً اَوْ لَا يَسْتَط۪يعُ اَنْ
يُمِلَّ هُوَ فَلْيُمْلِلْ وَلِيُّهُ بِالْعَدْلِۜ وَاسْتَشْهِدُوا شَه۪يدَيْنِ مِنْ رِجَالِكُمْۚ فَاِنْ لَمْ يَكُونَا رَجُلَيْنِ فَرَجُلٌ
وَامْرَاَتَانِ مِمَّنْ تَرْضَوْنَ مِنَ الشُّهَدَٓاءِ اَنْ تَضِلَّ اِحْدٰيهُمَا فَتُذَكِّرَ اِحْدٰيهُمَا الْاُخْرٰىۜ وَلَا يَأْبَ
الشُّهَدَٓاءُ اِذَا مَا دُعُواۜ وَلَا تَسْـَٔمُٓوا اَنْ تَكْتُبُوهُ صَغ۪يراً اَوْ كَب۪يراً اِلٰٓى اَجَلِه۪ۜ ذٰلِكُمْ اَقْسَطُ عِنْدَ
اللّٰهِ وَاَقْوَمُ لِلشَّهَادَةِ وَاَدْنٰٓى اَلَّا تَرْتَابُٓوا اِلَّٓا اَنْ تَكُونَ تِجَارَةً حَاضِرَةً تُد۪يرُونَهَا بَيْنَكُمْ فَلَيْسَ
عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ اَلَّا تَكْتُبُوهَاۜ وَاَشْهِدُٓوا اِذَا تَبَايَعْتُمْۖ وَلَا يُضَٓارَّ كَاتِبٌ وَلَا شَه۪يدٌۜ وَاِنْ تَفْعَلُوا
فَاِنَّهُ فُسُوقٌ بِكُمْۜ وَاتَّقُوا اللّٰهَۜ وَيُعَلِّمُكُمُ اللّٰهُۜ وَاللّٰهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَل۪يمٌ ﴿٢٨٢﴾ وَاِنْ كُنْتُمْ عَلٰى سَفَرٍ
وَلَمْ تَجِدُوا كَاتِباً فَرِهَانٌ مَقْبُوضَةٌۜ فَاِنْ اَمِنَ بَعْضُكُمْ بَعْضاً فَلْيُؤَدِّ الَّذِي اؤْتُمِنَ اَمَانَتَهُ وَلْيَتَّقِ
اللّٰهَ رَبَّهُۜ وَلَا تَكْتُمُوا الشَّهَادَةَۜ وَمَنْ يَكْتُمْهَا فَاِنَّهُٓ اٰثِمٌ قَلْبُهُۜ وَاللّٰهُ بِمَا تَعْمَلُونَ عَل۪يمٌ ﴿٢٨٣﴾

[978] **Meâl-i Şerîfi**

Ey o bütün iman edenler! Muayyen bir vade ile borçlaştığınız vakit onu yazın, hem aranızda doğrulukla tanınmış bir yazı bilen yazsın, bir

1 F +"~~ile~~".

yazı bilen de kendisine Allah'ın öğrettiği gibi yazmaktan kaçınmasın da yazsın. Bir de[1] hak kendi üzerinde olan adam söyleyip yazdırsın ve her biri Rabbi Allahu Zü'l-Celâl'den korksun da haktan bir şey eksiltmesin. Şayet borçlu bir sefih veya bir[2] kâsır[3] veya kendisi söyleyip yazdıramayacak ise velîsi dosdoğru söyleyip yazdırsın. Erkeklerinizden iki hâzırı şâhid de yapın[4], şayet ikisi de erkek olamıyorsa[5] o zaman doğruluğuna emin olduğunuz şâhidlerden bir erkekle iki kadın ki biri unutunca diğeri hatırlatsın. Şâhidler de çağırıldıklarında kaçınmasınlar, siz yazanlar da az olmuş çok olmuş onu vadesine kadar yazmaktan usanmayın. Bu, Allah yanında adalete[6] daha muvâfık olduğu gibi hem şehadet için daha sağlam, hem şüpheye düşmemeniz için daha elverişlidir. Meğer ki aranızda hemen devredeceğiniz bir ticaret olsun, o zaman bunu yazmamanızda size bir beis yoktur. Alım satım yaptığınız vakit de şâhid tutun[7], bir de ne yazan ne de[8] şehadet eden zararlandırılmasın[9], eğer ederseniz o mutlak kendinize dokunacak bir fısk olur[10]. Hem[11] Allah'tan korkun, Allah size ilim öğretiyor, ve[12] Allah her şeyi bilir (282). Ve eğer seferber iseniz bir yazıcı da bulamadınızsa o vakit kabz edilmiş rehinler; yok[13] birbirinize emin olmuşsanız kendisine inanılan adam Rabbi olan Allah'tan korksun da üzerindeki emaneti te'diye etsin,
[979] *bir de[14] şehâdeti[15] ketm etmeyin, onu kim ketm ederse mutlak onun kalbi vebâl içindedir ve[16] Allah[17] her ne yaparsanız bilir (283).*

---

1 H +"bu".
2 M ve B -"bir".
3 M ve B: "küçük".
4 H: "iki de şâhid getirin".
5 B: "olmuyorsa".
6 B -"adalete".
7 H: "getirin".
8 M -"de".
9 H: "ızrar edilmesin".
10 H: "bir edepsizliktir"; F: "bir edepsizlik olur".
11 B: "Hemen". H -"Hem".
12 H -"ve".
13 B +"eğer".
14 H -"bir de".
15 H +"de".
16 H -"ve".
17 H +"da".

Kıraat: اَنْ تَضِلَّ Hamza kıraatinde hemzenin kesriyle اِنْ تَضِلَّ; فَتُذَكِّرَ İbn Kesîr, Ebû Amr, Yaʿkūb kıraatlerinde zâl'in sükûnu ve kâf şeddesiz olarak فَتُذْكِرَ, Hamza kıraatinde de râ'nın zammıyla فَتُذَكِّرُ; تجارةً حاضرةً Âsım kıraatinden mâʿadâsında refʿ ile تجارةٌ حاضرةٌ; وَلَا يُضَارَّ Ebû Caʿfer kıraatinde râ şeddesiz, فَرِهَانٌ İbn Kesîr ve Ebû Amr kıraatlerinde[1] râ ve he'nin zammıyla elifsiz فَرُهُنٌ okunur.

Bu birinci âyete "Âyet-i Müdâyene" tâbir olunur ki Kur'an'da en uzun âyet budur. Bir rivayette sebeb-i nüzûlü selem, yani peşin semen ile veresi mal almak ise de, hükmü her nevi büyûʿ ve müdâyenâta şâmildir. Ancak ehl-i lügat demişlerdir ki "karz", "deyn"in gayrıdır. Binâenʿaleyh bu âyetteki şart, asıl karza şâmil olmamak lâzım gelir. Fıkhen de karz, bidâyeten emânet, nihâyeten beyʿ-i sarftır. Onun te'diyesi bir vakt-i muayyen ile tâyin olunamaz.

{يَٓا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوٓا} Ey iman edenler! {اِذَا تَدَايَنْتُمْ بِدَيْنٍ اِلٰٓى اَجَلٍ مُسَمًّى} Bir ecel-i müsemmâya, yani gün, ay gibi maʿlûmiyet ifade ve cehâleti refʿ edecek surette tâyin edilmiş bir vakte kadar herhangi bir borç ile muâmele yaptığınız vakit {فَاكْتُبُوهُ} o borcu yazınız, binâenʿaleyh Allah ribâyı haram kıldı diye borç ile veresiye muâmelelerin hepsini haram kılmış zannetmemelidir. Borçlaşabilirsiniz, fakat alışverişte borcun vadesi mâlum olmalı, bir de yazılarak tevsik edilmelidir {وَلْيَكْتُبْ بَيْنَكُمْ كَاتِبٌ بِالْعَدْلِ} Ve bunu tarafeynden hiçbirine meyl etmeyecek, ʿale's-seviyye iki tarafın da hukūkunu olduğu gibi gözeterek yazabilecek bîtaraf bir kâtib-i adl aranızda yazsın, yekdiğerinizin gıyâbında her [980] biriniz kendi kendine veya kâtib-i husûsî ile kendi defterine ve yalnız kendi hesâbına yazdırabilirse de bununla iktifâ edilmesin {وَلَا يَأْبَ كَاتِبٌ اَنْ يَكْتُبَ كَمَا عَلَّمَهُ اللّٰهُ} müracaat olunan hiçbir kâtib de Allah'ın ona öğrettiği gibi -yani tahrîr-i vesâikte mukarrer usûl-i kitâbete tevfîkan, yahut demin bildirildiği üzere adl ü hakkāniyet dairesinde, yahut bir ihsân-ı ilâhî olan kudret-i kitâbetin şükrânesi olarak- yazmaktan imtinâʿ etmesin {فَلْيَكْتُبْ} de öylece yazsın.

1 M, F ve B +"de".

❁ Bunu yazmak farz-ı kifâyedir, taʿayyün edince farz-ı ʿayn olur. Bunun için hükûmetin kâtib-i vesâik, taʿbîr-i âharla kâtib-i adl tâyin etmesi de vezâifindendir. Ve böyle kâtiblerin müracaat vukūʿunda yazmaları farz-ı ʿayndır. {وَلْيُمْلِلِ الَّذٖى عَلَيْهِ الْحَقُّ} Ve hak üzerinde bulunan, yani medyun olan taraf imlâ etsin. Çünkü yazılacak senedin mazmûnu onun ikrârı bulunacak, şehadet de onun aleyhine olacaktır. O hâlde zabt olunacak ifade mukırrın takrîri olmalı, senedi o vermelidir.

İmlâl; "imlâ" kelimesinin aslı veya mürâdifidir ki ezbere söyleyip yazdırmak demektir. Bundan şu da anlaşılır ki böyle bir müdayenede borcun senede rabtını borçlu taraf teklif etmeli, o yazdırmalıdır. Binâenʿaleyh tamamen imlâ etsin, yazdırsın {وَلْيَتَّقِ اللّٰهَ رَبَّهُ} ve imlâ ederken kâtibden vesâireden değil, Rabbi olan Allah'tan korksun da {وَلَا يَبْخَسْ مِنْهُ شَيْـًٔا} o haktan zerre kadar bir şey tenkīs etmesin, ifadesinde hîle ve hudʿaya saparak veya bazı kuyûd-ı müdâfiʿa derc ederek vakʿanın hâlen veya istikbâlen cereyân-ı hukūkīsini değiştirmesin. {فَاِنْ كَانَ الَّذٖى عَلَيْهِ الْحَقُّ سَفٖيهًا اَوْ ضَعٖيفًا اَوْ لَا يَسْتَطٖيعُ اَنْ يُمِلَّ} İmdi hak üzerinde bulunan borçlu malını israf ve telef eder hafif akıllı bir sefih yahut sagīr veya maʿtuh bir zaîf yahut [981] dilsizlik, tutukluk, cehalet vesâire gibi herhangi bir sebepten dolayı bizzat söyleyip yazdırmaya gücü yetmez bir kimse ise {فَلْيُمْلِلْ وَلِيُّهُ بِالْعَدْلِ} velîsi, yani onun yerine işine bakan veliyy-i umûru, vasîsi, vekîli, tercümanı yahut veliyy-i deyn olan dâin adl ü hakkāniyet vechile imlâ etsin, o yazdırsın, yaptığınız borcu böyle yazınız {وَاسْتَشْهِدُوا شَهٖيدَيْنِ مِنْ رِجَالِكُمْ} hem de siz mü'minlerin erkeklerinizden lâekal iki şâhid işhâd edip ʿinde'l-iktizâ buna şehadet etmelerini talep ediniz. ❁ مِنَ الرِّجَالِ buyurulmayıp da مِنْ رِجَالِكُمْ buyurulması çocukların, kezâlik mü'minler aleyhine gayr-i mü'minlerin şehâdeti kâfî olmadığını anlatıyor. Yani sizin ricâlinizden, ricâl-i mü'minînden olmayan erkeklerin siz mü'minler aleyhine şehadetleri kâfî gelmez. {فَاِنْ لَمْ يَكُونَا رَجُلَيْنِ} Eğer iki erkek olmazsa {فَرَجُلٌ وَامْرَاَتَانِ} bir erkekle iki kadın şâhid olsunlar, öyle ki bunlar {مِمَّنْ تَرْضَوْنَ مِنَ الشُّهَدَٓاءِ} şehadetlerine râzı olacağınız, sizce adalet ve mevsûkiyetleri mâlum şâhidlerden bulunsunlar, yoksa keyfemettefak bir erkek ile iki kadının ve kezâlik iki erkeğin şehadetleri muteber olmaz.

Diğer bir âyette وَاَشْهِدُوا ذَوَىْ عَدْلٍ مِنْكُمْ [et-Talâk 65/2][1] buyurulduğu gibi adalet de şarttır. Sonra bir erkek yerine iki kadın olsun ki {اَنْ تَضِلَّ اِحْدٰيهُمَا فَتُذَكِّرَ اِحْدٰيهُمَا الْاُخْرٰى} birisi unutacağından birisi diğerine tezkir ve ihtar etsin, yahut –Hamza kıraatine göre– birisi unutur, şaşırırsa birisi diğerine hatırlatır. ❁ Yani şehâdete ehliyetin şartlarından birisi de hakkıyla zapt u hıfzdır. Ahlâk-ı marziyyesi olmayanların şehâdeti muteber olmayacağı gibi, ahzında veya zabtında halel bulunanların dahi şehadeti muteber değildir. Fakat zabt için evvelinden âhirine kadar her lahza hâfızasında [982] tutmak da şart değildir. Elverir ki edâ-yı şehâdet edeceği sırada hakkıyla tezekkür ve tahattur etmiş bulunsun. Demek ki bir vakayı defterine kaydeden bunu bir müddet unutsa da sonra o deftere müracaat ettiği zaman zihninden iyice hatırlarsa şehadet edebilir. Kendi kendine "kaydetmişim, amma hâlâ iyi hatırlayamıyorum" diyorsa edemez. Şâhidlerin ihtâra tâbiʿ olması da iyi olmaz, unutan şâhid kendiliğinden hatırlayabilmeli. Nisâb-ı şehâdetin lâekal iki olması da reyb ü töhmeti, ihtimâl-i hatâ ve nisyânı bertaraf ederek zabtın ve adâletin kuvvetini tebyin ettirmek içindir. İşte sûret-i umûmiyede mülâhaza edildiği zaman erkeklere nisbetle kadınlarda kuvvet-i zabt nâkıs ve ihtimâl-i nisyan gālibdir. Böyle olmayanları bulunabilirse de itibar cinse ve ekseredir. Bunu şöyle mülâhaza edebiliriz: Evvelâ kadınlık fıtratında hassâsiyet gālibdir ve galebe-i hassâsiyet, kesret-i teessürâtı istilzam eder. Kesret-i teessür ise esbâb-ı nisyandandır ve zabt ü hıfz işi sadece bir zekâ meselesi değildir. Birçok zeki insanlar vardır ki ziyâde-i hassâsiyetinden ve kesret-i teessüründen nâşî hâfızasına itimad olunamaz. Sâniyen kadında enfüsiyet gālibdir. Hâdisât-ı âfâkiye onu derece-i sâniyede alâkadar eder. Doğrusu muʿâmelât ve müdâyenât-ı nâs gibi âfâkī vekāyiʿ ile meşgul olmak veya işgal edilmek kadınlık için arzu edilecek bir kemâl değildir. Bunlar esas itibariyle erkeklerin işi olmalıdır. Binâenʿaleyh kadın mükemmel bir kadın olmak üzere düşünüldüğü zaman bu gibi hâdisât-ı hâriciyeyi müstakillen tâkip ederek şehâdet edebilecek surette zabt ü hıfz ile iştigalden âzâde kalmak ve bu gibi işlere re'sen

---

1 "…ve sizlerden adalet sâhibi iki erkeği işhâd eyleyin…" M: "واستشهدوا".

sevk edilmemek îcab eder. Sâlisen kadında hayâ ve hicab gālibdir ve gālib olmalıdır. Onun kıymet-i nevʿiyyesi en cüz'î bir meşgūliyetle zâyiʿ olur. Bunun için vekāyiʿin muhtıraları kadında erkekten azdır. Bu şerâit altında bir kadına şehâdet tahmîli onu ızrar ve izʿâc etmektir. Râbiʿan kadının fıtratı ve kemâl-i nevʿîsi [983] erkeğe mütekābil olduğundan erkekleşmek kadın için bir züldür. Buna binâendir ki kadınlaşmış mütehannis ricâlin şehâdeti muteber olmayacağı[1] gibi, erkekleşmiş mütereccil nisvânın şehâdeti de câiz değildir. Bunların ikisi de kemâl-i nevʿîlerinden uzaklaşmış, sukūt etmişlerdir. Böyle kalb-i hakikate mütemâyil olanların şehadetleri de tahrîf-i hak töhmetinden âzâde kalamaz. Şu hâlde fıtrat-ı hak kadının kemâliyle erkeğin kemâlini bi'l-vücûh tefrik etmiş bulunduğundan kadının vâkıʿât-ı hâriciyeye ait zabtında noksan ihtimâli fazla bulunması kemâl-i nevʿîsinin muktezâsıdır. Bunun için şehadet edilecek vâkıʿayı kadın erkekten ziyade unutabilir. Lâkin unuttuktan sonra tekrar hakkıyla tezekkür ve tahattur edebilirse şehadet etmesi mümkin olur. Kadını re'sen zabt-ı vâkıʿaya mecbur tutmak revâ-yı hak olmadığı gibi lede'l-îcâb üzerine tahmil edilen şehâdeti de hasbe'l-beşeriyye unuttuğu zaman da onu hâricî muhtıralarla tahattura sevketmek de revâ-yı hak değildir. Binâenʿaleyh bir erkek mukabilinde yalnız bir kadına tahmîl-i şehâdet îcâb-ı hakka muvâfık olmaz. Ancak bunlar iki kadın oldukları zaman birinin unuttuğunu diğeri, diğerinin unuttuğunu da öbürüsü unutmamış olabileceklerinden, bunlar edâ-yı şehâdetten evvel hâricî hiçbir ihtâra tâbiʿ ve muhtaç olmaksızın yekdiğeriyle hasbihâl ederek kendi kendilerine mütekābil ihtârât ile zabtlarını takviye ve tesbit edebilir[2] ve bu suretle hem kendi haysiyetlerini, hem de tahmil olundukları emr-i hakkı muhafaza eyleyebilirler[3]. Şayet hiç unutmamış bulunurlarsa vaziyetleri daha kuvvetli olur. Şu hâlde bu tezkîr ü ihtar mahkemede edâ-yı şehâdet sırasında olacak diye anlaşılmamalıdır. Çünkü bu hâl şehâdetin kabûlüne mâniʿ olabilir. İşte bir taraftan kadın fıtratının ve hukūkunun, bir taraftan da hukūk-ı nâsın muhafazası ve

1 H: "olamayacağı".
2 H ve F: "edebilirler".
3 H ve F: "edebilirler".

te'yîdi nokta-i nazarından erkeklerin vâkıf olabilecekleri umûrda kadın işhâd edilmemeli, kadınlara vazîfe-i şehâdet tahmil [984] olunmamalıdır. Bu gibi umûrda erkek bulunamayıp[1] da kadına müracaat zarûreti hâsıl olunca da bu vazife bir erkek mukabilinde bir kadına değil iki kadına tahmil edilmelidir. Şu hâlde erkeklerin muttaliʿ olmaları câiz olmayan husûsâtta yalnız kadınların ihbârıyla ve hatta sırasına göre bir kadının ihbârıyla da amel câiz olur. Meselâ kadınlar hamamında cereyan eden bir hâdisenin şâhidi ancak kadın olabilir. Ve bir çocuğun annesinden[2] vilâdeti bir kābilenin haberiyle sâbit olur.

{وَلَا يَأْبَ الشُّهَدَٓاءُ اِذَا مَا دُعُوا} Bir de şâhidler her ne vakit şehâdete davet olunurlarsa imtinâʿ etmesinler. ❁ Binâenʿaleyh gerek tahammül ve gerek edâ olsun, şehadet için vukūʿ bulan davete icâbet farz-ı kifâyedir. Hiç kimse gitmezse herkes âsim olur. Giden bulunur da maksad hâsıl olursa diğerleri de günahtan kurtulur. Başkası bulunmaz da muayyen kimselerin gitmesine ihtiyaç tahakkuk ederse, o vakit bunların şehadet için davete icâbet etmeleri farz-ı ʿayn olur. Bazı ulemâ bu nehyin yalnız tahammüle, bazıları da yalnız edâya ait olduğunu beyan etmişler ve birçokları ikinciye hükmeylemişler ise de *Ahkâm-ı Kur'ân*'da beyan olunduğu üzere hüküm mutlaktır. Ve اِذَا مَا دُعُوا eʿamdır.[3] Bunun sebeb-i nüzûlünde Katâde'den "bu hususta bir adam oba oba dolaşır kimse aldırmazdı, bu nâzil oldu" diye rivayet edilmiştir.[4] Binâenʿaleyh edâ farîzası daha mühim olmakla beraber ihtiyaç vukûʿunda gerek tahammül ve gerek edâ-yı şehâdet farz-ı ʿayn olur. Hâsılı böyle yapınız {وَلَا تَسْـَٔمُٓوا اَنْ تَكْتُبُوهُ صَغِيراً اَوْ كَبِيراً اِلٰٓى اَجَلِهِ} ve[5] büyük olsun küçük olsun o deyni veya hakkı eceline varıncaya kadar

---

1 B: "bulunmayıp".

2 H ve F: "anasından".

3 Ebû Bekir el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân,* II, 254:

قَوْلُهُ عَزَّ وَجَلَّ «وَلا يَأْبَ الشُّهَداءُ إِذا ما دُعُوا» رُوِيَ عَنْ سَعِيدِ بْنِ جُبَيْرٍ وَعَطَاءٍ وَمُجَاهِدٍ وَالشَّعْبِيّ وَطَاوُسٍ: إِذَا مَا دُعُوا لِإِقَامَتِهَا. وَعَنْ قَتَادَةَ وَالرَّبِيعِ بْنِ أَنَسٍ: إِذَا دُعُوا لِإِثْبَاتِ الشَّهَادَةِ فِي الْكُتُبِ. وَقَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ وَالْحَسَنُ هُوَ عَلَى الْأَمْرَيْنِ جَمِيعًا مِنْ إِثْبَاتِهَا فِي الكتاب وإقامتها بعد علم الْحَاكِمِ. قَالَ أَبُو بَكْرٍ الظَّاهِرُ أَنَّهُ عَلَيْهِمَا جميعا لعموم اللفظ...

4 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* VI, 68:

عن قتادة قوله تعالى: «ولا يأب الشهداء إذا ما دعوا»، كان الرجل يطوف في الحِوَاء العظيم فيه القوم، فيدعوهم إلى الشهادة، فلا يتبعه أحد منهم.

5 H ve F: "Bir de".

yazmaktan usanmayınız, az olsun çok olsun yazınız ve ecel ü müddetine varıncaya kadar bütün müfredât ve evsâfıyla mufassalan[1] yazınız, her ciheti vâzıh olsun. "Azdır, ehemmiyeti yoktur, canım şu ciheti bellidir. Yazmaya lüzum yoktur" demeyiniz. Yazmaya ve mufassalan yazmaya [985] üşenip de baştan savmayınız. ❁ Bu fıkra bâlâdaki فاكتبوه emrinin bir tavzih ve te'kîdi olmak üzere kâtiblere hitab gibi tefsir olunuyor. Fakat bunun daha şümullü olarak senet tahrîrinden başka gerek dâyin ve gerek medyun tarafından deynin ayrıca kendi defterlerine kaydını, kezâlik şâhidlerin dahi şehâdetini tahammül ettikleri hakkı zapt için mümkin olduğu kadar yazmalarını ihtar ile hem tarafeyne, hem kâtiblere, hem şâhidlere hitab olması da muhtemildir. Ve mâbaʿdine nazaran bizce bu mâna siyâka daha muvâfık görünüyor. Çünkü ey mü'minler {ذٰلِكُمْ} böyle mufassalan yazılması üç fâideyi tazammun eder. Evvelâ bu {اَقْسَطُ عِنْدَ اللّٰهِ} Allah ʿindinde aʿdeldir, en ziyade adl ü istikāmettir. Vesîka-i esâsiye olan takvânın îcâbâtına pek muvâfıktır. Sâniyen {وَاَقْوَمُ لِلشَّهَادَةِ} ikāme-i şehâdete de kuvvetli bir medârdır. Sâlisen {وَاَدْنٰٓى اَلَّا تَرْتَابُٓوا} kuşkuya, şüpheye düşmemenize en yakın bir sebeptir. Deyni,[2] hakkı bu suretle tevsik ettiniz mi cinsinde, mikdârında, müddetinde, şâhidinde, şehâdetinde, yekdiğerinize karşı vazʿiyyet-i ahlâkiye ve hukūkiye vü ictimâʿiyenizde emniyet hâsıl eder, şüpheden kurtulur, yakīn üzere bulunabilirsiniz. O hâlde bunları yapınız {اِلَّٓا اَنْ تَكُونَ تِجَارَةً حَاضِرَةً تُدٖيرُونَهَا بَيْنَكُمْ} meğer ki yaptığınız iş aranızda yed-be-yed alıp vereceğiniz tamamen peşin hâzır bir ticaret muâmelesi olsun[3] yahut meğer ki iki taraftan aranızda yed-be-yed [986] alıp vereceğiniz hazır bir mâl-ı ticaret bulunsun. O zaman {فَلَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ اَلَّا تَكْتُبُوهَا} onu yazmamanızda size bir beis ve zarar yoktur. ❁ Demek ki yine yazmak

---

1 H: "tafsîlen"; B -"mufassalan".

2 H ve F: "deyn ü".

3 Ticaret, ribh ve kâr tasavvur u kasdıyla yapılan tasarruf-ı mâlîdir ki esâsı beyʿ u şirâdır. Bunun için ribh kasdıyla değil, aynen intifâʿ kasdıyla yapılan beyʿe ticaret denmez. Lâkin gerek peşin* gerek veresi olsun ʿakd-i beyʿ şerʿan îcab ve kabul ile tamam olacağından fi'l-hâl mevcut ise de teslim ve tesellüm vukûʿ bulmadan bu mevcûdiyet itibârî olduğu için göz önünde hâzır değil demektir. Buna işâreten ticâret-i hâzıra peşine ıtlak edilmiş ve iltibas kalmamak için تُدٖيرُونَهَا بَيْنَكُمْ diye tavzih olunmuştur. Maʿamâfîh ticaret mâl-ı ticârete de ıtlak edilir ki bu surette sıfat-ı müfessire olmaz [Müellifin notu].
H ve F +"ve".
B nüshasında dipnotun numarası konulmuş fakat dipnotun kendisine yer verilmemiştir.

da fena bir şey değildir. Müştereken bir kâtib-i adl huzurunda senet tahrîrine lüzum yoksa da, her ihtimâle karşı husûsî bir surette veya icmâlen yekdiğerine bir muhtıra olmak üzere mümkin olduğu kadar yazılıverirse fena da olmaz. Lâkin yazı bilmeyen ekser nâs için bunda harac ve meşakkat bulunacağı, bu ise fâideden büyük zarar getirebileceği cihetle bunun yerine buyuruluyor ki yazmamanızda beis yok ammâ {وَاَشْهِدُٓوا اِذَا تَبَايَعْتُمْ} velev peşin olsun bir mübâyaʿa, bir alım satım yaptığınızda işhâd ediniz, şâhid huzurunda alenen yapınız, herkesten gizli bir surette yapmayınız. ۞ Muʿâmelât ve emvâl-i ticâriye şüpheden sâlim olsun, çünkü hırsızlık mal kaçırmıyor, alışveriş yapıyorsunuz. Bunun için mübâyaʿâtın göz önünde yapılması emniyet ve hukuk nokta-i nazarından her hâlde bir ihtiyattır. Cumhûr-ı müfessirîn beyan ediyorlar ki bu âyetteki nedb ihtiyat içindir. {وَلَا يُضَٓارَّ كَاتِبٌ وَلَا شَهٖيدٌ} Bir de ne kâtib, ne şâhid ızrâra kalkışmasın, ʿinde'l-mürâcaʿa icâbet etmemek veya kitâbet ü şehâdeti tahrif ve tağyir eylemek gibi ahlâksızlıkla ashâb-ı hukūku zararlandırmasın, yahut -لَا يُضَٓارَّ mechul sîgası olduğuna göre- ne kâtib, ne şâhid ızrar edilmesin, bunlara kitabet veya şehadet gibi bir vazîfe-i dîniye tahmil olunurken kendilerince mühim olan işlerinden alıkonulmak veya tâyin edilen hudûddan çıkılıp ziyade teklîfâtta bulunmak yahut kâtibe ücretini vermemek gibi bir suretle zarar da verilmesin {وَاِنْ تَفْعَلُوا} ve eğer ızrar yaparsanız {فَاِنَّهُ فُسُوقٌ بِكُمْ} bu her hâlde sizin için bir fısktır, Hak teâlâ'ya [987] itaatten çıkmaktır. Bunu yapmayınız {وَاتَّقُوا اللّٰهَ} Allah'tan korkunuz, ʿikābından korununuz, vikāyesine giriniz {وَيُعَلِّمُكُمُ اللّٰهُ} Allah size daha ziyade ilimler öğretecek, mesâlihinizi tazammun eden ahkâmını, maʿârifini belletecektir {وَاللّٰهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلٖيمٌ} Allah her şeye alîmdir. Binâenʿaleyh emirlerine itaat, nehiylerinden ictinab, vaadine itimad, kendine tâzim ile hukūk ve muʿâmelâtınızı tevsik ediniz, esaslı[1] tevsik din ve takva olduğunu unutmayınız.

{وَاِنْ كُنْتُمْ عَلٰى سَفَرٍ وَلَمْ تَجِدُوا كَاتِبًا} Ve şayet sefer üzerinde olur, bir kâtib de bulamazsanız {فَرِهَانٌ مَقْبُوضَةٌ} o zaman vesikalarınız kabz edilmiş rehinlerdir. Gerçi rehin alınabilmek bu zamana bu şartlara münhasır değildir.

1 H ve F: "ve asıl".

Hazarda kâtib ve kitabet mümkin iken dahi rehin almak sahih ve câizdir. Fakat kâtib bulunmadığı, senet ve kitabet ile tevsîke imkân olmadığı zaman rehin taʿayyün eder. Binâenʿaleyh bu şartlar rehnin sıhhat ve cevâzının değil, tevsik için taʿayyününün şartıdır. Yani bu şartın "seferde olmaz veya kâtib bulursanız rehin alamazsınız" diye mefhûm-ı muhâlifi muteber değildir. Mantıken mâlumdur ki mukaddemin nakīzi tâlînin nakīzini istilzam etmez. Ancak şart bulunduğu zaman meşrut lâzım gelir. Şu hâlde sefer ve kâtib bulunamamak rehnin şart-ı cevaz ve sıhhati değil, şart-ı vücub veya nedbidir. Ve bu şartta esas, kâtibin bulunamaması hasebiyle kitabetin imkânsızlığıdır. Sefer bunun sebeb-i âdî ve ekserîsidir. Taʿbîr-i âharla ihtirâzî değil, kayd-ı vukūʿîdir. Diğer esbâb-ı mazeretten biriyle dahi hazarda kâtib bulunmazsa hüküm yine böyle olacaktır. Hazarda rehnin cevâzı fiʿl-i nebevî ile de sâbittir. Çünkü Resûlullah hâl-i hazarda zırhlı gömleğini rehnetmiştir. [988] Maʿamâfîh âyet şunu gösteriyor ki senet ve kitabet ile tevsik mümkin oldukça mü'minler beynindeki müdâyenâtta rehin talep etmek câiz olsa da mendub olmayacaktır, meğer ki bir mazeret bulunsun. Bir de anlaşılıyor ki rehnin tamam olması için kabz şarttır, makbuz olmayan rehin bir tevsik ifade etmez. Zaten rehnin mânasında habs etmek vardır. Şu hâlde rehnin bir hisse-i şâyiʿa olması da doğru olmaz. İşte esas olmak üzere müdâyenât ve muʿâmelâtta üç nevi tevsik vardır: Kitabet, işhâd, rehin. Fikr-i dîn ü takvâ hakkı[1] tesbit ve ihkāka hizmet eden bu gibi tevsîkāta mâniʿ olmamalı, hattâ sâik olmalıdır. Mü'minler müdâyenât ve muʿâmelâtta bu tevsîkāta riayet etmeli ve bu suretle mâl-i helâli muhafaza ve helâk ü zayâʿdan sıyânet ederek tarîk-i meşrûʿ ile kesb ü istihsâle saʿy eylemelidir ki insan bu sayede fî-sebîlillâh infâka kudretyâb olsun. Mağdûb-ı ilâhî olan ribâ ve eşbâh-ı meʿâsîden sakınsın da takvâya devamı mümkin olabilsin. Görülüyor ki hukūk-ı beşer için bu meyanda en büyük te'mînât Hak teâlâ'ya inkıyad ile ahkâmına iʿtisâm bahş eden hiss-i dîn ü takvâdadır. Bu olmayınca diğer tevsîkât-ı tâliyenin fevâidi pek mahduddur.

---

1 F -"hakkı".

İmdi {فَاِنْ اَمِنَ بَعْضُكُمْ بَعْضاً} bazınız bazınıza, bazı dâyinler bazı medyunlara tamamen emniyet eder, rehin almaz, bu tevsîkāttan hiçbirine lüzum görmezse {فَلْيُؤَدِّ الَّذِى اؤْتُمِنَ اَمَانَتَهُ} emniyet olunan kimse de emanetini te'diye etsin, emniyete lâyık olduğunu bihakkın ispat eylesin. Demek oluyor ki bâlâda emr olunan üç tevsikten hiçbirini yapmayıp da ʿale'l-ıtlâk emniyet etmek dahi câizdir. O hâlde buna mukabil olan bâlâdaki فَاكْتُبُوهُ ve[1] اَشْهِدُوا emirleri, فَرِهَانٌ مَقْبُوضَةٌ mülâzemesi vücûb için değil, nedb içindir. Zira vücûba[2] mahmul olursa o vücûbun bununla mensuh olmasını iktizâ edecektir. Fi'l-hakīka Hasan, Şaʿbî, [989] Hakem b. Uteybe[3] gibi bazı müfessirîn bunun evvelkileri nâsih olduğunu dermeyan etmiştir.[4] Lâkin İbn Abbas hazretleri âyet-i müdâyenede nesih yoktur, muhkemdir diye tasrih ettiği ve bu âyetin nüzûlü evvelkinden muahhar olduğuna dâir bir sarâhat da bulunmadığı ve hâlbuki tarih muahhar olmadıkça nesih bulunamayacağı cihetle, cumhûr-ı müfessirîn burada nesih bulunmadığında ittifak etmekle beraber ekserîsi işbu cevâz-ı emniyetin nâsih değil, karîne-i nedb olduğuna; Atâ, İbn Cüreyc, Nehaî gibi bazıları da bu cevaz وَاِنْ كُنْتُمْ عَلٰى سَفَرٍ وَلَمْ تَجِدُوا كَاتِباً şartına merbut ve kâtib bulunamaması hâline müterettib bulunmasına göre rehnin nedbine karîne olursa da imkân takdîrindeki emirlerin nedbe hamlini iktizâ etmeyeceğinden hâl-i imkânda kitabet ve işhâdın vâcib olduğuna kāil olmuşlardır. *Ahkâm-ı Kur'ân*'da Ebû Bekir Râzî'nin beyânına nazaran fıkıh nedb üzerindedir.[5] Fakat her ne olursa olsun emniyet edilen şahıs emaneti bihakkın edâ etmek farz olduğunu bilsin {وَلْيَتَّقِ اللّٰهَ رَبَّهُ} ve Rabbi olan Allah teâlâ'dan korksun da emniyeti hiçbir vechile sû'-i istiʿmâl

---

1 F -"ve".

2 F +"~~muhtemel~~".

3 Dört nüshada da "Uyeyne" şeklinde yazılmış olmakla beraber Taberî tefsirini tahkik eden Ahmed Muhammed Şâkir, Taberî'nin matbu nüshasında geçen "Uyeyne"yi "Uteybe" diye düzeltmiş ve yazma nüshada bu ismin noktasız olduğunu ifade etmiştir. (Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* III, 42, VII, 21, 22) Hakem b. Uteybe el-Kindî tâbiînden olup Kûfe'nin büyük imamlarındandır (Zehebî, *Siyeru aʿlâmi'n-nübelâ,* thk. Şuayb el-Arnaût, Beyrut: Risâle, 1405/1985, V, 208).

4 Bk. Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* II, 740:
قِيلَ: وَهٰذِهِ الْآيَةُ مَنْسُوخَةٌ بِقَوْلِهِ: «فَإِنْ أَمِنَ بَعْضُكُمْ بَعْضاً»، رُوِيَ ذَلِكَ عَنِ الْجُحْدَرِيِّ، وَالْحَسَنِ، وَعَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ يَزِيدَ، وَالْحَكَمِ.

5 Ebû Bekir el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân,* II, 206:
وَلَا خِلَافَ بَيْنَ فُقَهَاءِ الْأَمْصَارِ أَنَّ الْأَمْرَ بِالْكِتَابَةِ وَالْإِشْهَادِ وَالرَّهْنِ الْمَذْكُورِ جَمِيعَهُ فِي هَذِهِ الْآيَةِ نَدْبٌ وَإِرْشَادٌ إِلَى مَا لَنَا فِيهِ الْحَظُّ وَالصَّلَاحُ وَالِاحْتِيَاطُ لِلدِّينِ وَالدُّنْيَا وَأَنَّ شَيْئًا مِنْهُ غَيْرُ وَاجِبٍ.

etmesin. {وَلَا تَكْتُمُوا الشَّهَادَةَ} Siz de şehâdeti ketm eylemeyiniz, ey şâhidler lede'l-hâce edâ-yı şehadetten hem imtinâʿ etmeyiniz, hem de görüp bildiğiniz hakk u hakikati gizlemeyiniz. Ey medyunlar siz de nefsinizde mâlum ve meşhûdunuz olan borcunuzu inkâr eylemeyiniz. Zira {وَمَنْ يَكْتُمْهَا} her kim şehâdeti ketm ederse {فَاِنَّهُٓ اٰثِمٌ قَلْبُهُ} her hâlde o[1] kalbi günahkâr bir kimsedir. Ketm-i şehadet günahı öyle zâhirî ve hâricî bir uzvun günahı değil, bizzat mahall-i iman olan kalb ve nefsin bir günahıdır. Binâenʿaleyh en büyük kebâirdendir, küfre, akidesizliğe yakındır. ❁ Nitekim İbn Abbas'tan mervîdir ki "ekber-i kebâir Allah'a şirk, yalancı şâhidlik ve ketm-i şehâdettir"[2]. Ketm-i şehadet böyle bir kalb [990] günahıdır {وَاللّٰهُ بِمَا تَعْمَلُونَ عَلِيمٌ} Allah ise şehadet veya ketm-i şehadet gibi gizli açık, zâhir veya bâtında her ne yaparsanız tamamıyla bilir. Sırası gelince cezasını verir. Sakın kalbde kalan gizli şeyleri kim bilecek demeyiniz, zira:

لِلّٰهِ مَا فِي السَّمٰوَاتِ وَمَا فِي الْاَرْضِۜ وَاِنْ تُبْدُوا مَا فٖٓي اَنْفُسِكُمْ اَوْ تُخْفُوهُ يُحَاسِبْكُمْ بِهِ
اللّٰهُۜ فَيَغْفِرُ لِمَنْ يَشَٓاءُ وَيُعَذِّبُ مَنْ يَشَٓاءُۜ وَاللّٰهُ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدٖيرٌ ﴿٢٨٤﴾

Meâl-i Şerîfi

Allahındır hep göklerdeki ve yerdeki. Siz nefislerinizdekini açsanız da gizleseniz de Allah onunla sizi hesâba çeker, sonra dilediğine mağfiret eyler, dilediğine de azab ve Allah her şeye kadîrdir[3] (284).

Kıraat: فَيَغْفِرْ لِمَنْ Nâfiʿ, İbn Kesîr, Ebû Amr[4], Hamza, Kisâî, Halef-i Âşir kıraatlerinde râ'nın cezmiyle; وَيُعَذِّبْ مَنْ Ebû Amr, Âsım, Ebû Caʿfer, Yaʿkūb'dan mâʿadâsında bâ'nın cezmi ve mim'e idgāmıyla ve ancak Verş'de idgamsız cezm ile okunur, mâna farkı yok gibidir.

---

1 H ve F: "O her hâlde".

2 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* VI, 100:
عن ابن عباس قال: أكبر الكبائر الإشراك بالله، لأن الله يقول: «اِنَّهُ مَنْ يُشْرِكْ بِاللّٰهِ فَقَدْ حَرَّمَ اللّٰهُ عَلَيْهِ الْجَنَّةَ وَمَأْوَاهُ النَّارُ» (المائدة ٥/٢٧)، وشهادة الزور، وكتمان الشهادة، لأن الله عز وجل يقول: «وَمَنْ يكتمها فإنه آثمٌ قلبه»

3 H: "Göklerde ve yerde ne varsa hepsi Allah'ın. Siz de nefislerinizdekini açsanız da gizleseniz de Allah onunla hesâba çekecek de dilediğine mağfiret edecek dilediğine azab. Ve Allah her şeye kadîr".

4 B: "Ebû Âmir".

Sebeb-i Nüzul: Bu âyetin sebeb-i nüzûlünde iki rivayet vardır. Birisi ketm ü ikāme-i şehâdet hakkında nâzil olmuştur,[1] diğeri, mü'minlerden kâfirleri velî ittihaz edip taklit eyleyenler hakkında nâzil olmuştur.[2] Zira ism-i kalbin küfür ile münasebeti derkârdır.

[991] {لِلّٰهِ مَا فِى السَّمٰوَاتِ وَمَا فِى الْاَرْضِ} Bütün göklerde ve yerde bulunan her şey bilâ kayd ü şart Allah'ındır, bütün hakikatleri ve nizâm-ı mevcûdiyetleriyle O'nun mahlûku, O'nun milkidir. O'nun taht-ı tasarruf ve tedbîrindedir. Bütün kâinâtta ilm-i ilâhîden gizli hiçbir şey tasavvur olunamaz O hepsini bilir. Siz de bunlarda dâhil olduğunuzdan sizin içinizde dışınızda her amelinizi bilir. {وَاِنْ تُبْدُوا مَا فٖٓى اَنْفُسِكُمْ اَوْ تُخْفُوهُ} Ve siz nefislerinizde sâbit olanı izhar da etseniz ihfâ da etseniz her iki takdirde {يُحَاسِبْكُمْ بِهِ اللّٰهُ} onunla sizi Allah hesâba çeker. Binâenʿaleyh ne açık ne gizli hiçbir fenalık yapmayınız. ❁ مَا فٖٓى اَنْفُسِكُمْ ıtlâkıyla nefsin her türlü ahvâl ve efʿâl ve keyfiyyâtına muhtemildir. İrâdât ve ihtisâsât ve temâyülât, tasavvurât ve tahayyülât ve efkâr ve her nevi havâtır ve vesveseler, reyb ü itikad, ahlâk u melekât ve hâlât ü harekât, ihtiyârî ve gayr-i ihtiyârî, müstakir ve gayr-i müstakir, iyi ve kötü nefiste bulunan her şey bunda dâhil olabilir. Fakat evvelâ siyâk, ketm-i şehâdet gibi fena şeylere dair olduğundan iyi olanlar zâhiren muhasebeden hâriç gibi görünür. Sâniyen فٖٓى اَنْفُسِكُمْ zarf-ı müstekarrı sâbit ve müstakir olanlarda zâhir olduğundan bir var bir yok olan zâil ve gayr-i müstakirler[3] hâriç görünür. Sâlisen izhar ve ihfâ efʿâl-i ihtiyâriyeden oldukları için insanların iradesi ile alâkası olan aʿmâl-i zâhire ve bâtına dâhil olup gayr-i irâdî olanlar muhasebeden hâriç kalır. Zira muhasebe, mutlak zuhur ve hafâ takdirlerine değil, insanların izhar ve ihfâsı takdirlerine müterettibdir. Bu ise behemehâl kasd ü niyetle olur. Böyle olmayanların zuhur ve hafâsı bizzat Allah teâlâ'nın izhar ve ihfâsına müsteniddir. Lâkin kötülük, kötülük olduğundan haddizâtında[4] sebeb-i elem ve azabdır. Bunun için her ne suretle olursa olsun insanlara zuhûru bir azabdır. Hele zarûrîsi, zarûrî bir azabdır. Bunda muhasebe olmamak da felâhı temin [992] etmez. O zaman bunu temin edecek

1 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* VI, 103.
2 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, I, 231. Krş. Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* II, 749:
«وَإِنْ تُبْدُوا مَا فِي أَنْفُسِكُمْ أَوْ تُخْفُوهُ» يقول إن تعلنوا بألسنتكم ما فِي قلوبكم من ولاية الكفار والنصيحة أَوْ تسروه.
3 M: "mütekerrirler". Sonraki baskılarda "müstekırlar" şeklinde düzeltilmiştir.
4 M: "haddi zatından".

olan ancak Allah'ın ihfâsı ve mağfiretidir. Bunun için insanlar mağfiret-i ilâhiyeye ihtiyaçtan kurtulamazlar. Hâsılı insanların hiçbir şeyi Allah'tan gizli kalamaz. Bunlardan kendilerinin izhâr ü ihfâsıyla irade ve ihtiyarları taʿalluk edenlerin hepsinin hesâbını Allah sorar, mes'ul eder. Eder de {فَيَغْفِرُ لِمَنْ يَشَٓاءُ وَيُعَذِّبُ مَنْ يَشَٓاءُ} mes'ûliyet tebeyyün ettikten sonra dilediğine mağfiret eder, dilediğine de azab eyler. Binâenʿaleyh azâbı mahz-ı adalet, mağfireti de mahz-ı fazl ü ihsan olur. Gerçi mağfiret azâba[1] mukaddemdir. Lâkin bunlar hükm-i meşiyyetiyle cereyan ettiğinden mağfiret kime, adalet kime nasib olacağını Allah'tan başka kimse bilmez. Bu hakikat karşısında insan olanlar kısmetlerine adalet çıktığı takdirde istihkakları azab olmamak için, zâhir ve bâtında her türlü fenalıktan sakınıp îmân-ı kâmil ile hasenâta sarılmalı ve mehâsin ü fezâili itiyad ederek güzel huylarla ittisaf etmeli, kendilerinde çirkin şeyler huy, meleke, ahlâk değil, hâl olarak bile bulunmamalı, nefsinden her fenalığı defʿe çalışmalıdır. Bunlar nasıl mümkin olur demeyiniz {وَاللّٰهُ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَد۪يرٌ} Allah her şeye kādir, hem pek ziyade kādirdir. İnsanları ve sâir muhteveyâtıyla semâvât ve arzdaki şeylerin hepsini bilip halk ü îcâd, ifnâ ve imâte ettiği gibi ölenleri tekrar ihyâ edip hafî, celî geçmişin hesâbını sormaya, iyilere iyi, kötülere kötü ecr ü cezâ vermeye, müstehikk-i azâb olanları mağfiret etmeye de kādirdir.

Zât ve sıfât-ı ilâhiyeye enfüs ü âfâk bütün âlemîni işhad ve böyle ihkâm-ı şehâdet ve ilim akibinde لِلّٰهِ مَا فِي السَّمٰوَاتِ وَمَا فِي الْاَرْضِ cümlesiyle Âyete'l-Kürsî'ye bir ircâʿ-ı nazarı muhtevî olan bu âyet-i kerîme, kalb cürmü[2] olan ketm-i şehâdet günahının mücâzâtını ispat münasebetiyle yukarıdan beri sûrenin mutazammın olduğu âyât ü delâilin tekâlîf ü [993] ahkâmın fezlekesiyle umûmî bir muhasebesini yaparak hedef-i beyânı erkân-ı imandan bilhassa mes'ele-i âhirete tevcih, bunu da asl-ı din olan maʿrifetullah meselesine ve bilhassa sıfât-ı ilâhiyeden ilm ü irade ve kudret sıfatlarına rabt ettiği sırada, tekrardan sâlim bedîʿ bir tercîʿ-i bend neşvesi veren وَاللّٰهُ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَد۪يرٌ fâsılasıyla sûrenin âhirini tâ yukarısında ilk hitâb-ı ʿâm olan يَٓا اَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوا [el-Bakara 2/21] âyetinin evveline bağlayan ve bu suretle bu kadar mütenevviʿ ve müteʿaddid beyânât ve hitâbâtın mecmûʿunu

1 H: "azabdan".
2 H ve F: "ism-i kalb".

evvel ve âhiri mütenâsık bir hitâb-ı ʿâmda tevhid eden bir nesc-i beyan olmuştur. Binâenʿaleyh bununla sûrenin evvelinde o hitâb-ı ʿâmdan mukaddem olan dîbâcesine mukabil bir hâtimeye başlanmış oluyor ki, bu hâtime üç âyete bâliğ olacaktır. Bunlara "Havâtîm-i Sûreti'l-Bakara" denilir. Bunlardan birincisi bâlâda en ziyade kefere ve münafıkīn hakkındaki on beş âyete nâzırdır. Bunu müteʿâkib bunun bazı hafâyâsını dahi îzâh eden son iki âyetle de sûrenin tâ başına tenâsukunu tamamen göstermek ve orada iman ve sâir evsâf ile bilkuvve tasvir olunan müttekīn-i müflihîni burada bilfiil taʿyîn ü tesbît eyleyerek لَا رَيْبَ فِيهِ هُدًى لِلْمُتَّقِينَ...الخ ...وَاُولٰٓئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ [el-Bakara 2/2-5] mazmunlarına nazaran hidâyet ve teblîğāt-ı ilâhiyenin nasıl bir feyz ü semere verdiğini ve vereceğini ve binâenʿaleyh imanın hakikate, gaybın şuhûda nasıl geçtiğini ve geçeceğini müsbet bir surette anlatmak ve nihâyet Fâtiha'daki اِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ...الخ duasının bir sûret-i inkişâfını tecellî ettirmek üzere buyuruluyor ki:

اٰمَنَ الرَّسُولُ بِمَٓا اُنْزِلَ اِلَيْهِ مِنْ رَبِّهِ وَالْمُؤْمِنُونَۜ كُلٌّ اٰمَنَ بِاللّٰهِ وَمَلٰٓئِكَتِهِ وَكُتُبِهِ وَرُسُلِهِۜ لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ اَحَدٍ مِنْ رُسُلِهِۜ وَقَالُوا سَمِعْنَا وَاَطَعْنَا غُفْرَانَكَ رَبَّنَا وَاِلَيْكَ الْمَصِيرُ ﴿٢٨٥﴾ لَا يُكَلِّفُ اللّٰهُ نَفْساً اِلَّا وُسْعَهَاۜ لَهَا مَا كَسَبَتْ وَعَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْۜ رَبَّنَا لَا تُؤَاخِذْنَٓا اِنْ نَسِينَٓا اَوْ اَخْطَأْنَاۚ رَبَّنَا وَلَا تَحْمِلْ عَلَيْنَٓا اِصْراً كَمَا حَمَلْتَهُ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِنَاۚ رَبَّنَا وَلَا تُحَمِّلْنَا مَا لَا طَاقَةَ لَنَا بِهِۚ وَاعْفُ عَنَّاۜ وَاغْفِرْ لَنَاۜ وَارْحَمْنَاۜ اَنْتَ مَوْلٰينَا فَانْصُرْنَا عَلَى الْقَوْمِ الْكَافِرِينَ ﴿٢٨٦﴾

[994] **Meâl-i Şerîfi**

Peygamber, Rabbinden ne indirildi ise ona iman getirdi, mü'minler de. Her biri "Allah'a ve melâikesine ve kitaplarına ve peygamberlerine; "peygamberlerinden hiçbirinin[1] arasını ayırmayız" diye iman getirdiler ve şöyle dediler: Semiʿnâ ve etaʿnâ, gufrânını dileriz yâ Rabbenâ! Sanadır gidiş (285).[2] Allah kimseye vüsʿundan öte teklif

1 B: "peygamberlerden hiçbirisinin".
2 H: "İman getirdi Peygamber Rabbinden kendine ne indirildiyse, mü'minler de. Her biri iman getirdi Allah'a ve meleklerine ve kitaplarına ve peygamberlerine -peygamberlerden birinin arasını ayırmayız

yapmaz[1], herkesin kazandığı lehine yüklendiği aleyhinedir. Yâ Rabbenâ! Eğer unuttuk veya kasdımız olmayarak yaptıksa bizi muâhaze buyurma. Yâ Rabbenâ! Hem bize bizden evvelkilere yüklediğin[2] gibi ağır yük yükleme. Yâ Rabbenâ! Hem de bize tâkatimiz olmayanı yükletme, ve[3] bizden günahlarımızı af buyur[4] ve bizlere mağfiretini revâ, rahmetini atâ kıl. Sensin mevlâmız, bizi mansur buyur artık[5] Seni tanımayanlara karşı, kahrolsun kâfirler (286).

Kıraat: وَكُتُبِهٖ Hamza, Kisâî, Halef-i Âşir kıraatlerinde müfred olarak كِتَابِهٖ; لَا نُفَرِّقُ Ya'kūb kıraatinde يا ile لَا يُفَرِّقُ okunur.

[995] **Sebeb-i Nüzul:** Rivayet olunduğuna göre وَاِنْ تُبْدُوا مَا فٖٓى اَنْفُسِكُمْ اَوْ تُخْفُوهُ âyeti nâzil olunca ashâba pek şiddetli geldi, toplanıp Resûlullah'ın huzuruna vardılar, diz çöktüler, "Yâ Resûlallah salât, savm, cihad, sadaka gibi tâkatimiz yetecek amellerle mükellef olduk. Şimdi ise bu âyet inzal olundu. Hâlbuki bizim buna gücümüz yetmeyecek" dediler. Ve "her birimiz kendi gönlünde öyle şeyler konuşur ki dünyaları verseler bunların kalbinde bulunmasını arzu etmez" diye insanın bilâ ihtiyar mâruz olduğu hâtırât ü tasavvurâttan bahis de ettiler. Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem: "Sizden evvelki eski ehl-i kitâb gibi 'semi'nâ ve asaynâ' mı demek istiyorsunuz? سَمِعْنَا وَاَطَعْنَا غُفْرَانَكَ رَبَّنَا وَاِلَيْكَ الْمَصٖيرُ deyiniz" buyurdu, bunu[6] hepsi birden okumaya başladılar, okudukça dilleri yumuşadı, o zaman اٰمَنَ الرَّسُولُ âyeti nâzil oldu. Böyle Allah'a tazarru' ve niyaz ile istiğfar ve ilticâya devam ettiklerinden dolayı bir müddet sonra da لَا يُكَلِّفُ اللّٰهُ نَفْسًا اِلَّا وُسْعَهَا âyeti nâzil olup teklîf-i mâlâyutâk endişelerini izâle etti.[7] Demek ki ashâb اِنْ تُبْدُوا مَا فٖٓى اَنْفُسِكُمْ اَوْ تُخْفُوهُ يُحَاسِبْكُمْ بِهِ اللّٰهُ

diye- de semi'na ve eta'nâ dediler: Gufrânını dileriz yâ Rabbenâ Sanadır gidiş".

F: "Peygamber iman getirdi Rabbinden kendine ne indirildi ise, mü'minler de. Her biri iman getirdi Allah'a ve melâikesine ve kitaplarına ve peygamberlerine: Peygamberlerinden hiçbirinin arasını ayırmayız diye, ve şöyle dediler: Semi'nâ ve eta'nâ, gufrânını yâ Rabbenâ, Sanadır gidiş".

1 H: "Kimseye vüs'ünden ötesini teklif etmez Allah".

2 H: "yüklettiğin".

3 H -"ve".

4 H: "sil".

5 H: "mansur buyur artık bizi".

6 M ve B +"okumaya".

7 عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ قَالَ: لَمَّا نَزَلَتْ عَلَى رَسُولِ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ «لِلّٰهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَإِنْ تُبْدُوا مَا فِي أَنْفُسِكُمْ أَوْ تُخْفُوهُ يُحَاسِبْكُمْ بِهِ اللّٰهُ فَيَغْفِرُ لِمَنْ يَشَاءُ وَيُعَذِّبُ مَنْ يَشَاءُ وَاللّٰهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ» (البقرة ٢/٤٨٢)، قَالَ: فَاشْتَدَّ ذَلِكَ عَلَى أَصْحَابِ رَسُولِ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَأَتَوْا رَسُولَ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ثُمَّ بَرَكُوا عَلَى الرُّكَبِ، فَقَالُوا: أَيْ رَسُولَ اللّٰهِ، كُلِّفْنَا مِنَ الْأَعْمَالِ

nazm-ı celîlinin bütün ihtimâlât-ı zâhire ve hafiyyesini nazar-ı dikkate almışlar ve bu haberin müstelzim olduğu inşâ-yı teklîfin azm ü irâdeye iktiran etmeyen havâtır-ı nefsiyeye dahi şümûlü ihtimâlinden korkmuşlar ve kendilerince âyetin teklîf-i mâlâyutâk olmaması lâzım geleceğine hükmedip Resûlullah'tan her ihtimâli katʿ ile bu hükm ü te'vîli teyid edecek bir beyan aramışlardı. Buna karşı evvelemirde itâʿat-i mutlaka ve istiğfâr u tazarruʿ ile emr olununca derhâl itaat ettiler. Nefislerinde zarûrî olan endîşe-i havâtır içinde teklîf-i ilâhî ve emr-i risâletpenâhîyi ıtlâkıyla hüsn-i telakkī eylediler. Allah teâlâ da evvelâ bunların îmân-ı kâmillerini ve bu semʿ ü tâat ve kemâl-i darâʿat ile "rabbenâ, rabbenâ!" diye istiğfar ve münhasıran kendisine ilticâ ve arz-ı dehâlet etmelerini medh ü senâ ederek tatyib ve dualarına devam için tergīb, sâniyen bir müddet sonra kemâl-i rıfk u lutfunu izhar edip لَا يُكَلِّفُ اللّٰهُ نَفْساً اِلَّا وُسْعَهَا iltifatıyla arzu ve tevillerine göre beyân-ı hükm etmiş ve ıztıraplarına [996] sebep olan mesʿûliyyet-i havâtır endişesini izâle eylemiştir ki işte tâatın ve Allah'a ilticânın semeresi dâima böyle defʿ-i endîşe ve refʿ-i[1] ıztıraptır. Hasan ve Mücâhid ve İbn Sîrîn'den ve bir rivayette İbn Abbas'tan rivayet olunduğuna göre اٰمَنَ الرَّسُولُ, bu iki âyet, Cibrîl vâsıtasıyla nâzil olmamış, Resûlullah bunları leyle-i Miʿrâc'da bilâ vâsıta istimâʿ etmiştir. Binâenʿaleyh Sûre-i Bakara medenîdir, ancak bu iki âyet müstesnâ. Maʿahâzâ diğer bir rivayette İbn Abbas ve İbn Cübeyr ve Dahhâk ve Atâ "bunlar da Medine'de Cibrîl ile nâzil oldu" demişlerdir. Gelelim mânasına:

{اٰمَنَ الرَّسُولُ بِمَٓا اُنْزِلَ اِلَيْهِ مِنْ رَبِّهٖ} O Peygamber, yani bu Kitâb-ı münzelin teblîğine me'mur olan o muhâtab-ı hâs, bâlâda عَبْدِنَا [el-Bakara 2/23], وَرَفَعَ بَعْضَهُمْ دَرَجَاتٍ [el-Bakara 2/252], وَاِنَّكَ لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ [el-Bakara 2/253] evsâfıyla mâlum bulunan o Resûl-i müfahham Muhammed Mustafa sallallâhu aleyhi ve sellem Rabbinden kendine inzal edilenin hepsine iman

مَا نُطِيقُ، الصَّلَاةَ وَالصِّيَامَ وَالْجِهَادَ وَالصَّدَقَةَ، وَقَدِ أُنْزِلَتْ عَلَيْكَ هذِهِ الْآيَةُ وَلَا نُطِيقُهَا، قَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «أَتُرِيدُونَ أَنْ تَقُولُوا كَمَا قَالَ أَهْلُ الْكِتَابَيْنِ مِنْ قَبْلِكُمْ «سَمِعْنَا وَعَصَيْنَا»؟ بَلْ قُولُوا: «سَمِعْنَا وَأَطَعْنَا غُفْرَانَكَ رَبَّنَا وَإِلَيْكَ الْمَصِيرُ»»، قَالُوا: «سَمِعْنَا وَأَطَعْنَا غُفْرَانَكَ رَبَّنَا وَإِلَيْكَ الْمَصِيرُ»، فَلَمَّا اقْتَرَأَهَا الْقَوْمُ، ذَلَّتْ بِهَا أَلْسِنَتُهُمْ، فَأَنْزَلَ اللهُ فِي إِثْرِهَا: «آمَنَ الرَّسُولُ بِمَا أُنْزِلَ إِلَيْهِ مِنْ رَبِّهِ وَالْمُؤْمِنُونَ كُلٌّ آمَنَ بِاللهِ وَمَلَائِكَتِهِ وَكُتُبِهِ وَرُسُلِهِ لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِنْ رُسُلِهِ وَقَالُوا سَمِعْنَا وَأَطَعْنَا غُفْرَانَكَ رَبَّنَا وَإِلَيْكَ الْمَصِيرُ» (البقرة ٥٨٢/٢)، فَلَمَّا فَعَلُوا ذَلِكَ نَسَخَهَا اللهُ تَعَالَى، فَأَنْزَلَ اللهُ عَزَّ وَجَلَّ: «لَا يُكَلِّفُ اللهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا لَهَا مَا كَسَبَتْ وَعَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْ رَبَّنَا لَا تُؤَاخِذْنَا إِنْ نَسِينَا أَوْ أَخْطَأْنَا» قَالَ: نَعَمْ، «رَبَّنَا وَلَا تَحْمِلْ عَلَيْنَا إِصْرًا كَمَا حَمَلْتَهُ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِنَا» قَالَ: نَعَمْ، «رَبَّنَا وَلَا تُحَمِّلْنَا مَا لَا طَاقَةَ لَنَا بِهِ» قَالَ: نَعَمْ، «وَاعْفُ عَنَّا وَاغْفِرْ لَنَا وَارْحَمْنَا أَنْتَ مَوْلَانَا فَانْصُرْنَا عَلَى الْقَوْمِ الْكَافِرِينَ» (البقرة ٦٨٢/٢) قَالَ: نَعَمْ.

1 M: "ref'i ve", sonraki baskılarda "ve ref'i" şeklinde düzeltilmiştir.
H ve F -"refʿ-i".

etti, risâletini şüphe ile değil bu iman ve îkān ile yaptı, Rabbinden gelene hem o inandı {وَالْمُؤْمِنُونَ} hem de onun ümmeti olan ve yukarıda evsâf-ı umûmiyeleri beyan edilen o mü'minler {كُلٌّ اٰمَنَ بِاللّٰهِ وَمَلٰٓئِكَتِه۪ وَكُتُبِه۪ وَرُسُلِه۪} her biri Allah'a ve Allah'ın meleklerine ve kitaplarına -yahut kitâbına- ve peygamberlerine Allah'ın olmaları haysiyetiyle iman getirdiler[1]. قُولُٓوا اٰمَنَّا بِاللّٰهِ وَمَٓا اُنْزِلَ اِلَيْنَا وَمَٓا اُنْزِلَ... الخ [el-Bakara 2/137] gibi emirlere tevfîkan {لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ اَحَدٍ مِنْ رُسُلِه۪} biz Allah'ın peygamberlerinden hiçbirisinin arasını ayırmayız. Birinin peygamberliğini tasdik, diğerini tekzib ederek aralarını tefrik etmeyiz, hepsini derecelerine göre peygamber tanırız (تِلْكَ الرُّسُلُ فَضَّلْنَا بَعْضَهُمْ عَلٰى بَعْضٍ âyetine bak) diye iman ettiler {وَقَالُوا} ve bu iman ile şöyle dediler: {سَمِعْنَا وَاَطَعْنَا} Dinledik ve itaat ettik, Hak'tan gelene kulak verdik, belledik ve kerhen değil, tav'an rızâmızla seve seve tuttuk, {غُفْرَانَكَ رَبَّنَا} gufrânını niyaz ederiz Rabbimiz! ❁ Ne kadar itaat etsek yine kusurumuz çok, [997] hele hâtırât-ı nefsâniyeden kurtuluş yok {وَاِلَيْكَ الْمَص۪يرُ} âkıbet varılacak merci' de ancak Sensin, Senden geldiğimiz gibi dönüp dolaşıp yine Sana geleceğiz; ölüm, âhiret, ba's hak yâ Rabbi! Ölümden sonra dönülüp Sana varılacak, Sana hesap verilecek, Sen de dilediğine mağfiret dilediğine azab edeceksin. İşte biz şimdi Sana iltica ediyoruz ve mağfiretini istiyoruz. ❁ Bunlar Allah'ın tekliflerini böyle güzel bir hiss-i itâat ile telakkī edip âhirete îkān ve bu îkān ile Allah'tan taleb-i gufran eylediklerinden dolayı, rahmet-i ilâhiyeden şu iltifat ile cevâba nâil oldular:

{لَا يُكَلِّفُ اللّٰهُ نَفْسًا اِلَّا وُسْعَهَا} Allah kimseye vüs'undan başkasını teklif etmez. ❁ Edemez değil, etmez. Allah'ın tekâlîfi[2] kulların vüs'u kadar ve hatta tâkatinin mâdûnunda olur. Tâkati tazyik eylemez. Harac ve meşakkat vermez. Mükellefler onları güçleri geniş geniş yeterek yapabilirler. Nitekim يُر۪يدُ اللّٰهُ بِكُمُ الْيُسْرَ وَلَا يُر۪يدُ بِكُمُ الْعُسْرَ [el-Bakara 2/185] buyurmuştur. Dîn-i hak yüsrdür, onda harac yoktur. Böyle olması da tâkat yetişmez teklîfe kudreti olmadığından değil, mahz-ı fazl ü rahmetindendir. Bu suretle Allah'ın mükelleflere bahşettiği kudret ve tâkat yaptığı tekliflerden geniştir. Bu sayede onlara vazifelerini yaptıktan sonra dinlenecek veya teklifsiz hayırlar

---

1 H ve F: "ettiler".
2 B: "teklîfi".

yapmaya müsait kudretler de kalabilecektir. Nitekim ferâizi îfâdan sonra daha neler yapamazlar. Meselâ günde beş vakit namazdan mâʿadâ daha ne işler göremezler. Gerçi teklif, irâdeye tahmîl-i külfet demektir, her külfet ise bir kudret sarfını iktizâ eder. Ve bu hikmetle her teklif bir kudret-i mümekkine ile meşruttur. Fakat o teklîfin bu kudreti tazyik etmemesi de şarttır. Yani her ferdin mükellefiyeti vüsʿuyla, kudretiyle ölçülmek lâzım gelir. Binâenʿaleyh efrâdın kudretleri mütefâvit olduğundan kudret ve istitâʿatleri fazla olanların merâtib-i mükellefiyetleri de fazla olacaktır ki adalet ve müsâvât-ı hukūk da budur. Meselâ malı olmayan zekât ile mükellef olmayacağı gibi, muhtelif zenginlerin zekâtları da bir nisbet dairesinde [998] muhtelif olur. Kimi on, kimi yüz verir, fakat hepsi de aynı nisbet dâhilinde meselâ kırkta birdir. Kudret hesâba alınmayarak nüfus başına ʿale's-seviyye şu kadar demek bu esasa münâfîdir. Kezâlik ümmete toptan teveccüh eden farz-ı kifâye tekâlîfin efrâda teveccühü de böyledir. Sonra bir şahsın uhdesine teveccüh eden tekâlîfin mecmûʿu hesap edildiği zaman dahi kudretini geçmemelidir. Bunun için bazı tekâlîfte bilâ harac kudret-i mümekkineden başka bir de kudret-i müyessire denilen, yani daha ziyade kolaylık esasına istinad eden kudret de şart olmuştur.[1] Velhâsıl bu âyet hikmet-i teşrîʿin en büyük esasını fezleke etmiştir: Teklif mükellefin vüsʿuyla mütenâsibdir. {لَهَا مَا كَسَبَتْ وَعَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْ} Herkesin kesb ettiği lehine, iktisab ettiği de aleyhinedir.

"**Kesb**" ve "**iktisab**" lügatta ve Kur'an'da bir mânaya kullanıldığı gibi farklı olarak da kullanılır. *Kāmûs*'ta dahi gösterildiği üzere evvelâ "kesb", "iktisab", "tekessüb" taleb-i rızktır, yani intifâʿ edecek, haz alacak bir şey istemek ve aramaktır ki bulmak ve ele geçirmiş olmak şart değildir. "İrâde-i cüz'iyye" bir sarf-ı kudret demektir. Türkçesi "çalışmak" olur. Kesb ile iktisâbın farkı olmayınca birinin lehe, birinin aleyhe olması ancak

1 "Kudret-i mümekkine" ile "kudret-i müyessire", Hanefî âlimlerin geliştirdiği iki terimdir. "Kudret-i mümekkine", bir fiili yapabilmek için sebeplerin mevcut ve organların sağlıklı olmasını, hürriyet ve irade sahibi bir mükellefin kendi iradesiyle bir fiili yerine getirebilmeye hazır ve elverişli olmasını ifade eder. Her türlü mükellefiyet için şart koşulan kudret budur. "Kudret-i müyessire" ise bir mükellefiyetin îfasının kolaylaşmasına vesile olan kudret olup, kudret-i mümekkineye nazaran daha ileri bir düzeydeki kudreti ifade eder. Kudret-i mümekkine bütün yükümlülüklerin şartı iken, kudret-i müyessire mâlî ibadetlerde şart koşulmuştur. Meselâ zekâtla yükümlü olabilmek için nisab şartına ilaveten malın nâmî olması şartının da eklenmesi, zekât mükellefiyeti açısından kudret-i müyessirenin şart koşulmuş olduğunu gösterir.

müteʿallaklarından neş'et edebilir. Bu nokta-i nazardan مَا كَسَبَتْ'teki ما ile مَا اكْتَسَبَتْ'teki ما'nın mânaları tefrik edilerek evvelki Allah'ın teklif ettiği hayır, ikinci nehyettiği şer ile tefsir edilmiştir. Sâniyen, kesb isâbet, yani talebini üstüne vurdurup istediğine nâil olmaktır ki Türkçe "kazanmak" demektir. "İktisab" ise gerek isâbet etsin gerek etmesin ʿale'l-ıtlâk tasarruf ve ictihad, yani çalışıp çabalamaktır. Binâenʿaleyh "kesb"den min vechin eʿam ve min vechin ehastır. Bu münasebetle yekdiğeri makamında kullanılabilir. Sâlisen "kesb" kazandırmak mânasına gelir ki o zaman iki mefʿûlüne taʿaddî eder; كَسَبْتُ فُلَانًا اَلْمَالَ "fülâna mal kazandırdım" denilir. Şu hâlde "iktisab" bu mânaya tekabül ettiği zaman bi'l-mutâvaʿa kazanmak, yani başkasının kazandırmasıyla kazanmak demek olur. Bu mânaya esas [999] olmak üzere Râgıb şunu da beyan eder ki: "'Kesb' hem kendi ve hem başkası için kazanıp aldığına, 'iktisab' ise sırf kendisi için istifade ettiğine denilir. Binâenʿaleyh her kesb iktisab değildir, fakat her iktisab kesbdir. Bunlar خَبَزَ وَاخْتَبَزَ, شَوَي وَاشْتَوَي, طَبَخَ وَاطَّبَخَ gibidir[1]"[2] Bunun için "iktisab" şehvet ile, "kesb" ise hikmet ile alâkadar olur. İşte bu mânaların her biri itibariyle لَهَا مَا كَسَبَتْ وَعَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْ müteʿaddid mânalar ifade edebilir. Ezcümle:

1. Her nefsin istediği, yaptığı iyilik kendi lehine, kendi menfaatinedir. Sonunda sevâbı ancak kendinin olacaktır. Bilakis yaptığı kötülük, yüklendiği vebâl[3] kendi aleyhine, kendi zararınadır. Âkıbet azâbı kendine aittir. مَنْ عَمِلَ صَالِحًا فَلِنَفْسِهِ وَمَنْ اَسَٓاءَ فَعَلَيْهَا [Fussilet 41/46; el-Câsiye 45/15][4] Herkesin yaptığı iyilik kendine, yaptığı fenâlık yine kendinedir. Allah'ın teklifleri de iki kısımdır. Birisi zâhirde veya bâtında veya her ikisinde yapılmasını teklif ettiği evâmirdir. Bunlar hayr ü hasenâttır. Diğeri yapılmamasını teklif ettiği nevâhîdir ki bunlar da

1 Arapça örneklerden ilki dört nüshada da خير واختير şeklinde olmakla birlikte, *el-Müfredât*'ta خبز واختبز şeklindedir.

2 Râgıp el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 709:

و«الكَسْبُ» يقال فيما أخذه لنفسه ولغيره، ولهذا قد يتعدّى إلى مفعولين، فيقال: كَسَبْتُ فلانا كذا، و«الْإِكْتِسَابُ» لا يقال إلّا فيما استفدته لنفسك، فكلّ «اكْتِسَابٍ» «كسب»، وليس كلّ «كَسْبٍ» «اكتسابا»، وذلك نحو: خبز واختبز، وشوى واشتوى، وطبخ واطّبخ.

3 H ve F -"yüklendiği vebal".

4 "İyi iş yapan kendine, kötü yapan yine kendinedir…" / "Her kim iyi bir iş yaparsa kendi lehine, her kim de kötü yaparsa kendi aleyhinedir…"

şerr ü seyyiâttır. Evvelkilerin fiili menfaat, terki zarardır. Berikilerin fiili zarar, terki menfaattir. Bunların menfaat ve zararları da Allah'a değil, mükelleferedir. Binâenʿaleyh teklîf-i ilâhî vüsʿa göre olmak gibi bir kolaylığı müştemil olduktan başka her mükellefin sarf edeceği vüsʿu, zararına sarfettirmeyip tamamen menfaatine tahsis ettirmek gibi bir fâide-i mahsûsa ve rahmet-i fâzıleyi de mutazammındır. Bunun için "Allah kullarına hiçbir teklifte bulunmasa daha büyük bir rahmet olmaz mıydı?" gibi bir vesvese hâtıra gelmesin. Rahmet ve inâyet-i ilâhiye kullarını[1] dâʿiye-i şehvet ile zarar iktisâbından nehy etmemeye ve ebedî menfaat kesbiyle mükellef tutmamaya müsâʿid olamaz, zararlar menfaatlerle mütekabildir. Zarar melhuz olmasa idi, menfaat melhuz olmazdı. Teklif ızrar için değil zararlardan[2] sıyânet ve menfaate sevk içindir. Külfet nimete göredir. Bu hikmete mebnîdir ki Allah verdiği kudret ü tâkatten fazla bir teklif yapmaz, yaparsa menfaatten ziyade zarar, nimetten ziyade külfet[3] tahmil etmiş olur. Bu ise artık teklif olarak kalmaz, taʿzîb olur. Bunu [1000] da adl ü rahmet-i ilâhiye teklîfi kabul etmemenin bir cezâsı olarak tâyin buyurmuştur. Bundan dolayıdır ki عَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْ buyurulmuştur. Bu cihetle tekâlîf-i ilâhiyeye tamamen سَمِعْنَا وَاَطَعْنَا demeyen ve kavânîn-i Hak dairesinde kesb yapmayanlar âkıbet böyle bir taʿzîbe giriftâr olurlar. Nitekim âhirette اُدْخُلُٓوا اَبْوَابَ جَهَنَّمَ [el-Mü'min 40/76][4] emri böylelere teklîf-i mâlâyutâk suretinde bir taʿzîbdir. Bunun dünyada da misâli yok değildir. Kavânîn-i Hak ile amel etmeyen milletler veya ferdler böyle nelere mâruz olmuşlardır. Ve bundan sonraki duaların tâlimi de bu hikmetle alâkadardır. Allah teâlâ kullarının re'sen böyle bir zararlarına râzı olmadığından onları mükellef tutmuş ve teklîfini verdiği vüsʿ ile mütenâsib yapmış ve adaletiyle külfeti nimete tekabül ettirmiştir. Mâdem ki böyledir, o hâlde insanlara da nimete göre külfete katlanmak ve hatta tekliften fazla kalan kudret ve tâkatini mühmel

---

1 M, F ve B: "kullarına".
2 H: "zarardan".
3 F +"~~teklif~~".
4 "Girin cehennemin kapılarına…"

tutmayarak bilâ teklif nâfile ibâdâta ve hayr ü hasenâta sarf edip nimet ve menfaatini tezyid eylemek yaraşır. Bu suretle لَهَا مَا كَسَبَتْ وَعَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْ hem fâide-i teklîfi beyan ile mükellefâtı kabûle sevk, hem de ferâizden mâʿadâ tetavvuʿât ve nevâfile teşvîki mutazammındır ki buna "nedb" tâbir olunur.

2. "Her nefsin kazandığı, yani yoluyla isteyip isâbet ettiği menfaatine, aksine veya kör körüne çalışıp boğuştuğu zararınadır." Binâenʿaleyh vüsʿa göre teklif o menfaati celb ve bu mazarratı defʿ hikmetine müsteniddir. Zira teklif olmazsa insan âtıl olur. Teklif vüsʿa göre olmazsa o zaman da boğuşur durur, her ikisi de zarar olur. Bir de Allah vüsʿa göre teklif yapmasa hayr ü niʿmete vusûl için ya yol tâyin etmemiş veya göstermemiş olurdu. O zaman insanlar boş durmak istemeseler bile ya boşu boşuna veya körü körüne uğraşır dururlardı[1]. Tâkatten fazla teklif yapsa o tâkat yetişmez, kesb olmaz, çalıştıkları boşuna giderdi. Her iki surette Allah kullarının hayrını istememiş, zararlarını istemiş olurdu ki bu da Rahmân-ı Rahîm'in rahmetine münâfîdir. Bu [1001] mânaya göre kesb ve iktisâbın müteʿallakında şer esasen mevzûʿ-i bahis bile olmayabilir. Her iki ما hayırdan ibaret olabilir ki biri ele geçen hayır, biri de ele geçmeyen hayırdır. Yani yoluyla hayır kazanmak menfaat-i mahzadır. Şer şöyle dursun, hayır kazanacağım diye körü körüne çalışıp boğuşmak bile mazarrattan hâlî değildir. Çünkü netice boşa çıkarsa mesâî heder olur ve ihtimal ki daha büyük tehlikeye, şerre gidilir. Cehalet bunun için muzırdır. İşte vüsʿa göre teklîf-i ilâhî hayrın yolunu göstermekle o menfaati temin etmiş ve kudreti itlâf ettirmeyerek bu zarardan sıyânet eylemiştir.

3. "Her nefsin hem kendi ve hem başkaları için kazanıp aldığı sırf kendi lehinedir. Asıl kazanç böyle kazançtır ki hayır buna derler.[2] Hayır, her hâlde sâhibinindir. Bilakis şehvet ü hırsına mahkum ve mağlub olarak "ben, ben" diye yalnız kendisi için kazandığı da zararınadır." Zira o kendi kendine yaşayamaz, kazanmak için bile âhara muhtaçtır.

---

1 F: "boğuşurlardı".
2 H +"ve".

Binâenʿaleyh teklîf-i ilâhî bu menfaati temin ve o zararı defʿ içindir. Bunda hodkâmlıkla diğerkâmlığın güzel bir tevfîki vardır.

4. "İnsanın kazandırdığı sırf kendi lehinedir, hakk u menfaat temin eder. Fakat diğerinin kazancıyla yaşaması da aleyhinedir." Vazife borç, mahkûmiyet iktizâ eder. Yed-i ʿûlyâ yed-i süflâdan hayırlıdır. Binâenʿaleyh teklîfin vüsʿa göre olmasında mükellefi yed-i süflâdan sıyânet ve te'mîn-i hukūk vardır. Bunun için Cenâb-ı Allah infâk-ı hayır, mübâdele-i sahîha teklif etmiş, tese"ülden, ribâdan, tecavüzden nehy eylemiştir.

Ekseriyetle müfessirîn bu dört mânadan birincisi üzerine yürümüşler, berikilerin her birini birer vechile ona ilhak eylemişlerdir. Binâenʿaleyh asıl tefsir evvelkidir. Zira bütün esrâr-ı teklîfi muhtevîdir ve vâzıhtır.

Şimdi Cenâb-ı Allah سَمِعْنَا وَاَطَعْنَا غُفْرَانَكَ رَبَّنَا وَاِلَيْكَ الْمَصِيرُ diyen mü'minlerin tazarruʿ ve ilticâsına karşı iltifat ile bu cevâbı verdi. Yüsr ü tahfîf-i beyan ile onların halecânını teskin etti. Bu suretle kelâmullah yalnız [1002] Resûl'ü ile değil, ona ber vech-i meşruh iman eden[1] ümmeti ile de bir mükâleme ve münâcat şeklinde tecellî eyledi ki bu üslup bilhassa Fâtiha'da sebk etmişti. Bu, Kur'an okuyan veya dinleyen mü'minlerin ara sıra kendilerini Cenâb-ı Allah ile bizzat mükâleme hâlinde bulmaları gibi büyük bir niʿmet-i intâkı tazammun eder. Bu mertebede ihlâs u tâat hissiyle huzûr-ı ilâhîye ilticâ edenler yalnız şeref-i hitâba nâil olmakla kalmayacak, huzûr-ı Bârî'de ruhsat-ı kelâma mâlik olup söz söylemek, bizzat dilek dileyebilmek şerefine de mazhar olacaklardır. İşte bu makām-ı visâlin kuvvet ve şerefini göstermek için Cenâb-ı Allah onlara istînâfen bir cevap olan bu kelâmını bir fâsıla ile ayırmakla beraber bir taraftan da yine onların sözleri ve onlardan hikâye olunuyormuş gibi bir siyakta îrâd buyurmuştur. Çünkü ıtlâkıyla "semiʿnâ ve etaʿnâ" diyen o mü'minler aradıkları bu cevâbı, bu yüsr ü rahmeti evleviyetle derhâl kabul ve ikrar ile tekrar edecekleri zaman aynen söyleyeceklerdir. Esâs-ı mazmûnu da kendilerinin düşüncelerine muvâfık olduğundan bu âyet dahi baştanbaşa

1 H: "eden iman".

onların mekūl-i kavilleri olacaktır. Bu nükte ile bu âyet dahi onların lisânından hikâye ediliyormuş veya onların duaları arasında bir cümle-i muʿteriza olarak bulunuyormuş gibi bir tarz-ı müteşâbihte sevk buyurulmuştur[1]. Bu tarz-ı vuslat ile sırr-ı teklîfi beyan eden bu cevap kendilerine teklîf-i mâlâyutâk olmayacağını ve bilakis vüsʿ ile yüsr ü tahfif matlub olduğunu tebşir ederken aynı zamanda teklîf-i mâlâyutâkın haddizâtında imkânını işrâb etmiş ve bununla beraber kesbin kıymetini ve nimetin külfete göre olduğunu ifham ederek tekliften artan tâkatlerin bilâ teklif kesb-i hayra sarf olunmasına tergīb ü teşvik ile لَا يَزَالُ عَبْدِى الْمُؤْمِنُ يَتَقَرَّبُ إِلَيَّ بِالنَّوَافِلِ hadîs-i kudsîsi[2] mazmûnunu anlatmış olduğundan لَهَا مَا كَسَبَتْ tergībiyle عَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْ inzârının taht-ı te'sîrinde tekrar bir azm-i itâat ve havf-i maʿsiyet ile dua ve ilticâya bâʿis olmakla bu cümle-i cevâbiye aynı üslupta ve bütün arzularına muvâfık gayet mühim yedi matlûbu hâvî dualarla [1003] hitam verilmiş, şimdi de şöyle deyiniz diye emir tasrih olunmayarak bu da evvelki dualarının âhiri suretinde tâlim buyurulmuştur. Bunun için burada nahiv nokta-i nazarından üç vecih vardır. Birisi سَمِعْنَا وَاَطَعْنَا'dan sûrenin nihâyetine kadar mecmûʿu قَالُوا'nun mekūlü olmak; ikincisi, yine böyle olup ancak لَا يُكَلِّفُ اللّٰهُ نَفْسًا اِلَّا وُسْعَهَاۜ لَهَا مَا كَسَبَتْ وَعَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْ arada cümle-i muʿteriza hâlinde bulunmak, üçüncüsü bundan sonra bir قُولُوا takdir edilmektir. Yani ey mü'minler, şu hâlde duadan kesilmeyiniz de şöyle deyiniz: {رَبَّنَا لَا تُؤَاخِذْنَٓا اِنْ نَسٖينَٓا اَوْ اَخْطَاْنَا} Yâ Rabbenâ! Unutursak veya hata edersek bizi muâhaze etme. ❁ Yani vüsʿumuzun[3] nisbetinde teklif ettiğin vazifeleri[4] hüsn-i edâya ve hatta gücümüz yettikçe daha ziyade hayırlar kesb ederek terakki etmeye yeni baştan bir hiss-i itaat ve iştiyak ile azm ettik. Fakat farz kıldığın vazifelerden birini hasbe'l-beşeriyye unutur veya meşrû bir şey yapmak isterken haram kıldığın, menʿ ettiğin şeylerden birine kastımız olmayarak düşer, hata edersek bu da terk-i hayır veya fiʿl-i şer kabîlinden bir iktisab[5] olabilecektir, وَعَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْ ise mutlak olduğundan bunlardan

1 H: "buyurmuştur".
2 Bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VI, 256; Buhârî, Rikāk, 38.
3 H: "vüsʿümüz".
4 H: "vazifelerimizi".
5 M ve B: "ihtisab".

muâhaze muhtemildir. Binâenʿaleyh ne nisyân u hatânın kendisinden, ne esbâbından ne de bunlardan biri sebebiyle iktisab etmiş olduğumuz terk-i hayır veya fiʿl-i şerden biz ümmet-i Muhammed'e[1] dünya ve âhirette mücâzat eyleme.

Nisyan ve Hata İki Nevidir: Birisi sâhibi mâzur görülebilir, diğerinde görülmez. Meselâ bir kimse üzerinde bir necaset görse de izâlesini tehir eylese, sonra unutup namaz kılsa mâzur olmaz. Görür görmez izâle etmediğinden dolayı taksir etmiş olur, lâkin görmezse mâzurdur. Kezâlik bir kimse bir ava tüfek atsa da bir insanı vursa, orada insan bulunabileceğini ve bulunduğu surette ona isâbet edip[2] etmeyeceğini hesâba katmamış ve bu hususta lâzım gelen tekayyüdâta riayet etmemiş ise mâzur olmaz. Kezâlik insan vezâif-i dîniye ve şerʿiyesini bellemeye çalışmaz ve belledikten sonra da unutmamak için tekrar [1004] tekrar mütâlaa eylemez de unutursa nisyanda mâzur olmaz. Bunun için bâlâda usûl-i tevsîk gösterilmiştir. Binâenʿaleyh bizzat nisyan ve hatânın bazılarından ihtiraz, vüsʿ-i beşerin hâricinde ise de bazılarında böyle değildir. Binâenʿaleyh اِلَّا وُسْعَهَا ʿale'l-ıtlâk nisyân ü hatâdan muâhaze ihtimâlini refʿ etmemiş, bunların وَعَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْ'de duhûlleri melhuz bulunmuştur. Demek ki mesele müşkildir. Nisyan ve hata ile yapılmış olan fenâlıklar haddizâtında muzır, gayr-i meşrûʿ ve vüsʿ dâhilindedirler. Unutarak veya hata ederek yutulmuş olan bir zehrin zararı yoktur denilemeyeceği gibi bunlar da böyledir. Seyyiât ve meʿâsî tıpkı zehir gibi muzırdır. Hatâen bir kuyuya düşmek tehlike olduğu gibi, hatâen birinin gözünü çıkarmak da bir zarardır. Hâsılı hiç nisyan ve hata yapmamak vüsʿ-i beşerden hâriç de olsa bunlar sebep oldukları fiilin ʿindallah, yani haddizâtındaki netâicini[3] değiştirmez, وَعَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْ'de dâhil olurlar. Bunun için insanlar bunlardan mümkin olduğu kadar tevakkī ile de mükelleftirler. Katl-i hatada olduğu gibi, hata mesâilinde bazı ahkâm-ı teklîfiye vardır. Nisyan ve hata hukūk-ı ʿibâddaki zararın damânına mâniʿ olmaz. Bunlara işâretendir ki لَا تُكَلِّفْنَا denilmemiş, لَا تُؤَاخِذْنَا denilmiştir. Bu suretle gerek hata ve nisyandan ve gerek

---

1 H ve F: "ümmet-i Muhammed'i".
2 H -"edip".
3 H -"netâicini".

esbâb-ı mütekaddimesinden, gerekse netâic-i müterettibesinden ʿadem-i teklif değil ʿale'l-ıtlâk ʿadem-i muâhaze istidʿâ olunmuştur. Ve bu tâlim birr ü adli de tazammun eylemiştir. Nitekim رُفِعَ عَنْ أُمَّتِي اَلْخَطَأُ وَالنِّسْيَان hadîs-i şerîfi[1] bununla alâkadardır. Evet, nisyan ve hataya düşmemiz de kötü bir şeydir. Fakat lütfunla bunlardan bizi muâhaze etme.

{رَبَّنَا وَلَا تَحْمِلْ عَلَيْنَآ اِصْراً كَمَا حَمَلْتَهُ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِنَا} Yâ Rabbenâ! Bize bizden evvelki ümmetlere yüklettiğin gibi ağır yük de yükleme, bizi asâ ve isyan milletleri gibi yapma. ❁ Yani bizi diğer milletlere yaptığın gibi yerinden kımıldatmaz, tazyik eder, zor tahammül edilir ağır boyunduruklar, şiddetli mîsaklar, girân tâbiʿiyetler, tekâlîf-i şâkka, şiddetli ahkâm u kavânîn ü muʿâmelât[2] altında bulundurma. Bi'n-netîce [1005] mükelleflerini mesh ederek maymunlara, hınzırlara çevirecek sıkıntılara koşma, bizim ahkâm ve hayât-ı umûmiyemizde tazyikler, şiddetler olmasın Rabbimiz.

"**Isr**", asl-ı lügatta esr ü habs mânasıyla alâkadar olup altındakini yerinde tutan ağır yük ve bağ demektir ki[3], boyunduruk gibi ağır mîsâka, zor tahammül edilir ahd ü tâbiʿiyete, kezâlik rahm ü karâbete ıtlak edilir. Anlaşılıyor ki tarihlerde görüldüğü üzere Yehûd ve Nasârâ gibi ümem-i sâlifede şiddetli ahkâm ve tekâlîf vardı. Müfessirînin beyanlarına nazaran meselâ Yahudîler günde elli vakit namaz kılmak, malının dörtte birini vergi vermek, pislik bulaşan elbiseyi kesmek, vatanlarından çıkarılmak, birçok husûsâtta hemen idam cezası tatbik edilmek, tevbe için intihar ile mükellef tutulmak, bir isyan[4] üzerine hemen ceza verilmek, herhangi bir hata vâkiʿ olursa helâl olan taamlardan bazıları tahrim edilmek gibi

---

1 Zeylaʿî, *Nasbu'r-râye*'de (thk. Muhammed Avvâme, Beyrut: er-Reyyân, 1418, II, 64) bu rivayetle ilgili şöyle bir açıklama yapmaktadır:
وَهٰذَا لَا يُوجَدُ بِهٰذَا اللَّفْظِ، وَإِنْ كَانَ الْفُقَهَاءُ كُلُّهُمْ لَا يَذْكُرُونَهُ إِلَّا بِهٰذَا اللفظ، وأقرب مَا وَجَدْنَاهُ بِلَفْظِ: «رَفَعَ اللّٰهُ عَنْ هٰذِهِ الْأُمَّةِ ثَلَاثًا»، رَوَاهُ ابْنُ عَدِيّ فِي الْكَامِلِ مِنْ حَدِيثِ أَبِي بَكْرَة، وَسَيَأْتِي، وَأَكْثَرُ مَا يُرْوَى بِلَفْظِ: «إِنَّ اللّٰهَ تَجَاوَزَ لِأُمَّتِي عَنْ الْخَطَأِ وَالنِّسْيَانِ»، هٰكَذَا رُوِيَ مِنْ حَدِيثِ ابْنِ عَبَّاسٍ وَأَبِي ذَرٍّ وَثَوْبَانَ وَأَبِي الدَّرْدَاءِ وَابْنِ عُمَرَ وَأَبِي بَكْرَةَ.
Ebû Dâvûd, Talâk, 16:
قَالَ رَسُولُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: إِنَّ اللّٰهَ قد تَجَاوَزَ عَنْ أُمَّتِي الْخَطَأَ وَالنِّسْيَانَ وَمَا اسْتُكْرِهُوا عَلَيْهِ.
"Allah teâlâ ümmetimden hata, nisyan ve ikrahın sorumluluğunu kaldırmıştır."
Bu hadisin hukukî analizine dair Takıyyüddîn es-Sübkî'nin (ö. 756/1355) *İbrâzü'l-hikem min hadîsi rufiʿa'l-kalem* isimli bir eseri vardır (thk. Keylânî Muhammed Halîfe, Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiye, 1992).

2 H ve F: "ahkâm u kavânîn ü muʿâmelât-ı şedîde".

3 H -"ki".

4 H ve F: "nisyan".

ahkâm vardı. *Tefsîr-i Kaffâl*'de demiştir ki: "Yahudîlerin ellerinde Tevrat diye iddia ettikleri kitâbın sifr-i hâmisi mütâlaa edilirse onların ne kadar sert ahkâma, ne kadar şiddetli mîsâklara tâbiʿ tutuldukları daha birçok acâibât ile beraber görülür. İşte mü'minler bu gibi tazyîkāt ve teşdîdâttan sıyânetlerini niyaz ettiler ki, O da fazl ü rahmetiyle ileride gelecek olan وَيَضَعُ عَنْهُمْ اِصْرَهُمْ وَالْاَغْلَالَ الَّتٖى كَانَتْ عَلَيْهِمْ [el-Aʿrâf 7/157][1] âyetiyle bunları izâle eyledi."[2]

لَا يُكَلِّفُ اللّٰهُ نَفْسًا اِلَّا وُسْعَهَا buyurulduktan sonra bu duâya ne hâcet vardı denilmesin. Çünkü evvelâ, vüsʿ, tâkatten geniş ise de tâkat mânasına istiʿmâli de meşhurdur. O hâlde teklîfin tâkat ile mütenâsib olması da muhtemil bulunur. Bu da tazyîk u şiddetten başka bir şey değildir, ümem-i sâlifede bunun vukūʿu da sâbittir. Binâenʿaleyh bu icmâlin refʿiyle vüsʿun zâhir olan maʿnâ-yı yüsrde tesbîti istirham edilmiştir. Sâniyen amel, tekliften min vech^in eʿamdır. Bunların bizzat teşrîʿ ve teklîf-i ilâhî olarak değil, teklîf-i Hakk'ın hilâfına giden Firavun ve sâire gibi cebâbirenin tasallutuyla mahz-ı terbiye olması da mümkindir. Bunun için حمل tâbir olunmuştur. Sûrenin başından beri gelen Benî [1006] İsrâil kıssalarında her iki cihet de ihtar olunmuştur. Aynı mâna şu duâda daha ziyade melhuzdur:

{رَبَّنَا وَلَا تُحَمِّلْنَا مَا لَا طَاقَةَ لَنَا بِهٖ} Yâ Rabbenâ! Bize tâkatimiz olmayan şeyler de tahmil etme. Hiç çekilmez, tâkat getirilmez, teklîfî[3] olursa yapılamaz, isyan ve ihtilâle sevk eder, tekvînî olursa taʿzîb olur, mahv ü ihlâk eder mâlâyutâk belâlar, sevdâlar altında inletme ey kādir Rabbimiz! ۞ Çünkü Sen her şeye kādirsin. Bunu rahmetinden dolayı teklif olarak yapmazsan imtihânen veya âsîlere gazabından dolayı taʿzîben yapabilirsin. Her şey Senin meşiyyetindedir. Binâenʿaleyh bize ne teklîfen ne imtihânen ne

---

1 "…sırtlarından ağır yüklerini ve üzerlerindeki bağları, zincirleri indirir atar…"

2 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* VII, 121:
قَالَ الْقَفَّالُ: وَمَنْ نَظَرَ فِي السِّفْرِ الْخَامِسِ مِنَ التَّوْرَاةِ الَّتِي تَدَّعِيهَا هَؤُلَاءِ الْيَهُودُ وَقَفَ عَلَى مَا أُخِذَ عَلَيْهِمْ مِنْ غِلَظِ الْعُهُودِ وَالْمَوَاثِيقِ، وَرَأَى الْأَعَاجِيبَ الْكَثِيرَةَ، فَالْمُؤْمِنُونَ سَأَلُوا رَبَّهُمْ أَنَّ يَصُونَهُمْ عَنْ أَمْثَالِ هٰذِهِ التَّغْلِيظَاتِ، وَهُوَ بِفَضْلِهِ وَرَحْمَتِهِ قَدْ أَزَالَ ذٰلِكَ عَنْهُمْ، قَالَ اللّٰهُ تَعَالَى فِي صِفَةِ هٰذِهِ الْأُمَّةِ «وَيَضَعُ عَنْهُمْ إِصْرَهُمْ وَالْأَغْلَالَ الَّتِي كَانَتْ عَلَيْهِمْ» (الْأَعْرَاف ٧/١٥٧)

3 H ve F: "teklif".

taʿzîben mâlâyutâkı tahmil[1] etme. Hâsılı لَا يُكَلِّفُ اللّٰهُ نَفْساً اِلَّا وُسْعَهَا tebşîrin ümmet-i Muhammededir. Bu yüsr ü tahfîfin, bu ümmete bahşettiğin feyz-i iman, hiss-i itaat ve ihlâs, hüsn-i irâde, ittibâʿ-ı hak gibi hasâil-i fâzıla ile mütenâsibdir. Elbette bu kanunu tanımayanlar, bunun sâhasından dışarı çıkmak isteyenler ʿale'l-ıtlâk sâha-i tekliften çıkabilecek değiller. O zaman onlara birbirlerinin muktezâ-yı şehveti olan ve hakk u hukūk, vüsʿ u tâkat dinlemeyen teklifler yaptıracaksın. Kâfir, kâfir olmakla mükellefiyetsiz yaşamayacak[2] fakat hakka tâbiʿ olmadığından halka haksız teklifler yapacak ve bi'l-mukābele haksız teklifler altında kalacaktır ki bu da aynı zamanda adl ü hakkın muktezâsı olarak Senin bir tahmîlin olacaktır. Bu nokta-i nazardan âlemdeki her kavmin kendine göre[3] bir kanunu vardır. Ve o kanun behemehâl bir tahmîl-i ilâhîye müsteniddir. Şu kadar ki mü'minlerinki müstakīm ve eser-i rahmet, kâfirlerinki gayr-i müstakīm ve eser-i adl ü gazabdır. Mü'minlere adalet olan kâfirlere adalet olmaz, kâfirlere adalet olan da mü'minlere adalet olmaz. Bütün bu liyâkat ümmetin rûhunda ve kalbindedir. Kalbler ise yâ Rab, Sen Rahmân-ı zülcelâlin iki parmağı arasındadır[4]. Dilediğin gibi taklîb edersin. Binâenʿaleyh bizi dîn-i İslâm'ın teklîf-i ahkâm-ı yüsründen, tarîk-i müstakīmden ayırma. Bundan ayrılmaya, rahmetinden cüdâ düşmeye tahammül [1007] edemeyiz. Bizi böyle dayanılmaz dertlere mâruz bırakma Rabbimiz, o muâhazeyi bu haml ü tahmîli[5] yapma da {وَاعْفُ عَنَّا} bizden günahlarımızın âsârını affınla izâle et. İtiraf ederiz ki biz ahkâmına itaati bütün ihlâsımızla taahhüd etmiş olduğumuz hâlde yine kusurdan, günahtan hâlî değiliz. Bütün mesâʿîmiz esas itibariyle bir nimetinin şükrünü edâ edemez. Sarf ettiğimiz, edeceğimiz vüsʿ u tâkat esasen Senin inʿâmın, onun sarfından hâsıl olacak menâfiʿ de bize bahşedilmiş olduğu hâlde biz onu tamamen Senin yolunda sarf etmek lâzım gelirken biz tutuyoruz da onunla Senin rızâna muhalif olarak kendimize zararlar bile yapıyoruz. Sermâye-i kesb olarak verdiğin irade ve kudretlerimizi, akıl

1 F: "teklif".
2 H ve F: "yaşayamayacak".
3 H: "kendi kendine".
4 H ve F: "arasındayız", F'de ibare "arasındadır" şeklinde düzeltilmiştir.
5 H: "tahammülü".

ve fikirlerimizi tamamen tevhid edip de hepsini menâfiʿimiz yollarına sarf edemiyoruz. Bunun için dilediğimiz dilekleri istihkākımızdan değil, fazl u rahmetinden ümit ile diliyoruz. Hâlbuki vâkiʿ, vâkiʿdir. Bizden herhangi bir suretle sâdır olan günahlar ilm-i ilâhînde sâbittir. Onların oradan izâlesi mümteniʿdir. Fakat Sen kemâl-i kudretinle onların bize müteveccih olan netâicini bizden[1] silebilirsin. Zira müsebbibü'l-esbâb, müessir-i hakīkī Sensin, bizim kötü fiilimizle netâici arasındaki irtibâtı Sen mahvedebilirsin. Bizden onları affettikten başka {وَاغْفِرْ لَنَا} bize mağfiret de et, ayıplarımızı ilm-i ilâhînde gizle, ört, bastır, eller içinde bizi rüsvây eyleme. Bununla beraber {وَارْحَمْنَا} rahmetinle bize inʿâm da et {اَنْتَ مَوْلٰينَا} Sen bizim mevlâmız, sâhib ü mâlikimiz, veliyy-i umûrumuz, nâsırımızsın. اَللّٰهُ وَلِيُّ الَّذٖينَ اٰمَنُوا [el-Bakara 2/257] buyurdun, binâenʿaleyh {فَانْصُرْنَا عَلَى الْقَوْمِ الْكَافِرٖينَ} o kâfirler gürûhuna karşı bize nusret ihsan et; maddeten, mânen müdafaʿa-i hak ve iʿlâ-yı kelimede bizi gālib ve muzaffer eyle.

Aleyhissalâtü vesselâm Efendimiz bu dualarla dua ettiği zaman taraf-ı ilâhîden "peki yaptım" buyurulduğu *Müslim* ve *Tirmizî*'de rivayet edilmiştir.[2] İlerideki sûrelerde de bunlara cevaplar göreceğiz, ezcümle Sûre-i Âl-i [1008] İmrân bu nusret duasına bir cevap olarak başlayacaktır. *Kütüb-i Sitte*'de İbn Mesʿûd'dan rivayet olunan bir hadîs-i nebevîde buyurulmuştur ki "her kim geceleyin Sûretü'l-Bakara'dan iki âyeti okursa ona kifayet eder."[3] Hâkim ve Beyhakī'nin Ebû Zer'den tahrîc ettikleri diğer bir hadîs-i şerîfte de Fahr-ı Risâlet buyurmuştur ki: "Allah teâlâ Sûre-i Bakara'yı iki âyetle hitâma erdirdi ki bunları bana Arş'ın altındaki bir hazineden verdi. Bunları öğreniniz, kadınlarınıza, oğullarınıza belletiniz, tâlim ediniz;

1 H: "bizde".

2 Müslim, İman, 199; Tirmizî, Tefsir, 3/2992:
عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ، قَالَ: لَمَّا نَزَلَتْ هٰذِهِ الآيَةَ «إِنْ تُبْدُوا مَا فِي أَنْفُسِكُمْ أَوْ تُخْفُوهُ يُحَاسِبْكُمْ بِهِ اللهُ» قَالَ: دَخَلَ قُلُوبَهُمْ مِنْهُ شَيْءٌ، لَمْ يَدْخُلْ مِنْ شَيْءٍ، فَقَالُوا لِلنَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ: «قُولُوا «سَمِعْنَا وَأَطَعْنَا»، فَأَلْقَى اللهُ الإِيمَانَ فِي قُلُوبِهِمْ، فَأَنْزَلَ اللهُ تَبَارَكَ وَتَعَالَى «آمَنَ الرَّسُولُ بِمَا أُنْزِلَ إِلَيْهِ مِنْ رَبِّهِ وَالْمُؤْمِنُونَ» الآيَةَ «لاَ يُكَلِّفُ اللهُ نَفْسًا إِلاَّ وُسْعَهَا لَهَا مَا كَسَبَتْ وَعَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْ رَبَّنَا لاَ تُؤَاخِذْنَا إِنْ نَسِينَا أَوْ أَخْطَأْنَا» قَالَ: قَدْ فَعَلْتُ، «رَبَّنَا وَلاَ تَحْمِلْ عَلَيْنَا إِصْرًا كَمَا حَمَلْتَهُ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِنَا» قَالَ: قَدْ فَعَلْتُ، «رَبَّنَا وَلاَ تُحَمِّلْنَا مَا لاَ طَاقَةَ لَنَا بِهِ وَاعْفُ عَنَّا وَاغْفِرْ لَنَا وَارْحَمْنَا» الآيَةَ، قَالَ: قَدْ فَعَلْتُ.

3 Buhârî, Meğâzî, 12:
قَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: الآيَتَانِ مِنْ آخِرِ سُورَةِ البَقَرَةِ، مَنْ قَرَأَهُمَا فِي لَيْلَةٍ كَفَتَاهُ.

çünkü bunlar hem salâttır, hem Kur'an'dır, hem duadır."[1] Hazret-i Ömer ile Hazret-i Ali radıyallahu ʿanhümâ'dan mervîdir ki her biri "âkil bir adam görmezdim ki Sûre-i Bakara'nın âhirindeki bu âyetleri okumadan uyusun" demişlerdir.[2] "Cibrîl Resûlullah'a Sûre-i Bakara'nın âhirinde 'âmîn' telkin etti" diye de Ebû Meysere'den mervîdir.[3] Hemen Cenâb-ı Allah biz kullarını da bu duaların mânalarını fehm ve muktezâsına ittibâʿ ile vaad ettiği feyz-i icâbetinden büyük büyük nasiblerle kâmyâb buyursun.

Âmîn

---

1 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 147, 151; V, 180; Dârimî, Fedâilü'l-Kur'ân 14:
عَنْ جُبَيْرِ بْنِ نُفَيْرٍ، أَنَّ رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: إِنَّ اللهَ خَتَمَ سُورَةَ الْبَقَرَةِ بِآيَتَيْنِ أُعْطِيتُهُمَا مِنْ كَنْزِهِ الَّذِي تَحْتَ الْعَرْشِ، فَتَعَلَّمُوهُنَّ وَعَلِّمُوهُنَّ نِسَاءَكُمْ، فَإِنَّهُمَا صَلَاةٌ وَقُرْآنٌ وَدُعَاءٌ.

2 Dârimî, Fedâilü'l-Kur'ân 14:
عَنْ أَبِي إِسْحَاقَ، عَمَّنْ، سَمِعَ عَلِيًّا، يَقُولُ: مَا كُنْتُ أَرَى أَنَّ أَحَدًا يَعْقِلُ، يَنَامُ حَتَّى يَقْرَأَ هَؤُلَاءِ الْآيَاتِ مِنْ آخِرِ سُورَةِ الْبَقَرَةِ، وَإِنَّهُنَّ لَمِنْ كَنْزٍ تَحْتَ الْعَرْشِ.

3 Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* II, 137:
وَأخرج أَبُو عبيد عَن أبي ميسرَة أَن جِبْرِيل لقن رَسُول الله صلى الله عَلَيْهِ وَسلم عِنْد خَاتِمَة الْبَقَرَة «آمين».